समइति समः नातिदीर्घोनातिह्रस्वः षण्णवत्यंगुलोत्सेधोयोनांशःसदिवौकसामित्युक्तेः समानिअन्यूनानधिकपरिमाणानिविभक्तानिपृथग्भूतानिअंगानिअवयवायस्यसः भ्रुवौनासापुटेनेत्रे कर्णावोष्ठौचचूचुकौ कूर्परौमणिबंधौचजानुनीवृषणौकटी करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिरित्युक्तेः स्निग्धवर्णःस्निग्धश्यामलवर्णइत्यर्थः स्निग्धेंद्रनीलवर्णस्तुभोगांविंदतिपुष्कलमित्यु क्तेः प्रतापःस्मृतिमात्रेणरिपुहृदयविदारणक्षमंपौरुषंतद्वान् प्रतापौपौरुषातपाविति कोशः पीनवक्षाःमांसलसमोन्नतवक्षाः विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः नासिकाचक्षुषीकर्णौयस्यायतावित्यु क्तेः लक्ष्मीवान्सीनारूपलक्ष्मीशक्तिमान्सर्वावयवसौंदर्यवान्वा मोपधत्वाद्वत्वम् एवमुक्तरीत्याशुभानिसामुद्रिकशास्त्रोक्तानिलक्षणानियस्यसशुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञइति सत्याअमो घासंधा सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेत्यादिरूपिणीप्रतिज्ञायस्य यशस्वीरावणवधादिनादिव्ययशःसंपन्नः ज्ञानसंपन्नःब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः अतएवज टायुषंप्रतिमयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानित्युक्तिःसंगच्छते ब्रह्मज्ञस्यैवब्रह्मोपदेशेअधिकारात् विनाब्रह्मोपदेशमनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् नविद्यंतेउत्तमायेभ्यस्तेअनुत्तमाः आत्मानं

समःसमविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् ॥ पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञःसत्यसंधश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ यशस्वीज्ञानसंपन्नःशुचिर्वश्यःसमाधिमान् ॥ १२ ॥
प्रजापतिसमःश्रीमान्धातारिपुनिषूदनः ॥ रक्षिताजीवलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता ॥ १३ ॥

मानुषंमन्येरामंदशरथात्मजमित्यादिवचस्तुमायामात्रमित्यन्यत्रविस्तरः शुचिःप्रातःस्नानादिनाप्राणायामाभ्यासादिनाप्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेनचमायिकशरीरत्वाच्चनित्यंबाह्यांतरशु द्धः वश्यःपित्राचार्यदेवेषुविनीतः समाधिमान्निजतत्त्वसमाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतीति प्रजापतिसमः यद्यपिरामोब्रह्मैवतथापिमानुषधर्माणांशोकमोहादीनांमायिकानांतत्रदर्शनेनऔ पाधिकभेदमादायतत्समत्वोक्तिः भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात्जटायुमोक्षप्रदानरूपात्स्वेनसहसर्वायोध्यावासिजनस्यसशरीरस्यब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात्तत्समत्वम् सर्वथास्वतंत्रस्यैवेद शेषुयोग्यत्वात् श्रीमानित्येवमादीनांपौनःपुन्यंसकलैश्वर्यादिसत्वबोधनार्थं धातापितेवसर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकःकामादिरिपुनाशकश्चअन्य थाजगद्गुरोर्भगवतोरिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिःस्यात् बाहुलकात्कर्तरिल्युट् जीवलोकस्यप्राणिसमूहस्यसकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिता धर्मस्यतत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्यमर्यादापरिपाल नद्वारारक्षिता ॥ १३ ॥

रक्षितेति स्वस्यधर्मस्ययज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धादिरूपस्यरक्षितासादरमनुष्ठाता स्वजनस्यस्वभक्तजनस्यअवश्यभाविनोप्यनिष्टस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता तच्चांबरीषप्रह्लादध्रुवा दीनांरक्षणेनप्रसिद्धमेव वेदानांऋग्यजुःसामाथर्वणां छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानांचतत्त्वज्ञःपाठतोऽर्थतश्चज्ञाता शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकंशास्त्रंधनुर्वेदःतस्मिन्निष्ठितःसम्य क्परिज्ञाता ॥ १४॥ सर्वेति सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणिसव्याख्यानानिशास्त्राणि स्मृतयउपस्मृतयश्चतत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रम् सर्वमूलशब्दशासकत्वाद्व्याकरणंचशास्त्रम् तथैव कामंदकादीन्यपिनीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः प्रतिभानवान्व्यवहारकालेश्रुतस्याश्रुतस्यचउचितार्थस्यशीघ्रंप्रतिभासः प्रतिभानंत द्वान् तदुक्तम् प्रज्ञांनवनवोन्मेषशालिनींप्रतिभांविदुरिति सर्वलोकप्रियःद्रष्टृस्मर्तृलोकानामिहामुत्रहितावहः साधुःमृदुमधुरस्वभावः अदीनात्मासहजासाधारणक्षात्रभावेनअदीनस्वभावः अ तिव्यसनपरंपरायामपिअक्षुभितांतःकरणोवा विचक्षणःयथोचितलौकिकालौकिकसर्वक्रियासुकुशलः ॥ १५ ॥ सर्वदेति सर्वदाहोमदेवपूजासभाधिष्ठानकालेषुतत्तत्कालोचितैःसद्भिःसा

रक्षितास्वस्यधर्मस्यस्वजनस्यचरक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञोधनुर्वेदेचनिष्ठितः ॥ १४ ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्माविचक्षणः ॥ १५ ॥ सर्वदाभिगतःसद्भिःसमुद्रइवसिंधुभिः ॥ आर्यःसर्वसमश्चैवसदैवप्रियदर्शनः ॥ १६ ॥ सचसर्वगुणोपेतःकौसल्या नंदवर्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्येधैर्येणहिमवानिव ॥ १७ ॥ विष्णुनासदृशोवीर्येसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशःक्रोधेक्षमयापृथिवीसमः ॥ १८ ॥

त्त्विकस्वभावैःपुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः सिंधुभिर्नदीभिःसमुद्रइवअभिगतःसेवितः यद्वा सद्भिर्भक्तैःसदासेवितः भगवत्सेवायांकालनियमाभावात् दृष्टांतेनतंप्राप्तानांसतांभक्तानांतेनसहऐ क्यंव्यनयति आर्यःसर्वपूज्यः सर्वेषुसुखदुःखोदर्केषुसमःहर्षविषादरहितःशत्रुमित्रोदासीनेषुवैषम्यरहितःतत्तत्कार्यानुरूपफलदातेत्यर्थइत्यन्ये सदैवसर्वावस्थासुमुहुर्मुहुरनुभवेपिअननुभूतपूर्ववद्विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥ सचेति सरामःसर्वैर्गुणैर्युक्तः उक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्धनत्वेनमहाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता गांभीर्यम गाधाशयत्वंतत्रसमुद्रतुल्यः धैर्यमनसाप्यधृष्यत्वंइष्टवियोगादौअनभिभूतचित्तत्वंचरणेअचलतयासहायाभावेपिस्थितिश्चतेनहिमवत्सदृशः ॥ १७ ॥ विष्णुनेति यद्यपिरामोविष्णुरेवसर्वरूप श्चतथापिमानुषोपाधिभेदात्सर्वत्रसादृश्यंद्रष्टव्यम् यद्वा विष्णुनासदृशइतिअनन्वयालंकारः चंद्रवत्प्रजाव्यवहारनिरीक्षणकालेसौम्यदर्शनः क्रोधेयुद्धकालिकेकालाग्निसदृशःपरैरधृष्यइतिय वत् क्षमाप्रतीकारसामर्थ्येपिअपकारसहिष्णुतातयापृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥

धनदेनेति त्यागेधनत्यागेधर्मार्थंधनव्ययविषयेअपेक्षितधनसंपत्तौधनदेननवनिधीशेनसमः अस्मिन्नेवांशउपमानतुल्यागांशे तस्यधनसंग्रहएवप्रवृत्तेः धनदव्यवहारस्तुकतिपयत्रिदशेभ्योभगव
दाज्ञयाकतिपयधनदानमात्रादितिवहवः सत्येसत्यवचनेअपरोधर्मइवधर्मस्यमूर्त्यंतरमिवेत्युत्प्रेक्षा एतदंतंबालकांडीयार्थसंग्रहः तमेवमित्यादिनाअयोध्याकांडीयार्थसंग्रहआरभ्यते तत्रइक्ष्वा
कुवंशप्रभवइत्यनेनभगवदाविर्भावःसूचितः महावीर्यःशत्रुनिवर्हणइत्यनेनविश्वामित्रानुग्रहजशस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादिसूचितम् लक्ष्मीवानित्यनेनसीतापरिणयःसूचितः सत्यपराक्रममि
त्यनेनभार्गवलोकप्रतिबंधादिसूचितम् एवंगुणसंपन्नंप्रागुक्तरीत्यासकलकल्याणगुणयुक्तम् सत्यपराक्रमंअमोघपराक्रमम्॥१९॥ज्येष्ठमिति ज्येष्ठगुणैःयौवराज्याभिषेकार्हगुणैःयुक्तम् प्रकृती
नांप्रजानांहितैःइहामुत्रहितावहैःयुक्तम् ज्येष्ठंसुतंरामम् प्रकृतिप्रियकाम्ययाप्रकृतीनांप्रियंकर्तुमिच्छया छांदसःकाम्यजितिप्राञ्चः प्रकृतिसंबंधेनआत्मनःप्रियंकर्तुमिच्छया युवराजेनहिप्रजा
कृत्येसंपादितेसतिव्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपंप्रियंस्वस्यभवतीतिवयम् ॥२०॥ यौवराज्येनेति युवराजस्यभावोयौवराज्यम् पितरिराज्यंकुर्वत्येवसर्वराज्यव्यापारेअभिषेकपूर्व

धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठंज्येष्ठगुणैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतम् ॥ प्रकृतीनांहितैर्युक्तंप्र
कृतिप्रियकाम्यया॥२०॥ यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी॥२१॥ पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनम
याचत॥ विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनम्॥२२॥ ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः॥ विवासयामाससुतंरामंदशरथःप्रियम्॥ २३॥

कर्माधिकृतःपुत्रोयुवराजः संयोक्तुंयोजयितुम् महीपतिःदशरथःऐच्छत् अथतस्यरामस्ययौवराज्याभिषेकेअपेक्षितान्संभारान्औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाःस्युरित्यादिनाबह्वृचब्राह्म
णेनउपदिश्यमानान्दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्दृष्ट्वामंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयीराज्ञःकनीयसीभार्या अत्रकैकेयीत्येवयद्यपिकेकयशब्दादञिकेकयमित्रय्वित्यादिनायादेरियादेशेगुणेआदि
वृद्धौङीपियस्येतिलोपेसाधुतथापिअपिमाषंमषंकुर्याच्छंदोभंगंनकारयेदितिन्यायेनकैकयीतिप्रयोगः पुंयोगलक्षणङीषिकेकयीतिपाठइत्यन्ये॥२१॥ पूर्वंपूर्वस्मिन्कालेइंद्रसहायार्थंप्रवृत्तदश
रथस्यदैत्यैर्युद्धकालेदशरथेतरप्रयुक्तामासुरींमायांधवलांगमुनिदत्तविद्ययानिवारयित्र्यैकैकेय्यैतुष्टेनदशरथेनदत्तौवरौयस्यैसादेवीसैवराज्याभिषेकसमयेरामाभिषेकादेवीनद्वृत्वियतमाएनंव
क्ष्यमाणलक्षणंवरंप्रागनकालत्वादयाचतराजानम् याचेर्द्विकर्मकत्वात् वरद्वयमाह रामस्यराज्यादुद्वासनंभरतस्यस्वपुत्रस्यअभिषेचनम् ॥ २२ ॥ सइति सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशनसत्यप्र
तिज्ञत्वादित्यर्थः अतोहेतोःसत्यरूपेणधर्मपाशेनसंयतःवद्धःसन्दशरथःप्रियंसुतमपिविवासयामास ॥ २३ ॥

सइति वीरः अनेकैरपराङ्मुखतया योद्धापि सरामः पितुः प्रतिज्ञां सत्यतयाऽस्वविवासनेन अनुपालयन् यद्वा कैकेयीसन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात् आज्ञातः मातुश्च कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम अनेन पितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्म इति भगवता उपदिष्टम् ॥ २४ ॥ तमिति व्रजंतं भ्रातरम् प्रियः रामे सहजप्रीतिमान् ॥ २५ ॥ भ्रातरमिति भ्रातुः रामस्य दयितः प्रियः सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावं स्नेहमिति यावत् स्नेहादेव जगाम न पित्रादिनिर्देशादिति भावः अथ रामस्य दयिता इष्टा प्राणसमा निरतिशयप्रेमास्पदम् हिता नित्यं हितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले अन्वये जाता यद्यप्येषा अयोनिजा तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलांगलपद्धतौ आविर्भूतत्वादेवमुक्तिः अतएवाह देवमायेवेति से वआचित्योदयस्थितिलया दैवैरवश्यकार्यसिद्ध्याकांक्षिभिर्निर्मिता आविर्भाविता यद्वा इवशब्द एवार्थे देवेन भगवता आविर्भाविता स्वमायैव भगवतोऽनाद्यंता सर्वकार्यसहायभूता सहजशक्ति

सजगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं व्रजंतं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगाम ह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ॥ २७ ॥ सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥ शृंगबेरपुरे सूतं गंगाकूले व्यसर्जयत् ॥ गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥ गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ॥ ३२ ॥

रेव हि माया यत्तु तिलोत्तमादिवद्देवमायेव स्थितेति तन्न निर्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः सर्वैः स्त्रीलक्षणैः संपन्ना युक्ता ॥ २७ ॥ सीतेति सीता लांगलपद्धतिः तदुत्थत्वात्सीता शशिनं रोहिणीव राममनुगता ॥ २८ ॥ शृंगेति गंगाकूले वर्तमानशृंगबेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियं इष्टं गुहं आसाद्य तत्सहितो लक्ष्मणादिसहितश्च रामः सूतं रथेन स्वप्रापणार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत् परावर्तितवान् ॥ २९ ॥ गुहेनेति पूर्वार्धं पूर्वश्लोकान्वयि अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः वनेन पुरोवर्त्तिप्राप्तवनद्वारेण परं अपरं वनं गत्वा ते वनं पादचारास्तेन वनं गत्वेत्यर्थ इति संप्रदायः ॥ ३० ॥ चित्रेति अनुपश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यं आवसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने रममाणास्त्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखं न्यवसन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तथा पुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ॥ ३२ ॥

राजेति तस्मिन्दशरथेगतेलोकांतरंगतेसतेवसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणम् तत्सहितैर्मंत्रिवृद्धैरित्यपिबोध्यम् ॥ ३३ ॥ राज्यायराज्यंकर्तुंतैर्नियुज्यमानःप्रेर्यमाणोमहाबलःसमर्थोपि
सौभ्रात्राद्राज्यंनैच्छत् ततःरामपादप्रसादकःपूज्यंरामंप्रसादयितुंवनंजगाम पादशब्दःपूज्यवाची ॥ ३४ ॥ गत्वेति सभरतःमहात्मानंसत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैर्महावैभवंभ्रातरंरामंगत्वाआर्यभाव
पुरस्कृतःविनीतवेषःतंरामंराज्यायप्रतिनिर्वृत्तिअयाचत् याचिर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥ ननुपितृमातृदत्तंराज्यंतवैवयोग्यमितिममप्रतिनिवृत्तिरनुचिताइत्यत्राह त्वमेवेति सर्वगुणश्रेष्ठेज्येष्ठेसतिकनि
ष्ठोनराज्यार्हइतिधर्मंत्वमेवजानासिइतित्वमेवराजाइतिवचोराममब्रवीत् रामोपिरमयतीतिव्युत्पत्त्याआश्रितचित्तरंजकोपिपितुरादेशात्राज्यंनैच्छदित्युत्तरेणान्वयः अत्रहेतुगर्भंविशेषणम् प
रमोदारःस्वसुखसाधनस्यपरस्मैदानमौदार्यंतद्युतः सुमुखःराज्यादपिवनेअम्लान्याद्यधिकमुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाःप्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभियानैच्छदितिकतककृतः तीर्थस्तु परमोदा

राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतम् ॥ गतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥ नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः ॥ सजगामव
नंवीरोरामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वातुसमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ अयाचद्भ्रातरंराममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेवराजाधर्मज्ञइति
रामंवचोब्रवीत् ॥ रामोपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ॥ ३६ ॥ नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यंरामोमहाबलः ॥ पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्वापुनः
पुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामासततोभरतंभरताग्रजः ॥ सकाममनवाप्यैवरामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यंरामागमनकांक्षया ॥ ग
तेतुभरतेश्रीमान्सत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥

रःयाचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिलाभेनप्रसन्नमुखः सुमहायशाःअर्थ्यवैमुख्येनप्रसिद्धकीर्तिरपिपित्राज्ञयैवभरतवाक्यंनैच्छदित्याह ॥ ३६ ॥ ततःअस्यभरतस्यराज्यायराज्यरक्षणसाम
र्थ्यंलब्धुंअहल्यादौदृष्टशक्तिकाचित्यवैभवस्वपदस्पृष्टेपादुकेन्यासरूपेणदत्वापुनःपुनःप्रतिनिर्वृत्तियाचमानंभरतंचतुर्दशसमानंतरंसर्वथाप्रतिनिवर्तितव्यमित्यभ्युपेत्यनिवर्तयामास अस्येतिरा
ज्यापेक्षयाषष्ठी दत्वेत्यत्रअस्मैइत्यर्थलभ्यम् दत्वेत्यन्वयेपिसंप्रदानस्यशेषत्वविवक्षयाषष्ठीत्यन्ये यत्तुनिक्षेपमुख्यदानाभावान्नचतुर्थीदत्वेत्यन्वयेपीतितन्न खंडिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददा
तीतिमहाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥ सभरतःरामप्रतिनिवृत्तिरूपंकाममनवाप्यैवरामपादौनमस्कुर्वन्प्रतिनिवृत्तइतिशेषः ॥३८॥ ततोनमस्कृत्यप्रतिनिवृत्तोनंदिग्रामेस्थित्वारामश्चतुर्दशस
मारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरंराज्यायआगमिष्यतीतिरामागमनकांक्षयापादुकेपुरस्कृत्यराज्यमकरोत् उत्तरार्धंस्पष्टम् ॥ ३९ ॥

रामइति उक्तगुणविशिष्टोरामस्तु अत्यासन्नतयानागरस्यमंत्रिवृद्धादिपौरजनस्यभरतस्यचतत्रचित्रकूटेआगमनमालक्ष्यसंभाव्यतेषांप्रतिनिवर्तनप्रयासाद्दूरमितोपिदूरगमनमितिसंचिंत्यदंडका
न्दंडकारण्यानि अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनम् तेषांरक्षश्चोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रःसज्जोभूत्वाप्रविवेश हेतिप्रसिद्धौ ॥ ४० ॥ प्रविश्येति महारण्यमितिअरण्यकांडकथासंग्रहः राजीवंपद्म
म् अनेनराक्षसयुद्धारंभकृतहर्षोऽध्वनितः शरभंगाद्याऋषयः ॥ ४१ ॥ चापीतिनिपातसमुच्चयःपद्यपूरकः अगस्त्यभ्राताइध्मवाहननामेतिकेचित् ततोमुनेरगस्त्यस्यभ्रातागस्त्यइतिश्रुतः सचिन्व
न्कानेनवन्यंसखीभिःकोपितोशपदितिमार्कंडेयपुराणेश्रूयते दिव्यंधनुरादिकंकार्यायप्रतिगृहाणेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ऐंद्रंइंद्रादगस्त्यस्यागतंशरासनंधनुर्जग्राह पूर्वंभार्गवंजित्वाततःप्राप्तंय
द्वैष्णवंधनुर्भगवतारामेणवरुणेन्यस्तंतदिंद्रेणवरुणादानीयागस्त्येस्थापितमित्ययंअरण्यकांडेस्फुटम् ॥यद्वाइंद्रोविष्णुः ॥ ४२ ॥ खड्गंचेति अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतःअक्षयाःसायकाः

रामस्तुपुनरालक्ष्यनागरस्यजनस्यच ॥ तत्रागमनमेकाग्रोदंडकान्प्रविवेशह ॥ ४० ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंरामोराजीवलोचनः ॥ विराधंराक्षसंहत्वा शरभंगंददर्शह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णंचाप्यगस्त्यंच अगस्त्यभ्रातरंतथा ॥ अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैंद्रंशरासनम् ॥ ४२ ॥ खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ ॥ वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह ॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वेवधायासुररक्षसाम् ॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानांतदावने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसाम् ॥ ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिता शूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततःशूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम् ॥ ४७ ॥

बाणाःययोस्तौ तूणीइषुधी वनचरैःवानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषयइति तद्वनेवसतोरामस्यांतिकंअसुराःकबंधादयःरक्षांसिखरादयःतेषांवधायवधंप्रार्थयितुंसर्वेऋषयःअभ्यागमन् सरामःतेषांरा
क्षसानांवधंतस्मिन्वनेतेभ्योऋषिभ्यःप्रतिशुश्रावप्राप्तकालमसुररक्षोयोधयिष्येनोपेक्षिष्येइतितद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातइति अग्निकल्पानांअग्निसदृशानांऋषीणांसन्निधावि
तिशेषः अपेक्षितइतिवाशेषः संयतियुद्धेअचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवाद्रक्षसांवधःप्रतिज्ञातश्चेतिसंबंधः ॥ ४५ ॥ तेनेति तेनरामेणतत्रैवदंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमेजनस्थानंना
मदंडकारण्येरावणस्यबलनिवेशस्थानम् कामरूपिणीइच्छयानानारूपधारिणी यद्वापुंसांकाम्यमानरूपवतीविरूपिताकर्णनासाछेदनवैरूप्यंप्रापिता शूर्पणखेत्यत्रनखमुखात्संज्ञायांङीषूनिषे
धः पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम् ॥ विरुद्धंरूपंविरूपंतत्संजातमस्याइतितारकादित्वादितच् ॥ ४६ ॥ ततइति ततःतद्वैरूप्यकरणानंतरम् सर्वराक्षसान्जनस्थाननिवासिनइतिशेषः उद्युक्तान्युद्धा
र्थंसन्नद्धान् ॥ ४७ ॥

पदानुगान् अनुचरान् निवसता रामेणेति शेषः उत्तरश्लोकान्वयी॥४८॥रक्षसामिति ॥ चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि सैन्यानि इति शेषः ज्ञातयः खरादयः खरादयो हि रावणस्य वैमात्रेयाः
श्रुत्वा शूर्पणखामुखादिति शेषः मूर्छितः व्याप्तचित्तः॥४९॥क्रोधेन व्याप्तः स रावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदारहरणस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्वमतस्तेन रामेण बलवता विश्वा
मित्राश्रमे मदनुभूतबलेन नेतव विरोधो न क्षमो न युक्तः न हितश्च इति वार्यमाणोपि मारीचं नाम प्रसिद्धं राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामास वृञ् वरणे इति स्वार्थे णिच्यंतोपि ॥ ५० ॥ नेति पूर्वार्धं पूर्वान्वयि
कालचोदितः मृत्युप्रेरितः रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्यं तु अनादृत्य ॥५१॥ सहमारीचः मारीचसहितः वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः तस्य खरादिहंतृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्र

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ततो ज्ञाति
वधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४९ ॥ सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ॥ ५० ॥ न विरोधो बलव
ता क्षमो रावण तेन ते ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ ५१ ॥ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ
॥ ५२ ॥ जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३ ॥ राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेंद्रियः ॥ ततस्ते
नैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ ५४ ॥ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ॥ कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥ तं निहत्य महाबाहु
र्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव ॥ सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं श
त्रुसूदनः ॥ ५७ ॥

मपदं आश्रमस्थानं जगाम ततः तेन मायाविना मारीचेन नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरं अपवाह्य अपसार्य ॥ ५२ ॥ जहारेति हत्वा हतप्रायं कंठगतप्राणं कृत्वा रामस्य भार्यां जहारेति संबंधः निहतं
निहतप्रायम् श्रुत्वा गृध्रमुखादिति शेषः ॥ ५३ ॥ विललाप पर्यदेवयत् आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमान एव सन् गृध्रं रावणेन सीता अपहृतेति निवेद्य
मृतं दग्ध्वा विधिना संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ सीतां वने मार्गमाणः मार्गयमाण इत्यर्थः रूपेण विकृतं कबंधं राक्षसं ददर्शेति संबंधः ॥ ५५ ॥ तमिति तं कबंधं निहत्य ददाह महाबाहू रामः स च कबंधः स्वर्गतः स्व
र्गगमनयोग्यं स्वीयं गंधर्वरूपं प्राप्तवान् ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ ५६ ॥ श्रमणां तापसीम् धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञाम् धर्मचारिणीमित्यस्य तु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः श्रमणामित्यत्र कर्त
रि ल्युट् तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् तामभिगच्छेति कथयामासेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

शवर्येति सम्यक्पूजितःयथाविधिअर्घ्याद्युपचारैःपूजितः पंपेत्यादिनाकिष्किंधाकांडकथासंग्रहः संगतःमिलितः ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनात्सुग्रीवोयुष्मन्मैत्रीमपेक्षतेइत्यादिरूपात् समागतःमै त्रीकृतवान् हनुशब्दोकारांतोदीर्घांतश्च सुग्रीवायेतिसंगतायेतिशेषः शंसत्अकथयत् छांदसोऽडभावः महाबलःसुग्रीवेणस्वकार्यसाधकमहाबलवत्त्वेनावगतः ॥ ५९ ॥ आदितइति जन्मार भ्येत्यर्थः तत्प्रसिद्धंवृत्तंचरित्रंसीतायाश्चवृत्तंविशिष्यरावणापहारांतंअशंसत् यद्यपिमहाबलत्वाद्विनापिसहायंसर्वनिर्वाहकःतथापिलोकरीतिमनुसृत्यसुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्यसर्वमकथयदितिबोद्ध व्यम् वानरःसुग्रीवोपिरामस्यसंबंधितत्सर्वंश्रुत्वा ॥ ६० ॥ स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतःसुग्रीवः अग्निसाक्षिकंअग्निरेवसाक्षाद्द्रष्टायस्यतादृशंसख्यंचकार ततोवैरानुकथनंवालिन

शबर्यापूजितःसम्यग्रामोदशरथात्मजः ॥ पंपातीरेहनुमतासंगतोवानरेणह ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनाच्चैवसुग्रीवेणसमागतः ॥ सुग्रीवायचतत्सर्वंशंस द्रामोमहाबलः ॥ ५९ ॥ आदितस्तद्यथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः ॥ सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः ॥ ६० ॥ चकारसख्यंरामेणप्रीतश्चैवाग्नि साक्षिकम् ॥ ततोवानरराजेनवैरानुकथनंप्रति ॥ ६१ ॥ रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच ॥ प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति ॥ ६२ ॥ वा लिनश्चबलंतत्रकथयामासवानरः ॥ सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमम् ॥ दर्शयामाससुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वामहाबाहुःप्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः ॥ पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनम् ॥ ६५ ॥

स्वचवैरेकिंकारणमितिरामकृतप्रश्नंप्रतिप्रश्नोत्तरमितियावत् ॥ ६१ ॥ रामाययत्प्रत्युत्तरमावेदितव्यंतत्सर्वंरामवद्दारापहारांतकष्टैःसंजातदुःखेनसुग्रीवेणप्रणयाद्रामायआवेदितम् तदातद्वृत्तां तश्रवणानंतरकालेरामेणवालिवधंप्रतिवालिवधमुद्दिश्यअवश्यंवालिनंवधिष्यामीतिप्रतिज्ञातम् ॥ ६२ ॥ वालिनश्चेति तत्रऋष्यमूकपर्वते वानरःसुग्रीवोवालिनोबलंअरुणोदयानंतरंसूर्योद यात्प्रागेवरावणंगृहीत्वाचतुःसमुद्रलंघनादिरूपंकथयामास किंचसुग्रीवःरामोवालितुल्योनवेतिशंकितःसंजातशंकआसीत् ॥ ६३ ॥ राघवेति राघवस्यवालिमहाबलत्वेविश्वासार्थमुत्तमंबल प्रत्यायनोत्तमसाधनंमहापर्वतसदृशंदुंदुभेर्दैत्यस्यशरीरंदर्शयामास यस्यकायइदानीमेतादृशस्तादृशोदुंदुभिर्वालिनाहत्वाएतावद्दूरंप्रक्षिप्तइत्युक्त्वादर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति बाहुलकात्स्वार्थेणिच् ईषत्स्मितंकृत्वा ॥ ६५ ॥

बिभेदेति पुनश्चप्रत्ययं जनयन्नूत्स्वबलविश्वासमुत्पादयन् हेतौंशता फलमपिहेतुः तदा एकेनैव महेषुणा सकृत्प्रयोगेणैव सप्तशालान् सप्तशालवृक्षानूतत्समीपस्थं गिरिपर्वतं रसातलं षष्ठमधोलोकंच बिभेद अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपातालाइतिसप्त अधोलोकाः एकशालमात्रभेदनेअस्यवालिसाम्यशंका जायेततन्निवृत्त्यर्थमनुक्तानामप्यशालगिरिप्रस्थादीनां भेदनमितिमं तव्यम् ॥ ६६ ॥ ततइति ततः शालभेदानंतरंतेनअतिदुष्करेणकर्मणावालिवधेविश्वासंप्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेतिसंतुष्टमनाः किष्किंधाख्यांगुहांरामसहितोजगाम ॥ ६७ ॥ ततइति हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत्सिंहनादंकृतवान् हरीश्वरः वाली ॥ ६८ ॥ अन्विति तदाअंगदमुखादवगतसुग्रीवराममित्रत्वेनसंयुगनिर्गमनंवारयंतींतारांस्वस्त्रियंमयाअकृतापकारोधर्मज्ञो रामोमद्वधंनापकरिष्यतिइत्यादिवचनैरनुमान्यअनुमतिंप्रापय्य कृतानुमतिकांकृत्वेतियावत् सुग्रीवेणसहवालीयुद्धायसमागतोभवत् ॥ तत्रसंयुगे एनंवालिनम् ॥ ६९ ॥ ततइति सुग्रीववचना

बिभेदचपुनःशालान्सप्तैकेनमहेषुणा ॥ गिरिंरसातलंचैवजनयन्प्रत्ययंतदा ॥ ६६ ॥ ततःप्रीतमनास्तेनविश्वस्तःसमहाकपिः ॥ किष्किंधांरामसहितोजगामचगुहांतदा ॥ ६७ ॥ ततोगर्जद्धरिवरःसुग्रीवोहेमपिंगलः ॥ तेननादेनमहतानिर्जगामहरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्यतदातारांसुग्रीवेणसमागतः ॥ निजघानचतत्रैनंशरेणैकेनराघवः ॥ ६९ ॥ ततःसुग्रीववचनाद्धत्वावालिनमाहवे ॥ सुग्रीवमेवतद्राज्येराघवःप्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ सचसर्वान्समानीयवानरान्वानरर्षभः ॥ दिशःप्रस्थापयामासदिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततोगृध्रस्यवचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णंपुप्लुवेलवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्रलंकांसमासाद्यपुरींरावणपालिताम् ॥ ददर्शसीतांध्यायंतीमशोकवनिकांगताम् ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानंप्रवृत्तिंविनिवेद्यच ॥ समाश्वास्यचवैदेहींमर्दयामासतोरणम् ॥ ७४ ॥

त्वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् आहवेरणेप्रत्यपादयत्प्रतिष्ठापितवान् सुग्रीववचनादित्यनेनअनपकारिवालिवधस्यायुक्तत्वेपिमित्रापकारित्वेनतदुक्त्या हननमितिध्वनितम् ॥ ७० ॥ सचेति ससुग्रीवः दिदृक्षुः अन्वेषिषुः सर्वान्वानरान्समानीयसर्वादिशःप्रस्थापयामास ॥ ७१ ॥ ततइति गृध्रस्यसंपातेर्वचनात्तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेय वासिनीत्येवंरूपात् पुप्लुवेउल्लंघितवान् इतःसुंदरकांडकथासंग्रहः ॥ ७२ ॥ तत्रेति अशोकवनिकांगतांप्रमदवनस्थितांध्यायंतींराममितिशेषः ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वेति अभिज्ञानंअंगुलीयकरूपम् प्रवृत्तिरामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतम् समाश्वास्यराघवस्यसर्वोपिव्यापारस्त्वत्प्राप्त्येकफलकइत्यादितत्त्वकथनेनवैदेहींसमाश्वास्य गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानमितिपाठेप्रत्यभिज्ञानंसीतालकस्थितचूडामणिरूपम् तोरणंअशोकवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशंचकारादशोकवनंचमर्दयामास ॥ ७४ ॥

पंचेति सेनाग्रगाःसैन्यपतयःपिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताःजंबुमाल्यादयः अक्षंरावणसुतंनिष्पिष्यचूर्णीकृत्यग्रहणंइंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनंसमुपागमत्प्राप्तः ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणेति मदस्त्र स्यामोघत्वात्तेनबंधनमात्रंचतुःपंचघटिकानंतरंपुनर्मोक्षश्चेतिब्रह्मदत्तवरात् तावताकालेनब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानंज्ञात्वापियदृच्छयाकार्यांतरप्रसंगेनरावणदर्शनापेक्षया मंत्रिणःबद्धानेतॄन्तान्रा क्षसान्मनिवीरःहनुमत्समर्थोपिमर्षयन्क्षमांकुर्वन्रावणसमीपंप्राप्तवानितिशेषः ममर्षेतिवापाठः ॥ ७६ ॥ ततइति ततःरावणदर्शनादिव्यापारानंतरंसीताम्रतेसीतावस्थानप्रदेशंविनालंकांदग्ध्वारा मायप्रियंसीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुंपुनःरामांतिकंमहाकपिःहनुमान्आयात्आगतः ॥ ७७ ॥ सोऽभीति प्रदक्षिणंप्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारम् महात्मानंपरमात्मानम् अमेयात्माअपरि च्छेद्यबलबुद्धिधैर्यादिवैभवः तत्त्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः दृष्टासीतेतितत्त्वंन्यवेदयदित्यर्थः अत्रदृष्टेतिपदस्यप्रथमप्रयोगोरामस्यसीतेतिश्रवणेतद्विषयक्रियापदसंशयोमाभूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

पंचसेनाग्रगान्हत्वासप्तमंत्रिसुतानपि ॥ शूरमक्षंचनिष्पिष्यग्रहणंसमुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानंज्ञात्वापैतामहाद्वरात् ॥ मर्षयन्राक्ष सान्वीरोयंत्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततोदग्ध्वापुरींलंकामृतेसीतांचमैथिलीम् ॥ रामायप्रियमाख्यातुंपुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिग म्यमहात्मानंकृत्वारामंप्रदक्षिणम् ॥ न्यवेदयदमेयात्मादृष्टासीतेतितत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः ॥ समुद्रंक्षोभयामासशरै रादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामासचात्मानंसमुद्रःसरितांपतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ॥ ८० ॥ तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमाह वे ॥ रामःसीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥

ततइति ततोयुद्धकांडकथासंग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदानेऔदासीन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ दर्शयामासेति समुद्रःशरक्षोभितइतिशेषः समुद्रवचनात् ए षसेतुमहोत्साहःकरोतुमयिवानरः तमहंधारयिष्यामीत्येवंरूपान्नलंसेतुंअकारयत्नलेनसेतुंकारितवानित्यर्थः ॥ ८० ॥ तेनेति तेनसेतुना आहवेयुद्धे अत्रक्वचिन्मध्येऽभ्यषिचदित्यादिश्लो कद्वयम् अभ्यषिचत्सलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणम् कर्मणातेनमहतादेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ सदेवर्षिगणास्तुष्टाराघवंतेऽभ्यपूजयन् तथापरमसंतुष्टैःपूजितःसर्वदैवतैः ॥ २ ॥ लंकायांराज्येरा क्षसेंद्रंतस्यव्यवहारविषयोभवतियथातथाभ्यषिचत् तेनकर्मणारावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगणादेवर्षिसहितागणाः अर्थादृषिगणास्तत्सहितादेवाइत्यर्थः तदिदंश्लोकद्वयंपूजितःसर्वदैवतैः अभिषिच्यचेत्यनेनपुनरुक्तमितिप्रक्षिप्तमेवबोध्यम् सीतांप्राप्यअनुपश्चात्परांव्रीडांरक्षोगृहेचिरोषितांपुनर्गृहीतवानितिलोकापवादशंकयाअतिशयितांलज्जामुपागमत् ॥ ८१ ॥

नामिति जनसंसदिवानरराक्षससभायां परुषंमर्मस्पृकूदीपोनेत्रातुरस्येवप्रतिकूलासिमेदृढमित्यादिवचनमुवाचलोकस्यनास्यांरामस्यकामादिदोषनःपुनर्जिघृक्षास्तीतिप्रत्यायनार्थं अमृष्यमा
णापातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनम् सतीत्यनेनपातिव्रत्यबलान्निजेच्छयाअग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्त्वद्योतनमितिकेचित् लक्ष्मणप्रादुर्भावितोज्वलनइत्यन्ये ॥ ८२ ॥ ततइति अग्निवचनात्
विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृह्णीष्वराघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषांनिष्पापांस्वयंज्ञात्वालोकस्यचतथात्वंप्रत्याय्यसीतामंगीचकारेतिशेषः क्वचित्तुअपहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदेतिपठ्यते
तत्रामलामितिपुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥ तेनकर्मणासीताप्रत्यानयनांतेनकर्मणा ऋषिदेवगणसहितचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यंतुष्टंतुतोष तत्संतोषेणचप्रहृष्टःसंतोषवशादेवसर्वदैवतैः पूजितश्च
रामोबभौ अत्रकेचित्अचराणांवृक्षादीनांरावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेनरावणवधजन्यसंतोषाभावादेवंव्याचक्षते देवऋषिगणमितिपाठः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः तत्रदेवगणाइंद्रादयः ऋ

तामुवाचततोरामःपरुषंजनसंसदि ॥ अमृष्यमाणासासीताविवेशज्वलनंसती ॥ ८२ ॥ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञात्वाविगतकल्मषाम् ॥ कर्मणातेन
महतात्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ ८३ ॥ सदेवर्षिगणंतुष्टंराघवस्यमहात्मनः ॥ बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्यचलंकायांराक्ष
सेंद्रंविभीषणम् ॥ कृतकृत्यस्तदारामोविज्वरःप्रमुमोदह ॥ ८५ ॥ देवताभ्योवरंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान् ॥ अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृ
द्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिकेरामोहनूमंतंव्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥

षिगणाःविश्वामित्रादयः एतद्रूपंत्रैलोक्यंसचराचरम् अत्रचरप्रजाःगतिभक्षणमात्रप्रधानाः तिर्यक्स्रोतसःपशुपक्ष्यादयऐरावतादयः अचरप्रजाःचरप्रजाभिन्नाज्ञानयुक्तप्रजाअर्वाक्स्रोत
सोमनुष्याः एवंचस्वस्वशेषतिर्यगर्वाक्स्रोतोयुतंदेवर्षिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टम् रावणस्यमर्त्योपेक्षित्वात्प्राधान्येनदेवर्षिग्रहणमित्याहुः ॥८४॥ अभिषिच्येति राक्षसेंद्रंभावितत्त्वव्यवहारविषयम्
कृतकृत्यःप्राक्प्रतिज्ञातविभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापिकृतत्वात्कृतकृत्यः अतएवविज्वरः विगतावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः प्रमुमोदेतिच्छांदसंपरस्मैपदम् ॥ ८५ ॥ देवताभ्यइति सुप्तो
त्थितवदुत्तिष्ठंतुवानराइत्येवंरूपंवरंरावणवधजनितहर्षवशात्स्वदिदृक्षयासमागताभ्योदेवताभ्यःप्राप्यसुहृद्भिःसुग्रीवविभीषणादिभिःसंवृतःपुष्पकेणअयोध्यामुद्दिश्यप्रस्थितःजगाम ॥ ८६ ॥
भरद्वाजेति चतुर्दशेतुसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनमितिभरतेनप्रतिज्ञातत्वात्भरद्वाजाश्रमेचतुर्दशसमासमाप्त्यनंतरंमुनिवचनेनएकदिनविलंबस्यप्राप्तत्वात्स्वागम
नप्रबोधनायहनुमद्विसर्जनं यद्वा महत्यावानरसेनयासहाकस्मादागमनेभरतादेःशंकामाभूदितिनद्विसर्जनम् ॥ ८७ ॥

पुनरिति पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तत्पुष्पकंसमारुह्य आख्यायिकांपूर्वंदत्तविषयांकथां भरद्वाजाश्रमारोहात्पूर्वमिवजल्पन्कथयन् सुग्रीवेति विभीषणादेरुपलक्षणम् ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामइति नंदिग्रामेभ्रातृभिःसहस्वस्यापिव्रतप्रयुक्तांजटांहित्वात्यक्त्वारामःसीतामनुप्राप्यमुनिवेषत्यागेनसीतानुरूपंरूपंप्राप्य यद्वा मुनिवेषत्यागेनत्वदृष्टांसीतांप्राप्यप्राप्तविसृष्टंराज्यंपुनरवाप्तवान् ॥८९॥ एतदंतंचरितंतत्त्वेनोपदिश्यदेवर्षिरतःपरमुत्तरकांडविषयंभविष्यत्त्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति अनेनचरावणवधानंतरंरामेराज्यंप्रशासतिसतिवाल्मीकेर्नारदंप्रतिप्रश्नइतिज्ञायते प्रहृष्टःप्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसंपत्त्या मुदितःक्षोभराहित्येनमुदितांतःकरणः लोकःसर्वप्रजाः तुष्टःबहुप्रदाद्भगवतःसांसारिकपारमार्थिकार्थलाभात्तुष्टः अतएवपुष्टःदारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयोमनःपीडा रोगोदेहजोव्याधिः दुर्भिक्षणचोरादिभयेनचरहितः भविष्यतीतिशेषः यद्वा रामविरहेणदुःखितोराममिलनेनतुष्टः तथातद्विरहेणकृशःतन्मिलनादेवपुष्टः ॥ ९० ॥ नेति स्वपितृषुसत्सु

पुनराख्यायिकांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृभिःसहितोनघः ॥ रामःसीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः ॥ निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ नपुत्रमरणंकेचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवानित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जंतिजंतवः ॥ नवातजंभयंकिंचिन्नापिज्वरकृतंतथा ॥ ९२ ॥ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा ॥ नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच ॥ ९३ ॥ नित्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयुगेतथा ॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वातथाबहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवांकोट्ययुतंदत्वाविद्वद्भ्योविधिपूर्वकम् ॥ असंख्येयंधनंदत्वाब्राह्मणेभ्योमहायशाः ॥ ९५ ॥

यज्जीवत्स्वितिशेषः अविधवाभर्त्रनुगमनाद्ध्रुवांशपुत्रसद्भावाद्वेतिशेषः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजमितिपादत्रयेणआधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृत्तिः ॥ ९२ ॥ भौतिकदुःखाभावमाह नचापीति क्षुद्भयंक्षुदुपशमोपायाभावजंनचनैवभविष्यतीत्यनुषंगः ॥ ९३ ॥ नित्यमिति कृतयुगेस्वाभाविकादधर्मासंबंधान्नित्यंप्रजामोदः त्रेतायांअधर्मस्यपादांशेनसंबंधेपिरामपालनवैभवात्तदनाक्रमेणनित्यप्रमोदत्वं अथरामस्यभाविवृत्तांतरमाह अश्वेति शतशब्दोनंतवाची इष्ट्वादत्वेत्यादिस्वरूपकथनंनतुतेषांरामस्यस्वलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेतिबोध्यं यत्तुकतककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्यमानुषोपाधिप्रयुक्ताघवर्ज्याघशमनद्वाराब्रह्मलोकप्राप्तौहेतुत्वमित्युक्तंतन्न भगवदवताराणांपुण्यपापसंबंधस्यसर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अश्वमेधाद्यनुष्ठानंतुलीलामात्रंलोकोपदेशायेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

राजवंशानिति कामरूपकान्यकुब्जादिनत्तद्राज्यपदस्थान्राजवंशान् शतगुणान्अनेकगुणवृद्धिर्यथाभवतितथास्थापयिष्यति शाश्वततत्तद्राज्यप्रदानेनेतिशेषः चातुर्वर्ण्यंचत्वारोवर्णाः स्वार्थे ष्यञ् नियोक्ष्यति शंकितस्वधर्मभ्रंशमपीतिशेषः ॥ ९६ ॥ अवतारत्यागकालमाह दशेति उपासित्वानित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः ब्रह्मलोकंमायिकंवैकुंठादिलोकं अनेननिजनित्यकर्मयोगोपे तस्यैवसाक्षात्परंपरयाब्रह्मलोकप्राप्तिरितिध्वनिः ॥ ९७ ॥ अथनारदःस्वोपदिष्टसंक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति इदमिति पवित्रंचित्तशोधनं पुण्यंसकलपुण्यसाधनं वेदैःसंमितंसकल रहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वाद्वेदतुल्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वपापमोक्षद्वारामोक्षफलकत्वमुपपादितं पुण्यस्यापित्रिगुणात्मकत्वेनपापतुल्यतयाहेयत्वादितिमुमुक्षुफलमुद्दिश्यमुमुक्षूणामपिप्रवृत्तये आह एतदिति आयुष्यंआयुःकरणं आख्यानमाख्यायिका रामोऽयनंप्रतिपाद्योयस्यतद्रामायणं संज्ञात्वाण्णत्वं गणोदासीदासादयःतैःसहइहऐहिकान्भोगान्भुक्त्वाप्रेत्यमृत्वास्वर्गेमही

राजवंशाञ्शतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः॥ चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यति॥ ९६॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥ रामोराज्य मुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति॥ ९७॥ इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितम्॥ यःपठेद्रामचरितंसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ९८॥ एतदाख्यानमायुष्यंपठ न्रामायणंनरः॥ सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते॥ ९९॥ पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात्॥ वणिग्जनःपण्यफ लत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात्॥ १००॥ ॥हरिःओम्॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः॥ १॥ नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः॥ पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहामुनिं॥ १॥

यतेस्वर्गिभिःसत्कृतोमोदतेइत्यर्थः पठन्नितिहेतौशता ॥ ९९ ॥ पठन्निति द्विजःमुख्यद्विजोब्राह्मणःपठन्वागृषभत्वंशब्दब्रह्मपारगत्वंप्राप्नुयात् स्यादितियद्यर्थे यदिक्षत्रियःतदारामायणंपठन् नृपतित्वमाप्नुयात् पण्यैःक्रयद्रव्यैःसाध्यंमूलाद्द्विगुणत्रिगुणवृद्ध्यादिरूपंफलंयस्यतत्त्वंप्राप्नुयात् धनसमृद्धिप्राप्नुयादितिफलितोर्थः शूद्रोपिजनःत्रैवर्णिकदासः अत्रशृण्वन्नित्यध्याहारः महत्त्वंद्विजेतरसर्वप्रजाभ्यःश्रेष्ठ्यंमहत्त्वंदेहांतेस्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षणंचमहत्त्वंप्राप्नुयात् अस्यगायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननायगायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्ययादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेणसमा पितवान् ॥ १०० ॥ ॥ इतिश्रीरा०वा०आ०बालकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदस्येति विशारदःविशिष्टाव्याकरणसंस्कारादिविशेषवतीविचित्रार्थाचशारदावाणीयस्यसः सहशिष्यइत्यत्रवोपसर्जनस्येतिवैकल्पिकत्वात्सत्वाभावः प्रश्नानुरूपंवाक्यगुणसमूहवच्चउत्तरंसम्यकृदत्तमितिपूजयामासअतिविचित्रंभगवद्वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥

यथावदिति आपृच्छ्यैवसाधुयामीत्युक्त्वैव अभ्यनुज्ञातः यथासुखंविहरतामितिवाल्मीकिनाअनुगमनपूर्वंअभ्यनुज्ञातः अनेनगुरुशिष्ययोःस्नेहभक्तिप्रकाशनं विहायसमितिपुंल्लिंगम् ॥ २ ॥ सइति सवाल्मीकिःतस्मिन्नारदेदेवलोकंगतेसतिमुहूर्तंस्वाश्रमेस्थित्वापश्चान्माध्याह्निकार्थंजाह्नव्याअविदूरतःसमीपेवर्तमानंतमसातीरंजगाम यत्तुमुहूर्तमात्रेणदेवलोकंगतइत्यन्वयइतितन्न लांदसत्वकल्पनेमानाभावात् अव्ययत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतिकत्वाच्च मुहूर्तादितिपाठस्तुकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकर्दममिति अवतरणप्रदेशस्यपंकराहित्यमनेनोच्यते तीर्थंऋषिजुष्टजलं निशामयपश्य अतएवशमोदर्शनइतिमित्वाभावादह्रस्वत्वं रमणीयत्वेहेतुः प्रसन्नांबुिति सन्मनुष्यचित्तस्यकामादिदोषराहित्येननित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यम् ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति वल्कला

यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसम् ॥ २ ॥ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्तदा ॥ जगामतमसातीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥ सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा ॥ शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥ अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय ॥ रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम ॥ इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना ॥ प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ॥ ७ ॥ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः ॥ विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलंवनम् ॥ ८ ॥ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायिनम् ॥ ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९ ॥ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनिश्चयः ॥ जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः ॥ १० ॥ तंशोणितपरीतांगंचेष्टमानंमहीतले ॥ भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरम् ॥ ११ ॥

इतिपाठेच्छांदसंस्त्रीत्वं वल्कलमस्त्रियामितिनिघंटुः इदमेवअत्यासन्नमपिगंगातीर्थंमध्याह्नकालातिक्रमादगत्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ एवमिति वाल्मीकेनेतितस्येदमित्यण् प्रायच्छतेतिच्छांदसं नियतःसेवापरः ॥ ७ ॥ सइति नियतेंद्रियःजितेंद्रियः विचचारअनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेतिशेषः ॥ ८ ॥ तस्येति तस्यवनस्यअभ्याशेसमीपेचरन्भगवान्तद्वनाभ्याशएवचरंतं अनपायिनंआधिव्याधिरहितंअतएवचारुनिःस्वनंक्रौंचयोर्मिथुनंददर्श चरंतंअनपायिनमित्यार्षम् ॥ ९ ॥ तस्मादिति मिथुनाद्विभक्तंएकंपुमांसंपापनिश्चयःतद्धननरूपपापनिश्चयः अतएव वैरनिलयःनिजानपकारिष्वपिप्राणिषुअकारणवैराश्रयःसइवनिषादःतस्यपश्यतःतंपश्यंतंअनादृत्यजघान पश्यतइतिषष्ठीचानादरे ॥ १० ॥ तमिति चेष्टमानंलुठंतंनिहतंदृष्ट्वानिषादेनेतिशेषः करुणांगिरंदीनंशब्दं रुरावअकरोदित्यर्थः पाठांतरेखेपरिभ्रमा खेआकाशेपरिभ्रमणंकरोतिसेत्यर्थः ॥ ११ ॥

वियुक्तेति सहचारिणाअहोरात्रमितिशेषः ताम्रशीर्षेणकुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेनकामसंभोगवशादितिशेषः अतएवपत्रिणासंभोगकालत्वाद्विततपक्षवता सहितेनस्वसंगते
नतेनापूर्णरतित्वादत्यंतंशोकः इत्थंभूतेनपतिनावियुक्तारुरावेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथाविधंकामभोगवशम् धर्मात्मनःदयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यंदया समपद्यतसम
जायत ॥ १३ ॥ ततइति करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् ह्रस्वश्छांदसः विदेःसत्तार्थाल्लाभार्थाद्वाणिनिः रुदतींक्रौंचींनिशाम्यदृष्ट्वा अयंकाममोहितपक्षिवधरूपःअधर्मएवेतिनिश्चित्य क्रौं
चीविषयकरुणावत्त्वेनअर्थात्पापकारिणिनिषादेआविर्भूतरोषतयाइदंवक्ष्यमाणंवचनमब्रवीत् ॥१४॥ मानिषादेति क्रौंचहंतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच मालक्ष्मीर्नि
षीदत्यस्मिन्नितिसंबोधनंधनंमानिषाद यद्यस्माद्धेतोःक्रौंचमिथुनात्मंदोदरीरावणरूपात्एकंकाममोहितंरावणंअवधीःहतवानसितस्मात्त्वंशाश्वतीःसमाःअनेकान्संवत्सरान्अद्वितीयांप्रतिष्ठांअ
खंडैश्वर्यानंदावाप्तिअगमःप्राप्नुहि तेनार्थतःशब्दतोपिमनाक्काव्यार्थसूचनमित्युक्तेःश्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थःकाव्यादौअवश्यकर्तव्याशीर्वादश्चसूचितइतितीर्थः कतककृत्तु प्रत्यक्ष

वियुक्तापतिनातेनद्विजेनसहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्रिणासहितेनवै ॥ १२ ॥ तथाविधंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्त
स्यकारुण्यंसमपद्यत ॥ १३ ॥ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः ॥ निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मानिषादप्रतिष्ठांत्वमग
मःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् ॥ १५ ॥

संहंतृनिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच नितरांसदेवर्षिगणंत्रैलोक्यंसादयतिपीडयतीतिनिषादःतस्यसंबुद्धिःहेनिषादरावण यद्यस्मात्क्रौंचमिथुनात् अल्पीभावार्थकुंचेःपचाद्यचूकुंचं त
तःस्वार्थिकोणक्रौंचम् राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनअत्यल्पीभूतंपरमकार्श्यंगतंयत्मिथुनंसीतारामरूपंतस्मात् एकंसीतारूपंयस्मादवधीःवधाभ्यधिकपीडांप्रापितवानसि तस्मात्त्वंप्रतिष्ठांयालं
कापुरेपुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येनब्रह्मणाप्रतिष्ठादत्तानांअतःपरंमागमइतिकाव्यार्थसूचनम् त्रैलोक्यस्यपरममंगलरूपंचेदंसत्यसरस्वत्यापुरस्तादाविर्भावितमित्याह अत्रेदमवधेयम् रावणवधे
जातेअयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरंनारदंप्रतिप्रश्नइतिस्वयमेवव्याख्यातत्वात्तदुत्तरकालिकैतत्श्लोकस्यएवंविधिघटितस्योक्तार्थस्यकतकमतेकथंसंगतिः कथंवासर्वज्ञासत्यसरस्वतीभूतमर्थमाशा
स्यत्वेननिर्दिशेदिति तीर्थव्याख्यानेपिइदंकाव्यार्थसूचनंकविनाकार्यमितितदुक्तसंमतिश्लोकार्थाद्गम्यते तत्रवाल्मीकेस्तथातात्पर्येकिमिदंव्याहृतंमयाइत्युक्तेरसंगतेः नचकिमिदमित्यस्यप

संगच्चेत्यर्थः तदप्येषश्लोकोत्तिगीतोमरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहेइत्यादिबहुशःश्रुतिमूपलंभेनेदृशाक्षरसन्निवेशस्यश्लोकत्वेनमुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचितत्वात् प्राक्तननारदऋषिसं
वादस्यापिश्लोकरूपतयातत्रैवसंदेहकरणौचित्याच्च तत्प्रश्नोत्तरंसर्वंकेवलसंस्कृतैरेव एतत्श्लोकोत्तरमेवश्लोकैस्तस्यापिनिबंधनमितिकल्पनातुनयुक्ता मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अथ
मत्वबुद्धिपूर्वकथितवचनस्येदृशेर्थेतात्पर्यंसंभवस्याप्यभावाच्च माङोयोगाभावेऽगमइत्येतावन्मात्रेणलुङ्भूतत्वस्यैवप्रतीत्याआशिषोऽप्रतीतेश्च एतत्श्लोकनिर्गमकालेकवेःकाव्यंकरिष्या
मीतिबुद्धेरप्यसंभवाच्च ब्रह्मोपदेशानंतरमेवहितथाबुद्धिर्वाल्मीकेः ममनुप्रतिभाति नारदात्स्वगुणश्रवणानंतरंमुनेःस्ववर्णनेच्छांज्ञात्वास्वचरित्रस्यचकरुणारसमयत्वेनतत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचि
त्तस्यैवाधिकारात्कृपेःकरुणचित्तत्वजिज्ञासयेवपूर्वंभृगुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वकरणेनदार्ढ्यंसंपादनायचमुनेरीक्षणायचभगवान्रामएवनिषादरूपेणपश्यतोमुनेःपुरतस्तमनादृत्यक्रौंचंरक्षोवि
शेषरूपंजघान ततस्तदिच्छावशादंतर्यामितयातथाप्रेरणाच्चमहानधर्मोयमनेनकृतइतिरुषापापमनेनिषादयत्त्वंकाममोहितंक्रौंचमिथुनात्मिथुनीभूतात्क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीःतत्त्वम
पिशाश्वतीःसमाआयुःशेषभूतानिबहूनिवर्षाणिप्रतिष्ठांस्वस्त्रीसाहित्येनस्थितिंइहलोकेमागमःमाप्राप्नुहिकिंत्वत्यल्पकालमेवतथावासएकमिथुनीभावपर्यंतमितियावत् इतिशप्तवान्मुनिःएकम
वधीरित्युक्तेर्ययासत्वयास्त्रीविरहितःकृतःसाचनायकहीनाकृतातथात्वमपिप्रिययास्वभार्ययाहीनोभवसाचत्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानम् अगमइत्यडागमस्तुमाङ्योगेप्यार्षत्वात् तस्यर
क्षोरूपत्वंतुएतदुत्तरंब्रह्मणःसकाशात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकालंकृतेनतस्मात्तुमिथुनादेकमितिश्लोकेवैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितम् रक्षःस्वेवतस्यलोकदृष्ट्यावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः
निषादस्यापिप्राणिषुनवैरंकिंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धेश्च अतएवारण्यकांडेमृगयाव्यसनमुपक्रम्य विनावैरंचरौद्रेति तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनम् निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चते
समुपस्थितमितिचवक्ष्यति त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजानिभवंतुतेइतिचोपक्रमेउक्तम् नन्वीदृशोर्थस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेच्छृणु ऋष्यक्षरस्वारस्यात् तच्चाग्रेस्फुटम् तत्रसंदेहश्चेत्स्वांत
र्यामिणंपृच्छ तदुक्तंपाद्मेशिवशिवासंवादेरामवैभववर्णनेचतुर्विंशेअध्याये ततोजानपदःकश्चित्पामरःकाष्ठविक्रयी स्ववधूगर्हणद्वारारावणस्यगृहोषिताम् गर्हयामासवैदेहींदुर्वृत्तोलोकनिंदकः
तच्छ्रुत्वादेविचारेभ्योज्ञातोलोकापवादनः आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणम् वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण तस्मादेनांत्यजाम्यद्यज
नेनिंद्यात्रकारणमिति तथास्कांदेपातालखंडेअयोध्यामाहात्म्येतत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे शापोत्त्यात्तदिसंतप्तंप्राचेतसमकल्मषम् प्रोवाचवचनंब्रह्मातत्रागत्यसुसत्कृतः ननिषादःसवैरामो
मृगयांचर्तुमागतः तस्यसंवर्णनेनैवसुश्लोक्यस्त्वंभविष्यसि इत्युक्त्वातंजगामाशुब्रह्मलोकंसनातनः ततःसंवर्णयामासराघवंग्रंथकोटिभिः कोटिभिःशतकोटिभिः चरितंरघुनाथस्यशतकोटिप्र
विस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः तच्चसंपूर्णंब्रह्मलोकेइत्यैतिह्यम् इहतुकुशलवोपदिष्टाचतुर्विंशतिसहस्रीत्यलम् योगवासिष्ठेतुशापांतराण्यप्युक्तानितथाहि सनत्कुमारोनिष्कामअवसद्ब्रह्मसद्मनि वैकुंठा
दागतोविष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिःप्रभुः ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारंतंदृष्ट्वाह्युवाचप्रभुरीश्वरः सनत्कुमारस्तब्धोसिनिष्कामोगर्वचेष्टया अतस्त्वंभवकामार्तःशरजन्मेतिना
मतः तेनापिशापितोविष्णुःसर्वज्ञत्वंतवास्तियत् किंचित्कालंहितत्त्यक्त्वात्वमज्ञानीभविष्यसि शापितःशप्तः किंचित्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकालंतत्त्यक्त्वातद्रूपंत्यक्त्वाअज्ञानीसइव तथा भृगुर्भा

यांहतांदृष्ट्वाप्रोवाचक्रोधमूर्छितः विष्णोतवापिभार्यायावियोगोहिभविष्यति तथा वृंदयाशापितोविष्णुश्छलनंयत्त्वयाकृतम् अतस्त्वंस्त्रीवियोगंहिवचनान्ममयास्यसि श।पितःशप्तः छलनंप तिवेषणसंभोगरूपम् तथा भार्याहिदेवदत्तस्यपयोष्णीतीरसंस्थिता नृसिंहवेषधृग्विष्णुंदृष्ट्वापंचत्वमागता तेनशप्तोहिनृहरिर्दुःखार्तःस्त्रीवियोगतः तवापिभार्ययासार्धंवियोगोहिभविष्यतीति दुःखार्तः तृतीयार्थेआर्षीप्रथमा दुःखार्तेनेत्यर्थः ताराशापोपिकिष्किंधाकांडेतत्रैववक्ष्यतइत्यलंविस्तरेण प्राचेतसेनमुनिनारामोराजीवलोचनः तमसोपवनेशप्तोवेषधृक्जानकीपतिः ॥ १ ॥ श्रीरामःप्राकृतांलीलांस्वीयांवर्णयितुंतदा मंदोदर्याःपतिःक्रूरःक्रौंचवद्विनिपातितः ॥२॥ अंडजंनिहतंदृष्ट्वामुनिःशापमथाददौ चिरंप्रतिष्ठामाभूत्तेनिषादभुविहिंसक ॥३॥ शापंश्रुत्वैवसर्वात्मात त्रैवांतरधीयत शोकाक्रांतस्तुवाल्मीकिर्ब्रह्मणाशुसुबोधितइति ॥४॥ त्यक्त्वाजीर्णदुकूलवद्वसुमतींबद्ध्वांऽबुधिंबिंदुवद्घ्राणाग्रेणजरत्कपोतकइवव्यापादितोरावणः लंकाकापिविभीषणायसहसा मुद्रेवहस्तेर्पिताश्रुत्वैवंरघुनायकस्यचरितंकोवानरोनांचति ॥५॥ १५ ॥ तस्येति मयामुनिनाशांतेनतपस्विनाशकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशंक्रूरंतपोनाशकरंकिंव्याहृतमितिवीक्षतोंतर्यामिप्रेरण

तस्येत्थंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया ॥ १६ ॥ चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिं ॥ शिष्यंचैवा ब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तुतस्यब्रुव तोमुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राहसंतुष्टस्तस्यतुष्टोभवन्मुनिः ॥ १९ ॥

यानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनयादृश्यमानक्रौंचेनद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिंद्यमयशस्करंमहापातकेभ्योप्यधिकंपापंवृत्तमितिचिंताबभूव यद्यप्येतत्सर्वंवाल्मीकिकृतमेवतथापिकुशलवगेयत यास्यकाव्यस्यकरणात्तदुक्तितयैवमुक्तिः अन्यथास्वर्चितायाःस्वापरोक्षत्वाद्बभूवेतिलिडसंगतिःस्यात यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपंकस्यचिच्छिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्चवाल्मी कीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपितथोक्तिरुपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये ॥ १६ ॥ चिंतयन्निति महदयशस्करमिदंकर्मवृत्तमितिचिंतयन्सत्यसंकल्पतयाइत्थंमतिसंकल्पंचकार तदभिलापकं वाक्यंशिष्यमब्रवीदितिसंबंधः ॥१७॥ पादेति अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमःछंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः तथा तंत्रीवीणालयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानांसमकालंविरामस्ता भ्यांयुक्तः तंत्र्यामारोप्यवाद्यैःसहगातुंयोग्यइतियावत् अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपिमेममश्लोकोयशोरूपोभवतु अन्यथाऽयशोरूपोमाभूदित्यर्थः अत्रभवत्विति पाठएव बहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसंमतश्च श्लोकोयशसिपद्येचेतिनिघंटुः ॥ १८ ॥ शिष्यइति एवंब्रुवतस्तस्यऋषेर्वाक्यंयशोभवत्वित्येवंरूपम् हृष्टःसन् तथैवेदंयशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेनप्रतिजग्राहअं गीचकार अयशोरूपेपियशस्त्वानुमोदनेनगुरुस्तस्यतुष्टोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सइति अभिषेकमितिमध्याह्नकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणम् तमेवार्थंअवशतःशापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपम् उपावर्ततन्यवर्तत ॥ २० ॥ श्रुतवान्बहुश्रुतः पृष्ठतःपृष्ठभागेनप्रसारितकरः परिपूर्णंकलशमादायअनुपश्चाज्जगामेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ सइति मुखतोन्याःकथाश्चकारमनसानुशापार्थकश्लोकविषयंध्यानमास्थितः यत्तुध्यानमंबायागायऽन्याश्चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येनध्यानमास्थितइत्यर्थइतितन्न तदास्थितोन्याःकथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरित्यलंध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन ॥ २२ ॥ अथतांचिंतांनिवर्तयितुंब्रह्मागमनमाह आजगामेति स्वयंप्रभुःअनन्यमुखनिरीक्षकतयासर्वलोकतष्टुर्योगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएवभूरादिलोकनिर्माता तंशापवाक्योच्चारणवशादतिचिंताक्रांतम् ॥ २३ ॥ वाग्यतःअतिसंभ्रमवशाद्यतवाक् प्रयतोऽतिनम्रः

सोभिषेकंततःकृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि ॥ तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्ततवैमुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततःशिष्योविनीतःश्रुतवान्गुरोः ॥ कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणसहधर्मवित् ॥ उपविष्टःकथाश्चान्याश्चकारध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगामततोब्रह्मालोककर्तास्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः ॥ प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनिरामयम् ॥ २५ ॥ अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते ॥ वाल्मीकयेचऋषयेसंदिदेशासनंततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपाविशदासने ॥ उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्गतेनैवमनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचंहन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ ॥ २९ ॥

॥ २४ ॥ पूजयामासेति वंदनंस्तुतिः प्रणम्येतिपृथगुक्तेः एनमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ २५ ॥ एनंमुनिं ब्रह्माअनामयंआमयःपीडातद्रहितम् व्ययहीनमितियावत् तपइतिशेषः तत्पृष्ट्वाअनंतरंस्वयमासनेउपविश्यऋषयेआसनंदिदेश आसनेउपवेष्टुमनुमेनइत्यर्थः वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः एतेनब्राह्मणंकुशलंपृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्राह्मणंप्रत्ययंप्रश्नःस्मार्ताचारविरुद्धः तंदेवमित्यनेनैवसिद्धएनमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम् ॥ २६ ॥ लोकपितामहेउपविष्टेसतितदनुज्ञयास्वयमुपाविशदितिसंबंधः ॥ २७ ॥ तद्गतेनक्रौंचगतेन वैरंगृह्णातिसाचासौबुद्धिस्तद्वताकर्तरिल्युट्बाहुलकात् निषादेनेतिशेषः कष्टंकृतम् क्रौंचवधरूपंतपोनाशसंपादकशापनिःसारणेनकष्टंकृतम् मयेतिशेषः ॥ २८ ॥ कष्टमेवाह यइति हन्यात्हतवानित्यर्थेछांदसम् अकारणात्दृश्यमानकारणंविना उपसमीपे ब्रह्मणःसमीपे ॥ २९ ॥

शोकपरायणः क्रौंचवधकृतक्रौंचीदुःखदर्शनजेनस्वस्य मुखनस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्यावशतोनिःसरणजेनचशोकेनव्याप्तः अतएवांतर्गतमनाअंतर्गतेश्लोकार्थएवदत्तच्चित्तःश्लोकं
जगाविनिसंबंधः ततथाशोकयस्तम् प्रहसन्मदिच्छयावतीर्णासरस्वतींनजानातीतिहासंकुर्वन् ॥ ३० ॥ तद्वचनमेवाह श्लोकएवास्त्वयमिति अयंत्वयाबद्धःश्लोकोयशोरूपएवास्तु श्लो
कशब्दस्यपद्यपरतयायोजनेऽस्त्विति पाठस्यासंगत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेवब्रह्मणऔचित्यात् ममतुअयशोरूपस्ययशोरूपताशीर्दानमितिनासंगतिः श्लोकएवत्वयेतिपाठेपि यशोरूपएवायंत्व
याबद्धोऽत्रतवविचारःसंदेहोमास्तु मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्यतथाभावप्राप्तेरित्याशयः ननुभवतुत्वदाशिषातथात्वमस्याःपरंतुशांतस्वभावस्यकषेर्ममेदृशीवागत्यंतमनुचितेत्यपिमाविषादंकुर्वि
त्याह मच्छंदादिति मत्संकल्पादित्यर्थः विष्णोरवतारभूतस्यरामस्यसंकल्पोपिस्वसंकल्पत्वेनोक्तःएकामूर्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाइतिहरिवंशोक्तेः नन्वीदृशसंकल्पोब्रह्मणोपिकिमर्थइतिचे
न्छृणु येषांपरस्यदारवियोगादिजनकंकर्मस्वस्यदारवियोगादिकंजनयितुंनालंतेषामपिब्रह्मशापस्तज्जननेऽलमितिलोकेब्राह्मणमाहात्म्यंसूचयितुम् एवंराज्यादिसत्त्वेपिकामजयएवोत्तमोनतु

पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः॥ तमुवाचततोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवम्॥ ३०॥ श्लोकएवास्त्वयंबद्धोनात्रकार्याविचारणा॥ मच्छंदादेवतेब्र
ह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती॥ ३१॥ रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम॥ धर्मात्मनोभगवतोलोकेरामस्यधीमतः॥ ३२॥ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनार
दाच्छ्रुतम्॥ रहस्यंचप्रकाशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः ३३॥ रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः॥ वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः॥ ३४॥

तद्भोगचापलमितिचस्वव्यवहारेणशिक्षयितुंतत्प्रायश्चित्तविधयास्वकीर्तिवर्णनेनमुनेर्यशोवृद्ध्यर्थंभगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेनेतरजनानांसर्वपापप्रायश्चित्तंरामायणश्र
वणादीत्यर्थंतत्त्वंबोधयितुंचेतिगृहाण एतदृप्यक्षरस्यारस्यबलेनमयायोजितमतोनिरीर्ष्यसत्हृदयाविचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवंपरवशप्रवृत्तस्यापिशापस्यभगवद्विषयतयेतरसकलमन्वाद्युक्तप्राय
श्चित्तानिवर्त्यस्ययंप्रत्यसौशापस्तच्चरितवर्णनरूपंप्रायश्चित्तमुपदिशति रामस्यचरितमिति लोकेरामस्यरमतेइतिरामः बाहुलकात्कर्तरिघञ् तेनलोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः कुरुवर्ण
यस्व धर्मात्मनइत्यनेनरावणादिवधवत्क्रौंचवधोपिधर्मफलकएवलोकव्यवहारेणलोकहितत्वात्त्वद्रक्षकत्वाच्चेतिसूचितम ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति अस्यनारदोक्तविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् धिय
मीरयतीतिधीरः तेनबुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः तेनगायत्र्यर्थभूतस्येत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ रामलक्ष्मणयोराक्षसानांसीतायाश्चयत्प्रकाशंतदीयानांप्रकाशंतवाविदितम् यदिवायदपितदीयानामपिरहःअवि
दितंनवतुसुनरामविदितंतदपिसर्वंतेविदितंभविष्यति अनेनतत्करणयोग्यतादानम् यच्चमानिषादेतिवदपर्यालोच्यापिवाकृत्वत्तोनिःसरिष्यतिसापिनान्यथाभविष्यतितेनास्याअपिसत्यत्वंभावी
तिध्वनितम् ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ एवंसामर्थ्यंदत्वोपसंहरति कुर्विति यावदित्याद्युत्तरान्वयि ॥३६॥३७॥ तावदिति यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदधश्चत्वंदयापूर्वमपिअतिमहतिक्रोधकरणात्अधोगमनयोग्योपित्वं
ऊर्ध्वंसर्वोर्ध्वंवर्तमानेषुमल्लोकेषुनिवासंप्राप्स्यसि ततोमयासहमोक्ष्यसइत्यर्थः लोकेष्वितितदवयवाभिप्रायंबहुवचनं ऊर्ध्वमधश्च विद्यमानेषुमल्लोकेषुमन्निर्मितलोकेषुनिवत्स्यसिसर्वत्राप्रतिह
तगतिःसंचरिष्यसि ततःपरंमुक्तिंप्राप्स्यसीतितीर्थः तत्रमल्लोकेष्वित्यस्यचारितार्थ्यंचिन्त्यम् इतीति तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यंतर्यामिरूपतोक्ता ॥ ३८ ॥ ततइति विस्मयंआश्चर्यंतस्येति प्रीयमा
णाःआश्चर्यमिदमस्मद्गुरोःपद्यंयद्ब्रह्मणाप्यनुमोदितम् प्राहुश्चवक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाह समेति साम्यंगुरुलघ्वक्षरराहित्यम् यःऋषिणागीतःसःअनुअतिशयितशोकोत्पत्त्यनंतरंव्या

तत्राप्यविदितंसर्वंविदितंतेभविष्यति ॥ नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति ॥ ३५ ॥ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमां ॥ यावत्स्थास्यं
तिगिरयःसरितश्चमहीतले ॥ ३६ ॥ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति ॥ यावद्रामस्यचकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति ॥ ३७॥ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंम
ल्लोकेषुनिवत्स्यसि ॥ इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत॥ ३८ ॥ततःसशिष्योभगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमि
मंपुनः॥ मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः॥ ३९ ॥समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भूयःशोकःश्लोकत्वमागतः
॥ ४० ॥तस्यबुद्धिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः॥कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहम् ॥४१ ॥उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्यरामस्यचकार
कीर्तिमान् ॥ समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥

हरणाद्भूयःशोकःविपुलःशोकएवश्लोकत्वंप्राप्तइतिवयंमन्यामहेइतिप्राहुरितिसंबंधः उत्प्रेक्षाचेयम् तेनास्यश्लोकस्यकरुणरसमयत्वंध्वनितम् अत्रनष्टक्रौंचालंबनकःक्रौंचीविरावानुदीपितो
निषादविषयक्रोधव्यभिचारिकोमानिषादेत्यादिवाक्यानुभावकःकरुणोरसइतिबोध्यम यत्तुपूर्वश्लोकेप्राहुरित्यस्यपठंतीत्यर्थकरणम् पुनःपुनःपाठेनानंदवंतोऽभूवन्निितिफलितार्थकथनम् अ
त्रचश्लोकेभूयोनुव्याहरणान्मुहुर्मुहुःशिष्यैःपुनःपाठाल्लोकेशोकःश्लोकत्वेनप्रतिबद्धोभवत्श्लोकत्वंप्राप्तइतितीर्थादिव्याख्यानंतदतिनिःसारमितिस्पष्टमेव ॥ ४० ॥ तस्येति ईदृशैर्मानिषादे
तिवत्करुणारसप्रधानैरित्यर्थः अनेनान्येरसाअत्रगुणीभूताइतिध्वनितम् ॥ ४१ ॥ उदारेति उदारस्ययद्वृत्तंचरितंउदारंवायच्चरितंतद्रूपार्थबोधकैःपदैः मनोरमैःश्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अ
स्ययशस्विनोरामस्यदाशरथेरामस्यनारदोपदिष्टस्य श्लोकशतैरितिशतशब्दोनंतवाची ॥ ४२ ॥

एवंकाव्यनिर्माणमुक्कातत्रश्रोतॄनभिमुखीकरोति तदिति समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादेशादिजः योगःप्रकृतिप्रत्ययोः एतेउपगतायथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादंयस्मिन्काव्येतादृशंकाव्यं रघुवरचरितंतद्वर्णनरूपं समःपतत्प्रकर्षादिदोषरहितोमधुरःकरुणारसयुक्तत्वेनमाधुर्यगुणप्रधानःउपनतःप्रसन्नतयोपलभ्यमानोयोऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धं उपनतत्वेनप्रसादगुणवत्तादर्शिता समुदायेनवैदर्भीरीतिमत्त्वंध्वनितं रघेर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुवरशब्देनतस्यसर्वांतर्यामित्वंध्वनितं ईदृशस्यापिमिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादतआह मुनिप्रणीतंब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवागृषिप्रणीतं पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतुरघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव दशशिरसश्चवधमित्यनेनवनांतमिदंश्रोतव्यमितिसूचितं तेनैवसूचितफललाभात् उत्तरकांडंत्वस्यखिलं भारतस्यहरिवंशवत् अतएवाग्रिमसर्गेवनसंचरणपर्यंतवृत्तान्वेषणमेवसमाधिनाकरिष्यतीतिप्राञ्चः परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः चेनसीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृत्तांतसंग्रहइत्याहुः ॥ ४३ ॥ ॥

तदुपगतसमाससंधियोगंसममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥ रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वम् ॥४३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः॥२॥ ॥ ४॥ ॥श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्वृत्तंतस्यधीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः ॥ प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेनच ॥ सभार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तंतत्रतत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितंभाषितंचैवगतिर्यावच्चचेष्टितम् ॥ तत्सर्वंधर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीतृतीयेनचतथाप्राप्तंचरतावने ॥ सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंचान्ववेक्षत ॥ ५ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ श्रुत्वेति नारदात्काव्यविषयंरामचरितरूपंवस्तुश्रुत्वा समग्रंप्रकाशरहस्यसहितंकुर्विति चब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वातस्यधीमतोरामस्ययद्वृत्तंचरितंसरहःप्रकाशंतत्भूयःपुनःव्यक्तंसाक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंअन्वेषतेउद्युंक्तेस्मेतिशेषः धर्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणं फलत्वेनतत्सहितं हितंमोक्षफलकं ॥ १ ॥ उद्योगमेवाह उपेति आचम्येत्यर्थः सम्यकूस्मृत्युक्ताचमनरीत्या इदमन्येषामपिप्रायत्यसंपादकानामुपलक्षणं प्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा धर्मेणयोगजेनब्रह्मप्रसादरूपेणचगतिंरामादीनांचरितरूपांअन्वेषतेअनियतेनपश्यतिस्म ॥ २ ॥ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं भार्याःकौसल्याद्याःतत्सहितेनदशरथेनरामादिभिश्चयत्प्राप्तंसंवृद्धंचरितंराज्यपालनादिरूपंहसितादिरूपंचतत्सर्वंतत्रसमाधौतत्त्वतःधर्मवीर्येणयोगजबलेनपश्यतिस्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयोध्यावासकालिकंवृत्तंनिरीक्ष्यतदनंतरंवनकालिकंचनिरीक्षितमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति द्वितीयोलक्ष्मणः तत्सर्वंचेतिचस्यतदुत्तरकालिकमुत्तरकांडस्थंचेत्यर्थइत्यपरे ॥ ५ ॥

नेदंदर्शनंकस्मादभवदित्याह ततइति पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः योगंसमाधिं तत्रसमाधौ पुरापश्यतिअपश्यदित्यर्थः यन्निर्वृत्तंजातं इदमुपलक्षणं यच्चभावितच्चरित्रंपश्यतिस्मेतियावत् ॥ ६ ॥ तदिति धर्मेणयोगजेन अतएवमहामतिः तत्सर्वमतीतमनागतंचतद्विषयंकाव्यं अभिरामस्येत्यनेनतादृशकाव्यकरणस्यरागप्राप्ततोक्ता ॥ ७ ॥ कामेति कामरूपोयोर्थःपुरुषार्थस्तद्रूपेणगुणेन फलेनयुक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेनविस्तरवत् विस्तरेणतदुभयप्रतिपादकंतद्दातृचेत्यर्थः रत्नैःकाव्यगुणालंकारव्यंग्यैराढ्यंपूर्णं सर्वश्रुतीनांमनोभूताःसारभूताःउपनिषदस्तासांहरंतदर्थप्रति पादकं तेनमोक्षफलकत्वं व्याख्यानांतरंत्वचमत्कारीत्युपेक्षितम् ॥ ८ ॥ सइति रघुवंशस्यतद्वंशावतीर्णरामस्यनारदकथनक्रमेणैवतच्चरितंतत्प्रतिपादकंकाव्यंचकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ विस्तरेण

ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः ॥ पुरायत्तत्रनिर्वृत्तंपाणावामलकंयथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वंतत्त्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहामतिः ॥ अभिरामस्यरामस्यतत्सर्वंकर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥ कामार्थगुणसंयुक्तंधर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥ सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहात्मना ॥ रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः ॥ ९ ॥ जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यंसर्वानुकूलतां ॥ लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलतां ॥ १० ॥ नानाचित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहायने ॥ जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावतां ॥ १२ ॥

वर्णनीयानर्थानिदंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्तेःसमासेनसंक्षेपेणाह जन्मेत्यादिना वीर्यंस्वयमक्षतस्यपराभिभवसामर्थ्यं सर्वानुकूलतांसर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतांविश्लेषासहत्वपर्यवसायिनीवस्तुसौंदर्यवलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्याविद्यमानानामपिदोषाणामदर्शनकरीव्यसनसहस्रसंपातेप्यनिवर्त्यायाअनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनीइच्छाप्रेमपदवाच्यातद्विषयतां एवंभगवतिरामेमायाशवलेजातंप्रेमचित्तशुद्धिद्वाराशुद्धविषयंप्रेमोत्पाद्यनिदिध्यासनद्वारामुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीतिबोध्यं क्षांतिउच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यतेइत्युक्तरूपां सौम्यतांअक्रूरदर्शनताम् ॥ १० ॥ नानेति विश्वामित्रसहायनेविश्वामित्रेणसहगमनेतदुपस्थितिकालेसभायांमार्गेगमनकालेच चित्रानानाकथाअन्याश्चकथायोगवासिष्ठोक्ताब्रह्मप्रतिपादिकाःकथा अत्रग्रंथेउक्तागंगादिकथाश्चेत्यर्थः एतेनात्रश्लोकेनानेतिअन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तं जानक्याश्चेतिचेनोर्मिलादिसंग्रहः ॥ ११ ॥ रामेति द्वितीयःपरशुरामः गुणान्विनयजयरूपान् ॥ १२ ॥

विघातंचेति विवासनंवनंप्रतिप्रस्थापनं परलोकस्यचाश्रयं परलोकगमनंमरणमितियावत् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति प्रकृतीनांवंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यांप्रतिपरावर्तनं निषादाधिपोगुहः सूतःसुमंत्रः ॥ १४ ॥ गंगायाइति अभ्यनुज्ञानंसंमतिः ॥ १५ ॥ वास्त्विति वास्तुकर्मचित्रकूटेगृहनिर्माणं निवेशंतत्रगृहेअवस्थानं प्रसादनंभरतकर्तृकम् ॥ १६ ॥ पादुकेति श्रेष्ठपादुकयोर्भरतकृतंअभिषेकं नंदिग्रामस्यनितरांअतिशयेनवासनं भरतेतत्रगतेसर्वप्रजास्तत्रैववासंकृतवत्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ दर्शनमिति अनसूयासमास्यांअनसूययासहसीतायाःसमास्यासहासनं य

विघातंचाभिषेकस्यरामस्यचविवासनम् ॥ राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा ॥ प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा ॥ १७ ॥ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमम् ॥ अनसूयासमास्यांचअंगरागस्यचार्पणम् ॥ १८ ॥ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा ॥ शूर्पणख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा ॥ १९ ॥ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच ॥ मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा ॥ २० ॥ राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणम् ॥ कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनम् ॥ २१ ॥ शबरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा ॥ प्रलापंचैवपंपायांहनूमद्दर्शनंतथा ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापंसमयंवर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनम् ॥ २५ ॥

द्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेवतथापिक्रमेतात्पर्याभावान्न्यत्ययेनाभिधानं अंगरागःचंदनादिः ॥ १८ ॥ दर्शनमिति अगस्त्यसकाशाद्धनुषोग्रहणं ॥ १९ ॥ वधमिति उत्थानंजानकीहरणोद्योगम ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ऋष्येति प्रत्ययोत्पादनंशालभेदादिभिः सुग्रीवस्यविश्वासजननं विग्रहंयुद्धम ॥ २३ ॥ वालीति सुग्रीवप्रतिपादनंसुग्रीवस्यराज्येस्थापनं समयंशरदियात्राकर्तव्येतिरामसुग्रीवयोःसंकेतं वर्षेति वर्षाकालिकवासांगीकरणम् ॥ २४ ॥ कोपमिति उपसंग्रहंवानराणांमेलनं पृथिव्याश्चनिवेदनंसुग्रीवेणवानरान्प्रतिपृथ्वीसंस्थानकथनम् ॥ २५ ॥

अंगुलीयकदानंरामकर्तृकंहनुमति प्रायोपवेशनंप्रायेणअनशनेनवानराणामुपवेशनंसमुद्रसमीपेवासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकस्यापिविचिंतनंअसहायस्यकर्तव्यार्थविचारंचेत्यर्थः अवरोधोंतःपुरम् ॥ २९ ॥ यानंगमनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानंरामदत्तांगुलीयकम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ग्रहणमिति लंकायादाहेनतत्रत्यानामाक्रंदनं लंकादाहेहनूमद्गर्जनमित्यर्थोवा अभिमर्दनमितिपाठेलंकायाःदाहेनअभितोमर्दनमित्यर्थः प्रतिप्लवनंपुनःसागरोत्तरणम् ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातनंसीतयादत्तस्यस्वशिरोरत्नस्यराघवेदानं नलसेतोःनलनिर्मितसेतोः ॥ ३४ ॥ प्रतारं से

अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यविलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणंचैवसागरस्यापिलंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनंचैवच्छायाग्राहस्यदर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनम् ॥ २८ ॥ रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यापिविचिंतनम् ॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ अशोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच ॥ राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनम् ॥ प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा ॥ ३३ ॥ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा ॥ संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनम् ॥ ३४ ॥ प्रतारंचसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनम् ॥ विभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनम् ॥ ३५ ॥ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणम् ॥ रावणस्यविनाशंचसीतावाप्तिमरेःपुरे ॥ ३६ ॥ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणंवायुपुत्रस्यभरतेनसमागमम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्ररंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनम् ॥ ३८ ॥ अनागतंचयत्किंचिद्रामस्यवसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०वा०तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नायाइतिशेषः ॥ ३५ ॥ निबर्हणंमारणं अरेःरावणस्य ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चगमनंतदुद्देश्यकंगमनम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयंरामाभिषेकोत्सवं सर्वत्रचकारेत्यनुकृष्यते ॥ ३८ ॥ अनागतंचेति यत्किंचिदित्यनेनसीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्यभूयस्त्वंअनंतरकालस्यअल्पताद्योत्यते तत्सर्वमुत्तरेसर्वतोविशिष्टेकाव्येचकारनिबबंधेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्राप्तेति अनेनरावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमितिसूचितं वाल्मीकिस्तद्विषयवासीऋषिरित्यर्थादवगंतव्यं चरितंतत्प्रतिपादकंकाव्यं अर्थवच्छन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं आत्मवानितिपाठेअ वहितांतःकरणः प्राशस्त्येमतुप् आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची ॥ १ ॥ चतुर्विंशदितिचतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः शतानितिपुंल्लिगोप्येवं तत्रपंचशतरूपसर्गसंख्याषट्कांडानामेव श्लोकसं ख्यानुसोत्तराणामित्याहुः कतककृतस्तुउक्तसंख्यापेक्षयाषट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात्चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षयाश्लोकसंख्याया अप्याधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकांडीयसर्गसंख्यानुक्तेश्चप्रक्षि प्तोयंश्लोकोनत्वार्षइत्याहुः ॥ २ ॥ कृत्वात्विति सहशब्दःसहितपरः भविष्येणसहसहितंविशिष्टंयदुत्तरंतेनसहितमिदंकाव्यंब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्चकृत्वाकोनुप्रभुःसमर्थःएतत्प्रयुंजीयात् स नासुपठन्श्रावयेतसभ्यानितिनुचिंतयामास सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्यसभविष्यमितिसविशेषणत्वेप्यार्षःसमासः भविष्यंचसीताविसर्जनमारभ्येत्येके तस्याःभूप्रवेशोत्तरकालिकमितिप

प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ चकारचरितंकृत्स्नंविचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः॥ तथासर्ग शतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरम्॥ २ ॥ कृत्वातुतन्महाप्राज्ञःसभविष्यसहोत्तरम्॥ चिंतयामासकोन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः॥ ३ ॥ तस्यचिंतयमान स्यमहर्षेर्भावितात्मनः॥ अगृहीतांततःपादौमुनिवेषौकुशीलवौ॥ ४ ॥ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवा सिनौ॥ ५ ॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः॥ ६ ॥ काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत्॥ पौल स्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः॥ ७ ॥ पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्॥ जातिभिःसप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितम्॥ ८ ॥

रे प्रयुंजीयादितिच्छांदसम् ॥ ३ ॥ तस्येति भावितात्मनःरामचरितबंधनेनशुद्धचित्तस्य अगृहीतामितिच्छांदसम् आवांगातारावित्युक्त्वापादग्रहणंकृतवंतौ मुनिवेषौराजकुमारावप्याश्रम स्थितिवशात्तथाभूतौ कुशीलवौकुशलवौ कुशशब्दस्यकुशीभावःपृषोदरादित्वात् ददर्शकाव्यग्रहणेयोग्यतयाऽपश्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥ सत्विति धीर्धारणावतीमेधा परिनिष्ठितौजातवेदाध्य यनौ उपबृंहणंवेदस्यतत्तदर्थतात्पर्यग्रहणंतद्रूपायार्थायप्रयोजनाय अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतयाप्रामाण्यमस्योपादेयत्वंचसूचितम् ॥ ६ ॥ काव्यमिति रामस्यायनंचरि तंतत्प्रतिपादकंचमहत्काव्यंपौलस्त्यवधमित्येवंनामकंचकारतत्तावदग्राहयतेतिपूर्वेणसंबंधः यथाकृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्यशिशुपालवधइतिनाम ॥ ७ ॥ पाठ्येइति इतःश्लोकचतु ष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोर्भाविण्यद्यतौ तेनपाठेगानेचेत्यर्थः गानंतंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतं उभयत्रापिमधुरंश्रोतृसुखजनकं प्रमाणानिद्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजातयःषड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीतियावत् ॥ ८ ॥

रसैरिति वीरादीत्यादिनाबीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः श्रृंगारादिरसैश्चयुक्तं नवरसयोगीतियावत् ईदृशंकाव्यंतावगायताम् ॥ ९ ॥ तौविशेषयति तौत्विति गांधर्वस्यसमयनाट्यस्यतत्त्वज्ञौ स्थानंचमूर्छनाचतयोःसमाहारःस्थानमूर्छनंतत्रकोविदौतत्तत्त्वज्ञौ यदूर्ध्वंहृदयपंथेःकपोलफलकादधः प्राणसंचारणस्थानंस्थानमित्यभिधीयते उरःकंठःशिरश्चेतितत्पुनस्त्रिविधंभवेत् मंद्रं मध्यंचतारंचेतिशांडिल्यः तथा यत्रैवस्युःस्वराःपूर्णामूर्छनासेत्युदाहृतेतिच यत्रगीतविशेषेइत्यर्थः रूपिणौप्रशस्तरूपवंतौ ॥ १० ॥ रूपेति अत्ररूपमवयवसंस्थानं उक्तस्यस्वरसंपन्नावित्यस्यैवविवरणंमधुरस्वरेति बिंबात्सूर्यादेरुत्थितौबिंबाविवप्रतिबिंबाविव तथारामदेहात्उत्थितौपरौरामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥ ताविति धर्म्यंधर्मादनपेतं वाचोविधेयंविनापिपुस्तकंपाठ

रसैःश्रृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः॥ वीरादिभीरसैर्युक्तंकाव्यमेतदगायतां॥ ९ ॥ तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौस्थानमूर्छनकोविदौ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौ गंधर्वाविवरूपिणौ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौमधुरस्वरभाषिणौ॥ बिंबादिवोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौराजपुत्रौकार्त्स्न्येनधर्म्यमाख्यानमुत्तमम्॥ वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ॥ १२॥ ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे॥ यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ॥ १३॥ महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ॥ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां॥ १४ ॥ मध्येसभंसमीपस्थाविधंकाव्यमगायतां॥ तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥ १५॥ साधुसाध्वितितावूचुःपरंविस्मयमागताः॥ तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः॥ १६॥ प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ॥ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः॥ १७॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितम् ॥ प्रविश्यतावुभौसुष्ठुतथाभावमगायतां॥ १८॥

योग्यम् ॥ १२ ॥ ऋषीणांद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन साधूनांद्विजेतराणामपियथोपदेशंजगतुः तत्त्वज्ञौकाव्यस्यगानादेश्चतत्त्वज्ञौ सुसमाहितौसुतरांस्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥ लक्ष्यलक्षणेतिपाठसामुद्रिकवद्भिर्लक्ष्यंपरीक्ष्यंलक्षणंसुलक्षणंतेनलक्षितौयुतौ अतएवमहात्मानौमहाभागौच भागोभाग्यमत्र गीयतामिदमाख्यानंभवद्भ्यामृषिसंसदि राजर्षीणांपुण्यकृतां साधूनांचसमागमे गुरुणैवमनुज्ञातौप्रकृत्यामधुरस्वरावितिकचित्पठ्यतेतदनन्वयीतिस्पष्टमेव भावितात्मनांशुद्धचित्तानाम् ॥ १४ ॥ मध्येसभमित्यव्ययीभावः समीपस्थौसहितावित्यर्थः तत्गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौछांदसौ अहोआश्चर्यम् ॥ १७ ॥ चिरेति एतत्रावणवधांतचरितं एवंऋषिप्रशंसोत्तरंपुनस्तयोर्गानमाह भावंकाव्याभिप्रायं तत्तद्रसरूपंप्रविश्यतन्मयीभूयसुष्ठुयथाश्रोतॄणांरसाविर्भावोभवतितथागायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

सहिताविति मधुरंपाठतोगानतश्च रक्तंउच्चैःस्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदासंपन्नंयथाभवतितथाऽगायतामितिपूर्वेणसंबंधः एवंअहोगीतस्येत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्युच्चतरं तथाप्यत्यर्थंमधुरं ततोरामायणगानश्रवणानंदपरवशानांमुनीनांचेष्टाआह प्रीतइति संस्थितःसभायामितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ बृसीकृषीणामासनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वस्ती त्याद्याशीः ॥ २५ ॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकंवाक्यम् ॥ २६ ॥ परमिति कवीनामाधारंवर्णनीयार्थस्यप्रकारभेदलाभद्वारा हेसर्वगीतिषुकोविदौकुशीलवौ इदंगीतंगायनयोग्यंत्र

सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा ॥ एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायतां ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितःकलशंददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नोवल्कलंकश्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः ॥ अन्यःकृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रंतथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौ जीमन्योमहामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः ॥ २२ ॥ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः ॥ काषायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमु निः ॥ २३ ॥ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः ॥ यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः ॥ २४ ॥ औदुंबरींबृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदाऽवदन् ॥ आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः ॥ ॥ २५ ॥ ददुश्चैवंवरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥ परंकवी नामाधारंसमाप्तंचयथाक्रमम् ॥ अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ ॥ २७ ॥ आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ प्रशस्यमानौसर्वत्रकदा चित्तत्रगायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः ॥ स्ववेश्मचानीयततोभ्रातरौसकुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनि बर्हणः ॥ आसीनःकांचनेदिव्येसचसिंहासनेप्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टैःसचिवैर्भ्रातृभिश्चसमन्वितः ॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतंतथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ ३२ ॥

त्तुअभिगीतंसुष्ठुगीतंयथाक्रमंसमाप्तंसमापितंच अविगीतमितिपाठेअनवद्यंयथातथागीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आयुष्यंआयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनांमनांसिउपनिष दस्तदर्थहरमित्यनेनमोक्षदंगीतमित्येवंसर्वत्रप्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायाम् ॥ २८ ॥ रथ्यासुस्वल्पवीथिषुराजमार्गेषुचगायमानौतौकदाचिद्भरताग्रजोरामोददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उ पोपविष्टसचिवइतिपाठेउपसमीपेउपविष्टाःसचिवायस्येत्यर्थः उपोपविष्टैःसचिवैरितिपाठेसमीपस्थैर्मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्चसमन्वितइत्यर्थः आत्मरूपसंपन्नाविति पाठेआत्मसदृशावित्यर्थः दृष्ट्वा तुरूपसंपन्नावितिप्रचुरःपाठः ॥ ३१ ॥ अनयोःसकाशादेतदाख्यानंश्रूयतामितिलक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥

विचित्रार्थपदमितिपूर्वान्वयि ततोगायकौगातुंप्रेरयनूस्वचित्तायतनिःस्वनंस्वस्यश्रोतृचित्तस्यचअनुरूपआयतःतारःनिःस्वनोनादोयत्रतथा स्वबलानुरूपंश्रोतृचित्ताह्लादकंचयथाभवतितावदुच्चस्वरमितिफलितम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवनूतंत्रीशब्दसदृशम् ॥ विश्रुतार्थविशेषतःश्रुतमात्रेणअर्थबोधजनकंयथाभवतितथाअतिशयेनागायतामित्यन्वयः सर्वगात्राणिश्रोतृणांसर्वगात्राणिह्लादयनूरोमांचादिप्रादुर्भावेणआनंदानुभावनसमर्थानिकुर्वनू मनसआह्लादोनामनिद्रायामिवविस्मृतान्यव्यापारता हृदयानि हृदयमिति हृदयमित्युपनिषन्निर्वचनानूहृदयंप्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनम् तस्यह्लादोनामतत्सुखभोगः ॥ ३४ ॥ श्रोत्रंकर्णशष्कुलीतदाश्रयंश्रोत्रेंद्रियंतस्यसुखम् अथाख्यानस्यश्रवणेप्रयोजनमुपदिशनूपुनरपिलक्ष्मणादीनत्यादरेणश्रवणार्थंप्रेरयति इमाविति ततूतस्मात् महातपस्विनौआश्रमवासात्तपोयुक्तौ स्वरूपतस्तुआजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्चमुनीइमौप्रबंधस्यगायकौ चरितंगेयंकाव्यंचमहानुभावंशब्दार्थालंकारललितसंदर्भत्वादिवैभवेनसार्वभौमविषयत्वेनचमहावैभवम् अतःनिबोधतआदरेणशृणुत किंच यतःतनूकाव्यंतच्छ्रवणंचममापिभूतिकरंइहामुत्राभ्युदयकरंप्रचक्षतेअने

विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् ॥ तौचापिमधुरंरक्तंस्वचित्तायतनिःस्वनम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायतां ॥ ह्लादयत्सर्वगात्राणिमनांसिहृदयानिच ॥ श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्बभौजनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ॥ ममापितद्भूतिकरंप्रचक्षतेमहानुभावंचरितंनिबोधत ॥ ३५ ॥ ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा ॥ सचापिरामःपरिषद्गतःशनैर्बुभूषयासक्तमनाबभूव ॥ ३६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० वालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

ककल्पजीविनोवृद्धाःपूर्वपूर्वरामायणस्यैतस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापितत्फलकत्वमितिभावइतिप्राञ्चः वस्तुतोममचरितंमत्संबंधितच्चरितंमच्चरितार्थप्रतिपादकंततूलोकोत्तरंकाव्यंनिबोधत यततूश्रोतृणांभूतिकरमपिभुक्तिमुक्तिदमपिप्रचक्षतेपूर्ववत् श्रवणमात्रेणसर्वगात्राह्लादाद्यपिशब्दग्राह्यम् अतएवमहानुभावंमहाप्रभावम् अस्यश्लोकस्यलक्ष्मणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेनैवमेवास्यव्याख्योचितेतिद्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ ततइति रामवचःप्रेरितौतौ मार्गविधानसंपदा गानंद्विविधंमार्गोदेशीचेति तत्रप्राकृतावलंबिगानंदेशी संस्कृतावलंबितुगानंमार्गः तयोर्मध्येमार्गस्यगानमार्गावलंबनसामग्र्याअगायताम् परिषद्गतःसभागतःसरामोपिबुभूषयास्वचरितस्यचिरकालंस्थितीच्छयाप्रबंधस्यगीतश्रवणेआसक्तमनाबभूव शनैःपदेनउत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशंसायैकअत्रकाव्येशनैःप्रवृत्तिरितिध्वन्यते स्वयंश्रवणेचोत्तरोत्तरंलोकानामुपादेयत्वबुद्ध्याश्रवणेप्रवृत्तौतस्यस्थिरत्वंभवतीतितदाशयः स्वप्रवर्तितकविकृतत्वाच्चैवमिच्छाभगवतइतिबोध्यम् इहामुत्रस्वाभ्युदयेच्छयेतिव्याख्यानंत्वयुक्तम् भगवतःस्वाभ्युदयेच्छायाबाधात् एतेनराज्ञांकविकृतस्वकाव्यश्रवणमावश्यकमितिसूचितम् ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येवालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तांत्विति दिविदेवपतिरिंद्रःपुरींअमरावतींयथाआवासयामास एवंराजादशरथस्तांपुरींआवासयामासपूर्वाधिकलोकवसतिमतींचकार धर्मन्यायबलेनपोषणान्महतोराष्ट्रस्यविशेषेणवर्धन कर्ता ॥ ९ ॥ कपाटेति तोरणंबहिर्द्वारालंकारदारुबंधः सुविभक्तंअंतरंयेषांतादृशाआपणायस्यांसा सर्वयंत्रायुधवतींप्राकारोपरीतिशेषः उषितांकृतवासाम् ॥ १० ॥ सूतेति सूताःस्तुतिपा ठकाः मागधाःवंशावलिकथकाः अट्टालाःउपरिगृहाः शतघ्न्योनामप्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताःप्राकारोपरिस्थापिताःआयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ वध्विति वधूनांनाटकशालासमुदायैः सर्वतोयुक्तांउद्यानानिक्रीडार्थंपुष्पवाटिकाः सालःप्राकारःसालवनंवा ॥ १२ ॥ दुर्गेति जलदुर्गेणगंभीराअगाधापरिखायस्यांतांअतएवदुर्गांमित्रैरपिदुःखगम्यां अन्यैःशत्रुभिर्दुरासदांअश

तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणाम् ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमु षितांसर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाट्टालध्वजवतींशतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तां सर्वतःपुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतांमहतींसालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिखांदुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादैरत्नविकृतैःपर्वतैरिवशोभिताम् ॥ कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारांवरनारीगणायुताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णांविमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृ हगाढामविच्छिद्रांसमभूमौनिवेशिताम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिःपणवैस्तथा ॥ नादितांभृ शमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतांनरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥

क्यसमीपगमनामपि वारणागजाः ॥ १३ ॥ सामंतेति समंताद्भवैःराजसमूहैः बलिःकरःतद्दानरूपंकर्मयेषांतादृशैः ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैःरत्ननिर्मितैःपर्वतसदृशैःप्रासादैःशोभितां कूटाख्यैःअ गारैःगृहैः स्त्रीणांक्रीडागृहैरितियावत् कूटाःशालाःअगारंगृहंइत्यन्ये ॥ १५ ॥ चित्रामिति अष्टापदंसुवर्णंतज्जलेनकृतः आकारःअलंकारोयस्याइत्येके द्यूतफलकाकारामित्यन्ये विमान गृहंसप्तभूमिगृहं विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनीतिनिघंटुः ॥ १६ ॥ गृहेति गृहैःपौरकुटुंबिगृहैः गाढांनिबिडांअतएवअविच्छिद्रां इक्षुकांडरससमानस्वादूदकवतीं ॥ १७ ॥ भृशंनादितां पृथिव्यांअत्यर्थंअत्यंतं अनुत्तमामितिबहुव्रीहिः ॥ १८ ॥ तपसाप्राप्तंदिविसिद्धानांविमानमिवपृथिव्यामनुत्तमामितिसंबंधः सुष्ठुनिवेशितःवेश्मनांअंतःबाह्यप्रदेशोयस्यांताम् ॥ १९ ॥

एवंसर्गचतुष्टयेनोपोद्घातंकृत्वावस्तुनिर्दिशति सर्वेति कृत्स्नाइयंवसुंधराप्रजापतिंवैवस्वतंमनुमुपादायउपक्रम्यजयशालिनांजयेनशोभावतांनृपाणांसर्वापूर्वंऐहिकामुष्मिकसर्वापूर्वसाधनंय
थाभवतितथाआसीत् सर्वापूर्वशब्दोऽनुपादेयपरोनियतनपुंसकलिंगइतिकेचित् ॥ १ ॥ किंचयेषांवंशेससगरोनामअभूत् सागरइत्यादिनासमुद्रेसागरशब्दप्रवृत्तिस्तदधीनेतिसूचितम् षष्टिगु
णितानिपुत्रसहस्राणिषष्टिपुत्रसहस्राणि क्वचित्तुषष्टिरितिपृथक्पदपाठः अनेनतदुद्धारार्थंतद्वंश्येनजगत्पवित्रीकरणसमर्थागंगायद्वंशेऽवतारितेतिव्यज्यते तेनचातिशयितंतद्वंशमाहात्म्यंसूचित
म् तद्वंशस्यगंगापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता ॥ २ ॥ तेषांइक्ष्वाकूणांवंशेवंशविषयेरामायणमितिनाम्नाप्रसिद्धंमहदाख्यानमुत्पन्नमितियोजना इक्ष्वाकपत्येषुइक्ष्वाकुत्वारोपा
दिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ॥ ३ ॥ तदिति तदिदंबुद्धिस्थम् आदितःआदिमारभ्य निखिलंउत्तरकांडांतंसर्वम् सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्यें सर्वावयवकम् वर्णपदच्युतिरहितमितियावत् धर्मकामार्थाः

सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः ॥ षष्टिपुत्रसह
स्राणियंयांतंपर्यवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदंवर्तयिष्यावःसर्वं
निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥ कोशलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् ॥ निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान्
॥ ५ ॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयम् ॥ ६ ॥ आयतादशचद्वेचयोजनानिमहापुरी ॥ श्रीमती
त्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ॥ ८ ॥

सहितायस्मात्तत् सहिताइत्यत्रकेनेत्याकांक्षायांमोक्षेणेतिगम्यते तेनपुरुषार्थचतुष्टयसाधनमितिफलितम् वर्तयिष्यावःगास्यावः तत्अनसूयताअसूयामकुर्वताश्रोतव्यम् अनेनअसूयाराहि
त्यमेवएतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तम् सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्चश्रवणेअत्यादरःसूचितः ॥ ४ ॥ कोशलइति मुदितः राजभिर्धर्मतःपरिपालनात् स्फीतःउत्तरोत्तरंवृद्धिप्राप्तः सरयूतीरेत
दुपलक्षितदेशे निविष्टःस्थितः जनपदःअस्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येति तत्रकोशलजनपदेअयोध्यानामलोकविश्रुतानगरीअस्ति यामानवेंद्रेणमनुनास्वयंनिर्मिताआसीत् पुरीसप्तपुर्यंतर्ग
ता ॥ ६ ॥ आयतेति सरयूतीरोपश्लेषेणद्वादशयोजनदीर्घा त्रीणियोजनानीतिशेषः विस्तीर्णातिर्यग्विस्तारवती महापथोबहिर्मार्गः ॥ ७ ॥ राजेति राजमार्गःसर्वपण्यशोभितोराजद्वारात्प्र
रःप्रवृत्तः मुक्तपुष्पाणिविकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥

येचेति विविक्तंस्थसमूहाद्भूटंसहायरहितं अपरावरंपरेपित्रादयःअपरेपुत्रादय तैर्हीनं वंशस्यैकतंतुमित्येके परकीयस्वकीयभिन्नंकेवलप्रेक्षकमित्यन्ये तथाशब्दमात्रानुमितसत्तयावेधयोग्यं प्रच्छन्नमितियावत् तथाविततंचविरुध्ययुद्धंकृत्वापश्चात्तनंपलायितं ईदृशानृशक्यवेधानपियेबाणैर्नविध्यंतियेचलघुहस्ताःशीघ्रवेधिनः विशारदाःअस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाःतेषांसहस्रैःपूर्णा मित्युत्तरेणसंबंधः ॥ २० ॥ सिंहेति बाहुबलैरपिमल्लयुद्धैरपि ॥ २१ ॥ महारथैः आत्मानंसारथिंचाश्वान्रक्षन्युध्येतयोनरः समहारथसंज्ञःस्यात् एकोदशसहस्रैर्योद्धाच आवासयामासते षामावासेनतैःपूर्णांचकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तामिति अग्निमद्भिःआहिताग्निभिः गुणाःशमदमादयः वेदानांषडंगानांचपारगैः महर्षिकल्पैःमहर्षिसदृशैः केवलैःमुख्यैःऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिश्चआट

येचबाणैर्नविध्यंतिविविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यंचविततंलघुहस्ताविशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानांनदतांवने ॥ हंतारोनिशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः ॥ पुरीमावासयामाससराजादशरथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृ तांद्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः ॥ सहस्रदैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्चकेवलैः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि काव्येबालकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मपरोवशी ॥ महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंच यैश्चान्यैःशक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ तथादशरथोराजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्ग मनुतिष्ठता ॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तांव्याप्ताम् ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वा० आ० बा० पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यामिति वेदवित्त्रैवर्णिकमात्रस्यआद्योयंगुणः सर्वसंग्रहःसर्वेषाम परिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनांसंग्राहकः एवंसामादिप्रयोगेएवंफलंभविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः तेजःप्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथःदशसहस्रमहारथैर्योद्धा वशीस्वाधीनः ॥ २ ॥ धनंहिर ण्यादि अन्यैःसंचयैःधान्यादिसंचयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेनेति सत्याभिसंधःसत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थैस्त्रिवर्गस्तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येनपालिताअभवदितियोजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानःधर्म वासनावासितचित्ताः बहुश्रुताइतिबहुव्रीहिः ॥ ६ ॥

नाल्पेति सतांउत्कृष्टवस्तूनांनिचयःसन्निचयःअल्पःसन्निचयोयस्यसनास्ति अभावमुखेनसर्वेषांबहुधनवत्तासूच्यते योपिअगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावेनञ्तत्पुरुषेवाततोमतुप् अतए वासिद्धार्थःअसिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनःईदृशःकुटुंबीनकश्चिदासीदितियोजना एवमग्रेपि ॥ ७ ॥ कामीकामैकतत्परः कदर्यः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् लोभाढ्यःपितरौभ्रातृ न्सकदर्यइतिस्मृतः नृशंसोघातुकःक्रूरः शक्यमितिसामान्येनपुंसकम् अत्रनञ्आवृत्त्याकाम्यादिषुसंबध्यते तेनैकगुणवतांसमुदितगुणवतांचतत्रसत्तानिषिध्यते ॥ ८ ॥ सर्वेइति सुसंयताःसुष्ठु निगृहीतेंद्रियाः ॥ ९ ॥ भोगोधर्माविरुद्धःकामभोगःअमृष्टोऽनिर्मलः ननलिप्तांगइतिपाठः नलिप्तांगइतिसुप्सुपेतिसमासः लेपश्चंदनादिना तदाह नासुगंधइति ॥ १० ॥ निष्कःउरोभूषणम्

नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबीयोह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् ॥ द्रष्टुंश क्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः ॥ मुदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुंडलीना मुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टोननलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणोवापि दृश्यतेनाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः ॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरतानित्यं ब्राह्मणाविजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे ॥ १३ ॥ नास्तिकोनानृतीवापिनकश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयकोनचाशक्तोनाविद्वा न्विद्यतेक्वचित् ॥ १४ ॥ नाषडंगविदत्रास्तिनाव्रतोनाबहुश्रुतः ॥ नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमा न्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥

अनात्मवान्अजितांतःकरणः ॥ ११ ॥ अयज्वासोमयागरहितः क्षुद्रःअल्पविद्यैश्वर्यादिमान् अवृत्तःसदाचाररहितः नसंकरःकुंडगोलकादिः नचनिर्वृत्तसंकरइतिपाठेनिर्वृत्तंअनुष्ठितंसांकर्यंपर क्षेत्रेबीजावापादिरूपंयेनसइत्यर्थः संकरशब्दोभावप्रधानः ॥ १२ ॥ स्वेति दानंनित्यप्राप्तंयथाशक्ति विधिनापरदत्तस्यस्वीकारःप्रतिग्रहस्तत्रसंयताःसंकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकःनास्तिपरलोकइतिबुद्धिमान् अनृतीअसत्यवचनः अनृतइतिपाठेपिअर्शआद्यचासएवार्थः अशक्तःस्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः ॥ १४ ॥ नेति व्रतमेकादश्यादि व्रतम् क्षिप्तचित्तइतिउन्मादादिनेतिशेषः व्यथितःआधिव्याधिपीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति नार्यांनाश्रीमतीत्याद्यूह्यम् श्रीःशोभाकांतिः रूपंगौरत्वादि राजादशरथस्तस्मिन्भक्तिःस्नेहस्तद्वानवाननानृन् ॥ १६ ॥

प्रथमंराजानंस्तुत्वातस्मिन्पुरवरेइत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसाकृता इदानींक्षत्रियादिसाधारण्येनवर्णाःप्रशंस्यंते वर्णेष्वितित्रिभिः अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्योब्राह्मणःसचतुर्थोयेषांतेषु सर्वेवर्णाइतिशेषः व दान्योदानशौंडःस्यादितिविश्वः सर्वत्रासन्नितिशेषः ॥ १७॥१८॥ ब्रह्ममुखंब्राह्मणप्रधानम् तदाज्ञावर्तीत्यर्थः शूद्राणांस्वकर्माह त्रीनिति उपचारःसेवा ॥ १९॥२०॥ योधानामिति शौर्यातिश यान्अग्नितुल्यानाम् पेशलानामकुटिलानाम् अमर्षिणांकृताभिभवासहिष्णूनाम् कृतविद्यानांअभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानाम् योधानांसंघैःसंपूर्णेतियोजना ॥ २१॥ कांबोजविषयेकांबोजदेशे

वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषुदेवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्चवदान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः ॥ १७॥ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मंसत्यंचसंश्रिताः ॥ सहिताःपुत्रपौ त्रैश्चनित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रंब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राःस्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥ सातेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरीसुपरिरक्षिता॥ यथापुरस्तान्मनुनामानवेंद्रेणधीमता ॥ २० ॥ योधानामग्निकल्यानांपेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णाकृतविद्यानांगुहाकेसरिणा मिव ॥ २१ ॥ कांबोजविषयेजातैर्बाह्लीकैश्चहयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहैमवतैरपि ॥ मदान्वि तैरतिबलैर्मातंगैःपर्वतोपमैः ॥ २३॥ ऐरावतकुलीनैश्चमहापद्मकुलैस्तथा ॥ अंजनादपिनिष्क्रांतैर्वामनादपिचद्विपैः ॥ २४॥ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैवभद्रमंद्र मृगैस्तथा ॥ भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्चसापुरी ॥ २५॥ नित्यमत्तैःसदापूर्णानागैरचलसन्निभैः ॥ सायोजनेद्वेचभूयःसत्यनामाप्रकाशते ॥ २६॥ तांपु रींसमहातेजाराजादशरथोमहान् ॥ शशासशमितामित्रोनक्षत्राणीवचंद्रमाः ॥ २७॥ तांसत्यनामांदृढतोरणार्गलांगृहैर्विचित्रैरुपशोभितांशिवा म् ॥ पुरीमयोध्यांनृसहस्रसंकुलांशशासवैशक्रसमोमहीपतिः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदि० बालकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

बाह्लीकैस्तद्देशजैः बाह्लीजैरितिक्वचित्पाठः वनायुर्देशविशेषः हरिरिंद्रस्तस्यहयउच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः नदीजैःसिंधुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२॥ हैमवतैर्हिमवत्पर्वतजातैःमातंगैर्गजैः ॥ २३॥ ऐरावता दयोदिग्गजाः ॥ २४ ॥ भद्रैरिति भद्रामंद्रामृगाश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजाःक्रमेणहिमवद्विंध्यसह्यजाः भद्रमंद्रमृगाःत्रिस्वभावाःसंकीर्णागजाःभद्रमंद्रादयोद्विस्वभावाः ॥ २५ ॥ नित्येति द्वि योजनेद्वयोर्योजनयोः अत्यंतसंयोगेद्वितीया भूयःअभ्यधिकंसत्यनामायोद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामा राज्ञोमूलधामएतावत् ॥ २६॥ तामिति शमितानाशिताअमित्रायेन नक्षत्राणिनक्षत्रलोकान् ॥ २७ ॥ तामिति अर्गलंनामकपाटावष्टंभकतिर्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अथतस्यमंत्रिसंपदुच्यते तस्येति गुणैरमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः इक्ष्वाकोस्तद्वंशजस्यदशरथस्य गुणानाह मंत्रज्ञाःमंत्रःकार्यविचारःइंगितंपराभिप्रायं प्रियस्यराज्ञःहिततत्पराः ॥ १ ॥ अष्टा विति शुचयःअसत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः नित्यशःआत्मप्रयोजनसमयेपिराजकृत्येषुतदनुष्ठानेषु अनुरक्ताःतत्पराः ॥ २ ॥ तान्नामतआह धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥ अभि मतौक्त्विजौमुख्यर्त्विजौ अपरेउक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ताइत्येके परेमंत्रिणइत्युक्त्यावसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपिसूच्यतइतितीर्थः तन्न मंत्रिणश्चतथेतिपाठेपरेषामृत्विक्त्वलाभेपिवसिष्ठवा मदेवयोर्मंत्रित्वस्यशब्दमर्यादयाव्यंग्यमर्यादयाचालाभात् वस्तुतस्तथापरेइत्यस्यऋत्विजइत्यर्थः मंत्रिणश्चेत्यस्यवसिष्ठाद्याइतिशेषः अमात्याःदेशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणोव्यवहारद्रष्टा

तस्यामात्यागुणैरासन्निक्ष्वाकोःसुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्चनित्यंप्रियहितेरताः ॥ १ ॥ अष्टौबभूवुर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः ॥ शुचय श्चानुरक्ताश्चराजकृत्येषुनित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः ॥ अकोपोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥ ऋत्विजौद्वावभि मतौतस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चमंत्रिणश्चतथापरे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोप्यथजाबालिःकाश्यपोप्यथगौतमः ॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुस्तथा कात्यायनोद्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्यपौर्वकाः ॥ विद्याविनीताह्रीमंतःकुशलानियतेंद्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्चमहात्मानःशस्त्रज्ञादृ ढविक्रमाः ॥ कीर्तिमंतःप्रणिहितायथावचनकारिणः ॥ ७ ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताःस्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानब्रूयुरनृतंवचः ॥ ८ ॥ तेषामविदितंकिंचित्स्वेषुनास्तिपरेषुवा ॥ क्रियमाणंकृतंवापिचारेणापिचिकीर्षितम् ॥ ९ ॥ कुशलाव्यवहारेषुसौहृदेषुपरीक्षिताः ॥ प्राप्तका लंयथादंडंधारयेयुःसुतेष्वपि ॥ १० ॥

रइतिभेदः ॥ ४ ॥ परानेवाह सुयज्ञइत्यादि सुयज्ञऋषिविशेषः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यंसहितास्तस्यऋत्विजइत्यनेनसर्वथाकर्मसाद्गुण्यंदर्शितं पौर्वकाःपरंपरागताइत्यर्थकममात्यर्त्विजां विशेषणं विद्येति विद्ययासहविनीताः विद्याविनयोभयसंपन्नाइत्यर्थः यथायोगवक्ष्यमाणानिविशेषणानिअमात्येषुमंत्रिषुचयोजनीयानि ॥ ६ ॥ शस्त्रज्ञाःशस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः प्रणि हिताःसर्वराजकार्येषुसावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञइतिशेषः ॥ ७ ॥ कामार्थहेतोरितिद्वंद्वगर्भःकर्मधारयः ॥ ८ ॥ स्वेषुमित्रेषु परेषुशत्रुषु चारेणकरणेनकृतंक्रियमाणमपिवाअपिचि कीर्षितंचतेषांनकिंचिदविदितमभूदितिशेषः ॥ ९ ॥ सौहृदंविषयविशेषगतदोषानुदोषत्वेनागृह्णंश्चित्तवृत्तिविशेषस्तत्रपरीक्षिताः राज्ञेतिशेषः प्राप्तःसापराधत्वलक्षणःकालोयस्यतं धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः ॥ १० ॥

कोशसंग्रहणंचतुरंगबलपरिग्रहेहेतुः अहितंस्वहिताचरणरहितंशत्रुमपिअविदूषकंअनपराधिनंनहिंस्युः ॥ ११ ॥ राजशास्त्रंनीतिशास्त्रं अनुष्ठिताःअनुसारिणः शुचीनामिति स्तेयानृतरहिताः शुचयः विषयोदेशः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेति अभिपूरयन्निति पाठेअडभावआर्षः सुतीक्ष्णेति बलाबलंअपराधतारतम्यं पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनांचबलाबलंसंप्रेक्ष्येत्यर्थः देशकालवयःशक्तीः संचिंत्यादंडकर्मणीतिवचनात् अयंकोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनांपरस्परमेकबुद्धीनां संप्रजानतांपुरराष्ट्रवृत्तांतंविचारयतां तेषांविचारविषयेपुरादौमृषावादित्वगुणविशिष्टःकोपिनासीत् ॥ १४ ॥ प्रेतिमंत्रिणांनीत्यासर्वंप्रशांतंनिर्बाधमासीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेंद्रस्यहितार्थाःहितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १६ ॥ गुरोः संबंधसामान्येषष्ठी गुरुणास्वस्वाचार्येणरा

कोशसंग्रहणेयुक्ताबलस्यचपरिग्रहे ॥ अहितंचापिपुरुषंनहिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वीराश्चनियतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्तेकोशंसमपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदंडाःसंप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलम् ॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनांसर्वेषांसंप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरःक्वचित् ॥ १४ ॥ कश्चिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः ॥ प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत् ॥ १५ ॥ सुवाससःसुवेषाश्चतेचसर्वेशुचिव्रताः ॥ हितार्थाश्चनरेंद्रस्यजाग्रतोनयचक्षुषा ॥ १६ ॥ गुरोर्गुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमैः ॥ विदेशेष्वपिविज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥ अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः ॥ संधिविग्रहतत्त्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदान्विताः ॥ १८ ॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु ॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः ॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्चराजादशरथोनघः ॥ उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ २० ॥ अवेक्ष्यमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षयन् ॥ प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन् ॥ २१ ॥

ज्ञाच अर्शआद्यजंतगुणशब्देनगुणवत्तयागृहीताइत्यर्थः तेनगुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वंचसूचितं गुणागुणगृहीताइतिपाठेगुणदोषग्रहीतारइत्यर्थः बहुव्रीहिः आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातो निष्ठांतस्य विदेशेष्वपिसर्वतोविज्ञातत्वेहेतुः बुद्धिनिश्चयाबुद्धिसंपन्नाः ॥ १७ ॥ अभितोगुणवंतःसर्वदेशेसर्वकालेचगुणवंतः संधीति संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्यात्रिगुणयासंपदान्विताः तत्रसात्विक्यासंपदाशिष्टपालने तामस्यासंपदादुष्टनिग्रहकाले भोगकालेराजस्या संपदाधनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥ संवरणंरक्षणं बुद्धिषुविचारेषु ॥ १९ ॥ ईदृशैःप्रागुक्तरूपैःअमात्यैश्च चाद्दत्विङ्मंत्रिभिः अतएवगुणोपेतैःउपपन्नइतियोजना ॥ २० ॥ चारेणस्वपरदेशवृत्तांतं प्रजाधर्मेणयुक्तायथाभवंतितथापुरुषैरक्षयन् सर्वत्रहेतौशतृ ॥ २१ ॥

अतोहेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रणेसत्यप्रतिज्ञः तत्र अयोध्यायाम् ॥ २२ ॥ अधिगमःप्राप्तिः नताःसामंतायस्य कंटकाःशत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥ तैरिति मंत्रोविचारस्तत्साध्यंहितंउभयत्रनिविष्टैः कुशलैःसूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैःतत्साधनशक्तैः तेजोमयैःप्रचुरतेजोवद्भिः तेजःपराभिभवसामर्थ्यं गोभिःकिरणैर्युक्तउदितोर्कइव गवामपितेजोमयैरित्यत्यंतस्वार्थिकमयडंतंविशेषणमित्येके तदपुष्टम् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरा०वा०आ०बालकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंसमग्रगुणस्याप्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः तस्येति तप्यमानस्यतपःकुर्वतः ॥ १ ॥ चिंतयानस्य सुगमावच्छांदसः तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायंमार्गमाणस्य एवंवक्ष्यमाणा ॥ २ ॥ सनीति यष्टव्यमितिमंत्रिभिःसहनिश्चितांमतिंकृत्वेत्यन्वयः सुमंत्रमा

विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुवदान्यःसत्यसंगरः ॥ सतत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः ॥ सशशासजगद्राजादिविदेवपतिर्यथा ॥ २३ ॥ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहितेनिविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैःकुशलैःसमर्थैः ॥ सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० वा० सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यचैवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः ॥ १ ॥ चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः ॥ सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहम् ॥ २ ॥ सनिश्चितांमतिंकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान् ॥ मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमम् ॥ शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम् ॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ममलालप्यमानस्यसुतार्थंनास्तिवैसुखम् ॥ तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥ ८ ॥

नयामासेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततइति विक्रमोगमनं सर्वान्नूनान्गुरून् समस्तान्वेदपारगान्अगुरूंश्च ॥ ५ ॥ सुयज्ञादयोविद्यागुरवः वसिष्ठस्यैवपुरोहितत्वेनोपनेतृतयोपनेतुरेवाध्यापकतयागुरुत्वेपित्वसमशिष्याणांस्वतपोव्याक्षेपभियातेनैवाध्यापनेनियोगात्तेषामपिविद्यागुरुत्वमक्षतं अन्येअश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ धर्मेणार्थेनचसहितं श्लक्ष्णंमधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति सुतार्थंसुतमुद्दिश्यलालप्यमानस्यपुनःपुनःभृशंचविलपतोराज्यादिनापिसुखंनभवति तातप्यमानस्येतिपाठेपुनःपुनर्भृशंचतपःकुर्वतइत्यर्थः अयमेवपाठोयुक्तः पूर्वंसुतार्थंतप्यमानस्येत्युक्ते अतस्तदर्थंपुत्रार्थंमतिरध्यवसायः ॥ ८ ॥

तदिति शास्त्रप्रोक्तेनकर्मणा विधिना केनप्रकारेणाचरणेनअहंकामंपुत्ररूपंप्राप्स्यामीत्यत्रबुद्धिरुपायविषयाविचार्यतांक्रियताम् ॥ ९ ॥ ततइति प्रतिपूजास्तुतिः पार्थिवस्यमुखेरितंसाक्षाद्रा
ज्ञास्ययमेवोक्तम् ॥ १० ॥ संभाराअश्वमेधप्रसिद्धाःएकविंशतियूपादिरूपाःसंभ्रियंतांसंपाद्यंताम् ॥ ११ ॥ सरय्वाइति चौत्वर्थे अभिप्रेतानमनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ १२ ॥ धार्मिकीधर्म
प्रयोजना सर्वथाप्राप्स्यसेइतिप्रतिज्ञानात्संतोषः ॥ १३ ॥ हर्षजनितानंदाश्रुपरिप्लुतनेत्रः ॥ १४ ॥ समर्थैति चतुःशतारक्षंतीतिश्रुतेः रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैरक्षितः सोपाध्यायःउपाध्या
यपदेनप्रधानर्त्विजः अश्वस्यमेध्यस्यपदेपदेजुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहायतत्साहित्यम् ॥ १५ ॥ शांतयःविघ्ननिवारककर्माणि वर्धतां छांदसोणिलोपः यथाकल्पंयथाक्रमं क्रमस्तुकथ्यतेक

तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यताम् ॥ ९ ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमु
खाःसर्वेपार्थिवस्यमुखेरितम् ॥ १० ॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेदशरथंवचः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञ
भूमिर्विधीयताम् ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव ॥ १२ ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ ततस्तुष्टोभवद्राजाश्रुत्वैतद्द्विजभाषि
तम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांमेगुरूणांवचनादिह ॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्य
ताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥ शांतयश्चापिवर्धतांयथाकल्पंयथाविधि ॥ शक्यःप्राप्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ १६ ॥
नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति ॥ तद्यथावि
धिपूर्वमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ १८ ॥

त्यइतिनागुरिः यथाविधिशास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेणशक्यइतिकाकुरत्र सर्वेणसर्वगुणयुक्तेनापिराज्ञाअयंयज्ञःप्राप्तुंशक्योऽपितुनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह नेति यद्यत्रयज्ञेकष्टोमहाप्रायश्चित्त
नाश्योपराधोविध्यपराधःक्रियालोपादिरूपोनस्यात्स्यादपिअन्यःप्राप्यःसत्वत्रातियत्नसाध्योऽतोनसर्वसुलभः हियतःयज्ञादिषुमंत्रक्रियालोपादिनाराक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणाब्रह्मराक्षसाविद्वां
सोयज्ञतंत्रज्ञाश्छिद्रमपचारंमृगयंते तेचेदपचारंदृष्ट्वास्यंतेपुप्रविश्यापचारधारांसंपादयंतेअतोनसर्वप्राप्यः ॥ १७ ॥ किंचविधिहीनस्ययज्ञस्यकर्तायजमानऋत्विक्संघश्चसद्योविनश्यति
तत्तोहेतोर्यथाम एषयज्ञोविधिपूर्वंशास्त्रोक्तप्रकारेणनतुतदपचारेणयथासमाप्यतेतथाविधानंयत्नःक्रियतां नन्वेवंचेदशक्यमेतत्तत्राह यूयंतथाकरणेषुसमर्थाःशक्ताइतिइत्येवंप्रकारोत्साहना
निराजाचकइत्यर्थः तेप्रतिपूजितामंत्रिणस्तथेत्यवदन् प्रत्यपूजयन्नितिपाठेचेतिशेषः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ पार्थिवेत्यर्धंपूर्वान्वयि वर्धयंतइत्यस्यआशीर्भिरितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसंदिष्टइतित्रिपदं समित्यस्यआप्यतामित्यनेनान्वयः व्यवहितप्रयोगआर्षः ॥ २२ ॥ ताःपत्नीर्यज्ञा
र्हाः ॥ २३ ॥ दीक्षांदीक्षाविषयदृढनिश्चयंविशतकुरुत वर्चःकांतिः ॥ २४ ॥ मुखपद्मानीतिरूपकं वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमाच ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिल
केवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतदिति इयमेधंसुतार्थंकरिष्यामीतिराजवाक्यं सूतःसुमंत्रः सहिराज्ञउभयधर्मा सूतोमंत्रीच पुरावृत्तमिति

तयाविधानंक्रियतांसमर्थाःसाधनेष्विति ॥ तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वंनिशम्यते ॥ तथाद्विजास्ते
धर्मज्ञावर्धयंतोनृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुप
संदिष्टोयथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ इत्युक्त्वानृपशार्दूलःसचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥ ततःसगत्वाताःप
त्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाचदीक्षांविशतयक्ष्येहंसुतकारणात् ॥ तासांतेनातिकांतेनवचनेनसुवर्चसाम् ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंतपद्मानी
वहिमात्यये ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आ०बा०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतांतत्पु
रावृत्तंपुराणेचमयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः ॥ सनत्कुमारोभगवान्पूर्वंकथितवान्कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणांसन्निधौराजं
स्तवपुत्रागमंप्रति ॥ काश्यपस्यचपुत्रोस्तिविभांडकइतिश्रुतः ॥ ३ ॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति ॥ सवनेनित्यसंवृद्धोमुनिर्वनचरःसदा
॥ ४ ॥ नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्यतिमहात्मनः ॥ ५ ॥

हासः यइतिहासःपुराणेच चेनऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः मयाश्रुतःसश्रूयताम् ॥ १ ॥ ऋत्विगिति ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपःपुत्रोपायउपदिष्टः मयात्वितिहासविषयःकिंचिद्विशेषविशिष्टः
श्रुतइत्यर्थः तमाह सनदित्यादिना कथांसर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातोभविष्यतीतिऋष्यशृंगइतिख्यास्यमानः धातुसंबंधेइतिसाधुत्वं नित्यसंवृद्धःपित्रावनेनित्यंवर्धितइत्य
र्थः सर्वथापौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वंनित्यपदेनसूचितं अतएवपितुर्नक्वापित्वयागंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वम् ॥ ४ ॥ नान्यमिति जानातीतिभविष्यतिवर्तमानसामीप्यात् पित्रनुवर्तनात्
पित्रासहवासात् ब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपंमुख्यंब्रह्मचर्यं दारेषुऋतुगमनरूपंपरंगौणं तत्प्रकारद्वयमपिअस्यभविष्यति द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेःष्यञ् ॥ ५ ॥

लोकेष्वित्यर्थंपूर्वान्वयि एवंपित्रग्न्यादिसेवया समभिवर्ततेतिभविष्यतिलङ्अडभावश्चार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात्राजोचितधर्मविलोपनात् दारुणत्वंबहुकालव्यापित्वात् ॥ ८ ॥ घोरत्वंसर्वराष्ट्रव्यापनात् वृत्तायांजातायां ॥ ९ ॥ श्रुतेनवेदाध्ययनेनसंवृद्धान् श्रुतकर्माणःअनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः यतोभवंतोलोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥ समेति तस्यमत्पापस्यप्रायश्चित्तंयथाभवतितथानियममनुष्ठेयांशंसमादिशंत्वित्यन्वयः उक्ताःपृष्टाः ॥ ११ ॥ तेचशुद्धब्रह्मचारिणेकन्यादानंप्रायश्चित्तमूचुरित्याह वक्ष्यंतीति ॥ १२ ॥ आनाय्यत्वितिपाठः महीपालऋष्येति

लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निंशुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषुप्रथितोराजाभविष्यतिमहाबलः ॥ तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यांतुवृत्तायांराजादुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीयप्रवक्ष्यति ॥ भवंतःश्रुतकर्माणोलोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् ॥ इत्युक्तास्तेततोराज्ञासर्वेब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यंतितेमहीपालंब्राह्मणावेदपारगाः ॥ विभांडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्यतुमहीपालऋष्यशृंगंसुसत्कृतम् ॥ विभांडकसुतंराजन्ब्राह्मणंवेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेनवैशक्यमिहानेतुंसवीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततोराजाविनिश्चित्यसहमंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्चप्रेषयिष्यतिसत्कृतान् ॥ १६ ॥ तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथितावनताननाः ॥ नगच्छेमऋषेर्भीताअनुनेष्यंतितंनृपम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यंतिचिंतयित्वातेतस्योपायांश्चतान्क्षमान् ॥ आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति ॥ १८ ॥

प्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राज्ञश्चितामभिनयति केनेति वीर्यंजितेंद्रियत्वंविद्यावृत्ततपोवीर्यंच ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेत्विति व्यथिताअशक्यार्थनियोगतःखिन्नाः वनताननाःनम्रमुखाः अवस्यादेर्लोपः ऋषेर्विभांडकात्भीतानगच्छेमेत्युक्त्वाऽशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणंक्षंतव्यमित्यनुनेष्यंति ॥ १७ ॥ एवमनुनीयअथक्षमानुचितानृगणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्यराजानंवक्ष्यंति यद्यस्मदुक्तंश्रोष्यसितदातमानेष्यामः दोषोस्माकंशापादिरूपस्तस्यतपोवैकल्यादिरूपोवासर्वथानभविष्यति ॥ १८ ॥

एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिस्तद्वाराऋषिसुतआनीतः देवइंद्रःपर्जन्यमवर्षयत्तद्देशे शांताचास्मैप्रदीयतेप्रदत्ता वर्तमानसामीप्येलट् यद्यपिसनत्कुमारोक्त्यनुवादेनभविष्यन्निर्देशउ
चितस्तथापिराज्ञःसंनोपाधिक्यायत्वप्रोच्यमानकालेदत्तमेवनदितिबोधयितुंभूतनिर्देशः ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगेति अंगराजमित्रत्वस्यराज्ञिवक्ष्यमाणत्वेनमित्रजामातास्वस्यापिजामातैवेत्यतोजा
मातेत्युक्तिः बीजांतरमप्यग्रेवक्ष्यतेएतदुक्तेः एवंसनत्कुमारकथितंपुत्रोत्पत्त्युपायरूपंवस्तुमयातुभ्यंव्याहृतं अयंदेवःप्रमाणमितिशेषः ॥ २० ॥ अथेति हृष्टःनियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्य
सन्निहितत्वश्रवणाच्चतुष्टः येतुपूर्वोत्तरश्लोकेआनयनादिसर्वंभविष्यत्त्वेनैवव्याचक्षतेतेषांकथमानीतइतिराजप्रश्नानुपपत्तिरित्याहुः सोच्यतां सउच्यतामित्यर्थः संधिरार्षः यद्वा सातद्विषया

एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवःशांताचास्मैप्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तुजामातापुत्रांस्तवविधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया ॥ २० ॥ अथहृष्टोदशरथःसुमंत्रंप्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनसोच्यताम् ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुमंत्रश्चोदितोराज्ञाप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनमंत्रिभिः ॥ तन्मेनिगदितंसर्वंशृणुमेमंत्रिभिःसह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदंसहामात्यःपुरोहितः ॥ उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तुनारीणांविषयाणांसुखस्यच ॥ ३ ॥ इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामःक्षिप्रंचाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरानेष्यंतीहसत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्युवाचपुरोहितम् ॥ पुरोहितोमंत्रिणश्चतदाचक्रुश्चतेतथा ॥ ६ ॥

कयोच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुमंत्रइति चोदितःतादृशतपस्विनोग
णिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमितिविस्तरेणकथनायप्रेरितः मंत्रिभिःसहसंमंत्र्यरोमपादेनयथर्ष्यशृंगआनीतोयेनचोपायेनानीतस्तन्मयानिगदितंसर्वंप्रकारंमेमत्तोमंत्रिभिःसहशृणुवितियोजना
॥ १ ॥ रोमेति सहामात्यःपुरोहितःतमुवाच निरपायोऽव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ नारीणांनारीसंबंधिविषयाणांशब्दादीनांतत्संबंधिसुखस्यचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैःप्राणिमात्रस्येतिशेषः इंद्रि
यार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीत्यादिभिः अध्यवसीयतांअस्मदुक्तकरणाययत्यतां ॥ ४ ॥ तदाह गणिकाइति सत्कृताःविचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति राजापुरोहितंतथेतित्वयैवत
याकर्तव्यमितिप्रत्युवाच अत्यल्पविषयत्वाद्राज्ञएवंवादः अथपुरोहितस्यविप्रत्वात्गणिकाभिःसंवादोऽनुचितइतिसोपिमंत्रिणःप्रत्युवाच मंत्रिणश्चतेतथाचक्रुःसाक्षाद्गणिकाःप्रैरयन् ॥ ६ ॥

वारेति तन्मंत्रिवचः अस्मिन्वनेपुष्पजनपदप्रांतवर्तिनिश्रृंगवेरपुरवने आश्रमस्यविभांडकाश्रमस्यअविदूरेनिकटेस्थित्वाऋषिपुत्रस्यधीरत्वादिगुणविशिष्टस्यदर्शनेयत्नंकुर्वंतिस्मचक्रुः पितुरुप लालनादिभिर्नित्यसंतुष्टःसआश्रमान्नातिचक्रामआश्रमाद्दूरंननिरगात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति रूपादिकंजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंनभवतियथातथाव्यवक्रियतइतिशेषः नगरजंसत्त्वंअश्वगजादि राष्ट्रजं सूकरकुक्कुटादि ॥ ९ ॥ ततइति तंदेशंवारस्त्रीसंचारदेशम् यदृच्छयादैववशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ कइति कस्त्वंकिंजातिःकस्यपुत्रइतिचकिंनामाचकिंवर्तसेकिंकर्मासि अपिचएकःसंस्त्वंविज नेदूरेजनवासरूपग्रामादिभ्योदूरेवनेकिमर्थंचरसीतिप्रश्नत्रयम् ॥ १२ ॥ अदृष्टेति स्त्रियइत्यस्यदृष्टाइतिशेषः अनेनहार्दमूलभूता चलस्यचेतसोयास्याडुदासीनेषुवस्तुषु अवारणीयावृत्तिःसा

वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नंकुर्वंतिदर्शने ॥ ७॥ ऋषेःपुत्रस्यधीरस्यनित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुःसनित्य संतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमान ॥ ८ ॥ नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना ॥ स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सत्त्वंनगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततःकदाचित्तंदेशमाज गामयदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायंत्योमधुरस्वरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मन्ज्ञातुमिच्छामहेवयम् ॥ एकस्त्वंविजनेदूरेवनेचरसिशंसनः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः ॥ हार्दात्त स्यमतिर्जाताआख्यातुंपितरंस्वकम् ॥ १३ ॥ पिताविभांडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः ॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि ॥ १४ ॥ इहाश्र मपदोस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः ॥ करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वासर्वासांमतिरासवै ॥ तदाश्रमपदंद्रष्टुंजग्मुः सर्वास्ततोऽगनाः ॥ १६ ॥ गतानांतुततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलंफलंचनः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सु काः ॥ ऋषेर्भीताश्चशीघ्रंतुगमनायमतिंदधुः ॥ १८ ॥

दृष्टिशब्देनकथ्यतइत्युक्तलक्षणादृष्टिरुक्ता ततःसर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपःपरिचयोपिमध्येज्ञेयः अतस्तासुहार्दात्तद्दर्शनजस्नेहात् दोषानालोकिनीप्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः स्वकंस्वी यम् अदृष्टरूपाःप्रागदृष्टैवंरूपाः काम्यरूपाःकमनीयरूपाः एतद्वयंचस्नेहकारणम् ॥ १३ ॥ पितेति नामेत्यंतमाद्यप्रश्नोत्तरम् द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह कर्मचमदीयंभुविप्रसिद्धम् तपोरूपमित्य र्थः ॥ १४ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति इहवने आश्रमपदः आर्षपुंस्त्वम् वर्ततइतिशेषः सर्वेषामितिनिर्देशोवस्तुमात्राभिप्रायेण अनेनस्त्रीस्वरूपापरिज्ञानंसूचितम् ॥ १५ ॥ ऋषीति आसे त्यार्ष वभूवेत्यर्थः तद्द्रष्टुंमतिर्बभूवेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ नोस्माकम् भक्ष्यमितिशेषः ॥ १७ ॥ प्रतीतिसमुत्सुकाःऋष्यशृंगस्यतदाश्रमतोनयने ऋषेर्विभांडकात् ॥ १८ ॥

मुस्यानिप्रशस्तान्यास्वादयंति प्रतारणार्थंमोदकाएवमुच्यंते प्रतिगृहाण तेभद्रंकल्याणम् भक्षयस्वच फलानीतिशेषः माचिरम् ऋषेरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ततइति स
मालिंग्यस्पर्शेनापिवशीकर्तुमालिंगनम् हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितोगाढतरालिंगनप्राप्त्यास्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्याच ॥ २० ॥ तानीति ताभिःप्रीत्यादत्तानि तेजस्वीवारवनितास्पर्शेप्यू
र्ध्वरेतस्त्वाद्ब्रह्मतेजसाहीनतेजाः मन्यते योमन्यतेसइवव्यवहरतीत्यर्थः पूर्वमनास्वादितानिअनास्वादितपूर्वाणि नित्यनिवासिनामितिकर्तरिशेषेषष्ठी ॥२१॥ व्रतचर्यामित्थैवंकिंचिद्व्रतमनुष्ठेय

अस्माकमपिमुस्यानिफलानीमानिहेद्विज ॥ गृहाणविप्रभद्रंतेभक्षयस्वचमाचिरम् ॥ १९ ॥ ततस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्र
ददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधान्शुभान् ॥ २० ॥ तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आ
पृच्छ्यचतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच ॥ गच्छंतिस्मापदेशात्ताभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासुतासुसर्वासुकाश्यपस्यात्मजोद्विजः ॥ अस्वस्थहृद
यश्चासीद्दुःखाच्चपरिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोपरेद्युस्तंदेशमाजगामसवीर्यवान् ॥ विभांडकसुतःश्रीमान्मनसाचिंतयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञायत्रताद्दृष्टा
वारमुख्याःस्वलंकृताः ॥ दृष्ट्वैवचततोविप्रमायांतंहृष्टमानसाः ॥ २५ ॥ उपसृत्यततःसर्वास्तास्तमूचुरिदंवचः ॥ एह्याश्रमपदंसौम्यअस्माकमिति
चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्रबहूनिस्युर्मूलानिचफलानिच ॥ तत्राप्येषविशेषेणविधिर्हिभविताध्रुवम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंग
मम् ॥ गमनायमतिंचक्रेतंचनिन्युस्तथास्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्रचानीयमानेतुविप्रेतस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्षसहसादेवोजगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २९ ॥

मस्माकमितिनिवेद्यज्ञापयित्वा तस्मादपदेशाद्व्याजात् तस्यपितुर्विभांडकाद्भीताःस्त्रियःगच्छंतिस्मगताः ॥ २२ ॥ अस्वस्थहृदयःअप्रसन्नचित्तःआसीत् दुःखात्तादृशचाक्षुषादिविषयसुखवि
श्लेषजात् परिवर्तनंएकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ततइति उक्ताद्धेतोः मनसाचिंतयन् तासांदर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः तत्रगमनमेतद्द्वारकमवश्यंभावीतिचिंतयन्नित्यर्थश्च
॥ २४ ॥ तंकंतत्राह मनोज्ञाइति ॥ २५ ॥ उपसृत्यप्रत्युद्गम्य ॥ २६ ॥ चित्राणीति यद्यत्रैवचित्राणिमूलानिफलानिचभवेयुः संभावनायांलिङ् अतःतत्रगमनंव्यर्थमितिचेत्तत्रापिएषविधिः
विचित्रफलमूलभक्षणविधिर्विशेषेणइतोप्याधिक्येनभविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वात्विति गंगायांपूर्वस्थापितांनावमारोप्यप्रवाहेणैवअंगदेशंनिन्युरितिमहाभारते ॥ २८ ॥ तत्रेति अंगदेशे ॥ २९ ॥

वर्षेणेति वर्षेणसहैवविषयस्वदेशमागतंविप्रंप्रत्युद्गम्यप्रह्वःअंजल्यादिपूर्वंनम्रोजातइतिशेषः शिरसामहींगतश्च साष्टांगनमस्कारंचकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्घ्यंचेति अर्घ्यादिपूजिताद्विप्रेंद्रा
दृष्यशृंगात्प्रसादंमयिसापराधेपिभवान्नित्यप्रसन्नोस्त्वित्येवंसौमुख्यंववे किमर्थमित्यतआह मेति अतिजुगुप्सितंगणिकाभिःस्वानयनंव्यवहारकालेज्ञात्वातंविप्रंऋष्यशृंगंतत्पितरंविभांडकंचम
न्युःक्रोधआविशेत् समाप्रविशत्वित्यर्थमितिभावः ॥ ३१ ॥ अंतरिति प्रसन्नत्वादेवतदनुज्ञयाअंतःपुरंप्रवेश्यहर्षंदृष्टिजमृषिसंबंधजंच ॥ ३२ ॥ एवमिति ननुगणिकास्पर्शतत्स्पृष्टफलभक्षणा
दिभिरस्यतपोहानौकथंतद्गमनमात्रेणवृष्टिः नचस्त्रीत्वाद्यज्ञानान्नतपोहानिः ईषद्दोषस्तुतपसैवदग्धइतिवाच्यम् निर्मलब्रह्मचर्येणविदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्यशास्त्रतःस्त्रीस्वरूपज्ञानस्यब्रह्म
चर्येतत्परिहारज्ञानस्यचदुर्निवारत्वात् वनेवनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सर्वथाअज्ञत्वेअनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेतिचेन्न निर्मलब्रह्मचर्येणब्रह्मज्ञतयासर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याचदोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रार

वर्षेणेवागतंविप्रंतापसंसनराधिपः॥ प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रह्वःशिरसाचमहींगतः॥ ३० ॥ अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः॥ ववेप्रसादंविप्रेंद्रा
न्माविप्रंमन्युराविशेत्॥ ३१ ॥ अंतःपुरंप्रवेश्यास्मैकन्यांदत्वायथाविधि॥ शांतांशांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः॥ ३२ ॥ एवंसन्यवसत्तत्रसर्वका
मैःसुपूजितः॥ ऋष्यशृंगोमहातेजाःशांतयासहभार्यया॥ ३३॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेदशमःसर्गः॥ १० ॥
भूयएवहिराजेंद्रशृणुमेवचनंहितम्॥ यथासदेवप्रवरःकथयामासबुद्धिमान्॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः॥ नाम्नादशरथोरा
जाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः॥ २ ॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति॥ कन्याचास्यमहाभागाशांतानामभविष्यति॥ ३ ॥

ब्धत्वशास्त्क्षत्रियस्त्रीसंबंधंत्वाविनंतद्वारकंजानन्नेवगणिकाभिस्तथाव्यवजकेतासांभयानुत्पत्तये अतएवनतेनेतिनवमश्लोकेतथाव्यवह्रियतेइतिशेषः पूरितोस्माभिःप्राक् एतत्सर्वंजानन्पितापि
तमनुयाचनशप्तवान्राजानमित्येवात्रतत्त्वम् अनेनतत्त्वज्ञस्यसर्वदोषासंबंधोध्वनितः ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेणफलसिद्धिरित्यादिचसूचितम् यत्तुकश्चिद्विभांडकस्यपुत्रान्वेषणंक्रोधेनततोमा
र्गेऋष्यशृंगायशांतादानादिवृत्तांतलाभेनपुनराश्रमंपरावृत्यागमनवर्णनंतदपितत्त्वज्ञत्वएवोपपद्यते अन्यथास्वपुत्रस्यगणिकाद्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतोरोषोज्ञस्यतस्यकेनाप्युपायेनवारयितु
मशक्यइत्यलम् ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंसनत्कुमारोक्तकथांतत्प्रसंगे
ऋष्यशृंगानयनकथांचसांप्रतिकीमुक्त्वातदानयनार्थंमहाराजेनैवगंतव्यमितिबोधयितुमनेकयुगवृद्धःसुमंत्रःपुनरपितदर्थगर्भांसनत्कुमारोक्तांकथामाह भूयएवेति देवप्रवरःसनत्कुमारः यथेति
यदित्यर्थे ॥ १ ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अंगेति अंगराजोरोमपादः तस्यदशरथस्य अस्यरोमपादस्य ॥ ३ ॥

कोसावंगराजइत्यत्राह ॥ पुत्रइति अंगस्यअंगनामकस्य तंरोमपादंगमिष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमितिशेषः तमित्यस्यप्रनीतिशेषः ॥ ४ ॥ गमनप्रयोजनमाह अनपत्यइति आहरेतनिर्वहेत् चकारेणधर्मार्थंच ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति अस्यराज्ञोदशरथस्यैतद्वाक्यंश्रुत्वामनसाचतस्यअवश्यकर्तव्यतांविचिंत्यनिश्चित्यपुत्रवंतंशांताभर्तारंप्रदास्यतेइत्यन्वयः पुत्रवंतमित्यनेनजातपुत्रःकृष्ण केशोग्नीनादधीतेतिविध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वंसूचितम् तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्यउक्तः शांतासहितंभर्तारमित्यर्थकेनशांताभर्तारमित्यनेनशांतासाहित्यमपिसूचितम् ॥ ६॥ तं यज्ञंपुत्रकामेष्टिरूपम् ॥ ७ ॥ वरयिष्यतिवरणंकरिष्यति तत्करोतीतिणिच् ॥ ८ ॥ वरणविषयमाह यज्ञेति यज्ञःप्रसवकारणंप्रसवःस्वर्गकारणमितिबोध्यम् लभतेलप्स्यते तंकामंप्रार्थितंका

पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपादइतिश्रुतः ॥ तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः ॥ ४ ॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मन्शांताभर्ताममक्रतुम् ॥ आहरेतत्व याज्ञनःसंतानार्थंकुलस्यच ॥ ५ ॥ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसाचविचिंत्यच ॥ प्रदास्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसरा जाविगतज्वरः ॥ आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥ तंचराजादशरथोयशस्कामःकृतांजलिः ॥ ऋष्यशृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थंप्रसवार्थंचस्वर्गार्थंचनरेश्वरः ॥ लभतेचसतंकामंद्विजमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्यभविष्यंतिचत्वारोमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषुविश्रुताः ॥ १० ॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वंकथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगेप्रभुः ॥ ११ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलसमानयसुसत्कृ तम् ॥ स्वयमेवमहाराजगत्वासबलवाहनः ॥ १२ ॥ सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोभवत् ॥ अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशाम्यच ॥ १३ ॥ सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः ॥ वनानिसरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्रामतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः ॥ आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरो मपादसमीपगम् ॥ १५ ॥

स्ययज्ञम् ॥ ९ ॥ पुत्राइति वंशप्रतिष्ठानंवंशाविच्छेदस्तत्कराः ॥ १० ॥ एवमिति पूर्वंपूर्वस्मिन्काले कस्मिन्पूर्वकालेतत्राह पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्याद्येसत्ययुगेइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत्कथाकथनस्यविवक्षितमर्थमाह सइति स्वयमेवेति नतुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्यकृतानुमतिकंकृत्वा अन्यथामयिपुरोहितेस्थितेयज्ञार्थंकथमन्यानयनमितितस्यक्रोधःस्यात् अनुमतौहेतुः सूतवाक्यंनिशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्ररोमपादराष्ट्रे ॥ १४ ॥ अभिचक्रामजगाम तंदेशंआसाद्यप्राप्यअथोअनंतरंरोमपादसमीपेद्विजश्रेष्ठंऋषिपुत्रंददर्श ततस्तदा गमनानंतरंराजारोमपादस्तस्यराज्ञोदशरथस्ययथान्यायंयथाविधिविशेषतः अत्यादरेणपूजांचक्रेइत्यन्वयः आदरेहेतुःसखित्वम् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ सख्यमिति सख्यं सखैत्री संबंधकं यौनादिसंबंधः ऋषिपुत्रायरोमपादेनआख्यातंकथितम् तदातच्छ्रवणानंतरकालेतंदशरथंप्रत्यपूजयत् ऋष्यशृंगइतिशेषः तेनसहरोमपा
देनसहसंबंधश्चायंतादृशोयेनदशरथस्यापिजामातृत्वव्यवहारयोग्यऋष्यशृंगः एतदेवाभिप्रेत्योक्तंप्राक्तनजामातेति क्वचिच्चैवंपठ्यतेपि अनेनमेनपत्यायदत्तेयंवरवर्णिनी याचतेपुत्रतुल्यैषा
शांताप्रियनरात्मजा सोयंतेश्वशुरोब्रह्मन्यथैवाहंतथात्वइति अत्रयाचतेइतिचतुर्थ्यंतम् अतएवप्राकूसांतःपुरस्यांगदेशेगमनमुक्तम् कन्यास्नेहाद्भिनासांगमनमितिभाति ॥ १८ ॥ १९ ॥ उप

ऋषिपुत्रंददर्शाथोदीप्यमानमिवानलम् ॥ ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः ॥ १६ ॥ सखित्वात्तस्यवैराज्ञःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रोमपादेन
चाख्यातमृषिपुत्रायधीमते ॥ १७ ॥ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत् ॥ एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्टदिवसान्राजारा
जानमिदमब्रवीत् ॥ शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते ॥ १९ ॥ मदीयंनगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतम् ॥ तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः
॥ २० ॥ उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया ॥ ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा ॥ २१ ॥ सनृपेणाभ्यनुज्ञातःप्रययौसहभार्यया ॥ तावन्यो
न्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसा ॥ २२ ॥ ननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान् ॥ ततःसुहृदमापृच्छ्यप्रस्थितोरघुनंदनः ॥ २३ ॥ पौरेषुप्रेषया
मासदूतान्वैशीघ्रगामिनः ॥ क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतम् ॥ २४ ॥ धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतम् ॥ ततःप्रहृष्टाःपौरास्तेश्रुत्वाराजा
नमागतम् ॥ २५ ॥ तथाचक्रुश्चतत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितंतदा ॥ ततःस्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह ॥ २६ ॥ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैःपुरस्कृत्वाद्विजर्षभम् ॥
ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वावैनागराद्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा ॥ यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपम् ॥ २८ ॥ अंतःपुरं
प्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्त्रतः ॥ कृतकृत्यंतदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥

तउपक्रांतम् संश्रुत्यप्रतिज्ञाय ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्यआकर्ण्य ॥ २१ ॥ सःऋष्यशृंगः तौरोमपाददशरथौ ॥ २२ ॥ सुहृदंरोमपादं ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वलंकृतत्वप्रकारमाह धूपितमित्यादि आदौ
सिक्तंतोयैःपश्चात्संमृष्टम् ॥ २५ ॥ प्रेषितमित्यस्यउक्तमित्यादिः ॥ २६ ॥ द्विजंऋष्यशृंगम् ॥ २७ ॥ इंद्रकर्मणाइंद्रसहायार्थंकर्मयस्यतादृशेनराज्ञासत्कृत्यप्रवेश्यमानंद्विजंदृष्ट्वादेवेंद्रेणस्वनगरं
प्रवेश्यमानंकाश्यपंवामनंदृष्ट्वायथास्वर्गवासिनोमुदितास्तथात्रनागरामुदिताइतिपूर्वेणान्वयः इंद्रकर्मणेत्यनेनराज्ञःसमपोमहिमातिशयोध्वनितः ॥ २८ ॥ उपवाहनात्स्वसमीपानयनात् ॥ २९ ॥

तथागमनमेवव्याचष्टे सहभर्त्रेति प्रीत्याशांतायाःप्रीत्या बहुकालविश्लेषोत्तरंमिलितत्वाच्चानंदाभिरंतःपुरस्य ॥ ३० ॥ सहद्विजासपुत्रभर्तृकेतियावत् ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंनिश्चितमवगतंपुत्रदातृत्वंयस्यतादृशेऋष्यश्रृंगेआनीतेसकलपापक्षयकारित

अंतःपुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागतां ॥ सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन् ॥ ३० ॥ पूज्यमानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः ॥ उवासतत्र सुखितांकंचित्कालंसहद्विजा ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥

ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभवत् ॥ १ ॥ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रंदेववर्णिनम् ॥ यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यच ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपम् ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ ततोब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्तिवैसुखम् ॥ ८ ॥ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥ तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेणकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहम् ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतम् ॥ ऋष्यश्रृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ॥ ११ ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥

यापूर्वसंकल्पितत्वेनचअश्वमेधंप्रस्तौति ततइति बहुतिथेअनल्पेकाले गतइतिशेषः सुमनोहरेशास्त्रोक्तदोषरहिते मनःअभवत्प्रावर्तत ॥ १ ॥ ततइति देववर्णिनंदेववर्चसं कुलस्यसंतानार्थंकुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्यतेनस्वर्गार्थंच यज्ञाययज्ञार्थं विप्रंऋष्यश्रृंगम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आवाहयमत्समीपंप्रापय ॥ ५ ॥ ततइत्यादिव्याख्यातप्रायम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुत्रार्थंहयमेधेनकर्मणातदाख्येनकर्मणा अनुष्ठानारंभायचपुनरुपन्यासः ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रोऋष्यश्रृंगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार्मिकीप्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ संभ्रियंतुसंपाद्यंतां गुरूणामित्यादयोव्याख्यातप्रायाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गतानामिति गतेषुद्विजादिष्वित्यर्थः सप्तम्यर्थेषष्ठी विसर्जयित्वास्वंवस्त्रां ते यागार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसंवत्सरांतेदीक्षे तेतिसूत्रात्पूर्ववसंतविसृष्टाश्वस्यपुनःसंवत्सरांतेवसंतेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते पुनरिति प्रसवरूपफलंहयमेधेनभावयितुं गतोवसिष्ठांतिकमितिशेषः ॥ १ ॥ वसिष्ठंच चादरुंधतीं प्रश्रि

ततःप्रीतोभवद्राजाश्रुत्वातुद्विजभाषितम् ॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरम् ॥ १४ ॥ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे ॥ समर्था धिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शांतयश्चाभिवर्धतांयथाकल्पंयथाविधि ॥ १६ ॥ श क्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रंहिमृगयंत्येतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्यय ज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथाविधिपूर्वमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेतिचततःसर्वेमंत्रि णःप्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागत म् ॥ २१ ॥ गतानांतेषुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोभवत् ॥ प्रसवार्थंततोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्यायतःप्रतिपूज्यच ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञोमेक्रियतांब्रह्मन्यथोक्तंमुनिपुंगव ॥ यथानविघ्नाःक्रि यंतेयज्ञांगेषुविधीयतां ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धःसुहृन्मह्यंगुरुश्चपरमोमहान् ॥ वोढव्योभवताचैवभारोयज्ञस्यचोद्यतः ॥ ४ ॥

तंविनययुक्तम् ॥ २ ॥ यथोक्तंशास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषुअश्वादिषु यथाब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्नानक्रियंतेतथाविधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति सुहृदःस्निग्धत्वा व्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तयेपुनःस्निग्धेतिविशेषणं मह्यमितिषष्ठ्यर्थे परमोमहानित्यपिस्निग्धपदवत् विसृष्टपुनःप्राप्ताश्वकत्वादुद्यतः आरब्धोयज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपोभारःभवतैवसर्ववेदशा स्त्रेनवोढव्यःवोढुमर्हः ॥ ४ ॥

समर्थितं संप्रार्थितम् ॥ ५ ॥ अब्रवीदिति वसिष्ठोत्र कर्ता स्थापत्यं स्थपतेरथकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान्प्रवीणान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकान् आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान्भृत्यान् शिल्पकारान् शि ल्पं चित्रादि वर्धकीन् तक्ष्णः खनकाः कूपवापीनिर्मातारः गणकान् ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः नटाः सूत्रधाराः नर्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥ समीहन्तां कर्म कुर्वन्त्वित्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः यज्ञकर्मेत्यस्य निर्वर्तयितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ इष्टका इति बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येया इत्यर्थः जातावेकवचनं राज्ञो योग्याः उपकार्याः राजसद्मानि गुणाः अन्नपानाद्युपकरणानि सर्वत्र अब्रवी दित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ सुनिष्ठिताः महावर्षवातादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्या इत्यस्यावासा इति शेषः पार्थिवानामल्पमांडलिकानाम् ॥ ११ ॥ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशनिवासि

तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठि तांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकान् शिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥ तथा शुचीन्शा स्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ ८ ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञो ब हुगुणान्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः ॥ आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥ भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासि नाम् ॥ १२ ॥ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥ दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥ ते षामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥

नां चेत्यर्थः महदावासा इत्यत्रात्वाभाव आर्षः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्य इतरक्षुद्रजनस्यापि बहुशोभनं यथा भवति तथा आवासाः कार्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दातव्यमिति सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकं देयमित्यर्थः न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण यथा पूजां प्राप्नुवन्ति पूजां मन्यन्ते तथा सुसत्कृताः कार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ तेषामपीति अपिस्त्वर्थे यथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण तत्र उपपत्तिमाह ये वसुभिर्धनैर्भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकास्ते पांसर्वं कार्यं सुविहितं भवति किंचिदपि कार्यं न परिहीयते न हीनं भव ति तस्मान्मयि प्रीतियुक्तेन चित्तेन भवन्तस्तथा कुर्वन्तु यथा सर्वे सुहृदस्ते च शिल्प्यादयश्च वस्त्रादिभिः पूजिताः स्युरिति ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ यथोक्तमिति यत्त्वयाउक्तंतद्यथोक्तंत्वदुक्तानतिक्रमेणसुविहितं नकिंचित्तत्रलुप्यतेइतिशेषः किंचोक्तं भवद्भिः वचनंयथाकथयिष्यसितच्चतथैवकरिष्यामः तत्रापिनकिंचिद्धीनंभविष्यति ततःनियोजनानंतरम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मानवाःचतुर्वर्णातिरिक्ताःसंकरादयः ॥ २१ ॥ तमिति मिथिलाधिपंस्वयमेवआनयेतिसंबंधः नतुदूतमात्रप्रेषणेन कुतएवंविशेषःकुतश्चतदा

यथासर्वंसुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ तथाभवंतःकुर्वंतुप्रीतियुक्तेनचेतसा ॥ १७ ॥ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टंतत्सुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तंतत्करिष्यामोनकिंचित्परिहास्यते ॥ ततःसुमंत्रमाहूयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चैवसहस्रशः ॥ २० ॥ समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेषुमानवान् ॥ मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानयमहाभागंस्वयमेवसुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबंधिनंज्ञात्वाततःपूर्वंब्रवीमिते ॥ २२ ॥ तथाकाशिपतिंस्निग्धंसततंप्रियवादिनम् ॥ सद्वृत्तंदेवसंकाशंस्वयमेवानयस्वह ॥ २३ ॥ तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकम् ॥ श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरंमहेष्वासंरोमपादंसुसत्कृतम् ॥ वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २५ ॥ तथाकोसलराजानंभानुमंतंसुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिंशूरंसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्राप्तिज्ञंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभम् ॥ राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपर्षभान् ॥ २७ ॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्चपार्थिवान् ॥ २८ ॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह ॥ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले ॥ २९ ॥ तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्वनृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितंतदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान् ॥ ३१ ॥ स्वयमेवहिधर्मात्माप्रयातोमुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः ॥ ३२ ॥

नयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह पूर्वंसंबंधिनंपूर्वस्मिन्नेवकालेभाविनंसंबंधिनं समस्तपाठेमयूरव्यंसकादित्वात्समासः तंयोगबलेनज्ञात्वा ततोहेतोःभाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यःपूर्वंपूर्वकालेतदानयनंब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ केकयराजानमितिअनित्यत्वात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सत्कृतंयथाभवतितथानयस्वेतिशेषः ॥ २७ ॥ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः सौराष्ट्रेभवानित्यर्थेढगार्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथायथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति वसिष्ठेनविशिष्योक्तानितिशेषः ॥ ३२ ॥

नेचेति पूर्वनियुक्ताइत्यर्थः वसिष्ठायमहर्षयइतिपाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञयाअनादरेण लीलयाअश्रद्धया आवश्यकत्वादेतत्पुनःशिक्षितम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥ रत्नानिउत्त मवस्तूनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यज्ञियंयज्ञोपयोगिस्रुक्स्रुवादिसंभाररूपम् अंतिकात्समीपेवर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयम् ॥ ३९ ॥ वसिष्ठव चनादित्यत्रवसिष्ठेतिलुप्तविभक्तिकंपृथक्पदम् वसिष्ठस्यऋष्यशृंगस्यचप्रत्येकंउभयोश्चमिलितयोर्वचनात् ॥ ४० ॥ आरभन्निति च्छांदसम् ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटमित्यर्धपूर्वान्वयि शास्त्रंक

तेचकर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये॥ सर्वंनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पितम्॥ ३३ ॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञयानदात व्यंकस्यचिल्लीलयापिवा॥ ३४ ॥ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः॥ ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनिरत्नान्यादायराज्ञोद शरथस्यह ॥ ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ उपयातानरव्याघ्रराजानस्तवशासनात् ॥ मयापिसत्कृताःसर्वेयथार्हंराजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियंचकृतंसर्वंपुरुषैःसुसमाहितैः॥ निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंतिकात्॥ ३८ ॥ सर्वकामैरुपह्रतैरुपेतंवैसमंततः॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्र मनसेवविनिर्मितम्॥ ३९ ॥ तथावसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्यचोभयोः॥ दिवसेशुभनक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएव द्विजोत्तमाः॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ४१ ॥ यज्ञवाटंगताःसर्वेयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत् ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०बा०त्रयोदशःसर्गः॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञो भ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः॥ अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्यसुमहात्मनः॥ २ ॥ कर्मकुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः॥ य थाविधियथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः॥ ३ ॥

ल्पसूत्रादि विधिस्तदुक्तप्रकारः ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति अश्वो त्सर्गानंतरम् वर्षेपूर्णेतस्मिन्अश्वेसदःप्राप्तेसतिकर्मप्रावर्ततेत्यर्थः अत्रत्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगमिति अनेनप्रधानार्त्विज्यंब्रह्मत्वंतस्यगम्यतेइतिकतकः अ थपुत्रेष्टाविष्टितेहंकरिष्यामीतिऋष्यशृंगोक्तेः जुहावाग्नौचतेजस्वीतिऋष्यशृंगंप्रक्रम्यवाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्यवमस्यैतियुक्तम् ॥ २ ॥ कर्मेति वेदपारगाःअधीतस्यवेदस्यपारंफलवदर्थावबोधंग च्छंतिप्राप्नुवंतितेयाजकाःऋत्विजः यथाविधिकल्पसूत्रार्थकश्रुत्यनतिक्रमेण न्यायोत्रतन्निर्वाहिकापूर्वमीमांसा तंचानतिक्रम्यपरिक्रामंतिशास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालमविस्मृत्यप्रवर्तंते॥ ३

प्रवर्ग्यंआरादुपकारकंकर्मविशेषम् उपसदंइष्टिविशेषम् अधिकंप्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशात्तत्तद्विकृत्यपेक्षितोविशेषोऽधिकंकर्म ॥ ४ ॥ अभिपूज्येति तत्तत्कर्मपूज्यांदेवतामिति शेषः यथायथा विधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ॥ ५ ॥ ऐंद्रःइंद्रदेवताकोहविर्भागोदत्तः राजासोमलताच अभिषुतःग्रावभिःसंक्षुद्यनिःसारितसारः ॥ ६ ॥ तृतीयेति यथेत्यस्ययथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षाअभ्यासकालःतत्रगृहीतानिअक्षराणिशिक्षाक्षराणितत्समन्वितैः स्वरतोवर्णतश्चअहीनैरितियावत् ऋष्यश्रृंगादयइत्यत्रादिशब्दःप्रधानवाची भीष्मादिश्चसुयोधनइतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिःसामभिः ॥ ९ ॥ नचेति अहुतंअन्यथाहुतम् स्खलितंअज्ञानतोनकिमपिकर्मत्यक्तम् ब्रह्मवत्मंत्रवत् क्षेमयुक्तंक्षेमोविघ्यपराधराहित्यम् यद्वा क्षेमोविघ्नराहित्यम् ॥ १० ॥

प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः ॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्यतदाहृष्टाःसर्वेचक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिषुतोनघः ॥ मध्यंदिनंचसवनंप्रावर्ततयथाक्रमम् ॥ ६ ॥ तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्ट्वायथाब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यश्रृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होतारोददुरावाह्यहविर्भागान्दिवौकसाम् ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचन ॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे ॥ १० ॥ नतेष्वहःसुश्रांतोवाक्षुधितोवानदृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणःकश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाभुंजतेनित्यंनाथवंतश्चभुंजते ॥ तापसाभुंजतेचापिश्रमणाश्चैवभुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच ॥ अनिशंभुंजमानानांनतृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच ॥ इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्चदृश्यंतेबहवःपर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताःपुरुषाःस्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैःसुविहितास्तस्मिन्यज्ञेमहात्मनः ॥ १६ ॥

नेति श्रांतः स्वस्वार्त्विज्याशक्तः अशतानुचरःशतसेवकरहितः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाइतित्रैवर्णिकोपलक्षणंद्विजत्वात् नाथवंतःदासाः शूद्राइतियावत् तापसाःअदासाःशैवादिमार्गमाश्रिताःशूद्राः श्रमणाःबौद्धसंन्यासिनः यद्वा श्रमणपदंसंन्यास्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥ नतृप्तिरुपलभ्यते भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपिरसातिशयलोभेनमानसीतृप्तिर्नोपलभ्यतइत्यर्थः यद्वा अनिशंभुंजानेष्वपिजनेषुयजमानस्यतृप्तिरलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्नेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदम् तस्यसिद्धस्येतिपक्वस्येत्यर्थकंविशेषणम् विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रकारेणसिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुविहिताःसुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥

अन्नमिति स्वाद्वन्नंतुक्तेतिशेषः प्रशंसाकारमाह अहोतृप्ताःस्मभद्रंतइति इतिप्रशंसांराघवःशुश्रावेत्यन्वयः यद्वा विधिवत्स्वादुइत्यपिप्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताइति अनेनराजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारोध्वनितः तान्परिवेषयितॄन् अन्येनत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येनपरिवेषणस्यअल्पासाध्यत्वात् पाकशालातोन्नप्रापकास्तत्सहायाः अतएवतस्यबहुसाध्यत्वात्पुरुषक र्तृकत्वम् ॥ १८ ॥ कर्मांतरेइति एकसवनंसमाप्यपुनःसवनांतरारंभकालागमात्पूर्वस्मिन्नंतरालकाले हेतुवादान्हेतूपन्यासपूर्वकान्वादांश्चक्रुः ॥ १९ ॥ संस्तरेयज्ञेप्रचोदिताः शास्त्रीयैःब्रूहि प्रेष्यादिशब्दैःप्रेरिताइत्यर्थः ॥ २० ॥ सदस्याविधिदर्शिनः ॥ २१ ॥ यूपोच्छ्रयेयूपोत्क्षेपणप्रेषकाले तथाखादिरास्तावंतःषट्संख्याकाबिल्वसहिताःएकैकबिल्वयूपसमीपेस्थिताः परेअन्ये

अन्नंहिविधिवत्स्वादुप्रशंसंतिद्विजर्षभाः॥ अहोतृप्ताःस्मभद्रंतेइतिशुश्रावराघवः॥ १७॥ स्वलंकृताश्चपुरुषाब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासंतेचतान न्येसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मांतरेतदाविप्राहेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुःसुवाग्मिनोधीराःपरस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसेदिवसेतत्रसंस्तरेकु शलाद्विजाः॥ सर्वकर्माणिचक्रुस्तेयथाशास्त्रंप्रचोदिताः॥ २० ॥ नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनाबहुश्रुतः॥ सदस्यास्तस्यवैराज्ञोनावादकुशलोद्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्तेयूपोच्छ्रयेतस्मिन्षड्बैल्वाःखादिरास्तथा॥ तावंतोबिल्वसहिताःपर्णिनश्चतथापरे॥ २२॥ श्लेष्मातकमयोदिष्टोदेवदारुमयस्तथा॥ द्वावेवतत्रविहितौबाहुव्यस्तपरिग्रहौ॥ २३ ॥ कारिताःसर्वएवैतेशास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थंतस्ययज्ञस्यकांचनालंकृताभवन् ॥ २४ ॥ एकविं शतियूपास्तेएकविंशत्यरत्नयः॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंसमलंकृताः ॥ २५॥ विन्यस्ताविधिवत्सर्वेशिल्पिभिःसुकृतादृढाः ॥ अष्टास्रयःसर्वएव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६॥ आच्छादितास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूजिताः॥ सप्तर्षयोदीप्तिमंतोविराजंतेयथादिवि ॥ २७॥

पर्णिनःपालाशायूपास्तेपिषडितितथाशब्दार्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकोरज्जुदालस्तन्मयएकोयूपः अश्वमेधेदिष्टउपदिष्टइत्यर्थः श्लेष्मातकमयोग्निष्ठइतिपाठेअग्निष्ठःअग्न्यभिमुखः तथा देवदारुमयोप्यस्तियूपःसचनैकोनापिषट्किंतुद्वौतौचव्यस्तबाहुभ्यांप्रसारितभुजाभ्यांतावदायामेनपरिग्रहःस्वीकारोययोस्तौ एवंचैकविंशतिरश्वमेधेयूपाइत्युक्तं तेचतत्सूत्रश्रुत्योःप्रसिद्धाइ त्यन्यत्रविस्तरः ॥ २३ ॥ कांचनालंकृताभवन्नित्यत्रअडभावश्छांदसः शास्त्रज्ञैःशास्त्रंशिल्पशास्त्रंशुल्वशास्त्रंच ॥ २४ ॥ महोच्छ्रायपरीणाहोयूपोन्यःसर्वकांचनः यज्ञेसमभवत्तत्रशोभार्थ मुपकल्पितइतिक्वचित्पाठः एकेति अरत्निर्नामचतुर्विंशत्यंगुलयः ॥ २५ ॥ अष्टास्रयः अस्रिःकोणः तक्षणविशेषेणश्लक्ष्णस्पर्शवतास्वरूपेणयुक्ताः ॥ २६ ॥ यथासप्तर्षयोविराजंतेतथायू पाव्यराजंतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इष्टकाइति यथान्यायंयथासूत्रंअष्टैकामंडलेष्टकाद्यश्वकारिताः शुल्बवद्भिरितिशेषः अग्निःअग्न्याधारभूतोदेशःसब्राह्मणैःइष्टकाभिश्चितोबद्धइत्यर्थः शुल्बकर्मणीतिपाठेशुल्बसूत्रोक्तक
र्मणीत्यर्थः केचित्तुतत्रइष्टकाबद्धेदेशेअग्निश्चितःस्थापितइत्यर्थइत्याहुः ॥२८॥ सचित्यःअग्निःसंचितःस्थापितः कथंसंचितइत्यत्राह गरुडःगरुडसंस्थानः रुक्मपक्षःसहस्रंहिरण्यशल्कैःप्रतिदि
शमग्निप्रोक्षणीतिसूत्राद्रुक्मपक्षत्वमितिकेचित् अत्रपक्षेत्रिगुणोष्टादशात्मकइत्यस्यअसामंजस्यंमत्वाचितदेशविशेषणानीमानि स्वर्णेष्टकाभिःपक्षनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणःप्रस्ता
रः तदेवाह अष्टादशात्मकइति षट्चितयोभवंतीतिप्रकृतौउक्तेरितिभावः ॥ २९ ॥ यथाशास्त्रंइंद्रायराज्ञेइत्याद्यनुवाकैःप्रतिपादिताः ॥ ३० ॥ शामित्रेमारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥
नियतंबद्धं अश्वरत्नंपूत्तमंश्रेष्ठंनियतमित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ कौसल्येति परिचर्यप्रोक्षणादिनासंस्कृत्य त्रिभिःकृपाणैःअसिभिःएनंअश्वंविशशासअस्यविशसनंकृतवती महिष्यश्वास्यासिना

इष्टकाश्चयथान्यायंकारिताश्चप्रमाणतः॥ चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशिल्पकर्मणि॥ २८ ॥ सचित्योराजसिंहस्यसंचितःकुशलैर्द्विजैः॥ गरुडोरु
क्मपक्षोवैत्रिगुणोष्टादशात्मकः॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतम् ॥ उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः॥ ३० ॥ शामित्रेतुहय
स्तत्रतथाजलचराश्चये॥ ऋषिभिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा॥ ३१ ॥ पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेषुनियतंतदा॥ अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञोदशरथस्यह
॥ ३२ ॥ कौसल्यातंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः॥ कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिःपरमयामुदा॥ ३३ ॥ पतत्रिणातदासार्धंसुस्थितेनचचेतसा॥ अवसद्रज
नीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया॥ ३४ ॥ होताऽध्वर्युस्तथोद्गाताहयेनसमयोजयन्॥ महिष्यापरिवृत्त्याथवावातामपरांतथा॥ ३५ ॥

कल्पयंतीतिसूत्रात् ॥ ३३ ॥ पतत्रिणेति पुराअश्वानांपक्षाःसंतीतिप्रसिद्ध्याएवंवादः पतत्रिणागरुडवेगेनेत्यर्थइत्यन्ये सुस्थितेनस्थिरेणचेतसाउपलक्षितासतीकौसल्याधर्मेच्छयाएकांरज
नीअश्वेनसहअवसत् ॥ ३४ ॥ अथहोत्रादयःमहिष्याकृताभिषेकयापरिवृत्त्याराज्ञोभोगाद्बहिष्कृतयादास्याचसहवावातांराज्ञोवल्लभांभुजिष्यांअश्वेनसमयोजयन्नितिसंबंधइतिकेचित् अ
परेतुवावाताशब्दोराज्ञोमध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्येतृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्थवावातेतिप्रतीकव्याख्यानावसरेराज्ञांहित्रिविधाःस्त्रियउत्तममध्यमा
धमजातीयास्तासांमध्येउत्तमजातेःक्षत्रियायामहिषीतिनाममध्यमजातेर्वैश्यायावावातेतिअधमजातेःशूद्रायाःपरिवृत्तिरिति अतएवाश्वलायनसूत्रेदशमाध्यायेऽष्टमखंडस्थवावातेतिप्रती
कंगृहीत्वाद्वितीयाभार्यैतिव्याख्यातंनारायणवृत्तिकृता ॥ ३५ ॥

वपांचंद्राख्यंमेदः चंद्रंनाममेदोस्तितदुद्धरतिनास्यवपाविद्यतेइतिसूत्रात् परमेणश्रौतप्रयोगचातुर्येणसंपन्नोयुक्तः ॥ ३६ ॥ नराधिपोदशरथः॥ ३७॥ हयस्येति सर्वाणिब्राह्मणाइत्यत्र
गुरोरपिलघूच्चारणतयालघुकार्यकरत्वस्यच्छंदःशास्त्रेउक्तत्वान्नच्छंदोभंगः॥ ३८॥ प्लक्षेति अन्येषांअश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुकंहविःप्लक्षशाखासुनिधायअवदीयते अश्वमेधेप्रधान
स्यपशोरश्वस्यहविर्भागोवैतसेकटेनिधायअवदातव्यइष्यते॥ ३९॥ त्र्यहइति अश्वमेधस्यत्रीणिसवनीयान्यहानिइतिकल्पसूत्रेणतन्मूलब्राह्मणैश्चअश्वमेधस्त्र्यहःसंख्यातउक्तः सवनीयाह्नां

पतत्रिणस्तस्यवपामुद्धृत्यनियतेंद्रियः॥ ऋत्विक्परमसंपन्नःश्रपयामासशास्त्रतः॥३६॥धूमगंधंवपायास्तुजिघ्रतिस्मनराधिपः॥ यथाकालंयथा
न्यायंनिर्णुदन्पापमात्मनः॥ ३७॥ हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः॥ अग्नौप्रास्यंतिविधिवत्समस्ताःषोडशर्त्विजः॥ ३८॥ प्लक्षशाखा
सुयज्ञानामन्येषांक्रियतेहविः॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यवैतसोभागइष्यते॥३९॥त्र्यहोश्वमेधःसंख्यातःकल्पसूत्रेणब्राह्मणैः॥ चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमं
परिकल्पितम्॥ ४०॥ उक्थ्यंद्वितीयंसंख्यातमतिरात्रंतथोत्तरम्॥ कारितास्तत्रबहवोविहिताःशास्त्रदर्शनात्॥ ४१॥ ज्योतिष्टोमायुषीचैवमतिरा
त्रौचनिर्मितौ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामौमहाक्रतुः॥४२॥ प्राचींहोत्रेददौराजादिशंस्वकुलवर्धनः॥ अध्वर्यवेप्रतीचींतुब्रह्मणेदक्षिणांदिश
म्॥ ४३॥ उद्गात्रेतुतथोदीचींदक्षिणैषाविनिर्मिता॥ अश्वमेधेमहायज्ञेस्वयंभूविहितेपुरा॥ ४४॥ क्रतुंसमाप्यतुतदान्यायतःपुरुषर्षभः॥ ऋत्वि
ग्भ्योहिददौराजाधरांतांकुलवर्धनः॥ ४५॥ एवंदत्वाप्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वेराजानंगतकिल्बिषम्॥ ४६॥ भवा
नेवमहींकृत्स्नामेकोरक्षितुमर्हति॥ नभूम्याकार्यमस्माकंनहिशक्ताःस्मपालने॥ ४७॥

प्राधान्यात् तानित्र्यहोरात्राणिगणयति चतुष्टोमशब्देनअग्निष्टोमः॥ ४०॥ उत्तरंतृतीयशास्त्रदर्शनाद्विहिताबहवःप्रधानाःक्रतवस्तत्रकारिताः॥४१॥ तानाह ज्योतिरित्यादि आयुरायुष्टोमः
अतिरात्राविति द्विवचनात्अतिरात्रस्यद्विःप्रयोगः तथाआप्तोर्यामाविति महाक्रतुरितिजातावेकवचनं एतेमहाक्रतवइत्यर्थः॥ ४२॥ प्राचीमिति॥ ४३॥ विनिर्मिताकल्पेषुविहितास्वयंभू
विहितेप्रजापतिरश्वमेधमसृजतेतिश्रुतेः॥ ४४॥ क्रतुमिति धरांचतुर्दिगवच्छिन्नाम्॥ ४५॥ ४६॥ भवानिति भोगैकप्रयोजनत्वाद्भूमेस्तयास्माकंनकिंचित्प्रयोजनंनापिचोरादिभ्योरक्षणे
वयंशक्ताः॥ ४७॥

तत्रहेतुमाह रताइति स्वाध्यायेवेदाध्ययनं तेनदंडादावस्माकमधिकारोपिनेतिध्वनितं भूमिपेत्यनेनतवैवैषायोग्येतित्वमेवनिष्क्रयेणपुनरिमांगृहाणेतिसूचितं तदाह निष्क्रयमिति मूल्यमित्यर्थः ननुत्वंवोमूल्यंदातुमशक्यंअतः किंचिदेवेति ॥ ४८ ॥ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नंअनर्घ्यरत्नं तस्यापिराजार्हत्वादाह सुवर्णमिति यद्वा समुद्यतंउपस्थितं यत्किंचिदेवभवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शतसहस्राणिदशलक्षमितियावत् ॥ ५० ॥ सुवर्णंषोडशमाषकं चतुर्गुणंचत्वारिंशत्कोटि ततःसर्वेऋत्विजःसहिताःदक्षिणाप्राप्तंसर्वंवसुधनमंगीकृत्यविभागायऋष्यशृंगवसिष्ठाभ्यां

रताःस्वाध्यायकरणेवयंनित्यंहिभूमिप ॥ निष्क्रयंकिंचिदेवेहप्रयच्छतुभवानिति ॥ ४८ ॥ मणिरत्नंसुवर्णंवागावोयद्वासमुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छनृपश्रेष्ठधरण्यानप्रयोजनम् ॥ ४९ ॥ एवमुक्तोनरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवांशतसहस्राणिदशतेभ्योददौनृपः ॥ ५० ॥ दशकोटिंसुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजस्तुततःसर्वेप्रददुःसहितावसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यशृंगायमुनयेवसिष्ठायचधीमते ॥ ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्रविभागंद्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसःसर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशम् ॥ ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यंसुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जांबूनदंकोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योददौतदा ॥ दरिद्रायद्विजायायहस्ताभरणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ कस्मैचिद्याचमानायददौराघवनंदनः ॥ ततःप्रीतेषुविधिवद्द्विजेषुद्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषांहर्षव्याकुलितेंद्रियः ॥ तस्याशिषोथविविधाब्राह्मणैःसमुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ॥ ततःप्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः ॥ ततोब्रवीदृष्यशृंगंराजादशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनंतत्तुकर्तुमर्हसिसुव्रत ॥ तथेतिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंतिसुताराजंश्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः ॥ ६० ॥

प्रददुस्तस्यपुरोन्यस्तवंतः ॥ ५१ ॥ तदाह ऋष्येति प्रविभागंकृत्वावसिष्ठादिद्वाराविभज्यगृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतेति संतुष्टाःसंतःअत्यंतंमुदिताःस्मइत्यूचुः राजानमितिशेषः प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जांबूनदंजंबूनदीप्रभवंसुवर्णं कोटिशब्दोऽनंतवाची अथसर्वदक्षिणादानानंतरंयाचमानायदरिद्रायकस्मैचिद्दातव्यवस्त्वंतराभावात्हस्ताभरणमेवददौ ॥ ५४ ॥ ततःतेनहस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विविधाःआशिषःआब्रह्मन्नायुष्मंतइत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयनंस्वर्गप्रापकं दुस्तरंप्राकृतैराजभिरप्राप्तसमाप्तिकम् ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनंतादृशंकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनरप्युवाच पुत्रजननककर्मणेपुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः यद्यपिपुत्रकामेष्ट्यैवपुत्रावाप्तिःसंभवतितथापितपोरतस्यवैश्यस्यश्रावणस्यवधेतद्वियोगातुरतपोरततन्मातापितृमरणेनचब्रह्मवधसमपा
पोत्पत्त्यानत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानंबोध्यम् ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०वा०आ०बा०चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मेधावीति मेधावीअशेषवेदशाखाधारणयो
ग्यबुद्धिमानवेदज्ञःस्वरूपतोर्थतश्चवेदनरत्नवितृसऋष्यशृंगःप्रतिश्रुतार्थनिर्वाहायाकिंकर्तव्यमितिनिश्चेतुंकिंचित्कालंध्यात्वासमाधिंकृत्वाइदमुत्तरंइदमिहउत्तरानुष्ठेयकृत्यमितिनिश्चित्यपश्चा
लब्धसंज्ञःसमाध्युत्थितस्तंनृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति पुत्रीयांपुत्रप्रा[illegible]मकारणभूतां पुत्रकारणात्पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेदप्रोक्तैर्मंत्रैर्विधानतःकल्पसूत्रतःसिद्धांनियतफलत्वे

सतस्यवाक्यंमधुरंनिशम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोनृपेंद्रः॥ जगाममहर्षपरमंमहात्मातमृष्यशृंगंपुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा०आ०बाल
कांडेचतुर्दशःसर्गः॥ १४॥ ॥ ७॥ ॥ मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरम्॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत्॥ १ ॥ इष्टिंतेऽहंकरिष्या
मिपुत्रीयांपुत्रकारणात्॥ अथर्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः॥ २ ॥ ततःप्राक्रमदिष्टिंतांपुत्रीयांपुत्रकारणात् ॥ जुहावाग्नौचतेजस्वीमंत्रदृष्टे
नकर्मणा॥ ३॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ भागप्रतिग्रहार्थंवैसमवेतायथाविधि ॥ ४॥ ताःसमेत्ययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः॥
अब्रुवँल्लोककर्तारंब्रह्माणंवचनंततः॥ ५॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनरावणोनामराक्षसः॥ सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छासितुंतंनशक्नुमः॥६॥ त्वयातस्मैवरो
दत्तःप्रीतेनभगवंस्तदा॥ मानयंतश्चतंनित्यंसर्वंतस्यक्षमामहे ॥ ७॥ उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः॥ शक्रंत्रिदशराजानंप्रधर्षयितुमि
च्छति॥ ८॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः॥ ९॥ नैनंसूर्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः॥ चलो
र्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते॥ १०॥ तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात्॥ वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि॥ ११॥

नप्रसिद्धामिष्टिंकरिष्यामीत्युक्तेतिशेषः ॥ २ ॥ ततइति मंत्रदृष्टेनमंत्रपूर्वकतयाकल्पसूत्रेदृष्टेन ॥ ३ ॥ ततइति तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताइति समेत्यअंतर्धानशक्त्याइतरानवलोकमितिशेषः ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ कुतस्तस्ययुष्मद्बाधनक्षमवीर्यलाभइत्यतआह त्वयेति मानयंतः सर्वदेवतावध्यत्वरूपत्वद्दत्तवरंपरिपालयंतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ उच्छ्रितान्संपत्त्यादिभिरधिकान् त्रिदशराजानमितिसमा
सांतोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकालमिंद्रजित्कृतइंद्रबंधइतिज्ञायते ॥ ८ ॥ असुरान्राहुप्रमुखान् ॥ ९ ॥ प्रतपतिप्रतापयतीत्यर्थः क्रौर्यातिशयद्योतकमेतज्जातीयंन
वातिनाधिकंवाति चंचलोर्मिमालास्वजावोपिनकंपतेइतिविरोधालंकारः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्कारणात् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ॥ ११ ॥

एवमिति भगवान्ब्रह्मेतिशेषः हंतेत्यनुकंपायाम् ॥ १२ ॥ तेनेति तत्तथास्त्वित्युक्तमितियोजना ॥ १३ ॥ नेति तदावरणसमये मृत्युर्मृत्युजनकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नंतरेसर्वदेवतासंतोष
काले विष्णुःसदाभूभारोद्धारादिकर्ता ॥ १६ ॥ वैनतेयोगरुडः केयूरंबाहुभूषणम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणाचेति वंद्यमानइत्यनुकृष्यते समागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वासमाहितोदेवकार्यतत्परः स
मभिष्टूयसम्यक्स्तुत्वा सन्नताःप्रणताः ॥ १८ ॥ त्वामिति अस्मद्दुःखहरणस्यत्वदेकसाध्यत्वात्अवतर्तुंनियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञइत्यादिना ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्येत्यादिराजविशेषणानि ह्री

एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत् ॥ हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवतानांचरक्षसां ॥ अवध्योऽस्मीति
वागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा ॥ तस्मात्समानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियं
वाक्यंब्रह्मणासमुदाहृतम् ॥ देवामहर्षयःसर्वेप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाज
गत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा ॥ तप्तहाटककेयूरोवंद्यमानःसुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणाचसमागत्यतत्रतस्थौसमाहितः ॥ त
मब्रुवन्सुराःसर्वेतमभिष्टूयसन्नताः ॥ १८ ॥ त्वांनियोक्ष्यामहेविष्णोलोकानांहितकाम्यया ॥ राज्ञोदशरथस्यत्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्म
ज्ञस्यवदान्यस्यमहर्षिसमतेजसः ॥ अस्यभार्यासुतिसृषुह्रीश्रीकीर्त्युपमासुच ॥ २० ॥ विष्णोपुत्रत्वमागच्छकृत्वात्मानंचतुर्विधम् ॥ तत्रत्वंमानुषो
भूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकम् ॥ २१ ॥ अवध्यंदेवतैर्विष्णोसमरेजहिरावणम् ॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसोरावणोमू
र्खोवीर्योद्रेकेणबाधते ॥ ऋषयश्चततस्तेनगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतोनंदनवनेरौद्रेणविनिपातिताः ॥ वधार्थंवयमायातास्तस्यवैमुनिभिः
सह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः ॥ त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप ॥ २५ ॥

श्रीत्यादिराजपत्नीविशेषणंचअवतारयोग्यताध्वननाय ॥ २० ॥ आत्मानंसोपकरणमात्मानं अन्येद्युःपांचजन्यात्माकैकेय्यांभरतोभवत् तदन्येद्युःसुमित्रायामनंतात्माचलक्ष्मणः सुदर्शना
त्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्प्रियेइतिपाद्मोक्तेः अत्रात्मानमित्युक्त्याशंखचक्रानंतानामपिभगवद्रूपतासूचिता हुंकारेणभवानिवपांचजन्यःशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबो
ध्यं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानंरावणेंद्रजिल्लवणगंधर्ववधादीनांप्रत्येकंदेवकार्यरूपाणांसद्भावात् ॥ २१ ॥ कुतोममैवनियोगस्तत्राह अवध्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौद्रेणकृत्याकृत्यवि
चारशून्येन वधार्थंवधप्रार्थनार्थम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वधायेति नृणांलोकेइत्यस्यअवतरितुमितिशेषः ॥२६॥ धर्मसंहितान्धर्मसहितानित्यर्थः धर्मसंहितमितिवापाठः ॥२७॥२८॥ हत्वेति हत्वावत्स्यामीतियोजना ॥२९॥३०॥ मानुष्येइति मनुष्यलोकेयथादेवैराज्ञप्तंतथाआत्मनोजन्मभूमिंचिंतयामासयोग्यत्वेनविचारयामास ततःविचारानंतरम् ॥ ३१ ॥ रोचयामासऐच्छत् स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥ ३२ ॥ स्तुत्वाचयदूचुस्तदाह तमिति रावणंउद्धरसमूलमुन्मूलय विरावणंविशेषेणत्रिलोकीकंदनं तपस्विनांभयावहमित्यन्वयः रावणस्मरणेनातिभीतचित्तानांदेवानामुक्तौतमित्यस्यपुनरुक्तिर्नदोषाय अत्रइंद्रादिदेवानांसंपिताम

वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु ॥ एवंस्तुतस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः॥ २६॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७॥ भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणम् ॥ सपुत्रपौत्रंसामात्यंसमंत्रिज्ञातिबांधवम् ॥ २८॥ हत्वाक्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ २९ ॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ एवंदत्वावरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मानुष्येचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः ॥ ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम ॥ ३२ ॥ तमुद्धतंरावणमुग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषम् ॥ विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विनामुद्धरतंभयावहम् ॥ ३३ ॥ तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंरावणमुग्रपौरुषम् ॥ स्वर्लोकमागच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः ॥ जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायःकोवधेतस्यराक्षसाधिपतेःसुराः ॥ यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकम् ॥ २ ॥

हानांनियोजकत्वंविभोश्चनियोज्यत्वंनदोषोलीलात्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ३३ ॥ तमिति तंहत्वैवेत्यन्वयः सबांधवमित्यनेनलवणादिवधसूचनं हेसुरेंद्रउपेंद्र गुप्तंअर्थात्त्वयेतिशेषः गतदोषकल्मषंदोषारागादयस्तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकंवैकुंठाख्यं गतज्वरःस्वभावतोनिवृत्ताशेषतापः ॥३४॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरा०रा०वा०आ०वा०पंचदशःसर्गः ॥१५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति नियुक्तःप्रार्थितः यद्वा आज्ञप्तइत्यर्थः अतएवजानन्नपिवधोपायमज्ञइवतेषामविनीतत्वलज्जापरिहारायतान्पप्रच्छेत्यर्थः जानन्वधोपायमितिशेषः ॥ १ ॥ उपायइति यमुपायमास्थायतमहंनिहन्यांसतस्यवधेउपायःकइत्यन्वयः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ सहीति लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् हिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रेइतिश्रुतेश्च यद्वा ब्रह्माचतुर्मुखः लोकपूर्वजत्वंचहिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ॥ ४ ॥ संतुष्टइति मानुषभिन्नेभ्यःप्राणिमात्रेभ्योभयंनभवेदितिवरंददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टःनिश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सचापीति दशरथोपीत्यर्थः तस्मिन्कालेभगवदवतितीर्षाकाले पुत्रियामितिह्रस्वश्छांदसः ॥ ९ ॥ सइति निश्चयंअवतारविषयम् आमंत्र्य साधयामीत्युक्तेत्यर्थः अंतर्धानंगतइति तस्मादेवसमाजादितिशेषः ॥१०॥ ततइति अंतर्धानानंतरमित्यर्थः अंतर्धायभगवानेवस्वतेजःसंभृतपायसमादायकु

एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषंरूपमास्थायरावणंजहिसंयुगे ॥ ३ ॥ सहितेपेतपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदमः ॥ येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टःप्रददौतस्मैराक्षसायवरंप्रभुः ॥ नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्रमानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः ॥ एवंपितामहात्तस्माद्वरदानेनगर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्मवान् ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ॥ ८ ॥ सचाप्यपुत्रोनृपतिस्तस्मिन्कालेमहाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ सकृत्वानिश्चयंविष्णुरामंत्र्यचपितामहम् ॥ अंतर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ १० ॥ ततोवैयजमानस्यपावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यंमहाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णंरक्तांबरधरंरक्तास्यंदुंदुभिस्वनम् ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंगसमुत्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमम् ॥ तप्तजांबूनदमयींराजतांतपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपत्नीमिवप्रियाम् ॥ प्रगृह्यविपुलांदोर्भ्यांस्वयंमायामयीमिव ॥ १५ ॥

तोग्नेःसकाशात्प्रादुर्भवतिस्म नह्यन्यस्यभगवत्तेजोधारणेशक्तिरस्ति तदेवाह महद्भूतमिति एकोविष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः अतुलप्रभंविद्युदादिवत्दृष्टिप्रतिघातकतेजोवत् भूतंप्राणी ॥ ११ ॥ कृष्णंकृष्णवर्णम् स्निग्धाश्चिक्कणाःहर्यक्षस्यसिंहस्येवतनुजाःलोमानिश्मश्रुप्रवराःमूर्द्धजाःकेशाश्चयस्यतत् मुखस्थरोमाणिश्मश्रुप्रवरोमुखस्थंव्याप्तंरोम ॥ १२ ॥ समुत्सेधउच्छ्रायः दृप्तशार्दूलवत्विक्रमःपादविन्यासोयस्यतत् ॥ १३ ॥ दिवाकरेति तद्वत्प्रभामंडलव्याप्तम् तैक्ष्ण्येदृष्टांतोदीप्तानलेत्यादि तप्तेति राजतोरजतविकारःअंतपरिच्छदःपिधानपात्रंयस्यास्ताम् ॥ १४ ॥ पात्रीतिलिंगसामान्यादुत्प्रेक्षते पत्नीमिवेति प्रगृह्येति स्वयंदोर्भ्यांप्रगृह्यप्रादुर्भूतमित्यन्वयः मायामयीमिव इवशब्दएवार्थे भगवतोमायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

दशरथंसमवेक्ष्येत्यन्वयः प्राजापत्यंप्रजापतिनाप्रेषितम् प्रजापतेःप्रजापालकाद्विष्णोःसंभूतम् तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततःपरंप्राजापत्यंमांविद्धीतितदुक्त्यनंतरम् पूर्वंकृत्यातइवभीतएवतद्वच
नश्रवणोत्तरंनिर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता इयमेधेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ देवनिर्मितंदेवेनप्रजापतिनानिर्मितम् धन्यंप्रशस्तम् ॥ १९ ॥ भार्याणाम् संबंधसामान्येषष्ठी भार्याभ्यइ
त्यर्थः आनुरूप्यंमहिषीत्वयशःशीलगुणादिना ॥ २० ॥ हिरण्मयींहिरण्यविकाराम् ॥ २१ ॥ मुदेति अभिप्रदक्षिणंपुनःपुनःप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वित्तंधनम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रख्यंअद्भुताका

समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपम् ॥ प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप ॥ १६ ॥ ततःपरंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतंते
स्तुकिमहंकरवाणिते ॥ १७ ॥ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्योनरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयतादेवानद्यप्राप्तमिदंत्वया ॥ १८ ॥ इदंतुनृपशार्दूलपायसंदेव
निर्मितम् ॥ प्रजाकरंगृहाणत्वंधन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेतिप्रयच्छवै ॥ तासुत्वंलप्स्यसेपुत्रान्यदर्थंयजसेनृप ॥ २० ॥
तथेतिनृपतिःप्रीतःशिरसाप्रतिगृह्यताम् ॥ पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनम् ॥ मुदापरमया
युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितम् ॥ बभूवपरमप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपर
मभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतंतस्यांतःपुरमावभौ ॥ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंशुभिः ॥ २५ ॥
सोंतःपुरंप्रविश्यैवकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसंप्रतिगृह्णीष्वपुत्रीयंत्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायैनरपतिःपायसार्धंददौतदा ॥ अर्धादर्धंददौ
चापिसुमित्रायैनराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोपमम् ॥ २८ ॥

रम् संवर्तयित्वासमाप्य कर्मपायसदानरूपम् तत्रैवअग्निकुंडएव ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिर्हर्षोद्भूतमुखकांतिभिःउद्योतंद्योतमानंअंतःपुरंतद्वर्तिस्त्रीजातंशारदचंद्रस्यअंशुभिर्नभइवेत्यन्वयः ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ कौसल्यायैइति अर्धशब्दोत्रसमप्रविभागवाची अर्धादर्धंतुरीयांशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवशिष्टार्धंअवशिष्टस्यचतुर्थांशस्यअर्धम् अष्टमांशमित्यर्थः पुनरवशिष्टार्धंअष्टमांशम् ॥ २८ ॥

अनुचिंत्येति कैकेय्यपेक्षयाज्येष्ठत्वंकौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वंचसुमित्रायाविचार्यपादोनांशार्धदानम् तस्यैकनिष्ठत्वाच्चकैकेय्यैअष्टमांशदानम् बहुभार्यासंभोगकर्मणिपक्षपातोनधर्मवि
भागकर्मणि एवंचभरतशत्रुघ्नोपादस्यार्धमर्धमित्याहुः अपरेतुरामभरतौप्रत्येकंव्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौचअष्टमांशौ तथाहि कौसल्यायैदत्तार्धस्यअर्धादर्धंचतुर्थांशरूपंसुमित्रायैदत्तवान्
कौसल्ययादापितवानित्यर्थः एवंकैकेय्यैकौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धंददौ ततःकौसल्यादत्तावशिष्टस्यकैकेय्यैदत्तस्ययदर्धंतदर्धंविचार्यपुनरपिसुमित्रायैददौ तयादापयामासेत्यर्थः अत्रार्ध
पदावृत्तिर्बोध्या तदुक्तंकालिदासेन सतेजोवैष्णवंपत्न्योर्विभेजेचरुसंज्ञितम् द्यावापृथिव्योःप्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् अर्चितातस्यकौसल्याप्रियाकेकयवंशजा अतःसंभावितांताभ्यांसुमित्रा
मैच्छदीश्वरः तेबहुज्ञस्यचित्तज्ञेपत्न्यौपत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यांतामयोजयतामुभे साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धांशसंबंध्यर्धार्धभा
गाभ्यामित्यर्थः पृथगितिविभज्येतिशेषः कतकस्याप्येवंरीतिरेवसंमतेत्याहुः क्वचित्तु इत्युक्त्वाप्रददौतस्यैहविषोर्धंनराधिपः स्वयमेवसमंकृत्वाभागंभागवतांवरः अर्धादर्धंददौचापिकैकेय्यैसन

अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहामतिः॥ एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक्॥ २९ ॥ ताश्चैवंपायसंप्राप्यनरेंद्रस्योत्तमस्त्रियः॥ संमानंमेनिरे सर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः॥ ३० ॥ ततस्तुताःप्राश्यतमुत्तमस्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ॥ ३१ ॥ ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यताःस्त्रियःप्ररूढगर्भाःप्रतिलब्धमानसः॥ बभूवहृष्टस्त्रिदिवेयथाहरिःसुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः॥ ३२॥ ॥

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषोडशःसर्गः॥ १६॥

राधिपः चतुर्भागंद्विधाकृत्वासुमित्रायैददौतदेतिदृश्यमानःपाठःसत्वसांप्रदायिकएवतत्तद्दत्तभागजन्यस्यतत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन अपरेतुव्याख्यैवात्रज्यायसीपाठांतरेव्याख्यांतरेचलक्ष्
मणरामयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरैकवाक्यतायांबीजालाभः उक्तंचपाद्मे युगंबभूवतुस्तत्रसुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ तथाभरतशत्रुघ्नौपायसांशवशात्स्वतइतीतिदिक् ॥ २९ ॥ ताश्चेति प्राप्यप्रहर्षेण
उदितंविकसितंचेतोयासांताःस्त्रियःनरेंद्रस्यसंमानंअपक्षपातेनयथोचितव्यवहारंमेनिरेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ततइति महीपतेःस्त्रियइत्यन्वयः उत्तमपायसंउत्तमत्वंचतस्यविष्णुतेजःसंभृतत्वात्
हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांस्त्रीणांचतंत्रेणविशेषणम् ॥ ३१ ॥ प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दःप्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशंमानसंयस्येत्यर्थः यद्वा पूर्णमनोरथइत्यर्थः यथाशब्द
स्वार्थे त्रिदिवेहरिरिंद्रश्चहृष्टइत्यर्थः सुरेंद्रेत्यादिराजविशेषणम् भगवदंशगर्भसंभवेनतैःपूजितोमनसास्तुतः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिका
व्येबालकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पुत्रत्वमिति गतेगंतुमुपक्रांते ॥ १ ॥ सहायान्सहायकरणसमर्थान् ननुकदाचिद्भगवान्प्रतिज्ञायापिनावतरेदतउक्तम् सत्यसंधस्येति सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ मायाविदःअसुरादिमायासंहारसमर्थदेवमायाशक्तिमतः जवेवेगविषये ॥ ३ ॥ असंहार्यानिति परैरितिशेषः संहननंशरीरम् सर्वास्त्रगुणसंपन्नान्सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः अमृतप्राशनादेवाः ॥ ४ ॥ गंधर्व्योगंधर्वपत्न्यः ॥ ५ ॥ वानरीणांतनूषुवानराशरीरसदृशशरीरासुअप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः हरिरूपेणेति तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः उत्पत्स्यंतिवधार्थंतुकु

पुत्रत्वंतुगतेविष्णौराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ उवाचदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः ॥ विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवेगसमान्जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरःसुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूषुच ॥ यक्षपन्नगकन्यासुऋक्षविद्याधरीषुच ॥ ५ ॥ किन्नरीणांचगात्रेषुवानरीणांतनूषुच ॥ सृजध्वंहरिरूपेणपुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥ पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुंगवः ॥ जृंभमाणस्य सहसाममवक्त्रादजायत ॥ ७ ॥ तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनम् ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवंजनयामासतपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानांबुद्धिमंतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः ॥ विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाकपिम् ॥ १२ ॥ पावकस्यसुतःश्रीमान्नीलोग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान् ॥ १३ ॥

लस्यतववानराइतिरावणविषयेनंदिकेश्वरशापादेवमुक्तम् तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुत्वयापिस्वांशःस्रष्टव्यइतिचेत्तत्राह पूर्वमेवेति पूर्वयुगेइत्यर्थः तदुत्पत्तिप्रकारमाह जृंभमाणस्येति सहसातत्क्षणे ॥ ७ ॥ एवंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानरेंद्रमिति ननुराघवसहायार्थंतत्तत्स्वावतारकरणप्रेरणाद्वालिनोवतारस्यतदसहायत्वात्किमर्थोयमवतारइतिचेत् दुंदुभ्यादिवधार्थंतदवतारस्यावश्यकत्वात्पुत्रद्वारातस्यापिराघवसहायत्वाच्चदुंदुभ्यादिवधेनापितत्साहाय्यकरणाच्चअस्यापिभगवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया तपनःसूर्यः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावकस्यअग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोभवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

रूपेति रूपलक्षणेनद्रविणेनयुक्तौ रूपसंमतौरूपवत्त्वेनसर्वलोकसंमतावित्यर्थः ॥ १४ ॥ पर्जन्यस्तदभिमानिनीदेवता धर्मपुत्रोऽपरःसुषेणइतियुद्धकांडेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥
वज्रसंहननंवज्रवदत्तेद्यंशरीरंतेनोपेतोयुक्तः ॥ १६ ॥ दशग्रीववधोद्यताइत्यस्ययेभविष्यंतीतिशेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसंकाशाः गजसदृशाःपर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गोपुच्छावानरवि
शेषाःक्षिप्रमेवतत्तद्योनौदेवानांरत्यव्यवहितोत्तरकालमेव रूपंवर्णः वेषःसंस्थानविशेषः ॥ १९ ॥ तस्यतत्पुत्रस्य तेनतदीयरूपवेषादिकंपृथक्पृथगसांकर्येणाजायत किंचिदुन्नतविक्रमादेवा

रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ ॥ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुःस्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरम् ॥ शरभंजनयामास पर्जन्यस्तुमहाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसःश्रीमान्हनूमान्नामवानरः ॥ वज्रसंहननोपेतोवैनतेयसमोजवे ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बल वानपि ॥ तेसृष्टावहुसाहस्रादशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरूपिणः ॥ तेगजाचलसंकाशावपुष्मंतोमहाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाःक्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायतसमंतेनतस्यतस्यपृथक्पृथक् ॥ गोलांगूलेषुचो त्पन्नाःकिंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषुचतथाजातावानराःकिन्नरीषुच ॥ देवामहर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षायशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाःकिंपुरुषाश्चै वसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवन चारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसुचमुख्यासुतथाविद्याधरीषुच ॥ नागकन्यासुचतदागंधर्वीणांतनूषुच ॥ कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच ॥ शिलाप्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः ॥ विचालयेयुःशैलेंद्रा न्भेदयेयुःस्थिरान्द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिं ॥ दारयेयुःक्षितिंपद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलंविशेयुश्चगृह्णीयु रपितोयदान् ॥ गृह्णीयुरपिमातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने ॥ २८ ॥

वस्थातोपिकिंचिदधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषुऋक्षशरीरासु चस्त्वर्थे किंनरीषुत्वित्यर्थः एवमग्रेपि तार्क्ष्यास्तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥ नागाःसर्पाः ॥ २२ ॥ चारणदेवबंदिनः वन
चारिणःवनवासिनइत्येकत्र परत्रवनस्थफलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रकोविदाइति स्वयंप्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपायाइत्यर्थः शिलाप्रहरणाइत्याद्युक्तेस्तेषामस्त्रप्रयो
क्त्वाभावात् विचालयेयुरित्यादौशक्यार्थेलिङ् विचालनशक्ताइत्यर्थः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुःसंतरेयुः ॥ २७ ॥ प्रव्रजतःस्वच्छंदगतीन् ॥ २८ ॥

नादेनेत्यस्यपातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥ शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ तेप्रागुक्ताःहरीणांप्रधानेषुयूथेषुमध्येहरियूथपाबभूवुः यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चहरीन्अजनयन्नित्यर्थः ऋक्ष
वतःपर्वतविशेषस्यप्रस्थान्सानून्उपतस्थुःआसेवंतेस्म ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भ्रातरौसुग्रीववालिनौ सर्वेचसर्वेपिउपतस्थुः केचित्साक्षात्केचिन्नलादिद्वारेत्याह नलमित्यादि ॥ ३३ ॥ अर्दयन्
आर्दयन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ ३४ ॥ वालीजुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ विविधसंस्थानैःनानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजनलक्षणैःपरस्परभेदव्यंजकतत्तल्ल

नर्दमानांश्चनादेनपातयेयुर्विहंगमान् ॥ ईदृशानांप्रसूतानिहरीणांकामरूपिणाम् ॥ २९ ॥ शतंशतसहस्राणियूथपानांमहात्मनाम् ॥ तेप्रधानेषुयूथेषुहरीणांहरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्येऋक्षवतःप्रस्थानुपतस्थुःसहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्येनानाविधाञ्छैलान्काननानिचभेजिरे ॥ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनम् ॥ ३२ ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्तेसर्वेचहरियूथपाः ॥ नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपान् ॥ ३३ ॥ तेतार्क्ष्यबलसंपन्नाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलोमहाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः ॥ जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियंपृथिवीशूरैःसपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णाविविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैःसमावृतारामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामराभागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमःपत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हंपूजितास्तेनराज्ञाचपृथिवीश्वराः ॥ मुदिताःप्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वगृहाणिपुरात्ततः ॥ बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचकाशिरे ॥ ४ ॥

क्षणयुतैः ॥ ३६ ॥ अचलकूटःपर्वतशृंगं यूथपाधिपैःयूथपानामधिपैरित्यर्थः भीमशरीररूपैःभयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वाप्रकृतःप्रधानावतारउच्यते निर्वृत्तेइत्यादि निर्वृत्तेसमाप्ते पुत्रोत्पत्तिविंचिंतयन्नित्यंतोवृत्तानुवादः हयमेधइत्यस्यपुत्रेष्टियुतइतिशेषः ॥ १ ॥ प्रविवेशप्रवेशाभिमुखोबभूव ॥ २ ॥ मुनिपुंगवंवसिष्ठंऋष्यशृंगंच ॥ ३ ॥ शुभ्राणिदशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि अतएवप्रहृष्टानि ॥ ४ ॥

द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ सानुयात्रेणसभृत्येनराज्ञादशरथेनअनुगम्यमानऋष्यशृंगःप्रययौ स्वस्थानमितिशेषः ॥ ६ ॥ सर्वान्वसिष्ठादीनपि तत्रपुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनामितिप्रथमार्थेषष्ठी समत्ययुःसमतीताः नावमिकेनवम्यांतिथौ स्वार्थेठक् ॥ ८ ॥ अदितिर्दैवत्येपुनर्वसौ पंचसुरविभौमशनिगुरुशुक्रेषुउच्चसंस्थेषुमेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सचंद्रगुरौकर्कटेलग्नेस्थितेसति ॥ ९॥ प्रोद्यमानेतत्रलग्नेउदयंगच्छतिसतीत्यर्थः सर्वलोकनमस्कृतं अस्यसर्वलोकरूपश्चासौनमस्कृतश्चेतमित्यप्यर्थः तेनादौप्रादुर्भावसमयेमात्राविराड्रूपस्यदर्शनंततस्तद्रूपदर्शनविस्मयात्तयानमस्कृतःसन्मायययाबालभावंदधाविनिसूचितम् ॥ १० ॥ विष्णोःशंखचक्रानंतविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः अर्धंकिंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः शंखचक्रादेरभावादितिभावः ॥ ११ ॥ देवानांवरेणदेव

गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथःपुनः ॥ प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ॥ ५॥ शांतयाप्रययौसार्धमृष्यशृंगःसुपूजितः॥ अनुगम्यमानोराज्ञा चसानुयात्रेणधीमता ॥ ६ ॥ एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः॥ उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन् ॥ ७॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनां षट्समत्ययुः ॥ ततश्चद्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ॥ ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविंदुनासह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमानेजगन्नाथंसर्वलोकनमस्कृतम् ॥ कौसल्याऽजनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्धंमहाभागंपुत्रमैक्ष्वाकुनंदनम् ॥ लोहिताक्षंमहाबाहुंरक्तोष्ठंदुंदुभिस्वनम् ॥ ११ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ १३ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौसर्वास्त्रकुशलौविष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥ पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः ॥ सार्पेजातौतुसौमित्रीकुलीरेऽभ्युदितेरवौ ॥ १५ ॥

श्रेष्ठेन ॥ १२ ॥ चतुर्भागःचतुर्न्यूनोभागश्चतुर्भागः पायसार्धस्यचतुर्थांशन्यूनोभागः अतएवसाक्षाद्विष्णोःसर्वैर्गुणैःसमुदितःयुक्तः अस्यपांचजन्यावतारतयास्वधारकस्यविष्णोःसाक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं अनेनपांचजन्यस्यापिविष्णुत्वमेवेतिसूचितं तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापिरामतुल्यत्वंरामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वंचसूचितम् ॥ १३ ॥ विष्णोरर्द्धेति विष्णोःरामस्य अर्धशब्दोत्रभागवाचीनसमांशवाची तेनपायसाष्टमांशौलक्ष्मणशत्रुघ्नाविनिबोध्यं ॥ १४ ॥ सार्पआश्लेषा कुलीरःकर्कटः अभ्युदितेइत्यस्यउच्चस्थेइत्यर्थः सौमित्रीइतिद्विवचनेनतयोर्यमजत्वं सूच्यते ॥ १५ ॥

राज्ञइति पृथक्गुणवंतःप्रत्येकंअनन्यसाधारणगुणवंतः अनुरूपाःज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवंतः रुच्याकांत्या प्रोष्ठपदाइतिपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदोर्नाम तयोश्चप्रत्येकंद्वेद्वेतारेइति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिरपि चत्वारएकमभिकर्मदेवाः प्रोष्ठपदासइतियान्वदंतीति तदुपमाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ जगुरितिरामाद्युत्पत्तिकालेइतिशेषः पतदित्यत्रअडभावश्छांदसः ॥ १७॥ ॥१८॥गायनैःगायकैः वादनैःवादकैः विराविण्यःसशब्दाः रथ्याइतिविशेष्यं सर्वरत्नसमन्विताःनद्याद्युद्देशेनक्षिप्तैरत्नैर्युक्ताः॥ १९॥प्रदेयान्पारितोषिकान् सूताःपौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः वंदिनःस्तुतिपाठकाः संबंधसामान्येषष्ठी सूतादिसंबंधियद्देयंपारितोषिकंतत्तेभ्योददावित्यन्वयः॥२०॥ अतीत्येति एकादशाहशब्दःसूतकांतोपलक्षणं अन्यथाक्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतक

राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक्॥ गुणवंतोनुरूपाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः॥ १६॥ जगुःकलंचगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात्पतत्॥ १७॥ उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायांजनाकुलः ॥ रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्चविराविण्योवादनैश्चतथापरैः॥ विरेजुर्विपुलास्तत्रसर्वरत्नसमन्विताः॥ १९ ॥ प्रदेयांश्चददौराजासूतमागधवंदिनाम्॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंगोधनानिसहस्रशः॥ २० ॥ अतीत्यैकादशाहंतुनामकर्मतथाऽकरोत्॥ ज्येष्ठंरामंमहात्मानंभरतंकैकयीसुतम्॥ २१ ॥ सौमित्रिंलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नमपरंतथा॥ वसिष्ठःपरमःप्रीतोनामानिकुरुतेतदा॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासपौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानांचरत्नौघममलंबहु॥ २३॥ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत्॥ तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोरतिकरःपितुः ॥ २४ ॥ बभूवभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः॥ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः॥ २५ ॥

मितिस्मृतिविरोधःस्यात् तथाचरामजन्मतस्त्रयोदशेदिनेनामकरणमकरोदित्यर्थः अस्यनिरुक्तिःपूर्वंदर्शिता श्रियःकमलवासिन्यारमणोयंयतोहरिः तस्माच्छ्रीरामइत्यस्यनामसिद्धंपुरातनम् सहस्रनामसदृशंस्मरणान्मुक्तिदंनृणामितिपाद्मेउक्तम् ॥ २१ ॥ नामानिकुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् अंतर्भावितण्यर्थताच यत्तुकतकेनराज्ञोनामकरणाद्यावनधिकारइत्युक्तं अकरोदित्यत्रचपुरोहितद्वारेतिशेषपूरणंकृतंतन्नमानंचित्यम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासेति राजाज्ञयेतिशेषः बहुबहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ जन्मक्रियादीनितदाद्युपनयनांतानीत्यर्थः अकारयत्वसिष्ठोराज्ञेतिशेषः केतुःविरुद्ध्वजः सयथाअन्नदानादिकीर्तिंख्यापयतिएवंइक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः रतिःप्रीतिः ॥ २४ ॥ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भःसइवसर्वशक्तिमत्त्वेनसंमतः ॥ २५ ॥

ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित् गुणैः साधारणैः क्षत्रासाधारणैश्च सद्गुणैरित्यर्थः तेषामिति निर्धारणे षष्ठी रामः सर्वसद्गुण इति शेषः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्येत्यादिगुणकथने पौनरुक्त्यं दा
क्ष्याय रथचर्यासु रणोचितरथप्रचारेषु ॥ २७ ॥ लक्ष्मिवर्धन इति ह्रस्व आर्षः ॥ २८ ॥ रामस्य सुस्निग्ध इति प्राक्तनेनान्वयः स्वशरीरादपि तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियकरः ॥ २९ ॥ रामस्य
अपरः बहिः संचरन् प्राण इव लक्ष्मणः प्रियः तदेवाह नचेति ॥ ३० ॥ मृगयां आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परिपालयन् रामशरीरमिति शेषः अनेन लक्ष्मणस्य भक्त्यतिशय उक्तः हियतः शत्रुघ्नो

सर्वेज्ञानोपसंपन्नाः सर्वेसमुदितागुणैः ॥ तेषामपिमहातेजारामःसत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशांकइवनिर्मलः ॥ गजस्कंधेश्वपृष्ठेच रथचर्यासुसंमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः ॥ बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥ रामस्यलोकरामस्यभ्रातुर्ज्ये ष्ठस्यनित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः ॥ नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना ॥ यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः ॥ ३१ ॥ अथैनंपृष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् ॥ भरतस्यापि शत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः ॥ ३२ ॥ प्राणैःप्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः ॥ सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः ॥ ३३ ॥ बभूवपरमप्रीतो देवैरिवपितामहः ॥ तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ॥ ३४ ॥ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसा म् ॥ ३५ ॥ पितादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा ॥ तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः ॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ अथ राजादशरथस्तेषांदारक्रियांप्रति ॥ ३७ ॥ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः ॥ तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्याग च्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणावरजो ऽनेरामावरजस्य भरतस्य प्रिय इति शेषः रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य स भरत इति शेषः तथा तस्य भरतस्य शत्रुघ्नः प्रिय आसीत् ॥ ३३ ॥
देवैः चतुर्भिर्दिक्पालैः यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः ते सर्वे रामादयः गुणैः समुदिता युक्ता आसन्निति शेषः ॥ ३४ ॥ एवंप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववतां लाभेनेति शेषः पिता हृष्ट इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥
वैदिकाध्ययने वेदसंबंध्यध्ययने ॥ ३६ ॥ दारक्रिया विवाहः कुमारस्य विशालाक्षं पांडुतां मुखमाददे कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थित इत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शने
नजातानां मुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिंतनमिति बोध्यम् ॥ ३७ ॥ सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कौशिकंकुशिकगोत्रापत्यम् विलंवेशापत्रासात्तद्वाराध्यक्षाःराजवेश्मत्वरयाप्रविविशुः तदागमननिवेदनायेतिशेषः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसःक्षुभितचित्ताः तेननदीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्यम् समाहितःएकाग्रचित्तः ॥ ४२ ॥ ब्रह्माणंबृहस्पतिम् बृहस्पतिर्देवानांब्रह्मेतिश्रुतेः संशितव्रतंतीक्ष्णनियमम ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति वसिष्ठेनेतिशेषः अहत्वावआर्षः राज्ञोर्घ्यंराजप्रेरणयावसिष्ठानीतम् ॥ ४४ ॥ कुशलपदंअनामयोपलक्षणम् क्षत्रबंधुमनामयमितिश्रुतेः अव्ययंवृद्धिम ॥ ४५ ॥ पुनर्विशिष्यपृच्छति कुशलमिति विशेषप्रकारमाह अपितेइति अपिःप्रश्ने एवमग्रेपि सामंताःसन्नताःनम्राअपिरिपवोजिताः ॥ ४६ ॥ अपिदैवंकर्महोमदेवतार्चनादिकम मानुषंकर्मसामभेदादिकम् राज्ञःप्रेरितार्घ्यदातृत्वेनप्रथमतोराज्ञोऽना

शीघ्रमाख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतम् ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः ॥ तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवेतदा ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगामसंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः ॥ सदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत् ॥ सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यंशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ॥ ४५ ॥ कुशलंकौशिकोराज्ञःपर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ अपितेसन्नताःसर्वेसामंतरिपवोजिताः ॥ ४६ ॥ दैवंचमानुषंचैवकर्मतेसाध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ ऋषींश्चतान्यथान्यायंमहाभागउवाचह ॥ तेसर्वेहृष्टमनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनम् ॥ ४८ ॥ विविशुःपूजितास्तेननिषेदुश्चयथार्हतः ॥ अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ ४९ ॥ उवाचपरमोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ ५० ॥

मयादिपृष्ट्वाततोवसिष्ठेनसमागम्यालिंगनादिकृत्वा कुशलमित्यस्यपप्रच्छेतिशेषः अनेनराजपुरोहितत्वकृतःपूर्वस्पर्धयेषदपमानोवसिष्ठस्यविश्वामित्रकृतःसूचितः वसिष्ठश्चसमागम्यप्रहसन्मुनिपुंगवः यथार्हपूजयित्वैनंपप्रच्छकुशलंतदेतिक्वचित्पाठः तत्रपूर्वंमांस्पर्धमानोपिमद्राजसन्निधावागतइतिहासः ॥ ४७ ॥ ऋषीन्वामदेवादीन्यथान्यायंसंगत्यकुशलंचोवाच अत्रवामदेवादितिःस्वस्थानस्थैरेवसमागम्यस्वकार्यसिद्ध्येतानुगृहीत्वैवतेस्वयंचराजसदनंविविशुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पूजिताइत्यस्यराज्ञेतिशेषः ॥ ४९ ॥ परमोदारःपरमदाता हृष्टःपुलकितः अनूदकेइत्यापंदीर्घत्वम ॥ ५० ॥

सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुणतुल्येषु प्रनष्टस्यनिध्यादेरितिशेषः महः पुत्रजन्माद्युत्सवः तस्मादुदयोयस्यसहर्षोयथातथातेआगमनंमन्ये अत्रस्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमनेउक्त्यातदागमनजहर्ष स्यानिर्वाच्यत्वंव्यज्यते स्वागतंतेइतिभिन्नंवाक्यम् चपरंकंकामंकिमुकेनप्रकारेणकरोमिकुर्यामित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः दिष्ट्याशुभादृष्टेन सुजीवितम् अद्यैवतत्फललाभादितिभावः ॥ ५३ ॥ पूर्वमिति राजर्षिशब्दसाधकेनतपसापूर्वअतिशयितकांतिमान् ॥ ५४ ॥ अनुपश्चात्ब्रह्मर्षित्वसाधकेनतपसाब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोऽतोमयाबहुधाबहुप्रकारेणराजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेणपूज्योसीत्यन्वयः तदिति परमंपवित्रमिदंत्वदागमनंयन्ममपुरोऽभूत्तदद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ हेप्रभोतवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रंसकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवदेहंगतःप्राप्तवान् तेनसफलजन्मतानिष्पापताचध्वनिता इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयतेइतिभगवद्गीतोक्तेः ब्रूहीति तुभ्यमितिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी तेयत्कार्यंप्रतियत्कार्यार्थ

यथासदृशदारेषुपुत्रजन्माप्रजस्यवै ॥ प्रनष्टस्ययथालाभोयथाहर्षोमहोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने ॥ कंचतेपरमंकामंकरोमि किमुहर्षितः ॥ ५२ ॥ पात्रभूतोसिमेब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिमानद ॥ अद्यमेसफलंजन्मजीवितंचसुजीवितम् ॥ ५३ ॥ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षंसुप्रभातानि शाममम ॥ पूर्वंराजर्षिशब्देनतपसाद्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसिबहुधामया ॥ तदद्भुतमभूद्विप्रपवित्रंपरमंमम ॥ ५५ ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्रभो ॥ ब्रूहियत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति ॥ ५६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोहंत्वदर्थपरिवृद्धये ॥ कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत ॥ ५७ ॥ कर्ताचाहमशेषेणदैवतंहिभवान्मम ॥ ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज ॥ ५८ ॥ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवताविनीतमुक्तम् ॥ प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमंजगामहर्षम् ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

मागमनंतन्मयाप्रार्थितः सन्ब्रूहिकथय ॥ ५६ ॥ स्वाभिमतकार्ययोगेनअनुगृहीतोहंत्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिनिष्पत्तिकर्तुमिच्छामि विमर्शंकरिष्यतिनवेतिसंदेहम् ॥ ५७ ॥ तत्रहेतुमाह दैवतंहीति इतश्चनसंदेहइत्याह ममचेति तवागमनजः कृत्स्नोधर्मः ममममहानभ्युदयःप्राप्तः हर्षातिशयाद्द्विजेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ५८ ॥ इतीति यतोहृदयसुखमतएवश्रुतिसुखम् आत्मवतास्वाधीनेन विनीतंविनययुक्तम् प्रथितैर्गुणैः त्रिशंकुस्वर्गारोहणादिभिर्यशोयस्य गुणैः शमदमादिभिः परमऋषिः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥

तदिति अद्भुतविस्तरंदैवतंहिभवान्ममेत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचम् ॥ १ ॥ एतत्तवैवसदृशंनान्यतःनान्यस्य तत्रहेतुगर्भंविशेषणं महावंशेत्यादि वसिष्ठव्यपदेशिनःवसिष्ठनियोगवर्तिनः ॥ २ ॥ यत्त्विति तस्यतव्यतिपाद्यस्यकार्यस्य निश्चयंकर्तव्यत्वनिश्चयंसर्वथाकरिष्यामीत्यंगीकारंकुरुष्व कृत्वाचसत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञोभव ॥ ३ ॥ अहमिति विद्यार्थंयागार्थंनियमदीक्षांआतिष्ठे आस्थितोस्मि तस्ययज्ञस्य ॥ ४ ॥ व्रतेत्विति बहुशश्चीर्णेसमाप्तिकल्पे समाप्त्यांसमाप्तिसमये ॥ ५ ॥ नियमनिश्चयेव्रतसंकल्पे अवधूतेनाशिते तस्मिन्तत्संकल्पविषयेयज्ञेचतथाभूतेनाशिते

तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशंराजशार्दूलतवैवभुविनान्यतः ॥ महावंशप्रसूतस्यवसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयम् ॥ कुरुष्वराजशार्दूलभवसत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ ॥ तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रतेतुबहुशश्चीर्णेसमाप्त्यांराक्षसाविमौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ ५ ॥ तौमांसरुधिरौघेणवेदिंतामभ्यवर्षताम् ॥ अवधूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये ॥ ६ ॥ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भवतिपार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूताहिसाचर्यानशापस्तत्रमुच्यते ॥ स्वपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि ॥ शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा ॥ ९ ॥

सति ॥ ६ ॥ कृतश्रमःकृततथाप्रयासः अतएवनिरुत्साहः तस्माद्देशादपाक्रमेनिर्गतोस्मि ननुभवद्भिःशापेनैवकुतस्तौननाशितौतत्राह नचेति क्रोधमुत्स्रष्टुंशप्तुं ॥ ७ ॥ तत्रहेतुमाह तथाभूतेति शापादिप्रदत्त्यनर्हेत्यर्थः अतःस्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥ बालानांकपोलसमीपशिखाकाकपक्षः नन्वनेनबालेनकिंकरिष्यसीत्यत्राह ॥ शक्तइत्यादि मयापितृस्थानीयेनेतिशेषः दिव्यंतेजोवैष्णवंतेनयुक्तइतिशेषः ॥ ९ ॥

विकर्तारः विघ्नकर्तारः तेषांविनाशनेपिशक्तः किंपुनर्मद्यज्ञरक्षणे मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेणतेषामितिबहुवचनं राज्ञोदानप्ररोचनायाह श्रेयश्चेति बहुरूपंअस्त्रदानविवाहादिरूपं किंच मुखपां डुत्वादिनिवर्तकंबहुरूपंविपुलतरंपरमार्थरूपंचश्रेयआत्मस्वरूपंप्रदास्यामिवसिष्ठद्वारादापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः रामस्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वेपिलोकानांतत्त्वबोधनमेवरामबोधनस्यफ लं सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्यज्ञानस्यप्रादुर्भूतिश्चफलमितिबोध्यं तदुक्तमादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलंविश्वाकारमबुद्धयः पश्यंतिज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदंजगत् दुर्विज्ञेयंवसिष्ठेनरा मायकथितंपुरेतिस्कंदंप्रतिशिवोक्तेः योगवासिष्ठेस्फुटतरमेतत् मुख्यश्रेयश्चविष्णुपुराणेद्वितीयांशे तन्मह्यंप्रणतायत्वंयच्छ्रेयःपरमंद्विज तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवानितिराजप्रश्नेपु त्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपिनपरमार्थरूपंश्रेयस्त्वमित्युक्त्वा एकोव्यापीसमःशुद्धोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः जन्मवृद्ध्यादिरहितआत्मासर्वगतोऽव्ययः परंज्ञानमयोसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः न

राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपिविनाशने ॥ श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति ॥ नचतौरामः मासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन ॥ ११ ॥ नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ ॥ १२ ॥ रामस्यराजशा र्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः ॥ नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ १३ ॥ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ ॥ अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्र मम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः ॥ यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि ॥ १५ ॥

योगवान्नयुक्तोभून्नैवपार्थिवयोक्ष्यते तस्यात्मपरदेहेषुसतोप्येकमयंहियत् विज्ञानंपरमार्थोसावितिजडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेवपरमार्थश्रेयस्त्वेनदर्शितम् तथात्रैव आत्माध्येयःसदाभूपयोगयु क्तैस्तथापरं श्रेयस्तस्यैवसंयोगःश्रेयोयःपरमात्मनेतिउक्तंप्रघट्टकांतरे तथाजीवपरमात्मनोर्यःसंयोगःउपाधिनिर्गमरूपःसपरंश्रेयइतितदर्थः विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्म णोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिप्रघट्टकांतरोक्तेः परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीर्यतेइतितन्नैवोक्तत्वाच्चेत्यलम् ॥ १० ॥ त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः येनमद्दत्तास्त्रादिना आसाद्ययुद्धेइतिशेषः ॥ ११ ॥ नचेति तत्रहेतुमाह वीर्येत्यादि रामस्तर्हिकथंहन्यादित्यत्राह कालेति ॥ १२ ॥ रामस्यरामवीर्यस्य पुत्रगतंपुत्रविषयं रामेइतिशेषः नायंतवपुत्रःकिंतर्हिदिव्यमेतत्तेजइतितात्पर्यम् ॥ १३ ॥ तत्रहेतुमाह अहमिति हताविति भूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्वंध्वन्यते रामंनिरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशावताररूपम् ॥ १४ ॥ स्वज्ञानेसंवादमाह वसिष्ठोपीत्यादि तेप्येवंविदुरितिशेषः तेइतित्व मित्यर्थे धर्मलाभंपरमंयशश्चयदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः तेनरामदानंतवापिफलदमित्याशयः ॥ १५ ॥

मेमसम् किंचमंत्रिणांसंमतेपिदातुमर्हसीत्याह यदीत्यादि अभ्यनुज्ञांरामदानविषयकानुमतिम् ॥ १६ ॥ ततःतदा अभिप्रेतंममेष्टम् तवचअसंसक्तंअतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितम् ई
श्वरत्वात्कुत्राप्यनासक्तमितिव्यंग्यम् ॥ १७ ॥ नापिनातिचिरविप्रयोगस्तेपुत्रेणेत्याह दशेति यज्ञसंबंधिदशरात्रात्मकःकालएवराममपेक्षतइतिशेषः हेराघवममअयंयज्ञस्यकालःयथायथो
क्तकालंनात्येतिनातिकामति ततोऽधिकोविलंबोनभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथेति अत्रापिपूर्वश्लोकांत्यार्धमावृत्त्यासंबध्यते हेराघवममायंयज्ञस्यकालोनात्येतिनातिपतेत्तथाकुरुष्वेत्यन्वयः
धर्मार्थसहितम् अर्थोरामस्यात्मादिलाभरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥ चलनंकंपःततोत्थायेतिच्छांदसम् व्यषीदतेत्यप्येवम् भयान्वितःरक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः ॥ २१ ॥ इतीति अतीवअ
त्यर्थंहृदयस्यहृदयपुंडरीकवर्त्यात्मनःमनसोंतःकरणस्यचविदारणंपीडाजनकम् शुश्रुवान्शुश्राव महान्नरपतिः सार्वभौमइतियावत् महात्मामहाबुद्धिः व्यथितमनाःमूर्च्छितचित्तःअभवत्अ

स्थिरमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय ॥ अभिप्रेतमसंसक्त
मात्मजंदातुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनम् ॥ नात्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव ॥ १८ ॥ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोके
मनःकृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः ॥ १९ ॥ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः ॥ सतन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभम्
॥ २० ॥ शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थायव्यषीदतभयान्वितः ॥ २१ ॥ इतिसहृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशु
श्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महान्महात्माव्यथितमनाःप्रचचालचासनात् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोन
विंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितम् ॥ मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनषो
डशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः ॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः ॥ २ ॥

वस्थातुमशक्तआसनात्प्रचचालच निःसंज्ञःपपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० श्रीरा०रा०वा०आ०बा० एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तदिति निःसंज्ञइवनिष्प्राणइ
व रामेप्राकृतत्वबुद्ध्याराक्षसेभ्योभयसंभावनयादानप्रतिज्ञयाचव्याकुलत्वान्मूर्च्छितइत्यर्थः ततःसंज्ञावान्गतमूर्च्छइदंवक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनेति किंचिदूनानिषोडशवर्षाणियस्यसः
इदंचयुद्धायोग्यत्वप्रतिपादितम् षोडशवर्षःक्षत्रियकुमारएवकवचधरोयुद्धार्हइतिशास्त्रादितिकतककृतः अन्येतुऊनषोडशवर्षशब्दस्यद्वादशवर्षइत्यर्थः कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्यराम
स्यवयोविशेषमुद्दिश्यबालोद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवइत्यरण्यकांडेरावणंप्रतिमारीचोक्तेरित्याहुः अरण्येबालःषोडशवर्षोयमित्येवपाठोरावणस्यभयातिशयार्थंवामारीचस्यात्युक्तिःसे
तिकतकाशयः ॥ २ ॥

इयमिति एकोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैःपत्तिरित्यभिधीयते पत्तिंतुत्रिगुणामेकंविदुःसेनामुखंबुधाः त्रीणीसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते त्रयोगुल्मागणोनामवा
हिनीत्वगणास्त्रयः स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यःपृतनेतिविचक्षणैः चमूस्तुपृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्रस्त्वनीकिनी अनीकिनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइति यस्याहमितिसंधिरार्षः पतिःपालकः ईश्वरः
स्वामी योद्धेत्यस्यअस्मीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गोप्तायज्ञस्येतिशेषः प्राणान्धरिष्यामिजीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमनेअनुपपत्तिमाह बालइत्यादि ऊनषोडशवर्षत्वादेवबालत्वव्य
वहारः स्नेहातिशयेनच तेनैवअकृतविद्यत्वव्यवहारः अन्यथासर्ववेदविदःशूराःसर्वेज्ञानोपसंपन्नाइतिपूर्वोक्त्याविरोधःस्यात् ॥ ७ ॥ नचेति रक्षसामित्यस्यरणेइतिशेषः कूटंकपटम् रामनय

इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः॥ अनयासहितोगत्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः॥ ३ ॥इमेशूराश्चविक्रांताभृत्यामेऽस्त्रविशारदाः॥ योग्यारक्षोग
णैर्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासमरमूर्धनि॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः॥ ५ ॥ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभ
विष्यतिसुरक्षिता ॥ अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि॥६॥ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलम्॥ नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः॥७॥
नचासौरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहिराक्षसाः॥ विप्रयुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि ॥ यदिवाराघवंब्रह्मन्ने
तुमिच्छसिसुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्ह
सि ॥ चतुर्णामात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकामम ॥ ११ ॥ ज्येष्ठेधर्मप्रधानेचनरामंनेतुमर्हसि ॥ किंवीर्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते ॥ १२ ॥

नेबाधकमप्याह विप्रेत्यादि ॥ ८ ॥ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह यदिवेति ॥ ९ ॥ इतोपिरामनयनमयुक्तमित्याह षष्टिरिति अतीतानीतिशेषः ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणदुःखेन क्वचिद्दुःखेनेत्येवपाठः
यज्ञदीक्षादिलक्षणेन परमिकाअतिशयिता स्वार्थेकः चतुर्णामितिनिर्धारणेषष्ठी तेषांमध्येअस्मिन्ममप्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥ ११॥ प्रीत्याधिक्येकारणमाह ज्येष्ठइति अनेनराज्ययोग्यताध्वनि
ता धर्मप्रधानेत्रिषुपुरुषार्थेषुधर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धेहिपाक्षिकनाशसंभावनयाराज्यविच्छेदएवभवेत् धर्मेणप्रजापालनंचनान्यतोनिर्वहेत्अतोरामोनेतुमयोग्यः अथरामनयनस्यसर्व
थाअयोग्यत्वंप्रतिपादयितुंरक्षःस्वरूपंपृच्छति किंवीर्याइति केचतेकिंनामानः ॥ १२ ॥

कथंप्रमाणाःकीदृक्शरीरप्रमाणाः रक्षंतिस्वामित्वेनेतिशेषः प्रतिकर्तव्यंप्रतिविधेयं संहारःकथंकर्तव्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥ मयारणेइत्यत्रप्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः ॥ १४ ॥ स्थातव्यमिति दुष्टभावानांतेषांसंवधिनिरणेकथंस्थातव्यमितिचशंसेतिसंबंधः तत्रहेतुः वीर्येत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चायंरावणइत्याह श्रूयतेइत्यादि ॥ १७ ॥ यतोमहाबलस्ततोयदाअनादरात्स्वयंयज्ञस्यविघ्नकर्तानखलुअनादरात्स्वयंविघ्नायनागच्छतितदा ॥ १८ ॥ तेनरावणेनप्रेरितौमारीचसुबाहूयज्ञविघ्नंकरिष्यतइतिसंबंधः ॥ १९ ॥ अथरावणनामश्रुत्वास्वयमेवनिवृत्तप्रतीकारप्रत्याशोराजाआह इत्युक्तइति ॥२०॥ अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादितिशेषः प्रसादयितुमाह देवतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ सत्विति वीर्यमादत्तेनाशयतीत्यर्थः अतस्तत्संग्रामाद्विमुख्यमपि

कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव ॥ कथंचप्रतिकर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसाम् ॥ १३ ॥ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनाम् ॥ सर्वंमेशंस भगवन्कथंतेषांमयारणे ॥ १४ ॥ स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः ॥ सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशम् ॥ १६ ॥ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापुत्रोविश्रवसोमुनेः ॥ यदानखलुयज्ञस्यविघ्नकर्तामहाबलः ॥ १८ ॥ तेनसंचोदितौतौतुराक्षसौचमहाबलौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमुनिंतदा ॥ नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः ॥ २० ॥ सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके ॥ ममचैवाल्पभाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः ॥ २१ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः ॥ नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि ॥ २२ ॥ सतुवीर्यवतांवीर्यमादत्तेयुधिरावणः ॥ तेनचाहंनशक्तोस्मिसंयोद्धुंतस्यवाबलैः ॥ २३ ॥ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः ॥ कथमप्यमरप्रख्यंसंग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥ बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकम् ॥ अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः ॥ २५ ॥

नदोषायेतिभावः तस्यबलैर्मारीचादिभिः ॥ २३ ॥ हेमुनिश्रेष्ठसबलःससैन्यः ममपुत्रैःसहितोवाभवानपितेनयोद्धुंनशक्तइत्यनुषंगः अस्तुवाकथंचिद्भवतस्तथासामर्थ्यंपुत्रंतुसर्वथानदास्यामीत्याह कथमपीत्यादि अमरप्रख्यंअमरतुल्यरूपमेवनत्वमरमितितात्पर्यं नैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अतिदुःखितोक्तित्वात्तस्यपुत्रकशब्दयोःपौनरुक्त्यंनदोषः पुत्रकमित्यनुकंपायांकन् अदानेहेत्वंतरमप्याह अथेत्यादि यतःसुंदोपसुंदपुत्रौकालोपमौयमतुल्यौमारीचसुबाहूदैत्यकुलजसुंदोपसुंदाभ्यांयक्षकन्यायांजातत्वेनअगस्त्यशापेनचअतिक्रूरतमौराक्षसत्वंप्राप्तौयतस्तौयज्ञविघ्नकरौअतःसुतंनैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ अन्यथात्ववनाममानयने अनुनेष्यामिरामागमनायेतिशेषः ॥ २७ ॥ ॥ इतीति सुहुतःप्रथमंशुष्कसमिद्भिर्हुतःपश्चादाज्यसिक्तोऽग्निरिवेतियोजना उज्ज्वलितोरोषजज्वालाख्य चित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ तदिति स्नेहेनपुत्रस्नेहेन पर्याकुलानिगद्गदानिअक्षराणियस्मिंस्तत्तस्यवचनंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयंविपर्ययःप्रतिज्ञाहानिरूपोराघवाणामयुक्तः यतोऽयमस्यकुलस्यविपर्ययोनाशः विपर्ययपदाद्वृत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥ यदि

यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदास्यामिपुत्रकम् ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरंयोद्धुंयास्यामिससुहृद्गणः ॥ अन्यथात्वनुनेष्यामिभवंतंसहबांधवः ॥ २७ ॥ इतिनरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रंकुशिकसुतंसुमहान्विवेशमन्युः ॥ सुहुतइवमखेग्निराज्यसिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ १ ॥ पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदंतेक्षमंराजन्गमिष्यामियथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृतः ॥ ३ ॥ तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ चचालवसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः ॥ नृपतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतःश्रीमान्नधर्मंहातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्माइतिराघवः ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः ॥ गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ॥ ९ ॥

इदंप्रतिज्ञाहानिरूपंक्षमंयुक्तं इदंतत्फलंचयदिक्षमंसह्यंतदायथागतंगमिष्यामि मिथ्यावादीत्वंसुहृद्वृतःसुखीभवेतिविपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ धीमतइत्यत्ररोषंदृष्ट्वेतिशेषः जगदन्यथाकरणसमर्थोयमद्यक्रुद्धःकिंकरिष्यतीतिदेवानांभयम् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपंअतिशयेनत्रस्तं जगत्त्रैलोक्यं ॥ ५ ॥ साक्षाद्धर्मइव इवशब्दएवार्थे दृढारोपंरूपकमिदं ॥ ६ ॥ स्वधर्मंसत्यप्रतिज्ञत्वं ॥ ७ ॥ इष्टंअश्वमेधादियागः आपूर्तंवापीकूपादिनिर्माणं तद्वधःतत्फलनाशः भूयाद्भवेत् भविष्यतीनियावत् करिष्येइतिप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञाय संधिरार्षः उक्तवाक्यंअकुर्वतःअननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रंशिक्षितास्त्रंशक्ष्यंतिसहिष्यंते प्रधर्षयितुमितिशेषोवा अग्निनारक्षितममृतमिवेत्युपमा अनेनपुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ॥ ९ ॥

नकेवलंविश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवरामस्यदुर्धर्षत्वंकिंतुस्वतोपीत्याहरामविश्वामित्रयोःश्लिष्टवर्णनेन एषइति एषरामोविश्वामित्रश्च रामपक्षेविद्याधिकःसहजज्ञानशक्तिः तपसःमननादेःप
रायणंप्राप्यःविश्वामित्रपक्षेतपसआश्रयः ॥ १० ॥ रामपक्षेअन्यःपुमान् अविद्यावृतःपुमानित्यर्थः विश्वामित्रपक्षेएनंअस्त्रगणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननुदेवाद्यनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिःऋषेःकथमि
त्यतआह सर्वेति कृशाश्वःप्रजापतिष्वेकः परमधार्मिकाइतिपाठेपरमधार्मिकप्रतिष्ठावंतइत्यर्थः एतेनापिदुर्लभत्वंध्वनितं दत्ताःशिवेनेतिशेषः प्रशासतिप्रशास्तिस्मेत्यर्थः शबार्षः ॥ १३ ॥

एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषविद्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे ॥ नैनमन्यःपुमान्वे
त्तिनचवेत्स्यंतिकेचन ॥ ११ ॥ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्यपुत्राः
परमधार्मिकाः ॥ कौशिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ तेपिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोज
यावहाः ॥ १४ ॥ जयाचसुप्रभाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे ॥ तेसूतेऽस्त्राणिशस्त्राणिशतंपरमभास्वरम् ॥ १५ ॥ पंचाशतंसुतान्लेभेजयालब्धवरावरा
न् ॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाऽजनयच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः ॥ संहारान्नामदुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥
तानिचास्त्राणिवेत्त्येषयथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणांचजननेशक्तोभूयश्चधर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्यमुनिमुख्यस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ नकिं
चिदस्त्यविदितंभूतंभव्यंचराघव ॥ १९ ॥ एवंवीर्योमहातेजाविश्वामित्रोमहायशाः ॥ नरामगमनेराजन्संशयंगंतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषांनिग्रहणेश
क्तःस्वयंचकुशिकात्मजः ॥ तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

अस्त्राणांमातृप्राशस्त्यमप्याह तेपीति प्रजापतिसुतेदक्षकन्ये तयोःसुताःनैकरूपाःअनेकरूपाः ॥ १४ ॥ तेसूतेसुवातेइत्यर्थः शस्त्राणिपरविशसनकर्तॄणि ॥ १५ ॥ वरान्श्रेष्ठान् अप्रमेयान्गुणे
यत्तयाअपरिच्छेद्यान् अरूपिणःअदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ संहारान्अन्वर्थसंहारनामकान् दुर्धर्षान्परैःसोढुमशक्यान् दुराकामान् दीर्घआर्षः दुराक्रमान्अमोघान् ॥ १७ ॥ अपूर्वाणां
अस्त्रविद्याविशेषाणामितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वस्तुतोरक्षोनिग्रहेशक्तोपिविश्वामित्रस्त्वत्पुत्रानुग्रहायैवतंचयाचतइत्याह तेषामिति हितंअतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्याप्रदाना
दिरूपं ॥ २१ ॥

मुमोदेतिपरस्मैपदमार्षम् चस्त्वर्थः प्रसन्नचित्तइत्युत्तरंयोज्यः राघवस्यरामस्य कुशिकात्मजायरामंदातुंबुद्ध्याअचिंतयदितिशेषः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरा०रा०वा०आ०बा०एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तथेति सलक्ष्मणंरामंआजुहावतयोरविनाभावज्ञानादितिशेषः ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनंकृतमंगलाचरणम् मंगलैर्मंगलसूचकैर्मंत्रैः किंचतत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितंबोधितमित्यर्थः तद्बोधनंचयोगवासिष्ठेप्रसिद्धम् ॥ २ ॥ राजापितद्वाक्यश्रवणेनसुप्रीतमनाःसन्रामंददौ ॥ ३ ॥ यात्रायांशकुनमाह ततइति ववौइत्यस्यपृष्ठतइतिशेषः विश्वामित्रगतंतत्संबद्धम् राजीवेपद्मम् ॥ ४ ॥ प्रयातेप्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमाद्देवानांदुंदुभिस्वनसहितापुष्पवृष्टिः शंखादिघोषस्तुस्वनगरजः ॥ ५ ॥ धन्वीधनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कला

इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चमुमोदपार्थिवः ॥ गमनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाःकुशिकात्मजायबुद्ध्या ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःस्वयम् ॥ प्रहृष्टवदनोराममाजुहावसलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथेनच ॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमंत्रितम् ॥ २ ॥ सपुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथस्तदा ॥ ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ ततोवायुःसुखस्पर्शोनीरजस्कोववौतदा ॥ विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःप्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययावग्रेततोरामोमहायशाः ॥ काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥

पिनौसतूणीरौ शोभयानौप्रकाशयंतौ शस्त्रतेजसा मुगभावआर्षः त्रिशीर्षाविवपन्नगौ स्कंधस्थितधनुषापृष्ठबद्धतूणीरेणमस्तकेनचत्रिशीर्षत्वम् यद्वा प्रत्येकंतूणीरद्वयधारणात्रिशीर्षत्वम् धनुष्पाणावुक्तत्वात् अत्रेदंतूणीरादिवैष्णवंगरुडेनदत्तंरामायताटकासुबाहुवधायमारीचस्यसमुद्रेपातनायच नहिप्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् तदुक्तंपाद्मे पक्षीतार्क्ष्यःसमागम्यत्रीणिचास्त्राणिकार्मुकम् सर्वभूतैरदृश्यःसन्दत्वाताभ्यांपुनर्ययाविति अस्त्राणिशस्त्राणिखड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ७ ॥ अक्षुद्रौअनल्परूपवीर्यादिमंतौ शोभयंतौविश्वामित्रमितिशेषः ॥ ८ ॥ बद्धंगोधाचर्मकृतंअंगुलित्राणंययोस्तौ गोधाहस्तत्राणमितिकश्चित् अंगुलित्राणस्यपौनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिंत्यम् ॥ ९ ॥ शोभयेतामित्यडभावश्छांदसः ॥ १० ॥

स्याणुरुद्रम पावकीस्कंदविशाखौ अध्यर्धयोजनंअर्धाधिकयोजनंषट्क्रोशमितियावत् ॥ ११॥ तावद्दूरगमनेनबालकयोःक्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यन्नंपरमतृप्तयेदि
व्येविद्येउपदेष्टुमाह वत्सरामेत्यादि सलिलंगृहाणशुद्धाचमनंकुरु कालस्यअन्नभोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः॥ १२ ॥ मंत्रग्रामंबलाविद्यासंज्ञकंमंत्रसमूहम तथाअतिबलासंज्ञकंच अ
न्येनुप्रागुक्तदिव्यास्त्ररतरूपंमंत्रसमूहम तथाप्रकृतोपयोगिन्यौबलातिबलाख्येचविद्येइत्यर्थः परंतुअत्रबलातिबलयोरेवदानंअन्येषांतुदानमग्रेभविष्यतीत्याहुः गृहाणत्वमित्युपलक्षणंलक्ष्म
णस्यापि क्षुत्पिपासाक्षांतिरूपफलस्यउभयोरपिदर्शनात्अपेक्षणाच्च श्रमोबहुदूरगमनादौ तन्मूलकोज्वरोपि नविपर्ययःअन्यथाभावस्तद्विद्याजपेनभविष्यतीतिशेषः॥ १३ ॥ प्रमत्तंअकृ

स्थाणुंदेवमिवाचिंत्यंकुमाराविवपावकी॥ अध्यर्धयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे॥ ११ ॥ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥ गृहाणव
त्ससलिलंमाभूत्कालस्यपर्ययः॥ १२ ॥ मंत्रग्रामंगृहाणत्वंबलामतिबलांतथा॥ नश्रमोनज्वरोवातेनरूपस्यविपर्ययः॥ १३॥ नचसुप्तंप्रमत्तंवाध
र्षयिष्यंतिनैर्ऋताः॥ नबाह्वोःसदृशोवीर्येपृथिव्यामस्तिकश्चन॥ १४ ॥ त्रिषुलोकेषुवारामनभवेत्सदृशस्तव॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव
॥१५॥ नसौभाग्येनदाक्षिण्येनज्ञानेबुद्धिनिश्चये॥ नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ॥१६॥एतद्विद्याद्वयेलब्धेनभवेत्सदृशस्तव॥बलाचातिब
लाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ॥ १७॥ क्षुत्पिपासेनतेरामभविष्येतेनरोत्तम॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयानेयशश्चा
प्यभवेद्भुवि॥ पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते॥ १९॥ प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव॥ कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः॥ २०॥
तपसासंभृतेचैतेबहुरूपेभविष्यतः॥ ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः॥ २१ ॥

ताचमनादिकम् धर्षणमभिभवः अस्तीतिवर्तमानसामीप्येभविष्यतिलट् सर्वत्रतद्विद्यालाभोहेतुः॥ १४ ॥ नकेवलंपृथिव्यामेवेत्याह त्रिष्वित्यादि॥ १५॥ ज्ञानंतत्त्वज्ञानंबुद्धिनिश्चयःऐहि
कविषयः वादिनंप्रतिवक्तव्येउत्तरेइत्यर्थः॥ १६ ॥ तवसदृशोनकेनापिगुणेनेतिशेषः सर्वज्ञानस्यमातराविति अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनकेइत्यर्थः ॥१७॥१८॥
विद्याद्वयमधीयानेत्वयीतिशेषः यशश्चाप्यतुलंभुवीतिपाठेभविष्यतीत्यपिशेषः तयोर्विद्ययोस्तादृशसामर्थ्येकारणमाह पितामहेत्यादि तन्निर्मितत्वात्तत्सुते॥ १९॥ प्रदातुंममबुद्धिरितिशेषः
सदृशःप्रदानयोग्यइत्यर्थः एतेएतद्विद्याप्रदानयोग्याः बह्विति लुप्तविभक्तिकम बहवइत्यर्थः विपुलाइतियावत्॥ २०॥ तपसामदीयेनसंभृतेपूर्णे बहुरूपेशास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे यद्वा तप
सासर्वंतपःप्राप्यत्वेनतपोरूपेणभवतासंभृते धृतेइत्यर्थः जलंस्पृष्ट्वाआचम्य॥ २१ ॥

विद्यासमुदितःविद्यासंबद्धः स्वतोविक्रमवानपिविद्यासंबंधादधिकविक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सहस्रेत्यादिपूर्वान्वयि कुशिकात्मजोविश्वामित्रः गुरुकार्याणिगुरुविषयाणिकार्याणिपूर्वोत्था
यीपश्चात्संविवेशीत्यादीनि तानिसर्वाणिनियुज्यउपदिश्येत्यर्थः सप्तम्यंतपाठेगुरुकार्याणिपादोपसंग्रहणादीनिकुशिकात्मजेनियुज्यकृत्वेत्यर्थः सरय्वांतत्तीरे ॥ २३ ॥ दशरथेत्यादिषष्ठ्यर्थेच
तुर्थ्यः तृणाद्यनुचितशयनोषितयोरपि रात्रेःसुखव्युष्टत्वेहेतुःकुशिकसुतवचोनुलालितत्वम् विबभौ व्युष्टेतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः॥ विद्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः ॥ गुरुकार्याणि
सर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजः॥ ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांससुखंत्रयः॥२३॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेऽनुचितेतदोषिताभ्यां॥कुशिक
सुतवचोनुलालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी॥२४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वाविंशःसर्गः॥ २२ ॥
प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः॥ अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे॥१॥ कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते॥ उत्तिष्ठनरशा
र्दूलकर्तव्यंदैवमाह्निकम्॥ २॥ तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ॥ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौमहावीर्यौविश्वा
मित्रंतपोधनम्॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः॥ ४ ॥ तौप्रयांतौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीम्॥ ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशु
भे॥॥ ५॥ तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणांभावितात्मनां॥ बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः॥ ६ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमम्॥ ऊचतुस्तंम
हात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः॥ ७॥

आदिकाव्येबालकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायामिति पर्णसंस्तरेमृदुपर्णादिपरिकल्पितेशयनीये पूर्वश्लोकेतृणशयनइत्युपलक्षणंबोध्यम् ॥ १ ॥ कौसल्येति
हेरामत्वयापुत्रेणकौसल्यासुपुत्राशोभनपुत्रवती अतस्तादृशस्यसुपुत्रस्यतवअस्मिन्समयेनिद्राअनुचिता यतःपूर्वासंध्याप्रवर्ततेप्रातःसंध्याप्रवर्ततेअतउत्तिष्ठ दैवंदेवताध्यानम् आह्निकंशौचा
दिक्रिया ॥ २ ॥ स्नात्वाकृतोदकौकृतार्घ्यदानौ इदंतावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणम् परमंजपंसावित्रीम् ॥ ३ ॥ अभितस्थतुःसंमुखौस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयांतौगच्छंतौ ॥ ५ ॥ तत्र
गंगासरय्वोःसंगमप्रदेशे तप्यतांतपताम् यच्छांदसः ऋषीणामाश्रमपदंददृशातेइत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ तंपरमरमणीयम् ॥ ७॥

वसनेवसति तद्वृत्तांतः ॥ ८ ॥ प्रहस्यबालकवचनश्रवणजसंतोषात्हासः सर्वज्ञोप्येवंनाटयतीतिवा यस्यपूर्वःयस्यपूर्वंकालाधिष्ठेयःअभूत्सश्रूयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ मूर्तिमान्शरीरधरः स माहितंसमाहितचित्तं स्थाणुंरुद्रम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहंसमाधेःकृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशंगच्छंतंदेवेशंदुर्मेधाःकामोधर्षयामासचित्तविकारोत्पादनेनअभिभूतवान्ततोमहात्मनारुद्रेण ज्ञातापराधेनहुंकृतःचक्षुषाअवध्यातोदृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यंतविशीर्णानि सर्वगात्राणिसर्वेऽवयवाः ॥ १२ ॥ तत्रप्रसिद्धतरेऽस्मिन्नाश्रमेहृतंनष्टं हशब्दःप्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ त

कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मिन्वसतेपुमान् ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहिनौ ॥ ८ ॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः ॥ तपस्यंतमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणम् ॥ धर्षयामासदुर्मेधाहुंकृतश्चमहात्मना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्चरुद्रेणचक्षुषारघुनंदन ॥ व्यशीर्यंतशरीरात्स्वात्सर्वगात्राणिदुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्रगात्रंहतंतस्यनिर्दग्धस्यमहात्मनः ॥ अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्वरेणह ॥ १३ ॥ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्रभृतिराघव ॥ सचांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंसमुमोचह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्येमेमुनयःपुरा ॥ शिष्याधर्मपरावीरतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्यरजनींरामवसेमशुभदर्शन ॥ पुण्ययोःसरितोर्मध्येश्वस्तरिष्यामहेवयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमम् ॥ इहवासःपरोस्माकंसुखंवत्स्यामहेनिशाम् ॥ १७ ॥ स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्यानरोत्तम ॥ तेषांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन् ॥ अर्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे ॥ १९ ॥

तोजयात्म्लायमानोयत्रदेशेसकामोऽगंमुमोचसोंऽगविषयःअंगदेशइतिविख्यातइतिशेषः ॥ १४ ॥ तस्यस्थाणोः इमेमुनयःइदानीमिहतपस्यंतः तस्यरुद्रस्य पुरापूर्वकालसंतानपरंपरयाशिष्याः अतएवधर्मपराः अतएवतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ सरितोःगंगासरय्वोः ॥ १६ ॥ स्नानादिनाशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे व्यत्ययात्तङ् हेइतिपृथक्पदंवा परःयुक्ततरः ॥ १७ ॥ स्नाताइत्यादीनितदाश्रममुनिविशेषणानि तेषांसंवदतांतेषुसंवदत्सु तान्अदृष्ट्वापितपोमहिमजातदीर्घत्ववताअतएवविप्रकृष्टार्थग्राहिणाचक्षुषारामाद्यागमनंविज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ आतिथ्यमतिथ्यर्हंभोजनादि ॥ १९ ॥

पश्चाद्भगवतोपिमनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रेगुरुत्वनाटनेनच आदौविश्वामित्रेअर्घ्यादिदत्वापश्चाद्रामेददुः अभ्यरंजयन् अडभावआर्षः तदाश्रमस्थानृषीनितिशेषः यद्वा सत्कारंसमनुप्राप्य तंप्रापय्य विश्वामित्रादींस्तदाश्रमस्थाऋषयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अजपन्नदीतीरेतेविश्वामित्राद्याःऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिःसहस्वसाहित्येनआनीताःसंवेशनायस्वाश्रमंप्रापिताः ॥ २१ ॥ कामाश्रमपदेसर्वकामपरिपूरकेसर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरा०वा०आ०बालकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति नद्याःगंगायाः ॥ १ ॥

रामलक्ष्मणयोःपश्चाद्कुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन् ॥ २० ॥ तथार्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥ तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह ॥ २१ ॥ न्यवसन्सुसुखंतत्रकामाश्रमपदेतथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०बालकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृताह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोमुनयःसंशितव्रताः ॥ उपस्थाप्यशुभांनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतुभवान्नावंराजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्तातानृषीन्प्रतिपूज्यच ॥ ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्रशुश्राववैशब्दंतोयसंरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्यतोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामोमहातेजाःसहरामःकनीयसा ॥ अथरामःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥ कथयामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयम् ॥ कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितंपरम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः ॥ तस्मात्सुस्रावसरसःसाऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥

उपस्थाप्यआनाय्य ॥ २ ॥ राजपुत्रपुरस्कृतइतितृतीयातत्पुरुषः तीर्त्वेतिशेषः अरिष्टंशुभंयथाभवतितथा रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥ ततारततुंमुपक्रांतः सरितंगंगां सागरंगच्छतिजलपूर्णत्वरूपत्वरूपंप्रापयतितां अंतर्भावितण्यर्थः अगस्त्यशोषितस्यसमुद्रस्यगंगयापूरणंकृतमितिप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोयसंरंभेणपरस्परंतरंगसंघट्टक्षोभेण वर्धितंअतिप्रवृद्धं निश्चयंसहजऔपाधिकोवेत्येतदन्यतरनिश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामइत्यस्यजातइतिशेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्यपरस्परसंघट्टमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चयंनिश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥ तेनमनोनिर्मितत्वेन तस्मात्सरसोयामुस्रावसेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

सरसोब्राह्मणमानसाद्यत्प्रवर्ततइतिसरयूः सरःप्रवृत्तेतितद्योगनिर्वचनं पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं तस्याअयं संधिरार्षः याजाह्नवीमभिवर्ततेतयासहसंगच्छते तस्याअयंशब्दइत्यर्थः ॥ १० ॥ ताभ्यां सरयूगंगाभ्याम् ॥ ११ ॥ विक्रमःपादविक्षेपः घोरसंकाशंभयंकरदर्शनम् ॥ १२ ॥ अविप्रहतंसार्थगमागमाभावात्अक्षुण्णं झिल्लिकाकीटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवैःभयंकरैः श्वापदानि दुष्टमृगाःदारुणारवैःदारुणशब्दैः शकुंतैःभासैः शकुनैःसर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैःवाश्यद्भिःअतिभैरवंशब्दंकुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितंयुक्तं धवादयोवृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥ किंनुकुतोनु ॥ १६ ॥

सरःप्रवृत्तासरयूःपुण्याब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलःशब्दोजाह्नवीमभिवर्तते ॥ १० ॥ वारिसंक्षोभजोरामप्रणामंनियतःकुरु ॥ ताभ्यांतुतावुभौ कृत्वाप्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तीरंदक्षिणमासाद्यजग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ सवनंघोरसंकाशंदृष्ट्वानरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकःप प्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ अहोवनमिदंदुर्गंझिल्लिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥ भैरवैःश्वापदैःकीर्णंशकुंतैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्व नैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्चवारणैश्चापिशोभितम् ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णंबदरीभिश्चकिंन्विदंदारुणंवनम् ॥ तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतांवत्सकाकुत्स्थयस्यैतद्दारुणंवनम् ॥ एतौजनपदौस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम ॥ १७ ॥ मल दाश्चकरूषाश्चदेवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरावृत्रवधेराममलेनसमभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् ॥ तमिंद्रंमलिनंदेवाऋ षयश्चतपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् ॥ इहभूम्यांमलंदत्वादेवाःकारूपमेवच ॥ २० ॥ शरीरजंमहेंद्रस्यततोहर्षंप्रपे दिरे ॥ निर्मलोनिष्करूषश्चशुद्धइंद्रोयथाभवत् ॥ २१ ॥ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमम् ॥ इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेगमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्चकरूषाश्चममांगमलधारिणौ ॥ साधुसाध्वितितंदेवाःपाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्यपूजांतांदृष्ट्वाकृतांशक्रेणधीमता ॥ एतौजनप दौस्फीतौदीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥

यस्यप्राणिनःसश्रूयतामित्यन्वयः स्फीतौसमृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाःकरूषाइतिबहुवचनंशब्दस्वभावकृतं देवनिर्माणेनदेवयत्नेननिर्मितौ मलेनअशुच्याचारेण ॥ १८ ॥ क्षुधाबुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते ब्रह्महत्यावृत्रस्यब्रह्मसंतानत्वा त् देवाःवस्वादयः ॥ १९ ॥ कलशैःगंगाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन्प्रामोचयन् कारूषंक्षुत् दत्वात्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरजमितिपूर्वान्वयि प्रपेदिरेदेवाइतिशेषः ॥ २१ ॥ ततःतदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मान्ममांगमलधारिणौतस्मात्ख्यातिंगमिष्यतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेणकृतांदेशस्यपूजांदृष्ट्वापाकशासनंसाध्वितिअब्रुवन्नितिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

कस्यचित्क्रियतःकालस्य अपगमेइतिशेषः ॥ २५ ॥ भद्रंतेइतिविश्वामित्रस्यआशीर्वचनंबालकत्वेनतादृशयक्षिणीनामश्रवणेनत्रासोमाभूदिति यद्वा ताटकानामतेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वे नशौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपंभद्रत्वमस्याइतिबोध्यम ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेयं याविनाशयतिसेत्यर्थः आवृत्त्यनिरुध्य अर्धअतिक्रांतमत्यर्धंतादृशेयोजने ॥ २९ ॥ यतश्चेदंताटकावनंअ स्मान्निर्गंतव्यंअतएवचहेतोर्हेरामस्वबाहुबलमाश्रित्यइमांजहि ॥ ३० ॥ ननुस्त्रीकथंहंतव्यातत्राह मन्नियोगादिति मदाज्ञयास्त्रीवधशंकांत्यज ईदृशंताटकाक्रांतम् ॥ ३१ ॥ अद्यापिननिव

मलदाश्चकरूषाश्चमुदिताधनधान्यतः॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षिणीकामरूपिणी॥ २५ ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयंतीतदाह्यभूत्॥ ताटकानाम भद्रंतेभार्यासुंदस्यधीमतः॥ २६॥ मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याःशक्रपराक्रमः॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षोविपुलास्यतनुर्महान्॥ २७॥ राक्षसोभैरवाका रोनित्यंत्रासयतेप्रजाः॥ इमौजनपदौनित्यंविनाशयतिराघव॥२८॥ मलदांश्चकरूषांश्चताटकादुष्टचारिणी॥ सेयंपंथानमावृत्यवसत्यत्यर्धयोज ने॥ २९॥ अतएवचगंतव्यंताटकायावनंयतः॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यजहीमांदुष्टचारिणीम्॥ ३०॥ मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकंपुनः॥ नहि कश्चिदिमंदेशंशक्तोह्यागंतुमीदृशम्॥ ३१॥ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनम्॥ यक्ष्याचोत्सादितं सर्वमद्यापिननिवर्तते॥ ३२॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्विंशःसर्गः॥ २४॥ ॥ ७॥ ॥ अथतस्या प्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमम्॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलःप्रत्युवाचशुभांगिरम्॥ १ ॥ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव॥ कथंनागसहस्रस्यधारयत्य बलाबलम्॥ २॥ इत्युक्तंवचनंश्रुत्वाराघवस्यामितौजसः॥ हर्षयन्श्लक्ष्णयावाचासलक्ष्मणमरिंदमम्॥ ३॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यंशृणुयेनब लोत्कटा॥ वरदानकृतंवीर्यंधारयत्यबलाबलम्॥ ४॥ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नामवीर्यवान्॥ अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः॥ ५॥

र्तते अत्रपूर्वस्थितोजनइतिशेषः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति अ प्रमेयस्यअप्रमेयप्रभावस्य शार्दूलःश्रेष्ठः ॥ १ ॥ यदायतःयक्षीयक्षजातिः श्रूयते पुराणादाविति शेषः अबलेतिसाभिप्रायम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यंशौर्यादि बलमात्रप्रश्नेवीर्याभिधानंशौर्यादयो न्येपिगुणास्तस्यांसंतीतिज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह पूर्वमिति तेपेपुत्रार्थंपितामहमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ५ ॥

कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम् ॥ ६ ॥ तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणात्यंतं जनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ विवर्धतीं वर्धमानां जंभपुत्रायेत्यत्र खंजुपुत्रायेति पाठे खंजोः पुत्रः खंजुपुत्रः असुरयक्षयोर्दैवयोनित्वेनोचितः संबंधः ॥ ८ ॥ व्यजायत प्रासोष्ट असूत ॥ ९ ॥ शापं दर्शयति सुंदेत्विति निहते अगस्त्येन शापं दत्वेति शेषः इच्छति इच्छति स्म ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥ भजस्व शुद्धदेवयोनिस्वरूपं मुक्त्वेति शेषः शप्तवान् राक्षसत्वं भजस्वेति ॥ १२ ॥ तदेव विस्तरेणाह पुरुषादीति भवेति शेषः तदेवोपपादयति इदमिति इदं रूपं यक्षिणीरूपं

पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ नत्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ॥ ७ ॥ तां तु बालां विवर्धंतीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुंदाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोभवत् ॥ ९ ॥ सुंदे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ताटका सहपुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जंती साभ्यधावत ॥ आपतंतीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥ नह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहंतुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनंदन ॥ १६ ॥ नहि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १७ ॥

विहाय त्याजयित्वा दारुणं रूपं राक्षसीरूपं अस्तु भवतु एतदेवाभिप्रेत्य पाद्मे उक्तं तौ रामलक्ष्मणौ वीरावायांतौ पथि राक्षसीं ताटकां नाम घोरां तां सुंदभार्यां सुकेतुजामिति ॥ १३ ॥ अमर्षात् असहनात् देशोत्सादने हेतुगर्भं विशेषणं अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टां अगस्त्यशापव्याप्ताम् ॥ १६ ॥ हे नरोत्तम ते स्त्रीवधनिमित्ता घृणा न कार्या अत्र नरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमे श्वररूपत्वात्तव पापसंबंधाभाव इति ध्वनितं चातुर्वर्ण्यहितार्थं तद्धिताय कर्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्यायुत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

वाशब्दइवार्थे अनृशंसमिवनृशंसंक्रूरमपिकार्यमित्यर्थः प्रजारक्षणकारणात्प्रजारक्षणाद्धेतोः रक्षतासदेति रक्षाधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेतिभावः पातकंवामुख्यपातकंवा सदोषंवायज्ञादिवत्सदोषं ईषत्पापयुतंधर्मवा सदोषवधरूपमितियावत् ॥ १८ ॥ एषधर्मइति धर्ममूलकत्वादितिभावः अतोप्यस्यावधोन्याय्यइत्याह अधर्म्यामिति धर्मादपेताम् तदेवोपपादयति धर्मोहीति ॥ १९॥ अधर्म्यःस्त्रीवधोपिधर्मएवेत्यर्थंसंमतिभिरुपपादयति श्रूयतइति पृथिवींतदधिष्ठात्रींदेवताम् यद्वा तस्याःप्रजाइत्यर्थः ॥ २० ॥ अनिद्रंनिद्रासुखरहितम् अनिंद्रमितिपाठेइंद्ररहितम् काव्यःशुक्रः ॥ २१ ॥ एतैःएतादृशैः यद्वा आर्षबहुत्वम् एताभ्यांशक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः मच्छासनादिति यथापरशुरामस्यजमदग्नेर्गुरोराज्ञयामातृवधेपिनदोषस्तथाबलादिदातृत्वेनगुरोर्ममाज्ञयास्त्री

नृशंसमनृशंसंवाप्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः ॥ अधर्म्यांजहिकाकुत्स्यधर्मोह्यस्यांनविद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयतेहिपुराशक्रोविरोचनसुतांनृप ॥ पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुनाचपुरारामभृगुपत्नीपतिव्रता ॥ अनिंद्रंलोकमिच्छंतीकाव्यमातानिषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः तस्मादेनांघृणांत्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानरवरात्मजः ॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥ अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना ॥ पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ॥ ३ ॥ सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥

वधेतवनदोषइतिभावः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेरिति अक्लीबंधृष्टम् ॥ १ ॥ पितुरिति कौशिकस्यवचनंअविशंकयाकर्तव्यंत्वयेत्येवंरूपान्निर्देशान्नियोगात् पितुर्वचनगौरवात्परमाप्तवाक्यत्वेनअतिप्रमाणत्वात् त्वद्वचनंअवश्यंकर्तव्यत्वेननिश्चितमितिशेषः ॥ २ ॥ कदैवंनियोगःकृतइत्यत्राह अन्विति गुरवोवसिष्ठवामदेवाद्याः अनवज्ञानहेतुरुक्तएव तद्वचोविश्वामित्रवचइत्यनुशिष्टइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति ब्रह्मवादिनस्तस्यापापस्पर्शेनतत्संकल्पादन्यस्यापिपापमपापंपुण्यंचेत्याह उत्तममिति उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति अप्रमेयस्यतवचहिताय अस्यहितंत्वाज्ञापरिपालनेनसंतोषरूपम् इदमावर्तते तववचनंकर्तुमुद्यतोविचिकित्सारहितोहंताटकावधंकरिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ तीव्रंपरुषश्रवणम् ॥ ६ ॥ वित्रस्ताःभीताः मोहिताव्याकुलचित्ताजाता ॥ ७ ॥ तंशब्दंश्रुत्वाचक्रुद्धासशब्दोयत्रयतोविनिःसृतस्तमभिनिध्यायशब्दनिःसरणावधिदेशंलक्षीकृत्य अभ्यद्रवदितियोजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेनशरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरवंभयंकरम् दारुणंघोरम् अस्यवपुषः चोप्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतामिति विनिवृत्तांअस्मत्संमुखागमनात्प

गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यचहितायच॥तववचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः॥५॥एवमुक्त्वाधनुर्मध्येबद्ध्वामुष्टिमरिंदमः॥ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन्॥६॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः॥ ताटकाचसुसंक्रुद्धातेनशब्देनमोहिता॥७॥ तंशब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्छिता॥ श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः॥ ८ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननाम्॥ प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत॥ ९ ॥ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः॥ भिद्येरन्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच॥ १० ॥ एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्विताम्॥ विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकाम्॥ ११ ॥ नह्येनामुत्सहेहंतुंस्त्रीस्वभावेनरक्षिताम्॥ वीर्यंचास्यागतिंचैवहन्यामितिहिमेमतिः॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्छिता॥ उद्यम्यबाहुंगर्जंतीराममेवाभ्यधावत॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्यताम्॥ स्वस्तिराघवयोरस्तुजयंचैवाभ्यभाषत॥ १४॥ उद्धुन्वानारजोघोरंताटकाराघवावुभौ॥ रजोमेघेनमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत्॥ १५ ॥ ततोमायांसमास्थायशिलावर्षेणराघवौ॥ अवाकिरत्सुमहतातत‌श्चुक्रोधराघवः॥ १६॥ शिलावर्षंमहत्तस्याःशरवर्षेणराघवः॥ प्रतिवार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्रिभिः॥ १७॥

रावृत्ताम् पलायितामितियावत्॥ ११॥ कर्णादिहरणमात्रेहेतुमाह नहीति वीर्यंपरपराभवशक्तिम् गतिंआकाशादिगतिम् पाणिपादच्छेदनेतिशेषः तावतैवदेशहितस्यगुरुवचनानुष्ठानस्यचसिद्धाशूरविगर्हितःस्त्रीवधोनुचितइतिभावः ॥ १२ ॥ राममेवविश्वामित्रस्यदुर्धर्षत्वेनतंविसृज्य मानुषबुद्ध्याराममेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तांरामसंमुखमभिधावंतीम् जयंचजयविषयकाशिषंच ॥ १४ ॥ घोरंरजःउद्धुन्वानेत्यन्वयः रजोमेघेनरजोंधकारेण ॥ १५ ॥ मायांसमास्थायअंतर्धानंगत्वेतियावत् चुक्रोधस्त्रीत्वप्रयुक्तदाक्षिण्यंविसृज्येतिशेषः ॥ १६ ॥ पत्रिभिरिति एकैकस्यबहुधाखंडनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥

ल्लेकर्णाग्रेनासिकाचयस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ अनेकशःरूपाणिकृत्वाअंतर्धानंगतासतीस्वमाययाराघवौमोहयंती ॥ १९ ॥ भैरवंअश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥ घृणयाअलं स्त्रीइतिघृणामा स्त्वित्यर्थः दुष्टचारिणीमायाशक्त्याअंतर्धानेनपाषाणादिदृष्टिकर्त्री अतोघृणाअनुचिता ॥ २१ ॥ घृणानोचितेत्यत्रहेत्वंतरमाह यज्ञविघ्नकरीति माययापुरायावद्धते‍तावत्तत्कालात्पुरैवपू र्वमेवएषावध्यतां सायंसंध्यापुराप्रवर्ततेप्रवर्तयिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ किंतत्रइत्याह रक्षांसीति अश्मवृष्ट्येतिकरणेतृतीया ॥ २३ ॥ शब्दमात्रेणलक्ष्यंसम्यग्भिन्निदिव्यवेधकर्तृत्वसामर्थ्यंदर्शय

ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यनेकशः ॥ अंत र्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया ॥ १९ ॥ अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचारसा ॥ ततस्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वागाधिसु तःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ अलंतेघृणयारामपापैषादुष्टचारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरीयक्षीपुरावर्धतमायया ॥ वध्यतांतावदेवैषापुरासंध्याप्र वर्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसिसंध्याकालेतुदुर्धर्षाणिभवंतिहि ॥ इत्युक्तःसतुतांयक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयन्शब्दवेधित्वंतांरुरोधससाय कैः ॥ सारुद्धाबाणजालेनमायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावकाकुत्स्थंलक्ष्मणंचविनेदुषी ॥ तामापतंतींवेगेनविक्रांतामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसिविव्याधपपातचममारच ॥ तांहतांभीमसंकाशांदृष्ट्वासुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाचपर मप्रीतःसहस्राक्षःपुरंदरः ॥ २७ ॥ सुराश्चसर्वेसंहृष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुनेकौशिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तोषिताःकर्मणाऽनेन स्नेहंदर्शयराघवे ॥ प्रजापतेःकृशाश्वस्यपुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय ॥ पात्रभूतश्चतेब्रह्मंस्तवानुगमनेरतः ॥ ३० ॥

न्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावेति अंतर्धानंहित्वेतिशेषः ॥ २५ ॥ भीमसंकाशांभीमरूपाम् ॥ २६ ॥ अभिपूजयन् अडभावआर्षः सहस्राक्षःविश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ किमुक्त वंतस्तदाह मुनेइति ॥ २८ ॥ तोषितावयमितिशेषः अनेनकर्मणात्वत्प्रवर्तितताटकावधरूपेण स्नेहंदर्शयमदीयोयमापःशिष्यइतिस्नेहमूलंव्यापारंप्रवर्तय तमेवव्यापारमाह प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ तपसाज्ञानेनबलेनचभृतःपूर्णः तेतवदानस्यपात्रभूतश्वराघवःअतस्तस्मैकृशाश्वपुत्रान्निवेदय तथालब्धानामेवास्त्राणांकार्यक्षमत्वमितिभावः अनुगमनेशुश्रूषणेदृढनिश्चयः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ पूजयंतस्तुवंतोजग्मुरित्यन्वयः प्रवर्ततेइत्यस्यस्मेतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापंअपगतोपद्रवं यद्वा लब्धशापयाताटकयामुक्तम् ॥ ३५ ॥ प्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानइ
ति विश्वामित्रेणेत्यादिः जजागारेतिशेषः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥७॥ ॥ अथेति

कर्तव्यंसुमहत्कर्मसुराणांराजसूनुना ॥ एवमुक्त्वासुराःसर्वेजग्मुर्हृष्टाविहायसम् ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रंपूजयंतस्ततःसंध्याप्रवर्तते ॥ ततोमुनिवरःप्री
तस्ताटकावधतोषितः ॥ ३२ ॥ मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंवचनमब्रवीत् ॥ इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमप
दंमम ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवासरजनींतत्रताटकायावनेसुखम् ॥ मुक्तशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि ॥ रमणीयं
विबभ्राजयथाचैत्ररथंवनम् ॥ ३५ ॥ निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानःसुरसिद्धसंघैः ॥ उवासतस्मिन्मुनिनासहैवप्रभातवेलांप्रतिबोध्यमा
नः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥७॥ ॥ अथतांरजनीमुष्यविश्वामि
त्रोमहायशाः ॥ प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुरस्वरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ २ ॥
देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगान्भुवि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानिदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ दंडचक्रंमहद्दि
व्यंतवदास्यामिराघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच ॥ विष्णुचक्रंतथात्युग्रमैंद्रंचक्रंतथैवच ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रंनरश्रेष्ठशैवंशूलवतंतथा ॥
अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव ॥ ६ ॥

उष्येतिआर्षं प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजोहासः ॥ १ ॥ सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रूनपिप्रसह्यबलेनजयिष्यसि
जेष्यसि यदिवधेदयातदावशीकृत्यसंमोहनास्त्रादिनाजेष्यसि अन्येषांतुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥५॥ शूलवतंशूलवतनामकं क्वचित्तुशूलवरमितिपाठः ब्रह्मशि
रोस्त्रंब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥

गदेद्वेमोदकीशिखरीसंज्ञेद्वेगदेगदासंज्ञकेऽस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रंचवारुणाख्यंचेत्यर्थः शुष्कार्द्रेसंज्ञकेद्वेअशनीअशनीसंज्ञकेअस्त्रे ॥ ९ ॥ पिनाकिनइदंपैनाकं दयितंअग्नेरितिशेषः शिखरंनामशिखरमितिप्रसिद्धं ॥ १० ॥ प्रथमंमुख्यं ॥ ११ ॥ कंकालादीन्यसुरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥ यानिरक्षसांवधार्थेसमर्थानिएतानिददामीत्यन्वयः वैद्याधरंविद्याधरसंबंधि नंदनंनामअसिरत्नमित्यन्वयः यतोऽस्मादसीनांप्रादुर्भावइतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दर्पणोत्यार्षं प्रशमनंरिपूणांक्रोधशामकमस्त्रं विलापनंपरिदेवनकारकम् ॥ १५ ॥ मादनंशत्रूणांमदजनकं दुर्धर्षमित्यायस्यविशेष

ददामितेमहाबाहोब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ गदेद्वेचैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीशुभे ॥ ७ ॥ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज ॥ धर्मपाशमहंरामकालपाशंतथैवच ॥ ८ ॥ वारुणंपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमम् ॥ अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनंदन ॥ ९ ॥ ददामिचास्त्रंपैनाकमस्त्रंनारायणंतथा ॥ आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः ॥ १० ॥ वायव्यंप्रथमंनामददामितवचानघ ॥ अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ११ ॥ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव ॥ कंकालंमुसलंघोरंकापालमथकिंकिणीं ॥ १२ ॥ वधार्थरक्षसांयानिददाम्येतानिसर्वशः ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नंमहाबाहोददामिनृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ १४ ॥ प्रस्वापनंप्रशमनंदद्मिसौम्यंचराघव ॥ वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने ॥ १५ ॥ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्पदयितंतथा ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनामनामतः ॥ १६ ॥ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः ॥ १७ ॥ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबलम् ॥ संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंचनृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरम् ॥ सौरंतेजःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुदारुणम् ॥ दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानदम् ॥ २० ॥ एतान्राममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाणपरमोदारान्क्षिप्रमेवनृपात्मज ॥ २१ ॥ स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौरामायसुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥

णं ॥ १६ ॥ प्रतीच्छगृहाण ॥ १७ ॥ मौसलंआसुरमुसलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मंत्रग्रामंअस्त्राणांमंत्रमूर्तित्वात् ननुबलातिबलादानप्रसंगेपिमंत्रग्रामंगृहाणेत्युक्तमितिपुनरत्रदानंविफलमितिचेन्न गृहाणेत्येवतत्रोक्तत्वात्ननुददाविति तेनतत्कालोपयोगिबलातिबलयोरेवतत्रदानंइतरेषांत्वत्रेतिविवेकइतिकतककृतः वस्तुनोबलातिबलेमंत्रसमूहात्मकेइतिनद्रूपंमंत्रग्राममितितत्रार्थइतिनदोषइतिपरे ॥ २२ ॥

सर्वेति येषांउक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणंसर्वं धारणंकर्तुंदेवैरपिदुर्लभंदुष्करं देवाअपियात्किंचिदस्त्रमेवजानंतीतिभावः तानिसर्वाण्यस्त्राणिराघवायरामायविश्वामित्रोन्यवेदयत्दत्तवान् राघवायरामायलक्ष्मणायचेत्यपिबोध्यं युगपदेवोभयोरुपदेशइतिबोध्यं ॥ २३ ॥ जपतःरामायददतुंतेषांवीर्यवत्तासंपादनायतान्यस्त्राणिजपतइत्यर्थः उपतस्थुःगृहीतभामंडलवपूंषिउपतस्थुउपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेनरामंचउपतस्थुः ॥ २४ ॥ सर्वेस्त्रदेवाःमुदिताःस्त्राधिदेवतरामसंबंधेनतुष्टाःकिंकराअंगीकृतदासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ समालभ्यउपस्पृश्य मानसाःसदामनः

सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैरपिदुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणितदाविप्रोराघवायन्यवेदयत् ॥ २३ ॥ जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवम् ॥ २४ ॥ ऊचुश्चमुदितारामंसर्वेप्रांजलयस्तदा ॥ इमेचपरमोदारकिंकरास्तवराघव ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै ॥ ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलः ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थःसमालभ्यचपाणिना ॥ मानसामेभविष्यध्वमितितान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥ ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ अभिवाद्यमहातेजागमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रतिगृह्यततोस्त्राणिप्रहृष्टवदनःशुचिः ॥ गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मिभगवन्दुराधर्षःसुरैरपि ॥ अस्त्राणांत्वहमिच्छामिसंहारान्मुनिपुंगव ॥ २ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहातपाः ॥ संहारान्व्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशुचिः ॥ ३ ॥ सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टंरभसमेवच ॥ प्रतिहारतरंनामपराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौचैवदृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्त्रौचदशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥

स्थिताः यद्यपिभगवतोरामस्यसर्वंविदितमेवतथापिविद्यागुरूपदेशग्रहणंतैवफलदानान्यथेतिलोकान्बोधयितुंविश्वामित्रोपदेशग्रहणमितिबोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०बा०आ०बा०सप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥९॥ ॥ गच्छन्गमिष्यन् ॥ १ ॥ संहारान्ज्ञातुमितिशेषः उपसंहारापरिज्ञानेपुनःप्रयोगानर्हतयाअप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा संहारोनामप्रयुक्तस्यास्त्रस्यमंत्रविशेषेणपुनःस्वात्मनिस्थापनं ॥ २ ॥ एवमिति उक्तास्त्राणांसंहारमार्गमुपदिश्य अथअनंतरंतपश्चसंतुष्टःपरमऋषिःअन्यान्यप्यस्त्राण्युपदिशतिस्म ॥ ३ ॥ तदाह सत्यवंतमित्यादि ददामीतिसर्वत्रशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥ सार्चिमाल्यादयोन्येतांश्चददामीत्यर्थः ॥७॥८॥९॥ भास्वरांस्तेजोमयान्प्रतीच्छगृहाण पात्रभूतः अस्मद्दानस्येतिशेषः ममभक्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्मनाप्रत्यगृह्णादि
तिशेषः मूर्तिमंतःस्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रह्वांजलिपुटाःप्रह्वाःनम्राःतेचतेअंजलेःपुटसंश्लेषोयेषांतादृशाः ॥ १२ ॥ इमेस्मसन्निहितावयमितिशेषः शाधिआज्ञापय ॥१३॥ गम्यतामिदानी
मितिशेषः कार्यकालेषुमानसाःमनसिसंनिहिताभूत्वासाहाय्यंकरिष्यथ ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणंसकलस्वदेवताऽधिदैवतरूपत्वाद्रामस्यप्रदक्षिणकरणं ॥ १५ ॥ एतदुत्तरं तत्रस्तुरामःकाकुत्स्थः

पद्मनाभमहानाभौदुंदुनाभस्वनाभकौ ॥ ज्योतिषंशकुनंचैवनैरास्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ यौगंधरविनिद्रौचदैत्यप्रमथनौतथा ॥ शुचिबाहुर्महाबाहु
र्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ सार्चिमालीधृतिमालीवृत्तिमान्रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥ पित्र्यःसौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ ॥ करवीररतिंचैवधनधान्यौच
राघव ॥ ८ ॥ कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणंतथा ॥ जृंभकंसर्पनाथंचपंथानवरुणौतथा ॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयान्रामभास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्र
तीच्छममदत्तंतेपात्रभूतोसिराघव ॥ १० ॥ बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगा
रसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाःकेचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामंप्रांजलयोभूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमेस्मनरशार्दूलशा
धिकिंकरवामते ॥ १३ ॥ गम्यतामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः ॥ मानसाःकार्यकालेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ ॥ १४ ॥ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचापि
प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्वितिकाकुत्स्थमुक्त्वाजग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥ सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचन
मब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षखंडमितोभातिपरंकौतूहलंहिमे ॥ १७ ॥ दर्शनीयंमृगाकीर्णंमनोहरमतीवच ॥ नाना
प्रकारैःशकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् ॥ १८ ॥

शासनाद्ब्रह्मवादिनः लक्ष्मणायचतान्सर्वान्सचास्त्रान्रघुनंदनः ससंहारान्सुसंहृष्टःश्रीमांस्तस्मैन्यवेदयदित्यधिकंदृश्यते तत्प्रक्षिप्तं बलातिबलयोरिवास्त्राणामपियुगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदे
शदानसंभवात् सतान् उपदिष्टान्अस्त्रान्राघवोरामःज्ञात्वामंत्रतोमूर्तितःप्रयोगतश्चेतिशेषः ॥ १६ ॥ मेघसंकाशं कार्ष्ण्यान्नैविड्याच्च वृक्षखंडंवृक्षसमूहंकिंवनसंबंधिउत आश्रमसंबंधीति
प्रश्नः ॥ १७ ॥ वल्गुभाषैःमधुरभाषैः ॥ १८ ॥

रोमहर्षणात् नाटकयानिर्जनीकरणात्तस्यभयानकत्वेनरोमहर्षणत्वं अनयादेशस्यसुखवत्तया इदमाश्रमपदंत्ववगच्छामि ॥ १९ ॥ आश्रमपदंनिर्णीयतत्कस्येतिशंसेतिपृच्छति सर्वमिति स
र्वंचशंस सर्वशब्दविवक्षितंजिज्ञासांतंस्स्वयमेवाह संप्राप्ताइति तेब्रह्मघ्नास्तवयज्ञस्यविघ्नाययत्रसंप्राप्ताःसदेशःकः ॥ २० ॥ यत्रचतवयाज्ञिकीक्रियामयारक्षितव्यायत्रचराक्षसावध्याःभग
वंस्तस्यतवाश्रमस्यकोदेशःप्रदेशइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण० वा० आदिकाव्येबालकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ तस्यरामस्यपरिपृच्छ
तोवचनंश्रुत्वेतिशेषः व्याख्यातुंपृष्टोत्तरमितिशेषः ॥ १ ॥ इहवने इहप्रदेशे ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थं स्वाचारेणलोकप्रवर्तनायस्वतपश्चरणं वामनस्यकरिष्यमाणवामनावतारस्यविष्णोःपू

निःसृताःस्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात् ॥ अनयात्ववगच्छामिदेशस्यसुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वंमेशंसभगवन्कस्याश्रमपदंत्विदम् ॥ संप्राप्तायत्र
तेपापाब्रह्मघ्नादुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहामुने ॥ भगवंस्तस्यकोदेशःसायत्रतवयाज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्याक्रियाब्रह्मन्म
यावध्याश्चराक्षसाः ॥ एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥
अथतस्याप्रमेयस्यवचनंपरिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इहराममहाबाहोविष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ वर्षाणिसुबहूनीह
तथायुगशतानिच ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवाससुमहातपाः ॥ एषपूर्वाश्रमोरामवामनस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमइतिख्यातःसिद्धोह्यत्रम
हातपाः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामासतद्राज्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ ५ ॥
यज्ञंचकारसुमहानसुरेंद्रोमहाबलः ॥ बलेस्तुयजमानस्यदेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ समागम्यस्वयंचैवविष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥

र्वाश्रमःवामनावतारात्पूर्वकालेतपोयोगार्थंपरिगृहीतआश्रमः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारेबीजमाह हियस्मात्अत्रमहातपाविष्णुस्तपःसिद्धोजातइति एतस्मिन्कालेविष्णोस्तपःकाले
॥ ४ ॥ मरुद्गणान्आवहादिवायुगणान् कारयामास स्वार्थेणिच् चकारेत्यर्थः यद्वा इंद्रादिराज्यंस्वीयैःकैश्चिदेवकारयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ बलेर्यजमानस्य व्यवहारंदृष्ट्वेतिशेषः साग्निपु
रोगमाःपुरोगमेनाग्निनासहिताइत्यर्थः अग्निमुखत्वाच्चदेवानांतस्मिन्पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्यनतुदूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदम् नन्वसुरस्यबलेर्दैवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनांतद्द्वेष्यत्वात् नचशब्दमात्रंदेवतेतियुक्तम् अर्थवादप्रामाण्येनदेवताया विग्रहव
त्त्वस्योत्तरमीमांसायांसिद्धांतितत्वादितिचेन्न कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानांद्वैविध्यात् तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्तास्तेकर्मदेवाः आजानदेवास्तुयज्ञमंत्रार्थभूतामंत्रेणनित्यसंबद्धाःकर्मदेवेभ्यःप्राची
नाएव तत्कर्मदेवानांद्वेष्यत्वेपिआजानदेवानांयज्ञेनर्प्यत्वेननदोषः विघ्नकर्तारोप्यत्रकर्मदेवाएव यज्ञाद्यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेवस्वयष्टव्यदेवतांतराभावात् कर्मदेवानांत्वस्त्येव अतए
वेंद्रादीनांयज्ञादिश्रवणंनानुपपन्नमित्यन्यत्रविस्तरः असमाप्तव्रतेअसमाप्तयज्ञे स्वकार्यंआत्मीयानांदेवानांकार्यम् अभिपद्यतांसंपाद्यताम् ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रतइत्युक्तेःप्रयोजनंदर्शयंतस्तत्सं
पादनेउपायमपिस्वयमेववदंति येचेति अभिवर्ततेप्राप्नुवंति इतस्ततःनानादेशेभ्यः यत्रगोभूहिरण्यादिविषये यच्चवस्तुयाचंतेतेभ्यस्तत्सर्वंयथावत्यज्ञसाद्गुण्यायअवमानादिरहितंसत्कारपूर्वंप्रय

बलिर्वैरोचनिर्विष्णोयजतेयज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्तव्रतेतस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥ येचैनमभिवर्ततेयाचितारइतस्ततः ॥ यच्चयत्रयथावच्च
सर्वंतेभ्यःप्रयच्छति ॥ ८ ॥ सत्वंसुरहितार्थायमायायोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वंगतोविष्णोकुरुकल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरेरामकश्यपोग्निस
मप्रभः ॥ अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकम् ॥ व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनम् ॥ ११ ॥ त
पोमयंतपोराशिंतपोमूर्तिंतपात्मकम् ॥ तपसात्वांसुतप्तेनपश्यामिपुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्य
स्त्वामहंशरणंगतः ॥ १३ ॥

च्छति चौएवार्थे ॥ ८ ॥ मायास्वतत्त्वाच्छादनेनप्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिकाशक्तिस्तस्यायोगःसंबंधस्तमाश्रितः वामनत्वप्राप्तावयंहेतुः वामनरूपस्यात्याश्चर्यत्वेनतत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यं
यजमानकर्तव्यतयातद्रूपप्रार्थनम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवैर्वामनावतारप्रार्थनसमयेरामेतिद्विःसंबोधनंस्वाश्रमसंनिधानेनरामपृष्टतन्महत्त्वकथनेनहर्षातिशयाच्चबोध्यम् ॥ १० ॥ अदित्यास
हितोव्रतंसमाप्यदेवीसहायस्तुष्टावेत्यन्वयः देवीअदितिरेव यद्वा देवीसरस्वती वरदंविष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेनकृतव्रतांतेवरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥ स्तोत्रप्रकारमाह तपोमयमित्यादि अन्नमयोय
ज्ञइतिवत्प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः तावतापरेषांकिमतआह तपोराशिद्रष्टॄनृणांसकलतपोजन्यफलप्राप्त्याभगवतस्तपोराशित्वम् ननुतपसोन्यत्वेअद्वैतश्रुतिबाधोऽतआह तपोमूर्तिमिति एवंचतप
सस्तदनन्यत्वेननाद्वैतहानिः तपात्मकमितिघञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययेतपनंतपःज्ञानम् तपआलोचनइतिधात्वनुसारात् तदात्मकंज्ञानस्वरूपमित्यर्थः अतएवअतप्ततपसाद्रष्टुमशक्यइत्यत
स्तपसात्वामिति ॥ १२ ॥ दृश्यमानंचवैराजंरूपमित्याह शरीरेइत्यादि अनिर्देश्यःअशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥

वरंअभीष्टम् वरार्हःदिव्यवर्षसहस्रतपसावरदानयोग्यः ॥ १४ ॥ मारीचःमरीचिपुत्रः अदित्याइत्यादेर्याचमानायाइत्यादिशेषः ॥ १५॥ याच्यमानवरमाह पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥ यवीयाकनिष्ठः साहाय्यंवलिच्छलरूपम ॥ १७ ॥ अयंयत्राश्रमेतपोमयस्त्वंमयार्देवैश्च अनुभूयसेइत्यर्थः सिद्धेएतदाश्रमस्थितिसाध्येतपःकर्मणिसिद्धेसतिनिष्पन्नेसतिप्रयोजनाभावात्इतउत्तिष्ठदे

तमुवाचहरिःप्रीतःकश्यपंधूतकल्मषम् ॥ वरंवरयभद्रंतेवरार्होसिमतोमम ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमारीचःकश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्यादेवतानांचममचैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत ॥ पुत्रत्वंगच्छभगवन्नदित्याममचानघ ॥ १६ ॥ भ्राताभवयवीयांस्त्वंशक्रस्यासुरसूदन ॥ शोकार्तानांतुदेवानांसाहाय्यंकर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति ॥ सिद्धेकर्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथविष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत ॥ वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥ त्रीन्पदानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमेदिनीम् ॥ आक्रम्यलोकाँल्लोकार्थीसर्वलोकहितेरतः ॥ २० ॥ महेंद्रायपुनःप्रादान्नियम्यबलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यंसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः ॥ २१ ॥ तेनैवपूर्वमाक्रांतआश्रमःश्रमनाशनः ॥ मयापिभक्त्यातस्यैववामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥ एनमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः ॥ अत्रतेपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदंतातत्तवाप्येतद्यथाममम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वापरमप्रीतोगृह्यरामंसलक्ष्मणम् ॥ प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः ॥ शशीवगतनीहारःपुनर्वसुसमन्वितः ॥ २५ ॥ तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथार्हंचक्रिरेपूजांविश्वामित्रायधीमते ॥ तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्तमथविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ ॥ २८ ॥

वकार्यायेतिशेषः ॥ १८ ॥ अथदेवकार्यनियोगानंतरम् ॥ १९ ॥ आक्रम्यत्रिभिःपदैरितिशेषः लोकार्थीत्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्यबद्ध्वा ॥ २१ ॥ तेनैववामनावतारकर्त्रा मयाविश्वामित्रेण ॥ २२ ॥ पूर्वसर्गांतिकृतद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एनमिति ॥ २३ ॥ अनुत्तमंसर्वोत्तमम् हेताततदेतदाश्रमपदंयथाममस्वभूतंतथातत्रापिविष्णववतारत्वादितिगूढोभिसंधिः ॥ २४ ॥ पुनर्वसुद्वेतारे ॥ २५ ॥ उत्पत्योत्पत्यसंतोषातिशयादितिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अद्यैवप्रवेशदिनएव कालविलंबफलाभावात् सिद्धः त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसंज्ञः तद्वचः अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणइतियत्तत्सत्यमस्तु राक्षसान्सर्वथाहनिष्येइतिभावः ॥ २९ ॥ नियतःनिगृहीतांतःकरणः ॥ ३० ॥ कुमाराविवस्कंदविशाखाविव ॥ ३१ ॥ प्रशुचीअवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येनप्रकर्षतःशुची नियमेनकर्तव्यंजाप्यंसमाप्येत्यन्वयः दीक्षामध्येनाग्निहोत्रमितिनिषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमितिकेचित् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥

अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमोयंसिद्धःस्यात्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहानृषिः ॥ प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः ॥ ३० ॥ कुमाराविवतांरात्रिमुषित्वासुसमाहितौ ॥ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ॥ ३१ ॥ प्रशुचीपरमंजाप्यंसमाप्यनियमेनच ॥ हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदताम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ देशेकालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः ॥ १ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावोयस्मिन्कालेनिशाचरौ ॥ संरक्षणीयौतौब्रूहिनातिवर्तेततत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवंब्रुवाणौकाकुत्स्थौत्वरमाणौयुयुत्सया ॥ सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृतिषड्रात्रंरक्षतांराघवौयुवाम् ॥ दीक्षांगतोह्येषमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति ॥ ४ ॥ तौतुतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ अनिद्रंषडहोरात्रंतपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमम् ॥ ६ ॥ अथकालेगतेतस्मिन्षष्ठेहनितथागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया ॥ प्रजज्वालततोवेदिःसोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

अथेति कौशिकंवचोब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ तौनिशाचरौसंरक्षणीयौयज्ञसंरक्षणायनिवारणीयौ गहादित्वाच्छः तत्क्षणंसक्षणःयथानातिवर्तेतनातिक्रमेततथाब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ एवंविश्वामित्रेपृष्टेदीक्षयातस्यमौनित्वादृषयऊचुः अद्येति मौनित्वंचगमिष्यतिअद्यापिदीक्षितत्वान्मौन्येवअतःपरमपिषड्रात्रपर्यंतंमौनित्वंप्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तौसन्नद्धौ परमधन्विनावित्यार्षं विश्वामित्रंतद्यज्ञम् ॥ ६ ॥ कालेपंचाहोरात्रलक्षणे षष्ठेऽहनिआगतेइतिच्छेदः प्राप्तेइत्यर्थः यद्वा षष्ठेहनिगते रात्रावित्यर्थः यत्तःसज्जः समाहितःएकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायोव्रत्ता पुरोहितउपद्रष्टा इदंऋत्विगंतराणामप्युपलक्षणं इदंज्वलनंराक्षसागमनसूचकउत्पातइत्याहुः ॥ ८ ॥

दर्भैःसहितंचमससुग्वती समित्कुसुमोच्चयैश्चसहिता इदंवेदीज्वलनंयज्ञोद्देश्यकम् ॥ ९ ॥ संप्रवर्ततेस्म आकाशेमहाञ्छब्दःप्रादुरासीच्च ॥ १० ॥ यथाप्रावृषिगगनमावार्यगगनमावृत्त्यमहाश
निमहागर्जमहावर्षादिविचित्रकारीदृश्यतेतथामायांप्रकटीकुर्वाणौराक्षसौअभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ कौतौकाचसामायेत्यत्राह मारीचइत्यादि अवासृजन्ववृषुः ॥ १२ ॥ समुक्षितांअभ्याशे

सदर्भचमसस्रुक्कासमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसर्त्विजा ॥९॥ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोऽसौसंप्रवर्तते ॥ आकाशेचमहा
ञ्छब्दःप्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते ॥ तथामायांविकुर्वाणौराक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्चसुबा
हुश्चतयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तांतेनरुधिरौघेणवेदींवीक्ष्यसमुक्षिताम् ॥ सहसाभिद्रुतोरामस्तानप
श्यत्ततोदिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौसहसादृष्ट्वाराजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्यलक्ष्मणदुर्वृत्तान्राक्षसान्पि
शिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेनयथाघनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वावचनंरामश्चापेसंधायवेगवान्
॥ १६ ॥ मानवंपरमोदारमस्त्रंपरमभास्वरम् ॥ चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघवः ॥ १७ ॥ सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहतः ॥ संपूर्णयोजनश
तंक्षिप्तःसागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनंविघूर्णंतंशीतेषुबलपीडितम् ॥ निरस्तंदृश्यमारीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणशीतेषुंमानवंम
नुसंहितम् ॥ मोहयित्वानयत्येनंनचप्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपिवधिष्यामिनिर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराश
नान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंचाशुलाघवंदर्शयन्निव ॥ विगृह्यसुमहच्चास्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः ॥ २२ ॥

इतिशेषः अभिद्रुतःअभितःशालांप्रधावन्तत्रादृष्ट्वाततोदिवितानपश्यत् ॥ १३ ॥ आपतंतौस्वसंमुखमागच्छंतौ ॥ १४ ॥ मानवास्त्रसमाधूतान्करिष्यामिपश्येतियोजना ॥ १५ ॥ ईदृशान्स्थि
तायुःशेषानदुर्बलान्वा ॥ १६ ॥ परमोदारंपरमश्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ सतेनेति समारीचः सागरसंप्लवेसमुद्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनंचैतन्यरहितंअतएवविघूर्णमानं शीतेषुरितिमानवास्त्रनामांतरं दृश्य
दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ शीतेषुंशीतेष्वित्यपरनामकंमानवास्त्रं मनुसंहितंमनुप्रयुक्तं वियुज्यतेवियोजयतीतियावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निजघानदूरोत्सारणपूर्वकंनाशनंवायव्यास्त्रफलंबोध्यम ॥ २३ ॥ २४ ॥ निरीतिकाःनिराबाधाः ॥ २५ ॥ सत्यंकृतंअन्वर्थनामकंकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ एवंस्वयज्ञविघ्नविनाशफलकंसर्वास्त्रसंबंधानुग्रहंकृत्वाभगवान्विश्वामित्रःसहजलक्ष्मीशक्तिसंबंधानुग्रहायप्रवर्ततइत्याह अथेति तत्रयज्ञशालायाम् ॥ १ ॥ कृतापौर्वाह्णिकीक्रियायाभ्यांतौअभिजग्मतुःअभिवादार्थमितिशेषः तदुक्तंपूर्वसर्गांते संध्यामुपागमदिति सहगतोविश्वा

सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धःप्रापतद्भुवि॥ शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः॥ राघवःपरमोदारोमुनीनांमुदमावहन्॥ २३॥ सहत्वाराक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः॥ ऋषिभिःपूजितस्तत्रयथेंद्रोविजयेपुरा॥ २४ ॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रोमहामुनिः॥ निरीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत्॥ २५॥ कृतार्थोस्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदंसत्यंकृतंवीरमहायशः॥ सहिरामंप्रशस्यैवंताभ्यांसंध्यामुपागमत्॥ २६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० बालकांडेत्रिंशःसर्गः॥ ३०॥ ॥ ७१॥ ॥ अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ॥ ऊषतुर्मुदितौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ १॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्णिकक्रियौ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः॥ २ ॥ अभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकम्॥ ऊचतुःपरमोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ॥ ३ ॥ इमौस्मसुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ॥ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवावकिम्॥ ४॥ एवमुक्तेतयोर्वाक्येसर्वएवमहर्षयः॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यरामंवचनमब्रुवन्॥ ५ ॥ मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति॥ यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तत्रयास्यामहेवयम्॥ ६॥ त्वंचैवनरशार्दूलसहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतंचधनूरत्नंतत्रत्वंद्रष्टुमर्हसि॥ ७॥ तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः॥ अप्रमेयबलंघोरंमखेपरमभास्वरम्॥ ८॥ नास्यदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः॥ कर्तुमारोपणंशक्तानकथंचनमानुषाः॥ ९॥

मित्रोहोमार्थंत्वरयाशालामागतइतिबोध्यम ॥ २ ॥ मुनिश्रेष्ठंविश्वामित्रम् ॥ ३ ॥ स्मेत्यव्ययम ॥ ४ ॥ तयोरितिताभ्यामित्यर्थे विश्वामित्रंपुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिकाइतियावत् ॥ ५ ॥ मैथिलस्यमैथिलाधिपतेः परमधर्मिष्ठःउत्कटातिशयितधर्मवान् परमेतिपृथक्पदंवा परामायस्मिन्नित्यर्थकंरामसंबोधनम ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वंपूर्वस्मिन्काले देवराताख्यप्राचीनजनकस्ययज्ञसदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधेप्रसादिताच्छिवाल्लुब्ध्वंयज्ञप्रसादितैःशिवसहितैर्देवैर्दत्तं अतस्तत्रतिष्ठतीतिशेषः ॥ ८ ॥ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति आरोपणंशरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः नकथंचननकथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥१०॥ तत्रमिथिलायां यज्ञंचेति यज्ञंद्रक्ष्यसि चेत्यन्वयः चकारेणजानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥११॥ कुतस्तादृशधनुषस्तत्रस्थितिस्तत्राह तद्धीति उत्तमंतद्धनुःमैथिलेननिजयज्ञप्रीतदेवेभ्योय ज्ञफलत्वेनयाचितं युद्धेरिपूणांजयायसर्वदेवैस्तैःशिवसहितैःसर्वदेवैर्दत्तं अतस्तत्रतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंपाद्मे चापंशंभोर्दयादत्तमिति कौर्मेपि प्रीतश्चभगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः प्रददौशत्रु नाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति सुनाभंशोभनमुष्टिबंधनस्थानम् ॥ १२ ॥ आयागभूतंयजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेश्मनीत्यस्यतिष्ठतीतिशेषः अतएवाह अर्चितमित्यादि न्यासभूतंनरपते

धनुषस्तस्यवीर्यंहिजिज्ञासंतोमहीक्षितः ॥ नशेकुरारोपयितुंराजपुत्रामहाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूलमैथिलस्यमहात्मनः ॥ तत्रद्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचपरमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तमंधनुः ॥ याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव ॥ अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामुनिवरःप्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरेजाह्नवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयं ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः ॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तंव्रजंतंमुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ॥ शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानोविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामासततःसर्षिसंघःसपक्षिणः ॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे ॥ १९ ॥ वासंचक्रुर्मुनिगणाःशोणाकूलेसमाहिताः ॥ तेऽस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः ॥ रामोपिसहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्यच ॥ २१ ॥ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ २२ ॥

रितिकचित्पाठः तत्रापिन्यस्यतेअस्मिन्देवतेतिव्युत्पत्त्यासएवार्थः देवतान्यासश्चयागार्थएवप्रतिमादौ ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वेति महर्षिगणद्वारेतिशेषः मुनिवरोविश्वामित्रः वनदेवताःवनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥ सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसिद्ध्येतिभावः क्वगमिष्यसीत्यत्राह उत्तरेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुसारिणांउक्तदिगनुसारिणांपश्चाद्गामिनामितिवा शकटीशतमात्रंशतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिता ग्निहोत्रसंभारादिमत्ब्रह्मवादिनांयूथंअन्वगादितिसंबंधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पक्षिणोनिवर्तयामासेत्यनेनऋषीणामनिवर्तनमुक्तं तदेवाह तेगत्वेति ॥ १९ ॥ शोणनदस्यैवशोणाइत्यपिनामेत्याहुः वस्तुतःशोणाइतिगिरिव्रजसमीपस्थोनदीविशेषइत्येतदुत्तरसर्गेस्पष्टं अस्तंगतेअस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

एतदंतंप्रक्षिप्तम् अथसामंतराजविसर्जनम् एवमास्तेइति एवंसर्वोपास्यत्वेन प्रशासत् शत्रंतम् अभ्यस्तत्वान्नुमभावः ॥ १ ॥ कतिपयाहःसु गतेष्विति शेषः ॥ २ ॥ भवान्हिगतिरव्यग्रा अच
लाप्रतिष्ठेत्यर्थः भवतावयंपालिताः कन्याप्रदानादिनापालितवंशाः तेजसातपोवीर्येण ॥ ३ ॥ संबंधकपुरोगमाः संबंधकं संबंधः पुरोगमोयेसरोयासांताः संबंधः प्रीतयश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ रत्नान्या

राजानश्चसहामात्यायेचान्येपिसमागताः ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राधर्मसमन्विताः॥५९॥ सर्वेचोत्फुल्लनयनाःसर्वेहर्षसमन्विताः॥ राममे
वानुपश्यंतिभृशमत्यंतहर्षिताः॥६०॥ ततोगस्त्योमहातेजाराघवंचेदमब्रवीत्॥ दृष्टाःसभाजिताश्चापिराम यास्यामहेवयम्॥ एवमुक्त्वागताःसर्वे
पूजितास्तेयथागतम्॥६१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअगस्त्यवाक्यंनामसर्गः॥५॥ ॥६॥ ॥एवमास्ते
महाबाहुरहन्यहनिराघवः॥ प्रशासत्सर्वकार्याणिपौरजानपदेषुच॥ १ ॥ ततःकतिपयाहःसुवैदेहंमिथिलाधिपम्॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वावाक्यमे
तदुवाचह॥ २ ॥ भवान्हिगतिरव्यग्राभवतापालितावयम्॥ भवतस्तेजसोग्रेणरावणोनिहतोमया॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणांचसर्वेषांमैथिलानांचसर्व
शः॥ अतुलाःप्रीतयोराजन्संबंधकपुरोगमाः॥ ४ ॥ तद्भवान्स्वपुरंयातुरत्नान्यादायपार्थिव॥ भरतश्चसहायार्थंपृष्ठतश्चानुयास्यति॥ ५ ॥ सतथे
तितःकृत्वाराघवंवाक्यमब्रवीत्॥ प्रीतोस्मिभवताराजन्दर्शनेननयेनच॥६॥ यान्येतानितुरत्नानिमदर्थंसंचितानिवै॥ दुहित्रोस्तान्यहंराजन्सर्वा
ण्येवददामिवै॥७॥ ततःप्रयातेजनकेकेकयंमातुलंप्रभुम्॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाविनयाद्वाक्यमब्रवीत्॥८॥ इदंराज्यमहंचैवभरतश्चसलक्ष्मणः॥
आयत्तास्त्वंहिनोराजन्गतिश्चपुरुषर्षभ॥ ९ ॥ राजाहिवृद्धःसंतापंत्वदर्थमुपयास्यति॥ तस्माद्गमनमद्यैवरोचतेतवपार्थिव॥ १० ॥ लक्ष्मणेना
नुयात्रेणपृष्ठतोनुगमिष्यते॥ धनमादायबहुलंरत्नानिविविधानिच॥ ११ ॥

दायअस्माभिर्दीयमानोत्तमवस्तूनि भरतःपृष्ठतोनुयास्यति इष्टबंधूनामनुगमनरूपसत्कारार्थम् ॥ ५ ॥ सतथेति कृत्वाअंगीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ मदर्थंप्रीत्याममदानार्थम् ॥ ७ ॥ केकयंमातुलं
युधाजितम् ॥ ८ ॥ एतद्राज्यमयोध्याराज्यमहंरामःभरतलक्ष्मणौआयत्तास्त्वयीतिशेषः त्वदधीनाइत्यर्थः हेराजन् हेकेकययुवराज नोस्माकंत्वंगतिरापदीष्टबंधुः ॥ ९॥ राजाकेकयः॥१०॥
अनुयात्रेणअनुयात्रोपचाररूपेण अनुगमिष्यतेभवानितिशेषः ॥ ११ ॥

तासामेकातनः क्रुद्धो बालवद्गृह्यलीलया ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये मध्ये गृह्य दशाननम् ॥ ३४ ॥ सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णांजनसमप्रभम् ॥ ३५ ॥ हस्ताद्धस्तं सचक्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ॥ भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ ३६ ॥ पाणावेकाय संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वंत्या हस्तवेदनात् ॥ ३७ ॥ गृहीत्वान्या तु रक्षेंद्रमुत्पपात विहायसा ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ ३८ ॥ तया स हविनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ पपात सोंभसो मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ ३९ ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ प्रापतत्सागरजले तथासौ विनिपातितः ॥ ४० ॥ एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ युवतीभिर्विगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥ नारदोपि महातेजा रावणं प्राप्य धर्षितम् ॥ विस्मयं सुचिरं कृत्वा प्रजहास ननर्त च ॥ ४२ ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षया ॥ ४३ ॥ भवान्नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः ॥ शार्ङ्गपद्मायुधो वज्री सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ४४ ॥ श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ ४५ ॥ वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ किं न वेत्सि त्वमात्मानं यथा नारायणो ह्यहम् ॥ ४६ ॥ मामुत्स्य स्वमहाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि ह्येवमाह पितामहः ॥ ४७ ॥ त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा च त्रिराघव ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्य त्रिदशारिप्रमर्दन ॥ ४८ ॥ भयाक्रांतास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ त्वं महेंद्रानुजः श्रीमान्बलिबंधनकारणात् ॥ ४९ ॥ अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ ५० ॥ तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबांधवः ॥ ५१ ॥ प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ प्रशांतं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ५२ ॥ सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधानलात् ॥ त्वदर्थमिह चोत्पन्ना जनकस्य गृहे प्रभो ॥ ५३ ॥ लंकामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ५४ ॥ ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ ५५ ॥ तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ॥ ५६ ॥ अन्नं तदक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ ५७ ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ॥ ५८ ॥

बलवीर्यसमोपेतान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वारावणःप्रत्युवाचह ॥ १० ॥ कथंनारदजार्यंतेतस्मिन्द्वीपेमहाबलाः ॥ श्वेतद्वीपेक
थंवासःप्राप्तस्तैस्तुमहात्मभिः ॥ ११ ॥ एतन्मेसर्वमाख्याहिप्रभोनारदतत्त्वतः ॥ त्वयादृष्टंजगत्सर्वंहस्तामलकवत्सदा ॥ १२ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाना
रदःप्रत्युवाचह ॥ अनन्यमनसोनित्यंनारायणपरायणाः ॥ १३ ॥ तदाराधनसक्ताश्चतच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ एकांतभावानुगतास्तेनराराक्षसाधि
प ॥ १४ ॥ तच्चित्तास्तद्गतप्राणानरानारायणंसदा ॥ श्वेतद्वीपेतुतैर्वास अर्जितःसुमहात्मभिः ॥ १५ ॥ येहतालोकनाथेनशार्ङ्गमानम्यसंयुगे ॥ चक्रा
युधेनदेवेनतेषांवासस्त्रिविष्टपे ॥ १६ ॥ नहियज्ञफलैस्तातनतपोभिर्नसंयमैः ॥ नचदानफलैर्मुख्यैःसलोकःप्राप्यतेसुखम् ॥ १७ ॥ नारदस्यवचःश्रु
त्वादशग्रीवःसुविस्मितः ॥ ध्यात्वातुसुचिरंकालंतेनयोत्स्यामिसंयुगे ॥ १८ ॥ आपृच्छ्यनारदंप्रायाच्छ्वेतद्वीपायरावणः ॥ नारदोपिचिरंध्यात्वाकौ
तूहलसमन्वितः ॥ १९ ॥ दिदृक्षुःपरमाश्चर्यंतत्रैवत्वरितंययौ ॥ सहिकेलिकरोविप्रोनित्यंचसमरप्रियः ॥ २० ॥ रावणोपिययौतत्रराक्षसैःसहराघ
व ॥ महतासिंहनादेनदारयन्सदिशोदश ॥ २१ ॥ गतेतुनारदेतत्ररावणोपिमहायशाः ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंदुर्लभंयत्सुरैरपि ॥ २२ ॥ तेजसातस्य
द्वीपस्यरावणस्यबलीयसः ॥ तत्तस्यपुष्पकंयानंवातवेगसमाहतम् ॥ २३ ॥ अवस्थातुंनशक्नोतिवाताहतइवांबुदः ॥ सचिवाराक्षसेंद्रस्यद्वीपमासा
द्यदुर्दृशम् ॥ २४ ॥ अब्रुवन्रावणंभीताराक्षसाजातसाध्वसाः ॥ राक्षसेंद्रवयंमूढाभ्रष्टसंज्ञाविचेतसः ॥ २५ ॥ अवस्थातुंनशक्ष्यामोयुद्धंकर्तुंकथं
चन ॥ एवमुक्त्वादुद्रुवुस्तेसर्वएवनिशाचराः ॥ २६ ॥ रावणोपिहितद्यानंपुष्पकंहेमभूषितम् ॥ विसर्जयामासतदासहतैःक्षणदाचरैः ॥ २७ ॥ गतंतु
पुष्पकंरामरावणोराक्षसाधिपः ॥ कृत्वारूपंमहाभीमंसर्वराक्षसवर्जितः ॥ २८ ॥ प्रविवेशतदातस्मिन्श्वेतद्वीपेसरावणः ॥ प्रविशन्नेवतत्राशुना
रीभिरुपलक्षितः ॥ २९ ॥ एकयासस्मितंकृत्वाहस्तेगृह्यदशाननम् ॥ पृष्टश्चागमनंब्रूहिकिमर्थमिहचागतः ॥ ३० ॥ कोवात्वंकस्यवापुत्रःकेनवाप्र
हितोवद ॥ इत्युक्तोरावणोराजन्क्रुद्धोवचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अहंविश्रवसःपुत्रोरावणोनामराक्षसः ॥ युद्धार्थमिहसंप्राप्तोनचपश्यामिकंचन
॥ ३२ ॥ एवंकथयतस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ प्राहसंस्तेततःसर्वेसुस्वनंयुवतीजनाः ॥ ३३ ॥

एवंश्रुत्वामहाबाहूराक्षसेंद्रःप्रतापवान्॥ त्वयासहविरोधेच्छुश्चिंतयामासराघव॥ २७॥ सनत्कुमारात्तद्वाक्यंचिंतयानोमुहुर्मुहुः॥ रावणोमुमु
देश्रीमान्युद्धार्थविचचारह॥ २८॥ श्रुत्वाचतांकथांरामोविस्मयोत्फुल्ललोचनः॥ शिरसश्चालनंकृत्वाविस्मयंपरमंगतः॥ २९॥ श्रुत्वातुवाक्यंसन
रेश्वरस्तदामुदायुतोविस्मयमानचक्षुः॥ पुनश्चतंज्ञानवतांप्रधानमुवाचवाक्यंवदमेपुरातनम्॥ ३०॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेसर्गः
॥ ३॥ ॥ ७॥ ॥ ततःपुनर्महातेजाःकुंभयोनिर्महायशाः॥ उवाचरामंप्रणतंपितामहइवेश्वरम्॥ १॥ श्रूयतामितिचोवाचरामंसत्यपराक्रम
म्॥ कथाशेषंमहातेजाःकथयामाससप्रभुः॥ २॥ यथास्यानंश्रुतंचैवयथावृत्तंयथातथा॥ प्रीतात्माकथयामासराघवायमहामतिः॥ ३॥ एत
दर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मना॥ सुताजनकराजस्यहृतारामममहामते॥ ४॥ एतांकथांमहाबाहोनारदःसुमहायशाः॥ कथयामासदुर्धर्षमेरौगि
रिवरोत्तमे॥ ५॥ देवगंधर्वसिद्धानामृषीणांचमहात्मनाम्॥ कथाशेषंपुनःसोथकथयामासराघव॥ ६॥ नारदःसुमहातेजाःप्रहसन्निवमानद॥
तांकथांशृणुराजेंद्रमहापापप्रणाशनीम्॥ ७॥ यांतुश्रुत्वामहाबाहोऋषयोदेवतैःसह॥ ऊचुस्तंनारदंसर्वेहर्षपर्याकुलेक्षणम्॥ ८॥ यश्चेमांश्राव
येन्नित्यंशृणुयाद्वापिसक्तितः॥ सपुत्रपौत्रवान्रामस्वर्गलोकेमहीयते॥ ९॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेसर्गः॥ ४॥ ॥ ७॥ ॥ त
तःसराक्षसोरामपर्यटन्पृथिवीतले॥ विजयार्थीमहाशूरैराक्षसैःपरिवारितः॥ १॥ दैत्यदानवरक्षःसुयंशृणोतिबलाधिकम्॥ तमाह्वयतियुद्धार्थी
रावणोबलदर्पितः॥ २॥ एवंसपर्यटन्सर्वांपृथिवींपृथिवीपते॥ ब्रह्मलोकान्निवर्ततंसमासाद्याथरावणः॥ ३॥ व्रजंतंमेघपृष्ठस्थमंशुमंतमिवाप
रम्॥ तमभिसृत्यप्रीतात्माह्यभिवाद्यकृतांजलिः॥ ४॥ उवाचहृष्टमनसानारदंरावणस्तदा॥ आब्रह्मभवनंलोकास्त्वयादृष्टाह्यनेकशः॥ ५॥ क
स्मिन्लोकेमहाभागमानवाबलवत्तराः॥ योद्धुमिच्छामितैःसार्धंयथाकामंयदृच्छया॥ ६॥ चिंतयित्वामुहूर्तंतुनारदःप्रत्युवाचतम्॥ अस्तिराज
न्महाद्वीपंक्षीरोदस्यसमीपतः॥ ७॥ तत्रतेचंद्रसंकाशामानवाःसुमहाबलाः॥ महाकायामहावीर्यामेघस्तनितनिःस्वनाः॥ ८॥ महामात्राधैर्यवं
तोमहापरिघबाहवः॥ श्वेतद्वीपेमयादृष्टामानवाराक्षसाधिप॥ ९॥

एवमुक्तःसचैतेनब्रह्मणावानरोत्तमः॥ प्रणम्यशिरसापादौदेवदेवस्यराघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवंजगत्पतिम्॥ यथाज्ञापयसेदेव
स्थितोहंतवशासने॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाहरिर्देवंययौहृष्टमनास्तदा ॥ सतदाद्रुमखंडेषुफलपुष्पघनेषुच ॥ १६ ॥ ब्रह्मन्प्रतिबलःशीघ्रंवनेफलकृताश
नः॥ चिन्वन्मधूनिमुख्यानिचिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥ दिनेदिनेचसायाह्नेब्रह्मणोंतिकमागमत् ॥ गृहीत्वाराममुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच
॥ १८॥ ब्रह्मणोदेवदेवस्यपादमूलेन्यवेदयत्॥ एवंतस्यगतःकालोबहुपर्यटतोगिरिम्॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसमतीतस्यराघव॥ ऋक्षराड्
वानरश्रेष्ठस्तृषयापरिपीडितः॥ २० ॥ उत्तरंमेरुशिखरंगतस्तत्रचदृष्टवान्॥ नानाविहगसंघुष्टंप्रसन्नसलिलंसरः॥ २१ ॥ चलत्केसरमात्मानंकृत्वा
तस्यतटेस्थितः॥ ददर्शतस्मिन्सरसिवक्त्रच्छायामथात्मनः॥ २२॥ कोयमस्मिन्ममरिपुर्वसत्यंतर्जलेमहान्॥ रूपंचांतर्गतंतत्रवीक्ष्यतत्पश्यतोहरिः
॥ २३॥ क्रोधाविष्टमनास्त्वेषनियतंमावमन्यते॥ तदस्यदुष्टभावस्यपुष्कलंकुमतेर्गृहम्॥ २४ ॥ एवंसंचिंत्यमनसासवैवानरचापलात्॥ आप्लुत्य
चापतत्तस्मिन्हृदेवानरसत्तमः॥ २५॥ उत्प्लुत्यतस्मात्सहृदादुत्थितःप्लवगःपुनः ॥ तस्मिन्नेवक्षणेरामस्त्रीत्वंप्रापसवानरः॥ २६॥ मनोज्ञरूपासा
नारीलावण्यललिताशुभा॥ विस्तीर्णजघनासुभ्रूर्नीलकुंतलमूर्धजा॥ २७॥ मुग्धसस्मितवक्त्राचपीनस्तनतटाशुभा॥ हृदतीरेचसाभातिऋजुय
ष्टिर्लतायथा॥ २८॥ त्रैलोक्यसुंदरीकांतासर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ लक्ष्मीवपद्मरहिताचंद्रज्योत्स्नेवनिर्मला ॥ २९ ॥ रूपेणाप्यभवत्सातुश्रियंदेवीमु
मायथा॥ द्योतयंतीदिशःसर्वास्तत्राभूत्सावरांगना॥ ३० ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवोनिवृत्तःसुरनायकः॥ पादावुपास्यदेवस्यब्रह्मणस्तेनवैपथा॥ ३१ ॥
तस्यामेवचवेलायामादित्योपिपरिभ्रमन्॥ तस्मिन्नेवपदेसोभूद्यस्मिन्सातनुमध्यमा ॥ ३२ ॥ युगपत्सातदादृष्टादेवाभ्यांसुरसुंदरी॥ कंदर्पवश
गौतौतुदृष्ट्वातांसंबभूवतुः॥ ३३ ॥ ततःक्षुभितसर्वांगौसुरेंद्रौपन्नगाविव ॥ तद्रूपमद्भुतंदृष्ट्वात्याजितौधैर्यमात्मनः॥ ३४॥ ततस्तस्यांसुरेंद्रेणस्कन्नं
शिरसिपातितम्॥ अनासाद्यैवतांनारींसन्निवृत्तमथाभवत्॥ ३५॥ ततःसावानरपतिंजज्ञेवानरमीश्वरम्॥ अमोघरेतसस्तस्यवासवस्यमहात्म
नः॥ ३६॥ वालेषुपतितंबीजंवालीनामबभूवसः॥ भास्करेणापितस्यांवैकंदर्पवशवर्तिना॥ ३७॥

बीजंनिषिक्तंग्रीवायांविधानमनुवर्तत ॥ तेनापिसावरतनुर्नोक्ताकिंचिद्वचःशुभम् ॥ ३८ ॥ निवृत्तमदनश्चाथसूर्योपिसमपद्यत ॥ ग्रीवायांपतितं
बीजंसुग्रीवःसमजायत ॥ ३९ ॥ एवमुत्पाद्यतौवीरौवानरेंद्रौमहाबलौ ॥ दत्वातुकांचनींमालांवानरेंद्रस्यवालिनः ॥ ४० ॥ अक्षय्यांगुणसंपूर्णांश
क्रस्तुत्रिदिवंययौ ॥ सूर्योपिस्वसुतस्यैवनिरूप्यपवनात्मजम् ॥ ४१ ॥ कृत्येषुव्यवसायेषुजगामसवितांबरम् ॥ तस्यांनिशायांव्युष्टायामुदितेच
दिवाकरे ॥ ४२ ॥ सतद्वानररूपंतुप्रतिपेदेपुनर्नृप ॥ सएववानरोभूत्वापुत्रौस्वस्यप्लवंगमौ ॥ ४३ ॥ पिंगेक्षणौहरिवरौबलिनौकामरूपिणौ ॥ मधू
न्यमृतकल्पानिपाययितौतेनतौतदा ॥ ४४ ॥ गृह्यऋक्षरजास्तौतुब्रह्मणोंतिकमागमत् ॥ दृष्ट्वर्क्षरजसंपुत्रंब्रह्मालोकपितामहः ॥ ४५ ॥ बहुशःसां
त्वयामासपुत्राभ्यांसहितंहरिम् ॥ सांत्वयित्वाततःपश्चाद्देवदूतमथादिशत् ॥ ४६ ॥ गच्छमद्वचनाद्दूतकिष्किंधांनामवैशुभाम् ॥ साद्यस्यगुणसं
पन्नामहतीचपुरीशुभा ॥ ४७ ॥ तत्रवानरयूथानिसुबहूनिवसंतिच ॥ बहुरत्नसमाकीर्णावानरैःकामरूपिभिः ॥ ४८ ॥ पुण्यापण्यवतीदुर्गाचातुर्व
र्ण्यपुरस्कृता ॥ विश्वकर्मकृतादिव्यामन्नियोगाच्चशोभना ॥ ४९ ॥ तत्रर्क्षरजसंदृष्ट्वासपुत्रंवानरर्षभम् ॥ यूथपालान्समाहूयराजान्यान्प्राकृतान्ह
रीन् ॥ ५० ॥ तेषांसंभाव्यसर्वेषांमदीयंजनसंसदि ॥ अभिषेचयराजानमारोप्यमहदासने ॥ ५१ ॥ दृष्टमात्राश्चतेसर्वेवानरेणचधीमता ॥ अस्यर्क्ष
रजसोनित्यंभविष्यंतिवशानुगाः ॥ ५२ ॥ इत्येवमुक्तेवचनेब्रह्मणातंहरीश्वरम् ॥ पुरतःकृत्यदूतोसौप्रययौतांपुरींशुभाम् ॥ ५३ ॥ सप्रविश्यानिल
गतिस्तांगुहांवानरोत्तमः ॥ स्थापयामासराजानंपितामहनियोगतः ॥ ५४ ॥ राज्याभिषेकविधिनास्नातोथाभ्यर्चितस्तथा ॥ सबद्धमुकुटःश्रीमा
नभिषिक्तःस्वलंकृतः ॥ ५५ ॥ आज्ञापयामासहरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायांपृथिव्यांयेप्लवंगमाः ॥ ५६ ॥ वालिसुग्रीवयोरेषएषच
र्क्षरजःपिता ॥ जननीचैषतुहरिरित्येतद्भद्रमस्तुते ॥ ५७ ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ सिद्ध्यंतितस्यकार्यार्थामनसोहर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥
एतच्चसर्वंकथितंमयाविभोप्रविस्तरेणेहयथार्थतस्तत् ॥ उत्पत्तिरेषारजनीचराणामुक्तातथैवेहहरीश्वराणाम् ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० म० वा० आ०
उ० सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतांश्रुत्वाकथांदिव्यांपौराणींराघवस्तदा ॥ भ्रातृभिःसहितोवीरोविस्मयंपरमंययौ ॥ १ ॥ राघवोथऋषेर्वाक्यंश्रु
त्वावचनमब्रवीत् ॥ कथेयंमहतीपुण्यात्वत्प्रसादाच्छ्रुतामया ॥ २ ॥

बृहत्कौतूहलेचास्मिन्संवृत्तोमुनिपुंगव ॥ उत्पत्तिर्यादृशीदिव्यावालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ किंचित्रंममब्रह्मर्षेसुरेंद्रतपनावुभौ ॥ जातौवानरशार्दू
लौवलेनबलिनांवरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतुरामेणकुंभयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहोवृत्तमासीत्पुराकिल ॥ ५ ॥ अथापरांकथांदिव्यांशृणुराजन्स
नातनीम् ॥ यदर्थंरामवैदेहीरावणेनपुराहृता ॥ ६ ॥ तत्तेहंकीर्तयिष्यामिसमाधिंश्रवणेकुरु ॥ पुराकृतयुगेरामप्रजापतिसुतंप्रभुम् ॥ ७ ॥ सनत्कु
मारमासीनंरावणोराक्षसाधिपः ॥ वपुषासूर्यसंकाशंज्वलंतमिवतेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्यकृतांजलिः ॥ उक्तवान्रावणोरा
मतत्त्वर्षिंसत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ कोह्यस्मिन्प्रवरोलोकेदेवानांवलवत्तरः ॥ यंसमाश्रित्यविबुधाजयंतिसमरेरिपून् ॥ १० ॥ कंयजंतिद्विजानित्यंकंध्या
यंतिचयोगिनः ॥ एतन्मेशंसभगवन्विस्तरेणतपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वाहृद्गतंतस्यध्यानदृष्टिर्महायशाः ॥ उवाचरावणंप्रेम्णाश्रूयतामितिपुत्रक
॥ १२ ॥ योवैभर्ताजगत्कृत्स्नंयस्योत्पत्तिंनविद्महे ॥ सुरासुरैर्नतोनित्यंहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ १३ ॥ यस्यनाभ्युद्भवोब्रह्माविश्वस्यजगतःपतिः ॥ येन
सर्वमिदंसृष्टंवि श्वंस्थावरजंगमम् ॥ १४ ॥ तंसमाश्रित्यविबुधाविधिनाहरिमध्वरे ॥ पिबंतिह्यमृतंचैवमानिताश्चयजंतितम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव
वेदैश्चपंचरात्रैस्तथैवच ॥ ध्यायंतियोगिनोनित्यंक्रतुभिश्चयजंतितम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसियेचान्येचामरद्विषः ॥ सर्वान्जयतिसंग्रामेसदास
र्वैःसपूज्यते ॥ १७ ॥ श्रुत्वामहर्षेस्तद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः ॥ उवाचप्रणतोभूत्वापुनरेवमहामुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसियेहताःसमरेऽर
यः ॥ कांगतिंप्रतिपद्यंतेकिंचतेहरिणाहताः ॥ १९ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचमहामुनिः ॥ दैवतैर्निहतानित्यंप्राप्नुवंतिदिवःस्थलम् ॥ २० ॥ पुन
स्तस्मात्परिभ्रष्टाजायंतेवसुधातले ॥ पूर्वार्जितैःसुखैर्दुःखैर्जायंतेचम्रियंतिच ॥ २१ ॥ येयेहताश्चक्रधरेणराजंस्त्रैलोक्यनाथेनजनार्दनेन ॥ तेतेगता
स्तन्निलयंनरेंद्राःक्रोधोपिदेवस्यवरेणतुल्यः ॥ २२ ॥ श्रुत्वाततस्तद्वचनंनिशाचरःसनत्कुमारस्यमुखाद्विनिर्गतम् ॥ तथाप्रहृष्टःसबभूवविस्मितःक
थन्नुयास्यामिहरिंमहाहवे ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ एवंचिंतयतस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ पु
नरेवापरंवाक्यंव्याजहारमहामुनिः ॥ १ ॥ मनसश्चेप्सितंयत्तद्भविष्यतिमहाहवे ॥ सुखीभवमहाबाहोकंचित्कालमुदीक्षय ॥ २ ॥

एवंश्रुत्वामहाबाहुस्तमृषिंप्रत्युवाचसः॥ कीदृशंलक्षणंतस्यब्रूहिसर्वमशेषतः॥ ३॥ राक्षसेशवचःश्रुत्वासमुनिःप्रत्यभाषत॥ श्रूयतांसर्वमाख्या
स्येतवराक्षसपुंगव॥ ४॥ सहिसर्वंगतोदेवःसूक्ष्मोव्यक्तःसनातनः॥ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम्॥ ५॥ सभूमौदिविपातालेपर्वतेषुवने
षुच॥ स्थावरेषुचसर्वेषुनदीषुनगरीषुच॥ ६॥ ओंकारश्चैवसत्यश्चसावित्रीपृथिवीचसः॥ धराधरधरोदेवोह्यनंतइतिविश्रुतः॥ ७॥ अहश्चरात्रि
श्चउभेचसंध्येदिवाकरश्चैवयमश्चसोमः॥ सएवकालोह्यनिलोनलश्चसब्रह्मरुद्रेंद्रसएवचापः॥ ८॥ विद्योततिज्वलतिभातिलोकान्सृजत्ययंसंहर
तिप्रशास्ति॥ क्रीडांकरोत्यव्ययलोकनाथोविष्णुःपुराणोभवनाशकैकः॥ ९॥ अथवाबहुनाऽनेनकिमुक्तेनदशानन॥ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यं
सचराचरम्॥ १०॥ नीलोत्पलदलश्यामःकिंजल्कारुणवाससा॥ प्रावृट्कालेयथाव्योम्निसतडित्तोयदोयथा॥ ११॥ श्रीमान्मेघवपुःश्यामःशुभः
पंकजलोचनः॥ श्रीवत्सेनोरसायुक्तःशशांककृतलक्षणः॥ १२॥ तस्यनित्यंशरीरस्थामेघस्येवशतह्रदाः॥संग्रामरूपिणीलक्ष्मीर्देहमावृत्त्यतिष्ठति
॥ १३॥ नशक्यःससुरैर्द्रष्टुंनासुरैर्नचपन्नगैः॥ यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतंद्रष्टुमर्हति॥ १४॥ नहियज्ञफलैस्तातनतपोभिस्तुसंचितैः॥ शक्यतेभगवान्द्र
ष्टुंनदानेननचेज्यया॥ १५॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः॥ शक्यतेभगवान्द्रष्टुंज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः॥ १६॥ अथवापृच्छ्यरक्षेंद्रयदितं
द्रष्टुमिच्छसि॥ कथयिष्यामितेसर्वंश्रूयतांयदिरोचते॥ १७॥ कृतेयुगेव्यतीतेवैमुखेत्रेतायुगस्यतु॥ हितार्थंदेवमर्त्यानांभवितानृपविग्रहः॥ १८॥
इक्ष्वाकूणांचयोराजाभाव्योदशरथोभुवि॥तस्यसूनुर्महातेजारामोनामभविष्यति॥ १९॥ महातेजामहाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः॥ महाबाहुर्महा
सत्वःक्षमयापृथिवीसमः॥ २०॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःसमरेशत्रुभिस्तदा॥ भविताहितदारामोनरोनारायणःप्रभुः॥ २१॥ पितुर्नियोगात्सविभुर्दं
डकेविविधेवने॥ विचरिष्यतिधर्मात्माभ्रात्रासहमहामनाः॥ २२॥ तस्यपत्नीमहाभागालक्ष्मीसीतेतिविश्रुता॥ दुहिताजनकस्यैषाउत्थितावसु
धातलात्॥ २३॥ रूपेणाप्रतिमालोकेसर्वलक्षणलक्षिता॥ छायेवानुगतारामंनिशाकरमिवप्रभा॥ २४॥ शीलाचारगुणोपेतासाध्वीधैर्यसमन्वि
ता॥ सहस्रांशोरश्मिरिवत्येकामूर्तिरिवस्थिता॥ २५॥ एवंतेसर्वमाख्यातंमयारावणविस्तरात्॥ महतोदेवदेवस्यशाश्वतस्याव्ययस्यच॥ २६॥

अद्वैधंएकप्रकारं आबाल्यंबाल्यमारभ्य ॥ ३९ ॥ यदावैरमुत्थितंतदैषहनुमान्शापवशादेवात्मनोबलंनवेद ॥ ४० ॥ ननुहनूमतोज्ञानाभावेपिसुग्रीवःकिमितिनबोधितवांस्तत्राह नह्येषइति वा
लिनाभ्राम्यमाणएषसुग्रीवोपितद्बलंनवेदेत्यनुकर्षः तदपिदेवकार्ययावदेव तदातुजांबवतास्मारितःसमुद्रतीरेतत्ज्ञातवान् उक्तमेवपुनराह देवेति ॥ ४१ ॥ तदासुग्रीवविपत्समयेआत्दतबलःअ
प्रदत्तस्वबलपरिज्ञानः अतएवरणेकुंजररुद्धःसिंहइवसहितःसुग्रीवसहितोयमास्थितःस्थितएवनतुयुद्धंकृतवानिति सिंहःकुंजररुद्धेवेतिपाठांतरंतत्रसंधिरार्षः ॥ ४२ ॥ पराक्रमःमहत्स्यपि
युद्धकार्येषूत्साहः उत्साहपदेनतरकार्यविषयःसः मतिरर्थनिर्धारणं प्रतापःप्रभावः सौशील्यंसुस्वभावत्वं माधुर्यंवाचि नयानयौतत्परिज्ञाने प्रवृत्तिनिवृत्तीइत्यन्ये गांभीर्यमापद्यक्षोभः सुवीर्यं

सुग्रीवेणसमंत्वस्य अद्वैधंछिद्रवर्जितम् ॥ आबाल्यंसख्यमभवदनिलस्याग्निनायथा ॥ ३९ ॥ एषशापवशादेवनवेदबलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीव
यावैरंयदारामसमुत्थितम् ॥ ४० ॥ नह्येषरामसुग्रीवोभ्राम्यमाणोपिवालिना ॥ देवजानातिनह्येषबलमात्मनिमारुतिः ॥ ४१ ॥ ऋषिशापाहृत
बलस्तदेवकपिसत्तमः ॥ सिंहःकुंजररुद्धोवा आस्थितःसहितोरणे ॥ ४२ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ॥ गांभीर्यचातुर्य
सुवीर्यधैर्यैर्हनूमतःकोप्यधिकोस्तिलोके ॥ ४३ ॥ असौपुनर्व्याकरणंग्रहीष्यन्सूर्योन्मुखःप्रष्टुमनाःकपींद्रः ॥ उद्यद्गिरेरस्तगिरिंजगामग्रंथंमहद्धारय
नप्रमेयः ॥ ४४ ॥ ससूत्रवृत्त्यर्थपदंमहार्थंससंग्रहंसिद्ध्यतिवैकपींद्रः ॥ नह्यस्यकश्चित्सदृशोस्तिशास्त्रेवैशारदेछंदगतौतथैव ॥ ४५ ॥ सर्वासुविद्या
सुतपोविधानेप्रस्पर्धतेयंहिगुरुंसुराणाम् ॥ प्रवीविविक्षोरिवसागरस्यलोकान्दिधक्षोरिवपावकस्य ॥ लोकक्षयेष्वेवयथांतकस्यहनूमतःस्था
स्यतिकःपुरस्तात् ॥ ४६ ॥ एषेवचान्येचमहाकपींद्राःसुग्रीवमैंदद्विविदाःसनीलाः ॥ सतारतारेयनलाःसरंभास्त्वत्कारणाद्रामसुरैर्हिसृष्टाः ॥ ४७ ॥

स्वरक्षणेनपरपराभवः धैर्यमकंप्यचित्तता हनूमतएतैर्गुणैःकोप्यधिकोनकोपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ उद्यद्गिरेरुदयगिरेः महद्ग्रंथंधारयन्अर्थतःपाठतश्चगृह्णन् धारयनप्रमेयइतिनुडभावआर्षः सूर्य
साम्मुख्यार्थंतावद्गमनम् ॥ ४४ ॥ कोसौग्रंथस्तत्राह ससूत्रेति सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणं वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः अर्थपदंसूत्रार्थबोधकपदवद्वार्तिकं महार्थंमहाभाष्यंपतंजलिकृतं ससंग्रहं
व्याडिकृतसंग्रहाख्यग्रंथसहितं सिध्यतिवैसिद्धोभवति शास्त्रांतरेष्वपीत्यर्थः तदेवाह नह्यस्यसदृशःशास्त्रेकश्चित् छंदगतौपूर्वोत्तरमीमांसामुखेनवेदार्थनिर्णये वैशारदेवैदुष्ये विशिष्यनवमव्या
करणकर्ताहनूमानितिचप्रसिद्धिरितिकतकः ॥ ४५ ॥ उक्तमेवस्पष्टयति सर्वास्विति अयंगुरुंप्रस्पर्धते प्रवीविविक्षोर्युगांतेभूमिमाप्लावयितुंतांप्रकर्षेणविशेषेणवेष्टुमिच्छोः प्रवीइतिदीर्घआर्षः
लोकक्षयेयुगांतकाले ॥ ४६ ॥ एषेवएषइवं संधिरार्षः अन्येपिसृष्टाः तारेयोंगदः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ममएतद्वक्ष्यमाणलक्षणंविज्ञाप्यमस्ति अतआगतस्त्वगृहोहंयद्ददामितद्भवद्भिर्मत्कृतेमन्निमित्तमनुकंपयाकर्तव्यम् ॥ ५४ ॥ अहमागतोवनवासात्पौरादीन्स्वकार्येषुस्थाप्यक्रतून्करिष्यामि ॥ ५५ ॥ सदस्याविधिदर्शिनः महावीर्याःमहत्तपोवीर्ययुक्ताः ॥ ५६ ॥ युष्मानाश्रित्यानिशंसुनिर्वृतोहंपितृभिरनुगृहीतोभविष्यामि ॥ ५७ ॥

गजोगवाक्षोगवयःसुदंष्ट्रोमैंदःप्रभोज्योतिमुखोनलश्च॥ एतेचऋक्षाःसहवानरेंद्रैस्त्वत्कारणाद्रामसुरैर्हिसृष्टाः॥ ४८ ॥ तदेतत्कथितंसर्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ हनूमतोबालभावेकर्मैतत्कथितंमया ॥ ४९ ॥ श्रुत्वागस्त्यस्यकथितंरामःसौमित्रिरेवच ॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्वानराराक्षसैःसह ॥ ५० ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामंसर्वमेतच्छ्रुतंत्वया ॥ दृष्टःसंभाषितश्चासिरामगच्छामहेवयम्॥ ५१ ॥ श्रुत्वैतद्राघवोवाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः॥ प्रांजलिःप्रणतश्चापिमहर्षिमिदमब्रवीत्॥ ५२॥ अद्यमेदेवतास्तुष्टाःपितरःप्रपितामहाः॥ युष्माकंदर्शनादेवनित्यंतुष्टाःसबांधवाः॥ ५३॥ विज्ञाप्यंतुममैतद्धियद्ददाम्यागतस्पृहः॥ तद्भवद्भिर्ममकृतेकर्तव्यमनुकंपया ॥ ५४ ॥ पौरजानपदान्स्थाप्यस्वकार्येष्वहमागतः॥ क्रतूनहंकरिष्यामिप्रभावाद्भवतांसताम्॥ ५५॥ सदस्याममयज्ञेषुभवंतोनित्यमेवतु॥ भविष्यथमहावीर्याममानुग्रहकांक्षिणः॥ ५६॥ अहंयुष्मान्समाश्रित्यतपोनिर्धूतकल्मषान्॥ अनुगृहीतःपितृभिर्भविष्यामिसुनिर्वृतः॥ ५७॥ तदागंतव्यमनिशंभवद्भिरिहसंगतैः॥ अगस्त्याद्यास्तुतच्छ्रुत्वाऋषयःसंशितव्रताः॥ ५८ ॥ एवमस्त्वितितंप्रोच्यप्रयातुमुपचक्रमुः॥ एवमुक्त्वागताःसर्वेऋषयस्तेयथागतम्॥ ५९ ॥ राघवश्चतमेवार्थंचिंतयामासविस्मितः॥ ततोस्तंभास्करेयातेविसृज्यनृपवानरान्॥ ६० ॥ संध्यामुपास्यविधिवत्तदानरवरोत्तमः॥ प्रवृत्तायांरजन्यांतुसोंतःपुरचरोभवत्॥ ६१॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेषट्त्रिंशःसर्गः॥ ३६ ॥ ॥ ७॥ ॥ अभिषिक्तेतुकाकुत्स्थेधर्मेणविदितात्मनि॥ व्यतीतायानिशापूर्वापौराणांहर्षवर्धिनी॥ १ ॥ तस्यांरजन्यांव्युष्टायांप्रातर्नृपतिबोधकाः॥ वंदिनःसमुपातिष्ठन्सौम्यान्नृपतिवेश्मनि॥ २॥

तदाआगंतव्यमितिच्छेदः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तमेवार्थंयागरूपम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ऋषिगणाअभिषेककालेसंप्राप्ताःकथितकथाविसृष्टाः ततोऽभिषेकदिनस्ययानिशासापौराणांपूर्वाप्रथमाहर्षवर्धिनीअभूत्साचव्यतीतेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

रक्तकंठिनोमधुरकंठाः ॥ ३ ॥ त्वयिसुप्तेब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायधर्मानुष्ठानरहितेसतिसर्वंजगत्सुप्तंसुप्तधर्मकंभविष्यति यथाराजातथाप्रजेतिन्यायात् ॥ ४ ॥ प्रजापतिसमःप्रजापरिपालनइतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ईदृशंसौम्यत्वंत्वद्वृत्तिसौम्यत्वंचंद्रेनान्यत्र पूर्वमभूवन्नितिशेषः भवितारोयेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एताश्चान्याश्चउक्तयइतिशेषः ॥ ९॥१०॥ पांडुराच्छादनंउत्तराच्छादनपटः

तेरक्तकंठिनःसर्वेकिन्नराइवशिक्षिताः॥ तुष्टुवुर्नृपतिंवीरंयथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीरसौम्यप्रबुध्यस्वकौसल्याप्रीतिवर्धन॥ जगद्धिसर्वंस्वपितित्वयिसुप्तेनराधिप ॥४॥ विक्रमस्तेयथाविष्णोरूपंचैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्यःप्रजापतिसमोह्यसि ॥५॥ क्षमातेपृथिवीतुल्यातेजसाभास्करोपमः॥ वेगस्तेवायुनातुल्योगांभीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥ अप्रकंप्योयथास्थाणुश्चंद्रेसौम्यत्वमीदृशम्॥ नेदृशाःपार्थिवाःपूर्वंभवितारोनराधिप ॥ ७ ॥ यथात्वमसिदुर्धर्षोधर्मनित्यःप्रजाहितः॥ नत्वांजहातिकीर्तिश्चलक्ष्मीश्चपुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ श्रीश्चधर्मश्चकाकुत्स्थत्वयिनित्यंप्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्चमधुराबंदिभिःपरिकीर्तिताः॥९॥ सूताश्चसंस्तवैर्दिव्यैर्बोधयंतिस्मराघवम्॥ स्तुतिभिःस्तुयमानाभिःप्रत्यबुध्यतराघवः॥ १०॥ सतद्विहायशयनंपांडुराच्छादनास्तृतम्॥ उत्तस्थौनागशयनाद्धरिर्नारायणोयथा॥ ११ ॥ तमुत्थितंमहात्मानंप्रह्वाःप्रांजलयोनराः॥ सलिलंभाजनैःशुभ्रैरुपतस्थुःसहस्रशः॥ १२ ॥ कृतोदकःशुचिर्भूत्वाकालेहुतहुताशनः॥ देवागारंजगामाशुपुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम्॥ १३ ॥ तत्रदेवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वायथाविधि ॥ बाह्यकक्ष्यांतरंरामोनिर्जगामजनैर्वृतः॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानंमंत्रिणःसपुरोहिताः॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेदीप्यमानाइवाग्नयः ॥ १५ ॥ क्षत्रियाश्चमहात्मानोनानाजनपदेश्वराः॥ रामस्योपाविशन्पार्श्वेशक्रस्येवयथामराः॥ १६॥ भरतोलक्ष्मणश्चात्रशत्रुघ्नश्चमहायशाः॥ उपासांचक्रिरेहृष्टावेदास्त्रयइवाध्वरम्॥ १७ ॥ याताःप्रांजलयोभूत्वाकिंकरामुदिताननाः ॥ मुदितानामपार्श्वस्थाबहवःसमुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्चमहावीर्याविंशतिःकामरूपिणः॥ सुग्रीवप्रमुखारामममुपासंतमहौजसः॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ सलिलंगृहीत्वेतिशेषः शौचाद्यर्थमितिभावः ॥ १२ ॥ देवागारंदेवपूजागृहम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मुदितानामतन्नामकाःकिंकराः ॥ १८ ॥ विंशतिर्वानराःसुग्रीवांगदहनूमज्जांबवत्सुषेणतारनीलनलमैंदद्विविदकुमुदशरभशतबलिगंधमादनगजगवाक्षगवयधूम्ररंभज्योतिमुखाविंशतिःप्रधानवानराइत्यर्थइतिकतकः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ ऋषिभिः ऋषयोऽत्रवसिष्ठाद्याः ॥ २२ ॥ तेनरूपेणसर्वलोकोपास्यत्वाकारेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥३७॥

विभीषणश्चरक्षोभिश्चतुर्भिःपरिवारितः ॥ उपासतेमहात्मानंधनेशमिवगुह्यकाः ॥ २० ॥ तथानिगमवृद्धाश्चकुलीनायेचमानवाः ॥ शिरसावंद्य राजानमुपासंतेविचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथापरिवृतोराजाश्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वरैः ॥ राजभिश्चमहावीर्यैर्वानरैश्चसराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथादेवेश्वरोनित्य मृषिभिःसमुपास्यते ॥ अधिकस्तेनरूपेणसहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषांसमुपविष्टानांतास्ताःसुमधुराःकथाः ॥ कथ्यंतेधर्मसंयुक्ताःपुराणज्ञैर्म हात्मभिः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वातुनिखिलंराघवोगस्त्यमब्रवीत् ॥ यएषर्क्षर जानामवालिसुग्रीवयोःपिता ॥ १ ॥ जननीकाचभवनंसात्वयापरिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोश्चापिनामनीकेनहेतुना ॥ २ ॥ एतद्ब्रह्मन्समाच क्ष्वकौतूहलमिदंहिनः ॥ सम्प्रोक्तोराघवेणैवमगस्त्योवाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृणुरामकथामेतांयथापूर्वंसमासतः ॥ नारदःकथयामाससममाश्रममु पागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोसावतिधर्ममुपागतः ॥ अर्चितस्तुयथान्यायंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनःकथामेनांमयापृष्टःसकौतुकात् ॥ कथयामासधर्मात्मामहर्षेश्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरःश्रीमान्जांबूनदमयःशुभः ॥ तस्ययन्मध्यमंशृंगंसर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्दिव्या सभारम्याब्रह्मणःशतयोजना ॥ तस्यामास्तेसदादेवःपद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्यनेत्राभ्यांयदसुस्रुवत् ॥ तद्गृहीतंभगवतापाणि नाचर्चितंतुतत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमस्रात्रंतद्भूमौब्रह्मणालोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणेरामवानरःसंबभूवह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तुतदावानरश्चनरोत्तम ॥ समाश्वास्यप्रियैर्वाक्यैरुक्तःकिलमहात्मना ॥ ११ ॥ पश्यशैलंसुविस्तीर्णंसुरैरध्युषितंसदा ॥ तस्मिन्रम्येगिरिवरेबहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममां तिकचरोनित्यंभववानरपुंगव ॥ कंचित्कालमिहास्वत्वंततःश्रेयोभविष्यति ॥ १३ ॥

एतदुत्तरंवालिसुग्रीवोत्पत्तीतिहासोरावणस्यश्वेतद्वीपगमनेतिहासश्चकतिपयैःसर्गैरगस्त्योक्तितयाकचित्पुस्तकेपुदृश्यते तेतुपूर्वसर्गीतएवागस्त्यस्यस्वाश्रमगमनकथनादसंगताःकतकतीर्थाद्यनादृ तत्वाच्चमयापिनव्याख्याताः ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महेंद्रादयइत्यर्थः अमरैःपरिवारदेवगणैः वरदत्तंदत्तवरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्रुग्भांडानियज्ञोपकरणानि अग्निहोत्राणिअग्निहोत्रसाधनभूताग्नयः भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दाःस्रुग्भांडादिषुक्रमेणयोज्याः संशांतानांसम्यक्शांतानांशांतिप्रधानानामृषीणामितियावत् ॥ २९ ॥ प्रावर्तत प्रावर्तयदित्यर्थः शंभुनाब्रह्मणा ॥३० ॥ जानंतःवर

अमित्राणांभयकरोमित्राणामभयंकरः॥ अजेयोभवितापुत्रस्तवमारुतमारुतिः॥२२॥ कामरूपःकामचारीकामगःप्लवतांवरः॥ भवत्यव्याहत गतिःकीर्तिमांश्चभविष्यति॥ २३ ॥रावणोत्सादनार्थानिरामप्रीतिकराणिच॥ रोमहर्षकराण्येवकर्ताकर्माणिसंयुगे॥ २४ ॥एवमुक्त्वातमामंत्र्य मारुतंत्वमरैःसह॥ यथागतंययुःसर्वेपितामहपुरोगमाः ॥ २५॥ सोपिगंधवहःपुत्रंप्रगृह्यगृहमानयत्॥ अंजनायास्तमाख्यायवरदत्तंविनिर्गतः ॥ २६ ॥प्राप्यरामवरानेपवरदानवलान्वितः॥ जवेनात्मनिसंस्थेनसोऽसौपूर्णइवार्णवः॥ २७॥ तरसापूर्यमाणोपितदावानरपुंगवः॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यतिनिर्भयः॥ २८ ॥स्रुग्भांडान्यग्निहोत्राणिवल्कलानांचसंचयान्॥ भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्संशांतानांकरोत्ययम्॥ २९॥ एवं विधानिकर्माणिप्रावर्ततमहाबलः॥ सर्वेषांब्रह्मदंडानामवध्यःशंभुनाकृतः॥ ३०॥ जानंतऋषयःसर्वेसहंतेतस्यशक्तितः॥ तथाकेसरिणात्वेषवा युनासोंजनीसुतः ॥ ३१॥ प्रतिषिद्धोपिमर्यादांलंघयत्येववानरः॥ ततोमहर्षयःक्रुद्धाभृग्वंगिरसवंशजाः॥ ३२॥ शेपुरेनंरघुश्रेष्ठनातिक्रुद्धातिम न्यवः॥ बाधसेयत्समाश्रित्यबलमस्मान्प्लवंगम॥३३॥ तद्दीर्घकालंवेत्तासिनास्माकंशापमोहितः॥यदातेस्मार्यतेकीर्तिस्तदातेवर्धतेबलम्॥३४॥ ततस्तुहृततेजौजामहर्षिवचनौजसा॥ एषोश्रमाणितान्येवमृदुभावंगतोचरत् ॥ ३५॥ अथर्क्षरजसोनामवालिसुग्रीवयोःपिता॥ सर्ववानररा जासीत्तेजसाइवभास्करः॥ ३६॥ सतुराज्यंचिरंकृत्वावानराणांमहेश्वरः॥ततस्त्वर्क्षरजानामकालधर्मेणयोजितः॥ ३७॥ तस्मिन्नस्तमितेचाथमं त्रिभिर्मंत्रकोविदैः॥ पित्र्येपदेकृतोवालीसुग्रीवोवालिनःपदे॥ ३८॥

दानमितिशेषः तस्यब्रह्मणःशक्तितोवरसामर्थ्यात्सहंतेक्षमंते तस्यचेष्टितमितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ क्रोधोजिघांसा मन्युरमर्षः अतिक्रुद्धाअतिमन्यवश्चनभवंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तद्दीर्घेति तद्ब लमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ हृततेजौजाअपह्नुतस्ववीर्यबलज्ञानः एषोश्रमाणीत्यार्षःसंधिः ॥ ३५ ॥ ऋक्षरजसइत्यकारांतः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वालिनःपदेयौवराज्ये ॥ ३८ ॥

विभीषणश्चरक्षोभिश्चतुर्भिःपरिवारितः ॥ उपासतेमहात्मानंधनेशमिवगुह्यकाः ॥ २० ॥ तथानिगमवृद्धाश्चकुलीनायेचमानवाः ॥ शिरसावंद्य राजानमुपासंतेविचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथापरिवृतोराजाश्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वरैः ॥ राजभिश्चमहावीर्यैर्वानरैश्चसराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथादेवेश्वरोनित्य मृषिभिःसमुपास्यते ॥ अधिकस्तेनरूपेणसहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषांसमुपविष्टानांतास्ताःसुमधुराःकथाः ॥ कथ्यंतेधर्मसंयुक्ताःपुराणज्ञैर्म हात्मभिः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वातुनिखिलंराघवोगस्त्यमब्रवीत् ॥ यएषऋक्षर जानामवालिसुग्रीवयोःपिता ॥ १ ॥ जननीकाचभवनंसात्वयापरिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोश्चापिनामनीकेनहेतुना ॥ २ ॥ एतद्ब्रह्मन्समाच क्ष्वकौतूहलमिदंहिनः ॥ सप्रोक्तोराघवेणैवमगस्त्योवाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृणुरामकथामेतांयथापूर्वंसमासतः ॥ नारदःकथयामासममाश्रममु पागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोसावतिथिर्ममुपागतः ॥ अर्चितस्तुयथान्यायंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनःकथामेनांमयापृष्टःसकौतुकात् ॥ कथयामासधर्मात्मामहर्षेश्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरःश्रीमान्जांबूनदमयःशुभः ॥ तस्ययन्मध्यमंशृंगंसर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्दिव्या सभारम्याब्रह्मणःशतयोजना ॥ तस्यामास्तेसदादेवःपद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्यनेत्राभ्यांयदसुस्रुवत् ॥ तद्गृहीतंभगवतापाणि नार्चितंतुतत्र ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रंतद्भूमौब्रह्मणालोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणेरामवानरःसंबभूवह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तुतदावानरश्चनरोत्तम ॥ समाश्वास्यप्रियैर्वाक्यैरुक्तःकिलमहात्मना ॥ ११ ॥ पश्यशैलंसुविस्तीर्णंसुरैरध्युषितंसदा ॥ तस्मिन्रम्येगिरिवरेबहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ मत्समी पेचरोनित्यंभववानरपुंगव ॥ कंचित्कालमिहास्वत्वंततःश्रेयोभविष्यति ॥ १३ ॥

एतदुत्तरंवालिसुग्रीवोत्पत्तीतिहासोरावणस्यश्वेतद्वीपगमनेतिहासश्चकतिपयैःसर्गैरगस्त्योक्तितयाकचित्पुस्तकेषुदृश्यते तेतुपूर्वसर्गांतएवागस्त्यस्यस्वाश्रमगमनकथनादसंगताःकतकतीर्थाद्यनादृ तत्वाच्चमयापिनव्याख्याताः ॥

अतिरभसेनातिवेगेनागात् वासवादपिपूर्वमितिशेषः अनेनहनूमता सराहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एवमवेक्ष्यमहाशैलकूटवद्दृहत्तरमवेक्ष्य मुखशेषइतिराहोःस्वरूपकथनम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रागेवालक्षितंस्वरंराहुदर्शनात्पूर्वमेवायंराहोःस्वरइतिनिश्चितम् ॥ ४३ ॥ इदमपिमहत्फलमितिमत्वा हस्तिराजानंऐरावतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हस्तांतात्हस्तायात् ॥ ४६ ॥ वामाहनुः हनुशब्दःस्त्रि

अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्यवासवम् ॥ अनेनचसवैदृष्टःप्रधावन्शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततःसूर्यसमुत्सृज्यराहुंफलमवेक्ष्यच ॥ उत्पपातपुनर्व्योमग्रहीतुंसिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमंरामप्रधावंतंप्लवंगमम् ॥ अवेक्ष्यैवंपरावृत्तोमुखशेषःपराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इंद्रमाशंसमानस्तुत्रातारंसिंहिकासुतः ॥ इंद्रइंद्रेतिसंत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्यप्रागेवालक्षितंस्वरम् ॥ श्रुत्वेंद्रोवाचमाभैषीरहमेनंनिषूदये ॥ ४३ ॥ ऐरावतंततोदृष्ट्वामहत्तदिदमित्यपि ॥ फलंतंहस्तिराजानमभिदुद्रावमारुतिः ॥ ४४ ॥ तथास्यधावतोरूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्घोरमिंद्राग्निपरिभास्वरम् ॥ ४५ ॥ एवमाधावमानंतुनातिक्रुद्धःशचीपतिः ॥ हस्तांतादतिमुक्तेनकुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततोगिरौपपातैषइंद्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्यचैतस्यवामाहनुरभज्यत ॥ ४७ ॥ तस्मिंस्तुपतितेचापिवज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेंद्रायपवनःप्रजानामहितायसः ॥ ४८ ॥ प्रचारंसतुसंगृह्यप्रजास्वंतर्गतःप्रभुः ॥ गुहांप्रविष्टःस्वसुतंशिशुमादायमारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्यप्रजानांपरमार्तिकृत् ॥ रुरोधसर्वभूतानियथावर्षाणिवासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानिनिरुच्छ्वासानिसर्वतः ॥ संधिभिर्भिद्यमानैश्चकाष्ठभूतानिजज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारंनिष्क्रियंधर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यंनिरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततःप्रजाःसगंधर्वाःसदेवासुरमानुषाः ॥ प्रजापतिंसमाधावन्दुःखिताश्चसुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुःप्रांजलयोदेवामहोदरनिभोदराः ॥ त्वयातुभगवन्सृष्टाःप्रजानाथचतुर्विधाः ॥ ५४ ॥

याम् तत्पराहनुरितिकोशात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रचारंदेहिमात्रहितभूतंस्वप्रचारंसंगृह्यसंक्षिप्य अंतर्गतःसर्वदेहांतरगतःप्रभुःसर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता ॥ ४९ ॥ रुरोधनिरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् एवंविधार्थस्यदेवशक्यत्वेदृष्टांतोयथेति वासवोयथावर्षाण्यावृत्यरुंधे ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स्वाध्यायोवेदाध्ययनम् वषट्कारोयागः निष्क्रियंसंसारशून्यम् निरयस्थमिव अतिशयितदुःखवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ महोदरेति महोदररोगग्रस्तोदरवदुदरंयेषांते ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ कारणादित्युक्त्वाकिंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वायस्मिन्कारणेवायुश्चुक्रोधतत्कारणंपुनरभाषत ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ दारुभिःसमतांयाति क्षणमपिनचलतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ रुक्प्रदःशूलादिरोगप्रदः गमिष्यामअप्रसाद्येत्यसंधिरार्षः ॥ ६३ ॥ आस्यतिआस्ते ॥ ६४ ॥ सदागतेर्वायोः गंधर्वऋषियक्षेतिगुरुलघुभेदआर्षः ॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीरामा

त्वयादत्तोयमस्माकमायुषःपवनःपतिः ॥ सोस्मान्प्राणेश्वरोभूत्वाकस्मादेषोऽद्यसत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोधदुःखंजनयन्नंतःपुरइवस्त्रियः ॥ तस्मात्त्वांशरणंप्राप्तावायुनोपहतावयम् ॥ ५६ ॥ वायुसंरोधजंदुःखमिदंनोनुददुःखहन् ॥ एतत्प्रजानांश्रुत्वातुप्रजानाथःप्रजापतिः ॥ ५७ ॥ कारणादितिचोक्त्वासौप्रजाःपुनरभाषत ॥ यस्मिंश्चकारणेवायुश्चुक्रोधचरुरोधच ॥ ५८ ॥ प्रजाःशृणुध्वंतत्सर्वंश्रोतव्यंचात्मनःक्षमम् ॥ पुत्रस्तस्यामरेशेनइंद्रेणाद्यनिपातितः ॥ ५९ ॥ राहोर्वचनमास्थायततःसकुपितोनिलः ॥ अशरीरःशरीरेषुवायुश्चरतिपालयन् ॥ ६० ॥ शरीरंहिविनावायुंसमतांयातिदारुभिः ॥ वायुःप्राणःसुखंवायुर्वायुःसर्वमिदंजगत् ॥ ६१ ॥ वायुनासंपरित्यक्तंनसुखंविंदतेजगत् ॥ अद्यैवचपरित्यक्तंवायुनाजगदायुषा ॥ ६२ ॥ अद्यैवतेनिरुच्छ्वासाःकाष्ठकुड्योपमाःस्थिताः ॥ तद्यामस्तत्रयत्रास्तेमारुतोरुक्प्रदोहिनः ॥ माविनाशंगमिष्याम अप्रसाद्यादितेःसुतम् ॥ ६३ ॥ ततःप्रजाभिःसहितःप्रजापतिःसदेवगंधर्वभुजंगगुह्यकैः ॥ जगामयत्रास्यतितत्रमारुतःसुतंसुरेंद्राभिहतंप्रगृह्यसः ॥ ६४ ॥ ततोर्कवैश्वानरकांचनप्रभंसुतंतदोत्संगगतंसदागतेः ॥ चतुर्मुखोवीक्ष्यकृपामथाकरोत्सदेवगंधर्वऋषियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःपितामहंदृष्ट्वावायुःपुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकंतंसमादायउत्तस्थौधातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलकुंडलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थायवेधसे ॥ २ ॥ तंतुवेदविदातेनलंबाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्यहस्तेनशिशुंतंपरिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ स्पृष्टमात्रस्ततःसोथसलीलंपद्मजन्मना ॥ जलसिक्तंयथासस्यंपुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥

यणेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ स्रक्तपनीयेति तपनीयस्रगित्यर्थः त्रिरुपस्थायन्यपतत् उपस्थानपूर्वकंत्रिःसाष्टांगंप्रणतवानित्यर्थः ॥ २ ॥ वेदविदाअनादितोशेषवेदार्थविदा लंबाभरणशोभिनाहस्तेनवायुमुत्थाप्य परिमर्शःस्पर्शः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं संत्यक्तनिरोधं यथा भवति तथा यथापुरा यथापूर्वं प्राणापानात्मना चचार ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रियुग्मः त्रीणि युग्मानि यस्य सः तानि यशोवीर्ये ऐश्वर्यश्रियौ ज्ञानवैराग्ये च त्रिककुत्त्रिमू र्तिधानः त्रिधामा त्रिलोकस्थानः ॥ ७ ॥ वक्ष्यामि श्रूयतामिति गुरुं वैषम्यमार्षम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुशेशयमयीं कांचनपद्ममयीम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अहं मालापूर्वं वरं दास्यामि ॥ १२ ॥ शति

प्राणवंतमिमं दृष्ट्वा प्राणो गंधवहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथापुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् ॥ शीतवातविनि र्मुक्ताः पद्मिन्य इव सांबुजाः ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेंद्राग्निवरुणा महेश्व रधनेश्वराः ॥ जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥ तद्दद्ध्वं वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथाहतः ॥ नाम्ना वै कपिशा र्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तंडस्त्वब्रवीत्तत्र भग वांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वा ग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥ यमो दंडादवध्यत्वमरोगत्वं च दत्त वान् ॥ वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति ॥ इत्येवं धनदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिंगलः ॥ १७ ॥ मत्तो म दायुधानां च अवध्योयं भविष्यति ॥ इत्येवं शंकरेणापि दत्तोस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वेमं बालं प्रतिमहारथः ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि या नि दिव्यानि तानि च ॥ तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ १९ ॥ दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदंडानामवध्यत्वं भविष्य ति ॥ २० ॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २१ ॥

कांकलां शततमंशम् ॥ १३ ॥ शास्त्रं शास्त्राध्ययनं तदर्थज्ञानं च ॥ १४ ॥ १५ ॥ तुष्ट अविषाद मित्यार्षोऽसंधिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ मदायुधानां शूलादिपाशुपतास्त्रांतानाम् ॥ १८ ॥ १९ महा त्मा महानात्मा यस्य सः ब्रह्मज्ञ इति यावत् सर्वेषां ब्रह्मास्त्रांतानाम् ब्रह्मदंडो ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारो द्देश्यकः शापो न भविष्यति अस्येति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महेंद्रादयइत्यर्थः अमरैःपरिवारदेवगणैः वरदत्तंदत्तवरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्रुग्भांडानियज्ञोपकरणानि अग्निहोत्राणिअग्निहोत्रसाधनभूताग्नयः भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दाःस्रुग्भांडादिषुक्रमेणयोज्याः संशांतानांसम्यक्शांतानांशांतिप्रधानानामृषीणामितियावत् ॥ २९ ॥ प्रावर्तत प्रावर्तयदित्यर्थः शंभुनाब्रह्मणा ॥ ३० ॥ जानंतःवर

अमित्राणांभयकरोमित्राणामभयंकरः ॥ अजेयोभवितापुत्रस्तवमारुतमारुतिः ॥ २२ ॥ कामरूपःकामचारीकामगःप्लवतांवरः ॥ भवत्यव्याहतगतिःकीर्तिमांश्चभविष्यति ॥ २३ ॥ रावणोत्सादनार्थानिरामप्रीतिकराणिच ॥ रोमहर्षकराण्येव कर्ताकर्माणिसंयुगे ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वातमामंत्र्य मारुतंत्वमरैःसह ॥ यथागतंययुःसर्वेपितामहपुरोगमाः ॥ २५ ॥ सोपिगंधवहःपुत्रंप्रगृह्यगृहमानयत् ॥ अंजनायास्तमाख्यायवरदत्तंविनिर्गतः ॥ २६ ॥ प्राप्यरामवरानेषवरदानबलान्वितः ॥ जवेनात्मनिसंस्थेनसोऽसौपूर्णइवार्णवः ॥ २७ ॥ तरसापूर्यमाणोपितदावानरपुंगवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यतिनिर्भयः ॥ २८ ॥ स्रुग्भांडान्यग्निहोत्राणिवल्कलानांचसंचयान् ॥ भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्संशांतानांकरोत्ययम् ॥ २९ ॥ एवंविधानिकर्माणिप्रावर्ततमहाबलः ॥ सर्वेषांब्रह्मदंडानामवध्यःशंभुनाकृतः ॥ ३० ॥ जानंतऋषयःसर्वेसहंतेतस्यशक्तितः ॥ तथाकेसरिणात्वेषवायुनासोंजनीसुतः ॥ ३१ ॥ प्रतिषिद्धोपिमर्यादांलंघयत्येववानरः ॥ ततोमहर्षयःक्रुद्धाभृग्वंगिरसवंशजाः ॥ ३२ ॥ शेपुरेनंरघुश्रेष्ठनातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ बाधसेयत्समाश्रित्यबलमस्मान्प्लवंगम ॥ ३३ ॥ तद्दीर्घकालंवेत्तासिनास्माकंशापमोहितः ॥ यदातेस्मार्यतेकीर्तिस्तदातेवर्धतेबलम् ॥ ३४ ॥ ततस्तुहृततेजौजामहर्षिवचनौजसा ॥ एषोश्रमाणितान्येवमृदुभावंगतोचरत् ॥ ३५ ॥ अथर्क्षरजसोनामवालिसुग्रीवयोःपिता ॥ सर्ववानरराजासीत्तेजसाइवभास्करः ॥ ३६ ॥ सतुराज्यंचिरंकृत्वावानराणांमहेश्वरः ॥ ततस्त्वृक्षरजानामकालधर्मेणयोजितः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नस्तमितेचाथमंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः ॥ पित्र्येपदेकृतोवालीसुग्रीवोवालिनःपदे ॥ ३८ ॥

दानमितिशेषः तस्यब्रह्मणःशक्तितोवरसामर्थ्यात्सहंतेक्षमंते तस्यचेष्टितमितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ क्रोधोजिघांसा मन्युरमर्षः अतिक्रुद्धाअतिमन्यवश्चनभवंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तद्दीर्घेति तद्बलमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ हृततेजौजाअपहृतस्ववीर्यबलज्ञानः एषोश्रमाणीत्यार्षःसंधिः ॥ ३५ ॥ ऋक्षरजसइत्यकारांतः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वालिनःपदेयौवराज्ये ॥ ३८ ॥

अशक्नुवंतइतिपदम् ॥ २५ ॥ यतःपर्वतेंद्राअपिवालिमार्गादपाक्रामन् मांसशोणितंविभज्जीवनप्रेप्सुःप्राणीतस्यमार्गादपक्रामतीतिकिंवक्तव्यम् ॥ २६ ॥ अपक्षिगणसंपातान्यावताकालेन वालीगच्छतितावताकालेनपक्षिगणैरप्यप्राप्यान्सागरान्क्रमशोगच्छन्निति शेषः संध्याकालंप्रातःसंध्याकालध्येयदेवतारूपंब्रह्मावंदतध्यातवान् ॥ २७ ॥ सरावणःकक्षस्थरावणसहितः॥२८॥ तस्मिन्संध्यामुपासित्वास्नात्वेत्यादि दक्षिणसमुद्रतटेपिजपन्वैनैगमान्मंत्रानित्युक्तेःसमुद्रचतुष्टयेपिप्रातःसंध्याकालस्यउदयात्पूर्वपरतश्चमिलित्वात्रिमुहूर्तात्मकस्यमध्येचतुःसमुद्रतटावच्छेदेन

तेऽशक्नुवंतःसंप्राप्तुंवालिनंराक्षसोत्तमाः॥ तस्यबाहूरुवेगेनपरिश्रांताव्यवस्थिताः॥ २५॥ वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेंद्रापिगच्छतः ॥ किंपुनर्जी वनप्रेप्सुर्बिभ्रद्वैमांसशोणितम्॥ २६॥ अपक्षिगणसंपातान्वानरेंद्रोमहाजवः॥ क्रमशःसागरान्सर्वान्संध्याकालमवंदत ॥ २७ ॥ संपूज्यमानो यातस्तुखचरैःखचरोत्तमः॥ पश्चिमंसागरंवालीआजगामसरावणः॥ २८॥ तस्मिन्संध्यामुपासित्वास्नात्वाजप्त्वाचवानरः॥ उत्तरंसागरंप्राया द्वहमानोदशाननम्॥ २९॥ बहुयोजनसाहस्रंवहमानोमहाहरिः॥ वायुवच्चमनोवच्चजगामसहशत्रुणा ॥ ३०॥ उत्तरेसागरेसंध्यामुपासित्वाद शाननम् ॥ वहमानोगमद्वालीपूर्वंवैसमहोदधिम्॥ ३१ ॥ तत्रापिसंध्यामन्वास्यवासविःसहरीश्वरः॥ किष्किंधामभितोगृह्यरावणंपुनरागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वपिसमुद्रेषुसंध्यामन्वास्यवानरः ॥ रावणोद्वहनश्रांतःकिष्किंधोपवनेपतत् ॥ ३३ ॥ रावणंतुमुमोचाथस्वकक्षात्कपिसत्तमः॥ कुत स्त्वमितिचोवाचप्रहसन्रावणंमुहुः॥ ३४॥ विस्मयंतुमहद्गत्वाश्रमलोलनिरीक्षणः॥ राक्षसेंद्रोहरींद्रंतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ३५॥ वानरेंद्रमहेंद्रा भराक्षसेंद्रोस्मिरावणः॥ युद्धेप्सुरिहसंप्राप्तःसचाद्यासादितस्त्वया॥ ३६॥ अहोबलमहोवीर्यमहोगांभीर्यमेवच ॥ येनाहंपशुवद्गृह्यभ्रामितश्चतु रार्णवान्॥ ३७॥

किंचित्किंचित्कालंध्येयब्रह्मणोध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमंत्रस्मरणनियमश्चवालिनइतिगम्यते ईदृशंव्रतंचमहेंद्रोरावणस्यसमूलनाशायपुत्रद्वारानुतिष्ठतीतिबोध्यं यत्तुतस्यदक्षिणसमुद्रेशौचं पश्चिमेस्नामुत्तरेआपोहिष्ठादिमंत्रैर्मार्जनंपूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीत्येवंसंध्यावंदनशेषानुष्ठानत्वाच्चतुर्षुसमुद्रेषुसंध्यामन्वास्येत्युक्तिरितिकतकतीर्थादयस्तज्जपन्वैनैगमान्मंत्रानितिदक्षिणसमुद्रस्नानकालो क्त्याविरुध्यते मदुक्तरीत्यासामंजस्याच्च संध्याकालेगायत्र्यर्थब्रह्मणोध्यानमेवप्रधानंसएवसंध्यापदार्थइतिस्पष्टंश्रुतिस्मृतिविदाम् ॥ २९॥ ३०॥ ३१ ॥ वासवापत्यंवासविः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ प्रहसन्निति मांजिघृक्षुर्दुरात्मास्वयमेवग्रहणंप्राप्तइतितोषात्प्रहासः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आसादितःकक्षनिक्षेपंप्रापितः ॥ ३६ ॥ ३७॥

अश्रांतवदश्रांतःसन् मांपर्वतसमानभारम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तुभ्यंतव ॥ ४० ॥ नौआवयोः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आगतैःसहेतिशेषः ॥ ४४ ॥ धर्षितोवालिनारावणः पश्चात्पावकनिकटे भ्राताकृतः सोऽहमावतयालोहःकृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ अथरावणवाल्यपेक्षयापिहनूमतोबलवत्त्वंमन्यमानेनरामेणमहाबलोहनूमान्सुग्रीवार्थंवालिनंकिंनहतवानितिप्रश्नेउत्तरमाह अपृच्छतेति दक्षिणाशादक्षिणदिक् अपृच्छतेत्यस्यविवरणमिदमा

एवमश्रांतवद्वीरशीघ्रमेवचवानर ॥ मांचैवोद्वहमानस्तुकोन्योवीरभविष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेवभूतानांगतिरेषाप्लवंगम ॥ मनोनिलसुपर्णानांतवचात्रनसंशयः ॥ ३९ ॥ सोहंदृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामिहरिपुंगव ॥ त्वयासहचिरंसख्यंसुस्निग्धंपावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराःपुत्राःपुरंराष्ट्रंभोगाच्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तंनौभविष्यतिहरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततःप्रज्वालयित्वाग्निंतावुभौहरिराक्षसौ ॥ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौपरिष्वज्यपरस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यंलंबितकरौततस्तौहरिराक्षसौ ॥ किष्किंधांविशतुर्हृष्टौसिंहौगिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ सतत्रमासमुषितःसुग्रीवइवरावणः ॥ अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंवालिनारावणःप्रभो ॥ धर्षितश्चकृतश्चापिभ्रातापावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमंरामवालिनोऽभवदुत्तमम् ॥ सोपित्वयाविनिर्दग्धःशलभोवह्निनायथा ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अपृच्छततदारामोदक्षिणाशाश्रयंमुनिम् ॥ प्रांजलिर्विनयोपेतइदमाहवचोर्थवत् ॥ १ ॥ अतुलंबलमेतद्वैवालिनोरावणस्यच ॥ नत्वेताभ्यांहनुमतासमंत्वितिमतिर्मम ॥ २ ॥ शौर्यंदाक्ष्यंबलंधैर्यंप्राज्ञतानयसाधनं ॥ विक्रमश्चप्रभावश्चहनूमतिकृतालयाः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैवसागरंवीक्ष्यसीदंतींकपिवाहिनीं ॥ समाश्वास्यमहाबाहुर्योजनानांशतंप्लुतः ॥ ४ ॥

हेति ॥ १ ॥ अतुलमनुपमं एताभ्यांएतयोः षष्ठ्यर्थेचतुर्थीआर्षी एतयोर्बलंहनूमतातद्बलेननसममित्यर्थः ॥ २ ॥ नकेवलंबलमेवाधिकंकिंत्वन्यदपीत्याह शौर्यमिति दाक्ष्यंक्षिप्रकारित्वं बलंशारीरं धैर्यंकेनाप्यप्रकंप्यताप्राज्ञता शीघ्रंकार्याकार्यनिर्णेतृता नयसाधनंराजनीतिकृत्यसंपादनम् ॥ ३ ॥ तानेवगुणानाह दृष्ट्वैवेति सागरंवीक्ष्यसीदंतींकपिवाहिनींदृष्ट्वातांसमाश्वास्ययोजनशतंप्लुतः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ बंधाद्ब्रह्मास्त्रबंधात् ॥ ७ ॥ यानिकर्माणिहनूमतोदृष्टानितानिकालस्ययमस्येंद्रादेश्वनश्रूयंते ॥ ८ ॥ लंकाप्राप्ता विभीषणायदेयत्वेनप्रतिज्ञातेत्यर्थः लक्ष्मणप्राप्तिरौषधपर्वतानय
नेन ॥ ९ ॥ नस्यात्सहायइतिशेषः ॥ १० ॥ वीरुधइत्यकारांतोवृक्षवाची किमर्थंवालिघातेनेतिपाठेसुग्रीवप्रियकाम्ययावालिघातेकिमर्थंनप्रवृत्तइत्यर्थः पदच्छेदशेषपूरणाभ्यांगूढत्वात्तस्यै

धर्षयित्वापुरींलंकांरावणांतःपुरंतदा ॥ दृष्टासंभाषिताचापिसीताह्याश्वासितातथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगामंत्रिसुताःकिंकरारावणात्मजः ॥ एतेहनुमतात्रएकेनविनिपातिताः ॥ ६ ॥ भूयोबंधाद्विमुक्तेनभाषयित्वादशाननं ॥ लंकाभस्मीकृतायेनपावकेनेवमेदिनी ॥ ७ ॥ नकालस्यनशक्रस्यनविष्णोर्वित्तपस्यच ॥ कर्माणितानिश्रूयंतेयानियुद्धेहनूमतः ॥ ८ ॥ एतस्यबाहुवीर्येणलंकासीताचलक्ष्मणः ॥ प्राप्तामयाजयश्चैवराज्यंमित्राणिबांधवाः ॥ ९ ॥ हनूमान्यदिमेनस्याद्वानराधिपतेःसखा ॥ प्रवृत्तिमपिकोवेत्तुंजानक्याःशक्तिमान्भवेत् ॥ १० ॥ किमर्थंवालीचैतेनसुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदावैरसमुत्पन्नेनदग्धोवीरुधोयथा ॥ ११ ॥ नहिवेदितवान्मन्येहनूमानात्मनोबलम् ॥ यदृष्टवान्जीवितेष्टंक्लिश्यंतंवानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मेभगवन्सर्वंहनूमतिमहामुने ॥ विस्तरेणयथातत्त्वंकथयामरपूजित ॥ १३ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाहेतुयुक्तमृषिस्ततः ॥ हनूमतःसमक्षंतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठयद्ब्रवीषिहनूमति ॥ नबलेविद्यतेतुल्योनगतौनमतौपरः ॥ १५ ॥ अमोघशापैःशापस्तुदत्तोस्यमुनिभिःपुरा ॥ नवेत्ताहिबलंसर्वंबलीसन्नरिमर्दन ॥ १६ ॥ बाल्येप्यतेनयत्कर्मकृतंराममहाबल ॥ तन्नवर्णयितुंशक्यमितिबाल्यतयास्यते ॥ १७ ॥ यदिवास्तित्वभिप्रायःसंश्रोतुंतवराघव ॥ समाधायमतिंरामनिशामयवदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णःसुमेरुर्नामपर्वतः ॥ यत्रराज्यंप्रशास्त्यस्यकेसरीनामवैपिता ॥ १९ ॥ तस्यभार्याबभूवेष्टात्यंजनेतिपरिश्रुता ॥ जनयामासतस्यांवैवायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥

वविवरणं तदावैरइत्यादि ॥ ११ ॥ बाल्यहनने हेतुंस्वयमेवरामऊहति नहीति जीवितेष्टंजीवितादपिप्रियम ॥ १२ ॥ हनूमतितद्विषयेपृष्टमेतत्सर्वंकथयेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्ब्रवीषीति
आत्मनोबलंनजानातीत्येतत्नबलइतिच ॥ १५ ॥ नदेवाह अमोघेति ॥ १६ ॥ बाल्यतयाबाल्यभावेन अजानतेवेत्यर्थः अनेनास्यते ॥ १७ ॥ निशामयशृणु ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरेणस्व
र्णःस्वर्णरूपःसुमेरुःसावर्णमेरुः ॥ १९ ॥ परिश्रुताप्रसिद्धा ॥ २० ॥

शालिशूकनिभा आसंशाल्यग्रसमानवर्णं प्रसूतवती ॥ २१ ॥ शरवणेशिशुःकुमारस्वामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शिशुभावेबाल्यावस्थायांहनूमतिप्लवमानेसति ॥ २५ ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषज्ञोविद्वान्सन्भवतीत्यदोषज्ञस्तत्रहेतुः शिशुरिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सूर्यरथोपरितदुपरितनप्रदेशे अनेनहनुमतापरामृष्टःस्पृष्टोराहुस्ततोमंडलात्त्रस्तःसन्नपक्रांतः ॥ ३२ ॥

शालिशूकनिभाभासंप्रासूतेमंतदांजना ॥ फलान्याहर्तुकामावैनिष्क्रांतागहनेवरा ॥ २१ ॥ एषमातुर्वियोगाच्चक्षुधयाचभृशार्दितः ॥ रुरोदशिशुरत्यर्थंशिशुःशरवणेयथा ॥ २२ ॥ तदोद्यंतंविवस्वंतंजपापुष्पोत्करोपमम् ॥ ददर्शफललोभाच्चह्युत्पपातरविंप्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखोबालोबालार्कइवमूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामोबालार्कंप्लवतेंबरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन्प्लवमानेतुशिशुभावेहनूमति ॥ देवदानवयक्षाणांविस्मयःसुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवंवेगवान्वायुर्गरुडोनमनस्तथा ॥ यथायंवायुपुत्रस्तुक्रमतेंबरमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदितावच्छिशोरस्यईदृशोगतिविक्रमः ॥ यौवनंबलमासाद्यकथंवेगोभविष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवतेवायुःप्लवंतंपुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रंक्रामन्नेवगतोंबरम् ॥ पितुर्बलाच्चबाल्याच्चभास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥ शिशुरेषत्वदोषज्ञइतिमत्वादिवाकरः ॥ कार्यंचास्मिन्समायत्तमित्येवंनददाहसः ॥ ३० ॥ यमेवदिवसंह्येषग्रहीतुंभास्करंप्लुतः ॥ तमेवदिवसंराहुर्जिघृक्षतिदिवाकरम् ॥ ३१ ॥ अनेनचपरामृष्टोराहुःसूर्यरथोपरि ॥ अपक्रांतस्ततस्त्रस्तोराहुश्चंद्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥ इंद्रस्यभवनंगत्वासरोषःसिंहिकासुतः ॥ अब्रवीद्भ्रुकुटिंकृत्वादेवंदेवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभुक्षापनयंदत्वाचंद्रार्कौममवासव ॥ किमिदंतत्त्वयादत्तमन्यस्यबलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहंपर्वकालेतुजिघृक्षुःसूर्यमागतः ॥ अथान्योराहुरासाद्यजग्राहसहसारविम् ॥ ३५ ॥ सराहोर्वचनंश्रुत्वावासवःसंभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनंहित्वाउद्वहन्कांचनींस्रजम् ॥ ३६ ॥ ततःकैलासकूटाभंचतुर्दंतंमदस्रवम् ॥ शृंगारधारिणंप्रांशुंस्वर्णघंटाट्टहासिनम् ॥ ३७ ॥ इंद्रःकरींद्रमारुह्यराहुंकृत्वापुरस्सरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यःसहानेनहनूमता ॥ ३८ ॥

॥ ३३ ॥ हेवासवचंद्रार्कौममयथाकालंबुभुक्षापनयंबुभुक्षापनीयतेनेनेतिव्युत्पत्त्यान्नंदत्वातदन्नम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शृंगारधारिणंनानाशृंगारधारिणं स्वर्णघंटाशब्दरूपाट्टहासवंतम् ॥ ३७ ॥ करींद्रमैरावतं अनेनहनुमतासहयत्रदेशेसूर्यस्तंप्रायात् ॥ ३८ ॥

रथायुध्यन्वषाववुध्यन्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ दुर्बलेवबलरहितेव यथावेगंस्ववेगोचितंप्रहर्तुमसमर्थास्वयमेवद्विधाभूताक्षितावपतत् तत्रहेतुर्वरदानकृतत्राणेइति ॥ ६१ ॥ अपासर्पत्अप राजुस्वएवपृष्ठतोगच्छन् निषण्णनूरूदन् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ साध्वीतिवादिनइतिदीर्घआर्षः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ आतपापायेवर्षाकाले ॥ ६८ ॥ सोत्ससर्जेत्यार्षं सहैवत्यक्तवंतइत्य

शृंगैरिववृषायुध्यन्दंताग्रैरिवकुंजरौ॥ परस्परंविनिघ्नंतौनरराक्षससत्तमौ॥ ५९॥ ततोर्जुनेनक्रुद्धेनसर्वप्राणेनसागदा॥ स्तनयोरंतरेमुक्तारावणस्यमहोरसि॥ ६०॥ वरदानकृतत्राणेसागदारावणोरसि॥ दुर्बलेवयथावेगंद्विधाभूतापतत्क्षितौ॥ ६१॥ सत्वर्जुनप्रयुक्तेनगदाघातेनरावणः॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रंनिषसादचनिष्टनन्॥ ६२॥ सविक्लवंतदालक्ष्यदशग्रीवंततोऽर्जुनः॥ सहसोत्पत्य जग्राहगरुत्मानिवपन्नगम्॥ ६३॥ सतुबाहुसहस्रेणबलाद्गृह्यदशाननम्॥ बबंधबलवान्राजाबलिंनारायणोयथा॥ ६४॥ बध्यमानेदशग्रीवेसिद्धचारणदेवताः॥ साध्वीतिवादिनःपुष्पैःकिरंत्यर्जुनमूर्धनि॥ ६५॥ व्याघ्रोमृगमिवादायमृगराडिवकुंजरम्॥ ररासहैहयोराजाहर्षादंबुदवन्मुहुः॥ ६६॥ प्रहस्तस्तुसमाश्वस्तोदृष्ट्वाबद्धंदशाननम्॥ सहसाराक्षसैःक्रुद्धअभिदुद्रावहैहयम्॥ ६७॥ नक्तंचराणांवेगस्तुतेषामापततांबभौ॥ उद्धूतआतपापायेपयोदानामिवांबुधौ॥ ६८॥ मुंचमुंचेतिभाषंतस्तिष्ठतिष्ठेतिचासकृत्॥ मुसलानिचशूलानिसोत्ससर्जतदारणे॥ ६९॥ अप्राप्तान्येवतान्याशुअसंभ्रांतस्तदार्जुनः॥ आयुधान्यमरारीणांजग्राहारिनिषूदनः॥ ७०॥ ततस्तान्येवरक्षांसिदुर्धरैःप्रवरायुधैः॥ भित्त्वाविद्रावयामासवायुरंबुधरानिव॥ ७१॥ राक्षसांस्त्रासयामासकार्तवीर्यार्जुनस्तदा॥ रावणंगृह्यनगरंप्रविवेशसुहृद्वृतः॥ ७२॥ सकीर्यमाणःकुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैःसपौरैःपुरुहूतसन्निभः॥ ततोर्जुनःस्वांप्रविवेशतांपुरींबलिंनिगृह्येवसहस्रलोचनः॥ ७३॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेद्वात्रिंशःसर्गः॥ ३२॥ ॥ ५॥ ॥ रावणग्रहणंतत्तुवायुग्रहणसन्निभम्॥ ततःपुलस्त्यःशुश्रावकथितंदिविदैवतैः॥ १॥

र्थः ॥ ६९ ॥ अप्राप्तान्येवस्वसमीपमनागतान्येवांतरिक्षस्थान्येवामरारीणांतान्यायुधानिरावणपाक्षिकरव्यतिरिक्तकरैराशुजग्राह ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथपुलस्त्येनरावणमोचनं रावणेति ॥ १ ॥

कंप्यमानःअनुकंपयावुच्यमानः ॥ २ ॥ मनःसंपातविक्रमःमनस्तुल्यगतिः ॥ ३ ॥ अमरावतिसंकाशां आर्षोऽक्रत्वः ॥ ४ ॥ सुदुर्दर्शं सुदुर्दर्शमित्यर्थः प्रत्यभिज्ञायद्वाःस्थामंत्रिणोवा ॥ ५ ॥ प्रत्युद्गच्छप्रत्युद्गच्छन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ईश्वरंब्रह्माणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शिवंकुशलं पुलस्त्योवाचेतिसंधिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्यरावणस्य ॥ १५ ॥ पुत्रकस्यमदीयवा

ततःपुत्रकृतस्नेहात्कंप्यमानोमहाद्युतिः ॥ माहिष्मतीपतिंद्रष्टुमाजगाममहानृषिः ॥ २ ॥ सवायुमार्गमास्थायवायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरींमाहिष्मतीं प्राप्तोमनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोमरावतिसंकाशांहृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ प्रविवेशपुरींब्रह्माइंद्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादचारामिवादित्यंनिष्पतंतंसुदुर्दृशम् ॥ ततस्तेप्रत्यभिज्ञाय अर्जुनायन्यवेदयन् ॥ ५ ॥ पुलस्त्यइतिविज्ञायवचनाद्धैहयाधिपः ॥ शिरस्यंजलिमाधायप्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोस्यगृह्यार्घ्यमधुपर्कंतथैवच ॥ पुरस्तात्प्रययौराज्ञःशक्रस्येवबृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायांतमुद्यंतमिवभास्करम् ॥ अर्जुनोदृश्यसंभ्रांतोववंदेंद्रइवेश्वरम् ॥ ८ ॥ सतस्यमधुपर्कंगांपाद्यमर्घ्यंनिवेद्यच ॥ पुलस्त्यमाहराजेंद्रोहर्षगद्गदयागिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्यातुल्यामाहिष्मतीकृता ॥ अद्याहंतुद्विजेंद्रत्वांयस्मात्पश्यामिदुर्दृशम् ॥ १० ॥ अद्यमेकुशलंदेव अद्यमेकुशलंव्रतम् ॥ अद्यमेसफलंजन्म अद्यमेसफलंतपः ॥ ११ ॥ यत्तेदेवगणैर्वंद्यौवंदेहंचरणौतव ॥ इदंराज्यमिमेपुत्राइमेदाराइमेवयम् ॥ ब्रह्मन्किंकुर्मःकिंकार्यमाज्ञापयतुनोभवान् ॥ १२ ॥ तंधर्मेऽग्निषुपुत्रेषु शिवंपृष्ट्वाचपार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाचराजानंहैहयानांतथार्जुनम् ॥ १३ ॥ नरेंद्रांबुजपत्राक्षपूर्णचंद्रनिभानन ॥ अतुलंतेबलंयेनदशग्रीवस्त्वयाजितः ॥ १४ ॥ भयाद्यस्योपतिष्ठेतांनिष्पंदौसागरानिलौ ॥ सोयंमृधेत्वयाबद्धःपौत्रोमेरणदुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्ययशःपीतंनामविश्रावितंत्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोद्यमुंचवत्सदशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञांप्रगृह्याथनकिंचनवचोर्जुनः ॥ मुमोचैवपार्थिवेंद्रोराक्षसेंद्रंप्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥ सतंप्रमुच्यत्रिदशारिमर्जुनःप्रपूज्यदिव्याभरणस्रगंबरैः ॥ अहिंसकंसख्यमुपेत्यसाग्निकंप्रणम्यतंब्रह्मसुतंगृहंययौ ॥ १८ ॥

लस्त्यरावणस्ययशःपीतंनाशितंत्वीयंनामचरावणजिदित्येवंत्रैलोक्येविश्रावितम् ॥ १६ ॥ नकिंचिद्वचऊचेकिंतुक्रियाकेवलमुत्तरमितिमुमोचैव प्रहृष्टवत्ब्रह्मपुत्रोमांप्रार्थितवानितिसंतोषयुक्तःसन् ॥ १७ ॥ अहिंसकंसख्यंपरस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनं साग्निकंअग्निसाक्षित्वसहितम् ॥ १८ ॥

पुलस्त्येनापिसंत्यक्तोगच्छलंकामित्यनुज्ञातः अपिनार्जुनेनापित्यक्तोबंधनान्मुक्तः कृतातिथ्यः अर्जुनेनेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बलिभ्योपिबलिनःसंति ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याश
यः यःश्रेयइच्छेत्तेनपरेपरस्मिन्नवज्ञानकार्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ६५ ॥ अथराव
णस्यवालिदर्शनम् अर्जुनेनेति अनिर्विण्णःकृतः पुलस्त्येनविमोच्यार्जुनसख्यंप्रापय्यतेनपूजयित्वाविसर्जितत्वात्पराभवजनितनिर्वेदरहितःकृतइत्यर्थः ॥ १ ॥ युद्धेह्वयतियुद्धनिमित्तमाह्वयती

पुलस्त्येनापिसंत्यक्तोराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ परिष्वक्तःकृतातिथ्योलज्जमानोविनिर्जितः ॥ १९ ॥ पितामहसुतश्चापिपुलस्त्योमुनिपुंगवः ॥ मोचयि
त्वादशग्रीवंब्रह्मलोकंजगामह ॥ २० ॥ एवंसरावणःप्राप्तःकार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चापिपुनर्मुक्तोमहाबलः ॥ २१ ॥ एवंबलिभ्योब
लिनःसंतिराघवनंदन ॥ नावज्ञाहिपरेकार्यायइच्छेच्छ्रेयआत्मनः ॥ २२ ॥ ततःसराजापिशिताशनानांसहस्रबाहोरुपलभ्यमैत्रीम् ॥ पुनर्नृपाणां
कदनंचकारचचारसर्वांपृथिवींचदर्पात् ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ अर्जुनेनविमुक्त
स्तुरावणोराक्षसाधिपः ॥ चचारपृथिवींसर्वामनिर्विण्णस्तथाकृतः ॥ १ ॥ राक्षसंवामनुष्यंवाशृणुतेयंबलाधिकम् ॥ रावणस्तंसमासाद्ययुद्धेह्वय
तिदर्पितः ॥ २ ॥ ततःकदाचित्किष्किंधांनगरींवालिपालिताम् ॥ गत्वाह्वयतियुद्धायवालिनंहेममालिनम् ॥ ३ ॥ ततस्तुवानरामात्यास्तारस्तारापि
ताप्रभुः ॥ उवाचवानरोवाक्यंयुद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥ राक्षसेंद्रगतोवालीयस्तेप्रतिबलोभवेत् ॥ कोन्यःप्रमुखतःस्थातुंतवशक्तःप्लवंगमः ॥ ५ ॥
चतुर्भ्योपिसमुद्रेभ्यःसंध्यामन्वास्यरावण ॥ इदंमुहूर्तमायातिवालीतिष्ठमुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान्पश्ययएतेशंखपांडुराः ॥ युद्धार्थिनामि
मेराजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वामृतरसःपीतस्त्वयारावणराक्षस ॥ तदावालिनमासाद्यतदंतंतवजीवितम् ॥ ८ ॥

त्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ वानरामात्याःवालिमंत्रिणः तानाह तारएकः तारापितासुषेणः प्रभुर्युवराजःसुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥ किमूचुस्तदाह राक्षसेंद्रेति तेतुभ्यंप्रतिबलोयुद्धंदातुमितिशेषः ॥ ५ ॥
चतुर्भ्यःसमुद्रेभ्यश्चतुर्षुसमुद्रेषु संध्यांसम्यग्ध्येयदेवतांब्रह्मरूपामन्वास्यध्यात्वाइदंमुहूर्तमस्मिन्मुहूर्तेआयाति ॥ ६ ॥ तेनतेयुद्धमयोग्यमित्याह एतानिति ॥ ७ ॥ यद्वेतियद्यप्यर्थे यद्यप्यमृतर
सःपीतोभवतितदातथापिवालिनमासाद्यतवजीवितंतदंतंतत्समीपगमनपर्यंतम् ॥ ८ ॥

जगच्चित्रंसर्वाश्चर्यभूतम् इमंवालिनंपश्य दुर्लभंतेभविष्यति जीवितमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ तारम् तारादीनित्यर्थः ॥ ११ ॥ संध्योपासनतत्परंसम्यग्ध्येयब्रह्मध्यानतत्परम् ॥ १२ ॥ निःशब्दपदंनिःशब्दःपदविक्षेपोयस्यांक्रियायांतथा ॥ १३ ॥ पापाभिप्रायकंपापाभिप्रायवंतम् ॥ १४ ॥ सिंहोवासिंहइव ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमित्यादिरित्येवमित्यंतोवालिनोविचारः ॥ १६ ॥

पश्येदानींजगच्चित्रमिमंविश्रवसःसुत ॥ इदंमुहूर्तंतिष्ठस्वदुर्लभंतेभविष्यति ॥ ९ ॥ अथवात्वरसेमर्तुंगच्छदक्षिणसागरम् ॥ वालिनंद्रक्ष्यसेतत्रभूमिष्ठमिवपावकम् ॥ १० ॥ सतुतारंविनिर्भर्त्स्यरावणोलोकरावणः ॥ पुष्पकंतत्समारुह्यप्रययौदक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्रहेमगिरिप्रख्यंतरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणोवालिनंदृष्ट्वासंध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथरावणोंजनसन्निभः ॥ ग्रहीतुंवालिनंतूर्णंनिःशब्दपदमव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छयातदादृष्टोवालिनापिसरावणः ॥ पापाभिप्रायकंदृष्ट्वाचकारनतुसंभ्रमम् ॥ १४ ॥ शशमालक्ष्यसिंहोवापन्नगंगरुडोयथा ॥ नचिंतयतितंवालीरावणंपापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायांतंरावणंपापचेतसम् ॥ कक्षावलंबिनंकृत्वागमिष्येत्रीन्महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यंत्यरिंममांकस्थंस्रंसदूरुकरांबरम् ॥ लंबमानंदशग्रीवंगरुडस्येवपन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवंमतिमास्थायवालीमौनमुपास्थितः ॥ जपन्वैनैगमान्मंत्रांस्तस्थौपर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यंजिघृक्षंतौहरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रयत्नवंतौतत्कर्मईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राहंतुतंमत्वापादशब्देनरावणम् ॥ पराङ्मुखोपिजग्राहवालीसर्पमिवांडजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामंतंगृह्यरक्षसामीश्वरंहरिः ॥ खमुत्पपातवेगेनकृत्वाकक्षावलंबिनम् ॥ २१ ॥ तंचपीडयमानंतुवितुदंतंनखैर्मुहुः ॥ जहाररावणंवालीपवनस्तोयदंयथा ॥ २२ ॥ अथतेराक्षसामात्याह्रियमाणेदशानने ॥ मुमोक्षयिषवोवालिंरवमाणाअभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वालीभ्राजतेऽम्बरमध्यगः ॥ अन्वीयमानोमेघौघैरंबरस्थइवांशुमान् ॥ २४ ॥

द्रक्ष्यंतिदेवादयइतिशेषः ममांकस्थंकक्षस्थमित्यर्थः स्रंसःस्रंसमानानिऊरुकरावंबरंवस्त्रंचयस्यतं गरुडस्येति अंकस्थमित्यनुकर्षः ॥ १७ ॥ नैगमान्वैदिकान् वाल्यादयोहिस्वयंप्रतिभातसकलवेदाः जपंस्तदर्थंध्यायन् ॥ १८ ॥ तत्कर्मग्रहणकर्म ॥ १९ ॥ हस्तग्राहंहस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवंतंपादशब्देनमत्वासूक्ष्मेणपादशब्देनपश्चादायांतंज्ञात्वापराङ्मुखोपितद्दिगवलोकनरहितोपि हस्तग्राह्यमितिपाठेरावणपादशब्देनतादृशंमत्वेत्यर्थः अंडजोगरुडः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मुमोक्षयिषवइति मोक्षशब्दात्तत्करोतीतिण्यंतात्सन् रवमाणाःक्रोशंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रावणंप्रांजलिनियमेनेश्वरंप्रतिकृतांजलिं तद्गतीवशमित्यार्षोदीर्घः मूर्तिमंतःप्राण्याकारवंतोऽचलाइवराक्षसाः ॥ ४१ ॥ तत्रतत्रस्मनीयते प्रतिदिवसंपूजार्थंराक्षसैरितिशेषः ॥ ४२ ॥ तल्लिंगं जांबूनदमयंनित्यपूजालिंगं ऐश्वर्यकामनयाहितल्लिंगपूजारावणस्यऐश्वर्यकामस्यसौवर्णलिंगपूजायास्तंत्रेषूक्तेः ॥ ४३ ॥ जगौ सामानीतिशेषः ॥४४॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥३१॥ ॥७॥ ॥ नर्मदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ निर्मलंतज्जलंकार्तवीर्यभुजैरासक्तंआसंगंबंधनंप्राप्यप्रतिस्रोतःप्रतिप्रवाहं

रावणंप्रांजलिंयांतमन्वयुःसर्वराक्षसाः॥ तद्गतीवशमापन्नामूर्तिमंतइवाचलाः॥४१॥ यत्रयत्रचयातिस्मरावणोराक्षसेश्वरः॥ जांबूनदमयंलिंगं तत्रतत्रस्मनीयते॥ ४२॥ वालुकावेदिमध्येतुतल्लिंगंस्थाप्यरावणः॥ अर्चयामासगंधैश्चपुष्पैश्चामृतगंधिभिः॥ ४३॥ ततःसतामार्तिहरंपरंवरंवरप्रदंचंद्रमयूखभूषणम्॥ समर्चयित्वासनिशाचरोजगौप्रसार्यहस्तान्प्रणनर्तचाग्रतः॥ ४४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये उत्तरकांडेएकत्रिंशःसर्गः॥३१॥ ॥७॥ ॥नर्मदापुलिनेयत्रराक्षसेंद्रःसदारुणः॥ पुष्पोपहारंकुरुतेतस्माद्देशाददूरतः॥१॥ अर्जुनोजयतांश्रेष्ठो माहिष्मत्याःपतिःप्रभुः॥ क्रीडतेसहनारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः॥२॥ तासांमध्यगतोराजाराजचतदार्जुनः॥ करेणूनांसहस्रस्यमध्यस्थइवकुंजरः ॥३॥ जिज्ञासुःसतुबाहूनांसहस्रस्योत्तमंबलम्॥ रुरोधनर्मदावेगंबाहुभिर्बहुभिर्वृतः॥४॥ कार्तवीर्यभुजासक्तंतज्जलंप्राप्यनिर्मलम्॥ कूलोपहारं कुर्वाणंप्रतिस्रोतःप्रधावति॥ ५॥ समीननक्रमकरःसपुष्पकुशसंस्तरः॥ सनर्मदांभसोवेगःप्रावृट्कालइवाबभौ॥ ६ ॥ सवेगःकार्तवीर्येणसंप्रेषित इवांभसः॥ पुष्पोपहारंसकलंरावणस्यजहारह॥ ७॥ रावणोऽर्धसमाप्तंतमुत्सृज्यनियमंतदा॥ नर्मदांपश्यतेकांतांप्रतिकूलांयथाप्रियाम्॥८॥ पश्चिमेनतुतंदृष्ट्वासागरोद्गारसन्निभम्॥ वर्धंतमंभसोवेगंपूर्वामाशांप्रविश्यतु॥ ९ ॥ ततोनुद्भ्रांतशकुनांस्वभावेपरमेस्थिताम्॥ निर्विकारांगनाभासामपश्यद्रावणोनदीम्॥ १०॥

प्रतिकूलमितियावत् प्रधावति॥५॥ कुशसंस्तरःकुशास्तरणं सतुतत्पुलिनेकर्मनिमित्तंऋषिगणकृतः ॥ ६ ॥ संप्रेषितइव रावणंप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ पश्यतेपश्यतिस्म ॥ ८ ॥ सागरोद्गारःचंद्रोदयकालिकसमुद्रपरिवृद्धिः ॥ तेनहिसमुद्रगानद्यस्तत्समीपदेशेविपरीतप्रवाहाःक्रियंतइतिप्रसिद्धं पश्चिमेनमार्गेणपूर्वामाशांप्रविश्यवर्धंतमंभसोवेगंदृष्ट्वाप्रतिकूलांकांतांप्रियामिवनर्मदांपश्यतिस्मेत्यन्वयः पूर्वामाशांप्रविश्यतिइतिपाठेरावणइतिशेषः तस्यकियद्दूरंवृद्धिरितिनिर्णयार्थमितिभावः ततःपूर्वदिशि तस्मात्प्रविश्यतीत्येवपाठोयुक्तःकतकसंमतश्च ॥ ९ ॥ १० ॥

मव्येतरकरांगुल्यादक्षिणहस्तांगुल्याशीघ्रान्वेषणद्योतकाभिनयंकृत्वाअन्वेष्टुमदिशत् ॥ ११ ॥ व्योमांतरगतौआकाशमार्गगौ ॥ १२ ॥ पश्येतामपश्यताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ मेदिनींपादसह स्रेणरुंधंतंगिरिमिवसंस्थितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रोधवद्बध्यतेनेनेतिरोधःसेतुस्तद्वदित्यर्थः क्रीडापयतिक्रीडयति पुगार्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥ निशम्यदृष्ट्वाअर्जुनइत्युक्त्वाअन्यस्यैवंविधसा

सव्येतरकरांगुल्याद्यशब्दास्योदशाननः ॥ वेगप्रभावमन्वेष्टुंसोदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥ तौतुरावणसंदिष्टौभ्रातरौशुकसारणौ ॥ व्योमांतरगतौ वीरौप्रस्थितौपश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनमात्रंतुगत्वातौरजनीचरौ ॥ पश्येतांपुरुषंतोयेक्रीडंतंसहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशंतो यव्याकुलमूर्धजम् ॥ मदरक्तांतनयनंमदव्याकुलचेतसम् ॥ १४ ॥ नदींबाहुसहस्रेणरुंधंतमरिमर्दनम् ॥ गिरिंपादसहस्रेणरुंधंतमिवमेदिनीम् ॥ १५ ॥ बालानांवरनारीणांसहस्रेणसमावृतम् ॥ समदानांकरेणूनांसहस्रेणेवकुंजरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततरंदृष्ट्वाराक्षसौशुकसारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य रावणंतमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशःकोप्यसौराक्षसेश्वर ॥ नर्मदांरोधवद्रुद्ध्वाक्रीडापयतियोषितः ॥ १८ ॥ तेनबाहुसहस्रेणसन्निरुद्ध जलानदी ॥ सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजतेमुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवंभाषमाणौतौनिशम्यशुकसारणौ ॥ रावणोर्जुनइत्युक्त्वासययौयुद्धलालसः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखेतस्मिन्रावणेराक्षसाधिपे ॥ चंडःप्रवातिपवनःसनादःसरजस्तथा ॥ २१ ॥ सकृदेवकृतोरावःसरक्तपृषतोघनैः ॥ महोदरमहा पार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतोराक्षसेंद्रस्तुतत्रागाद्यत्रचार्जुनः ॥ अदीर्घेणैवकालेनसतदाराक्षसोबली ॥ २३ ॥ तंनर्मदाह्रदंभीममाजगा मांजनप्रभः ॥ सतत्रस्त्रीपरिवृतंवासिताभिरिवद्विपम् ॥ २४ ॥ नरेंद्रंपश्यतेराजाराक्षसानांतदार्जुनम् ॥ सरोषाद्रक्तनयनोराक्षसेंद्रोबलोद्धतः ॥ २५ ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाहगंभीरयागिरा ॥ अमात्याःक्षिप्रमाख्यातहैहयस्यनृपस्यवै ॥ २६ ॥ युद्धार्थंसमनुप्राप्तोरावणोनामनामतः ॥ रावणस्य वचःश्रुत्वामंत्रिणोथार्जुनस्यते ॥ २७ ॥

मध्यांसिंभवयुत्या ॥ २० ॥ २१ ॥ सरक्तपृषतोरक्तबिंदुसहितोरावःशब्दःसकृदेवरावणप्रस्थानेनसहैवैकवारंचघनैःकृतः रक्तवर्षुकमेघानांसकृद्रावोप्युत्पातइतिकतकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ पश्यतेपश्यतिस्म ॥ २५ ॥ इत्येवंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ २६ ॥ २७ ॥

अर्जुनमंत्रिणोव्यंग्योक्त्यारावणंनिंदंति युद्धस्येत्यादि हेरावणत्वयासाधुसम्यग्युद्धस्यकालोविज्ञातः यस्त्वंक्षीबंमदपानमत्तंस्त्रीगतंस्त्रीगोष्ठीगतंसाधुसम्यग्योद्धुमुत्सहसे उक्तमेवस्पष्टंपुनराह स्त्री समक्षगतमितियत्तत्तस्यकालोविज्ञातः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वभावेनादुःक्षमस्वेति अद्यदिवसेयुद्धविलंबंक्षमस्वसहस्व उष्यताम् इहेतिशेषः युध्येतिपदम् समरेश्रद्धायद्यस्तितदाश्वोर्जुनंयुध्ययुध्यस्व ॥ ३० ॥ हेयुद्धतृष्णासमावृत यदिवाअथवात्वरायदियुद्धेतदास्मान्युद्धेनिपात्यअर्जुनेनयुद्धंप्राप्स्यसि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हलहलेतिशब्दानुकारः अनुयात्राअनुचरामंत्रिणइत्यर्थः

उत्तस्थुःसायुधास्तंचरावणंवाक्यमब्रुवन् ॥ युद्धस्यकालोविज्ञातःसाधुभोसाधुरावण ॥ २८ ॥ यःक्षीबंस्त्रीगतंचैवयोद्धुमुत्सहसेनृपम् ॥ स्त्रीसमक्षगतंयत्त्वंयोद्धुमुत्सहसेनृपम् ॥ २९ ॥ क्षमस्वाद्यदशग्रीवउष्यतांरजनीत्वया ॥ युद्धश्रद्धातुयद्यस्तिश्वस्तातसमरेर्जुनम् ॥ ३० ॥ यदिवापित्वरातुभ्यंयुद्धतृष्णासमावृत ॥ निपात्यास्मान्रणेयुद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्तैरावणामात्यैरमात्यास्तेनृपस्यतु ॥ सूदिताश्चापितेयुद्धेभक्षिताश्चबुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततोहलहलाशब्दोनर्मदातीरगोबभौ ॥ अर्जुनस्यानुयात्राणांरावणस्यचमंत्रिणाम् ॥ ३३ ॥ इषुभिस्तोमरैःप्रासैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणानर्दयंतःसमंतात्समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानांवेगआसीत्सुदारुणः ॥ सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येवनिःस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्यतुतेमात्याःप्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यबलंक्रुद्धानिर्दहंतिस्मस्वतेजसा ॥ ३६ ॥ अर्जुनायतुतत्कर्मरावणस्यसमंत्रिणः ॥ क्रीडमानायकथितंपुरुषैर्भयविह्वलैः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वानभेतव्यमितिस्त्रीजनंसतदार्जुनः ॥ उत्ततारजलात्तस्माद्गंगातोयादिवांजनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तुसतदार्जुनपावकः ॥ प्रजज्वालमहाघोरोयुगांतइवपावकः ॥ ३९ ॥ सतूर्णतरमादायवरहेमांगदोगदाम् ॥ अभिदुद्रावरक्षांसितमांसीवदिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणांसमुद्यम्यमहागदाम् ॥ गारुडंवेगमास्थायआपपातैवसोर्जुनः ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ कर्षणमायुधविशेषः सरावणानरावणसहितान्मंत्रिणोऽर्दयंतोर्जुनमंत्रिणोबभूवुरितिशेषः ॥ ३४ ॥ नक्रादिसहितसमुद्रस्येवस्वनआसीत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ समंत्रिणोमंत्रिसहितस्यरावणस्य ॥ ३७ ॥ स्त्रीजनंनभेतव्यमित्युक्त्वेतिशेषः अंजनोदिग्गजः ॥ ३८ ॥ अर्जुनरूपःपावकइतिरूपकम् युगांतेप्रलयकाले ॥ ३९ ॥ अभिदुद्रावद्रावयामास ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणांबाहुर्विक्षेपकरणंभ्रमसंपादनंयस्यास्ताम् गारुडंवेगंगरुडसदृशवेगम् आपपातैवनतुविलंबितवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

विंध्यपर्वतोऽर्कमार्गरुद्ध्वास्थितइतिपौराणिकीकथा ॥ ४२ ॥ अस्यप्रेषयन्नस्यसंहारार्थंक्षिपन् ॥ ४३ ॥ अशोकापीडंअशोकपुष्पशिखातत्संनिभः ॥ ४४ ॥ गतविक्लवःगतभयः ॥ ४५ ॥
पंचबाहुशतैरुच्छ्रयउत्क्षेपोयस्यास्ताम् ॥ ४६ ॥ शैलइवस्थितोनिपपात ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वासितार्थेकरिणीरूपप्रयोजनाययुयुधातेइतिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

तस्यमार्गंसमारुध्यविंध्योर्कस्येवपर्वतः॥ स्थितोविंध्यइवाकंप्यःप्रहस्तोमुसलायुधः॥ ४२ ॥ ततोस्यमुसलंघोरंलोहबद्धंमदोद्धतः॥ प्रहस्तःप्रेषयन्क्रुद्धोररासचयथांतकः॥ ४३॥ तस्याग्रेमुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः॥ प्रहस्तकरमुक्तस्यबभूवप्रदहन्निव॥ ४४॥ आधावमानंमुसलंकार्तवीर्यस्तदार्जुनः॥ निपुणंवंचयामासगदयागतविक्लवः॥ ४५॥ ततस्तमभिदुद्रावसगदोहैहयाधिपः॥ भ्रामयाणोगदांगुर्वींपंचबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६॥ ततोहतोतिवेगेनप्रहस्तोगदयातदा॥ निपपातस्थितःशैलोवज्रिवज्रहतोयथा॥ ४७॥ प्रहस्तंपतितंदृष्ट्वामारीचशुकसारणाः॥ समहोदरधूम्राक्षाअपसृतारणाजिरात्॥ ४८॥ अपक्रांतेष्वमात्येषुप्रहस्तेचनिपातिते॥ रावणोभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनंनृपसत्तमम्॥ ४९॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धंविंशद्बाहोश्चदारुणम्॥ नृपराक्षसयोस्तत्र आरब्धंरोमहर्षणम्॥ ५०॥ सागराविवसंक्षुब्धौचलमूलाविवाचलौ॥ तेजोयुक्ताविवादित्यौप्रदहंताविवानलौ॥ ५१॥ बलोद्धतौयथानागौवासितार्थेयथावृषौ॥ मेघाविवविनर्दंतौसिंहाविवबलोत्कटौ॥ ५२॥ रुद्रकालाविवक्रुद्धौतौतदाराक्षसार्जुनौ॥ परस्परंगदांगृह्यताडयामासतुर्भृशम्॥ ५३॥ वज्रप्रहारानचलायथाघोरान्विषेहिरे॥ गदाप्रहारांस्तौतत्रसेहातेनरराक्षसौ॥ ५४॥ यथाशनिरवेभ्यस्तुजायतेथप्रतिश्रुतिः॥ तथातयोर्गदापोथैर्दिशःसर्वाःप्रतिश्रुताः॥ ५५॥ अर्जुनस्यगदासातुपात्यमानाऽहितोरसि॥ कांचनाभंनभश्चक्रेविद्युत्सौदामनीयथा॥ ५६॥ तथैवरावणेनापिपात्यमानामुहुर्मुहुः॥ अर्जुनोरसिनिर्भातिगदोल्केवमहागिरौ॥ ५७॥ नार्जुनःखेदमायातिनराक्षसगणेश्वरः॥ सममासीत्तयोर्युद्धंयथापूर्वंबलींद्रयोः॥ ५८॥

अशनिरवेभ्यःअशनिपातध्वनिभ्यः प्रतिश्रुतिःप्रतिध्वनिः गदापोथैर्गदापातैः प्रतिश्रुताःप्रतिध्वनिमत्यः ॥ ५५ ॥ अहितोरसिरावणोरसि सौदामनीविद्युत्विशेषेणद्योतमानानभइवरावणोरोगदाकांचनाभंकांचनवर्णंचक्रे प्रकाशितंचक्रेइतियावत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नराक्षसगणेश्वरःखेदमायाति ॥ ५८ ॥

यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्रार्धमिति योजारभावेनपापस्यकर्तातत्रपुरुषेपापस्यार्धंनिपतिष्यति त्वय्यर्धम

अयंतुभावः जारत्वावइत्यर्थः मानुषेष्वपिशापाधिकारिष्वपिभविष्यति राज्ञस्त्वदोषादि जाति मध्येमध्येअंशादितिभावः ॥ ३५ ॥ विनिध्वंसध्वस्तसौरूप्याभव ॥ ३६ ॥ यस्मात्त्वमनवस्थि
स्थावरंस्थिरम् ॥ ३४ ॥ नकेवलंतवैवास्थिरत्वमपितुयश्चेत्यादि सोपिध्रुवःस्थिरोनभविष्यु

नसंशयः ॥ ३३ ॥ तत्रार्धंतस्ययःकर्तात्वय्यर्धंनिपतिष्यति ॥ नचतेस्थावरंस्था

अयंतुभावोदुर्बुद्धेयस्त्वयेहप्रवर्तितः ॥ मानुषेष्वपिलोकेषुभविष्यति ॥ एषशापोमयामुक्तइत्यसौत्वांतदाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तांतुभार्यांसुनिर्भर्त्स्यसो
नंभविष्यतिनसंशयः ॥ ३४ ॥ यश्चयश्चसुरेंद्रःस्याद्ध्रुवःसनभविष्यति ॥ रूपयौवनसंपन्नायस्मात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्रूपवतीलोकेनत्वमेकाभवि
ब्रवीत्सुमहातपाः ॥ दुर्विनीतेविनिध्वंसममाश्रमसमीपतः ॥ ३६ ॥ नाश्रित्यविभ्रमोयमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ तदाप्रभृतिभूयिष्ठंप्रजारूपसमन्विता ॥ सा
ष्यति ॥ ३७ ॥ रूपंचतत्प्रजाःसर्वागमिष्यतिनसंशयः ॥ यत्तदेकंसमा[illegible]तद्रूपेणद्विज[illegible]कसा ॥ नकामकाराद्धिप्रर्षेप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ४० ॥ अहल्यायात्वेव
तंप्रसादयामासमहर्षिगौतमंतदा ॥ ३९ ॥ अज्ञानाद्धर्षि[illegible] रथः ॥ ४१ ॥ मोनामश्रुतोलोकेवनंचाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थेमहाबाहुर्विष्णु
मुक्तःप्रत्युवाचसगौतमः ॥ उत्पत्स्यतिमहातेजाइक्ष्वाकू[illegible] क्तिस्त्वयायद्दुष्कृतंकृतम् ॥ ४३ ॥ तस्यातिथ्यंचकृत्वावैमत्समीपंगमि
मानुषविग्रहः ॥ ४२ ॥ तंद्रक्ष्यसियदाभद्रेततःपूताभवि[illegible] राजगामस्वमाश्रमम् ॥ तपश्चचारसुमहत्सापत्नीब्रह्मवादिनः ॥ ४५ ॥
ष्यसि ॥ वत्स्यसित्वंमयासार्धंतदाहिवरवर्णिनि ॥ ४४ ॥ [illegible] यारुतम् ॥ ४६ ॥ तेनत्वंग्रहणंशत्रोर्यातोनान्येनवासव ॥ शीघ्रंवैयज
शापोत्सर्गाद्धितस्येदंमुनेःसर्वमुपस्थितम् ॥ तत्स्मर[illegible] पुत्रश्चतवदेवेंद्रनविनश्यतिमहारणे ॥ ४८ ॥
यज्ञंत्वंवैष्णवंसुसमाहितः ॥ ४७ ॥ पावितस्तेनयज्ञेन पुष्परेण[illegible]

र्गाःप्रजागमिष्यति यद्यस्मादेकमेकस्थंतद्रूपमाश्रित्यायंविभ्रमःकायविकारउपस्थितःप्रवृत्तइंद्र
नातस्मादेतावत्कालंत्वमेकैवरूपवतीतियत्स्थितंतन्नभविष्यति ॥ ३[illegible] ४५ ॥ ४६ ॥ नान्येन नान्येनहेतुनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
स्येतिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणार्थेविश्वामित्रा[illegible]

आर्यकेणपुलोम्ना यज्ञमिष्ट्वेति देवानांनयज्ञेष्वधिकारइतिजैमिन्यु अस्यार्थ
त्वमेवागस्त्येनोक्तमितिरामंप्रतिविभीषणेनोक्तम् श्रुतंचमेविभीषण नोनिप
सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरावणपराजयकथनम् ततइ

नीतःसन्निहितश्चैव आर्यकेणमहोदधौ ॥ एतच्छ्रुत्वाभ्या
नामबलंयत्कीर्तितंमया ॥ ५० ॥ निर्जितस्तेनदेवेंद्रःप्रक्षव
वानरराक्षसास्तदा ॥ विभीषणस्तुरामस्यपार्श्वस्थोवा
मेतच्छ्रुतंचमे ॥ ५३ ॥ एवंरामसमुद्भूतोरावणोलोककंम
कीये आदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ म
भगवन्राक्षसःक्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीम् ॥ पर्यटत्किंतदा
जनप्राणोरावणोराक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहोहतवीर्यास्ते
गस्त्योभगवानृषिः ॥ उवाचरामंप्रहसन्पितामहइवेश्वरम् ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ततोमाहिष्मतींनामपुरींस्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो

देवाह राजेति राजाक्षत्रियःराजमात्रःअक्षत्रियःकेवलप्रभुः ॥३॥ उताहोअथवाविषमा
शेषः ॥ ४ ॥ प्रहसन्केनापिक्षत्रियेणदुरात्मनःकथंपराभवोनजातइतिभगवतोगस्त्यामर्ष
रीअमरावती वसुरेतसःसदासान्निध्यमग्नेर्नित्यसन्निधानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कंतुप्रमादादितिनिरूपितंप्राक् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ आश्चर्यंस्मारितोस्मीति यद्यदगस्त्येनोक्तंतत्सर्वंमयादृष्टमिति
मुखादितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रि
गोविंति विस्मयाद्धर्ग वत्प्रसादवैभवश्रवणजविस्मयादिव ॥ १ ॥ लोकाःमनुष्यलोकप्राणिनः शून्याःशूरत्वगुणशून्याः ॥ २ ॥ त

हेंद्रस्तु यज्ञमिष्ट्वाश्चवैष्णवम् ॥ ४९ ॥ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्चदेवराट् ॥ एतदिंद्रजितो
णिनान्येतु हि किंपुनः ॥ आश्चर्यमितिरामश्चलक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥ अगस्त्यवचनंश्रुत्वा
क्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ आश्चर्यंस्मारितोस्म्यद्ययत्तद्दृष्टंपुरातनम् ॥ अगस्त्यंत्वब्रवीद्रामःसत्य
॥ ५३ ॥ पुत्रोयेनसंग्रामेजितःशक्रःसुरेश्वरः ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
॥ मेरामोमहातेजाविस्मयात्पुनरेवहि ॥ उवाचप्रणतोवाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥
महाराजन्याआसन्द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजावाराजमात्रोवाकिंतदानात्रकश्चन ॥ धर्षणंय
र्वाःप्रविक्षिप्तः ॥ बहिष्कृतावराश्चैश्वबहवोनिर्जितानृपाः ॥ ४ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाअ
दुर्मुहुः इत्येवंबाधमानस्तुपार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचाररावणोरामपृथिवींपृथिवीपते
ध्यंसदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाएवहतवीर्याबीर्यरहिताः वीर्यवत्त्वेपिवराश्चैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृताः यद्वहवोनृपानिर्जिताइतिवदसीति
श्वरःखेदृष्ट्वाऽगस्त्यहासः पितामहश्चतुर्मुखोब्रह्मा ईश्वरंअग्निप्रधानंशौर्यादिक्षत्रगुणंरुद्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वर्गपु

तस्याग्नेःप्रभावात्प्रसादाद्वसुरेतसोऽग्नेस्तुल्यआसीत् यत्रार्जुनराज्यवेलायामग्निःशरकुंडेशयः यत्र भुज शरास्तृतकुंडेवसति शत्रूणामभिचारार्थंशरप.रिस्तृतकुंडेनित्यंसन्निहितोवर्ततइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेव
दिवसंयस्मिन्दिनेरावणोगतस्तस्मिन्नेवदिवसेनर्मदांरंतुंनर्मदायांक्रीडितुं ईश्वरोराजा ॥ ९ ॥ रत्कुं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षसपतिंप्रतिमहीपतेरसान्निध्यंअब्रुवन् पौराणांमुखादितिशेषः ॥ १३ ॥

तुल्य आसीन्नृपस्तस्यप्रभावाद्वसुरेतसः ॥ अर्जुनोनामयत्राग्निःशरकुंडेशयःसदा ॥ ८ ॥ तमेवदिवसंसोथहैहयाधिपतिर्बली ॥ अर्जुनोनर्मदांरंतुं
तःस्त्रीभिःसहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेवदिवसंसोथरावणस्तत्र आगतः ॥ रावणोराक्षसेंद्रस्तुतस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ क्वार्जुनोनृपतिःशीघ्रंसम्यगाख्या
तुमर्हथ ॥ रावणोहमनुप्राप्तोयुद्धेप्सुर्नृवरेणह ॥ ११ ॥ ममागमनमप्यग्रेयुष्माभिःसन्निवेद्यताम् ॥ इत्येवंरावणेनोक्तास्तेमात्याःसुविपश्चितः ॥ १२ ॥
अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यंमहीपतेः ॥ श्रुत्वाविश्रवसःपुत्रःपौराणामर्जुनंगतम् ॥ १३ ॥ अपसृत्यागतोविंध्यंहिमवत्सन्निभंगिरिम् ॥ सतम
भ्रमिवाविष्टमुद्भ्रांतमिव मेदिनीम् ॥ १४ ॥ अपश्यद्रावणोविंध्यमालिखंतमिवांबरम् ॥ सहस्रशिखरोपेतंसिंहाध्युषितकंदरम् ॥ १५ ॥ प्रपातपति
तैःशीतैःसाट्टहासमिवांबुभिः ॥ देवदानवगंधर्वैःसाप्सरोभिःसकिन्नरैः ॥ १६ ॥ स्वस्त्रीभिःक्रीडमानैश्चस्वर्गभूतंमहोच्छ्रयम् ॥ नदीभिःस्यंदमानाभिः
स्फटिकप्रतिमंजलम् ॥ १७ ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनंतमिवविष्ठितम् ॥ उत्क्रामंतंदरीवंतंहिमवत्सन्निभंगिरिम् ॥ १८ ॥ पश्यमानस्ततोविंध्यंरा
वणोनर्मदांययौ ॥ चलोपलजलांपुण्यांपश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैःसृमरैःसिंहैःशार्दूलर्क्षगजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृषितैःसंक्षोभितज
लाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रवाकैःसकारंडैःसहंसजलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चसदामत्तैःकूजद्भिःसुसमावृताम् ॥ २१ ॥ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसांचक्रवाकयुगस्तनी
म् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणींहंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेणुसमनुलिप्तांगींजलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसुस्पर्शांफुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २३

अपसृत्य पुरादितिशेषः अभ्रंमहामेघमिवाविष्टमाकाशसंबद्धंतेनात्युच्चत्वं मेदिनीमुद्भ्रांतमिव उद्भिद्योद्गतमिव ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतंअनेकशृंगयुतम् ॥ १५ ॥ प्रपातस्त्वतटोभृगुः ततःपति
तैःहृद्कैःसाट्टहासमिव ॥ १६ ॥ स्फटिकप्रतिमंजलंस्यंदमानाभिर्नदीभिःकृत्वा ॥ चलजिह्वाभिःफणाभिरुपलक्षितमनंतमिवविष्ठितं उत्क्रामंतंऊर्ध्वंव्याप्नुवानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ चलानिउपलेषु
जलानियस्यास्ताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अथनर्मदांस्त्रीत्वेनवर्णयति फुल्लेति ॥ २२ ॥ जनानांजलावगाहेसुखस्पर्शरूपगुणोयस्यास्ताम् ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ नर्मदांगंगेयमितिप्रख्यायप्रशस्य अनेननर्मदाया...

म् ॥ २७ ॥ चंद्रायतिचंद्रइवाचरति आर्षपरस्मैपदम् ॥ २८ ॥ २...

पुष्पकादवरुह्याशुनर्मदांसरितांवराम् ॥ इष्टामिव...
वैःसार्धराक्षसपुंगवः ॥ २५ ॥ प्रख्यायनर्मदांसोथगं...
कसारणौ ॥ एषरश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वेवकांचनम् ॥...
॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्चसुगंधिःश्रमनाशनः ॥ म...
मीनविहंगोर्मिःसभयेवांगनास्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवंतः...
नर्मदांशर्मदांशुभाम् ॥ सार्वभौममुखामत्तागंगामिव...
दुसमप्रभे ॥ ३३ ॥ पुष्पोपहारंशनकैःकरिष्यामिकपर्दि...
राक्षसेंद्रगजैस्तैस्तुक्षोभितानर्मदानदी ॥ ३५ ॥ वामनां...
पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थंरावणस्यतु ॥ नर्मदापुलिनेहृद्येशुभ्र...
क्षसेश्वरः ॥ ३८ ॥ अवतीर्णोनदींस्नातुंगंगामिवमहागजः...
वणः ॥ ततःक्लिन्नांबरंत्यक्त्वाशुक्लवस्त्रसमावृतः ॥ ४० ॥

महापद्मइतिपाठांतरं महापद्मोदिग्गजः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ राक्षसेंद्राएव...

शिवपूजार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

...कंतुप्रमाणकत्वंतत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफलत्वंगंगायाःसर्वोत्कृष्टत्वंचसूचितम् ॥ २६ ॥ सलीलंसविलासं कांचनंतन्मय

...मुखादिदिग्गजाऊर्मयोयस्याःसा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अवगाहध्वंस्नानंकुरुत सार्वभौममुखाःसार्वभौमनामकदिग्गजादयः

...ति विस्म...

...नवगात्र्यदशाननः ॥ २४ ॥ सतस्याःपुलिनेरम्येनानामुनिनिषेविते ॥ उपोपविष्टःसचि
...महेंद्रसुरावणः ॥ नर्मदादर्शनेहर्षमाप्तवान्सदशाननः ॥ २६ ॥ उवाचसचिवांस्तत्रसलीलंशु
...णिनांतीक्ष्णतापकरःसूर्योनभसोमध्यमास्थितः ॥ मामासीनंविदित्वैवचंद्रायतिदिवाकरः
...स्यमद्भीत्येपवात्यसौसुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयंचापिसरिच्छ्रेष्ठानर्मदाशर्मवर्धिनी ॥ नक्र
...कः ॥ नृपैरिंद्रसमैर्युधि ॥ चंदनस्यरसेनेवरुधिरेणसमुक्षिताः ॥ ३१ ॥ तेयूयमवगाहध्वं
...॥ ३२ ॥ अस्यांस्नात्वामहानद्यांपाप्मनोविप्रमोक्ष्यथ ॥ अहमप्यद्यपुलिनेशरदिं
...नैवमुक्तास्तुप्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥ समहोदरधूम्राक्षानर्मदांविजगाहिरे ॥
...र्गंगाइवमहागजैः ॥ ततस्तेराक्षसाःस्नात्वानर्मदायांमहाबलाः ॥ ३६ ॥ उत्तीर्य
...प्रभे ॥ ३७ ॥ राक्षसैस्तुमुहूर्तेनकृतःपुष्पमयोगिरिः ॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेवंरावणोरा
...र्मुहुस्वाचविधिवज्जप्त्वाजप्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततारसरा

...नाःप्र... ॥ वामनाद्यादिग्गजाः गंगाइवमहागजैरित्यसंधिरार्षः ॥ ३६ ॥ रावणस्यबल्यर्थंरावणकर्तृक

...श्वरः २

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथाबलौबलिर्दैत्योनिरुद्धेकृतेनिरोधेसतिमयात्रैलोक्यंभुज्यते एवमस्यपापस्यनिरोधस्त्रैलोक्यरक्षार्थंममकर्तव्यत्वेनरोचतेइत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ १४ ॥ ततोन्यंदेशंरावणावस्थितदेशादन्यंदेशं रावणंसंत्यज्येति वज्रपाताद्विनाप्रहर्तुमशक्यत्वात्पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेत्याशयेनतंत्यक्त्वा ॥ १५ ॥ उत्तरेणप्रविवेश देवसेनामितिशेषः अनिवर्तकःअ

तस्यतंनिश्चयंज्ञात्वाशक्रोदेवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थःसमरस्थस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ सुराःशृणुतमद्वाक्यंयत्तावन्ममरोचते ॥ जीवन्नेवदशग्रीवःसाधुरक्षोनिगृह्यताम् ॥ ११ ॥ एषह्यतिबलःसैन्येरथेनपवनौजसा ॥ गमिष्यतिप्रवृद्धोर्मिःसमुद्रइवपर्वणि ॥ १२ ॥ नह्येषहंतुंशक्योद्यवरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ग्रहीष्यामहेरक्षोयत्ताभवतसंयुगे ॥ १३ ॥ यथाबलौनिरुद्धेचत्रैलोक्यंभुज्यतेमया ॥ एवमेतस्यपापस्यनिरोधोममरोचते ॥ १४ ॥ ततोन्यंदेशमास्थायशक्रःसंत्यज्यरावणम् ॥ अयुध्यतमहाराजराक्षसांस्त्रासयन्रणे ॥ १५ ॥ उत्तरेणदशग्रीवःप्रविवेशानिवर्तकः ॥ दक्षिणेनतुपार्श्वेनप्रविवेशशतक्रतुः ॥ १६ ॥ ततःसयोजनशतंप्रविष्टोराक्षसाधिपः ॥ देवतानांबलंसर्वंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ १७ ॥ ततःशक्रोनिरीक्ष्याथप्रनष्टंतुस्वकंबलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रांतःसमावृत्त्यदशाननम् ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरेनादोमुक्तोदानवराक्षसैः ॥ हाहताःस्मइतिग्रस्तंदृष्ट्वाशक्रेणरावणम् ॥ १९ ॥ ततोरथंसमास्थायरावणिःक्रोधमूर्छितः ॥ तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धःप्रविवेशसुदारुणम् ॥ २० ॥ तांप्रविश्यमहामायांप्राप्तांपशुपतेःपुरा ॥ प्रविवेशसुसंरब्धस्तत्सैन्यंसमभिद्रवत् ॥ २१ ॥ ससर्वादेवतास्त्यक्त्वाशक्रमेवाभ्यधावत ॥ महेंद्रश्चमहातेजानापश्यच्चसुतंरिपोः ॥ २२ ॥ विमुक्तकवचस्तत्रवध्यमानोपिरावणिः ॥ त्रिदशैःसुमहावीर्यैर्नचकारचकिंचन ॥ २३ ॥ समातलिंसमायांतंताडयित्वाशरोत्तमैः ॥ महेंद्रंबाणवर्षेणभूयएवाभ्यवाकिरत् ॥ २४ ॥ ततस्त्यक्त्वारथंशक्रोविससर्जचसारथिम् ॥ ऐरावतंसमारुह्यमृगयामासरावणिम् ॥ २५ ॥ सतत्रमायाबलवानदृश्योऽथांतरिक्षगः ॥ इंद्रंमायापरिक्षिप्तंकृत्वासप्राद्रवच्छरैः ॥ २६ ॥ सतंयदापरिश्रांतमिंद्रंजज्ञेथरावणिः ॥ तदैनंमाययाबद्ध्वास्वसैन्यमभितोनयत् ॥ २७ ॥

निवर्तितुम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ दशाननंन्यवर्तयदित्यत्रहेतुरसंभ्रांतःसमावृत्येति ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्सैन्यंदेवसैन्यम् ॥ २० ॥ पुरःस्थित्यादेवसेनाजयस्याशक्यत्वान्मायांश्रयते तामिति समभिद्रवत् समभ्यद्रावयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ किंचन किमपिभयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्वसैन्यमभितोनयत् स्वसैन्यपार्श्वमनयदित्यर्थः ॥ २७ ॥

महेंद्रं तेन बलान्नीयमानं दृष्ट्वा विद्यावानपि असुरमायासंहारविद्यावानपि इंद्रो येन रावणिना मायया नीयते स न दृश्यते एतत् किं न्विति चुक्रुशुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ युद्धे दर्शनस्थ इति अदर्शनस्थ इति च्छेदः अंतर्हित एवाब्रवीदित्यर्थः दर्शने महेंद्रनाशभियेति भावः ॥ ३२ ॥ हे तात आगच्छ गच्छामः स्वपुरमिति शेषः रणकर्म निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्त्वित्यर्थः कुतो निवृत्ति

तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेंद्रममराः सर्वे किं नु स्यादित्यचिंतयन् ॥ २८ ॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिंजयः ॥ विद्यावानपि येनेंद्रो मायया ऽपहृतो बलात् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३० ॥ रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तदा ॥ न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३१ ॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतं ॥ रावणिः पितरं युद्धे दर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३२ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्ततां ॥ जितं नो विदितं ते ऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३३ ॥ अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३४ ॥ यथेष्टं भुंक्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा ॥ वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलं ॥ ३५ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं शक्रहीनाः सुरा गताः ॥ ३६ ॥ अथ स रणविगतमुत्तमौजास्त्रिदशरिपुः प्रथितो निशाचरेंद्रः ॥ स्वसुतवचनमादृतः प्रियं तत्समनुनिशम्य जगाद चैव सूनुं ॥ ३७ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्त्वं मम कुलवंशविवर्धनः प्रभो ॥ यदयमतुलबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ३८ ॥ नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वं ॥ अहमपि तव पृष्ठतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि हृष्टवत् ॥ ३९ ॥ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥ स्वभवनमधिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ जिते महेंद्रे ऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लंकां सुरास्तदा ॥ १ ॥

तत्राह नोऽस्माकं जितं जयः संवृत्तः भावे निष्ठा स जयस्ते विदितोऽस्तु ॥ ३३ ॥ कथं जयस्तत्राह अयं हीति देवबलाद्देवसेनायाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रणविगतः दिगतरणः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ राक्षसान्विससर्ज स्वस्वभवनं प्रतीति शेषः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रा० वा० आ० उत्तरकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथ ब्रह्मणेंद्रमोचनमिंद्राश्वासनं च जित इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ अहोस्येतिसंधिरार्षः तवतुल्यः एषइतिशेषः ॥ ३ ॥ त्रीन्लोकान्जेष्यामीतियाप्रतिज्ञाकृतासासफलाजाता ॥४॥५॥६॥ तन्मुच्यतांत्रिदशानांवशेस्थापितत्वात्तावतएवार्थस्यत्वत्संपा
न्नत्वादितिभावः अस्यमोक्षणार्थायअन्यदप्यभीष्टंदिवौकसःकिंप्रयच्छंतुतद्वदेतिशेषः ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वामरत्वंसर्वतोनिमित्तात्सर्वस्मिन्नपिकालेमरणराहित्यंमत्सृष्टप्राणिनांनास्ति ॥ ९ ॥ ता
न्प्राणिनआह पक्षिणइति महौजसोभूताद्विपादाः ॥ १० ॥ श्रूयतांवेति वाअथवासर्वामरत्वासंभवेशतक्रतुविमोक्षणेतद्रूपान्निमित्ताद्यामेसिद्धिःकांक्षितासाश्रूयताम् ॥ ११ ॥ तदेवाह म

तत्ररावणमासाद्यपुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्गगनेतिष्ठन्सामपूर्वंप्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्सरावणतुष्टोस्मिपुत्रस्यतवसंयुगे ॥ अहोस्यविक्रमौदार्यंतवतुल्योधिकोपिवा ॥ ३ ॥ जितंहिभवतासर्वंत्रैलोक्यंस्वेनतेजसा ॥ कृताप्रतिज्ञासफलाप्रीतोस्मिससुतस्यते ॥ ४ ॥ अयंचपुत्रोतिबलस्तवरावणवीर्यवान् ॥ जगतींद्रजिदित्येवपरिख्यातोभविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान्दुर्जयश्चैवभविष्यत्येवराक्षसः ॥ यंसमाश्रित्यतेराजन्स्थापितास्त्रिदशावशे ॥ ६ ॥ तन्मुच्यतांमहाबाहोमहेंद्रःपाकशासनः ॥ किंचास्यमोक्षणार्थायप्रयच्छंतुदिवौकसः ॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महातेजाइंद्रजित्समितिंजयः ॥ अमरत्वमहंदेववृणेयद्येषमुच्यते ॥ ८ ॥ ततोब्रवीन्महातेजामेघनादंप्रजापतिः ॥ नास्तिसर्वामरत्वंहिकस्यचित्प्राणिनोभुवि ॥ ९ ॥ पक्षिणश्चतुष्पदोवाभूतानांवामहौजसां ॥ श्रुत्वापितामहेनोक्तमिंद्रजित्प्रभुणाव्ययम् ॥ १० ॥ अथाब्रवीत्सतत्रस्थंमेघनादोमहाबलः ॥ श्रूयतांवाभवेत्सिद्धिःशतक्रतुविमोक्षणे ॥ ११ ॥ ममेष्टंनित्यशोहव्यैर्मंत्रैःसंपूज्यपावकं ॥ संग्राममवतर्तुंचशत्रुनिर्जयकांक्षिणः ॥ १२ ॥ अश्वयुक्तोरथोमह्यमुत्तिष्ठेत्तुविभावसोः ॥ तत्स्थस्यामरतास्यान्मेएषमेनिश्चितोवरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यद्यसमाप्तेचजप्यहोमेविभावसौ ॥ युध्येयंदेवसंग्रामेतदामेस्याद्विनाशनम् ॥ १४ ॥ सर्वोहितपसादेववृणोत्यमरतांपुमान् ॥ विक्रमेणमयात्वेतदमरत्वंप्रवर्तितम् ॥ १५ ॥ एवमस्त्वितितंचाहवाक्यंदेवःपितामहः ॥ मुक्तश्चेंद्रजिताशक्रोगताश्चत्रिदिवंसुराः ॥ १६ ॥

मेष्टमिति तदामेस्याद्विनाशनंनान्यदेत्येवंरूपंममेष्टमित्यग्रिमेणसंबंधः नित्यशोनियमेनमंत्रैस्तत्पूर्वकंहव्यैःपावकंसंपूज्यशत्रुनिर्जयकांक्षिणःसंग्राममवतर्तुंप्रवेष्टुंवांच्छतोममाश्वयुक्तोरथोविभा
वसोस्तत्कालमुत्तिष्ठेत् तत्स्थस्यतद्रथेतिष्ठतोममामरताचस्यादेव एषमेनिश्चितोवरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्सांग्रामिकयागेऽपेक्षितंयज्जप्यहोमं समाहारद्वंद्वः तस्मिन्नसमाप्तेयदियुद्ध्येयंयु
द्धंकुर्यांतदामेविनाशनंस्यादितिममेष्टमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ लोकविलक्षणक्रियायायंमेवरलाभइत्याह सर्वोहीति ॥ १५ ॥ १६ ॥

भ्रष्टाअमराणांयनियंस्यसः ॥ १७ ॥ हेशतक्रतो एवमिदानींशोचन्नितिशेषः तादृशोभवान्पुरासुदुष्कृतंकिमुकरोतिस्मकस्मात्कृतवानसि ॥ १८ ॥ ननुकिंमयाकृतंतत्राह अमरेंद्रेति वर्णोदेह
कांतिः एकविधदेहकांतयः समाभाषाःसमवचनाः एकरूपाःसमानवयोवस्थाः ॥ १९ ॥ दर्शनेरूपलक्षणेवर्णादौ ॥ २० ॥ तासांविशेषार्थंकिंचित्किंचिदंगवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसि

नास्मिन्नंतरेरामदीनोभ्रष्टामरद्युतिः ॥ इंद्रश्चिंतापरीतात्माध्यानतत्परतांगतः ॥ १७ ॥ तंतुदृष्ट्वातथाभूतंप्राहदेवःपितामहः ॥ शतक्रतोकिमुपुराक
रोतिस्मसुदुष्कृतम् ॥ १८ ॥ अमरेंद्रमयाबुद्ध्याप्रजाःसृष्टास्तथाप्रभो ॥ एकवर्णाःसमाभाषाएकरूपाश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ तासांनास्तिविशेषोहिदर्श
नेलक्षणेपिवा ॥ ततोहमेकाग्रमनास्ताःप्रजाःसमचिंतयम् ॥ २० ॥ सोहंतासांविशेषार्थंस्त्रियमेकांविनिर्ममे ॥ यद्यत्प्रजानांप्रत्यंगंविशिष्टंतत्तदुद्धृ
तम् ॥ २१ ॥ ततोमयारूपगुणैरहल्यास्त्रीविनिर्मिता ॥ हलंनामेहवैरूप्यंहल्यंतत्प्रभवंभवेत् ॥ २२ ॥ यस्यानविद्यतेहल्यंतेनाहल्येतिविश्रुता ॥ अह
ल्येत्येवचमयातस्यानामप्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥ निर्मितायांचदेवेंद्रतस्यांनार्यांसुरर्षभ ॥ भविष्यतीतिकस्यैषाममचिंताततोभवत् ॥ २४ ॥ त्वंतुशक्र
तदानारींजानीषेमनसाप्रभो ॥ स्थानाधिकतयापत्नीममैषेतिपुरंदर ॥ २५ ॥ सामयान्यासभूतातुगौतमस्यमहात्मनः ॥ न्यस्ताबहूनिवर्षाणितेननि
र्यातिताचह ॥ २६ ॥ ततस्तस्यपरिज्ञायमहास्थैर्यंमहामुनेः ॥ ज्ञात्वातपसिसिद्धिंचपत्न्यर्थंस्पर्शितातदा ॥ २७ ॥ सतयासहधर्मात्मारमतेस्ममहामु
निः ॥ आसन्निराशादेवास्तुगौतमेदत्तयातया ॥ २८ ॥ त्वंक्रुद्धस्त्विहकामात्मागत्वातस्याश्रमंमुनेः ॥ दृष्टवांश्चतदातांस्त्रींदीप्तामग्निशिखामिव ॥ २९ ॥
सात्वयाधर्षिताशक्रकामार्तेनसमन्युना ॥ दृष्टस्त्वंसतदातेनआश्रमेपरमर्षिणा ॥ ३० ॥ ततःक्रुद्धेनतेनासिशप्तःपरमतेजसा ॥ गतोसियेनदेवेंद्रद
शाभागविपर्ययम् ॥ ३१ ॥ यस्मान्मेधर्षितापत्नीत्वयावासवनिर्भयात् ॥ तस्मात्त्वंसमरेशक्रशत्रुहस्तंगमिष्यसि ॥ ३२ ॥

द्धार्थम ॥ २१ ॥ तत्प्रभवंवैरूप्यप्रभवम हल्यंनिंद्यत्वम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ कस्यैषाभविष्यति भार्येतिशेषः ॥ २४ ॥ स्थानाधिकतयादेवाधिपतित्वरूपाधिकस्थानप्राप्त्याहेतुना विनापिमदनुम
तिममैषापत्नीतिजानीषे ॥ २५ ॥ निर्यातितापुनःप्रत्यर्पिता ॥ २६ ॥ स्थैर्यंजितेंद्रियत्वंतपोविषयांसिद्धिंचज्ञात्वास्पर्शिताभार्यात्वेनदत्ता ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ दशाभागोवस्थाभे
दऐश्वर्यरूपस्तस्यविपर्ययंबंधनरूपांविपरीतावस्थाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

चित्रकर्मइवेत्यर्सधिरार्षः यथासिद्धमायानिर्मितंचित्रकर्मआश्चर्यकरंतथैवतेषांपरसंप्लवोरणसंमर्दआभातिस्म ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सर्वंहितमसावृतं उभयश
रत्र्यकृतसर्वदिक्छादनेनेतिभावः ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवाश्वराक्षसाश्च

चित्रकर्मइवाभातिसर्वेषांरणसंप्लवः॥ निहतानांप्रसुप्तानांराक्षसानांमहीतले ॥ ४१ ॥ शोणितोदकनिष्पंदाकाकगृध्रसमाकुला ॥ प्रवृत्तासंयुग
मुखेशस्त्रग्राहवतीनदी ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धोदशग्रीवःप्रतापवान्॥ निरीक्ष्यतुबलंसर्वंदैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४३ ॥ सतंप्रतिविगाह्याशुप्रवृ
द्धंसैन्यसागरम् ॥ त्रिदशान्समरेनिघ्नन्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४४ ॥ ततःशक्रोमहच्चापंविस्फार्यसुमहास्वनम् ॥ यस्यविस्फारनिर्घोषैःस्तनतिस्म
दिशोदश ॥ ४५ ॥ तद्विकृष्यमहच्चापमिंद्रोरावणमूर्धनि ॥ पातयामाससशरान्पावकादित्यवर्चसः॥ ४६ ॥ तथैवचमहाबाहुर्दशग्रीवोनिशाचरः॥
शक्रंकार्मुकविभ्रष्टैःशरवर्षैरवाकिरत्॥ ४७॥ प्रयुध्यतोरथतयोर्बाणवर्षैःसमंततः॥ नाज्ञायततदाकिंचित्सर्वंहितमसावृतम्॥ ४८॥ ॥ इत्या
र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टाविंशःसर्गः॥ २८॥ ॥७॥ ॥ततस्तमसिसंजातेसर्वेतेदेवराक्षसाः॥ अयुध्यंतबलो
न्मत्ताःसूदयंतःपरस्परम्॥ १ ॥ इंद्रश्चरावणश्चैवरावणिश्चमहाबलः॥ तस्मिंस्तमोजालवृतेमोहमीयुर्नतेत्रयः॥ २॥ सतुदृष्ट्वाबलंसर्वंरावणोनिह
तंक्षणात्॥ क्रोधमभ्यगमत्तीव्रंमहानादंचमुक्तवान्॥ ३ ॥ क्रोधात्सूतंचदुर्धर्षःस्यंदनस्थमुवाचह ॥ परसैन्यस्यमध्येनयावदंतोनयस्वमाम्॥ ४ ॥
अद्यैवत्रिदशान्सर्वान्विक्रमैःसमरेस्वयम्॥ नानाशस्त्रमहासारैर्नयामियमसादनम्॥५॥ अहमिंद्रंवधिष्यामिधनदंवरुणंयमम्॥ त्रिदशान्विनिह
त्याशुस्वयंस्थास्याम्यथोपरि ॥६॥ विषादोनैवकर्तव्यःशीघ्रंवाहयमेरथम्॥ द्विःखलुत्वांब्रवीम्यद्ययावदंतंनयस्वमाम्॥ ७॥ अयंसनंदनोद्देशोयत्र
वर्तामहेवयम्॥ नयमामद्यतत्रत्वमुदयोयत्रपर्वतः॥ ८॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वातुरगान्समनोजवान्॥ आदिदेशाथशत्रूणांमध्येनैवचसारथिः॥९॥

देवराक्षसाः ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ परसैन्यस्यांतोयावत्तावन्मांमध्येनपरसेनामध्यमार्गेणनयस्व ॥४॥५॥ अथोपरि सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथदेवसेनामध्यप्रवेशेकथंभविष्यतीतिविषण्णं
सारथिंपुनरप्याह द्विःखल्विति द्विर्द्विवारंब्रवीमि तत्कथंननयसीतिशेषः ॥ ७ ॥ अपरिमितदेवसेनायाअंतस्यदुर्ज्ञेयत्वादाह अयमिति नंदनमारभ्योदयपर्वतांतंसेनातिष्ठतीतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

विद्रुतंपलायनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ ततइंद्रस्यतद्रथारोहणानंतरं वायुचपलावायुप्रवर्तिताः ॥ २५ ॥ वाद्यंतअवाद्यंत समाहिताःगगनेप्रवृत्ताः ॥२६॥२७॥२८॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ युद्धात्यु
द्धस्थानात् समुपाविशत्तूष्णीमास्त ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णस्त्विति अस्यजागरितस्ययुद्धादिप्रसंगेऽनेकदिनमपिजागरणमित्यतोज्ञायते नानाप्रहरणोद्यतःउद्यतनानाप्रहरणःकेनाभ्यपद्यत

दृष्ट्वाप्रणाशंपुत्रस्यदैवतेषुचविद्रुतम् ॥ मातलिंचाहदेवेशोरथःसमुपनीयताम् ॥ २३ ॥ सतुदिव्योमहाभीमःसज्जएवमहारथः ॥ उपस्थितोमात
लिनावाह्यमानोमहाजवः ॥ २४ ॥ ततोमेघारथेतस्मिंस्तडित्वंतोमहाबलाः ॥ अग्रतोवायुचपलानेदुःपरमनिःस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानिवाद्यं
तगंधर्वाश्चसमाहिताः ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघानिर्यातेत्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांसमरुद्गणैः ॥ वृतोनानाप्रहरणैर्निर्ययौत्रिदशा
धिपः ॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तुशक्रस्यपरुषःपवनोववौ ॥ भास्करोनिष्प्रभश्चैवमहोल्काश्चप्रपेदिरे ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरेशूरोदशग्रीवःप्रतापवान् ॥
आरुरोहरथंदिव्यंनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ २९ ॥ पन्नगैःसुमहाकायैर्वेष्टितंलोमहर्षणैः ॥ येषांनिःश्वासवातेनप्रदीप्तमिवसंयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशा
चरैश्चैवसरथःपरिवारितः ॥ समराभिमुखोदिव्योमहेंद्रंसोभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रंतंवारयित्वातुस्वयमेवव्यवस्थितः ॥ सोपियुद्धाद्विनिष्क्रम्यरावणिः
समुपाविशत् ॥ ३२ ॥ ततोयुद्धंप्रवृत्तंतुसुराणांराक्षसैःसह ॥ शस्त्राणिवर्षतांतेषांमेघानामिवसंयुगे ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्य
तः ॥ नाज्ञायततदाराजन्युद्धंकेनाभ्यपद्यत ॥ ३४ ॥ दंतैःपादैर्भुजैर्हस्तैःशक्तितोमरमुद्गरैः ॥ येनतेनैवसंक्रुद्धस्ताडयामासदेवताः ॥ ३५ ॥ सतुरुद्रैर्म
हाघोरैःसंगम्याथनिशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्चसंग्रामेक्षतःशस्त्रैर्निरंतरम् ॥ ३६ ॥ ततस्तद्राक्षसंसैन्यंप्रयुद्धंसमरुद्गणैः ॥ रणेविद्रावितंसर्वंनानाप्रहरणै
स्तदा ॥ ३७ ॥ केचिद्विनिहताःकृत्ताश्चेष्टंतिस्ममहीतले ॥ वाहनेष्ववसक्ताश्चस्थिताएवापरेरणे ॥ ३८ ॥ रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगांस्तथा ॥
शिशुमारान्वराहांश्चपिशाचवदनानपि ॥ ३९ ॥ तान्समालिंग्यबाहुभ्यांविष्टब्धाःकेचिदुत्थिताः ॥ देवैस्तुशस्त्रसंभिन्नाम्म्रिरेचनिशाचराः ॥ ४० ॥

केनयुद्धंकृतवानितिनाज्ञायतापितुप्रामेनसर्वेणाप्ययुध्यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपिचप्रहरणनियमोपिनास्तीत्याह दंतैरिति ॥ ३५ ॥ प्रयुद्धःकृतप्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६ ॥ समरुद्गणैर्देवैरितिशेषः
॥ ३७ ॥ कृत्ताश्छिन्नाः केचिन्मोहाद्वाहनेभ्योनिपतितदेहाअपिवाहनेष्ववसक्ताएवस्थिताइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदेवाह रथानिति ॥ ३९ ॥ रथादीन्बाहुभ्यांसमालिंग्यविष्टब्धाःकेचिदुत्थिताः
मूर्छिताःकालेनगतमूर्च्छाउत्थिताः मम्रिरेमृताः ॥ ४० ॥

चयस्मात्त्वयाकार्याणांशत्रुवधादिकार्याणांपारोंतःसमाप्तिरुक्तोवाचाजल्पितःसपारस्त्वयाकर्मणादुर्गमएवदुष्प्रापएव कुतस्तत्राह कार्याणामिति यःकार्याणांपारंकर्मणागच्छतिसबुद्धिमान्
॥ १३ ॥ सत्वंहीनार्थःक्रियाकार्यनिष्पादनासमर्थःकेनचिदपिदुरवापस्यमद्विजयरूपस्यार्थस्यसिद्धिंवाचाव्याहृत्यदुर्मतेकृतार्थोस्मीतिजानीषे ॥ १४ ॥ अथशायितावितियत्त्वयोक्तंसातेऽप

उक्तश्चदुर्गमःपारःकार्याणांराक्षसत्वया ॥ कार्याणांकर्मणापारंयोगच्छतिसबुद्धिमान् ॥ १३ ॥ सत्वमर्थस्यहीनार्थोदुरवापस्यकेनचित् ॥ वाचा व्याहृत्यजानीषेकृतार्थोस्मीतिदुर्मते ॥ १४ ॥ अंतर्धानगतेनाजौयत्त्वयाचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितोमार्गोनैषवीरनिषेवितः ॥ १५ ॥ यथाबाण पथंप्राप्यस्थितोस्मितवराक्षस ॥ दर्शयस्वाद्यतत्तेजोवाचात्वंकिंविकत्थसे ॥१६॥ एवमुक्तोधनुर्भीमंपरामृश्यमहाबलः ॥ ससर्जनिशितान्बाणा निंद्रजित्समितिंजयः ॥ १७ ॥ तेनसृष्टामहावेगाःशराःसर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्यलक्ष्मणंपेतुःश्वसंतइवपन्नगाः ॥ १८ ॥ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान् रावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिंद्रजिद्युद्धेविव्याधशुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ सशरैरतिविद्धांगोरुधिरेणसमुक्षितः ॥ शुशुभेलक्ष्मणःश्रीमान्विधूमइवपा वकः ॥ २० ॥ इंद्रजित्त्वात्मनःकर्मप्रसमीक्ष्याभिगम्यच ॥ विनद्यसुमहानादमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पत्रिणःशितधारास्तेशरामत्कार्मुकच्युताः ॥ आदास्यंतेद्यसौमित्रेजीवितंजीवितांतकाः ॥ २२ ॥ अद्यगोमायुसंघाश्चश्येनसंघाश्चलक्ष्मण ॥ गृध्राश्चनिपतंतुत्वांगतासुंनिहतंमया ॥ २३ ॥ क्ष त्रबंधुंसदानार्यंरामःपरमदुर्मतिः ॥ भक्तंभ्रातरमद्यैवत्वांद्रक्ष्यतिहतंमया ॥ २४ ॥ विस्रस्तकवचंभूमौव्यपविद्धशरासनम् ॥ हृतोत्तमांगंसौमित्रे त्वामद्यनिहतंमया ॥ २५ ॥ इतिब्रुवाणंसंक्रुद्धःपरुषंरावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञोलक्ष्मणःप्रत्युवाचह ॥ २६ ॥ वाग्बलंत्यजदुर्बुद्धेक्रूरकर्म न्हिराक्षस ॥ अथकस्माद्वदस्येतत्संपादयसुकर्मणा ॥ २७ ॥ अकृत्वाकत्थसेकर्मकिमर्थमिहराक्षस ॥ कुरुतत्कर्मयेनाहंश्रद्दध्यांतवकत्थनम् ॥ २८ ॥

कीर्तिरेवेत्याह अंतरिति आजौरणेंतर्धानगतेनत्वयायत्नयआचरितएषतस्करादिचरितोमार्गोनवीरनिषेवितः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ लक्ष्मणंसंप्राप्यपेतुः कवचेनाहताइतिशेषः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ त्वामद्येति द्रक्ष्यतीत्यनुकर्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥ क्रूरकर्मन्कूटयुद्धव्यापारकर्तः एतद्वृथावचनंकस्माद्वदसि सर्वंसुकर्मणैवसंपादय ॥ २७ ॥ २८ ॥

अनवक्षिपन्नीषदपिनिंदामकुर्वन् अविकत्थन्नत्यश्लाघामकुर्वन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सुपत्रवाजिताः सुपत्रैः कंकादिपत्रैः संजातवेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विमर्दः संघर्षः ॥ ३३ ॥ विक्रांतौकृतपराक्रमौ ॥ ३४ ॥ बलवृत्रौ बलइंद्रः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नरराक्षसमुख्यौतौप्रहृष्टावभ्ययुध्यतामित्युत्तरंश्लोकद्वयंभिन्नवृत्तंप्रक्षिप्तम् तदुत्तरंसर्गावच्छेदश्चासंप्रदायः तयोर्युद्धस्यैवायेसत्त्वेनप्रकरणां

अनुक्त्वापरुषंवाक्यंकिंचिदप्यनवक्षिपन् ॥ अविकत्थन्वधिष्यामित्वांपश्यपुरुषादन ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वापंचनाराचानाकर्णापूरितान्शरान् ॥ विजघानमहावेगान्लक्ष्मणोराक्षसोरसि ॥ ३० ॥ सपत्रवाजिताबाणाज्वलिताइवपन्नगाः ॥ नैर्ऋतोरस्यभासंतसवितूरश्मयोयथा ॥ ३१ ॥ सशरैराहतस्तेनसरोषोरावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैःप्रतिविव्याधलक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ सबभूवमहाभीमोनरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुमुलोयुद्धेपरस्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥ विक्रांतौबलसंपन्नावुभौविक्रमशालिनौ ॥ उभौपरमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३४ ॥ युयुधातेतदावीरौग्रहाविवनभोगतौ ॥ बलवृत्राविवहितौयुधिवैदुष्प्रधर्षणौ ॥ ३५ ॥ युयुधातेमहात्मानौतदाकेसरिणाविव ॥ बहूनवसृजंतौहिमार्गणौघानवस्थितौ ॥ ३६ ॥ नरराक्षसमुख्यौतौप्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३७ ॥ ॥ सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःशरान्दाशरथिःसंधायामित्रकर्षणः ॥ ससर्जराक्षसेंद्रायक्रुद्धःसर्पइवश्वसन् ॥ ३८ ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंसश्रुत्वाराक्षसाधिपः ॥ विवर्णवदनोभूत्वालक्ष्मणंसमुदैक्षत ॥ ३९ ॥ विषण्णवदनंदृष्ट्वाराक्षसंरावणात्मजम् ॥ सौमित्रिंयुद्धसंयुक्तंप्रत्युवाचविभीषणः ॥ ४० ॥ निमित्तान्युपपश्यामियान्यस्मिन्रावणात्मजे ॥ त्वरतेनमहाबाहोभग्नएषनसंशयः ॥ ४१ ॥ ततःसंधायसौमित्रिःशरानाशीविषोपमान् ॥ मुमोचविशिखांस्तस्मिन्सर्पानिवविषोल्बणान् ॥ ४२ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतःशरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढःसर्वसंक्षुभितेंद्रियः ॥ ४३ ॥ ददर्शावस्थितंवीरमाजौदशरथात्मजम् ॥ सोभिचक्रामसौमित्रिंरोषात्संरक्तलोचनः ॥ ४४ ॥

तराभावादितिकतकः ॥ ३७ ॥ सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःशरानिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ युद्धसंयुक्तंयुद्धजनकहर्षयुक्तम् ॥ ४० ॥ निमित्तानिमुखवैवर्ण्यादिदुर्निमित्तानि यानि अनुभूतपराजयसूचकत्वानि तेनैतद्बुध्येत्वरशीघ्रमुद्यमंकुरु ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सर्वसंक्षुभितेंद्रियःसंक्षुभितसर्वेंद्रियः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रथमेतद्युद्धेनागपाशबंधनकेतस्मिन्युद्धे यत्रभ्रात्रासहनिबद्धस्त्वंतत्किंनस्मरसि यदद्यआयुधिआयोधनेविचेष्टसेशरपातादिकरोषि ॥ ४५ ॥ तदेवपुनराह युवामिति ॥ ४६ ॥ यमसादनंय मगृहम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९॥५०॥ नैतत्किंचिदितिब्रुवन् एतन्नांकिंचिन्नांकिंचित्करमितिब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ५१ ॥५२ ॥ अकिंचित्करत्वमेवविवृणोति नैवमिति एवंशब्दार्थोलघवइति पुष्प

अब्रवीच्चैनमासाद्यपुनःसपरुषंवचः ॥ किंनस्मरसितद्युद्धेप्रथमेमत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वंसहभ्रात्रायदायुधिविचेष्टसे ॥ ४५ ॥ युवांखलुमहायुद्धेवज्राशनिसमैःशरैः ॥ शायितौप्रथमंभूमौविसंज्ञौसपुरःसरौ ॥ ४६ ॥ स्मृतिर्वानास्तितेमन्येव्यक्तंवायमसादनम् ॥ गंतुमिच्छसियन्मांत्वमाधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४७ ॥ यदितेप्रथमेयुद्धेनदृष्टोमत्पराक्रमः ॥ अद्यत्वांदर्शयिष्यामितिष्ठेदानींव्यवस्थितः ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वासप्तभिर्बाणैरभिविव्याधलक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तुहनूमंतंतीक्ष्णधारैःशरोत्तमैः ॥ ४९ ॥ ततःशरशतेनैवसुप्रयुक्तेनवीर्यवान् ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धोनिर्बिभेदविभीषणम् ॥ ५० ॥ तद्दृष्ट्वेंद्रजिताकर्मकृतंरामानुजस्तदा ॥ अचिंतयित्वाप्रहसन्नैतत्किंचिदितिब्रुवन् ॥ ॥ ५१ ॥ मुमोचचशरान्घोरान्संगृह्यनरपुंगवः ॥ अभीतवदनःक्रुद्धोरावणिंलक्ष्मणोयुधि ॥ ५२ ॥ नैवंरणगताःशूराःप्रहरंतिनिशाचर ॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्चशराहीमेसुखास्तव ॥ ५३ ॥ नैवंशूरास्तुयुध्यंतेसमरेयुद्धकांक्षिणः ॥ इत्येवंतंब्रुवन्धन्वीशरैरभिववर्षह ॥ ५४ ॥ तस्यबाणैःसुविध्वस्तंकवचंकांचनंमहत् ॥ व्यशीर्यतरथोपस्थेताराजालमिवांबरात् ॥ ५५ ॥ विधूतवर्मानाराचैर्बभूवसकृतव्रणः ॥ इंद्रजित्समरेवीरःप्रत्यूषेभानुमानिव ॥ ५६ ॥ ततःशरसहस्रेणसंक्रुद्धोरावणात्मजः ॥ बिभेदसमरेवीरोलक्ष्मणंभीमविक्रमः ॥ ५७ ॥ व्यशीर्यतमहद्दिव्यंकवचंलक्ष्मणस्यतु ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यंबभूवतुरभिद्रुतौ ॥ ५८ ॥ अभीक्ष्णंनिःश्वसंतौतौवैयुध्येतांतुमुलौयुधि ॥ शरसंकृत्तसर्वांगौसर्वतोरुधिरोक्षितौ ॥ सुदीर्घकालंतौवीरावन्योन्यंनिशितैःशरैः ॥ ५९ ॥ ततक्षतुर्महात्मानौरणकर्मविशारदौ ॥ बभूवतुश्चात्मजयेयत्तौभीमपराक्रमौ ॥ ६० ॥ तौशरौघैस्तथाकीर्णौनिकृत्तकवचध्वजौ ॥ सृजंतौरुधिरंचोष्णंजलंप्रस्रवणाविव ॥ ६१ ॥

मालावल्लघवइमेतवशरामेसुखानतुक्लेशदाइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ प्रत्यूषेभानुमानिव क्षतजरक्तवर्णत्वादितिभावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अन्योन्यंकृतप्रतिकृता आर्षोडा कृतप्रतिकृतेयत्तौबभूवतुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सासारयोः धारासंपातआसारस्तत्सहितयोः ॥ ६२ ॥ महान्कालोऽनेकदिनरूपः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ जयेधृतौदृढोत्साहौ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ चयःसमूहः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

तयोरथमहान्कालोव्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नचतौ शरवर्षंततोघोरंमुंचतोर्भीमनिःस्वनम् ॥ सासारयोरिवाकाशेनीलयोःकालमेघयोः ॥ ६२ ॥ तयोरथमहान्कालोव्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नचतौ युद्धवैमुख्यंक्लमंचाप्युपजग्मतुः ॥ ६३ ॥ अस्त्राण्यस्त्रविदांश्रेष्ठौदर्शयंतौपुनःपुनः ॥ शरानुच्चावचाकारानंतरिक्षेबबंधतुः ॥ ६४ ॥ व्यपेतदोषमस्यंतौ लघुचित्रंचसुष्ठुच ॥ उभौतुतुमुलंघोरंचक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ ६५ ॥ तयोःपृथक्पृथग्भीमःशुश्रुवेतुमुलःस्वनः ॥ सकंपंजनयामासनिर्घातइवदारुणः ॥ ६६ ॥ तयोःसभ्राजतेशब्दस्तथासमरयत्तयोः ॥ सुघोरयोर्निःस्वनतोर्गगनेमेघयोरिव ॥ ६७ ॥ सुवर्णपुंखैर्नाराचैर्बलवंतौकृतव्रणौ ॥ प्रसुस्रुवाते रुधिरंकीर्तिमंतौजयेधृतौ ॥ ६८ ॥ तेगात्रयोर्निपतितारुक्मपुंखाःशरायुधि ॥ असृग्दग्धाविनिष्पेतुर्विविशुर्धरणीतलम् ॥ ६९ ॥ अन्येसुनिशितैः शस्त्रैराकाशेसंजघट्टिरे ॥ बभंजुश्चिच्छिदुश्चैवतयोर्बाणाःसहस्रशः ॥ ७० ॥ सबभूवरणेघोरस्तयोर्बाणमयश्चयः ॥ अग्निभ्यामिवदीप्ताभ्यांसत्रे कुशमयश्चयः ॥ ७१ ॥ तयोःकृतव्रणौदेहौशुशुभातेमहात्मनोः ॥ सुपुष्पाविवनिष्पत्रौवनेकिंशुकशाल्मली ॥ ७२ ॥ चक्रतुस्तुमुलंघोरंसन्निपातंमुहुर्मुहुः ॥ इंद्रजिल्लक्ष्मणश्चैवपरस्परजयैषिणौ ॥ ७३ ॥ लक्ष्मणोरावणिंयुद्धेरावणिश्चापिलक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यंतावभिघ्नंतौनश्रमंप्रतिपद्यताम् ॥ ७४ ॥ बाणजालैःशरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ ॥ शुशुभातेमहावीर्यौप्ररूढाविवपर्वतौ ॥ ७५ ॥ ततोरुधिरसिक्तानिसंवृतानिशरैर्भृशम् ॥ बभ्राजुःसर्वगात्राणिज्वलंतइवपावकाः ॥ ७६ ॥ तयोरथमहान्कालोव्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नचतौयुद्धवैमुख्यंश्रमंचाप्यभिजग्मतुः ॥ ७७ ॥ अथसमरपरिश्रमं निहंतुंसमरमुखेष्वजितस्यलक्ष्मणस्य ॥ प्रियहितमुपपादयन्महात्मासमरमुपेत्यविभीषणोवतस्थे ॥ ७८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्धकांडेएकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

सन्निपातंयुद्धम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अवगाढैःगाढमग्नैः प्ररूढौप्ररूढवृक्षौ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ समरपरिश्रमंयुद्धजश्रमम् ॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ इंद्रादिभ्योपियदिभयंतथापितत्रासाधारणंयशोजयजंदातुमिच्छामि तद्भयहेतवोदेवादयोपिमयिक्रुद्धेमहीतलेशयिष्यंतिंकिंपुनर्नरवानराइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वरुणालयंसमुद्रम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सुखावहंउत्तरोत्तरमधिकसुखजनकंसुखम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ घममानः ॥ कतकरी० ॥ ५८ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आदिकाव्येयुद्ध० त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाविचारकारीरावणइतियदुक्तमसहायएवयोत्स्यामीतिचतदुभयंदूषयतिमहोदरइत्याह तदिति अतिकायस्यकुंभकर्णस्यतत्तेनप्रकारेणो

राघवंलक्ष्मणंचैवसुग्रीवंचमहाबलम् ॥ हनूमंतंचरक्षोघ्नंयेनलंकाप्रदीपिता ॥ ४९ ॥ हरींश्चभक्षयिष्यामिसंयुगेसमुपस्थिते ॥ असाधारणमिच्छामिनवदातुंमहद्यशः ॥ ५० ॥ यदिचेंद्राद्भयंराजन्यदिचापिस्वयंभुवः ॥ अपिदेवाःशयिष्यंतेमयिक्रुद्धेमहीतले ॥ ५१ ॥ यमंचशमयिष्यामिभक्षयिष्यामिपावकम् ॥ आदित्यंपातयिष्यामिसनक्षत्रंमहीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुंवधिष्यामिपास्यामिवरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामिदारयिष्यामिमेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालंप्रसुप्तस्यकुंभकर्णस्यविक्रमम् ॥ अद्यपश्यंतुभूतानिभक्ष्यमाणानिसर्वशः ॥ नत्विदंत्रिदिवंसर्वमाहारोममपूर्यते ॥ ५४ ॥ वधेनतेदाशरथेःसुखावहंसुखंसमाहर्तुमहंव्रजामि ॥ निहत्यरामंसहलक्ष्मणेनखादामिसर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५५ ॥ रमस्वराजन्पिबचाद्यवारुणींकुरुष्वकृत्यानिविनीयदुःखम् ॥ मयाद्यरामेगमितेयमक्षयंचिरायसीतावशगाभविष्यति ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तदुक्तमतिकायस्यबलिनोबाहुशालिनः ॥ कुंभकर्णस्यवचनंश्रुत्वोवाचमहोदरः ॥ १ ॥ कुंभकर्णकुलेजातोधृष्टःप्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तोनशक्नोषिकृत्यंसर्वत्रवेदितुम् ॥ २ ॥ नहिराजानजानीतेकुंभकर्णनयानयौ ॥ त्वंतुकैशोरकाद्धृष्टःकेवलंवक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥ स्थानंवृद्धिंचहानिंचदेशकालविधानवित् ॥ आत्मनश्चपरेषांचबुध्यतेराक्षसर्षभः ॥ ४ ॥

क्तवचनंश्रुत्वामहोदरउवाच ॥ १ ॥ कुलेमहाकुलेजातोपिधृष्टोऽवलिप्तस्त्वंप्राकृतदर्शनःसन्सर्वकृत्यंकर्तव्यंवेदितुंनशक्नोषि ॥ २ ॥ नसवेदनयानयावितिकुंभकर्णोक्तंदूषयति नहीति राजानयानयौउचितकृत्याकृत्येनजानातिइतिनकिंतुजानीतएवेत्यर्थः त्वंतुकैशोरकाद्बाल्याद्धृष्टःसन्नेवंवक्तुमिच्छसि केवलंकर्तुमिच्छसिइतिपाठेअसहायतयारामेणयुद्धमितिशेषः ॥ ३ ॥ राजातुसर्वंवेत्तीत्याह स्थानमिति स्थानंवृद्धिक्षयराहित्येनयथाप्राप्तस्वरूपेऽवस्थानम् आत्मनोवृद्धिंपरेषांहानिंचराजाबुध्यते किंच देशकालविधानविद्देशकालयोरुचितकर्तव्यवित् ॥ ४ ॥

सर्वथाराज्ञोऽविवेकोनास्तीत्याह यत्त्वशक्यमिति अनुपासितवृद्धेनातएवप्राकृतबुद्धिनाकेवलंबलवतायत्तुकर्तुमशक्यंतादृशंकोवुधोराजाकुर्यात्नकोपि ॥ ५ ॥ एतावताप्रथमंवैमहाराजकृ नमेतदचिंतितम् केवलंवीर्यदर्पेणनानुबंधोविचारितइतिकुंभकर्णोक्तंदूषणंपरिहृतम् अथत्रिषुचैतेषुयच्छ्रेष्ठमित्यादिनाधर्मएवसेव्योनतुकामस्तद्विरुद्धइतियदुक्तंतत्राह यांस्त्विति यांश्चधर्मा दीन्पृथगाश्रयाधर्मादयःपरस्परविरुद्धानैकानुष्ठेयाइतिब्रवीषितान्धर्मादीन्स्वभावेनतत्त्वतोऽवबोद्धुंतेलक्षणंसामर्थ्यंनह्यस्ति ॥ ६ ॥ कुतइत्यत्रसर्वस्याप्येकानुष्ठेयत्वादेवेत्याह कर्मचैवेति सर्वे षांकारणानांसुखसाधनानांत्रिवर्गलक्षणानांकर्मैवप्रयोजनंप्रयोजकमुत्पादकम् नह्यक्रियस्यकश्चनपुरुषार्थोधर्मादिः एवमेकपुरुषयत्नसाध्यानांश्रेयःपापीयसांकर्मणांशुभाशुभव्यापाराणां फलमत्रैकस्मिन्नेवकर्तरिभवति एवंचविरुद्धयोरपिधर्मकामयोरेकानुष्ठेयत्वदर्शनाद्धर्मएवानुष्ठेयोनतुतद्विरुद्धःकामइतित्वदुक्तमयुक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ तत्रपुरुषयत्नसाध्येष्वप्येषुधर्मार्थयोः

यत्त्वशक्यंबलवतावक्तुंप्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेनकःकुर्यात्तादृशंनरः ॥ ५ ॥ यांस्तुधर्मार्थकामांस्त्वंब्रवीषिपृथगाश्रयान् ॥ अवबोद्धुंस्वभावेननहिलक्षणमस्तितान् ॥ ६ ॥ कर्मचैवहिसर्वेषांकारणानांप्रयोजनम् ॥ श्रेयःपापीयसांचात्रफलंभवतिकर्मणाम् ॥ ७ ॥ निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोःप्राप्तंफलंचप्रात्यवायिकम् ॥ ८ ॥ ऐहलौकिकपारक्यंकर्मपुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपितुकल्पानिलभतेकामआस्थितः ॥ ९ ॥

कामात्कश्चिद्विशेषोस्तीत्याह निःश्रेयसेति धर्मार्थौनिःश्रेयसफलावेवसंतौकामनाविशेषेणेतरावपिस्वर्गाभ्युदयफलावपिभवतः अत्रधर्मशब्देनार्थनिरपेक्षोजपध्यानादिः अर्थशब्देनचार्थसाध्योयागदानादिः यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणामितिभगवद्वचनात् तेषांचित्तशुद्धिद्वारामोक्षसाधनत्वमस्ति कामस्तुनकदापिनिःश्रेयसफलइतिभावः तयोरपरमपिकामाद्विशेषमाह अधर्मानर्थयोरिति जपादिरूपेक्रियामयेवानित्यधर्मेलुप्तेसतिअधर्मानर्थौप्राप्तौभवतस्तयोश्चसतोःप्रात्यवायिकंविहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यंफलंपुंसःप्राप्तंभवति नतुकाम्याकरणेप्रत्यवाय इतिभावः ॥ ८ ॥ कीदृशंतत्फलंतत्राह ऐहलौकिकेति इहलोकेपरत्रचभवंकर्मकर्मफलम् इहऋणदारिद्र्यादिरूपंपरत्रनरकयातनादिरूपंनिषेव्यतेअनुभूयते एवंधर्मफलमपि अथकामस्य धर्मार्थाभ्यांवैलक्षण्यमाह कर्माणीति कामंतत्पुरुषार्थसिद्धिमुद्दिश्यकर्माणियत्नेनास्थितोनुतिष्ठन्नपिकल्पानिशुभानितुविशिष्यअत्रापिसाक्षाल्लभतेनतुधर्मार्थवत्कालांतरेलोकांतरेवा एवं चधर्मार्थकामाएकेनैवसेव्याः धर्मविरुद्धोयदिकामस्तदासस्तपोविक्रमादिनासमाधेयः नहिभिक्षुकाःसंतीतिस्थाल्योनाधिश्रियंतइतिन्यायादितिभावः ॥ ९ ॥

इदानीमनभिज्ञायशास्त्रार्थमित्यादिनादुर्मंत्रिसंबंधस्त्याज्यइत्युक्तंतत्परिहरति तत्रेति तत्रत्रयाणांएकानुष्ठेयत्वेसिद्धेसतिराज्ञाइदंकामपुरुषार्थसाधनंकार्यंकर्तुंयोग्यं तथात्वद्दिकृमंनिश्चितंचनो स्माकंमंत्रिणांमतमनुमतंच बलवद्विषयेन्याय्यत्वस्योक्तत्वात् अतोराज्ञिनास्मासुचकिंचिदचातुर्यं अथसाहसप्रवृत्तिरूपंप्रागुक्तदोषमुद्धरति शत्रौहीति शत्रौहिप्रसिद्धं साहसंबलवतोबलात्प्र वृत्तिरूपं अत्रैतदनुष्ठानेकिमिवापनीयतेकोपनयोनकोपि उचितमेवकृतमित्यर्थः यत्तुतीर्थेनोक्तं धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वंनिश्चित्यपरदाराहरणरूपाधर्मात्राज्ञोदुःखमित्युक्तंतद्धर्माधर्म योर्हिताहितफलनियमाभावादसंगतमित्याह यांस्तुधर्मार्थैति पृथगाश्रयान्पृथक्फलजनकान्वदसितान्स्वभावेनाववोद्धुंस्वरूपतोज्ञातुंलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंकारणंचनास्ति सुखफलकयागा दिधर्मानुष्ठानेपितात्कालिकशरीरायासदर्शनात् दुःखजनकपरदारगमनादावपितात्कालिकसुखदर्शनाच्चेतिभावः तदेवप्रदर्शयति कर्मचेति सर्वेषांकारणानांसुखानामित्यर्थः कर्मकर्ममात्रं प्रयोजनंप्रयोजकं साधकमित्यर्थः अत्रास्मिन्पुण्यकर्मणिफलंभवति अश्रेयोपीतिशेषः पापीयसांकर्मणांश्रेयःसुखंचफलंभवति एतदेवविशदयति निःश्रेयसेति धर्मार्थौतत्साधनीभूतेकर्मणी इतरौअधर्मानर्थौतत्साधनभूतेकर्मणीइतियावत् निःश्रेयसफलावेव चतुर्विधकर्माण्यपिश्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः किंतुकदाचिदधर्मानर्थयोःप्रात्यवायिकंप्रत्यवायकारणकंदुःखंफलंसुखंच प्रा

तत्रकृतमिदंराज्ञात्वद्दिकार्यंमतंचनः ॥ शत्रौहिसाहसंयत्तत्किमिवात्रापनीयते ॥ १० ॥ एकस्यैवाभियानेतुहेतुर्यःप्राहृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं तेवक्ष्यामियदसाधुच ॥ ११ ॥ येनपूर्वंजनस्थानेबहवोतिबलास्तदा ॥ राक्षसाराघवध्वस्ताःकथमेकोजयिष्यसि ॥ १२ ॥ येपूर्वंनिर्जितास्तेनजन स्थानेमहौजसः ॥ राक्षसांस्तान्पुरेसर्वान्भीतानद्यनपश्यसि ॥ १३ ॥

प्यतइतिप्राप्तिः कर्मणिक्तिन् प्राप्यंभवतीत्यर्थः एते नाधर्मानर्थयोःसुखदुःखोभयफलत्वमुक्तं धर्मार्थयोरव्यवस्थितफलमुक्त्वाकामस्याप्याह ऐहलौकिकेति इहलोकपरलोकोपयोगिकर्मधर्मार्थरूपंनिषेव्यतेततःफलंचानुभूयते तथाकाममा स्थितोस्यियेच्छाचारोपिकल्याणिशुभानिकर्माणिकर्मफलानिलभते एवंचविहितमेवशुभदंनिषिद्धमशुभदमितिनियमोनेतिभावः एतत्पक्षानुसारेणैवसीताहरणंरावणेनकृतमस्माभिश्चानुमत मित्याह तत्रेति तथासतिइदंकार्यंसीताहरणरूपंराज्ञात्वद्दिनिश्चितमस्माभिरनुमतंच किंचशत्रुविषयेरावणेनयत्साहसंकृतंतत्किमिव नकिमपीत्यर्थः अत्रसाहसविषयेअपनीयतांपृथक्कृत्यप्र दर्श्यतां अत्रपक्षेरावणेनाविचार्यकृतंकिमपिदर्शयितुंनशक्यमित्यर्थइतिपंचश्लोकीव्याख्यानं तन्न धर्माद्दुःखस्याधर्मात्सुखस्यसर्वासंमतत्वात् यदपिउक्तंयागादौनांतरीयकंदुःखमितितन्नत स्यधर्मस्यफलंकिंनुप्राकृतकर्मांतरस्यैव एवमधर्मविषयेपि अनयारीत्यासर्वंपलालप्रायतयादूष्यतांमतिमद्भिरित्यलम् ॥ १० ॥ अथेदानीमेवमांराजन्व्यादिशअहमुत्सादयिष्यामीत्यादि नाऽसहायतयायोरिपुसंहारवादउक्तस्तंदूषयति एकस्यैवेति एकस्यासहायस्यैवाभियानेयोहेतुःस्वबललक्षणःप्राहृतउक्तस्तत्रापियदनुपपन्नंउपपत्तिरहितंअतएवासाधुवचोस्तितत्तेवक्ष्यामि ॥ ११ ॥ अनुपपत्तिमेवाह येनेति येनातिबलाहतास्तंराघवमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ जनस्थानेतेनयेनिर्जिताविद्राविताास्तानद्यापिभीतानत्रपुरेविद्यमानानराक्षसान्नपश्यसिकिम् ॥ १३ ॥

इदंसर्वंबलंशत्रोः प्रतिसमासनेप्रतिमुखावस्थानेसंशयस्थंसंशयितजीवनविषयं अतएक
सिंहमिवसुप्तंसर्पमिवचबुद्धापिप्रबोधयितुमिच्छसि अहोतेमौर्ख्यमितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ...विशेषणर
नेनमेरोचतइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ हीनार्थोहीनबलोऽसहायःसन्कःपुमान्समृद्धार्थंससहायंजीवितत्यागेनिश्चितंस्वप्राणंतृणीकृत्यशत्रुसंहारादिदृढोद्योगंरिपुंप्राकृतंयथाप्राकृतमिवोक्तविशेषणर ... भाव्यमितियदीच्छसितदासीतातेवशगाभविष्यति ॥ २० ॥
हितमिववशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥१८॥१९॥ पूर्वमेववैदेहींलब्ध्वापित्वंकिमर्थंविलंबसेतद्भोगायेतिशेषः भोगार्थंसीतयावशगयाभाव्यमितियदीच्छसितदासीतातेवशगाभविष्यति ॥ २० ॥

ज्वलंतंतेजसानित्यंक्रोधेनचदुरासदम् ॥ कस्त्वंमृत्युमि
वासाद्यमासादयितुमर्हति ॥१५॥ संशयस्थमिदंसर्वंशत्रोःप्रतिसमासने ॥ एकस्यगमनंतातनहिमेरोचतेभृशम् ॥१६॥ हीनार्थस्तुसमृद्धार्थंकोरि
पुंप्राकृतंयथा ॥ निश्चितंजीवितत्यागेवशमानेतुमिच्छति ॥१७॥ यस्यनास्तिमनुष्येषुसदृशोराक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससेयोद्धुंतुल्येनेंद्रविवस्वतोः
॥१८॥ एवमुक्त्वातुसंरब्धंकुंभकर्णंमहोदरः ॥ उवाचरक्षसांमध्येरावणंलोकरावणम् ॥१९॥ लब्ध्वापुरस्ताद्वैदेहींकिमर्थंत्वंविलंबसे ॥ यदीच्छसि
तदासीतावशगातेभविष्यति ॥२०॥ दृष्टःकश्चिदुपायोमेसीतोपस्थानकारकः ॥ रुचितश्चेत्स्वयाबुद्ध्याराक्षसेंद्रततःशृणु ॥२१॥ अहंद्विजिह्वःसंह्रा
दीकुंभकर्णोवितर्दनः ॥ पंचरामवधायैतेनिर्यांतीत्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततोगत्वावयंयुद्धंदास्यामस्तस्ययत्नतः ॥ जेष्यामोयदितेशत्रून्नोपायैःकार्य
मस्तिनः ॥ २३ ॥ अथजीवतिनःशत्रुर्वयंचकृतसंयुगाः ॥ ततःसमभिपत्स्यामोमनसायत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयंयुद्धादिहैष्यामोरुधिरेणसमु
क्षिताः ॥ विदार्यस्वतनुंबाणैरामनामांकितैःशरैः ॥ २५ ॥

कुतस्तत्राह दृष्टइति सीतोपस्थानस्यसीतानुकूल्यस्यकारकःसाधनंकश्चिदुपायोमेमयादृष्टोस्तितंशृणु तंश्रुत्वास्वयाबुद्ध्यापर्यालोच्यरुचितश्चेत्तमनुतिष्ठेतिशेषः ॥ २१ ॥ तमुपायमाह अह
मिति पंचैतेनिर्यांतीत्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततोगत्वातस्यरामस्ययुद्धंदास्यामः यदिदैवात्तवशत्रूञ्जेष्यामस्तदानोस्माकमुपायैःसीतावशीकरणोपायानुष्ठानैर्नकिंचित्कृत्यमस्ति रामंप्रत्याशानिवृ
त्यात्वतएवतदानुकूल्यस्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ २३ ॥ अथपक्षांतरे नोस्माकंशत्रुरस्माभिरसाध्यनाशत्वाद्यदिजीवति कृतसंयुगावयंचयदिजीवामततोमनसायत्समीक्षितंतत्समभिपत्स्यामः
प्राप्स्यामः ॥ २४ ॥ किंतत्तत्राह वयमिति स्वतनुंरामनामांकितैर्बाणैर्विदार्यकृतविदारणांसंपाद्ययावत्प्राणसंकटंयुद्धेत्यर्थः एवंयुद्धाद्रुधिरोक्षितायुद्धात्परावृत्त्यैहैष्यामः ॥ २५ ॥

ततइति कृतवैरइति इदमेवतपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ ततापतपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्तोघोरत्वंदर्शयति फलेत्यादि दांतोजितेंद्रियःपुत्राहविष्पंदादयः ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षित्वायब्रह्मविषयातपःक
रणात्तदधिदैवतत्वाद्ब्रह्माब्रवीत् ॥४॥५॥६॥ देवैःसहत्रिविष्टपंस्वर्गंगत्वातदनुस्वंलोकंगतः लोकानांभूरादीनाम् ॥७॥ समन्युःसदैन्यःस्वंप्रत्येवेदंवचःसुमहतितपसिकृतेपिसर्षिगणादेवामांराजर्षि
रित्येवविदुःअवगच्छंति तस्मादस्यतपसस्तद्ब्राह्मणत्वंफलंनास्तिनभवतीतिमन्ये ॥८॥९॥ परमात्मवान्परमात्मध्यानवान्परमधीरश्च ॥१०॥११॥ गच्छेयम् यज्ञबलेनेतिशेषः देवतानांपरागतिः

ततःसंतप्तहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्यविनिःश्वस्यकृतवैरोमहात्मना ॥ १ ॥ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव ॥ ततापपरमंघोरं
विश्वामित्रोमहातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनोदांतश्चचारपरमंतपः ॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्पंदोमधुष्पंदोदृढनेत्रोमहार
थः ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्रह्मालोकपितामहः ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ जिताराजर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेन
तपसात्वांहिराजर्षिरितिविद्महे ॥ एवमुक्त्वामहातेजाजगामसहदैवतैः ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपंब्रह्मलोकंलोकानांपरमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रियाकिं
चिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेनमहताविष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्चसुमहत्तप्तंराजर्षिरितिमांविदुः ॥ ८ ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येतपःफलम् ॥
एवंनिश्चित्यमनसाभूयएवमहातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचारधर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरि
तिविख्यातइक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमितिराघव ॥ ११ ॥ गच्छेयंस्वशरीरेणदेवतानांपरांगतिम् ॥ वसिष्ठंससमाहूयकथया
मासचिंतितम् ॥ १२ ॥ अशक्यमितिचाप्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रांस्त
स्यगतोनृपः ॥ वासिष्ठादीर्घतपसस्तपोयत्रहितेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्मनस्विनः ॥ १५ ॥

स्वर्गः ॥ १२ ॥ अशक्यत्वकथनपूर्वकंप्रत्याख्यानबीजंचप्रसिद्धंत्रिशंकुत्वमेवेतिपुराणेषुस्पष्टम् ॥ १३ ॥ तत्कर्मसशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म तस्यवसिष्ठस्यपुत्रायत्रतेपिरे तत्रगत्वेतिशेषः तस्य
पुत्रानृगतःप्राप्तः ॥ १४ ॥ शतशब्देनस्वावयवगतबहुत्वेनबहुवचनम् अनभिधानात् शतशब्दःसंख्यावाचीसंख्येयवाचीच विंशत्यादिवत् अत्रतुसंख्येयवाची शतंवसिष्ठपुत्रान् शतसंख्याका
नित्यर्थः अत्रावयवप्राधान्येनतद्बहुत्वेनबहुवचनंप्राप्तंतदनभिधानान्नभवति एकवचनमेवभवति यथाविंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोपिएकवचनंब्राह्मणानांशतमितियथा अतःवसिष्ठपु
त्रानित्यनेनशतमित्यनेनचसामानाधिकरण्यम् ॥ १५ ॥

॥ १२ ॥ यसतेत्स ॥ १३॥ अग्निपुरोगमोवायुस्तत्सहिताः अग्निसहितोवायुःपुरोगमोयेषांयुद्धइतिवा ॥ १४॥ समुदीरितेप्रयुक्ते ॥ १५॥ ब्राह्मेणतेजसाब्रह्मविद्याभ्यासजेनतेजसायुक्तेनब्रह्मदंडेन कार्ष्णेनपसतेस्मेत्यन्वयः ब्राह्मेणैवतेजसाब्राह्मतेजःशमनस्यसाध्यत्वादितिभावः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यमोहनंभयात्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरं रौद्रंस्मरणेपिभयदं सुदारुणंदुर्दर्शंनृसिंहवीरभद्रादिवत् घोरमितिपाठांतरं तुल्योर्थः ॥ १७॥ रौद्रदारुणत्वेउपपादयति रोमेत्यादि रोमकूपेषुरोमकूपेभ्यः मरीच्योविस्फुलिंगाः ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वाद्धूम्राकुलार्चिष्मग्नेर्विशेषणम् ॥ १८॥

त्रिशूलमस्त्रंघोरंचकापालमथकंकणम् ॥ एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन ॥ १२ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवाभवत् ॥ तानिसर्वाणिदंडेनग्रसतेब्रह्मणःसुतः ॥ १३ ॥ तेषुशांतेषुब्रह्मास्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदनः ॥ तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाःसमहोरगाः ॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते ॥ १५ ॥ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा ॥ वसिष्ठोग्रसतेसर्वंब्रह्मदंडेनराघव ॥ १६ ॥ ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषुसर्वेषुवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ मरीच्यइवनिष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठस्यकरोद्यतः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडइवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरम् ॥ अमोघंतेबलंब्रह्मंस्तेजोधारयतेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ अमोघंतेबलंश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तोमहातेजाःशमंचक्रेमहातपाः ॥ विश्वामित्रोविनिकृतोविनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलम् ॥ एकेनब्रह्मदंडेनसर्वास्त्राणिहतानिमे ॥ २३ ॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहंप्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ तपोमहत्समास्थास्येयद्वैब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

विधूमःकालाग्निरिवब्रह्मदंडश्चप्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेतिभावः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्साधुसाध्वित्युपश्लोकितवंतः हेब्रह्मन्तेबलंअमोघमस्तुअरातावविसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुंक्ष्वेतियावत् पारक्यंतेजःस्वतेजसासहजेनधारयविलाप्यैकीकुरु ॥ २० ॥ नन्वरौस्थितेकथमप्रतियोगोतआह निगृहीतइति ब्रह्मास्त्रग्रासेननष्टसामर्थ्यःस्वतएवमृतप्रायोजातइत्यर्थः ॥ २१ ॥ शमंचक्रे प्रतियोगतोऽरातिनाशनादुपरतइत्यर्थः विनिकृतःनिरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥ क्षत्रियबलंधिक् केवलंनिंद्यंबलमित्यर्थः ब्रह्मतेजोबलंप्रशस्तंबलम् ॥ २३ ॥ प्रसन्नेंद्रियमानसः परित्यक्तक्षत्रस्वभावइतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शून्यंसर्वप्राणिपलायनात् अतएवनिःशब्दमिव ईरिणमूषरंनिर्वृक्षनिर्मानुषकांतारसदृशमितियावत् ॥ २४ ॥ वदतोवैववदतोपीत्यर्थः तादृशस्यापिवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यदुद्रुवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वापलायमानप्राणिजातंप्रतीतिशेषः इदंवक्ष्यमाणम ॥ २६ ॥ यत्यस्मान्मेआश्रमंविनाशितवानसियत्यस्माच्चहिप्रसिद्धंदुराचारोमूढस्त्वंतस्मान्नभविष्यसि नंक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतोवैववसिष्ठस्यमाभैरितिमुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ विश्वामित्रंतदावाक्यंसरोपमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडमिवापरम् ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदंडंसमुद्यम्यकालदंडमिवापरम् ॥ वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येषयद्बलंतद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्यतेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज ॥ ३ ॥ क्वचतेक्षत्रियबलंक्वचब्रह्मबलंमहत् ॥ पश्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरमाग्नेयमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणंचैवरौद्रंचऐंद्रंपाशुपतंतथा ॥ ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः ॥ ६ ॥ मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा ॥ जृंभणंमोहनंचैवसंतापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रंदयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा ॥ दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ९ ॥ धर्मचक्रंकालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच ॥ वायव्यंमथनंचैवअस्त्रंहयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणम् ॥ ११ ॥

विधूमःकालाग्निरिवक्रोधाद्वसिष्ठोऽपरंयमदंडमिवदंडमुद्यम्यतस्थाविति शेषः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० आदिकाव्येबालकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तोनभविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीषयंतंप्रतिस्वभीत्यभावमाह स्थितोस्म्येषइति तवशस्त्रस्यदर्पंत्वयालब्ध्यंयत् अस्त्ररूपंशस्त्रंतस्मान्निर्जंतेतवदर्पम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वास्थितस्यतस्यवसिष्ठस्यब्रह्मदंडेनगाधिपुत्रस्याग्नेयंशांतमासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दयितं शिवस्येतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

निर्वेगत्वेसमुद्रोपमा निष्प्रभत्वेइतरेउपमे उपरक्तोराहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ हतसर्वबलोत्साहःसर्वाणिबलानिशारीरबौद्धास्त्रादीनितज्जन्योत्साहहीनः निर्वेदंसर्वत्रनिष्फलत्वबुद्धिजंचित्तखेदम् ॥१०॥
एकंअत्रशिष्टमितिशेषः राज्यायराज्यंरक्षितुं पृथिवींक्षत्रधर्मेणपालयेतिनियुज्येत्यन्वयः ॥११॥१२॥ दर्शयामासआत्मानमितिशेषः ॥१३॥१४॥१५॥ साक्षादुपकारकाणिअंगानिआरात्

समुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः॥ उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः॥ ९ ॥ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः॥ हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदंसम
पद्यत॥ १० ॥ सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच॥ पृथिवींक्षत्रधर्मेणवनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिन्नरोरगसेविते॥ महा
देवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः॥ १२ ॥ केनचित्त्वथकालेनदेवेशोवृषभध्वजः॥ दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिं॥ १३॥ किमर्थंतप्यसेराज
न्ब्रूहियत्तेविवक्षितम्॥ वरदोस्मिवरोयस्तेकांक्षितःसोभिधीयताम्॥ १४॥ एवमुक्तस्तुदेवेनविश्वामित्रोमहातपाः॥ प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामि
त्रोऽब्रवीदिदम्॥ १५॥ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ॥ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयताम् ॥ १६॥ यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमहर्षि
षु॥ गंधर्वयक्षरक्षःसुप्रतिभांतुममानघ ॥ १७॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितम्॥ एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा॥ १८ ॥ प्राप्यचा
स्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः॥ दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा॥ १९ ॥ विवर्धमानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि॥ हतंमेनेतदारामवसिष्ठमृषि
सत्तमम्॥ २० ॥ ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः॥ यैस्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीम
तः॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः॥ २२ ॥ वसिष्ठस्यचयेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः॥ विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः॥ २३॥

उपकारकाणिउपांगानि मंत्राउपनिषदः समाहारद्वंद्वेद्वंद्वाच्चुदेतिटच् तेनसहितोधनुर्वेदइत्यर्थः रहस्यंआचार्यमुखैकगम्यंविद्याजातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १८॥
क्षत्रियत्वात्सहजएवदर्पस्तस्यपूर्तिरस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥ यैरस्त्रैरस्त्रतेजसास्त्रीयतेजसातपोवनंनिर्दग्धंभवेत्तान्यस्त्राणिमुमुचेइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य शेषेषष्ठी तेनोदीर्यमाणं
विसृज्यमानम् ॥ २२ ॥ भयाद्भयहेतोरस्त्रजालात् नानादिग्भ्यः व्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थीपंचमीवा ॥ २३ ॥

पश्यतइत्यनादरेषष्ठी विस्फारितंविवृतम् ॥ १९ ॥ अर्दिताःपीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभादुर्निरीक्ष्यंतेजः हेम्नःकिंजल्कस्यचसदृशैः हेमवर्णांबरंपीतांबरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीरा०श्रीरा०रामा०वा०आ०बाल०चतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आकुलान्पलायमानान् कामधुगितिसंबोधनं योगतःयोगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥ रोमकूपेषुरोमकू

नाशयंतिबलंसर्वंविश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ सराजापरमक्रुद्धःक्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥ पह्लवान्नाशयामासशस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वापह्लवान्शतशस्तदा ॥ २० ॥ भूयएवासृजद्घोराञ्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासीत्संवृताभूमिःशकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः ॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतैः ॥ २२ ॥ निर्दग्धंतद्बलंसर्वंप्रदीप्तैरिवपावकैः ॥ ततोस्त्राणिमहातेजाविश्वामित्रोमुमोचह ॥ २३ ॥ तैस्तेयवनकांबोजाबर्बराश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामासकामधुक्सृजयोगतः ॥ १ ॥ तस्याहुंकारतोजाताःकांबोजारविसन्निभाः ॥ ऊधसश्चाथसंभूताबर्बराःशस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्चयवनाःशकृद्देशाच्छकाःस्मृताः ॥ रोमकूपेषुम्लेच्छाश्चहारीताःसकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् ॥ सपदातिगजंसाश्वंसरथंरघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वानिषूदितंसैन्यंवसिष्ठेनमहात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानांतुशतंनानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धंवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ हुंकारेणैवतान्सर्वान्निर्ददाहमहानृषिः ॥ ६ ॥ तेसाश्वरथपादातावसिष्ठेनमहात्मना ॥ भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वाविनाशितान्सर्वान्बलंचसुमहायशाः ॥ सव्रीडंचिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥

पेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराताजातिविशेषाः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानांशतंऋषिरेवधेनोर्बलमतोऽयमेवनाशनीयइत्याशयेनवसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥ हुंकारेणतपोबलसंभृतेन क्षत्रियत्वेपिपृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधेअल्पप्रायश्चित्तंआततायित्वाच्चेतिभावः ॥ ६ ॥ मुहूर्तेनभस्मीकृताइत्यपवर्गेतृतीया मासेनानुवाकोऽधीतइतिवत् ॥ ७ ॥ सर्वान्पुत्रान् सव्रीडमितिक्रियाविशेषणम् ॥ ८ ॥

शतशोभृत्यान्स्वकर्षकान् पादमूलंपादसमीपं महात्मनोवसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनमश्रुपातः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्याएवऋषिसमीपगमनंरुदंत्यैवचकथनमित्येतदर्थंद्वीरुदंतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकाशःसमीपं स्वसाभगिनी ॥ ९ ॥ बलात्क्षात्रात् मत्तोऽविवेकी ॥ १० ॥ मह्यंमम नहितद्बलेनतुल्यमित्यर्थः तपोबलेनतर्हिदंड्यतांतत्राह राजात्वित्यादि राजत्वात्तपोबलेननदंड्यइतिभावः तद्दस्यतिकिष्किंधायां दुर्लभस्यचधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः तान्नहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतलइति अथ

निर्धूयमानास्तदाभृत्यान्शतशःशत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मनः ॥ ६ ॥ शबलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वारुदंतीमेघनिःस्वना ॥ ७ ॥ भगवन्किंपरित्यक्तात्वयाहंब्रह्मणःसुत ॥ यस्माद्राजभटामांहिनयंतेत्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुब्रह्मर्षिरिदंवचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयांस्वसारमिवदुःखिताम् ॥ ९ ॥ नत्वांत्यजामिशबलेनापिमेऽपकृतंत्वया ॥ एषत्वांनयतेराजाबलान्मत्तोमहाबलः ॥ १० ॥ नहितुल्यंबलंमह्यंराजात्वद्यविशेषतः ॥ बलीराजाक्षत्रियश्चपृथिव्याःपतिरेवच ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णागजवाजिरथाकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णातेनासौबलवत्तमः ॥ १२ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनप्रत्युवाचविनीतवत् ॥ वचनंवचनज्ञासाब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ नबलंक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणाबलवत्तराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलंदिव्यंक्षात्राच्चबलवत्तरम् ॥ १४ ॥ अप्रमेयंबलंतुभ्यंनत्वयाबलवत्तरः ॥ विश्वामित्रोमहावीर्यस्तेजस्तवदुरासदम् ॥ १५ ॥ नियुंक्ष्वमांमहातेजस्त्वंब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्यदर्पबलंयत्तन्नाशयामिदुरात्मनः ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तुतयारामवसिष्ठस्तुमहायशाः ॥ सृजस्वेतितदोवाचबलंपरबलार्दनम् ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुरभिःसासृजत्तदा ॥ तस्याहुंभारवोत्सृष्टाःपह्लवाःशतशोनृप ॥ १८ ॥

विशेषतः अवध्यइतिशेषः अद्यकृतातिथ्यकेदिने तेनातिथित्वाद्विशेषतोऽवध्यइतिभावः बलीराजेत्यनेनयुद्धाजेयत्वमुक्तं पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेनतद्वधस्यमहापातकसमताबोधिता ॥ ११ ॥ बलित्वमेवउपपादयति इयमिति हस्तिस्थैर्ध्वजैःसमाकीर्णा ॥ १२ ॥ विनीतवत्विनयोपेतम् ॥ १३ ॥ नबलंअल्पबलं बलवत्तराःक्षत्रियादिभ्यः क्षात्रात्क्षत्रियबलादपिबलवत्तरंअधिकम् ॥ १४ ॥ तुभ्यंतव नत्वयासदृशोपीतिशेषः बलवत्तरइतिदूरेइतिशेषः महावीर्यःमहावीर्योपि तत्रहेतुस्तेजस्तवेत्यादि ॥ १५ ॥ ननुत्वमेवतस्यबलंनाशयतत्राह नियुंक्ष्वेति कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षा परकाम्यार्थंसृष्टावेवतस्याःसामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभृतांतादृशकार्यसमर्थत्वेनमांध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ हुंभानामगवांशब्दाः पह्लवशकयवनकांबोजबर्बराम्लेच्छजातिविशेषाः ॥ १८ ॥

श्वेताश्वानांचतुर्युजां चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुतानामित्यर्थः आर्षःसमासः रथानांचेतिपाठः ॥ १८ ॥ किंकिणीकविभूषितानितिषष्ठ्यर्थेद्वितीया रथानांविशेषणमेतत् देशोबाह्लीकादिः कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलंवा गंधर्वकुलजातस्त्वमितिपुराणवचनात् ॥ १९ ॥ अनेकवर्णैर्विभक्तानांप्राप्तभेदानां वयःस्थानांतरुणीनां वयःस्थस्तरुणोयुवेतिकोशात् ॥ २० ॥ एकांकोटिमित्यन्वयः यावदिति इतोप्यधिकंवायावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतच्छबलारूपंवस्तु ॥ २३ ॥ आप्तदक्षिणाइत्यनेनहव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेतिसूचितं ॥ २४ ॥ एतदेवक्रि

ददामिकुंजराणांतेसहस्राणिचतुर्दश ॥ हैरण्यानांरथानांचश्वेताश्वानांचतुर्युजाम् ॥ १८ ॥ ददामितेशतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान् ॥ हयानांदेशजातानांकुलजानांमहौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानांवयःस्थानांतथैवच ॥ २० ॥ ददाम्येकांगवांकोटिंशबलादीयतांमम ॥ यावदिच्छसिरत्नानिहिरण्यंवाद्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामितेसर्वंदीयतांशबलामम ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ २२ ॥ नदास्यामीतिशबलांप्राहराजन्कथंचन ॥ एतदेवहिमेरत्नमेतदेवहिमेधनम् ॥ २३ ॥ एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितम् ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ २४ ॥ एतदेवहिमेराजन्विविधाश्चक्रियास्तथा ॥ अतोमूलाःक्रियाःसर्वाममराजन्नसंशयः ॥ २५ ॥ बहुनाकिंप्रलापेननदास्येकामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनिः ॥ तदाऽस्यशबलांरामविश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना ॥ दुःखिताचिंतयामासरुदतीशोककर्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना ॥ याहंराजभृतैर्दीनाह्रियेयभृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मामनागसंदृष्ट्वाभक्तांत्यजतिधार्मिकः ॥ ४ ॥ इतिसंचिंतयित्वातुनिःश्वस्यचपुनःपुनः ॥ जगामवेगेनतदावसिष्ठंपरमौजसम् ॥ ५ ॥

याइत्यस्यैवविवरणं अतोमूलाःएतन्मूलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वथादानाभावेहेतुगर्भविशेषणं कामदोहिनींइच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ अथदंडोपायप्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति नत्यजतेनात्यजत् अन्वकर्षत् बलादितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ राजभृतैःराजसेवकैःनटैरितिकचित्पाठः ह्रियेय कर्मणिलिङ् भृशदुःखिताभृशेनअतिशयेनदुःखितास्मीतिशेषः भृशशब्दोवद्रुपर्यायोवा ॥ ३ ॥ अपकृतंअपराधं दृष्ट्वाज्ञात्वापि भक्तांसेवापरां ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनेकविधस्वादुरसयुनानांखांडवानां भक्ष्यविशेषाणां शेषेषष्ठी तैःपूर्णानिभोजनानिभोजनपात्राणि गौडानिराजतानि आसन्नितिशेषः रजतेगुडइत्यभिधानमितिकतककृत् ॥ ४ ॥ हृष्टश्चि त्ततोषपुष्टिर्देहपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमंतायुक्तं ॥ ५ ॥ अंतःपुरश्रेष्ठैःसहितः ॥ ६ ॥ अमात्याःकर्मसचिवाः मंत्रिणोमंत्रस्यसचिवाः पूजितःआतिथ्येनसत्कृतः ॥ ७ ॥ पूजार्हेणमादृशपूजाक रणयोग्येन पूजितइत्यस्यैवविवरणमादरातिशयद्योतनाय सुसत्कृतइति हर्षाद्वापुनरुक्तिरदोषः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेनेतिशेषः ॥ ९ ॥ धर्मतोन्यायतःपार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात्रत्न

नानास्वादुरसानांचखांडवानांतथैवच ॥ भोजनानिसुपूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ॥४॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलंरा मवसिष्ठेनसुतर्पितम् ॥ ५॥ विश्वामित्रोहिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्योमंत्रिसहितःसभृत्यःपू जितस्तदा ॥ युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७॥ पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः ॥ श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम ॥ रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसि ष्ठोमुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामिशबलांराशि भीरजतस्यवा ॥ नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम ॥ १२ ॥ शाश्वतीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा ॥ अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिहोमस्तथैवच ॥ स्वाहाकारवषट्कारौविद्याश्चविविधास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्रराजर्षेसर्वमेतन्नसंशयः ॥ सर्व स्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीतथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्येशबलांतव ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुविश्वामित्रोब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यंवाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्षग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान् ॥ १७ ॥

हरत्वाच्चममैषायोग्येतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुतइयंपरित्यागंनार्हेत्यत्राह शाश्वतीति यथाआत्मवतोराजयोगवतोविद्यादिजाकीर्तिःशाश्वतीनित्यसंबद्धाएवंमह्यंब्रह्मदत्ताशबलानि त्यंमत्संबद्धा एवमादरेबीजमाह हव्यंदैवं कव्यंपित्र्यं प्राणयात्राजीवनं ॥ १३ ॥ आयत्तमधीनं बलिर्भूतबलिः होमोवैश्वदेवादिः आयत्तइत्यस्यसर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौतत्साध्य यज्ञौ विद्याइति एतत्पयःप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणतुमेर्देहपाटवाच्चतत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वं ॥ १४ ॥ एतत्सर्वमातिथ्यादि एतच्छबलारूपमेवमेसर्वस्वं सत्येनशपेइतिशेषः तथादर्शनादि नाममतुष्टिकरीच ॥ १५ ॥ कारणैरुक्तैःसाभिप्रायंचैतद्बोध्यं ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्याग्रहयुक्तं हैरण्याहिरण्यविकाराःकक्षाःघंटोपेतमध्यबंधनार्थश्रृंखलाः ग्रैवेयंग्रीवालंकारश्रृंखलादि ॥ १७ ॥

पूजावाक्येनआतिथ्यंकरिष्यामीत्येवंरूपेणैवममपूजनंकृतमितिराजाब्रवीत् ॥ १५ ॥ विद्यतेयत्तवाश्रमेफलमूलंतेनपूजितइत्यनेनराजभोज्याभावादनेनैवयंसंतुष्टाइतिध्वनिः ॥ १६ ॥ पूजार्हेणत्वयेतिशेषः मैत्रेणस्नेहयुक्तेन मत्वर्थीयाजंतं ॥ १७ ॥ निमंत्रणंभोजनांगीकारायप्रार्थनम् ॥ १८ ॥ बाढमित्यस्यविवरणं यथाप्रियमित्यादि ॥ १९ ॥ तेनविश्वामित्रेण कल्माषींचित्रवर्णांहोमधेनुं ॥ २० ॥ शबलेतन्नामेअस्यराजर्षेर्महार्हेणभोजनेनसत्कारंकर्तुंव्यवसितोस्मिउद्युक्तोस्मि तंमेव्यवसायंसंविधत्स्वसंपादय तदुपयोगिपदार्थदानेनेतिशेषः ॥ २१ ॥ षड्रसेषुमधुरादिषु यस्ययस्ययदभिपूजितंअभीष्टं ॥ २२ ॥ तत्सर्वंयथाकामंतत्प्रीत्यनतिक्रमेण ममकृतेमत्तोषार्थं रसेनान्नेनरसयुतान्नेनभक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेतिसर्वान्वयि पानेनपानकरसादिना लेह्यं

एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजापूजावाक्येनमेत्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्शनेनच ॥ १६ ॥ सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः ॥ नमस्तेस्तुगमिष्यामिमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ १७ ॥ एवंब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुनरेवहि ॥ न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्रत्युवाचह ॥ यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथातेनवसिष्ठोजपतांवरः ॥ आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधूतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम ॥ सबलस्यास्यराजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेनमहार्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे ॥ यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वंकामधुग्दिव्येअभिवर्षकृतेमम ॥ रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतम् ॥ अन्नानांनिचयंसर्वंसृजस्वशबलेत्वर ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री०आ०बालकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन ॥ विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितंयथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान् ॥ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्रराशयःपर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानिसूपांश्चदधिकुल्यास्तथैवच ॥ ३ ॥

जिह्वयास्वाद्यंक्षौद्रादि चोष्यंअधरपुटयास्वाद्यंआम्रफलादि अन्नानांशाल्यन्नादीनांनिचयंराशिं ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यस्ययस्ययथायथेप्सितंतथातथासर्वान्कामान्विदधेइत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेवप्रपंचयति इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून्क्षौद्राणिमैरेयंचधात्रीधातकीगुडवारिभिःकृतंमद्यं भक्ष्यानपूपादीन् उच्चावचाननेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यउष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्नितिशेषः मृष्टान्यन्नानिपायसभेदाः दधिकुल्याइत्युपलक्षणंदुग्धादेरपि ॥ ३ ॥

परमकल्याणत्वत्तावाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य ॥ २८ ॥ जयतांशूराणां ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ० बा० एकपंचाशःसर्गः ॥५१॥ ॥ ६ ॥
वसिष्ठंप्रणतोवसिष्ठेनस्वागतमित्युक्तश्चेतियोजना ॥ १ ॥ व्यादिदेशअदापयत् ॥ २ ॥ फलमूलमितिजातित्वादेकवत्त्वं ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनस्पतिशब्देनवृक्षमात्रंनतुविनापुष्पंफलवंतएवतद्विषये
पिकुशलपर्यपृच्छत सर्वत्रतत्पृष्टसर्वविषये ॥ ५ ॥ जपतांतपस्विनां ॥ ६ ॥ कच्चिदितिप्रश्ने हेधार्मिकधर्मेणतदनुष्ठानेनप्रजारंजयन् राजवृत्तेन न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा सत्पा

अन्यैर्वैखानसैश्चैवसमंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ २८ ॥ ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ १ ॥ स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ आसनंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह ॥ २ ॥ उपविष्टायचतदाविश्वामित्रायधीमते ॥ यथान्यायंमुनिवरःफलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतदा ॥ सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः ॥ पप्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन् ॥ प्रजाःपालयसेराजन्राजवृत्तेनधार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्तेसंभृताभृत्याःकच्चित्तिष्ठंतिशासने ॥ कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप ॥ कुशलंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वातौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा ॥ मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परम् ॥ ११ ॥ ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिबलस्यास्यमहाबल ॥ तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंसंप्रतीच्छमे ॥ १३ ॥ सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमयाकृताम् ॥ राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रयत्नतः ॥ १४ ॥

त्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधमित्युक्तेनराजवृत्तेनपालयसेइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ संभृताःवेतनदानादिना ॥ ८ ॥
बलेषुचतुरंगेषु कोशेषुअर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ एकोवसिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची ॥ १० ॥ तौउक्तविशेषणकौवसिष्ठविश्वामित्रौ ताःकथाःअन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः प्रीयेतां अडभावआर्षोलङि ॥ ११ ॥ प्रहसन्निवउत्तमातिथिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥ संप्रतीच्छमेमत्कृतमातिथ्यमंगीकुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भविशेषणमतिथिश्रेष्ठइति ॥ १४ ॥

दिष्ट्याभाग्येन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रयत्नतएवतेनसहप्राप्तिस्ततएवचमातुःशापोद्धारइतितंस्तौति अचिंत्येत्यादिना मनसाप्यन्येनाशक्यचिंतनमतिसृष्ट्यादिकर्ता परमांगतिंजगतःपरमहितप्रदं अन्येतवममचेत्याहुः ॥१४॥ गोप्ताअस्त्रदानादिना ॥१५॥ बलंतपोबलं यथायादृशं तत्त्वंब्रह्मर्षित्वंचयथातच्छृणुवित्यर्थः वृत्तमितिक्वचित्पाठः वृत्तंचरितम् ॥१६॥१७॥ सराजाकस्यपुत्रस्त

स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेद्म्येनंपरमांगतिम् ॥ १४ ॥ नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभुविकश्चन ॥ गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतांचाभिधास्यामि कौशिकस्यमहात्मनः ॥ यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः ॥ धर्मज्ञःकृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः ॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः ॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तुमहातेजायोजयित्वावरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चमहागिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशोराजाविचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमम् ॥ नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णंदेवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततंसंकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥

याह प्रजापतीत्यादि ॥१८॥१९॥ अकारयत् स्वार्थेणिः ॥२०॥ वरूथिनींचतुरंगबलं योजयित्वासमुपस्थाप्यतद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतोभूत्वा ॥२१॥२२॥२३॥ तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वम् ॥२४॥ ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृताब्रह्मर्षयोभूप्रतिष्ठाः अग्नितुल्यैर्ऋषिभिःसंकुलंव्याप्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तथाब्रह्मकल्पैःचतुर्मुखतुल्यैः तस्यैवसहजतपोवैभवात् अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैःसंकुलम् ॥२६॥ ब्रह्मरोमनखजावालखिल्यावैखानसाश्च येनखास्तेवैखानसाः येवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेरितिकतकः ॥ २७॥

॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ तस्येति हृष्टरोमास्वमातुःशापोद्धारश्रवणजसंतोषेणजा तरोमांचः ॥ १ ॥ परंविस्मयमिति भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् ॥ २ ॥ निषण्णावासने ॥ ३ ॥ उक्तमप्यर्थमुत्कंठातिशयेनपुनःपृच्छतिदार्ढ्याय अपितेइति अपिःप्रश्ने तेत्वया ॥ ४ ॥ रामेरामविषयेपूजार्हेइतिरामविशेषणम् ॥ ५ ॥ देवेनइंद्रेणदुरनुष्ठितंगौतमवेषधारणपूर्वकंतत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपंमातुर्यद्वृत्तंचरितंपुरातनंतद्रामायकथितमित्यन्वयः महातेजइतिविश्वामित्रसं

एतत्सर्वंमहातेजाजनकायमहात्मने ॥ निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबाल कांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ हृष्टरोमामहातेजाःशतानंदोमहातपाः ॥ १ ॥ गौतम स्यसुतोज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौनिषण्णौसंप्रेक्ष्यशतानंदोनृपात्मजौ ॥ सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंविश्वा मित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपितेमुनिशार्दूलममातायशस्विनी ॥ दर्शिताराजपुत्रायतपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपिरामेमहातेजाममातायशस्वि नी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्हेसर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपिरामायकथितंयद्वृत्तंतत्पुरातनम् ॥ ममामातुर्महातेजोदेवेनदुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपिकौशिक भद्रंतेगुरुणाममसंगता ॥ ममामातामुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्यम हात्मनः ॥ ८ ॥ अपिशांतेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज ॥ इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्र त्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया ॥ संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणवरेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

बोधनम् ॥ ६ ॥ ममगुरुणाममातेत्यन्वयः अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगोहर्षातिशयात् रामसंदर्शनादितइत्यस्यगतशापेतिशेषः आदिनापूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥ महातेजारामःमद्गुरोःसकाशात्पू जांप्राप्यइहयज्ञभूमावागतइतिपृष्टस्यैवार्थस्यभंग्यंतरेणप्रश्नः ॥ ८ ॥ शांतेनमनसाउपलक्षितोमेगुरुरिहागतेनगौतमाश्रमेआगतेनगौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः नतुमन्मातृदोषात्तिरस्कृत इतिप्रश्नांतरं पूजांगीकारवंदनेअतिरस्कारचिह्नमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्यंतन्नातिक्रांतंनविस्मृतं किंतुमयाकृतमेवेत्यर्थः भार्गवोजमदग्निस्तत्कोपहतारेणुकापरशुराममातायथा जमदग्निनासंगतातद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यथार्हंयथान्यायम् प्रहृष्टवत्प्रहर्षवत्तोषसहितंयथाभवतितथेत्यर्थः समागच्छत्संतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथासर्वैःसंगतोबभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्य राहित्यंसाद्गुण्यंच अतएवसफलाकृताइष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्रहेतुमाह यज्ञोपसदनमिति यज्ञस्थानम् द्वादशाहंद्वादशदिनानिदीक्षांकर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायास्तावंतिदिनान्यवशि टानिकृत्विजआहुः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्ययोगेनसर्वसामर्थ्यादाह देवान्द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥ इमौकुमारावित्यादिव्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ पद्भ्यांवाहनरहिताभ्याम् पद्मपत्रको

यथार्हंऋषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्यवचः श्रुत्वानिषसादमहामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः ॥ आसनेषुयथान्यायमुपविष्टाःसमंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रवि श्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता ॥ १३ ॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंग व ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनेब्रह्मन्प्राप्तोऽसिमुनिभिःसह ॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ इत्यु क्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवचनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्रांजलिःप्रयतोनृपः ॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगतीवीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवा मुने ॥ १९ ॥ वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ २० ॥ परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकप क्षधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः ॥ न्यवेदयदमेयात्मापुत्रौदशरथस्यतौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवा संचराक्षसानांवधंतथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनम् ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमम् ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमा गमनंतथा ॥ २४ ॥

मलत्वात्कथमेतद्दूरंप्राप्ताविति विस्मयः किमर्थमितिप्रयोजनप्रश्नः कस्यवेति पुत्रावितिशेषः उत्तरश्लोकोयदिप्रमाणंतर्ह्यस्यैवविवरणंबोध्यम् केचित्तुकस्येत्यस्यपुरुषस्यकार्यंसाधयितुमितिशे षमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैवगतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निवेदयदितिपाठेऽडभावआर्षः ॥ २२ ॥ तत्रअव्यग्रमागमनंरक्षःसमाक्रांतेपिमार्गेभयरहितमागमनम् ॥ २३ ॥ महाधनुषिजि ज्ञासांतद्विषयांरामस्यदिदृक्षाम् ज्ञानमिहदर्शनरूपम् यद्वा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासाम् तथादृष्टस्यतस्यसज्जीकरणादिकंचकर्तुमागमनमित्येतत्सर्वंनिवेद्य विरराममतदेतिपाठेऽर्थोश्वत्यः ॥ २४ ॥

ददर्शेति आश्रमप्रवेशकालेऽनायासतः स्वचरणस्पर्शाद्व्यभिचारकृतपापनाशेनशापनिवृत्त्याशापवशात्सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापिसर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यांविश्वामित्रोयथावद्देवरूपिणीमितित थाददर्शेत्यर्थः तदुक्तंतपसाद्योतितप्रभामिति एवंदर्शनंतत्समयेरामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव सर्वदृश्यत्वंतु भगवदातिथ्यकार्यमितिबोध्यम् ॥ १३ ॥ प्रयत्नादित्यादिनादिव्यरूपत्वमुक्तम् रामा देरपिदर्शनंनात्यंतस्पष्टतयाकिंत्वेवंरूपेण भर्तृसंतोषकरस्यभर्तृसान्निध्यस्यशापांतकरणस्याभावादित्याह धूमेनेति धूमेनाभिपरीतानिव्याप्तान्यंगानियस्याःसा ॥ १४ ॥ उपमात्रयंभस्मावृत त्वेन अंतःसत्त्वलक्षणयातयुक्तमेघस्यमध्यस्थांरविप्रभामिवददर्श दुराधर्षांस्प्रष्टुमशक्याम् ॥ १५ ॥ तथादर्शनेहेतुमाह साहीति त्रयाणामपिलोकानांदुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवंद र्शनविषयाजाता अन्येषांत्वदृश्यैव रामादीनांतुदुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ शापस्यांततदंतस्यावधिकालंप्राप्य तेषांरामादीनांदर्शनंपूर्वोक्तप्रकारेणदर्शनविषयत्वंप्राप्तेत्यर्थः तथाचपाद्मे गच्छ

ददर्शचमहाभागांतपसाद्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपिसमागम्यदुर्निरीक्ष्यांसुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नान्निर्मितांधात्रादिव्यांमायामयीमिव ॥ धूमेनाभि परीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतांसाभ्रांपूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ मध्येंऽभसोदुराधर्षांदीप्तांसूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ साहिगौतमवा क्येनदुर्निरीक्ष्याबभूवह ॥ त्रयाणामपिलोकानांयावद्रामस्यदर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यांतमुपागम्यतेषांदर्शनमागता ॥ १७ ॥ राघवौतुतदातस्याः पादौजगृहतुर्मुदा ॥ स्मरंतीगौतमवचःप्रतिजग्राहसाहितौ ॥ १८ ॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंचकारसुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोविधिदृष्टेनक र्मणा ॥ १९ ॥

तत्तस्यरामस्यपादस्पर्शान्महाशिला काचिद्योषाभवत्सोपिविस्मितोमुनिरब्रवीत् शिलातत्प्रतिमाकारा सोपिरामः विस्मितःसएवासीत् तथाभूतंतंदृष्ट्वामुनिरवददित्यर्थः शापदग्धापुराभर्त्रारा मशक्रापराधतः अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगःकृतःस्वराट् त्वदंघ्रिस्पर्शनात्तस्यैशापांतंप्राहगौतमः तस्मादियंतेपादाब्जस्पर्शाच्छुद्धाभवत्प्रभोइति यद्बुद्धारार्थंत्वमयेहानीतःसैषैवेतिशेषः एवमदुक्तरीत्यासर्वेषामविरोधेसंभवतिकल्पांतरपरत्वेनाविरोधवर्णनंकतकाद्युक्तंचिंत्यम् यदपितेनधूमेनेत्यादिसार्धश्लोकेतामेवदुर्निरीक्ष्यामितिशेषंपूरयित्वादुर्निरीक्ष्यत्वेहेतुमाह साहीति ते षांदर्शनमित्यत्रतेषांत्रयाणांलोकानामितिव्याख्यातंतदपिक्लिष्टम् ॥ १७ ॥ तदास्वपदस्पर्शमात्रेणशिलारूपतापरित्यागे गौतमवचःस्मरंतीमदाश्रमप्राप्तराघवपूजयापुनर्मत्संबंधइत्येवंतद्वचः स्मरंतीत्यर्थः स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रेणतुतस्मिन्रामत्वनिश्चयोस्याः तौरामपादौप्रतिजग्राहस्पृष्ट्वाप्रणनाम यत्तुतौरामलक्ष्मणौप्रतिजग्राहपूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति तन्न अर्घ्येकाकुत्स्थइ त्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥ सुसमाहिताअप्रमत्ता काकुत्स्थोरामः तस्यैवमुख्यतयापूजनात् ॥ १९ ॥

देवदुंदुभिनिःस्वनैःसहपुष्पवृष्टिरासीत् रामस्यअहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ रामपूजयानिष्पापत्वादहल्यायाःपूजा तपोबलविशुद्धांगींतद्बललब्धरामस्पर्शेनशुद्धांगीम् अतएवगौतमस्यवशां तद्गतचित्ताम् अतएवपूर्वंपरत्रकालेशरीरेणापितदनुगाम् ॥ २१ ॥ अहल्यासहितःसुखीत्यनेनयोगबलाद्रामागमनंज्ञात्वातद्बलादेवझटितितदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येतिबोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०बा०एकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रागुत्तरांऐशानीम् ततःगौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥ बहूनीति दृश्यंतइतिशे

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः॥ गंधर्वाप्सरसांचैवमहानासीत्समुत्सवः॥ २० ॥ साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन्॥ तपोबलविशुद्धांगींगौतमस्यवशानुगाम्॥ २१ ॥ गौतमोपिमहातेजाअहल्यासहितःसुखी॥ रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः॥ २२॥ रामोपिपरमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगाममिथिलांततः॥ २३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत्॥ १ ॥ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः॥ साध्वीयज्ञसमृद्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः॥ २ ॥ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनाम्॥ ब्राह्मणानांमहाभागवेदाध्ययनशालिनाम्॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटीशतसंकुलाः॥ देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयम्॥ ४ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते॥५॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वानृपवरस्तदा॥ शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितः॥ ६ ॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमादायसत्वरम्॥ प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः॥ ७॥ विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्मपुरस्कृतम्॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः॥ ८ ॥ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयम्॥ सतांश्चाथमुनीन्पृष्ट्वासोपाध्यायपुरोधसः॥ ९ ॥

षः ॥ ३ ॥ शकटीशतंअग्निहोत्रसंभारवाहकम् ऋषिवाटाःयज्ञार्थमागतानांसाग्निहोत्रऋषीणांनिवासाः एवंनैविद्यात्स्वावासदेशविचारः देशइत्यादि देशोनिवासस्थानम् विधीयतांविचार्यताम् ॥ ४ ॥ विविक्तेसलिलान्वितइत्यनेनानुष्ठानसौकर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेणशास्त्रमार्गेण ददौअर्घ्यमितिशेषः धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणम् महाजंवामहोक्षंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिशास्त्रोक्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतम् तत्सहितमितियावत् ॥ ८ ॥ राज्ञःकुशलंनिरामयम् यज्ञस्यनिरामयंकुशलंनिर्विघ्नत्वमविकलत्वंवायज्ञस्यकुशलम सविश्वामित्रस्तानर्घ्यदातॄनपृष्ट्वाकुशलमितिशेषः ॥ ९ ॥

यथार्हंयथान्यायम् प्रहृष्टवत्प्रहर्षवत्संतोषसहितंयथाभवतितथेत्यर्थः समागच्छत्संतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथासर्वैःसंगतोबभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्यराहित्यंसाद्गुण्यंच अतएवसफलाकृताइष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्रहेतुमाह यज्ञोपसदनमिति यज्ञस्थानम् द्वादशाहंद्वादशदिनानिदीक्षांकर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायास्तावंति दिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्ययोगेनसर्वसामर्थ्यादाह देवान्द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥ इमौकुमारावित्यादिव्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ पद्भ्यांवाहनरहिताभ्याम् पद्मपत्रको

यथार्हमृषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः ॥ आसनेषुयथान्यायमुपविष्टाःसमंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता ॥ १३ ॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोऽसिमुनिभिःसह ॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्रांजलिःप्रयतोनृपः ॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ॥ १९ ॥ वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ २० ॥ परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः ॥ न्यवेदयदमेयात्मापुत्रौदशरथस्यतौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनम् ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमम् ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा ॥ २४ ॥

मलत्वात्कथमेतद्दूरंप्राप्तावितिविस्मयः किमर्थमितिप्रयोजनप्रश्नः कस्यवेति पुत्राविति शेषः उत्तरश्लोकोयदिप्रमाणंतर्ह्यस्यैवविवरणंबोध्यम् केचित्तुकस्येत्यस्यपुरुषस्यकार्यंसाधयितुमितिशेषमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैवगतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निवेदयदितिपाठेऽडभावआर्षः ॥ २२ ॥ तत्रअव्यग्रमागमनंरक्षःसमाक्रांतेपिमार्गेभयरहितमागमनम् ॥ २३ ॥ महाधनुषिजिज्ञासांतद्विषयांरामस्यदिदृक्षाम् ज्ञानमिहदर्शनरूपम् यद्वा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासाम् तथादृष्टस्यतस्यसज्जीकरणादिकंचकर्तुमागमनमित्येतत्सर्वंनिवेद्य विरराम तदेतिपाठेऽर्थोऽश्वित्यः ॥ २४ ॥

यथोक्तंब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ॥ ८ ॥ मातापुत्रौदितींद्रौ ॥ ९ ॥ वर्णितेंद्रचरितस्यप्रकृतशेषत्वमाह एषइति सएषइत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवंप्रागुक्तरीत्याएवंभूतेदेशे विशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोस्त्विति ॥ ११ ॥ विशालेतिकृताआसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कतरोत्रवंशइतिप्रश्नस्यउत्तरमाह विशालस्येत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इमांपुरींसंप्रत्यावसदित्यन्वयः

उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंबलसूदनः॥ सर्वमेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः॥ एवंतौनिश्चयंकृत्वा मातापुत्रौतपोवने॥ ९ ॥ जग्मतुस्त्रिदिवंरामकृतार्थावितिनःश्रुतम्॥ एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा॥ १० ॥ दितिंयत्रतपःसिद्धामेवंपरिचचारसः॥ इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः॥ ११॥ अलंबुषायामुत्पन्नोविशालइतिविश्रुतः॥ तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता॥ १२॥ विशालस्यसुतोरामहेमचंद्रोमहाबलः॥ सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः ॥ १३॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः॥ धूम्राश्वतनयश्चापि सृंजयःसमपद्यत॥ १४ ॥ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान्॥ कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः॥ १५ ॥ कुशाश्वस्यमहातेजाःसोमदत्तःप्रतापवान्॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः॥ १६ ॥ तस्यपुत्रोमहातेजाःसंप्रत्येषपुरीमिमाम्॥ आवसत्परमप्रख्यःसुमतिर्नामदुर्जयः ॥ १७॥ इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्वेवैशालिकानृपाः॥ दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्यवंतःसुधार्मिकाः॥ १८ ॥ इहाद्यरजनीमेकांसुखंस्वप्स्यामहेवयम्॥ श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि॥ १९॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वानरवरश्रेष्ठःप्रत्यागच्छन्महायशाः॥ २० ॥ पूजांचपरमांकृत्वासोपाध्यायःसबांधवः॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ २१ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेविषयंमुने॥ संप्राप्तोदर्शनंचैव नास्तिधन्यतरोमम॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० बालकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः॥ ४७॥ ॥ छ॥ ॥पृष्ट्वातुकुशलंतत्रपरस्परसमागमे॥ कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याजहारमहामुनिं॥ १ ॥

॥ १७ ॥ वैशालिकाः विशालायांनिवासोयेषांतेइत्यर्थः अनेनत्वत्समानवंश्योयमितिसूचितम् ॥ १८ ॥ अतएवाह इहाद्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ममममत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पृष्ट्वेति सुमतिर्नामविशालाराजा महामुनिविश्वामित्रं कथांतेविश्वामित्रेणकथ्यमानकथांते ॥ १ ॥

गजसिंहगती गजवद्वीरमंदगती सिंहवदप्रतिहतगती यद्वा प्रभुत्वाद्गजगती रामोऽन्यगतिर्लक्ष्मणः तथा शार्दूलाकृती रामो वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन भाग्यसंपत्सूचिता वीरधर्मसूचकं खङ्गेत्यादि ॥ ३ ॥ यदृच्छया दैववशात्संपन्ननिमित्तविशेषेण यया कया चित्स्वेच्छयेत्यर्थो वा देवलोकाद्गां भुवं प्राप्तावतीर्णौ अमरावित्र स्थितौ किमर्थं किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य कथं अतिसुकुमारचरणत्वात्केन प्रकारेण पद्भ्यामिह प्राप्तौ कस्य वा सुतावितिशेषः ॥ ४ ॥ भूषयंतौ स्वतेजसेतिशेषः प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि इंगितं आंतराशयबोधकं चेष्टितं वचनगमनादि तैस्तादृशपुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥ आदरातिशयात्पुनः पृच्छति किमर्थं चेत्यादि दुर्गमे कांतारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्तं न्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय मदाका

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ परस्परेण सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथी परमं प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधु साध्विति शंसंतो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥ हंत ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥

रणान्मद्रुपलालनात्सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तॄन्राक्षसादीन्हत्वा पथि ताटकां च हत्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागताविति न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ परमत्यंतमादरणीयौ प्राप्तावतिथी तौ पूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुमतेरितिपंचमी उष्य उषित्वा आर्षमेतत् ॥ ९ ॥ पूजाप्रकारः साधु साध्विति शंसनम् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा पुराणमित्यादित्रयमाश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ मुनिराहित्यादाश्रमवदस्याशक्यत्वमत एवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानं अत इदं किंनु तस्यैव विवरणं कस्यायं पूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहल्यानुग्रहहेतुकालस्तुतिजसंतोषेहंतेति यस्यैतदाश्रमपदं तत्र वर्ति महात्मनः कोपाद्यथा शप्तं प्राप्तशापं तत्ते कथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

दिव्यसंकाशःयुत्तवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥ अनेकानिवर्षपूगानिअनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्यआश्रमस्य अंतरंमुनिसंनिधानरहितंकालं शचीरतिरित्यनेनशचीतोपिसौंदर्यमहल्यायाध्वनि तं मुनिवेषधरःगौतमवेषधरः ममरूपंसमास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ ऋतुकालंशास्त्रोक्तरतिकालं अर्थिनोरत्यर्थिनः सुसमाहितेसंगमोचितरूपप्रसाधनवतिअतिसुंदरीतिवा तेनस्वाभि लप्यदिव्यस्त्रीत्वंसूचितम् ॥१८॥ सहस्राक्षंविज्ञाय ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनइतिवचनात्तपसाचाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशंकाभावायगौतमवेषोयमिंद्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः देवराजकुतूहलात्

गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः ॥ १५ ॥ सचात्रतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा ॥ वर्षपूगान्यनेका निराजपुत्रमहायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षःशचीपतिः ॥ मुनिवेषधरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थि नःसुसमाहिते ॥ संगमंत्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायरघुनंदन ॥ मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २० ॥ आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात् ॥ इंद्रस्तुप्रहस न्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतम् ॥ एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ ससंभ्रमात्त्वरन् रामशंकितोगौतमंप्रति ॥ गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिं ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमानमिवान लम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिवेषधरंमुनिः ॥ दुर्वृत्तंवृ त्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि ॥ २७ ॥

मामत्रिलपतीतिकौतुकात्दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मेधाअहल्यातेनसहरत्यर्थंमतिंचकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्थातादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥ शीघ्रगमनेहेतुर्ममअह ल्यायाआत्मनइंद्रस्यचशापतोरक्षणं तदाह आत्मानमित्यादि प्रसहन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासःरक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभंगस्यस्वेष्टस्यकरणेनअग्रिमशापादिभयमल्पमितिवा ॥ २१ ॥ संगम्यअहल्ययासहेतिशेषः ॥ २२ ॥ सइंद्रःसंभ्रमात्गौतमभयात्त्वरन्निश्चक्रामेत्यन्वयः निर्गमसमयेगौतमंप्रतितदागमनंप्रतिशंकितश्चासीदितिशेषः अथनिष्क्रमणसमनंतरमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ममगौतमस्य कृतवानसिमद्भार्याभोगरूपमकार्यं तस्मात्विफलःविगतवृषणः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ शापस्वरूपंवातभक्षेत्यादि तप्यंतीस्वकृताकार्यस्मरणेनपीडिता पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तुकल्पांतरीणइतिनविरोधः अत्रशिलारूपत्वेतात्पर्यकल्पनेवातभक्षेत्यनेनविरोधःस्पष्टएवेतिकेचित् वस्तुतस्तुअदृश्येत्यस्यस्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः नचतावताचैतन्यहानिरितिक्षुधादिपीडास्यादेवेत्यतोवातभक्षा तदतिरिक्ताहाराभावाच्चनिराहारा तप्यंतीस्वकर्मणेतिशेषः तादृश्यपिभस्मशायिनीनतुस्थिताइतिनकश्चिद्विरोधः इंद्रशापोप्युपलक्षणमत्रअनंतभगवतःशापस्य तदुक्तंपाद्मे शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगःकृतःस्वराडिति शिलातत्प्रतिमाकारा शतशब्दोनंतवाचीलिंगशब्देनभगाकारंचिह्नम् स्वराडिंद्रः ॥ ३० ॥ शापांतमाह यदेति घोरमित्यनेनमुनिराहित्यसूचनम् रामोयदाआगमिष्यतितदाआगमनकालेजायमानचरणविन्यासेनानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूताव्यभिचारकृतपापनाशेनपवित्राभविष्यसिपाविव्र्येणचतपस्विनांदृश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ ततोमत्सकाशंमत्सान्निध्यंप्राप्तास्वंवपुःपूर्ववत्सर्वदृश्यंभस्मनानावृतंधारयिष्यसिप्राप्स्यसीत्यर्थः इतरत्स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कतककारस्तुयदात्वित्यादिशापांतप्रतिपादकंस्वंवपुर्धारयिष्यसीत्यंतंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याह एवमुक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकस्तुप्रामाणिकएव एवंचद्वात्रिंशत्श्लोकाएवात्रेत्याहुः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धर्मधुरंधरस्यापिशक्रस्याधर्मेप्रवृत्तौबीजंदर्शयितुमाह अफलइति अवृषणइत्यर्थः त्रस्तेति त्रासेनस्वकारणंदैन्यंव्यज्यते ॥ १ ॥ सुरकार्यमिति अन्यथाक्षुग्रतपसासकलदेवस्थानापहारस्तेनकृतःस्यादितिभावः ॥ २ ॥

गौतमेनैवमुक्तस्यसुरोषेणमहात्मना ॥ पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान् ॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्षानिराहारातप्यंतीभस्मशायिनी ॥ अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ यदात्वेतद्वनंघोरंरामोदशरथात्मजः ॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि ॥ ३१ ॥ तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशंमुदायुक्तास्वंवपुर्धारयिष्यसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वामहातेजागौतमोदुष्टचारिणीं ॥ इममाश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेमहातपाः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अफलस्तुततःशक्रोदेवानग्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीत्त्रस्तनयनःसिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वतातपसोविघ्नंगौतमस्यमहात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदंकृतम् ॥ २ ॥

अमृतोपमंयथाभवतितथासंजग्राहेत्यन्वयः पूर्वंदेवेषुमंथनसहायतयास्थितोपिविषपानानंतरंतत्पीडयातांस्त्यक्त्वाजगामामृतकुंडमितिशेषः ॥ २६ ॥ मंथानःपर्वतोत्तमोमंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठंकाच्छपम् ॥ २९ ॥ शिश्येस्थितवान् जलेशयइत्यादौस्थित्यर्थस्यशेतेर्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ममंथपुरुषोत्तमः अनेनशक्तिवैचित्र्यंप्रकटीकृतम् ॥ ३१ ॥ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः अप्सराइत्यार्षं उदतिष्ठन्नित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ अप्सुक्षीररूपासु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ षष्टिःकोट्यःषष्टिकोटिसंख्याःप्रधानाअप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारिकोपेताः

हालाहलंविषंघोरंसंजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः ॥ २६ ॥ ततोदेवासुराःसर्वेममंथूरघुनंदन ॥ प्रविवेशाथपातालंमंथानःपर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानांविशेषेणदिवौकसाम् ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहोगिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः ॥ २९ ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वाशिश्येतत्रोदधौहरिः ॥ पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्रम्यकेशवः ॥ ३० ॥ देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः ॥ अथवर्षसहस्रेणआयुर्वेदमयःपुमान् ॥ ३१ ॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मासदंडःसकमंडलुः ॥ अथधन्वंतरिर्नामअप्सराश्चसुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सुनिर्मथनादेवरसात्तस्माद्वरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्टिःकोट्योभवंस्तासामप्सराणांसुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासांपरिचारिकाः ॥ ३४ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णंतिसर्वेतेदेवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाःस्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्यततःकन्यावारुणीरघुनंदन ॥ उत्पपातमहाभागामार्गमाणापरिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेःपुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्तेनादितेःसुताः ॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभम् ॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

षष्टिकोट्यप्सरसोजाताइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताःउक्ताप्सरसःनप्रतिगृह्णंतिममैवेमानान्यस्येतिनांगीकुर्वंति सर्वेदेवादानवाश्चेत्यर्थः तासांविशिष्यपत्न्यनिच्छयैवसंमुग्धाकारतयास्थितत्वात्तासांविशिष्यप्रतिग्रहाभावः अतएवतासांसाधारण्यम् ॥ ३५ ॥ वारुणीसुराधिदेवता परिग्रहंकेनचिदसाधारण्येनांगीकारम् ॥ ३६ ॥ अदितिसुतांगीकारेहेतुरनिंदितामिति निषेधशास्त्रंतुमानुषविषयं शास्त्रेदेवतानामधिकारात् ॥ ३७ ॥ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् सुराःसुरापरिग्रहसत्त्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तस्यअमृतस्य कृतेग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरमसुराराक्षसैःसहएकतामगमन् बलसिद्ध्यर्थमितिशेषः वीरेतिसंबुद्धिः परमितिक्वचित्पाठः ॥ ४१ ॥ सर्वंपरस्परप्रहारेणदेवासुरा त्मकम् क्षयंगतंक्षयप्रायंगतम् तदादैत्याराक्षसैरेकत्वेनबलवत्त्वान्माहरंत्विति बुध्यामोहिनींकाममोहजननींमायांमायातनुंआस्थायतूर्णंशीघ्रंअमृतमहरत् ॥ ४२ ॥ गताभिमुखमितिसंधिरार्षः येसुराअसुरावामायामूर्त्यागृहीतामृतंविष्णुंअमृतजिघृक्षयाअभिमुखंगताःप्राप्ताःतेसर्वेमूर्त्यंतरास्थानेनप्रभविष्णुनाविष्णुनायुद्धेसंपिष्टाः ॥ ४३ ॥ दितेःपुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात्विष्णवनुग्र हाच्च दैत्यादित्ययोःसुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥ तुश्वार्थेराज्यमित्यनंतरंयोज्यः राज्यममृतंचप्राप्येत्यर्थः अत्रममंथुरमितौजसइतिश्लोकानंतरम् अथवर्षेत्यादिआयुर्वेदमयःपुमानित्यंतत्रयोदश

अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तुततःपुत्रादितिपुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥ एकतामगमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह ॥ युद्धमासीन्महाघो रंवीरत्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥ यदाक्षयंगतंसर्वंतदाविष्णुर्महाबलः ॥ अमृतंसोहरत्तूर्णमायामास्थायमोहिनीम् ॥ ४२ ॥ येगताभिमुखंविष्णुम क्षयंपुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्तेतदायुद्धेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ अदितेरात्मजावीरादितेःपुत्रान्निजघ्निरे ॥ अस्मिन्घोरेमहायुद्धेदैतेयादित्ययो र्भृशम् ॥ ४४ ॥ निहत्यदितिपुत्रांस्तुराज्यंप्राप्यपुरंदरः ॥ शशासमुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी यआदिकाव्येबालकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हतेषुतेषुपुत्रेषुदितिःपरमदुःखिता ॥ मारीचंकश्यपंनामभर्तारमिदम ब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मिभगवंस्तवपुत्रैर्महात्मभिः ॥ शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपार्जितम् ॥ २ ॥ साहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि ॥ ईश्व रंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाचमहातेजादितिंपरमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवंभवतुभद्रंतेशुचि र्भवतपोधने ॥ जनयिष्यसिपुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि ॥ पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि ॥ ६ ॥

श्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबहवः अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत्हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये बालकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किंततइत्यत्राह हतेष्वित्यादि मारीचंमरीचेरपत्यम् ॥ १ ॥ दीर्घेणतपसाअर्जितम् ॥ २ ॥ ईश्वरंत्रैलोक्यनाथम् ईदृशमिति पाठांतरम् तत्रईदृशमित्यस्यैवविवरणंशक्रहंतारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तियावदितिशेषः ॥ ५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेत्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः शुचिर्यदिभविष्यसीतिवत्सरसहस्र मपीतिशेषः त्रैलोक्यहंतारंतदधिपशक्रहंतारम् ॥ ६ ॥

पाणिनासंममार्ज तादृशपुत्रप्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमितिशेषः अथतामालभ्यस्पृष्ट्वास्वस्तिगर्भभद्रंतवास्तुइत्युक्त्वासकश्यपस्तपसेययावित्यन्वयः ॥ ७ ॥ कुशप्लवंविशालाख्यंपूर्वदेशस्थतपोवनम् ॥ ८ ॥ गुणसंपदाशुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ॥ ९ ॥ तामेवगुणसंपदमाह अग्निमित्यादि ॥ १० ॥ पुत्रत्वाद्गात्रसंवाहनादि सर्वेषुकालेषु तस्याअशुचित्वप्रतीक्षयेतिभावः ननुतद्धंतृपुत्रप्रेप्सोर्दितेःकथंतत्परिचर्यांगीकारइतिचेद्दवमायवैवेतिगृहाण ॥ ११ ॥ दशोनेदशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेपुत्रयंपुत्रंअहंत्वत्कृतेत्वन्नाशार्थंयाचितवतीतंतवजयोत्सुकंआधास्येविगतवैरंभ्रातृस्नेहवंतमेवकरिष्येइत्यन्वयः त्रैलोक्यविजयंभ्रातृकृतम् सहतेनभ्रात्रासह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिनेश्वरेसूर्येमध्यंप्राप्तेसतिशय्यायांशीर्षस्थानेपादौकृत्वादितिर्निद्रयाअपहृतागृहीतेत्यर्थः अने

एवमुक्त्वामहातेजाःपाणिनासंममार्जताम् ॥ तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्त्वातपसेययौ ॥ ७ ॥ गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिःपरमहर्षिता ॥ कुशप्लवंसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणम् ॥८॥ तपस्तस्यांहिकुर्वत्यांपरिचर्यांचकारह ॥ सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निंकुशान्काष्ठमपःफलंमूलंतथैवच ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षोयच्चान्यदपिकांक्षितम् ॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह ॥ ११ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशोनेरघुनंदन ॥ दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर ॥ अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरंद्रक्ष्यसेततः ॥ १३ ॥ यमहंत्वत्कृतेपुत्रतमाधास्येजयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयंपुत्रसहभोक्ष्यसिविज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रातवमहात्मना ॥ वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाचदितिस्तत्रप्राप्तेमध्यंदिनेश्वरे ॥ निद्रयापहृतादेवीपादौकृत्वाथशीर्षतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपादयोःकृतमूर्धजाम् ॥ शिरस्थानेकृतौपादौजहासचमुमोदच ॥ १७ ॥ तस्याःशरीरविवरंप्रविवेशपुरंदरः ॥ गर्भंचसप्तधारामचिच्छेदपरमात्मवान् ॥ १८ ॥

नदिवास्वापरूपपापेनशय्यापादस्थानेमस्तककरणेनचाशुचित्वंसूचितम् केचित्तुउपविष्टायाएवप्रवृत्तयापादपर्यंतंशिरःसंबंधेनशीर्षेपादसंबंधः तेनब्राह्मणस्य द्रस्पर्शइवशिरसःपादस्पर्शेअशुचित्वंसूचितम् तपसिस्थितायाःशय्यासंबंधाभावेनपूर्वव्याख्यायाअयुक्तत्वादित्याहुः परेतुभूशयनेपिदक्षिणपूर्वदिशोःशिरःस्थापनयोग्यतायाःस्मृतिसूक्तेस्तैः शरीत्येनशयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥ पादयोःतत्स्थापनदेशेकृतमूर्धजाम् मूर्धजसंबंधेमूर्धसंबंधोपिजातएवअतएवाशुचिम् तथाशिरस्थानेतयापादौकृतावतस्तामशुचिंदृष्ट्वेत्यर्थः अत्रैकेनैवोभयलाभेउभयोपादानंस्पष्टार्थम् वस्तुतोवक्रग्रीवतयावक्रपादतयावाशयनेपरस्परस्थानव्यत्ययाभावेनतयाअशुचित्वमित्यत्यंताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमितिबोध्यम् मुमोदप्राप्तच्छिद्रत्वादितिभावः मोदवशादेवजहासच ॥ १७ ॥ शरीरविवरंयोनिविवरम् आत्मवान्सावधानः ॥ १८ ॥

शतपर्वणाशतकोटिना अबुध्यतभिद्यमानगर्भस्यरोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ नहंतव्यमिति विभागेपिप्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरंछिद्रम् आहवेशक्रस्यममहं तारंअंकुरच्छेदनन्यायेनाभिदम् तन्मेअपराधकर्मत्वंक्षंतुमर्हसि पूर्वतनींसेवांस्मृत्वेतिशेषः ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तधात्विति दुराधर्षन्यायोपायेनजेतृत्वादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधातअशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥ गर्भविपर्ययेगर्भविपत्तौयत्त्वयाकृतंक

भिद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा ॥ रुरोदसुस्वरंरामततोदितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदोमारुदश्चेतिगर्भंशक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेदचमहातेजारुदंतमपिवासवः ॥ २० ॥ नहंतव्यंनहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत् ॥ निष्पपातततःशक्रोमातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देविसुप्तासिपादयोःकृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे ॥ अभिदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता ॥ सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः ॥ नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन ॥ २ ॥ प्रियंत्वत्कृतमिच्छामिममगर्भविपर्यये ॥ मरुतांसप्तसप्तानांस्थानपालाभवंतुते ॥ ३ ॥ वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक ॥ मारुताइतिविख्यातादिव्यरूपाममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः ॥ दिव्यवायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः ॥ ५ ॥ चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात् ॥ संचरिष्यंतिभद्रंतेकालेनहिममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैवनाम्नावैमारुताइतिविश्रुताः ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ ७ ॥

मेतत्त्वचममचयथाप्रियंभवतितथाइच्छामि तत्प्रकारमाह मरुतामिति सप्तानांमरुतांवातस्थानविशेषाणांसप्तइमेतेत्वदधीनाः स्थानपालालोकरक्षिणोभवंत्वित्यन्वयः ॥ ३ ॥ तदर्थमेवहेपुत्रकमारुताइतिनाम्नाप्रसिद्धाःदिव्यरूपाममपुत्राःयेइमेवातस्कंधाइतिसप्तप्रसिद्धास्तेषुचरंत्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ एकइति एकोगणइत्यर्थः प्रथमंसप्तधाविभज्यपुनरेकशःसप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणांतरेस्पष्टमुक्तत्वादिहापिबिभेदचमहातेजारुदंतमपीत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेतिबोध्यम् एवमपरइत्याद्यपिव्याख्येयम् इंद्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रचुरःपाठः दिव्यवायुःदिविअंतरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥ दिशःपूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनमारुदोमारुदइतिवचनमूलेन ॥ ७ ॥

अपिवत् अगस्त्यः समुद्रजलमिवयोगशक्त्येतिभावः परमाद्भुतंतदभवत् लोकस्येतिशेषः ॥ ३६ ॥ पूजयंतिस्तोत्रादिनेतिशेषः अनुनयंनीतिपाठेशैलराजदुहितुःकथमन्यदुहितृत्वमितिविमति वारणायगंगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टःगंगायाःस्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात्यतःपीतांपुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ॥३८ ॥ सागरंसगरसुतखातंसंप्राप्ता तत्पूरणायेतिशेषः क्षारत्वंतुतस्यागस्त्येनपानोत्तर मित्यन्यत्रस्फुटम् ॥ ३९ ॥ तस्यकर्मणःसिद्ध्यर्थंभगीरथस्यस्ववंशोद्धारकर्मणः प्रयत्नतःप्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥ भस्मसात्कृतान्कपिलकोपाग्निनाभस्मभावंप्राप्तान् ॥ ४१ ॥ प्लावयत्सेचयतिस्म

अपिवत्तुजलंसर्वंगंगायाःपरमाद्भुतम् ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमम् ॥ गंगांचापिनयं तिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टोमहातेजाःश्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ॥ ३८ ॥ जगामचपुनर्गं गाभगीरथरथानुगा ॥ सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थंतस्यकर्मणः ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाय यत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः ॥ अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्लावयत्पूतपाप्मानःस्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सगत्वासागरंराजागंग यानुगतस्तदा ॥ प्रविवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाःसलिलेनवै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् २ ॥ तारितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वेदिविस्थास्यंतिदेववत् ॥ ४ ॥ इयंचदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति ॥ त्वत्कृतेनचनाम्नाथलोकेस्थास्यतिविश्रुता ॥ ५ ॥ गंगात्रिपथगानामदि व्याभागीरथीतिच ॥ त्रीन्पथोभावयंतीतितस्मात्त्रिपथगास्मृता ॥ ६ ॥

अतएवपूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आदिकाव्येबालकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तमेवविस्तरेणाह सगत्वेति भस्म सात्कृताःकार्त्स्न्येनभस्मकृताः भूमेस्तलंपातालम् ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताःप्रेतत्वात् देववत्स्वर्गंप्राप्ताश्च अनेनप्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्तीभस्मनोपिगंगास्पर्शस्यफलंकिमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तम् ॥ ३ ॥ यावत्सागरस्यजलंस्थास्यतितावद्दिविस्थास्यंतीत्यर्थः तन्निमित्तमपितयागंगयातत्खातस्यसागरस्यपूरणमितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्कृतनामादिविश्रुतत्वमेवदर्शयति गंगेत्यादि त्रिपथगेतिना म्नोऽन्वर्थत्वंदर्शयति त्रीनित्यादि अनेनकथंगंगात्रिपथगेत्यस्यउत्तरंसंदत्तम् ॥ ६ ॥

कुरुष्वेति गंगाजलसेकनोजातप्रायश्चित्तत्वात्सलिलदानयोग्यतासंपत्तेः प्रतिज्ञांगंगासलिलप्रदानेनसागरांस्तारयेइत्येवंरूपांगरुत्मदुपदिष्टाम् अपवर्जयसमाप्तांकुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण एषःगंगालाभरूपः पूर्वकेणेतिकप्रत्ययेनएवैवकुत्साद्योत्यते ॥ ८ ॥ गंगांनेतुंभूलोकंप्रापयितुंप्रार्थयताप्रतिज्ञानअपवर्जितानफलपर्यवसायिनीकृता ॥ ९ ॥ मत्तुल्येति ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥ गंगानेतुंप्रार्थयतासागंगानेतुंनशकितेत्यर्थः यत्तुगंगामानेतुंनशकितानविचारिताप्रतिज्ञेतिशेषः चिंताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थइतितत्प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिंत्यम् ॥ ११ ॥ समतिक्रांतानिस्तीर्णा परमसंमतंपरममुत्कृष्टंचतत्संमतम् सर्वलोकसंमतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ धर्मस्यायतनंधर्मप्राप्यस्थानम् ॥ महद्ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥ यथास्याब्रह्मलोकप्रापकत्वंतदाह प्ला

पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधिप ॥ कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा ॥ धर्मिणांप्रवरेणाथ नैषप्राप्तोमनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमतावत्सलोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगांप्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच ॥ १० ॥ दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेजसा ॥ पुनर्नशकितानेतुंगंगांप्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सात्वयासमतिक्रांताप्रतिज्ञापुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसिपरमंलोकेयशःपरमसंमतम् ॥ १२ ॥ तच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम ॥ अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वत्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते ॥ ससिलेपुरुषश्रेष्ठशुचिःपुण्यफलोभव ॥ १४ ॥ पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियाम् ॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः ॥ यथागतंतथागच्छद्देवलोकंमहायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तुराजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह ॥ समृद्धार्थोनरश्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह ॥ १८ ॥

प्लावयस्वेति आत्मानंस्वदेहम् सदोचितेसिहकर्कटमध्येपिप्लानादिव्यवहारोचिते भूप्रवहनदीनामेवतत्कालेभौमत्वमूलरजःसंबंधात्स्नानायनर्हत्वम् पुण्यफलइतिमत्वर्थीयाजंतोबहुव्रीहिर्वा अनेनस्नानमात्रेणगंगाब्रह्मलोकप्राप्तिकरीतिसूचितम् ॥ १४ ॥ सागराणांजातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तयेगंगाजलसंबंधस्यसर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनायचपुनस्तेषांसलिलंकार्यमित्याह पितामहानामित्यादि स्वंलोकंब्रह्मलोकम् गम्यताम् कृतोदकक्रियेणस्वपुरमितिशेषः अयंनियोगोराजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥ यथाआगतमितिच्छेदः देवलोकंब्रह्मलोकम् ॥ १६ ॥ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायंस्मृत्युक्तक्रमेण उत्तमंउत्तमलोकप्रापकम् ॥ १७ ॥ कृतोदकइति अन्येषामपीतिशेषः ॥ १८ ॥

नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः विगतज्वरः कथमस्मत्पालनं भविष्यतीति विगतचिंतः ॥ १९ ॥ उपसंहरति एषइति स्वस्तिभद्रयोः तस्मीत्यादरसूचनार्थं ग्रहणम् ॥ २० ॥ आख्यानश्रवण फलमाह धन्यमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

प्रमुमोदचलोकस्त्वंनृपमासाद्यराघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः ॥ १९ ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोऽभिहितोमया ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंते संध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वर्ग्यमथापिच ॥ यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच ॥ २१ ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदैवतानिच ॥ इदमाख्यानमायुष्यंगंगावतरणंशुभम् ॥ २२ ॥ यःशृणोतिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेवनौरात्रिःसंवृत्तेयंपरंतप ॥ इमांचिंतयतःसर्वांनिखिलेनकथांतव ॥ ३ ॥ तस्यसाशर्वरीसर्वाममसौमित्रिणासह ॥ जगामचिंतयानस्यविश्वामित्रकथांशुभाम् ॥ ४ ॥ ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ उवाचराघवोवाक्यंकृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥ गताभगवतीरात्रिःश्रोतव्यंपरमाद्भुतम् ॥ तरामसरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीम् ॥ ६ ॥ नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणाम् ॥ भगवंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ संतारंकारयामाससर्षिसंघस्यकौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरंतीरमासाद्यसंपूज्यर्षिगणंततः ॥ गंगाकूलेनिविष्टास्तेविशालांददृशुःपुरीम् ॥ ९ ॥ ततोमुनिवरस्तूर्णंजगामसहराघवः ॥ विशालांनगरींरम्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा ॥ १० ॥

अब्रवीत् राघवंतेइतिशेषः ॥ १ ॥ पूरणं गंगयेतिशेषः ॥ २ ॥ इमांतवकथांत्वदुक्तांकथांचिंतयतोममरामस्यरात्रिःक्षणभूतेवसंवृत्ताअतीता एवमाश्चर्यभूतात्वदुक्तागंगाकथेतिभावः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेतिसंबोधनं उक्तस्यैवार्थस्यआदरातिशयबोधनायपुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवतीगंगाकथाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णासुखंशुभंआस्तीर्णंयस्यांसा त्वरितमागता सर्वैस्तवसेवार्थमित्याशयः ॥ ७ ॥ कारयामासनाविकैरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ संपूज्यऋषिगणंतत्तीरस्थमितिशेषः विशालांजगाम पूर्वदृष्टामितिशेषः ॥ १० ॥

विशालांपरिपप्रच्छविशालाविषयेप्रश्नंकृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ विशालांसंप्रतिवर्तनइतिशेषः ॥ १२ ॥ विशालायाःपुरातनमितिपाठः पुरातनंतत्पुरीनिर्मितेःप्राक्तनंवृत्तांतं विशालस्येति पाठेतन्नगरीनिर्मातााराजाविशालोनाम यद्वा विशालस्यविशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ शक्रस्यकथांविशालावैभवप्रतिपादिकांकथांकथयतःसकाशान्मयाश्रुतां अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्ठानदेशेयद्वृत्तंपुरातनंतद्विषयांतत्त्वेनशृण्विति योजना ॥ १४ ॥ सुधार्मिकाइत्यदितिपुत्रविशेषणं आसन्नितिशेषः ॥ १५ ॥ अमराःमरणरहिताः विजराःजरारहिताः

अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीम् ॥ ११ ॥ कतमोराजवंशोयंविशालायांमहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वंतपरंकौतूहलंहिमे ॥ १२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः ॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालायाःपुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुताम् ॥ अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंशृणुतत्त्वेनराघव ॥ १४ ॥ पूर्वंकृतयुगेरामदितेःपुत्रामहाबलाः ॥ अदितेश्चमहाभागावीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषांनरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमराविजराश्चैवकथंस्यामोनिरामयाः ॥ १६ ॥ तेषांचिंतयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्रवै ॥ १७ ॥ ततोनिश्चित्यमथनंयोक्त्रंकृत्वाचवासुकिम् ॥ मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ अथवर्षसहस्रेणयोक्त्रसर्पशिरांसिच ॥ वमंतोतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपाताग्निसंकाशंहालाहलमहाविषम् ॥ तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः ॥ जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैवशंखचक्रधरोहरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमानेतुयत्पूर्वंसमुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत् ॥ अग्रपूजामिहस्थित्वागृहाणेदंविषंप्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वाचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥

निरामयाःरोगरहिताः ॥ १६ ॥ रसंअमृतरूपंरसायनम् ॥ १७ ॥ योक्त्रंमंथनरज्जुम् ॥ १८ ॥ योक्त्रसर्पःमंथनरज्जुभूतःसर्पः वमंतइतिपुंस्त्वमार्षं अतिअतिशयितंविषम् ॥ १९ ॥ उत्पपातेतितनइत्यादिः शिलादशनादित्यर्थः दष्टशिलाखंडाएवमहाविषरूपंभूत्वाउत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुर्महादेवः ततःमहादेवप्रादुर्भावानंतरम् ॥ २२ ॥ स्मितंकृत्वा छलेनविषदानात्स्मितम् ॥ २३ ॥ यत्यतोत्त्वंवान्सुराणामग्रतः तेषांमध्येश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठःविष्णुः ॥ २५ ॥

निश्चयानधिगममभिनयति कथमिति ॥ ६ ॥ धर्मेणविदितेति धर्मेणप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकारयत्कृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिनापितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिलीपवंशजोरघुपु
त्रकोदिलीपःकालिदासोक्तोऽन्यएवेतिबोध्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ सचप्रजाइत्यस्यमंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ प्रजास्तद्राज्यंचमंत्रिष्वाधायगंगावतरणेच्छुस्तपआतिष्ठत् गोकर्णोहिम

कथंगंगावतरणंकथंतेषांजलक्रिया ॥ तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभवत् ॥ ६ ॥ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः ॥ पुत्रोभगीरथोनाम
जज्ञेपरमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वानिश्चयंराजातेषामुद्धर
णंप्रति ॥ व्याधिनानरशार्दूलकालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा ॥ राज्येभगीरथंपुत्रमभिषिच्यनरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन ॥ अनपत्योमहाराजःप्रजाकामःसचप्रजाः ॥ ११ ॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः ॥ तपोदीर्घंसमा
तिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानिमहाबाहोतस्यरा
ज्ञोमहात्मनः ॥ सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥ ततःसुरगणैःसार्धमुपागम्यपितामहः ॥ भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत्
॥ १५ ॥ भगीरथमहाराजप्रीतस्तेऽहंजनाधिप ॥ तपसाचसुतप्तेनवरंवरयसुव्रत ॥ १६ ॥ तमुवाचमहातेजाःसर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथोमहा
बाहुःकृतांजलिपुटःस्थितः ॥ १७ ॥ यदिमेभगवान्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलम् ॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेमत्तःसलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाःसलिलक्लि
न्नेभस्मन्येषांमहात्मनाम् ॥ स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेचप्रपितामहाः ॥ १९ ॥

वत्यादविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषोवा ॥ १२ ॥ पंचतपाःपंचाग्निमध्येतपोयस्य मासाहारःमासेगतेआहारोयस्य वर्षसहस्राणिअतीतानीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तस्यराज्ञःसुप्रीतइत्यन्वयः
॥ १४ ॥ १५ ॥ तपसाचेतिचस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ यद्यस्तीत्यादिअसंदिग्धेसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् सलिलंस्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १८ ॥ अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्रा
प्तिदर्शयति गंगायाइति एषांभस्मनिगंगायाःसलिलेनक्लिन्नेसतिएतेअत्यंतंअक्षय्यंयथाभवतितथास्वर्गंगच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममसंततिर्देया यथानःकुलंनावसीदेत् संतत्येइ तिचतुर्थीप्रथमार्थे एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः परेतुसंतत्यैतदर्थंनःकुलंनावसीदेदितिचयाचे मत्कुलेऽसंततिःकोपिमा भूदित्यर्थः उपसंहरति इक्ष्वाकूणामिति तत्कुलेजातस्यएषएवपरोवरोस्तु नातोधिकंतृतीयंवरांतरंयाचेइत्यर्थः एतेनपूर्वपरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथःतावकइतिशेषः ॥ २२ ॥ स्वसमीपेस्थितत्वादियमितिनिर्देशः ॥ २३ ॥ हरनियोगहेतुमाह गंगायाइति तांगंगां ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्यराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा देवैराजानजैः मरुद्गणैः

देवयाचेहसंतत्यैनावसीदेत्कुलंचनः ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तुवरःपरः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षराम् ॥ २१ ॥ मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ ॥ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २२ ॥ इयंहैमवतीज्येष्ठागंगाहिमवतःसुता ॥ तांवैधारयितुंराजन्हरस्तत्रनियुज्यताम् ॥ २३ ॥ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यते ॥ तांवैधारयितुंराजन्नान्यंपश्यामिशूलिनः ॥ २४ ॥ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोककृत् ॥ जगामत्रिदिवंदेवैःसर्वैःसहमरुद्गणैः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७॥ ॥ देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वावसुमतींरामवत्सरंसमुपासत ॥ १ ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिःपशुपतीराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितवप्रियम् ॥ शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता ॥ तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्रामशिवेशिवशिरस्युत ॥ अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरम् ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिनयनस्तदा ॥ सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे ॥ साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥

कर्मदेवैः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकियेआदिकाव्येबालकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवदेवेआजानजानामपिदेवानांदेवपूज्ये अंगुष्ठाग्रेणनिपीडितां समुपासतेत्यार्षंबहुवचनंसमुपास्तेत्यर्थः उमापतिमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदासातीति ईश्वरेणधारणांगीकारेकृते गर्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवेशोभने तादृशहपकरणेहेतुमाह अचिंतयदित्यादि ॥ ५ ॥ तस्यावलेपनमितिसंधिरार्षः अवलेपनंस्वस्यापिस्रोतसाअभिभवनंचिंतारूपंगर्वं ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुंजटामंडलेनिरोधानेनअभिभूतांकर्तुं ॥ ७ ॥ जटामंडलेनगह्वरेदुष्प्रवेशे निर्गमेयत्नमास्थितापिमहींगंतुंनाशक्नोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

नैवेति जटामंडलंभ्रांत्वाप्रांतमागतापिअंततःतत्प्रांतभागतोपिनिर्गमंनलेभे प्रांतभागेपितन्मध्यत्वभ्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनात् यद्यपिब्रह्मैवमायायागंगाजलरूपमितिपुराणेतिहासादिषुप्र
सिद्धंतस्यचाहंममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारःशिवस्यचतादृशस्यतत्पराभवाहंकारोऽत्यंतमनुचितस्तथातादृश्यागंगायाःप्रांतभागेमध्यत्वभ्रमोप्यत्यंतमनुचितः अतएवोक्तमन्यत्र परमात्मा
शिवोप्यन्यस्तस्मादन्याचजाह्नवी इतियःसेवतेगंगांनसमोक्षस्यभाजनमिति तथापिलीलामात्रत्वाददोषः शिवविष्णवोःपरस्परमुपास्योपासकभाववदितिबोध्यं तर्हिकिंकृतवतीतत्राह तत्रैवे
ति अवभ्रमत् आर्षत्वात्सन्वदित्वंन ॥ ९ ॥ अथतांजटाटवीतिरोहितांगंगांभगीरथःअपश्यत् पुनश्चतत्रतत्प्राप्तिविषयेहरमुद्दिश्यपरमंतपआस्थितः सहरः तेनतपसा ॥ १० ॥ ततस्तुष्टःसन्हरः

नैवसानिर्गमंलेभेजटामंडलमंततः ॥ तत्रैवावभ्रमद्देवीसंवत्सरगणान्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः ॥ सतेनतोषितश्चासीदत्यंतं रघुनंदन ॥ १० ॥ विससर्जततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति ॥ तस्यांविसृज्यमानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनीपावनीचैवनलिनीचतथैवच ॥ तिस्रःप्राचींदिशंजग्मुर्गंगाःशिवजलाःशुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी ॥ तिस्रश्चैतादिशंजग्मुःप्रतीचींतुदिशंशुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमीचान्वगात्तासांभगीरथरथंतदा ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततोधरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्चशिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिःपतितैश्चैवव्यरोचतवसुंधरा ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वायक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयंततेतत्रगगनाद्गांगतांतदा ॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताश्चापिदेवतास्तत्रविष्ठिताः ॥ तदद्भुतमिमंलोकेगंगावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षवोदेवगणाःसमीयुरमितौजसः ॥ संपतद्भिःसुरगणैस्तेषांचाभरणौजसा ॥ २० ॥ शतादित्यमिवाभातिगगनंगततोयदम् ॥ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचंचलैः ॥ २१ ॥

बिंदुसरःप्रतिहिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषंप्रतिगंगांविससर्जेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेनभगीरथतपोहेतुकंत्रिपथगमनमुक्तं अथचरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति ॥ १४ ॥
अनुव्रजदित्यडभावआर्षः ॥ १५ ॥ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्रहेतुर्गगनादित्यादिनाउक्तः शिशुमारःकप्याकारोजलचरविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनाद्गांगतांरुद्रजटाकाशाद्भुवमित्यर्थः वि
मानैरित्यादेश्चरंतइतिशेषः ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताःसंभ्रमंगताःसंभ्रमंप्राप्ताइत्यर्थइत्येके पारिप्लवोयानभेदःशिबिकादिरूपः शिबिकादियानस्थाइत्यर्थइत्यन्ये ॥ १९ ॥ देवगणावस्त्रादयः सं
पतद्भिःआगच्छद्भिः ॥ २० ॥ तन्मूलिकामुपमामाह शतादित्यमिवेति ॥ २१ ॥

विक्षिप्तैः निःसृतैः विद्युच्छब्दः पुंल्लिंगोपिएतत्प्रामाण्यात् सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधाकरणं वाच्चत्रायुपाधितः आकाशमभवत् व्याप्तमितिशेषः ॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिवहंससंप्लवैर्हंससमूहैः संकीर्णंगगनंअभवदितिपूर्वेणान्वयः आयतंविस्तृतप्रवाहम् ॥ २३ ॥ विनतंअगाधदेशेसंकुचितं उद्धूतंपाषाणादियोगात् ॥ २४ ॥ मुहुरिति ऊर्ध्वपथगमनेसलिलयोरभ्याघातोनिमित्तं शंकरशिरसिच्युतम् ॥ २५ ॥ निर्मलं नैर्मल्येप्रागुक्तभ्रंशद्वयंहेतुः गतकल्मषंसत्वजलस्पर्शवतांप्राणिनांनाशितपापम् ॥ २६ ॥ भवांगंशिवमूर्धा पस्पृशुःसस्नुः नकेवलंपापसंहारमात्रंगंगायाःकृत्यंअपितु

विद्युद्भिरिवविक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा॥पांडुरैःसलिलोत्पीडैःकीर्यमाणैःसहस्रधा॥२२॥शारदाभ्रैरिवाकीर्णगगनंहंससंप्लवैः॥क्वचिद्द्रुततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतम्॥ २३ ॥ विनतंक्वचिदुद्धूतंक्वचिद्यातिशनैःशनैः॥ सलिलेनैवसलिलंक्वचिदभ्याहतंपुनः॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथंगत्वापपातवसुधांपुनः॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः॥२५॥ व्यरोचततदातोयंनिर्मलंगतकल्मषम्॥तत्रर्षिगणगंधर्वावसुधातलवासिनः॥२६॥ भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः॥ शापात्प्रपतितायेचगगनाद्वसुधातलम्॥२७॥ कृत्वातत्राभिषेकंतेबभूवुर्गतकल्मषाः॥ धूतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथशुभान्विताः॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्यस्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे॥ मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता॥ २९ ॥ कृताभिषेकोगंगायांबभूवगतकल्मषः॥ भगीरथोहिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः॥ ३० ॥ प्रायादग्रेमहाराजस्तंगंगापृष्ठतोऽन्वगात्॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः॥३१॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः॥ सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी॥ ३३ ॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी॥ततोहियजमानस्यजन्होरद्भुतकर्मणः॥ ३४ ॥ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धोजह्नुश्चराघव॥ ३५ ॥

पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह शापादित्यादि गगनात्उच्चस्थानात् ॥ २७ ॥ गतकल्मषाःमुक्तशापाः अनेनब्रह्मशापपरिहारोपिगंगास्नानफलमितिकृतपापानांतज्जलस्पर्शेतत्पापनाशपूर्वकंस्वर्गप्राप्तिःकैमुतिकन्यायेनैवसिद्धेतिबोध्यम् ॥ १८ ॥ मुदितःदर्शनमात्रेण मुमुदेस्नानपानादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगीरथरथानुगाःसंतोगंगामन्वगमन्नित्यन्वयः यतःयेनमार्गेण ॥ ३३ ॥ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनंतस्याअवलेपनंगर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ ५ ॥ पितृभिःखातंभूमेरंतर्विद्यमानंमार्गंपितृवृत्तांतपरिज्ञानायप्रापद्यतप्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयंकुशलम् ॥ ८ ॥ आसमंजअसमंजपुत्रइतिसंबोधनम् इञ्भावआर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ वाक्यंवक्तुमर्हम् कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः द्वितीयवाक्येकृत्यः सहयःआगंतासीत्यभिचोदितश्चबोधितश्च ॥ ११ ॥ यत्रपितरःसागराभस्मराशीकृतास्तत्रदेशेजगामेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ चुक्रोशभस्मीभूतपितॄनितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्यसमंतात्प्रसार्येत्यर्थः निपुणांदूरविवेचनसमर्थाम् पितॄणांमातुलम् सुपर्णभगिनीसुमतिरितिप्रागुक्त

एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना ॥ धनुरादायखङ्गंचजगामलघुविक्रमः ॥ ५ ॥ सखातंपितृभिर्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः ॥ प्रापद्यतनरश्रेष्ठ तेनराज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिःपिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानंमहातेजादिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचैवनिरामयम् ॥ पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच ॥ ८ ॥ दिशागजस्तुतच्छ्रुत्वाप्रत्युवाचमहामतिः ॥ आसमंजकृतार्थस्त्वंसहाश्वःशीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितःसहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृतायत्रपितरस्तस्यसागराः ॥ १२ ॥ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥ चुक्रोशपरमार्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः ॥ ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ सतेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियाम् ॥ सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोऽपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितॄणांमातुलंरामसुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेणदग्धाहीमेमहाबलाः ॥ सलिलंनार्हसेप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकम् ॥ १८ ॥ गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ ॥ तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणांसलिलक्रियाम् ॥ १९ ॥

त्वात् अनिलोपमंवेगेनवायूपमम् ॥ १६ ॥ लोकसंमतःलोकहितःएतन्मूलकतयासर्वलोकहितगंगायाभूलोकेअवतारणात् ॥ १७ ॥ हियस्मात्कपिलेनदग्धाः यतश्चमहाबलाः महाबलवत्त्वेनप्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतोऽतोलौकिकंसलिलंदातुंनार्हसि चंडालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणाम् उदकंपिंडदानंचनतेषांतुविधीयतेइतिस्मृतेः प्रकृतेब्राह्मणाद्वधोमहापापित्वंच ॥ १८ ॥ १९ ॥

तर्हिदेवलोकंगत्वागंगोदकेनक्रियाकार्यानित्याह भस्मेति यदाप्लावयेत्तदागंगयाक्लिन्नंसिक्तमिदंभस्महेपुत्रषष्टिसहस्राणिसागरान्स्वर्गलोकंगमिष्यतिप्रापयिष्यतीत्यर्थः नयिष्यतीतिपाठेनेष्य तीत्यर्थः अनेनसगरपुत्राणांमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वंसूचितं तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपिपापिनांपुद्गलस्यगंगाजलस्पर्शःसर्वपापप्रायश्चित्तमितिसूचितम् अकृतप्रायश्चित्तानामपिमहापा तकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानांगंगाजलस्पृष्टपुद्गलानांविनापिप्रायश्चित्तांतरंतत्कालेएवसकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वंचसूचितम् ॥ २० ॥ अश्वंगृहीत्वानिर्गच्छ निर्वर्तयितुंसमापयितुम्

भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया ॥ २० ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्वं महाभागसंगृह्यपुरुषर्षभ ॥ यज्ञंपैतामहंवीरनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनंश्रुत्वासोंऽशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितंहयमादायपुनरायान्महा तपाः ॥ २२ ॥ ततोराजानमासाद्यदीक्षितंरघुनंदन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरंत्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः ॥ गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ २५ ॥ अगत्वा निश्चयंराजाकालेनमहतामहान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडे एकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः ॥ राजानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकम् ॥ १ ॥ सराजा सुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन ॥ तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइतिविश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मैराज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः ॥ तपोवनगतोराजास्वर्गंलेभेतपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधम् ॥ दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ५ ॥

॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ वृत्तंपितृव्यवृत्तंतथासुपर्णवचनंचयथातथान्यवेदयत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ इष्टयज्ञइतिबहुव्रीहिः आगमेभूमावागमे निश्चयंउपायविषयम् नाध्यगच्छतेतितङार्षः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ कालधर्मोमृत्युः प्रकृतीजनाःअमात्यवर्गाः दीर्घ श्छांदसः रोचयामासुर्न्यायप्राप्तत्वादिच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ दिलीपे दिलीपाय तपस्तेपेपितृगतयेगंगायाभूलोकावतारणायेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पैतामहंवधंपितामहानांसागराणामपमृत्युम् ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणंकृत्वादिग्गजमितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरामयंकुशलं सोमवतींउदीचीम् ॥ २१ ॥ भद्रंभद्राख्यम् ॥ २२ ॥ समालभ्यस्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरांऐशानींप्रथितांसर्वकर्मार्हत्वेन प्रसिद्धाम् ॥ २४ ॥ कपिलंकपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥ तस्यकपिलस्य ॥ २६ ॥ तंकपिलं हंतीतिहनः पचाद्यच् अविचारतस्तमेवअश्वापहारद्वारायज्ञहंतारंज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेतंप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपिदिशिमहांतमचलोपमम् ॥ दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः ॥ २० ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयम् ॥ खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः ॥ २४ ॥ तेतुसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ॥ ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनम् ॥ २५ ॥ हयंचतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलंप्राप्ताःसर्वेतेरघुनंदन ॥ २६ ॥ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् ॥ अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञियंहृतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् ॥ श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन ॥ २९ ॥ रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेणकपिलेनमहात्मना ॥ भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजादीप्यमानंस्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योऽसितेजसा ॥ पितॄणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भौमानिसत्त्वानिवीर्यवंतिमहांतिच ॥ तेषांतुप्रतिघातार्थंसासिंगृह्णीष्वकार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थःसन्निवर्तस्वममयज्ञस्यपारगः ॥ ४ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चिरगतान्अप्रत्यागच्छतइतिशेषः नप्तारंपौत्रम् ॥ १ ॥ पूर्वैःपितृभिः गतिवृत्तांतं येनचअश्वोपवाहितःदेशांतरंप्रापितःतद्गतिंचअन्विच्छअन्वेषय ॥ २ ॥ अंतर्भौमानिभूमेरंतर्जातानि सत्त्वानिप्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् ममयज्ञस्यपारगःपारप्रापकश्चभवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

धारयन्नियोगबलेनेतिशेषः ॥ २ ॥ पृथिव्याविभेदश्चसनातनःप्रतिकल्पमवश्यंभाव्यः श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्टएव अतस्तत्रनशोकःकार्यइतिभावः एवंदीर्घदर्शिनांदीर्घदर्शिभिः सगर पुत्रविनाशोयंदृष्टएव अतस्तत्रापिशोकोनुचितः शेषेषष्ठी यद्वा अदीर्घदर्शिनामितिच्छेदः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवः एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः अश्विनौच ॥ ५ ॥ निर्घातसम निःस्वनः निर्घातनिःस्वनसदृशइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततोभित्त्वेतिपाठः ॥ ७ ॥ सत्त्ववंतोबलवंतः ॥ ८ ॥ तेअस्मासुपरमनुग्रहबुद्धिरस्तु वयंकिंकरिष्याम सलोपश्छांदसः बुद्धिरुपायः ॥ ९ ॥

कापिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधराम् ॥ तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः ॥ सगरस्यच पुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनाम् ॥४॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ॥ देवाःपरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादु रासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततोभित्त्वामहींसर्वांकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ सहिताःसागराःसर्वेपितरंवाक्य मब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रांतामहीसर्वासत्त्ववंतश्चसूदिताः ॥ देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ॥८ ॥ नचपश्यामहेऽश्वंतेअश्वहर्तारमेवच ॥ किंकरि ष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांराजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन ॥ १० ॥ भूयःखनतभद्रंवोविभेद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुःपर्वतोपमम् ॥ दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन ॥ धारयामासशिर साविरूपाक्षोमहागजः ॥ १४ ॥ यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रमार्थंमहागजः ॥ खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् ॥ १५ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वादि शापालंमहागजम् ॥ मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्त्वारसातलम् ॥ १६ ॥ ततःपूर्वांदिशंभित्त्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिददृशुस्तेम हागजम् ॥ १७ ॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ भूयोविभेद्येत्यन्वयः कृतार्थाश्चकृतार्थाश्चेत्तदानिवर्तत निवर्तध्वमित्यर्थेआर्षमेतत् अन्यथाननिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ खन्यमानेइति षष्टियोजनसहस्रपरमपीतिशेषः दिशा इत्यावंतम ॥ १३ ॥ कृत्स्नांतदेकप्रदेशावच्छिन्नामितिशेषः ॥ १४ ॥ यदापर्वणियस्मिन्कालेयस्मिन्क्षणे तिथिभेदेक्षणेपर्वइत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः दिग्गजमितिशेषः हिस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनुगच्छथअन्वेषयत थस्यतादेशाभावआर्षत्वात् ॥ १४ ॥ यदिभूमौनलभ्यनेतदाआह यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥ स्वस्यतुरगानुगमनमयुक्तमित्याह दीक्षितइत्यादितस्यप्रवासनिषेधात्पौत्र स्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥ १६ ॥ यंत्रितानियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामोदैर्घ्यंविस्तारोविशालतातद्युक्तम धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः बिभिदुरिति पृथिव्यामदृष्ट्वेतिशेषः ॥१८॥ भिद्य

समुद्रमालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छथ ॥ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनतमेदिनीं ॥ तमेवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहम् ॥ इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ तेसर्वेहृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलम् ॥ बिभिदुःपुरुषव्याघ्रावज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः ॥ भिद्यमानावसुमतीननादरघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव ॥ राक्षसानांदुराधर्षसत्त्वानांनिनदोभवत् ॥ २० ॥ योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणींरामरसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्वीपंनृपात्मजाः ॥ खनंतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुराःसहपन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन् ॥२३॥ तेप्रसाद्यमहात्मानंविपण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुःपरमसंत्रस्ताःपितामहमिदंवचः ॥२४॥ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः ॥ बहवश्चमहात्मानोवध्यंतेजलचारिणः ॥ २५ ॥ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः ॥ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः ॥ महिषीमाधवस्यैषासएवभगवान्प्रभुः ॥ २ ॥

मानासर्वतइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुत्तमंरसातलंविचेतुमिवधरणींयोजनानांषष्टिसहस्राणिबिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पर्वतसंबाधंपर्वतनिबिडम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ महात्मानःसिद्धगंधर्वादयः ॥ २५ ॥ यज्ञहनइतिपाठेहंतीतिहनः अपनीयतेअपनीयतेस्म सर्वभूतानितत्संगरहितान्यपि ॥२६॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री०बा०आ०बा०एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥३९॥ कृतांतबलमोहितान्कृतःसर्वलोकस्यअंतोनाशोयैःतादृशानियानिबलानिसगरसुतबलानितैर्मोहितान्मूर्च्छितचित्तान् ॥ १ ॥ एषावसुधा ॥ २ ॥

प्रहसन्निवविकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततयाश्रवणकौतुकेनरामचंद्रस्यायंप्रश्नः अतएवमुनेर्हासः स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहःसंपन्नइति ॥ ३ ॥ सगरस्यसगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ मध्येमहापर्वतविरोधाभावाद्विंध्यपर्वतंहिमवान्तथाविंध्योपिहिमवंतंइत्येवंपरस्परमासाद्यउच्चत्वेनसाम्यंप्राप्य औन्नत्यातिशयेनवीक्षानिरोधकाभावात् परस्परंनिरीक्षेतेपश्यतइत्यर्थः तयोर्मध्येआर्यावर्तभूमौ आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोरितिवचनात्॥ ५॥प्रशस्तःप्रशस्तत्वेनप्रसिद्धः उक्तवचनात्अश्वचर्यारक्षार्थमश्वानुगमनम्॥ ६॥मतेशासनेपर्वणिउक्थ्याहे अश्वमे

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितः॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव॥ ३॥ श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्यमहात्मनः॥ शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः॥ ४॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परम्॥ तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञःसपुरुषोत्तम॥ ५ ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि॥ तस्याश्वचर्यांकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः॥ ६॥ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः॥ तस्यपर्वणितंयज्ञंयजमानस्यवासवः॥ ७॥ राक्षसींतनुमास्थाययज्ञियाश्वमपाहरत्॥ ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः॥ ८॥ उपाध्यायगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन्॥ अयंपर्वणिवेगेनयज्ञियाश्वोपनीयते॥ ९॥हर्तारंजहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयताम्॥ यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः॥ १०॥तत्तथाक्रियतांराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत्॥ सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः॥ ११ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह॥ गतिंपुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः॥ १२॥ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोहिमहाक्रतुः॥ तद्गच्छथविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः॥ १३॥

धेउक्थ्यसंस्थात्रयम् तत्र द्वितीयेअश्वालंभनदिवसेअश्वविशसनात्प्राक् तंयज्ञम् विहंतुमितिशेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाश्वंयज्ञार्हमश्वम् ॥८॥ अयंयज्ञियोश्वःपर्वणिवेगेनअपनीयतेअपह्रियते ॥९॥ अतःहर्तारंअश्वहर्तारंजहि अश्वश्वशीघ्रमुपनीयताम् यज्ञच्छिद्रंयज्ञस्यविघ्नः ॥ १० ॥ अच्छिद्रइतिच्छेदः यथायज्ञःअच्छिद्रोभवेदित्यन्वयः सोपाध्यायवचःउपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ ११ ॥ भोपुरुषर्षभाःपुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैःयद्यपिमहाक्रतुःआस्थितःअधिष्ठितःतथापिरक्षसांमाययायदिच्छिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामितस्मात्गच्छथविचिन्वध्वंअन्वेषयतेत्यर्थइतिकेचित् परेतुआस्थितोहीतिपाठः हियस्मात्ईदृशैर्महाभागैःआस्थितोयंक्रतुःअतःअतोत्रकृतौरक्षसांगतिंनपश्यामि तत्तस्मात्केनापिदैवेनहृतइतितमन्वेषयतेत्यर्थइत्याहुः ॥१२॥१३॥

नृपसन्निधावित्यनेनतस्यापिसाक्षित्वमात्रंनतुवरणनियमकर्तृतेतिसूचितम् ॥ १३ ॥ सुपर्णोगरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यजायतप्रसूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुंबंतुंबफलाकारगर्भपिंडं व्यजायतप्रसूतवती कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह षष्टिरित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ दीर्घेणकालेन यौवनशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ ज्येष्ठःअसमंजः बालान्गृहीत्वाजलेप्रक्षिप्यमज्जतःतान्समीक्ष्यनि

मुनेस्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन ॥ पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिसुपर्णभगिनीतदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यतम् ॥ जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन ॥ १५ ॥ अथकालेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजायत ॥ असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधाञ्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै ॥ एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहितेयुक्तःपित्रानिर्वासितःपुरात् ॥ तस्यपुत्रोंशुमान्नामअसमंजस्यवीर्यवान् ॥ २२ ॥ संमतःसर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता ॥ सकृत्वानिश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः ॥ उवाचपरमप्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरेणकथामिमाम् ॥ पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् ॥ २ ॥

त्यंप्राहसत् प्रहसन्निति पाठेस्थितोभवतीतिशेषः सज्जनप्रतिबाधकःसज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वासितोनिष्कासितः तस्यअसमंजस्य एतद्वाचीअसमंजशब्दोऽदंतःसांतश्चेतिबोध्यम् ॥ २२ ॥ समभिजायत अडभावआर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्यनिश्चयंकृत्वेतिप्राक्तनेनान्वयः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टात्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथांते यज्ञोपक्रमकथांतेइत्यर्थः ॥ १ ॥ इमांयज्ञसंबंधिनीम् ॥ २ ॥

उपसंहरति एषइत्यादिना ॥ ३१ ॥ धन्यत्वपुण्यत्वेविवृणोति भक्तश्चेति ऐहलौकिकफलेनधन्यत्वमामुष्मिकेनपुण्यत्वं पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्ययुक्तःसन्देहत्यागेइतिशेषः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथत्रीन्पथोहेतुनाकेनेत्यादिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमाह तांकथामिति अपरंवाक्यंवक्ष्यमाणंप्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ यस्मादप्रजःतस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिःकश्यपः अस्यांसुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥ भृगुप्रस्रवणेभृग्वधिष्ठितं

एषतेरामगंगायाविस्तरोभिहितोमया ॥ कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ॥ ३१ ॥ भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकुत्स्थभुविमानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्यतांव्रजेत् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यमधुराक्षराम् ॥ पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीरःपूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ॥ ज्येष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा ॥ द्वितीयासगरस्यासीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ॥ ५ ॥ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः ॥ सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ ॥ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतम् ॥ ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ॥ ९ ॥ एकःकस्याःसुतोब्रह्मन्काबहून्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः ॥ उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयताम् ॥ ११ ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः ॥ कीर्तिमंतोमहोत्साहाःकावाकंवरमिच्छति ॥ १२ ॥

प्रस्रवणंप्रवाहोयस्मिन्गिरौहिमवत्पादपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ तातेत्युपलालने जनयिताजनयिष्यति षष्टिमिति नित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनेनसामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याविति छत्रिन्यायेनप्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहेइच्छावः ॥ १० ॥ स्वच्छंदःस्वेच्छा विधीयतांज्ञाप्यतां स्वेच्छयैवएकपुत्रताबहुपुत्रतावाव्रियतामितितात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तदेवाह एकोवंशकरोवेति वंशकरःवंशवृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥

ननस्यगर्भस्यमलंत्रपुसीसंचअभवत् अयंभावः तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेनशुद्धेनस्पर्शतोविद्धंस्वर्णं गंधयुक्तेनविद्धंरजतं तैक्ष्ण्ययुक्तेनविद्धंताम्रंलोहंच मलयुक्तेनविद्धंत्रपुसीसेइति नानाधातुःतद्रू पम् ॥ २० ॥ नचत्पर्शवेधित्वमेवतस्यअपितुरूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तेत्यादि सन्नद्धंसंबद्धम् ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तंकुमारमिति ततःरुद्रतेजसःजातंक्रमेण साकारत्वंयातं क्षीरसंभावनार्थायक्षीरपानप्रयोजनसिद्धये कृत्तिकाःकृत्तिकाभिः यद्वा समयोजयन्नित्यस्यप्रैरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथताःकृत्तिकाःअस्माकंसर्वासांपुत्रोभवत्वित्युत्तमंसं मयंकृत्वानिश्चितातद्विषयकनिश्चयवत्यःजातमात्रस्यतस्यक्षीरंददुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततःसर्वदेवताःयुष्माकमयंपुत्रःकार्तिकेयइतित्रैलोक्यविख्यातोभविष्यति अत्रसंदेहःनइतिब्रुवन् अब्रु

मलंतस्याभवत्तत्रत्रपुसीसकमेवच ॥ तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वंपर्वतसन्नद्धंसौ वर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव ॥ सुवर्णंपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्ग णाः ॥ क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमयोजयन् ॥ २३ ॥ ताःक्षीरंजातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमम् ॥ ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः ॥ २४ ॥ ततस्तुदेवताःसर्वाःकार्तिकेयइतिब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ स्नापय न्परयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ कार्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भू तंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वाक्षीरमेकाह्नासुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्य सैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिम् ॥ ततस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥

वन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ २५ ॥ तेषांदेवानांतत्स्वेष्टानुकूलंवचनंश्रुत्वा स्कन्नंआदौईश्वरयोःसकाशात्स्कन्नंपश्चाद्गंगायागर्भात्परिस्रवेसतिपरयालक्ष्म्यादीप्यमानमनलमिवदुःस्पर्शं दुः स्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजनकशैत्यसिद्धयेताःस्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततःस्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोःपूर्वंकार्तिकेयत्वेनोक्तंस्कंदइत्यन्वर्थनाम्नाअब्रुवन्नित्यन्वयः स्कन्नपरिस्रुतइत्यर्थेस्कं दइतिपृषोदरादित्वात्साधु ॥ २७ ॥ ततःकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतंआसीदितिशेषः ततःषण्णामपिस्तनजंपयःक्षुधातिशयेनषडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २८ ॥ एवंतदाषड्भिर्मुखैर्यावदपेक्षितंक्षीरं गृहीत्वाएकाह्नाएकदिनेनैवसुकुमारवपुरपिस्वतेजसैवदैत्यसैन्यगणान्अजयत् ॥ २९ ॥ ततःसकलासुरजयाद्धेतोःसर्वेग्निपुरोगमादेवाःसमेत्यसुरसेनागणपतिंतंअभ्यषिचन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥

ज्येष्ठाउमास्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थंइतिकतकस्तन्न पूर्वंगंगायाएवज्येष्ठत्वोक्त्यातेनविरोधात् तस्माज्ज्येष्ठागंगास्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः उमाशिवसंयोगनच्युतरेतोरजोभ्यामुत्पत्तेरुमापत्यत्वं अतएवाह उमायाइति तत्स्वापत्यसंमाननम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्वतंगत्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥ समाधत्स्वकुरु महातेजइतिसंबुद्धिः शैलपुत्र्यांगंगायांएतंतेजःउत्सृजेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञायतथाकरोमीतिप्रतिज्ञाय इदंगर्भधारणंदेवतानांप्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ दिव्यंरूपंअधारयत् स्रोतोरूपंमुक्त्वेतिशेषः तस्यामहिमांदिव्यरूपंवैतत्वं सःऐश्वरंतेजोराशिःपारदःअवशीर्यतशीर्णःउत्तमस्त्रीदर्शनेरसेश्वरस्यतद्ग्रहणायउच्छलनंद्वियोजनपर्यंतमितिसुप्रसिद्धं यद्वा सःअग्निःअवशीर्यतऐश्वरंतेजस्त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

ज्येष्ठाशैलेंद्रदुहितामानयिष्यतितंसुतम् ॥ उमायास्तद्वचमतंभविष्यतिनसंशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतार्थारघुनंदन ॥ प्रणिपत्यसुराःसर्वेपितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ तेगत्वापरमंरामकैलासंधातुमंडितम् ॥ अग्निंनियोजयामासुःपुत्रार्थंसर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदंदेवसमाधत्स्वहुताशन ॥ शैलपुत्र्यांमहातेजोगंगायांतेजउत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानांप्रतिज्ञायगंगामभ्येत्यपावकः ॥ गर्भंधारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियम् ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत् ॥ सतस्यामहिमांदृष्ट्वासमंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदादेवीमभ्यषिंचतपावकः ॥ सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगायारघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाचततोगंगासर्वदेवपुरोगमम् ॥ अशक्ताधारणेदेवतेजस्तवसमुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निनातेनसंप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीदिदंगंगांसर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इहहैमवतेपार्श्वेगर्भोयंसन्निवेश्यताम् ॥ श्रुत्वात्वग्निवचोगंगातंगर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्जमहातेजाःस्रोतोभ्योहितदानघ ॥ यदस्यानिर्गतंतस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनंधरणींप्राप्तंहिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रंकार्ष्णायसंचैवतैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥

अभ्यषिंचतेति रसेश्वरेणेतिशेषः स्रोतांसिनाड्यः ॥ १४ ॥ पुरोगमःपुरोयायीहितकरश्च तवआग्नेयेनतेजसासंबंधात्समुद्धतंअत्युग्रंतेजःशैवंयतोऽतस्तस्यधारणेऽहमशक्तेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ संप्रव्यथितचेतना अस्मीतिशेषः सर्वदेवहुताशनःसर्वदेवोद्देशेनहुतस्यभक्षकः ॥ १६ ॥ सन्निवेश्यतांस्थाप्यताम् ॥ १७ ॥ स्रोतोभ्यउत्कृष्यतत्तेजोहिमवत्पार्श्वेउत्ससर्जेत्यन्वयः यत्यस्मात्अस्याःनिर्गतंततत्तस्मात्गंगागर्भतोनिर्गमात्तत्तेजोजांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायास्तप्तंजांबूनदंसुवर्णंतेनसमप्रभं आसीदितिशेषः ॥ १८ ॥ अतएवधरणींप्राप्तंसाक्षात्स्वसंबद्धधरणीस्थंवस्तुकांचनमकरोत् तत्समीपवर्तिभूसंस्थंअतुलप्रभंहिरण्यंरजतंअकरोत् तत्तेजःसंबंधितैक्ष्ण्यादेवतद्व्यवहितभूस्थंवस्तुजातंताम्रं कार्ष्णायसंलोहं अभिजायत अडभावआर्षः ॥ १९ ॥

नचपुत्रकृतांप्रीति वराहादुत्पन्नस्यापिनरकासुरस्यभौमस्यकृष्णावतारेतेनैवहननात् सुदुर्मेधइतिनित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् सुतरांदुष्टामेधायस्यास्तत्संबोधनंसुदुर्मेधः ममपुत्रमनिच्छतीतेजोधारणानुमत्यायद्येषातत्तेजोधारणंनानुमन्येततर्हिसपुत्रोममैवस्यादित्याशयः ॥ २४ ॥ पीडितान्देवीशापदुःखितान् उपचक्रामपादन्यासंकृतवान् ॥ २५॥ तस्यगिरेःहिमालयस्य उत्तरपार्श्वेहिमवत्प्रभवाख्येशृंगे ॥२६ ॥ उपसंहरति एषइति त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्वितेतिप्रश्नोत्तरतयावक्तव्यस्यधारणरूपगंगाचरितस्यशेषतयाशैलपुत्र्याविस्तारोनिवेदितः प्रकृतंप्रश्नोत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते गंगायाइति प्रभवमितिच्छांदसोह्रस्वः ऐशतेजोधारणरूपंप्रभावमित्यर्थः ॥ २७॥ ॥ इतिश्रीरा०वा०आ०बालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६॥ ॥छ॥ ॥ देवेशिवे

नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधोममपुत्रमनिच्छती॥२४॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः ॥ हिमवत्प्रभवेशृंगेसहदेव्यामहेश्वरः ॥ २६ ॥ एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः ॥ गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मण ॥ २७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६॥ तप्यमानेतदादेवेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीप्सतःपितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहम् ॥ प्रणिपत्यसुराराम सेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येनसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा ॥ सतपःपरमास्थायतप्यतेस्मसहोमया ॥ ३ ॥ यदत्रानंतरंकार्यंलोकानांहितकाम्यया ॥ संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः ॥ ४ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाःस्वासुपत्निषु ॥ तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेवनसंशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगंगाचयस्यांपुत्रंहुताशनः ॥ जनयिष्यतिदेवानांसेनापतिमरिंदमम् ॥ ७ ॥

सेंद्राः देवाइतिशेषः साग्निपुरोगमाःअग्निनापुरोगमेनसहिताइत्यर्थः सेंद्राःसर्षिगणाःपुराइतिक्वचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तंअतःपाठांतरमन्वेषणीयं द्वितीयार्थेसुरारामेतिपाठः रामसंबोधनंचैतत् ॥२॥ येनरुद्रेणसेनापतिर्बीजात्मनादत्तःसपरमास्थायपरंमौनमंगीकृत्यतपःतप्यतेअनुतिष्ठति ॥ ३॥ अनंतरंबीजदातुरुपरमानंतरंयत्कार्यंपुत्राकारसंपत्तयेविधेयंतत्संविधत्स्व ॥ ४ ॥ सांत्वयन् इष्टकार्यालाभखिन्नानितिशेषः ॥५॥ यत्यस्मात्शैलपुत्र्याअप्रजाभविष्यथेत्युक्तंतत्तस्मात्युष्माकंस्वासुपत्नीषुनप्रजाः संतीतिशेषः पत्निष्वितिह्रस्वत्वंछांदसं यतस्तस्यावचनमक्लिष्टंअमोघं एवंचप्रजास्यथेतिपाठकल्पनाछांदसत्वकल्पनाचविफलैव ॥ ६ ॥ तर्हिकागतिस्तत्राह इयमिति यस्यांहुताशनःपुत्रंजनयिष्यतिसेयंआकाशगंगाआस्तेइतिशेषः ॥७॥

धारयिष्यामीति सहोमयाउमापित्वरजोहर्षंतेजोग्निश्च त्वद्रूपेणतेजसाधारयिष्यति यदेनस्त्रियांलोहितंभवतिअग्नेस्तद्रूपमितिश्रुतेः भोत्रिदशाःअनेनतेजोधारणेन पृथिवीचकारात्सर्वोलो
कोनिर्वाणंसुखंप्रामोतु अन्यथाऐश्वरंतेजोजन्यस्यदुर्धार्यत्वेनदुर्दर्शत्वेनचपृथिव्यालोकस्यचपीडास्यादितिभावः ॥ १३ ॥ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतश्च्युतस्यशुक्रांशस्यधारणासंभवे
तद्धारणसमर्थंमोक्षस्थानंनिरूपयंत्वित्याह यदिदमिति स्थानात्हृदयपुंडरीकलक्षणात् क्षुभितंचिरकालभोगवशात्स्खलितं अनुत्तमंदेवकार्यार्हसुतसमर्थत्वेनसर्वोत्तमं भवत्प्रार्थनयाउमाग
र्भानिर्हिकोधारयिष्यति ॥ १४ ॥ उत्तरमाहुः एवमिति धराधारयिष्यतीति तस्याअशेषधारणशक्तिमत्त्वादितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थमग्नेःपृथिव्यधिपति

धारयिष्याम्यहंतेजस्तेजसैवसहोमया ॥ त्रिदशाःपृथिवीचैवनिर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदंक्षुभितंस्थानान्ममतेजोह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति
कस्तन्मेब्रुवंतुसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततोदेवाःप्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजःक्षुभितंह्यद्यतद्धराधारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमु
मोचमहाबलः ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चापिहुताशनम् ॥ आविशत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः
॥ १७ ॥ तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥ यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः ॥ अथो
मांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथशैलसुतारामत्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ समन्युरशप
त्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिताचाहंसंगतापुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यंस्वेषुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाः
संतुपत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्शशापपृथिवीमपि ॥ अवनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यसि ॥ २३ ॥

त्वेनपृथिव्यभिमानित्वात्तंनियुंजते ततइति पुनःशब्दोवाक्यालंकारे हुताशनंदेवीक्लेदांशरूपं अन्यादृशाग्नेःरौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् वायुसमन्वितइत्यनेनचालनलक्षणःप्रवेशोपायउक्तः
॥ १७ ॥ तदग्निनेति उक्ताग्निनाचालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबद्धंसत्केवलश्वेतपर्वतरूपंजातं तद्रूपंतेजःप्रवेशप्रदेशेतन्महिम्नादिव्यंपावकादित्यसंनिभंशरवणंचाभूत् ॥ १८ ॥ यत्रेति किंचि
त्कालंधृतत्वात्कार्तिकेयत्ववदेवअग्निसंभवत्वंबोध्यम् ॥ १९ ॥ सुप्रीतमनसःलोकानुग्रहायमूलतेजसोधृतत्वाद्देवकार्यायस्कन्नतेजसश्चदत्तत्वात्संतोषः क्रियमाणामपिपूजांउमादेवीनांगीक
रोतिस्मप्रत्युतक्रुद्धैवाब्रूदित्याह अथशैलेति ॥ २० ॥ किमब्रवीत्तदाहाशपदिति शापरूपंवचोब्रवीदित्यर्थः मन्युकारणमाह यस्मादिति ॥ २१ ॥ शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥
एवमुक्त्वाशापथरूपंवचइतिशेषः हेअवनेपृथ्वि नैकरूपाएकत्रैवक्षेत्रेऽनेकबीजजफलजनकत्वात् बहुभार्याअनेकभूपतिभोग्या ॥ २३ ॥

उत्तिष्ठते उद्दोनूर्ध्वकर्मणिइतितङ् ॥ १७ ॥ नैशानिनिशाप्रभवाणि तान्येवाह यक्षेत्यादि ॥ १८ ॥ अभ्यपूजयन्अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकानामित्यादि ब्रह्मोपमाःब्रह्मर्षि तुल्याः ॥ २० ॥ हेमहायशोविश्वामित्रत्वमेवविशेषेणमहात्मेतिशेषः यस्त्तपसाब्राह्मणत्वंप्राप्तइतिभावः किंचयस्यतवभगिनीतवकुलस्यद्योतकरीउद्धारकर्त्रीसरितांश्रेष्ठा अनेनसकलजग

उत्तिष्ठतेचशीतांशुःशशीलोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयास्वया ॥ १७ ॥ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतिततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः ॥ साधुसाध्वितितेसर्वेमुनयोह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ॥ ब्रह्मोपमामहात्मानःकुशवंश्यानरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः ॥ कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुलोद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैःप्रशस्तःकुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोपिसहसौमित्रिःकिंचिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्यमुनिशार्दूलंनिद्रांसमुपसेवते ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

उपास्यरात्रिशेषंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः ॥ निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभातानिशारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेगमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३ ॥ अयंशोणःशुभजलोऽगाधःपुलिनमंडितः ॥ कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदम् ॥ एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंगतेऽर्धदिवसेतदा ॥ जाह्नवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥

द्धारकत्वंसूचितम् ॥ २१ ॥ प्रशस्तःस्तुतः अस्तंगतइवांशुमानितिपाठः ॥ २२ ॥ सेवतेसेवतेस्म ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रात्रिशेषंउपास्यनिद्रयाअतिवाह्य ॥ १ ॥ गमनायगमनंकर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अयंशोणइति शोणैवशोणइतिव्यपदिष्टः कतरेणपथासंतरिष्यामहेइत्यन्वयः प्रश्नवीजमगाधइति अतलस्पर्शइत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्दिष्टःगंतव्यत्वेननिश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सारसःपक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ वासपरिग्रहंसंमार्जनादिनाआवासस्थानंचक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अमृतवत्अमृततुल्यंपंचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम् यद्वाऽमृतवत्तत्सदृशंगंगाजलंहविश्वप्रागुक्तंप्राश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ विष्ठिताःविशेषेणस्थिताःयथार्हतःयथावस्थानमर्हतस्तथास्थिताविदित्यर्थः ॥ १० ॥ गंगांश्रोतुंगंगाविषयकंकिंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः श्रोतव्यंविषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥ वृद्धिं

तांदृष्ट्वापुण्यसलिलांहंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ॥ ७॥ तस्यास्तीरेतदासर्वेचक्रुर्वासपरिग्रहम् ॥ ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वाचैवाग्निहोत्राणिप्राश्यचामृतवद्धविः ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरेशुभामुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः ॥ विष्ठिताश्चयथान्यायंराघवौचयथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमनारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीम् ॥ त्रैलोक्यंकथमाक्रम्यगतानदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रोहिमवान्रामधातूनामाकरोमहान् ॥ तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ १३ ॥ यामेरुदुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा ॥ नाम्नामेनामनोज्ञावैपत्नीहिमवतःप्रिया ॥ १४ ॥ तस्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठाहिमवतःसुता ॥ उमानामद्वितीयाभूत्कन्यातस्यैवराघव ॥ १५ ॥ अथज्येष्ठांसुराःसर्वेदेवकार्यचिकीर्षया ॥ शैलेंद्रंवरयामासुर्गंगांत्रिपथगांनदीम् ॥ १६ ॥ ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीम् ॥ स्वच्छंदपथगांगंगांत्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥

त्रैलोक्यव्याप्तिरूपाम् ॥ १२ ॥ धातूनांस्वर्णादीनाम् ॥ १३ ॥ यामेरुदुहितामेनानामसातयोःकन्ययोर्मातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्यांमेनायांयाज्येष्ठाहिमवतःसुताकुटिलानामसाइयंगंगाऽभवदित्यर्थः तस्यैवहिमवतः ॥ १५ ॥ देवकार्यंवक्ष्यमाणंभववीर्यधारणम् त्रिपथगांस्वर्गभूपातालमार्गगाम् इदंवर्तमानापदेशेनवरणंचास्याःशिवभार्यात्वाया ॥ १६ ॥ धर्मेणकन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपिवर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेणप्रवहादिवायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थंतारकनोभीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थम् अगच्छन्ब्रह्मलोकम् तत्रब्रह्मशापवशाज्जलरूपताप्राप्तिरितीत्यादिवामनपुराणोक्तदिशामध्येऊह्यम् वामनपुराणवृत्तांतस्यप्रायेणात्रप्र
त्यभिज्ञानात् एवंहितत्राख्यायिका उमाज्येष्ठाकुटिलानामहिमवत्कन्यादेवैःशिववीर्यधारणायहिमवंतंप्रार्थिता तेनदत्तयातयासहदेवाब्रह्मलोकंगत्वाब्रह्मणेनिवेदितवंतः ब्रह्मणाचास
मर्थेयंतद्धारणेइत्युक्ताऽवश्यंधारयामीतिकथितवाक्याऽवज्ञानेनब्रह्मणाजलरूपाभवेतिशप्ता तत्रैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेजलरूपेणलग्नास्थितातस्यामेवाग्निनाशिववीर्यंक्षिप्तमिति विष्णवंघ्रिणा
प्रसरताकटाहेत्तेदितेर्वरात् कुटिलाविष्णुपादांतात्पपाताकुलितानतः तस्माद्विष्णुपदीख्यातेतिवामनपुराणोक्तेरेवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेलग्नेतिज्ञायते पतनसमयेचब्रह्मांडबाह्यजलेनसहैवपतितंत
जलंब्रह्मणाकमंडलुधृतंबाह्यजलंचशिवानंदबाष्पजातंनारायणात्मकमितिकामिकासंहितादौस्पष्टं ततोभगवतापदारोपणेतेनैवकमंडलुजलेनतत्पादप्रक्षालनंकृत्वातज्जलंकमंडलावेवक्षिप्तम्

प्रतिगृह्यत्रिलोकार्थंत्रिलोकहितकांक्षिणः॥ गंगामादायतेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना॥ १८ ॥ याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन॥ उग्रंसुव्र
तमास्थायतपस्तेपेतपोधना॥ १९॥ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुताम्॥ रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृताम्॥ २० ॥ एतेतेशैलराजस्य
सुतेलोकनमस्कृते॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव॥ २१ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगामिनी ॥ खंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर
॥ २२ ॥ सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी॥ २३॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥ ॥ ७॥
उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ॥ प्रतिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवम्॥ १ ॥

शंकरसंहितोक्तरीत्यागौरीविवाहोत्तरंलीलयागौर्यापाणिभ्यांशिवनयनाच्छादनेकृतेशिवेनललाटनेत्रंप्रकाशितम् ततोभयाद्गौरीपाणिस्वेदजलंस्रुतंतदपिब्रह्मणाकमंडलौस्थापितमित्यप्यत्रो
ह्यम् गौरीविवाहकथनेनसूचितंच भगीरथप्रार्थनयाचब्रह्मरूपःसर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मैदत्तः सर्वमुक्तजलमुपक्रम्यपुराणेषुभगीरथसंबंधश्रवणात् विस्तरस्त्वस्मत्कृतगंगामाहात्म्यप्रकाशेद्रष्ट
व्यः॥ १८ ॥ कन्याअदत्तपतिः अयेशिववीर्यस्खलनादिवक्तुंचैतद्वर्णनं उग्रंसुव्रतंपर्णभोजनस्यापित्यागसंकल्परूपं तपःशिवध्यानरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यथात्रिपथगामिनीगंगात
थाप्रतिपादयामीतिशेषः तदेवविवृणोति खमित्यादि प्रथमंखंगताआकाशमार्गंगता ॥२२॥ पश्चात्सुरलोकंसमारूढाऽभवत्॥ जलवाहिनीतत्स्वभावाजाता विपापासकलपापहंत्री ॥२३॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥ ॥ ७॥ ॥ उक्तवाक्येइति उपरतेइत्यर्थः॥ १॥

वक्तुमर्हसीत्यत्र विस्तरमित्यनेनान्वयः दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकनिबंधनंच ॥ २ ॥ शुश्रूषितंविस्तरमाह त्रीनित्यादि भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः प्लावयेतूव्याप्नुयात् इत्येकोविस्तरः द्वितीयमाह कथमिति त्रिपथगेतिप्रसिद्धिःकिंनिबंधनेतिद्वितीयः ॥ ३ ॥ कर्मभिश्चरितैःसमन्वितेतितृतीयः द्वयोर्हिमवत्कन्ययोःप्रस्तावेपिस्ववंशोद्धारकत्वाद्गंगाविषयकएवभगवतःप्रश्नइत्यूह्यं ॥ ४ ॥ निखिलेनकात्स्न्येनविस्तरेणेतियावत् उद्वाहोविवाहः ॥ ५ ॥ गतंक्रीडयेतिशेषः ॥ ६ ॥ समुद्युक्ताःसेनानीप्राप्त्यर्थंपरमयत्नेनरुद्रोमयोःसंयोजनंकृत्वापितस्यांरौद्रतेजसोमोचनंवारयितुंसमुद्यु

धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ दुहितुःशैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि ॥ विस्तरंविस्तरज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी ॥ कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् ॥ पुरारामकृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाचभगवान्देवींमैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः ॥ शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतम् ॥ ६ ॥ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यतेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यति ॥ अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेरत ॥ सुराणांप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्तेजसिधारय ॥ रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह ॥ १२ ॥

क्ताबभूवुरित्यर्थः समुद्विग्नाइतिपाठस्तुसुगमएव ॥ ७ ॥ पुत्रार्थंसंयोजनोद्योगवतांतन्निवारणोद्योगोनुचितस्तत्राह यदिहेति इहउमायांउत्पद्यतेउत्पत्स्यते अब्रुवन् इतिविचार्येत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादविषयमाह नलोकाइति भूरादिलोकास्तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः ब्राह्मेणतपसाब्रह्मानन्यतालक्षणेनतपसेत्यर्थः ॥ १० ॥ तेजोरेतः तेजसिआत्मनि मत्तेजसिमयाधृतेकोलाभस्तत्राह रक्षसर्वानिति धृत्वेतिशेषः ननुरुद्रेणस्वतेजोधारणेकथंलोकरक्षेतिचेच्छृणु यदेतत्पुरुषेरेतोभवतिआदित्यस्यतद्रूपमितिश्रुतेस्तद्रेतोरूपंतेजएवआदित्यमंडलंतद्धृतौसकलंजगद्रक्षितंभवतिविपर्ययेविपर्ययइत्याहुः तदेवाह नालोकमिति आदित्यविनाशेहिसर्वलोकविनाशप्रसंगइतिभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सलज्जाःअन्याथ्यपतिप्रसंगतःसलज्जाः ॥ २४ ॥ भग्नाःभग्नांगाः ॥ २५ ॥ धर्ममवमन्यतेबलात्कारंकरोतीतियावत् रोदनादिनाचेष्टंत्यःकिंनाभिभाषथेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवंपृष्ट्वेतिशेषः स
माधिसंदधइति तद्वचःश्रवणेकाथचित्तोभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०बा०द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ तस्येति चरणौस्पृष्ट्वानम
स्कृत्य ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुंअभिभवितुंइच्छतिस्म अशुभंबलात्काररूपंअवेक्षतेस्म ॥ २ ॥ पितृमत्यःपित्रधीनाः स्वच्छंदेनपतिस्वीकारविषयेस्वातंत्र्येणस्थिताःनवर्तामहेयतःअतोनःपितरंवृणी
ष्वत्वम् यदिनःअस्मानतुभ्यंसदास्यतितदातवत्वदीयाःभविष्यामःतेनतवभद्रमस्तुइतियोजना ॥ ३ ॥ एवंब्रुवंतीनांनोवचनंनप्रतीच्छताअनंगीकुर्वतापापानुबंधेनअधर्मबद्धचित्तेनएवंधर्मंब्रुवंत्यः

ताःकन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रविश्यचसुसंभ्रांताःसलज्जाःसास्रलोचनाः ॥ २४ ॥ सचताद्यिताभग्नाःकन्याःपरमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा
दीनास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ किमिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाःकेनकृताःसर्वाश्चेष्टंत्योनाभिभाषत ॥ २६ ॥ एवंराजा
विनिःश्वस्यसमाधिंसंदधेततः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभंमार्ग
मास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः ॥ पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ॥ ३ ॥ तेनपापानुबंधेनवचनंनप्र
तीच्छता ॥ एवंब्रुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशम् ॥ ४ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्यकुलंचावेक्षितंमम ॥ ६ ॥ अलंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा ॥ दुष्करंतच्चवैक्षांतं
त्रिदशेषुविशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ क्षमादानंक्षमासत्यंक्षमायज्ञाश्चपुत्रिकाः ॥ ८ ॥

सर्वाःवायुनाअभिहताःस्मइतियोजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यःक्षमावतांक्षमावद्भिःकर्तुमर्हंयत्क्षांतंक्षमातत्सुमहत्कृतम महतीक्षमाकृतेतियावत् गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनमतिदुष्करमितिभावः
यच्चकुलंअवेक्षितंकामवेगसहनंकृतंतदपिसुमहत् ॥ ६ ॥ पुरुषस्यवेति अविशेषेणेतिशेषः तत्तुदुष्करंयत्त्रिदशविषयेक्षांतंकामवेगसहनंकृतंतत्अतिदुष्करंतेषांअभिरूपादिकमनीयगुणबाहु
ल्यात् ॥ ७ ॥ स्वकन्यानांक्षमांश्लाघयंस्तादृशींक्षमांस्वकुलेप्रार्थयते यादृशीति भोपुत्र्यःयादृशीयुष्माकंक्षमातादृशीअस्मत्कुलेसर्वासामस्त्वितिशेषः अथवाऽविशेषतःसकलस्त्रीपुरुषाविशे
षेणेत्यर्थः क्षमायाःप्रार्थनीयत्वेनिमित्तमाह क्षमेत्यादि दानसत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफलाक्षमा सकलजगदाधारभूताचक्षमाऽतःसोपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ प्रदानंकन्याप्रदानम् उचितेदेशेकालेसदृशेस्वकुलादिसदृशेपात्रेप्रदानंकर्तव्यमितिमंत्रणप्रक्रमः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वरेताःब्रह्मचारी ब्राह्मंतपःब्रह्मविषयेचित्तैकाग्र्यम् मनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतिः ॥ ११ ॥ यदाचूलीतपश्चरतितदाऊर्मिलातनयासोमदानामगंधर्वीतंपर्युपास्तेस्मअप्यनुग्रहंकुर्वितिप्रार्थनयासेवतेस्म पर्युपासतइतिशबलुगार्षः ॥१२॥ तमितिप्रतियोगेद्वितीया तत्समीपेआसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेनशुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन अनेनदिव्ययोगिनीयोगिनोःअकल्मषतपःप्रवृत्तिःसूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्याब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मभूतःब्रह्मात्मभावनया अतएवमहातपाः यतस्त्वमीदृशःअतोब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामि ब्राह्मंतपःब्रह्मविषयमैकाग्र्यम् यद्वा ब्राह्मंतपःस्वाध्यायः ॥ १६ ॥ ननुपुत्रप्रार्थ

क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमायांविष्ठितंजगत् ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः ॥ देशेकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताःशुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिंतत्र गंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥ साचतंप्रणताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा ॥ उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरम् ॥ उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेसुतम् ॥ १७ ॥ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःसुतम् ॥ १८ ॥ सराजाब्रह्मदत्तस्तुपुरीमध्यवसत्तदा ॥ कांपिल्यांपरयालक्ष्म्यादेवराजोयथादिवम् ॥ १९ ॥ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःसुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा ॥ २० ॥

नापत्यानुचितातत्राह अपतिश्चास्मि इतःपरमपिअस्मिअहंनकस्यचिद्भार्याभविष्यामीतिशेषः अनेननैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वंसूचितम् अथापियथापुत्रावाप्तिर्भवतितथातेभद्रंअनुग्रहोस्तु नन्वेवंनैष्ठिकब्रह्मचर्येकथंपुत्रलाभःसंभाव्येतअतआह ब्राह्मेणेति उपगतायाःकिंकरत्वंप्राप्तायाः ब्राह्मेणब्रह्मसंबंधिनाउपायेनमेसुतंदातुमर्हसि सनकादयइवमानसपुत्रोदेयइतिभावः ॥ १७ ॥ तस्याःसोमदायाःप्रसन्नःचूलिननामाब्रह्मर्षिर्ब्राह्मंब्रह्मतपसायुक्तंब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंसुतंददावित्यन्वयः फलीफलिनइतिवत्चूलीचूलिनइतिऋषेर्नामद्वयंसाधु ॥ १८ ॥ राजागंधर्व्याःसोमदायाःक्षत्रियत्वात् कांपिल्यांकंपिलेननिर्वृत्ताम् ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ देवपतिर्यथा इंद्रसदृशोमहीपालइत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदातेनराज्ञापाणौस्पृष्टमात्रेताःकन्याःविकुब्जाःकुब्जत्वरहिताः आसन्निति शेषः ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवंसामर्थ्यंराज्ञः एवंचसतितत्क
न्याशतंपरमयालक्ष्म्यावभ्राविवत्यन्वयः ॥ २३ ॥ सराजावायुनामुक्तादृष्ट्वेत्यन्वयः भग्नाइतिपाठस्तुचिंत्यः केचित्तुतत्पाठेपूर्वंभग्नाइतिव्याचख्युः ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपिल्यंप्रतीतिशेषः
॥ २५ ॥ सदृशींक्रियांदारक्रियामित्यर्थः प्रतिनंदनप्रकारमाह स्पृष्ट्वेत्यादि प्रशस्यचगतेत्यर्थः आश्चर्यमासांधैर्ययद्देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः धन्योयंराजायस्यकन्याईदृश्यःअहोमेभाग्यंयस्या

तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तंमहीपतिः॥ ददौकन्याशतंराजासुप्रीतेनांतरात्मना॥ २१ ॥ यथाक्रमंतदापाणिंजग्राहरघुनंदन॥ ब्रह्मदत्तोमहीपालस्ता
सांदेवपतिर्यथा॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रेतदापाणौविकुब्जाविगतज्वराः॥ युक्तंपरमयालक्ष्म्यावभौकन्याशतंतदा ॥ २३ ॥ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशना
भोमहीपतिः॥ बभूवपरमप्रीतोहर्षंलेभेपुनःपुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिं ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा॥ २५ ॥ सो
मदापिसुतंदृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियाम्॥ यथान्यायंचगंधर्वीस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभंप्रशस्यच॥ २७॥ ॥ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव॥ अपुत्रःपुत्र
लाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत्॥ १ ॥ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिं॥ उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रस्तेसदृशःपुत्रभविष्य
तिसुधार्मिकः॥ गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीं॥ ३ ॥ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिं॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसना
तनम्॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः॥ जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः॥ ५ ॥

मेईदृश्यःस्नुषाःइत्येवंप्रतिनंदनम् अनेनस्त्रीमाहात्म्यंतपोमाहात्म्यंचदर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रय
स्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मदत्तेचेतिचस्त्वर्थःकन्याशतसमुच्चयार्थोवा पुत्रलाभायपुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥ कुशःकुशनाभपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह पुत्रइत्यादि सदृश
स्त्वत्सदृशः कोसौतत्राह गाधिंगाधिनामानंप्राप्स्यसि तेनलोकेशाश्वतींकीर्तिंचप्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशोनामेतिपाठेएतत्कुशदत्तंनामप्रसिद्धमित्यर्थः आकाशमाविश्यआकाशरूपोभूत्वा अ
नेनतस्यमुक्तत्वंसूचितम् तेनस्ववंशस्यमाहात्म्यातिशयःसूचितः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य कस्यचित्कालस्यअनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ममविश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहंकौशिकः ॥ ६ ॥ नकेवलमहमेवगाधेःपुत्रः ममपूर्वजाज्येष्ठानाम्नासत्यवतीतिप्रसिद्धाऋचीकेप्रतिपादिताऋचीकायदत्ताइतिनामप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ सशरीरस्वर्गगतौहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीति सहगमनंकृतवतीत्यर्थः अपिच अन्यदपितस्याश्चरितम् कौशिकीनाम्नीमहानदीतद्रूपाप्रवृत्ताचजाता ॥ ८ ॥ हितकार्यार्थम् हितकामार्थमितिपाठेहितंआमुष्मिकंकामःऐहिकंतदुभयदानार्थम् ॥ ९ ॥ यतोभगिन्यांस्नेहसंयुक्तः अतःहिमवत्पार्श्वेकौशिक्यांनियतःनित्यंसुखंवसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ इतश्चतस्यांवासइत्याह सात्विति सत्येधर्मेप्रतिष्ठिता तज्जलपानादिनासत्यान्मनोननिवर्ततइतिभावः ॥ ११ ॥ नन्वेवंकथंसिद्धाश्रमेस्थितिरतआह अहंहीति नियमात्गयापिंडदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनका

सपितामम काकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ॥६॥ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता ॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ॥ ७॥ सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ॥ ८ ॥ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ॥९ ॥ ततोहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखम् ॥ भगिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन ॥ १० ॥ सातुसत्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥ अहंहिनियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तःसिद्धोस्मितवतेजसा ॥ १२ ॥ एषारामममोत्पत्तिःस्वस्यवंशस्यकीर्तिता ॥ देशस्यहिमहाबाहोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोर्धरात्रःकाकुत्स्थकथाःकथयतोमम ॥ निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीहनः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनाम्रगपक्षिणः ॥ नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्चरघुनंदन ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनंज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥

र्यंचत्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२॥ उपसंहरति एषेति ममगाधेःसकाशादुत्पत्तिःकीर्तितास्वस्यवंशस्यउत्पत्तिर्ब्रह्मपुत्रात्कुशात्कीर्तिता देशस्यशोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसिपर्यपृच्छः तत्सर्वमुक्तमितिशेषः ॥ १३ ॥ अतःपरंनप्रष्टव्यमित्याह गतइति विघ्नःगंतव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलः ॥ १४ ॥ अर्धरात्रचिन्हान्याह निष्पंदाइति पक्षिचलनाभावादितिभावः तदाह निलीनाइति ॥१५ ॥ शनैर्विसृज्यते व्ययुंक्तेत्यर्थः वर्तमानसामीप्येभूतेलट् संध्याशब्देनतदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येनसार्धयामरूपः नक्षत्रतारागहनंनभः सहस्राक्षवत्नेत्रैरावृतमिवतज्ज्योतिर्भिःतद्रश्मिभिःअवभासते ॥ १६ ॥

आमोदंसंतोषम् ॥ १३ ॥ घनांतरेमेघमध्येताराइवरेजुरितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्कामनापूरणेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः ननुमानुषीणांदेवसंबंधो नुचितस्तत्राह मानुषस्त्यज्यतांभावइति मदंगीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागेस्वतएवभवतीनांसामर्थ्यंभविष्यति तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥ मानुषेषुहियतः विशेषेणनित्यमनुक्षणंयौवनंचलंचंचलंक्षीयमाणमितियावत् अतोमत्संबंधेनअक्षयंयौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपहास्यहासपूर्वकमपमान्य ॥ १८ ॥ अंतश्चरसीतिपूर्वार्धेनस्वप्रभाव ज्ञतावायोःसूचिता ननुयुष्मत्प्रभावापेक्षयामत्प्रभावोधिकइतिचेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः तथाप्यममाकार्षीरितिभावः तस्मादेवमनुचितप्रार्थनयाअस्मदवमाननमनुचितमित्याह किमर्थमि

गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव ॥ आमोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ उद्यानभूमि मागम्यताराइवघनांतरे ॥ १४ ॥ ताःसर्वागुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अहंवःकामयेसर्वाभा र्याममभविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥ चलंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः ॥ अक्षयंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्य थ ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांसुरसत्तम ॥ प्रभा वज्ञाश्चतेसर्वाःकिमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥ कुशनाभसुतादेवसमस्ताःसुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयम् ॥ २० ॥ माभूत्सका लोदुर्मेधःपितरंसत्यवादिनम् ॥ अवमन्यस्वधर्मेणस्वयंवरमुपास्महे ॥ २१ ॥ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंचसः ॥ यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाहरिःपरमकोपनः ॥ प्रविश्यसर्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥

त्यादि ॥ १९ ॥ स्वप्रभावंदर्शयंति कुशनाभेत्यादि स्थानात्वायुपदात् देवमपित्वांच्यावयितुंसमर्थाइतिशेषः रक्षामस्त्विति शापेनतथाकरणेहितत्क्षयःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ हेदुर्मेधःदुर्बुद्धे यत्रकालेपितरमवमन्यअपमानविषयंकृत्वास्वधर्मेणकामेनस्वयंवरमुपास्महेआत्मनास्वातंत्र्येणवयंवरमंगीकुर्मःसकालःकदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः नावमन्येतिपाठस्तुक्वाचित्कोऽपपाठः त थापाठेनइतिच्छेदः छांदसंदीर्घत्वम् नःअस्माकंसकालोमाभूदित्यन्वयः क्वचित्तुनोवमन्यस्वेतिपाठः अतएवमाभूत्सकालोयद्वानोपितरंसत्यवादिनम् कामतःसमतिक्रम्यवरयेमस्वयंवरमित्येत दर्थविवरणश्लोकोदृश्यतेक्वचित् ॥ २१ ॥ तत्रबीजमाह पिताहीति ॥ २२ ॥ हरिर्वायुः क्वचित्तुवायुरित्येवपाठः ॥ २३ ॥

अयंदेशःशोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥ निखिलंवैभवमितिशेषः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥
शोणाकूलदेशवैभवप्रश्नेमद्वंश्यानामयंदेशइत्युत्तरमाह ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्रइत्यर्थः अक्लिष्टव्रतश्चासौधर्मज्ञश्चेतिविग्रहः ॥ १ ॥ युक्तायांअशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥ असूर्तर

पप्रच्छमुनिशार्दूलंकौतूहलसमन्वितम् ॥ भगवन्कोन्वयंदेशःसमृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ नोदितोरामवाक्येनकथयामाससुव्रतः ॥ तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ समहात्माकुलीनायांयुक्तायांसुमहाबलान् ॥ वैदर्भ्यांजनयामासचतुरःसदृशान्सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबंकुशनाभंचअसूर्तरजसंवसुम् ॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतांपालनंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्यवचनंश्रुत्वाचत्वारोलोकसत्तमाः ॥ निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंचक्रेमहोदयम् ॥ ६ ॥ असूर्तरजसोनामधर्मारण्यंमहामतिः ॥ चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजम् ॥ ७ ॥ एषावसुमतीनामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः ॥ ८ ॥ सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुताययौ ॥ पंचानांशैलमुख्यानांमध्येमालेवशोभते ॥ ९ ॥ सैषाहिमागधीरामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ पूर्वाभिचरितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः ॥ १२ ॥

जसं नवियतेरुर्तःप्रसूतंरजोयस्यतं अजितियोगविभागादच् क्षत्रधर्मंचिकीर्षयातद्धर्मवृद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥ पालनंप्रजापालनम् ॥ ४ ॥ निवेशंसन्निवेशम ॥ ५ ॥ महोदयंमहोदयनामकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषागिरिव्रजापरपर्याया ॥ ८ ॥ सुमागधीतत्संज्ञा आययावितिपदच्छेदः ॥ ९ ॥ सामागधीमगधादागततयामागधीत्वेनप्रसिद्धासाएषाशोणा तस्यमद्वंश्यस्यवसोर्भवति पूर्वाभिचरितापूर्वदिग्गामिनी सुक्षेत्रापार्श्वद्वयेपीतिशेषः ॥ १० ॥ घृताच्यांतन्नामिकाप्सरःसु ॥ ११ ॥ ताःशतंकन्याः ॥ १२ ॥

गिरिशृंगाणिचोद्यताः गृहीत्वेतिशेषः गृहीत्वायुद्धार्थमुद्यताबभूवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ततस्तद्वर्षंविसृजंतस्तेवानराइंद्रजितंक्षिपंतिआक्षिपंतिस्म तिरस्कृतंचक्रुरितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सन्निवार्यपरानीकंराक्षससेनाम् ॥ २० ॥ प्राणांस्त्यक्त्वाप्राणस्नेहमपित्यक्त्वाविचेष्टंतःसंतोरामप्रियचिकीर्षयायन्निमित्तंयुध्यामःसाहतेतिव्यर्थोयंश्रमइतिभा

तमभ्यधावन्शतशोनर्दंतःकाननौकसः॥ तेद्रुमांश्चमहाकाय।गिरिशृंगाणिचोद्यताः॥१२॥ क्षिपंतींद्रजितंसंख्येवानराभीमविक्रमाः॥ वृक्षशैल महावर्षंविसृजंतःप्लवंगमाः॥ १३॥ शत्रूणांकदनंचक्रुर्नेदुश्चविविधैःस्वनैः ॥ वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपानिशाचराः॥ १४॥ वीर्यादभिहतावृक्षै र्व्यचेष्टंतरणक्षितौ ॥ सःसैन्यमभिवीक्ष्याथवानरार्दितमिंद्रजित्॥ १५॥ प्रगृहीतायुधःक्रुद्धःपरानभिमुखोययौ ॥ सशरौघानवसृजन्स्वसैन्येना भिसंवृतः॥ १६॥ जघानकपिशार्दूलान्सुबहून्दृढविक्रमः ॥ शूलैरशनिभिःखड्गैःपट्टिशैःशूलमुद्गरैः॥ १७॥ तेचाप्यनुचरांस्तस्यवानराजघ्नुराहवे ॥१८॥ सुस्कंधविटपैःशैलैःशिलाभिश्चमहाबलः॥ हनूमान्कदनंचक्रेरक्षसांभीमकर्मणाम्॥ १९॥ सन्निवार्यपरानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः॥ हनू मान्सन्निवर्तध्वंननःसाध्यमिदंबलम्॥२०॥ त्यक्त्वाप्राणान्विचेष्टंतोरामप्रियचिकीर्षवः॥ यन्निमित्तंहियुध्यामोहतासाजनकात्मजा॥२१॥ इम मर्थंहिविज्ञाप्यरामंसुग्रीवमेवच॥ तौयत्प्रतिविधास्येतेतत्करिष्यामहेवयम्॥ २२॥ इत्युक्त्वावानरश्रेष्ठोवारयन्सर्ववानरान्॥ शनैःशनैरसंत्रस्तः सबलःसंन्यवर्तत ॥ २३॥ ततःप्रेक्ष्यहनूमंतंव्रजंतंयत्रराघवः ॥ सहोतुकामोदुष्टात्मागतश्चैत्यंनिकुंभिलाम् ॥ २४॥ निकुंभिलामधिष्ठायपावकं जुहवेंद्रजित्॥यज्ञभूम्यांततोगत्वापावकस्तेनरक्षसा॥२५॥हूयमानःप्रजज्वालहोमशोणितभुक्तदा॥ सार्चिःपिनद्धोददृशेहोमशोणिततर्पितः॥ संध्यागतइवादित्यःसुतीव्रोग्निःसमुत्थितः॥ २६॥ अथेंद्रजिद्राक्षसभूतयेतुजुहावहव्यंविधिनाविधानवित्॥ दृष्ट्वाव्यतिष्ठंतचराक्षसास्तेमहासमू हेपुनयानयज्ञाः॥ २७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्व्यशीतितमःसर्गः॥८२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वः ॥ २१ ॥ प्रतिविधास्येतेप्रतिक्रियानुष्ठानेनियोक्ष्येतेतत्करिष्यामहे ॥ २२ ॥ २३ ॥ दशम्यांपूर्वाह्णेनिकुंभिलागमनं निकुंभिलांचैत्यंतदाख्यंदेवालयंवटवृक्षंवा ॥ २४ ॥ जुहवजुहाव
॥ २५ ॥ होमशोणितभुक्होमार्थमाहुतित्वेनप्रक्षिप्तशोणितभुक् अर्चिभिःपिनद्धःसमृद्धःसुतीव्रोग्नीरक्षोविपत्सूचकः ॥ २६ ॥ महासमूहेषुयुद्धेषु नयानयज्ञाःकृत्याकृत्यतत्त्वज्ञाः ॥ २७॥
कतकरी० ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयु० द्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥

राघवश्चापीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्वसद्भिःसीताविपत्तिस्मृतिजदुःखान्निःश्वसद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ नीलमेघनिभंभीममृक्षबलमुद्यतंयुद्धायोद्यतंसन्निवार्य युद्धप्रवृत्तेरितिशेषः ॥ ६ ॥ तेनसैन्येनसहराक्षससैन्येनापिसहरामस्यसन्निकर्षमागम्यप्राप्यरामायाब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिपेतुःतत्समीपमाजग्मुः ॥ ११ ॥ प्रदहंतंसीतानाशश्रवणशोकेनसहायेनद हंतमतएवासंहार्यमनिवार्यवेगमुत्थितमग्निमिवदृष्ट्वासलिलादिभिस्तमसिचन् ॥ १२ ॥ तंलक्ष्मणोबाहुभ्यांपरिष्वज्यदुःखितोभूत्वाऽस्वस्थमस्वस्थचित्तंरामंहेत्वर्थसंयुतंउपपत्त्याविशिष्टप्र

राघवश्चापिविपुलंतंराक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वासंग्रामनिर्घोषंजांबवंतमुवाचह ॥ १ ॥ सौम्यनूनंहनुमताकृतंकर्मसुदुष्करम् ॥ श्रूयतेचयथाभीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्गच्छकुरुसाहाय्यंस्वबलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपतेतस्यकपिश्रेष्ठस्ययुध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वास्वेनानीके नसंवृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमंद्वारंहनूमान्यत्रवानरः ॥ ४ ॥ अथायांतंहनूमंतंददर्शर्क्षपतिस्तदा ॥ वानरैःकृतसंग्रामैःश्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाप थिहनूमांश्चतदृक्षबलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभंभीमंसन्निवार्यन्यवर्तत ॥ ६ ॥ सतेनसहसैन्येनसन्निकर्षमहायशाः ॥ शीघ्रमागम्यरामायदुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरेयुध्यमानानामस्माकंप्रेक्षतांचसः ॥ जघानरुदतींसीतामिंद्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रांतचित्तस्तांदृष्ट्वाविषण्णोहमरिं दम ॥ तदहंभवतोवृत्तंविज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवःशोकमूर्छितः ॥ निपपाततदाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः ॥ १० ॥ तंभूमौदेव संकाशंपतितंदृश्यराघवम् ॥ अभिपेतुःसमुत्पत्यसर्वतःकपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ आसिंचन्सलिलैश्चैनंपद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ प्रदहंतमसंहार्यंसहसा ग्निमिवोत्थितम् ॥ १२ ॥ तंलक्ष्मणोथबाहुभ्यांपरिष्वज्यसुदुःखितः ॥ उवाचराममस्वस्थंवाक्यंहेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥ शुभेवर्त्मनितिष्ठंतंत्वामार्य विजितेंद्रियम् ॥ अनर्थेभ्योनशक्नोतित्रातुंधर्मोनिरर्थकः ॥ १४ ॥

योजनेनचसहितंवाक्यमुवाच ॥ १३ ॥ तदेवाह शुभेइति तदद्यविपुलंवीरदुःखमिंद्रजिताकृतं कर्मणाव्यपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघवेतियुद्धायपौरुषावलंबनेनप्रोत्साहयिष्यन्केवलधर्माव लंबनमप्रयोजकमितिप्रतिपादयत्यनेनवाक्यसमूहेन हेआर्यशुभेवर्त्मनिधर्ममार्गेराज्यत्यागपूर्वकंपितृवचनपालनरूपेतिष्ठंतंविजितेंद्रियंहस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोःकैकेयीदशरथयोरुपरि कालुष्याभावेनविजितेंद्रियंत्वांत्वदाश्रितोधर्मोनर्थेभ्यस्त्रातुंनशक्नोति यतस्तस्मादसौनिरर्थकःप्राधान्येनपुरुषार्थोनभवति ॥ १४ ॥

एवंधर्मपदार्थमंगीकृत्यतस्यार्थत्वंनास्तीत्यनुभवात्प्रदर्श्यैदानींधर्मपदार्थएवनास्ति फलानुमेयताहितस्योक्ता फलंचसुखं प्रकृतेचसुखान्वयव्यतिरेकयोर्धर्मेऽभावेननतेनतदनुमानमित्याह भूता नामिति स्थावराणांजंगमानांचपश्वादिरूपाणांभूतानांदर्शनंसुखापरोक्षदर्शनंयथास्तितथाधर्मोनास्ति असामर्थ्यादनधिकाराच्च तस्माद्धर्मःसुखसाधनत्वव्याप्तोनेतिमेमतिः जन्मांतरादिकंना स्त्येत्रनिर्वौद्धमतेनेयमुक्तिः नहितंविनाजायमानस्यापितत्करणकत्वमितिभावः यत्तुयथास्थावरादीनांदर्शनात्तत्सत्तातथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचक्षते तन्न योग्यानुपलंभस्यै वाभावसाधकत्वात् धर्मस्यचपिशाचादिवदयोग्यत्वात् ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थंविशदयति यथैवेति यथायस्मात्स्थावरंव्यक्तंधर्मप्रसक्तिरहितमपिसुखीतिव्यक्तं तथाविधंस्थावरवद्धर्मानधि कृतंजंगमंपश्वाद्यपिसुखीतिव्यक्तं एतेनव्यतिरेकःखंडितः अन्वयमपिखंडयति नतथायुक्तः अयमर्थःसुखरूपोन सर्वात्मनाधर्मयुक्तस्त्वद्विधोधर्मस्यसुखान्वयेनविपद्यतेनविपन्नःस्यात् दृश्यते चविपत्तिरित्यन्वयोपिनास्ति अनेनतदंशेजन्मांतरीणधर्मकल्पनापिपरास्ता साधनत्वसिद्धावेवतत्कल्पनावसरात् अतोयमर्थोधर्मरूपोननास्त्येव ॥ १६ ॥ उक्तमर्थंप्रकृतेयोजयति यदीति

भूतानांस्थावराणांचजंगमानांचदर्शनम्॥ यथास्तिनतथाधर्मस्तेननास्तीतिमेमतिः॥ १५॥ यथैवस्थावरंव्यक्तंजंगमंचतथाविधम्॥ नायमर्थ स्तथायुक्तस्त्वद्विधोनविपद्यते॥ १६॥ यद्यधर्मोभवेद्भूतोरावणोनरकंव्रजेत्॥ भवांश्चधर्मसंयुक्तोनैवव्यसनमाप्नुयात्॥ १७॥ तस्यचव्यसनाभा वाद्व्यसनंचागतेत्वयि॥ धर्मोभवत्यधर्मश्चपरस्परविरोधिनौ॥ १८॥ धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मंचाप्यधर्मतः॥ यद्यधर्मेणयुज्येयुर्येष्वधर्मःप्रतिष्ठि तः॥ १९॥ नधर्मेणवियुज्येरन्नाधर्मरुचयोजनाः॥ धर्मेणाचरतांतेषांतथाधर्मफलंभवेत्॥ २०॥

अधर्मोभूतोदुःखसाधनत्वेनयदिसिद्धोभवेत्तदारावणोनरकंदुःखंव्रजेत् धर्मयुक्तोभवांश्चनैवव्यसनंदुःखंप्राप्नुयात् ॥ १७ ॥ अस्यतर्कस्यविपर्ययेपर्यवसानमाह तस्यचेति तस्यरावणस्यस त्यधर्मेव्यसनाभावात्सुखसत्वाच्च पितृवाक्यपरिपालकेत्वयिव्यसनंदुःखमागतेप्राप्तेसतिसिद्धोधर्माधर्माभ्यांसुखदुःखयोरन्वयव्यतिरेकाभावः किंचोक्तानुभवादेवविपरीतफलताचतयोरित्याह धर्मइति धर्मोयथाश्रुतफलविरुद्धदुःखफलोभवतिएवमधर्मश्चश्रुतफलविरुद्धसुखफलोभवति तस्मादेतौपरस्परविरोधिनौअन्योन्यंयथाश्रुतफलविरुद्धफलकौ ॥ १८ ॥ कुतएवंनिश्चयस्त त्रानुभवादेवेत्याह धर्मेणेति धर्मेणधर्मंधर्मसाध्यंसुखंयद्युपलभेत् तथाऽधर्मतःअधर्मेणाधर्मंतत्फलंदुःखंयद्युपलभेत्नियमेन उत्तरार्धस्थंयदीतिपूर्वार्धान्वयि यद्येवंनियमःस्यात्तदायेषुरावणा दिष्वधर्मःप्रतिष्ठितस्तेऽधर्मेणतत्फलेनदुःखेनैवयुज्येयुः तथायेजनानाधर्मरुचयःअधर्मरुचिरहितास्तेधर्मेणतत्फलेनसुखेनननवियुज्येरन्नवियुक्ताःस्युः तमेवार्थंप्रकारांतरेणाह धर्मेणेति धर्मेणध र्ममार्गेणाचरतामनुतिष्ठतांतेषांतथाधर्मफलंसुखंभवेत् तदेतयोर्विरुद्धफलराहित्यंस्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

नचैवमस्तीत्याह यस्मादिति येष्वधर्मः प्रतिष्ठितस्तेष्वर्थाविवर्धंतेधर्मशीलाश्चक्लिश्यंते तस्मादेतौनिरर्थकौश्रुतस्वस्वफलरहितौविपरीतफलौचेत्यर्थः एवंचसुखदुःखयोर्धर्माधर्माभ्यांव्याप्त्यभा वान्नताभ्यांतदनुमानमितिभावः ॥ २१ ॥ इदानींधर्मादिस्वरूपमेवदुर्निरूपमितिवक्तुंक्रियाव्यापाररूपौवातज्जन्यातिशयरूपौवेतिविकल्पेनाद्यइत्याह वध्यंतइति पापकर्माणःपुरुषायद्यधर्मेण क्रियाशरीरेणवध्यंतेतदाक्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वाच्चतुर्थक्षणेस्वतएववधकर्मणानः॰ क्रययाहतोनष्टोऽधर्मःस्वयंहतोऽसन्भूत्वाकंहंतव्यंवधिष्यति यद्वा वधकर्मरूपोधर्मश्चतुर्थक्षणेहतो नष्टःस्वयमसन्सन्कंवधिष्यति वधकर्मेत्युपलक्षणम् ॥ २२ ॥ द्वितीयंदूषयति अथवेति विहितेनविहितश्येनाद्यनुष्ठानजातिशयेनान्यदीयेनायंपुरुषोहन्यतेस्वीयेनवान्यंहंति एवंसतिविधि विहितानुष्ठानजातिशयएवतेनपापेनकर्मणाहत्यारूपेणलिप्यतेनसकर्मानुष्ठातापुरुषः हत्यायास्तदकर्तृकत्वात् नहिस्वोत्पादितपुत्रकृतहत्यापितरंस्पृशति एवंतस्यकर्मजातिशयस्यातंत्र्यमभ्यु पेत्यात्मालेपउक्तः एतेनकर्मकरणसंतुष्टस्येश्वरस्यफलदत्वमित्यपास्तं तस्यैवलेपप्रसंगात् अत्रपक्षेविहितेनेत्यस्यविहितकर्मसंतुष्टेनेश्वरेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमतिशयस्यघातकत्वमंगीकृत्या

यस्मादर्थाविवर्धंतेयेष्वधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ क्लिश्यंतेधर्मशीलाश्चतस्मादेतौनिरर्थकौ ॥ २१ ॥ वध्यंतेपापकर्माणोयद्यधर्मेणराघव ॥ वधकर्महतोऽधर्मःसहतःकंवधिष्यति ॥ २२ ॥ अथवाविहितेनायंहन्यतेहंतिचापरम् ॥ विधिःसलिप्यतेतेननसपापेनकर्मणा ॥ २३ ॥ अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासतासता ॥ कथंशक्यंपरंप्राप्तुंधर्मेणारिविकर्षण ॥ २४ ॥ यदिसस्यात्सतांमुख्यनासत्स्यात्तवकिंचन ॥ त्वयायदीदृशंप्राप्तंतस्मात्तन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥ अथवादुर्बलःक्लीबोबलंधर्मोनुवर्तते ॥ दुर्बलोहृतमर्यादोनसेव्यइतिमेमतिः ॥ २६ ॥

त्मालेपउक्तः इदानींघातकत्वमेवनास्तीत्याह अदृष्टेति अदृष्टप्रतिकारेणअचेतनतयाऽज्ञातस्वकर्तव्यशत्रुप्रतीकारेण अथस्वाश्रयचेतनद्वारातज्ज्ञानमितिचेत्तत्राह अव्यक्तेनस्वाश्रयभूता त्मनोऽप्रत्यक्षतयाऽप्रत्यक्षरूपाव्यक्तेनातएवासताऽसत्कल्पेनसतावर्तमानेनापिधर्मेणकर्मजन्यातिशयेनकथंपरंवध्यस्वरूपंप्राप्तुंशक्यं अप्राप्यपरंहंतीतिचेदसंबंधाविशेषात्सर्वहननप्रसंगः अयं हंतृकृतकर्मजातिशयोवध्यनिष्ठएवेतिचेदन्यधर्मेणान्यस्यधार्मिकत्वप्रसंगःकर्तृनिष्ठत्वेतूक्तदोषइतिभावः ॥ २४ ॥ तुल्यन्यायाच्छुभकर्मजातिशयोप्यसन्नेवेतिध्वनितमर्थंतर्केणदृढीकरोति यदीति हेसतांमुख्यसत्पुरुषश्रेष्ठयदिसत्कर्मजन्यमदृष्टंसत्स्यात्तदातवकिंचनकिंचिदपिअसदशुभंदुःखंनस्यात् उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाह त्वयाचेदृशंदुःखंप्राप्तंतस्मात्तत्सदितिनोप पद्यते ॥ २५ ॥ ननूक्तदोषसमूहःकर्मणःप्राधान्येनार्थसाधनपक्षेयुक्तोनतुपौरुषोपकृतस्यार्थसाधकत्वेतर्हिमुख्यमर्थसाधनंपौरुषमेवावलंब्यतामित्याह अथवेति दुर्बलःस्वतोर्थसाधनासमर्थः अतएवक्लीवःअर्थसाधनेऽकिंचित्करोबलंपौरुषमनुवर्ततेसहकारितयापेक्षतेतदादुर्बलोहृतमर्यादस्त्यक्तसुखसाधनत्वमर्यादोधर्मोनसेव्यइतिमेमतिः उक्तन्यायेनेतिभावः ॥ २६ ॥

दर्शयन्नुदधेः स्थलम् स्ववलंदर्शयन्उदधेःस्थलमतिक्रम्यलवणांभसिकुंभंपातयामास उदधेस्तलमितिपाठेतद्दर्शयन्लवणांभसिपातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ विंध्यमंदरसंकाशःकुंभस्ततोजला
त्समुत्पत्येत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पुस्फोटभिन्नम् सतस्यमुष्टिःसुग्रीवास्थिमंडलेप्रतिजघ्नेप्रतिहतः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तत्रउरसि ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रेणविकचंयद्रविमंडलंतत्समानवर्चस्कम
॥ ९० ॥ ९१ ॥ यद्य... यदिवाधीनतः कदाचिद्भूम्यांपतितोलोहितांगोभौमइवपपात ॥ ९२ ॥ मुष्टिनोरसिभग्नस्यपततःकुंभस्यरूपंरुद्रेणाभिपन्नस्याभिभूतस्यगर्वांपतेःसूर्यस्येव ॥ ९३ ॥

ततःकुंभंसमुत्क्षिप्यसुग्रीवोलवणांभसि ॥ पातयामासवेगेनदर्शयन्नुदधेःस्थलम् ॥ ८४ ॥ ततःकुंभनिपातेनजलराशिःसमुत्थितः ॥ विंध्यमंदरसं
काशोविससर्पसमंततः ॥ ८५ ॥ ततःकुंभःसमुत्पत्यसुग्रीवमभिपात्यच ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रकल्पेनमुष्टिना ॥ ८६ ॥ तस्यचर्मचपुस्फोटसं
जज्ञेचापिशोणितम् ॥ तस्यमुष्टिर्महावेगःप्रतिजघ्नेऽस्थिमंडले ॥ ८७ ॥ तस्यवेगेनतत्रासीत्तेजःप्रज्वलितंमहत् ॥ वज्रनिष्पेषसंजाताज्ज्वालामेरो
र्यथागिरेः ॥ ८८ ॥ सतत्राभिहतस्तेनसुग्रीवोवानरर्षभः ॥ मुष्टिंसंवर्तयामासवज्रकल्पंमहाबलः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचरविमंडलवर्चसम् ॥
समुष्टिंपातयामासकुंभस्योरसिवीर्यवान् ॥ ९० ॥ सतुतेनप्रहारेणविह्वलोभृशपीडितः ॥ निपपाततदाकुंभोगतार्चिरिवपावकः ॥ ९१ ॥ मुष्टिनाभि
हतस्तेननिपपाताशुराक्षसः ॥ लोहितांगइवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥ कुंभस्यपततोरूपंभग्नस्योरसिमुष्टिना ॥ बभौरुद्राभिपन्नस्ययथा
रूपंगवांपतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन्हतेभीमपराक्रमेणप्लवंगमानामृषभेणयुद्धे ॥ महीसशैलासवनाचचालभयंचरक्षांस्यधिकंविवेश ॥ ९४ ॥ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निकुंभोभ्रातरंदृष्ट्वासुग्रीवेणनिपातितम् ॥ प्रदहन्निव
कोपेनवानरेंद्रमुदैक्षत ॥ १ ॥ ततःस्रग्दामसन्नद्धंदत्तपंचांगुलंशुभम् ॥ आददेपरिघंधीरोमहेंद्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तंवज्रविद्रुम
भूषितम् ॥ यमदंडोपमंभीमंरक्षसांभयनाशनम् ॥ ३ ॥ तमाविध्यमहातेजाःशक्रध्वजसमौजसम् ॥ विननादविवृत्तास्योनिकुंभोभीमविक्रमः
॥ ४ ॥ उरोगतेननिष्केणभुजस्थैरंगदैरपि ॥ कुंडलाभ्यांचचित्राभ्यांमालयाचसचित्रया ॥ ५ ॥

॥ ९४ ॥ कतकटी० ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीरामा० श्रीरामीयेरा० वाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निकुंभइति ॥ १ ॥ स्रग्दामभिःसन्नद्धमलंकृतम
दत्तपंचांगुलंपंचांगुलप्रमाणादत्ताःकालायसपट्टबंधायस्मिंस्तम् ॥ २ ॥ हेमपट्टादयोलंकारार्थाः ॥ ३ ॥ शक्रध्वजसमौजसम् अलंकारादिकृतसौंदर्यात् ॥ ४ ॥ निष्कमुरोभूषणम् ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ महात्मनोमहादेहस्य परिघाग्रेणवातग्रंथिःआवहादिसप्तमहावायूनांसंधिःपुस्फोट एतेनपरिघस्यदैर्घ्यमुक्तम् प्रजज्वालनिकुंभइतिशेषः परिघाग्रभागइतिवा ॥ ७ ॥ विटपावतीगंधर्वनगरी अलकेतितीर्थः ॥ ८ ॥ परिघाभरणाभ्यांप्रभाकांतिर्यस्यसः ॥ ९ ॥ स्पंदितुमपिनशेकुः उरोविवृत्यउरःप्रकाश्य ॥ १० ॥ तस्यहनूमतः ॥ ११ ॥ परिघःशतधाकृतः महाशिलाहतजी

निकुंभोभूषणैर्भातितेनस्मपरिघेणच॥ यथेंद्रधनुषामेघःसविद्युत्स्तनयित्नुमान्॥६॥परिघाग्रेणपुस्फोटवातग्रंथिर्महात्मनः॥प्रजज्वालसघोषश्च
विधूमइवपावकः॥७॥नगर्याविटपावत्यागंधर्वभवनोत्तमैः॥ सतारागणनक्षत्रंसचंद्रसमहाग्रहम्॥ निकुंभपरिघाघूर्णंभ्रमतीवनभस्थलम्
॥८॥दुरासदश्चसंजज्ञेपरिघाभरणप्रभः॥ क्रोधेंधनोनिकुंभाग्निर्युगांताग्निरिवोत्थितः॥९॥राक्षसावानराश्चापिनशेकुःस्पंदितुंभयात्॥ हनुमां
स्तुविवृत्योरस्तस्थौप्रमुखतोबली॥१०॥ परिघोपमबाहुस्तुपरिघंभास्करप्रभम्॥ बलीबलवतस्तस्यपातयामासवक्षसि॥११॥ स्थिरेतस्योरसि
व्यूढेपरिघःशतधाकृतः॥ विकीर्यमाणःसहसाउल्काशतमिवांबरे॥१२॥सतुतेनप्रहारेणनचचालमहाकपिः॥ परिघेणसमाधूतोयथाभूमिचले
ऽचलः॥१३॥सतथाभिहतस्तेनहनूमान्प्लवगोत्तमः॥ मुष्टिंसंवर्तयामासबलेनातिमहाबलः॥१४॥तमुद्यम्यमहातेजानिकुंभोरसिवीर्यवान्॥
अभिचिक्षेपवेगेनवेगवान्वायुविक्रमः॥१५॥ तत्रपुस्फोटवर्मास्यप्रसुस्रावचशोणितम्॥ मुष्टिनातेनसंजज्ञेमेघेविद्युदिवोत्थिता॥१६॥सतु
तेनप्रहारेणनिकुंभोविचचालच॥ स्वस्थश्चापिनिजग्राहहनूमंतंमहाबलम्॥१७॥ चुक्रुशुश्चतदासंख्येभीमंलंकानिवासिनः॥ निकुंभेनोद्यतं
दृष्ट्वाहनूमंतंमहाबलम्॥१८॥सतथाह्रियमाणोपिहनूमांस्तेनरक्षसा॥ आजघानानिलसुतोवज्रकल्पेनमुष्टिना॥१९॥ आत्मानंमोक्षयित्वाथ
क्षितावभ्यवपद्यत॥ हनूमानुन्ममाथाशुनिकुंभंमारुतात्मजः॥२०॥ निक्षिप्यपरमायत्तोनिकुंभंनिष्पिपेषच॥ उत्पत्यचास्यवेगेनपपातोरसि
वेगवान्॥२१॥

र्गकाष्ठवद्विकीर्यमाणश्चसआकाशेउल्काशतमिवासीदितिशेषः ॥ १२ ॥ भूमिचलेभूकंपे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भीमंविचुक्रुशुः कपीनांभयंकरंयथाभवतितथेत्यर्थः उद्यतंगृहीतम् ॥१८॥ तथाह्रियमाणोपिकुंभकर्णेनसुग्रीववत्ह्रियमाणोपि ॥१९॥ क्षितावभ्यवपद्यतभूमावाप्लुतोबभूव ॥२०॥ निक्षिप्यभूमावितिशेषः अस्योरसिभूमिपतितस्योरसि ॥ २१ ॥

शिरोधरांपरिवृत्यपशोरिवाघूर्ण्य ॥ २२ ॥ निनदतिनिकुंभेसादितेसतिराक्षसेंद्रसूनुःखरसुतोमकराक्षः अनेनवक्ष्यमाणोपक्षेपः ॥ २३ ॥ उक्तार्थस्यैवविवरणम् व्यपेतेव्यपगते एतदंतंनवमीदि
नयुद्धम ॥ २४ ॥ कतकरी० ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरामी०वा०आ०युद्ध०सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ निकुंभमिति ॥ १ ॥ नैर्ऋतोरावणः परिमू

परिगृह्यचबाहुभ्यांपरिवृत्यशिरोधराम् ॥ उत्पाटयामासशिरोभैरवंनदतोमहत् ॥ २२ ॥ अथनिनदतिसादितेनिकुंभेपवनसुतेनरणेबभूवयुद्धम् ॥
दशरथसुतराक्षसेंद्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोःसुभीमम् ॥ २३ ॥ व्यपेतेतुजीवेनिकुंभस्यहृष्टाविनेदुःप्लवंगादिशःसस्वनुश्च ॥ चचालेवचोर्वीप
पातेवसाद्यौर्बलंराक्षसानांभयंचाविवेश ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
निकुंभंनिहतंश्रुत्वाकुंभंचविनिपातितम् ॥ रावणःपरमामर्षीप्रजज्वालानलोयथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतःक्रोधशोकाभ्यांद्वाभ्यांतुपरिमूर्च्छितः ॥ खरपुत्रं
विशालाक्षंमकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥ गच्छपुत्रमयाज्ञप्तोबलेनाभिसमन्वितः ॥ राघवंलक्ष्मणंचैवजहितौसवनौकसौ ॥ ३ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वा
शूरमानीखरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टोमकराक्षोनिशाचरम् ॥ ४ ॥ सोभिवाद्यदशग्रीवंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ निर्जगामगृहाच्छुभ्राद्रावण
स्याज्ञयाबली ॥ ५ ॥ समीपस्थंबलाध्यक्षंखरपुत्रोब्रवीद्वचः ॥ रथमानीयतांतूर्णंसैन्यंत्वानीयतांत्वरात् ॥ ६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षोनिशा
चरः ॥ स्यंदनंचबलंचैवसमीपंप्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणंरथंकृत्वासमारूह्यनिशाचरः ॥ सूतंसंचोदयामासशीघ्रंवैरथमावह ॥ ८ ॥ अथतान्रा
क्षसान्सर्वान्मकराक्षोब्रवीदिदम् ॥ यूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंपुरस्तान्ममराक्षसाः ॥ ९ ॥ अहंराक्षसराजेनरावणेनमहात्मना ॥ आज्ञप्तःसमरेहंतुंतावुभौ
रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्यरामंवधिष्यामिलक्ष्मणंचनिशाचराः ॥ शाखामृगंचसुग्रीवंवानरांश्चशरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्यशूलनिपातैश्चवानराणां
महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामिसंप्राप्तांशुष्कंधनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्यतच्छ्रुत्वावचनंतेनिशाचराः ॥ सर्वेनानायुधोपेताबलवंतःसमाहिताः
॥ १३ ॥ तेकामरूपिणःक्रूरादंष्ट्रिणःपिंगलेक्षणाः ॥ मातंगाइवनर्दंतोध्वस्तकेशाभयावहाः ॥ १४ ॥

र्च्छितोव्याप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलाध्यक्षंरावणबलाध्यक्षम् त्वरात्त्वरया ॥ ६ ॥ ७ ॥ रथमावह युद्धभूमिंप्रापयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ममपुरस्तान्ममाग्रतोयूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंवानरैःसहेति
शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ध्वस्तकेशाःविप्रकीर्णकेशाअतएवभयावहाः ॥ १४ ॥

॥ ३० ॥ कनकरी० ॥ ८० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अब्रवीत्परुषमिति वि-
भीषणमितिशेषः तच्चवक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशः उद्यतायुधोनिस्त्रिंशोनिर्घृणश्चेत्यर्थइतिकतकः उद्यतान्यायुधानिनिस्त्रिंशश्चयेनसः गोबलीवर्दवत्प्रयोगइत्यन्ये ॥ २ ॥ ३ ॥

निदर्शयिष्याम्यात्मबलंसमुद्यतंकुरुष्वसर्वायुधसायकव्ययम् ॥ नलक्ष्मणस्यैत्यहिबाणगोचरंत्वमद्यजीवन्सबलोगमिष्यसि ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि० युद्धकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वारावणिःक्रोधमूर्छितः ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंक्रोधेनाभ्युत्पपातच ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशोरथेसुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्तेमहतिस्थितःकालांतकोपमः ॥ २ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्यविपुलंवेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमबलोभीमंशरांश्चामित्रनाशनान् ॥ ३ ॥ तंददर्शमहेष्वासोरथस्थःसमलंकृतः ॥ अलंकृतममित्रघ्नोरावणस्यात्मजोबली ॥ ४ ॥ हनूमत्पृष्ठमारूढमुदयस्थरविप्रभम् ॥ उवाचैनंसुसंरब्धःसौमित्रिंसविभीषणम् ॥ ५ ॥ तांश्चवानरशार्दूलान्पश्यध्वंमेपराक्रमम् ॥ अद्यमत्कार्मुकोत्सृष्टंशरवर्षंदुरासदम् ॥ ६ ॥ मुक्तवर्षमिवाकाशेधारयिष्यथसंयुगे ॥ अद्यवोमामकाबाणामहाकार्मुकनिःसृताः ॥ विधमिष्यंतिगात्राणितूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नान्शूलशक्त्यृष्टिसायकैः ॥ अद्यवोगमयिष्यामिसर्वानिवयमक्षयम् ॥ ८ ॥ सृजतःशरवर्षाणिक्षिप्रहस्तस्यसंयुगे ॥ जीमूतस्येवनदतःकःस्थास्यतिममाग्रतः ॥ ९ ॥ रात्रियुद्धेतदापूर्वंवज्राशनिसमैःशरैः ॥ शायितौतौमयाभूयोविसंज्ञौसपुरःसरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्नतेस्तिवामन्येव्यक्तंयातोयमक्षयम् ॥ आशीविषसमंक्रुद्धंयन्मांयोद्धुमुपस्थितः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यगर्जितंराघवस्तदा ॥ अभीतवदनःक्रुद्धोरावणिंवाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

तंसविभीषणंलक्ष्मणम् अलंकृतंस्वतेजोभूषितम् ॥ ४ ॥ उवाचेत्यादिनाऽब्रवीत्परुषंवाक्यमितिप्रागुक्तस्यैवविवरणम् ॥ ५ ॥ तांश्चवानरशार्दूलान्उवाचेत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ मुक्तवर्षंमेघोत्सृष्टवर्षम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सपुरःसरौसुग्रीवादिप्रधानसहितौ युवांभ्रातराविविशेषः ॥ १० ॥ एवमपियन्मांयोद्धुमुपस्थितोसितत्वायःपूर्वस्यतेस्मृतिर्नास्ति वाऽथवाव्यक्तंयातोयमक्षयम् आदिकर्मणिक्तः यमक्षयंयमगृहंप्रयातुमुपक्रांतोसि ॥ ११ ॥ अभीतवदनःनिर्भयप्रवृत्ताभिवदनव्यवहारः ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे उत्तरकांडं समाप्तम् ॥

बा०श० ॥ ३० ॥ कनकरी० ॥ ८० ॥ ॥ इतिश्री

णमितिशेषः तच्चवक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

॥ निदर्शि लंसम

नस्य

बाहुः दीर्घभुजाकु चिरंज

ललाटेयस्यदृश्यंनेचतुस्त्रिध्येकरेखिकाः शतद्वय

इतिब्राह्मे ॥ १० ॥

इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवःआविर्भावोयस्यसतथा रामोनामरामइतिनाम्नाप्रसिद्धोजनैश्वश्रुतोऽस्तितस्मिन्नेवएकत्रसर्वेत्वत्पृष्टागुणाअन्येचगुणाइतिशेषः तच्चेदंयौगिकंनामरमंते योगिनोस्मिन् यद्वा रमयतिस्वकानितियोगस्यप्रदर्शनात् तत्रांत्येनारकपुरुषादिवद्न्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः तानेवगुणानाह नियतात्मानिगृहीतांतःकरणः वीर्यंव्याख्यातं द्युतिःकांतिः आपत्संपदोरविकृतिर्धृतिस्तस्यधृतिस्तद्वान् वशीजिताशेषवहिरिंद्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेःप्राशस्त्यंचसकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्रप्रशंसादौमतुप् नीतिःकामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिस्तद्वान्तत्ज्ञाता वाग्मीप्रशस्तवाक् श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् शत्रूणांवाह्यांतराणांनिवर्हणःनाशकर्ता वाहुलकात्कर्तरिल्युट् विपुलांसइत्यादिनासामुद्रिकलक्षणंकथ्यते विपुलौमांसलोन्नतौअंसौभुजशिरसीयस्यसः स्कंधोभुजशिरोंसइतिकोशः अस्यसुलक्षणत्वंचवररुचिनोक्तं कक्षःकुक्षिश्ववक्षश्वघ्राणस्कंधौललाटिका सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति महावाहुः आन्महतइत्यात्वं शिरोललाटश्रवणग्रीवावक्षश्वत्दत्त

इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः॥ नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी॥८॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मीश्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः॥ ९॥ महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः॥ आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः॥ १०॥

था उदरंपाणिपादंचपृष्ठंदशमहत्सुखमितिब्राह्मेअस्यसुलक्षणत्वमुक्तं कंबुग्रीवःकंबुवत्रेखात्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुःमांसलकपोलापरभागः पूर्णमांसलहनुस्तुभूपतिरितिसंहिता ॥ ९ ॥ महोरस्कइति महद्विशालमुरोयस्यसः उरःशिरोललाटंचेत्युपक्रम्यविशालास्तेसुखप्रदाइत्युक्तेः महेष्वासःमहानिष्वासोधनुरस्य गूढजत्रुःगूढेमांसलत्वान्निमग्नेजत्रुणीवक्षोंससंधिगतेअस्थिनीयस्य अरिंदमःनिजभक्तानामरीन्कामादीन्निजभक्त्यंतरायकर्तृपापानिवादमयतीत्यरिंदमः यद्वा अरिंदमइतिराज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजयइतिवत् आजानुबाहुःजानुपर्यंतदीर्घबाहुः दीर्घभूबाहुमुष्कश्वचिरंजीवीधनीनरइतिब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराश्वैवच्छत्राकारशिरास्तथा एकच्छत्रांमहींभुंक्तेदीर्घमायुश्वविदतीतिनारदः सुललाटःरेखाधिकललाटः ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः शतद्वयंशतंषष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेतिकात्यायनः सुविक्रमःगजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमःपादविक्षेपः स्वरोगतिश्वनाभिश्वगंभीरःसप्रशास्यत इतिब्राह्मे ॥ १० ॥

चारित्रेणेति चरित्रमेवचारित्रं स्वार्थिकोण् वृत्तसंपदनेनोच्यते सर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुमध्येकःपुमान्हितःऐहिकामुष्मिकहितवहःअशत्रुभ्यः यत्तुसर्वप्राणिषुसापराधिष्वपिहितकरणशी लइतिव्याचक्षते तन्नु हितयोगेचतुर्थ्यापत्तेरयुक्तं विद्वान्आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः समर्थःलौकिकव्यवहारेप्रजारंजनादौचातुर्यसामर्थ्यंतद्वान् कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेननित्यसुख रूपत्वेनचएकप्रियंकेवलप्रियंदुःखासंभिन्नप्रियत्ववद्दर्शनंयस्यसः यत्तुएकंप्रतिप्रियंदर्शनंयस्येतितदयुक्तं सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् एकःअद्वितीयःसचासौप्रियदर्शनश्चेत्यर्थइतितीर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति वशीकृतांतःकरणइत्यर्थः जितक्रोधःनिर्दाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः क्रोधोत्रकामादीनामप्युपलक्षणं द्युतिःसर्वलोकस्यदिदृक्षाजनकोदेह कांतिविशेषस्तद्वान् अनसूयकः विद्यैश्वर्यादितपःसुपरौन्नत्यासहनमसूयातद्रहितः असूयतेःकंड्वादियगंताडुपतापार्थात्ण्वुल् संयुगेयुद्धकालेजातरोषस्यकस्यरोषात्देवाश्चदेवाअपिइंद्रा दयोपिअपिनाअसुराश्चबिभ्यति अतिबलवतोत्मानप्यस्यक्रोधःसंहरिष्यतीतिभयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः कस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीत्यन्ये कस्यसंयुगेकस्माद्बिभ्यतीतितीर्थः ॥ ४ ॥ एत

चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः ॥ विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोनसूय कः ॥ कस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगे ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वाचैतत्त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः ॥ श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः ॥ मुनेवक्ष्याम्यहंबुद्ध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः ॥ ७ ॥

दिति उक्तगुणसामान्यापेक्षयानपुंसकं एतद्दिव्यपुरुषगुणजातंकस्यास्तीतिश्रोतुमहमिच्छामि उक्तगुणसामग्र्यस्यएकत्रदुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञानेमेपरंसर्वस्मादपिकौतुकांतरा दुत्कटंकौतुकंवर्तते नन्वेवंविधनरोमयापिदुर्ज्ञेयोनेत्याह हियतःमहर्षेअपरोक्षीकृताशेषार्थत्वंएवंविधंउक्तगुणवंतंनरंदिव्यपुरुषंज्ञातुंसमर्थोसिसर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसितस्मात्त्वत्तएव श्रोतुमिच्छामीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति एतदुक्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणात्र्यवयवलोकानूतत्रत्यवृत्तांतंजानातीत्यर्थः एवंचद्विगुत्वाभावान्नङीप् नारदो वाल्मीकेरेतद्वचःश्रुत्वाश्रूयतामितिचआमंत्र्यऐकाग्र्यसिद्धयेअभिमुखीकृत्यस्वगतस्यार्थस्यचिरंप्रतिपिपादयिषितस्यजिज्ञासुलाभेनप्रहृष्टोभूत्वावक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बह वइति येबहवोगुणास्त्वयाकीर्तितास्तेएकत्रप्राकृतपुरुषमात्रेदुर्लभाएव चःपादपूरणे अथापिहेमुनेयस्तैर्युक्तस्तंबुद्ध्वास्मृत्वाअहंवक्ष्यामितादृशोनरःश्रूयतां प्राप्तकालेलोट् तस्यश्रवणंतेप्राप्त कालमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गनमेवंभूतमितिकिंवक्तव्यं यत्कीर्तनमपिविशिष्टफलमित्याहैवंधर्मप्रवचनंचेतिमर्यादाभूतराजसूय
पापापापकर्मारब्धशरीरा पापानुबंधिनीपापकर्मनिरता तीक्ष्णाक्रूरदर्शना संभिन्नमर्यादात्यक्तमर्यादा । णोऽक्षयकीर्तिहेतुर्धर्मइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ हितमिहलोकसुखंआयतियुक्तं उत्तरकाले
द्वा प्रजाविषयेऽनघंपापरहितम् ॥ ७ ॥ कोसलाननतिअतिक्रम्यययौ ॥ ८ ॥ शिववारिवहांशिवानिवार त्वपरमाप्तत्वेननिरीक्षंतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ पुत्राःपितृवत् पितरमिवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ सत्वंसर्वप्रियः
नावत्तस्याअपिपृथक्सागरप्रवेशंसूचयति ॥ १० ॥ स्यंदिकांतदाख्याम् ॥ ११ ॥ सःअतीतस्यंदिकः महीं र ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यांराजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितोयष्टुमि
कवेमनुनादत्तकोसलदेशस्यदक्षिणसीमांकथयामासेत्यर्थः यद्यपीक्ष्वाकादयःसार्वभौमास्तथापितेषांस्वराज नसुयज्ञेनवरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्चराजसूयेनइष्ट्वाधर्मं

हानृशंसाद्यकैकेयीपापापापानुबंधिनी ॥ तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्तते ॥ श्चिंत्यतांतन्मयासह ॥ हितंचायतियुक्तंचप्रयतौवक्तुमर्हथः ॥ ८ ॥
हाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ अहोदशरथोराजानिःस्नेहःस्वसुतंप्रति ॥ प्रजानामन ९ ॥ त्वयिधर्मःपरःसाधोत्वयिसर्वावसुंधरा ॥ प्रतिष्ठितामहा
मसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौवीर कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ८ ॥ ततोवेदश्रुतिंनामः तेमहात्मानंलोकनाथंयथावयम् ॥ ११ ॥ पुत्राश्चपितृवद्रा
षितांदिशम् ॥ ९ ॥ गत्वातुसुचिरंकालंततःशीतवहांनदीम् ॥ गोमतींगोयुतानूपामतरत्सागरं धंयज्ञमाहर्तासिकथंनृप ॥ पृथिव्यांराजवंशानांविनाशो
गैः ॥ मयूरहंसाभिरुतांततारस्यंदिकांनदीम् ॥ ११ ॥ समहींमनुनाराज्ञादत्तामिक्ष्वाकवेपुरा ॥ कोपजः ॥ १४ ॥ सर्वपुरुषशार्दूलगुणैरतुलविक्रम ॥ पृथि
इत्येवचाभाष्यसारथिंतमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तस्वरःश्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाहं लेभेरामःसत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाचचशुभंवाक्यंकैके
मात्रापित्राचसंगतः ॥ १४ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामिमृगयांसरयूवने ॥ रतिर्ह्येषाऽतुलालोकरा धर्मसमागतम् ॥ व्याहृतंपुरुषव्याघ्रपृथिव्याःपरिपाल

लनीयाज्ञत्वमेवेत्यलम् ॥ १२ ॥ सूत३प्लुतः शृणुइत्यादिः आभाष्यसंबोध्य हंसमत्तस्वरःमत्तहंसस्वरः ॥ १३ ॥ अथ ध्यांयेक्षत्रियाःपौरुषमागताःशौर्यंप्राप्तास्तेषांसर्वेषांतत्रराजसूयार्थविजये
तिक्रांतस्वदेशमितिशेषः ॥ १४ ॥ ननुमृगयायाःस्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदंडताः अर्थस्यदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसनुचिंतंतवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सर्वंतववशेवर्ततइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥
प्रजान्यायार्चितादिवैसुख्यापादकतया अत्यंतरतेरेवतस्यांनिषेधात् ननुसर्वथैवनिषेधोऽस्यतआह एषारतिःक्रीडालोकेराजा
गयायांमहेपुत्रिरित्यादिनास्याअप्यनुमतत्वमितिभावः ॥ १५ ॥

सत्पुरुषः भाग्यवान्पुरुषः सीताच भाग्यवती योवनेरामंपरिचरन् अनुगच्छति ॥ ८ ॥ सीतालक्ष्मणावेवेतिकिंवाच्यं अचेतनाआ
॥ ९ ॥ रम्यकाननाः चारुवृक्षसंघाः अनूपोजलप्रायदेशः ॥ १० ॥ तेशैलादयः अनर्चितुंनशक्ष्यंति अर्चितुमेवशक्ष्यंतीत्य
शिरोभूषणमेषाम् वल्लीमंजरीः पुष्पस्तवकान् धर्तुंशीलमेषाम् छांदसोकृत्यः नगाः वृक्षाः दर्शयिष्यंतिआत्मानमितिशेषः एवंच

एकःसत्पुरुषोलोकेलक्ष्मणःसहसीतया ॥ योनुगच्छतिकाकुत्स्थंराममंपरिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपग
काकुत्स्थाविगाह्यसलिलंशुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यंतिकाकुत्स्थमटव्योरम्यकाननाः ॥ आपगाश्च
वायंरामोऽनुगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिवप्राप्तंनैनंशक्ष्यंत्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापी
शालिनः ॥ १२ ॥ अकालेचापिमुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ दर्शयिष्यंत्यनुक्रोशाद्गिरयोराम
घनः ॥ विदर्शयंतोविविधान्भूयश्चित्रांश्चनिर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाःपर्वताग्रेषुरमयिष्यंतिरा
सहिशूरोमहाबाहुःपुत्रोदशरथस्यच ॥ पुराभवतिनोदूरादनुगच्छामराघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छा
स्यसगतिःसपरायणम् ॥ १७ ॥ वयंपरिचरिष्यामःसीतांयूयंचराघवम् ॥ इतिपौरस्त्रियो
गक्षेमंविधास्यति ॥ सीतानारीजनस्यास्ययोगक्षेमंकरिष्यति ॥ १९ ॥

ति स्वगतवृक्षद्वारेतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पादपारमयिष्यंति स्वमूलाकीर्णशाणपल्लवकुसुमरचितशय्यास्थि
मदूरात्पुराभवति यावत्पुरेतिभविष्यतिलट् आसन्नोभविष्यतीत्यर्थः अतोराघवमनुगच्छाम प्रार्थनायां
वैवनःपरमसुखंसुखसाधनम् गतिःशरणम् परायणंशाश्वतप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ वयंस्त्रियःयूयंपुरुषाः ॥ १

क्षेमकहितवहःअशक्तेभ्यः यत्तुसर्वप्राणिषुसापराधिष्वपिहितकरणशी
प्रजारंजनादौचातुर्यसामर्थ्यंतद्वान् कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेननित्यसुख
त्वस्याप्रतिपादनात् एकःअद्वितीयःसचासौप्रियदर्शनश्चेत्यर्थइतितीर्थः
क्रोधोत्रकामादीनामप्युपलक्षणं द्युतिःसर्वलोकस्यदिदृक्षाजनकोदेह
र्थात्ण्वुल् संयुगेयुद्धकालेजातरोषस्यकस्यरोषात्देवाश्चदेवाअपिइंद्रा
ग्रामान्येपठंतीत्यन्ये कस्यसंयुगेकस्माद्बिभ्यतीतितीर्थः ॥ ४ ॥ एत

३ ॥ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोनसूय
हिमे ॥ महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरम् ॥ ५ ॥
वीत् ॥ ६ ॥ बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः ॥

गुणसामग्र्यस्यएकत्रदुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञानेमेपरंसर्वस्मादपिकौतुकांतरा
धंउक्तगुणवंतंनरंद्विव्यपुरुषंज्ञातुंसमर्थोसिसर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसितस्मात्त्वत्तएव
गानृव्यवयवलोकानृतत्रत्यवृत्तांतंजानातीत्यर्थः एवंचद्विगुत्वाभावान्ङीप् नारदो
पादयिषितस्यजिज्ञासुलाभेनप्रहृष्टोभूत्वावक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बह
स्तैर्युक्तस्तंबुद्धास्मृत्वाअहंवक्ष्यामितादृशोनरःश्रूयतां प्राप्तकालेलोट् तस्यश्रवणंतेप्राप्त

यत्कीर्तनमपिविशिष्टफलमित्याहैवंधर्मप्रवचनंचेतिमर्यादाभूतराजसूय
अक्षयः बहुकालानुभवयोग्यफलत्वात् अव्ययः सजातीयधर्मांतरहेतुत्वात् राजसूयानुष्ठानमेवंभूतमितिकिंवक्तव्यं धर्मसंकीर्तनंचेत्यर्थः यउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेः ॥ ४ ॥ तत्रराजसूयेशाश्वतोधर्मः क्षत्रियस्यासाधारणोऽक्षयकीर्तिहेतुर्धर्मइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ हितमिहलोकसुखंआयतियुक्तं उत्तरकाले चहितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९॥ सर्वावसुंधराप्रतिष्ठिता सार्वभौमत्वादित्याशयः ॥१०॥ प्रजापतिममराइवपरमाप्तत्वेननिरीक्षंतइत्यर्थः ॥११॥ पुत्राःपितृवत् पितरमिवेत्यर्थः ॥१२॥ सत्वंसर्वप्रियः

सहितोयष्टुमि
अक्षयश्चाव्ययश्चैवधर्मसेतुर्मतोमम ॥ धर्मप्रवचनंचैवसर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यांराजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितोयष्टुमिच्छामितत्रधर्मस्तुशाश्वतः ॥ ५ ॥ इष्ट्वातुराजसूयेनमित्रःशत्रुनिबर्हणः ॥ सुहुतेनसुयज्ञेनवरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्चराजसूयेनइष्ट्वाधर्मेणधर्मवित् ॥ प्राप्तश्चसर्वलोकेषुकीर्तिस्थानंचशाश्वतम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नहंनियच्छ्रेयश्चिंत्यतांतन्मयासह ॥ हितंचायतियुक्तंचप्रयतौवक्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वातुराघवस्यैतद्वाक्यंवाक्यविशारदः ॥ भरतःप्रांजलिर्भूत्वावाक्यमेतदुवाचह ॥ ९ ॥ त्वयिधर्मःपरःसाधोत्वयिसर्वावसुंधरा ॥ प्रतिष्ठितामहाबाहोयशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्चसर्वेत्वांप्रजापतिमिवामराः ॥ निरीक्षंतेमहात्मानंलोकनाथंयथावयम् ॥ ११ ॥ पुत्राश्चपितृवद्राजन्पश्यंतित्वांमहाबल ॥ पृथिव्यागतिभूतोसिप्राणिनामपिराघव ॥ १२ ॥ सत्वमेवंविधंयज्ञमाहर्तासिकथंनृप ॥ पृथिव्यांराजवंशानांविनाशोयत्रदृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यांयेचपुरुषाराजन्पौरुषमागताः ॥ सर्वेषांभवितातत्रसंक्षयःसर्वकोपजः ॥ १४ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलगुणैरतुलविक्रम ॥ पृथिवींनार्हसेहंतुंवशेहितववर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाऽमृतमयंयथा ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेरामःसत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाचचशुभंवाक्यंकैकेयीनंदवर्धनम् ॥ प्रीतोस्मिपरितुष्टोस्मितवाद्यवचनेऽनघ ॥ १७ ॥ इदंवचनमक्लीबंत्वयाधर्मसमागतम् ॥ व्याहृतंपुरुषव्याघ्रपृथिव्याःपरिपालनम् ॥ १८ ॥

एवंविधत्वंदर्शयतिपृथिव्यामिति ॥ १३ ॥ राजसूयस्यसर्वराजविजयपूर्वसाधनीयत्वात्तत्रचास्मासुप्रवृत्तेषुपृथिव्यांयेक्षत्रियाःपौरुषमागताःशौर्यंप्राप्तास्तेषांसर्वेषांतत्रराजसूयार्थविजये सर्वप्रकोपजःसंक्षयोऽवश्यंभविता एवंविधंक्षत्रियनाशकंयज्ञंसर्वराजभिःपितृवदुपास्यमानःकथमाहर्तुमर्हसि सर्वथैवानुचितंतवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सर्वंतववशेवर्ततइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ वचनंवचनरूपेनिमित्ते अनघेतिसंबुद्धिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एष्यदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यतः अस्मच्चिकीर्षाप्राप्स्यत इत्यर्थः निवर्तयामि अभिप्रायमिति शेषः तत्र हेतुस्त्वया सुव्याहृतम् ॥ १९ ॥ तुरप्यर्थे बालानामपि यद्वाक्यं युक्तमुचितं सा धुशुभावहं च तद्ग्राह्यमेव हि यस्मात्तस्मात्ते वाक्यमीदृशं शृणोमि ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ॥८४॥ अथ लक्ष्मणेनाश्वमेध एव सर्वार्थसाधको नुष्ठेय इत्युक्तात दुपोद्बलकं वृत्रवधाख्यानं प्रस्तूयते तथेति ॥ १ ॥ सर्वपाप्मनां पावनोस्ति यतश्च स पावनो ऽतो रोचतामनुष्ठातुमिति शेषः ॥ २ ॥ अश्वमे

एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ॥ निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥ तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महाबल ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ॥ लक्ष्मणोथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनंदनम् ॥ १ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनंदन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥ विस्तीर्णा योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ॥ अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवंति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं भुंक्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥ तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ तपस्यता महाबाहो लोकाः सर्वे विनिर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥ १२ ॥

धस्य सर्वपापशोधकत्वं सर्वपाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामिति श्रुतिसिद्धं बोधयितुं पुराणवृत्तांतमाह श्रूयते हीति वासवे वासवविषये ॥ ३ ॥ देवासुरसमागमे देवासुरस्नेहकाले ॥ ४ ॥ ततस्त्रिगुणं योजनशतत्रयमित्यर्थः त्रींल्लोकांस्तद्वर्तिप्राणिनो नुरागेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना स्नेहात्संतोषयुक्तचक्षुषा पश्यति स्म ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतरत्सुखं विषयसुखं संमोहं संमोहकरम् ॥ ९ ॥ मधुरेश्वरं मधुरश्चासौ तन्नामकत्वादीश्वरस्तम् ॥ १० ॥ परमार्तवत्परमार्तः सन् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भूयः अतःपरमपि धरिष्यंति भूतजातमितिशेषः तावदस्यवशानुगाःसर्वैवयंदेवगणाभविष्यामइतिशेषः ॥ १३ ॥ क्षणंनभवेन्नजीवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ त्वत्संतोषेणैवतस्यसौख्यमित्याह यदा हीति तदारभ्यैवेदंतस्यमाहात्म्यमितिशेषः ॥ १५ ॥ त्वत्कृतेन रक्षणेनेतिशेषः ॥ १६ ॥ वृत्रघातेनहेतुनातेषांसाह्यमुपकारंकुरु हशब्दःपादपूरकः ॥१७॥ यद्यपीदंसुरसाहाय्यकरणमन्येषाम

यद्यसौतप आतिष्ठेद्भूयएवसुरेश्वर॥ यावल्लोकाधरिष्यंतितावदस्यवशानुगाः॥ १३॥ तंचैनंपरमोदारमुपेक्षसिमहाबल॥ क्षणंहिनभवेद्वृत्रःक्रुद्धे त्वयिसुरेश्वर॥ १४॥ यदाहिप्रीतिसंयोगंत्वयाविष्णोसमागतः॥ तदाप्रभृतिलोकानांनाथत्वमुपलब्धवान्॥ १५॥ सत्वंप्रसादंलोकानांकुरुष्वसु समाहितः॥ त्वत्कृतेनहिसर्वस्यात्प्रशांतमरुजंजगत्॥१६॥ इमेहिसर्वेविष्णोत्वांनिरीक्षंतेदिवौकसः॥ वृत्रघातेनमहतातेषांसाह्यंकुरुष्वह॥१७॥ त्वयाहिनित्यशःसाह्यंकृतमेषांमहात्मनाम्॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनांगतिर्भवान्॥ १८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये उत्तरकांडेचतुरशीतितमःसर्गः॥८४॥ ॥७॥ ॥लक्ष्मणस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाशत्रुनिबर्हणः॥ वृत्रघातमशेषेणकथयेत्याहसुव्रत॥ १॥ राघ वेणैवमुक्तस्तुसुमित्रानंदवर्धनः॥ भूयएवकथांदिव्यांकथयामाससुव्रतः॥ २॥ सहस्राक्षवचःश्रुत्वासर्वेषांचदिवौकसाम्॥ विष्णुर्देवानुवाचेदंस र्वानिंद्रपुरोगमान्॥ ३॥ पूर्वंसौहृदबद्धोस्मिवृत्रस्येहमहात्मनः॥ तेनयुष्मत्प्रियार्थंहिनाहंहन्मिमहासुरम्॥ ४॥ अवश्यंकरणीयंचभवतांसुखमु त्तमम्॥ तस्मादुपायमाख्यास्येसहस्राक्षोवधिष्यति॥५॥ त्रेधाभूतंकरिष्यामिआत्मानंसुरसत्तमाः॥ तेनवृत्रंसहस्राक्षोवधिष्यतिनसंशयः॥६॥ एकांशोवासवंयातुद्वितीयोवज्रमेवतु॥ तृतीयोभूतलंयातुतदावृत्रंहनिष्यति॥७॥ तथाब्रुवतिदेवेशेदेवावाक्यमथाब्रुवन्॥ एवमेतन्नसंदेहोयथा वदसिदैत्यहन्॥ ८॥ भद्रंतेस्तुगमिष्यामोवृत्रासुरवधैषिणः॥ भजस्वपरमोदारवासवंस्वेनतेजसा॥९॥

सुराणामसह्यंतथापिकुरु यस्मादगतीनामस्माकंसुराणांभवानेवगतिःशरणम् ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरा०वा०आ०उ०चतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥७॥ ॥ अथप्रकृतो पयुक्तशेषकथापूरणं लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ दिव्यांकथांप्रकृताम् ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वंयुष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वंसौहृदबद्धःप्रीतिबद्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रेधाभूतंत्रेधाविभक्तंआत्मानंस्वतेजोमूर्तिम् ॥ ६ ॥ तृतीयोभूतलंयातु पतद्वृत्रदेहधारणार्थमित्यर्थः इंद्रस्यवृत्रहननजब्रह्महत्यानिर्वृत्तियावद्भूलोकरक्षणार्थंचेत्यपिबोध्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥९॥

॥ १० ॥ तेजसाप्रागुक्तलक्षणेनस्वेनतेजसा भूतं व्याप्तं पिबंतमित्यादिनपआधिक्यपरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ दीप्तेनदीप्यमानेनमहार्चिषामहार्चिष्मदयःपिंडादिसदृशेनवज्रेणवज्रकृतच्छेदे नहेतुनापतताहत्रशिरसाजगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यंअनपराधिनस्तप्यतस्तूष्णींस्थितस्यवधमनुचिंतिं चितयानोविबुधाधिपोलोकस्यांतंलोकालोकात्परंतमःप्रदेशंजगाम ब्रह्महत्यात्तियापलायितोनून ॥ १५ ॥ तमिंद्रमनुगमनंतदभिमानिदेवतारूपेण इंद्रहतपुत्रेणत्वष्ट्रा मुनिनापुत्रेच्छयास्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेतिहोमेकृतेआहवनीयाज्जातोवृत्रोब्राह्मणइति तमिंद्रंब्रह्मह

ततःसर्वेमहात्मानःसहस्राक्षपुरोगमाः ॥ तदरण्यमुपाक्रामन्यत्रवृत्रोमहासुरः ॥ १० ॥ तेपश्यंस्तेजसाभूतंतपंतमसुरोत्तमम् ॥ पिबंतमिवलोकांस्त्रीन्निर्दहंतमिवांबरम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वैवचासुरश्रेष्ठंदेवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेनंवधिष्यामःकथंनस्यात्पराजयः ॥ १२ ॥ तेषांचिंतयतांतत्रसहस्राक्षःपुरंदरः ॥ वज्रंप्रगृह्यपाणिभ्यांप्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥ कालाग्निनेवघोरेणदीप्तेनेवमहार्चिषा ॥ पततावृत्रशिरसाजगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यंवधंतस्यवृत्रस्यविबुधाधिपः ॥ चिंतयानोजगामाशुलोकस्यांतंमहायशाः ॥ १५ ॥ तमिंद्रंब्रह्महत्याशुगच्छंतमनुगच्छति ॥ अपतच्चास्यगात्रेषुतमिंद्रंदुःखमाविशत् ॥ १६ ॥ हतारयःप्रनष्टेंद्रादेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ विष्णुंत्रिभुवनेशानंमुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥ त्वंगतिःपरमेशानपूर्वजोजगतःपिता ॥ रक्षार्थंसर्वभूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायंत्वयावृत्रोब्रह्महत्याचवासवम् ॥ बाधतेसुरशार्दूलमोक्षंतस्यविनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांविष्णुरब्रवीत् ॥ मामेवयजतांशक्रःपावयिष्यामिवज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येनहयमेधेनमामिष्ट्वापाकशासनः ॥ पुनरेष्यतिदेवानामिंद्रत्वमकुतोभयः ॥ २१ ॥ एवंसंदिश्यतांवाणींदेवानांचामृतोपमाम् ॥ जगामविष्णुर्देवेशःस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० उत्तरकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ५ ॥

त्यायस्तमिंद्रम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्वजोजगतःपिता अहमस्मिप्रथमजाऋतस्येतिश्रुतेः एवंकारणमूर्तिर्हिरण्यगर्भएवसर्वभूतरक्षोद्देशेनविष्ण्वाकारत्वंपालनशक्तिप्राधान्येनप्राप्तः ॥ १८ ॥ यद्यपिविष्णुमर्त्यवलंबनंतत्कार्यतेकृतंदुष्टवधेनैवशिष्टपालनादित्याह हतश्चेति ॥ १९ ॥ मांऔपासनाग्निहोत्राद्यश्वमेधांताशेषयज्ञयजनीयंविशिष्याश्वमेधस्यसाक्षाद्दैवतंमामेवशक्रोयजतां इंद्रायस्वाहेत्यादिमंत्रेश्वतत्तद्देवतांतर्याम्यहमेवतत्तत्पदैर्बोध्यइतिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरामीयेरा० वाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥

तत्रदेशेंगदस्यपुरीरामेणनिवेशिता लक्ष्मणद्वारेतिशेषः ॥ ८ ॥ मल्लस्यदृढांगस्यचंद्रकेतोर्मल्लभूम्यांतदाख्येऔत्तरे अस्यैवचंद्रकांतिनामांतरम् तत्रचंद्रकांताख्यापुरीनिवेशिता ॥ ९ ॥ युद्धेदुरा
धर्षौरामादयोभिषेकंचक्रिरे अंगदचंद्रकेत्वोरितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तथैवोष्यचंद्रकेतुसमीपेइतिशेषः ॥ १४ ॥ नजज्ञातेनावगतवंतौ संधिरार्षः ॥ १५ ॥ दशसहस्राणि
आयुस्त्वेकादशसहस्राणिइतिस्पष्टमेव ॥ १६ ॥ धर्मपुरेधर्मसाधनेपुरेअयोध्यायांअयोध्यामथुरामायाकाशीकांचीअवंतिका पुरीद्वारवतीचैवसप्तैतामोक्षदायकाइतिस्मृतेः ॥ १७ ॥ ॥ इ

अंगदीयापुरीरम्याप्यंगदस्यनिवेशिता ॥ रमणीयासुगुप्ताचरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चंद्रकेतोश्चमल्लस्यमल्लभूम्यांनिवेशिता ॥ चंद्रकांतेतिवि
स्यातादिव्यास्वर्गपुरीयथा ॥ ९ ॥ ततोरामःपरांप्रीतिंलक्ष्मणोभरतस्तथा ॥ ययुर्युद्धेदुराधर्षाअभिषेकंचचक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्यकुमारौद्वौप्र
स्थाप्यसुसमाहितौ ॥ अंगदंपश्चिमांभूमिंचंद्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अंगदंचापिसौमित्रिर्लक्ष्मणोनुजगामह ॥ चंद्रकेतोस्तुभरतःपार्ष्णिग्राहो
बभूवह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वंगदीयायांसंवत्सरमथोषितः ॥ पुत्रेस्थितेदुराधर्षेअयोध्यांपुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोपितथैवोष्यसंवत्सरमतोधिकम् ॥
अयोध्यांपुनरागम्यरामपादावुपास्तसः ॥ १४ ॥ उभौसौमित्रिभरतौरामपदावनुव्रतौ ॥ कालंगतमपिस्नेहान्नजज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥ एवं
वर्षसहस्राणिदशतेषांययुस्तदा ॥ धर्मेप्रयतमानानांपौरकार्येषुनित्यदा ॥ १६ ॥ विहृत्यकालंपरिपूर्णमानसाःश्रियावृताधर्मपुरेचसंस्थिताः ॥ त्रयः
समिद्धाहुतिदीप्ततेजसोहुताग्नयःसाधुमहाध्वरेत्रयः ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० उत्तरकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥
कस्यचित्त्वथकालस्यरामेधर्मपरेस्थिते ॥ कालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ दूतोह्यतिबलस्याहंमहर्षेरमितौजसः ॥ रामंदिदृक्षुरायातः
कार्येणहिमहाबलः ॥ २ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिस्त्वरयान्वितः ॥ न्यवेदयतरामायतापसंतंसमागतम् ॥ ३ ॥ जयस्वराजधर्मेणउभौलोकौ
महाद्युते ॥ दूतस्त्वांद्रष्टुमायातस्तपसाभास्करप्रभः ॥ ४ ॥

तिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ अथरामायस्वीयवैष्णवधामागमनकालनिवेदनायब्रह्मणोदूतप्रेषणम् कस्यचिदिति
कस्यचित्कालस्यापगमानंतरमितिशेषः रामेधर्मपरेस्थितेकालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ अतिबलस्यमहर्षेः जगत्प्राणरूपत्वाच्चतुर्वेदमुखत्वाच्चसत्यवचस्त्वाच्चब्रह्मातिबलोमहर्षिः
॥ २ ॥ ३ ॥ उभौलोकौजयस्वेत्युक्त्यापरलोकप्रवेशकालसूचनम् ॥ ४ ॥

तस्यवाक्यंकृत्यस्यदूतत्वस्याज्ञाधारीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तेजोभिरंशुभिरित्येतेपदेशरीरकांतिकिरणप्रतिपादकेइतिनपुनरुक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्ययस्यत्वंदूतस्तस्यवाक्यं।निसंदेशवाक्या निप्राप्यचनिवेदय तत्रहेतुर्यन्नोदूतइति ॥ १० ॥ द्वंद्वेरहस्ये हितंवैयद्यवेक्षसे देवानामितिशेषः देवगोप्यगोपनेहिदेवानांहितंभवतीतिभावः ॥ ११ ॥ नैतावदेवकिंत्वन्यापिप्रतिज्ञाकार्येत्याह यइति यःश्रृणोतीत्यस्यतद्वचनंनिरीक्षेद्वाभंत्रयितारावितिशेषः सतववध्यइतिकथमेवमतिक्रूराप्रतिज्ञेत्यत्राह भवेदिति तस्यमुनिमुख्यस्यवचनमेवंवैभवेत् उक्तसंकेतपूर्वमेवब्रूहीत्येवाभदादित्यर्थः

तद्वाक्यंलक्ष्मणोक्तंवैश्रुत्वारामउवाचह ॥ प्रवेश्यतांमुनिस्तातमहौजास्तस्यवाक्यधृक् ॥ ५॥ सौमित्रिस्तुतथेत्युक्त्वाप्रावेशयततंमुनिम् ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिःप्रदहंतमिवांशुभिः ॥ ६ ॥ सोभिगम्यरघुश्रेष्ठंदीप्यमानंस्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरयावाचावर्धस्वेत्याहराघवम् ॥ ७॥ तस्मैरामोमहातेजाःपूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौकुशलमव्यग्रंप्रष्टुंचैवोपचक्रमे ॥ ८ ॥ पृष्टश्चकुशलंतेनरामेणवदतांवरः ॥ आसनेकांचनेदिव्येनिषसादमहायशाः ॥ ९ ॥ तमुवाचततोरामःस्वागतंतेमहामते ॥ प्रापयास्यचवाक्यानियतोदूतस्त्वमागतः ॥ १० ॥ चोदितोराजसिंहेनमुनिर्वाक्यमभाषत ॥ द्वंद्वेत्वेतत्प्रवक्तव्यंहितंवैयद्यवेक्षसे ॥ ११ ॥ यःश्रृणोतिनिरीक्षेद्वासवध्योभवितातव ॥ भवेद्वैमुनिमुख्यस्यवचनंयद्यवेक्षसे ॥ १२ ॥ तथेतिचप्रतिज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ द्वारितिष्ठमहाबाहोप्रतिहारंविसर्जय ॥ १३ ॥ समेवध्यःखलुभवेद्वाचंद्वंद्वंसमीरितम् ॥ ऋषेर्ममचसौमित्रेपश्येद्वाश्रृणुयाच्चयः ॥ १४ ॥ ततोनिक्षिप्यकाकुत्स्थोलक्ष्मणंद्वारिसंग्रहम् ॥ तमुवाचमुनेवाक्यंकथयस्वेतिराघवः ॥ १५ ॥ तत्तेमनीषितंवाक्यंयेनवासिसमाहितः ॥ कथयस्वाविशंकस्त्वंममापिहृदिवर्तते ॥ १६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेकालागमनंनामत्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ श्रृणुराजन्महासत्वयदर्थमहमागतः ॥ पितामहेनदेवेनप्रेषितोस्मिमहाबल ॥ १ ॥

यद्यवेक्षसेतथासंकेतनपरिपालनमितिशेषः ॥ १२ ॥ प्रतिहारंद्वारपालंविसर्जयान्यतोपसारय ॥ १३ ॥ किमर्थंतत्राह समेइति सौमित्रेममऋषेश्चद्वंद्वंरहस्यांवाचंयःश्रृणुयात्यश्चनौपश्येद्वासमेमयावध्यइतिखलुसमीरितंप्रतिज्ञातम् ॥ १४ ॥ संग्रहंसम्यगुक्तार्थग्रहणवंतम् ॥ १५ ॥ तेमनीषितंयेनवासमाहितःप्रेषितस्तस्यमनीषितंकथयस्व ममापिहृदिवर्तते किमेवंविधंरहस्यंतदवश्यंमयाश्रोतव्यमितिशेषः यद्वा त्वयावक्ष्यमाणंवैकुंठगमनंममापिहृदिवर्ततइत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०उ०त्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ अथब्रह्मसंदेशकथनम् श्रृण्विति यत्संदेशकथनार्थमहमागतस्तंसंदेशंश्रृणु किंचयेनसंदेशःप्रेषितःसभगवान्पितामहएवनकेवलंमुनिरेवेत्याह पितामहेनेति ॥ १ ॥

तत्प्रेषितदूतोप्यहंत्वत्संबंध्येवेत्याह तवाहंपूर्वकेभावेइति पूर्वावस्थायांहिरण्यगर्भोत्पत्तिसमयेहिरण्यगर्भावस्थायांवा कथमहंपुत्रस्तत्राह मायासंभावितःमाययासंकल्पेनसंभावितउत्पादितः सर्वसमाहरःसर्ववस्तुसंहारकर्तेतितीर्थः कतकस्तुतवाहंपूर्वसद्भावेइतिपाठः पूर्वसृष्टेःप्राक्सद्भावे सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः सत्तारूपब्रह्मभावेकरिष्यमाणाखिलसंसारस्यसृष्टिस्थितिसंहार निग्रहानुग्रहलक्षणपंचकृत्यनिर्वाहकःकालाख्यःक्षणधारारूपोनाडीदिनपक्षादिविभागनिर्वाहकःपुत्रोमायासंभावितस्त्वदीयमायापरिणामइत्यर्थः शेषंप्राग्वत् यद्यपिरामोहिरण्यगर्भांशवि ष्णोरेवावतारस्तथापितस्यस्वस्वरूपांशेनाव्रतज्ञानत्वाद्वामदेववदेवंव्यपदेशेनदोषइत्याह यत्तुकतकेनसद्भावशब्देनहिरण्यगर्भउक्तस्तत्तुतुच्छमितिस्पष्टमेवाद्वैतविद्याविदाम् ॥२॥ एवंस्वस्वरूपमु क्त्वातत्संदेशमाह पितामहश्चेति चतुर्मुखाज्जातानांप्रजापतीनांलोकपितृत्वाच्चतुर्मुखःपितामहः सलोकानांभूरादीनांपतिःपालयिता सयदाहतद्वदामीतिशेषः तदेवाह समयस्तेइति भवंतुविगत ज्वराइत्यंतोब्रह्मसंदेशः लोकान्देवमनुष्यादीन्रावणादिनोरक्षितुंयःसमयःकृतः दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमामित्येवंरूपकालविषयःकृतःसप

तवाहंपूर्वकेभावेपुत्रःपरपुरंजय॥ मायासंभावितोवीरकालःसर्वसमाहरः॥ २ ॥ पितामहश्चभगवानाहलोकपतिःप्रभुः॥ समयस्तेकृतःसौम्यलो कान्संपरिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्यहिपुरालोकान्माययास्वयमेवहि॥ महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः॥ ४ ॥ भोगवंतंततोनागमनंतमु दकेशयम्॥ माययाजनयित्वात्वंद्वौचसत्त्वौमहाबलौ॥ ५॥ मधुंचकैटभंचैवययोरस्थिचयैर्वृता॥ इयंपर्वतसंबाधामेदिनीचाभवत्तदा ॥ ६ ॥

रिपूर्णइतिशेषः ॥ ३ ॥ अथतत्त्वतोज्ञातसत्स्वरूपस्यममकथंमानुषदेहपरिग्रहइत्यत्रसप्रयोजनंतत्प्रक्रियामाह संक्षिप्येति पुराजगत्सृष्टेःपूर्वकालेमाययासर्वसंहारसमर्थस्वशक्त्यासंक्षिप्यउप संहृत्य एतेनाप्रयासेनसकलसंहारकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमुक्तम् स्वयमेवेत्यनेनास्यसंहारस्यनरुद्रादिद्वारकत्वम् तेषामपिसंहार्यकोटिनिविष्टत्वादितिदर्शितम् एवंसंहारंकृत्वामहदहंकारपंचतन्मात्रा दिसृष्टिद्वारेणैतत्तांसृष्टिंकृत्वातद्रूपेमहार्णवेशयानइत्यनेनैवोदकशायित्वेलब्धेपुनरप्स्विततदापृथिवीतत्त्वाद्यभावप्रदर्शनार्थम् मांपूर्वमजीजनः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिश्रुतेः हिरण्यगर्भसृ ष्टिद्वाराब्रह्मांडसृष्टौक्रियमाणायांतदंडान्ममोद्भवइत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदुत्पत्तिप्रकारमाह भोगवंतमिति ततःपरंसृष्टयेस्रष्टव्यभूधरणक्षमंभोगवंतंप्रशस्तभोगंअनंताख्यंनागमुदकेशयंमाययाजन यित्वातत्रचनिर्मायस्थापयित्वातदुरगेशयनवांस्त्वमभूःअथकर्दमप्रायभूविग्रहस्थैर्यायमहाबलौद्वौसत्त्वौप्राणिनौअजीजनः ॥ ५ ॥ कौतौतत्राह मधुंचेति तत्रमधुर्मेदःप्रधानः कैटभोस्थिप्रधा नः तत्सृष्टिप्रयोजनमाह ययोरित्यादि ययोर्वधानंतरंइयंनिर्मितान्नूरस्थिचयैर्वृतासतीपर्वतसंबाधामेदोयुक्ततयादृक्षाद्युत्पत्त्युचितस्निग्धभूप्रदेशयुक्ततयामेदिनीतिनाम्नाभूत् एवंचतस्याःप्रजा सर्गयोग्यतासिद्धा ॥ ६ ॥

अथचतुर्मुखसृष्टिः पद्मेइति ततःस्वनिर्मितोरगेशयस्यविषहस्यनाभिप्रदेशेअर्कसंकाशमर्कप्रभंदिव्यंपद्ममुत्पाद्यतस्मिन्दिव्येपद्मेमांचतुर्मुखमुत्पाद्यप्राजापत्यंसृष्टिरूपंकर्ममयित्वयानिवेशितमि त्यन्वयःमेप्रजापतिरितिनाम ॥ ७ ॥ ततःसोहंत्वयासंन्यस्तभारःसंन्यस्तसृष्टिभारःस्वकार्यंसृष्टिलक्षणंसंपाद्यतद्रक्षणमपश्यन्जगत्पतिंत्वामुपास्य यतोभवान्ममतेजस्करःसृष्टिसमर्थज्ञानक्रिया शक्तिमयतेजःप्रदोऽतस्त्वमेवभूतेषुरक्षांविधत्स्वेतिप्रार्थितवानितिशेषः ॥ ८ ॥ ततोहेतोःरक्षणस्यसर्वशक्तौत्वय्येवनिवेशितत्वहेतोः दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्ब्रह्मैवभूतानांज्येष्ठंतेनकोर्हतिस्पर्धितु मितिदुर्धर्षत्वस्यभावात् सनातनात्सकलसंसारमूलकारणत्वेनकालापरिच्छेद्यात् त्रिगुणमहत्तत्त्वाख्यहैरण्यगर्भभावात्सत्त्वप्राधान्येनविष्णुत्वंप्राप्तवान् ॥ ९ ॥ ततःअदित्यांवीर्यवान्दिव्यज्ञान क्रियालक्षणवीर्यवान्पुत्रोभूत्त्वंभ्रातॄणामदितिपुत्रेंद्रादीनांवीर्यवर्धनउपेंद्राख्योभूः सचतत्तत्कृत्यकालेतेषांसाह्यायकल्पसे ॥ १० ॥ अतःसत्वंसकलप्रजारक्षणासाधारणकृत्यउपेंद्रःसांप्रतंरा

पद्मेदिव्येर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि ॥ प्राजापत्यंत्वयाकर्ममयिसर्वंनिवेशितम् ॥ ७ ॥ सोहंसंन्यस्तभारोहित्वामुपास्यजगत्पतिम् ॥ रक्षां विधत्स्वभूतेषुममतेजस्करोभवान् ॥ ८ ॥ ततस्त्वमसिदुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ॥ रक्षांविधास्यन्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अ दित्यांवीर्यवान्पुत्रोभ्रातॄणांवीर्यवर्धनः ॥ समुत्पन्नेषुकृत्येषुतेषांसाह्यायकल्पसे ॥ १० ॥ सत्वमुज्जास्यमानासुप्रजासुजगतोवर ॥ रावणस्यवधा कांक्षीमानुषेषुमनोदधाः ॥ ११ ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ कृत्वावासस्यनियमंस्वयमेवात्मनापुरा ॥ १२ ॥ सत्वंमनोमयःपुत्रःपूर्णायु र्मानुषेष्विह ॥ कालोनरवरश्रेष्ठसमीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥ यदिभूयोमहाराजप्रजाइच्छस्युपासितुम् ॥ वसवावीरभद्रंतेएवमाहपितामहः ॥ १४ ॥ अथवाविजिगीषातेसुरलोकायराघव ॥ सनाथाविष्णुनादेवाभवंतुविगतज्वराः ॥ १५ ॥

वणेनप्रजासुउज्जास्यमानासुहिंस्यमानासुहेजगतोवरजगच्छ्रेष्ठस्वयमेवसर्वलोकानुग्रहायरावणस्यवधाकांक्षीभूत्वादशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिचवासस्यनियमंपरिच्छेदंपुरात्मनास्वयमेव कृत्वामानुषेषुमानुषजातिषुमनोऽदधाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सत्वंमानुषेषुमनोमयःस्वसंकल्पमयःस्वसंकल्पादेवकस्यचित्पुत्रोजातःसचतत्रपूर्णायुः त्वत्संकल्पितायुषःपूर्णत्वमित्यर्थः यद्वा श्रीमदादि गुरोस्तुरीयब्रह्मणोयस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतिसिद्धस्यसंकल्पमयोज्येष्ठपुत्रोहिरण्यगर्भःकार्यब्रह्मरूपस्तदभिन्नस्वभूतब्रह्मण्यनावृतज्ञानःस्वसंकल्पादेवमानुषेष्वपिकस्यचित्पुत्रस्तत्रा पिपूर्णायुर्जातोयदेवमतोहेनरवरश्रेष्ठायंकालस्तेसमीपमुपगत्योपवर्तितुंविज्ञापयितुंप्रेषितइतिशेषः ॥ १३ ॥ अस्मत्कृत्यमेतावत् अतःपरंत्वंस्वतंत्रत्वाद्यदिभूयोपिप्रजाउपासितुमिहस्थित्वारक्षि तुमिच्छसितदाहेवीररामवस ॥ १४ ॥ अथवाअथचेत्स्वकृतनियममंगीकृत्यसुरलोकायविजिगीषासुरलोकंपालयितुंयदीच्छातदोपेंद्ररूपेणविष्णुनादेवाःसनाथाविगतज्वराभवंत्वित्येवंपिताम हआहेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ स्थितास्थितानि अनुरंजंतिअनुरंजयंति ॥ ११ ॥ सुभिक्षमभवदितिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पौत्राःकुशलवाद्याः ॥ १४ ॥ अन्वियायतस्याअनुपश्चात्इयायकालधर्ममितिशेषः ब
हुविधंनानाप्रकारम् ॥ १५ ॥ सर्वधर्मंसर्वधर्मसाध्यसुखभोगम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ पित्र्याणिपितृकर्मापेक्षितानिब्रह्मरत्नानिब्राह्मणदेयोत्तमवस्तूनिप्रयच्छतिस्मेत्यनुकर्षः बहुरत्नानीतिपाठांतरं
पितॄन्देवान्विवर्धयन्पूजयन् यज्ञांश्चकारेति पिंडपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १८ ॥ वर्धयानस्यवर्धयमानस्य यज्ञैर्बहुविधैर्देवान्वर्धयानस्येतिपाठांतरं यत्तुएवंप्रशासतस्तस्यराघवस्यमहेश्वरि अत्य

एवंसकालःसुमहान्राज्यस्थस्यमहात्मनः ॥ धर्मेप्रयतमानस्यव्यतीयाद्राघवस्यच ॥ १० ॥ ऋक्षवानररक्षांसिस्थितारामस्यशासने ॥ अनुरंजं
तिराजानोह्यहन्यहनिराघवम् ॥ ११ ॥ कालेवर्षतिपर्जन्यःसुभिक्षंविमलादिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णंपुरंजनपदास्तथा ॥ १२ ॥ नाकालेम्रियतेक
श्चिन्नव्याधिःप्राणिनांतथा ॥ नानर्थोविद्यतेकश्चिद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यराममातायशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैःपरिवृताका
लधर्ममुपागमत् ॥ १४ ॥ अन्वियायसुमित्राचकैकेयीचयशस्विनी ॥ धर्मंकृत्वाबहुविधंत्रिदिवेपर्यवस्थिता ॥ १५ ॥ सर्वाःप्रमुदिताःस्वर्गेराज्ञादश
रथेनच ॥ समागतामहाभागाःसर्वधर्मंचलेभिरे ॥ १६ ॥ तासांरामोमहादानंकालेकालेप्रयच्छति ॥ मातॄणामविशेषेणब्राह्मणेषुतपस्विषु ॥ १७ ॥
पित्र्याणिब्रह्मरत्नानियज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकाररामोधर्मात्मापितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १८ ॥ एवंवर्षसहस्राणिबहून्यथययुःसुखम् ॥ यज्ञैर्बहुवि
धंधर्मंवर्धयानस्यसर्वदा ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेयज्ञावसानंनामैकोनशततमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥
कस्यचित्त्वथकालस्ययुधाजित्केकयोनृपः ॥ स्वगुरुंप्रेषयामासराघवायमहात्मने ॥ १ ॥ गार्ग्यमंगिरसःपुत्रंब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ दशचाश्वसहस्रा
णिप्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कंबलानिचरत्नानिचित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामायप्रददौराजाशुभान्याभरणानिच ॥ ३ ॥ श्रुत्वातुराघवोधीमान्मह
र्षिंगार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनःप्रहितंतन्महाधनम् ॥ ४ ॥

याहशसाहस्रंरममाणस्यसीतयेतिपाठेउक्तं तत्रसीतयाभूमौस्थितयास्थितस्यरममाणस्यराज्यंकुर्वतइत्यर्थः साहस्रमितिस्वार्थेण् अत्यथाद्वर्षसाहस्रमितिपाठेसहस्राणांसमूहःसाहस्रंसहस्रस
मूहइत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थकमेव आयुस्तस्यैकादशसहस्रवर्षाणि ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनशततमःसर्गः
॥ ९९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथरामेणगंधर्वदेशंप्रतिसपुत्रस्यभरतस्यप्रेषणं कस्यचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ अश्वपतिनः नुमार्षः अश्वपतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ प्रतिपदंप्रत्येकंसर्वंसर्वप्रकारंकुशलंपृष्ट्वामातुलस्यकुशलंपृष्ट्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गंधर्वविषयोगंधर्वदेशः ॥ १० ॥ सिंधोःसिंधुनदस्योभयतःपार्श्वेवर्तमानःपरमशोभनोयंदेशोऽ
स्मद्देशसमीपेवर्तते ॥ ११ ॥ शैलूषोगंधर्वराजः गंधर्वनगरंचविनिर्जित्येत्यनुकर्षः ॥ १२ ॥ स्वेपुरेनिवेशय तद्देशेइतिशेषः अन्यस्यत्वद्व्यतिरिक्तस्यतत्रदेशेगतिःप्राप्तिप्रसक्तिर्जयप्रसक्तिश्चना

प्रत्युद्गम्यचकाकुत्स्थःक्रोशमात्रंसहानुजः ॥ गार्ग्यंसंपूजयामासयथाशक्रोबृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथासंपूज्यतम्रुषिंतद्धनंप्रतिगृह्यच ॥ पृष्ट्वाप्रतिपदं
सर्वंकुशलंमातुलस्यच ॥ ६ ॥ उपविष्टंमहाभागंरामःप्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ किमाहमातुलोवाक्यंयदर्थंभगवानिह ॥ ७॥ प्राप्तोवाक्यविदांश्रेष्ठःसाक्षादि
वबृहस्पतिः ॥ रामस्यभाषितंश्रुत्वामहर्षिःकार्यविस्तरम् ॥ ८॥ वक्तुमद्भुतसंकाशंराघवायोपचक्रमे ॥ मातुलस्तेमहाबाहोवाक्यमाहनरर्षभः ॥ ९॥
युधाजित्प्रीतिसंयुक्तंश्रूयतांयदिरोचते ॥ अयंगंधर्वविषयःफलमूलोपशोभितः ॥ १० ॥ सिंधोरुभयतःपार्श्वेदेशःपरमशोभनः ॥ तंचरक्षंतिगंध
र्वाःसायुधायुद्धकोविदाः ॥ ११ ॥ शैलूषस्यसुतावीरतिस्रःकोट्योमहाबलाः ॥ तान्विनिर्जित्यकाकुत्स्थगंधर्वनगरंशुभम् ॥ १२ ॥ निवेशयमहाबा
होस्वेपुरेसुसमाहिते ॥ अन्यस्यनगतिस्तत्रदेशःपरमशोभनः ॥ रोचतांतेमहाबाहोनाहंत्वामहितंवदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवःप्रीतोमहर्षेर्मातुलस्य
च ॥ उवाचबाढमित्येवभरतंचान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोब्रवीद्राघवःप्रीतःसांजलिप्रग्रहोद्विजम् ॥ इमौकुमारौतंदेशंब्रह्मर्षेविचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरत
स्यात्मजौवीरौतक्षःपुष्कलएवच ॥ मातुलेनसुगुप्तौतुधर्मेणसुसमाहितौ ॥ १६॥ भरतंचाग्रतःकृत्वाकुमारौसबलानुगौ ॥ निहत्यगंधर्वसुतान्द्वेपुरे
विभजिष्यतः ॥ १७॥ निवेश्यतेपुरवरेआत्मजौसन्निवेश्यच ॥ आगमिष्यतिमेभूयःसकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वातुभरतंसबलानु
गम् ॥ आज्ञापयामासतदाकुमारौचाभ्यषेचयत् ॥ १९॥ नक्षत्रेणचसौम्येनपुरस्कृत्यांगिरःसुतम् ॥ भरतःसहसैन्येनकुमाराभ्यांविनिर्ययौ ॥ २० ॥

स्ति एवंतत्साधनेकोलाभस्तत्राह देशःपरमशोभनइति ॥ १३ ॥ भरतंचान्ववैक्षत तवायमंशइत्यबोधयदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अथराघवोरामोद्विजमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तक्षइत्यकारांतः मातुलेन
भरतमातुलेनयुधाजिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुरवरेनिवेश्यनिर्मायात्मजौसन्निवेश्यतयोःपुरयोरितिशेषः अतिधार्मिकोभरतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अंगिरःसुतंगार्ग्यम् ॥ २० ॥

शक्रयुक्तेवदंद्रनियुक्तादेवसेनेवराघवानुगताद्रामानुगता दूरंएकद्विवासपर्यंतमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सेनायाअग्रतोययुः पिशिताशिनामग्रतोयानंसुशकुनं अभिमुखागमनमेवाप शकुनमितिभावः ॥ २४ ॥ केकयंकेकयदेशंयुधाजितंवा ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेशततमःसर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथभरतेनगंधर्वविजयः श्रु

सासेनाशक्रयुक्तेवनगरान्निर्ययावथ ॥ राघवानुगतादूरंदुराधर्षासुरैरपि ॥ २१ ॥ मांसाशिनश्चयेसत्वारक्षांसिसुमहांतिच ॥ अनुजग्मुर्हिभरतंरु धिरस्यपिपासया ॥ २२ ॥ भूतग्रामाश्चबहवोमांसभक्षाःसुदारुणाः ॥ गंधर्वपुत्रमांसानिभोक्तुकामाःसहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांखेच राणांचपक्षिणाम् ॥ बहूनिवैसहस्राणिसेनायाययुरग्रतः ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमुषितापथिसेनानिरामया ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णाकेकयंसमुपागम त् ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेशततमःसर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वासेनापतिंप्राप्तंभरतंकेकया धिपः ॥ युधाजिद्गार्ग्यसहितंपरांप्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ सनिर्ययौजनौघेनमहताकेकयाधिपः ॥ त्वरमाणोभिचक्रामगंधर्वान्केकयाधिपः ॥ २ ॥ भ रतश्चयुधाजिच्चसमेतौलघुविक्रमैः ॥ गंधर्वनगरंप्राप्तौसबलौसपदानुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वातुभरतंप्राप्तंगंधर्वास्तेसमागताः ॥ योद्धुकामामहावीर्याव्य नदंस्तेसमंततः ॥ ४ ॥ ततःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ सप्तरात्रंमहाभीमंनचान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥ खड्गशक्तिधनुर्ग्राहानद्यःशोणितसंस्रवाः ॥ नृकलेवरवाहिन्यःप्रवृत्ताःसर्वतोदिशम् ॥ ६ ॥ ततोरामानुजःक्रुद्धःकालस्यास्त्रंसुदारुणम् ॥ संवर्तनामभरतोगंधर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ तेबद्धाः कालपाशेनसंवर्तेनविदारिताः ॥ क्षणेनाभिहतास्तेनतिस्रःकोट्योमहात्मना ॥ ८ ॥ तद्युद्धंतादृशंघोरंनस्मरंतिदिवौकसः ॥ निमेषांतरमात्रेणतादृ शानांमहात्मनाम् ॥ ९ ॥ हतेषुतेषुसर्वेषुभरतःकेकयीसुतः ॥ निवेशयामासतदासमृद्धेद्वेपुरोत्तमे ॥ १० ॥

त्वेति सेनापतिंप्राप्तंयुद्धेसन्नाहवंतमागतंश्रुत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ लघुविक्रमैर्योधैरित्यर्थः सबलौचतुरंगबलसहितौ सपदानुगौशूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥ ३ ॥ व्यनदन्गर्जंतिस्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ ख ड्गादिग्राहायाहायासुताः नृकलेवराणिवहंतिताः ॥ ६ ॥ संवर्तनामप्रलयकालानलाख्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिवौकसोनस्मरंति निमेषमात्रेणत्रिकोटिगंधर्ववधोऽसंभाव्यइतिस्थितवंतः ॥ ९ ॥ द्वेपुरोत्तमेतक्षशिलापुष्कलावताख्ये ॥ १० ॥

गंधर्वदेशेतक्षशिलायांतक्षंतक्षाख्यंपुत्रम् गांधारदेशेपुष्कलावतेनगरेपुष्कलम् ॥ ११ ॥ गुणविस्तरैर्हेतुभिरन्योन्यस्पर्धयाअन्योन्यसंघर्षकृतेकृतान्योन्यसंघर्षे अहमेवगुणोत्तरमितिकृतान्यो न्यविवादेइवदृश्यमानेइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अकिल्बिषैर्धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहारैःक्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ विस्तरैरनुक्तपदार्थविस्तरैरुपशोभिते सुरुचिरैर्गृहमुख्यैरुपशोभितेविमानैः सप्तभूमिप्रासादैः ॥ १४ ॥ देवतायतनविस्तरैर्विस्तारैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वस्मायथावृत्तंगंधर्ववधंदेशस्यनिवेशनंचशशंस अस्यभरतस्यवाक्यंश्रुत्वाराघवोरामःप्रीतोबभूव

तक्षंतक्षशिलायांतुपुष्कलंपुष्कलावते॥ गंधर्वदेशेरुचिरेगांधारविषयेचसः ॥ ११ ॥ धनरत्नौघसंकीर्णेकाननैरुपशोभिते ॥ अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धयागुणविस्तरैः॥ १२ ॥ उभेसुरुचिरप्रख्येव्यवहारैरकिल्बिषैः॥ उद्यानयानसंपूर्णेसुविभक्तांतरापणे॥ १३ ॥ उभेपुरवरेरम्येविस्तरैरुपशोभि ते॥ गृहमुख्यैःसुरुचिरैर्विमानैर्बहुभिर्वृते ॥ १४ ॥ शोभितेशोभनीयैश्चदेवायतनविस्तरैः॥ तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते॥ १५॥ निवेश्यपं चभिर्वर्षैर्भरतोराघवानुजः॥ पुनरायान्महाबाहुरयोध्यांकैकयीसुतः॥ १६ ॥ सोभिवाद्यमहात्मानंसाक्षाद्धर्ममिवापरम्॥ राघवंभरतःश्रीमान्ब्रह्माणमिववासवः॥ १७॥ शशंसचयथावृत्तंगंधर्ववधमुत्तमम्॥ निवेशनंचदेशस्यश्रुत्वाप्रीतोस्यराघवः॥ १८॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० उ०एकोत्तरशततमःसर्गः॥ १०१॥ ॥ ५॥ ॥ तच्छ्रुत्वाहर्षमापेदेराघवोभ्रातृभिःसह॥ वाक्यंचाद्भुतसंकाशंभ्रातॄन्प्रोवाचराघवः॥ १ ॥ इमौकु मारौसौमित्रेतवधर्मविशारदौ॥ अंगदश्चंद्रकेतुश्चराज्यार्थेदृढविक्रमौ॥ २ ॥ इमौराज्येभिषेक्ष्यामिदेशःसाधुविधीयताम्॥ रमणीयोह्यसंबाधो रमेतांयत्रधन्विनौ॥ ३ ॥ नराज्ञांयत्रपीडास्यान्नाश्रमाणांविनाशनम्॥ सदेशोदृश्यतांसौम्यनापराध्यामहेयथा॥ ४॥ तथोक्तवतिरामेतुभरतःप्र त्युवाचह॥ अयंकारुपथोदेशोरमणीयोनिरामयः॥ ५॥ निवेश्यतांतत्रपुरमंगदस्यमहात्मनः॥ चंद्रकेतोःसुरुचिरंचंद्रकांतंनिरामयम्॥ ६॥ तद्वा क्यंभरतेनोक्तंप्रतिजग्राहराघवः॥ तंचकृत्वावशेदेशमंगदस्यन्यवेशयत्॥ ७ ॥

॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरा०वा०आ०उ०ए कोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथलक्ष्मणकुमारयोराज्येनिवेशनम् तदिति भ्रातृभिरितिबहुवचनंद्वित्वेआर्षम् ॥ १ ॥ हेसौमित्रेतवेमौकुमारौराज्यार्थेराज्यरक्षणविषयेदृढवि क्रमौ ॥ २ ॥ अतइमौराज्येऽभिषेक्ष्यामि यत्रेमौरमेतांताटृशोदेशःसाधुविधीयतांनिरीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ नापराध्यामहेयथाकस्यापिभूतस्येतिशेषः ॥ ४ ॥ कारुपथस्तदाख्यःपाश्चात्यौदी च्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ तत्रदेशेऽंगदस्यपुरमंगदीयेत्याख्यंनिवेश्यताम् चंद्रकेतोश्चंद्रकांताख्यंपुरंनिवेश्यताम् ॥ ६ ॥ वशेकृत्वालक्ष्मणभरताभ्यांवशेकारयित्वांगदस्यपुरींन्यवेशयत् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ यदिवान्यत्कामभोगानुकूल्यंतर्हि धर्मदृष्टेनसत्पथासन्मार्गेणमांवरयस्व ॥ १० ॥ अन्यथाअवरणे घोराभिसंहितंमहानर्थफलम् ॥ ११ ॥ याचितःपितामामांतवदास्यतेइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ क्षेप्तुंविलंबंकर्तुम् ॥ १४ ॥ त्वांप्राप्ययद्विवधादिर्भवेत्तदाभवतुनामेतिशेषः ॥ १५ ॥ विस्फुरंतींविलुठंतीम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अरजापीतिआकारांतंनाम पितरंप्रतीक्षतेस्म ॥ १८ ॥

भार्गवस्यसुतांविद्धिदेवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अरजांनामराजेंद्रज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मामांस्पृशबलाद्राजन्कन्यापितृवशाह्यहम् ॥ गुरुः पितामेराजेंद्रत्वंचशिष्योमहात्मनः ॥ ९ ॥ व्यसनंसुमहत्क्रुद्धःसतेदद्यान्महातपाः ॥ यदिवान्यन्मयाकार्यंधर्मदृष्टेनसत्पथा ॥ १० ॥ वरयस्वनरश्रेष्ठपितरंमेमहाद्युतिम् ॥ अन्यथातुफलंतुभ्यंभवेद्धोराभिसंहितम् ॥ ११ ॥ क्रोधेनहिपितामेसौत्रैलोक्यमपिनिर्दहेत् ॥ दास्यतेचानवद्यांगतवमायाचितःपिता ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणामरजांदंडःकामवशंगतः ॥ प्रत्युवाचमदोन्मत्तःशिरस्याधायचांजलिम् ॥ १३ ॥ प्रसादंकुरुसुश्रोणिनकालंक्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृतेहिममप्राणाविदीर्यंतेवरानने ॥ १४ ॥ त्वांप्राप्यतुवधोवापिपापंवापिसुदारुणम् ॥ भक्तंभजस्वमांभीरुभजमानंसुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वातुतांकन्यांदोर्भ्यांप्राप्यबलाद्बली ॥ विस्फुरंतींयथाकामंमैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥ तमनर्थंमहाघोरंदंडःकृत्वासुदारुणम् ॥ नगरंप्रययावाशुमधुमंतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजापिरुदंतीसाआश्रमस्याविदूरतः ॥ प्रतीक्षतेसुसंत्रस्तापितरंदेवसन्निभम् ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

॥ ७ ॥

॥ समुहूर्तादुपश्रुत्यदेवर्षिरमितप्रभः ॥ स्वमाश्रमंशिष्यवृतःक्षुधार्तःसंन्यवर्तत ॥ १ ॥ सोपश्यदरजांदीनांरजसासमभिप्लुताम् ॥ ज्योत्स्नामिवग्रहग्रस्तांप्रत्यूषेनविराजतीम् ॥ २ ॥ तस्यरोषःसमभवत्क्षुधार्तस्यविशेषतः ॥ निर्दहन्निवलोकांस्त्रीन्शिष्यांश्चेतदुवाचह ॥ ३ ॥ पश्यध्वंविपरीतस्यदंडस्याविदितात्मनः ॥ विपत्तिंघोरसंकाशांक्रुद्धादग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोस्यदुर्मतःप्राप्तःसानुगस्यमहात्मनः ॥ यःप्रदीप्तांहुताशस्यशिखांवैस्प्रष्टुमर्हति ॥ ५ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथाशेषपूरणम् सइति उपश्रुत्यशिष्यमुखाद्दरजावृत्तांतमित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रत्यूषेप्रातःकाले नविराजतीमशोभमानाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ विपरीतस्यविपरीतानुष्ठानवतः क्रुद्धान्मत्तोजायमानामग्निशिखासदृशींविपत्तिविनाशं पश्यध्वम् ॥ ४ ॥ अस्यक्षयःप्राप्तस्तत्रहेतुर्यदिति ॥ ५ ॥

सामान्येनोक्तं विशेषेणाह यस्मादिति ईदृशंमत्पुत्रीधर्षणरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ धक्ष्यतेनाशयिष्यति ॥ ८ ॥ विलयंगमन् विलयंगमिष्यंति ॥ ९ ॥ सर्वमुच्छ्रयंचराचरप्राणिमात्रंउच्छ्रयतउद्भवतीत्युच्छ्रयः पांसुवर्षमिवालक्ष्यम् प्रसिद्धप्रलयकालिकमहापांसुवर्षमिवप्राप्यसप्तरात्रंसप्तरात्रिपर्यंतमलक्ष्यंभविष्यति विनष्टपुरपौरजानपदंभविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तमाश्रमनिवासिनंस्थाश्रमनिवासिनम् जनपदांतेषुदंडजनपदसीमांतदेशेषु ॥ ११ ॥ सोश्रमावसथइत्यार्षःसंधिः सआश्रमनिवासीत्यर्थः एतावताकथंतदमृगद्विजमित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥ अथनिर्जनंवनंकथंत

यस्मात्सकृतवान्पापमीदृशंघोरसंहितम् ॥ तस्मात्प्राप्स्यतिदुर्मेधाःफलंपापस्यकर्मणः ॥ ६ ॥ सप्तरात्रेणराजासौसपुत्रबलवाहनः ॥ पापकर्मसमाचारोवधंप्राप्स्यतिदुर्मतिः ॥ ७ ॥ समंताद्योजनशतंविषयंचास्यदुर्मतेः ॥ धक्ष्यतेपांसुवर्षेणमहतापाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वसत्वानियानीहस्थावराणिचराणिच ॥ महतापांसुवर्षेणविलयंसर्वतोगमन् ॥ ९ ॥ दंडस्यविषयोयावत्तावत्सर्वंसमुच्छ्रयम् ॥ पांसुवर्षमिवालक्ष्यंसप्तरात्रंभविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षस्तमाश्रमनिवासिनम् ॥ जनंजनपदांतेषुस्थीयतामितिचाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वातूशनसोवाक्यंसोश्रमावसथोजनः ॥ निष्क्रांतोविषयात्तस्मात्स्थानंचक्रेथबाह्यतः ॥ १२ ॥ सतथोक्त्वामुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैववसदुर्मेधेआश्रमेसुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदंयोजनपर्यंतंसरःसुरुचिरप्रभम् ॥ अरजेविज्वराभुंक्ष्वकालश्चात्रप्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपेचयेसत्वावासमेष्यंतितांनिशाम् ॥ अवध्याःपांसुवर्षेणतेभविष्यंतिनित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वानियोगंब्रह्मर्षेःसारजाभार्गवीतदा ॥ तथेतिपितरंप्राहभार्गवंभृशदुःखिता ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वाभार्गवोवासमन्यत्रसमकारयत् ॥ तच्चराज्यंनरेंद्रस्यसभृत्यबलवाहनम् ॥ १७ ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतंयथोक्तंब्रह्मवादिना ॥ तस्यासौदंडविषयोविंध्यशैवलयोर्नृप ॥ १८ ॥ शप्तोब्रह्मर्षिणातेनवैधर्म्येसहितेकृते ॥ ततःप्रभृतिकाकुत्स्थदंडकारण्यमुच्यते ॥ १९ ॥

पत्तेप्रविष्टइत्यस्योत्तरमाह सतथेति वासप्रयोजनमाह सुसमाहिताशोभनसमाधिमतीभूत्वेत्यर्थः समाध्यनुष्ठानेनिमित्तमाह दुर्मेधेइति यस्माद्दंडधर्षणसहिष्णुर्दुर्मतिरस्यतस्तत्पापनिवृत्तयेसमाधिरावश्यकइतिभावः ॥ १३ ॥ पांसुवर्षेकथंवासस्तत्राहेदमिति ॥ १४ ॥ येसत्वाःपशुपक्ष्यादयोवासमेष्यंति सप्तरात्रमध्येपीतिशेषः एवंचोशनोनुग्रहेणसरःप्रदेशस्यसुखावासत्वादत्रतपसिप्रविष्टइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्यासौ व्यत्ययात्षष्ठी सोसावित्यर्थः विंध्यशैवलयोर्मध्येइतिशेषः ॥ १८ ॥ सहितेपूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहितेकृतेकृतयुगेतेनराज्ञावैधर्म्येधर्मवैपरीत्येकृतेसतियोब्रह्मर्षिणाशप्तःसोसावित्यन्वयः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१॥ कृतोदकाः कृतस्नानादिकर्माणः सरविर्ब्रह्मवित्तमैः सहितैस्तीर्थसमीपेसंगतैरभ्यस्तंब्राह्मणंब्राह्मणपठितोपनिषद्बोधितज्ञानाभ्यासंतल्लक्षणांपूजांप्राप्येतिशेषः रविरस्तंगतः ॥ २२॥
इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उ०एकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋषेरिति ॥ १ ॥ २ ॥ कंदमूलंकंदरूपंमूलम् औषधंजरापलितघ्नंदिव्यौषधम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रभातेउत्था
यकाल्यंप्रातःकालिकमाह्निकंकृत्वागमनायअनुज्ञांग्रहीतुमृषितत्समीपंसमुपचक्रामजगाम ॥ ५ ॥ ६ ॥ आगमिष्यामिअतःपरमपियदाकांक्षाभविष्यतीतिशेषः महात्मनःसकाशादात्मनःपा

तपस्विनःस्थितात्ह्यत्रजनस्थानमतोभवत् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांपृच्छसिराघव ॥ २० ॥ संध्यामुपासितुंवीरसमयोत्यतिवर्तते ॥ एतेमहर्षयःस
र्वेपूर्णकुंभाःसमंततः ॥ २१ ॥ कृतोदकानरव्याघ्रआदित्यंपर्युपासते ॥ सतैर्ब्राह्मणमभ्यस्तंसहितैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥ रविरस्तंगतोरामगच्छोदकमुपस्पृश
॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञायरामःसंध्या
मुपासितुम् ॥ अपाक्रामत्सरःपुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम् ॥ आश्रमंप्राविशद्रामःकुंभयोनेर्म
हात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्योबहुगुणंकंदमूलंतथौषधम् ॥ शाल्यादीनिपवित्राणिभोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ सभुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपम
म् ॥ प्रीतश्चपरितुष्टश्चतांरात्रिंसमुपाविशत् ॥ ४ ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायकृत्वाह्निकमरिंदमः ॥ ऋषिंसमुपचक्रामगमनायरघूत्तमः ॥ ५ ॥ अभिवा
द्याब्रवीद्रामोमहर्षिंकुंभसंभवम् ॥ आपृच्छेस्वाश्रमंगंतुंमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिदर्शनेनमहात्मनः ॥ द्रष्टुंचैवागमिष्यामि
पावनार्थंमहात्मनः ॥ ७ ॥ तथावदतिकाकुत्स्थेवाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाचपरमप्रीतोधर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदंवाक्यंतवरामशुभा
क्षरम् ॥ पावनःसर्वभूतानांत्वमेवरघुनंदन ॥ ९ ॥ मुहूर्तमपिरामत्वांयेनुपश्यंतिकेचन ॥ पाविताःस्वर्गभूताश्चपूज्यास्तेत्रिदिवेश्वरैः ॥ १० ॥

वनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तथावदतिआत्मनःपावनार्थंगमिष्यामीतिवदति परमप्रीतः एवंविनयवचनादितिशेषः धर्मोयोगधर्मोनेत्रंसर्वज्ञानसाधनचक्षुर्यस्यसः ॥ ८ ॥ अथागस्त्योरामस्यब्रह्मत्वं
तद्विकृत्याह पावनःसर्वभूतानामिति सर्वजीवानाम् क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमात्मनेतिशास्त्रादित्याशयः त्वमेवेत्यनेनसर्वपावनस्यभगवद्रूपत्वमेवोक्तम् ॥ ९ ॥ येत्वांपश्यंति चित्तेस्वतत्त्व
ब्रह्मतयापश्यंतीत्यर्थः तवलीलावतारमूर्तिंविष्णुत्वेनचक्षुषाचयेपश्यंतीत्यर्थः तेपाविताःलब्धज्ञानदर्शनाभ्यामितिशेषः अतएवदेहांतेस्वर्गभूताःपरमपरंवास्वर्गंप्राप्ताअतएवतेसर्वदैवतैःपूज्याः ए
वमनुकूलदृष्टेःफलमुक्तम् ॥ १० ॥

अथप्रतिकूलदृष्टेस्तद्वाह येचेति प्राणिनइतिसामान्योक्त्यातपःप्रभावेसत्यपित्वद्वेषमात्रेणनिरयगामितोक्ता परंतुतेसद्यस्तत्क्षणमेवनिरयगामिनइत्युक्त्याकालांतरेतादृशरीत्यापित्वद्दर्शनमाहात्म्यात्तेस्वर्गमोक्षभाजइतिसूचितम् ॥ ११ ॥ ईदृशःसकलकल्याणगुणःपरमानंदरूपःसर्वदेहिनांपावनोसि अतःकालांतरेत्वांकथयंतस्त्वच्चरितंकीर्तयंतोपिसिद्धिंब्रह्मतारूपांचित्तशुद्धिद्वाराएष्यंतिप्राप्स्यंति किंचईदृशस्त्वंपावनइतरविलक्षणपावनत्वस्वभावः येत्वांरागद्वेषकामभयान्यतमैरपिकथयंतस्तेसिद्धिंमोक्षंगमिष्यंति ॥ १२ ॥ रिष्टंदुःखम् अरिष्टंसुखम् गतिःस्वर्गादिगतिसाधनम् ॥ १३ ॥ प्रग्रहउद्यतबाहुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मध्यकक्षांप्राप्येतिशेषः ॥ १८ ॥ विसृज्यस्वरहितंकृत्वा विसर्जयित्वाकुबेरंवहेत्यनुज्ञाय ॥ १९ ॥ शब्दापयत दौवारिकैराह्वयतेत्यर्थः बहुवचनमार्षम् आह्वानंकारयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ ॥छ॥ ॥अथरामस्यराजसूयकरणेच्छाभरतेनक्षत्रियकुलनाशप्रसंगतोनिवार्यते तच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ द्विजकार्यंयथाप्रतिज्ञातंतथातथ्यंकृतम् बालउज्जीवितइत्यर्थः धर्मसेतुंराजाराजसूयेनयजेतेतिविधिनाराज्ञामसाधारणभूतंधर्ममर्यादारूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥

येचत्वांघोरचक्षुर्भिःपश्यंतिप्राणिनोभुवि ॥ हतास्तेयमदंडेनसद्योनिरयगामिनः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वंरघुश्रेष्ठपावनःसर्वदेहिनाम् ॥ भुवित्वांकथयंतोहिसिद्धिमेष्यंतिराघव ॥ १२ ॥ त्वंगच्छारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयम् ॥ प्रशाधिराज्यंधर्मेणगतिर्हिजगतोभवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुमुनिना प्रांजलिःप्रग्रहोनृपः ॥ अभ्यवादयतप्राज्ञस्तमृषिंसत्यशीलिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्यऋषिश्रेष्ठंतांश्चसर्वांस्तपोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रःपुष्पकंहेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तंप्रयांतंमुनिगणाआशीर्वादैःसमंततः ॥ अपूजयन्महेंद्राभंसहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥ खस्थःसददृशेरामःपुष्पकेहेमभूषिते ॥ शशीमेघसमीपस्थोयथाजलधरागमे ॥ १७ ॥ ततोर्धदिवसेप्राप्तेपूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यांप्राप्यकाकुत्स्थोमध्यकक्षामवातरत् ॥ १८ ॥ ततोविसृज्यरुचिरंपुष्पकंकामगामिनम् ॥ विसर्जयित्वागच्छेतिस्वस्तितेस्त्वितिचप्रभुः ॥ १९ ॥ कक्षांतरस्थितंक्षिप्रंद्वास्थंरामोब्रवीद्वचः ॥ लक्ष्मणंभरतंचैवगत्वातौलघुविक्रमौ ॥ ममागमनमाख्यायशब्दापयतमाचिरम् ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥

तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ द्वास्थःकुमारावाहूयराघवायन्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वातुराघवःप्राप्तावुभौभरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्यततोरामोवाक्यमेतदुवाचह ॥ २ ॥ कृतंमयायथातथ्यंद्विजकार्यमनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमथोभूयःकर्तुमिच्छामिराघवौ ॥ ३ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ तेनिहत्येति ऋषभादयइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कनकरी० ॥८२॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये०वाल्मी०आ०यु०नवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥
॥ १ ॥ विजयेनविजयप्राप्तिरूपेणहेतुनाअभिमुखतयायुद्धार्थंप्रवृत्तावभूतांस्थितिशेषः गजवृषौगजश्रेष्ठौ ॥२॥ निबर्हयंतोमारयंतः भर्तारंस्वस्वभर्तारम् संपतंतःसंगच्छमानाः ॥ ३ ॥ स्तुन्वा

तेचास्यहयमुख्येषुतूर्णमुत्पत्यवानराः ॥ चतुर्षुसुमहावीर्यानिपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ तेपामधिष्ठितानांतैर्वानरैःपर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्योरुधिरं व्यक्तंहयानांसमवर्तत ॥ ५० ॥ तेहयामथिताभग्नाव्यसवोधरणींगताः ॥ तेनिहत्यहयांस्तस्यप्रमथ्यचमहारथम् ॥ ५१ ॥ पुनरुत्पत्यवेगेनतस्थु र्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ५२ ॥ सहताश्वादवप्लुत्यरथान्मथितसारथिः ॥ शरवर्षेणसौमित्रिमभ्यधावतरावणिः ॥ ५३ ॥ ततोमहेंद्रप्रतिमःसलक्ष्मणःपदा तिनंतंनिहतैर्हयोत्तमैः ॥ सृजंतमाजौनिशिताञ्छरोत्तमान्भृशंतदाबाणगतैर्व्यदारयत् ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका व्येयुद्धकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सहताश्वोमहातेजाभूमौतिष्ठन्निशाचरः ॥ इंद्रजित्परमक्रुद्धःसंप्रजज्वालतेजसा ॥ १ ॥ तौधन्विनौजिघांसंतावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रांतौवनेगजवृषाविव ॥ २ ॥ निबर्हयंतश्चान्योन्यंतेराक्षसवनौकसः ॥ भर्तारंन जहुर्युद्धेसंपतंतस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मजः ॥ स्तुन्वानोहर्षमाणश्चइदंवचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसाबहुलेनेमाःसंस क्ताःसर्वतोदिशः ॥ नेहविज्ञायतेस्वोवापरोवाराक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टंभवंतोयुध्यंतुहरीणांमोहनायवै ॥ अहंतुरथमास्थायआगमिष्यामिसंयुगे ॥ ६ ॥ तथाभवंतःकुर्वंतुयथेमेहिवनौकसः ॥ नयुध्येयुर्महात्मानःप्रविष्टेनगरंमयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वारावणसुतोवंचयित्वावनौकसः ॥ प्रविवेशपुरीं लंकांरथहेतोररिमित्रहा ॥ ८ ॥ सरथंभूषयित्वाथरुचिरंहेमभूषितम् ॥ प्रासासिशरसंयुक्तंयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ ९ ॥

नइत्यार्षम् स्तुवन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ बहुलेनतमसाइमादिशःसंसक्ताःसंवृताः एवंचास्माकंबलकरीरात्रिरागता ॥ ५ ॥ अतोभवंतोधृष्टंनिर्भयंयुध्यंतु मोहनायमदागमनापरिज्ञानायत्वयाकिमर्थं गम्यतेतत्राहाहंत्विति ॥ ६ ॥ प्रविष्टेप्रवेष्टुमुपक्रांतेनयुध्येयुः ममनगरप्रवेशविघ्नार्थंयथावानरामयासहनयुध्येरंस्तथाभवंतःकुर्वंत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उयाऽव्यवस्थातत्तद्वाणैरयुध्यद्वानरराक्षसवधरूपाभवतिअभवदित्यर्थः यत्तुअयमेनंनिगृह्णातिसएनंवेत्यनिः वयरूपाव्यवस्थेतिव्याख्यानंतच्चिंत्यम् तस्याअव्यवस्थायाउग्रत्वस्यनिरूपयितु
मशक्यत्वात् उग्रेतिविशेषणवैयर्थ्याच्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रतिभयंभयंकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वाग्भिर्वागिंद्रिंयैः क्रव्यदागृध्रादयः ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पीतेनस्वर्णरूषितेन संपूर्णायतमुक्ते

अव्यवस्थाभवत्युग्राताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ताभ्यामुभाभ्यांतरसाप्रसृष्टैर्विशिखैःशितैः ॥ ३३ ॥ निरंतरमिवाकाशंबभूवतमसावृतम् ॥ तैःपत
द्भिश्चबहुभिस्तयोःशरशतैःशितैः॥३४॥दिशश्चप्रदिशश्चैवबभूवुःशरसंकुलाः॥ तमसापिहितंसर्वमासीत्प्रतिभयंमहत्॥३५॥ अस्तंगतेसहस्रांशौ
संवृतेतमसाचवै ॥ रुधिरौघामहानद्यःप्रावर्तंतसहस्रशः॥ ३६ ॥ क्रव्यादादारुणावाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिःस्वनान्॥ नतदानींववौवायुर्नचजज्वा
लपावकः॥ ३७॥ स्वस्त्यस्तुलोकेभ्यइतिजजल्पुस्तेमहर्षयः॥ संपेतुश्चात्रसंप्राप्तागंधर्वाःसहचारणैः॥ ३८॥ अथराक्षससिंहस्यकृष्णान्कनकभूष
णान्॥ शरैश्चतुर्भिःसौमित्रिर्विव्याधचतुरोहयान्॥३९॥ततोपरेणभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥ संपूर्णायतमुक्तेनसुपत्रेणसुवर्चसा॥४०॥महेंद्राश
निकल्पेनसूतस्यविचरिष्यतः ॥ सतेनबाणाशनिनातलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवःश्रीमान्शिरःकायादपाहरत्॥ सयंतरिमहातेजा
हतेमंदोदरीसुतः ॥ ४२ ॥ स्वयंसारथ्यमकरोत्पुनश्चधनुरस्पृशत् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्रसामर्थ्यंपश्यतांयुधि ॥ ४३ ॥ हयेषुव्यग्रहस्तंतंविव्याधनिशितैः
शरैः॥ धनुष्यथपुनर्व्यग्रेहयेषुमुमुचेशरान्॥ ४४ ॥ छिद्रेषुतेषुबाणौघैर्विचरंतमभीतवत्॥ अर्दयामाससमरेसौमित्रिःशीघ्रकृत्तमः॥ ४५ ॥ निह
तंसारथिंदृष्ट्वासमरेरावणात्मजः ॥ प्रजहौसमरोद्धर्षंविषण्णःसबभूवह॥ ४६ ॥ विषण्णवदनंदृष्ट्वाराक्षसंहरियूथपाः॥ ततःपरमसंहृष्टालक्ष्मणं
चाभ्यपूजयन्॥ ४७॥ ततःप्रमाथीरभसःशरभोगंधमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगंहरीश्वराः॥ ४८ ॥

नसंपूर्णमाकर्णपर्यंतमायतेनाकृष्टेनततोमुक्तेन ॥ ४० ॥ विचरिष्यतःरथसंचारंकरिष्यतः तलशब्दानुनादिनात ज्याघातवारणंतस्यज्याघट्टनजोयःशब्दस्तस्यानुनादोयस्यास्तितेन ॥ ४१॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हयेषुहयप्रेरणविषयेव्यग्रहस्तंदृष्ट्वातत्समयेइतिशेषः ॥ ४४॥ ४५ ॥ समरोद्धर्षंसमरोत्साहंप्रजहौत्यक्तवान् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अतोहेतोस्त्वयीदंद्वयंदृष्ट्वाआश्चर्यमेवर्ततेतस्मात्सर्वंतत्त्वतःश्रोतुमिच्छामि ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इति
॥ १८ ॥ १९ ॥ हेदेवसंमतदेवतुल्य ईदृशआहारईदृशोभावश्चकस्यस्यात्नकस्यापि
श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आदिकाव्येउ० सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रुत्वेति सुखदुःखयोर्दिव्यदेहशवभक्षणनिमित्तकयोःकारणमितिशेषः अन

तमर्हंदेवसंकाशमारोहंतमुदीक्ष्यवै ॥ अथाहमब्रुवंवाक्यंतमेवपुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ कोभवान्देवसंकाशआहारश्चविगर्हितः ॥ त्वयेदंभुज्यतेसौम्य
किमर्थंवक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्यस्यादीदृशोभावआहारोदेवसंमत ॥ आश्चर्यंवर्ततेसौम्यश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ नाहमौपयिकंमन्येतवभक्ष्यमि
मंशवम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्तःसनरेंद्रनाकीकौतूहलात्सूनृतयागिराच ॥ श्रुत्वाचवाक्यंममसर्वमेतत्सर्वंतथाचाकथयन्ममेति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री
म० वा० आ० उ० सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रुत्वातुभाषितंवाक्यंममरामशुभाक्षरम् ॥ प्रांजलिःप्रत्युवाचेदंसस्वर्गीरघुनंदन
॥ १ ॥ शृणुब्रह्मन्पुरावृत्तंममैतत्सुखदुःखयोः ॥ अनतिक्रमणीयंचयथापृच्छसिमांद्विज ॥ २ ॥ पुरावैदर्भकोराजापितामममहायशाः ॥ सुदेवइति
विख्यातस्त्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रद्वयंब्रह्मन्द्वाभ्यांस्त्रीभ्यामजायत ॥ अहंश्वेतइतिख्यातोयवीयान्सुरथोभवत् ॥ ४ ॥ ततःपितरिस्वर्या
तेपौरामामभ्यषेचयन् ॥ तत्राहंकृतवान्राज्यंधर्म्यंचसुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवंवर्षसहस्राणिसमतीतानिसुव्रत ॥ राज्यंकारयतोब्रह्मन्प्रजाधर्मेणरक्ष
तः ॥ ६ ॥ सोहंनिमित्तेकस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ॥ कालधर्मंहृदिन्यस्यततोवनमुपागमम् ॥ ७ ॥ सोहंवनमिदंदुर्गंमृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तपश्च
र्तुंप्रविष्टोस्मिसमीपेसरसःशुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरंसुरथंराज्येअभिषिच्यमहीपतिम् ॥ इदंसरःसमासाद्यतपस्तप्तंमयाचिरम् ॥ ९ ॥ सोहंवर्षसहस्राणितप
श्चीर्णिमहावने ॥ तप्त्वासुदुष्करंप्राप्तोब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥ तस्यमेस्वर्गभूतस्यक्षुत्पिपासेद्विजोत्तम ॥ बाधेतेपरमेवीरततोहंव्यथितेंद्रियः
॥ ११ ॥ गत्वात्रिभुवनश्रेष्ठंपितामहमुवाचह ॥ भगवन्ब्रह्मलोकोयंक्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ १२ ॥

तिक्रमणीयमेवतत्कारणंयथापृच्छसितथावक्ष्यामिशृण्वितिसंबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्म्यंधर्मादनपेतंयथातथाकृतवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कस्मिंश्चिन्निमित्तेकेनचिल्लक्षणेनकालधर्मंमृत्युंहृ
दिन्यस्यज्ञात्वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वर्गभूतस्यस्वर्गंब्रह्मलोकंभूतस्यप्राप्तस्य ॥ ११ ॥ त्रिभुवनश्रेष्ठंतृतीयेभुवनेभूर्भुवःस्वःपदापेक्षयातृतीयब्रह्मलोकेश्रेष्ठंहिरण्यगर्भमित्यर्थः यद्वा त्रि
ष्वपिभुवनेषुश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षुत्पिपासेऽनुगेयस्यसः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वशरीरंत्वयापुष्टंकेवलम् ॥ १५ ॥ तेसूक्ष्मः लिंगव्यत्ययः अल्पमपिदत्तंदानंतेनास्तिदेवपित्रतिथिषु किंतुतपएवनिषेवसे असेविष्टेतियावत् तपोमन
सइंद्रियाणांचैकाग्र्यंमन्मात्रविषयकत्वरूपंतादृशतपःफलंब्रह्मलोकप्राप्तिर्जातातव स्वर्गगतःपरस्वर्गगतः ॥ १६ ॥ तेनमांसभक्षणेनतेतृप्तिःक्षुदादिनिवृत्तिर्भविष्यति ॥ १७ ॥ विमोक्ष्यसेविमो
चयिष्यसइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वशरीरमेवभगवदाज्ञयानित्योपस्थितमाहारंकुर्मिकरोमि ॥ २० ॥ तदेवाह क्षयंनाभ्येतीति ॥ २१ ॥ कृच्छ्रभूतस्यकृच्छ्रंप्राप्तस्य दृग्गोचरोमांकृच्छ्राद्वि

कस्यायंकर्मणःपाकःक्षुत्पिपासानुगोह्यहम् ॥ आहारःकश्चमेदेवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १३ ॥ पितामहस्तुमामाहतवाहारःसुदेवज ॥ स्वादूनिस्वानि
मांसानितानिभक्षयनित्यशः ॥ १४ ॥ स्वशरीरंत्वयापुष्टंकुर्वतातपउत्तमम् ॥ अनुप्तंरोहतेश्वेतनकदाचिन्महामते ॥ १५ ॥ दत्तंनतेस्तिसूक्ष्मोपितप
एवनिषेवसे ॥ तेनस्वर्गगतोवत्सबाध्यसेक्षुत्पिपासया ॥ १६ ॥ सत्वंसुपुष्टमाहारैस्स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वामृतरसंतेनतृप्तिर्भविष्यति ॥ १७ ॥
यदातुतद्वनंश्वेत अगस्त्यःसमहानृषिः ॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदाकृच्छ्राद्विमोक्ष्यते ॥ १८ ॥ सहितारयितुंसौम्यशक्तःसुरगणानपि ॥ किंपुनस्त्वांमहा
बाहोक्षुत्पिपासावशंगतम् ॥ १९ ॥ सोहंभगवतःश्रुत्वादेवदेवस्यनिश्चयम् ॥ आहारंगर्हितंकुर्मिस्वशरीरंद्विजोत्तम ॥ २० ॥ बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्य
मानमिदंमया ॥ क्षयंनाभ्येतिब्रह्मर्षेतृप्तिश्चापिममोत्तमा ॥ २१ ॥ तस्यमेकृच्छ्रभूतस्यकृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय ॥ अन्येषांनगतिर्ह्यत्रकुंभयोनिमृतेद्वि
जम् ॥ २२ ॥ इदमाभरणंसौम्यधारणार्थंद्विजोत्तम ॥ प्रतिगृह्णीष्वभद्रंतेप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ इदंतावत्सुवर्णंचधनंवस्त्राणिचद्विज ॥ भक्ष्यंभो
ज्यंचब्रह्मर्षेददाम्याभरणानिच ॥ २४ ॥ सर्वान्कामान्प्रयच्छामिभोगांश्चमुनिपुंगव ॥ तारणेभगवन्मह्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ तस्याहंस्वर्गिणो
वाक्यंश्रुत्वादुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राहतदाभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥

मोक्षयेत्यर्थः ननुकथमहमगस्त्यइतित्वयावगतस्तत्राहान्येषामिति कुंभयोनिंद्विजमृतेभयादन्येषामत्रनिर्मानुषेगतिर्नास्तिअतस्त्वमगस्त्यइतिनिर्णीतमितिभावः ॥२२ ॥ २३ ॥ ननुएतद्दानस्या
न्नदानत्वाभावात्कथंपुनरेतद्दानेपिदुःखमोक्षस्तत्राह इदमिति अस्यसर्वदत्वादेतद्दानंसर्वदानात्मकमितिभावः ॥ २४ ॥ तस्माद्यदिदंप्रयच्छामितत्सर्वान्कामान्सर्वभोगांश्चप्रयच्छामीतिजानीहि
तारणेतारणनिमित्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

मयाप्रतिगृहीते तत्सुकृतबलादितिशेषः ननाशह पुनर्भक्षणायनोपस्थितोभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रमुदितः क्षुत्पिपासारहिततयाऽतिसंतोषंप्राप्तः ॥ २८ ॥ तस्मिन्निमित्तेस्वतारणरूपेनिमित्ते ॥ २९ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ अथरामेगवनस्यनिर्जनत्वहेतुप्रश्नेतद्वर्णनम् तदिति

मयाप्रतिगृहीतेतुतस्मिन्नाभरणेशुभे ॥ मानुषःपूर्वकोदेहोराजर्षेर्विननाशह ॥ २७ ॥ प्रणष्टेतुशरीरेसौराजर्षिःपरयामुदा ॥ तृप्तःप्रमुदितोराजाजगामत्रिदिवंसुखम् ॥ २८ ॥ तेनेदंशक्रतुल्येनदिव्यमाभरणंमम ॥ तस्मिन्निमित्तेकाकुत्स्थदत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ तदद्भुततमंवाक्यंश्रुत्वागस्त्यस्यराघवः ॥ गौरवाद्विस्मयाच्चैवभूयःप्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ भगवंस्तद्वनंघोरंतपस्तप्यतियत्रसः ॥ श्वेतोवैदर्भकोराजाकथंतदमृगद्विजम् ॥ २ ॥ तद्वनंसकथंराजाशून्यंमनुजवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुंप्रविष्टःसश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ ३ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यंपरमतेजस्वीवक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुराकृतयुगेरामममनुर्दंडधरःप्रभुः ॥ तस्यपुत्रोमहानासीदिक्ष्वाकुःकुलनंदनः ॥ ५ ॥ तंपुत्रंपूर्वकंराज्येनिक्षिप्यभुविदुर्जयम् ॥ पृथिव्यांराजवंशानांभवकर्तेत्युवाचतम् ॥ ६ ॥ तथेवचप्रतिज्ञातंपितुःपुत्रेणराघव ॥ ततःपरमसंतुष्टोमनुःपुत्रमुवाचह ॥ ७ ॥ प्रीतोस्मिपरमोदारकर्ताचासिनसंशयः ॥ दंडेनचप्रजारक्षमाचदंडमकारणे ॥ ८ ॥ अपराधिषुयोदंडःपात्यतेमानवेषुवै ॥ सदंडोविधिवन्मुक्तःस्वर्गंनयतिपार्थिवम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दंडेमहाबाहोयत्नवान्भवपुत्रक ॥ धर्मोहिपरमोलोकेकुर्वतस्तेभविष्यति ॥ १० ॥ इतितंबहुसंदिश्यमनुःपुत्रंसमाधिना ॥ जगामत्रिदिवंदृष्टोब्रह्मलोकंसनातनम् ॥ ११ ॥ प्रयातेत्रिदिवेतस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ॥ जनयिष्येकथंपुत्रानितिचिंतापरोभवत् ॥ १२ ॥

गौरवात्सर्वज्ञःसर्ववक्तापरमगुरुरितिसंभावनयेत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रसतपस्तप्यतितद्वनंकथममृगद्विजम् ॥ २ ॥ तादृशंतद्वनंतपश्चर्तुंचरितुंप्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दंडधरोराजाप्रभुःवर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडेनक्षत्रियसहजधर्मभूतेनशिक्षणेन अकारणेचदंडंमापातयेतिशेषः ॥ ८ ॥ ननुपरपीडावहोदंडःकथंकर्तुंयुक्तस्तत्राह अपराधिष्विति विधिवद्यथाशास्त्रम् यथापराधंमुक्तः प्रवर्तितइत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुर्वतः दंडमितिशेषः ॥ १० ॥ समाधिनाप्रणवानुसंधानसहितचित्तैकाग्र्येण अतएवब्रह्मलोकंजगाम ॥ ११ ॥ १२ ॥

बहुरूपैर्यज्ञदाननपोलक्षणैः ॥ १३ ॥ पूर्वजान्ज्येष्ठान् ॥ १४ ॥ दंडेतिनामकरणंपितुःसर्वज्ञत्वादन्वर्थाविसायपूर्वकमित्याहावश्यमिति ॥ १५ ॥ घोरंदेशमपश्यमानः दंडराज्ययोग्यंघोरंदेशमपश्यन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ पर्वतरोधसिपर्वततटप्राये ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्रोत्रबलिः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥

कर्मभिर्बहुरूपैश्चतैस्तैर्मनुसुतस्तदा ॥ जनयामासधर्मात्माशतंदेवसुतोपमान् ॥ १३ ॥ तेषामवरजस्तातसर्वेषांरघुनंदन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्चनशुश्रूषतिपूर्वजान् ॥ १४ ॥ नामतस्यचदंडेतिपिताचक्रेल्पतेजसः ॥ अवश्यंदंडपतनंशरीरेस्यभविष्यति ॥ १५ ॥ अपश्यमानस्तंदेशंघोरंपुत्रस्यराघव ॥ विंध्यशैवलयोर्मध्येराज्यंप्रादादरिंदम ॥ १६ ॥ सदंडस्तत्रराजाभूद्रम्येपर्वतरोधसि ॥ पुरंचाप्रतिमंरामन्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्यचाकरोन्नाममधुमंतमितिप्रभो ॥ पुरोहितंतूशनसंवरयामाससुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवंसराजातद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ प्रहृष्टमनुजाकीर्णंदेवराजोयथादिवि ॥ १९ ॥ ततःसराजामनुजेंद्रपुत्रःसार्धंचतेनोशनसातदानीम् ॥ चकारराज्यंसुमहान्महात्माशक्रोदिवीवोशनसासमेतः ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ एतदाख्यायरामायमहर्षिःकुंभसंभवः ॥ अस्यामेवापरंवाक्यंकथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥ ततःसदंडःकाकुत्स्थबहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्रदांतात्माराज्यंनिहतकंटकम् ॥ २ ॥ अथकालेतुकस्मिंश्चिद्राजाभार्गवमाश्रमम् ॥ रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रेमासिमनोरमे ॥ ३ ॥ तत्रभार्गवकन्यांसरूपेणाप्रतिमांभुवि ॥ विचरंतींवनोद्देशेदंडोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥ सदृष्ट्वातांसुदुर्मेधाअनंगशरपीडितः ॥ अभिगम्यसुसंविग्नःकन्यांवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कुतस्त्वमसिसुश्रोणिकस्यवासिसुताशुभे ॥ पीडितोहमनंगेनपृच्छामित्वांशुभानने ॥ ६ ॥ तस्यत्वेवंब्रुवाणस्यमोहोन्मत्तस्यकामिनः ॥ भार्गवीप्रत्युवाचेदंवचःसानुनयंत्विदम् ॥ ७ ॥

एवमुक्तोपोद्घातांप्रकृतकथामाह एतदिति अस्यामेवापरंवाक्यंउपक्रांतकथायामेवसंबद्धम् तत्पृष्टोत्तरभूतमित्यर्थः ॥ १ ॥ दांतात्माजितेंद्रियः ॥ २ ॥ भार्गवःशुक्रस्तत्संबंधिनमाश्रममुपाक्रामदगमत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मोहेनरागमोहेनोन्मत्तस्यउचितानुचितविवेकरहितस्य ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥ किनामसुरकार्यंतत्राह । स्वर्गभागिति हियतः शूद्रस्तपसा स्वर्गानर्हः सोसौत्वत्कृतेत्वत्कृततपोनिवर्तनेनस्वर्गभाक्नजातः अतोदेवकार्यंकृतमितिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतंवरंमेदिशंतु एतद्वर दानमेवममेप्सितमित्यन्वयान्नममेतिपुनरुक्तम् ॥ १० ॥ वैवस्वतक्षयंयमसदनम् ॥ ११ ॥ तेनवसुतंजीवयिष्यामीत्ययमर्थोमेमयाद्विजस्यसंश्रुतः प्रतिज्ञातोऽतस्तंजीवयथ मामनृतंकर्तुंनार्हथ

सुप्रीताश्चाब्रुवनरामंदेवाःसत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदंदेवसुकृतंतेमहामते ॥ ७ ॥ गृहाणचवरंसौम्ययंत्वमिच्छस्यरिंदम ॥ स्वर्गभाङ्नहिशूद्रोयं त्वत्कृतेरघुनंदन ॥ ८ ॥ देवानांभाषितंश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंसहस्राक्षंपुरंदरम् ॥ ९ ॥ यदिदेवाःप्रसन्नामेद्विजपुत्रःसजीवतु ॥ दिशंतुवरमेतंमेईप्सितंपरमंमम ॥ १० ॥ ममापचाराद्बालोसौब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्राप्तकालःकालेननीतोवैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तंजीवयथभद्रंवोनानृतंकर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्यसंश्रुतोर्थोमेजीवयिष्यामितेसुतम् ॥ १२ ॥ राघवस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाविबुधसत्तमाः ॥ प्रत्यूचूराघवंप्रीता देवाःप्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निर्वृत्तोभवकाकुत्स्थसोस्मिन्नहनिबालकः ॥ जीवितंप्राप्तवान्भूयःसमेतश्चापिबंधुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन्मुहूर्तेकाकुत्स्थशूद्रोयंविनिपातितः ॥ तस्मिन्मुहूर्तेबालोसौजीवेनसमयुज्यत ॥ १५ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसाधुयामनरर्षभ ॥ अगस्त्यस्याश्रमपदंद्रष्टुमिच्छामराघव ॥ १६ ॥ तस्यदीक्षासमाप्ताहिब्रह्मर्षेःसुमहाद्युते ॥ द्वादशंहिगतंवर्षंजलशय्यांसमासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थतद्गमिष्यामोमुनिंसमभिनंदितुम ॥ त्वंचापिगच्छभद्रंतेद्रष्टुंतमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायदेवानांरघुनंदनः ॥ आरुरोहविमानंतंपुष्पकंहेमभूषितम् ॥ १९ ॥ ततोदेवाः प्रयातास्तेविमानैर्बहुविस्तरैः ॥ रामोप्यनुजगामाशुकुंभयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वातुदेवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः ॥ अर्चयामासधर्मात्मासर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ प्रीतिसमन्वितंयुक्तम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्नहनिशूद्रशिरश्छेददिवसे विनापिवरंजीवितंप्राप्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थमहःशब्दविवक्षितार्थप्रदर्शनेनप्रकाशयति यस्मिन्मुहूर्तइति ॥ १५ ॥ यामेतिलोट् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तथेतिप्रतिज्ञायदेवानांदेवान्प्रतितथास्त्वित्युक्त्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अविशेषतः अपक्षपाततइत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उत्तमैर्बहुभिर्गुणैस्त्वंबहुमतोबहुमान्यः अतिथित्वाच्चपूज्यः विशेषतश्चत्वंमेपूज्यइत्याह ममहृदिस्थितइति अंतर्यामिस्वरूपत्वादितिभावः अतएवसदास्मरण विषयतयापिहृदिस्थितःअतोध्येयत्वाच्चत्वंपूज्यः यद्वा हृदिस्थितः तेनस्वस्वरूपत्वमप्युक्तम् ॥२६ ॥ ब्राह्मणस्यसुतःशूद्रहननधर्मेणत्वयाजीवापितःजीवनंप्रापितः पुगार्षः ॥२७॥ नारायणः नारस्यजीवसमूहस्यस्थानं तदेवाह त्वयिसर्वमिति ॥ २८ ॥ सनातनःपुरुषोब्रह्म ॥ २९ ॥ दिव्येनवपुषासन्निवेशेनदिव्यं अतएवस्वतेजसादीप्यमानं आभरणंवलयरूपम् ॥ ३० ॥ ननुक्षत्रि

प्रतिगृह्यततःपूजांसंपूज्यचमहामुनिम् ॥ जग्मुस्तेत्रिदशाहृष्टानाकपृष्ठंसहानुगाः ॥ २२ ॥ गतेषुतेषुकाकुत्स्थःपुष्पकादवरुह्यच ॥ ततोऽभिवादयामासअगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥२३॥ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा ॥ आतिथ्यंपरमंप्राप्यनिषसादनराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाचमहातेजाः कुंभयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ २५ ॥ त्वंमेबहुमतोरामगुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिःपूजनीयश्चममराजन्हृदिस्थितः ॥ २६ ॥ सुराहिकथयंतित्वामागतंशूद्रघातिनम् ॥ ब्राह्मणस्यतुधर्मेणत्वयाजीवापितःसुतः ॥ २७॥ उष्यतांचेहरजनींसकाशेममराघव ॥ त्वंहिनारायणःश्रीमांस्त्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥ त्वंप्रभुःसर्वदेवानांपुरुषस्त्वंसनातनः ॥ प्रभातेपुष्पकेणत्वंगंतास्वपुरमेवहि ॥ २९ ॥ इदंचाभरणंसौम्यनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ दिव्यंदिव्येनवपुषादीप्यमानंस्वतेजसा ॥ ३० ॥ प्रतिगृह्णीष्वकाकुत्स्थमत्प्रियंकुरुराघव ॥ दत्तस्यहिपुनर्दानेसुमहत्फलमुच्यते ॥ ३१ ॥ भरणेहिभवान्शक्तःफलानांमहतामपि ॥ त्वंहिशक्तस्तारयितुंसेंद्रानपिदिवौकसः ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रदास्येविधिवत्तत्प्रतीच्छनराधिप ॥ अथोवाचमहात्मानमिक्ष्वाकूणांमहारथः ॥ ३३ ॥

यस्यब्राह्मणाद्द्रव्यग्रहणमनुचितंतत्राह मत्प्रियंकुर्विति मत्प्रियार्थमनुचितमपिकार्यमित्याशयः किंचराजत्वाद्रिक्तहस्ततयात्वद्दर्शनस्यममानुचिततयाएतद्ग्रहणेममप्रियंभवतितवचदोषोनास्ति भक्तदत्तांगीकारेइवहविषोंगीकारइवचदोषाभावाच्चेत्याशयः ननुतवकिंप्रियंतत्राह दत्तस्येति येनकेनापिदत्तस्यानुपभुज्यपुनःस्वेष्टदेवादिभ्योदानेमहत्फलमुच्यते लब्ध्वाष्टगुणंपुण्यमितिस्मरणात् एवंचमहाफलहेतुत्वात्तुभ्यंतद्दानंममप्रियमितिभावः ॥ ३१ ॥ नन्वन्यस्माएवतर्हिदेयंतत्राह भरणेहीति आभरणस्यधारणेभवानेवशक्तोयोग्यः किंचमहतामपिफलानांब्रह्मलोकादीनांदानेचत्वंशक्तइतिशेषः ननुमत्तोपिमहद्भ्यइंद्रादिभ्योदीयतांतत्राह त्वंहीति तेत्वत्तोनमहांतइतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

किंविषयकमुवाचेत्यत्राहागममिति प्राप्तिमार्गमित्यर्थः इदंदिव्यमत्यद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः अद्भुतंयथाभवतितथावपुषासन्निवेशविशेषेणयुक्तम् ॥ ३४ ॥ कथंकेनप्रकारेणकुतोहेतोःकेनपुरु

"रामोमनिमतांश्रेष्ठःक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ प्रतिग्रहोयंभगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः ॥ क्षत्रियेणकथंविप्रप्रतिग्राह्यंभवेत्ततः॥ प्रतिग्रहोहिविप्रेंद्र क्षत्रियाणांसुगर्हितः ॥ब्राह्मणेनविशेषेणदत्तंतद्वक्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तुरामेणप्रत्युवाचमहानृषिः ॥ आसन्कृतयुगेरामब्रह्मभूतेपुरायुगे॥ अपार्थिवाःप्रजाःसर्वाःसुराणांतुशतक्रतुः॥ ताःप्रजादेवदेवेशंराजार्थंसमुपाद्रवन्॥ सुराणांस्थापितोराजात्वयादेवशतक्रतुः॥ प्रयच्छास्मासुलोकेशपार्थिवंनरपुंगवम् ॥ यस्मिपूजांप्रयुंजानाधूतपापाश्चरेमहि ॥ नवसामोविनाराज्ञाएषनोनिश्चयःपरः॥ ततोब्रह्मासुरश्रेष्ठोलोकपालान्सवासवान्॥ समाहूयाब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत॥ ततोददुर्लोकपालाःसर्वेभागान्स्वतेजसः ॥ अक्षुपच्चततोब्रह्मायतोजातःक्षुपोनृपः ॥ तंब्रह्मालोकपालानांसमांशैःसमयोजयत् ॥ ततोददौनृपंतासांप्रजानामीश्वरंक्षुपम् ॥ तत्रैंद्रेणचभागेनमहीमाज्ञापयन्नृपः ॥ वारुणेनतुभागेनवपुःपुष्यतिपार्थिवः॥ कौबेरेणतुभागेनवित्तपाभांददौतदा॥ यस्तुयाम्योऽभवद्भागस्तेनशास्तिस्मसप्रजाः॥ तत्रैंद्रेणनरश्रेष्ठभागेनरघुनंदन॥प्रतिगृह्णीष्वभद्रंतेतारणार्थममप्रभो ॥ तद्रामःप्रतिजग्राहमुनेस्तस्यमहात्मनः॥ दिव्यमाभरणंचित्रंप्रदीप्तमिवभास्करम्॥ प्रतिगृह्यततोरामस्तदाभरणमुत्तमम्" ॥ आगमंतस्यदीप्तस्यप्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ अत्यद्भुतमिदंदिव्यंवपुषायुक्तमद्भुतम्॥ ३४ ॥ कथंवाभवताप्राप्तंकुतोवाकेनवाहृतम्॥ कौतूहलतयाब्रह्मन्पृच्छामित्वांमहायशः॥ ३५॥ आश्चर्याणांबहूनांहिनिधिःपरमकोभवान् ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेमुनिर्वाक्यमथाब्रवीत्॥ शृणुरामयथावृत्तंपुरात्रेतायुगेयुगे॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥पुरात्रेतायुगेरामबभूवबहुविस्तरम्॥ समंताद्योजनशतंविमृगंपक्षिवर्जितम्॥ १ ॥

षणाद्दत्तंदत्तम् ॥ ३५ ॥ पुरात्रेतायुगेयुगेपूर्वतनत्रेयुगाख्येयुगे ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०उ०षट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतत्प्राप्तिकथनं पुरेति पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगेबहुविस्तरंबहुविस्तारंपक्षिवर्जितमरण्यमभूदितिशेषः ॥ १ ॥

तस्मिन्नरण्येतस्यैकदेशेउत्तमंतपःकुर्वाणोहंतदारण्यमाक्रमितुमासमंतात्पर्यटनेनकृत्स्नमवगंतुमुपागममुपगतवानस्मि ॥ २ ॥ तस्यरूपमिति सुखावहंस्वरूपमित्यर्थः नशशाकनशक्तवान् अपरोक्षेलिङार्षः नचैवाह फलमूलैरिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ सुखास्वादंसुखावहप्राशनपानीयवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नैदाघींनिदाघसंबंधिनीम् ॥ ७ ॥ काल्यंप्रातःकर्तव्यंस्नानादिकमौद्दिश्योत्थायतत्सरोगंतु

तस्मिन्निर्मानुषेरण्येकुर्वाणस्तपउत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुंसौम्यतदारण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्यरूपमरण्यस्यनिर्देष्टुंनशशाकह ॥ फलमूलैःसुखास्वादैर्बहुरूपैश्चकाननैः ॥ ३ ॥ तस्यारण्यस्यमध्येतुसरोयोजनमायतम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णंचक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णंसमतिक्रांतशैवलम् ॥ तदाश्चर्यमिवात्यर्थंसुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अरजस्कंतदाक्षोभ्यंश्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ तस्मिन्सरःसमीपेतुमहदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणंपुण्यमत्यर्थंतपस्विजनवर्जितम् ॥ तत्राहमवसंरात्रिंनैदाघींपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायसरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यंशवंतत्रसुपुष्टमरजःक्वचित् ॥ ८ ॥ तिष्ठंतंपरयालक्ष्म्यातस्मिंस्तोयाशयेनृप ॥ तमर्थंचिंतयानोहंमुहूर्तंतत्रराघव ॥ ९ ॥ विष्ठितोस्मिसरस्तीरेकिंन्विदंस्यादितिप्रभो ॥ अथापश्यंमुहूर्तात्तुदिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ विमानंपरमोदारंहंसयुक्तंमनोजवम् ॥ अत्यर्थंस्वर्गिणंतत्रविमानेरघुनंदन ॥ ११ ॥ उपास्तेप्सरसांवीरसहस्रंदिव्यभूषणम् ॥ गायंतिकाश्चिद्रम्याणिवादयंतितथापराः ॥ १२ ॥ मृदंगवीणापणवान्नृत्यंतिचतथापराः ॥ अपराश्चंद्ररश्म्याभैर्हेमदंडैर्महाधनैः ॥ १३ ॥ दोधूयुर्वदनंतस्यपुंडरीकनिभेक्षणाः ॥ ततःसिंहासनंहित्वामेरुकूटमिवांशुमान् ॥ १४ ॥ पश्यतोमेतदारामविमानादवरुह्यच ॥ तंशवंभक्षयामासससस्वर्गीरघुनंदन ॥ १५ ॥ ततोभुक्त्वायथाकामंमांसंबहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्यसरःस्वर्गीसंस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ उपस्पृश्ययथान्यायंसस्वर्गीरघुनंदन ॥ आरोढुमुपचक्रामविमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥

मुपचक्रमे अपरोक्षेलिङार्षः अरजःनिर्मलम् ॥ ८ ॥ लक्ष्म्याउपेतमितिशेषः तमर्थंचिंतयानःकिमिदंस्यादितिचिंतयानः शवःसन्नपिनिर्मलोलक्ष्मीयुक्तश्चेतिकिमिदमितिस्वदृष्टार्थविषयकचिंतांकुर्वाणइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अत्यर्थंअतिरूपवंतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ चंद्ररश्म्याभैश्चामरैरितिशेषः ॥ १३ ॥ दोधूयुरितियङ्लुगंतस्य ॥ १४ ॥ पश्यतोमेसमक्षमितिशेषः ॥ १५ ॥ संस्प्रष्टुंशुद्धाचमनंकर्तुम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अनर्थेत्रेतायुगेब्राह्मणक्षत्रिययोस्तपोविशेषेणतयोर्मध्येब्राह्मणस्यततःक्षत्रादधिकंविशेषमपश्यंतोमन्वादयःसर्वैतात्कालिकाधर्मप्रवर्तनाधिकृताः चातुर्वर्ण्यस्य स्वार्थेष्यञ् ब्राह्मणादिचतुर्वर्णा
नांसंमतमनादितःसर्वलोकसंमतंस्थापनंवर्णानामाचारभेदकस्थापनंशास्त्रंतत्रत्रेतायुगेचक्रिरे कृतेतुविनैवस्थापनंस्वयमेवसर्वेवर्णाःस्वस्वधर्मरताइतिभावः ॥ १४ ॥ तस्मिन्त्रेतायुगेधर्मभूतेव
र्णाश्रमप्रयुक्तयागादिधर्मबहुलेऽनावृतेधर्माचरणप्रतिबंधकपापरहितेप्रज्वलितेतैनैवधर्मेणप्रदीप्तेसतिअधर्मोहिंसानृतासंतोषविग्रहरूपचतुष्पात्पृथिवीतलेपादंचतुर्थांशंपातयत्अपातयत्प्रवर्त
यामासेत्यर्थः एवंचत्रेतापुरुषाःकृतयुगपुरुषाइवनिर्मलज्ञानराहित्याद्ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याअग्निहोत्रादिधर्मेएवप्रवृत्ताः ज्ञानाभावादेवचाधर्मोपिपादेनप्रवृत्तइतिभावः ॥ १५ ॥ अतएवते
कृतयुगपुरुषेभ्यःक्षीणाइत्याह अधर्मेणेति यतस्तेनसंयुक्तोलोकोवर्णाश्रमाधिकृतोभवतिततस्तस्यतेजोमंदंभविष्यति ॥ १६ ॥ एवंचतेषांकृष्यादिकमेवजीवनोपायइत्याहामिषमिति पूर्वेषां
कृतयुगस्थानांशुभमत्यर्थंमलंमलवत्त्याज्यंयद्राजसंरजोगुणमूलमामिषंजीवनोपायरूपंकृष्याद्यासीत्तदनृतंनाम सेवाश्ववृत्तिरनृतंकृषिरितिकोशात् तद्रूपेणपादेनपृथिवीतलेभूतंप्राप्तमधर्मे

अपश्यंतस्तुतेसर्वेविशेषमधिकंततः॥ स्थापनंचक्रिरेतत्रचातुर्वर्ण्यस्यसंमतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन्युगेप्रज्वलितेधर्मभूतेह्यनावृते॥ अधर्मःपादमेकं
तुपातयत्पृथिवीतले ॥ १५ ॥ अधर्मेणहिसंयुक्तस्तेजोमंदंभविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषंयच्चपूर्वेषांराजसंचमलंभृशम् ॥ अनृतंनामतद्भूतंक्षिप्तेनपृ
थिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतंपातयित्वातुपादमेकमधर्मतः॥ ततःप्रादुष्कृतंपूर्वमायुषःपरिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥ पातितेत्वनृतेतस्मिन्नधर्मेणमहीतले॥
शुभान्येवाचरंल्लोकःसत्यधर्मपरायणः॥ १९ ॥

णेतिशेषः कृतेत्वकृष्टपच्याहाराइतिभावइतितीर्थः कतकस्तु अपिचपूर्वेषांसत्वस्थानांयच्चामिषंपुरदेशगृहक्षेत्रादितदुद्दिश्यराजसंरजोगुणमूलंद्वेषलक्षणंभवतित्रेतायामितिशेषः कामएष
क्रोधएषरजोगुणसमुद्भवइत्युक्तेः कोनामाधर्मस्यपादस्तत्राहानृतमिति येनपृथिवीक्षिप्तेनपादेनतत्यागुक्तंद्वेषरूपंमलंभूतंतदनृतंनाम देहात्मताधीरूपमिथ्याज्ञानात्मकःसर्वानर्थमूलोहंकारमयः
प्रथमःपादइत्यर्थइत्याह ॥ १७ ॥ तत्पादपातेकिंभवतीत्याह अनृतमिति उक्तरूपमेकमनृतपादंपातयित्वानिक्षिप्याधर्मतोऽधर्मेणपूर्वयुगेऽपरिमितस्यायुषःपरिनिष्ठितंपरिमाणंप्रादुष्कृतंते
नकृतयुगपुरुषापेक्षयात्रेतापुरुषाणांप्रभावादिन्यूनताआयुर्न्यूनताचोक्ता ॥ १८ ॥ अथायुःक्षयकारकाधर्मपादपरिहारहेतुव्यापारोपदेशः पातितेत्विति अधर्मेणतस्मिन्ननृतेउक्तलक्षणानृत
पादेमहीतलेपातितेसतिनत्ययुक्तायुःक्षयपरिहारायशुभान्येवयज्ञदानतपोरूपपुण्यकर्माण्येवाचरन्लोकोधर्माधिकारीतद्बलात्सत्यधर्मपरायणोभवति अनेनत्रेतायांयज्ञाद्यनुष्ठानेनशुद्धचित्त
स्यज्ञ.टतिदेहात्माभिमाननिवृत्तिरित्युक्तम् ॥ १९ ॥

उक्तमेवस्पष्टीकरोति त्रेतेति ब्राह्मणाःक्षत्रियाश्चयेतएवयज्ञादिशुद्धचित्तास्तपोतप्यंत अपरेसर्वेविट्शूद्रसंकरविशेषाःब्राह्मणक्षत्रियशुश्रूषांचक्रुरितिशेषः ॥ २० ॥ अथतेषांमध्येवैश्यशूद्रं समाहारद्वंद्वः शुश्रूषारूपःपरमःस्वधर्मउत्कृष्टःस्वधर्मोभूत्वाऽगमत्प्राप्तोभूत्तदेवाह पूजांचेति सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानां एवंचवैश्यस्यकृष्यादिकरणेनद्विवर्णसेवाधर्मइत्यर्थादुक्तमितिबोध्यम् ॥ २१ ॥ अथद्वापरप्रवृत्तिंदर्शयितुमाह एतस्मिन्निति एतस्मिन्नंतरेत्रेतायुगावसानकाले तेषांवैश्यशूद्राणामनृतरूपेऽधर्मपादेसम्यक्प्राप्तेसतीतिशेषः ततःपूर्वेब्राह्मणाःक्षत्रियाह्रासमगमन्प्राप्ताः ह्रासमुपागमन्नितिपाठेसेवकदोषस्यस्वामिप्राप्यत्वाद्राष्ट्रदोषाद्धीनावभूवुः ॥ २२ ॥ ततस्तदनंतरमधर्मस्यद्वितीयंपादंममतारूपमधर्मोऽवतारयत् ततोद्वितीयपादावतारणादेवतृतीययुगस्यद्वा

त्रेतायुगेचवर्तंतेब्राह्मणाःक्षत्रियाश्चये ॥ तपोऽतप्यंततेसर्वेशुश्रूषामपरेजनाः ॥ २० ॥ स्वधर्मःपरमस्तेषांवैश्यशूद्रंतदागमत् ॥ पूजांचसर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरेतेषामधर्मेचानृतेचह ॥ ततःपूर्वेपुनर्ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥ ततःपादमधर्मस्यद्वितीयमवतारयत् ॥ ततोद्वापरसंख्यासायुगस्यसमजायत ॥ २३ ॥ तस्मिन्द्वापरसंख्येतुवर्तमानेयुगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतंचैववव्रधेपुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ अस्मिन्द्वापर संख्यानेतपोवैश्यान्समाविशत् ॥ त्रिभ्योयुगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वैतपआविशत् ॥ २५ ॥ त्रिभ्योयुगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्चपरिनिष्ठितः ॥ नशूद्रोल भतेधर्मंयुगतस्तुनरर्षभ ॥ २६ ॥ हीनवर्णोनृपश्रेष्ठतप्यतेसुमहत्तपः ॥ भविष्यच्छूद्रयोन्यांहितपश्चर्याकलौयुगे ॥ २७ ॥ अधर्मःपरमोराजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ सवैविषयपर्यंतेतवराजन्महातपाः ॥ २८ ॥

परसंख्याद्वापरइतिनाम पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २३ ॥ तत्कालिकलोकस्थितिमाह तस्मिन्निति द्वापरसंख्येद्वापराख्येयुगस्याधर्मपादद्वयस्यक्षयेआश्रयभूतेयुगेवर्तमानेतद्रूप अयंप्राप्याधर्मो विहितातिक्रमरूपःअनृतंचववृधेऽहंभावममतयोराधिक्यात् तीर्थस्तुअधर्मवृद्धिरत्यल्पायुष्ट्वं अनृतवृद्धिःप्रयासबाहुल्येनकृषिसाफल्यमित्याह ॥ २४ ॥ तद्वृद्धिफलमाह वैश्यांस्तपःसमा विशत् एवंत्रिभ्योयुगेभ्यः सप्तम्यर्थेचतुर्थी त्रिषुयुगेषु ॥ २५ ॥ तथात्रिषुयुगेषुत्रीन्वर्णानवलंब्यधर्मस्तपोरूपःपरिनिष्ठितःप्रतिष्ठितोभूत् धर्मंतपोलक्षणंशूद्रोयुगतोयुगत्रयेपिनलभते ॥ २६ ॥ किंतुहीनवर्णःशूद्रःकदाचित्सुमहत्तपस्तप्यते कदातत्राह भविष्यदिति ॥ भविष्यत्कालवर्तिन्यांशूद्रयोन्यांशूद्रजातौकलौयुगेतपश्चर्याभविष्यतिनत्वेतत्कालिकेइतिभावः ॥ २७ ॥ यदेवम तोद्वापरेपिशूद्रजन्मनस्तपोधारणंपरमोऽधर्मःकिमुताद्यत्रेतायां सशूद्रोवैनिश्चयेनतवविषयपर्यंतेदेशसमीपेमहातपाभूत्वादुर्बुद्धिरयंतपति तेनैवहेतुनायंबालवधोजातः ॥ २८ ॥

उक्तमेवदार्ढ्यायपुनराह योहीति योहिदुर्मतिःपार्थिवस्यविषयेदेशेपुरेवाऽधर्मंविहितधर्मलोपमकार्यंनिषिद्धकृत्यंवाकरोतितदेवपुरेराज्येवाऽश्रीमूलमलक्ष्मीमूलंभवति तदनिवारयन्सराजाक्षि
प्रंनरकंयातिइहामुत्रचपरमकश्मलंप्राप्नोतिनात्रसंशयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नन्वन्यदीयाधर्मेणकथंराज्ञःकश्मलप्राप्तिरतआह षड्भागस्येति रक्षार्थंधनधान्यपुण्यादिषड्भागवेतनभोक्ताक
यंनरक्षेत् न्यायेनरक्षायांधर्मादिषड्भागप्राप्तिवदरक्षणेऽधर्मभागप्राप्तिरपीतिभावः अतःसत्वमिति ॥ ३२ ॥ यत्नंनिवारणयत्नम् ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

अप्यनत्यतिदुर्बुद्धिस्तेनबालवधोह्ययम् ॥ योह्यधर्ममकार्यंवाविषयेपार्थिवस्यतु ॥ २९ ॥ करोतिचाश्रीमूलंतत्पुरेवादुर्मतिर्नरः ॥ क्षिप्रंचनरकंयाति सचराजानसंशयः ॥ ३० ॥ अधीतस्यचतप्तस्यकर्मणःसुकृतस्यच ॥ षष्ठंभजतिभागंतुप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ३१ ॥ षड्भागस्यचभोक्तासौरक्षतेनप्रजाःकथम् ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलमार्गस्वविषयंस्वकम् ॥ ३२ ॥ दुष्कृतंयत्रपश्येथास्तत्रयत्नंसमाचर ॥ एवंचेद्धर्मवृद्धिश्चनृणांचायुर्विवर्धनम् ॥ भविष्यतिनरश्रेष्ठबालस्यास्यचजीवितम् ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाऽमृतमयंयथा ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छसौम्यद्विजश्रेष्ठंसमाश्वासयसुव्रत ॥ बालस्यचशरीरंततैलद्रोण्यांनिधापय ॥ २ ॥ गंधैश्चपरमोदारैस्तैलैश्चसुसुगंधिभिः ॥ यथानक्षीयतेबालस्तथासौम्यविधीयताम् ॥ ३ ॥ यथाशरीरोबालस्यगुप्तःसन्क्लिष्टकर्मणः ॥ विपत्तिःपरिभेदोवानभवेच्चतथाकुरु ॥ ४ ॥ एवंसंदिश्यकाकुत्स्थोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ मनसापुष्पकंदध्यावागच्छेतिमहायशाः ॥ ५ ॥ इंगितंसतुविज्ञायपुष्पकोहेमभूषितः ॥ आजगाममुहूर्तेनसमीपेराघवस्यवै ॥ ६ ॥ सोब्रवीत्प्रणतोभूत्वाअयमस्मिनराधिप ॥ वश्यस्तवमहाबाहोकिंकरःसमुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितंरुचिरंश्रुत्वापुष्पकस्यनराधिपः ॥ अभिवाद्यमहर्षींन्सविमानंसोध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वातूणींचखड्गंचरुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्यनगरेचैतौसौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ अथशूद्रतपस्विनोन्विष्यदर्शनं नारदस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यथानक्षीयतेतथाविधीयतामित्युक्तमेवविवृणो
ति यथेति क्लिष्टकर्मणःशुभाचारस्यबालस्यशरीरः अर्थचर्चादिः गुप्तःसन्यथानक्षीयतेतथाविधीयतामितिपूर्वेणान्वयः विपत्तिःस्वरूपनाशः शरीरस्येतिशेषः परिभेदःसंधिबंधकेशादिविश्लेषजो
रूपभेदश्च तदुभयंयथानभवतितथाकुरु ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुष्पकस्तदधिष्ठातृचेतनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

हरितंदिशंविचिन्वन्नस्थूलतपस्विनमितिशेषः ॥ १० ॥ अपश्यमानःअपश्यन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शैवलस्यशैवलाख्यस्यविंध्यसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कोर्थ इति तुभ्यंतवकराश्रयःप्रीतदेवतावरलभ्योमनीषितोभीष्टोर्थःकःस्वर्गलाभःपरोन्योवा यदर्थंतपसि ॥ १७ ॥ सत्यवाग्भवसत्यंवद ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय

प्रायात्प्रतीचींहरितंविचिन्वंश्चततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशंहिमवतावृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापिस्वल्पमप्यथदुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशंसर्वामथोपश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थोमहाबाहुस्तदापश्यन्नराधिप ॥ १२ ॥ दक्षिणांदिश माकामत्ततोराजर्षिनंदनः ॥ शैवलस्योत्तरेपार्श्वेददर्शसुमहत्सरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्सरसितप्यंतंतापसंसुमहत्तपः ॥ ददर्शराघवःश्रीमाँल्लंबमानम धोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्यतप्यंतंतपउत्तमम् ॥ उवाचचनृपोवाक्यंधन्यस्त्वमसिसुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यांयोन्यांतपोवृद्धवर्तसेदृढविक्रम ॥ कौतूहलात्त्वांपृच्छामिरामोदाशरथिस्त्वहम् ॥ १६ ॥ कोर्थोमनीषितस्तुभ्यंस्वर्गलाभोपरोथवा ॥ वराश्रयोयदर्थंत्वंतपस्यन्यैःसुदुश्चरम् ॥ १७ ॥ यमा श्रित्यतपस्तप्तंश्रोतुमिच्छामितापस ॥ ब्राह्मणोवासिभद्रंतेक्षत्रियोवासिदुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयोवर्णोवाशूद्रोवासत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स्तराधिपेन अवाक्शिरादाशरथायतस्मै ॥ उवाचजातिंनृपपुंगवाययत्कारणंचैवतपःप्रयत्नः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेपंच सप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाक्शिरास्तथाभूतोवाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ शूद्रयोन्यांप्र जातोस्मितपउग्रंसमास्थितः ॥ देवत्वंप्रार्थयेरामसशरीरोमहायशः ॥ २ ॥ नमिथ्याहंवदेरामदेवलोकजिगीषया ॥ शूद्रंमांविद्धिकाकुत्स्थशंबूको नामनामतः ॥ ३ ॥ भाषतस्तस्यशूद्रस्यखड्गंसुरुचिरप्रभम् ॥ निष्कृष्यकोशाद्विमलंशिरश्चिच्छेदराघवः ॥ ४ ॥ तस्मिन्शूद्रेहतेदेवाःसेंद्राःसाग्निपुरो गमाः ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थंतेशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानांसुसुगंधिनाम् ॥ पुष्पाणांवायुमुक्तानांसर्वतःप्रपपातह ॥ ६ ॥

णतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये उत्तरकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथशूद्रशिरश्छेदेनबालोज्जीवनं तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ मिथ्यावचनभावेहेतुर्देवलोकजिगीषया ॥ ३ ॥ तस्यशिरइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अग्निपुरोगमोवायुर्ब्रह्मातत्सहिताः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टेःप्रपंचनं दिव्यानामिति प्रपपात वृष्टिरितिशेषः ॥ ६ ॥

पौर्वाह्लिकक्रमंशौचस्नानार्घ्यसंध्यावंदनब्रह्मयज्ञानुष्ठानरूपंपूर्वाह्नसंबंध्याचारक्रमम् ॥ ३ ॥ राघवंरघुगोत्रापत्यंरघुनंदनंरघुकुलस्यानंदजनकं त्वयानुज्ञातंतवानुज्ञां एभिर्मुनिभिःसहेच्छामि
॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ पुरीमयोध्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्यपुरीनिवेशितासर्वप्रजानिवेशनेनप्रतिष्ठापिता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षत्रियचेष्टितंक्षत्रियाचारः ॥१३ ॥ हियस्मान्नःक्षत्रियाणांप्र

तस्यांरजन्यांव्युष्टायांकृत्वापौर्वाह्लिकक्रमम् ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंशत्रुघ्नोमुनिपुंगवम् ॥ ३॥ भगवन्द्रष्टुमिच्छामिराघवंरघुनंदनम् ॥ त्वयानुज्ञा
तमिच्छामिसहैभिःसंशितव्रतैः ॥४॥ इत्येवंवादिनंतंतुशत्रुघ्नंशत्रुसूदनम् ॥ वाल्मीकिःसंपरिष्वज्यविससर्जसराघवम् ॥ ५॥ सोभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंर
थमारुह्यसुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्तूर्णंराघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥ सप्रविष्टःपुरींरम्यांश्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ प्रविवेशमहाबाहुर्यत्ररामोमहाद्यु
तिः ॥ ७ ॥ सरामंमंत्रिमध्यस्थंपूर्णचंद्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नमरमध्यस्थंसहस्रनयनंयथा ॥ ८ ॥ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा ॥ उवाच
प्रांजलिर्भूत्वारामंसत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यदाज्ञप्तंमहाराजसर्वंतत्कृतवानहम् ॥ हतःसलवणःपापःपुरीचास्यनिवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैतानिवर्षा
णित्वांविनारघुनंदन ॥ नोत्सहेयमहंवस्तुंत्वयाविरहितोनृप ॥ ११ ॥ समेप्रसादंकाकुत्स्थकुरुष्वामितविक्रम ॥ मातृहीनोयथावत्सोनचिरंप्रवसा
म्यहम् ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थःपरिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ माविषादंकृथाःशूरनैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥ नावसीदंतिराजानोविप्रवासेषुराघ
व ॥ प्रजाहिपरिपाल्याहिक्षत्रधर्मेणराघव ॥ १४ ॥ कालेकालेतुमांवीरअयोध्यामवलोकितुम् ॥ आगच्छत्वंनरश्रेष्ठगंतासिचपुरंतव ॥ १५ ॥ म
मापित्वंसुदयितःप्राणैरपिनसंशयः ॥ अवश्यंकरणीयंचराज्यस्यपरिपालनम् ॥ १६ ॥ तस्मात्त्वंवसकाकुत्स्थसप्तरात्रंमयासह ॥ ऊर्ध्वंगंतासि
मधुरांसभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ रामस्यैतद्वचःश्रुत्वाधर्मयुक्तंमनोनुगम् ॥ शत्रुघ्नोदीनयावाचाबाढमित्येवचाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रंचकाकु
त्स्थोराघवस्ययथाज्ञया ॥ उष्यतत्रमहेष्वासोगमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ आमंत्र्यतुमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ भरतंलक्ष्मणंचैवमहारथ
मुपारुहत् ॥ २० ॥

जाःसर्वथापरिपाल्याइतिहिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥ मामवलोकितुमयोध्यामागच्छ तवपुरंस्वपुरंगंतासि गच्छेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ यथाज्ञयायथावत्कृतयाआज्ञया ॥१९॥२०॥

॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथमृतबालकब्राह्मणत्वराजद्वारिविलापः प्रस्थाप्येति भ्रातृभ्यांलक्ष्मणभरताभ्याम् ॥ १ ॥ कतिपयाहस्सु गतेष्विविशेषः ॥ २ ॥ स्नेहेनपुत्रस्नेहेनतन्मरणदुःखेनचसमन्वितः ॥ ३ ॥ यद्यस्मान्निधनंगतंत्वांपश्यामिअतोमेमयाकिंदुष्कृतंकृतम् ॥४ ॥ किंच हेपुत्रकाप्राप्तयौवनंममदुःखायअकालेकालमापन्नंपश्यामीत्यनुषंगः पंचवर्षसहस्रकं वर्षशब्दोत्रदिनपरः सहस्रसंवत्सरंसत्रमुपासीतेतिवत् तेनषोडशवर्षमित्यर्थइत्येके तेन

दूरंपश्चामनुगतोलक्ष्मणेनमहात्मना॥ भरतेनचशत्रुघ्नोजगामाशुपुरींतदा॥२१॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः॥७२॥ प्रस्थाप्यतुसशत्रुघ्नंभ्रातृभ्यांसहराघवः॥ प्रमुमोदसुखीराज्यंधर्मेणपरिपालयन्॥ १ ॥ ततःकतिपयाहस्सुवृद्धोजानपदोद्विजः॥ मृतंबालमुपादायराजद्वारमुपागमत् ॥ २॥ किन्नुमेदुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतम् ॥ रुदन्बहुविधावाचःस्नेहदुःखसमन्वितः ॥ असकृत्पुत्रपुत्रेतिवाक्यमेतदुवाचह॥ ३ ॥ किन्नुमेदुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतम्॥ यदहंपुत्रमेकंतुपश्यामिनिधनंगतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनंबालंपंचवर्षसहस्रकम्॥ अकालेकालमापन्नंममदुःखायपुत्रक॥५॥ अल्पैरहोभिर्निधनंगमिष्यामिनसंशयः॥ अहंचजननीचैवतवशोकेनपुत्रक ॥ ६ ॥ नस्मराम्यनृतंह्युक्तंनचहिंसांस्मराम्यहम्॥ सर्वेषांप्राणिनांपापंनस्मरामिकदाचन॥ ७ ॥ केनाद्यदुष्कृतेनायंबालएवममात्मजः॥ अकृत्वापितृकार्याणिगतोवैवस्वतक्षयम्॥ ८॥ नेदृशंदृष्टपूर्वंमेश्रुतंवाघोरदर्शनम्॥ मृत्युरप्राप्तकालानांरामस्यविषयेह्ययम्॥९॥ रामस्यदुष्कृतंकिंचिन्महदस्तिनसंशयः॥ यथाहिविषयस्थानांबालानांमृत्युरागतः॥ १० ॥ नह्यन्यविषयस्थानांबालानांमृत्युतोभयम्॥ सराजन्जीवयस्वैनंबालंमृत्युवशंगतम्॥ ११ ॥

किंचिन्न्यूनचतुर्दशवर्षमित्यर्थइत्यन्ये ॥ ५ ॥ तवशोकेनाहंतवजननीचनिधनंगमिष्यामि ॥ ६ ॥ अस्यमरणेमत्कृतंकिंचिन्नकारणमित्याह नेति सर्वेषांप्राणिनांतद्विषयमनृतंहिंसातिरिक्तमपिपापंमनोवाक्कायैरनिष्टाचरणंस्वकृतंनस्मरामि अकृतत्वादेव सर्वेषांप्राणिनांप्राणंनकदाचनविद्यतेइतिपाठेसर्वेषांप्राणिनांप्राणमुद्दिश्यमयाकृतांहिंसांनस्मरामि अतोममकदाचनजन्मांतरेपिपापंनविद्यते जन्मांतरेतत्करणेसंस्कारेणैतज्जन्मन्यपितत्रप्रवृत्तिःस्यादितिभावः ॥ ७ ॥ पितृकार्याणिश्राद्धादीनि ॥ ८ ॥ रामस्यविषयेदेशे ॥ ९ ॥ तस्माद्राजदोषादेवेदंबालमरणमित्याह रामस्येति ॥ १० ॥ सराजन्नित्याभिमुख्येनवादः ॥ ११ ॥

सुखीभवेतिव्यंग्योक्तिः ॥ १२ ॥ उषिताःस्म एतावत्कालमितिशेषः ॥ १३ ॥ इदंबालकमरणदुःखं हियतइदानींवयंकालस्यवशमापन्नाः हितस्मात्तवराज्येनोस्माकंस्वल्पमपिसुखंनहि ॥ १४ ॥ इदानीमिक्ष्वाकूणामयंविषयोदेशोरामंबालानामंतंकरोतितादृशंनाथमासाद्यप्राप्यानाथोजातोरक्षकमुराजरहितोजातः ॥ १५ ॥ कथमेवंवादस्तत्राह राजदोषैरिति असद्वृत्तेधर्मेणप्रजापालनहीने ॥ १६ ॥ अयुक्तानिअनुचितकृत्यानि नचरक्षास्तिअनुचितकृत्यनिवारणंचयदानास्तितदैवकालकृतंअकालमृत्युकृतंभयं नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्मान्मत्पुत्रमरणंरा

राजद्वारिमरिष्यामिपत्न्यासार्धमनाथवत् ॥ ब्रह्महत्यांततोरामसमुपेत्यसुखीभव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिःसहितोराजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि ॥ उषिताःस्मसुखंराज्येतवास्मिन्सुमहाबल ॥ १३ ॥ इदंतुपतितंतस्मात्तवरामवशेस्थितान् ॥ कालस्यवशमापन्नाःस्वल्पंहिनहिनःसुखम् ॥ १४ ॥ संप्रत्यनाथोविषयइक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् ॥ रामंनाथमिहासाद्यबालांतकरणंध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यंतेप्रजाह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्तेहिनृपतावकालेम्रियतेजनः ॥ १६ ॥ यद्वापुरेष्वयुक्तानिजनाजनपदेषुच ॥ कुर्वतेनचरक्षास्तितदाकालकृतंभयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तंराजदोषोहिभविष्यतिनसंशयः ॥ पुरेजनपदेचापितथाबालवधोह्ययम् ॥ १८ ॥ एवंबहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्यमुहुर्मुहुः ॥ राजानंदुःखसंतप्तःसुतंतमुपगूहति ॥ १९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ तथातुकरुणंतस्यद्विजस्यपरिदेवनम् ॥ शुश्रावराघवःसर्वंदुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥ सदुःखेनचसंतप्तोमंत्रिणस्तानुपाह्वयत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचभ्रातॄंश्चसहनैगमान् ॥ २ ॥ ततोद्विजावसिष्ठेनसार्धमष्टौप्रवेशिताः ॥ राजानंदेवसंकाशंवर्धस्वेतिततोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥ मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकाश्यपः ॥ कात्यायनोथजाबालिर्गौतमोनारदस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजर्षभाःसर्वेआसनेषूपवेशिताः ॥ महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्यकृतांजलिः ॥ ५ ॥

जदोषहेतुकमेवेत्याह सुव्यक्तमिति पुरेजनपदेवानुचितकृत्यप्रवृत्तदंडाभावरूपोराजदोषोजातोभविष्यतितथातस्मादेवायंबालवधः तथाऽकालवधोह्ययमितिपाठांतरम् ॥ १८ ॥ राजानमुपरुध्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ अथमहर्षीनाहूयतान्प्रतिबालमरणनिमित्तप्रश्नेतेभ्यस्तन्निमित्तज्ञानलाभः तथात्विति सर्वंपरिदेवनंदुःखमात्मनोवार्धकादिनिमित्तंशोकःपुत्रवियोगजस्ताभ्यांसमन्वितंशुश्राव ॥ १ ॥ नैगमाःपौरास्तत्सहितान् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनुकूलिताः कृतशिष्टाचाराः अयंद्विजउपरोधतिउपरुणद्धि राजद्वारमितिशेषः सर्वेराजदोषमूलमेवबालमरणंवदतीत्यादिकंचसर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ७ ॥ हेराजन्नयंबालस्यसंक्षयोयथायेनप्र
कारेणअकालेसंप्राप्तस्तच्छृणु ततस्तस्यप्रतिक्रियायाःकर्तव्यतामनुष्ठेयांशंश्रुत्वातत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ तदेवक्कुंपीठिकामाह पुरेति तपस्विनःअनशनप्रभृत्यनेककायक्लेशलक्षणतपोयुक्ताब्राह्मणाए
वकृतयुगेऽभवन् ॥ ९ ॥ अब्राह्मणस्तद्व्यतिरिक्तःकथमपितपस्वीन कृतेइतिशेषः किंतुनित्यनैमित्तिककर्ममात्रपरएव तस्मिन्युगेप्रज्वलितेतपसादीप्ते ब्रह्मभूतेब्राह्मणवर्णप्रधाने अनावृतेअज्ञा
नावरणरहितजनेयुगेकृतयुगे ॥ १० ॥ सर्वेएवतदाऽमृत्यवोजज्ञिरे मरणदुःखहेत्वधर्मलेशस्याप्यभावात् अनावृतज्ञानत्वाच्चदीर्घदर्शिनःअतीतानागतादिसकलज्ञानवंतः ततःकृतयुगसमाप्त्यनं
तरंवपुष्मतांशिथिलत्वात्मबुद्धितयाकिंचिद्देहात्मबुद्धिमतांमानवानांत्रेतायुगंनामभवति ॥ ११ ॥ यत्रत्रेतायुगेपूर्वेणपूर्वयुगेपूर्ववर्णब्राह्मणानुष्ठितेनतपसान्विताःक्षत्रियाजायंतेतादृशंत्रेतायु

मंत्रिणोनैगमाश्चैवयथार्हमनुकूलिताः ॥ तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांदीप्ततेजसाम् ॥ ६ ॥ राघवःसर्वमाचष्टेद्विजोयमुपरोधति ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
राज्ञोदीनस्यनारदः ॥ ७ ॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यमृषीणांसन्निधौस्वयम् ॥ शृणुराजन्यथाऽकालेप्राप्तोबालस्यसंक्षयः ॥ ८ ॥ श्रुत्वाकर्तव्यतांराज
न्कुरुष्वरघुनंदन ॥ पुराकृतयुगेराजन्ब्राह्मणावैतपस्विनः ॥ ९ ॥ अब्राह्मणस्तदाराजन्नतपस्वीकथंचन ॥ तस्मिन्युगेप्रज्वलितेब्रह्मभूतेत्वनावृते
॥ १० ॥ अमृत्यवस्तदासर्वेजज्ञिरेदीर्घदर्शिनः ॥ ततस्त्रेतायुगंनाममानवानांवपुष्मताम् ॥ ११ ॥ क्षत्रियायत्रजायंतेपूर्वेणतपसान्विताः ॥ वीर्येण
तपसाचैवतेधिकाःपूर्वजन्मनि ॥ मानवायेमहात्मानस्तत्रत्रेतायुगेयुगे ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रंचतत्सर्वंयत्पूर्वमवरंचयत् ॥ युगयोरुभयोरासीत्समवी
र्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥

गंनामाभूदितिसंबंधः कृतयुगेब्राह्मणमात्रनिष्ठंतपस्त्रेतायांक्षत्रियसाधारणमभूदितिभावः त्रयीविहितत्रेताग्निसाध्यकर्मसुप्रवृत्त्यायुगस्यत्रेतासंज्ञेतिपुराणविदः किंचतत्रत्रेतायुगेत्रेतायुगाख्येयुगे
महात्मानस्तपोयुक्तायेमानवाब्राह्मणाःक्षत्रियावासंतितदपेक्षयापूर्वस्मिन्जन्मनिपूर्वजातेकृतयुगेतपोभाजोयेमानवास्तेवीर्येणप्रभावेणतपसातपोतिशयेनाधिकाउत्कृष्टाः ॥ १२ ॥ अथत्रेता
कालिकक्षत्रियाणांकृतकालिकब्राह्मणेभ्योन्यूनतात्रेताकालिकब्राह्मणैस्तुसमतेत्याह ब्रह्मक्षत्रमिति उभयोर्युगयोर्मध्येकृतयुगेब्रह्मपूर्वंतपोवीर्याभ्यामुत्कृष्टंक्षत्रंचावरंचताभ्यांतपोवीर्याभ्यां
न्यूनमासीत्तत्सर्वंब्रह्मक्षत्ररूपमुभयंत्रेतायांसमवीर्यसमन्वितमासीत् कृतेक्षत्रियाणांतपस्यनधिकारात्तद्युगीयेभ्योब्राह्मणेभ्यस्तेषांन्यूनता त्रेतायांतूभयोरपितपोधिकाराद्उभावपितपोवीर्याभ्यां
समावितिभावः अर्थात्कृतयुगब्राह्मणेभ्यस्त्रेतायुगब्राह्मणानामपिन्यूनत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

शत्रुघ्नधारितः तेनधृतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ एषोपूर्वस्येति पूर्वस्यलोककर्तुर्देवस्यएषशरः आर्षःसंधिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तेनभगवतेत्यर्थः तमेवंतेजोमयंशरंएकोविष्णुरेवप्रजानाति तद्दपरमूर्तित्वात्
॥ २७॥ तदेवाह एषाएवेति असंधिरार्षः महात्मनस्तस्यविष्णोरेषाशरमयीतनुरेवपूर्वाप्राचीनामूर्तिः वध्यमानंलवणमित्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥

उवामचधुरांवाणींश्टणुध्वंसर्वदेवताः॥ वधायलवणस्याजौशरःशत्रुघ्नधारितः॥ २४ ॥ तेजसातस्यसंमूढाःसर्वेस्मःसुरसत्तमाः॥ एषोपूर्वस्यदेव
स्यलोककर्तुःसनातनः॥ २५॥ शरस्तेजोमयोवत्सायेनवैभयमागतम्॥ एषवैकैटभस्यार्थेमधुनश्चमहाशरः॥ २६॥ स्रष्टोमहात्मनातेनवधार्थंदैत्ययो
स्तयोः॥ एकएवप्रजानातिविष्णुस्तेजोमयंशरम्॥ २७॥ एषाएवतनुःपूर्वाविष्णोस्तस्यमहात्मनः॥ इतोगच्छतपश्यध्वंवध्यमानंमहात्मना॥ २८॥
रामानुजेनवीरेणलवणंराक्षसोत्तमम्॥ तस्यतेदेवदेवस्यनिशम्यवचनंसुराः॥ २९॥ आजग्मुर्यत्रयुध्येतेशत्रुघ्नलवणावुभौ॥ तंशरंदिव्यसंका
शंशत्रुघ्नकरधारितम्॥ ३०॥ ददृशुःसर्वभूतानियुगांताग्निमिवोत्थितम्॥ आकाशमावृतंदृष्ट्वादेवैर्हिरघुनंदनः॥ ३१॥ सिंहनादंभृशंकृत्वाददर्शल
वणंपुनः॥ आहूतश्चपुनस्तेनशत्रुघ्नेनमहात्मना॥ ३२॥ लवणःक्रोधसंयुक्तोयुद्धायसमुपस्थितः॥ आकर्णात्सविकृष्याथतद्धनुर्धन्विनांवरः॥ ३३॥
समुमोचमहाबाणंलवणस्यमहोरसि॥ उरस्तस्यविदार्याशुप्रविवेशरसातलम्॥ ३४॥ गत्वारसातलंदिव्यःशरोविबुधपूजितः॥ पुनरेवागमत्तूर्ण
मिक्ष्वाकुकुलनंदनम्॥ ३५॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नोलवणःसनिशाचरः॥ पपातसहसाभूमौवज्राहतइवाचलः॥ ३६॥ तच्चशूलंमहद्दिव्यंहतेलवण
राक्षसे॥ पश्यतांसर्वदेवानांरुद्रस्यवशमन्वगात्॥ ३७॥ एकेषुपातेनभयंनिपात्यलोकत्रयस्यास्यरघुप्रवीरः॥ विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमःप्र
णुद्येवसहस्ररश्मिः॥ ३८॥ ततोहिदेवाऋषिपन्नगाश्चप्रपूजिरेत्वप्सरसश्चसर्वाः॥ दिष्ट्याजयोदाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वाभयंसर्पइवप्रशांतः॥ ३९॥
इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उ० एकोनसप्ततितमःसर्गः॥ ६९॥ ॥ ७॥ ॥ हतेतुलवणेदेवाःसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः॥ ऊचुःसुमधुरांवाणींशत्रुघ्नंशत्रु
तापनम्॥ १॥ दिष्ट्यातेविजयोवत्सदिष्ट्यालवणराक्षसः॥ हतःपुरुषशार्दूलवरंवरयसुव्रत॥ २॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भयंत्यक्त्वाजयोवाप्तः सर्पइवसर्पसदृशोलवणश्चप्रशांतः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनसप्तति
तमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथदेवप्रसादतोमहतीप्रतिष्ठाशत्रुघ्नस्य हतेइति ॥ १ ॥ २ ॥

तुभ्यंतत ॥ ३ ॥ ४ ॥ मधुरामनोहरा निवेशंसपौरजानपदमहाबलसेनानिवेशभूतमहाराजधानीत्वंप्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ शूरसेनाशूरासेनायस्यांसा ॥ ६ ॥ तांसेनांगंगातीरेस्थापितम् ॥ ७ ॥ श्रावणेनश्रावणमासावलंबनेन निवेशनंस्थापनंसेनायाः पौरजानपदानांचसमारभदारभतेस्म ॥ ८ ॥ द्वादशमेद्वादशे पुरापूर्वंप्राथमिकेद्वादशेवर्षेनिविष्टः शूरसेनानांविषयोदेशः सापुरीतिपा

वरदास्तुमहाबाहोसर्वएवसमागताः ॥ विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघंदर्शनंहिनः ॥ ३ ॥ देवानांभाषितंश्रुत्वाशूरोमूर्ध्निकृतांजलिः ॥ प्रत्युवाचमहाबाहुःशत्रुघ्नःप्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयंमधुपुरीरम्यामधुरादेवनिर्मिता ॥ निवेशंप्राप्नुयाच्छीघ्रमेषमेस्तुवरःपरः ॥ ५ ॥ तंदेवाःप्रीतमनसोबाढमित्येवराघवम् ॥ भविष्यतिपुरीरम्याशूरसेनानसंशयः ॥ ६ ॥ तेतथोक्त्वामहात्मानोदिवमारुरुहुस्तदा ॥ शत्रुघ्नोपिमहातेजास्तांसेनांसमुपानयत् ॥ ७ ॥ सासेनाशीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वाशत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशनंचशत्रुघ्नःश्रावणेनसमारभत् ॥ ८ ॥ सपुरादिव्यसंकाशोवर्षेद्वादशमेशुभे ॥ निविष्टःशूरसेनानांविषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणिसस्ययुक्तानिकालेवर्षतिवासवः ॥ अरोगवीरपुरुषाशत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचंद्रप्रतीकाशायमुनातीरशोभिता ॥ शोभितागृहमुख्यैश्चचत्वरापणवीथिकैः ॥ चातुर्वर्ण्यसमायुक्तानानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥ यच्चतेनपुराशुभ्रंलवणेनकृतंमहत् ॥ तच्छोभयतिशत्रुघ्नोनानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥ आरामैश्चविहारैश्चशोभमानंसमंततः ॥ शोभितांशोभनीयैश्चतथान्यैर्दैवमानुषैः ॥ १३ ॥ तांपुरींदिव्यसंकाशांनानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशगतैश्चापिवणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ तांसमृद्धांसमृद्धार्थःशत्रुघ्नोभरतानुजः ॥ निरीक्ष्यपरमप्रीतःपरंहर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नानिवेश्यमधुरांपुरीम् ॥ रामपादौनिरीक्षेऽहंवर्षेद्वादशआगते ॥ १६ ॥ ततःसताममरपुरोपमांपुरींनिवेश्यवैविविधजनाभिसंवृताम् ॥ नराधिपोरघुपतिपाददर्शनेदधेमतिंरघुकुलवंशवर्धनः ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ऽसापुरीनिविष्टाविषयोदेशश्चनिविष्टइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्धचंद्रप्रतीकाशेतिपुरीसंस्थानकथनं वीथिकस्यास्त्रीत्वमार्षम् ॥ ११ ॥ तेनलवणेनयद्गृहंपुरापूर्वंकृतंतद्देवशुभ्रंसुधाधवलंकृत्वा नानावर्णैश्चित्रैरुपशोभितंयथाभवतितथाशोभयतिस्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अथशत्रुघ्नस्यागमनसमयेवाल्मीक्याश्रमेरामचरितश्रवणं ततोद्वादशमेइति अल्पभृत्याबलानिचानुगाअनुयायिनोयस्यसः ॥ १ ॥ बलमुख्यान्बलप्रधानान् ॥ २ ॥ गणितान्वासान् पूर्वमेवैतावद्भिर्वासैर्वाल्मीक्याश्रमंयास्यामीतिसंख्यातान्वाल्मीकेरयंवाल्मीकःसचासावाश्रमस्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ लवणस्यवधाश्रितं कथालापमितिशेषः नकृतंतवपूर्वकैरितिपाठेतवपूर्वकैर्मांधात्रादिभिर्यन्नकृतंतत्त्वयाकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्रतन्निमित्तम् ॥ ८ ॥ सुमहत्कर्मरावणवधादपिमहद्दुष्करमिदंकर्मलवणवधकर्मत्वयाऽयत्नतोलीलयैवकृतम् ॥ ९ ॥ १० ॥ वासवस

ततोद्वादशमेवर्षेशत्रुघ्नोरामपालिताम् ॥ अयोध्यांचक्रमेगंतुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततोमंत्रिपुरोगांश्चबलमुख्यान्निवर्त्यच ॥ जगामहयमुख्येनयानानांचशतेनसः ॥ २ ॥ सगत्वागणितान्वासान्सप्ताष्टौरघुनंदनः ॥ वाल्मीकाश्रममागत्यवासंचक्रेमहायशाः ॥ ३ ॥ सोभिवाद्यततःपादौवाल्मीकेःपुरुषर्षभः ॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंजग्राहमुनिहस्ततः ॥ ४ ॥ बहुरूपाःसुमधुराःकथास्तत्रसहस्रशः ॥ कथयामाससमुनिःशत्रुघ्नायमहात्मने ॥ ५ ॥ उवाचचमुनिर्वाक्यंलवणस्यवधाश्रितम् ॥ सुदुष्करंकृतंकर्मलवणंनिघ्नतात्वया ॥ ६ ॥ बहवःपार्थिवाःसौम्यहताःसबलवाहनाः ॥ लवणेनमहाबाहोयुध्यमानामहाबलाः ॥ ७ ॥ सत्वयानिहतःपापोलीलयापुरुषर्षभ ॥ जगतश्चभयंतत्रप्रशांतंतवतेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्यवधोघोरोयत्नेनमहताकृतः ॥ इदंचसुमहत्कर्मत्वयाकृतमयत्नतः ॥ ९ ॥ प्रीतिश्चास्मिन्पराजातादेवानांलवणेहते ॥ भूतानांचैवसर्वेषांजगतश्चप्रियंकृतम् ॥ १० ॥ तच्चयुद्धंमयादृष्टंयथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायांवासवस्याथउपविष्टेनराघव ॥ ११ ॥ ममापिपरमाप्रीतिर्हृदिशत्रुघ्नवर्तते ॥ उपाघ्रास्यामितेमूर्ध्निस्नेहस्यैषापरागतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वामूर्ध्निशत्रुघ्नमुपाघ्रायमहामतिः ॥ आतिथ्यमकरोत्तस्ययेचतस्यपदानुगाः ॥ १३ ॥ सभुक्तवान्नरश्रेष्ठोगीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्रावरामचरितंतस्मिन्कालेयथाकृतम् ॥ १४ ॥ तंत्रीलयसमायुक्तंत्रिस्थानकरणान्वितम् ॥ संस्कृतंलक्षणोपेतंसमतालसमन्वितम् ॥ १५ ॥

भायांउपविष्टेनापिमयातद्युद्धंयथावद्दृष्टंदिव्यचक्षुषेतिशेषः दृष्टमित्यस्यश्रुतमित्यर्थोवा ॥ ११ ॥ मूर्ध्न्याघ्राणंपरागतिःपरंकार्यंस्नेहस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ गीतस्यमाधुर्यंयत्रतादृशंरामचरितंतस्मिन्कालेपूर्वकालेयथारामेणकृतंतादृशमेवकाव्यनिबद्धंशुश्राव क्वचिदाश्रमप्रदेशेगायतोःकुशलवयोर्मुखादितिशेषः ॥ १४ ॥ तंत्रीलयसमायुक्तं तंत्र्याःवीणातंत्र्युत्थध्वनेर्लयस्यतालपरिच्छेदस्यसमनुरुद्धं त्रीणिस्थानानिउरःकंठशिरांसितेषुकरणंमंद्रमध्यतारभेदेनोच्चारणंतेनान्वितं संस्कृतंसंस्कृतवाक्यबद्धं लक्षणोपेतंव्याकरणलक्षणैर्वृत्तलक्षणैःकाव्यलक्षणैःसंगीतशास्त्रलक्षणैश्चोपेतं समतालेनगानोचिततालशब्देनसमन्वितम् ॥ १५ ॥

रामचरितंरामचरितगीतं तस्मिन्कालेपुरापूर्वरामेणयथाकृतंस्वानुभूतंचतथैवशुश्राव तदेवपुनराह तानीति अक्षराणिअक्षरघटितवाक्यानि सत्यानिसत्यार्थानिपूर्वशः पूर्वकालेयथावृत्तानियथा वृत्तार्थकानि यद्वा यथावृत्तानिरवृत्तलक्षणमनतिक्रम्यनिबद्धानि पूर्वशआनुपूर्व्येण ॥ १६ ॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलःशत्रुघ्नोविसंज्ञोहर्षाद्विवेकशून्योभूदितिशेषः समुहूर्तमसंज्ञइवस्थितःपश्चाल्लब्ध विवेकोविस्मयातिरेकान्मुहुर्मुहुर्निःश्वस्य ॥ १७ ॥ तस्मिन्गीतेयथावृत्तंअतीतमपिवर्तमानमिवाश्रृणोत् रसावेशादतीताअप्यर्थाःप्रत्यक्षवद्भांतीतिभावः येचराज्ञोमधुराजस्यशत्रुघ्नस्यपदानु गास्तेपिगीतिसंपदंश्रुत्वा ॥ १८ ॥ एवंरामचरितगायकोस्माभिर्नदृश्यतइतिखेदादवाङ्मुखत्वादिविशिष्टाःसंतआश्चर्यमित्यब्रुवन् यद्वा येनुगीतिकुशलास्तेस्वस्यतादृशगीतिनैपुण्याभावादवा

शुश्रावरामचरितंतस्मिन्कालेपुराकृतम् ॥ तान्यक्षराणिसत्यानियथावृत्तानिपूर्वशः ॥ १६ ॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलोविसंज्ञोबाष्पलोचनः ॥ समुहूर्तमिवासंज्ञोविनिःश्वस्यमुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ तस्मिन्गीतेयथावृत्तंवर्तमानमिवाश्रृणोत् ॥ पदानुगाश्चयेराज्ञस्तांश्रुत्वागीतिसंपदम् ॥ १८ ॥ अवाङ्मुखाश्चदीनाश्चत्याश्चर्यमितिचाब्रुवन् ॥ परस्परंचयेतत्रसैनिकाःसंबभाषिरे ॥ १९ ॥ किमिदंक्वचवर्तामःकिमेतत्स्वप्नदर्शनम् ॥ अर्थोयोनःपुरादृष्टस्तमाश्रमपदेपुनः ॥ २० ॥ श्रृणुमःकिमिदंस्वप्नेगीतबंधनमुत्तमम् ॥ विस्मयंतेपरंगत्वाशत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ २१ ॥ साधुपृच्छनरश्रेष्ठवाल्मीकिंमुनिपुंगवम् ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ सैनिकानक्षमोस्माकंपरिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ आश्चर्याणिबहूनीहभवंत्यस्याश्रमेमुनेः ॥ २३ ॥ नतुकौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुंतंमहामुनिम् ॥ एवंतद्वाक्यमुक्त्वातुसैनिकान्रघुनंदनः ॥ अभिवाद्यमहर्षिंतंस्वंनिवेशंययौतदा ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उ० एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तंशयानंनरव्याघ्रंनिद्रानाभ्यागमत्तदा ॥ चिंतयानमनेकार्थंरामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तस्यशब्दंसुमधुरंतंत्रीलयसमन्वितम् ॥ श्रुत्वारात्रिर्जगामाशुशत्रुघ्नस्यमहात्मनः ॥ २ ॥

ङ्मुखाइत्यर्थः येचसैनिकास्तेपरस्परंसंबभाषिरे ॥ १९ ॥ तदेवाह किमिति क्ववर्तामः आश्रमेअन्यत्रवायोर्थोनोस्माकंअस्माभिःपुरादृष्टस्तमर्थमाश्रमपदेश्रृणुमः किमिदम् आश्रमवर्तिभिरननु भवेनाशक्यनिबंधनत्वादितिभावः ॥ २० ॥ यदेवमतःस्वप्नेऽस्मदीयेएवगीतबंधमाश्रितोभवेत्तत्रदुर्घटस्यापिसुघटत्वादितिसंबभाषिरेइतिसंबंधः ॥ २१ ॥ साधुपृच्छेति किंकर्तृकंगानमितितिशेषः ॥ २२ ॥ ईदृशोऽर्थःपरिप्रष्टुंनक्षमः ॥ २३ ॥ अन्वेष्टुमवगंतुंप्रष्टुंच ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ अथशत्रुघ्नस्यरामंदृष्ट्वापुनःप्रतिनिवृत्तिः तमिति ॥ १ ॥ तस्यरामगीतस्य ॥ २ ॥

अथराज्यामिति प्रवृत्तायांजातायां लवणबलंशूलबलं पूर्वंशूलेन विनाशिताश्वकेइतिपप्रच्छेतिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्यशूलस्यलवणस्यचासंख्येयानिकर्माणियानिसंतितेषुइक्ष्वाकुवं
शप्रभवेमांधातरियन्महत्कर्मास्यवृत्तंतच्छृणुष्व ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शक्रस्यार्धासनेनार्धराज्येनचयुक्तःपार्थिवोराजाभूत्वासुरगणैर्वंद्यमानःस्थास्येइतिप्रतिज्ञांकृत्वादिवमध्यरोहत राजे

अथराज्यांप्रवृत्तायांशत्रुघ्नोभृगुनंदनम् ॥ पप्रच्छच्यवनंविप्रंलवणस्यंयथाबलम् ॥ १ ॥ शूलस्यचबलंब्रह्मन्केचपूर्वंविनाशिताः ॥ अनेनशूलमु
ख्येनद्वंद्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशत्रुघ्नस्यमहात्मनः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाश्च्यवनोरघुनंदनम् ॥ ३ ॥ असंख्येयानिकर्माणियान्य
स्यरघुनंदन ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवेयद्वृत्तंतच्छृणुष्वमे ॥ ४ ॥ अयोध्यायांपुराराजायुवनाश्वसुतोबली ॥ मांधाताइतिविख्यातस्त्रिषुलोकेषुवीर्यवान्
॥ ५ ॥ सकृत्वापृथिवींकृत्स्नांशासनेपृथिवीपतिः ॥ सुरलोकमितोजेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥ इंद्रस्यचभयंतीव्रंसुराणांचमहात्मनाम् ॥ मांधात
रिकृतोद्योगेदेवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेनशक्रस्यराज्यार्धेनचपार्थिवः ॥ वंद्यमानःसुरगणैःप्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥ तस्यपापमभिप्रायं
विदित्वापाकशासनः ॥ सांत्वपूर्वमिदंवाक्यमुवाचयुवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजात्वंमानुषेलोकेनतावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वापृथिवींवश्यांदेवराज्यमि
हेच्छसि ॥ १० ॥ यदिवीरसमग्रातेमेदिनीनिखिलांवशे ॥ देवराज्यंकुरुष्वेहसभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इंद्रमेवंब्रुवाणंतंमांधातावाक्यमब्रवीत् ॥ क्व
मेशक्रप्रतिहतंशासनंपृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाचसहस्राक्षोलवणोनामराक्षसः ॥ मधुपुत्रोमधुवनेनतेज्ञांकुरुतेनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वाविप्रियं
घोरंसहस्राक्षेणभाषितम् ॥ व्रीडितोऽवाङ्मुखोराजाव्याहर्तुंनशशाकह ॥ १४ ॥ आमंत्र्यतुसहस्राक्षंप्रायात्किंचिदवाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छ्री
मानिमंलोकंनरेश्वरः ॥ १५ ॥ सकृत्वाहृदयेऽमर्षंसभृत्यबलवाहनः ॥ आजगाममधोःपुत्रंवशेकर्तुमरिंदमः ॥ १६ ॥ सकांक्षमाणोलवणंयुद्धाय
पुरुषर्षभः ॥ दूतंसंप्रेषयामाससकाशंलवणस्यसः ॥ १७ ॥

त्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तावत्प्रथमंमानुषेएवलोकेसर्वात्मनाराजानासिसत्वंपृथिवीमेववश्यामकृत्वाकथमिहदेवराज्यमिच्छसि ॥ १० ॥ यदिसमग्रांमेदिनीतेतववशेभविष्यतितदादेवराज्यंकुरुष्व
॥ ११ ॥ १२ ॥ नतेज्ञां नतेआज्ञामित्यर्थः संधिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ चिरायमाणेविलंबंकुर्वाणे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अथशत्रुघ्नस्यशूलबलंप्रतिस्वविजयसंदेहनिवृत्तयेआह श्वःप्रभातेइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरा॰ श्रीरामीयेरा॰वा॰आ॰उ॰सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥३॥ ॥ अथप्रातःकालेलवणेकचिद्द्वतेमधुपुरद्वारंनिरुध्यस्थितेनशत्रुघ्नेनमध्याह्नेप्रतिनिवृत्तस्ययुद्धायाह्वानं कथामिति तेषांवचःश्र

सगत्वाविप्रियाण्याहबहूनिमधुनःसुतम् ॥ वदंतमेवंतंदूतंभक्षयामासराक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणेदूतेतुराजाक्रोधसमन्वितः ॥ अर्दयामासत द्रक्षःशरवृष्ट्यासमंततः ॥ १९ ॥ ततःप्रहस्यतद्रक्षःशूलंजग्राहपाणिना ॥ वधायसानुबंधस्यमुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥ तच्छूलंदीप्यमानंतुसभृ त्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वानृपंभूमौलवणस्यागमत्करम् ॥ २१ ॥ एवंसराजासुमहान्हतःसबलवाहनः ॥ शूलस्यतुबलंसौम्यअप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥ श्वःप्रभातेतुलवणंवधिष्यसिनसंशयः ॥ अगृहीतायुधंक्षिप्रंध्रुवोहिविजयस्तव ॥ २३ ॥ लोकानांस्वस्तिचैवंस्यात्कृतेकर्मणिचत्वया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातंलवणस्यदुरात्मनः ॥ २४ ॥ शूलस्यचबलंघोरमप्रमेयंनरर्षभ ॥ विनाशश्चैवमांधातुर्यत्नेनाभूच्चपार्थिव ॥ २५ ॥ त्वंश्वःप्रभातेलवणं महात्मन्वधिष्यसेनात्रतुसंशयोमे ॥ शूलंविनानिर्गतमामिषार्थेध्रुवोजयस्तेभवितानरेंद्र ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ॰ उत्तरकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ कथांकथयतस्तेषांजयंचाकांक्षतांशुभम् ॥ व्यतीतारजनीशीघ्रंशत्रुघ्नस्यमहात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभातेविमलेतस्मिन्कालेसराक्षसः ॥ निर्गतस्तुपुराद्वीरोभक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरउत्तीर्ययमुनांनदीम् ॥ तीर्त्वामधुपुरद्वारिधनु ष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥ ततोऽर्धदिवसेप्राप्तेक्रूरकर्मासराक्षसः ॥ आगच्छद्बहुसाहस्रंप्राणिनांभारमुद्वहन् ॥ ४ ॥ ततोददर्शशत्रुघ्नंस्थितंद्वारिधृतायुधम् ॥ तमुवाचततोरक्षःकिमनेनकरिष्यसि ॥ ५ ॥ ईदृशानांसहस्राणिसायुधानांनराधम ॥ भक्षितानिमयारोषात्कालेनानुगतोह्यसि ॥ ६ ॥ आहारश्चा प्यसंपूर्णोममायंपुरुषाधम ॥ स्वयंप्रविष्टोद्यमुखंकथमासाद्यदुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवंभाषमाणस्यहसतश्चमुहुर्मुहुः ॥ शत्रुघ्नोवीर्यसंपन्नोरोषादश्रूण्य वासृजत् ॥ ८ ॥

ण्वानस्यशत्रुघ्नस्यरजनीव्यतीता ॥ १ ॥ भक्ष्यस्याहारआहरणंतेनप्रचोदितःप्रेरितः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ किमनेनआयुधेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वयमासाद्यआगत्यममुखंकथमद्यप्रविष्टोसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गात्रैर्विनिष्पतन्विनिरपतन् मरीच्योमरीचयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मेमत्तोजीवन्नगमिष्यसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ ममातृष्वसुर्भ्राता कुंभीनसीसंबंधतःशूर्पणखाऽस्यमातृष्वसातद्भ्रातारावणः
॥ १४ ॥ मयाऽवज्ञांपुरतःकृत्वायूयंविशेषतःक्षांताइत्यनुकर्षः ॥ १५ ॥ भूताश्चभविष्याश्चयूयंवर्तमानाश्चपुरुषाधमाःसर्वेऽपिमेमयानिहताः सुकरहंननत्वंवर्तमानेषुव्यंग्यं परेतृणंयथातथा

तस्यरोषाभिभूतस्यशत्रुघ्नस्यमहात्मनः॥ तेजोमयामरीच्यस्तुसर्वगात्रैर्विनिष्पतन्॥ ९ ॥ उवाचचसुसंक्रुद्धःशत्रुघ्नःसनिशाचरम्॥ योद्धुमिच्छामिदुर्बुद्धेद्वंद्वयुद्धंत्वयासह॥ १० ॥ पुत्रोदशरथस्याहंभ्राताराम स्यधीमतः॥ शत्रुघ्नोनामशत्रुघ्नोवधाकांक्षीतवागतः ॥ ११ ॥ तस्यमेयुद्धकामस्यद्वंद्वयुद्धंप्रदीयताम्॥ शत्रुस्त्वंसर्वभूतानांनमेजीवन्गमिष्यसि॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथाब्रुवाणेतुराक्षसःप्रहसन्निव॥ प्रत्युवाचनरश्रेष्ठंदिष्ट्याप्राप्तोसिदुर्मते ॥ १३ ॥ ममंमातृष्वसुर्भ्राताराव णोनामराक्षसः॥ हतोरामेणदुर्बुद्धेस्त्रीहेतोःपुरुषाधम ॥ १४ ॥ तच्चसर्वंमयाक्षांतंरावणस्यकुलक्षयम्॥ अवज्ञांपुरतःकृत्वामयायूयंविशेषतः॥ १५ ॥ निहताश्चहितेसर्वेपरिभूतास्तृणंयथा ॥ भूताश्चैवभविष्याश्चयूयंचपुरुषाधमाः॥ १६ ॥ तस्यतेयुद्धकामस्ययुद्धंदास्यामिदुर्मते॥ तिष्ठत्वंचमुहूर्तंतुयावदायुधमानये॥ १७ ॥ ईप्सितंयादृशंतुभ्यंसज्जयेयावदायुधम्॥ तमुवाचाशुशत्रुघ्नःक्वमेजीवन्गमिष्यसि॥ १८ ॥ स्वयमेवागतःशत्रुर्नमोक्तव्यःकृतात्मना॥ योहिविक्लवयाबुद्ध्याप्रसरंशत्रवेदिशेत्॥ सहतोमंदबुद्धिःस्याद्यथाकापुरुषस्तथा॥ १९ ॥ तस्मात्सुदृष्टंकुरुजीवलोकंशरैःशितैस्त्वांविविधैर्नयामि॥ यमस्यगेहाभिमुखंहिपापंरिपुंत्रिलोकस्यचराघवस्य॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यशत्रुघ्नस्यमहात्मनः॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ १ ॥ पाणौपाणिंसनिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच ॥ लवणोरघुशार्दूलमाह्वयामासचासकृत्॥ २ ॥ तंब्रुवाणंतथावाक्यंलवणंघोरदर्शनम्॥ शत्रुघ्नोदेवशत्रुघ्नइदंवचनमब्रवीत्॥ ३ ॥ शत्रुघ्नोनतदाजातोयदान्येनिर्जितास्त्वया॥ तदद्यबाणाभिहतोव्रजत्वंयमसादनम्॥ ४ ॥

परिभूताश्च मांधातृपरिभवेनपरिभूताइतियुष्मास्ववज्ञांकृत्वाइतःपूर्वंभवंतोनहताइतिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तुभ्यंत्वांहंतुंयादृशमायुधंममेप्सितंतादृशंयावत्सज्जयेसज्जंकरोमि त्वंतावत्तिष्ठेतिशेषः
॥ १८ ॥ प्रसरमवकाशम् ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथलवणवधः
तदिति ॥ १ ॥ कटकटाय्यकटकटाशब्दंततःकृत्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावोयस्यसतथा रामोनामरामइतिनाम्नाप्रसिद्धोजनैश्श्रुतोऽस्तितस्मिन्नेवएकत्रसर्वेत्वत्पृष्टागुणाअन्येचगुणाइतिशेषः तच्चेदंयौगिकंनामरमंते योगिनोस्मिन् यद्वा रमयतिस्वकानितियोगस्यप्रदर्शनात् तत्रांत्येनारकपुरुषादित्रइन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः तानेवगुणानाह नियतात्मानिगृहीतांतःकरणः वीर्यंव्याख्यातं द्युतिःकांतिः आपत्संपदोरविकृतिनिश्चित्तस्यधृतिस्तद्वान् वशीजिताशेषबहिरिंद्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेःप्राशस्त्यंचसकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्रप्रशंसादौमतुप् नीतिःकामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिस्तद्वान्तज्ज्ञाता वाग्मीप्रशस्तवाक् श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् शत्रूणांवाह्यांतराणांनिवर्हणःनाशकर्ता बाहुलकात्कर्तरिल्युट् विपुलांसइत्यादिनासामुद्रिकलक्षणंकथ्यते विपुलौमांसलोन्नतौअंसौभुजशिरसीयस्यसः स्कंधोभुजशिरोंसइतिकोशः अस्यसुलक्षणत्वंचवररुचिनोक्तं कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणस्कंधौललाटिका सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति महाबाहुः आन्महतइत्यात्वं शिरोललाटश्रवणग्रीवावक्षश्चवृत्त

इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः॥ नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी॥८॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मीश्रीमाञ्छत्रुनिवर्हणः॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः॥ ९ ॥ महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः॥ आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः॥ १० ॥

था उदरंपाणिपादंचपृष्ठंदशमहत्सुखमितिब्राह्मेअस्यसुलक्षणत्वमुक्तं कंबुग्रीवःकंबुवत्रेखात्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुःमांसलकपोलापरभागः पूर्णमांसलहनुस्तुभूपतिरितिसंहिता ॥ ९ ॥ महोरस्कइति महद्विशालमुरोयस्यसः उरःशिरोललाटंचेत्युपक्रम्यविशालास्तेसुखप्रदाइत्युक्तेः महेष्वासःमहानिष्वासोधनुरस्य गूढजत्रुःगूढेमांसलत्वान्निमग्नेजत्रुणीवक्षोंससंधिगतेअस्थिनीयस्य अरिंदमःनिजभक्तानामरीन्कामादीन्निजभक्त्यंतरायकर्तॄन्पापानिवादमयतीत्यरिंदमः यद्वा अरिंदमइतिराज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजयइतिवत् आजानुबाहुःजानुपर्यंतदीर्घबाहुः दीर्घभूबाहुमुष्कश्चचिरंजीवीधनीनरइतिब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराश्चैवच्छत्राकारशिरास्तथा एकच्छत्रांमहींभुंक्तेदीर्घमायुश्चविंदतीतिनारदः सुललाटःरेखाधिकललाटः ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः शतद्वयंशतंषष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेतिकात्यायनः सुविक्रमःगजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्र[illegible]ादविक्षेपः स्वरोगतिश्चनाभिश्चगंभीरःसप्रशस्यत इतिब्राह्मे ॥ १० ॥

पंचदिनैःशतयोजनंबबंध सुवेलम् सार्म्।प्येसुशब्दस्याव्ययीभावः वेलासमीपम् परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ स्वातीपथश्छायापथः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गर्जंतःप्लवंग
माश्वददृशुः अचिंत्यमचिंत्यरचनम् असह्यंभगवत्संबंधविनाकेनाप्यशक्यकरणम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ बध्नंतइतिलिंगव्यत्ययआर्षः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ परेषांराक्षसानाम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वैहाय

पंचमेनतथाचाह्नाप्लवगैःक्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानित्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्यवै ॥ ६८ ॥ सवानरवरःश्रीमान्विश्वकर्मात्मजोबली ॥ बबंधसा
गरेसेतुंयथाचास्यपितातथा ॥ ६९ ॥ सनलेनकृतःसेतुःसागरेमकरालये ॥ शुशुभेसुभगःश्रीमान्स्वातीपथइवांबरे ॥ ७० ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाः
सिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ आगम्यगगनेतस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ दशयोजनविस्तीर्णंशतयोजनमायतम् ॥ ददृशुर्देवगंधर्वानलसेतुंसुदुष्करम्
॥ ७२ ॥ आप्लुवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः ॥ तमचिंत्यमसह्यंचत्वद्भुतंलोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ ददृशुःसर्वभूतानिसागरेसेतुबंधनम् ॥ तानिकोटि
सहस्राणिवानराणांमहौजसाम् ॥ ७४ ॥ बध्नंतःसागरेसेतुंजग्मुःपारंमहोदधेः ॥ विशालःसुकृतःश्रीमान्सुभूमिःसुसमाहितः ॥ ७५ ॥ अशोभत
महान्सेतुःसीमंतइवसागरे ॥ ततःपारेसमुद्रस्यगदापाणिर्विभीषणः ॥ ७६ ॥ परेषामभियानार्थमतिष्ठत्सचिवैःसह ॥ सुग्रीवस्तुततःप्राहरामंसत्य
पराक्रमम् ॥ ७७ ॥ हनूमंतंत्वमारोहअंगदंत्वथलक्ष्मणः ॥ अयंहिविपुलोवीरसागरोमकरालयः ॥ ७८ ॥ वैहायसौयुवामेतौवानरौधारयिष्यतः ॥
अग्रतस्तस्यसैन्यस्यश्रीमान्रामःसलक्ष्मणः ॥ ७९ ॥ जगामधन्वीधर्मात्मासुग्रीवेणसमन्वितः ॥ अन्येमध्येनगच्छंतिपार्श्वतोन्येप्लवंगमाः ॥ ८० ॥
सलिलंप्रपतंत्यन्येमार्गमन्येप्रपेदिरे ॥ केचिद्वैहायसगताःसुपर्णाइवपुप्लुवुः ॥ ८१ ॥ घोषेणमहताघोषंसागरस्यसमुच्छ्रितम् ॥ भीममंतर्दधेभी
मातरंतीहरिवाहिनी ॥ ८२ ॥ वानराणांहिसातीर्णावाहिनीनलसेतुना ॥ तीरेनिविविशेराज्ञाबहुमूलफलोदके ॥ ८३ ॥ तदद्भुतंराघवकर्मदुष्करंस
मीक्ष्यदेवाःसहसिद्धचारणैः ॥ उपेत्यरामंसहसामहर्षिभिस्तमभ्यषिंचन्सुशुभैर्जलैःपृथक् ॥ ८४ ॥

सौआकाशगतिमंतौ ॥ ७९ ॥ सुग्रीवेणसमन्वितोरामोधन्वीअग्रतोजगाम अनेनसुग्रीवस्यव्योममार्गगमनंसिद्धम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तरंतीहरिवाहिनीमहतास्वीयेनघोषेणसागरस्यभीमंघोषसं
तदंतर्तिरोहित[illegible]नी ॥ ८२ ॥ तीरेपरतीरेनिविविशेनिवेशिता ॥ ८३ ॥ अथसमुद्रेसेतुबंधनदृष्टैर्देवैस्तदानीमेवरामस्यराज्याभिषेकःकृतोरामेणविभीषणस्येवेत्याह तदद्भुतमिति राघवकर्म राघ
वाज्ञाजन्यत्वा[illegible]नामग्रहणजन्यत्वाच्च सुशुभैर्जलैःआकाशगंगादिजलैः ॥ ८४ ॥

विसृष्टाःदत्तानुज्ञाः उत्पेततुः उत्पेतुः ॥ ५० ॥ नगसंकाशास्तेनगान्पादपान्वभंजुः सागरंसागरसमीपंप्रच कर्षुःआकृष्टवंतः ॥ ५१ ॥ सालाश्वकर्णयोरवांतरजातिकृतोभेदः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इंद्रकेतून्फलपुष्पादिनाशोभावत्त्वादिंद्रध्वजसदृशानुन्मूल्योद्यम्योद्धृत्योजह्रुः तरूनित्यस्योत्तरेणसंबंधः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ यंत्रैःसुखाहरणसाधनैः ॥ ५६ ॥ अवासर्पत्अधःपपातेत्यर्थः ॥ ५७॥

ततोविसृष्टारामेणसर्वतोहरिपुंगवाः॥ उत्पेततुर्महारण्यंहृष्टाःशतसहस्रशः॥५०॥ तेनगान्नगसंकाशाःशाखामृगगणर्षभाः॥ वभंजुःपादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्चसागरम् ॥ ५१ ॥ तेसालैश्चाश्वकर्णैश्चधवैर्वंशैश्चवानराः ॥ कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिनिशैरपि ॥ ५२ ॥ बिल्वकैःसप्तपर्णैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः ॥ चूतैश्चाशोकवृक्षैश्चसागरंसमपूरयन् ॥ ५३ ॥ समूलांश्चवि मूलांश्चपादपान्हरिसत्तमाः ॥ इंद्रकेतूनिवोद्यम्यप्रजह्रुर्वानरास्तरून् ॥ ५४ ॥ तालान्दाडिमगुल्मांश्चनारिकेलविभीतकान् ॥ करीरान्बकुलान्निंबान्समाजह्रुरितस्ततः ॥ ५५ ॥ हस्तिमात्रान्महाकायाःपाषाणांश्चमहाबलाः॥ पर्वतांश्चसमुत्पाट्ययंत्रैःपरिवहंतिच॥५६॥प्रक्षिप्यमाणैरचलैःसहसाजलमुद्धृतम्॥ समुत्ससर्पचाकाशमवासर्पत्ततःपुनः॥५७॥ समुद्रंक्षोभयामासुर्निपतंतःसमंततः ॥ सूत्राण्यन्येप्रगृह्णंतिव्यायतंशतयोजनम्॥५८॥ नलश्चक्रेमहासेतुंमध्येनदनदीपतेः॥ सतदाक्रियतेसेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ५९ ॥ दंडानन्येप्रगृह्णंतिविचिन्वंतितथापरे ॥ वानरैःशतशस्तत्ररामस्याज्ञापुरःसरैः॥ ६० ॥ मेघाभैःपर्वताभैश्चतृणैःकाष्ठैर्वबंधिरे ॥ पुष्पिताग्रैश्चतरुभिःसेतुंबध्नंतिवानराः ॥ ६१ ॥ पाषाणांश्चगिरिप्रख्यान्गिरीणांशिखराणिच ॥ दृश्यंतेपरिधावंतोगृह्यदानवसन्निभाः ॥ ६२॥ शिलानांक्षिप्यमाणानांशैलानांतत्रपात्यताम्॥ वभूवतुमुलःशब्दस्तदातस्मिन्महोदधौ॥६३॥ कृतानिप्रथमेनाह्नायोजनानिचतुर्दश॥ प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैःप्लवंगमैः ॥ ६४ ॥ द्वितीयेनतथैवाह्नायोजनानितुविंशतिः॥ कृतानिप्लवगैस्तूर्णंभीमकायैर्महाबलैः॥ ६५॥ अह्नातृतीयेनतथायोजनानितुसागरे ॥ त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेवच॥ ६६ ॥ चतुर्थेनतथाचाह्नाद्वाविंशतिरथापिवा॥ योजनानिमहावेगैःकृतानित्वरितैस्ततः॥ ६७॥

सूत्राणीति आकर्षणार्थमितिशेषः सेतोरवक्रत्वायेतिवाशेषः शतयोजनमायतंदीर्घंमहासेतुंनलश्चक्रेइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ विचिन्वंतिआहरणीयवृक्षादिकम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

शिवःपंथाःशोभनोदेशः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पित्रादत्तवरःसर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्येदत्तवरः विश्वकर्मणस्तवप्रीतिमान्त्वद्विषयप्रीतिमान् तेनत्वन्नामस्मरणंपूर्वंकरोत्वित्यर्थः संसारसागरेगाधतासं
पादकस्यत्वन्नाम्नोमद्गाधतासंपादनमीषत्करमितिभावः ॥ ४१॥ कथंत्वय्यगाधेकरिष्यतीत्यत्राह तमिति तंतत्क्रियमाणसेतुंतावद्देशेगाधोभूत्वाधारयिष्यामि तावन्मात्रसाहाय्येमयाकृतेसेतुनि
र्माणंतस्येषत्करमित्याह यथेति सेत्वादिनिर्माणेयथास्यपिताविश्वकर्मातथाएषएतस्मिन्कर्मणिसमर्थइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ नष्टोऽदर्शनंगतोंतर्हितइत्यर्थः ततोनलःसमुत्थायाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ तद्वा
क्यमाह अहमिति पितुर्वरदानसामर्थ्यमास्थायसेतुंकरिष्यामिनात्रसंशयः महोदधिश्चतत्त्वमेवाह त्वत्प्रीतिमतोममसामर्थ्यमस्तीति ॥ ४४ ॥ अथकिंचिद्वक्तुंनलोलोकस्थितिमाह दंडएवेति

एवमेतैश्चसंयुक्तोबहुभिःसंयुतोमरुः ॥ रामस्यवरदानाच्चशिवःपंथाबभूवह ॥ ३९ ॥ तस्मिन्दग्धेतदाकुक्षौसमुद्रःसरितांपतिः ॥ राघवंसर्वशास्त्र
ज्ञमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ अयंसौम्यनलोनामतनयोविश्वकर्मणः ॥ पित्रादत्तवरःश्रीमान्प्रीतिमान्विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ एषसेतुंमहोत्साहःक
रोतुमयिवानरः ॥ तमहंधारयिष्यामियथाह्येषपितातथा ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टःसमुत्थायनलस्ततः ॥ अब्रवीद्वानरश्रेष्ठोवाक्यंरामंमहाबलम्
॥ ४३ ॥ अहंसेतुंकरिष्यामिविस्तीर्णेमकरालये ॥ पितुःसामर्थ्यमासाद्यतत्त्वमाहमहोदधिः ॥ ४४ ॥ दंडएवपरोलोकेपुरुषस्येतिमेमतिः ॥ धिक्क्षमा
मकृतज्ञेषुसांत्वंदानमथापिवा ॥ ४५ ॥ अयंहिसागरोभीमःसेतुकर्मदिदृक्षया ॥ ददौदंडभयाद्गाधंराघवायमहोदधिः ॥ ४६ ॥ ममभातुर्वरोदत्तो
मंदरेविश्वकर्मणा ॥ मयातुसदृशःपुत्रस्तवदेविभविष्यति ॥ ४७ ॥ औरसस्तस्यपुत्रोहंसदृशोविश्वकर्मणा ॥ नचाप्यहमनुक्तोवःप्रब्रूयामात्मनोगु
णान् ॥ ४८ ॥ समर्थश्चाप्यहंसेतुंकर्तुंवैवरुणालये ॥ तस्माद्द्यैवबध्नंतुसेतुंवानरपुंगवाः ॥ ४९ ॥

पुरुषस्याकृतज्ञेषुदंडएवपरोर्थसाधकइतिमेमतिः अतएवाकृतज्ञेषुक्षमांधिक् ॥ ४५ ॥ कुतएवंतत्राह अयंहीति यतोयंसागरोरामपूर्वैःसगरपुत्रैर्वर्धितोप्यकृतज्ञतयादंडभयादेवसंजातयादि
दृक्षयातज्जन्यदर्शनेनराघवायसेतुंकर्तुंगाधंददौ यद्यपिसगरसंबंधादेवहनूमतेमैनाकद्वाराकृतोपचारःसागरस्तथापिरामेएतावद्विलंबकरणंरामेणक्रोधादस्त्रसंधानंकारयित्वास्वरिपुनाशनायेतिबो
ध्यम् ॥ ४६ ॥ स्वस्यपितृसदृशत्वंसागरोक्तंसत्यमितिबोधयितुंवरागमनप्रकारमाह ममेति उत्तरार्धंवररूपम् ॥ ४७ ॥ औरसःपुत्रः मातुरालिंगनपूर्वंस्वतेजोनिषेकद्वारानिर्मितःपुत्रइत्यर्थः अ
तोहंविचित्रनिर्माणेविश्वकर्मणासदृशः नन्वेतत्सामर्थ्यंप्रागेवत्वंकिंनावदस्तत्राह नचेति आत्मप्रशंसालज्जयेतिशेषः ॥ ४८ ॥ यस्मात्समर्थोस्मितस्माद्द्यैवमयासहवानराःसेतुंबध्नंतु बंधनानुज्ञा
दीयतामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

तर्हि कथं कार्यनिर्वाहस्तत्राह विधास्येइति विधास्येकरिष्यामि उक्तमेवार्थं स्थैर्यायाह नयाहाइति ह रीणांतरणेतरणनिमित्तं तथास्थलं करिष्यामि यथायावत्सेनाप्रतरिष्यतितावद्वाहावानरा न्नयहरिष्यंति वक्ष्यमाणमार्गेणमयिसेतुंकुर्वित्युक्तं भवति एतद्विधानं चभयाद्रागाद्वेतिबोध्यम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तेत्वब्रवीद्रामइतिपाठेएवंकार्यसाधनेकथमपिप्रतिज्ञातेसतीत्यर्थः बाणोब्रह्मास्त्रसं युतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरेणेत्येनवंतमव्ययम् ममोत्तरेणासन्नोत्तरदेशेअपिमदेशइतियावत् उत्तरशब्दोऽयमिमवाची यथाभवान्लोकेख्यातःपुण्यतमश्चएवंद्रुमकुल्यइतिख्यातःपुण्यतमः

विधास्येयेनगंतास्मिविषहिष्येप्यहंतथा ॥ नग्राहाविधमिष्यंतियावत्सेनातरिष्यति ॥ हरीणांतरणेरामकरिष्यामियथास्थलं ॥ २६ ॥ तमब्रवीत्तदा रामःशृणुमेवरुणालय ॥ अमोघोयंमहाबाणःकस्मिन्देशेनिपात्यतां ॥ २७ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वातंचदृष्ट्वामहाशरं ॥ महोदधिर्महातेजाराघवंवा क्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ उत्तरेणावकाशोस्तिकश्चित्पुण्यतरोमम ॥ द्रुमकुल्यइतिख्यातोलोकेख्यातोयथाभवान् ॥ २९ ॥ उग्रदर्शनकर्माणोबहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाःपापाःपिबंतिसलिलंमम ॥ ३० ॥ तैर्नतत्स्पर्शनंपापंसहेयंपापकर्मभिः ॥ अमोघःक्रियतांरामअयंतत्रशरोत्तमः ॥ ३१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासागरस्यमहात्मनः ॥ मुमोचतंशरंदीप्तंपरंसागरदर्शनात् ॥ ३२ ॥ तेनतन्मरुकांतारंपृथिव्यांकिलविश्रुतम् ॥ निपातितःशरोय त्रवज्राशनिसमप्रभः ॥ ३३ ॥ ननादचतदातत्रवसुधाशल्यपीडिता ॥ तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपातरसातलात् ॥ ३४ ॥ सबभूवतदाकूपोव्रणइ त्येवविश्रुतः ॥ सततंचोत्थितंतोयंसमुद्रस्येवदृश्यते ॥ ३५ ॥ अवदारणशब्दश्चदारुणःसमपद्यत ॥ तस्मात्तद्बाणपातेनअपःकुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३६ ॥ विख्यातंत्रिषुलोकेषुमरुकांतारमेवच ॥ शोषयित्वातुतंकुक्षिंरामोदशरथात्मजः ॥ वरंतस्मैददौविद्वान्मरवेऽमरविक्रमः ॥ ३७ ॥ पशव्यश्चाल्परो गश्चफलमूलरसायुतः ॥ बहुस्नेहोबहुक्षीरःसुगंधिर्विविधौषधिः ॥ ३८ ॥

कश्चिदवकाशोस्ति ॥ २९ ॥ तत्रउग्रेदर्शनकर्मणीयेषांतादृशावहवोदस्यवःपापाःसंति ॥ ३० ॥ तैःपापकर्मभिःस्पर्शनंममास्तितत्पापंनसहेयम् अतस्तत्रायममोघःशरोमुच्यताम् ॥ ३१ ॥ सा गरदर्शनादनंतरमितिशेषः सागरोपदेशादितिवार्थः ॥ ३२ ॥ यत्रशरःपातितस्तत्स्थलंतेनहेतुनामरुकांतारमितिविश्रुतम् ॥ ३३ ॥ व्रणमुखाद्ब्रह्मास्त्रकृतद्वारात् ॥ ३४ ॥ उत्थितंव्रणकूपादितिशे षः समुद्रस्यजलमिवप्रभूतमितिशेषः ॥ ३५ ॥ तस्मादवदारणशब्दाद्बाणपातेनहेतुनातद्देशस्यकुक्षिषुसरस्तडाकादिषुवर्तमानाःपुरातनीरपोदस्युजीवनसाधनीभूताअशोषयद्रामइतिशेषः ॥ ३६ ॥ बाणशोषितजलत्वात्ततःपरंमरुकांतारमितिख्यातम् मरवेमरुदेशाय ॥ ३७ ॥ पशव्यःपशुहितः अल्परोगःक्षीणरोगः विविधौषधिरतएवसुगंधिः ॥ ३८ ॥

मुनिर्मौनी महोदधिमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ९ ॥ अभिजग्मतुःअभिजग्मुः ॥ १० ॥ सःअंगुल्यग्रेणतान्हन्यामित्यादिनाप्रकटितवीर्यः नयज्ञःसामाद्युपायानांयथोचितंप्रयोक्ता धर्मवत्सलः शरणागतरक्षणरूपेधर्मेप्रीतिमान् उपासतउपास्त ॥ ११ ॥ शरणागतत्वेपिफलप्रदानाभिमुख्याभावात्सागरस्यसापराधत्वमाह नचेति मंदोमंदबुद्धिः ॥ १२ ॥ समुद्रस्यक्रुद्धःसमुद्रायक्रुद्धः ॥ १३॥ अवलेपोगर्वः वर्ततइतिशेषः प्रशमश्चित्तशांतिः क्षमाशक्यप्रतिक्रियापराधसहिष्णुता आर्जवंकौटिल्याभावः ॥ १४ ॥ एवंसतांगुणाः निर्गुणेषुदयागुणहीनेषुअवलिप्तेषुतद्विषये असामर्थ्यफलाः सर्वशक्तियुक्तोपिदुष्टविषयेप्रशमादिपरश्चेत्तमशक्तंमन्यंतइत्यर्थः अतोऽयंदंडस्यैवविषयइतिभावः आत्मप्रशंसिनंशौर्यादिगुणाभावेपितद्वत्तयाश्लाघमानं दुष्टंदुश्चरित्रं धृष्टंअ

इतिरामोधृतिंकृत्वामहाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिश्येचविधिवत्प्रयतोऽत्रास्थितोमुनिः ॥ ९ ॥ तस्यरामस्यसुप्तस्यकुशास्तीर्णमहीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्यनिशास्तिस्रोऽभिजग्मतुः ॥ १० ॥ सत्रिरात्रोषितस्तत्रनयज्ञोधर्मवत्सलः ॥ उपासततदारामःसागरंसरितांपतिम् ॥ ११ ॥ नचदर्शयतेरूपंमंदोरामस्यसागरः ॥ प्रयतेनापिरामेणयथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥ समुद्रस्यततःक्रुद्धोरामोरक्तांतलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अवलेपःसमुद्रस्यनदर्शयतियःस्वयम् ॥ प्रशमश्चक्षमाचैवआर्जवंप्रियवादिता ॥ १४॥ असामर्थ्यफलाह्येतेनिर्गुणेषुसतांगुणाः॥ आत्मप्रशंसिनंदुष्टंधृष्टंविपरिधावकम् ॥ १५॥ सर्वत्रोत्सृष्टदंडंचलोकःसत्कुरुतेनरम् ॥ नसाम्नाशक्यतेकीर्तिर्नसाम्नाशक्यतेयशः ॥ १६ ॥ प्राप्तुंलक्ष्मणलोकेऽस्मिन्जयोवारणमूर्धनि॥ अद्यमद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ १७॥ निरुद्धतोयंसौमित्रेप्लवद्भिःपश्यसर्वतः॥ भोगिनांपश्यभोगानिमयाभिन्नानिलक्ष्मण ॥ १८ ॥ महाभोगानिमत्स्यानांकरिणांचकरानिह॥ सशंखशुक्तिकाजालंसमीनमकरंतथा ॥ १९॥ अद्ययुद्धेनमहतासमुद्रंपरिशोषये॥ क्षमयाहिसमायुक्तंमामयंमकरालयः॥ २०॥ असमर्थंविजानातिधिक्क्षमामीदृशेजने॥ नदर्शयतिसाम्नामेसागरोरूपमात्मनः॥ २१॥

धर्मप्रवृत्तौसाहसिकं विपरिधावकंइतस्ततःस्वगुणख्यापनायपरिधावनशीलम् ॥ १५ ॥ सर्वत्रप्राणिमात्रे उत्सृष्टदंडंकृतदंडं सत्कुरुतेबहुमन्यते कीर्तिर्देशांतरख्यातिर्यशःस्वदेशख्यातिर्नशक्यतेप्राप्तुमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ रणमूर्ध्नि जयोवानप्राप्तुंशक्यइत्यनुकर्षः मद्बाणनिर्भिन्नैरतएवमृत्वासर्वतःप्लवद्भिर्मत्स्यादिभिर्निरुद्धतोयंप्रच्छादिततोयं भोगिनांभोगानिशरीराणि ॥ १७ ॥ १८ ॥ मत्स्यानांमहाभोगानिमहाशरीराणि करिणांजलकरिणांकरान्भिन्नान्पश्येतिशेषः शंखजालशुक्तिकाजालसहितंसमुद्रमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ युद्धेनप्रहारेण ॥ २० ॥ असमर्थंस्वविजयेइतिशेषः ॥ २१ ॥

सर्वैश्च मवष्टभ्याह चापमिति ॥ २२ ॥ वेलासु तीरेषु कृतमर्यादं नदलंघने कृतनियमम् ॥ २३ ॥ निर्मर्यादं लंघितवेलम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ घोरं धनुः शनैः संपीड्य संपीडनपूर्वं सज्जं कृत्वा जगत्कंपयित्वा ज्याघोषेणेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ समुद्रस्य तोयवेगः संक्षोभः समारुतरवो बाणगणप्रवर्तितमारुतशब्दसहितः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सौमित्रिरुत्पत्योपगम्य विनिः

चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु प्लवंगमाः ॥ २२ ॥ अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ २३ ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगांताग्निरिव ज्वलन् ॥ २५ ॥ संपीड्य च धनुर्घोरं कंपयित्वा शनैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २६ ॥ ते ज्वलंतो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशंति समुद्रस्य जलं वित्रस्तपन्नगम् ॥ २७ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान् ॥ स बभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा ॥ २८ ॥ महोर्मिजालचलितः शंखजालसमावृतः ॥ सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः ॥ २९ ॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३० ॥ ऊर्मयः सिंधुराजस्य सनक्रमकरास्तथा ॥ विंध्यमंदरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ आघूर्णिततरंगौघः संभ्रांतोरगराक्षसः ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः ॥ ३२ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥ सौमित्रिरुत्पत्य विनिःश्वसंतं मामेति चोक्त्वा धनुराललंबे ॥ ३३ ॥ एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥ भवद्विधाः क्रोधवशं न यांति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३४ ॥ अंतर्हितैश्चापि तथांऽतरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च ॥ शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० यु० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥

श्वसंतं रामं मामेत्युक्त्वा समुद्रस्य त्वनाशनं न कार्यमित्युक्त्वा धनुराललंबे धृतवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतद्विनापि क्षोभणं विनापि साधुवृत्तं समीचीनोपायमेव दीर्घं यथा भवति तथा पश्यतु ॥ ३४ ॥ कष्टमिति ब्रुवद्भिर्ऋष्यादिभिर्महता स्वरेण मामेत्युक्त्वा शब्दो हाहाशब्दः कृत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ मागमानः ॥ कतकरी० ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंप्राणिपीडावहेक्षोभेनिवारितेशोषणप्रतिज्ञांसंपादयितुमुपुंक्तेऽथेति ॥ १ ॥ निहतानिसत्त्वानियादांसियस्य उत्पद्यते वर्तमानसामीप्येलट् ॥ २ ॥ ३ ॥ विचिन्वन्‌जलादिदृष्ट्याद्दृष्टियुक्तः सन् हेदानवालयपूर्वोक्तहेतोर्मत्तःसंतापंप्राणनाशनिबंधनंगमिष्यसि नामप्रसिद्धौ इत्युक्तेतिशेषः ॥ ४ ॥ अस्त्रेणतन्मंत्रेणसंयोज्यअभिमंत्र्य एवमभिमंत्रितंशरंधनुषिसंयोज्य ॥ ५ ॥ संपफालेवविशशरत्तुरिव एकवचनमार्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नक्षत्रैःसहतिर्यक्संगतौयथाप्राप्तपूर्वापरमार्गप्रतिरोधाद्दक्षिणोत्तरमार्गगामिनावभूतामित्यर्थः भास्करांशुभिरादीप्तमपितमसासंवृतमा

अथोवाचरघुश्रेष्ठःसागरंदारुणंवचः ॥ अद्याहंशोषयिष्यामिसपातालंमहार्णवं ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्यपरिशुष्कस्यसागर ॥ मयानिहतसत्त्वस्यपांसुरुत्पद्यतेमहान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकनिसृष्टेनशरवर्षेणसागर ॥ परंतीरंगमिष्यंतिपद्भिरेवप्लवंगमाः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्नाभिजानासिपौरुषंनापिविक्रमम् ॥ दानवालयसंतापंमत्तोनामगमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यब्रह्मदंडनिभंशरम् ॥ संयोज्यधनुषिश्रेष्ठेविचकर्षमहाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन्विकृष्टेसहसाराघवेणशरासने ॥ रोदसीसंपफालेवपर्वताश्चचकंपिरे ॥ ६ ॥ तमश्चलोकमाववेदिशश्चनचकाशिरे ॥ प्रतिचुक्षुभिरेचाशुसरांसिसरितस्तदा ॥ ७ ॥ तिर्यक्चसहनक्षत्रैःसंगतौचंद्रभास्करौ ॥ भास्करांशुभिरादीप्तंतमसाचसमावृतम् ॥ ८ ॥ प्रचकाशेतदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अंतरिक्षाच्चनिर्घातानिर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥ वपुःप्रकर्षेणववुर्दिव्यमारुतपंक्तयः ॥ बभंजचतदावृक्षान्‌जलदानुद्वहन्मुहुः ॥ १० ॥ आरुजंश्चैवशैलाग्राञ्शिखराणिबभंजच ॥ दिविचस्ममहावेगाःसंहताःसमहास्वनाः ॥ ११ ॥ मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्तेमहाशनयस्तदा ॥ यानिभूतानिदृश्यानिचुक्रुशुश्चाशनेःसमम् ॥ १२ ॥ अदृश्यानिचभूतानिमुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ शिश्यिरेचाभिभूतानिसंत्रस्तान्युद्विजंतिच ॥ १३ ॥ संप्रविव्यथिरेचापिनचपस्पंदिरेभयात् ॥ सहभूतैःसतोयोर्मिःसनागसहराक्षसः ॥ १४ ॥

काशमासीदितिशेषः अनेनविरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोःसामानाधिकरण्यरूपउत्पातःसूचितः ॥ ८ ॥ निर्घाताअशनयः निर्जग्मुःनिःसृताः ॥ ९ ॥ दिव्यमारुतपंक्तयःपरिवहादिवातस्कंधाः वपुःप्रकर्षेणमहावेगेनववुः बभंजचेति मारुतपंक्तिरितिशेषः उद्वहन्मारुतसमूहइतिशेषः अयेप्येषएवकर्ता ॥ १० ॥ ११ ॥ तेपतमानामहाशनयःमहावेगत्वादिगुणावैद्युतानग्नीन्मुमुचुः अशनेःसमंअशनिघोषतुल्यघोषम् ॥ १२ ॥ संत्रस्तानिभीतानिउद्विजंतिकंपमानानिशिश्यिरेशयितान्यभूवन् नोत्थातुंसमर्थानीत्यर्थः ॥ १३ ॥ तदेवविवृणोति संप्रविव्यथिरेइति ॥ १४ ॥

संप्लवःप्रलयस्ततोन्यत्रापि योजनंव्यतिचक्राम ॥ १५ ॥ तंप्रसिद्धंउच्यमानविशेषणंतंदक्षिणदेशस्थंनदनदीपतिंदृष्ट्वाराघवोरामोनातिचक्रामनचचाल अस्त्रंनपरावर्तितवानित्यर्थः अस्त्रंनत्य
क्तवानितिवा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातरूपंसुवर्णं तपनीयंतप्तकांचनमधिकवर्णं स्वोदरजातरत्नखचितभूषणोत्तमैर्भूषितः ॥ २० ॥ अतएवविविधधातुभिर्मंडितःशैलइव कालि
कानिलैर्मेघवातैःसंकुलः मेघजालेचकालिका ॥ २१ ॥ समुपक्रम्यउपगम्य पूर्वमामंत्र्यहेरामेतिप्रथमंसंबोध्य शरपाणिनंशरपाणिम् ॥ २२ ॥ एतावत्कालमनागमनेस्वीयमगाधत्वमेवका

सहसाभूत्ततोवेगाद्भीमवेगोमहोदधिः॥योजनंव्यतिचक्रामवेलामन्यत्रसंप्लवात्॥१५॥तंतथासमतिक्रांतंनातिचक्रामराघवः॥तमुद्धतममित्रघ्नोरामोनदनदीपतिम्॥१६॥ततोमध्यात्समुद्रस्यसागरःस्वयमुत्थितः॥ उदयाद्रिमहाशैलान्मेरोरिवदिवाकरः॥१७॥पन्नगैःसहदीप्तास्यैःसमुद्रःप्रत्यदृश्यत॥स्निग्धवैदूर्यसंकाशोजांबूनदविभूषणः॥१८॥ रक्तमाल्यांबरधरःपद्मपत्रनिभेक्षणः॥ सर्वपुष्पमयींदिव्यांशिरसाधारयन्स्रजम्॥१९॥जातरूपमयैश्चैवतपनीयविभूषणैः॥आत्मजानांचरत्नानांभूषितोभूषणोत्तमैः॥२०॥धातुभिर्मंडितःशैलोविविधैर्हिमवानिव॥आघूर्णिततरंगौघःकालिकानिलसंकुलः॥ २१ ॥ गंगासिंधुप्रधानाभिरापगाभिःसमावृतः॥सागरःसमुपक्रम्यपूर्वमामंत्र्यवीर्यवान्॥अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंराघवंशरपाणिनम्॥२२॥पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चराघव॥स्वभावेसौम्यतिष्ठंतिशाश्वतंमार्गमाश्रिताः॥२३॥तत्स्वभावोममाप्येषयदगाधोहमप्लवः॥विकारस्तुभवेद्गाधएतत्तेप्रवदाम्यहम्॥२४॥नकामान्नचलोभाद्वानभयात्पार्थिवात्मज॥रागान्नक्राकुलजलंस्तंभयेयंकथंचन॥२५॥

रणमितिसूचयितुंसामान्यतोभूतस्थितिमाह पृथिवीति पृथ्वीस्वभावःकाठिन्याद्धारणम् वायोःसदासंचारतःसंयोजनवियोजने आकाशस्यावकाशदानं अपांस्यंदनंसंश्लेषणंच ज्योतिषःप्र
काशभस्मीकरणे शाश्वतंमार्गमनादिब्रह्मसृष्टंस्वरूपस्थितिप्रकारमास्थिताःसंतःस्वेस्वेभावेतिष्ठंति ॥ २३ ॥ तत्तस्मादहमप्यगाधत्वाशक्यतरणत्वरूपाशक्यप्लवत्वादिस्वभावः गाधोगाधत्वंमम
विकारोभवेत् एतदेतस्माद्धेतोस्तेहंप्रवदाम्युपायमितिशेषः ॥ २४ ॥ ननुमाभूत्तेगाधतास्वस्वरूपस्तंभनेनास्माकंगतिंदेहीत्यत्राह नेति कामाद्यन्यतमेनापिसमुदितेनवानजलंस्तंभये जलरूप
स्यमेस्वरूपपीडाप्रसंगात् तत्रकामोभिलाषः लोभःस्ववस्तुपरित्यागासहिष्णुता रागोऽनुरागः ॥ २५ ॥

उभाभ्यामर्थंकार्यंसंप्रधार्यनिश्चित्ययद्रोचतेतदुच्यताम ॥ ३६ ॥ समुदाचारउपचारः ॥ ३७ ॥ नौआवयोः विभीषणेनयदुक्तंतत्कथंनरोचिष्यति सर्वथाऽभिरुचितमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
सागरायसागरप्रार्थनार्थंनियुज्यतां स्यात्मेतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कविमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

सुग्रीवःपंडितोनित्यंभवान्मंत्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यांसंप्रधार्यार्थंरोचतेयत्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ एवमुक्तौततोवीरावुभौसुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचा
रसंयुक्तमिदंवचनमूचतुः ॥ ३७ ॥ किमर्थंनौनरव्याघ्रनरोचिष्यतिराघव ॥ विभीषणेनयत्तूक्तमस्मिन्कालेसुखावहम् ॥ ३८ ॥ अबद्ध्वासागरेसेतुंघो
रेऽस्मिन्वरुणालये ॥ लंकानासादितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ ३९ ॥ विभीषणस्यशूरस्ययथार्थंक्रियतांवचः ॥ अलंकालात्ययंकृत्वासागरायनि
युज्यताम् ॥ यथासैन्येनगच्छामपुरींरावणपालिताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तःकुशास्तीर्णेतीरेनदनदीपतेः ॥ संविवेशतदारामोवेद्यामिवहुताशनः ॥ ४१ ॥
इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनिविष्टांध्वजिनींसुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥ ददर्शराक्षसोऽभ्येत्यशा
र्दूलोनामवीर्यवान् ॥ १ ॥ चारोराक्षसराजस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ तांदृष्ट्वासर्वतोव्यग्रांप्रतिगम्यसराक्षसः ॥ २ ॥ आविश्यलंकांवेगेनराजानमि
दमब्रवीत् ॥ एषवैवानरर्क्षौघोलंकांसमभिवर्तते ॥ ३ ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्चद्वितीयइवसागरः ॥ पुत्रौदशरथस्येमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥ उ
त्तमौरूपसंपन्नौसीतायाःपदमागतौ ॥ एतौसागरमासाद्यसन्निविष्टौमहाद्युते ॥ ५ ॥ बलंचाकाशमावृत्यसर्वतोदशयोजनम् ॥ तत्त्वभूतंमहारा
जक्षिप्रंवेदितुमर्हसि ॥ ६ ॥ तवदूतामहाराजक्षिप्रमर्हंतिवेदितुम् ॥ उपप्रदानंसांत्वंवाभेदोवात्रप्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥ शार्दूलस्यवचःश्रुत्वारावणोरा
क्षसेश्वरः ॥ उवाचसहसाव्यग्रःसंप्रधार्यार्थमात्मनः ॥ शुकंसाधुतदारक्षोवाक्यमर्थविदांवरम् ॥ ८ ॥

कतककरी० ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निविष्टांसागरतीरेइतिशेषः ॥ १ ॥ तांवाहिनीम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अगाधत्वंदुष्प्रवेशत्वेन ॥ ४ ॥ सीतायाःपदंत्राणमुद्दिश्यागतौ पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मां
विवस्तुषु ॥ ५ ॥ दशयोजनमाकाशंतावत्पर्यंतावकाशमावृत्यसन्निविष्टमित्यनुषंगः तत्त्वभूतंयथार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ उपप्रदानंसीतायाः सांत्वंसुग्रीवंप्रतिसाम भेदोवातंप्रत्येव ॥ ७ ॥ आत्म
नोर्थंतत्कालोचितकार्यं शुकमुवाचेत्यन्वयः सुग्रीवंप्रतिसामभेदप्रयोगार्थमितिशेषः ॥ ८ ॥

नदेवाह सुग्रीवमिति यथासंदेशंमत्संदेशप्रकारमनतिक्रम्य अक्लीबमकातरम् ॥ ९ ॥ तत्रार्थःको ऽपिनास्तिरामसहायकरणेनप्राप्यंफलंनास्ति अनर्थश्चकश्चित्परिहर्तव्योनास्ति अतोनिष्प्र
योजनप्रवृत्तिरनुचितेतिभावः यद्यपिवाकश्चिदर्थोरामतोजातःस्यात्तथापिमेभ्रातृसमोसि तथाचमद्विषयेऔदासीन्यमुचितमितिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ मद्वचनमनादृत्यागतेनापित्वयात्र
किमपिनकर्तुंशक्यमित्याह नहीयमिति ॥ १२ ॥ शुकोविहंगमोभूत्वाशुकपक्षीभूत्वाआप्लुत्यचांबरंजगामेतिशेषः ॥ १३ ॥ सागरस्योपर्युपरिसागरसमीपोर्ध्वदेशे ॥ १४ ॥ यथादिष्टं

सुग्रीवंब्रूहिगत्वाशुराजानंवचनान्मम ॥ यथासंदेशमक्लीबंश्लक्ष्णयापरयागिरा ॥ ९ ॥ त्वंवैमहाराजकुलप्रसूतोमहाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च ॥ नक
श्चनार्थस्तवनास्त्यनर्थस्तथापिमेभ्रातृसमोहरीश ॥ १० ॥ अहंयद्यहरंभार्यांराजपुत्रस्यधीमतः ॥ किंतत्रतवसुग्रीवकिष्किंधांप्रतिगम्यताम्
॥ ११ ॥ नहीयंहरिभिर्लंकाप्राप्तुंशक्याकथंचन ॥ देवैरपिसगंधर्वैःकिंपुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥ सतदाराक्षसेंद्रेणसंदिष्टोरजनीचरः ॥ शुकोविहंगमोभू
त्वातूर्णमाप्लुत्यचांबरम् ॥ १३ ॥ सगत्वादूरमध्वानमुपर्युपरिसागरम् ॥ संस्थितोह्यंबरेवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सर्वमुक्तंयथादिष्टंराव
णेनदुरात्मना ॥ तत्प्रापयंतंवचनंतूर्णमाप्लुत्यवानराः ॥ १५ ॥ प्रापद्यंततदाक्षिप्रंलोप्तुंहंतुंचमुष्टिभिः ॥ सर्वैःप्लवंगैःप्रसभंनिगृहीतोनिशाचरः ॥ १६ ॥
गगनाद्भूतलेचाशुप्रतिगृह्यावतारितः ॥ वानरैःपीड्यमानस्तुशुकोवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ नदूतान्घ्नंतिकाकुत्स्थवार्यंतांसाधुवानराः ॥ यस्तुहित्वाम
तंभर्तुःस्वमतंसंप्रधारयेत् ॥ अनुक्तवादीदूतःसन्सदूतोवधमर्हति ॥ १८ ॥ शुकस्यवचनंरामःश्रुत्वातुपरिदेवितम् ॥ उवाचमावधिष्टेतिघ्नतःशाखामृ
गर्षभान् ॥ १९ ॥ सचपत्रलघुर्भूत्वाहरिभिर्दर्शितेऽभये ॥ अंतरिक्षेस्थितोभूत्वापुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

सर्वमुक्तंवाक्यमब्रवीदित्यन्वयः तत्प्रापयंतंरावणोक्तंसुग्रीवायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रापद्यंतगृहीतवंतः लोप्तुं पक्षावितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथोक्तराजसंदेशवादिनोममापराधोनास्तीत्याह
नदूतानिति भर्तुर्मतंसंदिष्टमार्गंहित्वास्वमतंतत्कालेआत्मत्राणार्थमन्यदेवांकिंचिद्यदिभाषतेतदासोनुक्तवादीसन्वधमर्हति ॥ १८ ॥ शुकस्यपरिदेवितरूपंवचनंश्रुत्वा मावधिष्टमावधिध्वमि
तियावत् एकवचनमार्षं रामवचसाहरिभिरभयेदर्शितेसति पत्रलघुःपक्षबलेनशीघ्रगतिर्भूत्वावचनमब्रवीत् यत्तुपत्रलघुःपक्षैर्लघुर्लूनपक्षइतितीर्थस्तन्न तादृशस्यांतरिक्षगमनासंभवात्
रामवचनानुष्ठानबाधाच्च ॥ २० ॥

लोकरावणइत्यनेनतत्संदेशंविनैवगमनेनततोमेमहद्भयमितिसूचितम् ॥ २१ ॥ वाक्यंप्रतिसंदेशवाक्यम् ॥ २२ ॥ अनुकंप्योदयापात्रं अरिश्चअसीतिशेषः अतःसहानुबंधःसपुत्रमित्रादिपरिक
रस्ततोरामाश्रित्वादेववालीववध्योसि रामेणेतिशेषः ॥ २३ ॥ त्वांमन्मित्ररामारिं सर्वैःसमेत्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ राघवस्यनमोक्ष्यसेराघवान्नमुच्यसे अंतर्हितोंतर्धानशक्त्या ॥ २५ ॥ पिशा
चादीनामेकैकंसमुदितंचत्रातारंनपश्यामि अतएवनञ्पंचकंचरितार्थम् ॥ २६ ॥ किंचतद्बलंत्वयैवज्ञातमितित्वत्कृतचोरवृत्त्याजानीमइत्याह अवधीरिति जरावृद्धंजरायुक्तंवृद्धंचिरकालिकं

सुग्रीवसत्वसंपन्नमहाबलपराक्रम॥ किंमयाखलुवक्तव्योरावणोलोकरावणः॥२१॥ सएवमुक्तःप्लवगाधिपस्तदाप्लवंगमानामृषभोमहाबलः॥
उवाचवाक्यंरजनीचरस्यचारंशुकंशुद्धमदीनसत्वः॥ २२॥ नमेऽसिमित्रंनतथानुकंप्योनचोपकर्तासिनमेप्रियोसि॥ अरिश्चरामस्यसहानुबंध
स्ततोसिवालीववधार्हवध्यः॥ २३॥ निहन्म्यहंत्वांससुतंसबंधुंसज्ञातिवर्गंरजनीचरेश॥ लंकांचसर्वांमहताबलेनसर्वैःकरिष्यामिसमेत्यभस्म
॥ २४॥ नमोक्ष्यसेरावणराघवस्यसर्वैःसहेंद्रैरपिमूढगुप्तः॥ अंतर्हितःसूर्यपथंगतोपितथैवपातालमनुप्रविष्टः॥ गिरीशपादांबुजसंगतोवाहतोसि
रामेणसहानुजस्त्वम्॥ २५॥ तस्यतेत्रिषुलोकेषुनपिशाचंनराक्षसम्॥ त्रातारंनानुपश्यामिनगंधर्वंनचासुरम्॥२६॥ अवधीस्त्वंजरावृद्धंगृध्ररा
जंजटायुषम्॥किंनुतेरामसान्निध्येमकाशेलक्ष्मणस्यच॥ हृतासीताविशालाक्षीयांत्वंगृह्यनबुध्यसे॥२७॥ महाबलंमहात्मानंदुराधर्षंसुरैरपि॥
नबुध्यसेरघुश्रेष्ठंयस्तेप्राणान्हरिष्यति॥ २८॥ ततोब्रवीद्वालिसुतोप्यंगदोहरिसत्तमः॥ नायंदूतोमहाप्राज्ञचारकःप्रतिभातिमे॥ २९॥ तुलितंहिब
लंसर्वमनेनतवतिष्ठता॥ गृह्यतांमागमल्लंकामेतद्धिममरोचते॥३०॥ ततोराज्ञासमादिष्टाःसमुत्पत्यवलीमुखाः॥ जगृहुश्चबबंधुश्चविलपंतमना
थवत्॥ ३१॥ शुकस्तुवानरैश्चंडैस्तत्रतैःसंप्रपीडितः॥ व्याचुक्रोशमहात्मानंरामंदशरथात्मजम्॥ लुप्येतेमेबलात्पक्षौभिद्येतेमेतथाक्षिणी॥३२॥

चिरकालिकोपिकश्चिदौषधसिद्ध्यादिनाजरारहितोभवेत्अचिरकालिकोपिकश्चित्शापादिनाजरावानित्युभयोपादानं किंनुनत्वतायद्बिलमस्तीतिशेषः नबुध्यसेस्वबलमितिशेषः ॥ २७ ॥
रघुश्रेष्ठंमहाबलत्वादिगुणकंनबुध्यसेइत्यर्थः ॥ २८ ॥ अयंस्वामिसंदेशप्रापणमात्रकृत्योदूतएवनकिंतुगूढतयापरबलपरीक्षाप्रवृत्तिश्चारएव ॥ २९ ॥ कुतस्तत्राह तुलितंहीति एवंप्रमाण
मवंग्यूहमितिसर्वंपरिच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ३० ॥ राज्ञासुग्रीवेण ॥ ३१ ॥ लुप्येतेछिद्येते ॥ ३२ ॥

रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः यद्दिनेमरिष्यामियद्दिनेचजातवानस्मितदंतरेकालेजन्ममरणावधिकालेयन्मयाऽशुभंकृतंतत्सर्वंत्वमुपपद्येथाःत्वंप्राप्नुयाः यदीहत्वयाऽनिवारितताडनोर्जावितंजह्याम
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अत्रगुमानः ॥ कनकरी० ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति महो
दधेरंजलिंकृत्वाप्राङ्मुखोवरप्रार्थनायप्रतिशिश्येशयनंकृतवान् ॥ १॥ २ ॥ मण्यादिमुक्ताप्रवरांतानिभूषणानियेषुतैः परमनारीणांएकदारव्रतत्वेनेतरस्त्रीप्रसंगाभावादुत्तमधात्रीजनानांभुजैरने
कधात्र्यंजनालंकरणादिकालेऽभिमृष्टंस्पृष्टंबाहुभिरित्यन्वयः ॥ ३ ॥ पुरस्तात्पूर्वंबालसूर्यप्रकाशैररतिरक्तैश्चंदनैःकुंकुमैरतियावदित्यर्थः ॥ ४ ॥ शयनेतत्काले सीतायाउत्तमांगेनशिरसारामभु

यांचरात्रिंमरिष्यामिजायेरात्रिंचयामहम् ॥ एतस्मिन्नंतरेकालेयन्मयात्यशुभंकृतम् ॥ सर्वंतदुपपद्येथाजह्यांचेद्यदिजीवितम् ॥ ३३ ॥ नाघात
यत्तदारामःश्रुत्वातत्परिदेवितम् ॥ वानरानब्रवीद्रामोमुच्यतांदूतआगतः ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकां
डेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःसागरवेलायांदर्भानास्तीर्यराघवः ॥ अंजलिंप्राङ्मुखःकृत्वाप्रतिशिश्येमहोदधेः
॥ १ ॥ बाहुंभुजंगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ जातरूपमयैश्चैवभूषणैर्भूषितंसदा ॥ २ ॥ मणिकांचनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ भुजैःपरमनारी
णामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥ चंदनागुरुभिश्चैवपुरस्तादभिसेवितम् ॥ बालसूर्यप्रकाशैश्चचंदनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥ शयनेचोत्तमांगेनसीतायाः
शोभितंपुरा ॥ तक्षकस्येवसंभोगंगंगाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥ संयुगेयुगसंकाशंशत्रूणांशोकवर्धनम् ॥ सुहृदानंदनंदीर्घसागरांतव्यपाश्रयम्
॥ ६ ॥ अस्यताचपुनःसव्यंज्याघातविहतत्वचम् ॥ दक्षिणोदक्षिणंबाहुंमहापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारंह्युपधायभुजंमहत् ॥ अद्य
मेतरणंवाथमरणंसागरस्यवा ॥ ८ ॥

जार्पितेनशोभितम् तक्षकस्यसंभोगंशरीरंगंगाजलेननिषेवितम् स्थितगंगाजलमित्यर्थः अत्रगंगाजलस्थानेसीतागौरत्वात्पवित्रत्वाच्च ॥ ५ ॥ संयुगेशत्रूणांशोकवर्धनम् युगसंकाशंयुगवद्दीर्घं
दीर्घंदीर्घकालंसुहृदानंदनंसुखप्रापकं सागरांतभूचक्रस्यव्यपाश्रयंप्रतिष्ठाभूतम् ॥ ६ ॥ पुनःपुनःसव्यमस्यताशरान्विसृजताज्याघातेनविहतात्वग्यत्रतादृशंसर्वभुजेभ्यउत्तमंगोसहस्रप्रदातारं
दक्षिणंबाहुंभुजंतदवच्छिन्नं कूर्परादुपरिदेशोभुजइत्याहुः उपधायदक्षिणःस्वयमधिशिश्येइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ पुनर्बाहुभुजशब्दप्रयोगःपूर्वस्यव्यवहिततयाविशेषप्रतिपत्त्यर्थः अद्यत्रिदिनमुपा
सनयाप्रसन्नस्यसागरस्यप्रसादेनमेससैन्यस्यतरणंवापिस्यात् ततःपरमुपेक्षणेसागरस्यमत्तोमरणमेवस्यादितिधृतिंकृत्वानिश्चित्येतियोजना ॥ ८ ॥

तथाऽकरणेपापमाहतस्यधर्मस्यनित्यत्वबोधनाय सचेदिति केनापिशरणतयाश्रितइत्यर्थः भयात्तद्रक्षणेतच्छत्रोःसकाशात्तस्माद्वाभयमुत्प्रेक्ष्यततोहेतोर्मोहात्कार्यांतरपारवश्यजनितविस्मृतेः कामाद्वातच्छत्रोःसकाशतःकिंचित्फललोभेनवास्वयाशक्त्यास्वसामर्थ्येनसहायसंपादनेनस्वद्रव्यदानादिनावायथान्यायंनरक्षतिचेच्छरणागतमितिशेषः तदातत्पापंअरक्षितस्यशरणागतस्य पापं प्राप्नोतीतिशेषः तथालोकगर्हितं भावेनिष्ठा लोकनिंदांचप्राप्नोति ॥ २९ ॥ नकेवलमेतावदेवस्वकृतसर्वसुकृतापहारंचप्राप्नोतीत्याह विनष्टइति यःशरणगतोऽरक्षितोविनष्टःस्यात्सपश्यतस्तस्यरक्षिणःरक्षार्थवतस्तस्यसमक्षमेवतस्यरक्षिणःसर्वंसुकृतमादायगच्छेत् ॥ ३० ॥ एतदंताःकंडुगाथाः अथरामवाक्यं एवमिति अतस्तदरक्षणमस्वर्ग्यंस्वर्गप्रतिबंधकम् बलवीर्यनाशनंतपोबलजंयद्वीर्यंनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यंतद्विनाशकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यदेवमतःकरिष्यामीत्यादि वचनंशरणागतरक्षणपरम् धर्मिष्ठंजनतासंबंधेनातिशयितधर्मवत् फलोदयकालेस्वर्ग्यंस्वर्गजनकम् ॥ ३२ ॥ किंचपरमकारुणिकस्यममसर्वभूताभयदानरूपःकश्चित्संकल्पोस्तीत्याह सकृदिति सर्वभूतेभ्यइतिपंचमीचतुर्थीच भयप्रसक्तिमद्भ्योऽभयंददामि अत्रवर्तमानप्रयोगेणनित्यसत्सहजध

सचेद्भयाद्वामोहाद्वाकामाद्वापिनरक्षति ॥ स्वयाशक्त्यायथान्यायंतत्पापंलोकगर्हितम् ॥ २९ ॥ विनष्टःपश्यतस्तस्यरक्षिणःशरणंगतः ॥ आदायसुकृतंतस्यसर्वंगच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥ एवंदोषोमहानत्रप्रपन्नानामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यंचायशस्यंचबलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१ ॥ करिष्यामियथार्थंतुकंडोर्वचनमुत्तमम् ॥ धर्मिष्ठंचयशस्यंचस्वर्ग्यंस्यात्तुफलोदये ॥ ३२ ॥ सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम ॥ ३३ ॥

र्मत्वमभयदानस्यद्योत्यते तदेवाह एतन्ममव्रतमिति नित्यपरिगृहीतोनित्यनिजप्रतिष्ठितोऽस्मद्धर्मइत्यर्थः अत्रतात्कालिकमात्यंतिकंचेत्युभयविधमप्यभयदानंप्रतिज्ञायते तत्रात्यंतिकंसंसारभयोपरतिरूपं द्वितीयंतुरावणादितउत्थितमृत्युभयनिवृत्तिरूपं इदंचोरारिग्रहनिमित्तकाभयदानस्याप्युपलक्षणम् नन्वेवंसर्वेश्वरस्यापितवनिमित्ताभयदातृत्वेवैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसंगस्तत्राह सकृदिति अनेनोभयविधाभयदानस्यसाधनमुपदिश्यते सकृत्एकयैववृत्त्याप्रपन्नाय पदिर्गत्यर्थः प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते प्रतिपत्तौप्रकर्षश्चनिरंतरत्वम् साचतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याभगवतःस्वात्मत्वेनप्रतिपत्तिः अयंचज्ञानीत्वात्मैवमेमतइतिगीतोक्तः अयमेवात्यंतिकाभयदानपात्रम् द्वितीयाभयदानसाधनमाह तवास्मीतिचयाचतेइति औपाधिकभेदमवलंब्यतवाहंसेवकस्त्वंमेस्वाम्यहंशिष्यस्त्वंगुरुरहंरक्ष्यस्त्वंरक्षकइत्येवमुपासनांकुर्वतोद्वितीयाद्विभयंभवतीतिन्यायेनावश्यंप्राप्तभयस्यसर्वभूतेभ्योयथाभयंनभवतितथायतामीतिमेव्रतमित्यर्थः अतथाभूतेभ्यस्तुनयच्छामीतिननैर्घृण्यादिदोषप्रसंगइतिभावः ॥ ३३ ॥

अथापरिपाह्यतावादिनंसुग्रीवमेववलात्परिपाह्यतांगीकारंकारयित्वातमेवतदानयनायप्रेषयति आनयेति अस्यवाक्यायाभ्यांसुस्पष्टंशरणागतस्य यदिवारावणइति कामरूपतयाऽऽकारांतराव
ष्टंभवानितिशेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथसुग्रीवोविस्मयपरवशआह किमत्रेति धर्मज्ञशरणागतरक्षणधर्मरहस्यज्ञ लोकनाथानांराज्ञांशिखामणे सत्त्ववान्सत्त्वैकनिष्ठस्त्वमार्यकल्याणंप्रभाषे
थाइतियत्तत्रकिंचित्रम् ॥ ३६ ॥ ममांतरात्मापिविभीषणंशुद्धंवेत्ति त्वद्वाक्यश्रवणादितिभावः किंच परमचतुरेणहनूमताभावरूपादनुमानाच्चसर्वतःसुपरीक्षितश्चायंतस्मात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आनयैनंहरिश्रेष्ठदत्तमस्याभयंमया ॥ विभीषणोवासुग्रीवयदिवारावणःस्वयम् ॥ ३४ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वासुग्रीवःप्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषतका
कुत्स्थंसौहार्देनाभिपूरितः ॥ ३५ ॥ किमत्रचित्रंधर्मज्ञलोकनाथशिखामणे ॥ यत्त्वमार्यप्रभाषेथाःसत्ववान्सत्पथेस्थितः ॥ ३६ ॥ ममचाप्यंतरात्मा
यंशुद्धंवेत्तिविभीषणम् ॥ अनुमानाच्चभावाच्चसर्वतःसुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षिप्रंसहास्माभिस्तुल्योभवतुराघव ॥ विभीषणोमहाप्राज्ञःस
खित्वंचाभ्युपैतुनः ॥ ३८ ॥ ततस्तुसुग्रीववचोनिशम्यतद्धरीश्वरेणाभिहितंनरेश्वरः ॥ विभीषणेनाशुजगामसंगमंपतत्रिराजेनयथापुरंदरः ॥ ३९ ॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राघवेणाभयेदत्तेसन्नतोरावणानुजः ॥ विभीषणो
महाप्राज्ञोभूमिंसमवलोकयत् ॥ १ ॥ खात्पपातावनिंहृष्टोभक्तैरनुचरैःसह ॥ सतुरामस्यधर्मात्मानिपपातविभीषणः ॥ २ ॥ पादयोर्निपपाताथच
तुर्भिःसहराक्षसैः ॥ अब्रवीच्चतदावाक्यंरामंप्रतिविभीषणः ॥ ३ ॥ धर्मयुक्तंचयुक्तंचसांप्रतंसंप्रहर्षणम् ॥ अनुजोरावणस्याहंतेनचास्म्यवमानितः
॥ ४ ॥ भवंतंसर्वभूतानांशरण्यंशरणंगतः ॥ परित्यक्तामयालंकामित्राणिचधनानिच ॥ ५ ॥

हरीश्वरेणाभिहितंतमानीयायंविभीषणइतिबोधितम् पतत्रिराजेनतदानींतेनोपेंद्रेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अधिगितिमानः ॥ कतकरी० ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति
लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सन्नतोभक्तिप्रवणः भूमिसमवलोकयत् अवरोहणायेतिभावः ॥ १ ॥ हृष्टःअभिमतलाभजनितप्री
तियुक्तःरामस्यनिपपात पादयोरित्यनुकर्षः ॥ २ ॥ पूर्वमेकस्यैवपादपतनमुक्त्वामंत्रिसहितस्यतदाह पादयोरिति पादयोर्निपपातेत्यनेनशरणागतधर्मकथनम् ॥ ३ ॥ युक्तंयुक्तियुक्तम् सांप्रतं
संप्रहर्षणंतत्कालंसंतोषकरणम् ॥ ४ ॥ सर्वभूतानांशरण्यमित्यनेनस्वस्यरामेभगवद्वतारत्वावगमःसूचितः ॥ ५ ॥

मेराज्यंचभवद्दत्तमित्युक्त्यासर्वज्ञत्वेनरामोरावणवधंकरिष्यत्येवेतिनिश्चितमितिगम्यते ॥ ६ ॥ पिबन्निवअनुपहतचक्षुषाऽवलोकयन्निव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शक्रप्रतिबलःशक्रबलस्पर्धिबलवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ बद्धंगोधारूपमंगुलित्राणंयेनसः गोधाज्याघातवारणम् अदृश्योभवति युद्धेइतिशेषः ॥ १२ ॥ तदेवाह संग्रामेइति सुमहद्व्यूहेउचितबलसन्निवेशवति ॥ १३ ॥ अनीकपाः

भवद्दत्तंहिमेराज्यंजीवितंचसुखानिच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ वचसासांत्वयित्वैनंलोचनाभ्यांपिबन्निव ॥ आख्याहिममतत्त्वेनराक्षसानांबलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तंतदारक्षोरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ रावणस्यबलंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ अवध्यःसर्वभूतानांगंधर्वोरगपक्षिणाम् ॥ राजपुत्रदशग्रीवोवरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥ रावणानंतरोभ्राताममज्येष्ठश्चवीर्यवान् ॥ कुंभकर्णोमहातेजाःशक्रप्रतिबलोयुधि ॥ १० ॥ रामसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोयदितेश्रुतः ॥ कैलासेयेनसमरेमणिभद्रःपराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधांगुलित्रश्चअवध्यकवचोयुधि ॥ धनुरादायतिष्ठन्नदृश्योभवतींद्रजित् ॥ १२ ॥ संग्रामेसुमहद्व्यूहेतर्पयित्वाहुताशनम् ॥ अंतर्धानगतःश्रीमानिंद्रजिद्धंतिराघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौराक्षसश्चाप्यकंपनः ॥ अनीकपास्तुतस्यैतेलोकपालसमायुधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणिरक्षसांकामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्ष्याणांलंकापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ सतैस्तुसहितोराजालोकपालानयोधयत् ॥ सहदेवैस्तुतेभग्नारावणेनदुरात्मना ॥ १६ ॥ विभीषणस्यतुवचस्तच्छ्रुत्वारघुसत्तमः ॥ अन्वीक्ष्यमनसासर्वमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यानिकर्मापदानानिरावणस्यविभीषण ॥ आख्यातानिचतत्त्वेनह्यवगच्छामितान्यहम् ॥ १८ ॥ अहंहत्वादशग्रीवंसप्रहस्तंसहात्मजम् ॥ राजानंत्वांकरिष्यामिसत्यमेतच्छृणोतुमे ॥ १९ ॥ रसातलंवाप्रविशेत्पातालंवापिरावणः ॥ पितामहसकाशंवानमेजीवन्विमोक्ष्यते ॥ २० ॥ अहत्वारावणंसंख्येसपुत्रजनबांधवम् ॥ अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामित्रिभिस्तैर्भ्रातृभिःशपे ॥ २१ ॥

उपसेनापतयः ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणि संतीतिशेषः इदंचप्रधानराक्षसविवक्षया ॥ १५ ॥ तेलोकपालाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कर्मापदानानियुधिकर्मनिर्वर्तितशौर्याणितान्यहमवगच्छाम्येव ननुतानिमय्यपिप्रभविष्यंतीतिभावः ॥ १८ ॥ यदुक्तंभवद्दत्तंहिमेराज्यमितितदवश्यंसंपादयिष्यामीतिप्रतिजानीते अहमिति ॥ १९ ॥ रसातलंभूसन्निहिताधोलोकम् पातालमधोलोकावधिभूतंलोकम् मेमत्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

अथविभीषणोरामस्यस्वार्थसाधनप्रतिज्ञांश्रुत्वास्वयमपिरामकार्यसाधनंप्रतिजानीते शिरसेति ॥ २२ ॥ साह्यंसाहाय्यं वाहिनींरावणवाहिनीम् ॥ २३ ॥ परिष्वज्येत्यनेनमित्रत्वेनपरिग्रहणंसूचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रचुकुशुःसंतोषात्किलकिलामकुर्वन् ॥ २७ ॥ वानराणांसैन्यैःपरिवृताःकथंकेनोपायेनसागरंतराम ॥ २८ ॥ ससैन्यावरुणालयंयथातरामतथाकेरु

श्रुत्वातुवचनंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसावंद्यधर्मात्मावक्तुमेवप्रचक्रमे ॥ २२ ॥ राक्षसानांवधेसाह्यंलंकायाश्चप्रधर्षणे ॥ करिष्यामियथाप्राणंप्रवेक्ष्यामिचवाहिनीम् ॥ २३ ॥ इतिब्रुवाणंरामस्तुपरिष्वज्यविभीषणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंप्रीतःसमुद्राज्जलमानय ॥ २४ ॥ तेनचेमंमहाप्राज्ञमभिषिंचविभीषणम् ॥ राजानंरक्षसांक्षिप्रंप्रसन्नेमयिमानद ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ मध्येवानरमुख्यानांराजानंराजशासनात् ॥ २६ ॥ तंप्रसादंतुरामस्यदृष्ट्वासद्यःप्लवंगमाः ॥ प्रचुकुशुर्महात्मानंसाधुसाध्वितिचाब्रुवन् ॥ २७ ॥ अब्रवीच्चहनूमांश्चसुग्रीवश्चविभीषणम् ॥ कथंसागरमक्षोभ्यंतरामवरुणालयम् ॥ सैन्यैःपरिवृताःसर्वेवानराणांमहौजसाम् ॥ २८ ॥ उपायैरभिगच्छामयथानदनदीपतिम् ॥ तरामतरसासर्वेससैन्यावरुणालयम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्माप्रत्युवाचविभीषणः ॥ समुद्रंराघवोराजाशरणंगंतुमर्हति ॥ ३० ॥ खानितःसगरेणायमप्रमेयोमहोदधिः ॥ कर्तुमर्हतिरामस्यज्ञातेःकार्यंमहोदधिः ॥ ३१ ॥ एवंविभीषणेनोक्तेराक्षसेनविपश्चिता ॥ आजगामाथसुग्रीवोयत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥ ततश्चाख्यातुमारेभेविभीषणवचःशुभम् ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःसागरस्योपवेशनम् ॥ ३३ ॥ प्रकृत्याधर्मशीलस्यरामस्यास्याप्यरोचत ॥ सलक्ष्मणंमहातेजाःसुग्रीवंचहरीश्वरम् ॥ ३४ ॥ सत्क्रियार्थंक्रियादक्षंस्मितपूर्वमभाषत ॥ विभीषणस्यमंत्रोयंममलक्ष्मणरोचते ॥ ३५ ॥

पायेनेदंनदीपतिमभिगच्छामसमार्गप्रापयेतद्वदेतिशेषः ॥ २९ ॥ एवंप्रश्नेउपायमाह एवमिति ॥ ३० ॥ राघवेणशरणगमनेसमुद्रानुग्रहसिद्धौहेतुमाह खानितइति सगरेणपुत्रैरितिशेषः अयमुदकतीरसमीपःकतिपयोंशः ज्ञातेरामस्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ एवंविभीषणोक्तंश्रुत्वायत्ररामोवर्ततेतंदेशंसलक्ष्मणःसुग्रीवआजगामेतिसंबंधः ॥ ३२ ॥ सागरस्योपवेशनंशरणगमनम् ॥ ३३ ॥ अस्यसकलजगच्छरणभूतस्यरामस्यापिअरोचत युक्तियुक्तत्वात्सागरशरणगमनमितिभावः ॥ ३४ ॥ सत्क्रियार्थंविभीषणस्यपूजार्थं सलक्ष्मणंसुग्रीवंहरीश्वरमभाषतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

॥ ६७ ॥ मयाराक्षसस्यार्जवमुद्दिश्यत्वांप्रतियथाशक्त्युक्तम् अधिकंवक्तुंतुनयुज्यते श्रुत्वाशेषकृत्यस्यनिर्णयेतुत्वमेवप्रमाणम् ॥ ६८॥ हनुमानः ॥ कतकरीत्याषोडशःसर्गः ॥१६॥ ॥ इतिश्री
रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०युद्धकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ वायुसुतस्यवचनमितिशेषः श्रुतवान्सकलशास्त्रश्रवणवान् आत्मनिस्वचित्तेस्थितंस्वचित्त
स्थितार्थप्रतिपादकमितियावत् ॥ १ ॥ ममापिभवद्भुक्तेभ्योविलक्षणंविभीषणंप्रतिकाचिद्विवक्षास्तितत्सर्वमद्विवक्षितंममश्रेयसिस्थितैर्भवद्भिःश्रोतुंश्रवणसन्निहितंकर्तुमिच्छामि इयमुक्तिःसर्वम
तप्रतिक्षेपकस्वमतश्रवणेनसुग्रीवादीनांव्याकुलचित्ततामाभूदितितेषामुपलालनाय ॥ २ ॥ तत्रान्यैर्दोषोक्तिपूर्वकमग्राह्यत्वमुक्तम् हनूमतानिर्दोषत्वोक्तिपूर्वग्राह्यत्वमुक्तम् भगवांस्तुप्रौढ्यासुग्री
वायुक्तंरंध्रप्रहारित्वमंगीकृत्यापिपरिग्राह्यत्वंस्थापयति मित्रेति राघवंशरणंगतइतिप्रसन्नवचनानुमितमित्रभावेनमित्रत्वेनसंप्राप्तंपत्नीस्निग्धभावेनप्राप्तंपतिमिवकथंचनसर्वदेशकालावस्थास्वपि
राज्यंप्रार्थयमानस्तुबुद्धिपूर्वमिहागतः॥एतावत्तुपुरस्कृत्यविद्यतेतस्यसंग्रहः॥६७॥ यथाशक्तिमयोक्तंतुराक्षसस्यार्जवंप्रति॥प्रमाणंत्वंहिशेष
स्यश्रुत्वाबुद्धिमतांवर ॥६८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तदशःसर्गः॥ १७॥ ॥ ५॥ ॥अथरामःप्रस
न्नात्माश्रुत्वावायुसुतस्यह ॥ प्रत्यभाषतदुर्धर्षःश्रुतवानात्मनिस्थितम्॥ १ ॥ ममापिचविवक्षास्तिकाचित्प्रतिविभीषणम्॥श्रोतुमिच्छामितत्स
र्वंभवद्भिःश्रेयसिस्थितैः ॥ २॥ मित्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन ॥ दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितम्॥ ३॥ सुग्रीवस्त्वथतद्वाक्यमाभा
ष्यचविमृश्यच॥ ततःशुभतरंवाक्यमुवाचहरिपुंगवः ॥ ४ ॥ सदुष्टोवाप्यदुष्टोवाकिमेषरजनीचरः॥ ईदृशंव्यसनंप्राप्तंभ्रातरंयःपरित्यजेत्॥ ५॥
कोनामसभवेत्तस्ययमेषनपरित्यजेत्॥ वानराधिपतेर्वाक्यंश्रुत्वासर्वानुदीक्ष्यतु ॥६॥
नत्यजेयम् भवदुक्तरंध्रप्रहारमिथ्याविभीषिकाभीतःसन्निितिशेषः ननुशत्रुपक्षत्वेनदुष्टंकथंनत्यक्ष्यसीत्यत्राह दोषइति वस्तुतस्तत्रदोषएवनास्ति शत्रुपक्षत्वेपिततोभीततयाशरणागतत्वात् यद्य
पितस्यदोषोभवदुक्तस्तदतिरिक्तश्चस्यात्तथापितंनत्यजेयमितिसंबंधः यद्यपिदुष्टजनपरिग्रहःशिष्टगर्हितस्तस्थापिवध्यंप्रपन्नंनप्रतिप्रयच्छंतीत्येवमादिशास्त्रात्शरणागतदुष्टपरिग्रहणंसतामगर्हि
तंपूजितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ गर्हितत्वमेवज्ञापयितुंसुग्रीवःप्रागुक्तादधिकंस्वविवक्षितंदोषंविभीषणेकथयति सुग्रीवइति आभाष्यअनूद्य ततोविमर्शानंतरम् शुभतरंप्रागुक्तदोषादप्यधिकोयःसमर्थ
तरापरिग्राह्यत्वेहेतुभूतोदोषस्तत्प्रतिपादकम् ॥ ४ ॥ सएषरजनीचरोदुष्टोवाप्रागुक्तदोषयुक्तोवाअदुष्टोवातद्रहितोवातथाप्यसौग्राह्यःकिंनैवग्राह्यःकृतघ्नत्वादित्याह ईदृशमिति प्रबलशत्रुग्रास
रूपंव्यसनंप्राप्तंभ्रातरंयःपरित्यजेदत्यजत् ॥ ५ ॥ तस्यास्यकोनामसभवेत् यमेषसंकटेनपरित्यजेत् तस्मादस्मानपिसंकटेत्यक्ष्यत्येव विश्वासघातिकृतघ्नत्वादित्यर्थः सर्वानुदीक्ष्यसुग्रीवस्योत्तरक
क्ष्याचालनसामर्थ्यंसर्वहरीननुभाव्य तथालक्ष्मणमुदीक्ष्येषदुत्स्मयमानोबालत्वेनमद्वृत्तापरिज्ञानात्त्वमप्येतदेवसंमतमितीषद्धासंकुर्वन्नितिहोवाच ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ सुग्रीववैमनस्यपरिहाराय तद्वाक्यं प्रशस्योत्तरमाह अनधीत्येति हरीश्वरोयदुवाचेदृशं वृद्धसेवारहितेन शास्त्राध्ययनरहितेन च न वक्तुं शक्यम् ॥ ८ ॥ अथैतदुपर्यपि मर्म किंचिद्भातीत्याह अ स्तीति अत्र भ्रातृपरित्यागरूपदोषोद्भावनेपि सर्वराजसु प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धं लौकिकमंततः सर्वलोकप्रसिद्धं विद्यते मामां प्रतिभाति च तत् सूक्ष्मतरं किंचिदर्थरूपमस्ति ॥ ९ ॥ तदर्थरूपं प्रतिपादयितुं तदुप युक्तां लोकस्थितिमाह अमित्राइति राज्ञाममित्राः शत्रवो द्विधा कीर्तिताः तत्कुलीनाज्ञातयः प्रातिदेश्याआसन्नदेशवासिनश्चेति ते द्विविधा अपि स्वविरोधिज्ञातेः स्वविरोधिनआसन्नदेशवर्तिनश्च व्यसनेषु आध्यात्मिकादित्रिप्रकारकष्टेषु तस्य प्रहर्तारो भवंतीति प्रसिद्धम् अस्तु किं तत इत्यत्राह तस्मादिति नानाप्रकारस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात् स्वत्राणार्थमिहागतः यद्वा तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञा तित्वाद्व्यसनिनं रावणं प्रहर्तुमयं विभीषण इहागत इत्यर्थः ॥ १० ॥ अथ शत्रुताप्रयोजकमपि न ज्ञातित्वमात्रं किंतु परस्परानिष्टचिंतायुक्तत्वमित्याह अपापाइति अपापाः परस्परानिष्टचिंतारहिताः धर्ममार्गेण परस्परहितैषिणश्च तत्कुलीनाज्ञातयो ये ते स्वकान् हितान् मानयंति एष उक्तोर्थः प्रायो बाहुल्येन लोके उपलक्ष्यते नरेंद्राणां तु शोभनोपि हितैष्यपि ज्ञातिः शंकनीय एव महत्तरराज्यैश्वर्य

ईषद्रुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमी दृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यथात्र प्रतिभाति मा ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं चापि वर्तते सर्वराजसु ॥ ९ ॥ अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्माद्यमिहागतः ॥ १० ॥ अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयंति स्वकान्हितान् ॥ एष प्रायो नरेंद्राणां शंकनीय स्तु शोभनः ॥ ११ ॥ यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादाने रिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ १२ ॥ न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकांक्षी च राक्षसः ॥ पंडिता हि भविष्यंति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥

लोभसंभवात् उपजापवशादनिष्टचिंताया भरतमात्रादौ दृष्टत्वाच्च एवं च स्वस्माच्छंकितरावणतोऽनिष्टं संभाव्य तं त्यक्त्वाऽयमागतः किंच योहिंसार्थमभिक्रांतं हंति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इत्यापस्तंबोक्तेः रावणनाशार्थमागमनेप्यस्य न दोष इत्याशयः ॥ ११ ॥ एवं भ्रातृत्यागदोषं परिहृत्य यः पूर्वं परिग्रहे रंध्रप्रहारदोष उक्तस्तमनूद्य परिहरति यइति अखिलस्य शत्रुपक्षस्यादाने परिग्रहे यो दोषो रंध्रप्रहाररूपो दोष उक्तस्तद्विषये यथाशास्त्रं यथान्यायमुत्तरं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ १२ ॥ तदेवाह नेति वयं न तत्कुलीनाः ज्ञातयः चात्प्रातिदेश्याश्च न भवामः अतोऽस्मद्रा ज्यजिघृक्षाभावान्नास्मासु प्रहारोऽनेन कार्यः किंतु निजराज्यमेव स्वज्ञातिनिरासमस्मन्मुखेन संपाद्य कांक्षति तदाह राज्यकांक्षीति अतो नोपजीव्यविरोधं करिष्यति ननु मूर्खैस्तमःप्रधानत्वाद्रा क्षसैः कथमेवं विचारकरणमत आह पंडिताइति पर्यालोचनपूर्वमनुष्ठेयनिश्चयसमर्थाः पंडितास्ते सर्वत्र भविष्यंत्येव एवं चैकजन्यत्वेपि यथा कुंभकर्णोऽतितामसो रावणश्चातिराजस एवमयमतिसा त्विकतयैवं विचारशील इति भावः उपसंहरति तस्मादिति ॥ १३ ॥

उक्तहेत्वनुवादपूर्वंग्राह्यत्वमुपसंहरति अव्यग्राइतिसार्धेन तेज्ञानयोऽव्यग्राअनाकुलानिश्चयवंतइतियावत् प्रहृष्टाःअन्योन्यंसंतुष्टाश्चसौभ्रात्रात्संगताःपरस्परमिलिताभविष्यंतीतिसर्वलोकप्रसिद्धं तेभ्योन्येतुउक्तविपरीताइतिप्रागुक्तरीत्यापापमूलराज्यलोभादिनाभेदंगमिष्यंति ततोनंतरमस्यज्ञातिवर्गस्यएषलोकप्रसिद्धःप्रणादोयुद्धरूपकोलाहलोभवति अन्योन्यस्यान्योन्यतोभयंचागतंभवतीतिलोकस्थितिर्यतस्तस्मादयमेतावत्कालमनपगतसौभ्रात्रोपिकेनचिन्निमित्तेनाद्यप्राप्तवैरःशरणमागतोग्राह्यएवेतिकतकव्याख्या तीर्थस्तुनैषततोस्येतिपठित्वाअस्यभीतस्येवेषमहान्प्रणादःश्रूयतेऽतस्ततोबलवतोरावणादस्यविभीषणस्यभयमागतमित्यात्मत्राणार्थमागतःपरिग्राह्यएवेत्यर्थः इतरत्तुप्राग्वदेवव्याख्येयमित्याह ॥ १४ ॥ ननुभरतादिष्वेतद्दोषादर्शनाद्भ्रातॄणामीदृशभेदासंभवोतआह नसर्वेइति राज्यादीच्छयाप्राप्तसौभ्रात्रत्यागस्याभावोभरतादन्येनपरमदुष्करः तेनपितृदत्तराज्यत्यागात् लक्ष्मणादेस्तुतदप्रसक्त्यानतदुक्तिः मद्विधावापुत्राः

अव्यग्राश्चप्रहृष्टाश्चतेभविष्यंतिसंगताः॥ प्रणादश्चमहानेषोऽन्योन्यस्यभयमागतम् ॥ इतिभेदंगमिष्यंतितस्माद्ग्राह्योविभीषणः ॥ १४ ॥ नसर्वेभ्रातरस्तातभवंतिभरतोपमाः॥ मद्विधावापितुःपुत्राःसुहृदोवाभवद्विधाः॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणसुग्रीवःसहलक्ष्मणः॥ उत्थायेदंमहाप्राज्ञःप्रणतोवाक्यमब्रवीत ॥ १६ ॥ रावणेनप्रणिहितंतमवेहिनिशाचरं॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येक्षमंक्षमवतांवर ॥ १७॥ राक्षसोजिह्मयाबुद्ध्यासंदिष्टोयमिहागतः॥ प्रहर्तुंत्वयिविश्वस्तेविश्वस्तेमयिवानघ॥ १८॥ लक्ष्मणेवामहाबाहोसवध्यःसचिवैःसह ॥ रावणस्यनृशंसस्यभ्राताह्येषविभीषणः॥ १९॥ एवमुक्त्वारघुश्रेष्ठंसुग्रीवोवाहिनीपतिः॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंततोमौनमुपागमत् ॥ २० ॥ ससुग्रीवस्यतद्वाक्यंरामःश्रुत्वाविमृश्यच ॥ ततःशुभतरंवाक्यमुवाचहरिपुंगवम्॥ २१॥

सुखलिप्सयापितृवाक्यलंघनरहिताः सुहृदोवाभवद्विधाः त्यक्त्वापिसर्वसौख्यंसर्वाकारेणसर्वबलेनसर्वयत्नेनचमित्रकार्यसाधकःसुहृत्परमदुर्लभइतिभावः अत्रभूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषोभगवतः स्वगुणाविष्क्रियादोषोनास्तिभूतार्थशंसनइतिदंडयुक्तेः॥ १५॥ एवंन्यायतोविभीषणस्यग्राह्यत्वेप्रतिपादितेपिप्रीत्यतिशयेनानिष्टसंभावनयास्वमतमेवसम्यगित्याशयेनाहएवमिति सहलक्ष्मणइत्यनेनोभयोरैकमत्यंदर्शितं उत्थायप्रणतइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ प्रणिहितमवेहिनतुवैरस्यादागतमित्यर्थः तद्वाक्यमविश्वास्यमित्याशयः ॥ १७ ॥ उक्तमेवाह जिह्मयेति कुटिलयेत्यर्थः विश्वस्तेमयीत्युक्तिःस्वव्यसनादपिस्वाश्रितव्यसनमरुंतुदमितिमत्वेतिबोध्यम् ॥ १८ ॥ तादृशच्छलबुद्धित्वेहेतूरावणभ्रातृत्वम् ॥ १९ ॥ मौनमुपागमत् त्रिवाचोक्तमतोधिकंप्रमौनवक्तुंयुक्तमित्याशयेनेतिशेषः ॥ २० ॥ विमृश्यचरंधप्रहारदोषःसतिसंभवेप्यस्मास्वकिंचित्करइतिविचार्य ॥ २१ ॥

नमेवनिश्चयंदर्शयति सदुष्टइति सएषदुष्टोऽदुष्टोवायथाकथंचिदस्तु अथापिममसूक्ष्ममपिअहितंकर्तुंकथंचनकथमपिशक्तःकिं नकथमपिशक्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ कुतइत्यत्रापरिमेयनिजश
क्तितच्छक्तिप्रतिहंत्रीमाह पिशाचानिति अंगुल्यग्रेणएकांगुल्याअग्रमात्रेणापि अनेनसंकल्पसिद्धिरैश्वर्यंचिह्नमुक्तं यद्येवमस्मदादिसंग्रहोव्यर्थस्तत्राहेच्छन्निति स्वस्यनिरतिशयमहिमानं
तात्त्विकंब्रह्मत्वंप्रकटीकर्तुमिच्छन्यदिस्यांतदातथैवकुर्यां संप्रतितुदेवभावोपेतनिजविलासैरशेषैरवध्यत्वमस्यमयैवदत्तमितितत्परिपालनायस्वदिव्यभावंस्वशक्त्यैवांतर्धायमानुषमर्यादायां
स्थित्यातद्भावप्रकटनायैवसीतावियोगप्रयुक्तरोदनवद्भवादृशसहायमेलनं वस्तुतोनस्यातिरिक्तसहायांतरापेक्षाममं मनुष्याणांसंसारमर्यादाज्ञापनंतद्व्यवहारफलमितिभावः ॥ २३ ॥ एवंरंध्र
प्रहारभीतिदूरीकृत्यशरणागतरक्षणंपरमोधर्मइतिकपोताख्यानेनदर्शयति श्रूयतेहीति भार्याहर्तृत्वात्कपोतशत्रुर्व्याधःशरणंगृहंस्वनिवासभूतवृक्षमागतोयथान्यायमर्चितोग्न्यानयनशीतनि

सदुष्टोवाप्यदुष्टोवा किमेषरजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंममशक्तःकथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यांचैवराक्षसान् ॥ अंगुल्य
ग्रेणतान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥ श्रूयतेहिकपोतेनशत्रुःशरणमागतः ॥ अर्चितश्चयथान्यायंस्वैश्चमांसैर्निमंत्रितः ॥ २४ ॥ सहितंप्रतिज
ग्राहभार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतोवानरश्रेष्ठकिंपुनर्मद्विधोजनः २५ ॥ ऋषेःकण्वस्यपुत्रेणकंडुनापरमर्षिणा ॥ शृणुगाथांपुरागीतांधर्मिष्ठांस
त्यवादिना ॥ २६ ॥ बद्धांजलिपुटंदीनंयाचंतंशरणागतम् ॥ नहन्यादानृशंस्यार्थमपिशत्रुंपरंतप ॥ २७ ॥ आर्तोवायदिवादृप्तःपरेषांशरणंगतः ॥
अरिःप्राणान्परित्यज्यरक्षितव्यःकृतात्मना ॥ २८ ॥

वारणाद्युपचारैर्यथोचितंपूजितः स्वैर्मांसैर्निमंत्रितोभोजनायप्रार्थितः ॥ २४ ॥ एवंरीत्यासहिसोपितिर्यग्जंतुरपिभार्याहर्तारंशरणमागतंप्रतिजग्राहनोपेक्षितवानितिश्रूयतेकिंपुनर्मद्विधोजनः
सकलधर्मरहस्यवेत्ताक्षत्रियोभूत्वाऽकृतापकारंशरणागतंनप्रतिगृह्णीयादित्यर्थः शरणागतंकायवाग्व्यापारैरसंदिग्धमेवेत्याशयः ॥ २५ ॥ नन्वत्रविध्यदर्शनाद्धर्मानधिकृतकपोतचेष्टाकथं
धर्मप्रमाणंस्यादतोविधिमपिदर्शयति ऋषेरिति तद्गीतगाथायांप्रामाण्यप्रदर्शनायसत्यवादिनेत्यंतानिऋषिविशेषणान्युक्तानि सत्यवादिनाअबाधितार्थप्रतिपादनव्रतेन अतएवतद्गीतगाथायाध
र्मिष्ठाधर्मपरेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तांगाथामाह बद्धेति याचंतंशरणमित्यर्थः आनृशंस्यार्थमघातुकत्वसिद्ध्यर्थंआश्रितरक्षणरूपपरमधर्मपालनार्थंवा ॥ २७ ॥ आर्तोवादृप्तोवेतिगुणदोषौदा
सीन्यपरंवचनं परेषांशत्रूणांभयाच्छरणागतोरिरपिपूर्वकृतवैरोपिकृतात्मनाधर्मशास्त्रशिक्षितचित्तेनप्राणानूपरित्यज्यापिरक्षणीयः ॥ २८ ॥

यथामधुकरस्तर्षादजिलाषाद्रसंपुष्परसंविदन्नपितत्रैवनतिष्ठति तथानार्येषुसौहृदमपिनतिष्ठति त्वमपितथाताहृशोऽनार्योसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ काशपुष्पंपिबतोपिरसालाभस्तथाऽनार्येषुसौहृदं कुर्वतःफलालाभइतिभावः ॥ १४ ॥ यथागजःपूर्वंस्नात्वाहस्तेनरजोगृहीत्वायथात्मनोदेहंदूषयतिस्नानकृतनैर्मल्यंनाशयतितथाऽनार्याःपूर्वकृतंस्नेहंस्वयमेवनाशयंतीत्यर्थः ॥१५॥ त्वत्तोन्यो यद्येवंब्रूयात्तदातस्मिन्मुहूर्तेनभवेन्नजीवेत् त्वांतुधिक्सोदरत्वेनवधानर्हत्वाद्धिक्कृतिरेवतेदंडइतिभावः॥१६॥ परुषंवाक्यंपूर्वोक्तम् लंकावस्थानेप्येतैःसहनाशस्यदुर्वारत्वात् ज्येष्ठोप्यसौ उत्पथप्र तिपन्नस्यकार्याकार्यमजानतः गुरोरप्यवलिप्तस्यप रित्यागोविधीयतइतिशास्त्रबलात्सर्वथापरित्याज्यएवेत्यालोच्यतत्सभांहित्वाखमुत्पपातचतुर्भिर्मंत्रिभिः॥१७॥१८॥ अथसभासदांज्येष्ठत्या

यथामधुकरस्तर्षाद्रसंविंदन्नतिष्ठति ॥ तथात्वमपितत्रैवतथानार्येषुसौहृदम् ॥ १३ ॥ यथामधुकरस्तर्षात्काशपुष्पंपिबन्नपि ॥ रसमत्रनविंदेतत थानार्येषुसौहृदम् ॥ १४ ॥ यथापूर्वंगजःस्नात्वागृह्यहस्तेनवैरजः ॥ दूषयत्यात्मनोदेहंतथानार्येषुसौहृदम् ॥ १५ ॥ योऽन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमे तन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्तेनभवेत्त्वांतुधिक्कुलपांसन ॥ १६ ॥ इत्युक्तःपरुषंवाक्यंन्यायवादीविभीषणः ॥ उत्पपातगदापाणिश्चतुर्भिःसहराक्षसैः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्चतदावाक्यंजातक्रोधोविभीषणः ॥ अंतरिक्षगतःश्रीमान्भ्रातावैराक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥ सत्वंभ्रांतोसिमेराजन्ब्रूहिमांयद्यदिच्छ सि ॥ ज्येष्ठोमान्यःपितृसमोनचधर्मपथेस्थितः ॥ इदंहिपरुषंवाक्यंनक्षमाम्यग्रजस्यते ॥ १९ ॥ सुनीतंहितकामेनवाक्यमुक्तंदशानन ॥ नगृह्णंत्यकृ तात्मानःकालस्यवशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाःपुरुषाःराजन्सततंप्रियवादिनः ॥ अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ २१ ॥ बद्धंकालस्य पाशेनसर्वभूतापहारिणा ॥ ननश्यंतमुपेक्षेत्वांप्रदीप्तंशरणंयथा ॥ २२ ॥ दीप्तपावकसंकाशैःशितैःकांचनभूषणैः ॥ नत्वामिच्छाम्यहंद्रष्टुंरामेणनि हतंशरैः ॥ २३ ॥ शूराश्चबलवंतश्चकृतास्त्राश्चनरारणे ॥ कालाभिपन्नाःसीदंतियथावालुकसेतवः ॥ २४ ॥

गेनाधर्मोयमितिशंकानिवृत्त्यर्थमाह सत्वंभ्रांतइत्यादि ज्येष्ठत्वादिगुणकोपिनधर्मपथेस्थितः परदाराहरणादिरूपानेकाधर्मशालित्वात् पतितैःसहसंव्यवहारोनविद्यतेइतिस्मृतेः पतितमाचार्यं ज्ञातिंवाद्रष्टुंनगच्छेत् नचास्मादुपयुंजीतयदृच्छासन्निपातेउपसंगृह्यतूष्णींव्रजेदितिस्मृतेश्चाग्रजस्यापितेइदंपरुषंवाक्यंनक्षमामि अतःपरमिहस्थित्वेतिशेषः ॥१९॥ सुनीतंसुनिश्चितागामिफल बोधकंवाक्यंहितकामेनोक्तंतत्तुत्वयानगृहीतमितिशेषः तादृश्येवलोकस्थितिरित्याह नगृह्णंतीति सुनीतवाक्यार्थमितिशेषः ॥२०॥ उक्तमेवार्थंपुनर्मारीचोक्तस्मरणेनाह सुलभाइति ॥ २१ ॥ सर्वभूतापहारिकालपाशेनबद्धंनश्यंतंत्वांनोपेक्षेअतोमयाकिंचिद्धितमुक्तमितिशेषः ॥२२॥ निहतंत्वांद्रष्टुंनेच्छामि अतएवोक्तमितिशेषः ॥२३॥कालाभिपन्नाःअधर्मतःकालपाशबद्धाः॥२४॥

यदुक्तमप्रियमित्रहितंतद्भवान्मर्षयतुक्षमतां मयाविनासुखीभवेतिव्यंग्योक्तिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अचिरमानः ॥ कतकरी० ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथविभीषणस्यरामसमीपगमनम् इतीति परुषंआत्मानंसर्वथेत्यादिरूपम् रावणानुजोविभीषणःयत्रसलक्ष्मणोरामस्तत्राजगाम उत्पथप्रतिपन्नत्वाद्देहसंबंधेनगुरुंरावणंपरित्यज्य जगद्गुरुंस्मरणमात्रेणसकलपापहरंगुरुंरामंप्रत्याजगामेत्याशयः ॥ १ ॥ मेरुशिखराकारमुन्नतत्वपीवरत्वरतवह्नुलत्वैस्तदाकारम्

तन्मर्षयतुयच्चोक्तंगुरुत्वाद्धितमिच्छता ॥ आत्मानंसर्वथारक्षपुरींचेमांसराक्षसाम् ॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिसुखीभवमयाविना ॥ २५ ॥ निवार्यमाणस्यमयाहितैषिणानरोचतेतेवचनंनिशाचर ॥ परांतकालेहिगतायुषोनराहितंनगृह्णंतिसुहृद्भिरीरितम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्युक्तापरुषंवाक्यंरावणंरावणानुजः ॥ आजगाममुहूर्तेनयत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तंमेरुशिखराकारंदीप्तामिवशतह्रदाम् ॥ गगनस्थंमहीस्थास्तेददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ येचाप्यनुचरास्तस्यचत्वारोभीमविक्रमाः ॥ तेपिवर्मायुधोपेताभूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३ ॥ सचमेघाचलप्रख्योवज्रायुधसमप्रभः ॥ वरायुधधरोवीरोदिव्याभरणभूषितः ॥ ४ ॥ तमात्मपंचमंदृष्ट्वासुग्रीवोवानराधिपः ॥ वानरैःसहदुर्धर्षश्चिंतयामासबुद्धिमान् ॥ ५ ॥ चिंतयित्वामुहूर्तंतुवानरांस्तानुवाचह ॥ हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदंवचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एषसर्वायुधोपेतश्चतुर्भिःसहराक्षसैः ॥ राक्षसोऽभ्येतिपश्यध्वमस्मान्हंतुंनसंशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वासर्वेतेवानरोत्तमाः ॥ शालानुद्यम्यशैलांश्चइदंवचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रंव्यादिशनोराजन्वधायैषांदुरात्मनाम् ॥ निपतंतिहतायावद्धरण्यामल्पचेतनाः ॥ ९ ॥ तेषांसंभाषमाणानामन्योन्यंसविभीषणः ॥ उत्तरंतीरमासाद्यखस्थएवव्यतिष्ठत ॥ १० ॥

दीप्तत्वगगनस्थत्वाभ्यांशतह्रदासाम्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मपंचमंआत्मापंचमोयस्यतम् मंत्रिचतुष्टयसहितंतमितियावत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शालान्शालवृक्षान् ॥ ८ ॥ यावद्धतानिपतंति निपतिष्यंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तेषामित्यनादरेषष्ठी तानन्योन्यंसंभाषमाणाननादृत्य रामस्यभगवतःपरमदयालुत्वभावनयातेषामनादरः खस्थएवव्यतिष्ठतेतितिष्ठतेर्द्विःप्रयोगोनिर्भयत्वेनावस्थानसूचनाय ॥ १० ॥

महाप्राज्ञःसर्वदोषाकररावणत्यागान्निर्दुष्टसर्वगुणाकररामाश्रयणाच्चमहाप्राज्ञत्वम् अतएवमहान्महतास्वरेण सर्वलोकशरण्यस्यार्तरक्षणत्वरणायस्वरमहत्त्वम् धीरगंभीरत्वंस्वरेमहत्त्वं तेननि र्भयत्वप्रकाशः ॥ ११ ॥ रावणोनामेत्यादिनास्वस्यरामानुकूल्यतत्प्रातिकूल्यराहित्यादिरूपशरणागत्यंगबोधनं आनुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनं रक्षिष्यतीतिविश्वासोगोप्तृत्ववरणं तथा आत्मनिक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणागतिरित्युक्तेः रावणत्वेनसर्वलोकपीडकत्वंदुर्वृत्तत्वेनाकृत्यकर्तृत्वंराक्षसत्वेनजातिक्रौर्यंराक्षसेश्वरइत्यनेनभृत्यक्रौर्यंतद्भ्रातृत्वेनस्वस्यापिदोषवत्त्वकथनाद्द वहानिरूपकार्पण्यमुक्तम् ॥ १२ ॥ दुर्वृत्तत्वमेवाह ॥ तेनेति राक्षसीभिःसुरक्षितेत्यनेनसीतापातिव्रत्याहानिःसूचिता तद्धानौहिताभीरक्षणानुपयोगइतिभावः ॥ १३ ॥ हेतुभिर्हेतुमद्भिः निर्या त्यतांदीयतामितिहेतुमद्भिर्वाक्यैःपुनःपुनःसाधुन्यदर्शयमित्यन्वयः अनेनभगवदानुकूल्यसंकल्पःप्रातिकूल्याभावश्चदर्शितः ॥ १४ ॥ विपरीतोमुमूर्षुः ॥ १५ ॥ दासवदमानितः भ्रातापिसन्नि

सउवाचमहाप्राज्ञःस्वरेणमहतामहान् ॥ सुग्रीवंतांश्चसंप्रेक्ष्यखस्थएवविभीषणः ॥ ११ ॥ रावणोनामदुर्वृत्तोराक्षसोराक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राताविभीषणइतिश्रुतः ॥ १२ ॥ तेनसीताजनस्थानाद्धृताहत्वाजटायुषम् ॥ रुद्धाचविवशादीनाराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ १३ ॥ तमहंहेतुभिर्वा क्यैर्विविधैश्चन्यदर्शयम् ॥ साधुनिर्यात्यतांसीतारामायेतिपुनःपुनः ॥ १४ ॥ सचनप्रतिजग्राहरावणःकालचोदितः ॥ उच्यमानंहितंवाक्यंविपरी तइवौषधम् ॥ १५ ॥ सोहंपरुषितस्तेनदासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चराघवंशरणंगतः ॥ १६ ॥ निवेदयतमांक्षिप्रंराघवायमहात्मने ॥ सर्वलोकशरण्यायविभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवोलघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतोरामंसंरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

तिक्षेपः शरणंगतइत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमंगंदर्शितम ॥ १६ ॥ सर्वलोकशरण्यायममवंशानुरूपश्चधर्मात्माचभविष्यतीतिकैकस्यैब्रह्मपुत्रेणविश्रवसावरदानात्सात्विकत्वेनब्रह्मतस्तथैवलब्धवरत्वे नच विभीषणस्यसर्वलोकस्रष्टुःसर्वलोकांतर्यामिणश्चायमवनारइतिज्ञानात्सर्वलोकशरण्यत्वमहात्मत्वज्ञानंरामविषयेबोध्यम् राघवायकिंत्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदंकुलंनइ त्यादिवचनैःप्रसिद्धेवैभवेरघुवंशेऽवतीर्णाय अनेनार्थिप्रार्थितवैफल्याभावोध्वनितः क्षिप्रमित्यनेनशीतलसुरभिसलिलंप्राप्यतृषितस्येवविलंबासहत्वं उपस्थितंशरणत्वेनप्राप्तंनिवेदयतशरणाग तइतिज्ञापयत अनेनगोप्तृत्ववरणंरक्षिष्यत्यवश्यमेवेतिविश्वासश्चदर्शितः ॥ १७ ॥ एतद्विभीषणोक्तम् अथलोकदृशाशत्रुपक्षोनविश्वसनीयइतिमत्वाराममर्पितथैवबोधयतीत्याह लक्ष्मणस्ये ति संरब्धंसंरंभोपेतमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १८ ॥

इदंपदार्थमाह प्रविष्टइति कश्चिदस्मच्छत्रूराक्षसत्वात्पूर्वंशत्रोरावणस्यसैन्यंप्रविष्टइदानीमतर्कितागमनएवसन्नस्मत्सैन्यंप्राप्तःसोसावंतरंलब्ध्वाउलूकोवायसानिवनोहन्यात् ॥ १९ ॥ यदेवमतोमंत्रेइति वानराणांचपरेषांचक्रमादनुग्रहनिग्रहार्थंत्वंमंत्रेकार्याकार्यविचारे व्यूहेसेनासन्निवेशे नयेसेनानयने यद्वा विचार्यनिश्चितानामुपायानांतत्तद्विषयप्रयोगेचारेपरबलवृत्तांतज्ञानफलकेचारपुरुषप्रवर्तनेयुक्तःसावधानोभवितुमर्हसि एवंसतितेभद्रमित्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तमेवैतदित्याह अंतरिति अंतर्धानगताःअदृश्यसंचारस्वभावाः निकृतिज्ञाःकपटोपायेनगूढविप्रियकरणाभिज्ञाः ॥ २१ ॥ किंच योयमागतःसरावणस्यप्रणिधिश्चारएवभवेत् अस्तुकिंततस्तत्राह अन्विति भेदंअंगदादिविषये ॥ २२ ॥ विश्वस्तेप्राप्तविश्वासेऽस्मद्बलइतिशेषः ॥ २३ ॥ न

प्रविष्टःशत्रुसैन्यंहिप्राप्तःशत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादंतरंलब्ध्वाउलूकोवायसानिव ॥ १९ ॥ मंत्रेव्यूहेनयेचारेयुक्तोभवितुमर्हसि ॥ वानराणांचभद्रंतेपरेषांचपरंतप ॥ २० ॥ अंतर्धानगताह्येतेराक्षसाःकामरूपिणः ॥ शूराश्चनिकृतिज्ञाश्चतेषांजातुनविश्वसेत् ॥ २१ ॥ प्रणिधीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यभवेदयम् ॥ अनुप्रविश्यसोस्मासुभेदंकुर्यान्नसंशयः ॥ २२ ॥ अथवास्वयमेवैषच्छिद्रमासाद्यबुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्यविश्वस्तेकदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥ मित्राटविबलंचैवमौलभृत्यबलंतथा ॥ सर्वमेतद्बलंग्राह्यंवर्जयित्वाद्विषद्बलम् ॥ २४ ॥ प्रकृत्याराक्षसोह्येषभ्राताऽमित्रस्यवैप्रभो ॥ आगतश्चरिपुःसाक्षात्कथमस्मिंश्चविश्वसेत् ॥ २५ ॥ रावणस्यानुजोभ्राताविभीषणइतिश्रुतः ॥ चतुर्भिःसहरक्षोभिर्भवंतंशरणंगतः ॥ २६ ॥ रावणेनप्रणीतंहितमवेहिविभीषणम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येक्षमंक्षमवतांवर ॥ २७ ॥ राक्षसोजिह्मयाबुद्ध्यासंदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुमाययाछन्नोविश्वस्तेत्वयिचानघ ॥ २८ ॥ वध्यतामेषतीव्रेणदंडेनसचिवैःसह ॥ रावणस्यनृशंसस्यभ्राताह्येषविभीषणः ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वातुतंरामंसंरब्धोवाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंततोमौनमुपागमत् ॥ ३० ॥

न्वनेनाप्यागतेनास्माकमधिकंबलमेवभविष्यतीत्याशंक्यनेत्याह मित्रेति मित्रेणआटविकेनारण्यकेनप्रेषितंबलंमित्राटविबलं मौलंआप्तबंधुप्रहितंबलं मूलंवशीकृतौस्वीयेइतिकोशः भृत्यबलंतत्कालभृतिदानसंपादितबलं मौलभृत्यबलमितिसमाहारद्वंद्वः द्विषत्प्रेषितंबलंद्विषद्बलम् ॥ २४ ॥ अस्यद्विषद्बलत्वमेवदर्शयति प्रकृत्येति अमित्रस्यरावणस्य ॥ २५ ॥ अमित्रभ्रातृत्वंतद्वचनादेवनिश्चितमित्याह रावणस्येति इतितन्मुखादेवश्रुतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ इदमपिवचोनवास्तवमित्याह रावणेनेति प्रणीतंप्रेषितंअवेहि अतस्तस्यनिग्रहंक्षमंमन्ये क्षमवतांयुक्तव्यापारवतांक्षमावतांवा ह्रस्वआर्षः ॥ २७ ॥ त्वयिप्रहर्तुंरावणेनसंदिष्टःसन्निहागतः ॥ २८ ॥ अतएषवध्यताम् ॥ २९ ॥ वाक्यकुशलंराममित्यन्वयः ॥ ३० ॥

अथरामःशरणागतंश्रुत्वाआनिर्नीपुरपिद्रागेवसुग्रीववाक्यभंगस्यायुक्तत्वमालोच्यविचारंप्रस्तावयति सुग्रीवस्येति ॥ ३१ ॥ सुग्रीवस्यसुमतितांस्वहितैषित्वंचमंत्रिभ्यआह यदुक्तमिति मंत्रे व्यूहेइत्यादिनेतिशेषः अत्यर्थंहेतुमद्भृशंयुक्तिमत् ॥ ३२ ॥ तस्ययुक्तत्वमाह सुहृदामिति सुहृदांशाश्वतींभूतिमिच्छतावुद्धिमताप्रशस्तवुद्धिनासमर्थेनविचारसमर्थेन सदार्थकृच्छ्रेषुकृत्याकृत्यसंदेहेषु उपसंदेष्टुंसम्यगुपदेष्टुंयुक्तम् उपदेशकरणमुचितमितिभावः ॥ ३३ ॥ इत्येवमिति मित्रैर्मित्रेभ्यउपदेष्टव्यमेवेतियतोऽतोयूयमपिस्वस्वमतंब्रूतेत्येवंपृष्टाहरयःस्वंस्वंमतमूचुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ सोपचारमूचुरित्युक्तंतत्रोपचारंदर्शयति अज्ञातमिति आत्मानंअस्माकमात्मानंसुहृत्तयासुहृद्भावप्रकाशनेनपूजयन्नित्यर्थः यद्वा एवंवानरेश्वरोप्ययंसुहृदित्यात्मनःकीर्तिप्रथयन्नि

सुग्रीवस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वारामोमहावलः॥ समीपस्थानुवाचेदंहनुमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३१ ॥ यदुक्तंकपिराजेनरावणावरजंप्रति ॥ वाक्यंहेतुमदत्यर्थंभवद्भिरपिचश्रुतम् ॥ ३२ ॥ सुहृदामर्थकृच्छ्रेषुयुक्तंवुद्धिमतासदा ॥ समर्थेनोपसंदेष्टुंशाश्वतींभूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥ इत्येवंपरिपृष्टास्तेस्वंस्वंमतमतंद्रिताः ॥ सोपचारंतदारामसूचुःप्रियचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥ अज्ञातंनास्तितेकिंचित्त्रिषुलोकेषुराघव ॥ आत्मानंपूजयन्रामपृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३५ ॥ त्वंहिसत्यव्रतःशूरोधार्मिकोदृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारीस्मृतिमान्निसृष्टात्मासुहृत्सुच ॥ ३६ ॥ तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवंतुसचिवास्तव ॥ हेतुतोमतिसंपन्नाःसमर्थाश्चपुनस्तथा ॥ ३७ ॥ इत्युक्तेराघवायाथमतिमानंगदोऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाचवचनंहरिः ॥ ३८ ॥ शत्रोःसकाशात्संप्राप्तःसर्वथातर्क्यएवहि ॥ विश्वासनीयःसहसानकर्तव्योविभीषणः ॥ ३९ ॥ छादयित्वात्मभावंहिचरंतिशठवुद्धयः ॥ प्रहरंतिचरंध्रेषुसोऽनर्थःसुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥ अर्थानर्थौविनिश्चित्यव्यवसायंभजेतह ॥ गुणतःसंग्रहंकुर्याद्दोषतस्तुविसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ यदिदोषोमहांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशंकितम् ॥ गुणान्वापिवहून्ज्ञात्वासंग्रहःक्रियतांनृप ॥ ४२ ॥

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ सुहृत्सुनिसृष्टात्माकृतविश्वासः सत्यव्रतोरक्षःस्वपिशरणागतरक्षणव्रतपालकः ॥ ३६ ॥ तवसचिवाहेतुतोहेतुयुक्तंब्रुवंत्वितिविधिः ॥ ३७ ॥ इत्युक्तेइति हनूमदादिमंत्रिभिरितिशेषः विभीषणपरीक्षार्थंतत्परीक्षाफलकंवचनंराघवायांगदोयुवराजत्वादग्रतउवाच ॥ ३८ ॥ तर्क्यएवशंक्यएव विश्वासनीयःविश्वासप्रयुक्तव्यवहरार्हःसहसानकर्तव्योऽपितुशनैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत्रहेतुमाह छादयित्वेति भावमांतरम् ॥ ४० ॥ तस्यतस्यगुणदोषपरीक्षणेनार्थानर्थौहिताहितत्वेनिश्चित्यतदनुरूपंव्यवसायमुद्योगंभजेतेतिहप्रसिद्धम् कस्मिन्सतिकीदृशोव्यवसायस्तत्राह गुणइति गुणभूयस्त्वेनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेवविवृणोति यदिदोषइति ॥ ४२ ॥

सार्थंसोपपत्तिकम् चारोदूतः प्रतिविधीयतांप्रेष्यताम् ॥ ४३ ॥ प्रणिधायचारंप्रेषयित्वासूक्ष्मबुद्धिनाचारेणचयथान्यायंपरीक्ष्यततःसंग्रहःकार्यः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अदेशकालेस्वामिसंदेशं विहायरिपुदेशआगमनेनानुचितदेशप्राप्तत्वम् स्वामिनःसंकटकालेतत्प्रहाणानौचित्यादनुचितकालप्राप्तोऽतःशंक्यताम् सर्वथाशंकाविषयत्वेनत्यागार्हएवायमितिभावः ॥ ४६ ॥ हेतुमत्तरंअतिशयेनहेतुमत् ॥ ४७ ॥ अनुजोनामेति नामेतिप्रसिद्धौ अतोऽयंमधुरेणसौम्यभावेनैवपृच्छ्यताम् गूढदूतमुखेनरावणस्यवृत्तांतमितिशेषः ॥ ४८ ॥ अस्यबुद्धिपूर्वकदुष्टत्वादुष्टत्वान्यतरत्वतोनिर्णीयततस्त्वंतत्तदुचितकृत्यंकरिष्यसि ॥ ४९ ॥ अथहनूमान्सुग्रीवोक्तंवध्यत्वंराजवचनत्वादत्यंताविचारमूलकमित्युपेक्ष्यगुणादिपरीक्षयापरिग्रहत्यागरूपमंगदादिवचोनुवादपूर्वकंदूषय

शरभस्त्वथनिश्चित्यसार्थंवचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्रचारःप्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥ प्रणिधायहिचारेणयथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्यचततःकार्योयथान्यायंपरिग्रहः ॥ ४४ ॥ जांबवांस्त्वथसंप्रेक्ष्यशास्त्रबुद्ध्याविचक्षणः ॥ वाक्यंविज्ञापयामासगुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥ बद्धवैराच्चपापाच्चराक्षसेंद्राद्विभीषणः ॥ अदेशकालेसंप्राप्तःसर्वथाशंक्यतामयम् ॥ ४६ ॥ ततोमैंदस्तुसंप्रेक्ष्यनयापनयकोविदः ॥ वाक्यंवचनसंपन्नोबभाषेहेतुमत्तरम् ॥ ४७ ॥ अनुजोनामतस्यैषरावणस्यविभीषणः ॥ पृच्छ्यतांमधुरेणायंशनैर्नरपतीश्वर ॥ ४८ ॥ भावमस्यतुविज्ञायतत्त्वतस्त्वंकरिष्यसि ॥ यदिदुष्टोनदुष्टोवाबुद्धिपूर्वंनरर्षभ ॥ ४९ ॥ अथसंस्कारसंपन्नोहनूमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाचवचनंश्लक्ष्णमर्थवन्मधुरंलघु ॥ ५० ॥ नभवंतंमतिश्रेष्ठंसमर्थंवदतांवरम् ॥ अतिशाययितुंशक्तोबृहस्पतिरपिब्रुवन् ॥ ५१ ॥ नवादान्नापिसंघर्षान्नाधिक्यान्नचकामतः ॥ वक्ष्यामिवचनंराजन्यथार्थंरामगौरवात् ॥ ५२ ॥ अर्थानर्थनिमित्तंहियदुक्तंसचिवैस्तव ॥ तत्रदोषंप्रपश्यामिक्रियानह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥

न्निदानीमेवदोषाभावनिर्णयस्यसुकरत्वादविलंबेनपरिग्रहएवयुक्तइत्याह अर्थेति संस्कारसंपन्नःसकलशास्त्रज्ञानजसंस्कारसंयुक्तः श्लक्ष्णंश्लक्ष्णसंदर्भं अर्थवत्प्रकटार्थवत् लघुमितशब्दम् मधुरंश्रवणमात्रेणसुखकरम् ॥ ५० ॥ समर्थंसकलशास्त्रार्थतत्त्वनिरूपणसमर्थं अतिशाययितुमभिभवितुम् ॥ ५१ ॥ वादात्तर्ककुशलत्वप्रकटनाद्धेतोः संघर्षात्सचिवांतरस्पर्धावशात् आधिक्यान्अधिकबुद्धिमत्त्वाभिमानात् कामतःवचनेच्छातः यदेवमतोयथार्थमेववक्ष्यामि गौरवात्कार्यगौरवानुरोधेनेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत्रादावंगदमतंदूषयति अर्थेत्यादि अर्थानर्थनिमित्तंगुणदोषनिश्चयनिमित्तंतवसचिवैरंगदादिभिर्यदुक्तंतत्रदोषमंशेनवैगुण्यंपश्यामि शंकितव्यःपरीक्षणीयश्चेतियदुक्तंतद्युक्तमेव किंत्वेवंनिश्चयइत्यनुक्तेरिदमनुत्तरं तदेवाह क्रियानह्युपपद्यते क्रियाउत्तररूपा यद्वा परीक्षणरूपाक्रियेदानींनोपपद्यतइत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेवाह कृतेइति नियोगादृतेतमाहूयतस्मैवृत्तांतनिवेदनरूपनियोगंविनासामर्थ्यंहानोपादानौचित्यंबोद्धुंनशक्यते तर्हिद्रागानयेतिचेत्तत्राह सहसाहठाद्विनियोगोपिराजसन्निधिप्रापणपूर्ववृत्तां
तत्प्रतिपादनानुज्ञादानरूपविनियोगोपिदोषवानेवप्रतिभाति तस्मात्समर्थद्वारातदीयवृत्तांतंज्ञात्वाभवत्समीपानयनमुचितमितिभावः ॥ ५४ ॥ तर्हिशरभमतमेवतत्रापिकिमित्याशंक्यतन्मतंदूष
यति चारेति प्रणिहितमितिभावेनिष्ठा चारप्रेषणंयुक्तमितियदुक्तंतवसचिवैःशरभादिभिस्तदपिनोपपद्यतेइतिशेषः यतस्तत्रचारप्रेषणेकारणंनोपपद्यतेतत्प्रयोजनंनास्ति कुतः अर्थस्यासंभवा
देवतत्साध्यप्रयोजनासंभवादेव अयंभावः असन्निहितेऽप्रकटवृत्तांतेतज्ज्ञानायतत्प्रेषणंनतुप्रत्यक्षेप्रकटतयास्ववृत्तांतवेदकेइति ॥ ५५ ॥ अथजांबवदुक्तमदेशकालप्राप्तिरूपंशंकास्पदंस्वरू
पासिद्ध्यादूषयति अदेशेति अयंविभीषणोऽदेशकालेसंप्राप्तइतियज्जांबवतोक्तंतत्रतद्विषयेएषदेशःकालश्चयथाभवतितथेयंमेविवक्षास्तीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ तंविवक्षाविषयमाह पुरुषादिति पा

कृतेनियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुंनशक्यते ॥ सहसाविनियोगोपिदोषवान्प्रतिभातिमे ॥५४॥ चारप्रणिहितंयुक्तंयदुक्तंसचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासं भवात्तत्रकारणंनोपपद्यते॥५५॥ अदेशकालेसंप्राप्तइत्ययंयद्विभीषणः ॥ विवक्षातत्रमेऽस्तीयंतांनिबोधयथामति ॥५६॥ एषदेशश्चकालश्च भवतीहयथातथा॥ पुरुषात्पुरुषंप्राप्यतथादोषगुणावपि॥५७॥ दौरात्म्यंरावणेदृष्ट्वाविक्रमंचतथात्वयि॥ युक्तमागमनंह्यत्रसदृशंतस्यबुद्धितः ॥५८॥ अज्ञातरूपैःपुरुषैःसराजन्पृच्छ्यतामिति॥ यदुक्तमत्रमेप्रेक्षाकाचिदस्तिसमीक्षिता॥५९॥ पृच्छ्यमानोविशंकेतसहसाबुद्धिमान्वचः॥ तत्रमित्रंप्रदुष्येतमिथ्यापृष्टंसुखागतम् ॥६०॥

पात्पुरुषाद्रावणादुत्तमंपुरुषंत्वांप्राप्यबुद्ध्यानिश्चित्यतथाद्वयोस्तयोर्दोषगुणावपिप्राप्यबुद्ध्यानिश्चित्ययदत्रयुक्तंकालोचितमागमनंकृतंतत्तस्यैवबुद्धितःसदृशम् पुरुषादित्यर्धोक्तस्यैवविवरणम्
दौरात्म्यमिति परदारापहरणाद्रावणेदौरात्म्यम् त्वयिविक्रमंचकक्षपुटेरावणंकृत्वाचतुःसागरींप्रदक्षिणंकृतवतोवालिनएकेनैवबाणेनत्वयाहननादृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अथैनमाकार्यतद्व
चनतद्भावदर्शनाभ्यामेवतदीयगुणदोषाववगंतव्याविति स्वमतंस्थिरीकर्तुंचारप्रेषणपक्षेदोषांतरमाहाज्ञातेति अज्ञातकुलशीलप्रयोजनैःपुरुषैश्चारैःसविभीषणःपृच्छ्यतामितियन्मेंदेनोक्तमत्रमेम
यासमीक्षितासम्यक्परीक्षिताकाचित्प्रेक्षाधीरस्ति ॥ ५९ ॥ कासेत्यत्राह पृच्छ्यमानइति अज्ञातपुरुषेणकोभवान्कुतआगतइतिकिमर्थमागतइत्यादिपृच्छ्यमानःप्रष्टृस्वरूपज्ञानरहितोबुद्धि
मान्पुरुषस्तद्वचःसहसाद्राक्विशंकेतनेमंजानामिकेनायंप्रेषितःकिमर्थंपृच्छतीतिशंकाकुलएवभवतिकेवलंनतुउत्तरयतिकिंचित् यदितुप्रष्टुःशनैर्ज्ञानंभवतितदासुखागतंसुखार्थमागतंमित्रंचेत्तदा
मिथ्यापृष्टंतथापुनःपृष्टंसन्मित्रभावात्प्रदुष्येतभिद्येत किमर्थमेवंविचारयतिपुरुषमुखेनेतिस्तब्धस्नेहंभवति एवंचमित्रहानिरितिभावः ॥ ६० ॥

किंचतस्यशत्रुत्वेनतदभिप्रायश्चैरैरपिदुर्ज्ञेयइत्याह अशक्यमिति परस्यशत्रोर्भावश्चारेणसहसाद्राक्प्रश्नमात्रेणवेत्तुंज्ञातुमशक्यएव अज्ञातेनपृष्टेउत्तरस्यैवादानात् शत्रुप्रहितत्वेनज्ञातेप्रत्युतदंड
स्यापिप्रसंगात् नन्वेवंजगतिचारप्रेषणनैष्फल्यप्रसंगइतिचेन्न बहुकालंतत्रस्थितैस्तद्वचनैस्तद्यवहारैस्तत्संगेहर्षामर्षादिभिश्चतस्यशत्रुमित्रत्वज्ञानायतत्प्रेषणसंभवात् यदेवमतोंतरेणेति अंतरेण
स्वैरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यतांभृशमितिप्राचीनःपाठः अंतरेणव्यवहारमध्येभिन्नैःस्वैरैर्विलक्षणस्वरैःकंठध्वनिभिर्नैपुण्यंसदसदन्यतरत्वनिश्चयंपश्यतांकुरुतांभवानितिशेषः तत्रबाष्पकंठत्वभीत्यापूर्वा
परासंगतकथनेचासन्नन्यथासन्निति निश्चीयतामित्याशयः अंतःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यंपश्यताभृशमितिपाठेभृशमत्यर्थंस्वस्मिन्नैपुण्यंपश्यताजानतापिप्रष्ट्राअंतःस्वभावैरापाततःप्रसन्नार्थत्वेपि
गूढाभिप्रायैर्गीतैर्भाषितैःपरस्यभावोभिप्रायःसहसावेत्तुंनशक्यइत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ननुत्वयैवप्रथमंपरीक्ष्यतामितिचेन्मयापरीक्षितएवेत्याह नत्वस्येति दुष्टभावतावचनचेष्टादिभिर्दुष्टांतःकरणता

अशक्यंसहसाराजन्भावोबोद्धुंपरस्यवै ॥ अंतरेणस्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यतांभृशम् ॥ ६१ ॥ नत्वस्यब्रुवतोजातुलक्ष्यतेदुष्टभावता ॥ प्रसन्नंवदनं
चापितस्मान्मेनास्तिसंशयः ॥ ६२ ॥ अशंकितमतिःस्वस्थोनशठःपरिसर्पति ॥ नचास्यदुष्टवागस्तितस्मान्मेनास्तिसंशयः ॥ ६३ ॥ आकारश्छाद्य
मानोपिनशक्योविनिगूहितुम् ॥ बलाद्धिविवृणोत्येवभावमंतर्गतंनृणाम् ॥ ६४ ॥ देशकालोपपन्नंचकार्यंकार्यविदांवर ॥ सफलंकुरुतेक्षिप्रंप्रयो
गेणाभिसंहितम् ॥ ६५ ॥ उद्योगंतवसंप्रेक्ष्यमिथ्यावृत्तंचरावणम् ॥ वालिनंचहतंश्रुत्वासुग्रीवंचाभिषेचितम् ॥ ६६ ॥

नलक्ष्यतेप्रसन्नवदनताचदृश्यते ॥ ६२ ॥ उक्तार्थस्यैवस्थैर्यायाभ्यासःअशंकितेति अशंकितमतिर्निश्चितशरणगमनमतिःरामशरणगमनमेवममेष्टसाधनमितिसुप्रतिष्ठितचित्तःअतएवस्वस्थःसु
स्वभावएवभूत्वाऽयंपरिसर्पतिनशठोगूढविप्रियधीर्भूत्वा दुष्टवाग्दुष्टाशब्दार्थदोषवतीवाक् ॥ ६३ ॥ ननुशठोप्येवंवक्ष्यतीत्याशंक्याहाकारइति आकारआंतरोभावोयावच्छक्यंछाद्यमानोपि
नसर्वात्मनानिगूहितुंशक्यः कुतस्तत्राह बलादिति भावंशठभावंसाधुभावंचविवृणोत्येव अंतर्यामिदेवतेतिशेषः साहितथावचनादिप्रेरणयातंप्रकटीकरोतीत्यर्थः अस्यत्रिरेकरूपवादान्निर्दुष्टत्वं
निर्णीयतइतिभावः ॥ ६४ ॥ नन्वदुष्टस्यास्यांवेलायामत्रागमनेकिंप्रयोजकमित्याशंकायांदेशकालौचित्यज्ञानमेवेत्याह देशेति हेकार्यविदांवरअस्येदमत्रागमनरूपंकार्यंदेशकालोपपन्नमेव
उक्तरीत्या किंचेदृशंकार्यंप्रयोगेणाभिसंहितमनुष्ठानेनसंपादितमात्मानंक्षिप्रंसफलंकुरुतेइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ एतदेवविवृणोति उद्योगमिति उद्योगंरावणवधविषयम् मिथ्यावृत्तंमिथ्याबलगर्वितंपाप
वृत्तंचदृष्ट्वारावणादप्यधिकबलंवालिनंहतंश्रुत्वाबुद्धिपूर्वंवालिवदेवरावणंहनिष्यतिसुग्रीववदेवमह्यंराज्यंदास्यतिशरणागतवत्सलःसर्वथामांरक्षिष्यतीतिबुद्धिपूर्वम् उपसंहरति एतावदिति ॥ ६६

महाराजःसन्नीदृशंसभायांप्रलपतीतिक्रोधः ॥ २७ ॥ तदेववचनमाह यदा
अथकुंभकर्णोभ्रातुरन्यायमूलानर्थप्राप्तिदर्शनात्क्रुद्धआहेत्याह तस्येति परिदेवितंकामशोकप्रलापं प्रचुक्रोध यथायमुनापृथिव्यामवतारस
त्विति यदासलक्ष्मणस्यरामस्यसीतासकृत्समीक्ष्यैवतात्कालिकापातविचारंकृत्वैवप्रसह्यहृतातदैवतेचित्तंयमुनायामुनंक्वदमिवसुनिश्चितंभजेतनिश्चयभजनार्हं
मयएवस्वच्छंदंपूरयतिकालांतरेतुसमुद्रंगतत्वात्तज्जलस्यतत्पूरणासंभवएवमस्माभिःसहविचारस्यसएवकालइदानींत्वनर्थनिश्चयोजातएवेतिविचारोनिष्फलइतिक्रोधजाव्यंग्योक्तिः ॥ २८ ॥
व्यंग्यतयोक्तमेवसाक्षादप्याह सर्वमिति यदेतद्वंचनापूर्वंप्रसह्यपरदारहरणादिकृतमेतत्सर्वंमहाराजतवाप्रतिममनुचितं इदानींविचारोपिनिष्फलइत्याह विधीयेतेति अस्यकर्मणःकरणमुद्दिश्य
प्रवृत्तिकालएवचयस्माभिःसहमंत्रयेतनतदाविधीयेतास्माभिरस्यनिवारणमितिशेषः इदानींक्रियमाणोविचारस्तुगतजलसेतुबंधनसमइतिभावः ॥ २९ ॥ अथमंत्रिभिरसंमंत्र्यकृतंनियकर्म

तस्यकामपरीतस्यनिशम्यपरिदेवितम् ॥ कुंभकर्णःप्रचुक्रोधवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदातुरामस्यसलक्ष्मणस्यप्रसह्यसीताखलुसाइहाहृता ॥
सकृत्समीक्ष्यैवसुनिश्चितंतदाभजेतचित्तंयमुनेवयामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतन्महाराजकृतमप्रतिमंतव ॥ विधीयेतसहास्माभिरादावेवास्यकर्मणः
॥ २९ ॥ न्यायेनराजकार्याणियःकरोतिदशानन ॥ नससंतप्यतेपश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥ अनुपायेनकर्माणिविपरीतानियानिच ॥ क्रिय
माणानिदुष्यंतिहवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥ यःपश्चात्पूर्वकार्याणिकर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वंचापरकार्याणिसनवेदनयानयौ ॥ ३२ ॥ चपलस्य
तुकृत्येषुप्रसमीक्ष्याधिकंबलम् ॥ छिद्रमन्येप्रपद्यंतेक्रौंचस्यखमिवद्विजाः ॥ ३३ ॥

पश्चात्परितापायभवतीत्याह न्यायेनेति प्रथमंमंत्रिभिःसहनिश्चितार्थमतिर्भूत्वायोनृपतिर्न्यायेनराजकार्याणिकरोतिसतत्कार्यंकृत्वापश्चान्नसंतप्यते ॥ ३० ॥ अन्यथाव्यतिरेकमप्याह
अनुपायेनेति मंत्रिभिःसहसामाद्युपायविचारानालंबनेनमोहात्स्वयमेवयानिविपरीतान्यन्यायकृत्यानिकरोतितानितथाक्रियमाणानिदुष्यंतिकश्मलंप्राप्नुवंति अप्रयतेषुअभिचारत्वादपवित्रे
ष्वयागेषुहुतानिहवींषीव तानितुप्रत्यंगेनमभिचारस्तृणुतेइतिकर्तारंकश्मलंप्रापयंत्येव तद्वदिदंकर्मापाततःसुखमिवभासमानमपिपरिणामेदुःखायैवेतिभावः ॥ ३१ ॥ यथाकालंयस्यकर्मानां
रंभःसमृद्धइत्याह यइति पूर्वकार्याणिप्रथमकर्तव्यानिकर्माणिपश्चादभिचिकीर्षति एवंपश्चात्कर्तव्यानिपूर्वंकरोति सनयानयौनवेद साम्निप्रथमंप्रयोक्तव्येदंडंदंडेपश्चात्प्रयोक्तव्येसामचेत्यर्थः
यद्वा विचारानंतरंकर्मकरणमुचितंतद्वैपरीत्यंकुर्वंस्तुनीत्यनीत्यज्ञानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विषयचपलस्यबलमप्यप्रयोजनमित्याह चपलस्येति अन्येशत्रवःपरस्याधिकंबलंप्रसमीक्ष्यापिकृत्येषुच
पलस्यतस्यनियहायछिद्रंरंध्रंप्रपद्यंते द्विजाहंसाअलंघ्यस्यापिक्रौंचपर्वतस्यलंघनायकुमारशक्तिकृतंखंरंध्रमिव ॥ ३३ ॥

एवंकर्मकृतवतस्तवैतावत्कालंजीवनमतिभाग्यवशादित्याह त्वयेति येनत्वयाऽप्रतिचिंतितंभाविफलचितारहितंयदिदंमहत्कार्यंप्रबलदारहरणरूपमारब्धंतंत्वांरामोतिप्रबलोपिदिष्ट्यानावधीत्
विषमिश्रमामिषंजोज्यंवस्तुनोक्तारंयथाहंतितद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवंगतेस्यकर्तव्यमाह तस्मादिति यस्मात्त्वयापरैःप्रबलशत्रुभिरप्रतिममनुचितंकर्मारब्धंयतश्चसामदानेनेच्छसिमारीचेनेवा
त्माभिरपिराजत्वात्तेचित्तमनुसर्तव्यमेव तस्मादहंतवशत्रून्हत्वातवकार्यंसमीकरिष्यामिसंपादयिष्यामि यद्वा त्वयासमीकरिष्यामि त्वंयथायुद्धंकरिष्यसितथाहमपिपरैर्योत्स्यामिनतुविभी
षणवत्त्वांत्यक्ष्यामीतिव्यंग्यम् ॥ ३५ ॥ उक्तमेवराज्ञःप्रीतयेऽभ्यस्यतिसत्यत्वप्रत्यायनाय अहमिति यदिशक्रविवस्वंतौतत्तद्देवतारूपौस्यातांतथापितावहंयोधयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

त्वयेदंमहदारब्धंकार्यमप्रतिचिंतितम् ॥ दिष्ट्यात्वांनावधीद्रामोविषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वयासमारब्धंकर्मत्व्यप्रतिमंपरैः ॥ अहंसमीकरिष्यामिहत्वाशत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामिशत्रूंस्तवनिशाचर ॥ यदिशक्रविवस्वंतौयदिपावकमारुतौ ॥ तावहंयोधयिष्यामिकुबेरवरुणावपि ॥ ३६ ॥ गिरिमात्रशरीरस्यमहापरिघयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यबिभीयाद्वैपुरंदरः ॥ ३७ ॥ पुनर्मांसद्वितीयेनशरेणनिहनिष्यति ॥ ततोहंतस्यपास्यामिरुधिरंकाममाश्वस ॥ ३८ ॥ वधेनवैदाशरथेःसुखावहंजयंतवाहर्तुमहंयतिष्ये ॥ हत्वाचरामंसहलक्ष्मणेनखादामिसर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्वकामंपिबचाग्र्यदारुणींकुरुष्वकार्याणिहितानिविज्वरः ॥ मयातुरामेगमितेयमक्षयंचिरायसीतावशगाभविष्यति ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रावणंक्रुद्धमाज्ञायमहापार्श्वोमहाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिंत्यप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ यःखल्वपिवनंप्राप्यमृगव्यालनिषेवितम् ॥ नपिबेन्मधुसंप्राप्यसनरोबालिशोभवेत् ॥ २ ॥

गिरिमात्रशरीरस्यगिरिप्रमाणदेहस्य ॥ ३७ ॥ पुनरिति यदिमांसरामएकेनशरेणाहत्यपुनर्द्वितीयेनशरेणनिहनिष्यतियावत्ततःपूर्वमेवतस्यरुधिरंपास्यामिकाममाश्वस ॥ ३८ ॥ तेसुखावहंजयं
दाशरथेर्वधेननवाहमाहर्तुंकर्तुंयतिष्ये फलंतुदैवायत्तमितिभावः खादामिखादिष्ये ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अनघमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
युद्धकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कतकरीत्याएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ क्रुद्धमाज्ञाय अप्रतिमंकर्मकृतमितिकुंभकर्णवचःश्रवणेनेतिशेषः मुहूर्तमनुसंचिंत्यन्याय्येभ्रातुर्वचस्य
पिमनोननुकूलतयैवंकोपश्चेदस्माकंतथोक्तौशिरच्छेदएवस्यादितिमनोनुकूलमेववाच्यमितिसंचिंत्य ॥ १ ॥ यःखलुपुरुषोमृगव्यालनिषेवितंदुष्प्रवेशंवनंप्राप्यतत्रचमधुसंप्राप्यतन्मधुनपिबेत्स
बालिशोमूर्खः एतेनप्रथमंरामाश्रमोदुरासदस्तंप्राप्यतत्रतत्स्त्रियंचप्राप्यतद्भोगाभावोनयुक्तइतिसूचितम् ॥ २ ॥

ननुबलात्परदारभोगोऽधर्मत्वादीश्वराज्ञाविरोधीत्यत्राह ईश्वरस्येति धर्मफलप्रवर्तकानांयमादीनामपित्वमीश्वरोऽतस्तेयंविचारोऽनुचितइत्यर्थः ॥ ३ ॥ आननुकूल्येकथंभोगस्तत्राह बलादिति
कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटीनांकामिकुक्कुटसंयोगेकोधोजातिधर्मइतिवात्स्यायनः अथापिसंकुद्धाःकुक्कुटीरनुभुज्यकुक्कुटायथासुखिनस्तद्वत्त्वमपिभवेत्यर्थः तदेवदर्शयति आक्रम्येति ॥ ४ ॥ अथ
त्वामितिलषितेसिद्धेप्रथमतोभयमेवन महातेजस्त्वात् अथापितन्निमित्तंभयंप्राप्नुयात्तदापितत्सुप्रतिविधेयमेवत्वयेत्याह लब्धकामस्येति प्राप्तंप्राप्तकालंसावधानदशाप्राप्तकालं अप्राप्तकालं
वाकामभोगाद्यसावधानदशांप्राप्तंवा ॥ ५ ॥ कथमेवंबलंनस्तत्राह कुंभकर्णइति ॥ ६ ॥ एवमस्माकमेवप्राबल्याच्चतुर्थोपायएवास्माभिरादरणीयइत्याह उपप्रदानमिति कुशलैर्नीतिकुशलैः

ईश्वरस्येश्वरःकोस्तितवशत्रुनिबर्हण ॥ रमस्वसहवैदेह्याशत्रूनाक्रम्यमूर्धसु ॥ ३॥ बलात्कुक्कुटवृत्तेनप्रवर्तस्वमहाबल ॥ आक्रम्याक्रम्यसीतांवैतां
भुंक्ष्वचरमस्वच ॥ ४ ॥ लब्धकामस्यतेपश्चादागमिष्यतिकिंभयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालंवासर्वंप्रतिविधास्यसे ॥ ५ ॥ कुंभकर्णःसहास्माभिरिंद्रजि
च्चमहाबलः ॥ प्रतिषेधयितुंशक्तौसवज्रमपिवज्रिणम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानंसांत्वंवाभेदंवाकुशलैःकृतम् ॥ समतिक्रम्यदंडेनसिद्धिमर्थेषुरोचये ॥ ७ ॥
इहप्राणान्वयंसर्वाञ्छत्रूंस्तवमहाबल ॥ वशंशस्त्रप्रतापेनकरिष्यामोनसंशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदाराजामहापार्श्वेनरावणः ॥ तस्यसंपूजयन्वा
क्यमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्वप्रवक्ष्यामिरहस्यंकिंचिदात्मनः ॥ चिरवृत्तंतदाख्यास्येयदवाप्तंपुरामया ॥ १० ॥ पितामहस्यभवनंगच्छंतींपुंजि
कस्थलाम् ॥ चंचूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥ साप्रसह्यमयाभुक्ताकृताविवसनाततः ॥ स्वयंभूभवनंप्राप्तालोलितानलिनीय
था ॥ १२ ॥ तच्चतस्यतथामन्येज्ञातमासीन्महात्मनः ॥ अथसंकुपितोवेधामामिदंवाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृतियामन्यांबलान्नारींगमिष्य
सि ॥ तदातेशतधामूर्धाफलिष्यतिनसंशयः ॥ १४ ॥ इत्यहंतस्यशापस्यभीतःप्रसभमेवताम् ॥ नारोहयेबलात्सीतांवैदेहींशयनेशुभे ॥ १५ ॥

कृतंविषयविशेषइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रहस्यंप्रमुषितद्रव्यवद्गुप्तंचिरवृत्तंयन्मयापुरावाप्तंबलादुपभोगस्याशक्यकरणतानिमित्तंआत्मनःकिंचिद्वस्तुतदाख्यास्ये ॥ १० ॥ तदेवाह पिता
महस्येति चंचूर्यमाणांमद्दर्शनभीतिवशान्निलीयगतिमतीम् ॥ ११ ॥ ततोदर्शनोत्तरंप्रसह्यविवसनाकृतासामयाभुक्ता लोलितागजेनेतिशेषः ॥ १२ ॥ तच्चममचरितंमहात्मनस्तस्यमन्येनिश्चि
तंज्ञातमासीत् मन्येइतितिङंतप्रतिरूपकमव्ययं मन्येशंकेध्रुवंप्रायोनिश्चयार्थाअमीमताइतिकतकः ॥ १३ ॥ फलिष्यति विशीर्णोभविष्यति क्वचिदेवमेवकुबेरपुत्रनलकुबरशापोपिरंभानिबं
धनःश्रूयते तत्रोपपत्तिर्निश्चित्या अस्यप्रथमत्वेनस्यांबलात्कारासंभवात् तस्यप्रथमत्वेऽस्यांबलात्कारासंभवादितिकेचित् नलकूबरशापस्यतपोबलेनाकिंचित्करत्वादयमेवशापोब्रह्मास्त्रवदप्रति
क्रियःपाश्चात्यइत्यन्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथमहापार्श्वोक्तस्वप्राबल्यमेवश्लाघते सागरस्येत्यादि दाशरथिर्हियस्मादेतन्मेबलंनवेद तेनमामासादयति ॥ १६ ॥ कोहि ज्ञातमद्बलइतिशेषः गिरिगुहारूपेआशयेनिवासेआसीनमेव सुप्तंसिंहमिव ॥ १७ ॥ नपश्यतिनपश्यतिस्म ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामिधक्ष्यामि ॥ १९ ॥ २० ॥ युधासंग्रामेण नशक्योजेतुमितिशेषः वैश्रवणेनपालितेत्यनेनपुष्पकवल्लंकापिभगवताकुवेरायदत्तेतिसूचितम् ॥ २१ ॥ परमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा०वा०आ०युद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ कतकरी० ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ अथविभीषणःप्रहस्तादिवचोऽति

सागरस्येववमेवेगोमारुतस्येवमेगतिः ॥ नैतद्दाशरथिर्वेदत्यासादयतितेनमाम् ॥ १६ ॥ कोहिसिंहमिवासीनंसुप्तंगिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धंमृत्युमिवासीनंसंबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥ नमत्तोनिर्गतान्बाणान्द्विजिह्वान्पन्नगानिव ॥ रामःपश्यतिसंग्रामेतेनमामभिगच्छति ॥ १८ ॥ क्षिप्रंवज्रसमैर्बाणैःशतधाकार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामिउल्काभिरिवकुंजरम् ॥ १९ ॥ तच्चास्यबलमादास्येबलेनमहताऽऽवृतः ॥ उदितःसविताकालेनक्षत्राणांप्रभामिव ॥ २० ॥ नवासवेनापिसहस्रचक्षुषायुधास्मिशक्योवरुणेनवापुनः ॥ मयात्वियंबाहुबलेननिर्जितापुरापुरीवैश्रवणेनपालिता ॥ २१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ निशाचरेंद्रस्यनिशम्यवाक्यंसकुंभकर्णस्यचगर्जितानि ॥ विभीषणोराक्षसराजमुख्यमुवाचवाक्यंहितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतोहिबाह्वंतरभोगराशिश्चिंताविषःसुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥ पंचांगुलीपंचशिरोऽतिकायःसीतामहाहिस्त्वबकेनराजन् ॥ २ ॥ यावन्नलंकांसमभिद्रवंतिवलीमुखाःपर्वतकूटमात्राः ॥ दंष्ट्रायुधाश्चैवनखायुधाश्चप्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥ ३ ॥ यावन्नगृह्णंतिशिरांसिबाणारामेरिताराक्षसपुंगवानाम् ॥ वज्रोपमावायुसमानवेगाःप्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥ ४ ॥ नकुंभकर्णेंद्रजितौचराजंस्तथामहापार्श्वमहोदरौवा ॥ निकुंभकुंभौचतथातिकायःस्थातुंसमर्थायुधिराघवस्य ॥ ५ ॥ जीवंस्तुरामस्यनमोक्ष्यसेत्वंगुप्तःसवित्राप्यथवामरुद्भिः ॥ नवासवस्यांकगतोनमृत्योर्नभोनपातालमनुप्रविष्टः ॥ ६ ॥

वृतइति अहिमध्यदेहोत्रभोगः बाह्वंतरंहृदयभागएवभोगराशिःशरीरपरिणाहोयस्यसः दुर्मंत्रइत्याह निशाचरेंद्रस्येति वाक्यंरावणस्य गर्जितानिकुंभकर्णस्य अर्थयुक्तंवास्तवार्थम् ॥ १ ॥ चिंतैवविषंयस्य शोकजंस्मितमेवतीक्ष्णदंष्ट्रायस्य अनुचितकृत्यदर्शनादिजंस्मितं तस्याःपंचांगुल्यएवपंचशिरांसियस्यसचासावतिकायश्च एवंभूतःसीतामहाहिःस्त्वबकेनवृतोबद्धः कंठेइतिशेषः यद्वा केनहेतुनात्वतोगृहीतइत्यर्थः ॥ २ ॥ वलीमुखेतिवानरनाम पर्वतकूटमात्राःपर्वतशिखरप्रमाणाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ जीवंस्तुरामस्यनमोक्ष्यसे सन्निधिंप्राप्येतिशेषः ॥ ६ ॥

दैवतेभ्योनोऽस्माकंभयमितिवयंनविद्म ॥ ७ ॥ संख्येयुद्धे ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रहस्तेति यथायादृशमर्थजातंरामंप्रतियूयंब्रवीतब्रूततत्तन्नशक्यंकर्तुमितिशेषः यथाऽधर्मबुद्धेःस्वर्गमुद्दिश्यगतिरशक्या
॥१०॥ तनुंशक्तिरितिशेषः ॥ ११ ॥ तथाविधस्यउक्तस्वभावस्य कृत्येषुरणमुखस्थसकललोकसंहारकृत्येषुशक्तस्यपुरोयुधिदेवाश्चदेवाअपिविमूढाभवंति ॥ १२ ॥ यावत्तेकायंभित्त्वाबाणाः

निशम्यवाक्यंतुविभीषणस्यततःप्रहस्तोवचनंबभाषे ॥ ननोभयंविद्मनदैवतेभ्योनदानवेभ्योप्यथवाकदाचित् ॥ ७ ॥ नयक्षगंधर्वमहोरगेभ्योभयं
नसंख्येपतगोरगेभ्यः ॥ कथंनुरामाद्भविताभयंनोनरेंद्रपुत्रात्समरेकदाचित् ॥ ८ ॥ प्रहस्तवाक्यंत्वहितंनिशम्यविभीषणोराजहितानुकांक्षी ॥ ततो
महार्थवचनंबभाषेधर्मार्थकामेषुनिविष्टबुद्धिः ॥ ९ ॥ प्रहस्तराजाचमहोदरश्चत्वंकुंभकर्णश्चयथार्थजातम् ॥ ब्रवीतरामंप्रतितन्नशक्यंयथागतिः
स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ १० ॥ वधस्तुरामस्यमयात्वयावाप्रहस्तसर्वैरपिराक्षसैर्वा ॥ कथंभवेदर्थविशारदस्यमहार्णवंतर्तुमिवाप्लवस्य ॥ ११ ॥ धर्मप्रधा
नस्यमहारथस्यइक्ष्वाकुवंशप्रभवस्यराज्ञः ॥ पुरोस्यदेवाश्चतथाविधस्यकृत्येषुशक्तस्यभवंतिमूढाः ॥ १२ ॥ तीक्ष्णानतावत्तवकंकपत्रादुरासदा
राघवविप्रमुक्ताः ॥ भित्त्वाशरीरंप्रविशंतिबाणाःप्रहस्ततेनैवविकत्थसेत्वम् ॥ १३ ॥ भित्त्वानतावत्त्वविशंतिकायंप्राणांतिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः ॥
शिताःशराराघवविप्रमुक्ताःप्रहस्ततेनैवविकत्थसेत्वम् ॥ १४ ॥ नरावणोनातिबलस्त्रिशीर्षोनकुंभकर्णस्यसुतोनिकुंभः ॥ नचेंद्रजिद्दाशरथिंप्रवोढुं
त्वंवारणेशक्रसमंसमर्थाः ॥ १५ ॥ देवांतकोवापिनरांतकोवातथातिकायोतिरथोमहात्मा ॥ अकंपनश्चापिसमानसारःस्थातुंनशक्तायुधिराघव
स्य ॥ १६ ॥ अयंचराजाव्यसनाभिभूतोमित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ॥ अन्वास्यतेराक्षसनाशनार्थेतीक्ष्णःप्रकृत्याह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥ अनंत
भोगेनसहस्रमूर्ध्नानागेनभीमेनमहाबलेन ॥ बलात्परिक्षिप्तमिमंभवंतोराजानमुत्क्षिप्यविमोचयंतु ॥ १८ ॥

पुनस्तादिषुधिंनप्रविशंतितेनैवहेतुनातावन्हेप्रहस्तत्वंविकत्थसेयथात्मश्लाघांकरोषि रावणस्यपुरस्तादितिशेषः ॥१३ ॥ प्राणांतिकाःप्राणांतपीडाकरास्तेकायंभित्त्वायावन्नप्रविशंतिइषुधिंताव
द्विकत्थसे ॥ १४ ॥ त्रिशीर्षस्त्रिशिराः त्वंवेतिप्रहस्तनिर्देशः ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यसनैःकामव्यसनैरभिभूतः अमित्रप्रतिमैःशत्रुतुल्यैः राक्षसनाशनार्थैराक्षसकुलनाशनिमित्तमन्वास्यतेसेव्यते
॥ १७ ॥ अनंतभोगेनअपरिच्छिन्नदेहबलेन परिक्षिप्तंपाशेनेववेष्टितं रघुनाथेनवरकरणंमहासर्पवेष्टनमिवेतिनिदर्शनालंकारोऽत्रव्यंग्यः ॥ १८ ॥

यावदितिवाक्यालंकारे केशग्रहणात्केशग्रहणपर्यंतमप्यनुचितंकृत्वानिगृह्यराजारक्षितव्यः भूतैर्गृहीतःपुमांस्तदाँमैरिव ॥ १९ ॥ सुवारिणासुचरित्ररूपवारिमताराघवसागरेणप्रच्छाद्यमानो निमज्ज्यमानःपुनश्चकाकुत्स्थरूपपातालमुखेपतन्सोयंराजाभवद्भिःसमेत्यतारयितुंयुक्तः ॥ २० ॥ मैथिलींरावणइतिशेषः ॥ २१ ॥ स्थानंबलादेर्यथापूर्वमुपचयापचयराहित्येनस्थितिः तदपेक्षयापचयःक्षयः ततउपचयोवृद्धिः प्रकृतेहिपरस्यवानरसहायतयासंपत्त्युपचयोवर्तते अस्माकंतुखरनाशलंकादाहादिकृतोऽपचयः एतत्सर्वंबुद्ध्यानुमृश्यस्वामिहितंवदेत्समंत्रीनयूयमित्यर्थः ॥२२॥ अस्वरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥१४॥ कतकरी० ॥ १३ ॥ ॥७॥ ॥ बृहस्पतेर्गुरुणेत्यर्थः यत्नेननि

यावद्धिकेशग्रहणात्सुहृद्भिःसमेत्यसर्वैःपरिपूर्णकामैः ॥ निगृह्यराजापरिरक्षितव्योभूतैर्यथाभीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ सुवारिणाराघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसाभवद्भिः ॥ युक्तस्त्वयंतारयितुंसमेत्यकाकुत्स्थपातालमुखेपतन्सः ॥ २० ॥ इदंपुरस्यास्यसराक्षसस्यराज्ञश्चपथ्यंससुहृज्जनस्य ॥ सम्यग्घिवाक्यंस्वमतंब्रवीमिनरेंद्रपुत्रायददातुमैथिलीम् ॥ २१ ॥ परस्यवीर्यंस्वबलंचबुद्ध्वास्थानंक्षयंचैवतथैववृद्धिम् ॥ तथास्वपक्षेप्यनुमृश्यबुद्ध्यावदेत्क्षमंस्वामिहितंसमंत्री ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥७॥ ॥ बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्ययत्नेनविभीषणस्य ॥ ततोमहात्मावचनंबभाषेतत्रेंद्रजिन्नैर्ऋतयूथमुख्यः ॥ १ ॥ किंनामतेतातकनिष्ठवाक्यमनर्थकंवैबहुभीतवच्च ॥ अस्मिन्कुलेयोपिभवेन्नजातःसोपीदृशंनैववदेन्नकुर्यात् ॥ २ ॥ सत्त्वेनवीर्येणपराक्रमेणधैर्येणशौर्येणचतेजसाच ॥ एकःकुलेस्मिन्पुरुषोविमुक्तोविभीषणस्तातकनिष्ठएषः ॥ ३ ॥ किंनामतौमानुषराजपुत्रावस्माकमेकेनहिराक्षसेन ॥ सुप्राकृतेनापिनिहंतुमेतौशक्यौकुतोभीषयसेस्मभीरो ॥ ४ ॥

शम्यदुःखेनश्रुत्वा महात्मामहामनाः ॥ १ ॥ तातकनिष्ठेत्यसमस्तं भीतवद्भीतस्येवअनर्थकमनुपादेयंवाक्यंकिंनामकस्मादुच्यते अस्मिन्कुलेपौलस्त्यकुलेयोजातोनभवेदपितुसहजदुर्बलत्वादिमतिमनुष्यादिकुलेसोपीदृशंवचोनवदेत् ईदृशंचनकुर्यात् करोतेःक्रियासामान्यवचनत्वान्नाचिंतयेदित्यर्थः एवंचहीनजातेरपिहीनस्तवव्यापारइतिभावः ॥ २ ॥ तदेवाह सत्त्वेनेति सत्त्वंबलं वीर्यंपराक्रमणशक्तिः पराक्रमस्तत्कार्यं शौर्यंरणादपराङ्मुखत्वं धैर्यंतत्कारणंस्थैर्यं तेजःस्मृत्याभयंकरत्वं एतैर्गुणैरेकोविभीषणएवतातस्यकनिष्ठोऽस्मिन्कुलेमुक्तः ॥ ३ ॥ हेभीरोप्राकृतेनैकेनापिराक्षसेनरणेतौराजपुत्रौहियतोनिहंतुंशक्यौअतस्तौकिंनामगृहीत्वाऽस्मान्कुतोभीषयसेव्यर्थमेव नतावताबिभीमइत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेवाह त्रिलोकेति भूमितलेनिविष्टःस्वर्गात्प्रच्याव्यभूमौबंदीकृत्यस्थापितः भयार्पिताभयंअर्पितंयेषुतेमद्दत्तभयाःसर्वेदेवगणाःदिशःप्रपन्नाःप्राप्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कथंनशक्तोनिग्रहइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ हेतातपुत्रतवमंत्रेनिश्चयोनास्तिकृत्याकृत्यविचारनिश्चयसामर्थ्यंनास्ति यतस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिःअप्राप्तज्ञानपरिपाकचित्तोबालएव तस्मात्त्वयाऽर्थहीनमनुपादेयमात्मविनाशनायबहुविप्रलप्तंएकेनापिहंतुंशक्यइतिव्यर्थाप्रलपितम् ॥ ९ ॥ हेइंद्रजित्पुत्रप्रवादेनपुत्रशब्देनोपलक्षितस्त्वंमित्रमुखोमित्रवदवभासमानोवस्तुतःशत्रुरेवासि तदेवाह यस्यरावणस्यराघवतईदृ

त्रिलोकनाथोननुदेवराजःशक्रोमयाभूमितलेनिविष्टः॥ भयार्पिताश्चापिदिशःप्रपन्नाःसर्वेतदादेवगणाःसमग्राः॥५॥ ऐरावतोनिःस्वनमुन्नदन्सनिपातितोभूमितलेमयातु ॥ विकृष्यदंतौतुमयाप्रसह्यवित्रासितादेवगणाःसमग्राः ॥ ६ ॥ सोहंसुराणामपिदर्पहंतादैत्योत्तमानामपिशोककर्ता॥ कथंनरेंद्रात्मजयोर्नशक्तोमनुष्ययोःप्राकृतयोःसुवीर्यः॥ ७॥ अथेंद्रकल्पस्यदुरासदस्यमहौजसस्तद्वचनंनिशम्य॥ ततोमहार्थंवचनंबभाषेविभीषणःशस्त्रभृतांवरिष्ठः॥ ८ ॥ नतातमंत्रेतवनिश्चयोस्तिबालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः॥ तस्मात्त्वयाप्यात्मविनाशनायवचोऽर्थहीनंबहुविप्रलप्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रप्रवादेनतुरावणस्यत्वमिंद्रजिन्मित्रमुखोसिशत्रुः ॥ यस्येदृशंराघवतोविनाशंनिशम्यमोहादनुमन्यसेत्वम् ॥ १० ॥ त्वमेववध्यश्चसुदुर्मतिश्चसचापिवध्योयइहानयत्त्वाम् ॥ बालंदृढंसाहसिकंचयोऽद्यप्रावेशयन्मंत्रकृतांसमीपम् ॥ ११ ॥ मूढोऽप्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोल्पमतिर्दुरात्मा ॥ मूर्खस्त्वमत्यंतसुदुर्मतिश्चत्वमिंद्रजिद्बालतयाब्रवीषि ॥ १२ ॥ कोब्रह्मदंडप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतःकालनिकाशरूपान् ॥ सहेतबाणान्यमदंडकल्पान्समक्षमुक्तान्युधिराघवेण ॥ १३ ॥ धनानिरत्नानिसुभूषणानिवासांसिदिव्यानिमणींश्चचित्रान् ॥ सीतांचरामायनिवेद्यदेवींवसेमराजन्निहवीतशोकाः ॥ १४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

शंविनाशंनिशम्यापिमोहात्त्वमनुमन्यसेनवारयसि ॥ १० ॥ तस्मात्त्वमेववध्यःपुत्रोपिसन् यश्चवृद्धानांमंत्रकृतांसमीपंप्रावेशयत्यश्चानयत्आगमनार्थंप्रेरितवान्सोपिवध्यः ॥ ११ ॥ मूढःकृत्याकृत्यविवेकहीनः अतएवाप्रगल्भोमतिप्रागल्भ्यहीनः अविनयेनोपपन्नोयुक्तः अल्पमतिर्दीर्घदर्शनानर्हबुद्धिः दुरात्माकामादिदुष्टांतःकरणः मूर्खःसाहसप्रवृत्तिपरः उक्तरीत्याऽत्यंतसुदुर्मतिश्च ॥ १२ ॥ ब्रह्मदंडेनचतुर्मुखकरगृहीतेनप्रतिमाअमोघानर्गलसंहारशक्त्यासमानास्तत्समप्रकाशाश्चतान् तस्यैवविवरणमर्चिष्मतइति कालनिकाशरूपान्कालाग्नितुल्यरूपान् ॥ १३ ॥ रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनि निवेद्यसमर्प्य ॥ १४ ॥ अर्भकमानः ॥ कनकरी० ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वा० आ० युद्धकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सुनिविष्टंसुनिविष्टार्थतत्त्वम् ॥ १ ॥ सपत्नेनापिसहवसेन्ननुमित्रप्रवादेनमित्रपदव्यवहार्येणशत्रुसेविनाशत्रुपक्षपातिनावसेत् सपत्नेचित्तस्यद्वेषकोट्यैवप्रतिष्ठामित्रप्रवादेतुद्वेष्यत्वेनस्निग्धत्वेनचे
तिपरमदुःखमितितत्सहवासनिषेधः शत्रुसेविनेत्यनेनास्यभगवद्भक्तत्वंसूचितम् ॥ २ ॥ शीलंस्वभावंजानामि ॥ तदेवविवृणोति हृष्यंतीति ॥ ३ ॥ प्रधानंज्येष्ठत्वादिनाप्राप्तराज्यंसाधकंराज्य
रक्षादेरितिशेषः वैद्यंविद्यावंतम् अवमन्यंतेगुणवन्त्वेपिगुणान्नगृह्णंति शूरंपरिभवंतिच रंध्रमन्विष्येतिशेषः ॥ ४ ॥ ज्ञातयोज्ञातिरूपाः आततायिनः अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्र
दारहरश्चैवषडेतेआततायिनः तेप्रच्छन्नहृदयाःप्रच्छन्नंतत्कार्यंप्रवृत्ताअतएवघोराअन्योन्यंव्यसनेष्वापत्सुसंहृष्टाभवंति अतएवताज्ञातयोभयावहाः ॥ ५ ॥ ज्ञातिभीतिंहस्तिगीतेनस्पष्टयति

सुनिविष्टंहितंवाक्यमुक्तवंतंविभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंरावणःकालचोदितः ॥ १ ॥ वसेत्सहसपत्नेनक्रुद्धेनाशीविषेणच ॥ नतुमित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामिशीलंज्ञातीनांसर्वलोकेपुराक्षस ॥ हृष्यंतिव्यसनेष्वेतेज्ञातीनांज्ञातयःसदा ॥ ३ ॥ प्रधानंसाधकंवैद्यंधर्मशीलं चराक्षस ॥ ज्ञातयोप्यवमन्यंतेशूरंपरिभवंतिच ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टाव्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदयाघोराज्ञातयस्तुभयावहाः ॥ ५ ॥ श्रूयंतेहस्तिभिर्गीताःश्लोकाःपद्मवनेपुरा ॥ पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वाशृणुष्वगदतोमम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानिशस्त्राणिननःपाशाभयावहाः ॥ घोराःस्वार्थप्रयुक्तास्तुज्ञातयोनोभयावहाः ॥ ७ ॥ उपायमेतेवक्ष्यंतिग्रहणेनात्रसंशयः ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयंसुकष्टंविदितंचनः ॥ ८ ॥ विद्यतेगोषुसंपन्नंविद्यतेज्ञातितोभयम् ॥ विद्यतेस्त्रीषुचापल्यंविद्यतेब्राह्मणेतपः ॥ ९ ॥ ततोनेष्टमिदंसौम्ययदहंलोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्चरिपूणांमूर्ध्निचास्थितः ॥ १० ॥ यथापुष्करपत्रेषुपतितास्तोयबिंदवः ॥ नश्लेषमभिगच्छंतितथानार्येषुसौहृदम् ॥ ११ ॥ यथाशरदिमेघानांसिंचतामपिगर्जताम् ॥ नभवत्यंबुसंक्लेदस्तथानार्येषुसौहृदम् ॥ १२ ॥

श्रूयंतइति हस्तिभिःपद्मवनवर्तिदिव्यवनगजैः स्वबंधनायप्रवृत्तान्पाशहस्तान्दृष्ट्वापुरापूर्वंहस्तिभिर्गीतायेश्लोकाःश्रूयंतेतानूगदतोममवक्त्राच्छृणु ॥ ६ ॥ स्वार्थप्रयुक्ताःस्वार्थपराहस्तिपकाद्या
ज्ञाकरणेउत्तमभोजनलाभादिस्वार्थपराः ॥ ७ ॥ एतेमज्जातिभूताःपूर्वगृहीतागजाः वक्ष्यंतिकरिष्यंतीत्यर्थः नोविदितंचशतशोनुभूतंचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संपन्नंहव्यकव्यसाधनसंपत् ॥ ९ ॥ तत
इतिरावणवाक्यम् अहंलोकसत्कृतइतियत्तत्तेनेष्टंनप्रियमितिमन्ये नथैश्वर्यप्राप्त्यादिकमपि ॥ १० ॥ अनार्येषुक्रूरस्वभावेषु ॥ ११ ॥ यथागर्जतांसिंचतामपिमेघानांसंबंधेपृथिव्याअंबुसं
क्लेदोंबुव्याप्ततानभवतितथानार्येषुसौहृदंनिष्फलमितिभावः यद्वा वर्षासुगर्जतांसिंचतामपिमेघानांशरदिनांबुसंक्लेदस्तथानार्येषुसौहृदमल्पकालस्थायीत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ ६ ॥ आक्रीडद्भिःगतिभेदेनक्रीडांकुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ ततःप्रस्थानोत्तरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ आतपत्रंछत्रम् ॥ १० ॥ अलंकारायहेमनिर्मितामंजर्योगर्भेययोस्ते शुद्धस्फटिकविग्रहेतेनातिशुक्ले ॥ ११ ॥
सव्यदक्षिणे समाहारद्वंद्वः सव्यदक्षिणपार्श्वयोरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विरचिताम् विश्वकर्मणेतिशेषः सुवर्णरजतास्तीर्णातैःकृतकुट्टिमामित्यर्थः विशुद्धाःस्फटिकाअंतरेमध्येशोभार्थंयस्याः
सा ॥ १४ ॥ विराजमानोवपुषेतिप्रवेष्टृरावणविशेषणम् रुक्मालंकृतपट्टवस्त्रमुत्तरच्छदोयस्यास्ताम् षड्भिःपिशाचशतैःषट्शतपिशाचैरभिगुप्तांरक्षिताम् सदाप्रभांरत्नप्रभयेतिशेषः ॥ १५ ॥ त

नानाविकृतवेषाश्चनानाभूषणभूषिताः॥ पार्श्वतःपृष्ठतश्चैनंपरिवार्यययुस्तदा ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाःशीघ्रंमत्तैश्चवरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीव
माक्रीडद्भिश्चवाजिभिः॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्चशक्तितोमरपाणयः॥ ततस्तूर्यसहस्राणांसंजज्ञेनिःस्वनोमहान्॥ ८ ॥ तुमुलःशंखशब्दश्चसभांग
च्छतिरावणे॥ सनेमिघोषेणमहान्सहसाभिनिनादयन्॥ ९ ॥ राजमार्गंश्रियाजुष्टंप्रतिपेदेमहारथः॥ विमलंचातपत्रंचप्रगृहीतमशोभत॥ १० ॥
पांडुरंराक्षसेंद्रस्यपूर्णस्तारधिपोयथा॥ हेममंजरिगर्भेचशुद्धस्फटिकविग्रहे॥ ११ ॥ चामरव्यजनेतस्यरेजतुःसव्यदक्षिणे॥ तेकृतांजलयःसर्वेरथ
स्थंपृथिवीस्थिताः॥ १२ ॥ राक्षसाराक्षसश्रेष्ठंशिरोभिस्तंववंदिरे॥ राक्षसैःस्तूयमानःसन्जयाशीर्भिररिंदमः॥ १३ ॥ आससादमहातेजाःसभां
विरचितांतदा॥ सुवर्णरजतास्तीर्णांविशुद्धस्फटिकांतराम्॥ १४ ॥ विराजमानोवपुषारुक्मपट्टोत्तरच्छदाम्॥ तांपिशाचशतैःषड्भिरभिगुप्तांसदा
प्रभाम्॥ १५ ॥ प्रविवेशमहातेजाःसुकृतांविश्वकर्मणा॥ तस्याःसवैदूर्यमयंप्रियकाजिनसंवृतम्॥ १६ ॥ महत्सोपाश्रयंभेजेरावणःपरमासनम्॥
ततःशशासेश्वरवद्दूतांल्लघुपराक्रमान्॥ १७ ॥ समानयतमेक्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति ॥ कृत्यमस्तिमहज्जानेकर्तव्यमितिशत्रुभिः॥ १८ ॥ राक्ष
सास्तद्वचःश्रुत्वालंकायांपरिचक्रमुः॥ अनुगेहमवस्थायविहारशयनेषुच॥ उद्यानेषुचरक्षांसिचोदयंतोह्यभीतवत्॥ १९ ॥ तेरथांतचराएकेदृप्तान्
केदृढान्हयान्॥ नागानेकेऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैकेपदातयः॥ २० ॥

स्याःसत्तायामध्ये सरावणः वैदूर्यमयंवैदूर्यरत्ननिर्मितं प्रियकाख्यमृगसंबंधिनापरममृदुनाजिनेनसंवृतम् ॥ १६ ॥ सोपाश्रयंसोपधानम् ईश्वरवत्ईश्वरार्हम् ॥ १७ ॥ शत्रुभिर्महत्कृतंकर्तव्यमस्ति
इतिजाने अतोराक्षसान्समानयतेतिशशास ॥ १८ ॥ राक्षसादूतरूपाः अनुगेहमवस्थायप्रविश्यविहारादिषुव्यासक्तान्यपिरक्षांसिरावणाज्ञयाअभीतवत्तदर्थंचोदयंतःसंतोलंकायांपरिचक्रमुः
॥ १९ ॥ तेआहूताराक्षसाः रथांतचराःरथश्रेष्ठसंचारिणः जग्मुरितिशेषः हयानित्यत्राधिरुरुहुरित्यपकर्षः ॥ २० ॥

परंआकीर्णा ॥ २१ ॥ २२ ॥ बृसीदत्तासनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ यथामुख्याःयथायोगंतत्तन्मंत्रविषयेमुख्याः निश्चितार्थेषु भावेनिष्ठा आहिताग्न्यादिः अर्थनिश्चयेष्वित्यर्थः अमात्याउपमं
त्रिणः सर्वज्ञाःसर्वशास्त्रज्ञाः बुद्धिर्दर्शनंचक्षुर्येषांते ॥२५॥ सर्वार्थस्यनिश्चयायेतिशेषः सुखायक्षेमायक्षेमंविचारयितुम् ॥ २६ ॥ सुयुग्यंशोभनायुग्याअश्वायस्मिंस्तम् संसदंसभाम् ॥ २७ ॥
नामग्रहणपूर्वकंनमस्कारःकार्यइतिसदाचारः व्यग्रचित्ततयाराज्ञःस्वागमनज्ञापनायवा तेभ्यःसभामागतेभ्यःसभ्येभ्यःपृथग्ददौतत्तदासनस्थानंबोधितवान् ॥ २८ ॥ तेषांराक्षसानांयानिपरा

सापुरींपरमाकीर्णारथकुंजरवाजिभिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचेगरुत्मद्भिरिवांबरम् ॥ २१ ॥ तेवाहनान्यवस्थाययानानिविविधानिच ॥ सभांपद्भिःप्र
विविशुःसिंहागिरिगुहामिव ॥ २२ ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वातुराज्ञातेप्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्येबृसीष्वन्येभूमौकेचिदुपाविशन् ॥ २३ ॥ तेसमेत्यसभा
यांवैराक्षसाराजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्तेरावणंराक्षसाधिपम् ॥ २४ ॥ मंत्रिणश्चयथामुख्यानिश्चितार्थेषुपंडिताः ॥ अमात्याश्चगुणोपेताः
सर्वज्ञाबुद्धिदर्शनाः ॥ २५ ॥ समीयुस्तत्रशतशःशूराश्चबहवस्तथा ॥ सभायांहेमवर्णायांसर्वार्थस्यसुखायवै ॥ २६ ॥ ततोमहात्माविपुलंसुयुग्यं
रथंवरंहेमविचित्रितांगम् ॥ शुभंसमास्थाययथौयशस्वीविभीषणःसंसदमग्रजस्य ॥ २७ ॥ सपूर्वजायावरजःशशंसनामाथपश्चाच्चरणौववंदे ॥
शुकःप्रहस्तश्चतथैवतेभ्योददौयथार्हंपृथगासनानि ॥ २८ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानांसुवाससांसंसदिराक्षसानाम् ॥ तेषांपरार्ध्यागुरुचंदनानां
स्रजांचगंधाःप्रववुःसमंतात् ॥ २९ ॥ नचुक्रुशुर्नानृतमाहकश्चित्सभासदोनापिजजल्पुरुच्चैः ॥ संसिद्धार्थाःसर्वएवोग्रवीर्याभर्तुःसर्वेददृशुश्चाननं
ते ॥ ३० ॥ सरावणःशस्त्रभृतांमनस्विनांमहाबलानांसमितौमनस्वी ॥ तस्यांसभायांप्रभयाचकाशेमध्येवसूनामिववज्रहस्तः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षे
श्रीम० वा० आ० युद्धकांडएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सतांपरिषदंकृत्स्नांसमीक्ष्यसमितिंजयः ॥ प्रबोधयामासतदाप्रहस्तंवाहिनीपतिम्
॥ १ ॥ सेनापतेयथातेस्युःकृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ योधानगररक्षायांतथाव्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥

र्ध्यागुरुचंदनानिस्रजश्चतेषांगंधावायुसंबंधात्प्रववुः ॥ २९ ॥ संसिद्धार्थाःसंपूर्णमनोरथाः ॥ ३० ॥ समितौसमागमे समितिःसागरेसाम्येसभायामपिसंगमे ॥ ३१ ॥ पडमानः ॥ ॥ इतिश्रीरा०
श्रीरा०रा०वा०आदिकाव्येयुद्धकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ कनकरीत्यादशमः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सइति ॥ १ ॥ कृतविद्याःशिक्षितास्त्रशस्त्रविद्याः चतुर्विधाःरथिहस्तिसादिपदातिरूपेणचतु
र्विधायेयोधास्संतितेयथानगररक्षायांसावधानाःस्युस्तथातान्व्यादेष्टुमर्हसि अनेनसमुद्रतीरेरामागमनंचारमुखेनज्ञातवानितिगम्यते ॥ २ ॥

प्रणीतात्मासावधानचित्तः मंदिरेपुरे ॥ ३ ॥ तदेवाह नगरगुप्तयेइति ॥ ४ ॥ अविमनाअव्याकुलचित्तः ॥ ५ ॥ राज्यहितैषिणःप्रहस्तस्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ प्रियादिविषयेधर्मादिविषयकृच्छ्रेषु संकटेषुचयूयंवेदितुमर्हथ कर्तव्यकृत्यमितिशेषः ॥ ७ ॥ मंत्रकर्मनियुक्तानिमंत्रकरणपूर्वंनियुक्तानिप्रेरितानियुष्माभिःसमारब्धानिमेसर्वकृत्यानिसर्वदासफलान्येव जातुकदाचिदपिविफलानि ॥ ८ ॥ ९ ॥ समर्थयितुंसर्वाञ्जिमतेमांनियोजयितुंतत्रमांनियोजयंत्विति बोधयितुमुद्यतःपूर्वोक्तमप्यर्थंपुनरुक्तवानित्यर्थः किंच कुंभकर्णस्यस्वमात्स्वापाद्धेतोरिममर्थंनाचोदयंनावेदयम्

सप्रहस्तःप्रणीतात्माचिकीर्षन्राजशासनम् ॥ विनिक्षिप्यबलंसर्वंबहिरंतश्चमंदिरे ॥ ३ ॥ ततोविनिक्षिप्यबलंसर्वंनगरगुप्तये ॥ प्रहस्तःप्रमुखेराज्ञोनिषसादजगादच ॥ ४ ॥ विहितंबहिरंतश्चबलंबलवतस्तव ॥ कुरुष्वाविमनाःक्षिप्रंयदभिप्रेतमस्तिते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्यवचःश्रुत्वाराजाराज्यहितैषिणः ॥ सुखेप्सुःसुहृदांमध्येव्याजहारसरावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रियेसुखेदुःखेलाभालाभेहिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषुयूयमर्हथवेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानियुष्माभिःसमारब्धानिसर्वदा ॥ मंत्रकर्मनियुक्तानिनजातुविफलानिमे ॥ ८ ॥ ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिववासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थंवृतःश्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहंतुखलुसर्वान्वःसमर्थयितुमुद्यतः ॥ कुंभकर्णस्यतुस्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयंहिसुप्तःषण्मासान्कुंभकर्णोमहाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतांमुख्यःसइदानींसमुत्थितः ॥ ११ ॥ इयंचदंडकारण्याद्रामस्यमहिषीप्रिया ॥ रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीताजनकात्मजा ॥ १२ ॥ सामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषुलोकेषुचान्यामेनसीतासदृशीतथा ॥ १३ ॥ तनुमध्यापृथुश्रोणीशरदिंदुनिभाननना ॥ हेमबिंबनिभासौम्यामायेवमयनिर्मिता ॥ १४ ॥ सुलोहिततलौश्लक्ष्णौचरणौसुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वाताम्रनखौतस्यादीप्यतेमेशरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्निरर्चिःसंकाशामेनांसौरीमिवप्रभाम् ॥ उन्नसंविमलंवल्गुवदनंचारुलोचनम् ॥ १६ ॥

दयम् इदानींमुत्थितस्यतस्यापिबोधनार्थंपुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सीतासमर्पणंविनाराघवजयोपायोविचार्यतामितिबोधयितुंतस्याडुस्त्यजत्वमाह इयंचेति रक्षोभिश्चरितःसेवितोयउद्देशोदेशोजनस्थानलक्षणस्तस्मात् ॥ १२ ॥ सीतासदृशीअन्यामेनतया नमनोहरेत्यर्थः ॥ १३ ॥ हेम्नानिर्मितंयद्बिंबंप्रतिमातन्निभा मायेवेति प्रतिक्षणमपूर्वाश्चर्यावहोवस्तुविशेषोमाया ॥ १४ ॥ १५ ॥ हुताग्निरर्चिःसंकाशामित्यर्थेपिदृष्ट्वादीप्यतेमेशरीरजइत्यनुषज्जते उन्नतानासिकायस्मिंस्तत् ॥ १६ ॥

अवशोऽस्वाधीनएवतस्यावदनंपश्यन् एयिवान्प्राप्तवान् यत्किंचिद्विषयनिमित्तकक्रोधहर्षकालयोरपिसमानेन तावप्यभिभूयांतःप्रवृत्तेनदुर्वर्णकरणेनकांतिनाशकेन तदप्राप्तिजयोःशोकसंता पयोर्नित्येननित्यप्रवर्तकेन ननुस्वनगरेस्थितायांतस्यांकिमित्येवंदुःखभोगोऽतआह सात्विति सातुसंवत्सरंकालंतत्समाप्तिपर्यंतंरामंप्रतीक्षमाणाममास्पर्शमयाचत मयापितथास्त्वितिप्रतिज्ञातम् बलात्कारेशापान्मरणात्प्रियास्वैनैवकृतंसमयंतद्याचितत्वेनब्रूतइत्यत्रवस्तुतत्त्वम् नहिसीताएवंयाचितुमर्हतीति अतएवपूर्वंसामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनीतिसामान्येनैवोक्तम् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ नन्वेवंसंवत्सरानंतरंत्वद्वशेभविष्यत्येवरामस्यत्विहाप्रसक्तिरेवेतिकातेचिंतेत्याशंक्याल्पोपिरिपुर्नोपेक्ष्यइतिनीतिशास्त्रपर्यलोचनयामंत्रेप्रेरयामीत्याह कथमिति नकथमपीत्यर्थः ॥ २० ॥ अथापिसंभावनास्तीत्याह अथवेति एकेनापिकपिनामहत्कदनंकृतम् ॥ २१ ॥ अतःकार्यंगतयोदुर्ज्ञेयास्तस्माद्यस्ययथामतियज्ज्ञातितद्ब्रूत नन्वेककपितोभीतस्यरामादधिकमेवतेभ

पश्यंस्तदवशस्तस्याःकामस्यवशमेयिवान् ॥ क्रोधहर्षसमानेनदुर्वर्णकरणेनच ॥ १७ ॥ शोकसंतापनित्येनकामेनकलुषीकृतः ॥ सातुसंवत्सरं कालंमामयाचतभामिनी ॥ १८ ॥ प्रतीक्षमाणाभर्तारंराममायतलोचना ॥ तन्मयाचारुनेत्रायाःप्रतिज्ञातंवचःशुभम् ॥ १९ ॥ श्रांतोहंसततंका माद्यातोहयइवाध्वनि ॥ कथंसागरमक्षोभ्यंतरिष्यंतिवनौकसः ॥ २० ॥ बहुसत्त्वझषाकीर्णंतौवादशरथात्मजौ ॥ अथवाकपिनैकेनकृतंनःकदनं महत् ॥ २१ ॥ दुर्ज्ञेयाःकार्यगतयोब्रूतयस्ययथामति ॥ मानुषान्मोभयंनास्तितथापितुविमृश्यताम् ॥ २२ ॥ तदादेवासुरेयुद्धेयुष्माभिःसहितोऽज यम् ॥ तेमेभवंतश्चतथासुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥ परेपारेसमुद्रस्यपुरस्कृत्यनृपात्मजौ ॥ सीतायाःपदवींप्राप्यसंप्राप्तौवरुणालयम् ॥ २४ ॥ अदेयाचयथासीतावध्यौदशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मंत्र्यतांमंत्रःसुनीतंचाभिधीयताम् ॥ २५ ॥ नहिशक्तिंप्रपश्यामिजगत्यन्यस्यकस्यचित् ॥ साग रंवानरैस्तीर्त्वानिश्चयेनजयोमम ॥ २६ ॥

यमितित्रयहेतुःसीतात्यज्यतामित्याशंक्यभयाभावमाह मानुषादिति ॥ २२ ॥ भयाभावहेतुमाह तदेति यैर्युष्माभिःसहितोदेवानजयंतेभवंतोमेतथाचतथैवसंतिअतोमानुषान्नभयंयद्यपि तथापिविमृश्यतांविचार्यतामितिपूर्वश्लोकेनान्वयः विमर्शेहेतुमाह सुग्रीवेति नृपात्मजौदूतेनवरुणालयमतिक्रम्यसीतायाःपदवींप्राप्यान्विष्यसुग्रीवप्रमुखान्हरीन्पुरस्कृत्यसमुद्रस्यपरेपारे संप्राप्ताविनिश्रुतम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ अतःपरंयथासीताअदेयायथाचदशरथात्मजौवध्यौतथैवमंत्रोभवद्भिर्मंत्र्यतां अथसुनीतंसुनिश्चितंमंत्रतत्त्वमभिधीयताम् ॥ २५ ॥ निश्चितप्रायएव शत्रुजयइत्याह नहीति जगतिलोकेकस्यचिदिंद्रादेरप्यस्मज्जयेशक्तिंनपश्यामि अन्यस्यमनुष्यरूपशत्रोर्वानरैःसहसागरंतीर्त्वाऽस्मज्जयेशक्तिप्रसंगमपिनपश्यामि अतोनिश्चयेनसर्वथाममै वजयइतियोजना ॥ २६ ॥

प्रकृतोविक्रमानर्हएवकालइत्याह अप्रमत्तमिति विजिगीषुम् अनेनशत्रुचिंतरराहित्यम् बलेदैवबलेस्थितम् जितरोषमित्यनेनमौर्ख्यराहित्यम् दुराधर्षत्वेनदिव्यास्त्रसंपदुक्ता ॥ १० ॥ कोवि
द्यात्मनसापिकःप्राप्नुयात् तर्कयेतहनूमतिएवंचेष्टांसंभावयेत् ॥ ११ ॥ एवमेवहनूमदादेर्बलान्यपरिमेयानिवीर्याणिपराक्रमाश्चसर्वलोकातिगाइतिजानीथेतिशेषः अतोहेनिशाचराःपरेषांस
हसाद्रागवज्ञानकार्या ॥ १२ ॥ किंचास्मास्वेवान्यायोनरामेइत्याह किंचेति यशस्विनोयस्यभार्यांजनस्थानादाजहारतेनरामेणराक्षसराजस्यपुरापूर्वंकिमपकृतंकोऽपकारःकृतोनकोपि

अप्रमत्तंकथंनतुविजिगीषुंबलेस्थितम् ॥ जितरोषंदुराधर्षंतंधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥ समुद्रंलंघयित्वातुघोरंनदनदीपतिम् ॥ गतिंहनूमतोलोके
कोविद्यात्तर्कयेतवा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानिवीर्याणिचनिशाचराः ॥ परेषांसहसावज्ञानकर्तव्याकथंचन ॥ १२ ॥ किंचराक्षसराजस्यरामेणा
पकृतंपुरा ॥ आजहारजनस्थानाद्यस्यभार्यांयशस्विनः ॥ १३ ॥ खरोयद्यतिवृत्तस्तुसरामेणहतोरणे ॥ अवश्यंप्राणिनाप्राणारक्षितव्यायथाबलम्
॥ १४ ॥ एतन्निमित्तंवैदेहीभयंनःसुमहद्भवेत् ॥ आहृतासापरित्याज्याकलहार्थेकृतेननुकिम् ॥ १५ ॥ नतुक्षमंवीर्यवतातेनधर्मानुवर्तिना ॥ वैरंनिर
र्थकंकर्तुंदीयतामस्यमैथिली ॥ १६ ॥ यावन्नसगजांसाश्वांबहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरींदारयतेबाणैर्दीयतामस्यमैथिली ॥ १७ ॥ यावत्सुघोरामह
तीदुर्धर्षाहरिवाहिनी ॥ नावस्कंदतिनोलंकांतावत्सीताप्रदीयताम् ॥ १८ ॥ विनश्येद्धिपुरीलंकाशूराःसर्वेचराक्षसाः ॥ रामस्यदीयतांपत्नीनस्वयं
यदिदीयते ॥ १९ ॥ प्रसादयेत्वांबंधुत्वात्कुरुष्ववचनंमम ॥ हितंतथ्यंत्वहंब्रूमिदीयतामस्यमैथिली ॥ २० ॥ पुराशरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुं
खान्सुदृढान्नृपात्मजः ॥ सृजत्यमोघान्विशिखान्वधायतेप्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥ २१ ॥ त्यजाशुकोपंसुखधर्मनाशनंभजस्वधर्मंरतिकीर्तिव
र्धनम् ॥ प्रसीदजीवेमसपुत्रबांधवाःप्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥ २२ ॥

॥ १३ ॥ ननुखरादिहननरूपोऽपकारःकृतइतिचेत्तत्राह खरइति खरोरामेणनिहतइतियदुच्यतेतदाशृणु अतिवृत्तस्तुसइति स्वस्थानमतिक्रम्यतद्देशंगत्वातत्पीडायैप्रवृत्तइतितेनसहतः तादृश
स्यहननंचन्याय्यमेवेत्याह अवश्यमिति ॥ १४ ॥ एतन्निमित्तंखरादिवधनिमित्तमाहृतावैदेहीयदितदाएतन्निमित्तमेववैदेह्याहरणनिमित्तमेवनःसुमहद्भयंभवेद्भावि एतन्निमित्तमित्यत्रतंत्रम्
अतोभयहेतुःसापरित्याज्या कलहार्थेकलहफलकेकर्मस्मिंश्चित्कर्मणिकृतेनाकिंनुफलमितिशेषः अनर्थएवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ बंधुत्वाद्भ्रातृत्वात् ॥ २० ॥ नवाग्रपुं
खान्नवान्युज्ज्वलान्यग्राणिफलभागाःपुंखभागाश्चयेषां पुरात्सृजतिस्रक्ष्यति ततःपुराप्राङ्मैथिलीदीयताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तान्सर्वान्महत्ताादिदुर्षवित्रिणोविभीषणंच ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ अत्राष्टमसर्गसमाप्तिःकतकरीत्या ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेनव
मःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रत्युषसिप्रातःकालेप्राप्ते प्राप्तोधर्मार्थयोर्निश्चयोयेनसविभीषणोराक्षसाधिपतेरावणस्यवेश्मवासभूतंवक्ष्यमाणविशेषणमग्रजस्यालयंप्रविवेशेतिसप्तमश्लो
कस्थेनान्वयः भीमकर्मारावणसमीपेसीतादेयेतिदुष्करवचनवक्ता ॥ १ ॥ शैलाग्राणांशैलशृंगाणांचयःसमूहस्तत्संकाशम् बहुप्रासादवत्त्वादेवंवादः ॥ २ ॥ अनुष्ठितमितिपाठेप्यधिष्ठितमित्ये

विभीषणवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः॥ विसर्जयित्वातान्सर्वान्प्रविवेशस्वकंगृहम्॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयु
द्धकांडेनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥ ततःप्रत्युषसिप्राप्तेप्राप्तधर्मार्थनिश्चयः॥ राक्षसाधिपतेर्वेश्मभीमकर्माविभीषणः॥ १ ॥ शैलाग्रचय
संकाशंशैलशृंगमिवोन्नतम्॥ सुविभक्तमहाकक्षंमहाजनपरिग्रहम्॥ २॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम्॥ राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैःसर्वतःपरि
रक्षितम्॥ ३॥ मत्तमातंगनिःश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम्॥ शंखघोषमहाघोषंतूर्यसंबाधनादितम्॥ ४॥ प्रमदाजनसंबाधंप्रजल्पितमहापथम्॥
तप्तकांचननिर्यूहंभूषणोत्तमभूषितम्॥ ५॥ गंधर्वाणामिवावासमालयंमरुतामिव॥ रत्नसंचयसंबाधंभवनंभोगिनामिव ॥ ६॥ तंमहाभ्रमिवा
दित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान्॥ अग्रजस्यालयंवीरःप्रविवेशमहाद्युतिः॥ ७॥ पुण्यान्पुण्याहघोषांश्चवेदविद्भिरुदाहृतान्॥ शुश्रावसुमहातेजाभ्रा
तुर्विजयसंश्रितान्॥ ८॥ पूजितान्दधिपात्रैश्चसर्पिर्भिःसुमनोक्षतैः॥ मंत्रवेदविदोविप्रान्ददर्शसमहाबलः ॥ ९॥ सपूज्यमानोरक्षोभिर्दीप्यमानं
स्वतेजसा॥ आसनस्थंमहाबाहुर्ववंदेधनदानुजम्॥ १०॥ सराजदृष्टिसंपन्नमासनंहेमभूषितम्॥ जगामसमुदाचारंप्रयुज्याचारकोविदः॥ ११॥

वार्थः आप्तैर्हितैः पर्याप्तैःकार्यनिर्वहणसमर्थैः ॥ ३ ॥ व्याकुलीकृतमारुतंमिश्रीकरणेनवात्यारूपमापादितोबाह्यमारुतोयत्रतम् तूर्याणांसंबाधोनैबिड्यंतेननादितम् ॥ ४ ॥ प्रजल्पितमहापथम्
आदिकर्मणिक्तः प्रातःकालत्वात्प्रारब्धजल्पमहामार्गम् निर्यूहोद्वारम् निर्यूहःशिखरेद्वारेइतिविश्वः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेजोभिर्विस्तृतारश्मयोयेषांसंतितादृशमणिमानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सुमनो
क्षतैःपुष्पाक्षतैःपूजितान् दधिपात्रैःसर्पिर्भिश्चयुक्तहस्तानितिशेषः मंत्रान्वेदंब्राह्मणंविदंतितान् ॥ ९ ॥ १० ॥ राजदृष्टिसंपन्नंपुरःप्रदेशवर्तिराजदृष्ट्यावोधितपरिग्रहंचआसनंजगामप्राप तत्रो
पविवेशेतियावत् समुदाचारंविजयीभवेत्यादिविजयप्रयोगादिविनयप्रकाशकमाचारंप्रयुज्यकृत्वा ॥ ११ ॥

विजनेमंत्रिव्यतिरिक्तजनरहिते हेतुनिश्चितंयुक्तिभिर्निश्चितार्थम् ॥ १२ ॥ सांत्वेनभ्रातरंप्रसाद्य उपस्थितक्रमःअनुष्ठितवंदनादिक्रियाक्रमः दृष्टलोकपरावरंभावप्राधान्याच्छ्रैष्ठ्याश्रैष्ठ्यंयेनसः
देशकालार्थसंवादीतिदेशकालोचिततत्तदर्थानुसारीत्यर्थकंवचनविशेषणम् ॥ १३ ॥ तदेववचनमाह यदेति ॥ १४ ॥ तानिनिमित्तान्याह सस्फुलिंगइति अग्निर्मथनादिनोत्पत्तिकालेसधूमक
लुषोदयःधूमकलुषोयउदयस्तत्सहितः उत्पत्त्यनंतरंप्रणयनकालेसस्फुलिंगःसधूमार्चिः ॥ १५ ॥ अग्निष्टेषुमहानसादिषु अग्निशालासुअग्निहोत्रगृहेषु ब्रह्मस्थलीषुवेदाध्ययनस्थानेषु सरीसृ

सरावणंमहात्मानंविजनेमंत्रिसन्निधौ ॥ उवाचहितमत्यर्थंवचनंहेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्यभ्रातरंज्येष्ठंसांत्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसं
वादिदृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥ यदाप्रभृतिवैदेहीसंप्राप्तेहपरंतप ॥ तदाप्रभृतिदृश्यंतेनिमित्तान्यशुभानिनः ॥ १४ ॥ सस्फुलिंगःसधूमार्चिःसधूमकलु
षोदयः ॥ मंत्रसंधुक्षितोप्यग्निर्नसम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥ अग्निष्टेष्वग्निशालासुतथाब्रह्मस्थलीषुच ॥ सरीसृपाणिदृश्यंतेहव्येषुचपिपीलिकाः ॥ १६ ॥
गवांपयांसिस्कन्नानिविमदावरकुंजराः ॥ दीनमश्वाःप्रहेषंतेनवग्रासाभिनंदिनः ॥ १७ ॥ खरोष्ट्राश्वतराराजन्भिन्नरोमाःस्रवंतिच ॥ नस्वभावेव
तिष्ठंतेविधानैरपिचिंतिताः ॥ १८ ॥ वायसाःसंघशःक्रूराव्याहरंतिसमंततः ॥ समवेताश्चदृश्यंतेविमानाग्रेषुसंघशः ॥ १९ ॥ गृध्राश्चपरिलीयंतेपुरी
मुपरिपिंडिताः ॥ उपपन्नाश्चसंध्येद्वेव्याहरंत्यशिवंशिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादानांमृगाणांचपुरीद्वारेषुसंघशः ॥ श्रूयंतेविपुलाघोषाःसविस्फूर्जितनिः
स्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवंप्रस्तुतेकार्येप्रायश्चित्तमिदंक्षमम् ॥ रोचयेवीरवैदेहीराघवायप्रदीयताम् ॥ २२ ॥ इदंचयदिवामोहाल्लोभाद्वाव्याहृतंमया ॥
तत्रापिचमहाराजनदोषंकर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

पाणिसर्पाः लिंगव्यत्ययआर्षः ॥ १६ ॥ स्कन्नानिशुष्काणि स्कंदिर्गतिशोषणयोः नवग्रासाभिनंदिनः अनेनकृतभोजनाअपिबुभुक्षिताइतिसूच्यते ॥ १७ ॥ भिन्नरोमाःऊर्ध्वरोमाणः अदंत
त्वमार्षम् स्रवंतिच अश्रूणीतिशेषः विधानैश्चिकित्साकर्मभिश्चिंतिताःपर्यालोच्यमानाअपिस्वभावेप्रकृतौनावतिष्ठंते ॥ १८॥१९ ॥ पुरीमुपरिपुर्याउपरि द्वेसंध्येद्वयोःसंध्ययोः उपपन्नाःसमीपं
प्राप्ताः ॥ २० ॥ क्रव्यादाःमृगाःवृकादयः चस्त्वर्थे सविस्फूर्जितनिःस्वनाःविस्फूर्जितसदृशनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ प्रस्तुतेकार्येअवश्यकर्तव्यदुर्निमित्तशांतिविधौप्रायश्चित्तंदुर्निमित्तसूचितपापशो
धनम् ॥ २२ ॥ रावणस्यातिक्रूरत्वाद्वस्तुतोहितस्यापितेनानिष्टवद्ग्रहणसंभवात्कोपंक्षमापयति इदंचेति मोहःकार्यतत्त्वापरिज्ञानम् लोभाज्जीवनलोभात् दोषंमयिदुष्टत्वबुद्धिम् ॥ २३ ॥

अयंदोषःसीतापहारदोषस्तन्मूलदुर्निमित्तदोषश्चेत्यर्थः सर्वस्यजनस्येत्यादितृतीयार्थेषष्ठी सर्वेणजनेनरक्षआदिरूपेणोपलक्ष्यतेदृश्यते यद्वा सर्वस्यराक्षसादिरूपस्यैतद्दुर्निमित्तफलमुपलक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननुत्वद्व्यतिरिक्तःकोपीमंमंत्रंनवदतित्वमेवकथंब्रवीषीत्यतआह प्रापणेइति अस्यमंत्रस्यप्रापणेयद्यपित्वद्भयात्सर्वेमंत्रिणोनिवृत्तास्तथापिमयाभाव्यायदृष्टंश्रुतंवातत्सर्वंहितमवश्यं वाच्यमेव समानसुखत्वाभागित्वात् ॥ २५ ॥ स्वमंत्रिणांस्वभ्रातृमंत्रिणाम् ॥ २६ ॥ व्यतीतकालेआयतौउत्तरकालेसंप्रतिवर्तमानकालेचक्षमंहितम् उपस्थितज्वरःप्राप्तक्रोधः प्रसंगवान्सीताविषयकामप्रसंगवान् ॥ २७ ॥ कुतश्चिद्दुर्निमित्तात्तत्सूच्यशत्रोश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ धरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा० रामा० वा० आ० युद्ध० दशमःसर्गः ॥ १० ॥

अयंहिदोषःसर्वस्यजनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसांराक्षसीनांचपुरस्यांतःपुरस्यच ॥ २४ ॥ प्रापणेचास्यमंत्रस्यनिवृत्ताःसर्वमंत्रिणः ॥ अवश्यंचमयावाच्यंयद्दृष्टमथवाश्रुतम् ॥ संविधाययथान्यायंतद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥ इतिस्वमंत्रिणांमध्येभ्राताभ्रातरमूचिवान् ॥ रावणंरक्षसांश्रेष्ठंपथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २६ ॥ हितंमहार्थंमृदुहेतुसंहितंव्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ॥ निशम्यतद्वाक्यमुपस्थितज्वरःप्रसंगवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २७ ॥ भयंनपश्यामिकुतश्चिदप्यहंनराघवःप्राप्स्यतिजातुमैथिलीम् ॥ सुरैःसहेंद्रैरपिसंगरेकथंममाग्रतःस्थास्यतिलक्ष्मणाग्रजः ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वासुरसैन्यनाशनोमहाबलःसंयतिचंडविक्रमः ॥ दशाननोभ्रातरमाप्तवादिनंविसर्जयामासतदाविभीषणम् ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ सबभूवकृशोराजामैथिलीकाममोहितः ॥ असन्मानाच्चसुहृदांपापःपापेनकर्मणा ॥ १ ॥ अतीवकामसंपन्नोवैदेहीमनुचिंतयन् ॥ अतीतसमयेकालेतस्मिन्वैयुधिरावणः ॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चप्राप्तकालममन्यत ॥ २ ॥ सहेमजालविततंमणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्यविनीताश्वमारुरोहमहारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थायरथश्रेष्ठंमहामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौरक्षसांश्रेष्ठोदशग्रीवःसभांप्रति ॥ ४ ॥ असिचर्मधरायोधाःसर्वायुधधरास्ततः ॥ राक्षसाराक्षसेंद्रस्यपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

कतकस्तुनवमः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृशत्वेहेतुर्मैथिलीकाममोहितइति मैथिलीविषयकामेनमोहितः हेत्वंतरम् सुहृदांविभीषणादीनामसन्मानाज्जुगुप्सनात् पापत्वेहेतुः पापेनकर्मणेति तच्चपरदारापहाररूपम् ॥ १ ॥ तस्मिन्कालेरावणोयुधियुद्धेऽतीतसमयेपिविभीषणोक्तरीत्याऽनवसरदुस्थेप्यमात्यादिभिर्विभीषणातिरिक्तैःसहयुद्धमेवप्राप्तकालंकाममोहितत्वादमन्यत ॥ २ ॥ अस्यैवनिश्चयायसभाप्रस्थानम् सहेमेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

उच्यमानगुणोधनदस्तेत्वयासुमहत्कदनंयुद्धंकृत्वावश्यःकृतः ॥ ४ ॥ तदेवप्रपंच्यते सइति सधनदःमहेश्वरसख्येनहेतुनास्वयंश्लाघमानोंपिलोकपालोपित्वयासमरेरोषान्निर्जितः ॥ ५ ॥ नज
यमात्रमपिनुसर्वस्यापहारोपीत्याह विनिपात्येति इदंविमानंपुष्पकम् ॥ ६ ॥ मयदुहितामंदोदरी ॥ ७ ॥ कुंभीनसीरावणस्वसेतितीर्थः तस्याःसुखावहोभर्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥ जटीनागविशेषः ॥ ९ ॥
दानवाःकालकेयाः तत्रतैःसहवासान्मायाश्चाधिगताःप्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ चतुर्विधबलंरथगजतुरगपादातरूपम् ॥ १२ ॥ मृत्युदंडरूपोमहाग्राहोयस्मिंस्तंबलसागरं शाल्मलीद्रुमैर्यातना

कैलासशिखरावासीयक्षैर्बहुभिरावृतः ॥ सुमहत्कदनंकृत्वावश्यस्तेधनदःकृतः ॥ ४ ॥ समहेश्वरसख्येनश्लाघमानस्त्वयाविभो ॥ निर्जितःसमरे
रोषाल्लोकपालोमहाबलः ॥ ५ ॥ विनिपात्यचयक्षौघान्विक्षोभ्यविनिगृह्यच ॥ त्वयाकैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥ मयेनदानवेंद्रेण
त्वद्भयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहितातवभार्यार्थंदत्ताराक्षसपुंगव ॥ ७ ॥ दानवेंद्रोमहाबाहोवीर्योत्सिक्तोदुरासदः ॥ विगृह्यवशमानीतःकुंभीनस्याःसु
खावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्तेमहाबाहोनागागत्वारसातलम् ॥ वासुकिस्तक्षकःशंखोजटीचवशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षयाबलवंतश्चशूरालब्धवराःपु
नः ॥ त्वयासंवत्सरंयुद्ध्वासमरेदानवाविभो ॥ १० ॥ स्वबलंसमुपाश्रित्यनीतावशमरिंदम ॥ मायाश्चाधिगतास्तत्रबह्व्योवैराक्षसाधिप ॥ ११ ॥
शूराश्चबलवंतश्चवरुणस्यसुतारणे ॥ निर्जितास्तेमहाभागचतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदंडमहाग्राहंशाल्मलीद्रुममंडितम् ॥ कालपाशमहा
वीचियमकिंकरपन्नगम् ॥ १३ ॥ महाज्वरेणदुर्धर्षंयमलोकमहार्णवम् ॥ अवगाह्यत्वयाराजन्यमस्यबलसागरम् ॥ १४ ॥ जयश्चविपुलःप्राप्तो
मृत्युश्चप्रतिषेधितः ॥ सुयुद्धेनचतेसर्वेलोकास्तत्रसुतोषिताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैःशक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमतीपूर्णामहद्भिरिवपाद
पैः ॥ १६ ॥ तेषांवीर्यगुणोत्साहैर्नसमोराघवोरणे ॥ प्रसह्यतेत्वयाराजन्हताःसमरदुर्जयाः ॥ १७ ॥

वृक्षैर्मंडितं सागरोपिद्वीपेषुवृक्षमंडितोभवति कालपाशएवमहत्योवीचयोयस्यतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रतिषेधितःपराङ्मुखःकृतः तेत्वयासर्वेलोकाःसर्वेराक्षसाःसुतोषिताःप्रीणिताः ॥ १५ ॥
एवंदिव्यंजयमुक्त्वामौमंजयमाह्रुः क्षत्रियैरिति उच्यमानगुणैःक्षत्रियैर्वसुमतीपूर्णासीत् ॥ १६ ॥ तेपिप्रसह्यत्वयाहताः राघवस्तुरणेतेषांवीर्यादिभिर्नसमोऽतस्तद्वधेकाचितेतिभावः ॥ १७ ॥

एवंरावणंप्रशस्यतत्पुत्रंस्तुवंति तिष्ठत्वेति हेमहाराजत्वमनुष्योलक्ष्योंकितस्मात्त्वंतूष्णीमेवतिष्ठत्वश्रमेणकिंफलम् वानरानेकएवेंद्रजित्क्षपयिष्यति महाराजेतिद्विरुक्तिरादरात् ॥ १८ ॥ कथम स्यैवंसामर्थ्यंतत्राहुः अनेनचेति माहेश्वरंमहेश्वरप्रीतिकरम् इष्वाकृत्वा ॥ १९ ॥ देवबलंसागरत्वेनरूपयति शक्तीत्यादि विनिकीर्णानिव्याप्तानि ॥ २० ॥ महत्महांतम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ पितामहस्यचतुर्मुखस्यरुद्रस्य यदिज्यातोलब्धवरस्तन्नियोगात्तदाज्ञया सर्वस्यजगतःप्रजापतिःपिताभगवांश्चतुर्मुखरुद्रःपितामहोभगवान्हिरण्यगर्भःप्रपितामहः अतएवादित्यरुद्रवसुप्रधानाः सर्वाश्चदेवताअर्चयद्देवताःससुरासुरसर्वप्रजोपास्यस्यसर्वस्यभूताश्चेतिकतकः शंबरंदृत्रंहंतिसः ॥ २३ ॥ क्षयंयावन्नयतिनेष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्राकृतान्नरवानररूपाज्जनात्आगतासंभावि

तिप्लवाः किंमहाराजश्रमेणतववानरान् ॥ अयमेकोमहाराजइंद्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥ अनेनचमहाराजमाहेश्वरमनुत्तमम् ॥ इष्वायज्ञंवरोलब्धोलोकेपरमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनंचविनिकीर्णांत्रशैवलम् ॥ गजकच्छपसंबाधमश्वमंडूकसंकुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहंमरुद्वसुमहोरगम् ॥ रथाश्वगजतोयौघंपदातिपुलिनंमहत् ॥ २१ ॥ अनेनहिसमासाद्यदेवानांबलसागरम् ॥ गृहीतोदैवतपतिर्लंकांचापिप्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाच्चमुक्तःशंबरदृत्रहा ॥ गतस्त्रिविष्टपंराजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेवत्वंमहाराजविसृजेंद्रजितंसुतम् ॥ यावद्वानरसेनांतांसरामांनयतिक्षयम् ॥ २४ ॥ राजन्नापद्युक्तेयमागताप्राकृताज्जनात् ॥ हृदिनैवत्वयाकार्यात्वंवधिष्यसिराघवम् ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनीलांबुदप्रख्यःप्रहस्तोनामराक्षसः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंशूरःसेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगंधर्वाःपिशाचपतगोरगाः ॥ सर्वेधर्षयितुंशक्याःकिंपुनर्मानवौरणे ॥ २ ॥ सर्वेप्रमत्ताविश्वस्तावंचिताःस्महनूमता ॥ नहिमेजीवतोगच्छेज्जीवन्सवनगोचरः ॥ ३ ॥ सर्वांसागरपर्यंतांसशैलवनकाननाम् ॥ करोम्यवानरांभूमिमाज्ञापयतुमांभवान् ॥ ४ ॥

नागमनादियमापद्विपत्तश्चिंतातेअयुक्ताकर्तुमयोग्या सर्वथैषाचिंतात्वयाहृदिनैवकार्या यतस्त्वंराघवंवधिष्यस्येव ॥ २५ ॥ सप्तमः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ नन्विदानीमेववानरैरणेकेनैवधर्षणेकृतेकथंधर्षयितुंशक्याइतिवचोऽतआह सर्वेइति प्रमत्ताभोगादिपरवशाः विश्वस्ताःशत्रुधर्षणासंभवबुद्ध्यानिःशंकतयास्थिताः अतएवहनूमतावंचिताःस्म आर्षोविसर्गलोपइतिकतकः प्रामादिकःपरिभवोनन्यूनतायैइतिभावः मेजीवतइत्यार्षीषष्ठी प्रमादाद्यभावविशिष्टजीवनवतिमयिप्रहस्तेसतिसजीवन्नगच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ करोमिकरिष्यामि ॥ ४ ॥

आत्मापराधजंसीतापहरणापराधजम् ॥ ५ ॥ नक्षमणीयंक्षमितुंनयुक्तम् प्रतिक्रियैवकर्तव्येतिभावः इदंपदार्थमाह सर्वेषामिति ॥ ६ ॥ भूयःपुनः पुरस्यांतःपुरस्यचायंपरिभवोदाहरूपोनक्ष
मणीयइत्यनुषंगः वानरेंद्रप्रधर्षणंतज्जंराक्षसेंद्रस्यदुःखमहमेकएवगत्वाभीत्यासागरादीनपिप्रविष्टान्वानरान्हत्वानिवर्तयिष्यामिप्रधर्षणदुःखंनिवर्तयिष्यामि ॥ ७ ॥ ८ ॥ मांसशोणिताभ्यांस्वसं
बद्धाभ्यांदूषितंभयजनकम् ॥ ९ ॥ कृपणेनदीनेन प्रकाशसंचारेभयाद्रात्रौकृतकार्येणवा तपस्विनाशोच्येनहनूमताकिम् अलक्ष्यस्यतस्यहननेनेनप्रयोजनमितिभावः कृपणादिशब्दानांपारु
ष्यमात्रेनात्पर्येनत्वर्थे मातृगाम्यादिगालिदानवत् तर्हिकोहंतव्यस्तत्राह रामेतिष्ठतिअहतेतिष्ठतिसतिकिमनेनहतेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ यदेवमतोऽद्यराममिति ॥ ११ ॥ इदंपदार्थमाह उपायेति

रक्षांचैवविधास्यामिवानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यतितेदुःखंकिंचिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तमसंक्रुद्धोदुर्मुखोनामराक्षसः ॥ इदंनक्षम
णीयंहिसर्वेषांनःप्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयंपरिभवोभूयःपुरस्यांतःपुरस्यच ॥ श्रीमतोराक्षसेंद्रस्यवानरेंद्रप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेगत्वैकोनिवर्ति
ष्यामिवानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरंभीममंबरंवारसातलम् ॥ ८ ॥ ततोब्रवीत्सुसंक्रुद्धोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ प्रगृह्यपरिघंघोरंमांसशोणितदूषितम् ॥ ९ ॥
किंवोहनूमताकार्यंकृपणेनतपस्विना ॥ रामेतिष्ठतिदुर्धर्षेससुग्रीवेपिसलक्ष्मणे ॥ १० ॥ अद्यरामंससुग्रीवंपरिघेणसलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामिह
त्वैकोविक्षोभ्यहरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदंममापरंवाक्यंशृणुराजन्यदिच्छसि ॥ उपायकुशलोह्येवजयेच्छत्रूनतंद्रितः ॥ १२ ॥ कामरूपधराःशूराः
सुभीमाभीमदर्शनाः ॥ राक्षसानांसहस्राणिराक्षसाधिपनिश्चिताः ॥ १३ ॥ काकुत्स्थमुपसंगम्यविभ्रतंमानुषंवपुः ॥ सर्वेह्यसंभ्रमाभूत्वाब्रुवंतुरघु
सत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिताभरतेनैवभ्रात्रातवयवीयसा ॥ सहिसेनांसमुत्थाप्यक्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततोवयमितस्तूर्णंशूलशक्तिगदाध
राः ॥ चापबाणासिहस्ताश्चत्वरितास्तत्रयामहे ॥ १६ ॥ आकाशेगणशःस्थित्वाहत्वातांहरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्ट्याप्रापयामयमक्षयम्
॥ १७ ॥ एवंचेदुपसर्पेतामनयंरामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेनजहतामेवजीवितम् ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ ततःकिंतत्राह कामेति कामरूपेत्यादिपुंस्त्वमार्षम् ॥ १३ ॥ ततोपिकिंतत्राह काकुत्स्थमिति विभ्रतंस्पष्टम् वपुःधृत्वेतिशेषः ॥ १४ ॥ भरतप्रेषितत्ववचनेनापिकिंतत्राह सहीति सेनांवान
रसेनांसमुत्थाप्ययुक्ताक्षीयवुद्ध्याक्षिप्रमेवोपयास्यत्यस्मानितिशेषः ॥ १५ ॥ ततःकिमितिप्रश्नेमध्येमार्गप्रहरामेतिवकवद्धरणमंत्रमाह ततइति यामेतिलोड्डुत्तमः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्तमंत्रात्कार्य
सिद्धिमाह एवंचेदिति एवमस्मदुक्तमुपश्रुत्ययद्येषोनुजानातितदासर्वथास्मदीयमनयंकैतवमुपसर्पेतांप्राप्नुयातांततश्चापनीतेनकैतवकृतप्रहारेणावश्यमेवजीवितंजहतांजहेतामितियावत् ॥ १८ ॥

कौंभकर्णिः कुंभकर्णापत्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्रवानरान् अस्यांसेनायांस्थितान्वानरानित्यर्थः ॥ २१ ॥ सृक्कामोष्ठप्रांतम् ॥ २२ ॥ वारुणंमधुमद्यम् एतेनक्षौद्रव्यावृत्तिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टमःसर्ग ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कतकरीत्यात्रसर्गाविच्छेदः ॥ ततइति कौंभकर्णिरेवा वरमानः ॥

कौंभकर्णिस्ततोवीरोनिकुंभोनामवीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमक्रुद्धोरावणंलोकरावणम् ॥ १९ ॥ सर्वेभवंतस्तिष्ठंतुमहाराजेनसंगताः ॥ अहमेकोहनिष्यामिराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥ सुग्रीवंसहनूमंतंसर्वांश्चैवात्रवानरान् ॥ ततोवज्रहनुर्नामराक्षसःपर्वतोपमः ॥ २१ ॥ क्रुद्धःपरिलिहन्सृक्कांजिह्वयावाक्यमब्रवीत् ॥ स्वैरंकुर्वंतुकार्याणिभवंतोविगतज्वराः ॥ २२ ॥ एकोहंभक्षयिष्यामितांसर्वांहरिवाहिनीम् ॥ स्वस्थाःक्रीडंतुनिश्चिताःपिबंतुमधुवारुणम् ॥ २३ ॥ अहमेकोवधिष्यामिसुग्रीवंसहलक्ष्मणम् ॥ सांगदंचहनूमंतंसर्वांश्चैवात्रवानरान् ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडे अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनिकुंभोरभसःसूर्यशत्रुर्महाबलः ॥ सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चमहापार्श्वमहोदरौ ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः ॥ इंद्रशत्रुश्चबलवांस्ततोवैरावणात्मजः ॥ २ ॥ प्रहस्तोथविरूपाक्षोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ धूम्राक्षोथनिकुंभश्चदुर्मुखश्चैवराक्षसः ॥ ३ ॥ परिघान्पट्टिशान्शूलान्प्रासानशक्तिपरश्वधान् ॥ चापानिचसुबाणानिखड्गांश्चविपुलांबुभान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्यपरमक्रुद्धाःसमुत्पत्यचराक्षसाः ॥ अब्रुवन्रावणंसर्वेप्रदीप्ताइवतेजसा ॥ ५ ॥ अद्यरामंवधिष्यामःसुग्रीवंचसलक्ष्मणम् ॥ कृपणंचहनूमंतंलंकायेनप्रधर्षिता ॥ ६ ॥ तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वाविभीषणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंपुनःप्रत्युपवेश्यतान् ॥ ७ ॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तातयोर्थःप्राप्तुंनशक्यते ॥ तस्यविक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषुदैवेनप्रहतेषुच ॥ विक्रमास्तातसिद्ध्यंतिपरीक्ष्यविधिनाकृताः ॥ ९ ॥

यंनिकुंभःपरैःसहितस्तंपुनराह ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सुबाणानीतिबहुव्रीहिः विपुलांबुभान्निर्मलजलकांतीन् ॥ ४ ॥ समुत्पत्योत्थाय ॥ ५ ॥ किमब्रुवंस्तदाह अद्येति ॥ ६ ॥ विभीषणस्तान्सर्वान्वारयित्वापुनःप्रत्युपवेश्यस्थापयित्वारावणंप्रतिप्रांजलिर्भूत्वावाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ त्रिभिरुपायैःसामदानभेदरूपैः तस्यार्थस्यप्राप्त्यर्थमितिशेषः तान्नीतिशास्त्रोक्तान्विक्रमकालानाहुः मनीषिणोनीतिशास्त्रज्ञाः ॥ ८ ॥ तानेवकालानाह प्रमत्तेषुअसावधानेषु अभियुक्तेषुशत्र्वंतराक्रांतेषु दैवेनप्रहतेषुमहारोगादिनेतिशेषः परीक्ष्य उक्तविक्रमप्रवृत्तिनिमित्तसत्तांपरीक्ष्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीगणेशायनमः श्रीरामायनमोनमः युद्धेरक्षोगणान्हत्वापुष्पकेणनि वर्तते सीतयासहचागत्यरेजेरामोभिषेचितः ॥ १ ॥ एवंहनूमतःसकाशात्सीतावृत्तांतंश्रुत्वाकृतकार्यैभृत्येस्वामिनउचि
तांर्हात्तलोकेभ्यउपदेष्टुंहनूमंतमस्तौषीदित्याह श्रुत्वेति उत्तरंप्रियश्रवणकृशकालयोग्यम् ॥ १ ॥ भुविदुर्लभंभूलोकेदुःखेनलभ्यंयद्वस्तुसीतारूपंतद्विषयंयत्कार्यमन्वेषणरूपंतद्धनूमताकृतंयद्ध
रणीतलेऽन्येनमनसापिनशक्यम् कर्तुमितिशेषः अतएवदुर्लभत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ अन्याशक्यत्वमेवाह नहीति ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणामितिकरणेशेषत्वेनविवक्षितेषष्ठी ॥ ४ ॥ तांप्रविष्टोनिष्क्र
मेत्पुनःस्वदेशमागच्छेत् प्रवेशोपिदुर्लभइत्याह कइति योहनूमतःसमोनस्यात्सकोविशेदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ विक्रमस्यसदृशंस्वबलंस्वबलकार्यंसमुद्रलंघनलंकाप्रवेशरूपंविधायहनूमतामहदु

श्रीरघुवीरायनमोनमः ॥ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंयथावदभिभाषितम् ॥ रामःप्रीतिसमायुक्तोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतंहनूमताकार्यंसुमह
द्भुविदुर्लभम् ॥ मनसापियदन्येननशक्यंधरणीतले ॥ २ ॥ नहितंपरिपश्यामियस्तरेतमहोदधिम् ॥ अन्यत्रगरुडाद्वायोरन्यत्रचहनूमतः ॥ ३ ॥ देव
दानवयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रधृष्यांपुरींलंकांरावणेनसुरक्षिताम् ॥ ४ ॥ प्रविष्टःसत्त्वमाश्रित्यजीवन्कोनामनिष्क्रमेत् ॥ कोविशेत्सुदुरा
धर्षांराक्षसैश्चसुरक्षिताम् ॥ ५ ॥ योवीर्यबलसंपन्नोनसमःस्याद्धनूमतः ॥ भृत्यकार्यंहनुमतासुग्रीवस्यकृतंमहत् ॥ एवंविधायस्वबलंसदृशंविक्रम
स्यच ॥ ६ ॥ योहिभृत्योनियुक्तःसन्भर्त्राकर्मणिदुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेणतमाहुःपुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥ योनियुक्तःपरंकार्यंनकुर्यान्नृपतेःप्रियम् ॥ भृ
त्योयुक्तःसमर्थश्चतमाहुर्मध्यमंनरम् ॥ ८ ॥ नियुक्तोनृपतेःकार्यंनकुर्याद्यःसमाहितः ॥ भृत्योयुक्तःसमर्थश्चतमाहुःपुरुषाधमम् ॥ ९ ॥ तन्नियोगेनि
युक्तेनकृतंकृत्यंहनूमता ॥ नचात्मालघुतांनीतःसुग्रीवश्चापितोषितः ॥ १० ॥

त्कादधिकमपिसुग्रीवस्यभृत्यकार्यंसुग्रीवभृत्यत्वोचितंकार्यंसीतादर्शनवनभंगादिरूपंकृतम् ॥ ६ ॥ हनूमतोभृत्योत्तमत्वंदर्शयितुमुत्तमादिभृत्यानांलक्षणान्याह योहीति योभृत्योभर्त्रादुष्करेक
र्मणिनियुक्तस्तत्कार्यंकृत्वातदनुरागेणोक्तकार्याविरोधेनकार्यांतरमपिकुर्यात्तंपुरुषोत्तमंभृत्यपुरुषेषुश्रेष्ठमाहुः ॥ ७ ॥ यस्तुयुक्तोबुद्ध्यासमर्थश्चसन्परंस्वामिसंदिष्टादधिकंनृपतेःप्रियंनकुर्यात्किं
तुसंदिष्टमेवकुर्यात्तंमध्यममाहुः भृत्यस्तुयःपरंकार्यंनकुर्यान्नृपतेःप्रियम् भृत्योऽभृत्यःसमर्थोपितमाहुर्मध्यमंनरमितिपाठेयःसमर्थोपिभृत्यःपरंकार्यंनकुर्यात्सभृत्यउक्तमात्रकरणादधिकाकरणा
च्चाभृत्योऽतस्तंमध्यममाहुः ॥ ८ ॥ योनियुक्तोनृपतेरुक्तमपिकार्यंनकुर्यात्तमधममाहुः ॥ ९ ॥ अथहनूमतउत्तमत्वंदर्शयति तदिति नियोगेसीतान्वेषणमात्रे कृत्यंअधिकमपिकृत्यंकृतम् अ
तउत्तमभृत्योयमितिभावः उत्तमत्वेयुक्त्यंतरमप्याह नचात्मेति रक्षोभिरपराजितत्वात् सुग्रीवश्चापितोषितः अधिककार्यकरणादित्यर्थः ॥ १० ॥

धर्मतः धर्मंप्राप्येत्यर्थः एतेनस्वाम्याज्ञापालनेनभृत्यस्यधर्मोपिसूचितः मदादयःपरिरक्षिताः सीतासमाचारालाभेनमन्नाशोमन्नाशाच्चलक्ष्मणभरतादीनांचनाशइतिसर्वनाशप्रसंगइतिभावः॥११
एवंहनूमत्कर्मणःसुग्रजनकत्वेपितत्प्रत्युपकाराकरणजोविषादःसीताश्रवणजमानंदमपितिरोधायमांसंतापयतीत्याह इदंत्विति नकुर्मिनकरोमि सदृशंएतत्कृतप्रियसदृशंप्रियम् ॥ १२ ॥ तत्तु
ल्यप्रियांतरमपश्यन्नात्मपरिष्वंगमेवतथापश्यन्नाह एषइति सर्वस्वभूतः भगवद्देहस्यशुद्धानंदरूपत्वात्स्वालिंगनस्यसर्वस्वभूतत्वंबोध्यम् आनंदएवहिभगवतःसर्वस्वम् आनंदएवहिमाययारा
मादिदेहत्वेनभासतेइतिगीताभाष्यविष्णुसहस्रनामभाष्ययोर्भगवत्पादैःस्पष्टमेवोक्तम् ब्रह्मांडपुराणादिषुचएवंपरिष्वंगद्वाराब्रह्मानंदार्पणमेवहनूमतेकृतमितिबोधितम् तस्यहनूमतःउत्तमभृत्यस्य

अहंचरघुवंशश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ वैदेह्यादर्शनेनाद्यधर्मतःपरिरक्षिताः ॥ ११ ॥ इदंतुममदीनस्यमनोभूयःप्रकर्षति ॥ यदिहास्यप्रियाख्यातु नकुर्मिसदृशंप्रियम् ॥ १२ ॥ एषसर्वस्वभूतस्तुपरिष्वंगोहनूमतः ॥ मयाकालमिमंप्राप्यदत्तस्तस्यमहात्मनः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वाप्रीतिहृष्टांगोरामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमंतंकृतात्मानंकृतवाक्यमुपागतम् ॥ १४ ॥ ध्यात्वापुनरुवाचेदंवचनंरघुसत्तमः ॥ हरीणामीश्वरस्यापिसुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥ सर्वथासुकृतंतावत्सीतायाःपरिमार्गणम् ॥ सागरंतुसमासाद्यपुनर्नष्टंमनोमम ॥ १६ ॥ कथंनामसमुद्रस्यदुष्पारस्यमहांभसः ॥ हरयोदक्षिणंपारंगमिष्यंतिसमागताः ॥ १७ ॥ यद्यप्येषतुवृत्तांतोवैदेह्यागदितोमम ॥ समुद्रपारगमनेहरीणांकिमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वाशोकसंभ्रांतोरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ हनूमंतंमहाबाहुस्ततोध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

हनूमतः ॥१३॥ प्रीतिहृष्टांगःप्रीतिपुलकितगात्रः हनूमंतमित्यादिपूर्वान्वयि ॥ १४॥ ध्यात्वा समुद्रतरणंकथंस्यादितिसंचिंत्येत्यर्थः सुग्रीवस्येतिसप्तम्यर्थेषष्ठी शृण्वतिसत्युवाचेत्यन्वयः॥१५॥
सुकृतम् अधिकस्यापिकरणादित्यर्थः समासाद्यदुस्तरत्वमालोच्य पुनर्नष्टंसीतावृत्तांतश्रवणेनत्दृष्टमपिपुनर्विषादंप्राप्तम् ॥ १६ ॥ समागताःमिलिताः ॥ १७ ॥ किंचैषवितर्कोनममैवंकिंतुसी
ताया अपीत्याह यद्यपीति यद्यपीत्यप्यर्थे एषतुवृत्तांतोममवैदेह्यापिगदितोभ्रतोहरीणांपारगमनेकिमिवोत्तरम् उत्तरकालोचितंकर्मकिमित्यर्थः ॥ १८ ॥ शोकसंभ्रांतः ज्ञातेपिसीतावृत्तांतेत
त्प्राप्तिप्रतिबंधपर्यालोचनयाकलुषितांतःकरणइत्यर्थः ध्यानंध्यानमिवाक्याप्रायत्रिषयीचनामिव ॥१९॥ धयमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिका
व्येयुद्धकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

शोकपरिद्यूनंशोकसंततम् ॥ १ ॥ प्राकृतोयथातप्यतितथात्वयाकिंतप्यतइत्यन्वयः एवंसंतप्तः कृतघ्नोयथासौहृदंत्यजतितथात्वंसंतापंत्यज ॥ २ ॥ स्थानंनिमित्तम् प्रवृत्तौजीवने ॥ ३ ॥ शास्त्रवित्नीत्यादिशास्त्रज्ञः मतिमान्भाव्यर्थज्ञानयोग्यबुद्धिः प्राज्ञोविचारकुशलः पंडितोविचारपूर्वसिद्धांतप्रतिष्ठापनसमर्थः सत्वमिमांप्राकृतांमत्यादिरहितप्राकृतजनोचितांबुद्धिंदीनबुद्धिंत्यज॥ कृतात्मायोगीयथाअर्थस्यस्वेष्टस्ययोग्यस्यदूषिणींदूषिकांकामादिविषयांबुद्धिंत्यजतितद्वत्त्वंत्यजेत्यर्थः ॥ ४ ॥ समुद्रलंघनेपिचिंतानकार्येत्याह समुद्रमिति वक्ष्यमाणोपायेनेतिशेषः आरोहयिष्यामःआरोक्ष्यामः ॥ ५ ॥ निरुत्साहत्वादिगुणकोव्यसनदुःखपरंपरामधिगच्छतिप्राप्नोति ॥ ६ ॥ ननुकिंबलादस्माकमुत्साहःस्यात्तदाह इमेइति सर्वतःसमर्थाइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ मत्प्रिया

तंतुशोकपरिद्यूनंरामंदशरथात्मजम् ॥ उवाचवचनंश्रीमान्सुग्रीवःशोकनाशनम् ॥ १ ॥ किंत्वयातप्यतेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा ॥ मैवंभूस्त्यज संतापंकृतघ्नइवसौहृदम् ॥ २ ॥ संतापस्यचतेस्थानंनहिपश्यामिराघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायांज्ञातेचनिलयेरिपोः ॥ ३ ॥ मतिमान्शास्त्रवित्प्राज्ञः पंडितश्चासिराघव ॥ त्यजेमांप्राकृतांबुद्धिंकृतात्मेवार्थदूषिणीम् ॥ ४ ॥ समुद्रंलंघयित्वातुमहानक्रसमाकुलम् ॥ लंकामारोहयिष्यामोहनिष्यामश्च तेरिपुम् ॥ ५ ॥ निरुत्साहस्यदीनस्यशोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्थाव्यवसीदंतिव्यसनंचाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमेशूराःसमर्थाश्चसर्वतोहरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थंकृतोत्साहाःप्रवेष्टुमपिपावकम् ॥ ७ ॥ एषांहर्षेणजानामितर्कश्चापिदृढोमम ॥ ८ ॥ विक्रमेणसमानेष्येसीतांहत्वायथारिपुम् ॥ रावणंपापकर्माणंतथात्वंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सेतुरत्रयथाबध्येयथापश्येमतांपुरीम् ॥ तस्यराक्षसराजस्यतथात्वंकुरुराघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वातांहिपुरींलंकांत्रिकूटशिखरेस्थिताम् ॥ हतंचरावणंयुद्धेदर्शनादवधारय ॥ ११ ॥ अबद्ध्वासागरेसेतुंघोरेचवरुणालये ॥ लंकानमर्दितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ १२ ॥

र्थमिमेकृतोत्साहाइतिकथंज्ञातंतत्राह एषामिति हर्षेणसमुद्रतरणरावणप्रसंगेजायमानेनतत्कार्यमुखविकासादिनानुमितेनेत्यर्थः ममापिदृढस्तर्कः समुद्रतरणरावणहननादिविषयोदृढनिश्चयइत्यर्थः तत्सर्वंममैषत्करमितिभावः ॥ ८ ॥ यदेवमतःयथारिपुंहत्वासीतांविक्रमेणसमानेष्येतथातदुचितमुत्साहंत्वंकर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ किंमयाकार्यंतत्राह सेतुरिति अत्रसमुद्रे यथातस्यराक्षसराजस्यतांपुरींपश्येमतथात्वंकुरु दिव्यास्त्रालंबनेनेतिशेषः ॥ १० ॥ त्रिकूटशिखरस्थांतांलंकांदृष्ट्वादर्शनात्तद्दर्शनसमनंतरमेवयुद्धेरावणंहतंजानीहि ॥ ११ ॥ सेतुबंधंविनाप्रकारांतरंलंकाप्राप्तौनास्तिसोपिकृतएवेतिनिश्चिन्वित्याह अबद्ध्वेति ॥ १२ ॥

लंकासमीपतःतत्समीपंयावत्सेतुर्वंधःकृतएवमर्वंसैन्यंतीर्णमेवास्माभिर्जितंचेत्युपधारयनिश्चिनु तथानिश्चयेहेतुमाह तथाहीति हियतस्तादृशशौर्यवंतोहरयइमेदृश्यंते यतस्तेकामरूपिणः॥१३
तत्तस्माद्विक्लवांसर्वार्थनाशनींबुद्धिमवलंब्यालं हियतःशौर्यापकर्षणस्तन्नाशकः ॥ १४ ॥ मनुष्येणतुशौटीर्यंतद्युक्तंयत्कार्यंकर्तुंयोग्यंतदेवावलंब्यतां अवलंबयितुमुचितमित्यर्थः यतःसत्व
रंक्रियमाणंतत्कर्तुरलंकरणायैवभवतिफलसाधनायसमर्थंभवति ॥ १५ ॥ अतोहेमहाप्राज्ञत्वंतेजसासहसत्वंगुणमातिष्ठ विनष्टेसीतावददर्शनंगते प्रनष्टेदशरथवत्सर्वथाअदर्शनंगते ॥ १६ ॥
उपसंहरति तदिति ॥ १७॥ जयेपुष्कलंतेसामर्थ्यमस्तीत्याह नहीति तिष्ठेत्स्थातुंशक्नुयात् ॥ १८ ॥ सहायसंपत्त्यापिजयंनिश्चिन्वित्याह वानरेष्विति वानरेषुमहाबलेष्वस्मादृशेषुसमास

सेतुर्बंधःसमुद्रेचयावल्लंकासमीपतः॥ सर्वंतीर्णंचमेसैन्यंजितमित्युपधारय॥तथाहिसमरेवीराहरयःकामरूपिणः॥ १३॥ तदलंविक्लवांबुद्धिंरा
जन्सर्वार्थनाशनीम्॥ पुरुषस्यहिलोकेस्मिन्शोकःशौर्यापकर्षणः॥ १४॥ यत्तुकार्यंमनुष्येणशौटीर्यमवलंब्यताम्॥ तदलंकरणायैवकर्तुर्भवति
सत्वरम्॥ १५॥ अस्मिन्कालेमहाप्राज्ञसत्त्वमातिष्ठतेजसा॥ शूराणांहिमनुष्याणांत्वद्विधानांमहात्मनाम्॥ विनष्टेवाप्रनष्टेवाशोकःसर्वार्थनाश
नः॥ १६॥ तत्त्वंबुद्धिमतांश्रेष्ठःसर्वशास्त्रार्थकोविदः॥ मद्विधैःसचिवैःसार्धमरिंजेतुंसमर्हसि॥ १७॥ नहिपश्याम्यहंकंचित्त्रिषुलोकेषुराघव॥ गृही
तधनुषोयस्तेतिष्ठेदभिमुखोरणे॥ १८॥ वानरेषुसमासक्तंननेकार्यंविपत्स्यते॥ अचिराद्द्रक्ष्यसेसीतांतीर्त्वासागरमक्षयम्॥ १९॥ तदलंशोकमा
लंब्यक्रोधमालंबभूपते॥ निश्चेष्टाःक्षत्रियामंदाःसर्वेचंडस्यबिभ्यति॥ २०॥ लंघनार्थंचघोरस्यसमुद्रस्यनदीपतेः॥ सहास्माभिरिहोपेतःसूक्ष्मबु
द्धिर्विचारय॥ २१॥ लंघितेतत्रतैःसैन्यैर्जितमित्येवनिश्चिनु॥ सर्वंतीर्णंचमेसैन्यंजितमित्यवधार्यताम्॥ २२॥ इमेहिहरयःशूराःसमरेकामरू
पिणः॥ तानरीन्विधमिष्यंतिशिलापादपवृष्टिभिः॥ २३॥

क्तंकर्तव्यत्वेनसंबद्धंकार्यंनविपत्स्यतेननंक्ष्यति ॥ १९ ॥ तदिति शोकमालंब्यालं शोकंमालंबस्वेत्यर्थः क्रोधमालंबेति यथाप्राप्तंशत्रुविषयकमित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांशत्रुविषयेको
पआवश्यकइत्याह निश्चेष्टाइति मंदाःशत्रुविषयेक्रोधहीनाःक्षत्रियानिश्चेष्टाभवंति शत्रुकृतबंधनादिनेतिशेषः चंडस्यउचितकोपस्यसर्वेबिभ्यति ॥ २० ॥ अस्माभिःसहनदीपतेर्लंघनार्थंलं
घनेहेतुमस्मात्तिरुपेतःसन्सूक्ष्मबुद्धिस्त्वंविचारय ॥ २१ ॥ सर्वंतीर्णंजितमितिचावधार्यतामवधारय तत्रसागरेलंघितेसतितैर्मदीयैःसैन्यैर्जितमितिनिश्चिनु पाठांतरेसमुद्रेलंघितेतैर्वानरैस्तस्यरा
वणस्यसैन्यंजितमितिनिश्चिन्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ तेषुजेतृत्वशक्तिमाह इमेहीति ॥ २३ ॥

कथंचित्केनाप्युपायेन वरुणालयंलंघितमेवपश्यामि ॥ २४॥ निमित्तमेवाह मनइति ॥२५॥ अमरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकां
डेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥४॥ ॥ सुग्रीवस्येति परमार्थवत्परमार्थभूतं स्वार्थेवतिः श्रुत्वाप्रतिजग्राहअंगीचकार अथतदंगीकारानंतरम् ॥ १ ॥ तपसातपःकार्यसंकल्पसिद्ध्या अ
तएवसकलस्यपुरवर्तिप्राणिनांब्रह्मलोकनयनंवक्ष्यमाणंसंगच्छते सेतुबंधनेनगंगायांगांगेयेनशरैरिव सागरोच्छोषणेन दिव्यास्त्रबलतइतिशेषः सर्वथासर्वप्रकारस्यलंघनोपायस्यविद्यमानत्वादि

कथंचित्परिपश्यामिलंघितंवरुणालयम् ॥ हतमित्येवतंमन्येयुद्धेशत्रुनिबर्हण ॥ २४ ॥ किमुक्त्वाबहुधाचापिसर्वथाविजयीभवान् ॥ निमित्तानि
चपश्यामिमनोमेसंप्रहृष्यति ॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २॥ ॥ ४ ॥ ॥ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वाहेतुमत्परमा
र्थवत् ॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसासेतुबंधेनसागरोच्छोषणेनच ॥ सर्वथापिसमर्थोस्मिसागरस्यास्यलंघने ॥ २ ॥ क
तिदुर्गाणिदुर्गायालंकायास्तद्ब्रवीष्वमे ॥ ज्ञातुमिच्छामितत्सर्वंदर्शनादिववानर ॥३॥ बलस्यपरिमाणंचद्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्मचलंकाया
रक्षसांसदनानिच ॥ ४ ॥ यथासुखंयथावच्चलंकायामसिदृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्वतत्त्वेनसर्वथाकुशलोह्यसि ॥ ५ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंहनूमान्मा
रुतात्मजः ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोरामंपुनरथाब्रवीत् ॥६॥ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येदुर्गकर्मविधानतः ॥ गुप्तापुरीयथालंकारक्षिताचयथाबलैः ॥७॥
राक्षसाश्चयथास्निग्धारावणस्यचतेजसा ॥ परांसमृद्धिंलंकायाःसागरस्यचभीमताम् ॥ ८ ॥ विभागंचबलौघस्यनिर्देशंवाहनस्यच ॥ एवमुक्त्वा
कपिश्रेष्ठःकथयामासतत्त्ववित् ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदितालंकामत्तद्विपसमाकुला ॥ महतीरथसंपूर्णारक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥

त्याशयः ॥ २ ॥ दुर्गायाःगंतुमशक्यायाः कतिदुर्गाणिजलगिरिवनादिनानाप्रकारदुर्गेषुकतिप्रकाराणिदुर्गाणिसंतीत्यर्थः दर्शनादिवअपरोक्षानुभवादिव ॥ ३ ॥ परिमाणंसंख्यापरिच्छेदं द्वारदु
र्गक्रियांद्वाराणांदुष्प्रवेशत्वसंपादनं गुप्तिकर्मप्राकारादिषुयंत्रादिस्थापनरूपं गुप्तिकर्ममितिपाठेप्राकारादिभीरक्षाक्रममित्यर्थः ॥ ४ ॥ यथासुखंयथावद्दृष्टवानसितत्सर्वंतत्त्वेनाचक्ष्व सर्वथाकु
शलोह्यसि यथावद्दृष्टप्रतिपादनेइतिशेषः ॥ ५ ॥ श्रुत्वाऽथाब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतःदुर्गत्वसंपादककर्मविधानेन यथागुप्ताबलैर्यथारक्षिताचतथाख्यास्ये ॥ ७ ॥ रावणस्यतेज
सासंपादितांपरांसमृद्धिमाख्यास्येइत्येवंक्रमेणान्वयः ॥ ८ ॥ बलौघस्यपादातसंघस्य वाहनस्यगजाश्वरथलक्षणस्य निर्देशंसंख्यापरिच्छेदम् ॥ ९ ॥ १० ॥

परिघवंतिअर्गलवंति परिघोयोगभेदेस्यान्मुद्गरेर्गलघातयोरितिविश्वः ईदृशानिद्वाराणिसंतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ तत्रतेषुद्वारेषु इषवश्चउपलाश्चतत्प्रक्षेपकयंत्राणि तैर्द्वारैरागतंपरसैन्यंतत्रतेषुद्वारेषु प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥ उक्तयंत्रैःसंस्कृताःसज्जाः कालायसमयाअयःसारमयाः शतमेकप्रयोगेणघ्नंतीतिशतघ्न्यःचतुर्हस्तप्रमाणलोहकंटकयुतामुद्गरविशेषाःशतघ्न्यः शतघ्नीचचतुर्हस्तालोहकंटकिनीगदेतिवैजयंती ॥ १३ ॥ प्राकारोरत्नखचितइत्याह मणीति ॥ १४ ॥ परिखाःपुरोपांतखाताः ॥ १५ ॥ द्वारेषुचतुर्षुतासांपरिखाणांमध्ये संक्रमामंचरूपेणबद्धाः परमायताःअतिविस्तृतमार्गाः गृहपंक्तिभिःप्राकारशिरोगृहपंक्तिभिःउपेताइत्यनुकर्षः ॥ १६ ॥ तत्रतेषुसंक्रमेषु परसैन्यागतेसतितेसंक्रमास्तैर्यंत्रैःप्राकारोपरिप्रतिष्ठापितैर्यंत्रैस्त्रायंतेरक्ष्यंते क्रियंतेइतिपाठेतेसं

दृढबद्धकपाटानिमहापरिघवंतिच ॥ चत्वारिविपुलान्यस्याद्वाराणिसुमहांतिच ॥ ११ ॥ तत्रेषूपलयंत्राणिबलवंतिमहांतिच ॥ आगतंप्रतिसैन्यंतैस्तत्रप्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषुसंस्कृताभीमाःकालायसमयाःशिताः ॥ शतशोरचितावीरैःशतघ्न्योरक्षसांगणैः ॥ १३ ॥ सौवर्णस्तुमहांस्तस्याःप्राकारोदुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितांतरः ॥ १४ ॥ सर्वतश्चमहाभीमाःशीततोयामहाशुभाः ॥ अगाधाग्राहवत्यश्चपरिखामीनसेविताः ॥ १५ ॥ द्वारेषुतासांचत्वारःसंक्रमाःपरमायताः ॥ यंत्रैरुपेताबहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः ॥ १६ ॥ त्रायंतेसंक्रमास्तत्रपरसैन्यागतेसति ॥ यंत्रैस्तैरवकीर्यंतेपरिखासुसमंततः ॥ १७ ॥ एकस्त्वकंप्योबलवान्संक्रमःसुमहादृढः ॥ कांचनैर्बहुभिःस्तंभैर्वेदिकाभिश्चशोभितः ॥ १८ ॥ स्वयंप्रकृतिमापन्नोयुयुत्सूरामरावणः ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्चबलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ लंकापुनर्निरालंबादेवदुर्गाभयावहा ॥ नादेयंपार्वतंचान्यंकृत्रिमंचचतुर्विधम् ॥ २० ॥

क्रमानाश्यंतइत्यर्थः तैर्यंत्रैस्तासुपरिखासुतत्समीपंप्राप्तानिपरसैन्यानिसमंततोवकीर्यंतेक्षिप्यंते ॥ १७ ॥ एकोमुख्यः संक्रमःप्राकारमध्यवर्तीसाक्षात्पुरप्रवेशसाधनभूतोऽकंप्यःदुर्भेदः तत्रहेतुर्बलवानबहुलबलकृतरक्षः दृढोदृढप्रतिष्ठानः तदेवदर्शयति कांचनैरिति ॥ १८ ॥ एवंपुरस्वरूपमुक्त्वापुरपतेःस्वरूपमाह स्वयमिति युयुत्सुरपिप्रकृतिमापन्नःअक्षुब्धांतःकरणोऽतिधीरइतियावत् बलानामनुदर्शनेउत्थितउद्युक्तः अप्रमत्तःसावधानश्च ॥ १९ ॥ निरालंबाअतिश्लक्ष्णमहोच्चगिरिशिखरप्रतिष्ठितत्वेनारोहणालंबनरहिता देवदुर्गादेवनिर्मितदुर्गरूपिणी अतएवभयावहा नादेयंदुर्गं तत्पर्वतसंभूतनद्याचतुर्दिक्ष्वावरणात् पार्वतंत्रिकूटरूपं कृत्रिमंप्राकाररूपंचतुष्प्राकारवत्त्वेनप्राकाररूपं चतुर्विधंदुर्गमस्तीतिशेषः ॥ २० ॥

तत्रान्यदप्याह स्थितेति दूरपारस्यदूरेपारंपरतीरंयस्य नौपथोनौमार्गः अत्रसमुद्रे सर्वशोनिरुद्देशःप्रदेशविभागरहितः समुद्रइतिशेषः निरादेशइतिपाठेनिरादेशःसर्वदिक्संचाररहितप्रदेशः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शूलहस्ताएवनकेवलमपिनुखङ्गाग्रयोधिनःखङ्गैरग्रेयुद्धंतेतादृशाः ॥ २४ ॥ नियुतंलक्षं चतुरंगेणसैन्येनोपलक्षितायोधास्तत्रापिदक्षिणद्वारेपिसंति अनुत्तमाःप्रशस्ताः ॥ २५ ॥ प्रयुतंदशलक्षम् ॥ २६ ॥ कुलपुत्राःकिंकराः यद्वा योद्धृसत्कुलेप्रसूताः ॥ २७ ॥ मध्यमंस्कंधंपुरमध्यसेनानिवेशस्थानं साग्राकोटिःसपादकोटिः ॥ २८ ॥ यद्येवंदुर्गालंका कथमस्मद्बलसाध्येतिशंकांनिराचष्टे तेमयेति तेसंक्रमाःपरिखामार्गामयाभग्नाः परिखाश्चअवपूरिताः शिलेष्टकादिभिरितिशेषः चेनबलैकदेशक्षयोपिकृतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ येनकेनस्वाम्यु

स्थितापारंसमुद्रस्यदूरपारस्यराघव ॥ नौपथश्चापिनास्त्यत्रनिरुद्देशश्चसर्वशः ॥ २१ ॥ शैलाग्रेरचितादुर्गासापूर्देवपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णालंकापरमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्चशतघ्न्यश्चयंत्राणिविविधानिच ॥ शोभयंतिपुरींलंकांरावणस्यदुरात्मनः ॥ २३ ॥ अयुतंरक्षसामत्रपूर्वद्वारेसमाश्रितम् ॥ शूलहस्तादुराधर्षाःसर्वेखड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतंरक्षसामत्रदक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरंगेणसैन्येनयोधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥ प्रयुतंरक्षसामत्रपश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराःसर्वेतथासर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदंरक्षसामत्रउत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्चकुलपुत्राःसुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोथसहस्राणिमध्यमंस्कंधमाश्रिताः ॥ यातुधानादुराधर्षाःसाग्रकोटिश्चरक्षसाम् ॥ २८ ॥ तेमयासंक्रमाभग्नाःपरिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धाचनगरीलंकाप्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥ येनकेनतुमार्गेणतरामवरुणालयम् ॥ हतेतिनगरीलंकावानरैरुपधार्यताम् ॥ ३० ॥ अंगदोद्विविदोमैंदोजांबवान्पनसोनलः ॥ नीलःसेनापतिश्चैवबलशेषेणकिंतव ॥ ३१ ॥ प्लवमानाहिगत्वातांरावणस्यमहापुरीम् ॥ सपर्वतवनांभित्त्वासखातांचसतोरणाम् ॥ ३२ ॥ सप्राकारांसभवनामानयिष्यंतिराघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापयक्षिप्रंबलानांसर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेनतुयुक्तेनप्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आ० युद्धकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

क्तेष्वन्यतमेनसमुद्रंतराम तत्रैवंसतिवानरैःस्वयमेवलंकाहतेत्युपधार्यतांनिश्चीयताम् ॥ ३० ॥ किंचाशेषतरणोपायचिंताव्यर्थैव प्रबलैर्वक्ष्यमाणैरेवकार्यसिद्धिरित्याह अंगदइत्यादि एतेंगदादयएवलंकांजित्वासीतामानेष्यंतिकिंबलशेषेणतवेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति एवंप्रधानैरेवकार्यसाधनमिष्टंचेत्क्षिप्रमिदानीमेवानयतेत्याज्ञापय यदिबलानांसर्वसंग्रहंबलसंमेलनमुद्दिश्यबलानामपिपारनयनमिष्टंतदायुक्तेनयात्रोचितेनमुहूर्तेनप्रस्थानंस्वयात्रामभिरोचय ॥ ३४ ॥ वगमानः ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरामीये० रा० वा० आ० युद्धकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

अनुपूर्वशःअनुक्रमेण ॥ १ ॥ तत्रांगदादिमुखेनकार्यनिर्वहणमशक्यंमत्वातत्प्ररोचनायतदंगीकुर्वन्निवस्वमतमाह यदिति रक्षसएनांपुरींक्षिप्रमेववधिष्यामीतियन्निवेदयसेतत्सत्यमेवतथातेशक्ति रस्त्येव तथापितेतुभ्यंस्वमतंब्रवीमीत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवाह अस्मिन्निति सुग्रीवप्रयाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः तमेवाह यतोमध्यमह्नोदिवाकरःप्राप्तोऽतोविजयेविजयप्रदेऽभिजिदाख्येमुहूर्तेयुक्तोमेनि गमइतिशेषः एतदुत्तरंअस्मिन्मुहूर्तेविजयेप्राप्तेमध्यंदिवाकरइत्यर्धमधिकंकतकस्वरसात् ॥ ३ ॥ एतन्मुहूर्तप्रस्थितस्यध्रुवोविजयइत्याह सीतामिति तद्रक्षःसीतांहृत्वाकामंयातु स्वदेशमिति शेषः अथाप्यसौजीवितःसन् कर्तरिनिष्ठा जीवन्भूत्वाक्कयास्यतिनक्कापि अविलंबेयात्राप्रयोजनमाह सीतेति श्रुत्वासिद्धादिमुखतः जीविताशाप्राप्तौदृष्टांतः आतुरोजीवितांतेजीवितनाश

श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंयथावदनुपूर्वशः॥ ततोब्रवीन्महातेजारामःसत्यपराक्रमः॥ १ ॥ यन्निवेदयसेलंकांपुरींभीमस्यरक्षसः॥ क्षिप्रमेनांवधिष्यामिस त्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ २ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीवप्रयाणमभिरोचय ॥ युक्तोमुहूर्तेविजयेप्राप्तोमध्यंदिवाकरः ॥ ३ ॥ सीतांहृत्वातुतद्यातुक्कासौयास्यति जीवितः ॥ सीताश्रुत्वाभियानंमे आशामेष्यतिजीविते ॥ जीवितांतेऽमृतंस्पृष्ट्वापीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४ ॥ उत्तराफाल्गुनीह्यद्यश्वस्तुहस्तेनयोक्ष्यते ॥ अभिप्रयामसुग्रीवसर्वानीकसमावृताः ॥ ५ ॥ निमित्तानिचपश्यामियानिप्रादुर्भवंतिवै ॥ निहत्यरावणंसीतामानयिष्यामिजानकीम् ॥ ६ ॥ उप रिष्टाद्धिनयनंस्फुरमाणमिमंमम ॥ विजयंसमनुप्राप्तंशंसतीवमनोरथम् ॥ ७ ॥ ततोवानरराजेनलक्ष्मणेनसुपूजितः ॥ उवाचरामोधर्मात्मापुनर प्यर्थकोविदः ॥ ८ ॥ अग्रेयातुबलस्यास्यनीलोमार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनाम् ॥ ९ ॥ फलमूलवतानीलशीतकाननवा रिणा ॥ पथामधुमताचाशुसेनांसेनापतेनय ॥ १० ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानःपथिमूलफलोदकम् ॥ राक्षसाःपथिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वंनित्यमुद्यतः ॥ ११ ॥

प्राप्तौअमृतंअमृतत्वसाधनंदिव्यौषधंस्पृष्ट्वाद्रवरूपममृतंपीत्वाचयथाजीविताशामेतितद्वत् जीवितांतेमृतंस्पृष्ट्वापीत्वामृतमिवातुरइतिपांक्तःपाठः ॥ ४ ॥ ममताराबलमस्तीत्याहोत्तरेति योक्ष्य ते चंद्रइतिशेषः पुनर्वसुजातस्यहस्तोवधतारा उत्तराचसीतायाजन्मतारा बद्धस्यजन्मताराायांतन्मोचनार्थयात्रायामवश्यंतन्मुक्तिरितिभावः अद्यअमांतमानेनमार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यांकृष्णस मम्यांवा मार्गशीर्षपूर्णिमोत्तरंतदन्यतरस्मिन्नुत्तराला भात् अभिप्रयामेतिप्रश्नेलोट् ॥ ५ ॥ ६ ॥ मनोरथंमनोरथविषयंविजयंसमनुप्राप्तमिवशंसतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीतानिकान नवारीणियस्मिंस्तादृशेनपथा सेनापतेनीलसेनांनयेत्यन्वयः ॥ १० ॥ दूषयेयुर्विषादिनेतिशेषः नित्यमुद्यतःसदासावधानःसन् ॥ ११ ॥

वनदुर्गेषुवनात्मकेषुदुर्गेषु वनेषुअदुर्गवनेषुच निम्नभूमौनिहितंगुप्तप्रहारार्थंलीनतयास्थापितम् ॥ १२ ॥ यच्चफल्गुनिःसारंबलंबालवृद्धादिलक्षणंयुद्धानर्हंतदत्रैवकिष्किंधायामेवोपपद्यतां
तिष्ठतु हियस्मादेतन्नःकृत्यंयुद्धरूपंघोरमतोविक्रमेणविक्रमोपपन्नबलेनप्रयुज्यतां यात्रेतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कपिसिंहानेवाह गजश्चेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ यस्यमदगंधादन्येगजाःपलायं

निम्नेषुवनदुर्गेषुवनेषुचवनौकसः ॥ अभिप्लुत्याभिपश्येयुःपरेषांनिहितंबलम् ॥ १२ ॥ यत्तुफल्गुबलंकिंचित्तदत्रैवोपपद्यताम् ॥ एतद्धिकृत्यंघोरंनो विक्रमेणप्रयुज्यताम् ॥ १३ ॥ सागरौघनिभंभीममग्रानीकंमहाबलाः ॥ कपिसिंहाःप्रकर्षंतुशतशोथसहस्रशः ॥ १४ ॥ गजश्चगिरिसंकाशोगवयश्चमहाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतोयातुगवांदृप्तइवर्षभः ॥ १५ ॥ यातुवानरवाहिन्यावानरःप्लवतांपतिः ॥ पालयन्दक्षिणंपार्श्वमृषभोवानरर्षभः ॥ १६ ॥ गंधहस्तीवदुर्धर्षस्तरस्वीगंधमादनः ॥ यातुवानरवाहिन्याःसव्यंपार्श्वमधिष्ठितः ॥ १७ ॥ यास्यामिबलमध्येहंबलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्यहनूमंतमैरावतमिवेश्वरः ॥ १८ ॥ अंगदेनैषसंयातुलक्ष्मणश्चांतकोपमः ॥ सार्वभौमेनभूतेशोद्रविणाधिपतिर्यथा ॥ १९ ॥ जांबवांश्चसुषेणश्चवेगदर्शीचवानरः ॥ ऋक्षराजोमहाबाहुःकुक्षिंरक्षंतुतेत्रयः ॥ २० ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशमहावीर्योवानरान्वानरर्षभः ॥ २१ ॥ तेवानरगणाःसर्वेसमुत्पत्यमहौजसः ॥ गुहाभ्यःशिखरेभ्यश्चआशुपुप्लुविरेतदा ॥ २२ ॥ ततोवानरराजेनलक्ष्मणेनचपूजितः ॥ जगामरामोधर्मात्माससैन्योदक्षिणांदिशम् ॥ २३ ॥ शतैःशतसहस्रैश्चकोटिभिश्चायुतैरपि ॥ वारणाभैश्चहरिभिर्ययौपरिवृतस्तदा ॥ २४ ॥ तंयांतमनुयांतीसामहतीहरिवाहिनी ॥ हृष्टाःप्रमुदिताःसर्वेसुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ २५ ॥ आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः ॥ क्ष्वेलंतोनिनदंतश्चजग्मुर्वैदक्षिणांदिशम् ॥ २६ ॥ भक्षयंतःसुगंधीनिमधूनिचफलानिच ॥ उद्वहंतोमहावृक्षान्मंजरीपुंजधारिणः ॥ २७ ॥

तेसगंधहस्ती ॥ १७ ॥ ईश्वरइंद्रः ॥ १८ ॥ अंगदेनवाहनभूतेन सार्वभौमःकुबेरदिग्गजः भूतेशःकुबेरः यक्षेशत्वात् ॥ १९ ॥ ऋक्षराजोजांबवानित्यन्वयः कुक्षिंकुक्ष्युपलक्षितंसेनापुच्छभागम् ॥ २० ॥ २१ ॥ गुहाभ्यःशिखरेभ्यःपूर्वस्वस्थितिप्रदेशेभ्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हर्षप्रमोदयोर्बाह्याभ्यंतरकृतोभेदः ॥ २५ ॥ आप्लवंतःसमंताद्रक्षणार्थंप्लवमानाः प्लवंतःअग्रेशोधनार्थंगच्छंतः क्ष्वेलातुसिंहनादःस्यादितिनिघंटुः गर्जोमेघादिसदृशःशब्दः निनादःसामान्यशब्दः ॥ २६ ॥ लीलार्थंमहावृक्षानुद्वहंतोमंजरीपुंजधारिणश्च जग्मुरित्यनुकर्षः ॥ २७ ॥

निर्वहंतिविनोदार्थमेकमेकेघ्नंति तथाक्षिपंतिचघ्नमारूढंभूमौपातयंति पतंतश्चभवंति केवलंगच्छंतीत्यर्थः अन्येउत्पतंतिआकाशमार्गेगच्छंति ॥ २८ ॥ नोस्माकं अस्माभिरितियावत् कृत्यानांकर्तरिवेतिषष्ठी ॥ २९ ॥ पुरस्तादृषभइति अयमृषभोदक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्योनीलसहकारी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वांवाहिनीमवष्टभ्यैकोररक्ष समंततोभ्रमन्नरक्षतिस्मेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ केसर्यादीनांचतुर्णांद्वौद्वौतस्यबलस्यदक्षिणंवामंचैकैकंपार्श्वमभिरक्षतइत्यर्थइतिकतकः एषगजःपूर्वभागनियुक्तादन्यइतितीर्थः ॥ ३३ ॥ सुषेणजांबवंतौप्रायःसेनामध्येवर्तमानंसुग्रीवंपुरः

अन्योन्यंसहसाहत्वानिर्वहंतिक्षिपंतिच ॥ पतंतश्चोत्पतंत्यन्येपातयंत्यपरेपरान् ॥ २८ ॥ रावणोनोनिहंतव्यःसर्वेचरजनीचराः ॥ इतिगर्जंतिहरयोराघवस्यसमीपतः ॥ २९ ॥ पुरस्तादृषभोनीलोवीरःकुमुदएवच ॥ पंथानंशोधयंतिस्मवानरैर्बहुभिःसह ॥ ३० ॥ मध्येतुराजासुग्रीवोरामोलक्ष्मणएवच ॥ बलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतःशत्रुनिबर्हणः ॥ ३१ ॥ हरिःशतबलिर्वीरःकोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वामेकोह्यवष्टभ्यररक्षहरिवाहिनीम् ॥ ३२ ॥ कोटीशतपरीवारःकेसरीपनसोगजः ॥ अर्कश्चबहुभिःपार्श्वमेकंतस्याभिरक्षति ॥ ३३ ॥ सुषेणोजांबवांश्चैवऋक्षैर्बहुभिरावृतौ ॥ सुग्रीवंपुरतःकृत्वाजघनंसंररक्षतुः ॥ ३४ ॥ तेषांसेनापतिर्वीरोनीलोवानरपुंगवः ॥ संयतश्चरतांश्रेष्ठस्तद्बलंपर्यवारयत् ॥ ३५ ॥ वलीमुखःप्रजंघश्चजंभोथरभसःकपिः ॥ सर्वतश्चययुर्वीरास्त्वरयंतःप्लवंगमान् ॥ ३६ ॥ एवंतेहरिशार्दूलागच्छंतिबलदर्पिताः ॥ अपश्यंतगिरिश्रेष्ठंसह्यंगिरिशतायुतम् ॥ ३७ ॥ सरांसिचसुफुल्लानितटाकानिवराणिच ॥ रामस्यशासनंज्ञात्वाभीमकोपस्यभीतवत् ॥ ३८ ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथाजनपदानपि ॥ सागरौघनिभंभीमंतद्वानरबलंमहत् ॥ ३९ ॥ निःससर्पमहाघोरंभीमघोषमिवार्णवम् ॥ तस्यदाशरथेःपार्श्वेशूरास्तेकपिकुंजराः ॥ ४० ॥ तूर्णमापुप्लुवुःसर्वेसदश्वाइवचोदिताः ॥ कपिभ्यामुह्यमानौतौशुशुभातेनरर्षभौ ॥ ४१ ॥ महद्भ्यामिवसंस्पृष्टौग्रहाभ्यांचंद्रभास्करौ ॥ ततोवानरराजेनलक्ष्मणेनसुपूजितः ॥ ४२ ॥

कृत्वाजघनंसेनापुच्छभागंसंररक्षतुः ॥ ३४ ॥ पर्यवारयत्नगरादिपीडाराहित्यंयथाभवतितथापरिवार्यानयदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ सर्वतः वेगातिशयादितिभावः ॥ ३६ ॥ गच्छंतिगच्छंतश्च सह्यमपश्यंतसरआदीनिचापश्यंत अत्रप्रथमदिनवासइतिज्ञायते ॥ ३७ ॥ भीतवत् भीताःसंतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ वर्जयन्वर्जयित्वागच्छत् ॥ ३९ ॥ भीमघोषमर्णवमिव अर्धर्चादिर्णवः निःससर्पसञ्चतोनिःसृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ महद्भ्यांग्रहाभ्यांराहुकेतुभ्यांसंस्पृष्टौअर्धभागेस्पृष्टौचंद्रभास्कराविव महद्भ्यामर्धसंस्पृष्टावितिपाठांतरम् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ पूर्णार्थप्रतिभानवान्पूर्णस्यअर्थस्यकार्यस्यशकुनैःप्रतिभानवान्ज्ञानवान् करिष्यमाणस्यकार्यस्यपूर्णत्वज्ञानवानित्यर्थः परिपूर्णार्थमितिरामविशेषणम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सेनामनु
वातिसेनापृष्ठभागेनवाति मृदुहितसुखपदैःक्रमेणमांद्यशैत्यसौरभाण्युक्तानि ॥ ४६ ॥ पूर्णाविच्छेदरहितावल्गवःश्रोत्रसुखाःस्वरायेषांते ॥ ४७ ॥ भार्गवोभृगुपुत्रउशनाशुक्रोपिप्रसन्नार्चि
स्त्वामनुगतोस्ति शुक्रमौढ्यंनास्तीत्युक्तंभवति यत्तुपुरःशुक्रभावोध्वनितइतितन्न दक्षिणोत्तरगंतॄणांकदापिपुरःशुक्रप्रसक्तेरभावात् ब्रह्मराशिर्ध्रुवः ब्रह्मणांसप्तर्षीणांराशिःपुंजीभावोयस्मिन्सत
थातस्माद्विशुद्धोऽभ्रादिमालिन्यरहितः तत्पुंजीभावमेवदर्शयति शुद्धाअभ्रादिहीनाःशुद्धंध्रुवंप्रदक्षिणंकुर्वाणाअर्चिष्मंतःप्रशस्तार्चिषोभूत्वाप्रकाशंते ॥ ४८ ॥ सपुरोहितःभगवद्विश्वामित्रस्य

जगामरामोधर्मात्मासमैन्योदक्षिणांदिशम् ॥ तमंगदगतोराममंलक्ष्मणःशुभयागिरा ॥ ४३ ॥ उवाचपरिपूर्णार्थपूर्णार्थप्रतिभानवान् ॥ हत्वामवा
प्यवैदेहींक्षिप्रंहत्वाचरावणम् ॥ ४४ ॥ समृद्धार्थःसमृद्धार्थामयोध्यांप्रतियास्यसि ॥ महांतिचनिमित्तानिदिविभूमौचराघव ॥ ४५ ॥ शुभानितव
पश्यामिसर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ अनुवातिशिवोवायुःसेनांमृदुहितःसुखः ॥ ४६ ॥ पूर्णवल्गुस्वराश्चेमेप्रवदंतिमृगद्विजाः ॥ प्रसन्नाश्चदिशःसर्वावि
मलश्चदिवाकरः ॥ ४७ ॥ उशनाचप्रसन्नार्चिरनुत्वांभार्गवोगतः ॥ ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्चशुद्धाश्चपरमर्षयः ॥ अर्चिष्मंतःप्रकाशंतेध्रुवंसर्वेप्रदक्षिणम्
॥ ४८ ॥ त्रिशंकुर्विमलोभातिराजर्षिःसपुरोहितः ॥ पितामहःपुरोस्माकमिक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् ॥ ४९ ॥ विमलेचप्रकाशेतेविशाखेनिरुपद्रवे ॥
नक्षत्रंपरमस्माकमिक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् ॥ ५० ॥ नैर्ऋतंनैर्ऋतानांचनक्षत्रमतिपीड्यते ॥ मूलोमूलवतास्पृष्टोधूप्यतेधूमकेतुना ॥ ५१ ॥ सर्वंचै
तद्विनाशायराक्षसानामुपस्थितम् ॥ कालेकालगृहीतानांनक्षत्रंग्रहपीडितम् ॥ ५२ ॥

ष्टस्यसमीपवर्तिसप्तर्षिमंडलमध्यवर्तिवसिष्ठसहितइत्यर्थः ईदृशस्त्रिशंकुरस्माकंपितामहोस्माकंपुरोभाति तस्यदक्षिणदिक्स्थत्वात् पितामहःपुरोस्माकमितिपांक्तःपाटइतिकतकः ॥ ४९ ॥ इ
क्ष्वाकूणांपरंनक्षत्रंकुलनक्षत्रं विमलेअंगारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते ॥ ५० ॥ अथनैर्ऋतनक्षत्रपीडामाह नैर्ऋतंनिर्ऋतिदेवताकम् मूलःमूलमितियावत् आर्षपुंस्त्वं अतिपीड्यतेअत्यंतंपीड्यते
केनतत्राह मूलवतेति मूलवतोच्चैर्दंडाकारतयोत्थितेनधूमकेतुनास्पृष्टोधूप्यतेसंजाततापोभवति ॥ ५१ ॥ यतःकालेंऽतकालेकालगृहीतानांमृत्युगृहीतानांनक्षत्रंग्रहपीडितंशन्यंगारकराह्वादि
ग्रहपीडितंभवतीतिशेषः ॥ ५२ ॥

उशनाचेत्यावेनदंतंसर्वेकिंचित्कालंविश्रम्यफलमूलादिभुक्त्वापुनारात्रौगमनकालेलक्ष्मणेनप्रदर्श्यते अतएववक्ष्यतिमास्मयातिदिवारात्रमिति सुरसाआपः सरसीष्वितिशेषः गंधाःअजंतः गंधवंतोवायवोऽधिकानप्रवांति मंदंवांतीत्यर्थः द्रुमाःस्वस्वर्तुमनतिक्रम्यजातकुसुमाः ॥ ५३ ॥ आमयशब्देनदुःखत्वाद्वधोलक्ष्यते तारकस्यतारकासुरस्यामयोविनाशोयस्मिंस्तादृशेसंग्रामेदे वसेनान्याव्यूढानिदेवानांसैन्यानीवप्रकाशंते ॥ ५४ ॥ सौमित्रिःस्वयंनि मित्तैराश्वास्यभ्रातुराश्वासायहृष्टःसन्भ्रातरमब्रवीत् आश्वास्येतिपाठः ॥ ५५ ॥ ऋक्षादयःकर्तारः करायादीनिकरणा

प्रसन्नाःसुरसाश्चापोवनानिफलवंतिच ॥ प्रवांतिनाधिकागंधायथर्तुकुसुमाद्रुमाः ॥ ५३ ॥ व्यूढानिकपिसैन्यानिप्रकाशंतेधिकंप्रभो ॥ देवानामि वसैन्यानिसंग्रामेतारकामये ॥ एवमार्यसमीक्ष्यैतत्प्रीतोभवितुमर्हसि ॥ ५४ ॥ इतिभ्रातरमाश्वास्यहृष्टःसौमित्रिरब्रवीत् ॥ अथावृत्यमहींकृत्स्नां जगामहरिवाहिनी ॥ ५५ ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि ॥ कराग्रैश्चरणाग्रैश्चवानरैरुद्धतंरजः ॥ ५६ ॥ भीममंतर्दधेलोकंनिवार्यसवितुःप्र भाम् ॥ सपर्वतवनाकाशंदक्षिणांहरिवाहिनी ॥ ५७ ॥ छादयंतीययौभीमाद्यामिवांबुदसंततिः ॥ उत्तरंत्याश्चसेनायाःसततंबहुयोजनम् ॥ ५८ ॥ नदीस्रोतांसिसर्वाणिसस्यंदुर्विपरीतवत् ॥ सरांसिविमलांभांसिद्रुमाकीर्णांश्चपर्वतान् ॥ ५९ ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्चवनानिफलवंतिच ॥ मध्येन चसमंताच्चतिर्यक्चाधश्चसाविशत् ॥ ६० ॥ समावृत्यमहींकृत्स्नांजगाममहतीचमूः ॥ तेहृष्टवदनाःसर्वेजग्मुर्मारुतरंहसः ॥ ६१ ॥ हरयोराघवस्या र्थेसमारोपितविक्रमाः ॥ हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयंतःपरस्परम् ॥ ६२ ॥ यौवनोत्सेकजाद्दर्पाद्विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ तत्रकेचिद्द्रुतंजग्मुरुत्पेतुश्चतथा परे ॥ ६३ ॥ केचित्किलकिलांचक्रुर्वानरावनगोचराः ॥ प्रास्फोटयंश्चपुच्छानिसन्निजघ्नुःपदान्यपि ॥ ६४ ॥

नि ॥ ५६ ॥ उद्धतंभीमंरजोलोकमंतर्दधेअंतर्हितमकरोत् दक्षिणांदिशमितिशेषः ॥ ५७॥५८॥ सर्वाणिनदीस्रोतांसिविपरीतवत्वैपरीत्येनसस्यंदुः यथाऽभ्रेषुधावत्सुचंद्रोधावतीवतद्वत्सेनागतिर्न दीप्रवाहेषुभ्रांत्याजातिस्मेत्यर्थइतिकतकः वस्तुतोनदीषुवानराणांप्रवाहाभिमुखंतरणेतैराहतानिजलानिविपरीतवहनानीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ साविशत् अयंद्वितीयोवासइतिप्रतीयते ॥ ६० ॥ पुन र्यात्रामाह समावृत्येति ॥ ६१ ॥ समारोपितविक्रमाः एवमेवमयाकर्तव्यमित्यसाध्येप्यर्थेचित्तसंक्रमितविक्रमप्रकाराः ॥ ६२ ॥ विविधान्प्रकारान् तानेवाह तत्रेति ॥ ६३ ॥ वानराणांह र्षादिजनितशब्दःकिलकिला प्रास्फोटयन्पुच्छानिभूमावताडयन् ॥ ६४ ॥

विक्षिप्यप्रसार्य ॥ ६५ ॥ मत्तद्‌रुन्नदितवंतः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ श्रीमत् लुप्ततृतीयांतं श्रीमद्भिरित्यर्थः अयंतृतीयोवासः दिवारात्रंमध्यरात्रेएवयाममात्रंवासइत्याशयः ॥ ६८ ॥ प्रमोक्षयिषवः
मोक्षशब्दात्तत्करोतीतिणौसन्यार्षेऽभ्यासलोपेउप्रत्ययेचरूपं प्रमोचयितुमिच्छावंतइत्यर्थः नावसन्दिवेतिशेषः ॥ ६९ ॥ सह्यपर्वतंतत्पर्वतदक्षिणभागंतमासाद्यतेवानराःसमारुहंस्तच्छिखर

भुजान्विक्षिप्यशैलांश्चद्रुमानन्येबभंजिरे॥ आरोहंतश्चशृंगाणिगिरीणांगिरिगोचराः॥ ६५ ॥ महानादान्प्रमुंचंतिक्ष्वेडामन्येप्रचक्रिरे॥ ऊरुवेगै
श्चमम्नुर्लताजालान्यनेकशः॥ ६६ ॥ जृंभमाणाश्चविक्रांताविचिक्रीडुःशिलाद्रुमैः॥ ततःशतसहस्रैश्चकोटिभिश्चसहस्रशः॥ ६७ ॥ वानराणांसु
घोराणांश्रीमत्परिवृतामही॥ सास्मयातिदिवारात्रंमहतीहरिवाहिनी ॥ ६८ ॥ प्रहृष्टमुदिताःसर्वेसुग्रीवेणाभिपालिताः॥ वानरास्त्वरितायांतिस
र्वेयुद्धाभिनंदिनः॥ प्रमोक्षयिषवःसीतांमुहूर्तंक्वापिनावसन्॥ ६९ ॥ ततःपादपसंबाधंनानावनसमायुतम्॥ सह्यपर्वतमासाद्यवानरास्तेसमारुह
न्॥ ७० ॥ काननानिविचित्राणिनदीप्रस्रवणानिच॥ पश्यन्नपिययौरामःसह्यस्यमलयस्यच॥ ७१ ॥ चंपकांस्तिलकांश्चूतानशोकान्सिंदुवारका
न्॥ तिनिशान्करवीरांश्चभंजंतिस्मप्लवंगमाः॥ ७२ ॥ अशोकांश्चकरंजांश्चप्लक्षन्यग्रोधपादपान्॥ जंबुकामलकान्नागान्भंजंतिस्मप्लवंगमाः
॥ ७३ ॥ प्रस्तरेषुचरम्येषुविविधाःकाननद्रुमाः॥ वायुवेगप्रचलिताःपुष्पैरवकिरंतितान्॥ ७४ ॥ मारुतःसुखसंस्पर्शोवातिचंदनशीतलः॥ षट्पदैर
नुकूजद्भिर्वनेषुमधुगंधिषु॥ ७५ ॥ अधिकंशैलराजस्तुधातुभिस्तुविभूषितः॥ धातुभ्यःप्रसृतोरेणुर्वायुवेगेनघट्टितः॥ ७६ ॥ सुमहद्वानरानीकंछाद
यामाससर्वतः॥ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुसर्वतःसंप्रपुष्पिताः॥ ७७ ॥ केतक्यःसिंदुवाराश्चवासंत्यश्चमनोरमाः॥ माधव्योगंधपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चपुष्पि
ताः॥ ७८ ॥ चिरिबिल्वामधूकाश्चवंजुलाबकुलास्तथा॥ रंजकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः॥ ७९ ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ सह्यपर्वतमासेदुर्मलयंचमहीधरमितिपाठांतरंतीर्थसंमतम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्रस्तरेषुपाषाणेषुस्थितानितिशेषः ॥ ७४ ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिरुपलक्षितोमारुतोवाति
मितिशेषः ॥ ७० ॥
॥ ७५ ॥ धातुभ्यःगैरिकादिभ्यः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ केपुष्पितास्तत्राह केतक्यइत्यादि गंधपूर्णागंधाढ्याः इदंसर्वविशेषणं कुंदगुल्माःकुंदानांगुल्माः ॥ ७८ ॥ वंजुलोवानीरः ॥ ७९ ॥

॥ ३॥ ६

चूताःपाटलिकाश्चैवकोविदाराश्चपुष्पिताः॥ मुचुलिंदार्जुनाश्चैवशिंशपाःकुटजास्तथा॥ ८० ॥ हिंतालास्तिनिशाश्चैवचूर्णकानीपकास्तथा॥ नीलाशोकाश्चसरलाअंकोलाःपद्मकास्तथा॥ ८१ ॥ प्रीयमाणैःप्लवंगैस्तुसर्वेपर्याकुलीकृताः॥ वाप्यस्तस्मिन्गिरौरम्याःपल्वलानितथैवच ॥ ८२ ॥ चक्रवाकानुचरिताःकारंडवनिषेविताः॥ प्लवैःक्रौंचैश्चसंकीर्णावराहमृगसेविताः॥ ८३ ॥ ऋक्षैस्तरक्षुभिःसिंहैःशार्दूलैश्चभयावहैः॥ व्यालैश्चबहुभिर्भीमैःसेव्यमानाःसमंततः॥ ८४ ॥ पद्मैःसौगंधिकैःफुल्लैःकुमुदैश्चोत्पलैस्तथा॥ वारिजैर्विविधैःपुष्पैरम्यास्तत्रजलाशयाः॥ ८५ ॥ तस्यसानुषुकूजंतिनानाद्विजगणास्तथा॥ स्नात्वापीत्वोदकान्यत्रजलेक्रीडंतिवानराः॥ ८६॥ अन्योन्यंप्लावयंतिस्मशैलमारुह्यवानराः॥ फलान्यमृतगंधीनिमूलानिकुसुमानिच॥ ८७॥ बभंजुर्वानरास्तत्रपादपानांमदोत्कटाः॥ द्रोणमात्रप्रमाणानिलंबमानानिवानराः ॥ ८८ ॥ ययुःपिबंतःस्वस्थास्तेमधूनिमधुपिंगलाः॥ पादपानवभंजंतोविकर्षंतस्तथालताः ॥ ८९ ॥ विधमंतोगिरिवरान्प्रययुःप्लवगर्षभाः ॥ वृक्षेभ्योन्येतुकपयोनंदंतोमधुदर्पिताः ॥९०॥ अन्येवृक्षान्प्रपद्यंतेप्रपिबंत्यपिचापरे॥ बभूववसुधातैस्तुसंपूर्णाहरिपुंगवैः॥ यथाकलमकेदारैःपक्वैरिववसुंधरा॥ ९१ ॥ महेंद्रमथसंप्राप्यरामोराजीवलोचनः॥ आरुरोहमहाबाहुःशिखरंद्रुमभूषितम् ॥९२॥ ततःशिखरमारुह्यरामोदशरथात्मजः॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकुलम्॥ ९३ ॥ तेसह्यंसमतिक्रम्यमलयंचमहागिरिम्॥ आसेदुरानुपूर्व्येणसमुद्रंभीमनिःस्वनम्॥९४॥ अवरुह्यजगामाशुवेलावनमनुत्तमम्॥ रामोरमयतांश्रेष्ठःससुग्रीवःसलक्ष्मणः ॥ ९५ ॥

अयंचतुर्थोवासः ॥ ८७॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ पीतमधुभिर्हरिभिरावृतभुवउपमा यथेति पक्वैःपक्वफलैःकलमकेदारैर्व्रीहिक्षेत्रैर्यथाभाति इवशब्दस्तथार्थे तथातैःपूर्णावसुधाबभूव॥ ९१ ॥ ॥ ७॥
॥ ९२ ॥ ९३ ॥ तत्रानुक्तमपिवासत्रयमन्यद्बोध्यं आग्निवेश्योक्तेः तेसर्वेवानराआनुपूर्व्येणसेनासन्निवेशक्रमेण ॥ ९४ ॥ अवरुह्यमहेंद्रादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

सहसोत्थितैर्लहरीरूपेणागतैस्तोयौघैर्धौतंक्षालितमुपलतलंयस्यांताम् ॥ ९६ ॥ यापूर्वमुपस्थिताचिंतातरणविषयासेदानीमपिप्रवर्ततइतिशेषः ॥ ९७॥ अतीरःअलभ्यपरतीरः अनुपाये
नउपायरूपालंबनहीनेन ॥ ९८ ॥ मंत्रोविचारः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ स्वांस्वांसेनांसमुत्सृज्यकश्चिदपिकुतोपिहेतोर्माव्रजेत् यतोनोस्माकंछन्नंरक्षोमायाकृतत्वाद्दृढंभयमस्तीतिज्ञेयं
सावधानतयास्थेयमितिबोधितं अतोद्यशूराःसर्ववानराःसेनारक्षार्थंगच्छंतुसेनायाश्चतुर्दिक्षुगत्वातत्रस्थित्वातांरक्षंत्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ मधुपांडवोमधुपिंगलावानराएवजलंयस्यसःमधुशब्द

अथधौतोपलतलांतोयौघैःसहसोत्थितैः॥वेलामासाद्यविपुलांरामोवचनमब्रवीत्॥९६॥एतेवयमनुप्राप्ताःसुग्रीववरुणालयम्॥इहेदानींविचिं
तासमायानःपूर्वमुपस्थिता॥९७॥अतःपरमतीरोयंसागरःसरितांपतिः॥नचायमनुपायेनशक्यस्तरितुमर्णवः॥ ९८ ॥ तदिहैवनिवेशोस्तुमंत्रःप्र
स्तूयतामिह॥यथेदंवानरबलंपरंपारमवाप्नुयात्॥९९॥इतीवसमहाबाहुःसीताहरणकर्शितः॥रामःसागरमासाद्यवासमाज्ञापयत्तदा॥१००॥
सर्वाःसेनानिवेश्यंतांवेलायांहरिपुंगव ॥ संप्राप्तोमंत्रकालोनःसागरस्येहलंघने ॥ १ ॥ स्वांस्वांसेनांसमुत्सृज्यमाचकश्चित्कुतोव्रजेत् ॥ गच्छंतु
वानराःशूराज्ञेयंछन्नंभयंचनः॥ २ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वासुग्रीवःसहलक्ष्मणः॥सेनांनिवेशयत्तीरेसागरस्यद्रुमायुते॥ ३ ॥ विरराजसमीपस्थंसा
गरस्यचतद्बलम्॥ मधुपांडुजलःश्रीमान्द्वितीयइवसागरः ॥ ४ ॥ वेलावनमुपागम्यततस्तेहरिपुंगवाः ॥ निविष्टाश्चपरंपारंकांक्षमाणामहोदधेः
॥ ५ ॥ तेषांनिविशमानानांसैन्यसन्नाहनिःस्वनः॥ अंतर्धायमहानादमर्णवस्यप्रशुश्रुवे ॥६॥ सावानराणांध्वजिनीसुग्रीवेणाभिपालिता॥ त्रिधा
निविष्टामहतीरामस्यार्थपराऽभवत्॥ ७॥ सामहार्णवमासाद्यहृष्टावानरवाहिनी॥ वायुवेगसमाधूतंपश्यमानामहार्णवम्॥ ८ ॥ दूरपारमसंबा
धंरक्षोगणनिषेवितम्॥ पश्यंतोवरुणावासंनिषेदुर्हरियूथपाः॥ ९ ॥

समभिव्याहारात्पांडुशब्दःपिंगलवर्णवाचीज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ समुद्रशब्दमंतर्धायसैन्यसंनाहस्यसैन्यसंचारस्यशब्दःशुश्रुवे ॥ ६ ॥ त्रिधानिविष्टाऋक्षगोलांगूलवानररूपत्रियूथभेदेन ऋक्ष
गोलांगूलानामपिवानरावांतरजातित्वात्सर्वेषांवानरत्वेनाप्युक्तिर्नासंगता त्रिधानिविष्टात्रिवलयानिविष्टेत्यन्ये ॥ ७ ॥ पश्यमानापश्यंतीहृष्टाभूदितिशेषः ॥ ८ ॥ असंबाधंमध्येगिर्याद्याश्रयर
हितंवक्ष्यमाणसकलविशेषणंवरुणावासंपश्यंतोनिषेदुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥

भ्रांतानांघूर्णतामूर्मिजालानांसन्नादोयत्रतम् अतएवप्रलोलंप्रचलमिवस्थितम् ॥१२१॥ यरपमानः॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५॥ ॥ स्वारक्षासुकृतमासमंताद्रक्षणंयस्याःसा सुसमाहितासम्यग्रचिता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अथसमुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनात्परतीरस्थसीतास्मृत्याशोचति शो कश्चेति गच्छताकालेनइष्टांतरवियोगजःशोकोपिगच्छतीतिप्रसिद्धिर्ममप्रियाविरहजेशोकेतुविपरीतमित्याह ममचेति चस्त्वर्थे ॥ ४ ॥ नन्वचिरात्प्रत्याहरिष्यामःकिंशोकेनेत्यत्रतत्रैवविघ्नांचित यादुःखमित्याह नमेइति प्रियादूरेस्थितेतिमेदुःखंनास्ति स्त्रीधर्मदिवसवत् तथात्हृतेत्यपिनदुःखम् प्रबलदुष्कर्मवशंप्राप्तत्वात् अपितुअस्यावयःप्राणावस्थितिकालोतिवर्तते मासद्वयमात्रंजीवन

ततोविस्मयमापन्नाहरयोददृशुःस्थिताः॥ भ्रांतोर्मिजालसन्नादंप्रलोलमिवसागरम्॥ १२१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेचतुर्थःस र्गः॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सातुनीलेनविधिवत्स्वारक्षासुसमाहिता॥ सागरस्योत्तरेतीरेसाधुसाविनिवेशिता॥ १ ॥ मैंदश्चद्विविदश्चोभौतत्रवानर पुंगवौ॥ विचेरतुश्चतांसेनांरक्षार्थंसर्वतोदिशम्॥ २॥ निविष्टायांतुसेनायांतीरेनदनदीपतेः॥ पार्श्वस्थंलक्ष्मणंदृष्ट्वारामोवचनमब्रवीत्॥ ३॥ शोक श्चकिलकालेनगच्छताह्यपगच्छति॥ ममचापश्यतःकांतामहन्यहनिवर्धते ॥ ४ ॥ नमेदुःखंप्रियादूरेनमेदुःखंहृतेतिच॥ एतदेवानुशोचामिवयो स्याह्यतिवर्तते॥ ५॥ वाहिवातयतःकांतातांस्पृष्ट्वामामपिस्पृश ॥ त्वयिमेगात्रसंस्पर्शश्चंद्रेदृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥ तन्मेदहतिगात्राणिविषंपीतमि वाशये॥ हानाथेतिप्रियासामांह्रियमाणायदब्रवीत्॥ ७॥ तद्वियोगेंधनवतातच्चिंताविमलार्चिषा॥ रात्रिंदिवंशरीरंमेदह्यतेमदनाग्निना॥८॥ अ वगाह्यार्णवंस्वप्स्येसौमित्रेभवताविना॥ एवंचप्रज्वलन्कामोनमांसुप्तंजलेदहेत्॥ ९ ॥

मित्युक्तेः तत्रापिवहुदिवसात्ययात् यद्वा वयोयौवनमितिप्राकृतवद्भावः ॥ ५ ॥ यतोयस्यांदिशिकांतातद्दिशिवाहिगच्छ तत्रस्थितांतांस्पृष्ट्वामामपिस्पृश किमेतावतातवेत्यत्राह त्वयीति कां तास्पर्शवत्त्वियिमेगात्रसंस्पर्शोनिदाघततदृष्टेश्चंद्रसमागमोयथाऽखिलदृष्टितापशामकएवंत्वत्स्पर्शोगात्रीयाखिलतापशामकइत्यर्थः निदर्शनाचालंकारः ॥ ६ ॥ अथहेत्वंतरेणशोकः तन्मेइ ति ह्रियमाणासाहानाथेतियदब्रवीत्तदेवअनुमानेनमेआशयेचित्तेस्थितमितिशेषः पीतंविषमिवमेगात्राणिदहति ॥ ७ ॥ रात्रिंदिवमितिनिपातः ॥ ८ ॥ सौमित्रेत्वमत्रैवतिष्ठेतिशेषः भवताविना हेमकएवार्णवमवगाह्यस्वप्स्ये एवंसतिप्रज्वलन्कामोजलेसुप्तंनदहेत् जलस्याग्निविरोधित्वात् मनोमूलकामस्यसुप्तौमनउपरमेणोपरमाच्चेतिभावः भवताविनेत्युक्तिरेकाकित्वेननिद्राप्राप्त्यै ॥ ९॥

यद्यस्मादहंसानवामोरुरेकांधरणिमाश्रितौ एतत्कामयमानस्यवहु एतेनजीवितुंशक्यंकामुकएवशय्यासनेनयथाजीवतितथाएतेनापिजीवितुंशक्यं एकभूलोकस्थत्वेनलाभसंभवसत्त्वादिति तावः ॥ १० ॥ यथासोदकस्यकेदारस्योपश्लेहेनसंवंधेननिरुदकोपिकेदारस्तत्स्थंधान्यंजीवतिनशुष्यतितद्वत्तस्याजीवनवार्ताश्रवणेनाहमपिजीवामि ॥ ११ ॥ स्फीतांश्रियमिवसमृद्धां राज्यलक्ष्मीमिव ॥ १२ ॥ रसायनंपारदादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविक्षोभ्याणिदुराधर्षाणिरक्षांसिविधूयमद्वारातेषांविधूननंकृत्वोत्पतिष्यतीतिसंबंधः ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका

वह्वेतत्कामयानस्यशक्यमेतेनजीवितुम् ॥ यदहंसानवामोरुरेकांधरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥ केदारस्येवकेदारःसोदकस्यनिरूदकः ॥ उपस्नेहेनजीवामिजीवंतींयच्छृणोमिताम् ॥ ११ ॥ कदानुखलुसुश्रोणींशतपत्रायतेक्षणाम् ॥ विजित्यशत्रून्द्रक्ष्यामिसीतांस्फीतामिवश्रियम् ॥ १२ ॥ कदासुचारुदंतोष्ठंतस्याःपद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नाम्यपास्यामिरसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तौतस्याःसहितौपीनौस्तनौतालफलोपमौ ॥ कदानुखलुसोत्कंपौहसंत्यामांभजिष्यतः ॥ १४ ॥ सानूनमसितापांगीरक्षोमध्यगतासती ॥ मन्नाथानाथहीनेवत्रातारंनाधिगच्छति ॥ १५ ॥ कथंजनकराजस्यदुहितामम चप्रिया ॥ राक्षसीमध्यगाशेतेस्नुषादशरथस्यच ॥ १६ ॥ अविक्षोभ्याणिरक्षांसिसाविधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूयजलदान्नीलान्शशिलेखाशरत्स्विव ॥ १७ ॥ स्वभावतनुकानूनंशोकेनानशनेनच ॥ भूयस्तनुतरासीतादेशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदानुराक्षसेंद्रस्यनिधायोरसिसायकान् ॥ शोकंप्रत्याहरिष्यामिशोकमुत्सृज्यमानसम् ॥ १९ ॥ कदानुखलुमेसाध्वीसीताऽमरसुतोपमा ॥ सोत्कंठाकंठमालंब्यमोक्ष्यत्यानंदजंजलम् ॥ २० ॥ कदाशोकमिमंघोरंमैथिलीविप्रयोगजम् ॥ सहसाविप्रमोक्ष्यामिवासःशुक्लेतरंयथा ॥ २१ ॥ एवंविलपतस्तस्यतत्ररामस्यधीमतः ॥ दिनक्षयान्मंदवपुर्भास्करोस्तमुपागतः ॥ २२ ॥ आश्वासितोलक्ष्मणेनरामःसंध्यामुपासत ॥ स्मरन्कमलपत्राक्षींसीतांशोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥

इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

प्रकृत्याकृशशरीरा देशकालविपर्ययात्प्राचीनदुष्कर्मवशप्राप्तदुःखसाधनदेशकालसंबंधात् ॥ १८ ॥ प्रत्याहरिष्यामिजानक्याइतिशेषः मानसंमनसिवर्तमानं प्रत्याहरणसंभावनयाप्रागपिशोकोत्सर्गात्तृचःसाधुत्वम् ॥ १९ ॥ मेकंठमालंब्येत्यन्वयः ॥ २० ॥ शुक्लेतरंमलिनम् ॥ २१ ॥ विलपतोरामस्यविलापंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ सीतांस्मरन् हेतौशतृप्रत्ययः तत्स्मरणाद्धेतोः शोकाकुलीकृतोरामोलक्ष्मणेनाश्वासितः ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥

अथकविनाहनूमता तिनिर्वृत्तिसमुद्रतीरेरामानयनपर्यंतामुपवर्ण्यतन्निर्वृत्त्यनंतरकालिकःसभयरावणव्यापारउपवर्ण्यतेवाचःक्रमवृत्तित्वात् लंकायामिति हनुमताशक्रेणेवकृतंघोरंकर्मदृष्ट्वा
राक्षसानब्रवीत् ॥ १ ॥ क्रोधबीजमाह धर्षितेति आक्रांतेत्यर्थः वानरमात्रेण एकेननिरायुधेनचेत्यर्थः ॥ २ ॥ आविलाक्षुभिता ॥ ३ ॥ वोभद्रमस्तु किंकरिष्यामि अनंतरंवोयुष्माकंकिंयुक्तं
योग्यानुष्ठानंकिंरोचतइतिशेषः यत्कर्मानुष्ठितंनःसमर्थंभवेद्यच्चकृतंसुकृतंसम्यगनुष्ठितंश्लाघनीयंभवेत्तदुच्यताम् ॥ ४ ॥ सर्वतःसमर्थस्यतवकोविचारइत्यत्रराजनीतिरियमित्याह मंत्रमूल
मिति मनस्विनःशूराः ॥ ५ ॥ स्वस्योत्तमप्रभुत्वप्रत्यायनशेषतयामंत्रत्रैविध्यात्प्रभुत्रैविध्यमाह त्रिविधाइति पुरुषाःमंत्रापेक्षिणःप्रभुपुरुषाः समवेतानांसंकीर्णरूपाणांलक्षणज्ञानंविनाविवे

लंकायांतुकृतंकर्मघोरंदृष्ट्वाभयावहम् ॥ राक्षसेंद्रोहनुमताशक्रेणेवमहात्मना ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिताचप्र
विष्टाचलंकादुष्प्रसहापुरी ॥ तेनवानरमात्रेणदृष्टासीताचजानकी ॥ २ ॥ प्रासादोधर्षितश्चैत्यःप्रवराराक्षसाहताः ॥ आविलाचपुरीलंकासर्वाहनु
मताकृता ॥ ३ ॥ किंकरिष्यामिभद्रंवःकिंवोयुक्तमनंतरम् ॥ उच्यतांनःसमर्थंयत्कृतंचसुकृतंभवेत् ॥ ४ ॥ मंत्रमूलंचविजयंप्रवदंतिमनस्विनः ॥ त
स्माद्वैरोचयेमंत्रंरामंप्रतिमहाबलाः ॥ ५ ॥ त्रिविधाःपुरुषालोकेउत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषांतुसमवेतानांगुणदोषौवदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मंत्रस्त्रिभिर्हि
संयुक्तःसमर्थैर्मंत्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापिसमानार्थैर्बांधवैरपिवाधिकैः ॥ ७ ॥ सहितोमंत्रयित्वायःकर्मारंभान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवेचकुरुतेयत्नंतमाहुःपुरुषो
त्तमम् ॥ ८ ॥ एकोर्थंविमृशेदेकोधर्मेप्रकुरुतेमनः ॥ एकःकार्याणिकुरुतेतमाहुर्मध्यमंनरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषावनिश्चित्यत्यक्त्वादैवव्यपाश्रयम् ॥ क
रिष्यामीतियःकार्यमुपेक्षेत्सनराधमः ॥ १० ॥ यथेमेपुरुषानित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवंमंत्रोपिविज्ञेयउत्तमाधममध्यमः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमु
पागम्यशास्त्रदृष्टेनचक्षुषा ॥ मंत्रिणोयत्रनिरतास्तमाहुर्मंत्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥

कृमशक्यानांगुणदोषौउत्तमानांगुणोमध्यमानांगुणदोषावधमानांदोषश्चेतिविवेकः ॥ ६ ॥ यस्यमंत्रउच्यमानलक्षणैस्त्रिभिःसंयुक्तोभवति योवामित्रादिभिस्त्रिभ्योधिकैरपिसहितोमंत्रयि
त्वाकर्मारंभान्प्रवर्तयेत् दैवेदैवसहायेचयत्नंकुरुतेतमुत्तमंपुरुषमाहुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकोर्थमिति विचारोस्यगुणः इतरनिरपेक्षतादोषः ॥ ९ ॥ गुणदोषौयुक्तायुक्तत्वहिताहितादिकमिष्टैःसह
नानिश्चित्यदैवव्यपाश्रयंत्यक्त्वादैवोपेक्षांकृत्वाकार्यंकरिष्यामीत्युपक्रम्यतदप्यंतेउपेक्षेत्निवर्तयेत्सनराधमः ॥ १० ॥ यद्वशात्प्रभुत्रैविध्यमुक्तंतस्यमंत्रस्यापीदानींत्रैविध्यमाह यथेति ॥ ११ ॥
तानेवमंत्रप्रकारानाह ऐकमत्यमिति शास्त्रदृष्टेननीतिशास्त्रप्रतिपादितेनचक्षुषानयचक्षुषामंत्रिणोयत्रमंत्रेऐकमत्यमुपागम्यनिरताःप्रतिष्ठितास्तंमंत्रमुत्तममाहुः ॥ १२ ॥

बह्वीर्मतीर्गत्वा बहुविरुद्धमतिविषयतांप्राप्येत्यर्थः पुनर्वैमत्यानंतरंराजभीत्याद्युपाधितोयत्रमंत्रेएकतामैकमत्यंप्राप्तःसमंत्रोमध्यमः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिंभिन्नभिन्नमतिमास्थाययत्रमंत्रे समताबतिप्रतिस्पर्धयाभाष्यते कथंचित्कष्टेनैकमत्येपिश्रेयश्चनास्तिसमंत्रोऽधमः ॥ १४ ॥ उपसंहरति तस्मादिति यत्कार्यंसुमंत्रितंभवतितदेवसाधुभवति भवंतश्चमंत्रेमत्यासत्तमाःश्रेष्ठाअतो यत्कार्यंसुमंत्रितंसाधुभवतितत्कार्यंसंप्रतिपद्यंताएैकमत्येननिश्चिन्वंतु यदेवभवद्भिर्निश्चितंतदेवममकृत्यंकर्तुयोग्यंमतमिष्टम ॥ १५ ॥ विचारप्रयोजिकाशत्रुभीतिश्चनिश्चितास्माकमित्याह वानराणामिति अभ्येतीतिवर्तमानसामीप्येलट् अचिरादागमिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुकथंदुस्तरेसागरेस्थितेरामागमनशंकेत्यत्राह तरिष्यतीति सुव्यक्तंसुखंतरिष्यति प्रथमांतपाठेसगर

बह्वीरपिमतीर्गत्वामंत्रिणामर्थनिर्णयः ॥ पुनर्यत्रैकतांप्राप्तःसमंत्रोमध्यमःस्मृतः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिमास्थाययत्रसंप्रतिभाष्यते ॥ नचैकमत्ये श्रेयोस्तिमंत्रःसोऽधमउच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात्सुमंत्रितंसाधुभवंतोमतिसत्तमाः ॥ कार्यंसंप्रतिपद्यंतामेतत्कृत्यंमतंमम ॥ १५ ॥ वानराणांहिधीरा णांसहस्रैःपरिवारितः ॥ रामोऽभ्येतिपुरींलंकामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥ तरिष्यतिचसुव्यक्तंराघवःसागरंसुखम् ॥ तरसायुक्तरूपेणसानुजःसब लानुगः ॥ १७ ॥ समुद्रमुच्छोषयतिवीर्येणान्यत्करोतिवा ॥ तस्मिन्नेवंविधेकार्येविरुद्धेवानरैःसह ॥ हितंपुरेचसैन्येचसर्वंसंमंत्र्यतांमम ॥ १८ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेषष्ठःसर्गः ॥६॥ ॥६॥ ॥ इत्युक्ताराक्षसेंद्रेणराक्षसास्तेमहाबलाः ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेरावणंराक्ष सेश्वरम् ॥ १ ॥ द्विषत्पक्षमविज्ञायनीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशकुंतलम् ॥ २ ॥ सुमहन्नोबलंकस्माद्विषादंभजतेभवा न् ॥ त्वयाभोगवतींगत्वानिर्जिताःपन्नगायुधि ॥ ३ ॥

स्यगोत्रापत्यंसागरइतिरामविशेषणं तदासागरमितिद्वितीयांतमन्यत्पदमध्याहार्यं कोवातरणोपायस्तस्येत्यत्राह तरसेति बलेनतपोबलसहजबलदिव्यास्त्राणामन्यतमेनेत्यर्थः बलैर्वानरबलैर नुगैःसुग्रीवादिभिश्चसहितः ॥ १७ ॥ तदेवाह समुद्रमिति अन्यत्सेतुबंधनं तस्मिन्नेकस्मिन्वानरेएवंविधेएवंविधव्यापारेसतिबहुभिर्वानरैःसहरामेविरुद्धेकार्येविरुद्धंकर्तुमुद्यतेसतियन्ममपुरेसैन्ये चहितंतत्सर्वंसंमंत्र्यताम् ॥ १८ ॥ जयमानः ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०युद्धकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥६॥ ॥ तत्रादौदुर्मंत्रिणांदुर्मंत्रमाह इत्युक्ताइति यतोनीतिबाह्याअतएवाबुद्ध यस्तेराक्षसाद्विषत्पक्षस्यरामसुग्रीवादेर्बलमविज्ञायज्ञात्वापिमोहादविगणय्यवाप्रांजलयःसंतोरावणमूचुः ॥ १ ॥ तदेवाह राजन्निति कृष्टिरसिः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे युद्धकांडप्रारंभः ॥

प्रियया मंदोदर्या मेनुजो विभीषणः समानार्थे चनयोर्वाक्ये इति मंदोदरी वाक्यं न पृथगुक्तम् स्वमतिसदृशमतित्वान्मेनुजइत्युक्तम् ॥ २१॥२२॥ अहंतवगुरुरिवनिषेककर्तेवआचार्यइवहितीयज
न्मदइवचमान्यः एवंवाक्श्रमंकृत्वा किं फलं न किमपि अतोत्रकालेयद्युक्तंतद्विधीयताम् ॥२३॥ किंचत्वदुक्तंसत्यमेव तथापिगतेजलेसेतुबंधवद्दोषाकथाव्यर्थेत्यनुष्ठेयमनुतिष्ठेत्याह विभ्रमादिति
विभ्रमोविपरीतज्ञानम् चित्तमोहोऽज्ञानम् तदादिदोषेण युष्मदुक्तंहितंतक. ठेनाभिपन्नं नांगीकृतमिदानीमतीतकालस्यपुनःकथाव्यर्थेत्यर्थः ॥२४॥ यदेवमतोस्मिन्निति अपनयजं अनीतिजम्

यदुक्तमिहतेपूर्वंप्रियया मेनुजेनच॥ तदेवनोहितंवाक्यंयथेच्छसितथाकुरु॥ २१॥ तत्तुश्रुत्वादशग्रीवः कुंभकर्णस्यभाषितम्॥ भ्रुकुटिंचैवसंचक्रेक्रु
द्धश्चैनमभाषत॥ २२॥ मान्योगुरुरिवाचार्यः किंमांत्वमनुशाससि॥ किमेवंवाक्श्रमंकृत्वा यद्युक्तंतद्विधीयताम्॥ २३॥ विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वाबल
वीर्याश्रयेणवा॥ नाभिपन्नमिदानींयद्व्यर्थातस्यपुनःकथा॥ २४॥ अस्मिन्कालेतुयद्युक्तंतदिदानींविचिंत्यताम्॥ ममापनयजंदुःखंविक्रमेणस
मीकुरु॥ २५॥ यदिखल्वस्तिमेस्नेहोविक्रमंवाधिगच्छसि॥ यदिकार्यंममैतत्तेहृदिकार्यतमंमतम्॥ २६॥ ससुहृद्योविपन्नार्थंदीनमभ्युपपद्यते॥
सबंधुर्योपनीतेषुसाहाय्यायोपकल्पते॥ २७॥ तमथैवंब्रुवाणंसवचनंधीरदारुणम्॥ रुष्टोयमितिविज्ञायशनैःश्लक्ष्णमुवाचह॥ २८॥ अतीवहि
समालक्ष्यभ्रातरंक्षुभितेंद्रियम्॥ कुंभकर्णःशनैर्वाक्यंबभाषेपरिसांत्वयन्॥ २९॥ शृणुराजन्नवहितोममवाक्यमरिंदम॥ अलंराक्षसराजेंद्रसं
तापमुपपद्यते॥ रोषंचसंपरित्यज्यस्वस्थोभवितुमर्हसि॥ ३०॥ नैतन्मनसिकर्तव्यंमयिजीवतिपार्थिव॥ तमहंनाशयिष्यामियत्कृतेपरितप्यते॥ ३१॥

विक्रमेणतुल्येन ॥ २५॥ विक्रमेवेत्यस्यत्वस्मिन्नित्यादिः एतत्कार्यं युद्धानुष्ठानरूपं यदिकार्यतममतिशयेनानुष्ठातुंयोग्यंकार्यमितितवसंमतंतदायुद्धंकुर्विति संबंधः ॥ २६॥ किंचयदिसुहृत्त्वं
तदाऽवश्यमेवेदंकार्यमित्याह सइति विपन्नार्थंविनष्टसर्वकार्यम् अतएवदीनम् अभ्युपपद्यतेऽनुगृह्णाति सएवसुहृत् बंधुत्वेप्येतदेवन्याय्यमित्याह सइति अपनीतेषुअनीतिमार्गस्थेषु ॥ २७॥
धीरदारुणम् इच्छाचेत्कुर्वित्युक्तेर्धीरत्वम् ससुहृद्यइत्युक्तेर्दारुणत्वम् ॥ २८॥ २९॥ संतापमुपपद्यप्राप्य अलंतापोनकार्यइत्यर्थः ॥३०॥ एतद्दैन्यंयत्कृतेयन्निमित्तम् ॥ ३१॥

सर्वावस्थांसुखदुःखादिसर्वावस्थांगतंप्राप्तंत्वांप्रतीतिशेषः विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयतइत्यन्ये ॥ ३२ ॥ यन्ममपराक्रमस्यसदृशंअस्मिन्कालेचस्निग्धेनबंधुनाकर्तुंयोग्यंतन्मया
क्रियमाणंशत्रूणांकदनंपश्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दाशरथिंजिघांसुभिरस्माभिःपरिसांत्वितोपिकथंव्यथसे ॥ ३९ ॥ व्यथाहेतुर्नास्तीत्याह मामिति मांनिहत्यतद

अवश्यंचहितंवाच्यंसर्वावस्थांगतंमया ॥ बंधुभावादभिहितंभ्रातृस्नेहाच्चपार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशंयत्तुकालेस्मिन्कर्तुंस्नेहेनबंधुना ॥ शत्रूणांकदनं
पश्यक्रियमाणंमयारणे ॥ ३३ ॥ अद्यपश्यमहाबाहोमयासमरमूर्धनि ॥ हतेरामेसहभ्रात्राद्रवंतींहरिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्यरामस्यतद्दृष्ट्वामया
नीतंरणाच्छिरः ॥ सुखीभवमहाबाहोसीताभवतुदुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्यरामस्यपश्यंतुनिधनंसुमहत्प्रियम् ॥ लंकायांराक्षसाःसर्वेयेतेनिहतबां
धवाः॥३६॥अद्यशोकपरीतानांस्वबंधुवधशोचिनाम् ॥ शत्रोर्युधिविनाशेनकरोम्यश्रुप्रमार्जनम्॥३७॥अद्यपर्वतसंकाशंससूर्यमिवतोयदम् ॥
विकीर्णंपश्यसमरेसुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ॥३८ ॥ कथंचराक्षसैरेभिर्मयाचपरिसांत्वितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिंव्यथसेत्वंसदानघ ॥ ३९ ॥ मांनिहत्य
किलत्वांहिनिहनिष्यतिराघवः ॥ नाहमात्मनिसंतापंगच्छेयंराक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामंत्विदानीमपिमांव्यादिशत्वंपरंतप ॥ नपरःप्रेक्षणीयस्तेयुद्धा
यातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामिशत्रूंस्तवमहाबलान् ॥ यदिशक्रोयदियमोयदिपावकमारुतौ ॥ ४२ ॥ तानहंयोधयिष्यामिकुबेरव
रुणावपि ॥ गिरिमात्रशरीरस्यशितशूलधरस्यमे ॥ ४३ ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यबिभीयाद्वैपुरंदरः ॥ अथवात्यक्तशस्त्रस्यमृद्नतस्तरसारिपून् ॥ ४४ ॥
नमेप्रतिमुखःकश्चित्स्थातुंशक्तोजिजीविषुः ॥ नैवशक्त्यानगदयानासिनानिशितैःशरैः ॥ ४५ ॥ हस्ताभ्यामेवसंरभ्यहनिष्यामिसवज्रिणम् ॥ यदि
मेमुष्टिवेगंसराघवोद्यसहिष्यति ॥ ४६ ॥ ततःपास्यंतिबाणौघारुधिरंराघवस्यमे ॥ चिंतयातप्यसेराजन्किमर्थंमयितिष्ठति ॥ ४७ ॥ सोहंशत्रुविना
शायतवनिर्यातुमुद्यतः ॥ मुंचरामाद्भयंघोरंनिहनिष्यामिसंयुगे ॥ ४८ ॥

नतरंकिलत्वांनिहनिष्यति तत्रममैवहननंतेनाशक्यम् अतएवाह नात्मनिस्वविषयेसंतापंरामविषयंजयंगच्छेयम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मेमुष्टिवेगंराघवोयदिसहिष्य
तितदाराघवस्यबाणौघामेरुधिरंपास्यंति तत्सहनमेवतस्याशक्यमितिभावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ मालेयाः इतश्चानिजइनिदक् ॥४३॥४४॥ प्रशमंकराइत्यार्षःस्वच् ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥
अथमाल्यवदादिपीडितदेवगणस्यविष्णुनाऽभयदानंश्रुत्वानारायणप्रेरकदेवगणवधेतेषांप्रवृत्तिः तैर्वध्यमानाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रजाध्यक्षस्यभगवतःप्रजापतेःप्रजादेवनरतिर्यगादिरूपाः

एतेविभीषणामा ... अनलश्चानिलश्चैवहरःसंपातिरेवच ॥ एतेविभीषणामात्याः

सुमालेरनुजस्त्स्यांजनयामासयत्परां ॥ अपत्यंकथ्यमानंतुमयात्वंशृणुराघव ॥ ४२ ॥ अनलश्चानिलश्चैवहरःसंपातिरेवच ॥ एतेविभीषणामात्यामालेयास्तेनिशाचराः ॥ ४३ ॥ ततस्तुतेराक्षसपुंगवास्त्रयोनिशाचरैःपुत्रशतैश्चसंवृताः ॥ सुरान्सहेंद्रानृषिनागयक्षान्बबाधिरेतान्बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४४ ॥ जगद्भ्रमंतोऽनिलवद्दुरासदारणेषुमृत्युप्रतिमानतेजसः ॥ वरप्रदानादपिगर्वितांभृशंक्रतुक्रियाणांप्रशमंकराःसदा ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तैर्वध्यमानादेवाश्चऋषयश्चतपोधनाः ॥ भयार्ताःशरणंजग्मुर्देवदेवंमहेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यंतकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारंसर्वलोकानामाराध्यंपरमंगुरुम् ॥ २ ॥ तेसमेत्यतुकामारिंत्रिपुरारिंत्रिलोचनम् ॥ ऊचुःप्रांजलयोदेवाभयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्षप्रजाःसर्वाबाध्यंतेरिपुबाधनैः ॥ ४ ॥ शरणान्यशरण्यानिआश्रमाणिकृतानिनः ॥ स्वर्गाच्चदेवान्प्रच्याव्यस्वर्गेक्रीडंतिदेववत् ॥ ५ ॥ अहंविष्णुरहंरुद्रोब्रह्माहंदेवराडहम् ॥ अहंयमश्चवरुणश्चंद्रोहंरविरप्यहम् ॥ ६ ॥ इतिमालीसुमालीचमाल्यवांश्चैवराक्षसाः ॥ बाधंतेसमरोद्धर्षायेचतेषांपुरःसराः ॥ ७ ॥ तन्नोदेवभयार्तानामभयंदातुमर्हसि ॥ अशिवंवपुरास्थायजहिवैदेवकंटकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तुसुरैःसर्वैःकपर्दीनीललोहितः ॥ सुकेशंप्रतिसापेक्षःप्राहदेवगणान्प्रभुः ॥ ९ ॥ अहंतान्नहनिष्यामिममावध्याहितेसुराः ॥ किंतुमंत्रंप्रदास्यामियोवैतान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेवसमुद्योगंपुरस्कृत्यमहर्षयः ॥ गच्छध्वंशरणंविष्णुंहनिष्यतिसतान्प्रभुः ॥ ११ ॥

रिपुबाधनैःरिपूणांबाधनंबाधस्तैर्हेतुभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ शरणानिशरणार्हाणिदेवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि देवान्प्रच्याव्ययेसर्वैस्वर्गेदेववत्क्रीडंति ॥ ५ ॥ ६ ॥ समरेसंग्रामेउद्धर्षउत्साहोयेषांते ॥ ७ ॥ अशिवमसौम्यंरौद्रमितियावत् रुद्रोवाएषयदग्निस्तस्यैतेतनुवौ घोरान्याशिवान्येतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ सुकेशंप्रतिसापेक्षःसुकेशस्यस्वेनोज्जीवितत्वान्माल्यवदादीनांतत्पुत्रत्वात्स्वकर्तृकतत्संहारस्यानौचित्यंमन्वानइत्यर्थः ॥ ९ ॥ मयाऽवध्याःउक्तहेतोर्वधानर्हाः मंत्रमुपायम् ॥ १० ॥ एतमेवसमुद्योगंनतुकालांतरीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ संभ्रांतवत्संभ्रांताहं सुकेशतनयान्प्रतितानुद्दिश्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सानुबंधान्सानुचरान्राक्षसान्जहीतिशेषः नोभयंचनुद ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अ

ततस्तु जयशब्देनप्रतिनंद्यमहेश्वरम् ॥ विष्णोःसमीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥ शंखचक्रधरंदेवंप्रणम्यबहुमान्यच ॥ ऊचुःसंभ्रांतवद्वाक्यंसुकेशतनयान्प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देवत्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः ॥ आक्रम्यवरदानेनस्थानान्यपहृतानिनः ॥ १४ ॥ लंकानामपुरीदुर्गात्रिकूटशिखरेस्थिता ॥ तत्रस्थिताःप्रबाधंतेसर्वान्नःक्षणदाचराः ॥ १५ ॥ सत्वमस्मद्धितार्थायजहितान्मधुसूदन ॥ शरणंत्वांवयंप्राप्तागतिर्भवसुरेश्वर ॥ १६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदययमायवै ॥ भयेष्वभयदोस्माकंनान्योस्तिभवताविना ॥ १७ ॥ राक्षसान्समरेहृष्टान्सानुबंधान्मदोद्धतान् ॥ नुदत्वंनोभयंदेवनीहारमिवभास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवंदैवतैरुक्तोदेवदेवोजनार्दनः ॥ अभयंभयदोऽरीणांदत्वादेवानुवाचह ॥ १९ ॥ सुकेशंराक्षसंजानेईशानवरदर्पितम् ॥ तांश्चास्यतनयान्जानेयेषांज्येष्ठःसमाल्यवान् ॥ २० ॥ तानहंसमतिक्रांतमर्यादान्राक्षसाधमान् ॥ निहनिष्यामिसंक्रुद्धःसुराभवतविज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्तेसुराःसर्वेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ यथावासंययुर्हृष्टाःप्रशंसंतोजनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानांसमुद्योगंमाल्यवांस्तुनिशाचरः ॥ श्रुत्वातौभ्रातरौवीराविदंवचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमराऋषयश्चैवसंगम्यकिलशंकरम् ॥ अस्मद्वधंपरीप्संतइदंवचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥ सुकेशतनयादेववरदानबलोद्धताः ॥ बाधंतेऽस्मान्समुद्दृप्ताघोररूपाःपदेपदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताःस्मोनशक्ताःस्मप्रजापते ॥ स्वेषुसद्मसुसंस्थातुंभयात्तेषांदुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकंहितार्थायजहितांश्चत्रिलोचन ॥ राक्षसान्हुंकृतेनैवदहप्रदहतांवर ॥ २७ ॥ इत्येवंत्रिदशैरुक्तोनिशम्यांधकमूदनः ॥ शिरःकरंचधुन्वानइदंवचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अवध्याममतेदेवाःसुकेशतनयारणे ॥ मंत्रंतुवःप्रदास्यामियस्तान्वैनिहनिष्यति ॥ २९ ॥ योसौचक्रगदापाणिःपीतवासाजनार्दनः ॥ हरिर्नारायणःश्रीमान्शरणंतंप्रपद्यथ ॥ ३० ॥

तिक्रांतमर्यादान्मर्यादावध्यावध्यव्यवस्था ॥ २१ ॥ २२ ॥ तौभ्रातरौसुमालिमालिनौ ॥ २३ ॥ परीप्संतःइच्छंतः ॥ २४ ॥ पदेपदेप्रतिक्षणम् ॥ २५ ॥ प्रजापतेदुष्टनिग्रहद्वाराप्रजारक्षक ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिरःकरंचधुन्वानः विषयक्षोपीतिन्यायेनस्ववधानर्हाइत्याशयेनेतिभावः ॥ २८ ॥ तदेवाह अवध्याइति ॥ २९ ॥ ३० ॥

नैदेवाः मंत्रमवाप्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ चिंताहेतुंदर्शयति हिरण्येत्यादि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अपराजिताइतिच्छेदः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अश्विनाविववासवमिति भगांशावि वेतिपाठे जगत्स्रष्टृंशोऽर्यमानाविवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ निरामयंनीरोगं सुधर्मःशोभनोधर्मः पथिस्थापितःप्राक्सम्यगनुष्ठितैरध्ययनादिभिरितिशेषः यतोद्विषोदेवाजितास्तत्तस्मादस्माकंमृत्युकृतं

हराद्वाप्यतेमंत्रंकामारिमभिवाद्यच ॥ नारायणालयंप्राप्यतस्मैसर्वंन्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततोनारायणेनोक्तादेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ सुरारींस्तान्हनि ष्यामिसुराभवतनिर्भयाः ॥ ३२ ॥ देवानांभयभीतानांहरिणाराक्षसर्षभौ ॥ प्रतिज्ञातोवधोस्माकंचिंत्यतांयदिहक्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृ त्युरन्येषांचसुरद्विषाम् ॥ नमुचिःकालनेमिश्चसंह्रादोवीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेयोबहुमायीचलोकपालोऽथधार्मिकः ॥ यमलार्जुनौचहार्दिक्यःशुं भश्चैवनिशुंभकः ॥ ३५ ॥ असुरादानवाश्चैवसत्ववंतोमहाबलाः ॥ सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयंतेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंसर्वेमायाविद स्तथा ॥ सर्वेसर्वास्त्रकुशलाःसर्वेशत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥ नारायणेननिहताःशतशोथसहस्रशः ॥ एतज्ज्ञात्वातुसर्वेषांक्षमंकर्तुमिहार्हथ ॥ दुःखंनारा यणंजंतुंयोनोहंतुमिहेच्छति ॥ ३८ ॥ ततःसुमालीमालीचश्रुत्वामाल्यवतोवचः ॥ ऊचतुर्भ्रातरंज्येष्ठमश्विनाविववासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतंदत्तमि ष्टंचऐश्वर्यंपरिपालितम् ॥ आयुर्निरामयंप्राप्तंसुधर्मःस्थापितःपथि ॥ ४० ॥ देवसागरमक्षोभ्यंशस्त्रैःसमवगाह्यच ॥ जिताद्विषोह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतंभयम् ॥ ४१ ॥ नारायणश्चरुद्रश्चशक्रश्चापियमस्तथा ॥ अस्माकंप्रमुखेस्थातुंसर्वेबिभ्यतिसर्वदा ॥ ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्यनास्त्येवकारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेवदोषेणविष्णोःप्रचलितंमनः ॥ ४३ ॥ तस्माद्द्यैवसहिताःसर्वेऽन्योन्यसमावृताः ॥ देवानेवजिघांसामोयेभ्योदोषःसमुत्थि तः ॥ ४४ ॥ एवंसंमंत्र्यबलिनःसर्वसैन्यमुपाश्रिताः ॥ उद्योगंघोषयित्वातुसर्वेनैर्ऋतपुंगवाः ॥ ४५ ॥

भयंनास्तीत्यर्थः कर्तव्यावशेषाभावान्मृत्यावपिनक्षतिरितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्यकारणंनास्ति अस्माभिस्तदपराधाकरणादितिभावः विष्णोर्दोषश्चनास्त्यत्रका रणंराक्षसेश्वरेतिपाठेविष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायांयःकारणंस्यात्तादृशोविष्णोःसहजोदोषोनास्तीत्यर्थः कथंतर्हीदानीमस्मासुद्वेषोविष्णोरतआह देवानामिति दोषेणोपजापेन ॥ ४३ ॥ जिघांसा मः स्वार्थेसनार्षः हन्मइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ खरादयोवाहनानि ॥ ४८ ॥ सृमरोगवयः सृमरचमरयोर्नीलश्वेतपुच्छयोगाद्भेदइतितीर्थः ॥ ४९ ॥ लंकाविपर्ययंलंकानाशं लंकालयानिभूतानितत्रत्यानिदैवतानिविमन
स्कान्यासन् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ रक्षसामेवमार्गेणतद्यात्रयासहैवापचक्रमुरपगताः ॥ ५२ ॥ कालाज्ञया:कालप्रेरिताभौमादयउत्पाताः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ घननादेनमेघस्वनेनसमःस्वनोयेषांते

युद्धायनिर्ययुःक्रुद्धाजंभवृत्राद्योयथा ॥ इतितेराममसंमंत्र्यसर्वोद्योगेनराक्षसाः ॥ ४६ ॥ युद्धायनिर्ययुःसर्वेमहाकायामहाबलाः ॥ स्यंदनैर्वारणैश्चै
वहयैश्चकरिसन्निभैः ॥ ४७ ॥ खरैर्गोभिरथोष्ट्रैश्चशिशुमारैर्भुजंगमैः ॥ मकरैःकच्छपैर्मीनैर्विहंगैर्गरुडोपमैः ॥ ४८ ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्चसृमरैश्चमरै
रपि ॥ त्यक्त्वालंकांगताःसर्वेराक्षसाबलगर्विताः ॥ ४९ ॥ प्रयातादेवलोकाययोद्धुंदैवतशत्रवः ॥ लंकाविपर्ययंदृष्ट्वायानिलंकालयान्यथ ॥ ५० ॥
भूतानिभयदर्शीनिविमनस्कानिसर्वशः ॥ रथोत्तमैरुह्यमानाःशतशोथसहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयाताराक्षसास्तूर्णंदेवलोकंप्रयत्नतः ॥ रक्षसामेवमार्गे
णदैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चैवांतरिक्षाश्चकालाज्ञयाभयावहाः ॥ उत्पाताराक्षसेंद्राणामभावायसमुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनिमेघावृष्टपु
रुष्णंशोणितमेवच ॥ वेलांसमुद्राश्चोत्क्रांताश्चेलुश्चाप्यथभूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान्विमुंचंतोघननादसमस्वनाः ॥ वाश्यंत्यश्चशिवास्तत्रदारुणं
घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ संपतंत्यथभूतानिदृश्यंतेचयथाक्रमम् ॥ गृध्रचक्रंमहच्चात्रप्रज्वालोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥ रक्षोगणस्योपरिष्टात्परिभ्रमतिकाल
वत् ॥ कपोतारक्तपादाश्चसारिकाविद्रुतायुः ॥ ५७ ॥ काकावाश्यंतितत्रैवबिडालायद्विपादिकाः ॥ उत्पातांस्ताननादृत्यराक्षसाबलदर्पिताः ॥ ५८ ॥
यांत्येवननिवर्तंतेमृत्युपाशावपाशिताः ॥ माल्यवांश्चसुमालीचमालीचसुमहाबलः ॥ ५९ ॥ पुरस्सराराक्षसानांज्वलिताइवपावकाः ॥ माल्यवंतं
तुतंसर्वेमाल्यवंतमिवाचलम् ॥ ६० ॥ निशाचराआश्रयंतिधातारमिवदेवताः ॥ तद्बलंराक्षसेंद्राणांमहाभ्रघननादितम् ॥ ६१ ॥ जयेप्सयादेवलोकं
ययौमालिवशेस्थितम् ॥ राक्षसानांसमुद्योगंतंतुनारायणःप्रभुः ॥ ६२ ॥

विमुंचंतइत्यस्यजाताइतिशेषः एवंवाश्यंत्यइत्यस्यापि ॥ ५५ ॥ गृध्रचक्रंगृध्रसमूहः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ मृत्युपाशैरवपाशिताःसंजातबंधनाः ॥ ५९ ॥ माल्यवंतमचलंमाल्यवदाख्यकु
लपर्वतम् ॥ ६० ॥ महाभ्रघननादितंमहामेघसमूहवन्नादितंसंजातनादम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥६३॥६४॥ श्रोणिसूत्रंखड्गबंधनसूत्रम् ॥६५॥६६॥६७॥६८॥ सुपर्णपक्षानिलेननुन्नः पक्षंक्षोभितबलं चलोपलंचलाउपलायस्यतत् ॥६९॥ विग्रहआकारः ॥७०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ॥६॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथराक्षसोपरुद्धेनहरिणातद्विद्रावणं नारायणगिरिमिति रूपकमिदम् ॥ १ ॥ श्यामःसन्नवदातोनिर्म

देवदूतादुपश्रुत्यचक्रेयुद्धेतदामनः॥ ससज्जायुधतूणीरोवैनतेयोपरिस्थितः॥ ६३ ॥ आसाद्यकवचंदिव्यंसहस्रार्कसमद्युति॥ आबध्यशरसंपूर्णेइ पुधीविमलेतदा॥६४॥ श्रोणिसूत्रंचखड्गंचविमलंकमलेक्षणः॥ शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैववरायुधान्॥६५॥ संपूर्णंगिरिसंकाशंवैनतेयमथा स्थितः॥ राक्षसानामभावायययौतूर्णतरंप्रभुः॥६६॥ सुपर्णपृष्ठेसबभौश्यामःपीतांबरोहरिः॥ कांचनस्यगिरेःश्रृंगेसतडित्तोयदोयथा॥६७॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्चगंधर्वयक्षैरुपगीयमानः॥ समाससादासुरसैन्यशत्रुश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशंखपाणिः॥६८॥सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षंभ्रमत्प ताकंप्रविकीर्णशस्त्रम्॥ चचालतद्राक्षसराजसैन्यंचलोपलंनीलमिवाचलाग्रम्॥६९॥ततःशितैःशोणितमांसरूषितैर्युगांतवैश्वानरतुल्यविग्रहैः॥ निशाचराःसंपरिवार्यमाधवंवरायुधैर्निर्बिभिदुःसहस्रशः ॥ ७० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः॥ ६ ॥ नारायणगिरिंतेतुगर्जंतोराक्षसांबुदाः॥ अर्दयंतोस्त्रवर्षेणवर्षेणेवाद्रिमंबुदाः॥१॥ श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः॥ वृतोऽजनगिरीवायं वर्षमाणैःपयोधरैः॥ २ ॥शलभाइवकेदारंमशकाइवपावकम् ॥ यथामृतघटंदंशामकराइवचार्णवम्॥ ३ ॥ तथारक्षोधनुर्मुक्तावज्रानिलमनो जवाः॥ हरिंविशंतिस्मशरालोकाइवविपर्यये॥ ४ ॥ स्यंदनैःस्यंदनगतागजैश्चगजमूर्धगाः ॥ अश्वारोहास्तथाश्वैश्चपादाताश्चांबरेस्थिताः॥ ५ ॥ राक्षसेंद्रागिरिनिभाःशरैःशक्त्यृष्टितोमरैः॥ निरुच्छ्वासंहरिंचक्रुःप्राणायामाइवद्विजम्॥६॥ निशाचरैस्ताड्यमानोमीनैरिवमहोदधिः॥ शार्ङ्गमाय म्यदुर्धर्षोराक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७॥ शरैःपूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पैर्मनोजवैः ॥ चिच्छेदविष्णुर्निशितैःशतशोथसहस्रशः॥ ८ ॥

लः अंजनगिरीवेतिविभक्तिलोपआर्षस्तनःसंधिः ॥२॥ अमृतघटंक्षौद्रघटं दंशावनमक्षिकाइत्यर्थः ॥३॥ वज्रानिलमनोजवाःवज्रसाराअनिलमनोवत्जवोवेगोयेषांते विपर्ययेप्रलयकालेलो कायथाहरिंविशंतितद्वत् ॥४॥ स्यंदनादिभिःसह अंबरेस्थितास्तद्गताः ॥५॥ हरिंनिरुच्छ्वासंचक्रुः ॥६ ॥ ७ ॥ पूर्णायतोत्सृष्टैःपूर्णाकृष्टतयोत्सृष्टैः वज्रकल्पैर्वज्रवदकुंठैः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ अंबुजःशंखः सर्वप्राणेनसर्वबलेन शंखराडितिविशेषणं ध्मातोवादितः ॥ १० ॥ ११ ॥ भवन्अभवन् शंखरावितेनशंखशब्देनदुर्बलाःक्षीणबलाः स्वार्थेणिः ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥ स्वर्णधाराःगैरिकधाराः गैरिकेपिसुवर्णस्यात् ॥ १५ ॥ रवांश्चापिअपिनाप्राणांश्च वैष्णवोविष्णूत्यादितः ॥ १६ ॥ शिरोधरान्कंठान्धूतान्कंपितान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ विनिर्मुक्ताःविनिर्मोक्तुंप्र

॥९॥ विद्राव्यशरवर्षेणवर्षवायुरिवोत्थितम् ॥ पांचजन्यंमहाशंखंप्रदध्मौपुरुषोत्तमः॥९॥ सोंबुजोहरिणाध्मातःसर्वप्राणेनशंखराट्॥ररासभीमनिर्ह्रा दस्त्रैलोक्यंव्यथयन्निव ॥ १० ॥ शंखराजरवःसोथत्रासयामासराक्षसान् ॥ मृगराजइवारण्येसमदानिवकुंजरान् ॥ ११ ॥ नशेकुरश्वाःसंस्थातुंवि मदाःकुंजराभवन् ॥ स्यंदनेभ्यश्च्युतावीराःशंखरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्तावज्रतुल्याननाःशराः ॥ विदार्यतानिरक्षांसिसुपुंखा विविशुःक्षितिम् ॥१३॥भिद्यमानाःशरैःसंख्येनारायणकरच्युतैः॥ निपेतूराक्षसाभूमौशैलावज्रहताइव॥१४॥व्रणानिपरगात्रेभ्योविष्णुचक्रकृता निहि ॥ अस्रंक्षरंतिधाराभिःस्वर्णधाराइवाचलाः ॥१५॥ शंखराजरवश्चापिशार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानांरवांश्चापिग्रसतेवैष्णवोरवः॥१६॥ तेषांशिरोधरान्धूतान्छरध्वजधनूंषिच ॥ रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेदसहरिःशरैः ॥ १७ ॥ सूर्यादिवकराघोरावार्योघाइवसागरात् ॥ पर्वतादिव नागेंद्राधारौघाइवचांबुदात्॥१८॥ तथाशार्ङ्गविनिर्मुक्ताःशरानारायणेरितात् ॥ निर्धावंतीषवस्तूर्णंशतशोथसहस्रशः ॥ १९ ॥शरभेणयथासिंहाः सिंहेनद्विरदायथा ॥द्विरदेनयथाव्याघ्राव्याघ्रेणद्वीपिनोयथा॥ २० ॥द्वीपिनेवयथाश्वानःशुनामार्जारकायथा ॥ मार्जारेणयथासर्पाःसर्पेणचयथा खवः॥ २१ ॥ तथातेराक्षसाःसर्वेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ द्रवंतिद्राविताश्चान्येशायिताश्चमहीतले॥ २२ ॥राक्षसानांसहस्राणिनिहत्यमधुसूदनः॥ वारिजंपूरयामासतोयदंसुरराडिव ॥ २३ ॥ नारायणशरत्रस्तंशंखनादसुविह्वलम् ॥ ययौलंकामभिमुखंप्रभग्नंराक्षसंबलम् ॥ २४ ॥ प्रभग्नेराक्षस बलेनारायणशराहते ॥ सुमालीशरवर्षेणनिववाररणेहरिम् ॥ २५ ॥

कांताःशराआसन्निितिपृथग्योज्यं अथनारायणेरितान्नारायणव्यापारतइषवोनिर्धावंति सहस्रशःशतशः ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वीपीक्षुद्रव्याघ्रः आखवोमूषिकाः ॥ २१ ॥ महीतलेशायिताः अनुद्रुत्येतिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ राक्षसंरक्षःसंबंधि ॥ २४ ॥ निववारवारयामास ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ लं.आभरणंलंबमानमाभरणंउत्क्षिप्यविमुच्य द्विपःकरमिवशुंडादंडमिव ॥२८॥ यंतुःशिरश्चिच्छेद ततस्तस्याश्वानष्टसारथित्वादनवस्थितगतिकाआसन्नित्यर्थः ॥ २९॥ भ्रा
म्यतेभ्राम्यतेस्म ॥ ३० ॥ सुमालेरथेऽश्वैर्हृतेइतस्ततोऽपकृष्यमाणेसतिरथादवप्लुत्यविष्णुरथंप्रतिधनुःप्रगृह्ययुक्तोऽभ्यद्रवत् ॥ ३१ ॥ क्रौंचंक्रौंचाद्रिं पत्ररथाःपक्षिणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥

सतुतंछादयामासनीहारइवभास्करम् ॥ राक्षसाःसत्वसंपन्नाःपुनर्धैर्यंसमादधुः ॥ २६ ॥ अथसोभ्यपतद्रोषाद्राक्षसोबलदर्पितः ॥ महानादंप्रकु
र्वाणोराक्षसान्जीवयन्निव ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्यलंबाभरणंधुन्वन्करमिवद्विपः ॥ ररासराक्षसोहर्षात्सतडित्तोयदोयथा ॥ २८ ॥ सुमालेर्नर्दतस्तस्य
शिरोज्वलितकुंडलम् ॥ चिच्छेदयंतुरश्वाश्चभ्रांतास्तस्यतुरक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्राम्यतेभ्रांतैःसुमालीराक्षसेश्वरः ॥ इंद्रियाश्वैःपरिभ्रांतैर्धृतिहीनो
यथानरः ॥ ३० ॥ ततोविष्णुंमहाबाहुंप्रपतंतंरणाजिरे ॥ हृतेसुमालेरश्वैश्चरथेविष्णुरथंप्रति ॥ मालीचाभ्यद्रवद्युक्तःप्रगृह्यसशरासनम् ॥ ३१ ॥
मालेर्धनुश्च्युताबाणाःकार्तस्वरविभूषिताः ॥ विविशुर्हरिमासाद्यक्रौंचंपत्ररथाइव ॥ ३२ ॥ अर्द्यमानःशरैःसोथमालिमुक्तैःसहस्रशः ॥ चुक्षुभेन
रणेविष्णुर्जितेंद्रियइवाधिभिः ॥ ३३ ॥ अथमौर्वीस्वनंकृत्वाभगवान्भूतभावनः ॥ मालिनंप्रतिबाणौघान्ससर्जासिगदाधरः ॥ ३४ ॥ तेमालिदे
हमासाद्यवज्रविद्युत्प्रभाःशराः ॥ पिबंतिरुधिरंतस्यनागाइवसुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनंविमुखंकृत्वाशंखचक्रगदाधरः ॥ मालिमौलिंध्वजंचापं
वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तुगदांगृह्यमालीनक्तंचरोत्तमः ॥ आपुप्लुवेगदापाणिर्गिर्यग्रादिवकेसरी ॥ ३७ ॥ गदयागरुडेशानमीशा
नमिवचांतकः ॥ ललाटदेशेभ्यहनद्वज्रेणेंद्रोयथाचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाभिहतस्तेनमालिनागरुडोभृशम् ॥ रणात्पराङ्मुखंदेवंकृतवान्वेदनातुरः
॥ ३९ ॥ पराङ्मुखेकृतेदेवेमालिनागरुडेनवै ॥ उदतिष्ठन्महान्शब्दोरक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसांरुवतांरावंश्रुत्वाहरिहयानुजः ॥ तिर्यगा
स्थायसंक्रुद्धःपक्षीशेभगवान्हरिः ॥ ४१ ॥ पराङ्मुखोप्युत्ससर्जमालेश्चक्रंजिघांसया ॥ तत्सूर्यमंडलाभासंस्वभासाभासयन्नभः ॥ ४२ ॥

नागाःसर्पाः ॥३५॥ मालिमौलिंमालिमुकुटम् ॥३६॥३७॥ गरुडानांपक्षिणामीशानंगरुडं ईशानमंतकइव श्वेतारण्येमार्कंडेयरक्षणार्थंकस्यचिद्राज्ञोरक्षणार्थंचईशानांतकयोर्युद्धमभूत्तदांत
केनरुद्रोपरिआयुधप्रक्षेपःकृतइतिपुराणप्रसिद्धेयंकथा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मालिनागरुडेनमालिताडनपराङ्मुखगरुडेनदेवेपराङ्मुखेकृतइत्यन्वयः ॥ ४० ॥ हरिहयानुजइंद्रानुजः तिर्यगिति
विमुखेपक्षीशेतिर्यग्वलितग्रीवमास्थायस्थित्वा ॥ ४१ ॥ मालेर्जिघांसयाचक्रमुत्ससर्ज कालचक्रनिभंदिनमासादिरूपेणपरिवर्तमानकालचक्रसदृशं तेनाप्रतिघात्यत्वमुक्तम् ॥ ४२॥

॥ ४३ ॥ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेनप्रवर्तितः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ लांगलेनहलेनग्लपिताल्हताग्रीवायेषांते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अशनीभिरितिदीर्घआर्षः मुक्तविधूतकेशान्मुक्तकेशान्वि
धूतकेशांश्च ॥ ४९ ॥ शरैरपध्वस्तोदूरीकृतोविनीतवेषःसौम्यवेषोयस्यतत् उन्मत्ततरंअतिशयेनविस्मृतस्वपरविवेकम् ॥ ५० ॥ पुराणसिंहेननृसिंहेन ॥ ५१ ॥ समुत्सृजंतस्त्यक्तवंतः ॥ ५२॥

कालचक्रनिभंचक्रंमालेःशीर्षमपातयत् ॥ तच्छिरोराक्षसेंद्रस्यचक्रोत्कृत्तंविभीषणम् ॥ पपातरुधिरोद्गारिपुराराहुशिरोयथा ॥ ४३ ॥ ततःसुरैः
संप्रहृष्टैःसर्वप्राणसमीरितः ॥ सिंहनादरवोमुक्तःसाधुदेवेतिवादिभिः ॥ ४४ ॥ मालिनंनिहतंदृष्ट्वासुमालीमाल्यवानपि ॥ सबलौशोकसंतप्तौलं
कामेवप्रधावितौ ॥ ४५ ॥ गरुडस्तुसमाश्वस्तःसन्निवृत्ययथापुरा ॥ राक्षसान्द्रावयामासपक्षवातेनकोपितः ॥ ४६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलागदासं
चूर्णितोरसः ॥ लांगलग्लपितग्रीवामुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४७ ॥ केचिच्चैवासिनाछिन्नास्तथान्येशरताडिताः ॥ निपेतुरंबरात्तूर्णंराक्षसाःसागरां
भसि ॥ ४८ ॥ नारायणोपीषुवराशनीभिर्विदारयामासधनुर्विमुक्तैः ॥ नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाशनीभिःसतडिन्महाभ्रः ॥ ४९ ॥ भिन्नात
पत्रंपतमानशस्त्रंशरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ॥ विनिःसृतांत्रंभयलोलनेत्रंबलंतदुन्मत्ततरंबभूव ॥ ५० ॥ सिंहार्दितानामिवकुंजराणांनिशाचराणां
सहकुंजराणाम् ॥ रवाश्ववेगाश्चसमंबभूवुःपुराणसिंहेनविमर्दितानाम् ॥५१॥ तेवार्यमाणाहरिबाणजालैःस्वबाणजालानिसमुत्सृजंतः ॥ धावं
तिनक्तंचरकालमेघावायुप्रणुन्नाइवकालमेघाः ॥ ५२ ॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाःसंचूर्णितांगाश्चगदाप्रहारैः ॥ असिप्रहारैर्द्विविधाविभिन्नाःप
तंतिशैलाइवराक्षसेंद्राः ॥ ५३ ॥ विलंबमानैर्मणिहारकुंडलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ निपात्यमानैर्ददृशेनिरंतरंनिपात्यमानैरिवनीलपर्वतैः
॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ हन्यमानेबलेतस्मिन्पद्मनाभेन
पृष्ठतः ॥ माल्यवान्सन्निवृत्तोथवेलामेत्यइवार्णवः ॥ १ ॥

द्विविधाविभिन्नाःद्विविधयाप्रकारद्वयेनविभिन्नाःखंडिताः ॥ ५३ ॥ भूमंडलमितिशेषः तन्निरंतरंव्याप्तंददृशे ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि
काव्येउत्तरकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथसुमालिमाल्यवतोःपराजितयोर्लंकांविहायपातालप्रवेशः हन्यमानेइति पृष्ठतइति अनुद्रुत्येतिशेषः एत्यइवेत्यसंधिरार्षः
अर्णवोवेलामेत्ययथानिवर्तते तथानिवृत्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ योस्मान्हंसिसत्वंनजानीषेइत्यन्वयः यथेतरःप्राकृतजनइव ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधरूपंपापं सहंताइतोदेहाद्गतःसन्स्वर्गंनलभते सहंतानहतइतिपाठेहतोदेवहतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्तवबल महंयथापश्यामितथादर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथपराङ्मुखवधदोषःस्वप्रतिज्ञापालनप्रवृत्तस्यनास्तीत्याह उवाचेत्यादि ॥ ६ ॥ मयाभयभीतानांदेवानामभयंवैदत्तंतदेतदभयदानंराक्षसोत्सादनं

संरक्तनयनःक्रोधाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ॥ पद्मनाभमिदंप्राहवचनंपुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायणनजानीषेक्षात्रधर्मंपुरातनम् ॥ अयुद्धमनसोभी तानस्मान्हंसियथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधंपापंयःकरोतिसुरेश्वर ॥ सहंतानगतःस्वर्गंलभतेपुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ युद्धश्रद्धाथवातेऽस्तिशंखचक्रग दाधर ॥ अहंस्थितोस्मिपश्यामिबलंदर्शययत्तव ॥ ५ ॥ माल्यवंतंस्थितंदृष्ट्वामाल्यवंतमिवाचलम् ॥ उवाचराक्षसेंद्रंतंदेवराजानुजोबली ॥ ६ ॥ युष्मत्तोभयभीतानांदेवानांवैमयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनंदत्तंतदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपिप्रियंकार्यंदेवानांहिसदामया ॥ सोहंवोनिहनि ष्यामिरसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवंब्रुवाणंतंरक्तांबुरुहलोचनम् ॥ शक्त्याबिभेदसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रोभुजांतरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ताशक्तिर्घ टाकृतस्वना ॥ हरेरुरसिबभ्राजमेघस्थेवशतह्रदा ॥ १० ॥ ततस्तामेवचोत्कृष्यशक्तिंशक्तिधरप्रियः ॥ माल्यवंतंसमुद्दिश्यचिक्षेपांबुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥ स्कंदोत्सृष्टेवसाशक्तिर्गोविंदकरनिःसृता ॥ कांक्षंतीराक्षसंप्रायान्महोल्केवांजनाचलम् ॥ १२ ॥ सातस्योरसिविस्तीर्णेहारभाराबभासिते ॥ आप तद्राक्षसेंद्रस्यगिरिकूटइवाशनिः ॥ १३ ॥ तयाभिन्नतनुत्राणःप्राविशद्विपुलंतमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौगिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ ततःका लायसंशूलंकंटकैर्बहुभिश्चितम् ॥ प्रगृह्याभ्यहनद्देवंस्तनयोरंतरेदृढम् ॥ १५ ॥ तथैवरणरक्तस्तुमुष्टिनावासवानुजम् ॥ ताडयित्वाधनुर्मात्रमपक्रां तोनिशाचरः ॥ १६ ॥ ततोंबरेमहाञ्छब्दःसाधुसाध्वितिचोत्थितः ॥ आहत्यराक्षसोविष्णुंगरुडंचाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ वैनतेयस्ततःक्रुद्धःपक्षवाते नराक्षसम् ॥ व्यपोहद्बलवान्वायुःशुष्कपर्णचयंयथा ॥ १८ ॥

कुर्वतामयाऽनुपाल्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शक्तिधरोगुहःसप्रियोयस्यतस्यप्रियोवा ॥ ११ ॥ १२ ॥ हारभारोहारसमूहस्तेनावभासिते गिरिकूटेगिरिशृंगे ॥ १३ ॥ तमःमोहम ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ रणरक्तोरणप्रियः अपक्रांतःपृष्ठतःपरावृत्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वायुःशुष्कपर्णचयंयथाव्यपोहतितथाराक्षसंपक्षवातेनव्यपोहयत् ॥ १८ ॥

दृश्यद्रष्टा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सहवलयःसम्रोकाः ॥ २२ ॥ सालकटंकटेसालकटंकटामाल्यवदादेःपितामहीविद्युत्केशपत्नीतदीयेवंशे वृद्धाच्छाभावआर्षः सुमालिनंसमासाद्याश्रित्य राक्षसाःस्थिताः ॥ २३ ॥ पौलस्त्याःपुलस्त्यवंश्याः त्वयायेकुंभकर्णादयोहतास्तेभ्यस्तथारावणाच्चमाल्यवदादयोबलवत्तराः ॥ २४ ॥ तर्हिकिमेप्राशस्त्यंभवद्भिरुच्यतेतत्राह नचान्यइति

द्विजेंद्रपक्षवातेनद्रावितंदृश्यपूर्वजम् ॥ सुमालीस्वबलैःसार्धंलंकामभिमुखोययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतोमाल्यवानपिराक्षसः ॥ स्वबलेनसमागम्यययौलंकांह्रियान्वितः ॥ २० ॥ एवंतेराक्षसारामहरिणाकमलेक्षण ॥ बहुशःसंयुगेभग्नाहतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नुवंतस्तेविष्णुंप्रतियोद्धुंबलार्दिताः ॥ त्यक्त्वालंकांगतावस्तुंपातालंसहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनंसमासाद्यराक्षसंरघुसत्तम ॥ स्थिताःप्रख्यातवीर्यास्तेवंशेसालकटंकटे ॥ २३ ॥ येत्वयानिहतास्तेतुपौलस्त्यानामराक्षसाः ॥ सुमालीमाल्यवान्मालीयेचतेषांपुरःसराः ॥ सर्वएतेमहाभागारावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥ नचान्योराक्षसान्हंतासुरारीन्देवकंटकान् ॥ ऋतेनारायणंदेवंशंखचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणोदेवश्चतुर्बाहुःसनातनः ॥ राक्षसान्हंतुमुत्पन्नोह्यजय्यःप्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थानांकालेकालेप्रजाकरः ॥ उत्पद्यतेदस्युवधेशरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषामयातवनराधिपराक्षसानामुत्पत्तिरद्यकथितासकलाययावत् ॥ भूयोनिबोधरघुसत्तमरावणस्यजन्मप्रभावमतुलंससुतस्यसर्वम् ॥ २८ ॥ चिरात्सुमालीव्यचरद्रसातलंसराक्षसोविष्णुभयार्दितस्तदा ॥ पुत्रैश्चपौत्रैश्चसमन्वितोबलीततस्तुलंकामवसद्धनेश्वरः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसुमालीनामराक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोकंसर्वंवैविचचारह ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ कन्यांदुहितरंगृह्यविनापद्ममिवश्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेंद्रःसतुतदाविचरन्वैमहीतले ॥ तदापश्यत्सगच्छंतंपुष्पकेणधनेश्वरम् ॥ ३ ॥

तदपिप्राशस्त्यंतन्नैवेतिभावः राक्षसान्हंता तृन् नलोकेतिषष्ठीनिषेधः देवकंटकान्देवपीडाकरान्देवशत्रून् यस्त्वंहंतासनारायणस्तेनारायणंविनान्योनकेवलमनुष्योन ॥ २५ ॥ उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनाह भवानिति उत्पन्नोमाययागृहीतदेहः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ रसातलादिति निःसृत्येतिशेषः ॥ १ ॥ कन्यांअविवाहितां विनापद्मंपद्मंत्यक्त्वास्थितां ॥ २ ॥ ३ ॥

रसातलाद्विनिष्टःसन्मर्त्यलोकमितिपाठेउक्तानुवादएवायं इत्येवंचिंतयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
अमरसंकाशंऋषिपुत्रत्वेपिप्रामदेवस्वरूपम् ॥ ४ ॥ तंदृष्ट्वापुनःरसातलंप्रविष्टइत्यर्थः रसातलाद्विष्टःसन्मर्त्यलोकमितिपाठेउक्तानुवादएवायं इत्येवंचिंतयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्वत्कृतेतववशिष्टवरलाभार्थंयंत्रिताःकृतप्रयासाः
प्रत्याख्यानाद्भीतैःप्रत्याख्यानशंकयाभीतैर्नवरैःपरिगृह्यसेयाच्यसे यद्वाप्रत्याख्यानभीतैरस्माभिस्त्वंवरैर्नप्रतिगृह्यसेप्रतियहंनकार्यसे ॥ ८ ॥ त्वत्कृतेतववशिष्टवरलाभार्थंयंत्रिताःकृतप्रयासाः
धर्मबुद्धयःविवाहधर्मसिद्धिनिमित्तंविचारवंतः ॥ ९ ॥ कन्यापितृत्वस्यदुःखत्वमेवाह नज्ञायतइति कोवरयेदितिनज्ञायतेइतिदुःखम् ॥ १० ॥ वरणानंतरमपिदुःखमेवेत्याह मातुःकुलमिति

गच्छंतंपितरंद्रष्टुंपुलस्त्यतनयंविभुम् ॥ तंदृष्ट्वामरसंकाशंगच्छंतंपावकोपमम् ॥४॥ रसातलंप्रविष्टःसन्मर्त्यलोकात्सविस्मयः ॥ इत्येवंचिंतयामास राक्षसेंद्रःसतुतदाचिंतयत्सुमहामतिः ॥ ५ ॥ किंकृत्वाश्रेयइत्येवंवर्धेमहिकथंवयम् ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥६ ॥ राक्षसानांमहामतिः ॥ अथाब्रवीत्सुतांरक्षःकैकसींनामनामतः ॥ ७॥ पुत्रिप्रदानकालोयंयौवनंव्यतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैःपरिगृह्यसे ॥८॥ त्वत्कृते चवयंसर्वेयंत्रिताधर्मबुद्धयः ॥ त्वंहिसर्वगुणोपेताश्रीःसाक्षादिवपुत्रिके ॥९॥ कन्यापितृत्वंदुःखंहिसर्वेषांमानकांक्षिणाम् ॥ नज्ञायतेचकःकन्यां वरयेदितिकन्यके ॥१०॥ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवचदीयते ॥ कुलत्रयंसदाकन्यासंशयेस्थाप्यतिष्ठति ॥ ११ ॥ सात्वंमुनिवरंश्रेष्ठंप्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भजविश्रवसंपुत्रिपौलस्त्यंवरयस्वयम् ॥ १२ ॥ ईदृशास्तेभविष्यंतिपुत्राःपुत्रिनसंशयः ॥ तेजसाभास्करसमोयादृशोयंधनेश्वरः ॥ १३ ॥ सातुतद्वचनंश्रुत्वाकन्यकापितृगौरवात् ॥ तत्रगत्वाचसातस्थौविश्रवायत्रतप्यते ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरेरामपुलस्त्यतनयोद्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थइवपावकः ॥ १५ ॥ अविचिंत्यतुतांवेलांदारुणांपितृगौरवात् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्यचरणाधोमुखीस्थिता ॥ १६ ॥ विलिखंतीमुहुर्भूमिमंगुष्ठाग्रेणभामिनी ॥ सतुतांवीक्ष्यसुश्रोणींपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १७ ॥

संशयेस्थाप्यतिष्ठति कथमस्याश्चारित्रभ्रंशोनभविष्यतीत्येवंकुलत्रयंचिंताक्रांतंभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सात्वंविश्रवसंभजसेवस्व सेवनेनचभर्तृत्वेनवरय ॥ १२ ॥ कीदृशास्तत्राह यादृशोयं धनेश्वरइति ॥ १३॥ १४ ॥ उपातिष्ठत्प्रदोषेऽग्निहोत्रंकृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ दारुणांतांवेलां प्रदोषकालमित्यर्थः पितृगौरवादुपसृत्यमहाबलपराक्रमत्वेनख्यातस्यसुमालिनःपुत्रीअहमतो नप्राकृतेनर्षिणाऽनादरणीयेत्याशयेनेत्यर्थः चरणमवलोकयदधःप्रवर्तितंमुखंयस्याःसाचरणाधोमुखीस्थिता ॥ १६ ॥ अंगुष्ठाग्रेणमुहुर्भूमिंलिखंतीअधोमुखीस्थितेतिसंबंधः ॥ १७ ॥

किकार्यमस्माभिरनुष्ठेयंत्वंकस्यहेतोःकिन्निमित्तमिहागता ॥ १८ ॥ मेममनंअभिमतंमर्त्र्येवेक्षालक्षणं तस्यलज्जावशात्स्ववाचाकथनमनुचितमितिभावः ॥ १९ ॥ स्ववक्तव्यांशमाह किंत्विति ॥ २० ॥ कारणमागमनकारणम् ॥ २१ ॥ तदेवाह सुतेति ॥ २२ ॥ दारुणान्क्रूरस्वभावान्दारुणाभिजनाःक्रूरबंधवोराक्षसरूपाःप्रियायेषांतान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगवन्ब्रह्मवादिनस्त्वत्तईदृ

अब्रवीत्परमोदारोदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ भद्रेकस्यासिदुहिताकुतोवात्वमिहागता ॥ किंकार्यंकस्यवाहेतोस्तत्त्वतोब्रूहिशोभने ॥ १८ ॥ एवमुक्तातुसाकन्याकृतांजलिरथाब्रवीत् ॥ आत्मप्रभावेणमुनेज्ञातुमर्हसिमेमतम् ॥ १९ ॥ किंतुमांविद्धिब्रह्मर्षेशासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसीनामनाम्नाहंशेषंत्वंज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ सतुगत्वामुनिर्ध्यानंवाक्यमेतदुवाचह ॥ विज्ञातंतेमयाभद्रेकारणंयन्मनोगतम् ॥ २१ ॥ सुताभिलाषोमत्तस्तेमत्तमातंगगामिनि ॥ दारुणायांतुवेलायांयस्मात्त्वंमामुपस्थिता ॥ २२ ॥ शृणुतस्मात्सुतान्भद्रेयादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २३ ॥ प्रसविष्यसिसुश्रोणिराक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ सातुतद्वचनंश्रुत्वाप्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २४ ॥ भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोहंब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामिसुदुराचारान्प्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ कन्ययात्वेवमुक्तस्तुविश्रवामुनिपुंगवः ॥ उवाचकैकसींभूयःपूर्णेंदुरिवरोहिणीम् ॥ २६ ॥ पश्चिमोयस्तवसुताभविष्यतिशुभानने ॥ ममवंशानुरूपःसधर्मात्माचनसंशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तातुसाकन्यारामकालेनकेनचित् ॥ जनयामासबीभत्संरक्षोरूपंसुदारुणम् ॥ २८ ॥ दशग्रीवंमहादंष्ट्रंनीलांजनचयोपमम् ॥ ताम्रोष्ठंविंशतिभुजंमहास्यंदीप्तमूर्धजम् ॥ २९ ॥ तस्मिन्जातेततस्तस्मिन्सज्वालकवलाःशिवाः ॥ क्रव्यादाश्चापसव्यानिमंडलानिप्रचक्रमुः ॥ ३० ॥ ववर्षरुधिरंदेवोमेघाश्चखरनिःस्वनाः ॥ प्रबभौनचसूर्योवैमहोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३१ ॥ चकंपेजगतीचैवववुर्वाताःसुदारुणाः ॥ अक्षोभ्यःक्षुभितश्चैवसमुद्रःसरितांपतिः ॥ ३२ ॥ अथनामाकरोत्तस्यपितामहसमःपिता ॥ दशग्रीवःप्रसूतोऽयंदशग्रीवोभविष्यति ॥ ३३ ॥

शान्पुत्रान्नेच्छामि अतउत्तमपुत्रार्थंप्रसादंकर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ पश्चिमःकनिष्ठःसममवंशानुरूपोधर्मात्माचेतिनसंशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सज्वालकवलाःज्वालारूपास्यांतर्गतकवलसहिताः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दशग्रीवइति कामरूपत्वाच्चांतःपुरादौएकवक्त्रत्वंद्विभुजत्वंचास्येतिबोध्यम् ॥ ३३ ॥

कस्यदेशस्यनहिअयंमार्गोतआह अयंखल्विति सुदुर्गम्यःसुदुर्गमः यदार्षः यमस्ययमपुरस्य ॥ २१ ॥ हासंमुक्त्वाकृत्वाशारदमेघाभंनारदंप्रतिकृतमितिवचोब्रवीत् यमपुरमार्गेणगमनंतज्जय श्चममसिद्धएवेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मात्त्वयामार्गउपदिष्टोयतश्चतुर्दिक्पालजयोमयाप्रतिज्ञातस्तस्मादेवमनेनैवमार्गेण हेमहाब्रह्म कुमहझामन्यतरस्यामित्यच् दक्षिणामाशांगच्छामि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रययौनारदसमीपदेशात् ततोदक्षिणामाशांप्रविष्टः ॥ २६ ॥ २७ ॥ आयुषिक्षीणेसतिधर्मेणधर्ममार्गेणत्रयोलोकायेनक्लिश्यंतेदंड्यंतेसकालःकथमनेनजेष्यते ॥२८॥

अयंखलुसुदुर्गम्यःप्रेतराजपुरंप्रति ॥ मार्गोगच्छतिदुर्धर्षयमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ सतुशारदमेघाभंहासंमुक्त्वादशाननः ॥ उवाचकृतमित्येव वचनंचेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादेवंमहाब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामिदक्षिणामाशांयत्रसूर्यात्मजोनृपः ॥ २३ ॥ मयाहिभगवन्क्रोधात्प्रति ज्ञातंरणार्थिना ॥ अवजेष्यामिचतुरोलोकपालानितिप्रभो ॥ २४ ॥ तदिहप्रस्थितोहंवैपितृराजपुरंप्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारंयोजयिष्यामिमृत्यु ना ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वादशग्रीवोमुनिंतमभिवाद्यच ॥ प्रययौदक्षिणामाशांप्रविष्टःसहमंत्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तुमहातेजामुहूर्तंध्यानमास्थितः ॥ चिंतयामासविप्रेंद्रोविधूमइवपावकः ॥ २७ ॥ येनलोकास्त्रयःसेंद्राःक्लिश्यंतेसचराचराः ॥ क्षीणेचायुषिधर्मेणसकालोजेष्यतेकथम् ॥ २८ ॥ स्वद त्तकृतसाक्षीयोद्वितीयइवपावकः ॥ लब्धसंज्ञाविचेष्टंतेलोकायस्यमहात्मनः ॥ २९ ॥ यस्यनित्यंत्रयोलोकाविद्रवंतिभयार्दिताः ॥ तंकथंराक्षसेंद्रो सौस्वयमेवगमिष्यति ॥ ३० ॥ योविधाताचधाताचसुकृतंदुष्कृतंतथा ॥ त्रैलोक्यंविजितंयेनतंकथंविजयिष्यते ॥ अपरंकिंतुकृत्वैवंविधानंसंवि धास्यति ॥ ३१ ॥ कौतूहलंसमुत्पन्नोयास्यामियमसादनम् ॥ विमर्दंद्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोःस्वयम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी कीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यश्चकालःप्राणिनांस्वदत्तंचस्वकृतंचस्वदत्तकृतेतयोःसाक्षी दत्तंदानं इदंविहितयागादेरप्युपलक्षणं कृतशब्देनकायक्लेशरूपंतपः सकथंजेष्यतइतिसंबंधः यस्यलब्धसंज्ञायतोलब्धसंज्ञाविचे ष्टंते व्यवहरंतीत्यर्थः यद्वा यस्यमहात्मनः अनुग्रहादितिशेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ योलोकस्यधाताविधातासामान्यतोविशेषतश्चकर्ता यःसुकृतंदुष्कृतं तत्फलदइत्यर्थः येनकालेन विजयिष्य तेविजेष्यते अपरंकिंत्विति कालएवसर्वसाधनमयंनुकालातिरिक्तमपरंकिंतुविधानंकालव्यतिरिक्तसाधनसंपादनंकृत्वाकालजयंसंविधास्यति ॥ ३१ ॥ इत्येवंकौतूहलंसमुत्पन्नोहंयमसादनं द्रष्टुंयास्यामि ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

किंकार्यमस्माभिरनुष्ठेयंत्वंकस्यहेतोःकिंनिमित्तमिहागता ॥ १८ ॥ मेमतंअभिमतंभर्त्रपेक्षालक्षणं तस्यलज्जावशात्स्ववाचाकथनमनुचितमितिभावः ॥ १९ ॥ स्ववक्तव्यांशमाह किंत्विति ॥ २० ॥ कारणमागमनकारणम् ॥ २१ ॥ तदेवाह सुतेति ॥ २२ ॥ दारुणान्क्रूरस्वभावान्दारुणाभिजनाःक्रूरबंधवोराक्षसरूपाःप्रियायेषांतान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगवन्ब्रह्मवादिनस्त्वत्तईदृ

अब्रवीत्परमोदारोदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ भद्रेकस्यासिदुहिताकुतोवात्वमिहागता ॥ किंकार्यंकस्यवाहेतोस्तत्त्वतोब्रूहिशोभने ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तुसाकन्याकृतांजलिरथाब्रवीत् ॥ आत्मप्रभावेणमुनेज्ञातुमर्हसिमेमतम् ॥ १९ ॥ किंतुमांविद्धिब्रह्मर्षेशासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसीनामनाम्नाहं शेषंत्वंज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ सतुगत्वामुनिर्ध्यानंवाक्यमेतदुवाचह ॥ विज्ञातंतेमयाभद्रेकारणंयन्मनोगतम् ॥ २१ ॥ सुताभिलाषोमत्तस्तेमत्तमातंगगामिनि ॥ दारुणायांतुवेलायांयस्मात्त्वंमामुपस्थिता ॥ २२ ॥ शृणुतस्मात्सुतान्भद्रेयादृशान्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २३ ॥ प्रसविष्यसिसुश्रोणिराक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ सातुतद्वचनंश्रुत्वाप्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २४ ॥ भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोहंब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामिसुदुराचारान्प्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ कन्ययात्वेवमुक्तस्तुविश्रवामुनिपुंगवः ॥ उवाचकैकसींभूयःपूर्णेन्दुरिवरोहिणीम् ॥ २६ ॥ पश्चिमोयस्तवसुतोभविष्यतिशुभानने ॥ ममवंशानुरूपःसधर्मात्माचनसंशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तातुसाकन्यारामकालेनकेनचित् ॥ जनयामास बीभत्संरक्षोरूपंसुदारुणम् ॥ २८ ॥ दशग्रीवंमहादंष्ट्रंनीलांजनचयोपमम् ॥ ताम्रोष्ठंविंशतिभुजंमहास्यंदीप्तमूर्धजम् ॥ २९ ॥ तस्मिन्जातेततस्तस्मिन्सज्वालकवलाःशिवाः ॥ क्रव्यादाश्चापसव्यानिमंडलानिप्रचक्रमुः ॥ ३० ॥ ववर्षरुधिरंदेवोमेघाश्चखरनिःस्वनाः ॥ प्रबभौनचसूर्योवैमहोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३१ ॥ चकंपेजगतीचैववबुर्वाताःसुदारुणाः ॥ अक्षोभ्यःक्षुभितश्चैवसमुद्रःसरितांपतिः ॥ ३२ ॥ अथनामाकरोत्तस्यपितामहसमःपिता ॥ दशग्रीवःप्रसूतोऽयंदशग्रीवोभविष्यति ॥ ३३ ॥

शान्पुत्रान्नेच्छामि अतउत्तमपुत्रार्थंप्रसादंकर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ पश्चिमःकनिष्ठःसममवंशानुरूपोधर्मात्माचेतिनसंशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सज्वालकवलाःज्वालारूपास्यांतर्गतकवलसहिताः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दशग्रीवइति कामरूपत्वाच्चांतःपुरादौएकवक्त्रत्वंद्विभुजत्वंचास्येतिबोध्यम् ॥ ३३ ॥

नानाह दुष्कंतइति भिन्नभिन्नकालवर्तिनोपिदुष्कंतादयःस्वस्वकालेरावणंप्रतिजितत्ववादेवरदानादुक्तवंतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अहंचैवंभवामि आयत्तोभवामीत्यर्थः ॥ १० ॥
पूर्वंश्रुतार्थेनश्रुतरावणवृत्तांतेन निर्जितं भावेक्तः निर्जयंप्रतियत्सुमहद्बलंनियुक्तंतन्नरेंद्रस्यबलंरक्षोवधोद्यतंनिष्क्रामतन्निरक्रामत ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमहीपतेर्बलंरावणबलंप्राप्यसु

निर्जिताःस्मेत्यभाषंतज्ञात्वावरबलंरिपोः ॥ दुष्कंतःसुरथोगाधिर्गयोराजापुरूरवाः ॥५॥ एतेसर्वेऽब्रुवंस्तातनिर्जिताःस्मेतिपार्थिवाः ॥ अथायो
ध्यांसमासाद्यरावणोराक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्तामनरण्येनशक्रेणेवामरावतीम् ॥ सतंपुरुषशार्दूलंपुरंदरसमंबले ॥ ७ ॥ प्राहराजानमासाद्ययु
द्धंदेहीतिरावणः ॥ निर्जितोस्मीतिवाब्रूहित्वमेवंममशासनम् ॥ ८ ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्यश्रुत्वापापात्मनोवचः ॥ अनरण्यस्तुसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रम
थाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दीयतेद्वंद्वयुद्धंतेराक्षसाधिपतेमया ॥ संतिष्ठक्षिप्रमायत्तोभवचैवंभवाम्यहम् ॥ १० ॥ अथपूर्वंश्रुतार्थेननिर्जितंसुमहद्बलम् ॥ नि
ष्क्रामत्तन्नरेंद्रस्यबलंरक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानांदशसाहस्रंवाजिनांनियुतंतथा ॥ रथानांबहुसाहस्रंपत्तीनांचनरोत्तम ॥ १२ ॥ महींसंछाद्य
निष्क्रांतंसपदातिरथंरणे ॥ ततःप्रवृत्तंसुमहद्युद्धंयुद्धविशारद ॥ १३ ॥ अनरण्यस्यनृपतेराक्षसेंद्रस्यचाद्भुतम् ॥ तद्रावणबलंप्राप्यबलंतस्यमहीप
तेः ॥ १४ ॥ प्राणश्यत्तदासर्वंहव्यंहुतमिवानले ॥ युद्ध्वाचसुचिरंकालंकृत्वाविक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलंतंतमासाद्यक्षिप्रमेवावशेषितम् ॥ प्रा
विशत्संकुलंतत्रशलभाइवपावकम् ॥ १६ ॥ सोऽपश्यत्तन्नरेंद्रस्तुनश्यमानंमहाबलम् ॥ महार्णवंसमासाद्यवनापगशतंयथा ॥ १७ ॥ ततःशक्रध
नुःप्रख्यंधनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आससादनरेंद्रस्तंरावणंक्रोधमूर्छितः ॥ १८ ॥ अनरण्येनतेऽमात्यामारीचशुकसारणाः ॥ प्रहस्तसहिताभग्नाव्य
द्रवंतमृगाइव ॥ १९ ॥ ततोबाणशतान्यष्टौपातयामासमूर्धनि ॥ तस्यराक्षसराजस्यइक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ २० ॥ तस्यबाणाःपतंतस्तेचक्रिरेनक्षतं
क्वचित् ॥ वारिधाराइवाभ्रेभ्यःपतंत्योगिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततोराक्षसराजेनक्रुद्धेननृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतोमूर्ध्निसरथान्निपपातह ॥ २२ ॥

चिरंकालंयुद्ध्वोत्तममधिकंविक्रमंचकृत्वातदासर्वंप्राणश्यत ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रज्वलंतंरावणमासाद्यक्षिप्रमेवावशेषितंअल्पावशिष्टंसत्तत्ररणेपावकंप्राप्यशलभाइवसंकुलंनाशंप्राविशत्प्राप
मभूत् ॥ १६ ॥ वनापगशतं वनंजलंतत्पूर्णनदीशतं आर्षोह्रस्वः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

वज्रदग्धोऽशनिहतः ॥ २३ ॥ इक्ष्वाकुंतद्वंश्यमनरण्यं किंफलंप्राप्तं निर्जितोऽस्मीतिवचनमनुक्तेतिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अहंत्वयाननिर्जितःकिंतुप्राप्तेनकालेनैवविपन्नइत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् त्वदुक्तावमाननवाक्यस्यइक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वादित्यर्थः वचःशापरूपम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुष्पवृष्टिरत्रापिप्राग्वत् ॥ ३१ ॥ अपसर्पतअपासर्पत् ॥ ३२ ॥

सराजापतितोभूमौविह्वलःप्रविवेपितः ॥ वज्रदग्धइवारण्येसालोनिपतितोयथा ॥ २३ ॥ तंप्रहस्याब्रवीद्रक्षइक्ष्वाकुंपृथिवीपतिम् ॥ किमिदानीं फलंप्राप्तंत्वयामांप्रतियुध्यता ॥ २४ ॥ त्रैलोक्येनास्तियोद्वंद्वंममदद्यान्नराधिप ॥ शंकेप्रसक्तोभोगेषुनशृणोषिबलंमम ॥ २५ ॥ तस्यैवंब्रुवतोराजा मंदासुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किंशक्यमिहकर्तुंवैकालोहिदुरतिक्रमः ॥ २६ ॥ नह्यहंनिर्जितोरक्षस्त्वयाचात्मप्रशंसिना ॥ कालेनैवविपन्नोऽहंहेतुभूतस्तु मेभवान् ॥ २७ ॥ किंत्विदानींमयाशक्यंकर्तुंप्राणपरिक्षये ॥ नह्यहंविमुखोरक्षोयुध्यमानस्त्वयाहतः ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचोवक्ष्यामि राक्षस ॥ यदिदत्तंयदिहुतंयदिमेसुकृतंतपः ॥ यदिगुप्ताःप्रजाःसम्यक्तदासत्यंवचोस्तुमे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यतेकुलेह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् ॥ रामोदाशरथिर्नामयस्तेप्राणान्हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततोजलधरोदग्रस्ताडितोदेवदुंदुभिः ॥ तस्मिन्नुदाहृतेशापेपुष्पवृष्टिश्चखाच्च्युता ॥ ३१ ॥ ततःस राजाराजेंद्रगतःस्थानंत्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गतेचनृपेतस्मिन्राक्षसःसोपसर्पत ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ततोवित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यांराक्षसाधिपः ॥ आससादघनेतस्मिन्नारदंमुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ तस्याभिवादनंकृत्वादशग्रीवोनिशाचरः ॥ अब्रवीत्कु शलंपृष्ट्वाहेतुमागमनस्यच ॥ २ ॥ नारदस्तुमहातेजादेवर्षिरमितप्रभः ॥ अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थोरावणंपुष्पकेस्थितम् ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपतेसौम्यतिष्ठ विश्रवसःसुत ॥ प्रीतोस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥ विष्णुनादैत्यघातैश्चगंधर्वोरगधर्षणैः ॥ त्वयासमंविमर्दैश्चभृशंहिपरितोषितः ॥ ५ ॥ किंचिद्वक्ष्यामितावत्तुश्रोतव्यंश्रोष्यसेयदि ॥ तन्मेनिगदतस्तातसमाधिंश्रवणेकुरु ॥ ६ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आससादघनेतस्मिन्निति तस्मिन्कालेघनेघनपृष्ठेस्थितंमुनिश्रेष्ठं नारदमाससाद ॥ १ ॥ कुशलंपृष्ट्वाआगमनस्यहेतुमब्रवीत् प्रपच्छेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तिष्ठमद्वचःश्रोतुमितिशेषः ॥ ४ ॥ विष्णुनादैत्यघातादिभिरहंतोषितः त्वयासमंगंधर्वोरगधर्षणैर्विमर्दैर्भावि भिःपरितोषितोभविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ समाधिंचित्तैकाग्र्यम् ॥ ६ ॥

अयंलोकोमर्त्यलोकः दैवैतरवध्येनत्वयेननमर्त्येभ्योभयराहित्यमुक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रेयसिसंमूढंश्रेयआचरणेबुद्धिहीनम् व्यसनान्येवजरेत्यादिनास्पष्टीकृतानि ॥ ९ ॥ नानाविधैरनिष्टोपगमैर
निरंसंबंधैर्यत्रकुत्रयत्रकुत्रापिपीडितेमानुषेलोकेकोमतिमांस्तस्ययुद्धेनवधेप्रणयीभवेत्नकोपि ॥ १० ॥ किंचमृतमारणवद्युद्धेनतेषांवधोव्यर्थइत्याह क्षीयमाणमिति विषादोव्याध्यादिजं
दुःखं शोकोबंधुवियोगादिजंदुःखम ॥ ११ ॥ यस्यमनुष्यलोकस्यगतिर्दुःखादिभोगकालेनज्ञायते तेनलोकेनेतिशेषः एवंज्ञानराहित्येनमूढमपिविचित्रार्थंनानाविधक्षुद्रपुरुषार्थसक्तंमानुषं

किमयंवध्यनेतात्वयाऽवध्येनदैवतैः ॥ हतएवह्ययंलोकोयदामृत्युवशंगतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानांयक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ अवध्येनत्वयालोकःक्ले
ष्टुंयोग्योनमानुषः ॥ ८ ॥ नित्यंश्रेयसिसंमूढंमहद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशंलोकंजराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रंयत्रकु
त्रकः ॥ मतिमान्मानुषेलोकेयुद्धेनप्रणयीभवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणंदैवहतंक्षुत्पिपासाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढंलोकंत्वंक्षपयस्वमा ॥ ११ ॥
पश्यतावन्महाबाहोराक्षसेश्वरमानुषम् ॥ मूढमेवंविचित्रार्थंयस्यनज्ञायतेगतिः ॥ १२ ॥ क्वचिद्वादित्रनृत्यादिसेव्यतेमुदितैर्जनैः ॥ रुद्यतेचापरैरा
र्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥ मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबंधुमनोरमैः ॥ मोहितोयंजनोध्वस्तःक्लेशंस्वंनावबुध्यते ॥ १४ ॥ तत्किमेवंपरिक्लिष्टंलोकं
मोहनिराकृतम् ॥ जितएवत्वयासौम्यमर्त्यलोकोनसंशयः ॥ १५ ॥ अवश्यमेभिःसर्वैश्चगंतव्यंयमसादनम् ॥ तन्निगृह्णीष्वपौलस्त्ययमंपरपुरंजय
॥ १६ ॥ तस्मिन्जितेजितंसर्वंभवत्येवनसंशयः ॥ एवमुक्तस्तुलंकेशोदीप्यमानंस्वतेजसा ॥ १७ ॥ अब्रवीन्नारदंतत्रसंप्रहस्याभिवाद्यच ॥ महर्षे
देवगंधर्वविहारसमरप्रिय ॥ १८ ॥ अहंसमुद्यतोगंतुंविजयार्थंरसातलम् ॥ ततोलोकत्रयंजित्वास्थाप्यनागान्सुरान्वशे ॥ समुद्रममृतार्थंचमथि
ष्यामिरसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवंनारदोभगवानृषिः ॥ क्वखल्विदानींमार्गेणत्वयेहान्येनगम्यते ॥ २० ॥

लोकंपश्य ॥ १२ ॥ तदेवाह क्वचिदिति धाराश्रुनयनोपेतमाननंयेषांतैः ॥ १३ ॥ मात्रादिस्नेहैर्भार्यादिमनोरमैर्भार्यादिविषयकमनोरथैरित्यर्थः मोहितोऽतएवध्वस्तोधःपतितः स्वंक्लेशंपार
लौकिकम् ॥ १४ ॥ एवंप्रकारेणमोहेनाज्ञानेननिराकृतंप्रच्यावितार्थम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ देवगंधर्वविहारतल्लोकक्रीडापर समरप्रियसमरदर्शनप्रिय ॥ १८ ॥ ततःरसातलजयानंतरं रस
स्यामृतरूपरसस्यालयंसमुद्रंमथिष्यामि ॥ १९ ॥ इदानींरसातलंजिगमिषुणात्वयाअन्येनमार्गेणरसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गेणक्वखलुगम्यते ॥ २० ॥

कस्यदेशस्यनहिअयंमार्गोतआह अयंखल्विति सुदुर्गम्यःसुदुर्गमः यदार्थः यमस्ययमपुरस्य ॥ २१ ॥ हासंमुक्त्वाकृत्वाशारदमेघाभंनारदंप्रतिकृतमितिवचोब्रवीत् यमपुरमार्गेणगमनंतज्जय श्चममसिद्धएवेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मात्त्वयामार्गउपदिष्टोयतश्चनुर्दिक्पालजयोमयाप्रतिज्ञातस्तस्मादेवमनेनैवमार्गेण हेमहाब्रह्म कुमहद्यामन्यतरस्यामित्यच् दक्षिणामाशांगच्छामि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रययौनारदसमीपदेशात् ततोदक्षिणामाशांप्रविष्टः ॥ २६ ॥ २७ ॥ आयुषिक्षीणेसतिधर्मेणधर्ममार्गेणत्रयोलोकायेनक्लिश्यंतेदंड्यंतेसकालःकथमनेनजेष्यते ॥२८॥

अयंखलुसुदुर्गम्यःप्रेतराजपुरंप्रति ॥ मार्गोगच्छतिदुर्धर्षयमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ सतुशारदमेघाभंहासंमुक्त्वादशाननः ॥ उवाचकृतमित्येव वचनंचेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादिवंमहाब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामिदक्षिणामाशांयत्रसूर्यात्मजोनृपः ॥ २३ ॥ मयाहिभगवन्क्रोधात्प्रति ज्ञातंरणार्थिना ॥ अवजेष्यामिचतुरोलोकपालानितिप्रभो ॥ २४ ॥ तदिहप्रस्थितोहंवैपितृराजपुरंप्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारंयोजयिष्यामिमृत्यु ना ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वादशग्रीवोमुनिंतमभिवाद्यच ॥ प्रययौदक्षिणामाशांप्रविष्टःसहमंत्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तुमहातेजामुहूर्तंध्यानमास्थितः ॥ चिंतयामासविप्रेंद्रोविधूमइवपावकः ॥ २७ ॥ येनलोकास्त्रयःसेंद्राःक्लिश्यंतेसचराचराः ॥ क्षीणेचायुषिधर्मेणसकालोजेष्यतेकथम् ॥ २८ ॥ स्वद त्तकृतसाक्षीयोद्वितीयइवपावकः ॥ लब्धसंज्ञाविचेष्टंतेलोकायस्यमहात्मनः ॥ २९ ॥ यस्यनित्यंत्रयोलोकाविद्रवंतिभयार्दिताः ॥ तंकथंराक्षसेंद्रो सौस्वयमेवगमिष्यति ॥ ३० ॥ यो[illegible]धाताचधाताचसुकृतंदुष्कृतंतथा ॥ त्रैलोक्यंविजितंयेनतंकथंविजयिष्यते ॥ अपरंकिंतुकृत्वैवंविधानंसंवि धास्यति ॥ ३१ ॥ कौतूहलंसमुत्पन्नोयास्यामियमसादनम् ॥ विमर्दंद्रष्टु[illegible]योर्यमराक्षसयोःस्वयम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी कीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यश्चकालःप्राणिनांस्वदत्तंचस्वकृतंचस्वदत्तकृतेतयोःसाक्षी दत्तंदानं इदंविहितयागादेरप्युपलक्षणं कृतशब्देनकायक्लेशरूपंतपः सकथंजेष्यतइतिसंबंधः यस्यलब्धसंज्ञायतोलब्धसंज्ञाविचे ष्टंते व्यवहरंतीत्यर्थः यद्वा यस्यमहात्मनः अनुग्रहादितिशेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ योलोकस्यधाताविधातासामान्यतोविशेषतश्चकर्ता यःसुकृतंदुष्कृतं तत्फलदइत्यर्थः येनकालेन विजयिष्य तेविजेष्यते अपरंकिंत्विति कालएवसर्वसाधनमयंतुकालातिरिक्तमपरंकिंनुविधानंकालव्यतिरिक्तसाधनसंपादनंकृत्वाकालजयंसंविधास्यति ॥ ३१ ॥ इत्येवंकौतूहलंसमुत्पन्नोहंयमसादनं द्रष्टुंयास्यामि ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कथंविज्ञातस्तत्राह जानामीति ॥ १९ ॥ २० पुण्यसंचयः पुण्यसंग्रहणंवृद्धानामेवभ्राजते नतुयुवत्याइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कश्चेति मदपेक्षयाऽत्यल्पवीर्यादियुक्तः ॥ २४ ॥ मा मैवं विष्णुविषयेवदेतिशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हस्तेनकेशच्छेदः कथंतत्राहासिर्भूत्वेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्षितायाः केशस्पर्शेनस्त्रीभावंप्रापितायाः ॥ ३० ॥ पुनःसमुत्पत्स्यतिसमुत्पत्स्ये

विज्ञातस्त्वंहिमेराजन्गच्छपौलस्त्यनंदन ॥ जानामितपसासर्वंत्रैलोक्येयद्धिवर्तते ॥ १९ ॥ सोब्रवीद्रावणोभूयस्तांकन्यांसुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाग्रात्कंदर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसिसुश्रोणियस्यास्तेमतिरीदृशी ॥ वृद्धानांमृगशावाक्षिभ्राजतेपुण्यसंचयः ॥ २१ ॥ त्वंसर्वगुण संपन्नानार्हसेवक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुंदरीभीरुयौवनंतेऽतिवर्तते ॥ २२ ॥ अहंलंकापतिर्भद्रेदशग्रीवइतिश्रुतः ॥ तस्यमेभवभार्यात्वंभुंक्ष्वभोगा न्यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्चतावदसौयंत्वंविष्णुरित्यभिभाषसे ॥ वीर्येणतपसाचैवभोगेनचबलेनच ॥ समयानोसमोभद्रेयंत्वंकामयसेंगने ॥ २४ ॥ इत्युक्तवतितस्मिंस्तुवेदवत्यथसाब्रवीत् ॥ मामैवमितिसाकन्यातमुवाचनिशाचरम् ॥ २५ ॥ त्रैलोक्याधिपतिंविष्णुंसर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वदृते राक्षसेंद्रान्यः कोऽवमन्येतबुद्धिमान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तयातत्रवेदवत्यानिशाचरः ॥ मूर्धजेषुतदाकन्यांकराग्रेणपरामृशत् ॥ २७ ॥ ततोवेदवती क्रुद्धाकेशान्हस्तेनसाच्छिनत् ॥ असिर्भूत्वाकरस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाकरोत् ॥ २८ ॥ साज्वलंतीवरोषेणदहंतीवनिशाचरम् ॥ उवाचाग्निंसमा धायमरणायकृतत्वरा ॥ २९ ॥ धर्षितायास्त्वयाऽनार्यनमेजीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामिपश्यतस्तेहुताशनम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तुधर्षिता चाहंत्वयापापात्मनावने ॥ तस्मात्तववधार्थंहिसमुत्पत्स्यत्यहंपुनः ॥ ३१ ॥ नहिशक्यः स्त्रियाहंतुंपुरुषः पापनिश्चयः ॥ शापेत्वयिमयोत्सृष्टेतपसश्च व्ययोभवेत् ॥ ३२ ॥ यदित्वस्तिमयाकिंचित्कृतंदत्तंहुतंतथा ॥ तस्मात्त्वयोनिजासाध्वीभवेयंधर्मिणःसुता ॥ ३३ ॥ एवमुक्ताप्रविष्टासाज्वलितंजा तवेदसम् ॥ पपातचदिवोदिव्यापुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ ३४ ॥ सैषाजनकराजस्यप्रसूतातनयाप्रभो ॥ तवभार्यामहाबाहोविष्णुस्त्वंहिसनातनः ॥ ३५ ॥

इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ व्ययः ब्रह्मवरदानादिदानींतवमरणाभावेनवृथाव्ययइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अयोनिजाभूत्वाधर्मिणोधर्मिष्ठस्यन्यायतःसुताभवेयम् ॥ ३३ ॥ अत्रापिपुष्पवर्षंरावणनाशनिश्च यजसंतोषात् ॥ ३४ ॥ सैषाकृतरावणवधप्रतिज्ञावेदवत्येवेत्यर्थः विष्णुस्त्वमिति अनेनसीतायालक्ष्मीत्वंस्फुटमेवोक्तं तदुक्तंपराशरेण राघवत्वेभवत्सीतारुक्मिणीकृष्णजन्मनीति ॥ ३५ ॥

यथावेदवत्यापूर्वंतद्वनारेकोधहतोयःशत्रुःसोसौशैलाभःपुनस्तयैवयथाप्रतिज्ञंत्वांपतिप्राप्यपतिभूतस्यतवामानुषंवीर्यमुपाश्रयित्वोपाश्रित्यनिहतः अनेनसीतैवरावणवधेमुख्यंकारणंरामेतुहं तृत्वमारोपितमितिसूचितम् ॥ ३६ ॥ भाविकल्पेष्वप्येवमेवावताराादिकल्पेनकल्पोव्याख्येयइतिन्यायादित्याह एवमिति एषामहाभागाएवमेवमर्त्येषुभाविषुहलमुखोत्कृष्टेक्षेत्रेपुनःपुनरुत्पत्स्यते उक्तप्रयोजनायेतिशेषः उत्पत्तिरत्राविर्भावः एतेनभगवतोपितथावतारःसूचितएव ॥ ३७ ॥ सीताविर्भावोवैशाखेशुक्लनवम्यामितिमहासुंदरीतंत्रेउक्तं वैशाखेशुक्लनवम्यामुत्पन्नासावनीसुता सीतामुखात्सासंजातापालिताजनकेनच ॥ १ ॥ रामपत्नीमहाभागासीतानामेतिविश्रुता तस्मिन्दिनेरामभक्ताःश्रद्धाभक्तिसमन्विताः ॥ २ ॥ महोत्सवपराःसर्वेवित्तशाठ्यविवर्जिताः

पूर्वंक्रोधहतःशत्रुर्ययासौनिहतस्त्वया ॥ उपाश्रयित्वाशैलाभस्तववीर्यममानुषम् ॥ ३६ ॥ एवमेषामहाभागामर्त्येषूत्पत्स्यतेपुनः ॥ क्षेत्रेहलमुखोत्कृष्टेवेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७ ॥ एषावेदवतीनामपूर्वमासीत्कृतेयुगे ॥ त्रेतायुगमनुप्राप्यवधार्थंतस्यरक्षसः ॥ उत्पन्नामैथिलकुलेजनकस्यमहात्मनः ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रविष्टायांहुताशंतुवेदवत्यांसरावणः ॥ पुष्पकंतुसमारुह्यपरिचक्राममेदिनीम् ॥ १ ॥ ततोमरुत्तंनृपतिंयजंतंसहदैवतैः ॥ उशीरवीजमासाद्यददर्शसतुरावणः ॥ २ ॥ संवर्तोनामब्रह्मर्षिःसाक्षाद्भ्राताबृहस्पतेः ॥ याजयामासधर्मज्ञःसर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वादेवास्तुतद्रक्षोवरदानेनदुर्जयम् ॥ तिर्यग्योनिंसमाविष्टास्तस्यधर्षणभीरवः ॥ ४ ॥ इंद्रोमयूरःसंवृत्तोधर्मराजस्तुवायसः ॥ कृकलासोधनाध्यक्षोहंसश्चवरुणोभवत् ॥ ५ ॥ अन्येष्वपिगतेष्वेवंदेवेष्वरिनिषूदन ॥ रावणःप्राविशद्यज्ञंसारमेयइवाशुचिः ॥ ६ ॥ तंचराजानमासाद्यरावणोराक्षसाधिपः ॥ प्राहयुद्धंप्रयच्छेतिनिर्जितोस्मीतिवावद ॥ ७ ॥ ततोमरुत्तोनृपतिःकोभवानित्युवाचतम् ॥ अवहासंततोमुक्त्वारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

गीतवादित्रनृत्याद्यैरामभक्तिपरायणाः ॥ ३ ॥ वैशाखसितनवम्यांपुराणपठनंतथा लक्ष्मीसूक्तंपठंस्तत्रयातिरामंसनातनम् ॥ ४ ॥ सौभाग्यंधनधान्यंचपुत्रसंततिविस्तृतं रामप्रसादाल्लभतेमुच्यतेसर्वपातकादिति ॥ ५ ॥ उपसंहरति एषेति आसीत्कृतेयुगेइत्यनंतरंत्रेतायुगमिति जनकस्योत्पन्ना न्यायतःपुत्रीत्वेनोत्पन्नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० श्रीरा० वा० आ० उत्तरकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रविष्टायामिति ॥ १ ॥ उशीरबीजमितिदेशनाम ॥ २ ॥ देवगणैर्वृतः अपरोक्षतयाहविर्भागार्थमवस्थितैरितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अन्येष्वपिदेवेष्वेवंगतेषु तिर्यग्योनिस्वरूपंगतेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मुक्त्वाकृत्वा ॥ ८ ॥

अकुतूहलभावेनमांदृष्ट्वाप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनयोनावगच्छसितस्यतवप्रीतोस्मि ॥ ९ ॥ कोन्योऽस्तिनकोपि सर्वेपिजानंतीत्यर्थः ॥१०॥ अथमरुत्तोव्याजस्तुत्याह धन्यइति ॥ ११॥ लोकेषुविद्यतइत्युत्तरमेकःश्लोकःप्रक्षिप्तः उक्तार्थत्वादितिकतकः कंत्वमिति केवलंपूज्यपूजारहितंकंधर्मंप्राक्करित्वावरंलब्धवानसि तथाविधोपिकश्चिद्धर्मइतिचेन्नश्रुतपूर्वइत्याह श्रुतेति

अकुतूहलभावेनप्रीतोस्मितवपार्थिव ॥ धनदस्यानुजंयोमांनावगच्छसिरावणम् ॥ ९ ॥ त्रिषुलोकेषुकोन्योस्तियोनजानातिमेबलम् ॥ भ्रातरंयेननिर्जित्यविमानमिदमाहृतम् ॥ १० ॥ ततोमरुत्तःसनृपस्तंरावणमथाब्रवीत् ॥ धन्यःखलुभवान्येनज्येष्ठोभ्रातारणेजितः ॥ नत्वयासदृशःश्लाघ्यस्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ११ ॥ "नाधर्मसहितंश्लाघ्यंनलोकप्रतिसंहितम् ॥ कर्मदौरात्म्यकंकृत्वाश्लाघसेभ्रातृनिर्जयात्" ॥ कंत्वंप्राक्केवलंधर्मंचरित्वालब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वंहिनमयाभाषसेयादृशंस्वयम् ॥ १२ ॥ तिष्ठेदानींनमेजीवन्प्रतियास्यसिदुर्मते ॥ अद्यत्वांनिशितैर्बाणैःप्रेषयामियमक्षयम् ॥ १३ ॥ ततःशरासनंगृह्यसायकांश्चनराधिपः ॥ रणायनिर्ययौक्रुद्धःसंवर्तोमार्गमावृणोत् ॥ १४ ॥ सोब्रवीत्स्नेहसंयुक्तंमरुत्तंतंमहानृषिः ॥ श्रोतव्यंयदिमद्वाक्यंसंप्रहारोनतेक्षमः ॥ १५ ॥ माहेश्वरमिदंसत्रमसमाप्तंकुलंदहेत् ॥ दीक्षितस्यकुतोयुद्धंक्रोधित्वंदीक्षितेकुतः ॥ १६ ॥ संशयश्चजयेनित्यंराक्षसश्चसुदुर्जयः ॥ सनिवृत्तोगुरोर्वाक्यान्मरुत्तःपृथिवीपतिः ॥ विसृज्यसशरंचापंस्वस्थोमखमुखोभवत् ॥ १७ ॥ ततस्तंनिर्जितंमत्वाघोषयामासवैशुकः ॥ रावणोजयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादंविमुक्तवान् ॥ १८ ॥ तान्भक्षयित्वातत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् ॥ वितृप्तोरुधिरैस्तेषांपुनःसंप्रययौमहीम् ॥ १९ ॥ रावणेतुगतेदेवाःसेंद्राश्चैवदिवौकसः ॥ ततःस्वांयोनिमासाद्यतानिसत्वानिचाब्रुवन् ॥ २० ॥ हर्षात्तदाब्रवीदिंद्रोमयूरंनीलबर्हिणम् ॥ प्रीतोस्मितवधर्मज्ञभुजंगाद्धिनतेभयम् ॥ २१ ॥ इदंनेत्रसहस्रंतुयत्तद्बर्हेभविष्यति ॥ वर्षमाणेमयिमुदंप्राप्स्यसेप्रीतिलक्षणम् ॥ २२ ॥ एवमिंद्रोवरंप्रादान्मयूरस्यसुरेश्वरः ॥ २३ ॥ नीलाःकिलपुराबर्हामयूराणांनराधिप ॥ सुराधिपाद्वरंप्राप्यगताःसर्वेपिबर्हिणः ॥ २४ ॥

यादृशंभाषसेज्येष्ठपीडारूपंसमाचारम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ मार्गमावृणोद्रणायागतस्यरावणस्येतिभावः ॥ १४ ॥ महानृषिःसंवर्तः ॥ १५ ॥ माहेश्वरंतद्दैवत्यं सत्रंयागः ॥ १६ ॥ मखमुखःमखसमाप्त्युन्मुखः ॥ १७ ॥ १८ ॥ वितृप्तःविशेषेणतृप्तः ॥ १९ ॥ स्वांयोनिंस्वस्वप्रकृतिमासाद्यतानिसत्वानिप्राक्कार्यवशगृहीतमूर्तिजातीयप्राणिनः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रीतिलक्षणंमत्प्रीतिचिह्नम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीलाःकिलेति नेत्ररहिताःकेवलंनीलाइत्यर्थः ॥ २४ ॥

शाग्वंशेप्राग्वविर्गेहे ॥ २५ ॥ तेरोगास्तेतवमयिप्रीतेसतिनप्रभविष्यंति ॥ २६ ॥ मृत्योरशक्यपरिहारत्वादाह यावदिति ॥ २७ ॥ मद्विषयस्थाःयमलोकस्थाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मच्छ
रीरंजलं जलमूर्तित्वात्तस्य ॥ ३१ ॥ नीलेननीलवर्णेनाग्रेऽग्रदेशेसंवीताःप्राप्ताः शष्पंबालतृणंतदग्रवन्निर्मलाः कोमलश्यामवर्णाइत्यर्थः क्रोडंभुजांतरम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ शिरोनित्यंसद्रव्यं

धर्मराजोब्रवीद्रामप्राग्वंशेवायसंप्रति ॥ पक्षिंस्त्वास्मिसुप्रीतःप्रीतस्यवचनंशृणु ॥ २५ ॥ यथान्येविविधैरोगैःपीड्यंतेप्राणिनोमया ॥ तेनतेप्रभ
विष्यंतिमयिप्रीतेनसंशयः ॥ २६ ॥ मृत्युतस्तेभयंनास्तिवरान्ममविहंगम ॥ यावत्त्वांनवधिष्यंतिनरास्तावद्भविष्यसि ॥ २७ ॥ येचमद्विषयस्थावै
मानवाःक्षुधयार्दिताः ॥ त्वयिभुक्तेसुतृप्तास्तेभविष्यंतिसबांधवाः ॥ २८ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्धंसंगंगातोयविचारिणम् ॥ श्रूयतांप्रीतिसंयुक्तंततःपत्र
रथेश्वरम् ॥ २९ ॥ वर्णोमनोरमःसौम्यश्चंद्रमंडलसन्निभः ॥ भविष्यतितवोदग्रःशुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३० ॥ मच्छरीरंसमासाद्यकांतोनित्यंभविष्य
सि ॥ प्राप्स्यसेचातुलांप्रीतिमेतन्मेप्रीतिलक्षणम् ॥ ३१ ॥ हंसानांहिपुरारामनवर्णःसर्वपांडुरः ॥ पक्षानीलाग्रसंवीताःक्रोडाःशष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३२ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणःकृकलासंगिरौस्थितम् ॥ हैरण्यंसंप्रयच्छामिवर्णंप्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३३ ॥ सद्रव्यंचशिरोनित्यंभविष्यतितवाक्षयम् ॥ एषकांच
नकोवर्णोमत्प्रीत्यातेभविष्यति ॥ ३४ ॥ एवंदत्वावरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवेसुराः ॥ निवृत्तेसहराज्ञातेपुनःस्वभवनंगताः ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०
वा०आ०उत्तरकांडेऽष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथजित्वामरुत्तंसप्रययौराक्षसाधिपः ॥ नगराणिनरेंद्राणांयुद्धकांक्षीदशाननः ॥ १ ॥
समासाद्यतुराजेंद्रान्महेंद्रवरुणोपमान् ॥ अब्रवीद्राक्षसेंद्रस्तुयुद्धंमेदीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताःस्मेतिवाब्रूतएषमेहिसुनिश्चयः ॥ अन्यथाकुर्वता
मेवंमोक्षोनैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवःप्राज्ञाःपार्थिवाधर्मनिश्चयाः ॥ मंत्रयित्वाततोऽन्योन्यंराजानःसुमहाबलाः ॥ ४ ॥

स्वर्णवर्णमित्यर्थः तदेवाह एषकांचनकइति पूर्वंहिकृकलासाअंजनवर्णाइत्याहुः ॥ ३४ ॥ राज्ञासहस्वभवनंगताः मरुत्तेनसहस्वर्गमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ एवमकुर्वतांयुद्धंनिर्जिताःस्मेतिवचनंवाऽकुर्वतां अन्यथाप्रकारांतरे
णमोक्षोमद्रुपरोधान्नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभीरवःसंतोऽपिराजानःपार्थिवाःपृथ्वीपतयोनिर्जिताःस्मेत्यभाषंत ॥ ४ ॥

सजित्वेति महासेनस्य स्कंदस्य प्रसूतिर्यस्मिंस्तच्छरवणं ययौ ॥ १ ॥ २ ॥ विष्टंभितं निरुद्धसंचारम् ॥ ३ ॥ कामगं स्वामिचित्तानुकूलसंचारवत्कृतं निर्मितमिदं विष्टब्धं किं तदेवाह कस्मान्नाग मदित्यचिंतयत् ॥ ४ ॥ ममेच्छया पुष्पकं नगच्छतीति तदिदं किंनिमित्तमिति विचिंत्य स्वयमेव हेतुं तर्कयति पर्वतस्येति पर्वतोपरिस्थितस्येत्यर्थः कस्यचित्पुरुषस्येदं कर्म स्तंभनकर्म भवेत् ॥ ५ ॥ मा

सजित्वा धनदं रामभ्रातरं राक्षसाधिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् ॥ गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ सपर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनांतरम् ॥ प्रेक्षते पुष्पकं तत्र राम विष्टंभितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं किमिदं कस्मान्नागमत्कामगं कृतम् ॥ अचिंतयद्राक्षसेंद्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तमिच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिस्थस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥ अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् ॥ अतो निस्पंदमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यांतरे तस्य करालः कृष्णपिंगलः ॥ वामनो विकटो मुंडी नंदी ह्रस्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ॥ नंदीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेंद्रमशंकितः ॥ ९ ॥ निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ सुपर्णनागयक्षाणां देवगंधर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ॥ इति नंदिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कंपितकुंडलः ॥ ११ ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ कोयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नंदिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नंदी शंकरस्यापरा तनुः ॥ अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाशमपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥ तस्मान्मद्वीर्यसंयुक्ता मद्रूपसमतेजसः ॥ उत्पत्स्यंति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरमनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥

मारीचोपि तदुक्तमेवानुवदति तत इति पुष्पकं नगच्छतीति यन्नेदं निष्कारणम् ॥ ६ ॥ कारणमूहयित्वाहाथवेति धनदान्नान्यवाहनं धनदादन्यस्य वाहनं नेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पार्श्वे रावणस्येति शेषः अशंकित उपागम्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतईश्वरेच्छयेतिशेषः ॥ ११ ॥ शैलमूलमुपागतः अंतरिक्षात्पर्वतं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रहासं मुमुचे कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

दर्पः आंतरः उत्सेधः शारीरः ॥ १९ ॥ किंत्विति हेनिशाचरत्वांहंतुंयद्यपिमयाशक्यमथापीदानींनहंतव्यः भगवद्वचनानुपालनायेतिशेषः किंचत्वंपूर्वमेवस्वकर्मभिःस्वदुष्कृतैर्हतएवासि का लांतरेमद्रूपैर्वहंतव्योजविष्यसीतिभावः ॥ २० ॥ तद्वाक्यसमनंतरंदेवदुंदुभ्यादिप्रवृत्तिस्तुतच्छापेनरावणवधनिश्चयजसंतोषात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यत्कृतेयदाश्रयक्रीडानिमित्तंगच्छतोममपु

तेनवप्रबलंदर्पमुत्सेधंचपृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यंतिसंभूयसहामात्यसुतस्यच ॥ १९ ॥ किंत्विदानींमयाशक्यंहंतुंत्वांहेनिशाचर ॥ नहंतव्योहतस्त्वंहि पूर्वमेवस्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्येतुदेवेतस्मिन्महात्मनि ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखाच्च्युता ॥ २१ ॥ अचिंतयित्वासतदानंदिवाक्यंम हाबलः ॥ पर्वतंतुसमासाद्यवाक्यमाहदशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्यगतिश्छिन्नायत्कृतेममगच्छतः ॥ तमिमंशैलमुन्मूलंकरोमितवगोपते ॥ २३ ॥ केनप्रभावेणभवोनित्यंक्रीडतिराजवत् ॥ विज्ञातव्यंनजानीतेभयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाततोरामभुजान्विक्षिप्यपर्वते ॥ तोलयामासतंशीघ्रंसशैलःसमकंपत ॥ २५ ॥ चालनात्पर्वतस्यैवगणादेवस्यकंपिताः ॥ चचालपार्वतीचापितदाश्लिष्टामहेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततोराममहादेवोदेवानांप्रवरोहरः ॥ पादांगुष्ठेनतंशैलंपीडयामासलीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तुततस्तस्यशैलस्तंभोपमाभुजाः ॥ विस्मिताश्चाभवंस्तत्रसचिवास्तस्यरक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसातेनरोषाच्चभुजानांपीडनात्तथा ॥ मुक्तोविरावःसहसात्रैलोक्यंयेनकंपितम् ॥ २९ ॥ मेनिरेवज्रनिष्पेषंतस्यामात्यायुगक्षये ॥ तदावर्त्मसुचलितादेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥ समुद्राश्चापिसंक्षुब्धाश्चलिताश्चापिपर्वताः ॥ यक्षाविद्याधराःसिद्धाःकिमेतदितिचाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ तोषयस्वमहादेवंनीलकंठमुमापतिम् ॥ तमृतेशरणंनान्यंपश्यामात्रदशानन ॥ ३२ ॥ स्तुतिभिःप्रणतोभूत्वातमेवशरणंव्रज ॥ कृपालुःशंकरस्तुष्टःप्रसादंतेविधास्यति ॥ ३३ ॥ एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाववृषभध्वजम् ॥ सामभिर्विविधैःस्तोत्रैःप्रणम्यसदशाननः ॥ संवत्सरसहस्रंतुरुदतोरक्षसागतम् ॥ ३४ ॥

ष्पकस्यगतिश्छिन्नात्वयाहेगोपतेरुद्धतवेमंपर्वतमुन्मूलंकरोमि ॥ २३ ॥ २४ ॥ पर्वतेपर्वताधस्तात् ॥ २५ ॥ आश्लिष्टाआश्लिष्टवती कर्तरिक्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तस्यपर्वताधोभागगताभुजाःपीडिताअभवन्नितिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्यामात्यास्तदीयंशब्दंयुगक्षयेजायमानंवज्रनिष्पेषंमेनिरे तदातच्छब्दश्रवणकाले वर्त्मस्विति वर्त्मसुस्थितादेवावर्त्मभ्यःप्रचलिताइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अथतन्मंत्रिणआहुस्तोषयस्वेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ शौटीर्यात्वात्स्तुतेः ॥ ३६ ॥ रावितंशब्दितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मयाभ्यनुज्ञातः पुष्पकेणगमनायेतिशेषः असीतिच अतोगम्यताम् ॥ ३९ ॥ यदिप्रीतोयदिचवरंददासितदायाचतो मेदेहीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नगणे नगणयामीत्यर्थः तत्रहेतुः स्वल्पाइति स्वल्पबलवीर्याइत्यर्थः वांछितंचायुषःशेषंभगवद्दत्तदीर्घायुष्यायोभागोगतस्तस्माच्छेषमवशिष्टमायुर्वांछितंतदेहिदेहि

ततःप्रीतोमहादेवःशैलाग्रेविष्ठितंप्रभुः ॥ मुक्त्वाचास्यभुजान्रामप्राहवाक्यंदशाननम् ॥ ३५ ॥ प्रीतोऽस्मितववीरस्यशौटीर्याच्चदशानन ॥ शैलाक्रांतेनयोमुक्तस्त्वयारावःसुदारुणः ॥ ३६ ॥ यस्माल्लोकत्रयंचैतद्रावितंभयमागतम् ॥ तस्मात्त्वंरावणोनामनाम्नाराजन्भविष्यसि ॥ ३७ ॥ देवतामानुषायक्षायेचान्येजगतीतले ॥ एवंत्वामभिधास्यंतिरावणंलोकरावणम् ॥ ३८ ॥ गच्छपौलस्त्यविस्रब्धंपथायेनत्वमिच्छसि ॥ मयाचैवाभ्यनुज्ञातोराक्षसाधिपगम्यताम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तस्तुलंकेशःशंभुनास्वयमब्रवीत् ॥ प्रीतोयदिमहादेववरंमेदेहियाचतः ॥ ४० ॥ अवध्यत्वंमयाप्राप्तंदेवगंधर्वदानवैः ॥ राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्येचान्येबलवत्तराः ॥ ४१ ॥ मानुषान्नगणेदेवस्वल्पास्तेममसंमताः ॥ दीर्घमायुश्चमेप्राप्तंब्रह्मणस्त्रिपुरांतक ॥ वांछितंचायुषःशेषंशस्त्रंत्वंचप्रयच्छमे ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्ततस्तेनरावणेनसशंकरः ॥ ददौखड्गंमहादीप्तंचंद्रहासमितिश्रुतम् ॥ ४३ ॥ आयुषश्चावशेषंचददौभूतपतिस्तदा ॥ ४४ ॥ दत्त्वोवाचततःशंभुर्नावज्ञेयमिदंत्वया ॥ अवज्ञातंयदिहितेमामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४५ ॥ एवंमहेश्वरेणैवकृतनामासरावणः ॥ अभिवाद्यमहादेवमारुरोहाथपुष्पकम् ॥ ४६ ॥ ततोमहीतलंरामपर्यक्रामतरावणः ॥ क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥ केचित्तेजस्विनःशूराःक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः ॥ तच्छासनमकुर्वंतोविनेशुःसपरिच्छदाः ॥ ४८ ॥ अपरेदुर्जयंरक्षोजानंतःप्राज्ञसंमताः ॥ जितास्मइत्यभाषंतराक्षसंबलदर्पितम् ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथराजन्महाबाहुर्विचरन्पृथिवीतले ॥ हिमवद्वनमासाद्यपरिचक्रामरावणः ॥ १ ॥ तत्रापश्यत्सवैकन्यांकृष्णाजिनजटाधराम् ॥ आर्षेणविधिनायुक्तांदीप्यंतींदेवतामिव ॥ २ ॥

कर्मजिर्यथाऽविनष्टंभवतितथाप्रयच्छ तस्मिंश्चायुषिसर्वजयायशस्त्रंचदिव्यंप्रयच्छ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आयुषश्चावशेषंददौशापायनाश्यत्वेनददावित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इदंनावज्ञेयं शस्त्रस्यास्यपूजौदासीन्यंनकार्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये उत्तरकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥ अथवेदवत्यारावणस्यशापदानकथनपूर्वकंसैवेयंजनकात्मजेतिकथनं अथराजन्निति ॥ १ ॥ आर्षेणविधिनातपोनुष्ठानेन ॥ २ ॥

प्रहसन्निव अरण्येमया ऽनाथासुकन्याप्राप्तेतिसंतोषजःप्रहासइतिकतकः ॥ ३ ॥ एवंप्रतिक्रियाइदमाचरणम् ॥ ४ ॥ निर्गतःप्रसिद्धएषनिर्णयोवृद्धानामितिशेषः ॥ ५ ॥ कस्यासि दुहितेतिशेषः किमिदंव्रतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कस्यहेतोःकिंफलनिमित्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदाभ्यासंकुर्वतोमहात्मनस्तस्यसकाशात्वाङ्मयीवाङ्मयवेदमूर्तिःकन्याहंसंभूताऽतएवाहंपित्रानाम्नावेदवतीतिस्मृ

सद्दृष्ट्वारूपसंपन्नांकन्यांतांसुमहाव्रताम् ॥ काममोहपरीतात्मापप्रच्छप्रहसन्निव ॥ ३ ॥ किमिदंवर्तसेभद्रेविरुद्धंयौवनस्यते ॥ नहियुक्तातवैतस्य रूपस्यैवंप्रतिक्रिया ॥ ४ ॥ रूपंतेऽनुपमंभीरुकामोन्मादकरंनृणाम् ॥ नयुक्तंतपसिस्थातुंनिर्गतोह्येषनिर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासिकिमिदंभद्रेकश्चभर्ता वरानने ॥ येनसंभुज्यसेभीरुसनरःपुण्यभाग्भुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतःशंसमेसर्वंकस्यहेतोःपरिश्रमः ॥ एवमुक्तातुसाकन्यारावणेनयशस्विनी ॥ ७ ॥ अब्रवीद्विधिवत्कृत्वातस्यातिथ्यंतपोधना ॥ कुशध्वजोनामपिताब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ बृहस्पतिसुतःश्रीमान्बुद्ध्यातुल्योबृहस्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहंकुर्वतो नित्यंवेदाभ्यासंमहात्मनः ॥ संभूतावाङ्मयीकन्यानाम्नावेदवतीस्मृता ॥ ९ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ तेचापिगत्वापितरंवरणंरोचयंतिमे ॥ १० ॥ नचमांसपितातेभ्योदत्तवान्राक्षसेश्वर ॥ कारणंतद्वदिष्यामिनिशामयमहाभुज ॥ ११ ॥ पितुस्तुममजामाताविष्णुःकिलसुरेश्वरः ॥ अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्यमेपिता ॥ १२ ॥ दातुमिच्छतितस्मैतुतच्छ्रुत्वाबलदर्पितः ॥ शंभुर्नामततोराजादैत्यानांकुपितोभवत् ॥ १३ ॥ तेनरात्रौशयानोमेपितापापेनहिंसितः ॥ १४ ॥ ततोमेजननीदीनातच्छरीरंपितुर्मम ॥ परिष्वज्यमहाभागाप्रविष्टाहव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततोमनोरथंसत्यंपितुर्नारायणंप्रति ॥ करोमीतितमेवाहंहृदयेनसमुद्वहे ॥ १६ ॥ इतिप्रतिज्ञामारुह्यचरामिविपुलंतपः ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयाराक्षसपुंगव ॥ १७ ॥ नारायणोममपतिर्नत्वन्यःपुरुषोत्तमात् ॥ आश्रयेनियमंघोरंनारायणपरीप्सया ॥ १८ ॥

ता भगवतःशक्तिर्लक्ष्मीरेवरावणवधायरावणंशप्तुमत्रावतीर्णा अस्यावाङ्मयीत्वंसार्वात्म्यात् अतएववक्ष्यति पितुर्मेविष्णुर्जामाताऽभिप्रेतइति ॥ ९ ॥ तेदेवादयःवरणंरोचयंति रुचिःक्रियासामान्ये वरणंकुर्वंतिस्मेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्यस्य अन्यस्मैइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नारायणंनारस्यजीवसमूहस्यायनं नाराआपोऽयनंयस्येतिवा तंप्रतिगतंपितुर्मनोरथंसत्यंकरोमीतिइच्छयातंनारायणमेवहृदयेनोद्वहे ॥ १६ ॥ इतिप्रतिज्ञांप्रागुक्तेच्छाविषयविषयां आरुह्यकृत्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

हर्षनादान्हर्षजसिंहनादान् ॥ ९ ॥ येरावणसचिवास्तेषामेकैकस्तेषांसहस्रसंख्यानांयक्षाणांसहस्रंअयोधयत् ॥ १० ॥ ११ ॥ धाराभिःशस्त्रसमूहैः ॥ १२ ॥ धाराशतसमुक्षितःशस्त्रक्षतज
न्यरुधिरधाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कक्षंतृणंतद्वद्विस्तीर्णं शुष्केंधनमिवाकुलं शुष्केंधनेआकुलत्वंचझटितिवह्निव्याप्यत्वं यक्षसैन्यंवातेनादीप्तोग्निरिवरावणोददाह ॥ १५ ॥ रावणे

सहस्रातादृशंसैन्यंदशग्रीवोनिशाचरः ॥ हर्षनादान्बहून्कृत्वासक्रोधादभ्यभाषत ॥ ९ ॥ येतुतेराक्षसेंद्रस्यसचिवाघोरविक्रमाः ॥ तेषांसहस्रमेकै
कंयक्षाणांसमयोधयन् ॥ १० ॥ ततोगदाभिर्मुसलैरसिभिःशक्तितोमरैः ॥ हन्यमानोदशग्रीवस्तत्सैन्यंसमगाहत ॥ ११ ॥ सनिरुच्छ्वासवत्तत्रव
ध्यमानोदशाननः ॥ वर्षद्भिरिवजीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥ नचकारव्यथांचैवयक्षशस्त्रैःसमाहतः ॥ महीधरइवांभोदैर्धाराशतसमुक्षितः
॥ १३ ॥ समहात्मासमुद्यम्यकालदंडोपमांगदाम् ॥ प्रविवेशततःसैन्यंनयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥ सकक्षमिवविस्तीर्णंशुष्केंधनमिवाकुलम् ॥ वा
तेनाग्निरिवादीप्तोयक्षसैन्यंददाहतत् ॥ १५ ॥ तैस्तुतत्रमहामात्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्तेयक्षाःकृतावातैरिवांबुदाः ॥ १६ ॥ केचित्स
माहताभग्नाःपतिताःसमरेक्षितौ ॥ ओष्ठांश्चदशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपितारणे ॥ १७ ॥ श्रांताश्चान्योन्यमालिंग्यभ्रष्टशस्त्रारणाजिरे ॥ सीदंतिचतदा
यक्षाःकूलाइवजलेनह ॥ १८ ॥ हतानांगच्छतांस्वर्गंयुध्यतामथधावताम् ॥ प्रेक्षतामृषिसंघानांनबभूवनतदांतरम् ॥ १९ ॥ भग्नांस्तुतान्समालक्ष्यय
क्षेंद्रांस्तुमहाबलान् ॥ धनाध्यक्षोमहाबाहुःप्रेषयामासयक्षकान् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरेरामविस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितोन्यपतद्यक्षोनाम्नासंयोध
कंटकः ॥ २१ ॥ तेनचक्रेणमारीचोविष्णुनेवरणेहतः ॥ पतितोभूतलेशैलात्क्षीणपुण्यइवग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तुमुहूर्तेनसविश्रम्यनिशाचरः ॥ तंय
क्षंयोधयामाससचभग्नःप्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततःकांचनचित्रांगंवैदूर्यरजतोक्षितम् ॥ मर्यादांप्रतिहाराणांतोरणांतरमाविशत् ॥ २४ ॥

तसहवर्तमानैस्तैरमात्यैर्यक्षाअल्पावशेषाःकृताः ॥ १६ ॥ भग्नाभग्नगात्राः ॥ १७ ॥ कूलाइतिलिंगव्यत्ययः ॥ १८ ॥ भूतलेधावतांपरैर्हतानामथानंतरंस्वर्गंगच्छतांगत्वातत्रस्थितानांव्योम्नि
स्थित्वायुद्धंप्रेक्षतांप्रेक्षमाणानांऋषिसंघानांचदिविआकाशेंऽतरंस्थातुमवकाशोनबभूव ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तेनसंयोधकंटकाख्येनयक्षेणचक्रेणहतःपीडितोमारीचःशैलात्कैलासाद्भूतलेपतितः
संयोधानांसमक्षंयोद्धॄणांकंटकःसंहर्तेतिसंयोधकंटकः ॥ २२ ॥ सचयक्षश्च ॥ २३ ॥ मर्यादांजनप्रवेशावधिप्रतीहाराणांतोरणांतरंद्वारमध्यमितितीर्थः आविशद्रावणइतिशेषः ॥ २४ ॥

तंतुराजन्दशग्रीवंप्रविशंतंनिशाचरम् ॥ सूर्यभानुरितिख्यातोद्वारपालोन्यवारयत् ॥ २५ ॥ सवार्यमाणोयक्षेणप्रविवेशनिशाचरः ॥ यदातुवारितोरामनव्यतिष्ठत्सराक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्यतेनयक्षेणताडितः ॥ रुधिरंप्रस्रवन्भातिशैलोधातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥ सशैलशिखराभेणतोरणेनसमाहतः ॥ जगामनक्षतिंवीरोवरदानात्स्वयंभुवः ॥ २८ ॥ तेनैवतोरणेनाथयक्षस्तेनाभिताडितः ॥ नादृश्यततदायक्षोभस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेदृष्ट्वारक्षःपराक्रमम् ॥ ततोनदीर्गुहाश्चैवविविशुर्भयपीडिताः ॥ त्यक्तप्रहरणाःश्रांताविवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्ताँल्लक्ष्यवित्रस्तान्यक्षेंद्रांश्चसहस्रशः ॥ धनाध्यक्षोमहायक्षंमाणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणंजहियक्षेंद्रदुर्वृत्तंपापचेतसम् ॥ शरणंभववीराणांयक्षाणांयुद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तोमहाबाहुर्माणिभद्रःसुदुर्जयः ॥ वृतोयक्षसहस्रैस्तुचतुर्भिःसमयोधयत् ॥ ३ ॥ तेगदामुसलप्रासैःशक्तितोमरमुद्गरैः ॥ अभिघ्नंतस्तदायक्षाराक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वंतस्तुमुलंयुद्धंचरंतःश्येनवल्लघु ॥ बाढंप्रयच्छनेच्छामिदीयतामितिभाषिणः ॥ ५ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयोब्रह्मवादिनः ॥ दृष्ट्वातत्तुमुलंयुद्धंपरंविस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणांतुप्रहस्तेनसहस्रंनिहतंरणे ॥ महोदरेणचानिंद्यंसहस्रमपरंहतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेनचतदाराजन्मारीचेनयुयुत्सुना ॥ निमेषांतरमात्रेणद्वेसहस्रेनिपातिते ॥ ८ ॥ क्वचयक्षार्जवंयुद्धंक्वचमायाबलाश्रयम् ॥ रक्षसांपुरुषव्याघ्रतेनतेऽभ्यधिकायुधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेणसमागम्यमाणिभद्रोमहारणे ॥ मुसलेनोरसिक्रोधात्ताडितोनचकंपितः ॥ १० ॥ ततोगदांसमाविध्यमाणिभद्रेणराक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितोमूर्ध्निविह्वलःसपपातह ॥ ११ ॥ धूम्राक्षंताडितंदृष्ट्वापतितंशोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावतसंग्रामेमाणिभद्रंदशाननः ॥ १२ ॥ संक्रुद्धमभिधावंतंमाणिभद्रोदशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामासतिस्रभिर्यक्षपुंगवः ॥ १३ ॥

चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथपुष्पकग्रहः ततइति लक्ष्यलक्षयित्वा माणिचारोमाणिभद्रः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेराक्षसाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ताडितइति निस्त्रिंशःशक्तिभिस्ताडितोराक्षसेंद्रोगदयामाणिभद्रस्यमुकुटेमुकुटस्थलेप्राहरत्तच्चमुकुटस्थलंतेनप्रहारेणपार्श्वमेकपार्श्वमागतंप्राप्तम् ॥ १४ ॥ सन्नादोरक्षसाम् ॥ १५ ॥ पद्मशंख
समावृतःशंखपद्मनिध्यभिमानिदेवसंवृतःशुक्रप्रौष्ठपदाभ्यांनिधिरक्षकमंत्रिभ्यांसहधनाध्यक्षःप्रददर्शभ्रातरमितिसंबंधः ॥ १६ ॥ शापाद्विश्रवसःकृताद्दारुणस्वभावोभविष्यतीतिशापात् विभ्र
ष्टगौरवंवंदनादिप्रयोजकश्रेष्ठत्वगौरवरहितं अकृतवंदनादिव्यवहारमितियावत् पैतामहेकुलेयुक्तंतत्कुलेउत्पत्तेर्युक्तंवचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ वार्यमाणः असद्वृत्तादितिशेषः नावगच्छसि
अस्यमद्वचनाकरणस्यपूज्यपूजाव्यतिक्रमादिदोषस्यचफलंपरिपाकंप्राप्यतद्वशान्निरयंगतोज्ञास्यसे अहंसाधुनकृतवान्किंतुपापमेवेतिपरितप्स्यसेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्कालानवगतदुःखसाध

ताडितोमाणिभद्रस्यमुकुटेप्राहरद्रणे ॥ तस्यतेनप्रहारेणमुकुटंपार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ ततःप्रभृतियक्षोसौपार्श्वमौलिरभूत्किल ॥ तस्मिंस्तुविमुखी
भूतेमाणिभद्रेमहात्मनि ॥ सन्नादःसुमहान्राजंस्तस्मिन्शैलेव्यवर्धत ॥ १५ ॥ ततोदूरात्प्रददर्शधनाध्यक्षोगदाधरः ॥ शुक्रप्रौष्ठपदाभ्यांचपद्मशं
खसमावृतः ॥ १६ ॥ सदृष्ट्वाभ्रातरंसंख्येशापाद्विभ्रष्टगौरवम् ॥ उवाचवचनंधीमान्युक्तंपैतामहेकुले ॥ १७ ॥ यन्मयावार्यमाणस्त्वंनावगच्छसि
दुर्मते ॥ पश्चादस्यफलंप्राप्यज्ञास्यसेनिरयंगतः ॥ १८ ॥ योहिमोहाद्विषंपीत्वानावगच्छतिदुर्मतिः ॥ सतस्यपरिणामांतेजानीतेकर्मणःफलम् ॥ १९ ॥
दैवतानिननंदंतिधर्मयुक्तेनकेनचित् ॥ येनत्वमीदृशंभावंनीतस्तच्चनबुध्यसे ॥ २० ॥ मातरंपितरंविप्रमाचार्यंचावमन्यवै ॥ सपश्यतिफलंतस्यप्रेत
राजवशंगतः ॥ २१ ॥ अध्रुवेहिशरीरेयोनकरोतितपोर्जनम् ॥ सपश्चात्तप्यतेमूढोमृतोगत्वात्मनोगतिम् ॥ २२ ॥ कस्यचिन्नहिदुर्बुद्धेश्छंदतोजाय
तेमतिः ॥ यादृशंकुरुतेकर्मतादृशंफलमश्नुते ॥ २३ ॥ ऋद्धिंरूपंबलंपुत्रान्वित्तंशूरत्वमेवच ॥ प्राप्नुवंतिनरालोकेनिर्जितंपुण्यकर्मभिः ॥ २४ ॥ एवं
निरयगामीत्वंयस्यतेमतिरीदृशी ॥ नत्वांसमभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेषनिर्णयः ॥ २५ ॥

नस्यकालांतरेफलपाकतोज्ञानेदृष्टांतः योहीति
॥ १९ ॥ दैवतानिब्रह्मरुद्रादयः धर्मयुक्तेनकेनचित्याकृतेनव्यापारेणत्वामिदानींनाभिनंदंतित्वयिविमुखाभवंति संप्रतित्वयिधर्माभावाद्येनदेवतानभिनंदनेनत्वमीदृशंभावंक्रूरंनीतःप्रापितःसन्ना
वबुध्यसे ॥ २० ॥ तस्यमात्राद्यवमानस्य अत्रमात्रादिपदंपूज्योपलक्षणम् ॥ २१ ॥ तपोर्जनंतपःसंपादनं आत्मनोगतिंआत्मनःकर्मसंपादितांगतिम् ॥ २२ ॥ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्यकस्यचि
त्कस्यापिपुरुषस्यच्छंदतःपित्रादिसेवांविनास्वेच्छामात्रेणमतिःशुभामतिर्नजायतेऽतोमात्रादिसेवाहीनोयादृशंस्वदुर्मत्यनुरूपंदुष्कर्मकुरुतेतादृशंतदनुरूपंनिरयगामित्वादिरूपंफलमश्नुतेप्राप्नोति
॥ २३ ॥ २४ ॥ एवमिति एवंक्रूरकर्मात्वंनिरयगामीभविष्यसि यस्यतेईदृशीमतिःअतस्त्वांनसमभिभाषिष्ये एषवाऽसद्वृत्तेषुसद्वृत्तानांनिर्णयःअनुष्ठेयनिश्चयः ॥ २५ ॥

एवमुक्ताः रावणवदेवयूयमप्यसंत्राप्स्थाइत्युक्ताः ततएवंवचनानंतरंतेनधनदेनसमाहतास्ताडितामारीचप्रमुखाः सर्वेविमुखायुद्धविमुखाविप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥ ततस्तद्विद्रावणानंतरं तेनधनदेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ राक्षसेश्वरोरावणः विनाशायधनदनाशायरूपाणांशतसाहस्रंचकार ॥ ३० ॥ रूपाण्याह व्याघ्रइति ॥ ३१ ॥ बहूनिशस्त्रवर्षाणिचकरोतिस्म तान्येवदृश्यंतेनत्वसौ

एवमुक्तास्ततस्तेनतस्यामात्याःसमाहताः ॥ मारीचप्रमुखाःसर्वेविमुखाविप्रदुद्रुवुः॥२६॥ ततस्तेनदशग्रीवोयक्षेंद्रेणमहात्मना ॥ गदयाभिहतोमूर्ध्निनचस्थानात्प्रकंपितः ॥२७॥ ततस्तौराममनिघ्नंतौतदान्योन्यंमहामृधे ॥ नविक्लवौनचश्रांतौतावुभौयक्षराक्षसौ ॥२८॥ आग्नेयमस्त्रंतस्मैसमुमोचधनदस्तदा ॥ राक्षसेंद्रोवारुणेनतदस्त्रंप्रत्यवारयत् ॥२९॥ ततोमायांप्रविष्टोसौराक्षसींराक्षसेश्वरः ॥ रूपाणांशतसाहस्रंविनाशायचकारच ॥३०॥ व्याघ्रोवराहोजीमूतःपर्वतःसागरोद्रुमः ॥ यक्षोदैत्यस्वरूपीचसोऽदृश्यतदशाननः ॥ ३१ ॥ बहूनिचकरोतिस्मदृश्यंतेनत्वसौततः ॥ प्रतिगृह्यततोराममहदस्त्रंदशाननः ॥ जघानमूर्ध्निधनदंव्याविध्यमहतींगदाम् ॥ ३२ ॥ एवंसतेनाभिहतोविक्लवःशोणितोक्षितः ॥ कृत्तमूलइवाशोकोनिपपातधनाधिपः ॥३३॥ ततःपद्मादिभिस्तत्रनिधिभिःसतदावृतः ॥ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तुवनमानीयनंदनम् ॥३४॥ निर्जित्यराक्षसेंद्रस्तंधनदंहृष्टमानसः ॥ पुष्पकंतस्यजग्राहविमानंजयलक्षणम् ॥ ३५ ॥ कांचनस्तंभसंवीतंवैदूर्यमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नंसर्वकालफलद्रुमम् ॥ ३६ ॥ मनोजवंकामगमंकामरूपंविहंगमम् ॥ मणिकांचनसोपानंतप्तकांचनवेदिकम् ॥ ३७ ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यंसदादृष्टिमनःसुखम् ॥ बह्वाश्चर्यंभक्तिचित्रंब्रह्मणापरिनिर्मितम् ॥ ३८ ॥ निर्मितंसर्वकामैस्तुमनोहरमनुत्तमम् ॥ नतुशीतंनचोष्णंचसर्वर्तुसुखदंशुभम् ॥३९॥ सतंराजासमारुह्यकामगंवीर्यनिर्जितम् ॥ जितंत्रिभुवनंमेनेदर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ॥ जित्वावैश्रवणंदेवंकैलासात्समवातरत् ॥४०॥ सतेजसाविपुलमवाप्यतंजयंप्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ॥ रराजवैपरमविमानमास्थितोनिशाचरःसदसिगतोयथानलः ॥४१॥ ॥इ० श्रीम० वा० आ० उ० पंचदशःसर्गः ॥१५॥

तथामायाप्रयुक्तव्याघ्रादयएवदृश्यंतेनत्वसौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निधिभिर्निधिदेवताभिः धनदोच्छ्वासितइतिसंधिरार्षः ॥ ३४ ॥ जयलक्षणंजयचिह्नंख्यापयन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणाविश्वकर्मणा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कतकस्तुचयस्त्रिंशत्श्लोकसंख्यामत्रसर्गेलिलेख ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरामीयेरा० वा० आ० उत्तरकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥छ॥

तनहेतुना यद्यस्मैइयंकन्यानदीयतेतदादारुणप्रकृतित्वान्मांनिगृह्यबलादपिग्रहीष्यतीतिज्ञानेनमहाकुलप्रसूतत्वज्ञानेनचेत्यर्थः ॥ २१ ॥ लब्ध्वांमयेनेतिशेषः ॥ २२ ॥ भ्रातृभ्यांसहसमुपाहर
तत्वतवान् उदवाहयदितिपाठांतरम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सरमायाविभीषणपत्न्यानामनिर्वक्ति तीरेत्विति ॥ २५ ॥ तदास्यामानससरस्तीरउत्पत्तिकाले मानसंसरोजलदागमनिमित्ततस्तच्छिशुप
यैनंववर्धततोभीतायाःकन्यायाआक्रंदितंश्रुत्वातस्यामात्राकन्यास्नेहेनसरोमावर्धतेत्युक्तं ततःसाकन्यासरमाऽभवत् पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ जलधरोपमःजल

विदित्वातेनसादत्तातस्यपैतामहंकुलम् ॥ अमोघांतस्यशक्तिंचप्रददौपरमाद्भुताम् ॥ २१ ॥ परेणतपसालब्ध्वांजघ्निवाँल्लक्ष्मणंयया ॥ एवंसकृत्वादारान्वैलंकायाईश्वरःप्रभुः ॥ २२ ॥ गत्वातुनगरींभार्येभ्रातृभ्यांसमुपाहरत् ॥ वैरोचनस्यदौहित्रींवज्रज्वालेतिनामतः ॥ २३ ॥ तांभार्यांकुंभकर्णस्यरावणःसमकल्पयत् ॥ गंधर्वराजस्यसुतांशैलूषस्यमहात्मनः ॥ २४ ॥ सरमांनामधर्मज्ञांलेभेभार्यांविभीषणः ॥ तीरेतुसरसोवैतुसंजज्ञेमानसस्यहि ॥ २५ ॥ सरस्तदामानसंतुववृधेजलदागमे ॥ मात्रातुतस्याःकन्यायाःस्नेहेनाक्रंदितंवचः ॥ २६ ॥ सरोमावर्धतेत्युक्तंततःसासरमाऽभवत् ॥ एवंतेकृतदारावैरेमिरेतत्रराक्षसाः ॥ २७ ॥ स्वांस्वांभार्यामुपादायगंधर्वाइवनंदने ॥ ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् ॥ २८ ॥ सएषइंद्रजिन्नामयुष्माभिरभिधीयते ॥ जातमात्रेणहिपुरातेनरावणसूनुना ॥ २९ ॥ रुदतासुमहान्मुक्तोनादोजलधरोपमः ॥ जडीकृताचसालंकातस्यनादेनराघव ॥ ३० ॥ पितातस्याकरोन्नाममेघनादइतिस्वयम् ॥ सोवर्धततदारामरावणांतःपुरेशुभे ॥ ३१ ॥ रक्ष्यमाणोवरस्त्रीभिश्छन्नःकाष्ठैरिवानलः ॥ मातापित्रोर्महाहर्षंजनयन्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथलोकेश्वरोत्सृष्टातत्रकालेनकेनचित् ॥ निद्रासमभवत्तीव्राकुंभकर्णस्यरूपिणी ॥ १ ॥ ततोभ्रातरमासीनंकुंभकर्णोब्रवीद्वचः ॥ निद्रामांबाधतेराजन्कारयस्वममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततोराज्ञाशिल्पिनोविश्वकर्मवत् ॥ विस्तीर्णयोजनंस्निग्धंततोद्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥

धरनादोपमः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ लोकेश्वरेणब्रह्मणाउत्सृष्टाप्रेषिता रूपिणीजृंभादिरूपेणरूपवती समभवत्यामा ॥ १ ॥ २ ॥ विश्वकर्मवत्तत्सदृशाः विस्तीर्णयोजनं तिर्यङ्मानेनेतिशेषः ततस्तिर्यङ्मानात् एवंचयुद्धकांडेयद्योजनायतामित्युक्तं तद्द्विगुणयोजनायतामित्यर्थकंबोध्यम् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ किंकिणीजालकंकिंकिणीनांजालानियस्मिंस्तत् दांततोरणंदंतविकारतोरणंतस्यविन्यस्तंविन्यासोयत्रतत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मनःकुलानुरूपंवृत्तंसंस्मृत्येति बोधनीयत्वेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थंतद्दर्शयितुं हितमिति वक्तुमितिशेषः ॥ १२ ॥ आगमनंप्रतिकार्यमितिशेषः ॥ १३ ॥ राज्ञःधनदस्य तंकुबेरदूतम ॥ १४॥ तूर्णींसमभिवर्तते क्षण

दर्शनीयंनिराबाधंकुंभकर्णस्यचक्रिरे ॥ स्फाटिकैःकांचनैश्चित्रैःस्तंभैःसर्वत्रशोभितम् ॥ ४ ॥ वैदूर्यकृतसोपानंकिंकिणीजालकंतथा ॥ दांततोरणविन्यस्तंवज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरंसर्वसुखंकारयामासराक्षसः ॥ सर्वत्रसुखदंनित्यंमेरोःपुण्यांगुहामिव ॥ ६ ॥ तत्रनिद्रांसमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः ॥ बहून्यब्दसहस्राणिशयानोनचबुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूतेतुतदाकुंभकर्णेदशाननः ॥ देवर्षियक्षगंधर्वान्संजघ्नेहिनिरंकुशः ॥ ८ ॥ उद्यानानिविचित्राणिनंदनादीनियानिच ॥ तानिगत्वासुसंक्रुद्धोभिनत्तिस्मदशाननः ॥ ९ ॥ नदींगजइवक्रीडन्वृक्षान्वायुरिवक्षिपन् ॥ नगान्वज्रइवोत्सृष्टोविध्वंसयतिराक्षसः ॥ १० ॥ यथावृत्तंतुविज्ञायदशग्रीवंधनेश्वरः ॥ कुलानुरूपंधर्मज्ञोवृत्तंसंस्मृत्यचात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थंतुदूतंवैश्रवणस्तदा ॥ लंकांसंप्रेषयामासदशग्रीवस्यवैहितम् ॥ १२ ॥ सगत्वानगरींलंकामाससादविभीषणम् ॥ मानितस्तेनधर्मेणपृष्टश्चागमनंप्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वाचकुशलंराज्ञोज्ञातीनांचविभीषणः ॥ सभायांदर्शयामासतमासीनंदशाननम् ॥ १४ ॥ सदृष्ट्वातत्रराजानंदीप्यमानंस्वतेजसा ॥ जयेतिवाचासंपूज्यतूर्ष्णींसमभिवर्तत ॥ १५ ॥ सतत्रोत्तमपर्यंकेवरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टंदशग्रीवंदूतोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन्वदामितेसर्वंभ्रातातवयदब्रवीत् ॥ उभयोःसदृशंवीरवृत्तस्यचकुलस्यच ॥ १७ ॥ साधुपर्याप्तमेतावत्कृत्यश्चारित्रसंग्रहः ॥ साधुधर्मेव्यवस्थानंक्रियतांयदिशक्यते ॥ १८ ॥

मात्रमितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उभयोर्मातापित्रोःकुलस्यतयोर्वृत्तस्यचसदृशम् ॥ १७ ॥ साधुसम्यक् एतावत्पर्याप्तंएतावदेवपापमलं इतःपरंचारित्रसंग्रहःकृत्यःकार्यः तदेवदार्ढ्यायपुनराह साध्विति व्यवस्थानंव्यवस्थितिः यदिशक्यतेइत्यनेनक्रूरत्वान्नियोगबुद्धिर्व्यावर्त्यते कतकस्तुकृतश्चारित्रसंग्रहइतिपठित्वासाधुसम्यक्चारित्रसंग्रहआचारसंग्रहःकृतःसंपादितश्चेदेतावदेवपर्याप्तमिहामुत्राभ्युदयाय अस्यैवविवरणंसाध्वित्याह ॥ १८ ॥

उपदेशप्रयोजकमसहृत्तंदृश्यनेश्रूयतेचेत्याह दृष्टमिति मेमयात्वत्तस्त्वन्निमित्तोदेवतानांसमुद्योगः प्रतिक्रियासंपादनविषयइतिशेषः ॥ १९ ॥ यद्यपित्वयाहंनिराकृतोथापिममत्वंरक्ष्यएव त
न्नहेतुः सापराधोपीति स्वबांधवैःपित्रादिभिः ॥ २० ॥ त्वद्रक्षणहेतोरेवाहंत्विति रौद्रंरुद्रप्रसादकरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ किमितिदेव्यांचक्षुर्निपातितंतत्राह कान्विति अन्येनहेतुना विकारादि

दृष्टंमेनंदनंभग्नन्तृपयोनिहताःश्रुताः ॥ देवतानांसमुद्योगस्त्वत्तोराजन्मयाश्रुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्चबहुशस्त्वयाहंराक्षसाधिप ॥ सापराधोपिवा
लोहिरक्षितव्यःस्वबांधवैः ॥ २० ॥ अहंतुहिमवत्पृष्ठंगतोधर्ममुपासितुम् ॥ रौद्रंव्रतंसमास्थायनियतोनियतेंद्रियः ॥ २१ ॥ तत्रदेवोमयादृष्टउमया
सहितःप्रभुः ॥ सव्यंचक्षुर्मयादैवात्तत्रदेव्यांनिपातितम् ॥ २२ ॥ कान्वेषेतिमहाराजनखल्वन्येनहेतुना ॥ रूपंचानुपमंकृत्वारुद्राणीतत्रतिष्ठति
॥ २३ ॥ देव्यादिव्यप्रभावेणदग्धंसव्यंममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तमिवज्योतिःपिंगलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥ ततोहमन्यद्विस्तीर्णंगत्वातस्यगिरेस्तटम् ॥ तू
ष्णींवर्षशतान्यष्टौसमधारंमहाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्तेनियमेतस्मिंस्तत्रदेवोमहेश्वरः ॥ ततःप्रीतेनमनसाप्राहवाक्यमिदंप्रभुः ॥ २६ ॥ प्रीतोस्मितव
धर्मज्ञतपसानेनसुव्रत ॥ मयाचैतद्व्रतंचीर्णंत्वयाचैवधनाधिप ॥ २७ ॥ तृतीयःपुरुषोनास्तियश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ व्रतंसुदुष्करंह्येतन्मयैवोत्पादितंपु
रा ॥ २८ ॥ तत्सखित्वंमयासौम्यरोचयस्वधनेश्वर ॥ तपसानिर्जितश्चैवसखाभवममानघ ॥ २९ ॥ देव्यादग्धंप्रभावेणयच्चसव्यंतवेक्षणम् ॥ पैंग
ल्यंयदवाप्तंहिदेव्यारूपनिरीक्षणात् ॥ ३० ॥ एकाक्षिपिंगलीत्येवनामस्थास्यतिशाश्वतम् ॥ एवंतेनसखित्वंचप्राप्यानुज्ञांचशंकरात् ॥ ३१ ॥ आग
तेनमयाचैवंश्रुतस्तेपापनिश्चयः ॥ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्तकुलदूषणात् ॥ ३२ ॥ चिंत्यतेहिवधोपायःसर्षिसंघैःसुरैस्तव ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःकोप
संरक्तलोचनः ॥ ३३ ॥ हस्तान्दंतांश्चसंपिष्यवाक्यमेतदुवाचह ॥ विज्ञातंतेमयादूतवाक्यंयत्त्वंप्रभाषसे ॥ ३४ ॥

नेत्यर्थः कान्वितिसूचितविस्मयहेतुमाह रूपंचेति ॥ २३ ॥ दग्धंनष्टं सव्येतरत्तुरेणुध्वस्तंरेणुस्पर्शकलुषीकृतं ज्योतिषातेजसापिंगलंतस्यभावस्तत्त्वं यद्वा कलुषितज्योतिरिवापिंगलत्वंप्राप्तमि
त्यर्थः ॥ २४ ॥ समधारंसमधारयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्व्रतंत्वदाचरितंमहाव्रतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ रोचयस्वरुचितंकुर्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ पैंगल्यमिति इतरदितिशेषः ॥ ३० ॥ एवंतेनशिवेन
॥ ३१ ॥ निवर्तनिवर्तस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वाक्यंविज्ञातंवाक्यतात्पर्यार्थोविज्ञातः ॥ ३४ ॥

येनभ्रात्राचोदितोसौभ्रानात्वंचनैवासिनत्रविष्यसि तत्रहेतुर्हितमिति एषधनरक्षकोमेहितंनैवब्रवीति ॥ ३५ ॥ किंतर्हिब्रवीतीत्यत्राह महेश्वरसखित्वमिति तद्रूपबलसंपदमित्यर्थः कुबेरेणस्वद
त्तांलोकानपिरावणःस्वदुर्मत्याविपरीतंगृहीतवान् यत्त्वयैतत्कुबेरभ्रावल्यंभाषितंतन्नैवक्षमणीयंक्षमार्हम् ॥ ३६ ॥ एतावत्कालंमयातस्यमर्षितंक्षांतंतत्तूइतिहेतोर्यतोमदंतरात्माइतःपूर्वमयंज्ये
ष्ठोगुरुर्नहंतव्यइतिमन्यतेमन्यतेस्म ततोहेतोरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ एषामतिःकृता केत्यत्राह त्रीनिति ॥ ३८ ॥ एतन्मुहूर्तंअस्मिन्मुहूर्ते तस्यैकस्यतुवैकृते वधप्रसंगइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एनंखड्गच्छि

नैवत्वमस्मिन्वासौभ्रात्रायेनास्मिचोदितः ॥ हितंनैषममैतद्धिब्रवीतिधनरक्षकः ॥ ३५ ॥ महेश्वरसखित्वंतुमूढःश्रावयतेकिल ॥ नैवेदंक्षमणीयंमे
यदेतद्भाषितंत्वया ॥ ३६ ॥ यदेतावन्मयाकालंदूततस्यतुमर्षितम् ॥ नहंतव्योगुरुर्ज्येष्ठोमयायमितिमन्यते ॥ ३७ ॥ तस्यत्विदानींश्रुत्वामेवाक्यमे
षाकृतामतिः ॥ त्रीन्लोकानपिजेष्यामिबाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३८ ॥ एतन्मुहूर्तमेवाहंतस्यैकस्यतुवैकृते ॥ चतुरोलोकपालांस्तान्नयिष्यामियमक्षय
म् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वातुलंकेशोदूतंखड्गेनजघ्निवान् ॥ ददौभक्षयितुंह्येनंराक्षसानांदुरात्मनाम् ॥ ४० ॥ ततःकृतस्वस्त्ययनोरथमारुह्यरावणः ॥ त्रै
लोक्यविजयाकांक्षीययौयत्रधनेश्वरः ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥
ततःससचिवैःसार्धंषड्भिर्नित्यबलोद्धतः ॥ महोदरप्रहस्ताभ्यांमारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेणचवीरेणनित्यंसमरगर्धिना ॥ वृतःसंप्रययौश्रीमा
न्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणिसनदीःशैलान्वनान्युपवनानिच ॥ अतिक्रम्यमुहूर्तेनकैलासंगिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टंगिरौतस्मिन्रा
क्षसेंद्रंनिशम्यतु ॥ युद्धेप्सुंतंकृतोत्साहंदुरात्मानंसमंत्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षानशेकुःसंस्थातुंप्रमुखेतस्यरक्षसः ॥ राज्ञोभ्रातेतिविज्ञायगतायत्रधनेश्वरः
॥ ५ ॥ तेगत्वासर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्यचिकीर्षितम् ॥ अनुज्ञातायुर्हृष्टायुद्धायधनदेनते ॥ ६ ॥ ततोबलानांसंक्षोभोव्यवर्धतइवोदधेः ॥ तस्यनैर्ऋ
तराजस्यशैलंसंचालयन्निव ॥ ७ ॥ ततोयुद्धंसमभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथितामश्चाभवंस्तत्रसचिवाराक्षसस्यते ॥ ८ ॥

त्वंदूतंभक्षयितुमाज्ञांकृतवानितिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथा
दौकुबेरजयः ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ समंत्रिणंमहोदरादिषण्मंत्रिसहितम् ॥ ४ ॥ नशेकुरित्यत्रहेतुः राज्ञोभ्रातेति कुबेरस्यभ्रातेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्यनैर्ऋतराजस्यबलानांसंक्षोभः शै
लंकैलासंचालयन्निवव्यवर्धत उदधेःक्षोभोयथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथधनदमपसार्यरावणस्यलंकाप्रवेशः सुमालीति ॥ १ ॥ तस्यसचिवाःसुमालिनःसचिवाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्कृतेयद्विष्णुभयनिमित्ततः तद्भयंनोऽस्माकंगतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवेशिताअ

सुमालीवरलब्धांस्तुज्ञात्वाचैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयंत्यक्त्वासानुगःसरसातलात् ॥ १ ॥ मारीचश्चप्रहस्तश्चविरूपाक्षोमहोदरः ॥ उदतिष्ठन्सु संरब्धाःसचिवास्तस्यरक्षसः ॥ २ ॥ सुमालीसचिवैःसार्धंवृतोराक्षसपुंगवैः ॥ अभिगम्यदशग्रीवंपरिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्ट्यातेवत्ससंप्राप्तश्चि न्तितोयंमनोरथः ॥ यस्त्वंत्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृतेचवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलम् ॥ तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भग्नाःपरित्यज्यस्वमालयम् ॥ विद्रुताःसहिताःसर्वेप्रविष्टाःस्मरसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीयाचलंकेयंनगरीराक्षसोषिता ॥ नि वेशितातवभ्रात्राधनाध्यक्षेणधीमता ॥ ७ ॥ यदिनामात्रशक्यंस्यात्साम्नादानेनवानघ ॥ तरसावामहाबाहोप्रत्यानेतुंकृतंभवेत् ॥ ८ ॥ त्वंचलंके श्वरस्तातभविष्यसिनसंशयः ॥ त्वयाराक्षसवंशोयंनिमग्नोपिसमुद्धृतः ॥ ९ ॥ सर्वेषांनःप्रभुश्चैवभविष्यसिमहाबल ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवोमातामहमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वित्तेशोगुरुरस्माकंनार्हसेवक्तुमीदृशम् ॥ साम्नाहिराक्षसेंद्रेणप्रत्याख्यातोगरीयसा ॥ ११ ॥ किंचिन्नाहतदारक्षोज्ञात्वातस्य चिकीर्षितम् ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यवसंतंरावणंततः ॥ १२ ॥ प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यमिदमाहसरावणम् ॥ दशग्रीवमहाबाहोनार्हसेवक्तुमीदृशम् ॥ १३ ॥ सौभ्रात्रंनास्तिशूराणांशृणुचेदंवचोमम ॥ अदितिश्चदितिश्चैवभगिन्यौसहितेहिते ॥ १४ ॥ भार्येपरमरूपिण्यौकश्यपस्यप्रजापतेः ॥ अदिति र्जनयामासदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १५ ॥ दितिस्त्वजनयद्दैत्यान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ दैत्यानांकिलधर्मज्ञपुरेयंवसनार्णवा ॥ १६ ॥ सपर्वतामहीवीरतेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ निहत्यतांस्तुसमरेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ १७ ॥ देवानांवशमानीतंत्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ नैतदेकोभवानेवकरिष्य तिविपर्ययम् ॥ १८ ॥

विशिता ॥ ७ ॥ सामादिनालंकांप्रत्यानेतुंयदिनामशक्यंस्यात्तदानःकार्यंकृतंभवेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नार्हसे ज्येष्ठनिरसनंवक्तुंनार्हसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अदितिदितीभिन्नोदरभगिन्यौ तेसहितेहितेपरस्परानुरक्तेभूत्वाकश्यपस्यभार्येऽभूतामितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेदैत्याःपुराप्रभविष्णवोऽभवन्पश्चाद्विष्णुनातान्दैत्यान्निहत्य ॥ १७ ॥ विपर्ययंभ्रातृद्रोहरूपम् ॥ १८ ॥

॥१५॥

सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १९ ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ॥ २० ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ २१ ॥ प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदः ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुंगवम् ॥ २२ ॥ वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ इयं लंकापुरी राजन्राक्षसानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ तद्भवान्यदि नोऽस्यद्य दद्यादतुलविक्रम ॥ २४ ॥ कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ स तु गत्वा पुरीं लंकां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ २५ ॥ अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ २६ ॥ त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २७ ॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ॥ भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २८ ॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ २९ ॥ प्रहस्तादपि संश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ३० ॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लंका शून्या निशाचरैः ॥ निवेशिता च मे रक्षो दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥ ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरी राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महाबाहो भुंक्ष्व राज्यमकंटकम् ॥ ३२ ॥ अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरंतिकम् ॥ ३३ ॥ अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् ॥ एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ ३४ ॥ दीयतां नगरी लंका पूर्वं रक्षोगणोषिता ॥ मया त्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ प्रांजलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३६ ॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३७ ॥

॥१५॥

नहि मम प्रीतिः कृता भवेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दशाननो यद्ब्रवीति तद्वचनं मम मुखाच्छृण्विति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तेनेति येन पूर्वं राक्षसैर्भुक्ता तेन हेतुना सांप्रतं दीयतां सोऽयमर्थो विज्ञाप्यते ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मम राज्यं वसु च त्वया अविभक्तमस्त्विति शेषः एवं त्वदीयमपि ममेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ बहुशोक्त इति संधिरार्षः ॥ ३७ ॥

ध्वंससेध्वस्तधर्मन्यायमर्यादोजायसेइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ममशापात्तन्मातृदर्शनकालकृतात् ॥ ३९ ॥ निवासार्थंनिवेशय पुरमितिशेषः ॥ ४० ॥ सूर्यसंकाशैःसूर्यवदुज्ज्वलैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंप्रहस्तवचःश्रुत्वारावणःप्रहृष्टात्माऽभवदितिशेषः ॥ ४५ ॥ यतस्त्यक्त्वैनांगतस्ततोस्माभिःसहसानांप्रविश्यधर्मंप्रतिपालयेतिप्रहस्तेनोक्तोरावणस्तांप्रविवेश ॥ ४६॥ ४७॥

सक्रोधेनमयाचोक्तोध्वंससेचपुनःपुनः ॥ श्रेयोभियुक्तंधर्म्यंचश्रृणुपुत्रवचोमम ॥ ३८ ॥ वरप्रदानसंमूढोमान्यामान्यंसुदुर्मतिः ॥ नवेत्तिममशापाच्चप्रकृतिंदारुणांगतः ॥ ३९ ॥ तस्माद्गच्छमहाबाहोकैलासंधरणीधरम् ॥ निवेशयनिवासार्थंत्यक्त्वालंकांसहानुगः ॥ ४० ॥ तत्रमंदाकिनीरम्यानदीनामुत्तमानदी ॥ कांचनैःसूर्यसंकाशैःपंकजैःसंवृतोदका ॥ ४१ ॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैवसुगंधिभिः ॥ तत्रदेवाःसगंधर्वाःसाप्सरोरगकिन्नराः ॥ ४२ ॥ विहारशीलाःसततंरमंतेसर्वदाश्रिताः ॥ नहिक्षमंत्वयानेनवैरंधनदरक्षसा ॥ जानीषेहियथानेनलब्धःपरमकोवरः ॥ ४३ ॥ एवमुक्तोगृहीत्वातुतद्वचःपितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रःसामात्यःसवाहनधनोगतः ॥ ४४ ॥ प्रहस्तोऽथदशग्रीवंगत्वावचनमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टात्मामहात्मानंसहामात्यंसहानुजम् ॥ ४५ ॥ शून्यासानगरीलंकात्यक्त्वैनांधनदोगतः ॥ प्रविश्यतांसहास्माभिःस्वधर्मंतत्रपालय ॥ ४६ ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रहस्तेनमहाबलः ॥ विवेशनगरींलंकांभ्रातृभिःसबलानुगैः ॥ ४७ ॥ धनदेनपरित्यक्तांसुविभक्तमहापथाम् ॥ आरुरोहसदेवारिःस्वर्गंदेवाधिपोयथा ॥ ४८ ॥ सचाभिषिक्तःक्षणदाचरैस्तदानिवेशयामासपुरींदशाननः ॥ निकामपूर्णांचबभूवसापुरीनिशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥ धनेश्वरस्त्वथपितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमलेगिरौपुरीम् ॥ स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितांपुरंदरःस्वरिवयथामरावतीम् ॥ ५० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० उत्तरकांडएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राक्षसेंद्रोऽभिषिक्तस्तुभ्रातृभिःसहितस्तदा ॥ ततःप्रदानंराक्षस्याभगिन्याःसमचिंतयन् ॥ १ ॥ ददौतांकालकेंद्रायदानवेंद्रायराक्षसीम् ॥ स्वसांशूर्पणखांनामविद्युज्जिह्वायराक्षसः ॥ २ ॥

॥ ४८ ॥ निकामपूर्णाअत्यंतपूर्णा ॥ ४९ ॥ शशिविमलेगिरौकैलासे पुरंदरस्येवतदामरावतीमितिपाठोऽयुक्तश्छंदोभंगाभावाय ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथइंद्रजिदुत्पत्तिः राक्षसेंद्रइति ॥ १ ॥ २ ॥

रामेतिसंबुद्धिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गतादेवलोकमितिशेषः ततस्त्रयोदशसमाःवर्षाणिगतागतानि चतुर्दशंचतद्विरहितस्यगतमित्यनुकर्षः हेममयंसुवर्णप्रचुरम् ॥ ८ ॥ माययाविचित्र निर्माणशक्त्यानिर्मितम् ॥ ९ ॥ तस्याःकुक्षौ हेमायागर्भेइत्यर्थः ॥ १० ॥ मार्गितुंप्राप्तोस्मि मानकांक्षिणांअभिमानेच्छूनांदुःखंअभिमाननिवर्तकत्वात् ॥ ११ ॥ अस्यांहेमायाम् ॥ १२ ॥

अथदत्वास्वयंरक्षोमृगयामटतेस्मतत ॥ तत्रापश्यत्ततोराममयंनामदितेःसुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायंतंदृष्ट्वादशग्रीवोनिशाचरः ॥ अपृच्छत्कोभ वानेकोनिर्मनुष्यमृगेवने ॥ ४ ॥ अनयामृगशावाक्ष्याकिमर्थंसहतिष्ठसि ॥ मयस्तदाब्रवीद्रामपृच्छंतंतंनिशाचरम् ॥ ५ ॥ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येय थावृत्तमिदंतव ॥ हेमानामाप्सरास्तत्रश्रुतपूर्वायदित्वया ॥ ६ ॥ दैवतैर्ममसादत्तापौलोमीवशतक्रतोः ॥ तस्यांसक्तमनात्वासंदशवर्षशतान्यहम् ॥ ७ ॥ साचदैवतकार्येणत्रयोदशसमागताः ॥ वर्षंचतुर्दशंचैवततोहेममयंपुरम् ॥ ८ ॥ वज्रवैदूर्यचित्रंचमाययानिर्मितंमया ॥ तत्राहमवसंदीन स्तयाहीनःसुदुःखितः ॥ ९ ॥ तस्मात्पुरादुहितरंगृहीत्वावनमागतः ॥ इयंममात्मजाराजंस्तस्याःकुक्षौविवर्धिता ॥ १० ॥ भर्तारमनयासार्धमस्याः प्राप्तोस्मिमार्गितुम् ॥ कन्यापितृत्वंदुःखंहिसर्वेषांमानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्याहिद्वेकुलेनित्यंसंशयेस्थाप्यतिष्ठति ॥ पुत्रद्वयंममाप्यस्यांभार्यायां संबभूवह ॥ १२ ॥ मायावीप्रथमस्तातदुंदुभिस्तदनंतरः ॥ एवंतेसर्वमाख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानींकथंतातजानीयांकोभवानि ति ॥ एवमुक्तंतुतद्रक्षोविनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहंपौलस्त्यतनयोदशग्रीवश्चनामतः ॥ मुनेर्विश्रवसोयस्तुतृतीयोब्रह्मणोभवत् ॥ १५ ॥ एवमु क्तस्तदारामराक्षसेंद्रेणदानवः ॥ महर्षेस्तनयंज्ञात्वामयोदानवपुंगवः ॥ १६ ॥ दातुंदुहितरंतस्मैरोचयामासतत्रवै ॥ करेणतुकरंतस्याग्राहयित्वाम यस्तदा ॥ १७ ॥ प्रहसन्प्राहदैत्येंद्रोराक्षसेंद्रमिदंवचः ॥ इयंममात्मजाराजन्हेमयाप्सरसाधृता ॥ १८ ॥ कन्यामंदोदरीनामपत्न्यर्थंप्रतिगृह्यताम् ॥ बाढमित्येवतंरामदशग्रीवोभ्यभाषत ॥ १९ ॥ प्रज्वाल्यतत्रचैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ सहितस्यमयोरामशापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ २० ॥

मायावीतन्नामकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पौलस्त्यतनयइत्युक्तमेवार्थंस्पष्टमाह मुनेरिति योमुनिर्विश्रवाब्रह्मणस्तृतीयापत्यंतस्यभगवतोविश्रवसोहंतनयइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तंमहर्षेस्तनयंज्ञात्वादुहितरंतस्मै दातुंरोचयामास तत्रवैमहाकुलप्रसूतत्वज्ञानकाले ॥ १६ ॥ १७ ॥ धृताधृतगर्भा प्रसूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तपोधनाज्जातशापाभिज्ञः दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीतिश्रुतशापवृत्तांतइत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अंतरिक्षेसाधुसाध्विति वाक्यंतदासीदितिशेषः ॥ ३६ ॥ तत्रमहारण्येपितुर्विश्रवसआश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ नित्यासंतुष्टःकियदपिभक्षणेनकदाचिदपिसंतुष्टः ॥ ३८ ॥ स्वाध्यायनियताहारःस्वाध्यायनियतोनियताहारश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आत्मानमीदृशंपश्य कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितंप्राकृतरक्षोरूपमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तस्माद्दशग्रीवेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्यत्वनंतरंजातःकुंभकर्णोमहाबलः ॥ प्रमाणाद्यस्यविपुलंप्रमाणंनेहविद्यते ॥ ३४ ॥ ततःशूर्पणखानामसंजज्ञेविकृतानना ॥ विभीषणश्चधर्मात्मा कैकस्याःपश्चिमःसुतः ॥ ३५ ॥ तस्मिन्जातेमहासत्वेपुष्पवर्षंपपातह ॥ नभःस्थानेदुंदुभयोदेवानांप्राणदंस्तथा ॥ वाक्यंचैवांतरिक्षेचसाधुसाध्वितितत्तदा ॥ ३६ ॥ तौतुतत्रमहारण्येववृधातेमहौजसौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौलोकोद्वेगकरौतदा ॥ ३७ ॥ कुंभकर्णःप्रमत्तस्तुमहर्षींन्धर्मवत्सलान् ॥ त्रैलोक्यंनित्यासंतुष्टोभक्षयन्विचचारह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तुधर्मात्मानित्यंधर्मव्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहारउवासविजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणोदेवस्तत्रकालेनकेनचित् ॥ आगतःपितरंद्रष्टुंपुष्पकेणधनेश्वरः ॥ ४० ॥ तंदृष्ट्वाकैकसीतत्रज्वलंतमिवतेजसा ॥ आगम्यराक्षसीतत्रदशग्रीवमुवाचह ॥ ४१ ॥ पुत्रवैश्रवणंपश्यभ्रातरंतेजसावृतम् ॥ भ्रातृभावेसमेचापिपश्यात्मानंत्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीवतथायत्नंकुरुष्वामितविक्रम ॥ यथात्वमपिमेपुत्रभवेर्वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनंश्रुत्वादशग्रीवःप्रतापवान् ॥ अमर्षमतुलंलेभेप्रतिज्ञांचाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिभ्रातृतुल्योऽधिकोऽपिवा ॥ भविष्याम्योजसाचैवसंतापंत्यजहृद्गतम् ॥ ४५ ॥ ततःक्रोधेनतेनैवदशग्रीवःसहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दुष्करंकर्मतपसेधृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामितपसाकाममितिकृत्वाऽध्यवस्यच ॥ आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थंगोकर्णस्याश्रमंशुभम् ॥ ४७ ॥ सराक्षसस्तत्रसहानुजस्तदातपश्चचारातुलमुग्रविक्रमः ॥ अतोषयच्चापिपितामहंविभुंददौसतुष्टश्चवरान्जयावहान् ॥ ४८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ४५ ॥ तपसेतपोर्थं धृतमानसःनिश्चितांतःकरणः ॥ ४६ ॥ इतिकृत्वाइतिबुद्धिंकृत्वा अध्यवस्यतथानिश्चित्यच ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भ्रातरोरावणकुंभकर्णविभीषणाः ॥ १ ॥ तांस्तान्धर्मविधीन्धर्मानुष्ठानानि ॥ २ ॥ संक्षेपेणोक्तंप्रपंचयति कुंभकर्णइत्यादि वह्निभिःसूर्यपंचमैरितिपाठेसूर्यःपंचमोयेषांतैर्वह्निभिरित्यर्थः

अथाब्रवीन्मुनिंरामःकथंतेभ्रातरोवने ॥ कीदृशंतुतदाब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्ररामंसुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धर्मविधींस्तत्रभ्रातरस्तेसमाविशन् ॥ २ ॥ कुंभकर्णस्ततायत्तोनित्यंधर्मपथेस्थितः ॥ ततापग्रीष्मकालेतुपंचाग्नीन्परितःस्थितः ॥ ३ ॥ मेघांबुसिक्तोवर्षासुवीरासनमसेवत ॥ नित्यंचशिशिरेकालेजलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवंवर्षसहस्राणिदशतस्यापचक्रमुः ॥ धर्मेप्रयतमानस्यसत्पथेनिष्ठितस्यच ॥ ५ ॥ विभीषणस्तुधर्मात्मानित्यंधर्मपरःशुचिः ॥ पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ॥ ६ ॥ समाप्तेनियमेतस्यननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ पपातपुष्पवर्षंचतुष्टुवुश्चापिदेवताः ॥ ७ ॥ पंचवर्षसहस्राणिसूर्यंचैवान्ववर्तत ॥ तस्थौचोर्ध्वशिरोबाहुःस्वाध्यायेधृतमानसः ॥ ८ ॥ एवंविभीषणस्यापिस्वर्गस्थस्येवनंदने ॥ दशवर्षसहस्राणिगतानिनियतात्मनः ॥ ९ ॥ दशवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशिरश्चाग्नौजुहावसः ॥ १० ॥ एवंवर्षसहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः ॥ शिरांसिनवचाप्यस्यप्रविष्टानिहुताशनम् ॥ ११ ॥ अथवर्षसहस्रेतुदशमेदशमंशिरः ॥ छेत्तुकामेदशग्रीवेप्राप्तस्तत्रपितामहः ॥ १२ ॥ पितामहस्तुसुप्रीतःसार्धंदेवैरुपस्थितः ॥ तववताद्दशग्रीवप्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥ शीघ्रंवरयधर्मज्ञवरोयस्तेभिकांक्षितः ॥ कंतेकामंकरोम्यद्यनवृथातेपरिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ प्रणम्यशिरसादेवंहर्षगद्गदयागिरा ॥ १५ ॥ भगवन्प्राणिनांनित्यंनान्यत्रमरणाद्भयम् ॥ नास्तिमृत्युसमःशत्रुरमरत्वमहंवृणे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तदाब्रह्मादशग्रीवमुवाचह ॥ नास्तिसर्वामरत्वंतेवरमन्यंवृणीष्वमे ॥ १७ ॥ एवमुक्तेतदारामब्रह्मणालोककर्तृणा ॥ दशग्रीवउवाचेदंकृतांजलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥

पंचाग्नीन्परितःस्थितइतिपाठेपिसूर्यसहिताएवपंचाग्नयः ॥ ३ ॥ वामोरूपरिदक्षिणजंघांप्रतिष्ठाप्यस्थितिर्वीरासनं जलमध्यंप्रतिश्रयआवासोयस्यसः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सूर्यानुवृत्तिमाह ऊर्ध्वशिरोबाहुरिति ॥ ८ ॥ स्वर्गस्थस्येवदेवस्यनंदनइवेत्यनेनतपःप्रवृत्तिसंतोषोदर्शितः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मेमत्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

उक्तमेववरंसापेक्षमाह सुपर्णेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भूयोन्यःशुभोवरोदीयतेतच्छृणु ॥ २३ ॥ २४ ॥ अन्यंवरंचवितरामीत्युक्तंतमेवाह छंदतइति मनसायद्यथेप्सितंरूपं तत्तच्छंदतइच्छामात्रेणभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ हेभगवन्लोकगुरुःउत्पत्तिज्ञमिदाताभवान्यन्मह्यंप्रीतएतेनैवाहंकृतकृत्योस्मि सर्वगुणैःपुरुषार्थैर्हतश्चास्मि त्वत्प्रीतेरेवसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ २९ ॥ अथापियदिप्रसन्नेनत्वयावश्यंकश्चिद्वरोदातव्यस्तदातंवरंशृणु परमापद्गतस्यसांसारिकव्यवहारतःपरमामापदंप्राप्तस्यापिममधर्मेनारायणेमतिर्भवेत् रामोविग्रहवा

सुपर्णनागयक्षाणांदैत्यदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योहंप्रजाध्यक्षदेवतानांचशाश्वत ॥ १९ ॥ नहिचिंताममान्येषुप्राणिष्वमरपूजित ॥ तृणभूताहि तेमन्येप्राणिनोमानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मादशग्रीवेणरक्षसा ॥ उवाचवचनंदेवःसहदेवैःपितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्तेवचो राक्षसपुंगव ॥ एवमुक्त्वातुतंरामदशग्रीवंपितामहः ॥ २२ ॥ शृणुचापिवरोभूयःप्रीतस्येहशुभोमम ॥ हुतानियानिशीर्षाणिपूर्वमग्नौत्वयानघ ॥ २३ ॥ पुनस्तानिभविष्यंतितथैवतवराक्षस ॥ वितरामीहतेसौम्यवरंचान्यंदुरासदम् ॥ २४ ॥ छंदतस्तवरूपंचमनसायद्यथेप्सितम् ॥ एवंपिता महोक्तेचदशग्रीवस्यरक्षसः ॥ २५ ॥ अग्नौहुतानिशीर्षाणिपुनस्तान्युत्थितानिवै ॥ एवमुक्त्वातुतंरामदशग्रीवंपितामहः ॥ २६ ॥ विभीषणमथो वाचवाक्यंलोकपितामहः ॥ विभीषणत्वयावत्सधर्मसंहितबुद्धिना ॥ २७ ॥ परितुष्टोस्मिधर्मात्मन्वरंवरयसुव्रत ॥ विभीषणस्तुधर्मात्मावचनंप्रा हसांजलिः ॥ २८ ॥ वृतःसर्वगुणैर्नित्यंचंद्रमारश्मिभिर्यथा ॥ भगवन्कृतकृत्योहंयन्मेलोकगुरुःस्वयम् ॥ २९ ॥ प्रीतेनयदिदातव्योवरोमेशृणुसु व्रत ॥ परमापद्गतस्यापिधर्मेमममतिर्भवेत् ॥ ३० ॥ अशिक्षितंचब्रह्मास्त्रंभगवन्प्रतिभातुमे ॥ यायामेजायतेबुद्धिर्येषुयेष्वाश्रमेषुच ॥ ३१ ॥ सा साभवतुधर्मिष्ठातंतंधर्मंचपालये ॥ एषमेपरमोदारवरःपरमकोमतः ॥ ३२ ॥ नहिधर्माभिरक्तानांलोकेकिंचनदुर्लभम् ॥ पुनःप्रजापतिःप्रीतोवि भीषणमुवाचह ॥ ३३ ॥ धर्मिष्ठस्त्वंयथावत्सतथाचैतद्भविष्यति ॥ यस्माद्राक्षसयोनौतेजातस्यामित्रनाशन ॥ ३४ ॥

न्धर्मइत्युक्तेत्रधर्मपदेननारायणः अन्यथासासाभवतुधर्मिष्ठेत्यनेनपौनरुक्त्यंस्यात् ॥ ३० ॥ अशिक्षितं सद्गुरूपदेशंविनापीत्यर्थः ब्रह्मास्त्रंब्रह्मविद्या येति एतद्वरणमशेषब्रह्मविद्यासिद्धिप्रति बंधकनिवृत्तये ॥ ३१ ॥ एतद्यायतत्तद्धर्मंचपालयेपालयेयं परमोदारपरमदातः ॥ ३२ ॥ ईदृशस्यवरस्यपरमकत्वंस्वयमेवाह नहीति ॥ ३३ ॥ राक्षसयोनौजातस्यापियतोऽधर्मेबुद्धिर्न जायतेततःप्रीतोहममरत्वंतेददामि एवमप्रार्थितममरत्वंब्रह्मणःसकाशाद्धर्मबलाल्लब्धंविभीषणेनेतिनिष्कामतयादेवोपासनंसर्वार्थसाधनमितिबोध्यम् ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एषदुर्मतिस्त्रीन्लोकांस्त्रासयतीतिजानीषे तदेवदर्शयति नंदनेइति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मोहोऽज्ञानम् ॥ ३९ ॥ एवंमोहदानेनैवलोकानांस्वस्तिस्यात्अस्यसंमतिःसंमाननंचस्यात् अचिंतयदेवीमितिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अस्यास्येदेवतेप्सितादेवानामिष्टावाग्भव याचतःकुंभकर्णस्यवदनादेवानुकूलानिस्सरेत्यर्थः अथाब्रवीत्सरस्वतीप्रवेशानंतरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नाधर्मेजायतेबुद्धिरमरत्वंददामिते ॥ इत्युक्त्वाकुंभकर्णायवरंदातुमवस्थितम् ॥ ३५ ॥ प्रजापतिंसुराःसर्वेवाक्यंप्रांजलयोऽब्रुवन् ॥ नतावत्कुंभकर्णायप्रदातव्योवरस्त्वया ॥ ३६ ॥ जानीषेहियथालोकांस्त्रासयत्येषदुर्मतिः ॥ नंदनेऽप्सरसःसप्तमहेंद्रानुचरादश ॥ ३७ ॥ अनेनभक्षिताब्रह्मन्ऋषयोमानुषास्तथा ॥ अलब्धवरपूर्वेणयत्कृतंराक्षसेनतु ॥ ३८ ॥ यद्येषवरलब्धःस्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ वरव्याजेनमोहोऽस्मैदीयताममितप्रभ ॥ ३९ ॥ लोकानांस्वस्तिचैवंस्याद्भवेदस्यचसंमतिः ॥ एवमुक्तःसुरैर्ब्रह्माचिंतयत्पद्मसंभवः ॥ ४० ॥ चिंतिताचोपतस्थेऽस्यपार्श्वेदेवीसरस्वती ॥ प्रांजलिःसातुपार्श्वस्थाप्राहवाक्यंसरस्वती ॥ ४१ ॥ इयमस्म्यागतादेवकिंकार्यंकरवाण्यहम् ॥ प्रजापतिस्तुतांप्राप्तांप्राहवाक्यंसरस्वतीम् ॥ ४२ ॥ वाणित्वंराक्षसेंद्रस्यभववाग्देवतेप्सिता ॥ तथेत्युक्त्वाप्रविष्टासाप्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ कुंभकर्णमहाबाहोवरंवरययोमतः ॥ कुंभकर्णस्तुतद्वाक्यंश्रुत्वावचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितम् ॥ एवमस्त्वितितंचोक्त्वाप्रायाद्ब्रह्मासुरैःसमम् ॥ ४५ ॥ देवीसरस्वतीचैवराक्षसंतंजहौपुनः ॥ ब्रह्मणासहदेवेषुगतेषुचनभःस्थलम् ॥ ४६ ॥ विमुक्तोसौसरस्वत्यास्वांसंज्ञांचततोगतः ॥ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः ॥ ४७ ॥ ईदृशंकिमिदंवाक्यंममाद्यवदनाच्च्युतम् ॥ अहंव्यामोहितोदेवैरितिमन्येतदागतैः ॥ ४८ ॥ एवंलब्धवराःसर्वेभ्रातरोदीप्ततेजसः ॥ श्लेष्मातकवनंगत्वातत्रतेन्यवसन्सुखम् ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तद्वाक्यंब्रह्मवाक्यम् ॥ ४४ ॥ एवमित्यत्रषण्मासादर्वाग्जागरणंनेतिनियमः तदधिकापिनिद्रातुभवत्येवेतिवरस्वरूपंबोध्यं अतएवषण्मासान्स्वपितीतिपूर्वविभीषणोक्त्यावर्षाण्यनेकानीतिकुंभकर्णोक्त्याचनपूर्वोक्तस्यविरोधः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्वांसंज्ञांयथाप्राप्तस्वबुद्धिंगतःप्राप्तः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ श्लेष्मातकवनंतत्प्रचुरंपितुस्तपोवनम् ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

परुषैः मर्मघातिभिः अतएवदुःखैः पुत्रंशरणमागताकुब्जा[illegible]शेषः ॥ २० ॥ यतःसर्वभूतानामवध्याःअतःक्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ मातृघातकंमांप्रतियदिरामोनासूयेत्नकुप्येत्
तदाहमिमांमातरमपिहन्याम् ॥ २२ ॥ जानातिज्ञास्यते[illegible]नेत्स्त्रीघातिनाविति मत्वाइत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततःकर्षणंतेनप्रनष्ट
ज्ञानांविलग्नांयंत्राविनासंयतां ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामा[illegible]येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥

तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता ॥ [illegible]मंत्रस्तापुत्रंशरणमागता ॥ २० ॥ तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूता
नांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीम् ॥ यदिमांधार्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपिहतांकु
ब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमांचैवधर्मात्मानाभिभाषिष्यतेध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्ततततोदोषात्तांमुमो
चचमूर्छिताम् ॥ २४ ॥ सापादमूलेकैकेय्यामंथराानिपपातह ॥ निःश्वसंतीसुदुःखार्ताकृपणंविललापह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्य
कुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदार्तरूपांक्रौंचींविलग्नामिववीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो
ध्याकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे ॥ समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतोदश
रथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः ॥ रामंप्रव्राज्यवैज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः ॥ संगत्यानापराध्नोतिराज्यमेतद
नायकम् ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव ॥ प्रतीक्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवम् ॥ अ
भिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वासर्वंप्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ॥ ६ ॥

रक्षासाधनत्वाद्राजागुरुःतत्राप्ययंगुरुतरः ज्येष्ठंराज्यार्हं ॥ २ ॥ [illegible]द्राज्यमनायकंततोराजाभव ननुज्येष्ठेविद्यमानेकथमहंराजातत्राह संगत्याज्येष्ठस्यवनवासंप्रतिपितुराज्ञासंगत्यातवच
राज्यंप्रतितदाज्ञासंगत्याराज्यंकुर्वन्नपिभवान्नापराध्नोति ॥ [illegible]ज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्नप्राप्नोति पित्राज्ञायाउभाभ्यामपिपालनीयत्वादितिवहवः एतद्राज्यंअनायकमपिअमात्या
दीनांसंगत्यैकमत्येनदेवगत्यावानापराध्नोतिननश्यतिअतो[illegible]र्थतीर्थआह ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंअभिषेचनप्रयोजनंवस्तुजातंरामाभिषेकायवितितं स्वजनोमंत्र्यादिः श्रेणयःपौराः
॥ ४ ॥ ५ ॥ भांडंउपकरणम् ॥ ६ ॥

राजतांराजत्वम् ॥ ७ ॥ पूर्वोज्येष्ठः अरण्येवत्स्यामिरामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ आनयिष्यामि इडार्षः ॥ ९ ॥ रामहेतोःरामाभिषेकार्थं ॥ १० ॥ पुरस्कृतंअग्रतःकृतम्ः अध्वरात्म
हायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मातृगंधिनींकेवलमातृव्यपदेशांमातृसंज्ञामात्रामित्यर्थइतितीर्थः कतकस्तुपुत्रगृद्धिनीमितिपांक्तःपाठः पुत्रगर्धिनीमित्यर्थइत्याह ॥ १२॥
शिल्पिनःखनकाः यत्रपथोऽभावःतत्रपंथागमनमार्गःक्रियताम् विषमाणिचनिम्नोन्नतानिचसमानिक्रियंताम् रथादिसुखगत्यर्थमितिभावः पथिविद्यमानेषुदुर्गेषुविशेषेणजनान्चारयंतीतिप
थिदुर्गविचारकाः पथिदुर्गविशारदाइतिपाठे तत्रवर्तमानदुर्गेचोरादिभीत्यागंतुमशक्यप्रदेशेरक्षणविशारदाइत्यर्थः॥ १३ ॥एवंसंभाषमाणंतंप्रतिसर्वोपिजनःश्रीमच्छुभमनुत्तमंवाक्यमुवाच॥ १४॥

ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः॥ नैवंभवंतोमांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः ॥ ७ ॥ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः॥ अहंत्वरण्येव
त्स्यामिवर्षाणिनवपंचच ॥८॥ युज्यतांमहतीसेनाचतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात्॥९॥ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेतदु
पस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्यगमिष्यामिरामहेतोर्वनंप्रति ॥ १० ॥ तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतम्॥ आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात्॥ ११॥
नसकामांकरिष्यामिस्वामिमांपुत्रगृद्धिनीम्॥ वनेवत्स्याम्यहंदुर्गेरामोराजाभविष्यति॥ १२ ॥ क्रियतांशिल्पिभिःपंथाःसमानिविषमाणिच ॥ र
क्षिणश्चानुसंयांतुपथिदुर्गविचारकाः॥ १३॥ एवंसंभाषमाणंतंरामहेतोर्नृपात्मजम्॥ प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमम्॥ १४॥ एवंतेभाष
माणस्यपद्माश्रीरुपतिष्ठताम्॥ यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुतेपृथिवींदातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमंतद्वचनंनृपात्मजाःप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच ॥ प्रहर्ष
जास्तंप्रतिबाष्पबिंदवोनिपेतुरार्याननेत्रसंभवाः॥ १६ ॥

तदेवाह एवमिति एवंरामराज्यविषयंभाषमाणस्यतेपद्मातदाख्यापद्मचिह्नाचश्रीरुपतिष्ठताम् ज्येष्ठानुसरणादितिभावः तदेवाह यस्त्वमिति ज्येष्ठेज्येष्ठायपृथिवींदातुमिच्छसिअतःश्रीस्त्वामुपति
ष्ठताम् ॥ १५ ॥ संश्रवणेरामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमंनृपात्मजेनप्रभाषितंतद्वचनंनिशम्यस्थितानांजनानांप्रतिभरतमुद्दिश्यप्रहर्षजाआर्याननेत्रसंभवाःहर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजाबिंदवोनिपेतुरि
तितीर्थः अत्रआननपदमधिकम् कतकस्तु नृपात्मजःप्रभाषितमितिसविसर्गपाठः नृपात्मजोजनैःप्रभाषितमनुत्तमंतद्वचनंआशीर्वचनंसंश्रवणेसम्यक्श्रवणविषयेप्राप्तंनिशम्यश्रुत्वाहृष्टोभूदिति
शेषः अथतंप्रतितंजनंलक्षीकृत्य कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया आर्यस्यपूज्यस्यभरतस्यार्यपूज्यंयदाननंमुखम् जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेणपूज्यत्वंमुखस्य तद्वर्तिनेत्रसंभवाःअतएवप्रहर्षजाबिंद
वोनिपेतुः अनुक्तभरतसौमुख्यकथनंचास्यश्लोकस्यप्रयोजनमित्याह अत्रकतकपाठस्तद्व्याख्याचज्यायसी ॥ १६ ॥

इदंवचनंरामानयनवचनम् वियातःविशेषेणयातोगतःशोकोयेषांते जनाइतिविशेष्यम् विधूतशोकाइतिपाठांतरम् हेनरवरत्ववचनात्रामेत्वयिचभक्तिमान्शिल्पिवर्गःपंथानंकर्तुंव्यादिष्टः ज
नोरक्षकजनश्चरक्षणंकर्तुंव्यादिष्टः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भूमि
प्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः शिबिरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणंसूत्रकर्मेतिकतकः खनकाःस्वकर्मणिखननेभिरताः पर
सेनयावष्टंभेपिखननेदक्षाः अतएवशूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादियंत्रणसमर्थाः ॥ १ ॥ कर्मांतिकाःवेतनजीविनः स्थपतयोरथादिकर्तारः प्रधानवर्धकयः यंत्रकोविदाःक्षेपणीयादियंत्रकरणकु

ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवि[यातशोकाः] ॥ पंथाननरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पिवर्गः॥ १७ ॥ ॥ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्या[कां]डेएकोनाशीतितमःसर्गः॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मवि
शारदाः॥ स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा॥ १ ॥ कर्मांतिकाःस्थपतयःपुरुषायंत्रकोविदाः॥ तथावर्धकयश्चैवमार्गिणोरक्षतक्षकाः॥ २ ॥
सूपकाराःसुधाकारावंशचर्मकृतस्तथा ॥ समर्थायेचद्र[ष्टा]रःपुरतश्चप्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ सतुहर्षात्तमुद्देशंजनौघोविपुलःप्रयान् ॥ अशोभतमहावेगःसा
गरस्येवपर्वणि ॥ ४ ॥ तेस्ववारंसमास्थायवर्त्मकर्मणिको[वि]विदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्मन
एवच ॥ जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिंदंतोविविधान्द्रुमान ॥ ६ ॥ [...]अवृक्षेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयन् ॥ केचित्कुठारैष्टंकैश्चदात्रैश्छिंदन्क्वचित्क्वचित् ॥ ७ ॥
अपरेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः ॥ विधमंतिस्मदुर्गा[णि]स्थलानिचततस्ततः॥ ८ ॥

शलाः पथदर्शनकोविदाइतिपाठांतरम् वर्धकयस्तक्षाणः मार्गिणःतत्तद्भनम[ा]र्गविशेषरक्षानियुक्ताः वृक्षतक्षकाःमार्गविरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥ २ ॥ सूपकाराःसूदाः सुधाअवलेपः वंशचर्मकृतः
वंशदलैःकटशूर्पादिकृतः चर्मकृतःअवस्थानार्थमश्वपृष्ठारोप्यमाणपल्ययन[कृ]तरादिकृतः समर्थाद्रष्टारःपूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥ सत्विति एवंमार्गसन्नाहप्रवृत्तोजनौघोरामदर्शनकौतुक
जहर्षान्महावेगःमहावेगवान्प्रयान्गच्छन्पर्वणिसागरस्यमहावेगोजलौघइव [ती]र्थाशोभत ॥ ४ ॥ तेमार्गशोधकाः स्ववारंस्वसमूहंसमास्थाय वारसंघातसंचयाइत्यमरः विविधोपेतैर्नानाप्रकारयु
क्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ताइतिशेषः ॥ ५ ॥ लताःशाखाः स्था[णू]णून्शंकून् अपसारयंतइतिशेषः ॥ ६ ॥ अरोपयन्छायार्थमितिशेषः टंकःपाषाणभेदनः छिंदन् अडभावआर्षः
॥ ७ ॥ बलिनःदृढमूलान्वीरणस्तंबान् विधमंतिहस्ताभ्यामेवनिःसारयंति दु[र्गा]णिस्थलानिउन्नतान्प्रदेशान्विधमंतिखननेनसमीकुर्वंति ॥ ८ ॥

कूपान्मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतं श्वभ्रं गर्तं च पांसुभिः पूरयन् ॥ ९ ॥ बंधनीयान्सेतून् क्षोद्यान्क्षोदनीयान्शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः भेदनीयान्जलनिर्गमार्थं भेद्यान् ॥ १० ॥ परिवाहान्अल्पप्रवाहान्वंधनेनबहूदकानचक्रुः ॥ ११ ॥ खानयामासुः अखनन् उदपानान्कूपवाप्यादीन् वेदिकाभिः परितोलंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः तत्रतत्रसच्छायजलाशयसमीपे विश्रमार्थं निवासाय ससुधातलः सुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धाभूः क्वचित्सुधाभिः क्वचिन्मृत्तिकाभिरेवबद्धचत्वरइत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथमार्गकरणानंतरं अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः यथाज्ञप्तियथाभरताज्ञापनम् शिबिरादिनिवेशे अनुचरानाज्ञाप्ययोयादृशोभरतस्याभिमतोनिवेशस्तंतथाकृत्वा भूयोधिकभूषाभिः शोभयामासुः

अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुःसमंततः ॥ ९ ॥ बबंधुर्बंधनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा ॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्चतांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ अचिरेणतुकालेनपरिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषुचदेशेषुखानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलःप्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोद्घुष्टद्विजगणःपताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चंदनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभतसेनायाःपंथाःसुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः ॥ रमणीयेषुदेशेषुबहुस्वादुफलेषुच ॥ १५ ॥ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः ॥ भूयस्तंशोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषुप्रशस्तेषुमुहूर्तेषुचतद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाश्चापिपरिखापरिवारिताः ॥ तत्रेंद्रनीलप्रतिमाःप्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥ प्रासादमालासंयुक्ताःसौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥ वितर्दिभिरिवाकाशेविटंकाग्रविमानकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥

वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः निवेशः शिबिरं भूषणोपमंमार्गस्यालंकारसदृशं अतिरमणीयमितियावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ निवेशान्शिबिराणि ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाइत्यनेनशर्करादिराहित्यसूचनं परिखाःसगर्ताःपर्यंतभित्तयः तत्रपरिखावच्छेदेनेत्यर्थः इंद्रनीलमणिनिर्मिताःप्रतिमाश्चित्रप्रतिमायेषुनिवेशेषु इंद्रकीलप्रतिमाइतिपाठेइंद्रकीलपर्वतसदृशइत्यर्थः एवमुच्चाःपरिखाइतियावत् प्रतोलीरथ्या ॥ १८ ॥ सौधसदृशैःप्राकारैःसंवृताः ॥ १९ ॥ आकाशेवितर्दिभिरिवविविधधिष्ण्यैरिवस्थितैरुपलक्षिताः विटंककपोतपालिकातद्युक्तायैर्विमानकैःसप्तभूमिकगृहैरत्युन्नतैरुपलक्षिताइत्यर्थइतिकतकः विसर्पद्भिरिवाकाशेइतिपाठांतरं तदोर्ध्वमूर्ध्वंगच्छद्भिरिवेत्यर्थःकथंचिद्योज्यः ॥ २० ॥

जाह्नवींसमासाद्यअभिव्याप्यप्रवर्ति[illegible]व्यराजतइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअशीतित
मःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ न[illegible]ताभिषेकायवसिष्ठेनकरिष्यमाणनांदीमुखाद्यभ्युदयप्राग्वर्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारंभयुक्तानांदीमुखीतिकश्चित् रात्रिअल्पावशेषां दृष्ट्वेति
शेषः सविशेषज्ञाःराजनिराजपुत्रेचा[illegible]स्तवंजानंतितादृशाः मंगलसंस्तवैःमंगलप्रतिपादकैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणःसुवर्णदंडः यामदुंदुभिःयामावसानसूचकोदुंदुभिः उच्चावचानुच्चाव

जाह्नवींतुसमासाद्यविविध[illegible]नाम् ॥ शीतलामलपानीयांमहामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥ सचंद्रतारागणमंडितंयथानभःक्षपायाममलंवि
राजते ॥ नरेंद्रमार्गःसतदा[illegible]मेणरम्यःशुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अ० अशीतितमःसर्गः
॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनांदी[illegible]भरतंसूतमागधाः ॥ तुष्टुवुःसविशेषज्ञाःस्तवैर्मंगलसंस्तवैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतःप्राणदद्यामदुंदुभिः ॥ द
ध्मुःशंखांश्चशतशोवाद्यांश्च[illegible]रान् ॥ २ ॥ सतूर्यघोषःसुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतंशोकसंतप्तंभूयःशोकैररंधयत् ॥ ३ ॥ ततःप्रबुद्धोभर
तस्तंघोषंसन्निवर्त्यच ॥ ना[illegible]काहंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतंमहत् ॥ विसृज्यमयिदुःखानिराजादशर
थोगतः ॥ ५ ॥ तस्यैषाधर्म[illegible]मूलामहात्मनः ॥ परिभ्रमतिराजश्रीर्नौरिवाकर्णिकाजले ॥ ६ ॥ योहिनःसुमहान्नाथःसोपिप्रव्राजितोवने ॥
अनयाधर्ममुत्सृज्यमात्रा[illegible]म् ॥ ७ ॥ इत्येवंभरतंवीक्ष्यविलपंतमचेतनम् ॥ कृपणारुरुदुःसर्वाःसुस्वरंयोषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथातस्मिन्विल
पतिवसिष्ठोराजधर्मवित् ॥ [illegible]आकुनाथस्यप्रविवेशमहायशाः ॥ ९ ॥ शातकुंभमयींरम्यांमणिहेमसमाकुलाम् ॥ सुधर्मामिवधर्मात्मासग
णःप्रत्यपद्यत ॥ १० ॥ सकां[illegible]स्वस्त्यास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्तसर्ववेदज्ञोदूताननुशशासच ॥ ११ ॥

च्चस्वरान्वाद्यान्वाद्यविशेषान्दध्मुः [illegible] मंगलादीनित्यर्थइतितीर्थः ॥ २ ॥ शोकैःशोकोत्पादकैः अरंधयत्हिनस्तिस्म रधपाकहिंसनयोः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कैकेय्याहेतुनामद्विषयेजा
यमानंलोकस्यसूतमागधादेरपकृतम[illegible] एवंरूपाणिदुःखानिदुःखकराणिमयिविसृज्यराजागतः ॥ ५ ॥ तस्ययोगतस्तस्येत्यर्थः अकर्णिकाअकर्णधारा अकंटकेतिपाठः कंट
कोनाविकस्तद्रहितत्यर्थइतिकतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजधर्मवित्राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता अतःस्वकृत्यंस्वयंसंपादयतीत्याह सभामित्यादि ॥ ९ ॥ तद्विशेषणंशातकुंभमयीमित्यादि
सगणःसशिष्यगणः ॥ १० ॥ स्वस्त्या[illegible]सिकाकारमंडलवदास्तरणसंवृतंपीठमध्यास्ततत्तोदूताननुशशासच ॥ ११ ॥

गणवल्लभाः सेनानायकाः आत्ययिकं कालविलंबासहिष्णु ॥ १२ ॥ सराजपुत्रंराजपुत्रैरितरैः सहितंशत्रुघ्नं युधाजिन्नामाकश्चिन्मंत्री येचहिताजनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥ हलहलेतिशब्दानु करणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ इद्धवृत्तमिति कद्दोचसामुद्रः भिन्नलिंगत्वेपिसहृदयोद्वेगाभावात् चंद्रइवमुखमितिवन्नदुष्टोपमा तिमिरनेकयोजनायामविस्तारोमत्स्यः नागाजलगजाः सर्पाश्च मणयो मुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्णलवनिर्मितिकाः सभायांजलस्थानेसभातेजः एतदेवध्वनयतास्तिमितजलइत्युक्तं चित्रस्थतिमिनागसंवृतत्वंमणयश्चस्तंभादिषुविद्यंतेएव शंखाश्चित्रेषुस्वर्णशर्करास्था ने कुट्टिमादौस्वर्णलेपः प्रकारांतरेणजलादिवर्णनेतुकवेर्न्यूनतादोषः ममतुविभक्तिपरिणामेनैषामेवसभायामप्यन्वयान्नदोषः एतेनवसिष्ठोजलंतिर्मिनागौभरतशत्रुघ्नौमण्यादयोऽमात्यपौरजा

ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकंहिनः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रंशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनम् ॥ युधाजितंसुमंत्रंचयेचतत्रहिताजनाः ॥ १३ ॥ ततोहलहलाशब्दोमहान्समुदपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततोभरतमायांतंशतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनंदन्प्रकृतयोयथादशरथंतथा ॥ १५ ॥ ह्रदइवतिमिनागसंवृतः स्तिमितजलोमणिशंखशर्करः ॥ दशरथसुतशोभितासभासदशरथेवबभूवसापुरा ॥ १६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ९ ॥ तामार्यगणसंपूर्णांभरतः प्रग्रहांसभाम् ॥ ददर्शबुद्धिसंपन्नः पूर्णचंद्रांनिशामिव ॥ १ ॥ आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा ॥ वस्त्रांगरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा ॥ २ ॥ साविद्वज्जनसंपूर्णासभासुरुचिरातथा ॥ अदृश्यतघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी ॥ ३ ॥ राज्ञस्तुप्रकृतीः सर्वाः ससंप्रेक्ष्यचधर्मवित् ॥ इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ ताताराजादशरथः स्वर्गतोधर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव ॥ ५ ॥

नपदाइतिकृतकोक्तमपास्तं दशरथसुतशोभितासभापुरासदशरथासभेवबभाविनियोजना पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा पुरायथेत्यंशेउपमेतितयोरत्रसंसृष्टिः ॥ १६ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रग्रहाप्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परिग्रहोधिष्ठानंयस्यांसा नि शापक्षेप्रकृष्टगुर्वादिग्रहवतीम् ॥ १ ॥ आर्याणांत्रैवर्णिकानां आसनानिविशतांआसनेषूपविशताम् ॥ २ ॥ घनापायेशरदि ॥ ३ ॥ सवसिष्ठः संप्रेक्ष्यचचात्कृतानुमतिकांश्चकृत्वा ॥ ४ ॥ धर्मसत्यपरिपालनरूपम् ॥ ५ ॥

सतांधर्मंजीवतोवाक्यकरणादिल्येवंरूपम् ॥ ६ ॥ निहतकंटकंरामस्यवनवासदानात्तथा ॥ ७ ॥ उदीच्यादयस्तत्तद्दिशिप्रत्येकंसिंहासनाधीश्वरायेचकेवलाःसिंहासनरहिताः चान्याच्याअपरां
ताःद्वीपवासिनः सामुद्राःपोतवणिजः कोट्यसंख्यातानिरत्नानिहरंतु कोट्योपरांताइतिपाठांतरम् कोट्योरत्नानिअनेककोटिसंख्यरत्नानि यद्वा परांतास्तत्तद्दिगंतवासिनः सामुद्राःसमुद्रद्वीपवा
सिनः ॥ ८ ॥ धर्मज्ञःज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकांक्षयाज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसाजगामसस्मार ॥ ९ ॥ जगर्हेसर्वज्ञोपिकथमेवमनुचितेमांप्रवर्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥

रामस्तथासत्यवृत्तिःसतांधर्ममनुस्मरन् ॥ नाजहात्पितुरादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकंटकम् ॥ तद्भुंक्ष्वमु
दितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः ॥ कोट्यापरांताःसामुद्रारत्नान्युपहरंतुते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतो
वाक्यंशोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाममनसारामंधर्मज्ञोधर्मकांक्षया ॥ ९ ॥ सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा ॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपु
रोहितम् ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्यस्यविद्यास्नातस्यधीमतः ॥ धर्मेप्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत् ॥ ११ ॥ कथंदशरथाज्जातोभवेद्राज्यापहारकः ॥
राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा ॥ १३ ॥ अनार्य
जुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपापमहंयदि ॥ इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्धिमात्राकृतंपापंनाहंतदपिरोचये ॥ इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्या
मिकृतांजलिः ॥ १५ ॥ राममेवानुगच्छामिसराजाद्विपदांवरः ॥ त्रयाणामपिलोकानांराघवोराज्यमर्हति ॥ १६ ॥ तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेस
भासदः ॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणिरामेनिहितचेतसः ॥ १७ ॥ यदित्वार्यंनशक्ष्यामिविनिवर्तयितुंवनात् ॥ वनेतत्रैववत्स्यामियथार्योलक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
सर्वोपायंतुवर्तिष्येविनिवर्तयितुंबलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मांतिकाःसर्वेमार्गशोधकदक्षकाः ॥ प्रस्था
पितामयापूर्वंयात्राचममरोचत ॥ २० ॥

विद्यास्नातस्यसर्वविद्यानंतरभाविस्नानयुतस्यरामस्य मद्वि
धःचरितब्रह्मचर्यादिः ॥ ११ ॥ रामस्य धर्मंनिर्णयः हेभगवन्नेवंविज्ञायधर्मंन्याय्यंवक्तुंइहसभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननुत्वन्मात्राप्रयासेनराज्यसंपादनादस्मा
त्रिरेवमुक्तमतआह यद्धीति वनदुर्गस्थंवनरूपदुर्गस्थम् ॥ १५ ॥ द्विपदांमनुष्याणांवरःश्रेष्ठोराजास्यराज्यस्येतिशेषः ॥ १६ ॥ मध्येकविवाक्यम् तद्वाक्यमिति ॥ १७ ॥ सर्वथास्वस्यराज्यचिं
तानास्तीतिप्रतिपादकंपुनर्भरतवाक्यम् यदीति ॥ १८ ॥ आर्यास्त्रैवर्णिकास्तेचतेमिश्राःपूज्यास्तेषांयुष्माकंसमक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ विष्टयोभृतिंविनाकर्मकराः कर्मांतिकाउक्ताः ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥ आदिशत्आज्ञापयतिस्म इष्टवत्इष्टार्हं इष्टानुरूपमितियावत् ॥२३॥ निवर्तनेनिवर्तननिमित्तं बलस्ययात्रांसमाज्ञप्तांश्रुत्वाप्रकृतयोबलाध्यक्षाश्चप्रहृष्टाइत्यन्वयः ॥२४॥ यात्राग मनंरामंयात्रार्थंगमनम् ॥ २५ ॥ गोरथैः शकटैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ सज्जंगमनायसन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ गुरुंरामंप्रसादयिष्यन्निदत्तये ॥ २९ ॥ बलस्ययोगायबलसंमेलनाय बल

एवमुक्तातुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमंत्रममशासनात् ॥ यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रस्तुभरतेनमहात्मना ॥ प्रहृष्टः सोदिशत्सर्वंयथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥ ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच ॥ श्रुत्वायात्रांसमाज्ञप्तांराघवस्यनिवर्तने ॥ २४ ॥ ततोयोधांगनाःसर्वाभर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वरयंतिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रंस्यंदनैश्चमनोजवैः ॥ सहयोपिद्बलाध्यक्षाबलंसर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसन्निधौ ॥ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमंत्रंपार्श्वतोब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्यतुतस्याज्ञांपरिगृह्यप्रहर्षितः ॥ रथंगृहीत्वोपययौयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ २८ ॥ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः ॥ गुरुंमहारण्यगतंयशस्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णत्वमुत्थायसुमंत्रगच्छबलस्ययोगायबलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामिहितंवनस्थंप्रसाद्यरामंजगतोहिताय ॥ ३० ॥ ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंपरिपूर्णकामः ॥ शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच ॥ ३१ ॥ ततःसमुत्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० द्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ ततःसमुत्थितःकल्यमास्थायस्यंदनोत्तमम् ॥ प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणिकल्पितानियथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतंयांतमिक्ष्वाकुकुलनंदनम् ॥ ३ ॥ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ ४ ॥

प्रधानान्आज्ञापयेतिशेषः ॥ ३० ॥ संपरिपूर्णकामस्तस्यापिरामदर्शनेउत्कटेच्छत्वात् ॥ ३१ ॥ कुलेकुलेगृहेगृहे कुलंजनपदेगृहे कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ कल्यंप्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥ यथाविधिकल्पितानिगजसंनहनोक्तविधिनाकृतसंनाहानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

समारूढानि सादिभिरितिशेषः ॥ ५ ॥ [illegible]स्यकृते:पुत्रप्रत्यहितेनतयाजातत्वान्मयाकिंकृतमितिखिन्नापुनःप्रकृतिमापन्नाहर्षेणययौ अतएवमध्यमत्वेपिआदौतदुल्लेखः यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादिकथानेनैव[illegible]वा ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताःत्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिष्वजानापरिष्वजमानाः नगरेचरंतीतिनागरिकाः चरतीतिठक् ॥ १० ॥ तत्र नगरे संमताःप्रसिद्धाः नैगमावणिजः[illegible]नाय:॥ ११॥श्रेणीर्विविच्याह॥मणिकाराइति शाणादौमणिशोधकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तंतुवायाः शस्त्रोपजीविनःशस्त्रनिर्माणोपजीविनः॥ १२॥

शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानि[illegible]यवम् ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ ५ ॥ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयशस्विनी ॥ रामानयनसं तुष्टाययुर्यानेनभास्वता ॥ ६ ॥ [illegible]ताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणम् ॥ तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामंमहाबाहुं स्थिरसत्त्वंदृढव्रतम् ॥ कद[illegible]मंजगतःशोकनाशनम् ॥ ८ ॥ दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघवः ॥ तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्क रः ॥ ९ ॥ इत्येवंकथयंतस्ते[illegible]कथाःशुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥ येचतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः ॥ रामंप्र तिययुर्हृष्टाःसर्वाःप्रकृतयः[illegible]॥ ११ ॥ मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभकाराश्चशोभनाः ॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाः क्राकचिकावेधकारोचकास्तथा ॥ दंतकाराःसुधाकारायेचगंधोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराःप्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः ॥ स्नापकोष्णोदकावै द्याधूपिकाःशौंडिकास्तथा ॥ १४ ॥ [illegible]कास्तुन्नवायाश्चग्रामघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्चसहस्त्रीभिर्यांतिकैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहितावेदविदो ब्राह्मणावृत्तसंमताः ॥ गोरथै[illegible]यांतमनुजग्मुःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेषाःशुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ॥ सर्वेतेविमलैर्यानैःशनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥

मायूरकाःलीलामयूरग्राहिणः इदमुप[illegible]कादिकग्राहिणां यद्वा मयूरपिच्छैःछत्रादिव्यंजनकारिणः क्रकचःकरपत्रंतेनजीवंतितेक्राकचिकाः वेधकामणिमुक्तादिवेधकर्तारः रोचकाःकाच कुप्यादिकर्तारइतिकतकः दंतकाराः[illegible]समुद्गकादिकर्तारःदंतलेखकाश्च सुधाकाराःसुधालेपकाराः गंधोपजीविनःगंधद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥ स्नापकाःउष्णोदकस्नापकाः उष्णो दकाःअंगमर्दकाः उष्णोदकंसमुल्लेख्य[illegible]नेपुच धूपकाःधूपक्रिययाजीविनः शौंडिकाःमद्यकृतः शुंडाकरिकरेमद्ये ॥ १४ ॥ तुन्नवायाःसूच्यासीवनकर्तारः ग्रामेघोषेचवर्तमानामहत्त राः शैलूषाःनटाः कैवर्तकाःकैवर्तकास्[illegible]पाठकारवाःकर्माराः ॥ १५ ॥ गोरथैःशकटैः ॥ १६ ॥ गोरोचनकुंकुमादिसंबंधात्ताम्रवर्णंमृष्टंसंपूर्णमनुलेपोनुलेपनंयेषांते ॥ १७ ॥

प्रहर्षःकायिकोरोमांचादिहर्षः मोदोमानसः ॥ १८ ॥ शृंगवेरपुरंप्रतिशृंगवेरपुरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रमादेनसावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुत्थितांगमनेऽनुद्योगाम् ॥ २२ ॥ अद्यविश्रांताः श्वःप्रतरिष्यामइत्यनिप्रायेण इतिमदभिप्रायज्ञापनेननिवेशयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थंएतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वजातदेहो निमित्तंयस्यपरलोकस्यसऊर्ध्वदेहनिमित्तःपरलोकः स्वार्थिकोण् तदर्थमित्यर्थः मध्येमिलितनद्यंतरेएवमनुक्त्यागंगायास्तर्पणेनपितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वंसूचितम् ॥ २४ ॥ स्वेनस्वेनच्छंदेनस्वस्वे

प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयात्कैकयीसुतम् ॥ भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततोगंगांशृंगवेरपुरंप्रति ॥ १९ ॥ यत्ररामसखावीरोगुहोज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेनदेशंतंपरिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतांचगंगांशिवोदकाम् ॥ भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशयतमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥ विश्रांताःप्रतरिष्यामःश्वइमांसागरंगमाम् ॥ २३ ॥ दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वासमाहिताः ॥ न्यवेशयंस्तांछंदेनस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्यगंगामनुतांमहानदींचमूंविधानैःपरिबर्हशोभिनीम् ॥ उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनिविष्टांध्वजिनींगंगामन्वाश्रितांनदीम् ॥ निषादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्सपरितोब्रवीत् ॥ १ ॥ महतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते ॥ नास्यांतमवगच्छामिमनसापिविचिंतयन् ॥ २ ॥ यदातुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः ॥ सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे ॥ ३ ॥

च्छया ॥ २५ ॥ गंगामनुगंगांलक्षीकृत्येत्यर्थः परिबर्होयात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातं विधानैर्वासव्यवस्थाकल्पनैः रामस्यनिवर्तनंचिंतमानः चिंतयमानइत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गंगामनुआश्रितां निविष्टांकचित्कार्यैभिनिवेशवतीम् ॥ १ ॥ इतःइहगंगातीरे नास्याअंतमित्यर्थेसंधिरार्षः ॥ २ ॥ यदातुखलुयस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतस्ततोमहतीसेनाप्रदृश्यतइत्यन्वयः रामपीडार्थंप्रवृत्तइत्याशयेनदुर्बुद्धितावादः भरतागमनचिह्नमाह सइति महाकायःमहाप्रमाणःइक्ष्वाकुकुलचिह्नभूतः कोविदारध्वजोरथेदृश्यतेऽतोभरतएवायमितिभावः ॥ ३ ॥

नन्वायात्वत्रभरतःकिमस्माकमतआह बंधयिष्यतीति स्वामात्यैरितिशेषः वधिष्यतीतिवा अनुततःपश्चाद्रामंवधिष्यति इतिमन्येइतिशेषः ॥ ४ ॥ ननुरामवधेऽस्यकिंफलमतआह संपन्नामिति संपूर्णामित्यर्थः सार्वकालिकीमितियावत् तस्यराज्ञःरामस्य सुदुर्लभांतस्मिन्जीवतिदुष्प्रापाम् अतोरामंहंतुंसमधिगच्छतिबुद्धिंप्राप्नोति ॥ ५ ॥ नन्वेवमपितवकाभीतिरतआह भर्तेत्यादि एवं चतत्पक्षत्वादस्माकंभीतिरितिभावः अस्माभिश्चसखित्वादेवरामेष्टंकर्तव्यमतोनास्माभिरेतेगंगांतारयितव्याअतोयूयंतस्यरामस्यअर्थकामाःप्रयोजनेच्छवःसन्नद्धाःअत्रगंगानूपेमत्सन्निधौतिष्ठ त ॥ ६ ॥ सर्वेमामकादाशास्तुगंगांनदीमन्वाश्रिताः नदीरक्षाःनदीतरणमार्गविघ्नवंतःमांसमूलफलाशनाःएतद्वीत्यातीरेआगंतुमशक्यतयानावारोपितमांसाद्यशनाः बलवंतःसंतस्तिष्ठंतु ॥ ७ ॥

बंधयिष्यतिवापाशैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनुदाशरथिंरामंपित्राराज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभाम् ॥ भरतःकैकयीपुत्रोहंतुंसमुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ताचैवसखाचैवरामोदाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाःसन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठंतुसर्वदाशाश्च गंगामन्वाश्रितानदीम् ॥ बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावांशतानांपंचानांकैवर्तानांशतंशतम् ॥ सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ॥ इयंस्वस्तिमतीसेनागंगामद्यतरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच ॥ अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेऽथसमयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः ॥ कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः ॥ असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतःशुभम् ॥ उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति ॥ १४ ॥ लब्ध्वानुज्ञांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैवदेशोयंवंचिताश्चापितेवयम् ॥ निवेदयामतेसर्वंस्वकेदाशगृहेवस ॥ १६ ॥

बलवत्तामेवाह नावामिति पंचशतसंख्याकनावांप्रत्येकंसन्नद्धानांयुद्धसन्नाहवतांयूनांयुद्धार्हाणांकैवर्तानांशतंशतमारुह्यतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ एवंस्थितैरपियुद्धेत्वरानकार्येत्याह यदीति यदिरामविषयेतुष्टस्तदेयंसेनास्वस्तिमतीतरिष्यति अन्यथानौकासुस्थित्वाएतान्निहन्मइतिभावः यदादुष्टइतिपाठेऽदुष्टइतिच्छेदः ॥ ९ ॥ अभिचक्रामदर्शनार्थं ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपतिःप्रभुः दंडकारण्येकुशलःनिग्रहानुग्रहसमर्थःचोरस्तत्रत्यवृत्तांतज्ञः ॥ १२ ॥ अपिचानेनप्रयोजनमस्तीत्याह असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अयंदेशोनिष्कुटःगृहारामकल्पः वयंवंचिताः प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् इयमुपचारोक्तिः सर्वंराज्यंतेनिवेदयामवयंत्वदीयाअतःस्वीयदाशगृहेवस ॥ १६ ॥

वन्यंनीवारश्यामाकादि ॥ १७ ॥ स्वाशिता सुष्ठु भोजिता वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये वसत्वेनामितिपाठांतरम् तत्राशंसेइतिपुनरुक्तम् ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति हेत्वर्थसंहितंहेत्वर्थाभ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यांसंयुक्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जितःमहांस्तेऽयंकामःकामनाविषयोमत्सत्कारःममकृतएवखलु कथंतत्राह योमेइति तवश्रद्धयैवसर्वंकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ पंथानंदर्शयन्गंतव्यपथिसंमुखंहस्तंकुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः आदरेणवारंवारं

अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैःस्वयमर्जितम् ॥ आर्द्रंशुष्कंयथामांसंवन्यंचोच्चावचंतथा ॥ १७ ॥ आशंसेस्वाशितासेनावत्स्यत्येनांविभावरीम् ॥ अर्चितांविविधैःकामैःश्वःससैन्योगमिष्यसि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहम् ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥ ऊर्जितःखलुतेकामःकृतोममगुरोःसखे ॥ योमेत्वमीदृशींसेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वासमहातेजागुहंवचनमुत्तमम् ॥ अब्रवीद्भरतःश्रीमान्पंथानंदर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥ कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंपथा ॥ गहनोयंभृशंदेशोगंगानूपोदुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वागुहोगहनगोचरः ॥ ५ ॥ दाशास्त्वानुगमिष्यंतिदेशज्ञाःसुसमाहिताः ॥ अहंचानुगमिष्यामिराजपुत्रमहाबल ॥ ६ ॥ कच्चिन्नदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयंतेमहतीसेनाशंकांजनयतीवमे ॥ ७ ॥ तमेवमभिभाषंतमाकाशइवनिर्मलः ॥ भरतःश्लक्ष्णयावाचागुहंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि ॥ राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः ॥ ९ ॥ तंनिवर्तयितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्यानमेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते ॥ १० ॥ सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ॥ ११ ॥

कथनम् गुहंवचनमुत्तममंनिषादाधिपतिंपुनरितिद्वितीयचतुर्थपादौपाठांतरे ॥ ३ ॥ कतरेणपथा गहनोदुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥ गहनगोचरःगहनंवनंगोचरोदेशोयस्यसः ॥ ५ ॥ दाशास्त्विति अतोगहनविषयानकाचिच्छंकेतिभावः ॥ ६ ॥ अपितुअक्लिष्टकर्मणोरामस्यविषयेदुष्टोदुष्टभावोनव्रजसिकच्चिद्रामद्रोहंकर्तुंनव्रजसिकच्चिदित्यर्थः ननुकातेदोषशंकातत्राह इयंतेइति रामसंदर्शनमार्गमनेएतावत्सेनायाव्यर्थत्वान्ममसंदेहइतिभावः ॥ ७ ॥ आकाशइवेत्युपमयात्रैकालिकमलसंबंधाभावोदर्शितः ॥ ८ ॥ यत्यत्रकाले कष्टंत्वदाशंकितंरामद्रोहरूपंजायतेसकालोमाभूत् हियतोराघवोज्येष्ठोभ्रातापितृसमोऽतोमांशंकितुंनार्हसि ॥ ९ ॥ तदेवाह तमिति मेमयि नतेकार्येतिपाठांतरम् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ १३ ॥ मंदीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥ गुहेनपरिरक्षितइतिपाठेपरिरक्षितचोरबाधइत्यर्थः ॥ १५॥ अनर्हस्यदुःखानर्हस्य धर्मप्रेक्षस्यधर्मदृष्टेः तादृशोवाग गोचरः उपस्थितःप्राप्तः ॥ १६ ॥ दह[illegible] राघवंभरतम् वनदाहकोग्निर्वनदाहाग्निर्दावाग्निस्तेनसंतप्तंमंशुष्कम् गूढोग्निःकोटरसंसक्तोग्निः ॥ १७॥ स्वेदंप्रस्रुतः कर्तरिनिष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥१८॥दुःखपर्वतरूपकम् रामविषयध्यान[illegible]दरशैलाः विदारणरहितशिलासमूहायस्मिन् निःशेषतोदीर्णशिलासमूहायस्मिन्निति वा विनिःश्वसितमेवगैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससंपर्केण

धन्यस्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामि[illegible]ले ॥ अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वंत्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ शाश्वतीखलुतेकीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतंतदा ॥ बभौनष्टप्रभःसूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥ सन्निवेश्यससतांसेनांगुहेनपरितोषितः ॥ शत्रुघ्नेन[illegible]माऽऽच्छयनंपुनरागमत् ॥ १५॥ रामचिंतामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दाहेनदहन[illegible]राघवम् ॥ वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपम् ॥ १७॥ प्रस्रुतःसर्वगात्रेभ्यःस्वेदंशोकाग्निसंभवम् ॥ यथा सूर्यांशुसंतप्तोहिमवान्प्रस्रुतोहिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेनविनिःश्वसितधातुना ॥ दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिशृंगिणा ॥ १९ ॥ प्रमोहानंतसत्वेनसंतापौषधिवेणुना ॥ [illegible]दुःखशैलेनमज्जताकैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वैभृशदुर्मनास्ततःप्रमूढसंज्ञःपरमापदंगतः ॥ शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभायूथ[illegible]भः ॥ २१ ॥ गुहेनसार्धंभरतःसमागतोमहानुभावःसजनःसमाहितः ॥ सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनःशनैःसमाश्वासयदग्रजंप्रति ॥ २२ ॥ [illegible]श्रीमद्रामायणवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥

नृपणानामन्यवर्णजननात् दैन्यंकरणा[illegible]त्तिवैमुख्यंसएवपादपसंघोयस्मिन् शोकजाआयासाश्चित्तश्रांतयःताएवअधिअधिरूढानिशृंगाणितद्वता ॥ १९ ॥ प्रमोहाएवअनंतसत्वानिवन्यप्राणिनोयस्मिन्तेन संतापः[illegible]तापएवओषधयोवेणवश्चयस्मिन् मज्जतामग्नंकुर्वतासकरणयाममात्मानमधोनयता एवंभूतेनदुःखरूपशैलेनाक्रांतोभूदितिशेषः ॥२०॥ प्रकर्षेणमूढासंज्ञाचेतनायस्य यूथहतः[illegible] ॥ समाहितःएकाग्रचित्तः सजनःसपरिवारः गुहेनसार्धंसमागतोमिलितोभरतोऽग्रजंप्रतिसुदुर्मनाबभूव तादृशंतंभरतंगुहःपुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामा[illegible]रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥

सद्भावंज्येष्ठानुवर्तनरूपंसाधुत्वम् ॥ १ ॥ तदेवाह तमिति, भ्रातृगुप्त्यर्थंजाग्रतंविनिद्रम् गुणैः स्नेहसौशील्यादिगुणैः क्षत्रगुणैश्चयुक्तम् ॥ २ ॥ इयंतातेत्यादिरुक्तानुवादः पूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥

आचचक्षेऽथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः ॥ १ ॥ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणम् ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनंदन ॥ ३ ॥ उचितोयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः ॥ धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविकश्चन ॥ मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदथसत्यंतवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचकेवलौ ॥ ६ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह ॥ ७ ॥ नहिमेऽविदितंकिंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरंगंह्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि ॥ ८ ॥ एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितानिसुखानिवा ॥ १० ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ॥ ११ ॥ महतातपसालब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति ॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोविरतोनूनमद्यराजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदितेसर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थापितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिभूमिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांसर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसंबाधांतूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसंपूर्णांसमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम ॥ २१ ॥

तस्यरामस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पंचविंशतिश्लोका अत्रसर्गे ॥ ॥ इतिश्रीरामा० श्रीरा० आ० अयो० षडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भृशमप्रियंजटाधारणरूपंय

त्रतत्रैव यत्रक्षणेइत्यर्थः ध्यानंजगामस्वाजिलषितकार्यसंकटंजातमितिचिंतांप्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥ सुकुमारत्वादिगुणेनजटादिकंधृतम् अतोनिवृत्तिर्दुर्लभेतिचिंतांजगाम ॥ २ ॥ ततोमुहूर्तंकालं

अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनावयम् ॥ निवृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि ॥ २२ ॥ परिदेवयमानस्यतस्यैवंहिमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराज

पुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते विमलेसूर्येकारयित्वाजटाउभौ ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखंसंतारितौमया ॥ २४ ॥ जटाधरौतौद्रुमचीर

वाससौमहाबलौकुंजरयूथपोपमौ ॥ [illegible]रेषुधीचापधरौपरंतपौव्यपेक्षमाणौसहसीतयागतौ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ

दिकाव्येअयोध्याकांडेषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गुहस्यवचनंश्रुत्वाभरतोभृशमप्रियम् ॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुत

मप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारोम[illegible]लः स्कंधोमहाभुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्तंतुकालंपरमदुर्मनाः ॥ स

सादसहसातोत्रैर्हृदिविद्धइव[illegible] ॥ ३ ॥ [illegible]भरतंमूर्छितंदृष्ट्वाविवर्णवदनोगुहः ॥ बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनं

तरस्थितः ॥ परिष्वज्यरुरोदो[illegible]ध[illegible]ककर्शितः ॥ ५ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः ॥ उपवासकृशादीनाभर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥

ताश्चतंपतितंभूमौरुदत्यःपर्यवारयन् ॥ [illegible]कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सलास्वंयथावत्समुपगुह्यतपस्विनी ॥ परिपप्रच्छभरतंरुद

तीशोकलालसा ॥ ८ ॥ पुत्रव्या[illegible]न्नत[illegible]च्छरीरंप्रतिबाधते ॥ अस्यराजकुलस्याद्यत्वदधीनंहिजीवितम् ॥ ९ ॥ त्वांदृष्ट्वापुत्रजीवामिरामेसभ्रा

तृकेगते ॥ वृत्तेदशरथेराज्ञिनाथ[illegible]घनः ॥ १० ॥ कच्चिन्नलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिंचिदप्रियम् ॥ पुत्रेवाह्येकपुत्रायाःसहभार्येवनंगते ॥ ११ ॥ समुहू

र्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवमहायशाः ॥ [illegible]चाश्वासयन्मातरं कौसल्यांपरिसांत्व्येदंगुहंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

परमदुर्मनाःपरमखिन्नः प्रत्याश्वस्यपुन[illegible]यमित्युक्तेनसमसादअवशोभूत् तोत्रैरंकुशैः हृदिहृदयदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदवस्थंअचेतनावस्थम् अनंतरस्थितःसमीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुसृ

त्यसमीपंप्राप्य ॥ ७ ॥ स्ववत्संस्वपुत्रंय[illegible] इहवने ८ ॥ व्याधिःपित्तप्रकोपादिलक्षणोभ्रममूर्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥ भ्रममूर्छादेःकारणांतरंपृच्छति कच्चिदिति अप्रियंप्राणात्ययरूपम् एक

पुत्रायाममेतिशेषः ॥ ११ ॥ मुहूर्तंविसं[illegible] वस्येत्यर्थः परिसांत्व्यत्वच्छंकितंकिमपिनास्तिकिंतुतयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेनमूर्छितोस्मिइत्युक्त्वा ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ दृष्टलक्ष्मणकइरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेनतुष्टः यद्विधंयादृशंव्यवहारंरामेप्रतिपेदकृतवांस्तमब्रवीद्रामकृतंचइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तमेवाह अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥ प्रत्यनुज्ञासी
न्मदनुपदार्थैकेवलमंगीकृत्यपुनर्मह्यमेवदत्तवान् क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपम् नप्रत्यगृह्णात् अभ्यवहारायनस्वीकृतवान् ॥ १६ ॥ तमेवधर्ममाह नहीति नन्वेवंभरद्वाजादिदत्तांगीकारःकथमितिचे
न्न मधुपर्कादिनाराजपूजायाब्राह्मणंप्रति विधानेनतद्दत्तांगीकारस्यस्वाभ्युदयफलकत्वेनचतस्ययुक्तत्वात् गुहस्यनिषादत्वेनराजपूजानधिकारात् अस्वदेश्यत्वेनकरग्रहणायोग्यत्वाच्चतदीयानं

भ्रातामेकाबमद्रात्रिंकसीताकंचलक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयनेकस्मिन्किंभुक्त्वागुहशंसमे ॥ १३ ॥ सोब्रवीद्भरतंहृष्टोनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधंप्रति
पेदेचरामेप्रियहितेतिथौ ॥ १४ ॥ अन्नमुच्चावचंभक्ष्याःफलानिविविधानिच ॥ रामायाभ्यवहारार्थंबहुशोपहृतंमया ॥ १५ ॥ तत्सर्वंप्रत्यनुज्ञासी
द्रामःसत्यपराक्रमः ॥ नहितत्प्रत्यगृह्णात्सक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥ नह्यस्माभिःप्रतिग्राह्यंसखेदेयंतुसर्वदा ॥ इतितेनवयंसर्वेअनुनीतामहात्मना
॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनयदानीतंपीतंवारिमहात्मना ॥ औपवास्यंतदाकार्षीद्राघवःसहसीतया ॥ १८ ॥ ततस्तुजलशेषेणलक्ष्मणोप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्ते
त्रयःसंध्यांसमुपासंतसंहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तुततःपश्चादकरोत्स्वास्तरंशुभम् ॥ स्वयमानीयबर्हींषिक्षिप्रंराघवकारणात् ॥ २० ॥ तस्मिन्समावि
शद्रामःस्वास्तरंसहसीतया ॥ प्रक्षाल्यचतयोःपादौव्यपाक्रामत्सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तदिंगुदीमूलमिदमेवचतत्तृणम् ॥ अस्मिन्रामश्चसीताचरा
त्रिंतांशयितावुभौ ॥ २२ ॥ नियम्यपृष्ठेतुतलांगुलित्रवान्शरैःसुपूर्णाविषुधीपरंतपः ॥ महद्धनुःसज्जमुपोह्यलक्ष्मणोनिशामतिष्ठत्परितोस्यकेवलम्
॥ २३ ॥ ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापभृत्स्थितोभवंतत्रसयत्रलक्ष्मणः ॥ अतंद्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पंपरिपालयंतदा ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गीकारइतिनदोषः यद्यपिगुहस्यतत्त्वज्ञत्वेनास्यैवभगवत्पूजाधिकारस्तथापिव्रतस्थत्वात्तद्भोजनमितितत्त्वम् ॥ १७ ॥ औपवास्यमुपवासम् स्वार्थेष्यञ् ॥ १८ ॥ अकरोत्पानक्रियामितिशे
षः त्रयःसुमंत्रेण संहिताःसमाहितचित्ताः ॥ १९ ॥ ततःपश्चात्संध्यावंदनोत्तरम् बर्हींषिदर्भान्स्वास्तरंशयनम् ॥ २० ॥ व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशाद्बहिर्दूरमितिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इषुधीपृष्ठे
बद्ध्वा तलयोःकरतलयोरंगुलित्राणवान् सज्जंधनुरुपोह्यधृत्वाअस्यपरितोभ्रमन्नतिष्ठत् केवलंनिद्रारहितः ॥ २३ ॥ परिपालयंपर्यपालयम् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय
णतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तदिति ॥ १ ॥ इहतूमौ शर्वरीशयिना
स्थनहेतुनाजातोनोर्व्यांस्वमुमर्हति ॥ ३ ॥
वरास्तरणानांसंचयःसमूहोयस्य
लानियेषु ॥ ५ ॥ शुकसंघरुतेपुतद्रुतवत्सु

तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतःसह
विदमस्यविमर्दितम् ॥ २ ॥
संचये ॥ शयित्वापुरुषव्याघ्रः
यचित्रेपुचंदनागुरुगंधिषु॥
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरण
स्तुतिभिश्चपरंतपः ॥ ९ ॥
वत्तरम् ॥ यत्रदाशरथीरामो
इयंशय्याममभ्रातुरिदमावर्ति
दृश्यंतेसक्ताःकनकबिंदवः ॥

गीतादिशब्दैःस्तुतिभिश्चप्रतिबोध्यमानः
तिभातितस्मात्एतद्विपर्यये भावोंतःकरणं
नंसन्येयचकालेप्रमेसतिरामोपिभूमावं

निष्ठा एतद्देशावच्छिन्नशयनाधिकरणंशर्वरीत्यर्थः इदमस्यविमर्दितमंगानामितिशेषः विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तविशेषणेनदश
नराजार्हकंदलीचमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेणमंचोत्तरच्छदेनसंस्तीर्णे तानिचाजिनानिशीतोष्णयोरुष्णशीते वरास्तरणानांकार्पासव
तिकालेऔष्ण्यार्थंतद्बाहुल्यम् ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुविमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभीकूटागारम् हैमानिराजतानिचभौमानिभूत
प्रासादवराणांप्रासादश्रेष्ठानांमध्येवर्येषुश्रेष्ठेषु तेषूषित्वाकथंभूमौशेतइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ वराभरणानांपरिचारिकानुपूराद्याभरणानांनिःस्वनै

इंगुदीमूलमागम्यरामशय्यामवैक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीःसर्वाइहतस्यमहात्मनः ॥ शर्वरीशयिताभूमा
...ल्लीनेनमहाभागेनधीमता ॥ जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरण
...हीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुवलभीपुचसर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंच
...शेपुशुकसंघरुतेपुच ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्येपुशीतवत्सुसुगंधिषु ॥ उषित्वामेरुकल्पेपुकृतकांचनभित्तिपु ॥ ७ ॥
मृदंगवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बंदिभिर्वंदितःकालेबहुभिःसूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिः
...कनसत्यंप्रतिभातिमा ॥ मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः ॥ १० ॥ ननूनंदैवतंकिंचित्कालेनवल
...तसः ॥ ११ ॥ यस्मिन्विदेहराजस्यसुताचप्रियदर्शना ॥ दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच ॥ १२ ॥
...स्थंडिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणम् ॥ १३ ॥ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनेशुभा ॥ तत्रतत्रहि

...तइतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदंरामस्यभूशयनम् लोकेअत्रत्यजनेषुतन्मध्येतन्मुखाच्छ्रुतमपिअश्रद्धेयमेव तदेवविवृणोति मामासत्यंनप्र
...र्थः अथवास्वप्नोयंभवितुमर्हतीतिमतिः स्वप्नेह्यसंभावितमपिसंभाव्यते ॥ १० ॥ कालेनकालतोबलवत्तरंकिंचित्किमपिदैवतंनास्तीतिनू
कालेदशरथदयिताप्रियास्नुषाभूमौशयितातत्तोनबलवत्किंचित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कनकबिंदवःभूषणावयवकनकशकलानीतिकतकः ॥ १४ ॥

ये यतःसुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥ ममकृते कैकेयीप्रवृत्तेः स्वानुमतिराहित्येपिस्वमुद्दिश्य जातत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
नंगनासासिद्धार्था वयंसंशयिताःरामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालांतरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानीमस्मत्सेवानुमतौसंशयादितिभावः
कश्चिन्मादृशः ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षांसंवरणानांप्राकाराणामासमंताद्रक्षयाशून्यांहीनाम् अनावृतत्वंरक्षकाभावात् ॥ २४ ॥ अ

थात्स्येतेप्रकाशंतेसक्ताःकौशेयतंतवः ॥ १५ ॥ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्विनी ॥ सुकुमारीसती
स्मिन्नृशंसोस्मियत्सभार्यःकृतेमम ॥ ईदृशींराघवःशय्यामधिशेतेह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले
स्यक्ताराज्यंप्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिंदीवरश्यामोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः ॥ सुखभागीनदुःखार्हःशयि
गोलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भ्रातरंविषमेकालेयोराममनुवर्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगता
त्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे ॥ गतेदशरथेस्वर्गंरामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ न
वनेनिवसतस्तस्यबाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपाम् ॥ अनावृतपुर
प्रहृष्टबलांन्यूनांविषमस्थामनावृताम् ॥ शत्रवोनाभिमन्यंतेभक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतिभूमौ
त्यंजटाचीराणिधारयन् ॥ २६ ॥ तस्याहमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने ॥ तत्प्रतिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्या
त्रुघ्नोमानुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यंतिकाकुत्स्थमयोध्यायां
यंमनोरथम् ॥ २९ ॥

न्यंतेस्वीकर्तुंनेच्छंति अत्रतद्बाहुवीर्यरक्षितत्वंहेतुः ॥ २५ ॥ अतस्तमेवराज्यार्हमानेष्यामि यदिसव्रतभंगःकथंकार्यइतिवदेत्तदातत्प्रतिनि
तस्यव्रतसंकल्पंस्वयंगृहीत्वातत्परिपालनार्थमुत्तरंकालंचतुर्दशवर्षपर्यंतमहंवनेवत्स्यामि एवंसतिनार्यस्यतत्प्रतिश्रुतंमिथ्याभविष्यति ॥ २५ ॥

॥ १५ ॥ तनुःशय्याकोमलावाकठिनावास्त्रीणांसुखैवमं
विषमेकालेसंकटकाले ॥ २० ॥ यापतिअनुअनुसृत्यव
॥ २१ ॥ अकर्णधारानौरिवशून्याप्रवृत्तिशून्या ॥ २२ ॥

उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा ॥ त
दुःखंनविजानातिमैथिली ॥ १६ ॥ हाहते
जातःसर्वलोकसुखावहः ॥ सर्वप्रियकर
तोभुविराघवः ॥ १९ ॥ धन्यःखलुमहाभ
वनम् ॥ वयंसंशयिताःसर्वेहीनास्तेनमह
चत्प्रार्थयेनकश्चिन्मनसापिवसुंधराम् ॥
द्वारांराजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अ
तुशयिष्येहंतृणेषुवा ॥ फलमूलाशनोनि
भविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतंभ्रातुरर्थायश
द्विजातयः ॥ अपिमेदेवताःकुर्युरिमंस

प्रहृष्टंबलंयस्याम् अतएवशून्यांक्षीणबलांनाभिम
चिंतयाऽहंव्रतमनुष्ठास्येइत्याह अद्येत्यादि ॥ २६ ॥
वसंतमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

उपेक्षितुंनार्हति भक्तवत्सलत्वादितिभावः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकां
॥ व्युष्यउषित्वा काल्यमुषःकाले उषःपर्यायौकल्यकाल्यावुभावपीतिज्ञायते ॥ १ ॥ २ ॥ आर्यविचिंतयन्नहमपियथात्वंतथैवजाग
रीमवात्सीः अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशोरामाधीनः ॥ ६ ॥ तेत्वयापूजिताः ॥ ७ ॥ प्रतिप्रविश्यततोनिवृत्तिपूर्वकंप्रविश्य

रंयदिनप्रपत्स्यते ॥ ततोनुवत्स्यामिचिरायराघवंवनेचरंनार्हतिमामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥ ॥ इ० वा० आ० अ
॥ व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः ॥ काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थायकिं
भद्रंततारयिष्यतिवाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यंविचिंतयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नोवि
यंनरसिंहयोः ॥ आगम्यप्रांजलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कच्चित्सुखंनदीतीरेऽवात्सीःकाकुत्स्थशर्व
मयम् ॥ ५ ॥ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितम् ॥ रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखा
गांतुनौभिर्वह्वीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः ॥ ७ ॥ ततोगुहःसंत्वरितःश्रुत्वाभरतशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्यनगरंतं
त्वंभद्रमस्तुहिवःसदा ॥ नावःसमुपकर्षध्वंतारयिष्यामिवाहिनीम् ॥ ९ ॥ तेतथोक्ताःसमुत्थायत्वरिताराज
ःसमंततः ॥ १० ॥ अन्याःस्वस्तिकविज्ञेयामहाघंटाधराधराः ॥ शोभमानाःपताकिन्योयुक्तवाहाःसुसंह
ऽसंवृताम् ॥ सनंदिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत् ॥ १२ ॥

ाःपंचशतनौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाःस्वस्तिकाख्ययालोकप्रसिद्धाराजार्हनौभेदाः महाघंटांधारयंतितामहाघंटाधराःपताकास्ता
ः पताकिन्यःबद्धरित्रवत्यः अरित्रंनावाकर्षणदंडः युक्तवाहाःनौवहनेनाविकवत्यः युक्तवाताइतिपाठेयुक्तगतयः सुसंहताःदृढसंधिबंधाः
तां ततःइतरस्वस्तिकाभ्योविलक्षणांस्वस्तिकाख्यां पांडुकंबलोराजास्तरणकंबलःतद्वतींराजार्हांनावंगुहःस्वयमेवोपाहरत् ॥ १२ ॥

ानंतरं राजदाराःअनुचरप्रमुखस्त्रियः शकटानिआपणाःपण्यानिइतरनौषुआरोपिताइतिशेषः ॥ १४ ॥ आवासंउषितावासंआदीपय
ामहमहमिकयाप्रविशतां भांडानिउपकरणानि ॥ १५ ॥ आशुगाःशीघ्राः ॥ १६ ॥ नारीणामित्यादौतृतीयार्थस्यशेषत्वविदक्षायांष
श्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः महाधनंबहुमूल्यं यद्वा महाधनंजीवाजीवरूपनानाप्रकारम ॥१७ ॥ तंजनमवरोप्यनिवृत्तानावःसमारुह्यदाश
नानिलघुत्वाक्रियंतेस्मेत्यर्थः कांडोस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिषुइत्यमरः ॥१८॥ सवैजयंताःसध्वजाः ॥ १९ ॥ प्लवाःवेणुतृणादिर्निर्मि

ल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये ॥ अनंतरंराजदा
दीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहताम् ॥ भांडानिचाददानानांघोषस्तुदिवमस्पृशत् ॥ १५ ॥ पताकिन्यस्तुतानावः
दासंपेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चित्तुवाजिनाम् ॥ काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानयु
नवरोप्यचतंजनम् ॥ निवृत्ताःकांडचित्राणिक्रियंतेदाशबंधुभिः ॥ १८ ॥ सवैजयंतास्तुगजागजारोहैःप्र
र्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्येकुंभघटैस्तेरुरन्येतेरुश्चबाहुभिः ॥ २० ॥ सापु
॥ मैत्रेमुहूर्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥ आश्वासयित्वाचचमूंमहात्मानिवेशयित्वाचयथोपजोष
यंभरतःप्रतस्थे ॥ २२ ॥ सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य ॥ ददर्शरम्योटजवृक्षदेशंमह
इश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥

। मैत्रेमुहूर्तेउदयात्तृतीयमुहूर्ते नाडीद्वयंमुहूर्तः रौद्रःसार्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच आर्योवैश्यस्तथाब्राह्मःप्राजोरौद्राग्निरेवच ऐंद्रोथनिर्ऋ
शपंचचेत्युक्तेः ॥ २१ ॥ यथोपजोषंयथासुखंआश्वासयित्वाविश्राम्यनिवेशयित्वाप्रयागवनेस्थापयित्वा ॥ २२ ॥ देवपुरोहितस्य भ
राणेप्रसिद्धं तंचभर्तृभियात्यक्तुकामांममतांदेवाऊचुः उतथ्यस्यक्षेत्रजत्वेनबृहस्पतेरौरसत्वेनभरद्वाजानममुंभरेतितस्माद्भरद्वाजइतिनस्यनाम
तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥

जगाम द्रष्टुमितिशेषः अवस्थाप्यआश्रमोपरोधनिवृत्तयेइतिशेषः ॥ १ ॥ पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेआश्रमप्रवेशानंतरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरोहितंपुरोहितस्यपश्चात् ॥ ३ ॥ शिष्यान्प्रतिअर्घ्यमानयतेतिब्रुवन् ॥ ४ ॥ अबुध्यत वसिष्ठेनसहागमनादितिशेषः ॥ ५ ॥ ताभ्यांवसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्याक्रमेण प्रथमंब्राह्मणस्यपश्चात्क्षत्रियस्य कुलेगृहे ॥ ६ ॥ वृत्तंअतीतं अतएवराजानं नउदाहरत्राजकुशलंनपृष्टवान् ॥ ७ ॥ शरीरादित्रयस्ययथायोगंतपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वाराधर्मसाधनत्वाच्छिष्यवर्गियत्वाच्चतद

पद्भ्यामेवतुधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानोवाससी क्षौमेपुरोधायपुरोहितम् ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः ॥ जनंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः ॥ १ ॥ मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजो महातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यंचपाद्यंचदत्वापश्चात्फलानिच ॥ आनुपूर्व्याच्चधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमंत्रिषु ॥ जानन्दशरथं वृत्तंनराजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेग्निषुशिष्येषुवृक्षेषुमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥ तथेतितुप्रतिज्ञायभरद्वाजोमहाय शाः ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबंधनात् ॥ ९ ॥ किमिहागमनेकार्यंतवराज्यंप्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्वसर्वंमेनहिमेशुध्यतेमनः ॥ १० ॥ सुषुवेयम मित्रघ्नंकौसल्यानंदवर्धनम् ॥ भ्रात्रासहसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तःस्त्रीनिमित्तेनपित्रायोसौमहायशाः ॥ वनवासीभवेतीह समाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि ॥ अकंटकंभोक्तुमनाराज्यंतस्यानुजस्यच ॥ १३ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्र त्युवाचह ॥ पर्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासंसज्जमानया ॥ १४ ॥

नामयप्रश्नः ॥ ८ ॥ तथेतिप्रतिज्ञायअनामयमित्युक्त्वा राघवोरामः ॥ ९ ॥ नशुध्यतेनविश्वसिति ॥ १० ॥ अविश्वासबीजमाह सुषुवेइति कौसल्यायंसुषुवे चिरंचिरकालमुद्दिश्यप्रव्राजितः ॥ ११ ॥ वनवासीभवेतिनियुक्तः ॥ १२ ॥ इहवने तस्यरामस्य तस्यानुजस्यलक्ष्मणस्यच पापंकर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः तत्रहेतुरकंटकंअसपत्नम् ॥ १३ ॥ पर्यश्रुनयनःपरिप्लुतनयनः ॥ संस ज्जमानयास्खलंत्या ॥ १४ ॥

मामेवंपापप्रसक्तंयदिभगवान्सर्वज्ञोमन्यतेतदाहतोस्मिव्यर्थजन्मास्मि दोषंप्रव्राजनदोषंमत्तोमद्रूपनिमित्ततोनेतिअहमाशंकेस्वानुभवतोजानामि अतोमामेवंमानुशाधिमैवंकर्णकठोरंब्रूहि ॥ १५ ॥ ननुकथमपलापःक्रियतेअतआह नचेतिमदंतरेमद्विषये यत्तुमयाविनेत्यर्थइतितन्न अंतरेणेत्यव्ययस्यैवतदर्थत्वात् ममत्वंसरवाचीअंतरशब्दइतिनदोषः यन्मेमातावोचत्मद भिषेकरामवनवासादितन्मेनेष्टं तदेवविवृणोति नाहमिति एतेनमातृकृतव्यापारेण नचतद्वचनमाददेअंगीकरोमि इदानींमर्षांतिशेषः ॥ १६ ॥ अथस्वागमनकारणमाह अहंत्विति प्रसादकःउप यातः प्रसादयितुमागतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवंगतंएवंबुद्धिं कसंप्रतिकस्मिन्प्रदेशे ॥ १८ ॥ याचितोभरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादात्प्रसादंप्राप्य ॥ १९ ॥ एतदुक्तरूपंवचस्त्वयियुक्तंतवो

हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते ॥ मत्तोनदोषमाशंकेमैवंमामनुशाधिहि ॥ १५॥ नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे ॥ नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्व चनमाददे ॥ १६ ॥ अहंतुतंनरव्याघ्रमुपयातःप्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितुम् ॥ १७ ॥ तंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्ह सि ॥ शंसमेभगवन्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिऋत्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः ॥ उवाचतंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः ॥ १९ ॥ त्व य्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता ॥ २० ॥ जानेचैतन्मनस्थंतेदृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छंत्वांतवात्यर्थं कीर्तिंसमभिवर्धयन् ॥ २१ ॥ जानेचरामंधर्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणम् ॥ अयंवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तुगंतासितंदेशंवसाद्यस हमंत्रिभिः ॥ एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद ॥ २३ ॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनःप्रतीतरूपोभरतोब्रवीद्वचः ॥ चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानि शानिवासायनराधिपात्मजः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥

चितं तदेवसमर्थयति गुर्विति गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतोगुरुसेवादित्रयंराघववंशजेप्रायोदृष्टमितिशेषः यद्वा एतत्त्रयंत्वयियुक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥ दृढीकरणंअन्यथाभावान्निवृत्तिः बहूनामयेउ क्तोप्यर्थोनान्यथाकर्तुंशक्यते मुख्यप्रयोजनमाह कीर्तिंसमभिवर्धयन् असर्वज्ञजनंप्रतीतिशेषः हेतौशता कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अथरामःक्वेतिप्रश्नस्योत्तरमाह जानेचेति ॥ २२ ॥ एतंअद्यवासरूपं कामार्थकोविदवांछितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥ प्रतीतरूपःप्रसिद्धयशाः रूपंयशस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणेइतिकोशात् तदाश्रमेभरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥

कृतबुद्धिकृतनिश्चयं आतिथ्येनविशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपिहेतुः ॥ १ ॥ वनेयदुपपद्यतेतेनातिथ्यंकृतंनन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ वनवासित्वेनदरिद्रत्वादेतदधिकाति
व्यकरणेऽसामर्थ्यमन्यतइत्याशयेनप्रहसन्निवेति येनकेनचिदपितुष्येःतुष्टोभवेरितिमन्ये वन्येनाप्यातिथ्येनप्रीतियुक्तइतिजाने ॥ ३ ॥ अथापि सेनायाइत्यादि ममप्रीतिर्यथारूपाममेच्छायाद
शीतथारूपांतांत्वमर्होसि अंगीकर्तुमितिशेषः ॥ ४ ॥ बलंदूरेनिक्षिप्यएकाकीकिमर्थमागतः अयमेवार्थोव्यतिरेकमुखेनदर्श्यते कस्मादिति ॥५॥ अत्रोत्तरमाह भरतइति भगवद्भयाद्भगवदाश्रम

कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा ॥ भरतंकैकयीपुत्रमातिथ्येनन्यमंत्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्विदंभवताकृतम् ॥ पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं
वनेयदुपपद्यते ॥ २ ॥ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव ॥ जानेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तुतवैवास्याःकर्तुमिच्छामि
भोजनम् ॥ ममप्रीतिर्यथारूपात्वमर्होमनुजर्षभ ॥ ४ ॥ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भ
रतःप्रत्युवाचेदंप्रांजलिस्तंतपोधनम् ॥ नसैन्येनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात् ॥६॥ राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजपुत्रेणवातथा ॥ यत्नतःपरिहर्तव्याविं
षयेषुतपस्विनः ॥७॥ वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः ॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयांतिमाम् ॥८॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटजां
स्तथा ॥ नहिंस्युरितितेनाहमेकएवागतस्ततः ॥९॥ आनीयतामितःसेनेत्याज्ञप्तःपरमर्षिणा ॥ तथानुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशा
लांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्यच ॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच ॥ आतिथ्यंकर्तुमि
च्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वयेलोकपालांस्त्रीन्देवान्शक्रपुरोगमान् ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १३ ॥

पीडाप्रसंगत्तयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ विषयेषुदेशेषुपरिहर्तव्याःतदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसंगनिमित्तमनुपरोध्याः ॥ ७ ॥ तदेवाह वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमर्षिणाश्रुतभरतवचसा समुपा
गमंसमीपानयनम् ॥ १० ॥ पीत्वापःपरिमृज्येति हृदयंगमाभिःद्विरोष्ठौपरिमृज्येत्सकृदाचम्येत्युक्तरीत्याचम्य आतिथ्यक्रियाहेतोःआतिथ्यसंपादननिमित्तं विश्वकर्मास्रष्टिकर्तृविशेषः॥ ११ ॥
आह्वानप्रकारमाह आह्वयेइति त्वष्टारंतक्षणादिव्यापारोपेतंविश्वकर्माणं संविधीयतांविश्वकर्मसाध्यगृहादिसर्वंसिद्धंक्रियताम् ॥ १२ ॥ त्रीन्यमवरुणकुबेरानितितीर्थः कार्यविशेषेष्वेषाम
पिनियोगोबोध्यः ॥१३॥

अंतरिक्षेनदीआकाशगंगा ॥ १४ ॥ तासांकृत्यमाह अन्याइति मैरेयंमद्यभेदः धात्रीधातकीप्रभृतिनिर्मितः सुरागौडीमाध्वीपैष्टीचेतित्रिविधा सुनिष्ठितांसुनिष्पादिताम इक्षुकांडरसोपमंतद्वन्म- धुरम् ॥ १५ ॥ हहाहाहाः छंदोवशात्ह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपरिच्छदाःसालंकाराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च ब्राह्मणमितिपाठेबृहस्पतियाउपतिष्ठंतीत्यनुकर्षइतिकतकः ताः सर्वास्तेमनोराड्भवेदितिसंबंधः ॥ १८ ॥ कुरुषुउत्तरकुरुषुयद्दिव्यंवनंचैत्ररथाख्यम् दिव्यत्वोपपादकंवासोभूषणान्येवपत्राणियद्दर्शितदक्षाणांतद्दिव्यनार्यएवफलानियत्रतत्इहैवतुइहवनेएवा गच्छतुइतिशेषः इहैवतुइतिपाठांतरम् तद्देवताधिष्ठानादिदमेववनंतथाभवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानिवृक्षेभ्यःस्वयंजातानि ॥ २१ ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंशिक्षाप्रतिपाद्यवर्णो

प्रास्त्रोतसश्चयानद्यस्तिर्यक्स्रोतसएवच ॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांत्वद्यसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याःस्रवंतुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठिताम् ॥ अपरा श्चोदकंशीतमिक्षुकांडरसोपमम् ॥ १५ ॥ आह्वयेदेवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ॥ तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वीश्चापिसर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथविश्वा चींमिश्रकेशीमलंबुषाम् ॥ नागदत्तांचहेमांचसोमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥ शक्रंयाश्चोपतिष्ठंतिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः ॥ सर्वास्तुंबुरुणासार्धमा ह्वयेसपरिच्छदाः ॥ १८ ॥ वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैवतु ॥ १९ ॥ इहमेभगवान्सोमोविधत्तामन्न मुत्तमम् ॥ भक्ष्यंभोज्यंचचोष्यंचलेह्यंचविविधंबहु ॥ २० ॥ विचित्राणिचमाल्यानिपादपप्रच्युतानिच ॥ सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानि च ॥ २१ ॥ एवंसमाधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसाध्यायतस्तस्यप्राङ्मुखस्यकृतांजलेः ॥ आजग्मुस्तानिसर्वाणिदैवतानिपृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ मलयंदर्दुरंचैवततःस्वेदनुदोनिलः ॥ उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखंशिवः ॥ २४ ॥ ततो भ्यवर्षतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः ॥ देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षुसर्वासुशुश्रुवे ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावाताननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वावी णाःप्रमुमुचुःस्वरान् ॥ २६ ॥

च्चारणलक्षणोपेतम् तथाव्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्व रोपेतम् स्वर्गस्युपलक्षणम् एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीत्युक्तेः समाधितेजस्तपोभिर्युक्तएवंगुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गेकामधुक्त्वे नप्रसिद्धादपिवचनादिहैवसर्वंसिद्धमितिभावः ॥ २२ ॥ मनसाध्यायतःमनसाध्यानपूर्वककृताह्वानस्यतानिआहूतानि ॥ २३ ॥ मलयदर्दुरौचंदनपर्वतौ उपस्पृश्यस्पृष्ट्वायुक्त्यायथोचितवृत्त्या शैत्यमांद्यसौरभ्ययोगेनसुप्रियात्मासुप्रियस्वरूपः अतएवशिवःसुखदःईदृशोऽनिलःसुखंववौ ॥ २४ ॥ घनामेघाः ॥ २५ ॥ वीणावाद्यमानाइतिशेषः स्वरान्षड्जादीन् ॥ २६ ॥

लयोवृत्तगीतानुगततालप्रमाणम् ॥ २७ ॥ भरतस्येदंभारतंसैन्यंविश्वकर्मणोविधानंददर्श ॥ २८ ॥ तदेवविधानंदर्शयति बभूवेत्यादि छन्नाबभूवेत्यनुकर्षः शाद्वलंकोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥
तस्मिन्पंचयोजनमितेदेशे फलभूषिताःकपित्थादयोबभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ वनंचैत्ररथम् नदी जातावेकवचनम् तीरजैर्वृक्षैः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिगृहाणिजातानीतिशेषः त
थागजादीनांशालाश्चजाताः तोरणानिपुरद्वाराणि ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभंसुधालेपेन शुक्लमाल्यैःकृतआकारोयस्य दिव्यैर्गंधैर्गंधवज्जलैरुक्षितंसिक्तम् ॥ ३३ ॥ यानंशिबिकादि ॥ ३४ ॥
धौतत्वेनप्रक्षालितत्वेननिर्मलानिभाजनानियस्मिन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वेश्मसंविधिंवेश्मसंविधानम् ॥ ३७ ॥ राजासनंसिंहासनम् राजवद्राजयोग्यम् तदभ्यवर्ततप्रदक्षिणीकृतवान् ॥ ३८ ॥

सशब्दांद्यांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच ॥ विवेशोच्चावचःश्लक्ष्णःसमोलयगुणान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेवंगतेशब्देदिव्येश्रोत्रसुखेनृणाम् ॥ ददर्शभारतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः ॥ २८ ॥ बभूवहिसमाभूमिःसमंतात्पंचयोजनम् ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसाबीजपूरकाः ॥ आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत् ॥ आजगामनदीसौम्यातीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानिशुभानिच ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणम् ॥ शुक्लमाल्यकृताकारंदिव्यगंधसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसंबाधंशयनासनयानवत् ॥ दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वान्नंधौतनिर्मलभाजनम् ॥ क्लृप्तसर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा ॥ वेश्मतद्रत्नसंपूर्णंभरतःकैकयीसुतः ॥ ३६ ॥ अनुजग्मुश्चतंसर्वेमंत्रिणःसपुरोहिताः ॥ बभूवुश्चमुदायुक्तास्तंदृष्ट्वावेश्मसंविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच ॥ भरतोमंत्रिभिःसार्धमभ्यवर्ततराजवत् ॥ ३८ ॥ आसनंपूजयामासरामायाभिप्रणम्यच ॥ वालव्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥

ननुतत्रोपविष्टइत्याह आसनंपूजयामासेति रामचंद्रीयमेतदितिबुद्ध्यारामायप्रणम्यआसनोपरिप्रतिष्ठितंरामंध्यात्वेतिशेषः वालव्यजनमादा
यरामसेवाशेषतयेतिशेषः सचिवासनेसचिवार्थक्लृप्तासनेसिंहासनाधस्तले अत्रेदंबोध्यम् भरतेनवाचोक्तमपिराज्यानभिलाषंलोकानश्रद्दध्युरतःक्रिययापिसर्वलोकप्रत्यायनायमहर्षिणातपो
व्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणम् किंचपुष्पादिभिःपूजेवेयमपिक्रियाविष्णोरंशभूतभरततुष्टयेइतितत्करणम् किंचभरतंप्रतित्वंदुष्टबुद्ध्यागतोसिकिमितिप्रश्नेतस्यकृपेरसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशंकावार
णायस्वसामर्थ्यदर्शनम् अपिचभगवदेकचित्तानांस्वर्गसुखमिहापिभवतीतिभगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यंप्रदर्शयितुंतद्दर्शनेनचतेषांतत्राधिकांप्रीतिमुत्पादयितुंतथाकरणंमुनेरितिदिक् ॥ ३९ ॥

आनुपूर्व्यां वयोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिबिररक्षकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उभयतःकूलंउभयोःकूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाःसुधालिप्ताः ब्राह्मणस्यभरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥ आगुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेनेतिसमाहारद्वंद्वः ॥ ४४ ॥ गृहीतोदर्शनादिनात्मवशीकृतः सोन्मादः उद्भूतसंतोषसहितइत्यर्थः नंदनमिंद्रवनम् ॥ ४५ ॥ नारदादयोगंधर्वराजाःकांत्यासूर्यसमाययुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रयागेप्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥ बिल्वाबिल्ववृक्षामार्दंगिकामृदंगवादकरूपधराः एवंबिभीतकाःशम्याख्यतालग्राहकाः वक्रोनालविशेषेचशमेतालक्रियांतरे शम्यायज्ञायुधे

आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमंत्रिपुरोहिताः॥ ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यषीदत॥४०॥ ततस्तत्रमुहूर्तेननद्यःपायसकर्दमाः॥ उपातिष्ठंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात्॥४१॥ आसामुभयतःकूलंपांडुमृत्तिकलेपनाः॥ रम्याश्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः॥४२॥ तेनैवचमुहूर्तेनदिव्याभरणभूषिताः॥ आगुर्विंशतिसाहस्राब्रह्मणाप्रहिताःस्त्रियः॥४३॥ सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः॥ आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहिताःस्त्रियः॥४४॥ याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते॥ आगुर्विंशतिसाहस्रानंदनादप्सरोगणाः॥४५॥ नारदस्तुंबुरुर्गोपःप्रभयासूर्यवर्चसः॥ एतेगंधर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः॥४६॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना॥ उपानृत्यंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात्॥४७॥ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने॥ प्रयागेतान्यदृश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा॥४८॥ बिल्वामार्दंगिकाआसन्शम्याग्राहाबिभीतकाः॥ अश्वत्थानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा॥४९॥ ततःसरलतालाश्चतिलकाःसतमालकाः॥ प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः॥५०॥ शिंशपामलकीजंबूर्याश्चान्याःकाननेलताः॥ प्रमदाविग्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेऽवसन्॥५१॥ सुरांसुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः॥ मांसानिचसुमेध्यानिभक्ष्यंतांयोयदिच्छति॥५२॥ उच्छाद्यस्नापयंतिस्मनदीतीरेषुवल्गुषु॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच॥५३॥ संवाहंत्यःसमापेतुर्नार्योविपुललोचनाः॥ परिमृज्यतदान्योन्यंपाययंतिवरांगनाः॥५४॥

इति ॥ ४९ ॥ सरलोदेवदारुविशेषः ॥ ५० ॥ शिंशपादयोयेस्त्रीलिंगशब्दवाच्यावृक्षाः लतामल्लिकामालत्यादयः मुनेस्तपोमाहात्म्याद्देववृक्षादीनांतत्तद्रूपतापत्तिःपुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिश्चेतिमंतव्यं ॥ ५१ ॥ तत्रप्रमदारूपंधृत्वाकिंकुर्युस्तदाह सुरामिति एवमूचुरितिशेषः ॥ ५२ ॥ उच्छोद्यउद्वर्तनंकृत्वाएकमेकंपुरुषं अत्रैकंबहुव्रीहिवदितिबहुव्रीहिवद्भावाभावआर्षः ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःपादसंवाहनादिकुर्वंत्यः परिमृज्यजलार्द्रमंगंवस्त्रादिनापरिमृज्यअलंकृत्यचपाययंति मध्वादिकमितिशेषः ॥ ५४ ॥

सुरभेःसुतास्तपजाः तेषांहयादीनांभोज्यं तांस्तत्तत्पालकाःअभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांवाहनानिचोदयंतःभक्षणायप्रेरयंतः तानुइक्ष्वादीन्भोजयंतिस्म ॥ ५६ ॥ मत्ताम दकरद्रव्यसेवया प्रमत्तामधुपानेनकार्याकार्यविवेकशून्या मुदितास्रक्चंदनरूयादिभोगेन ॥ ५७ ॥ सैन्याःसेनासमवेताः उदीरयन्उदैरयन् ॥ ५८ ॥ तांवाचमाह नैवेति नगमिष्यामेत्यार्षःस लोपः भरतस्यकुशलमस्तु यत्संगत्याभूमौस्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥ हस्त्यश्वारोहास्तद्बंधकाश्च पादातरूपयोधाः चेनरथिकसंग्रहः तंविधिंतादृशसत्कारं अनाथाअपरतंत्राइवेत्यर्थइतिकतकः

हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्चमधुलाजांश्चभोजयंतिस्मवाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबंधोश्वमाजानन्नगजंकुंजरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदितासाचमूस्तत्रसंबभौ ॥ ५७ ॥ तर्पिताःसर्वकामैश्चरक्तचंदनरूपिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःसैन्यावाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनगमिष्यामदंडकान् ॥ कुशलंभरतस्यास्तु रामस्यास्तुतथासुखम् ॥ ५९ ॥ इतिपादातयोधाश्चहस्त्यश्वारोहबंधकाः ॥ अनाथास्तंविधिंलब्ध्वावाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ संप्रहृष्टाविनेदुस्ते नरास्तत्रसहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारःस्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यंतश्चहसंतश्चगायंतश्चैवसैनिकाः ॥ समंतात्परिधावंतोमाल्योपेताःसहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्वश्चबलस्थाश्चापिसर्वशः ॥ बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः ॥ ६४ ॥ कुंजराश्चखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्चमृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनातोह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितोमलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥

अयाचकाइत्यर्थइत्यन्ये वक्तृणामतिहर्षयुक्ततयाकवेरपिवर्णनीयमयीभावात्पुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ६० ॥ विनादःप्रहृष्टानांशब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अभवद्भक्षणेमतिः कृप्तानामपिभक्ष्यसौष्ठवात्पुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याःसेवकाः चेट्योदास्यः बलस्थाःसेनास्थाः अहतवाससःनूतनवस्त्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥ अतोमुनिदत्तादन्यपदार्थंनाकल्पयन् नाभुंजन्नित्यर्थः नान्योह्यन्यमकल्पयदितिपाठेहिरप्यर्थे अन्योपिसेनानंतर्गतोपि मार्गस्थःप्रसंगात्तद्देशमागतः अन्यंऋषिकल्पितादन्यंपदार्थंनाकल्पयत्नभुक्तवानित्यर्थः अनेनात्याधिक्यंसामर्थ्याः सूचितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

निष्ठानंव्यंजनंज्ञेयमितिहलायुधः आम्रादिफलसंबंधिक्कथितरससिद्धैरितिआजादिविशेषणंगंधरसान्वितैरितिच वार्यापीडेक्काथरसेनिर्यूहोनागदंतकेइतिवैजयंती एतैराजादिभिःपूर्णालौहीःस्व
र्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः लोहशब्दःपंचलोहसाधारणः पात्रीणांविशेषणंशोभार्थम् कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताःअभितःशुक्लस्यान्नस्यौदनस्यचपूर्णाःपात्रीर्ददृशुः ॥ ६७॥६८॥ वनपार्श्वेषुचै
त्ररथवनवत्प्रतितासमानवनप्रदेशेषुपंचयोजनमितेषुतत्रत्याःकूपाःपायसकर्दमाबभूवुः तत्रत्यागावश्चकामदुघाबभूवुः॥६९॥ निषादादिबलतृप्त्यर्थंप्रतादमात्रेणसंस्कार्याःप्रतमास्तथापिठरःकपा
लंतेषुसंस्कृताःपक्वाःपैठरास्तैर्मृगादिसंबंधिमांसचयैर्वृताः ॥७०॥पात्रीणांअन्नाधाराणाम् स्थालीनांव्यंजनस्थालीनाम् पात्राणिभोजनपात्राणीतिकतकः पात्राणांहस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानाम्
स्थालीनांक्षुद्रजनपानपात्राणामितितीर्थः ॥ ७१ ॥ कुंभ्यःस्थाल्यःजलपानपात्रविशेषाः करंभ्योदधिमंथनपात्राणि यौवनस्थस्यमथनोत्तरंयामांतरितस्यसुपक्वस्यच केशरादिसंबंधात्गौरस्य

आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गंधरसान्वितैः॥ ६७॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः॥ ददृशुर्विस्मि
तास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णा
श्चमृष्टमांसचयैर्वृताः॥ प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभ
मयानिच॥ ७१॥ स्थाल्यःकुंभ्यःकरंभ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः ॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेत
स्यचापरे॥ बभूवुःपयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः
॥ ७४॥ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान्॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥

पीतवर्णस्य पीतोगौरोहरिद्राभः कपित्थस्यतक्रस्य सुगंधिनःतादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णाइतिपूर्वान्वयि तथारसालस्यतक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकम् सजी
रकंरसालंस्यान्मंजिकाशिखरिण्यपीतिवैजयंती तक्रमत्रनिर्जलम् व्योषंशुंठीमरीचिपिप्पल्यः चतुर्जातम् त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैरितिशार्ङ्गधरे पत्रंतजपत्रम् गुडःखंडशर्करा
आर्द्रकंप्रसिद्धम् तस्यचपूर्णाह्रदाः श्वेतस्यदध्नश्चापरेपयसोन्येपूर्णाह्रदाइत्यनुषंगः शर्कराणांचसंचयाःराशयः ॥ ७३ ॥ कल्कान्आमलकादीनाम् चूर्णकषायान्सुरभिचूर्णानि कषायोथसुर
भौलोहितेपिच चूर्णकषायानलदादिचूर्णक्कथितकषायाइतिकतकः स्नानानिस्नानार्थानिउष्णोदकानितदर्थान्यन्यद्रव्याणिच सरितांतीर्थेषुस्नानघटेषु ॥ ७४ ॥ शुक्लान्निर्मलानंशुमतःअग्रेकू
र्चवतोदंतधावनानांअपामार्गादिकाष्ठानांसंचयान् चंदनकल्कान्घृष्टचंदनान् समुद्गेषुसंपुटेषुददृशुरितिसंबंधः ॥ ७५ ॥

पादुकोपानहम् पादुकादार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः समाहारेटचूसमासांतः ॥ ७६ ॥ आंजनीःअंजनयुक्तकरंडिकाः कंकतान्केशमार्जनानि कूर्चान्श्मश्रुप्रसाधकान् मर्मत्राणानि
कवचानि ॥ ७७ ॥ भुक्तजरणार्थंयत्पीयतेतत्प्रतिपानं खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान्ह्रदान्ददृशुरितिसंबंधः ॥ ७८ ॥ आकाशेत्याद्यर्थपूर्वान्वयि उपाधिविशेषान्नी
लवर्णानित्यर्थः सुखेनाप्लवःस्नानंयेषुतान् यवसंतृणम् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थंभक्षणार्थं स्वप्नकल्पंमर्त्यदुर्लभं द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ताःसर्वाअप्सरसः अनुज्ञाप्यदत्तानुमति

दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान् ॥ पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीःकंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनूंषिच ॥ मर्मत्रा
णानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ७७ ॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥ आ
काशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवससंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थपशूनांतेददृशुस्तत्रसर्वशः ॥ व्यस्मयंतमनुष्या
स्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्य
त्यवर्तत ॥ प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चयथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः ॥ ८२ ॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागु
रुचंदनोक्षिताः ॥ तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ
योध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह
॥ १ ॥ तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतम् ॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता ॥ समग्रस्ते
जनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ॥ ३ ॥

कंकृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वमादिवदेतद्दृषिकृतमातिथ्यंमिथ्यानेतिदर्शयति तथैवेति मत्ताःदृप्ताः मदिरयाउत्कटाःप्रमत्ताः सत्तेशौंडोत्कटक्षीबाः तथैवअनुभवकालइववर्ततइतिशेषः स्रक्षूत्तमाःस्रगु
त्तमाःउपभोगवशात्प्रकीर्णाःप्रमर्दिताश्च ॥ ८३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥
व्युष्यउषित्वा सपरिच्छदःसपरिवारः कामाद्ग्रामप्राप्तिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥ अस्मद्विषयेअस्मदाश्रमे सुखासुखरूपा आतिथ्येतजनःसमग्रःसम्यक्तृप्तिकःअभूदितिशेषः अनेनहितपएवमहत्स
र्वंटसाधनंनतुराज्यादीतिऋषिणाबोधितोभरतः ॥ ३ ॥

निष्ठानंव्यंजनंज्ञेयमितिहलायुधः आम्रादिफलसंबंधिकथितरससिद्धैरितिआजादिविशेषणंगंधरसान्वितैरितिच वार्यापीडेक्काथरसेनिर्यूहोनागदंतकेइतिवैजयंती एतैराजादिभिःपूर्णालौहीःस्थ
गीरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः लोहशब्दःपंचलोहसाधारणः पात्रीणांविशेषणंशोभार्थम् कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताःअभितःशुक्लस्यान्नस्यौदनस्यचपूर्णाःपात्रीर्ददृशुः ॥ ६७॥६८॥ वनपार्श्वेषुचै
त्रस्थवनवत्प्रतीतासमानवनप्रदेशेषुपंचयोजनमितेषुतत्रत्याःकूपाःपायसकर्दमाबभूवुः तत्रत्यागावश्चकामदुघाबभूवुः॥६९॥ निषादादिवलतृप्त्यर्थप्रतापमात्रेणसंस्कार्याःप्रतप्तास्तथापिठरःकपा
लेतेषुसंस्कृताःपक्वाःपैठरास्तैर्मृगादिसंबंधिमांसचयैर्वृताः ॥ ७०॥पात्रीणांअन्नाधाराणाम् स्थालीनांव्यंजनस्थालीनाम् पात्राणिभोजनपात्राणीतिकतकः पात्राणांहस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानाम्
स्थालीनांक्षुद्रजनपानपात्राणामितितीर्थः ॥ ७१ ॥ कुंभ्यःस्थाल्यःजलपानपात्रविशेषाः करंभ्योदधिमंथनपात्राणि यौवनस्थस्यमथनोत्तरंयामांतरितस्युपक्वस्यच केशरादिसंबंधात्गौरस्य

आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गंधरसान्वितैः॥ ६७॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः॥ ददृशुर्विस्मि
तास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः॥ ६८॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णा
श्चमृष्टमांसचयैर्वृताः॥ प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभ
मयानिच॥ ७१॥ स्थाल्यःकुंभ्यःकरंभ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः ॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेत
स्यचापरे॥ बभूवुःपयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः
॥ ७४॥ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान्॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्रेष्ववतिष्ठतः॥ ७५॥

पीतवर्णस्य पीतोगौरोहरिद्राभः कपित्थस्यतक्रस्य सुगंधिनःतादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णाइतिपूर्वान्वयि तथारसालस्यतक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकम् सजी
रकंरसालंस्यात्मंजिकाशिखरिण्यपीतिवैजयंती तक्रमत्रनिर्जलम् व्योषंशुंठीमरीचिपिप्पल्यः चतुर्जातम् त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैरितिशार्ङ्गधरे पत्रंतजपत्रम् गुडःखंडशर्करा
आर्द्रकंप्रसिद्धम् तस्यचपूर्णाह्रदाः श्वेतस्यदध्नश्चापरेपयसोन्येपूर्णाह्रदाइत्यनुषंगः शर्कराणांचसंचयाःराशयः ॥ ७३ ॥ कल्कान्आमलकादीनाम् चूर्णकषायान्सुरभिचूर्णानि कषायोथसुर
भौलोहितेपिच चूर्णकषायानलदादिचूर्णकथितकषायाइतिकतकः स्नानानिस्नानार्थानिउष्णोदकानितदर्थान्यन्यद्रव्याणिच सरितांतीर्थेषुस्नानघटेषु ॥ ७४ ॥ शुक्लान्निर्मलानंशुमतःअग्रेकू
र्चवतोदंतधावनानांअपामार्गादिकाष्ठानांसंचयान् चंदनकल्कान्घृष्टचंदनान् समुद्रेषुसंपुटेषुददृशुरितिसंबंधः ॥ ७५ ॥

पादुकोपानहम् पादुकादार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः समाहारेटच्समासांतः ॥ ७६ ॥ आंजनीःअंजनयुक्तकरंडिकाः कंकतान्केशमार्जनानि कूर्चान्श्मश्रुप्रसाधकान् मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥ भुक्तजरणार्थयत्पीयतेतत्प्रतिपानं खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान्ह्रदान्ददृशुरितिसंबंधः ॥ ७८ ॥ आकाशेत्याद्यर्थपूर्वान्वयि उपाधिविशेषान्नी लवर्णानित्यर्थः सुखेनाप्लवःस्नानंयेषुतान् यवसंतृणम् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थंभक्षणार्थं स्वप्नकल्पंमर्त्यदुर्लभं द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ताःसर्वाअप्सरसः अनुज्ञाप्यदत्तानुमति

दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान् ॥ पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीःकंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनूंषिच ॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ७७ ॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लुवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवससंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थपशूनांतेददृशुस्तत्रसर्वशः ॥ व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चयथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः ॥ ८२ ॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागुरुचंदनोक्षिताः ॥ तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह ॥ १ ॥ तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतम् ॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता ॥ समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ॥ ३ ॥

कंकृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वमादिवदेतदृषिकृतमातिथ्यंमिथ्यानेतिदर्शयति तथैवेति मत्ताःदृप्ताः मदिरयाउत्कटाःप्रमत्ताः सत्तेशौंडोत्कटक्षीबाः तथैवअनुभवकालइववर्ततइतिशेषः स्रक्षूत्तमाःस्रगुत्तमाःउपभोगवशात्प्रकीर्णाःप्रमर्दिताश्च ॥ ८३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ५ ॥ व्युष्यउषित्वा सपरिच्छदःसपरिवारः कामाद्ग्रामप्रानिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥ अस्मद्विषयेअस्मदाश्रमे सुखासुखरूपा आतिथ्येतजनःसमग्रःसम्यक्तृप्तिकःअभूदितिशेषः अनेनहितएवमहत्स्वेष्टसाधनंनतुराज्यादीतिऋषिणाबोधितोभरतः ॥ ३ ॥

जनसमूहस्यरहुत्वात्तेषांसदर्शनेनकृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रांतमृषिमुवाच ॥ ४ ॥ बलवदत्यंतं बलवान्सेनासहितः ॥ ५ ॥ क्रमोग्लानिः संतापोदेहौष्ण्यं अपिप्रेष्यानुपादायप्रेष्यानप्यादाय
नेरपिसहेत्यर्थः सुभिक्षाःसुसमृद्धान्नपानाः सुप्रतिश्रयाःशोभनावासाः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेपृच्छामि कामंअधिकं मैत्रेणस्निग्धेन ॥ ७ ॥ तस्यरामस्यकियान्कियद्दूरदेशेकतमस्तस्यमार्गइतिशंस
॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धतृतीययोजनेषुसार्धयोजनद्वयेतीतेइत्यर्थः निर्दराःविदीर्णाःपाषाणाः वर्ततइतिशेषः ॥ १० ॥ मंदाकिनीतदाख्याकाचिन्नदी चित्रकूटोत्तरपार्श्वंप्राप्यातिष्ठतीतिशेषः ॥ ११ ॥

तमुवाचांजलिंकृत्वाभरतोभिप्रणम्यच ॥ आश्रमादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोपितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः ॥ बलवत्तर्पित
श्चाहंबलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसंतापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः ॥ अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेहंभगवन्का
मंत्वामृषिसत्तम ॥ समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमंतस्यधर्मज्ञधार्मिकस्यमहात्मनः ॥ आचक्ष्वकतमोमार्गःकियानितिचशं
समे ॥ ८ ॥ इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातुर्दर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने ॥ चित्रकूटगि
रिस्तत्ररम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरंपार्श्वमासाद्यतस्यमंदाकिनीनदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनंतरंतत्सरितश्चित्रकूटं
चपर्वतम् ॥ तयोःपर्णकुटींताततत्रतौवसतोध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेनचमार्गेणसव्यदक्षिणमेवच ॥ गजवाजिसमाकीर्णांवाहिनींवाहिनीपते ॥ १३ ॥
वाहयस्वमहाभागततोद्रक्ष्यसिराघवम् ॥ प्रयाणमितिचश्रुत्वाराजराजस्ययोषितः ॥ १४ ॥ हित्वायानानियानार्हाब्राह्मणंपर्यवारयन् ॥ वेपमानाकृ
शादीनासहदेव्यासुमित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः ॥ असमृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यगर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयीतत्रजग्राहचर
णौसव्यपत्रपा ॥ तंप्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिम् ॥ १७ ॥ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्तदा ॥ ततःपप्रच्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ १८ ॥

दक्षिणेनैवमार्गेणयमुनायादक्षिणतीरमार्गेणैवगत्वाकिंचिद्दूरंततःपश्चात्सव्य
तस्याअनंतरंतत्पार्श्वेचित्रकूटपर्वतंतयोरामलक्ष्मणयोःपर्णकुटींचद्रक्ष्यसि तत्रपर्वतेवसतः ध्रुवंनिश्चयेन ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैवमार्गेणयमुनायादक्षिणतीरमार्गेणैवगत्वाकिंचिद्दूरंततःपश्चात्सव्य
दक्षिणंतस्यमार्गस्यशाखामार्गयोःसव्यभागवर्तीयोदक्षिणदिग्गामीमार्गोस्तितंमार्गंवाहिनींवाहयस्वनत्वन्यंशाखामार्गं तस्याल्पत्वात्वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥ राजराजस्यदशरथस्य ॥ १४ ॥ ब्रा
ह्मणंभरद्वाजंपर्यवारयन्नमस्कारार्थंस्त्रियइतिशेषः वेपमानत्वादिगुणविशिष्टाकौसल्या ॥ १५ ॥ असमृद्धेनफलसमृद्धिरहितेनकामेनमनोरथेनोपलक्षिताइत्यादिकैकेयीविशेषणम् ॥ १६ ॥
सव्यपत्रपाअनएवसलज्जा ॥ १७ ॥ दीनमनाःअप्राप्तमनोरथत्वात् ॥ कैकेयीतिविशेष्यम् ॥ १८ ॥

विशेषंतत्तन्नामरूपम् ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्शितांशोकवशप्राप्तानशनेनकृशीकृताम् ॥ २० ॥ यांपश्यसिएषेत्यन्वयः सिंहवद्विक्रांतगमनशीलम् ॥ २१ ॥ धातारंउपेंद्रम् ॥ २२ ॥ कर्णि
कारोवृक्षविशेषः ॥ २३ ॥ देववर्णिनौदेवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥ यस्याःकैकेय्याःजीवनाशंगतौतादृशापदंप्राप्तौ ॥ २५ ॥ दृप्तांगर्वितां अकृतप्रज्ञांअशिक्षितबुद्धिं आर्यरूपिणींसतीमिवप्रतिभा

विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव ॥ एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः ॥ यामिमांभग
वन्दीनांशोकानशनकर्शिताम् ॥ २० ॥ पितुर्हिमहिषींदेवींदेवतामिवपश्यसि ॥ एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहविक्रांतगामिनम् ॥ २१ ॥ कौसल्यासुषुवे
रामंधातारमदितिर्यथा ॥ अस्यावामभुजंश्लिष्टायासातिष्ठतिदुर्मनाः ॥ २२ ॥ इयंसुमित्रादुःखार्तादेवीराज्ञश्चमध्यमा ॥ कर्णिकारस्यशाखेवशी
र्णपुष्पावनांतरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ ॥ उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥ यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवना
शमितोगतौ ॥ राजपुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांसुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम्
॥ २६ ॥ ममैतांमातरंविद्धिनृशंसांपापनिश्चयाम् ॥ यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वानरशार्दूलोबाष्पगद्गदयागिरा ॥ विनिः
श्वस्यमताम्राक्षःक्रुद्धोनागइवश्वसन् ॥ २८ ॥ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवंतंभरतंतदा ॥ प्रत्युवाचमहाबुद्धिरिदंवचनमर्थवित् ॥ २९ ॥ नदोषेणावगंत
व्याकैकयीभरतत्वया ॥ रामप्रव्राजनंह्येतत्सुखोदर्कंभविष्यति ॥ ३० ॥ देवानांदानवानांचऋषीणांभावितात्मनाम् ॥ हितमेवभविष्यद्धिरामप्र
व्राजनादिह ॥ ३१ ॥ अभिवाद्यतुसंसिद्धःकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ आमंत्र्यभरतःसैन्यंयुज्यतामितिचाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततोवाजिरथान्युक्त्वादिव्या
न्हेमविभूषितान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थंबहून्बहुविधोजनः ॥ ३३ ॥ गजकन्यागजाश्चैवहेमकक्ष्याःपताकिनः ॥ जीमूताइवघर्मांतेसघोषाःसंप्रत
स्थिरे ॥ ३४ ॥ विविधान्यपियानानिमहांतिचलघूनिच ॥ प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरपिपदातयः ॥ ३५ ॥

समानाम ॥ २६ ॥ यतोमूलंयन्मूलम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषेणदुष्टकृत्यकर्तृत्वेन सुखोदर्कंदेवानामृषीणांचसुखफलम् ॥ ३० ॥ तदेवाह ॥ देवानामित्यादि भविष्यदितिशत्रंतं जानी
हीतिशेषः एवंदेवादिकृतोऽयंमंथराद्वाराकैकेय्याबुद्धिमोहइतिभावः अतएवनैषादोषभागितिबोध्यं देवादीनांसुखदत्वात् ॥ ३१ ॥ संसिद्धःप्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमातृकृत्यस्यज्ञातिहिताव
हत्वाच्च युज्यतांगमनायसंनह्यताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजकन्याःकरेणवः सघोषाःघंटाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥ सुमहार्हाणियानान्यारुह्यतद्योग्याःप्रययुः पदातयस्तुपादैरेवप्रययुः ॥ ३५ ॥

यानप्रवेकैःयानोत्तमैः ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासांतरुणचंद्रार्कसदृशीं कचिद्वागेस्फटिकादिनिर्मितांकचिद्वागेपद्मरागादिनिर्मितामितियावत् ॥ नियुक्तांवाहकैरितिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गंगायाःपरवेलायांपश्चिमतीरेस्थितासेनागिरिषुनदीषुचवर्तमानवनान्यतिक्रम्यप्रयाताबभूवेतिशेषः ॥ ३९ ॥ सेति ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखाःस्त्रियः॥ रामदर्शनकांक्षिण्यःप्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभाम्॥ आस्थायप्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ साप्रयातामहासेनागजवाजिसमाकुला॥ दक्षिणांदिशमावृत्यमहामेघइवोत्थितः॥ ३८ ॥ वनानिचव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः॥ गंगायाःपरवेलायांगिरिष्वथनदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सासंप्रहृष्टद्विपवाजियूथावित्रासयंतीमृगपक्षिसंघान् ॥ महद्वनंतत्प्रविगाहमानारराजसेनाभरतस्यतत्र॥४०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥९२॥ तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाःसंप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाःपृषतमुख्याश्चरुरवश्चसमंततः॥ दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच॥ २॥ ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः ॥ वृतोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुरंगया ॥ ३॥ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः॥ महींसंछादयामासप्रावृषिद्यामिवांबुदः॥ ४ ॥ तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाबलैः॥ अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेबभूवसा॥ ५॥ सगत्वादूरमध्वानंसंपरिश्रांतवाहनः॥ उवाचवचनंश्रीमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरम्॥६॥ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवमयाश्रुतम्॥ व्यक्तंप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत्॥ ७॥ अयंगिरिश्चित्रकूटस्तथामंदाकिनीनदी॥ एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनम्॥८॥ गिरेःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति॥ वारणैरवमृद्यंतेमामकैःपर्वतोपमैः॥ ९॥

आदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ यायिन्यागच्छंत्या यूथपाःयूथनाथाः ॥ १ ॥ पृषताःसबिंदवोरुरवोऽबिंदवः अर्दितादृश्यंतइत्यर्थः ॥ २ ॥ नादिन्याघोषवत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिन्कालेमार्गगमनकाले सामही ॥ ५ ॥ मंत्रिणांमंत्रविदांवरंश्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ भरद्वाजोयंदेशंचित्रकूटंयादृशमब्रवीत्यथाचास्माभिःश्रुतंतथैवास्यदेशस्यरूपंलक्ष्यते तस्माद्व्यक्तंतंदेशंप्राप्ताःस्म छांदसोविसर्गलोपः ॥ ७ ॥ प्राप्तिमेवविवृणोति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अवमृद्यंतेपीड्यंते ॥ ९ ॥

पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरजैर्वैः राजंतींशोभमानां राजराजःकुबेरस्तस्यनलिनींसौगंधिकाख्यां ॥ ४ ॥ तीर्थानिअवतारमार्गाः रतिप्रीतिम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपतिष्ठंतेमंत्रैरुपस्थानंकुर्वंते एतेपरेमुनयः
प्रकाशंते जपपराइतिशेषः ॥ ७ ॥ प्रनृत्तइवनृत्तंकर्तुमुपक्रांतइव अतएवपुष्पांजलिकरणंपादपैः ॥ ८ ॥ मणिनिकाशंमुक्तानिकाशमुदकंयस्यास्ताम् ॥ ९ ॥ अंभसिपोप्लूयमानानूपुनःपुनःप्लव

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः ॥ राजंतींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानिकलुषांभांसिसांप्रतम् ॥ तीर्थानिरमणीया
निरतिंसंजनयंतिमे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराःकालेवल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहंतेनदींमंदाकिनींप्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंतेनियमादूर्ध्व
बाहवः ॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैःप्रनृत्तइवपर्वतः ॥ पादपैःपुष्पपत्राणिसृजद्भिरभितोनदीम् ॥ ८ ॥ क्वचि
न्मणिनिकाशोदांक्वचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोप्लूयमा
नानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गुवचसोरथांगाह्वयनाद्विजाः ॥ अधिरोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनंचित्रकूटस्य
मंदाकिन्याश्चशोभने ॥ अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूतकल्मषैःसिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्व
मयासह ॥ १३ ॥ सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीम् ॥ कमलान्यवमज्जंतीपुष्कराणिचभामिनि ॥ १४ ॥ त्वंपौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव
पर्वतम् ॥ मन्यस्ववनितेनित्यंसरयूवदिमांनदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैवधर्मात्मामन्निदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयतीमम ॥ १६ ॥
उपस्पृशंस्त्रिषवणंमधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायैनराज्यायस्पृहयेचत्वयासह ॥ १७ ॥

मानानूपुष्पसंचयान्पश्य पश्यैहाचलमध्यमेइतिपाठः कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थइतिकतकः ॥ १० ॥ रथांगाह्वयनाःचक्रवाकाः रथांगंतद्वाचकःशब्दाह्वयनेनामनियेषामितिविग्रहः
अधिरोहंतिपुलिनानीतिशेषः ॥ ११ ॥ तवदर्शनाच्चाधिकंअधिकसुखावहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सखीवन्मंदाकिन्याइतिशेषः कमलपुष्करैरक्तसितपद्मेतानिअवमज्जंतीप्रक्षिपंती ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ उपस्पृशन्स्नानंकुर्वन् ॥ १७ ॥

सुपुष्पितांतुपुष्पितवनांतामवगाह्यय:सुखीनस्यात्सनास्तीत्यन्वय: ॥ १८ ॥ सरितंप्रतिसरितंवर्णयन् नयनयोग्यांजनवन्नीलप्रभाम् ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

इमांहिरम्यांगजयूथलोडितांनिपीततोयांगजसिंहवानरै: ॥ सुपुष्पितांपुष्पभरैरलंकृतांनसोस्तियःस्यान्नगतक्लमःसुखी ॥ १८ ॥ इतीवरामोबहुसं गतंवच:प्रियासहाय:सरितंप्रतिब्रुवन् ॥ चचाररम्यंनयनांजनप्रभंसचित्रकूटंरघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि काव्येअयोध्याकांडेपंचनवतितम:सर्ग: ॥ ९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ रामस्तुनलिनींरम्यांचित्रकूटंचपर्वतम् ॥ उत्तरेतुगिरे:पादेचित्रकूटस्यराघव: ॥ १ ॥ ददर्शकंदरंरम्यंशिलाधातुसमन्वितम् ॥ सुखप्रसेकैस्तरुभि:पुष्पभारावलंबिभि: ॥ २ ॥ संवृतंचरहस्यंचमत्तद्विजगणायुतम् ॥ तद्दृष्ट्वासर्वभूतानां मनोदृष्टिहरंवनम् ॥ ३ ॥ उवाचसीतांकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मित: ॥ वैदेहिरमतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे ॥ ४ ॥ परिश्रमविघातार्थंसाधुतावदि हास्यताम् ॥ त्वदर्थमिहविन्यस्तात्वियंश्लक्ष्णसमाशिला ॥ ५ ॥ यस्या:पार्श्वेतरु:पुष्पै:प्रविष्टइवकेसरै: ॥ राघवेणैवमुक्तासासीताप्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥ उवाचप्रणयस्निग्धमिदंश्लक्ष्णतरंवच: ॥ अवश्यकार्यंवचनंतवमेरघुनंदन ॥ ७ ॥ बहुशोभ्रमितश्चाद्यतवचैवंमनोरथ: ॥ एवमुक्तावरारो हाशिलांतामुपसर्पह ॥ ८ ॥ सहभर्त्रानवद्यांगीरंतुकामामनस्विनी ॥ तामेवंब्रुवतींसीतांरामोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ रम्यंपश्यसिभूतार्थवनंपुष्पितपा दपं ॥ पश्यदेविगिरेरम्येरम्यपुष्पांकितानिमान् ॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्यनिर्यासवर्षिण: ॥ झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैरुदतीवसमंतत: ॥ ११ ॥ पुत्रप्रियोसौशकुनि:पुत्रपुत्रेतिभाषते ॥ मधुरांकरुणांवाचंपुरेवजननीमम ॥ १२ ॥ विहगोभृंगराजोयंशालस्कंधसमास्थित: ॥ संगीतमिवकुर्वा ण:कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥ अयंवाबालक:शंकेकोकिलानांविहंगम: ॥ सुखबद्धमसंबद्धंतथाह्येषप्रभाषते ॥ १४ ॥ एषाकुसुमितानूनंपुष्प भारानतालता ॥ दृश्यतेमामिवात्यर्थंश्रमाद्देविल्वमाश्रिता ॥ १५ ॥ एवमुक्ताप्रियस्यांकेमैथिलीप्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरांत्वनिंद्यांगीसमारोहतभा मिनी ॥ १६ ॥ अंकंतुपरिवर्तंतीसीतासुरसुतोपमा ॥ हर्षयामासरामस्यमनोमनसिजार्पितम् ॥ १७ ॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचनवतितम:सर्ग: ॥ ९५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अयिमाध्यायोमूलमेव ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सनिर्घृष्यांगुलिरामोधौतेमनःशिलोच्चये ॥ चकारतिलकंतस्याललाटेरुचिरंतदा ॥ १८ ॥ बालार्कसमवर्णेनतेजसागिरिधातुना ॥ चकासेविनिवि
ष्टेनसंध्येवनिशासिता ॥ १९ ॥ केसरस्यचपुष्पाणिकरेणाद्यराघवः ॥ अलकंपूरयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः ॥ २० ॥ अभिरम्यतदातस्यांशि
लायांरघुनंदनः ॥ अन्वीयमानोवैदेह्यादेशमन्यंजगामह ॥ २१ ॥ विचरंतीतदासीताददर्शहरियूथपम् ॥ वनेबहुमृगाकीर्णेवित्रस्तारामभाश्लि
षत् ॥ २२ ॥ रामस्तांपरिरब्धांगींपरिरभ्यमहाभुजः ॥ सांत्वयामासवामोरूमवभर्त्स्याथवानरम् ॥ २३ ॥ मनःशिलायास्तिलकःसीतायाःसोथ
वक्षसि ॥ समदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलौजसः ॥ २४ ॥ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वाभर्तरिसंक्रांतमपांगंसमनःशिलम् ॥ २५ ॥ ना
तिदूरेत्वशोकानांप्रदीनमिवकाननम् ॥ ददर्शपुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिववानरैः ॥ २६ ॥ वैदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयंतदभिगच्छामो
वनमिक्ष्वाकुनंदन ॥ २७ ॥ तस्याप्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया ॥ सहितस्तदशोकानांविशोकःप्रययौवनम् ॥ २८ ॥ तदशोकवनंरामःस
भार्योव्यचरत्तदा ॥ गिरिपुत्र्यापिनाकीवसहहैमवतंवनम् ॥ २९ ॥ तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैःपल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललो
हितौ ॥ ३० ॥ आबद्धवनमालौतौकृतापीडावतंसकौ ॥ भार्यापतीतावचलंशोभयांचक्रतुर्भृशम् ॥ ३१ ॥ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वाप्रियांप्रि
यः ॥ आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥ ३२ ॥ प्रत्युज्जगामतंभ्रातालक्ष्मणोगुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विविधंधर्मंसौमित्रिःसुकृतंतदा ॥ ३३ ॥
शुद्धबाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृतान्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चनकांश्चन ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वाकर्मसौमित्रेर्भ्रातापीतोभवत्तदा ॥ क्रियं
तांबलयश्चेतिरामःसीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥ अग्रंप्रदायभूतेभ्यःसीताथवरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुमांसंचतद्भृशम् ॥ ३६ ॥ तयोस्तुष्टिम
थोत्पाद्यवीरयोःकृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकीपश्चाच्चक्रेसाप्राणधारणम् ॥ ३७ ॥ शिष्टंमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सी
ताकाकेभ्यःपर्यरक्षत ॥ ३८ ॥ तांददर्शतदाभर्ताकाकेनायासितांदृढम् ॥ यस्याहारांतरचरःकामचारीविहंगमः ॥ ३९ ॥

काकेनारोध्यमानांतांसामुमोहतदातुरम् ॥ साचुकोपानवद्यांगीभर्त्तप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥ इतश्चेतश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः ॥ पक्षतुंडनखाग्रै
श्चकोपयामासकोपनाम् ॥ ४१ ॥ तस्याःप्रस्फुरमाणोष्ठंभ्रुकुटीपुटमूचितम् ॥ मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंप्रत्यपेधयत् ॥ ४२ ॥ सधृष्टमानोविह
गोरामवाक्यमचिंतयन् ॥ सीतामभिपपातैवततश्चुक्रोधराघवः ॥ ४३ ॥ सोभिमंत्र्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान् ॥ काकंतमभिसंधायससर्ज
पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ सतेनाभिद्रुतःकाकस्त्रीन्लोकान्पर्यगात्ततः ॥ देवैर्दत्तवरःपक्षीहारांतरचरोलघुः ॥ ४५ ॥ यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रददर्शह ॥ इ
षीकांभूतसंकाशांसरामंपुनरागमत् ॥ ४६ ॥ समूर्ध्नान्यपतत्काकोराघवस्यमहात्मनः ॥ सीतायास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमैरयद्गिरम् ॥ ४७ ॥ प्रसादंकु
रुमेरामप्राणैःसामस्यमस्तुमे ॥ अस्त्रस्यास्यप्रभावेणशरणंनलभेक्वचित् ॥ ४८ ॥ तंकाकमब्रवीद्रामःपादयोःशिरसागतम् ॥ सानुक्रोशतयाधीमा
निदंवचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥ मयारोषपरीतेनसीताप्रियहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधायत्वद्वधायाभिमंत्रितम् ॥ ५० ॥ यत्तुमेचरणौमूर्ध्नागतस्त्वं
जीवितेप्सया ॥ अत्रास्यवेक्षात्वयिमेरक्ष्योहिशरणागतः ॥ ५१ ॥ अमोघंक्रियतामस्त्रमेकमंगंपरित्यज ॥ किमंगंशातयतुतेशरैषीकाब्रवीहिमे
॥ ५२ ॥ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रियंखग ॥ एकांगहीनंत्वस्त्रेणजीवितंमरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधार्यसवायसः ॥ अभ्यगच्छद्ध
योरक्षणस्यागमेकस्यपंडितः ॥ ५४ ॥ सोब्रवीद्राघवंकाकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहम् ॥ एकनेत्रोपिजीवेहंत्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥ रामानुज्ञातमस्त्रं
तत्काकस्यनयनेपतत् ॥ वैदेहीविस्मितातत्रकाकस्यनयनेहते ॥ ५६ ॥ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुयथेप्सितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानं
तरक्रियाः ॥ ५७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअयंप्रक्षिप्तःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तांतदादर्शयि
त्वातुमैथिलींगिरिनिम्नगाम् ॥ निषसादगिरिप्रस्थेसीतांमांसेनच्छंदयन् ॥ १ ॥

मांसेनच्छंदयन्मांसविशेषप्रदर्शनेनलालयन्सांत्वयन्. गिरिनिम्नगांमंदाकिनीम् ॥ १ ॥

अतएवैतेनगावृक्षाःगजानामाघातेनचलितशाखाःपर्वतसानुषुकुसुमानिमुंचंति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रचोदिताःसैनिकैः वायुप्रविद्धाःवायुप्रेरिताः मेघजालाःमेघसमूहाः मेघराज्यइतिपाठां तरम् ॥ १२ ॥ अमीव्रटाःमेघप्रकाशैःफलकैःशस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्यानराइवशिरस्सुकुसुमापीडान्कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वंतिधारयंतीतितीर्थः अमीवृक्षाःनि विडप्रत्ययपलाशभूयिष्ठतयामेघवदवभासमानैःफलकैर्महास्कंधशाखाभिरुपलक्षिताःदाक्षिणात्याःदक्षिणदिग्भवाःशशिप्रभान्सुरभीन्कुसुमापीडान्स्तवकशेखरान्कुर्वंति दाक्षिणत्याःशशिप्र

मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु ॥ नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्नपर्वते ॥ हयैःसमंतादाकीर्णमकरैरिवसागरम् ॥ ११ ॥ एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाःशरदिमेघजालाइवांबरे ॥ १२ ॥ कुर्वंतिकुसुमापीडान्शिरःसुसुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्येवजनाकीर्णासंप्रतिप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥ खुरैरुदीरितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति ॥ तंवहत्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममप्रियम् ॥ १५ ॥ स्यंदनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥ एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान् ॥ एवमापततःशैलमधिवासंपतत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमे ॥ तापसानांनिवासोयंव्यक्तंस्वर्गपथोनघ ॥ १८ ॥ मृगामृगीभिःसहिताबहवःपृषतावने ॥ मनोज्ञरूपालक्ष्यंतेकुसुमैरिवचित्रिताः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याःप्रतिष्ठंतांविचिन्वंतुचकाननम् ॥ यथातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वापुरुषाःशस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनंशूराधूमाग्रंददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ तेसमालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ ॥ २२ ॥

भानितिपाठइतिकतकः ॥ १३ ॥ इदंवनंपूर्वंनिष्कूजंजनशब्दरहितंअतएवघोरदर्शनंभूत्वासांप्रतमस्मदागमनेजनाकीर्णायोध्येवभाति पाठांतरेजनाकीर्णमिदंवनमयोध्येवभाति ॥ १४ ॥ वहतिअपनयति ममप्रियंकुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेननिरोधनिवर्तकत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ संपततःगच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यक्तंस्पष्टं स्वर्गपथःस्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥ पृषतानांसबिंदुत्वात्कुसुमैश्चित्रिताइवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ साधुयथोचितंप्रतिष्ठंतांगच्छंतु गमनफलंविचिन्वंत्वित्यादि ॥ २० ॥ धूमाग्रंधूमशिखां तेनवह्निमनुमायतत्संपादकत्वेनराघवावनुमायभरतमूचुः ॥ २१ ॥ नामनुष्येवनदाहाभावविशिष्टतयाप्रत्यक्षंदृश्यमानेइतिशेषः तस्मान्मनुष्यकारणकवह्न्यनुपपत्त्याअत्रैवराघवावितिजानीमः ॥ २२ ॥

राजन्नीत्यानिश्चयेनतथावकुमशक्नुवंतःपक्षांतरमाहुः अथेति अत्रननैनतथाप्यन्येतपस्विनोत्रभविष्यंति तन्मुखात्तद्वासस्थानलाभोभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतंन्यायविसंमतं तेषांवचनंश्रुत्वातत्रप्रदेशेरामावस्थितिनिश्चित्यसर्वान्सैन्यानुवाच ॥ २४ ॥ वचनमाह यत्ताइति यत्ताःसावधानाः कोलाहलमकुर्वंतः धृतिरित्यशोकमंत्रिणोनामांतरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अपिच याचमूर्भरतेनव्यवस्थिताभरतेनव्यवस्थापितासावासायअग्रतोभूमिनिरीक्षमाणा नचिरेणशीघ्रम् ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ

अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरंतपौ॥ अन्येरामोपमाःसंतिव्यक्तमत्रतपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंमतम्॥ सैन्यानुवाचसर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः॥ २४॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुनेतोगंतव्यमग्रतः ॥ अहमेवगमिष्यामिसुमंत्रोधृतिरेवच ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्ततःसैन्यास्तत्रतस्थुःसमंततः॥ भरतोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधत्॥२६॥व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचभूमिमग्रतः॥बभूवहृष्टानचिरेणजानतीप्रियस्यरामस्यसमागमंतदा॥ २७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिनवतितमःसर्गः॥ ९३॥ ॥७॥ ॥दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवरप्रियः॥ वैदेह्याःप्रियमाकांक्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन्॥ १ ॥ अथदाशरथिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शयत्॥ भार्याममरसंकाशःशचीमिवपुरंदरः॥ २ ॥ नराज्यभ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः ॥ मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिम्॥ ३ ॥पश्येममचलंभद्रेनानाद्विजगणायुतम्॥ शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः॥ पीतमांजिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः॥ ५॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्चकेचिज्ज्योतीरसप्रभाः॥ विराजंतेऽचलेंद्रस्यदेशाधातुविभूषिताः ॥ ६॥

योध्याकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥७॥ ॥ अथकविस्तत्रस्थितरामवृत्तांतंवर्णयति दीर्घेत्यादि प्रियंसंतोषंआकांक्षनइच्छन्स्त्र्यनुरोधेनघोरंवनमागतायाश्चित्तखेदस्योपशमनीयतयाचित्रकूटगमणीयकदर्शनेनतच्चित्तमुपलालयन्स्वंचचित्तंवनवासादिखिन्नंतथाकुर्वन्चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ विनाभवःविनावस्थानम् मेमनोनबाधतइत्यन्वयः दृष्ट्वास्थितस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ खमिवोद्विद्धैः शीलितादिवल्कर्तरिनिष्ठा खस्यवेधकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरितियावत्॥ ४ ॥ क्षतजंरुधिरम् पीतवर्णामांजिष्ठवर्णाश्च ॥ ५॥ पुष्पःपुष्परागः अर्कःस्फटिकः केतकानिकेतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रम् रसःपारदरसः ॥ ६ ॥

द्वीपीमहाव्याघ्रः तरक्षुःक्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवैभवाद्धिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ असनःपीतसारः प्रियालःराजादनम् धवांकोलभव्यतिनिशाद्वृक्षविशेषाः ॥ ८ ॥ अरिष्टोनिंबः धन्वनइंद्रयवः बीजप्रचुरफलविशेषादाडिमादयः ॥ ९ ॥ पुष्यतिवर्धयति ॥ १० ॥ कामहर्षणान् देशानितिशेषः तत्ररममाणान्किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥ खड्गान्किन्नराणामितिशेषः तथाविद्याधरीणां क्रीडोद्देशान्पश्य तासांशाखावसक्तान्यंबराणिचपश्य ॥ १२ ॥ जलप्रपातैःउच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्यनिर्गतैर्निष्पंदैरल्पनिर्झरैः स्रवद्भिरित्युभयविशेषणंप्रवहद्भिरित्यर्थकम्

नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलोवहुपक्षिसमाकुलः॥ ७॥ आम्रजंब्वसनैर्लोध्रैःप्रियालैःपनसैर्धवैः॥ अंकोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः॥ ८॥ काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि॥ वदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः॥ ९॥ पुष्पवद्भिःफलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः॥ एवमादिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः॥ १०॥ शैलप्रस्थेषुरम्येषुपश्येमान्कामहर्षणान्॥ किन्नरान्द्वंद्वशोभद्रेरममाणान्मनस्विनः॥ ११॥ शाखावसक्तान्खड्गांश्चप्रवराण्यंबराणिच॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रीडोद्देशान्मनोरमान्॥ १२॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पंदैश्चक्वचित्क्वचित्॥ स्रवद्भिर्भात्ययंशैलःस्रवन्मदइवद्विपः॥ १३॥ गुहासमीरणोगंधान्नानापुष्पभवान्वहन्॥ घ्राणतर्पणमभ्येत्यकंनरंनप्रहर्षयेत्॥ १४॥ यदीहशरदोनेकास्त्वयासार्धमनिंदिते॥ लक्ष्मणेनचवत्स्यामिनमांशोकःप्रधर्षति॥ १५॥ वहुपुष्पफलेरम्येनानाद्विजगणायुते॥ विचित्रशिखरेह्यस्मिन्रतवानस्मिभामिनि॥ १६॥ अनेनवनवासेनममप्राप्तंफलद्वयम्॥ पितुश्चानृण्यताधर्मेभरतस्यप्रियंतथा॥ १७॥ वैदेहिरमसेकच्चिच्चित्रकूटेमयासह॥ पश्यंतीविविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान्॥ १८॥ इदमेवामृतंप्राहूराज्ञिराजर्षयःपरे॥ वनवासंभवार्थायप्रेत्यमेप्रपितामहाः॥ १९॥

॥ १३ ॥ गुहासमीरणःगुहाद्वारप्रवृत्तःसमीरणः घ्राणतर्पणम् कुर्वाणइतिशेषः अभ्येत्यप्राप्य ॥ १४ ॥ शरदःसंवत्सरान् ॥ १५ ॥ रतवान्रतिमान् रतिःप्रीतिः ॥ १६ ॥ धर्मेसत्यपालनलक्षणे ॥ १७ ॥ मनोवाक्कायसंमतान्नतप्रियान्वर्णनेवाक्प्रियता भावाःपदार्थाः संयतेतिपाठेसम्यक्नियमितकरणत्रयेत्यर्थः संयताइतिबहुवचनांतपाठोभावानित्यस्यविशेषणंलिंगव्यत्ययआर्षइति तीर्थस्तत्रनकंचिद्युक्तमर्थंपश्यामः ॥ १८ ॥ इदमेवनियमसहितंवनेवस्थानमेव अमृतंप्राहुःमोक्षसाधनंप्राहुः मेप्रपितामहामन्वादयः वनवासेप्रेत्यैतच्छरीरत्यागोत्तरंभवार्थायभवःशिवोहिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थायप्रयोजनायाहुरित्येके भवार्थायसंसारक्लेशनिवृत्तयेइतिकतकोव्याचष्टे ॥ १९ ॥

अभितइतिशेषः ॥ २० ॥ अचलेंद्रसंबंध्योषध्यःस्वकांतिसंपदाशोभमानाअग्निशिखाइवनिशिभांति ॥ २१ ॥ क्षयनिभाःगृहसदृशाः अतिनिविडबहुपलाशवृक्षकत्वात् उद्यानसन्निभाःच
पकमालत्यादियाहुल्यात् एकशिलाःअनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥ कूटोपभागः ॥ २३ ॥ कुष्ठमुत्पलमितितीर्थः स्थगरःपुत्रजीवकः भूर्जःभूर्जपत्रवृक्षः एतेषांपत्राण्युत्तर
च्छदायेषांतान्कामिनांस्वास्तरान्आस्तरणानि कुशेशयंपद्मंतद्दलैरासमंताद्युतान्पश्य ॥ २४ ॥ फलानि भुक्तानीतिशेषः ॥ २५ ॥ वस्वौकसाराकुबेरनगरी नलिनीशक्रनगरी वस्वौकसारा

शिलाःशैलस्यशोभंतेविशालाःशतशोऽभितः॥ बहुलाबहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः॥ २० ॥ निशिभांत्यचलेंद्रस्यहुताशनशिखाइव॥ ओषध्यः
स्वप्रभालक्ष्म्याभ्राजमानाःसहस्रशः॥ २१ ॥ केचित्क्षयनिभादेशाःकेचिदुद्यानसन्निभाः॥ केचिदेकशिलाभांतिपर्वतस्यास्यभामिनि॥ २२ ॥ भि
त्त्वेववसुधांभातिचित्रकूटःसमुत्थितः॥ चित्रकूटस्यकूटोयंदृश्यतेसर्वतःशुभः॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान्॥ कामिनांस्वास्तरान्प
श्यकुशेशयदलायुतान्॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्चदृश्यंतेकमलस्रजः॥ कामिभिर्वनितेपश्यफलानिविविधानिच॥ २५ ॥ वस्वौकसारांनलिनी
मतीत्यैवोत्तरान्कुरून्॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौबहुमूलफलोदकः॥ २६ ॥ इमंतुकालंवनितेविजह्रिवांस्त्वयाचसीतेसहलक्ष्मणेन॥ रतिंप्रपत्स्येकुलध
र्मवर्धिनींसतांपथिस्वैर्नियमैःपरैःस्थितः॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः॥ ९४ ॥
अथशैलाद्विनिष्क्रम्यमैथिलींकोसलेश्वरः॥ अदर्शयच्छुभजलांरम्यांमंदाकिनींनदीम्॥ १ ॥ अब्रवीच्चवरारोहांचंद्रचारुनिभाननाम्॥ विदेहराज
स्यसुतांरामोराजीवलोचनः॥ २ ॥ विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेविताम्॥ कुसुमैरुपसंपन्नांपश्यमंदाकिनींनदीम्॥ ३ ॥

श्रीदस्यशक्रस्यनलिनीपुरीतिहरिः अतीत्यशोभतेइतिशेषेणान्वयः ॥ २६ ॥ हेवनितेसीतेपरैःश्रेष्ठैःस्वैःस्वीयैर्नियमैःसहसतांपथिस्थितःसन्इमंकालंचतुर्दशवर्षमितंत्वयालक्ष्मणेनचसहविज
ह्रिवान्ग्रामविहारोयदित्तविष्यामितदाकुलधर्मवर्धिनींरतिंसौख्यंप्रपत्स्येप्राप्स्यामि ॥ २७ ॥ अष्टाविंशतिश्लोकाअत्रेतिकतकः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथनदीप्रदर्शनेनोपलालयति अथेति ॥ १ ॥ वरारोहांउत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥
कुसुमैःपद्मादिभिः ॥ ३ ॥

तेनकालनयप्रकारमाह इदमिति एवमित्यस्यन्नुवन्निति शेषः ॥ २ ॥ आसतः गिरिप्रदेशे आसीनस्य उपयायिनो रामसमीपे आगच्छतो भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नंतरे सेनाशब्दप्रवृत्तिसमये ॥ ४ ॥ सराघवो रामः सैन्यसमुद्धूतं तदुत्पादितम् ॥ ५ ॥ सनिःस्वनमिति पाठे सइतिपदम् ॥ ६ ॥ भीमं भयंकरं यः स्तनितं मेघशब्दस्तद्वद्गंभीरं यथा भवति तथा योयंस्वनः श्रूयते अस्य कारणं पश्येति योजना ॥ ७ ॥ यत्सहसा मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तस्य कारणं तथा सिंहैर्वित्रासितानि गजयूथानि वा अथ तैर्वित्रासिता महिषा वा दिशः प्रद्रुतास्तत्कारणं च पश्य वा

इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ॥ एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ॥ सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नंतरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयूथाद्दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥ स तं सैन्यसमुद्धूतं शब्दं शुश्राव राघवः ॥ तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्च विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनम् ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥ हंत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तनितगंभीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥ गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने ॥ वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥ राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने ॥ अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥ सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥ स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ॥ प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥ गजाश्वरथसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्वरथसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ॥ सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ अंगावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥

शब्दौ चार्थे ॥ ८ ॥ तत्कारणमुन्नयन्स्वयमाह राजा वेति राजादिर्मृगयामटते ज्ञातुमर्हसि अन्यद्वा श्वापदं दुष्टजंतुः वनं क्षोभयतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ सालो वृक्षः ॥ ११ ॥ यत्तैः सज्जैः ॥ १२ ॥ सेनां शशंस सेनां श्रुतशब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥ अग्निं संशमयतु परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोयं व्यापारः सर्वजनसिद्धः गुहां अंतर्गृहं शरांश्च गृहाणेति शेषः ॥ १४ ॥ तं युद्धसन्नाहवादिनं रामो विमृश्यकारित्वादाह अंगेति यामिमां चमूं भयहेतुं मन्यसे सा कस्येत्यवेक्षस्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रुषितःक्रुद्धः ॥ १६ ॥ अभिषेचनंराज्यंप्राप्य संपन्नंअकंटकम् ॥ १७ ॥ तच्चिह्नमाह एषइति यएषवृक्षोमहान्संप्रकाशतेतत्समीपेतंलक्षीकृत्यरथेकोविदारध्वजोविराजते ॥ १८ ॥ भजंतिए
तेदेशमागच्छंति सादिनोगृहीतसादिचिह्नागजारोहाः ॥ १९ ॥ अतोगृहीतधनुषाविति ॥ २०॥ अपिनौवशमागच्छेदितिकामप्रवेदनेलिङ् महद्व्यसनंत्वयाप्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ य

एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत्॥ दिधक्षन्निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा॥ १६ ॥ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेचनम्॥ आवां
हंतुंसमभ्येतिकैकेय्याभरतःसुतः॥ १७॥ एषवैसुमहाञ्छ्रीमान्विटपीसंप्रकाशते॥ विराजत्युज्ज्वलस्कंधःकोविदारध्वजोरथे॥ १८ ॥ भजंत्येते
यथाकाममश्वानारुह्यशीघ्रगान्॥ एतेभ्राजंतिसंहृष्टागजानारुह्यसादिनः॥ १९॥ गृहीतधनुषावावांगिरिंवीरश्रयावहे॥ अथवेहैवतिष्ठावःसन्न
द्धावुद्यतायुधौ॥ २०॥ अपिनौवशमागच्छेत्कोविदारध्वजोरणे॥ अपिद्रक्ष्यामिभरतंयत्कृतेव्यसनंमहत्॥ २१ ॥ त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचम
यातथा॥ यन्निमित्तंभवान्राज्याच्च्युतोराघवशाश्वतात्॥ २२ ॥ संप्राप्तोयमरिर्वीरभरतोवध्यएवहि॥ भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव॥२३॥
पूर्वापकारिणंहत्वानह्यधर्मेणयुज्यते॥ पूर्वापकारीभरतस्त्यागेधर्मश्चराघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुंधराम्॥ अद्यपुत्रंहतंसं
ख्येकैकेयीराज्यकामुका॥ २५॥ मयापश्येत्सुदुःखार्ताहस्तिभिन्नमिवद्रुमम्॥ कैकेयींचवधिष्यामिसानुबंधांसबांधवाम्॥ २६ ॥ कलुषेणाद्यम
हतामेदिनीपरिमुच्यताम्॥ अद्येमंसंयतंक्रोधमसत्कारंचमानद॥ २७॥ मोक्ष्यामिशत्रुसैन्येषुकक्षेष्विवहुताशनम्॥ अद्यैवचित्रकूटस्यकाननं
निशितैःशरैः॥ २८॥ छिंदञ्छत्रुशरीराणिकरिष्येशोणितोक्षितम्॥ शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा॥ २९॥ श्वापदाःपरिकर्षंतुनरांश्चनि
हतान्मया॥ शराणांधनुषश्चाहमनृणोस्मिन्महावने॥ ३०॥ ससैन्यंभरतंहत्वाभविष्यामिनसंशयः॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी
येआदिकाव्येअयोध्याकांडेषण्णवतितमःसर्गः॥ ९६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

न्निमित्तंयस्माद्धेतोः ॥ २२ ॥ वध्यत्वेअयमेवहेतुः ॥ २३ ॥ त्यागेवधे ॥ २४ ॥ संख्येयुद्धेमयापश्येदित्युत्तरेणान्वयः मृधमास्कंदनंसंख्यंसमीकंसांपरायिकम् ॥ २५ ॥ सानुबंधांसकुब्जाम्
॥२६॥ कलुषेणपापेनकैकेयीरूपेण असत्कारंकैकेयीकृतम् ॥२७॥२८॥२९॥३०॥ भरतलक्ष्मणयोःसमतयारामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्यभरतविषयेएवंवादः रामस्यतूभयोरपिस्वोपकरणत्वा
न्नकापिक्रोधइतितत्त्वमत्र ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथतत्क्रोधमपनयति भगवान्सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन सुसंरब्धमिति भरतंप्रतिसुसंरब्धंअत्यंतंयुद्धोद्योगवंतम् ॥ १ ॥ अत्रभरतविषये ॥ २ ॥ पितुःसत्यंपालयिष्यामीतिप्रतिज्ञायसापवादेनपित्राभरतायदत्तंरामोपहतवानित्येवंरूपापवादसहितेन ॥ ३ ॥ क्षयेनाशे कृतइतिशेषः ॥ ४ ॥ एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्यप्रतिश्रृणोमिप्रतिजाने ॥ ५ ॥ तमेवार्थंशपथेनद्रढयति भ्रातृणामिति संग्रहार्थंसम्यक्पालनार्थं अतएवतेषांसुखार्थंच ॥ ६ ॥ दुर्लभेतिनापितुसुलभैवकिंतुतांनेच्छामिशक्रत्वमपिनेच्छेयंइमांमहीमेवनेच्छामिइतिनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्येहमिति

सुसंरब्धंतुभरतंलक्ष्मणंक्रोधमूर्छितम् ॥ रामस्तुपरिसांत्व्याथवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्रधनुषाकार्यमसिनावासचर्मणा ॥ महाबलेमहोत्साहेभरतेस्वयमागते ॥ २ ॥ पितुःसत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वाभरतमाहवे ॥ किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यंबांधवानांवामित्राणांवाक्षयेभवेत् ॥ नाहंतत्प्रतिगृह्णीयांभक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥ धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ इच्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिश्रृणोमिते ॥ ५ ॥ भ्रातृणांसंग्रहार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयंमममहीसौम्यदुर्लभासागरांबरा ॥ नहीच्छेयमधर्मेणशक्रत्वमपिलक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विनाभरतंत्वांचशत्रुघ्नंवापिमानद ॥ भवेन्ममसुखंकिंचिद्भस्मतत्कुरुतांशिखी ॥ ८ ॥ मन्येहमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ ममप्राणैःप्रियतरःकुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारिणम् ॥ जानक्यासहितंवीरत्वयाचपुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रांतहृदयःशोकेनाकुलितेंद्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतोह्येषभरतोनान्यथागतः ॥ ११ ॥ अंबांचकेकयींरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन् ॥ प्रसाद्यपितरंश्रीमान्राज्यंमेदातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालंयथैषोस्मान्भरतोद्रष्टुमर्हति ॥ अस्मासुमनसाप्येषनाहितंकिंचिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदानुकिम् ॥ ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयद्विशंकसे ॥ १४ ॥

द्रष्टुमभ्यागतइतिमन्येइत्यन्वयः आगतोमातुलगृहादितिशेषः कुलधर्मंज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रुष्यतद्विषयरोषंकृत्वेत्यर्थः प्रसाद्यत्वद्दत्तंराज्यंमयाप्राप्तंतन्मयारामायदीयतेअतोनतेसत्यभ्रंशदोषइतितदनुमन्यस्वेतिप्रसाद्य ॥ १२ ॥ यथैषभरतस्तथाएतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वंप्राप्तकालंउचितम् ॥ १३ ॥ कृतपूर्वंयत्अद्यभरतंशंकसे ईदृशंवाभयंभयजनकंवाक्यंकृतपूर्वंउक्तपूर्वंवायदद्यभरतंशंकसेइत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अतस्तेत्वयाऽसतोऽप्रियंनिष्ठुरंनवाच्यः यतोऽत्रतस्याप्रियेअप्रियवचनेकृतेउक्तेअहमपिअप्रियमुक्तःस्यांत्वया ॥ १५ ॥ आत्मनःप्राणंप्राणसमंभ्रातरमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ इमांवाचंभरतवध
विषयाम् प्रदीयतामितिवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ननुत्वदुक्तेपिसनदद्यात्तत्राह उच्यमानइति प्रयच्छेत्युच्यमानइत्यर्थः राज्यलिप्साचेत्तदेवदापयिष्यामिकिंभ्रातृवधेनेत्याशयः ॥ १८ ॥ ल
ज्जयागात्राणिप्रविवेशेव अत्यंतसंकुचितोऽभूदित्यर्थः तस्यरामस्यहितेरतः ॥ १९ ॥ एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितंवाक्यमाह तदिति भरतप्रसंगस्तुत्वदाशयपरिज्ञानायैवकेवलमुपन्य

नहितेनिष्ठुरंवाच्योभरतोनाप्रियंवचः॥ अहंत्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते ॥ १५ ॥ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यांचिदापदि॥ भ्राताविभ्रातरंह
न्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः॥ १६॥ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचंप्रभाषसे॥ वक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयताम्॥ १७॥ उच्यमानोहिभरतोम
यालक्ष्मणतद्वचः॥ राज्यमस्मैप्रयच्छेतिबाढमित्येवमंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तोधर्मशीलेनभ्रात्रातस्यहितेरतः॥ लक्ष्मणःप्रविवेशेवस्वानिगात्राणिल
ज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यंलक्ष्मणःश्रुत्वाव्रीडितःप्रत्युवाचह ॥ त्वांमन्येद्रष्टुमायातःपितादशरथःस्वयम् ॥ २० ॥ व्रीडितंलक्ष्मणंदृष्ट्वाराघवःप्रत्युवाचह॥
एषमन्येमहाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःसुखोचितौ॥ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति॥ २२ ॥ इमांचा
प्यपवैदेहीमत्यंतसुखसंविनीम्॥ पितामेराघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति॥ २३॥ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवंतौमनोरमौ॥ वायुवेगसमौवीरौज
वनौतुरगोत्तमौ॥ २४॥ सएषसुमहाकायःकंपतेवाहिनीमुखे ॥ नागःशत्रुंजयोनामवृद्धस्तातस्यधीमतः ॥ २५॥ नतुपश्यामितच्छत्रंपांडुरंलोक
विश्रुतम्॥ पितुर्दिव्यंमहाभागसंशयोभवतीहमे ॥ २६॥ वृक्षाग्रादवरोहत्वंकुरुलक्ष्मणमद्वचः॥ इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह ॥ २७॥
अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंजयः॥ लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः॥ २८॥

स्तइत्याशयः ॥ २० ॥ एवंपितृप्रसंगोलक्ष्मणस्यव्रीडापरिहारमूलइतिज्ञात्वातदेवानुकुर्वन्नाह व्रीडितमिति एषःलक्ष्मणप्रस्तावितःपिता ॥ २१ ॥ नौसुखोचितौमन्यमानः वनवासंअनुध्याय
कष्टंविचिन्त्य ॥ २२ ॥ इमांसीताम् ॥ २३ ॥ गोत्रवंतौप्रशस्तनामानौप्रशस्तकुलौवा गात्रवंतावितिपाठेप्रशस्तशरीरौ जवनौवेगवंतौ ॥ २४ ॥ पितुरागमनेचिह्नांतरमाह सएषइति कंपतेच
लतिआगच्छति अयंशत्रुंजयोरामेणसुयज्ञायदत्तादन्यएव अतएवतातस्यशत्रुंजयइत्युक्तम् ॥ २५ ॥ इहछत्रविषये ॥ २६ ॥ इतीवइत्येव सौमित्रिंवृक्षाग्रस्थितम् अथवृक्षावरोहणमाज्ञाप
यति वृक्षाग्रादिति मद्वचःकुरु शंकांविहायमद्वचसासालावरोहणंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवतीर्येति रामाज्ञयेत्यादिः ॥ २८ ॥

रामाश्रमस्यसंमर्दोनभवेदितिसंदिष्टाआज्ञप्तासेनाशैलस्यसमंताद्दूरभागेवासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धंसार्धयोजनम् ॥ ३० ॥ धर्मंपुरस्कृत्यदर्पंविधूयप्रणीताशिक्षितासेना ॥३१॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पादवतांचरप्राणिनांवरःश्रेष्ठोविभुर्भरतः गुरुवर्तकंगुरुशु

भरतेनाथसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति ॥ समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनंपर्वतस्यह ॥ पार्श्वेन्यविशदा वृत्यगजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मंपुरस्कृत्यविधूयदर्पम् ॥ प्रसादनार्थंरघुनंदनस्यविरोचतेनीतिमताप्रणीता ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निवेश्यसेनांतुविभुःपद्भ्यांपादवतांवरः ॥ अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेषगुरुवर्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रेसैन्येतुयथोद्देशंविनीतवत् ॥ भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैःसमंततः ॥ लुब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना ॥ समन्वेषतुकाकुत्स्थावस्मिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः ॥ सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिवृतःस्वयम् ॥ ५ ॥ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलम् ॥ वैदेहींवामहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ यावन्नचंद्रसंकाशंतद्द्रक्ष्यामिशुभाननम् ॥ भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमम् ॥ मुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ॥ ८ ॥ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ शिरसाप्रग्रहीष्यामिनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्नराज्येराज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः ॥ अभिषिक्तोजलक्लिन्नोनमेशांतिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्यामहाभागा वैदेहीजनकात्मजा ॥ भर्तारंसागरांतायाःपृथिव्यायानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः ॥ यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदने ॥ १२ ॥

श्रूपापरम् ॥ १ ॥ यथोद्देशंअमुकस्यामुकदिशिवासइतिस्वाम्युपदिष्टप्रदेशमनतिक्रम्यनिविष्टेसैन्येइत्यर्थः विनीतवत्विनीतार्हे ॥ २ ॥ लुब्धाःनिषादाः एभिःआसन्नैर्गुहभृत्यैः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसहस्रेणपरिवृतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ चरिष्यामिअहमन्वेषयन्निितिशेषः पौरैःसहवर्तमानैरमात्यैर्द्विजातिभिःसहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुभाननमितिकर्मधारयः शांतिर्दुःखशांतिः ॥ ७ ॥ चंद्रविमलोपमंविमलचंद्रसदृशम् ॥ ८ ॥ पार्थिवव्यंजनैरेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्मेनशांतिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गिरिराजसमःहिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥

कृतकार्यंकृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजोव्याप्तत्वेतिभावः दुर्गंदुष्प्रवेशम् व्यालाःसर्पाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मध्येनेत्येनवंतम् तयोगेतानीतिद्वितीया द्रुमजालानांमध्येइत्यर्थः ॥ १५ ॥ अग्नेर्ध्वजंधूमम् रामाश्रमगतस्यांतेइतिपाठेतदाश्रमगतस्यसालस्यांते उपरिबद्धं उच्छ्रितंध्वजंकोविदारध्वजंदृष्टेत्यर्थः धूमदर्शनस्यपूर्वमेवजातत्वेनतस्यानिर्णायकत्वादितिकतकः ॥ १६ ॥ तंध्वजम् ॥ १७ ॥ पुण्यजनास्तपस्विनः पुनर्निवेश्यअन्वेषणनियोजितामपिचमूंस्थापयित्वा गुहेनेतिप्रधानजनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ निविष्टायामिति शत्रुघ्नमितिप्रतियोगेद्वितीया शत्रुघ्नस्यरामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादिदर्शयन्नित्यर्थः

कृतकार्यमिदंदुर्गंवनंव्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्भरतःपुरुषर्षभः ॥ पद्भ्यामेवमहातेजाः प्रविवेशमहद्वनम् ॥ १४ ॥ सतानिद्रुमजालानिजातानिगिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः ॥ १५ ॥ सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमारुह्यसत्वरम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्शध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदसहबांधवः ॥ अत्ररामइतिज्ञात्वागतःपारमिवांभसः ॥ १७ ॥ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्रमंपुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेनसार्धंत्वरितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० अष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः ॥ जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्यमातॄर्मेशीघ्रमानय ॥ इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत ॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथभरतस्तापसालयसंस्थिताम् ॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा ॥ काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः ॥ कृतंवृक्षेष्वभिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ आनयेतिसंदिश्यस्वयंत्वरितःसन्नग्रेजगाम ननुमातॄःप्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ रामदर्शनजस्तर्षःरामदर्शनमुद्दिश्यजनितोभिलाषः सभरतवत्तस्यचशत्रुघ्नस्यसुमंत्रस्यच अतःशत्रुघ्नंभरतमनुधावंतंअदूरात्तत्समीपंयथाभवतितथान्वपद्यतअन्वधावत् ॥ ३ ॥ तापसानामालयैःसहसंस्थिताम् यद्वा तापसालयसमानसंस्थानांपर्णकुटींपर्णप्राधान्येननिर्मितांकुटींशालांइयंदर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहारप्रयोजनाउटजबहिःस्था उटजंत्वभित्तिकवाटंदारुबद्धंगृहंसीतानिवेशार्थंकृतम् ॥ ४ ॥ तस्याःशालायाःपर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानिहोमार्थंअपचितानिदलत्यर्थं संपादितानि ॥ ५ ॥ एयुषः आङ्पूर्वादिणःक्वसुः कुशैर्वल्कलैश्चमार्गपरिज्ञानार्थंकृतंअभिज्ञानंचिह्नंददर्श ॥ ६ ॥

शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात्तद्रूपप्रयोजनार्थंमृगादीनांकरीषैःकृतान्संचयानृददर्श चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेनतत्रकालेवैशाखांतमपररात्रेशीतस्यजायमानत्वात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्पदार्था
न्पश्यन्गच्छन्नेवशत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ मंदाकिनीमितइति आश्रमइतिशेषः ॥ ९ ॥ यतउच्चैर्बद्धानिचीराणितस्मात्विकालेमार्गस्यस्पष्टदर्शनायोग्येकालेजलाहरणाद्यर्थंगंतुमिच्छतालक्ष्म
णेनाभिज्ञानकृतःकृताभिज्ञानःआश्रमपंथाअयमेवभवेत् ॥ १० ॥ अभिज्ञानकरणकारणंवनमार्गंदर्शयति इतश्चेति इदंचेतिपाठांतरम् उदात्तदंतानांमहादंतानाम् परिक्रांतंपरिक्रमणंस्यात्

ददर्शभवनेतस्मिन्महतःसंचयान्कृतान् ॥ मृगाणांमहिषाणांचकरीषैःशीतकारणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेवमहाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नंचाब्र
वीद्धृष्टस्तानमात्यांश्चसर्वशः ॥ ८ ॥ मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदींमंदाकिनीमितः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणिल
क्ष्मणेनभवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतःपंथाविकालेगंतुमिच्छता ॥ १० ॥ इतश्चोदात्तदंतानांकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभि
गर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमिच्छंतितापसाःसततंवने ॥ तस्यासौदृश्यतेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥ अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसत्कारकारिण
म् ॥ आर्यंद्रक्ष्यामिसंहृष्टंमहर्षिमिवराघवम् ॥ १३ ॥ अथगत्वामुहूर्तंतुचित्रकूटंसराघवः ॥ मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तंजनंचेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यां
पुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः ॥ जनेंद्रोनिर्जनंप्राप्यधिङ्मेजन्मसजीवितम् ॥ १५ ॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकनाथोमहाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परि
त्यज्यवनेवसतिराघवः ॥ १६ ॥ इतिलोकसमाकृष्टःपादेष्वद्यप्रसादयन् ॥ रामंतस्यपतिष्यामिसीतायालक्ष्मणस्यच ॥ १७ ॥ एवंसविलपंस्तस्मि
न्वनेदशरथात्मजः ॥ ददर्शमहतींपुण्यांपर्णशालांमनोरमाम् ॥ १८ ॥ सालतालाश्वकर्णानांपर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालांमृदुविस्तीर्णांकुशैर्वेदि
मिवाध्वरे ॥ १९ ॥

गमनमार्गइतियावत् तत्रगमननिवृत्त्यर्थंचेदमभिज्ञानकरणमितिभावः ॥ ११ ॥ तापसावनेयमाधातुंसायंप्रातर्होमार्थमिच्छंतितस्यायंदृश्यतेधूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सराघवःभरतःमंदाकिनी
मनुचित्रकूटंप्राप्तइत्यन्वयः तंजनममात्यादिजनम् ॥ १४ ॥ वीरासनेयोगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिलोकेनसमाकृष्टःनिंदितोयस्मात्ततोमेजन्मधिक् सोहमेतदपयशःपरिहारायरामंप्रसाद
यन्रामप्रसादहेतवेतस्यरामस्यपादेषु पूजायांबहुवचनम् सीतायालक्ष्मणस्यचपादयोःपतिष्यामि स्वापराधप्रसादनायकनीयःस्वपिप्रणामोलोकप्रसिद्धइतिकतकः अन्यस्तुश्रद्धाजाड्यात्सी
तायाश्चपुनःपुनरितिपाठंकल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥ सालाःवटपलाशादिदृढविशालपर्णवंतोवृक्षाःअश्वकर्णोवृक्षविशेषः ॥ १९ ॥

भारसाधनैः अतिगुरुकार्यसाधनैः सारोबलेस्थिरांशेच ॥ २० ॥ भोगवतीनागलोकः ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां चर्मफलकम् ॥ २२॥ कांचनभूषितैर्गोधांगुलित्रैरुपल क्षितामितिशेषः सिंहगुहामिवपर्णशालांददर्शेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणांईशानभागेनिम्नाम् ॥ २४ ॥ निरीक्ष्येति अग्निमितिशेषः गुरुंरामंददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्यमानविशेषणंरामं ॥ २५ ॥ अभितःसमीपेददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥ शाश्वतंब्रह्माणंहिरण्यगर्भम् ॥ २८ ॥ अभ्यधावतधावन्नित्वरयाजगाम अत्रभरतस्यैवकवेरपिवर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणे

शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः॥ रुक्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैःशरैः॥ शोभितांदी प्तवदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यांचविराजिताम् ॥ रुक्मबिंदुविचित्राभ्यांचर्मभ्यांचापिशोभिताम् ॥ २२ ॥ गो धांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः ॥ अरिसंघैरनाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकाम् ॥ ददर्शभरतस्त त्रपुण्यांरामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्यसमुहूर्तंतुददर्शभरतोगुरुम् ॥ उटजेराममासीनंजटामंडलधारिणम् ॥ २५ ॥ कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्क लवाससम् ॥ ददर्शराममासीनमभीतःपावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याःसागरांतायाभर्तारंधर्मचारिणम् ॥ २७ ॥ उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतम् ॥ स्थंडिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच ॥ २८ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्य धावतधर्मात्माभरतःकेकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवविललापार्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुंधैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यःसंसदिप्रकृ तिभिर्भवेद्युक्तउपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेसोयमिहप्रव स्तेधर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ आधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसःसदा ॥ सोयंजटाभारमिमंसहतेराघवःकथम् ॥ ३३ ॥ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तोधर्म स्यसंचयः ॥ शरीरक्लेशसंभूतंसधर्मंपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ चंदनेनमहार्हेणयस्यांगमुपसेवितम् ॥ मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥

द्विरुक्तिर्नदोषाय ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवदर्शनमात्रेणैवार्तःखिन्नःसन् तांचार्तिंधैर्याद्वारयितुमशक्नुवन् अतएवबाष्पसंदिग्धवर्णयागिरावागिंद्रियेणवचनमब्रुवन्नव्यक्तंवदन्विललाप ॥ ३० ॥ विलापप्र कारमाह यःसंसदीति ॥ ३१ ॥ बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुंयःपुरेउचितःसमृगाजिनेअंतरीयोत्तरीयरूपेमृगचर्मणिप्रवस्ते धर्मंपितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथादिष्टै र्यथाविहितैःऋत्विक्क्लेशसाध्यैर्यस्यधर्मसंचयोयुक्तःसत्वशरीरक्लेशेनसंभूतमुत्पन्नंधर्मंमार्गते ॥ ३४ ॥ मलेनदंडवत्त्रिषवणाप्लवमात्रान्मलस्थितिरंगे ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ पादावप्राप्येतिदुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ ततएवपुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥ ततःबाष्पावरुद्धकंठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजसुतौरामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ अश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षं पूर्वंतद्दर्शनजसंतोषःपश्चात्तद्दुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ जटिलमिति अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये जटाचीराणिधारयन्नित्यष्टाशीतितमेभरतोक्तेर्भरतस्यजटिलत्वं यद्यपिनवतितमेसर्गेवसानोवासस्सीक्षौमेइतिभरद्वाजदर्शनवेलायांश्रूयतेतथापिगुहया

मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तोरामःसुखोचितः॥ धिग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितम्॥ ३६॥ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः॥ पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन्॥ ३७॥ दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः॥ उक्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन॥ ३८॥ बाष्पैःपिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनम्॥ आर्येत्येवाभिसंक्रुश्यव्याहर्तुंनाशकत्ततः॥ ३९॥ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववंदेचरणौरुदन्॥ तावुभौचसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्तयत्॥ ४०॥ ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवसमीयतूराजसुतावरण्ये॥ दिवाकरश्चैवनिशाकरश्चयथांबरेशुक्रबृहस्पतिभ्याम्॥ ४१॥ तान्पार्थिवान्वारणयूथपाहान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये॥ वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षम्॥ ४२॥ ॥॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवनवतितमःसर्गः॥ ९९॥ ॥ ९९॥ ॥ जटिलंचीरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि॥ ददर्शरामोदुर्दर्शंयुगांतेभास्करंयथा॥ १॥ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशम्॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहपाणिना॥ २॥ आघ्रायरामस्तंमूर्ध्निपरिष्वज्यचराघवम्॥ अंकेभरतमारोप्यपर्यपृच्छत्ससादरम्॥ ३॥ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यंत्वमागतः॥ नहित्वंजीवतस्तस्यवनमागंतुमर्हसि॥ ४॥ चिरस्यबतपश्यामिदूराद्भरतमागतम्॥ दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन्किंतातवनमागतः॥ ५॥

मेप्रतिज्ञातस्यभरद्वाजाश्रमनिर्गमनानंतरंधारणमितिनविरोधः युगांतेभास्करंयथेति भुविपतितमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ पर्यपृच्छत्समाहितइतिपाठेसमाहितःकुशलप्रश्नद्वाराधर्मबोधनेसावधानचित्तः ॥ ३ ॥ हेताततेपिताक्वाभूत् इहपरत्रवेत्यर्थः कुतएवंसंशयस्तत्राह नहीति जीवतस्तस्यसेवांहित्वेतिशेषः नार्हसिमदसन्निधौतवैवपितृशुश्रूषायाअवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ दूरान्मातामहदेशात्चिरस्यागतंभरतंपश्यामि बतेतिहर्षे दुष्प्रतीकमितिभरतविशेषणंवनविशेषणंच आद्येकार्श्यवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयाकारंवनमपिभीषणतया तथाईदृशंवनंकिमागतःकिमागमनप्रयोजनमीदृशारण्येइत्यर्थः अरण्यंगजाद्युपभोग्यं तद्वर्तिवनमात्रादियुतंमनुष्यभोग्यम् ॥ ५ ॥

अथवा त्वदागमनं राजाज्ञया वास्यात् राजमरणे दुःखाद्वा तत्रावमुपन्यस्यति कच्चिन्नु इति धरते प्राणान् धारयति अथवा लोकांतरंगतः यत्त्वमिहागत इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ अलमेवपक्षमवलंब्याह नतेराज्यं भ्रष्टमिति मूलभ्रातोरत्ययात्यामभ्रंशकम् अनिश्चयाल्लोकप्रतारणायवापुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह कच्चिच्छुश्रूषसइति ॥ ७ ॥ धर्मनिश्चितः धर्मेनिश्चितंनिश्चयोयस्यसः ॥ ८ ॥ उपाध्यायोवसिष्ठः ॥ ९ ॥ नंदति मद्वनवासत्वद्राज्यलाभाभ्यामितिव्यंग्यम् ॥ १० ॥ कुलपुत्रोमहाकुलप्रसूतस्तेपुरोहितस्तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता एतेनवसिष्ठपुत्रःकश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥ विधिज्ञःसकलहोमविधिज्ञः युक्तोनियुक्तः कालेहोमकाले वेदयते हुतंहोष्यमाणंचाग्निम् ॥ १२ ॥ वैद्याःविद्यासुसर्वासुनिपुणास्तान्ब्राह्मणानभिमन्यसेबहुमन्यसे ब्राह्मणसामान्यविषयःप्रश्नोग्रे

कच्चिन्नुधरतेतातराजायत्त्वमिहागतः ॥ कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकांतरंगतः ॥ ६ ॥ कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टंबालस्यशाश्वतम् ॥ कच्चिच्छुश्रूषसेतातपितुःसत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ॥ ९ ॥ तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजावती ॥ सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी ॥ १० ॥ कच्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ॥ ११ ॥ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः ॥ हुतंचहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ॥ १२ ॥ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे ॥ १४ ॥ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवंतोजितेंद्रियाः ॥ कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव ॥ सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥ कच्चिन्निद्रावशंनैषिकच्चित्कालेवबुध्यसे ॥ कच्चिच्चापररात्रेषुचिंतयस्यर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मंत्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह ॥ कच्चित्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रंनपरिधावति ॥ १८ ॥

भविष्यति यद्वा वैद्यान्चिकित्साप्रवीणानब्राह्मणानित्यर्थः अपूतोश्वेषोमेध्योयोभिषज्यतीतिश्रुत्युक्तनिंदातुशास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा शास्त्राभिज्ञस्यभैषज्यंमहतेपुण्याय तज्जीविकापरोवानिषेधइतिदिक् ॥ १३ ॥ इषुरस्त्रंमंत्रोबाणप्रयोगः अस्त्रंसमंत्रःसः वरशब्दउभयसंबद्धः अर्थशास्त्रंराजनीतिशास्त्रंतत्रविशारदंपंडितंसुधन्वानंतन्नामानमुपाध्यायंधनुर्वेदाचार्यम् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ मंत्रिधुरैःमंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंवृतःसुतरांगुप्तः ॥ १६ ॥ अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायम् ॥ १७ ॥ नैकःएकेनमंत्रेक्रियमाणेस्वकार्याभिनिवेशेनगुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणंनसिद्ध्यतिबहुभिर्मंत्रणेप्रथममेकमत्यमेवनघटेतमंत्रभेदश्चभवेदितिभावः राष्ट्रंनपरिधावतिलोकैर्नज्ञायतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयंमहाफलं नदीर्घयसिनविलंबयसि ॥ १९ ॥ पार्थिवाःसामंतास्तेमंत्रितानिसर्वकार्याणिसुकृतानिनिष्पन्नान्येवकृतरूपाणिकृतकल्पानिवाविदंति नकर्तव्यानि
नाविर्तेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ येत्वदीयामंत्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्तिताअपियुक्त्यार्थापत्त्यातर्कैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाःयुक्तयःसाक्षात्तदनुमापिकाः परैर्नबुध्यंतेकिल
किंचपरकृतंमंत्रितंत्वयात्वदमात्यैर्वाबुध्यतेकिल ॥ २१ ॥ सहस्रैस्त्यक्तैरपीतिशेषः पंडितपरिग्रहेहेतुमाह पंडितइति अर्थकृच्छ्रेषुअर्थसंकटेषुनिःश्रेयसंकुर्यात् अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोध
नेनेतिशेषः ॥ २२ ॥ सहायतासहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥ विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥ मुख्यामहांतः ॥ २५ ॥ उपधाउत्कोचस्तमतीतानूतदग्राहिणः यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहिता

कच्चिदर्थंविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसेकर्मनदीर्घयसिराघव ॥ १९ ॥ कच्चिन्नुसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः ॥ विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः ॥ २० ॥ कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्यावायेचाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमंत्रितम् ॥ २१ ॥ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसिपंडितम् ॥ पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसंमहत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता ॥ २३ ॥ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षोविचक्षणः ॥ राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियम् ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्तेतातयोजिताः ॥ २५ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषुकच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु ॥ २६ ॥ कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः ॥ राष्ट्रेतवावजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः ॥ २८ ॥

न्‌ अतएवपितृपैतामहान् शुचीन्बाह्यांतरेंद्रियशुद्धान् ॥ २६ ॥ उद्वेजिताःप्रजामंत्रिणश्चराष्ट्रेतवत्वांनावजानंतिनावमन्यंते ॥ २७ ॥ याजकाःकिंचित्पापानुसंधानेनपतितमिवत्वामयाज्योय
मितिमत्वानावजानंतिकिल तत्रदृष्टांतः उग्रेत्यादि स्त्रियःकुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तांचकामयानंकामयमानंतस्यामत्यंतासक्तंयथावजानंतीत्यर्थइतिकतकः उग्रप्रतीति
पाठः उग्रेणकर्मणाबलात्कारादिनाप्रतिग्रहीतारंकामयानंकामुकंस्त्रियइवयाजकाःपतितमिवचनावजानंतिप्रजाइतिशेषः प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणंचत्वयिनास्तिकच्चिदितिभावइतितीर्थः परे
तुउग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रःशिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमल्पपुंस्त्वं तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशषंढतायाःकर्मविपाकशास्त्रेउक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥

उपायकुशलंसामाद्युपायचतुरं वैद्यंविद्याविदंराजनीतिशास्त्रज्ञंभृत्यंसंदूषणेरतं येनकेनापिहेतुनाआत्मभृत्यविघटनेरतं शूरंमरणनिर्भयं ऐश्वर्यकामंराज्याभिलाषिणं योनहंतिसवध्यतेहन्यतइ त्यर्थइतितीर्थः उपायकुशलंराज्ञःसकाशादर्थग्रहणार्थंव्याधिवर्धनोपायकुशलंवैद्यंभिषजंस्वामिसंदूषणेरतंभृत्यंसेवकंचराजानमपच्छिद्यतदैश्वर्यकामंशूरंसेवकरूपंप्रभुंचयोनहंतिसराजातैरेव भिषजादिभिर्हन्यतेइत्यर्थंकतकआह ॥२९॥ शूराःपरयोधाभिभवनसमर्थाः धृतिमान्विपदिप्रशस्तधैर्यः दक्षश्चतुरः ॥ ३० ॥ मुख्याःगणमुख्याः दृष्टापदानाःदृष्टंद्वित्रिवारानुभूतंअपदानंपूर्व वृत्तंपौरुषंयेषांते विक्रांताःशूराः ॥३१॥ भक्तंदैनंदिनदेयान्नं वेतनंप्रतिमासदेयम् ॥३२॥ भृताःभृतिजीविनोभृत्याः ॥३३॥ कुलपुत्राःज्ञातयः प्रधानतःप्रधानाः ॥३४ ॥ प्रतिभानवान्प्रत्युत्पन्न मतिः यथोक्तवादीयथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता पंडितःपरिच्छेत्ता दूतंचैवप्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविशारदं इंगिताकारचेष्टाज्ञंशुचिंदक्षंकुलोद्भवमितिमनोः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशेति तानिच मंत्री १

उपायकुशलंवैद्यंभृत्यंसंदूषणेतरम् ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयोनहंतिसहन्यते ॥२९॥ कच्चिद्धृष्टश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चद क्षःसेनापतिःकृतः ॥ ३० ॥ बलवंतश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदानाविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनं चयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालंदातव्यंददासिनविलंबसे ॥ ३२ ॥ कालातिक्रमणेत्येवभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुरप्यतिकुप्यंतिसोनर्थःसुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवा न् ॥ यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपंडितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारणैः ॥ ३६ ॥ कच्चिद्व्य पास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुसूदन ॥ ३७ ॥

पुरोहितः २ युवराजा ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६ बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञयाआज्ञाप्येषुवक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञोव्यवहारप्रष्टा १० धर्मासना धिकृतः ११ व्यवहारनिर्णेतासभ्याख्यः १२ सेनायाजीवितभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मांतिवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालःअयमेवाटविकः १६ दुष्टानांदंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८एतान्येवस्वपक्षेमंत्रिपुरोहितयुवराजान्हित्वाचपंचदश एकैकस्मिन्विषयेत्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैः परस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः एतान्यष्टादशतीर्थानिवेत्सिकच्चित् यो नौजलावतारेचमंत्र्याद्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रेतथापात्रेतीर्थंस्यादृर्शनेष्वपीति स्वदेशेप्येतैर्न्यायतोव्यवहारःप्रवर्त्यतेनवेतिविचारणीयंपरदेशेचेतिभावः ॥ ३६ ॥ व्यपास्तान्निष्कासितान् प्रति यातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायेति दुर्बलोयमहितःकिमस्माकंकरिष्यतीत्युपेक्षांनकरोषिकच्चित् ॥ ३७ ॥

लोकायतिकान्चार्वाकमतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रहहेतुमाह अनर्थेति परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अतएव बालाः अज्ञाः वेदज्ञसन्निधावितिशेषः पंडितमानिनः स्वयूथ्येष्वेव केवलमात्मनः पंडितान्मन्यंते नान्यत्र ॥ ३८ ॥ द्वितीयलोकायतानांत्यागेहेतुमाह धर्मेत्यादि मुख्येषु मुख्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिकीं तर्कविद्या शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धिमवलंब्य निरर्थं निष्प्रयोजनं वदंति यथात्मनोज्ञानाश्रयत्वं ईशोजगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादि श्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदम् ॥ ३९ ॥ सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामाम् ॥ ४० ॥ आर्यैरुक्तैस्त्रैवर्णिकैः ॥ ४१ ॥ समुदितां सिद्धां स्फीतां समृद्धाम् ॥ ४२ ॥ चैत्यशतैरश्वमेधांतयागानेकचयनप्रदेशैः कच्चिच्चैत्यशतैरिति

कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकुशलाह्येतेबालाः पंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्य निरर्थंप्रवदंतिते ॥ ३९ ॥ वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः ॥ सत्यनामांदृढद्वारांहस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैःसदा ॥ जितेंद्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्समुदितांस्फीतामयोध्यांपरिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टःसुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः ॥ परित्यक्तोभयैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःसुरक्षितः ॥ कच्चिज्जनपदःस्फीतःसुखंवसतिराघव ॥ ४६ ॥ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायांसांप्रतंतातलोकोयंसुखमेधते ॥ ४७ ॥ तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतम् ॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४८ ॥

पाठः सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलो निबिडः ॥ ४३ ॥ प्रभिन्ननरनारीकइतिपाठे प्रभेदः संतोषः सुकृष्टाः सीमास्तत्तत्क्षेत्रप्रांतदेशाः पशवश्चयस्मिन्सतथा ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकइति नदीमातृकइत्यर्थः नद्यंबुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृकइति खनिः स्वर्णरत्नाद्याकरः ईदृशोजनपदः सर्वैर्भयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥ सचसुखंवसतिकच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कृषिगोरक्ष्यजीविनोवैश्याः वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यकेयंवार्तेत्युदाहृतं तत्रसांप्रतंवर्ततेइतिशेषः लोकोजीवलोकः कृष्यादौस्थितः सुखमेधतेकच्चित् ॥ ४७ ॥ गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परीहारोऽनिष्टपरिहारस्तैस्तेषां कृष्यादिजीविनां भरणं कृतं कच्चिदितितीर्थः गुप्तपरीहारैरितिपाठः गुप्त्यर्थनियुक्तैराजमनुष्यैः क्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैस्तेत्वयाभरणंकृतंकच्चिदितिकतकः ॥ ४८ ॥

नाः स्त्रियः सुरक्षितास्त्वयेत्यर्थः नश्रद्दधास्यासामिति वचनादिकंवास्तवमितिशेषः गुह्यमप्रकाश्यवृत्तांतमिष्टेतिमत्वानभाषसेकच्चित् ॥ ४९ ॥ नागवनंगजोत्पत्तिस्थानभूतंवनम् धेनुकाधेनवः
स्त्रार्थेकः गणिकाः करिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिका करिण्यादिसंपादनविषयेतृप्तिनामोषिकच्चित् ॥ ५० ॥ भूषितंसभायांस्थित्वात्मानमितिशेषः तथामहापथेचात्मानंदर्शयसे ॥ ५१ ॥ क
र्मांताः कर्मकराः अविशंकयानिर्भयतयातेप्रत्यक्षानकिल वाअथवासर्वेतेउत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शनान अत्रकर्मकरविषयेमध्यमेवनातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थप्राप्तिकार
णम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आयोधनागमः व्ययोभोगबलरक्षाद्यर्थत्यागः अपात्रेषुनटगायकादिषु ॥ ५४ ॥ अभ्यागतोऽतिथिर्यःकश्चित् व्ययःआयात्न्यूनइतिशेषः ॥ ५५ ॥ आर्यःसाधुःशु

कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चित्तास्तेसुरक्षिताः॥ कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे॥ ४९॥ कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसंतिधेनुकाः॥ कच्चिन्नग
णिकाश्वानांकुंजराणांचतृप्यसि॥ ५०॥ कच्चिद्दर्शयसेनित्यंमानुषाणांविभूषितम्॥ उत्थायोत्थायपूर्वाह्णेराजपुत्रमहापथे॥ ५१॥ कच्चिन्नसर्वेक
र्मांताःप्रत्यक्षास्तेऽविशंकया॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणम्॥ ५२॥ कच्चिद्दुर्गाणिसर्वाणिधनधान्यायुधोदकैः॥ यंत्रैश्चप्रतिपूर्णानित
थाशिल्पिधनुर्धरैः॥ ५३॥ आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्पतरोव्ययः॥ अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव॥ ५४॥ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणा
भ्यागतेषुच॥ योधेषुमित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतितेव्ययः॥ ५५॥ कच्चिदार्योपिशुद्धात्माक्षारितश्चापकर्मणा॥ अदृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्बध्यतेशुचिः
॥ ५६॥ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकालेदृष्टःसकारणः॥ कच्चिन्नमुच्यंतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ॥ ५७॥ व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्बलस्यचराघव॥ अर्थंविरागाः
पश्यंतितवामात्याबहुश्रुताः॥ ५८॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिराघव॥ तानिपुत्रपशून्घ्नंतिप्रीत्यर्थमनुशासतः॥ ५९॥

द्धात्मापिसन् अपकर्मणास्तेयागम्यागमनादिदोषेणक्षारितोऽभिशस्तःशास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोषएव लोभाद्धनलोभाच्छुचिरपिनबध्यतेनदंड्यतेकच्चित् ॥ ५६ ॥ गृहीतः
पालकैर्धनस्वामिनावा सकारणोदृष्टःचोरत्वेनग्रहणकारणैर्युक्तोदृष्टः पृष्टःप्रश्नेनापिनिश्चितचौर्यः धनलोभाच्चोरेणैवोत्कोचतयादीयमानधनलोभात्पालकैर्नमुच्यतेकच्चित् ॥ ५७ ॥ आढ्य
स्यधनिकस्यदुर्बलस्यदरिद्रस्यचव्यसनेविवादरूपसंकटेराजकीयैकनिवर्त्यैप्राप्तेतवामात्याविरागाःसंतःविगतधनरागाःसंतः अर्थंतयोर्व्यवहारंपश्यंतिकच्चित् ॥ ५८ ॥ मिथ्याभिशस्तानांराज्ञा
विचार्यानिर्वर्तितमिथ्याभियोगानांप्रजानांयान्यश्रूणिपतंति पादन्यासानीतिपाठांतरम् तदाजायंतेइतिशेषः आर्षंनपुंसकत्वम् तानिप्रीत्यर्थंराज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थंराज्यमनुशासतोराज्ञः
पुत्रादीन्घ्नंति ॥ ५९ ॥

वैद्याः भिषजः दानमभिमतवस्तुनः मनःस्नेहयुतम् वाक्सांत्वयुता एतैस्त्रिभिः प्रत्येकंवुभूषसेप्राप्तुमिच्छसिवशीकर्तुमिच्छसिसंभावयितुमिच्छसिवाकच्चित् ॥ ६० ॥ चैत्यान्चतुष्पथस्थमहाद्रु
क्षान्देवतावासभूतान् सिद्धार्थान्विद्यावृत्ततपोभिःकृतार्थितजन्मनोब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेनेति धर्मार्जनयोग्यपूर्वाह्णेअर्थार्जनेनधर्मबाधः तथातद्योग्यमध्याह्नेधर्मार्जनेनतद्बाधः प्री
तिलोभेनकामेनविषयसंतोषलोभरूपेणकामेनतदुभयकालसेवितेनतयोर्बाधइतितीर्थः अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुनाधर्मनबाधसे धर्महित्वार्थनगृह्णासीत्यर्थः धर्मेणधर्मप्राप्तिहेतुनाअर्थकुटुंबनिर्वा
हापेक्षितमर्थंनबाधसे उभयमपिविषयसंतोषलोभेनगणिकाद्यासक्त्याबाधसेनेत्यर्थइतिकतकः ॥ ६२ ॥ विभज्यसेवसे कालेपूर्वाह्णतदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेणक्रमेण धर्मार्थकाम

कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यान्मुख्यांश्चराघव॥दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥६०॥ कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्देवतातिथीन्॥ चैत्यांश्चस
र्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि॥६१॥ कच्चिदर्थेनवाधर्ममर्थंधर्मेणवापुनः॥ उभौवाप्रीतिलोभेनकामेननविबाधसे॥६२॥ कच्चिदर्थंचकामं
चधर्मंचजयतांवर॥ विभज्यकालेकालज्ञसर्वान्वरदसेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्तेब्राह्मणाःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविदः॥ आशंसतेमहाप्राज्ञपौरजानपदैः
सह॥६४॥ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदीर्घसूत्रताम्॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपंचवृत्तिताम्॥६५॥ एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमंत्रणम्॥
निश्चितानामनारंभंमंत्रस्यापरिरक्षणम्॥६६॥ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः॥ कच्चित्त्वंवर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश॥६७॥

सेवाकाले ॥ ६३ ॥ शर्मसुखमाशंसतेप्रार्थयन्ते ॥ ६४ ॥ प्रमादोऽनवधानता दीर्घसूत्रश्चिरक्रियस्तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्यविचारादिनाकालविलंबनम् ज्ञानवतांविदुषामदर्शनम् आलस्यंनि
त्यकृत्यालस्यम् पंचवृत्तितांचक्षुरादिपंचेंद्रियपरवशताम् ॥ ६५ ॥ अर्थानांराज्यप्रयोजनानामेकेनचिंतनम् अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः निश्चितानांमंत्रिभिःसहकर्तव्यत्वेननिश्चितानामनारंभम्
॥ ६६ ॥ मंगलस्यादौप्रातःकालेअप्रयोगमननुष्ठानम् सर्वतःप्रत्युत्थानंसर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेनयुगपद्दंडयात्रामित्यर्थइतितीर्थः कंचनप्रत्युत्थानायोग्यंपुरुषमुद्दिश्यापिप्रभावमुक्त्वाचापल्या
दासनाच्चलनमित्यर्थइतिकतकः ॥ ६७ ॥

दशवर्गादीन्बुद्ध्वायथावदनुमन्यसे तेषुत्याज्यांशमुपादेयांशंचज्ञात्वानुजानासीतितृतीयस्थेनसंबंधः दशवर्गस्तु मृगयाक्षौ २ दिवास्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियो ५ मदः ६ तौर्यत्रिकम् ९ वृथाट्या च १० कामजोदशकोगणइतिमनूक्तः तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवाद्यम् वृथाट्यावृथापर्यटनम् पंचवर्गस्तु औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनंतथा इतिदुर्गपंचविधंपंचवर्गउदाहृतः ईरिणंसर्वसस्यशून्यप्रदेशः तत्संबंधिदुर्गमैरिणं तस्यापिपरैर्गंतुमशक्यत्वात् धान्वनंउष्णकालेदुर्गंभवति चतुर्वर्गस्तु सामदानंचभेदश्चदंडश्चेतिचतुर्गणः सप्तवर्गस्तु स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रंचदुर्गकोशौबलंसुहृत् परस्परोपकारीदंराज्यंसप्तांगमुच्यते अष्टवर्गस्तु पैशुन्यंसाहसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणं वाग्दंडयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगणोष्टकइति कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुंजरबंधनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्यष्टवर्गइतितीर्थः त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयंवा तिस्रोविद्याःत्रयीवार्तादंडनीतिः त्रयीवेदत्रयी वार्ताकृष्यादि दंडनीतिर्नीतिशास्त्रम् ॥ ६८ ॥ इंद्रियाणांजयंजयोपायं सचयोगाभ्यासएव षाड्गुण्यंषड्गुणाः संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइति द्वैधंशत्रुवर्ग्याणामुपजापः दैवमानुषंदैवंमानुषंचव्यसनमित्यर्थः हुताशनोजलंव्याधिर्दुर्भिक्षोमरकस्तथेत्येतद्दैवं मरकोमरणनिमित्तंमार्यादि मानुषंतु आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजवल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्चव्यसनंमानुषंत्विदमिति आयुक्तकाअधिकारिणः कृत्यंतु अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः क्रुद्धश्चकोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः भेद्याःशत्रोनुचत्वारोनृपकृत्यमिदंस्मृतं विंशतिवर्गस्तु असंधेयोविंशत्यैव सच बालो १ वृद्धो २ दीर्घरोगी ३ तथाज्ञातिबहिष्कृतः ४ भीरुको ५ भीरुजनको ६ लुब्धो ७ लुब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रकृति ९ श्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् १० अनेकचित्तमंत्रश्च ११ देवब्राह्मणनिंदकः १२ दैवोपहतक १३ श्चैवदैवचिंतकएवच १४ दुर्भिक्षव्यसनोपेतो १५ बलव्यसनसंयुतः १६ अदेशस्थो १७ बहुरिपु १८ र्युक्तोकालेनयश्च १९ सत्यधर्मरतश्चैव २० विंशतिःपुरुषाअमी एतैःसंधिनकुर्वीतविगृह्णीयात्तुकेवलमिति कतकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातिधनयोश्चयस्यापहारस्तेषट् ६ मदमानदेशपीडावंतस्त्रयः ९ ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांयेषांविघातस्तेचत्वारः १३ दैवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमंतारौ १६ बंधुविनाशनंयस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ दूषितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्वंयस्य २० एतेविंशत्याख्याएवेत्याह प्रकृतयश्चमंडलंचप्रकृतिमंडलं प्रकृतिवर्गस्तु अमात्योराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमः एताःप्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताइति मंडलंद्वादशराजमंडलं तत्रविजिगीषुर्मध्ये अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमित्रमित्रमतःपरं मित्रारिमित्रमित्रंचविजिगीषोःपुरःसराः पार्ष्णिग्राहस्ततःपश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः आसारौपार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासाराविति आसारपृष्ठभागस्थौमध्यमोदासीनाविति अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनंतरः अनुग्रहेसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहेप्रभुरिति मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांचवधेप्रभुरिति ॥ ६९ ॥

दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः ॥ अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्यास्तिस्रश्चराघव ॥ ६८ ॥
इंद्रियाणांजयंबुद्ध्वाषाड्गुण्यंदैवमानुषम् ॥ कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलम् ॥ ६९ ॥

यात्रायानं तच्चपंचविधं विगृह्यसंधायतथासंभूयाथप्रसंगतः उपेक्ष्यचेतिनिपुणैर्यानंपंचविधंस्मृतं बलवत्तयापार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यअन्यत्रशत्रौयानंविगृह्ययानं १ तैःसंधायान्यत्रयानंसं
धाययानं २ सामंतैःसहयानंसंभूययानं ३ अन्योद्देशेनयात्राप्रसंगमुत्पाद्यान्यंप्रतियानंप्रसंगयानं ४ बलवत्तयाशत्रुमुपेक्ष्यतस्यमित्रेषुयानमुपेक्ष्ययानं ५ दंडविधानंदंडःसेनातद्विधानंव्यूहर
चनाभेदः दंडोधर्ममानभेदलकुटेमदसैन्ययोः द्वियोनीसंधिविग्रहावितिं संधिविग्रहयानेत्यादिषड्गुणानांमध्येसंधिविग्रहौद्वयोर्योनी तत्रद्वैधीभावसमाश्रयौसंधियोनिकौयानासनेविग्रहयोनि
कइतिभेदः तत्रद्वैधीभावोनाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन् द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितमिति अरिभिःपीड्यमानस्यबलवदाश्रयणंसमाश्रयःकालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थान

यात्रादंडविधानंचद्वियोनीसंधिविग्रहौ ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टंचतुर्भिस्त्रिभिरेववा ॥ कच्चित्समस्तै
र्व्यस्तैश्चमंत्रंमंत्रयसेबुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः ॥ कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषैवतेबुद्धि
र्यथोक्तामममराघव ॥ आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यांवृत्तिंवर्ततेतातोयांचनःप्रपितामहः ॥ तांवृत्तिंवर्तसेकच्चिद्याचसत्पथगा
शुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यःसंप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपति
र्दंडधरःप्रजानाम् ॥ अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान् ॥ ७६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अ०शततमःसर्गः ॥ १०० ॥

मासनं ॥ ७० ॥ यथोद्दिष्टंनीतिशास्त्रोक्तमंत्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः यथोद्दिष्टैरितिपाठेमंत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः व्यस्तैरेकैकशः एवंहितत्तन्मनःपरिज्ञानंभवति त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेन
बहुभिर्नैकेनेतिसूचितं ॥ ७१ ॥ वेदाःसफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या क्रियाराजकार्याणितत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि यद्वा क्रियाःसंपादितधनादीनिक्रियास्तेषांसफलत्वंचदानभोगाभ्यां दाराणांस
फलत्वंधर्मरतिप्रजाभिःश्रुतसाफल्यंविनीतत्वम् ॥ ७२ ॥ उक्ताएषाबुद्धिर्यथाममतथैवतवापिवर्ततेकच्चित् कच्चिदेष्वेवेतिपाठांतरम् ॥ ७३ ॥ सत्पथगाशिष्टानुष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥ स्वादुकृतं
स्वादुतयाकृतंसिद्धं आशंसमानेभ्यःस्नेहदृष्ट्यापेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यःस्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥ महीपतिःराजाक्षत्रियः इतश्च्युतःएतद्देहलोकाभ्याम् ॥ ७६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये
रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेशततमःसर्गः ॥ १०० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंकश्चिदित्यश्वानन्तरंस्वस्यराजत्वाभावंसूचयितुंतदुत्तरमप्रयच्छंतंभरतंप्रतिरामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः तंत्विति समाज्ञायकुशलप्रश्नव्याजेनसर्वधर्मान्ज्ञापयित्वा यद्वा प्राप्तराज्यपरित्यागेनजटादिधारणेनगुरौत्वय्यस्मिन्भक्तियुक्तंज्ञात्वा ॥ १ ॥ यस्मात्त्वमिमंदेशंचीरजटाजिनीभूत्वाआगतोसितस्मादेवंरूपेणागमनंकिंकारणकमितित्वयाप्रस्पष्टंव्याहृतंश्रोतुमहमिच्छेयम् ॥ २ ॥ एतस्यैवश्लोकस्यव्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥ प्रगृह्यबलवत्यथातथाशोकंनिगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वपृष्टमेवार्थंकनुतेभूत्पितेत्येवंरूपंभंग्यंतरेणपुनःपृष्टंज्ञात्वातदुत्तरमाह आर्येति परित्यज्यअस्मान्सर्वान्

तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया ॥ यस्मात्त्वमागतोदेशमिमंचीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तःकेकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रगृह्यबलवद्भूयःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥ स्त्रियानियुक्तःकैकेय्याममामात्रापरंतप ॥ चकारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता ॥ पतिष्यतिमहाघोरेनरकेजननीमम ॥ ७ ॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव ॥ ८ ॥ इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथाऽनुपूर्व्यायुक्तश्चयुक्तंचात्मनिमानद ॥ राज्यंप्राप्नुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु ॥ १० ॥ भवत्वविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया ॥ शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा ॥ ११ ॥ एभिश्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया ॥ भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

मत्त्वलोकमितिशेषः आर्यपरित्यज्येतिपाठेविवास्येत्यर्थः सुदुष्करंकर्मज्येष्ठार्हराज्यंकनिष्ठसात्कृत्वा ॥ ५ ॥ ममामात्राकैकेय्यानियुक्तइतिपूर्वश्लोकान्वयिसाचकारेत्यन्वयः सुमहदितिपाठेसेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवंपितृमरणेश्रुतेतदुचितकृत्येकृतेततःपरंयद्वक्तव्यंतत्संक्षेपेणाधुनैवब्रूतेभरतः तस्यमेइति कैकेयीपुत्रत्वात्प्राप्तापवादस्य राज्येनराज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥ यस्मान्मातरोवयंचसर्वेत्वत्प्रसादनार्थमागताः ॥ ९ ॥ यतश्चत्वमानुपूर्व्याज्येष्ठत्वलक्षणयायुक्तोयतश्चात्मनित्वयिअभिषेचनंयुक्तंतस्माद्धर्मेणराज्यंप्राप्नुहि ॥ १० ॥ रजनीयथातादृशीभूमिःशशिनेवत्वयायुताऽविधवाभवत्वित्यन्वयः पतिनेत्यार्षं विमलेनेहेतिपाठांतरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाश्वतंपरंपराप्राप्तंसचिवमंडलंतत्प्रार्थनंपूर्वंसदापूजितंसफलंकृतंतदिदानीं।मतिक्रमितुंनार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्तमथाप्यकस्मात्प्राप्तदुःखेननिःश्वसंतंमातंगमिवस्थितंभरतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥
पापंपित्राज्ञाभंगरूपम् ॥ १६ ॥ बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥ कथंकैकेयीगर्हणमज्ञानमूलंतत्राह कामकारइति स्वच्छंदाचरणमित्यर्थः स्वेच्छयानियोजनमितियावत् गुरूणांपित्रादीनां उपप
न्नेपुसंमतेषुदारेषुपुत्रेषुचकामकारोविधीयतइतिसंबंधः ॥ १८॥ ततःकिमतआह वयमिति भार्याःपुत्राःशिष्याश्चलोकेसाधुभिर्यथासमाख्याताइच्छाविनियोगार्हतयातथास्यराज्ञोवयंसर्वेइति

तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंसचिवमंडलम् ॥ पूजितंपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःसबाष्पःकैकयीसुतः ॥ रामस्यशिरसा पादौजग्राहभरतःपुनः ॥ १४ ॥ तंमत्तमिवमातंगंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीच रितव्रतः ॥ राज्यहेतोःकथंपापमाचरेन्मद्विधोजनः ॥ १६ ॥ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदानघ ॥ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते ॥ १८ ॥ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसाधुभिः ॥ भार्याःपुत्राश्चशि ष्याश्चत्वमपिज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनांबरम् ॥ राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥ यावत्पितरिधर्मज्ञ गौरवंलोकसत्कृत ॥ तावद्धर्मकृतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवम् ॥ २१ ॥ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनंगच्छेतिराघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्स माचरे ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसत्कृतम् ॥ वस्तव्यंदंडकारण्येमयावल्कलवाससा ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वामहाराजोविभागंलोकस न्निधौ ॥ व्यादिश्यचमहाराजोदिवंदशरथोगतः ॥ २४ ॥ सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोकगुरुस्तव ॥ पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि ॥ २५ ॥

त्वमपिज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रकृतेोक्तंतत्राह वनेइत्यादि ॥ २० ॥ प्रकृतमेवागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति तावत्तावत्परिमाणकमित्यर्थः अतःकैकेय्याअप्यस्मिन्नियोजनेतथैवाधिकारइति भावः ॥ २१ ॥ समाचरेसमाचरिष्यामि ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यंप्राप्तव्यं मयादंडकेवस्तव्यम् ॥ २३ ॥ एवंविभागंलोकसंनिधौमंत्रिपुरोहितादिजनसंनिधौउक्त्वातानेवंविभागंकुरुतेतिव्यादिश्य चआज्ञाप्यचदिवंगतइत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाभागंपितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यंतं अनेनतदनंतरमहंभोक्ष्यामीतिसूचितं मात्रापिचतुर्दशवर्षपर्यंतंवनवासएवदत्तोनतुसर्वथामेराज्यत्यागःपित्रापि तावदेवानुमतमितिभावः ॥ २५ ॥

पितामहात्माब्रह्मणातुल्यः अव्ययंसर्वलोकेश्वरत्वंब्रह्मत्वं पित्राननुमतमितिशेषः नहितमित्यन्वयः ननुपितृमरणश्रवणोत्तरंशोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकुतइतिचेच्छृणु भरतस्याभिषेक करणप्रत्याशावारणायकैकेय्यालोकानांचान्यथासंभावनावारणायशोककालेपिधैर्यमवलंब्यतत्करणंशोककालेप्येवंधैर्यंकर्तव्यमितिलोकोपदेशायेतिममप्रतिभाति तीर्थस्तु पूर्वंनस्वर्गंगतःमृत कल्पःचिरंवास्तत्कल्पाइत्यर्थंमत्वामरणनिश्चयाभावेनराज्यस्वीकारायैवराजानंमृतकल्पंवदतीतिबुद्ध्याशोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान् स्ववाक्येदिवंगतइत्यत्राप्येवमेवेत्याह क तकस्तु गतःस्वर्गमितिश्रुतेनोक्तेपिपितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेकृतेभरतस्तस्यमेइत्याद्युक्तवान् कविस्तु संक्षेपेणादावुक्त्वाग्रेविस्तरेणवदतीतिप्रायःकवेःस्वभावइत्याह ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरा

यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपोपमः॥ तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमव्ययम्॥ २६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकाधिकशततमःसर्गः॥ १०१॥ ॥७॥ ॥रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह॥ किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति॥ १॥ शाश्वतोयंसदाधर्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ॥ ज्येष्ठेपुत्रेस्थितेराजानकनीयान्भवेन्नृपः॥ २॥ ससमृद्धांमयासार्धमयोध्यांगच्छराघव॥ अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः॥३॥ राजानंमानुषंप्राहुर्देवत्वेसंमतोमम॥यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषम्॥४॥ केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते॥ धीमान्स्वर्गगतोराजायायजूकःसतांमतः॥५॥

माभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकाधिकशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथभरतःपितृवृत्तांतप्रश्नोत्तरमुक्त्वाकच्चित्प्रश्नोत्तरमाह रामस्येति धर्माद्राज्यायोग्यत्वेनराजधर्माद्राज्याद्विहीनस्यत्वत्पृष्टराजधर्मोमेकोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् अतोऽनवसरदुःस्थोमयिकच्चिदादिप्रश्नइतिभावः ॥ १ ॥ कुतस्तेउक्तधर्माभावोऽत आह शाश्वतइति शाश्वतःकुलक्रमागतः अस्मासुअस्मत्पूर्वेषु सदासर्वदा ययेतिपाठेयथाशास्त्रंस्थितःप्रतिष्ठितः अयंकस्तत्राह ज्येष्ठइति एवंचकनीयस्त्वान्मेनराजत्वमितिभावः ॥ २ ॥ यदेव मतःसइति गच्छआगच्छ भवायअभ्युदयाय ॥ ३ ॥ ननुदेवत्वप्रापकंतपोविहायकिंमेराज्येनतत्राह राजानमिति सर्वेजनायद्यपिराजानंमानुषंप्राहुस्तथापिममसदेवत्वेसंमतः तत्रहेतुमाह यस्येति अमानुषंमनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तमपिराजमरणंरामेणविषयांतरोत्तरदानादश्रुतमिवमत्वापुनस्तदेवाह केकयस्थेइति सतांमतःसद्भिःपूज्यमानः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ कृतोदकाविति कृतसपिंडीकरणांतसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥ तर्हि किं कृतकरणेनेत्यतआह प्रियेणेति भवान्प्रियोज्येष्ठत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ प्रकारांतरेणापिप्रियत्वमेवोपपादयति त्वामेवेति तवशोकरुग्णइत्यनेनत्वच्छोकएवतदवसादहेतुरितिदर्शितम् ॥ ९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आ० अयोध्याकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२॥ ॥ ७ ॥

निष्क्रांतमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्रक्रियतामुदकंपितुः ॥ अहंचायंचशत्रुघ्नःपूर्वमेवकृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेषुराघव ॥ अक्षय्यंभवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिम् ॥ त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसंस्मरन्नेवगतःपिताते ॥ ९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहिताम् ॥ राघवोभरतेनोक्तांबभूवगतचेतनः ॥ १ ॥ तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा ॥ वाग्वज्रंभरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः ॥ २ ॥ प्रगृह्यरामोबाहूवैपुष्पितांगइवद्रुमः ॥ वनेपरशुनाकृत्तस्तथाभुविपपातह ॥ ३ ॥ तथाहिपतितंरामंजगत्यांजगतीपतिम् ॥ कूलघातपरिश्रांतंप्रसुप्तमिवकुंजरम् ॥ ४ ॥ भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशोककर्शितम् ॥ रुदंतःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै ॥ ५ ॥ सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामतकाकुत्स्थःकृपणंबहुभाषितुम् ॥ ६ ॥ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरंपृथिवीपतिम् ॥ उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टांगतिंगते ॥ कस्तांराजवराद्धीनामयोध्यांपालयिष्यति ॥ ८ ॥ किंनुतस्यमयाकार्यंदुर्जातेनमहात्मनः ॥ योमृतोममशोकेनसमयानचसंस्कृतः ॥ ९ ॥ अहोभरतसिद्धार्थोयेनराजात्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रांनरेंद्रेणविनाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपिनायोध्यांगंतुमुत्सहे ॥ ११ ॥

करुणांशोकावहाम् ॥ १ ॥ तंभरतोक्तंवाग्वज्रंरणेइंद्रोत्सृष्टवज्रतुल्यंश्रुत्वा ॥ २ ॥ बाहूप्रगृह्यअतिशिथिलौकृत्वाउद्धृत्यवानिष्पीड्यवाभुविपपात भरतादिदर्शनेनहर्षात्पुष्पितांगद्रुमसादृश्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिषिचुःमोहशांतयेसर्वगात्राणिजलेनसिषिचुः ॥ ५ ॥ कृपणंभाषितुं लोकानुसारेणविलपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांगतिंदैवकल्पितांगतिंस्वसुकृतातिसृष्टांवा ॥ ८ ॥ दुर्जातेनदुष्टजन्मना ॥ ९ ॥ सत्कृतःसंस्कारकर्मणापूजितः ॥ १० ॥ निष्प्रधानांप्रधानहीनां अतएवानेकाग्रांबहुनायकां अत्रोभयत्रहेतुर्नरेंद्रेणविनाकृतामिति ॥ ११ ॥

अनुशासिष्यति हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्तीकारयिष्यति ॥ १२ ॥ सुवृत्तंशोभननियोगाचरणम् कुतःपुरुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्यअभिमुखोभूत्वा ॥ १४ ॥ स्वर्गतिरूपंदुःखम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियतामितिअब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८॥१९॥ इंगुदीपिण्याकंतपस्विभोज्यतापसतरुफलपिण्याकं अनिःसारिततैलंपिष्टाचूर्णीकृतांमिगुदीबीजमत्रपिण्याकत्वेनोपचर्यते निःसारितसारस्त तस्यनि

समानवनवासंमामयोध्यायांपरंतप ॥ कोनुशासिष्यतिपुनस्तातेलोकांतरेगते ॥ १२ ॥ पुराप्रेक्ष्यसुवृत्तंमांपितायान्याहसांत्वयन् ॥ वाक्यानितानि श्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाथभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः ॥ उवाचशोकसंतप्तःपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीतेमृतस्तेश्व शुरःपित्राहीनोसिलक्ष्मण ॥ भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतिंपृथिवीपतेः ॥ १५ ॥ ततोबहुगुणंतेषांबाष्पंनेत्रेष्वजायत ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांय शस्विनाम् ॥ १६ ॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुःखितम् ॥ अब्रुवन्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः ॥ १७ ॥ सासीतास्वर्गतंश्रुत्वाश्वशुरंतंमहा नृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांनशशाकेक्षितुंप्रियम् ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वातुतांरामोरुदतींजनकात्मजाम् ॥ उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः ॥ २० ॥ सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज ॥ अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा ॥ २१ ॥ ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः ॥ मृदुर्दांतश्चकांतश्चरामेचदृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥ सुमं त्रस्तैर्नृपसुतैःसार्धमाश्वास्यराघवम् ॥ अवतारयदालंब्यनदींमंदाकिनींशिवाम् ॥ २३ ॥ तेसुतीर्थांततःकृच्छ्रादुपगम्ययशस्विनः ॥ नदींमंदाकिनीं रम्यांसदापुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवमकर्दमम् ॥ सिषिचुस्तूदकंराज्ञेतत एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥

पिष्टत्वात् उत्तरमुत्तमंनवीनंचीरम् ॥ २० ॥ अभितःपश्चात् एषागतिःसुदारुणाशोकादिकालिकी तदुक्तम् सर्वेकनिष्ठप्रथमाइतरेतुस्त्रियोयतइतिआशौचस्नानप्रकरणे ॥ २१ ॥ नित्यानुगःकुल क्रमादागतानुचरः विदितात्माज्ञातात्मस्वरूपः तेषांकुमाराणाम् ॥ २२ ॥ अवतारयत्अवातारयत् ॥ २३ ॥ तेसीतादयः ॥ २४ ॥ अकर्दमंतीर्थंअवतारमार्गं ततएतद्भवत्वित्युच्चार्यसिषिचुर्ददुः ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणंबोध्यं संबोधनेप्लुतकरणादसंधिः केचित्तुततेत्युक्तौनामाद्युच्चारणस्यनप्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः ॥ २५ ॥

एतदेवविवृणोति प्रगृह्येति याम्यांदक्षिणां यत्त्वाधुनिकनिबंधेषुसुमंतुनाम्नालिखितंवचनंक्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकंतन्निर्मूलं एतदाचारविरोधात् निकृष्टक्षत्रियपरंवा रुदन्नित्यनेनपि त्रादिविषयेरोदनेननिषेधइतिसूचितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रत्युत्तीर्यतीरमागत्यनिर्वापंचकारपिंडंददौ नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहाशौचतायाःस्मृतिपूक्तत्वेनकथंकृतक्रियस्य पितुःप्रथमदिनएवपिंडदानमितिवाच्यं तस्याःस्मृतेःक्षत्रियेतरविषयत्वात्कलिविषयत्वाद्वानदोषः ॥ २८ ॥ ऐंगुदंइंगुदीबीजसंबंधि बदरैःबदरफलैः ॥ २९ ॥ ननुराज्ञेकथंपिण्याकपिंडदानंतत्रा

प्रगृह्यतुमहीपालोजलपूरितमंजलिम् ॥ दिशयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयम् ॥ पितृलोकगत स्याद्यमदत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततोमंदाकिनीतीरंप्रत्युत्तीर्यसराघवः ॥ पितुश्चकारतेजस्वीनिर्वापंभ्रातृभिःसह ॥ २८ ॥ ऐंगुदंबदरैर्मिश्रंपिण्याकं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्यरामःसुदुःखार्तोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदंभुंक्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयम् ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैवमार्गेणप्रत्युत्तीर्यसरित्तटात् ॥ आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरम् ॥ ३१ ॥ ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः ॥ परिजग्राह पाणिभ्यामुभौभरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषांतुरुदतांशब्दात्प्रतिशब्दोभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणांसहवैदेह्यासिंहानांनर्दतामिव ॥ ३३ ॥ महाबलानांरुदतां कुर्वतामुदकंपितुः ॥ विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापिरामेणभरतःसंगतोध्रुवम् ॥ तेषामेवमहान्शब्दःशोचतांपितरंमृ तम् ॥ ३५ ॥ अथवाहान्परित्यज्यतंसर्वेभिमुखाःस्वनम् ॥ अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्येगजैरन्येरथैरन्येस्वलंकृतैः ॥ सु कुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनराययुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा ॥ द्रष्टुकामोजनःसर्वोजगामसहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणांत्व रितास्तेतुद्रष्टुकामाःसमागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥ साभूमिर्बहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता ॥ मुमोचतुमुलंशब्दंद्यौरि वाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥

ह यदशनाइति यदशनाइत्यस्यतदशनाअस्मत्पितरइति शेषः तत्रसामान्येनार्थांतरन्यासमाह यदन्नइति ॥ ३० ॥ प्रत्युत्तीर्यपरावृत्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रतिशब्दःप्रतिध्वनिः प्रतिश्रुत्वेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३३ ॥ त्रस्ताःकाविपत्प्रादुरभूदितिभीताः ॥ ३४ ॥ ततोनिश्चित्याब्रुवन्निति ॥ ३५ ॥ स्वनमभिमुखाःस्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः यथास्थानंयथोचितंप्रधाविताःत्वरितागच्छंतिस्म ॥ ३६ ॥ कैस्तत्राह हयैरित्यादि सुकुमाराइतिपूर्वा न्वयि अन्येतेभ्योभिन्नाः ॥ ३७ ॥ आश्रममितिपदम् ॥ ३८ ॥ खुरसमाकुलयानाःपश्वादयः नेमिसमाकुलानिरथशकटादीनि ॥ ३९ ॥ समाहताअभिहताआक्रांतेतियावत् ॥ ४० ॥

तेनशब्देन गंधेनआवासयंतोमदगंधेनदिङ्मुखानिसुरभीकुर्वंतः ॥ ४१ ॥ गोकर्णसृमरौमृगविशेषौ ॥ ४२ ॥ रथाङ्गश्चक्रवाकः नत्यूहोजलकुक्कुटः प्लवाबकविशेषाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ पर्यष्वजतपरिष्वंगयोग्यानितिशेषः ॥ ४७ ॥ तदेवाह सतत्रेति ॥ ४८ ॥ अनुविनादयन्प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥ अत्रकतकरीत्याश्लोकद्वयंगतम् ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथस्यदारावित्यन्वयः तर्पितःसाभिलाषः ॥ १ ॥ तीर्थमवतारमार्गं

तेनविद्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः॥ आवासयंतोगंधेनजग्मुरन्यद्वनंततः ॥ ४१ ॥ वराहमृगसिंहाश्चमहिषाःसृमरास्तथा॥ व्याघ्रगोकर्णग
वयाविత्रेसुःपृषतैःसह॥ ४२ ॥ रथाङ्गहंसानत्यूहाःप्लवाःकारंडवाःपरे॥ तथापुंस्कोकिलाःक्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः॥ ४३ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तैरा
काशंपक्षिभिर्वृतम्॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषम्॥ आसीनंस्थंडिलेरामंददर्शसहसाजनः
॥ ४५ ॥ विगर्हमाणःकैकेयींमंथरासहितामपि॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखिता
न्॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः ॥ ४७ ॥ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्चकेचित्तुतमभ्यवादयन्॥ चकारसर्वान्सवयस्यबांधवान्य
थार्हमासाद्यतदानृपात्मजः॥ ४८ ॥ ततःसतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषप्रतिमोवि
शुश्रुवे॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठः
पुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच॥ अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्म
णसेवितम्॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनांयाश्चान्याराजयोषितः॥ ३ ॥ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणा
म्॥ वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः॥ ४ ॥

प्राक्केवलमितिपाठ
॥ २ ॥ ३ ॥ येतेप्रसिद्धारामादयोनिर्विषयीकृताराज्यान्निष्काशितास्तेषांवनेवसतां प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयं प्रथमपरिग्रहवत् तीर्थंपुण्यतीर्थं गंगायमुनापरपारभवंइदमेव प्राक्केवलमितिपाठ
आधुनिककल्पितः नापितत्रार्थसामंजस्यमितिकतकः तत्रापिपाठेप्राक्परिगृहीतमितिशेषः प्राक्परिगृहीतंतीर्थंजलानयनादिव्यवहारोपयोगीमार्गःइदमेवेतिकेवलंनिश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः
केवलंनिश्चितेक्लीबंवाच्यवच्चैककृत्स्नयोरिति ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ जघन्यंहीनमपिजलाहरणादिकंनेपुत्रःकृतवानथाप्यसौनगर्हितः कुतस्तत्राह गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्यभ्रातुर्यदर्थरहितंप्रयोजनरहितंतदेवगर्हितंभवति तीर्थस्तु भ्रातुर्यदर्थसहितंप्रयोजनसहितं तद्गुणैःप्रयोजनैर्विहितंकल्पितंतत्सर्वंगुणफलकमित्यर्थसहितं विहितमितिपाठंचाह॥६॥ क्लेशानामनुभूयमानानांतथायथानुभवमुचितोनेत्यतथोचितस्तेयंपुत्रोनीचार्होयोनर्थोदुःखजनकःसमाचारोनुष्ठानंयस्मिंस्तत्तथासज्जंप्रस्तुतंयथोक्तंकर्ममुंचतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः एकःशत्रुघ्नस्तुभरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येवायमपिमुंचत्वितिअपेरर्थः

इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात्॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवान्नतुगर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थरहितंसर्वंतद्गर्हितंगुणैः॥६॥ अद्यायमपितेपुत्रःक्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुंचतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले॥ पितुरिंगुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना॥८॥ तंभूमौपितुरार्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा ॥ उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः॥ राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि॥ १० ॥ तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः ॥ नैतदौपयिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनम्॥ ११ ॥ चतुरंतांमहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि ॥ कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमे॥ यत्ररामःपितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान्॥ १३ ॥ रामेणेंगुदिपिण्याकंपितुर्दत्तंसमीक्ष्यमे॥ कथंदुःखेनहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा॥ १४॥ श्रुतिस्तुखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमे॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ १५ ॥ एवमार्तांसपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतांतदा॥ ददृशुश्चाश्रमेरामंस्वर्गच्युतमिवामरम्॥ १६ ॥ तंभोगैःसंपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः॥ आर्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः ॥ १७ ॥ तासांरामःसमुत्थायजग्राहचरणांबुजान्॥ मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः॥ १८ ॥ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैःशुभैः ॥ प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ न्यस्तंरामेण ॥ ८ ॥ स्त्रियःप्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ औपयिकंउचितंनभवतीतिमन्ये तत्रहेतुर्भुक्तभोगस्येति भुक्ताभोगायेनतस्य ॥ ११ ॥ चतुरंतांचतुःसमुद्रावसानाम्॥ १२ ॥ क्षोदंपिष्टम ॥ १३ ॥ नस्फोटतिनस्फुटतिनविशीर्णंभवति ॥ १४ ॥ श्रुतिरित्याद्याश्वासनप्रकारः सत्यासत्यार्था लौकिकीलोकविदितालोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥ एवंश्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारेण ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पृष्ठात्पृष्ठदेशात् पृष्ठंतुचरमंतनोः ॥ १९ ॥

आसक्तम् तावेनिक्षा स्नेहासंगोपेतम् ॥ २० ॥ वद्दतिरेवर्तितवत्यः ॥ २१ ॥ उपसंगृह्यस्पृष्ट्वा ॥ २२ ॥ वनेत्यादि वनवासकृतदीनत्ववतीमितियावत् ॥ २३॥२४॥ परिक्लिष्टंपरिम्लदितंउत्पलम् आश रक्तोत्पलम् ध्वस्तमतिजूतम् ॥२५॥ तेमुखंप्रेक्ष्यस्थितामितिशेषः मनसिसंक्रांतोव्यसनारणिसंभवःशोकःअग्निराश्रयंगृहमिवकाष्ठानीववामांदहति आशयमितिपाठेपिआशयोगृहमेव

सौमित्रिरपिताःसर्वामातॄःसंप्रेक्ष्यदुःखितः॥ अभ्यवादयदासक्तंशनैरामादनंतरम्॥ २० ॥ यथारामेतथातास्मिन्सर्वाववृतिरेस्त्रियः॥ वृत्तिंदशरथाज्जातेलक्ष्मणेशुभलक्षणे॥२१॥ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता॥श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंबभूवाग्रतःस्थिता॥२२॥तांपरिष्वज्यदुःखातांमातादुहितरंयथा॥ वनवासकृतांदीनांकौसल्यावाक्यमब्रवीत्॥ २३॥ वैदेहराजन्यसुतास्नुषादशरथस्यच॥ रामपत्नीकथंदुःखंसंप्राप्ताविजनेवने॥ २४॥ पद्ममातपसंतप्तंपरिक्लिष्टमिवोत्पलम्॥ कांचनंरजसाध्वस्तंक्लिष्टंचंद्रमिवांबुदैः ॥ २५ ॥ मुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरिवाश्रयम्॥ भृशंमनसिवैदेहिव्यसनारणिसंभवः॥ २६॥ब्रुवंत्यामेवमार्तायांजनन्यांभरताग्रजः॥पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यसराघवः॥ २७॥ पुरोहितस्याग्निसमस्यतस्यवैबृहस्पतेरिंद्रइवामराधिपः॥प्रगृह्यपादौसुसमृद्धतेजसःसहैवतेनोपविवेशराघवः॥ २८ ॥ ततोजघन्यंसहितैःस्वमंत्रिभिःपुरप्रधानैश्चतथैवसैनिकैः॥ जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवानुपोपविष्टोभरतस्तदाग्रजम्॥ २९ ॥ उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवम्॥श्रियाज्वलंतंभरतःकृतांजलिर्यथामहेंद्रःप्रयतःप्रजापतिम्॥ ३० ॥ किमेषवाक्यंभरतोद्यराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति॥ इतीवतस्यार्यजनस्यतत्त्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमंतदा॥ ३१ ॥ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरतश्चधार्मिकः॥ वृताःसुहृद्भिश्चविरेजिरेऽध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्नयः॥३२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरुत्तरशततमःसर्गः॥ १०४॥ ॥छ॥

व्यतेत्रेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततइति वसिष्ठरामोपवेशनानंतरंजघन्यम् जघनभागंपृष्ठभागमाश्रितःसन्उपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ उपोपविष्टइत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ॥ ३० ॥ किमिति किंसाधुवक्ष्यतिवदिष्यतीतियोजना ॥ ३१ ॥ त्रयोग्नयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येनपरिहरणात् ॥ ३२ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

पूर्वसर्गांतोक्तरीत्यासुहृद्गणवृतत्वं शोचनांपितृमरणदुःखेन ॥ १॥ मंदाकिन्यांतत्तीरे हुतंप्रातरौपासनहोमं जप्यंगायत्रीजपं द्वारमितिपाठेउटजद्वारमित्यर्थइतिकेचित्तन्न उत्तरसर्गेमंदाकिनीती
रागममनुचोचेत्युक्तेः तस्माद्राममितिपाठः रामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थउचितः ॥ २ ॥३॥ माताकैकेयीप्रथमंराज्ञाराज्यदानेनसांत्विताकृताश्वासाअनंतरंतयाममेदंराज्यंदत्तंतद्राज्यमकंटकंउक्तप्र
कारेणपितृवचनस्यापिपरिपालनात्प्रत्यूहरहितम् ॥ ४ ॥ जलागमेवर्षाकालेंबुवेगेनभिन्नःसेतुरिव इदंमहदयोध्यादेशीयंराज्यखंडंभरतखंडाख्यंराज्यंत्वदन्येनदुरावरंआवरितुमशक्यम् ॥ ५॥
ननुत्वयावीरेणसुरक्ष्यमेतत्तत्राह गतिमिति अश्वगतिमनुगंतुंखरोयथानशक्तः तार्क्ष्यगत्यनुगमनेयथेतरपक्षिणोऽशक्तास्तथातवगतिंत्वदीयांराज्यपालनशक्तिमनुगंतुंमेनशक्तिः इवशब्दोयथा

ततःपुरुषसिंहानांवृतानांतैःसुहृद्गणैः॥शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्तत॥ १ ॥रजन्यांसुप्रभातायांभ्रातरस्तेसुहृद्वृताः॥ मंदाकिन्यांहुतंजप्यं
कृत्वाराममुपागमन्॥ २ ॥ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत्॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवचनमब्रवीत्॥ ३ ॥ सांत्वितामामिकामातादत्तं
राज्यमिदंमम॥ तद्ददामितवैवाहंभुंक्ष्वराज्यमकंटकम् ॥ ४ ॥ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे॥ दुरावरंत्वदन्येनराज्यखंडमिदंमहत्॥ ५॥ ग
तिंखरइवाश्वस्यतार्क्ष्यस्येवपतत्रिणः॥ अनुगंतुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते॥ ६ ॥ सुजीवंनित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते॥ रामतेनतुदुर्जीवंयःपरा
नुपजीवति॥ ७॥ यथातुरोपितोवृक्षःपुरुषेणविवर्धितः॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरूढस्कंधोमहाद्रुमः॥ ८ ॥ सयदापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत्॥ स
तांनानुभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः॥ ९ ॥ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि॥ यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि॥ १० ॥

र्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥ यःपरैर्नित्यशउपजीव्यतेतस्यसुजीवंशोभनंजीवनमित्यर्थः भावघञंतंक्लीबमपिक्वचित् घञजपाःपुंसीतितुप्रायिकमितिबोध्यं तस्येत्यर्थेतेनेत्यार्षं दुर्जीवं
दुःखंजीवनं तस्मात्तवराज्यकरणमेवोचितमितिभावः ॥ ७ ॥ लोकरक्षणार्थंदशरथेनोत्पाद्यवर्धितःसकलगुणसंपन्नोयदिलोकरक्षणंनकरिष्यसितदाव्यर्थस्तत्प्रयासइत्यमुमर्थमुपमानप्रदर्शन
मुखेनाह यथात्विति यथावृक्षःफलार्थिनापुंसारोपितःकृतबीजावापोऽनंतरंशनैर्वर्धितः तत्रवृद्ध्यतिशयमाह ह्रस्वकेनवामनेनदुरारोहोऽतएवरूढस्कंधोमहाद्रुमोथपुष्पितोभूत्वायदाफलानिनि
दर्शयतितदासःतदारोपकःपुमान्यस्यफलस्यहेतोःसद्रुमःप्रभावितःउत्पादितःसतांप्रीतिंस्वाभिमतफलप्राप्तिजांप्रीतिंनानुभवेत्तथात्वमितिएषोपमात्वयिभवति यत्ररक्षणकालेवृषभःश्रेष्ठस्त्वंभर्ता
पालनसमर्थोऽस्मान्भृत्यान्नशाधिनशिक्षयसिअतस्तदर्थंतस्याउपमायाअर्थंराजप्रयासानर्थक्यरूपंवेत्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रेणयोनानाजातीयसंघाःअग्र्याःप्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यवचःसाध्वित्यनुमन्यंतेतियोजना अन्वमन्यंतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ दुःखितंप्रेक्ष्यदुःखैनैवंवक्तीत्यालोच्य कृतात्माशिक्षितबुद्धिः आत्मवान्धीरः ॥ १४ ॥ आश्वासनप्रकारोनात्मनइति आत्मनोजीवस्यकामकारःस्वेच्छयायत्किंचित्प्रवर्तनसामर्थ्यंननास्तिहियतोयंपुरुषोनीश्वरःईश्वरवत्स्वातंत्र्यरहितःतस्मादेनमितश्चास्मा देहाच्चलोकाच्चइतरतःपरस्माद्देहाच्चलोकाच्चकृतांतःकालोंतर्यामिरूपःकर्मानुरूपंकर्षतिएवंचममवनवासेनराजानापिकैकेयीकारणंकिंनुदेवादीनामदृष्टमित्यांतरोभावः ॥ १५ ॥ इदानींराज मरणशोकावकाशोपिनास्तीत्याह सर्वेइति निचयाःसंग्रहाःनाशांताः समुच्छ्रयाविद्यादिकृतमौन्नत्यं तस्मान्नश्वरत्वेननिश्चितेकःशोकइतिभावः ॥ १६ ॥ यथाफलानांपतनमशक्यपरिहारं

श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यंत्वग्र्याश्चसर्वशः॥ प्रतपंतमिवादित्यंराज्यस्थितमरिंदमम् ॥ ११ ॥ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दंतुकुंजराः॥ अंतःपुरगता नार्योनंदंतुसुसमाहिताः॥ १२ ॥ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविविधाजनाः॥ भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः॥ १३ ॥ तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविल पंतंयशस्विनम् ॥ रामःकृतात्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः॥ इतश्चेतरतश्चैनंकृतांतःपरिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितम् ॥ १६ ॥ यथाफलानांपक्वानांनान्यत्रपतनाद्भयम् ॥ एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयम् ॥ १७ ॥ यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसीदति ॥ तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥ अत्येतिरज नीयातुसानप्रतिनिवर्तते ॥ यात्येवयमुनापूर्णसमुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह ॥ आयूंषिक्षपयंत्याशुग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥ आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्तुहीयतेयस्यस्थितस्याथगतस्यच ॥ २१ ॥ सहैवमृत्युर्व्रजतिसहमृत्युर्नि षीदति ॥ गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥

एवंमरणमपितथा तस्मान्नृपस्यतस्यनशोच्यता ॥ १७ ॥ तदेवदृष्टांतांतरेणोपपादयति यथेति ॥ १८ ॥ अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौदृष्टांतोयमुनायात्येवनप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः उदकार्णवमित्य त्रोदकपदमधिकं ॥ १९ ॥ गच्छंतीतिशत्रंतं अंशवोरविकिरणाः आशयेइतिपाठेजलाशयेइत्यर्थः ॥ २० ॥ यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रतिअनुशोचमृत्युर्दुर्वारआयातिकामेगतिरिहामुत्रेतिचिंतय अन्यंराजानं तदेवशोच्यत्वमाह आयुरिति आयुस्तुयस्य यस्यकस्यापिहीयतइत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेवाह सहेति मृत्युःसहव्रजतिसहनिषीदतिसहगत्वासहनिवर्तते अंतर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् अतोऽपरिहार्यःसइतिभावः ॥ २२ ॥

वलयोजराकृताः किंहिकृत्वाकिंबलंप्राप्यप्रभावयेत्प्रभुत्वंभावयेत् यद्वा किंकृत्वाकमुपायंकृत्वाएतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ आयुःक्षयकारकत्वनानिष्टसाधनरव्युदयादौइ
ष्टसाधनत्वबुद्ध्याःतिमूढामनुष्याइत्याह नंदंतीति ॥ २४ ॥ नवंनवमिवइतःप्रागप्राप्तमिवऋतुमुखंऋतुप्रारंभःपरिवर्तःपुनःपुनःप्राप्तिस्तंदृष्ट्वाहृष्यंतिनजानंतितत्परिवर्तनेनप्राणिनांनाशइतीत्यन्व
यः आत्ममुखमितिपाठेस्वस्याभिमुखंऋतुनांपरिवर्तंदृष्ट्वाहृष्यंतीत्यर्थः ॥२५॥ काष्ठंकाष्ठंपोतद्वयम् ॥२६॥ विनाभवःविप्रयोगइतियावत् ॥२७॥ अत्रसंसारेकश्चिदपिप्राणीयथाभावंयथाप्राप्तं
स्वभावंमृतिजनिलक्षणंनसमतिवर्ततेनलंघयति तेनहेतुनाप्रेतस्य संबंधसामान्येषष्ठी प्रेतमनुशोचतोऽस्यतस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तनेसामर्थ्यंनास्ति ॥ २८ ॥ पूर्वगतिसमानगतित्वेदृष्टांतः यथेति

गात्रेषुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः ॥ जरयापुरुषोजीर्णःकिंहिकृत्वाप्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नंदंत्युदितआदित्येनंदंत्यस्तमितेहनि ॥ आत्मनोनाव
बुध्यंतेमनुष्याजीवितक्षयम् ॥ २४ ॥ हृष्यंत्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिवागतम् ॥ ऋतूनांपरिवर्तेनप्राणिनांप्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंच
समेयातांमहार्णवे ॥ समेत्यतुव्यपेयातांकालमासाद्यकंचन ॥ २६ ॥ एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्चवसूनिच ॥ समेत्यव्यवधावंतिध्रुवोह्येषांविना
भवः ॥ २७ ॥ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्राणीसमतिवर्तते ॥ तेनतस्मिन्नसामर्थ्यंप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥ यथाहिसार्थंगच्छंतंब्रूयात्कश्चित्पथिस्थि
तः ॥ अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामिति ॥ २९ ॥ एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहैर्ध्रुवः ॥ तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः
पतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः ॥ आत्मासुखेनियोक्तव्यःसुखभाजःप्रजाःस्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मासुशुभैःकृत्स्नैःऋतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ सनशोच्यः
पितातातस्वर्गतःसत्कृतःसताम् ॥ ३२ ॥ सजीर्णमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥

पृष्ठतोगच्छंतंसार्थंपथिस्थितःपथिकः ॥ २९ ॥ उक्तायाःलोकस्थितेःप्रकृतोपयोगमाह एवमिति पितृपैतामहैः वृद्धिरार्षी पैतृपितामहैरित्यर्थः पितृपैतामहइतिपाठेतत्संबंधीमार्गइत्यर्थः ध्रुवः
अवश्यंप्राप्यः यस्यमार्गस्यव्यतिक्रमोलंघनंनास्तितमापन्नःस्वयमपितंप्राप्तःपित्रादीन्कथंशोचेत् ॥ ३० ॥ स्रोतसोवागंगादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनःप्रत्यावृत्तिरहितस्यपतमानस्यगच्छतोवयसः
नाशंदृष्ट्वेतिशेषः आत्मासुखेतत्साधनेधर्मेनियोक्तव्यः कुतःयतःप्रजाःसुखभाजःसुखसाधनानिनिमित्तजन्मभाजःस्मृताः ॥ ३१ ॥ यदेवमतोधर्मात्मेति उपसंहरति नसइति सतांसत्कृतःसद्भिः
पूज्यमानः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मलोकविहारिणींतल्लोकेविहारार्हां दैवीमृद्धिंदेवसंबंधिनींतपआदिसमृद्धिम् ॥ ३३ ॥

श्रुतवानधीतात्मविद्यः तद्विधोयं द्विधश्चासीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्चयद्विधोसितद्विधोभवान्नशोचितुमर्हतीत्यर्थइतितीर्थः ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्वंतंशोकोनुचितइतिभावः ॥३४॥ बहुविधादश
स्यमरणामद्विवासनादिविषयभेदेनबहुप्रकाराः शोकोमानसः विलापरुदितेतत्कार्ये ॥३५॥ स्वस्थःशोकरहितः माशोकस्त्वांपरिभवत्वितिशेषः यात्वागत्वातांपुरीमयोध्यामावस कुतएवंनियोग
स्तत्राह तथेति वशिनासत्यवशवतासत्याधीनत्ववता ॥ ३६॥ यत्रयस्मिन्कृत्ये तत्रैवप्रवृत्तःसन्नितिशेषः ॥३७॥ त्यागस्यान्याय्यत्वेहेतुः सदामान्यइत्यादि ॥ ३८ ॥ कर्मणातदुचितव्यापारेण

तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति ॥ त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतदा ॥ वर्जनीयाहिधी
रेणसर्वावस्थासुधीमता ॥ ३५ ॥ सस्वस्थोभवमाशोकोयात्वाचावसतांपुरीम् ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपितेनैै
वनियुक्तःपुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्यस्यशासनम् ॥ ३७ ॥ नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम ॥ सत्वयापिसदामान्यःसवैबंधुः
सनःपिता ॥ ३८ ॥ तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचारिणाम् ॥ कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव ॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्तिना ॥
भवितव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वाव
चनंमहात्मापितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥ यवीयसंभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विररामरामः ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि
काव्येअयोध्याकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ एवमुक्त्वातुविरतेरामेवचनमर्थवत् ॥ ततोमंदाकिनीतीरेरामंप्रकृति
वत्सलम् ॥ १ ॥ उवाचभरतश्चित्रंधार्मिकोधार्मिकंवचः ॥ कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृशस्त्वमरिंदम ॥ २ ॥ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्षयेत् ॥
संमतश्चापिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान् ॥ ३ ॥

॥ ३९ ॥ नरेण नृपेणेतिपाठः क्षत्रियेणेत्यर्थइतिकतकः परलोकंजिगीषताधार्मिकत्वादिस्वभाववताभवितव्यम् ॥ ४० ॥ नःपितुर्वृत्तंशुभंनिशाम्यपर्यालोच्यतेनसउत्तमांगतिंगतइतिज्ञात्वात्वं
स्वभावेनधार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितःआत्मानंआत्मनःपरलोकहितमनुतिष्ठचिंतयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरामा० वा० आदि० अयोध्याकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥
अयत्ततरतःक्षात्रधर्मावष्टंभेनरामप्रत्यावृत्तिप्रार्थयते एवमुक्त्वेति ॥ १ ॥ चित्रंउक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्यविस्मयजनकम् कोहिस्यान्नकोपीत्यर्थः यादृशोयादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥
वृद्धानांसंमतोपिधर्मविषयेरामवदेववर्तितव्यमितिदृष्टांतभूतोपिलोकमर्यादामनुसरंस्तान्वृद्धान्संशयान्संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि एवंचसर्वज्ञाप्तकामत्वात्तवनदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥

॥ १६१ ॥

यथाऽमृतस्तथाजीवन् अस्त्ययथाजीवंस्तथामृतइतिवाक्यशेषआर्थिकोबोध्यः यथामृतस्यकदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबद्धस्तथाजीवन्नपितैरसंबद्धः नित्यशुचिसुखचिदात्मनोनित्याशुचि
दुःखजडेनदेहेननदर्यैश्वासंबंधात् यथाचजीवन्स्वकर्मानुरूपंसंसरतितथामृतोपिस्वकर्मानुरूपंपरत्र किंचयथाजीवन्सर्वैःसंबद्धस्तथामृतोपि सर्वात्मत्वादस्य किंचयथाऽसतिअविद्यमानेनरा
गोजायतेतथासतिविद्यमानेपिरागोनयुक्तः यथावासतिसाधौद्वेषोनयुक्तस्तथाऽसतिअसाधावपिद्वेषोनयुक्तः किंचयथाऽसतिप्रपंचेनुरागस्तथासतिब्रह्मणियुक्तः किंचसतिब्रह्मणितन्निष्ठितस्यय
थानबंधोमुक्तिश्चभवतितथालोकतंपहार्थमसन्निष्ठस्यापिनबंधोमुक्तिश्चभवति यस्यत्वादृशस्यएषउक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभःस्यात्सराजयोगीकेनपरितप्यते नकेनापिहेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ परा
वरज्ञःसप्रपंचात्मतत्त्वज्ञः विषीदितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अमरईश्वरःसयथाशुद्धसत्त्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्त्वप्रधानः अत्रोपमाशब्दप्रयोगोलोकप्रतारणाय सत्त्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवे

यथाऽमृतस्तथाजीवन्यथासतितथामति ॥ यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्येतकेनसः ॥ ४ ॥ परावरज्ञोयश्चस्याद्यथात्वंमनुजाधिप ॥ सएवव्यसनंप्रा
प्यनविषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्त्वस्त्वंमहात्मासत्यसंगरः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ॥ ६ ॥ नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवको
विदम् ॥ अविषह्यतमंदुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रयातदनिष्टंमेप्रसीदतुभवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधे
नबद्धोस्मितेनेमांनेहमातरम् ॥ हन्मितीव्रेणदंडेनदंडार्हांपापकारिणीम् ॥ ९ ॥ कथंदशरथाज्जातःशुभाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मंचकुर्यांकर्म
जुगुप्सितम् ॥ १० ॥ गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच ॥ तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि ॥ ११ ॥ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषम् ॥
स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् ॥ १२ ॥ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रत्यक्षासाश्रुतिःकृता ॥ १३ ॥

तिभावः सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिद्वत्तिमान् सर्वदर्शीसर्वसाक्षी बुद्धिमान्सर्वबुद्धिप्रवर्तकोंतर्यामीतियावत् ॥ ६ ॥ प्रभवाभवकोविदंभूतानामुत्पत्तिनाशज्ञं आसादयितुमवसादयितुं
एवंचत्वामेवंविधंयद्यपिदुःखंनपीडयतितथापिमादृशंपीडयत्येवेतित्वस्थोभव माशोकइत्यस्योत्तरमेतत्पर्यंतम् ॥ ७ ॥ मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततःमेऽनिष्टंमदसंमतमेवअतोभवान्प्रसीदतु म
द्दत्तंराज्यंपरिगृह्णात्वितियावत् ॥ ८ ॥ धर्मबंधेनधर्मरूपेणबंधनेन इहईदृशापराधविषये इमांसर्वांतर्यामिणस्तवद्वेषिणीं अतएवदंडार्हाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ मातृवत्पिताप्यन्याय्यकारीत्याह
गुरुरिति क्रियावान्कृतश्रेष्ठक्रतुः प्रेतःसन्श्राद्धादौ ॥ ११ ॥ एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यहंनपरिगर्हेतथापिवस्तुतोगर्ह्यएवेत्याह कोहीति कोहिधर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनंताभ्यांहीनंकामप्रधानम्
॥ १२ ॥ अंतकालेन्तिकालेमुह्यंतिविपरीतबुद्धिप्राप्नुवंति पुराश्रुतिःपुरातनीगाथा प्रत्यक्षासत्या ॥ १३ ॥

भावेनिष्ठा ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्व
कोधाद्विषमवैवपात्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात्तत्कोधभयादितियावत् मोहात्कैकेयीविषयात् साहसात्अविमृश्यकारित्वात् तातस्ययदतिकांतं भावेनिष्ठा ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्व
र्थाननुष्ठानंतत्साध्वर्थमभिसंधायराजोक्तार्थेषुकृतमस्यसाधुत्वमितिविचार्यप्रत्याहरतुनिवर्तयतु ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति पितुर्हीति अतिकांतमतिक्रमस्तंसाधुमन्यते तद्वैपरीत्याचरणेनसाधु
यथानथासंपादयति तदपत्यंमतंअपतनहेतुत्वादपत्यशब्दवाच्यम् ॥ १५ ॥ अपत्यमस्तुअन्वर्थापत्यमस्तु माभवान्दुष्कृतंपितुरनुमन्यतामितिशेषः तदेवाह अतीति यत्तत्कृतंदशरथकृतंकर्मतद
तिधर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं अतएवलोकेधीरैर्विगर्हितं अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसःपरिपाल्यत्वेयुक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिव्यंग्यम् ॥ १६ ॥ सर्वांस्त्रातुमिदंसर्वमदुक्तंभवा
ननुमन्यतामितिभावः ॥ १७ ॥ पित्रुक्तवनवासस्यगर्हितत्वमेवाह क्वेति ॥ १८॥ ननुवानप्रस्थाश्रमःक्षत्रियस्याप्यस्तितत्राह एषहीति येनाभिषेचनेनपालनंतद्रूपधर्मसंपादनंप्रथमआद्योधर्म

क्रोधान्मोहाच्चसाहसात्॥ तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते ॥ तदपत्यंम
साध्वर्थमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात्॥ तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते ॥ तदपत्यंम
तंलोकेविपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः ॥ अतियत्तत्कृतंकर्मलोकेधीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयींमांचतातंच
सुहृदोबांधवांश्चनः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातुंसर्वमिदंभवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनम् ॥ ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तु
मर्हति ॥ १८ ॥ एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षण
म् ॥ आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबंधुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतु
र्णामाश्रमाणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमुत्तमम् ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्त्वंकथंत्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥

इत्यर्थः एवंचसआश्रमोराज्यपरिपालनोत्तरंवार्धकेउचितोनापिसमुख्योधर्मइतिभावः ॥ १९ ॥ तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति कश्चेति प्रत्यक्षंप्रत्यक्षसुखसाधनंधर्मंप्रजापालनरूपमुत्सृज्यसं
शयस्थमप्रत्यक्षत्वात्कोहितद्वेदयद्यमुष्मिन्लोकेस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसंदेहास्पदं अलक्षणमसुखलक्षणम् आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यं अनिश्चितंअनित्यानुष्ठानं नहिप्रजापालनवत्
क्षत्रियस्यानित्यप्राप्तोयंधर्मः नित्यत्वेतद्रहितदशरथादेःपापित्वप्रसंगः तंक्षत्रबंधुःक्षत्राणांबंधुरितिसमासेनक्षत्रियकुलसंमतइत्यर्थः निंदायांबंधुच्प्रत्ययांतस्तुनिद्यक्षत्रियादिवाचीतिकतकः कश्च
त्क्लेशसाध्यधर्मएवांतरंगस्तत्राह अथेति पक्षांतरेऽथेति
रेत्नकोपीत्यर्थः अन्येतुक्षत्रबंधुरपिनिद्यक्षत्रियोपिराज्यानर्होपीदृशंधर्मंनचरेत्किंपुनर्वाच्यंराज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ ननुशरीरक्लेशसाध्यधर्मएवांतरंगस्तत्राह अथेति पक्षांतरेऽथेति
शब्दः ॥ २१ ॥ ननूत्तमत्वेनश्रुतत्वात्तदाश्रमकरणंयुक्तमतआह चतुर्णामिति सर्वेषांगृहस्थपाल्यत्वादितिभावः ॥ २२ ॥

श्रुतेनविद्यया बालोऽवरःजन्मना तत्संपाद्येनस्थानेनकनिष्ठभ्रातृत्वेनचबालः ॥ २३ ॥ हीनोबुद्धिगुणःसत्त्वंयस्यसः तेनहीनसत्त्वगुणइत्यर्थः ॥ हीनस्थानेनचोपलक्षितः अतएवबालः त्वयावि
नावर्तयितुंजीवितुमपिनोत्सहेकिंपुनाराज्यंपालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सहसंभूय मंत्रविदितिसंबोधनम् ॥ २६ ॥ पालनेराज्यपरिपालननिमित्तं तरसाबलेन लोकान्शत्रुलोकान्मरुद्भिरि
वास्माभिःसहवासवइवत्वंविजित्यतांपालयेतिशेषः ॥ २७ ॥ ऋणानीति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेइतिश्रुतौब्राह्मणपदमुपलक्षणमितिभावः अत्रायोध्यायां स्थित्वेतिशेषः

श्रुतेनबालस्थानेनजन्मनाभवतोप्यहम् ॥ सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनस्थानेनचाप्यहम् ॥ भवताच
विनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदंनिखिलमप्यग्र्यंराज्यंपित्र्यमकंटकम् ॥ अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञःसहबांधवैः ॥ २५ ॥ इहैवत्वाभिषिंचंतुस
र्वाःप्रकृतयःसह ॥ ऋत्विजःसवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज ॥ विजित्यतरसालोकान्मरुद्भि
रिववासवः ॥ २७ ॥ ऋणानित्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमाम् ॥ २८ ॥ अद्यार्यमुदिताःसंतुसुहृदस्ते
भिषेचने ॥ अद्यभीताःपलायंतुदुष्प्रदास्तेदिशोदश ॥ २९ ॥ आक्रोशंममम(ा)तुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ ॥ अद्यतत्रभवंतंचपितरंरक्षकिल्बिषात् ॥ ३० ॥
शिरसात्वाभियाचेहंकुरुष्वकरुणांमयि ॥ बांधवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः ॥ ३१ ॥ अथवापृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः ॥ गमिष्यतिगमिष्या
मिभवतासार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाभिरामोभरतेनताम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः ॥ नचैवचक्रेगमनायसत्त्ववान्मतिंपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठि
तः ॥ ३३ ॥ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षमवापदुःखितः ॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः ॥ ३४ ॥

॥ २८ ॥ दुष्प्रदाःदुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ आक्रोशंनिंदां तत्रभवंतंपूज्यम् ॥ ३० ॥ त्वात्वां मयिबांधवेषुचकरुणांकुर्वितिसंबंधः ॥ ३१ ॥ पृष्ठतःकृत्वातिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामितिशेषः इतोपिवन
मेवजनसंबाधवर्जयेनास्माद्वनादपिवनांतरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ताम्यताग्लायता गमनायअयोध्यांप्रतीतिशेषः ॥ ३३ ॥ तत्स्थैर्यंपितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौनिमित्तंस्वयमेव
व्याकरोतिकविर्नयातीति ॥ ३४ ॥

नैगमाः पुरेजनाः निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथेइति तद्यूथवल्लभास्तद्गणमुख्याः विसंज्ञाविचित्ताश्वताअश्रुकलाअश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति
लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ रामोराजनियोगपालनमेवपरमोधर्मोबहूनांसुखसाधनत्वादित्याशयेनावददित्याह पुनरि
ति ॥ १ ॥ इदंउक्तवाक्यं उपपन्नंयुक्तिमत् तत्रहेतुः जातइत्यादि ॥ २ ॥ इदानींत्वयाराज्यस्यमयावनवासस्यचाकरणेराज्ञःप्रतिज्ञाहानिकृतोमहानधर्मइत्याह पुरेति तवपुत्र्यांजनिष्यतेतस्मै
राज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुस्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितमितिस्मृतेः कौसल्यायांविद्यमानायांकैकेयीविवाहस्यनर्मविवा

तस्थुर्द्विजोनैगमयूथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः॥ तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुःप्रणम्यरामंचययाचिरेसह॥ ३५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामा
यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडुत्तरशततमःसर्गः॥ १०६ ॥ ॥ छ॥ ॥ पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः॥ प्रत्युवाच
ततःश्रीमानज्ञातिमध्येसुसत्कृतः॥ १ ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभाषथाः॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात्॥ २ ॥ पुराभ्रातःपिता
नःसमातरंतेसमुद्वहन्॥ मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम्॥ ३ ॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः॥ संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितः
प्रभुः॥ ४ ॥ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी॥ अयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौवरवर्णिनी॥ ५ ॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा॥ तच्चराजात
थातस्यैनियुक्तःप्रददौवरम्॥ ६ ॥ तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभ ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवरदानिकम्॥ ७॥ सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंल
क्ष्मणान्वितः॥ सीतयाचाप्रतिद्वंद्वःसत्यवादेस्थितःपितुः॥ ८॥ भवानपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनम्॥ कर्तुमर्हसिराजेंद्रक्षिप्रमेवाभिषिंचनात्॥ ९॥

हत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यतआह देवासुरेचेति देवासुरेतत्संबंधिनि एवंचउपकारप्रत्युपकाररूपत्वाद्देतदनृतेमहान्दोषइतिभावः वरंवरद्वयम् ॥ ४ ॥ ततोहेतोःसंप्रतिश्राव्यप्रतिज्ञांकारयि
त्वा ॥ ५ ॥ याचनप्रकारमाह तवेति नियुक्तःवरबलेननियोजितः तद्वरंतद्रूपवरम् ॥ ६ ॥ अत्रदंडकाख्येवने चतुर्दशवर्षाणिवरदानिकंवरदाननिमित्तकंवासम् नियुक्तःतंप्रतिप्रेरितइत्यर्थः अ
त्रायमप्यर्थःदेवेभ्योमदत्तवरदाननिमित्तकम् अंतर्यामिणातथाप्रेरणात् अतएवात्रदंडकारण्ये एतत्प्रसंगेनैवतत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ननुवनेरक्षआदिभ्योनानादुःखसंभावनेत्यतोऽप्रति
द्वंद्वइति समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपिमत्तोहीनबलाएवेतिनतद्भयावकाशइतिव्यंग्योर्थः आपाततस्तुअप्रतिद्वंद्वःस्पर्द्धारहितइति ॥ ८ ॥ तथेत्येवतथैवेतिपितृनियुक्तएवेति अर्हसीत्यार्षं अर्ह
तीतिपाठांतरंअतएवसंबोधनंराजेंद्रेति ॥ ९ ॥

ऋणात्कैकेयीसंबंध्यृणात् मत्कृतेमत्प्रीत्यर्थं त्राहीत्यार्षं अभिनंदयनतुनिंदय तत्कृतस्यार्थस्यबहूपकारकत्वादितिव्यंग्यम् ॥ १०॥ स्वोक्तस्यावश्यकत्वेसंमतिमाह श्रूयतेइति गयेषुगयाप्रदेशेषु यजमानेनयागंकुर्वता पितॄन्प्रतिपितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११॥ तांश्रुतिमाह पुन्नाम्नइति पुदितिनरकनाम त्रायतेःकःप्रत्ययः व्युत्पत्त्यंतरमाह पितॄनिति पितॄन्पातिइत्यर्थेपुत्रस्यपृषोदरादित्वात्साधुत्वम् पितॄनुद्दिश्यकृतेष्टापूर्तादिनास्वर्लोकप्रापणेनतेषांरक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥ गयांपितृस्वर्गसाधनंगयाक्षेत्रम् एषाचपितॄणांपरलोकसाधनंपुत्रेणावश्यंकार्यमित्यर्थेसंमतिः ॥ १३ ॥ एवंपि

ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुम् ॥ पितरंत्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिनंदय ॥ १० ॥ श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गीतायशस्विना ॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितॄन्यःपातिसर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्याबहवःपुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ तेषांवैसमवेतानामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् ॥ १३ ॥ एवंराजर्षयःसर्वेप्रतीतारघुनंदन ॥ तस्मात्त्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो ॥ १४॥ अयोध्यांगच्छभरतप्रकृतीरुपरंजय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्येदंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ १६ ॥ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणाम् ॥ गच्छत्वंपुरवरमद्यसंप्रहृष्टःसंहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७॥ छायांतेदिनकरभाःप्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीताम् ॥ एतेषामहमपिकाननद्रुमाणांछायांतामतिशयनींशनैःश्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतेसहायःसौमित्रिर्ममविदितःप्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरावयंनरेंद्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषीद ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आश्वासयंतंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेतमिदंवचः ॥ १ ॥

तृपरलोकसाधनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वन्यानामिति अनेनभाविवानरराजाधिपत्यादिसूचितम् ॥ १७ ॥ दिनकरभाइतिद्वितीयाबहुवचनम् वर्षत्रंछत्रम् शीतांछायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम विधौलोट् संपादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताधिकशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ तस्ताश्वासनंकुर्वंतंरामम् धर्मापेतंधर्ममार्गविरुद्धम् लोकायतिकमतावलंबनमितियावत् वचउवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

साधुसम्यग्युक्तिमदिदंचइतिपूर्वान्वियेतत् इदंशब्दार्थोराघवेत्यादि प्राकृतस्यपामरस्यनरस्येवनिरर्थिकाएवंबुद्धिःपितृवचःपालनीयमित्येवंरूपा आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्तेमाभूत् ॥ २ ॥ कुतो
माभूदित्यत्रपितापुत्रसंबंधस्यैवमिथ्यात्वादित्याह कइति कस्यपुरुषस्यकेनचित्संबंधात् किमाप्यंकिप्राप्यं नकिमपीत्यर्थः संबंधाभावादितिभावः संबंधाभावेहेतुमाह एकोहीति ॥ ३॥ यःसज्जे
नसउन्मत्तइवज्ञेयः ॥४॥५॥ आवासमात्रंपांथानामिव अतोनात्रसज्जनाःसज्जंते॥६॥पित्र्यंराज्यमित्यास्तिकमतावलंबिरामाभिप्रायेणोक्तिः कापथंवनमार्गं आस्तिकसेव्यंमार्गंच॥७॥एकवेणी
धरत्वंविरहिणीलक्षणं त्वात्वाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तंसंबंधाभावमुपसंहरति नतेइति मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशमुत्सृज्यराज्यंकुर्वितियदुच्यतेतत्कुरु अन्यःत्वज्जनकादन्यःसंप्रतिराजाएवंक्षणभं

साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थिका ॥ प्राकृतस्यनरस्येवत्ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २॥ कःकस्यपुरुषोबंधुःकिमाप्यंकस्यकेनचित् ॥ एकोहिजायतेजं
तुरेकएवविनश्यति॥ ३॥तस्मान्मातापिताचेतिरामसज्जेतयोनरः॥उन्मत्तइवसज्ञेयोनास्तिकश्चिद्धिकस्यचित् ॥४॥ यथाग्रामांतरंगच्छन्नरःकश्चिद्ब
हिर्वसेत् ॥ उत्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि॥५॥एवमेवमनुष्याणांपितामातागृहंवसु॥आवासमात्रंकाकुत्स्थसज्जंतेनात्रसज्जनाः॥६॥ पित्र्यं
राज्यंसमुत्सृज्यसनार्हसिनरोत्तम ॥ आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकंटकम् ॥७॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधराहित्वा
नगरीसंप्रतीक्षते॥८॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहरत्वमयोध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे॥९॥नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्च
न॥ अन्योराजात्वमन्यस्तुतस्मात्कुरुयदुच्यते॥ १० ॥ बीजमात्रंपिताजंतोःशुक्रंशोणितमेवच ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत् ॥ ११॥ ग
तःसनृपतिस्तत्रगंतव्यंयत्रतेनवै ॥ प्रवृत्तिरेषाभूतानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे ॥ १२ ॥

गवादेनान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं नन्वेवमपितत्संताननिविष्टतयाकश्चित्संबंधोभवेत् अन्यथापितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिःस्यादितिचेन्नतावतापिनिमित्तकारणत्वमेवनोपादानत्वं तेनयूकालिक्षादेरिवत
वापितेननकश्चित्संबंधइत्याशयः ॥ १० ॥ बीजमात्रंनिमित्तकारणमात्रं मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः तर्ह्युपादानंकितत्राह ऋतुमन्मात्रेति ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थेपुंवद्भावः यत्तादृश्यामात्रागर्भे
धृतंसंयुक्तंपरस्परमिलितंशुक्रंशोणितंच तदिहलोकेपुरुषस्यशरीरस्यजन्मउपादानकारणंभवतीत्यर्थः एवंचशुक्रशोणितयोगात्आकृष्टपंचभूतसमूहएवपुरुषश्चेतनोनतस्यकेनचित्संबंधइत्या
शयः ॥ ११ ॥ गतइति यत्रयेषुभूतेषुगंतव्यंतत्रतेषुगतोलयंप्राप्तः त्वमपितथैवलयंप्राप्स्यसीतिस्थिरस्यकस्यचिदभावात्कःकेनसंबंधइतिभावः उक्ताएषाभूतसमूहरूपस्यतेषुलयप्राप्तिरूपाप्र
वृत्तिर्मर्त्यानांस्वभावप्राप्तेतिशेषः अतस्त्वंमिथ्याविहन्यसेराज्यरूपात्पुरुषार्थादितिशेषः ॥ १२ ॥

नन्वर्थविघातेपिधर्मोमेभविष्यतीत्यत्राह अर्थेत्यादि अर्थेप्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थेप्राप्तेतंपरित्यज्ययेयेआस्तिकाधर्मपरास्तांस्तान्शोचामि धर्मफलभोक्तुरभावादितिभावः तदेवाह तेहीति प्रेत्यां नसमयंप्राप्यविनाशंतेजिरेनत्वत्रोपार्जितधर्मस्यनत्रावस्थितिरस्ति प्राप्यविनाशंप्रतिपेदिरेइतिपाठांतरम् ॥ १३ ॥ नन्वेवंश्राद्धाद्याचारासंगतिस्तत्राह अष्टकेति तदादियत्पितृदेवत्यंश्राद्धकर्म इतितत्रप्रसृतःप्रवृत्तोयंजनस्तस्यान्नस्यस्वभोगसाधनस्यउपद्रवंनाशंकेवलंकरोतिपश्यविचारय तामेवविचार्यायुक्तिमाह मृतोहीति ॥ १४ ॥ ननुतैरत्राभोजनेपितदुद्देशेनदत्तंलोकांतरेतमुप तिष्ठतीत्येतमर्थंलोकभावेनदूषितमपियुक्त्यंतरेणदूषयति यदीति प्रवसतामुद्देशंकृत्वाश्राद्धंदद्यात् प्राप्तकालेलिङ् तद्दानमेवोचितमित्यर्थः नतुतत्पथ्यशनंतस्मैदीयमानंपथ्यशनंपाथेयंन्याय्यं भवेत् भारवहनेनदुःखदत्वादितिभावः एतेनैवन्यायेनदेवार्थदानमपिव्यर्थमित्युपपादितम् ॥ १५॥ एवंवैदिकाचारंप्रदूष्यतत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह दानेति यजस्वदेवपूजांकुरु देहिअन्ना

अर्थधर्मपरायेयेतांस्तान्शोचामिनेतरान् ॥ तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यलेभिरे ॥ १३ ॥ अष्टकापितृदेवत्यमित्ययंप्रसृतोजनः ॥ अन्नस्योप द्रवंपश्यमृतोहिकिमशिष्यति ॥ १४ ॥ यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतांश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत् ॥ १५ ॥ दानसंवननाह्येतेग्रं थामेधाविभिःकृताः॥यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज॥१६॥सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते॥प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु॥१७॥ सतांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः ॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो ध्याकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥छ॥ ॥जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः॥ उवाचपरयासूक्त्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया॥१॥

दिवानं दीक्षस्वयागार्थं तपश्चांद्रायणादि संत्यजप्रव्रजेत्येवंपरावेदादयोग्रंथाः दानसंवननाःदानायवशीकरणोपायभूताः मेधाविभिःवार्तादिनाजीवनेक्लेशंपश्यद्भिः पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणायकृताअतोननेप्रमाणमितिभावः ॥ १६ ॥ परंऐहिकात्परंपरलोकप्रयोजनंकिंचिद्धर्माख्यंनास्तीतिबुद्धिंकुरु परोक्षंअनुमानशब्दादिगम्यंपृष्ठतःकुरुत्यज ॥ १७ ॥ सतांप्रत्यक्ष सिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां तएवहिसाधवोनतुशब्दप्रमाणकादेःसत्यत्वंवदंतइतिभावः भिन्नेपदेवा सत्वं तामुक्तामित्यर्थोवा सर्वलोकनिदर्शिनींसर्वलोकसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्री रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तदेतत्खंडयतिरामः जाबालेरिति सत्यपराक्रमःसत्यप्रधानःप राक्रमोयस्यसः सत्यात्मनांवरइतिपाठेसत्यस्वभावानांश्रेष्ठइत्यर्थः विप्रतिपन्नयाजाबाल्युक्तार्थेप्रतिपत्तिरहितयाबुद्ध्यायुक्तःसन् सूक्त्यावेदलक्षणसुवचनालंबनेनोवाच ॥ १ ॥

अकार्यपरमार्थतःकर्तुमनर्हं कार्यसंकाशम् प्रमाणाभासयुक्तत्वात् अपथ्यंदुःखोदर्कं ॥ २ ॥ निर्मर्यादःउत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनःसाधुसंमतचा
प्रियकामार्थंप्रीतिहेतुकामस्तोगसंपादनार्थं
रित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः सत्सुमानंपूजांनलभते ॥ ३ ॥ इदानींवेदोक्ताचारएवपुंसामिहामुत्रसंमानहेतुरित्याह कुलीनमिति पुरुषमानिनं
अधीरमितियावत् चारित्रंवेदानुमताचारः तत्संपन्नःसन्कुलीनत्वादिख्यातिंख्यापयति असंपन्नश्चाकुलीनत्वादीतिभावः ॥ ४ ॥ किंचत्वत्संमताचारांगीकारेसर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्यइ
त्यादि आर्यसंस्थानस्तत्सदृशःशुचिः शुचिरिवभासमानइतिशेषः लक्षण्यवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानोभवति त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेतिशेषः ॥ ५ ॥ यदिअहंत्वदुपदिष्टंलोकसंकरकारकमधर्ममार्गं
धर्मवेषेणयुक्तोभिपत्स्येतदाविधिविवर्जितांश्रुत्याद्युक्तविधानरहितांक्रियांकृत्वाततएवशुभंहित्वाऽशुभंप्राप्नुयामितिशेषः ॥ ६ ॥ तामेवाशुभप्राप्तिंदर्शयति कश्चेतयानइति चेतनइत्यर्थः लोक

भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान् ॥ अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभम् ॥ २ ॥ निर्मर्यादस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः ॥ मानंनलभ
तेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिम् ॥ ४ ॥ अनार्यस्त्वार्यसं
स्थानःशौचाद्धीनस्तथाशुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव ॥ ५ ॥ अधर्मंधर्मवेषेणयद्यहंलोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रि
यांविधिविवर्जिताम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानःपुरुषःकार्याकार्यविचक्षणः ॥ बहुमन्येतमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कस्ययास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्व
र्गमाप्नुयाम् ॥ अनयावर्तमानोहंवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तोन्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताःसंतिराजानस्तद्वृत्ताःसंतिहिप्रजाः ॥ ९ ॥
सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तंसनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकःप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

दूषणंपरलोकदूषणमार्गालंबनम् ॥ ७ ॥ अनयात्वदुपदिष्टयावृत्त्या हीनासत्यपरिपालनविषयिणीप्रतिज्ञायस्यांतयावर्तमानः केनसाधनेनस्वर्गमाप्नुयांनकेनापि किंचेदंत्वदुपदिष्टंवृत्तंकस्य
किंसंबंधिअहंयास्यामियत्पित्रादिपुनकस्यापि पित्रादिवृत्तानुसरणमेवचयेनास्यपितरोयाताइतिशास्त्रविहितमितिभावः ॥ ८ ॥ किंच त्वदुपदिष्टमार्गेतिष्ठन्नहंप्रथमतःकामवृत्तोयथेष्टचारी
स्याम् तदनुअयंकृत्स्नोलोकस्तथासमुपवर्ततेइत्यर्थः एवंनिर्बंधेकारणमाह यद्वृत्ताइति ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वदुपदिष्टस्यमार्गस्यसर्वलोनाशकत्वेनशास्त्रीयमार्गालंबनमेवोचितमित्याह सत्यमिति
अनृशंसंभूतानुकंपाप्रधानंसनातनंअनादिशास्त्रसिद्धंराजवृत्तंच सत्यमेवसत्यवचनमेवमुख्योराजाचारइत्यर्थः यतोराजवृत्तंसत्यात्मकंतस्मात्तेषांराज्यमपिसत्यात्मकंसत्यैकप्रतिष्ठितंनकेवलं
राज्यमेवापितुसर्वोपिलोकःसत्येप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

सत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यसः धर्मःसर्वस्यमूलमुच्यते ॥ १२ ॥ लोकेई

सत्यमेवहिमेनिरे सत्यलोकांनसकललोकप्रदमितिशेषः परमक्षयंब्रह्मलोकम् ॥ ११ ॥ अनृतवादिनोनरात्तथोद्विजंतेयथासर्पात् श्वरःसत्यमेव सत्यपदवाच्यइतिप्रसिद्धइत्यर्थः तथासद्भिराश्रितोधर्मःसत्येसत्यपदवाच्येईश्वरेप्रतिष्ठितः आदौतस्यैवधर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः सत्येपद्माप्रतिष्ठितेतिपाठांतरम् पद्मालक्ष्मीःसत्यमूला निसर्वाणिइत्यनेनजगदुपादानप्रवर्तकत्वेसर्वाधिष्ठानत्वेनचतत्सिद्धिर्दर्शिता तस्यैवतत्त्वेहेतुमाह सत्यात्परंपदंनास्ति अनेनतदितरस्यसर्वस्यमिथ्यात्वमचेतनत्वंचदर्शितम् एतेनचेतनानधिष्ठितामा यैवजगदुपादानकारणमितिनिरस्तम् चेतनाधिष्ठानंविनानत्परिणामासंभवात् तस्याःपरिणामित्वेनमिथ्यात्वेनचेतनाधिष्ठानत्वासंभवाच्च ॥ १३ ॥ एवंनास्तिकंप्रतिईश्वरंप्रसाध्यवेदप्रामाण्यंसा धयति दत्तमित्यादि दत्तादीनिप्रतिपादयंतोवेदाः सत्यप्रतिष्ठानाःसत्यादीश्वरात्श्वासप्रश्वासवत्आविर्भूताइतिवक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येनतत्प्रतिपादितदानादीनांफलसंवाददर्शनेनचसर्वत्राप्रा

ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवादीहिलोकेस्मिन्परंगच्छतिचाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजंतेयथासर्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मःसत्यपरो लोकेमूलंसर्वस्यचोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्येधर्मःसदाश्रितः ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टंहुतंचैवत प्तानिचतपांसिच ॥ वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् ॥ १४ ॥ एकःपालयतेलोकमेकःपालयतेकुलम् ॥ मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीय ते ॥ १५ ॥ सोहंपितुर्निदेशंतुकिमर्थंनानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतम् ॥ १६ ॥ नैवलोभान्नमोहाद्वानचाज्ञानात्तमोन्वितः ॥ से तुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥ असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैवदेवानपितरःप्रतीच्छंतीतिनःश्रुतम् ॥ १८ ॥

माण्यशंकारहिताः किंतुस्वतःप्रमाणभूताएवेतिभावः तस्मात्सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेनतदभेदात् सत्यपरःसत्यपालनतत्परोभवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ वेदोक्तधर्माधर्मफलस्यप्रत्यक्षमनुभूयमान त्वेनतत्प्रामाण्यंसिद्धमित्याह एकइति लोकंराज्यम् कुलंस्वकुलमात्रम् एतेनपालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्यवेदोक्तस्यानुभवोदर्शितः निरयोत्रदुःखम् स्वर्गश्चसुखम् तेनधर्माधर्मफलानुभ वोदर्शितः ॥ १५ ॥ सोहंउक्तरीत्याएवंविवेकवानित्यर्थः ननुस्त्रीवशतयापितृकृतेनियोगेकिंमियतानिर्बंधनेनतत्राह सत्येति यतोमेपितासत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञःस्वप्रतिज्ञातसत्यांगीकारवान् समयीसदाचारवान् अतस्तेनसत्येनसत्यपरिपालनेनहेतुनासत्यमेवमांप्रतिकृतम् उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अतोलोभाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्यविस्मरणात् प्रतिज्ञात्यागेदोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्त वाक्यानुशास्त्रादावश्रद्धारूपतमोयुक्तोवा पूर्वंसत्यप्रतिश्रवःशपथपूर्वकंकृतप्रतिज्ञःसन्नैवभेत्स्यामिनभेत्स्यामिनचभेत्स्यामीतित्रिवारोक्त्यासर्वथादार्ढ्यंसूचितम् ॥ १७ ॥ एवंसत्येदृढस्थितौहे तुमाह असत्यसंधस्यप्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्यचंचलस्वभावस्य तस्यैवविवरणमस्थिरेत्यादि ईदृशस्यसतःएतैर्गुणैर्युक्तस्यदेवादयोहव्यकव्यादिनगृह्णंतीतिनःश्रुतम् ॥ १८ ॥

प्रत्यगात्मनोजीवानुद्दिश्यप्रवृत्तमित्यर्थेप्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः इमंसत्यंसत्यपालनरूपंधर्मंअहंध्रुवंसर्वधर्मेषुमुख्यंपश्यामि अयंभारःवनवासेजटावल्कलादिभारःसत्यपालनरूपोवापूर्वैः सत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थंमयाप्यभिनंद्यतेआद्रियते ॥ १९ ॥ ननुस्वधर्मोराज्यपालनमेवकिमितिनाभिनंद्यतेतत्राह क्षात्रमिति धर्मसंहितंधर्मवत्प्रतिभासमानंवस्तुतोऽधर्मंक्षुद्रादिभिःसेवितमीदृशं क्षात्रधर्मंपित्राज्ञाभंगेनराज्यकरणरूपंअहंत्यक्ष्ये नतुन्याय्यंक्षात्रधर्ममितिभावः ॥ २० ॥ अस्यपापस्यशरीरसाध्यत्वेपिकायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह कायेनेति आदौम नसाएवंकर्मकरिष्यइतितत्पापंसंप्रधार्य ततोजिह्वयाकृतंधर्मजनकंततोभिन्नमनृतंतत्कर्मकर्तव्यत्वेनजिह्वयातत्सहायभूतेषुपुरुषेषुआह ततःकायेनकुरुते अतःपापंकर्मक्रियारूपंपापंत्रिविधंका यिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः तेनकायिकंपापंबहुदुःखजनकमितिभावः कलौतुपापसंकल्पादितोनदोषइत्युक्तंभागवते नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कुशलान्या

प्रत्यगात्ममिमंधर्मंसत्यंपश्याम्यहंध्रुवम् ॥ भारःसत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येत्यधर्मंधर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्चसेवितंपापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यतत् ॥ अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकम् ॥ २१ ॥ भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयंतिहि ॥ सत्यंसमनुवर्तंतेसत्यमेवभजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठंह्यनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्यमाम् ॥ आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथंह्यहंप्रतिज्ञायवनवासमिमंगुरोः ॥ भरतस्यकरिष्यामिवचोहित्वागुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसंनिधौ ॥ प्रहृष्टमानसादेवीकैकेयीचाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासंवसन्नेवशुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलपुष्पफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् ॥ २६ ॥

शुसिद्ध्यंतिनेतराणिकृतानियत् सम्राट्परीक्षित् सारमाह कुशलानिपुण्यानिआशुसंकल्पमात्रात्सिध्यंति यथामानसपूजा इतराणिपापानिसंकल्पमात्रान्नफलंति यत्यतस्तानिकृतान्येवफलं तीतितदर्थः ॥ २१ ॥ अथसत्यस्यसर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति प्रार्थयंतीति सत्यवंतमितिशेषः समनुवर्तंतेइति शिष्टाइतिशेषः यदेवंततःसत्यमेवभजेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्भवान्अवधार्ययु क्तत्वेननिश्चित्यमांप्रतियुक्तिरेवकरःकरणंयेषांतैर्वाक्यैरिदंभद्रंराज्यंहनिश्चयेनकुरुष्वस्वीकुरुष्वेतिश्रेष्ठंहिश्रेष्ठमिवाहतदनार्यमन्याय्यमेवस्याद्भवेत् ॥ २३ ॥ अनार्यत्वमेवदर्शयन्राज्यंत्वंप्रतिगृ ह्णीष्वत्वत्तरेतेनप्रसादितइत्यस्योत्तरमाह कथमिति गुरोःपुरतइमंगुर्वाज्ञांगुरोर्वचोहित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ कैकेयीचेति एवंचतस्याहर्षदस्यपुनरहर्षदत्वमत्यंतमनुचितमितिभावः ॥ २५ ॥ तर्पय न्प्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिशेषः ॥ २६ ॥

संतुष्टपंचवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपंचेंद्रियवर्गः लोकयात्रांपितृवचनपालनव्यवहारम् प्रवाहयेप्रवाहरूपेणप्रवर्तयामीत्यर्थः अकुहः अकपटशीलः श्रद्दधानःआस्तिकः ॥ २७ ॥ शुभकरणेहेतुर ग्निरित्यादि यच्छुभंकर्मकर्तव्यम् तेषांशुभकर्मणांतत्तल्लोकप्राप्तिःफलमितिभावः ॥ २८ ॥ शतमिति अनेनपूर्वोक्तंसमर्थितम् अतीतानागतज्ञेंद्रादीनांतत्तत्फलानुभवेनतत्तद्वेदभागप्रामाण्यंद र्शितंच ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुंनास्तिपरलोकइतिवचनोपपादकम् यदिभुक्तमिहान्येनेत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपम् अमृष्यमाणोजाबालमितिशेषः तस्यजाबालस्य अनेननास्तिकदत्तयोब्रा ह्मणाअपिराज्ञोवश्यंवाग्दंडेनदंड्याइतिसूचितम् ॥ ३० ॥ पराक्रमःचांद्रायणादितपः यतइमानित्रिदिवस्यपंथानमाहुःसंतः ॥ ३१ ॥ यतश्चतेनसद्वचनेनैवमर्थमेकोदयंमुख्यफलवंतंयथावदा

संतुष्टपंचवर्गोहंलोकयात्रांप्रवाहये॥ अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्याकार्यविचक्षणः॥ २७॥ कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्तव्यंकर्मयच्छुभम्॥ अग्निर्वायु श्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः॥ २८॥ शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवंगतः॥ तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंप्राप्तामहर्षयः॥ २९॥ अमृष्यमाणःपु नरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुम्॥ अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनूजोविगर्हमाणोवचनानितस्य॥ ३०॥ सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकंपांप्रिय वादितांच॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपंथानमाहुस्त्रिदिवस्यसंतः॥ ३१॥ तेनैवमाज्ञायययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्राः॥ धर्मंचरंतःसकलंय थावत्कांक्षंतिलोकागममप्रमत्ताः॥ ३२॥ निंदाम्यहंकर्मकृतंपितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम्॥ बुद्ध्यानयैवंविधयाचरंतंसुनास्तिकंधर्मपथा दपेतम्॥ ३३॥ यथाहिचोरःसतथाहिबुद्धस्तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि॥ तस्माद्धियःशक्यतमःप्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुधःस्यात्॥ ३४॥

ज्ञायश्रुत्वा संप्रतिपद्यश्रुत्यनुकूलतर्कैर्निर्णीय तंधर्ममप्रमत्ताःसावधानायथावच्चरंतःलोकागमंतत्तल्लोकप्राप्तिकांक्षंति ॥ ३२ ॥ अतोनिंदामीति अनयानुपदोक्तया एवंविधयाप्रत्यक्षैकप्रमाण वादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरंतंलोकनाशायाटंतम् अतएवनास्तिकत्वादिगुणयुक्तम् विषमस्थबुद्धिअवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिंत्वांयोमेपिताऽगृह्णात्याजकत्वेनांगीकृतवान्तत्पितुःकर्म निंदामि ॥ ३३ ॥ बौद्धादयोराज्ञश्चोरवद्दंड्याइत्याह यथाहीति बुद्धोबुद्धमतानुसारी तथाचोरवद्दंड्यइतिहिप्रसिद्धंनास्तिकंचार्वाकम् तथागतंतत्सदृशंचोरवद्दंड्यंविद्धि नास्तिकविशेषस्तथा गतःतमपिचोरवद्दंड्यमितिशेषइत्यन्ये वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेनतेषामपिचोरत्वात् हिनिश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहायराज्ञाचोरवदेवदंडयितुंशक्यतमोयःसचोरवदेवदंड्यः दंडायोग्येतुबुधोब्राह्म णोनास्तिकेअभिमुखोनस्यात् तत्संभाषणादिनकुर्वीतेत्यर्थः तुल्यन्यायाद्दंडासमर्थोब्राह्मणोपितद्विमुखःस्यादितिसूचितम् ॥ ३४ ॥

अथवेदोक्तधर्मैःशिष्टाचारंप्रमाणयति यतःत्वत्तोन्येइतिशेषः त्वदन्येद्विजाजनाः पूर्वतरेश्रेष्ठाः आर्षमिदं यदाइतिपाठेनाध्याहारापेक्षा तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात् बहूनिशुभानिचक्रुः इमंलो
कंपरंचलोकंछित्त्वाऐहिकामुष्मिकफलकामनांत्यक्त्वापिवेदोक्तोयंधर्मइत्येतावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं तस्माद्येद्विजाःस्वस्तिअहिंसासत्यादिकं कृतंतपोदानपरोपकारादि हुतंयज्ञादिकुर्वते
वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ तथाधर्मैरताःनिष्ठावंतोयेतेप्रधानाःश्रेष्ठाःमुनयोवसिष्ठाद्याऋषयःपूज्याभवंतिलोके नत्वादृशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिधिक्कृतोजाबालिःस्वविषयकोपशमनायाह इ
तीति पथ्यंपरमार्थम् ॥ ३७ ॥ तदेवाह नेति किंचनपरलोकादिनास्तिइतिनकिंतुअस्त्येव कालंपारलौकिकव्यवहारकालं कालेलौकिकव्यवहारकाले एवंचसर्वमतज्ञेनकालविशेषेन्यथावा

त्वत्तोजनाःपूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिबहूनिचक्रुः॥ छित्त्वासदेमंचपरंचलोकंतस्माद्द्विजाःस्वस्तिकृतंहुतंच॥ ३५ ॥ धर्मेरताःसत्पुरुषैःसमेता
स्तेजस्विनोदानगुणप्रधानाः॥ अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवंतिपूज्यामुनयःप्रधानाः॥ ३६॥ इतिब्रुवंतंवचनंसदोषंरामंमहात्मानमदीनसत्त्व
म्॥उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचःसानुनयंचविप्रः॥ ३७॥ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन॥ समीक्ष्यकालंपुनरा
स्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः॥ ३८ ॥ सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता ॥ निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसाद
नार्थंचमयैतदीरितम्॥३९॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अयोध्याकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः॥ १०९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्र
त्युवाचह॥जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्यगतागतिम्॥१॥निवर्तयितुकामस्तुत्वामेतद्वाक्यमब्रवीत्॥इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे॥२॥

व्यवहारेपिनतस्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ सचापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनइत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति निवर्तनरूपंप्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्त्वदीयास्तिक
त्वातिशयस्यलोकेतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकारणान्नास्तिकवागुक्ता तादृशींवाणींश्रुत्वाक्रुद्धस्यतवप्रसादनार्थंचैतन्ननास्तिकानामित्यादिउदीरितम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अथवसिष्ठोभगवतोजाबालिविषयकोपनाटनंशमयितुमभिषेकस्वीकार
शेषतयाब्रह्माणमारभ्यज्येष्ठाभिषेकरूपंकुलाचारंकथयति क्रुद्धमित्यादि गतागतिंपरलोकगमनंततःपुनरिहागतिंच अनेनास्तिकतामूलंजाबालोक्तौ ॥ १ ॥ लोकनाथेत्यनेनलोकनाथावता
रत्वंध्वनयति ॥ २ ॥

सर्वमिति पूर्वाहांतेपद्धतंसर्वंजगत्पराहादौसलिलमेवसलिलविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्रसलिलांतःपृथिवीनिर्मितासलिलरूपेणभगवतास्वेच्छया ब्रह्माविराड्रूपःदैवतैःसहअग्नि
र्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्याद्युपदिष्टरीत्या ॥ ३॥ ततःसःत्रिमूर्तैर्विराजोविष्ण्वात्मकोंशोवराहरूपोभूत्वावसुंधरांप्रोज्जहार तस्यैवविराजोरजःप्रधानःसृष्टिव्यापारवानंशोब्रह्माइतिव्यवह्रियमाणः
सर्वंजगत्पुत्रैःसहनिजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिःसहअसृजत् ॥ ४ ॥ नन्वसावेवसर्वादिर्नेत्याह आकाशप्रभवइति आकाशपदेनकारणोपाधिकंब्रह्मेश्वराख्यं ब्रह्मेतित्रिमूर्तेर्यह

सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीतत्रनिर्मिता ॥ ततःसमभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैःसह ॥ ३॥ सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुंधराम् ॥ असृजच्चजगत्सर्वंस
हपुत्रैःकृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वै
वस्वतःस्वयम् ॥ सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः ॥६॥ यस्येयंप्रथमंदत्तासमृद्धामनुनामही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकम्
॥ ७॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजोवीरविकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् ॥ बाण
स्यचमहाबाहुरनरण्योमहातपाः ॥९॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षःसतांवरे ॥ अनरण्येमहाराजेतस्करोवापिकश्चन ॥१०॥ अनरण्यान्महारा
जपृथूराजाबभूवह ॥ तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवंगतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारोमहायशाः
॥ १२ ॥ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोव्यजायत ॥ युवनाश्वसुतःश्रीमान्मांधातासमपद्यत ॥१३॥ मांधातुस्तुमहातेजाःसुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधे
रपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुसूदनः ॥ भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत ॥ १५ ॥

णं अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि तस्माद्विराजोब्रह्मणः ॥ ५ ॥ तत्रमन्वंतामानसीसृष्टिः मनोःक्षेत्रेइक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥ तस्यसाक्षात्क्षत्रियत्वात्समृद्धाचतुःसमुद्रवसनामही
सर्वाभूर्दत्ता पित्रामनुनेतिशेषः ॥ ७ ॥ विश्रुतःप्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सतांवरेश्रेष्ठेअस्मिन्अनरण्येराज्यंकुर्वतिनानावृष्टिर्नतन्मूलोवादुर्भिक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ सत्रिशंकुःसत्यवचनात्स्वीयात्
भगवतोविश्वामित्रस्यसत्यप्रतिज्ञानाच्च ॥ १२ ॥ धुंधुमाराद्युवनाश्वइति त्रिशंकुसुतोयुवनाश्वइत्यन्यत्रश्रूयमाणंकल्पांतरविषयं यद्वान्यत्रत्रिशंकुसुतइत्यस्यतत्पौत्रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुत्रौद्वा
विति तत्रध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तत्पुत्रावलंबनेनायोध्याराज्यपरंपरावचनेनज्येष्ठस्यैवाभिषेकइतिसूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्य असितस्य एते प्रतिशत्रवउदपद्यंत सोभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धे स्वसैन्यंप्रतिव्यूह्यावस्थितोपिशत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइतिबुद्ध्याप्रवासितःसंजातप्रवासोब भूव शत्रुजयोद्देशेनहिमवद्गिरितपसेजगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतिश्रुतिःप्रसिद्धिः तत्रचेत्यादिबालकांडेव्याख्यातप्रायम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनैवसहजातइतिशे

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः॥ १६॥ तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजाप्रवासितः॥ सचशैलवरेरम्ये बभूवाभिरतोमुनिः॥ १७॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसम्॥ १८॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षिणी पुत्रमुत्तमम्॥ एकागर्भविनाशायसपत्न्यैगरलंददौ॥ १९॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत् ॥ २०॥ सतामभ्यवदत्प्रीतोवरेप्सुंपुत्रजन्मनि॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः॥ २१॥ धार्मिकश्चसुभीमश्चवंशकर्तारिसूदनः॥ श्रुत्वा प्रदक्षिणंकृत्वामुनिंतमनुमान्यच॥ २२॥ पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभम्॥ ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत॥ २३॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यै दत्तोगर्भजिघांसया॥ गरेणसहतेनैवतस्मात्ससगरोभवत्॥ २४॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत्॥ इष्ट्वापर्वणिवेगेनत्रासयानइमाःप्र जाः॥ २५॥ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतम्॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत्॥ २६॥ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्यवीर्यवान्॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः॥ २७॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायेनतुस्मृताः॥ काकुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रघुर्येनतुराघवाः॥ २८॥ रघो स्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि॥ २९॥ कल्माषपादपुत्रोभूच्छंखणस्त्वितिनःश्रुतम्॥ यस्तुतद्वीर्यमासा द्यसहसैन्योव्यनीनशत्॥ ३०॥ शंखणस्यतुपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्निवर्णस्यशीघ्रगः॥ ३१॥ शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोः पुत्रःप्रशुश्रुवः॥ प्रशुश्रुवस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः॥ ३२॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः॥ ३३॥

षः ॥ २४ ॥ अखानयत्स्वपुत्रैरितिशेषः इष्ट्वादीक्षितोभूत्वा वेगेनखननवेगेन त्रासयानःउद्वेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ येनकूटस्थेनककुत्स्थेन येनरघुणाराघवपदवाच्याः ॥ २८ ॥ रघोःपुत्रःप्रवृद्धादिनामचतुष्टयेनप्रसिद्धः ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रःशंखणनामा यःशंखणस्तुतत्प्रसिद्धंवीर्यपराक्रमंयुद्धेप्राप्यदैवात्सहसैन्योव्यनीनशत्नष्टोभूत्स्वार्थेणिरितिकतकः तीर्थस्तु यःशंखणस्तद्वीर्यंवसिष्ठवीर्यंआसाद्यतच्छापात्राक्षसत्वंप्राप्यकल्माषपादोराक्षसभावेनस्वसैन्यंस्वपुत्रंशंखणंचभक्षितवानितिकथेत्याह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अजोनाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥ दायादःसुतः दायादौसुतबांधवौ तत्तस्मात्स्वकंराज्यंगृहाण ॥ ३५ ॥ पूर्वजेविद्यमानेऽवरःकनिष्ठोनाभिषिच्यतेअपितुज्येष्ठएवाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ कुलधर्मंकुलक्रमागतंज्येष्ठाभिषेकधर्मंविहंतुंनार्हसि प्रभूतराष्ट्रांप्रभूतावांतरदेशाम् ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुमारभ्यत्वत्पर्यंतंज्येष्ठेनैवराज्यंपाल्यतेइतिन्यायेनानिवर्त्यमानस्यापितदनंगीकारमालोच्यपितृवचनादपिमद्वचनंगरीयइतिवाक्यमुपक्रमते वसिष्ठइति ॥ १ ॥ गुर

अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ ॥ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः ॥ ३४ ॥ तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्नृप ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरःपुत्रोज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनःसनातनंनाद्यविहंतुमर्हसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्याकांडेदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठःसतदारामममुक्त्वाराजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येहजातस्यभवंतिगुरवःसदा ॥ आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव ॥ २ ॥ पितात्द्येनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञांददातिचाचार्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ सतेहंपितुराचार्यस्तवचैवपरंतप ॥ ममत्वंवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिम् ॥ ४ ॥ इमाहितेपरिषदोज्ञातयश्चनृपास्तथा ॥ एषुतातचरन्धर्मंनातिवर्तेःसतांगतिम् ॥ ५ ॥ वृद्धायाधर्मशीलायामातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ॥ अस्याहिवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिम् ॥ ६ ॥ भरतस्यवचःकुर्वन्याचमानस्यराघव ॥ आत्मानंनातिवर्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥ एवंमधुरमुक्तःसगुरुणाराघवःस्वयम् ॥ प्रत्युवाचसमासीनंवसिष्ठंपुरुषर्षभः ॥ ८ ॥

वःउपास्याः ॥ २ ॥ जनयतिशरीरमात्रेणप्रज्ञांददातिउपनयनसंस्कारपूर्वंवेदविषयांप्रज्ञांददाति तस्मादाचार्यएवगुरुःसमवायेगुरुरुच्यते तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तंजनयतितच्छ्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतःशौर्यस्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशरीरमिति ॥ ३ ॥ नातिवर्तेःनातिवर्तेथाः सद्गतिभ्रंशोनभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ परिषदःत्वत्संबंधिन्यःश्रेणयःज्ञातयोबांधवाः नृपाःसेवकनृपाः एषुरक्षारूपंधर्मंचरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ मातुःशुश्रूषणेवचनकरणेचअवर्तितुंनार्हसीत्यर्थः पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेरित्याशयः ॥ ६ ॥ आत्मानंत्वांप्रतिराज्यप्रत्यर्पणपूर्वंप्रतिनिर्वर्त्तियाचमानस्यभरतस्यवचःकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मातापितरौयद्वृत्तंतनयेकुरुतः यादृशंपुत्रस्योपकारंकुरुतस्ताभ्यांकृतमुपकाररूपंवस्तुयत्तन्नसुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाह यथाशक्तिप्रदानेनबालस्यजीवनार्थंपदार्थ
भोजनशक्त्यनुरोधतःक्षीरान्नादिप्रदानेन उच्छादनंउद्वर्तनंतिलपिष्टादिना संवर्धनंक्रीडनं एतैर्यत्ताभ्यांकृतंतन्नसुप्रतिकरमित्यन्वयः ॥ १० ॥ जनयिताउत्पादकःपितानतुगौणःपितायदाज्ञापय
द्वनवासरूपं एवंचभवदाज्ञातःपूर्वंतेनाज्ञादानात्मयाचावश्यमितिप्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापितदन्यथाकरणमधुनाऽत्यंतमनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ प्रत्यनंतरंसमीपवर्तिनम् ॥ १२ ॥ आर्यं
प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्यप्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यइत्यर्थः तच्चोपरोद्धव्यस्यगृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धिनिराहारतयाअवगुंठिताननस्यएकपार्श्वेनैवपार्श्वांतरपरिवृत्तिराहित्येनश

यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतःसदा ॥ नसुप्रतिकरंतत्तुमात्रापित्राचयत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथाशक्तिप्रदानेनस्वापनोच्छादनेनच ॥ नित्यंचप्रियवादेनत
थासंवर्धनेनच ॥ १० ॥ सहिराजादशरथःपिताजनयितामम ॥ आज्ञापयन्मांयत्तस्यनतन्मिथ्याभविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तेनरामेणभरतःप्रत्यनं
तरम् ॥ उवाचविपुलोरस्कःसूतंपरमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इहतुस्थंडिलेशीघ्रंकुशानास्तरसारथे ॥ आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेसंप्रसीदति ॥ १३ ॥ नि
राहारोनिरालोकोधनहीनोयथाद्विजः ॥ शयेपुरस्ताच्छालायांयावन्मांप्रतियास्यति ॥ १४ ॥ सतुराममवेक्षंतंसुमंत्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुप
स्थाप्यभूमावेवास्थितःस्वयम् ॥ १५ ॥ तमुवाचमहातेजारामोराजर्षिसत्तमः ॥ किंमांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥ ब्राह्मणोह्येकपार्श्वे
ननरान्रोद्धुमिहार्हति ॥ नतुमूर्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलहित्वैतद्दारुणंव्रतम् ॥ पुरवर्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिरा
घव ॥ १८ ॥ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदंजनम् ॥ उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ ॥ १९ ॥

यनमिति ॥ १३ ॥ एतदुत्तरंनिराहारइत्यादिपद्यंप्रक्षिप्तमितिकतकस्वरसः धनहीनःअधमर्णेनधनहीनःकृतोद्विजःउत्तमर्णोयथास्वधनग्रहणायाधमर्णद्वारिशेतेतद्वदहंशयेयावन्मांमद्वचनमं
गीकृत्यप्रतियास्यतिअयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥ १४ ॥ सतुभरतःराममवेक्षंतंप्रतीक्षमाणंसुमंत्रंप्रेक्ष्यतदनुरोधात्कुशानयनेविलंबमानमितियावत् कुशोत्तरंकुशास्तरणंस्वयमेवोपस्थाप्यआ
स्तीर्यभूमावेवास्थितः प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ किंकुर्वाणंकिमन्याय्यंकुर्वाणम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणःधनादिनावियोजितइतिशेषः एकपार्श्वेनेतिप्रत्युपवेशधर्मोपलक्षणं अनेनक्ष
त्रियाणामेतत्करणेप्रायश्चित्तमितिसूचितम् ॥ १७ ॥ तस्मादुत्तिष्ठेति ॥ १८ ॥ आसीनएवप्रत्युपविष्टएव नानुशासथनानुशिष्ठेत्यर्थः इतिउवाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

काकुत्स्थंरामंप्रतिराघवोभवान्भरतःसम्यग्वदतीतिजानीमः ॥ २० ॥ एषोपिमहाभागोरामःपितुर्वचसितिष्ठतितदपिसम्यगेव यदेवमतएवेत्यर्थः अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपिपौ
रादीनामंतर्यामिविधयास्वानुकूलवचनप्रयोगःकारितः भरतस्यतुयशःख्यापनायज्येष्ठेकनिष्ठेनैवंवर्तितव्यमितिलोकव्यवहारबोधनायचतथाप्रवर्तनमितिप्रतिभाति ॥२१॥ रामोवचनमब्रवीदि
ति भरतंप्रतीतिशेषः धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोधश्शृणु ॥ २२ ॥ उभयंत्वद्विषयंमद्विषयंचवचनंश्रुत्वासंपश्य विचारय विचारेणापिकर्तव्यंनिश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तंकुरुइतिशेषः तत्स्योक्तमा
ह उत्तिष्ठेति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह मांचस्पृशतथोदकं उदकस्पर्शआचमनार्थः ॥ २३ ॥ परिषदःसभ्याः ॥ २४ ॥ नयाचेनयाचितवान् नानुशासामिनानुशिष्टवान् श

तेनदोचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमःसम्यग्वदतिराघवः ॥ २० ॥ एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति ॥ अतएवनश
काःस्मव्यावर्तयितुमंजसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत् ॥ एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयंश्रुत्वास
म्यक्संपश्यराघव ॥ उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वंतुमेपरिषदोमंत्रिणःशृणु
युस्तथा ॥ २४ ॥ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामिमातरम् ॥ एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवम् ॥ २५ ॥ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंचपितुर्वचः ॥ अ
हमेववनिवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मातस्यसत्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः ॥ उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौरजानपदंजनम् ॥ २७ ॥ विक्रीत
माहितंक्रीतंयत्पित्राजीवतामम ॥ नतल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा ॥ २८ ॥ उपाधिर्नमयाकार्योवनवासेजुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तंचकैकेय्यापि
त्रामेसुकृतंकृतम् ॥ २९ ॥ जानामिभरतंक्षांतंगुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्रकल्याणंसत्यसंधेमहात्मनि ॥ ३० ॥

वार्यः नानुजानामित्वनवासायेतिशेषः नाभिजानामीतिपाठेवनवासोयुक्तमितिशेषः ॥ २५ ॥ अहमेवप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ २६ ॥ तस्यभ्रातुःभरतस्य ॥ २७ ॥ यज्जीवतापित्राविक्रीतंमू
ल्यंगृहीत्वादत्तं आहितंआधिरूपेणन्यस्तं क्रीतंमूल्यंदत्वागृहीतं एवंचेदंराज्यंकैकेय्यैआधिरूपेणदत्तंविक्रीतंवेतिभावः ॥ २८ ॥ उपाधिःप्रतिनिधिः जुगुप्सितत्वंचस्वस्यतत्समर्थत्वात् अस
मर्थैहिकर्तरिसविहितः उक्तौकृतौचयुक्तत्वंवररूपऋणापाकरणार्थत्वात् बहूपकारकत्वाच्चातस्तस्याःमातुस्तस्यपितुश्चवचनमवश्यमेवकार्यमितिशेषः अयुक्तवादित्वेहिगुरोरप्यवलिप्तस्येत्या
दिन्यायविषयत्वंस्यादितिभावः ॥ २९ ॥ अत्रभरते सर्वमेवकल्याणंराज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीतिशेषः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ तद्वचनंकैकेयीवचनंमोचयानेनमोचयमानेन एवंमदुक्तकरणेनत्वमपिपितरमनृतान्मोचयेतिध्वनितम् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भ्रातृभ्यामित्यार्षीतृतीया भ्रात्रोःसंगममित्यर्थः संगमंप्रेक्ष्यविस्मिताइत्यन्वयः समुपेताःस्वार्थरावणवधसंपत्त्येतत्रस्थलेसमवेतामहर्षयोनारदाद्याः ॥ १ ॥ अंतर्हिताःतयोःसंगमंद्रष्टुमागताअदृश्यरूपाआकाशस्थाः ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौधर्ममार्गवर्तिनौ उभयोःसंभाषांसंभाषणंश्रुत्वोभाभ्यांस्पृह

अनेनधर्मशीलेनवनात्प्रत्यागतःपुनः ॥ भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतोराजाहिकैकेय्यामयातद्वचनंकृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेनपितरंतंमहीपतिम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रातृभ्यांरोमहर्षणम् ॥ विस्मिताःसंगमंप्रेक्ष्यसमुपेतामहर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हितामुनिगणाःस्थिताश्चपरमर्षयः ॥ तौभ्रातरौमहाभागौकाकुत्स्थौप्रशशंसिरे ॥ २ ॥ सदार्यौराजपुत्रौद्वौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वावयंहिसंभाषामुभयोःस्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः ॥ भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगतावचः ॥ ४ ॥ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः ॥ ग्राह्यंरामस्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमंरामंवयमिच्छामहेपितुः ॥ अनृणत्वाच्चकैकेय्याःस्वर्गंदशरथोगतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वावचनंगंधर्वाःसमहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वांस्वांगतिंगताः ॥ ७ ॥ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुशुभेशुभदर्शनः ॥ रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया ॥ कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ रामधर्ममिमंप्रेक्ष्यकुलधर्मानुसंततम् ॥ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थममामातुश्चयाचनाम् ॥ १० ॥

यामहेप्रीताभवामः यद्वा तादृशसंभाषणंश्रोतुंपुनःपुनर्वांछामहेइति ॥ ३ ॥ संगताऐकमत्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसेपितुःसुखंयदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सदानृणंसतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेनआसर्वतोऽनृणमित्यर्थः अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतिशेषः यदिरामः इदानींविपरीतंकुर्यात्प्रतिनिधिद्वारावानुतिष्ठेत्तदातेपितुःपुनःस्वर्गाद्भ्रंशएवेतिध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अभ्यपूज्ययत्स्वाभ्यर्च्यांधर्मतोरक्षितवंतइत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रउद्विग्नगात्रः स्रस्तेतिपाठांतरम् ॥ ९ ॥ रामइमंधर्मंज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपंकुलेकुलधर्मबुद्ध्याऽनुसंततंसंबद्धं धर्ममथप्रेक्ष्यकालधर्मांश्चसंततमितिपाठेधर्ममुक्तं अथअथवा कालधर्मान्कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतद्भावलक्षणान्प्रेक्ष्यविचार्यममामातुःकौसल्यायाश्चयाचनांकर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अथकालकृतांस्वस्यरक्षणाशक्तिंदर्शयति रक्षितुमिति एकोऽसहायः रक्तानुरक्तान् ॥ ११ ॥ हियतस्त्वामेवप्रतीक्षंते ॥ १२ ॥ अतइदंराज्यंप्रतिपद्यस्वीकृत्यकस्मिंश्चित्स्थापयहि हिर्वा क्यालंकारे हियतःसत्वदत्तराज्योलोकपालनेशक्तिमान्भवति शक्तिमानसीतिपाठेअयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेणलोकस्यसमस्तस्यपालनेशक्तिमानसि रामस्यराज्यमित्येतावल्लोकपरिपाल नेपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंउक्तप्रकारम् ॥ १४ ॥ स्वयमंकेकृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ इयंबुद्धिर्मद्वनवासविरोधिनीस्वीयत्वेनांगीकृत्यस्थापनविषया आगताजाता सास्वजास्वाभावि की गुरुसेवयाप्राप्तोयोविनयःशिक्षातज्जन्याच इतराचसर्वाडुटेतिभावः अथयात्वयास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्त्येवेत्याह भृशमिति ॥ १६ ॥ अमात्याःप्रधानमंत्रिणः मंत्रिणउपमंत्रिणः

रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापिरक्तान्रंजयितुंतदा ॥ ११ ॥ ज्ञातयश्चापियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः ॥ त्वामेवहिप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमान्सहिकाकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशंसंप्रार्थयामासराघवेतिप्रियंवदन् ॥ १४ ॥ तमंकेभ्रातरंकृत्वारामोवचनमब्रवीत् ॥ श्यामंनलिनपत्राक्षंमत्तहंसस्वरःस्वयम् ॥ १५ ॥ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया ॥ भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः ॥ सर्वकार्याणिसंमंत्र्यमहांत्यपिहिकारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहिमंत्यजेत् ॥ अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वातातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतम् ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंवर्तितव्यंचमातृवत् ॥ १९ ॥ एवंब्रुवाणंभरतःकौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चंद्रदर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एतेहिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्यतः ॥ २१ ॥

कार्यराजाज्ञयेतिशेषः ॥ १७ ॥ अथमातृयाचनयापिइदानींपरावृत्तिरशक्येत्याह लक्ष्मीरित्यादि पितुःप्रतिज्ञांनत्यजेयमितिशेषः ॥ १८ ॥ कामात्त्वद्गतस्नेहात् लोभात्त्वद्व्याजेनराज्यकरणलोभात् तुभ्यंमात्रातवमात्रा षष्ठ्यर्थेआर्षीचतुर्थी यदिदंकृतंतत्तवानिष्टमपिअनिष्टमितिमनसिनकर्तव्यम् मदाज्ञयेतिशेषः अतस्तस्यांमातृवदेववर्तितव्यंशुश्रूषितव्यम् तदर्हमितिवृत्तिः कामात्स्वानामिच्छातः लोभाद्वालोभादेव तेषांदेवलोकराज्यलोभात् तवमात्रादैवैरेवमंथराद्वाराइदंकृतंकारितमितिगूढोर्थः शेषंप्राग्वत् ॥ १९ ॥ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमित्यनेनतद्वदादरणीयदर्शनत्वंवर्णितंत्वंचिरमदर्शनंचसूचितम् ॥ २० ॥ एनेउटजसन्निहिते अधिरोहेत्यनेनभद्रासनस्थानीयपादुकयोःप्रतिनिधिभूतयोरारोहणेनराज्यप्रतिपत्तिःकारिता एषाचप्रार्थनावसिष्ठनियोगानंतरंबोध्या तद्वाजंप्रतिएनेप्रयच्छसंदृष्टःपादुकेहेमभूषितेइतिवसिष्ठोक्तित्वेनवक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधित्वमेवाह एतेहीत्यादिना ॥ २१ ॥

सरामः पादुके अधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततो विरुह्य भरतायप्रायच्छत् एतेनप्रतिनिधिदानद्वाराराज्यरक्षानियोगः कृतः प्रतिपद्यस्थापयेतिचिरं भरतप्रार्थनंचसाधितम् अधिरोहणेनशक्तिविशेषस्यत
त्स्थापनम् यद्दर्शनेनसर्वज्ञत्वसंपत्तिरितिबोध्यम् तदुक्तंपाद्मे ज्ञात्वातदाज्ञांताभ्यांचभरतः क्षितिमन्वशादिति ताभ्यांपादुकाभ्यांतद्दर्शनमात्रेणेदृशेविषयेभगवतएवमाज्ञेतिज्ञात्वातथाव्यवहार
मकरोदित्यर्थः भरतस्तुपांचजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञ्यइत्यनेनसूचितम् भगवत्स्पर्शेनाचेतनेपिसार्वज्ञ्यदानशक्तिमत्त्वमितिभगवन्माहात्म्यातिशयद्वारारामस्येश्वरत्वंचसूचितम् ॥ २२ ॥
जटाचीरधरइत्यादिनाराज्यकृतभोगाभावः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्यतंत्रंराज्यव्यापारंन्यस्यत्वद्बुद्ध्याविनिवेद्य चतुर्दशेवर्षेसंपूर्णेपंचदशवर्षाद्यदिवसेयदित्वांनद्रक्ष्यामितदाग्निंप्रवेक्ष्यामि

सोधिरुह्यनरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्यच ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने ॥ २२ ॥ सपादुकेसंप्रणम्यरामंवचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दशहिवर्षा
णिजटाचीरधरोह्यहम् ॥ २३ ॥ फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनंदन ॥ तवागमनमाकांक्षन्वसन्वैनगराद्बहिः ॥ २४ ॥ तवपादुकयोर्न्यस्यराज्यतंत्रंपरं
तप ॥ चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥ २५ ॥ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ तथेतिचप्रतिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरम् ॥ २६ ॥ शत्रुघ्नं
चपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् ॥ मातरंरक्षकैकेयींमारोषंकुरुतांप्रति ॥ २७ ॥ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुनंदन ॥ इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षोभ्रातरंवि
ससर्जह ॥ २८ ॥ सपादुकेतेभरतः स्वलंकृतेमहोज्ज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित् ॥ प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंचकारचैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानु
पूर्व्यात्प्रतिपूज्यतंजनंगुरूंश्चमंत्रीप्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थितः स्वधर्मेहिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तंमातरोबाष्पगृहीतकंठ्यो
दुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः ॥ सचैवमातॄनभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा० आ०अ०द्वादशाधिकशततमः
सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततः शिरसिकृत्वातुपादुकेभरतस्तदा ॥ आरुरोहरथंहृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शप्तोसि रोषाकरणायेतिशेषः ॥ २८ ॥ संपरिगृह्य शिरसेतिशेषः उत्तमनागमूर्धनिराजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेतिशेषः सर्वलोकप्र
ख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वाः सकैकेयीकाः अनेनकैकेय्यादोषराहित्यंसूचितम् रुदन्रुदन्निव ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि
काव्येअयोध्याकांडेद्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति पूर्वंसर्वलोकज्ञानायगजमस्तकेस्थापयित्वापुनः सादरंततआदायस्वमस्तकेकृत्वेत्यर्थः
यद्वा शिरसीत्यस्यगजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥

मंत्रेगाढकार्यविचारेनिश्चेतृत्वेनपूजिताइत्यर्थः ॥ २ ॥ मंदाकिनींचित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीम् प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थांमंदाकिनींप्राप्यप्राङ्मुखतयागमनात्सिद्धंतस्यप्रदक्षिणकरणम् ॥ ३॥ पार्श्वेनउत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥ यत्रयमुनादक्षिणकूले अतएवचित्रकूटस्यादूरात् अनेनयमुनादक्षिणतटेपिकश्चिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञायते अतएवाग्रेभरद्वाजामंत्रणोत्तरंततस्तेयमुनांतीर्त्वेतिव क्ष्यति संप्रतितत्रस्थितिस्तुरामभरतयोःसंवादंशिष्यद्वाराझटितिश्रोतुमितिबोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्यंकर्तव्यंकृतमपि अपिःप्रश्ने कृत्यमेवाह रामेणचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणावसिष्ठेनमात्राच

वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः ॥ अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रिणोमंत्रपूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वाणाश्चित्रकूटंमहागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणिरम्याणिविविधानिच ॥ प्रययौतस्यपार्श्वेनससैन्योभरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा ॥ आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वाजःकृतालयः ॥ ५ ॥ सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यवीर्यवान् ॥ अवतीर्यरथात्पादौववंदेकुलनंदनः ॥ ६ ॥ ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवाक्यमब्रवीत् ॥ अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तःसतुततोभरद्वाजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचभरद्वाजंभरतोधर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ सयाच्यमानोगुरुणामयाचदृढविक्रमः ॥ राघवःपरमप्रीतोवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपालयिष्यामितत्त्वतः ॥ चतुर्दशहिवर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तोमहाप्राज्ञोवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंवचनंमहत् ॥ ११ ॥ एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते ॥ अयोध्यायांमहाप्राज्ञयोगक्षेमकरोभव ॥ १२ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्राङ्मुखःस्थितः ॥ पादुकेहेमविकृतेममराज्यायतेददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोहमनुज्ञातोरामेणसुमहात्मना ॥ अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ भरद्वाजःशुभतरंमुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे ॥ यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥

परमप्रीतःसत्यपरिपालनविषयइतिशेषः याकैकेयीनिमित्तंममपितुःप्रतिज्ञाचतुर्दशवर्षाणिरामेणवनेवस्तव्यमिति तामेवपितुःप्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिसंबंधः ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमुक्तःरामेणेतिशेषः ॥ ११ ॥ प्रयच्छप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेमः तत्करोभवेति एतद्द्वाराभरतेसार्वज्ञ्यसंपादनेनेतिशेषः ॥ १२ ॥ हेमविकृतेहेम्नाविचित्रतयाकृते ममराज्यायमद्राज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदार्यशोभनचरित्रंत्वयितिष्ठेदितियत्तदुत्सृष्टमुदकंनिम्नेतिष्ठेदितिवन्नचित्रम् निम्नेतिलुप्तसप्तम्यंतम् ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ उक्तवाक्यं उक्तरीत्येतिशेषः आमंत्रयितुमारेभेआमंत्रणंकृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यमुनांतीर्त्वागंगांददृशुरिति यमुनांतीर्त्वातस्मिन्नेवदिनेभरद्वाजंदृष्ट्वागंगांददृशुरित्यर्थइति कश्चित् तत्पूर्वोक्तरीत्याऽसामंजस्याद्धेयम् जलस्यशिवत्वंरम्यत्वंचदर्शनमात्रेणसकलपापापहंतृत्वंमधुरत्वंच ॥ २१ ॥ २२ ॥ शृंगवेरपुरादितिनिर्गत्येतिशेषः ॥ २३ ॥ विध्वस्ताविध्वस्तशोभा निराकारानिरलंकारा ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११३॥ ॥ ६॥ ॥ उप

अनृणःसमहाबाहुःपितादशरथस्तव ॥ यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिंतुमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यंकृतांजलिः ॥ आमंत्रयितुमारेभेचरणावुपगृह्यच ॥ १८ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभरद्वाजंपुनःपुनः ॥ भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांसहमंत्रिभिः ॥ १९ ॥ यानैश्वशकटैश्चैवहयैर्नागैश्चसाचमूः ॥ पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णाभरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥ ततस्तेयमुनांदिव्यांनदींतीर्त्वोर्मिमालिनीम् ॥ ददृशुस्तांपुनःसर्वेगंगांशिवजलांनदीम् ॥ २१ ॥ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसहबांधवः ॥ शृंगवेरपुरंरम्यंप्रविवेशससैनिकः ॥ २२ ॥ शृंगवेरपुराद्भूयअयोध्यांसंददर्शह ॥ अयोध्यांतुतदादृष्ट्वापित्राभ्रात्राविवर्जिताम् ॥ २३ ॥ भरतोदुःखसंतप्तःसारथिंचेदमब्रवीत् ॥ सारथेपश्यविध्वस्ताअयोध्यानप्रकाशते ॥ निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः ॥ १ ॥ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव ॥ २ ॥ राहुशत्रोःप्रियांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मतप्तविहंगमाम् ॥ लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ॥ ४ ॥

यानुपगच्छन् ॥ १ ॥ बिडालादिभिश्चरितांतत्संचारवतीम् आसमंताल्लीनानिश्लिष्टानिलग्नानिनराणांवारणानिकवाटानियस्याम् तिमिरेणालक्ष्यतांप्राप्तांअतएवकालींततएवाप्रकाशांनिशामिवस्थितामयोध्यांप्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥ राहुशत्रोश्चंद्रस्यश्रियादिव्यैश्वर्येणयुक्ताम् अतएवप्रज्वलितप्रभाम् अभ्युदितेनग्रहेणराहुणापीडितभर्तृकाम् अतएवैकामसहायांरोहिणीमिवस्थिताम् ॥ ३ ॥ आतपवशादल्पोष्णंक्षुब्धंकलुषंचसलिलंयस्यास्तां झषोमत्स्यविशेषः क्षुब्धेत्यार्षम् ॥४॥

विधूमामतएवहेमाभांअग्रेःसमुत्थितांशिखामिवपूर्वंरामस्थितिसमयेजाज्वल्यमानरूपतयास्थितांपश्चाद्रामविवासनकालेहविरभ्युक्षितांपयोहोमीयपयःसिक्तामतएवविप्रलयंगतांशिखामिव स्थिताम् अध्वराग्नेःसमुत्थितामितिपाठोबहुसंमतस्तत्राप्यर्थःप्राग्वदेव शिखामित्यस्यचावृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समुत्थितांप्रबलमारुतेनसमुत्थितांअतएवसफेनांसस्वनामूर्मिमिवभूत्वातत्सदृशंरूपं प्राप्यपश्चात्प्रशांतमारुतेनोदस्तंधूतांकंपितामतएवनिःस्वनांसागरस्यजलोर्मिमिवस्थिताम् ॥ ७ ॥ यज्ञायुधैःस्फ्यादिभिः अभिरूपैःप्रशस्तैः सुत्याकालेयागकाले निर्वृत्तेसमाप्तेसति ॥ ८ ॥ गोष्ठोव्रजंतत्रस्थिताम् गोवृषेणश्रेष्ठगवांवृषभेण यद्वा गवांप्रियेणवृषेणत्यक्तांअतएवार्तांतत्रोत्सुकांनवंतृणमचरंतीमभक्षयंतींगवांतरुणवृषाणांपत्नीमिवस्थिताम् गवांपंक्तिमिवेतिपाठांतरम् प

विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगताम् ॥ ५ ॥ विध्वस्तकवचांरुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे ॥ ६ ॥ सफेनांसस्वनांभूत्वासागरस्यसमुत्थिताम् ॥ प्रशांतमारुतोद्धूतांजलोर्मिमिवनिःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः ॥ सुत्याकालेसुनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंतींनवंतृणम् ॥ गोवृषेणपरित्यक्तांगवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैःसुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमुक्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहसाचरितांस्थानान्महींपुण्यक्षयाद्गताम् ॥ संवृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धांवसंतांतेमत्तभ्रमरशालिनीम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांक्लांतांवनलतामिव ॥ १२ ॥ संमूढनिगमांसर्वांसंक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवांबुधरैर्युताम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौंडामिवध्वस्तांपानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलांनिम्नांवृक्णपात्रैःसमावृताम् ॥ उपयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनिपतितामिव ॥ १५ ॥ विपुलांविततांचैवयुक्तपाशांतरस्विनाम् ॥ भूमौबाणैर्विनिकृत्तांपतितांज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥

त्नीमित्यस्यपंक्तिमित्यर्थस्तीर्थआहर्ताचिन्त्यम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैःपद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकोक्तंतुनयुक्तम् ॥ १० ॥ स्थानात्सहसाचरितांचलिताम् पुण्यक्षयेतिलुप्तसप्तम्यंतम् पुण्यक्षयेसतिमहींप्राप्ताम् संवृतोद्युतिविस्तारोयस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांवेगवद्दावाग्निनाव्याप्ताम् ॥ १२ ॥ संमूढाःशोकाकुलचित्तानिगमावणिजोयस्याम् यद्वा संमूढोजनसंचाररहितोनिगमःपंथायस्याम् निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे संक्षिप्ताविपणापणाःपण्यवीथयोयस्याम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैःक्षीणमद्यैः भग्नैःशरावैःसंवृताम् हतशौंडांहतमद्यपाम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलांभिन्नचत्वरांभिन्नपात्रैर्युक्ताम् भग्नांभग्नसंभाम् उपयुक्तोदकांसमाप्तोदकाम् ॥ १५ ॥ विपुलांविशालाम् विततांधनुष्यातताम् युक्तपाशांधनुष्कोट्योर्ज्याबंधनार्थपाशयुताम् तरस्विनांबाणैर्विनिकृत्तांछिन्नाम् आयुधाद्धनुषःपतिताम् ॥ १६ ॥

सहसाबलात्कारेणवाहितांप्रधावितां प्रतिसैन्येननिहतामतएवपातिताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथापुरंयथापूर्वंननिशाम्यतेखलु अत्रकिंकुर्मइतियोजना ॥ १९ ॥ मदकरोगंधःमदगंधः मूर्छितो व्यामः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ममभ्रात्रासहेतिशेषः ॥ २४ ॥ अर्जुनीशारदीशुक्लपक्षसंबंधिनीवा सासारावेगवद्वृष्टिधारासहिता महोत्सवइवग्रीष्मेंबुदइवच ॥ २५ ॥ उन्नतगा

सहसायुद्धशौंडेनहयारोहेणवाहिताम् ॥ निहतांप्रतिसैन्येनवडवामिवपातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तुरथस्थःसन्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयंतंरथ श्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किन्नुखल्वद्यगंभीरोमूर्छितोननिशाम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगंधश्च माल्यगंधश्चमूर्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्चसुस्निग्धहयनिःस्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्चमहांश्चरथनिःस्वनः ॥ २१ ॥ नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यांरामेविवासिते ॥ चंदनागुरुगंधांश्चमहार्हाश्चनवस्रजः ॥ २२ ॥ गतेरामेहितरुणाःसंतप्तानोपभुंजते ॥ बहिर्यात्रांन गच्छंतिचित्रमाल्यधरानराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाःसंप्रवर्ततेरामशोकार्दितेपुरे ॥ साहिनूनंममभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहिराजत्ययोध्येयंसा सारिवार्जुनीक्षपा ॥ कदानुखलुमेभ्रातामहोत्सवइवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवांबुदः ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ संपतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहापथाः ॥ इतिब्रुवन्सारथिनादुःखितोभरतस्तदा ॥ २७ ॥ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः ॥ तेन हीनांनरेंद्रेणसिंहहीनांगुहामिव ॥ २८ ॥ तदातदंतःपुरमुज्झितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनम् ॥ निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचबाष्पंभरतः सुदुःखितः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥

मिभिःसंतोषादुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुरैरुत्कृष्टंकृतशोकमभास्करंदिनमिव एवंहिश्रूयते पुरादेवासुरेयुद्धेऽसुरैर्देवाःपराजिताराहुणाचभानुःपातितस्तदा दिवारात्रविभागरहि तकालस्यस्वलोकाद्ब्रह्मलोकंगतैर्देवैःप्रार्थितस्यब्रह्मणोनियोगादत्रिःसप्तरात्रंसूर्याधिपत्यंचकारेतितीर्थः देवैरुत्कृष्टंभास्करहीनंदिनं कविकल्पितमत्रोपमानमितिकतकः विभक्तंविगतसंस्कारं भ क्तंसेवितंसंस्कृतंतद्भिन्नमितियावत् ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ॥

ततइति ॥ १ ॥ अत्रअयोध्यायां तेनसहागमनकारितंराघवंविनादुःखंपितृभ्रातृवियोगजंदुःखमितियावत् ॥ २ ॥ तदेवाह गतश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बंधुलुब्धस्यबंधुजनपरिपालनेऽधि
कस्पृहावतः आर्यश्रेष्ठं नानुमन्येतत्वद्वचनमितिशेषः ॥ ६ ॥ यथाभिलषितंस्वाभिलषितमनतिक्रम्यप्रदत्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नंदिग्रामोयतोभवेत्येनमार्गेणसप्राप्तोभवेत्तेनययुः ॥१०॥

ततोनिक्षिप्यमातॄस्ता अयोध्यायांदृढव्रतः॥ भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत्॥ १॥ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेऽत्रवः॥ तत्रदुःखमिदंस
र्वंसहिष्येराघवंविना॥ २॥ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थःसगुरुर्मम॥ रामंप्रतीक्षेराज्यायसहिराजामहायशाः॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्य
महात्मनः॥ अब्रुवन्मंत्रिणःसर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः॥ ४॥ सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया॥ वचनंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत्॥ ५॥ नित्यं
तेबंधुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे॥ मार्गमार्यप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान्॥ ६॥ मंत्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियम्॥ अब्रवीत्सारथिंवा
क्यंरथोमेयुज्यतामिति॥ ७॥ प्रहृष्टवदनःसर्वामातॄःसमभिभाष्यच॥ आरुरोहरथंश्रीमान्शत्रुघ्नेनसमन्वितः॥ ८ ॥ आरुह्यतुरथंक्षिप्रंशत्रुघ्नभर
तावुभौ ॥ ययतुःपरमप्रीतौवृतौमंत्रिपुरोहितैः॥ ९ ॥ अग्रतोगुरवःसर्वेवसिष्ठप्रमुखाद्विजाः॥ प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वेनंदिग्रामोयतोभवेत् ॥ १० ॥
बलंचतदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलम्॥ प्रययौभरतेयातेसर्वेचपुरवासिनः॥ ११ ॥ रथस्थःसतुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः॥ नंदिग्रामंययौतूर्णंशि
रस्याधायपादुके॥ १२ ॥ भरतस्तुततःक्षिप्रंनंदिग्रामंप्रविश्यसः॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमभाषत॥ १३ ॥ एतद्राज्यंममभ्रात्रादत्तंसंन्यासमुत्त
मम्॥ योगक्षेमवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते॥ १४ ॥ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेततः॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तःसर्वंप्रकृतिमंडलम्॥ १५ ॥

तदनाहूतंतत्रतेनाकृताह्वानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदयोध्याराज्यं ममभ्रात्रासंन्यासवत्समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयिदत्तंस्थापितं कालांतरेग्रहणायविश्वस्तपुरुषेरक्षणार्थंवस्तुस्थापनं
न्यासोनिक्षेपइतिच न्यासस्यापिराज्यस्यरक्षणंभगवत्पादुकाधीनमेवनमदधीनमित्याह योगेत्यादि इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ पादुकेसंन्यासंपादुकात्मकंसद्वस्तुन्यासं वेदाःप्रमाण
मितिवत्साधु शिरसाकृत्वाप्रणम्येतियावत् ॥ १५ ॥

इमौपादुकारूपौआर्यपादाविति पादशब्दःपूजावाची विधेयाभिप्रायेणचेमाविति पुल्लिंगनिर्देशः शैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येति तत्परमपूज्यरामभावनाविषयेइमेपादुकेइत्यर्थः राज्येपेक्षि
तोममगुरोर्धर्मव्यवहारोऽनयोरवस्थितोतआभ्यांपादुकाभ्यांछत्रंधारयत एतत्सन्निधानादेवतत्तद्व्यवहारेधर्मव्यवहारांशज्ञानंममेतिभावः ॥ १६ ॥ अयंराज्यरूपःसंन्यासोनिक्षेपोनिक्षिप्तः रा
घवागमनंप्रतितावत्पर्यंतम् ॥ १७ ॥ संयोजयित्वाचरणयोःपादुके ॥ १८ ॥ समागतोमिलितः निवेद्यप्रत्यर्प्य गुरुवर्तितांगुरूचितशुश्रूषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अवसत्धीरःधीमान् ॥ २१ ॥

छत्रंधारयतक्षिप्रमार्यपादाविमौमतौ॥ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम॥१६॥भ्रात्रातुमयिसंन्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयम्॥ तमि
मंपालयिष्यामिराघवागमनंप्रति॥१७॥क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपुनःस्वयम्॥ चरणौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ॥ १८॥ ततोनिक्षि
प्तभारोहंराघवेणसमागतः॥ निवेद्यगुरवेराज्यंभजिष्येगुरुवर्तिताम्॥१९॥राघवायचसंन्यासंदत्वेमेवरपादुके॥राज्यंचेदमयोध्यांचधूतपापोभ
वाम्यहम्॥ २०॥सवल्कलजटाधारीमुनिवेषधरःप्रभुः॥ नंदिग्रामेवसद्वीरःससैन्योभरतस्तदा॥ २१॥सवालव्यजनंछत्रंधारयामाससस्वयम्॥
भरतःशासनंसर्वंपादुकाभ्यांनिवेदयन्॥ २२॥ततस्तुभरतःश्रीमानभिषिच्यार्यपादुके॥ तदधीनस्तदाराज्यंकारयामाससर्वदा॥ २३॥ तदाहिय
त्कार्यमुपैतिकिंचिदुपायनंचोपहृतंमहार्हम्॥ सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भरतोयथावत्॥ २४॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी
येआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः॥११५॥ ॥७॥ ॥ प्रतियातेतुभरतेवसन्रामस्तदावने॥ लक्षयामाससो
द्वेगमथौत्सुक्यंतपस्विनाम्॥ १॥

वालव्यजनेनसहितंछत्रं सभरतः सर्वंशासनंताभ्यांनिवेदयन्उक्तविशेषणंछत्रंस्वयमेवधारयामास ॥ २२ ॥ आर्यपादुकेअभिषिच्यतयोःराज्याभिषेकंकृत्वा तदधीनःपादुकाधीनः ॥ २३ ॥
यत्कार्यंराज्यविषयं पश्चाद्यथावत्कोशागारस्थमुपायनंचकार प्रजान्यायकार्यंचयथावच्छास्त्रानतिक्रमेणचकार ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
आदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सोद्वेगंसभयमौत्सुक्यंआश्रमांतरगमनौत्सुक्यं ॥ १ ॥

पुरस्तात्पूर्वस्यांतापसाः चित्रकूटस्यआश्रमेसंधिरार्षः राममाश्रित्यनिरताःनितरांरताःसानंदास्तानुत्सुकानलक्षयत् अत्रेदंबोध्यम् चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्येरामवनप्रस्थानम् ततःपूर्णिमायामर्धरात्रेदश
रथमरणम् ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायांततऔर्ध्वदेहिकेनपक्षोगतः एवंवैशाखेगतेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटंप्रतिप्रस्थानम् अथैववर्षाकालेसन्निहितेसतिकार्तिक्यंतंचित्रकूटेवासोरामस्य तदनंत
रंतापसौत्सुक्यलक्षणम् नतुभरतनिवृत्त्यनंतरमेवेनदिति अतएवपाद्मेभरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनंतरमुक्तम् राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोरमतस्त्रिया कदाचिदंकेवैदेह्यानिद्राणेरघुनंदने १ ऐंद्रःका
कःसमागम्यजानकींवीक्ष्यकामुकः विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरम् २ तदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यचिक्षेपध्वांक्षमार्गणे ३ तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्काला
नलोपमम् दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनदन्दारुणस्वनम् ४ वायसस्त्रिषुलोकेषुबभ्रामभयपीडितः यत्रयत्रययौकाकःशरणार्थीचवायसः ५ तत्रतत्रतदस्त्रंतुप्रविवेशभयावहम् ब्रह्माणमिंद्रंरुद्रंमांशर
णार्थीजगामसः ६ तंदृष्ट्वावायसंभीतंदेवनानरराक्षिम नशक्ताःस्मवयंत्रातुंराघवास्त्राद्भयंकरात् ७ इत्यब्रुवमहादेवाअन्यथास्त्रंदहेत्त्वनः पुनश्चागाद्विधिकाकोदययाविधिराहतम् ८ भोभोबलि

यंतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे॥ राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्सुकान्॥ २ ॥ नयनैर्भ्रुकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशंकिताः॥ अन्योन्यमुप
जल्पंतःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशंकितः॥ कृतांजलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः ॥ ४॥ नकच्चिद्भगवन्किंचि
त्पूर्ववृत्तमिदंमयि॥ दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियंततपस्विनः॥ ५॥

भुजांश्रितंतमेवशरणंव्रज सएवरक्षकःश्रीशःशरणागतवत्सलः ९ इत्युक्तःसोथबलिभुग्ब्रह्मणारघुनंदनम् उपेत्यसहसाभूमौनिपपातभयातुरः १० प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसम् त्राहि
त्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुम् ११ तच्छिरःपादयोस्तस्ययुयुजेचाथजानकी तमुत्थाप्यकरेणाथकृपापीयूषसागरः १२ ररक्षासौनिजास्त्रायतदेकाक्षिददौतदा वायसोपिमुहुर्नत्वासीतायै
राघवायच १३ स्वर्लोकंप्रययौदृष्टोराघवेणाभिपालितः ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच १४ उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षिभिरिति॥ २ ॥ कथमलक्षयत्तत्राह नयनैरित्यादि नि
र्दिश्यप्रदर्श्य शंकिताःरामःकिमस्त्यतइतिभीताः नयनादिभिःप्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पंतःआव्हयंतः शनैरुपांशुकथाश्चक्रुःअयंरामइहसस्त्रीकआस्तेराक्षसाश्चैतद्द्वेषेणेहसंचरंतोऽस्मान्बाधंतेऽतोन्य
त्रगंतव्यमित्येवंरूपाःकथाश्चक्रुः ॥ ३ ॥ शंकितअशंकितेत्यर्थः एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठंदोषमशंकितेत्यर्थः अतएवकृतांजलिःसन्कुलपतिंऋषिसंघस्वामिनमाश्रमस्वामिनंवा कुलमन्वय
संघातगृहोत्पत्त्याश्रमेषुच ॥ ४ ॥ मयिपूर्ववृत्तंपूर्वराजवृत्तंनदृश्यतेकच्चित् विकृतंवादृश्यतेकच्चित् येनतपस्विनोविक्रियंते इदंतपस्विविक्रियारूपंकिंचित्कारणकंभवतितन्निवेदयतुभवा
नितिशेषः ॥ ५ ॥

अवरजस्यलक्ष्मणस्यनानुरूपंचरितंअयुक्ताचरणंप्रमादाज्ज्ञातंकिंचिदृषिभिर्नदृष्टंकच्चित् ॥ ६ ॥ वःशुश्रूषमाणाअर्घ्यपाद्यादिनायुष्मान्सेवमानाअधुनामच्छुश्रूषानुरोधात्प्रमदोचितांयुष्मासु युक्तांवृत्तिंशुश्रूषाविषयांसीतानवर्ततेकच्चित् ॥ ७ ॥ तपसाचवृद्धइत्यनुकर्षः वेपमानइवकथंवारामोमंस्यतइतिकंपः जरयावाकंपः इवएवार्थे ॥ ८ ॥ सत्त्वंस्वभावः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तंत्वत्तो हेतोः इदंरक्षोभ्यःसमागतमितिभावः ॥ १० ॥ कथंतत्राह रावणेति उत्पाट्यसंपीड्य ॥ ११ ॥ जितकाशीजिताहवःजितभयोवात्वांचनमृष्यतेपीडयितुमिच्छति ॥ १२ ॥ विप्रकुर्वंतिअप

प्रसादाच्चरितंकिंचित्कच्चिन्नावरजस्यमे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टंनानुरूपंमहात्मनः ॥ ६ ॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि ॥ प्रमदाभ्युचितां वृत्तिंसीतायुक्तांनवर्तते ॥ ७ ॥ अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरांगतः ॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतःकल्याणसत्त्वायाःकल्याणा भिरतेःसदा ॥ चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिदंतावत्तापसान्प्रतिवर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयंतिमिथःकथाः ॥ १० ॥ रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः ॥ उत्पाट्यतापसान्सर्वान्जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः ॥ अव लिप्तश्चपापश्चत्वांचतातनमृष्यते ॥ १२ ॥ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे ॥ तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वंतितापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयंतिहिबीभ त्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान् ॥ प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याःपुरतःस्थि तान् ॥ १५ ॥ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच ॥ रमंतेतापसांस्तत्रनाशयंतोल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपंतिस्रुग्भांडानग्नीन्सिंचंतिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमर्दंतिहवनेसमुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः ॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयंत्यृषयोद्यमाम् ॥ १८ ॥ तत्पुरारा मशारीरीमुपहिंसांतपस्विषु ॥ दर्शयंतिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामइममाश्रमम् ॥ १९ ॥

कुर्वंति ॥ १३ ॥ तमपकारंदर्शयति दर्शयंतीति बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानंदर्शयंतिइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैःपापजनकैरशुचिभिःपदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्यविप्रकुर्वंति अपरानपिमृदून्प्र तिघ्नंत्यपिपीडयंत्यपि ॥ १५ ॥ अबुद्धंअविदितंयथाभवतितथानिद्रादौअवलीयचनिर्भयमाश्लिष्यचतदालिंगनेनाल्पचेतसोविचेतसस्तापसान्नाशयंतोरमंते ॥ १६ ॥ स्रुग्भांडान्स्रुगादियज्ञ संभारान्अवक्षिपंतिअवस्कंदयंति कलशानुदकपात्राणि प्रमर्दोभंगः हवनेहोमकर्मणिसमुपस्थितेप्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिघांसवःपरित्यक्तुमिच्छवःमिथोमिलिताः ॥ १८ ॥ शारीरीमुपहिंसांप्रा णवियोगरूपांपुरादर्शयंतिदर्शयिष्यंतिअतइममाश्रमंत्यक्ष्यामः ॥ १९ ॥

अश्वस्यनविद्यतेश्वःसंचयोयस्यतस्यमहर्षेः पृषोदरादित्वात्साधु एतेनरक्षोभयनिवारणक्षमत्वंतस्यदर्शितम् ॥ २० ॥ पुराप्रवर्तते प्रवर्तयिष्यति अतस्तवनित्ययुक्तस्यापिसदासावधानस्यापिर
क्षोनियहेसमर्थस्यापिसकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् इहाश्रमेसंदेहःसंदेहवानेववासः अर्शआद्यच् दुःखोदुःखजनकः अतस्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमितिव्यंग्यमतस्त्वमपिसहास्माभिरितोग
च्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अववद्धुंअहंरक्षांसिनिवारयिष्यामिमाभैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुंनशशाक तत्रहेतुः समुत्सुकमिति कार्यशेषस्यस्वीयान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥ अभि
नंद्यस्तुत्वासमाधायस्ववियोगखिन्नंसमाश्वास्य कुलैर्ऋषिसंघैः ॥ २४ ॥ रामस्तस्माद्देशादपयांतमृषिगणमनुगमनादनुव्रजनेनसंसाध्यप्रस्थाप्यकुलपतिमृषिमभिवाद्यसम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतःकृ

बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनम् ॥ अश्वस्याश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणःपुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरारामप्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितो
गच्छयदिबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्यसंदेहोनित्यंयुक्तस्यराघव ॥ समर्थस्यापिसहितोवासोदुःखमिहाद्यते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतंरामस्तंराजपु
त्रस्तपस्विनम् ॥ नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुंसमुत्सुकम् ॥ २३ ॥ अभिनंद्यसमापृच्छ्यसमाधायचराघवम् ॥ सजगामाश्रमंत्यक्त्वाकुलैःकुलप
तिःसह ॥ २४ ॥ रामःसंसाध्यऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिम् ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यंवासायस्वनि
लयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥ आश्रमंत्वृषिविरहितंप्रभुःक्षणमपिनजहौसराघवः ॥ राघवंहितसततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितेधृतगुणाः ॥ २६ ॥ ॥ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राघवस्त्वपयातेषुसर्वे
ष्वनुविचिंतयन् ॥ नतत्रारोचयद्वासंकारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इहमेभरतोदृष्टोमातरश्चसनागराः ॥ साचमेस्मृतिरन्वेतितान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥
स्कंधावारनिवेशनतेनतस्यमहात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्चउपमर्दःकृतोभृशम् ॥ ३ ॥

तानुमतिकउपदिष्टार्थःरक्षःसंदेहादत्रावस्थानमनुचितमितिकृतोपदेशःपुण्यंस्वनिलयंवासायोपसंपेदे ॥ २५ ॥ क्षणमपिनजहौ सीतारक्षणार्थमितिभावः आर्षंऋषिसंबंधिचरितंवृत्तंयस्यतादृशे
राघवेधृतगुणाःनिश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाःकेचित्तापसाःसततंनिरंतरंराघवमनुगताहिअनुगताएवनाश्रमांतरंजग्मुः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरा०रा०वा०आ०अ०षोडशाधिकशततमःसर्गः
॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अनुविचिंतयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिम् ॥ १ ॥ तमेवाह इहेति मेमया संबंधसामान्येषष्ठी सामेस्मृतिर्मांनित्यमनुशोचतस्तानन्वेतिविषयीकरोति एवंचतादृशतत्स्मरणे
नममापिशोकोवर्धतइतिभावः ॥ २ ॥ राजधानीतोनिर्गतायाःसेनायानिवासस्थानंस्कंधावारः तस्यभरतस्यतेनपुरतोदृश्यमानेन अनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तम् उपमर्दःभूमेरशुचिता ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ सरामः तमत्रिमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत् अंगीचकार आलिंगनमूर्धाघ्राणादिभिः ॥ ५ ॥ स्वयमादिश्यविज्ञाप्यास्यसर्वमातिथ्यंसुसत्कृतंकृत्वासमसांत्वयत् ॥ ४ ॥ सरामः तमत्रिमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत्अंगीचकार ... ॥६॥ तदेशमनुप्राप्तांवृद्धांपत्नीमनसूयानाम्नींतापसीत्वादिगुणयुक्तांवाचासत्कृतांसर्वैःसत्कृतांवाआमंत्र्यसंबोध्यसांत्वयामासप्रीत्यासीतांदर्शयामास अनंतरंवैदेहींप्रति प्रीतियुक्तेनचक्षुषापश्यन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तामाचचक्षेतदैवंकथितवान् तदेवदर्शयति दशेत्यादि ॥ ९ ॥ मूलफले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः जाह्नवींगंगाचप्रवर्तितादशवर्षमनावृष्ट्याभूमेर्निर्जल त्वाद्गच्छीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः

तस्मादन्यत्रगच्छामइतिसंचिंत्यराघवः ॥ प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः ॥४॥ सोत्रेराश्रममासाद्यतंववंदेमहायशाः ॥ तंचापिभगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यसुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिंचमहाभागंसीतांचसमसांत्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नींचतमनुप्राप्तांवृद्धामामंत्र्यसत्कृताम् ॥ सांत्वयामासधर्मज्ञःसर्वभूतहितेरतः ॥ ७ ॥ अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीद्दृषिसत्तमः ॥८॥ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीम् ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरंतरम् ॥ ९ ॥ ययामूलफलेसृष्टेजाह्नवीचप्रवर्तिता ॥ उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणिययातप्तंमहत्तपः ॥ अनसूयाव्रतैस्तातप्रत्यूहाश्चनिवर्हिताः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया ॥ दशरात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेनघ ॥ १२ ॥ तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीम् ॥ अभिगच्छतुवैदेहीवृद्धामक्रोधनांसदा ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः ॥ सीतामालोक्यधर्मज्ञामिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मुनेरस्यसमीरितम् ॥ श्रेयोर्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता ॥ तांशीघ्रमभिगच्छत्वमभिगम्यांतपस्विनीम् ॥ १६ ॥

त्वात्तेषांस्नानार्थंमंत्रसिद्धिवैभवेनावाहितास्त्वाश्रमेइतिशेषः ॥ १० ॥ अनसूयाव्रतैस्तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाःऋषीणांतपोविघ्नाः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तमिति मांडव्यऋषिणाप्रातर्विधवाभवेतिकस्यांचिदृषिपत्न्यामनसूयासख्यांशप्तायांप्रातरेवमाभूदितितयाप्रतिशापेदत्तेतत्प्रतिशापेनव्याकुलैर्देवैःप्रार्थिताऽनसूयादशरात्रावधिकालंएकरात्रित्वेनकृत्वादेवकार्यंकृतवतीसख्यावैधव्यं चपरिहृतवतीतिगाथेतिकतकः सेयंमातेवतेपूज्येतिशेषः ॥ १२ ॥ अभिगच्छतुदर्शनार्थमितिशेषः ननुवैदेह्याअल्पवयस्त्वेनव्यवहारानभिज्ञत्वात्क्वचिद्व्यवहारेस्खलनेऽनर्थःस्यादतआहाक्रोधनांसदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यमुनेःसमीरितंवचनंयतःश्रुतमतआत्मनःश्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ तामनसूयेत्यन्वर्थनाम्नीं अभिगम्यामक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥

॥१७॥ शिथिलांश्लथसंधिबंधाम् वलिनांसंजातवलिं वृद्धामितिसर्वोपपादकंविशेषणंप्रवातेकदलीमिववेपमानांगींस्थिताम् ॥१८॥ समुदाहरत्अभिवादनांगत्वेनेतिशेषः ॥१९॥ अनामयमिति तपस्विनांस्वायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्नएवोचितइतिभावः ॥ २० ॥ धर्मचारिणींभर्तृसमानधर्मचारणीम् दिष्ट्यादैवयोगेन ॥ २१ ॥ मानंराजसुताहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपम् वनेअवरुद्धं वनवासेपित्रानियुक्तम् ॥ २२ ॥ शुभोनुकूलः अशुभःप्रतिकूलः प्रियःलौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्रियत्वानास्पदम् ॥ २३ ॥ आर्यस्वभावःपूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥ अतोविशिष्टंभर्तुर्विशि

सीतान्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्ययशस्विनी॥ तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली॥ १७ ॥ शिथिलांवलितांवृद्धांजरापांडुरमूर्धजाम्॥ सततंवेप मानांगींप्रवातेकदलीमिव ॥ १८ ॥ तांतुसीतामहाभागामनसूयांपतिव्रताम्॥ अभ्यवादयदव्यग्रास्वंनामससमुदाहरत्॥ १९ ॥ अभिवाद्यचवैदेही तापसींतांदमान्विताम्॥ बद्धांजलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयम्॥ २० ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्मचारिणीम्॥ सांत्वयंत्यब्रवीद्वृद्धादिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानवृद्धिंचमानिनि ॥ अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥ नगरस्थोवनस्थोवाशुभोवाय दिवाशुभः॥ यासांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः॥ २३ ॥ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानांपरमंदैवतंप तिः॥ २४ ॥ नातोविशिष्टंपश्यामिबांधवंविमृशंत्यहम् ॥ सर्वत्रयोग्यंवैदेहितपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥ नत्वेवमनुगच्छंतिगुणदोषमसत्स्त्रियः॥ कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथाश्चरंतियाः॥ २६ ॥ प्राप्नुवंत्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि॥ अकार्यवशमापन्नाःस्त्रियोयाःखलुतद्विधाः॥ २७ ॥ त्वद्वि धास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः॥ स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यंतियथापुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥ तदेवमेतंत्वमनुव्रतासतीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनी॥ भव स्वभर्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचततःसमाप्स्यसि॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशाधिकश ततमःसर्गः॥ ११७॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

ष्टम् बांधवमिष्टबंधुम् सर्वत्रयोग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतयाभजनयोग्यम् तपःकृतम् भावेनिष्ठा तपोनुष्ठानमितियावत् ॥ २५ ॥ याःकामवक्तव्यहृदयाःकामाधीनहृदयाः गृह्याधीनौतुवक्त व्यौ भर्तृनाथाःभर्तृणांनाथभूतास्तन्नियंत्र्यः यद्वा भर्तृन्भोगार्थंनाथंतेयाचंतेताः चरंतिस्वेच्छयाइतस्ततोयांति ॥ २६ ॥ तद्विधाःउक्तनिकृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥ दृष्टोलोकःपरोवरश्चयाभि स्ताः ॥ २८ ॥ समयआचारः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ६ ॥

अनसूयाअसूयारहिता अनसूययाअन्वर्थतन्नाम्न्या वचःअनसूयायाः ॥ १ ॥ अनुभाषसेशिक्षयसि नार्यागुरुःपतिरितियथाभवत्योपदिष्टंएतद्विदितंएतद्विषयकंज्ञानंममापि ॥ २ ॥ तदेवद र्शयति यद्यपीति एषभर्तायद्यप्यनार्यःपूज्यचरित्रहीनःवृत्तिवर्जितःजीवनरहितोदरिद्रश्चभवेत्तथापिमयामद्विधयाअत्रभर्तरिअद्वैधंप्रकारद्वयरहितंयथाभवतितथावर्तव्यंवर्तितव्यम् प्रीतिप्र कारेणैववर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टेसावृत्तिरितिकिंपुनर्वक्तव्यम् मातृवत्पितृवत्प्रियःमयीतिशेषः प्रियःप्रीतिमान्ममेतिवाशेषः प्रीतिविषयइत्यर्थः मातृवर्तीपितृप्रियइ तिपाठेमातृवर्तीमातृसेवारतःपितुःप्रीतिविषयइत्यर्थइतितीर्थः ॥ ४ ॥ अन्यासामपिनृपनारीणांसुमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः तथाअन्यासामपिविषयेमदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपितामेवर्वृत्ति

साऽेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्यमार्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे ॥ विदितंतुममाप्येतद्यथा नार्याःपतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येषभवेद्भर्ताअनार्योवृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमत्रवर्तव्यंतथाप्येषमयाभवेत् ॥ ३ ॥ किंपुनर्योगुणश्लाघ्यःसानुक्रोशोजि तेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥ यांवृत्तिंवर्ततेरामःकौसल्यायांमहाबलः ॥ तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपिस्त्रीषुनृपेणनृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्ततेवीरोमानमुत्सृज्यधर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छंत्याश्चविजनंवनमेवंभयावहम् ॥ समाहितंहिमेश्व श्र्वाहृदयेयत्स्थिरंमम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकालेचयत्पुरात्वग्निसन्निधौ ॥ अनुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतम् ॥ ८ ॥ नविस्मृतंतुमेसर्ववाक्यैःस्वै र्धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते ॥ तथावृत्तिश्चयातात्वंपतिशुश्रूषयादिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रोहिणीनविनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ॥ ११ ॥

कुरुतेइत्यर्थः नृपनारीणामित्यनेनैवसुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ नृपेणदशरथेन मानंअहंमहाप्रभुरित्यभिमानंत्यक्त्वेत्यर्थः अन्यमतेउक्तार्थेसत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरितिबोध्यम ॥ ६ ॥ यन्मेश्वश्र्वासमाहितंत्वदुक्तार्थकमेववाक्यंशिक्षितंतन्मेहृदिस्थिरंवर्तते ॥ ७ ॥ तदपिमेधृतंमात्रनुशासनमपिमेहृद्गतमेवास्ति ॥ ८ ॥ यच्चस्वैरात्मीयैर्बंधुवर्गैःपतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थ जातंतच्चमेनविस्मृतंतुइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सावित्रीसत्यवतःस्त्री तथावृत्तिःसावित्रीसमानवृत्तिः त्वंअनसूया यातेत्युक्तिःपातिव्रत्यमहिम्नास्वर्गस्यहस्तगतत्वादितितीर्थः तपोर्थमिहवर्तमानापिपतिसे वयामृत्यंतरेणदिवंयातेत्यर्थइतिकतकः ॥ १० ॥ रोहिणीविनाचंद्रंमुहूर्तमपिनदृश्यते पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवंपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥

प्रवराः स्त्रियोऽरुंधत्यादयः ॥ १२ ॥ हर्षयंत्युतहर्षयंत्यपीत्यर्थः उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥ तद्बलंसंश्रित्यआश्रित्य छंदयेवरंदणीष्वेतिप्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ विस्मिताजाताश्चर्याअ होतपसोमाहात्म्यंयन्ममापिवरदानेसामर्थ्यं मंदविस्मयामंदस्मिता कृतंभवत्याअनुग्रहेणैवसर्वंमेपूर्णंनकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिभावः ॥ १६ ॥ तयालोभरहितवाचा प्रहर्षंलोभराहित्यजंस्वनि ष्ठम् तेत्वद्धितियत् ॥ १७ ॥ अंगरागः उद्वर्तनेनांगानिरंजयतीत्यंगरागः केसरचंदनादिजः अनुलेपनंतुकर्पूरागुरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगंधद्रव्यकल्कइतितीर्थः कतकस्तु अं

एवंविधाश्चप्रवराः स्त्रियोभर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकेमहीयंतेपुण्येनस्वेनकर्मणा ॥ १२ ॥ ततोनसूयासंहृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः ॥ शिरस्याघ्रायचोवा चमैथिलींहर्षयंत्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैरानंतपोहिमहदस्तिमे ॥ तत्संश्रित्यबलंसीतेछंदयेत्वांशुचिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नंचयुक्तंचवचनंतवमै थिलि ॥ प्रीताचास्म्युच्यतांसीतेकरवाणिप्रियंचकिम् ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातपोबलसमन्विता म् ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीततराभवत् ॥ सफलंचप्रहर्षंतेहंतसीतेकरोम्यहम् ॥ १७ ॥ इदंदिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच ॥ अंगरागंच वैदेहिमहार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥ मयादत्तमिदंसीतेतवगात्राणिशोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति ॥ १९ ॥ अंगरागेणदिव्येनलिप्तां गीजनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसिभर्तारंयथाश्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सावस्त्रमंगरागंचभूषणानिस्रजस्तथा ॥ मैथिलीप्रतिजग्राहप्रीतिदानमनु त्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदानंयशस्विनी ॥ श्लिष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथासीतामुपासीनामनसूयादृढव्र ता ॥ वचनंप्रष्टुमारेभेकथांकांचिदनुप्रियाम् ॥ २३ ॥ स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना ॥ राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तांक थांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथिलि ॥ यथाभूतंचकार्त्स्न्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

गरागंअंगरंजनकरंअनुलेपनंदिव्यगंधद्रव्यकल्कमित्यर्थइत्याह इदमेवयुक्तम् ॥ १८ ॥ शोभयेत्शोभयिष्यति अनुरूपंत्वदेकोचितम् नित्यमेवासंक्लिष्टंउपभोगेपिअशुचित्वम्लानत्वादिदोषर हितंभविष्यति ॥ १९ ॥ शोभयिष्यसीत्यनेनत्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाकृतेतिसूचितम् ॥ २० ॥ क्षत्रियत्वात्यतियहानधिकारेणप्रीतिदानमित्युक्तम् लक्ष्म्युद्देशेनब्राह्मणादिभ्योदत्तमक्षयंचेत्सा क्षाल्लक्ष्म्यैसीत्यादत्तंतत्रेतिर्किवक्तव्यमितिदिव्यैतद्दानमनसूयायाइतिबोध्यम् ॥ २१ ॥ श्लिष्टांजलिपुटारचितांजलिपुटा ॥ २२ ॥ अनुअनंतरंप्रियांकांचित्कथांश्रोतुकामावचनंप्रष्टुमारेभे ॥ २३ ॥ अनेनरामेणश्रुतिममश्रोत्रपथम् ॥ २४ ॥ विस्तरेणचविस्तरेणैव ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ क्षेत्रमंडलंयज्ञयोग्यक्षेत्रम् चयनप्रकरणेषड्गवेनकृषतीतिश्रुतेः कृषतस्तस्यपुरःजगतींभुवंभित्त्वोत्थिता एतावन्मात्रेणाहंनृपतेर्जनकस्यसुता ॥ २८ ॥ मुष्टिविक्षेपतत्परः याजा ताओषधयोदेवेभ्यइत्यादिमंत्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकिरणतत्परइतितीर्थः निम्नोन्नतसमीकरणायमृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्परइतिकतकः ॥ २९ ॥ अत्रचौत्वर्थे ॥ ३० ॥ प्रतिमामानुषीप्रति मयाप्यरूपेणमानुषीमनुष्यवाकुल्यावागंतरिक्षेउक्ता तांवाचमाह एवमिति एतन्ममेयंतनयेत्येतत् एवमर्थवदेव यतोहेनरपतेधर्मेणन्यायेनएषात्वत्क्षेत्रजातत्वात्तवतनयैव ॥ ३१ ॥ मामवाप्य

एवमुक्तातुसासीतातापसींधर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामितिचोक्त्वावैकथयामासतांकथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्मवित् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्यलांगलहस्तस्यकृषतःक्षेत्रमंडलम् ॥ अहंकिलोत्थिताभित्त्वाजगतींनृपतेःसुता ॥ २८ ॥ समांदृष्ट्वानरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविस्मितोजनकोभवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येनचस्नेहादंकमारोप्यचस्वयम् ॥ ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः ॥ ३० ॥ अंतरिक्षेचवागुक्ताप्रतिमामानुषीकिल ॥ एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव ॥ ३१ ॥ ततःप्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथिलाधिपः ॥ अवाप्तोविपुलामृद्धिंमामवाप्यनराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्ताचास्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे ॥ तयासंभाविताचास्मिस्निग्धयामातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभंवयोदृष्ट्वातुमेपिता ॥ चिंतामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्चलोकेकन्यापिताजनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि ॥ ३५ ॥ तांधर्षणामदूरस्थांसंदृश्यात्मनिपार्थिवः ॥ चिंतार्णवगतःपारंनाससादाप्लवोयथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजांहिमांज्ञात्वानाध्यगच्छत्सचिंतयन् ॥ सदृशंचानुरूपंचमहीपालःपतिंमम ॥ ३७ ॥

यज्ञभूमेरितिशेषः मल्लाभोत्तरंतस्यमहतीसमृद्धिर्जातेतिभावः ॥ ३२ ॥ इष्टवद्देव्यैइष्टायैदेव्यैराइयै इष्टमितिभावेक्तः इष्टमिच्छातद्वत्यैविषयतासंबंधेनेत्यक्षरार्थः आर्षवासाधुत्वमुक्तार्थे यद्वा संतानेच्छावत्यैदेव्यैइत्यर्थः पुण्यकर्मणेइतिदेवीविशेषणम् तृतीयांतःपाठःक्वचित् संभाविताासंवर्धिता ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभंपाणिग्रहणोचितम् ॥ ३४ ॥ सदृशादपकृष्टाच्चवरवर्गजनात्कन्यायाःपिताइंद्रसमोपिभुविस्थितोलोकेप्रधर्षणमसंमानादिरूपंक्लेशमाप्नोति किमुताधिकादितिशेषः ॥ ३५ ॥ अदूरस्थांनिकटप्राप्तांधर्षणांकन्यानिमित्ततिरस्क्रियांआत्मनिसंदृश्यसंभाव्य प्लवःपोतः ॥ ३६ ॥ सदृशंकुलविद्यादिना अभिरूपंवयःसौंदर्यादिना वरमितिशेषः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ महायज्ञेदक्षयज्ञे तस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरातस्य तदाशत्रुजयसमर्थधनुर्लाभायतपःकरणकाले दक्षयज्ञेहिशिवेनपीडितादेवाःशिवंसंप्रार्थ्यधनुर्याचितवंतःसचदेवेभ्योदत्वोक्तवान्इदं देवरातायदीयनामिति ततोदेवैर्वरुणद्वारादेवरातायदत्तं यद्वा व्रियतेसर्वदेवैरितिव्युत्पत्त्यावरुणःशिवएव ॥ ३९ ॥ गौरवाद्भारवत्त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नसंशयइतिपित्राव्याहृतमितिपूर्वेणसंबं

तस्यबुद्धिरियंजाताचिंतयानस्यसंततम् ॥ स्वयंवरंतनूजायाःकरिष्यामीतिधर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना ॥ दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यंमनुष्यैश्चयत्नेनापिचगौरवात् ॥ तन्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना ॥ समवायेनरेंद्राणांपूर्वमामंत्र्यपार्थिवान् ॥ ४१ ॥ इदंचधनुरुद्यम्यसज्यंयःकुरुतेनरः ॥ तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिनसंशयः ॥ ४२ ॥ तच्चदृष्ट्वाधनुःश्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्तस्यतोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेणसहितोयज्ञंद्रष्टुंसमागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्रमः ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्माममपित्रासुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाचपितरंतत्रराघवौरामलक्ष्मणौ ॥ सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत् ॥ तद्धनुर्दर्शयामासराजपुत्रायदैविकम् ॥ ४७ ॥ निमेषांतरमात्रेणतदानम्यमहाबलः ॥ ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः ॥ तस्यशब्दोभवद्भीमःपतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानांनतुतदाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभोः ॥ ५१ ॥ ततःश्वशुरमामंत्र्यवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ ममपित्रात्वहंदत्तारामायविदितात्मने ॥ ५२ ॥ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना ॥ भार्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयम् ॥ ५३ ॥ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरम् ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० अष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥

धः ॥ ४२ ॥ तोलनेचालने अभिवाद्यनमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ अतोरामायदैविकंदेवदत्तंधनुर्दर्शयेतिविश्वामित्रःपितरंप्रोवाचेतिसंबंधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पूरयामाससज्यंकृत्वाकृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उत्तमंजलभाजनमुद्यम्यपित्राहंरामायदातुमुद्यतेतिसंबंधः ॥ ५० ॥ छंदमभिप्रायम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अनसूयेति ॥ १ ॥ स्वयंवरंवृत्तंस्वयंवरोवृत्तः अर्धर्चादिःस्वयंवरः ॥ २ ॥ उपोढ्यसमीपंप्रापय्य ॥ ३ ॥ दिवसंव्याप्याहारार्थंपरितःकीर्णानांसंचरतां निलीनानांनिलीयमानानाम् ॥ ४ ॥ कलशोद्यताःउद्यतकलशाः सहिताःपरस्परंमिलिताः ॥ ५ ॥ कपोतांगवत्पारावतकंठवदरुणःमेचकः श्यामेरक्तेरुणोर्केच ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाअपितरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णांतरत्वाद्घनीभूताइव विप्र

अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथाम् ॥ पर्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया ॥ यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंचश्रुतंमया ॥ २ ॥ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि ॥ रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसंपरिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रिणाम् ॥ संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ॥ ४ ॥ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः ॥ सहिताउपवर्तंतेसलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतेचविधिपूर्वकम् ॥ कपोतांगारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाहितरवोघनीभूताःसमंततः ॥ विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेनप्रकाशंतिवैदिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्त्वानिप्रचरंतिसमंततः ॥ तपोवनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्तानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रोदृश्यतेभ्युदितोंबरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामिरामस्यानुचरीभव ॥ कथयंत्याहिमधुरंत्वमाहमपितोषिता ॥ १० ॥ अलंकुरुचतावत्त्वंप्रत्यक्षंममैथिलि ॥ प्रीतिंजनयमेवत्सेदिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥ सातदासमलंकृत्यसीतासुरसुतोपमा ॥ प्रणम्यशिरसापादौरामंत्वभिमुखीययौ ॥ १२ ॥ तथातुभूषितांसीतांददर्शवदतांवरः ॥ राघवःप्रीतिदानेनतपस्विन्याजहर्षच ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततःसर्वंसीतारामायमैथिली ॥ प्रीतिदानंतपस्विन्यावसनाभरणस्रजाम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मैथिल्याःसत्क्रियांदृष्ट्वामानुषेषुसुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥ ततःसशर्वरींप्रीतःपुण्यांशशिनिभाननाम् ॥ अर्चितस्तापसैःसर्वैरुवासरघुनंदनः ॥ १६ ॥

कृष्टेंद्रियेदेशेइंद्रियविप्रकृष्टेदूरेदेशेइत्यर्थः नप्रकाशंतिनप्रकाशंते ॥ ७ ॥ वेदितीर्थेषुअग्निहोत्रवेदिसंबंधात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दःपुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥ चंद्रोदृश्यतेइत्यनेनकार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेतिसूचितम् ॥ ९ ॥ अनुचरीभवशुश्रूषुर्भव ॥ १० ॥ अलंकुरुआत्मानमितिशेषः प्रीतिजनय अलंकृत्यदिव्यस्वस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वंन्यवेदयदित्यस्यैवप्रपंचः प्रीतिदानमित्यादि अत्रकर्मणिल्युट् ॥ १४ ॥ मानुषेषुमनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥ पुण्यांअनसूययापुण्ययाकृतालंकारांसीतांदृष्ट्वाशर्वरीमुवास ॥ १६ ॥

आपृच्छेनां वनांतरगमनार्थमितिशेषः ॥ १७ ॥ संचारंदेशं वह्निरार्षी समभिप्लुतंसम्यगुपद्रुतम् ॥ १८ ॥ व्यालाहिंस्रपशवः सर्पोहिंस्रःपशुर्व्यालइत्यमरः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टमशुचिं प्रमत्तम

तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामभिषिच्यहुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतांनरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरान् ॥१७॥ तावूचुस्तेवनचरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वन
स्यतस्यसंचाररंराक्षसैःसमभिप्लुतम् ॥ १८॥ रक्षांसिपुरुषादानिनानारूपाणिराघव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्वरुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टं
वाप्रमत्तंवातापसंब्रह्मचारिणम् ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्येतान्निवारयराघव ॥२०॥ एषपंथामहर्षीणांफलान्याहरतांवने ॥ अनेनतुवनंदुर्गंगंतुंराघ
वतेक्षमम् ॥ २१ ॥ इतीरितःप्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैःकृतस्वस्त्ययनःपरंतपः ॥ वनंसभार्यःप्रविवेशराघवःसलक्ष्मणःसूर्यइवाभ्रमंडलम् ॥२२॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११९ ॥ ॥समाप्तमयोध्याकांडम् ॥ ॥७॥
अतःपरंअरण्यकांडंतस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलम् ॥ १ ॥

सावधानं तान्रक्षोव्यालान् ॥ २० ॥ क्षमंयुक्तम् ॥ २१ ॥ इतीरितःएवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनःकृतमंगलाशीर्वादः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११९ ॥ ॥७॥ ॥ मूलसंख्या ॥ ४३५० ॥ व्याख्यानसंख्या ॥ ५३०० ॥ मिलिता ग्रंथसंख्या ॥ ९६५०॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे अयोध्याकांडं समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे अरण्यकांडप्रारंभः ॥

सीता
रावण
लक्ष्मण
राम
मारीच

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथऋषिदर्शितवर्त्मनारामस्यदंडकारण्यप्रवेशमाह प्रविश्येति ऋषिदर्शितवर्त्मनेतिशेषः दंडकारण्यंतत्संज्ञकंमहारण्यं दंडकस्यराज्ञोदेशःशुक्रशापवशादरण्यमभूत्त
तःप्रभृतिदंडकारण्यसंज्ञातस्य प्रायेणमहाराष्ट्रदेशोयं आत्मवान्स्वायत्तचित्तः दुर्धर्षोद्विषद्भिरप्रधृष्यः दुर्धर्षमितिपाठेरक्षोयुतत्वादशक्यप्रवेशमित्यर्थः मंडलंसमूहः ॥ १॥ आश्रममंडलंवर्णयति
कुशेति परिक्षिप्तंव्याप्तं ब्राह्मीलक्ष्मीःब्रह्मविद्याभ्यासजनितस्तेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेवगगनेप्रदीप्तं दुर्दर्शंरक्षआदिभिर्द्रष्टुमशक्यंसूर्यमंडलंयथातथाभुविस्थितम् ॥ २ ॥ शरण्यंवासायार्हं
सर्वत्राणार्हंच सुसंमृष्टाजिरंअलंकृतप्रांगणम् ॥ ३ ॥ अप्सरसांगणैरुपनृत्तंउपसमीपेकृतनर्तनं अतिमनोरमदेशत्वात् अतएवतैःपूजितंच अग्निशरणैरग्निहोत्रगृहैःस्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणैश्चशो

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तंब्राह्म्यालक्ष्म्यासमा
वृतम् ॥ यथाप्रदीप्तंदुर्दर्शंगगनेसूर्यमंडलम् ॥ २ ॥ शरण्यंसर्वभूतानांसुसंमृष्टाजिरंसदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णंपक्षिसंघैःसमावृतम् ॥ ३ ॥ पूजितंचो
पनृत्तंचनित्यमप्सरसांगणैः ॥ विशालैरग्निशरणैःस्रुग्भांडैरजिनैःकुशैः ॥ ४ ॥ समिद्भिस्तोयकलशैःफलमूलैश्चशोभितम् ॥ आरण्यैश्चमहावृक्षैःपु
ण्यैःस्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितंपुण्यंब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुष्पैश्चान्यैःपरिक्षिप्तंपद्मिन्याचसपद्मया ॥ ६ ॥ फलमूलाशनैर्दांतैश्चीरकृष्णा
जिनांबरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्चपुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्चनियताहारैःशोभितंपरमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यंब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ८ ॥ ब्र
ह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ तद्दृष्ट्वाराघवःश्रीमांस्तापसाश्रममंडलम् ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्महातेजाविज्यंकृत्वामहद्धनुः ॥ दिव्यज्ञानो
पपन्नास्तेरामंदृष्ट्वामहर्षयः ॥ १० ॥ अभिजग्मुस्तदाप्रीतावैदेहींचयशस्विनीम् ॥ तेतुसोममिवोद्यंतंदृष्ट्वावैधर्मचारिणम् ॥ ११ ॥

भितम् ॥ ४ ॥ आरण्यैररण्यभवैः ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितंवैश्वदेवहोमबलिहरणैःसत्कृतं ब्रह्मघोषोवेदघोषस्तेननिनादितंसंजातनिनादं पद्मिनीसरः सपद्मयापद्मपुष्पयुक्तया ॥ ६ ॥ पुराणैर्वृद्धैः
॥ ७ ॥ ब्रह्मभवनंब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषोवेदघोषः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिःसर्वत्रब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्मणैस्तादृशैर्युक्तत्वादेवब्रह्मभवनप्रख्यत्वमाश्रमस्य ॥ ९ ॥ विज्यंअव
रोपितगुणं आश्रमवर्तिमृगादित्रासनिवृत्त्यर्थमितिभावः दिव्यज्ञानोपपन्नाःआदिगुर्ववतारोरामोरावणादीन्हनिष्यतीत्येवंज्ञानयुक्ताःतेरामंसीतांचचाल्लक्ष्मणंचदृष्ट्वाप्रीताअभिजग्मुःआभिमु
ख्येनजग्मुः उद्यंतं सोममिवतद्वत्प्रियदर्शनं सोमोस्माकंब्राह्मणानांराजेतिश्रुतेःस्वकुलरक्षकसोमराजमिवस्वरक्षकंधर्मचारिणंरामंदृष्ट्वालक्ष्मणंयशस्विनींपातिव्रत्ययशोवतींरक्षःकुलसंहारजयशो
वतीं [illegible]तांदृष्ट्वा अतएवात्मरक्षणप्रार्थनोपपद्यते मंगलानिआशीर्वादान्सत्यग्रहन्सरक्षकेष्टदेवताबुद्ध्याप्रतिगृहीतवंतः ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ रूपसंहननं अंगान्यभूषितान्येवप्रेक्षणीयैर्विभूषणैः येनभूषितवद्भांतितद्रूपमितिकथ्यतइतिलक्षितंरूपंतद्युक्तंसंहननंआपादकेशंसुश्लिष्टसंधिबंधः अंगप्रत्यंगकानांचसन्निवेशेयथोचि
तं सुश्लिष्टसंधिबंधोयस्तत्सौंदर्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणंसौंदर्यं लक्ष्मींकांतिलावण्यं मुक्ताफलेषुच्छायायास्तरलत्वमिवांतरा प्रतिभातियदंगेषुलावण्यंतन्निगद्यते सौकुमार्यंपरचित्तया
हिनालक्षणंमार्दवंवा विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्शनवतांयआकारोमुखप्रसादविस्फारितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकाराविस्मितचित्ताइतियावत् वनवासिनइतिरामविशेषणंतादृशस्यापीदृशंरूपा
दीत्याश्चर्यं ॥ १३ ॥ तदेवाह वैदेहीमिति अनिमेषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतानुरूपादिभिर्विस्मयप्रापकान्सर्वेतेवनवासिनःऋषयोमृगादयश्च तद्दर्शनानंदविच्छेदभयेनचनिमेषराहित्यम् ॥ १४॥
अत्राश्रममंडले अतिथिन्यायतःपूजार्हं पर्णशालायांप्रातिस्विक्याम ॥ १५ ॥ रामस्यसत्कृत्येतिकर्मणःशेषत्वविवक्षायांषष्ठी भवद्दर्शनादिभिर्वयंधन्याइत्यादिप्रियवचनैःसत्कृत्यसलिलंस

लक्ष्मणंचैवदृष्ट्वातुवैदेहींचयशस्विनीम्॥ मंगलानिप्रयुंजानाःप्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः॥ १२॥ रूपसंहननंलक्ष्मींसौकुमार्यंसुवेषताम्॥ ददृशुर्विस्मिता
कारारामस्यवनवासिनः॥ १३॥ वैदेहींलक्ष्मणंरामंनेत्रैरनिमिषैरिव॥ आश्चर्यभूतान्ददृशुःसर्वेतेवनवासिनः॥ १४॥ अत्रैनंहिमहाभागाःसर्वभू
तहितेरताः॥ अतिथिंपर्णशालायांराघवंसंन्यवेशयन्॥ १५॥ ततोरामस्यसत्कृत्यविधिनापावकोपमाः॥ आजह्रुस्तेमहाभागाःसलिलंधर्मचा
रिणः॥ १६॥ मंगलानिप्रयुंजानामुदापरमयायुताः॥ मूलंपुष्पंफलंसर्वमाश्रमंचमहात्मनः॥ १७॥ निवेदयित्वाधर्मज्ञास्तेतुप्रांजलयोब्रुवन्॥ ध
र्मपालोजनस्यास्यशरण्यश्चमहायशाः॥ १८॥ पूजनीयश्चमान्यश्चराजादंडधरोगुरुः॥ इंद्रस्यैवचतुर्भागःप्रजारक्षतिराघव॥ १९॥ राजातस्मा
द्वरान्भोगान्रम्यान्भुंक्तेनमस्कृतः॥ तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः॥ २०॥

लिलादिपूजाद्रव्यंआजह्रुः रामपूजार्थमितिशेषः ॥ १६ ॥ आश्रमंचस्ववासस्थानभूतम् ॥ १७ ॥ प्रांजलयः निजकुलदेवतावतारत्वात् अन्यथाहिक्षत्रियेब्राह्मणांजलिकरणस्यानौचित्यं
स्यात् ॥ १८ ॥ पूजनीयोदेवतावुद्ध्यापालकत्वेनगुरुत्वाद्वा मान्योराजवुद्ध्यासत्कारार्हः तदेवाह राजेत्यादि दंडधरोदुष्टनिग्रहकर्ता सर्वलोकप्रसिद्धंपूजाहेतुमाह इंद्रस्येति इंद्रस्याशेषयाग
पूज्यस्यचतुर्भागःचतुर्थांशः यद्वेंद्रस्यपरमात्मनोविष्णोश्चतुर्थांशः एवकारेणनयस्यकस्यापिदेवतासामान्यस्येतिसूचितम् ॥ १९ ॥ नमस्कृतोलोकैरितिशेषः एवंराजमात्रस्याप्येवंविधत्वे
साक्षाद्भगवतस्तवैवंविधत्वमितिकिमुवक्तव्यमितिध्वनिः तेवयंऋषयः रक्ष्यत्वेहेतुर्भवद्विषयवासिनइति विषयोदेशः सार्वभौमत्वाद्दंडकारण्यमपितद्देशएवेतिभावः विष्ण्ववतारत्वात्सर्वोदे
शस्तवैवेतिगूढोभिप्रायः ॥ २० ॥

ननुवनस्थेनवलहीनेनमयाकथंभवंतोरक्ष्यास्तत्राह नगरस्थइति नगरमयोध्या त्वंनोराजारक्षकः राजाजनेश्वरइत्याभ्यामिहामुत्रचत्वमेवरक्षकःसर्वशक्तिसंपन्नस्यनगरवनवासाभ्यामुपचयाप
चययोरभावादितिध्वनितं ननुमहाप्रभावानांकुतोरक्षकांतरापेक्षेत्यतआह न्यस्तेति त्यक्तभूतनिग्रहाः तत्रहेतुर्जितक्रोधाः तपोनाशभयात् ॥ २१ ॥ अतोरक्षितव्याः गर्भभूताः यथामातुर्गर्भे
प्राणोजीवोमात्रारक्ष्यतेतद्वद्रक्ष्याइत्यर्थः अन्यैर्नीवारादिभिर्विविधाहारैः सलक्ष्मणमित्यनेनलक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणंस्पष्टमुक्तम् ॥ २२ ॥ अन्येसिद्धाःसंकल्पसिद्धाः न्यायोधर्मस्तदनुरुद्धं
वृत्तंचरित्रंयेषांते यथान्यायंईश्वरार्हपदार्थोपस्थापनेनेश्वरंतर्पयामासुः ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

नगरस्थोवनस्थोवात्वंनोराजाजनेश्वरः ॥ न्यस्तदंडावयंराजन्जितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥ २१ ॥ रक्षणीयास्त्वयाशश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ एवमु
क्त्वाफलैर्मूलैःपुष्पैरन्यैश्चराघवम् ॥ वन्यैश्चविविधाहारैःसलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ तथान्येतापसाःसिद्धारामंवैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्तायथा
न्यायंतर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कृतातिथ्यो
थरामस्तुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ आमंत्र्यसमुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥ नानामृगगणाकीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मंदुर्द
र्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कूजमानशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामोवनमध्यंददर्शह ॥ ३ ॥ सीतयासहकाकुत्स्थस्तस्मिन्घोर
मृगायुते ॥ ददर्शगिरिशृंगाभंपुरुषादंमहास्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षंमहावक्रंविकटंविकटोदरम् ॥ बीभत्संविषमंदीर्घंविकृतंघोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा
नंचर्मवैयाघ्रंवसार्द्रंरुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनंसर्वभूतानांव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ ६ ॥ त्रीन्सिंहांश्चतुरोव्याघ्रान्द्वौवृकौपृषतान्दश ॥ सविषाणंवसा
दिग्धंगजस्यचशिरोमहत् ७ ॥ अवसज्ज्यायसेशूलेविनदंतंमहास्वनम् ॥ सरामंलक्ष्मणंचैवसीतांदृष्ट्वाचमैथिलीम् ॥ ८ ॥

उदयनंप्रतिउदयकाले अन्वगाहतप्राविशत् ॥ १ ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसंचारवशादितिशेषः दुर्दर्शसलिलाशयंउक्तहेतुवशादेव ॥ २ ॥ निष्कूजमानाःशकुनयोयत्रतत् विराधभयादे
वं झिल्लिकागणमात्रशब्दयुतंवनमध्यंददर्शेतिसंबंधः ॥ ३ ॥ घोरमृगास्तरक्ष्वादयः पुरुषादंराक्षसम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षंमहाकूपवदगाधचक्षुषं विकटंविशालं बीभत्संकुत्सितं विषमंनिम्नोन्नतसं
स्थानं विकृतंवक्ष्यमाणधर्मैर्विपरीतवेषं अतएवघोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसामांसांतर्गतस्नेहः व्यादितास्यंव्यात्तास्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ पृषताबिंदुयुक्तामृगाः ॥ ७ ॥ भक्षणार्थंसिंहादीन्आयसेशूले
अवसज्यमहास्वनंयथातथाविनदंतम् ॥ ८ ॥

कालेयुगांतकाले क्रुद्धोंतकःप्रजाअभिउद्दिश्ययथाधावतितथाअभ्यधावत् ॥ ९ ॥ अंकेनकटिप्रदेशेन ॥ सभार्यौ भार्याशब्दोयोषिन्मात्रवाची एकयायोषितासहितौ यद्वा विराधस्येदंनिंदोक्तिरूपमेववाक्यम् ॥ १० ॥ तदेवाह कथमिति प्रमदयाएकयासहद्वयोर्वांसःकथंचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अतएवाह अधर्मचारिणौमुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणात्एकभार्यारक्तत्वाच्च अतएवपापौ तयोर्भीत्युत्पादनायविराधःस्वयमेवस्वस्वरूपमाह अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मृधेयुद्धे ॥ १४ ॥ सगर्वितं भावेनिष्ठा सगर्वमितियावत् उद्वेगाद्भयात् ॥ १५ ॥ परिशुष्यताशोकसंकुचितेनमुखेनोपलक्षितइव ॥ १६ ॥ प्रवेशितांविराधेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ अस्मासुविषयेयद्दुःखंकैकेय्यावनेसंपादनीयतयाऽभिप्रेतंयत्स्वस्यप्रियंवरवृतंचतत्क्षिप्रमद्यैवसुसंवृत्तंसिद्धं

अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः प्रजाः कालइवांतकः ॥ सकृत्वाभैरवंनादंचालयन्निवमेदिनीम् ॥ ९ ॥ अंकेनादायवैदेहीमपक्रम्यतदाब्रवीत् ॥ युवांजटाचीरधरौसभार्यौक्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौदंडकारण्यंशरचापासिपाणिनौ ॥ कथंतापसयोर्वांचवासःप्रमदयासह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौपापौकौयुवांमुनिदूषकौ ॥ अहंवनमिदंदुर्गंविराधोनामराक्षसः ॥ १२ ॥ चरामिसायुधोनित्यमृषिमांसानिभक्षयन् ॥ इयंनारीवरारोहाममभार्याभविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोःपापयोश्चाहंपास्यामिरुधिरंमृधे ॥ तस्यैवंब्रुवतोदुष्टंविराधस्यदुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वासगर्वितंवाक्यंसंभ्रांताजनकात्मजा ॥ सीताप्रवेपितोद्वेगात्प्रवातेकदलीयथा ॥ १५ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःसीतांविराधांकगतांशुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंवाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्यसौम्यनरेंद्रस्यजनकस्यात्मसंभवाम् ॥ ममभार्यांशुभाचारांविराधांकेप्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धांराजपुत्रींयशस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासुप्रियंवरवृतंचयत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तुसुसंवृत्तंक्षिप्रमद्यैवलक्ष्मण ॥ यानतुष्यतिराज्येनपुत्रार्थेदीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ययाहंसर्वभूतानांप्रियःप्रस्थापितोवनम् ॥ अद्येदानींसकामासायामातामध्यमामम ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तुवैदेह्यानदुःखतरमस्तिमे ॥ पितुर्विनाशात्सौमित्रेस्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥

यापुत्रार्थेपुत्रप्रयोजननिमित्तंराज्येनराज्याभिषेकमात्रेणनतुष्यति दीर्घदर्शिनीअस्मन्नाशेनस्वपुत्रस्यचिरंराज्यंपश्यंती ॥ १८ ॥ १९ ॥ ययादीर्घदर्शिन्यासर्वभूतहितोहंवनमपिप्रस्थापितः पितृराज्यदार्ढ्यायययामेमध्यमामाताकौसल्यातःकनिष्ठत्वात्सुमित्रातोज्येष्ठत्वात्साऽद्यदिवसेइदानीमस्मिन्कालेसकामाजाता कौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वात्पूर्वंयवीयसीत्युक्तिरपिनासंगता तीर्थस्तुकौसल्यासुमित्राभ्यांकनीयसीइतरदशरथपत्नीभ्योज्येष्ठेत्याह भगवतोपीदृशोक्तिस्तुलक्ष्मणोत्साहवर्धनायेतिशेषः ॥ २० ॥ तदर्थमेवपुनरप्याह परेति पितुर्मरणात्स्वराज्यहरणादधिकदुःखजनकोवैदेहीपरस्पर्शः इतोधिकंदुःखजनकंतुनमेकिंचिदितिदुःखातिशयोव्यंग्यः ॥ २१ ॥

वाष्पशोकाभ्यांनेचचित्तगताभ्यांपरिप्लुतोव्याप्तस्तथाक्रुद्धःकैकेय्यांप्रतिविराधंप्रतिच रुद्धोनागइवआहितुंडिकेनमंत्ररुद्धःपेटीरुद्धोवासर्पइवेत्यर्थः श्वसन्रामविषाददर्शनेन ॥ २२ ॥ अनाथ इवनाथापेक्षःप्राणानाथरक्षक अन्यथाशोचनितद्वत् कीदृशस्त्वं भूतानांसर्वजीवानांनाथस्त्राता तेनतस्यनाथनिरपेक्षत्वंध्वनितं तदुपपादकमेववासवोपमइत्यपि मयाप्रेष्येण युक्तइतिशेषः ॥ २३ ॥ किंत्वयाशक्यंतत्राह शरेणेति ॥ २४ ॥ विराधेमोक्ष्यामि भरतेनराज्याकामनायाःप्रदर्शितत्वात्तमुपेक्ष्य ॥ २५ ॥ भुजबलवेगेनधनुष्कर्षणवेगेनवेगितःआहितवेगःमहीपततुविराधइ

इतिब्रुवतिकाकुत्स्थेबाष्पशोकपरिप्लुतः ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धोरुद्धोनागइवश्वसन् ॥ २२ ॥ अनाथइवभूतानांनाथस्त्वंवासवोपमः ॥ मयाप्रेष्येण काकुत्स्थकिमर्थंपरितप्यसे ॥ २३ ॥ शरेणनिहतस्याद्यमयाक्रुद्धेनरक्षसः ॥ विराधस्यगतासोर्हिमहीपास्यतिशोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामेममक्रोधोभरतेयोबभूवह ॥ तंविराधेविमोक्ष्यामिवज्रीवज्रमिवाचले ॥ २५ ॥ ममभुजबलवेगवेगितःपततुशरोस्यमहान्महोरसि ॥ व्यपनयतुतनोश्चजीवितंपततुततश्चमहींविघूर्णितः ॥ २६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अ०द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथोवाचपुनर्वाक्यंविराधःपूरयन्वनम् ॥ पृच्छतोममहिब्रूतंकौयुवांक्वगमिष्यतः ॥ १ ॥ तमुवाचततोरामोराक्षसंज्वलिताननम् ॥ पृच्छंतंसुमहातेजाइक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियौवृत्तसंपन्नौविद्धिनौवनगोचरौ ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छावःकस्त्वंचरसिदंडकान् ॥ ३ ॥ तमुवाचविराधस्तुरामंसत्यपराक्रमम् ॥ हंतवक्ष्यामितेराजन्निबोधममराघव ॥ ४ ॥ पुत्रःकिलजवस्याहंमाताममशतह्रदा ॥ विराधइतिमामाहुःपृथिव्यांसर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसाचाभिसंप्राप्ताब्रह्मणोहिप्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यतालोकेऽछेद्याभेद्यत्वमेवच ॥ ६ ॥ उत्सृज्यप्रमदामेनामनपेक्षौयथागतम् ॥ त्वरमाणौपलायेथांनवांजीवितमाददे ॥ ७ ॥

तिशेषः ॥ विघूर्णितःसंजातभ्रमणः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति वनंपूरयन्नित्यस्यशब्देनेतिशेषः युवयोःस्वरूपंपृच्छतेममब्रूतं लोण्मध्यमद्विवचनं प्रश्नप्रकारः कावित्यादि ॥ १ ॥ ज्वलिताननंराक्षसत्वान्मुखनिःसृताग्निज्वालया आत्मनःइक्ष्वाकुसंबंधिकुलमुवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षत्रियौ इक्ष्वाकुकुलजावितिशेषः वनगोचरौ बहुव्रीहिः कुतश्चिद्धेतोरितिशेषः ॥ ३ ॥ निबोधप्रश्नवचनात्ममस्वरूपमितिशेषः ॥ ४ ॥ जवस्यजवनाम्नः ॥ ५ ॥ लोकेप्राणिलोके शस्त्रेणशस्त्रसामान्येन किंच अच्छेद्याभेद्यत्वंप्राणवियोजनायच्छेदभेदाशक्यगात्रत्वंचप्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यदेवमतउत्सृज्येत्यादि अनपेक्षौप्रमदाशयायुद्धाशयाचरहितौ वांयुवयोः ॥ ७ ॥

कालेयुगांतकाले क्रुद्धोंतकःप्रजाअभिउद्दिश्ययथाधावतितथाअभ्यधावत् ॥ ९ ॥ अंकेनकटिप्रदेशेन ॥ सभार्यौ भार्याशब्दोयोषिन्मात्रवाची एकयायोषितासहितौ यद्वा विराधस्येदंनिंदो क्तिरूपमेववाक्यम् ॥ १० ॥ तदेवाह कथमिति प्रमदयाएकयासहद्वयोर्वासःकथंचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अतएवाह अधर्मचारिणौमुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणात्एकभार्यारक्त त्वाच्च अतएवपापौ तयोर्भीत्युत्पादनायविराधःस्वयमेवस्वस्वरूपमाह अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मृधेयुद्धे ॥ १४ ॥ सगर्वितं भावेनिष्ठा सगर्वमितियावत् उद्वेगाद्भयात् ॥ १५ ॥ परिशुष्य ताशोकसंकुचितेनमुखेनोपलक्षितइव ॥ १६ ॥ प्रवेशितांविराधेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ अस्मासुविषयेयद्दुःखंकैकेय्यावनेसंपादनीयतयाऽभिप्रेतंयत्स्वस्यप्रियंवरदत्तंचतत्क्षिप्रमद्यैवसुसंवृत्तंसिद्धं

अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःप्रजाःकालइवांतकः॥ सरुत्वाभैरवंनादंचालयन्निवमेदिनीम् ॥ ९ ॥ अंकेनादायवैदेहीमपक्रम्यतदाब्रवीत् ॥ युवांजटाचीर धरौसभार्यौक्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौदंडकारण्यंशरचापासिपाणिनौ॥ कथंतापसयोर्वांचवासःप्रमदयासह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौपापौको युवांमुनिदूषकौ ॥ अहंवनमिदंदुर्गंविराधोनामराक्षसः ॥ १२ ॥ चरामिसायुधोनित्यमृषिमांसानिभक्षयन् ॥ इयंनारीवरारोहाममभार्याभविष्य ति ॥ १३ ॥ युवयोःपापयोश्चाहंपास्यामिरुधिरंमृधे ॥ तस्यैवंब्रुवतोदुष्टंविराधस्यदुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वासगर्वितंवाक्यंसंभ्रांताजनकात्मजा ॥ सी ताप्रवेपितोद्वेगात्प्रवातेकदलीयथा ॥ १५ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःसीतांविराधांकगतांशुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंवाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्यसौम्य नरेंद्रस्यजनकस्यात्मसंभवाम् ॥ ममभार्यांशुभाचारांविराधांकेप्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धांराजपुत्रींयशस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासु प्रियंवरवृतंचयत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तुसुसंवृत्तंक्षिप्रमद्यैवलक्ष्मण ॥ यानतुष्यतिराज्येनपुत्रार्थेदीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ययाहंसर्वभूतानांप्रियःप्रस्थापितो वनम् ॥ अद्येदानींसकामासायामातामध्यमामम ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तुवैदेह्यानदुःखतरमस्तिमे ॥ पितुर्विनाशात्सौमित्रेस्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥

यापुत्रार्थेपुत्रप्रयोजननिमित्तंराज्येनराज्याभिषेकमात्रेणनतुष्यति दीर्घदर्शिनीअस्मन्नाशेनस्वपुत्रस्यचिरंराज्यंपश्यंती ॥ १८ ॥ १९ ॥ ययादीर्घदर्शिन्यासर्वभूतहितोहंवनमपिप्रस्थापितः पितृराज्यदार्ढ्यायियामेमध्यमामाताकौसल्यातःकनिष्ठत्वात्सुमित्रातोज्येष्ठत्वात्साऽद्यदिवसेइदानीमस्मिन्कालेसकामाजाता कौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वात्पूर्वंयवीयसीत्युक्तिरपिनासंगता तीर्थ स्तुकौसल्यासुमित्राभ्यांकनीयसीइतरदशरथपत्नीभ्योज्येष्ठेत्याह भगवतोपीदृशोक्तिस्तुलक्ष्मणोत्साहवर्धनायेतिशेषः ॥ २० ॥ तदर्थमेवपुनरप्याह परेति पितुर्मरणात्स्वराज्यहरणादधिकदुः खजनकोवैदेहीपरस्पर्शः इतोधिकंदुःखजनकंतुनमेकिंचिदितिदुःखातिशयोव्यंग्यः ॥ २१ ॥

वाष्पशोकाभ्यांनेत्रचित्तगताभ्यांपरिप्लुतोव्याप्तस्तथाक्रुद्धःकैकेयींप्रतिविराधंप्रतिच रुद्धोनागइवआहितुंडिकेनमंत्ररुद्धःपेटीरुद्धोवासर्पइवेत्यर्थः श्वसन्रामविषाददर्शनेन ॥ २२ ॥ अनाथ
इवनाथापेक्षःप्राणिनाथरहितःसन्यथाशोचतितद्वत् कीदृशस्त्वं भूतानांसर्वजीवानांनाथस्त्राता तेनतस्यनाथनिरपेक्षत्वंध्वनितं तदुपपादकमेववासवोपमइत्यपि मयाप्रेष्येण युक्तइतिशेषः
॥ २३ ॥ किंत्वयाशक्यंतत्राह शरेणेति ॥ २४ ॥ विराधेमोक्ष्यामि भरतेनराज्याकामनायाःप्रदर्शितत्वात्तमुपेक्ष्य ॥ २५ ॥ भुजबलवेगेनधनुष्कर्षणवेगेनवेगितःआहितवेगःमहींपततुविराधइ

इतिब्रुवतिकाकुत्स्थेवाष्पशोकपरिप्लुतः॥ अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धोरुद्धोनागइवश्वसन्॥ २२॥ अनाथइवभूतानांनाथस्त्वंवासवोपमः॥ मयाप्रेष्येण
काकुत्स्थकिमर्थंपरितप्यसे॥ २३॥ शरेणनिहतस्याद्यमयाक्रुद्धेनरक्षसः॥ विराधस्यगतासोर्हिमहीपास्यतिशोणितम्॥ २४॥ राज्यकामेममक्रो
धोभरतेयोबभूवह॥ तंविराधेविमोक्ष्यामिवज्रीवज्रमिवाचले॥ २५॥ ममभुजबलवेगवेगितःपततुशरोस्यमहान्महोरसि॥ व्यपनयतुतनोश्चजी
वितंपततुततश्चमहींविघूर्णितः॥ २६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अ०द्वितीयःसर्गः॥ २॥ ॥ ७॥ ॥अथोवाचपुनर्वाक्यंविराधःपूरयन्वनम्॥
पृच्छतोममहिब्रूतंकौयुवांक्वगमिष्यतः॥ १॥ तमुवाचततोरामोराक्षसंज्वलिताननम्॥ पृच्छंतंसुमहातेजाइक्ष्वाकुकुलमात्मनः॥ २॥ क्षत्रियौ
वृत्तसंपन्नौविद्धिनौवनगोचरौ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छावःकस्त्वंचरसिदंडकान्॥ ३॥ तमुवाचविराधस्तुरामंसत्यपराक्रमम्॥ हंतवक्ष्यामितेराजन्नि
बोधममराघव॥ ४॥ पुत्रःकिलजवस्याहंमातामम शतह्रदा॥ विराधइतिमामाहुःपृथिव्यांसर्वराक्षसाः॥ ५॥ तपसाचाभिसंप्राप्ताब्रह्मणोहिप्रसा
दजा॥ शस्त्रेणावध्यतालोकेऽछेद्याभेद्यत्वमेवच॥ ६॥ उत्सृज्यप्रमदामेनामनपेक्षौयथागतम्॥ त्वरमाणौपलायेथांनवांजीवितमाददे॥ ७॥

तिशेषः ॥ विघूर्णितःसंजातभ्रमणः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति वनंपूरयन्नित्य
स्यशब्देनेतिशेषः युवयोःस्वरूपंपृच्छतेममब्रूतं लोण्मध्यमद्विवचनं प्रश्नप्रकारः काविल्यादि ॥ १ ॥ ज्वलिताननंराक्षसत्वान्मुखनिःसृताग्निज्वालया आत्मनःइक्ष्वाकुसंबंधिकुलमुवाचेत्यर्थः
॥ २ ॥ क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजावितिशेषः वनगोचरौ बहुव्रीहिः कुतश्चिद्धेतोरितिशेषः ॥ ३ ॥ निबोधममवचनान्ममस्वरूपमितिशेषः ॥ ४ ॥ जवस्यजवनाम्नः ॥ ५॥ लोकेप्राणिलोके शस्त्रे
णशस्त्रसामान्येन किंच अच्छेद्याभेद्यत्वंप्राणवियोजनायच्छेदभेदाशक्यगात्रत्वंचप्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यदेवमतउत्सृज्येत्यादि अनपेक्षौप्रमदाशयायुद्धाशयाचरहितौ वांयुवयोः ॥ ७ ॥

॥८॥ हीनार्थंपरदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरं अतएवत्वांधिक् मृत्युमन्वेषसेध्रुवंउक्तदुष्कर्मकरणादितिशेषः तंचमृत्युंरणेसम्यक्प्राप्स्यसितिष्ठक्षणमितिशेषः ॥ ९ ॥ अभिसंधाय धनुषीतिशेषः ॥१०॥ ज्यागुणवताज्यारूपरज्जुमताज्याशब्दवतेतिवा सुपर्णानिलाभ्यांतुल्यंगच्छंतितान् ॥११॥बर्हिणवाससःबर्हिणोमयूरस्तत्संबंधिबर्हवाससइत्यर्थः शोणितादिग्धाःरक्तलिप्ताः ॥ १२॥ सविद्धोपिरामबाणताडितोपिवरदानमाहात्म्यादगतासुर्व्यथामात्रेणवैदेहींहित्वाशूलमुद्यम्याभ्यद्रवत् ॥१३॥ महानादंविनद्यकृत्वा शक्रध्वजोपमंदैर्घ्येणस्थौल्येनच व्यात्ताननोविवृताननः ॥१४॥

तंरामःप्रत्युवाचेदंकोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसंविकृताकारंविराधंपापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रधिक्त्वांतुहीनार्थंमृत्युमन्वेषसेध्रुवम् ॥ रणेप्राप्स्यसिसंतिष्ठनसेजीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥ ततःसज्यंधनुःकृत्वारामःसुनिशितान्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसंधायराक्षसंनिजघानह ॥ १० ॥ धनुषाज्यागुणवतासप्तबाणान्मुमोचह ॥ रुक्मपुंखान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ तेशरीरंविराधस्यभित्त्वाबर्हिणवाससः ॥ निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांपावकोपमाः ॥ १२ ॥ सविद्धोन्यस्यवैदेहींशूलमुद्यम्यराक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदारामंसलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ सविनद्यमहानादंशूलंशक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभततदाव्यात्ताननइवांतकः ॥१४॥ अथतौभ्रातरौदीप्तंशरवर्षंववर्षतुः ॥ विराधेराक्षसेतस्मिन्कालांतकयमोपमे ॥१५॥ सप्रहस्यमहारौद्रःस्थित्वाऽजृंभतराक्षसः ॥ जृंभमाणस्यतेबाणाःकायान्निष्पेतुराशुगाः ॥१६॥ स्पर्शात्तुवरदानेनप्राणान्संरोध्यराक्षसः ॥ विराधःशूलमुद्यम्यराघवावभ्यधावत ॥ १७॥ तच्छूलंवज्रसंकाशंगगनेज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखैश्छिन्नंशूलंतस्यापतद्भुवि ॥ पपाताशनिनाच्छिन्नंमेरोरिवशिलातलम् ॥ १९॥ तौखड्गौक्षिप्रमुद्यम्यकृष्णसर्पाविवोद्यतौ ॥ तूर्णमापेततुस्तस्यतदाप्रहरतांबलात् ॥ २० ॥ सवध्यमानःसुभृशंभुजाभ्यांपरिगृह्यतौ ॥ अप्रकंप्यौनरव्याघ्रौरौद्रःप्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥

कालांतकयमाःप्राणतनुमनःसंहारप्रधानाःसंहाररुद्रस्यमूर्तयस्तत्सदृशे ॥ १५ ॥ प्रहस्यशस्त्रावध्येमयिवृथैषांबाणपातइतिहासः तेबाणाःरामलक्ष्मणविसृष्टाःजृंभणेनशरीरलग्नाअपिकायान्निर्जग्मुः आशुगाःशीघ्रगाइत्यर्थेकेवलंयौगिकम् ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तुवरदानेन वरदानसंबंधादित्यर्थः संरोध्यधृत्वा परमदुःखंप्राप्तोपीतिशेषः ॥ १७ ॥ तच्छूलंकरस्थमूलभागमेवेतिशेषः गगनेज्वलनोपमं शिखाग्रागावच्छेदेनेतिभावः ॥ १८ ॥ अशनिर्वज्रम् ॥ १९ ॥ तदाआपतनकालएवप्रहरतामित्यर्थः ॥ २० ॥ भुजाभ्यांपरिगृह्य एकैकेनैकैकम् ॥ २१ ॥

तस्याभिप्रायंकाननांतर्नयनविषयम् ॥ २२ ॥ यथेच्छतितथावहतुयथास्येष्टंभवतितथावहतु अनेननिर्भयत्वंदर्शितं तत्रहेतुमाह अयमेवेति ॥ २३ ॥ स्कंधगतौचकारस्कंधावारोपयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ शिवायुतंशिवाभिर्वृतम् ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुमहांतौस्व

तस्याभिप्रायमाज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलंतावत्पथानेनतुराक्षसः ॥ २२ ॥ यथाचेच्छतिसौमित्रेतथावहतुराक्षसः ॥ अयमेवहिनः पंथायेनयातिनिशाचरः ॥ २३ ॥ सतुस्वबलवीर्येणसमुत्क्षिप्यनिशाचरः ॥ बालाविवस्कंधगतौचकारातिबलोद्धतः ॥ २४ ॥ तावारोप्यततःस्कंधं राघवौरजनीचरः ॥ विराधोविनदन्घोरंजगामाभिमुखोवनम् ॥ २५ ॥ वनंमहामेघनिभंप्रविष्टोद्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ॥ नानाविधैःपक्षिकुलै र्विचित्रंशिवायुतंव्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ह्रि यमाणौतुकाकुत्स्थौदृष्ट्वासीतारघूत्तमौ ॥ उच्चैःस्वरेणचुक्रोशप्रगृह्यसुमहाभुजौ ॥ १ ॥ एषदाशरथीरामःसत्यवाञ्छीलवान्शुचिः ॥ रक्षसारौद्र रूपेणह्रियतेसहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मामृक्षाभक्षयिष्यंतिशार्दूलद्वीपिनस्तथा ॥ मांहरोत्सृजकाकुत्स्थौनमस्तेराक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वावै देह्यारामलक्ष्मणौ ॥ वेगंप्रचक्रतुर्वीरौवधेतस्यदुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्यरौद्रस्यसौमित्रिःसव्यंबाहुंबभंजह ॥ रामस्तुदक्षिणंबाहुंतरसातस्यरक्षसः ॥ ५ ॥ सभग्नबाहुःसंविग्नःपपाताशुविमूर्छितः ॥ धरण्यांमेघसंकाशोवज्रभिन्नइवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिःपद्भिःसूदयंतौतुराक्षसम् ॥ उद्यम्यो द्यम्यचाप्येनंस्थंडिलेनिष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥ सविद्धोबहुभिर्बाणैःखड्गाभ्यांचपरिक्षतः ॥ निष्पिष्टोबहुधाभूमौनममारसराक्षसः ॥ ८ ॥ तंप्रेक्ष्यरामःसुभृ शमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

भुजौप्रगृह्यउद्यम्य ॥ १ ॥ क्रोशनप्रकारमाह एषइति ॥ २ ॥ शार्दूलद्वीपिनःसविद्वविडुव्याघ्राः मांहरतेनमइत्युक्तीरामलक्ष्मणयोःप्रेमातिशयत्वात् ॥ ३ ॥ वेगंत्वराम् ॥ ४ ॥ बाहुंबभं ज नतावतापिप्राणहानिरितिनवरदानविरोधः अभेद्याच्छेद्यत्वंचप्राणनाशक्षमावयवविशेषपरंबोध्यं बभंजमुष्टिप्रहारेणेतिशेषः अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तुशस्त्रकरणकतद्विषयइत्यन्ये ॥ ५ ॥ सं विग्नःखिन्नः ॥ ६ ॥ सूदयंतौहिंसंतौ ॥ ७ ॥ नममारवरदानबलादितिभावः ॥ ८ ॥ भयेषुभयकालेषु अभयदःस्वगुणादिश्रवणस्मरणकीर्तनादिना ॥ ९ ॥

निखनावहेभूमौमर्तेपातयावहे ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रदरोगर्तः कंठआक्रम्यगयमिव ॥ १२ ॥ प्रश्रितंशापांतकालप्राप्तेःप्रश्रयप्राप्तिः ॥ १३ ॥ प्रदरकरणरूपप्राणांतव्यापारात्पूर्वंरामस्त्वमितिनज्ञा
तः ॥ १४ ॥ इदानींकथंतेज्ञानंतत्राह कौसल्येत्यादि त्वयाकौसल्यासुप्रजाइतित्वंविदितः कौसल्यापुत्रइतिज्ञातोसीत्यर्थः एवंचकौसल्यायामीश्वरोवतीर्णोवैदेहीचलक्ष्मीर्लक्ष्मणश्चतदंशइ
तिसूचितम् ॥ १५ ॥ एवंज्ञानेकारणमाह अभिशापादिति तुंबुरुरहंवैश्रवणेनशप्तस्तस्माच्छापाद्राक्षसींतनुंप्रविष्टोऽतोमेज्ञानशक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रकृतिंगांधर्वीं प्रकृतक्रोधकारण

तपसाएरुषव्याघ्रराक्षसोयंनशक्यते ॥ शस्त्रेणयुधिनिर्जेतुंराक्षसंनिखनावहे ॥ १० ॥ कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सुमहच्छ्व
भ्रंखन्यतांरौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्रदरःखन्यतामिति ॥ तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंरा
क्षसःप्रश्रितंवचः ॥ इदंप्रोवाचकाकुत्स्थंविराधःपुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥ हतोहंपुरुषव्याघ्रशक्रतुल्यबलेनवै ॥ मयातुपूर्वंत्वंमोहान्नज्ञातःपुरुषर्षभ ॥ १४ ॥
कौसल्यासुप्रजास्तातरामस्त्वंविदितोमया ॥ वैदेहीचमहाभागालक्ष्मणश्चमहायशाः ॥ १५ ॥ अभिशापादहंघोरांप्रविष्टोराक्षसींतनुम् ॥ तुंबुरु
र्नामगंधर्वःशप्तोवैश्रवणेनहि ॥ १६ ॥ प्रसाद्यमानश्चमयासोब्रवीन्मांमहायशाः ॥ यदादाशरथीरामस्त्वांवधिष्यतिसंयुगे ॥ १७ ॥ तदाप्रकृतिमाप
न्नोभवान्स्वर्गंगमिष्यति ॥ अनुपस्थीयमानोमांसक्रुद्धोव्याजहारह ॥ १८ ॥ इतिवैश्रवणोराजारंभासक्तमुवाचह ॥ तवप्रसादान्मुक्तोहमभिशापा
त्सुदारुणात् ॥ १९ ॥ भुवनंस्वंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुपरंतप ॥ इतोवसतिधर्मात्माशरभंगःप्रतापवान् ॥ २० ॥ अध्यर्धयोजनेतातमहर्षिःसूर्यसन्नि
भः ॥ तंक्षिप्रमभिगच्छत्वंसतेश्रेयोभिधास्यति ॥ २१ ॥ अवटेचापिमांरामनिक्षिप्यकुशलीव्रज ॥ रक्षसांगतसत्वानामेषधर्मःसनातनः ॥ २२ ॥ अ
वटेयेनिधीयंतेतेषांलोकाःसनातनाः ॥ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थंविराधःशरपीडितः ॥ २३ ॥

माह अनुपस्थीयमानःअवसरेष्वसेव्यमानः व्याजहारेत्यस्यराक्षसींतनुंप्रविशेतीतिशेषः ॥ १८ ॥ अनुपस्थानेकारणमाह इतीति उक्तंशापंतत्प्रतीकारंचोवाचेत्यर्थः शापमुक्तिकालजानंदपा
रवश्यात्पुनरुक्तिर्नदोषाय रंभासक्तंपुरानयेतिपाठेपुनरुक्त्यभावएव ॥ १९ ॥ स्वभुवनंस्वंलोकं भवनमितिपाठांतरम् ॥ २० ॥ अध्यर्धयोजनेसार्धयोजने ॥ २१ ॥ गतसत्त्वानांगतप्राणानां स
नातनःपरंपराप्राप्तः अतएवकलिराक्षसेपुयवनेष्वेतद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥ उक्तमेवविवृणोति अवटेइति ॥ २३ ॥

न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः स्वर्गसंप्राप्तःसंप्राप्तस्वर्गइत्यर्थः बभूवतथाभवितुमुद्यतोबभूवेत्यर्थः यद्वा बभूवेत्यर्थेनसंक्षिप्ततयोक्तस्यविस्तरमाह तच्छ्रुत्वेति अवटनिक्षेपेणस्वर्गप्राप्तिंश्रुत्वा ॥ २४ ॥
कुंजरस्येव निखननार्थमिवेत्यर्थः खन्यतामिति शीघ्रमितिशेषः ममातर्कितस्यैतन्मरणोपायस्यानेनापिकथनान्निश्चितत्वेनशीघ्रताकार्येत्याशयः ॥ २५॥ पादेनकंठेआक्रम्यतस्थौ श्वभ्राद्दू
रपरिलुंठनव्यावृत्त्यर्थं ॥ २६ ॥ विराधस्यमहात्मनः महात्मनोमहाशरीरस्य गंधर्वत्वप्रत्यापत्त्यभिप्रायेणरामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेणचकविनामहात्मनइतिप्रयुक्तंवा ॥ २७॥ मुक्तकंठंश्वभ्रे

बभूवस्वर्गसंप्राप्तोन्यस्तदेहोमहाबलः ॥ तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यंलक्ष्मणंव्यादिदेशह ॥ २४ ॥ कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सु
महाञ्छ्वभ्रःखन्यतांरौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्रदरःखन्यतामिति ॥ तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततःखनित्र
मादायलक्ष्मणःश्वभ्रमुत्तमम् ॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्यविराधस्यमहात्मनः॥२७॥ तंमुक्तकंठमुत्क्षिप्यशंकुकर्णंमहास्वनम् ॥ विराधंप्राक्षिपच्छ्वभ्रेन
दंतंभैरवस्वनम् ॥ २८ ॥ तमाहवेदारुणमाशुविक्रमौस्थिरावुभौसंयतिरामलक्ष्मणौ ॥ मुदान्वितौचिक्षिपतुर्भयावहंनदंतमुत्क्षिप्यबलेनराक्षसम्
॥२९॥ अवध्यतांप्रेक्ष्यमहासुरस्यतौशितेनशस्त्रेणतदानरर्षभौ ॥ समर्थ्यचात्यर्थविशारदावुभौबिलेविराधस्यवधंप्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयंविराधे
नहिमृत्युमात्मनःप्रसह्यरामेणयथार्थमीप्सितः ॥ निवेदितःकाननचारिणास्वयंनमेवधःशस्त्रकृतोभवेदिति ॥ ३१ ॥ तदेवरामेणनिशम्यभाषितंकृ
तामतिस्तस्यबिलप्रवेशने ॥ बिलंचतेनातिबलेनरक्षसाप्रवेश्यमानेनवनंविनादितम् ॥ ३२ ॥

क्षेपणार्थंरामेणमुक्तकंठाक्रमणम् शंकुवत्कठिनकर्णं उत्क्षिप्यचालयित्वा महास्वनत्वादेवभैरवस्वनत्वंयथातथाधन्योऽहमतिधन्योहमितिनदंतंश्वभ्रेप्राक्षिपत् ॥ २८ ॥ आशुविक्रमौक्षिप्रका
रिणौ संयतिस्थिरौदृढचित्तौ आहवेनिर्जितंबलेनोत्क्षिप्यसंचाल्यगर्तेचिक्षिपतुः ॥ २९ ॥ अवध्यतांशस्त्रेणावध्यतांप्रेक्ष्य असह्यतामितिपाठेप्यवध्यतामित्येवार्थः प्रेक्ष्यविचार्यसमर्थ्यबिलंसं
पाद्यतत्रबिलेवधंप्रचक्रतुः मृत्पूरणेनेतिशेषः ॥ ३० ॥ उक्तमेवार्थमुपसंहरति स्वयमिति यथार्थंस्वप्रयोजनोचितम् रामेणकर्त्राप्रसह्यस्वयंस्वस्ययोमृत्युरीप्सितस्तमात्मनोमृत्युंप्रसह्यउद्दिश्य प्र
पद्येतिपाठेप्ययमेवार्थः काननचारिणा विराधेनमेवधःशस्त्रकृतोनभवेदितिनिवेदितोभूद्रामइतिशेषः ॥ ३१ ॥ तदेवभाषितंविराधोक्तंशस्त्रेणमेनमृत्युरित्येवंरूपम् ॥ ३२ ॥

प्रह्वश्रूपाविव इवशब्द एवार्थे दिविस्थितौ चंद्रदिवाकराविव महावने विजह्रतुः नीलत्वाद्विशालत्वाच्च वनस्याकाशसादृश्यं उभावपि चंद्रवत्कलासंपन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ समाश्वास्य समाश्वास्येव विराधाद्भीतामिवेति शेषः ॥ १ ॥ इदं वनं कष्टं पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणायोग्यं च वयं चेतः पूर्वं कदापि वनगोचरा नस्मः कदापीदृशं वनं नंदृष्टं यस्मात् ॥ २ ॥ अतः शीघ्रं शरभंगं गच्छाम हे गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्त्वेति शेषः ॥ ३ ॥ भावितः

प्रह्वश्रूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् ॥ ननंदतुर्वीतभयौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्मो वनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभंगं तपोधनम् ॥ आश्रमं शरभंगस्य राघवोऽभिजगाम ह ॥ ३ ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ समीपे शरभंगस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृशंतं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ संप्रभाभरणं देवं विरजोंबरधारिणम् ॥ ६ ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥ ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ पांडुराभ्रघनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभम् ॥ ८ ॥ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदंडे महाधने ॥ ९ ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ गंधर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैडयन् ॥ सह संभाषमाणे तु शरभंगेन वासवे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥ अर्चिष्मंतं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥

शुद्ध आत्मा यस्य तस्य समीपे महदद्भुतं ददर्श ॥ ४ ॥ तदेवाह विभ्राजमानमिति वपुषा वपुःकांत्या विबुधानुगं देवानुचरं बहुव्रीहिः ॥ ५ ॥ वसुधामसंस्पृशंतं रथादवरुह्यापीति शेषः विबुधेश्वरं शक्रं अतिशयप्रभावदाभरणं विरजस्कमंबरं धर्तुं शीलं यस्य तम् ॥ ६ ॥ तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामवर्णैः तादृशं रथं च ददर्श ॥ ७ ॥ पांडुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कांतिर्यस्य तत् ॥ ८ ॥ चामरव्यजनं वालव्यजने रुक्मं स्वर्णं महाधने रत्नयुतत्वाद्बहुमूल्ये ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उक्तलक्षणे वासवे शरभंगेन संभाषमाणे तु तं शतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् उक्तस्यैव प्रपंचो रामोऽथेति उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरुबहुयथातथायज्ञभिराहूयतेयागायेतिपुरुहूतः नःअस्माभिः ॥ १४ ॥ शतंशतंअष्टदिक्षित्विशेषः शतशब्दोनंतवाची ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलानिअतिशयेनविशालानिउरांसियेषांते आ
यतादीर्घाः शोणांशूनिशोणप्रभानिवसनानियेषां शोणाश्मवसनाइतिपाठेपद्मरागसदृशवसनाइत्यर्थः शोणांश्वित्येवप्राचीनःपाठइतिकतकः ॥ १६ ॥ ज्वलनसन्निभाःदीप्तिमात्रेण ॥ १७ ॥
एतद्धिपंचविंशतिवर्षप्रमाणकं नित्यंदेत्यार्थं येइमेदेवाःयथायादृशशुभदर्शनवयस्कादृश्यंतेएतदेवैषांनित्यदावयइतिपूर्वेणसंबंधः ॥ १८ ॥ यावज्जानामिज्ञास्यामितावत्तिष्ठेत्यन्वयः कएषर
थेइंद्रत्वेनानुमितोपिप्रमाणांतरेणापिज्ञातव्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तानुवादपूर्वव्यापारांतरोपदेशस्तमेवमित्यादि इहैवस्थीयतामित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥ २० ॥ अनुज्ञाप्यगमनायकृतानुमतिकं

येहयाःपुरुहूतस्यपुराशक्रस्यनःश्रुताः॥ अंतरिक्षगतादिव्यास्तइमेहरयोध्रुवम्॥ १४॥ इमेचपुरुषव्याघ्रयेतिष्ठंत्यभितोदिशम्॥ शतंशतंकुंडलिनो
युवानःखड्गपाणयः॥ १५॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काःपरिघायतबाहवः॥ शोणांशुवसनाःसर्वेव्याघ्राइवदुरासदाः॥ १६॥ उरोदेशेषुसर्वेषांहाराज्व
लनसंनिभाः॥ रूपंबिभ्रतिसौमित्रेपंचविंशतिवार्षिकम्॥ १७॥ एतद्धिकिलदेवानांवयोभवतिनित्यदा॥ यथेमेपुरुषव्याघ्रादृश्यंतेप्रियदर्शनाः
॥ १८॥ इहैवसहवैदेह्यामुहूर्तंतिष्ठलक्ष्मण॥ यावज्जानाम्यहंव्यक्तंकएषद्युतिमान्रथे॥ १९॥ तमेवमुक्त्वासौमित्रिमिहैवस्थीयतामिति॥ अभिच
क्रामकाकुत्स्थःशरभंगाश्रमंप्रति॥ २०॥ ततःसमभिगच्छंतंप्रेक्ष्यरामंशचीपतिः॥ शरभंगमनुज्ञाप्यविबुधानिदमब्रवीत्॥ २१॥ इहोपयात्यसौ
रामोयावन्मांनाभिभाषते॥ निष्ठांनयततावत्तुततोमांद्रष्टुमर्हति॥ २२॥ जितवंतंकृतार्थंहितदाहमचिरादिमम्॥ कर्मह्यनेनकर्तव्यंमहदन्यैःसुदु
ष्करम्॥ २३॥ अथवज्रीतमामंत्र्यमानयित्वाचतापसम्॥ रथेनहययुक्तेनययौदिवमरिंदमः॥ २४॥

कृत्वा ॥ २१ ॥ यावदसौमांनाभिभाषतेतावन्मांनिष्ठांस्थानांतरंस्वर्गंवानयतमयासहगच्छत ततोवनचारित्वाद्धेतोर्मामांअद्रष्टुमर्हति द्रष्टुंनार्हतीत्यर्थः अइतिनिषेधार्थमव्ययंपृथक्पदं विपदी
वस्थितेनैववैतवस्यदर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतार्थंनिस्तीर्णविपदं जितवंतंरावणमितिशेषः तदावैभवयुक्तमिमंद्रक्ष्यामीतिशेषः कतकस्त्वेतत्पद्यंप्रक्षिप्तमित्याह तद्दृथैव मद्रीत्याव्या
ख्यानेसर्वसामंजस्यात् रामोयावन्मांनाभिभाषतेतावत्कर्मणोरावणवधस्यनिष्ठांसमाप्तिंनयत ततोमांद्रष्टुमर्हति अन्यैःसुदुष्करंमहत्कर्मतेनकर्तव्यमस्तिरावणवधरूपमतस्तत्करणेनकृतार्थंकृत
देवप्रयोजनंरावणजयिनंद्रष्टास्मिइतितीर्थव्याख्यानेसंप्रत्यदर्शनहेतुस्तुपूर्वोक्तएवोपरितोबोध्यः ॥२३॥ अथवज्रीति देवैरालापोत्तरंततापसंशरभंगमामंत्र्यमानयित्वासंपूज्यचदिवंययौ ॥२४॥

सपरिच्छदःस्त्रीभ्रातृसहितः ॥ २५॥ पादौसंगृह्यरामईश्वरोपिब्राह्मणाएवंपूज्याइत्यन्यान्शिक्षयितुमेवंचकार तदनुज्ञाताःआसनावस्थानायकृतानुमतिकाः अतएवलब्धवासाःलब्धवासस्थानाः निमंत्रिताःभोजनार्थं तादृशानिषेदुः ॥ २६ ॥ शक्रोपयानंइंद्रागमनप्रयोजनम् ॥ २७ ॥ निवेदनप्रकारमाह मामेषइति उग्रेणतपसामयाजितंब्रह्मलोकमेषवरदइंद्रोब्रह्माज्ञयामांनिनीषति यद्वा देवेंद्रवेषधारीब्रह्मैवायं अकृतात्मभिःअननुष्ठितभगवदुपासनैः ॥ २८ ॥ तर्हिकिमितिविलंबितंतत्राह अहमिति ज्ञात्वायोगचक्षुषा नगच्छामियोगसिद्ध्यास्वेच्छयादेहत्यागात्त्वांप्रियातिथिअतिप्रियमतिथिम् ॥ २९ ॥ त्वयासमागम्य त्वत्समागमश्चसकृदपिसंवृत्तएतावत्कालपर्यंतानुष्ठितोपासनातोधिकफलदइतिभावः त्रिदिवमवरंपरंच परोब्रह्मलोकः ॥ ३० ॥ समागमस्ययथाधिकफलताभवतितथाकरोति अक्षयाइति केतेलोकास्तत्राह ब्राह्म्याइति उभयत्रष्यञ्आर्षः ब्रह्मलोकानाकपृष्ठलोकाश्चजिताःमामकास्तान्प्रतिगृह्णीष्वस्व

प्रयातेतुसहस्राक्षेराघवःसपरिच्छदः॥ अग्निहोत्रमुपासीनंशरभंगमुपागमत्॥ २५॥ तस्यपादौचसंगृह्यरामःसीताचलक्ष्मणः॥ निषेदुस्तदनुज्ञातालब्धवासानिमंत्रिताः॥ २६॥ ततःशक्रोपयानंतुपर्यपृच्छतराघवः ॥ शरभंगश्चतत्सर्वंराघवायन्यवेदयत्॥ २७॥ मामेषवरदोरामब्रह्मलोकंनिनीषति॥ जितमुग्रेणतपसादुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ २८॥ अहंज्ञात्वानरव्याघ्रवर्तमानमदूरतः॥ ब्रह्मलोकंनगच्छामित्वामदृष्ट्वाप्रियातिथिम् ॥ २९॥ त्वयाहंपुरुषव्याघ्रधार्मिकेणमहात्मना॥ समागम्यगमिष्यामित्रिदिवंचावरंपरम्॥ ३०॥ अक्षयानरशार्दूलजितालोकामयाशुभाः॥ ब्राह्म्याश्चनाकपृष्ठ्याश्चप्रतिगृह्णीष्वमामकान्॥ ३१॥ एवमुक्तोनरव्याघ्रःसर्वशास्त्रविशारदः॥ ऋषिणाशरभंगेनराघवोवाक्यमब्रवीत्॥ ३२॥ अहमेवाहरिष्यामिसर्वांल्लोकान्महामुने॥ आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने॥ ३३॥ राघवेणैवमुक्तस्तुशक्रतुल्यबलेनवै॥ शरभंगोमहाप्राज्ञःपुनरेवाब्रवीद्वचः॥ ३४॥ इहराममहातेजाःसुतीक्ष्णोनामधार्मिकः॥ वसत्यरण्येनियतःसतेश्रेयोविधास्यति॥ ३५॥

कृतत्वेनांगीकुरुष्व अनेनसर्वकर्मणांभगवदर्पणमकरोदितिसूचितं कामतोकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभं तत्सर्वंत्वयिसंन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहं नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुरुतेतथा एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरितिकौर्मोक्तेः भगवत्यर्पितधर्माणामनंतफलत्वंगीतादिषुस्पष्टमेव मुक्तिपर्यवसायित्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वद्दत्तप्रतिग्रहेनाहमधिकारीत्यापाततोर्थः वास्तवस्तुऋषेःपरमभक्तस्यानुग्रहायतदर्पितधर्मांगीकारमाहभगवान् अहमेवेति मयिन्यासत्वेनस्थापितानिमांस्त्वदर्जितान्सर्वांल्लोकांस्तुभ्यमहमेवाहरिष्यामिप्रापयिष्यामीत्युक्ताइतरजनप्रतारणायाह आवासंत्विति प्रदिष्टंउपदिष्टम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इहारण्येवसति अदूरेइतिशेषः ॥ ३५ ॥

प्रतिस्रोतां आवंतत्त्वमार्ष मंदाकिनींतामिवपुण्यांतन्नामिकांवा चित्रकूटस्थेयमेव प्रतिस्रोतसंकुल्वाव्रज पूर्ववाहिन्यांपुरुषेणपश्चिमाभिमुखतयागमनेप्रतिस्रोतस्त्वंभवति पुष्पवल्लघुउडुपवहा
उडुपंप्लवः पुष्पसमूहवहामितिवा ॥ ३६ ॥ एषपंथाइतिमार्गोपदेशः अथऋषिर्भगवत्प्रार्थितस्योत्तरंदत्वास्वाभीष्टंभगवंतंप्रार्थयते मुहूर्तंतातपश्यमां अयंकृतार्थोभवत्वित्यभिध्यानपूर्वकंकटा
क्षेणेतिशेषः नातेतिगूढंजगज्जनकेत्यर्थमपि गात्राणिगात्रावयवान् ॥ ३७ ॥ ततोग्निंसइति वृद्धःशौचक्रियालुप्तःप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनांबुभिरित्युक्तेऽग्निप्र
वेशोत्येष्टिमार्गेणाग्निंसमाधायमंत्रवत्तदुक्तमंत्रैर्हुत्वाचअग्निप्रवेशोक्तमंत्रैरुपनिषदुक्तैःप्रविवेश ॥ ३८ ॥ तस्येति तस्यशरभंगस्यरोमादीनिवह्निर्ददाहेतिशेषः ॥ ३९ ॥ स्वर्गारोहणार्थंदिव्यशरीर

इमांमंदाकिनींरामप्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदींपुष्पोडुपवहांततस्तत्रगमिष्यसि ॥ ३६ ॥ एषपंथानरव्याघ्रमुहूर्तंपश्यतातमाम् ॥ यावज्जहामिगात्रा
णिजीर्णांत्वचमिवोरगः ॥ ३७ ॥ ततोग्निंससमाधायहुत्वाचाज्येनमंत्रवत् ॥ शरभंगोमहातेजाःप्रविवेशहुताशनम् ॥ ३८ ॥ तस्यरोमाणिकेशांश्च
तदावह्निर्महात्मनः ॥ जीर्णांत्वचंतदस्थीनियच्चमांसंचशोणितम् ॥ ३९ ॥ सचपावकसंकाशःकुमारःसमपद्यत ॥ उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो
व्यरोचत ॥ ४० ॥ सलोकानाहिताग्नीनामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ देवानांचव्यतिक्रम्यब्रह्मलोकंव्यरोहत ॥ ४१ ॥ सपुण्यकर्माभुवनेद्विजर्षभःपिता
महंसानुचरंददर्शह ॥ पितामहश्चापिसमीक्ष्यतंद्विजंननंदसुस्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्य
कांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शरभंगेदिवंप्राप्तेमुनिसंघाःसमागताः ॥ अभ्यगच्छंतकाकुत्स्थंरामंज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥ वैखान
सावालखिल्याःसंप्रक्षालामरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्चबहवःपत्राहाराश्चतापसाः ॥ २ ॥

परिग्रहमग्निप्रवेशस्यपूर्वकृतोपासनस्यचफलभूतमाह सचेति ॥ ४० ॥ आहिताग्निलोकाःकर्मणापितृलोकइतिश्रुताश्चंद्रप्रदक्षिणाः ऋषिलोकाविद्ययादेवलोकइतिश्रुताःसूर्यप्रदक्षिणाः देवा
नामाजानदेवानांब्रह्मविष्णुरुद्राणांचलोकाः यान्ध्रुवःप्रदक्षिणंकरोति ततोब्रह्मलोकंतुर्यंव्यरोहतारूढवान् ॥ ४१ ॥ पितामहंब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपम् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी
येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मुनिसंघाःदंडकारण्यवासिनःसमागतामिलिताःअभ्यगच्छंतस्वरक्षणप्रार्थनार्थमितिशेषः ॥
॥ १ ॥ वैखानसाइति येनखास्तेवैखानसायेवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेः प्रजापतेर्नखलोमजाः संप्रक्षालाः भगवतःपादप्रक्षालनजामहर्षयः अश्वस्तनिकाःसंप्रक्षालाइत्यन्ये मरीचिपाःर
विचंद्रान्यतरकिरणजीवनाः अश्मकुट्टाःअपक्वकुट्टितान्नभक्षकाः ॥ २ ॥

दंतोलूखलिनःदंतातिरिक्तावहननसाधनरहिताः उन्मज्जकाःकंठदघ्नेजलेस्थित्वातपःकुर्वंतः गात्रशय्याअनास्तरणशायिनः अशय्यानिद्राहीनाः अनवकाशिकाःएकपादस्यस्थित्यवकाशदानरहिताःएकपादस्थितिमंतइतियावत् ॥ ३ ॥ आकाशनिलयाःअनावृतप्रदेशस्थायिनः स्थंडिलशायिनःउपलिप्तानास्तीर्णस्थलशयनाः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववासिनःगिरिशिखराद्यूर्ध्वप्रदेशेनित्यंवासशालिनः व्रतोपवासिनइतिपाठस्तुचिंत्यःतस्यसाधारणधर्मत्वादितिकतकः आर्द्रपटवाससःनित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाःसदाजपपराः तपोनिष्ठाःसदास्वाध्यायाध्ययनशीलाः तपोहिस्वाध्यायइत्युक्तेः पंचतपोन्विताःग्रीष्मेपंचाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्म्याश्रियाब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढयोगसमाहिताःयोगैकाग्रचित्ताः ॥ ६ ॥७॥ किमूचुस्तत्राह त्वमिति इक्ष्वाकुकुलस्यपृथिव्याश्च चेनसकलत्रैलोक्यस्येतिगूढम् प्रधानत्वेनजगद्धारणकर्तृत्वंनाथत्वेनपालकत्वंगर्भितम् देवानांमघवानिव ॥ ८ ॥ यशसाविक्रमेणचश्रुतःप्रसिद्धः तेनरूपेणेतिशेषः पितृवचनपाल

दंतोलूखलिनश्चैवतथैवोन्मज्जकाःपरे ॥ गात्रशय्याअशय्याश्चतथैवानवकाशिकाः ॥ ३ ॥ मुनयःसलिलाहारावायुभक्षास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैवतथास्थंडिलशायिनः ॥ ४ ॥ तथोर्ध्ववासिनोदांतास्तथार्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्चतपोनिष्ठास्तथापंचतपोन्विताः ॥ ५ ॥ सर्वेब्राह्म्याश्रियायुक्तादृढयोगसमाहिताः ॥ शरभंगाश्रमेराममभिजग्मुश्चतापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्यचधर्मज्ञारामंधर्मभृतांवरम् ॥ ऊचुःपरमधर्मज्ञमृषिसंघाःसमागताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्यपृथिव्याश्चमहारथः ॥ प्रधानश्चापिनाथश्चदेवानांमघवानिव ॥८॥ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुयशसाविक्रमेणच ॥ पितृव्रतत्वंसत्यंचत्वयिधर्मश्चपुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्यमहात्मानंधर्मज्ञंधर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथवक्ष्यामस्तच्चनःक्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥ अधर्मःसुमहान्नाथभवेत्तस्यतुभूपतेः ॥ योहरेद्बलिषड्भागंनचरक्षतिपुत्रवत् ॥ ११ ॥

नव्रतंयस्यतद्भावःसत्यंसत्यवचनंच त्वयितिष्ठतीतिशेषः किंचत्वयिस्मृतेधर्मश्चपुष्कलः अंगहीनोपिसकलांगपूर्णोभवतीत्यर्थः प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुच तद्विष्णोःस्मरणादेवसंपूर्णस्यादितिश्रुतिरितिस्मृतेः ॥ ९ ॥ धर्मज्ञंशरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञंधर्मवत्सलंधर्मानुष्ठातृप्रियम् त्वामासाद्यशरणंप्राप्यअर्थित्वादर्थिभावेनयत्क्रूरमपिवक्ष्यामस्तत्क्षंतुमर्हसीतियोजना यद्यपिसत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाग्रतःस्थितिरितिन्यायेनत्वदग्रेऽवस्थानमेवसकलमनोरथपूरकत्वान्नःकार्यसाधनंतथाप्यार्त्यतिशयेनकिंचिद्वक्ष्यमाणंक्षंतव्यमितिभावः ॥ १० ॥ जगद्रक्षणतत्परस्यविनापिकथनंस्वरक्षणेपिप्रवृत्तिरस्त्येवतथाप्यार्त्यतिशयेनलोकरीत्याराजधर्मबोधयंति अधर्मइति नचरक्षतिविषयवासिनइत्यपकृष्यते बलिषड्भागंकरभागरूपंषष्ठांशम् यद्वा बलयेपूजायैदत्तंषड्भागंषष्ठांशंप्रजाभिः स्वानिष्टपरिहारायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथरक्षणेभ्युदयमाहुः युंजानइति युंजानःप्रजारक्षणेयतमानःसर्वान्देशवासिनःस्वान्प्राणानिवप्राणैरिष्टान्प्राणेभ्योप्यधिकप्रियान्सुतानिवनित्ययुक्तःसदासावधानःरक्षन् ॥ १२ ॥ इहशाश्वतीम् अस्यैवविवरणम् बहुवार्षिकींकीर्तिमैहिकीमामुष्मिकंचब्रह्मलोकरूपंफलंप्राप्नोतितदाहुः ब्रह्मणइति ॥ १३ ॥ ननुषष्ठांशग्रहात्प्रजारक्षणावश्यकत्वेपिवनवासिरक्षणंकुतस्तत्राह यदिति यदितिसामान्येननपुंसकम् प्रजाःवानप्रस्थप्रजाः चतुर्भागश्चतुर्थांशः इदमुपलक्षणंषड्भागस्यापि तत्रोपवासिभिक्षाहारिधर्मात्षड्भागप्राप्तिः तेनधर्मषड्भागप्रतिपादकस्मृत्यविरोधः राजपरिपालितदेशजवफलाद्यशनवतोधर्माच्चतुर्थोभागः तदन्नभोजनादिपुष्टांगधर्मात्त्वर्धंराज्ञः अन्नप्रदातुस्तस्यार्धंकर्तुश्चार्धंनसंशयइतिस्मृतेरितिबोध्यम् ॥ १४ ॥ अथविवक्षितमर्थमाहुः सोयमिति ब्रा

युंजानःस्वानिवप्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तःसदारक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोतिशाश्वतींरामकीर्तिंसबहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणःस्थानमासाद्यतत्रचापिमहीयते ॥ १३ ॥ यत्करोतिपरंधर्मंमुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्रराज्ञश्चतुर्भागःप्रजाधर्मेणरक्षतः ॥ १४ ॥ सोयंब्राह्मणभूयिष्ठोवानप्रस्थगणोमहान् ॥ त्वन्नाथोनाथवद्रामराक्षसैर्हन्यतेभृशम् ॥ १५ ॥ एहिपश्यशरीराणिमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ हतानांराक्षसैर्घोरैर्बहूनांबहुधावने ॥ १६ ॥ पंपानदीनिवासानामनुमंदाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत् ॥ १७ ॥ एवंवयंनमृष्यामोविप्रकारंतपस्विनाम् ॥ क्रियमाणंवनेघोरंरक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वांशरणार्थंचशरण्यंसमुपस्थिताः ॥ परिपालयनोरामवध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परात्वत्तोगतिर्वीरपृथिव्यांनोपपद्यते ॥ परिपालयनःसर्वान्राक्षसेभ्योनृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वातुकाकुत्स्थस्तापसानांतपस्विनाम् ॥ इदंप्रोवाचधर्मात्मासर्वानेवतपस्विनः ॥ २१ ॥

ह्मणभूयिष्ठइत्यनेनक्षत्रवैश्यवानप्रस्थसत्तापितत्रबोधिता त्वंनाथोरक्षकोयस्यसत्वन्नाथःसोप्यनाथवद्बध्यतेऽतस्त्वादृशस्योपेक्षानुचितेतिभावः ॥ १५ ॥ स्ववचसोमिथ्यात्वपरिहारायाहुः एहीति मुनयोमननशीलाः भावितात्मानोनिदिध्यासननिष्ठाः शरीराणिकेवलंहत्वात्यक्तानि बहुधाबहुप्रकारैरंगप्रत्यंगच्छेदनादिभिः ॥ १६ ॥ सकलदंडकारण्यपीडामाहुः पंपेत्यादि पंपाचनद्यश्चतत्रनिवासोयेषांतेषाम् पंपारूपानदीवा अनुमंदाकिनीमपीति अनुर्लक्षणेकर्मप्रवचनीयः मंदाकिन्याअत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनाम् मंदाकिन्याविस्तीर्णप्रवाहत्वादुरवगाहतयापृथगुक्तिःराघवाख्याने ॥ १७ ॥ विप्रकारंदुःखंनमृष्यामःसोढुमशक्ताः ॥ १८ ॥ शरण्यंरक्षणसमर्थम् शरणार्थंरक्षणार्थम् ॥ १९ ॥ त्वत्तःपरागतिस्त्वदन्यस्त्राता ॥ २० ॥ तपस्विनांतपोबलयुतानांतापसानामृषीणाम् ॥ २१ ॥

तदेवाह नैवमिति एवंउक्तंप्रार्थनारूपंवचः आज्ञाप्यः शिष्यादिरिवेदंकुर्वितिशिक्षणीयः केवलेनोपाध्यंतररहितेनस्वकार्येणपितृवचनपरिपालनात्मकेनहेतुनामयाऽवश्यंवनंप्रवेष्टव्यमेव सचमेव नप्रवेशोराक्षसैः क्रियमाणंभवतामिमंविप्रकारमपाकर्तुमपिभविष्यतीत्यर्थइतितीर्थकतकौ भवच्छत्रुहननंकेवलंमदीयमेवकार्यंवहुधर्मोपचयजनकत्वान्मदिष्टसाधनमेवयद्यपिस्वविप्रकारनाशे भवंतःसमर्थाएवतथापिममधर्मोपचयार्थैवैषाभवदीयाममप्रेरणेतिभावः अन्वयस्त्वचस्फुटएवेत्यन्ये किंचपित्राज्ञापरिपालनार्थमिदंवनंप्रविष्टएवास्मि प्रविष्टेचमयिसोर्थोवश्यंभाव्यएवेतिभव तामेवंप्रार्थनमनवसरमितिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदेवाह भवतामिति यदृच्छयाआगतएवाहंभवतामर्थसिद्ध्यर्थमपिभविष्याम्येवेतिशेषः पितुस्त्वित्यनेनउक्तएवार्थःकविनाश्लोकांतरेणवर्ण्य ते इयमपिशैलीकवेरितिकतकतीर्थौ यतःशत्रून्हंतुमिच्छामिअतस्तस्ययदृच्छयावनमागतस्यमेऽयंवनवासोमहाफलोभविष्यतीतिस्वगतोविचारः अथऋषिधैर्यायप्रकाशंप्रतिजानीते पश्यंत्वि

नैवमर्हथमांवक्तुमाज्ञाप्योहंतपस्विनाम् ॥ केवलेनस्वकार्येणप्रवेष्टव्यंवनंमया ॥ २२ ॥ विप्रकारमपाक्रष्टुंराक्षसैर्भवतामिमम् ॥ पितुस्तुनिर्देशक रःप्रविष्टोहमिदंवनम् ॥ २३ ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोहंयदृच्छया ॥ तस्यमेयंवनेवासोभविष्यतिमहाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनांरणेशत्रून्हंतुमि च्छामिराक्षसान् ॥ पश्यंतुवीर्यमृषयःसभ्रातुर्मेतपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्वावरंचापितपोधनानांधर्मेधृतात्मासहलक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापिसहार्यदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगामवीरः ॥ २६ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्तुसहितोभ्रात्रासीतयाचपरंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंजगामसहतैर्द्विजैः ॥ १ ॥ सगत्वादूरमध्वानंनदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ॥ ददर्शविमलंशैलंमहामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वा कुवरौसततंविविधैर्द्रुमैः ॥ काननंतौविविशतुःसीतयासहराघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तुवनंघोरंबहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकांतेचीरमालापरिष्कृत म् ॥ ४ ॥ तत्रतापसमासीनंमलपंकजधारिणम् ॥ रामःसुतीक्ष्णंविधिवत्तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥

तिसर्वथाहनिष्यामीतियावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ वरंउक्तवचनात्मना धर्मेधृतात्माधर्मेस्थितचित्तः आर्यपूज्यंदत्तंयस्यसः तपोधनैःसहसुतीक्ष्णमभिजगाम ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ द्विजैःप्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥ विमलंपवित्रम् महामेघमिवेतिपाठेस्थितमितिशेषः नैल्यस्थौल्याभ्यांसादृश्यम् उन्नतमितिस्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रततस्तदिक्ष्वाकुवरावित्यादिश्लोकत्रयंप्रक्षिप्तमितिकतकः मलपंकजधारिणंमलस्यसर्वाघस्यशांतयेपंकजेपद्मासने स्थित्वाधारणशीलम् यद्वा पंकजेहृदयपंकजेधारिणमैश्वरयोगधारणशीलमित्यर्थइतिकतकः तीर्थस्तु मलपंकजटाधरमितिपठित्वा मलंउद्वर्तनादिसंस्काराभावाच्छरीरजंपंकोवनसंचाराच्छ रीरलग्नइतिभेदइत्याहविधिवदुपगम्येतिशेषः ॥ ५ ॥

तन्माभिवदेति माइतिमाम् उक्तयोगधारणशीलत्वेनवाग्व्यवहाराभावादेवंप्रार्थना सत्यविक्रमअक्षततपःस्वभाव ॥ ६ ॥ सनिरीक्ष्येति उक्तवचनात्समाधितोभ्युत्थायरामंदृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥
सनाथइवसस्वामिकइव अत्रायमाश्रमोब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योयंदेहस्त्वयाजीवरूपेणाक्रांतोपिसांप्रतमद्यबहिश्चक्षुषानुभवन्सनाथइव माययासच्चिदानंदस्यैवैवंशरीररूपेणप्रतिभासमान
स्यैवदृश्यस्यत्वद्रूपस्यदर्शनेनचित्तशुद्ध्यापूर्वंजीवाभेदेनाहमितिप्रतीत्यागृहीतस्यतद्वैलक्षण्येनेदानींपहाद्वैदनिबंधनसनाथत्वव्यवहारः इवेनजडानामप्यतिरिक्तत्वाभावःसूचितइतिध्वनिः ॥ ८ ॥
अतस्त्वांप्रतीक्षमाणइति त्वामात्मभूतम् महायशइतिसंबोधनम् देवलोकंदेवस्यब्रह्मणोलोकम् ॥ ९ ॥ ननुकात्रमदागमनसंभावनातत्राह चित्रेति यदाराज्यभ्रष्टश्चित्रकूटमुपादायप्राप्यस्थितो
सितदाप्रभृतिमेमयाश्रुतोसि आश्रमोयमित्यस्यव्यंग्यैर्थेतु चित्रंविचित्रफलहेतुकूटंदुरवगाहत्वात्संसारंप्राप्यराज्यभ्रष्टोविद्यासंसर्गेणस्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपाद्भ्रष्टस्तद्योगात्संसारंप्रा

रामोहमस्मिभगवन्भवंतंद्रष्टुमागतः ॥ तन्माभिवदधर्मज्ञमहर्षेसत्यविक्रम ॥ ६ ॥ सनिरीक्ष्यततोधीरोरामंधर्मभृतांवरम् ॥ समाश्लिष्यचबाहु
भ्यामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतंतेरघुश्रेष्ठरामसत्यभृतांवर ॥ आश्रमोयंत्वयाक्रांतःसनाथइवसांप्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेवनारोहेहंम
हायशः ॥ देवलोकमितोवीरदेहंत्यक्त्वामहीतले ॥ ९ ॥ चित्रकूटमुपादायराज्यभ्रष्टोसिमेश्रुतः ॥ इहोपयातःकाकुत्स्थदेवराजःशतक्रतुः ॥ १० ॥ उ
पागम्यचमेदेवोमहादेवःसुरेश्वरः ॥ सर्वान्लोकान्जितानाहममपुण्येनकर्मणा ॥ ११ ॥ तेषुदेवर्षिजुष्टेषुजितेषुतपसामया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं
विहरस्वसलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसंदीप्तंमहर्षिंसत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामोब्रह्माणमिववासवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामिस्वयंलो
कान्महामुने ॥ आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्रकुशलःसर्वभूतहितेरतः ॥ आख्यातंशरभंगेनगौतमेनमहात्मना ॥ १५ ॥

प्तस्त्वमेवमयाश्रुतिवाक्येभ्यःश्रुतोसिअतस्त्वत्प्रतीक्षयानदेवलोकंगतइतिव्यंग्योर्थः नन्विदानींकिंतैर्देवलोकारोहणप्रसक्तिस्तत्राह इहेति शरभंगाश्रमानंतरमिहाप्यागतइत्यर्थः ॥ १० ॥ पुण्येन
कर्मणाजितानित्यनेनश्रवणसंपत्तावपिनिदिध्यासनसंपत्त्यभावोस्योक्तःपूजावचनेषुपौनरुक्त्यंनदोषाय देवादिपदानांप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यस्पष्टत्वान्नपौनरुक्त्यमितिकेचित् ॥ ११ ॥ अथसर्वं
पुण्यमनंतफलत्वायभगवत्यर्पयति तेष्विति ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वत्तःप्रतिग्रहेनाहमधिकारीतिआपाततोर्थः वास्तवस्तुतद्दत्तपुण्यांगीकारेणानुगृह्णातिभगवान् अहमेवेति
न्यासत्वेनत्वयास्थापितंतुभ्यंप्रापयिष्यामि अहमेवेत्यनेनसर्वकर्मफलदातासर्वोपास्यश्चाहमेवेतिसूचितम् ॥ अथलोकदृष्ट्येतरजनप्रतारणायआवासमिति प्रदिष्टंत्वयेतिशेषः ॥ १४ ॥ गौतमेन
गौतमगोत्रेणशरभंगेन सर्वत्रइहपरत्रचकुशलइत्याख्यातम् एवंचानभिज्ञोहमित्युत्तरंदातुमशक्यमित्याशयः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अयमेवअस्मदीयः ॥ १७ ॥ अनेनगुणमुक्त्वादोषमाह इममिति इममाश्रमंदंडकारण्याश्रमं महीयसःअतिशयितमहत्त्ववतोपि अहत्वाहननमकृत्वालोभयित्वारूपकांतिगतिविशेषैः चित्तक्षोभंकृत्वागच्छंतीत्यर्थः अनेनभावीमारीचवृत्तांतःसूचितः अकुतोभयाःतेइव ॥ १८ ॥ अत्रदंडकारण्ये नान्योदोषोभवेदत्रेत्यस्यैवविवरणं मृगेभ्योन्यत्रविद्धिवैइति मृगेभ्योन्यत्रनभय मितिविद्धीत्यर्थः दंडकारण्याभिप्रायेणमुन्युक्तंतदाश्रममात्राभिप्रायंपरिकल्प्यरामोवादीदित्याह तच्छ्रुत्वामृगेभ्योभयविषयंवचनम् ॥ १९ ॥ हन्यांप्राप्तकालेलिङ् प्राप्तमृगहननंकुर्यां परंत्वेवं

एवमुक्तस्तुरामेणमहर्षिर्लोकविश्रुतः॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंहर्षेणमहतायुतः॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमोरामगुणवान्रम्यतामिति॥ ऋषिसंघानुचरितः सदामूलफलैर्युतः॥ १७ ॥ इममाश्रममागम्यमृगसंघामहीयसः॥ अहत्वाप्रतिगच्छंतिलोभयित्वाकुतोभयाः॥ १८ ॥ नान्योदोषोभवेदत्रमृगेभ्यो न्यत्रविद्धिवै॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमहर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः॥ १९ ॥ उवाचवचनंधीरोविगृह्यसशरंधनुः॥ तानहंसुमहाभागमृगसंघान्समागतान्॥ २० ॥ हन्यांनिशितधारेणशरेणानतपर्वणा ॥ भवांस्तत्राभिषज्येतकिंस्यात्कृच्छ्रतरंततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमेवासंचिरंतुनसमर्थये॥ तमेवमुक्त्वोपर मंरामःसंध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥ अन्वास्यपश्चिमांसंध्यांतत्रवासमकल्पयत्॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमेरम्येसीतयालक्ष्मणेनच॥ २३ ॥ ततःशुभंतापसभो ज्यमन्नंस्वयंसुतीक्ष्णःपुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यांसुसत्कृत्यददौमहात्मासंध्यानिवृत्तौरजनींसमीक्ष्य॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्य कांडेसप्तमःसर्गः॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्तुसहसौमित्रिःसुतीक्ष्णेनाभिपूजितः॥ परिणाम्यनिशांतत्रप्रभातेप्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ उत्थायच यथाकालंराघवःसहसीतया॥ उपस्पृश्यसुशीतेनतोयेनोत्पलगंधिना॥ २ ॥ अथतेऽग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ ॥ काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्वि शरणेवने॥ ३ ॥

कृत्वाऽवस्थातुमशक्यमित्याह भवानिति तत्रमृगसंघवधेभवान्मयाभिषज्येत अभिषंगःपराभवः कृतपराभवोयोभवेत्ततःपरंमेकृच्छ्रतरंकिंस्यान्नकिमपि ॥ २१ ॥ यदेवमतएतस्मिन्निति चिरं चिरकालंवासंनसमर्थयेनेच्छामि मृगसंघवधंविनास्थातुमशक्यंतद्वधेनचभवतांपीडेत्याशयः उपरमंउपरम्य क्वचिदुपरम्येत्येवपाठः संध्यामुपागमत्संध्यांवंदितुमुपागतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ संध्यानिवृत्तौरजनीमभ्यवहारार्हांसमीक्ष्येतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ परिणाम्यअतिवाह्य ॥ १ ॥ उपस्पृश्यस्नात्वाउत्पलगंधिनाउत्पलगंधवता ॥ २ ॥ काल्यंयथाकालप्राप्तमित्यभ्यर्चनक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृकंगमनानुज्ञानंप्रार्थयामः विशिखैर्विधूमैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपः सोढुमशक्यातपोयावन्नातएवातिविराजतेतावद्गंतुमिच्छामइत्यन्वयः अमार्गेणान्यायेनागतांलक्ष्मीमैश्वर्यंप्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः संबंधस्तद्विवर्जितः गुरुसाधुजनसेवारहितोदुष्प्रभुरिवअकुलजइववायावदविषह्यप्रतापोनततः पूर्वंगंतुमिच्छामइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

उदयंतंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदंश्लक्ष्णंवचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ सुखोषिताःस्मभगवंस्त्वयापूज्येनपूजिताः ॥ आपृच्छामःप्रयास्यामोमुनयस्त्वरयंतिनः ॥ ५ ॥ त्वरामहेवयंद्रष्टुंकृत्स्नमाश्रममंडलम् ॥ ऋषीणांपुण्यशीलानांदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामःसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोदांतैर्विशिखैरिवपावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपोयावत्सूर्योनातिविराजते ॥ अमार्गेणागतांलक्ष्मींप्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहेगंतुमित्युक्त्वाचरणौमुनेः ॥ ववंदेसहसौमित्रिःसीतयासहराघवः ॥ ९ ॥ तौसंस्पृशंतौचरणावुत्थाप्यमुनिपुंगवः ॥ गाढमाश्लिष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंरामसौमित्रिणासह ॥ सीतयाचानयासार्धंछाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदंरम्यंदंडकारण्यवासिनाम् ॥ एषांतपस्विनांवीरतपसाभावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राज्यफलमूलानिपुष्पितानिवनानिच ॥ प्रशस्तमृगयूथानिशांतपक्षिगणानिच ॥ १३ ॥ फुल्लपंकजखंडानिप्रसन्नसलिलानिच ॥ कारंडवविकीर्णानितटाकानिसरांसिच ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसेदृष्टिरम्याणिगिरिप्रस्रवणानिच ॥ रमणीयान्यरण्यानिमयूराभिरुतानिच ॥ १५ ॥ गम्यतांवत्ससौमित्रेभवानपिचगच्छतु ॥ आगंतव्यंचतेदृष्ट्वापुनरेवाश्रमंप्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाकाकुत्स्थःसहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणंमुनिंकृत्वाप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥ ततःशुभतरेतूणीधनुषीचायतेक्षणा ॥ ददौसीतातयोर्भ्रात्रोःखड्गौचविमलौततः ॥ १८ ॥ आबध्यचशुभेतूणीचापेचादायसस्वने ॥ निष्क्रांतावाश्रमाद्गंतुमुभौतौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ शीघ्रंतौरूपसंपन्नावनुज्ञातौमहर्षिणा ॥ प्रस्थितौधृतचापासीसीतयासहराघवौ ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥

॥ १० ॥ अरिष्टंनिरुपद्रवम् ॥ ११ ॥ आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टानिवनानिसरांसिचद्रक्ष्यसेइत्यन्वयः शांतपक्षिगणत्वंपरस्परविरोधाभावात् ॥ १३ ॥ कारंडवैर्विकीर्णानिव्याप्तानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेत्वया सकलऋषीणामाश्रमान्दृष्ट्वापुनरपिममाश्रमंप्रत्यागंतव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततोधनुरादिदानानंतरंविमलौनिशितौखड्गौचददौ ॥ १८ ॥ चापेचापशब्दोद्विलिंगः ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥

राक्षसवधप्रतिज्ञांपुनरुक्तांकारयितुंतेजोवृद्ध्यर्थंचराक्षसवधमापाततोनिषेधतीर्स.ताअब्रवीत् सीतेतिशेषः दृद्ययायुक्तिमत्त्वेनहृदयंगमया स्निग्धयास्नेहप्रवृत्तया ॥ १ ॥ अधर्ममिति यद्यपि
भवान्महान्महापुरुषोथापिसुसूक्ष्मेण विधिनासूक्ष्मेणमार्गेणविचारणेसतिभवान्अधर्मंतुप्राप्यतेप्राप्नोति छांदसःश्यन् अतिदुर्बलमृगवधप्रतिज्ञयावनप्रवेशेसतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् अयम
धर्मस्तुकामजाद्व्यसनाद्धिनिवृत्तेनत्वयानिवर्तयितुंशक्यः ॥ २ ॥ किंतत्कामजंव्यसनंकश्चायमधर्मोयस्तन्निवृत्त्यानिवर्तनीयइत्याशंकायामाह त्रीण्येवेति कानित्रीणीत्यतोमिथ्येति स्वदेहस्त्री
पुत्रादिरागवशान्मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिःपुंसस्तत्परमकंव्यसनस्वरूपंतदनंतरंततोपिगुरुतरौअत्यंतगुरुव्यसनभूतौ ॥ ३ ॥ कौतौतत्राह परदारेति विनावैररौद्रतारौद्रभावावलंबनं मृगाणामत्यंतदुर्ब
लत्वेनतेषुवैरप्रसक्त्यभावादितिभावः एवंव्यसनत्रयंनिरूप्यप्रकृतेऽधर्मप्राप्तिपरिहारायव्यसनंपरिशेषयितुमाह मिथ्येति ॥ ४ ॥ परदाराभिमर्शनमपित्वयिनास्तीत्याह कुतइति कुतोपिहेतोरि

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातंप्रस्थितंरघुनंदनम् ॥ हृद्ययास्निग्धयावाचाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अधर्मंतुसुसूक्ष्मेणविधिनाप्राप्यतेमहान् ॥ निवृत्तेन
चशक्योयंव्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजानिभवंत्युत ॥ मिथ्यावाक्यंतुपरमंतस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनंवि
नावैरंचरौद्रता ॥ मिथ्यावाक्यंनतेभूतंनभविष्यतिराघव ॥ ४ ॥ कुतोभिलषणंस्त्रीणांपरेषांधर्मनाशनम् ॥ तवनास्तिमनुष्येंद्रनचाभूत्तेकदाचन
॥ ५ ॥ मनस्यपितथारामनचैतद्विद्यतेक्वचित् ॥ स्वदारनिरतश्चैवनित्यमेवनृपात्मज ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठःसत्यसंधश्चपितुर्निर्देशकारकः ॥ त्वयिधर्मश्चसत्यं
चत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्चसर्वंमहाबाहोसत्यंवोढुंजितेंद्रियैः ॥ तववश्येंद्रियत्वंचभूतानांशुभदर्शन ॥ ८ ॥ तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंस
नम् ॥ निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चतेसमुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वयावीरदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणांरक्षणार्थायवधःसंयतिरक्षसाम् ॥ १० ॥

त्यर्थकंकुतइतिपूर्वान्वयि धर्मनाशनंपरेषांस्त्रीणामभिलषणंतत्पूर्वकंतत्स्पर्शादितवनास्तिवर्तमानकालेनाभूत्पूर्वंचततःपरंनभविष्यतिच ॥ ५ ॥ किंबहुनामनस्यपिएतन्नविद्यते अनेनेच्छायाअ
पिनिरासः तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ॥ ६ ॥ यतस्त्वंधर्मिष्ठत्वादिगुणःअतस्त्वयिधर्मःप्रतिष्ठितः सर्वंसत्यंचत्वयिप्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ ननुउक्तव्यसनेमयिनभविष्यतइतिकथंतवनिर्णयोतआह तच्चे
ति वोढुंशक्यंअयंपितृसत्यपरिपालनंकर्तुंशक्यं यतस्तत्परिपालनकारणंजितेंद्रियत्वंत्वय्यस्तिअतोनभविष्यतइतिनिर्णयः ॥ ८ ॥ तृतीयंतुव्यसनंप्रसक्तमित्याह तृतीयमिति यत्मोहात्निर्वैरंपर
प्राणाभिहिंसनंक्रियतेतदिदंरौद्राख्यंमृगयारूपंतृतीयंव्यसनंतेतत्त्वतत्तुनत्सदृशंतुसमुपस्थितम् राक्षसैःस्वापराधाकरणान्निर्वैरत्वमस्येतिबोध्यम् ॥ ९ ॥ कुतोस्याधर्मस्यममप्राप्तिरतआह प्र
तिज्ञातइति ॥ १० ॥

ननुप्रतिज्ञामात्रेणकथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति प्रतिज्ञातरक्षोवधार्थमित्यर्थः दंडकाइतिविश्रुतंप्रसिद्धंवनमित्यर्थः प्रस्थितेनत्वयापूर्वंप्रतिज्ञातत्वात्तत्कर्तव्यमेवेतितत्प्रसक्तिरितिभावः ॥ ११ ॥
ततोहेतोस्त्वांप्रस्थितंदृष्ट्वात्वद्वृत्तंसत्यप्रतिज्ञत्वरूपंचरित्रंदृष्ट्वात्वनिःश्रेयसंपारलौकिकंसुखंहितमिहलोकसुखंचिंतयंत्याममममनश्चिंताकुलंभवेद्भवति रक्षसांबलवत्त्वेनतेभ्योऽनिष्टसंभावनयैहिक
सुखत्यागोपिसंभावितइतिभावः ॥ १२ ॥ यदेवमतोनहिमेइति कारणंतद्गमनारुचौ ममेति सकाशादितिशेषः ॥ १३ ॥ हियतस्त्वंवनंगतःसर्वान्वनचरान्राक्षसान्दृष्ट्वाशरव्ययंकच्चित्कुर्याःकरि

एतन्निमित्तंचवनंदंडकाइतिविश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वंसहभ्रात्राधृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वांप्रस्थितंदृष्ट्वाममचिंताकुलंमनः ॥ त्वद्वृत्तंचिंतयं
त्यावैभवेन्निःश्रेयसंहितम् ॥ १२ ॥ नहिमेरोचतेवीरगमनंदंडकान्प्रति ॥ कारणंतत्रवक्ष्यामिवदंत्याःश्रूयतांमम ॥ १३ ॥ त्वंहिबाणधनुष्पाणिर्भ्रा
त्रासहवनंगतः ॥ दृष्ट्वावनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याःशरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणामिहधनुर्हुताशस्येंधनानिच ॥ समीपतःस्थितंतेजोबलमुच्छ्रयते
भृशम् ॥ १५ ॥ पुराकिलमहाबाहोतपस्वीसत्यवाक्छुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्येवनेरतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैवतपसोविघ्नंकर्तुमिंद्रःशचीपतिः ॥
खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमंभटरूपधृक् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदेनिहितःखड्गउत्तमः ॥ सन्यासविधिनादत्तःपुण्येतपसितिष्ठतः ॥ १८ ॥ सतच्छ
स्त्रमनुप्राप्यन्यासरक्षणतत्परः ॥ वनेतुविचरत्येवरक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रगच्छत्युपादातुंमूलानिचफलानिच ॥ नविनायातितंखड्गंन्यासर
क्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यंशस्त्रंपरिवहन्क्रमेणसतपोधनः ॥ चकाररौद्रींस्वांबुद्धिंत्यक्त्वातपसिनिश्चयम् ॥ २१ ॥ ततःसरौद्राभिरतःप्रमत्तोधर्मकर्षि
तः ॥ तस्यशस्त्रस्यसंवासाज्जगाममनरकंमुनिः ॥ २२ ॥

ष्यसि इदमेवहिंसालक्षणाधर्मप्राप्तौकारणम् ॥ १४ ॥ शरमोक्षमकृत्वाऽवस्थानंत्वशक्यमित्याह क्षत्रियाणामिति समीपतःस्थितंधनुर्यत्समीपस्थितंतस्यपुंसस्तेजोबलंतेजसआधिक्यंकरोति
यथावह्नेस्तेजसआधिक्यमिंधनानिकुर्वंते ॥ १५ ॥ अत्रेतिहासमाह पुरेति रतमृगद्विजेइति उपशांतमृगपक्षिके तपस्तेपइतिशेषः ॥ १६ ॥ भटोयोधः ॥ १७ ॥ तदातस्मिन्नाश्रमेपुण्येतपसि
तिष्ठतस्तस्यमुनेः शेषषष्ठी तस्मैमुनयेसखड्गःन्यासविधिनाकालांतरेआदानायरक्षणार्थंस्थापनकर्मणा ॥ १८ ॥ आत्मनःप्रत्ययंविश्वासंरक्षन्नेवविचरति ॥ १९ ॥ तदेवदर्शयति यत्रेति ॥ २० ॥
परिवहन्अरक्षणेऽधर्मकलंकंचपश्यंस्तपसिनिश्चयरूपांस्वांबुद्धिंत्यक्त्वारौद्रींबुद्धिंचकार ॥ २१ ॥ रौद्राभिरतःरौद्रकर्मणिप्रीतिमान् अधर्मेणकर्षितोहीनधर्मःकृतः संवासात्धारणात् ॥ २२ ॥

शस्त्रसंयोगकारणमितिबहुव्रीहिः अग्निसंयोगोयथाकाष्ठानांविकारहेतुस्तद्वच्छस्त्रसंयोगःशस्त्रिणोविकारहेतुः ॥ २३ ॥ स्नेहाद्भवद्विषयाद्बहुमानात्त्वत्कर्तृकान्मद्विषयात् किंच बहुमानोनाममदी योयंसर्वेत्स्येवमत्तिमानः स्मारये पुरावृत्तमितिशेषः अत्रस्नेहोहेतुः बहुमानाच्चत्वांतुशिक्षयेइत्यर्थः तदेवशिक्षणंकरोति नकथंचनेति यत्तुतीर्थःस्मारयेत्वांनशिक्षयेइतिपठतिव्याचष्टेच तत्तुउत्तरवाक्येकरिष्यमाणशिक्षणेनव्याहतमितिकतकः ॥ २४ ॥ साकेत्यत्राह बुद्धिरिति अस्यैवप्रपंचोऽपराधंविनेति हंतुंराक्षसानितिशेषः नमंस्यतेतवयत्नमौचित्येनेतिशेषः लोकान्वीरनकामयेइति पाठेलोकान्हंतुंनेच्छामि राक्षसवदितरप्राणिवधस्याप्येवंसतिप्रसंगादितिभावः ॥२५॥ नन्वस्मदपराधाकरणेऽपिआर्तमुनिजनरक्षणार्थमेवतेषांवधोस्त्वित्यतआह क्षत्रियाणामिति क्षत्रियाणांक्षत्रधर्मेहिपदप्रतिष्ठितानामतएववीराणांराज्यरक्षणशेषतयायुद्धादिप्रवृत्तिमतांएतावद्धनुषाकार्यंयद्वनेषुवसतांनियतात्मनामार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ अस्माकंतुनात्राप्यधिकारइत्याह क्वचे

एवमेतत्पुरावृत्तंशस्त्रसंयोगकारणम् ॥ अग्निसंयोगवद्धेतुःशस्त्रसंयोगउच्यते ॥२३॥ स्नेहाच्चबहुमानाच्चस्मारयेत्वांतुशिक्षये ॥ नकथंचनसाकार्या गृहीतधनुषात्वया ॥ २४॥ बुद्धिर्वैरंविनाहंतुंराक्षसान्दंडकाश्रितान् ॥ अपराधंविनाहंतुंलोकोवीरनमंस्यते ॥२५॥ क्षत्रियाणांतुवीराणांवनेपुनियतात्मनाम् ॥ धनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥२६॥ क्वचशस्त्रंक्वचवनंक्वचक्षात्रंतपःक्वच ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तुपूज्यताम् ॥२७॥ कदर्यकलुषाबुद्धिर्जायतेशस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वात्वयोध्यायांक्षत्रधर्मंचरिष्यसि ॥२८॥ अक्षयातुभवेत्प्रीतिःश्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदिराज्यंहिसंन्यस्यभवेस्त्वंनिरतोमुनिः ॥ २९ ॥ धर्मादर्थःप्रभवतिधर्मात्प्रभवतेसुखम् ॥ धर्मेणलभतेसर्वंधर्मसारमिदंजगत् ॥ ३० ॥ आत्मानंनियमैस्तैस्तैःकर्षयित्वाप्रयत्नतः ॥ प्राप्यतेनिपुणैर्धर्मोनसुखाल्लभतेसुखम् ॥३१॥ नित्यंशुचिमतिःसौम्यचरधर्मंतपोवने ॥ सर्वंतुविदितंतुभ्यंत्रैलोक्यमपितत्त्वतः ॥३२॥

ति क्षात्रंदुष्टवधादि तपोजटावल्कलादिधारणपूर्वकमस्माभिरिदानीमनुतिष्ठासितमिदम् व्याविद्धंपरस्परव्याहतम् तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तुपूज्यतांसेव्यताम् ॥ २७ ॥ यतःशस्त्रसेवनात्कदर्याणांकृपणानामिवकलुषाबुद्धिर्जायतेधर्मानुष्ठानविरोधिनी अतःशस्त्रसेवनंवनेनकर्तव्यमितिध्वनिः ननुक्षत्रियस्यममयुद्धमेवधर्मोऽतआह पुनरिति सएवतस्यदेशःकालश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥ शस्त्रसेवननिषेधमेवद्रढयति अक्षयेति यदिराज्यंत्यक्त्वावनेनिरतस्त्वंमुनिरवृत्तिर्भवेस्तदाममश्वश्रूश्वशुरयोरक्षयाप्रीतिर्भवेत् श्वशुरस्यवनवासोचितधर्मानुष्ठानेनस्वर्गलाभजाप्रीतिःश्वश्र्वास्तुयुद्धादिराहित्येनसुखवासजाप्रीतिरितिबोध्यम ॥ २९ ॥ हिंसालक्षणस्याधर्मत्वान्मुनिधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह धर्मादिति धर्मात्अहिंसाप्रधानात् ॥ ३० ॥ सर्वथाधर्मएवसंपाद्यइत्याह आत्मानमिति आत्मानंस्थूलदेहद्वयमित्यर्थः निपुणैःसमर्थैःसुखंसुखसाधनोधर्मः ॥ ३१ ॥ उपसंहरति नित्यमिति त्रैलोक्यमपित्रिलोकवर्तिप्रजापुमर्थापुमर्थतत्साधनकलापइत्यर्थः तुभ्यंत्वया ॥३२॥

अथविनयेनक्षमापयति श्रीति माचिरेणविलंबोमास्त्वित्यर्थः अत्रेदंगूढंसीतानात्पर्यं यदिसकलरक्षःक्षयेणसकलत्रिभुवनवर्तिआर्तरक्षणमनपराधिपीडांविहायकर्तुंशक्यंतदाक्षात्रधर्मंचरनोचे च्छुद्रतपोधर्मंचरेतिधनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमित्यनेनेदंध्वनितं क्षत्रियाणांतुवीराणांवनेषुनियतात्मनामितिपूर्वार्धस्यवनेष्वपिवसतांक्षत्रियाणांवीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमितिगूढ तात्पर्यं ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा०वाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥७॥ ॥ एवंयुद्धस्यापाततःसीतयाऽधर्मत्वंप्रतिपादितंतद्वाक्याविरोधेनैवधर्म त्वंप्रतिपादयतिरामः वाक्यमिति संवर्धितइतिपाठेसंवर्धिततेजाः धर्मेस्थितइतिपाठांतरम् ॥ १ ॥ कुलंव्यपदिशंत्याक्षत्रियाणांतुवीराणामित्यादिनाक्षत्रियकुलधर्मंबोधयंत्या ॥ २ ॥ अत्रोक्त

स्त्रीचापल्यादेतदुपाहृतंमेधर्मंचवक्तुंतवकःसमर्थः॥ विचार्यबुद्ध्यातुसहानुजेनयद्रोचतेतत्कुरुमाचिरेण॥३३॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर ण्यकांडेनवमःसर्गः॥९॥ ॥७॥ ॥वाक्यमेतत्तुवैदेह्याव्याहृतंभर्तृभक्तया॥श्रुत्वाधर्मेस्थितोरामःप्रत्युवाचाथजानकीम्॥१॥हि तमुक्तंत्वयादेविस्निग्धयासदृशंवचः॥कुलंव्यपदिशंत्याचधर्मज्ञेजनकात्मजे॥२॥किंनुवक्ष्याम्यहंदेवित्वयैवोक्तमिदंवचः॥क्षत्रियैर्धार्यतेचापो नार्तशब्दोभवेदिति॥३॥तेचार्तादंडकारण्येमुनयःसंशितव्रताः॥ मांसीतेस्वयमागम्यशरण्यंशरणंगताः॥४॥वसंतःकालकालेषुवनेमूलफला शनाः॥नलभंतेसुखंभीरुराक्षसैःक्रूरकर्मभिः॥५॥भक्ष्यंतेराक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः॥ तेभक्ष्यमाणामुनयोदंडकारण्यवासिनः॥६॥अ स्मानभ्यवपद्येतिमामूचुर्द्विजसत्तमाः॥मयातुवचनंश्रुत्वातेषामेवंमुखाच्च्युतम्॥७॥कृत्वावचनशुश्रूषांवाक्यमेतदुदाहृतम्॥प्रसीदंतुभवंतोमे ह्रीरेषातुममातुला॥८॥

स्मर्हंकिंनुवक्ष्यामि त्वयैवोक्तंदत्तमित्यर्थः इदंशब्दार्थःक्षत्रियैरिति रक्षकाभावकृतआर्तानांशब्दोमाभूदित्यर्थःक्षत्रियैश्चापोधार्यतइत्येषोर्थोधनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमितिवाक्ये नोक्तइतिशेषः ॥ ३ ॥ त्वद्वचनस्यायमेवानुष्ठानकालइत्याह तेचेति संशितव्रतास्तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्यशरणंगताइत्यनेननाहंगर्वादिदोषेणरक्षोवधार्थंप्रवर्तेकिंत्वस्मच्छरणागतेषुवैरेणममापि वैरमर्थादापातमितिनिर्वैरंवधप्रसक्तिर्नमेइत्युक्तम् ॥ ४ ॥ कालकालेषुसर्वकालेष्वित्यर्थः राक्षसैरित्यस्यवध्यमानाइतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभ्यवपद्यअनुगृहाणेतिमामूचुः पद्यतेरार्षंपरस्मैपदं एवंरक्षेत्यवंतेषांमुखाच्च्युतंवचनंश्रुत्वा ॥ ७ ॥ वचनशुश्रूषांवचनानुपालनलक्षणशुश्रूषांकृत्वा मनसिकृत्वेत्यर्थः चरणशुश्रूषामित्यपिपाठः यदीदृशैरुपस्थितैःअस्माभीरक्षणार्थमुपास्यैरुप स्थितः रक्षणार्थमितिशेषः एषाममअह्रीरकीर्तिरतःप्रसीदंतुइत्यर्थः तीर्थस्तु एषाममह्रीरतःप्रसीदंतुइतिव्याचष्टे ॥ ८ ॥

किंकरोमिकिंकरवाणीत्यर्थः लोडर्थेलडार्षः ॥ ९ ॥ सर्वैः एवंमयोक्तैस्तैःसर्वैरित्यर्थः ॥ १० ॥ स्मस्मः तत्ररक्षःपीडाविषये रक्षत्वितिभवच्छब्दयोगात्प्रथमपुरुषः पर्वकालेषुदर्शपूर्णमासेष्टि कालेषु ॥ ११ ॥ धर्षयंतिअभिभवंति ॥ १२ ॥ गतिंत्रातारम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनअतिक्लेशार्जिततपोव्ययभयेन ॥ १५ ॥ रक्षकस्त्वम् भवेतिशेषः त्वन्नाथाःत्वंनाथोयेषांते कात्स्न्र्येनक त्स्नरक्षःपीडानिवर्तनेन ॥ १६ ॥ चतुर्दशवर्षपर्यंतंपित्राज्ञयाराज्यत्यागेपिअघेराज्यसंबंधस्यावश्यकत्वाच्छरणागतरक्षणेऽस्यैवाधिकारः किंच क्षत्रजातेरेवात्राधिकारोनतुराज्यपदस्थस्यैवेति

यदीदृशैरहंविप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥ किंकरोमीतिचमयाव्याहृतंद्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेवसमागम्यवागियंसमुदाहृता ॥ राक्षसैर्दंडकारण्येब हुभिःकामरूपिभिः ॥ १० ॥ अर्दिताःस्मभृशंरामभवान्नस्तत्ररक्षतु ॥ होमकालेतुसंप्राप्तेपर्वकालेषुचानघ ॥ ११ ॥ धर्षयंतिस्मदुर्धर्षाराक्षसाःपि शिताशनाः ॥ राक्षसैर्धर्षितानांचतापसानांतपस्विनाम् ॥ १२ ॥ गतिंमृगयमाणानांभवान्नःपरमागतिः ॥ कामंतपःप्रभावेणशक्ताहंतुंनिशाचरा न् ॥ १३ ॥ चिरार्जितंनचेच्छामस्तपःखंडयितुंवयम् ॥ बहुविघ्नंतपोनित्यंदुश्चरंचैवराघव ॥ १४ ॥ तेनशापंनमुंचामोभक्ष्यमाणाश्चराक्षसैः ॥ त दर्द्यमानान्रक्षोभिर्दंडकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥ रक्षकस्त्वंसहभ्रात्रात्वन्नाथाहिवयंवने ॥ मयाचैतद्वचःश्रुत्वाकात्स्न्र्येनपरिपालनम् ॥ १६ ॥ ऋ षीणांदंडकारण्येसंश्रुतंजनकात्मजे ॥ संश्रुत्यचनशक्ष्यामिजीवमानःप्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥ मुनीनामन्यथाकर्तुंसत्यमिष्टंहिमेसदा ॥ अप्यहंजीवितं जह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥ नतुप्रतिज्ञांसंश्रुत्यब्राह्मणेभ्योविशेषतः ॥ तदवश्यंमयाकार्यमृषीणांपरिपालनम् ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापिवैदे हिप्रतिज्ञायकथंपुनः ॥ ममस्नेहाच्चसौहार्दादिदमुक्तंत्वयावचः ॥ २० ॥ परितुष्टोस्म्यहंसीतेनह्यनिष्टोनुशास्यते ॥ सदृशंचानुरूपंचकुलस्यतवशोभने ॥ सधर्मचारिणीमेत्वंप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंमहात्मासीतांप्रियांमैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामोधनुष्मान्सहलक्ष्मणेनजगाम रम्याणितपोवनानि ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० अरण्यकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ६३ ॥

तात्पर्यं संश्रुतंप्रतिज्ञातम् जीवमानःजीवन् प्रतिश्रवंप्रति ज्ञाम् ॥ १७ ॥ नशक्ष्यामीत्यत्रहेतुः सत्यमिष्टमित्यादि ॥ १८ ॥ यस्मैकस्मैअपिप्रतिज्ञांप्रतिज्ञायनजह्यांकिंपुनर्ब्राह्मणेभ्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापिऋषिभिरितिकार्यमितिचशेषः प्रतिज्ञायक थंपुनर्नकार्यमितिशेषः स्नेहःप्रीतिः सौहार्दंशोभनहृदयता प्रीतौसत्यामपितादृशहृदयत्वाभावेएवमनुशासनादर्शनादुभयमुक्तम् ॥ २० ॥ नह्यनिष्टोऽनुशास्यते यस्मिन्यस्यप्रीतिर्नास्तिनासावनु शिष्यते हितंनोपदिश्यतइत्यर्थः सदृशंतवस्नेहस्य त्वदुक्तंवचइतिशेषः कुलस्यानुरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा०रा०वा०आ०अरण्यकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥

अयनइति ॥१॥ २ ॥ जलजाःखगादात्यूहादयः ॥ ३ ॥ यूथबंधान्यूथरूपेणसंबद्धान् पृषतामितिषष्ठी विषाणिनोमहिषानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ दिवाकरेलंबमानेसायाह्नइत्यर्थः योजनायतं चतुर्दिक्षुयोजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधंपद्मानिरक्तानिपुष्करंपुंडरीकंतैःसंबाधःसंमर्दोयस्मिंस्तं पद्मानांपुष्करेजलेसंबाधोनैविडयंयत्रतमितिकतकः गजयूथैरलंकृतं तीरेजलेचेतिशेषः हंसाराजहंसाः कादंबाःकलहंसाः जलजातिभिःजलेजातिर्जन्मयेषांतैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषोगीतोपेतवाद्यशब्दः नतुकश्चनेति गीतादिकर्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मभृतंनामध

अग्रतःप्रययौरामःसीतामध्येसुशोभना ॥ पृष्ठतस्तुधनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगामह ॥ १ ॥ तौपश्यमानौविविधान्शैलप्रस्थान्वनानिच ॥ नदीश्चविविधारम्याजग्मतुःसहसीतया ॥ २॥ सारसांश्चक्रवाकांश्चनदीपुलिनचारिणः॥सरांसिचसपद्मानियुतानिजलजैःखगैः॥३॥ यूथबंधांश्चपृषतांमदोन्मत्तान्विषाणिनः॥ महिषांश्चवराहांश्चगजांश्चद्रुमवैरिणः॥ ४॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे॥ ददृशुःसहितारम्यंतटाकंयोजनायतम्॥५॥ पद्मपुष्करसंबाधंगजयूथैरलंकृतम्॥ सारसैर्हंसकादंबैःसंकुलंजलजातिभिः॥६॥ प्रसन्नसलिलेरम्येतस्मिन्सरसिशुश्रुवे॥ गीतवादित्रनिर्घोषोनतुकश्चनदृश्यते॥ ७॥ ततःकौतूहलाद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः॥ मुनिंधर्मभृतंनामप्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ ८॥ इदमत्यद्भुतंश्रुत्वासर्वेषांनोमहामुने॥ कौतूहलंमहज्जातंकिमिदंसाधुकथ्यताम्॥ ९ ॥ तेनैवमुक्तोधर्मात्माराघवेणमुनिस्तदा॥ प्रभावंसरसःक्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे॥ १०॥ इदंपंचाप्सरंनामतटाकंसार्वकालिकम्॥ निर्मितंतपसारामममुनिनामांडकर्णिना॥ ११॥ सहितेपेतपस्तीव्रंमांडकर्णिर्महामुनिः॥ दशवर्षसहस्राणिवायुभक्षोजलाशये॥ १२॥ ततःप्रव्यथिताःसर्वेदेवाःसाग्निपुरोगमाः॥ अब्रुवन्वचनंसर्वेपरस्परसमागताः॥ १३॥ अस्माकंकस्यचित्स्थानमेषप्रार्थयतेमुनिः॥ इतिसंविग्नमनसःसर्वेतत्रदिवौकसः॥ १४॥ ततःकर्तुंतपोविघ्नंसर्वैर्देवैर्नियोजिताः॥ प्रधानाप्सरसःपंचविद्युच्चलितवर्चसः॥ १५॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः॥ नीतोमदनवश्यत्वंदेवानांकार्यसिद्धये॥ १६॥

धर्मभृतनामकं धर्मभृन्नामकंवाशरणागतेष्वनुयायिष्वेकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पंचाप्सरसांक्रीडासाधनत्वात्पंचाप्सरोनामत्वेनप्रसिद्धं सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणकंसार्वकालिकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निरूपपुरोगमसहिताःसाग्निपुरोगमाःसर्वेप्रव्यथिताअभूवन् ततःसर्वेऽब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ इतिसंविग्नैःमनसोऽभूवन्नितिशेषः ॥ १४ ॥ ततउद्विग्नसर्वदेवैस्तपोविघ्नायनियुक्ताःविद्युच्चलितवर्चसः चलितविद्युत्कांतयः प्रधानाप्सरसःपंचेत्यनेनतत्परिवारभूतान्यसत्ताप्वनिता ताआगताइतिशेषः ॥ १५ ॥ दृष्टपरावरःदृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः ॥ १६ ॥

निर्मितंतेनैवमुनिना क्रीडार्थमितिशेषः ॥ १७ ॥ तत्रैवनिर्मितेगृहे तपोयोगोयौवनेहेतुः ॥ १८ ॥ भूषणोन्मिश्रःवलयादिभूषणध्वनिमिश्रः ॥ १९ ॥ वचनंतदर्थंआश्चर्यमितिप्रतिजयाह ॥ २० ॥ एवंकथयमानःआश्चर्यमित्येवंकथयन्ब्राह्म्यालक्ष्म्याब्रह्मविद्यानुष्ठानजलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेतियावत् ॥ २१ ॥ प्रविश्याश्रममंडलमित्यनुषंगः आश्रममंडले उवासेतिशेषः ॥ २२ ॥ तद्वासप्रकारमाह उषित्वेति एकस्याश्रमेइतिशेषः अथपर्यायेणसर्वेषामाश्रमान्जगाम ॥ २३ ॥ किंच येषामृषीणामाश्रमेपूर्वमुषितवान्पुनरपितेषामाश्रमान्जगाम तद्भक्त्यतिशयात् यथा

ताश्चैवाप्सरसःपंचमुनेःपत्नीत्वमागताः ॥ तटाकेनिर्मितंतासांतस्मिन्नंतर्हितंगृहम् ॥ १७ ॥ तत्रैवाप्सरसःपंचनिवसंत्योयथासुखम् ॥ रमयंतितपोयोगान्मुनिंयौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥ तासांसंक्रीडमानानामेषवादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयतेभूषणोन्मिश्रोगीतशब्दोमनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमितितस्यैतद्वचनंभावितात्मनः ॥ राघवःप्रतिजग्राहसहभ्रात्रामहायशाः ॥ २० ॥ एवंकथयमानःसददर्शाश्रममंडलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तंब्राह्म्यालक्ष्म्यासमावृतम् ॥ २१ ॥ प्रविश्यसहवैदेह्यालक्ष्मणेनचराघवः ॥ तदातस्मिन्सकाकुत्स्थःश्रीमत्याश्रममंडले ॥ २२ ॥ उषित्वाससुखंतत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ जगामचाश्रमांस्तेषांपर्यायेणतपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषामुषितवान्पूर्वंसकाशेसमहास्त्रवित् ॥ क्वचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरंक्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्चचतुरोमासान्पंचषट्चपरान्क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकंक्वचित् ॥ २५ ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्चराघवोन्यवसत्सुखम् ॥ तत्रसंवसतस्तस्यमुनीनामाश्रमेषुवै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येनययुःसंवत्सरादश ॥ परिसृत्यचधर्मज्ञोराघवःसहसीतया ॥ २७ ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंपुनरेवाजगामह ॥ सतमाश्रममागम्यमुनिभिःपरिपूजितः ॥ २८ ॥ तत्रापिन्यवसद्रामःकिंचित्कालमरिंदमः ॥ अथाश्रमस्थोविनयात्कदाचित्तंमहामुनिम् ॥ २९ ॥ उपासीनःसकाकुत्स्थःसुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नरण्येभगवन्नगस्त्योमुनिसत्तमः ॥ ३० ॥

सुतीक्ष्णाश्रमेपुनरागमनं एकत्रवासाभावादेवाह क्वचिदिति परिदशान्दशत्वसंख्यांपरिगतान् दशसंख्यान्मासानित्यर्थः ॥ २४ ॥ परान्वर्षतोऽधिकान् एवमधिकानित्याद्यपि ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ रमतःरममाणस्य परिसृत्यसर्वमुन्याश्रमान्अटित्वा परिवृत्येतिपाठांतरं प्रतिश्रुत्येतिपांक्तःपाठः यतःपुनरागंतव्यमितिप्रतिज्ञायगतोऽतःपुनराजगामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ उपासीनःसमीपस्थः ॥ ३० ॥

कथाःकथयतांसकाशादितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मनोरथाभिनयोयदहमित्यादि ॥ ३४ ॥ एतच्छब्दार्थोंगस्त्यं मित्यादि ॥ ३५ ॥ अस्मिन्नर्थेमदुपदिदिक्षितार्थे ॥ ३६ ॥ योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारिवैततइतिकतकपाठेअस्मादाश्रमाद्योजनादभिअधिकंचत्वारियोजनानीत्यर्थः दक्षिणेनगंतव्यानीति ततस्तद्भ्रातुराश्रमइत्यर्थः पाठांतरेतुचतुर्योजनोत्तरमितिस्पष्टएवार्थः

वसन्नीतिमयानित्यंकथाःकथयतांश्रुतम् ॥ नतुजानामितंदेशंवनस्यास्यमहत्तया ॥ ३१ ॥ कुत्राश्रमपदंरम्यंमहर्षेस्तस्यधीमतः ॥ प्रसादार्थंभगवतःसानुजःसहसीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुंमुनिम् ॥ मनोरथोमहानेषहृदिसंपरिवर्तते ॥ ३३ ॥ यदहंतंमुनिवरंशुश्रूषेयमपिस्वयम् ॥ इतिरामस्यसमुनिःश्रुत्वाधर्मात्मनोवचः ॥ ३४ ॥ सुतीक्ष्णःप्रत्युवाचेदंप्रीतोदशरथात्मजम् ॥ अहमप्येतदेवत्वांवक्तुकामःसलक्ष्मणम् ॥ ३५ ॥ अगस्त्यमभिगच्छेतिसीतयासहराघव ॥ दिष्ट्यात्विदानीमर्थेस्मिन्स्वयमेवब्रवीषिमाम् ॥ ३६ ॥ अयमाख्यामितेरामयत्रागस्त्योमहामुनिः ॥ योजनान्याश्रमात्तातयाहिचत्वारिवैततः ॥ दक्षिणेनमहाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥ स्थलीप्रायवनोद्देशेपिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफलेरम्येनानाविहगनादिते ॥ ३८ ॥ पद्मिन्योविविधास्तत्रप्रसन्नसलिलाशयाः ॥ हंसकारंडवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३९ ॥ तत्रैकांरजनींव्युष्यप्रभातेरामगम्यताम् ॥ दक्षिणांदिशमास्थायवनखंडस्यपार्श्वतः ॥ ४० ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदंगत्वायोजनमंतरम् ॥ रमणीयेवनोद्देशेबहुपादपशोभिते ॥ ४१ ॥ रंस्यतेतत्रवैदेहीलक्ष्मणश्चत्वयासह ॥ सहिरम्योवनोद्देशोबहुपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥ यदिबुद्धिःकृताद्रष्टुमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ अद्यैवगमनेबुद्धिंरोचयस्वमहामते ॥ ४३ ॥ इतिरामोमुनेःश्रुत्वासहभ्रात्राभिवाद्यच ॥ प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्यसानुजःसहसीतया ॥ ४४ ॥ पश्यन्वनानिचित्राणिपर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसिसरितश्चैवपथिमार्गवशानुगान् ॥ ४५ ॥

॥ ३७ ॥ तदाश्रमचिह्नंस्थलीप्रायवनोद्देशत्वादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इध्मवाहेतिअस्यनाम अगस्त्यःप्राग्दुहितरमुपयेमेधृतव्रताम् यस्यांदृढव्रतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिरितित्तागवतंतुदेवराच्चसुतोत्पत्तिरितिन्यायेनेत्येके दक्षिणांदिशमायोजनमंतरंअवकाशंगत्वातत्रागस्त्याश्रमंद्रक्ष्यसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मुनेःश्रुत्वेतिवचनमितिशेषः ॥ ४४ ॥ मार्गवशानुगान्मार्गवशात्प्राप्तान् ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ नूनमेतदेवेत्यत्रहेतुमाह यथाहीति यथायादृशचिह्नवत्तयावनंश्रुतंतथैवास्यफलभारेणपुष्पभारेणचसन्नताःसहस्रशोद्रुमाःज्ञाताःज्ञायमानावर्तंते ॥ ४८ ॥ असाधारणलिंगानुभ
वमप्याह पिप्पलीनामिति पिप्पलीफलानामित्यर्थः कटुकोदयःकटुकरससंबंध्युदयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृष्णाभ्रंनीलाभ्रंशिखरंपर्वतशिखरंचोपमायस्य ॥ ५१ ॥ विविक्तेषुनिर्मलेषुएकांतेषुच

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेनगत्वातेनपथासुखम् ॥ इदंपरमसंहृष्टोवाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत् ॥४६ ॥ एतदेवाश्रमपदंनूनंतस्यमहात्मनः ॥ अगस्त्यस्यमुनेर्भ्रातु
र्दृश्यतेपुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥ यथाहीमेवनस्यास्यज्ञाताःपथिसहस्रशः ॥ सन्नताःफलभारेणपुष्पभारेणचद्रुमाः ॥ ४८ ॥ पिप्पलीनांचपक्वानांवनाद
स्मादुपागतः ॥ गंधोयंपवनोत्क्षिप्तःसहसाकटुकोदयः ॥ ४९ ॥ तत्रतत्रचदृश्यंतेसंक्षिप्ताःकाष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्चपरिदृश्यंतेदर्भावैदूर्यवर्चसः ॥ ५० ॥
एतच्चवनमध्यस्थंकृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्यधूमाग्रंसंप्रदृश्यते ॥ ५१ ॥ विविक्तेषुचतीर्थेषुकृतस्नानाद्विजातयः ॥ पुण्योपहारंकु
र्वंतिकुसुमैःस्वयमर्जितैः ॥ ५२ ॥ ततःसुतीक्ष्णवचनंयथासौम्यमयाश्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमोभ्रातुर्नूनमेषभविष्यति ॥ ५३ ॥ निगृह्यतरसामृ
त्युंलोकानांहितकाम्यया ॥ यस्यभ्रात्राकृतेयंदिक्शरण्यापुण्यकर्मणा ॥५४ ॥ इहैकदाकिलक्रूरोवातापिरपिचेल्वलः ॥ भ्रातरौसहितावास्तांब्राह्म
णघ्नौमहासुरौ ॥ ५५ ॥ धारयन्ब्राह्मणंरूपमिल्वलःसंस्कृतंवदन् ॥ आमंत्रयतिविप्रान्सश्राद्धमुद्दिश्यनिर्घृणः ॥ ५६ ॥ भ्रातरंसंस्कृतंकृत्वाततस्तंमे
षरूपिणम् ॥ तान्द्विजान्भोजयामासश्राद्धदृष्टेनकर्मणा ॥ ५७ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांविप्राणामिल्वलोब्रवीत् ॥ वातापेनिष्क्रमस्वेतिस्वरेणमहतावद
न् ॥ ५८ ॥ ततोभ्रातुर्वचःश्रुत्वावातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वाभित्त्वाशरीराणिब्राह्मणानांविनिष्पतत् ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणानांसहस्राणितैरेवंकामरूपि
भिः ॥ विनाशितानिसंहत्यनित्यशःपिशिताशनैः ॥ ६० ॥

स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मृत्युंतत्तुल्यंदैत्यम् शरण्यावासयोग्यालोकानाम् ॥५४ ॥ कोसौमृत्युतुल्योऽसुरोयोऽगस्त्येननिगृहीतोलोकरक्षणायेत्यतस्तदाख्यायिका
माह इहेति वनेइत्यर्थः एकदाकस्मिंश्चित्पूर्वकाले ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणरूपंब्राह्मणसदृशवेषम् संस्कृतंवदन्ब्राह्मणवदितिशेषः एतदुभयंविश्वासार्थम् ॥ ५६ ॥ संस्कृतंकृत्वाश्राद्धोचितपाकसंस्का
रसंस्कृतंकृत्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ मेषवन्नदन्मृतसंजीवनीविभवादुदरांतरितिशेषः विनिष्पतत्विनिर्गतवान् अडभावआर्षः ॥ ५९ ॥ संहत्यसमेत्य ॥ ६० ॥

प्रार्थितेनप्रार्थिनासुरद्वयसंहारेण महर्षिणागस्त्येन श्राद्धेश्राद्धव्यापारमनुभूयभक्षितः सोऽसुरोवातापिः ॥ ६१ ॥ ततइल्वलःश्राद्धांतिसंपन्नमित्युक्त्वाहस्तोदकंदत्वाभ्रातरंनिष्क्रमस्वेत्यभ्यभाष
त ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मयाजीर्णस्यभुक्तस्येतिशेषः ॥ ६४ ॥ प्रधर्षयितुंहिंसितुम् ॥ ६५ ॥ चक्षुषाचक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्नितुल्येन ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अभि

अगस्त्येनतदादेवैःप्रार्थितेनमहर्षिणा ॥ अनुभूयकिलश्राद्धेभक्षितःसमहासुरः ॥ ६१ ॥ ततःसंपन्नमित्युक्त्वादत्वाहस्तेवनेजनम् ॥ भ्रातरंनिष्क्रम
स्वेतिइल्वलःसमभाषत ॥ ६२ ॥ सतदाभाषमाणंतुभ्रातरंविप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्योमुनिसत्तमः ॥ ६३ ॥ कुतोनिष्क्रमितुंशक्ति
र्मयाजीर्णस्यरक्षसः ॥ भ्रातुस्तुमेषरूपस्यगतस्ययमसादनम् ॥ ६४ ॥ अथतस्यवचःश्रुत्वाभ्रातुर्निधनसंश्रितम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभेमुनिंक्रोधान्नि
शाचरः ॥ ६५ ॥ सोऽभ्यद्रवद्द्विजेंद्रंतंमुनिनादीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेननिर्दग्धोनिधनंगतः ॥ ६६ ॥ तस्यायमाश्रमोभ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥
विप्रानुकंपयायेनकर्मेदंदुष्करंकृतम् ॥ ६७ ॥ एवंकथयमानस्यतस्यसौमित्रिणासह ॥ रामस्यास्तंगतःसूर्यःसंध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ उपास्य
पश्चिमांसंध्यांसहभ्रात्रायथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदंतमृषिंचाभ्यवादयत् ॥ ६९ ॥ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तुमुनिनातेनराघवः ॥ न्यवसत्तांनिशामे
कांप्राश्यमूलफलानिच ॥ ७० ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामुदितेरविमंडले ॥ भ्रातरंतमगस्त्यस्य आमंत्रयतराघवः ॥ ७१ ॥ अभिवादयेत्वाभगवन्सु
खमस्म्युषितोनिशाम् ॥ आमंत्रयेत्वांगच्छामिगुरुंतेद्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥ गम्यतामितितेनोक्तोजगामरघुनंदनः ॥ यथोद्दिष्टेनमार्गेणवनंतच्चावलो
कयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा ॥ चिरिबिल्वान्मधूकांश्चबिल्वानथचतिंदुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभि
रुपशोभितान् ॥ ददर्शरामःशतशस्तत्रकांतारपादपान् ॥ ७५ ॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैःशकुनिसंघैश्चशतशःप्रतिनादिता
न् ॥ ७६ ॥ ततोऽब्रवीत्समीपस्थंरामोराजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोनुगतंवीरंलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७७ ॥ स्निग्धपत्रायथावृक्षायथाक्षांतामृगद्विजाः ॥
आश्रमोनातिदूरस्थोमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥ अगस्त्यइतिविख्यातोलोकेस्वेनैवकर्मणा ॥ आश्रमोदृश्यतेतस्यपरिश्रांतश्रमापहः ॥ ७९ ॥

वादयेत्वेतिपादेनवाक्षरत्वमार्षम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ नीवाराजलकदंबाः वंजुलोऽशोकः तिनिशोधवः चिरिबिल्वोनक्तमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ यथाश्रुतास्तथास्निग्धपत्रावृक्षाद
श्यंतेइतिशेषः अतोनिकटआश्रमः ॥ ७८ ॥ अगंविंध्यंस्तंभयतीत्यगस्त्यः पृषोदरादिः स्वेनकर्मणाविंध्यस्तंभनकर्मणा परिश्रांतश्रमापहंता ॥ ७९ ॥

प्राज्यैर्नृभिरितिर्धूमैःपाकयज्ञधूमैराकुलंवनंयस्मिन् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ यस्यप्रभावाद्राक्षसैरियमगस्त्याश्रमप्रदेशावर्तिनीदक्षिणादिग्दृश्यतेकेवलम् त्रासात्महर्षिभीत्यानोपभुज्यते नस्वदेशत्वेनांगी क्रियतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ निर्वैराःप्राणिषुवैररहिताः प्रशांताःत्यक्तक्रूरकर्माणः ॥ ८३ ॥ भगवतोऽगस्त्यस्यमहिम्नाप्रदक्षिणाएतदाश्रमावच्छेदेननिर्वैरत्वादिसंपादनसमर्था क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्ध र्षातोनाम्नाचनाम्नापिसंपूर्णादिगेवदक्षिणेतित्रिषुलोकेषुप्रथिता ॥ ८४ ॥ मेरुस्पर्धयाभास्करमार्गनिरोद्धुंवर्धितुकामोप्यचलोविंध्यस्तस्यागस्त्यस्यसंदेशंमदागमनपर्यंतंमावर्धस्वेत्येवमाज्ञांपा

प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ॥ प्रशांतमृगयूथश्चनानाशकुनिनादितः ॥ ८० ॥ निगृह्यतरसामृत्युंलोकानांहितकाम्यया ॥ दक्षिणादिक्कृ तायेनशरण्यापुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥ तस्येदमाश्रमपदंप्रभावाद्यस्यराक्षसैः ॥ दिगियंदक्षिणात्रासाद्दृश्यतेनोपभुज्यते ॥ ८२ ॥ यदाप्रभृतिचाक्रांता दिगियंपुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृतिनिर्वैराःप्रशांतारजनीचराः ॥ ८३ ॥ नाम्नाचेयंभगवतोदक्षिणादिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथितात्रिषुलोकेषुदुर्धर्षाक्रूरकर्म भिः ॥ ८४ ॥ मार्गनिरोद्धुंसततंभास्करस्याचलोत्तमः ॥ संदेशंपालयंस्तस्यविंध्यशैलोनवर्धते ॥ ८५ ॥ अयंदीर्घायुषस्तस्यलोकेविश्रुतकर्मणः ॥ अ गस्त्यस्याश्रमःश्रीमान्विनीतमृगसेवितः ॥ ८६ ॥ एषलोकार्चितःसाधुर्हितेनित्यंरतःसताम् ॥ अस्मानधिगतानेपश्रेयसायोजयिष्यति ॥ ८७ ॥ आ राधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो ॥ ८८ ॥ अत्रदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ अगस्त्यंनिय ताहाराःसततंपर्युपासते ॥ ८९ ॥ नात्रजीवेन्मृषावादीक्रूरोवायदिवाशठः ॥ नृशंसःपापवृत्तोवामुनिरेपतथाविधः ॥ ९० ॥ अत्रदेवाश्चयक्षाश्चना गाश्चपतगैःसह ॥ वसंतिनियताहाराधर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥ अत्रसिद्धामहात्मानोविमानैःसूर्यसंनिभैः ॥ त्यक्त्वादेहान्नवैर्देहैःस्वर्याताःपरमर्ष यः ॥ ९२ ॥ यक्षत्वममरत्वंचराज्यानिविविधानिच ॥ अत्रदेवाःप्रयच्छंतिभूतैराराधिताःशुभैः ॥ ९३ ॥

लयन्नवर्धतेऽद्यापीतिशेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अधिगतान्स्वाश्रमंप्राप्तान्श्रेयसायोजयिष्यति दिव्यशस्त्रादिदानेनेतिगूढोभिसंधिः ॥ ८७ ॥ प्रभोशुश्रूषणसमर्थेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ क्रूरःनि र्दयः शठोगूढविप्रियकारी नृशंसोघातुकः तथाविधःदुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९० ॥ पतगागरुडादयः धर्मस्वर्गादिजनकम् ॥ ९१ ॥ अत्रआश्रमे सिद्धाःतपसेतिशेषः नवैर्देहैर्दिव्यदेहैः ॥ ९२ ॥ अत्रा श्रमे भूतैःप्राणिभिःकर्तृभिःशुभैःसत्कर्मभिराराधितादेवादयआश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैवराज्यादीनिप्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ हितःशुभकारी अनुकूलस्त दिच्छावशवर्ती पूज्यविषयानुरागोभक्तिस्तद्वान्भक्तः यदीतिसंभावनायाम् बहुदिनंवनेवासादस्मच्छ्रवणंतवापिसंभावितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ भगवंतंद्रष्टुमिच्छामहेतोदर्शनार्थमागताइतिनिवेद्यता मित्यर्थः ॥ ४ ॥ अग्निशरणमग्निहोत्रगृहम् निवेदितुंनिवेदयितुम् ॥ ५ ॥ अंजसाशीघ्रम् ॥ ६॥ संमतइष्टः ॥७॥ द्रष्टुंतदनंतरंकियत्कालंशुश्रूषार्थंसेवार्थंचागतौ ॥८॥ अनंतरंतत्त्वंवक्तव्यवतत्त्वं

आगताःस्माश्रमपदंसौमित्रेप्रविशाग्रतः॥ निवेदयेहमांप्राप्तमृषयेसहसीतया ॥ १४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअर ण्यकांडेएकादशःसर्गः॥ ११ ॥ ॥ ७॥ ॥सप्रविश्याश्रमपदंलक्ष्मणोराघवानुजः॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्यवाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ राजादशरथोनामज्येष्ठस्तस्यसुतोबली॥ रामःप्राप्तोमुनिंद्रष्टुंभार्ययासहसीतया॥ २ ॥ लक्ष्मणोनामतस्याहंभ्राताह्यवरजोहितः ॥ अनुकूलश्चभ क्तश्चयदितेश्रोत्रमागतः॥ ३ ॥ तेवयंवनमत्युग्रंप्रविष्टाःपितृशासनात्॥ द्रष्टुमिच्छामहेसर्वेभगवंतंनिवेद्यताम्॥ ४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्य तपोधनः॥ तथेत्युक्त्वाग्निशरणंप्रविवेशनिवेदितुम्॥५॥ सप्रविश्यमुनिश्रेष्ठंतपसादुष्प्रधर्षणम्॥ कृतांजलिरुवाचेदंरामागमनमंजसा॥६॥ यथो क्तंलक्ष्मणेनैवशिष्योगस्त्यस्यसंमतः॥ पुत्रौदशरथस्येमौरामोलक्ष्मणएवच॥ ७॥ प्रविष्टावाश्रमपदंसीतयासहभार्यया॥ द्रष्टुंभवंतमायातौशुश्रू षार्थमरिंदमौ ॥ ८ ॥ यदत्रानंतरंतत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ततःशिष्यादुपश्रुत्यप्राप्तंरामंसलक्ष्मणम्॥ ९ ॥ वैदेहींचमहाभागामिदंवचनमब्रवी त्॥ दिष्ट्यारामश्चिरस्याद्यद्रष्टुंमांसमुपागतः॥ १० ॥ मनसाकांक्षितंह्यस्यमयाप्यागमनंप्रति ॥ गम्यतांसत्कृतोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः॥ ११ ॥ प्रवेश्यतांसमीपंमेकिमयंनप्रवेशितः॥ एवमुक्तस्तुमुनिनाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १२ ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेतिनियतांजलिः ॥ तदानिष्क्र म्यसंभ्रांतःशिष्योलक्ष्मणमब्रवीत्॥ १३ ॥

उपश्रुत्य भगवदागमनश्रवणानंदमनुभूयेत्यर्थइतितीर्थः ॥ ९ ॥ मांद्रष्टुंसमागतइतियत्तद्दिष्ट्याममभाग्येन किंचांतर्भावितण्यर्थोदृशिः मामात्मानंदर्शयितुम् यद्वनेवसतश्चिरस्यचिरकालस्यग मनेप्यागमनस्तद्दिष्ट्यामद्भाग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह मनसेति एतदागमनमुद्दिश्यकांक्षितंइच्छाकृतेतियावत् सत्कृतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमसौनप्रवेशितः क स्माद्वेतोर्विलंबःकृतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अभिवाद्यआगमननियोगप्रयुक्तंपुनरभिवादनंकृत्वा तथेतिआनयामीत्येवम् ॥ १३ ॥

स्वयंप्रविशतु नगवतावगतवृत्तांतत्वान्नास्य शिष्यमुखापेक्षेतिभावः आश्रमपदंआश्रमप्रांतदेशम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणःकाकुत्स्थंरामंप्रदर्शयामासशिष्यमितिशेषः तंदृष्टंरामंशिष्यःअगस्त्यवचनंउ
क्तवानितिवचनंअगस्त्योक्तंवाक्यंप्रश्रितंप्रीतियुक्तंब्रुवन्प्रावेशयदित्यन्वयः ॥१५॥ सुसत्कृतंपाद्यार्घ्यादिभिरग्रेगत्यामार्गप्रदर्शनेनचसत्कृतम् ॥१६ ॥ अगस्त्याश्रमस्थदेवतास्थानदर्शनमाह सतत्रेति
तत्राश्रमेसरामः ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यकल्पितंस्थानम् अग्निरत्ररुद्रः ॥१७॥ भगःस्थूलमंडलाभिमानी ॥१८॥ धाताकार्यप्रजापतिः विधाताविश्वकर्मेतिकतकः ॥ १९ ॥ गायत्रीतिसरस्वतीसा

कोसौरामोमुनिंद्रष्टुमेतुप्रविशतुस्वयम् ॥ ततोगत्वाश्रमपदंशिष्येणसहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ दर्शयामासकाकुत्स्थंसीतांचजनकात्मजाम् ॥ तंशिष्यःप्र
श्रितंवाक्यमगस्त्यवचनंब्रुवन् ॥ १५ ॥ प्रावेशयद्यथान्यायंसत्कारार्हंसुसत्कृतम् ॥ प्रविवेशततोरामःसीतयासहलक्ष्मणः ॥ १६ ॥ प्रशांतहरिणा
कीर्णमाश्रमंत्ववलोकयन् ॥ सतत्रब्रह्मणःस्थानमग्नेःस्थानंतथैवच ॥ १७ ॥ विष्णोःस्थानंमहेंद्रस्यस्थानंचैवविवस्वतः ॥ सोमस्थानंभगस्थानंस्थानं
कौबेरमेवच ॥ १८ ॥ धातुर्विधातुःस्थानंचवायोःस्थानंतथैवच ॥ स्थानंचपाशहस्तस्यवरुणस्यमहात्मनः ॥ १९ ॥ स्थानंतथैवगायत्र्यावसूनांस्थान
मेवच ॥ स्थानंचनागराजस्यगरुडस्थानमेवच ॥ २० ॥ कार्तिकेयस्यचस्थानंधर्मस्थानंचपश्यति ॥ ततःशिष्यैःपरिवृतोमुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ २१ ॥
तंददर्शाग्रतोरामोमुनीनांदीप्ततेजसम् ॥ अब्रवीद्वचनंवीरोलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ २२ ॥ बहिर्लक्ष्मणनिष्क्रामत्यगस्त्योभगवानृषिः ॥ औदार्येणा
वगच्छामिनिधानंतपसामिदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुरगस्त्यंसूर्यवर्चसम् ॥ जग्राहापततस्तस्यपादौचरघुनंदनः ॥ २४ ॥ अभिवाद्यतुधर्मा
त्मातस्थौरामःकृतांजलिः ॥ सीतयासहवैदेह्यातदारामःसलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वाचआस्य
तामितिसोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ अग्निंहुत्वाप्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्यच ॥ वानप्रस्थेनधर्मेणसतेषांभोजनंददौ ॥ २७ ॥

विष्व्योरप्युपलक्षणम् ॥ २० ॥ एषांस्थानानिपश्यतीत्यन्वयः एतेनपूजास्थानेएतावतांदेवानांपूजावश्यकीतिसूचितम् अभिनिष्पतत् अडभावआर्षः अभ्युत्थानंकृतवानित्यर्थः ॥२१ ॥ मुनी
नामग्रतःस्थितमितिशेषः ईदृशंतमगस्त्यंददर्शेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ औदार्येणतेजोविशेषजनितौन्नत्येन ॥ २३ ॥ एवमगस्त्यमुक्त्वालक्ष्मणंप्रतिबोधयित्वा आपततःआश्रमादागच्छतस्तस्यक्ष
पःपादौजग्राह हस्ताभ्यांमूर्ध्नाचपादौस्पृष्ट्वानमश्चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥ योगरूढिभ्यांरामशब्दद्वयापौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्यउत्थापनपूर्वकमालिंग्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ अर्चनस्यैवविस्तरोपदे
शोऽग्निमिति वैश्वदेवहोमंकृत्वेत्यर्थः अतिथीन्रामादीन् ॥ २७ ॥

आसीनंपश्चादासीनमित्यर्थइतिप्राञ्चः ममतुभाति प्रथममितिभोजनंददावित्यनेनान्वेति अथोपविश्य अतिथिपूजाव्ययतयातावत्पर्यंतमनुपवेशनमिति ॥ २८ ॥ एवंक्षत्रियपूजानुचितेत्याशं
कांसमाधित्सुःप्रकृतंधर्ममुवाचेत्याह अन्यथेति अन्यथासमुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः दुःसाक्षीकूटसाक्षी एवंचप्रत्यवायपरिहारायैवमतिथिपूजावश्यकीत्याशयः ॥ २९ ॥
त्वदधिकोऽतिथिश्चनास्तीत्याह राजेति सर्वलोकराजा सर्वलोकनियंतृत्वेनेश्वरत्वंगर्भितम् धर्मचारीधर्माचरणेनतत्प्रवर्तकः ईदृशस्त्वंप्रियातिथिःसन्प्राप्तोऽतःपूजनीयोमान्यश्च मान्यत्वेनेतःपरं
त्वमेवास्माकमाराधनीयइतिसूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हेम्नावज्रेणंचभूषितम् वैष्णवमिति परशुरामाद्गृहीत्वावरुणहस्तेदत्तंयद्रामेणतदेववरुणादादायमहेंद्रोगस्त्येनिक्षिप्तवानितिकतकः योगे

प्रथमंचोपविश्याथधर्मज्ञोमुनिपुंगवः॥ उवाचराममासीनंप्रांजलिंधर्मकोविदम्॥ २८ ॥ अन्यथाखलुकाकुत्स्थतपस्वीसमुदाचरन्॥ दुःसाक्षी
वपरेलोकेस्वानिमांसानिभक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजासर्वस्यलोकस्यधर्मचारीमहारथः॥ पूजनीयश्चमान्यश्चभवान्प्राप्तःप्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमु
क्त्वाफलैर्मूलैःपुष्पैश्चान्यैश्चराघवम्॥ पूजयित्वायथाकामंततोगस्त्यस्तमब्रवीत्॥ ३१ ॥ इदंदिव्यंमहच्चापंहेमवज्रविभूषितम् ॥ वैष्णवंपुरुषव्याघ्र
निर्मितंविश्वकर्मणा॥ ३२ ॥ अमोघःसूर्यसंकाशोब्रह्मदत्तःशरोत्तमः ॥ दत्तोमममहेंद्रेणतूणीचाक्षय्यसायकौ॥ ३३ ॥ संपूर्णौनिशितैर्बाणैर्ज्वल
द्भिरिवपावकैः॥ महाराजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः॥ ३४ ॥ अनेनधनुषारामहत्वासंख्येमहासुरान् ॥ आजहारश्रियंदीप्तांपुराविष्णुर्दिवौक
साम्॥ ३५॥ तद्धनुस्तौचतूणौशरंखड्गंचमानद॥ जयायप्रतिगृह्णीष्ववज्रंवज्रधरोयथा ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःसमस्तंतद्वरायुधम्॥ दत्वा
रामायभगवानगस्त्यःपुनरब्रवीत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा० आ० अरण्यकांडेद्वादशःसर्गः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥रामप्रीतोस्मिभद्रंतेपरितुष्टो
स्मिलक्ष्मण ॥ अभिवादयितुंयन्मांप्राप्तौस्थःसहसीतया॥ १॥ अध्वश्रमेणवांखेदोबाधतेप्रचुरश्रमः॥ व्यक्तमुत्कंठतेवापिमैथिलीजनकात्मजा॥ २॥

नमहेंद्रपदेनात्रवरुणएवेत्यन्ये ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणादत्तोब्रह्मदत्तस्तदाख्यश्चतूणीचेति चेनधनुःशरयोरुभयोरिंद्रदत्तत्वंगम्यते ॥ ३३ ॥ महारजतंसुवर्णम् हेमविभूषितोमुष्टिदेशे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
वज्रंवज्रधरोयथेत्यनेनत्वदीयमेवत्वयास्वीक्रियतइतिध्वनितम् ॥ ३६ ॥ वरायुधंवरस्यविष्णोरायुधंच ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा०वा०आदिकाव्येअरण्यकांडेद्वादशःसर्गः
॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामप्रीतोस्मि लक्ष्मणत्वयिचपरितुष्टोस्मि रामसेवातत्परत्वेनपरितोषः भगवद्विषयप्रीतेरेवभक्तित्वेनत्वद्भक्तोहमितिध्वनितम् स्थइतिअस्तेर्लटिमध्यमपुरुष
द्विवचनम् ॥ १ ॥ अध्वश्रमेणअध्वगमनादिप्रयुक्तखेदादिकार्यकारीश्रमः खेदोदुःखम् प्रचुरश्रमस्तज्जंदुःखंबाधते मैथिलीमितिशेषः अतएवेयंव्यक्तमुत्कंठते क्वचिद्विश्रांतयेइतिशेषः ॥ २ ॥

नविमानिताइतःशाक्कदापिनपीडिता खेदैःखेदजनकैः दुःखैरितिपाठांतरम् प्राज्यदोषंप्रभूतदोषम् ॥ ३ ॥४ ॥ दुष्करकरणप्रतिपादनशेषतयालोकव्यवहारमाह एषेति आसृष्टेःसृष्टिमारभ्य सम स्थंधनधान्यादियुक्ततयासम्यगवस्थितम् विषमस्थंदरिद्ररोगादिग्रस्तम् ॥ ५॥ एकत्रानवस्थानाद्विद्युतांचांचल्यमनुगच्छंति बहुकालागतस्नेहबंधच्छेदेनशस्त्रतैक्ष्ण्यानुगमः नियकार्यकरणे वाय्वादिशैघ्र्यानुगमः ॥ ६ ॥ श्लाघ्यादोषराहित्यपूर्वकंगुणसंपदासद्भिःप्रशंसनीया व्यपदेश्यापतिव्रतास्वग्रगण्या ॥ ७ ॥ अयंदेशोमदाश्रमरूपःआगमनमात्रेणालंकृतः हेराम यत्रदेशेइतःपरं वत्स्यसिसोलंकृतोभविष्यतीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ किंतुकिंचिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः व्यादिशबोधय आश्रमपदंवासस्थानम् निरतःप्रीतः ॥ ११ ॥ ध्यात्वावासोचितंदेशमि

एषाचसुकुमारीचखेदैश्चनविमानिता॥ प्राज्यदोषंवनंप्रामाभर्तृस्नेहप्रचोदिता॥३॥ यथैषारमतेरामइहसीतातथाकुरु॥ दुष्करंकृतवत्येषावनेत्वा मनुगच्छती॥४॥ एषाहिप्रकृतिःस्त्रीणामासृष्टेरघुनंदन॥ समस्थमनुरज्यंतेविषमस्थंत्यजंतिच॥५॥ शतह्रदानांलोलत्वंशस्त्राणांतीक्ष्णतांतथा॥ गरु डानिलयोःशैघ्र्यमनुगच्छंतियोषितः॥ ६ ॥ इयंतुभवतोभार्यादोषैरेतैर्विवर्जिता॥ श्लाघ्याचव्यपदेश्याचयथादेवेष्वरुंधती॥ ७॥ अलंकृतोयंदेश श्चयत्रसौमित्रिणासह॥ वैदेह्याचानयाराम वत्स्यसित्वमरिंदम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुमुनिनाराघवःसंयतांजलिः॥ उवाचप्रश्रितंवाक्यमृषिंदीप्तमि वानलम्॥ ९॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगवः॥ गुणैःसभ्रातृभार्यस्यगुरुर्नःपरितुष्यति॥१०॥ किंतुव्यादिशमेदेशंसोदकंबहुकाननम्॥ यत्राश्रमपदंकृत्वावसेयंनिरतःसुखम्॥ ११ ॥ ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठःश्रुत्वारामस्यभाषितम्॥ ध्यात्वामुहूर्तंधर्मात्माततोवाचवचःशुभम्॥ १२॥ इ तोद्वियोजनेतातबहुमूलफलोदकः॥ देशोबहुमृगःश्रीमान्पंचवट्यभिविश्रुतः॥ १३ ॥ तत्रगत्वाश्रमपदंकृत्वासौमित्रिणासह॥ रमस्वत्वंपितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्॥ १४॥ विदितोह्येषवृत्तांतोममसर्वस्तवानघ॥ तपसश्चप्रभावेणस्नेहाद्दशरथस्यच॥१५॥ हृदयस्थंचतेच्छंदोविज्ञातंतपसा मया॥ इहवासंप्रतिज्ञायमयासहतपोवने॥ १६॥

तिशेषः ततउवाचेत्यर्थेसंधिरार्षः ॥ १२ ॥ तत्रपंचवटसमूहसत्वात्पंचवटीतिनाम्नाभिवि श्रुतःप्रसिद्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एषवृत्तांतःपितृवचनपरिपालनायवनवासरूपः तवस्नेहात्तपसःप्रभावेणचविदितः नन्वस्निग्धवृत्तांतंतपसाज्ञातुंयततेकश्चित् दशरथस्यचवृत्तांतःकैकेयीवशत्व प्राणत्यागादिरूपस्तत्तएवमेविदितः ॥ १५ ॥ यदिहवासंप्रतिज्ञाय आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिं शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभोइत्यनेनममसमीपेइहमदाश्रमेवासंप्रतिज्ञाय पुनर्मांप्रतिव्यादिशमेवासमित्येतद्वदसितन्मूलंतेहृदयस्थंछंदःअभिप्रायोमयाज्ञातम् अत्रावस्थानेप्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहोनभवतिअत्रराक्षसागमनाभावादित्येवंरूपइतिभावः ॥ १६ ॥

अनस्त्वदभिप्रायज्ञानात्त्वांपंचवटींगच्छेतिब्रूमिब्रवीमि नतुशिष्टव्यवहारोचितमपीहतिष्ठेतिब्रवीमीत्यर्थः तद्वनार्थवादमाह सहीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विविक्तःएकांतःपुण्यःपुण्यजनकोरम्योदृष्टि
मनसोः ॥ १९ ॥ परिरक्षणेशक्तस्तापसानामितिशेषः भवानपीत्यनेनस्वस्यापितापसरक्षणेसामर्थ्यबोधनेनस्वाश्रमेरक्षसामपीडासूचिता अत्रपंचवट्याश्रमे पालयिष्यसिप्रतिज्ञातपालननिर्वा
हंकरिष्यसि ॥ २० ॥ अस्यमधूकवनस्योत्तरेणेत्यर्थः न्यग्रोधंतदुपलक्षितमाश्रमंगच्छता ॥ २१ ॥ स्थलंनिर्वनंदेशंउपारुह्यप्राप्यकस्यचित्पर्वतस्याविदूरतःसमीपतःपंचवटीत्येवख्यातोदेशः

अतश्चत्वामहंब्रूमिगच्छपंचवटीमिति ॥ सहिरम्योवनोद्देशोमैथिलीतत्ररंस्यते ॥१७॥ सदेशःश्लाघनीयश्चनातिदूरेचराघव ॥ गोदावर्याःसमीपे
चमैथिलीतत्ररंस्यते ॥ १८ ॥ प्राज्यमूलफलैश्चैवनानाद्विजगणैर्युतः ॥ विविक्तश्चमहाबाहोपुण्योरम्यस्तथैवच ॥ १९ ॥ भवानपिसदाचारःशक्तश्च
परिरक्षणे ॥ अपिचात्रवसन्रामतापसान्पालयिष्यसि ॥ २० ॥ एतदालक्ष्यतेवीरमधूकानांमहावनम् ॥ उत्तरेणास्यगंतव्यंन्यग्रोधमपिगच्छता
॥ २१ ॥ ततःस्थलमुपारुह्यपर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातःपंचवटीत्येवनित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिणासह ॥ सत्कृ
त्यामंत्रयामासतमृषिंसत्यवादिनम् ॥ २३ ॥ तौतुतेनाभ्यनुज्ञातौकृतपादाभिवंदनौ ॥ तमाश्रमंपंचवटींजग्मतुःसहसीतया ॥ २४ ॥ गृहीतचापौतु
नराधिपात्मजौविषक्ततूणीसमरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेनपथामहर्षिणाप्रजग्मतुःपंचवटींसमाहितौ ॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षेम०वा०आ०अरण्य
कांडत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथपंचवटींगच्छन्नंतरारघुनंदनः ॥ आससादमहाकायंगृध्रंभीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तंदृष्ट्वातौ
महाभागौवनस्थंरामलक्ष्मणौ ॥ मेनातेराक्षसंपक्षिंब्रुवाणौकोभवानिति ॥ २ ॥ ततोमधुरयावाचासौम्ययाप्रीणयन्निव ॥ उवाचवत्समांविद्धिव
यस्यंपितुरात्मनः ॥ ३ ॥ सतंपितृसखंमत्वापूजयामासराघवः ॥ सतस्यकुलमव्यग्रमथपप्रच्छनामच ॥ ४ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाकुलमात्मानमेव
च ॥ आचचक्षेद्विजस्तस्मैसर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥

॥ २२ ॥ सत्कृत्यप्रदक्षिणनमस्कारादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ विषक्तेतूणीययोस्ते पूर्वपदेपुंवत्त्वम् ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरा०वाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रयोदशःसर्ग ॥ १३ ॥ ॥छ॥
अंतरामध्ये ॥ १ ॥ तंपक्षिणंराक्षसंमेनातेविज्ञातवंतौ तंराक्षसंब्रुवाणौपरस्परंकथयंतौकोभवानितिपप्रच्छतुरितिशेषः ॥ २ ॥ आत्मनःपितुःश्रीरामस्यतवपितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वचनंवंशना
मप्रश्नविषयकंवचनमित्यर्थः स्वोत्पत्तिकथनप्रसंगात्सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्षइत्यर्थः आत्मानमात्मनामचेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वकालेब्रह्मणोऽहरादिकाले तान्प्रजापतीन् ॥ ६ ॥ कर्दमाद्याःसप्तदशप्रजापतयोबभूवुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दक्षस्यषष्टिर्दुहितरोबभूवुरित्यन्वयः महायशइतिरामसंबुद्धिः ॥ १० ॥ दक्षकन्या नांकश्यपपत्नीनांनामान्याह अदितिमित्यादि अष्टावित्युपलक्षणम् कश्यपायत्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः वक्ष्यमाणसंतानोपयोगिन्योष्टावितिवा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तन्मनास्तत्सदृशपुत्रा

पूर्वकालेमहाबाहोयेप्रजापतयोभवन् ॥ तान्मेनिगदतःसर्वानादितःशृणुराघव ॥ ६ ॥ कर्दमःप्रथमस्तेषांविकृतस्तदनंतरम् ॥ शेषश्चसंश्रयश्चैवब हुपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ ७ ॥ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्चक्रतुश्चैवमहाबल ॥ पुलस्त्यश्चांगिराश्चैवप्रचेताःपुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षोविवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्चरा घव ॥ कश्यपश्चमहातेजास्तेषामासीच्चपश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तुदक्षस्यबभूवुरितिविश्रुताः ॥ षष्टिर्दुहितरोरामयशस्विन्योमहायशः ॥ १० ॥ क श्यपःप्रतिजग्राहतासामष्टौसुमध्यमाः ॥ अदितिंचदितिंचैवदनूमपिचकालकाम् ॥ ११ ॥ ताम्रांक्रोधवशांचैवमनुंचाप्यनलामपि ॥ तास्तुकन्या स्ततःप्रीतःकश्यपःपुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वैजनयिष्यथमत्समान् ॥ अदितिस्तन्मनारामदितिश्चदनुरेवच ॥ १३ ॥ कालकाचमहाबा होशेषास्त्वमनसोभवन् ॥ अदित्यांजज्ञिरेदेवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४ ॥ आदित्यावसवोरुद्राअश्विनौचपरंतप ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ १५ ॥ तेषामियंवसुमतीपुरासीत्सवनार्णवा ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ १६ ॥ नरकंकालकंचैवकालकापिव्यजायत ॥ क्रौं चींभासींतथाश्येनींधृतराष्ट्रींतथाशुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रातुसुषुवेकन्याःपंचैतालोकविश्रुताः ॥ उलूकान्जनयत्क्रौंचीभासीभासान्व्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनीश्येनांश्चगृध्रांश्चव्यजायतसुतेजसः ॥ धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाकांश्चभद्रंतेविजज्ञेसापिभामिनी ॥ शुकीनतां विजज्ञेतुनतायांविनतासुता ॥ २० ॥ दशक्रोधवशारामविजज्ञेप्यात्मसंभवाः ॥ मृगींचमृगमंदांचहरींभद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातंगीमथशार्दूलीं श्वेतांचसुरभींतथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नांसुरसांकद्रुकामपि ॥ २२ ॥

त्तिलाषवती इदंदितिदनुकालकानांविशेषणम् अमनसस्तथामनोरथहीनाः तत्फलंतासांकन्यासंतानंवक्ष्यति ॥ १४ ॥ अश्विनौचेत्यंतास्त्रयस्त्रिंशत् ॥ १५ ॥ तेषांदितिपुत्राणाम् वनैरर्णवैश्चस हितासवनार्णवा ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रौंच्यादिसंतानमाह उलूकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ संबोधननाममध्येमध्येभद्रंतेइतिप्रयोगः हेरामतेभद्रमस्तुशृण्वितिशेषः ॥ २० ॥ क्रोधवशाकश्यपपष्ठ पत्नी तस्यादशापत्यान्याह मृगींचेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

समराःश्यामकेशपुच्छाः चमराःश्वेतकेशपुच्छाइतिभेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरयःसिंहाः गोलांगूलाइतिपूर्वान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गावोगाइत्यर्थः नागाबहुफणाःसर्पास्तदन्येपन्नगा इतिनीर्थः निर्विषानागास्तदन्येपन्नगाइतिकतकः ॥ २८ ॥ जनयदजनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥ उरसःबाहुमध्यात् क्वचित्तुबाहुभ्यामितिपाठः ॥ ३० ॥ अनलापिव्यजायतेत्यनेनकश्यपस्याष्टा नामपिपत्नीनांसंतानान्युक्त्वास्ववंशप्रदर्शनायाह विनताचेत्यादि शुकीपौत्रीशुकीपुत्रीनतानस्याविनतापुत्रीत्यर्थः सुरसाकद्रूश्चनाम्नासुते ॥ ३१ ॥ नागसहस्रंपन्नगसहस्रमित्यर्थः अतोनोक्तेनवि

अपत्यंतुमृगाःसर्वेमृग्यानरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्चमृगमंदायाःसृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्विरावतींनामजज्ञेभद्रमदासुताम् ॥ तस्यास्त्वैरावतः पुत्रोलोकनाथोमहागजः ॥ २४ ॥ हर्याश्चहरयोपत्यंवानराश्चतपस्विनः ॥ गोलांगूलाश्चशार्दूलीव्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ २५ ॥ मातंग्यास्त्वथमा तंगाअपत्यंमनुजर्षभ ॥ दिशागजंतुकाकुत्स्थश्वेताव्यजनयत्सुतान् ॥ २६ ॥ ततोदुहितरौरामसुरभिर्द्व्यजायत ॥ रोहिणींनामभद्रंतेगंधर्वीचयश स्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गावोगंधर्वीवाजिनःसुतान् ॥ सुरसाजनयन्नागान्रामकद्रूश्चपन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्यान्जनयत्काश्यपस्यम हात्मनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चमनुजर्षभ ॥ २९ ॥ मुखतोब्राह्मणाजाताउरसःक्षत्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यांजज्ञिरेवैश्याःपद्भ्यांशूद्राइतिश्रु तिः ॥ ३० ॥ सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापिव्यजायत ॥ विनताचशुकीपौत्रीकद्रूश्चसुरसास्वसा ॥ ३१ ॥ कद्रूर्नागसहस्रंतुविजज्ञेधरणीधरान् ॥ द्वौपुत्रौविनतायास्तुगरुडोऽरुणएवच ॥ ३२ ॥ तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिश्चममाग्रजः ॥ जटायुरितिमांविद्धिश्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥ सोहंवा ससहायस्तेभविष्यामियदीच्छसि ॥ सीतांचतातरक्षिष्येत्वयियातेसलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥ जटायुषंतुप्रतिपूज्यराघवोमुदापरिष्वज्यचसन्नतोभवत् ॥ पितुर्हिशुश्रावसखित्वमात्मवान्जटायुषासंकथितंपुनःपुनः ॥ ३५ ॥ सतत्रसीतांपरिदायमैथिलींसहैवतेनातिबलेनपक्षिणा ॥ जगामतांपंचवटीं सलक्ष्मणोरिपून्दिधक्षन्सवनानिपालयन् ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥७॥

रोधः ॥ ३२ ॥ श्येनीपुत्रमिति ननुताम्रापुत्र्यौशुकीश्येन्यौ साश्येनीशुकीपौत्रीपुत्रस्यारुणस्यकथंभार्येतिचेत् तत्संतानपरंपरापतिताअन्यैषाश्येनीत्यदोषः विधिनिषेधयोर्मनुष्याधिकारत्वा द्वा ॥ ३३ ॥ वाससहायःवासस्थानेसीतारक्षणेसहायभूतः यदीच्छसिउक्तार्थमितिशेषः तदेवाह सीतामिति त्वयियातेमृगयाद्यर्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिदायरक्षणार्थं जटायुषेइतिशेषः परि वार्येतिपाठेपरिवार्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥७॥ ॥७॥

व्यालैःश्वापदसर्पयोरितिकोशः मृगाहरिणादयः ॥ १ ॥ यंदेशंमुनिरब्रवीत्यथोद्दिष्टंतंदेशमागताःस्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥ दृष्टिश्चार्यतांप्रेक्ष्यतामित्यर्थः निपुणआश्रमोचितदेशज्ञानइतिशेषः संमतः सीतायाइतिशेषः ॥ ३ ॥ तदेवाह रमतइति त्वंरमसेऽहंरमेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकंवनस्यरमणीयत्वम् ॥ ५ ॥ संयतांजलिःबद्धांजलिः ॥ ६ ॥ हेकाकुत्स्थत्वयिस्थितेविद्यमानेवर्षशतमपिअहंपरवानेवत्वदधीनएव नकदाचिदपिमेस्वातंत्र्यमित्यर्थः स्वयंतुत्वमयंरुचिरोदेशइतिविचार्यतत्ररुचिरेदेशेक्रियतामितिवद ॥ ७ ॥ विमृशन्पर्यालोचयन् ॥ ८ ॥ हस्तेनस्वहस्तेन हस्तेलक्ष्मणस्यहस्ते लक्ष्मणंगृहीत्वेत्यर्थः अनेनस्नेहाधिक्यमंतरंगत्वंस्वामित्वंचदर्शितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरितिशेषः पद्मशोभितापद्मश्रियाशोभायुक्ता ॥ ११ ॥ यथाख्यातंतथेयंगोदावरीदृश्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मृगयूथैःपानार्थमागतैर्निपीडिता निबिडेतियावत् ॥ १३ ॥ प्रांशवउन्नताः फुल्लैर्विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥ सौवर्णैःसुवर्णाभैःपरमभक्तिभिर्गवाक्षितागजाइव भक्तिभिर्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैरलंकृताः ॥ १५ ॥

ततःपंचवटींगत्वानानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाचलक्ष्मणंरामोभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताःस्मयथोद्दिष्टंयंदेशंमुनिरब्रवीत् ॥ अयंपंचवटीदेशःसौम्यपुष्पितकाननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतांदृष्टिःकाननेनिपुणोह्यसि ॥ आश्रमःकतरस्मिन्नोदेशेभवतिसंमतः ॥ ३ ॥ रमतेयत्रवैदेहीत्वमहंचैव लक्ष्मण ॥ तादृशोदृश्यतांदेशःसन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकंयत्रजलरामण्यकंतथा ॥ सन्निकृष्टंचयस्मिंस्तुसमित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसंयतांजलिः ॥ सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ परवानस्मिकाकुत्स्थत्वयिवर्षशतंस्थिते ॥ स्वयंतुरुचिरेदेशेक्रियतामितिमांवद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेनवाक्येनलक्ष्मणस्यमहाद्युतिः ॥ विमृशन्रोचयामासदेशंसर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ सतंरुचिरमाक्रम्यदेशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तेगृहीत्वाहस्तेनरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयंदेशःसमःश्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदंरम्यंयथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैःपद्मैःसुरभिगंधिभिः ॥ अदूरेदृश्यतेरम्यापद्मिनीपद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यातमगस्त्येनमुनिनाभावितात्मना ॥ इयंगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारंडवाकीर्णाचक्रवाकोपशोभिता ॥ नातिदूरेनचासन्नेमृगयूथनिपीडिता ॥ १३ ॥ मयूरनादितारम्याःप्रांशवोबहुकंदराः ॥ दृश्यंतेगिरयःसौम्याःफुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णैराजतैस्ताम्रैर्देशेदेशेतथाशुभैः ॥ गवाक्षिताइवाभांतिगजाःपरमभक्तिभिः ॥ १५ ॥

सालाद्यावृक्षविशेषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदंस्थलं पक्षिणाजटायुषा ॥ १९ ॥ २० ॥ संघातामृत्तिकायस्यांसा दीर्घैर्मस्करैर्वैणुभिःकृतवंशांकृतवंशकार्याम् ॥ २१ ॥ आस्तीर्यैतितिर्यग्वंशपरिक्षेपोपरीतिशेषः दृढपाशावपाशितांदृढवंधनबद्धाम् ॥ २२ ॥ तलंभूतलं राघवस्यार्थेनिवासंएकांतभूतंचकारेतिशेषः ॥२३ ॥ सगत्वेति एवंसंपादनानंतरमितिशेषः सफलःमार्गस्थवृक्षेभ्योगृहीतफलः ॥ २४ ॥ कृत्वास्वयमेवेतिशेषः शांतिवास्तुशांतिम् ॥२५॥ आहारयत्प्राप्तवान् ॥२६॥२७॥ ईदृशेमहतिकर्मणिदातुंप्रदेयोर्थउचितः यन्निमित्तंयत्प्रदेयनिमित्तंतेमयापरिष्वंगः

सालैस्तालैस्तमालैश्चखर्जूरैःपनसैर्द्रुमैः ॥ नीवारैस्तिनिशैश्चैवपुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥१६॥ चूतैरशोकैस्तिलकैःकेतकैरपिचंपकैः ॥पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥१७॥ स्यंदनैश्चंदनैर्नीपैःपनसैर्लकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैःशमीकिंशुकपाटलैः ॥१८॥ इदंपुण्यमिदंरम्यमिदंबहुमृगद्विजम् ॥ इहवत्स्यामसौमित्रेसार्धमेतेनपक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमंभ्रातुश्चकारसुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालांसुविपुलांतत्रसंघातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तंभांमस्करैर्दीर्घैःकृतवंशांसुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्यदृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैःपर्णैःसुपरिच्छादितांतथा ॥२२॥ समीकृततलांरम्यांचकारसुमहाबलः ॥ निवासंराघवस्यार्थेप्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ सगत्वालक्ष्मणःश्रीमान्नदींगोदावरींतदा ॥ स्नात्वापद्मानिचादायसफलःपुनरागतः ॥ २४ ॥ ततःपुष्पबलिंकृत्वाशांतिंचसयथाविधि ॥ दर्शयामासरामायतदाश्रमपदंकृतम् ॥ २५ ॥ सतंदृष्ट्वाकृतंसौम्यमाश्रमंसहसीतया ॥ राघवःपर्णशालायांहर्षमाहारयत्परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टःपरिष्वज्यबाहुभ्यांलक्ष्मणंतदा ॥ अतिस्निग्धंचगाढंचवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्रीतोस्मितेमहत्कर्मत्वयाकृतमिदंप्रभो ॥ प्रदेयोयन्निमित्तंतेपरिष्वंगोमयाकृतः ॥ २८ ॥ भावज्ञेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मण ॥ त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम ॥ २९ ॥ एवंलक्ष्मणमुक्त्वातुराघवोलक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंसुखी ॥ ३० ॥ कंचित्कालंसधर्मात्मासीतयालक्ष्मणेनच ॥ अन्वास्यमानोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः ॥ शरद्व्यपायेहेमंतऋतुरिष्टःप्रवर्तत ॥ १ ॥

कृतोन्यस्येदेयस्याभावात् ॥ २८ ॥ भावोऽभिप्रायःकृतमुपकारः नसंवृत्तोनमृतःकिंतुर्जीवत्येव पितृवदेवत्वयापरिपालनादितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अथकविःशूर्पणखादर्शनंवक्तुंकामोद्दीपकंहेमंतंवर्णयतिलक्ष्मणमुखेन वसतइति पंचवत्यामितिशेषः इष्टोरामस्येतिशेषः कामिनांचशरद्व्यपायेशरदृतुगमने हेमंतऋतुरितिकृत्यकइतिसंध्यभावः भिन्नपदत्वंवा ॥ १ ॥

॥ २ ॥ पृष्ठतः रामस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ येनहेमंतेन शुभोयंसंवत्सरः सुपक्वसस्यादिसंपत्त्या अलंकृतइवाभाति ॥ ४ ॥ हेमंतधर्मानाह नीहारेणपरुषः कठिनस्पर्शशरीरः वस्त्रादिस्पर्शसहशरीर
इतिकश्चित् जलानुपभोगः शैत्यातिशयात् सुभगइष्टः ॥ ५ ॥ कालेआग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नप्राशनायायदाग्रयणाख्यंकर्मतद्रूपपूजाभिः पितॄन्देवांश्चसंतर्प्यकृताग्रय
णकाः संतोविगतकल्मषाअभवन् ॥ ६ ॥ प्राज्यंभूरियथाभवतितथासंपन्नोऽन्नप्राप्तिविषयः कामोयेषांतेप्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरादयोजनपदाभवंतीतिशेषः तथाभूतेषुजन
पदेषुयात्रार्थंदर्शनार्थम् ॥ ७ ॥ अंतकसेवितांदिशंदक्षिणाम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्यास्वभावेन हिमकोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्योहिमवानितिसांप्रतम् यतोदूरसूर्योऽतः सुव्यक्तंप्रकटंहिमवान्सन्हिमवा

**सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः॥ प्रययावभिषेकार्थंरम्यांगोदावरींनदीम्॥ २॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तुसीतयासहवीर्यवान्॥ पृष्ठतोनुव्रजन्भ्रा
तासौमित्रिरिदमब्रवीत्॥ ३॥ अयंसकालः संप्राप्तः प्रियोयस्तेप्रियंवद॥ अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरः शुभः॥ ४॥ नीहारपरुषोलोकः पृथिवीस
स्यमालिनी॥ जलान्यनुपभोग्यानिसुभगोहव्यवाहनः॥ ५॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्यपितृदेवताः॥ कृताग्रयणकाः कालेसंतोविगतकल्मषाः॥ ६॥
प्राज्यकामाजनपदाः संपन्नतरगोरसाः॥ विचरंतिमहीपालायात्रार्थंविजिगीषवः॥ ७॥ सेवमानेदृढंसूर्येदिशमंतकसेविताम्॥ विहीनतिलकेवस्त्री
नोत्तरादिक्प्रकाशते॥ ८॥ प्रकृत्याहिमकोशाढ्योदूरसूर्यश्चसांप्रतम्॥ यथार्थनामासुव्यक्तंहिमवान्हिमवान्गिरिः॥ ९॥ अत्यंतसुखसंचारामध्या
ह्नेस्पर्शतः सुखाः॥ दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः॥ १०॥ मृदुसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः॥ शून्यारण्याहिमध्वस्तादिवसाभां
तिसांप्रतम्॥ ११॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीताहिमारुणाः॥ शीतवृद्धतरायामास्त्रियामायांतिसांप्रतम्॥ १२॥ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुण
मंडलः॥ निःश्वासांधइवादर्शश्चंद्रमानप्रकाशते॥ १३॥ ज्योत्स्नातुषारमलिनापौर्णमास्यांनराजते॥ सीतेवचातपश्यामालक्ष्यतेनचशोभते॥ १४॥**

नितियथार्थनामाभवति ॥ ९ ॥ मध्याह्नेसुखः संचारोयेषुते यथामध्याह्नेस्पर्शतआतपस्पर्शतः सुखजनकाः अतएवसुभगादित्याः सुसेव्यादित्याः छायाः सलिलानिचदुर्भगानिअसेव्यानियेषु ॥
॥ १० ॥ नीहारः सूर्यावरकंहिमं मृदुसूर्याईषदुष्णसूर्याः पटुशीताः शून्यारण्याः हिमनाशितपर्णत्वात् हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तपंकजाः ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तानावृतप्रदेशशयनाः
पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमारुणाः हिमधूसराः कपोतवर्णोप्यरुणशब्दः शीतंवृद्धतरंयासुताः आयामांदैर्घ्यंवत्यस्त्रियामारात्रयः ॥ १२ ॥ रवौसंक्रांतंसौभाग्यंसुभग
त्वंउपभोग्यत्वरूपंयस्यसः तुषारधूसरमंडलः निःश्वासांधोनिःश्वासमलिनआदर्शइवनप्रकाशते ॥ १३ ॥ आतपश्यामाआतपेनवैवर्ण्यंप्राप्तासीतेवलक्ष्यतेसत्तामात्रेण नतुशोभतइत्यर्थः ॥ १४॥

प्रकृत्याशीतलस्पर्शःपश्चिमदिग्वायुः सांप्रतंहिमविद्धत्वात्कालेप्रातःकालेद्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ वाष्पऊष्मातेनच्छन्नानिअरण्यानि प्रातःकालेकूपोदकादिष्विववनादप्यूष्माप्रादुर्भवतिइत्य नुभवप्रमाणकमितितीर्थः यवगोधूमाद्यंकुरेष्ववश्यायबिंदुदर्शनाद्वृक्षेषुचतद्दर्शनाद्वाष्पच्छन्नानि बाष्पोनेत्रजलेपीत्यन्ये ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतित्वंप्रलंबत्वेनपीतत्वेनच किंचिदालंबाःकिं चिन्नम्राः कनकप्रभाःपरिणतत्वात् ॥ १७ ॥ नीहारोहिमातिशयरूपःवृक्षपर्वताद्यदर्शनसंपादनक्षमः तत्संवृतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षितः शशांकसदृशइत्यर्थः ॥१८ ॥ आग्राह्यवीर्यईषद्ग्राह्यो

प्रकृत्याशीतलस्पर्शोहिमविद्धश्चसांप्रतम् ॥ प्रवातिपश्चिमोवायुःकालेद्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानियवगोधूमवंतिच ॥ शोभंते भ्युदितेसूर्येनदद्भिःक्रौंचसारसैः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिःशिरोभिःपूर्णतंडुलैः ॥ शोभंतेकिंचिदालंबाःशालयःकनकप्रभाः ॥ १७ ॥ मयूखैरुपस र्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमप्युदितःसूर्यःशशांकइवलक्ष्यते ॥ १८ ॥ आग्राह्यवीर्यःपूर्वाह्णेमध्याह्नेस्पर्शतःसुखः ॥ संसक्तःकिंचिदापांडुरातपःशोभ तेक्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेनकिंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ॥ वनानांशोभतेभूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशन्सुविपुलंशीतमुदकंद्विरदःसुख म् ॥ अत्यंततृषितोवन्यःप्रतिसंहरतेकरम् ॥ २१ ॥ एतेहिसमुपासीनाविहगाजलचारिणः ॥ नावगाहंतिसलिलमप्रगल्भाइवाहवम् ॥ २२ ॥ अव श्यायतमोनद्धानीहारतमसावृताः ॥ प्रसुप्ताइवलक्ष्यंतेविपुष्पावनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसंछन्नसलिलारुतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकास्ती रैःसरितोभांतिसांप्रतम् ॥ २४ ॥ तुषारपतनाच्चैवमृदुत्वाद्भास्करस्यच ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपिप्रायेणरसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराजर्झरितैःपत्रैःशीर्ण केसरकर्णिकैः ॥ नालशेषाहिमध्वस्तानभांतिकमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रकालेदुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरतिधर्मात्मात्वद्भक्त्याभरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वाराज्यंचमानंचभोगांश्चविविधान्बहून् ॥ तपस्वीनियताहारःशेतेशीतेमहीतले ॥ २८ ॥ सोपिवेलामिमांनूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतःप्रकृतिभिर्नित्यंप्रयातिसरयूंनदीम् ॥ २९ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धःसुकुमारोहिमार्दितः ॥ कथंत्वपररात्रेषुसरयूमवगाहते ॥ ३० ॥

ह्यः स्पर्शतःसुखःसुखस्पर्शः ॥ १९ ॥ अवश्यायोहिमबिंदुः ॥ २० ॥ प्रतिसंहरतेकरं दुस्पर्शशैत्यवशादितिभावः ॥ २१ ॥ समुपासीनाःजलसमीपदेशमितिशेषः नावगाहंतिनावगाहंते ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोभ्यांनद्धारात्रौ नीहारतमसावृताःप्रत्यूषे ॥ २३ ॥ बाष्पोधूमःऊष्मावा ॥ २४ ॥ अगाग्रस्थंपर्वताग्रस्थम् ॥ २५ ॥ जरयाकालकृतयाझर्झरितानिघूर्णनानियेषांतैः शीर्णानिकेसराणिकर्णिकानिचयेषांतैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

निरुदरः अतुंदिलः क्रियापन्नारीविषयेनिषेधश्चक्षुरादींद्रियनिवर्तनंयस्यसः तत्रहेतुर्जितेंद्रियत्वम् ॥ ३१ ॥ सौख्यान्सौख्यसाधनान् आर्यत्वांसर्वात्मनाश्रितः त्वसदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना
इतरव्यासंगत्यागपूर्वकंत्वद्विषयमननादिमानित्यर्थइतिकतकः ॥ ३२ ॥ स्वर्गोजितएवस्वाधीनःकृतः यतोवनस्थमपित्वांतापस्येतापसधर्मेस्थित्वाअनुविधीयतेअनुकरोतिसेवतइत्यर्थः धीङो
देवादिकस्यरूपम ॥ ३३ ॥ द्विपदामनुष्याःपित्र्यंस्वभावंनानुवर्ततेकिंतुमातृकंस्वभावमनुवर्ततइतिप्रसिद्धोलोकवादोभरतेनान्यथाकृतः पितृस्वभावएवांगीकृतोनमातुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ भरतं

पद्मपत्रेक्षणःश्यामःश्रीमान्निरुदरोमहान् ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचह्रीनिषेधोजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषीमधुरोदीर्घबाहुररिंदमः ॥ संत्यज्यवि
विधान्सौख्यानार्यंसर्वात्मनाश्रितः ॥ ३२ ॥ जितःस्वर्गस्तवभ्रात्राभरतेनमहात्मना ॥ वनस्थमपितापस्येयस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ नपित्र्यमनु
वर्ततेमातृकंद्विपदाइति ॥ ख्यातोलोकप्रवादोयंभरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥ भर्तादशरथोयस्याःसाधुश्चभरतःसुतः ॥ कथंनुसांबाकैकेयीतादृशीक्रू
रदर्शिनी ॥ ३५ ॥ इत्येवंलक्ष्मणेवाक्यंस्नेहाद्वदतिधार्मिके ॥ परिवादंजनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ नतेऽबामध्यमाताततगर्हितव्याकदा
चन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु ॥ ३७ ॥ निश्चितैवहिमेबुद्धिर्वनवासेदृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ताबालिशीक्रियतेपुनः ॥ ३८ ॥ संस्मरा
म्यस्यवाक्यानिप्रियाणिमधुराणिच ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानिमनःप्रह्लादनानिच ॥ ३९ ॥ कदान्वहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना ॥ शत्रुघ्नेनचवीरेण
त्वयाचरघुनंदन ॥ ४० ॥ इत्येवंविलपंस्तत्रप्राप्यगोदावरींनदीम् ॥ चक्रेभिषेकंकाकुत्स्थःसानुजःसहसीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाथसलिलैस्तैःपितॄन्दै
वतानपि ॥ स्तुवंतिस्मोदितंसूर्यंदेवताश्चतथानघाः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकःसरराजरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्यारुद्रः
सनंदिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्यकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

स्तुत्वाकैकेयींनिंदति भर्तेत्यादि ॥ ३५ ॥ स्नेहाद्भ्रतरामयोःस्नेहात् ॥ ३६ ॥ नगर्हितव्या दैवकृतत्वात्तद्बुद्धेः तामेवपूर्वोक्तामेव ॥ ३७ ॥ बालिशीक्रियते गुणाश्रयस्यभरतस्यवियोगमसह
मानाचांचल्यंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्नेहमेवप्रकाशयति संस्मरामीति प्रियाण्यपिकेनचिदुच्यमानानिकर्णकठोराणिभवंतीतिमधुराणीति हृद्यानिमंत्रवत्परहृदयबंधनानिसामान्यतोमाधु
र्यमुक्त्वाऽतिशयेनाह अमृतकल्पानीति अतएवमनःप्रह्लादनानि ॥ ३९ ॥ त्वयेत्यस्यसहितइतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रुद्रोपमयासंहाराविष्टचित्तत्वंदर्शयति ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीरामा
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

ततः अवगाहनोत्तरम् ॥ १ ॥ पौर्वाह्णिकंप्रातःकालिकं पर्णशालांवाश्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ चित्रयाचित्रानक्षत्रेण ॥ ४ ॥ ५ ॥ शूर्पणखा नखमुखात्संज्ञायामितिङीपोभावः ॥ ६ ॥ दीप्तास्यंकांतिमन्मुखं गजस्येवमंदतयाविक्रांतंगमनंयस्य ॥ ७ ॥ व्यंजनंलक्षणम् ॥ ८ ॥ सुमुखमित्यादि विषयालंकारोत्र ॥ ९ ॥ १० ॥ दारुणा अदारुणमितिशेषः दक्षिणंसुभाषिणं वामभाषिणीदु

कृताभिषेकोरामस्तुसीतासौमित्रिरेवच ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततोजग्मुःस्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमंतदुपागम्यराघवःसहलक्ष्मणः ॥ कृत्वापौर्वाह्णिकंकर्मपर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥ उवाससुखितस्तत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ सरामःपर्णशालायामासीनःसहसीतया ॥ ३ ॥ विरराजमहाबाहुश्चित्रयाचंद्रमाइव ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचकारविविधाःकथाः ॥ ४ ॥ तदासीनस्यरामस्यकथासंसक्तचेतसः ॥ तंदेशंराक्षसीकाचिदाजगामयदृच्छया ॥ ५ ॥ सातुशूर्पणखानामदशग्रीवस्यरक्षसः ॥ भगिनीराममासाद्यददर्शत्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ दीप्तास्यंचमहाबाहुंपद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ गजविक्रांतगमनंजटामंडलधारिणम् ॥ ७ ॥ सुकुमारंमहासत्त्वंपार्थिवव्यंजनान्वितम् ॥ राममिंदीवरश्यामंकंदर्पसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥ बभूवेंद्रोपमंदृष्ट्वाराक्षसीकाममोहिता ॥ सुमुखंदुर्मुखीरामंवृत्तमध्यंमहोदरी ॥ ९ ॥ विशालाक्षंविरूपाक्षीसुकेशंताम्रमूर्धजा ॥ प्रियरूपंविरूपासासुस्वरंभैरवस्वना ॥ १० ॥ तरुणंदारुणावृद्धादक्षिणंवामभाषिणी ॥ न्यायवृत्तंसुदुर्वृत्ताप्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥ शरीरजसमाविष्टाराक्षसीराममब्रवीत् ॥ जटीतापसवेषेणसभार्यःशरचापधृक् ॥ १२ ॥ आगतस्त्वमिमंदेशंकथंराक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यंतेतत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुराक्षस्याशूर्पणख्यापरंतपः ॥ ऋजुबुद्धितयासर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ आसीद्दशरथोनामराजात्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ १५ ॥ भ्रातायंलक्ष्मणोनामयवीयान्मामनुव्रतः ॥ इयंभार्याचवैदेहीममसीतेतिविश्रुता ॥ १६ ॥ नियोगात्तुनरेंद्रस्यपितुर्मातुश्चयंत्रितः ॥ धर्मार्थंधर्मकांक्षीचवनंवस्तुमिहागतः ॥ १७ ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छामिकस्यत्वंकासिकस्यवा ॥ त्वंहितावन्मनोज्ञांगीराक्षसीप्रतिभासिमे ॥ १८ ॥

ष्टभाषिणी ॥ ११ ॥ शरीरजःकामः ॥ १२ ॥ तत्त्वंयथातथाआख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ शूर्पणख्येतियौगिकं ऋजुबुद्धितयातथेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नियोगात् आज्ञाबलाद्यंत्रितः नियतः धर्मकांक्षीपितृवाक्यनिर्वहणरूपधर्माभिलाषी धर्मार्थंतस्यैवधर्मस्यपरिपालनाय ॥ १७ ॥ कस्यत्वंकन्येतिशेषः कासिकिंनामासि कस्यवंशजेतिशेषः राक्षसी एवंमनोज्ञांगत्वस्य कामरूपत्वंविनाऽसंभवात्कामरूपत्वंचराक्षसीत्वंविनानेतिभावः ॥ १८ ॥

मदनार्दितारामदर्शनादितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ यदितेश्रोत्रमागतः प्रायःश्रुतएवभविष्यतीतिभावः ॥ २१ ॥ सदाप्रवृद्धनिद्रइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ भ्रातरौखरदूषणौ विभीषणत्रिशिराअरा प्रसम्बन्धावत्वान्नोक्तः ॥ २३ ॥ तान्रावणादीन्वीर्येणसमतिक्रांताततोधिकाअतस्तान्समतिक्रांता त्वदभिसरणेतन्निमित्तभयरहितेत्यावृत्त्यायोज्यं हेरामत्वात्वांपूर्वदर्शनात्प्रथमदर्शनक्षणमार भ्य यद्वाऽपूर्वदर्शनाद्देवादिष्वितःप्रागदृष्टदिव्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेनत्वांपुरुषोत्तमंभर्तारंसर्वजगतांभर्तारंसमुपेतास्मि ॥ २४ ॥ प्रभावसंपन्नाप्रकृष्टेनभावेनशृंगारेणसंपन्ना यद्वा प्रभावेणश क्त्यतिशयेनसंपन्ना अतएवस्वच्छंदेनस्वेच्छयाबलेनचसर्वलोकगमनशीला यदेवमतश्चिरायेति ॥ २५ ॥ आत्मनोदेवयोर्निर्भेदत्वेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेनस्वस्मिन्रामप्रवृत्तयेसीतादूष

इहवाकिंनिमित्तंत्वमागताब्रूहितत्त्वतः॥ साब्रवीद्वचनंश्रुत्वाराक्षसीमदनार्दिता ॥ १९ ॥ श्रूयतांरामतत्त्वार्थंवक्ष्यामिवचनंमम ॥ अहंशूर्पणखा नामराक्षसीकामरूपिणी ॥ २० ॥ अरण्यंविचरामीदमेकासर्वभयंकरा ॥ रावणोनाममेभ्रातायदितेश्रोत्रमागतः॥ २१ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्चसदाकुंभ कर्णोमहाबलः॥ विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः॥ २२ ॥ प्रख्यातवीर्यौचरणेभ्रातरौखरदूषणौ॥ २३ ॥ तानहंसमतिक्रांतारामत्वापूर्वदर्श नात् ॥ समुपेतास्मिभावेनभर्तारंपुरुषोत्तमम्॥ २४ ॥ अहंप्रभावसंपन्नास्वच्छंदबलगामिनी ॥ चिरायभवभर्तामेसीतयाकिंकरिष्यसि॥ २५॥ विकृताचविरूपाचनसेयंसदृशीतव ॥ अहमेवानुरूपातेभार्यारूपेणपश्यमाम्॥ २६॥ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम्॥ अनेनसहतेभ्रा त्राभक्षयिष्यामिमानुषीम् ॥ २७॥ ततःपर्वतशृंगाणिवनानिविविधानिच ॥ पश्यन्सहमयाकामीदंडकान्विचरिष्यसि॥ २८॥ इत्येवमुक्तःकाकु त्स्थःप्रहस्यमदिरेक्षणाम्॥ इदंवचनमारेभेवक्तुंवाक्यविशारदः ॥ २९॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तदशः सर्गः॥ १७॥ ॥ ७॥ ॥ तांतुशूर्पणखांरामःकामपाशावपाशिताम् ॥ स्वेच्छयाश्लक्ष्णयावाचास्मितपूर्वमथाब्रवीत्॥ १ ॥

णमाह विकृताचेति विकृतामायास्वरूपतयापरिणामाख्यविकारवती विरूपानानारूपोच्चावचकार्यकारिणी अतएवशुद्धमुक्तस्वभावस्यतवनसदृशीतिपरमार्थः यथाश्रुतार्थस्तुस्पष्टएव अ हमेवानुरूपा उभयोरपिमायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥ वैरूप्यमेवाह निर्णतोदरींअत्यंतनिम्नोदरीं असतींस्वपुरुषस्यदुस्तरानेकसंसारदुःखदत्वात् कार्यरूपेणसतींच त्वयासहप्रौढ्यानिर्मनु ष्येवनेआगमनात्त्वासतीं सतीहिवृद्धानांश्वश्र्वादीनांसविधेएवपातिव्रत्यरक्षणायतिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥२९॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०अरण्यकांडेसप्तदशःसर्गः॥१७॥ तामिति कामपाशेनावपाशितांसंजातपाशबंधां स्वेच्छयेतिपाठेपरिहासविनोदेनेत्यर्थः अतएवस्मितपूर्वमितितीर्थः स्वच्छंदामितिपाठोयुक्तः स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः ॥ १ ॥

कृतदारः ऊढभार्यः भवतीतिसंबुद्धिः इयंभार्याममदयिता सन्निहिताचेतिशेषः ससपत्नतासशत्रुता पत्युर्भार्यांतरंहिभार्यांतरस्यशत्रुभूतंभवति सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः अगुणवचनत्वेप्यार्षः पुंवद्भावः सपत्नीशब्दश्चसपत्नप्रकृतिकोपिभर्तुर्द्वितीयभार्यायामेवरूढइतिध्येयम्॥२॥अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहइति धातूनामनेकार्थत्वादसन्निहितदारइतिवाल्दादिस्थोर्थः नहिरामोमिथ्या ब्रूते परिहासादौमिथ्याभाषणेनदोषइत्यनेनसूच्यतेइतिवयम् एवमुत्तरत्रापि ॥३॥ अपूर्वीइतःप्राग्भार्यासुखानभिज्ञोऽतएवभार्ययार्थीप्रयोजनवान् आंतराशयस्तु इतःपूर्वपरभार्यासुखानभिज्ञः भार्ययार्थीस्वभार्यार्थीति अस्यतेरूपस्यायमनुरूपोभविष्यति यद्यंगीकरिष्यतीतिशेषः ॥ ४॥ भर्तारमेनंभजेत्यन्वयः भर्तृत्वेनसेवस्वेतियावत् असपत्नासांप्रतमितिशेषः अर्कप्रभामेरुंयथाभज

कृतदारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम॥ त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखाससपत्नता॥२॥ अनुजस्त्वेषमेभ्राताशीलवान्प्रियदर्शनः॥ श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान्॥३॥ अपूर्वीभार्ययाचार्थीतरुणःप्रियदर्शनः॥ अनुरूपश्चतेभर्तारूपस्यास्यभविष्यति॥४॥ एनंभजविशालाक्षिभर्तारंभ्रातरंमम॥ असपत्नावरारोहेमेरुमर्कप्रभायथा॥५॥ इतिरामेणसाप्रोक्ताराक्षसीकाममोहिता॥ विसृज्यरामंसहसाततोलक्ष्मणमब्रवीत्॥६॥ अस्यरूपस्यतेयुक्ताभार्याहंवरवर्णिनी॥ मयासहसुखंसर्वान्दंडकान्विचरिष्यसि॥७॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रीराक्षस्यावाक्यकोविदः॥ ततःशूर्पनखींस्मित्वालक्ष्मणोयुक्तमब्रवीत्॥८॥ कथंदासस्यमेदासीभार्याभवितुमिच्छसि॥ सोहमार्येणपरवान्भ्रात्राकमलवर्णिनी॥९॥ समृद्धार्थस्यसिद्धार्थामुदितामलवर्णिनी॥ आर्यस्यत्वंविशालाक्षिभार्याभवयवीयसी॥१०॥ एतांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम्॥ भार्यांवृद्धांपरित्यज्यत्वामेवैषभजिष्यति॥११॥ कोहिरूपमिदंश्रेष्ठंसंत्यज्यवरवर्णिनि॥ मानुषीषुवरारोहेकुर्याद्भावंविचक्षणः॥१२॥ इतिसालक्ष्मणेनोक्ताकरालानिर्णतोदरी॥ मन्यतेतद्वचःसत्यंपरिहासाविचक्षणा॥१३॥ सारामंपर्णशालायामुपविष्टंपरंतपम्॥ सीतयासहदुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता॥१४॥ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम्॥ वृद्धांभार्यामवष्टभ्यनमांत्वंबहुमन्यसे॥१५॥

तितथा एवंविधोऽपिवादोरामस्यस्वंप्रति काममोहितःभाषायाद्राक्षधिक्कारेदुःखंमाभूदित्याहुः ॥ ५॥ ६॥ ७॥ शूर्पनखीमितिशुद्धयौगिकम् ॥ ८॥ दासस्यमेभार्याभूत्वाकथंदासीभवितुमिच्छसीतियोजना परवान्पराधीनः कमलवर्णिनीरक्तकमलसदृशवर्णवती ॥ ९॥ १०॥ एतामिति परमार्थस्तु विशिष्टरूपांविरूपांत्रैलोक्यसुंदरीम् असतींनविद्यतेऽन्यासतीयस्यास्ताम् करालांअवयवसन्निवेशैर्युक्तैर्निम्नोन्नताम् निर्णतोदरीतनुमध्याम् अर्थांतरमपिप्रागुक्तरीत्याद्रष्टव्यम् वृद्धांज्ञानवृद्धांअनादिंच ॥ ११॥ १२॥ करालादारुणा परिहासाविचक्षणातत्तद्वाक्येपरिहासत्वज्ञानरहिता ॥ १३॥ १४॥ १५॥

पश्यतस्तव पश्यंतंत्वामनादृत्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ निगृह्यवाचेतिशेषः ॥ १८ ॥ अनार्यैःपरिहासोनकथमपिकार्यइत्यत्रानुभवंप्रमाणयति पश्यवैदेहींभक्षयितुमुद्युक्ताऽस्मत्कृतपरिहासदोषादि तिशेषः इदंपरिहासेनाप्यनृतवचनंसत्यनिष्ठस्यरामस्यसर्वानर्थमूलम् मूलविद्यायांमायायांबीजावेशमूलंचेतिकतकः हेसौम्यकथंचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १९ ॥ इमांस्वतोविरूपा म् विरूपय पार्श्वेस्थितइतिशेषः ॥ २० ॥ कर्णनासेइतिआर्षत्वादेकवत्त्वाभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ विविधान्नादान्ननादचकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रगृह्यउद्यम्य ॥ २४ ॥ अशनिरिवगगनाद्भूमौप पात ॥ २५ ॥ अथास्याःस्वरंप्रतिस्ववृत्तांतकथनंकविःसंक्षिप्याह ततइति भयजनितमोहेनविसंज्ञतयामूर्छितावास्याप्ता राघवंवनमागतंशशंस आत्मविरूपणंचशशंस अत्रेदंबोध्यम् दशवर्षग मनोत्तरंपुनःसुतीक्ष्णाश्रमगमनंरामस्यतत्रचवर्षाकालापगमपर्यंतंस्थित्वाकिंचिच्छिष्टेएकादशेऽगस्त्याश्रमगमनंततोवर्षाकालारंभेपंचवट्यांवासः मयूरनादितारम्याइतितत्रोक्तेः एवंवसतस्तस्य

अद्यमांभक्षयिष्यामिपश्यतस्तवमानुषीम् ॥ त्वयासहचरिष्यामिनिःसपत्नायथासुखम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वामृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्य गच्छत्सुसंक्रुद्धामहोल्कारोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तांमृत्युपाशप्रतिमामापतंतींमहाबलः ॥ निगृह्यरामःकुपितस्ततोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रेपरिहासःकथंचन ॥ नकार्यःपश्यवैदेहींकथंचित्सौम्यजीवतीम् ॥ १९ ॥ इमांविरूपामसतीमतिमत्तांमहोदरीम् ॥ राक्षसींपुरुषव्याघ्रविरू पयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तोलक्ष्मणस्तस्याःक्रुद्धोरामस्यपश्यतः ॥ उद्धृत्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासातुविस्वरंसावि नद्यच ॥ यथागतंप्रदुद्रावघोराशूर्पणखावनम् ॥ २२ ॥ साविरूपामहाघोरारक्षसीशोणितोक्षिता ॥ ननादविविधान्नादान्यथाप्रावृषितोयदः ॥ २३ ॥ साविक्षरंतीरुधिरंबहुधाघोरदर्शना ॥ प्रगृह्यबाहूगर्जंतीप्रविवेशमहावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तुसाराक्षससंघसंवृतंखरंजनस्थानगतंविरू पिता ॥ उपेत्यतंभ्रातरमुग्रतेजसंपपातभूमौगगनाद्यथाशनिः ॥ २५ ॥ ततःसभार्यंभयमोहमूर्छितासलक्ष्मणंराघवमागतंवनम् ॥ विरूपणंचात्म निशोणितोक्षिताशशंससर्वंभगिनीखरस्यसा ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

शरदपायेहेमंतर्तुःप्रविष्टइत्युक्तेरत्रद्वादशवर्षपूर्तिः पंचमेपंचमेवर्षेद्वौद्वावधिकमासकावित्युक्तेर्मार्गशुक्लैकादश्यांत्रयोदशारंभः अतएवपाद्मेउक्तम् तत्रतुद्वादशाब्दानिरामस्यअतिचक्रमुः कस्मिं श्चिदथकालेतुराक्षसीकामरूपिणी तत्रशूर्पणखाभेजेराघवंरावणानुजेतिकेचित् अन्येतुत्रयोदशेकिंचिदवशिष्टेशूर्पणखागमनंततोमाघेसीताहरणमित्याहुः आरतेयुधिष्ठिरवनवासस्यअधिक मासंगृहीत्वाऽवगिवसमाप्तेः पंचमेपंचमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः एषामभ्यधिकामासाःपंचचद्वादशक्षपाः त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेवर्ततेमतिरितिभीष्मेणोक्तत्वात्तद्रीत्यात्रापितथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैवयुक्तेतिममभाति यत्तुतत्रत्रयोदशाब्दानिरामस्यअतिचक्रमुरितिपाद्मेपाठःक्वचित् तत्रापिप्रवेशमात्रेणतदतिक्रमव्यवहारः यथान्येतुवादिनामर्धावस्थितौतद्व्यवहारइतिबोध्यम् प्रचुरस्तुद्वादशाब्दानीत्येवपाठः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथपूर्वसर्गेतिसंक्षिप्ततयाकथितार्थस्यैवविस्तारः तामिति ॥ १ ॥ प्रमोहोविसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठानम् एवंरूपाअतिप्रसिद्धसौंदर्यात्वंकेनविरूपितेत्यन्वयः ॥ २ ॥ आशिषिदंष्ट्रायांविषं यस्यतम् पृषोदरादित्वात्साधुः अभिसमापन्नमभिमुखेस्थितम् तुदतिव्यथयति ॥ ३ ॥ उत्तमंविषंत्वद्विरूपतालक्षणम् ॥ ४ ॥ अंतकसमात्वंकस्यसमीपंगतायेनेमामवस्थांनीता अंतकसमात्वं केनेमामवस्थांनीतासतीअत्रागतेत्यर्थोवा ॥ ५ ॥ महात्मनांमध्येइतिशेषः ॥ ६ ॥ महेंद्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वेविशेषणे महेंद्रमित्यस्यांतरेणेतिशेषः पश्यामीत्यत्रतमित्यध्याहारः मनु

तांतथापतितांदृष्ट्वाविरूपांशोणितोक्षिताम् ॥ भगिनींक्रोधसंतप्तःखरःपप्रच्छराक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठतावदाख्याहिप्रमोहंजहिसंभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहिकेनत्वमेवंरूपाविरूपिता ॥ २ ॥ कःकृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेणलीलया ॥ ३ ॥ कालपाशंसमासज्य कंठेमोहान्नबुध्यते ॥ यस्त्वामद्यसमासाद्यपीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसंपन्नाकामगाकामरूपिणी ॥ इमामवस्थांनीतात्वंकेनांतकसमागता ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ कोयमेवंमहावीर्यस्त्वांविरूपांचकारह ॥ ६ ॥ नहिपश्याम्यहंलोकेयःकुर्यान्ममविप्रियम् ॥ अमरेषुसहस्राक्षंमहेंद्रंपाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहंमार्गणैःप्राणानादास्येजीवितांतगैः ॥ सलिलेक्षीरमासक्तंनिष्पिबन्निवसारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मयासंख्येशरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनंरुधिरंकस्यमेदिनीपातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्यपत्ररथाःकायान्मांसमुत्कृत्यसंगताः ॥ प्रहृष्टाभक्षयिष्यंतिनिहतस्यमयारणे ॥ १० ॥ तंनदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ मयापकृष्टंकृपणंशक्तास्त्रातुंमहाहवे ॥ ११ ॥ उपालभ्यशनैःसंज्ञांतंमेशंसितुमर्हसि ॥ येनत्वंदुर्विनीतेनवनेविक्रम्यनिर्जिता ॥ १२ ॥ इतिभ्रातुर्वचःश्रुत्वाक्रुद्धस्यचविशेषतः ॥ ततःशूर्पणखावाक्यंसबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणौ रूपसंपन्नौसुकुमारौमहाबलौ ॥ पुंडरीकविशालाक्षौचीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ ॥ पुत्रौदशरथस्यास्तां भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥

ष्यादीनांतुस्वाप्रियकरणेसंभावनैवनेतिभावः कचित्तुअंतरेणसहस्राक्षमित्येवपाठः ॥ ७ ॥ जीवितस्यांतंगमयंतिप्रापयंतितैः तृषयानिष्पिबन्सारसोहंसोयथासलिलेआसक्तंक्षीरमादत्तेएवंप्राणानादास्येइत्यर्थः ॥ ८ ॥ शरैःसंकृत्तानिमर्माणियस्यतस्यकंठकर्त्तनकालिकम् सफेनमित्युपलक्षणम् दीर्घधारंसोष्णंच ॥ ९ ॥ संगतामिलिताः पत्ररथाःपक्षिणः ॥ १० ॥ ११ ॥ विक्रम्यशौर्यंकृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्रीरामचंद्रेदोषाणामभावाद्गुणोक्त्यैवतंबोधयति तरुणावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

देवौवेति यद्यपिदशरथपुत्राविति तत्सकाशाच्छ्रुतमथापिअमानुषचारित्र्यदर्शनादनिश्चयइतिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तांप्रमदामधिकृत्यनिमित्तीकृत्यताभ्यामुभाभ्यांसंभूयैकनियोगादपरेणेमामवस्थांनीता यथाऽनाथाऽसतीकुलटातथेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तस्याहतयाइतिविपरिणामः रुधिरंपातुमिच्छामीत्यनेनस्वस्यास्तत्कामुकीत्वशंकांवारयति ॥ १९ ॥ उक्तमेवार्थमुत्कंठेच्छायोतनायपुनराह एषइति ॥ २० ॥ चतुर्दशेति प्रभुनयारामेमानुषबुद्ध्याचसेनारहितानामेवचतुर्दशानांप्रेषणं यद्यपियाज्ञवल्क्यसुताराजंस्त्रयोवैलोकविश्रुताः चंद्रकांतमहामेघविजयाब्राह्मणोत्त

गंधर्वराजप्रतिमौपार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ देवौवादानवावेतौनतर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणीरूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टातत्रमयानारी तयोर्मध्येसुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यांसंभूयप्रमदामधिकृत्यताम् ॥ इमामवस्थांनीताहंयथाऽनाथाऽसतीतथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृजुवृत्ता यास्तयोश्चहतयोरहम् ॥ सफेनंपातुमिच्छामिरुधिरंरणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एषमेप्रथमःकामःकृतस्तत्रत्वयाभवेत् ॥ तस्यास्तयोश्चरुधिरंपिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इतितस्यांब्रुवाणायांचतुर्दशमहाबलान् ॥ व्यादिदेशखरःक्रुद्धोराक्षसानंतकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौशस्त्रसंपन्नौचीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ प्रविष्टौदंडकारण्यंघोरंप्रमदयासह ॥ २२ ॥ तौहत्वातांचदुर्वृत्तामुपावर्तितुमर्हथ ॥ इयंचभगिनीतेषांरुधिरंममपास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोयमिष्टो स्याभगिन्याममराक्षसाः ॥ शीघ्रंसंपाद्यतांगत्वातौप्रमथ्यस्वतेजसा ॥ २४ ॥ युष्माभिर्निहतौदृष्ट्वातावुभौभ्रातरौरणे ॥ इयंप्रहृष्टामुदितारुधिरंयुधिपास्यति ॥ २५ ॥ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ तत्रजग्मुस्तयासार्धंघनावातेरिताइव ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७॥ ॥ ततःशूर्पणखाघोराराघवाश्रममागता ॥ राक्षसानाचचक्षेतौभ्रातरौसहसीतया ॥ १ ॥ तेरामंपर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुःसीतयासार्धंलक्ष्मणेनापिसेवितम् ॥ २ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःश्रीमानागतांस्तांश्चराक्षसान् ॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् ॥ ३

माः खरश्चदूषणश्चैवत्रिशिराब्रह्मवित्तमाः आसंस्तेषांचशिष्याश्चचतुर्दशसहस्रधेतिशांतिधर्मेभीष्मोक्तेरयंतेषांशिवशापेनराक्षसत्वंदाशरथेर्विष्णोर्हस्तेनशापमोक्षश्चोक्तस्तथापिशापवशादेवराक्षसयोनित्वाद्भगवद्रूपाज्ञानमादौप्राणवियोगकालेचशापांतंस्मृत्वातत्स्वरूपज्ञानान्मुक्तस्वरूपप्राप्तिः ब्रह्मवित्तमाइत्यत्रब्रह्मवेदइत्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ममभगिनीयंतेषांरुधिरंपास्यतीत्यन्वयः अत्ररुधिरंममपास्यतीतिविपरीतार्थापत्तियुक्तवाक्येनतेषांसन्निधानप्रयुक्तोबुद्धिमोहःसूचितःकविना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वातनुन्नामेघाइवजग्मुरितिसंबंधः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ०अरण्यकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति सहसीतयावर्तमानावितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नः पालकइतियावत् अस्याः पदवींमार्गं अस्याः पक्षपातेनास्मद्वधार्थमागतानितियावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ चामीकरंस्वर्णम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपर्हिंसथयूयमस्मानितिशेषः ॥ ८ ॥ अ
तपकारिणामस्माकंहिंसार्थयायुष्मप्रवृत्त्यायुष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तंसंपन्नमित्याह युष्मानिति विप्रकारात्भवत्कृतपीडारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेनयुष्मान्हंतुंसशरासनोहंसंप्राप्तःसंप्रा

मुहूर्तंभवसौमित्रेसीतायाःप्रत्यनंतरः ॥ इमानस्यावधिष्यामिपदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततःश्रुत्वारामस्यविदितात्मनः ॥ तथेतिलक्ष्मणो
वाक्यंराघवस्यप्रपूजयन् ॥ ५ ॥ राघवोपिमहच्चापंचामीकरविभूषितम् ॥ चकारसज्यंधर्मात्मातानिरक्षांसिचाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्रौदशरथस्यावांभ्रा
तरौरामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौसीतयासार्धंदुश्चरंदंडकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ ॥ वसंतौदंडकारण्येकिमर्थमुपर्हिंसथ
॥ ८ ॥ युष्मान्पापात्मकान्हंतुंविप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणांतुनियोगेनसंप्राप्तःसशरासनः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्रसंतुष्टानोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदिप्राणैरि
हार्थोवोनिवर्तध्वंनिशाचराः ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचंसुसंक्रुद्धाब्रह्मघ्नाःशूलपाणयः ॥ ११ ॥ संरक्तनयनाघोरारा
मंसंरक्तलोचनम् ॥ परुषामधुराभाषंदृष्टादृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्यनोभर्तुःखरस्यसुमहात्मनः ॥ त्वमेवहास्यसेप्राणान्सद्योस्माभिर्हतो
युधि ॥ १३ ॥ काहितेशक्तिरेकस्यबहूनांरणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतःस्थातुंकिंपुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्चपरिघैःशूलपट्टिशैः ॥ प्रा
णांस्त्यक्ष्यसिवीर्यंचधनुश्चकरपीडितम् ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वासंरब्धाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशारामेमेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपु
स्तानिशूलानिराघवंप्रतिदुर्जयम् ॥ तानिशूलानिकाकुत्स्थःसमस्तानिचतुर्दश ॥ १७ ॥ तावद्भिरेवचिच्छेदशरैःकांचनभूषितैः ॥ ततःपश्चान्महाते
जानाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राहपरमक्रुद्धश्चतुर्दशशिलाशितान् ॥ गृहीत्वाधनुरायम्यलक्ष्यानुद्दिश्यराक्षसान् ॥ १९ ॥

ननिमित्तः यद्वा विप्रकारानित्यर्शआद्यजंतं अस्मास्वस्मदीयेषुचदृथावैरवतोयुष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥ अतःसंतुष्टामत्तःप्राप्तयुद्धसंतोषायूयमत्रतिष्ठतैवनोपावर्तितुमर्हथ उपसर्पितुमितिपाठेप्य
यमेवार्थः इहार्थःइहलोकेदेहेचेत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्नाइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अदृष्टपराक्रममितिच्छेदः संधिरार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्थातुमपिकातेशक्तिरितियोजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ तावद्भिश्चतुर्दशरक्षोविमुक्तचतुर्दशशूलसंख्याकैः ॥ १८ ॥ शिलाशितान्शाणोपलनिघृष्टान् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ विनिष्पेतुः विनिष्पत्य चनिममज्जुः वल्मीकाद्वल्मीकंप्राप्यपन्नगाइव निमग्नाइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नासाकर्णक्षतांशोर्कि चित्संशुष्कशोणितत्वात्सनिर्यासावल्लरीव ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्तरसर्गार्थस्यसंक्षेपतःकथनम ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअर० विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥श्री॥ ॥ अनर्थार्थस्यकुलस्येतिशेषः

मुमोचराघवोवाणान्वज्रानिवशतक्रतुः ॥ तेभित्त्वारक्षसांवेगाद्वक्षांसिरुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्पेतुस्तदाभूमौवल्मीकादिवपन्नगाः ॥ तैर्भग्नहृदयाभूमौछिन्नमूलाइवद्रुमाः ॥ २१ ॥ निपेतुःशोणितस्नाताविकृताविगतासवः ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाराक्षसीक्रोधमूर्छिता ॥ २२ ॥ उपगम्यखरंसातुकिंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपातपुनरेवार्तासनिर्यासेववल्लरी ॥ २३ ॥ भ्रातुःसमीपेशोकार्तासमर्जनिनदंमहत् ॥ सस्वरंमुमुचेवाष्पंविवर्णवदनातदा ॥ २४ ॥ निपातितान्प्रेक्ष्यरणेतुराक्षसान्प्रधाविताशूर्पणखापुनस्ततः ॥ वधंचतेषांनिखिलेनरक्षसांशशंससर्वंभगिनीखरस्यसा ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ सपुनःपतितांदृष्ट्वाक्रोधाच्छूर्पणखांपुनः ॥ उवाचव्यक्तयावाचातामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मयात्विदानींशूरास्तेराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थंविनिर्दिष्टाःकिमर्थंरुद्यतेपुनः ॥ २ ॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्चहिताश्चममनित्यशः ॥ हन्यमानानहन्यंतेनकुर्युर्वचोमम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामिकारणंयत्कृतेपुनः ॥ हानाथेतिविनर्दतीसर्पवचेष्टसेक्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसिकिन्नुनाथेमयिस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठमामैवंवैक्लव्यंत्यज्यतामिति ॥ ५ ॥ इत्येवमुक्तादुर्धर्षाखरेणपरिसांत्विता ॥ विमृज्यनयनेसास्रेखरंभ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहंप्राप्ताहतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्नात्वयाचपरिसांत्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्चत्वयाशूराराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ निहंतुंराघवंघोरंमत्प्रियार्थंसलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ तेतुरामेणसामर्षाःशूलपट्टिशपाणयः ॥ समरेनिहताःसर्वेसायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाक्षणेनैवमहाजवान् ॥ रामस्यचमहत्कर्ममहांस्त्रासोभवन्मम ॥ १० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ भक्ताअतएवमय्यनुरक्ताअतएवममहिताःपरैर्हन्यमानाअपियेनहन्यंतेनहंतुंशक्यंते ममवचोनकुर्युरितिचन तत्किमर्थंरुद्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्कृतेयच्छोकनिमित्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहमिदानींपूर्वंत्वत्समीपंप्राप्तास्मित्वयाचपरिसांत्वितास्मि शूराश्चमदर्थंप्रेषितास्तद्वृत्तांतंवक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ क्षणेनैव नतुचिरकालयुद्धपूर्वमित्यर्थः रामस्यचमहत्कर्मदृष्ट्वेत्यनुषंगः ॥ १० ॥

सीताअतएवसमुद्विग्नाकंपमानाअतएवविषण्णादुःखिता सर्वतोभयदर्शिनी सर्वतोरामप्रतिभासनात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ येचमेपदवींप्राप्तास्तएतेभूमौस्थितेनपदातिनारामेणहताः ॥ १३ ॥ यदितेशक्तिर्योद्धुमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निरपत्रपाछिन्नकर्णनासिकत्वात् खरस्यक्रोधोत्पत्त्यर्थमाह बुद्ध्येति ॥ १६ ॥ सबलोपिचतुरंगबलोपेतोपि महारणेइत्युत्तरान्वयि मिथ्यामृषैवस्वस्मिन्नारोपितोविक्रमोयेन ॥ १७ ॥ अतस्त्वंसहबांधवस्त्वरितोजनस्थानादपयाहिनिर्गच्छ समरेतौत्वंजहिहेकुलपांसनअन्यथातु ॥ १८ ॥ तदेवव्याचष्टे मानुषाविति तौहंतुंयदिनशक्तोषितदा

सास्मिभीतासमुद्विग्नाविषण्णाचनिशाचर ॥ शरणंत्वांपुनःप्राप्तासर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषितेपरित्रासोर्मिमालिनि ॥ किंमांनत्रायसेमग्नांविपुलेशोकसागरे ॥ १२ ॥ एतेचनिहताभूमौरामेणनिशितैःशरैः ॥ येचमेपदवींप्राप्ताराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयितेयद्यनुक्रोशोयदिरक्षःसुतेषुच ॥ रामेणयदिशक्तिस्तेतेजोवास्तिनिशाचर ॥ १४ ॥ दंडकारण्यनिलयंजहिराक्षसकंटकम् ॥ यदिराममिमित्रघ्नंनत्वमद्यवधिष्यसि ॥ १५ ॥ तवचैवाग्रतःप्राणांस्त्यक्ष्यामिनिरपत्रपा ॥ बुध्याहमनुपश्यामिनत्वंरामस्यसंयुगे ॥ १६ ॥ स्थातुंप्रतिमुखेशक्तःसबलोपिमहारणे ॥ शूरमानीनशूरस्त्वंमिथ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥ अपयाहिजनस्थानात्त्वरितःसहबांधवः ॥ जहित्वंसमरेमूढान्यथातुकुलपांसन ॥ १८ ॥ मानुषौतौनशक्तोषिहंतुंवैरामलक्ष्मणौ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्यवासस्तेकीदृशस्त्विह ॥ १९ ॥ रामतेजोभिभूतोहित्वंक्षिप्रंविनशिष्यसि ॥ सहितेजःसमायुक्तोरामोदशरथात्मजः ॥ २० ॥ भ्राताचास्यमहावीर्योयेनचास्मिविरूपिता ॥ एवंविलप्यबहुशोराक्षसीप्रदरोदरी ॥ २१ ॥ भ्रातुःसमीपेशोकार्तानष्टसंज्ञाबभूवह ॥ कराभ्यामुदरंहत्वारुरोदभृशदुःखिता ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमाधर्षितःशूरःशूर्पणख्याखरस्ततः ॥ उवाचरक्षसांमध्येखरःखरतरंवचः ॥ १ ॥ तवापमानप्रभवःक्रोधोयमतुलोमम ॥ नशक्यतेधारयितुंलवणांभइवोल्बणम् ॥ २ ॥

निर्वीर्यत्वादिगुणस्यतेइहकीदृशोवासोजुगुप्सितएवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तामेवशक्तिंद्रढयतिरामतेजइति ॥ २० ॥ प्रदरोदरीनिम्नोदरी ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आधर्षितःकोपादवमानितः खरस्तीक्ष्णगुणःखरतरंतीक्ष्णतरम् ॥ १ ॥ तवापमानेत्यस्यत्वत्कृतापमानेत्यर्थः धारयितुमात्मनीतिशेषः ममेतिमयेत्यर्थेसंबंधेषष्ठी लवणांभइवोल्बणम् व्रणइतिशेषः व्रणेनिक्षिप्तंलवणयुक्तमंभइवधारयितुंनशक्यतइत्यर्थइतितीर्थः लवणांभोलवणसमुद्रांभइवेत्यर्थइतिकतकः ॥ २ ॥

आत्मदुश्चरितैस्त्वद्विरूपकरणरूपैः स्वयंहतएवमद्दर्शनात्प्राणान्मोक्ष्यतेतंरामंनगणयेइत्यन्वयः वी.र्यात्स्वपराक्रमात् ॥ ३ ॥ संभ्रमोभयम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्येति परश्वधस्तस्यमुख्यमायुधमि त्यनेनज्ञायते रुधिरंरक्तंरक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततालक्षणात् पुनःप्रशशंसचत्वत्समोवीरोनास्तीत्येवमादि ॥ ६ ॥ तदेवाह तयेति ॥ ७ ॥ यानिलोकानांप्राणिनांहि सैवासाधारण्येन विहारःक्रीडायेषांरक्षसांचतुर्दशसहस्राणिवर्ततेतेषांसर्वोद्योगंसर्वप्रकारेणोद्योगंचतुरंगबलोपेततयासर्वायुधसामग्रीसमेततयाचोद्योगंकारय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पौलस्त्यानां

नरामंगणयेवीर्यान्मानुषंक्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैःप्राणान्हतोयोद्यविमोक्ष्यते ॥ ३ ॥ बाष्पःसंधार्यतामेषसंभ्रमश्चविमुच्यताम् ॥ अहंरामं सहभ्रात्रानयामियमसादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्यमंदप्राणस्यभूतले ॥ रामस्यरुधिरंरक्तमुष्णंपास्यसिराक्षसि ॥ ५ ॥ संप्रहृष्टावचःश्रुत्वाख रस्यवदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंसपुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरंरक्षसांवरम् ॥ ६ ॥ तयापरुषितःपूर्वंपुनरेवप्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणंनामखरःसेनापतिंतदा ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसांभीमवेगानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानांलोकहिंसाविहारिणाम् ॥ सर्वोद्यो गमुदीर्णानांरक्षसांसौम्यकारय ॥ ९ ॥ उपस्थापयमेक्षिप्रंरथंसौम्यधनूंषिच ॥ शरांश्चचित्रान्खड्गांश्चशक्तीश्चविविधाःशिताः ॥ १० ॥ अग्रेनिर्या तुमिच्छामिपौलस्त्यानांमहात्मनाम् ॥ वधार्थंदुर्विनीतस्यरामस्यरणकोविद ॥ ११ ॥ इतितस्यब्रुवाणस्यसूर्यवर्णमहारथम् ॥ सदश्वैःशबलैर्युक्त माचचक्षेथदूषणः ॥ १२ ॥ तंमेरुशिखराकारंतप्तकांचनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंबाधंवैदूर्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥ मत्स्यैःपुष्पैर्द्रुमैःशैलैश्चंद्रकांतैश्चकां चनैः ॥ मांगल्यैःपक्षिसंघैश्चताराभिश्चसमावृतम् ॥ १४ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नंकिंकिणीवरभूषितम् ॥ सदश्वयुक्तंसोमर्षादारुरोहखरस्तदा ॥ १५ ॥ खरस्तुतन्महत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्यातेत्यब्रवीत्प्रेक्ष्यदूषणःसर्वराक्षसान् ॥ १६ ॥ ततस्तद्राक्षसंसैन्यंघोरचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगामज नस्थानान्महानादंमहाजवम् ॥ १७ ॥

राक्षसानामग्रेरामस्यवधार्थंनिर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शबलैश्चित्रवर्णैः आचचक्षे उपस्थितमितिशेषः ॥ १२ ॥ वैदूर्यमयौकूबरौयुगंधरौयस्यतम् असंबाधंविशालम् ॥ १३ ॥ मां गल्यैर्मंगलमलंकारस्तत्प्रयोजनैः कांचनैरितिमत्स्यादिसर्वान्वयि ॥ १४ ॥ किंकिणीक्षुद्रघंटिका अमर्षात्क्रोधात् ॥ १५ ॥ तन्महत्सैन्यंप्रेक्ष्यतत्प्रतिनिर्यातेत्यब्रवीत् दूषणःदूषणश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ततउक्तयनियोगानंतरम् राक्षसंरक्षसामिदम् ॥ १७ ॥

मुद्गरादयआयुधविशेषाः वज्रैर्वज्र.कारैरष्टास्त्रैरायुधैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ खरस्यरथोपिसेनास्थानात्किंचिदनंतरंसर्वसेनानिर्याणंकिंचित्कालंप्रतीक्ष्यजगामेत्यर्थः ॥ २१ ॥ मतमा ज्ञायाभीष्टंज्ञात्वा ॥ २२ ॥ संचोदितइत्यादिश्लोकद्वयंकतकसंख्यारीत्याप्रक्षिप्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्वा विंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथखरप्रस्थानेउत्पातवर्णनम् शोणितसहितमुदकम् प्रयातंप्रस्थितम् गर्दभारुणोधूसरः तुमुलस्तुमुलशब्दः अभ्यवर्षत्मेघइतिशेषः ॥ १ ॥ रथ

मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःसुतीक्ष्णैश्चपरश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्चभ्राजमानैःसतोमरैः ॥ १८ ॥ शक्तिभिःपरिघैर्घोरैरतिमात्रैश्चकार्मुकैः ॥ गदासिमुसलै र्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥ राक्षसानांसुघोराणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ निर्यातानिजनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २० ॥ तांस्तुनिर्धावतोदृ ष्ट्वाराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ खरस्यापिरथःकिंचिज्जगामतदनंतरम् ॥ २१ ॥ ततस्तान्शबलानश्वांस्तप्तकांचनभूषितान् ॥ खरस्यमतमाज्ञायसार थिःपर्यचोदयत् ॥ २२ ॥ संचोदितोरथःशीघ्रंखरस्यरिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामासदिशःसप्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तुखरःखरस्वरोरिपो र्वधार्थंत्वरितोयथांतकः ॥ अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्पुनर्महाबलोमेघइवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अरण्यकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत्प्रयातंबलंघोरमशिवंशोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलोगर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतुस्तुरगास्तस्यरथयुक्तामहाजवाः ॥ समेपुष्पचितेदेशेराजमार्गेयदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामंरुधिरपर्यंतंबभूवपरिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमंप्र तिगृह्यदिवाकरम् ॥ ३ ॥ ततोध्वजमुपागम्यहेमदंडंसमुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्यमहाकायस्तस्थौगृध्रःसुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपेचसमाक्रम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधान्नादान्मांसादामृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजह्रुरभिदीप्तायांदिशिवैभैरवस्वनम् ॥ अशिवंयातुधानानांशिवाघोरामहा स्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशंतदनाकाशंचक्रुर्भीमांबुवाहकाः ॥ ७ ॥

युक्ताःरथेयुक्ताः पुष्पचितेपुष्पयुते अनेनपातनिमित्तराहित्यम् ॥ २ ॥ रुधिरोरक्तवर्णःपर्यंतःप्रांतभागोयस्य अलातचक्रप्रतिमंतद्वद्वर्तुलम् दिवाकरंप्रतिगृह्यसूर्यमंडलेनात्यंतंसंबध्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ खरस्वनाःपरुषशब्दाः ॥ ५ ॥ अभिदीप्तायांरवियुक्तायाम् विवस्वदाभाभवतिप्रदीप्तेतिदिवसंतरराजोक्तेः शिवाःयातुधानानामशिवमशुभंव्याजह्रुः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजेतिपाठेमत्तगजेत्यर्थः प्रभि न्नगिरीतिपाठेगैरिकादिधातुस्राविणइत्यर्थः तोयमिवशोणितंधरंति अनाकाशमप्रकाशम् ॥ ७ ॥

उद्धतंसांद्रम् ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभारुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा संध्येतिविशेष्यम् कालंविनाबभौ मेघेष्वितिशेषः ॥ ९ ॥ युद्धेनित्यमशिवकराःअशुभशंसिन्यःशिवाघोरनिदर्शनाभयदशिकाः खरबलस्यचाभिमुखंनेदुः पूर्वंदिगभिमुखंशिवाशब्दउक्तः इदानींखरसैन्याभिमुख्येनेतिभेदः परिघाभासःपरिघआयुधविशेषस्तत्सदृशः कबंधोधूमकेतुरितितीर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ २४ ॥ बभूवतिमिरंघोरमुद्धतंरोमहर्षणम् ॥ दिशोवाप्रदिशोवापिसुव्यक्तंनचकाशिरे ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभासंध्याकालंविनाबभौ ॥ खरंचाभिमुखंनेदुस्तदाघोरामृगाःखगाः ॥ ९ ॥ कंकगोमायुगृध्राश्चचुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ नित्याशिवकरायुद्धेशिवाघोरनिदर्शनाः ॥ १० ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखंज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ कबंधःपरिघाभासोदृश्यतेभास्करांतिके ॥ ११ ॥ जग्राहसूर्यंस्वर्भानुरपर्वणिमहाग्रहः ॥ प्रवातिमारुतःशीघ्रंनिष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥ उत्पेतुश्चविनारात्रिंताराःखद्योतसप्रभाः ॥ संलीनमीनविहगानलिन्यःशुष्कपंकजाः ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्षणेबभूवुश्चविनापुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ उद्धूतश्चविनावातंरेणुर्जलधरारुणः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीतिवाश्यंतोबभूवुस्तत्रसारिकाः ॥ उल्काश्चापिसनिर्घोषानिपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥ प्रचचालमहीचापिसशैलवनकानना ॥ खरस्यचरथस्थस्यनर्दमानस्यधीमतः ॥ १६ ॥ प्राकंपतभुजःसव्यःस्वरश्चास्यावसज्जत ॥ सास्रासंपद्यतेदृष्टिःपश्यमानस्यसर्वतः ॥ १७ ॥ ललाटेचरुजोजातानचमोहान्न्यवर्तत ॥ तान्समीक्ष्यमहोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ १८ ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्सखरस्तदा ॥ महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् ॥ १९ ॥ नचिंतयाम्यहंवीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ तारा अपिशरैस्तीक्ष्णैःपातयेयंनभस्तलात् ॥ २० ॥ मृत्युंमरणधर्मेणसंक्रुद्धोयोजयाम्यहम् ॥ राघवंतंबलोत्सिक्तंभ्रातरंचापिलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अहत्वासायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ यन्निमित्तंतुरामस्यलक्ष्मणस्यविपर्ययः ॥ २२ ॥ सकामाभगिनीमेस्तुपीत्वातुरुधिरंतयोः ॥ नक्वचित्प्राप्तपूर्वोमेसंयुगेषुपराजयः ॥ २३ ॥

शीघ्रंप्रचंडंयथाभवतितथेत्यर्थः संमुखइतिशेषः ॥ १२ ॥ खद्योतसप्रभत्वंनिस्तेजस्कत्वेनचांचल्येनच ॥ १३ ॥ विनापुष्पफलैः पुष्पादिरहिताःबभूवुरित्यर्थः उद्धूतउत्क्षिप्तः जलधरारुणःधूसरः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीतिशब्दानुकरणम् वाश्यंतःआर्षं नतुशिक्षितंशब्दमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सव्योवामः स्वरश्चावसज्जत हीनोभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापिमोहान्नन्यवर्ततयुद्धयात्रायाइतिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ बलोत्सिक्तंबलाधिकम् ॥ २१ ॥ यन्निमित्तंशूर्पणखानिमित्तम् विपर्ययःक्रूरबुद्धिरूपः ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतन्ममपराजयाभावरूपंवस्तु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुण्यकर्मणःपुण्यकर्माणइत्यर्थेआर्षं ॥ २७ ॥ येलोकानांसंमतागोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्तेभ्यश्चस्वस्तिइत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतःपूर्वंसैन्यसंबद्धएवतदग्रभागेस्थितःइदानींतुसेनांबहुदूरेपृष्ठतस्त्यक्त्वास्वयमेवाग्रेगतइत्यर्थः श्येनगाम्यादयोद्वादशखरामात्याः ॥ ३१ ॥ ३२॥ ३३ ॥ सासेना तौराजपुत्रौ

युष्माकमेतत्प्रत्यक्षंनानृतंकथयाम्यहम् ॥ देवराजमपिक्रुद्धोमत्तैरावतगामिनम् ॥ २४ ॥ वज्रहस्तंरणेहन्यांकिंपुनस्तौचमानवौ ॥ सातस्यगर्जितं
श्रुत्वाराक्षसानांमहाचमूः ॥ २५ ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेमृत्युपाशावपाशिता ॥ समेयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षिणः ॥ २६ ॥ ऋषयोदेवगंधर्वाःसिद्धा
श्चसहचारणैः ॥ समेत्यचोचुःसहितास्तेऽन्योन्यंपुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्तिगोब्राह्मणेभ्यस्तुलोकानांयेचसंमताः ॥ जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यान्र
जनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तोयथाविष्णुःसर्वानसुरसत्तमान् ॥ एतच्चान्यच्चबहुशोब्रुवाणाःपरमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्रविमानस्थाश्च
देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनींतेषांराक्षसानांगतायुषाम् ॥ ३० ॥ रथेनतुखरोवेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः ॥ श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥
॥ ३१ ॥ दुर्जयःकरवीराक्षःपरुषःकालकार्मुकः ॥ हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः ॥ ३२ ॥ द्वादशैतेमहावीर्याःप्रतस्थुरभितःखरम् ॥ म
हाकपालःस्थूलाक्षःप्रमाथस्त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वारएतेसेनाग्रेदूषणंपृष्ठतोन्वयुः ॥ ३३ ॥ साभीमवेगासमराभिकांक्षिणीसुदारुणाराक्षसवीरसे
ना ॥ तौराजपुत्रौसहसाभ्युपेतामालाग्रहाणामिवचंद्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रयोविंशः
सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आश्रमंप्रतियातेतुखरेखरपराक्रमे ॥ तानेवौत्पातिकान्रामःसहभ्रात्राददर्शह ॥ १ ॥ तानुत्पातान्महाघोरान्
रामोदृष्ट्वात्यमर्षणः ॥ प्रजानामहितान्दृष्ट्वावाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान्पश्यमहाबाहोसर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुंस
र्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमीरुधिरधारास्तुविसृजंतेखरस्वनाः ॥ व्योम्निमेघाविवर्ततेपरुषागर्दभारुणाः ॥ ४ ॥

सहसातत्क्षणमेवाभ्युपेतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥७॥ ॥ औत्पातिकान्उत्पा
तान् स्वार्थेठक् ॥ १ ॥ अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानांप्रकृतत्वाद्राक्षसाएवात्रप्रजाः ॥ २ ॥ सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान्प्रकृतेसर्वराक्षसान् संहर्तुंतत्संहारंसूचयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राक्षसानांदुर्निमित्तान्युक्त्वास्वस्यजयसूचकान्याह सधूमाइति उत्पातवशाद्धूमसंबद्धाः ममयुद्धेऽभिनंदआनंदोयेषांसंजातस्तादृशाःअतएवविचेष्टंतेतूणीरेषुचलंति स्वगतानंदस्यशरेषूपचा
रः चापानिचविचेष्टंतेचाधिष्ठातृदेवतासान्निध्यात्स्फुरज्यानिभवंति ॥ ५ ॥ अयतःआसन्नदेशकाले नःभयंजीवितसंशयश्वप्राप्तः अभयंप्राप्तंचादसुराणांजीवितस्यसंशयःप्राप्तइत्यर्थइतिती
र्थः ॥ ६ ॥ संप्रहारोरणः एवंजयेप्यपिस्वस्याजयसूचकंनिमित्तमाह अयमिति स्फुरमाणःस्फुरन्दक्षिणइतिशेषः तीर्थव्याख्यानेजयसूचकांतरमाहेतिव्याख्येयम् ॥ ७ ॥ सन्निकर्षेआसन्न
कालेजयमित्यादेराख्यातीत्यनेनान्वयः तत्राप्यंगंशुभसूचकमित्याह सुप्रभमिति ॥ ८ ॥ येषांचवदनंनिष्प्रभंभवतितेषामायुःक्षयोभवति वर्तमानसामीप्येलट् नैवमस्माकमितिशेषः येषामा

सधूमाश्चशराःसर्वेममयुद्धाभिनंदिताः ॥ रुक्मपृष्ठानिचापानिविचेष्टंतेविचक्षण ॥ ५ ॥ यादृशाइहकूजंतिपक्षिणोवनचारिणः ॥ अग्रतोनोभयं
प्राप्तंसंशयोजीवितस्यच ॥ ६ ॥ संप्रहारस्तुसुमहान्भविष्यतिनसंशयः ॥ अयमाख्यातिमेबाहुःस्फुरमाणोमुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ सन्निकर्षेतुनःशूरजयंश
त्रोःपराजयम् ॥ सुप्रभंचप्रसन्नंचतववक्त्रंहिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ उद्यतानांहियुद्धार्थंयेषांभवतिलक्ष्मण ॥ निष्प्रभंवदनंतेषांभवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसां
नर्दतांघोषःश्रूयतेयंमहाध्वनिः ॥ आहतानांचभेरीणांराक्षसैःक्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानंतुकर्तव्यंशुभमिच्छता ॥ आपदाशंकमानेनपुरु
षेणविपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्गृहीत्वावैदेहींशरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रयशैलस्यदुर्गांपादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामिनहिवाक्यमि
दंत्वया ॥ शापितोममपादाभ्यांगम्यतांवत्समाचिरम् ॥ १३ ॥ त्वंहिशूरश्चबलवान्हन्याएतान्नसंशयः ॥ स्वयंनिहंतुमिच्छामिसर्वानेवनिशाचरान्
॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसहसीतया ॥ शरानादायचापंचगुहांदुर्गांसमाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेतुगुहांलक्ष्मणेसहसीतया ॥ हंतनिर्यु
क्तमित्युक्त्वारामःकवचमाविशत् ॥ १६ ॥ सतेनाग्निनिकाशेनकवचेनविभूषितः ॥ बभूवरामस्तिमिरेमहानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥

युःक्षयोभवतितेषांवदनंनिष्प्रभमितिव्याख्यानेबीजंचिंत्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनागतस्याजिगमिषितस्यानिष्टस्यविधानंप्रतिविधानंपरिहारः ॥ ११ ॥ आश्रमंहित्वाशैलस्यदुर्गामितरैर्गंतुमश
क्यांगुहामाश्रय ॥ १२ ॥ इदंवाक्यंमयोच्यमानंत्वयाप्रतिकूलितुंविपरीतंकर्तुंनेच्छामि भिन्नकर्तृकेतुमुनार्षः उक्तंकुर्वित्यर्थः माचिरमविलंबेन ॥ १३ ॥ त्वंहीति अनेनासामर्थ्यान्मांवारय
तीतिशंकानिराकृता स्वयमिति तथैवशापोद्धारस्यसत्त्वादितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ हंतेतिहर्षे निर्युक्तंशीघ्रमस्मदुक्तंनिर्व्यूढमित्युक्त्वाकवचमाविशत्धृतवान् ॥ १६ ॥ नानारत्नकांत्याऽग्नि
सादृश्यंकवचे ॥ १७ ॥

संबभूवास्थितः सम्यगास्थितोवभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपिब्रह्मर्षित्वेनप्रसिद्धाइत्यर्थः पुण्यकर्मणःपुण्यकर्माणः अदीर्घत्वमार्षम् ॥ २० ॥ गोब्राह्मणाना
मितिषष्ठीचतुर्थ्यर्थेआर्षी तेभ्यइत्यर्थः लोकानांयेस्थिसंगताइतिपाठेलोकानांलोकपालानांसंगताः हविर्होमादिद्वारोपकारकाइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥
सगणाविद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः इतीत्यस्यवदंतइतिशेषः ॥ २४ ॥ तेजसावैष्णवेनक्षात्रेण एतेनसहजस्वभावोभगवतोब्राह्मएव क्षात्रस्तुस्वेच्छयाकार्यायभगवतास्त्रीक्रियतइतिसू

सचापमुद्यम्यमहच्छरानादायवीर्यवान् ॥ संबभूवास्थितस्तत्रज्यास्वनैःपूरयन्दिशः ॥ १८ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः ॥ समेयुश्चम
हात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षया ॥ १९ ॥ ऋषयश्चमहात्मानोलोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्यचोचुःसहितास्तेन्योन्यंपुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्तिगोब्राह्मणा
नांचलोकानांचेतिसंस्थिताः ॥ जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यान्रजनीचरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तोयथायुद्धेसर्वानसुरपुंगवान् ॥ एवमुक्त्वापुनःप्रोचुरा
लोक्यचपरस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ एकश्चरामोधर्मात्माकथंयुद्धंभविष्यति ॥ २३ ॥ इतिराजर्षयःसिद्धाःसगणाश्च
द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्चदेवताः ॥ २४ ॥ आविष्टंतेजसारामंसंग्रामशिरसिस्थितम् ॥ दृष्ट्वासर्वाणिभूतानिभयाद्विव्यथिरेत
दा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूवरूपंक्रुद्धस्यरुद्रस्येवमहात्मनः ॥ २६ ॥ इतिसंभाष्यमाणेतुदेवगंधर्वचारणैः ॥ ततोगंभी
रनिर्ह्रादंघोरचर्मायुधध्वजम् ॥ २७ ॥ अनीकंयातुधानानांसमंतात्प्रत्यपद्यत ॥ वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ २८ ॥ चापानिवि
स्फारयतांजृंभतांचाप्यभीक्ष्णशः ॥ विप्रघुष्टस्वनानांचदुंदुभींश्चाभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥ तेषांसुविपुलःशब्दःपूरयामासतद्वनम् ॥ तेनशब्देनवित्र
स्ताःश्वापदावनचारिणः ॥ ३० ॥ दुद्रुवुर्यत्रनिःशब्दंपृष्ठतोनावलोकयन् ॥ तच्चानीकंमहावेगंरामंसमनुवर्तत ॥ ३१ ॥ धृतनानाप्रहरणंगंभीरंसाग
रोपमम् ॥ रामोपिचारयंश्चक्षुःसर्वतोरणपंडितः ॥ ३२ ॥

चितम् ॥ २५ ॥ रुद्रस्यरूपमिवरामस्यरूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥ इतिवाक्येसंभाषमाणेत्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ अन्योन्यमभिगच्छतांएवंयुद्धंकर्तव्यमितिचबोधनार्थमितिशेषः ॥ २८ ॥ जृंभतांदे
हममतारहित्येनयुद्धप्रवृत्तयेमादकद्रव्यस्वीकारजंजृंभणं अभीक्ष्णशःपुनःपुनः पुनःपुनरित्येवपाठः विप्रघुष्टःअतिशयेनकृतःस्वनोयैस्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यत्रनिःशब्दंशब्दाभावस्तंदेशंदुद्रु
वुः पृष्ठतोनावलोकयन् भीतिवशादितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ सर्वरक्षसांवधार्थं सर्वरक्षोवधद्वारत्वादस्ययुद्धस्येतिभावः क्रोधमाहारयत्प्राप्तवान् ॥ ३४ ॥ प्राव्यथन्प्राव्यथंत ॥ ३५ ॥ नीलाभ्रजालस्थानीयाराक्षसाः सूर्योदयःसूर्यकिरणस्था नीयःकार्मुकादिसंबंधः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुर्विंशःसर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उकारांतोपिःधनुःशब्दोधनु

ददर्शखरसैन्यंतद्युद्धायाभिमुखोगतः॥ वितत्यचधनुर्भीमंतूण्याश्चोद्धृत्यसायकान्॥ ३३॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रंवधार्थंसर्वरक्षसाम्॥ दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत्क्रुद्धोयुगांताग्निरिवज्वलन्॥ ३४॥ तंदृष्ट्वातेजसाविष्टंप्राव्यथन्वनदेवताः॥ तस्यरुष्टस्यरूपंतुरामस्यददृशेतदा॥ दक्षस्येवक्रतुंहंतुमुद्यतस्यपिनाकिनः॥ ३५॥ तत्कार्मुकैराभरणैरथैश्चतद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः॥ बभूवसैन्यंपिशिताशनानांसूर्योदयेनीलमिवाभ्रजालम्॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०चतुर्विंशःसर्गः॥ २४॥ ॥७॥ ॥ अवष्टभ्यधनुंरामंक्रुद्धंतंरिपुघातिनम्॥ ददर्शाश्रममागम्यखरःसहपुरःसरैः॥ १॥ तंदृष्ट्वासगुणंचापमुद्यम्यखरनिःस्वनम्॥ रामस्याभिमुखंसूतंचोद्यतामित्यचोदयत्॥ २॥ सखरस्याज्ञयासूतस्तुरगान्समचोदयत्॥ यत्ररामोमहाबाहुरेकोधुन्वन्धनुःस्थितः॥ ३॥ तंतुनिष्पतितंदृष्ट्वासर्वतोरजनीचराः॥ मुंचमानामहानादंसचिवाःपर्यवारयन्॥ ४॥ सतेषांयातुधानानांमध्येरथगतःखरः॥ बभूवमध्येताराणांलोहितांगइवोद्गतः॥ ५॥ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसम्॥ अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः॥ ६॥ ततस्तंभीमधन्वानंक्रुद्धाःसर्वेनिशाचराः॥ रामंनानाविधैःशस्त्रैरभ्यवर्षंतदुर्जयम्॥ ७॥ मुद्गरैरायसैःशूलैःप्रासैःखड्गैःपरश्वधैः॥ राक्षसाःसमरेशूरंनिजघ्नूरोषतत्पराः॥ ८॥ तेबलाहकसंकाशामहाकायामहाबलाः॥ अभ्यधावंतकाकुत्स्थंरथैर्वाजिभिरेवच ॥ ९ ॥ गजैःपर्वतकूटाभैरामंयुद्धेजिघांसवः॥ तेरामेशरवर्षाणिव्यसृजन्रक्षसांगणाः ॥ १० ॥ शैलेंद्रमिवधाराभिर्वर्षमाणामहाघनाः॥ सर्वैःपरिवृतोरामोराक्षसैःक्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥ तिथिष्विवमहादेवोवृतःपारिषदांगणैः॥ तानिमुक्तानिशस्त्राणियातुधानैःसराघवः ॥ १२॥

वाचकः अवष्टभ्यमवलंबितंधनुर्येनतम् ॥ १ ॥ रामस्याभिमुखंरथश्चोद्यतामितिसूतमचोदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥ सचिवाःश्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥ लोहितांगोभौमःसइव क्रोधेनास्यापिरक्तांगत्वात् ॥ ५ ॥ अर्दयित्वाअर्दयित्वेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ बलाहकामेघाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तिथिषुप्रदोषतिथिषु पारिषदां नुडभावआर्षः ॥ १२ ॥

प्रतिजयाहतानिशस्त्राणिस्वशरीरेवरुरोध नद्योघाःनदीप्रवाहाः ॥ १३ ॥ वज्रैरिवमहाचलइत्यनेनलेशतोपिव्यथाभावः सविद्धःअनेनद्रष्टॄणांकिंचिद्व्रणित्वंसूचयति आदिग्धःआलिप्तः ॥ १४ ॥
अतएवदेवादयोविषेदुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दुरावारान्अशक्यनिवारणान् दुर्विषहान्अतिपीडाजनकानितियावत् ॥ १७ ॥ कंकपत्रान्तद्युतशरान् लीलयेतियुगपत्सकलप्रपंचसंहारस्वरूपस्यए

प्रतिजग्राहविशिखैर्नद्योघानिवसागरः ॥ सतैःप्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रोनविव्यथे ॥ १३ ॥ रामःप्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिवमहाचलः ॥ सविद्धःक्षतजादिग्धःसर्वगात्रेषुराघवः ॥ १४ ॥ बभूवरामःसंध्याभ्रैर्दिवाकरइवावृतः ॥ विषेदुर्देवगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ १५ ॥ एकंसहस्रैर्बहुभिस्तदादृष्ट्वासमावृतम् ॥ ततोरामस्तुसंक्रुद्धोमंडलीकृतकार्मुकः ॥ १६ ॥ ससर्जनिशितान्बाणाञ्छतशोथसहस्रशः ॥ दुरावारान्दुर्विषहान्कालपाशोपमान्रणे ॥ १७ ॥ मुमोचलीलयाकंकपत्रान्कांचनभूषणान् ॥ तेशराःशत्रुसैन्येषुमुक्तारामेणलीलया ॥ १८ ॥ आददूरक्षसांप्राणान्पाशाःकालकृताइव ॥ भित्वाराक्षसदेहांस्तांस्तेशरारुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥ अंतरिक्षगतारेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ असंख्येयास्तुरामस्यसायकाश्चापमंडलात् ॥ २० ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रारक्षःप्राणापहारिणः ॥ तैर्धनूंषिध्वजाग्राणिचर्माणिकवचानिच ॥ २१ ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् ॥ चिच्छेदरामःसमरेशतशोथसहस्रशः ॥ २२ ॥ हयान्कांचनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्चसगजारोहान्सहयान्सादिनस्तदा ॥ २३ ॥ चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैवरामबाणागुणच्युताः ॥ पदातीन्समरेहत्वा अनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरंचक्रुश्छिद्यमानानिशाचराः ॥ २५ ॥ तत्सैन्यंविविधैर्बाणैरर्दितंमर्मभेदिभिः ॥ नरामेणसुखंलेभेशुष्कंवनमिवाग्निना ॥ २६ ॥ केचिद्भीमबलाःशूराःप्रासान्शूलान्परश्वधान् ॥ चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः ॥ २७ ॥ तेषांबाणैर्महाबाहुःशस्त्राण्यावार्यवीर्यवान् ॥ जहारसमरेप्राणांश्चिच्छेदचशिरोधरान् ॥ २८ ॥

तावन्मात्रंलीलैवेतिनाश्चर्यायेतिभावः ॥ १८ ॥ रुधिराप्लुतास्तत्सिक्ताः ॥ १९ ॥ अतएवदीप्ताग्निसमतेजसः चापमंडलात् संधानमोचनशैघ्र्यान्मंडलाकारताचापस्य ॥ २० ॥ चर्माणिफलकान् ॥ २१ ॥ सहस्ताभरणान्सांगदान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ छेदभेदौद्वैधीभावविदारणरूपौ पदातीन्हत्वायमगृहमप्रापयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ नालीकाःमुखमात्रायःसंयुक्ताःनाराचाःसर्वतआयसाः विकर्णिनःअर्धांकुशाउद्धारेप्राणहराः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आवार्यवारितानिकृत्वा ॥ २८ ॥

सुपर्णवातेनगरुडपक्षवातेनामृतहरणयुद्धेविक्षिप्ताभग्नाःपादपानंदनस्थाःकल्पवृक्षादयोयथातद्वत् समग्रालंकारयुतशरीरत्वाद्रक्षस्तनूनांकल्पवृक्षादिसाम्यमितिकतकः ॥ २९ ॥ अवशिष्टा हतावशिष्टाः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान्शरणार्थिनः क्रुद्धंरामंक्रुद्धोंतकइवाभ्यधावत् ॥ ३१ ॥ दूषणाश्रयेणदूषणाश्रयबलेननिर्भयाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ततःसर्वादिशः प्रदिशश्चाक्रम्यसरामोभैरवंनादंकृत्वासर्वतःप्राप्तैःराक्षसैःशरवर्षाभिःशरवृष्टिभिरावृतःकालोचितंपरमभास्वरंगांधर्वमस्त्रंराक्षसेषुराक्षसविषयेसमयोजयत् धनुषीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तेछिन्नशिरसःपेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ताजगत्यांपादपायथा ॥ २९ ॥ अवशिष्टाश्चयेतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावंतशरणार्थंशराहताः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान्धनुरादायसमाश्वास्यचदूषणः ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्धइवांतकः ॥ ३१ ॥ निवृत्तास्तुपुनःसर्वेदूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावंतसालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्चपाशहस्तामहाबलाः ॥ सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ॥ ३३ ॥ द्रुमवर्षाणिमुंचंतःशिलावर्षाणिराक्षसाः ॥ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥ रामस्यास्यमहाघोरंपुनस्तेषांचरक्षसाम् ॥ तेसमंताठभिक्रुद्धाराघवंपुनरार्दयन् ॥ ३५ ॥ ततःसर्वादिशोदृष्ट्वाप्रदिशश्चसमावृताः ॥ राक्षसैःसर्वतःप्राप्तैःशरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥ सकृत्वाभैरवंनादमस्त्रंपरमभास्वरम् ॥ समयोजयद्गांधर्वंराक्षसेषुमहाबलः ॥ ३७ ॥ ततःशरसहस्राणिनिर्ययुश्चापमंडलात् ॥ सर्वादशदिशोबाणैरापूर्यंतसमागतैः ॥ ३८ ॥ नाददानंशरान्घोरान्विमुंचंतंशरोत्तमान् ॥ विकर्षमाणंपश्यंतिराक्षसास्तेशरार्दिताः ॥ ३९ ॥ शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितोरामःप्रक्षिपन्निवताञ्छरान् ॥ ४० ॥ युगपत्पतमानैश्चयुगपच्चहतैर्भृशम् ॥ युगपत्पतितैश्चैवविकीर्णावसुधाभवत् ॥ ४१ ॥ निहताःपतिताःक्षीणाश्छिन्नाभिन्नाविदारिताः ॥ तत्रतत्रस्मदृश्यंतेराक्षसास्तेसहस्रशः ॥ ४२ ॥ सोष्णीषैरुत्तमांगैश्चसांगदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्बाहुभिश्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥ हयैश्चद्विपमुख्यैश्चरथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥

॥ ३८ ॥ नाददानमिति अतिशैघ्ग्यवशात्शरग्रहणमोचनेनपश्यंतिकिंतुविकर्षमाणमेवधनुःपश्यंति ॥ ३९ ॥ दिवाकरसहितमाकाशंकर्म शरांधकारंकर्तृ आवृणोत् अंधकारोस्त्रियां प्रक्षिपन्निव भूयोभूयःप्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः इवशब्दएवार्थे ॥ ४० ॥ विकीर्णाकृताच्छादना विस्तीर्णेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४१ ॥ निहताःसद्योहताः पतिताःपातानंतरंमृताः क्षीणाःकंठगतप्राणाः छिन्नभिन्नौव्याख्यातौ ॥ ४२ ॥ विभूषणैरुपलक्षितैराक्षसैरितिशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैश्चामरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिशैश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रामंचलितुंरामंप्रतिसंमुखंगंतुम् ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येअरण्यकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दूषणस्त्विति ॥ १ ॥ पंचसाहस्रान्स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राहरुरोध निमीलितःवर्षधारयानिमीलिताक्षः ॥ ४ ॥

रामेणबाणाभिहतैर्विच्छिन्नैःशूलपट्टिशैः ॥ विच्छिन्नैःसमरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वैराक्षसाःपरमातुराः ॥ नतत्रच लितुंशक्ताराममपरपुरंजयम् ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० पंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दूषणस्तुस्वकंसैन्यंहन्यमानं विलोक्यच ॥ संदिदेशमहाबाहुर्भीमवेगान्दुरासदान् ॥ १ ॥ राक्षसान्पंचसाहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ तेशूलैःपट्टिशैःखड्गैःशिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ २ ॥ श रवर्षैरविच्छिन्नंववर्षुस्तंसमंततः ॥ तद्द्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राहधर्मात्माराघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ प्रतिगृह्यचतद्वर्षंनिमी लितइवर्षभः ॥ ४ ॥ रामःक्रोधंपरंलेभेवधार्थंसर्वरक्षसाम् ॥ ततःक्रोधसमाविष्टःप्रदीप्तइवतेजसा ॥ ५ ॥ शरैरभ्यकिरत्सैन्यंसर्वतःसहदूषणम् ॥ त तःसेनापतिःक्रुद्धोदूषणःशत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैरशनिकल्पैस्तंराघवंसमवारयत् ॥ ततोरामःसुसंक्रुद्धःक्षुरेणास्यमहद्धनुः ॥ ७ ॥ चिच्छेदसमरेवीरश्च तुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ हत्वाचाश्वान्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेणसारथेः ॥ ८ ॥ शिरोजहारतद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याधवक्षसि ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसार थिः ॥ ९ ॥ जग्राहगिरिशृंगाभंपरिघंलोमहर्षणम् ॥ वेष्टितंकांचनैःपट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥ आयसैःशंकुभिस्तीक्ष्णैःकीर्णंपरवसोक्षितम् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शंपरगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तंमहोरगसंकाशंप्रगृह्यपरिघंरणे ॥ दूषणोभ्यपतद्रामंक्रूरकर्मानिशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमा नस्यदूषणस्यसराघवः ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदसहस्ताभरणौभुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्यमहाकायःपपातरणमूर्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्यशक्र ध्वजइवाग्रतः ॥ १४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षुरेणक्षुरधारेणशरेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्रक्षःकर्म व्यधनेरामःकर्ता ॥ ९ ॥ १० ॥ परेषांशत्रूणांवसयोक्षितंसिक्तं शत्रूणांगावइंद्रियाणितेषांपुरंशरीरंतस्यदारणंविदारकं यद्वा तेषांपुर द्वारविदारकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हस्तच्छेदानंतरंभ्रष्टःघूर्णनेनस्थानाद्भ्रष्टः तथाछिन्नहस्तस्यपरिघःपपात ॥ १४ ॥

विकीर्णाभ्यांविक्षिप्ताभ्यांभुजाभ्यामुपलक्षितोदूषणश्चपपात विगतासुरितिशेषः विषाणाभ्यांदंताभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ संहत्यमिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिताःबद्धाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

कराभ्यांचविकीर्णाभ्यांपपातभुविदूषणः ॥ विषाणाभ्यांविशीर्णाभ्यांमनस्वीवमहागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वातंपतितंभूमौदूषणंनिहतंरणे ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धास्त्रयःसेनाग्रयायिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन्रामंमृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालःस्थूलाक्षःप्रमाथीचमहाबलः ॥ महाकपालोविपुलंशूलमुद्यम्यराक्षसः ॥ १८ ॥ स्थूलाक्षःपट्टिशंगृह्यप्रमाथीचपरश्वधम् ॥ दृष्ट्वैवापततस्तांस्तुराघवःसायकैःशितैः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाग्रैःप्रतिजग्राहसंप्राप्तानतिथीनिव ॥ महाकपालस्यशिरश्चिच्छेदरघुनंदनः ॥ २० ॥ असंख्येयैस्तुबाणौघैःप्रममाथप्रमाथिनम् ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणीस्थूलेपूरयामाससायकैः ॥ २१ ॥ सपपातहतोभूमौविटपीवमहाद्रुमः ॥ दूषणस्यानुगान्पंचसाहस्रान्कुपितःक्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वातुपंचसाहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ दूषणंनिहतंश्रुत्वातस्यचैवपदानुगान् ॥ २३ ॥ व्यादिदेशखरःक्रुद्धःसेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥ अयंविनिहतःसंख्येदूषणःसपदानुगः ॥ २४ ॥ महत्यासेनयासार्धंयुद्ध्वारामंकुमानुषम् ॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वंसर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वाखरःक्रुद्धोराममेवाभिदुद्रुवे ॥ श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ २६ ॥ दुर्जयःकरवीराक्षःपरुषःकालकार्मुकः ॥ हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः ॥ २७ ॥ द्वादशैतेमहावीर्याबलाध्यक्षाःससैनिकाः ॥ राममेवाभ्यधावंतविसृजंतःशरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततःपावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ॥ जघानशेषंतेजस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः ॥ २९ ॥ तेरुक्मपुंखाविशिखाःसधूमाइवपावकाः ॥ निजघ्नुस्तानिरक्षांसिवज्राइवमहाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसांतुशतंरामःशतेनैकेनकर्णिना ॥ सहस्रंतुसहस्रेणजघानरणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांरजनीचराः ॥ ३२ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पंचसाहस्रान्पंचसाहस्रैरित्यनेनभगवतोऽमोघेषुत्वंसूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ हनध्वमित्यार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शतंएकेनशतेनतत्संख्याकेनकर्णिनाबाणविशेषेण एवंसहस्रंसहस्रेण ॥ ३१ ॥ शोणितादिग्धाःशोणितलिप्ताः ॥ ३२ ॥

विस्तीर्णाविशेषेण च्छन्ना महावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मानुषेणमानुषवेषेणापि ॥ ३५ ॥ त्रिशिराश्चैवेति स्वस्वमूलबलेनसहेतिशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० श्री० रा० वा० आ० अर० षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ खरमिति सन्निपत्यत्वरयातत्समीपमागम्य ॥ १ ॥ विनिपातितंमयेतिशेषः ॥ २ ॥ आल

तैर्मुक्तकेशैःसमरेपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ विस्तीर्णावसुधाकृत्स्नामहावेदिःकुशैरिव ॥ ३३ ॥ तत्क्षणेतुमहाघोरंवनंनिहतराक्षसम् ॥ बभूवनिरयप्रख्यंमांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदातिना ॥ ३५ ॥ तस्यसैन्यस्यसर्वस्यखरःशेषोमहारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैवरामश्चरिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषाहतामहावीर्याराक्षसारणमूर्धनि ॥ घोरादुर्विषहाःसर्वेलक्ष्मणस्याग्रजेनते ॥ ३७ ॥ ततस्तुतद्भीमबलंमहाहवेसमीक्ष्यधर्मेणहतंबलीयसा ॥ रथेनरामंमहताखरस्ततःसमाससादेन्द्रइवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ खरंतुरामाभिमुखंप्रयांतंवाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरानामसन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मांनियोजयविक्रांतंत्वंनिवर्तस्वसाहसात् ॥ पश्यरामंमहाबाहुंसंयुगेविनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमालभे ॥ यथारामंवधिष्यामिवधार्हंसर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहंवास्यरणेमृत्युरेषवासमरेमम ॥ विनिवर्त्यरणोत्साहंमुहूर्तंप्राश्निकोभव ॥ ४ ॥ प्रहृष्टोवाहतेरामेजनस्थानंप्रयास्यसि ॥ मयिवानिहतेरामंसंयुगायप्रयास्यसि ॥ ५ ॥ खरस्त्रिशिरसातेनमृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छयुध्येत्यनुज्ञातोराघवाभिमुखोययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिरास्तुरथेनैववाजियुक्तेनभास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृंगइवपर्वतः ॥ ७ ॥ शरधारासमूहान्सहामेघइवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशंनादंजलार्द्रस्येवदुंदुभेः ॥ ८ ॥ आगच्छंतंत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः ॥ धनुषाप्रतिजग्राहविधुन्वन्सायकाञ्शितान् ॥ ९ ॥

भेस्पृशामि यथावधिष्यामितथाप्रयतिष्येइतिशेषः सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वरक्षसांवध्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अहंवासमरेइतिपाठेमृत्युरित्यस्यास्येतिशेषः रणोत्साहादितिपाठेततोमनोनिवर्त्येत्यर्थः प्राश्निकोमध्यस्थःउभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ॥ ४ ॥ संयुगायसंयुगंकर्तुम् ॥ ५ ॥ मृत्युलोभान्मृत्युकृतेयुद्धलोभात् मृत्युसमयेरक्षःप्रकृतिविपर्ययात्तस्यभगवत्तत्त्वज्ञात्वात्तद्धस्तमृत्युलोभादित्यर्थश्च युद्ध्ययुद्धंकुरुष्व अनुज्ञातःखरेणेतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ जलार्द्रस्येति अनेननादवैपरीत्येनमृत्युसान्निध्यंसूचितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ अहोइत्यादिर्व्यंग्योक्तिः पुष्पैरिवपरिक्षतइत्यनेनत्वगपिनविद्धेत्याशयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तुरगान्वेगवतोश्वानित्यर्थः ॥ १४॥ १५ ॥ हतरथाद्धतहयसारथिकाद्रथात् ॥ १६॥ जडःआयुधपरिग्रहइतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वंपतितैःशिरोभिरुपलक्षितःपश्चान्न्यपतत् चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनामितिसेनोद्योगेखरोक्तेश्चतुर्दशसहस्राणिहतानिखरत्रिशि

ससंप्रहारस्तुमुलोरामत्रिशिरसोस्तदा ॥ संबभूवातिबलिनोःसिंहकुंजरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसाबाणैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षीकुपितो रामःसंरब्धइदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्येदृशंबलम् ॥ पुष्पैरिवशरैर्योहंललाटेऽस्मिपरिक्षतः ॥ १२ ॥ ममापिप्रतिगृह्णीष्वशरां श्चापगुणाच्च्युतान् ॥ एवमुक्त्वातुसंरब्धःशरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥ त्रिशिरोवक्षसिक्रुद्धोनिजघानचतुर्दश ॥ चतुर्भिस्तुरगानस्यशरैःसन्नतपर्व भिः ॥ १४ ॥ न्यपातयततेजस्वीचतुरस्तस्यवाजिनः ॥ अष्टभिःसायकैःसूतंरथोपस्थेन्यपातयत् ॥ १५ ॥ रामश्चिच्छेदबाणेनध्वजंचास्यसमुच्छ्रित म् ॥ ततोहतरथात्तस्मादुत्पतंतंनिशाचरम् ॥ १६ ॥ चिच्छेदरामस्तंबाणैर्हृदयेसोभवज्जडः ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मासामर्षात्तस्यरक्षसः ॥ १७ ॥ शि रांस्यपातयत्त्रीणिवेगवद्भिस्त्रिभिःशरैः ॥ सधूमशोणितोद्गारीरामबाणाभिपीडितः ॥ १८ ॥ न्यपतत्पतितैःपूर्वंसमरस्थोनिशाचरः ॥ हतशेषास्ततोभ ग्नाराक्षसाःखरसंश्रयाः ॥ १९ ॥ द्रवंतिस्मनतिष्ठंतिव्याधत्रस्तामृगाइव ॥ तान्खरोद्रवतोदृष्ट्वानिवर्त्यरुषितस्त्वरन् ॥ राममेवाभिदुद्रावराहुश्चंद्रम संयथा ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निहतंदूषणंदृष्ट्वारणेत्रिशिरसासह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रा सोदृष्ट्वारामस्यविक्रमम् ॥ १ ॥ सदृष्ट्वाराक्षसंसैन्यमविषह्यंमहाबलम् ॥ हतमेकेनरामेणदूषणस्त्रिशिराअपि ॥ २ ॥ तद्बलंहतभूयिष्ठंविमनाःप्रेक्ष्यरा क्षसः ॥ आससादखरोरामंनमुचिर्वासवंयथा ॥ ३ ॥ विकृष्यबलवच्चापंनाराचान्रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेपरामायक्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥

रसावेवावशिष्टावितिपूर्वसर्गेति उक्तेर्हतशेषान्निवर्त्येतिअत्रत्योक्तेश्चतुर्दशसहस्रंयूथपाअत्रेतिज्ञायते हतशेषाइतितुखरीयमूलबलाभिप्रायंबोध्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि रामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निहतमिति ॥ १ ॥ रक्षसामिदंराक्षसंसैन्यंहतंदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ हतभूयिष्ठं अल्पावशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

शिक्षयाधनुर्विद्याभ्यासेन मार्गान्शर...धानक्षेपणादिप्रकारभेदान्दर्शयन्रथस्थःखरःसमरेचचारअनेकविधरथसंचरणैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सरामः नभःआकाशमविवरंनीरंध्रंचकार ॥ ७ ॥ पर्याकाशंपरितोविद्यमानमाकाशमनाकाशंनिरवकाशंबभूव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसैन्यस्यहंतारंरामंखरःपरिश्रांतंमेने अनेनायंप्रहारावसरइतिखरबोधःसूचितः अतएवानुपदंतेनराम

ज्यांविधुन्वन्सुबहुशःशिक्षयास्त्राणिदर्शयन् ॥ चचारसमरेमार्गान्शरैरथगतःखरः ॥ ५ ॥ ससर्वाश्चदिशोबाणैःप्रदिशश्चमहारथः ॥ पूरयामासतंदृष्ट्वारामोपिसुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ समायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्निभिः ॥ नभश्चकाराविवरंपर्जन्यइववृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूवशितैर्बाणैःखररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशंसर्वतःशरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतःसूर्योनतदास्मप्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरंभादुभयोःसंप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ आजघानरणेरामंतोत्रैरिवमहाद्विपम् ॥ १० ॥ तंरथस्थंधनुष्पाणिंराक्षसंपर्यवस्थितम् ॥ ददृशुःसर्वभूतानिपाशहस्तमिवांतकम् ॥ ११ ॥ हंतारंसर्वसैन्यस्यपौरुषेपर्यवस्थितम् ॥ परिश्रांतंमहासत्त्वंमेनेरामंखरस्तदा ॥ १२ ॥ तंसिंहमिवविक्रांतंसिंहविक्रांतगामिनम् ॥ दृष्ट्वानोद्विजतेरामःसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ॥ १३ ॥ ततःसूर्यनिकाशेनरथेनमहताखरः ॥ आससादाथतंरामंपतंगइवपावकम् ॥ १४ ॥ ततोस्यसशरंचापंमुष्टिदेशेमहात्मनः ॥ खरश्चिच्छेदरामस्यदर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ सपुनस्त्वपरान्सप्तशरानादायमर्मणि ॥ निजघानरणेक्रुद्धःशक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः ॥ १७ ॥ ततस्तत्प्रहतंबाणैःखरमुक्तैःसुपर्वभिः ॥ पपातकवचंभूमौरामस्यादित्यवर्चसं ॥ १८ ॥ सशरैरर्पितःक्रुद्धःसर्वगात्रेषुराघवः ॥ रराजसमरेरामोविधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ १९ ॥ ततोगंभीरनिर्ह्रादंरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ चकारांतायसरिपोःसज्जमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवंयत्तदतिसृष्टंमहर्षिणा ॥ वरंतद्धनुरुद्यम्यखरंसमभिधावतः ॥ २१ ॥ ततःकनकपुंखैस्तुशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदरामःसंक्रुद्धःखरस्यसमरेध्वजम् ॥ २२ ॥

धनुश्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशेधनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥ सखरःमर्मणिकवचबंधसंधिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रहतंकवचंपपात ॥ १८ ॥ शरैरर्पितःसंक्षतःकृतः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ महर्षिणाअगस्त्येन अतिसृष्टंदत्तं वरंश्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवतानामाज्ञयासूर्यइवेतिकविकल्पितोपमानिंकोपमेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभिलक्षितानभिलक्षितविषयान् ॥ २६ ॥ तानेवविषयानाह शिरस्येकेनेत्यादि ॥ २७ ॥ भास्करो पमानित्यस्यग्रहीत्वेतिशेषः ॥ २८ ॥ उपान्तत्रयोदशानांविनियोगमाह रथस्येत्यादि ॥ २९ ॥ त्रिवेणुर्नामरथमुखस्थोयुगाधारदंडः ॥ ३० ॥ प्रहसन्निवलीलयैवबिभेदखरंत्वदीतिशेषमाह कतकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ महारथस्यपूज्यस्यतत्कर्मदृष्ट्वेतिशेषः अपूजयन्नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

सदर्शनीयोबहुधाविच्छिन्नःकांचनोध्वजः ॥ जगामधरणींसूर्योदेवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तंचतुर्भिःखरःक्रुद्धोरामंगात्रेषुमार्गणैः ॥ विव्याधहृदिमर्मज्ञोमातंगमिवतोयदः ॥ २४ ॥ सरामोबहुभिर्बाणैःखरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धोरुधिरसिक्तांगोवभूवरुषितोभृशम् ॥ २५ ॥ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठःसंगृह्यपरमाहवे ॥ मुमोचपरमेष्वासःषट्शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ शिरस्येकेनवाणेनद्वाभ्यांबाह्वोरथार्पयत् ॥ त्रिभिश्चंद्रार्धवक्रैश्चवक्षस्यभिजघानह ॥ २७ ॥ ततःपश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान् ॥ जघानराक्षसंक्रुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् ॥ २८ ॥ रथस्ययुगमेकेनचतुर्भिःशबलान्हयान् ॥ षष्ठेनचशिरःसंख्येचिच्छेदखरसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणून्बलवान्द्वाभ्यामक्षंमहाबलः ॥ द्वादशेनतुबाणेनखरस्यसकरंधनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वावज्रनिकाशेनराघवःप्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमोबिभेदसमरेखरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्यतस्थौभूमौखरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्मरामस्यमहारथस्यसमेत्यदेवाश्चमहर्षयश्च ॥ अपूजयन्प्रांजलयःप्रहृष्टास्तदाविमानाग्रगताःसमेताः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्यकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ खरंतुविरथंरामोगदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वंमहातेजाःपरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधेबलेमहतितिष्ठता ॥ कृतंतेदारुणंकर्मसर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ उद्वेजनीयोभूतानांनृशंसःपापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपिलोकानामीश्वरोपिनतिष्ठति ॥ ३ ॥

आदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ मृदुपूर्वंन्यायमवलंब्यमृदूक्तिपूर्वं परुषंपरुषार्थकम् ॥ १ ॥ त्वत्कृतान्यायेनायंतवनाशइत्याह गजेत्यादि बलेतिष्ठता बलविषयस्वामित्वेनतिष्ठताईदृशेनयद्दारुणंकर्मकृतंभवतितत्सर्वलोकानिंद्यंभवति ॥ २ ॥ एवंविधकर्मकर्तुर्नेहसुखमित्याह उद्वेजनीयइति उद्वेजकइत्यर्थः नृशंसोघातुकःक्रूरःएवंगुणकई श्वरोऽपिनतिष्ठतिनचिरंतिष्ठति ॥ ३ ॥

वदेवाह कर्मेत्यादि सर्वजनोहंति अकृतापकारोपिहंति ससर्वैर्वध्यइतियावत् ॥ ४ ॥ अप्राप्तप्राप्तीच्छाकामः प्राप्ताधिकेच्छालोभः तस्यपापस्यांतंस्वनाशरूपंपरिपाकंपश्यति पापफलमनुभ वतीत्यर्थः करकावर्षोपलास्तानत्तिकरकात्साब्राह्मणीरक्तपुच्छिकेव रक्तपुच्छिकायाःकरकाविषम् तन्निगरणमात्रेणतन्मृत्युरितिप्रसिद्धिः सायथास्वानर्थमपश्यंतीतद्भुंक्ते भोजनोत्तरंतन्नाशं लोकःपश्यति एवंयःकर्मकरणकालेनाशकमिदमितिनबुध्यतेतस्यतत्कर्मप्राप्तमंतंनाशंलोकोलृष्टःसन्पश्यतीत्यर्थइतिकतकः ॥ ५ ॥ ततःकिंतत्राह वसतइति किंनुफलमयेप्राप्स्यसितन्नविद्मइ तिशेषः ॥ ६ ॥ इदंतुप्रत्यक्षमित्याह नेति पापकर्माणःपूर्वपुण्यैनैश्वर्यंप्राप्यापिनचिरंतिष्ठंति ॥ ७ ॥ कालेपापानुभवकाले घोरंदुःखरूपफलम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ घोरंकर्मजःफलंभवतीतिशेषः

कर्मलोकविरुद्धंतुकुर्वाणंक्षणदाचर ॥ तीक्ष्णंसर्वजनोहंतिसर्पंदुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥ लोभात्पापानिकुर्वाणःकामाद्वायोनबुध्यते ॥ लृष्टःपश्यतित स्यांतंब्राह्मणीकरकादिव ॥ ५ ॥ वसतोदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः ॥ किंनुहत्वामहाभागान्फलंप्राप्स्यसिराक्षस ॥ ६ ॥ नचिरंपापकर्माणःक्रू रालोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यंप्राप्यतिष्ठंतिशीर्णमूलाइवद्रुमाः ॥ ७ ॥ अवश्यंलभतेकर्ताफलंपापस्यकर्मणः ॥ घोरंपर्यागतेकालेद्रुमःपुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥ नचिरात्प्राप्यतेलोकेपापानांकर्मणांफलम् ॥ सविषाणामिवान्नानांभुक्तानांक्षणदाचर ॥ ९ ॥ पापमाचरतांघोरंलोकस्याप्रियमिच्छताम् ॥ अहमासादितोराजाप्राणान्हंतुंनिशाचर ॥ १० ॥ अद्यभित्वामयामुक्ताःशराःकांचनभूषणाः ॥ विदार्यापिपतिष्यंतिवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ ११ ॥ ये त्वयादंडकारण्येभक्षिताधर्मचारिणः ॥ तानद्यनिहतःसंख्येससैन्योनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥ अद्यत्वांनिहतंबाणैःपश्यंतुपरमर्षयः ॥ निरयस्थंविमानस्था येत्वयानिहताःपुरा ॥ १३ ॥ प्रहरस्वयथाकामंकुरुयत्नंकुलाधम ॥ अद्यतेपातयिष्यामिशिरस्तालफलंयथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणक्रुद्धःसंरक्तलो चनः ॥ प्रत्युवाचततोरामंप्रहसन्क्रोधमूर्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वायुद्धेदशरथात्मज ॥ आत्मनाकथमात्मानमप्रशस्यंप्रशंससि ॥ १६ ॥

अतोहेनोरहंराजादुष्टनिग्रहाधिकारी हेनिशाचररक्षसांप्राणान्हंतुंआसादितोऋषिभिरितिशेषः त्वयेतिवा राज्ञेतिपाठेराज्ञादशरथेनासादितोनियुक्तइत्यर्थइतितीर्थः ॥ १० ॥ अद्यमयामुक्ताबा णाःत्वद्वपुर्भित्वाभूमिंविदार्यापिपतिष्यंतिभुवमतिक्रम्यपतिष्यंति पातालंगमिष्यंतीतियावत् ॥ ११ ॥ अत्रऋष्यनुगमनंप्राणनाशमात्रेण अतएवनिरयस्थमितिवक्ष्यति ॥ १२ ॥ निरयस्थमिति ननुभगवताहतस्यस्मृतिसमयेभगवद्दर्शनवतःकथंनिरयस्थत्वमितिचेन्न अत्युग्रस्यब्रह्मवधकर्मणःफलस्यावश्यंभोक्तव्यत्वेनादौभगवदिच्छयैवनिरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेःसत्त्वेनादोषात् ॥ १३ ॥ कुलाधमकुलेनाधम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्विता अतिनकथयंतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अकृतात्मानःकल्मषचित्ताः ॥ १८ ॥ कलुषंव्यपदिशन्कुलीनत्वंप्रकटयन्मृत्युकालेतत्तुल्ययुद्धकालेसंप्राप्ते अप्रस्तवेअप्रस्तावे यत्रभावआर्षः स्व
स्तवरूपंवचनंकोभिधास्यतिनकोपीत्यर्थः अहमासादितोराजेतिरामोक्तेरिदमुक्तवान् ॥ १९ ॥ कत्थनेनप्राकृतेनतेत्वयासर्वथैवात्मनोलघुत्वंदर्शितम् यथासुवर्णप्रतिरूपेणस्वर्णतुल्यरूपेणपित्त
लेनकुशाग्निनास्वर्णशोधनाग्निनातप्तेनयथास्वस्यकृष्णवर्णत्वरूपंलाघवंदर्शितंभवतितद्वत्तापात्पूर्वंहितत्रस्वर्णताबुद्धिःसातापेयथानश्यतितथात्वयास्वस्मिन्स्थिताप्राक्शूरत्वबुद्धिःकत्थनेना
पहतेत्यर्थः तुषाग्निनेतिपाठांतरम् ॥ २० ॥ अयमेवतेकत्थनेहेतुरित्याह नत्विति गदाधरंमांयतोनपश्यसिसारतोनजानासिअतोविकत्थसेइत्यन्वयः धराधरमितिपर्वतविशेषणम् तेनकुलाच

विक्रांताबलवंतोवायेभवंतिनरर्षभाः॥ कथयंतिनतेकिंचित्तेजसाचातिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानोलोकेक्षत्रियपांसनाः॥ निरर्थकं
विकत्थंतेयथारामविकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलंव्यपदिशन्वीरःसमरेकोभिधास्यति ॥ मृत्युकालेतुसंप्राप्तेस्वयमप्रस्तवेस्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथातुलघुत्वंते
कत्थनेनविदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेणतप्तेनेवकुशाग्निना ॥ २० ॥ नतुमामिहतिष्ठंतंपश्यसित्वंगदाधरम् ॥ धराधरमिवाकंप्यंपर्वतंधातुभिश्चितम्
॥ २१ ॥ पर्याप्तोहंगदापाणिर्हंतुंप्राणान्रणेतव ॥ त्रयाणामपिलोकानांपाशहस्तइवांतकः ॥ २२ ॥ कामंबह्वपिवक्तव्यंत्वयिवक्ष्यामिनत्वहम् ॥
अस्तंप्राप्नोतिसवितायुद्धविघ्नस्ततोभवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांहतानिते ॥ त्वद्विनाशात्करोम्यद्यतेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्यु
क्त्वापरमक्रुद्धःसगदांपरमांगदाम् ॥ खरश्चिक्षेपरामायप्रदीप्तामशनिंयथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्तासाप्रदीप्तामहतीगदा ॥ भस्मवृक्षांश्चगुल्मांश्च
कृत्वागात्तत्समीपतः ॥ २६ ॥ तामापतंतींमहतींमृत्युपाशोपमांगदाम् ॥ अंतरिक्षगतांरामश्चिच्छेदबहुधाशरैः ॥ २७ ॥ साविशीर्णाशरैर्भिन्नापपा
तधरणीतले ॥ गदामंत्रौषधिबलैर्व्यालीवविनिपातिता ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥

लसादृश्यबोधनम् ॥ २१ ॥ स्वकंसारंदर्शयतिपर्याप्तइति गदापाणिरितिगदाहस्तइत्यर्थः तवत्रयाणांलोकानांचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपित्वद्विषयेकामंबहुवक्तव्यमस्ति अथाप्यहंनवक्ष्यामि त्वद्व
धमुत्वापनेः हेत्वंतरमप्याह अस्तमिति ॥ २३ ॥ यानितेत्वयाहतानितेषांतत्संबंधिस्त्रीपुत्रादीनांअश्रुमार्जनंकरिष्यामि त्वद्विनाशात्त्वन्मरणात् ॥ २४ ॥ परमाअंगदाःकनकवलयानियस्यास्तां
प्रसिद्धांहस्तस्थांगदांचिक्षेप ॥ २५ ॥ भस्मकृत्वास्वज्वालयेतिशेषः तत्समीपतःरामसमीपतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मंत्रादिबलैर्विनिपातिताव्यालीव ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्रिच्चेति ॥ १ ॥ लब्धावसरोभगवांस्त्वयैवकत्थनंकृतमित्याह एतदिति शक्तिहीनतरःशक्त्याहीनतरः ॥ २ ॥ अभिधानेकेवलंप्रगल्भस्यतवानयाशत्रुवधोभवत्येवेत्ययंयः प्रत्ययोविश्वासस्तस्य स्वनाशेनघातिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्रस्तंस्थानादतएवभूमौन्यस्तंभुजद्वयंयेनसः गांभुवम् ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रेप्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्याःसुखवासभूताः शरण्यानांतपोमहिम्नासर्वजनशरण्यानाम् ॥ ८ ॥ हतस्थानेहतराक्षसवासे ॥ ९ ॥ विप्रसरिष्यंति मद्भयेनजनस्थानात्पलायिष्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ शोकरसज्ञाःशोकस्थायिकरसज्ञाः निरर्थिकाःनिःशेषतोनष्टोर्थःकामा

भित्त्वातुतांगदांबाणैराघवोधर्मवत्सलः॥स्मयमानइदंवाक्यंसंरब्धमिदमब्रवीत्॥१॥एतत्तेबलसर्वस्वंदर्शितंराक्षसाधम॥शक्तिहीनतरोमत्तोवृथा त्वमुपगर्जसि॥२॥एषाबाणविनिर्भिन्नागदाभूमितलंगता॥अभिधानप्रगल्भस्यतवप्रत्ययघातिनी॥३॥यत्त्वयोक्तंविनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम्॥राक्षसानांकरोमीतिमिथ्यातदपितेवचः॥४॥नीचस्यक्षुद्रशीलस्यमिथ्यावृत्तस्यरक्षसः॥प्राणानपहरिष्यामिगरुत्मानमृतंयथा॥५॥अद्यतेभिन्नकंठस्यफेनबुद्बुदभूषितम्॥विदारितस्यमद्बाणैर्महीपास्यतिशोणितम्॥६॥पांसुरूषितसर्वांगःस्रस्तन्यस्तभुजद्वयः॥स्वप्स्यसेगांसमाश्लिष्यदुर्लभांप्रमदामिव॥७॥प्रवृद्धनिद्रेशयितेत्वयिराक्षसपांसने॥भविष्यंतिशरण्यानांशरण्यादंडकाइमे॥८॥जनस्थानेहतस्थानेतवराक्षसमच्छरैः॥निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वतोमुनयोवने॥९॥अद्यविप्रसरिष्यंतिराक्षस्योहतबांधवाः॥बाष्पार्द्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः॥१०॥अद्यशोकरसज्ञास्ताभविष्यंतिनिरर्थिकाः॥अनुरूपकुलाःपत्न्योयासांत्वंपतिरीदृशः॥११॥नृशंसशीलक्षुद्रात्मन्नित्यंब्राह्मणकंटक॥त्वत्कृते ह्यंकितैरग्नौमुनिभिःपात्यतेहविः॥१२॥तमेवमभिसंरब्धंब्रुवाणंराघवंवने॥खरोनिर्भर्त्सयामासरोषात्खरतरस्वरः॥१३॥दृढंखल्ववलिप्तोसिभयेष्वपिचनिर्भयः॥वाच्यावाच्यंततोहित्वंमृत्योर्वश्योनबुध्यसे॥१४॥

दिपुरुषार्थोयासांताः अनुरूपकुलास्त्वत्सदृशदुर्वृत्तत्वादिगुणवत्कुलाः ईदृशःपापकर्मा ॥ ११ ॥ अस्यैवविवरणंनृशंसेत्यादि शंकितैस्त्वद्भटेभ्यः यद्यपिभगवतईदृशेषुक्षुद्रेष्वेवंवादोऽनुचितस्तथापिनिश्चयस्थमितिस्चोक्तिसत्यांकर्तुंमरणकालेक्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्यतामसगुणगतिसंपादकस्योद्भवायेतिबोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततोहिअवलिप्तत्वादेव मृत्युवश्योऽपिवाच्यावाच्यंनजानीषे ॥ १४ ॥

परीक्षेपोबंधः निरस्तषडिंद्रियाःसांतःकरणचक्षुरादिपंचेंद्रियैर्निरस्ताविनाशिनस्वातंत्र्याः मृत्युकालेस्फुरितभगवद्रूपःश्लेषेणस्वाविनयंक्षमापयतिच कालेति अतस्त्वयामदुक्तयःक्षंतव्याइतिव्यं
ग्यमित्यन्ये तेषांनिरयस्थमितिभगवदुक्तेरसंगतिःस्पष्टैव ॥ १५॥ भ्रुकुटिंसन्निरुध्यसन्निबध्य ॥ १६ ॥ प्रहरणमायुधंतदर्थे सर्वतःप्रसृतमितिशेषः तादृशसालमवलोकयन्नित्यर्थः दशनच्छदम
धरम् संदष्टदशनच्छदंयथाभवतितथा ॥ १७ ॥ समुत्क्षिप्यभ्रामयित्वा हतोमारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातस्वेदोरोषादितिशेषः नतुश्रमादिति अयंरोषोपिभगवतारोपितएवनटवन्नतुवास्तवो

कालपाशपरिक्षिप्ताभवंतिपुरुषाहिये॥ कार्याकार्यंनजानंतितेनिरस्तषडिंद्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाततोरामंसंरुध्यभ्रुकुटिंततः॥ सददर्शमहासा
लमविदूरेनिशाचरः॥ १६॥ रणेप्रहरणस्यार्थेसर्वतोह्यवलोकयन्॥ सतमुत्पाटयामाससंदष्टदशनच्छदम्॥ १७॥ तंसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांविनर्दि
त्वामहाबलः॥ राममुद्दिश्यचिक्षेपहतस्त्वमितिचाब्रवीत्॥ १८॥ तमापतंतंबाणौघैश्छित्त्वारामःप्रतापवान्॥ रोषमाहारयत्तीव्रंनिहंतुंसमरेखरम्
॥ १९॥ जातस्वेदस्ततोरामोरोषरक्तांतलोचनः॥ निर्बिभेदसहस्रेणबाणानांसमरेखरम्॥ २० ॥ तस्यबाणांतराद्रक्तंबहुसुस्रावफेनिलम्॥ गिरेःप्र
स्रवणस्येवधाराणांचपरिस्रवः॥ २१॥ विकलःसकृतोबाणैःखरोरामेणसंयुगे॥ मत्तोरुधिरगंधेनतमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ २२॥ तमापतंतंसंक्रुद्धंकृ
तास्त्रोरुधिराप्लुतम्॥ अपासर्पद्द्वित्रिपदंकिंचित्त्वरितविक्रमः॥ २३॥ ततःपावकसंकाशंवधायसमरेशरम्॥ खरस्यरामोजग्राहब्रह्मदंडमिवापर
म्॥ २४॥ सतद्दत्तंमघवतासुरराजेनधीमता॥ संदधेचसधर्मात्मामुमोचचखरंप्रति ॥ २५ ॥ सविमुक्तोमहाबाणोनिर्घातसमनिःस्वनः॥ रामेण
धनुरायम्यखरस्योरसिचापतत्॥ २६॥

मानुषत्वस्थिरीकरणायेतिबोध्यम् रक्तवर्णौंतभागेऽपांगभागेलोचनेयस्यसः सहस्रेणानंतेन ॥ २० ॥ बाणांतराद्बाणक्षतविवरात्प्रस्रवणस्यप्रस्रवणाख्यस्यपरिस्रवःप्रवाहः ॥ २१ ॥ विकलःप
रवशःकृतोनतुनतइत्यर्थः तदेवाह मत्तइति ॥ २२ ॥ आपतंतंबाणक्षेपावकाशोयथानभवतितथोपर्यापतंतंखरंदृष्ट्वाऽत्यासत्तौधनुर्व्यापारोनस्यादितिस्वशरीरेतद्रुधिरपातभियाचद्वित्रीणिपदानि
त्वरितपदन्यासोबाणंसंदधदेवपृष्ठतोपासर्पत् अनेनमहाबलत्वंखरस्योक्तम् नह्यन्यथारामधनुश्छेदोऽनंततद्बाणसहनंवासुशकम् अतएवाग्रेतद्वधायविशिष्यस्वशक्तिरूपवैष्णवबाणग्रहणम्
॥ २३ ॥ ब्रह्मदंडमिवब्रह्मास्त्रमिवामोघम् ॥ २४ ॥ मघवतादत्तमगस्त्यद्वारा ॥ २५ ॥ धनुरायम्यविमुक्तःसखरस्योरस्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्वेतारण्येयथांधकः अंधकासुरः श्वेतारण्येरुद्रेणहतइतिपुराणप्रसिद्धम् रुद्रेणेवेतिइवशब्दोवाक्यालंकारे श्वेतारण्येयथांतकइतिप्रचुरःपाठः तत्रकावेरीतीरवर्तिनिश्वेतारण्येमार्कंडेयचिरजी
वित्वायांतकसंहारोरुद्रेणकृतइतितन्माहात्म्येप्रसिद्धिः कौर्मेतूत्तरखंडेश्वेतस्यराजर्षेःपरमशैवस्यकालंजरेपर्वततपस्यभिरतस्यमारणायागतस्यांतकस्यशिवेनवामपादप्रहारेणसंहारःकृतइतिषट्
त्रिंशेऽध्यायेउक्तम् ॥ २७ ॥ वज्रेणवृत्रइवफेनेननदाच्छादितवज्रेणनमुचिरिव नशुष्केणनार्द्रेणेतिब्रह्मणातस्मैवरदानात् अशनिहतोबलोवा वाशब्दइवार्थे बलइव एवंचअंतकादिवधस्यरुद्रें

सपपातखरोभूमौदह्यमानःशराग्निना ॥ रुद्रेणेवविनिर्दग्धःश्वेतारण्येयथांधकः ॥ २७ ॥ सवृत्रइववज्रेणफेनेननमुचिर्यथा ॥ बलोवेंद्राशनिहतो
निपपातहतःखरः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवाश्चारणैःसहसंगताः ॥ दुंदुभींश्चाभिनिघ्नंतःपुष्पवर्षंसमंततः ॥ २९ ॥ रामस्योपरिसंहृष्टाववर्षुर्विस्मिता
स्तदा ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेनरामेणनिशितैःशरैः ॥ ३० ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांकामरूपिणाम् ॥ खरदूषणमुख्यानांनिहतानिमहाम्रधे ॥ ३१ ॥
अहोबतमहत्कर्मरामस्यविदितात्मनः ॥ अहोवीर्यमहोदार्ढ्यंविष्णोरिवहिदृश्यते ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्तातेसर्वेययुर्देवायथागतम् ॥ ततोराजर्षयःसर्वे
संगताःपरमर्षयः ॥ ३३ ॥ सभाज्यमुदितारामंसागस्त्याइदमब्रुवन् ॥ एतदर्थंमहातेजामहेंद्रःपाकशासनः ॥ ३४ ॥ शरभंगाश्रमंपुण्यमाजगामपुरं
दरः ॥ आनीतस्त्वमिमंदेशमुपायेनमहर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषांवधार्थंशत्रूणांरक्षसांपापकर्मणाम् ॥ तदिदंनःकृतंकार्यंत्वयादशरथात्मज ॥ ३६ ॥ स्व
धर्मंप्रचरिष्यंतिदंडकेषुमहर्षयः ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोलक्ष्मणःसहसीतया ॥ ३७ ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्यसंविवेशाश्रमेसुखी ॥ ततोरामस्तुविजयीपू
ज्यमानोमहर्षिभिः ॥ ३८ ॥ प्रविवेशाश्रमंवीरोलक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ तंदृष्ट्वाशत्रुहंतारंमहर्षीणांसुखावहम् ॥ ३९ ॥ बभूवहृष्टावैदेहीभर्तारंपरिष
स्वजे ॥ मुदापरमयायुक्तादृष्ट्वारक्षोगणान्हतान् ॥ ४० ॥ रामंचैवाव्ययंदृष्ट्वातुतोषजनकात्मजा ॥ ४१ ॥

द्रातिरिक्तासाध्यत्ववत्खरवधस्यरामातिरिक्तासाध्यत्वंप्रकाशितंकविना ॥ २८ ॥ २९ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेनकिंचिदूनघटिकात्रयेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ राजर्षयोनहुषाद्याः परमर्षयो
भृग्वाद्याः ॥ ३३ ॥ सभाज्यपूजयित्वा एतदर्थेरक्षसांवधार्थैतद्देशवासनियोजनार्थं क्षणंस्थित्वारामंप्रस्थाप्यभवद्भिर्ब्रह्मलोकायप्रस्थातव्यमित्युक्त्वाशरभंगंप्रतिइंद्रोगतइत्याशयः ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवानांऋषीणांचनिर्गमनसमये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हर्षातिशयात्पुनरालिंगनं इदंयुद्धंप्रायःशिशिरार्धे ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥ त्वरमाणइति खरसंग्रामात्पलायितःशूर्पणखागमनात्पूर्वमेवलंकांप्रविश्येत्यर्थः संपूर्णंदंडकारण्यंजनस्थानपदवाच्यमतोगोदावरीतीराद्गतोपिजनस्थानाद्गतइत्युक्तः ॥ १ ॥ खरश्चेति चेनदूषण त्रिशिरसोःसंग्रहः कथंचिदहमागतःकेवलंप्रेक्षकतयास्थितत्वाद्रामबाणाविषयीकृततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ भीमंसर्वलोकभयदंजनस्थानं परासुनेतिक्रोधान्मुमूर्षुणेत्यर्थेप्रयुक्तं गतिंस्थि

ततस्तुतंराक्षससंघमर्दनंसंपूज्यमानंमुदितैर्महात्मभिः॥पुनःपरिष्वज्यमुदान्वितानना बभूवहृष्टाजनकात्मजातदा॥४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा० आ०अर०त्रिंशःसर्गः॥३०॥ ॥७॥ ॥त्वरमाणस्ततोगत्वाजनस्थानादकंपनः॥ प्रविश्यलंकांवेगेनरावणंवाक्यमब्रवीत्॥१॥ जनस्थानस्थिताराजन्राक्षसाबहवोहताः॥खरश्चनिहतःसंख्येकथंचिदहमागतः॥२॥ एवमुक्तोदशग्रीवःक्रुद्धःसंरक्तलोचनः॥ अकंपनमुवाचेदंनिर्दहन्निवतेजसा॥३॥ तेनभीमंजनस्थानंहतंममपरासुना॥कोहिसर्वेषुलोकेषुगतिंनाधिगमिष्यति॥४॥नहिमेविप्रियंकृत्वाशक्यंमघवतासुखम्॥प्राप्तुंवैश्रवणेनापिनयमेनचविष्णुना॥५॥ कालस्यचाप्यहंकालोदहेयमपिपावकम्॥मृत्युंमरणधर्मेणसंयोजयितुमुत्सहे॥६॥वातस्यतरसावेगंनिहंतुमपिचोत्सहे॥दहेहमपिसंक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ॥७॥तथाक्रुद्धंदशग्रीवंकृतांजलिरकंपनः॥ भयात्संदिग्धयावाचारावणंयाचतेऽभयम्॥८॥दशग्रीवोऽभयंतस्मैप्रददौरक्षसांवरः॥सविस्रब्धोब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकंपनः॥९॥पुत्रोदशरथस्यास्तेसिंहसंहननोयुवा॥ रामोनाममहास्कंधोवृत्तायतमहाभुजः॥१०॥श्यामःपृथुयशाःश्रीमानतुल्यबलविक्रमः॥ हतस्तेनजनस्थानेखरश्चसहदूषणः॥११॥ अकंपनवचःश्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः॥नागेंद्रइवनिःश्वस्यइदंवचनमब्रवीत्॥१२॥ससुरेंद्रेणसंयुक्तोरामःसर्वामरैःसह॥ उपयातोजनस्थानंब्रूहिकच्चिदकंपन॥१३॥रावणस्यपुनर्वाक्यंनिशम्यतदकंपनः॥ आचचक्षेबलंतस्यविक्रमंचमहात्मनः॥१४॥

तिम् ॥४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निहंतुंभंक्तुं आदित्यपावकौउभावपि युगपदितिशेषः ॥ ७ ॥ संदिग्धयासंदिग्धाक्षरया अभयमितिच्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वरांगरूपोपेतोयःसिंहसंहननोहिसइतिकोशः ॥१०॥ अतुल्यंकेनापितुलानर्हंबलंविक्रमश्चयस्यसः सदूषणःखरश्चहतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ नागेंद्रःसर्पश्रेष्ठः ॥ १२ ॥ सरामःसर्वामरसहितेंद्रेणजनस्थानंकच्चिदुपागतइत्यन्वयः ॥ १३ ॥१४॥

परंधर्मंअतिशयितंशौर्यम् ॥ १५ ॥ राकाशशिनिभाननइति राकापूर्णिमा पूर्णेराकानिशाकरेइत्यमरः पूर्णनिशाकरवदनइत्यर्थः ॥ १६ ॥ राजवरःराजराजइतियावत् ॥ १७ ॥ महात्मा
नोदेवानैवागताइतिशेषः रामेणतु नतुलक्ष्मणेनापीत्यर्थः ॥ १८ ॥ भयात्पलायनाययेनमार्गेणगच्छंतिराक्षसास्तेनतेनमार्गेणागत्याग्रतःस्थितमेवरामंपश्यंति अनेनानंताकारताप्रदर्शनेनराम
स्यापरिच्छिन्नशक्तित्वंचसूचितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बलंपराभिभवसामर्थ्यं पौरुषंमहापुरुषकर्म वृत्तंचरितं यथायादृशंतत्सर्वंशृण्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ कुपितःकुपितोंतकइवसंहारेप्रवृत्तो

रामोनाममहातेजाःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नःपरंधर्मंगतोयुधि ॥ १५ ॥ तस्यानुरूपोबलवान्रक्ताक्षोदुंदुभिस्वनः ॥ कनीयान्ल
क्ष्मणोभ्राताराकाशशिनिभाननः ॥ १६ ॥ सतेनसहसंयुक्तःपावकेनानिलोयथा ॥ श्रीमान्राजवरस्तेनजनस्थानंनिपातितम् ॥ १७ ॥ नैवदेवाम
हात्मानोनात्रकार्याविचारणा ॥ शरारामेणतूत्सृष्टारुक्मपुंखाःपतत्रिणः ॥ १८ ॥ सर्पाःपंचाननाभूत्वाभक्षयंतिस्मराक्षसान् ॥ येनयेनचगच्छंतिरा
क्षसाभयकर्षिताः ॥ १९ ॥ तेनतेनस्मपश्यंतिराममेवाग्रतःस्थितम् ॥ इत्थंविनाशितंतेनजनस्थानंतवानघ ॥ २० ॥ अकंपनवचःश्रुत्वारावणोवा
क्यमब्रवीत् ॥ गमिष्यामिजनस्थानंरामंहंतुंसलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्तेवचनेप्रोवाचेदमकंपनः ॥ शृणुराजन्यथावृत्तंरामस्यबलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यःकुपितोरामोविक्रमेणमहायशाः ॥ आपगायास्तुपूर्णायावेगंपरिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥ सताराग्रहनक्षत्रंनभश्चाप्यवसादयेत् ॥ अ
सौरामस्तुसीदंतींश्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वावेलांसमुद्रस्यलोकानाप्लावयेद्विभुः ॥ वेगंवापिसमुद्रस्यवायुंवाविधमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहृ
त्यवापुनर्लोकान्विक्रमेणमहायशाः ॥ शक्तःश्रेष्ठःसपुरुषःस्रष्टुंपुनरपिप्रजाः ॥ २६ ॥ नहिरामोदशग्रीवशक्योजेतुंरणेत्वया ॥ रक्षसांवापिलोकेन
स्वर्गःपापजनैरिव ॥ २७ ॥

रामःपराक्रमेणतनोनिवर्तयितुमसाध्योब्रह्मादिभिरपीतिशेषः परिहरेत्परावर्तयेत् अनेनकृष्णबलभद्रावतारस्यापिसूचनम् ॥ २३ ॥ नभोप्यवसादयेत्तारारहितंकुर्यात्त्रिविक्रमावतारइव मही
मभ्युद्धरेत्यज्ञवराहइव शक्यर्थेएतेलिङः ॥ २४ ॥ वेलांमर्यादांआप्लावयेत् प्रलयकालइवसमुद्रस्यवेगंविधमेत् समुद्रेसेतुबंधनसामर्थ्यंदर्शितं वायुमित्युपलक्षणंभूतपंचकस्य ॥ २५ ॥ सं
हृत्यपुनःस्रष्टुंशक्तः अत्रपुनरपिशब्दाभ्यांसर्वसृष्टिसंहाराणांतदधीनत्वमुक्तं अनेनजगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमस्यव्यंग्यं अकंपनस्यापिभगवत्प्रसादादेवंज्ञानम् ॥ २६ ॥ लोकेनसमूहेन सहिते
नापीतिशेषः ॥ २७ ॥

अपिनात्वयापि एतेनेंद्रजिन्निर्जितेंद्रादिसहायेऽपितस्यजयोऽसुकरइतिध्वनितं ममेति मुखादितिशेषः ॥ २८ ॥ श्यामायौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥ कुतोभवेत्तुल्येतिशेषः ॥ ३० ॥ तंरामंप्र
मथ्यकेनाप्युपायेनोच्चाटयेतियावत् तस्यभार्यांअपहरबलात्कारेणहर ॥ ३१ ॥ अरोचयतइष्टत्वेनज्ञातवान् चिंतयित्वारामस्यसीतयासहानवस्थानोपायम् ॥३२॥ कल्यंप्रातः मांतमव्ययं द्र
ष्टइति अकंपनवाक्यंश्रुत्वाचेतामुखेश्रीरामोवनरिष्यतीतिसनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्धृष्टः तदेतदुत्तररामायणेस्पष्टम् तत्रहिसनत्कुमारंप्रतिविष्णुहस्तम्रुतानांकागतिरितिरावणेनपृष्टेतेनहतानांत
लोकप्राप्तिरितिसनत्कुमारवचःश्रुत्वा एवंश्रुत्वामहाबाहूराक्षसेंद्रःप्रतापवान् त्वयासहविरोधेप्सुश्चिंतयामासराघव एतदर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मना सुताजनकराजस्यहृतारामममहावनेइत्यु

ततंवध्यमहंमन्येसर्वैर्देवासुरैरपि ॥ अयंतस्यवधोपायस्तन्ममैकमनाःशृणु ॥ २८ ॥ भार्यातस्योत्तमालोकेसीतानामसुमध्यमा ॥ श्यामासमवि
भक्तांगीस्त्रीरत्नंरत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैवदेवीनगंधर्वीनाप्सरानचपन्नगी ॥ तुल्यासीमंतिनीतस्यमानुषीतुकुतोभवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहरभार्यांत्वंतंप्र
मथ्यमहावने ॥ सीतयारहितोरामोनचैवहिभविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयततद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः ॥ चिंतयित्वामहाबाहुरकंपनमुवाचह ॥ ३२ ॥
बाढंकल्यंगमिष्यामिएकःसारथिनासह ॥ आनेष्यामिचवैदेहीमिमांहृष्टोमहापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वाप्रययौखरयुक्तेनरावणः ॥ रथेनादित्यव
र्णेनदिशःसर्वाःप्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ सरथोराक्षसेंद्रस्यनक्षत्रपथगोमहान् ॥ चंचूर्यमाणःशुशुभेजलदेचंद्रमाइव ॥ ३५ ॥ सदूरेचाश्रमंगत्वाताटके
यमुपागमत् ॥ मारीचेनार्चितोराजाभक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तंस्वयंपूजयित्वातुआसनेनोदकेनच ॥ अर्थोपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्र
वीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलंराजन्लोकानांराक्षसाधिप ॥ आशंकेनाधिजानेत्वंयतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥

क्तमितितेनोर्थः उत्तमस्त्रीलाभोभविष्यतीतिहृष्टइत्यर्थउचितः श्रुतस्यापितस्यार्थस्यतामसत्वेनविस्मरणात् तेपद्येतुनयथाश्रुतार्थेवक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् किंतुश्रीरामस्यस्वमृत्योरवता
रंश्रुत्वात्वयासहमृत्युविघातकविरोधेच्छुस्तांहृतवान् तद्वियोगेतवमरणमित्याशयेनेतितयोरर्थइत्यन्ये वस्तुतस्तुएतेषांश्लोकानांतद्गतांसर्गाणांचप्रक्षिप्तत्वात्नतेप्रमाणभूताः अतएवतेसर्गाःक
तकादिभिस्तीर्थेनचनव्याख्याताः एतेनएतदर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मना विज्ञायापहृतासीतात्वत्तोमरणकांक्षयेतितत्रपाठोदृश्यते तत्रचत्वदुक्तार्थासंभवइत्यपास्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
चंचूर्यमाणःभृशंचरन् जलदसदृशंगगनं चंद्रसदृशोरथः ॥ ३५ ॥ मारीचाश्रमं पूर्वंरामनिरस्तस्यदुःखात्तपःप्रवृत्तेरेवमुक्तिः ताटकेयंताटकापत्यम् ॥ ३६ ॥ अर्थोपहितयाकिंप्रयोजनमत्राग
मनमितिप्रयोजनयुक्तया ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलमितिसामान्यप्रश्नः लोकानांराक्षसलोकानां आशंकेभयमितिशेषः नाधिजानेक्षेममितिशेषः यतस्त्वमेकाकीतूर्णमागतः ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ आरक्षःसमाजस्थानंजनस्थानाख्यं आरक्षोनपालःखरादिरित्यर्थइत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सासीताकेनाख्याताहर्तव्यत्वेनकथिता येनकथितासमित्ररूपस्तेशत्रुः त्वयादा नादिनानंदितःकोननंदति निंदितइतिपाठेनिंदितोवमानितः कस्त्वांनंदतिनसंतुष्यति कुप्यतीतियावत् त्वयातिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसहमानःसंस्त्वयासहकृत्रिममित्रभावंप्राप्तःसंस्त्वेदृशीं बुद्धिमुपदिशतीतिभावः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयेतिकोब्रवीतितंब्रवीहि ईडार्थः शृंगमौन्नत्यम् ॥ ४३ ॥ सचशत्रुरसंशयमित्यत्रहेतुमाह आशीविषेत्यादिच यस्मात्त्वयाप्रयोज्येनाशीविष मुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुंउद्धारयितुमिच्छति ॥ ४४ ॥ केनशत्रुणाऽनेनकर्मणाएतत्कर्मोपदेशेनकापथंनाशमार्गमितियावत् प्रत्तं दत्तंवद्बु खमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ राघवरूपोगंधहस्तीयस्यगंधं

एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ॥ ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ आरक्षोमेहतस्तातरामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ जनस्थान मवध्यंतत्सर्वंयुधिनिपातितम् ॥ ४० ॥ तस्यमेकुरुसाचिव्यंतस्यभार्यापहारणे ॥ राक्षसेंद्रवचःश्रुत्वामारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याताके नवासीतामित्ररूपेणशत्रुणा ॥ त्वयाराक्षसशार्दूलकोननंदतिनंदितः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयस्वेतिकोब्रवीतिब्रवीहिमे ॥ रक्षोलोकस्यसर्वस्यकः शृंगंछेत्तुमिच्छति ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयतियश्वत्वांसचशत्रुरसंशयम् ॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुंचेच्छतित्वया ॥ ४४ ॥ कर्मणानेनकेनासिकापथं प्रतिपादितः ॥ सुखसुप्तस्यतेराजन्प्रहृतंकेनमूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदःसंस्थितदोर्विषाणः ॥ उदीक्षितुंरावणनेहयुक्तः ससंयुगेराघवगंधहस्ती ॥ ४६ ॥ असौरणांतःस्थितिसंधिवालोविदग्धरक्षोमृगहानृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वयाबोधयितुंनशक्यःशरांगपूर्णोनिशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापापहारेभुजवेगपंकेशरोर्मिमालेसुमहाहवौघे ॥ नरामपातालमुखेतिघोरेप्रस्कंदितुंराक्षसराजयुक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीदलंकेश्वरराक्षसें द्रलंकांप्रसन्नोभवसाधुगच्छ ॥ त्वंस्वेषुदारेषुरमस्वनित्यंरामःसभार्योरमतांवनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तोदशग्रीवोमारीचेनसरावणः ॥ न्यवर्ततपुरींलं कांविवेशचगृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

समाघ्रायान्येगजाःपलायंतेसगंधहस्तीमत्तगजःउदीक्षितुमपिइहदेशेकालेनयुक्तः किंपुनर्योद्धुमित्यर्थः विशुद्धवंशेभिजनोभिजननमेवाग्रहस्तःशुंडाग्रंयस्य तेजःप्रतापएवमदोयस्यसः संस्थि तौसमीचीनावस्थानौदोषौबाहूएवविषाणेदंतौयस्य ॥ ४६ ॥ रणांतःस्थितिरूपारणमध्यावस्थानरूपाःसंधयोवालाश्चयस्य विदग्धरक्षसांरणचतुराणांराक्षसमृगाणांहंता शररूपैरंगैःपूर्णः ॥ ४७ ॥ चापएवापहारःप्राणिप्राणापहारकोग्राहोयस्मिन् भुजयोःशरग्रहणसंधानमोक्षविषयोवेगएवपंकोयस्मिन्दुस्तरत्वात्तत्र शराएवोर्मिमालास्तरंगायस्मिन् सुमहानाहवएवओघोजलं यस्यतस्मिन् रामएवपातालंपातालप्रविष्टमहार्णवस्तस्यमुखेवडवामुखरूपे प्रस्कंदितुंपतितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० अरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

ततइति ॥ १ ॥ महानादान्वनाद शोकादितिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुक्मवेदिंप्राप्तंहिरण्येष्टकचितांवेदिंप्राप्तं प्राज्यंभूयाज्यहोमवंतं अतएवज्वलंतं ॥ ५ ॥ ६ ॥ विमर्दोयुद्धंवज्राश निकृतव्रणमित्यनेनतदवध्यत्वमुक्तं ऐरावतदंताग्रैरुत्कृष्टंविलेखनंतेनजातोयःकिणस्तदंकितवक्षसम् ॥ ७ ॥ परिच्छदःछत्रचामरालंकरणादीनि ॥ ८ ॥ वैदूर्यंश्यामरक्तं श्याममित्यन्ये

ततःशूर्पणखादृष्ट्वासहस्राणिचतुर्दश ॥ हतान्येकेनरामेणरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ १ ॥ दूषणंचखरंचैवहतंत्रिशिरसंरणे ॥ दृष्ट्वापुनर्महानादान्ननाद जलदोपमा ॥ २ ॥ सादृष्ट्वाकर्मरामस्यकृतमन्यैःसुदुष्करम् ॥ जगामपरमोद्विग्नालंकांरावणपालिताम् ॥ ३ ॥ साददर्शविमानाग्रेरावणंदीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टंसचिवैर्मरुद्भिरिववासवम् ॥ ४ ॥ आसीनंसूर्यसंकाशेकांचनेपरमासने ॥ रुक्मवेदिगतंप्राज्यंज्वलंतमिवपावकम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ अजेयंसमरेघोरंव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ ६ ॥ देवासुरविमर्देषुवज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजंदशग्रीवंदर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसंवीरंराजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥ नद्धवैदूर्यसंकाशंतप्तकांचनभूषणम् ॥ सुभुजंशुक्लदशनंमहास्यंपर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्चशतशोदेवसंयुगे ॥ अन्यैःशस्त्रैःप्रहारैश्चमहायुद्धेषुताडितम् ॥ १० ॥ अहतांगैःसमस्तैस्तंदेवप्रहरणैस्तदा ॥ अक्षोभ्याणांसमुद्राणांक्षोभणंक्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारंपर्वताग्राणांसुराणांचप्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारंचधर्माणांपरदाराभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारंयज्ञविघ्नकरंसदा ॥ पुरींभोगवतींगत्वापराजित्यचवासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्यप्रियांभार्यांपराजित्यजहारयः ॥ कैलासंपर्वतंगत्वाविजित्यनरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानंपुष्पकंतस्यकामगंवैजहारयः ॥ वनंचैत्ररथंदिव्यंनलिनींनंदनंवनम् ॥ १५ ॥ विनाशयतियःक्रोधाद्देवोद्यानानिवीर्यवान् ॥ चंद्रसूर्यौमहाभागावुत्तिष्ठंतौपरंतपौ ॥ १६ ॥ निवारयतिबाहुभ्यांयःशैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहावने ॥ १७ ॥ पुरास्वयंभुवेधीरःशिरांस्युपजहारयः ॥ देवदानवगंधर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥

स्वशरीरनद्धवैदूर्यकांतिसदृशशरीरकांतिमित्यर्थः स्निग्धवैदूर्येतिपाठोबहुलम् ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षोभणंक्षोभकर्तारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ परदाराभिमर्शनंविवृणोति पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ नलिनींचैत्ररथवनमध्यवर्तिनींसरसीम् ॥ १५ ॥ उत्तिष्ठंतावुदयंतौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपजहारउपहारत्वेनदत्तवान् ॥ १८ ॥

यस्यसंग्रामेमृत्युतोऽभयं मनुष्यातिरिक्ततोमरणभयहीनइत्यर्थः मंत्रैःप्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुतम् ॥ १९ ॥ सोमंहविर्धानेषुसोमाभिषवशालासुउपहंतिनाशयति प्राप्तान्दक्षिणा कालंप्राप्तान्यज्ञान्हरतितम् ॥ २० ॥ सर्वभूतानांरावणंआक्रोशशब्दकारिणम् ॥ २१ ॥ राक्षसीशूर्पणखा ॥ २२ ॥ कालेप्रलयकाले पौलस्त्याराक्षसाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ उपगम्याब्रवी दित्युक्तंतस्यविवरणं तमिति प्रदर्शयित्वा स्वकंवैरूप्यमितिशेषः भयंराक्षसवधेनरामजं लोभस्तत्सौंदर्यात्तद्विषयस्ताभ्यांमोहिता अभीतंयथाभवतितथासर्वलोकेषुचरतितच्छीला ॥ २५ ॥

अभयंयस्यसंग्रामेमृत्युतोमानुषाद्दते ॥ मंत्रैरभिष्टुतंपुण्यमध्वरेषुद्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषुयःसोममुपहंतिमहाबलः ॥ प्राप्तयज्ञहरंदुष्टंब्रह्मघ्नंक्रूरकारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशंनिरनुक्रोशंप्रजानामहितेरतम् ॥ रावणंसर्वभूतानांसर्वलोकभयावहम् ॥ २१ ॥ राक्षसीभ्रातरंक्रूरंसाददर्शमहाबलम् ॥ तंदिव्यवस्त्राभरणंदिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥ आसनेसूपविष्टंतंकालेकालमिवोद्यतम् ॥ राक्षसेंद्रंमहाभागंपौलस्त्यकुलनंदनम् ॥ २३ ॥ उपगम्याब्रवीद्वाक्यंराक्षसीभयविह्वला ॥ रावणंशत्रुहंतारंमंत्रिभिःपरिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनंप्रदर्शयित्वाभयलोभमोहिता ॥ सुदारुणंवाक्यमभीतचारिणीमहात्मनाशूर्पणखाविरूपिता ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःशूर्पणखादीनारावणंलोकरावणम् ॥ अमात्यमध्येसंक्रुद्धापरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तःकामभोगेषुस्वैरवृत्तोनिरंकुशः ॥ समुत्पन्नंभयंघोरंबोद्धव्यंनावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तंग्राम्येषुभोगेषुकामवृत्तंमहीपतिम् ॥ लुब्धंनबहुमन्यंतेश्मशानाग्निमिवप्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयंकार्याणियःकालेनानुतिष्ठतिपार्थिवः ॥ सतुवैसहराज्येनतैश्चकार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारंदुर्दर्शमस्वाधीनंनराधिपम् ॥ वर्जयंतिनराद्दूरान्नदीपंकमिवद्विपाः ॥ ५ ॥ येनरक्षंतिविषयमस्वाधीनंनराधिपाः ॥ तेनवृद्ध्याप्रकाशंतेगिरयःसागरेयथा ॥ ६ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ कामभोगेषुप्रमत्तःअतिशयप्रसक्तः निरंकुशःसन्बोद्धव्यंनावबुद्ध्यसइत्यन्वयः ॥ २ ॥ हेयोपादेयराजगुणानाहरावणस्यगुणहीनत्वंवक्तुम् सक्तमिति ग्राम्यभोगःस्त्र्यादिभोगः तदेवाह कामवृत्तमिति कामचेष्टापरम् लुब्धंभोगलोलुपम् श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेनसादृश्यम् ॥ ३ ॥ तैःकार्यैरननुष्ठितैः ॥ ४ ॥ अयुक्तचारमनियोजितचारम् दुर्दर्शमुचितेकालेप्रजाभ्योदर्शनदानरहितम् अस्वाधीनंस्त्र्यादिपरतंत्रम् ॥ ५ ॥ विषयंदेशम् अस्वाधीनंस्वभिन्नाधीनम् पूर्वस्वाधीनंदेशंपश्चात्परायत्तंयेनरक्षंति स्वाधीनीकरणेनेतिशेषः तेनप्रकाशंते सागरेमग्नागिरयइव ॥ ६ ॥

आत्मवद्भिर्वशीकृतानंतर्बहिरिंद्रियैः विगृह्यविरुध्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतैःराजव्यवहारानर्हदासीदासजनैः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वजनंस्वस्यजनायस्मिन्नृतत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतंक्षेमंयेपुतेकृतक्षेमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तीक्ष्णंस्वामात्यादिविषयेतैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टम् शठोगूढविप्रियकारीतादृशम् राजानंसर्वभूतानिभृत्यामात्यादिसर्वप्रजानाभिधावंतितद्रक्षणायनप्रवर्तंते ॥ १५ ॥ अयाह्यंस्वी

आत्मवद्भिर्विगृह्यत्वंदेवगंधर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलःकथंराजाभविष्यसि ॥ ७॥ त्वंतुबालस्वभावश्चबुद्धिहीनश्चराक्षस ॥ ज्ञातव्यंतंनजानीषेकथंराजाभविष्यसि ॥ ८ ॥ येषांचाराश्चकोशश्चनयश्चजयतांवर ॥ अस्वाधीनानरेंद्राणांप्राकृतैस्तेजनैःसमाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यंतिदूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेणतस्मादुच्यंतेराजानोदीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारंमन्येत्वांप्राकृतैःसचिवैर्युतः ॥ स्वजनंचयतःस्थानंनिहतंनावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेनरामेणखरश्चसहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः ॥ धर्षितंचजनस्थानंरामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वंतुलुब्धःप्रमत्तश्चपराधीनश्चराक्षस ॥ विषयेस्वेसमुत्पन्नंयद्भयंनावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारंप्रमत्तंगर्वितंशठम् ॥ व्यसनेसर्वभूतानिनाभिधावंतिपार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितंनरम् ॥ क्रोधनंव्यसनेहंतिस्वजनोपिनराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठतिकार्याणिभयेषुनबिभेतिच ॥ क्षिप्रंराज्याच्च्युतोदीनस्तृणैस्तुल्योभवेदिह ॥ १७ ॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यंलोष्टैरपिचपांसुभिः ॥ नतुस्थानात्परिभ्रष्टैःकार्यंस्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तंयथावासःस्रजोवामृदितायथा ॥ एवंराज्यात्परिभ्रष्टःसमर्थोपिनिरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्चयोराजासर्वज्ञोविजितेंद्रियः ॥ कृतज्ञोधर्मशीलश्चसराजातिष्ठतेचिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यांप्रसुप्तोवाजागर्तिनयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्चसराजापूज्यतेजनैः ॥ २१ ॥ त्वंतुरावणदुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्यतेऽविदितश्चारैरक्षसांसुमहान्वधः ॥ २२ ॥

यैरनुपसर्प्यः आत्मसंभावितंआत्मनास्वेनैवसंभावितंबहुमानंप्राप्तम् अक्रोधनंअस्थानेक्रोधवंतम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठतियस्यअमात्यादिस्वजनोऽपीत्याकर्षः सराज्याच्च्युतोभवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वज्ञःस्वपरसर्ववृत्तांतज्ञः ॥ २० ॥ प्रसुप्तोवाप्रसुप्तोपि व्यक्तक्रोधप्रसादःफलदानेन ॥ २१ ॥ अविदितःयेनत्वयानज्ञातइत्यर्थः ॥ २२ ॥

परेषामवमंताकेवलमवमंतैवननुतन्नाशविषयबुद्धिः नचिरात्क्षिप्रंविपत्स्यसेआपदंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धनेनाक्षयकोशेन दर्पेणराजत्वाहंकारेण बलेनप्राणबलेनचतुरंगबलेनच चिंतया
मास मारीचःकलहंनिवारयतिएषाकलहार्थंप्रोत्साहयतिकिमत्रकर्तव्यमितिविचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ

परावमंताविषयेषुसंगवान्नदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चयेविपन्नराज्योनचिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥ इतिस्वदोषान्परि
कीर्तितांस्तयासमीक्ष्यबुद्ध्याक्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेनदर्पेणबलेनचान्वितोविचिंतयामासचिरंसरावणः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ततःशूर्पणखांदृष्ट्वाब्रुवतींपरुषंवचः ॥ अमात्यमध्येसंक्रुद्धःपरिपप्रच्छरावणः ॥ १ ॥
कश्चरामःकथंवीर्यःकिंरूपःकिंपराक्रमः ॥ किमर्थंदंडकारण्यंप्रविष्टश्चसुदुस्तरम् ॥ २ ॥ आयुधंकिंचरामस्ययेनतेराक्षसाहताः ॥ खरश्चनिहतःसं
ख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥ तत्त्वंब्रूहिमनोज्ञांगिकेनत्वंचविरूपिता ॥ इत्युक्ताराक्षसेंद्रेणराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ ४ ॥ ततोरामंयथान्यायमाख्या
तुमुपचक्रमे ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांबरः ॥ ५ ॥ कंदर्पसमरूपश्चरामोदशरथात्मजः ॥ शक्रचापनिभंचापंविकृष्यकनकांगदम् ॥ ६ ॥
दीप्तान्क्षिपतिनाराचान्सर्पानिवमहाविषान् ॥ नाददानंशरान्घोरान्विमुंचंतंमहाबलम् ॥ ७ ॥ नकार्मुकंविकर्षंतंरामंपश्यामिसंयुगे ॥ हन्यमानंतुत
त्सैन्यंपश्यामिशरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥ इंद्रेणेवोत्तमंसस्यमाहतंत्वश्मवृष्टिभिः ॥ रक्षसांभीमवीर्याणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ ९ ॥ निहतानिशरैस्तीक्ष्णैस्तेनैके
नपदातिना ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेनखरश्चसहदूषणः ॥ १० ॥ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः ॥ ११ ॥ एकाकथंचिन्मुक्ताहंपरिभूयमहात्मना ॥
स्त्रीवधंशंकमानेनरामेणविदितात्मना ॥ १२ ॥ भ्राताचास्यमहातेजागुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्चभक्तश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ॥ १३ ॥

रण्यकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ किंरूपइत्यस्योत्तरम् दीर्घबाहुरित्यादि ॥ ५ ॥ कश्चरामइत्यस्योत्तरम् दशरथात्मजः कनकांगदं
कनकवलयभूषितंचापम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ खरश्चसहदूषणोहतइत्यर्थः ॥ १० ॥ किमर्थंदंडकारण्यंप्रविष्टइत्यस्योत्तरम् ऋषीणामित्यादि ॥ ११ ॥ पूर्वतनंस्ववृत्तंगोपयंतीत्याह एके
ति परिभूयनासाकर्णहीनांकृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

रामस्यदक्षिणोबाहुरित्यनेनसर्वतत्कार्यधुरंधरत्वम् बहिश्चरःप्राणइत्यनेननिरतिशयप्रेमास्पदत्वंसूच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यस्यसीताभार्यायंचदृष्टापरिष्वजेत्सएवसर्वेषु कालेषुलोकेषुचपुरंदरादपिअभ्यधिकंजीवेत् तस्यालक्ष्म्यवनारत्वादितिव्यंग्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तवानेतुमुद्यताहमितिमित्रषावचोरावणसंतोषार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भार्यात्वेभार्यात्वेनसंपादने

अमर्षीदुर्जयोजेताविक्रांतोबुद्धिमान्बली ॥ रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः ॥ १४ ॥ रामस्यतुविशालाक्षीपूर्णेंदुसदृशानना ॥ धर्मपत्नी प्रियानित्यंभर्तुःप्रियहितेरता ॥ १५ ॥ सासुकेशीसुनासोरूःसुरूपाचयशस्विनी ॥ देवतेववनस्यास्यराजतेश्रीरिवापरा ॥ १६ ॥ तप्तकांचनवर्णाभा रक्ततुंगनखीशुभा ॥ सीतानामवरारोहावैदेहीतनुमध्यमा ॥ १७ ॥ नैवदेवीनगंधर्वीनयक्षीनचकिन्नरी ॥ तथारूपामयानारीदृष्टपूर्वामहीतले ॥ १८ ॥ यस्यसीताभवेद्भार्यायंचहृष्टापरिष्वजेत् ॥ अतिजीवेत्ससर्वेषुलोकेष्वपिपुरंदरात् ॥ १९ ॥ सासुशीलावपुःश्लाघ्यारूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ तवानुरूपाभार्यासात्वंचतस्याःपतिर्वरः ॥ २० ॥ तांतुविस्तीर्णजघनांपीनोत्तुंगपयोधराम् ॥ भार्यार्थेतुतवानेतुमुद्यताहंवराननाम् ॥ २१ ॥ विरूपितास्मिक्रूरेणलक्ष्मणेनमहाभुज ॥ तांतुदृष्ट्वाद्यवैदेहींपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥ मन्मथस्यशराणांचत्वंविधेयोभविष्यसि ॥ यदितस्यामभिप्रायोभार्यात्वेतवजायते ॥ शीघ्रमुद्धियतांपादोजयार्थमिहदक्षिणः ॥ २३ ॥ रोचतेयदितेवाक्यंममैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतांनिर्विशंकेनवचनंममरावण ॥ २४ ॥ विज्ञायैषामशक्तिंचक्रियतांचमहाबल ॥ सीतातवानवद्यांगीभार्यात्वेराक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ निशम्यरामेणशरैरजिह्मगैर्हतान्जनस्थानगतान्निशाचरान् ॥ खरंचदृष्ट्वानिहतंचदूषणंत्वमद्यकृत्यंप्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्यकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ एषांरामादीनामशक्तिं तेषांराज्यायभावाच्चकारात्तवशक्तिंचविज्ञायसीतातवभार्यात्वेक्रियताम् भार्यात्वेतद्व्यवहारेयथाविषयोभवतितथाक्रियताम् यत्यतामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अद्यकृत्यमेतत्कालोचितकृत्यंकर्तुंयोग्यंतत्प्रतिपत्तुंनिश्चित्यज्ञात्वाप्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडे चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

ततइति शूर्पशोणितभाजनम् नखविदूषणइतिधातुः शूर्पेणशोणितभाजनेनयज्ञादिसत्क्रियांनखयतिविदूषयतीतिशूर्पणखेतितीर्थः शूर्पाकारनखवतीत्यर्थेसंज्ञायांशूर्पणखाअन्यत्रशूर्पनखीति परे रोमहर्षणम् शूर्पणखावाक्यस्यकामविकारजनकतयारोमांचकरत्वंसचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्यप्रतिपाद्यंकार्यंबुद्धातत्संमतिपूर्वकंतत्कर्तव्यत्वेननिर्धार्यतानभ्यनुज्ञायदत्ताभ्यनुज्ञान्कृत्वाजगाम मारीचाश्रममितिशेषः ॥ १ ॥ तत्कार्यंसीतापहाररूपम् अंतश्चित्तेअनुगम्योद्दिश्य दोषाणांगुणानांचस्वरूपंयथावदुपलभ्यसीतापहारेएतावंतोगुणाइतिनिश्चित्य बलाबलंयथावत्संप्रधार्यइत्ये

ततःशूर्पणखावाक्यंतच्छ्रुत्वारोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञायकार्यंबुद्धाजगामह ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्यांतर्यथावदुपलभ्यच ॥ दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् ॥ २ ॥ इतिकर्तव्यमित्येवकृत्वानिश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततोरम्यांयानशालांजगामह ॥ ३ ॥ यानशालांततोगत्वाप्रच्छन्नंराक्षसाधिपः ॥ सूतंसंचोदयामासरथःसंयुज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तःक्षणेनैवसारथिर्लघुविक्रमः ॥ रथंसंयोजयामासतस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ काममगंरथमास्थायकांचनंरत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्युक्तंखरैःकनकभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेनसतेनधनदानुजः ॥ राक्षसाधिपतिःश्रीमान्ययौनदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ सश्वेतवालव्यजनःश्वेतच्छत्रोदशाननः ॥ स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तप्तकांचनभूषणः ॥ ८ ॥ दशग्रीवोविंशतिभुजोदर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनींद्रघ्नोदशशीर्षइवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगंरथमास्थायशुशुभेराक्षसाधिपः ॥ विद्युन्मंडलवान्मेघःसबलाकइवांबरे ॥ १० ॥ सशैलसागरानूपंवीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णंसहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमंगलतोयाभिःपद्मिनीभिःसमंततः ॥ विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतम् ॥ १२ ॥ कदल्यटविसंशोभंनारिकेलोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्चतरुभिश्चसुपुष्पितैः ॥ १३ ॥ अत्यंतनियताहारैःशोभितंपरमर्षिभिः ॥ नागैःसुपर्णैर्गंधर्वैःकिन्नरैश्चसहस्रशः ॥ १४ ॥

वकर्तव्यमित्यात्मनःस्वस्यनिश्चयंकृत्वाअकंपनशूर्पणखाभ्यामुक्तत्वात्सीताहरणमवश्यंकर्तव्यमितिनिश्चित्ययानशालांजगाम ॥ २ ॥ ३ ॥ दुष्टेकर्मणिप्रवृत्तौवृद्धादिनिरोधशंकयाप्रच्छन्नंगूढम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवयोनिभेदाःपिशाचाःवदनभागेतत्सदृशैरित्यर्थः ॥ ६ ॥ नदनदीपतिःसमुद्रस्तंतीर्त्वाययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विद्युत्स्थानेआभरणानि मेघस्थानेरावणः बलाकास्थानेछत्रम् ॥ १० ॥ शैलसहितसागरानूपंतत्कूलम् तस्यैववर्णनंनानापुष्पैरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ कदल्यटविःकदलीवनंतेनशोभावत् ॥ १३ ॥ अत्यंतंअतिशयेनपर्णवातादिरूपोनियतआहारोयेषांतैः ॥ १४ ॥

अजोब्रह्मानत्पुत्रैर्वैखानसैरयोनिजैः प्रसिद्धैः माषैर्मांषसंज्ञकैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमृताशिभिः अमृतभोजनैः ॥ १७ ॥ प्लवामंडूकाः वैदूर्यप्रस्तरंवैदूर्यसदृशश्यामप्रस्तरम् सागरतेजसासागरो र्मिवेगतेनस्निग्धंसांद्रंशीतलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभिसंपतन्गच्छन्मार्गवशाद्विमानानिगंधर्वाप्सरसश्चददर्श ॥ २० ॥ निर्यासरूपरसयुक्तमूलानांचंदनानामित्यर्थः यद्वा निर्यासरसस्यमूलानां उपादानकारणानांगुग्गुलादिवृक्षाणांचंदनानांचवनानिपश्यन् ॥ २१ ॥ जात्यानामुत्तमानाम् तक्कोलाःसुगंधफलावृक्षविशेषास्तेषांवनानिपश्यन् ॥२२॥२३॥ शैलानिशिलासमूहान् ॥ २४ ॥

जितकामैश्चसिद्धैश्चचारणैश्चोपशोभितम् ॥ आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितंदेवपत्नीभिःश्रीमतीभिरुपासितम् ॥ देवदानवसंघैश्चचरितंत्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णंसारसैःसंप्रसादितम् ॥ वैदूर्यप्रस्तरंस्निग्धंसांद्रंसागरतेजसा ॥ १८ ॥ पांडुराणिविशालानिदिव्यमाल्ययुतानिच ॥ तूर्यगीताभिजुष्टानिविमानानिसमंततः ॥ १९ ॥ तपसाजितलोकानांकामगान्यभिसंपतन् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवददर्शधनदानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानांचंदनानांसहस्रशः ॥ वनानिपश्यन्सौम्यानिघ्राणतृप्तिकराणिच ॥ २१ ॥ अगुरूणांचमुख्यानांवनान्युपवनानिच ॥ तक्कोलानांचजात्यानांफलानांचसुगंधिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणिचतमालस्यगुल्मानिमरिचस्यच ॥ मुक्तानांचसमूहानिशुष्यमाणानितीरतः ॥ २३ ॥ शैलानिप्रवरांश्चैवप्रवालनिचयांस्तथा ॥ कांचनानिचशृंगाणिराजतानितथैवच ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणिमनोज्ञानिप्रसन्नान्यद्भुतानिच ॥ धनधान्योपपन्नानिस्त्रीरत्नैरावृतानिच ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथगाढानिनगराणिविलोकयन् ॥ तंसमंसर्वतःस्निग्धंमृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥ २६ ॥ अनूपेसिंधुराजस्यददर्शत्रिदिवोपमम् ॥ तत्रापश्यत्समेघाभंन्यग्रोधंमुनिभिर्वृतम् ॥ २७ ॥ समंताद्यस्यताःशाखाःशतयोजनमायताः ॥ यस्यहस्तिनमादायमहाकायंचकच्छपम् ॥ २८ ॥

प्रस्रवाणिनिर्झराः ॥२५॥ समंसमभूतलंदेशम ॥ २६ ॥ तत्रसमुद्रानूपे ॥ २७ ॥ यस्यदिव्यवटस्य प्रसंगात्तन्माहात्म्यंकविराह यस्येतिपङ्क्तिःश्लोकैः गरुडोऽमृताहरणप्रस्तावेभक्षार्थंमहाकायं गजंकच्छपंचादायकचित्स्थित्वाभक्षणाययस्यशाखांजगाम गत्वाचयस्यशाखांभारेणबभंज तस्याभग्नशाखायाअधोवैखानसाद्याअनेकेऋषयःसमागताबभूवुस्तेषांशाखापातेननाशोमाभूदितितांशाखांतौगजकच्छपौचमहाबलत्वाददायान्यत्रजगामनदागच्छन्नेवतौशाखांचैकपादेनधृत्वांतरिक्षएवतदामिषंगजकच्छपरूपंभक्षयित्वातयाशाखयाप्रक्षिप्तयानिषादविषयंनिषाददेशंहत्वामुनींश्चवधान्मोक्षयित्वाप्रहर्षंलेभे ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सतेनैवहर्षेणामिषभक्षणनिषादनाशनमुनिरक्षणजसंतोषेण ॥ ३४ ॥ अयोजालानिअयःशृंखलनिर्मितजालानिरत्नमयगेहोपरिपक्षिप्रवेशपरिहाराय बद्धानिवलान्निर्मथ्यछित्वारत्नमयगृहंचभित्त्वागुममम्हंतमहेंद्रभवनादाजहार ॥ ३५ ॥ सुपर्णेनकृतंभग्नैकमहाशाखात्वरूपंलक्षणंयस्यतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वकामैरभिलषितसर्वभो

भक्षार्थंगरुडःशाखामाजगाममहाबलः॥तस्यतांसहसाशाखांभारेणपतगोत्तमः॥२९॥सुपर्णःपर्णबहुलांबभंजाथमहाबलः॥तत्रवैखानसामा षावालखिल्यामरीचिपाः॥३०॥आजाबभूवुर्धूम्राश्चसंगताःपरमर्षयः॥तेषांदयार्थंगरुडस्तांशाखांशतयोजनाम्॥३१॥भग्नामादायवेगेनतौचो भौगजकच्छपौ॥एकपादेनधर्मात्माभक्षयित्वातदामिषम्॥३२॥निषादविषयंहत्वाशाखयापतगोत्तमः॥प्रहर्षमतुलंलेभेमोक्षयित्वामहामुनी न्॥३३॥सतुतेनप्रहर्षेणद्विगुणीकृतविक्रमः॥अमृतानयनार्थंवैचकारमतिमान्मतिम्॥३४॥अयोजालानिनिर्मथ्यभित्त्वारत्नगृहंवरम्॥महेंद्रभ वनाद्गुप्तमाजहारामृतंततः॥३५॥तंमहर्षिगणैर्जुष्टंसुपर्णकृतलक्षणम्॥नाम्नासुभद्रंन्यग्रोधंददर्शधनदानुजः॥३६॥तंतुगत्वापरंपारंसमुद्रस्य नदीपतेः॥ददर्शाश्रममेकांतेपुण्येरम्येवनांतरे॥३७॥तत्रकृष्णाजिनधरंजटामंडलधारिणम्॥ददर्शनियताहारंमारीचंनामराक्षसम्॥३८॥स रावणःसमागम्यविधिवत्तेनरक्षसा॥मारीचेनार्चितोराजासर्वकामैरमानुषैः॥३९॥तंस्वयंपूजयित्वाचभोजनेनोदकेनच॥अर्थोपहितयावाचामा रीचोवाक्यमब्रवीत्॥४०॥कच्चित्तेकुशलंराजन्लंकायांराक्षसेश्वर॥केनार्थेनपुनस्त्वंवैतूर्णमेवइहागतः॥४१॥एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसराव णः॥ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः॥४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्यकांडेपंचत्रिंशःसर्गः॥३५॥ ॥७॥ ॥मारीचश्रूय तांतातवचनंममभाषतः॥आर्तोस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः ॥ १ ॥ जानीषेत्वंजनस्थानंभ्राताताचत्रखरोमम ॥ दूषणश्चमहाबाहुःस्वसा शूर्पणखाचमे ॥ २ ॥

न्यवस्तुभिरर्चितोवभूवेतिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पूजोत्तरंकुशलंपृच्छति कच्चिदिति ॥ ४१ ॥ इदंअपिमसर्ववक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरा०भू०रा०रा०वा०आ०अरण्यकांडेपंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मारीचेति तातेत्युपलालनेनकार्यंवदिष्यन्पूर्वंदत्तंस्मारयति ॥ १ ॥ जानीषेइति भ्रात्रादयोमन्नियोगाज्जनस्थानंप्राप्यवसंतीतित्वंजानीषेकिलेत्यन्वयः ॥ २ ॥

लब्धलक्षाःलब्धयुद्धोत्साहाः ॥ ३ ॥ अथतत्रस्थित्वाक्रियमाणंतत्तंचजानंपेइत्याह अधिवासंचेति मुनीन्बाधमानाबाधहेतवे हेतौशानच् अधिवासंचकुर्वंति मन्नियोगादितिशेषः अधिवा सउपद्रवइतिकलकः रतिवासमितिपाठेरतिर्वासस्त्याप्रीत्यावासोयत्रकर्मणितथा ॥ ४ ॥ ५ ॥ चतुर्दशसहस्राणियानिसंतितेत्विदानीमित्यन्वयः वसमानाःवसंतः रामेणसंयुगेसंगताः तेनसहसमर मकार्षुरित्यर्थः परमत्यर्थमायत्ताःसन्नद्धाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंचिदपिपरुषमनुक्त्वाशरैःशरमोक्षणव्यापारैर्व्यापारितंसंजातव्यापारंकृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथभगिनींवैरूप्यंनिष्कारणंमन्यमानः

त्रिशिराश्चमहाबाहूराक्षसःपिशिताशनः ॥ अन्येचबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः ॥ ३ ॥ वसंतिमन्नियोगेनअधिवासंचराक्षसाः ॥ बाधमाना महारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ शूराणांलब्धलक्षाणांखरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ तेत्विदानींजन स्थानेवसमानामहाबलाः ॥ संगताःपरमायत्तारामेणसहसंयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःखरप्रमुखराक्षसाः ॥ तेनसंजातरोषेणरामेणरणमूर्ध नि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वापरुषंकिंचिच्छरैर्व्यापारितंधनुः ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानिशरैर्दीप्तैर्मानुषेणपदातिना ॥ खरश्चनिह तःसंख्येदूषणश्चनिपातितः ॥ ९ ॥ हत्वात्रिशिरसंचापिनिर्भयादंडकाःकृताः ॥ पित्रानिरस्तःक्रुद्धेनसभार्यःक्षीणजीवितः ॥ १० ॥ सहंतातस्यसैन्य स्यरामःक्षत्रियपांसनः ॥ अशीलःकर्कशस्तीक्ष्णोमूर्खोलुब्धोऽजितेंद्रियः ॥ ११ ॥ त्यक्तधर्मात्वधर्मात्माभूतानामहितेरतः ॥ येनवैरंविनारण्येसत्त्व मास्थायकेवलम् ॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेणभगिनीमेविरूपिता ॥ अस्यभार्यांजनस्थानात्सीतांसुरसुतोपमाम् ॥ १३ ॥ आनयिष्यामिविक्रम्य सहायस्तत्रमेभव ॥ त्वयात्त्यहंसहायेनपार्श्वस्थेनमहाबल ॥ १४ ॥ भ्रातृभिश्चसुरान्सर्वान्नाहमत्राभिचिंतये ॥ तत्सहायोभवत्वंमेसमर्थोह्यसिराक्ष स ॥ १५ ॥ वीर्येयुद्धेचदर्पेचनह्यस्तिसदृशस्तव ॥ उपायतोमहान्शूरोमहामायाविशारदः ॥ १६ ॥ एतदर्थमहंप्राप्तस्त्वत्समीपंनिशाचर ॥ शृणुतत्क र्ममाहाय्येयत्कार्यंवचनान्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वंमृगोभूत्वाचित्रोरजतबिंदुभिः ॥ आश्रमेतस्यरामस्यसीतायाःप्रमुखेचर ॥ १८ ॥

क्रोधाद्दूषयन्निरामम् पित्रेत्यादिना क्षीणजीवितः निरपराधस्त्रीवैरूप्यकरणादेवतथात्वंमन्यते ॥ १० ॥ अतएवाशीलोऽजितेंद्रियश्च अस्थानेक्रोधात् ॥ ११ ॥ सत्त्वंबलमेवकेवलमाश्रित्यनतुध र्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भ्रातृभिःकुंभकर्णादिभिः नाभिचिंतयेनगणयामि ॥ १५ ॥ उपायतःउपायेष्वित्यर्थः तत्रैवहेतुगर्भविशेषणम् महामायेत्यादि ॥ १६ ॥ ममसाहाय्येयत्कर्मत्व याकार्यंतत्कर्मशृण्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ अपायेअपगमे ॥ २० ॥ ततःसुखंक्लेशरहितंयथाभवतितथाविस्रब्धंयथाभवतितथाचप्रहरिष्यामि ॥ २१ ॥ रामकथांरामप्रसंगंश्रुत्वामारीचस्त्रस्तोबभूव तेनत्रासेनचतस्यमुखंशु
ष्कमभवत् ॥ २२ ॥ चिंतावशादनिमिषैरिवनेत्रैरुपलक्षितइतिशेषः मृतभूतोमृतप्रायः ॥ २३ ॥ आत्मनोहितमित्यार्षीषष्ठी ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरा०वा०आ०अ०षट्त्रिंशःसर्गः
॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तदिति ॥ १ ॥ प्रियवादिनःस्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्यराज्ञआपातप्रियतयासंतोषायतत्कालमधुरवाक्यवक्तारःपुरुषाःसुलभाः अपितुअप्रियस्यापितत्कालमप्रि

त्वांतुनिःसंशयंसीताहृत्वातुमृगरूपिणम् ॥ गत्यतामितिभर्तारंलक्ष्मणंचाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपायेतुशून्येसीतांयथासुखम् ॥ निराबा
धोहरिष्यामिराहुश्चंद्रप्रभामिव ॥ २० ॥ ततःपश्चात्सुखंरामेभार्याहरणकर्शिते ॥ विस्रब्धंप्रहरिष्यामिकृतार्थेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ तस्यरामकथां
श्रुत्वामारीचस्यमहात्मनः ॥ शुष्कंसमभवद्वक्त्रंपरित्रस्तोबभूवच ॥ २२ ॥ ओष्ठौपरिलिहन्शुष्कौनेत्रैरनिमिषैरिव ॥ मृतभूतइवार्तस्तुरावणंसमुदै
क्षत ॥ २३ ॥ सरावणंत्रस्तविषण्णचेतामहावनेरामपराक्रमज्ञः ॥ कृतांजलिस्तत्त्वमुवाचवाक्यंहितंचतस्मैहितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री
म०वा०आ०अर०षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाचमहातेजामारीचोराक्ष
सेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः ॥ अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ २ ॥ ननूनंबुध्यसेरामंमहावीर्यगुणोन्नतम् ॥
अयुक्तचारश्चपलोमहेंद्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तातसर्वेषामपिरक्षसाम् ॥ अपिरामोनसंक्रुद्धःकुर्याल्लोकानराक्षसान् ॥ ४ ॥ अपिते
जीवितांतायनोत्पन्नाजनकात्मजा ॥ अपिसीतानिमित्तंचनभवेद्व्यसनंमहत् ॥ ५ ॥ अपित्वामीश्वरंप्राप्यकामवृत्तंनिरंकुशम् ॥ नविनश्येत्पुरीलं
कात्वयासहसराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधःकामवृत्तोहिदुःशीलःपापमंत्रितः ॥ आत्मानंस्वजनंराष्ट्रंसराजाहंतिदुर्मतिः ॥ ७ ॥

यतयाप्रतीयमानस्यापिकालांतरेपथ्यस्यवक्तासोवक्ताभृत्यस्तस्यचश्रोताऽहितवत्प्रतिभासमानमपिइदंपथ्यमेवेतियहीताराजाविवेकीदुर्लभः अतोमयोच्यमानंआपाततोऽप्रियमिवभासमानम
पिउदर्केपरमहितंशृण्वितिशेषः ॥ २ ॥ अबोधेहेतुरयुक्तचारत्वंअनियुक्तचारत्वम् ॥ ३ ॥ एतदबोधकृतश्चतवानर्थोभावीत्याह अपीति रक्षसांस्वस्तीत्यार्षं अपिस्वस्तिभवेदपिक्षेमंसंपद्येतापि
किं तवदुर्बुद्धिनिवृत्त्येतिशेषः तथासंक्रुद्धोरामोलोकमराक्षसंनकुर्यादपिकिं एवमग्रेपिबोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पापमंत्रितःसहिकृतकर्तव्यार्थविचारः ॥ ७ ॥

एवंमहावीर्यवंतंरामंबतिपाबरावणोक्तदूषणानिनिराचष्टे नचपित्रेत्यादि ॥ ८ ॥ तैक्ष्ण्याभावेहेतुःसर्वभूतहितेरतत्वम् ॥ ९ ॥ कैकेय्यावंचितंपितरंदृष्ट्वातंसत्यवादिनंकरिष्यामीतिवनंस्वयमेवप्रव्र जितोनतुकिंचित्पापात्पित्राप्रवासितइत्यर्थः ॥ १० ॥ कैकेय्याःप्रियस्यकामस्यमनोरथस्यपूरणार्थम् ॥ ११ ॥ अनृतंनश्रुतंचैवअनृतप्रसंगमपिनजानातितेनतत्कथनंदूरापास्तमित्यर्थः एवंव कुंरामंदुर्गुणंवकुम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथसीतापहारस्याशक्यत्वमाह कथंन्विति स्वेनतेजसापातिव्रत्यवैभवेन किंचतस्यरामस्यस्वेनतेजसासहजप्रतापेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शरार्चिषंशरज्वालं

नचपित्रापरित्यक्तोनामर्यादःकथंचन॥ नलुब्धोनचदुःशीलोनचक्षत्रियपांसनः॥ ८ ॥ नचधर्मगुणैर्हीनःकौसल्यानंदवर्धनः॥ नचतीक्ष्णोहिभूता नांसर्वभूतहितेरतः॥ ९ ॥ वंचितंपितरंदृष्ट्वाकैकेय्यासत्यवादिनम्॥ करिष्यामीतिधर्मात्माततःप्रव्रजितोवनम्॥ १० ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंपितु र्दशरथस्यच ॥ हित्वाराज्यंचभोगांश्चप्रविष्टोदंडकावनम् ॥ ११ ॥ नरामःकर्कशस्तातनाविद्वान्नाजितेंद्रियः॥ अनृतंनश्रुतंचैवनैवत्वंवक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामोविग्रहवान्धर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः॥ राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः॥ १३ ॥ कथंनुतस्यवैदेहींरक्षितांस्वेनतेजसा॥ इच्छसे प्रसभंहर्तुंप्रभामिवविवस्वतः॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यंचापखड्गेंधनंरणे॥ रामाग्निंसहसादीप्तंनप्रवेष्टुंत्वमर्हसि॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यंशरा र्चिषममर्षणः॥ चापबाणधरंतीक्ष्णंशत्रुसेनापहारिणम्॥ १६ ॥ राज्यंसुखंचसंत्यज्यजीवितंचेष्टमात्मनः॥ नात्यासादयितुंतातरामांतकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा॥ नत्वंसमर्थस्तांहर्तुंरामचापाश्रयांवने॥ १८ ॥ तस्यवैनरसिंहस्यसिंहोरस्कस्यभामिनी॥ प्राणे भ्योपिप्रियतराभार्यानित्यमनुव्रता॥ १९ ॥ नसाधर्षयितुंशक्यामैथिल्योजस्विनःप्रिया॥ दीप्तस्येवहुताशस्यशिखासीतासुमध्यमा॥ २० ॥ किमु द्यमंव्यर्थमिमंकृत्वातेराक्षसाधिप॥ दृष्टश्चेत्त्वंरणेतेनतदंतमुपजीवितम्॥ २१ ॥

खड्गचापपदेनतद्गतशरवस्तद्रूपमिंधनंयस्य ॥ १५ ॥ रामेंतकरूपकोपपादकविशेषणान्याह धनुरिति धनुरेवव्यादितंव्यात्तमितियावत् दीप्तंज्वालादीप्तमास्यंयस्यरामरूपांतकस्य ज्वालादीप्त त्वमेवशरार्चिषमित्यनेनोक्तम् ॥ १६ ॥ अत्यासादयितुमत्यंतंप्राप्तुम् ॥ १७ ॥ अप्रमेयंहितत्तेजइत्यनेनावाङ्मनसगोचरत्वंध्वनितं यस्यसेत्यनेनतस्याअपितत्त्वंसूचितम् ॥ १८ ॥ नरसिंहस्ये त्यनेनहिरण्यकशिपुप्रभृतिहंताऽयमेवेतिसूचितं नित्यमनुव्रतेत्यनेनतस्यास्तच्छक्तित्वंसूचितम् ॥ १९ ॥ नसेति रजस्तमःप्रधानेनत्वादृशेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ व्यर्थमिममुद्यमंकृत्वातेनकिमपिहित मित्यर्थः तेनचेत्त्वंरणेदृष्टस्तदातदंतंतद्दर्शनावसानंतवजीवितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जीवितमिति जीवितायुद्दिश्यसत्वंविभीषणपुरोगमैर्धर्मिष्ठैर्मंत्रयित्वाअनंतरंनिश्चयंकृत्वादोषगुणबलाबलनिर्धारणविषयंआत्मनोरामस्यचदोषगुणबलाबलंसंप्रधार्यविचार्यतदनंतरंस्वस्यरामस्य चबलंतत्त्वतोज्ञात्वानिश्चित्यतवआत्मनोहितमिदमितिनिश्चित्ययत्क्षमंतत्कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सत्सचिवांतर्गतस्यममत्वेषनिश्चयइत्याह अहंत्विति इदंवक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथस्वानुभवसिद्धंरामबलमाह कदाचिदित्यादि अहमपीतिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥

जीवितंचसुखंचैवराज्यंचैवसुदुर्लभम् ॥ ससर्वैःसचिवैःसार्धंविभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥ मंत्रयित्वासधर्मिष्ठैःकृत्वानिश्चयमात्मनः ॥ दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् ॥ २३ ॥ आत्मनश्चबलंज्ञात्वाराघवस्यचतत्त्वतः ॥ हितंहितवनिश्चित्यक्षमंत्वंकर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहंतुमन्येतवनक्षमंरणेसमागमंकोसलराजसूनुना ॥ इदंहिभूयःशृणुवाक्यमुत्तमंक्षमंचयुक्तंचनिशाचराधिप ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कदाचिदप्यहंवीर्यात्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयन्पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ भयंलोकस्यजनयन्किरीटीपरिघायुधः ॥ २ ॥ व्यचरन्दंडकारण्यमृषिमांसानिभक्षयन् ॥ विश्वामित्रोथधर्मात्मामद्वित्रस्तोमहामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयंगत्वादशरथंनरेंद्रमिदमब्रवीत् ॥ अयंरक्षतुमांरामःपर्वकालेसमाहितः ॥ ४ ॥ मारीचान्मेभयंघोरंसमुत्पन्नंनरेश्वर ॥ इत्येवमुक्तोधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ ५ ॥ प्रत्युवाचमहाभागंविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ ऊनद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवः ॥ ६ ॥ कामंतुममतत्सैन्यंमयासहगमिष्यति ॥ बलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्यामिमुनिश्रेष्ठशत्रुंतवयथेप्सितम् ॥ एवमुक्तःसतुमुनीराजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्बलंलोकेपर्याप्तंतस्यरक्षसः ॥ देवतानामपिभवान्समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥ आसीत्तवकृतंकर्मत्रिलोकविदितंनृप ॥ काममस्तिमहत्सैन्यंतिष्ठत्विहपरंतप ॥ १० ॥ बालोप्येषमहातेजाःसमर्थस्तस्यनिग्रहे ॥ गमिष्येराममादायस्वस्तितेस्तुपरंतप ॥ ११ ॥

मद्वित्रस्तः मत्तोवित्रस्तइत्यर्थः ॥ ३ ॥ पर्वकालेयागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचदशवर्षोऽपितथादशरथेनानूदितोप्यत्यंतबाल्यद्योतनायअतिबालेनापीदृशंकृतंकिमधुनावाच्यमितिरावणस्यात्यंतभयमारीचेनतथादशरथेनोक्तइत्यूनद्वादशवर्षइत्युक्तं ऊनषोडशवर्षोयमितिपाठांतरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यद्यपिभवान्देवानामपिसहायकृत्आसीत् अन्यच्चतवत्वयाकृतंकर्मत्रिलोकविदितं त्रिषुलोकेषुविदितंतथापिरामादन्यद्बलंतस्यरक्षसोनपर्याप्तमतःकामंतवबलंयदस्तितदत्रैवतिष्ठतु तदुपयोगाभावात् अतएषबालोपियतस्तन्निग्रहसमर्थोऽतोदेयएवेतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ उपस्थिनोरामःतद्रक्षणार्थंसमीपंप्रानःसन् ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनःश्मश्रवादिपुंस्त्वचिह्नप्रादुर्भावहीनइत्यर्थः एकवस्त्रधरःब्रह्मचर्येस्थितः शिखीकाकपक्षधरः कनकमालयोपल
क्षितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आजगामेत्युत्तमपुरुषः अत्रपारोक्ष्यार्थकलिटादैवपारवश्यादेवाहमागतोननुतदागमनंममप्रत्यक्षमितिध्वनयति यद्वा बहुकालिकत्वेनविस्मृतत्वाद्वातत्त्वारोपः आर्षो
वालिट् आश्रमांतरंआश्रममध्यं दत्तवरोब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः ॥ १६ ॥ प्रविष्टोहंतेननदृष्टइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ शतयोजनेतटात्तत्पर्यंतदेशस्थितेसमुद्रेक्षिप्तः ॥ १९ ॥ नेच्छताअनिच्छता

इत्येवमुक्त्वासमुनिस्तमादायनृपात्मजम् ॥ जगामपरमप्रीतोविश्वामित्रःस्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥ तंतथादंडकारण्येयज्ञमुद्दिश्यदीक्षितम् ॥ बभूवो
पस्थितोरामश्चित्रंविस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनःश्रीमान्बालःश्यामःशुभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरोधन्वीशिखीकनकमालया ॥ १४ ॥ शोभ
यन्दंडकारण्यंदीप्तेनस्वेनतेजसा ॥ अदृश्यततदारामोबालचंद्रइवोदितः ॥ १५ ॥ ततोहंमेघसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ बलीदत्तवरोदर्पादाजगा
माश्रमांतरम् ॥ १६ ॥ तेनदृष्टःप्रविष्टोहंसहसैवोद्यतायुधः ॥ मांतुदृष्ट्वाधनुःसज्यमसंभ्रांतश्चकारह ॥ १७ ॥ अवजानन्नसंमोहाद्बालोयमितिराघ
वम् ॥ विश्वामित्रस्यतांवेदिमभ्यधावंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेनमुक्तस्ततोबाणःशितःशत्रुनिबर्हणः ॥ तेनाहंताडितःक्षिप्तःसमुद्रेशतयोजने ॥ १९ ॥
नेच्छतातातमांहंतुंतदावीरेणरक्षितः ॥ रामस्यशरवेगेननिरस्तोभ्रांतचेतनः ॥ २० ॥ पातितोहंतदातेनगंभीरेसागरांभसि ॥ प्राप्यसंज्ञांचिरात्ता
तलंकांप्रतिगतःपुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मितदामुक्तःसहायास्तेनिपातिताः ॥ अकृतास्त्रेणरामेणबालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मयावार्यमाणस्तु
यदिरामेणविग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदंघोरांक्षिप्रंप्राप्यनशिष्यसि ॥ २३ ॥ क्रीडारतिविधिज्ञानांसमाजोत्सवदर्शिनाम् ॥ रक्षसांचैवसंतापमनर्थं
चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधांनानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसित्वंपुरींलंकांविनष्टांमैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वतोपिपापानिशुचयःपाप
संश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यंतिमत्स्यानागहृदेयथा ॥ २६ ॥

एतद्रक्षणंकेवलंकृपाजन्यमितिमारीचाशयः भाविकार्यार्थमितिवस्तुतत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥ येमेसहायाअपरेगतास्तेनिपातिताइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनर्थंमरणरूपंआहरिष्यसियत्ना
संपादयिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ संगदोषाद्रक्षःकुलमात्रस्यनाशःप्राप्नोतीत्याह अकुर्वतोपीति परपापैःपरेषांपापात्मनांपापैर्निमित्तैः नागहृदेसर्पयुक्तहृदेसर्पनिग्रहायप्रविष्टेनराजप्रेरितधीवरा
दिनागरुडेनवायथाप्रसंगान्मत्स्यानश्यंतितद्वत् ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ हतदारान्परिहृतदारांस्त्यक्तदारानितियावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रपरिग्रहेंतःपुरेप्रमदानांसहस्राणिअतस्तास्वेवरमस्व नान्यत्रमनोधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टात्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुनःस्वानुभवसिद्धंरामवृत्तमाह एवमिति तदाविश्वामित्रयज्ञरक्षण

दिव्यचंदनदिग्धांगान्दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौतवदोषात्तुराक्षसान् ॥ २७ ॥ हतदारान्सदारांश्चदशविद्रवतोदिशः ॥ हतशेषा
नशरणान्द्रक्ष्यसित्वंनिशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनांलंकांद्रक्ष्यसित्वमसंशयम् ॥ २९ ॥ परदारा
भिमर्शात्तुनान्यत्पापतरंमहत् ॥ प्रमदानांसहस्राणितवराजन्परिग्रहे ॥ ३० ॥ भवस्वदारनिरतःस्वकुलंरक्षराक्षसान् ॥ मानंवृद्धिंचराज्यंचजीवितं
चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणिचसौम्यानिमित्रवर्गंतथैवच ॥ यदीच्छसिचिरंभोक्तुंमाकृथारामविप्रियम् ॥ ३२ ॥ निवार्यमाणःसुहृदामयाभृ
शंप्रसह्यसीतांयदिधर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यसिक्षीणबलःसबांधवोयमक्षयंरामशरात्तजीवितः ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० अष्टात्रिं
शःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमस्मितदामुक्तःकथंचित्तेनसंयुगे ॥ इदानीमपियद्वृत्तंतच्छृणुष्वयदुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहंद्वाभ्यामनिर्विण्ण
स्तथाकृतः ॥ सहितोमृगरूपाभ्यांप्रविष्टोदंडकावने ॥ २ ॥ दीप्तजिह्वोमहादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगोमहाबलः ॥ व्यचरन्दंडकारण्यंमांसभक्षोमहामृगः ॥ ३ ॥
अग्निहोत्रेषुतीर्थेषुचैत्यवृक्षेषुरावण ॥ अत्यंतघोरोव्यचरंस्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्यदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः ॥ रुधिराणिपिबं
स्तेषांतन्मांसानिचभक्षयन् ॥ ५ ॥ ऋषिमांसाशनःक्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् ॥ तदारुधिरमत्तोहंव्यचरंदंडकावनम् ॥ ६ ॥ तदाहंदंडकारण्येविचर
न्धर्मदूषकः ॥ आसादयंतदारामंतापसंधर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥

समयेनेनकथंचिन्मुक्तोस्मि इदानींप्रौढावस्थायामपियद्वृत्तंमद्विषयंयदुत्तरंयत्सर्वलोकोत्तरंतदतिरिक्तासाध्यंतच्छृणुष्व शृण्वितियावत् ॥ १ ॥ पूर्वंतथाकृतःप्राणसंकटंप्रापितोप्यहमनिर्विण्णः
अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्यः ताभ्यांमृगरूपाभ्यांसहितोहमपिमृगरूपःसन्प्रविष्टइत्यन्वयः ॥ २ ॥ तदेवाह दीप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वनगोचरानृषीनन्यजीवांश्च ॥ ६ ॥ आसादयंप्राप्तवा
न् तापसंधर्मंतापससंबंधिधर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः तंप्रहारंपूर्वंरामदत्तप्रहारम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥ शठोगूढविप्रियकारी दृष्टभयःरामादितिशेषः समुत्क्रांतःपलायितः ॥ १३ ॥ प्रव्राजितःपरिव्राजितःकृतसकलदुर्वृत्तपरित्यागः युक्तोयोगाभ्यासरतःअतएवतापसस्तपोनिष्ठः समाहितःस्थिरांतःकरणः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रहितेरामरहितेपिवनेउद्भ्रमामिमीतोभवामिइव चेतनःसुषुप्तौनष्टचैतन्योपितद्दर्शनवशाल्लब्धचैतन्यःप्रलपामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ रकारादीनीति एवंचसाक्षाद्दर्शनेयस्त्रासःसवक्तुमशक्यइतिभावः तन्नामैकदेशसत्तावदपिनाम

वैदेहींचमहाभागांलक्ष्मणंचमहारथम् ॥ तापसंनियताहारंसर्वभूतहितेरतम् ॥ ८ ॥ सोहंवनगतंरामंपरिभूयमहाबलम् ॥ तापसोयमितिज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥ अभ्यधावंसुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृतिः ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तंप्रहारमनुस्मरन् ॥ १० ॥ तेनत्यक्तास्त्रयोबाणाःशिताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ विकृष्यसुमहच्चापंसुपर्णानिलतुल्यगाः ॥ ११ ॥ तेबाणावज्रसंकाशाःसुघोरारक्तभोजनाः ॥ आजग्मुःसहिताःसर्वेत्रयःसन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥ पराक्रमज्ञोरामस्यशठोदृष्टभयःपुरा ॥ समुत्क्रांतस्ततोमुक्तस्तावुभौराक्षसौहतौ ॥ १३ ॥ शरेणमुक्तोरामस्यकथंचित्प्राप्यजीवितम् ॥ इहप्रव्राजितोयुक्तस्तापसोहंसमाहितः ॥ १४ ॥ वृक्षेवृक्षेहिपश्यामिचीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ गृहीतधनुषंरामंपाशहस्तमिवांतकम् ॥ १५ ॥ अपि रामसहस्राणिभीतःपश्यामिरावण ॥ रामभूतमिदंसर्वमरण्यंप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥ राममेवहिपश्यामिरहितेराक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वास्वप्नगतंराममुद्भ्रमामीवचेतनः ॥ १७ ॥ रकारादीनिनामानिरामत्रस्तस्यरावण ॥ रत्नानिचरथाश्चैववित्रासंजनयंतिमे ॥ १८ ॥ अहंतस्यप्रभावज्ञोनयुद्धंतेनतेक्षमम् ॥ बलिंवानमुचिंवापिहन्याद्धिरघुनंदनः ॥ १९ ॥ रणेरामेणयुध्यस्वक्षमांवाकुरुरावण ॥ नतेरामकथाकार्यायदिमांद्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥ बहवःसाधवोलोकेयुक्ताधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः ॥ २१ ॥

भयजनकंकिंवक्तव्यंसंपूर्णतन्नाम्नोभयजनकत्वमिति स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्यैतिगीताश्लोकार्थोत्रव्यंग्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्माद्रामेणरणेयुध्यस्वएतदुचितंनतुतद्दारापहारउचितः सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धेएकस्यैवनाशादितिभावः मुख्यपक्षमाह क्षमांवेति यदिमांजीवंतंद्रष्टुमिच्छसितदारामकथानकार्या तत्कथायारक्षस्तेजोपहारकत्वादुभयोरपितेजोनाशेमरणादप्यधिकादुःखावस्थेतिभावः ॥ २० ॥ साधवःअकृतपरापचाराः युक्तायोगवंतः अनुष्ठिताइतिकर्तरिनिष्ठा ॥ २१ ॥

परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः विनशेयंविनशिष्यामि अतःहेराक्षसयत्तेक्षमंरणःक्षमावातत्त्वमेवकुरु अहंतुत्वांनानुयामि त्वद्बुद्धिंनानुगच्छामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्रहेतुमाह रामश्चहीति तेजः पराक्रमः सत्त्वंबुद्धिबलम् बलंशारीरम् हियतोमहातेजस्त्वादिगुणैरामःप्रसिद्धोऽतईदृशोरामःराक्षसलोकस्यांतकरःहिनिश्चयेनभवेदितिअपिसंभाव्यतेअतोनानुयामित्वद्बुद्धिं सकलराक्षसकुल नाशमियेतिभावः ॥ २३ ॥ खरादिनाशस्यतत्कृतान्यायमूलत्वात्तत्रक्षमैवयुक्तेत्याह यदीति सीताहननप्रयत्नदोषनिरूपितशूर्पणखाहेतोरतिवृत्तस्तूष्णीमवस्थितेनरामेणयदिशूर्पणखावाक्य जनितरोषात्त्वयंयोद्धुंगतोरामेणहतस्तदाकोरामस्यव्यतिक्रमोऽन्यायस्तत्त्वमेवब्रूहि ॥ २४ ॥ सिद्धांतमाह इदमिति यथोच्यमानंपरमार्थतउच्यमानंयदिनाभिपत्स्यसेनांगीकरिष्यसितदारणे

सोहंपरापराधेनविनशेयंनिशाचर ॥ कुरुयत्तेक्षमंतत्त्वमहंत्वांनानुयामिवै ॥ २२ ॥ रामश्चहिमहातेजामहासत्त्वोमहाबलः ॥ अपिराक्षसलोकस्यभवेदंतकरोऽपिहि ॥ २३ ॥ यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः ॥ अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ अत्रब्रूहियथातत्त्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ इदंवचोबंधुहितार्थिनामयायथोच्यमानंयदिनाभिपत्स्यसे ॥ सबांधवस्त्यक्ष्यसिजीवितंरणेहतोद्यरामेणशरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मारीचस्यतुतद्वाक्यंक्षमंयुक्तंचरावणः ॥ उक्तोनप्रतिजग्राहमर्तुकामइवौषधम् ॥ १ ॥ तंपथ्यहितवक्तारंमारीचंराक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यमयुक्तंकालचोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्तार्थंमारीचमयिकथ्यते ॥ वाक्यंनिष्फलमत्यर्थंबीजमुप्तमिवोषरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यैर्नतुमांशक्यंभेत्तुंरामस्यसंयुगे ॥ मूर्खस्यपापशीलस्यमानुषस्यविशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वासुहृदोराज्यंमातरंपितरंतथा ॥ स्त्रीवाक्यंप्राकृतंश्रुत्वावनमेकपदेगतः ॥ ५ ॥ अवश्यंतुमयातस्यसंयुगेखरघातिनः ॥ प्राणैःप्रियतरासीताहर्तव्यातवसंनिधौ ॥ ६ ॥

हतःसबांधवस्त्वंजीवितंत्यक्ष्यसिइतिमयाअद्यैवनिश्चीयते ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ मारीचस्यमारीचेनक्षमंनिवृत्तिसमर्थंयुक्तंन्याय्यंकालोचितंचवाक्यमुक्तउपदिष्टोरावणोमुमूर्षुरौषधमिवतदुक्तंनप्रतिजग्राह ॥ १ ॥ २ ॥ शत्रोर्मानुषस्यस्तावकत्वात्क्रोधेनाह दुष्कुलेति अयुक्तार्थंराजचित्तप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थंनिष्फलंनिर्गुणाकांतिममहृदयेतस्यानवकाशात् ॥ ३ ॥ संयुगेपापशीलत्वादिगुणकस्यस्त्रीताटकाहंतृत्वात्रामस्यभार्याहरणविषयेस्थितंमांतद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्तयितुंनशक्यमित्यर्थः मामितिद्वितीयाछांदसत्वात् ॥ ४ ॥ तत्रमूर्खत्वमुपपादयति यइति प्राकृतमसारम् स्त्रीकैकेयी एकपदेद्राक् ॥ ५ ॥ संयुगेखरहंतुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासंगतइत्याह दोषंगुणंवेति कस्यचित्संदिग्धस्यकार्यस्यनिश्चयेनिश्चयसिद्ध्यर्थंअत्रानुष्ठितेकोगुणःकोदोषःकउपायःकोऽपायइतियदिपृष्टंस्यात्तदाएवंवक्तुम
र्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः मयातुनिश्चितेकार्येकेवलंसाहाय्येनियुज्यसेऽतोननेजल्पःसंगतइतिभावः ॥ ८ ॥ पृष्टोत्तरमेवराजनिसचिवेनविनीतेनवाच्यमित्याह संपृष्टेनत्विति उद्यतांजलिनेत्य
नेनविनीतताद्योतिता ॥ ९ ॥ उपचारेणराजनीत्युक्तमार्गेणयुक्तम् ॥ १० ॥ सावमर्दंतुराजपृष्टावमर्दसहितम् अथवायद्यप्यर्थे यद्यपिहितंतथापिनाभिनंदेत त्वंत्वपृष्टएवममाहितमवमर्दसहित

एवंमेनिश्चितावुद्धिर्हृदिमारीचविद्यते ॥ नव्यावर्तयितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषंगुणंवासंपृष्टस्त्वमेवंवक्तुमर्हसि ॥ अपायंवाउपायंवा
कार्यस्यास्यविनिश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेनतुवक्तव्यंसचिवेनविपश्चिता ॥ उद्यतांजलिनाराज्ञोयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिकूलंतुमृदुपूर्वंशु
भंहितम् ॥ उपचारेणवक्तव्योयुक्तंचवसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दंतुयद्वाक्यमथवाहितमुच्यते ॥ नाभिनंदेतद्राजामानार्थीमानवर्जितम् ॥ ११ ॥
पंचरूपाणिराजानोधारयंत्यमितौजसः ॥ अग्नेरिंद्रस्यसोमस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ १२ ॥ औष्ण्यंतथाविक्रमंचसौम्यंदंडंप्रसन्नताम् ॥ धारयंति
महात्मानोराजानःक्षणदाचर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुमान्याःपूज्याश्चनित्यदा ॥ त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंमोहमाश्रितः ॥ १४ ॥ अभ्या
गतंतुदौरात्म्यात्परुषंवदसीदृशम् ॥ गुणदोषौनपृच्छामिक्षयंचात्मनिराक्षस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपिचैतावत्त्वांप्रत्यमितविक्रम ॥ अस्मिंस्तुसभवा
न्कृत्येसाहाय्यंकर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ शृणुतत्कर्मसाहाय्येयत्कार्यंवचनान्मम ॥ सौवर्णस्त्वंमृगोभूत्वाचित्रोरजतबिंदुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमेतस्यराम
स्यसीतायाःप्रमुखेचर ॥ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वांहिमायामयंदृष्ट्वाकांचनंजातविस्मया ॥ आनयैनमितिक्षिप्रंरामंवक्ष्य
तिमैथिली ॥ १९ ॥

म् मानहीनंवदसीत्यनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ ततोवक्तुरनिष्टमपीत्याह पंचेति केपंचेत्यत्राह अग्नेरिति ॥ १२ ॥ कानिरूपाणितत्राहक्रमेण औष्ण्यमिति औष्ण्यंतैक्ष्ण्यम् सौम्यंदयार्द्रचि
त्तत्वम् दंडंदुष्टनिग्रहम् एवंचतादृशेवक्तरितीक्ष्णदंडपातइत्याशयः ॥ १३ ॥ धर्मराजधर्मम् ॥ १४ ॥ अभ्यागतमतिथिमित्यनेनपूज्यत्वातिशयंसूचयति गुणदोषप्रश्नेकिंममहितमितिप्रश्नेवाई
दृशंवक्तुंयुक्तम् नचैतदेकमपिमयापृष्टमितिभावः ॥ १५ ॥ अपिचअपितुमयात्वांप्रतिएतावदेवोक्तम् किंतत्राह अस्मिन्सीतापहाररूपेकृत्येसभवान्मयानियुक्तःसाहाय्यंकर्तुमर्हसीति ॥ १६ ॥
किंतन्मत्कर्तव्यंसाहाय्यंतत्राह शृण्विति साहाय्येममवचनाद्यत्कार्यंतत्कर्मशृणुइतिसंबंधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामवाक्यानुरूपकंरामध्वनिसदृशध्वनियुक्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शिवंमार्गंगच्छ सौम्योभूत्वाप्रस्थितोभवेत्यर्थः किंचशिवंमनोहरंमार्गंमृगरूपंगच्छप्रामुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ अ
यराजत्वात्स्ववाक्याकरणेदंडमाह नोचेदिति मद्वचनाननुष्ठानेमरणमेवानुष्ठानेतुजीवनंमत्तोबहुधनादिप्राप्तिश्च एवंप्रार्थनयाअकरणेबलान्मद्धलहेतुकमरणभयात्त्वंचकरिष्यस्येव ॥ २६ ॥
रामात्पर्यायद्वयेइवकदाचिज्जीवनंसंभाव्यतएव मद्वचनाकरणेतुसर्वथाऽद्यमृत्युरेवेत्याह आसाद्येति तंरामम् संशयोननुनाशनिश्चयः एतन्मदुक्तवचनम् ॥२७॥ ॥इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०

अपक्रांतिचकाकुत्स्थेदूरंगत्वाप्युदाहर ॥ हासीतेलक्ष्मणेत्येवंरामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वारामपदवींसीतयाचप्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रांतंसौमित्रिरपिसौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रांतेचकाकुत्स्थेलक्ष्मणेचयथासुखम् ॥ आहरिष्यामिवैदेहींसहस्राक्षःशचीमिव ॥ २२ ॥ एवंकृत्वात्विदंकार्ययथेष्टंगच्छराक्षस ॥ राज्यस्यार्धंप्रदास्यामिमारीचतवसुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छसौम्यशिवंमार्गंकार्यस्यास्यविवृद्धये ॥ अहंत्वानुगमिष्यामिसरथोदंडकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्यसीतामयुद्धेनवंचयित्वातुराघवम् ॥ लंकांप्रतिगमिष्यामिकृतकार्यःसहत्वया ॥ २५ ॥ नोचेत्करोषिमारीचहन्मित्वामहमद्यवै ॥ एतत्कार्यमवश्यंमेबलादपिकरिष्यसि ॥ राज्ञोविप्रतिकूलस्थोनजातुसुखमेधते ॥ २६ ॥ आसाद्यतंजीवितसंशयस्तेमृत्युर्ध्रुवोह्यद्यमयाविरुध्यतः ॥ एतद्यथावत्परिगण्यबुद्ध्यायदत्रपथ्यंकुरुतत्तथात्वम् ॥ २७ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ आज्ञप्तोरावणेनेत्थंप्रतिकूलंचराजवत् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंनिःशंकोराक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्तेविनाशःपापकर्मणा ॥ सपुत्रस्यसराज्यस्यसामात्यस्यनिशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वयासुखिनाराजन्नाभिनंदतिपापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टंतेमृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तवसुव्यक्तंहीनवीर्यानिशाचर ॥ इच्छंतित्वांविनश्यंतमुपरुद्धंबलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टंतेक्षुद्रेणाहितबुद्धिना ॥ यस्त्वामिच्छतिनश्यंतंस्वकृतेननिशाचर ॥ ५ ॥

आ०अरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजवद्राजयोग्यंरावणेनाज्ञप्तःरामलक्ष्मणप्रतारणरूपंकार्यंप्रतिकूलंअन्यथावधंकरिष्यामीत्येवंप्रतिकूलवाक्यसहितंयथाज्ञप्तोमृत्योर्निःशंकोमारीचःपरुषंशब्दतोर्थतश्चवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ विनाशःविनाशोपायः ॥ २ ॥ सुखिनात्वयासहावस्थानमितिशेषः कोनाभिनंदति केनपापकृताउपायतःउपायव्याजेन ॥ ३ ॥ तथोपदेष्टारस्त्वत्तोहीनवीर्यास्तवशत्रवः येत्वांत्वत्तोबलवत्तरेणशत्रुणोपरुद्धंविनश्यंतंद्रष्टुमिच्छंति ॥ ४ ॥ स्वकृतेनस्वनिर्मितविनाशोपायेन ॥ ५ ॥

येत्वामेवंकुपथमारूढंननिगृह्णंतिनिवारयंतिअमात्यास्तेवध्यावधयोग्याः कुतस्त्वयानवध्यंतइत्यर्थः ॥६॥ तत्रनीतिशास्त्रमाह अमात्यैरिति ॥७॥ कुतस्तैरेवमनुष्ठेयंतत्राह धर्ममिति ॥८॥ विपर्य
येस्वामिवैगुण्ये तत्रनकेवलंतेषामेवव्यसनप्राप्तिःकिंतुसर्वजनानांतदाह इतरेजनाइति अपीतिशेषः ॥ ९॥१०॥ तीक्ष्णेनक्रूरदंडेन प्रतिकूलेनस्वप्रकृतीनामितिशेषः ॥ ११ ॥ तीक्ष्णमंत्रास्तीक्ष्णो
पायप्रयोक्तारस्तेनतन्मंत्रग्राहिणाराज्ञासहभुज्यंतेस्वसमतयास्थाप्यंते मंदोमंदबुद्धिःसारथिर्येषांतेरथायथाविषमेसारथिभिःसहनश्यंतितथातेराजानोमंत्रिभिःसहनश्यंति ॥ १२ ॥ युक्तधर्ममनु
ष्ठिताःयुक्तधर्मानुष्ठातारः साधवोनीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाःसपरिजनाः ॥१३॥ तीक्ष्णदंडेनप्रजानांप्रतिकूलेनरक्ष्यमाणाःप्रजानवर्धंते गोमायुनामृगघातकजीवेनरक्ष्यमाणामृगाइव ॥१४॥

वध्याःखलुनवध्यंतेसचिवास्तवरावण ॥ येत्वामुत्पथमारूढंननिगृह्णंतिसर्वशः ॥६॥ अमात्यैःकामवृत्तोहिराजाकापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यःसर्वथासद्भिःसनिग्राह्योनगृह्यसे ॥७॥ धर्ममर्थंचकामंचयशश्चजयतांवर ॥ स्वामिप्रसादात्सचिवाःप्राप्नुवंतिनिशाचर ॥८॥ विपर्ययेतुतत्सर्वंव्यर्थंभवतिरावण ॥ व्यसनंस्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरेजनाः ॥९॥ राजमूलोहिधर्मश्चयशश्चजयतांवर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षितव्यानराधिपाः ॥१०॥ राज्यंपालयितुंशक्यंनतीक्ष्णेननिशाचर ॥ नचातिप्रतिकूलेननाविनीतेनराक्षस ॥११॥ येतीक्ष्णमंत्राःसचिवाभुज्यंतेसहतेनवै ॥ विषमेषुरथाःशीघ्रंमंदसारथयोयथा ॥१२॥ बहवःसाधवोलोकेयुक्तधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः ॥१३॥ स्वामिनाप्रतिकूलेनप्रजास्तीक्ष्णेनरावण ॥ रक्ष्यमाणानवर्धंतेमेषागोमायुनायथा ॥१४॥ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणराक्षसाः ॥ येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥१५॥ तदिदंकाकतालीयंघोरमासादितंमया ॥ अत्रत्वंशोचनीयोसिससैन्योविनशिष्यसि ॥१६॥ मांनिहत्यतुरामोसावचिरात्त्वांवधिष्यति ॥ अनेनकृतकृत्योस्मिम्रियेचाप्यरिणाहतः ॥१७॥

कर्कशःक्रूरबुद्धिःकठिनश्च ॥ १५ ॥ तदिदंत्वत्तोमरणरूपंघोरंकाकतालीयमाकस्मिकंमयासादितंयद्यपितथापितत्प्रतिनमयाशोकःक्रियते जातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिन्यायात् तथापित्वंससैन्यो
विनशिष्यसियद्यत्रार्थेत्वंमयाशोचनीयोसि ॥ १६ ॥ ननुममरणंकथंनिश्चितंतत्राह मामिति मांनिहत्यरामस्त्वांसबांधवमचिराद्वधिष्यति तस्मादुभयथापिमरणंनिश्चितंत्वत्तोवारामाद्वा तत्रा
नेनवधेनकृतकृत्योस्मि यतमृधेरणेऽरिणाहतोम्रिये राजतोबलान्मरणापेक्षयारणेशत्रुतोमृत्योःस्वर्गदत्वादाद्यमृत्योरपमृत्युत्वेनदुर्मरणत्वेनशास्त्रेउक्तेःराज्ञामारितस्यशौचोदकदानाद्यभावश्रव
णाद्रामतोमरणेनकृतकृत्योहमितिव्यंग्यम् ईदृशंज्ञानंचास्यतपसायोगेनचशुद्धचित्तत्वादितिबोध्यम् ॥ १७ ॥

आत्मानंरावणम् सबांधवमात्मानमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ कदाचिद्यदिमयाजीवतासहैवसीतामानयिष्यसितदापश्चादपिसर्ववधोनिश्चितइत्यर्थः ॥ १९ ॥ नमृष्यसेप्रतिकूलबुद्ध्यानपरिगृह्णासी त्यर्थः परेतकल्पाःमृतप्रायाः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥७॥ ॥ रात्रिचरप्रभोःरावणायद्भ यमधुनैवानियमरणरूपंतस्माद्गच्छावेत्यब्रवीत्त्वमहंचइत्यर्थः ॥ १ ॥ तथावदन्नेवनिजदुःखमप्याह दृष्टश्चाहमिति पुनःयदाद्यतेनदृष्टोऽत्रविष्यामितदोच्यमानविशेषणेनरामेणजीवितंनिहतंनष्ट

दर्शनादेवरामस्यहतंमामवधारय ॥ आत्मानंचहतंविद्धिहृत्वासीतांसबांधवम् ॥ १८ ॥ आनयिष्यसिचेत्सीतामाश्रमात्सहितोमया ॥ नैवत्वम पिनाहंवैनैवलंकानराक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्यमाणस्तुमयाहितैषिणानमृष्यसेवाक्यमिदंनिशाचर ॥ परेतकल्पाहिगतायुषोनराहितंनगृह्णंतिसुहृ द्भिरीरितम् ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ० अरण्यकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः॥ ४१ ॥ ॥७॥ ॥एवमुक्त्वातुपरुषंमारीचोरावणंततः॥ गच्छावे त्यब्रवीद्दीनोभयाद्रात्रिंचरप्रभोः ॥ १ ॥ दृष्टश्चाहंपुनस्तेनशरचापासिधारिणा ॥ मद्वधोद्यतशस्त्रेणनिहतंजीवितंचमे ॥ २ ॥ नहिरामंपराक्रम्यजीवन्प्र तिनिवर्तते ॥ वर्ततेप्रतिरूपोऽसौयमदंडहतस्यते ॥ ३ ॥ किंतुकर्तुमयाशक्यमेवंत्वयिदुरात्मनि ॥ एषगच्छाम्यहंतातस्वस्तितेस्तुनिशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृ ष्टस्त्वभवत्तेनवचनेनसराक्षसः ॥ परिष्वज्यसुसंश्लिष्टमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतच्छौटीर्ययुक्तंतेमच्छंदवशवर्तिनः ॥ इदानीमसिमारीचःपूर्वम न्योहिराक्षसः ॥ ६ ॥ आरुह्यतामयंशीघ्रंखगोरत्नविभूषितः ॥ मयासहरथोयुक्तःपिशाचवदनैःखरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगंतुमर्हसि ॥ तांशून्येप्रसभंसीतामानयिष्यामिमैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततस्तथेत्युवाचैनंरावणंताटकासुतः ॥ ततोरावणमारीचौविमानमिवतंरथम् ॥ ९ ॥ आरुह्या ययतुःशीघ्रंतस्मादाश्रममंडलात् ॥ तथैवतत्रपश्यंतौपत्तनानिवनानिच ॥ १० ॥

मेव चकारात्त्वचजीवितंनष्टम् ॥ २ ॥ यमदंडहतस्यतेऽसौरामःप्रतिरूपोयमदंडप्रतिरूपोवर्तते ॥ ३ ॥ अथाशक्यपरिहारमनर्थंशोचति किंत्विति ॥ ४ ॥ तेनवचनेनगच्छामीतिवचनेन सुसंश्लि ष्टगाढम् ॥ ५ ॥ मच्छंदवशवर्तिनःमदभिप्रायवशवर्तिनः शौटीर्यंवीर्यंतद्युक्तम् ॥ एतद्वचोयोग्यमितिशेषः इदानींमारीचोसिस्वप्रकृतिंप्राप्तोसि पूर्वमन्योहिराक्षसस्तदाविष्टइतिशेषः ॥ ६ ॥ ख गःआकाशगामीरथः ॥ ७ ॥ शून्येरामलक्ष्मणरहितेसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥ आश्रममंडलान्मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः पत्तननगरयोरराजधानीराजधानीत्वेनभेदः पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रः इंद्रनीलरत्नाकारशृंगाग्रः मणिशब्दःकेवलइंद्रनीलेइतिकविसमयइतिकतकः क्वचित्सिताक्वचिदसितामुखस्याकृतिःशोभायस्यसः य देवाहरक्तपद्मोत्पलेति उत्पलंनीलोत्पलं इंद्रनीलवदुत्पलवच्छ्रवःश्रवणंयस्यसः ॥ १६ ॥ मधूकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः कंजंपद्मंतत्किंजल्कसदृशवर्णः ॥ १७ ॥ सुसंहतःश्लिष्टसंधिबंधः ॥१८॥

गिरींश्चसरितःसर्वाराष्ट्राणिनगराणिच ॥ समेत्यदंडकारण्यंराघवस्याश्रमंततः ॥ ११ ॥ ददर्शसहमारीचोरावणोराक्षसाधिपः ॥ अवतीर्यरथात्तस्मात्ततःकांचनभूषणात् ॥ १२ ॥ हस्तेगृहीत्वामारीचंरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदंदृश्यतेकदलीवृतम् ॥ १३ ॥ क्रियतांतत्सखेशीघ्रंयदर्थंवयमागताः ॥ सरावणवचःश्रुत्वामारीचोराक्षसस्तदा ॥ १४ ॥ मृगोभूत्वाश्रमद्वारिरामस्यविचचारह ॥ सतुरूपंसमास्थायमहदद्भुतदर्शनम् ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रःसितासितमुखाकृतिः ॥ रक्तपद्मोत्पलमुखइंद्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥ किंचिदभ्युन्नतग्रीवइंद्रनीलनिभोदरः ॥ मधूकनिभपार्श्वश्चकंजकिंजल्कसंनिभः ॥ १७ ॥ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघःसुसंहतः ॥ इंद्रायुधसवर्णेनपुच्छेनोर्ध्वंविराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णोरत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेनराक्षसोजातोमृगःपरमशोभनः ॥ १९ ॥ वनंप्रज्वलयन्रम्यंरामाश्रमपदंचतत् ॥ मनोहरंदर्शनीयंरूपंकृत्वासराक्षसः ॥ २० ॥ प्रलोभनार्थंवैदेह्यानानाधातुविचित्रितम् ॥ विचरन्गच्छतेशष्पंशाद्वलानिसमंततः ॥ २१ ॥ रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रंभूत्वाचप्रियनंदनः ॥ विटपीनांकिसलयान्भक्षयन्विचचारह ॥ २२ ॥ कदलीगृहकंगत्वाकर्णिकारानितस्ततः ॥ तमाश्रमंमंदगतिंसीतासंदर्शनंततः ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपृष्ठःसविरराजमहामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशेविचचारयथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वानिवृत्तश्चविचचारमृगोत्तमः ॥ गत्वामुहूर्तंत्वरयापुनःप्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्चपुनर्भूमौपुनरेवनिषीदति ॥ आश्रमद्वारमागम्यमृगयूथानिगच्छति ॥ २६ ॥

॥ १९ ॥ प्रज्वलयन्प्रदीपयन् ॥ २० ॥ शाद्वलानिविचरन्भक्षयन्गच्छतेगच्छति ॥ २१ ॥ चित्रमितिक्रियाविशेषणं विटपीनामितिदीर्घआर्षःछंदोनुरोधात् भुक्त्वादन्नितिपाठेआर्षोऽनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥ कदलीगृहंकदलीवाटिकां कर्णिकारांस्तद्वनंचगत्वात्यक्त्वासीतासंदर्शनमपेक्ष्येतस्ततोमंदगतिंसमाश्रयन्विचचारविरराजच ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मृगयूथानिगच्छति तत्पृष्ठतोगच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ विनिष्पतन्प्रागल्भ्येनकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ विद्रवंतिअमृगत्वनिश्चयादितिशेषः ॥ २९ ॥ मृगवधेरतोपिभावस्यराक्षसस्यसंछादनार्थंसंस्पृशन्नपिमृगान्नभक्षयति ॥ ३० ॥ अपचयो ग्रहणं अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्याशिशिरांतकालोयं गंधवान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमइतिसंतापयतिसौमित्रेक्रूरश्चैत्रवनानिलइतिचपंपातीरेरामोक्तेश्च किंचाग्रेद्वादशमासोत्तरं यद्येषामांनांगीकरोतितदैनांहन्मीतिरावणप्रतिज्ञा ततोहनुमद्दर्शनकालेचतंप्रतिसीतावाक्यं वर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवंगमेतिसंगच्छते माघशुक्लाष्टम्यांहरणेहिमार्गशुक्लाष्टम्यांततोर्वागेववाद

मृगयूथैरनुगतःपुनरेवनिवर्तते ॥ सीतादर्शनमाकांक्षन्राक्षसोमृगतांगतः ॥ २७ ॥ परिभ्रमतिचित्राणिमंडलानिविनिष्पतन् ॥ समुद्वीक्ष्यचसर्वेतं मृगायेन्येवनेचराः ॥ २८ ॥ उपगम्यसमाघ्रायविद्रवंतिदिशोदश ॥ राक्षसःसोपितान्वन्यान्मृगान्मृगवधेरतः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थंभावस्यनभक्षयति संस्पृशन् ॥ तस्मिन्नेवततःकालेवैदेहीशुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचयेव्यग्रापादपानत्यवर्तत ॥ कर्णिकारानशोकांश्चचूतांश्चमदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यपचिन्वंतीचचाररुचिरानना ॥ अनर्हावनवासस्यसातंरत्नमयंमृगम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिविचित्रांगंददर्शपरमांगना ॥ तंवैरुचिरदंतोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनासस्नेहंसमुदैक्षत ॥ सचतांरामदयितांपश्यन्मायामयोमृगः ॥ ३४ ॥ विचचारततस्तत्रदीपयन्निव तद्वनम् ॥ अदृष्टपूर्वंदृष्ट्वातंनानारत्नमयंमृगम् ॥ विस्मयंपरमंसीताजगामजनकात्मजा ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सातंसंप्रेक्ष्यसुश्रोणीकुसुमानिविचिन्वती ॥ हेमराजतवर्णाभ्यांपार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टाचान वद्यांगीमृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमपिचक्रंदलक्ष्मणंचैवसायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूयचपुनस्तंमृगंसाधुवीक्षते ॥ आगच्छागच्छशीघ्रंवैआर्यपुत्रस हानुज ॥ ३ ॥ तावाहूतौनरव्याघ्रौवैदेह्यारामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौतुतंदेशंतदाददृशतुर्मृगम् ॥ ४ ॥ शंकमानस्तुतंदृष्ट्वालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ तमेवैनमहंमन्येमारीचंराक्षसंमृगम् ॥ ५ ॥ चरंतोमृगयांहृष्टाःपापेनोपाधिनावने ॥ अनेननिहताराजानःपापरूपिणा ॥ ६ ॥

राममसमाप्यानस्यवर्तमानत्वोक्तिरसंगतैवस्यात् तच्छुक्लपक्षांतिहनूमतस्तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥ अनर्हावनवासस्येत्यनेननगरवासःसूचितः ॥ ३२ ॥ रूप्यंरजतंधातवोगैरिकाद्यास्तत्सदृशरोमयुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ० अरण्यकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सातमिति ॥ १ ॥ मृष्टहाटकंशुद्धंहेमतत्सदृश वर्णा चक्रंद आह्वानेक्रंदिः चक्रंदेतिरोदनार्थेनत्वाव्यशुभमितिसूचितंकविना ॥ २ ॥ ३ ॥ तावाहूतौ सीतयेतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मृगयांचरंतस्तांकुर्वंतः उपाधिनामृगरूपच्छलेन ॥ ६ ॥

अस्यमायाविदोमायायाश्रुतासान्मृगरूपमिदंकृतं मायैवन्मृगरूपेणपरिणतेत्यर्थः भानुमत्प्रकाशयुतंगंधर्वपुरवदापातरमणीयम् ॥ ७ ॥ नास्तिएवमुपादानकमृगासंभवात् ॥ ८ ॥ काकुं स्थंलक्ष्मणंप्रतिवार्यनायंराक्षसोऽपितुचित्रन्मृगोनैनदूहणविघ्नस्त्वयाकार्यइत्युक्त्येत्यर्थः छद्मनावंचनेनहृतचेतनासेव ॥ ९ ॥ नोऽस्माकं अयोध्यागमनोत्तरंतत्रसख्यभिप्रायेणबहुवचनं ॥ १० ॥ सृमरचमरौकृष्णशुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्यःसदृशःएतत्सदृशोन्यइत्यर्थः तेजसाविचित्रगतिसामर्थ्येन क्षमयासौम्यभावेन दीप्त्यादेहकांत्या ॥ १३ ॥ शशिसंनिभत्वे

अस्यमायाविदोमायान्मृगरूपमिदंकृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्रगंधर्वपुरसंनिभम् ॥ ७॥ मृगोह्येवंविधोरत्नविचित्रोनास्तिराघव ॥ जगत्यांजगतीनाथमायैषाहिनसंशयः ॥ ८ ॥ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थंप्रतिवार्यशुचिस्मिता ॥ उवाचसीतासंहृष्टाछद्मनाहृतचेतना ॥ ९ ॥ आर्यपुत्राभिरामोसौमृगोहरतिमेमनः ॥ आनयैनंमहाबाहोक्रीडार्थंनोभविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरंतिसहिताश्चमराःसृमरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाःपृषतसंघाश्चवानराःकिन्नरास्तथा ॥ विहरंतिमहाबाहोरूपश्रेष्ठामहाबलाः ॥ १२॥ नचान्यःसदृशोराजन्दृष्टःपूर्वंमृगोमया ॥ तेजसाक्षमयादीप्त्यायथायंमृगसत्तमः ॥ १३ ॥ नानावर्णविचित्रांगोरत्नभूतोममाग्रतः ॥ द्योतयन्वनमव्यग्रंद्योततेशशिसंनिभः ॥ १४ ॥ अहोरूपमहोलक्ष्मीःस्वरसंपच्चशोभना ॥ मृगोद्भुतोविचित्रांगोहृदयंहरतीवमे ॥ १५ ॥ यदिग्रहणमभ्येतिजीवन्नेवमृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाप्तवनवासानांराज्यस्थानांचनःपुनः ॥ अंतःपुरेविभूषार्थोमृगएषभविष्यति ॥ १७॥ भरतस्यार्यपुत्रस्यश्वश्रूणांममचप्रभो ॥ मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्नयदितेभ्येतिग्रहणंमृगसत्तमः ॥ अजिनंनरशार्दूलरुचिरंतुभविष्यति ॥ १९ ॥ निहतस्यास्यसत्त्वस्यजांबूनदमयत्वचि ॥ शष्पबृस्यांविनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥

नाह्लादकत्वम् ॥ १४ ॥ स्वरसंपत्ध्वनिसमृद्धिः ॥ १५ ॥ तवग्रहणंत्वत्कर्तृकग्रहणं जीवतोग्रहणमाश्चर्यभूतंभवतियतोऽतोविस्मयंजनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हतोपियदितेग्रहणंप्राप्नोतितदापिमेप्रयोजनमित्याह अजिनमिति ॥ १९ ॥ शष्पबृस्यांबालतृणपरिकल्पितताप्रासनेविनीतायांप्रसारितायामस्यजांबूनदमयत्वचिउपासितुंत्वत्समीपेस्थातुमिच्छामि यद्वाभगवदुपासनांकर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदंकामेनस्वप्रयोजनेच्छयापतिनियोजनरूपंरौद्रंअतएवस्त्रीणामसदृशंकैकेयीवदितिममनिर्णीतंतथाप्यस्यसत्त्वस्यवपुषाममविस्मयोजनितइतिजातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपिकरोमीतिशे
षः ॥ २१ ॥ कांचनरूपेणेतिपाठेरूपेणमृगेण रूपंमृगेपिविज्ञेयमितिहलायुधः नक्षत्रसदृशनानाबिंदूपलक्षितत्वात्तत्पथसदृशेन ॥ २२ ॥ राघवस्यापिसंभावितासंभावितवस्तुतत्त्वनिरूपणकुश
लमनेरपिमनोविस्मयमागतंभ्रामंतदिववभूव भवितव्यतायाःप्राबल्यात् ॥ २३ ॥ तदेवाह लोभितइति ॥ २४ ॥ रूपेणअलौकिकविचित्रस्वरूपेणश्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेणहेतुना अद्यएषमृगोनभ
विष्यतिनजीविष्यति जीवनमस्यनसंभावितमित्यर्थः प्रायेणमृगत्वमत्रनसंभावितमित्यर्थइतिकतकः ॥ २५ ॥ नंदनइत्युद्देशःकीर्तनंयस्यतत्रवनेचैत्ररथसंश्रयेतदाख्येवनेपिनयोस्यकश्चित्समो

कामवृत्तमिदंरौद्रंस्त्रीणामसदृशंमतम् ॥ वपुषात्वस्यसत्त्वस्यविस्मयोजनितोमम ॥ २१ ॥ तेनकांचनरोम्णातुमणिप्रवरशृंगिणा ॥ तरुणादित्यव
र्णेननक्षत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥ बभूवराघवस्यापिमनोविस्मयमागतम् ॥ इतिसीतावचःश्रुत्वादृष्ट्वाचमृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेनरूपेणसीत
याचप्रचोदितः ॥ उवाचराघवोहृष्टोभ्रातरंलक्ष्मणंवचः ॥ २४ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्याःस्पृहामुल्लसितामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति
॥ २५ ॥ नवनेनंदनोद्देशेनचैत्ररथसंश्रये ॥ कुतःपृथिव्यांसौमित्रेयोस्यकश्चित्समोमृगः ॥ २६ ॥ प्रतिलोमानुलोमाश्चरुचिरारोमराजयः ॥ शोभंते
मृगमाश्रित्यचित्राःकनकबिंदुभिः ॥ २७ ॥ पश्यास्यजृंभमाणस्यदीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वांमुखान्निःसरंतींमेघादिवशतह्रदाम् ॥ २८ ॥ म
सारगल्वर्कमुखःशंखमुक्तानिभोदरः ॥ कस्यनामानिरूप्योसौनमनोलोभयेन्मृगः ॥ २९ ॥ कस्यरूपमिदंदृष्ट्वाजांबूनदमयप्रभम् ॥ नानारत्नमयं
दिव्यंनमनोविस्मयंव्रजेत् ॥ ३० ॥ मांसहेतोरपिमृगान्विहारार्थंचधन्विनः ॥ घ्नंतिलक्ष्मणराजानोमृगयायांमहावने ॥ ३१ ॥ धनानिव्यवसायेनवि
चीयंतेमहावने ॥ धातवोविविधाश्चापिमणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥

मृगःसपृथिव्यामस्तिइतिकुतःसंभाव्यतेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ तदेवाह प्रतिलोमेत्यादि कनकबिंदुभिःसहितारोमराजयइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ शतह्रदाविद्युत् ॥ २८ ॥ मसारगल्वर्कमुखःशंखमुक्ता
निभोदरइतिपाठेमसारइंद्रनीलस्तस्यगल्वर्कश्चषकस्तदाकारास्यसंपुटइत्यर्थइतितीर्थः अनिरूप्यःइदमित्थमितिनिरूपयितुमशक्यः पाठांतरेयस्येत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥ मांसहेतोरपिविहारा
र्थंचघ्नंतिकिंपुनरेवंविधत्वग्लाभार्थमितिभावः ॥ ३१ ॥ महावनेराजभिरितिशेषः व्यवसायेनमृगवधोद्यमेन धनानिविचीयंतेसंगृह्यंते ननुवनेकुतोधनंतत्राह धातवइति मणिरत्नंसुवर्णंचयेषुता
दृशाधातवः ॥ वज्रादिमणिसुवर्णादियुक्तास्ताम्रादिधातवइतियावत् ॥ ३२ ॥

निचयवर्धनंकोशवर्धनंतद्वन्यंधनंनृणांसारमतिप्रशस्तंभवति शुक्रंब्रह्म सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमितिश्रुतेः एवंचशुक्रस्यब्रह्मलोकंप्राप्तस्यतद्रूपमापन्नस्यमनसाचिंतितंसर्वैसंकल्पमात्रसिद्धंस वैत्तोग्यवस्तुयथासर्वस्मात्सारतरंतद्वत् ॥ ३३ ॥ ननुतथापिविचार्यकर्तव्यंतत्राह अर्थीति अर्थीअर्थापेक्षःपुमान्येनार्थकृत्येनअर्थनिमित्तेनकर्तव्येनकर्मणातत्सौंदर्यादाक्षिप्तहृदयोऽविचारयन्ने वव्रजतितत्संपादनार्थंतमेवार्थ्याःअर्थसंपादनचतुराःअर्थशास्त्रज्ञाअर्थंअर्थपदवाच्यमाहुः ॥ ३४ ॥ अतोऽविचारितैवात्रप्रवृत्तिरित्याह एतस्येति अत्रविचारोनकर्तव्यएतन्मूलेनमहतोर्थस्यसि द्धिरितिगूढतात्पर्यम् ॥ ३५॥ अस्यपरार्ध्यत्वमेवदर्शयति नेति कदल्याइयंत्वक्कादली मृदूच्चकर्बुरनीलायरोमामृगविशेषःकदली प्रियकीमृदूच्चमसृणघनरोमयुक्तोमृगःप्रियकस्तस्येयंप्रियकी

तत्सारमखिलंनृणांधनंनिचयवर्धनम् ॥ मनसाचिंतितंसर्वंयथाशुक्रस्यलक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थीयेनार्थकृत्येनसंव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशा स्त्रज्ञाःप्राहुरर्थ्यांस्तुलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्यमृगरत्नस्यपरार्ध्येकांचनत्वचि ॥ उपवेक्ष्यतिवैदेहीमयासहसुमध्यमा ॥ ३५ ॥ नकादलीनप्रियकीनप्रवे णीनचाविकी ॥ भवेदेतस्यसदृशीस्पर्शेनेनेतिमेमतिः ॥ ३६ ॥ एषचैवमृगःश्रीमान्यश्चदिव्योनभश्चरः ॥ उभावेतौमृगौदिव्यौतारामृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदिवायंतथायन्मांभवेद्वदसिलक्ष्मण ॥ मायैषाराक्षसस्येतिकर्तव्योस्यवधोमया ॥ ३८ ॥ एतेनहिनृशंसेनमारीचेनाकृतात्मना ॥ वनेवि चरतापूर्वंहिंसितामुनिपुंगवाः ॥ ३९ ॥ उत्थायबहवोयेनमृगयायांजनाधिपाः ॥ निहताःपरमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयंमृगः ॥ ४० ॥ पुरस्तादिहवा तापिःपरिभूयतपस्विनः ॥ उदरस्थोद्विजान्हंतिस्वगर्भोश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥ सकदाचिच्चिराल्लोकेआससादमहामुनिम् ॥ अगस्त्यंतेजसायुक्तंभक्ष्य स्तस्यबभूवह ॥ ४२ ॥ समुत्थानेचतद्रूपंकर्तुकामंसमीक्ष्यतम् ॥ उत्स्मयित्वातुभगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

प्रवेणीअजविशेषसंबंधिनी आविकीअवित्वक् प्रत्येकंनञुक्तिःसर्वथासादृश्याभावबोधनाय अनेनएतदीयत्वचा ॥ ३६ ॥ यश्चनभश्चरोमृगःमृगशिरोनक्षत्ररूपः तदेवाह तारामृगेति ॥ ३७ ॥ अथलक्ष्मणमतमंगीकृत्यापिप्रवृत्तिमाह यदिवेति राक्षसमायैषानमृगइतियथामांवदसि यदिवातथैवैषभवेत्तथाप्यस्यवधोमयाकर्तव्यएव राक्षसवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उत्थायप्रादुर्भूयउत्प्लुत्यवा ॥ ४० ॥ पुरस्तात्पूर्वंइहदंडकारण्ये स्वगर्भोश्वतरीमिवेति अश्वतरीस्वगर्भेणम्रियतइतिप्रसिद्धिः अश्वतरीगर्दभादश्वायामुत्पन्नेतितीर्थः अश्वतरीकर्कटीतिपरे वृश्चि कइतिकतकः अत्राद्यव्याख्यैवज्यायसी तस्यागर्भस्योदरपाटनंविनाननिःसरणमितिसर्वजनप्रसिद्धेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ समुत्थानेश्राद्धांते तद्रूपंराक्षसंरूपं उत्स्मयित्वाईषद्धसित्वा ॥ ४३ ॥

अविगण्यअविचार्यपापंतस्माद्द्विजपरिभवजपापेन जरांजीर्णताम् ॥ ४४ ॥ योमारीचोमद्विधमतिमन्येतातिक्रामेत्तद्रक्षोपिमारीचाख्यंवातापिरिवनभवेद्देवनजीदेदेव ॥ ४५ ॥ उक्तमेवार्थंपु
नराहद्वाभ्याय भवेदिति मामांगतःप्राप्तोमारीचोऽगस्त्येनवातापिरिवमयाहतोभवेत् भविष्यतीत्यर्थः सन्नद्धःधनुःकवचादियुक्तः यंत्रितःयत्नवान्व्यापारांतररहीनः ॥ ४६ ॥ अस्माकंयत्कृत्य
मावश्यककर्तव्यंतदस्यामेतद्रक्षणविषयेआयत्तंस्थितम् तन्मुख्यकृत्येत्वंसावधानस्तिष्ठ स्वकर्तव्यमाह अहमिति अत्रपूर्वश्लोकचतुर्थचरणश्लेषेणअयंत्रितोयंत्रणयाहीनोनियत्नरहितःसीतांर
क्ष यदस्माकंकृत्यमवतारग्रहणप्रयोजनंतदस्यामायत्तंअनयैवसाधनीयमित्यपिसूचितम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामिगमिष्यामीत्यर्थः आनयितुंआनेतुम् तत्रहेतुः पश्येति ॥ ४८ ॥ प्रधानयासर्वो

त्वयाऽविगण्यवातापेपरिभूताश्चतेजसा ॥ जीवलोकेद्विजश्रेष्ठास्तस्मादसिजरांगतः ॥ ४४ ॥ तद्रक्षोपिनभवेदेववातापिरिवलक्ष्मण ॥ मद्विधंयो
तिमन्येतधर्मनित्यंजितेंद्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेद्धतोयंवातापिरगस्त्येनेवमागतः ॥ इहत्वंभवसन्नद्धोयंत्रितोरक्षमैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्यामायत्तम
स्माकंयत्कृत्यंरघुनंदन ॥ अहमेनंवधिष्यामिग्रहीष्याम्यथवामृगम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामिसौमित्रेमृगमानयितुंद्रुतम् ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यामृग
त्वचिगतांस्पृहाम् ॥ ४८ ॥ त्वचाप्रधानयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति ॥ अप्रमत्तेनतेभाव्यमाश्रमस्थेनसीतया ॥ ४९ ॥ यावत्पृषतमेकेनसायकेननि
हन्म्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्मआदायशीघ्रमेष्यामिलक्ष्मण ॥ ५० ॥ प्रदक्षिणेनातिबलेनपक्षिणाजटायुषाबुद्धिमताचलक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तःप्रतिगृह्यमै
थिलींप्रतिक्षणंसर्वतएवशंकितः ॥ ५१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥तथातुतंसमुद्दिश्यभ्रातरंरघु
नंदनः ॥ बबंधासिंमहातेजाजांबूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्रिविनतंचापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्यचकलापौद्वौजगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥
तंवन्यराजोराजेंद्रमापतंतंनिरीक्ष्यवै ॥ बभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनःसंदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥

त्तमयानत्तविष्यतिनजीविष्यति अनेनजीवतोग्रहणमसुशकमितिदर्शितम् तेत्वया सीतयासहेतिशेषः अनयाप्रेरितेकर्तव्येचेत्यप्यर्थः ॥ ४९ ॥ यावदिति तावदप्रमत्तेनभाव्यमित्यन्वयः ॥ ५० ॥
प्रदक्षिणेनसमर्थेन सर्वतःसर्वदिग्वर्तिरक्षोसुरेभ्यः ॥ ५१ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ०अरण्यकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ त्सरुःखड्ग
मुष्टिः ॥ १ ॥ मध्येस्थलत्रयेविनतंत्रिविनतम् आत्मविभूषणम् चापस्यवीरालंकारत्वात् आत्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्तंवैष्णवमितिसूचितम् कलापौतूर्णीरौ ॥ २ ॥ वन्यराजःवन्यानांमृगा
णांराजा विचित्रमृगत्वात् पुनःसंदर्शनेदृष्टिविषये ॥ ३ ॥

रूपेणस्वरूपेणायनोद्योतयंतंद्योतमानमिवस्थितम् ॥ ४ ॥ अतिवृत्तंअतिक्रांतम् कदाचनलोभयानंहस्तप्राप्तमिवदृश्यमानम् ॥ ५ ॥ शंकितमिषुपातादितिशेषः वनोद्देशेषुकचिद्दृश्यमानंकचि
ददृश्यमानम् ॥६॥ छिन्नाभ्रसंवीतचंद्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धम् ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनेतिद्वंद्वैकवद्भावः समृगतांगतोमारीचोऽस्याश्रमस्यदूरंगतइत्यर्थः॥८॥ तेनदर्शनादर्शनेनविलोभ्यमोहयतामा

बद्धासिर्धनुरादायप्रदुद्रावयतोमृगः ॥ तंस्मपश्यतिरूपेणद्योतयंतमिवाग्रतः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्यधावंतंधनुष्पाणिर्महावने ॥ अतिवृत्तमिवोत्पा
तालोभयानंकदाचन ॥ ५ ॥ शंकितंतुसमुद्भ्रांतमुत्पतंतमिवांबरम् ॥ दृश्यमानमदृश्यंचवनोद्देशेषुकेषुचित् ॥ ६ ॥ छिन्नाभ्रैरिवसंवीतंशारदंचंद्रमं
डलम् ॥ मुहूर्तादेवददृशेमुहुर्दूरात्प्रकाशतं ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनैवसोऽपाकर्षतराघवम् ॥ सदूरमाश्रमस्यास्यमारीचोमृगतांगतः ॥ ८ ॥ आसीत्क्रु
द्धस्तुकाकुत्स्थोविवशस्तेनमोहितः ॥ अथावतस्थेसुश्रांतश्छायामाश्रित्यशाद्वले ॥ ९ ॥ सतमुन्मादयामासमृगरूपोनिशाचरः ॥ मृगैःपरिवृतोऽथा
न्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामंदृष्ट्वातंपुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेवसंत्रासात्पुनरंतर्हितोभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेवततोदूराद्वृक्षखंडाद्विनिःसृ
तः ॥ दृष्ट्वारामोमहातेजास्तंहंतुंकृतनिश्चयः ॥ १२ ॥ भूयस्तुशरमुद्धृत्यकुपितस्तत्रराघवः ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशंज्वलंतमरिमर्दनम् ॥ १३ ॥ संधायस
दृढेचापेविकृष्यबलवद्बली ॥ तमेवमृगमुद्दिश्यज्वलंतमिवपन्नगम् ॥ १४ ॥ मुमोचज्वलितंदीप्तमस्त्रंब्रह्मविनिर्मितम् ॥ सभृशंमृगरूपस्यविनिर्भिद्य
शरोत्तमः ॥ १५ ॥ मारीचस्यैवहृदयंविभेदाशनिसन्निभः ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्यन्यपतत्सभृशातुरः ॥ १६ ॥ व्यनदद्भैरवंनादंधरण्यामल्पजीवि
तः ॥ म्रियमाणस्तुमारीचोजहौतांकृत्रिमांतनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वातद्वचनंरक्षोदध्यौकेनतुलक्ष्मणम् ॥ इहप्रस्थापयेत्सीतातांशून्येरावणोहरेत् ॥ १८ ॥

वितोविवशस्तत्स्वग्लोऽपरवशइवसुतरांछायामाश्रित्यावतस्थे ॥ ९ ॥ उन्मादयामासबहुदूरधावनेनचित्तविभ्रमंचकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भूयःकुपितइत्यन्वयः ॥ १३ ॥
गेचेनमोहितोवंचितोविवशस्तत्स्वग्लोऽपरवशइवसुतरांछायामाश्रित्यावतस्थे ॥ ९ ॥ उन्मादयामासबहुदूरधावनेनचित्तविभ्रमंचकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भूयःकुपितइत्यन्वयः ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रंब्रह्मास्त्रंब्रह्मदत्तबाणंच मृगरूपसदृशरूपस्यमायाकृतरूपेयक्षवत्प्रविश्यस्थितस्य ॥ १५ ॥ मारीचस्यैवहृदयंनतुतत्कृतमायामृगाकारमात्रस्य तालमात्रमुत्प्लुत्य शर
वेगकृतवेधादितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तद्वचनंरावणवचनम् दध्यौध्यानंकृतवान्केनमत्कृतेनोपायेनसीतालक्ष्मणंप्रस्थापयेत्तांचशून्येरावणोहरेदितिदध्यौ ॥ १८ ॥

श्रामकालमाज्ञायरावणोक्तमुपायमेवयुक्तंमत्वा ॥ १९ ॥ मर्मणिप्राणस्थाने रक्षसइदंराक्षसंरूपमास्थितः पूर्वोक्तंशब्दंचक्रेइत्यन्वयः ॥ २० ॥ सुमहाकायःमहाशरीरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ लक्ष्मणवचएवाह मारीचस्यत्विति ॥ २३ ॥ सीताकथंभवेत् किमधैर्येनाटयित्वालक्ष्मणंप्रेषयेद्रुतधीराभवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ कामवस्थाम् अधैर्यादितिशेषः हृष्टतनूरुहस्त्रासादिवरोमांचिततनुः ॥ २५ ॥ तत्रनटवद्भगवान्मनुष्यरूपत्वात्भयशोकादिमत्त्वंनाटयतीतिकविरपिसर्वलोकवेद्यंतथैवाह तत्ररामंभयमिति तात्त्विकमर्थंतु वस्तुतएतन्मूलेनसर्वकार्यनिष्पत्तिरितिहर्षाद्रोमांचिततनुः ॥ २५ ॥

सप्राप्तकालमाज्ञायचकारचततःस्वनम् ॥ सदृशंराघवस्येवहासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ १९ ॥ तेनमर्मणिनिर्विद्धंशरेणानुपमेनहि ॥ मृगरूपंतुतत्त्यक्त्वा राक्षसंरूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रेससुमहाकायोमारीचोजीवितंत्यजन् ॥ तंदृष्ट्वापतितंभूमौराक्षसंभीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामोरुधिरसिक्तांगंचेष्टमानंमहीतले ॥ जगाममनसासीतांलक्ष्मणस्यवचःस्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्यतुमायैषापूर्वोक्तालक्ष्मणेनतु ॥ तत्तथाह्यभवच्चाद्यमारीचोयंमयाहतः ॥ २३ ॥ हासीतेलक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्यतुमहास्वनम् ॥ ममारराक्षसःसोऽयंश्रुत्वासीताकथंभवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्चमहाबाहुःकामवस्थांगमिष्यति ॥ इतिसंचिंत्यधर्मात्मारामोहृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्ररामंभयंतीव्रमाविवेशविषादजम् ॥ राक्षसंमृगरूपंतंहत्वाश्रुत्वाचतत्स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्यपृषतंचान्यंमांसमादायराघवः ॥ त्वरमाणोजनस्थानंससाराभिमुखंतदा ॥ २७ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेचतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ आर्तस्वरंतुतंभर्तुर्विज्ञायसदृशंवने ॥ उवाचलक्ष्मणंसीतागच्छजानीहिराघवम् ॥ १ ॥ नहिमेजीवितंस्थानेहृदयंवावतिष्ठते ॥ क्रोशतःपरमार्तस्यश्रुतःशब्दोमयाभृशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानंतुवनेभ्रातरंत्रातुमर्हसि ॥ तंक्षिप्रमभिधावत्वंभ्रातरंशरणैषिणम् ॥ ३ ॥ रक्षसांवशमापन्नंसिंहानामिवगोवृषम् ॥ नजगामतथोक्तस्तुभ्रातुराज्ञायशासनम् ॥ ४ ॥

हृष्टतनूरुहइतिहृष्टपदेनप्रागेवध्वनितवान् ॥ २६ ॥ पृषतंमृगम् जनस्थानमभिमुखंजनस्थानवर्तिनिजाश्रमाभिमुखम् ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथसीतारामविषयशोकनाटनेनलक्ष्मणमुद्वासयति आर्तेति भर्तुःस्वरेणसदृशंस्वरम् भर्तुःस्वरइत्येवज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ क्रोशतःरामस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ आज्ञायशासनंअप्रमत्तेनतेत्वाव्यमाश्रमस्थेनसीतयेत्युक्तमनुचिंत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षुभिताक्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुयोग्यवृत्तः ॥ ५ ॥ तदेवाह यस्त्वमिति नाभिपद्यसेनप्राप्तोभवसि मत्कृतेमत्परिग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विस्रब्धंविश्वस्तंयथातथा विश्रब्धइतिपाठांतरम् त्वद्रक्षणंवि
हायकथंगच्छामीत्यत्राह किंहीति योरामःप्रधानंयस्यसयत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन्रामेसंशयमापन्नेसतिमयातिष्ठंत्यात्वद्रक्षणेनजीवंत्याकिंकर्तव्यंभवेत् तदभावेमरणमेवश्रेयस्तद्येनकेनापि
तवतुरक्षसावाऽन्येनजंतुनावास्वतोवह्निप्रवेशादिनावेतिभावः अत्रायंध्वनिः राक्षससंहारप्रधानकार्यकरणायागतस्यतवत्वद्भ्रातुर्वातस्मिन्कार्येइहमदवस्थित्यासंशयमापन्नेइहजीवंत्यामयाकिं

तमुवाचततस्तत्रक्षुभिताजनकात्मजा ॥ सौमित्रेमित्ररूपेणभ्रातुस्त्वमसिशत्रुवत् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे ॥ इच्छसित्वं
विनश्यंतंरामंलक्ष्मणमत्कृते ॥ ६ ॥ लोभात्तुमत्कृतेनूनंनानुगच्छसिराघवम् ॥ व्यसनंतेप्रियंमन्येस्नेहोभ्रातरिनास्तिते ॥ ७ ॥ तेनतिष्ठसिविस्रब्धंत
मपश्यन्महाद्युतिम् ॥ किंहिसंशयमापन्नेतस्मिन्निहमयाभवेत् ॥ ८ ॥ कर्तव्यमिहतिष्ठंत्यायत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ एवंब्रुवाणांवैदेहींबाष्पशोकसम
न्विताम् ॥ ९ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तांसीतांमृगवधूमिव ॥ पन्नगासुरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥ अशक्यस्तववैदेहिभर्ताजेतुंनसंशयः ॥ देवि
देवमनुष्येषुगंधर्वेषुपतत्रिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषुपिशाचेषुकिन्नरेषुमृगेषुच ॥ दानवेषुचघोरेषुनसविद्येतशोभने ॥ १२ ॥ योरामंप्रतियुध्येतसमरेवा
सवोपमम् ॥ अवध्यःसमरेरामोनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ नत्वामस्मिन्वनेहातुमुत्सहेराघवंविना ॥ अनिवार्यबलंतस्यबलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥
त्रिभिर्लोकैःसमुदितैःसेश्वरैःसामरैरपि ॥ हृदयंनिर्वृतंतेस्तुसंतापस्त्यज्यतांतव ॥ १५ ॥ आगमिष्यतितेभर्ताशीघ्रंहत्वामृगोत्तमम् ॥ नसतस्यस्वरो
व्यक्तंनकश्चिदपिदैवतः ॥ १६ ॥ गंधर्वनगरप्रख्यामायातस्यचरक्षसः ॥ न्यासभूतासिवैदेहिन्यस्तामयिमहात्मना ॥ १७ ॥ रामेणत्वंवरारोहेनत्वां
त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ कृतवैराश्चकल्याणिवयमेतैर्निशाचरैः ॥ १८ ॥

कार्यंभवेत् सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषुतवभ्रातुरहमेवसहकारिणी प्रकृतश्चसंहारोत्रमत्स्थित्यानानिवर्ततइति ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंबोधिततत्त्वोपिमानुष्यनाटनेनलोकव्यवहारानुसाराल्लक्ष्मणोऽवद
दित्याह अब्रवीदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ नसविद्येत नश्येदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ नसविद्येतेत्युक्तंतत्रसकस्तत्राह योराममिति ॥ १३ ॥ बलवतामिंद्रादीनामपिबलैस्तस्यबलमनिवार्यमधृष्यम् ॥ १४ ॥
तवत्वया ॥ १५ ॥ सस्वरोव्यक्तंस्पष्टंतस्यरामस्यनभवति दैवतःअशरीरदेवतासंबंधीकश्चित्स्वरइत्यपिनेत्यर्थः तदापिशंकायुक्तानत्वेवमपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ किंतर्हिगंधर्वनगरप्रख्यातद्वन्मिथ्यात
स्यरक्षसोमायैववंचनार्थंतत्कृतोयंस्वरइत्यर्थः ॥ त्वंन्यासरूपतयामयिनिक्षिप्तासिअतस्त्वांत्यक्तुंनोत्सहेइत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

खरस्यनिधनेरामेणकृतेसतिजनस्थानवधंजनस्थानवर्तिस्वपरिकररक्षोवधंप्रतिलक्ष्यकृतवैराइत्यन्वयः व्याहरंतिअस्मद्यामोहनार्थमतस्त्वांत्यक्तुंनोत्सहे ॥ १९ ॥ हिंसैवसाधुजनपीडैवविहा
रोयेषांतेतथा इदंपूर्वान्वि॰य अतस्त्वंरामस्यक्लेशंनचिंतयितुमर्हसि ॥ २० ॥ अनार्यकरुणारंभअनार्ययाकुत्सितयाकरुणयारामव्यसनेपिमद्विषययाआरंभोमद्रक्षणारंभोयस्यतत्संबोधनम्
॥ २१ ॥ तेनरामव्यसनप्रियत्वेन अत्ररामव्यसनंरामस्यप्रतिज्ञातार्थस्यसर्वरक्षोवधरूपस्यहानिस्तत्प्रियत्वेनेतिगूढंतात्पर्यम् अतएषामद्विषयाकरुणाअनार्याकुत्सिता प्रधानकार्यविरोधित्वादि
निबोध्यम् ॥ २२ ॥ अथपुनर्नटवदाह नैवेत्यादिसपत्नेषुज्ञातित्वात् ॥ २३ ॥ सुदुष्टःसुतरांदुष्टहृदयः ॥ २४ ॥ तन्नसिद्ध्यतिमत्परिग्रहरूपम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्यउपभुज्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

खरस्यनिधनेदेविजनस्थानवधंप्रति ॥ राक्षसाविविधावाचोव्याहरंतिमहावने ॥ १९ ॥ हिंसाविहारावैदेहिनचिंतयितुमर्हसि ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता
तुक्रुद्धासंरक्तलोचना ॥ २० ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंलक्ष्मणंसत्यवादिनम् ॥ अनार्यकरुणारंभनृशंसकुलपांसन ॥ २१ ॥ अहंतवप्रियंमन्येरामस्य
व्यसनंमहत् ॥ रामस्यव्यसनंदृष्ट्वातेनैतानिप्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैवचित्रंसपत्नेषुपापंलक्ष्मणयद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषुनृशंसेषुनित्यंप्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
सुदुष्टस्त्वंवनेराममेकमेकोनुगच्छसि ॥ ममहेतोःप्रतिच्छन्नःप्रयुक्तोभरतेनवा ॥ २४ ॥ तन्नसिद्ध्यतिसौमित्रेतवापिभरतस्यवा ॥ कथमिंदीवर
श्यामंरामंपद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्यभर्तारंकामयेयंपृथग्जनम् ॥ समक्षंतवसौमित्रेप्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ रामंविनाक्षण
मपिनैवजीवामिभूतले ॥ इत्युक्तःपरुषंवाक्यंसीतयारोमहर्षणम् ॥ २७ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःसीतांप्रांजलिःसजितेंद्रियः ॥ उत्तरंनोत्सहेवक्तुंदैवतंभव
तीमम ॥ २८ ॥ वाक्यमप्रतिरूपंतुनचित्रंस्त्रीषुमैथिलि ॥ स्वभावस्त्वेषनारीणामेषुलोकेषुदृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णाभेदकराःस्त्रियः ॥
नसहेहीदृशंवाक्यंवैदेहिजनकात्मजे ॥ ३० ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्येतप्तनाराचसंनिभम् ॥ उपशृण्वंतुमेसर्वेसाक्षिणोहिवनेचराः ॥ ३१ ॥ न्यायवा
दीयथावाक्यमुक्तोहंपरुषंत्वया ॥ धिक्त्वामद्यविनश्यंतींयन्मामेवंविशंकसे ॥ ३२ ॥

॥ २८ ॥ अप्रतिरूपमत्यंतानुचितम् ॥ २९ ॥ तीक्ष्णाःक्रूराः भेदकराः कलहोहेत्विविति॰ः सुतभ्रातृपित्रादेरितिशेषः ॥ ३० ॥ वनेचरादेवाइतिशेषः ॥ ३१ ॥ यत्परुषमुक्तस्तदुपशृण्वंत्वितियोज
ना यद्यस्मान्मामेवंवागगोचरदुर्भाववंतंविशंकसेनतएवदोषादद्यविनश्यंतीमासन्नविनाशांविपरीतमतित्वात्त्वांधिगित्यर्थः अत्रनशेर्नाशेच्छार्थः तेनराक्षसकुलस्यनाशेच्छावतींत्वांधिक् यतोय
दर्थमामेवंविशंकसेवदसिइतिगूढम् यद्वा विनश्यंतींशक्तितयाप्रतिक्षणंपरिणामरूपेणविनश्यंतींत्वांधिक् यन्मांत्वदस्पृष्टंत्वदाक्रमणायोग्यमेवंविशंकसे त्वदाक्रांतेषुकिलैवंसंभावनेति ॥ ३२ ॥

पुनर्वैधानुसारेणाह स्त्रीत्वादिति स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेनकौर्यैणयुनात्वंगुरुवाक्ये ज्येष्ठनियोगेस्थितंमामेवंब्रूषेइतिशेषः अतोयत्रकाकुत्स्थस्तत्रगच्छामिगमिष्येतेस्वस्त्यस्तु सर्वतइतिशेषः ॥३३॥ या नियोराणि निमित्तानिमेप्रादुर्भवंतितैस्त्वत्पीडांशंकमानोऽहंरामेणसहपुनरागतस्त्वांपश्येयम् एतदपिसंभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किमनेनसामान्यपुरुषप्रसंगःशंक्यइतिमन्यमानास्वदार्ढ्यंप्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ॥ ३५ ॥ आवंधिष्ये रज्ज्वाकंठमितिशेषः विषमेभृग्वादिविषमेस्थित्वाततःप्रपातेनेतिशेषः ॥ ३६ ॥ सर्वथाकर्तव्यमर्थमाह प्रवेक्ष्यामिहुताशनम् अतएवात्रवाशब्दानुक्तिः अनेन साक्षाद्रावणगृहंनगमिष्यामिकिंत्वहंस्वरूपेणाग्नौस्थित्वामाययैवतद्धस्तंगमिष्यामीतिध्वनितम् तदुक्तंकूर्मपुराणे रामस्यसुभगांभार्यांरावणोराक्षसेश्वरः सीतांविशालनयनांचकमेकालनोदितः गृहीत्वामाययावेषंचरंतींविजनेवने समाहर्तुंमनश्चक्रेतापसःकिलकामिनीम् विज्ञायसाचतद्भावंस्मृत्वादाशरथिंपतिं तद्भावंलंकायामेवत्वदिकृतंतापसोभूत्वाहरिष्यामीतिभावमित्यर्थः जगाम शरणंवह्निमावसथ्यंशुचिस्मिता प्रपद्येपावकंदेवंसाक्षिणंविश्वतोमुखम् आत्मानंदीप्तवपुषंसर्वभूतहृदिस्थितमित्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा इतिवन्ह्यष्टकंजप्त्वारामपत्नीयशस्विनी ध्यायंतीमनसातं

स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेनगुरुवाक्येव्यवस्थितम् ॥ गच्छामियत्रकाकुत्स्थःस्वस्तितेस्तुवरानने ॥३३॥ रक्षंतुत्वांविशालाक्षिसमग्रावनदेवताः ॥ निमित्तानिहिघोराणियानिप्रादुर्भवंतिमे ॥ अपित्वांसहरामेणपश्येयंपुनरागतः ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तातुरुदतीजनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंतीव्रबाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ गोदावरींप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण ॥ आवंधिष्येऽथवात्यक्ष्येविषमेदेहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पिबामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ नत्वहंराघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे ॥३७॥ इतिलक्ष्मणमाश्रुत्यसीताशोकसमन्विता ॥ पाणिभ्यांरुदतीदुःखादुदरंप्रजघानह ॥३८॥

स्थौराममुन्मीलितेक्षणा अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहोमहेश्वरः आविरासीत्सुदीप्तात्मातेजसानिर्दहन्निव सृष्ट्वामायामयींसीतांसरावणवधेच्छया सीतामादायरामेष्टांपावकोंतरधीयत कृत्वा तुरावणवधंरामोलक्ष्मणसंयुतः समादायाभवत्सीतांशंकाकुलितमानसः साप्रत्ययायभूतानांसीतामायामयीपुनः विवेशपावकंदीप्तंददाहज्वलनोपिताम् दग्ध्वामायामयींसीतांभगवानुग्रदीधितिः रामायादर्शयत्सीतांपावकोसौसुरप्रियः एतत्पतिव्रतानांवैमाहात्म्यंकथितंमया स्त्रीणांसर्वाधिशमनंप्रायश्चित्तमिदंस्मृतमितिउत्तरखंडेचतुस्त्रिंशेऽध्याये अनेनस्त्रीणांजातिभ्रंशकरापदिअग्निप्रवेशोनदोषायसर्वप्रायश्चित्तंचेतिध्वनितम् कदाप्यन्यंपुरुषंनस्पृशेइत्यन्वयः अत्रपत्यसान्निध्येइतिशेषः तेनविराधस्पर्शेपिनहानिः तदापतिसन्निधानात् किंच साक्षाद्भगवतीस्पर्शेरावणोविराधवत्तत्क्षणादेवम्रियेतैवंचसर्वराक्षसवधोनस्यादितिमायासीतारचना किंचास्यकार्यंहनुमत्पुच्छाग्निनालंकादाहः अन्यथारावणवशेनलोकपालाग्निनाकथंतन्नगरदाहःस्यात् एतच्छक्तिप्रवेशेनतुतत्कार्यसामर्थ्यंतस्येतिमंतव्यम् किंचैवंप्रतिज्ञायरावणस्पर्शेजगन्मातुःप्रतिज्ञाभंगःस्यात् ॥३७॥ आश्रुत्यलक्ष्मणंप्रतिप्रतिज्ञायदुःखात्सकलकरणतापादिव उदरंप्रजघानेत्यनेनसर्वरक्षोमरणंविनानमेउदरपूर्तिरितिसूचितम् अन्यथाशोकेवक्षआघातस्यैवस्त्रीषुप्रसिद्ध्यासंगतिःस्यात् ॥ ३८ ॥

विमनाःसौमित्रिस्तांरुदतीमार्तस्येवकृतरूपामालोक्यलोकानुसारेणआश्वासयामास साचतंनकिंचिदुवाच आश्वासनव्याजेनगमनविलंबंकरोतीतिकोपेनेतिशेषः ॥ ३९ ॥ अभिवाद्य मनसे
तिशेषः किंचिदभिप्रणम्येतिकायिकःसउक्तः अत्रकिंचिदित्यनेनकोपःसूचितः यद्यपिकोपेपियथोचितव्यवहारत्यागोलक्ष्मणस्यानुचितस्तथापिप्रतिज्ञोत्तरंतथैवस्वच्छायांसंदर्श्यतस्याअग्नि
प्रवेशोद्यमेनच्छायाबुद्ध्याकिंचित्प्रांजलित्वंकिंचिदेवनमनमित्यनेनसूचितम् कथमेनांरामेणविनात्यक्ष्यामीतिबहुशोवेक्षमाणःअग्निप्रविष्टानवेतिचवीक्षमाणः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि
रामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नचिरादिवशीघ्रमेवेत्यर्थः विकांक्षन्विशेषेणकांक्षमाणःतत्सविधगमन

तामार्तरूपांविमनारुदतींसौमित्रिरालोक्यविशालनेत्राम् ॥ आश्वासयामासनचैवभर्तुस्तंभ्रातरंकिंचिदुवाचसीता ॥ ३९ ॥ ततस्तुसीतामभिवा
द्यलक्ष्मणःकृतांजलिःकिंचिदभिप्रणम्य ॥ अवेक्षमाणोबहुशःसमैथिलींजगामरामस्यसमीपमात्मवान् ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ
र० पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तयापरुषमुक्तस्तुकुपितोराघवानुजः ॥ सविकांक्षन्भृशंरामंप्रतस्थेनचिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्यदशग्रीवः
क्षिप्रमंतरमास्थितः ॥ अभिचक्रामवैदेहींपरिव्राजकरूपधृक् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णकाषायसंवीतःशिखीछत्रीउपानही ॥ वामेचांसेऽवसज्ज्याथशुभेयष्टि
कमंडलू ॥ ३ ॥ परिव्राजकरूपेणवैदेहीमन्ववर्तत ॥ तामाससादातिबलोभ्रातृभ्यांरहितांवने ॥ ४ ॥ रहितांसूर्यचंद्राभ्यांसंध्यामिवमहत्तमः ॥ तामप
श्यत्ततोबालांराजपुत्रींयशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणींशशिनाहीनांग्रहवद्भृशदारुणः ॥ तमुग्रंपापकर्माणंजनस्थानगताद्रुमाः ॥ ६ ॥ संदृश्यनप्रकंपंतेन
प्रवातिचमारुतः ॥ शीघ्रस्रोताश्चतंदृष्ट्वावीक्षंतंरक्तलोचनम् ॥ ७ ॥ स्तिमितंगंतुमारेभेभयाद्गोदावरीनदी ॥ रामस्यत्वंतरंप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ॥ ८ ॥

मिच्छन्नित्यर्थः कांक्षिःशंकायामपि तेनरामंविरुद्धंशंकमानःशीघ्रमितोऽनपसरणेकार्यनाशाद्रामोपिविरुद्धःस्यादितिशंकमानःशीघ्रंजगामेतिव्यंग्यम् अतएवव्यवहितपूर्वसर्गांतेमारीचस्यतथा
शब्दोत्तरंसीताविषयांमहतींचिंतामुक्त्वातत.पुनरपिमांसार्थमितरमृगवधप्रवृत्तिरुक्तासाविलंबायैव ॥ १ ॥ तदालक्ष्मणस्यापगमेअंतरंरामलक्ष्मणयोरपसरणेनावकाशमासाद्यप्राप्य ॥ २ ॥ शि
खीउपानहीनिर्व्रीह्यादित्वादिनिः अनेनत्रिदंडिसंन्यासिविशेषःसूचितः तदुक्तंभारते रावणस्तुयतिर्भूत्वामुंडःकुंडीत्रिदंडधृगिति तत्रमुंडइत्यनेनजटित्वव्यावृत्तिः कुंडंकमंडलुः यष्टिस्त्रिदंडात्मि
का भ्रातृभ्यांपरस्परभ्रातृभ्यांरामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ग्रहवत्केतुवत् तंसंदृश्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताशीघ्रप्रवाहापिनदीतंवीक्षंतंवीक्षमाणंदृष्ट्वातद्भयात्स्तिमितंमंदंगंतुमारेभे
इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अंतरंअपकारयोग्यंछिद्रम् तदंतरेउभयरहितदेशकाले ॥ ८ ॥

उपतस्थेअतिसमीपंप्रापेत्यर्थः अनुशोचतींतामिव ॥ ९ ॥ चित्रांचित्राख्यनक्षत्रम् भव्यरूपेणपरमशांतयतिरूपेण ॥१०॥ ११ ॥ वाष्पैःशोकेनचाभिपीडिताम् स्वयमग्नौप्रविश्यमांरक्षसेदत्तव तीतिशोकवाष्पौ रामव्यसनशंकयेत्यापाततोर्थः ॥ १२ ॥१३॥ ब्रह्मघोषंब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानायवेदघोषमुदीरयन्कुर्वन् ॥१४॥१५ ॥ रौप्यकांचनमुत्तमकांचनम् ॥ १६ ॥ ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्य प्रधानाभगवच्छक्तिः लक्ष्मीःसौभाग्यप्रधाना भूतिरणिमादिसिद्धिः रतिःकामपत्नी स्वैरचारिणीत्वंवनेआगमनात् ॥ १७ ॥ प्रशशंसेत्यस्यप्रपंचःसमाइत्यादि समाइतिसमसंस्थानाः शिखरिणः

उपतस्थेचवैदेहींभिक्षुरूपेणरावणः॥ अभव्योभव्यरूपेणभर्तारमनुशोचतीम्॥९॥ अभ्यवर्ततवैदेहींचित्रामिवशनैश्वरः॥सहसाभव्यरूपेणतृणैः कूपइवावृतः॥ १० ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्यवैदेहींरामपत्नींयशस्विनीम्॥ तिष्ठन्संप्रेक्ष्यचतदापत्नींरामस्यरावणः॥ ११ ॥ शुभांरुचिरदंतोष्ठींपूर्णचंद्रनिभान नाम्॥ आसीनांपर्णशालायांबाष्पशोकाभिपीडिताम्॥ १२ ॥ सतांपद्मपलाशाक्षींपीतकौशेयवासिनीम्॥ अभ्यगच्छतवैदेहींदृष्टचेतानिशाच रः॥ १३ ॥ दृष्ट्वाकामशराविद्धोब्रह्मघोषमुदीरयन्॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंरहितेराक्षसाधिपः॥ १४॥ तामुत्तमांत्रिलोकानांपद्महीनामिवश्रियम्॥ विभ्राजमानांवपुषारावणःप्रशशंसह॥ १५॥ रौप्यकांचनवर्णाभेपीतकौशेयवासिनि॥ कमलानांशुभांमालांपद्मिनीवचबिभ्रती ॥ १६ ॥ ह्रीः श्रीःकीर्तिःशुभालक्ष्मीरप्सरावाशुभानने॥ भूतिर्वात्वंवरारोहेरतिर्वास्वैरचारिणी॥ १७॥ समाःशिखरिणःस्निग्धाःपांडुरादशनास्तव॥ विशालेवि मलेनेत्रेरक्तांतेकृष्णतारके॥ १८ ॥ विशालंजघनंपीनमूरूकरिकरोपमौ ॥ एतावुपचितौवृत्तौसंहतौसंप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥ पीनोन्नतमुखौकांतौ स्निग्धतालफलोपमौ॥ मणिप्रवेकाभरणौरुचिरौतौपयोधरौ॥ २०॥ चारुस्मितेचारुदतिचारुनेत्रेविलासिनि॥ मनोहरसिमेरामेनदीकूलमिवां भसा॥ २१ ॥ करांतमितमध्यासिसुकेशेसंहतस्तनि॥ नैवदेवीनगंधर्वीनयक्षीनचकिन्नरी॥ २२॥ नैवंरूपामयानारीदृष्टपूर्वामहीतले ॥ रूपमग्र्यं चलोकेषुसौकुमार्यंवयश्चते॥ २३ ॥

कुंदकुड्मलवत्प्रशस्ताग्राः ॥ १८ ॥ संप्रगल्भितौआलिंगनादौसंजातप्रागल्भ्यौ संप्रवल्गिताविति पाठेआलिंगनोद्यताविव्यर्थः ॥ १९ ॥ मणिप्रवेकोमणिश्रेष्ठः ॥ २० ॥ नदीकर्त्री कूलंस्व कूलम् ॥ २१ ॥ करांतेनांगुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेनमितंमध्यंयस्यास्तथाभूते ॥ २२ ॥ रूपंसुकुमारतावयःकांतारवासइतिचत्वारिचित्तमुन्माथयंतिविकृतंकुर्वंति प्रतिकामनिर्गच्छ रामचंद्रा धिष्ठितस्थानेराक्षसपराक्रमासंभवादेवंवचनम् ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ आचरितुमुपभोक्तुम् त्वयुक्तंत्वत्संयुक्तमाल्यादित्रयम् अन्यत्तु विफलमितिभावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वीपिव्याघ्रौसर्वविदुर्निर्विदू ॥ २९ ॥ तरक्षुर्मृगादनः विभ्यसेबिभेषि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रशस्ताकृतप्रशंसा ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेणतमागतंरावणंदृष्ट्वाद्विजातिवेषोयंरावणइतिज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैःअतिथियोग्यसत्कारैः ॥ ३३ ॥ पाद्येनाभिनिमंत्र्यसत्कृत्य तदापाद्यदानोत्तरकालेसौम्यदर्शनंतंसिद्धंपक्वमन्नमित्यब्रवीत् ॥ ३४ ॥ पात्रंकमंडलुः कुसुंभंतद्रक्तवस्त्रम् तदुभयधारिणम् उपायानांब्राह्मणत्वप्रतिपत्त्यैरावणेनकृतानांकाषायवस्त्रब्रह्मघोषदं

साप्रतिकामभद्रंतेनत्वंवस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ राक्षसानामयंवासोघोराणांकामरूपिणाम् ॥ प्रासादाग्रा इहवासश्चकांतारेचित्तमुन्माथयंतिमे ॥ २५ ॥ संपन्नानिसुगंधीनियुक्तान्याचरितुंत्वया ॥ वरंमाल्यंवरंगंधंवरंवस्त्रंचशोभने ॥ २६ ॥ भर्तारंचवरंमन्येत्वद्युक्त णिरम्याणिनगरोपवनानिच ॥ २७ ॥ वसूनांवावरारोहेदेवताप्रतिभासिमे ॥ नेहगच्छंतिगंधर्वानदेवानचकिन्नराः ॥ २८ ॥ मसितेक्षणे ॥ कात्वंभवसिरुद्राणांमरुतांवाशुचिस्मिते ॥ २९ ॥ इहशाखामृगाःसिंहाद्वीपिव्याघ्रमृगादकाः ॥ २९ ॥ ऋक्षास्तरक्षवःकंकाःकथंतेभ्योनविभ्यसे ॥ मदान्विता राक्षसानामयंवासःकथंतुत्वमिहागता ॥ कथमेकामहारण्येनविभेषिवरानने ॥ कासिकस्यकुतश्चत्वंकिंनिमित्तंचदंडकान् ॥ ३१ ॥ एकाचरसिक नांघोराणांकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ ३० ॥ इतिप्रशस्तावैदेहीरावणेनमहात्मना ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेणहितंदृष्ट्वारावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैःपूजया ल्याणिघोरान्राक्षससेवितान् ॥ ३३ ॥ उपानीयासनंपूर्वंपाद्येनाभिनिमंत्र्यच ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येवतदातंसौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥ द्विजातिवेषेणसमीक्ष्यमैथिलीस मासमैथिली ॥ अशक्यमुद्द्रष्टुमुपायदर्शनान्न्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥ इयंबृसीब्राह्मणकाममास्यतामिदंचपाद्यंप्रति मागतंपात्रकुसुंभधारिणम् ॥ गृह्यतामिति ॥ इदंचसिद्धंवनजातमुत्तमंत्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ निमंत्र्यमाणःप्रतिपूर्णभाषिणींनरेंद्रपत्नींप्रसमीक्ष्यमैथिलीम् ॥ प्रसह्यतस्याहरणेदृढंमनःसमर्पयामासवधायरावणः ॥ ३७ ॥

र्शनात्उद्द्रष्टुमुपेक्षितुमशक्यमितिविचार्येतिशेषः तथागतंब्राह्मणवेषेणागतंरावणंब्राह्मणवदेवन्यमंत्रयत् पाठांतरंत्वत्राशक्तकल्पितम् अयमेवरक्षःसंहारोपायइतिदर्शनादित्यपिगूढमत्र ॥ ३५ ॥ निमंत्रणप्रकारः इयंबृसीत्यादि वनजातंवन्यपदार्थजातंत्वदर्थमेवसिद्धंकृतंतदिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ एवंनिमंत्र्यमाणोरावणःआत्मवधायस्वनाशायतस्याःप्रसह्यहरणेमनोदृढंनि श्चित्यसमर्पयामाससम्यग्वधायकृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुवेषंशोत्तनाकारम् मृगयागतंमृगयांप्रतिगतम् हरितंश्यामम् ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ रावणेनत्विति आत्मानंजिहीर्षुणापरिव्राजकरूपेणरावणेनपृष्टावैदेहीआत्मनास्वयमेवात्मानंशशंस॥१॥ ननुपूजामात्रंकर्तव्यंकिंप्रतिवचनेनेत्याह ब्राह्मणश्चेति एषअनुक्तइत्यार्षोसंधिः अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वकामसमृद्धिनी व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ४ ॥ राजमंत्रिभिःराज्ञोराज्यनिर्वाहकैर्मंत्रिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ संभ्रियमाणेसंपाद्यमानसंभारेइत्यर्थः भर्तारंदशरथम् ममार्याममपूज्याश्वश्रूः अनार्येतिकचित्पाठः ॥६ ॥ मेश्वशुरंसुकृतेनपरिगृह्यवररूपेणसुकृतेनवशीकृत्य यद्वा धर्मेणशापयित्वेत्यर्थः ममभर्तुःप्रव्राजनंभरतस्याभिषेचनमिति द्वौवरावयाचत॥७॥

ततःसुवेषंमृगयागतंपतिंप्रतीक्षमाणासहलक्ष्मणंतदा ॥ निरीक्षमाणाहरितंददर्शतन्महद्वनंनैवतुरामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० आ० अरण्यकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४६॥ ॥४७॥ ॥ रावणेनतुवैदेहीतदापृष्टाजिहीर्षुणा॥ परिव्राजकरूपेणशशंसात्मानमात्मना॥ १॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैषअनुक्तोहिशपेतमाम्॥ इतिध्यात्वामुहूर्तंतुसीतावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिताजनकस्याहंमैथिलस्यमहात्मनः॥ सीतानाम्नास्मिभद्रंतेरामस्यमहिषीप्रिया॥ ३ ॥ उषित्वाद्वादशसमाइक्ष्वाकूणांनिवेशने॥ भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४॥ तत्रत्रयोदशेवर्षेराजामंत्रयतप्रभुः॥ अभिषेचयितुंरामंसमेतोराजमंत्रिभिः॥५॥ तस्मिन्संभ्रियमाणेतुराघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयीनामभर्तारंममार्यायाचतेवरम् ॥६॥ परिगृह्यतुकैकेयीश्वशुरंसुकृतेनमे॥ ममप्रव्राजनंभर्तुर्भरतस्याभिषेचनम्॥ ७॥ द्वावयाचतभर्तारंसत्यसंधंनृपोत्तमम्॥ नाद्यभोक्ष्येनचस्वप्स्येनपास्येनकदाचन॥८॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्भिषिच्यते॥ इतिब्रुवाणांकैकेयींश्वशुरोमेसपार्थिवः॥९॥ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्नचयाञ्चांचकारसा ॥ ममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकः॥ १० ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्वर्थैरनुगतार्थैःसप्रयोजनैरुपभोगक्षमैरर्थैरयाचत सर्वाण्युत्तमवस्तूनितुभ्यंदास्यामिरामाभिषेचनेविघ्नंमाकुर्वितियाच्यमानानयायाञ्चांचकारनांगीकृतवती वयसापंचविंशकः वननिर्गमनकालेइतिशेषः नन्विदमयुक्तम् ऊनषोडशवर्षोयमितिविश्वामित्रंप्रतिदशरथोक्तेःउषित्वाद्वादशसमाइत्यत्रोक्तेश्चेतिचेन्न अल्पांतरत्वात् अतितरुणावस्थायामपिराज्यंत्यक्तवानित्यर्थेतात्पर्येणास्ययातथोक्तेः यद्वाऽतिक्रांतपंचविंशकइत्यर्थः ममभर्तावयसामहातेजाः अतितरुणइत्यर्थः पंचविंशकःसांख्यसिद्धंपंचविंशतत्त्वंचैतन्यंसोयमेव एतच्चैतन्येनैवजगद्व्याप्तंनततोधिकंकिंचिदस्तीतिसूचयितुंतथोक्तिरितितत्त्वम् ॥ १० ॥

तथाममजन्मतोवनप्रवेशसमयेऽतीतानीत्यर्थः गण्यतइत्यार्षमेकत्वम् ममपंचतन्मात्रपंचमहाभूतपंचेंद्रियाहंकारबुद्धिमनोरूपाण्यष्टादशवर्षाणिपर्वाणिजन्मनिकार्येगण्यंतइतितन्मूलीभूताप्रकृ
निरहमितिसूचितम् ॥ ११ ॥ कामार्तःकैकेयीकामार्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनृतान्मोचयतद्दत्तवरानुपालनेनेतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैमात्रःशुभ्रादिषुविमातृशब्दपाठेपिआर्षो

अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते॥ रामेतिप्रथितोलोकेसत्यवान्शीलवान्शुचिः॥ ११ ॥ विशालाक्षोमहाबाहुःसर्वभूतहितेरतः ॥ कामार्त
श्चमहाराजःपितादशरथःस्वयम् ॥ १२ ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंतंरामंनाभ्यषेचयत्॥ अभिषेकायतुपितुःसमीपंराममागतम् ॥ १३ ॥ कैकेयीम
मभर्तारमित्युवाचद्रुतंवचः॥ तवपित्रासमाज्ञप्तंममेदंशृणुराघव ॥ १४ ॥ भरतायप्रदातव्यमिदंराज्यमकंटकम् ॥ त्वयातुखलुवस्तव्यंनववर्षाणि
पंचच ॥ १५ ॥ वनेप्रव्रजकाकुत्स्थपितरंमोचयानृतात्॥ तथेत्युवाचतांरामःकैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥ चकारतद्वचःश्रुत्वाभर्तामदृढव्रतः॥ द
द्यान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतम् ॥ १७ ॥ एतद्ब्राह्मणरामस्यव्रतंधृतमनुत्तमम्॥ तस्यभ्रातातुवैमात्रोलक्ष्मणोनामवीर्यवान्॥ १८ ॥ रामस्य
पुरुषव्याघ्रःसहायःसमरेऽरिहा॥ सभ्रातालक्ष्मणोनामब्रह्मचारीदृढव्रतः ॥ १९ ॥ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिःप्रव्रजंतंमयासह॥ जटीतापसरूपेणमया
सहसहानुजः॥ २० ॥ प्रविष्टोदंडकारण्यंधर्मनित्योदृढव्रतः॥ तेवयंप्रच्युताराज्यात्कैकेय्यास्तुकृतेत्रयः॥ २१ ॥ विचरामद्विजश्रेष्ठवनंगंभीरमोजसा॥
समाश्वसमुहूर्तंतुशक्यंवस्तुमिहत्वया॥ २२ ॥ आगमिष्यतिमेभर्तावन्यमादायपुष्कलम्॥ रुरून्गोधान्वराहांश्चहत्वादायामिषंबहु॥ २३ ॥ सत्वं
नामचगोत्रंचकुलमाचक्ष्वतत्वतः॥ एकश्चदंडकारण्येकिमर्थंचरसिद्विज॥ २४ ॥ एवंब्रुवत्यांसीतायांरामपत्न्यांमहाबलः॥ प्रत्युवाचोत्तरंतीव्रंरा
वणोराक्षसाधिपः॥ २५ ॥ येनवित्रासितालोकाःसदेवासुरमानुषाः॥ अहंसरावणोनामसीतेरक्षोगणेश्वरः॥ २६ ॥ त्वांतुकांचनवर्णाभांदृष्ट्वाकौ
शेयवासिनीम्॥ रतिंस्वकेषुदारेषुनाधिगच्छाम्यनिंदिते॥ २७ ॥

षः असहोदरोभ्रातेत्यर्थः विभिन्नायामातुरपत्यंवैमात्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कैकेय्याःकृतेतन्निमित्तम् ॥ २१ ॥ यदिवस्तुंशक्यंतर्हिमुहूर्तंसमाश्वसविश्रमंकुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ हत्वाआ
दायेतिच्छेदः आदनमादस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ गोत्रमार्षम् कुलंप्रसिद्धवंश्यकृतम् यद्वा गोत्रंपितृकुलं कुलंमातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६॥ दृष्ट्वापूर्वंश्रुत्वाअद्यदृष्ट्वाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ वनेषुउपवनेषु ॥ ३० ॥ पंचेत्यादि रक्षोयोनौतमोगुणप्रधानायांजातत्वादुद्रिक्ततमसाभगवन्मायययाज्ञानाच्छादनादेवमुक्तिः सर्वथातत्त्वज्ञोरावणःकथमेवंवदेदितितुश्रद्धाजा
ड्यमेव तत्त्वज्ञचिह्नानुपलंभात् सीतारामौसर्वेश्वरावित्येतन्मात्रज्ञानंरावणस्यास्त्येवेत्यपिश्रद्धाजाड्यमेव विष्णुपुराणादिविरोधात् तथाचोक्तंविष्णुपुराणे मैत्रेयउवाच हिरण्यकशिपुत्वेचरावण
त्वेचविष्णुना अवापनिहतोभोगानप्राप्यानमरैरपि नलयंतत्रतेनैवनिहतःसकथंपुनः संप्राप्तःशिशुपालत्वेसायुज्यंशाश्वतेहरौ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसर्वधर्मभृतांवर कौतूहलपरेणैतत्पृष्टोमेवक्तुमर्ह
सि पराशरउवाच दैत्येश्वरस्यतुवधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणाऽपूर्वंतनुंगृह्णतान्नृसिंहरूपमाविष्कृतं तत्रहिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवंनमनस्यभूत् निरतिशयपुण्यजातसंभूत
मेतत्सत्त्वमितिरजउद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोवाप्तवधहेतुकींनिरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणींदशाननत्वेभोगसंपदमवाप नातस्तस्मिन्ननादिनिधनेपरब्रह्मभूतेभगवत्य
नालंबनीकृतेमनसस्तल्लयं दशाननत्वेप्यनंगपराधीनतया जानकीसक्तचेतसोदाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युतइत्यासक्तिर्विपद्यतोंतःकरणस्यमानुषबुद्धिरेवकेवलमभूत्

बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः॥ सर्वासामेवभद्रंतेममाग्रमहिषीभव॥ २८ ॥ लंकानामसमुद्रस्यमध्येममहापुरी॥ सागरेणपरिक्षि
प्तानिविष्टागिरिमूर्धनि॥ २९ ॥ तत्रसीतेमयासार्धवनेषुविचरिष्यसि॥ नचास्यवनवासस्यस्पृहयिष्यसिभामिनि॥ ३० ॥ पंचदास्यःसहस्राणिस
र्वाभरणभूषिताः॥ सीतेपरिचरिष्यंतिभार्याभवसिमेयदि॥ ३१ ॥

विपद्यतइतिविपद्यतोपीत्यर्थः तस्मिन्नपिसमयेविष्णुत्वबुद्धिर्नासीदितिभावः पुनरच्युतविनिपातनमात्रफलमखिलभूमंडलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहतंचैश्वर्यंशिशुपालत्वेचावाप तत्रत्व
खिलान्येवभगवन्नामकारणान्यभवन् नामानिगोविंदादीनि कारणानिगवांरक्षणादीनीत्यर्थः ततश्वतत्कारणकृतानांतेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्धितविद्वेषानुबंधिचि
त्तोविनिंदन्संतर्जनादिषूच्चारणमकरोत् तच्चरूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिप्रौढवैरानुभावादटनभो
जनस्नानासनशयनादिष्ववस्थांतरेषुनैवापययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवानुक्रोशेषूच्चारयंस्तमेवहृदयेधारयन्नात्मवधायभगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्वलमक्षय्यतेजःस्वरूपंपरमब्रह्मस्वरूपमपगत
रागद्वेषादिदोषंभगवंतमद्राक्षीत् तावच्चभगवच्चक्रेणाशुव्यापादितः तेनतत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयोभगवतैवांतमुपनीतस्तस्मिन्नेवलयमुपययौ एतत्तवाभिहितं भगवानिहकीर्तितःसंस्मृतश्वद्वे
षानुबंधनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभंफलंप्रयच्छतिकिमुतसम्यग्भक्तिमतामिति लोकदृष्ट्यातुसीतासादृश्यात्सीताबुद्ध्याहरणाच्चाततायित्वसंपत्त्यातद्वधेभगवतःप्रवृत्तिः एवंचईदृशोक्तीनांयद्वा
तद्वाप्रकारेणान्यथायोजनप्रयासस्तीर्थादीनांविफलएव विष्णुपुराणोक्तरीत्यैवभागवतेउक्तं एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिएतेइत्यनेनपूर्वोक्ताअवताराःकृष्यादयश्वपरामृश्यंते

पुंसःपरमेश्वरस्य तत्रावताराअंशाःऋष्यादयःकलाः यद्यपिकृष्णोप्यंशएव तत्रैवदशमे तत्रांशेनावतीर्णस्यविष्णोर्वीर्याणिशंसनइत्याद्युक्तेः उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौ।महामुनेइतिविष्णुपु
राणाद्युक्तेः द्वितीयेभागवतेप्येवमेव भारतेप्येवमेव एतेनतत्रांशेनावतीर्णस्येत्यादिदशमस्थश्लोकव्याख्यानमपास्तं तथापितत्तत्कारणकृतनाम्नांतत्रलाभाद्बहुशोऽज्ञानकार्यनाटनाच्चशंखच
क्रादीनांप्रत्यक्षतोदर्शनाच्चस्वयंभगवानित्युक्तिः नैतावतारामाद्यवताराणांततोन्यूनत्वमितिभ्रमःकार्यः श्रीधरोपिमत्स्याद्यवताराणांसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेपियावदुपयोगमेवज्ञानशक्त्याविष्का
रः अज्ञानाविष्कारश्चबहुशः कृष्णेत्वंत्योऽल्पःयथाऽभिमन्युमरणेनाहंतत्रसंनिहितआसमतस्तस्यमरणमिति यथाद्रौपद्याःसभायांनयनकालेनाहंद्वारकायांसंनिहितःकिंतुसौभवधार्थंगतोऽतो
ऽत्रनामयंक्लेशइति सौभवधेचमायिकंमृतवसुदेवशरीरंदृष्ट्वामोहइत्याद्यज्ञाननाट्यमल्पं रामावतारेपिज्ञानाविष्कारस्तत्रतत्रदर्शितोदर्शयिष्यतेच अवताराश्चेमेविराजएवांशाः भागवतेप्रथमे
तृतीयेऽध्याये जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षयेत्यादिनावैराजंरूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययं यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयइ

रावणेनैवमुक्तातुकुपिताजनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्यांगीतमनादृत्यराक्षसम् ॥३२॥ महागिरिमिवाकंप्यंमहेंद्रसदृशंपतिम् ॥ महोदधिमिवा
क्षोभ्यमहंराममनुव्रता ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंन्यग्रोधपरिमंडलम् ॥ सत्यसंधंमहाभागमहंराममनुव्रता ॥ ३४ ॥ महाबाहुंमहोरस्कंसिंहवि
क्रांतगामिनम् ॥ नृसिंहंसिंहसंकाशमहंराममनुव्रता ॥ ३५ ॥ पूर्णचंद्राननंरामंराजवत्संजितेंद्रियम् ॥ पृथुकीर्तिंमहाबाहुमहंराममनुव्रता ॥३६॥
त्वंपुनर्जंबुकःसिंहींमामिहेच्छसिदुर्लभाम् ॥ नाहंशक्यात्वयास्प्रष्टुमादित्यस्यप्रभायथा ॥ ३७ ॥

त्युक्तेः एतदुक्तंवैराजंनिधानंकार्यावसानेप्रवेशस्थानं बीजमुद्भवकारणं अव्ययंस्वयंचिरस्थायि नकेवलमवताराणामेवबीजंकिंतुसर्वेषामित्याह यस्येति यद्यपिविराट्जीवएवतथापितदंतर्या
मिणस्तथोपासनायैवमुक्तं सितकृष्णकेशोद्धारेणचतेषांमूर्धन्यत्वेनमुख्यत्वात्तद्वन्मुख्ययोःप्रधानयोर्मदंशयोस्तत्त्वज्ञयोस्तद्वर्णयोर्वैकुंठस्थभूतलस्थयोर्विष्णुशेषयोरवतारइतिसूचितमतएवांते
कृष्णंप्रतिदेवदूतेनत्वांविनास्वर्गोनशोभतेऽतस्त्वमागच्छेतिनिवेदितमितिस्पष्टंपुराणेषु अत्ररामंप्रत्यपितथैवोक्तं अंशत्वंचैषामौपाधिकं मायायाःसांशत्वादित्यलम् ॥ ३१ ॥ रावणेनेति कुपिता
कुपितेव ॥ ३२ ॥ पर्वतसमुद्रोपमाभ्यांधैर्यगांभीर्येदर्शिते ॥ ३३ ॥ न्यग्रोधपरिमंडलंतत्सदृशपरिणाहंतद्वत्सर्वाश्रयंचराममुद्दिश्यानुसरणमेवव्रतंयस्याःसा ॥ ३४ ॥ सिंहस्यविक्रांतंपदक्षेपस्त
द्वत्पदनिक्षेपेणसगर्वगमनशीलं सिंहसंकाशं पराक्रमेइतिभावः नृसिंहमित्यस्यहिरण्यकशिपुहंतृत्वंव्यंग्यम् ॥ ३५ ॥ राजाचासौवत्सःश्रेष्ठराजस्तं यद्वा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥ यथाआदित्यप्र
भा आदित्यात्पृथक्कृत्यकेनापिस्प्रष्टुमशक्यातथाहंशक्तिशक्तिमतोरवियोगादितिगूढम् ॥ ३७ ॥

कांचनवत्क्षद्दर्शनंमुमूर्षुलक्षणं मंदक्षीणमायुरादिर्जनतिसमंदभाक् ॥ ३८ ॥ क्षुधितस्यसिंहस्यसर्पस्यवदनाद्दंष्ट्राग्रहणेच्छासदृशीमदिच्छा एषुसर्वत्रनिदर्शनालंकारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लेढिलेक्षि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्यंदनिकाक्षुद्रनदी सुराग्र्यममृतं सौवीरकमारनालंकांजिकम् ॥ ४५ ॥ कांचनसीसरूपलोहयोरित्यर्थः हस्तीगजः विडालोमार्जारः ॥४६॥

पादपान्कांचनान्नूनंबहून्पश्यसिमंदभाक् ॥ राघवस्यप्रियांभार्यांयस्त्वमिच्छसिराक्षस ॥ ३८ ॥ क्षुधितस्यचसिंहस्यमृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीविषस्यवदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ मंदरंपर्वतश्रेष्ठंपाणिनाहर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटंविषंपीत्वास्वस्तिमान्गंतुमिच्छसि ॥ ४० ॥ अक्षिसूच्याप्रमृजसिजिह्वयालेढिचक्षुरम् ॥ राघवस्यप्रियांभार्यामधिगंतुंत्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अवसज्यशिलांकंठेसमुद्रंतर्तुमिच्छसि ॥ सूर्यचंद्रमसौचोभौपाणिभ्यांहर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ योरामस्यप्रियांभार्यांप्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ अग्निंप्रज्वलितंदृष्ट्वावस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तांयोभार्यांरामस्याहर्तुमिच्छसि ॥ अयोमुखानांशूलानांमध्येचरितुमिच्छसि ॥ रामस्यसदृशींभार्यांयोऽधिगंतुंत्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदंतरंसिंहसृगालयोर्वनेयदंतरंस्यंदनिकासमुद्रयोः ॥ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदंतरंतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४५ ॥ यदंतरंकांचनसीसलोहयोर्यदंतरंचंदनवारिपंकयोः ॥ यदंतरंहस्तिविडालयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४६ ॥ यदंतरंवायसवैनतेययोर्यदंतरंमद्गुमयूरयोरपि ॥ यदंतरंहंसकगृध्रयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४७ ॥ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावेरामेस्थितेकार्मुकबाणपाणौ ॥ हृतापितेहंनजरांगमिष्येआज्यंयथामक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीवतद्वाक्यमदुष्टभावासुदुष्टमुक्त्वारजनीचरंतम् ॥ गात्रप्रकंपाद्व्यथिताबभूववातोद्धतासाकदलीवतन्वी ॥ ४९ ॥ तांवेपमानामुपलक्ष्यसीतांसरावणोमृत्युसमप्रभावः ॥ कुलंबलंनामचकर्मचात्मनःसमाचचक्षेभयकारणार्थम् ॥ ५० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मद्गुर्जलकाकः ॥ ४७ ॥ जरांजीर्णावस्थांसुखोदर्कां मक्षिकयावगीर्णंभुक्तमाज्यंयथातांनाशयतितद्वत् ॥ ४८ ॥ इतीवइत्येवं सुदुष्टंअत्यंतदुःखजनकंतत्पूर्वोक्तंवाक्यं वातोद्धतामहावातप्रकंप्यमाना ॥ ४९ ॥ भयकारणार्थंभयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥

एवमिति परुषंक्रोधावेशेनवर्णानांचवर्गेणैवोच्चारणात्श्रुतिकटु अक्षरमित्यर्थः संरब्धःक्रुद्धः ॥ १ ॥ सापत्नः शिवाद्यण् सापत्नेइतिपाठेमातृसपत्नीपुत्रत्वेप्रसिद्धइत्यर्थः भ्रातेत्यत्रचसाक्षादि नितदापाठः एतेनकुलप्राशस्त्यमुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वैमात्रःप्राग्वत् द्वैमात्रइतिपाठेद्वितीयामाताद्विमातातदपत्यमित्यर्थेमातुरुदित्युत्वाभावआर्षः अस्यद्विशब्दस्यद्विपूरणार्थत्वेपिसंख्यार्थत्वा न्नावान्तोत्वमित्यन्ये कारणांतरेनिमित्तविशेषे द्वंद्वंद्वंद्वयुद्धं आसादितःप्रापितः ॥ ४ ॥ स्वमधिष्ठानंस्वांपुरींलंकां कैलासाश्रयणंप्रबलाश्रयणबुद्ध्या ॥ ५ ॥ येनपुष्पकेण वीर्यादावर्जितंआ

एवंब्रुवत्यांसीतायांसंरब्धःपरुषंवचः ॥ ललाटेभ्रुकुटिंकृत्वारावणःप्रत्युवाचह ॥ १ ॥ भ्रातावैश्रवणस्याहंसापत्नोवरवर्णिनि ॥ रावणोनामभद्रंते दशग्रीवःप्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्यदेवाःसगंधर्वाःपिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवंतिसदाभीतामृत्योरिवसदाप्रजाः ॥ ३ ॥ येनवैश्रवणोभ्रातावैमात्रः कारणांतरे ॥ द्वंद्वमासादितःक्रोधाद्रणेविक्रम्यनिर्जितः ॥ ४ ॥ मद्भयार्तःपरित्यज्यस्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासंपर्वतश्रेष्ठमध्यास्तेनरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्यतत्पुष्पकंनामविमानंकामगंशुभम् ॥ वीर्यादावर्जितंभद्रेयेनयामिविहायसम् ॥ ६ ॥ ममसंजातरोषस्यमुखंदृष्ट्वैवमैथिलि ॥ विद्रवंतिपरित्र स्ताःसुराःशक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्रतिष्ठाम्यहंतत्रमारुतोवातिशंकितः ॥ तीव्रांशुःशिशिरांशुश्चभयात्संपद्यतेदिवि ॥ ८ ॥ निष्कंपपत्रास्तरवोनद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवंतियत्रतत्राहंतिष्ठामिचचरामिच ॥ ९ ॥ ममपारेसमुद्रस्यलंकानामपुरीशुभा ॥ संपूर्णाराक्षसैर्घोरैर्यथेंद्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेणपरिक्षिप्तापांडुरेणविराजिता ॥ हेमकक्ष्यापुरीरम्यावैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधातूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्रत्वंवसतीसीतेराजपुत्रिमयासह ॥ नस्मरिष्यसिनारीणांमानुषीणांमनस्विनि ॥ १३ ॥ भुंजानामानुषान्भोगान्दि व्यांश्चवरवर्णिनि ॥ नस्मरिष्यसिरामस्यमानुषस्यगतायुषः ॥ १४ ॥

च्छियगृहीतं मयेतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तीव्रांशुरपिममभयाच्छिशिरांशुःसंपद्यते ॥ ८ ॥ यत्रचरामियेनमार्गेणगच्छामीतियावत् यत्रचतिष्ठामितत्रभवंतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ समुद्रस्यपारे ममलंकानामपुरीत्यन्वयः ॥ १० ॥ प्राकारस्यपांडुरत्वंसुधालेपाद्राजतत्वाद्वा हेम्नःकक्ष्याअवच्छेदायस्यांसा तोरणंपुरद्वारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानुषीणांनारीणांनस्मरिष्यसि शेषे षष्ठी मन्नगरेदिव्यनारीसमागमादितिभावः युगपन्मानुषदिव्यभोगस्तत्रान्यत्रनूभयंयुगपद्दुर्लभमितिभावः ॥ १३ ॥ गतायुषःएकादशसहस्रसंख्ययामितायुषः खरादिवधजक्रोधेनमयाव धाद्गतत्त्वम् ॥ १४ ॥

योरामोमंदवीर्यइतिज्ञात्वाज्येष्ठोपिराज्येप्रियंभरतंस्थापयित्वावनंप्रस्थापितः ॥ १५ ॥ तेनगतचेतसाकिंकरिष्यसीत्यन्वयः भ्रष्टराज्यत्वाच्चेतोहीनत्वम् ॥ तापसेनतपस्विनातापसश्रेष्ठतपस्वि ना यद्वा तापसेनशोच्यत्वेन तपस्विनाअशूरेण ॥ १६ ॥ रक्षरक्षणे रक्षपालय ॥१७ ॥ उर्वशीपुरूरवसंचरणेनाभिहत्ययथापश्चात्तापंगतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् तथापश्चात्तापंगमिष्यसि ॥ १८॥ अंगुल्यानसमः अंगुलीविलेनापितुल्योन अनेनमयानीतांपुनारामआनयिष्यतीतिनशंक्यमितिभावः संप्राप्तम् मामितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ रहितेरामरहितेआश्रमेस्थितेतिशेषः ईदृशवंश्यस्ये दृशंकृत्यमनुचितमितिमिथ्यैवान्यवंशंस्ववंशत्वेनकथयसीतिव्यंग्यम् ॥ २१ ॥ एवंभूतस्यराज्ञःप्रजानांसर्वथानाशः ममनयनेसर्वजीवितच्छेदएवेतिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अप्रतिरूपरूपांअनु

स्थापयित्वाप्रियंपुत्रंराज्येदशरथोनृपः ॥ मंदवीर्यस्ततोज्येष्ठःसुतःप्रस्थापितोवनम् ॥ १५ ॥ तेनकिंभ्रष्टराज्येनरामेणगतचेतसा ॥ करिष्यसिवि शालाक्षितापसेनतपस्विना ॥ १६ ॥ रक्षराक्षसभर्तारंकामयस्वयमागतम् ॥ नमन्मथशराविष्टंप्रत्याख्यातुंत्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यायहिमांभी रुपश्चात्तापंगमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येवपुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अंगुल्यानसमोरामोममयुद्धेसमानुषः ॥ तवभाग्येनसंप्राप्तंभजस्ववरवर्णि नि ॥ १९ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीक्रुद्धासंरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंरहितराक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथंवैश्रवणंदेवंसर्वदेवनमस्कृतम् ॥ भ्रातरंव्य पदिश्यत्वमशुभंकर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणराक्षसाः ॥ येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्यशचीं भार्यांशक्यमिंद्रस्यजीवितुम् ॥ नहिरामस्यभार्यांमामानीयस्वस्तिमान्भवेत् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरंवज्रधरस्यपश्चाच्छचींप्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥ नमा दृशींराक्षसधर्षयित्वापीतामृतस्यापितवास्तिमोक्षः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥

पमसौंदर्याम् मोक्षःमृत्योरितिशेषः अतिमलिनांतःकरणत्वान्मोक्षोज्ञानैकप्राप्यस्तवनास्त्येवेतिभावः ॥ २४ ॥ अत्रसर्गेरावणोक्तौसप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः पंचपंचकतत्त्वज्ञोरावणो हंजगत्स्वमामितिश्लोकःक्वचित्पठ्यतेतमेवंव्याचक्षते सप्तसप्तकंषडंगसहितवेदोपवेदसहितचतुर्दशविद्यारूपंतद्वेत्ता अष्टाष्टकविभूषितःचतुःषष्टिकलाभूषितः पंचपंचकतत्त्वज्ञःपंचविंशतितत्त्व ज्ञःपंचविंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकवानितियावत्इति सकतकाद्यव्याख्यातत्वात्प्रक्षिप्तइतिज्ञायते आद्यपादेअर्थासंगतिरपि परपादपर्यालोचनयातृतीयपादोक्तज्ञानवतई दृशेकर्मणिप्रवृत्तिरप्यनुचितेतिभाति ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

हस्तेहस्तंसमाहन्यसमाहत्येत्यर्थः विनिष्पीड्येतियावत् महिपादयस्त्रियैवहतास्तथाकदाचिदेषाहरणसमयेक्रौर्यंकुर्यादितिशंकयाक्रूरस्वीयमहद्रूपांगीकारः यद्वा कपटेनापिशांतस्वभावयतिवे
पधारणात्तद्वेषस्याज्ञात्व्येनहरणेस्वस्यप्रतिबद्धतांदृष्ट्वास्वरूपग्रहणम् ममरावणस्यापिअयंवेषःक्रौर्यप्रतिबंधकइत्यतश्चहस्तेहस्ताघातइत्यतश्चबोध्यम् ॥ १ ॥ नश्रुतौअयेवक्ष्यमाणावितिशेषः

सीतायावचनंश्रुत्वादशग्रीवःप्रतापवान्॥ हस्तेहस्तंसमाहन्यचकारसुमहद्वपुः॥ १ ॥ समैथिलींपुनर्वाक्यंबभाषेवाक्यकोविदः॥ नोन्मत्तयाश्रुतौ
मन्येममवीर्यपराक्रमौ॥ २ ॥ उद्वहेयंभुजाभ्यांतुमेदिनीमंबरेस्थितः॥ आपिबेयंसमुद्रंचमृत्युंहन्यांरणेस्थितः॥ ३ ॥ अर्कंतुद्यांशरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यां
हिमहीतलम्॥ कामरूपेणउन्मत्तेपश्यमांकामरूपिणम्॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्यरावणस्यशिखिप्रभे॥ क्रुद्धस्यहरिपर्यंतेरक्तेनेत्रेबभूवतुः॥ ५ ॥ स
द्यःसौम्यंपरित्यज्यतीक्ष्णरूपंसरावणः॥ स्वंरूपंकालरूपाभंभेजेवैश्रवणानुजः॥ ६ ॥ संरक्तनयनःश्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः॥ क्रोधेनमहताविष्टोनी
लजीमूतसंनिभः॥ ७ ॥ दशास्योविंशतिभुजोबभूवक्षणदाचरः॥ सपरिव्राजकच्छद्ममहाकायोविहायतत्॥ ८ ॥ प्रतिपेदेस्वकंरूपंरावणोराक्षसा
धिपः॥ रक्तांबरधरस्तस्थौस्त्रीरत्नंप्रेक्ष्यमैथिलीम्॥ ९ ॥ सतामसितकेशांतांभास्करस्यप्रभामिव॥ वसनाभरणोपेतांमैथिलींरावणोब्रवीत्॥ १० ॥
त्रिषुलोकेषुविख्यातंयदिभर्तारमिच्छसि॥ मामाश्रयवरारोहेतवाहंसदृशःपतिः॥ ११ ॥ मांभजस्वचिरायत्वमहंश्लाघ्यःपतिस्तव॥ नैवचाहंक्वचि
द्भद्रेकरिष्येतवविप्रियम्॥ १२ ॥ त्यज्यतांमानुषोभावोमयिभावःप्रणीयताम्॥ राज्याच्च्युतमसिद्धार्थंरामंपरिमितायुषम्॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्ता
सिमूढेपंडितमानिनि॥ यःस्त्रियोवचनाद्राज्यंविहायससुहृज्जनम्॥ १४ ॥ अस्मिन्व्यालानुचरितेवनेवसतिदुर्मतिः॥ इत्युक्त्वामैथिलींवाक्यंप्रिया
र्हांप्रियवादिनीम्॥ १५ ॥

॥ २ ॥ नानेवाह उद्वहेयमित्यादि आपिबेयमिति ॥ ३ ॥ कामेनचित्तजेनरूपेणचउन्मत्तेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ हरिपर्यंतेश्यामप्रांते ॥ ६ ॥ सौम्यंभिक्षुरूपम् तीक्ष्णरूपंप्रशस्ततीक्ष्णंरूपंमृत्युतुल्यरू
पंभेजे ॥ ६ ॥ ७ ॥ परिव्राजकच्छद्मकपटपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्करस्यप्रभामिव तस्याअपिपर्यंतेश्यामरूपतायाश्छांदोग्येउक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानुषोभावः
मनुष्यरामविषयकोभावःस्नेहबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रियवादिनीम् रावणादन्यत्रेतिशेषः ॥ १५ ॥

कामामोहितोजग्राहेत्यत्यंतानौचित्येदृष्टांतः बुधःखेरोहिणीमिव खेआकाशेशून्येच रौहिणेयोबुधोरोहिणींस्वमातरंयदिकामाद्गृह्णीयात्तदातत्सदृशमिदंघोरंयद्यथोक्तौचकल्पनमित्यतिशयो क्तिरत्रव्यंग्या सीतयासद्योमरणपर्यवसायिशापादानंतुसमूलनाशनस्यवेदवत्यंशेनप्रतिज्ञातस्यनिर्वाहायऋषीणांदेवानामयेरामप्रतिज्ञातस्यचनिर्वाहाय ॥ १६ ॥ वामेनेति अननुरक्ततयाशाप दानत्रियास्ववामांगासनत्वनिवारणायैवंग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परुषैःइतःपरंरामप्रत्याशात्याज्येत्येवमादिभिः अंकेनहस्तांतरैरित्यर्थः ॥ २० ॥ अतिचुक्रोशेत्यादितच्छाया

अभिगम्यसुदुष्टात्माराक्षसःकाममोहितः ॥ जग्राहरावणःसीतांबुधःखेरोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेनसीतांपद्माक्षींमूर्धजेषुकरेणसः ॥ ऊर्वोस्तुद क्षिणेनैवपरिजग्राहपाणिना ॥ १७ ॥ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाभुजम् ॥ प्राद्रवन्मृत्युसंकाशंभयार्तावनदेवताः ॥ १८ ॥ सचमायामयो दिव्यःखरयुक्तःखरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यततहेमांगोरावणस्यमहारथः ॥ १९ ॥ ततस्तांपरुषैर्वाक्यैरभितर्ज्यमहास्वनः ॥ अंकेनादायवैदेहींरथमारोहय त्तदा ॥ २० ॥ साग्रहीतातिचुक्रोशरावणेनयशस्विनी ॥ रामेतिसीतादुःखार्तारामंदूरंगतंवने ॥ २१ ॥ तामकामांसकामार्तःपन्नगेंद्रवधूमिव ॥ विचेष्टमानामादायउत्पपाताथरावणः ॥ २२ ॥ ततःसाराक्षसेंद्रेणह्रियमाणाविहायसा ॥ भृशंचुक्रोशमत्तेवभ्रांतचित्तायथातुरा ॥ २३ ॥ हाल क्ष्मणमहाबाहोगुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणांनजानीषेरक्षसाकामरूपिणा ॥ २४ ॥ जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोःपरित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मे णमांराघवनपश्यसि ॥ २५ ॥ ननुनामाविनीतानांविनेतासिपरंतप ॥ कथमेवंविधंपापंनत्वंशाधिहिरावणम् ॥ २६ ॥ ननुसद्योऽविनीतस्यदृश्यते कर्मणःफलम् ॥ कालोप्यंगीभवत्यत्रसस्यानामिवपक्तये ॥ २७ ॥ त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितांतकरंघोरंरामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥

याअपिमनुष्यत्वावनाढ्यम् ॥ २१ ॥ अकामांविरागिणीम् विचेष्टमानांततआत्मानंमोचयितुम् ॥ २२ ॥ मत्तेवअतिदुःखवशादुन्मत्तेव तथा भ्रांतचित्ताआतुराशोकातुरायथाक्रोशतितथा चुक्रोश अत्रेवयथाभ्यांसर्वचेष्टानांनाढ्यत्वंसूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननुनामेतिप्रसिद्धौ विनेताशिक्षकः नशाधिप्राप्तकालंशासनंनकरोषि हिर्वाक्यालंकारे शोकातुरत्वाद्वाधिकपदंन दोषाय ॥ २६ ॥ स्वयमेवतत्रहेतुमुन्नयति नन्विति अविनीतस्यपुरुषस्याविनयरूपकर्मणःफलंसद्योनदृश्यते यतस्तत्रकालोप्यंगीभवतिसहकारिकारणंभवति पक्तिःपाकः ॥ २७ ॥ अधुनास्वे ष्टशापमाह त्वमिति व्यसनंपुत्रपौत्रादिनाशरूपम् ॥ २८ ॥

सकामानुजातेतिशेषः यतइत्यादिः ॥ २९ ॥ हरतीतिशंसध्वमितिसंबंधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेसीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ अमुत्रापिपरलोके.पिगतांवैवस्वतल्हतामपिमांविदित्वापराक्रम्यपराक्रमंकृत्वाआनेष्यत्येवअतोयूयंशंसतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गृध्रंजटायुषम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तुभ्यमितिपाठेत्वयेत्यर्थेआर्षंतत् नशक्यइत्यत्रहेतुः सत्त्ववानित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

हंतेदानींसकामातुकैकेयीबांधवैःसह ॥ क्रियेयंधर्मकामस्यधर्मपत्नीयशस्विनः ॥ २९ ॥ आमंत्रयेजनस्थानंकर्णिकारांश्चपुष्पितान् ॥ क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ॥ ३० ॥ हंससारससंघुष्टांवंदेगोदावरींनदीम् ॥ क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ॥ ३१ ॥ दैवतानिचयान्यस्मिन्वनेविविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहंतेभ्योभर्तुःशंसतमांल्हताम् ॥ ३२ ॥ यानिकानिचिदप्यत्रसत्त्वानिविविधानिच ॥ सर्वाणिशरणंयामिमृगपक्षिगणानिवै ॥ ३३ ॥ क्रियमाणांप्रियांभर्तुःप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ विवशातेल्हतासीतारावणेनेतिशंसत ॥ ३४ ॥ विदित्वातुमहाबाहुरमुत्रापिमहाबलः ॥ आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतल्हतामपि ॥ ३५ ॥ सातदाकरुणावाचोविलपंतीसुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतंगृध्रंददर्शायतलोचना ॥ ३६ ॥ सातमुद्वीक्ष्यसुश्रोणीरावणस्यवशंगता ॥ समाक्रंदद्भयपरादुःखोपहितयागिरा ॥ ३७ ॥ जटायोपश्यमामार्यक्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेनराक्षसेंद्रेणकरुणंपापकर्मणा ॥ ३८ ॥ नैषवारयितुंशक्यस्त्वयाक्रूरोनिशाचरः ॥ सत्त्ववान्जितकाशीचसायुधश्चैवदुर्मतिः ॥ ३९ ॥ रामायतुयथातत्त्वंजटायोहरणंमम ॥ लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥

तंशब्दमवसुप्तस्तुजटायुरथशुश्रुवे ॥ निरैक्षद्रावणंक्षिप्रंवैदेहींचददर्शसः ॥ १ ॥ ततःपर्वतशृंगाभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतःश्रीमान्व्याजहारशुभांगिरम् ॥ २ ॥ दशग्रीवस्थितोधर्मेपुराणेसत्यसंश्रवः ॥ भ्रातस्त्वंनिंदितंकर्मकर्तुंनार्हसिसांप्रतम् ॥ ३ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ तंशब्दंजटायोपश्यमामितिशब्दम् अवसुप्तःभोजनोत्तरंदिवैवगाढसुप्तोपिशुश्रुवे ततस्तेनशब्देनप्रबुद्धोरावणंनिरैक्षत ॥ १ ॥ २ ॥ दशग्रीवेतिसंबुद्धिः अहंसत्यसंश्रवःसत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणेअहंसहायइत्युक्तत्वादितिभावः नाम्नाजटायुरितिप्रसिद्धोऽतोमत्समक्षमीदृशंकर्मकर्तुंनार्हसि भ्रातरितिसामप्रयोगः यद्येवंनत्यक्ष्यसितदासत्यप्रतिज्ञत्वान्मयासहयुद्धंभावीतिदंडप्रयोगश्चव्यंग्यः ॥ ३ ॥

राजेतिसर्वस्यलोकस्यराजत्वेननत्वापिराजेतिध्वनितम् ॥४॥ धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणेमहापापंसूचितम् ॥५॥ कथंराजेति भवानितिशेषः धर्मेप्रजापालनरूपे॥६॥ राजदाराइति तद्धरणस्यगुरुतल्पसमत्वादितिभावः ॥७॥ अस्यपुरुषस्यपरःस्वेतरःप्राणीयत्कर्मविगर्हयेन्नतत्समाचरेत्स्वदारवत्परदाराश्चविमर्शनात्परस्पर्शाद्रक्ष्याः॥८॥शास्त्रेष्वनागतंशास्त्रेष्वनवगतंपरमसूक्ष्मत्वाच्छास्त्रतोनवगतमपिअर्थंवाराजानमनुसृत्यव्यवस्यंति शास्त्रेऽस्फुटमपिराज्ञआचरणंदृष्ट्वाप्रजाआचरंतितस्माद्राज्ञोऽधर्मप्रवृत्तिरनुचितेतितात्पर्यम् नव्यवस्यंतिराजानइतिपाठेशास्त्रेष्वनागतंतत्राप्रतिपादितंधर्मंराजानोनव्यवस्यंतिनेच्छंतीत्यर्थः तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मेएवमतिंकुर्यादित्याशयः ॥९॥ तथाराजाद्रव्याणामुत्तमवस्तूनामुत्तमोनिधिः तथाधर्मश्चकामश्चेतिपाठेप्रजानामितिराजेतिचशेषः द्र

जटायुर्नामनाम्नाहंगृध्रराजोमहाबलः ॥ राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः॥ ४ ॥ लोकानांचहितेयुक्तोरामोदशरथात्मजः॥ तस्यैषालोकनाथस्यधर्मपत्नीयशस्विनी॥ ५ ॥ सीतानामवरारोहायांत्वंहर्तुमिहेच्छसि ॥ कथंराजास्थितोधर्मेपरदारान्परामृशेत्॥ ६ ॥ रक्षणीयाविशेषेणराजदारामहाबल॥ निवर्तयगतिंनीचांपरदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥ नतत्समाचरेद्धीरोयत्परोस्यविगर्हयेत्॥ यथात्मनस्तथान्येषांदारारक्ष्याविमर्शनात् ॥ ८ ॥ अर्थंवायदिवाकामंशिष्टाःशास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यंत्यनुराजानंधर्मंपौलस्त्यनंदन ॥ ९ ॥ राजाधर्मश्चकामश्चद्रव्याणांचोत्तमोनिधिः ॥ धर्मःशुभंवापापंवाराजमूलंप्रवर्तते॥ १० ॥ पापस्वभावश्चपलःकथंत्वंरक्षसांवर॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तोविमानमिवदुष्कृती॥ ११ ॥ कामस्वभावोयःसोसौनशक्यस्तंप्रमार्जितुम् ॥ नहिदुष्टात्मनामार्यमावसत्यालयेचिरम्॥ १२ ॥ विषयेवापुरेवातेयदारामोमहाबलः ॥ नापराध्यतिधर्मात्माकथंतस्यापराध्यसि ॥ १३ ॥ यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः ॥ अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ १४ ॥ अत्रब्रूहियथातत्त्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः॥यस्यत्वंलोकनाथस्यहृत्वाभार्यांगमिष्यसि॥ १५ ॥क्षिप्रंविसृजवैदेहींमात्वाघोरेणचक्षुषा॥दहेद्दहनभूतेनवृत्रमिंद्राशनिर्यथा॥ १६

व्याणामितिप्राग्वदेव यतोधनादिकंराजमूलंअतोराजाप्रजानांधर्मादिरूपइत्यर्थः शुभंकामम् ॥ १० ॥ एवंभूतराजधर्महीनेत्वयिकथमैश्वर्यागमइत्याह पापेति दुष्कृतीस्वायोग्यंदेवयानमिव ॥ ११ ॥ ननुऐश्वर्येणपुण्यमपिमय्यनुमीयतांतत्राह कामेति यःपुमान्कामस्वभावोभवतिसोसौतंस्वभावंप्रमार्जितुंनशक्यः तन्मार्जनंहिधर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेर्धर्मेणस्यान्नचसतस्मिन्नस्तीत्याह नहीति यस्माद्दुष्टात्मनामालयेआर्यंपूज्यंपुण्यंचिरंचिरकालेनापिनावसति ॥ १२ ॥ यदारामःयस्माद्रामइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनपराधोऽसिद्धःखरादिवधादित्याशंक्याह यदीति अनपराधेहेतुः पूर्वमतिवृत्तःअतिक्रांतोचितवृत्तः ॥ १४ ॥ गमिष्यसीत्यत्रकाकुः नजीवन्गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वात्वांघोरेणचक्षुषामादहेद्रामइतिशेषः इंद्राशनिरिंद्रप्रयुक्तंवज्रम् ॥ १६ ॥

यत्कर्मकृत्वाधर्मः कीर्तिः पारलौकिकीपुण्यातिशयजाबलाद्यैश्वर्यातिशयजंयशस्तन्नभवेन्नोत्पद्येत् पूर्वार्जितंचधर्मादिनभवेन्न
॥ १७ ॥ भारःभारवद्दुःख्यम् अनामयंरोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥ यत्कर्मकृत्वाधर्मः कीर्तिः पारलौकिकीपुण्यातिशयजाबलाद्यैश्वर्यातिशयजंयशस्तन्नभवेन्नोत्पद्येत् पितृपैतामहंपितृपितामहेभ्यआगतमित्यर्थः ॥ २० ॥
श्येत् किंचयेनशरीरस्यखेदस्तत्कर्मकस्त्वद्भिन्नः समाचरेन्नकोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणिगतानीत्यर्थः राज्यंपक्षिराज्यमित्यर्थः न्यायसंयुक्तैर्वैशेषिकाद्युक्ततर्काभासयुक्तैर्हेतुभिर्हेत्वाभासैर्ध्रुवांसनातनीं
मेंवैदेहींदशरथमित्रत्वान्ममस्नुषांवैदेहीमादायनकुशलीगमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ममपश्यतःमांपश्यंतमनादृत्येत्यर्थः

॥ १७॥ सभारःसौम्यभर्तव्योयोनरंनावसादयेत् ॥ तदन्नमपि
सर्पमाशीविषंबद्धावस्त्रांतेनावबुध्यसे ॥ ग्रीवायांप्रतिमुक्तंचकालपाशंनपश्यसि
भोक्तव्यंजीर्यतेयदनामयम् ॥ १८ ॥ यत्कृत्वानभवेद्धर्मोनकीर्तिर्नयशोध्रुवम् ॥ शरीरस्यभवेत्खेदःकस्तत्कर्मसमाचरेत् ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्रा
णिजातस्यममरावण ॥ पितृपैतामहंराज्यंयथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥ वृद्धोहंत्वंयुवाधन्वीसरथःकवचीशरी ॥ नचाप्यादायकुशलीवैदेहींमेगमि
ष्यसि ॥ २१ ॥ नशक्तस्त्वंबलाद्धर्तुंवैदेहींममपश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवांवेदश्रुतीमिव ॥ २२ ॥ युध्यस्वयदिशूरोसिमुहूर्तंतिष्ठरावण ॥ शयि
ष्यसेहतोभूमौयथापूर्वंखरस्तथा ॥ २३ ॥ असकृत्संयुगेयेननिहतादैत्यदानवाः ॥ नचिराच्चीरवासास्त्वांरामोयुधिवधिष्यति ॥ २४ ॥ किन्नुशक्यं
मयाकर्तुंगतौदूरंनृपात्मजौ ॥ क्षिप्रंत्वंनश्यसेनीचतयोर्भीतोनसंशयः ॥ २५ ॥ नहिमेजीवमानस्यनयिष्यसिशुभामिमाम् ॥ सीतांकमलपत्राक्षीं
रामस्यमहिषींप्रियाम् ॥ २६ ॥ अवश्यंतुमयाकार्यंप्रियंतस्यमहात्मनः ॥ जीवितेनापिरामस्यतथादशरथस्यच ॥ २७ ॥ तिष्ठतिष्ठदशग्रीवमुहूर्तं
पश्यरावण ॥ वृंतादिवफलंत्वांतुपातयेयंरथोत्तमात् ॥ २८ ॥ युद्धातिथ्यंप्रदास्यामियथाप्राणंनिशाचर ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

धर्मंतत्परांवेदश्रुतिं छांदसोदीर्घः तच्छास्त्राध्येतायथापूर्वापरमीमांसान्यायविदोपहर्तुमन्यथाकर्तुंनशक्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मुहूर्तंरामागमनपर्यंतम् ॥ २३ ॥ संयुगेरामेणेतिशेषः नवधि
ष्यतिअपितुवधिष्यतीत्यर्थः अनेनरामस्येश्वरत्वंव्यंग्यम् ॥ २४ ॥ नश्यसेपलायसि नसंशयइत्यन्वयः ॥ २५ ॥ जीवमानस्यजीवतः नयिष्यसिनेष्यसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाप्राणं
यथाबलमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥

दनोति ॥ १ ॥ वातोद्धुतयोर्वातप्रवर्तितयोः ॥ २ ॥ माल्यवतोःद्वौमाल्यवंतौ एकोदंडकारण्येऽपरोमेरुपार्श्वे सपक्षयोःपक्षसहितयोः यद्वा यथार्थोक्तौकल्पनेयम् यदि द्वौमाल्यवंतौसपक्षौयुध्ये यातांतदातत्सदृशमिदमितितेनानुपमत्वंफलति ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रतिजग्राहसेहे रावणास्त्राणिरावणक्षिप्तानीतिशरजालविशेषणम् अस्यतेरौणादिकस्त्रन् रावणास्तानीतिपाठस्तुसुगमएव ॥ ५ ॥

इत्युक्तःक्रोधताम्राक्षस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ राक्षसेंद्रोऽभिदुद्रावपतगेंद्रममर्षणः ॥ १ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महामृधे ॥ बभूववातोद्धुतयोर्मेघयोर्गगनेयथा ॥ २ ॥ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंगृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजंमहाबलम् ॥ ४ ॥ सतानिशरजालानिगृध्रःपत्ररथेश्वरः ॥ जटायुःप्रतिजग्राहरावणास्त्राणिसंयुगे ॥ ५ ॥ तस्यतीक्ष्णनखाभ्यांतुचरणाभ्यांमहाबलः ॥ चकारबहुधागात्रेव्रणान्पतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथक्रोधाद्दशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् ॥ मृत्युदंडनिभान्घोरान्शत्रोर्निधनकांक्षया ॥ ७ ॥ सतैर्बाणैर्महावीर्यःपूर्णमुक्तैरजिह्मगैः ॥ बिभेदनिशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रंघोरैःशिलीमुखैः ॥ ८ ॥ सराक्षसरथेपश्यन्जानकींबाष्पलोचनाम् ॥ अचिंतयित्वाबाणांस्तान्राक्षसंसमभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोस्यसशरंचापंमुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यांमहातेजाबभंजपतगोत्तमः ॥ १० ॥ ततोन्यद्धनुरादायरावणःक्रोधमूर्छितः ॥ ववर्षशरवर्षाणिशतशोथसहस्रशः ॥ ११ ॥ शरैरावारितस्तस्यसंयुगेपतगेश्वरः ॥ कुलायमभिसंप्राप्तःपक्षिवच्चबभौतदा ॥ १२ ॥ सतानिशरजालानिपक्षाभ्यांतुविधूयह ॥ चरणाभ्यांमहातेजाबभंजास्यमहद्धनुः ॥ १३ ॥ तच्चाग्निसदृशंदीप्तंरावणस्यशरावरम् ॥ पक्षाभ्यांचमहातेजाव्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४ ॥ कांचनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् ॥ तांश्चास्यजवसंपन्नान्जघानसमरेबली ॥ १५ ॥ अथत्रिवेणुसंपन्नंकामगंपावकार्चिषम् ॥ मणिसोपानचित्रांगंबभंजचमहारथम् ॥ १६ ॥

तस्यरावणस्यगात्रेइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्णमुक्तैःआकर्णपूर्णाकृष्टधनुर्मुक्तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आवारितःआसमंताद्व्याप्तः कुलायंवासस्थानंसंप्राप्तोयःपक्षीतद्वद्बभौ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ तच्चाग्निसदृशम् शरावरंकवचम् व्यधुनोत्पातयामास शरासनमितिपाठेशरप्रक्षेपकारणम् तच्चद्वितीयंधनुश्चबभंजेत्यन्वयः व्यधुनोत्कंपयतिस्म रावणमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्रिवेणुर्युगंधरः ॥ १६ ॥

ग्राहिभिश्छत्रादिधारकैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अंकेनकटिभागेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रनष्टानिस्वतएवनष्टानिहतानिगृध्रेणनाशितानिसाधनानियुद्धसाधनानियस्यतम् ॥ २२ ॥ समावार्य संनिरुध्य ॥ २३ ॥ वज्रतुल्यःस्पर्शोयेषांतादृशाबाणायस्य ॥ २४ ॥ सबलःसचतुरंगबलः परिच्छदोदासीदासादि निदर्शनाऽत्र तत्सहितोनशिष्यसीतितात्पर्यम् ॥ २५ ॥ अनुबंधंफलम् ॥ २६ ॥ नस्यततःकालपाशान्मोक्ष्यसेइत्यर्थः बडिशंमत्स्यवेधनम् जलजोमत्स्यः ॥ २७ ॥ अस्याश्रमस्य तवधर्षणंत्वत्कृतमभिभवंनहिक्षमिष्यते ॥ २८ ॥ यथायादृशंत्वयाकृतंकर्मतत्त

पूर्णचंद्रप्रतीकाशंछत्रंचव्यजनैःसह ॥ पातयामासवेगेनग्राहिभिर्राक्षसैःसह ॥ १७ ॥ सारथेश्चास्यवेगेनतुंडेनचमहच्छिरः ॥ पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान्पक्षिराजोमहाबलः ॥ १८ ॥ सभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ अंकेनादायवैदेहींपपातभुविरावणः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वानिपातितंभूमौरावणंभग्नवाहनम् ॥ साधुसाध्वितिभूतानिगृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥ परिश्रांतंतुतंदृष्ट्वाजरयापक्षियूथपम् ॥ उत्पपातपुनर्हृष्टोमैथिलींगृह्यरावणः ॥ २१ ॥ तंप्रहृष्टंनिधायांकेरावणंजनकात्मजाम् ॥ गच्छंतंखड्गशेषंचप्रनष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजःसमुत्पत्यरावणंसमभिद्रवत् ॥ समावार्यमहातेजाजटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शबाणस्यभार्यांरामस्यरावण ॥ अल्पबुद्धेहरस्येनांवधायखलुरक्षसाम् ॥ २४ ॥ समित्रबंधुःसामात्यःसबलःसपरिच्छदः ॥ विषपानंपिबस्येतत्पिपासितइवोदकम् ॥ २५ ॥ अनुबंधमजानंतःकर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेवविनश्यंतियथात्वंविनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वंकालपाशेनक्वगतस्तस्यमोक्ष्यसे ॥ वधायबडिशंगृह्यसामिषंजलजोयथा ॥ २७ ॥ नहिजातुदुराधर्षौकाकुत्स्थौतवरावण ॥ धर्षणंचाश्रमस्यास्यक्षमिष्येतेतुराघवौ ॥ २८ ॥ यथात्वयाकृतंकर्मभीरुणालोकगर्हितम् ॥ तस्कराचरितोमार्गोनैषवीरनिषेवितः ॥ २९ ॥ युध्यस्वयदिशूरोसिमुहूर्तंतिष्ठरावण ॥ शयिष्यसिहतोभूमौयथाभ्राताखरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकालेपुरुषोयत्कर्मप्रतिपद्यते ॥ विनाशायात्मनोऽधर्म्यंप्रतिपन्नोसिकर्मतत् ॥ ३१ ॥ पापानुबंधोवैयस्यकर्मणःकोनुतत्पुमान् ॥ कुर्वीतलोकाधिपतिःस्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥

स्कराचरितोमार्गोनवीरसेवितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परेतकालेमृत्युकाले अधर्म्यंतज्जनकम् प्रतिपन्नोसिप्राप्तोसि ॥ ३१ ॥ यस्यकर्मणः कर्तुःपापानुबंधःपापफलसंबंधआवश्यकःशास्त्रदृष्टःकोनुपुमान्वैनिश्चयेनतत्कर्मकुर्वीत लोकाधिपतिरपिइंद्रादिरपिसमर्थोऽपिपापफलंकर्मनकुर्यात् स्वयंभूर्भगवानपिपापपुण्यतत्फलतदधिकारिस्रष्टापिकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंशक्तोपिनेदृशंकर्मकुर्यात् तादृशमैश्वर्यमत्तेनत्वयाक्रियमाणंकर्माचिरादेवफलदंभविष्यतीतितात्पर्यं ॥ ३२ ॥

पृष्ठेपक्ष्वाद्भागे ॥ ३३ ॥ दुष्टवारणमधिरूढोगजारोहोहस्तिपकोगजविषयेयथास्यात्यादृशव्यापारोभवेत्गजक्षतकरणव्यापारोभवेत्तथा विररादेतिपाठेपिक्षतानिचकारेत्येवार्थः ॥ ३४ ॥ अस्यविददार एनंविददारेत्यर्थः तादृशक्रियाणांबाहुल्यात्पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वैदेहींसंपरिष्वज्य पतनेनपलायनभिया ॥ ३७ ॥ तंतलप्रहारमतिक्रम्यसोढ्वाव्यपाहरत्युगपद्दशापितुं

एवमुक्ताशुभंवाक्यंजटायुस्तस्यरक्षसः ॥ निपपातभृशंपृष्ठेदशग्रीवस्यवीर्यवान् ॥ ३३ ॥ तंगृहीत्वानखैस्तीक्ष्णैर्विददारसमंततः ॥ अधिरूढोगजारोहोयथास्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥ विददारनखैरस्यतुंडंपृष्ठेसमर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामासनखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ सतदागृध्रराजेनक्लिश्यमानोमुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठःसन्प्राकंपतचराक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्यवैदेहींवामेनांकेनरावणः ॥ तलेनाभिजघानार्तोजटायुंक्रोधमूर्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमतिक्रम्यतुंडेनास्यखगाधिपः ॥ वामबाहून्दशतदाव्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोःसद्योवैबाहवःसहसाऽभवन् ॥ विषज्वालावलीमुक्तावल्मीकादिवपन्नगाः ॥ ३९ ॥ ततःक्रोधाद्दशग्रीवःसीतामुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ मुष्टिभ्यांचरणाभ्यांचगृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥ ततोमुहूर्तंसंग्रामोबभूवातुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यपक्षिणांप्रवरस्यच ॥ ४१ ॥ तस्यव्यायच्छमानस्यरामस्यार्थेसरावणः ॥ पक्षौपादौचपार्श्वौचखड्गमुद्धृत्यसोच्छिनत् ॥ ४२ ॥ सछिन्नपक्षःसहसारक्षसारौद्रकर्मणा ॥ निपपातमहागृध्रोधरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तंदृष्ट्वापतितंभूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् ॥ अभ्यधावतवैदेहीस्वबंधुमिवदुःखिता ॥ ४४ ॥ तंनीलजीमूतनिकाशकल्पंसपांडुरोरस्कमुदारवीर्यं ॥ ददर्शलंकाधिपतिःपृथिव्यांजटायुषंशांतमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तुतंपत्ररथंमहीतलेनिपातितंरावणवेगमर्दितम् ॥ पुनश्चसंगृह्यशशिप्रभाननारुरोदसीताजनकात्मजानदा ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

हनघृत्वात्रोटितवान् ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोःकर्तितबाहोरपितस्यबाहवःपुनःसहसासमभवन् वल्मीकात्पन्नगाइव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ व्यायच्छमानस्यव्यायामंपराक्रमंकुर्वाणस्य ॥ ४२ ॥ अल्पजीवितःघटीमात्रावस्थानोचितप्राणः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अग्निदावंदावाग्निं परनिपातआर्षः ॥ ४५ ॥ संगृह्यबाहुभ्यामालिंग्य ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री रामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सात्विति ॥ १ ॥ नराणांसुखदुःखेषुनिमित्तंसूचनंवामदक्षिणांगस्पंदनादिरूपंलक्षणंचिह्नम् तथाजलादर्शादावात्मनोऽशिरसोदर्शनंचलक्षणम् स्वप्नंस्वप्नेयःपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंप्रपश्यति सएनंहंती
त्यादिस्वप्नाध्यायोपदिष्टम् तथाशकुनीनांवामदक्षिणगमनविशेषदर्शनम् तथातेषांस्वराणांदर्शनमनुभवः एतत्सर्वंयथायोगंपरिदृश्यतेसर्वेण लक्षणज्ञानमितिपाठेअंगस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः श
कुनियहणंमृगाद्युपलक्षणम् ॥ २ ॥ किंततस्तत्राह ननूनमिति मदर्थंमदपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्यमृगपक्षिणोशुभसूचनमार्गेणधावंति त्वंतुतैःसूचितमपिस्वस्यमहद्व्यसनंनजानासिनूनंजानी
यास्त्वेन्नोपेक्षेथाइतितात्पर्यमितिलोकाभिनयेनरामोपालंभः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथांतिकेनिकटस्थितानांशृण्वतांश्रवणंभवेत्तथासमाक्रंदत् नतूच्चैःशीघ्रंरामागमनंमाभूदितितात्पर्येण ॥ ५ ॥ क्लि

सातुताराधिपमुखीरावणेननिरीक्ष्यतम् ॥ गृध्रराजंविनिहतंविललापसुदुःखिता ॥ १ ॥ निमित्तंलक्षणंस्वप्नंशकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यंसुखदुः
खेषुनराणांपरिदृश्यते ॥ २ ॥ ननूनंरामजानासिमहद्व्यसनमात्मनः ॥ धावंतिनूनंकाकुत्स्थमदर्थंमृगपक्षिणः ॥ ३ ॥ अयंहिकृपयाराममांत्रातुमिह
संगतः ॥ शेतेविनिहतोभूमौममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ४ ॥ त्राहिमामद्यकाकुत्स्थलक्ष्मणेतिवरांगना ॥ सुसंत्रस्तासमाक्रंदच्छृण्वतांतुयथांतिके ॥ ५ ॥
तांक्लिष्टमाल्याभरणांविलपंतीमनाथवत् ॥ अभ्यधावतवैदेहींरावणोराक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ तांलतामिववेष्टंतीमालिंगंतींमहाद्रुमान् ॥ मुंचमुंचेति
बहुशःप्रापतांराक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशंतींरामरामेतिरामेणरहितांवने ॥ जीवितांतायकेशेषुजग्राहांतकसंनिभः ॥ ८ ॥ प्रधर्षितायांवैदेह्यांबभूव
सचराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादंतमसांधेनसंवृतम् ॥ ९ ॥ नवातिमारुतस्तत्रनिष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदेवोदिव्येनचक्षुषा ॥ १० ॥
कृतंकार्यमितिश्रीमान्व्याजहारपितामहः ॥ प्रहृष्टाव्यथिताश्चासन्सर्वेतेपरमर्षयः ॥ ११ ॥

ष्टानिपरिम्लिदितानिमाल्याभरणानियस्यास्ताम् ॥ ६ ॥ वेष्टंतींलतामिववृक्षानालिंगंतीं मामुंचमुंचेतिबहुशोवृक्षान्वदंतीमितिशेषः मोचयमोचयेत्यर्थोवा प्रापइतस्ततोधावंतींसमीपगतआसीत्
॥ ७ ॥ जीवितांतायअनेनपरस्त्रीकेशस्पर्शोयस्यकस्यापिजीवितापहारीतिबोधितम् ॥ ८ ॥ अमर्यादंत्यक्तस्वस्वप्रकृतिकंजलमुष्णमग्निःशीतइत्येवमादिअंधेनतमसाबाह्येनाभ्यंतरेणच ॥ ९ ॥
मर्यादात्यागमेवाह नवातीति देवोब्रह्मापिब्रह्मलोकस्थएवदिव्येनचक्षुषासीतांपरामृष्टांरक्षसाकेशेषुगृहीतांदृष्ट्वा ॥ १० ॥ श्रीमान्निस्तुलसकलैश्वर्यवान्पितामहःकृतंयदर्थमवतीर्णोदेवानां
तत्कार्यंकृतंसिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

प्रहर्षव्यथयोर्हेतुमाह दृष्ट्वेति तत्कालंनाटितदैन्यायाहरणंदृष्ट्वातन्मायामोहितत्वाद्व्यथिताः यदृच्छयाआयासंविनैवसपरिवारस्यरावणस्यनाशंप्राप्तंबुद्ध्वाहृष्टाइत्यर्थः भावसंधिरत्र ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगीतप्तकांचनाभरणसदृशवर्णयुक्तांगीसौदामनीविद्युदिति सुदाम्नोबहुरत्नादिमत्त्वात्तद्वद्वाविद्युदतिप्रकाशमानाभवतितद्वद्भासीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अग्निनादीप्तोगिरिरिवे
त्यनेनासन्नत्वम्स्तासूचिता असंगायाअपिचिच्छक्तेस्तस्यारावणविनाशसान्निध्यद्योतनायकविःरावणेनतस्याआर्सांत्तिवर्णयति ॥ १५ ॥ पद्मपत्राणिरावणमभ्यकीर्यंत रावणांगेपतितान्यभूव

दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदंडकारण्यवासिनः ॥ रावणस्यविनाशंचप्राप्तंबुद्ध्वायदृच्छया ॥ १२ ॥ सतुतांरामरामेतिरुदतींलक्ष्मणेतिच ॥ जगामादाय
चाकाशंरावणोराक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगीपीतकौशेयवासिनी ॥ रराजराजपुत्रीतुविद्युत्सौदामनीयथा ॥ १४ ॥ उद्धूतेनचवस्त्रेणत
स्याःपीतेनरावणः ॥ अधिकंपरिबभ्राजगिरिर्दीप्तइवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याःपरमकल्याण्यास्ताम्राणिसुरभीणिच ॥ पद्मपत्राणिवैदेह्याअभ्यकी
र्यंतरावणम् ॥ १६ ॥ तस्याःकौशेयमुद्धूतमाकाशेकनकप्रभम् ॥ बभौचादित्यरागेणताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलंवक्त्रमाकाशेराव
णांकगम् ॥ नरराजविनारामंविनालमिवपंकजम् ॥ १८ ॥ बभूवजलदंनीलंभित्त्वाचंद्रइवोदितः ॥ सुललाटंसुकेशांतंपद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ १९ ॥
शुक्लैःसुविमलैर्दंतैर्प्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्याःसुनयनंवक्त्रमाकाशेरावणांकगम् ॥ २० ॥ रुदितंव्यपमृष्टास्रंचंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासंचारुताम्रो
ष्ठमाकाशेहाटकप्रभम् ॥ २१ ॥ राक्षसेंद्रसमाधूतंतस्यास्तद्वदनंशुभम् ॥ शुशुभेनविनारामंदिवाचंद्रइवोदितः ॥ २२ ॥ साहेमवर्णानीलांगंमैथि
लीराक्षसाधिपम् ॥ शुशुभेकांचनीकांचीनीलंगजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥ सापद्मपीताहेमाभारावणंजनकात्मजा ॥ विद्युद्घनमिवाविश्यशुशुभेतप्त
भूषणा ॥ २४ ॥ तस्याभूषणघोषेणवैदेह्याराक्षसेश्वरः ॥ बभूवविमलोनीलःसघोषइवतोयदः ॥ २५ ॥

न्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ आतपेइत्यनेनईषत्तपइत्यर्थकेनसंध्याकालंलक्षयति तत्रकालेआदित्यरागेणतत्किरणेनयुक्तमभ्रमिवतत्करयुतंवासोबभौ ॥ १७ ॥ विनालमिवपंकजंशोकशुष्कत्वात्
॥ १८ ॥ नीलंजलदंभित्त्वातन्मध्येउदितश्चंद्रइवबभौ तत्कांतिधूसरोहिसततंउदेति वक्त्रंविशिनष्टि सुललाटमिति पद्मगर्भवदाभायस्यतत् ॥ १९ ॥ रावणांकगंनबभावितिशेषः ॥ २० ॥ रु
दितंरोदनवत् अश्रआद्यच् अतएवापमृष्टास्रंअपमार्जिताश्रुकम् ॥ २१ ॥ दिवोदितचंद्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥ शुशुभेशोभयतिस्म नीलंगजमाश्रिताकांचनीकांचीव ॥ २३ ॥ पद्मपीताप
द्मकेसरवत्पीतदेहा तप्तकांचनभूषणा ॥ २४ ॥ अभूत्सचपलोनीलइतिपाठेचपलाविद्युत्तयासहितोघोषवान्मेघइवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उत्तमांगेति मातस्त्वयासंपादितोस्मन्मनोरथइतिहर्षाद्देवैः क्रियमाणापुष्पवृष्टिस्तदुत्तमांगाच्च्युतातत्कालेभूमौपपातेतिकतकः वस्तुतोरावणसन्निधौदेवानांतथावीर्यासंभवात् उत्तमांगेधृतपुष्पाणांतद्वेगेननतश्च्युत्योत्तमांगच्युतेत्युक्तम् अतएवाग्रेभूमौपुष्पयुतंमार्गंदृष्ट्वारामोवक्ष्यतिअभिजानामिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकाननेइति ॥ २६ ॥ रावणगमनवेगजनितवायुनासमाधूतापिपुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्ततअभितोऽवर्तिष्ट अनवरतंजायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्तवर्णा रक्तकिसलयवर्णेत्यर्थः क्रोधातिशयादे

उत्तमांगच्युतातस्याःपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ सीतायाक्रियमाणायाःपपातधरणीतले ॥ २६ ॥ सातुरावणवेगेनपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ समाधूतादशग्रीवंपुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्ततपुष्पाणांधारावैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमालाविमलामेरुंनगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥ चरणान्नूपुरंभ्रष्टंवैदेह्यारत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मंडलसंकाशंपपातधरणीतले ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्तासानीलांगंराक्षसेश्वरम् ॥ प्रशोभयतवैदेहीगजंकक्ष्येवकांचनी ॥ ३० ॥ तांमहोल्कामिवाकाशेदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्यसीतांवैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानिभूषणानिमहीतले ॥ सघोषाण्यवशीर्यंतक्षीणास्ताराइवांबरात् ॥ ३२ ॥ तस्याःस्तनांतराद्भ्रष्टोहारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्यानिपतन्भातिगंगेवगगनच्युता ॥ ३३ ॥ उत्पातवाताभिहतानानाद्विजगणायुताः ॥ माभैरितिविधूताग्राव्याजह्रुरिवपादपाः ॥ ३४ ॥ नलिन्योध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिवगतोत्साहांशोचंतीवस्ममैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतादभिसंपत्यसिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदारोषात्सीताच्छायानुगामिनः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातास्रमुखाःशृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः ॥ सीतायांक्रियमाणायांविक्रोशंतीवपर्वताः ॥ ३७ ॥ क्रियमाणांतुवैदेहींदृष्ट्वादीनोदिवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभःश्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ॥ ३८ ॥ नास्तिधर्मःकुतःसत्यंनार्जवंनानृशंसता ॥ यत्ररामस्यवैदेहींसीतांहरतिरावणः ॥ ३९ ॥

वंवर्णोस्याः कक्ष्यागजाच्छादिनी ॥ ३० ॥ तांसीतामित्यन्वयः अत्रप्रकरणेवारंवारंवैश्रवणानुजत्वोक्त्याईदृशक्रियायाअत्यनौचित्यप्रदर्शनेनशीघ्रफलदत्वंसूचयति ॥ ३१ ॥ क्षीणाःक्षीणपुण्यास्ताराःस्तारारूपावस्थिताःपुण्यकृतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्पातवातःऊर्ध्ववातः द्विजगणैःपक्षिगणैर्युक्ताःव्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३४ ॥ त्रस्तामीनप्रभृतिजलेचरायासांताःसखीमिवमैथिलींगतोत्साहां गतोच्छ्वासाइतिपाठेरावणत्रासाच्छुष्कजलतयागतप्राणाइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रोषाद्रावणविषयात् ॥ ३६ ॥ जलप्रपातरूपाण्यस्राणिमुखेयेषांते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आर्जवमजैह्म्यं अनृशंसतादया यत्रयस्मादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रहर्षव्यथयोर्हेतुमाह दृष्ट्वेति तत्कालंनातिदैन्यायाहरणंदृष्ट्वातन्मायामोहितत्वाद्व्यथिताः यदृच्छयाआयासंविनैवसपरिवारस्यरावणस्यनाशंप्राप्तंबुद्ध्वाहृष्टाइत्यर्थः भावसंधिरत्र ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगीतप्तकांचनाभरणसदृशवर्णयुक्तांगीसौदामनीविद्युदिति सुदाम्नोवङ्कुरत्नादिमत्त्वात्तद्वद्वाविद्युदतिप्रकाशमानाभवतितद्वत्सीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अग्निनादीप्तोगिरिरिवेत्यनेनासन्नतस्मत्सासूचिता असंगायाअपिचिच्छन्केस्तस्यारावणविनाशसान्निध्यद्योतनायकविःरावणेनतस्याआसक्तिंवर्णयति ॥ १५ ॥ पद्मपत्राणिरावणमभ्यकीर्यंत रावणांगेपतितान्यभूव

दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदंडकारण्यवासिनः ॥ रावणस्यविनाशंचप्राप्तंबुद्ध्वायदृच्छया ॥ १२ ॥ सतुतांरामरामेतिरुदतींलक्ष्मणेतिच ॥ जगामादाय चाकाशंरावणोराक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगीपीतकौशेयवासिनी ॥ रराजराजपुत्रीतुविद्युत्सौदामनीयथा ॥ १४ ॥ उद्धूतेनचवस्त्रेणतस्याःपीतेनरावणः ॥ अधिकंपरिबभ्राजगिरिर्दीप्तइवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याःपरमकल्याण्यास्ताम्राणिसुरभीणिच ॥ पद्मपत्राणिवैदेह्याअभ्यकीर्यंतरावणम् ॥ १६ ॥ तस्याःकौशेयमुद्धूतमाकाशेकनकप्रभम् ॥ बभौचादित्यरागेणताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलंवक्त्रमाकाशेरावणांकगम् ॥ नरराजविनारामंविनालमिवपंकजम् ॥ १८ ॥ बभूवजलदंनीलंभित्त्वाचंद्रइवोदितः ॥ सुललाटंसुकेशांतंपद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ १९ ॥ शुक्लैःसुविमलैर्दंतैःप्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्याःसुनयनंवक्त्रमाकाशेरावणांकगम् ॥ २० ॥ रुदितंव्यपमृष्टास्रंचंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासंचारुताम्रोष्ठमाकाशेहाटकप्रभम् ॥ २१ ॥ राक्षसेंद्रसमाधूतंतस्यास्तद्वदनंशुभम् ॥ शुशुभेनविनारामंदिवाचंद्रइवोदितः ॥ २२ ॥ साहेमवर्णानीलांगंमैथिलीराक्षसाधिपम् ॥ शुशुभेकांचनीकांचीनीलंगजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥ सापद्मपीताहेमाभारावणंजनकात्मजा ॥ विद्युद्घनमिवाविश्यशुशुभेतप्तभूषणा ॥ २४ ॥ तस्याभूषणघोषेणवैदेह्याराक्षसेश्वरः ॥ बभूवविमलोनीलःसघोषइवतोयदः ॥ २५ ॥

न्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ आतपेइत्यनेनईषत्तपइत्यर्थकेनसंध्याकालंलक्षयति तत्रकालेआदित्यरागेणतत्किरणेनयुक्तमभ्रमिवतत्करयुतंवासोवभौ ॥ १७ ॥ विनालमिवपंकजंशोकशुष्कत्वात् ॥ १८ ॥ नीलंजलदंभित्त्वातन्मध्येउदितश्चंद्रइवबभौ तत्कांतिधूसरोहिसततंउदेति वक्त्रंविशिनष्टि सुललाटमिति पद्मगर्भवदाभायस्यतत् ॥ १९ ॥ रावणांकगंनबभाविति शेषः ॥ २० ॥ रुदितंरोदनवत् अर्शआद्यच् अतएवापमृष्टास्रंअपमार्जिताश्रुकम् ॥ २१ ॥ दिवोदितचंद्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥ शुशुभेशोभयतिस्म नीलंगजमाश्रिताकांचनीकांचीव ॥ २३ ॥ पद्मपीतापद्मकेसरवत्पीतदेहा तप्तकांचनभूषणा ॥ २४ ॥ अभूत्सचपलोनीलइतिपाठेचपलाविद्युत्तयासहितोघोषवान्मेघइवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उत्तमांगेति मातस्त्वयासंपादितोस्मन्मनोरथइतिहर्षाद्देवैःक्रियमाणापुष्पवृष्टिस्तदुत्तमांगाच्च्युतातत्कालेभूमौपपातेतिकतकः वस्तुतोरावणसन्निधौदेवानांतथावीर्यासंभवात् उत्तमांगेधृतपुष्पाणांतद्वेगेनततश्च्युत्योत्तमांगच्युतेत्युक्तम् अतएवाग्रेभूमौपुष्पयुतंमार्गंदृष्ट्वारामोवक्ष्यतिअभिजानामिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकाननेइति ॥ २६ ॥ रावणगमनवेगजनितवायुनासमाधूतापिपुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्ततअभितोऽवर्तिष्ट अनवरतंजायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्तवर्णा रक्तकिसलयवर्णेत्यर्थः क्रोधातिशयादे

उत्तमांगच्युतातस्याःपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ सीतायाक्रियमाणायाःपपातधरणीतले ॥ २६ ॥ सातुरावणवेगेनपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ समाधूतादशग्रीवंपुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्ततपुष्पाणांधारावैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमालाविमलामेरुंनगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥ चरणान्नूपुरंभ्रष्टंवैदेह्यारत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मंडलसंकाशंपपातधरणीतले ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्तासानीलांगंराक्षसेश्वरम् ॥ प्रशोभयतवैदेहीगजंकक्ष्येवकांचनी ॥ ३० ॥ तांमहोल्कामिवाकाशेदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्यसीतांवैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानिभूषणानिमहीतले ॥ सघोषाण्यवशीर्यंतक्षीणास्ताराइवांबरात् ॥ ३२ ॥ तस्याःस्तनांतराद्भ्रष्टोहारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्यानिपतन्भातिगंगेवगगनच्युता ॥ ३३ ॥ उत्पातवाताभिहतानानाद्विजगणायुताः ॥ माभैरितिविधूताग्राव्याजह्रुरिवपादपाः ॥ ३४ ॥ नलिन्योध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिवगतोत्साहांशोचंतीवस्ममैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतादभिसंपत्यसिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदारोषात्सीताच्छायानुगामिनः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातास्रमुखाःशृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः ॥ सीतायांक्रियमाणायांविक्रोशंतीवपर्वताः ॥ ३७ ॥ क्रियमाणांतुवैदेहींदृष्ट्वादीनोदिवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभःश्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ॥ ३८ ॥ नास्तिधर्मःकुतःसत्यंनार्जवंनानृशंसता ॥ यत्ररामस्यवैदेहींसीतांहरतिरावणः ॥ ३९ ॥

वंवर्णोस्याः कक्ष्यागजाच्छादिनी ॥ ३० ॥ तांसीतामित्यन्वयः अत्रप्रकरणेवारंवारंवैश्रवणानुजत्वोक्त्याईदृशक्रियायाअत्यनौचित्यप्रदर्शनेनशीघ्रफलदत्वंसूचयति ॥ ३१ ॥ क्षीणाःक्षीणपुण्यास्ताराःस्ताराद्रूपावस्थिताःपुण्यकृतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्पातवातःऊर्ध्ववातः द्विजगणैःपक्षिगणैर्युक्ताःव्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३४ ॥ त्रस्तामीनप्रभृतिजलेचरायासांताःसखीमिवमैथिलींगतोत्साहां गतोच्छ्वासाइतिपाठेरावणत्रासाच्छुष्कजलतयागतप्राणाइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रोषाद्रावणविषयात् ॥ ३६ ॥ जलप्रपातरूपाण्यस्राणिमुखेयेषांते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आर्जवमजैह्म्यं अनृशंसतादया यत्रयस्मादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

गणशः संघशः वित्रस्तकाः स्वार्थेकः मृगपोतकाः मृगबालकाः ॥ ४० ॥ विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभैरितियावत् ॥ ४१ ॥ विक्रोशंतीमित्यर्धपूर्वान्वयि ॥ ४२ ॥ धरणीतलमवेक्षमाणां रामलक्ष्मणागमनकांक्षया वस्तुतस्तदनुगमनाकांक्षयेतितत्त्वं विप्रमृष्टो विलुलितो विशेषकस्तिलको यस्यास्ताम् ॥ ४३ ॥ भयभारपीडितासेवविवर्णवक्रेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसीतयाक्रियमाणपारुष्यएवतांहरतिस्मेत्याह खमिति वर्तिनीत्य

इतिभूतानिसर्वाणिगणशःपर्यदेवयन् ॥ वित्रस्तकादीनमुखारुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्यनयनैर्भयादिवविलक्षणैः ॥ सुप्रवेपितगात्राश्चबभूवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रोशंतींदृढंसीतांदृष्ट्वादुःखंतथागताम् ॥ तांतुलक्ष्मणरामेतिक्रोशंतींमधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणांबहुशोवैदेहींधरणीतलम् ॥ सतामाकुलकेशांतांविप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्मविनाशायदशग्रीवोमनस्विनीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तुसाचारुदतीशुचिस्मिताविनाकृताबंधुजनेनमैथिली ॥ अपश्यतीराघवलक्ष्मणावुभौविवर्णवक्राभयभारपीडिता ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ खमुत्पतंतंतंदृष्ट्वामैथिलीजनकात्मजा ॥ दुःखितापरमोद्विग्नाभयेमहतिवर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षीभीमाक्षंराक्षसाधिपम् ॥ रुदतीकरुणंसीताह्रियमाणातमब्रवीत् ॥ २ ॥ नव्यपत्रपसेनीचकर्मणानेनरावण ॥ ज्ञात्वाविरहितांयोमांचोरयित्वापलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैवनूनंदुष्टात्मन्भीरुणाहर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितोभर्तामृगरूपेणमायया ॥ ४ ॥ योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोप्ययंविनिपातितः ॥ गृध्रराजःपुराणोसौश्वशुरस्यसखामम ॥ ५ ॥ परमंखलुतेवीर्यंदृश्यतेराक्षसाधम ॥ विश्राव्यनामधेयंहियुद्धेनास्मिजितात्वया ॥ ६ ॥ ईदृशंगर्हितंकर्मकथंकृत्वानलज्जसे ॥ स्त्रियाश्चाहरणंनीचरहितेचपरस्यच ॥ ७ ॥ कथयिष्यंतिलोकेषुपुरुषाःकर्मकुत्सितम् ॥ सुनृशंसमधर्मिष्ठंतवशौटीर्यमानिनः ॥ ८

सुप्यपिणिनिरार्षः ॥ १ ॥ रोषरोदनाभ्यांहेतुभ्यांताम्राक्षी ॥ २ ॥ विरहितांरामलक्ष्मणाभ्यामितिशेषः अनेनकर्मणाचौर्येण ॥ ३ ॥ अपवाहितःअन्यत्रनायितः माययामृगरूपेणमारीचेनेतिशेषः ॥ ४ ॥ पुराणोवृद्धःअतएवास्यनिपातनंनतुत्वद्वीर्यहेतुकमितिभावः ॥ ५ ॥ परमंखल्वितिव्यंग्योक्तिः ॥ ६ ॥ स्त्रियाहरणमेवगर्हितं राक्षसादिविवाहानांशास्त्रेगर्हितत्वात्तत्रापिपरस्यविवाहितायास्तत्रापिरहितेपतिरहितेकालेदेशेचेत्यतिनिंद्यंतेकर्मेतिभावः ॥ ७ ॥ शौटीर्यमानिनःशूरमानिनः तादृशस्येदृशीलोकेनिंदामरणादप्यधिकेतिभावः ॥ ८ ॥

सत्त्वंशारीरंबलं तदाअपहरणपूर्वकाले कुलाक्रोशः कुलनिंदा चारित्रमाचारः ॥ ९ ॥ ह्रियते: एवंरूपेणत्वद्दत्वाधावसिअतः किंकर्तुंशक्यं मुहूर्तमपितिष्ठत्वं यदिशूरइतिशेषः अवस्थितोकिं
स्यात्तदाह नेति ॥ १० ॥ तदेवोपपादयति नहीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ साधुआत्मनःपथ्यंकृत्वाविचार्येत्यर्थः साधुकुर्वात्मनइतिपाठांतरं साधुमांमुंचशीघ्रंमांमुंच यावन्मेभर्तानायातीत्यर्थः

धिक्तेशौर्यंचसत्त्वंचयत्त्वयाकथितंतदा॥ कुलाक्रोशकरंलोकेधिक्तेचारित्रमीदृशम्॥ ९ ॥ किंशक्यंकर्तुमेवंहियज्जवेनैवधावसि॥ मुहूर्तमपितिष्ठ
त्वंनजीवन्प्रतियास्यसि॥ १० ॥ नहिचक्षुःपथंप्राप्यतयोःपार्थिवपुत्रयोः॥ ससैन्योपिसमर्थस्त्वंमुहूर्तमपिजीवितुम्॥ ११॥ नत्वंतयोःशरस्पर्शंसो
ढुंशक्तःकथंचन॥ वनेप्रज्वलितस्येवस्पर्शमग्नेर्विहंगमः॥ १२ ॥ साधुकृत्वात्मनःपथ्यंसाधुमांमुंचरावण॥ मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धोभ्रात्रासहपतिर्मम
॥ १३ ॥ विधास्यतिविनाशायत्वंमांयदिनमुंचसि॥ येनत्वंव्यवसायेनबलान्मांहर्तुमिच्छसि॥ १४॥ व्यवसायस्तुतेनीचभविष्यतिनिरर्थकः॥ नह्य
हंतमपश्यंतीभर्तारंविबुधोपमम्॥ १५॥ उत्सहेशत्रुवशगाप्राणान्धारयितुंचिरम्॥ ननूनंचात्मनःश्रेयःपथ्यंवासमवेक्षसे॥ १६ ॥ मृत्युकालेयथा
मर्त्योविपरीतानिसेवते॥ मुमूर्षूणांतुसर्वेषांयत्पथ्यंतन्नरोचते॥ १७॥ पश्यामीहहिकंठेत्वांकालपाशावपाशितम्॥ यथाचास्मिन्भयस्थानेनबिभे
षिनिशाचर॥ १८॥ व्यक्तंहिरण्मयांस्त्वंहिसंपश्यसिमहीरुहान्॥ नदींवैतरणींघोरांरुधिरौघविवाहिनीम्॥ १९॥ खड्गपत्रवनंचैवभीमंपश्यसिरा
वण॥ तप्तकांचनपुष्पांचवैडूर्यप्रवरच्छदाम्॥ २०॥ द्रक्ष्यसेशाल्मलींतीक्ष्णामायसैःकंटकैश्चिताम्॥ नहित्वमीदृशंकृत्वातस्यालीकंमहात्मनः॥ २१॥
धारितुंशक्ष्यसिचिरंविषंपीत्वेवनिर्घृण॥ बद्धस्त्वंकालपाशेनदुर्निवारेणरावण॥ २२ ॥ क्वगतोलप्स्यसेशर्मममभर्तुर्महात्मनः॥ निमेषांतरमात्रेण
विनाभ्रातरमाहवे॥ २३॥ राक्षसानिहतायेनसहस्राणिचतुर्दश॥ कथंसराघवोवीरःसर्वास्त्रकुशलोबली॥ २४ ॥

॥ १३ ॥ विनाशायविधास्यति यत्नमितिशेषः येनव्यवसायेनस्त्रीभोगव्यवसायेन ॥ १४ ॥ तन्नैरर्थक्यमेवाह नहीति ॥ १५॥ श्रेयस्तत्कालसुखावहंपथ्यंवापरिणामसुखावहंवानसमवे
क्षसेनविचारयसि यथामर्त्योमृत्युकालेविपरीतानिसेवतेतथात्वमपीतिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शनंमृत्युचिह्नं वैतरण्यादियातनास्थानंपश्यसीति वर्तमानसामीप्येलट्
॥ १९ ॥ २० ॥ शाल्मलीयातनावृक्षः ॥ २१ ॥ धारितुंधर्तुं जीवितमितिशेषः ॥ २२ ॥ ममभर्तुःअपराधं कृत्वेतिशेषः भ्रातरंविना एकाकिनेतियावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ आगतगात्रवेपथुः जाताविशयात् ॥ २६ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अपश्यतीअपश्यंती ॥ १ ॥ २ ॥ यदिरामायशंसेयुरिति दैवगत्यादृष्टायरामायशंसेयुरितिप्रत्याशयेतिशेषः वस्तुतोयंयदिशब्दोवेदाःप्रमाणंयदिस्युरितिवत् वस्त्रमुत्तरीयमुत्सृज्यतन्मध्येवानरमध्येसहभूषणं भूषणसहितंकर्णोत्पलादिचनिक्षिप्तं तयेतिशेषः ॥ ३ ॥ तत्कर्मचतत्कर्मतुवस्त्रभूषणप्रक्षेपकर्मतु संभ्रमात्संभयहरणजनितचित्तक्षोभात् अतिभारेणशिरसामधोमुखतयाच ॥ ४॥

त्वांहन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ एतच्चान्यच्चपरुषंवैदेहीरावणांकगा ॥ भयशोकसमाविष्टाकरुणंविललापह ॥ २५ ॥ तदाभृशार्तांबहुचैवभाषिणींविलापपूर्वंकरुणंचभामिनीम् ॥ जहारपापस्तरुणींविचेष्टतींनृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ह्रियमाणातुवैदेहीकंचिन्नाथमपश्यती ॥ ददर्शगिरिशृंगस्थान्पंचवानरपुंगवान् ॥ १ ॥ तेषांमध्येविशालाक्षीकौशेयंकनकप्रभम् ॥ उत्तरीयंवरारोहाशुभान्याभरणानिच ॥ २ ॥ मुमोचयदिरामायशंसेयुरितिभामिनी ॥ वस्त्रमुत्सृज्यतन्मध्येनिक्षिप्तंसहभूषणम् ॥ ३ ॥ संभ्रमात्तुदशग्रीवस्तत्कर्मचनबुद्धवान् ॥ पिंगाक्षास्तांविशालाक्षींनेत्रैरनिमिषैरिव ॥ ४ ॥ विक्रोशंतींतदासीतांददृशुर्वानरोत्तमाः ॥ सचपंपामतिक्रम्यलंकामभिमुखःपुरीम् ॥ ५ ॥ जगाममैथिलींगृह्यरुदतींराक्षसेश्वरः ॥ तांजहारसुसंहृष्टोरावणोमृत्युमात्मनः ॥ ६ ॥ उत्संगेनैवभुजगींतीक्ष्णदंष्ट्रांमहाविषाम् ॥ वनानिसरितःशैलान्सरांसिचविहायसा ॥ ७॥ सक्षिप्रंसमतीयायशरश्चापादिवच्युतः ॥ तिमिनक्रनिकेतंतुवरुणालयमक्षयम् ॥ ८ ॥ सरितांशरणंगत्वासमतीयायसागरम् ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मीरुद्धमीनमहोरगः ॥ ९ ॥ वैदेह्यांह्रियमाणायांबभूववरुणालयः ॥ अंतरिक्षगतावाचःसस्रजुश्चारणास्तथा ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ सुसंहृष्टःमृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात् केचित्तुलब्धंरामहस्तान्मृत्युद्वारमितिसंहृष्टः विनाचोत्कटंपापंपुण्यक्षयाभावेननमृत्युःसन्निहितःस्यादितितमोगुणावृतःसन्मातर्यपिविरुद्धशब्दव्यवहारंकृतवानितिवदंति तेषामेतत्सर्गांतेवक्ष्यमाणंबभूवमोहान्मुदितइत्यसंगतंस्यात् तथाआत्मानंबुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यतइत्युत्तरसर्गादिस्थंचासंगतंस्यात् ॥ ६ ॥ विहायसाआकाशमार्गेणक्षिप्रंसमतीयायेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तिमिर्मत्स्यविशेषः ॥ ८ ॥ संभ्रमाज्जगन्मात्रपहारदर्शनजक्षोभात्परिवृत्तोर्मिःस्वभावप्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितः रुद्धाःरुद्धप्रचारामीनादयोस्मिन् ॥ ९ ॥ १० ॥

एतदंतःसीताहरणकर्मावसानः सिद्धाःसिद्धाश्च ॥ ११ ॥ रूपिणीमात्मनोमृत्युमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यांबहुजनाकीर्णद्वारां बहुलांविपुलां संरूढकक्ष्याबहुलमितिपाठेतादृशबहुतरद्वा
रवदित्यंतःपुरविशेषणं ॥ १३ ॥ मायामिवासुरीमित्यनेनमायारूपैवैषासीतायालंकामागतेतिध्वनितं मुख्यमातात्वग्निप्रविष्टेतिपूर्वमेवध्वनितमतएवरावणस्यवहनीयैषाजाता मायात्वादेवरा
वणस्यतदज्ञानं पिशाचीःराक्षसीरित्यर्थइतितीर्थः ॥ १४ ॥ असंमतःअस्मदननुज्ञातःपुमांस्तथाभूतास्त्रीवानपश्यतितथारक्षतेतिशेषः ॥ १५ ॥ मच्छंदतोमदाज्ञयायद्यद्वस्तुयदाइच्छेत्तदेयथा

एतदंतोदशग्रीवइतिसिद्धास्तदाब्रुवन् ॥ सतुसीतांविचेष्टंतीमंकेनादायरावणः ॥ ११ ॥ प्रविवेशपुरींलंकांरूपिणींमृत्युमात्मनः ॥ सोभिगम्यपुरीं लंकांसुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यांबहुलांस्वमंतःपुरमाविशत् ॥ तत्रतामसितापांगींशोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥ निदधेरावणःसी तांमयोमायामिवासुरीम् ॥ अब्रवीच्चदशग्रीवःपिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथानैनांपुमान्स्त्रीवासीतांपश्यत्यसंमतः ॥ मुक्तामणिसुवर्णानिवस्त्रा ण्याभरणानिच ॥ १५ ॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्यादेयंमच्छंदतोयथा ॥ याचवक्ष्यतिवैदेहींवचनंकिंचिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदिवाज्ञानान्नतस्या जीवितंप्रियम् ॥ तथोक्त्वाराक्षसीस्तास्तुराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ १७ ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्किंकृत्यमितिचिंतयन् ॥ ददर्शाष्टौमहावीर्यान्राक्षसा न्पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ सतान्दृष्ट्वामहावीर्योवरदानेनमोहितः ॥ उवाचतानिदंवाक्यंप्रशस्यबलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाःक्षिप्रमितोगच्छ तसत्वराः ॥ जनस्थानंहतस्थानंभूतंपूर्वंखरालयम् ॥ २० ॥ तत्रास्यतांजनस्थानेशून्येनिहतराक्षसे ॥ पौरुषंबलमाश्रित्यत्रासमुत्सृज्यदूरतः ॥ २१ ॥ बहुसैन्यंमहावीर्यंजनस्थानेनिवेशितम् ॥ सदूषणखरंयुद्धेनिहतंरामसायकैः ॥ २२ ॥ ततःक्रोधोममापूर्वोधैर्यस्योपरिवर्धते ॥ वैरंचसुमहज्जातं रामंप्रतिसुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामितच्चवैरंमहारिपोः ॥ नहिलप्स्याम्यहंनिद्रामहत्वासंयुगेरिपुम् ॥ २४ ॥ तंत्विदानीमहंहत्वाखरदू षणघातिनम् ॥ रामंशर्मोपलप्स्यामिधनंलब्ध्वेवनिर्धनः ॥ २५ ॥

स्याइष्टंतवतितथैवतत्सर्वदेयं मच्छंदतइत्यस्यमद्वशप्राप्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थइतिकतकः अस्याअप्रियंचनवाच्यमित्याह याचेति तस्याजीवितंनप्रियं तांमारयामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
वरदानेनपितामहेनमोहितोरामशनादपिनमेभीरितिचिंतयानः मोहकृतैर्पाचिता तान्बलवीर्यतःप्रशस्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥ हतस्थानंरामेणेति शून्यंकृतमित्यर्थः पूर्वंखरालयत्वंभूतंप्राप्तम्
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धैर्यस्योपरिक्रोधः धैर्योपमर्दकःक्रोधइत्यर्थः ततःखरादिवधान्नतुभीत्यानापिवथाक्रोधइत्यर्थः ॥ २३ ॥ निर्यातयितुंप्रत्युपकारेणापनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्याममप्रापणीया ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ महार्थंमहानर्थोऽभिधेयंयस्यतत् यतःयद्दिशिजनस्थानंतद्दिशीत्यर्थः अलक्ष्यदर्शनाःअंतर्धानविद्यया ॥ २९ ॥ उपलभ्यप्रा
प्यस्पृष्ट्वाचपरिगृह्यस्वगृहेस्थापयित्वापरिग्रहत्वेनविभाव्यच प्रसज्यसंपाद्य मोहान्मुदितःस्वरहंतुर्वधोममसुकरःस्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येतिहर्षितः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री

जनस्थानेवसद्भिस्तुभवद्भीराममाश्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्याकिंकरोतीतितत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्चगंतव्यंसर्वैरेवनिशाचरैः ॥ कर्तव्यश्चसदा यत्नोराघवस्यवधंप्रति ॥ २७॥ युष्माकंतुबलंज्ञातंबहुशोरणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिन्जनस्थानेमयायूयंनिवेशिताः॥ २८॥ ततःप्रियंवाक्यमुपे त्यराक्षसामहार्थमष्टावभिवाद्यरावणम् ॥ विहायलंकांसहिताःप्रतस्थिरेयतोजनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः॥ २९॥ ततस्तुसीतामुपलभ्यरावणःसुसं प्रहृष्टःपरिगृह्यमैथिलीम् ॥ प्रसज्ज्यरामेणचवैरमुत्तमंबभूवमोहान्मुदितःसरावणः॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अरण्यकांडेचतुःपंचाशःसर्गः॥ ५४॥ ॥ ५॥ ॥संदिश्यराक्षसान्घोरान्रावणोष्टौमहाबलान्॥ आत्मानंबुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १॥ सचिंतयानोवैदेहींकामबाणैःप्रपीडितः॥ प्रविवेशगृहंरम्यंसीतांद्रष्टुमभित्वरन् ॥ २॥ सप्रविश्यतुबद्वेश्मरावणोराक्षसाधिपः॥ अपश्यद्रा क्षसीमध्येसीतांदुःखपरायणाम् ॥ ३॥ अश्रुपूर्णमुखींदीनांशोकभारावपीडिताम् ॥ वायुवेगैरिवाक्रांतांमज्जंतींनावमर्णवे॥ ४॥ मृगयूथपरिभ्र ष्टांमृगींश्वभिरिवावृताम्॥ अधोगतमुखींसीतांतामभ्येत्यनिशाचरः॥ ५॥ तांतुशोकवशादीनामवशांराक्षसाधिपः॥ सबलाद्दर्शयामासगृहंदेव गृहोपमम् ॥६॥ हर्म्यप्रासादसंबाधंस्त्रीसहस्रनिषेवितम्॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टंनानारत्नसमन्वितम्॥ ७॥ दांतकैस्तापनीयैश्चस्फाटिकैराजतैस्तथा॥ वज्रवैडूर्यचित्रैश्चस्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः॥ ८॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषंतप्तकांचनभूषणम्॥ सोपानंकांचनंचित्रमारुरोहतयासह॥ ९॥

रामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ बुद्धिवैक्लव्याद्बुद्धिवैपरीत्यात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शोकोवायुस्थाने अश्रुचार्ण वजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिशयउक्तः ॥ ४ ॥ अधोगतमवनतंमुखंयस्याः ॥ ५ ॥ अनिच्छंतीमपितद्दर्शनंबलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दांतकैर्गजदंतकृतैःतपनीयंस्वर्णं स्तंभैर्युत मितिशेषः॥ ८ ॥ तयासीतया ॥ ९ ॥

लोभितुंसामनिग्रहाभ्यांप्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥ दशेति द्वात्रिं
हेममयजालकैरावृताः ॥ १० ॥ सुधयामणिभिश्चविचित्राणि भूमिभागानीत्यार्षंक्लीबत्वम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकावाप्यः ॥ १२ ॥ शत्कोटिसंख्याः ॥ १४ ॥ तेषामपिएकस्यैकस्यैकमेकंसहस्रंममकार्येप्रयोजनेसाधकतयापुरःसरमस्तीतिशेषः ॥ १५ ॥ मेममयदिदमुक्तरूपंराज्यतंत्रंराजपरिकरस्तत्त्वयिप्रतिष्ठितम् त्वदधीन

दंतकाराजताश्चैवगवाक्षाःप्रियदर्शनाः॥ हेमजालावृताश्चासंस्तत्रप्रासादपंक्तयः॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणिभूमिभागानिसर्वशः ॥ दशग्रीवःस्वभवनेप्रादर्शयतमैथिलीम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाःपुष्करिण्यश्चनानापुष्पसमावृताः॥ रावणोदर्शयामाससीतांशोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वातुवैदेहींकृत्स्नंतद्भवनोत्तमम् ॥ उवाचवाक्यंपापात्मासीतांलोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दशराक्षसकोट्यश्चद्वाविंशतिरथापराः ॥ वर्जयित्वाजरावृद्धान्बालांश्चरजनीचरान् ॥ १४ ॥ तेषांप्रभुरहंसीतेसर्वेषांभीमकर्मणाम् ॥ सहस्रमेकमेकस्यममकार्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदंराज्यतंत्रंमेत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ जीवितंचविशालाक्षित्वंमेप्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांममयोसौपरिग्रहः ॥ तासांत्वमीश्वरीसीतेममभार्याभवप्रिये ॥ १७ ॥ साधुकिंतेन्यथाबुद्ध्यारोचयस्ववचोमम ॥ भजस्वमाभितप्तस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्तासमुद्रेणलंकेयंशतयोजना ॥ नेयंधर्षयितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ १९ ॥ नदेवेषुनयक्षेषुनगंधर्वेषुनर्षिषु ॥ अहंपश्यामिलोकेषुयोमेवीर्यसमोभवेत् ॥ २० ॥ राज्यभ्रष्टेनदीनेनतापसेनपदातिना ॥ किंकरिष्यसिरामेणमानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्वसीतेमामेवभर्ताहंसदृशस्तव ॥ यौवनंत्वध्रुवंभीरुरमस्वेहमयासह ॥ २२ ॥ दर्शनेमाकृथाबुद्धिंराघवस्यवरानने ॥ कास्यशक्तिरिहागंतुमपिसीतेमनोरथैः ॥ २३ ॥ नशक्योवायुराकाशेपाशैर्बद्धुंमहाजवः ॥ दीप्यमानस्यवाप्यग्नेर्ग्रहीतुंविमलाःशिखाः ॥ २४ ॥ त्रयाणामपिलोकानांनतंपश्यामिशोभने ॥ विक्रमेणनयेद्यस्त्वांमद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥

मित्यर्थः ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामंतःपुरसंचारिणीनाम् योममपरिग्रहःभार्या नित्यपुंल्लिंगःपरिग्रहशब्दोभार्यावाची ममभार्यासतीतासांत्वमीश्वरीस्वामिनीभव ॥ १७ ॥ साधुहितंमम वचोरोचयस्वेत्यन्वयः अन्यथाबुद्ध्यातेनवाकिं नकिमपिफलमित्यर्थः मामांभजस्वअभितप्तस्यकामाभितप्तस्य ॥ १८ ॥ शतयोजना भूमेरितिशेषः अशक्यधर्षणत्वेपूर्वार्धंहेतुः एवंचरामस्यागमनमसंभावितमितिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अस्यरामस्य ॥ २३ ॥ यथावायुर्बद्धुमशक्योयथाचाग्निशिखाग्रहीतुमशक्यास्तथेहागंतुमशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

मद्विधास्त्वत्प्रेष्याभविष्यंति यांचेदंगीकरिष्यसितदासेवकवत्त्वदाज्ञावशोभविष्यामि तथाभूतेमयिराक्षसादेवाश्चमद्वशास्त्वद्वशाःसंपन्नाएव किंविशेषेणसर्वंचराचरंत्वत्प्रेष्यंभवतितदेत्यर्थः॥२६॥ अभिषेकःश्रमनिवृत्तिद्वाराजोगायभ्मानंतदुदकेनक्लिन्नाद्र्राश्रमापनयनात्तुष्टाचमांरमयस्व यत्पूर्वंसंचितंकिंचिद्दुष्कृतमासीत्तद्वनवासेनतद्गतदुःखेनगतंक्षीणम् ॥२७॥ इहलंकायाम् मदंगीकारादितिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शोकेनअस्वस्थामिवचिंतयाहतप्रभामिवध्यायंतीमिवतामुवाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ तूष्णीमवस्थानाद्व्रीडयातूष्णींस्थितेतिमन्यमानआह

लंकायाःसुमहद्राज्यमिदंत्वमनुपालय॥त्वत्प्रेष्यामद्विधाश्चैवदेवाश्चापिचराचरम्॥ २६ ॥ अभिषेकजलक्लिन्नातुष्टाचरमयस्वच॥दुष्कृतंयत्पुरा कर्मवनवासेनतद्गतम्॥ २७॥ यश्चतेसुकृतंकर्मतस्येहफलमाप्नुहि ॥इहसर्वाणिमाल्यानिदिव्यगंधानिमैथिलि ॥ २८ ॥ भूषणानिचमुख्यानिताा निसेवमयासह॥पुष्पकंनामसुश्रोणिभ्रातुर्वैश्रवणस्यमे॥ २९॥ विमानंसूर्यसंकाशंतरसानिर्जितंरणे॥ विशालंरमणीयंचतद्विमानंमनोजवम् ॥ ३०॥ तत्रसीतेमयासार्धंविहरस्वयथासुखम्॥ वदनंपद्मसंकाशंविमलंचारुदर्शनम्॥ ३१॥ शोकार्तंतुवरारोहेनभ्राजतिवरानने॥ एवंवदति तस्मिन्साववस्त्रांतेनवरांगना॥ ३२॥ पिधायेंदुनिभंसीतामंदमश्रूण्यवर्तयत्॥ ध्यायंतींतामिवास्वस्थांसीतांचिंताहतप्रभाम्॥ ३३॥ उवाचवचनं वीरोरावणोरजनीचरः॥ अलंव्रीडनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते॥ ३४ ॥ आर्षोयंदेविनिष्पंदोयस्त्वामभिभविष्यति ॥ एतौपादौमयास्निग्धौशिरोभिः परिपीडितौ॥ ३५॥ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रंवश्योदासोहमस्मिते॥ इमाःशून्यमयावाचःशुष्यमाणेनभाषिताः॥ ३६॥ नचापिरावणःकांचिन्मूर्ध्नास्त्रींप्र णमेतह॥ एवमुक्त्वादशग्रीवोमैथिलींजनकात्मजाम्॥ कृतांतवशमापन्नोममेयमितिमन्यते॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० अरण्यकांडे पंचपंचाशःसर्गः॥ ५५॥

॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

अलमिति धर्मलोपःस्वभर्तृत्यागपरांगीकाररूपस्तत्कृतेनव्रीडनलज्जयाऽलम् मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कुतस्तत्राह आर्षइति हेदेवित्वामभित्वामुद्दिश्यमयाक्रियमाणोनिष्पंदःस्नेहबंधःप्रार्थनारूपःयश्चाभिभविष्यतिसोयमार्षोऋषिदृष्टएवक्षत्रियाणामुचितत्वेनवेदोक्तएव बलात्कारेणराक्षसइतिविवाहेषुस्मृत्यागणनात् एवमुक्तिरपितमोगुणप्राधान्येनैव कन्यायाबलात्कारेग्रहणस्यैव राक्षसविवाहपदार्थत्वादितिबोध्यम् पुनःप्रसादयति एताविति ॥३५॥ इमादासोहमित्यंताःशुष्यमाणेनकामपीडितेनमयाभाषिताउक्तावाचःशून्यायथानभवंतितथाकुर्वितिशेषः ॥ ३६ ॥ एवंविधंप्रसादनंनकाप्यभूदित्याह नचापीति मन्यतेऽमंस्त अत्ररसाभासः ॥३७॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥५५॥

निर्भयास्त्रियोबलादुपभोगेमूर्धानिविपतिष्यतीत्यप्सरसोरावणंप्रतिशापंचित्तेविज्ञायनिर्भया बलात्कारेयोगवशाददृश्याऽस्पृश्याचभविष्यामीतिधियानिर्भयावा तृणमंतरतःकृत्वासाक्षात्पापा
त्मकपरपुरुषसंभाषणजदोषपरिहारायेतिशेषः ॥ १ ॥ धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेतिपृथक्पदंलुप्तषष्ठीकम् धर्मस्याचलःसेतुरिवमर्यादाप्रतिष्ठापकःपरिज्ञातःप्रसिद्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ सकस्तत्राह यइति
॥ ४ ॥ शयिनाशयनकर्ता हतोभूरितिशेषः इडार्षः ॥ ५ ॥ प्रोक्तास्त्वया मत्पुरइतिशेषः ॥६॥ ७ ॥ तस्यरामस्यवैरंक्रोधमुत्पाद्यतत्संन्निधिंप्राप्तस्ततोजीवन्नमोक्ष्यसे तस्यमनुष्यत्वादितिभावः

मातयोक्तातुवैदेहीनिर्भयाशोककर्शिता ॥ तृणमंतरतःकृत्वारावणंप्रत्यभाषत ॥ १ ॥ राजादशरथोनामधर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसंधःपरिज्ञातो यस्यपुत्रःसराघवः ॥ २ ॥ रामोनामसधर्मात्मात्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षोदैवतंसपतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रायस्तेप्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंयद्यहंतस्यत्वयावैधर्षितावलात् ॥ शयितात्वंहतःसंख्येजनस्थानेयथाखरः ॥ ५ ॥ यएतेराक्षसाःप्रोक्ताघोररूपामहाबलाः ॥ राघवेनिर्विषाःसर्वेसुपर्णेपन्नगायथा ॥ ६ ॥ तस्यज्याविप्रमुक्तास्तेशराःकांचनभूषणाः ॥ शरीरंविधमिष्यंतिगंगाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वासुरैर्वात्वंयद्यवध्योसिरावण ॥ उत्पाद्यसुमहद्वैरंजीवंस्तस्यनमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ सतेजीवितशेषस्यराघवोंतकरोबली ॥ पशोर्यूपगतस्येवजीवितंतवदुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदिपश्येत्सरामस्त्वांरोषदीप्तेनचक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्यनिर्दग्धोयथारुद्रेणमन्मथः ॥ १० ॥ यश्चंद्रंनभसोभूमौपातयेन्नाशयेतवा ॥ सागरंशोषयेद्वापिससीतांमोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वंगतश्रीकोगतसत्त्वोगतेंद्रियः ॥ लंकावैधव्यसंयुक्तात्वत्कृतेनभविष्यति ॥ १२ ॥ नतेपापमिदंकर्मसुखोदर्कंभविष्यति ॥ याहंनीताविनाभावंपतिपार्श्वात्त्वयाबलात् ॥ १३ ॥ सहिदेवरसंयुक्तोममभर्तामहाद्युतिः ॥ निर्भयोवीर्यमाश्रित्यशून्येवसतिदंडके ॥ १४ ॥ सतेवीर्यंबलंदर्पमुत्सेकंचयथाविधम् ॥ व्यपनेष्यतिगात्रेभ्यःशरवर्षेणसंयुगे ॥ १५ ॥ यदाविनाशोभूतानांदृश्यतेकालचोदितः ॥ तदाकार्येप्रमाद्यंतिनराःकालवशंगताः ॥ १६ ॥

॥ ८ ॥ तदत्राह अंतकरःनाशकरः ॥९॥ रक्षइतिरावणसंबोधनम् निर्दग्धोभवेरितिशेषः ॥ १ ०॥ योरामःपातयेदित्यादि शक्यार्थेलिङ् यच्छतवशतयोजनसमुद्रमध्यगालंकाऽगम्येतिबुद्धिःसाव्यर्थै
वेत्याह सागरंशोषयेद्वापि वाशब्दएवार्थे सइहस्थितांसीतांमोचयेदेवेत्यर्थः ॥ १ १॥ त्वत्कृतेनत्वत्कृतापराधेन ॥ १ २॥ पतिपार्श्वाद्विनाभावंपतिपार्श्ववियोगम् ॥ १ ३॥ देवरसंयुक्तोलक्ष्मणसंयुतः
सखरादिहंता देवतसंयुक्तइतिपाठेदैवानुकूल्यवानित्यर्थः ॥ १ ४॥ वीर्यंपराक्रमः बलंशारीरम् दर्पोमदः उत्सेकःअमर्यादत्वम् ॥ १ ५॥ कार्येप्रमाद्यंति उचितेकार्येवैपरीत्यंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ १६॥

मांप्रवृष्य स्थितस्येतिशेषः सनेकालइति नाशकालइत्यर्थः स्वमरणेनवैधव्यमेवांतःपुरवधः ॥ १७ ॥ यज्ञमध्यस्थायज्ञशालामध्यस्थास्रुगादियज्ञोपकरणमंडितावेदिश्वंडालेनावमर्दितुंस्प्रष्टुं नशक्यातथात्वयाहमितियोजना ॥ १८ ॥ १९ ॥ पद्मखंडानिपद्मसमूहाः तृणमध्यस्थंजलनील्यादितृणमध्यस्थंद्रक्ष्येतपश्येत् मद्गुकंजलवायसम् ॥ २० ॥ एवंनिर्भयोक्तौलोकानुसारेणप्रवृत्तोचितिंहेतुमाह इदमिति निःसंज्ञंस्पन्दनोजडम् ॥ २१ ॥ अपक्रोशंसीताअसतीजातेतिनिंदाम् सुपरुषंसुतरांपरुषम् अनेनप्रबंधेनरजस्तमोयुतानामीश्वरालाभोदर्शितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भयसं

मांप्रवृष्यसनेकालःप्राप्तोयंराक्षसाधम॥ आत्मनोराक्षसानांचवधायांतःपुरस्यच॥१७॥नशक्यायज्ञमध्यस्थावेदिःस्रुग्भांडमंडिता॥ द्विजातिमंत्रसंपूताचंडालेनावमर्दितुम्॥१८॥तथाहंधर्मनित्यस्यधर्मपत्नीदृढव्रता॥त्वयास्प्रष्टुंनशक्याहंराक्षसाधमपापिना॥१९॥क्रीडंतीराजहंसेनपद्मखंडेषुनित्यशः॥ हंसीसातृणमध्यस्थंकथंद्रक्ष्येतमद्गुकम्॥२०॥ इदंशरीरंनिःसंज्ञंबंधवाघातयस्ववा॥ नेदंशरीरंरक्ष्यंमेजीवितंवापिराक्षस॥२१॥ नतुशक्ष्यमपक्रोशंपृथिव्यांदातुमात्मनः॥ एवमुक्त्वातुवैदेहीक्रोधात्सुपरुषंवचः॥२२॥रावणंजानकीतत्रपुनर्नोवाचकिंचन॥ सीतायावचनंश्रुत्वापरुषंरोमहर्षणम्॥२३॥ प्रत्युवाचततःसीतांभयसंदर्शनंवचः॥ शृणुमैथिलिमद्वाक्यंमासान्द्वादशभामिनि॥२४॥ कालेनानेननाभ्येषियदिमांचारुहासिनि॥ ततस्त्वांप्रातराशार्थंसूदाश्छेत्स्यंतिलेशशः॥२५॥ इत्युक्त्वापरुषंवाक्यंरावणःशत्रुरावणः॥ राक्षसीश्चततःक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत्॥२६॥ शीघ्रमेवहिराक्षस्योविरूपाघोरदर्शनाः॥ दर्पमस्यापनेष्यंतुमांसशोणितभोजनाः॥२७॥ वचनादेवतास्तस्यसुघोराघोरदर्शनाः॥ कृतप्रांजलयोभूत्वामैथिलींपर्यवारयन्॥२८॥ सताःप्रोवाचराजासौरावणोघोरदर्शनाः॥ प्रचल्यचरणोत्कर्षैर्दारयन्निवमेदिनीम्॥२९॥ अशोकवनिकामध्येमैथिलीनीयतामिति॥ तत्रेयंरक्ष्यतांगूढंयुष्माभिःपरिवारिता॥३०॥ तत्रैनांतर्जनैर्घोरैःपुनःसांत्वैश्चमैथिलीम्॥ आनयध्वंवशंसर्वाविन्यांगजवधूमिव॥३१॥ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षस्योरावणेनताः॥ अशोकवनिकांजग्मुर्मैथिलींपरिगृह्यतु॥३२॥

दर्शनंभयोत्पादकम् द्वादशमासाक्षेइतिशेषः यत्तुपाद्मे दशमासात्परंसीतेयदिमांनभजिष्यति तदाहन्मीत्युक्तम् तत्तुपुनःसीतासविधगमनकालिकंवचइतिनविरोधः ॥ २४ ॥ नाभ्येषिस्वारस्येनेतिशेषः ॥ २५ ॥ शत्रूनरावयतिक्रोशयतीतिशत्रुरावणः ॥ २६ ॥ अपनेष्यंतुअपनयंतु ॥ २७ ॥ कृतप्रांजलयोरावणंप्रतीतिशेषः ॥ २८ ॥ चरणोत्कर्षैःपदोत्क्षेपैर्मेदिनींदारयन्निव प्रचल्यद्वित्राणिपदानिचलित्वा ॥ २९ ॥ नीयतामितिप्रोवाचेत्यन्वयः परिवारिताक्षणमप्यवियुक्ता रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वकामाः फलंतियेभ्यस्तादृशैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः सर्वकालमदैः सर्वकालंमदयुतैर्द्विजैः पक्षिभिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शोकेनत्रस्तासेत्र इतरजनप्रतारणायनटवल्लोकरीत्यनुसरणमनयोर्लोकोय

सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ॥ सर्वकालमदैश्चापिद्विजैःसमुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सातुशोकपरीतांगीमैथिलीजनकात्मजा ॥ राक्षसीव शमापन्नाव्याघ्रीणांहरिणीयथा ॥ ३४ ॥ शोकेनमहतात्रस्तामैथिलीजनकात्मजा ॥ नशर्मलभतेभीरुःपाशबद्धामृगीयथा ॥ ३५ ॥ नविंदतेतत्रतु शर्ममैथिलीविरूपनेत्राभिरतीवतर्जिता ॥ पतिंस्मरंतीदयितंचदेवरंविचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० षट् पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ "प्रवेशितायांसीतायांलंकांप्रतिपितामहः ॥ तदाप्रोवाचदेवेंद्रंपरितुष्टंशतक्रतुम् ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थायरक्षसामहितायच ॥ लंकांप्रवेशितासीतारावणेनदुरात्मना ॥ २ ॥ पतिव्रतामहाभागानित्यंचैवसुखैधिता ॥ अपश्यंतीचभर्तारंपश्यंती राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥ राक्षसीभिःपरिवृताभर्तृदर्शनलालसा ॥ निविष्टाहिपुरीलंकातीरेनदनदीपतेः ॥ ४ ॥ कथंज्ञास्यतितांरामस्तत्रस्थांतामनिंदि ताम् ॥ दुःखंसंचिंतयंतीसाबहुशःपरिदुर्लभा ॥ ५ ॥ प्राणयात्रामकुर्वाणाप्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ॥ सभूयःसंशयोजातःसीतायाःप्राणसंक्षये ॥ ६ ॥ सत्वंशीघ्रमितोगत्वासीतांपश्यशुभाननाम् ॥ प्रविश्यनगरींलंकांप्रयच्छहविरुत्तमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तोथदेवेंद्रःपुरींरावणपालिताम् ॥ आग च्छन्निद्रयासार्धंभगवान्पाकशासनः ॥ ८ ॥ निद्रांचोवाचगच्छत्वंराक्षसान्संप्रमोहय ॥ सातथोक्तामघवतादेवीपरमहर्षिता ॥ ९ ॥ देवकार्यार्थसि द्ध्यर्थंप्रामोहयतराक्षसान् ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवःसहस्राक्षःशचीपतिः ॥ १० ॥ आससादवनस्थांतांवचनंचेदमब्रवीत् ॥ देवराजोस्मिभद्रंतेइहचास्मि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥ अहंत्वांकार्यसिद्ध्यर्थंराघवस्यमहात्मनः ॥ साहाय्यंकल्पयिष्यामिमाशुचोजनकात्मजे ॥ १२ ॥ मत्प्रसादात्समुद्रंसतरिष्यति बलैःसह ॥ मयैवेहचराक्षस्योमाययामोहिताःशुभे ॥ १३ ॥ तस्मादन्नमिदंसीतेहविष्यान्नमहंस्वयम् ॥ सत्वांसंगृह्यवैदेहिआगतःसहनिद्रया ॥ १४ ॥ एतदत्स्यसिमद्धस्तान्नत्वांबाधिष्यतेशुभे ॥ क्षुधातृषाचरंभोरुवर्षाणामयुतैरपि ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुदेवेंद्रमुवाचपरिशंकिता ॥ कथंजाना मिदेवेंद्रंत्वामिहस्थंशचीपतिम् ॥ १६ ॥

थावास्तवममन्यततथैवकविरपिवर्णयतितत्प्रतारणायैवेतिमंतव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आदिकाव्येअरण्यकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ "प्रवेशितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडसर्गः" ॥ ७ ॥ अथकवी रामवृत्तांतमाह राक्षसमिति ॥ १ ॥ यदापथिनिवृत्तस्तदातस्यमैथिलींद्रष्टुकामस्यतांद्रष्टुंसंत्वरमाणस्यतस्यैवस्थितस्यपृष्ठतोगोमायुःशिवाननादेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथाभाव्यशुभंतथावा

देवलिंगानिदृष्टानिरामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ तानिदर्शयदेवेंद्रयदिर्त्वदेवराट्स्वयम् ॥ १७ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वातथाचक्रेशचीपतिः ॥ पृथिवींनास्पृशत्पद्मामनिमेषेक्षणानिच ॥ १८ ॥ अरजोंबरधारीचनम्लानकुसुमस्तथा ॥ तंज्ञात्वालक्षणैःसीतावासवंपरिहर्षिता ॥ १९ ॥ उवाचवाक्यंरुदती भगवन्राघवंप्रति ॥ सहभ्रात्रामहाबाहुर्दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः ॥ २० ॥ यथामेश्वशुरोराजायथाचमिथिलाधिपः ॥ तथात्वामद्यपश्यामिसनाथोमे पतिस्त्वया ॥ २१ ॥ तवाज्ञयाचदेवेंद्रपयोभूतमिदंहविः ॥ अशिष्यामित्वयादत्तंरघूणांकुलवर्धनम् ॥ २२ ॥ इंद्रहस्ताद्गृहीत्वातत्पायसंसाशुचिस्मिता ॥ न्यवेदयतभर्त्रेसालक्ष्मणायचमैथिली ॥ २३ ॥ यदिजीवतिमेभर्तासहभ्रात्रामहाबलः ॥ इदमस्तुतयोर्भक्त्यातदाश्नात्वायसंस्वयम् ॥ २४ ॥ इतीवतत्प्राश्यहविर्वराननाजहौक्षुधादुःखसमुद्भवंचतम् ॥ इंद्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्यजानकीकाकुत्स्थयोःप्रीतमनाबभूव ॥ २५ ॥ सचापिशक्रस्त्रिदिवालयंतदाप्रीतोययौराघवकार्यसिद्धये ॥ आमंत्र्यसीतांसततोमहात्माजगामनिद्रासहितःस्वमालयम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० अर०सर्गः॥" ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राक्षसंमृगरूपेणचरंतंकामरूपिणम् ॥ निहत्यरामोमारीचंतूर्णंपथिन्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्यसंत्वरमाणस्यद्रष्टुकामस्यमैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोथगोमायुर्विननादास्यपृष्ठतः ॥ २ ॥ सतस्यस्वरमाज्ञायदारुणंरोमहर्षणम् ॥ शंकयामासगोमायोःस्वरेणपरिशंकितः ॥ ३ ॥ अशुभंबतमन्येहंगोमायुर्वाशतेयथा ॥ स्वस्तिस्यादपिवैदेह्याराक्षसैर्भक्षणंविना ॥ ४ ॥ मारीचेनतुविज्ञायस्वरमालक्ष्यमामकम् ॥ विक्रुष्टंमृगरूपेणलक्ष्मणःशृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥ ससौमित्रिःस्वरंश्रुत्वातांचहित्वाथमैथिलीम् ॥ तयैवप्रहितःक्षिप्रंमत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥

शतइत्यर्थः वैदेह्यावैदेह्यैराक्षसैर्भक्षणंविनातत्कर्तृकभक्षणाभावरूपंस्वस्तिस्यादित्यर्थः अपिःकामप्रवेदने ॥ ४ ॥ मारीचेनमामकंस्वरंविज्ञायमामकस्वरध्वनिंज्ञात्वाआलक्ष्यमदपकारोपायमवधार्यवन्मृगरूपेणतेनाक्रुष्टंहासीतेलक्ष्मणेतिचतद्यदिलक्ष्मणःशृणुयात्तदातंस्वरंश्रुत्वामदीयस्वरत्वेनज्ञात्वामैथिल्यैवप्रहितस्तांहित्वैष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सहितैरीप्सितःकर्तुमिष्टः नूनंनिश्चयेन तत्रैवानुकूलतर्कमाह कांचनइत्यादि यतःकांचनमृगोभूत्वामांव्यपनीयाकृष्यदूरंनीत्वाराक्षसोऽभूत् नतुचर्मप्रयोजनमृगएवस्थितः इतिवाक्यंव्याजहार
चयतस्मात्तस्यावधईप्सितइत्यन्वयः काव्यलिंगालंकारः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथचिंतांनाटयति अपीति स्वस्त्यभवनेहेतुर्जनस्थानेति जनस्थानंस्थानविशेषः जनानांलोकानांराक्षसेभ्योभयनिद
त्याइहस्थाननिमित्तंचेत्यर्थः ॥ ९ ॥ हेत्वंतरमपि निमित्तानीति ॥ १० ॥ मृगरूपेणात्मनोपनयनंदूरमाकर्षणंदृष्ट्वापरिशंकितोजनस्थानंखरादिवासभूतमाजगाम अनेनततोपिपरतोमारीचव्य

राक्षसैःसहितैर्नूनंसीतायाईप्सितोवधः ॥ कांचनश्चमृगोभूत्वाव्यपनीयाश्रमात्तुमाम् ॥ ७ ॥ दूरंनीत्वाथमारीचोराक्षसोभूच्छराहतः ॥ हालक्ष्मणह
तोस्मीतियद्वाक्यंव्याजहारह ॥ ८ ॥ अपिस्वस्तिभवेद्द्वाभ्यांरहिताभ्यांमयावने ॥ जनस्थाननिमित्तंहिकृतवैरोस्मिराक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानिचघोरा
णिदृश्यंतेद्यबहूनिच ॥ इत्येवंचिंतयन्रामःश्रुत्वागोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ निवर्तमानस्त्वरितोजगामाश्रममात्मवान् ॥ आत्मनश्चापनयनंमृगरू
पेणरक्षसा ॥ ११ ॥ आजगामजनस्थानंराघवःपरिशंकितः ॥ तंदीनमानसंदीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यंकृत्वामहात्मानंघोरांश्चससृजुः
स्वरान् ॥ तानिदृष्ट्वानिमित्तानिमहाघोराणिराघवः ॥ १३ ॥ ततोलक्ष्मणमायांतंददर्शविगतप्रभम् ॥ ततोविदूरेरामेणसमीयायसलक्ष्मणः ॥ १४ ॥
विषण्णःसन्विषण्णेनदुःखितोदुःखभागिना ॥ सजगर्हेथतंभ्रातादृष्ट्वालक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥ विहायसीतांविजनेवनेराक्षससेविते ॥ गृहीत्वाच
करंसव्यंलक्ष्मणंरघुनंदनः ॥ १६ ॥ उवाचमधुरोदर्कमिदंपरुषमार्तवत् ॥ अहोलक्ष्मणगर्ह्यंतेकृतंयत्त्वंविहायताम् ॥ १७ ॥ सीतामिहागतःसौम्यक
च्चित्स्वस्तिभवेदिति ॥ नमेस्तिसंशयोवीरसर्वथाजनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टाभक्षितावापिराक्षसैर्वनचारिभिः ॥ अशुभान्येवभूयिष्ठंयथाप्रादु
र्भवंतिमे ॥ १९ ॥

सनेनगतइतिसूचितम् ॥ ११ ॥ दीनमानसम् दीनमानसत्वंनाटयति दीनंशरीरेणापिम्लानम् आसेदुःविपरीतार्थसूचकत्वेनप्रापुः ॥ १२ ॥ तदेवाह सव्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥ अविदूरेसमीपे
समीयायसंगतोभूत् ॥ १४ ॥ समगुणकःसन्मिलित्वासरामोलक्ष्मणस्यभ्रातासीतांविहायागतंलक्ष्मणंदृष्ट्वा लक्ष्मणंषष्ठ्यर्थेद्वितीया लक्ष्मणस्यसव्यंकरंगृहीत्वाजगर्हे ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग
र्हणामाह उवाचेति मधुरोदर्कशब्दतोमाधुर्योत्तरंअर्थतःपरुषमिदंवक्ष्यमाणमार्तवदार्तार्हमुवाच यद्वा मधुरोदर्कंतात्पर्यतोमधुरमापाततःपरुषम् तेकृतंत्वयाकृतम् ॥ १७ ॥ कच्चित्स्वस्तिभवेत्
कल्याणंनसंजाव्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनष्टाअपहृता यथाप्रादुर्भवंतिविनष्टेत्यादिनिश्चितम् ॥ १९ ॥

अयापि वाप्रश्ने सामर्थ्यंक्षेमंअनपहरणरूपम् ॥ २० ॥ वाशंतेनदंति प्रदीमासूर्याधिष्ठिता ॥ २१ ॥ मृगसन्निकाशंमृगवत्प्रतिभासमानं म्रियमाणएवनततःपूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सव्यंवामं वात्तवमर्थमाह पथिवर्तनेवाक्रियमाणावर्तनेवेत्यर्थः इदंवस्तुतत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तपंचाशःसर्गः

अपिलक्ष्मणसीतायाःसामर्थ्यंप्राप्नुयामहे ॥ जीवंत्याःपुरुषव्याघ्रसुतायाजनकस्यवै ॥ २० ॥ यथावैमृगसंघाश्चगोमायुश्चैवभैरवम् ॥ वाशंतेशकुनाश्चापिप्रदीमामभितोदिशम् ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याराजपुत्र्यामहाबल ॥ २१ ॥ इदंहिरक्षोमृगसंनिकाशंप्रलोभ्यमांदूरमनुप्रयातम् ॥ हतंकथंचिन्महताश्रमेणसराक्षसोभून्म्रियमाणएव ॥ २२ ॥ मनश्चमेदीनमिहाप्रहृष्टंचक्षुश्चसव्यंकुरुतेविकारम् ॥ असंशयंलक्ष्मणनास्तिसीताहृताम्टतावापथिवर्ततेवा ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० सप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ सदृष्ट्वालक्ष्मणंदीनंशून्यंदशरथात्मजः ॥ पर्यपृच्छतधर्मात्मावैदेहीमागतंविना ॥ १ ॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंयामामनुजगामह ॥ क्वसालक्ष्मणवैदेहीयांहित्वात्वमिहागतः ॥ २ ॥ राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदंडकान्परिधावतः ॥ क्वसादुःखसहायामेवैदेहीतनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिजीवितुम् ॥ क्वसाप्राणसहायामेसीतासुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणांहिपृथिव्याश्चापिलक्ष्मण ॥ विनातांतपनीयाभांनेच्छेयंजनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कच्चिज्जीवतिवैदेहीप्राणैःप्रियतरामम ॥ कच्चित्प्रव्राजनंवीरनमेमिथ्याभविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तंसौमित्रेमृतेमयिगतेत्वयि ॥ कच्चित्सकामाकैकेयीसुखितासाभविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यांसिद्धार्थांमृतपुत्रातपस्विनी ॥ उपस्थास्यतिकौसल्याकच्चिन्नसौम्येनकैकयीम् ॥ ८ ॥ यदिजीवतिवैदेहीगमिष्याम्याश्रमंपुनः ॥ संवृत्तायदिवृत्तासाप्राणांस्त्यक्ष्यामिलक्ष्मण ॥ ९ ॥

॥ ५७ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ पुनस्तदेवविस्तरेणाह सइति शून्यंसंतोषादिहीनचित्तं वैदेहींविनागतंतांत्यक्त्वागतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणसहाया तांविनाऽसहायाःप्राणाःकथंस्थास्यंतीतिभावः ॥ ४ ॥ अमराणांपतित्वमिंद्रत्वम् ॥ ५ ॥ मेप्रव्राजनंचतुर्दशसमावनप्रव्राजनव्रतधारणंतुसीताजीवनेममजीवनान्नमिथ्याभविष्यति तदभावेमध्येएवममरणेतद्धानिरितिभावः ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तंतद्विनाशनिमित्तंमयिमृतेत्वयिचैकाकिन्ययोध्यांगतेइत्यर्थः सकामापूर्णमनोरथा ॥ ७ ॥ सौम्येनविनयेन ॥ ८ ॥ संवृत्तासहृतायदिवृत्तामृतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ममसदृशः ममस्वरेणसदृशः यस्मात्वमत्रागत स्तस्मात्सस्वरस्तयाश्रुतइति प्रहसिताप्रहसितमुखी ॥ १० ॥ प्रमत्तेऽनुचितकारिणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ तवापिज्ञातमद्बलवीर्यादिमतोपि ॥ १३ ॥ किंत्विदानींकरिष्यामीतिशंकेईदृशंदुःखंप्राप्तव्यमवश्यमनुभवितव्यमितिशंकेइ शंके ॥ १४ ॥ प्रतिकर्तुंमत्कृतापकारस्यप्रत्युपकारंकर्तुं तदपेक्षाणांरक्षसामंतरमवकाशोदत्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विगर्हमाणइत्यादिवक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः श्रमेणबहुदूरधावनजेन श्रमाच्चैवेतिप्रायःपाठः प्रतिश्रयमाश्रमसमीपदेशं निर्वेर्यावलंबनं उत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ जनस्थानंतद्वर्तिस्वाश्रमम् ॥ १८ ॥

यदिमामाश्रमगतंवैदेहीनाभिभाषते॥ पुरःप्रहसितासीताविनशिष्यामिलक्ष्मण॥ १०॥ ब्रूहिलक्ष्मणवैदेहीयदिजीवतिवानवा॥ त्वयिप्रमत्तेरक्षोभिर्भक्षितावातपस्विनी॥ ११॥ सुकुमारीचबालाचनित्यंचादुःखभागिनी॥ मद्वियोगेनवैदेहीव्यक्तंशोचतिदुर्मनाः॥ १२॥ सर्वथारक्षसातेनजिह्मेनसुदुरात्मना॥ वदतालक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापिजनितंभयम्॥ १३॥ श्रुतश्चमन्येवैदेह्यासस्वरःसदृशोमम॥ त्रस्तयाप्रेषितस्त्वंचद्रष्टुंमांशीघ्रमागतः॥ १४॥ सर्वथातुकृतंकष्टंसीतामुत्सृजतावने॥ प्रतिकर्तुंनृशंसानांरक्षसांदत्तमंतरम्॥ १५॥ दुःखिताःखरघातेनराक्षसाःपिशिताशनाः॥ तैःसीतानिहताघोरैर्भविष्यतिनसंशयः॥ १६॥ अहोस्मिव्यसनेमग्नःसर्वथारिपुनाशन॥ किंत्विदानींकरिष्यामिशंकेप्राप्तव्यमीदृशम्॥ १७॥ इतिसीतांवरारोहांचिंतयन्नेवराघवः॥ आजगामजनस्थानंत्वरयासहलक्ष्मणः॥ १८॥ विगर्हमाणोनुजमार्तरूपंक्षुधाश्रमेणैवपिपासयाच॥ विनिःश्वसन्शुष्कमुखोविषण्णःप्रतिश्रयंप्राप्यसमीक्ष्यशून्यम्॥ १९॥ स्वमाश्रमंसंप्रविगाह्यवीरोविहारदेशाननुसृत्यकांश्चित्॥ एतत्तदित्येवनिवासभूमौप्रहृष्टरोमाव्यथितोबभूव॥ २०॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेअष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ छ ॥ ॥ अथाश्रमादुपावृत्तमंतराराघुनंदनः॥ परिपप्रच्छसौमित्रिंरामोदुःखादिदंवचः॥ १॥ तमुवाचकिमर्थंत्वमागतोऽपास्यमैथिलीम्॥ यदासातवविश्वासाद्वनेविरहितामया॥ २॥

प्रतिश्रयंप्रेक्ष्यानंतरंस्वाश्रमंप्रविगाह्यतमपिशून्यंवीक्ष्यततःसीतायाःकांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्यतेषुतांविचित्यतानपिशून्यान्निरीक्ष्यएतत्क्रीडाविशेषस्थानंतत्रत्यक्रीडाशून्यंसीतया ॥ १९ ॥ विशेषंचस्मृत्वाहृष्टरोमाशोकेनव्यथितश्चबभूव ॥ २० ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥छ॥ ॥अथविस्तरेणमार्गेसव्यक्तांकथामाह अथेति उपावृत्तंसीतावचनात्स्वसमीपंप्राप्तं अंतरामध्येमार्गम् ॥ १ ॥ यदायस्मात्तवविश्वासात्सावनेमयास्वेनविरहिताकृताऽतस्तामपास्यकिमर्थंत्वमागतः ॥२॥

महत्पापंसीताहरणादिरूपंशंकमानंयन्मेमनोव्यथितमासीन्मारीचवधकालेमच्छब्दसदृशशब्दस्यतेनकरणात्तन्मैथिलीत्यज्याभ्यागतंत्वांदृष्ट्वैवसत्यमितिजाने एकलत्वेनसर्वस्यसंभावयितुंशक्यत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ यस्यसत्यत्वसंभावनायांशरीरनिमित्तानितत्कालानुभूयमानान्याह स्फुरतेइति स्फुरति सव्यंवामं बाहुरपिवामएव हृदयंचवामभागएव ॥ ४ ॥ पूर्वंसीतावचनादुःखितःअकृत्यंकृतमितिरामवचनाद्भूयोदुःखितः ॥ ५ ॥ कामकारेणस्वेच्छयाप्रचोदितः उग्रैर्दुःश्रवैर्वचोभिरितिशेषः ॥ ६ ॥ लक्ष्मणेतिसुतरांविस्वरंपरित्राहीतिचआर्येणेवत्वयेवयत्परिक्रुष्टं

दृष्ट्वैवाभ्यागतंत्वांमेमैथिलींत्यज्यलक्ष्मण ॥ शंकमानंमहत्पापंयत्सत्यंव्यथितंमनः ॥ ३ ॥ स्फुरतेनयनंसव्यंबाहुश्चहृदयंचमे ॥ दृष्ट्वालक्ष्मणदूरेत्वां सीताविरहितंपथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिर्लक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भूयोदुःखसमाविष्टोदुःखितंराममब्रवीत् ॥ ५ ॥ नस्वयंकामकारेणतांत्यक्त्वाहमिहागतः ॥ प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणेवपराक्रुष्टंलक्ष्मणेतिसुविस्वरम् ॥ परित्राहीतियद्वाक्यंमैथिल्यास्तच्छ्रुतिंगतम् ॥ ७ ॥ सातमार्तस्वरंश्रुत्वातवस्नेहेनमैथिली ॥ गच्छगच्छेतिमामाशुरुदतीभयविक्लवा ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेनमयागच्छेतिबहुशस्तया ॥ प्रत्युक्तामैथिलीवाक्यमिदंतत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥ नतत्पश्याम्यहंरक्षोयदस्यभयमावहेत् ॥ निर्वृताभवनास्त्येतत्केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥ विगर्हितंचनीचंचकथमार्योभिधास्यति ॥ त्राहीतिवचनंसीतेयस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥ किन्निमित्तंतुकेनापिभ्रातुरालंब्यमेस्वरम् ॥ विस्वरंव्याहृतंवाक्यंलक्ष्मणत्राहिमामिति ॥ १२ ॥ राक्षसेनेरितंवाक्यंत्रासात्राहीतिशोभने ॥ नभवत्याव्यथाकार्याकुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलंविक्लवतांगंतुंस्वस्थाभवनिरुत्सुका ॥ नचास्तित्रिषुलोकेषुपुमान्योराघवंरणे ॥ १४ ॥ जातोवाजायमानोवासंयुगेयःपराजयेत् ॥ अजेयोराघवोयुद्धेदेवैःशक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीपरिमोहितचेतना ॥ उवाचाश्रूणिमुंचंतीदारुणंमामिदंवचः ॥ १६ ॥

तन्मैथिल्याःश्रुतिगतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्प्रत्ययान्वितंयस्याअपिप्रत्ययेनविश्वसनीयत्वेनान्वितंतत्त्वेनयोग्यमिदंवक्ष्यमाणंवाक्यंप्रत्युक्ताप्रतिवचनत्वेनोक्ता ॥ ९ ॥ किंतत्तत्राह नेति एतत्कातरवचनं नास्त्यरामस्य केनापिरक्षसाऽन्येनवोदाहृतम् ॥ १० ॥ तद्वचनत्वाभावेहेतुः विगर्हितमिति क्षत्रियस्यनिंदितमतएवनीचंकुत्सितं योदेवानपित्रायेद्देवत्राणेपियःसमर्थःसकथमीदृग्वाक्यंब्रूयात् ॥ ११ ॥ किन्निमित्तंकुत्सितंकिंचिन्निमित्तमाश्रित्यकेनापिरक्षसेरितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ विक्लवतांगंतुमलंवैक्लव्यमालंब्यालं मास्त्वित्यर्थः पुमान्विद्यमानइतिशेषः यःपराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥ जायमानइत्यनेनजनिष्यमाणइत्यर्थकेनभाविनोपिवारणं अतःसंयुगेइत्यस्यनपौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भावोमयीत्यादिव्याख्यातप्रायं विनष्टेभ्रातरिमांप्राप्तुंअत्यर्थपापरूपएवभावस्त्वद्धदिमद्विषयेनिवेशितोदैवेनेतिशेषः नचमामवाप्स्यसेतन्नाशेममापिनाशात् ॥ १७ ॥ संकेतात्पापरूपसंके
तंकृत्वेत्यर्थः नाभिपद्यसेनाभ्युपपद्यसे क्रोशंतंक्रोशतस्तस्यत्राणायनगच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दुष्कृतमकृत्यंकृतमितिशेषः ॥ २१ ॥ त्वद्रक्षार्थमितिचेन्नेत्याह जानन्नपीति अनेन
मैथिल्याःक्रोधवाक्येनकिंभवानाश्रमान्निर्गतः ॥ २२ ॥ यन्मैथिलींत्यक्त्वाइहागतोसितेनतेनपरितुष्यामि यच्चक्रुद्धायाःस्त्रियाःपरुषंश्रुत्वात्वमिहागतोसितेनतेनतुष्यामि क्रुद्धस्त्रीणांवाक्यैर्म

भावोमयितवात्यर्थपापएवनिवेशितः ॥ विनष्टेभ्रातरिप्राप्तुंनचत्वंमामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥ संकेताद्भरतेनत्वंरामंसमनुगच्छसि ॥ क्रोशंतंहियथा
त्यर्थंनैनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥ रिपुःप्रच्छन्नचारीत्वंमदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यांतरंप्रेप्सुस्तथैनंनाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुवैदेह्यासंरब्धो
रक्तलोचनः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठआश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंरामःसंतापमोहितः ॥ अब्रवीद्दुष्कृतंसौम्यतांविनात्वमिहा
गतः ॥ २१ ॥ जानन्नपिसमर्थंमांरक्षसामपवारणे ॥ अनेनक्रोधवाक्येनमैथिल्यानिर्गतोभवान् ॥ २२ ॥ नहितेपरितुष्यामित्यक्त्वायदसिमैथि
लीम् ॥ क्रुद्धायाःपरुषंश्रुत्वास्त्रियायत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथात्वपनीतंतेसीतयायत्प्रचोदितः ॥ क्रोधस्यवशमागम्यनाकरोःशासनंमम ॥ २४ ॥
असौहिराक्षसःशेतेशरेणाभिहतोमया ॥ मृगरूपेणयेनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृष्यचापंपरिधायसायकंसलीलवाणेनचताडितोमया ॥
मार्गींतनुंत्यज्यचविक्लवस्वरोबभूवकेयूरधरःसराक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैवतदार्तयागिरास्वरंममालंब्यसुदूरसुश्रवम् ॥ उपाहृतंतद्वचनंसुदारुणं
त्वमागतोयेनविहायमैथिलीम् ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भृश
माव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामोवेपथुश्चास्यजायते ॥ १ ॥

यदालेशस्याप्यभावादितिभावः ॥ २३ ॥ अपनीतमपनयोऽनीतिरितियावत् कृतेतिशेषः यत्त्वयाप्रचोदितःसन्क्रोधवशंप्राप्यममशासनंनाकरोः ॥ २४ ॥ अधुनास्ववृत्तांतमाह असाविति
वुद्धिस्थित्येवंनिर्देशः अपवाहितःदूरमाकृष्टः ॥ २५ ॥ परिधायसंधाय सलीलबाणेननातिविकृष्यमुक्तेन मार्गींमृगसंबंधिनीम् ॥ २६ ॥ सदूरेपिसंश्रवःसंश्रवणंयस्यतंस्वरंममतत्स्वरसदृशं
आलंब्यतद्वचनमुपाहृतंउक्तम् ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
आव्रजमानस्यआश्रममागच्छतः अधःप्रास्फुरत्स्वयमस्खलद्वेपथुःकंपश्चास्याजायत ॥ १ ॥

अपिक्षेममितितुव्याजहारेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्नितस्ततोव्रजन् विक्षिपन्हस्तादीन्क्षिपन्तत्रतत्रसीताभविष्यतीत्याशयाऽभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ रुदंतमित्यादेराश्रमोविशेष्यः वर्णनीय
तयोभावेनकर्तेरपेक्षन्निहितवैपरीत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नष्टाअदर्शनंगता स्वयोगशक्त्यापुनरलभ्यदर्शनाजातेतितात्पर्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदींगतेत्यादिसंतर्क्यतत्रतत्रयत्नान्मृगयमाणोपिनाससा
द उन्मत्तइवेत्ययमिवशब्दोमृगयमाणःप्रधावन्बभ्रामेत्यादौसर्वत्रसंबद्धः एतत्सर्वंलोकव्यवहारनटनंभगवतश्चित्स्वरूपस्यलोकेसर्वतोभार्याप्रियतमेतिबोधयितुं अतएवमातापितृवियोगोनैता
वच्छोककारणं तदुक्तंभागवते समनुजोजगवार्चिताङ्घ्रिरलंघ्यवीर्यइत्यादिनाविशिष्टंराममुपक्रम्य रक्षोधमेनवृकवद्विपिनेऽसमक्षंवैदेहराजदुहितर्यपयापितायां भ्रात्रावनेकृपणवत्प्रिययावियु

उपालक्ष्यनिमित्तानिसोऽशुभानिमुहुर्मुहुः ॥ अपिक्षेमंतुसीतायाइतिवैव्याजहारह ॥ २ ॥ त्वरमाणोजगामाथसीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसथंदृष्ट्वाबभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निववेगेनविक्षिपन्रघुनंदनः ॥ तत्रतत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्यसमंततः ॥ ४ ॥ ददर्शपर्णशालांचसीतयारहितांतदा ॥ श्रियाविरहितांध्वस्तांहेमंतेपद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदंतमिववृक्षैश्चग्लानपुष्पमृगद्विजम् ॥ श्रियाविहीनंविध्वस्तंसंत्यक्तवनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णाजिनकुशंविप्रविद्धबृसीकटम् ॥ दृष्ट्वाशून्योटजस्थानंविललापपुनःपुनः ॥ ७ ॥ हृतामृतावानष्टावाभक्षितावाभविष्यति ॥ निलीनाप्यथवाभीरुरथवावनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गताविचेतुंपुष्पाणिफलान्यपिचवापुनः ॥ अथवापद्मिनींयाताजलार्थंवानदींगता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तुनाससादवनेप्रियाम् ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुन्मत्तइवलक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षाद्वृक्षंप्रधावन्सगिरींश्चापिनदीनदम् ॥ बभ्रामविलपन्रामःशोकपंकार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥ अस्तिकच्चित्त्वयादृष्टासाकदंबप्रियाप्रिया ॥ कदंबयदिजानीषेशंससीतांशुभाननाम् ॥ १२ ॥

कःस्त्रीसंगिनांगतिमितिप्रथयंश्चचारेति नेदंयशोरघुपतेःसुरयाञ्चयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधोजलधिबंधनमस्त्रपूगैर्यत्तस्यशत्रुहननेकपयःसहायाइतिच यद्यथासुग्री
वाद्याश्रवणवदिदमपिलीलैवेतिनतत्तस्यस्तुतिरितितदर्थः लीलाप्रयोजनंचतच्छ्रवणेनलोकोद्धारः एतन्नवमेएकादशाध्यायस्थेपद्येनथापंचमेपि मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवन
केवलंविभोः कुतोन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्येति ॥ १० ॥ नदीनदंनदीसंबंधिनदं जातावेकवचनं नाराइतिलोकप्रसिद्धं नदाःपश्चिमप्रवाहाइतिकतकः पश्चिम
प्रवाहायाअपिनर्मदायानदत्वव्यवहाराभावाच्चित्यंतत् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइवेत्युक्तंविवृणोति अस्तिकच्चिदितिप्रश्ने कदंबप्रियत्वात्सर्वथात्वयादृष्टेत्यर्थः यदीति वेदायदिप्रमाणमितिवत् ॥ १२ ॥

स्निग्धपल्लवसंकाशांतद्वत्कोमलांगीम् ॥ १३ ॥ अर्जुनः करवीरः करवीरःकरालश्चकरवीरीतथार्जुनइतिनिघंटुः ॥ १४॥ ककुभोमरुबकः ककुभस्यबहिस्त्वचोपिश्लक्ष्णत्वात्तद्वत्श्लक्ष्णोरूम् तस्य
ज्ञातृत्वोपपादकंलतेत्यादि तत्संबंधंविनाकथमियतीसंपदस्येतिभावः ॥ १५॥ उपसमीपेगीतः क्रियमाणझंकारइत्यर्थः तथाद्रुमवरोह्यसिइतिस्तौति ततउत्तरमलब्ध्वान्यंप्रत्याह एषइति तत्प्रिय
त्वात्तज्ज्ञेयत्वसंभावना ॥ १६ ॥ त्वन्नामानंअशोकंकुर्वित्यर्थः शोकापनुदत्वादेतत्करणयोग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥ निःशंकम् मरणादिकथनेपिशंकानकार्येतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ रामः प

स्निग्धपल्लवसंकाशांपीतकौशेयवासिनीम् ॥ शंसस्वयदिसादृष्टाबिल्वबिल्वोपमस्तनी ॥ १३॥ अथवार्जुनशंसत्वंप्रियांतामर्जुनप्रियाम्॥ जन
कस्यसुतातन्वीयदिजीवतिवानवा॥ १४॥ ककुभःककुभोरूंतांव्यक्तंजानातिमैथिलीम्॥ लतापल्लवपुष्पाढ्योभातिह्येषवनस्पतिः॥ १५॥ भ्रमरैरु
पगीतश्चयथाद्रुमवरोह्यसि॥ एषव्यक्तंविजानातितिलकस्तिलकप्रियाम्॥ १६॥ अशोकशोकापनुदशोकोपहतचेतनम्॥ त्वन्नामानंकुरुक्षिप्रं
प्रियासंदर्शनेनमाम्॥ १७॥ यदितालत्वयादृष्टापक्वतालोपमस्तनी॥ कथयस्ववरारोहांकारुण्यंयदितेमयि॥ १८॥ यदिदृष्टात्वयाजंबोजांबूनद
समप्रभा॥ प्रियांयदिविजानासिनिःशंकंकथयस्वमे॥ १९॥ अहोत्वंकर्णिकाराद्यपुष्पितःशोभसेभृशम्॥ कर्णिकारप्रियांसाध्वींशंसदृष्टायदिप्रि
या॥ २०॥ चूतनीपमहासालान्पनसान्कुररांस्तथा॥ दाडिमानपितान्गत्वादृष्ट्वारामोमहायशाः॥ २१॥ बकुलानथपुन्नागांश्चंदनान्केतकांस्तथा॥
पृच्छन्रामोवनेभ्रांतउन्मत्तइवलक्ष्यते॥ २२॥ अथवामृगशावाक्षींमृगजानासिमैथिलीम्॥ मृगविप्रेक्षणीकांतामृगीभिःसहिताभवेत्॥ २३॥
गजसागजनासोरुर्यदिदृष्टात्वयाभवेत्॥ तांमन्येविदितांतुभ्यमाख्याहिवरवारण॥ २४॥ शार्दूलयदिसादृष्टाप्रियाचंद्रनिभानना॥ मैथिलीममवि
स्रब्धःकथयस्वनतेभयम्॥ २५॥ किंधावसिप्रियेनूनंदृष्टासिकमलेक्षणे॥ वृक्षैराच्छाद्यचात्मानंकिंमांनप्रतिभाषसे॥ २६॥ तिष्ठतिष्ठवरारोहेनते
स्तिकरुणामयि॥ नात्यर्थंहास्यशीलासिकिमर्थंमामुपेक्षसे॥ २७॥

प्रच्छेतिशेषः ॥ २१ ॥ उन्मत्तइवमानुषव्यवहारनटनवशात् वस्तुतोनोन्मत्तइत्यर्थः उन्मादस्यापिविरहेऔचित्याद्दशावस्थासुगणितत्वाच्च ॥ २२॥ मृगीभिःसहिताभवेदित्यादौसंभावनायांलि
ङ् संभावनाबीजंमृगविप्रेक्षणीत्वम् ॥ २३ ॥ गजस्यवेत्तृत्वसंभावनाबीजंगजनासोरुत्वम् यद्वोच्चत्वाद्दूरदर्शित्वम् ॥ २४ ॥ नतेभयम् त्वयाभक्षिताचेदपितथाकथनेपितवमत्तोनभयमित्यर्थः
॥ २५ ॥ अतिविरहवशात्सर्वतस्तद्भ्रमावस्थांनाटयति किमिति ॥ २६ ॥ नात्यर्थंहास्यशीलासिनात्यंतपरिहासशीलासि किमर्थमिति इतःपरमदर्शनेमृतिर्मेप्रसक्तेतिभावः ॥ २७ ॥

पीतवस्त्रेणसूचितासिधावंतीदृष्टा विचलत्यास्ति ॥ २८ ॥ पुनर्बोधावस्था नूनंस्सा नैवयादृष्टा तर्हिसाकेत्यत्राह अथवाहिंसितारक्षोभिः तत्रहेतुः यथाएवंप्रकारेणकृच्छ्रंनूनंमांप्राप्तंसापेक्षितुमर्ह ति नापेक्षतेतस्मान्नैवसेत्यर्थः उपेक्षितुमितिपाठेकाकुः ॥ २९ ॥ उक्तमेवस्पष्टयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥ निष्प्रभतांगतम् रक्षोभिर्यासादितिशेषः ॥ ३१ ॥ सर्वत्रोत्प्रेक्षा ग्रैवेयंग्रीवाभूषणम् ॥ ३२ ॥ विक्षिप्यमाणौइतस्ततःक्षिप्यमाणौ ॥ ३३ ॥ रक्षसांभक्षणायसाबाला मयात्वविरहिताकृता बहुबांधवापियासार्थेनपरित्यक्ताहीनास्त्रीसेवभक्षितारक्षोभिरितिशेषः ॥ ३४ ॥ पश्यसे

पीतकौशेयकेनासिसूचितावरवर्णिनि ॥ धावंत्यपिमयादृष्टातिष्ठयद्यस्मिसौहृदम् ॥ २८ ॥ नैवसानूनमथवाहिंसिताचारुहासिनी ॥ कृच्छ्रंप्राप्तंहिमां नूनंयथोपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तंसाभक्षिताबालाराक्षसैःपिशिताशनैः ॥ विभज्यांगानिसर्वाणिमयाविरहिताप्रिया ॥ ३० ॥ नूनंतच्छुभदंतोष्ठंसु नासंशुभकुंडलम् ॥ पूर्णचंद्रनिभंग्रस्तंमुखंनिष्प्रभतांगतम् ॥ ३१ ॥ साहिचंदनवर्णाभाग्रीवाग्रैवेयकोचिता ॥ कोमलाविलपंत्यास्तुकांतायाभक्षि ताशुभा ॥ ३२ ॥ नूनंविक्षिप्यमाणौतौबाहूपल्लवकोमलौ ॥ भक्षितौवेपमानाग्रौसहस्ताभरणांगदौ ॥ ३३ ॥ मयाविरहिताबालारक्षसांभक्षणाय वै ॥ सार्थेनैवपरित्यक्ताभक्षिताबहुबांधवा ॥ ३४ ॥ हालक्ष्मणमहाबाहोपश्यसेत्वंप्रियांक्वचित् ॥ हाप्रियेक्वगताभद्रेहासीतेतिपुनःपुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवं विलपन्रामःपरिधावन्वनाद्वनम् ॥ क्वचिदुद्भ्रमतेवेगात्क्वचिद्विभ्रमतेबलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्तइवाभातिकांतान्वेषणतत्परः ॥ सवनानिनदीःशैला न्गिरिप्रस्रवणानिच ॥ काननानिचवेगेनभ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तदासगत्वाविपुलंमहद्वनंपरीत्यसर्वंत्वथमैथिलींप्रति ॥ अनिष्ठिताशःसच कारमार्गणेपुनःप्रियायाःपरमंपरिश्रमम् ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७॥ ॥ दृष्ट्वाश्रमपदंशून्यंरा मोदशरथात्मजः ॥ रहितांपर्णशालांचप्रविद्धान्यासनानिच ॥ १ ॥

पश्यसि हासीति इकारलोपआर्षः ॥ ३५ ॥ परिधावन्उद्भ्रमतेउत्पततिविभ्रमतेवात्यावत् ॥ ३६ ॥ अपरिसंस्थितःक्वचिदपिस्थितिमलभमानोभ्रमति ॥ ३७ ॥ अनिष्ठिताशःअनिवृत्ताशः मार्ग णेअन्वेषणे पुनःपरमंपरिश्रमंचकार अथोवाएषआत्मनइतिश्रुतेस्तस्याःप्रियात्वम् एतत्सर्वंलोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेवनत्वेतावताभगवतितमोरजसोःसंभावनेतिदिक् ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्री रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रविद्धानिइतस्ततःप्रक्षिप्तानि ॥ १ ॥

प्राकुश्यहाइतिशब्दंकृत्वाबाहूप्रगृह्यउत्क्षिप्य ॥ २ ॥ तदेववचनम् केति ॥ ३ ॥ वृक्षेणेत्यादिपुनःप्रलापः आवार्यआच्छाद्य ॥ ४ ॥ विश्वस्तैश्चिरकालसहवासेनविश्वासंप्राप्तैः ध्यायंतित्वामि
तिशेषः ॥ ५॥६॥ मरणेपिपरलोकेममधिक्कारएवप्राप्नोतीत्याह कथमिति संश्रुत्यप्रतिज्ञाय अभियोजितःनियुक्तः ॥७॥८॥ पुनःसीतामुद्दिश्यप्रलपति विवशमिति ॥९॥ अनृजुछलशीलंमामु

अदृष्ट्वातत्रवैदेहींसन्निरीक्ष्यचसर्वशः॥ उवाचरामःप्राक्रुश्यप्रगृह्यरुचिरौभुजौ॥२॥ क्वनुलक्ष्मणवैदेहीकंवादेशमितोगता॥ केनाहृतावासौमित्रे
भक्षिताकेनवाप्रिया॥३॥ वृक्षेणावार्ययदिमांसीतेहसितुमिच्छसि॥ अलंतेहसितेनाद्यमांभजस्वसुदुःखितम्॥४॥ यैःपरिक्रीडसेसीतेविश्वस्तैर्मृग
पोतकैः॥ एतेहीनास्त्वयासौम्येध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः॥५॥ सीतयारहितोहंवैनहिजीवामिलक्ष्मण॥ वृतंशोकेनमहतासीताहरणजेनमाम्॥६॥
परलोकेमहाराजोनूनंद्रक्ष्यतिमेपिता॥ कथंप्रतिज्ञांसंश्रुत्यमयात्वमभियोजितः॥ ७॥ अपूरयित्वातंकालंमत्सकाशमिहागतः॥ कामवृत्तमनार्यं
मान्मृषावादिनमेवच॥८॥ धिक्त्वामितिपरेलोकेव्यक्तंवक्ष्यतिमेपिता॥ विवशंशोकसंतप्तंदीनंभग्नमनोरथम्॥९॥ मामिहोत्सृज्यकरुणंकीर्तिर्नर
मिवानृजुम्॥ क्वगच्छसिवरारोहेमामोत्सृजसुमध्यमे॥ १०॥ त्वयाविरहितश्चाहंत्यक्ष्येजीवितमात्मनः॥ इतीवविलपन्रामःसीतादर्शनलालसः
॥ ११॥ नददर्शसुदुःखार्तोराघवोजनकात्मजाम्॥ अनासादयमानंतंसीतांशोकपरायणम्॥ १२॥ पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजरम्॥ ल
क्ष्मणोराममत्यर्थमुवाचहितकाम्यया॥ १३॥ माविषादंमहाबुद्धेकुरुयत्नंमयासह॥ इदंगिरिवरंवीरबहुकंदरशोभितम्॥ १४॥ प्रियकाननसंचा
रावनोन्मत्ताचमैथिली॥ सावनंवाप्रविष्टास्यान्नलिनींवासुपुष्पिताम्॥ १५॥ सरितंवापिसंप्राप्तामीनवंजुलसेविताम्॥ वित्रासयितुकामावा
लीनास्यात्काननेक्वचित्॥ १६॥ जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमांचपुरुषर्षभ॥ तस्यास्त्वन्वेषणेश्रीमन्क्षिप्रमेवयतावहे॥ १७॥

त्सृज्यक्वगच्छसि दृष्टेवाह मांमाउत्सृजत्यज ॥ १० ॥ ११ ॥ सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानंरामंलक्ष्मणउवाचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विषादंमाकुर्विति शेषः कुरुयत्नमन्वेषणइतिशेषः
॥ १४ ॥ प्रियःकाननसंचारोयस्याःसा वनोन्मत्तावनस्यपुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ताहर्षवती ॥ १५ ॥ वंजुलोवेतसः संभावनायांलिङ् सर्वत्रवित्रासयितुकामाअस्मान् ॥ १६ ॥ जिज्ञासमानाआ
वयोरन्वेषणसामर्थ्यम् यतावहेयत्नंकुर्वः ॥ १७ ॥

यत्रसाअस्तीतिशेषः ॥ १८ ॥ विचेतुमन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नेहपश्यामिवैदेहीमित्युक्तेपिपुनर्विलापपरिहारायलक्ष्मणोऽवददित्याह ततइति दंडकारण्यंविचरंस्त्वंसीतांप्रा प्स्यसि ॥ २३ ॥ तत्रदृष्टांतोयथाविष्णुरिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ अस्तुलक्ष्मणैवंकृतंकरणेनकिमित्याहरामः वनमिति ॥ २६ ॥ विह्वलःपरवशः ॥ २७ ॥ गतबुद्धिर्ज्ञानशून्यइव विचेतनःचेष्टा

वनंसर्वंविचिनुवोयत्रसाजनकात्मजा ॥ मन्यसेयदिकाकुत्स्थमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तःससौहार्दाल्लक्ष्मणेनसमाहितः ॥ सहसौमित्रिणारामोविचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौवनानिगिरींश्चैवसरितश्चसरांसिच ॥ निखिलेनविचिन्वंतौसीतांदशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्यशैलस्यसानूनिशिलाश्चशिखराणिच ॥ निखिलेनविचिन्वंतौनैवतामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥ विचित्यसर्वतःशैलंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेहपश्यामिसौमित्रेवैदेहींपर्वतेशुभाम् ॥ २२ ॥ ततोदुःखाभिसंतप्तोलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दंडकारण्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसेत्वंमहाप्राज्ञमैथिलींजनकात्मजाम् ॥ यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिंबध्वामहीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनसराघवः ॥ उवाचदीनयावाचादुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ वनंसुविचितंसर्वंपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः ॥ गिरिश्चायंमहाप्राज्ञबहुकंदरनिर्झरः ॥ नहिपश्यामिवैदेहींप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ २६ ॥ एवंसविलपन्रामःसीताहरणकर्शितः ॥ दीनःशोकसमाविष्टोमुहूर्तंविह्वलोभवत् ॥ २७ ॥ सविह्वलितसर्वांगोगतबुद्धिर्विचेतनः ॥ विषसादातुरोदीनोविश्वस्याशीतमायतम् ॥ २८ ॥ बहुशःसतुनिःश्वस्यरामोराजीवलोचनः ॥ हाप्रियेतिविचुक्रोशबहुशोबाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥ तंसांत्वयामासततोलक्ष्मणःप्रियबांधवम् ॥ बहुप्रकारंशोकार्तःप्रश्रितःप्रश्रितांजलिः ॥ ३० ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंलक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ॥ अपश्यंस्तांप्रियांसीतांप्राक्रोशत्सपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर०एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७॥ ॥ सीतामपश्यन्धर्मात्माशोकोपहतचेतनः ॥ विललापमहाबाहूरामःकमललोचनः ॥ १ ॥

रहितइव अशीतंउष्णम् आयतंदीर्घम् ॥ २८ ॥ हाप्रियेइतीतिइकारलोपआर्षः ॥ २९ ॥ प्रश्रितोविनयोपेतः प्रश्रितांजलिर्बद्धांजलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरा०वा०आदिकाव्येअरण्यकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंप्रियावियोगेदुःसहइतिबोधयन्पुनःशोचति सीतामिति शोकोपहतचेतनःशोकेनसीतावियोगजेनोपहतज्ञानइव ॥ १ ॥

अपश्यन्नपिभ्रमावस्थत्वात्पश्यन्निवविलापाश्रयत्वेन दुर्वचंगद्गदकंठत्वात् ॥ २ ॥ तेत्वस्यसीतायाः ॥ ३ ॥ कदलीस्कंधेतिपाठेपिस्कंधःकांडम् निगूहितुंशक्तानासि आत्मानमितिशेषः ॥ ४ ॥ वितनोवनांतरंगच्छतीतिभ्रमन्नाह कर्णिकारेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुनर्भ्रमनिवृत्त्याह सुव्यक्तमिति ॥७॥ उपसंप्रैतिहासरसेनोपेक्षतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ भक्षितांशंसंतीव तत्रवीजंसाश्रुनेत्राणीति ॥ ९ ॥

पश्यन्निववतांसीतामपश्यन्मन्मथार्दितः ॥ उवाचराघवोवाक्यंविलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥ त्वमशोकस्यशाखाभिःपुष्पप्रियतराप्रिये ॥ आवृणोषिशरीरंतेममशोकविवर्धनी ॥ ३ ॥ कदलीकांडसदृशौकदल्यासंवृतावुभौ ॥ ऊरूपश्यामितेदेविनासिशक्तानिगूहितुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनंभद्रेहसंतीदेविसेवसे ॥ अलंतेपरिहासेनममबाधावहेनवै ॥ ५ ॥ विशेषेणाश्रमस्थानेहासोयंनप्रशस्यते ॥ अवगच्छामितेशीलंपरिहासप्रियंप्रिये ॥ ६ ॥ आगच्छत्वंविशालाक्षिशून्योयमुटजस्तव ॥ सुव्यक्तंराक्षसैःसीताभक्षितावाहृतापिवा ॥ ७ ॥ नहिसाविलपंतंमामुपसंप्रैतिलक्ष्मण ॥ एतानिमृगयूथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसंतीवहिमेदेवींभक्षितांरजनीचरैः ॥ हाममार्येक्वयातासिहासाध्विवरवर्णिनि ॥ ९ ॥ हासकामाद्यकैकेयीदेविमेद्यभविष्यति ॥ सीतयासहनिर्यातोविनासीतामुपागतः ॥ १० ॥ कथंनामप्रवेक्ष्यामिशून्यमंतःपुरंमम ॥ निर्वीर्यइतिलोकोमांनिर्दयश्चेतिवक्ष्यति ॥ ११ ॥ कातरत्वंप्रकाशंहिसीतापनयनेनमे ॥ निवृत्तवनवासश्चजनकंमिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥ कुशलंपरिपृच्छंतंकथंशक्ष्येनिरीक्षितुम् ॥ विदेहराजोनूनंमांदृष्ट्वाविरहितंतया ॥ १३ ॥ सुताविनाशसंतप्तोमोहस्यवशमेष्यति ॥ "तातएवकृतार्थःसतत्रैववसतादिति ॥" अथवानगमिष्यामिपुरींभरतपालिताम् ॥ १४ ॥ स्वर्गोपिहितयाहीनःशून्यएवमतोमम ॥ तन्मामुत्सृज्यहिवनेगच्छायोध्यापुरींशुभाम् ॥ १५ ॥ नत्वहंतांविनासीतांजीवेयंहिकथंचन ॥ गाढमाश्लिष्यभरतोवाच्योमद्वचनात्त्वया ॥ १६ ॥ अनुज्ञातोसिरामेणपालयेतिवसुंधराम् ॥ अंबाचममकैकेयीसुमित्राचत्वयाविभो ॥ १७ ॥

नासीतामुपागतइतिसकामाभविष्यतित्वयाभक्षितयेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ कातरत्वमशूरत्वम् सीतापनयनेनसीतानाशेन ॥ १२ ॥ तयासीतया विरहितंहीनम् ॥ १३ ॥ तातएवकृतार्थःसतत्रैववसतादितीत्यर्थमधिकंकतकपाठे तातोदशरथएवकृतार्थःवसतादितिलोट्व्यत्ययेन यतस्तत्रैवस्वर्गेएववसति नतुजीवंतीकौसल्येत्यर्थः पक्षांतरमादत्ते अथवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ भयविकलमुखः भयेनविवर्णमुखः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ शोकः इष्टवियोगजोत्पत्तिविशेषः तज्जन्यंचित्तवैकल्यंमोहः ॥ १ ॥ शोकवशेनाभिपन्नंपीडितम् विपुलेतिरामइतिपाठेऽतिशयितेशोकेइत्यर्थः व्यसनानुरूपंलोकस्यदुःखप्रसंगेउचितम् ॥ २ ॥ शोकमनुप्रवृत्तःशोकःशोकानुशोकःसः परंपरायाःतृतीयार्थेषष्ठी परंपरयाऽविच्छेदेनहियतोमांहृदयंतदधिष्ठानमात्मानंमनश्चभिंदन्नेतिप्राप्नोति ॥३ ॥ उक्तमेवविस्तरेणाह पूर्वमिति अभीप्सितानि

कौसल्याचयथान्यायमभिवाद्यामामाज्ञया ॥ रक्षणीयाप्रयत्नेनभवतासूक्तचारिणा ॥ १८ ॥ सीतायाश्चविनाशोयंममचामित्रसूदन ॥ विस्तरेण जनन्यामेविनिवेद्यस्त्वयाभवेत् ॥ १९ ॥ इतिविलपतिराघवेतुदीनेवनमुपगम्यतयाविनासुकेश्या ॥ भयविकलमुखस्तुलक्ष्मणोपिव्यथितमनाभृश मातुरोबभूव ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ सराजपुत्रःप्रिययावि हीनःशोकेनमोहेनचपीड्यमानः ॥ विषादयन्भ्रातरमार्तरूपोभूयोविषादंप्रविवेशतीव्रम् ॥ १ ॥ सलक्ष्मणंशोकवशाभिपन्नंशोकेनिमग्नोविपुलेतु रामः ॥ उवाचवाक्यंव्यसनानुरूपमुष्णंविनिःश्वस्यरुदन्सशोकम् ॥ २ ॥ नमद्विधोदुष्कृतकर्मकारीमन्येद्वितीयोस्तिवसुंधरायाम् ॥ शोकानुशोको हिपरंपरायामामेतिभिंदन्हृदयंमनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वंमयानूनमभीप्सितानिपापानिकर्माण्यसकृत्कृतानि ॥ तत्रायमद्यापतितोविपाकोदुःखेनदुःखंय दहंविशामि ॥ ४ ॥ राज्यप्रणाशःस्वजनैर्वियोगःपितुर्विनाशोजननीवियोगः ॥ सर्वाणिमेलक्ष्मणशोकवेगमापूरयंतिप्रविचिंतितानि ॥ ५ ॥ सर्वं तुदुःखंममलक्ष्मणेदंशांतंशरीरेवनमेत्यक्लेशम् ॥ सीतावियोगात्पुनरभ्युदीर्णंकाष्ठैरिवाग्निःसहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥ सानूनमार्याममराक्षसेनत्वभ्या हृतांखंसमुपेत्यभीरुः ॥ अप्यस्वरंसुस्वरविप्रलापाभयेनविक्रंदितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥

चिकीर्षाविषयत्वंप्राप्तानि तत्रतेषांमध्येकेषांचिद्विपाकःफलपरिपाकोयमद्यापतितः प्राप्तदुःखेनदुःखम् दुःखपरंपरामित्यर्थः ॥ ४ ॥ तामेवाह राज्येति एतानिप्रविचिंतितानिशोकवेगमिदानीं तनमापूरयंति ॥ ५ ॥ वनमेत्यप्राप्यशरीरेक्लेशमनुभूयापिसीतासन्निधानात्सर्वंशांतम् अद्यसीतावियोगात्पुनरुदीर्णंवृद्धिंप्राप्तम् प्रियावियोगएवदुःसहइतिभावः ॥ ६ ॥ साराक्षसेननूनमभ्याहृता तदाखमाकाशंसमुपेत्यप्राप्यअस्वरंविस्वरंविक्रंदितवतीअपिसंभाव्यतएवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

लोहितस्यचंदनस्यहरिचंदनस्य लोहितंहरिचंदनमितिकोशात् शोणितपंकदिग्धौ भक्षणायराक्षसैर्विशसनादितिभावः ममनाभिपातःएवमपिममशरीरस्याभिपातोनजायतइत्यर्थः ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ हारपाशोहाररूपामालातस्याउचितांतांउचितोंतःप्रांतभागोयस्यास्तांतांकंबुतुल्याम् ग्रीवामित्यर्थः परिपीतवंतीतिपाठेरुधिरमितिशेषः भविष्यंतिजातानीतिवा शून्येविजने
॥ १० ॥ ११ ॥ उपोपविष्टासमीपावस्थिता निःशब्दंस्मितम् ईषत्सशब्दोहासः ॥ १२ ॥ ममप्रियायानित्यकालंप्रियेत्यन्वयः अत्रगोदावर्यामियंचिताअसंगतेत्याह नैकाकिनीति ॥ १३ ॥ ए

तौलोहितस्यप्रियदर्शनस्यसदोचितावुत्तमचंदनस्य॥ वृत्तौस्तनौशोणितपंकदिग्धौनूनंप्रियायाममनाभिपातः ॥ ८ ॥ तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रला पंतस्यामुखंकुंचितकेशभारम्॥रक्षोवशंनूनमुपागतायानभ्राजतेराहुमुखेयथेंदुः॥९॥तांहारपाशस्यसदोचितांतांग्रीवांप्रियायाममसुव्रतायाः॥ रक्षांसिनूनंपरिपीतवंतिशून्येहिभित्त्वारुधिराशनानि ॥ १० ॥ मयाविहीनाविजनेवनेसारक्षोभिराहृत्यविकृष्यमाणा ॥ नूनंविनादंकुररीवदीना सामुक्तवत्यायतकांतनेत्रा॥ ११ ॥ अस्मिन्मयासार्धमुदारशीलाशिलातलेपूर्वमुपोपविष्टा ॥ कांतस्मितालक्ष्मणजातहासात्वामाहसीताबहुवा क्यजातम्॥ १२ ॥ गोदावरीयंसरितांवरिष्ठाप्रियाप्रियायाममनित्यकालम्॥ अप्यत्रगच्छेदितिचिंतयामिनैकाकिनीयातिहिसाकदाचित्॥१३॥ पद्माननापद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ॥ तदप्ययुक्तंनहिसाकदाचिन्मयाविनागच्छतिपंकजानि॥ १४ ॥ कामंत्विदंपुष्पितवृक्षखंडं नानाविधैःपक्षिगणैरुपेतम् ॥ वनंप्रयातानुतदप्ययुक्तमेकाकिनीसातिबिभेतिभीरुः ॥ १५ ॥ आदित्यभोलोककृताकृतज्ञलोकस्यसत्यानृतकर्म साक्षिन्॥ ममप्रियासाक्वगताहृतावाशंसस्वमेशोकहतस्यसर्वम्॥ १६ ॥ लोकेषुसर्वेषुननास्तिकिंचिद्यत्तेननित्यंविदितंभवेत्तत्॥ शंसस्ववायोकु लपालिनींतांहृताहृतावापथिविवर्ततेवा ॥ १७ ॥ इतीवतंशोकविधेयदेहंरामंविसंज्ञंविलपंतमेव ॥ उवाचसौमित्रिरदीनसत्त्वोन्याय्येस्थितःकाल युतंचवाक्यम्॥ १८ ॥ शोकंविसृज्याद्यधृतिंभजस्वसोत्साहताचास्तुविमार्गणेस्याः॥ उत्साहवंतोहिनरानलोकेसीदंतिकर्मस्वतिदुष्करेषु॥ १९ ॥

वमप्यपिगच्छति पंकजानिआनेतुमितिशेषः ॥ १४ ॥ अतिबिभेतिअत्यंतंभीताभवति ॥ १५ ॥ लोककृताकृतज्ञेत्यादिनातादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञानंसर्वथास्तीतिभावः ॥ १६ ॥ यत्तेनित्यंवि दितंनभवेत्तद्वस्तुसर्वेषुलोकेषुनैवास्ति अतःसापितवविदितैवेतितांशंसस्वेत्यन्वयः कुलपालिनीमित्यनेनतस्यामहत्त्वात्तज्ज्ञानंममनेतिवक्तुमशक्यमितिसूचितम् ॥ १७ ॥ इतीवातीवशब्दौपर्या यौ शोकविधेयदेहंतमिव कालयुतंकालोचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

नचिंतयामासलक्ष्मणोक्तंयुक्तमितिनविचारयामासकिंतु धैर्यंत्यक्तवानेवातएवपुनर्दुःखंप्रापत् ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंशोककरणंचारद्वाराश्रवणेनरावणस्यमनुष्यत्वबुद्धिदार्ढ्यपूर्वकंस्ववध्यत्वसंपादनायेतिबोध्यम् तदुक्तंब्रह्मांडपुराणे स्त्रीपुंमलानुषंगात्मादेहोनास्यविजायते किंतुनिर्दोषचैतन्यंसुखनित्यांस्वकांननुम् प्रकाशयतिसैवेयंजनिर्विष्णोर्नचापरा तथाप्यसुरमोहार्थंपरेषांचकचित्कचित् दुःखाज्ञानश्रमादींश्चदर्शयेच्छुद्धसद्गुणः कव्रणादि कचाज्ञानंस्वतंत्राचित्यसद्गुणे मोक्षाभावायतेषांतुदर्शयत्तानजोहरिः कृष्णोप्यत्यक्तदेहोपित्यक्तदेहस्यदेहवत् लोकानांदर्शयामासस्वरूपसदृशाकृतिमिति एतेनरावणस्येश्वरत्वबुद्धिप्रतिबंधेनमो

इतीवसौमित्रिमुदग्रपौरुषंब्रुवंतमार्तंरघुवंशसत्तमः ॥ नचिंतयामासधृतिंविमुक्तवान्पुनश्चदुःखंमहदप्युपागमत् ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडेत्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सदीनोदीनयावाचालक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रंलक्ष्मणजानीहि गत्वागोदावरींनदीम् ॥ १ ॥ अपिगोदावरींसीतापद्मान्यानयितुंगता ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणः पुनरेवहि ॥ २ ॥ नदींगोदावरींरम्यांजगामलघुविक्रमः ॥ तांलक्ष्मणस्तीर्थवतींविचित्वाराममब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैनांपश्यामितीर्थेषुक्रोशतोनशृणोतिमे ॥ कंनुसादेशमापन्नावैदेहीक्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ नहितंवद्मिवैरामयत्रसातनुमध्यमा ॥ लक्ष्मणस्यवचः श्रुत्वादीनः संतापमोहितः ॥ ५ ॥ रामः समभिचक्रामस्वयंगोदावरींनदीम् ॥ सतामुपस्थितोरामः क्वसीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भूतानिराक्षसेंद्रेणवधार्हेणहृतामपि ॥ नतांशशंसूरामायतथागोदावरीनदी ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदिताभूतैः शंसचास्मैप्रियामिति ॥ नचसाभ्यवदत्सीतांपृष्टारामेणशोचता ॥ ८ ॥

क्षाभावोऽपिशोकफलमित्युक्तम् एवंरावणद्वारासीताहरणमपितत्पुण्यातिशयनाशेनवध्यतासंपादनाय तथाचकेदारखंडेउक्ताख्यायिका महतातपसालब्धबलोरावणस्तदधिकतपोबलंविना जेतुमशक्योदेवाश्चस्वयंतदधिकंतपः कर्तुमक्षमाअतस्तेषांकार्यमत्यंतानुचितसीतानुरागमोहानुवृत्तिसंपादनेनरावणस्यतपोवीर्यभ्रंशंसंपाद्यकर्तव्यमितिलक्ष्म्यासहविचार्यतदर्थंविष्णुःसीतयाब्रह्मविद्ययासहावतीर्णइति ॥ १ ॥ २ ॥ लघुविक्रमः अविलंबितपादन्यासः तीर्थवतीअवतारवतींपुण्योदकवर्तांच ॥ ३ ॥ नशृणोतिमे वाक्यमितिशेषः क्लेशनाशिनी सतिदर्शनइतिभावः ॥ ४ ॥ तंदेशम ॥ ५ ॥ तांगोदावरीम् ॥ ६ ॥ भूतानिउक्तरूपेणपृच्छ्यमानानि राक्षसेंद्रेणहृतांज्ञात्वापिरक्षोभयाद्रामायनशशंसुः तथागोदावरीचनशशंसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथाभूतैरस्मैसीतांशंसेतिप्रचोदितापिगोदावरीपृष्टापिनावदत् ॥ ८ ॥

नत्वहेतुः रावणस्येति ॥ ९ ॥ नद्यासीतामशंसत्यारामःसीतादर्शनेनिराशःकृतः इयंगोदावरीदिव्यंदेवतानत्रूतेअतस्तद्दर्शनंदुर्लभमितिनिराशोभूत् ॥ १० ॥ तदेवाह एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ मंदाकिनीकाचिन्नदी प्रस्रवणस्तदाख्योगिरिः ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामिअनुचरवसेविष्यामि ॥ १५ ॥ एषामिंगितानितथोपलक्षयेयथावक्तुकामाइवेमेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ निरीक्षन्मृगचेष्टाज्ञानायसूक्ष्मदृष्टिंकुर्वन् एवमुक्ताःएवंपृष्टाः ॥ १७ ॥ नभःस्थलंदर्शयंतःउन्मुखतयाकाशावलोकनेंगितेनेत्यर्थः क्रियमाणासीतायांदिशमभ्यपद्यत ॥ १८ ॥ तेनमार्गेणदिङ्मार्गे

रावणस्यचतद्रूपंकर्मापिचदुरात्मनः॥ ध्यात्वाभयात्तुवैदेहींसानदीनशशंसह॥९॥ निराशस्तुतयानद्यासीतायादर्शनेकृतः॥ उवाचरामःसौमित्रिंसीतादर्शनकर्शितः॥१०॥ एषागोदावरीसौम्यकिंचिन्नप्रतिभाषते॥ किंनुलक्ष्मणवक्ष्यामिसमेत्यजनकंवचः॥११॥ मातरंचैववैदेह्याविनातामहमप्रियम्॥ यामेराज्यविहीनस्यवनेवन्येनजीवतः॥१२॥ सर्वंव्यपानयच्छोकंवैदेहीक्वनुसागता॥ ज्ञातिवर्गविहीनस्यवैदेहीमप्यपश्यतः॥१३॥ मन्येदीर्घाभविष्यंतिरात्रयोममजाग्रतः॥ मंदाकिनींजनस्थानमिमंप्रस्रवणंगिरिम्॥१४॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामियदिसीताहिलभ्यते॥ एतेमहामृगावीरमामीक्षंतेपुनःपुनः॥१५॥ वक्तुकामाइवहिमेइंगितान्युपलक्षये॥ तांस्तुदृष्ट्वानरव्याघ्रोराघवःप्रत्युवाचह॥१६॥ क्वसीतेतिनिरीक्षन्वैबाष्पसंरुद्धयागिरा॥ एवमुक्तानरेंद्रेणतेमृगाःसहसोत्थिताः॥१७॥ दक्षिणाभिमुखाःसर्वेदर्शयंतोनभःस्थलम्॥ मैथिलीक्रियमाणासादिशंयामभ्यपद्यत॥१८॥ तेनमार्गेणगच्छंतोनिरीक्षंतेनराधिपम्॥ येनमार्गंचभूमिंचनिरीक्षंतेस्मतेमृगाः॥१९॥ पुनर्नदंतोगच्छंतिलक्ष्मणेनोपलक्षिताः॥ तेषांवचनसर्वस्वंलक्षयामासचेंगितम्॥२०॥ उवाचलक्ष्मणोधीमान्ज्येष्ठंभ्रातरमार्तवत्॥ क्वसीतेतित्वयापृष्टायदिमेसहसोत्थिताः॥२१॥ दर्शयंतिक्षितिंचैवदक्षिणांचदिशंमृगाः॥ साधुगच्छावहेदेवदिशमेतांचनैर्ऋतीम्॥२२॥

गच्छंतोधावंतोनराधिपंरामंनिरीक्षंते एवमिंगितंलक्ष्मणोपश्यदित्याह येनेति येनहेतुनामार्गमाकाशमार्गंपुनर्भूमौगमनायभूमिंचनिरीक्षंते ॥ १९ ॥ पुनश्चमार्गंदर्शयितुमिच्छंतोलक्ष्मणेनोपलक्षितास्तेषामिंगितंलक्ष्मणोलक्षयामासेत्यर्थः आकाशमार्गेणगत्वादक्षिणदिशिदूरेस्थापितासीतादक्षिणदिशिगच्छतेत्येवंतदिंगितम् तेषांचवचनसर्वस्वभूतंस्वयंलक्षयामास ॥ २० ॥ ततोज्ञात्वाभ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः आर्तवत्आर्तार्हम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्यागमः तस्या आगम इत्यर्थः आर्षो दीर्घः ज्ञापकं वस्तु दृश्येनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ पतितपुष्पमार्गं पतितपुष्पयुतं मार्गम् ॥ २५ ॥ अभिजानामि प्रत्यभिजानामि ॥ २६ ॥ अपिनद्धानि केशपाशे बद्धानि अम्लानत्वेन रविपवनयनेन वायुधारिणे न वसुंधरा मत्प्रियं सीताज्ञापनरूपं प्रकुर्वंतो रक्षंतीति मन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥ मया विरहिता कच्चिद्रम्ये वनोद्देशे सर्वांगसुंदरी दृष्टा ॥ २९ ॥ क्रुद्ध

यदि तस्यागमः कश्चिदार्या वा साथ लक्ष्यते ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरावुभौ ॥ २४ ॥ वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ पुष्पवृष्टिं निपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ॥ २६ ॥ अपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥ अभिरक्षंति पुष्पाणि प्रकुर्वंतो मम प्रियम् ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ २८ ॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वांगसुंदरी ॥ २९ ॥ रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३० ॥ तां हेमवर्णां हेमांगीं सीतां दर्शय पर्वत ॥ यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति ॥ दर्शयन्निव तां सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ३२ ॥ ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ ३३ ॥ असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ यदि नाख्याति मे सीतामद्य चंद्रनिभाननाम् ॥ एवं प्ररुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥ ददर्श भूमौ निष्क्रांतं राक्षसस्य पदं महत् ॥ त्रस्ताया रामकांक्षिण्याः प्रधावंत्या इतस्ततः ॥ ३६ ॥ राक्षसेनानुसृप्ताया वैदेह्याश्च पदानि तु ॥ स समीक्ष्य परिक्रांतं सीताया राक्षसस्य च ॥ ३७ ॥ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ॥ संभ्रांतहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥

स्तदधिष्ठातृदेवतोद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥ हेमांगीमित्यनेन लावण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥ दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिंगद्वारा नादर्शयद्भयाद्याहित्येन साक्षादिति शेषः राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दिधक्षन्निव ननु वास्तवी दिधक्षेति भावः ॥ ३५ ॥ निष्क्रांतं प्रवृत्तविक्षेपम् महदत्यायतविस्तृतम् ॥ ३६ ॥ अनुसृप्ताया अनुगम्यमानायाः जटायुयुद्धसमये सीताया रावणेन भूमौ विसृज्य पुनर्ग्रहणादेव मुक्तिः परिक्रांतं परिवृत्तम् एतत्सर्वं समीक्ष्य भ्रातरं शशंसेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कनकबिंदवः भूषणावयवीभूतस्वर्णशकलानि ॥ ३९ ॥ भूषणानामितिपूर्वान्वयि तप्तबिंदुनिकाशैस्तपनीयबिंदुसदृशैः क्षतजबिंदुभिः रुधिरबिंदुभिः ॥ ४० ॥ मन्येइति सीतायावाइमेरुधिरबिं
दवः सीतानिमित्तंसुंदोपसुंदवद्युध्यमानयोरक्षसोर्वेतिविकल्पालंकारः श्लोकद्वयेनोक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वैदूर्यगुलिकाचितंवैदूर्यमण्यलंकृतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कांचनोरश्छदाः कांचनम
यतनुत्राणाः ॥ ४६ ॥ समरेस्वामिप्रकाशकोध्वजोयत्रससमरध्वजइतिरथविशेषणम् तादृशोरथः अपविद्धः परिवृत्यपातितोभग्नश्चेत्युत्तरेणान्वयः केचित्तुध्वजोपविद्धः ध्वस्तः रथोभग्नइत्यन्वय

पश्यलक्ष्मणवैदेह्याकीर्णाःकनकबिंदवः॥ भूषणानांहिसौमित्रेमाल्यानिविविधानिच॥३९॥ तप्तबिंदुनिकाशैश्चचित्रैःक्षतजबिंदुभिः॥ आवृतंपश्यसौमित्रेसर्वतोधरणीतलम्॥ ४०॥ मन्येलक्ष्मणवैदेहीराक्षसैःकामरूपिभिः॥ भित्त्वाभित्त्वाविभक्तावाभक्षितावाभविष्यति॥ ४१॥ तस्यानिमित्तंसीतायाद्वयोर्विवदमानयोः॥ बभूवयुद्धंसौमित्रेघोरंराक्षसयोरिह॥ ४२॥ मुक्तामणिचितंचेदंरमणीयंविभूषितम्॥ धरण्यांपतितंसौम्यकस्यभग्नंमहद्धनुः॥ ४३॥ राक्षसानामिदंवत्ससुराणामथवापिवा॥ तरुणादित्यसंकाशंवैदूर्यगुलिकाचितम्॥ ४४॥ विशीर्णपतितंभूमौकवचंकस्यकांचनम्॥ छत्रंशतशलाकंचदिव्यमाल्योपशोभितम्॥ ४५॥ भग्नदंडमिदंसौम्यभूमौकस्यनिपातितम्॥ कांचनोरश्छदाश्चेमेपिशाचवदनाःखराः॥ ४६॥ भीमरूपामहाकायाःकस्यवानिहतारणे॥ दीप्तपावकसंकाशोद्युतिमान्समरध्वजः॥ ४७॥ अपविद्धश्चभग्नश्चकस्यसांग्रामिकोरथः॥ रथाक्षमात्राविशिखास्तपनीयविभूषणाः॥४८॥ कस्येमेनिहताबाणाःप्रकीर्णाघोरदर्शनाः॥ शरावरौशरैःपूर्णौविध्वस्तौपश्यलक्ष्मण॥४९॥ प्रतोदाभीषुहस्तोयंकस्यवासारथिर्हतः॥ पदवीपुरुषस्यैषाव्यक्तंकस्यापिरक्षसः॥ ५०॥ वैरंशतगुणंपश्यममतैर्जीवितांतकम्॥ सुघोरहृदयैःसौम्यराक्षसैःकामरूपिभिः॥ ५१॥ हृतामृतावावैदेहीभक्षितावातपस्विनी॥ नधर्मस्त्रायतेसीतांह्रियमाणांमहावने॥ ५२॥

माहुः ॥ ४७ ॥ रथाक्षमात्राः चतुःशतांगुलदीर्घाः विशिखाः फलभागाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निहताः परेणयोधेन शरावरौतूणीरौ ॥ ४९ ॥ प्रतोदः तोत्रम् अभीषवः प्रग्रहाः कस्यापिराक्षसपुरुषस्यैषापदवीपदसंचारमार्गः ॥ ५० ॥ अतोममतेराक्षसैः सहएतन्निमित्तजंवैरंपूर्ववैराच्छतगुणंसत्तेषांजीवितांतकंजीवितस्यांतकंअंतरूपंसंपन्नंपश्य ॥ ५१ ॥ एवंरक्षोभिः सीताविपत्तिर्निश्चित्य धर्मंनिंदति नेति यतः सीतांधर्मोनत्रायते एवंचभक्षितायांहृतायांवावैदेह्यांकेहिलोकेममप्रियंकर्तुंशक्ताः नकेपि धर्मासाध्येतेषामकिंचित्करत्वादितिभावः ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ अथपौरुषमेवावलंबितुंतच्छेषतयाकांचिल्लोकस्थितिमाह कर्तारमिति सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तारमपिश्रुत्यादिप्रसिद्धंशूरंत्रिपुरसंहारादिविषयकात्यंतशौर्यवंतंमहेश्वरमपि करुणवेदिनंकरुणांयथातथावेदितुंशीलमस्यतम् दयादृष्ट्यातूष्णींस्थितमज्ञानात्तद्वैभवाज्ञानादवमन्येरन्किमयंकुपितोपिकरिष्यतीतिनगणयंतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यदेवमतोमृदुमितिलोकहितेप्रा णिसौख्यसंपादनेयुक्तंयुक्तचित्तम् अतएवमृदुस्वभावम् दांतंनानाप्रकारेणदुर्विषयप्रवृत्तिरहितेंद्रियवर्गम् मांत्रिदशेश्वराइंद्रादयोनिर्वीर्यंमन्यंतेयतःसीतात्राणंनकृतवंतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तस्मा त्पौरुषमेवावलंबनीयमित्याह मामिति गुणोपिमार्दवादिर्मांप्राप्यदोषोऽनिष्टसाधनंवृत्तइतिहेतोरेतंत्यक्त्वापौरुषमवलंबे पश्यअद्यममतेजएवप्रकाशते सर्वभूतानामभवायनाशाय शशिज्यो

संक्षिप्तायांहिवैदेह्यांहृतायामपिलक्ष्मण ॥ केहिलोकेप्रियंकर्तुंशक्ताःसौम्यममेश्वराः ॥ ५३ ॥ कर्तारमपिलोकानांशूरंकरुणवेदिनम् ॥ अज्ञानाद वमन्येरन्सर्वभूतानिलक्ष्मण ॥ ५४ ॥ मृदुंलोकहितेयुक्तंदांतंकरुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्यइतिमन्यंतेनूनंमांत्रिदशेश्वराः ॥ ५५ ॥ मांप्राप्यहिगुणोदोषः संवृत्तःपश्यलक्ष्मण ॥ अद्यैवसर्वभूतानांरक्षसामभवायच ॥ ५६ ॥ संहृत्यैवशशिज्योत्स्नांमहान्सूर्यइवोदितः ॥ संहृत्यैवगुणान्सर्वान्ममतेजःप्रका शते ॥ ५७ ॥ नैवयक्षानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ किन्नरावामनुष्यावासुखंप्राप्स्यंतिलक्ष्मण ॥ ५८ ॥ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशंपश्यलक्ष्मण ॥ असंपातंकरिष्यामित्यद्यत्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ॥ विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६० ॥ विनि र्मथितशैलाग्रंशुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तद्रुमलतागुल्मंविप्रणाशितसागरम् ॥ ६१ ॥ त्रैलोक्यंतुकरिष्यामिसंयुक्तंकालकर्मणा ॥ नतेकुशलि नींसीतांप्रदास्यंतिममेश्वराः ॥ ६२ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसौमित्रेममद्रक्ष्यंतिविक्रमम् ॥ नाकाशमुत्पतिष्यंतिसर्वभूतानिलक्ष्मण ॥ ६३ ॥ समाकुलमम र्यादंजगत्पश्याद्यलक्ष्मण ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥ करिष्येमैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ममरोषप्रयुक्तानांविशिखा नांबलंसुराः ॥ ६५ ॥

त्स्नांसंहृत्यैवप्रलयकालोदितोमहान्सूर्यइव शशिज्योत्स्नातुल्यान्मामका न्गुणान्संहृत्यैवरविवत्तेजोमदीयंप्रकाशतेपश्येत्यन्वयः ॥ ५६॥५७॥ तदेवप्रपंचयति नैवेति ॥ ५८ ॥ पश्य अचिरादेवेतिशेषः त्रैलोक्यचारिणामसंपातंबाणावरणात्क्रियाराहित्यंयथाभवति तथाकरिष्यामि ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धप्रचारोग्रहगणोयत्रतत्त्रैलोक्यम् विप्रनष्टाअनलादिद्युतयोयत्रतच्चतत्संवृतंतमसासंवृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कालकर्मणाकालसाध्यंकर्मनाशस्तेन कालधर्मणेतिपाठेपितद्रूपेणकालधर्मेणेत्यर्थः तत्पुरुषेऽनिजार्षः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अमर्यादंत्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानम् जीवलोकेनदुरावरैःदुर्निवारैः दुरावरशब्दःस्वलंतः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

देवादयोनभविष्यंति प्रत्येकंसर्वेनशिष्यंतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तथारूपांयथापूर्वस्वभावाम् अत्रनदास्यंतीतिपौनरुक्त्यंक्रोधातिशयान्नदोषाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नि
ष्पीड्यदृढमुष्टिबंधेनगृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ यथाजरादयोऽनिवार्यास्तथाहमस्मात्कर्मणःकेनापिवारयितुमशक्यः विधिर्दैवम् विधिर्विधानेदैवेपिइतिकोशः ॥ ७५ ॥ पुरेवेति अत्रपुरे
त्यावर्तते पुरेवपूर्ववद्रूपसदृशरूपवतींपुरानदिशंतिनदास्यंतीत्यर्थः परिवर्तयामिनाशयामि नन्वेवंविधःक्रोधःकथमस्यकिमर्थंचेतिचेच्छृणु मनुष्यदेहधारणेनतद्व्यवहारनटनमेवैतत् किंच ईदृ
शदुःखकालेअस्यक्रोधाभावेरावणोमनुष्यबुद्धिंकुर्यात् तथाचतद्वधोशक्यःस्यादित्येतदर्थंचसः मृत्युमरणधर्मेणयोजयामिइत्यादिवचोपिरावणवचोवदेव आरोपितक्रोधमूलकत्वात् अतए

द्रक्ष्यंत्यद्यविमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम् ॥ नैवदेवानदैतेयानपिशाचानराक्षसाः ॥ ६६ ॥ भविष्यंतिममक्रोधात्त्रैलोक्येपिप्रणाशिते ॥ देवदान
वयक्षाणांलोकायेरक्षसामपि ॥ ६७ ॥ बहुधानिपतिष्यंतिबाणौघैःशकलीकृताः ॥ निर्मर्यादानिमान्लोकान्करिष्याम्यद्यसायकैः ॥ ६८ ॥ हृतांमृतां
वासौमित्रेनदास्यंतिममेश्वराः ॥ तथारूपांहिवैदेहींनदास्यंतियदिप्रियाम् ॥ ६९ ॥ नाशयामिजगत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ यावद्दर्शनमस्यावै
तापयामिचसायकैः ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षःस्फुरमाणोष्ठसंपुटः ॥ वल्कलाजिनमाबद्ध्यजटाभारमबंधयत् ॥ ७१ ॥ तस्यक्रुद्धस्यरामस्य
तथाभूतस्यधीमतः ॥ त्रिपुरंजघ्नुषःपूर्वंरुद्रस्येवबभौतनुः ॥ ७२ ॥ लक्ष्मणादथचादायरामोनिष्पीड्यकार्मुकम् ॥ शरमादायसंदीप्तंघोरमाशीविषो
पमम् ॥ ७३ ॥ संदधेधनुषिश्रीमान्रामःपरपुरंजयः ॥ युगांताग्निरिवक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथाजरायथामृत्युर्यथाकालोयथाविधिः ॥
नित्यंनप्रतिहन्यंतेसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ तथाहंक्रोधसंयुक्तोननिवार्योस्म्यसंशयम् ॥ ७५ ॥ पुरेवमेचारुदतीमनिंदितांदिशंतिसीतांयदिनाद्यमैथि
लीम् ॥ सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगंजगत्सशैलंपरिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदिकाव्येअरण्यकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

वशंगेविधमिष्यामीत्युक्तिः लक्ष्मणस्तुतत्त्वज्ञोपितद्वदेवातत्त्वज्ञइवतन्मायामोहितोवाप्रलयकालिकरौद्रशक्त्यावेशंसंभाव्यानुनयतिस्म किंचास्यक्रोधस्यारोपितत्वाभावेअद्यसीतायाअलाभे
सर्वजगत्परिवर्तनंप्रतिज्ञायकथंलक्ष्मणप्रार्थनयापितामन्यथयेत् अन्यथाकैकेय्यपेक्षतांवनवासप्रतिज्ञांकथंकौसल्यावचसानत्यक्तवांस्तस्मात्सायथार्थाइयंतुआरोपितेत्येवसारम् अनेनव्यव
हारेणक्रोधादिकालेकृतायाअयुक्तायाअपिप्रतिज्ञायाअपालनेअत्यंतदोषाभावइत्यपिसूचितम् ॥ ७६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ
रण्यकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अनवेनाशो युक्तमयुक्तम् सांवर्तकंप्रलयकालिकम् ॥ १ ॥ हरंकालाग्निरुद्रम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वंपूर्वमेवंकदाप्यदृष्टसंहारशक्त्यावेशसंक्रुद्धंरामंदृष्ट्वाराममब्रवीदितिरामपदद्वयसंबंधः मुखपरिशोषोलोकविनाशभयेन ॥ ३ ॥ प्रकृतिंसर्वभूतहितत्वरूपाम् ॥ ४ ॥ एतच्चउक्तचतुष्टयंचअनुत्तमंयशश्चत्वयिनियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एकस्यापराधइतिकथंज्ञायतेतत्राह नन्विति ननुजानाम्येकएवापराद्धइतिकुतस्तत्राह कस्यचिदेवनकेषांचिदित्यर्थः सायुधपरिकरोभग्नइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ सकेनभग्नःकेनहेतुनेत्येतत्तुनजानामीतिशेषः खुरनेमिक्षतत्वादिविशिष्टोयंदेशोनिर्वृत्तसंग्रा

तप्यमानंतदारामंसीताहरणकर्शितम् ॥ लोकानामभवेयुक्तंसांवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणंधनुःसज्जंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ दग्धुकामंजगत्सर्वंयुगांतेचयथाहरम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वंसंक्रुद्धंदृष्ट्वारामंसलक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ ३ ॥ पुराभूत्वामृदुर्दांतःसर्वभूतहितेरतः ॥ नक्रोधवशमापन्नःप्रकृतिंहातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चंद्रेलक्ष्मीःप्रभासूर्येगतिर्वायौभुविक्षमा ॥ एतच्चनियतंनित्यंत्वयिचानुत्तमंयशः ॥ ५ ॥ एकस्यनापराधेनलोकान्हंतुंत्वमर्हसि ॥ ननुजानामिकस्यायंभग्नःसांग्रामिकोरथः ॥ ६ ॥ केनवाकस्यवाहेतोःसंयुगःसपरिच्छदः ॥ खुरनेमिक्षतश्चायंसिक्तोरुधिरबिंदुभिः ॥ ७ ॥ देशोनिर्वृत्तसंग्रामःसुघोरःपार्थिवात्मज ॥ एकस्यतुविमर्दोयंनद्वयोर्वदतांवर ॥ ८ ॥ नहिवृत्तंहिपश्यामिबलस्यमहतःपदम् ॥ नैकस्यतुकृतेलोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ युक्तदंडाहिमृदवःप्रशांतावसुधाधिपाः ॥ सदात्वंसर्वभूतानांशरण्यःपरमागतिः ॥ १० ॥ कोनुदारप्रणाशंतेसाधुमन्येतराघव ॥ सरितःसागराःशैलादेवगंधर्वदानवाः ॥ ११ ॥ नालंतेविप्रियंकर्तुंदीक्षितस्येवसाधवः ॥ येनराजन्हृतासीतातमन्वेषितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मद्द्वितीयोधनुष्पाणिःसहायैःपरमर्षिभिः ॥ समुद्रंवाविचेष्यामःपर्वतांश्चवनानिच ॥ १३ ॥ गुहाश्चविविधाघोराःपद्मिन्योविविधास्तथा ॥ देवगंधर्वलोकांश्चविचेष्यामःसमाहिताः ॥ १४ ॥

मोदृश्यतेइतिशेषः एवंभूतैर्हेतुभिरयंविमर्दःसंग्रामएकस्यरथिकस्यकेनचित्सहनतुद्वयोरथिकयोरितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदेवाह नहीति वृत्तंभुविकृतचिह्नम् अतएकस्यकृतेलोकनाशोनयुक्तः ॥ ९ ॥ युक्तदंडायथापराधदंडाः मृदवोऽकठिनाः ॥ १० ॥ किंच यदित्वद्दारप्रणाशोलोककर्तृकोलोकानुमतोवास्यात्तद्युक्तंतन्नाशनंनैवमस्तीत्याह कोन्विति ॥ ११ ॥ सरिदादयस्तेविप्रियंकर्तुंनालंनसमर्थाःनस्पृहावंतोवा दीक्षितस्ययजमानस्यसाधवोज्ञानसंपन्नाऋत्विगादयोयथाविप्रियंशापादिदातुंव्यंगंवाकर्मकर्तुमसमर्थास्तद्वत् ॥ १२ ॥ मद्द्वितीयःअहंद्वितीयःसहायोयस्यसः समुद्रादिस्थाश्रमेषुविचयनार्थंपरमर्षिभिःसहायैरित्युक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यदिअस्मद्विचयनेनाशक्यानयामिः स्यात् ततः परंदेवाः सर्वज्ञाय इतिपत्नींपत्नीवार्तांनदास्यंति ततः पश्चाद्याप्तकालंचतुर्थोपायंदंडंतेपुकरिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलंसुचरित्रं सामसाधुवादः विनयः प्रश्रयः नयोनीतिः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंक्रोधमुपशमय्य सहजप्रकृतिप्राप्तयेबोधयतिलक्ष्मणोरामं तमिति परिद्यूनंक्षीणंअचेतसंअस्वस्थचित्तमिव ॥ १ ॥ मुहूर्तादिवमुहूर्तादेव ॥ २ ॥ बोधनप्रकारोमहतेत्यादि तपसापुत्रकामनयाकृतेनव्रतादिना कर्मणाकृच्छ्रश्रंगानयनपूर्वकमहायागेन ॥ ३ ॥ भरतस्यमुखादितिशेषः यथायथावच्छ्रुतम् ॥ ४ ॥ इतरः कइति यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइत्युक्तेः मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणमि

यावन्नाधिगमिष्यामस्तवभार्यापहारिणम् ॥ नचेत्साम्नाप्रदास्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः ॥ कोशलेंद्रततःपश्चात्प्राप्तकालंकरिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलेन साम्नाविनयेनसीतांनयेननप्राप्स्यसिचेन्नरेंद्र ॥ ततःसमुत्सादयहेमपुंखैर्महेंद्रवज्रप्रतिमैःशरौघैः ॥ १६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडे पंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तंतथाशोकसंतप्तंविलपंतमनाथवत् ॥ मोहेनमहतायुक्तंपरिद्यूनमचेतसम् ॥ १ ॥ ततःसौमित्रिराश्वास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः ॥ रामंसंबोधयामास चरणौचाभिपीडयन् ॥ २ ॥ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा ॥ राज्ञादशरथेनासील्लब्धोमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ॥ राजादेवत्वमापन्नोभरतस्ययथाश्रुतम् ॥ ४ ॥ यदिदुःखमिदंप्राप्तंकाकुत्स्थनसहिष्यसे ॥ प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्चइतरःकःसहिष्यति ॥ ५ ॥ आश्वसिहिनरश्रेष्ठप्राणिनःकस्यनापदः ॥ संस्पृशंत्यग्निवद्राजन्क्षणेनव्यपयांतिच ॥ ६ ॥ लोकस्वभावएवैषययातिर्नहुषात्मजः ॥ गतःशक्रेणसालोक्यमनयस्तंसमस्पृशत् ॥ ७ ॥ महर्षियोवसिष्ठस्तुयःपितुर्नःपुरोहितः ॥ अह्नापुत्रशतंजज्ञेतथैवास्यपुनर्हतम् ॥ ८ ॥ याचेयंजगतोमातासर्वलोकनमस्कृता ॥ अस्याश्चचलनंभूमेर्दृश्यतेकोशलेश्वर ॥ ९ ॥

तिभागवतोक्तरीत्यालोकशिक्षणार्थमपित्वदवतारादितिभावः ॥ ५ ॥ आश्वसिहीति नहवैशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ तदेवविवृणोति लोकेति एषऔपाधिकदुःखसंबंधोलोकस्यशरीरिणःस्वभावएव तदेवाह ययातिरिति अनयोऽनयमूलंदुःखंतत्स्वर्गाद्भ्रंशरूपं समस्पृशदित्यनेनअचिरस्थितिकस्पर्शमात्रार्थकेनपुनरविलंबेनैवदौहित्रप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यस्यसूचिता ॥ ७ ॥ योमहर्षिःयःपुनर्नःपितुःपुरोहितस्तस्यपुत्रशतंजज्ञे अह्नाएकाह्नाचपुनर्विश्वामित्रेणहतं पूर्वसुखोत्तरकालिकदुःखानंतरंसुखंव्यंग्यतयोक्तात्रसुखानंतरंदुःखमुक्तं एवंचमहतामप्यवश्यंजायमानेईदृशेसुखेदुःखेचनहर्षशोकौभवादृशस्योचिताविति भावः ॥ ८ ॥ चलनंभूकंपजंदुःखमित्यर्थः ॥ ९ ॥

यौधर्मौपरावरधर्मप्रवर्तकौ नेत्रौजगतःसंसारचक्रस्यकालपरिच्छेदद्वाराप्रवर्तकौ अतएवयत्रसर्वंप्रतिष्ठितं तौचग्रहणंराहुग्रासदुःखंप्राप्तौ ॥ १० ॥ दैवस्यकर्मणोवशंनप्रमुंचंतीत्यर्थः किंपुनर्व कन्यंदेहिनःसर्वभूतानिदेहवंतिसर्वभूतानिनमुंचंतीति पुंस्त्वमार्षम् ॥ ११ ॥ नयानयौतन्मूलसुखदुःखे ॥ १२॥१३॥ अनिर्विण्णदर्शनाविषादरहितदर्शनाःविषादराहित्येनकृत्याकृत्यतत्त्वज्ञानवं तः ॥ १४ ॥ तत्त्वतःसमनुचिंतय युक्तायुक्तंकृत्याकृत्यंचेतिशेषः शुभाशुभेकर्तव्याकर्तव्येयुक्तायुक्ते बुद्धियुक्ताःजानंति तस्मात्त्वंबुद्ध्याविचिंतयेतिशेषः ॥१५॥ एवंदुःखमूलंप्राचीनंकर्मबुद्ध्वा दुःखंसोढव्यमेवेत्याह अदृष्टेति शास्त्रैकसमधिगम्यतयाप्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणांधर्मत्वाधर्मत्वेगुणदोषौ आपाततोधर्मवद्भासमानानामधर्मत्वाद्विपरीत्याच्च अध्रुवाणांफलनाश्यानां अनेनफ

यौधर्मौजगतोनेत्रौयत्रसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचंद्रौग्रहणमभ्युपेतौमहाबलौ ॥ १० ॥ सुमहांत्यपिभूतानिदेवाश्चपुरुषर्षभ ॥ नदैवस्यप्रमुंचंतिस र्वभूतानिदेहिनः ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपिदेवेषुवर्तमानौनयानयौ ॥ श्रूयेतेनरशार्दूलनत्वंव्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतायामपिवैदेह्यांनष्टायामपिराघ व ॥ शोचितुंनार्हसेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ त्वद्विधानहिशोचंतिसततंसर्वदर्शनाः ॥ सुमहत्स्वपिकृच्छ्रेषुरामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ त त्त्वतोहिनरश्रेष्ठबुद्ध्यासमनुचिंतय ॥ बुद्ध्यायुक्तामहाप्राज्ञाविजानंतिशुभाशुभे ॥ १५ ॥ अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणांतुकर्मणाम् ॥ नांतरेणक्रियां तेषांफलमिष्टंचवर्तते ॥ १६ ॥ मामेवंहिपुरावीरत्वमेवबहुशोक्तवान् ॥ अनुशिष्याद्धिकोनुत्वामपिसाक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्चतेमहाप्राज्ञ देवैरपिदुरन्वया ॥ शोकेनाभिप्रसुप्तंतेज्ञानंसंबोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यंचमानुषंचैवमात्मनश्चपराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्ययतस्वद्विषतांवधे ॥ १९ ॥ किंतेसर्वविनाशेनकृतेनपुरुषर्षभ ॥ तमेवतुरिपुंपापंविज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

लावश्यंभावःसूचितः तादृशानांकर्मणांनिष्पत्तिःक्रियांतत्तत्पुरुषव्यापारमंतरेणनभवतिस्वव्यापारेणकृतानांतेषामिष्टंफलंसुखंचादनिष्टंचफलंवर्ततेप्रवर्ततएवनतुनप्रवर्ततइति अतःसोढव्यमेवे तिभावः ॥ १६ ॥ इयंचबुद्धिस्त्वदत्तैवमेऽतस्तवोपदेशेकिंसामर्थ्यमितिनवाच्यमित्याह मामिति अकारणेक्रोधवशमापन्नमितिशेषः बहुशोक्तवानितिसंधिरार्षः अनुशिष्याच्छिक्षितुंशक्तः स्याद्बृहस्पतिरपि अन्यस्यकागणनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवैरपिदुरन्वयाअन्वेतुमनुगंतुमशक्या त्वज्ज्ञानपरिच्छेदोदेवानामप्यशक्यइतिभावः अनेनेश्वरतासूचिता तथापिशोकेनांतर्हितमिवते ज्ञानंसंबोधयामिबोधयामीव ॥ १८ ॥ दिव्यंदेवोचितं मानुषंमनुष्योचितं एवमुभयविधपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोवेक्ष्य तत्राद्यःपरशुरामविषयःअंत्योरक्षोविषयः एवंचदेवोचितपराक्रमस्या यंनावसरइतिभावः ॥ १९ ॥ कृतेनअनुष्ठितेन ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥

पूर्वजोपिरामःलक्ष्मणेनसुभाषितंयथाभवतितथोक्तवाक्यस्तद्वाक्यस्यमहासारंसयुक्तिकत्वात्सारांशम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इहजनस्थाने गिरिगतानिदुर्गाणि गंतुमशक्यदेशाःसंतीत्यर्थः निर्दराःविदीर्णपाषाणाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षुरंतद्वन्निशितंशरमित्यर्थः तंसंधायविचचारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सफेनंफेनसहितं दीनदीनयाअतिशयितदीन

पूर्वजोप्युक्तवाक्यस्तुलक्ष्मणेनसुभाषितम् ॥ सारग्राहीमहासारंप्रतिजग्राहराघवः ॥ १ ॥ सनिगृह्यमहाबाहुःप्रवृद्धंरोषमात्मनः ॥ अवष्टभ्यधनुश्चित्रंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किंकरिष्यावहेवत्सक्ववागच्छावलक्ष्मण ॥ केनोपायेनपश्यावःसीतामिहविचिंतय ॥ ३ ॥ तंतथापरितापार्तंलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ इदमेवजनस्थानंत्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिःकीर्णंनानाद्रुमलतायुतम् ॥ संतीहगिरिदुर्गाणिनिर्दराःकंदराणिच ॥ ५ ॥ गुहाश्चविविधाघोरानानामृगगणाकुलाः ॥ आवासाःकिन्नराणांचगंधर्वभवनानिच ॥ ६ ॥ तानियुक्तोमयासार्धंसमन्वेषितुमर्हसि ॥ त्वद्विधाबुद्धिसंपन्नामहात्मानोनरर्षभाः ॥ ७ ॥ आपत्सुनप्रकंपंतेवायुवेगैरिवाचलाः ॥ इत्युक्तस्तद्वनंसर्वंविचचारसलक्ष्मणः ॥ ८ ॥ क्रुद्धोरामःशरंघोरंसंधायधनुषिक्षुरम् ॥ ततःपर्वतकूटाभंमहाभागंद्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्शपतितंभूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् ॥ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अनेनसीतावैदेहीभक्षितानात्रसंशयः ॥ गृध्ररूपमिदंव्यक्तंरक्षोभ्रमतिकाननम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वाविशालाक्षीमास्तेसीतांयथासुखम् ॥ एनंवधिष्येदीप्ताग्रैःशरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाभ्यपतद्द्रष्टुंसंधायधनुषिक्षुरम् ॥ क्रुद्धोरामःसमुद्रांतांचालयन्निवमेदिनीम् ॥ १३ ॥ तंदीनदीनयावाचासफेनंरुधिरंवमन् ॥ अभ्यभाषतपक्षीसरामंदशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसिमहावने ॥ सादेवीममचप्राणारावणेनोभयंहृतम् ॥ १५ ॥ त्वयाविरहितादेवीलक्ष्मणेनचराघव ॥ ह्रियमाणामयादृष्टारावणेनबलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोहंरावणश्चरणेप्रभो ॥ विध्वंसितरथच्छत्रःपतितोधरणीतले ॥ १७ ॥ एतदस्यधनुर्भग्नमेतेचास्यशरास्तथा ॥ अयमस्यरणेरामभग्नःसांग्रामिकोरथः ॥ १८ ॥ अयंतुसारथिस्तस्यमत्पक्षनिहतोभुवि ॥ परिश्रांतस्यमेपक्षौछित्त्वाखड्गेनरावणः ॥ १९ ॥

यादीनसदृशावा ॥ १४ ॥ ओषधीमिवसंजीवनौषधीमिव अन्वेषसिअन्वेषसे ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहंसीतामभ्यवपन्नःसीतापरित्राणमुद्दिश्याभिगतः मयारावणश्चरणेविध्वंसितरथच्छत्रो धरणीतलेपतितश्चकृतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ तस्यस्वरूपंविज्ञाय सीतासक्तांसीतासंबद्धांकथांचश्रुत्वा ॥ २१ ॥ द्विगुणीकृततापार्तः सीतावियोगजोजटायुवधजस्तापश्चेतितापस्यद्वैगुण्यंतेनार्तोबभूवेतिशेषः ॥ २२ ॥ एकमसहायं एकस्मिन्नूर्ध्वतालक्षणेअयनेश्वासमार्गेऽतएवकृच्छ्रेमुहुर्मुहुर्निःश्वसंतमितिकतकसंमतपाठेऽर्थः एकमेकायनेदुर्गेनिःश्वसंतंकथंचनेतिपाठेदुर्गेलताकंटकसंकीर्णेएकायनेएकमार्गेपतित्वाकथंचननिःश्वसंतं मृतप्रायमित्यर्थइतितीर्थः ॥ २३ ॥ ममालक्ष्मीर्मद्दुष्कर्मसंबद्धाअलक्ष्मीःपावकंसर्वदाहकमपिदहेत्किमुतमच्छ्रियमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतद्दुःखपरितापशांतयेसंपूर्णमहोदधिमपिप्रतरेयंतदासोपिसरितांपतिर्नूनंनिश्चयेनममालक्ष्म्याविशुष्येत् ॥ २५ ॥ येनाभाग्येन वागुरामृगादिबंधनजालम् ॥ २६ ॥ पितुर्वयस्यःसखा ॥ २७ ॥ पितृस्नेहंपितरीवस्नेहं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ रौद्रेणरक्षसा अनेनरक्षसांतमःप्राधान्यमेवेतिसूचितं मित्रसंपन्नंमित्रत्वेनसंपन्नंसर्वजनेषुमैत्र्यायुक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ तथाअतिखिन्नप्राणइवस्वरहीनोविह्वलेक्षणश्च ॥ ३ ॥ व्याहरितुंव्याहर्तुम् वधंवधप्रकारम् ॥ ४ ॥

सीतामादायवैदेहीमुत्पपातविहायसम् ॥ रक्षसानिहतंपूर्वंमांनहंतुंत्वमर्हसि ॥ २० ॥ रामस्तस्यतुविज्ञायसीतासक्तांप्रियांकथाम् ॥ गृध्रराजंपरिष्वज्यपरित्यज्यमहद्धनुः ॥ २१ ॥ निपपातावशोभूमौरुरोदसहलक्ष्मणः ॥ द्विगुणीकृततापार्तोरामोधीरतरोपिसन् ॥ २२ ॥ एकमेकायनेकृच्छ्रेनिःश्वसंतंमुहुर्मुहुः ॥ समीक्ष्यदुःखितोरामःसौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ राज्यंभ्रष्टंवनेवासःसीतानष्टामृतोद्विजः ॥ ईदृशीयंममालक्ष्मीर्दहेदपिहिपावकम् ॥ २४ ॥ संपूर्णमपिचेदद्यप्रतरेयंमहोदधिम् ॥ सोपिनूनंममालक्ष्म्याविशुष्येत्सरितांपतिः ॥ २५ ॥ नास्त्यभाग्यतरोलोकेमत्तोस्मिन्सचराचरे ॥ येनेयंमहतीप्राप्तामयाव्यसनवागुरा ॥ २६ ॥ अयंपितुर्वयस्योमेगृध्रराजोमहाबलः ॥ शेतेविनिहतोभूमौममभाग्यविपर्ययात् ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाबहुशोराघवःसहलक्ष्मणः ॥ जटायुषंचपस्पर्शपितृस्नेहंनिदर्शयन् ॥ २८ ॥ निकृत्तपक्षंरुधिरावसिक्तंतंगृध्रराजंपरिगृह्यराघवः ॥ क्वमैथिलीप्राणसमागतेतिविमुच्यवाचंनिपपातभूमौ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ रामःप्रेक्ष्यतुतंगृध्रंभुविरौद्रेणपातितम् ॥ सौमित्रिंमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायंनूनमर्थेषुयतमानोविहंगमः ॥ राक्षसेनहतःसंख्येप्राणांस्त्यजतिमत्कृते ॥ २ ॥ अतिखिन्नःशरीरेस्मिन्प्राणोलक्ष्मणविद्यते ॥ तथास्वरविहीनोयंविक्लवंसमुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायोयदिशक्नोषिवाक्यंव्याहरितुंपुनः ॥ सीतामाख्याहिभद्रंतेवधमाख्याहिचात्मनः ॥ ४ ॥

यमपराधंदृष्ट्वातुप्रियासीताहृतासोपराधस्तस्यमयाकिंकृतःअपितुन अतःकिन्निमित्तइति किन्निमित्तंहृदियस्यसःरावणःआर्याजहार ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ किंकर्मेत्यस्योत्तरंमायामिति वातेनदुर्दिनेनचसंकुलाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्यप्रश्नोत्तरासामर्थ्यंध्वनयन्प्राणोपरोधमाह उपेति उशीरेणनलदेनकृतामूर्धजाःकेशायेषांतान्सौवर्णान्वृक्षान्पश्यामि तादृशसौवर्णवृक्षदर्शनंमरणचिह्नम् ॥ ११ ॥ ज्योतिषज्ञानबलादाह येनेति ॥ १२ ॥ कोसौमुहूर्तस्तत्राह विंदइति लाभार्थाद्विदेर्निष्पन्नोसावित्याद्यः सचरावणोनिजकर्मानुकूलंतंनाबबुधत् बुधिरवगमनेइत्यस्यलुङि

किन्निमित्तोजहारार्यारावणस्तस्यकिंमया॥ अपराधंतुयंदृष्ट्वारावणेनहृताप्रिया॥ ५ ॥ कथंतच्चंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरम्॥ सीतयाकानि चोक्तानितस्मिन्कालेद्विजोत्तम॥ ६ ॥ कथंवीर्यःकथंरूपःकिंकर्मासचराक्षसः॥ क्वचास्यभवनंतातब्रूहिमेपरिपृच्छतः॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्यसधर्मात्मा विलपंतमनाथवत्॥वाचाविक्लवयारामामिदंवचनमब्रवीत्॥८॥ साहृताराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना॥मायामास्थायविपुलांवातदुर्दिनसंकुलाम्॥ ९॥ परिक्लांतस्यमेतातपक्षौछित्वानिशाचरः॥ सीतामादायवैदेहींप्रयातोदक्षिणामुखः॥ १० ॥ उपरुध्यंतिमेप्राणादृष्टिर्भ्रमतिराघव॥ पश्यामिवृक्षान्सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान्॥ ११॥ येनयातिमुहूर्तेनसीतामादायरावणः॥ विप्रनष्टंधनंक्षिप्रंतत्स्वामीप्रतिपद्यते॥ १२॥ विंदोनाममुहूर्तोसौनचकाकुत्स्थसोबुधत्॥झषवद्बडिशंगृह्यक्षिप्रमेवविनश्यति॥ १३॥नचत्वयाव्यथाकार्याजनकस्यसुतांप्रति॥वैदेह्यांरंस्यसेक्षिप्रंहत्वातंरणमूर्धनि॥ १४॥ असंमूढस्यगृध्रस्यरामंप्रत्यनुभाषतः॥ आस्यात्सुस्रावरुधिरंम्रियमाणस्यसामिषम्॥ १५॥ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्यच॥ इत्युक्त्वादुर्लभान्प्राणान्मुमोचपतगेश्वरः॥ १६॥ ब्रूहिब्रूहीतिरामस्यब्रुवाणस्यकृतांजलेः॥ त्यक्त्वाशरीरंगृध्रस्यप्राणाजग्मुर्विहायसम्॥ १७ ॥ स निक्षिप्यशिरोभूमौप्रसार्यचरणौतथा॥ विक्षिप्यचशरीरंस्वंपपातधरणीतले॥ १८ ॥ तंगृध्रंप्रेक्ष्यताम्राक्षंगतासुमचलोपमम्॥ रामःसुबहुभिर्दुःखैर्दीनःसौमित्रिमब्रवीत्॥ १९ ॥

रूपं नकेवलंमुहूर्तमहिम्नाइष्टप्राप्तिरेवापितुशत्रुनाशोपीत्याह झषेति बडिशंगृहीत्वाझषइवक्षिप्रमेवविनश्यति वर्तमाननिर्देशेनातिसान्निध्यंविनाशस्यदर्शयति ॥ १३ ॥ अतोनचेति ॥ १४ ॥ असंमूढस्यमृतिकालेप्यभ्रांतस्य रामंप्रत्यनुभाषतःउत्तरंभाषमाणस्य ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाएतावन्मात्रमुक्त्वा तद्वीर्यतद्भवनादिकथनात्पूर्वमितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्मिन्दंडकारण्येबहूनिवर्षाणिसुखंवसतानेनपक्षिणेहैवदंडकारण्येविशीर्णदेहविशरणंप्राप्तम् ॥ २० ॥ अनेकवार्षिकइत्यस्यैवविवरणंचिरकालसमुत्थितइति ॥ २१ ॥ मेउपकारीत्यन्वयः
सीतामभ्यवपन्नःसीतांमोचयितुंप्रवृत्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वत्रसर्वजातिषु ॥ २४ ॥ तथाआगतमितिच्छेदः प्राप्तमित्यर्थः मन्निमित्तंयोगृध्रविनाशस्तज्जंदुःखंयथामांप्राप्तम् सीताहरणजदुःखा
दप्यविनाशजंदुःखमधिकमितिभावः तस्याःपुनःप्राप्तिसंभावनासत्त्वादस्यतदभावाच्चेतितात्पर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिधक्ष्यामिदग्धुमिच्छामिसद्गतिसिद्धये श्यनार्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपराव

बहूनिरक्षसांवासेवर्षाणिवसतासुखम् ॥ अनेनदंडकारण्येविशीर्णमिहपक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिकोयस्तुचिरकालसमुत्थितः ॥ सोयमद्यहतः
शेतेकालोहिदुरतिक्रमः ॥ २१ ॥ पश्यलक्ष्मणगृध्रोयमुपकारीहतश्चमे ॥ सीतामभ्यवपन्नोहिरावणेनबलीयसा ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यंपरित्यज्यपितृपै
तामहंमहत् ॥ ममहेतोरयंप्राणान्मुमोचपतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्रखलुदृश्यंतेसाधवोधर्मचारिणः ॥ शूराःशरण्याःसौमित्रेतिर्यग्योनिगतेष्वपि
॥ २४ ॥ सीताहरणजंदुःखंनमेसौम्यतथागतम् ॥ यथाविनाशोगृध्रस्यमत्कृतेचपरंतप ॥ २५ ॥ राजादशरथःश्रीमान्यथाममममहायशाः ॥ पूजनीय
श्चमान्यश्चतथायंपतगेश्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रेहरकाष्ठानिनिर्मथिष्यामिपावकम् ॥ गृध्रराजंदिधक्ष्यामिमत्कृतेनिधनंगतम् ॥ २७ ॥ नाथंपतगलोक
स्यचितिमारोपयाम्यहम् ॥ इमंधक्ष्यामिसौमित्रेहतंरौद्रेणरक्षसा ॥ २८ ॥ यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः ॥ अपरावर्तिनांयाचयाचभू
मिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥ मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमान् ॥ गृध्रराजमहासत्त्वसंस्कृतश्चमयाव्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वाचितांदीप्तामारोप्यप
तगेश्वरम् ॥ ददाहरामोधर्मात्मास्वबंधुमिवदुःखितः ॥ ३१ ॥

र्तिनाम् संग्रामेइतिशेषः गम्यतइतिगतिर्लोकः यज्ञशीलानांलोकानूक्रमेणप्राप्यमदनुज्ञातःसन्ननुत्तमान्येभ्यःपरेउत्तमानसंतितान्लोकान्ब्रह्मणोलोकान्क्रममुक्तिदान्गच्छ अनेनसंकल्पमात्रा
त्कर्मानधिकृततिरश्चःसाधनहीनस्यापितल्लोकदानेनभगवान्रामःस्वस्वरूपांशेमाययावृतज्ञानइतिप्रलपतांमुखंध्वस्तम् शोकादितुनटनमित्युक्तमेवासकृत्तदुक्तम् संस्कारमकरोत्तस्यरामोब्रह्म
विधानतः स्वपदंचददौतस्मैसोपिरामप्रसादतः हरेःसामान्यरूपेणप्रययौपरमंपदमितिजटायुषंप्रक्रम्यपाद्मे एतेनतिरश्चामपिस्नेहादिनादाहादियुक्तमितिध्वनितम् सारूप्यमुक्तिलाभश्चोक्तः म
यामद्रूपेणसामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सप्रसिद्धमहिमारामःमहारोहीन्महामृगान् रोहिशब्दइकारांतोपिमृगवाची तान्हत्वापिंडदानार्थंमांसमादायागत्यानुअनंतरंतंद्विजंपक्षिणमुद्दिश्यपिंडदानार्थंशाद्वलंतृणंतस्तार ॥ ३२ ॥ तत्रतन्मां
सान्युत्कृत्यपेशीकृत्वापेशीकृत्यपिंडंकृत्वाशकुनायददौ ॥ ३३॥ यत्तन्मंत्रजातंप्रेतस्यमर्त्यस्यस्वर्गादिगमनमुद्दिश्यब्राह्मणाःकथयंतितत्स्वर्गगमनंतद्गमनसाधनंतत्तस्यक्षिप्रंस्वर्गगमनायरामोजजा
प ॥ ३४॥ ३५ ॥ उक्तस्यसर्वस्यास्यस्नानपूर्वकत्वंदर्शयितुंपुनराह शास्त्रेति तत्रपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वात्पूर्वंस्नानंततउदकदानंततःपिंडदानमितिक्रमोबोध्यः ॥ ३६॥ पुण्यांपुण्यैकलभ्या

रामोपिसहसौमित्रिर्वनंयात्वासवीर्यवान् ॥ स्थूलान्हत्वामहारोहीननुतस्तारतंद्विजम् ॥ ३२ ॥ रोहिमांसानिचोद्धृत्यपेशीकृत्वामहायशाः ॥ शकुना
यददौरामोरम्येहरितशाद्वले ॥ ३३ ॥ यत्तत्प्रेतस्यमर्त्यस्यकथयंतिद्विजातयः ॥ तत्स्वर्गगमनंक्षिप्रंतस्यरामोजजापह ॥ ३४ ॥ ततोगोदावरींगत्वान
दींनरवरात्मजौ ॥ उदकंचक्रतुस्तस्मैगृध्रराजायनावुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनाजलंगृध्रायराघवौ ॥ स्नात्वातौगृध्रराजायउदकंचक्रतुस्तदा
॥३६॥ सगृध्रराजःकृतवान्यशस्करंसुदुष्करंकर्मरणेनिपातितः ॥ महर्षिकल्पेनचसंस्कृतस्तदाजगामपुण्यांगतिमात्मनःशुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौता
वपिपक्षिसत्तमेस्थिरांचबुद्धिंप्रणिधायजग्मतुः ॥ प्रवेश्यसीताधिगमेततोमनोवनंसुरेंद्राविवविष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ०
अर० अष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ७॥ ॥ कृत्वैवमुदकंतस्मैप्रस्थितौराघवौतदा ॥ अवेक्षंतौवनेसीतांजग्मतुःपश्चिमांदिशम् ॥ १ ॥ तांदिशंदक्षि
णांगत्वाशरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकौपंथानंप्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्चबहुभिर्लताभिश्चप्रवेष्टितम् ॥ आवृतंसर्वतोदुर्गंगहनंघो
रदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्यतुवेगेनगृहीत्वादक्षिणांदिशम् ॥ सुभीमंतन्महारण्यंव्यतियातौमहाबलौ ॥ ४ ॥

म् अतएवसुखांसुखैकस्वभावाम् ॥ ३७ ॥ पक्षिसत्तमेतद्विषये पितरीवेत्यर्थः स्थिरांबुद्धितस्मिन्पितृवद्बुद्धिंनिधायसीताधिगमेसीताप्राप्तिसूचकेनिमित्तेम ःप्रवेश्यतादृशंनिमित्तंदृष्ट्वावनंजग्म
तुः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पश्चिमामित्यत्रोक्तेरुत्तरश्लोकेद
क्षिणामित्युक्तेर्नैर्ऋतींजग्मतुरितिलभ्यते ॥ १ ॥ अविप्रहतंजनाक्षुण्णम् ॥ २ ॥ गुल्मादिभिःप्रवेष्टितंअतएवसर्वतआवृतंअतएवदुर्गंदुष्प्रवेशंगहनंवनरूपंपंथानंप्रतिपेदतुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥ वेगे
नातिक्रम्यचलित्वातन्महारण्यंव्यतियातौव्यतिक्रम्यगतौ ॥ ४ ॥

गम्यगत्वा गहनंदुष्प्रवेशम् क्रौंचारण्यंक्रौंचारण्याख्यंगहनंवनमितिवा ॥ ५ ॥ अनेकमेघानांघनःसमूहस्तत्प्रख्यंतद्वत्श्यामम् सर्वतःप्रहृष्टमिव पुष्पविकासादिनातद्गतजंतुहर्षेणवातस्यप्रहृष्टत्व व्यपदेशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्यतद्वनात्पूर्वेणत्रिक्रोशंगत्वाअंतरेमध्येमार्गेमतंगाश्रमंददृशतुः अथघोरत्वादिविशेषणंतद्वनंमतंगाश्रमवनंदृष्ट्वाततउच्यमानविशेषणांतत्रगिरिंदरींददृ शाते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्याविदूरइतिसंधिरार्षःतद्दरीसमीपइत्यर्थः ॥ ११ ॥ बीभत्सांजुगुप्सिताम् ॥ परुषत्वचंकर्कशत्वचम् करालींतुंगशरीराम् करालोभीषणेतुंगे ॥ १२ ॥ विकटामति

ततःपरंजनस्थानात्त्रिक्रोशंगम्यराघवौ ॥ क्रौंचारण्यंविविशतुर्गहनंतौमहौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघनप्रख्यंप्रहृष्टमिवसर्वतः ॥ नानावर्णैःशुभैःपुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौवैदेहींतद्वनंतौविचिन्वतुः ॥ तत्रतत्रावतिष्ठंतौसीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततःपूर्वेणतौगत्वात्रिक्रोशंभ्रातरौतदा ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्यमतंगाश्रममंतरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वातुतद्वनंघोरंबहुभीममृगद्विजम् ॥ नानावृक्षसमाकीर्णंसर्वंगहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशातेगिरौतत्रदरींदशरथात्मजौ ॥ पातालसमगंभीरांतमसानित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्यचनरव्याघ्रौदर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददर्शतुर्महारूपांराक्षसींविकृताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्पसत्त्वानांबीभत्सांरौद्रदर्शनाम् ॥ लंबोदरींतीक्ष्णदंष्ट्रांकरालींपरुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयंतींमृगान्भीमान्विकटांमुक्तमूर्धजाम् ॥ अवैक्षतांतुतौतत्रभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सासमासाद्यतौवीरौव्रजंतंभ्रातुरग्रतः ॥ एहिरंस्यावहेत्युक्त्वासमालंभतलक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ उवाचचैनंवचनंसौमित्रिमुपगुह्यच ॥ अहंत्वयोमुखीनामलाभस्त्वेमसिप्रियः ॥ १५ ॥ नाथपर्वतदुर्गेषुनदीनांपुलिनेषुच ॥ आयुश्चिरमिदंवीरत्वंमयासहरंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तुकुपितःखड्गमुद्धृत्यलक्ष्मणः ॥ कर्णनासस्तनंतस्यानिचकर्तारिसूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासेनिकृत्तेतुविस्वरंविननादसा ॥ यथागतंप्रदुद्रावराक्षसीघोरदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यांगतायांगहनंव्रजंतौवनमोजसा ॥ आसेदतुरमित्रघ्नौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

स्थूलांकागांतत्रतत्रास्थानेपि निम्नोन्नतांवा ॥ १३ ॥ भ्रातूरामस्याग्रतोव्रजंतम् एहिरंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्रइकारलोपआर्षः समालंभतगृहीतवती ॥ १४ ॥ उपगुह्यालिंग्य अयोमुखीत्यन्वर्थं नाम अहंत्वंतवलाभोनिध्यादिवल्लाभरूपास्मित्वंचमेप्रियोभर्तासि ॥ १५ ॥ आयुश्चिरंचिरमायुः ॥ १६ ॥ कर्णनासस्तनमितिसमाहारद्वंद्वः ॥ १७ ॥ कर्णनासेइतिसप्तमी ॥ १८ ॥ तस्यांगतयांपश्चाद्व्रजंतौगहनंदुष्प्रवेशंवनंआसेदतुःप्रापतुः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ बाहुर्वामः अनिष्टानितत्सूचकानि ॥ २१ ॥ सज्जीभवयत्तोभव संभ्रमंभयम् ॥ २२ ॥ ततःकंचिच्छकुनमप्याह एषइति वंचुलकःकंठवालः वंजुलकइत्यपिपाठांतरम् अनेनयुद्धमव श्यंतत्रा विजयश्चेत्युत्तयंसूचितं ॥ २३ ॥ अन्वेषतोःसीतामितिशेषः ओजसासामर्थ्येन ॥ २४ ॥ तद्गहनंवनमत्यंतंमातरिश्वनासंवेष्टितंव्याप्तमिवजातम् ततस्तस्यवनस्यमध्येशब्दोभवत् ॥२५ ॥ तंशब्दंकांक्षमाणःतदुत्पत्तिनिमित्तंकांक्षमाणः ॥ २६ ॥ आसेदतुर्ददृशतुः विवृद्धंविवृद्धाकारम् अशिरोग्रीवंअदृश्यमानशिरोग्रीवम् अतएवकबंधंअन्वर्थतन्नामकम् उदरेमुखम् अमूर्धमस्तका

लक्ष्मणस्तुमहातेजाःसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पंदतेमेदृढंबाहुरुद्विग्नमिवमेमनः ॥ प्रायशश्चा प्यनिष्टानिनिमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभवार्यत्वंकुरुष्ववचनंमम ॥ ममैवहिनिमित्तानिसद्यःशंसंतिसंभ्रमम् ॥ २२ ॥ एषवंचुलको रामपक्षीपरमदारुणः ॥ आवयोर्विजयंयुद्धेशंसन्निवविनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरन्वेषतोरेवंसर्वंतद्वनमोजसा ॥ संजज्ञेविपुलःशब्दःप्रभंजन्निवतद्वन म् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थंगहनंमातरिश्वना ॥ वनस्यतस्यशब्दोभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तंशब्दंकांक्षमाणस्तुरामःखड्गीसहानुजः ॥ ददर्श सुमहाकायंराक्षसंविपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुश्चतद्रक्षस्तावुभौप्रमुखेस्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवंकबंधमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निशि तैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ नीलमेघनिभंरौद्रंमेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वालानिकाशेनललाटस्थेनदीप्यता ॥ महापक्ष्मेणपिंगे नविपुलेनायतेनच ॥ २९ ॥ एकेनोरसिघोरेणनयनेनसुदर्शिना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नंतंलेलिहानंमहामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयंतंमहाघोरानृक्षसिंहमृग द्विजान् ॥ घोरौभुजौविकुर्वाणमुभौयोजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यांविविधान्गृह्यऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् ॥ आकर्षंतंविकर्षंतमनेकान्मृगयूथ पान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्यपंथानंतयोर्भ्रात्रोःप्रपन्नयोः ॥ अथतंसमतिक्रम्यक्रोशमात्रेददर्शतुः ॥ ३३ ॥

दित्यलुक् ॥ २७ ॥ निशितैरित्यस्यविवरणंतीक्ष्णैरिति उपलक्षितमितिशेषः रोमभिर्निबिडैस्तीक्ष्णैरितिक्वचित्पाठः ॥ २८ ॥ उच्यमानविशेषणेनललाटस्थेनैकेननयनेनोरःप्रदेशांतर्गतशिरस्त्वात् उरसिउरःप्रदेशेनरूपलभ्यमानेननयनेनोपलक्षितंमुखंलेलिहानम् महापक्ष्मेणेत्यार्षम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ विकुर्वाणंविक्षिपंतम् ॥ ३१ ॥ आकर्षंतंइष्टान्मृगानाभिमुख्येनकर्षंतम् अनिष्टान्मृगान्मुंचंतम् ॥ ३२ ॥ प्रपन्नयोः पंथानमितिशेषः आवृत्यस्थितंतंज्ञात्वातद्भुजवेष्टनंसमतिक्रम्यदूरेस्थितौतंक्रोशमात्रेददर्शतुः ॥ ३३ ॥

भुजाभ्यां जंतून् संवृणोतीति भुजसंवृतम् संस्थानाद्देहस्थित्या अशिरस्कत्वलक्षणकबंधवत्स्थितम् ॥ ३४ ॥ सहितौ नैकम पिमुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तादृशवेषधराविल्य र्थः विवशंप्राप्तौ बलात्कर्षणंप्राप्तौ ॥ ३६ ॥ तत्र तस्यामवस्थायाम् अनाश्रयात् धैर्यस्येतिशेषः धैर्यानालंबनादित्यर्थः तत्र हेतुर्बाल्यं बालबुद्धित्वं शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वम् अनाश्रयत्वादितिपाठे आ श्रयभूतस्य रामस्यापिकबंधभुजावृतत्वादितिभावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्युक्तः नियोजितरक्षोबलिः संस्त्वं किंचित्स्ववशमात्मानं परिमुच्यस्व पलायनेनेतिशेषः तस्यैवविवरणमुत्तरार्धं मांहीति भू

महांतंदारुणंभीमंकबंधंभुजसंवृतम् ॥ कबंधमिवसंस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ समहाबाहुरत्यर्थंप्रसार्यविपुलौभुजौ ॥ जग्राहसहितावेव राघवौपीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मतेजौमहाभुजौ ॥ भ्रातरौविवशंप्राप्तौकृष्यमाणौमहाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्रधैर्याच्चशूरस्तुराघ वोनैवविव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयाच्चैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥ उवाचचविषण्णःसन्राघवंराघवानुजः ॥ पश्यमांविवशंवीरराक्षसस्यवशंगत म् ॥ ३८ ॥ मयैकेनतुनिर्युक्तःपरिमुच्यस्वराघव ॥ मांहिभूतबलिंदत्वापलायस्वयथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगंतासिवैदेहीमचिरेणेतिमेमतिः ॥ प्रतिल भ्यचकाकुत्स्थपितृपैतामहींमहीम् ॥ ४० ॥ तत्रमांरामराज्यस्थःस्मर्तुमर्हसिसर्वदा ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ मास्मत्रा संवथावीरनहित्वादृग्विषीदति ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ तावुवाचमहाबाहुःकबंधोदानवोत्तमः ॥ कौयुवांवृषभस्कंधौम हाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥ घोरंदेशमिमंप्राप्तौदैवेनममचाक्षुषौ ॥ वदतंकार्यमिहवांकिमर्थंचागतौयुवाम् ॥ ४४ ॥ इमंदेशमनुप्राप्तौक्षुधार्तस्येहतिष्ठतः ॥ सबाणचापखड्गौचतीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥ मांतूर्णमनुसंप्राप्तौदुर्लभंजीवितंहिवाम् ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकबंधस्यदुरात्मनः ॥ ४६ ॥ उवाच लक्ष्मणंरामोमुखेनपरिशुष्यता ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरंप्राप्यदारुणंसत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनंजीवितांतायप्राप्तमप्राप्यतांप्रियाम् ॥ कालस्यसुमहद्वी र्यंसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ ४८ ॥

तबलिमहाभूताकाररक्षसेबलिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अधिगंताप्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतस्मि न्नंतरेइति लक्ष्मणविषादनिवृत्तिफलकरामाश्वासनसमयेइतिशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दैवेनदैवगत्याममचाक्षुषौचक्षुर्गोचरौ ॥ ४४ ॥ एवंकार्यादिकंपृष्ट्वातदुपेक्ष्यस्वप्रयोजनंसंपन्नमित्याह इमंदेशमिति इहतिष्ठतःक्षुधार्तस्यममभाग्यादिमंदेशमनुप्राप्तौ ॥ ४५ ॥ ततःकिंतत्राह दुर्लभमिति ॥ ४६ ॥ मुखेनपरिशुष्यतोपलक्षितंलक्ष्मणमुवाच हेसत्यविक्रमकृच्छ्रात्कष्टात्कष्टतरंराज्य भ्रंशवनवासप्रियापहारादिप्राप्य स्थितयोरावयोस्तांप्रियामप्राप्यैवजीवितांतायेदंव्यसनंप्राप्तम् यदेवमतःसर्वेष्वपिभूतेषुकालस्यवीर्यंसुमहत् अनर्गलप्रचारमस्तीतिशेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कुतोयतस्त्वां वेति महाबलपराक्रमावपिव्यसनैर्दुःखैर्मोहितौकालःकरोतीतिपश्य उक्तार्थस्यैवप्रपंचोनहीति नातीतिपाठांतरम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उदग्रविक्रमःउत्कटपराक्रमोरामःसौमित्रिम वेक्ष्य दीनमितिशेषः स्वांमतिमात्मनात्मवैभवेनस्थिरामकरोत् ईषदपिविषादंनप्राप्तवानित्यर्थः अत्रलक्ष्मणस्यापिलोकव्यवहारनाट्यमेवेत्यन्ये ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौबाहुभ्यांपाशाकारेणपरितोव्याप्तौ ॥ १ ॥ क्षुधार्तंमांदृष्ट्वाभीतौ

त्वांचमांचनरव्याघ्रव्यसनैःपश्यमोहितौ॥ नहिभारोस्तिदैवस्यसर्वभूतेषुलक्ष्मण॥४९॥ शूराश्चबलवंतश्चकृतास्त्राश्चरणाजिरे॥ कालाभिपन्नाःसी दंतियथावालुकसेतवः॥ ५० ॥ इतिब्रुवाणोदृढसत्यविक्रमोमहायशादाशरथिप्रतापवान्॥ अवेक्ष्यसौमित्रिमुदग्रविक्रमःस्थिरांतदास्वांमतिमा त्मनाकरोत्॥ ५१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तौतुतत्रस्थितौदृष्ट्वाभ्रातरौरामल क्ष्मणौ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौकबंधोवाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ तिष्ठतःकिन्नुमांदृष्ट्वाक्षुधार्तंक्षत्रियर्षभौ॥ आहारार्थंतुसंदिष्टौदैवेनहतचेतनौ ॥ २ ॥ त च्छ्रुत्वालक्ष्मणोवाक्यंप्राप्तकालंहितंतदा॥ उवाचार्तिंसमापन्नोविक्रमेकृतनिश्चयः॥ ३ ॥ त्वांचमांचपुरातूर्णमादत्तेराक्षसाधमः॥ तस्मादसिभ्या मस्याशुबाहूछिंदावहेगुरू॥ ४ ॥ भीषणोयंमहाकायोराक्षसोभुजविक्रमः॥ लोकंह्यतिजितंकृत्वाह्यावांहंतुमिहेच्छति॥ ५ ॥ निश्चेष्टानांवधोराज न्कुत्सितोजगतीपतेः ॥ क्रतुमध्योपनीतानांपशूनामिवराघव ॥ ६ ॥ एतत्संजल्पितंश्रुत्वातयोःक्रुद्धस्तुराक्षसः॥ विदार्यास्यंततोरौद्रंतौभक्षयितु मारभत्॥ ७ ॥

नकिंतिष्ठतम् यतोमेआहारार्थंसंदिष्टावतोनजीवनसंभावनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ पुराआदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भुजमात्रेणविक्रमोयस्य नत्वायुधेनेत्यर्थः अतिजितंसर्वथापराजितम् ॥ ५ ॥ अस्यबाहुच्छेदएवयुक्तोनतुप्राणवियोजनमित्याह निश्चेष्टानामिति शस्त्रादिभिर्विक्रमहीनानाम् जगतीपतेःक्षत्रियस्य क्रतुमध्यंप्राप्तानांपशूनांवधइव सयथास्वर्गफलदोऽपिशास्त्रविहि तोपिकुत्सितः सांख्यपातंजलाद्युक्तरीत्याअधर्मजनकत्वात् लोकदृष्ट्याचकुत्सितः एतेनतद्वधस्यापीषत्पापफलदतासूचिता केचित्तुक्रतुमध्यापनीतानामितिपाठंश्रद्धाजाड्येनकल्पयित्वाक्रतु मध्यादन्यत्रनीतानांवधोयथाकुत्सितइतिव्याचक्षते ॥ ६ ॥ तयोरेतत्संजल्पितंश्रुत्वेतिसंबंधः भक्षयितुमारभत् हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

सुसंदष्टौकदलीकांडच्छेदेनेवतच्छेदेनहस्तसुखलाभात् ॥ ८ ॥ दक्षिणःसमर्थःदक्षिणपार्श्वस्थोवा ॥ ९ ॥ गांभूमिं ॥ १० ॥ कौयुवामितिपप्रच्छ पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात्पुनःप्रश्नः ॥ ११ ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुदायादःदशरथपुत्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यामिच्छंतौयामन्वेषयंतौ ॥ १५ ॥ विचेष्टसेचेष्टमानस्तिष्ठसीत्यर्थः ॥ १६॥ प्रीतःशापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् तद्दिष्टवचनंवक्ष्यमाणम् ॥ १७॥

ततस्तौदेशकालज्ञौखड्गाभ्यामेवराघवौ ॥ अच्छिंदतांसुसंहृष्टौबाहूतस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणोदक्षिणंबाहुमसक्तमसिनाततः ॥ चिच्छेदरामो वेगेनसव्यंवीरस्तुलक्ष्मणः ॥ ९ ॥ सपपातमहाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खंचगांचदिशश्चैवनादयन्जलदोयथा ॥ १० ॥ सनिकृत्तौभुजौदृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनःपप्रच्छतौवीरौकौयुवामितिदानवः ॥ ११ ॥ इतितस्यब्रुवाणस्यलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ शशंसतस्यकाकुत्स्थंकबंधस्य महाबलः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ तस्यैवावरजंविद्धिभ्रातरंमांचलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ मात्राप्रतिहतेराज्येरामःप्रव्राजि तोवनम् ॥ मयासहचरत्येषभार्ययाचमहद्वनम् ॥ १४ ॥ अस्यदेवप्रभावस्यवसतोविजनेवने ॥ रक्षसापहृताभार्यायामिच्छंताविहागतौ ॥ १५ ॥ त्वंतुकोवाकिमर्थंवाकबंधसदृशोवने ॥ आस्येनोरसिदीप्तेनभग्नजंघोविचेष्टसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तःकबंधस्तुलक्ष्मणेनोत्तरंवचः ॥ उवाचवचनंप्रीत स्तदिंद्रवचनंस्मरन् ॥ १७ ॥ स्वागतंवांनरव्याघ्रौदिष्ट्यापश्यामिवामहम् ॥ दिष्ट्याचेमौनिकृत्तौमेयुवाभ्यांबाहुबंधनौ ॥ १८ ॥ विरूपंयच्चमेरूपंप्राप्तं ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मेशृणुनरव्याघ्रतत्त्वतःशंसतस्तव ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ पुरा राममहाबाहोमहाबलपराक्रमम् ॥ रूपमासीन्ममाचिंत्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् ॥ १ ॥ यथासूर्यस्यसोमस्यशक्रस्यचयथावपुः ॥ सोहंरूपमिदंकृत्वा लोकवित्रासनंमहत् ॥ २ ॥ ऋषीन्वनगतान्रामत्रासयामिततस्ततः ॥ ततःस्थूलशिरानाममहर्षिःकोपितोमया ॥ ३ ॥ सचिन्वन्विविधंवन्यंरूपेणाने नधर्षितः ॥ तेनाहमुक्तःप्रेक्ष्यैवंघोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥

बाह्वोर्बंधनंययोस्तौबाहुबंधनौ अंसदेशौ ॥ १८ ॥ यथाऽविनयात्यादृशाविनयात्प्राप्तंतच्छृण्वित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि काव्येअरण्यकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ अचिंत्यंअचिंत्यवैभवम् ॥ १ ॥ तदेवाह यथेति इदंरूपंरक्षोरूपंवैभवेनकृत्वा ॥ २ ॥ ऋषींस्त्रासयामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एवमुक्तः ॥ ४ ॥

एवंशब्दार्थएतदेवेति एतदेवरूपंनृशंसंक्रूरंविगर्हितंचास्त्वित्यवदत् ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्यमत्कर्तृकत्वत्प्रधर्षणेनत्वयाकृतस्यास्यशापस्यांतोभवत्वितियाचितः तेनैवंयाचितेन तद्वचआह य
दैति तदात्वंविपुलमुत्तमंश्रियाविराजितंरूपंप्राप्स्यसइतितेनभाषितमितिसंबंधः एवंदत्तंमांदनोःपुत्रंविद्धीत्यन्वयः श्रियाविराजितंपुत्रंदनुंत्वंविद्धिलक्ष्मणेतिपाठांतरम् तदाश्रियाःश्रीनाम्नोदान
वस्यपुत्रंदनुनामानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ननुकुत्सितरूपत्वेशापेपिकथंकबंधरूपताप्राप्तिस्तत्राह इंद्रेति तच्छापबीजमाह अहमिति ऋषिशापतोघोररूपप्राप्त्यनंतरमुग्रेणतपसापितामहमतोष

एतदेवंनृशंसंनेरूपमस्तुविगर्हितम् ॥ समयायाचितःक्रुद्धःशापस्यांतोभवेदिति ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्येतितेनेदंभाषितंवचः ॥ यदाछित्वाभुजौ
रामस्त्वांदहेद्विजनेवने ॥ ६ ॥ तदात्वंप्राप्स्यसेरूपंस्वमेवविपुलंशुभम् ॥ श्रियाविराजितंपुत्रंदनोस्त्वंविद्धिलक्ष्मण ॥ ७ ॥ इंद्रशापादिदंरूपंप्राप्तमेवं
रणाजिरे ॥ अहंहितपसोग्रेणपितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुःसमेप्रादात्ततोमांविभ्रमोस्पृशत् ॥ दीर्घमायुर्मयाप्राप्तंकिंमांशक्रःकरिष्यति ॥ ९ ॥
इत्येवंबुद्धिमास्थायरणेशक्रमधर्षयम् ॥ तस्यबाहुप्रमुक्तेनवज्रेणशतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनीचशिरश्चैवशरीरेसंप्रवेशितम् ॥ समयायाच्यमानः
सन्नानयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ पितामहवचःसत्यंतदस्त्वितिममाब्रवीत् ॥ अनाहारःकथंशक्तोभग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रिणाभिहतःकालं
सुदीर्घमपिजीवितुम् ॥ सएवमुक्तःशक्रोमेबाहूयोजनमायतौ ॥ १३ ॥ तदाचास्यंचमेकुक्षौतीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ सोहंभुजाभ्यांदीर्घाभ्यांसंक्षि
प्यास्मिन्वनेचरान् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामिसमंततः ॥ सतुमामब्रवीदिंद्रोयदारामःसलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्स्यतेसमरेबाहूतदास्वर्गंग
मिष्यसि ॥ अनेनवपुषाताततवनेस्मिन्राजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यत्पश्यामिसर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये ॥ अवश्यंग्रहणंरामोमन्येहंसमुपैष्यति ॥ १७ ॥

यम् स्वकुलाराधींद्रादिजयेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ विभ्रमोगर्वः तमेवाह दीर्घमिति ॥ ९ ॥ शतपर्वणाशतधारेण ॥ १० ॥ सक्थिनीनाभ्यधोभागोपलक्षणम् शरीरेशरीरमध्यस्थेउदरभागे एवंभूते
नोर्व्वीधस्त्व्यवहाररहितेनमयामरणंयाच्यमानोपितन्नाकरोत् ॥ ११ ॥ किमितिनाकरोत्तत्राह पितामहेति तद्वचोदीर्घायुर्दानरूपम् ॥ १२ ॥ वज्रिणात्वयाभिहतोजीवितुंकथंशक्तइत्यन्वयः
एवमुक्तःअनाहारस्याक्रियस्यकथंजीवनमित्युक्तः ॥ १३ ॥ वनेचरान्वनेसंचारवतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये नकिंचिदप्यभक्ष्यबुद्ध्यात्यजामीत्यर्थः ऋषेरिंद्रस्यचवा
क्यविश्वासादवश्यंरामोममहस्तेग्रहणमेष्यतीतिमन्येमन्यमानस्तिष्ठामि ॥ १७ ॥

ममदेहन्यासेदेहन्यासेकृतश्रमःकृतयत्नोरामोममहस्तेग्रहणमेष्यतीतीमांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये अयमेवरामोभवेदितिबुद्धाकिमपिनत्यजामीत्याशयः ॥ १८ ॥ सर्वथादाहोत्तरंतववुद्धिमित्रंचोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥ दनुनादनुनाम्ना ॥ २० ॥ वह्निसंस्कारंकरिष्यामिममसाहाय्यंकुर्वित्याशयेनाह इदमिति ॥ २१ ॥ यथासुखंहृतेत्यन्वयः नाममात्रं आप्तस्यजटायोर्वाक्यादितिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपकारेणपरोपकारेणवर्ततामस्माकंसदृशमुचितंकारुण्यंसीताहर्तृदेशादिकथनरूपमुपकारंकर्तुमर्हसि दाहविषयेत्वयाचिंतानकार्याइत्याह काष्ठानी

इमांबुद्धिंपुरस्कृत्यदेहन्यासकृतश्रमः ॥ सत्वंरामोसिभद्रंतेनाहमन्येनराघव ॥ १८ ॥ शक्योहंतुंयथातत्त्वमेवमुक्तंमहर्षिणा ॥ अहंहिमतिसाचिव्यंकरिष्यामिनरर्षभ ॥ १९ ॥ मित्रंचैवोपदेक्ष्यामियुवाभ्यांसंस्कृतोग्निना ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मादनुनातेनराघवः ॥ २० ॥ इदंजगादवचनंलक्ष्मणस्यचपश्यतः ॥ रावणेनहृताभार्यासीताममयशस्विनी ॥ २१ ॥ निष्क्रांतस्यजनस्थानात्सहभ्रात्रायथासुखम् ॥ नाममात्रंतुजानामिनरूपंतस्यरक्षसः ॥ २२ ॥ निवासंवाप्रभावंवावयंतस्यनविद्महे ॥ शोकार्तानामनाथानामेवंविपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यंसदृशंकर्तुमुपकारेणवर्तताम् ॥ काष्ठान्यानीयभग्नानिकालेशुष्काणिकुंजरैः ॥ २४ ॥ धक्ष्यामस्त्वांवयंवीरश्वभ्रेमहतिकल्पिते ॥ सत्वंसीतांसमाचक्ष्वयेनवायत्रवाहृता ॥ २५ ॥ कुरुकल्याणमत्यर्थंयदिजानासितत्त्वतः ॥ एवमुक्तस्तुरामेणवाक्यंदनुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥ प्रोवाचकुशलोवक्तावक्तारमपिराघवम् ॥ दिव्यमस्तिनमेज्ञानंनाभिजानामिमैथिलीम् ॥ २७ ॥ यस्तांवक्ष्यतितंवक्ष्येदग्धःस्वंरूपमास्थितः ॥ योभिजानातितद्रक्षस्तद्वक्ष्येराममतत्परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्यहिविज्ञातुंशक्तिरस्तिनमेप्रभो ॥ राक्षसंतुमहावीर्यंसीतायेनहृतातव ॥ २९ ॥ विज्ञानंहिमहद्भ्रष्टंशापदोषेणराघव ॥ स्वकृतेनमयाप्राप्तंरूपंलोकविगर्हितम् ॥ ३० ॥ किंतुयावन्नयात्यस्तंसविताश्रांतवाहनः ॥ तावन्मामवटेक्षिप्त्वादहरामयथाविधि ॥ ३१ ॥ दग्धस्त्वयाहमवटेन्यायेनरघुनंदन ॥ वक्ष्यामितंमहावीरयस्तंवेत्स्यतिराक्षसम् ॥ ३२ ॥ तेनसख्यंचकर्तव्यंन्याय्यवृत्तेनराघव ॥ कल्पयिष्यतितेवीरसाहाय्यंलघुविक्रम ॥ ३३ ॥

ति ॥ २४ ॥ कल्पितेइहैवकृते येनकर्त्रा यत्रदेशे ॥ २५ ॥ कल्याणंतत्त्वाख्यानरूपं दाहएवमेदिव्यज्ञानसाधनंतत्कुरु ततःपरंसर्वंवक्ष्यामीत्याह एवमिति ॥ २६ ॥ कुशलोवक्तावक्तृताचातुर्यवान् वक्तारंप्रशस्तवक्तारम् ॥ २७ ॥ यस्तांसखेतिशेषः तत्परंदाहात्परम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ विज्ञानमतींद्रियविषयं स्वकृतेनानुचितकर्मणा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तेनयोराक्षसंज्ञास्यतितेन न्याय्यवृत्तेननीतिमच्चरित्रेण ॥ ३३ ॥

कारणांतरेकस्मिंश्चिन्निमित्ते जातेसतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ६ ॥
प्रदरंगर्तमासाद्यकबंधंप्रापय्यसर्वतःकाष्ठानिदत्वातत्राग्निंददतुः ॥ १ ॥ २ ॥ मेदसा पूर्णस्येतिशेषः मेदःपूर्णत्वान्मंदंदाहः दहतअदहत् ॥ ३ ॥ अरजेनिर्मले ॥ ४ ॥ चितायाउत्पपात भास्व
रःकांतिमान् सर्वेषुप्रत्यंगेषुकरचरणादिषुभूषणानियस्य ॥ ५ ॥ हंसयुक्तेरामकृतसंस्कारप्रभावेणपूर्वतपःप्रभावेणचैवंभूतंविमानप्राप्तः ॥ ६ ॥ तत्त्वेनपरमार्थतउच्यमानमितिशेषः ॥ ७ ॥ अ

नहितस्यास्त्यविज्ञातंत्रिषुलोकेषुराघव ॥ सर्वान्परिवृतोलोकान्पुरावैकारणांतरे ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अरण्यकांडेएकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ एवमुक्तौतुतौवीरौकबंधेननरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदरमासाद्यपावकंविससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तुमहोल्काभिर्ज्वलिताभिः समंततः ॥ चितामादीपयामाससाप्रजज्वालसर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरंकबंधस्यघृतपिंडोपमंमहत् ॥ मेदसापच्यमानस्यमंदंदहतपावकः ॥ ३ ॥ सवि धूयचितामाशुविधूमोग्निरिवोत्थितः ॥ अरजेवाससीबिभ्रन्माल्यंदिव्यंमहाबलः ॥ ४ ॥ ततश्चितायावेगेनभास्वरोविरजांबरः ॥ उत्पपाताशुसंहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः ॥ ५ ॥ विमानेभास्वरेतिष्ठन्हंसयुक्तेयशस्करे ॥ प्रभयाचमहातेजादिशोदशविराजयन् ॥ ६ ॥ सोंतरिक्षगतोवाक्यंकबंधोराम मब्रवीत् ॥ शृणुराघवतत्त्वेनयथासीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ रामषड्युक्तयोलोकेयाभिःसर्वंविमृश्यते ॥ परिमृष्टोदशांतेनदशाभागेनसेव्यते ॥ ८ ॥ दशाभागगतोहीनस्त्वंहिरामसलक्ष्मणः ॥ यत्कृतेव्यसनंप्राप्तंत्वयादारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यंत्वयाकार्यःससुहृत्सुहृदांवर ॥ अकृत्वानहितेसि द्धिमहंपश्यामिचिंतयन् ॥ १० ॥ श्रूयतांरामवक्ष्यामिसुग्रीवोनामवानरः ॥ भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धेनवालिनाशक्रसूनुना ॥ ११ ॥

अथप्रतिज्ञातमुपायमाह रामषडिति षड्युक्तयःसंधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यालोकेसंति याभिर्युक्तिभिःसर्ववस्तुजातंराज्ञाविमृश्यतेविमृश्यप्राप्यते तत्रदशांतेनदुर्दशापरिपाकका
लेनयःपरिमृष्टःसदशाभागेनदशाभागंदुर्दशापरिपाकावस्थांप्राप्तेनसेव्यतेइतिनीतिः तस्मात्त्वयांत्यउपायःसमाश्रयःकार्यइत्यर्थः परिभ्रष्टइतिपाठेदशांतेनदुर्दशापरिपाककालेनार्थाद्भ्रंशितइ
त्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्वहंदशाभागंप्राप्तइतिकथंत्वयानिर्णीतंतत्राह दशाभागगतइति यतस्त्वंसलक्ष्मणएवहीनोराज्यादिनेत्यर्थः यत्कृतेयद्दशाभागनिमित्तंत्वयादारप्रधर्षणंप्राप्तंतेनत्वंज्ञायतेदुर्दशा
भोगकालंप्राप्तइति ॥ ९ ॥ यदेवमतस्त्वयाससुहृद्दशाभागंप्राप्तःसुहृत्कार्यः तत्करणावश्यकत्वेहेतुमाह अकृत्वेति ॥ १० ॥ तादृशःसुहृत्कइत्यतआह श्रूयतामिति ॥ ११ ॥

पंपापर्यंतेनपंपाप्रदेशेनशोभिते चतुर्भिः मंत्रिभिरितिशेषः ॥ १२ ॥ तेजोवान्प्रतापी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकीर्तिः ॥ १३ ॥ द्युतिमान् तद्गुणानांवास्तवत्वबोधनायोक्तस्यापिकस्यचित्पु नःकथनम् ॥ १४ ॥ हेरामतेभविष्यति हिर्निश्चये ॥ १५ ॥ यद्भवितव्यंराज्यभ्रंशदारापहारादिदुःखंतदन्यथाकर्तुंकेनापिनशक्यमिति अतःशोकेननोमाकुथाइतिशेषः तेइत्यादीनांपुनरुक्ति स्तुगमदुःखेननतस्यापिदुःखितचित्तत्वान्नदोषाय ॥ १६ ॥ तंगच्छतंवयस्यंकुर्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥ परस्परंद्रोहपरिहारायाग्निसाक्षिकंसख्यंकार्यमित्याह अद्रोहायेति ॥ १८ ॥ तस्यतिर्यक्त्वा

ऋष्यमूकेगिरिवरेपंपापर्यंतशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिःसहवानरैः ॥ १२ ॥ वानरेंद्रोमहावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसंधोविनीत श्चधृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षःप्रगल्भोद्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्रात्राविवासितोवीरराज्यहेतोर्महात्मना ॥ १४ ॥ सतेसहायोमित्रंच सीतायाःपरिमार्गणे ॥ भविष्यतिहितेरामममाचशोकेमनःकृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यंहितच्चापिनतच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूलकालोहि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छशीघ्रमितोवीरसुग्रीवंतंमहाबलम् ॥ वयस्यंतंकुरुक्षिप्रमितोगत्वाद्यराघव ॥ १७ ॥ अद्रोहायसमागम्यदीप्यमानेविभा वसौ ॥ नचतेसोवमंतव्यःसुग्रीवोवानराधिपः ॥ १८ ॥ कृतज्ञःकामरूपीचसहायार्थीचवीर्यवान् ॥ शक्तौह्यद्ययुवांकर्तुंकार्यंतस्यचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥ कृतार्थोवाऽकृतार्थोवातवकृत्यंकरिष्यति ॥ सऋक्षरजसःपुत्रःपंपामटतिशंकितः ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसःपुत्रोवालिनाकृतकिल्बिषः ॥ संनिधा यायुधंक्षिप्रमृष्यमूकालयंकपिम् ॥ २१ ॥ कुरुराघवसत्येनवयस्यंवनचारिणम् ॥ सहिस्थानानिकार्त्स्न्येनसर्वाणिकपिकुंजरः ॥ २२ ॥ नरमांसा शिनांलोकेनैपुण्यादधिगच्छति ॥ नतस्याविदितंलोकेकिंचिदस्तिहिराघव ॥ २३ ॥ यावत्सूर्यःप्रतपतिसहस्रांशुःपरंतप ॥ सनदीर्विपुलान्शैलान्गि रिदुर्गाणिकंदरान् ॥ २४ ॥ अन्विष्यवानरैःसार्धंपत्नींतेधिगमिष्यति ॥ वानरांश्चमहाकायान्प्रेषयिष्यतिराघव ॥ २५ ॥

त्वदवमतिःकुतोनकार्येत्यत्रहेतुमाह कृतज्ञइति ननुसकिमर्थंमयासहमैत्रींकुर्यादतआह सहायार्थीति नन्वावाभ्यामशक्ताभ्यांकस्तस्यसहायार्थइत्यतआह शक्तौहीति तस्यचिकीर्षितंकार्यं कर्तुंयुवांशक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ननुतस्यतिरश्चोऽस्मत्साहाय्येकाशक्तिस्तत्राह कृतार्थइति सकृतार्थःत्वयाकृतप्रयोजनःकरिष्यमाणप्रयोजनोपितवकार्यंसीतान्वेषणादिरूपंसकरिष्यत्येव तथासामर्थ्येप्रयोजकंतस्यकुलीनत्वमाह सऋक्षेति पुत्रःक्षेत्रजइत्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवाह भास्करस्यौरसइति कृतकिल्बिषःकृतवैरोऽतएववालिनःशंकितोऽटति तमग्निंसंनिधायायुधंसंनिधा यसंस्थाप्यतेनसत्येनचतंकपिंवयस्यंकुरुहियतःसरक्षसांस्थानानिसर्वाणिजानाति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधिगमिष्यतिज्ञास्यति ॥ २५ ॥

रावणालयेशोचंतीमितिसंबंधः अनेनज्ञायतेसर्वदिक्षुरावणालयाःसंति तत्रकिंदिक्स्थरावणालयेइतिज्ञातुंसर्वदिग्विचयनम् ॥ २६ ॥ अनिंदितांनिर्मलां अनेनसीताशुद्धत्वंज्ञापितम् ॥ २७ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परिमार्गणेउपायंदर्शयित्वापुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

दिशोविचेतुंतांसीतांत्वद्वियोगेनशोचतीम् ॥ अन्वेष्यतिवरारोहांमैथिलींरावणालये ॥ २६ ॥ समेरुशृंगाग्रगतामनिंदितांप्रविश्यपातालतलेपिवा श्रिताम् ॥ प्लवंगमानामृषभस्तवप्रियांनिहत्यरक्षांसिपुनःप्रदास्यति ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अर० द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥
दर्शयित्वातुरामायसीतायाःपरिमार्गणे ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञःकबंधःपुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एषरामशिवःपंथायत्रैतेपुष्पिताद्रुमाः ॥ प्रतीचींदिशमाश्रि त्यप्रकाशंतेमनोरमाः ॥ २ ॥ जंबूप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः ॥ अश्वत्थाःकर्णिकाराश्चचूताश्चान्येचपादपाः ॥ ३ ॥ धन्वनानागवृक्षाश्चतिल कानक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाःकदंबाश्चकरवीराश्चपुष्पिताः ॥ ४ ॥ अग्निमुख्याअशोकाश्चसुरक्ताःपारिभद्रकाः ॥ तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वा चतान्बलात् ॥ ५ ॥ फलान्यमृतकल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ ॥ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थवनंपुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ नंदनप्रतिमंत्वन्यत्कुरवस्तूत्तराइव ॥ स र्वकालफलायत्रपादपामधुरस्रवाः ॥ ७ ॥ सर्वेचऋतवस्तत्रवनेचैत्ररथेयथा ॥ फलभारनतास्तत्रमहाविटपधारिणः ॥ ८ ॥ शोभंतेसर्वतस्तत्रमेघ पर्वतसंनिभाः ॥ तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वाथवासुखम् ॥ ९ ॥ फलान्यमृतकल्पानिलक्ष्मणस्तेप्रदास्यति ॥ चंक्रमंतौवरान्शैलान्शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ १० ॥ ततःपुष्करिणींवीरौपंपांनामगमिष्यथ ॥ अशर्करामविभ्रंशांसमतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ ॥ रामसंजातवालूकांकमलोत्पलशो भिताम् ॥ तत्रहंसाःप्लवाःक्रौंचाःकुरराश्चैवराघव ॥ १२ ॥ वल्गुस्वराणिकूजंतिपंपासलिलगोचराः ॥ नोद्विजंतेनरान्दृष्ट्वावधस्याकोविदाःपुरा ॥ १३ ॥

यत्रप्रकाशंतेतत्रगंतुमेषशिवःअदुष्टःपंथाः ॥ २ ॥ एतेकेतत्राह जंबूइत्यादि ॥ ३ ॥ धन्वनाधवाः नागवृक्षोनागकेसरः ॥ ४ ॥ अग्निमुख्योऽरुष्करः रक्तारक्तचंदनाः पारिभद्रकोमंदारःबला त्तान्वृक्षान्भूमौपातयित्वाशाखांवृत्वाभूमिपर्यंतंसंनाम्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ अन्यद्गमिष्यथेतिशेषः उत्तरकुरुवच्च ॥ ७ ॥ विटपाःशाखाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ चंक्रमंतौचंक्रम्यमाणौ ॥ १० ॥ ती र्थमवतारमार्गः अविभ्रंशांशैवलासंबंधेनपादभ्रंशाहेतुम् ॥ ११ ॥ संजातवालूकामितिदीर्घआर्षः प्लवामंडूकाः ॥ १२ ॥ वधस्याकोविदाःवधमजानानाः ॥ १३ ॥

द्विजान्पक्षिणः रोहितामत्स्यविशेषाः चक्रतुंडानलमीनाश्चतएव ॥ १४ ॥ अयस्तमानूशूलाग्रेपक्कान् अकृशाअनेकेचकंटकायेषांविद्यंतेतान् ॥ १५ ॥ पुष्पसंचयेपद्मादिपुष्पसमूहेवर्तमानम ॥ १६ ॥ अतएवपद्मगंधि अक्लिष्टंमलादिकर्दमलहीनम् ॥ १७ ॥ पुष्करपर्णेनपद्मपर्णेनउद्धृत्यमत्स्यान्खादतस्तेजलंपाययिष्यतीतिसंबंधः गिरिगुहासुशय्यासनंयेषांतान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पीतान्जलपानंकृतवतः विटपीविटपिनः आर्षमेकत्वंप्रथमांतत्वम् माल्यधारिणःपुष्पवतःतान्दृष्ट्वाशीतोदकंचदृष्ट्वाशोकंहास्यसि ॥ २० ॥ अन्यान्यपिशोकहंतॄणिदर्शनीयान्याह सुमनोभिरि

घृतपिंडोपमान्स्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथ ॥ रोहितांश्चक्रतुंडांश्चनलमीनांश्चराघव ॥ १४ ॥ पंपायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्ररामवरान्हतान् ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकान् ॥ १५ ॥ तवभक्त्यासमायुक्तोलक्ष्मणःसंप्रदास्यति ॥ भृशंतान्खादतोमत्स्यान्पंपायाःपुष्पसंचये ॥ १६ ॥ पद्मगंधिशिवंवारिसुखशीतमनामयम् ॥ उद्धृत्यसतदाक्लिष्टंरूप्यस्फटिकसंनिभम् ॥ १७ ॥ अथपुष्करपर्णेनलक्ष्मणःपाययिष्यति ॥ स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वानरान्वनचारिणः ॥ १८ ॥ सायाह्नेविचरन्रामदर्शयिष्यतिलक्ष्मणः ॥ अपांलोभादुपावृत्तान्वृषभानिवनर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूलान्पीतांश्चपंपायांद्रक्ष्यसित्वंनरोत्तम ॥ सायाह्नेविचरन्रामविटपीमाल्यधारिणः ॥ २० ॥ शिवोदकंचपंपायांदृष्ट्वाशोकंविहास्यसि ॥ सुमनोभिश्चितास्तत्रतिलकानक्तमालकाः ॥ २१ ॥ उत्पलानिचफुल्लानिपंकजानिचराघव ॥ नतानिकश्चिन्माल्यानितत्रारोपयितानरः ॥ २२ ॥ नचवैम्लानतांयांतिनचशीर्यंतिराघव ॥ मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयःसुसमाहिताः ॥ २३ ॥ तेषांभाराभितप्तानांवन्यमाहरतांगुरोः ॥ येप्रपेतुर्महींतूर्णंशरीरात्स्वेदबिंदवः ॥ २४ ॥ तानिमाल्यानिजातानिमुनीनांतपसातदा ॥ स्वेदबिंदुसमुत्थानिनविनश्यंतिराघव ॥ २५ ॥ तेषांगतानामद्यापिदृश्यतेपरिचारिणी ॥ श्रमणीशबरीनामकाकुत्स्थचिरजीविनी ॥ २६ ॥ त्वांतुधर्मेस्थितानित्यंसर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वादेवोपमंरामस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ २७ ॥ ततस्तद्रामपंपायास्तीरमाश्रित्यपश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमतुलंगुह्यंकाकुत्स्थपश्यसि ॥ २८ ॥

ति ॥ २१ ॥ आरोपयिताग्रहीत्वाधारयिता महावनत्वान्मनुष्यसंचाराभावेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अम्लानाशीर्णत्वेहेतुर्मतंगेत्यादि ॥ २३ ॥ भारेणतप्तानांगुर्वर्थेआह्रियमाणवन्यभारेणश्रांताना म् ॥ २४ ॥ तानिमाल्यानीतिविधेयापेक्षंक्लीबत्वम् ॥ २५ ॥ शबरीनामशबरीत्याख्या श्रमणीतापसी ॥ २६ ॥ त्वांदृष्ट्वास्वर्गलोकंगमिष्यति पूर्वार्जिततपसस्त्वद्दर्शनस्यचमाहात्म्यात्स्वर्गलोको ऽत्रस्वलोकइतिवदंति देवलोकमितिपाठेपिसएवार्थः ॥ २७ ॥ तदाश्रमस्थानंशबरीवासरूपंमतंगाश्रमस्थानम् गुह्यंआश्रमेषुगुह्यम् ॥ २८ ॥

नागागजास्तत्रतदाश्रमेतस्मिन्मतंगाश्रमेइत्यर्थः यद्यपितत्रविविधानागाःसंतितथापिमतंगस्यविधानात्प्रभावात्तदेकदेशमतंगाश्रमेनसंचारइत्यर्थः ॥ २९ ॥ अतस्तच्चवनंमतंगवनमित्येवविश्रुत
न देवारण्यंनंदनादितत्सदृशम् ॥ ३० ॥ पंपायाःपंपातीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणोऽत्युच्चत्वात् हेत्वंतरमप्याह शिशुभिर्नागैःसर्पैरभिरक्षितः उदारोदाताब्रह्मणापूर्वकाले
सृष्टिकालेनिर्मितःविधौदार्यतपःप्राधान्येननिर्मितः ॥ ३२ ॥ औदार्यमेवदर्शयति शयानइति ॥ ३३ ॥ अन्यमप्यतिशयमाह यइति तत्रैवपर्वतमूर्ध्न्येव ॥ ३४ ॥ शिशुनागानांबालगजानाम्

नतत्राक्रमितुंनागाःशक्नुवंतितदाश्रमे ॥ ऋषेस्तस्यमतंगस्यविधानात्तच्चकाननम् ॥ २९ ॥ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन ॥ तस्मिन्नंदनसंकाशे
देवारण्योपमेवने ॥ ३० ॥ नानाविहगसंकीर्णेरंस्यसेरामनिर्वृतः ॥ ऋष्यमूकस्तुपंपायाःपुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणश्चैवशिशुनागा
भिरक्षितः ॥ उदारोब्रह्मणाचैवपूर्वकालेभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥ शयानःपुरुषोरामतस्यशैलस्यमूर्धनि ॥ यःस्वप्नेलभतेवित्तंतत्प्रबुद्धोधिगच्छति ॥ ३३ ॥
यस्त्वेनंविषमाचारःपापकर्माधिरोहति ॥ तत्रैवप्रहरंत्येनंसुप्तमादायराक्षसाः ॥ ३४ ॥ ततोपिशिशुनागानामाक्रंदःश्रूयतेमहान् ॥ क्रीडतांरामपंपायां
मतंगाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सक्तारुधिरधाराभिःसंहत्यपरमद्विपाः ॥ प्रचरंतिपृथक्कीर्णामेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ तेतत्रपीत्वापानीयंविमलं
चारुशोभनम् ॥ अत्यंतसुखसंस्पर्शंसर्वगंधसमन्वितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्ताःसंविगाहंतेवनानिवनगोचराः ॥ ऋक्षांश्चद्वीपिनश्चैवनीलकोमलकप्रभान्
॥ ३८ ॥ रुरूनपेतानजयान्दृष्ट्वाशोकंप्रहास्यसि ॥ रामतस्यतुशैलस्यमहतीशोभतेगुहा ॥ ३९ ॥ शिलापिधानाकाकुत्स्थदुःखंचास्याःप्रवेशनम् ॥ त
स्यागुहायाःप्राग्द्वारेमहान्शीतोदकोह्रदः ॥ ४० ॥ बहुमूलफलोरम्योनानानगसमाकुलः ॥ तस्यांवसतिधर्मात्मासुग्रीवःसहवानरैः ॥ ४१ ॥ कदाचि
च्छिखरेतस्यपर्वतस्यापितिष्ठति ॥ कबंधस्त्वनुशास्यैवंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ स्रग्वीभास्करवर्णाभःखेव्यरोचतवीर्यवान् ॥ तंतुखस्थंमहाभा
गतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥

॥ ३५ ॥ रुधिरधाराभिःईषद्रक्तमदधाराभिःसक्ताःसंबद्धाःसंहत्यसंभूयसंचरंतिपृथक्कीर्णाश्चरंति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नीलमणिवत्कोमलकांतीन् ॥ ३८ ॥ अपेतान्मनुष्यंदृष्ट्वाऽपलायितान् अ
जयान्प्राणिजयहीनान् अनेनाक्रूरता अथास्याद्वारणंचिह्नमाह रामेति ॥ ३९ ॥ शिलापिधानेतिगुहानामेतितीर्थः विशेषणमित्यन्ये ॥ ४० ॥ तस्यांगुहायाम् ॥ ४१ ॥ कदाचित्पर्वतस्यशि
खरेऽपितिष्ठति अपिधानश्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रस्थितौ आवांसुर्यत्वसमीपंप्रस्थितौ त्वंव्रजस्व पुण्यलोकमितिशेषः अंतिकेसमीपेवर्तमानंदेवभूतंतावूचतुः सताभ्यांकृतानुमतिकःकबंधः ॥ ४४ ॥ ४५॥ उक्तार्थोपसंहारः सतदिति निदर्शय न्मार्गादिकमितिशेषः किंचिद्दूरंगत्वापुनःराममवेक्ष्यसख्यंकुरुष्वेत्युवाच ॥४६॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥७३॥

प्रस्थितौवंव्रजस्वेतिवाक्यमूचतुरंतिके॥ गम्यतांकार्यसिद्ध्यर्थमितितावब्रवीत्सच॥ ४४ ॥ सुग्रीवौतावनुज्ञाप्यकबंधःप्रस्थितस्तदा ॥४५॥ सतकबंधःप्रतिपद्यरूपंतःश्रियाभास्वरसर्वदेहः॥ निदर्शयन्राममवेक्ष्यखस्थःसख्यंकुरुष्वेतितदाभ्युवाच॥ ४६॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अर० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ तौकबंधेनतंमार्गंपंपायादर्शितंवने॥ आतस्थतुर्दिशंगृह्यप्रतीचींनृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौशैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान्॥ वीक्षंतौजग्मतुर्द्रष्टुंसुग्रीवंरामलक्ष्मणौ ॥२॥ कृत्वातुशैलपृष्ठेतुतौवासंरघुनंदनौ॥ पंपायाःपश्चिमंतीरंराघवावुपतस्थतुः॥३॥ तौपुष्करिण्याःपंपायास्तीरमासाद्यपश्चिमम्॥ अपश्यातांततस्तत्रशबर्यारम्यमाश्रमम्॥४॥तौतमाश्रममासाद्यद्रुमैर्बहुभिरावृतम्॥सुरम्यमभिवीक्षंतौशबरीमभ्युपेयतुः॥ ५॥ तौदृष्ट्वातुतदासिद्धासमुत्थायकृतांजलिः॥ पादौजग्राहरामस्यलक्ष्मणस्यचधीमतः॥ ६॥ पाद्यमाचमनीयंचसर्वंप्रादाद्यथाविधि॥ तामुवाचततोरामःश्रमणींधर्मसंस्थिताम्॥७॥ कच्चित्तेनिर्जिताविघ्नाःकच्चित्तेवर्धतेतपः॥ कच्चित्तेनियतःकोपआहारश्चतपोधने॥८॥ कच्चित्तेनियमाःप्राप्ताःकच्चित्तेमनसःसुखम्॥ कच्चित्तेगुरुशुश्रूषासफलाचारुभाषिणि॥ ९॥ रामेणतापसीपृष्टासा सिद्धासिद्धसंमता॥ शशंसशबरीवृद्धारामायप्रत्यवस्थिता॥ १०॥ अद्यप्राप्तातपःसिद्धिस्तवसंदर्शनान्मया॥ अद्यमेसफलंजन्मगुरवश्चसुपूजिताः॥ ११॥ अद्यमेसफलंतप्तंस्वर्गश्चैवभविष्यति॥ त्वयिदेववरेरामपूजितेपुरुषर्षभ॥ १२॥

यःकबंधेनकथितस्तंमार्गंगृहीत्वापंपामुद्दिश्यप्रतीचींदिशमातस्थतुःप्रतस्थतुः ॥ १ ॥ आचितानेकान्विद्यमानाननेकान् माधुर्येणक्षौद्रंमधुतत्तुल्यपुष्पफलान् ॥ २ ॥ उपतस्थतुःप्रापतुः ॥ ३ ॥ ॥४॥ तंशबर्याश्रमम् ॥ ५ ॥ सिद्धासिद्धयोगा ॥ ६ ॥ ७ ॥ विघ्नास्तपोविघ्नाःकामादयःकोपोनियतःनिगृहीतः आहारश्चनियतइत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रत्यवस्थिताअभिमुखंस्थिता ॥१०॥ अद्यप्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादिः शबर्याउपचारवत्परमार्थदशावादः ॥ ११ ॥ स्वर्गोब्रह्मलोकः देववरेसर्वांतरात्मनि ॥ १२ ॥

अक्षयान्लोकानअपुनरावृत्तिकान्ब्रह्मलोकान् ॥ १३ चित्रकूटमिति तदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः इतःअस्मदाश्रमात् ॥ १४ ॥ आगमिष्यति अनुग्रहायेतिशेषः ॥ १५ ॥ तेत्वयातंदृष्ट्वाअ स्त्सेवाफलभूतंतद्दर्शनंप्राप्य अक्षयान्लोकान्ब्रह्मलोकम् अत्रयत्राभिप्रायेणगुणाभिप्रायेणवाबहुवचनम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ताहंयतोतोमयात्वदर्थंवन्यंसम्यक्परीक्ष्यमाधुर्ययुतंसंचितमित्य र्थः तदुक्तंपाद्मेशबरीप्रस्तुत्य प्रत्युद्गम्यप्रणम्याथ निवेश्यकुशविष्टरे पादप्रक्षालनंकृत्वातत्तोयंपापनाशनम् शिरसाधार्यपीत्वाचवन्यैःपुष्पैरथार्चयत् फलानिचसुपक्कानिमूलानिमधुराणिच स्व यमास्वाद्यमाधुर्यंपरीक्ष्यपरिभक्ष्यच पश्चान्निवेदयामासराघवाभ्यांदृढव्रता फलान्यास्वाद्यकाकुत्स्थस्तस्यैमुक्तिपरांददाविति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विज्ञानेआगतानागतज्ञाने अबहिष्कृतांतादृश

तवाहंचक्षुषासौम्यपूतासौम्येनमानद ॥ गमिष्याम्यक्षयान्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम ॥ १३ ॥ चित्रकूटंत्वयिप्राप्तेविमानैरतुलप्रभैः ॥ इतस्तेदिव मारूढायानहंपर्यचारिषम् ॥ १४ ॥ तैश्चाहमुक्ताधर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ॥ आगमिष्यतितेरामःसुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ सतेप्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः ॥ तंचदृष्ट्वावरांल्लोकानक्षयांस्त्वंगमिष्यसि ॥ १६ ॥ एवमुक्तामहाभागैस्तदाहंपुरुषर्षभ ॥ मयातुसंचितंवन्यंविविधंपुरुष र्षभ ॥ १७ ॥ तवार्थेपुरुषव्याघ्रपंपायास्तीरसंभवम् ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माशबर्याशबरीमिदम् ॥ १८ ॥ राघवःप्राहविज्ञानेतांनित्यमबहिष्कृताम् ॥ दनोःसकाशात्तत्त्वेनप्रभावंतेमहात्मनाम् ॥ १९ ॥ श्रुतंप्रत्यक्षमिच्छामिसंद्रष्टुंयदिमन्यसे ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वारामवक्त्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥ शबरी दर्शयामासतावुभौतद्वनंमहत् ॥ पश्यमेघघनप्रख्यंमृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन ॥ इहतेभावितात्मानोगुरवोमे महाद्युते ॥ जुहवांचक्रिरेनीडंमंत्रवन्मंत्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयंप्रत्यक्स्थलीवेदीयत्रतेमेसुसत्कृताः ॥ पुष्पोपहारंकुर्वंतिश्रमादुद्वेपिभिःकरैः ॥ २३ ॥

ज्ञानवती.मत्यर्थइतितीर्थः विज्ञानेब्रह्मविद्यायांमैत्रेय्यादिवदबहिष्कृताम् तत्राप्यधिका.रिणीमित्यर्थइतिकतकः विशिष्टंज्ञानंयेषांतेषांसंबंधोयस्यास्तत्संबोधनंहेविज्ञानेइतिसंबोध्यतांनित्यम बहिष्कृतांभोजनादिव्यवहारादितिशेषः तद्दत्तमाहारादिअंगी.कृत्येतिचशेषइत्यन्ये किमाहतदाह दनोरिति तेमहात्मनांत्वदाचार्याणाम् दनोःसकाशाच्छ्रुतंप्रत्यक्षंकर्तुमिच्छामीतिशेषः संद्रष्टुं यदिमन्यसेसंदर्श.यतुंयोग्यंयदिमन्यसेइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ मेघोवर्षुकोयोघनस्तद्वन्नीलम् मिहसेचनेबाहुलकात्घत्वम् ॥ २१ ॥ मतंगवनंतत्तपोमहिम्नाविश्रुतंप्रसिद्धम् तेप्रसिद्धाः मंत्रपूजितंमं त्रस्यगायत्र्याजपेनपूजितमतिशुद्धम् नीडंदेहपंजरम् तीर्थमितिपाठेपिसएवार्थः मंत्रवत्तद्धोममंत्रवत् जुहवांचक्रिरेहुतवंतः यद्वा तीर्थमध्वरंजुहवांचक्रिरेहुतवंतः यद्वा तीर्थमध्वरंजुहवांच क्रिरेकृतवंतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रत्यक्स्थलीतन्नाम्नीवेदी यत्रयस्यांसुसत्कृताअत्यंतंपूज्यामेमत्संबंधिनस्तेगुरवःश्रमादुद्वेपिभिःकंपवद्भिर्वृद्धतरत्वात्करैःपुष्पोपहारंदेवताभ्यःकुर्वंति ॥ २३ ॥

तेषांमदाचार्याणांप्रभावेणेयंवेदिस्तत्पूजाकालइवाद्यापिसर्वादिशोद्योतयंती अतुलप्रभादृश्यतेपश्य ॥ २४ ॥ आश्चर्यांतरंदर्शयति अशक्नुवद्भिरिति सागरादितीर्थंगंतुमशक्नुवद्भिरित्यर्थः तत्रहे तुरुपवासश्रमालसैः कृच्छ्रादिशास्त्रीयोपवासैर्जनितेनश्रमेणालसैः ईदृशैस्तैश्चिंतितेननतेषांध्यानेननतदभिषेकार्थेआगतान्सप्तसागरान्समेतान्पश्य ॥ २५ ॥ आश्चर्यांतरमाह कृताभिषेकैरिति नविशुष्यंतितिर्थ्वैजवात्ततपोवैभवाच्चेतिभावः ॥ २६ ॥ आश्चर्यांतरमाह देवेति कृतानिदत्तानिअतिमृदुकुवलयसहितानिपुष्पाणिनाद्यापिम्लानत्वंयांति तत्तपःप्रभावादितिशेषः ॥ २७ ॥

तेषांतपःप्रभावेणपश्याद्यापिरघूत्तम ॥ द्योतयंतीदिशःसर्वाःश्रियावेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गंतुमुपवासश्रमालसैः ॥ चिंतितेनागतान्पश्यसमेतान्सप्तसागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्तावल्कलाःपादपेष्विह ॥ अद्यापिनविशुष्यंतिप्रदेशेरघुनंदन ॥ २६ ॥ देवकार्याणिकुर्वद्भिर्यानीमानिकृतानिवै ॥ पुष्पैःकुवलयैःसार्धंम्लानत्वंनतुयांतिवै ॥ २७ ॥ कृत्स्नंवनमिदंदृष्टंश्रोतव्यंचश्रुतंत्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञातात्यक्ष्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥ तेषामिच्छाम्यहंगंतुंसमीपंभावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमोयेषामहंचपरिचारिणी ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठंतुवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेआश्चर्यमितिचाब्रवीत् ॥ ३० ॥ तामुवाचततोरामःशबरींसंशितव्रताम् ॥ अर्चितोहंत्वयाभद्रेगच्छकामंयथासुखम् ॥ ३१ ॥ इत्येवमुक्ताजटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा ॥ अनुज्ञातातुरामेणहुत्वात्मानंहुताशने ॥ ३२ ॥ ज्वलत्पावकसंकाशास्वर्गमेवजगामह ॥ दिव्याभरणसंयुक्तादिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥ दिव्यांबरधरातत्रबभूवप्रियदर्शना ॥ विराजयंतीतंदेशंविद्युत्सौदामनीयथा ॥ ३४ ॥ यत्रतेसुकृतात्मानोविहरंतिमहर्षयः ॥ तत्पुण्यंशबरीस्थानंजगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ दिवंतुतस्यांयातायांशबर्यांस्वेनतेजसा ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचिंतयामासराघवः ॥ १ ॥

उपसंहरति कृत्स्नमिति दृष्टंत्वयामयादर्शितम् श्रुतंत्वयामयाश्रावितम् अभ्यनुज्ञातात्वयेतिशेषः तत्तस्मात्एतत्कलेवरंत्यक्ष्यामीतिइच्छामि ॥ २८ ॥ येषांमुनीनामयमाश्रमः येषांचाहंपरिचारिणी तेषांभावितात्मनांसदानुसंहितपरमात्मनांमुनीनांसमीपंगंतुमहमिच्छामिइतिचाब्रवीत् ॥ २९ ॥ श्रुतार्थमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ३० ॥ संशितव्रतांतीक्ष्णव्रताम् ॥ ३१ ॥ आत्मानंहुताशनेहुत्वा स्वाचार्योपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्वर्गंब्रह्मलोकमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यत्रब्रह्मलोके तत्पुण्यस्थानम् शबरीआत्मसमाधिनाजगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ दिवंत्विति ॥ १ ॥

तेनकल्याणोपस्थानेन ॥ ५ ॥ शुभंमित्रलाभादि ॥ ६ ॥
महात्मनांप्रभावंशबर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तपांमुनीनाम् समानांसमुद्राणांतीर्थैंपुलोकोपकारायतैःस्थापितेषु उपस्पृष्टंस्नातम् ॥ ४ ॥ पानीयवाहिनींपानार्हातिमधुरसुशीतनिर्मलजलवाहिनीम् अनेनपंपानदीतिलभ्य
अंशुमतःसूर्यस्य ॥ ७ ॥ त्वरेत्वरामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ ममापित्वरतेपंपादर्शने ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

चिंतयित्वातुधर्मात्माप्रभावंतंमहात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रंलक्ष्मणंराघवोब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टोमयाश्रमःसौम्यबह्वाश्चर्यःकृतात्मनाम् ॥ विश्वस्त मृगशार्दूलोनानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥ समानांचसमुद्राणांतेषांतीर्थेषुलक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टंचविधिवत्पितरश्चापितर्पिताः ॥ ४ ॥ प्रनष्टमशुभंयन्नःक ल्याणंसमुपस्थितम् ॥ तेनत्वेतत्प्रदृष्टंमेमनोलक्ष्मणसंप्रति ॥ ५ ॥ हृदयेमेनरव्याघ्रशुभमाविर्भविष्यति ॥ तदागच्छगमिष्यावःपंपांतांप्रियदर्शना म् ॥ ६ ॥ ऋष्यमूकोगिरिर्यत्रनातिदूरेप्रकाशते ॥ यस्मिन्वसतिधर्मात्मासुग्रीवोंशुमतःसुतः ॥ ७ ॥ नित्यंवालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिःसहवानरैः ॥ अहं त्वरेचतंद्रष्टुंसुग्रीवंवानरर्षभम् ॥ ८ ॥ तदधीनंहिमेकार्यंसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ इतिब्रुवाणंतंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छावस्त्वरिततत्र ममापित्वरतेमनः ॥ आश्रमात्तुततस्तस्मान्निष्क्रम्यसविशांपतिः ॥ १० ॥ आजगामततःपंपांलक्ष्मणेनसहप्रभुः ॥ समीक्षमाणःपुष्पाढ्यंसर्वतोवि पुलद्रुमम् ॥ ११ ॥ कोयष्टिभिश्चार्जुनकैःशतपत्रैश्चकीचकैः ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्नादितंतद्वनंमहत् ॥ १२ ॥ सरामोविविधान्वृक्षान्सरांसिविवि धानिच ॥ पश्यन्कामाभिसंतप्तोजगामपरमंह्रदम् ॥ १३ ॥ सतामासाद्यवैरामोदूरात्पानीयवाहिनीम् ॥ मतंगसरसंनामह्रदंसमवगाहत ॥ १४ ॥ तत्रजग्मतुरव्यग्रौराघवौहिसमाहितौ ॥ सतुशोकसमाविष्टोरामोदशरथात्मजः ॥ १५ ॥ विवेशनलिनींरम्यांपंकजैश्चसमावृताम् ॥ तिलकाशोक पुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥ रम्योपवनसंबाधांरम्यसंपीडितोदकाम् ॥ स्फटिकोपमतोयांतांश्लक्ष्णवालुकसंतताम् ॥ १७ ॥ मत्स्यक च्छपसंबाधांतीरस्थद्रुमशोभिताम् ॥ सखीभिरिवसंयुक्तांलताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥ किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविताम् ॥ नानाद्रुमलताकी र्णांशीतवारिनिधिंशुभाम् ॥ १९ ॥ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रांशुक्लांकुमुदमंडलैः ॥ नीलांकुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णांकुथामिव ॥ २० ॥

त वाहिनीमित्यस्यधारिणीमित्यर्थोवा मतंगसरसमित्यकारांतः तच्चपंपायामेवप्रदेशभेदोगंगायांमणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्लक्ष्णाःमृदुस्पर्शाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुवल योद्घाटःकुवलयसमूहः कुथागजास्तरणंचित्रकंबलः ॥ २० ॥

अरविंदपद्मयोरक्तश्वेतविषयत्वेनभेदः ॥ २१ ॥ विललाप सीतावियोगादितिशेषः ॥ २२ ॥ शुक्लद्रुमोलोध्रः ॥ २३ ॥ भंडीरोवटः निचुलोवंजुलः अतिमुक्तोमाधवीलता ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तः कबंधोक्तः ॥ २५ ॥ तस्यप्रसिद्धतरस्यऋक्षरजोनामकस्यपुत्रोहरिर्वानरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्युवाचअंतरांतरासीताशोकम् ॥ २८ ॥ उपसंहरति इतीति अनन्यचेतनःनास्त्यन्यत्रसीतायाः

अरविंदोत्पलवतींपद्मसौगंधिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवणोपेतांबर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ २१ ॥ सतांदृष्ट्वाततःपंपांरामःसौमित्रिणासह ॥ विललाप चतेजस्वीरामोदशरथात्मजः ॥ २२ ॥ तिलकैर्बीजपूरैश्चवटैःशुक्लद्रुमैस्तथा ॥ पुष्पितैःकरवीरैश्चपुन्नागैश्चसुपुष्पितैः ॥ २३ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्चभंडीरैर्निचुलैस्तथा ॥ अशोकैःसप्तपर्णैश्चकेतकैरतिमुक्तकैः ॥ २४ ॥ अन्यैश्चविविधैर्वृक्षैःप्रमदेवोपशोभिताम् ॥ अस्यास्तीरेतुपूर्वोक्तःपर्वतोधातुमंडितः ॥ २५ ॥ ऋश्यमूकइतिख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ॥ हरिरृक्षरजोनाम्नःपुत्रस्तस्यमहात्मनः ॥ २६ ॥ अध्यास्तेतुमहावीर्यःसुग्रीवइतिविश्रुतः ॥ सुग्रीवमभिगच्छत्वंवानरेंद्रंनरर्षभ ॥ २७ ॥ इत्युवाचपुनर्वाक्यंलक्ष्मणंसत्यविक्रमः ॥ कथंमयाविनासीताशक्यंलक्ष्मणजीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वामदनाभिपीडितःसलक्ष्मणंवाक्यमनन्यचेतनः ॥ विवेशपंपांनलिनीमनोरमांतमुत्तमंशोकमुदीरयाणः ॥ २९ ॥ क्रमेणगत्वाप्रविलोकयन्वनंददर्शपंपांशुभदर्शकाननाम् ॥ अनेकनानाविधपक्षिसंकुलांविवेशरामःसहलक्ष्मणेन ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अतःपरंकिष्किंधाकांडंभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ सतांपुष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

चेतनंचित्तंयस्यसः नलिनींपद्मिनींमनोरमांपंपांमतंगसरसःप्रदेशवर्तिनींविवेश ॥ २९ ॥ शुभदर्शशुभदर्शनंकाननंयस्यांतांपंपांददर्श सर्वतइतिशेषः विवेशच मतंगसरसावच्छेदेनेतिबोध्यम् ॥ ३० ॥ विराधादिकबंधांतान्हत्वास्वपदमादिशन् विचरन्दंडकारण्येभवारण्येसमेगतिः ॥ १ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअरण्यकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ५४५० मूल २३५० व्याख्या ३१०० ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे अरण्यकांडं समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे किष्किंधाकांडप्रारंभः ॥

बाली

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ सुग्रीवस्यावनंतुर्यैंद्रसूनोश्चमर्दनं मारुतेर्मुद्रिकादानंकृतंयेनसमेगतिः ॥ १ ॥ सविराधादिवधेनप्रसिद्धपराक्रमःपंपादर्शनोद्दीपितकामोवातांसुग्रीवाधिष्ठितर्ष्यमूकस
मीपगांपुष्करिणींपंपानद्यंतरगतंपंपाख्यंमतंगाख्यंवासरोविशेषं विललापपर्यदेवयत् ॥ १ ॥ तांपंपांदृष्ट्वातज्जन्यहर्षात्तस्येंद्रियाणिचकंपिरेउद्रिक्तविकाराणीवाभूवन् कामवशमापन्नइव ॥२॥
वैदूर्यवत्तत्प्रतीवन्निर्मलोदकापंपातदाख्यसरोवरावच्छिन्नापंपानदी तज्जलस्यौपाधिकश्यामत्वप्रतिभासाद्वैदूर्यप्रभासादृश्यं उपाधिमाह फुल्लेति द्रुमादिच्छाययातथाभानम ॥ ३ ॥ पंपायाः
काननंतस्य।रिसरवर्तिकाननं यत्रकाननेसशिखराइवउन्नताग्रशाखाभिःसश्रृंगाइवद्रुमाःशैलावाशैलाइवराजंति ॥ ४ ॥ शोकाभिसंतप्तंराज्यभ्रंशसीतावियोगादिनाशोकतप्तं आधयःपीडयंती

श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ॥ ॥ सतांपुष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥ तत्रदृष्ट्वैवतांहर्षादिंद्रि
याणिचकंपिरे ॥ सकामवशमापन्नःसौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सौमित्रेशोभतेपंपावैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभिताविविधैर्द्रुमैः
॥ ३ ॥ सौमित्रेपश्यपंपायाःकाननंशुभदर्शनम् ॥ यत्रराजंतिशैलावाद्रुमाःसशिखराइव ॥ ४ ॥ मांतुशोकाभिसंतप्तमाधयःपीडयंतिवै ॥ भरतस्य
दुःखेनवैदेह्याहरणेनच ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापिमेपंपाशोभतेचित्रकानना ॥ व्यवकीर्णाबहुविधैःपुष्पैःशीतोदकाशिवा ॥ ६ ॥ नलिनैरपिसंछन्ना
त्यत्यर्थशुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरितामृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकंप्रविभात्येतन्नीलपीतंतुशाद्वलम् ॥ द्रुमाणांविविधैःपुष्पैःपरिस्तोमैरि
वार्पितम् ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः ॥ लताभिःपुष्पिताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोयंसौमित्रेकालःप्रचुरमन्मथः ॥
गंधवान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्पशालिनाम् ॥ सृजतांपुष्पवर्षाणिवर्षंतोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्त
रेषुचरम्येषुविविधाःकाननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताःपुष्पैरवकिरंतिगाम् ॥ १२ ॥

त्युक्तंतानार्थानाह भरतस्येति दुःखेनजटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ॥ ५ ॥ एवंशोकार्तस्यापिशोभतेसुखावहावर्ततेइत्यर्थः ॥ ६ ॥ व्यालाःश्वापदाः ॥ ७ ॥ नीलानुबद्धंपीतंनीलपीतं शाद्वलं
हरितप्रदेशः परिस्तोमैःकुथैरर्पितंयुक्तं परिस्तोमःकुथोद्वयोः द्रुमाणामुच्छ्रितैरितिपाठेउच्छ्रितगंधैः यद्वा परिस्तोमैःपरिस्तोमभूतैःराशीभूतैरवस्थितैः पुष्पैरर्पितंयुक्तम् ॥ ८ ॥ शिखराणिद्रुमा
ग्राणि उपगूढानिव्याप्तानि सर्वतःसर्वावच्छेदेन ॥ ९ ॥ अयंकालोवसंतः प्रचुरमन्मथःकामोद्दीपकः अतएवगंधवान्कामोद्दीपनेनगर्ववान्गंधोगंधकआमोदेलेशेसंबंधगर्वयोरिति सुरभिर्मासो
मधुमासः जातानिपुष्पफलानियत्रतादृग्द्रुमः ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषुसमशिलातलेषु ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ कुसुमोत्कटाःबहुकुसुमाः कुसुमोत्कचाइतिपाठेकुसुमैरुद्भूतकचाःसंजातकेशाइवेत्यर्थइतिकतकः तादृशीःशाखाविक्षिपन्चालयन्मारुतश्चलितस्थानैःतत्तत्कुसुमस्थानतश्चलितैः आहिताग्न्यादिरयं षट्पदैरनुगीयते पुष्पंहरन्मारुतोनुनृत्यगीयतेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ मत्तेति अत्रवायोर्गानकर्तृत्वेननर्त्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते मत्तकोकिलकृतैःसन्नादैर्मृदंगादिध्वनिभिर्नर्तय न्निवनर्त्तंशिक्षयन्निव शैलकंदरनिष्क्रांतःतन्निष्क्रमकालेध्वनियुतत्वात्प्रगीतवानिव ॥ १५ ॥ तेनमंदत्वादिगुणवताविक्षिपतावृक्षान्चालयताग्रथिताःकृतग्रथनाइव ॥ १६ ॥ गंधमभ्यवहन्वा

पतितैःपतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः ॥ कुसुमैःपश्यसौमित्रेक्रीडतीवसमंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन्विविधाःशाखानगानांकुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्च लितःस्थानैःषट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निवपादपान् ॥ शैलकंदरनिष्क्रांतःप्रगीतइवचानिलः ॥ १५ ॥ तेनविक्षिपतात्यर्थं पवनेनसमंततः ॥ अमीसंसक्तशाखाग्राग्रथिताइवपादपाः ॥ १६ ॥ सएवसुखसंस्पर्शोवातिचंदनशीतलः ॥ गंधमभ्यवहन्पुण्यंश्रमापनयनो निलः ॥ १७ ॥ अमीपवनविक्षिप्ताविनदंतीवपादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषुमधुगंधिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुपुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशि खराःशैलाविराजंतिमहाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंछन्नशिखरामारुतोत्क्षेपचंचलाः ॥ अमीमधुकरोत्तंसाःप्रगीताइवपादपाः ॥ २० ॥ सुपुष्पितांस्तुप श्यैतान्कर्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव ॥ २१ ॥ अयंवसंतःसौमित्रेनानाविहगनादितः ॥ सीतयाविप्रहीणस्यशोक संदीपनोमम ॥ २२ ॥ मांहिशोकसमाक्रांतंसंतापयतिमन्मथः ॥ हृष्टंप्रवदमानश्चसमाह्वयतिकोकिलः ॥ २३ ॥ एषदात्यूहकोहृष्टोरम्येमांवननि र्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टंशोचयिष्यतिलक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्यपुराशब्दमाश्रमस्थाममप्रिया ॥ मामाहूयप्रमुदितापरमंप्रत्यनंदत ॥ २५ ॥ एवं विचित्राःपतगानानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताःपश्यसंपतंतिसमंततः ॥ २६ ॥

नीतिसंबंधः ॥ १७ ॥ अनुकूजद्भिःषट्पदैर्विनदंतीव ॥ १८ ॥ संसक्तशिखराःसंपन्नशेखराइवेत्यर्थइतिकतकः गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैःशैलाःसंबद्धाग्रभागाइत्यर्थइतितीर्थः ॥ १९ ॥ पुष्पैःसं छन्नाःशिखराःशाखाग्रभागायेषां मारुतकृतोत्क्षेपणेनचालनेनचंचलाःमधुकररूपउत्तंसश्चूडायेषांते प्रगीताइवप्रारब्धनृत्यगीताइवेत्यर्थः ॥ २० ॥ कर्णिकारःपीतपुष्पइत्यनेनज्ञायते ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ हृष्टंयथातथाप्रवदमानःकोकिलोमांसमाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ दात्यूहकोजलकुक्कुटः हृष्टःकामावेशेन वननिर्झरेवनमध्यगेप्रस्रवणे ॥ २४ ॥ मामाहूय प्रदर्शनार्थमितिशे षः परममतिशयेन ॥ २५ ॥ पतगाःकर्तारोवृक्षादीन्कर्मभूतान्संपतंतिपश्य ॥ २६ ॥

पुंभिर्विहगैर्विमिश्राःसंबद्धाः आत्मव्यूहेषुस्वस्वजातिसमूहेषु अभिनंदिताःप्राप्तानंदाः भृंगराजप्रमुदिताःप्रमुदितभृंगराजाइवमधुरस्वनाः अस्याःकूलेसंतीतिशेषः यद्वा भृंगराजसंबंधेनप्रमुदिता
मधुरस्वराजृंग्यश्चात्रसंतीतिशेषः ॥ २७ ॥ तथाअस्याइहकूलेशकुनाश्चप्रमुदिताःसंति दात्यूहानांरतिसंबंधिनोविक्रंदादात्यूहरतिविक्रंदास्तैः ॥ २८ ॥ अशोकस्तबकरूपाअंगारायस्य अग्नेः
सशब्दत्वादाह षट्पदस्वनएवनिःस्वनोयस्य पल्लवरूपाअर्चिषोयस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयंहीति अयंकालोवसंतकालस्तस्याममदयितायारुचिरइष्टः ॥ ३१ ॥ कोकिलैराकुलःसीम्नांवन

विमिश्राविहगाःपुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः ॥ भृंगराजप्रमुदिताःसौमित्रेमधुरस्वराः ॥ २७ ॥ अस्याःकूलेप्रमुदिताःसंघशःशकुनास्त्विह ॥ दात्यूहर
तिविक्रंदैःपुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ २८ ॥ स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंगप्रदीपकाः ॥ अशोकस्तबकांगारःषट्पदस्वननिःस्वनः ॥ २९ ॥ मांहिपल्लवताम्रा
र्चिर्वसंताग्निःप्रधक्ष्यति ॥ नहितांसूक्ष्मपक्ष्माक्षींसुकेशींमृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥ अपश्यतोमेसौमित्रेजीवितेस्तिप्रयोजनम् ॥ अयंहिरुचिरस्तस्याः
कालोरुचिरकाननः ॥ ३१ ॥ कोकिलाकुलसीमांतोदयितायाममानघ ॥ मन्मथायाससंभूतोवसंतगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥ अयंमांधक्ष्यतिक्षिप्रंशो
काग्निर्नचिरादिव ॥ अपश्यतस्तांवनितांपश्यतोरुचिरान्द्रुमान् ॥ ३३ ॥ ममायमात्मप्रभवोभूयस्त्वमुपयास्यति ॥ अदृश्यमानावैदेहीशोकंवर्धय
तीहमे ॥ ३४ ॥ दृश्यमानोवसंतश्चस्वेदसंसर्गदूषकः ॥ मांहिसामृगशावाक्षीचिंताशोकबलात्कृतम् ॥ ३५ ॥ संतापयतिसौमित्रेक्रूरश्चैत्रवनानिलः ॥
अमीमयूराःशोभंतेप्रनृत्यंतस्ततस्ततः ॥ ३६ ॥ स्वैःपक्षैःपवनोद्धूतैर्गवाक्षैःस्फाटिकैरिव ॥ शिखिनीभिःपरिवृतास्तएतेमदमूर्छिताः ॥ ३७ ॥ मन्मथा
भिपरीतस्यमममन्मथवर्धनाः ॥ पश्यलक्ष्मणनृत्यंतंमयूरमुपनृत्यति ॥ ३८ ॥ शिखिनीमन्मथार्तैषाभर्तारंगिरिसानुनि ॥ तामेवमनसारामांमयूरो
प्यनुधावति ॥ ३९ ॥ वितत्यरुचिरौपक्षौरुतैरुपहसन्निव ॥ मयूरस्यवनेनूनंरक्षसानहृताप्रिया ॥ ४० ॥

सीम्नामंतोमध्यप्रदेशोयेनसः मन्मथायासेनकामपीडयासंभूतोजनितोवसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितकाननत्वादिरूपैर्वर्धितःप्रज्वलितः ॥ ३२ ॥ नचिरादिवइदानीमेव अचिरादिवेतिपाठांतरम्
॥ ३३ ॥ आत्मप्रभवःकामः भूयस्त्वंवैपुल्यम् ॥ ३४ ॥ स्वेदसंसर्गः कामविकारजस्तंनदूषयतिमलिनीकरोतितादृशः यद्वा तंदूषयतिनाशयतिमलयानिलसंबंधात्तादृशः चिंताशोकाभ्यांब
लात्कृतंबलात्कृतपीडम् ॥ ३५ ॥ चैत्रसंबंधीवनानिलः ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिर्मयूरीभिःमदमूर्च्छिताःमत्ताः ॥ ३७ ॥ अभिपरीतस्यव्याप्तस्य ॥ ३८ ॥ अनुधावतिनृत्यप्रसंगेनायेगताम् ॥ ३९ ॥
रुतैरुपहसन्निव मामितिशेषः ॥ ४० ॥

यतोनस्तनातस्मान्नृत्यनीत्यर्थः विनासीतांविनाऽयंमनपुष्पमासेचैत्रेवासःसुदुःसहः अतिपीडाजनकत्वात् ॥ ४१ ॥ नन्वेतावाननुरागस्तवानुचितस्तत्राह पश्येति संरागोऽतिशयितोरागः ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ वन्यानिपुष्पाणिमेसीनावियोगाद्भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानिभवंति ॥ ४४ ॥ उक्तस्यैवविवरणं पुष्पाणीत्यादिअतिश्रियारुचिराणीत्यन्वयः मधुकरोत्करैर्मधुकरसमूहैः ॥ ४५ ॥
आह्वयंतइवनदंतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ यदिसीतावासदेशेपिवसंतोस्तितदामद्वदेवसापिशोचति सामग्र्याःसमत्वात् ॥ ४७ ॥ यद्यपितत्रवसंतोनभवेत्कदाचित्तथापिमयाविनासाकथंवर्तयेज्जीवे

तस्माद्धन्यतिरस्यिपुवनेषुमहकां ाया ॥ ममत्वयंविनावासःपुष्पमासेसुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्यलक्ष्मणसंरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ अधुनाशिखिनी
कामाद्भर्तारमभिवर्तते ॥ ४२ ॥ मामप्येवंविशालाक्षीजानकीजातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेतयदिनापहृताभवेत् ॥ ४३ ॥ पश्यलक्ष्मणपुष्पाणि
निष्फलानिभवंतिमे ॥ पुष्पभारसमृद्धानांवनानांशिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपिपुष्पाणिपादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानिमहींयांतिसमंम
धुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ नदंतिकामंशकुनामुदिताःसंघशःकलम् ॥ आह्वयंतइवान्योन्यंकामोन्मादकराममम ॥ ४६ ॥ वसंतोयदितत्रापियत्रमेवसति
प्रिया ॥ नूनंपरवशासीतासापिशोचत्यहंयथा ॥ ४७ ॥ नूनंनतुवसंतस्तंदेशंस्पृशतियत्रसा ॥ कथंह्यसितपद्माक्षीवर्तयेत्सामयाविना ॥ ४८ ॥ अ
थवावर्ततेतत्रवसंतोयत्रमेप्रिया ॥ किंकरिष्यतिसुश्रोणीसातुनिर्भर्त्सितापरैः ॥ ४९ ॥ श्यामापद्मपलाशाक्षीमृदुभाषाचमेप्रिया ॥ नूनंवसंतमा
साद्यपरित्यक्ष्यतिजीवितम् ॥ ५० ॥ दृढंहिहृदयेबुद्धिर्ममसंपरिवर्तते ॥ नालंवर्तयितुंसीतासाध्वीमद्विरहंगता ॥ ५१ ॥ मयिभावोहिवैदेह्यास्तत्त्व
तोविनिवेशितः ॥ ममापिभावःसीतायांसर्वथाविनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एषपुष्पवहोवायुःसुखस्पर्शोहिमावहः ॥ तांविचिंतयतःकांतांपावकप्रतिमो
मम ॥ ५३ ॥ सदासुखमहंमन्येयंपुरासहसीतया ॥ मारुतःसविनासीतांशोकसंजननोमम ॥ ५४ ॥

न् मद्विरहएवतन्नाशेपर्याप्तइतिभावः ॥ ४८ ॥ अथवावर्ततेतत्रवसंतस्तथाऽपिपरैःशत्रुभिःपीडितायतःसाऽतस्तस्यावसंतःकिंकरिष्यति परकृतपीडासत्त्वेकामपीडानवकाशादितिभावइतिप्रा
हुः परेतुतत्रवसंतोनास्त्येवतत्सत्त्वेमयाविनासाकथंनत्रतिष्ठेत् आगतैवस्यादित्यर्थः तदेवसूचयन्नाहाथवेति परनिर्भर्त्सनवशान्नायातीत्याशयइत्याहुः ॥ ४९ ॥ सर्वथातस्याःकामपीडयानाश
एवप्राप्तइत्याह श्यामेति ॥ ५० ॥ तदेवविवृणोति दृढमिति साध्वीसीतामद्विरहंगतासंप्राप्तावसंतसत्त्वेऽसत्त्वेवासर्वथावर्तयितुंजीवितुंनालंनसमर्था ॥ ५१ ॥ एवंनिश्चयकारणंपरस्परानुरागसाम्यं
दर्शयति मयिभावइति ॥ ५२ ॥ हिमवहोपिपावकप्रतिमोऽत्युष्णइतिविरोधाभासः ॥ ५३ ॥ यंवायुंसीतयासहस्थितिकालेसदासुखंमन्येइत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

नदासीनासंयोगकालेअसौवायसःपक्षीविहंगःआकाशगःसन्प्रणदितस्तेनचतद्वियोगंसूचितवानित्याशयः अथतांविनातद्वियोगावस्थायांपादपगतः प्रहृष्टमभिकूजतितेनतत्संयोगंसूचयतीत्याश
यः तदेवविवृणोति विहगःसन्प्रतिहारकोऽपहारकइत्यर्थः तुइदानींतुसपक्षीतस्याःसमीपंमांनेष्यतीत्यर्थः कतकस्तु पक्षीप्रणदितस्तथेतिविहगः प्रीतिकारकइतिचप्राचीनःपाठः असौपक्षीतथाति
सुखंययाजवतितथाविहगःसन्नाकाशगःप्रणदितःनादंकृतवान् अस्यपूर्वमितिशेषः तत्संयोगकालेइत्यर्थः अथेदानींतांविनातद्वियोगकालेऽन्यथेतिशेषःदुःखनादइत्यर्थः अथकंचिच्छकुनमाह
पादपगतोवायसःप्रहृष्टंयथाकूजति एषविहगएवंनादविशिष्टोविहगोवायसोयत्रसीतानातिष्ठतितत्रतस्याःप्रीतिकारकःअतिपीडाभावसूचकः मांतुमांचतस्याःसमीपंतत्समीपगमनद्वारमुपनेष्यतिउ

तांविनाथविहंगोसौपक्षीप्रणदितस्तदा॥ वायसःपादपगतःप्रहृष्टमभिकूजति ॥ ५५ ॥ एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रतिहारकः॥ पक्षीमांतुविशाला
क्ष्याःसमीपमुपनेष्यति॥ ५६ ॥ पश्यलक्ष्मणसंनादंवनेमदविवर्धनम्॥ पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजताम्॥ ५७॥ विक्षिप्तांपवनेनैतामसौ
तिलकमंजरीम्॥ षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्धूतामिवप्रियाम्॥ ५८॥ कामिनामयमत्यंतमशोकःशोकवर्धनः॥ स्तबकैःपवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निवमां
स्थितः॥ ५९॥ अमीलक्ष्मणदृश्यंतेचूताःकुसुमशालिनः॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसःसांगरागानराइव ॥ ६०॥ सौमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रासुवनराजि
षु॥ किन्नरानरशार्दूलविचरंतियतस्ततः॥ ६१॥ इमानिशुभगंधीनिपश्यलक्ष्मणसर्वशः॥ नलिनानिप्रकाशंतेजलेतरुणसूर्यवत्॥ ६२॥ एषाप्रस
न्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता॥ हंसकारंडवाकीर्णापंपासौगंधिकायुता॥ ६३॥ जलेतरुणसूर्याभैःषट्पदाहतकेसरैः॥ पंकजैःशोभतेपंपासमंताद
भिसंवृता॥ ६४॥ चक्रवाकयुतानित्यंचित्रप्रस्थवनांतरा॥ मातंगमृगयूथैश्चशोभतेसलिलार्थिभिः॥ ६५॥ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेंभसि॥
पंकजानिविराजंतेताड्यमानानिलक्ष्मण ॥ ६६ ॥

पस्थापयिष्यतीत्यर्थइत्याह ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पुनःकामपीडांनाटयतिपश्येतिशृण्वित्यर्थः अवकूजतांशब्दंकुर्वताम् ॥ ५७ ॥ मदोद्धूतांमदेनस्खलंतीम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसःशृं
गारोद्रिक्तचित्ताः ॥ ६० ॥ विचरंतिकिन्नरीभिःसहेतिशेषः स्वनायिकासहितनायकांतरदर्शनमुद्दीपनम् ॥ ६१ ॥ नलिनान्यत्ररक्तकमलानि ॥ ६२ ॥ नीलोत्पलैरासमंताद्युतः ॥ ६३ ॥
जलेषट्पदाहतकेसरैर्जले भ्रमरपातितपुष्पधूलिभिरभिसंवृताव्याप्ताशोभते ॥ ६४ ॥ चित्रप्रस्थानिचित्रप्रदेशानिवनांतराणियस्याःसा ॥ ६५ ॥ पवनाहतवेगाभिःपवनाघातजनितवेगाभिः अं
भसिपंकजानिविराजंतइत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

अपश्यतोमे आत्मनइतिशेषः यद्वा कर्तुःशेषत्वविवक्षायामिइतिषष्ठी ॥ ६७ ॥ वामत्वंकौटिल्यम् गतःवियुक्ताम् दुर्लभांअथाप्राप्यांस्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्य
वाप्रयोगोविरहपरिपोषाय ॥ ६८ ॥ कामःकामकृततापः भूयोधिकम् ॥ ६९ ॥ रमणीयानिभवंतिस्म ॥ ७० ॥ पद्मकोशस्यपलाशानिदलानिकामोद्दीपकान्यपितन्नेत्रकोशाभ्यांतन्नेत्रपुटा

पद्मपत्रविशालाक्षींसततंप्रियपंकजाम् ॥ अपश्यतोमेवैदेहींजीवितंनाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहोकामस्यवामत्वंयोगतामपिदुर्लभाम् ॥ स्मारयि
ष्यतिकल्याणींकल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्योधारयितुंकामोभवेदभ्यागतोमया ॥ यदिभूयोवसंतोमांनहन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानिस्म
रमणीयानितयासहभवंतिमे ॥ तान्येवारमणीयानिजायंतेमतयाविना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानिद्रष्टुंदृष्टिर्हिमन्यते ॥ सीतायानेत्रकोशाभ्यां
सदृशानीतिलक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरसंसृष्टोवृक्षांतरविनिःसृतः ॥ निःश्वासइवसीतायावातिवायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रेपश्यपंपायादक्षिणे
गिरिसानुषु ॥ पुष्पितांकर्णिकारस्ययष्टिंपरमशोभिताम् ॥ ७३ ॥ अधिकंशैलराजोयंधातुभिस्तुविभूषितः ॥ विचित्रंसृजतेरेणुंवायुवेगविघट्टितम्
॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तुसौमित्रेसर्वतःसंप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःप्रदीप्ताइवकिंशुकैः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहाश्चेमेसंसिक्तामधुगंधिनः ॥ मालती
मल्लिकापद्मकरवीराश्चपुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यःसिंदुवाराश्चवासंत्यश्चसुपुष्पिताः ॥ मातुलिंगाश्चपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चसर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वा
मधूकाश्चवंजुलाबकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ पद्मकाश्चैवशोभंतेनीलाशोकाश्चपुष्पिताः ॥ लोध्राश्चगिरिपृष्ठेषु
सिंहकेसरपिंजराः ॥ ७९ ॥ अंकोलाश्चकुरंटाश्चचूर्णकाःपारिभद्रकाः ॥ चूताःपाटलयश्चापिकोविदाराश्चपुष्पिताः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदार्जुनाश्चैवदृश्यं
तेगिरिसानुषु ॥ केतकोद्दालकाश्चैवशिरीषाःशिंशपाधवाः ॥ ८१ ॥ शाल्मल्यःकिंशुकाश्चैवरक्ताःकुरवकास्तथा ॥ तिनिशानक्तमालाश्चचंदनाःस्यं
दनास्तथा ॥ ८२ ॥

भ्यांसदृशानीतिद्रष्टुंदृष्टिर्मन्यतइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरेत्यादिनाशैत्यसौरभ्ये वृक्षांतरेत्यादिनामांद्यम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ किंशुकैःप्रदीप्ताइवेत्यन्वयः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहास्तत्तीरवृक्षाः
संसिक्तास्तज्जलसेकेनवर्धिताः मालतीजातिः ॥ ७६ ॥ वासंतीहेमपुष्पिका ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वोनक्तमालः ॥ ७८ ॥ पद्मकाःगंधवृक्षविशेषाः सिंहकेसराःपिंजरायैस्ते ॥ ७९ ॥ चूर्णकाःशा
ल्मलीविशेषाः पारिभद्रकोमंदारः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदाः मुचिलिंदाइतिपाठांतरम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

पुष्पिताःसंतीतिशेषः तान्पश्येत्याह पुष्पितानिति समासोक्त्यलंकारः ॥ ८३ ॥ तानेवोपमामुखेनोपपादयति वातेति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ नैकरसास्वादसंमोदितइवअनेकरसास्वादेनजातहर्ष इव ॥ ८६ ॥ मधुलिप्सयापुष्पात्पुष्पांतरंगच्छन् उत्प्रेक्षते इदंमृष्टमिति मृष्टंमधुरम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ स्वयंनिपतितैःकुसुमसमूहैरुपस्तीर्णेयंभूमिः शयनप्रस्तरैःशयनार्थतल्पप्रसरणैरिवसुखाकृ तासुखकरी सुखप्रियादानुलोम्यइतिडाच् ॥ ८९ ॥ विविधैस्तैःपुष्पैर्नगसानुषुविस्तीर्णाःपीतरक्ताभाःअतएवविविधाःप्रस्तराःशय्याःकृताइत्युत्प्रेक्षा ॥ ९० ॥ हिमांतेशिशिरांते पुष्पमासेचैत्रे

हितालास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिःपरिवेष्टितान्॥८३॥ द्रुमान्पश्येहसौमित्रेपंपायारुचिरान्बहून्॥ वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान्॥८४॥ लताःसमनुवर्ततेमत्ताइववरस्त्रियः॥ पादपात्पादपंगच्छन्शैलाच्छैलंवनाद्वनम्॥ ८५॥ वातिनैकरसास्वादसंमोदितइवानिलः॥ केचित्पर्याप्तकुसुमाःपादपामधुगंधिनः॥ ८६॥ केचिन्मुकुलसंवीताःश्यामवर्णाइवाबभुः॥ इदंमृष्टमिदंस्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि॥८७॥ रागरक्तोमधुकरःकुसुमेष्ववलीयते॥ निलीयपुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति॥ मधुलुब्धोमधुकरःपंपातीरद्रुमेष्वसौ॥८८॥ इयंकुसुमसंघातैरुपस्तीर्णासुखाकृता॥ स्वयंनिपतितैर्भूमिःशयनप्रस्तरैरिव॥ ८९॥ विविधाविविधैःपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु॥ विस्तीर्णाःपीतरक्ताभाःसौमित्रेप्रस्तराःकृताः॥ ९०॥ हिमांतेपश्यसौमित्रेवृक्षाणांपुष्पसंभवम्॥ पुष्पमासेहितरवःसंघर्षादिवपुष्पिताः॥ ९१॥ आह्वयंतइवान्योन्यंनगाःषट्पदनादिताः॥ कुसुमोत्तंसविटपाःशोभंतेबहुलक्ष्मण॥ ९२॥ एषकारंडवःपक्षीविगाह्यसलिलंशुभम्॥ रमतेकांतयासार्धंकाममुद्दीपयन्निव॥९३॥ मंदाकिन्यास्तुयदिदंरूपमेतन्मनोहरम्॥ स्थानेजगतिविख्यातागुणास्तस्यामनोरमाः॥९४॥ यदिदृश्येतसासाध्वीयदिचेहवसेमहि॥ स्पृहयेयंनशक्रायनायोध्यायैरघूत्तम॥ ९५॥ नह्येवंरमणीयेषुशाद्वलेषुतयासह॥ रमतोमेभवेच्चिंतानस्पृहान्येषुवाभवेत्॥ ९६॥ अमीहिविविधैःपुष्पैस्तरवोविविधच्छदाः॥ काननेऽस्मिन्विनाकांतांचितामुत्पादयंतिमे॥ ९७॥

संघर्षःस्पर्धा ॥ ९१ ॥ नगावृक्षाः विटपाःशाखाः कुसुमयुक्तशाखावंतइत्यर्थः॥ ९२ ॥ उद्दीपयन्निव ममेतिशेषः ॥ ९३ ॥ मंदाकिन्यास्तत्सदृशपंपायाः अतिशयोक्तिरत्र यतइदंमनोरमंअतो यज्जगतितस्यागुणाविख्याताएतत्स्थानेयुक्तमित्यर्थः॥ ९४ ॥ वसेमहि तयासहेतिशेषः शक्रायशक्रपदप्राप्तये ॥ ९५ ॥ उक्तमेवानुरागातिशयेनपुनराह नहीतिअन्येषुसुखांतरेषु ॥ ९६॥ ९७॥

इमांपंपाम् पुष्करैरासमंतायुताम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ स्मृत्वास्मारयित्वादीपयंतीवेत्यन्वयः ॥ १०० ॥ विरहीकृतंविरहितंकृतम् पश्येत्यनुकर्षः संचरंतोमृगीभिःसहितामृगाइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥
स्वस्तिर्भवेदित्यस्यैवविवरणम् जीवेयमिति यदिसामयासहैवंभूतंपद्मानांसौगंधिकानांचगंधवहंपवनंसेवेततदाजीवेयमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ पंपावनवायुंयेनायिकयासहसेवंतेतेधन्याइत्यर्थः ॥ ४ ॥
विवशाशत्रुवशत्वात् ॥ ५ ॥ पृष्टासीताकेतियेनतंकिन्नुकुशलंवक्ष्यामि ॥ ६ ॥ मंदमंदभाग्यम् ॥ ७ ॥ धारये प्राणानितिशेषः ॥ ८ ॥ अंचितेपूजितेपद्मतुल्येअक्षिणी यत्रतादृशम् ॥ ९ ॥

पश्यशीतजलांचेमांसौमित्रेपुष्करायुताम्॥ चक्रवाकानुचरितांकारंडवनिषेविताम्॥ ९८॥ प्लवैःक्रौंचैश्चसंपूर्णांमहामृगनिषेविताम् ॥ अधिकं
शोभतेपंपाविकूजद्भिर्विहंगमैः॥ ९९॥ दीपयंतीवमेकामंविविधामुदिताद्विजाः॥ श्यामांचंद्रमुखींस्मृत्वाप्रियांपद्मनिभेक्षणाम्॥ पश्यसानुषुचि
त्रेषुमृगीभिःसहितान्मृगान्॥ १००॥ मांपुनर्मृगशावाक्ष्यावैदेह्याविरहीकृतम्॥ व्यथयंतीवमेचित्तंसंचरंतस्ततस्ततः॥ १॥ अस्मिन्सानुनिरम्येहि
मत्तद्विजगणाकुले॥ पश्येयंयदितांकांतांततःस्वस्तिभवेन्मम॥ २॥ जीवेयंखलुसौमित्रेमयासहसुमध्यमा॥ सेवेतयदिवैदेहीपंपायाःपवनंशुभम्॥ ३
पद्मसौगंधिकवहंशिवंशोकविनाशनम्॥ धन्यालक्ष्मणसेवंतेपंपायावनमारुतम् ॥ ४ ॥ श्यामापद्मपलाशाक्षीप्रीयाविरहितामया॥ कथंधारय
तिप्राणान्विवशाजनकात्मजा॥ ५॥ किन्नुवक्ष्यामिधर्मज्ञंराजानंसत्यवादिनम्॥ जनकंपृष्टसीतंतंकुशलंजनसंसदि॥ ६॥ यामामनुगतामंदंपित्रा
प्रस्थापितंवनम्॥ सीताधर्मंसमास्थायक्वनुसावर्ततेप्रिया ॥ ७ ॥ तयाविहीनःकृपणःकथंलक्ष्मणधारये॥ यामामनुगताराज्याद्भ्रष्टंविहतचेतसम्
॥ ८ ॥ तच्चार्वंचितपद्माक्षंसुगंधिशुभमव्रणम्॥ अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमतिर्मम ॥ ९ ॥ स्मितहास्यांतरयुतंगुणवन्मधुरंहितम्॥ वैदेह्यावा
क्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मण ॥ ११० ॥ प्राप्यदुःखंवनेश्यामामांमन्मथविकर्शितम्॥ नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्वभ्यभाषत ॥ ११ ॥ किन्नुव
क्ष्याम्ययोध्यायांकौसल्यांहिनृपात्मज ॥ क्वसास्नुषेतिपृच्छंतींकथंचातिमनस्विनीम्॥ १२ ॥

स्मितेनईषद्धास्येनविनोदवचनेनांतरेमध्येएवंयुतंनत्वोष्ठप्रदेशाद्बहिरितिपतिव्रतालक्षणसूचनम् इदंपूर्ववर्णितमुखान्वयि कश्चित्तुप्रसन्नहास्यविशेषेणयुतमितिवाक्यविशेषणमाह गुणवत्प्रसाद
वत् मधुरंअपरुषाक्षरम् ॥ ११० ॥ वनेदुःखंप्राप्यापिनष्टदुःखेव ॥ ११ ॥ क्वसास्नुषाकथंकिंप्रकारेतिचपृच्छंतींकिनुवक्ष्यामियथाजातंवक्ष्यामिवाअन्यथावोभयमपिवक्तुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ अव्ययमनपायार्थं ॥ १४ ॥ संस्तंभशोकंनिरुंधीत्यर्थः अकलुषात्मनामपीदृशानांशोकमनसांमतिर्मंदानेतिनअपितुमंदैव ॥ १५ ॥ अतःस्त्वत्वेत्यादि संयोगाविप्रयोगांताइतिन्याये नप्रियविषयेऽवश्यंभाविवियोगदुःखंस्त्वत्वास्नेहंत्यज विपक्षेबाधकमाह अतिस्नेहेति आर्द्राजलसिक्तापि एवंशांतमपिचित्तमतिस्नेहसंबंधेनतद्वियोगजशोकदीपेनदीप्येतैवेतिभावः ॥ १६ ॥ ततोऽभ्यधिकंपातालादभ्यधिकंगुप्तदेशम् नभविष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तावत्प्रथमम् प्रवृत्तिर्वासवृत्तांतः ॥ १८ ॥ दितेरसुरमातुः ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यंधैर्यंस्वस्वभावरूपम् नष्टःकार्योव

गच्छलक्ष्मणपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ नत्वहंजीवितुंशक्तस्त्वामृतेजनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ इतिरामंमहात्मानंविलपंतमनाथवत् ॥ उवाचलक्ष्मणोभ्रातावचनंयुक्तमव्ययम् ॥ १४ ॥ संस्तंभरामभद्रंतेमाशुचःपुरुषोत्तम ॥ नेदृशानांमतिर्मंदाभवत्यकलुषात्मनाम् ॥ १५ ॥ स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्यजस्नेहंप्रियेजने ॥ अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रापिदह्यते ॥ १६ ॥ यदिगच्छतिपातालंततोऽभ्यधिकमेववा ॥ सर्वथारावणस्तातनभविष्यतिरावव ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतांतावत्तस्यपापस्यरक्षसः ॥ ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति ॥ १८ ॥ यदियातिदितेर्गर्भंरावणःसहसीतया ॥ तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिलीम् ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यंभद्रभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः ॥ अर्थोहिनष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ उत्साहोबलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलम् ॥ सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ २१ ॥ उत्साहवंतःपुरुषानावसीदंतिकर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यामजानकीम् ॥ २२ ॥ त्यज्यतांकामवृत्तत्वंशोकंसंन्यस्यपृष्ठतः ॥ महात्मानंकृतात्मानमात्मानंनावबुध्यसे ॥ २३ ॥ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ त्यज्यशोकंचमोहंचरामोधैर्यमुपागमत् ॥ २४ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः ॥ रामःपंपांसुरुचिरांरम्यांपारिप्लवद्रुमाम् ॥ २५ ॥

र्यसंपत्त्योऽर्थोयेषांतैःपुंभिःसोऽर्थोऽयत्नेयत्नाभावेसतिनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ अतउत्साहइति बलवान्कार्यसाधनसमर्थः ॥ २१ ॥ उत्साहमात्रंशत्रुसंहारेपौरुषम ॥ २२ ॥ कामवृत्तत्वंकामपरतंत्रत्वम् शोकंपृष्ठतःसंन्यस्य कामजशोकसेवनेकामस्यवृद्धेस्तत्सेवनंपृष्ठतःकृत्वेत्यर्थः महात्मानंरजस्तमोमलास्पृष्टचित्तंनिरतिशयशौर्यधैर्यादिस्वभावचित्तंच कृतात्मानंश्रुतिस्मृत्यादिषुगुरुभिःशिक्षितस्वरूपंकिंनावबुध्यसे यद्यपीश्वरस्यलोकवद्धर्माधर्माश्रयंचित्तंनास्तितथापिमायिकंतदाश्रयंतदस्ति तत्स्वीकारेबाधकाभावात् ॥ २३ ॥ एवंद्वित्रिवचनमात्रेणशुद्धसत्त्वप्रकृतिकत्वादारोपितशोकादिसंत्यज्यधैर्यमुपागमत् मोहःकामजोमोहजश्चशोकः ॥ २४ ॥ अतिक्रामत्अत्यकामत् पारिप्लवावायुचंचलास्तीरद्रुमायस्यांताम् ॥ २५ ॥

एवंवृत्तमनूद्यवर्तिष्यमाणंदर्शयति तावि
विचार्यलक्ष्मणोक्तेर्युक्तत्वमिति शेषः ॥ २६ ॥ धर्मेणसंस्तंभरामेत्यादिनीनिरूपधर्मबोधनेन बलेनगच्छतिपातालमित्यादिस्वबलकथनेनच ॥ २७ ॥ एवंवृत्तमनूद्यवर्तिष्यमाणंदर्शयति तावि
ति वितत्रसेवितत्रास वाल्यानीतत्वशंकयात्रासः इष्टमिष्टभोजनादिविषयचेष्टामपिनैवविचेष्टचनचकारच विश्रांतिमत्तस्यव्रभूवचित्तमित्याधुनिकपाठेतस्यसुग्रीवस्यचित्तंतद्दर्शनेनविश्रांतिम
द्व्यवद्बभूवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवविवृणोति सताविति भयभारभग्नःभयभारेणभग्नोत्साहः ॥ २९ ॥ तमाश्रमंमतंगशापाद्वालिनादुष्प्रवेशंअतएवशरण्यम् सेवितांतंसेवितमध्यंसेवितप्रांतं

उद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुःखोपहतःप्रतस्थे॥ २६ ॥ तंमत्तमातंगविलासगामीगच्छं
निरीक्षमाणःसहसामहात्मासर्वंवनंनिर्झरकंदरंच॥ सलक्ष्मणोराघवमिष्टचेष्टोररक्षधर्मेणबलेनचैव॥२७॥ तावृष्यमूकस्यसमीपचारीचरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ॥ शाखामृ
तमव्यग्रमनामहात्मा ॥ सलक्ष्मणोराघवमिष्टचेष्टोररक्षधर्मेणबलेनचैव॥२७॥
गाणामधिपस्तरस्वीवितत्रसेनैवविचेष्टचेष्टम्॥२८॥सतौमहात्मागजमंदगामीशाखामृगस्तत्रचरंश्चरंतौ॥ दृष्ट्वाविषादंपरमंजगामचिंतापरीतो
भयभारभग्नः॥२९॥ तमाश्रमंपुण्यसुखंशरण्यंसदैवशाखामृगसेवितांतम्॥ त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोविजग्मुर्महौजसौराघवलक्ष्मणौतौ॥ १३०॥
इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडप्रथमःसर्गः॥ १॥ ॥ ५॥ ॥तौतुदृष्ट्वामहात्मानौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ वरायुधधरौवीरौसुग्रीवः
शंकितोभवत्॥१॥ उद्विग्नहृदयःसर्वादिशःसमवलोकयन्॥नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिद्देशेवानरपुंगवः॥२॥ नैवचक्रेमनःस्थातुंवीक्ष्यमाणौमहाबलौ॥
कपेःपरमभीतस्यचित्तंव्यवससादह॥ ३॥ चिंतयित्वासधर्मात्माविमृश्यगुरुलाघवम्॥ सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैस्तैर्वानरैःसह॥ ४॥ ततःससचिवे
भ्यस्तुसुग्रीवःप्लवगाधिपः॥ शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ॥५॥ एतौवनमिदंदुर्गंवालिप्रणिहितौध्रुवम्॥ छद्मनाचीरवसनौप्रचरंताववि
हागतौ॥६॥ततःसुग्रीवसचिवादृष्ट्वापरमधन्विनौ॥ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम्॥७॥

वा तौदृष्ट्वात्रस्ताहरयोवालिप्रेरितबुद्ध्याभीताविजग्मुर्गताः ॥ १३० ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०वा०आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तदेवविस्तारयति तौत्वि
ति ॥ १ ॥ नव्यतिष्ठतनव्यवस्थितोभूत् ॥ २ ॥ व्यवससादविषण्णमभूत् ॥ ३ ॥ अवस्थितिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवंविमृश्यसचिवैःसहविचार्य ॥ ४ ॥ ततःविचारानंतरंप्रस्थानेच्छयासचिवेभ्यः
शशंस भयहेतुमितिशेषः ॥ ५ ॥ तमेवाह एताविति छद्मनाविश्वासार्थंऋषिवेषेणेत्यर्थः ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् आतोज्ञात्वाप्रस्थातव्यमित्याशयः ॥ ६ ॥ ततःसुग्रीवोक्त्यनंतरंसुग्रीवसचिवास्तौ
परमधन्विनौअतएवशंकास्पदौदृष्ट्वातस्मात्पूर्वमधिष्ठितादिगिरितटादन्यत्तस्यैवगिरेःशिखरंजग्मुः सुग्रीवेणसहेतिशेषः अन्यंशिखरमितिपाठेपुंस्त्वमार्षम् ॥ ७ ॥

तेक्षिप्रंशिखरांतरमभिक्रम्यप्राप्ययूथपर्षभंवानरश्रेष्ठंसुग्रीवंपरिवार्योपतस्थिरेउपविष्टाः ॥ ८ ॥ उक्तमेवविवृणोति एवमिति उक्तरीत्यास्थितिगतिभयाभयसुखदुःखादावेकायनमेकमार्गसमा
नत्वंगताः गिरेःप्रागधिष्ठितगिरिशृंगाद्गिरिंतस्यैवशिखरांतरंमृगत्रासार्दिकुर्वंतोययुर्गतवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुग्रीवसचिवाहनुमदादयः ॥ १२ ॥ वालिकिल्बिषेणवालिप्रवर्तनयाकिल्बि
षाद्भयाच्छंकितम् ॥ १३ ॥ संभ्रमश्चित्तक्षोभः वालिकृतेवालिनिमित्तम् सर्ववानरैः मलयोमलयपर्यायोऋष्यमूकः ॥ १४ ॥ यस्माद्वालिनः ॥ १५ ॥ तदेवाहादरायस्मात्तवेति पूर्वजाद्वा

तेक्षिप्रमभिगम्याथयूथपायूथपर्षभम् ॥ हरयोवानरश्रेष्ठंपरिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ एवमेकायनगताःप्लवमानागिरेर्गिरिम् ॥ प्रकंपयंतोवेगेननगि
रीणांशिखराणिच ॥ ९ ॥ ततःशाखामृगाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः ॥ बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लुवंतोहरिवराःसर्वत
स्तंमहागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततःसुग्रीवसचिवाःपर्वतेंद्रेसमाहिताः ॥ संगम्यकपिमुख्येनसर्वेप्रांजलयःस्थिताः
॥ १२ ॥ ततस्तुभयसंत्रस्तंवालिकिल्बिषशंकितम् ॥ उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवंवाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेषसर्वैर्वालिकृतेमहान् ॥
मलयोयंगिरिवरोभयंनेहास्तिवालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंविद्रुतोहरिपुंगव ॥ तंक्रूरदर्शनंक्रूरंनेहपश्यामिवालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तवभ
यंसौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः ॥ सनेहवालीदुष्टात्मानतेपश्याम्यहंभयम् ॥ १६ ॥ अहोशाखामृगत्वंतेव्यक्तमेवप्लवंगम ॥ लघुचित्ततयात्मानंनस्थापय
सियोमतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसंपन्नइंगितैःसर्वमाचर ॥ नह्यबुद्धिंगतोराजासर्वभूतानिशास्तिहि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तुशुभंवाक्यंश्रुत्वासर्वंहनूम
तः ॥ ततःशुभतरंवाक्यंहनूमंतमुवाचह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहूविशालाक्षौशरचापासिधारिणौ ॥ कस्यनस्याद्भयंदृष्ट्वाह्येतौसुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वा
लिप्रणिहितावेवशंकेऽहंपुरुषोत्तमौ ॥ राजानोबहुमित्राश्चविश्वासोनात्रहिक्षमः ॥ २१ ॥

लिनः इहपर्वते तस्मात्तेभयंनपश्यामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ शाखामृगत्वंबहुचेष्टचपलचित्तमर्कटत्वंतदेवाह लघुचित्ततयेति लघुचपलम् ॥ १७ ॥ ननुततोभयाभावेपितत्प्रेरिताद्भयंतत्राह बुद्धी
ति इंगितैरंतराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्ध्यानिश्चयात्मकेनविज्ञानेनपारक्याशयज्ञानेनसंपन्नःसंस्तदुचितंसर्वमाचर सर्वभूतानिनिजशास्यप्रजाजातम् ॥ १८ ॥ नेदंभयंचापलमूलमित्याह सुग्री
वइति ॥ १९ ॥ तदेवाह दीर्घेति ॥ २० ॥ ननुवनचारिणावानरेणवालिनाकुतोऽनयोःप्रवर्तनातत्राह राजानइति बहुमित्राःजात्यंतरेष्वपिमित्रवंतः यथादशरथोगृध्रराजेनमित्रवानएवंवालि
नापिनरैस्सख्यंसंभावितमितिभावः ॥ २१ ॥

नन्वथापितापसाभ्यांकुतोभयंतत्राह अरयश्चेति यतस्तेछद्मचारिणोऽतोविज्ञेयाः यतश्चविश्वस्तानांवंचनयाप्राप्तविश्वासानामरीणांस्वयमविश्वस्ताश्छिद्रेषुप्रहारावकाशेषुप्रहरंतिअतोविज्ञे याइत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तमुपनयति कृत्येष्विति राजानोबहुदर्शिनःनानाविधवंचनोपायज्ञाःपरहंतारोभवंति तेएतेप्राकृतैःप्राकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाःज्ञातव्यांतराशयाः ॥ २३॥ यतएवमतस्ताविति प्राकृतेनेवउदासीनेनेव इंगितानांप्रकारैर्विशेषैः रूपेणसौम्यासौम्याकारेण व्याभाषणेनतत्तत्प्रसंगेदीयमानोत्तरेणच ॥ २४ ॥ तयोर्मनुष्ययोर्यदित्वयिसमीपस्थितेप्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरा दौसंतुष्टमनसौतदातयोरभिमुखंस्थित्वाममैवप्रशंसाभिस्तद्बोधकवाक्यैरिंगितैर्मामकाभिप्रायबोधनैर्मयितौविश्वासयन्नस्यवनस्यप्रवेशस्यप्रयोजनंपृच्छ यद्वा ममैवाभिमुखंयथातथास्थित्वा

अरयश्चमनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः॥ विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषुप्रहरंत्यपि॥ २२॥ कृत्येषुवालीमेधावीराजानोबहुदर्शिनः॥ भवंतिपर हंतारस्तेज्ञेयाःप्राकृतैर्नरैः॥ २३॥ तौत्वयाप्राकृतेनेवगत्वाज्ञेयौप्लवंगम॥ इंगितानांप्रकारैश्चरूपव्याभाषणेनच ॥ २४॥ लक्षयस्वतयोर्भावंप्रहृष्ट मनसौयदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्चपुनःपुनः ॥ २५॥ ममैवाभिमुखंस्थित्वापृच्छत्वंहरिपुंगव ॥ प्रयोजनंप्रवेशस्यवनस्यास्यधनुर्धरौ ॥२६॥ शुद्धात्मानौयदित्वेतौजानीहित्वंप्लवंगम॥ व्याभाषितैर्वारूपैर्वाविज्ञेयादुष्टताऽनयोः॥२७॥ इत्येवंकपिराजेनसंदिष्टोमारुतात्मजः॥ चका रगमनेबुद्धिंयत्रतौरामलक्ष्मणौ॥ २८॥ तथेतिसंपूज्यवचस्तुतस्यकपेःसुभीतस्यदुरासदस्य ॥ महानुभावोहनुमान्ययौतदासयत्ररामोऽतिबली सलक्ष्मणः॥२९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः॥२॥ ॥७॥ ॥वचोविज्ञायहनुमान्सुग्री वस्यमहात्मनः ॥ पर्वताद्ऋश्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्रराघवौ॥ १॥ कपिरूपंपरित्यज्यहनुमान्मारुतात्मजः॥ भिक्षुरूपंततोभेजेशठबुद्धितयाकपिः॥ २॥ ततःसहनुमान्वाचाश्लक्ष्णयासुमनोज्ञया॥ विनीतवदुपागम्यराघवौप्रणिपत्यच॥ ३॥

प्रशंसाभिस्तयोःस्तुतिभिरिंगितैःस्वीयैस्तावात्मनिमयिचविश्वासयन्पृच्छेत्यन्वयः स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्यादृशवचनकथनसंभावनयातन्निरासायेतिबोध्यम् ॥ २५॥ २६॥ प्रश्नावसरं दर्शयति शुद्धेति यद्येतौशुद्धात्मानावस्मासुद्वेषरहितौजानीहिज्ञास्यसितर्ह्येवदतभिमतंप्रयोजनंपृच्छ उपसंहरति व्याभाषितैरिति दुष्टताऽदुष्टताचेतितंत्रेणपदच्छेदः ॥ २७॥ २८ ॥ २९॥ धरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ० किष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विज्ञायतात्पर्यतोज्ञात्वा ॥ १ ॥ भिक्षुरूपंप्राकृततापस रूपम् शठबुद्धितयाअविश्वस्तबुद्धितया ॥ २ ॥ विनीतवत्विनीतयोग्यम् ॥ ३ ॥

॥ २९ ॥ मारुतस्यौरसइतितथादर्शितंप्राक् ॥ ३० ॥ कपिराजःसुग्रीवः ॥ ३१ ॥ त्रिविक्रमेत्रिविक्रमावतारसमये ॥ ३२ ॥ देवशासनात्संचिताः याभिःसागरेप्रक्षिप्यअमृतंनिर्मथ्यंनिर्मथने नलभ्यम् ॥ ३३ ॥ सांप्रतंकालमितिसप्तम्यर्थेद्वितीया अस्माकमितिनिर्धारणेषष्ठी अस्मिन्कालेऽस्माकंमध्येभवानेवसर्वगुणान्वितइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तद्विजृंभस्वनिःसीमनिजबलविजृंभणंकुरु ॥ ३५ ॥ उत्तिष्ठलंघयस्वेत्यत्रहेतुः पराहीति हेहनूमन्परांश्रेष्ठतरायातवगतिर्लिकाद्वीपगमनंसासर्वभूतानामुपकारायनकेवलमस्माकमेवेतिशेषः ॥ ३६ ॥ विषण्णाअर्थस्यस्वासाध्यत्वाद्दीनाः किमुपेक्षसे तानितिशेषः ॥ ३७ ॥ कपीनामृषभेण कपिशब्दोत्रच्छत्रिन्यायेनऋक्षसाधारणः रूपंसमुद्रतरणोचितमहाविग्रहं प्रकृतेस्तद्वश्यत्वाद्रूपमहत्त्वस्वल्पत्वकरणंनानुपपन्नं एवंजांबव

स्वच्छंदतश्चमरणंतवस्यादितिविप्रभो ॥ सत्वंकेसरिणःपुत्रःक्षेत्रजोभीमविक्रमः ॥ २९ ॥ मारुतस्यौरसःपुत्रस्तेजसाचापितत्समः ॥ त्वंहिवायुसुतोवत्सप्लवनेचापितत्समः ॥ ३० ॥ वयमद्यगतप्राणाभवानस्मासुसांप्रतम् ॥ दाक्ष्यविक्रमसंपन्नःकपिराजइवापरः ॥ ३१ ॥ त्रिविक्रमेमयातात सशैलवनकानना ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीपरिक्रांताप्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥ तदाचौषधयोऽस्माभिःसंचितादेवशासनात् ॥ निर्मथ्यममृतंयाभिस्तदानींनोमहद्बलम् ॥ ३३ ॥ सइदानीमहंवृद्धःपरिहीनपराक्रमः ॥ सांप्रतंकालमस्माकंभवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३४ ॥ तद्विजृंभस्वविक्रांतप्लवतामुत्तमोह्यसि ॥ त्वद्वीर्यंद्रष्टुकामाहिसर्वावानरवाहिनी ॥ ३५ ॥ उत्तिष्ठहरिशार्दूललंघयस्वमहार्णवम् ॥ पराहिसर्वभूतानांहनुमन्यागतिस्तव ॥ ३६ ॥ विषण्णाहरयःसर्वेहनुमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्वमहावेगविष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ॥ ३७ ॥ ततःकपीनामृषभेणचोदितःप्रतीतवेगःपवनात्मजःकपिः ॥ प्रहर्षयंस्तांहरिवीरवाहिनींचकाररूपंपवनात्मजस्तदा ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० कि० षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ६ ॥

ताहनुमदात्मजनपराक्रमादिज्ञापनंतस्यसहजबलाविर्भावाय तथाज्ञापनंहितस्यतदाविर्भावकारणमितिदैवकृतःसमयः यद्यपिइतरदिक्प्रेषितवानराणामपिसप्तसमुद्रपरवर्त्युदयास्ताचलादिपर्यन्तगमनमुपदिष्टंतथापितन्मार्गेसमुद्रमध्येविंशतित्रिंशदादियोजनेषुपर्वतानांसत्वात्तदवलंबेनप्लवनेननतथाकष्टमिहतुनिरवलंबशतयोजनप्लवनमन्यासाध्यमितिभावः अत्रत्यामध्यपर्वतास्तुराक्षसैर्गोक्रामजितादुर्गसिद्धये प्लवाश्चर्मज्जिताःअतएवात्रसुग्रीवेणतेनोक्ताः अतएवचत्वारिंशेसर्गेपूर्वदिक्प्रेषितवानरान्प्रतिसमुद्रांतरगतदेशमुपक्रम्यगिरिभिर्येचगम्यंतेप्लवनेनचेत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ जलमानः ॥ कनकरीत्यासप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि० षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ६ ॥

अथगृहीतमहाविग्रहस्यहनूमतोवानरबलाश्वासनायनिजबलप्रख्यापनपूर्वंसमुद्रलंघनायमहेंद्रपर्वतारोहणमाह तमिति जृंभमाणंवर्धमानं तेवानराः ॥ १ ॥ २ ॥ कृतोत्साहं त्रिलोकीविक्र
मणेइतिशेषः ॥ ३ ॥ समाविद्धास्फाल्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंबरीषंभ्राष्ट्रंतदुपमं अतएवदीप्तंप्रज्वलत् अंगारवर्णप्रतप्तभ्राष्ट्रोपममितियावत् स्वयंचविधूमःपावकइवाशोभत अंबरीषोपमं
दीप्तंविधूमइवपावकइतिप्राचीनःपाठः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आरुजन्अत्यंतंभिंदमानः हुताशनस्यसखाउच्यमानगुणोयोवायुर्गमनशीलोऽनिलोऽस्ति ॥ ९ ॥ तस्यमारुतस्याहमौरसःपुत्रःप्लवनेनगुणे

तंदृष्ट्वाजृंभमाणंतेक्रमितुंशतयोजनम् ॥ वेगेनापूर्यमाणंचसहसावानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसाशोकमुत्सृज्यप्रहर्षेणसमन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवुश्चा
पिहनूमंतंमहाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टाविस्मिताश्चापितेवीक्षंतेसमंततः ॥ त्रिविक्रमंकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानोहनुमान्व्यव
र्धतमहाबलः ॥ समाविद्ध्यचलांगूलंहर्षाद्बलमुपेयिवान् ॥ ४॥ तस्यसंस्तूयमानस्यवृद्धैर्वानरपुंगवैः ॥ तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमम् ॥५॥
यथाविजृंभतेसिंहोविवृतेगिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसःपुत्रस्तथासंप्रतिजृंभते ॥ ६ ॥ अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधीमतः ॥ अंबरीषोपमंदीप्तं
विधूमइवपावकः ॥ ७॥ हरीणामुत्थितोमध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभिवाद्यहरीन्वृद्धान्हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ आरुजन्पर्वताग्राणिहुताशनस
खोनिलः ॥ बलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥ तस्याहंशीघ्रवेगस्यशीघ्रगस्यमहात्मनः ॥ मारुतस्यौरसःपुत्रःप्लवनेनास्मितत्समः ॥ १०॥
उत्सहेयंहिविस्तीर्णमालिखंतमिवांबरम् ॥ मेरुंगिरिमसंगेनपरिगंतुंसहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगप्रणुन्नेनसागरेणाहमुत्सहे ॥ समाप्लावयितुंलोकं
सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥ ममोरुजंघावेगेनभविष्यतिसमुत्थितः ॥ समुत्थितमहाग्राहःसमुद्रोवरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमाकाशेपतंतंप
क्षिसेवितम् ॥ वैनतेयमहंशक्तःपरिगंतुंसहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात्प्रस्थितंवापिज्वलंतंरश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमहंगंतुंसमुत्सहे ॥ १५ ॥

नतत्समोऽस्मि ॥ १० ॥ मेरुंगिरिमसंगेनमध्येविश्रामायक्वचित्क्षणमपिस्थितिराहित्येनैवसहस्रशःपरिगंतुमुत्सहे एकेनैववेगेनसहस्रवारंप्रदक्षिणंकर्तुंशक्नोमीत्याशयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ समुत्थितः
अतिक्रांतवेलः ॥ १३ ॥ पक्षिसेवितंपक्षिराजंवैनतेयमाकाशेपतंतमहमपिसहस्रशःपरिगंतुंशक्तः तस्यैकपातंयावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्तइतियावत् ॥ १४ ॥ उदयगिरेःप्रस्थितंअनस्तमितमे
वगंतुंगत्वास्प्रष्टुमुत्सहे ॥ १५ ॥

ततस्तांस्पृष्ट्वापुनःप्रत्यावृत्त्यभूपर्यंतमागत्यभुवमस्पृष्ट्वैवपुनस्तदभिमुखंगंतुमुत्सहे प्रवेगेनप्रस्तुतैकयत्नेन एवंचशतयोजनगमनागमनयोर्नकश्चित्प्रयासइतिध्वनितम् ॥ १६ ॥ आकाशगोचराग्र हर्क्षादयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ लतानांविविधंपुष्पंपादपानांचपुष्पंहरिष्यामीत्यन्वयः तच्चपुष्पंवायुवेगेनाहृतंमामनुयास्यति ॥ १९ ॥ स्वातेःपंथाइति स्वातिपथश्छायापथइत्युच्यते सतुप्रकीर्ण बहुनक्षत्रः ममपंथाअपिप्रकीर्णबहुपुष्पकः चरंतंमार्गमध्येइतिआकाशंप्रतिउत्पतिष्यंतमेव ॥ २० ॥ निपतंतम् परेपारेइतिशेषः द्रक्ष्यंति अनेनोत्पतनपतनयोरेककालत्वोक्त्याऽतिवेगःसू

ततोभूमिमसंस्पृश्यपुनरागंतुमुत्सहे॥ प्रवेगेनैवमहताभीमेनप्लवगर्षभाः॥१६॥ उत्सहेयमतिक्रांतुंसर्वानाकाशगोचरान्॥ सागरान्शोषयिष्यामिदारयिष्यामिमेदिनीम्॥ १७॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामिप्लवमानःप्लवंगमः॥ हरिष्याम्युरुवेगेनप्लवमानोमहार्णवम्॥ १८॥ लतानांविविधंपुष्पंपादपानांचसर्वशः॥ अनुयास्यतिमामद्यप्लवमानंविहायसा॥ १९॥ भविष्यतिहिमेपंथाःस्वातेःपंथाइवांबरे॥ चरंतंघोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेवच॥२०॥द्रक्ष्यंतिनिपतंतंचसर्वभूतानिवानराः॥ महामेरुप्रतीकाशंमांद्रक्ष्यध्वंप्लवंगमाः॥२१॥दिवमावृत्यगच्छंतंग्रसमानमिवांबरम्॥ विधमिष्यामिजीमूतान्कंपयिष्यामिपर्वतान्॥ सागरंशोषयिष्यामिप्लवमानःसमाहितः॥२२॥ वैनतेयस्यवाशक्तिर्ममवामारुतस्यवा॥ ऋतेसुपर्णराजानंमारुतंवामहाबलम्॥ ननद्भूतंप्रपश्यामियन्मांप्लुतमनुव्रजेत्॥ २३॥ निमेषांतरमात्रेणनिरालंबनमंबरम्॥ सहसानिपतिष्यामिघनाद्विद्युदिवोत्थिता॥ २४॥ भविष्यतिहिमेरूपंप्लवमानस्यसागरम्॥ विष्णोःप्रक्रममाणस्यतदात्रीन्विक्रमानिव॥ २५॥ बुद्ध्याचाहंप्रपश्यामिमनश्चेष्टाचमेतथा॥ अहंद्रक्ष्यामिवैदेहींप्रमोदध्वंप्लवंगमाः॥ २६॥ मारुतस्यसमोवेगेगरुडस्यसमोजवे॥ अयुतंयोजनानांतुगमिष्यामीतिमेमतिः॥ २७॥

चितः ॥ २१ ॥ अंबरंग्रसमानमिवमांद्रक्ष्यध्वमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ वैनतेयस्यवेति त्रयाणामेवैषासर्वभूतातिशायिनीशक्तिर्नान्यस्येतिभावः प्लुतंमांतौऋतेयदनुव्रजेत्तद्भूतंनपश्यामि ॥ २३ ॥ विद्युदुपमयाशैघ्र्येणबहुदेशव्याप्तिर्ध्वन्यते ॥ २४ ॥ तदात्रिविक्रमावतारकाले ॥ २५ ॥ सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयइतिन्यायेनाह बुद्ध्येति निश्चयात्मकांतःकरणेनेत्यर्थः तथामेमनश्चेष्टामनोव्यापारोनुमानरूपः किंपश्यसिकिंविषयाचतेमनश्चेष्टेत्यत्राह द्रक्ष्यामीति ॥ २६ ॥ वेगजवौपर्यायौ अयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वंप्रकाश्यतेननुपरिच्छेदः वस्तुतस्तदभावात् रावणोपिवक्ष्यति नमारुतेरस्तिगतिप्रमाणमिति ॥ २७ ॥

वासवस्येति वासवहस्तेस्वर्गिणोग्यमन्तंब्रह्मणोहस्तेचयोगिभोग्यमन्तम् तदानयनवचोऽत्युक्त्यलंकारपरम् ॥ २८ ॥ समुत्क्षिप्यस्वस्थानादुत्पाटनपूर्वकंगृहीत्वा यद्वाततःपरतोपिगच्छेयमि त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वेगवन्तितिसंबुद्धिः ॥ ३१ ॥ त्वत्संबंधिन्यांकल्याणवृद्धौरुचिरभिलाषोयेषांते यद्वातवकल्याणंवांछितारः ॥ ३२ ॥ वृद्धमतंआशीर्वादः ॥ ३३ ॥ तवयावदागमन

वासवस्यसवज्रस्यब्रह्मणोवास्वयंभुवः ॥ विक्रम्यसहसाहस्तादमृतंतदिहानये ॥ २८ ॥ लंकांवापिसमुत्क्षिप्यगच्छेयमितिमेमतिः ॥ तमेवंवानरश्रेष्ठंगर्जन्तममितप्रभम् ॥ २९ ॥ प्रहृष्टाहरयस्तत्रसमुदैक्षंतविस्मिताः ॥ तच्चास्यवचनंश्रुत्वाज्ञातीनांशोकनाशनम् ॥ ३० ॥ उवाचपरिसंहृष्टोजांबवान्प्लवगेश्वरः ॥ वीरकेसरिणःपुत्रवेगवन्मारुतात्मज ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनांविपुलःशोकस्त्वयाताततप्रणाशितः ॥ तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमागताः ॥ ३२ ॥ मंगलान्यर्थसिद्ध्यर्थंकरिष्यंतिसमाहिताः ॥ ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच ॥ ३३ ॥ गुरूणांचप्रसादेनसंप्लुवत्वंमहार्णवम् ॥ स्थास्यामश्चैकपादेनयावदागमनंतव ॥ ३४ ॥ त्वद्गतानिचसर्वेषांजीवनानिवनौकसाम् ॥ ततस्तुहरिशार्दूलस्तानुवाचवनौकसः ॥ ३५ ॥ कोपिलोकेनमेवेगंप्लवनेधारयिष्यति ॥ एतानीहनगस्यास्यशिलासंकटशालिनः ॥ ३६ ॥ शिखराणिमहेंद्रस्यस्थिराणिचमहांतिच ॥ येषुवेगंगमिष्यामिमहेंद्रशिखरेष्वहम् ॥ ३७ ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषुधातुनिष्पंदशोभिषु ॥ एतानिममवेगंहिशिखराणिमहांतिच ॥ ३८ ॥ प्लवतोधारयिष्यंतियोजनानामितःशतम् ॥ ततस्तुमारुतप्रख्यःसहरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोहनगश्रेष्ठंमहेंद्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतंनानाविधैःपुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलम् ॥ लताकुसुमसंबाधंनित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूलसहितंमत्तमातंगसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्घुष्टंसलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥ महद्भिरुच्छ्रितःशृंगैर्महेंद्रस्यमहाबलः ॥ विचचारहरिश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥

मेकपादेनस्थास्यामः त्वरयाप्रियंश्रोतुमेकपादेनस्थित्वातपश्चरिष्यामइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्लवनेसतिममवेगंनकोपिधारयिष्यति शिलासंकटंशिलासमूहः अतएवएतानिस्थिराणिशिखराणील्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धातुनिष्पंदःधातुसमूहः ॥ ३८ ॥ मारुतप्रख्यस्तत्सदृशः ॥ ३९ ॥ मृगैःसेवितंशाद्वलंतृणवद्देशोयस्य ॥ ४० ॥ सलिलोत्पीडोनिर्झरः ॥ ४१ ॥ उच्छ्रितोमहाबलोच्चमान्महेंद्रस्यमहद्भिःशृंगैर्विचचारशृंगाच्छृंगांतरंजगाम ॥ ४२ ॥

वर्षवराः षंढाः ॥ १० ॥ सांतःपुरः अंतःपुरस्त्रीसहितः गतिंसर्वलोकगतिदं उपागम्यसमीपमागत्यानुव्रतः पश्चाच्चलितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ महात्मानोब्राह्मणाः ॥ १२ ॥ प्रहृष्टवत्देहविसर्जनेसमी
पावस्थानलाभजःप्रहर्षःपुत्रैस्तुतल्लब्धमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दृढंदृढानुगमननिश्चयंकिलकिलाशब्दैरुपलक्षितंसर्ववानरबलमितिशेषः ॥ १६ ॥ दीनोदीनाकृतिः व्रीडितः गतेरामेकथ
महंतिष्ठामीतिलज्जावशात्नरामानुगमनंकिंतुसंतोषेणैवेत्यर्थः समुदितंमिलितंसर्वंपरमाद्भुतंपरलोकगमनायैवंविधहर्षयुक्तमित्यतस्तयाश्चर्यकरमभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अंतर्धानगता

तंयांतमनुगच्छंतित्यंतःपुरचराःस्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाःसवर्षवरकिंकराः ॥ १० ॥ सांतःपुरश्चभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ रामंगतिमुपागम्य
साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ तेचसर्वेमहात्मानःसाग्निहोत्राःसमागताः ॥ सपुत्रदाराःकाकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् ॥ १२ ॥ मंत्रिणोभृत्यवर्गाश्च
सपुत्रपशुबांधवाः ॥ सर्वेसहानुगारामयमन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ ततःसर्वाःप्रकृतयोहृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छंतमनुगच्छंतिराघवंगुणरंजिताः
॥ १४ ॥ ततःसस्त्रीपुमांसस्तेसपक्षिपशुबांधवाः ॥ राघवस्यानुगाःसर्वेहृष्टाविगतकल्मषाः ॥ १५ ॥ स्नाताःप्रमुदिताःसर्वेहृष्टपुष्टाश्चवानराः ॥ दृढंकि
लकिलाशब्दैःसर्वंराममनुव्रतम् ॥ १६ ॥ नतत्रकश्चिद्दीनोवाव्रीडितोवापिदुःखितः ॥ हृष्टंसमुदितंसर्वंबभूवपरमाद्भुतम् ॥ १७ ॥ द्रष्टुकामोथनि
र्यांतंरामंजानपदोजनः ॥ यःप्राप्तःसोपिदृष्ट्वैवस्वर्गायानुगतोजनः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसिजनाश्चपुरवासिनः ॥ आगच्छन्परयाभक्त्यापृष्ठतः
सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानिभूतानिनगरेप्यंतर्धानगतानिच ॥ राघवंतान्यनुययुःस्वर्गायसमुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानिपश्यंतिकाकुत्स्थंस्थावराणि
चराणिच ॥ सर्वाणिरामगमनेअनुजग्मुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायांसुसूक्ष्ममपिदृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चैवसर्वेराममनुव्रताः ॥ २२ ॥
॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेनवाधिकशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अध्यर्धयोजनंगत्वानदींपश्चान्मुखा
श्रिताम् ॥ सरयूंपुण्यसलिलांददर्शरघुनंदनः ॥ १ ॥

निभूतप्रेतपिशाचादीनिभद्रकाल्यादीनिच ॥ २० ॥ स्थावराणीति स्थावराणामनुगमनंभगवतोरामस्यसदयावलोकनेनतदानींज्ञानक्रियाशक्त्युद्भवादुपपद्यते ॥ २१ ॥ उच्छ्वसत्प्राणिमात्रमि
त्यर्थः ॥ सुसूक्ष्ममपिनदृश्यते अननुयातमितिशेषः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा० रामायणतिलकेवा० आ० उत्तरकांडेनवाधिकशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरामेणस्व
स्वरूपंप्राप्यपश्चात्सर्वजंतूनांपितामहानुमत्याब्रह्मलोकादर्वाचीनेब्रह्मलोकसमेसंतानकलोकेप्रापणंअध्यर्धेति अर्धाधिकंयोजनंगत्वेत्यर्थः पश्चान्मुखाश्रितांपश्चान्मुखेनस्वेनाश्रिताम् ॥ १ ॥

तंदेशंस्वर्गप्रापकंदेशम् ॥ २ ॥ तस्मिन्मुहूर्तेलोकपितामहोब्रह्मा आययौइत्युत्तरेणान्वयः रामपरिकरस्ययथोचितलोकप्रापणार्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गायस्वर्गंगंतुम् ॥ ४ ॥ प्रथमतोदिव्यते जसाव्याप्तंव्योमस्वयंप्रभैः स्वयमेवप्रकाशांतरनैरपेक्ष्येणप्रकाशमानैः स्वर्गिभिः स्वतेजोभिः किरणैरनुत्तममतिशयेनज्योतिर्भूतंज्योतिर्मयमभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ महौघवत्महासमृद्धिमतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तूर्यशतैःसंकीर्णेतस्मिन्कालेइत्यर्थः गंधर्वाप्सरसंकुलेगंधर्वाप्सरःसंकुलइतियावत् पद्भ्यांसमुपचक्रमे गंतुमितिशेषः ॥ ७ ॥ अंतरिक्षात्समीपमागत्याभाषतेत्यर्थः हेविष्णोलोकानुग्र हायगृहीतविष्णुशरीरब्रह्मन्राघवदिष्ट्याप्राप्तोसिमायागृहीतदुःखमयनदनयोग्यमनुष्यशरीरविसर्जनकालंप्राप्तोसि तेभद्रमस्तुकल्याणमस्तु अद्यागच्छ यतोलोकान्मनुष्यलोकंगतस्तंलोक मित्यर्थः ॥ ८ ॥ तदर्थंचदेवात्मैः देवस्यतवसदृशैर्भ्रातृभिःसहस्विकांतनुंस्वतनुवदत्यंतप्रियंलोकंप्रविश अत्रभ्रातृभिरितिबहुवचनेनलक्ष्मणस्यापितदानींतत्रागमनंसूचयतीतितीर्थः कतकस्तु

तांनदीमाकुलावर्तांसर्वत्रानुसरन्नृपः ॥ आगतःसप्रजोरामस्तंदेशंरघुनंदनः ॥ २ ॥ अथतस्मिन्मुहूर्तेतुब्रह्मालोकपितामहः ॥ सर्वैःपरिवृतोदेवैर्भूषि तैश्चमहात्मभिः ॥ ३ ॥ आययौयत्रकाकुत्स्थःस्वर्गायसमुपस्थितः ॥ विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतंव्योमज्योतिर्भूतम नुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैःस्वतेजोभिःस्वर्गिभिःपुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्यावातावववुश्चैवगंधवंतःसुखप्रदाः ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्चदेवैर्मुक्तामहौघवत् ॥ ६ ॥ त स्मिंस्तूर्यशतैःकीर्णेगंधर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसलिलंरामःपद्भ्यांसमुपचक्रमे ॥ ७ ॥ ततःपितामहोवाणीमंतरिक्षादभाषत ॥ आगच्छविष्णोभद्रंते दिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिःसहदेवाभैःप्रविशस्वस्विकांतनुम् ॥ यामिच्छसिमहाबाहोतांतनुंप्रविशस्विकाम् ॥ ९ ॥ वैष्णवींतांमहातेजो यद्वाकाशंसनातनम् ॥ त्वंहिलोकगतिर्देवनत्वांकेचित्प्रजानते ॥ १० ॥

यद्यपिशत्रुघ्नएकएवसहगच्छतितथापिपुरोगतस्यसहगच्छतःपश्चादागमिष्यतश्चभ्रातुस्तत्रप्रवेशःसामान्येनायतनप्रवेशइत्युच्यतेइतिनविरोधइतिव्याचख्यौ भरतानुगमनंभगवद्देहविसर्जनदर्श नपर्यंतमितिचपूर्वसर्गेसांतःपुरश्चभरतःशत्रुघ्नसहितोययाविितपद्येव्याख्यातिस्मच तत्रभरतस्यपश्चाद्गमनेमूलमन्वेष्टव्यं पूजायांबहुवचनमित्यन्ये ननुमदीयतनूनामनेकत्वात्कांचित्प्रविशेत्युच्य तेतत्राह यामिति ॥ ९ ॥ तदेवविशदयति वैष्णवीमिति हेमहातेजःवैष्णवींऔपेंद्रीम् यतोमनुष्यदेहस्तांवाप्रविश यद्वाकाशंसनातनम् यद्वासनातनमाकाशंशुद्धब्रह्मरूपंवाप्रविश तद्रूपेणवातिष्ठे त्यर्थः आकाशशब्दोहिब्रह्मणितत्रतत्रश्रुतिषुप्रसिद्धः कतकस्तु वैष्णवींतांमहातेजःस्वांतनुंप्रविशस्वयमितिपांक्तःपाठः यामिच्छसीत्येतत्प्राक्तनमर्धंचप्रामादिकमित्याह अग्रेचपितामहवचइति श्लोकइतितत्स्वरसः तीर्थस्तु यद्वाकाशंसनातनमितिव्याख्यायातःपरंब्रह्मास्तौति त्वंहीति लोकगतिःलोकानांस्वर्गादिकंगमयितालोकैर्गम्यश्चत्वमेवेत्यर्थः त्वांकेचिदतिशयिततपःसंपन्नाअपि नप्रजानते ॥ १० ॥

तर्हिकिमज्ञेयएवसर्वथानेत्याह ऋतेइति मायांज्ञानशक्तिरूपां विनाऽन्येनजानंतीत्यर्थः विशालाक्षीमित्यनेनतस्याःसर्वविषयतासूचिता पूर्वपरिग्रहाम् तेनसहजत्वंसूचितम् श्रवणमननिदिध्या सनादिनाईदृशीज्ञानशक्तिर्येषांप्रादुर्भवतितएवत्वांजानंतीतितात्पर्यम् तत्रतादृशज्ञानविषयंस्वरूपमाह त्वामिति अचिंत्यंदेशतःपरिच्छेदशून्यम् अतएवमहद्भूतंप्राप्तम् अविशेषात्सर्ववस्तुभिरि तिशेषः तेनवस्तुपरिच्छेदशून्यम् अक्षयंकालपरिच्छेदशून्यम् अजरंअविकारिणम् एवंस्तुत्वाप्रकृतिविज्ञापयति यामिति ॥ ११ ॥ अथस्वसालोक्यकांक्षिणोजनान्संतानापरपर्यायंस्वलोकं प्रापय्यक्रमेणपरमंपदंनेतुकामोदयालुर्भगवान्स्वतोप्यस्मानुत्तमंलोकंप्रापितवानितितत्तोषायौपेंद्रंलोकमेवगच्छतिस्मेत्याह पितामहेति महामतिःसर्वज्ञोभगवान्विनिश्चित्यप्रागुक्तंनिश्चयंकृत्वा सशरीरेविष्णवंतेजोयज्ञज्वालावत्तेजोमयमौपेंद्रंविवेश अनेनतेजोमयएवदेहोमाययामनुष्यदेहादिभिर्मनुष्यदेहत्वेनगृहीतइतिध्वनितम् तेजःप्रवेशेजलेजलवद्विवेकेनाग्रहात्सहानुजइत्यनेनानु

ऋतेमायांविशालाक्षींतवपूर्वपरिग्रहाम् ॥ त्वामचिंत्यंमहद्भूतमक्षयंचाजरंतथा ॥ यामिच्छसिमहातेजस्तांतनुंप्रविशस्वयम् ॥ ११ ॥ पितामह वचःश्रुत्वाविनिश्चित्यमहामतिः ॥ विवेशवैष्णवंतेजःसशरीरःसहानुजः ॥ १२ ॥ ततोविष्णुमयंदेवंपूजयंतिस्मदेवताः ॥ साध्यामरुद्गणाश्चैवसेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ येचदिव्याऋषिगणागंधर्वाप्सरसश्चयाः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्चदैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वंपुष्टंप्रमुदितंसुसंपूर्णमनोर थम् ॥ साधुसाध्वितितैर्देवैस्त्रिदिवंगतकल्मषम् ॥ १५ ॥ अथविष्णुर्महातेजाःपितामहमुवाचह ॥ एषांलोकंजनौघानांदातुमर्हसिसुव्रत ॥ १६ ॥ इमेहिसर्वेस्नेहान्मामनुयातायशस्विनः ॥ भक्ताहिभजितव्याश्चत्यक्तात्मानश्चमत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाविष्णुवचनंब्रह्मालोकगुरुःप्रभुः ॥ लोकान्सं तानकान्नामयास्यंतीमेसमागताः ॥ १८ ॥

जशरीराणामपितथैवतेजोमयत्वंसूचितम् सशरीरशब्दबोधितस्वसाहचर्येणतेषामपिसशरीरप्रवेशबोधनात् ॥ १२ ॥ ततस्तत्प्रवेशात् विष्णुमयंउपेंद्राभेदमापन्नंदेवंदेवताःपूजयंतिस्म कास्तादे वतास्तत्राह साध्याइत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ सर्वमिति त्वय्यत्रागतेसर्वमिदंत्रिदिवस्थजनजातंपुष्टंप्रमुदितंसुसंपूर्णमनोरथंगतकल्मषंचजातमितितैर्देवैःसाधुसाध्वितिभाषितम् ॥ १५ ॥ अथ विष्णुःविष्णुशरीरसंक्रांतशरीरोमहातेजारामःपितामहमुवाच किमुवाच किमुवाचतदाह एषांलोकमिति त्वल्लोकप्राप्तिद्वाराप्रतिसंचरेत्वयासहमोक्षप्रापकंलोकंएषांदातुमर्हसि ॥ १६ ॥ कि मर्थमेवमेतन्मुक्तयेयत्नस्तत्राह इमेहीति यतोममस्नेहादेतेमामनुयाताअनुगमनंप्रापाः भक्ताःअतएवमेभजितव्याभजनीयाः मत्कृतेमद्वियोगासहिष्णुतयात्यक्तात्मानस्त्यक्तशरीराः अतएषां तादृशलोकदानमुचितमितिभावः भक्ताहिभाषितव्यामेइतिपाठेयतइमेभक्ताअतइमेभाषितव्याःएतत्प्रयोजनार्थंभवंतंप्रत्यवश्यंमयावक्तव्याइत्यर्थः ॥ १७ ॥ लोकगुरुःसर्वजगत्कर्तावेदादि सर्वविद्योपदेष्टाच प्रभुःनित्यनैमित्तिकविहितनिषिद्धकर्मणांफलप्रापणेसमर्थः इमेत्वयासहसमागताःसंतानकान्नामलोकानूक्रमेणब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारामुक्तिजनकान्यास्यंति ॥ १८ ॥

ननुकथंब्रह्मविद्भ्योब्रह्मलोकोवानरप्राप्यस्तत्राह यत्रेति तिर्यग्गतमपियत्किंचिद्यत्रक्कापिपदार्थेत्वामेवविष्णुमितिचिंतयन् यत्किंचित्पदार्थं विष्णुत्वेनभावयन्त्वयिविष्णौ भक्त्यायुक्तंप्राणांस्त्य क्ष्यतितत्संतानकनामकलोकेषुवत्स्यति किंपुनर्वक्तव्यंयएतेत्वदनुरागेणत्वदनुगमनपूर्वंप्राणांस्त्यजंतितेसंतानकेषुवत्स्यंतीति ॥ १९ ॥ कोसौसंतानकलोकस्तत्राह सर्वैरिति सर्वैर्ब्रह्मगुणैःसत्य संकल्पत्वादिब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनंतरेतत्समीपस्थे अनेनतत्रस्थितानामपिक्रमेणब्रह्मलोकप्राप्त्याब्रह्मणासहमुक्तिःसूचिता एवंसामान्यतोवानराणांसांतानिकलोकप्राप्तिमुपदिश्यदेवाद्यं शानांसुग्रीवादीनांतत्तद्देवादिस्वरूपप्राप्तिमाह वानराश्चेति वानराःसुग्रीवादयः ऋक्षाःजांबवदतिरिक्ताःस्विकांस्वीयांयोनिंदेवयोनिंस्वस्वदेवरूपंययुः ॥ २० ॥ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति येभ्यइ ति सुरेभ्यइत्युपलक्षणं येभ्योदेवऋष्यादिभ्योयेविनिःसृतास्तेसुरसंभवाःस्वपितॄन्प्रतिपेदिरे तेषुमध्येसुग्रीवःसूर्यमंडलंप्रविविशे अत्रययुःप्रतिपेदिरेइतिनिर्देशोभविष्यदर्थे अवतीर्यसमीकृत्यस्वां

यत्रतिर्यग्गतंकिंचित्त्वामेवमनुचिंतयन् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यतिभक्त्यातत्संतानेपुनिवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्तेब्रह्मलोकादनंतरे ॥ वानराश्चस्वि कांयोनिमृक्षाश्चैवतथाययुः ॥ २० ॥ येभ्योविनिःसृताःसर्वेसुरेभ्यःसुरसंभवाः ॥ तेषुप्रविविशेचैवसुग्रीवःसूर्यमंडलम् ॥ २१ ॥ पश्यतांसर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ॥ तथाब्रुवतिदेवेशेगोप्रतारमुपागताः ॥ २२ ॥ भेजिरेसरयूंसर्वेहर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ अवगाह्याप्सुयोयोवैप्राणांस्त्यक्त्वाप्रहृष्ट वत् ॥ २३ ॥ मानुषंदेहमुत्सृज्यविमानंसोध्यरोहत ॥ तिर्यग्योनिगतानांचशतानिसरयूजलम् ॥ २४ ॥ संप्राप्यत्रिदिवंजग्मुःप्रभासुरवपूंषितु ॥ दि व्यादिव्येनवपुषादेवादीप्ताइवाभवन् ॥ २५ ॥ गत्वातुसरयूतोयंस्थावराणिचराणिच ॥ प्राप्यतत्तोयविक्लेदंदेवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्ये पिसमापन्नाऋक्षवानरराक्षसाः ॥ तेपिस्वर्गंप्रविविशुर्देहान्निक्षिप्यचांभसि ॥ २७ ॥

शान्स्वीकुर्वतेपुनरितिशास्त्रात् उक्तार्थमुपसंहरति तथेति देवेशेपितामहेतथोक्तवति आगच्छप्रविशस्विकांतनुमित्युक्तवतिइत्यर्थः गोप्रतारंगोप्रताराख्यंतीर्थंसारवमुपागताःसंतःसर्वेहर्षपूर्णाश्रु विक्लवाःआनंदजाश्रुपूर्णतयाविक्लववीक्षणाःसरयूंभेजिरे अथयोयःप्राणीतदासरयूजलमवगाह्यप्रहृष्टवद्धृष्टआसीत्समानुषंदेहमुत्सृज्यविमानमध्यरोहत तिर्यग्योनिगतानांशतानिअनेकानिस रयूजलंतदवगाहंप्राप्यप्रभासुराणिवपूंषियेषांतादृशानिभूत्वात्रिदिवंजग्मुः दिव्यादिव्यवपुषःसंतोदिव्येनवपुषादीप्तादेवाइवाभवन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथस्थावराणिच राणिचपश्वादीनिसरयूतोयंगत्वातत्तोयविक्लेदंप्राप्यतत्तोयमज्जनंप्राप्यदेवलोकमुपागमन् कल्पवृक्षकामगव्यादिस्वरूपंप्राप्तवंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ तस्मिन्सरयूजलेसमापन्नास्त्यक्तदेहास्तेपिसर्वे एतान्देहानंभसिनिक्षिप्यस्वर्गंसंतानकलोकरूपंविविशुः ॥ २७ ॥

यथंत्वयागम्यमानंस्वर्गमार्गमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वयंत्वदेकशरणा यदितेनत्याज्यास्तदागम्यमानतपोवनाद्यन्यतमंतन्नःसर्वान्नय तत्रहेतुरीश्वरेति भगवद[illegible]त्वात्सर्वस्वभक्तलोकनयनसम
र्थयतस्त्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ पौराणामनुगमनविषयांदृढभक्तिमन्ववेक्ष्यस्वकृतांतंस्वकर्तव्यसिद्धांतंचान्ववेक्ष्यवाढमित्यब्रवीत् ॥ १६ ॥ अभिषिच्यप्रस्थापयामासेतिशेषः ॥ १७ ॥
[illegible]ऽयोध्यायांस्वसमीपेकोशलदुर्गराज्यार्थमभिषिक्तौसुतावंकेप्रतिष्ठाप्यपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायचरथादिकंददौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

पौरेषुयदितेप्रीतिर्यदिस्नेहोह्यनुत्तमः॥ सपुत्रदाराःकाकुत्स्थसमंगच्छामसत्पथम् ॥ १३ ॥ तपोवनंवादुर्गंवानदीमंभोनिधिंतथा ॥ वयंतेयदिन त्याज्याःसर्वान्नोनयईश्वर॥ १४ ॥ एषानःपरमाप्रीतिरेषनःपरमोवरः ॥ हृद्गतानःसदाप्रीतिस्तवानुगमनेनृप॥ १५॥ पौराणांदृढभक्तिंचवाढमि त्येवसोब्रवीत्॥ स्वकृतांतंचान्ववेक्ष्यतस्मिन्नहनिराघवः॥ १६ ॥ कोशलेषुकुशंवीरमुत्तरेषुतथालवम्॥ अभिषिच्यमहात्मानावुभौरामःकुशील वौ॥ १७॥ अभिषिक्तौसुतावंकेप्रतिष्ठाप्यपुरेततः॥ रथानांतुसहस्राणिनागानामयुतानिच॥ दशाश्वसहस्राणिएकैकस्यधनंददौ॥ १८ ॥ बहु रत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनाश्रयौ॥ स्वेपुरेप्रेषयामासभ्रातरौतौकुशीलवौ॥ १९ ॥ अभिषिच्यततोवीरौप्रस्थाप्यस्वपुरेतदा॥ दूतान्संप्रेषयामासश त्रुघ्नायमहात्मने॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडसप्तोत्तरशततमःसर्गः॥ १०७॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेदूतारामवाक्येनचोदितालघुविक्र माः॥ प्रजग्मुर्मधुरांशीघ्रंचक्रुर्वासंनचाध्वनि॥१॥ ततस्त्रिभिरहोरात्रैःसंप्राप्यमधुरामथ॥ शत्रुघ्नाययथातत्त्वमाचख्युःसर्वएवतत्॥ २ ॥ लक्ष्मण स्यपरित्यागंप्रतिज्ञांराघवस्यच॥ पुत्रयोरभिषेकंचपौरानुगमनंतथा॥ ३ ॥ कुशस्यनगरीरम्याविंध्यपर्वतरोधसि॥ कुशावतीतिनाम्नासाकृतारा मेणधीमता॥ ४ ॥ श्रावस्तीतिपुरीरम्याश्राविताचलवस्यह॥ अयोध्यांविजनांकृत्वाराघवोभरतस्तथा ॥५॥ स्वर्गस्यगमनोद्योगंकृतवंतौमहार थौ॥ एवंसर्वंनिवेद्याशुशत्रुघ्नायमहात्मने॥६॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्ताधिकशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथानुगमनायागतानांशत्रुघ्नसुग्रीवविभीषणादीनामनुगमनावस्थानव्यवस्था तेदूताइति ॥ १ ॥ २ ॥
राघवस्यप्रतिज्ञांकालपुरुषंप्रतिब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञां पौरानुगमनंपौरानुगमनानुमतिम् ॥ ३ ॥ कुशस्यकुशावतीतिनाम्नापुरीरामेणकृता ॥ ४ ॥ लवस्यचपुरीश्रावस्तीतिनाम्नाश्राविताल्लो
केप्रसिद्धिप्रापिता ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्वरगमनायत्वरितोभवेति राजेतिराजन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ कांचनंकांचनाख्यं यथादत्तमब्रवीत् लक्ष्मणत्यागस्यनिर्हेतुकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थमितिभावः ॥ ८ ॥ विपर्यासंदेहवियोगं भ
विष्यंतविष्यंतं ततःएतत्कथानंतरम् ॥ ९ ॥ वैदिशंनदाख्यंनगरं धनंचयुक्तंकृत्वाकिंचिदधिकंज्येष्ठायकनिष्ठायचसमविभागंदत्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ मुनिभिःसार्धमासीनमितिशेषः ॥ १२ ॥

विरैर्मुस्तेततोदूतास्त्वरराजेतिचाब्रुवन् ॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंकुलक्षयमुपस्थितम् ॥ ७ ॥ प्रकृतीस्तुसमानीयकांचनंचपुरोधसम् ॥ तेषांसर्वंयथा
वृत्तमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ ८ ॥ आत्मनश्चविपर्यासंभविष्यंभ्रातृभिःसह ॥ ततःपुत्रद्वयंवीरःसोभ्यषिंचन्नराधिपः ॥ ९ ॥ सुबाहुर्मधुरांलेभेशत्रुघातीच
वैदिशम् ॥ द्विधाकृत्वातुतांसेनांमाधुरींपुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनंचयुक्तंकृत्वावैस्थापयामासपार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुंमधुरायांचवैदिशेशत्रुघातिनम् ॥
ययौस्थाप्यतदायोध्यांरथेनैकेनराघवः ॥ ११ ॥ सददर्शमहात्मानंज्वलंतमिवपावकम् ॥ सूक्ष्मक्षौमांबरधरंमुनिभिःसार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोभि
वाद्यततोरामंप्रांजलिःप्रयतेंद्रियः ॥ उवाचवाक्यंधर्मज्ञंधर्ममेवानुचिंतयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाभिषेकंसुतयोर्द्वयोराघवनंदन ॥ तवानुगमनेराजन्विद्धि
मांकृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ नचान्यदद्यवक्तव्यमतोवीरनशासनम् ॥ विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतः ॥ १५ ॥ तस्यतांबुद्धिमक्लीबांविज्ञाय
रघुनंदनः ॥ बाढमित्येवशत्रुघ्नंरामोवाक्यमुवाचह ॥ १६ ॥ तस्यवाक्यस्यवाक्यांतेवानराःकामरूपिणः ॥ ऋक्षराक्षससंघाश्चसमापेतुरनेकशः
॥ १७ ॥ सुग्रीवंतेपुरस्कृत्यसर्वएवसमागताः ॥ तंरामंद्रष्टुमनसःस्वर्गायाभिमुखंस्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्राऋषिसुतागंधर्वाणांसुतास्तथा ॥ रामक्षयं
विदित्वातेसर्वएवसमागताः ॥ १९ ॥ तवानुगमनेराजन्संप्राप्ताःस्मसमागताः ॥ यदिरामविनास्माभिर्गच्छेस्त्वंपुरुषोत्तम ॥ २० ॥ यमदंडमिवो
द्यम्यत्वयास्मविनिपातिताः ॥ एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोपिमहाबलः ॥ २१ ॥ प्रणम्यविधिवद्वीरंविज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २२ ॥ अभिषिच्यांगदंवीर
मागतोस्मिनरेश्वर ॥ तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् ॥ २३ ॥

रा० १३ ॥ १४ ॥ अन्यदद्यनवक्तव्यं मांमानुगच्छेतिनवक्तव्यमित्यर्थः अतोस्माद्वाक्यादधिकंहेवीरशासनंदंडोनेत्यर्थः विलोक्यमानमिच्छामित्वद्विधेनविशेषतइतिपाठेत्वद्विधेनपरमानुग्रहसम
र्थेनविलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेवेच्छामिआत्मानमितिशेषइत्यर्थः विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतइतिपाठेहेवीरतवशासनंमद्विधेनविहन्यमानंनेच्छामीतिसंबंधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ त
स्यवाक्यस्यवाक्यांतेउच्चारणांतेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ समागतामिलिताः ॥ २० ॥ यमदंडमुद्यम्येवत्वयानिपातिताःस्महताःस्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेषामनुगमनवचःश्रुत्वाब्रह्माज्ञापरिपालनायव्यवस्थामाह विभीषणमिति ॥ २४ ॥ तत्रविभीषणस्यब्रह्मणाऽमरत्वप्रदानादिहावस्थानमेवशास्ति यावदिति प्रजाधरिष्यंतिस्थास्यंतिताव त्वंस्वीयंदेहंधरिष्यसि ॥ २५ ॥ २६ ॥ शासितःआज्ञप्तः ॥ २७ ॥ अत्रस्थानेपाद्मेविशेषः तावद्रमस्वराज्यस्थःकालेममपदंव्रज इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे श्रीरंगशायिनं त्र्यर्चामिक्ष्वाकुकुलदैवतं रंगविमानमादायलंकांप्रायाद्विभीषणइति तदाह किंचेतिइदंसार्धश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्यन्ये ॥ २८ ॥ २९ ॥ अथहनुमतोपिब्रह्मदत्तामरत्वात्यावद्रामकथाप्रचारं

तैरेवमुक्तःकाकुत्स्थोबाढमित्यब्रवीत्स्मयन्॥ विभीषणमथोवाचराक्षसेंद्रंमहायशाः॥ २४ ॥ यावत्प्रजाधरिष्यंतितावत्त्वंवैविभीषण ॥ राक्षसेंद्र महावीर्यलंकास्थःस्वंधरिष्यसि ॥ २५ ॥ यावच्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी ॥ यावच्चमत्कथालोकेतावद्राज्यंतवास्त्विह ॥ २६ ॥ शासितश्चस खित्वेनकार्यंतममशासनम् ॥ प्रजाःसंरक्षधर्मेणनोत्तरंवक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामिराक्षसेंद्रमहाबल ॥ आराधयजगन्नाथमि क्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ २८ ॥ आराधनीयमनिशंदेवैरपिसवासवैः ॥ तथेतिप्रतिजग्राहरामवाक्यंविभीषणः॥ राजाराक्षसमुख्यानांराघवाज्ञामनु स्मरन् ॥ २९ ॥ तमेवमुक्त्वाकाकुत्स्थोहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ जीवितेकृतबुद्धिस्त्वंमाप्रतिज्ञांवृथाकृथाः ॥ ३० ॥ मत्कथाःप्रचरिष्यंतियावल्लोकेहरी श्वर ॥ तावद्रमस्वसुप्रीतोमद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तुहनुमान्राघवेणमहात्मना ॥ वाक्यंविज्ञापयामासपरंहर्षमवापच ॥ ३२ ॥ याव त्तवकथालोकेविचरिष्यतिपावनी ॥ तावत्स्थास्यामिमेदिन्यांतवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३३ ॥ जांबवंतंतथोक्त्वातुवृद्धंब्रह्मसुतंतदा ॥ मैंदंचद्विविदंचैव पंचजांबवतासह ॥ यावत्कलिश्चसंप्राप्तस्तावज्जीवतसर्वदा ॥ ३४ ॥

त्पूर्लोकेतच्छ्रवणस्यप्रार्थितत्वात्तथारामेणानुज्ञातत्वाच्चतंस्थापयति जीवितइति जीवदवस्थाने कृतबुद्धिःकृतनिश्चयः अतःस्वकृतांप्रतिज्ञांमावृथाकृथाः माविलोपयेत्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्त मेवार्थंस्पष्टयति मत्कथाइति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवंजांबवतोपिब्रह्मपुत्रत्वाद्ब्रह्मणैवदत्तामरत्वात्स्थापनं तथामैंदद्विविदयोरपितत्पित्राश्विनीकुमारानुग्रहेणामृतप्राशनात्स्थापनं जांबवं तमिति ब्रह्मसुतंवृद्धं जांबवंतंमैंदंद्विविदंतथोक्त्वाप्राणान्धारयतेत्युक्त्वा तेषांदेहत्यागकालंतंत्रेणाह पंचेति जांबवतासहयेपंचविभीषणहनूमन्मैंदद्विविदाअमरास्तेयूयंयावत्कलिःप्रलयरूपोना शःकलियुगंचतावत्कालंजीवत तत्रहनूमद्विभीषणयोःप्रलयेइतरेषांतुकलौ कृष्णावतारेनाशइतिबोध्यम् ॥ ३४ ॥

तदिति विभीषणादीन्प्रतिएवमुक्त्वाइतरान्प्रतिगमनानुज्ञामाहेत्यर्थः सर्वास्तान्पूर्वोक्तपंचव्यतिरिक्तान् ॥ ३५॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८॥
अथमहाप्रस्थानविधिनाभगवतिनिर्यातेसर्वेषांतदनुगमनं प्रभातायामिति ॥ १ ॥ वाजेपयातपत्रं तस्यैवधर्मानुष्ठानेसाधनत्वात् राजचिह्नस्यचसंत्यक्तत्वादितिभावः ॥ २ ॥ महाप्रस्थानंनाम परलोकगमनायसंकल्पपूर्वकंप्रस्थानंतदर्हतिमाहाप्रस्थानिकंविधिमुद्दिश्ययोधर्मःकर्तव्यस्तंधर्मंविधिवच्चकार ॥ ३ ॥ ब्रह्ममावर्तयन्नित्यकारांतत्वमार्षं परंब्रह्मेत्यर्थः प्रागगस्त्योपदिष्टंब्रह्मास्ति ज्ञातप्रधानमहामंत्रसर्वस्वंश्रीमद्ब्रह्महृदयमावर्तयन्सम्यङ्मनोवाग्वृत्तिभ्यामनुसंदधानइत्यर्थइतिकतकः ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदआवर्तयन्नित्यर्थइत्यन्ये कुशान्गृहीत्वाअंगुलिविवरप्रसक्तान् कृत्वाप्रययौ वक्ष्यमाणलक्षणमहाप्रस्थानविधिनेतिशेषः ॥ ४ ॥ नदेवाहाव्याहरन्निति निश्चेष्टःकिंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेंद्रियचेष्टारहितः निःसुखःपथिपादुकासुखमप्युपेक्ष्यशर्कराकंटकादिदुःखसहिष्णुः ॥ ५ ॥ पद्मापद्महस्ताश्रीर्लक्ष्मीः महीदेवी ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविनिश्रुतेः श्रुतौह्रीर्महीव्यवसायोव्यवसायशक्तिःसंहारशक्तिः ॥ ६ ॥ तथासंहारशक्तिस्वरूपिणीव्यवसायोपि ... कारिणामपिमूर्तिमत्तयोपासकत्वमाह शराइति एवंरौद्रशक्तिसेवादर्शिता ॥ ७ ॥ अथहैरण्यगर्भशक्तिसेवांदर्शयति वेदाइति गायत्रीसर्वरक्षिणीसर्ववेदतन्मूलयज्ञयज्ञाधिकृताशेषजगद्रक्षिकास्याअपिमूलमोंकारोप्यनुगतः अनेनसर्वज्ञानयोगोदर्शितः वषट्कारःकर्मयोगः ॥ ८ ॥ स्वर्गद्वारमपावृतंपरस्वर्गस्यब्रह्मलोकस्यद्वारमपावृतमनावृतं रामेणसहोपेंद्रलोकगमनद्वारारामेणसहानांसर्वजंतूनांब्रह्मलोकस्यैवप्राप्तेरितिबोध्यं ॥ अतएवबहुशःप्रागुक्तं रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यतीतिरामस्थितिलोकस्यैवब्रह्मलोकत्वाच्च ॥ ९ ॥

तदेवमुक्त्वाकाकुत्स्थःसर्वास्तानृक्षवानरान् ॥ उवाचबाढंगच्छध्वंमयासार्धंयथोदितम् ॥ ३५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥छ॥ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः ॥ रामःकमलपत्राक्षःपुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रंव्रजत्वग्रे दीप्यमानंसहद्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रंचशोभमानंमहापथे ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठस्तेजस्वीसर्वंनिरवशेषतः ॥ चकारविधिवद्धर्मंमाहाप्रस्थानिकंविधिम् ॥ ३ ॥ ततःसूक्ष्मांबरधरोब्रह्ममावर्तयन्परम् ॥ कुशान्गृहीत्वापाणिभ्यांसरयूंप्रययावथ ॥ ४ ॥ अव्याहरन्क्वचित्किंचिन्निश्चेष्टोनिःसुखःपथि ॥ निर्जगामगृहात्तस्माद्दीप्यमानोयथांशुमान् ॥ ५ ॥ रामस्यदक्षिणेपार्श्वेपद्माश्रीःसमुपाश्रिता ॥ सव्येपिचमहीदेवीव्यवसायस्तथाग्रतः ॥ ६ ॥ शरानानाविधाश्चापिधनुरायतमुत्तमम् ॥ तथायुधाश्चतेसर्वेययुःपुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदाब्राह्मणरूपेणगायत्रीसर्वरक्षिणी ॥ ओंकारोऽथवषट्कारःसर्वेराममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसर्वएवमहीसुराः ॥ अन्वगच्छन्महात्मानंस्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥

प्रहर्षनामकीर्तयन् नामेत्यपरमार्थे अपरमार्थभूतंरामजयजंप्रहर्षकीर्तयन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेमूलमस्मदपरिग्रहनिदानंसर्वथासर्वप्रकारेणच्छिन्नम् तेदर्पश्चमयानिहतः ॥ १५ ॥ एवंकरणेनार्कि तेजानंतत्राह व्यसनेनेति आत्मनस्तवव्यसनेनममभार्याभविष्यसि गत्यंतराभावात्स्वयमेवेतिशेषः एतांमतिंरामविषयांमतिम् ॥ १६ ॥ भवस्वभवेत्यर्थः निवृत्तार्थेनिवृत्तोरामरूपोर्थोयस्या

उपास्यमानांघोराभीराक्षसीभिरदूरतः॥ उपसृत्यततःसीतांप्रहर्षनामकीर्तयन्॥ १३॥ इदंचवचनंधृष्टमुवाचजनकात्मजाम्॥ सांत्व्यमानामया भद्रेयमाश्रित्यविमन्यसे॥ १४॥ खरहंतासतेभर्तारावघवःसमरेहतः॥ छिन्नंतेसर्वथामूलंदर्पश्चनिहतोमया ॥ १५॥ व्यसनेनात्मनःसीतेममभार्या भविष्यसि॥ विसृजेतांमतिंमूढेकिंमृतेनकरिष्यसि ॥ १६ ॥ भवस्वभद्रेभार्याणांसर्वासामीश्वरीमम ॥ अल्पपुण्येनिवृत्तार्थेमूढेपंडितमानिनि॥ शृणुभर्तृवधंसीतेघोरंवृत्रवधंयथा॥ १७॥ समायातःसमुद्रांतंहंतुंमांकिलराघवः॥ वानरेंद्रप्रणीतेनबलेनमहतावृतः ॥ १८ ॥ सन्निविष्टःसमुद्र स्यपीड्यतीरमथोत्तरम्॥ बलेनमहतारामोव्रजत्यस्तंदिवाकरे॥ १९ ॥ अथाध्वनिपरिश्रांतमर्धरात्रेस्थितंबलम्॥ सुखसुप्तंसमासाद्यचरितंप्रथ मंचरैः॥ २०॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेनबलेनमहताममम॥ बलमस्यहतंरात्रौयत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान्परिघांश्चक्रानृष्टीन्दंडान्महायुधान्॥ बाणजालानिशूलानिभास्वरान्कूटमुद्गरान्॥ २२॥ यष्टीश्चतोमरान्प्रासांश्चक्राणिमुसलानिच॥ उद्यम्योद्यम्यरक्षोभिर्वानरेषुनिपातिताः॥ २३॥ अथसुप्तस्यरामस्यप्रहस्तेनप्रमाथिना॥ असक्तंकृतहस्तेनशिरश्छिन्नंमहासिना॥ २४॥ विभीषणःसमुत्पत्यनिगृहीतोयदृच्छया॥ दिशंप्रव्राजि तःसैन्यैर्लक्ष्मणःप्लवगैःसह ॥ २५ ॥ सुग्रीवोग्रीवयासीतेभग्नयाप्लवगाधिपः॥ निरस्तहनुकःसीतेहनूमान्राक्षसैर्हतः ॥ २६॥ जांबवानथजानु भ्यामुत्पतन्निहतोयुधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नोनिकृत्तःपादपोयथा॥ २७॥ मैंदश्चद्विविदश्चोभौतौवानरवरर्षभौ॥ निःश्वसंतौरुदंतौचरुधिरेण परीवृतौ॥ २८॥

स्तादृशि कथमिदंत्वयासाधितमितिचेदुपायेनेत्याह शृण्विति ॥ १७ ॥ प्रणीतेनआनीतेन ॥ १८ ॥ अस्तंदिवाकरेव्रजतिमहाबलेनसमुद्रस्योत्तरंतीरंसंपीड्यरामःसन्निविष्टइत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ब लंरामसेना चरितंचारितम् तद्बलमितिशेषः ॥ २० ॥ यत्ररामःसलक्ष्मणस्तद्देशेऽस्यबलंहतम् ॥ २१ ॥ चक्रानृस्वल्पान् चक्राणीतिपुनरुक्तेः एतानिउद्यम्योद्यम्यतेपट्टिशादयोवानरेषुपातिताः ऋष्टयःसूक्ष्मखड्गाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कृतहस्तेनशिक्षितहस्तेनासक्तंयथातथाछिन्नम् ॥ २४ ॥ समुत्पत्त्ययदृच्छयागतोपिनिगृहीतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ कुमुदस्तुमहातेजानिष्कूजन्सायकैर्हतइतिपाठः ॥ ३० ॥ राक्षसैरासाद्यप्राप्यच्छिन्नः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जघन्यतोऽनुद्रुताइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राक्षसीं सीतासमीपवर्तिनीम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शिरस्तत्प्रियदर्शनम् रामशिरोवत्प्रियदर्शनमित्यर्थः अंतरधीयतअपागच्छत् स्त्रीगोष्ठ्यांस्थातुमयुक्तत्वधियेतिभावः ॥ ४२ ॥ चि

असिनाव्यायतेनोच्छिन्नौमध्येत्यरिनिपूदनौ ॥ अनुष्वनतिमेदिन्यांपनसःपनसोयथा ॥ २९ ॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नःशेतेदर्यादरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजानिष्कूजन्सायकैर्हतः ॥ ३० ॥ अंगदोबहुभिश्छिन्नःशरैरासाद्यराक्षसैः ॥ परितोरुधिरोद्गारीक्षितौनिपतितोऽगदः ॥ ३१ ॥ हरयोमथिता नागैरथजालैस्तथापरे ॥ शयानामृदितास्तत्रवायुवेगैरिवांबुदाः ॥ ३२ ॥ प्रसृताश्चपरेत्रस्ताहन्यमानाजघन्यतः ॥ अनुद्रुतास्तुरक्षोभिःसिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरेपतिताःकेचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ ऋक्षावृक्षानुपारूढावानरैर्व्यतिमिश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्यचतीरेषुशैलेषुचवने षुच ॥ पिंगलास्तेविरूपाक्षैराक्षसैर्बहवोहताः ॥ ३५ ॥ एवंतवहतोभर्तासहसैन्योममसेनया ॥ क्षतजार्द्ररजोध्वस्तमिदंचास्याहृतंशिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्धर्षोरावणोराक्षसेश्वरः ॥ सीतायामुपश्रृण्वंत्यांराक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसंक्रूरकर्माणंविद्युज्जिह्वंसमानय ॥ येनतद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वस्तदागृह्यशिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामंशिरसाकृत्वारावणस्याग्रतःस्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततोराजा रावणोराक्षसंस्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वंमहाजिह्वंसमीपपरिवर्तिनम् ॥ ४० ॥ अग्रतःकुरुसीतायाःशीघ्रंदाशरथेःशिरः ॥ अवस्थांपश्चिमांभर्तुःकृपणां साधुपश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तंतुतद्रक्षःशिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उपनिक्षिप्यसीतायाःक्षिप्रमंतरधीयत ॥ ४२ ॥ रावणश्चापिचिक्षेपभास्वरंकार्मुकंम हत् ॥ त्रिषुलोकेषुविख्यातंरामस्यैतदितिब्रुवन् ॥ ४३ ॥ इदंतत्तवरामस्यकार्मुकंज्यासमावृतम् ॥ इहप्रहस्तेनानीतंतंहत्वानिशिमानुषम् ॥ ४४ ॥ सविद्युज्जिह्वेनसहैवतच्छिरोधनुश्चभूमौविनिकीर्यमाणः ॥ विदेहराजस्यसुतांयशस्विनींततोऽब्रवीत्तांभवमेवशानुगा ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा मायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्धकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ॥ ४५ ॥

क्षेपआचकर्ष ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सविद्युज्जिह्वेनेतिच्छंदोवशात्तकारलोपः विनिकीर्यमाणःविकिरन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अशवमानः ॥ क० ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति लकेवाल्मकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकत्रिंशः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सेति हनूमताख्यातंसुग्रीवप्रतिसंसर्गंसुग्रीवरामसंबंधंरावणकल्पितवानरवधस्योपपादकंस्मृत्वेतिशेषः ॥ १ ॥ भर्तृसदृशमितिविभक्तिविपरिणामेनसर्वत्रान्वेति केशांतदेशंललाटंतंकेशांतवर्तिनम्
॥ २ ॥ अभिज्ञानैर्लक्षणैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्येणरामेणेत्यन्वयः चीरवसनंदत्वामयासहप्रव्राजितइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समुपास्थायस्वसमीपेस्थापयित्वा समुपाघ्रायेतिपाठांतरम् ॥ ७ ॥
वीरव्रतंसुदृढंपितृवाक्यपालनव्रतम् तेनवनाशादिमांपश्चिमावस्थांगतास्मि तामवस्थामाह विधवाकृतेति ॥ ८ ॥ नार्याभर्तुर्मरणंप्रथमंवैगुण्यंमुख्योऽनर्थः यत्तुभर्तुःप्रथमंमरणंनार्यावैगुण्यंदुश्च
रित्रमूलमित्यर्थस्तन्न एवंहिसर्वविधवानामसतीत्वापत्तेः संवृत्तःअतीतः ॥ ९ ॥ महद्दुःखंप्रपन्नायाममममरणमेववरमितिशेषः हियतोयस्त्वंमांत्रातुमुद्यतःसोपित्वंविनिपातितोराक्षसैरितिशेषः ॥ १० ॥

सास्मीतातच्छिरोदृष्ट्वातच्चकार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातंचहनूमता ॥ १ ॥ नयनेमुखवर्णंचभर्तुस्तत्सदृशंमुखम् ॥ केशान्केशांतदेशं
चतंचचूडामणिंशुभम् ॥ २ ॥ एतैःसर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञायसुदुःखिता ॥ विजगर्हेऽत्रकैकेयींक्रोशंतीकुररीयथा ॥ ३ ॥ सकामाभवकैकेयिहतोयंकुलनं
दनः ॥ कुलमुत्सादितंसर्वंत्वयाकलहशीलया ॥ ४ ॥ आर्येणकिन्नुकैकेय्याःकृतंरामेणविप्रियम् ॥ यन्मयाचीरवसनंदत्वाप्रव्राजितोवनम् ॥ ५ ॥ एवमु
क्त्वातुवैदेहीवेपमानातपस्विनी ॥ जगामजगतींबालाछिन्नातुकदलीयथा ॥ ६ ॥ सामुहूर्तात्समाश्वस्यपरिलभ्याथचेतनाम् ॥ तच्छिरःसमुपास्था
यविललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥ हाहतास्मिमहाबाहोवीरव्रतमनुव्रत ॥ इमांतेपश्चिमावस्थांगतास्मिविधवाकृता ॥ ८ ॥ प्रथमंमरणंनार्याभर्तुर्वैगुण्य
मुच्यते ॥ सुवृत्तःसाधुवृत्तायाःसंवृत्तस्त्वंममाग्रतः ॥ ९ ॥ महद्दुःखंप्रपन्नायामग्नायाःशोकसागरे ॥ योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोपित्वंविनिपातितः ॥ १० ॥
साश्वश्रूर्ममकौसल्यात्वयापुत्रेणराघव ॥ वत्सलातेयथाधेनुर्विवत्सावत्सलाकृता ॥ ११ ॥ उद्दिष्टंदीर्घमायुस्तेदैवज्ञैरपिराघव ॥ अनृतंवचनंतेषाम
ल्पायुरसिराघव ॥ १२ ॥ अथवानश्यतिप्रज्ञाप्राज्ञस्यापिसतस्तव ॥ पचत्येनंतथाकालोभूतानांप्रभवोह्ययम् ॥ १३ ॥ अदृष्टंमृत्युमापन्नःकस्मा
त्त्वंनयशास्त्रवित् ॥ व्यसनानामुपायज्ञःकुशलोह्यसिवर्जने ॥ १४ ॥

सावत्सलाममश्वश्रूस्त्वयापुत्रेणराक्षसहतेनवत्सलाधेनुरिवविवत्साकृता ॥ ११ ॥ दैवज्ञैर्वसिष्ठादिभिरितिशेषः यतोल्पायुरसिअतस्तेषांवचनंमिथ्या ॥ १२ ॥ अथवेति अथेतिप्रश्ने प्राज्ञस्यसतस्त
वापिप्रज्ञानश्यत्यथनाशंप्राप्ताकिम् येनप्रज्ञादौर्बल्यान्नृसुप्तोऽरिवशंप्राप्तइतिशेषः वाअथवा हियतःकालोभूतानांप्रभवःप्रभवायहेतुस्तस्मादयमेनंप्राणिनंतथापचतितत्तत्कर्मफलंप्रापयति काल
ईश्वरः अतःप्राज्ञोपित्वमप्राज्ञोजातइतिभावः ॥ १३ ॥ हियतस्त्वंव्यसनानांवर्जनेउपायज्ञस्तदनुष्ठानेकुशलश्चासि तस्मात्कस्माद्धेतोरदृष्टंपूर्वमज्ञातंमृत्युमापन्नः अत्रहेतुंनपश्यामीतिभावः ॥ १४ ॥

मयाकालरात्र्येत्यन्वयः रौद्रत्वादिविशिष्टयोमयाकालरात्र्यासंपरिष्वज्य आच्छिद्यबलात्कृत्यतथात्वंहृतोयथानष्टइतिभावः ॥ १५ ॥ मांविहायप्रियांनारीमिवपृथिवीमालिंग्यशेषे ॥ १६ ॥ मयासहनवत्वयार्चितंमत्प्रियंतेधनुरिदमेतादृशंजातमितिशेषः ॥ १७ ॥ सर्वैःपितृभिःसार्धस्थितेनदशरथेनस्वर्गेत्वंसमागतइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ दिविनक्षत्रभूतम् त्रिशंकोस्तथात्वाच्छत्रिन्यायेन वंशस्यतथात्वम् महतापितृवचःपालनरूपेणकर्मणाकृतम् तथापुण्यमासाद्यआत्मनःप्रियंपुण्यंराजर्षिवंशंसमुपेक्षसेत्यक्त्वागच्छस्येतदन्याय्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पाणिगृहीतात्वयात्व

तथात्वंसंपरिष्वज्यरौद्रयाऽतिनृशंसया ॥ कालरात्र्यामयाच्छिद्यहृतःकमललोचनः ॥ १५ ॥ इहशेषेमहाबाहोमांविहायतपस्विनीम् ॥ प्रियामिव यथानारींपृथिवींपुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ अर्चितंसततंयत्नाद्गंधमाल्यैर्मयातव ॥ इदंतेमत्प्रियंवीरधनुःकांचनभूषितम् ॥ १७ ॥ पित्रादशरथेनत्वंश्वशुरेणममानघ ॥ सर्वैश्चपितृभिःसार्धंनूनंस्वर्गेसमागतः ॥ १८ ॥ दिविनक्षत्रभूतंचमहत्कर्मकृतंतथा ॥ पुण्यंराजर्षिवंशंत्वमात्मनःसमुपेक्षसे ॥ १९ ॥ किंमांनप्रेक्षसेराजन्किंवानप्रतिभाषसे ॥ बालांबालेनसंप्राप्तांभार्यांमांसहचारिणीम् ॥ २० ॥ संश्रुतंगृह्णतापाणिंचरिष्यामीतियत्त्वया ॥ स्मर तन्मामकाकुत्स्थनयमामपिदुःखिताम् ॥ २१ ॥ कस्मान्मामपहायत्वंगतोगतिमतांवर ॥ अस्माल्लोकादमुंलोकंत्यक्त्वामामपिदुःखिताम् ॥ २२ ॥ कल्याणैरुचिरंगात्रंपरिष्वक्तंमयैवतु ॥ क्रव्यादैस्तच्छरीरंतेनूनंविपरिकृष्यते ॥ २३ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेणसंस्कारंकेनत्वंनतुलप्स्यसे ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामुपपन्नानांत्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रेक्ष्यतिकौसल्यालक्ष्मणंशोकलालसा ॥ २५ ॥ सतस्याःपरिपृच्छंत्यावधंमित्रबलस्यते ॥ तवचाख्यास्यतेनूनंनिशायांराक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥ सात्वांसुप्तंहतंज्ञात्वामांचरक्षोगृहंगताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेननभविष्यतिराघव ॥ २७ ॥ ममहेतोरनार्यायाअनघःपार्थिवात्मजः ॥ रामःसागरमुत्तीर्यवीर्यवान्गोष्पदेहतः ॥ २८ ॥

यासहचरिष्यामिधर्मादिकमितियत्संश्रुतंप्रतिज्ञातंतत्स्मर अतोदुःखितांमामपिनय ॥ २१ ॥ २२ ॥ कल्याणैर्मंगलैःरुचिरंयत्त्वच्छरीरंतदेतावत्कालपर्यंतंमयैवपरिष्वक्तंतत्तवशरीरमद्यक्रव्यादैर्विपरिकृष्यते ॥ २३ ॥ अग्निहोत्रेणवैतानाग्निनासंस्कारंकेनहेतुनानलप्स्यसेनलभसे ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यांप्रवासमुपपन्नानांत्रयाणामस्माकंमध्येएकंलक्ष्मणमित्यन्वयः परिप्रेक्ष्यतिद्रक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ मित्रबलस्यवानरबलस्य ॥ २६ ॥ अवदीर्णेनविदीर्णेनोपलक्षितासतीनूनंनभविष्यति म्रियेतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ सागरमुत्तीर्यगोष्पदेहतस्तल्लंघनाशक्त्येतियालोकवार्तातत्तुल्यमिदंजातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अपध्वंसतमस्तमाप्रवेशाद्भ्रष्टाभवत मेसन्निकर्षान्नश्यध्वमदर्शनंगच्छत क्रोधवशाद्वचनव्यत्यासोनदोषाय हतावेवविनापिशिरश्छेदंधिक्कारादेवेतिशेषः ॥ १४ ॥ प्रतिनंद्याभिनिःसृतौ अय मेननयोराक्षसत्वप्रापकशापस्यांतइत्यन्यत्रस्पष्टम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चरान्चारान्प्रत्यायिकान्प्रत्ययएवप्रत्यायस्तद्वतइत्यर्थः अतइनिठनौ विश्वासोपेतानित्यर्थः ॥ १८ ॥ मंत्रेपुविचा

अपध्वंसतनस्थध्वंसन्निकर्षादितोमम ॥ नहिवांहंतुमिच्छामिस्मराम्युपकृतानिवाम् ॥ हतावेवकृतघ्नौद्वौमयिस्नेहपराङ्मुखौ ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वातु सव्रीडौतौदृष्ट्वाशुकसारणौ ॥ रावणंजयशब्देनप्रतिनंद्याभिनिःसृतौ ॥ १५ ॥ अब्रवीच्चदशग्रीवःसमीपस्थंमहोदरम् ॥ उपस्थापयमेशीघ्रंचारा नीतिनिशाचरः ॥ महोदरस्तथोक्तस्तुशीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १६ ॥ ततश्चाराःसंत्वरिताःप्राप्ताःपार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताःप्रांजलयोवर्धयित्वा जयाशिषः ॥ १७ ॥ तानब्रवीत्ततोवाक्यंरावणोराक्षसाधिपः ॥ चरान्प्रत्यायिकान्शूरान्धीरान्विगतसाध्वसान् ॥ १८ ॥ इतोगच्छतरामस्यव्यव सायंपरीक्षितुम् ॥ मंत्रेष्वभ्यंतरायेऽस्यप्रीत्यातेनसमागताः ॥ १९ ॥ कथंस्वपितिजागर्तिकिमद्यचकरिष्यति ॥ विज्ञायनिपुणंसर्वमागंतव्यमशेष तः ॥ २० ॥ चारेणविदितःशत्रुःपंडितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धेस्वल्पेनयत्नेनसमासाद्यनिरस्यते ॥ २१ ॥ चारास्तुतेतथेत्युक्त्वाप्रहृष्टाराक्षसेश्वरम् ॥ शार्दू लमग्रतःकृत्वाततश्चक्रुःप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततस्तंतुमहात्मानंचाराराक्षससत्तमम् ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंजग्मुर्यत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ २३ ॥ तेसुवेल स्यशैलस्यसमीपेरामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्नाददृशुर्गत्वाससुग्रीवविभीषणौ ॥ २४ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूंतांचबभूवुर्भयविक्लवाः ॥ तेतुधर्मात्मनादृष्टारा क्षसेंद्रेणराक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेनतत्रस्थानिगृहीतायदृच्छया ॥ शार्दूलोग्राहितस्त्वेकःपापोयमितिराक्षसः ॥ २६ ॥ मोक्षितःसोपिरामेणवध्य मानःप्लवंगमैः ॥ अनृशंसेनरामेणमोक्षिताराक्षसाःपरे ॥ २७ ॥ वानरैरर्दितास्तेतुविक्रांतैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लंकामनुप्राप्ताःश्वसंतोनष्टचेतसः ॥ २८ ॥

रेषु अभ्यंतराःपरमांतरंगमंत्रिणः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शार्दूलःप्रधानचारोयाहितोविभीषणेनेतिशेषः एकोग्राहितइत्यत्रहेतुः पापोयमिति अतिदुष्टइत्यर्थः ॥ २६ ॥ सोपिशार्दूलोपि परेशार्दूलसहायभूतास्तेचमोचिताः ॥ २७ ॥ २८ ॥

वहिर्नित्यचराः स्वदेशाद्बहिः परवृत्तांतपरिज्ञानायनित्यप्रवृत्ताः सुवेलसमीपवासिरामबलंतंरावणंन्यवेदयन् ॥ २९ ॥ अधरमानः ॥ कतकरी० ॥२७॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा०रा०वा०आ०यु० एकोनत्रिंशःसर्गः॥२९॥ ॥७॥ ॥ ततइति ॥१॥ चाराणांवचनादितिशेषः तद्वचनाद्रामंप्रतिप्राप्तंलंकासमीपमागतंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ २॥ अमित्राणांवशमागतोसिकच्चिदिति ॥ ३ ॥ तेनअनुशि

ततोदशग्रीवमुपस्थितास्तेचारावहिर्नित्यचरानिशाचराः ॥ गिरेःसुवेलस्यसमीपवासिनंन्यवेदयन्रामबलंमहाबलाः॥२९॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा०आ०युद्धकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः॥२९॥ ॥७॥ ॥ततस्तमक्षोभ्यबलंलंकाधिपतयेचराः॥सुवेलेराघवंशैलेनिविष्टंप्रत्यवेदयन् ॥१॥चाराणांरावणःश्रुत्वाप्राप्तंरामंमहाबलम् ॥ जातोद्वेगोभवत्किंचिच्छार्दूलंवाक्यमब्रवीत् ॥ २॥ अयथावच्चतेवर्णोदीनश्चासिनिशाचर ॥ नासिकच्चिदमित्राणांकुद्धानांवशमागतः ॥३॥ इतितेनानुशिष्टस्तुवाचंमंदमुदीरयन् ॥ तदाराक्षसशार्दूलंशार्दूलोभयविक्लवः ॥ ४॥ नतेचारयितुंशक्याराजन्वानरपुंगवाः ॥ विक्रांताबलवंतश्चराघवेणचरक्षिताः ॥५॥ नापिसंभाषितुंशक्याःसंप्रश्नोत्रनलभ्यते ॥ सर्वतोरक्ष्यतेपंथावानरैःपर्वतोपमैः॥६॥ प्रविष्टमात्रेज्ञातोहंबलेतस्मिन्विचारिते ॥ बलाद्गृहीतोरक्षोभिर्बहुधाऽस्मिविचारितः ॥ ७॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दंतैस्तलैश्चाभिहतोभृशम् ॥ परिणीतोस्मिहरिभिर्बलमध्येअमर्षणैः ॥ ८ ॥ परिणीयचसर्वत्रनीतोहंरामसंसदि ॥ रुधिरस्राविदीनांगोविक्लवश्चलितेंद्रियः ॥ ९ ॥ हरिभिर्वध्यमानश्चयाचमानःकृतांजलिः ॥ राघवेणपरित्रातोमामेतिचयदृच्छया ॥ १० ॥ एषशैलशिलाभिस्तुपूरयित्वामहार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्यलंकायारामस्तिष्ठतिसायुधः ॥ ११ ॥ गरुडव्यूहमास्थायसर्वतोहरिभिर्वृतः ॥ मांविसृज्यमहातेजालंकामेवातिवर्तते ॥ १२ ॥ पुराप्राकारमायातिक्षिप्रमेकतरंकुरु ॥ सीतांवापिप्रयच्छाशुयुद्धंवापिप्रदीयताम् ॥ १३ ॥ मनसातत्तदाप्रेक्ष्यतच्छ्रुत्वाराक्षसाधिपः ॥ शार्दूलंसुमहद्वाक्यमथोवाचसरावणः ॥ १४ ॥ यदिमांप्रतियुध्यंतेदेवगंधर्वदानवाः ॥ नैवसीतांप्रदास्यामिसर्वलोकभयादपि ॥ १५ ॥

ष्टः पृष्टइत्यर्थः ॥ ४ ॥ चारयितुंचारैर्विचारयितुम् ॥ ५ ॥ यतःसंभाषितुमशक्याअतोत्रसंप्रश्नोविचारहेतुपर्यनुयोगोनलभ्यते ॥ ६ ॥ विचारितेविचारयितुंप्रक्रांते रक्षोभिर्विभीषणपरिवारैर्विचारितोबहुप्रकारगत्याचालितः ॥ ७ ॥ परिणीतोस्मिहनूमानिवघोषणार्थमितस्ततोनीतोस्मि ॥ ८ ॥ तदेवाह परिणीयचसर्वत्रेति रुधिरस्रावीचासौदीनांगश्चेतिकर्मधारयः ॥९॥ यदृच्छयादृष्टेनरामेणमामावध्यतामितिपरित्रातः ॥ १० ॥ ११ ॥ गरुडव्यूहमास्थायेतिप्रस्थानार्थं पूर्वंतुस्थितिकालत्वात्पुरुषव्यूहआसीत् ॥ १२ ॥ पुरायातिआयास्यति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चरिताभवता देवगत्यावोषणार्थंप्रणयनेनेतिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथातदनुसारेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ तद्वदोजांबवतःक्षेत्रद्वारापिता यद्यपिजांबवान्जृंभमाणस्यममवक्त्रादजायतेतिभगव
न्मुखादस्योत्पत्तिःश्रुतातथापिजृंभणसमये उद्गतायाभगवच्छक्तेर्गद्गदक्षेत्रमाविश्यतेनरूपेणपरिणामाददोषः ॥ २० ॥ अन्यःपुत्रोधूम्रः शतक्रतोर्गुरुपुत्रोबृहस्पतिपुत्रइत्यर्थः अयंकेसरीतिशेषः

एवमुक्त्वामहातेजारावणःपुनरब्रवीत् ॥ चरिताभवतासेनाकेत्रशूराःप्लवंगमाः ॥ १६ ॥ किंप्रभाःकीदृशाःसौम्यवानरायेदुरासदाः ॥ कस्यपुत्राश्च पौत्राश्चतत्त्वमाख्याहिसुव्रत ॥ १७ ॥ तथात्रप्रतिपत्स्यामिज्ञात्वातेषांबलाबलम् ॥ अवश्यंखलुसंख्यानंकर्तव्यंयुद्धमिच्छता ॥ १८ ॥ अथैवमुक्तः शार्दूलोरावणेनोत्तमश्चरः ॥ इदंवचनमारेभेवक्तुंरावणसन्निधौ ॥ १९ ॥ अथर्क्षरजसःपुत्रोयुधिराजन्सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथपुत्रोत्रजांबवानि तिविश्रुतः ॥ २० ॥ गद्गदस्याथपुत्रोऽन्योगुरुपुत्रःशतक्रतोः ॥ कदनंयस्यपुत्रेणकृतमेकेनरक्षसाम् ॥ २१ ॥ सुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रोधर्मस्यवीर्यवा न् ॥ सौम्यःसोमात्मजश्चात्रराजन्दधिमुखःकपिः ॥ २२ ॥ सुमुखोदुर्मुखश्चात्रवेगदर्शीचवानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेणनूनंसृष्टःस्वयंभुवा ॥ २३ ॥ पु त्रोहुतवहस्यात्रनीलःसेनापतिःस्वयम् ॥ अनिलस्यतुपुत्रोत्रहनूमानितिविश्रुतः ॥ २४ ॥ नप्ताशक्रस्यदुर्धर्षोबलवानंगदोयुवा ॥ मैंदश्चद्विविद श्चोभौबलिनावश्विसंभवौ ॥ २५ ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपंचकालांतकोपमाः ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ २६ ॥ दशवानरकोट्यश्च शूराणांयुद्धकांक्षिणाम् ॥ श्रीमतांदेवपुत्राणांशेषंनाख्यातुमुत्सहे ॥ २७ ॥ पुत्रोदशरथस्यैषसिंहसंहननोयुवा ॥ दूषणोनिहतोयेनखरश्चत्रिशिरास्त था ॥ २८ ॥ नास्तिरामस्यसदृशोविक्रमेभुविकश्चन ॥ विराधोनिहतोयेनकबंधश्चांतकोपमः ॥ २९ ॥ वक्तुंनशक्तोरामस्यगुणान्कश्चिन्नरःक्षितौ ॥ जनस्थानगतायेनतावंतोराक्षसाहताः ॥ ३० ॥ लक्ष्मणश्चात्रधर्मात्मामातंगानामिवर्षभः ॥ यस्यबाणपथंप्राप्यनजीवेदपिवासवः ॥ ३१ ॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्रभास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्याथपुत्रोथहेमकूटःप्लवंगमः ॥ ३२ ॥

यस्यकेसरिणःपुत्रेणहनूमताएकेनरक्षसांकदनंकृतंपूर्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मृत्युःसृष्टः सुमुखादयोमृत्युतुल्याइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पंचयमपुत्रपरिगणनंगजइत्यादि ॥ २६ ॥
दशवानरकोट्यइति वानरेतिलुप्तषष्ठीबहुवचनांतम् तद्विशेषणंशूराणामित्यादि नाख्यातुमुत्सहे अशक्यगणनत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यतोदूषणादयस्तेननिहताअतस्तस्यगुणान्वक्तुंनको
पिशक्तइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दुर्धरस्तदाख्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भवान्गतिःप्रमाणं निर्णायकइतियावत् नन्वत्रधर्मपुत्रःसुषेणोवैवस्वतपुत्रौशरभगंधमादनावुभौ वालकांडेवरुणात्सुषेणःपर्जन्याच्छरभःकुबेराद्गंधमादनउ कइतिचेन्न तत्तत्संज्ञकानामनेकेषामपिसत्त्वान्नविरोधइतितीर्थः ॥ ३५ ॥ अमलमानः ॥ कतकरी० ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरा० वाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिंशःसर्गः

विश्वकर्मसुतोवीरोनलःप्लवगसत्तमः ॥ विक्रांतोवेगवानत्रवसुपुत्रःसदुर्धरः ॥ ३३ ॥ राक्षसानांवरिष्ठश्चतवभ्राताविभीषणः ॥ प्रतिगृह्यपुरींलंकांराघवस्यहितेरतः ॥ ३४ ॥ इतिसर्वसमाख्यातंतथावैवानरंबलम् ॥ सुवेलेधिष्ठितंशैलेशेषकार्येभवान्गतिः ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० आदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलंलंकायांनृपतेश्वराः ॥ सुवेलेराघवंशैलेनिविष्टंप्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणांरावणःश्रुत्वाप्राप्तंरामंमहाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ मंत्रिणःशीघ्रमायांतुसर्वेवैसुसमाहिताः ॥ अयंनोमंत्रकालोहिसंप्राप्तइतिराक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्यतच्छासनंश्रुत्वामंत्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम् ॥ ततःसमंत्रयामासराक्षसैःसचिवैःसह ॥ ४ ॥ मंत्रयित्वातुदुर्धर्षःक्षमंयत्तदनंतरम् ॥ विसर्जयित्वासचिवान्प्रविवेशस्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततोराक्षसमादायविद्युज्जिह्वंमहाबलम् ॥ मायाविनंमहामायंप्राविशद्यत्रमैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वंचमायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहेसीतांमाययाजनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरोमायामयंगृह्यराघवस्यनिशाचर ॥ मांत्वंसमुपतिष्ठस्वमहच्चसशरंधनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याहविद्युज्जिह्वोनिशाचरः ॥ दर्शयामासतांमायांसुप्रयुक्तांसरावणे ॥ ९ ॥ तस्यतुष्टोऽभवद्राजाप्रददौचविभूषणम् ॥ अशोकवनिकायांचसीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ नैर्ऋतानामधिपतिःसंविवेशमहाबलः ॥ ततोदीनामदीनार्हांददर्शधनदानुजः ॥ ११ ॥ अधोमुखींशोकपरामुपविष्टांमहीतले ॥ भर्तारंसमनुध्यांतीमशोकवनिकांगताम् ॥ १२ ॥

॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ सचिवानुपमंत्रिणः ॥ २ ॥ आयांतुयुष्मद्वचनादितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्तदनंतरंक्षमं सीताप्राप्तावितिशेषः ॥ ५ ॥ ततःस्वांतःपुरप्रवेशानंतरं मायाविनंप्रशस्तमायावंतं महामायंतादृशमायाप्रयोगकर्तारम् ॥ ६ ॥ मायाविनंविद्युज्जिह्वमब्रवीच्च वचनमाह मोहयिष्यावहेइति ॥ ७ ॥ मांत्वंसमुपतिष्ठस्व मत्समीपमागच्छेत्यर्थः ॥ ८ ॥ रावणेरावणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुब्जायैकैकेयीवत्तस्यविद्युज्जिह्वस्यानर्थेआनुकूल्यात्तुष्टःसन्भूषणंप्रददौ ॥ १० ॥ संविवेशप्रविवेश ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ ४२ ॥ तेवानरास्तेतवलंकांसमीक्ष्यमर्दयंतीवमर्दयंतइवतिष्ठंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥ जवमानः ॥ कतकरी० ॥ ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सारणानुक्तंकिंचिच्छुकोवक्तीत्याह सारणस्येति तत्सर्वंबलमादिश्यतूष्णींस्थितवतःसारणस्यवचःश्रुत्वास्थितंरावणं

महापर्वतसंकाशामहाजीमूतनिःस्वनाः ॥ वृत्तपिंगलनेत्राहिमहाभीमगतिस्वनाः॥ ४२ ॥ मर्दयंतीवतेसर्वेतस्थुर्लंकांसमीक्ष्यते ॥ एषचैषामधिपतिर्मध्येतिष्ठतिवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ जयार्थीनित्यमादित्यमुपतिष्ठतिवीर्यवान् ॥ नाम्नापृथिव्यांविख्यातोराजन्शतबलीतियः॥४४॥ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुम् ॥ विक्रांतोबलवाञ्छूरःपौरुषेस्वेव्यवस्थितः॥४५॥ रामप्रियार्थंप्राणानांदयांनकुरुतेहरिः॥ गजोगवाक्षोगवयोनलोनीलश्चवानरः॥ ४६ ॥ एकैकमेवयोधानांकोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ तथान्येवानरश्रेष्ठाविंध्यपर्वतवासिनः ॥ नशक्यंतेबहुत्वात्तुसंख्यातुंलघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वेमहाराजमहाप्रभावाःसर्वेमहाशैलनिकाशकायाः ॥ सर्वेसमर्थाःपृथिवींक्षणेनकर्तुंप्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तविंशःसर्गः॥ २७ ॥ ॥७॥ ॥ सारणस्यवचःश्रुत्वारावणंराक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्यतत्सर्वंशुकोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थितान्पश्यसियानेतान्मत्तानिवमहाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिवगांगेयान्सालान्हैमवतानिव ॥ २ ॥ एतेदुष्प्रसहाराजन्बलिनःकामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशायुद्धेदेवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषांकोटिसहस्राणिनवपंचचसप्तच ॥ तथाशंकुसहस्राणितथावृंदशतानिच ॥ ४ ॥ एतेसुग्रीवसचिवाःकिष्किंधानिलयाःसदा ॥ हरयोदेवगंधर्वैरुत्पन्नाःकामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौतौपश्यसितिष्ठंतौसमानौदेवरूपिणौ ॥ मैंदश्चद्विविदश्चैवनाभ्यांनास्तिसमोयुधि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञाताअमृतप्राशिनावुभौ ॥ आशंसेतेयथालंकामेतौमर्दितुमोजसा ॥ ७॥ यंतुपश्यसितिष्ठंतंप्रभिन्नमिवकुंजरम् ॥ योबलात्क्षोभयेत्क्रुद्धःसमुद्रमपिवानरः ॥८॥ एषोऽभिगंतालंकायांवैदेह्यास्तवचप्रभो ॥ एनंपश्यपुरादृष्टंवानरंपुनरागतम् ॥ ९ ॥

शुकोब्रवीत् ॥ १ ॥ गांगेयान्गंगातटोत्पन्नान् अनपत्येपिढगार्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ एषांकोटीतिसुग्रीवसचिवसंख्या सर्वबलसंख्यांतुसर्गांतेवक्ष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥ यौताविति मैंदद्विविदविषयम॥६॥ समनुज्ञाताइत्यत्रलोपःशाकल्यस्येतिलोपः समनुज्ञातावित्यर्थः ॥ ७ ॥ हनुमंतंवर्णयति यंत्विति प्रभिन्नंमत्तम् ॥ ८ ॥ एषलंकायांवैदेह्यास्तवचाभिगंतान्वेषी समीपमागतश्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ सततगोवायुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतियास्यति भूलोकवर्तिफलैरितिशेषः ॥ १३ ॥ अनासाद्यभास्करमितिशेषः भास्करोदयनेइतिबहुव्रीहिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आगमयोगेनसहह
नूमन्नामनिमित्तभूतपूर्ववृत्तांतेनसहेत्यर्थः ॥ १६ ॥ धूमकेतुरग्निःयेनजाज्वल्यतेप्रज्वलितःकृतः त्वत्तेजोरुद्धोपियत्पुच्छंप्राप्यप्रज्वलितः लंकायांनिहितोनिक्षिप्तश्च ॥ १७ ॥ रामंवर्णय

ज्येष्ठःकेसरिणःपुत्रोवातात्मजइतिश्रुतः॥ हनूमानितिविख्यातोलंघितोयेनसागरः॥ १०॥ कामरूपोहरिश्रेष्ठोबलरूपसमन्वितः॥ अनिवार्यगति
श्चैवयथासततगःप्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यंतंभास्करंदृष्ट्वाबालःकिलबुभुक्षितः ॥ त्रियोजनसहस्रंतुअध्वानमवतीर्यहि ॥ १२ ॥ आदित्यमाहरिष्यामिन
मेक्षुत्प्रतियास्यति ॥ इतिनिश्चित्यमनसापुप्लुवेबलदर्पितः॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमंदेवमपिदेवर्षिराक्षसैः॥ अनासाद्यैवपतितोभास्करोदयनेगिरौ
॥ १४ ॥ पतितस्यकपेरस्यहनुरेकाशिलातले ॥ किंचिद्भिन्नादृढहनुर्हनूमानेषतेनवै ॥ १५॥ सत्यमागमयोगेनममैषविदितोहरिः॥ नास्यशक्यंबलं
रूपंप्रभावोवानुभाषितुम् ॥ १६ ॥ एषआशंसतेलंकामेकोमथितुमोजसा ॥ येनजाज्वल्यतेसौवैधूमकेतुस्तवाद्यवै ॥ लंकायांनिहितश्चापिकथं
विस्मरसेकपिम् ॥ १७ ॥ यस्यैषोनंतरःशूरःश्यामःपद्मनिभेक्षणः॥ इक्ष्वाकूणामतिरथोलोकेविश्रुतपौरुषः॥ १८ ॥ यस्मिन्नचलतेधर्मोयोधर्मंना
तिवर्तते ॥ योब्राह्ममस्त्रंवेदांश्चवेदवेदविदांवरः॥ १९ ॥ योभिंद्याद्गगनंबाणैर्मेदिनींवापिदारयेत् ॥ यस्यमृत्योरिवक्रोधःशक्रस्येवपराक्रमः॥ २०॥
यस्यभार्याजनस्थानात्सीताचापिहृतात्वया ॥ सएषरामस्त्वांराजन्योद्धुंसमभिवर्तते ॥ २१ ॥ यस्यैषदक्षिणेपार्श्वेशुद्धजांबूनदप्रभः ॥ विशालव
क्षास्ताम्राक्षोनीलकुंचितमूर्धजः॥ २२ ॥ एषोहिलक्ष्मणोनामभ्रातुःप्रियहितेरतः॥ नयेयुद्धेचकुशलःसर्वशस्त्रभृतांवरः॥ २३ ॥ अमर्षीदुर्जयोजे
ताविक्रांतश्चजयीबली॥ रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः॥ २४ ॥ नह्येषराघवस्यार्थेजीवितंपरिरक्षति ॥ एषैवाशंसतेयुद्धेनिहंतुंसर्वरा
क्षसान् ॥ २५ ॥ यस्यसव्यमसौपक्षंरामस्याश्रित्यतिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाह्येषविभीषणः॥ २६ ॥

ति यस्यैषइति यस्यदर्शितस्यहनूमतोनंतरःसमीपवर्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥ गगनंबाणैर्भिंद्यात् ॥ सर्वदुष्करमपितस्यसुकरमितितात्पर्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्यप्रागव
र्णितस्यरामस्यसव्यंपक्षमाश्रित्यतिष्ठतीत्यन्वयः रक्षोगणेनपरिक्षिप्तोव्याप्तः गणशब्देनचत्वारएव ॥ २६ ॥

राजराजेनरामेणाभिषेचितइत्यन्वयः एषोसौत्वांप्रतियुद्धायाभिवर्तते ॥ २७ ॥ सुग्रीववर्णनं यंत्विति ॥ २८ ॥ अतिबभ्राजअतिक्रम्यातिशयेनबभ्राजेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुष्करंपद्मम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथसर्वबलसंख्यांदर्शयितुंसंख्यास्वरूपंनिदर्शयति शतमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथबलसंख्यामाह एवंकोटीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्र

श्रीमताराजराजेनलंकायामभिषेचितः ॥ त्वामसौप्रतिसंरब्धोयुद्धायैषोभिवर्तते ॥ २७ ॥ यंतुपश्यसितिष्ठंतंमध्येगिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशाखामृगेंद्राणांभर्तारममितौजसम् ॥ २८ ॥ तेजसायशसाबुद्ध्याबलेनाभिजनेनच ॥ यःकपीनतिबभ्राजहिमवानिवपर्वतः ॥ २९ ॥ किष्किंधांयःसमध्यास्तेदुर्गांसगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गापर्वतदुर्गम्यांप्रधानैःसहयूथपैः ॥ ३० ॥ यस्यैषाकांचनीमालाशोभतेशतपुष्करा ॥ कांतादेवमनुष्याणांयस्यांलक्ष्मीःप्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥ एतांमालांचतारांचकपिराज्यंचशाश्वतम् ॥ सुग्रीवोवालिनंहत्वारामेणप्रतिपादितः ॥ ३२ ॥ शतंशतसहस्राणांकोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतंकोटिसहस्राणांशंकुरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥ शतंशंकुसहस्राणांमहाशंकुरितिस्मृतः ॥ महाशंकुसहस्राणांशतंवृंदमिहोच्यते ॥ ३४ ॥ शतंवृंदसहस्राणांमहावृंदमितिस्मृतम् ॥ महावृंदसहस्राणांशतंपद्ममिहोच्यते ॥ ३५ ॥ शतंपद्मसहस्राणांमहापद्ममितिस्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणांशतंखर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतंखर्वसहस्राणांसमुद्रमभिधीयते ॥ शतंसमुद्रसाहस्रंमहौघमितिविश्रुतम् ॥ ३७ ॥ एवंकोटिसहस्रेणशंकूनांचशतेनच ॥ महाशंकुसहस्रेणतथावृंदशतेनच ॥ ३८ ॥ महावृंदसहस्रेणतथापद्मशतेनच ॥ महापद्मसहस्रेणतथाखर्वशतेनच ॥ ३९ ॥ समुद्रेणचतेनैवमहौघेनतथैवच ॥ एषकोटीमहौघेनसमुद्रसदृशेनच ॥ ४० ॥ विभीषणेनवीरेणसचिवैःपरिवारितः ॥ सुग्रीवोवानरेंद्रस्त्वांयुद्धार्थमनुवर्तते ॥ महाबलवृतोनित्यंमहाबलपराक्रमः ॥ ४१ ॥ इमांमहाराजसमीक्ष्यवाहिनीमुपस्थितांप्रज्वलितग्रहोपमाम् ॥ ततःप्रयत्नःपरमोविधीयतांयथाजयःस्यान्नपरैःपराभवः ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

शुकेनतुसमादिष्टान्दृष्ट्वासहरियूथपान् ॥ लक्ष्मणंचमहावीर्यंभुजंरामस्यदक्षिणम् ॥ १ ॥

ज्वलितग्रहोपमांप्रज्वलितग्रहज्वालोपमाम् ॥ ४२ ॥ खवमानः ॥ कनकरी० ॥२६॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरा०वा०आ०युद्धकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शुकेनेति ॥१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथांतेवृत्तांतश्रवणसमाप्तिसमये भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थोयंव्यापारः ॥ ५ ॥ अधोमुखौभर्त्सनेनेतिशेषः ॥ ६ ॥ उच्यमानविशेषणस्यनृपतेःपुरस्तादुप
जीविभिर्विप्रियंवक्तुंतावन्नसदृशं प्रग्रहेअनुग्रहे ॥ ७ ॥ तदेवविप्रियंदर्शयति रिपूणामिति युद्धायाभिवर्ततामभिमुखतयावर्तमानानाम् स्तवंबलोत्कर्षकथनम् अप्रस्तवेतत्प्रश्नाभावेवक्तुंसदृशं
युक्तंनाम काकुरत्र अपितवयुक्तमेव केयूथपाःकियद्बलमितिविचार्यवक्तव्यमितिप्रेषितेनतावन्मात्रंवाच्यं अपृष्टंतुतेषांप्राबल्यमेकैकोनाशयितुंशक्तइत्यादिवक्तुंनयुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ आचा
र्यउपनीयवेदाध्यापकः गुरवःपित्रादयः वृद्धाज्ञानवयोवृद्धाः वांयुवाभ्यां अनुजीव्यमाप्तांशोनगृह्यतेनगृहीतः ॥ ९ ॥ गृहीतोवानविज्ञातः विस्मृतइत्यर्थः ज्ञातविस्मरणमपियुवयोर्नसंभावि

समीपस्थंचरामस्यभ्रातरंचविभीषणम् ॥ सर्ववानरराजंचसुग्रीवंभीमविक्रमम् ॥ २ ॥ अंगदंचापिबलिनंवज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ हनूमंतंचवि
क्रांतंजांबवंतंचदुर्जयम् ॥ ३ ॥ सुषेणंकुमुदंनीलंनलंचप्लवगर्षभम् ॥ गजंगवाक्षंशरभंमैंदंचद्विविदंतथा ॥ ४ ॥ किंचिदाविग्नहृदयोजातक्रोधश्चरा
वणः ॥ भर्त्सयामासतौवीरौकथांतेशुकसारणौ ॥ ५ ॥ अधोमुखौतौप्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्गदयावाचासंरब्धंपरुषंतथा ॥ ६ ॥ नता
वत्सदृशंनामसचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियंनृपतेर्वक्तुंनिग्रहेप्रग्रहेप्रभोः ॥ ७ ॥ रिपूणांप्रतिकूलानांयुद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यांसदृशंनामव
क्तुमप्रस्तवेस्तवम् ॥ ८ ॥ आचार्यागुरवोवृद्धावृथावांपर्युपासिताः ॥ सारंयद्राजशास्त्राणामनुजीव्यंनगृह्यते ॥ ९ ॥ गृहीतोवानविज्ञातोभारोऽ
ज्ञानस्यवाह्यते ॥ ईदृशैःसचिवैर्युक्तोमूर्खैर्दिष्ट्याधराम्यहम् ॥ १० ॥ किन्नुमृत्योर्भयंनास्तिमांवक्तुंपरुषंवचः ॥ यस्यमेशासतोजिह्वाप्रयच्छतिशु
भाशुभम् ॥ ११ ॥ अप्येवदहनंस्पृष्ट्वावनेतिष्ठंतिपादपाः ॥ राजदंडपरामृष्टास्तिष्ठंतेनापराधिनः ॥ १२ ॥ हन्यामहंत्विमौपापौशत्रुपक्षप्रशंसिनौ ॥
यदिपूर्वोपकारैर्मेक्रोधोनमृदुतांव्रजेत् ॥ १३ ॥

तमित्याह भारइति अज्ञानस्यभारोवाह्यते अज्ञानबाहुल्यमेववर्ततेनज्ञानलेशोपीतिभावः धरामिराज्यमितिशेषः राज्यभ्रंशस्यपरमकारणंभवादृशदुर्मतिसंगस्तत्रसत्यपितन्मूलानर्थैएतावत्का
लंयत्तयोर्बलेननिरस्कृतइत्यर्थः ॥ १० ॥ युवाभ्यांस्वनाशमप्यविज्ञायदुर्वचउक्तमित्याह किन्विति शासतोराज्ञोयस्यमेजिह्वातदुक्तिःशुभाशुभंनिग्रहानुग्रहंप्रयच्छतितंमांपरुषंवचोवक्तुमुत्स
हेथे यतस्तद्युवयोर्मृत्योर्भयंकिन्नुनास्ति यदिस्यात्तन्नब्रुवाथेइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अप्रतिक्रियानर्थोराजद्रोहइत्याह अप्येवेत्यादि राजदोषपरामृष्टाःराजक्रोधविषयाः ॥ १२ ॥ पूर्वोपकारै
र्युद्धादौकृतैः ॥ १३ ॥

॥ २८ ॥ रंभवर्णनम् यस्त्विति निभृतएकाग्रः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यंयांतमनुगच्छंतीत्यन्वयः ॥ ३२॥ शरभवर्णनम् यस्तुकर्णाविति मृत्योर्नसंविजतेनोद्वेगंगच्छति तथावरदानादितिशेषः नचसेनामिति किंत्वेकएवयोद्धुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ महौजसामहतातेजसा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पनसवर्णनम् यस्तुमेघइत्यादिना ॥ ३७ ॥ भेरीणांनादइवयस्यसन्नादःश्रूयतइतिशे

ताम्राःपीताःसिताःश्वेताःप्रकीर्णाघोरदर्शनाः ॥ अदीनोवानरश्चंडःसंग्राममभिकांक्षति ॥ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुम् ॥ २८ ॥ यस्त्वेष सिंहसंकाशःकपिलोदीर्घकेसरः ॥ निभृतःप्रेक्षतेलंकांदिधक्षन्निवचक्षुषा ॥ २९ ॥ विंध्यंकृष्णगिरिंसह्यंपर्वतंचसुदर्शनम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते सरंभोनामयूथपः ॥ ३० ॥ शतंशतसहस्राणांत्रिंशच्चहरिपुंगवाः ॥ ३१ ॥ यंयांतंवानराघोराश्चंडाश्चंडपराक्रमाः ॥ परिवार्यानुगच्छंतिलंकांमर्दि तुमोजसा ॥ ३२ ॥ यस्तुकर्णौविवृणुतेजृंभतेचपुनःपुनः ॥ नतुसंविजतेमृत्योर्नचसेनांप्रधावति ॥ ३३ ॥ प्रकंपतेचरोषेणतिर्यक्चपुनरीक्षते ॥ पश्यलां गूलविक्षेपंक्ष्वेडत्येपमहाबलः ॥ ३४ ॥ महौजसावीतभयोरम्यंसाल्वेयपर्वतम् ॥ राजन्सततमध्यास्तेशरभोनामयूथपः ॥ ३५ ॥ एतस्यबलिनः सर्वेविहारानामयूथपाः ॥ राजञ्छतसहस्राणिचत्वारिंशत्तथैवच ॥ ३६ ॥ यस्तुमेघइवाकाशंमहानावृत्यतिष्ठति ॥ मध्येवानरवीराणांसुराणा मिववासवः ॥ ३७ ॥ भेरीणामिवसन्नादोयस्यैषश्रूयतेमहान् ॥ घोषःशाखामृगेंद्राणांसंग्राममभिकांक्षतां ॥ ३८ ॥ एषपर्वतमध्यास्तेपारियात्र मनुत्तमम् ॥ युद्धेदुष्प्रसहोनित्यंपनसोनामयूथपः ॥ ३९ ॥ एनंशतसहस्राणांशतार्धपर्युपासते ॥ यूथपायूथपश्रेष्ठंयेषांयूथानिभागशः ॥ ४० ॥ य स्तुभीमांप्रवल्गंतींचमूंतिष्ठतिशोभयन् ॥ स्थितांतीरेसमुद्रस्यद्वितीयइवसागरः ॥ ४१ ॥ एषदर्दुरसंकाशोविनतोनामयूथपः ॥ पिबंश्चरतियोवे णांनदीनामुत्तमांनदीम् ॥ ४२ ॥ षष्टिःशतसहस्राणिबलमस्यप्लवंगमाः ॥ त्वामाह्वयतियुद्धायक्रथनोनामवानरः ॥ ४३ ॥

षः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एनंपनसम् शतार्धशतसहस्रसंख्यानांपंचाशल्लक्षसंख्यंयूथपाःपर्युपासते येषांयूथानिभागशःप्रत्येकंसंतीतिशेषः ॥ ४० ॥ विनतवर्णनम् यस्तुभीमामिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कथनवर्णनम् त्वामाह्वयतीत्यादि ॥ ४३ ॥

विक्रांतावलवंतश्चयत्स्ययूथपाइतिशेषः यथास्ययूथपास्तथैवतेषांभागशःप्रत्येकंयूथानिचसंतीतिशेषः गवयवर्णनम् यस्तुगैरिकेत्यादि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ येषांयूथपानांसंख्यानविद्यते भागशःसंतीतिशेषः ॥४७॥ सत्वमानः ॥ अत्रसर्गच्छेदोऽपांक्तोदत्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्चेतिकतकः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा०रामा०वा०आ०युद्धकांडेषड्विंशःसर्गः ॥२६॥ ॥७॥

विक्रांतावलवंतश्चयथायूथानिभागशः ॥ यस्तुगैरिकवर्णाभंवपुःपुष्यतिवानरः ॥ ४४ ॥ अवमत्यसदासर्वान्वानरान्बलदर्पितः ॥ गवयोनामतेजस्वीत्वांक्रोधादभिवर्तते ॥ ४५ ॥ एनंशतसहस्राणिसप्ततिःपर्युपासते ॥ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुम् ॥ ४६ ॥ एतेदुष्प्रसहावीरायेषांसंख्यानविद्यते ॥ यूथपायूथपश्रेष्ठास्तेषांयूथानिभागशः ॥ ४७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तांस्तु तेसंप्रवक्ष्यामिप्रेक्षमाणस्ययूथपान् ॥ राघवार्थेपराक्रांतायेनरक्षंतिजीवितम् ॥ १ ॥ स्निग्धायस्यबहुव्यामादीर्घलांगूलमाश्रिताः ॥ ताम्राःपीताःसिताःश्वेताःप्रकीर्णाघोरकर्मणः ॥ २ ॥ प्रगृहीताःप्रकाशंतेसूर्यस्येवमरीचयः ॥ पृथिव्यांचानुकृष्यंतेहरोनामैषवानरः ॥ ३ ॥ यंपृष्ठतोनुगच्छंतिशतशोथसहस्रशः ॥ वृक्षानुद्यम्यसहसालंकारोहणतत्पराः ॥ ४ ॥ यूथपाहरिराजस्यकिंकराःसमुपस्थिताः ॥ नीलानिवमहामेघांस्तिष्ठतोयांस्तुपश्यसि ॥ ५ ॥ असितांजनसंकाशान्युद्धेसत्यपराक्रमान् ॥ असंख्येयाननिर्देश्यान्परंपारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषुचयेकेचिद्विषयेषुनदीषुच ॥ एतेत्वामभिवर्तंतेराजन्नृक्षाःसुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषांमध्येस्थितोराजाभीमाक्षोभीमदर्शनः ॥ पर्जन्यइवजीमूतैःसमंतात्परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवंतंगिरिश्रेष्ठमध्यास्तेनर्मदांपिबन् ॥ सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रोनामैषयूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्यतुभ्रातापश्यैनंपर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रासमानोरूपेणविशिष्टश्चपराक्रमे ॥ १० ॥ सएषजांबवान्नाममहायूथपयूथपः ॥ प्रशांतोगुरुवर्तीचसंप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥

नानिति येजीवितंनरक्षंति ॥ १ ॥ स्निग्धाइत्यादिहरवर्णनमितिकतकः तारस्येत्यन्ये बहुव्यामाःयस्यलांगूलाश्रितावालाबहुव्यामत्वादिगुणकाः ॥ २ ॥ प्रगृहीताउत्क्षिप्ताः एषहरोनामेत्यन्वयः हरोगोलांगूलजातिः ॥३ ॥ ४ ॥ धूम्रवर्णनम् नीलानित्यादि ॥ ५ ॥ अनिर्देश्यान्अशक्यनामगणनान् परंपारमिवपरपारस्थरेणूनिव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथजांबवद्वर्णनम् यवीयानिति अस्यधूम्रस्यकनिष्ठइत्यर्थः योभ्रात्रासमानइत्यन्वयः ॥ १० ॥ गुरुवर्तीसद्गुरूपासकः अनेनसर्वसिद्धिमत्त्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

साक्षसाहाय्यम् देवासुरेयुद्धेइतिवैरइतिवाशेषः ॥ १२ ॥ अथतत्सैन्यवर्णनम् आरुह्येति ॥ १३ ॥ रोमशाअधिकरोमवंतः रक्षःपिशाचसादृश्यंक्रौर्येण ॥ १४ ॥ दंभवर्णनम् यएनमिति प्लव मानंलीलार्थमितिशेषः स्थितंलीलार्थमेवपुनःस्थितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सन्नादनवर्णनम् यःस्थितमिति योयोजनेस्थितंशैलंपार्श्वेनसेवते एतेनयोजनव्यायामदेहइत्युक्तम् ऊर्ध्वमपियोजनं कायेनकायप्रमाणेनगतोव्याप्तःसन्नूर्ध्ववर्तिपदार्थंप्राप्नोतिस्पृशति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथक्रथनवर्णनम् यस्येति कृष्णवर्त्मनाअग्निना ॥ २० ॥ त्रिदिवौकसांसाह्यार्थमुत्पन्नइत्यन्वयः

एतेनसाह्यंतुमहत्कृतंशक्रस्यधीमता ॥ देवासुरेजांववतालब्धाश्चवहवोवराः ॥ १२ ॥ आरुह्यपर्वताग्रेभ्योमहाभ्रविपुलाःशिलाः ॥ मुंचंतिविपुलाकारानमृत्योरुद्विजंतिच ॥ १३ ॥ राक्षसानांचसदृशाःपिशाचानांचरोमशाः ॥ एतस्यसैन्याबहवोविचरंत्यमितौजसः ॥ १४ ॥ यएनमभिसंरब्धंप्लवमानमवस्थितम् ॥ प्रेक्षंतेवानराःसर्वेस्थितंयूथपयूथपम् ॥ १५ ॥ एषराजन्सहस्राक्षंपर्युपास्तेहरीश्वरः ॥ बलेनबलसंयुक्तोरंभोनामैषयूथपः ॥ १६ ॥ यःस्थितंयोजनेशैलंगच्छन्पार्श्वेनसेवते ॥ ऊर्ध्वंतथैवकायेनगतःप्राप्नोतियोजनम् ॥ १७ ॥ यस्मात्तुपरमंरूपंचतुष्पात्सुनविद्यते ॥ श्रुतःसन्नादनोनामवानराणांपितामहः ॥ १८ ॥ येनयुद्धंतदादत्तंरणेशक्रस्यधीमता ॥ पराजयश्चनप्राप्तःसोयंयूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्यविक्रममाणस्यशक्रस्येवपराक्रमः ॥ एषगंधर्वकन्यायामुत्पन्नःकृष्णवर्त्मना ॥ २० ॥ तदादेवासुरेयुद्धेसाह्यार्थंत्रिदिवौकसाम् ॥ यत्रवैश्रवणोराजाजंबूमुपनिषेवते ॥ २१ ॥ योराजापर्वतेंद्राणांबहुकिन्नरसेविनाम् ॥ विहारसुखदोनित्यंभ्रातुस्तेराक्षसाधिप ॥ २२ ॥ तत्रैषरमतेश्रीमान्बलवान्वानरोत्तमः ॥ युद्धेष्वकत्थनोनित्यंक्रथनोनामयूथपः ॥ २३ ॥ वृतःकोटिसहस्रेणहरीणांसमवस्थितः ॥ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुम् ॥ २४ ॥ योगंगामनुपर्येतित्रासयन्गजयूथपान् ॥ हस्तिनांवानराणांचपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥

विश्रवणोराजायत्रगिरौजंबूमुपनिषेवते यःपर्वतोबहवःकिन्नराःसेवकायेषांतेषांपर्वतेंद्राणांराजा यश्चतेभ्रातुर्विहारसुखदः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्रगिरौकैलासेयोवसति अकत्थनःआत्मश्लाघा रहितःकार्येणैवपराक्रमप्रदर्शकः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथप्रमाथिवर्णनम् योगंगामिति गंगामनुगंगासमीपे हस्तिवानरयोर्वैरंगजाकारशंवसादनासुरस्यहनुमत्पित्राकेसरिणावधात्पूर्वमुत्पन्नमिति पौराणिकीगाथा ॥ २५ ॥

नेताप्रभुः ॥ २६ ॥ हैमवतींनदींगंगामनुवर्तमानमुशीरबीजाख्यंपर्वतमाश्रित्ययोरमतेइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ शतसहस्राणांसहस्रंसहस्रलक्षमितियावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ दुर्धरःशत्रुभिर्धर्तुमशक्यः प्रमाथिनंविशिष्यबोधयति वातेनेवेति ॥ ३० ॥ तरस्विवानरसंबंधियस्यानीकंसंरब्धंपश्यसि यस्यानीकेनोद्धतंबहुलंरजोऽरुणाभंधूम्रवर्णपवनेनसमंततोबहुशोविवर्तमानंविक्षिप्यमाणंयत्रय त्समीपेपश्यसि सएषप्रमाथीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ गवाक्षवर्णनम् एतेसितेत्यादि शतंशतसहस्राणिशतलक्षमित्यर्थः सेतुबंधनंनलसमीपेतत्सहायतयास्थित्वासेतुबंधनकर्तारम् ॥ ३३ ॥ केसरिवर्ण

एषयूथपतिर्नेतागर्जन्गिरिगुहाशयः॥ गजानूरोधयतेवन्यानारुजंश्चमहीरुहान्॥ २६॥ हरीणांवाहिनींमुख्योनदींहैमवतीमनु॥ उशीरबीजमाश्रित्यमंदरंपर्वतोत्तमम्॥ २७॥ रमतेवानरश्रेष्ठोदिविशक्रइवस्वयम्॥ एनंशतसहस्राणांसहस्रमभिवर्तते॥ २८॥ वीर्यविक्रमदृप्तानांनर्दतांबाहुशालिनाम्॥ सएषनेताचैतेषांवानराणांमहात्मनाम्॥ २९॥ सएषदुर्धरोराजन्प्रमाथीनामयूथपः॥ वातेनेवोद्धतंमेघंयमेनमनुपश्यसि॥ ३०॥ अनीकमपिसंरब्धंवानराणांतरस्विनाम्॥ उद्धूतमरुणाभासंपवनेनसमंततः॥ ३१॥ विवर्तमानंबहुशोयत्रैतद्बहुलंरजः॥ एतेसितमुखाघोरागोलांगूलामहाबलाः॥ ३२॥ शतंशतसहस्राणिदृष्ट्वावैसेतुबंधनम्॥ गोलांगूलंमहाराजगवाक्षंनामयूथपम्॥ ३३॥ परिवार्याभिनर्दंतेलंकांमर्दितुमोजसा॥ भ्रमराचरितायत्रसर्वकालफलद्रुमाः॥ ३४॥ यंसूर्यस्तुल्यवर्णाभमनुपर्येतिपर्वतम्॥ यस्यभासासदाभांतितद्वर्णामृगपक्षिणः॥ ३५॥ यस्यप्रस्थंमहात्मानोनत्यजंतिमहर्षयः॥ सर्वकामफलावृक्षाःसर्वेफलसमन्विताः॥ ३६॥ मधूनिचमहार्हाणियस्मिन्पर्वतसत्तमे॥ तत्रैषरमतेराजन्रम्येकांचनपर्वते॥ ३७॥ मुख्योवानरमुख्यानांकेसरीनामयूथपः॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणिरम्याःकांचनपर्वताः॥ ३८॥ तेषांमध्येगिरिवरस्त्वमिवानघरक्षसाम्॥ तत्रैतेकपिलाःश्वेतास्ताम्रास्यामधुपिंगलाः॥ ३९॥ निवसंत्यंतिमगिरौतीक्ष्णदंष्ट्रानखायुधाः॥ सिंहाइवचतुर्दंष्ट्राव्याघ्राइवदुरासदाः॥ ४०॥ सर्वेवैश्वानरसमाज्वलदाशीविषोपमाः॥ सुदीर्घांचितलांगूलामत्तमातंगसन्निभाः॥ ४१॥

नम् भ्रमरेत्यादि यत्रपर्वतेसर्वकालेफलंतितादृशाद्रुमाःसंति ॥ ३४ ॥ यंसूर्यस्तुल्यवर्णाभंस्वतुल्यवर्णकांतियुक्तंपर्वतमनुपर्येतिप्रदक्षिणंकरोति मृगपक्षिणस्तद्वर्तिमृगादयः ॥ ३५ ॥ सर्वकामेति काम्यंतइतिकामाविषयाःसर्वेषांभोगार्हस्रक्चंदनाभरणवस्त्रादिरूपफलप्रदाः ॥ ३६ ॥ कांचनपर्वतोमहामेरुः ॥ ३७ ॥ शतबलिवर्णनम् षष्टिरित्यादि ॥ ३८ ॥ तेषांमध्येगिरिवरःसावर्णिमेरुनामास्ति तत्रसावर्णिमेरौ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनेकरत्नखचितंसर्वदेवाधिवंदितम् ॥ ७४ ॥ गतोसौशाश्वतस्थानंरामपादप्रसादतः ॥
पुनरावृत्तिरहितंशोकमोहविवर्जितम् ॥७५॥तेनन्तत्कथितंश्रुत्वारामंज्ञात्वेतरेजनाः॥वि
स्मयंप्रापिरेसर्वेपरस्परमुदुन्मदाः ॥ ७६ ॥ शृणुद्विजमहाबुद्धेदंभेनापिस्मृतोहरिः॥ददाति
मोक्षंसुतरांकिंपुनर्दंभवर्जनात् ॥ ७७॥ यथाकथंचिद्रामस्यकर्तव्यंस्मरणंपरम् ॥ येनप्रा
प्नोतिपरमंपदंदेवादिदुर्लभम् ॥ ७८ ॥ तच्चित्रंवीक्ष्यमुनयःकृतार्थंमेनिरेनिजम् ॥ यद्राम
चरणप्रेक्षाकरस्पर्शपवित्रितम् ॥ ७९ ॥ गतेतस्मिन्सुरेस्वर्गंहयरूपधरेपुरा ॥ उवाचराम
स्तपसांनिधीन्वेदविदुत्तमः ॥ ८० ॥ किंकर्तव्यंमयाब्रह्मन्हयोनष्टोगतःसुखम् ॥होमः
कथंपुरोभावीसर्वदेवततर्पकः ॥८१॥ यथास्यात्सुरसंतृप्तिर्यथामेमखउत्तमः ॥ तथाकुर्वं
तुमुनयोयथामेस्याद्विधिश्रुतम् ॥ ८२ ॥ इतिवाक्यंसमाश्रुत्यजगादमुनिसत्तमः ॥
वसिष्ठःसर्वदेवानांचित्ताभिज्ञानकोविदः ॥ ८३ ॥ कर्पूरमाहरक्षिप्रंयेनदेवाःस्वयंपुरा ॥
प्राप्यहव्यंगृहीष्यंतिमद्वाक्यप्रेरिताधुना ॥ ८४ ॥ इतिवाक्यंसमाकर्ण्यरामःक्षिप्रमुपा

हरन् ॥ कर्पूरंबहुदेवानांप्रीत्यर्थंवहुशोभनम् ॥ ८५ ॥ तदामुनिःप्रहृष्टात्मादेवानाव्हयदन्द्रु
तान्॥तेसर्वेतत्क्षणात्प्राप्ताःस्वपरीवारसंवृताः ॥८६॥ ॥ इतिश्रीपद्मपुराणेपातालखण्डे
शेषवात्स्यायनसंवादेरामाश्वमेधेसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥❀॥ ॥❀॥
॥ शेषउवाच ॥ ॥ इंद्रस्तत्रहविर्मृष्टंरामचन्द्रेणवीक्षितम् ॥ परिस्वादन्क्रतौतृप्तिंनप्राप
सुरसंयुतः ॥ १ ॥ नारायणोमहादेवोब्रह्मातत्रचतुर्मुखः ॥ वरुणश्चकुबेरश्चतथान्येलो
कपालकाः ॥२॥ तत्रास्वाद्यहविःस्निग्धंवसिष्ठेनपरिष्कृतम्॥तत्रपुनर्हिविप्रेंद्राःक्षुधार्ताइ
वभोजनात् ॥ ३ ॥ सर्वान्देवांश्चसंतर्प्यहविषाकरुणानिधि ॥ वसिष्ठःप्रेरितःसर्वमिति
कर्तव्यमाचरत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणादानसंतुष्टाहविस्तुष्टाःसुरावराः ॥ तृप्ताःसर्वेस्वकंभागंगृ
हीत्वास्वालयंययुः ॥ ५ ॥ ऋषिभ्योहोतृमुख्येभ्यःप्रादाद्राज्यंचतुर्दशम् ॥ संतुष्टास्तेद्दि
जारामममाशीर्भिरददुःशुभम् ॥६॥ पूर्णाहुतिंततःकृत्वावसिष्ठःप्राहसुस्त्रियः ॥ वर्धापयंतु
भूमीशंयागपूर्तिकरंपरम् ॥ ७ ॥ तद्वाक्यंताःस्त्रियःश्रुत्वालाजैरवाकिरन्मुदा ॥ लावण्य

ङःस्यअनतोङःस्यः स्यात् अतइति किम् वातप्रम्यः तपरः किम् हाहाः ओसि अतएकारः स्यादोसि परे अदिति किं हय्योः तपरः किं हा
हौ ओसि किं देवस्यनुडामः आमोनुडितिकर्तव्येनुटः पूर्वोच्चारणंप्राथम्यार्थं यत्रनुडन्यच्च प्राप्नोतितत्रप्रथमं नुडेव भवतितेन स्त्रीणां वा
स्त्रियामित्यादावुभयप्रसंगेपरादीयनुमौ बाधित्वा नुडेव अत एव प्राक् प्रायशो दृश्यता मित्युक्तेर्बीजम् तत्र नुटा क्वचित्पूर्वेणापि परस्य बाधः
क्रियते इति तदर्थः किंच मंडूकप्लुत्या ङ्ण्नो ह्रस्वादितिसूत्राद् ह्रस्वादितिपदंपुंसइतिचात्रानुवर्त्य वाक्यभेदेनसंबध्यतेसमानादित्यनुवृत्तंस
मानांतान्नाम्नः आमोनुट्स्यात् पुल्लिंगेतु ह्रस्वांतान्नाम्न एवपरस्यामो नुट् नदीर्घांतान्नाम्नइत्यर्थः समानादिति किंरायां भवतां ह्रस्वांतात् किं
हाहां पुंस इति किम् वातप्रम्यां नाम्नइति किम् कारयाचकार पचतितरामित्यत्र तृकारानुबंध आम् ज्ञेयः तेन न नुट् निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंध

ङःस्य अकारात्परो ङःस्योभवति देवस्य ओसि अकारस्यैत्वं भवति ओसिपरे देवयोः नुडामः समानादुत्तरस्या
मोनुडागमोभवतिपुंसितु ह्रस्वादेवं नामिपरे पूर्वस्य दीर्घोभवति देवानाम् देवे देवयोः क्विलात्सः सः कृतस्य कवर्गा
दिलाच्च प्रत्याहारात्परस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति देवेषु ॥ ॥ कस्येतिवच्च

नात् ङेरादेशस्यामस्तु न नुट् परत्वेनाङ् यङ्भ्यां बाधनात् स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च नामिपूर्वस्य स्वरांतस्य नाम्नो दीर्घः स्यात् नुट् सहिते आमि परे नुम् स
हिते आमितु न दीर्घो भवति यदि हि नुम् सहिते आम्यपि दीर्घः स्यात्तर्हि नुमं बाधित्वा नुड्विधानं व्यर्थं स्यात् नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्युक्त
त्वान्नुट्सहित एव आम् गृह्यते क्विलात्सः सः कृतस्य कुश्च इलश्चानयोः समाहारः क्विल् तस्मात् क्विलात् क्रियते स्म विधीयते स्मेति कर्मणि क्तः कृञो वि
हितस्य कृतस्य शास्त्रेण विहितस्येत्यर्थः सइति षष्ठ्यंत षइति प्रथमांतम् अकारोच्चारणार्थः क्विलात्परस्य कृतस्यादेशरूपस्य प्रत्ययावयवस्य च सः
स्थाने षः स्यात् ष्णु नो णो नंते इत्यतो नंते इत्यनुवर्तते तेन पदांते स्थितस्य सस्य षत्वं न क्विलात् किं देवस्य कृतस्येति किं सुपीः सुपिसौ पदांते स्थितस्य
नेति किम् हरिस्तत्र ॥ ॥

नामि २

सिद्धिः आमंत्र्यते भसन्नं क्रियते ऽ नेनेत्यामंत्रणं साधने युट् आमंत्रणे किम् रामः सत्यः सिः किम् रामौ समानाद्धेर्लोपो ऽधातोः ङ एनो ह्रस्वादित्यतोमं
डुकप्लुत्या ह्रस्वादिति पदं एदोतोत् इत्यत एदोत इति चानुवर्तते ह्रस्वसमानान्तादेदोदंताच्च नाम्नः परस्य धेर्लोपः स्यात् ह्रस्वसमानांतादिति किम् हे
हाहाः हे वानप्रमीः अधातोरित्युत्तरार्थम् एदोत इति ग्रहणं किम् हे हरे हे विष्णो अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च धावित्यनेनैदोतोः कृतयोर्ह्रस्वासरत्वं नास्ति अ
भिमुखस्य भाव आभिमुख्यं सम्मुखीकरणम् आभिमुख्यस्याभिव्यक्तिः प्रकटीकरणं आभिमुख्याभिव्यक्तिस्तस्यै नाम्नः प्राक् हे शब्दस्य प्रयोगो
र्थेनः शब्दतो वा योज्यः सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम सम सिम त्वत् त्व भवतु नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व
अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः एते पंचत्रिंशच्छब्दाः त्रीणि लिंगानि येषां ते त्रिलिंगाः सर्वा-

सिद्धिः आमन्त्रणे ऽर्थे सिर्द्धिसंज्ञको भवति समानाद्धेर्लोपो ऽधातोः ह्रस्वात्समानादेदोतश्चोत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधा
तोः आभिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक् प्रयोगः हे देव हे देवौ हे देवाः एवं घट पट राम कृष्ण मुकुंदादयः सर्व विश्व उ
भ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम सम सिम त्वत् त्व भवतु नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर
त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ॥ ॥ दिसंज्ञकाज्ज्ञेयाः गणसूत्रमिदम् आ-

दिशब्दोऽत्रावयववाची सर्वः आदिराद्यावयवो येषां ते सर्वादयः तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां वृत्तिपदा
र्थरूपाणां कार्य्यान्वयितया संविज्ञानं यस्मिन् स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समा
सार्थ इति बहुवचनं तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वादिसंज्ञा ऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि वर्तत इति सु
कम् तद्गुणसंविज्ञानत्वं संयोगसमवायान्यतरसंबंधेलंबकरणमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव स्वस्वाभिभावसंबंधे तु चित्रगुमानयेत्यान
दावतद्गुणसंविज्ञानत्वं तर्द तस्यापीयं सर्वादिसंज्ञा ...ति ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतेषु सर्वादिषु सर्वादिसंज्ञा न प्रवर्तते मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्ये संप्रत्ययो नाऽमु
ङ् ढूे सर्वादीनां सर्वकार्यं नेति ज्ञापकात्

ख्ये इति न्यायात् मुख्यो हि लोकप्रसिद्धोऽर्थः तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकोऽतो नित्यं द्विवचनांतः ननु उ
भस्य सर्वनामत्वे कोर्थ इति भाष्यकारप्रयोगो विरुध्येत उच्यते अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतता न तु स्वरूपानुकरणस्येति अथ सर्वादिषु उभशब्द
पाठोव्यर्थः सर्वादिकार्याणां स्मडादीनां द्विवचनेऽभावात् उच्यते सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठस्तु उभकाविति रूपसिद्ध्यर्थः तथा हि उभशब्दस्ताव
द्द्विवचनमात्रविषयः नित्यस्त्रितउभेइति लिंगात् समासतद्धितादौ तु द्विवचनलोपे नासौ प्रयुज्यते नमिधानात् द्विवचनलोपे तु उभयशब्दः द्वित्रयैस्त्वोर्थे नित्यमयट् भवति उभ-
यान्यंत्रानि अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इत्युक्तत्वात् तेन उभयतः उभयत्र उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीता निद्रा यैस्ते इति विग्रहे उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्या-
दिप्रयोगवत् कप्रत्ययेप्ययट् प्राप्तः अर्थात् स्मात् उभयकाविति रूपापत्तिः स्यात् तन्निवारणार्थः सर्वादिषु उभशब्दस्य पाठः तेनाख्याताव्ययसर्वादे-
ष्टेः प्रागकू इत्यकू प्रत्यये उभकाविति सिध्यति तद्धितस्य मध्यपतितत्वेन द्विवचनपरत्वानपायात् उभयशब्दस्तु अवयव द्वयारब्धेऽवयविनि वर्तते
उभावववयवौ यस्य स उभयः संख्याया अवयवे तयप् इति तयप् ननु द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोगः कथं संगच्छते तस्य सर्वादित्वाभा
वात् उच्यते द्वयं द्वैधमिच्छंति गच्छंतीति द्वयेपस्तेषां द्वयेषामिति इपेः क्विंतस्य रूपम् अन्यशब्दो भिन्नार्थः अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्नः स्वभावाद्धि
विषये निर्द्धारणेस्ति इतरस्त्वन्यर्ना त्वयो डतरडतमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति विभक्त्यंतं पदमिति ज्ञापकात् तथापी
ह तदंतग्रहणं येभ्यो डतरडतमौ विहितौ तेषां तदंतानां ग्रहणमित्यर्थः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् कतरकतमयतरयतमादयस्तदंताः द्वया
र्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे इति डतरडतमौ समशब्दः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्य्यादावबद्धयोः त्वत्त्वशब्दा
वन्यपर्यायौ आद्यस्त्वांत एवस्य पाठो कार्यः भवतु शब्दस्तु भवदर्थः उणादौ भातेर्डवतुरिति डवतु प्रत्ययांत उकारानुबंधो व्युत्पादितः आ सर्वादेरित्या-
त्वमकू प्रत्ययश्च प्रयोजनमस्य भवादकू भवकान् नेमशब्दो ई या ची एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समाने ल्पे संख्यायां च प्रयुज्य
ते संख्यायामेकवचनांतः पूर्वपरावरशब्दा दिग्देशकालवाचकाः सर्वादिसंज्ञकाः दक्षिणशब्दस्तु दिग्देशवाचकः सर्वादिः ननु प्रवीणवाची उत्त

स्वशब्दौ दिग्देशकालवाचकौ सर्वादी अधरस्तु दिग्देशवाचकः सर्वादिः स्वोज्ञातावात्मनिस्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियांधने इत्यमरः स्वः स्या
त्पुंस्यात्मविज्ञातौत्रिष्वात्मीये स्त्रियांधने इति मेदिनी इतिचत्वारोऽर्थाः स्वशब्दस्य तत्रात्मात्मीययोरेव सर्वादित्वम् अंतरमवकाशावधिपरिधा
नांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंतरात्मनिच इत्यंतरशब्दस्यार्थास्तत्र परिधानबहिर्योगयोरेव सर्वादित्वमृत्यद् सदौशब्दौपूर्वो-
क्तपरामर्शकौ यदशब्द उद्देश्यसमर्पकः एतद् इदमौशब्दौ प्रत्यक्षोपस्थितवाचकौ अदस् शब्दस्तु व्यवहितवाचकः उक्तंच इदमस्तु सन्निकृष्टंस
मीपतरवर्तिचैतदोरूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टं तदितिपरोक्षेविजानीयात् इति द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टवाचकः किम् शब्दः प्रश्नेआक्षेपेच अलिंगःस्वो
धनैकविषयकश्चयुष्मदर्थः अलिंगउच्चारयितृर्थोऽस्मच्छब्दः॥ ७ ॥ जसीअदंतात्सर्वादेर्जसईःस्यात् षष्ठ्याअविधानान्नांतस्यायमादेशोभव-

जसीसर्वादेरकारान्तात्परो जस् ईर्भवति सर्वे ऋनोर्णोऽनन्तेषकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्यनकारस्यैकपदस्थस्यणकारा-
देशोभवत्यन्तेस्थितस्यनभवति सर्वानित्यादौ॥ ॥

ति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीतिन्यायेन-
नजस् इत्यस्यसर्वस्यैवस्थाने आदेशः यद्वाजसीत्यत्र इई इतिप्रश्लेषेणगुरुत्वात्सर्वादेशः अन्यथादीर्घग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् यद्वा अ
स्यत्र दीर्घस्य प्रयोजनं द्वितीय इकारः प्रथमचरमादिभ्योपि विध्यर्थः ननु अकारमाश्रित्यजातईकारः कथमेतद्रूपेणाकारस्य विघातकः
स्यात् उच्यते उभयइति निर्देशेनसन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाऽभ्युपगमादविघातको भवतीत्यर्थः ऋनोर्णोऽनंते षूच स्च आच एषांस
माहारः षृतस्मात् ऋः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान्नामिनः स्वर इति नतुम् अनंते इत्यत्र नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव अंतशब्देनपदांत एव गृह्यते नतुवा
क्यांतः व्याकरणेपदसंस्कारपक्षस्याभ्युपगमात् ऋर्नधातोर्नामिन इत्यादिनिर्देशादेकपदे एवणत्वविधिरस्तितेनैकपदस्थस्यषृ ऋवर्णेभ्यः परस्यन
स्यणःस्यादऽपदान्ते यथा पुष्णाति चतुर्णाम् धातॄणाम् अपदान्ते किम् पितॄन् ऋरितिकिं देवेन॥ ॥ ७ ७ ७

अवकुप्वंतरेऽपि अवश्च कुश्च पुश्च तेषांसमाहारः अवकुपु तेनांतरं अवकुप्वंतरं तस्मिन् स्वराद्यदंतस्येति अवशब्दस्य पूर्वनिपातः दंतौष्ठ्यव-
कारेणावप्रत्याहारः अंतरशब्दो मध्यवाची ष्फरिस्यनुवर्ततेपंचमीनिर्दिष्टा ष्यवधानेसतिणत्वं नप्राप्नोत्यतइदमारभ्यते अत्रापि शब्दोऽनुक्तसमुच्च
यार्थस्तेनानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयाज्ञेयाः एतेषांव्यस्तानां यथासंभवंमिलितानांच मध्येव्यवधानेसति ष्फः परस्यनस्यणः स्यादनं
ते अवेत्यादीति किम् मृत्स्ना ष्फरिति किम् भानुना अनंते किं सर्वान् अनुस्वारादिव्यवधाने यथा बृंहणम् उरःकेन उरःकेण उरः पेन उरःपेणेत्यादि स
र्वादेः स्मट् ङेरगित्यस्यापवादोयं अदंतात्सर्वादेर्ङे इत्यस्य स्मट् स्यात् अदंतादिति किम् त्वन्ने भवते सर्वादेरिति किं रामाय अतः ङसिरदित्यतोऽ

अवकुप्वन्तरेऽपि अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गानुस्वारेण विसर्गेण ᳵ कᳵ पाभ्यांच्च मध्येव्यवधानेऽपि भवतिना-
न्येन सर्वेण सर्वादेस्मट् सर्व्वादेरकारान्तात्परस्य ङे इत्येतस्य स्मडागमो भवति सर्व्वस्मै अतः सर्व्वादेरकारान्तात्परस्या-
तस्स्मडागमो भवति सर्वस्मात् सुडामः सर्व्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति सर्वेषाम् ङिःस्मिन् सर्व्वादेरका-
रान्तात्परो ङिःस्मिन्भवति सर्व्वस्मिन् शेषन्देववत् एवंविश्वादयः डतरडतमौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दाग्राह्याः ॥

सिरित्यनुवर्त्य विभक्ति विपरिणामेन व्याख्यातव्यं यथा अदंतात्सर्वादेः परस्य ङसेरादेश स्यातः स्मट् स्यात् सुडामः अम् शसोरस्येत्यतोमं
डूकप्लुत्याऽस्येत्यनुवर्त्य व्याख्येयं यथा अवर्णांतात्सर्वादेरामः सुट् स्यात् सुडाम इत्यत आम् इत्यनुवर्तनीयं तेनामः षष्ठीबहुवचनस्यामः सुडित्य
र्थो ज्ञेयः तेन आम् ङेरित्यादिना कृतस्यामस्तु सुड् न युवां आवां सर्वस्यामित्यत्र परत्वात् ङिन्तां यडित्यपि समाधानमस्ति ङिःस्मिन् अदंतात्सर्वा-
देर्ङिः स्मिन् भवति अतः किं भवति सर्वादिगणे डतरडतमौ प्रत्ययौ पठितौ न केवलः प्रत्यय इत्युक्तत्वात् तौ डतरडतमावंते येषां ते तदंताः कतरकत
मादयो ज्ञेयाः ॥ ५ ५ ५ ५ ५

पूर्वादीनां नवानां जस् ङ सिङीनामीस्मात् स्मिनोवा पूर्वादीनां नवानां व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वशब्दस्य चात्मा ऽऽत्मीयार्थयोरंतरशब्दस्यबा
ह्ये परिधानीये चार्थे गणपाठात्सर्वत्र सर्वादिसंज्ञा प्राप्ता सा जस् ङसि ङिषु परतोवाभवतीत्यर्थः सर्वादिः सर्वकार्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवा भिधा
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येंतरोपुरि परिधाने बहिर्योगे स्वोर्थज्ञात्यन्य वाच्यपि नेद्यदि सर्वादिः सर्वादिगणे गौणोनाऽथवाऽभिधानामन-
स्यात् तदा सर्वादिः सर्वशब्दस्य कार्य्यमस्ति यस्यसः सर्वकार्यीस्याद्भवेत् मांतोपधादिनीन् सर्वनामाख्य इति वापाठः येतु संज्ञोपसर्जनीभूताःस
र्वादयस्तेषां सर्वादिकार्यमंतर्गणकार्यं च न सर्वादिसंज्ञाया अभावात् सर्वादिकार्यं यथा जसीनीत्वं सर्वादेरितिस्मट् अत इति स्मट् ङि स्मिन्नि

पूर्वादीनान्नवानांजसङसिङ्ङीनामीस्मात्स्मिनोवा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे शेषंसर्ववत् एवंपरादयः सर्वादि
स्सर्वकार्य्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवाभिधा पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरिपरिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थे ज्ञात्यन्य
वाच्यपिसर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वः तस्मै अतिस र्वायदेहि प्रियं स र्वं यस्यासौ प्रियस र्वः तस्मै प्रियसर्वाय सर्वोनाम क-
श्चित्तस्मैसर्वाय अतिपूर्वाय अंतरायांपुरिसमाय तुल्याय व्यवस्थायां किम् दक्षिणागाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां कि
म् उत्तराः कुरवः अन्तरेऽन्तरावाशाटिकाः परिधानीया इत्यर्थः अन्तरेऽन्तरावाचांडालस्यगृहाः बाह्याइत्यर्थः बहिर्योगे कि
म् ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्यइत्यर्थः ॥ ॥

तिस्मिन् सुडा-
मइति स्कुडागमः यदोक्वेतिसुट् इत्यादि अंतर्गणकार्यं यथा त्वन्यादेरिति त्रतुः त्यदादेष्टेरित्यः दस्यमइतिमः सौसइतिस इत्यादि स्वार्थं परित्यज्य अन्यार्थे-
भूते सगौणाहि गौणेयथा सर्वमतिक्रांत इत्यत्रात्यादयः कांताद्यर्थे द्वितीययेति तसुरुषः अतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वायपुरुषाय त्वंदेहि गौणत्वादत्र नस्मट् प्रियं
सर्वंयस्येति बहुव्रीः सप्रियसर्वः संकेतकरणंसंज्ञायथाकश्चित्पुरुषस्तस्य नामसर्वइति तस्मै सर्वायसंज्ञात्वादत्र नस्मट् पूर्वादि सप्तको गणो व्यवस्थ
यासर्वकार्य्यीस्यात् स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमोव्यवस्थेति स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्याऽवधेर्नियमइत्यर्थः अपेक्ष्यते इति अ

पेक्षः कर्माणिघञ्प्रत्ययः स्वशब्देनपूर्वादयः सतत्र्याद्याः स्वेषांपूर्वादीनामभिधेयः स्वाभिधेयोदिग्देशकालरूपोऽर्थः स्वाभिधेयस्यापेक्षः स्वाभि
धेयापेक्षः कर्तृकार्य्ययोस्कादाविति कर्तृषष्ठ्यासमासः स्वाभिधेयेनापेक्ष्यतेइत्यर्थः स्वाभिधेयापेक्षश्चासावधिनियमश्चस्वाभिधेयापेक्षावधिनि
यमोव्यवस्थाभवधिमपेक्ष्यते पूर्वादयो यत्रस्युस्तत्रव्यवस्था भवतीत्यर्थः व्यवस्थायां किम् दक्षिणानराः कुशलाइत्यर्थः एवंअधरे तांबूलारागः उ
त्तरेप्रत्युत्तरेच शक्तइतिगौणे यथापूर्वमतिक्रान्तोऽतिपूर्वस्तस्मैअतिपूर्वायपुरुषा यत्वं देहि गौणत्वादत्र नस्मट् समशब्दोऽतुल्येऽर्थे सर्वकार्यः तु
ल्येऽर्थे नभवतीत्यर्थः समायदेहि तुल्यार्थत्वादत्रनस्मट् अंतरशब्दः परिधाने उत्तरीयेऽर्थे बहिर्योगेचार्थे सर्वकार्योअपुरिपुरोविषयतायां सर्वकार्योन
भवति बहिः शब्दे नानावृत्ति देशोबाह्यं चोच्यते अंतरायां पुरीति प्राकाराद्बाह्यायांपुरिप्राकारांतरवर्तिन्यां वापुरिगृहाः संति सत्यपि बहिर्योगेपुरि

॥स्वायधनायज्ञातयेवा॥

विषयत्वान्न सर्वादिसंज्ञात्र सर्वादित्वाभावाद्घटोऽन्वेति नसुट् परिधानेतु अंतरे अंतरावा शाटिकाइति परिधानीया इत्यर्थः सर्वादित्वाद्वाजसीतिई
त्वं बहिः शब्दोऽर्थद्वयवाचीउक्तः तत्राद्येयथा अंतरे अंतरावा गृहाइति नगराद्बाह्याश्चांडालादिगृहाइत्यर्थः द्वितीयेतु नगराभ्यंतरा गृहाइत्यर्थः बाह्येन
सहाभ्यंतरस्य योगोऽस्त्यस्ति बहिर्योगे किम् ग्रामयोर्द्वयोरंतरेमध्ये तापसावसंतीति अंतरशब्दस्यमध्यार्थत्वान्नसर्वादिसंज्ञाअतएवात्रपाक्षिकोनस्मि
न् अर्थश्च ज्ञातिश्चार्थज्ञाती अर्थज्ञातिभ्यामन्यावात्मात्मीयावर्थौ अर्थज्ञात्यन्यौ अर्थज्ञात्यन्यौवक्तीत्यर्थः ज्ञात्यन्यवाचीस्वशब्दः सर्वकार्यः आत्मा
त्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दः तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टौ तत्रसर्वादिसंज्ञाभवतिस्वे स्वाः आत्मानः आत्मीयावेत्यर्थः स-
र्वादित्वादत्रवाजसीतीत्वं ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वायेत्यत्रसर्वादित्वाभावान्नस्मट् ननुआत्मात्मीयवाचीनि वक्तुंयुक्तं पर्युदासग्रहणमनर्थकम् उच्यते

पूर्वादीनां नवानां जस् ङ सि ङीनामीस्मात् स्मिनोवा पूर्वादीनां सप्तानां व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वशब्दस्य चात्मा ऽऽत्मीयार्थयोरंतरशब्दस्यबा ह्ये परिधानीये चार्थे गणपाठात्सर्वत्र सर्वादि संज्ञा प्राप्ता सा जस् ङ सि ङि षु परतोवाभवतीत्यर्थः सर्वादिः सर्वकार्यीस्यान्नचेन्नौणोऽथवा भिधा पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येंतरोपुरि परिधाने बहिर्योगे स्वोर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि नेद्यादि सर्वादिः सर्वादिगणे गौणोनाऽथवाऽभिधानामन-स्यात् तदा सर्वादिः सर्वशब्दस्य कार्य्यमस्ति यस्य सः सर्वकार्यीस्याद्भवेत् मांतोपधादिनीन् सर्वनामाख्य इति वापाठः येतु संज्ञोपसर्जनीभूताः स र्वादयस्तेषां सर्वादि कार्यमंतर्गणकार्यं च न सर्वादिसंज्ञाया अभावात् सर्वादिकार्यं यथा जसीतीत्वं सर्वादेरितिस्मट् अतइति स्मट् ङिः स्मिन्नि

पूर्वादीनान्नवानांजस् ङ सिङीनामीस्मात्स्मिनोवा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे शेषंसर्ववत् एवंपरादयः सर्वादि स्सर्वकार्य्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवाभिधा पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरिपरिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थे ज्ञात्यन्य वाच्यपिसर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वः तस्मै अतिस र्वाय देहि प्रियं स र्वे यस्यासौ प्रियस र्वः तस्मै प्रियसर्वाय सर्वोनाम क-श्चित्तस्मै सर्वाय अतिपूर्वाय अंतरायांपुरिसमाय तुल्याय व्यवस्थायां किम् दक्षिणागाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां कि म् उत्तराः कुरवः अन्तरेऽन्तरावाशाटिकाः परिधानीयाइत्यर्थः अन्तरेऽन्तरावाचांडालस्य गृहाः बाह्याइत्यर्थः बहिर्योगे कि म् ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्यइत्यर्थः ॥ ॥

तस्मिन् सुडा-

मइति स्कडागमः यटोच्चेति सुट् इत्यादिअंतर्गणकार्यं यथा त्वन्यादेरिति त्वतुत्यदादेष्टेरित्यः दस्यमइतिमः सौसइतिस इत्यादि स्वार्थं परित्यज्य अन्यार्थे-वृत्ते सर्वे गौणाहि गौणे यथा सर्वमतिक्रांतइत्यत्रात्यादयः कांताद्यर्थे द्वितीययेति तत्पुरुषः अतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय पुरुषाय त्वं देहि गौणत्वादत्र नस्मट् प्रियं सर्वं यस्येति बहुव्रीः सप्रियसर्वः संकेतकरणं संज्ञा यथा कश्चित्पुरुषस्तस्य नाम सर्व इति तस्मै सर्वाय संज्ञात्वादत्र नस्मट् पूर्वादि सप्तको गणो व्यवस्थ या सर्वकार्य्यीस्यात् स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमोव्यवस्थेति स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्याऽवधेर्नियमइत्यर्थः अपेक्ष्यते इति अ

पेक्षः कर्म्मणिघञ् प्रत्ययः स्वशब्देनपूर्वादयः सप्तग्राह्याः स्वेषांपूर्वादीनामभिधेयः स्वाभिधेयोदिग्देशकालरूपोऽर्थः स्वाभिधेयस्यापेक्षः स्वाभि
धेयापेक्षः कर्तृकार्य्ययोस्कादावितिकर्तृषष्ठ्यासमासः स्वाभिधेयेनापेक्ष्यतेइत्यर्थः स्वाभिधेयापेक्षश्चासाववधिनियमश्चस्वाभिधेयापेक्षावधिनि
यमोव्यवस्थाअवधिमपेक्ष्यते पूर्वादयो यत्रस्युस्तत्र व्यवस्था भवतीत्यर्थः व्यवस्थायां किम् दक्षिणानराः कुशलाइत्यर्थः एवंअधरे तांबूलारागः उ
त्तरेभ्रस्युत्तरेच शक्तइति गौणे यथापूर्वमतिक्रान्तोऽतिपूर्वस्तस्मै अतिपूर्वायपुरुषायत्वं देहि गौणत्वादत्र नस्मट् समशब्दोऽतुल्येऽर्थे सर्वकार्यः तु
ल्येऽर्थे नभवतीत्यर्थः समायदेहि तुल्यार्थत्वादत्र नस्मट् अंतरशब्दः परिधानेउत्तरीयेऽर्थे बहिर्योगेचार्थे सर्वकार्योअपुरिपुरोविषयतायां सर्वकार्योन
भवति बहिः शब्दे नानावृत्ति देशोबाह्यं चोच्यते अंतरायां पुरीति प्राकाराद्बाह्यायांपुरिप्राकारांतरवर्तिन्यां वापुरिगृहाः संतिसत्यपि बहिर्योगेपुरि

॥स्वायधनायज्ञातयेवा॥

विषयत्वान्न सर्वादिसंज्ञात्र सर्वादित्वाभावाद्यदोचेति नसुट् परिधानेतु अंतरे अंतरा वा शाटिकाइति परिधानीया इत्यर्थः सर्वादित्वाद्धाजसीतिई
त्वंबहिः शब्दोऽर्थद्वयवाचीउक्तः तत्राद्येयथा अंतरेअंतरावागृहाइतिनगराद्बाह्याश्चांडालादिगृहाइत्यर्थः द्वितीयेतु नगराभ्यंतरा गृहाइत्यर्थः बाह्येन
सहाभ्यंतरस्य योगोस्त्यस्ति बहिर्योगे किम् ग्रामयोर्द्वयोरंतरेमध्ये तापसावसतीति अंतरशब्दस्यमध्यार्थत्वान्नसर्वादिसंज्ञाअतएवात्रपाक्षिकोनस्मि
न् अर्थश्च ज्ञातिश्चार्थज्ञाती अर्थज्ञातिभ्यामन्यावात्मात्मीयावर्थौअर्थज्ञात्यन्यौअर्थज्ञात्यन्यौवक्तीत्यर्थः ज्ञात्यन्यवाचीस्वशब्दः सर्वकार्यः आत्मा
त्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपरिशिष्टौ तत्रसर्वादिसंज्ञाभवतिस्वे स्वाः आत्मानः आत्मीयावेत्यर्थः स
र्वादित्वादत्रवाजसीतीत्वंज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वायेत्यत्रसर्वादित्वाभावान्नस्मट् ननुआत्मात्मीयवाचीति वक्तुंयुक्तं पर्युदासग्रहणमनर्थकम् उच्यते

ज्ञातित्वेनधनत्वेनचविवक्षायांसत्यामात्मीयार्थे सर्वादिसंज्ञामाभूदित्यर्थम्पर्युदासग्रहणमिति अन्यशब्दस्य ग्रहणमनर्थकमृ उच्यते आत्मीया
र्थस्यापिज्ञातित्वेनधनत्वेनच विवक्षायांसत्यांसर्वादिसंज्ञामाभूदित्येतदर्थमन्यशब्दग्रहणमिति ॥ छ ॥ द्वंद्वेसर्वादीनां सर्वकार्यंन द्वंद्वसमासेस
र्वादिसंज्ञान भवतिसमुदायस्यायंनिषेधोनत्वऽवयवानां वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च ते वर्णाश्रमेतरे तेषांवर्णाश्रमेतराणांसर्वादिसंज्ञाभावान्नसुट्
वाजसीद्वंद्वे उक्तासंज्ञावास्याज्जसीतिई आदेशेकर्तव्ये तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवाक्येपिचन तृतीयातत्पुरुषसमासेच तृतीयासमासोऽर्थः
प्रयोजनं यस्य तत् तृतीयासमासार्थं तृतीयासमासार्थंच तद्वाक्यंच तृतीयासमासार्थ वाक्यं तस्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्येपिसर्वादिसंज्ञानभवति
मासेनपूर्वमासपूर्वस्तस्मैमासपूर्वायदेहि तृतीयासमासे ऽत्रसर्वादित्वाभावान्नस्मट् प्रथमचरमतयडयडल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीवा एतेषांसर्वा

द्वंद्वेसर्व्वादीनान्नसर्वंकार्यम् पूर्वपरावराणाम् वाजसी वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः तृतीयासमासे तृतीयासमासा
र्थवाक्येपिचन् मासपूर्व्वाय मासेनपूर्वाय प्रथमचरमतयडयडल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीवा प्रथमे प्रथमाः चरमेच
रमाः तयडयटौप्रत्ययौ ततस्तदन्ता ग्राह्याः द्वितये द्वितयाः द्वये द्वयाः शेषं देववत् नेमे नेमाः शेषंसर्व्ववत् ती
यस्यङ्ङ्ित्सुवासर्व्ववद्रूपम् द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये एवं तृतीयः ॥ दिसंज्ञावास्यात्

जसीतीत्वे कर्तव्ये नेमशब्दस्यनित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः तयडयटौ प्रत्ययौ केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् तयडयडं ताद्वितय-
द्वयादिका ग्राह्याः संख्याया अवयवे इतितयडयटौ द्वावयवौ यस्यसः द्वितयः द्वयः तीयस्यवाङित्सुसर्व्ववद्रूपम्तृतीयप्रत्ययांतस्यवा सर्वशब्दतुल्यं
रूपंभवति ङे ङ ङसि ङि षु परतः द्वित्रिभ्यामिति तीयः अर्थवद्ग्रहणान्नेह पटुजातीयायेत्यत्र प्रकारेणजातीय इतिजातीयः उभशब्दस्य आख्याता
व्ययसर्वादेरित्यकार्यः सर्वादौपाठः द्विवचनपरत्वाभावेतु उभशब्दान्नित्यं मयट् भवतीतिन कप्रत्ययादिष्टसिद्धिः ॥ छ ॥

छ छ छ छ छ

य न
उभशब्दस्य द्विवचनांताः नभिधानादितिकै यटः उभयशब्दस्यद्विवचनमस्तिअनभिधानेप्रमाणाभावादितिहरदत्तःउभयशब्दस्यायदप्रत्य-
यांतत्वात् प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते सर्वादौ पाठसामर्थ्यान्नित्यसंज्ञा भवति विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वाच्चअयमर्थः उभयशब्दे प्रथमचरमेति
विकल्पस्यजसपेक्षया बहिरंगत्वंसर्वादिगणपाठसिद्धनित्यसंज्ञायास्तु विभक्त्यपेक्षारहितत्वेनअंतरंगत्वं ततोंतरंगबहिरंगयोर्मध्येंतरंगोविधिर्बली
यानिति न्यायादत्रनित्यैवसंज्ञास्यान्नतुविकल्प इति निः क्रांतोजरायाइति निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्येतितत्पुरुषः अन्यार्थेन्हस्वः निर्जरः अमरान्निर्जरादे
वाइत्यमरः जरायाः स्वरादौ जरस्वावक्तव्यः जराशब्दस्य वा जरस् भवति स्वरादौ विभक्तौपरतः तदंतविधिरत्र जरायाइत्यस्य नाम्नो विशेषणत्वात् षष्ठी

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीत्ये
के अस्तीत्यन्ये उभयः उभये निर्ज्जरः जरायास्स्वरादौ जरस्वावक्तव्यः तदन्तविधिरत्र षष्ठीनिर्द्दिष्टस्यादेशास्तदन्तस्यज्ञेयः गु
रुशिच्च सर्व्वस्य निर्द्दिश्यमानस्यादेशाभवंति एकदेशाविकृतमनन्यवत् निर्ज्जरसौ निर्ज्जरौ निर्ज्जरसः निर्ज्जराः पक्षे हसादौ
च देववत् संख्याविसायपूर्व्वस्याह्नस्याहन् वाङौ वेङ्योः अन्नन्तस्योपधायालोपोवाभवति ईङीत्ये तयोः परयोर्म्मकारवका
रान्तसंयोगादुत्तरस्य न॥

निर्द्दिष्टस्येतिपरिभाषयानिर्जरशब्दस्यांतस्यस्थानेजरस्प्राप्तोऽतआहगुरुःशिच्चेतिअनयापरिभाषयासोपपदस्यसर्वस्यस्थाने
जरसादेशेप्राप्तेसत्याहनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतिनिर्दिश्यतेइतिनिर्दिश्यमानउच्चार्यमाणस्तस्यस्थानेआदेशाःस्युः एवमपिनिर्दिश्यमानजराशब्दस्यजरसादेशोभवतिनान्य
त्रेसतआहएकदेशेतिएकदेशेनविकृतमेकदेशविकृतंशब्दरूपंअन्येनतुल्यमित्यन्यवन्नभवति अनया परिभाषयानिजरइत्यत्रजरेपि जरावद्ज्ञेयः जर-
सादेशाभावपक्षेहसादौच देववद्रूपम् संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्याहन्वा ङौ संख्याविसायाः पूर्वेयस्यसः संख्याविसाय पूर्वस्तस्य संख्यादिपूर्व-
स्यान्हस्य स्थानेऽहन् आदेशोवास्यात् वेङ्योईश्च ङिश्चईङी तयोरीङ्योः ईइति ईमौ ॥

इति सूत्रेणकृतोत्र गृह्यते नतु जस् शसो: शिरितिशि : नापि ईप् निरनुबंधग्रहणेन सानुबंधकस्येत्युक्त त्वात् अल्लोप इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोय
म् अन्नंतस्य नाम्न उपधाया लोपो वा स्यात् ईङ्योः परतः वकारमकारादौ अंते यस्य संयोगस्य स वकार मकारांतः वकारमकारांत श्चा
सौ संयोगश्च वकारमकारांतसंयोगस्तस्मात्परस्यान उपधाया लोपो न भवतीत्यर्थः यथा बहुयज्व नी चर्मणी इत्यादि द्वयोर न्होर्भव इति तद्धि
तार्थे द्विगुसमासोयं भवार्थे इक् प्रत्ययस्तस्य लुक् च ततः समासांतष्टप्रत्ययः नोवेत्युपधालोपः द्व्यन्हः विगतमह इति तत्पुरुषः व्यन्हः अन्हः सा
यं इति क्वचिदमाद्यंतस्येति परनिपातः स्यतेर्घञ् प्रत्यये युकि च कृते सति साय शब्दो ऽवसान वाची साधितः अहन्नादेशे उपधालोपे द्व्यन्हि लो
पा ऽभावे द्व्यहनि अहन्नभावे द्व्यन्हे पाद दंत नासिका मास हृदय निशा असृग्यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य मांस घृत नासानूनां एषप

द्व्यन्हि द्व्यहनि द्व्यन्हे विगतमहो व्यन्हः व्यन्हि व्यहनि व्यन्हे अन्हस्साय: सायान्हः सायान्हि सायाहनि साया-
न्हे पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृग्यूष दोष यकृच्छकृदुदकास्यमांसघृतनासानूनाम् पाद दत् नस् मास्
हृद् निश् असृक् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् मांस घृत स्नु एते आदेशा भवंति शसादौ वा पदः पदा पद्भ्या-
म् पद्भिः दतः दता दद्भ्याम् दद्भिः मासः मासा माभ्यां मासाभ्याम् अल्लोपस्स्वरे ऽम्वयुक्ताच्छसादौ अन्नन्तस्योपधा-
यालोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकार व कारान्त संयोगादुत्तरस्य न यूष्णः यूष्णा ॥ दादय आदेशा वास्युः शसा-

दौ माभ्यामित्यत्र सस्य विसर्गे आदवे इति विसर्गलोपश्च यूषो मंडः मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपन पाचन इति दर्शनात् अल्लोपः स्वरे ऽम्वयुक्ता-
च्छसादौ नोपधाया इत्यनुवर्तते नांतस्य नाम्न उपधाया अतो लोपः स्यात् शसादौ स्वरे नांतस्येति किम् भवतः अत इति किं दंडिनः तपर इति
किम् प्रतानयतीति प्रतान् क्विप् प्रत्ययस्तान् प्रतानः स्वरे किं राजभ्यां शसादौ किं मघोन इदं माघवनं देवने दमर्थे इत्यण् मश्च वश्च म्वौ युक्तः कर्म्म-
णि क्तः म्वाभ्यां युक्तो म्वयुक्तः न म्वयुक्तो ऽम्वयुक्तस्तस्मा दम्वयुक्ता दम्वाभ्यां युक्ता द्वर्णात्परस्यातो लोपो न भवतीत्यर्थः यथा यज्वनः ब्रह्मणः

म्वेतिकिम् तस्णायुक्तादिति किं अर्थ्यमूणः णत्वेकृतेपूणयोगे ष्णाइत्यक्षरं भवतियूष्णः ॥ छ ॥ नाम्नोनोलोपशधौ नइत्यनेन नामविशेष्यते
विशेषणत्वात्तदंतविधिर्भवति नांतस्य नाम्नोंतस्य लोपश्स्यादृसे पदांते चाधो नाम्न इति किम् अहन् नाम्न इत्यनुवर्तमाने पुनर्नामग्रहणं नामसं-
ज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थितस्य नकारस्य लोपशर्थं तेनागमादेशयोर्नकारस्य लोपश् नभवति यथा पचन् भवान् श्वन् सुहिन् प्रज्ञान् यूषभ्यामत्र नस्य लोप
शिकृते अद्दीत्यालेभासे उच्यते नस्य लोपशिनविभक्तिकार्यमितिविभक्तौ कार्यविभक्तेर्वाकार्यमितिसमासःपथिविस्त्रादौ षत्वं तु नविभक्तिकार्यं सैषादितिज्ञापकातुआदेशाभावप
क्षेसर्वाणिरूपाणि देववत् आदेशपक्षे प्रपंच वचनानि देववत् पदादयो नादेशाः किंतु पृथक् शब्दाः एके आचार्या इति वदंति तेन पदं घ्रिश्वरणो स्त्रियां स्त्रां:

नाम्नोनोलोपशधौ नान्तस्य नाम्नो नस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ यूषभ्याम् यूषभिः पक्षे पश्वसु देववत् पदादयः
पृथक् शब्दाइत्येके सोमपाः सोमपौ सोमपाः सोमपाम् आतोधातोर्लोपः धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ
स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्या मित्यादि एवं कीलालपा शंखध्मा मधुपा विश्वपा प्रभृतयः धातोः किम् हाहान् हाहाः
हाहौ हाहाः हाहै हाहौः हरिः औयू इकारान्तादुकारान्ताच्च परऔयू आपद्यते इउ भवतः हरी ॥ ॥ तंहन्मानसंमन इत्यादि सं

गच्छते इत्यदन्ताः सोमं पिबतीति सोमपाः पापाने इत्यस्मादातोड इतिडप्रत्ययं बाधित्वाक्किप् आतो धातोर्लोपः आकारान्तस्य धातोर्लोपः स्याच्छ
सादौ स्वरे शतृशानकसंतानां तृजंतानां तथैव च क्किवंतानां च शब्दानां धातुत्वं नोपहन्यते प्रादिपदिकसंज्ञयेत्यर्थः आतोऽस्य द्वे संज्ञेस्तः षष्ठीनिर्दि
ष्टस्येत्यंतलोपः धातोः किम् हाहान् गंधर्व विशेषवाचकमस्तु सन्नं प्रातिपदिकमिद हाहाहूहूश्चैवमाद्या गंधर्वा इत्यमरः दासवर्णे दीर्घः हाहाङे ऐत्वं हा
है ङिसिङसोदीर्घः हाहाः २ ओसि औत्वं हाहौः ङौ एत्वं हाहे शेषं सोमपावत् आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् क्तः इत्यादंताः
औयु इदु ख्यां परऔ यूस्याताम् ईदूतो दीर्घयोर्ग्रहणे ईऊ इति पदद्वयं बोध्यम् ह्रस्वग्रहणपक्षे तु युइत्यत्रे तरेतरद्वंद्वः इदुद्भ्यामिति किम् देवौतपरत्वमि
तिकिम् वातप्रम्यो छ छ छ छ छ

इति सूत्रेणकृतोत्र गृह्यते नतु जस् शसोः शिरिति शिः नापि ईप् निरनुबंधग्रहणेन सानुबंधकस्येत्युक्तत्वात् अल्लोप इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोय
म् अन्नंतस्य नाम्न उपधाया लोपो वा स्यात् ई ङ्योः परतः वकारमकारादौ अंते यस्य संयोगस्य स वकार मकारांतः वकारमकारांतश्चा
सौ संयोगश्च वकारमकारांतसंयोगस्तस्मात्परस्यान उपधाया लोपो न भवतीत्यर्थः यथा बहुयज्व नी चर्मणी इत्यादि द्वयोर ⸻ न्होर्भव इति तद्धि
तार्थे द्विगु समासोयं भवार्थे इक् प्रत्ययस्तस्य लुक् च ततः समासांतष्टप्रत्ययः नोवेत्युपधालोपः द्व्यन्हः विगतमह इति तत्पुरुषः व्यन्हः अन्हः सा
यं इति क्वचिदमाद्यंतस्येति परनिपातः स्यतेर्घञ् प्रत्यये युकि च कृते सति सायशब्दोऽवसान वाची साधितः अहन्नादेशे उपधालोपे द्व्यन्हि लो
पाऽभावे द्व्यहनि अहन्नभावे द्व्यन्हे पाद दंत नासिका मास हृदय निशा असृग्यूष् दोष् यकृत शकृत् उदक आस्य मांस पृत नासानूनां एषप

द्व्यन्हि द्व्यहनि द्व्यन्हे विगतमहो व्यन्हः व्यन्हि व्यहनि व्यन्हे अन्हस्सायः सायान्हः सायान्हि सायाहनि साया-
न्हे पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृग्यूष दोष यकृच्छकृदुदकास्य मांस पृत नासानूनाम् पाद दत् नस् मास्
हृद् निश् असृक् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् मांस पृत् स्नु एते आदेशा भवंति शसादौ वा पदः पूदा पद्भ्या-
म् पद्भिः दतः दता दद्भ्याम् दद्भिः मासः मासा माभ्यां मासाभ्याम् अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ अन्नन्तस्योपधा-
या लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकार व ⸻ कारान्त संयोगादुत्तरस्य न यूष्णः यूष्णा ॥ दादय आदेशा वा स्युः शसा-

दौ माभ्यामित्यत्र सस्य विसर्गे आदवे इति विसर्गलोपश् यूषो मंडः सुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपन पाचन इति दर्शनात् अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ता-
च्छसादौ नोपधाया इत्यनुवर्तते नांतस्य नाम्न उपधाया अतो लोपः स्यात् शसादौ स्वरे नांतस्येति किम् भवतः अत इति किं दंडिनः तपर इति
किम् प्रतानयतीति प्रतान् क्विप् प्रत्ययस्तान् प्रतानः स्वरे किं राजभ्यां शसादौ किं मघोन इदं माघवनं देवने दमर्थे इत्यण् म्वचवश्च म्वौ युक्तः कर्म्म-
णि क्तः म्वाभ्यां युक्तो म्वयुक्तः नम्वयुक्तोऽम्वयुक्तस्तस्मा दम्वयुक्ता ⸻ दम्वाभ्यां युक्ता द्वर्णात्परस्यातो लोपो न भवतीत्यर्थः यथा यज्वनः ब्रह्मणः

म्वोतिकिम् तस्णाशुक्तादिति किं अर्घ्यमृणः णत्वेकृतेपृणयोगे ष्णाइत्यक्षरं भवतियूष्णः ॥ छ ॥ नाम्नोनोलोपश्शधौ नइत्यनेन नाम विशेष्यते विशेषणत्वात्तदंतविधिर्भवतिनांतस्य नाम्नोंतस्य लोपश्स्याद्रसे पदांते चाधौ नाम्न इति किम् अहन् नाम्न इत्यनुवर्तमाने पुनर्नामग्रहणं नामसं-ज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थितस्य नकारस्य लोपशर्थं तेनागमादेशयोर्नकारस्य लोपश् नभवतियथा पचन् भवान् श्वन् सुहिन् प्रज्ञान् यूषभ्यामत्र नस्यलोप शिकृतेअङ्गीत्यात्वेप्राप्ते उच्यते नस्यलोपशिनविभक्तिकार्यमितिविभक्तौकार्यविभक्तेर्वाकार्यमितिसमासः पथिभित्यादौषत्वंतुनविभक्तिकार्यंसैपादितिज्ञापकात् आदेशाभावप क्षेसर्वाणिरूपाणि देववत् आदेशपक्षेप्रपंच वचनानिदेववत् पदादयोनादेशाः किंतु पृथक् शब्दाः एके आचार्या इति वदंतितेनपदंघ्रिश्चरणोस्त्रियां स्त्रां·

नाम्नोनोलोपशधौ नान्तस्य नाम्नो नस्यलोपश् भवतिरसे पदान्ते चाधौ यूषभ्याम् यूषभिः पक्षे पञ्चसु देववत् पदादयः पृथक् शब्दाइत्येके सोमपाः सोमपौ सोमपाः सोमपाम् आतोधातोर्लोपः धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्यामित्यादि एवं कीलालपा शंखध्मा मधुपा विश्वपा प्रभृतयः धातोः किम् हाहान् हाहाः हाहौ हाहाः हाहे हाहौः हरिः औयू इकारान्तादुकारान्ताच्चपरऔयूआपद्यते इउभवतः हरी ॥ ॥ तंहन्मानसंमन इत्यादि सं

गच्छते इत्यदन्ताः सोमं पिबतीति सोमपाः पापाने इत्यस्मादातोड इतिडप्रत्ययं बाधित्वाक्विप् आतो धातोर्लोपः आकारान्तस्य धातोर्लोपः स्याच्छ सादौ स्वरे शतृशानकसंतानां तृजंतानां तथैवच क्विबंतानांच शब्दानां धातुत्वं नोपहन्यते प्रादिपदिकसंज्ञयेत्यर्थः आतो ऽस्य द्वे संज्ञेस्तः षष्ठीनिर्दि ष्टस्येत्यंतलोपः धातोः किम् हाहान् गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिद हाहाहूहूश्चैवमाद्या गंधर्वा इत्यमरः टासवर्णेदीर्घः हाहाङे ऐत्वं हा है ङिसिङसोदीर्घः हाहाः २ ओसि औत्वं हाहौः डौ एत्वं हाहे शेषं सोमपावत् आत इतियोगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्तृन्क्कः इत्यादंताः औयुइदुभ्यां परऔयूस्याताम् ईदूतोदीर्घयोर्ग्रहणे ईऊइतिपदद्वयंबोध्यम् ह्रस्वग्रहणपक्षेतुयुइत्यत्रे तरेतरद्वंद्वः इदुद्भ्यामिति किम् देवौतपरत्वमि तिकिम् वातप्रम्यो

छ छ छ छ छ

एओजसि इदुद्भ्यामित्यनुवर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते तच्च नाम्नो विशेषणं विशेषणे हि तदंतविधिः इदुदंतस्य नाम्न एओ स्यातां जसि परतः
इदुदंतस्येति किम् रायः ग्लावः तपरत्वं किम् वातप्रम्यः हूहूः धौ इदुदन्तस्य एओ भवतः धौ परे कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वमोत्वं च ततः स
माना द्धेरिति धिलोपः इदुदंतस्य किं हे ग्लौः तपरत्वं किम् हे वातप्रमीः हे हूहूः टाना ऽ स्त्रियाम् इदुद्भ्यां परष्टा ना स्यात् स्त्रीलिंगे तु न किंच पुंसीत्युक्ते तु अद
सष्टाप्रत्ययेत्यदाद्यत्वे मत्वे च अमटा इति स्थिते इनादेशात् परत्वादंतरंगत्वाच्च मादू इत्यूत्वे पुल्लिंगे सिद्धममुनेति क्लीबेत्वमुनेति न सिध्यतिनामिनः इतिस्व
रे नुमि कर्तव्ये उत्वस्यासिद्धत्वाद तो ऽ स्त्रियामित्युक्तं इदुद्भ्यां किं गवा तपरत्वं किम् वातप्रम्या हूहूः ङिति इदुदंतस्य नाम्न एओ स्यातां ङ् इत् यस्य स

एओजसि इकारान्तस्योकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति हरयः धौ इकारान्तस्योकारान्तस्य च धौ परे एका
र ओकारश्च भवति हे हरे हरिम् हरी हरीन् टाना ऽ स्त्रियाम् इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवत्यस्त्रियाम् हरिणा हरिभ्या-
म् हरिभिः ङिति इकारान्तस्योकारान्तस्य ङिति परे एकार ओकारश्च भवति हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ङस्य एदोद्भ्यामुत्तर
स्य ङसिङसोरकारलोपो भवति हरेः हर्योः हरीणां ङेरौ ङित् इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेः औ भवति स च ङित् ङिति टेः ङिति परे टे-
र्लोपो भवति हरौ हर्योः हरिषु एवमग्निगिरिरविकविमुन्यादयः उकारान्ता विष्णुवायुभानुगुर्वादयो ऽ प्येवं ज्ञेयाः भानुः भानू
भानवः॥ ॥ ङित् तस्मिन् ङिति स्यादौ ङिति किं हरिभ्यां स्यादौ किं हरिरिवाचरतीति हरयति आचारे क्विप् तलः प्रत्ययात् स्त्रियामङित्त्व
ङ् हर्या नाम्नः किं नुतः नुवंति किं चङ् चासौ इच्च ङित् तस्मिन् ङिति इति कर्मधारयकरणे इत्संज्ञकङकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो भवति तदा नाम्नः स्या
दावित्येतयोरनुवृत्तिर्न कर्तव्येति लिघुषादेर्ङः इत्यादि ङ प्रत्यये तु परत्वादियुवौ अशिश्रियत् अदुद्रुवत् इत्यादि ङस्य एदोतोत इति सूत्रमनुवर्तते लोप-
श् इति च एदोतः परस्य ङस्याकारस्य लोपश्च स्यात् ङकारस्य इत्संज्ञायामकारः परत्वेन लभ्यते एदोत इति किं रायः ग्लावः ङस्येति किं हरये भानवे ङ
स्यातः किं हरयः भानवः ङेरौ ङित् इदुद्भ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य औः स्यात्॥

सश्चडिः संज्ञकः ननु ङे ङैरौ इत्येव वक्तव्यं किं ङिच्छब्देन उच्यते ङिद्ग्रहणं कृतौ ङश्च उः इत्यादौ ङिदित्यस्यानुवृत्त्यर्थं इदुद्भ्यां किम् रायि गवि तपरत्वं
किं वातप्रमीहूब्धी ङितिटेः नाम्नष्टेर्लोपः स्यात् ङिति परतः अव्ययानां टेर्लोपश्च तद्धितस्य ये स्वरे च यथा बहिर्भ्वो वोबाह्यः पुनः पुनरेव पौनःपुन्यं
पथः कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः कारकादित्यण् सेर्डाधेः सखिशब्दात्सखिशब्दांताच्च नाम्नः परस्य सेर्डा स्यात् ऐ सख्युरिति सूत्रे विपरीत-
निर्देशात्तदंतग्रहणं कीदृशस्य सेः नधिः अधिस्तस्याधेः अधिभिन्नस्येत्यर्थः समानं ख्यायते जनैरिति सखा नीव्यादय इति निपातनात्ख्याधातो
रिपत्ययोयाइत्यस्य निवृत्तिश्च तदंते तु शोभनः सखा सुसखा धौ तु धावित्येकारेन तुडा अधेरिति निषेधात् ऐः सख्युः तस्मादित्यनुवर्तते तस्य सखि
शब्देन विशेषणात्तदंतविधिः सखिशब्दस्य सखिशब्दान्तस्य च नाम्नः ऐः स्यात् पंचसु शब्दः प्राक् स्यादिष्वेव रूढः सौ तु परेण डादेशेन बाधित-

सेर्डाधेः सखिशब्दात्तदन्ताच्च परस्य सेरधेर्डा भवति सखा ऐ सख्युः सखिशब्दस्य तदंतस्याप्यैकारादेशो भवत्यधिषु पं
चसु सखायौ सखायः सखायम् सखायौ सखीन् सखिपत्योरीक् सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङे ङिष्वप
रतो दीर्घत्वाभावान्न भवति सख्या सख्ये ऋङे सखिपतिशब्दयोः ऋगागमो भवति ङसिङसोरेकारे परे सख्यृ अस् इति-
स्थिते ऋतोङ उः ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्योकारो भवति स च ङित् ॥ ॥

त्वादैर्न अथवा सेर्डादेशे प्रकृतेरेत्वे
च कृते टिलोपः विशेषाभावात्तदंते सुसखायौ सख्युरिति षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनांत्यस्यैकारस्य ऐः सखायौ सखिपत्योरीक् एतयोरीक् स्यात् टाङे ङि षु
कित्वादंते टा प्रत्यये ईका व्यवधानात् टानास्त्रियामिति न प्रवर्तते सवर्णे दीर्घे यत्वेन सख्या सख्ये ङेतु औत्वे टिलोपे च कृते पश्चादेकदेशविकृतमिति-
न्यायेनेक यत्वे सख्यौ सखिपत्योर्विशेषस्य विवक्षणात् तदंतविधिर्न तेनातिसखिना भूपतिना इत्यत्र नेक् ऋक् ङे सखिपत्योर्ऋक् स्यात् ङनउपल
क्षितअङ्स्तस्मिन् ङे ऋतोङ उः ङिदित्यनुवर्तते ऋदन्तान्नाम्नः परो ङ उः स्यात् स च ङित् नाम्नः किं आरत उरिति लिंगात्केवलादपि ऋत उर्भ
वति ऋगागमे कृते यत्वोत्वटिलोपाः ॥ ॥ छ छ छ छ

सख्युः तदंते यथा शोभनः सखेति प्रादिसमासे तत्पुरुषे राजाहः सखिभ्य इति टप्रत्ययो न पूजार्थोपपदे निषेधात् इहैङात्वयोः प्रवृत्तिस्तदन्त ग्रहणात् सुसखिशब्दस्य पंचसु सखिवद्रूपं शेषं हरिवत् एवमतिशायितः सखेति अतिसखा प्रादिसमासोत्र परमः सखा यस्य स परमसखे- ति बहुव्रीहिः कर्म्मधारये तु टप्रत्ययेन भाव्यं गौणत्वेप्यैङात्वे भवतः अतिदधेत्यादावच्चास्थ्नामितिवत् सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति तत्पुरुषः अन्यार्थे इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् टप्रत्यय ऐङात्वे च न लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति परिभाषणात् लक्षणं च प्रतिपदं च लक्षणप्रतिपदे लक्षणप्रतिपदाभ्यामुक्तौ लक्षणप्रतिपदोक्तौ तयोः द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वादु क्त शब्दः प्रत्येकं संबध्यते लक्षणोक्तः प्रतिपदोक्त इति लक्षणेन सूत्रेनोक्तो लाक्षणिक इकः प्रतिपदोक्तस्य झटिति बुद्ध्यारोहो लाक्षणिकस्य तु

सख्युः ङेरौ ङिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरीक् सख्यौ शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः सुसखीन् सुसख ये सुसखेः सुसखौ अतिशायितः सखा अतिसखा परमस्सखा परमसखा सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः इहङैत्वेन ल क्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् पतिः पती पतयः पतिम् पती पतीन् पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ पति स्समासे हरिवत् भूपतये॥ ॥

लक्षणानुसंधानद्वारेण विलंबितो बुद्ध्यारोहो भवतीत्यर्थः क्लीबे तु पूर्वेणापि नुमा परस्याप्यैत्वस्य बाधः क्रियते भाऽश्ययोर्दृश्यतामित्युक्तत्वात् यथा प्रियसखिनी प्रियसखीनि पतिशब्दस्य दाऽङेङसिङस्ङिषु सखिवद्रूपं शेषं हरिवत् पतिः समासे हरि वत् पतिशब्दस्य च रूपं समासे हरिवत्स्यात् समासाऽभावे शसादौ सखिवत् भुवः पतिः भूपतिस्तस्मै भूपतये समासत्वादत्र नेक् कथं सीतायाः पतये नमः पराशरश्चाह नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥१ इति उच्यते पतिशब्दोऽयमाख्यात प्रत्ययांतो यथा नाम्नो णिर्डिदिति णिप्रत्यये टिलोपे धातोरित्यौणादिके इप्रत्यये णेरिति णिलोपे च निष्पन्नोयं पतिः पतिमाचष्टे इति पतयति पतयतीति पतिः लाक्षणिकत्वादस्य सखिवद्रूपम् एवं कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणे च बोध्यं ॥ ॥

आगमजमनित्य आगंमाज्जातमागमजं कार्य्यमनित्यमस्तिइतिन्यायाद्वासखिनेत्यादौनेक् अथत्रःकूङे इत्यत्रङ उरितिसूत्रणीये ईगनुवृत्त्या
ङि ति त्वेत्वस्य बाधेरूपसिद्धावपिगुरुकणमे तत्तत्वेज्ञापकं बोध्यं त्यदादेष्टेरः स्यादौत्य दादीनांदशानांटेरत्वं भवतिस्यादि विभक्तौ विभक्ता
विति किम् त्यद्तनू स्यादौ किम् तस्यापत्यंतादः तमिच्छतीति तद्यति यः टेः किंसः यइत्यादावत्वेसवर्णेदीर्घेत्वसाः याइतिस्यात् द्विशब्दस्यान्वे
सनिसर्व वद्रूपंसंज्ञोपसर्जनयोर्नात्वम् संज्ञायांगौणत्वेच त्यदादेरित्यत्वंनभवतिसर्वाद्यंतर्गणकार्य्यत्वात्कस्यचित्पुरुषस्यद्विर्नामतस्यहरिवद्रूपंगौणेपितिद्धि
स्तस्यापिहरिवद्रूपंप्राधान्येमुख्येतुपरमौचतौद्वौच परमद्वौ कर्मधारयः सर्ववद्रूपं त्रेरयङ् आम् इत्यनुवर्तते तच्चसप्तम्याविपरिणम्यते तस्मादितिचतस्य

आगमज मनित्यम् सखिनापतिना द्विशब्दोनित्यं द्विवचनान्तः त्यदादेष्टेरः स्यादौ द्वौद्वौ द्वाभ्याम् ३ द्वयोः २ संज्ञो-
पसर्ज्जनयोर्नात्वम् द्विर्नामिकश्चित् द्विः द्वौद्वयः द्वावतिक्रान्तोः तिद्विः प्राधान्येतु परमद्वौ त्रिशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः
त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेरयङ् त्रिशब्दस्याय ङादेशो भवति नामिपरे तदन्तविधिरत्र ङिदन्तस्यैव वक्तव्यः त्रयाणाम्
परमत्रयाणाम् त्रिषु कतिशब्दोनित्यम्बहुवचनान्तः ड तेः संख्यावाचिनो डत्यन्ता जश्शसोर्लुक् प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्ष
णम् लुकिनतन्निमित्तम् कति २ कतीनाम् कतिषु औडुलोमिः औडुलोमीडुलोमाः ॥ ॥

कतिभिः कतिभ्यः २

नाम्न स्त्रेरिति विशेषणे विशेष
णत्वात्तदंत विधिः त्रिशब्दस्य त्रिशब्दान्तस्य चायङ् स्यादामि गुरुत्वात्सर्वादेशेप्राप्ते ङिदादेशः अंतस्यस्थाने भवतीतीकारस्यायङ् त्रेरित्येकव-
चननिर्देशस्त्वनुकरणत्वात् तदंते प्रियास्त्रतेत्रयश्च प्रियत्रयस्तेषां प्रियत्रयाणां गौणत्वे नेति केचित् रतेरौणादिको डिप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपेत्रिश
ब्दः डतेः किम् संख्यापरिमाणेडतिर्नेतिडतिः संख्यापरिमाणेविहित इह गृह्यते पातेर्डतिरितितुन संख्यायाइत्यनुवृत्तेः कतीत्यत्रयदादेशस्त
द दितिजसमाश्रित्य एओजसीत्येते प्राप्ते सत्याहलुकिनतन्निमित्तं लुक्शब्देनलुप्तेसतिलुगवन्निमित्तमाश्रित्य कार्य्यंनभवतीत्यर्थः श्रीडोगु-
णश्चतुर्थइत्यनेनज्ञापितमिदं अन्यथाशेनइत्यादावदादेर्लुगितिलुप्तस्यायः ॥ ॥ ७ ७ ७

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं नयाति इति तद्भावे नगुणस्यासिद्धत्वाद्व्यर्थमिदं सूत्रं नतोज्ञापयतीति कासंख्या येषां ते कति उडूनीवलोमानि यस्य स उडुलोमा उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः बाह्वादित्वादिञ् ॥ ७ ॥ लोम्नोपत्येषुबहुष्वकारः लोमन् शब्दांतादप्रत्ययो भवति अपत्यानांबहुत्वेवाच्ये उडुलोम्नोऽपत्यानि उडुलोमाः नोवेति टिलोपः बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इदंतस्तस्य हरिवद्रूपं बहुत्वे तु उडुलोम शब्दोऽदन्तोऽन्य एवतस्य इकारांतेषुस्सुत्वादनप्रासंगिकं औडुलोमिशब्दस्य बहुत्वेऽदंतत्वं भवतीति नभ्रमितव्यमिति अदंतस्यतु देववद्रूपं तीदंताः वातंप्रमिमीते इतिवातप्रमीः वातप्रम्यादय इत्युणादिसूत्रेणमाङ ईक् प्रत्ययः आतोनपीत्यालोपः स्वरादि विभक्तौ इयंस्वरे इतियत्वम् अमिशसिच परत्वादम् शसोरित्यालोपः वातप्रमीम् वातप्रमीन् आमितु दीर्घत्वान्नुड् वातप्रम्यां ङौतुसवर्णेदीर्घः वातप्रमी एवंयांत्यनेनेति ययीमार्गः पातिलोकमिति पपीः सू

लोम्नोऽपत्येषुबहुष्वकारः औडुलोमिम् औडुलोमी उडुलोमान् वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या एवंययीपप्यादयः क्विबंत वातप्रमी शब्दस्यामि शसि ङौच विशेषः वातप्रम्यम् वातप्रम्यः वातप्रम्यि य्वोर्वेतियः बव्ह्यः श्रेयस्यो यस्यस बहुश्रेयसी ईदूदंतस्य इयुवस्थानभिन्नस्यस्त्र्याख्यस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि स्त्रीकार्यं वक्तव्यम् ॥ ॥ यः व्यापोरीक् प्रत्ययो ह्रिस्वनिपातनान् यदावातंप्रमीनातीति मीञ् हिंसायामस्मात् क्विपि वातप्रमीः अथवा ईक्प्रत्ययांताद्वातप्रमीशब्दादाचारेयङ् तात्कर्तरि क्विप् क्रियते तदाक्विबंतेतो॰ तप्रमीशब्दः धातुत्वाद्य्वोर्वेतियः स्वरादिविभक्तौ परतः सर्वत्रप्रधीवत्तबव्ह्यः श्रेयस्योयस्यसबहुश्रेयसीपुरुषः पुंवद्देतीपोनिवृत्तिः अतिशयेनप्रशस्यइति ईयसु प्रत्ययेप्रशस्य शब्दस्यश्रादेशः ङ्गित इतीप् अन्यार्थे इति ह्रस्वस्तुन ईयसुप्रत्ययांतस्यबहुव्रीहौ नेतिनिषेधात् ईदूदंतस्य स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि स्त्रीकार्यं वक्तव्यं स्त्रियमाचष्टे इतिस्त्र्याख्यः चक्षिङोसूः लविभुजादित्वात्कप्रत्यये ख्याआदेशे चातोनपीत्यालोप स्त्रियामिति वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वालाभार्थं तेन वृत्तेः प्राक् स्त्र्याख्यस्य नित्यस्त्रीलिंगस्य ईकारोकारांतस्य नाम्नो गोणेऽपि स्त्रीलिंगकार्य्यं भवति स्त्र्याख्यस्येति किं ग्रामण्ये ॥ ॥ ७ ७

हसेपस्सेर्लोपः हसांतादीबंताच्च नाम्नःसेर्लोपोभवति हसश्चईप् चानयोः समाहारोहसेप् तस्मात् ननुकौशांब्यानिष्क्रांतइतिनिष्कौशांबिरित्य
त्रातिव्याप्तिः स्यात् अन्यार्थेइतिह्रस्वेकृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् उच्यते ईईप्इति प्रश्लिष्यदीर्घस्यैवेपोग्रहणात् ईकाररूपादीपःसे-
र्लोपइतिह्रस्वेकृतेत्वीबंतत्वेपीकारान्तत्वंनास्तीतिसेरिति किम् मरुतौहसांतात्प्रथमं सिलोपेपश्चात्कार्य्यांतरं भवतिइतोदित्यनेनात्वेउपधादी-
र्घेनलोपशिस्योर्विसर्गेचकृतेपंथाइतिसिद्धं आसावित्याकारविधानेनप्रथमसिलोपस्यज्ञापनात् धौह्रस्वः स्त्रियांवर्तमानयोरीदूतोः स्त्रीशब्द
स्यचह्रस्वोभवतिवेयुव इत्यपकृष्यव्यवस्थितविकल्पंचाश्रित्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम् तेनइयुवृस्थानिनोरीदूतोर्धौनह्रस्वः हेबहुश्रेयसिइत्य
त्रह्रस्वेकृतेधाविितिगुणोनह्रस्वविधिसामर्थ्यात् ङितामट् य्वोरित्यनुवर्तते इदुन्भ्यामितिपरत्वाद्विकल्पेनबाधनाद्दीर्घयोरेवईदूतोर्ग्रहण

हसेपस्सेर्लोपः हसांतादीबंताच्च परस्यसेर्लोपोभवति बहुश्रेय सीबहुश्रेयस्यौ धौह्रस्वः इयुवृस्थानवर्ज्जि तयो
रीदूतोरस्त्रीशब्दस्यचस्त्रियाधौपरेह्रस्वोभवतिह्रस्वविधानसामर्थ्यान्नधाविितिन हेबहुश्रेयसि बहुश्रेयसीम् बहुश्रे
यसीन् ङितामट् स्त्रियामीकारांतादूकारांताच्च ङितामडागमोभवति बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः बहुश्रेयसीनाम् स्त्रि
यांयोः इवर्णांतादुवर्णांताच्च स्त्रियांवर्तमानात्परस्यङेःरामादेशोभवति बहुश्रेयस्याम् ॥ ॥ स्त्रियामीदूदंतात्परेषां

ङेङसिङस्ङीनामट्स्यात् यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यंते इतिपरिभाषयास्याद्यवयवएवाट् तेनस्वरादौस्यादौपरतोविधीयमा
नाविियुवौ य्वोश्चभवतः यथा श्रियैभुवैप्रध्यैवर्षाभ्वै स्त्रियांकिं वातप्रम्येहूह्वे आमितुनुट्बहुश्रेयसीनांस्त्रियांयोःइश्चउश्चानयोस्समाहारोयुस्तस्मात्योः
समाहारेनपुंसकत्वस्यानित्यत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वानन्नुम् अथवाइनासहितउरितियुः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः
स्त्रियामिवर्णोवर्णांतात्परस्यङेः राम्स्यात् स्त्रियाम् किं वातप्रमीहूह्वियोरिति किम् गवि किंचअडागमाऽभावे आमोप्यभाव इतियद्वृत्तौप
द्यतेतस्यायमाशयः तथाहिमत्यां मतावित्यादिषु स्त्रियांयोरित्यनेननित्यमामिकृते इदुन्भ्या

मित्यादि विकल्पेनाट्क्रियते अडागमा भावेतु स्थानिवद्भावेनामो ङित्वात् ङे: गैङित्यनेन औत्वदिलोपौ भवतः अट्पक्षे तुतेनव्यवधानादौ-
त्वाभाव इति तेनाडामो: सहैव प्रवृत्तिर्भवति बहुश्रेयसी ङि इत्यत्र ङे: रमदेशे कृतेनुट् न परत्वेनाटाबाधनात् बहुश्रेयस्यां लक्ष्मे र्मुट् इचेत्यौणादिक
ई प्रत्ययांतो लक्ष्मीशब्दः लक्ष्मीमतिक्रांत इत्यतिलक्ष्मीः अन्यार्थे इति ह्रस्वो न स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात् हसेप इति सेर्लोपोपि नई प्रत्ययांत
त्वाभावात् सुष्ठु श्रीर्यस्येति सुश्रीः ईवंतत्वाभावान्नसिलोपः य्वोर्द्धातोरियुवौ स्वरे यत्त्वाद्यपवादोयं ईश्च उश्च यू तयोर्य्वौ: व्याख्यानतोवि
शेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति परिभाषया य्वोरिति ह्रस्वयोरिह ग्रहणे सावर्ण्याद्दीर्घयोश्च नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः
स्यादौ स्वरे धातो: किं वातप्रम्यौ हूह्वौ स्यादौ किं श्र्यर्थं भ्र्वर्थं ननु सुश्रिये इत्यादौ वे युव इत्यनेन नाट् कथं न क्रियते ई दूदंतस्य स्त्र्याख्यस्ये त्युक्तत्वा

अनीवंतत्वान्नसिलोपः अतिलक्ष्मीः धौ ह्रस्वः हे अतिलक्ष्मि शेषं बहुश्रेयसीवत् सुश्रीः य्वोर्द्धातोरियुवौ स्वरे धातोरीव
र्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्यादौ स्वरे परे सुश्रियः एवं सुधीयवक्र्यादयः सेनानीः य्वौवा अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोरिवर्णो
वर्णयोर्य्वकारवकारौ भवतः स्यादौ स्वरे परे धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न सोपपदस्यानेकस्वरस्य चेद्दुपसर्गका
रकपूर्वस्यैव नान्यपूर्वस्य वर्षाकरदृन्पुनर्भूर्पूर्वस्य भूशब्दस्य वर्तं अन्यभूशब्दस्य सुधिशब्दस्य च वैनसेनान्यौ नसेनान्यः॥ दाहइयुव निमित्तभूतयोर्दूतोर्गौणे

स्त्रीकार्यं न वक्तव्यं स्त्रीशब्दं विना सुष्ठु धीर्यस्येति सुधीशब्दस्य च नेति निषेधात् य्वौवेति न प्रवर्त्तते यवंक्रीणातीति यवक्रीः क्विबंतः सेनां नयती
ति सेनानीः क्विबंतः य्वौवा इयुवोरपवादोयं तस्मादितिय्वोर्धातोः स्वरे इति चानुवर्त्तते अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोः संबंधिनो रिवर्णोवर्णयो-
र्यकारककारौ भवतः स्यादौ स्वरे धात्ववयवसंयोगपूर्वयोरिवर्णोवर्णयोस्तु य्वौ न वेद्य दि सोपपदस्य धातोरिवर्णोवर्णयोर्य्वौ स्यातां तदोपसर्गकारक
पूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोरेवैव्यौस्त: न तूपसर्गकारकेतरपूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोरर्थादुपसर्गकारकपूर्वत्वेन योनेकस्वरो धातुस्तस्यैव वर्णोवर्णयोरेवर
णौ उपसर्गकारकेत

रपूर्वत्वेन योः नेकस्वरो धातुस्तस्येवर्णोवर्णयोर्य्वोर्नि अनेकस्वरस्य य्वौ किं नियौ लुवौ धातोर्य्वौः किंवात प्रम्यो हूल्हौ स्यादौ स्वरे किम् सेनान्यर्थसु
त्वर्थे धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वेसुश्रियौ उपसर्गधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वेतु य्वौ भवतः उन्न्यौ उल्वौ धात्ववयवसंयोगोत्र न उपसर्गकारकाभ्यामि
तरपूर्वत्वेतु य्वौ न परमनियौ शुद्धधियौ वर्षाकर इन्प्रपुनर्पूर्वस्य भुवो वत्वमितरपूर्वस्य भुशब्दस्य सुधीशब्दस्य च य्वौ न किंतु इयुवौ नियः नीशब्देन
नाम्नो विशेषणात्तदंतविधिः। नीशब्दान्नीशब्दांताच्च नाम्नो ङे रामू स्यात् लून्वीत्यत्र तुनातिव्याप्तिः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् अर्थव-
द्ग्रहणेनानर्थकस्येति न्यायाच्च यत्वे आमादेशोच सेनान्यां एवं सुग्रु नयतीति सुनीः प्रध्यायतीति प्रधीः ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणे रूपं यदा तु प्रकृष्टा
धीबुद्धिर्यस्येति विग्रहस्तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वात् ईदूदंतस्य स्त्र्याख्यस्येति स्त्रीकार्य्यंबहुश्रेयसीवद्रूपम् सुग्रुध्यायतीति सुधीः सुधीशब्दस्य

नियः नीशब्दादुत्तरस्य ङेः रामादेशः सेनान्याम् एवं सुनी प्रधीयामण्यादयः धातुनासंयोगविशेषणात् उन्न्यौ उपसर्गकारकपू
र्वस्य किं परमनियौ शुद्धधियौ अनेकस्वरस्य किं नियौ कुमारीमिच्छन् कुमारी वाचरन् कुमारी ह्रसेप इति सिलोपः कुमार्य्यौ कुमा
र्य्यः अमिशसि च कुमार्य्यम् कुमार्य्यः शेषं बहुश्रेयसीवत् सखायमिच्छतीति सखीयति ॥ ॥ चनेति निषेधादियू सुधियौ सुधियइत्या

दि ग्रामं नयतीति ग्रामणीः उन्नयतीत्युन्नीः धातुनासंयोगस्य विशेषणादिह य्वौ वेति यत्वं स्यादेवमरम श्वासौ नीश्च परमनीः शुद्धा धीर्यस्य स शुद्धधीः
उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वादियू यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा य्वौ वेति यत्वं भवत्येव नयतीति नीः एकस्वरत्वादिहेयू कुमारी मिच्छतीति कु-
मारीयति अथवा कुमारीवाचरतीति कुमारीयते कुमारपतिवा नाम्नोय ईश्चास्येति यप्रत्ययांतात् कर्तुर्यङिति नाम्न आचारे क्विप् यगंताभ्यां च क-
र्तरि क्विपि परतः यत इत्यल्लोपे यवयोर्वसे हकारे चेति यलोपे च कुमारीति रूपम् ननु कुमारीत्यत्रान्यार्थे इत्यनेन ह्रस्वः स्यात् क्विबन्तं प्रतीवंतस्योपसर्ज
नत्वात् उच्यते अन्यार्थे इति सूत्रे कृत्रिमोपसर्जनं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति कुमारीशब्दे इदूदंतस्य स्त्र्याख्यस्येति स्त्रीकार्यं भवति तेन धौ परे धौ न्हस्व
इति ह्रस्वः ङि द्विवचनेषु ङितास् ॥ ॥ छ छ छ छ छ

डिसट् स्त्रियांयोरितिङेराम् आमितुत्तुट् स्वरेय्वौवेतियत्वंकथंतर्हिदुर्धियः वृश्चिकभियइत्यादि उपसर्गकारकपूर्वत्वाद्यत्वेनभाव्यमिति उच्यते
दुःस्थिताधीर्येषामितिविग्रहेदुरित्यस्योपसर्गसंज्ञानास्तियत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवोपसर्गसंज्ञकाइत्युक्तत्वात् वृश्चिकसंबंधिनीभीर्वृश्चिकभी
रित्युत्तरपदलोपोत्रबोध्यः भययोगाभावाद्वृश्चिकस्यनापादानत्वमितिभावः सखायमिच्छतीति सखीयति नाम्नोयइतियप्रत्ययः यइतिदीर्घः त
तः क्विपियतृ इत्यल्लोपः यवयोर्वसेइतियलोपः अल्लोपस्यात्रस्थानिवत्त्वेनयत्वंनभवतिक्वौलुप्तंनस्थानिवदितिनिषेधात् एकदेशविकृतस्यानन्यतया
डात्वमेत्वंनभवति शसादौ स्वरेय्वौवेतियः सह खेनवर्ततेयः ससखइतिबहुव्रीहिः कंशीर्षे सुसुखेखंखः सदिविव्योमनींद्रियेत्र्यन्येविदोसुखेस्व

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ङेत्वेसखासखायौसखायः हेसखीः सखायम् सख्यः सह खेनवर्तते सखस्तमिच्छति
सखीः सख्यौ सुतमिच्छतिसुतीः सुत्यौ खीतीभ्यां कृतयादेशाभ्यांङसिङसोरकारस्यउः सख्युःसुत्युः तकारस्थानजा
दूर्णादपि लूनमिच्छतीतिलूनीः लून्युः क्षाममंप्रस्तीमंवेच्छतीतिक्षामीः क्षाम्युः प्रस्तीमीः प्रस्तीम्युः शुष्कीः पक्वीः कृतयादे
शत्वाभावान्नोत्वम् शुष्कियः पक्वियः हहूः हूह्वौ हूह्वः हेहूहूः हूहूं हूहून् वातप्रमीवत् एवंदृन्भूः अतिचमूः बहुश्रेयसीवत् खल
पूः खलप्वौखलप्वः एवमुल्लूसुल्वादयः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः एवंलूस्वयंभूकटप्रुदृन्भूकाराभूपर मल्वादयः व
र्षाभूः वर्षाभ्वौवर्षाभ्वः वर्षाभ्वम् एवंकरभूपुनर्भूदृन्भूकाराभूशब्दाः ॥ ॥ स्तुइतिहैमः सखमिच्छतीति सखीयति नाम्नोय
ईच्चास्येतियः इत्वंच ततः क्विपिसखीलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिन्यायान्नात्रडात्वं स्वरादिविभक्तौ य्वौवेतियः एवं सुतमिच्छतीति सुतीयति क्विपि
सुतीः खीतीभ्यां कृतयादेशाभ्यांङसिङसोरकारस्यउः य्वौवेतिकृतयाभ्यांखीतीवर्णाभ्यांपरस्यङसिङसोरस्यउः स्यात् तकारस्थानजादूर्णादपि
कृतयादेशात्तकारस्थानोत्तन्नादूर्णात्परस्यङसिङसोरस्यउः स्यात् लूनमिच्छतीतिलूनीयति क्विपिलूनीः ल्वाद्योदितश्चेतिक्तस्यनः क्षाममिच्छती
ति क्षामीयति क्विपिक्षामीः क्षायोमइतिक्तस्यमः प्रस्तीममिच्छतीतिप्रस्तीमीयति क्विपिप्रस्तीमीः प्रस्त्यायतेः संप्रसारणंक्तस्य नत्वंच निपातनात्

क्षामं क्षीणां तु अस्त्री मं विपरीतं निगद्यते इति शुष्कं पक्कं वेच्छति शुष्कीयति पक्कीयति क्विपि शुष्की : शुषेः क इति क्तस्य कः पचो व इति क्तस्य वः ङ-
सिङसोः परतो य्वोर्धातो रितीयादेशे कृते य्वोवेति यादेशस्याभावात् खीतीभ्यामित्युत्वं न इत्यीदंताः उदंता हरिवत् इत्युदंताः गंधर्वविशेषवा
चको हूहुः स्युस्तन्नो हूहू हूशब्दः आमि शासि च अमूशसो रित्यल्लोपः अन्यत्र स्वरादौ विभक्तौ उवमिति वत्वं दृंभतीति दृंभूः अंदूदृंभू जंबूकफेलूकर्कंधूदिधि
षू इत्युणादिसूत्रेण कू प्रत्ययो नुगागमश्च निपात्यते अयमूकारो धातोर्न तेन उवमिति वत्वं दृभीग्रंथे दृंभूः ग्रंथकर्ता चमूः सेना मतिक्रांतो यः सोऽतिचमूः
अतिचमूशब्दे तु स्त्रीकार्यविशेषः धीं हे अतिचमु ङिति अतिचम्वै अतिचम्वाः आमि अतिचमूनां ङौ अतिचम्वां खलं पुनातीति खलपूः पूञः
क्विप् स्वरादौ विभक्तौ य्वोवेति वत्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूः क्विबंतः अन्यभूशब्दस्येति निषेधात् वत्वं न लुनातीति लूः अनेकस्वरत्वाभावात् वत्वं नभ
वतीति भूः अन्यभूशब्दस्य निषेधाद्वत्वं न कटं प्रवत इति कटप्रूः धातोरवयवसंयोगपूर्वकत्वाद्वत्वं न दृन्भ्यां भवतीति दृन्भूः कारायां भवतीति का

सेरा ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च ङित् पिता ॥

राभूः अन्यभूशब्दस्येति वत्वं न परमश्चासौ लूश्च परमलूः उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वाद्वत्वं न वर्षासु भवतीति वर्षाभूः य्वोवेति वत्वं स्वरे भेके मंडू
कवर्षाभ्वशालूरप्लववदुर्दुरा इत्यमरः भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः करएवकारः स्वार्थिको ऽण् कारे भवतीति कारभूः वत्वं
पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विरित्यमरः पुनर्भूशब्दस्तु नित्यस्त्रीलिंग एव दृन्निति नांते हिंसार्थाव्यये पूर्वपदे भुवः क्वि
प् दृन्भूः तरु सर्पजातिः कपिश्च करे भवतीति करभूः वत्वं इत्यूदंताः ॥ ७ ॥ सेरा ऋतोङ उरित्यत ऋत इत्यनुवृत्तं ऋदंतान्नाम्नः सेरा स्यात् स
च ङित् पितृसि इत्यत्र पंचसु इत्यर् प्राप्तः सेरा इत्यात्वं च प्राप्तं तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इति न्यायेनारू इत्यस्य बाधको यमा
कारः प्रथमं प्रवर्तते ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन आइत्यस्यासित्वात्तस्मिन् परे अर् दिलोपश्चेति द्वयं प्राप्तं तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च दिलोपः पिता माता ननां-
दा नप्तृत्वष्टृभ्रातृयातरः जामाता दुहिता देवा न हि भ्रंता इमे दश अप्युसन्ति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम् ॥ ॥ ७ ७

सि॰ च॰
३१

पंचसु नाम्न ऋतोऽर् स्यात् स्यादिषु पंचसु स्यादौ किं बिभृतः धेरर् पंचसु इत्यस्य स्तुरार् इत्यस्य चापवादोयं ऋदंताद्धेरर् स्यात् स च डित् ङौ नाम्न ऋतोऽर् स्यात् ङौ परे ङौ किं पित्रे नयतेर्डित्वेति ऋ प्रत्ययांतो नृशब्दः ना नरौ नरः नुर्वा नामि दीर्घः नृशब्दस्य वा दीर्घो भवति नामि परे स्तुरार् सु च ताच्चानयोः समाहारः स्तृ तस्य स्तुः स्तोरिति वक्तव्ये ध्वंसकारसहितस्ता तस्य स्तुरिति वा सकारात् परस्य तृप्रत्ययावयवस्य च ऋतः आर् स्यात् पंचसु कर्तृसि इत्यत्र आर पेक्षया सेरेत्स्यैव प्रथम प्रवर्तनस्यौ चेत्यं नित्यत्वात् तत स्त्रिलोपः वस्तुतः पूर्वमारिकृते तु वर्णमात्रविधौ यदादेश इत्यस्याभावा त् सेरा इत्यात्वं नस्यादिति आत्वमेव पूर्वं विधेयमिति स्तुरिति किं ना नरौ नरः उद्गातृनप्तृनेष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां च एषामप्यार् स्यात् पंचसु किं

पंचसु ऋकारस्यार् भवति पंचसु पितरौ पितरः धेरर् ऋकारांतात्परस्य धेरर् भवति स च डित् हे पितः पितरम् पितरौ पितॄन् ऋतोऽङः पितुः ङौ ऋकारस्यार् भवति ङौ परे पितरि एवं जामातृभ्रात्रादयः नुर्वा नामि दीर्घः नृणाम् नृणाम् शेषं पितृवत् स्तुरार् सकारतृप्रत्ययसम्बन्धिन ऋकारस्यार् भवति पंचसु कर्त्ता कर्तारौ कर्त्तारः हे कर्त्तः कर्त्तारम् कर्तारौ कर्तॄन् उद्गातृन प्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां च उद्गातान प्ता क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्यादिषु स्त्रियां च तृवद्रूपम् क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः हे क्रोष्टो क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टॄन् ॥ ॥ ७ ७ ७ ७

च उद्गात्रादीनां त्रंतानामारिष्टः पितृभ्रातृमातृजामातृयातृदुहितृशब्दानां त्रंतानामरिष्टस्तत्र किं प्रमाणम् व्युत्पत्तिपक्षे तूद्गात्रादयः पित्रादयश्च उणादौ त्रंता व्युत्पादिताः अव्युत्पत्तिपक्षे तूद्गात्रादयः पित्रादयश्चाव्युत्पन्ना न तृप्रत्ययांता इति उच्यते व्युत्पत्तिपक्षे तृप्रत्ययांतत्वादेवारिसिद्धे उद्गात्रादिग्रहणं व्यर्थं व्यर्थं सति नियम्यते औणादिकानां सु उद्गात्रादीनामेव त्रंतानामार् न तु औणादिकानां त्रंतानाम् संज्ञाशब्दानामन्येषां पितृप्रभृतीनामिति अव्युत्पत्तिपक्षे तू उद्गात्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृमातृभ्रातृप्रभृतीनामार् इत्यस्य शंकैव नास्तीति क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्यादिषु स्त्रियां तृवद्रूपम् क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ इति तृप्रत्ययांतं रूपं भवति पुंसि पंचसु परेषु स्त्रीलिंगे च क्रुश आह्वाने ऽस्मादौणादिके तु प्रत्यये क्रोष्टुश

टी॰ सु॰
पू॰
३१

ब्दः तृज्वुणाविति तृप्रत्यये तुक्रोष्टुशब्दः द्वावपिशृगालवाचिनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते पंचस्यादिषु स्त्रियांच तृप्रत्ययांत एव तृतीयादौस्व
रेउभयम् अन्यत्रतु प्रत्ययांतएवेति नियमार्थमिदमारंभणीयं निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य षड् विधत्वेपि प्राधान्या
दिह रूपमेवातिदिश्यते तच्च कुशेरेवउपस्थितत्वादर्थतः सादृश्याच्च टादौस्वरे क्रोष्टुशब्दस्य तृवद्वा क्रोष्टुशब्दोवा तृप्रत्ययांतः प्रयोज्यष्टादौस्वरे तृप्रत्य-
यांत क्रोष्टृशब्दस्य कर्तृवद्रूपमुकारांत क्रोष्टुशब्दस्य भानुवत् आमितु तृवद्भावे नुडागमेचप्राप्ते सत्याह कृतं चाकृतं च कृताकृते कृताकृतयोः प्रसंगोस्या
स्तीति कृताकृतप्रसंगी योविधिः सनित्यो विधिर्भवति तृवद्भावे कृतेऽकृते च नुड् विधिर्नित्यः तृवद्भावस्त्वनित्यः नित्यश्चानित्यश्च नित्यानित्यौ तयोर्नि-
त्यानित्ययोर्विध्योर्मध्ये नित्योविधिर्बलवान्बलिष्ठः कौमुद्यांतु आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्तेनुम चिर तृज्वद्भावेभ्योनुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेतिनुडेव तेनवा

टादौस्वरे क्रोष्टुशब्दस्य तृवद्वा क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः कृताकृतप्रसंगी
योविधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्येनित्यविधिर्बलवान् क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि क्रोष्टौ सह इना कामेनवर्तते सः सयौसयः स्मृता
ईर्लक्ष्मीर्येन सस्मृतेः स्मृतयौ स्मृतयः ॥ ॥

रीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति इत्यूदंताः कृविक्षेपे तृप्लवनत
रणयोः अनयोरनुकरणे कृ तृ इतिप्रकृतिवदनुकरणमितिवैकल्पिकातिदेशात् ऋतइद्धातोरितिइर् र्वोर्विहसेइति दीर्घेच कीः किरौ किरः तीः तिरौ तिरः इ
त्यादिगीर्वत् इर भावपक्षेतु कृः क्रौ क्रः क्रम् क्रौ कृन् क्रा क्रे ङसिङसोः क्रः दीर्घान्तत्वादामोनतुट् क्राम् ङौ तु क्रि इत्यृदन्ताः गम्लृगतौ शक्लृशक्तौ अ
नयोरनुकरणे गम्लृ शक्लृ इति ऋवर्ण लृवर्णौचेति सावर्ण्यात् सेरेत्यात्वं गमा शका पंचस्वित्यल् गमलौ गमलः गमलं गमलौ शसि तु गम्लृन् लृकारस्य
दीर्घत्वाभावान्छसीतिनदीर्घः लृलमितिलः गम्ला गम्ले ङसिङसोस्तु ऋतोङ उरित्युत्वं गमुः शकुः ङौतु गमलि शकलि इति लृदंताः अस्या
पत्यमिः कामः अस्य कृष्णस्य स्त्री ईर्लक्ष्मीः तेन तया वा सह वर्तते यः ससेः सहादेरिति सहस्य संस्तत एवं स्वरादौ विभक्ता वायुसयो इत्येदं-
ताः कौमुद्यांतु नमृनित्येनोपलभ्यते ॥ ७ ७ ७ ७ ७

रैस्भिरै इत्यविभक्तिकोनिर्देशः रायः आत्वंस्यात् सभादौ विभक्तौ स्त्रीति किंरायौ स्यादौ किंरैभारः रैसद्दायः अर्थरैविभवा अपीत्यमरः इत्यैदंताः
ओरौओकारस्यौकारो भवति ओकारांताद्विहितेषु पंचसुपरेषु पंचसु किम् गवा विहितविशेषणं किम् हेभानो हे भानवः धौ एओजसीत्योकारे क्रते
औत्वंप्राप्तं विहितविशेषणाद्वा र्यते॥ अम् शासिओत आत्वंस्यात् शसासाहचर्य्यात् स्यादीनामेवामृगृह्यते नेह अचिनवं असुनवं औतोपवादोयं अ
म् चशश्चानयोः समाहारोऽ मृशस् तस्मिन् अम् शसि गाः इत्यत्र नत्वाम् शसीत्यात्वे इत्युक्तेः सोनःपुंस इत्यनेनसस्यनकारो नसुद्यु द्यौर्यस्मिन् दिवसे
ससुद्यौः द्यो दिवौद्वेस्त्रियामभ्रामित्यमरः उः शंभुः स्मृतोयेनसः स्मृतौः बहुव्रीहाविति क्तान्तस्य पूर्वनिपातः इत्योदंताः ग्लौर्मृगांकः कलानिधि

रैस्भिरै शब्दस्याकारादेशोभवतिसकारभकारादौ स्यादौविभक्तौसुराःसुरायौ सुरायः सुराभ्याम् सुरासु ओरौ ओका
रस्यौकारादेशोभवति पंचसु गौः गावौ गावः हे गौः अम् शसि ओकारस्याभवति अमि शसि च गाम् गावौ गाः गवा गोभ्याम्
ङसः गोः एवंसुद्यौः स्मृत उः शम्भुर्य्येनसस्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इतिस्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः आपः आ
दन्तादावन्तात्सरस्यसेर्लोपोभवति गङ्गा औ आदन्तादाबन्तात्परस्य औ ई र्भवति गंगे गंगाः धिरीः आदन्तादाबन्तात्सरोधि
रीर्भवति हे गंगे गंगाम् गङ्गे गंगाः टौसोरे : आदन्तस्याबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वंभवति गंगया॥ ॥ ॥ ॥

रित्यमरः स्वरे आव् ग्लावौ ग्लावः इत्यौदंताः इतिस्वरांताः पुल्लिंगाः॥ ७ ॥ आपः आ आप इत्याकार प्रश्लेषादाकारांतादाबंतान्ना
म्नः परस्यसेर्लोपः स्यात् आबंता त्किंसोमपाः आदंतात्किं खट्वामतिक्रांतो ऽ तिखट्वः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाबंतत्वेपिनासिलोपःआ
दंताबंताऽभावात् औ ओ इत्यविभक्तिकोनिर्देशः आप इत्यनुवर्तते धिरि इत्यत ई इतिच धिरीः आप् इत्यनु वर्तते दीर्घ विधानमौ इतिसूत्रेऽ
नुवृत्त्यर्थम् वस्तुतस्तु ह्रस्व एवयुक्तः शसितुस्त्रीत्वान्नत्वाभावः गंगाः टौसोरे : टाश्च ओश्च टौसौ तयोष्टौसोः परतः आदन्तस्याबंतस्यै
त्वं स्यात्॥ ॥ ७ ७ ७ ७ ७

ङि॑तांयद् ङ इद्येषां तानि ङींति   तेषां ङि॑तांवचनापेक्षयाक्लीबत्वंङ इत् यासांता ङि॑तस्तासां विभक्त्यपेक्षया स्त्रीत्वंवाङ इत् येषांते ङि॑त
स्तेषांप्रत्ययापेक्षयापुंस्त्वंवा आदंतादाबंतात् ङि॑तां यट् स्यात् टित्वादादौ एवं गंगायै सवर्णदीर्घेगंगायाः अस्ङेः तिप्तेवत्क्रियायामित्यादिनिर्दे
शात् सप्तम्येकवचनस्यैव ग्रहणंनतुचतुर्थ्येकवचनस्य ननुगंगायामित्यादौ ङेरामादेशे कृते नुडागमइतिनुट् स्यादितिचेन्न परत्वात् ङि॑तामितिय
टाबाधनात् ननु ङि॑तांयडागमो विधीयते आमादेशस्तु नङि॑ दिति कथंतस्ययङितिचेन्नआदेशः स्थानिकार्यंलभते इति स्वीकारात् अत्रक्रियाया

ङि॑तांयट् आदन्तादाबन्तात्परेषांङे ङसि ङस् ङीनां यडागमोभवति गंगायै गंगायाः गंगायाः गंग योः गंगानाम् आम्ङेः
आदन्तादाबन्तात्परस्य ङेरामादेशोभवति गंगायाम् गंगयोः गंगासु एवं श्रद्धामेधादुर्गादयः अम्बार्थानांह्रिःस्वराणांधीर्न्ह
स्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्लु शेषं गंगावत् ह्रिःस्वराणामिति किम् हे अंबाडे हे अम्बाले हे अम्बिके यटोच्च सर्वादेः परस्ययटः
सुडागमोभवति पूर्वस्यचापोकारः सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् सर्वस्याम् एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः जराजर
सौ जरे जरसः जराः दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्य्यम् दक्षिणपूर्व्वस्यै दक्षिणपूर्वायै उत्तरपूर्व्वस्याः उत्तरपूर्वायाः
अन्तरस्यैशालायै बाह्यायै इत्यर्थः अपुरीस्युक्तेर्नेह अन्तरायै नगर्य्यै द्वितीयस्यै द्वितीयायै तृतीयस्यै तृतीयायै नासिका-
याः नस् नासिकानासिके नासिकाः नासिकांनसः नासिकाः नसानासिकयानोभ्याम् नासिकाभ्याम् पक्षेपंचसु गंगावत्
पृतनायाः पृत् पृतः पृता पृद्भ्याम् निशाया निश् निशः निशाः ॥ ॥

मितिनिर्देशो मानं श्रद्धा प्रतीतिः मेधाबुद्धिः दुर्गा
पार्वती अंबार्थानां ह्रिःस्वराणांधीर्न्हस्वः अंबार्थानांह्रिःस्वराणांन्हस्वः स्यात्कौपरे अंबामाताथबालास्यादित्यमरः यटोच्च आप इत्यनुवर्ततेआबं
तसर्वादेर्यडागमस्यसुट्स्यात् आपः स्थानेऽच्च सर्वादेः किंगंगायै यटः किंसर्वाभ्यां जृषवयोहानावित्यस्मात् षिद्भिदामङि॑ त्यङि॑रितो ङि॑ गुणइतिगुणे
कृते आप् जराजरायाः स्वरादौ जरसीतिस्वरादिविभक्तौ जरस् औपरतः ओइतीत्वं ननित्यत्वाज्जरस् जरसौ आमि तु जरसामिति जरायाइतिवचनसाम

र्थ्यात् पक्षे ङसादौ च गंगावत् दिक् समासे बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्य्यं गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम् दिशां समासो दिक् समासस्तस्मिन् बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वादिकार्य्यं वा वाच्यं दक्षिणस्याः पूर्वस्या अंतराले मध्ये या दिक् सा दक्षिणपूर्वा तस्यै उत्तरस्याः पूर्वस्या अंतराले या दिक् सा उत्तरपूर्वा तस्याः अन्यपदार्थोपि दिक् शब्दवाच्य एव ग्राह्यस्तेनेनेह यो त्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मत्तायाः सा उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वायै अंतरो ऽपुरि परिधाने र्बाहियोगे इत्युक्तत्वादंतरशब्दस्य बहिरर्थे सर्वकार्यं अंतरस्यै शालायै नगरबाह्यायै इत्यर्थः अंतरस्य न पुनर्यथा सर्वकार्यं अंतरायै नसुट् द्वितीया तृतीययोस्तृतीयस्य ङित्सु वा सर्ववदित्युक्तत्वात् ङे ङ सिङस् ङि षु वा सर्ववत् शेषं गंगावद्रूपम् पाददंतेति नासिकाशब्दस्य शसादौ नस् सस्य विसर्गे रुत्वे इत्युक्ते ओत्वे च नोभ्यां पृतना सेना छशषराजादेः षः छांतस्य शांतस्य षांतस्य राजादेश्च नाम्नः षः स्यात् रसे पदांते च छांतस्य शांतस्य षांतस्य राजादेश्च धातोः षः स्यात् झसे पदांते च छांतस्य नाम्नो यथा तत्व प्राड् २ भजां विणिति विण् प्रकृते अकृतव्यूह परिभाषया द्वित्वं न प्रवर्तेत ततो ऽसि

छशषराजादेः षः छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य राज् यज् सृज् मृज् भ्रस्ज् व्रश्च् भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च ॥ ॥

द्धपरिभाषया न वृद्धिः वृद्धेर्विण् निमित्तत्वेन षत्वं प्रति बहिरंगत्वात् धातोश्च यथा प्रष्टा अप्राट् शांतस्य नाम्नो यथा विट् विड्भ्यां धातोश्च यथा वेष्टा अवेवेट् षांतस्य नाम्नो यथा द्विट् द्विड्भ्याम् धातोश्च यथा द्वेष्टा अद्वेट् षस्य षविधानमादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं ततः पुरस्तादपवादन्यायेन रवसे चपा एव बाध्यो न तु व्यवहितो झबे जबा इति च अयं च निषेधः स्यादौ नलस्यानुरोधात् तेन षड् सु इत्यादिसिद्धिः द्विड् द्वे त्र झबे जबाः अद्वेट् अद्वेड त्र वावसाने च स्यादेवव्यवहित विधित्वात् राजादयस्तु राजृ दीप्तौ यज देवपूजादौ सृज् विसर्गे मृजूष् शुद्धौ भ्रस्ज् पाके ओव्रश्चू छेदे भ्राजृ दीप्तौ आदि शब्दात् परिव्राज् शब्दो विण्णंतो ग्राह्यः दिशामिति सूत्रे स्रग्वृत्विजोः पाठस्तु षत्वबाधनार्थः असृ धातो रौणादिके ऋज् प्रत्यये नसिद्धो ऽ सृज् शब्दो न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् ॥ ॥ छ छ छ
छ छ छ छ छ

षोडः षस्यनाम्नोविशेषणात्तदंतविधिः षांतस्य नाम्नोंतस्यडः स्यात् रसेपदांतेचषष्ठीति निर्देशात् थट्प्रत्ययेन षस्यडः षष्ठः ननुवावसानेझबेजबाः
रवसेचपाझसानामित्यंते ः सूत्रेष्टडयोर्लभिन्नास्त्विदं सूत्रंउच्यते षाष्मातुर इत्यादिसिद्ध्यर्थमिदमावश्यकं यथा षाष् मातुरइति स्थिते षोडइतिडत्वे
कृते त्वन्म देकत्वे इति निर्देशाज्जबस्यापि ञमो भवतीति अष्टनोडोवेति निर्देशाच्च द्वेष्टीत्यादावपि नडत्वं षस्य षलेडत्वं निड्भ्यां सुपिडस्य रवसेचपाइति
चपत्वे टनात्तस्यवेतिवाधुट् धस्यचपत्वं धुडभावेदस्यधुट्पक्षे तकारस्य शसे चपस्येत्यनेन ठथौनकुकुङुक्वर्जितस्येति निषेधात् स्यादीनांसस्येतिन
षुत्वं निड्सु निट्सु परिशिष्टकारादयः छशषराजादेरितिसूत्रेधातोश्चइतिसूत्रान्धातोरित्येवानुवर्तयंतिनतु नाम्नइति तन्मतेझबे जबा इत्यनेनशस्य

षोडः निड्भ्याम् निड्भिः निट्सु निट्सु निशासु केचित्तु धातोरेवषत्वमाहुः तन्मतेतु झबे जबा इति जकारः निजभ्यां नि
ज्भिः श्चुत्वम् निच्सु निशासु गोपाः सोमपावत् बुद्धिः बुद्धीबुद्धयः हे बुद्धे बुद्धिम् बुद्धीः बुद्ध्या इदुद्भ्याम् स्त्रियांवर्तमा
नाभ्यामिकारोकाराभ्यांपरेषां ङितां वचनानांवाडागमोभवति बुद्ध्यै बुद्धये बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धीनां स्त्रियांयोः
बुद्ध्यांअडागमाभावे आमोप्यभावः बुद्धौ एवंमतिभूति धृतिरुच्यादयः धेनुरज्जुदनुचंच्वादयोप्येवम् ॥ ॥ ॥

जकारे निज्भ्यामिति सुपिरवसे चपा इति शस्यचः स्तोश्चुभिरिति शत्वं चपाच्छः शइतिपक्षे शस्यच्छत्वमपि बोध्यं निच्छः चोः कुरिति कुत्वं
नचपस्यासिद्धत्वात् इत्यावन्ताः गोपाशब्दआकारांतः बुद्धिः प्रायेणहरिवत् स्त्रीत्वात्तोनश्चसइति न नत्वं बुद्धीः अस्त्रियामित्युक्तत्वाद्दानेतिनात्वं नबुद्ध्या
इदुद्भ्याम् इश्च उश्च इदुतौ ताभ्यामिदुद्भ्यां वेयुवइत्यतोवेत्यनुवर्तते ङितामडि तिच स्त्रियां ङितां वाङ्स्यात् ङितामडितिनित्येप्राप्ते विभाषेयं स्त्रिया
मितिकिं सख्ये पत्ये ङितामितिकिम् मतिभ्यः तपरत्वंकिं नद्यै अट् बुद्ध्यै अडभावे ङितीत्येत्वं बुद्धयेडौत्तु अडामोः सहैवप्रवृत्त्य प्रवृत्ती सन्नियोगवि
शिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिरिति न्यायात् ॥ ॥ छ छ छ

त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृव त्त्यदादेरित्यतः स्यादावनुकृष्यते स्त्र्यर्थवाचकयोरेनयोरेतावादेशौस्तो विभक्तौराऋकारेण तुल्यंऋवदितिवाक्यां
तरं ऋत्रऋवदिति पदच्छेदः ष्योरित्यातः स्वरे इत्यनुवर्तते स्वरेपरे तिसृचतसृशब्दयोर्ऋकारऋकारकार्यं लभते तच्चरत्वं तेनपंचसुइतिडाविति चारस्तुरां
रित्यार् ऋतोङ्ङ्इत्युकारः एते विधयोन अस्शसोरल्लोपोपिनसेरेत्यात्वं धेरित्यर् तुभवत्येव स्वरपरत्वाभावात् तिसृइत्यत्रक्लिादिति षत्वाभावप्रदर्श
नेनां ऽऽदेशावयवे षत्वंनेति ज्ञापितं सैषादिति षत्वनिर्देशेनसमात्रादेशस्य षत्वंभवतीति ज्ञापितंच विभक्तौ किं तिस्रः प्रियायस्यस त्रिप्रिय इत्यत्र तुन-
लुकिनतन्निमित्तमित्युक्तत्वात् स्त्रियां किं त्रयः चत्वारः नतिसृचतसृोर्नामिदीर्घः एतयोर्दीर्घोनस्यान्नामि आमितुनुट् तिसृणांश्रुतत्वात् त्रिचतुरोरित्य
स्यैव स्त्रियामिति विशेषणंनानुवृत्तस्यनाम्नः प्रियास्त्रयः पुरुषाः प्रियाणि त्रीणि कुलानि वायस्याः साप्रियत्रिः तस्यबुद्धिवद्रूपं समासस्यस्त्र्यर्थावि

त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृवत् स्त्रियांवर्तमानयोस्त्रिचतुर् शब्दयोस्तिसृचतसृइत्येतावादेशौ भवतः विभक्तौ ऋका
रश्चऋकारवत् ततः ऽराऋकारानभवंतिसेराधेरर् तुभवति तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः २ नतिसृचतसृोर्नामिदीर्घः तिसृ-
णांस्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वायस्यास्साप्रियत्रिः बुद्धिवत् आमिप्रियत्रयाणां यदा
स्त्रियांमुख्यौ लिंगान्तरे गौणौ तदैतौस्तः प्रियास्तिस्रोयस्यस प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः हे प्रियतिसः नामृशसोरल्लोपः
प्रियतिस्त्रं प्रियास्तिस्रोयस्य कुलस्य तत् कुलंप्रियत्रि॥ ॥ धायत्वेपि त्रिचतुराः स्त्र्यर्थाविधायकत्वाभावात् आमि तुत्रेरयडित्यय

ङ् प्रियत्रयाणामिति विशेषः यदास्त्रियांमुख्यौ लिंगांतरे गौणौ तदैतौस्तः यदविग्रहे त्रिचतुर्शब्दौ स्त्र्यर्थवाचकौमुख्यौ तिसृचतसृरूपावित्यर्थः यस्य
यस्यावेत्यादि समासार्थरूपेलिंगांतरेतुतौ गौणौस्तः तदात्रिचतुरोस्तिसृचतसृइत्येतौभवतः यथा प्रियाः तिस्रोयस्य पुंसः सइत्यत्र प्रियाजस् त्रिजस्इति
स्थिते अंतरंगानपिविधीन् बहिरंगोलुक् बाधतइत्यलुक्त्वेवतिस्रादेशं सिपोर्लुकिकृते समासाद्याविभक्तिस्तस्यांपरतः तिस्रादेशः पुंवद्धेति प्रियाशब्दस्यपुं
वद्भावः सेरेत्यात्वं प्रियतिसेतियद्यपीहजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेत्रिशब्दस्यनिरर्थकत्वेनस्त्रीवाचित्वंदुर्लभंतथापिभूतपूर्वगत्यास्त्रियांवृत्तिर्बोध्या उत्तरपदार्थप्रधान

स्तसुरुपइत्यादिसिद्धांतस्यैवमेवनिर्वाह्यत्वात् अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तुस्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः
प्रियतिस्रं प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभिः प्रियतिस्रे प्रियतिस्रः प्रियतिस्रोः प्रियतिसृणां प्रियतिस्रि प्रियतिस्रोः प्रियति
सृषु हे प्रियतिस्रः प्रियाः तिस्रोयस्य कुलस्येत्यत्र स्यमोर्लुकालुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः प्रियत्रि न्नणईपूलुकिन तन्निमित्तमित्यस्यानित्य-
त्व पक्षे प्रियतिसृ एतद्रूपद्वयं कैयटेनस्वीकृतं इदमोयं पुंसीत्यनेनानित्यत्वंज्ञापितं नामिनः स्वरे इति नुम् ई माविनीत्व प्रियतिसृणी नोपधायाइति दीर्घः तृती
आदिषु वक्ष्यमाणेन टादावित्यनेन पुंवद्भावविकल्पात् पर्यायेणनुम् रत्वे प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे प्रियतिस्रः प्रियतिसृ
णः आमिरत्वं बाधित्वा परत्वात्नुम् प्राप्तः तंच बाधित्वा विप्रतिषेधे परमितिनुट् प्रियतिसृणाम् स्वृणामिति वा गुणः हे प्रियतिसः हे प्रियतिसृ द्विशब्दस्यत्यदा

न्नणईपू नकारांता दकारांतादृणंताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि स्वृणां नपुंसके धौगुणो
वा हे प्रियतिसः हे प्रियतिसृ टादौस्वरे टादावितिपुंवत् नामिनस्स्वरे प्रियतिसृणा प्रियतिस्रा द्वेरत्वे सत्याप् द्वे द्वे द्वाभ्याम्
३ द्वयोः २ हसेपस्सेर्लोपः नदीनद्यौ नद्यः हे नदि नदीम् नद्यौ नदीः नद्या ङितामट् नद्यै नद्याः नदीनाम् नद्याम् एवंब्राह्मणी
सखीकुमारीगौर्यादयः लक्ष्मीः अनीबंतत्वान्नसिलोपः धौन्हस्वः हे लक्ष्मि शेषं नदीवत् एवमवीतंत्रीतरीप्रभृतयः ईबन्तत्वा
त्सिलोपः स्त्रीस्त्रीभ्रुवोः स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्यचेयुवौ भवतः स्यादौस्वरे परे स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि ॥ ॥ देरित्यकारे कृतेस
न्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादाबात् इत्याप् इतीदंताः नदादेरितीप् नदीधौन्हस्व इतिन्हस्वे हे नदि प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमि
तिसेर्डाधेरितिडात्वे ऐसरव्युरित्यैत्वे च प्राप्ते विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमितिन सखीलक्षेर्मुट् चेति ईप्रत्ययः लक्ष्मीः केचिदिह कृदिकारादितिपाक्षि
कमीपमिच्छंति तन्मते पक्षे सिलोपः स्यादेववातप्रमीश्रीलक्ष्मीतिपक्षेङ्यंताः सुसाधवइतिरक्षितः लक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रियेति द्विरूपकोशश्च अवीरजस्व
लास्त्री तंत्रीर्वीणास्तरीर्धूमः तरीर्वेडास्त्यायतेर्डडितिड्ट्प्रत्ययेयवयोर्वसे इतियल्लोपः षितइतीप् स्त्यायतेऽस्याः शुक्रशोणितेइतिस्त्री ॥ ॥

स्त्रीभ्रुवोः अप्राप्ते विधिरयं यत्ववत्वयोरपवादः एतयोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वरादौ स्यादौ किम् स्त्र्यर्थः भ्र्वर्थं धीन्द्रस्त्वइति ह्रस्वे हे स्त्रिवाम्शश
सि पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् क्वचिदेकदेशोऽनुवर्ततेइतिस्त्रीभ्रुवोरित्यतः स्त्रीशब्दस्यानुवृत्तिः ङितामडित्यट् स्त्रियै आमि स्त्रियास्तु नित्यमिति
वक्ष्यमाणेन नुट् स्त्रीणां ङौ स्त्रियां योरित्याम् स्त्रियां गौणेतु स्त्रियमतिक्रांतः पुमान् अतिस्त्री अन्यार्थे इति ह्रस्वः एओनेत्यादि एओनेभावौत्वनुड्भिः
पुंसि स्त्रीशब्दस्य इय् बाध्यते इति त्वयाऽवधार्यतां ज्ञायतां एश्च ओश्च नाश्च ते एओनाः एओनानां भावः एओनाभावः एओनाभावश्च औत्वंच नुट् च

वाम्शसि अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इय् भवति स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रियास्त्रीणाम् स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः
अन्यार्थे अतिस्त्रियौ एओनाभावौत्वनुड्भिः पूर्वस्यैः पुंसि बाध्यते क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येय् इत्यवधार्यतां अतिस्त्रयः
हे अतिस्त्रे अतिस्त्रियं अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् अतिस्त्रिणा अतिस्त्रये अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अति
स्त्रीणां अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु ओस्यौ कारे च नित्यं स्यादम्शसोऽस्तु विभाषया इयादेशस्तु नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युप
सर्ज्जने क्लीबे तु नुम् अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः
अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रीणां अतिस्त्रौ अतिस्त्रिणि स्त्वृणां नपुंसके धोर्गुणो वा
वक्तव्यः हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रि स्त्रियान्तु प्रायेण पुम्वत् अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ अतिस्त्रयः शसि अतिस्त्रीः अतिस्त्रियाइदु
द्भ्याम् अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम् अतिस्त्रियां अतिस्त्रौ श्रीः श्रियौ श्रियः
हे श्रीः ॥ ॥

तेएओनाभावौत्वनुटस्तैः एओजसिङितीत्येत्वौत्वे टानास्त्रियामितिनाङेरौङिदित्यौत्वं नुडागमइतिनुट् कीदृशैः पूर्वस्मिन् तिष्ठंती
ति पूर्वस्यास्तैश्च पुनः क्लीबेनामिनः स्वरेइतिनुगागमेन स्त्रीशब्दस्येय् बाध्यते ओसीत्यादि स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्य पुंस्युपसर्ज्जने विद्यमानस्य ओसादिषु च
तुर्ष्वेव परेषु स्त्रीभ्रुवोरितीयादेशो भवति यथा ओसि औकारप्रत्यये च परतः इय् नित्यम् तु पुनरम्शसोः परतो विकल्पेनेय् अन्यस्मिन् प्रत्यये इय् न एओनाभा
वौत्वनुड्भिः ॥ ॥

पूर्वोक्तेर्बाधितत्वादित्यर्थः ह्रस्वे तुनुम् ईमावितीत्वं अतिस्त्रिणी जस्शसोरिति शिः नोपधाया इति दीर्घः अतिस्त्रीणि टादिस्वरे तु टादौ वुक्तपुंस्कमिति व
क्ष्यमाणेन पुंवद्भावपक्षे हरिवद्रूपम् स्त्रियमतिक्रांता या स्त्री सा अतिस्त्रिः शसि स्त्रीत्वात् सो नः पुंसि इति न नत्वं अतिस्त्रीः स्वरादिविभक्तौ स्त्रीभ्रुवो
रितीयं ङिद्वचनेषु इदुद्भ्यामिति वा ऽऽट् अतिस्त्रियै ङिती त्येत्वपक्षे अतिस्त्रये आमि नुट् अतिस्त्रीणां ङौ स्त्रियां योरित्याम् अतिस्त्रियां पक्षे ङेरौ ङिदि
त्यौत्वे अतिस्त्रौ क्विपि वचि प्रच्छायतस्तु कटप्रुजुश्रीणामिति क्विपि दीर्घः अनीबंतत्वान्न सिलोपः श्रीः श्र्योधातोरितीयं श्रियौ इयुव्स्थानि वर्ज्जितयो-
रित्युक्तत्वात् धावितिह्रस्वो न हे श्रीः ॥ वेयुवः ङिनामडित्यनेन नित्ये प्राप्ते विकल्पोयं स च व्यवस्थितः तेन स्त्रियां नित्यमेवाट् इयुं च उवं च आनयोः समाहा
रः इयुव् तस्मादियुवः योरित्यनुवर्तते स्त्रियामियुव्स्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परेषां ङितामड्वा स्यात् स्त्रियामिति किं सुधियेस्वयंभुवे इयुवङिति
किं प्रध्यै वर्षाभ्वे इयुवंतादामो नुड्वा स्त्रियास्तु नित्यं स्त्रियामियुव्स्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परस्यामो नुड्वा स्यात् स्त्रीशब्दात्परस्यामो नित्यमेव नुट्

वेयुवः इयुवन्तान् ङितामड् वास्त्रीं विना श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः इयुवन्तादामो नुड्वा स्त्रियास्तु नित्यम् श्रीणाम् श्रिया
म् श्रियि श्रियाम् एवं ह्रीधीप्रभृतयः एवं भ्रूप्रभृतयः प्रधीशब्दस्य तु लक्ष्मीशब्दवद्रूपम् केषांचिन्मते तु पुम्वत् प्रकृ-
ष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यम् प्रध्यः सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे सुधीः श्रीवत् केषा-
ञ्चिन्मते पुम्वत् सुष्ठुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव ग्रामणीः पुम्वत् एवं खलप्वादिः ॥ ॥

धीः प्रज्ञा धीषणा बुद्धि मतिरित्यमरः ह्रीर्लज्जा भूर्भू
मिरचलानंतेत्यमरः भ्रमतीति भ्रमेर्डूरिति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः नेत्रयोरुपरि रोमपद्धतीभ्रूः पदांतरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति
वदतां वृत्तिकारादीनां मते प्रधीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दवद्रूपम् अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः धातुत्वात् य्वोर्वेति स्वरे यत्वं लिंगांतराऽनभिधायकत्वं नि
त्यस्त्रीत्वमिति वदतः कैयटस्य मते प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे प्रधीशब्दस्य पुंवद्रूपम् अयं मतभेदः प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे णत्व पु
रुषे तु मतद्वयेपि लक्ष्मीवत्प्रधीशब्दस्य स्याद्रूपम् सुष्ठु धीर्यस्याः सा सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीशब्दस्य श्रीशब्दवद्रूपम् कैयटमते तु नित्य

स्त्रीत्वाऽभावात्पुंवद्रूपं सुष्ठु धीरिति विग्रहेण तत्पुरुषे तु मतद्वयेऽपि श्रीवदेव बुद्धिवाचक धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् ग्रामणीशब्दः पुंवत् ग्रामनयनस्यो
त्सर्गतः पुंधर्मतया पदांतरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः स्त्रं खलप्वादेरपि पुंधर्मत्वमौत्स र्गिकं बोध्यम् न्वणईप् नृच आच अण्च एषां समाहारो न्वण् तस्मान्न्वण अ
णिनिप्रत्ययो न तु क्विबंतोऽणिति गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात् अस्य व्याख्यानं स्त्रीप्रत्यये द्रष्टव्यं क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्वधि पुस्त्रियां वेति तृवद्भा
वः क्रोष्ट्री धाविति न्हस्वः हे पुनर्भु स्त्रियां योरिति ङेः राम् पुनर्भ्वां कैयटमते भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः वृत्तिकारकमते तु हे वर्षाभु पुनर्नवा
यां तु हे वर्षाभु उक्तंच भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः भेक्यां मंडूक्यां तथा पुनर्नवा औषधी तस्यां वाच्यायां वर्षाभूशब्दः स्त्रीलिंगः
दर्दुरवाची तु पुल्लिंगः ङौ वर्षाभ्वां स्वयंभूशब्दे स्वरे परतो य्वोर्धातोरित्युव् मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीत्वाभावात् ङितामङित्यादिना नकारांतसंख्यायाः स्वसृति

न्वणईप् नकारान्तादृकारान्ताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ नदीवत् वधूजम्बादयो नदीवत् पुनर्भूः य्वौ वा पु
नर्भ्वौ हे पुनर्भु पुनर्भ्वा पुनर्भूणाम् पुनर्भ्वाम् भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् हे वर्षाभु वर्षाभ्वौ स्वयम्भूः पुंवत् नका
रान्तसंख्यायाः स्वसृतिसृचतसृननांदृदुहितृयातृमातृभ्यश्च नेवायौ माता पितृवत् स्वसा कर्तृवत् शसि मातॄः स्वसॄः राः
पुम्वत् गौः पुम्वत् नौर्ग्लौवत् इति स्वरांताः स्त्रीलिंगाः अतोम् अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्सरयोस्स्य मोरम् भवत्यधो कुलम्॥

सृच तसृ ननांदृ दुहितृ यातृ मातृभ्यश्च नेवायौ स्वस्रादीनामीप्प्राप्तो नकारांतसंख्यायास्तु भौ प्राप्ताव नेन निषिध्येते साव सेर्ऋ इति ऋ प्रत्ययः स्वसा स्तुरा
रित्यार् स्वसारौ शसि स्वसॄः स्त्रीत्वात्सो नः पुंस इति नत्वं ननांदा तु स्वसापत्युरित्यमरः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमिति च यद्यपि पुल्लिंग एव रै
शब्दः अर्थरैविभवा अपीत्यमरे भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति परिभाषितत्वात् तथापि रात्येनामिति राः स्त्रीत्येके नुदत्ते ग्लौ नुदिभ्यां डौ विति डौ प्रत्ययः ङित्वा
ट्टिलोपः नौः स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः इति स्वरान्ताः स्त्रीलिंगा अतोऽम् अदन्तान्नपुंसकान्नाम्नः परयोः स्यमोरम् स्यात् नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यस्या
पवादोऽयम् अतः किंपयः तपरकरणं सुखार्थं नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते दीर्घत्वाभावात् केचित्तु म् इत्येव पदच्छेदं कुर्वंति लाघवात् तत्र सेर्मे कृते कुलमिति सिद्धं

द्वितीयैकवचने तुमस्यैव मे कृते अम् शसो रित्यल्लोपे सिद्धमिष्टं यत्त्वाहुः अतिजरसमिति सिद्ध्यर्थमम् विधानं तन्न द्वितीयैकवचने लुकोपवादे अतो
मितिम् भावे कृते अम् शसोरित्यल्लोपं बाधित्वा जरस् ततः सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिरिति हे कुले त्यत्र धेरमि कृते अल्लोपे च समाना
द्धेरिति मलोपः यद्वाऽतोमिति सूत्रे सन्महन्नित्यतो मंडूकप्लुत्याऽधावित्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणम्यते अमादेशनिषेधाद्धेर्लोप एव विधेयः ॥ छ ॥ ईमौ नपुंस
कान्नाम्नः पर औरीत्वं प्राप्नोति दीर्घोच्चारणं तु मधुनी इत्यादौ श्रवणार्थं विपरीतनिर्देशो नित्यादपि नुमः पूर्वमीविधानार्थः जश्शसोः शिः नपुंसकान्नाम्नः पर
योर्जस् शसोः शिस्स्यात् नपुंसकात्किम् देवाः जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणान्नेह ज्ञातशो ददाति शकारः सर्वादेशार्थः नुमयमः अयम् प्रत्याहारान्तस्य नपुं
सकस्य नुम् स्यात् शौ परतः नपुंसकादिति षष्ठ्या विपरिणम्यते शिरिति सप्तम्यान्त अयम इति षष्ठी मकाराऽकारस्योच्चारणार्थत्वात् मित्त्वादंत्यात्स्वरात्परो नु

ईमौ नपुंसकलिंगात्पर औरीकारमापद्यते कुले जश्शसोश्शिः नपुंसकलिंगात्परयोर्जश्शसोश्शिर्भवति नुमयमः नपुंस
कस्य नुमागमो भवति शौ परे यम प्रत्याहारान्तस्य नमिदन्त्यात्स्वरात्परः नोपधायाः नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ पंचस्व
धिषु नामिच इति न कुलानि हे कुल शेषं देववत् एवं मूलफलादयः श्त्वन्यादेः अन्यादेः क्लीबात्परयोस्स्यमोः श्तुर्भवति अन्य
त् ॥ ॥
म् अयमः किं विमलदिवि चत्वारि वारि फलि सुगणि ब्रह्माणि प्रशामि नोपधायाः नेत्यविभक्तिको निर्देशः नाम्नो विशेषणं तेन नान्तस्य
नाम्न उपधाया दीर्घः स्यात् शौ परे पंचस्वधिषु ईमाविति ईकारे तु न ब्रह्मणि इति वादीपोरित्यत ईकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थस्य निषेधार्थस्य वाचकस्य चानु
वर्तनात् नामी त्यस्यापकर्षणान्नाम्यपि नोपधाया दीर्घः विदो न वा नामिनि निर्देशात् भवन्नित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः श्त्वन्यादेः क्लीबादन्या
देर्नाम्नः परयोस्स्यमोः श्तुः स्यात् अतोमित्यस्यापवादः अन्य अन्यतर इतर डतर डतम इति पंचात्मकोऽन्यादिः सर्वाद्यंतर्गणः डतर डतमौ प्रत्ययौ ततस्तदंताः
कतर कतमादयो ग्राह्याः क्लीबादिति किं अन्यः अन्यं शकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः ॥ ॥ छ छ
छ छ छ छ छ छ

चावसाने अवसातिरवसानं षोंतकर्मणि अस्माद्धावेयुट् समाप्तिरंत इतियावत् पदस्यांते वर्तमानाना झसानांजबाश्चपाश्च वास्यु ःपदस्य किंम
रुतौ अंतेकिं गतः झसानां किंराजन् अन्यादेर्द्धे र्लोपोन अन्यादेः परस्य धेर्लोपोनसमाना द्धेरिति प्राप्ते निषेधः एकतरस्य श्तुर्न एकतरासर
योः स्यमोः श्तुर्नस्यात् डतरप्रत्ययां तत्वात्प्राप्ते निषेधः अविद्यमानाजरायस्य तत् अन्यार्थे ह्रस्वे कृते अतोमित्यम् अजरमित्यत्राजरशब्द
माश्रित्य सिस्थानेऽम् उत्पन्नः तेनाजरशब्दस्याम् विधिः संनिपातः अतः सन्निपातोम् विधिर्जरसादेशविधानेनाजरशब्दस्य विघातकोने
ति अजरमित्येकमेवरूपं प्रथमैकवचने अजरसि इतिस्थिते परत्वाज्जरसि कृतेतुमयम इतिनुम् न्सम्महतोऽधौदीर्घः शौच न्सचअप्च मह-

चावसाने अवसानेवर्त्तमानानां झसानांजबा भवन्तिचपावा अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि अन्यादेर्द्धे र्लोपोन
हे अन्यत् अन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत् एकतरस्य श्तुर्न एकतरम् शेषंसर्ववत् सेरमादेशे सन्निपातपरिभा
षया नजरस् अजरम् अजरसौ अजरे अजराणि न्सम्महतोऽधौदीर्घः शौच न्संतस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य चदी
र्घो भवतिपंचस्वधिपु शौच अजरांसि अमिलुकोपवाद मम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्॥ ॥

च एषांसमाहारो न्सम्महत् तस्य न्सम्महतः अमे अमावाइत्यनेनयस्य मादेशं कृत्वा अप् शब्दोऽत्रनिर्द्दिश्यते अधिकाराल्लब्धश्च नाम्नोविशेष
णामिदं विशेषणेनच तदंतविधिरिति तदंतस्यापिदीर्घोभवतीत्यर्थः अधाविति छेदोनतु धाविति पंचस्वित्यनुवर्तते तद्विशेषणं चेदं अत्रपूर्वव
त् इइत्यनुवर्ततेचकारोस्त्येव तेनस्वपी इत्यादौ इतिनेत्यर्थः अत्राम्महत्साहचर्य्याद धातोरेव न्सगृह्यते तेनसुहिन् इत्यादौ नदीर्घो धातुत्वात् न्संतत्वाद्दी
र्घो अजरांसि नोपधाया इतिदीर्घे अजराणि अजरअमित्यत्र नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यस्यापवादमतोऽमित्य म्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् ततोयोयमाश्रि

त्योतद्घतेसतंप्रतिसन्निपातः॥ ७ ॥सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया नामोर्लुगू अजरसं अजरम् पाददंतेत्यनेन हृद् उ
दन् आसन् मांस् आदेशाः अल्लोपः स्वरे इत्यकारलोपे उद्ना नाम्नो नोलोप शिति नलोपे उदभ्यां संयोगांतस्येति सलोपे मान्भ्यामिति नपुंसकस्य ह्र
स्वः अत्र ह्रस्वश्रुत्या स्वरस्येत्युपस्थितं तच्च नपुंसकस्य विशेषणं नाम्न इत्यनुवृत्तमधिकारात् तत्र स्वरांतस्य नपुंसकस्य नाम्न इति सामानाधिकरण्ये
न व्याख्यातं लिंगस्य नामार्थत्वाभ्युपगमात् तस्य ह्रस्वः स्यादित्यर्थः श्रियंपातियत् कुलंतत् श्रीपं अत्र ह्रस्वे कृतेऽतोमित्यम् नपुंसकात् स्यमोर्लुक्
नपुंसकान्नाम्नः परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् त्यादित्यादौ लुकात्यदा द्यत्वं बाध्यते कश्चित्पूर्वेणापि परस्य बाधस्वीकारात् नित्यत्वाद्वा कृताकृत प्रसंगित्वाल्लुङ्
नित्यः त्यदाद्यत्वं विभक्तावुच्यमानं कृते लुकि विभक्त्यभावान्न ख्यृणां नपुंसके धौ गुणो वा इश्च उश्च आच ते ख्यरस्तेषां ख्यृणामिकारोकारऋकारांतानां

ततस्संनिपातपरिभाषया न लुक् अजरसम् अजरसी अजरे अजरांसि अजराणि शेषं नि र्जरवत् हृदयोदका
स्यमांसानाम् हृद् उदन् आसन् मांस हृदि हृदा हृद्भ्याम् उदानि उद्ना उदभ्याम् आसानि आस्ना आसभ्याम् मां
सि मांसा मान्भ्याम् नपुंसकस्य ह्रस्वः नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति श्रीपं कुलवत् नपुंसकात्स्यमोर्लुक् अस्थि ख्यृणां
नपुंसके धौ गुणो वा हे अस्थे हे अस्थि नामिनः स्वरे नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्यादौ स्वरे अस्थिनी अ
च्चास्थ्नां शसादौ शसादौ स्वरे ऽस्थ्यादीनां नुमागम इकारस्य चाकारः अल्लोपस्स्वरे ऽम्वयुक्तात् छसादौ अस्थ्ना अस्थ्ने
अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ॥ ॥

नपुंसकानां गुणो वा स्यात् धौ नामिनः स्वरे नाम्यंतस्य नपुंसकस्य नाम्नो नुम् स्यात्
स्वरादौ स्यादौ नाम्यंतस्य किम् जगते नपुंसकस्य किं वातप्रम्ये स्वरादौ किं वारिभ्यां स्यादौ किं दध्यत्र अच्चास्थ्नां शसादौ अत्राधिकृतस्य नाम्नोऽ
स्थ्नादिभिर्विशेषणात्तदंतविधिस्तेनाऽ नपुंसकस्याप्यस्थ्याद्यंतस्य नाम्नो नुम् स्यादेषामितोऽकारश्च शस् आदिर्यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि-
स्तेन शसि न अस्थीनीति अस्थ्नामिति बहुवचनमाद्यर्थं तेनास्थि दधि सक्थ्य क्षिशब्दाः ग्राह्याः अल्लोप इत्यनेनोपधाऽकारलोपे अस्थ्ना वेङ्योरित्युपधाया

वालोपे अस्थ्नि अस्थनि तदंतेतु प्रियमस्थियस्यसः प्रियास्थिः तेनप्रियास्थ्नाशुनादधि अतिक्रांतमतिदधि तेनातिदध्ना व्यंजनेन स्त्रियाम
प्यातिदध्नेत्येवसान्निपातपरिभाषया बहिरंगपरिभाषया चेपोऽप्रवृत्तेः व्यूणामितिवा गुणो हेवारि हेवारे टानास्त्रियामिति नाभावे वारिणाङयि ङि
तीत्येत्वे प्राप्ते एत्वौत्वतृवद्भावैत्वान् बाधित्वानामिनः स्वरेइतिनुम् परेणपूर्वबाधोवेत्याद्युक्तत्वात् अतिसाखिनीत्यत्र ऐसख्युरित्यैत्वेप्राप्तेनुम् वारिणी
त्यत्रङेरौ ङिदित्यौत्वेप्राप्तेनुम् प्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र क्रोष्टुशब्दस्येति तृवद्भावे प्राप्तेनुम् वारिणेएत्वे प्राप्तेनुम् आमि प्रायश इत्युक्तत्वात्पूर्वेण परस्यबा
धनात् नुडेव ननुनुम्नुटोः कोविशेषः उच्यते नामीतिदीर्घत्वमिति वारीणां हसादौ हरिवत् ग्रामंनयतियत् कुलमिति नपुंसकस्येति ह्रस्वे ग्रामणि

वेङ्योः अस्थ्नि अस्थनि एवंदधिसक्थ्यक्षिशब्दास्तदंतस्यापीष्टाः प्रियास्थ्ना अतिदध्ना वारि वारिणी वारीणि आ
मिनुट् वारीणाम् नपुंसकस्य ह्रस्वः ग्रामणि टादावुक्तपुंस्कंपुंवद्वा उक्तपुंस्कन्नाम्यंतन्नपुंसकलिंगं टादौस्वरे परेपुं
वद्वाभवति ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणीनां ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्यां प्रधि प्रध्या प्रधिना सुधि सुधिया सुधिनाम
धु हेमधो हेमधु एवमम्बादयः सानु सानुनी सानूनि सानूनि स्नुना सानुना स्नुभ्याम् प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि प्रि
यक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रोष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे प्रियक्रोष्टुने प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः सुलु सुलुनी सुलूनि सुल्वा सुलु
ना एवंखलप्वादयः धातृ धातृणी धातृणि हेधातः हेधातृ एवंज्ञातृकर्त्रादयः ॥ ॥

टादावुक्तपुंस्कंपुंवद्वा प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये उक्तपुं
स्कं नाम्यंतं नपुंसकं पुंवद्वाभवति टादौस्वरे नपुंसकादित्युक्तपुंस्क मित्यनेनसह प्रथमांतं संबध्यते पुंवदितिपुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः केनप्रकारेण पुंशब्देन
तुल्यं नुम् ह्रस्वयोरभावाद्वारिणोतितेननुम् ह्रस्वयोरभावोऽतिदिश्यते पुंनपुंसके वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्य टादौस्वरेनपुंवत्
यथा मधुशब्दो मद्येनपुंसकः चैत्रदैत्ययोः पुल्लिंगः नात्रपुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् उक्तः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीतिउ
क्तपुंस्कं पटुनेपटवे यथा १ पुल्लिंगपक्षे ग्रामणिशब्दो दीर्घांत एव ततोय्वौवेतियः नियइत्याम् ग्रामण्याम् नपुंसकपक्षे ह्रस्वः ततोनामिनः स्वरेइतिनुम् पुनरु

क्तं च एक एवेत्यादि तन्नाम उक्तपुंस्कमाचार्येणोच्यते तत्किं एक एव यः शब्दः हीति निश्चयेन त्रिषु लिंगेषु वर्ततेयः शब्द स्त्रिषु लिंगेषु एक एवार्थमा
ऽख्याति कथयति अर्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते १ प्रकृष्टाधीर्यस्य तत्प्रधि प्रधिनी इत्यत्र पूर्वेणानुमानपरमपि यत्वं बाध्यते प्रायश इत्युक्तत्वा
त् अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति उक्तपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे य्वोवेतियः नपुंसकपक्षे नुम् सुष्ठु धीर्यस्य तत् सुधि सुधिनी इत्यत्र इयं बाधि
त्वा प्राग्वन्नुम् शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेव उक्तपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षे सुधीशब्दस्य च्वनेति निषेधादियं सुधिया मधुमद्येपुष्प
रसे मधुर्वसंते चैत्रे चेति पुंनपुंसकयोरेक प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्यत्र किंतु मद्यत्ववसंतत्वादिरूपं भिन्नं भिन्नमेव उक्तपुंस्कत्वाऽभावान्मधुने मधुन इत्ये
व न तु मधवे मधोरित्यादि य्वृणामिति वा गुणे हे मधु हे मधो सानुशब्दस्य शसादौ पादद्दंतेत्यनेन वा स्नुरादेशः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियां इत्युभयलिंगः
सानुशब्दः स्नूनि सानूनीत्यादि प्रियः क्रोष्टा यस्य तत् प्रियक्रोष्टु टादौ स्वरे पुंवत्पक्षे रत्वं प्रियक्रोष्ट्रा टानानास्त्रियामिति नाभावे प्रियक्रोष्टुना इतिरूप

ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ अतिरि अतिराया अतिरिणा अतिराये अतिरिणे अतिराभ्यां अतिरिणि अति
रासु प्रद्यु प्रद्युना प्रद्यवा उपगुना उपगवा अतिनु अतिनुना अतिनावा ॥ ॥

द्वयम् क्लीबे तु नुमेव प्रियक्रोष्टुने एवमन्यत्रापि आ
मि नुडेव नित्यत्वात् सुष्ठु लुनाति तत्सुलु नपुंसकस्येति ह्रस्वः शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव पुंवत्पक्षे य्वोवेति वः क्लीबे नुम् सुल्वा सुलुना द
धाति तत् धातृ धारणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव पुंवत्पक्षे रत्वं क्लीबे नुम् ङसिङसोरुत्तोङ उरित्युत्वं धातुः आमि नुट् धातृणां ङाविति गुणे धातरि
य्वृणामिति वा गुणे हे धातः ॥ ७ ॥ ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ आदिश्यते इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः निर्धारणे सप्त
मी जातावेकवचनं आदिश्यमानेषु ह्रस्वमध्ये संध्यक्षराणामिकारोकारौ भवतः एकारांतस्योदाहरणं इः कामः स्मृतो येन स स्मृतेः शोभनः
स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति रायमतिक्रांतं यत् कुलं तदतिरि अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति तत्पुरुषः अतिरिणा इह न पुंवत् उक्तपुंस्कत्वाऽभावात् पुंसि त्वेदंतो
स्तीति एवमग्रेपि एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्रै स्मीत्यात्वं अतिराभ्यां आमि नुट् नामीति दीर्घः अतिरीणां प्रकृष्टा द्यौर्यस्मिन् तत् प्रद्यु प्रकृष्टस्वर्गव

त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् प्रद्योशब्द उक्तपुंस्कः स एवेदानीं ह्रस्वत्वे प्रद्युशब्दोपि उक्तपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतः पुंवद्भावो भवतीत्येके वदंति माधवमतेतु संध्यक्षरांतेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो नास्तीति बोध्यम् नावमतिक्रांतं यत्तदतिनु अनडुहश्च अनडुह्शब्दस्यामागमः स्यात् अत्र चतुरांशौ चेत्यत आम् शाविति पदद्वयमनुवृत्तं पंचस्विति च अत्र हि चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन ईकारे नाम् ईप्याम् वाईकारे बह्वनडुहीई पि अनडुही अनड्वाही षत्यादित्वान्नदादित्वादीप् तदंतविधिरत्र प्रिया नड्वान् सावनडुहः अस्यनुम् स्यात् सौपरे नुमयम इत्यतो नुमित्यनुवृत्तम प्योरां नित्य मितिसूत्रान्मंडूकप्लुत्या आदित्यनुवर्तते तेनाऽवर्णात्परोयं नुम् अतो विशेषविहिते नापिनुमाम् नबाध्यते अमा च नुम् नबाध्यते

इतिस्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः अनडुहश्च पुंसि पंचसु शौ चानडुह आमागमः ईपि वा सावनडुहः अनडुहस्सौ नुम् संयोगान्तस्यलोपः स्यादोरसे पदांते च वसाभिन्नस्यरान्न अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः धावम् चतुरनडुहोर्धावमागमो भवति आम्न्हे अनड्वान् वसा रसे वस्रुस्रंस्रुध्वंसु भ्रंसु अनडुहान्दत्वम्भवति रसे पदांते च अनडुद्भ्याम् अनडुत्सु ॥ ॥

संयोगांतस्यलोपः संयोगेति अंतस्येति च च्छेदः अनुकरणाद्विभक्तेर्वैकल्पिकत्वादविभक्तिको निर्देशः नाम्न इति विशेष्यं संयोगेति विशेषणं विशेषणेन च तदंतविधिः तेन संयोगांतस्य नाम्नोंतस्य लोपो भवति स्यादौ रसे च पुनः पदांते वर्तमानो नाम्नो धातोश्च यः संयोगस्तस्यांतस्य लोप इति पदांते यथायमर्थः अचोस्कुन् संयोगांतस्येति किम् रुत् संयोगस्य नाम्नो विशेषणत्वादादेर्नत्वद् अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसीव हेः क्विप् अनसोडस्येति क्विप् यजामिति संप्रसारणं अनडुह् सि इति स्थिते आम् नुमौ परत्वात् संयोगांतलोपे कृते सिलोपः अनड्वान् न वसा रसे इत्यनेन नुमो वत्वं न नुम् विधिसामर्थ्यात् सभिन्नस्यरान्नरात्परस्य सस्यैव लोपः स्यान्नान्यस्य वर्णस्य च तुरो वारान् इति चतुः सुप्रत्ययस्य लोपोत्र सस्येति ऊर्क् अमार्ट् धावम् चतुरनडुहोर मागमः स्याद्धौ परे आमोपवादः चतुर्शब्दात्तु गौणे हे प्रियचत्वः वसा रसे बहुवचनमाद्यर्थं वसु चात्र प्रत्ययो गृह्यते न धातुर्व्याख्या

नात् उत्सृष्टानुबंधत्वेन वसुक्कसोः सामान्यग्रहणं सौस इत्यतः सइत्यनुवर्त्य पष्ठ्यंतंव्याख्येयम् तच्चवसोर्विशेषणं न स्रंसादेर्व्यभिचारात् नाप्यनडु
होः संभवात् सांतवस्वंतस्यस्रंसादेश्चनाम्नो अनडु हूशब्दस्यदः स्यात् सांतेति किं विविद्वान् नाम्नइति किं स्रस्तं ध्वस्तं खसेचपाइतितः अनडुत्सु
दादेर्घः द आदिर्यस्यसदादिस्तस्यदादेः अत्रधातुग्रहण द्वयमनुवर्त्यतत्रैकमाद्योच्चारणप्रतिपत्त्यर्थम् आद्योच्चारणे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झसेप
दांतेचदादेर्नाम्नश्च हस्यघोर सेपदांतेनढस्या ऽपवादोयम् धातोर्यथादोग्धि अधोक् आद्योच्चारणेकिम् अधोगित्यत्र यथास्यात् दामलिहमात्मान
मिच्छतीति दामलिह्यति नाम्नोय इतियप्रत्ययः ततः क्विपि दामलिट् अत्रमाभूदिति आदिजबानांझभांतस्य झभा स्ध्वोः मंडूकप्लुत्याभिदपा-
मित्यतो भिइत्यनुवर्ततेपदांतेइतिच आदिशब्दस्यावयववाचित्वादवयव्या कांक्षायां धातोर्नाम्नश्चेत्याक्षिप्यते झभांतस्येति न धातोर्विशेषणं

दादेर्घः आद्योच्चारणे दादेर्हकारस्य घत्वम्भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसेपदान्तेच आदिजबानांझभान्तस्यझ-
भा स्ध्वोः धातोर्झभांतस्यावयवस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभाभवंति सकारे ध्वशब्दे नाम्नश्चरसेपदांतेच धुक्
धुग् दुहौ दुहः धुग्भ्याम् धुक्षु आद्योच्चारणेकिं दामलिह्यतीति दामलिट् दामलिड् दामलिड्भ्यां दामलिट्सु दामलिट्त्सु
अवयवस्यकिं गर्द्दभमाचष्टे गर्द्दभयतीति गर्धप् गर्दभौ गर्धब्भ्यां गर्धप्सु ॥ ॥ किंत्ववयवस्य झभांतस्य धातो रवयवस्यादौ
स्थिता जबा झभाः स्युः स्यादौ ध्वादौ पदांतेच ध्वेति ध्वेध्वमोः सामान्यग्रहणं धातोर्यथा धेक्ष्यते धुग्ध्वे अधुग्ध्वं अधोक् जबानामिति किं योत्स्यते
झभांतस्येति किं दास्यति जबानामित्यत्रदबानां झभा इत्यत्र धभाइत्यपेक्षितमाद्ययोरदर्शनात् अवयवस्येति किं गर्दभमाचष्टे इति गर्दभयति ना
म्नोञिर्डिदिति ञिप्रत्ययः ततः क्विप् ञिलोपे गर्द्दप् अवयवग्रहणाभावेगकारस्थाने ऽत्रघः स्यादित्यर्थः दुहप्रपूरणे क्विप् दादेर्घः इतिघत्वे झभांत-
त्वाद् धः वावसाने इति जबूनपौ धुग् धुक् झबे जबाइति जबूत्वं धुग्भ्यां धत्वंचप्रत्वे धुक्षु ॥ ७ ॥ ॥ ॥
७ ७ ७ ७ ९

होढः धातोर्हस्य ढः स्यात् झसे पदांते च नाम्नो हस्य च ढः स्याद्रसे पदांते च धातोर्यथा लेक्ष्यति अलेट् लिह आस्वादने क्विप् सौ परत्वात् ढत्वे
सिलोपः जबत्वचपत्वे लिट् लिड् सुपि ढस्य चपत्वे कृते टना त्सस्य वेति धुट् धुटः चपत्वेन ततः शसे चपस्य द्वितीयो वेति तस्य थो न कु कृ डु क् वर्जितस्ये
त्युक्तत्वात् ष्टुत्वं तु तकारस्य न शंक्यमेव स्यादीनां सुपि त्सस्य नेति निषेधात् लिट्सु धुड्भावेपि शसे चपस्येति टस्य ठो न पूर्ववत् ष्टुत्वं तु स्यादीनामि
ति निषिद्धमेव द्रुहादेर्वा द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह हांघत्वं वा द्रुह जिघांसायां मुह वैचित्ये ष्णुह उद्गिरणे ष्णिह प्रीतौ द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते
विभाषेयं द्रुहादीनां हस्य घः स्यात् धातोर्झसे पदांते च नाम्नो रसे पदांते च पक्षे ढः धातोर्यथा द्रोढा द्रोग्धा अदोधोड् अदोधोक् विश्ववहतीति विग्रहे भ

होढः हकारस्य ढत्वम्भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च लिट् लिड् लिहौ लिहः लिट्सु लिट्त्सु द्रुहादेर्वा द्रुह मु
ह स्नु ह स्निहां वा घत्वं ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड् द्रुहौ द्रुहः ध्रुग्भ्यां ध्रुड्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु एवम्मुह स्नुह स्निहः विश्ववाट् वि
श्ववाड् वाहौ शसादौ स्वरे वाहो वकारस्यौ भवति शसादौ स्वरे परे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च विश्वौहः विश्वौहा विश्ववाड्
भ्यां विश्ववाट्सु विश्ववाट्त्सु सहेस्साढि साढि रूपे सति सहेस्सस्य षो भवति तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः तुराषा
ड्भ्यां तुराषाट्सु इति हांताः ॥ दिव औ दिवो नाम्न औकारादेशो भवति सौ परे सुद्यौः सुदिवौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जां विणिति विण् प्रत्ययः विश्वं वाहयतीति ण्यंतात् तु वा विण् प्रत्ययो बोध्यः वाहो शसादौ स्वरे वकाराकारविशिष्टस्य वाशब्दस्येत्यर्थः ट
नादिति धुट् चपत्वे विश्ववाट्सु सहेः साढि षत्वमनुवर्तते तुरं वेगं सहते इति विग्रहे विण् तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीनिति विग्रहे तुण्यं
तात् क्विप् सहादित्वात् पूर्वपदस्य दीर्घः तुराषाट् दिव औ समानाद्वेर्लोपः इत्यतो मंडूकप्लुत्या अधातोरित्यनुवर्तते तेन धातोर्न भवति अक्षैर्दीव्यती
ति अक्षद्यूरिति क्विबंताद्दिवेर्डिविति डिव् प्रत्ययः वर्णमात्रविधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धसे प इति सिलोपो न सुष्टु द्यौर्यस्मिन् स सुद्यौः

॥ छ ॥ छ छ छ छ छ

उरसे अधिकृतस्यनाम्नोदिवूशब्देनविशेषणात्तदंतविधिः दिवोनाम्नः उःस्याद्रसेपदांतेच तदंतेविमलद्युइतिवांताः ॥चतुरामूशौच नाम्नश्चतुर
शब्देनविशेषणात्तदंतविधिः चकारेण पंचस्विति संबध्यते चतुरित्यविभक्तिकोनिर्देशः तदंतेप्रियचत्वाः चतेरुरित्युर् प्रत्ययेचतुर्शब्दः ईमावितीं
कारेतु नस्संख्यायाः नाम्नोरकारेणविशेषणात्तदंतविधिस्तेनांतग्रहणंणत्वंरहाद्यपोद्विरितिद्वित्वंचतुर्णांग्रक्ष्विंतिसूत्रेरकारपठनान्नविसर्गः
प्रियाश्चत्वारः पुरुषाः प्रियाणिचत्वारिकुलानिवायस्याःसास्त्रीप्रियचत्वाः तदंतत्वादाम् हेप्रियचत्वइत्यत्र धावमि स्वम् गौणत्वेतुनुड्न गौणत्वेरेफांत
संख्यायाआमोनुडनअन्यपदार्थवृत्तित्वेनसंख्याभिधायित्वाभावात् प्राधान्येभवत्येव परमचतुर्णांइतिरान्ताः कमलजलपद्मयोरितिविश्वः

उरसे दिवउदादेशो भवतिरसे पदान्तेचसुद्युभ्यांसुद्युषु इतिवांताः चतुरनित्यं बहुवचनांतः चतुराम्शौचच
तुरशब्दस्यागमो भवति पंचसु शौचनत्वीति चत्वारः चतुरः चतुर्भिः रस्संख्यायाः रेफांतसंख्यायाःपरस्यामोनुडा-
गमोभवति णत्वं द्वित्वंच चतुर्णांचतुर्षु प्रियाःचत्वारः प्रियाणिवाचत्वारि यस्यासौ प्रियचत्वा : हे प्रियचत्वः प्रियचत्वा
रौ प्रियचत्वार प्रियचतुरः गौणत्वेनुड्न स्वार्थावच्छिन्नपरा र्थावलम्बनं गौणत्वंप्रियचतुरां इतिरांताः कमलं कमलावाआच
क्षाणःकमल् कमलौ कमलः फल्फलौफल्भ्यांइतिलांताः मोनोधातोःमांतस्य धातोर्मस्य नोभवतिझसे पदांतेचवमयो
श्च प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशान्भ्यां प्रशान्सु कः कौकेशेषंसर्ववत् ॥ ॥

कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः कमलं
कमलांवाऽऽचक्षाण इतिनाम्नोञिर्ङिदितिञिप्रत्ययःञ्यंतात् क्विपिञेरितिञिलोपः कमल्षत्वं कमल्षु फलमाचक्षाण इति फल्तोयमाचक्षाण इ
त्यादौतुयवयोर्वसेइतियलोपेनोर्इतिस्याद्तोयांतेनिक्तः इतिलांताः मोनोधातोःमांतस्यधातोर्नः स्यात्झसेपदातेचवमयोश्च
मांतस्यधातोर्नकारादेशः स्यात्वकारेमकारेचपरेषष्ठ्यानिर्दिष्टत्वादंत्यस्यादेशः सिप्रत्ययेपरत्वान्नकारेकृतेसिलोपः प्रशानित्यत्रनाम्नोनोलोपशिति

नलोपोननत्वस्यासिद्धत्वात् यद्वानाम्नोनइतिसूत्रेपूर्वमेवोपपादितत्वात् शमुउपशमे क्विप् मोनोधातोरितिनत्वम् अमांतस्येतिदीर्घः प्रशाम्यतीतिप्रशान् वमयोस्तुचक्षणवदेच
क्षणमृदृपदांतेचअशांशान् अचंस्कन् पदांतेकिंप्रशामोधात्वधिकारादेवधातोरितिलभ्यमानेपुनर्धातुग्रहणान्नामधातोर्नअयमिवाचरनूइदान् प्रशान्स्यामि
त्यादौनश्चेतिनकारस्यानुस्वारेविशेषाभावात् सामर्थ्याच्चनानुस्वारः कायतेर्डिमितिडिम्प्रत्ययेनिष्पन्नः किम्शब्दः त्यदादेरित्यत्वेकृतेसर्वशब्दवद्रूपम् इदमो
यंपुंसिसावित्यनुवर्ततेसौसइत्यतः सिलोपेअयम् पुंसिकिम् इदम् नन्वत्रलुकिनतन्निमित्तमितिपरिभाषयानभविष्यतिसत्यंतस्याअनित्यत्वज्ञापनार्थम् पुं
सीतितेनप्रियतिसृइत्यादिसिद्ध्यतिइदं ः कमिर्नलोपश्चेतिकम् प्रत्ययेइदम् शब्दः दस्यमः त्यदादेर्दस्यमः स्यात्स्यादौविभक्तौस्यादौकिम् अस्यापत्यमैदमः

इदमोयंपुंसिइदमः पुंसिसावयंभवतिअयं दस्यमः त्यदादेर्दकारस्यमत्वम्भवतिस्यादौइमौइमेत्यदादेस्सम्बोधनाभावः इमंइमौ
इमान् अनटौसोः इदमोऽनादेशोभवतिटौसोः परयोः अनेन स्मिंसकारेभकारेचपरेइदमोऽकारोभवतिहलन्तस्य अद्भिः आभ्यां
भिस्भिस्इदमदसोर्भिस्भिसेवभवतिनमकारस्याकारः एभिः अस्मै अस्मात् अस्य अनयोः एषाम् अस्मिन् एषु इदमेतदोर
न्वादेशेद्वितीयाटौस्स्वेनद्वाएनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः किंचित्कार्य्यंविधातुसुपात्तस्यकार्य्यान्तरंविधातुंपुनरुपादानम
न्वादेशः ॥ ॥

अमुमिच्छतीत्सदस्यतिननुद्वावित्यत्रकस्मान्मत्वंनद्यणुस्यादाविति दस्यविशेषणं अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इत्युक्त्वा
त् स्यादिपरस्यदस्येत्यर्थः येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिउक्तत्वादकारव्यवधानेसतिनचद्विव्यवधाने क्वचित् द्वयोरितिनिर्देशाद्वानत्यदाद्यत्वेमत्वेऔ
त्वेचइमौत्यदादेः संबोधनंनास्तीत्युत्सर्गः प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्रमूलंभाष्येतुहेसइत्युक्तं अनटौसोः इदमोयमित्यत इदम इत्यनुवर्ततेटेनेतीनादेशे अ
नेनस्मि स्वभश्च अनयोःसमाहारः स्भ् तस्मिन् स्मिसकारभकारादौस्यादौइदम् शब्दस्य अः स्यात् स्भाशितिसुवचंयतः सर्वस्यस्यात् अद्भीत्यात्वेआ
भ्यां भिस् भिस् इदमोऽदसश्चभिस् भिसेवभवति भिसो भिस् विधानंक्य इत्यत्वबाधनार्थं एस्मीत्येत्वेएभिः अदसस्तु अमीभिः इदमेतदोरन्वादेशेद्वि
तीयाटौस्स्वेन द्वावक्तव्यः द्वितीयायांटौसोश्च परतोऽन्वादेशे इदमेतदोरेनदादेशोवास्यात् अन्वादेशमाह किंचित्कार्यं विधातुसुपान्तस्य गृहीतस्यशन्

ब्दस्य कार्य्यांतरं विधातुं बोधयितुं पुनरुपादानं ग्रहणं सोन्वादेश उच्यते ईषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्यात् इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयंते किंत्वनूद्यंते इति नात्रैनदादेशः एवं नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्यत्रापि भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वं बोध्यम् यथा अनेन पुरुषेण व्याकरणमधीतं पठितं एनं पुरुषं त्वं छंदोऽध्यापय पाठय इति मांताः राजते इति राजा कनृ युवृषि तक्षिराजि धन्विद्युप्रतिदिव इति कनृ प्रत्ययः परत्वान्नोपधाया इत्युपधादीर्घः हसेपः इति सिलोपः ततो नाम्नो नो लोपशिति नलोपः शसि तु अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे कृते श्चुत्वं जञोर्ज्ञः उभयोर्योगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति राज्ञः नस्य लोपशि न विभक्तिकार्यं पंचस्विति ज्ञापकात् अतो राजभ्यामित्यत्राद्दीत्याात्वं राजभिरित्यत्र भ्य इत्यत्वं राजभ्य इत्यत्रे-

यथाऽनेन व्याकरणमधीतं एनं छंदोऽध्यापय नोपधायाः नाम्नो नो लोपशधौ राजा राजानौ राजानः हे राजन् अल्लोपस्वरेऽम्व सुक्तान्छसादौ श्चुत्वं जञोर्ज्ञः जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा राजभ्यां नलोपाशि न विभक्तिकार्य्यं पञ्चस्विति ज्ञापकात् राजभिः वेड्योः राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु एवं वृषादयः यज्वनः यज्वना आत्मनः आत्मना प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ अल्लोपे कृते य्वोर्वि हसे धातोरिदुतोदीर्घो भवति रेफवकारयोर्हस्परयोः प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ना प्रतिदिवभ्यां ॥ ॥

स्त्रीत्वैत्वं च न वेड्योरिति चोपधालोपे राज्ञि राजनि वृषा इन्द्रः कन्नंतः इष्वानिति यज्वा क्विप् वनिप् ड्वा इति वनिप् प्रत्ययः अम्वयुक्तादिसुक्तत्वान्नोपधालोपः आत्मनः अततीत्यात्मा अतेर्मनिण् इति मनिण् प्रत्ययः अम्वयुक्तादित्युक्तत्वान्नोपधालोपः आत्मनः सुष्ठु धर्म्मो यस्यासौ सुधर्मा धर्मादित्यन् अम्वयुक्तादित्युक्तत्वान्नोपधालोपः सुधर्मणः प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा कन्नंतः शसि अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे कृते य्वोर्विहसे र् च व् च अनयोः समाहारो र्व् तस्मिन् र्वि रेफवकारयोः परतः पदांते च धातोरिकारोकारयोर्दीर्घः स्यात् कीदृशयोः हसः परो ययोस्तौ हस्परौ तयोर्हस्परयोः प्रतिदीव्नः नाम्नो न इति नलोपे प्रतिदिवभ्याम् ॥ ॥ छ छ

छ छ छ छ छ

श्वादेः श्वयुवमघोनां वउः स्यात् शसादौ स्वरे ईपि प्रत्यये ईमाविति कारे च प्रातिपदिकग्रहणे लिंगाभिधायिस्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्यापि ग्रहणमि
तिपरिभाषा विभक्तिनिमित्ते कार्येन प्रवर्तते अतो युवतीः पश्येत्यादौ नोत्वं अकारसहितस्य वसो त्वं श्वा कुक्कुरः युवा तरुणः युवन् शब्दे वस्योत्वे
कृते दीर्घत्वम् यूनः मघवा इन्द्रः वस्योत्वे ओत्वे च कृते मघोनः अर्वणस्त्वसावनञः ननु ऋधातोर्विप्रत्यये गुणे च अरिति रूपं तस्माद्वतु प्रत्यये अर्व
तावित्यादि सेत्स्यति ऋधातोरेव वनिप् प्रत्यये त्वनर्वेति सेत्स्यति रूढिशब्दश्चायं वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः इत्यमरोक्तत्वात् तश्चार्थोपि न
भिधते किमनेन सूत्रेणेति चेत् उच्यते नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञ्युपपदे च नांतस्य प्रयोगोऽन्यत्र तु तांतस्य प्रयोगो भवतीति व्यवस्था

श्वादेः श्वादेर्व उत्वम्प्राप्नोति शसादौ स्वरे ईपी कारे च शुनः शुना श्वभ्यां यूनः यूना युवभ्यां मघवा मघवानौ मघवानः
मघोनः मघोना अर्वणस्त्वसावनञः नञा रहितस्यार्वन्नस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ ञितो नुम् उकारानुबन्धस्य ऋ
कारानुबन्धस्य नुमागमो भवति पुंसि पंचसु अर्वंतौ अर्वन्तः अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः अर्वता अर्वद्भ्याम् अनञः किम् अनर्वाणौ
असौ किम् अर्वा इतो सं च सु पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दानामिकारस्याकारादेशो भवति पुंसि पंचसु शौ च ॥ ॥

र्थं सूत्रम् ञितो नुम् उश्च आच्च वरौ वरावितौ यस्य स ञित् तस्य ञितः उदितः ऋदितश्च नुम् स्यात् सोनः पुंस इत्यतो मंडूकप्लुत्या पुंस इत्यनुवर्तते तेन पुंसि
पंचस्वित्यर्थः धातोर्नऽलोपिनोऽञ्चतेरेव अंचेर्दीर्घश्चेत्यतो चेरित्यत्र भक्तु ते तत्रैव वांचेरिति विभज्य पंचस्विति नुमिति चानुवर्तते अंचेरिति निर्देशात्
नलोपिनो ग्रहणम् धातोश्चेद् ञित् कार्यं तर्हि अंचतेरेवेति नियमार्थमिदं तेन स्रंसादीनामीपनुमौ न ऋदित्वान्नुम् अर्वतौ नञ्तत्पुरुषे तु न अर्वा अन
र्वा यज्ववत् इतो सं च सु पथ्यादेरित्यतः पथामित्यनुवृत्तं पथ्यादेरितोऽत् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च शौ सुपंथानि पुंसि किं सुपथी पतस्यश्चेति चादिन्प्रत्य
यः पथिन् मंथते: किन् प्रत्यये मथिन् शब्दः ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः ततोऽस्त्यर्थे इन् प्रत्यये ऋभुक्षिन् ॥ ॥

थोनुट् पथ्यादेस्थस्य नुट् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च थस्येति किम् ऋभुक्षाः पुंसि किम् सुपथि आसौ पथां टेरिति पदद्वयमनुवर्तते पथ्यादेष्टेरात्स्यात्
सिप्रत्यये सौ किं पथिभ्यां पथीटेः पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् स्य सादौ स्वरे ईपी कारे च पथामितिबहुवचनमाद्यर्थे स्त्रियां न्वणइतीप् ततष्टिलोपः सुष्ठु
पंथा यस्याः सा सुपथी रथ्या ऋक्पूरित्य प्रत्ययो न नपूजने इति निषेधात् क प्रत्ययस्तु समासांतविधेरनित्यत्वान्न सुष्ठु मंथाः यस्यां सा सुमथी नगरी
न विद्यते ऋभुक्षाः इंद्रो यस्यां सा अनृभुक्षी सेना क्लीबे सुष्ठु पंथाः यस्मिन् तत् सुपथि आत्वं त्वत्र न लुकि न तन्निमित्तमिति निषेधात् धौ नपुंसका-
नां नस्य लोपो वा हे सुपथि इत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् स्कृणामिति गुणो न द्विवचने पथामिति टिलोपः सुपथी शौ त्वत्वे नुटि च दीर्घत्वं सुपंथानि किं च पंथा
नमात्मन इच्छतीति पथीयति ततः क्विप् यतइत्यल्लोपः यवयोरिति यलोपः एकदेशविकृतस्य नन्यत्वादासावित्यात्वं थो नुडिति नुट् पंथाः अ

थोनुट् पथिमथोस्तस्य नुट् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च आसौ पथिमथिऋभुक्षां टेरात्वम्भवति सौ पंथाः पंथानम् पथां
टेः पथिमथिऋभुक्षां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे ईपीकारे च पथः पथा पथिषु एवम्मंथाः स्त्रियां नांतत्वादीप् सुपथी सुम-
थी अनृभुक्षी सेना क्लीबे शोभनः पंथाः यस्मिन् वने तत् सुपथि वनं धौ नपुंसकानां नस्य लोपो वा हे सुपथिन् हे सुपथि सुपथी
सुपंथानि इनांशौसौ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति नान्यत्र दंडी हे दंडिन् दंडिनौ दंडि
नः एवं कलिन् हलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रभृतयः वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः ॥ ॥

त्वं तु न इन इति तपरकरणात् स्योर्धातो
रितीयृ पंथियौ एवं ऋभुक्षाः ऋभुक्षियौ इनांशौसौ बहुवचनमाद्यर्थे अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वादर्थवतो अनर्थकस्यापी नोत्र ग्रहणं उपधाया इ
त्यनुवर्तने अधाविति च नोपधाया इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह इनादीनामुपधायाः शावेव दीर्घः स्यान्नान्यत्रेति उपधादीर्घस्यैवायं नियमः
तेन वृत्र हेवाचरतीति वृत्रहायते कर्तुर्यङ् इत्यत्र येइति दीर्घो भवत्येव वृत्रहणीत्यत्र अमस्य क्वि तिझसे इति यो दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधा-
दीर्घमात्रापेक्षया नियमविधानादिति सावितितु विध्यर्थम् पूर्वेण सावप्राप्तेर्योगविभागाभिप्रायेणैव शौसाविति निर्देशोस्ति अन्यथा शिस्योरित्ये

त्येवा वक्ष्यत् ननु पंथाइवाचरतीति पथीनति क्विप्इत्यादौ यमांतस्येत्युपधादीर्घो न प्राप्नोति पथ्यादीनामिन्नंतत्वात् इन्नादीनां शौ सावेवेत्युपधा-
दीर्घस्य नियमादितिचेत् उच्यते यत्र इनामिति सूत्रं प्रवर्ततेतत्रैवायं नियमः यथा दंडीवाचरतीति दंडीनति क्विप् वृत्रहणाति पूषणति अर्यमणति इ
ति दंडोस्यास्तीति दंडी मांतोपधादितीनू शौ बहवो दंडिनः संतियेषांतानि बहुदंडीनि मुशलमस्यास्तीति मुशली हलमस्यास्तीति हली रेवतीरम
णोरामः कामपालो हलायुधः इत्यमरः यशोऽस्यास्तीति यशस्वी विनू वागस्यास्तीति वाग्मी ग्मिन् वृत्रं हतवानिति वृत्रहा क्विबंतः वासवो वृत्रहा वृषे
त्यमरः अवकुपंतरेपीति णत्वं वृत्रहणौ हनोघ्नेहनः घ्ने इति च्छेदः आदिस्वरस्येत्यतो ञ्णितीत्यनुवृत्तं ञिति णिति प्रत्ययेनकारेचपरे हंतेर्हस्य धः स्यात्

हनो घ्ने हन्तेर्हकारस्य घो भवत्यव्यवधाने नकारे ञ्निति णिति च परे घसंयोगेणत्वं न वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् एवम्पूष
न् अर्य्यमन् संख्याशब्दाः पंचन् प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु सरूपाः जश्शसोर्लुक् पंचपंचभिः पंचभ्यः २ ष्णः षकार न-
कारांत संख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति पंचानां परमपंचानां गौणत्वेनलुग्नुटौ प्रियपंचाप्रियपंचानौ प्रियपंचानः प्रि
यपञ्च्ञः प्रियपञ्चा एवंसप्तन नवन् दशन् प्रभृतयः ॥ ॥

अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे घत्वेन कृते अवकुपंतरे इति णत्वे प्राप्ते आह
घसंयोगेणत्वं न घकारात्परस्य णत्वं न भवति वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना पूषा सूर्यः अर्यमा रविः जश्शसोर्लुक् संख्याया इति ष्ण इति चानुवर्तते संख्यायां किम्
विप्रुषः पामानः ष्ण इति किम् चत्वारः शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया जस्शसोर्लुग् न तथा हि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त
द्विघातस्य संनिपतनं संनिपातः आनंतर्यं सन्निपातो लक्षणं कारणं यस्य स संनिपातलक्षणो विधिस्तद्विघातस्य कारणविघातस्यानिमित्तं न प्रयो
जकः यमुपजीव्य यो विधिः प्रवृत्तः स तस्योपजीव्यस्य विरोधं न करोतीति परिभाषार्थः शिमाश्रित्य प्रवृत्तो नुम् शेर्विघातकोनष्णः षू च नू चानयोः स-
माहारः ष्णू तस्मात् ष्णः संख्याया इत्यनुवर्तते ष्ण इति तस्या विशेषणं विशेषणेन तदंतविधिः संख्या इति किं त्विषां यज्वनां ष्ण इति किं त्रिंशतां पंचा
शतां नलोपे नोपधाया इति दीर्घे च पंचानाम् प्राधान्ये परमाश्च ते पंच च तेषां गौणत्वेन लुग्नुटौ गौणे ष्णांत संख्यायाः जश्शसोर्लुक् नामि तु नुट् न सं

ख्यावाचित्वाभावात् प्रियाः पंच यस्य स प्रियपंचा आमि प्रियपञ्चानां अकारद्वयमध्ये चकारः अष्टनो डौ अष्टन इत्येकवचनं तु त्रेरितिवत् अल्लोपः स्वरे इत्यस्याप्रवृत्तिश्चिंत्या जश्शसोरित्यनुवर्तते वास्मिति वाशब्द उभयत्र संबध्यते काकाक्षिगोलकन्यायेनेति ननु षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंतस्य डौ भवति न चाने कवर्णत्वात्सर्वादेशः स्यात् नानुबंधकृतमनेकवर्णत्वमित्युक्तत्वात् उच्यते ङित्वसामर्थ्यान्नोक्तदोषः तथाहि अंत्यादेशे सति जसि अष्टनाविति शसि-अष्टनाविति प्राप्नोति तच्चांतरेण ङित्वं सिद्धं अतो ङित्करणसामर्थ्यात् सर्वादेशः लुकोपवादोयमिति सर्वादेशः वा डौ शितिसुवचनं डौत्वं हि लुग्गुणादिविव प्राधान्ये एव भवति न तु गौणत्वे सप्यश्भ्यां तुड् चेत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ वासुभीत्य प्रकृष्यते तेन स्यादयो विशेष्यं तेवा आ आसु इति छेदः स-

स्मी ५

अष्टनो डौ अष्टन्शब्दात्परयोर्ज्जश्शसोर्वा डौ भवति अष्टौ अष्ट अष्टौ अष्ट वासु अष्टनस्सकारभकारादिषु विभक्तिषु वात्वम्भवति अष्टाभिः अष्टभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः २ अष्टानां प्रियाअष्टौ यस्या सौ प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्णः प्रियाष्णा प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टोष्ण शजवत्सप्ताष्वहाव चापरं हसौ सुगण् सुगणौ सुगणः सुगणं सुगणौ सुगणः सुगणट् सुभुत् भुद्बुधौ बुधः भुद्भ्यां भुत्सु राक् राग् राघौ राघः राग्भ्यां राक्षु सु ककुप् सुककुब् सुककुभौ सुककुभः सुककुभं सुककुप्सु ॥ ॥ कारभकारादौ स्यादौ परे अष्टन आत्वं वा भवतीति फलितोर्थः इत आरभ्य संख्याया इति निवृत्तम्व्या-ख्यानात् तेन गौणत्वेपि स्यादात्वम् स्यादाविति किं अष्टभार्यः अष्टसेवकः भीति किं प्रियाष्टानौ प्राधान्ये परमाष्टौ गौणत्वे प्रियाअष्टौ यस्य स प्रियाष्टा आत्वाभावे राजवत् शसि अल्लोपः स्वरे इत्यकारलोपे कृते ष्टुभिष्टुरिति णात्वं प्राप्तमसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाषया न शसु निमित्तकत्वेन बहिरं गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वंपूर्वमंतरंगमिति स्वीकारात् आत्वपक्षे प्रथमैकवचने प्रियाष्टाः हाहाशब्दवत् प्रियाष्टन् शब्दस्याऽऽत्वाभावपक्षे सर्वं रूपं राजवत् आत्वपक्षे तु हसादावपररूपं हाहावत् इति नांताः सुष्ठु गणयतीति सुगण् गणयतेर्विण् प्रत्ययः शसेङ्नोरिति ड्कि सुगणट् सुशसे चपस्येति द्वितीये सुगणङ्षु टनादिति धुटि सुगणङ्सु क्विप्प्रत्यये तु सुगाण् अमस्यकि । ति इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावो न शं

स्यः दीर्घविधौ तन्निषेधात् इतिणान्ताः बुध्यतेः क्विप् आदि जबानामितिभः जबत्वचपत्वे भुत् भुद् जबत्वे भुद्भ्याम् चपत्वे भुत्सु इतिधांताः राघृ-
सामर्थ्येराघतेइतिराक् क्विबंतः इतिधांताः सुष्ठु ककुप् यस्मिन् स सुककुप् दिशस्तु ककुभः काष्ठाइत्यमरः इतिभांताः युजेः पंचसुनुम् नसमासेइति
चयुजिर् योगेइत्यस्यधातोः पंचसु स्यादिषु नुम्स्यान्नतु समासे युजेरितिधातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यग्रहणं नतुनिर्देशेयइक् तस्यतेनेहनुम्
नयुज्यते समाधत्तेइतियुक् युजसमाधौदैवादिकआत्मनेपदी दिशांबहुवचनमाद्यर्थं तेनदिश् १ दृश् २ स्पृश् ३ दधृष् ४ ऋत्विज् ५ क्रुंच् ६ युंज् ७
स्रज् ८ अंच् ९ उष्णिहो १० गृह्यंते दिश् दृश् स्पृश् दधृष् ऋत्विज् स्रजां षत्वे प्राप्ते क्रुंचयुज् अंचा मप्राप्ते उष्णिहो दत्वे प्राप्ते अयं कुत्वविधिः कुरित्य

युजेः पंचसुनुम् समासेइतिच दिशाम् दिश् दृश् स्पृश् दधृष् ऋत्विज् क्रुंच युंज् स्रज् अंच् उष्णिहादीनां कुत्वंस्यादौ
रसे पदान्ते च संयोगान्तस्यलोपः युङ् युञ्जौ युञ्जः युञ्जम् युञ्जौ युजः युजा युग्भ्याम् समासे तु सुयुक् चोः
कुः चवर्गस्य कवर्गोभवतिधातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदान्ते च समाध्यर्थस्य नुम्न युक् खन् खंजौ खन्भ्याम् खन्सु छ
शषराजादेः षः सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः देवेट् देवेड् देवेजौ देवेजः परिमृट् परिमृड् परिमृजौ परिमृजः विश्व
सृट् विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्वस्यवसुराटोर्दीर्घः विश्वावसुः विश्वाराट् विश्वराजौ विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराट्सु विश्वा
राड्त्सु ॥ ॥ नुवर्ततेचोः कुरित्यतः युनक्तीति सिलोपे संयोगांतलोपे चनस्यकुत्वे नानुना सिकोङः कारः युङ् नश्चापदांतेइतिनुमोनुस्वा
रे परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरितिकुत्वं नयुजौ समासेतु सुष्ठुयुनक्तीति क्विप् अत्रननुम् चोः कुः रसे किम् त्वचौ नाम्नः किम् वच्मि पदांते
किं वाचिधातोर्झसेयथा वक्ता झसे किं वच्मि कुत्वे सुयुक् समाध्यर्थस्य युजेर्नुम्न युक् खंजतीतिखजिगतिवैकल्ये क्विबंतः संयोगांतलोपेखन्
संराजतेइति षत्वे जबत्व चपत्वेच सम्राट् देवान् यजतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे एत्वेचदेवेट् विश्वंसृजतीति विश्वसृट् क्विबन्तः दिशामि
ति कुत्वंनसृजितिसूत्रेरज्जुसृड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगात् यद्वा सृजियज्योः कुत्वापवादः षत्वविधिरेवस्वक्रुत्रत्विक् शब्दयोस्तु दिशामित्यनेनकुत्व

मेव परिमार्ष्टीति परिमृट् विश्वस्य वसुराटोर्दीर्घः विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् वसुशब्दे राट् शब्दे च परे विश्वं वसु द्रव्यं यस्य स विश्वावसुः राडिति ड
शब्दस्य स्वरूपोपलक्षणम विवक्षितं षत्वं विश्वास्मिन् राजते इति विश्वाराट् स्कोराद्योश्च आदिशब्दस्याऽवयववाचित्वेन संबंधित्वादवयव्याकां
क्षायां नाम्नो धातोश्चेति संबध्यते संयोगांतलोपापवादः झसे त्वपूर्वो विधिः झसे भ्रष्टापदांते अवाभ्रट् आद्योः किं धक्ष्यति नक्ष्यतीति भृज्जतीति क्वि
प् ग्रहामिति संप्रसारणं सो परत्वात् षत्वे स्कोरिति सलोपे च सिलोपः भृट् सस्य चुत्वेन शः शस्य झबे जबा इति जः भृज्जौ वृक्षं वृश्चतीति क्विपि ग्रहा-
मिति संप्रसारणं छशषेति षत्वं स्कोरिति सलोपः जबत्वचपत्वे वृक्षवृट् वृक्षवृड् सुपि टनादिति धुट् ततश्च षत्वं वृक्षवृट्सु चांतेषु वक्तु सुचितः

स्कोराद्योश्च संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदांते च भृट् भृड् भृज्जौ भृज्जः वृक्षवृट्
वृक्षवृड् वृक्षवृश्चौ विभ्राट् विभ्राड् विभ्राजौ विभ्राड्भ्याम् विभ्राट्सु ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विक्षु ऊर्क् ऊर्ग्
ऊर्जौ ऊर्क्षु तः त्यदादेस्तस्य सत्वं भवति सौ परे स्यः त्यौ त्ये सः तौ ते परमसः संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न त्यत् त्यद् त्यदौ
अतित्यत् अतित्यद् अतित्यदौ यः यौ ये एषः एतौ एते ॥ ॥

विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् ष
त्वविधौ राजिसाहचर्यात् भ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते यस्तु राजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव विभ्राक् विभ्राग् विभ्राग्भ्यामित्यादि
ऋतौ यजतीति ऋतावुपपदे यजेः क्विप् यजादित्वात्संप्रसारणं कुत्वं ऋत्विक् ऊर्ज बलप्राणनयोः अस्माच्चुरादिर्ण्यंतात् क्विपि णिलोपः ऊर्ज्जयती
ति सामिन्नस्येति नियमात् न संयोगांतलोपः ऊर्क् इति जांताः ॥ तः त्यदादेरित्यतः त्यदादेरिति सौ स इत्यतः स इति साविति चानुवृत्तं त्यदादेः कि
मूतातः प्राधान्ये परमसः संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वेन अत्वसत्वयोः सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वादत्वं सत्वं च संज्ञायां गौणे च न प्रवर्तते संज्ञायां न तृ त्यदौ
गौणे त्यमतिक्रांतोऽतित्यद् ॥ छ छ छ छ छ
छ छ छ छ छ

इदमे तदोरित्यन्वादेशो एनदादेशः एनमित्यादि इतिदांताः अग्निं मंथतीति क्विपि नलोपइति नलोपः अग्निमत् इतियांताः प्रत्यंचतीत्यत्रांचेः
क्विपि कृते नोलोपः हसांतस्येति किम् नीयतेउपधाभूतस्येति किम् हन्यते पूजार्थांचेतेर्न पूजार्थवाचिनोंऽचतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न भवति कि
ति डिःतिच निरुपपदात् कुंचेःक्विपि न निर्गतउपपदेभ्यः निरुपपदस्तस्मात् उपपदरहितस्य कुंचे रुपधाभूतस्य नस्य लोपो नभवति क्विपि क्रुंचकौदिल्या
ल्पीभावयोः अंचेः पुंसि पंचसुनुम् गत्यर्थस्यांच तेर्नुमागमः स्यात् पुंसि पंचसु नलोपे पुनर्नुमि कृते प्रत्यन् च् सि इति स्थिते संयोगांतलोपे सिलोपे च नुमो
नकारस्य दिशामिति कुत्वेन ङकारः प्रत्यङ् अनुस्वारसवर्णो प्रत्यञ्चौ अचेदीर्घश्च लुप्तनकारस्यांच तेरतोलोपो भवति ईपि ईकारे च प्रतीची तद्धितयस्व

अन्वादेशे एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमद्भ्याम् अग्निमत्सु प्रत्यञ्चतीति क्वि
पिकृते नोलोपः धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः क्वि तिपरे पूजार्थांच तेर्न्न निरुपपदात् क्रुंचेः क्विपि क्रुङ् क्रु
ञ्चौ क्रुङ्भ्याम् क्रुङ्क्षु क्रुङ्षु क्रुङ्ख्षु अंचेः पुंसिपंचसुनुम् दिशाम् प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ अचेर्दी
र्घश्च नलोपे च तेरकारस्य लोपः पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्य
क्षु तिर्य्यङ् तिर्य्यञ्चौ तिर्य्यञ्चः ॥ ॥

रयोः प्रतीच्यः प्रतीचीनः अचे
रिति नायमिक् प्रत्ययः किंतूच्चारणार्थोय मिकारः नलोपि निर्देशो ज्ञापकः इकः कित्वान्नालोपे कृते ऽचेरित्यस्योक्तार्थे ज्ञापनात् ननु पूर्वस्ये-
ति कस्माल्लभ्यं उच्यते दीर्घश्रुत्यापस्थितः स्वर एवात्र स्थानी शसादौ स्वरे इति लोपदीर्घयोर्निमित्तं सप्तमी निर्देशात् पूर्वस्याऽव्यवहितस्य स्वरस्य-
दीर्घे प्राप्ते येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते ऽपीति वचनप्रामाण्यात् चकारेण व्यवहितस्याप्यत्र दीर्घः अचेरिति लोपस्य ऽविषये ऽतरंगोपीयमितिय
कारोन अकृतव्यूहा इति परिभाषया प्रतीचः तिरोऽचतीति सहादेरिति तिरसस्तिरिः तिर्यङ् ॥ ॥ छ छ

तिरश्चादयः सिद्धरूपनिर्देशो निपातनं एते निपात्यंते ईपि ईकारेच तिरश्ची तद्धितस्यस्वरे यकारेच तिरश्चीनः उदीच्यः तिरश्चादिरितिसूत्रणीयम्
आदिशब्दादुदीच इतिबहुवचनं तु व्यर्थं तृतीयस्याभावात् पदादयः षोडशादेशाः नतु पृथक् शब्दाइतिपक्षाश्रयणे तुवचनस्य सार्थक्यं बोध्यम्
उदंचतीतिउदङ् ऋतोदीर्घोन ऋकारस्यदीर्घोनभवति लुप्ताकारनकारेंचतौ परे पित्रचः सहांचतीतिसहादेरितिसहस्यसध्रिः सध्र्यङ् समंच
तीति सहादेरितिसमः समिः सम्यङ् प्रकर्षेणांचतीति प्राङ् पूजार्थस्यांचतेस्तुप्रत्यंचति पूजयतीति क्विपि पूजार्थांचतेरिति नलोपाभावः अतए
वनुम् नप्रत्यङ् शसिनलोपाभावादकारलोपो नप्रत्यंचः सुपिप्रत्यंच्सु इति स्थिते दिशामितिकुत्वात् प्राक् संयोगांतस्येति चलोपो नस्य कुत्वेन-

तिरश्चादयः तिरश्चादयोनिपात्यन्ते शसादौस्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारेच तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्य्यक्षु उदीचः
उदग्भ्याम् उदक्षु पितरमञ्चतीतिपित्रङ् पित्रञ्चौ ऋतोदीर्घोन पितृचः पित्रग्भ्याम् पित्रग्भिः पित्रक्षु सध्र्यङ् सध्रीचः
सम्यङ् समीचः प्राङ् प्राचः पूजायान्तु प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यक्षु प्रत्यङ्षु प्रत्यङ्खषु उदञ्चः उदङ्भ्याम् ति
र्य्यञ्चः तिर्यङ्भ्याम् तिर्य्यञ्चः तिर्यङ्भ्याम् सम्यञ्चः सध्र्यंचः प्रांचः प्रांचा सहादेस्सादिः असुमुंचतीति असुमुयङ् अ-
मुमुईचः असुमुयग्भ्याम् अदमुयङ् अदद्र्यङ् पूजायांतु असुमुयंचः असुमुयङ्भ्यां अदमुयंचः अदद्र्यंचः मरुद्भ्याम् वि
तानुम् ॥

ङकारेच कृते
शसेङ्णो रितिकुक् षत्वं प्रत्यङ्क्षु शसेचषस्येति पक्षेखकारः प्रत्यङ्खषु कुगभावे प्रत्यङ्षु एवं पूजार्थे तिर्यङ्ङादयः विष्वग् देवयोश्च
टेरद्र्यंचतावप्रत्यये चाददसोग्रहणं अनयोरदसश्चटेरद्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययांतेंचतौ परे असुमुंचतीति विग्रहे अदस् अंच इतिस्थिते अ-
द्र्यादेशे अदद्रि अच् इति यत्वं अदसोसेर्दादुदोमः असेरितिइकारउच्चारणार्थः असकारांतस्यादसो दात्परस्य उदूतौ भवतः दस्य मश्च उ इ
ति ह्रस्वदीर्घयोः समाहरः ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वोदीर्घस्य चदीर्घो भवति असांतस्येति किम् असुमात्मन इच्छति अदस्यति दात्परस्येति किम् अमुया
इत्यत्रांतस्यस्यमाभूत् दकाराकारयोर्दकाररकारयोश्चमुत्वे असुमुयङ् शसि अचेरित्यतोलोपे दीर्घेच असुमुईचः मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यत्वं अंत्य-

जश्शसोरिति जश्शसोर्लुक् डत्वम् जबत्व चपत्वे षड् षट् डत्वे षड्भिः आमि ष्ण इति नुटि कृते षस्य डत्वं नस्य च ष्टुत्वं ड्णः डकारस्य च पे घनं तन्भ्रू
तत्वा द पदां तत्वाच्च नमे नमावेत्यस्याऽप्राप्तौ सत्यामारंभः आगमाय ह्रुणीभूताइति परिभाषया नुटः प्रत्ययावयवत्वात् प्रत्ययन्नमे इत्यनेन नमल
स्वीकारे व्यर्थमिदं नादिति धुटि षट्त्सु तदंते प्ययं विधिर्वाञ्छितः परमाश्च ते षट् च परमषट् तेषां परमषण्णां षडर्थ प्राधान्ये एव लुग्नुटौ न तु गौणत्वे प्रियाः
प्रियाणि वा षट् येषां ते प्रियषषः तेषां प्रियषषां दोषांरः जबचपविसर्गाणामपवादः बहुवचनमाद्यर्थं दाम्यतीति दोः दमेर्डोसिति डोस् प्रत्ययः डित्वाट्टि
लोपः भुजबाहू प्रवष्टो दोरित्यमरः पाददंतेति वा दोषन्नादेशः शसादौ अल्लोप इत्युपधालोपः णत्वं दोष्णाः विसर्ग नुम् स्थानिका नुस्वार व्यवधानेपि किलास

जश्शसोर्लुक् षट् षड् ड्णः डकारस्य णो भवति नामि परे षण्णाम् षट्सु षट्त्सु परमषट् परमषड् परमषण्णाम् गौणत्वे तु प्रिय
षट् प्रियषषः प्रियषषां दोषांरः दोषादीनां रो भवति रसे पदान्ते च दोः दोषौ शसादौ वा दोषन् दोष्णाः दोर्भ्याम् दोषभ्याम् विस-
र्गनुम्स्थानिकानुस्वारव्यवधानेऽपि किलात्सरस्य सुस्य षः दोःषु दोष्षु दोषसु ख्योर्विहसे पिपठीः पिपठिषौ पिपठीर्भ्याम्-
पिपठीःषु विविट् विविड् विविक्षौ विविक्षः तट् तड् तक्षौ तक्षः गोरट् गोरड् गोरक्षौ गोरक्षः तक्षिरक्ष्योस्संयोगान्तलोप इत्येके त
क् तग् गोरक् गोरग् २ ॥ ॥

रस्य सस्य षः किलादिति पंचमी निर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनं ए
तत् व्यवधानेपि आभ्यां परस्य सस्य षत्वं सुपः सस्य तु ष्टुत्वं दोष्षु विसर्गपक्षे विसर्ग नुमिति षत्वं दोःषु नाम्नो न इति नलोपे दोषसु नुम् स्थानिकाऽनुस्वा
रेति व्याख्यानान्नेह सुहिन्सु पुंसु पिपठिषतेः क्विपि यत इत्यल्लोपे रुत्वञ्च ढिंतेति स्याद्युसन्नौ पिपठिष् सिइति स्थिते परत्वाद्रेफे रुत्वे सिलोपे च दीर्घः पिपठीः
विश् प्रवेशने अस्मात्सः नानिडिस इति गुणाभावः द्वित्वादि विवक्षते क्विप् स्कोरिति कलोपः जबत्वचपत्वे विविट् विविड् तक्ष् तनूकरणे अस्मात् क्विप् स्कोरिति
कलोपे तट् तड् गां रक्षतीति क्विप् स्कोरिति कलोपे गोरट् तक्षिरक्ष्योः संयोगांतलोप इत्येके स्कोरिति कलोपो न किंतु संयोगांत लोप इत्यर्थः

छ छ छ छ छ छ छ

कलोपेकुत्वमसिद्धं स्कोरिति कलोपे कर्तव्ये चोः कुरिति कुत्वस्यासिद्धत्वं वक्तव्यं अन्यथा स्कोरिति कलोपः स्यादित्यर्थः पक्तुमिच्छतीति पिपक्सं
योगांतलोपः वक्तुमिच्छतीति विवक् दह भस्मीकरणे दादेरिति घः आदिजबानामिति धः दग्धुमिच्छतीति दिधक् इति शांताः पिस गतौ सुष्ठु पेस-
तीति सुपीः तुस खंडने सुष्ठु तोसतीति सुतूः क्विबंतः वेत्तीति विदेर्वा वसुरिति शतृस्थाने वसुः अदादित्वाद पो लुक् अपित्तादिर्ङि दिति ङित्वान्नोपधागुणः
उदित्वान्नुम् न्सम्महत इति दीर्घः संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न विद्वान् वसोर्वउः अच्चास्थानामित्यतः शसादावितिवादि पो रित्यतः ईई पोरिति चा
वर्ततेन तद्धितयस्वरमतुषु इति च व्याख्यानात् वसुक्वसोर्वकारउकारः स्यात् तद्धिते वैदुषः अण् वैदुष्यम् यण् मतौ विदुष्मान् ईई पोर्विदु षीस स्वरस्य वस्यो

कलोपे कुत्वमसिद्धं पिपग् पिपक् पिपक्षौ पिपक्षः पिपक्षु एवं विवक् दिधक् सुपीः सुपिसौ सुपीःषु एवं सुतूः विद्वान् वि-
द्वांसौ विद्वांसः हे विद्वन् वसोर्वउः वसोर्वकारस्य उत्वम्भवति शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरमतुषु ईपीकारे च विदुषः विद्वद्भ्या
म् विद्वत्सु सेदिवान् वस्योत्वे इडभावः सेदुषः सेदिवद्भ्याम् ऊषिवान् ऊषुषः ऊषिवद्भ्याम् शुश्रुवान् श्रुधातोः शुश्रुवुषः शुश्रु-
वद्भ्याम् महच्छब्दसाहचर्याद्धातोर्न्सं गृह्यते नेह न सुहिन् सुहिन्सौ सुहिन्भ्यां सुहिन्सु ध्वत् ध्वंसौ वसौ रसे ध्वद्भ्यां एवं स्नत् पु
सोः सुङ् पुंसोः सुङादेशः पुंसि पंचसु शौ च पुमान् पुमांसौ पुमांसः हे पुमन् पुंसः पुंभ्याम् पुंसु वेधाः वेधसौ हे वेधः वेधोभ्यां
उशनसाम् उशनस्सु पुरुदंसस अनेहसां सेरधेर्डा उशना उशनसौ उशनसः ॥ ॥

त्वं यवराणामिति पृथक् निर्देशात् वसा
मिति दत्वं विद्वद्भ्यां ससादेति सदः क्वसुः द्विश्चेति द्वित्वं पूर्वस्येति हसादिः शेषः लोपः पचामित्येत्व पूर्वलोपौ द्वित्वे सत्येकस्वरादिती इट् उदित्वान्नु-
म् न्सम्महत इति दीर्घः सेदिवान् वस्योत्वे इडभावः निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्युक्तत्वात् वकाराभावे इडभावः एवमुवासेति यजामिति संप्र
सारणं णवादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं दीर्घत्वं घसादेरिति षः ऊषिवान् शुश्रुवेति शुश्रुवान् श्रुधातोरित्युक्त्वा शुश्रुवुषः सुष्ठु हिनस्तीति न्सम्महत इति
सूत्रे महत्साहचर्याद्धातोर्न्सं तस्य न दीर्घः अधातोरित्यनुवृत्तेर्वा ततश्च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः सुहिन् दनादिति वा ध्वद् सुहिनसु ध्वंसते

इतिध्वत् स्रंसुध्वंसु अवस्रंसनेध्वंसुगतौच आभ्यां क्विप् नोलोपइतिनलोपः वसामितिदत्वंध्वद्भ्याम् पुंसोऽसुंङ् सोनः पुंसइत्यतोमंडूकप्लुत्यापुंसइत्यनुवर्ती
तेन्सम्महतइत्यतः सिंहावलोकनन्यायेनशाविल्य पकृष्यते पुल्लिंगस्यपुमस्शब्दस्याऽसुङ् स्यात्पंचसु ङिन्त्वादंतादेशः पतेर्डुम् सुरित्यौणादिकड्डुमसुप्र
त्ययस्योदित्वात् तेनैवनुम् सिद्धे असुङ उकारउच्चारणार्थः ञ्ञौ प्रियपुमांसि अधाविल्युक्तत्वात् नसम्महतइतिनदीर्घः हेपुमन् स्कपिसंयोगांतलोपे मोनुस्वारः
नुम् स्थानिकाऽनुस्वारव्यवधानेपीत्युक्तत्वान्नषत्वंपुंसु विधाञ्ञोवेधचेत्यसुप्रत्ययः अत्वसोरितिदीर्घः वेधाः विश्वसृट् उशनसां बहुवचनमाद्यर्थेसेर्डादेरित्यनुव
र्ततेउशनाभार्गवः कविरित्यमरः धानांतादंतत्वसांतत्वेनरूपत्रयंभवतिउक्तंचसंबोधनइत्यादि सांतंसस्य नकारादेशेनांतं सस्यलोपेऽदंतंइगंतेइदंतंउदंतेऋदंते
चक्लीबेधीगुणमितिपुरुबहुदंशतोतिपुरुदंशा इंद्रः नभिहनएहन्चेत्यसुप्रत्ययेअनेहाः कालः सौसः मत्वापवादः सेरौ अदसः परस्यसेरौः स्यात् असा अत्र

उशनसोधौनान्तताअदन्तताचावाच्याहे उशनन् हेउशन हेउशनः उशनोभ्याम् उशनस्सु सौसः अदसोदस्यसस्सौसेरौः
अदसस्सेरौ र्भवति असौदस्यमः मादू अदसोमासरस्य उश्चऊश्च भवति अमू जसि एरीबहुत्वे अदस एकारस्येर्भवति
बहुत्वेसति अमी अमुं अमू अमून् अमुना अमूभ्याम् अमीभिः अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमु
ष्मिन् अमुयोः अमीषु इतिहसांताः पुल्लिंगाः ॥ ॥

वाशब्दमनुवर्त्य व्यवस्थित विकल्पआश्रयणीयस्तेनअकसहितस्याद
सः सेर्वौत्वमौत्वाभावेसातरस्य उत्वंचवक्तव्यं असुकौ असुकइति स्त्रियां असुकौ औत्वाभावे असुका असुकइति असुकी इतिचप्रयोगोअसाधु
रेव अथ कथमसुकगोत्रस्याऽसुकशर्मणइति अपभ्रंशएवायमितिप्रांचः असुकशब्दोऽस्युत्पन्नंनामवृत्ति विषयेएवप्रयुज्यतेइत्यन्ये मादू उश्चऊश्चान-
योः समाहारऊसंज्ञापूर्वकत्वान्नह्रस्वः एरीबहुत्वे अदसः किं अमून् बहुत्वे किं अमुयोः इतिहसांताः पुल्लिंगाः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

७ ७ ७ ७ ७ ७

नहोधः ढस्यापवादः होढइत्यतोहस्येत्यनुवर्त्तते उपपूर्वान्नहेः क्विप् नहिवृतीति पूर्वपदस्यदीर्घः उपनह्यते इति उपानत् उत्पूर्वात् ष्णिह प्रीतावि
त्यस्मात् क्विप् निपातनान्नलोपषत्वे दिशामितिहस्यधः जबत्वचपत्वे उष्णिक् उष्णिग् दिव औ इत्यौत्वे द्यौः उरसे इत्युत्वे द्युभ्यां गॄ निगरणेऽस्मात्
गॄ शब्दे इत्यस्माद्वाक्विप् ऋतइतीर् र्वोर्विहसेइतिदीर्घः गीः एवं पॄ पालनपूरणयोः पोरुरित्युर् पूः धुर्वी हिंसायां क्विपि वयोरितिवलोपः धूः त्रि
चतुरोरितिचतस्रादेशः नतिसृचतस्रोरितिनदीर्घः चतसृणां प्रियाश्चत्वारो यस्याः सेतियदा स्त्रियामुख्याविद्युक्तत्वान्नचतस्रादेशः चतुरा

नहोधः नहोहस्यधोभवति धातोर्झसेपरे नाम्नश्चरसे पदान्तेच उपानत् उपानद् उपानदौ उपानद्भ्यां उपानत्सु उष्णिक् उष्णिग्
उष्णिहौ उष्णिहः उष्णिग्भ्याम् उष्णिक्षु द्यौः दिवौ द्युभ्यां द्युषु गीः गिरौ गीर्भ्याम् गीर्षु एवं पुर् धुरादयः चतस्रः प्रियचत्वाः
प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः हे प्रियचत्वः इयं स्त्रियाम् इदमः स्त्रियामियं सौ इयम् इमे इमाः अनया आभ्याम् आभिः अ-
स्यै अस्याः अनयोः आसाम् अस्याम् आसु अन्वादेशे एनाम् एने एनाः एनया एनयोः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रग्भ्याम् स्र-
क्षु समित् समिद् समिधौ समिधः समिद्भ्याम् समित्सु स्या त्येत्साः एवं तद् यद् एतद् किं वाक् वाचौ वाग्भ्याम् वाक्षु
ककुप् ककुब् ककुभौ ककुब्भ्याम् ककुप्सु त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः त्वचम् त्वग्भ्याम् ऋक् ऋग् ऋचौ ऋचः ऋचम् ऋग्भ्या
म् ऋक्षु अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः आपः अपः ॥ ॥

मित्याम् प्रियचत्वाः धावमित्य म् हे प्रियचत्वः इ
यं स्त्रियाम् इदमोयमित्यतः इदम् इत्यनुवर्त्तते सौस इत्यतः साविति च त्यदाद्यत्वे आप् मत्वं औरितीत्वं इमे अनटौसोरित्यनादेशः टौ-
सोरित्येत्वं अनयास्यइत्यत्वं आभ्यां अन्वादेशे इदमे तदो रित्येनत् शेषं सर्ववत् सृजेः क्विप् अमागमश्चनिपातितः दिशामिति कुत्वं स्र
क् स्रग् इध्म मेधः समित् स्त्रिया मित्यमरः त्यदाद्यत्वे आप् तइतिसः स्यावचे : क्विपि वचीति क्विपि परे दीर्घो संप्रसारणं च चोः कुरिति कः वाक्
आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चात् क्विप् नम्महत् इति दीर्घः आपः ॥ ॥ ७ ७ ७

भिदपाम् अपामिति बहुवचनं चिंत्यं अप्तनः ञेरितिवदेकवचनमेव युक्तं दिशेः क्विप् दिशामितिकुत्वं दिक् दिग् त्विषृदीप्तावित्यस्मात् क्वि
पृषोड इतिडत्वं त्विट् दशेः क्विश्दिशामितिकुत्वं दृक् जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात् दोषामितिरः र्वोरितिदीर्घः सजूर्मित्रम् शासेवतिवासः
विसर्गनुम् स्थानिकेतिषत्वंसजूः षुष्टुत्वं सजूष्षु आशासः क्वावित्युपधाइत्वं घसादेरितिषः आशीः त्यदाद्यत्वेभाप्सौस इतिदस्यसः सेराइत्यौ

भिदपाम् अप्शब्दस्यदत्वंभवतिभकारादौ विभक्तौ आद्भिः अद्भ्यः अपाम् अप्सु दिक् दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्याम् दि
क्षु त्विट् त्विड् त्विषौ त्विपः दृक् दृग् दृशौ दृशः सहजुषतइतिसजूः सजुषौ सजुषः सजूर्भ्याम् सजूःषु आशीः आशिषौ आ
शीर्भ्याम् आशीःषु असौ अमू अमूः अमूम् अमू अमूः अमुया अमूभ्याम् अमूभिः अमुष्यै अमुष्याः अमूषाम् अमुष्याम्
अमूषु इतिहसान्तास्त्रीलिंगाः ॥ स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुही स्वनड्वांहिपुनस्तद्वत् शेषंपुंवत् वाः वारी वारि वार्भ्याम् वार्षु
ऊरसे विमलद्यु विमलदिवी विमल दिवि किम् के कानि इदम् इमे इमानि अन्वादेशे एनत् एने एनानि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि
हेब्रह्मन् हेब्रह्म अन्हः अहन्शब्दस्यसोभवति रसे पदांतेच अहः अन्ही अहनी अहानि अन्हा अहोभ्याम् कर्म्म कर्म्म
णी कर्माणि एवंचर्म्मन् वर्म्मन् धन्वन्नादयः दण्डि दण्डिनी दण्डीनि स्त्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मी
नि बहुवृत्रह बहुवृत्रघ्नी बहुवृत्रहणी बहुवृत्रहाणि बहुपूष बहुपूष्णी बहुपूषणी बहुपूषाणि बह्वर्य्यम बह्वर्य्यम्णी बह्वर्य्य
मणी बह्वर्य्यमाणि असृक् असृजी असृंजि शसादौ वाऽसन् असानि अस्ना असभ्याम् ऊर्क् ऊर्जी ऊर्ज्जि बहूर्ज्जोनुम्प्रति
षेधः ॥ ॥ त्वं असौदस्यमइतिमत्वं औइतीत्वम् एत्वंमादू इत्यूत्वं अमू इतिहसान्ताः स्त्रीलिंगाः ॥५॥ सुष्ठुअनड्वान् यस्मिन् तत् व-
सामिति दत्वं स्वनडुत् ञौ अनडुहश्चेत्याम् नुमयम इतिनुम् स्वनड्वांहि यदोपुंवद्रूपं यमांतत्वान्नुम् वारि विमला द्यौर्यस्मिन् तद्विमलद्यु औपरतोंत
र्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यपूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्यापिपदसंज्ञायांप्राप्तायामाहउत्तरपदत्वेचापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणंनेतिउत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यतेउत्तरप

दस्यपदत्वव्यपदेशोकर्तव्येप्रत्ययलक्षणं नभवतीत्यर्थः पदादिविधौतु प्रत्ययलक्षणंभवतिपदत्वाभावादुत्वंन विमलदिवी लुकिनेतित्यदाद्यत्वं न किम् एवमिद
मृ इदमेनदोरित्येनदादेशे एनत् वेड्योरित्यल्लोपोन वकारमकारांतसंयोगादुत्तरस्यनेति निषेधात् ब्रह्मणी धौनपुंसकानामिति वानस्यलोपः हे ब्रह्मन् हे
ब्रह्म अन्हः नस्यविसर्गविधानं युक्तं सस्यापि विसर्गविधानावश्यकत्वात् तदंतेपीष्टंसत्वंदीर्घाणि अहानि यस्मिन् सदीर्घाहाः निदाघः दीर्घाहन् सिइ
त्यत्र हस्सेपइतिसिलोपे नोपधायाइतिदीर्घेच कृतेततः सकारः वेड्योरितिवाऽल्लोपः अन्ही अह नी अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपः अन्हाभ्यामिसत्वे कृते विसर्गः
हवे इत्युत्वं ओत्वं च अहोभ्यांदंडोस्यास्तीति मांतोपधादितीन् नाम्नोन इतिनलोपः दंडि इनामितिदीर्घः दण्डिनी स्रगस्यास्तीति विन् स्रग्वि वागस्या-

अन्त्यात्पूर्वोवानुम् बहूर्ज्जि बहूर्ञ्जि त्यत् त्ये त्यानि तत् ते तानि यत् ये यानि एतत् एते एतानि अन्वादेशे एनत् एने ए-
नानि बेभित् बेभिदी बेभिदि सयङन्तस्य शौनुम्न चेच्छित् चेच्छिदी चेच्छिदि गवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीबे ऽर्चागतिभेद-
तः असन्ध्यगागमाल्लोपैर्नवाधिकशतम्मतं तस्य सुप्सु नवषड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः चत्वारि शेषे दशके रू-
पाणीति विभावय गवाक् गवाग् गोअक् गोअग् गोक् गोग् गवाङ् गोअङ् गोङ् गोची गवाञ्ची ञ्ची — गोञ्ची गवाञ्चि
गोअञ्चि गोञ्चि गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्खषु गोअङ्खषु गोङ्खषु ॥ ॥ ॥

स्तीति ग्मिन् वाग्मि बहवो वृत्रहणो यस्मिन् तत् नाम्नोन इति नलोपः बहुवृत्रह वेड्योरित्युपधालोपे हनोघइतिघः बहुवृत्रघ्नी अल्लोपाभावे बहुवृत्र
हणी इनामितिदीर्घः बहुवृत्रहाणि बहवः पूषाणो यस्मिन् तत् बहुपूष बहवो ऽर्यम्णो यस्मिन् तत् बह्वर्यम अस्यते रौणादिके ऋजन्प्रत्यये असृज् चोः
कुरिति कुत्वं असृक् पाददंतेत्यसन् अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे असा असृजा ऊर्जतीति ऊर्क् शौ ऊर्न्र्जि नरजानां संयोगः बहव ऊर्जो यस्मिन् तत् बहूर्क् बहूर्जोनु
म् प्रतिषेधः अन्त्यात्पूर्वो वानुम् बहूर्ज् शब्दस्य भाष्यमते नुम् एतदोरित्येनदादेशः एनत् बेभिद्यते इति बेभित् यङः नात् क्विप् सयङः तस्य शौनुम्
न सश्च यङ् च सयङौ सयङावंते यस्य स सयङः तस्तस्य सयङः तस्य नाम्नो नुम् न शौ परे बेभिदि चेच्छिद्यते इति चेच्छित् शौ चेच्छिदि सप्रत्ययां तः

स्यशौ पिपगिपि जायंते नवसौ तथाः मिच नवभ्याम् भिस् भ्यसां संगमे षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि चत्वार्यत्यवचत् सुक
स्याविबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानं तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिको त्रावधिः ॥ १ ॥ राजसभायामिति श्लोकः केनचित् कविनोक्तस्तदा क
श्चित्पंडितः श्लोकद्वयेन तस्योत्तरमाह श्लोकः गवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीबे ऽर्चागतिभेदतः असंध्यगागमाल्लोपैर्नवाधिकशतं मतं ॥ १ ॥ व्याख्या ग
वाक् शब्दस्य रूपाणि अर्चागतिभेदतः पूजागत्यर्थभेदेन नवाधिकशतं बोध्यानि विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येय संख्ययोः इत्युक्तत्वादेक
त्वं शतेऽंचेर्गतौ नस्य लोपः पूजायां तु नेत्याशयः कीदृशं असंध्यगागमाल्लोपैर्मतं गोरवेत्यगागमेन गोर्वेति प्रकृतिभावाल्लोपाभ्यां वाचार्याणां मनन
विषयीभूतं उक्तसंख्यामाह प्रत्येकं स्यम् सुप्सु नवरूपाणि स्युः भादौ षट्के षट् जश् शसोस्त्रीणि शेषे दशके प्रत्येकं चत्वारि इति नवाधिकशतं रू
पाणि त्वं विभावय जानीहि शसेन्चपस्येति वार्तिकमनाश्रित्योक्तमन्यथा त्रीणि रूपाणि वर्द्धंते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ गामंचतीति विग्रहे क्विप् गतौ नलोपइ
ति नलोपः गो अच् सि इति स्थिते अगागमे चोः कुरिति कुत्वम् गवाक् १ गवाग् २ प्रकृतिभावे गोअक् ३ गोअग् ४ अल्लोपे गोक् ५ गोग् ६ पूजायां न
स्य कुत्वेन ङः गवाङ् ७ प्रकृतिभावे गोअङ् ८ लोपे गोङ् ९ अम्यप्येतानि रूपाणि औपरतः अचेरित्यल्लोपे गोची १ पूजायां तु गवांची २ गोअंची ३
गोंची ४ शौ नुमयम इति नुम् गति पूजनयोस्त्रीण्येव सादृश्यात् गवांचि १ गोअंचि २ गोंचि ३ टापरतः अचेइत्यल्लोपः गोचा १ पूजायां गवांचा २ गो
अंचा ३ गोंचा ४ भ्यामि गवाग्भ्याम् १ ओ अग्भ्यां २ गोग्भ्याम् ३ पूजायां गवाङ्भ्याम् ४ गोअङ्भ्याम् ५ गोङ्भ्याम् ६ भिसि परे गवाग्भिः १
गोअग्भिः २ गोग्भिः ३ पूजायां गवाङ्भिः ४ गोअङ्भिः ५ गोङ्भिः ६ ङेपरतः अचेरित्यल्लोपः गोचे १ पूजायां गवांचे २ गोअंचे ३ गोंचे ४ भ्या
मि प्राग्वत् भ्यसि गवाग्भ्यः १ गो अग्भ्यः २ गोग्भ्यः ३ पूजायां गवाङ्भ्यः ४ गोअङ्भ्यः ५ गोङ्भ्यः ६ ङसौ गोचः १ पूजायां ग
वांचः २ गोअंचः ३ गोंचः ४ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ङस्परतो ङसिवत् ओसि गोचोः १ पूजायां गवांचोः २ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ आ
मि गोचाम् १ पूजायाम् गवांचाम् २ गोअंचाम् ३ गोंचाम् ४ ङौ गोचि १ पूजायां गवांचि २ गोअंचि ३ गोंचि ४ ओसि च गोचोः १ पू
जायाम् गवांचोः २ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ सुपि गवाक्षु १ गोअक्षु २ गोक्षु ३ पूजायां शसे ङ्णनोरिति ङां तानां कुक् पक्षे गवाङ्क्षु ४ गोअ

-ङ्क्षु ५ गोङ्क्षु ६ कुगभावेगवाङ्षु ७ गोऽङ्षु ८ गो अङ्षु ९ एवंनवाधिकशतं रूपाणि कुक् पक्षे शसे चपस्येति ककारस्य खकारेण त्रया-
णामाधिक्यंज्ञेयम् अन्यत्र तु कुत्वस्यासिद्धत्वान्न खकारः एवं द्वादशाधिकम् तिरोंचतीति नो लोपइतिनलोपः चोः कुरितिकुः तिर्यक् सहादित्वात्तिरिः
औपरतः तिरस्यादय इति तिरश्चः तिरश्ची शौनुमयमइनिनुम् तिर्यचि पूजायां तिर्यङ् यकृत्कालखंडंशकृत् पुरीषंशसादौ पाददंतेति यकन् शकन्ना
देशौवाददर्दिति पुल्लिंगे उक्त एव द्विरुक्तानां जक्षादीनां चेतिवानुम् ददंति ददातिवादीपोः शतुर्वा आत् ईपोरिति पदच्छेदः आदितिपंचमी न तु तपरत्वं ई
श्वईपईपो नयोरीपोः शतुरित्यवयवषष्ठी नङ्तुद तीइत्यत्र शितिचतुर्वदित्यनेनकृतस्य तुदादेश्त्यिः प्रत्ययस्यादेत्यने नांतरंगत्वाल्लोपे कृतेः वर्णासरत्वाभावा

तिर्य्यक् तिरश्ची तिर्य्यञ्चि तिर्य्यङ् तिर्य्यञ्ची तिर्य्यञ्चि यकृत् यकृती यकृंति यकानि यक्नायकृता यकभ्यां यकृद्भ्यां एवंशकृत् ददत् ददती ददति ददन्ति एवं जाग्रदादयः तुदत् दीपोश शतुर्वा अवर्णा तासरस्य शतुर्वा नु मीकारे ईपिच तुद-
ती तुदन्ती तुदन्ति भात् भाती भान्ती भाति अप्ययोरान्नित्यं अप् प्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनोः वर्णासरस्य शतुर्नुम् नित्यमीका
रे ईपि च पचत् पचन्ती पचंति दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति स्वप् स्वब् स्वपी न्सम्महतइतिदीर्घः स्वांपि दीर्घो नेत्येके स्वंपि स्वपा
भिदपामूस्व दूभ्यांस्वद्भिः जगत् जगती जगन्ति महत् महती महान्ति धनुः धनुषी॥ ॥

नुम् नस्यात उच्यते प्रत्ययलक्षणे ननसरत्व मस्त्येव नचैवं घ्नंती त्यादावपिप्रसंगः लुकिनतन्निमित्तमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् भातीतिभा
त् भादीतौ शन्तृप्रत्ययेशित्वादप् अदादित्वादपोलुक् अप्ययोरान्नित्यं अवादीपो श्यिनईपोरित्यनुवृत्तंविकल्पेप्राप्ते नित्यविधानार्थमिदं अप् च यश्चाप्यौ
तयोरासरस्य शतुर्नित्यंनुम् भवति ईईपोः ननु अप्ययोरित्यत्रचपाअवेइति जवत्वं वक्तुंयुक्तम् उच्यते ज्ञापनार्थमेवंनिर्देशः प्रत्ययेपरतः कश्चिसदत्व वेतितेनतडि
त्वानित्यादिसिद्धम् पचतीति पचत् अप्कर्तरीत्यप् अदेइत्यल्लोपः दीव्यतीतिदीव्यत् दिवादेरितियः सुष्ठु आपोयस्मिन् सरसितत् स्वप् ऋक्पूरित्यप्रत्ययो नन
पूजनेइतिनिषेधात् शौनित्यत्वात् नुमः भाकृदीर्घः स्वांपितदेतेदीर्घो ऽस्यनेत्येके स्वंपि अर्तिपृवपियर्जितनिधनितयिभ्यउसित्यौणादिकः धनेरुस् धनुः शौ

न्सम्महतइतिदीर्घः विसर्गनुमितिषत्वं॥ ६७ ॥ न्सपूर्वस्यशौदीर्घः न्सम्महत् इत्यस्यैवप्रपंचः धनूंषि धनुर्भ्यामत्र य्वोर्विहसेइतिनदीर्घो धातुत्वात् अ
न्विशक्त्विहुस्रृपीत्यादिनाजुहोतेरिस् हविः पिपठिषतेः क्विप् य्वोर्विहसेइत्यनेनदीर्घत्वं पिपठीः सुष्ठुपुमांसोयस्मिन् तत् सुपुम् शौपुंसोऽसुङित्यसुङ
नुमयम इति नुम् न्सम्महतइतिदीर्घः सुपुमांसि त्यदाद्यत्वं विभक्तिकार्य्येमत्वोत्वे अमूशौ नुम्दीर्घौ अमूनि शेषंपुंवत् इतिहसांतानपुंसकलिं
गाः ॥ ६८ ॥ समासेयंषट्लिंगव्याख्या त्वमहंसिना युष्मदस्मदोः स्थानेत्वमहमित्येतौ यथाक्रमंस्तः सिनेति सहादियोगे तृतीयासिप्रत्ययेन सहि
तयोरित्यर्थः ननुत्वमहमोर्हसांतत्वादेवसिलोपे सिद्धेसाविति वाच्यंव्यर्थं सिनेतिउच्यते मांतत्वस्यतथा तकारोच्चारणस्यगौणेत्वतित्वमित्यादौ च-
रितार्थत्वात् सिलोपासत्त्वात्त्यदादेरित्यत्वं तत आम् स्यादितिसात्वं तइतितकारस्यसत्वंचस्यात् अतः सिनेत्युक्तं इह तदंतविधिरपिइष्टोस्ति पर

न्सपूर्वस्यशौदीर्घः धनूंषि हविः हविषी हवींषि पयः पयसी पयांसि तेजः तेजसी तेजांसि वचः वचसी वचांसि पिपठीः पि
पठिषी सयङन्तस्यशौनुम्न पिपठिषि सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदः अमू अमूनि शेषंपुंवत् इतिहसांतानपुंसकलिंगाः समासे
यंषड्लिंगव्याख्या त्वमहंसिना सिनासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौभवतोयथासंख्येनत्वम् अहम् युवा
वौद्विवचने द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्युवावावादेशौभवतो विभक्तौ आमो युष्मदस्मद्भ्यांपरऔरामभवति युवां आवाम्

मत्वं परमाह गौणत्वेतु त्वां मां युवामावां युष्मान् अस्मान् वा ऽतिक्रांतइत्यत्रापि अतित्वमत्यहमित्येव इह युष्मदस्मदोर्नांति संख्यावाचिनांवालिंगत्व
मेव अलिंगे युष्मदस्मदीइत्युक्तत्वात् अतएव त्रिषु लिंगेष्वेषांसमानं रूपंलिंगानिमित्तम् विंशत्यादिकमनयोर्नालिंगत्वात् त्वंब्राह्मणः त्वंब्राह्मणी अहंब्रा
ह्मणी त्वंब्राह्मणकुलम् अहंब्राह्मणकुलमिति युवावौद्विवचने द्वयोरर्थोद्व्यर्थं वक्तइतिद्व्यर्थवाचिनौतयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौस्तः स्यादौ विभक्तौत्यदादेरि
त्यतः स्यादावित्यपकृष्यते द्वौवक्तइति द्विवचनेकर्तरियुट् किंच द्विवचनेइतिप्रत्ययाविशेषणेकृतेपि युवावौसिद्ध्यतः तथापि युवां मति क्रांतान् अ-
तियुवा नित्यादौ युवावयोरप्रसंगवारणाय प्रकृत्यर्थविशेषणं कृतं आमो आभ्यामौ आम् स्यात् अत्र योगविभागादिसामर्थ्येनं विपरीतनिर्देशो बोध्यः विप

र्यासमइतिमधुसूदनप्रवक्तारइतिकेचित् ११५

गौणत्वे ऽपि युष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वं भवति ॥ १ ॥ ८

रीतनिर्देशात् इत्येतदर्थं व्याख्यानांतरं क्रियते अत्र अ अम् औ इति छेदः अ इति योगविभागः कर्तव्यः लोपः अतः युष्मदस्मदोरिति पदद्वयं चानुवर्तनीयं यु
ष्मदस्मदोरकारांतादेशो ऽकारात्परस्याकारस्य लोपश्च स्यादित्येको योगः युष्मदस्म द्भ्यां पर औकारो ऽम् स्यादिति द्वितीयः औकारस्यामि कृते आम्
स्मा वित्यात्वं यद्वा सवर्णदीर्घः न चामूशसोरिति लोपः अकारोच्चारणसामर्थ्यात् इति लघुभाष्ये युवां आवां तदंते परमयुवां परमावां गौणत्वे तु त्यदादेरित्यत्वं न
भवति संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वमित्युक्तत्वात् किं तर्हि आमावित्यत्र योगविभागेना ऽनयोरंतस्याकारो ऽतो लोपश्च औकारस्य अमि कृते आम् त्वास्मावित्यात्वं भम्
तित्वां अतिमां अतियुवां अत्यावां अतियुष्मां अत्यस्मान् ॥ ७ ॥ यूयंवयं जसा तदंते परमयूयं परमवयम् गौणत्वे तियूयं अतिवयम् त्वन्मदेकत्वे एकत्वे गम्ये
एकस्याभावः एकत्वं तस्मिन् गम्यमाने ज्ञायमाने सति युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावादेशौ स्तः स्यादावित्यत्र न संबध्यते तेन तव पुत्र इति त्वत्पुत्रः तवापत्यमिति त्वा

यूयंवयं जसा जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयंभवतः यथासंख्यं त्वन्मदेकत्वे युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ भवत एकत्वे गम्य
माने आम्स्मौ युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे त्वां मां युवां आवां त्यदाद्यत्वे ऽसीति दीर्घः ॥

दः त्वं पुत्रो यस्य सः त्वत्पुत्र इत्यादौ विभक्त्यभावे ऽपि त्वन्मदौ भवतः नन्वांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याप्येतौ स्यातामिति वाच्यं युवयोः पुत्र इति युष्मत्पुत्र-
इत्यादौ युवावयोरपि प्रसंगात् लुकि न तन्निमित्तमिति निषेधाच्च दांतादेशावेतौ तेन त्वादयति मादयति त्वदीयं मदीयमित्यादि रूपसिद्धि सूत्रे चावसाने इति पा
क्षिक तकारे कृते अमे ऽन्मावितिवत् भमत्वं कश्चिज्जबस्यापि भमोज्ञाप्यते तेनेति वा बोध्यं सिडे ङस्सूक्त वक्ष्यमाणाविधयस्त्वन्मदौ बाधंते परत्वात्
तदंते परमत्वां परममाम् गौणत्वे तु अतित्वां अतिमाम् आम्स्मौ आ अम् इति छेदः युष्मदस्मदोष्टेरात्वं स्यादमि सकारे भिसि च अम् च स् च भिश्च ते
षां समाहारो म्स्भि तस्मिन् आगमजस्यानित्यत्वान्नुम् भावः भीत्येकदेशद्वारा समुदाया ऽनुकरणं अत्र माधव आह टेरिति नानुवर्तनीयं प्रयो-
जनाभावात् षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंत्यस्यात्वे सवर्णदीर्घे च त्वां मामिति रूपसिद्धेः युष्मदस्मदो र्व्यंतयोः क्विपि युष्म् अस्मिति रूपं आभ्याममि शसि च यु
ष्मां अस्मां युष्मान् अस्मानित्यत्र स्यमकारस्यात्वे सिध्यति अन्यथा न सत्य अतियुष्माभ्यामित्यादावात्वं केन भवति गौणत्वे त्यदाद्यत्वाभावात् उच्यते

आमावित्यत्र योगविभागे नात्वे कृते रूपसिद्धिरिति तदा युष्मास्मोरपि योगविभागेनाऽत्वे कृते पश्चाट्टेरात्वे चामि शसि च युष्माम् असामिति सि
श्यत्येव किं माधवोक्तमेति शसो नो वक्तव्यः सो नः पुंस इत्यत्र सो न इति विभागेनाऽयमर्थो लभ्यते इत्यर्थः एटाङ्योः अत्र टेरित्यनुवृत्तं स्यात् टाश्च ङिश्च टा
डी तयोः परतः इदंतत्वात् ङेः पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं परनिपातः किंच परत्वान्त्यदादेरित्यत्वे प्राप्तेपि आदौ एटाङ्योरित्येत्वप्रवृत्तिरेवन्या
य्या कृताकृतप्रसंगित्वेन तस्यानित्यत्वात् टेरेत्वे कृते अयादेशे च त्वया मयेति अत्र हि युष्मदस्मदोर्भ्यं तयोः क्विपि युष्म् अस्म् इति टाङिओस्सु परतः यु
ष्मा अस्मा युष्मि अस्मि युष्मोः अस्मोरिति रूपाणि तत्सिद्ध्यर्थं व्याख्यानांतरं क्रियते अत्रैकारात् परो यवयो वंसे हकारे चेत्यनेन लुप्तो यकारो ज्ञात
व्यः तेनायमर्थः अदंतयोरनयोरेत्वं हसंतयोर्यत्वं च न भवति एटाङ्योरिति टाङीओसां लुप्तसप्तमीको निर्देशः एषु परत इति तुभ्यं मह्यं ङ्या तदंते परम

शसो नो वक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशे कृते एटाङ्योः युष्मदस्मदोष्टेरेत्वम्भवति टाङ्योः त्वया मया युवाभ्या
म् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्य मह्यं ङ्या ङेसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमेतौ भवतः तुभ्यं मह्यं भ्यश्शभ्यम्
युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यश्शभ्यं भवति शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः तेनात्वैत्वे न भवतः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ङसिभ्यसोः
श्शतुः ङसिसाहचर्यात्संचम्या भ्यस् गृह्यते त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्मत् अस्मत्॥ ॥ तुभ्यं परममह्यं गौणत्वे तु

अति तुभ्य अतिमह्यम् भ्यश्शभ्यम् अत्र भ्यस् चतुर्थीबहुवचनं आभ्यां भ्यसश्शभ्यं स्यात् शकारो न सर्वादेशार्थः भ्यमोर्गुर्वादेशत्वात् तर्हि किमर्थः भ
कारादित्ववारणार्थः स तिद्धाकारे भकारस्यादित्वाऽभावात् भादिनिमित्तमेस्मीत्यत्वे अद्धीत्यात्वं च न आदेर्भाव आदित्वं भकारस्यादित्वं भकारादित्वं
भकारादित्वस्य व्यावृत्तिर्निषेधः भकारादित्वव्यावृत्तिः भकारादित्वव्यावृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य सः ङसिभ्यसोः श्शतुः युष्मदस्मद्भ्यां परयोर्ङसिभ्य
सोः श्शतुरादेशः स्यात् शित्वात्सर्वादेशः उकार उच्चारणार्थः अत्र ङसिसाहचर्यात्संचम्या एव भ्यस् गृह्यते किंच अत्र माधवः ङः सि भ्यसः अः श्शतु-
रिति पदच्छेदः कर्तव्यः ततश्च युष्मदस्मद्भ्यां ङसिभ्यसोः श्शतुर्भवति युष्मदस्मदोरंत्यस्याकारादेशो भवति तेन भ्यंतयोर्युष्मास्मोर्युषत् असत् अय

मेवा कारोभ्यस् ३भ्यम् सामाकमित्यत्राप्यनुवर्तते तेनयुषभ्यं असभ्यं युषाकं असाकमिति सिध्यतीति वदंति आमावित्यत्र योगविभागे नात्वे-
युषदस्मदित्यादि सिध्यत्येव किं तत्प्रयासेन ॥ छ ॥ तवममङ्सातदंतेपरम तव परम मम गौणत्वे अतितव अतिमम सामाकं अत्र तंत्रैकशेषाः ३ वृ-
त्तिभिः सामितिद्वयं बोध्यं सकृदुच्चरितः शब्दोनेकार्थगमको भवतीति तंत्रं सरूपाणामित्येकशेषः द्विरुच्चारणमावृत्तिः एकस्य स्कृदा सह आम् साम्
द्वितीयस्य तु आमा सह साम् इत्यर्थः ततः सुट् सहित आम् केवल आम् च आकं युष्मदस्मदोरंत्यस्याकारश्च भवतीत्यर्थः तेनातियुष्माकमत्यस्मा
कमित्यादि सिध्यतीति लघुभाष्यकर्तुरपि प्रयासो व्यर्थ एव योगविभागे नात्वे कृते स्कडाम इति स्कटोपि सर्वादिकार्यत्वाद्गौणे ३ प्रवृत्तेः तंत्रादिनास।

तवममङ्साङ्सास्सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः तवमम युवयोः आवयोः स्कडामः सामाकम् युष्मदस्मद्भ्यां
परस्सामाकस्भवति युष्माकं अस्माकं त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी स
मासार्थो३न्यसङ्ख्यश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि ॥ १ ॥ ॥

मित्यस्य द्विरुच्चारणात् केवलस्याप्याम् आकमिच विहिते रूपसिद्धेः समस्यमाने द्व्येकत्व वाचिनी युष्मदस्मदी समासार्थोन्यसंख्यश्चे
द्युवावौ त्वन्मदावपि ॥ १ ॥ युवावौ द्विवचने त्वन्मदेकत्वे इति सूत्रद्वये द्विवचनैकत्वशब्दौ प्रकृत्यर्थपरौ नतु प्रत्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं जाति-
लिंगव्यक्तिसंख्याकारकात्मकः पंचको नामार्थ इति पक्षाभिप्रायेण दर्शयति चेद्यदि युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी शब्दरूपे समस्येते इति समस्यमाने-
समासविषयौ क्रियमाणे द्वौ च एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोर्भावो द्व्येकत्वं वक्त इति द्व्येकत्ववाचिनी स्तः समासस्यार्थः ससमासार्थः विग्रहः अन्यसंख्यो३
न्यस्य पदार्थस्य संख्या यस्मिन्सोन्यसंख्यो युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तो भवतीत्यर्थः तदा युष्मदस्मदोः स्थाने युवावौ त्वन्मदावप्या
देशौ भवतः द्विवचनैकत्वयोः प्रत्ययविशेषणत्वे तु नस्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ छ छ छ
छ छ छ छ छ छ

सिजसङेङस्सु परतः आदेशाः स्युः सदैवते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥ नन्वेवं सिजसङेङस्स्व पियुष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वेतु त्वन्मदावित्याशंकायामाह एतासु विभक्तिषु परतो युष्मदस्मदोः स्थानेनते आदेशास्सदैवस्युः केते आदेशाइत्यत आह त्वाहौ यूयवयावित्यादि ॥ २ ॥ एतेपरत्वाद्बाधंते युवावौ विषये स्वके त्वन्मदावपिबाधंते पूर्ववद्विषयेस्वतः ॥ ३ ॥ एते त्वमहं यूयं वयं तुभ्यंमह्यं तवममेत्यादेशाः स्वके विषये स्वे आत्मीये स्थाने युवावौ बाधंते कस्मात्परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमितिन्यायात् उभयोस्तुल्यबल विरोधे सतिसूत्रापेक्षया त्वमादयः परेत एव भवंतीत्यर्थः एते त्वमादयः स्वतो विषये त्वन्मदावपिबाधंते पूर्ववत् उक्तन्यायेन स्वत इत्यत्रसप्तम्यर्थे तस् ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वन्मदौ नच यदा युष्मदस्मदौ बह्वर्थे बहूनामर्थोययोस्ते बह्वर्थे भवतः स

सिजस्ङेङस्सु परतआदेशाः स्युस्सदैवते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥ एतेपरत्वाद्बाधंते युवावौ विषयेस्वके त्वन्मदावपिबाधन्ते पूर्ववद्विषयेस्वतः ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यस्समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वन्मदौ नच ॥ ४ ॥ त्वांमावा ऽतिक्रांतइतिविग्रहे अतित्वम् अत्यहम् गौणत्वे युष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वं भवति अतित्वाम् अतिमाम् अतियूयं अतिवयं अतित्वांअतिमाम् त्वन्मदेकत्वे आम्स्भौ ॥ ॥

मासार्थो विग्रहः द्वौच एकश्चद्व्येकौ द्व्येकयोः संख्या यस्मिन् द्व्येकसंख्यो भवति तदा युष्मदस्मदोः स्थाने युवावौ त्वन्मदावपिनस्तः तस्मात् तयोर्युष्मदस्मदोः द्वौच एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोर्भावः द्व्येकता द्व्येकताया अर्थः द्व्येकतार्थः द्व्येकतार्थस्य भावो द्व्येकतार्थत्वम् द्व्येकतार्थत्वम द्व्येकतार्थत्वं तस्माद्द्व्येकतार्थत्वस्याऽभावात् ४ त्वांमां वातिक्रांत इति विग्रहे अपवादो अतित्वं अत्यहं त्वां मां वाऽतिक्रांतावितिविग्रहे उत्सर्गतः त्वन्मदादेशे कृते गौणत्वेपि युष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वं भवति आमावित्यत्र योगविभागेन यद्व्याख्यानांतरं कृतं तस्यायं निष्कर्षोस्ति गौणत्वेप्यनयोस्त्यदाद्यत्वं भवतीत्यर्थः इत्यनेनात्वे तल्लोपे औ विभक्तेरसि च कृते सवर्णे दीर्घः अतित्वां अतिमांत्वां मांवातिक्रांताइतिविग्रहे अपवादो अतियूयमतिवयं एवमग्रेप्यूह्यम् १ अत्वेआम् स्मावित्यात्वेच अमूशसोरि

रित्यल्लोपः अतित्वां अतिमां शसि अत्वे कृते अमृशसोरित्यल्लोपः शसीतिदीर्घः शसोनइतिनत्वं अतित्वान् अतिमान् २ अत्वे कृते एटाङ्यो
रित्ययादेशे च अतित्वया अतिमया अत्वे अङ्गीत्यात्वे च अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां आमृस्मावित्यात्वं अतित्वाभिः अतिमाभिः ३ अपवादो
अतितुभ्यम् अतिमह्यं अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अत्वे शभ्यसि च अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् ४ अत्वे त्तु आदेशे च अतित्वत् अतिमत् अतित्वा
भ्यां अतिमाभ्यां अतित्वत् अतिमत् ५ अपवादो अतितव अतिमम अत्वे ओसील्येत्वे च अतित्वयोः अतिमयोः अत्वे सुडभावेपि प्रागुक्तरीत्या न
आकमिच अतित्वाकम् अतिमाकम् ६ अत्वे कृते एटाङ्योरित्येत्वे अयादेशः अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अत्वे आत्वे च अतित्वा
सु अतिमासु ७ गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रतिद्व्यर्थवाचित्वे उदाहरंति युवामावां वा ऽतिक्रांतः अतिक्रांतौ अतिक्रां

अतित्वां अतिमां अतित्वान् अतिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वाभिः अतिमाभिः अति-
तुभ्यं अतिमह्यं अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वभ्यं अतिमभ्यं अतित्वत् अतिमत् अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अति
त्वाकं अतिमाकं अतित्वयि अतिमयि अतित्वासु अतिमासु युवामावां वा ऽतिक्रांत इति विग्रहे सिजस्ङेङस्सु प्राग्वत्
अन्यत्र युवावो अतित्वम् अत्यहम् अतियुवां अत्यावाम् अतियूयं अतिवयं अतियुवा अत्यावा अतियुवान् अत्यावान् अतियु
वया अत्यावया अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवभ्यं अत्यावभ्यं अतियुवत् अत्यावत्॥ ॥

तावा इति विग्र
हे अतित्वम् अत्यहम् अतियुवामत्यावाम् अतियूयमतिवयं १ अतियुवां अत्यावाम् अतियुवां अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् २ अतियुव-
या अत्यावया अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः ३ अतितुभ्यम् अतिमह्यं अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवभ्यंम् अत्या
वभ्यम् ४ अतियुवत् अत्यावत् अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्याम् अतियुवत् अत्यावत् ५ अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवाकं अत्यावा
कम् ६ अतियुवयि अत्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवासु अत्यावासु ७ बह्वर्थयोस्तूदाहरति युष्मानस्मान्वा ऽतिक्रांतः अतिक्रांतौ अ

तिक्रांता वेति विग्रहे अतित्वं अत्यहं अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियूयं अतिवयम् १ अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मान् अत्यस्मान् २ अतियुष्म
या अत्यस्मया अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः ३ अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् अतियुष्म-
भ्यं अत्यस्मभ्यं ४ अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्मद् अत्यस्मत् ५ अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः
अतियुष्माकं अत्यस्माकं ६ अतियुष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः अतियुष्मासु अत्यस्मासु ७ पुनर्गौणे रूपांतरं युष्मानस्मा
न्वाकरोतीति औयुष्मयति अस्मयति ततः क्विप् ओरिति त्रिलोपे कृते युष्म् अस्मिति जातं स्यादिषु युष्म स्मोरपि त्वमहमादय आदेशा भवंति एक

अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवत् अत्यावत् अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवाकं अत्यावाकं अ-
तियुवयि अत्यावयि अतियुवासु अत्यावासु युष्मानस्मान्वा ६ तिक्रांत इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं अतियुष्मां अत्यस्मां अ
तियूयं अतिवयं सिजम् ङे ङ स्सु प्राग्वत् अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्म
या अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतियुष्माभ्यां अत्य
स्माभ्यां अतियुष्मत् अत्यस्मत् अति तव अतिमम अतियुष्माकं अत्यस्माकं अतियुष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मासु अत्य-
स्मासु ॥ ॥ देशविकृतमनन्यवदित्युक्तत्वात् त्वं अहं औ विभक्त्यादिषु गौणत्वेपि टाङि ङोस् विभक्तीर्वर्ज्जयित्वा सर्वत्रात्वे कृते
आत्वम् युषाम् असाम् यूयं वयं १ युषां असां युषान् असान् २ एटाङ्योरित्यस्य व्याख्यानांतरेणां तस्य यत्वं युष्या अस्या युषाभ्यां असाभ्यां युषा
भिः असाभिः ३ तुभ्यं मह्यं युषाभ्याम् असाभ्यां युषभ्यम् असभ्यं ४ युषत् असत् युषाभ्यां असाभ्यां युषत् असत् ५ तव मम अंतस्य य
त्वे युष्योः अस्योः युषाकं असाकं ६ यत्वे युष्यि अस्यि युष्योः अस्योः युषासु असासु ॥ ॥ छ

छ छ छ छ छ छ

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ षष्ठीचचतुर्थीच द्वितीयाच षष्ठी चतुर्थीद्वितीयास्ताभिस्ता अल्पस्वरत्वात् षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपा
तः सहयोगेतृतीया तथा साहित्यं बोध्यते तत् किं साहित्यं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशाभवंतिनलुप्तविभक्तिकयोरिति तेनसमासेयुष्माकं पुत्रइति
युष्मत्पुत्रोब्रवीति अस्माकंपुत्र इत्यस्मत्पुत्रोब्रवीतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन षष्ठ्यंतयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौन त्वामामा तेमयोरपवादोयं षष्ठीबहुवचनस्या
मोः अग्रहणंनव्याख्यानात् व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति भावः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपिशर्मसः स्वामीते मेपिसह
रिः पातुवामपिनौ विभुः १ सुखंवांनौददात्वीशः पतिर्वामपि नौहरिः सोव्याद्वोनः शिवंवोनोदद्यात्सेव्योत्रवः सनः २ उक्तानादेशान् वचनक्रमेणोदाहर
ति द्वितीयैकवचने तथा श्रियईशः श्रीशो हरिरिह जगतित्वामपि मामपि अवतु रक्षतात् चतुर्थ्येकवचने यथा सहरिस्ते तुभ्यमपि मे मह्यमपि शर्म सुखं

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोर्यथासंख्येना
मीआदेशाभवन्ति तत्रैकवचनेनसहतेमे द्विवचनेनवांनौ बहुवचनेनवस्नसौ त्वामामाअमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामाए
तौभवतः श्रीशस्त्वावतुमापीहदत्तात्तेमेऽपिशर्म्मसः स्वामीतेमेऽपिसहहरिः पातुवामपिनौविभुः ॥१॥ सुखंवांनौददात्वीशः
पतिर्वामपिनौहरिः सोऽव्याद्वोनाश्शिवंवोनोदद्यात्सेव्योत्रवस्सनः ॥२॥ एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशावक्तव्याः ॥ ॥

दत्तात् दान
पात्रे चतुर्थीषष्ठ्येकवचने यथा सहरिस्तेनव मेममापि स्वामी वर्तते स्वाम्यादियोगे इति षष्ठी सप्तम्यर्थविधानात् द्वितीयाद्विवचने यथा विभुर्विष्णुर्वां युवांनाव
पि आवामपि पातु रक्षतु चतुर्थीद्विवचने यथा ईशः शंभुर्वां युवाभ्यां नो आवाभ्यां सुखंददातु षष्ठीद्विवचने यथा हरिर्वां युवयोः नावपि आवयोरपि पातिरक्षती
ति पतिः द्वितीयाबहुवचने यथा सहरिर्वो युष्मान् नोऽस्मानव्यात् रक्षतु चतुर्थीबहुवचने यथा सवो युष्मभ्यं नो अस्मभ्यं शिवं कल्याणं दद्यात् षष्ठीबहु-
वचने यथा सहरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकमत्र लोके सेवितुमर्हः सेव्यः ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् कृत्यानांकर्तरि वेति षष्ठी एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशाव
क्तव्याः एकवाक्ये एकाख्याते ऽनयोः स्थाने उक्ता आदेशा भवंति एकमाख्यातं यत्रतदिति बहुव्रीहिः ॥ ॥ ६८ ६८

एकाख्यातं वाक्यमुच्यते ननु पश्य मृगो धावति इत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् सत्यं एकाख्यातमित्यत्राख्यातं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं
ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्राख्याद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेषसमर्पकत्वान्नोक्तदोषः तथा च वार्तिककारः आख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्याह
त्वमोदनं पच न वभविष्यति अत्र तेइत्यादेशो न वाक्यद्वयत्वात् एकवाक्ये यथा अहं ते तुभ्यमोदनं दास्यामि एते अन्वादेशे वा वक्तव्याः एते तेमयादय आ
देशाः युष्मदस्मदोः स्थानेऽनन्वादेशेऽर्थे एते आदेशा विकल्पेन भवंति अन्वादेशे नित्यं युष्मदस्मदोः स्थानेऽन्वादेशेऽर्थे एते आदेशा नित्यं स्युः अनन्वादेशे,
र्थे धाता ब्रह्मा ते भक्तस्तव भक्तोस्तीति वा अन्वादेशे तस्मै पूर्वोक्ताय ते तुभ्यं विष्णवे नमोस्तु नादौ वाक्यादौ माभूत् यथा त्वां पातु पादादावपि माभूत्

एकाख्यातं वाक्यम् तेनेह न ओदनं पच तव भविष्यति इह तु स्यादेव शालीनामोदनं ते दास्यामि एते अनन्वादेशे वा धा
ता ते तव भक्तोस्ति अन्वादेशे नित्यं तस्मै ते नमः नादौ वाक्यादौ पादादौ च वर्तमानयोर्युष्मदस्मदो नैते त्वां पातु वेदैरशेषैस्सं
वेद्योऽस्मान् कृष्णस्सर्व्वदाव तु विशेष्यपूर्वसंबोधने तरपूर्वसम्बोधनं च हित्वाऽन्यस्मात्सम्बोधनात्परयो नैते देवास्मान् पाहि नृ
हरे विष्णोस्मान् रक्ष सर्व्वदा विशेष्यपूर्वान्तु हरे कृपालो नः पाहि सर्व्वदा रक्ष देव नः॥ ॥ ॥ यथा कृष्णोऽस्मान् सर्वदा सर्व

स्मिन् कालेऽवतु पातु कीदृशः अशेषैः समस्तैः वेदैः कृत्वा संवेद्यो ज्ञायमानः संवेत्तुं योग्यः संवेद्यः कर्मणि घ्यण् विशेष्यपूर्वं संबोधनं च हित्वान्यस्मा
त्संबोधनात्परयोर्नैते संबोधनात्परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा न भवंति किं कृत्वा विशेष्यं पूर्वं यस्य तत् एतादृशं विशेषणात्मकं संबोधनं त्यक्त्वा च
पुनः संबोधनादितरत्पदं पूर्वं यस्य तत् एतादृशं संबोधनं त्यक्त्वा विशेष्यपूर्वात्संबोधनेतरपूर्वाच्च संबोधनात्परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा भवंतीत्य
र्थः हे देव त्वमस्मान् पाहि रक्षेत्यर्थः हे नरसिंहावतार हे विष्णो त्वमस्मान् रक्ष पालयेत्यत्र संबोधनात्परस्यास्मानित्यस्य नसादेशो न जातः विशेष्यपूर्वात्सं
बोधनात्तु स्युरेव यथा हे हरे कृपास्यास्ति कृपालुस्तस्य संबोधनं हे कृपालो त्वं नोऽस्मान्पाहि हरे इति विशेष्यं कृपालो इति विशेषणं संबोधनेतरपूर्वात्संबोध
नात्तु यथा हे देव त्वं नोऽस्मान् सर्वस्मिन्काले रक्षेत्यत्र देवेति संबोधनस्य सत्त्वेपि ततः प्राचीनं रक्षेत्याश्रित्यादेशः॥ ॥ ६९ ६९

तरपूर्वसंबोधनं

५५

६३

चादिभिश्च चादिगणस्थाः पंचैवचादयोग्राह्यानत्वधिकाः लक्ष्यानुरोधात् सहयोगे तृतीया तयासाक्षात्संबंधोगृह्यतेनतुपरंपरासंबंधः यत्रयुष्मद
स्मदर्थंगतान्समुच्चयादीन् चादयो द्योतयंतितदाचादिभिः सहार्थद्वारायुष्मदस्मदोः साक्षात्संबंधस्तत्रायंनिषेधइत्यर्थः यथाआवयोर्ह्वे योर्युवयोर्ह्व
योश्चसमुच्चयेहरिरीशः स्वामीत्यर्थः वाविकल्पेप्रसिद्धौ अहपूजायां एवावधारणे परंपरासंबंधेतु स्युरेवयथा हरो हरिश्च मेस्वामीत्यत्र चशब्दोहरहरि
गतं समुच्चयंवक्ति हरिहराभ्यांसहास्मदः संबंधोनतुसमुच्चयेनकिंतु परंपरासंबंधोस्ति लक्षणं तुसमुच्चीयमानादर्थांतरसंबंधः परंपरासंबंधः अचाक्षु
षज्ञानार्थ धातुभिर्योगेचनअचाक्षुषज्ञानमर्थोयेषांते अचाक्षुषज्ञानार्थाअचाक्षुषज्ञानार्थाश्चते धातवश्च अचाक्षुषज्ञानार्थधातवस्तै र्योगे नैतेआ

चादिभिश्च च वा ह अह एव एभिर्योगे नैते आवयोर्युवयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगे चन चे
तसात्वांसमीक्षते भक्तस्तवरूपं ध्यायति चाक्षुषज्ञाने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा विद्यमानपूर्व्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशे
ऽप्येतेवा भक्तस्त्वमप्यहन्ते नहरिस्त्वां त्रायते समां त्वा मेतिवा चादिर्न्निपातः च वा ह अह एव एवम् नूनम् पृथक् शश्वत् युगप
त् भूयस् नह हन्त विना नानास्वस्ति अस्ति दोषा नक्तं मृषा मिथ्या मिथस् ॥ ॥ देशाभवंति यथासभक्तः चेतसा चित्तसंबधिध्या
नेन त्वांसमीक्षते पश्यतीत्यर्थः परंपरासंबंधेऽपिनिषेधः यथाभक्तस्तवरूपंध्यायति विद्यमानपूर्वात्प्रथमांतात्परयोरन्वादेशेप्येतेवा विद्यमानंपदं
पूर्वंयस्यसविद्यमानपूर्वस्तस्मात् प्रथमान्तात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे अर्थेपि वादेशाभवंति अन्वादेशेनित्यमित्यऽविशेषोक्त्या नित्यत्वे प्राप्ते
विकल्पार्थमिदं वचनंयथात्वंभक्तोऽहमपिभक्तस्तेन हरिस्त्वांमां त्रायतेपालयतीत्यर्थः अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य
युष्मच्छब्दस्यत्वादेशउत्तरत्र त्रायते इति विद्यमानंपदंततः सइतिप्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्य मादेशोबोध्यः इतियुष्मदस्मन्निरूपणम्
चादिर्निपातः ॥ ॥ छ छ छ छ छ

च आदिर्यस्यस चादिः निश्चयेन पतत्यने केष्वर्थेषु द्योतकत्वादिति निपातः पत्लृ पतने अस्मा ज्ज्वलादेर्ण इति ण प्रत्ययः असत्ववाचिनामेवचा-
दीनां निपात संज्ञा अव्ययसंज्ञा च भवति स्वरादीनां तु सत्ववाचिना मसत्ववाचिनां चाऽव्ययसंज्ञैव निपातसंज्ञा अव्ययसंज्ञा च भवति स्वरादीनां तु सत्व
वाचिनामसत्ववाचिनां चाऽव्ययसंज्ञैव न निपातसंज्ञा स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पतती त्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्व वाचकत्वं स्वरादीनां ह्रस्वे
व एकस्वराणां निपातानां संधिर्न भवतीति निपातसंज्ञा फलम् एकस्वराणां स्वरादीनां तु संधिर्भवत्येव तेषां निपा तसंज्ञाभावात् चेति समुच्चयान्वाचये त
रेतरयोगसमाहारेषु वा स्या द्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये हेति प्रसिद्धौ अहेति पूजायां एवेत्यवधारणे अनव क्लृप्तौ च एवमित्युक्त परामर्शे नूनमि
ति निश्चये वितर्के च पृथगिति भिन्नार्थे शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च युगपदित्येक काले भूयसिति पुनरर्थे आधिक्ये च नहेति प्रत्यारंभे हंतेति हर्षे वि
षादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च विनेति वर्जने नानेत्यनेक विनार्थयोः स्वस्तीति मंगले अस्तीति सत्तार्थे दोषेति रात्रौ वृथेति व्यर्थे मृषेति वितथे नक्तमिति रात्रौ मिथ्ये

अथ अथो अहो ह्यस् श्वस् उच्चैस् शनैस् ऋधक् ऋते आरात् दिवा रात्रौ सायं चिरम् मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीम् बहिस् अव
स् समया निकषा अद्धा इद्धा वत् उपधा सामि सना सनत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण सहसा ॥ ॥

ति वितथे मिथसि
ति रहस्सहार्थयोः अथेति मंगलानंतराऽऽरंभप्रश्नकार्त्स्न्याऽधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अथो इत्यथवत् अहो इति विकल्पे चेदर्थेऽपि ह्यसिति अतीतेऽन्हि श्व
सिति अनागते दिने उच्चैसिति महति नीचैसिति अल्पेऽर्थे शनैसिति क्रियामांद्ये ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋते वर्जने आरादिति दूर
समीपयोः दिवेति दिवसे रात्राविति निशि सायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले मनाक् ईषत् इमावल्पे जोषमिति सुखे मौने च तूष्णीमिति मौने बहिस् अ
वस् इमौ बाह्ये समयेति समीपे मध्ये च निकषेति समीपे अद्धेति स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्यन्ये इद्धेति प्राकाश्ये वत् वत्तुल्ये इत्यादिना विहितो यो
वत्प्रत्ययः स इह गृह्यते प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाऽभावात् प्रत्ययांतं गृहीतव्यं यथा ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् उपधेति भेदे सामीत्यर्धे जुगुप्सितयोः सनासन
त् सनात् एते त्रयो नित्ये तिरसिति अंतर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च अंतरेति मध्ये विनार्थे च अंतरेणेति वर्जने सहसेति आकस्मिकाविमर्शयोः ॥ ॥ ७

अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु व षडिति हविर्दाने क्षमेति क्षांतौ विहायसेति विपदर्थे सुधेति व्यर्थे पुरेति अविरते चिरातीते भविष्य दासन्ने च मिथो इति रहस्सहार्थयोः प्रायसिति बाहुल्ये मुहुसिति पुनरर्थे साकंसार्धमेतौ सहार्थे नमसिति नतौ हिरुगिति वर्जने धिगिति निंदाभर्त्स नयोः मामाङ् एतौ निषेधाशंकयोः अमिति शैघ्र्ये ऽल्पे च आमिति अंगीकारे नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु चेदिति यद्यर्थे कच्चि दिती ष्टप्रश्ने च उञिति संनर्कसंबोधनपूरणेषु यदीति पक्षांतरे सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु जात्विति कदाचिदर्थे कमिति वारि मूर्द्ध निंदा सुखेषु शमिति सुखे ज्योगि- ति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च रहसिति एकांते अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्ये अनेहा इति विस्मयविषाद शोक जुगुप्सासु तेषु आइति भयाश्चर्य्ययोः आदिति शंकायां त्वे विशेषवितर्कयोः है वितर्के दाने अनादरे च रै करोति ददातीत्यर्थः रै त्वं किं वदसीति किमिति पृच्छाजुगुप्सेषदर्थातिशयेषु यदिति यत्कारणे

तु अलम् वषट् क्षमा विहायसा सुधा पुरा मिथो प्रायस् मुहुस् सार्द्धं साकम् नमस् हिरुक् धिक् मा माङ् अम् आम् नेत् चेत् कच्चि त् उञ् यत् सत्यं जातु कं शं ज्योक् रहसि अभीक्ष्णं अनेहा आ आत् त्वै है रै किं यत् तत् इति एव हं हो स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् सनुतर् यावत् तावत् स्वाहा स्वधा तथा हि खलु किल सुष्ठु दुष्ठु आदह उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च ॥ ॥

तदिति हेतौ इतीति हेतु प्रकारन कर्षेवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्ति प्रकृतवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु एवे त्युपमायां हं हो इति विचारे स्वरिति स्वर्गे परलोके च अंतरिति मध्ये प्रातरिति प्रत्यूषे पुनरित्य प्रथमे विशेषे च सनुतरित्यंतर्द्धाने स्वराद्याः पंच [illegible]अंताः यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्य्यं ता वत्कृतं अवधौ यावद्गंतव्यं तावत्तिष्ठामि माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं अवधारणे यावदमत्रं तावद् ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति स्वाहेति देवताभ्यो दाने तथा हीति निदर्शने खल्विति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु किलेति वार्तायामलीके च ननु वितर्के ननु इति प्रश्नावधारणानुज्ञेच्छामंत्रेषु वाक्यारंभादावपि सुष्ठु प्र शंसायां दुष्ठु निकृष्टार्थे आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकश्च उपसर्गप्रतिरूपको यथा ॥ ६२

६२ ६२ ६२ ६२ ६२ ६२

अवदत्तमिति दोदत्तीतिदथादेशः इह अवस्यानुपसर्गत्वात्स्वरांतो वेति तकारो न भवति स्वरप्रतिरूपको यथा अ आ इत्यादि विभक्तिप्रतिरूपको य
था अहंयुः अहमिति सिबंतप्रतिरूपकमहंकारे वर्तते ऊर्णाहंशुभंभ्यो युसिति युः यदाऽस्मच्छब्दान्निष्पन्नो यो हंशब्दस्तस्मात् प्रत्ययः क्रियेत त
र्हि समासप्रत्यययोरिति लुकि सति अस्मद्युइति स्थिते मदाय इत्यत्रेव मदादेशे मद्युरिति स्यादिति भावः हे ताविति निमित्ते स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे उ
तेति विकल्पे नञिति निषेधे पदार्थाविक्षयेषु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु च स्वधेति पितृभ्यो दाने स्मेत्यतीते पादपूरणे च अस्मीत्यहमित्यर्थे वै पादपूर
णे विशेषेऽपि शंबडित्यंतःकरणे आभिमुख्ये च नो निषेधे दिष्ट्याइत्यानंदे सद्धजनदर्शन प्रातिलोम्ये घिगित्यन्ये अइति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च आइति
वाक्यस्मरणयोः इइति संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ईभर्त्सने उऊदुःखवितर्कयोः ऋॠऌॡगानसमूहे ए संबोधने ऐ आश्चर्ये ओ संबोधने औ अं

अवदत्तम् अहंयुः हेतौ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ पशु शुकं यथा कथा च पाट् प्याट् अंग है हे भोः अये
द्य विषु रे अरे एकपदे द्राक् मंक्षु युत् आतः श्रौषट् वौषट् इत्यादि तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते तस्मिन्निति तत्र अ
स्मिन्निति अत्र यस्मिन्निति यत्र ॥ ॥

गीकारे पशु सम्यगर्थे शुकं शैघ्र्ये यथा कथा चेत्यनादरे पाट् प्याट् अंग है हे भोः अयि एते
सतसंबोधने अद्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु विषुइति नानार्थे रे अरे एतौ नीचामंत्रणे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे द्राक् मंक्षु एतौ शैघ्र्ये युत्
इति कुत्सायां आतइतीतो पीत्यर्थे श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने अन्येऽपि संति तथाहि कामं स्वाच्छंदो प्रकाममित्यतिशये सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति
किंत्वर्थे साक्षादिति प्रत्यक्षे साचीति तिर्यगर्थे संवदिति वर्षे अवश्यमिति निश्चये उषेति रात्रौ ओमिति अंगीकारे ब्रह्मणि च भूरिति पृथिव्यां भुव इत्यं
तरिक्षे कुकुत्सिते पदार्थयोः अंजसेति सत्वशीघ्रार्थयोः मिथु इति द्वावित्यर्थे अस्तमिति विनाशे स्थाने इति युक्ते वरमिति ईषदुत्कर्षे सुदीति शुक्लप
क्षे बदीति कृष्णपक्षे तुर्मिति तुंकारे आहेति उवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे आयेति प्रतिबंधे असीति त्वमित्यर्थे वाक्यालंकारयोः ब्रूहीति प्रेषाऽ
नुज्ञावसरेषु वामिति युवामित्यर्थे चटु चाटु एतौ प्रियवाक्ये एवमन्येऽप्यूह्याः तत्रादिर्विभक्त्यर्थे आदिशब्दः प्रकारे वर्तते गणाभावात् विभक्तिनाम

र्थो ऽभिधेयो य उपादानादिस्तस्मिन्नर्थे तत्रादिर्निपात्यते नत्र आदिर्यस्य स तत्रादिः शब्दसमूह इत्यर्थः तस्मिन्निति तत्र अस्मिन्नेतस्मिन्नित्यत्र यस्मिन्नि
ति यत्र कस्मिन्निति कुत्र क्व तेन प्रकारेण तथा सर्वेण प्रकारेणेति सर्वथा केन प्रकारेणेति कथम् अनेन प्रकारेण एतेन प्रकारेण वेतीत्थं तस्मात्तस्या वेति त
तः यस्मात् यस्या वेति यतः कस्मात् कस्या वेति कुतः सर्वस्मात् सर्वस्या वेति सर्वतः बह्वोरिति बहुतः पूर्वस्मिन् देशे पूर्वस्माद्देशात्पूर्वो वा देशः परः पुरस्तात्
अधः अधस्तात् ऊर्ध्वे ऊर्ध्वात ऊर्ध्वो वेति उपरि उपरिष्टात् दक्षिणस्मिन् दक्षिणो वेति दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणा दक्षिणाहि उत्तरस्मा
दुत्तरस्या वेति उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि दूरे इति उत्तराहि उत्तरा स भवानिति ततो भवान् तत्रभवान् तं भवंतमिति ततो भवंतं तत्रभवंतं तेन भवतेति ततो भवता तत्रभव

कस्मिन्निति कुत्र क्व कुह तेन प्रकारेण तथा सर्वथा कथम् इत्थं अस्मादिति इतः एतस्मादित्येतः ततः यतः सर्वतः कु
तः बहुतः सार्वविभक्तिकस्तसित्येके आदितः मध्यतः उपरि अन्ततः पूर्वस्मिन्निति पुरः पुरस्तात् अधः अधस्तात् उपरिष्टा
त् परस्मिन्निति परेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणतः उत्तरतः दक्षिणस्यां दिशि दूरे दक्षिणा दक्षिणाहि राजाधीनं राजसात्
सर्वं भस्म भस्मसात् उरी ऊरी उररी विस्तारांगीकारयोः सद्यादिः काले समाने ह्नि सद्यः अद्य अधुना इदानीम् तस्मिन् काले तदा
यदा कदा सर्वदा एकदा अन्यदा सपदि साम्प्रतं झटिति तूर्णं ॥ ॥

तातस्मै भवते इति ततो भवते तत्रभवते तस्माद्भवत इति ततो भव
तः तत्रभवतः तस्य भवत इति ततो भवतः तत्रभवतः तस्मिन्भवतीति ततो भवति तत्रभवति सद्य आदिः काले अत्राप्यादिशब्दः प्रकारे वर्तते पूर्वदेशकाला
दिविशेषो विभक्त्यर्थो गृहीतः इह तु कालविशिष्ट एव विभक्त्यर्थो गृह्यते समाने ऽह्नीति समानस्य सादेशः द्यस
प्रत्ययश्च तत्काले सद्यः अस्मिन्नहनीति इदमो ऽशादेशो द्यः प्रत्ययश्च सांप्रत दिने ऽद्य अधुना इदानीमेतौ वर्तमानक्षणार्थे यस्मिन् काले यदा कस्मिन् का
ले कदा तस्मिन् काले सर्वदा एकस्मिन् काले एकदा अन्यस्मिन् काले अन्यदा सपदि सांप्रतं संप्रति एते त्रयो वर्तमानक्षणार्थे झटिति तूर्णम् ॥ ॥

६७ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७

आशुशीघ्रमेते शैघ्र्ये पूर्वस्मिन्नहनीति पूर्वेद्युः परस्मिन्नहनीति परे द्यवि अस्मिन् वर्षे इति ऐषमः पूर्वस्मिन् वर्षे परुत् पूर्वेतरे वर्षे परारि अन्यस्मिन्न ह
नीति अन्येद्युः अन्यतरस्मिन्नहनीति अन्यतरेद्युः उभयस्मिन्नहनीति उभयेद्युः तस्मिन् काले तर्हि कस्मिन्काले कर्हि यस्मिन्काले यर्हि एतस्मिन्काले ए
तर्हि प्रादिरुपसर्गः प्रआदिर्यस्य स प्रादिः तद्गुणसंविज्ञानो ऽयं बहुव्रीहिः प्रकर्षइति लिंगात् उपसमीपे सृज्यते उच्चार्यते क्रियावाचकस्य शब्दस्येत्युपसर्गः
कर्मणि घञ् अन्वर्थसंज्ञाबलात् क्रियासंबद्धः इति लभ्यते यदुक्तं यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति उपसर्गा हि अर्थविशेषस्य द्योतका न तु वा
चकाः प्रादिकर्मणि दीर्घे शभृशसंभवतृप्तिषु वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशांतिपूजाग्रदर्शने १ आदिकर्मणि प्रारंभकर्मणि यथा प्रयातः दीर्घे यथा प्रबला मूषिकाः
ईशे यथा प्रभुः भृशार्थे यथा प्रवदंति संभवे यथा हिमवतो गंगा प्रभवति तृप्तौ यथा प्रभुक्तमन्नं वियोगे यथा प्रोषितः शुद्धौ यथा प्रसन्नमुदकं शक्तौ यथा प्रशक्तः

आशु शीघ्रम् पूर्वेद्युः परेद्युः परेद्यवि ऐषमः परुत् परारि अन्येद्युः अन्यतरेद्युः उभयेद्युः तर्हि यर्हि कर्हि एतर्हि प्रादिरुप-
सर्गः प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् अभि वि अधि अति सु उद् नि प्रति अपि परि उप आङ् श्रत् अन्तर् आविर् प्रा
ग्धातोः उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥ ॥

इच्छायां यथा प्रार्थयते कन्यां शांतौ य
था प्रशांतोग्निः पूजायां यथा प्रांजलिः स्थितः अग्रे यथा प्रवालं दर्शने यथा प्रलोकयति १ वधे गतौ दर्शने च विक्रमे भिमुखे भृशे अधीनमोक्षणप्रादिर्लौम्यके
षु परा मतः २ वधे यथा पराहतः गतौ यथा परागतः दर्शने यथा परादृष्टः विक्रमे यथा पराक्रांतः अभिमुखे यथा परावृत्तः भृशे यथा पराजितः अधीने यथा पराधीनः
मोक्षणे यथा पराकृतस्त्यक्त इत्यर्थः प्रातिलोम्ये यथा पराङ्मुखः ३ अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने आनंदे वर्जने चौरे चारणे समुदाहृतः ३ वियोगे यथा
अपयाति निकृतौ यथा अपकृतवान् विपरीते यथा अपशब्दः निदर्शने यथा अपादिशति आनंदे यथा अपहसति वर्ज्जने यथा अपवनाद्दृष्टो देवः चौर्ये यथा
अपहरति चारणे यथा अपसरति ३ संयोगैक्ये च प्रभवे सत्यप्रत्यक्षसिद्धिषु भूषाश्लेषस्वीकरणक्रोधाभिमुखवाचि सम् ४ संयोगे यथा संगतः पुत्रेण ऐ
क्ये यथा संविदति सख्यः प्रभवे यथा काष्ठेभ्योग्निः संभवति सत्ये यथा गां संजानाति प्रत्यक्षे यथा संपश्यते सिद्धौ यथा संसिद्धिः भूषायां यथा संस्कृता कन्या

आश्लेषे यथा संधत्ते स्वीकारे यथा संगृण्हाति क्रोधे यथा संक्रुद्धः अभिमुखे यथा संयाति ४ वेदाधिष्ठानसामीप्य पश्चाद्भावानुबंधने साम्याभिमुख
हीनेषु विसर्गे लक्षणेत्वनुः ५ वेदे यथा अनुवाकमधीते अधिष्ठाने यथा अनुष्ठानं देशः सामीप्ये यथा अनु मेघं वर्षति पश्चाद्यथा अनुरथं भावानुबंधने यथा
अनुशयः साम्ये यथा अनुकृतिः अभिमुखे यथा अनुवत्सो मातरं धावति हीने यथा अन्वर्जुनं योद्धारः विसर्गे यथा अनुज्ञातः लक्षणे यथा अनुवनमसतां
गतिः ५ ज्ञानावलंबशुद्धीषदर्थे व्याप्तिपराभवे अवो ज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः ६ ज्ञाने यथा अवगतोर्थः अवलंबे यथा अवलंब्य यष्टिं गच्छति शु-
द्धौ यथा अवदातः ईषदर्थे यथा अवलंब्यते व्याप्तौ यथा अवकीर्णं पराभवे यथा अवघ्नंति वियोगे यथा अवयातः ६ निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमे लाभनि-
श्चिते दुरीषदर्थे कृच्छ्रार्थे क्लेशासंपत्तिसंकटे ७ वियोगे यथा निःसंगो ब्रवीति अत्यये यथा निर्मेघं आदेशे यथा निर्दिष्टं अतिक्रमे यथा निष्क्रांतः लाभे य
था निर्दिष्टः निश्चिते यथा निश्चितं दुरईषदर्थे यथा दुर्गतिः कृच्छ्रार्थे यथा दुर्जीवः क्लेशे यथा दुर्बलः असंपत्तौ यथा दुर्गतः संकटे यथा दुर्दिनं ७ नानावि-
योगातिशये भृशमोहेशवाङ्मृधे पैशून्यास्मरणे भूषेषदर्थानाभिमुख्यके ८ अनवस्थासुख्यशौर्यदर्शने विरुदाहृतः आङिच्छाभयवाक्येषदर्थाश्ले
षादिकर्म्मणि ९ नानावियोगे यथा वियुक्तः अतिशये यथा विकीर्णः भृशे यथा वितदानघो महत्य इत्यर्थः मोहे यथा विमनस्कः ईशे यथा विभुः वाङ्मृधे
यथा विवदंते पैशून्ये यथा विगायति अस्मरणे यथा विस्मृतः भूषायां यथा विभूषितः ईषदर्थे यथा विलोपितः अनादिमुख्यके यथा विमुखः ८ अनव-
स्थायां यथा विभ्रांतः सुख्ये यथा विशिष्टः शौर्य्ये यथा विक्रांतः दर्शने यथा विलोकयति आङ् इच्छायां यथा आकांक्षति भये यथा आबिभेति वाक्ये
यथा आजानाति ईषदर्थे यथा आताम्रनखः आश्लेषे यथा आलिंगति आदिकर्मणि यथा आरभते ९ बंधनेभिविधौ शाठ्य कृच्छ्र सामीप्य संश्रये अ-
भिमंत्रनिवृत्त्याशादानानुभवविस्मये १० प्रतिष्ठादेशमर्य्यादास्पर्द्धासुख्योर्ध्वकर्मणि निराश्रयः धोः भृशादेशानित्यकौशलबंधने ११ बंधने यथा कव
चमावध्नंति अभिविधौ यथा आकुमारं यशः शाठ्ये यथा आचरति कपटेन कृच्छ्रे यथा आहतः सामीप्ये यथा आसन्नावयं संश्रये यथा आवसथः
अभिमंत्रे यथा आमंत्रणं निवृत्तौ यथा आधावति आशायां यथा आशास्ते आदाने यथा आदत्ते अनुभवे यथा आशीतं विस्मये यथा आ एवं किल त
त् १० प्रतिष्ठायां यथा आस्पदं आदेशे यथा आदिष्टः मर्यादायां यथा आमुक्तेः दुःखं स्पर्द्धायां यथा आह्वयते मल्लं मल्लः सुख्ये यथा आगच्छति ऊर्ध्वक

र्मणि यथा आरोहति पर्वतं निराशे यथा निकरोति मणीनां अधो यथा निपतति अभृशे यथा निगृहीतः आदेशे यथा निदर्शितं नित्ये यथा निविशते
कौशले यथा निपुणः बंधने यथा निबद्धः ११ अंतर्भावे समीपे निदर्शनो परमाश्रये अधिरध्ययनैश्वर्य वशित्वस्मरणाधिके १२ अंतर्भावे यथा निपी-
तमुदकं सिकताभिः समीपे यथा निकृष्टः दर्शने यथा निदर्शनं उपरमे यथा निवृत्तः पाप तः आश्रये यथा निलयः अधि अध्ययने यथा उपाध्यायादधी
ते ऐश्वर्ये यथा अधिपतिः वशित्वे यथा अधीनः स्मरणे यथा मातुरध्येति अधिके यथा अधिकृतम् १२ अपिः संभवगर्हाशीर्मृतिभूषासमुच्चये विक्र
मातिक्रमाद्युद्धभृशार्थातिशयेषु अति १३ संभवे यथा अपिप्रयोजनमस्ति गर्हायां यथा अपिपापिनः आशिषि यथा भद्रमपि मृतौ यथा मरणमपि भू
षायां यथा अपिनह्यति हरं समुच्चये यथा तदपि विक्रामति अति विक्रमे यथा अतिरथः अतिक्रमे यथा अतिक्रामति अबुद्धे यथा अतिगहनं भृशार्थे
यथा अतितप्तं अतिशये यथा अतिमनुते १३ प्रशंसानुमते पूजाभृशकृच्छ्र शुभेषु सुः उत्प्राबल्यवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने १४ प्रशंसायां यथा सुरू
पः अनुमते यथा सुकृतं पूजायां यथा सुसाधुः भृशे यथा सुतप्तः कृच्छ्रे यथा सुदुष्करं शुभे यथा सुगंधः उत् प्राबल्ये यथा उद्बलः वियोगे यथा उद्गच्छति
ऊर्ध्वकर्मणि यथा उत्तिष्ठति शयनात् लाभे यथा उत्पन्नं प्रकाशने यथा उच्चरति १४ आश्चर्ये मोक्षणे भावे चलप्राधान्यशक्तिषु अभिपूजाभृशार्थे
च्छाव्याधिसाम्याभिमुख्यके १५ आश्चर्ये यथा उत्सुकः मोक्षणे यथा उद्गतोश्वः अभावे यथा उत्पथः चले यथा उत्कः प्राधान्ये यथा उद्दिष्टः शक्तौ यथा
उत्सहः अभिः पूजायां यथा अभिवंदते देवं भृशे यथा अभियुक्तः इच्छायां यथा अभिलिप्सते व्याधौ यथा अभिस्यंदो व्याधिः साम्ये यथा अभिजातः
अभिमुख्यके यथा अभिमुखं १५ सारूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः सादृश्यादानहिंसांगीकृतौ प्रतिनिधौ क्वचित् १६ सारूप्ये यथा अभि
रूपः वचने यथा अभिधानं आहारे यथा अभ्यवहरति स्वाध्याये यथा अभ्यस्यति प्रति सादृश्ये यथा देवदत्तस्य प्रति आदाने यथा प्रतिगृह्णाति हिंसा
यां यथा प्रतिहंति अंगीकृतौ यथा प्रतिज्ञानं प्रतिनिधौ यथा अभिमन्युरर्जुनतः प्रति १६ व्याध्याभिमुख्ययोर्व्याप्तौ वारणे प्रतिरुच्यते परिः समंततोभा
वव्याधिदोषकथासु च १७ व्याधौ यथा प्रतिशापः आभिमुख्ये यथा प्रतिसूर्यं गच्छति व्याप्तौ यथा प्रतिकीर्णं यांशुभिः वारणे यथा प्रतिषिद्धः परिः समं
ततोभावे यथा परिव्याप्तौ यथा परिगतो ग्निर्मार्गं भृ दोषकथासु यथा परिवादः १७ भूषाश्लेषे पूजने च वर्ज्जने वसने शुभे उपः सामीप्यसामर्थ्यव्याप्ता

दाशरथेनदशरथपुत्रेण अनार्षः मृत्युरजायतमृत्युरूपाजाता ॥ २९ ॥ अन्यांजातिमन्यस्मिन्जन्मनि उत्तमंदानंकन्यादानंगोभूहिरण्यादिदानंचवारितंनकृतम् सर्वातिथेःसर्वातिथिप्रियस्य इहकालेदेशेच ॥ ३० ॥ समानययोजय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्रअशोकवनिकायांराक्षसःप्रहस्तप्रेषितोऽनीकस्थोद्वाररक्षीराक्षसोभर्तारंस्वामिनमभिचक्रामाभिक्रम्यार्यपुत्रविजयस्वेतिप्रसाद्याभिवाद्यचकृतांजलिःसमुपस्थितः आर्यपुत्रशब्दोयद्यपिस्त्रीभिर्भर्तरिप्रयुज्यतेप्रायेणतथापिपूजामात्रेसामान्यतःप्रयोगोपिबोध्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नन्वनवसरेकथंप्रस्थापि

अहंदाशरथेनोद्यामोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्यरामस्यभार्यामृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमन्यांमयाजातिंवारितंदानमुत्तमम् ॥ याहमद्यैवशोचामिभार्यासर्वातिथेरिह ॥ ३० ॥ साधुघातयमांक्षिप्रंरामस्योपरिरावण ॥ समानयपतिंपत्न्याकुरुकल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसामेशिरश्चास्यकायंकायेनयोजय ॥ रावणानुगमिष्यामिगतिंभर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥ इतीवदुःखसंतप्ताविललापायतेक्षणा ॥ भर्तुःशिरोधनुश्चैवददर्शजनकात्मजा ॥ ३३ ॥ एवंलालप्यमानायांसीतायांतत्रराक्षसः ॥ अभिचक्रामभर्तारमनीकस्थःकृतांजलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्यपुत्रेतिसोभिवाद्यप्रसाद्यच ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तंप्रहस्तंवाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैःसहितःसर्वैःप्रहस्तस्त्वामुपस्थितः ॥ तेनदर्शनकामेन अहंप्रस्थापितःप्रभो ॥ ३६ ॥ नूनमस्तिमहाराजराजभावात्क्षमान्वित ॥ किंचिदात्ययिकंकार्यंतेषांत्वंदर्शनंकुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वादशग्रीवोराक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवनिकांत्यक्त्वामंत्रिणांदर्शनंययौ ॥ ३८ ॥ सतुसर्वंसमर्थ्यैवमंत्रिभिःकृत्यमात्मनः ॥ सभांप्रविश्यविदधेविदित्वारामविक्रमम् ॥ ३९ ॥ अंतर्धानंतुतच्छीर्षंतच्चकार्मुकमुत्तमम् ॥ जगामरावणस्यैवनिर्याणसमनंतरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेंद्रस्तुतैःसार्धंमंत्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामासतदारामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः ॥ अब्रवीत्कालसदृशोरावणोराक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥

तवाँस्तत्राह नूनमिति राजभावाद्राजकार्याभिप्रायज्ञानाद्धेतोरनवसरप्राप्तावपिक्षमान्वितमहाराज नूनंनिश्चितम् आत्ययिकंअत्यावश्यकंकिंचित्कार्यमस्तितस्मादागत्यतेषांत्वंदर्शनंकुरु क्षमान्वितेतिपांक्तःपाठः ॥ ३७ ॥ मंत्रिणांदर्शनम् उद्दिश्येतिशेषः ॥ ३८ ॥ सर्वंसमर्थ्यैवगत्वादुष्टमंत्रिभिरेकांतेसर्वंकृत्यंविचार्येत्यर्थः सभांप्रविश्यविदधे एकांतेकृतमंत्रोचितव्यापारमितिशेषः ॥ ३९ ॥ निर्याणसमनंतरमेवेतियोजना मायामयत्वादितिभावः ॥ ४० ॥ रामकार्यविनिश्चयंरामविषयंस्वकर्तव्यनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्फुटंकोणाहतेनेतउल्बणवादनदंडाहतेन कारणंनवक्तव्यमितिभावः राजाआज्ञप्तेइत्येतावदेववक्तव्यंनत्वेतदर्थमितीतिभावः ॥ ४३ ॥ अत्रसीताप्रलापःस्वस्यमानुषधर्मप्रकटनायेतिबोध्यम ॥ ४४ ॥ विजृम्भानः ॥ कनकरी० ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सीतांत्विति विभीषणपत्नीयंसरमासानुसीतायांजक्तिमतीसाहिरावणेनज्ञातसात्विकभावानिर्मलेनेननाशमाशंक्यसीताश्वासनार्थंसंदिष्टेतिबोध्यं प्रणयिनीस्नेहवतीसखीसरमेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ननुराक्षसीकथंसखीकथंचाश्वासयेदतआह साहीति तत्रअशोकवनिकायां रावणादिष्टा अत्रबीजमुक्तं अतएवराक्षसीभ्योनित्यंरक्षंतीसरमारक्ष्यमाणयासीतयाआत्मनःस्वस्याःमित्रंकृतासखीसंपादिता

शीघ्रंभेरीनिनादेनस्फुटंकोणाहतेनमे ॥ समानयध्वंसैन्यानिवक्तव्यंचनकारणम् ॥ ४३ ॥ ततस्तथेतिप्रतिगृह्यतद्वचस्तेदूतदूताःसहसामहद्बलम् ॥ समानयंश्चैवसमागतंचन्यवेदयन्भर्तरियुद्धकांक्षिणि ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सीतांतुमोहितांदृष्ट्वासरमानामराक्षसी ॥ असससादाथवैदेहींप्रियांप्रणयिनीसखी ॥ १ ॥ मोहितांराक्षसेंद्रेणसीतांपरमदुःखिताम् ॥ आश्वासयामासतदासस्माच्छ्रद्धृक्षभाषिणी ॥ २ ॥ साहितत्रकृतामित्रंसीतयारक्ष्यमाणया ॥ रक्षंतीरावणादिष्टासानुक्रोशादृढव्रता ॥ ३ ॥ साददर्शसखीसीतांसरमानष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्त्योत्थितांध्वस्तांवडवामिवपांसुषु ॥ ४ ॥ तांसमाश्वासयामाससखीस्नेहेनसुव्रताम् ॥ उक्तायद्रावणेनत्वंप्रत्युक्तश्चस्वयंत्वया ॥ ५ ॥ लीनयागहनेशून्येभयमुत्सृज्यरावणात् ॥ तवहेतोर्विशालाक्षिनहिमेरावणाद्भयम् ॥ ६ ॥ ससंभ्रांतश्चनिष्क्रांतोयत्कृतेराक्षसेश्वरः ॥ तत्रमेविदितंसर्वमभिनिष्क्रम्यमैथिलि ॥ ७ ॥ नशक्यंसौप्तिकंकर्तुंरामस्यविदितात्मनः ॥ वधश्चपुरुषव्याघ्रेतस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ८ ॥

तत्रयोग्यतामाह सानुक्रोशेत्यादि दुःखितेषुसदया दृढव्रताप्राणैरपिममेयंरक्षणीयेतिदृढप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥ उपावृत्त्यश्रमनाशार्थंलुठित्वा ध्वस्तांपीडितामध्वश्रमेणशोकेनच ॥ ४ ॥ रावणेनयत्त्वमुक्तायच्चरावणंप्रतिस्वयंत्वयोक्तंसाधुपातयमांक्षिप्रमित्यादितत्सर्वंमयापरिश्रुतम् ॥ ५ ॥ ननुविभीषणस्यविरुद्धकोटौगतत्वात्तत्पत्न्यात्वयारावणसन्निधौस्थित्वाकथंश्रुतंतत्राह लीनयेति गहनेऽशोकवनमध्येपूर्वमस्यमायाकृतवृत्तांतंश्रुतवत्यात्वद्रक्षणरूपकार्यार्थमागत्यलीनयागुप्तंस्थितयारावणाद्भयमुत्सृज्यस्थितयासर्वंश्रुतम् नहिमेरावणाद्भयम् तेनैवतवरक्षणेनियुक्तत्वात्तज्जातित्वाच्च ततोन्यैवेयंसरमेत्यन्ये ॥ ६ ॥ सरावणोयत्कृतेयन्निमित्तंसंभ्रांतोनिष्क्रांतस्तदपिअभिनिष्क्रम्यबहिर्गत्वामयाविदितंज्ञातम् ॥ ७ ॥ तस्यपश्चादपिकथनेबाधकाभावेनादौराममोहंनिवर्तयति नशक्यमिति सौप्तिकंसुप्तिकालयुद्धम् तत्रहेतुर्विदितात्मनः जितनिद्रालस्यादिदोषचित्तस्येत्यर्थः पुरुषव्याघ्रेसर्वातिशायिशौर्यवति अतएवतस्मिन्वधोनोपपद्यते ॥ ८ ॥

सर्ववानरहननमप्यशक्यमित्याह नत्वेवमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननुप्रत्यक्षतोहतेकथंनहतस्तत्राह अयुक्तेति अयुक्ताअनुचिताबुद्धिःकृत्यंचयस्यतेनरौद्रेणरावणेन ॥ १३ ॥ शोकोविगतःकल्याणंचोपस्थितम् कुतस्तत्राह हेभवतितेप्रियंप्रियवचनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ दृष्टोमे मयादृष्टइत्यर्थः स्वगृहवर्त्यूर्ध्वगृहमारुह्येतिशेषः खेचरीत्वाद्वहिर्निर्गत्येतिशेषोवा सागरांतस्थैः

नत्वेवंवानराहंतुंशक्याःशादपयोधिनः ॥ सुरादेवर्षभेणेवरामेणहिसुरक्षिताः ॥ ९ ॥ दीर्घवृत्तभुजःश्रीमान्महोरस्कःप्रतापवान् ॥ धन्वीसन्नहनोपेतोधर्मात्माभुविविश्रुतः ॥ १० ॥ विक्रांतोरक्षितानित्यमात्मनश्चपरस्यच ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राकुलीनोनयशास्त्रवित् ॥ ११ ॥ हंतापरबलौघानामचिंत्यबलपौरुषः ॥ नहतोराघवःश्रीमान्सीतेशत्रुनिवर्हणः ॥ १२ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येनसर्वभूतविरोधिना ॥ इयंप्रयुक्तारौद्रेणमायामायाविनात्वयि ॥ १३ ॥ शोकस्तेविगतःसर्वःकल्याणंत्वामुपस्थितम् ॥ ध्रुवंत्वांभजतेलक्ष्मीःप्रियंतेभवतिशृणु ॥ १४ ॥ उत्तीर्यसागरंरामःसहवानरसेनया ॥ सन्निविष्टःसमुद्रस्यतीरमासाद्यदक्षिणम् ॥ १५ ॥ दृष्टोमेपरिपूर्णार्थःकाकुत्स्थःसहलक्ष्मणः ॥ सहितैःसागरांतस्थैर्बलैस्तिष्ठतिरक्षितः ॥ १६ ॥ अनेनप्रेषितायेचराक्षसालघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्णइत्येवंप्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १७ ॥ सतांश्रुत्वाविशालाक्षिप्रवृत्तिंराक्षसाधिपः ॥ एषमंत्रयतेसर्वैःसचिवैःसहरावणः ॥ १८ ॥ इतिब्रुवाणासरमाराक्षसीसीतयासह ॥ सर्वोद्योगेनसैन्यानांशब्दंशुश्रावभैरवम् ॥ १९ ॥ दंडनिर्घातवादिन्याःश्रुत्वाभेर्यामहास्वनम् ॥ उवाचसरमासीतामिदंमधुरभाषिणी ॥ २० ॥ सन्नाहजननीह्येषाभैरवाभीरुभेरिका ॥ भेरीनादंचगंभीरंशृणुतोयदनिःस्वनम् ॥ २१ ॥ कल्प्यंतेमत्तमातंगायुज्यंतेरथवाजिनः ॥ दृश्यंतेतुरगारूढाःप्रासहस्ताःसहस्रशः ॥ २२ ॥ तत्रतत्रचसन्नद्धाःसंपतंतिसहस्रशः ॥ आपूर्यंतेराजमार्गाःसैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ २३ ॥ वेगवद्भिर्नदद्भिश्चतोयौघैरिवसागरः ॥ शस्त्राणांचप्रसन्नानांचर्मणांवर्मणांतथा ॥ २४ ॥ रथवाजिगजानांचराक्षसेंद्रानुयायिनाम् ॥ संभ्रमोरक्षसामेषहृषितानांतरस्विनाम् ॥ २५ ॥

सागरतीरस्थैःसहितैःसंगतैर्बलैःसहस्वमहिम्नारक्षितस्तिष्ठति ॥ १६ ॥ अथरावणस्यनिष्क्रमहेतुमाह अनेनेति प्रेषितास्तैराघवस्तीर्णइतिप्रवृत्तिर्वार्ताइहाहृता ॥ १७ ॥ तांप्रवृत्तिंराघवस्यसवलोत्तरणप्रवृत्तिम् इतोनिर्गत्येतिशेषः मंत्रयतेविचारयति ॥ १८ ॥ शब्दंसिंहनादम् ॥ १९ ॥ २० ॥ सन्नाहोयुद्धायसन्नहनम् भेरीनादंशृणु रामबलेयुद्धायसन्नाहकमितिशेषः ॥ २१ ॥ युज्यंतेरथेनेतिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रसन्नानांशाणोल्लेखननिर्मलानाम् चर्मफलकम् वर्मकवचम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

नानावर्णैर्नीलपीतादिभिःसमुत्थितांप्रभांविसृजतांचर्मादीनांप्रभांपश्येत्यार्दस्त्यान्वयः ॥ २६ ॥ एतदुत्तरंवनंनिर्दहतइत्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः संभ्रमइति एषसंभ्रमोरक्षसामेवातोरक्ष
सांतुमुलंलोमहर्षणंभयमागतंविद्धि अर्धाच्छ्लोकद्वयोश्रीस्त्वांभजतीतिविद्धि ॥ २७॥ अर्थदैत्यानांनिकटस्थांलक्ष्मींयथावासवोलब्धवानेवंरामोरावणंसमरेहत्वातवभर्तात्वामवजित्यशत्रुगृहादव
मुच्याधिगमिष्यति ॥ २८ ॥ रक्षःसुविक्रमिष्यतिच यथाशत्रुघ्नोवासवोविष्णुनोपेंद्रेणसहशत्रुषुविक्रांतवांस्तथातेभर्ताविक्रमिष्यतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्योरसिअस्राणिवर्तयिष्यसीत्य

प्रभांविसृजतांपश्यनानावर्णसमुत्थिताम् ॥ २६ ॥ "वनंनिर्दहतोघर्मेयथारूपंविभावसोः॥ घंटानांशृणुनिर्घोषंरथानांनेमिनिःस्वनम् ॥ हयानां
ह्रेषमाणानांशृणुतूर्यध्वनिंतथा ॥ उद्यतायुधहस्तानांराक्षसेंद्रानुयायिनाम् ॥" संभ्रमोरक्षसामेषतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ श्रीस्त्वांभजतिशोकघ्नीर
क्षसांभयमागतम् ॥ २७ ॥ रामःकमलपत्राक्षोदैत्यानामिववासवः ॥ अवजित्यजितक्रोधस्त्वमचिंत्यपराक्रमः ॥ रावणंसमरेहत्वाभर्तात्वाऽधि
गमिष्यति ॥ २८ ॥ विक्रमिष्यतिरक्षःसुभर्तातेसहलक्ष्मणः ॥ यथाशत्रुषुशत्रुघ्नोविष्णुनासहवासवः ॥ २९ ॥ आगतस्यहिरामस्यक्षिप्रमंकगतांस
तीम् ॥ अहंद्रक्ष्यामिसिद्धार्थांत्वांशत्रौविनिपातिते ॥ ३० ॥ अस्राण्यानंदजानित्वंवर्तयिष्यसिजानकि ॥ समागम्यपरिष्वक्तातस्योरसिमहोरसः
॥ ३१ ॥ अचिरान्मोक्ष्यतेसीतेदेवितेजघनंगताम् ॥ धृतामेकांबहून्मासान्वेणींरामोमहाबलः ॥ ३२ ॥ तस्यदृष्ट्वामुखंदेविपूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥
मोक्ष्यसेशोकजंवारिनिर्मोकमिवपन्नगी ॥ ३३ ॥ रावणंसमरेहत्वानचिरादेवमैथिलि ॥ त्वयासमग्रःप्रिययासुखार्होलप्स्यतेसुखम् ॥ ३४ ॥ स
भाजितात्वंरामेणमोदिष्यसिमहात्मना ॥ सुवर्षेणसमायुक्तायथासस्येनमेदिनी ॥ ३५ ॥ गिरिवरमभितोविवर्तमानोहयइवमंडलमाशुयःकरो
ति ॥ तमिहशरणमभ्युपेहिदेविदिवसकरंप्रभवोह्ययंप्रजानाम् ॥ ३६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥३३॥ ॥६१॥
अथतांजातसंतापांतेनवाक्येनमोदिताम् ॥ सरमाह्लादयामासमहींदग्धामिवांभसा ॥ १ ॥

न्वयः ॥ ३१ ॥जघनंगतांजघनदेशंप्राप्तांवेणीमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ समग्रःसहितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गिरिवरंमेरुमभितोविवर्तमानःपरिवर्तमानोहयइवयोमंडलंमंडलाकारगतिमाशुक
रोतितंदिवसकरंतेकुलदैवतंशरणमभ्युपेहि हियतोऽयंप्रजानांसुखदुःखहान्योरितिशेषः प्रभवः ॥ ३६ ॥ अचलमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिका
व्येयुद्धकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ कतकरी० ॥ ३१ ॥ ॥ तेनवाक्येनरावणवाक्येन अंभसामेघपंक्तिरिवेतिशेषः ॥ १॥

चिकीर्षंतीकर्तुमिच्छंतीसखीसरमावचउवाचेत्यन्वयः ॥ २ ॥ अहंप्रतिच्छन्नागत्वाकुशलंकुशलावेदकंत्वद्वाक्यंरामेनिवेद्यपुनःप्रतिच्छन्नानिवर्तितुमुत्सहेयमित्युवाच ॥ ३ ॥ स्वस्यास्तथासाम
र्थ्यंदर्शयति नहीति ॥ ४ ॥ तांसरमामित्यन्वयः एवंब्रुवाणांदूतत्वेच्छुम् पूर्वशोकाभिपन्नयाआश्वासनात्पूर्वंजातेनशोकेनेषद्युक्तया ॥ ५ ॥ अथसीताशूर्पणखायाइवास्याअपिरामसमीपगम
नमनुचितमितिविचार्यतत्सामर्थ्यंश्लाघापूर्वंतामुचितकृत्येनियोजयति समर्थेति अवगच्छाद्यकर्तव्यमितिपाठःपाठइतिकतकः अंतरशब्दस्तादर्थ्ये मदंतरेमदर्थंयत्कर्तव्यंत्वयाकर्तुंयोग्यंतादृशं
कर्तव्यंकृत्यंमयोच्यमानमवगच्छ ॥ ६ ॥ मत्प्रियंकर्तव्यमितियदितवबुद्धिःस्थिरास्तितदोच्यतइतिशेषः स्थिरैवनिःशंकंब्रूहीत्युक्ताचाह ज्ञातुमिति इतोगत्वारावणःकिंकरोतीतिरावणंज्ञातुमि

ततस्तस्याहितंसख्याश्चिकीर्षंतीसखीवचः ॥ उवाचकालेकालज्ञास्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥ उत्सहेयमहंगत्वात्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्यकु
शलंरामेप्रतिच्छन्नानिवर्तितुम् ॥ ३ ॥ नहिमेक्रममाणायानिरालंबेविहायसि ॥ समर्थोगतिमन्वेतुंपवनोगरुडोपिवा ॥ ४ ॥ एवंब्रुवाणांतांसीता
सरमामिदमब्रवीत् ॥ मधुरंश्लक्ष्णयावाचापूर्वशोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥ समर्थागगनंगंतुमपिचत्वंरसातलम् ॥ अवगच्छाद्यकर्तव्यंकर्तव्यंतेमदंत
रे ॥ ६ ॥ मत्प्रियंयदिकर्तव्यंयदिबुद्धिःस्थिरातव ॥ ज्ञातुमिच्छामितंगत्वाकिंकरोतीतिरावणः ॥ ७ ॥ सहिमायावलःक्रूरोरावणःशत्रुरावणः ॥ मां
मोहयतिदुष्टात्मापीतमात्रेववारुणी ॥ ८ ॥ तर्जापयतिमांनित्यंभर्त्सापयतिचासकृत् ॥ राक्षसीभिःसुघोराभिर्योमांरक्षतिनित्यशः ॥ ९ ॥ उद्विग्ना
शंकिताचास्मिनस्वस्थंचमनोमम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्विग्नाअशोकवनिकांगता ॥ १० ॥ यदिनामकथातस्यनिश्चितंवापियद्भवेत् ॥ निवेदयेथाःसर्वं
तद्धरोमेस्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥ साप्येवंब्रुवतींसीतांसरमामृदुभाषिणी ॥ उवाचवचनंतस्याःस्पृशंतीबाष्पविक्लवम् ॥ १२ ॥ एषतेयद्यभिप्रायस्तस्मा
द्गच्छामिजानकि ॥ गृह्यशत्रोरभिप्रायमुपावर्तामिमैथिलि ॥ १३ ॥

च्छामि ॥ ७ ॥ पीतमात्रामद्यःपीता ॥ ८ ॥ तर्जापयतीति तर्जभर्त्साभ्यांतत्करोतीतिणिचिपुगार्षः अवाचिकीभीषिकातर्जनम् वाचिकीतुसाभर्त्सनम् राक्षसीभिरितिद्वारकथनम् रक्षतिअवरु
द्धाते ॥ ९ ॥ उद्विग्नेति कथमुद्विग्नेत्यत्राह तद्भयादिति अशोकवनिकांगताप्यहंतद्भयादुद्विग्नास्मि ॥ १० ॥ कथामद्विमोक्षविषयाकथायदिनामभवेत् अपिवातदभावविषयास्यात् अनयोर्य
न्निश्चितंतत्सर्वंमेनिवेदयेथाः तदामेवरःश्रेष्ठोनुग्रहःस्यात् एतदनुकूलमेवोत्तरंवक्ष्यति नत्वामुत्सहतेमोक्तुमिति ॥ ११ ॥ बाष्पविक्लवंतस्यावदनंस्पृशंतीपरिमार्जयंती ॥ १२ ॥ उपावर्तामिपरा
वृत्त्यागच्छामि ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ त्वामेवप्रतीक्षमाणांकदाआगमिष्यतिसरमेतितदागमनंप्रतीक्षमाणामित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ समंत्रिणोरावणस्यसर्वंकथितंपरस्परालापमाचष्ट ॥ १९ ॥ जनन्या सात्राअतिस्निग्धेनवृद्धेनचरावणोबृहद्वचः सर्वथाहितत्वाद्वचसोबृहत्त्वम् तदुक्त्वाचोदितोबोधितः ॥ २० ॥ तद्वाक्यमाह दीयतामिति सत्कारपूर्वंदीयतामित्यर्थः निदर्शनंतत्पराक्रमविषयइति शेषः जनस्थानेऽद्भुतंखरादिवधरूपंयत्कृतंतदेवपर्याप्तंप्रमाणांतरानपेक्षंनिदर्शनंतत्पराक्रमस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ किंच रामानुचरोहनूमानेवसर्वराक्षसजयसमर्थइत्याह लंघनंचेति दर्शनंसीतायाइ

एवमुक्त्वाततोगत्वासमीपंतस्यरक्षसः ॥ शुश्रावकथितंतस्यरावणस्यसमंत्रिणः ॥ १४ ॥ साश्रुत्वानिश्चयंतस्यनिश्चयज्ञादुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकांशुभाम् ॥ १५ ॥ साप्रविष्टाततस्तत्रददर्शजनकात्मजाम् ॥ प्रतीक्षमाणांस्वामेवभ्रष्टपद्मामिवश्रियम् ॥ १६ ॥ तांतुसीतापुनःप्राप्तांसरमांप्रियभाषिणीम् ॥ परिष्वज्यचसुस्निग्धंददौचस्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीनासुखंसर्वमाख्याहिममतत्त्वतः ॥ क्रूरस्यनिश्चयंतस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्तातुसरमासीतयावेपमानया ॥ कथितंसर्वमाचष्टरावणस्यसमंत्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्याराक्षसेंद्रोवैत्वन्मोक्षार्थंबृहद्वचः ॥ अतिस्निग्धेनवैदेहिमंत्रिवृद्धेनचोदितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्यमनुजेंद्रायमैथिली ॥ निदर्शनंतेपर्याप्तंजनस्थानेयदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लंघनंचसमुद्रस्यदर्शनंचहनूमतः ॥ वधंचरक्षसांयुद्धेकःकुर्यान्मानुषोयुधि ॥ २२ ॥ एवंसमंत्रिवृद्धैश्चमात्राचबहुबोधितः ॥ नत्वामुत्सहतेमोक्तुमर्थमर्थपरोयथा ॥ २३ ॥ नोत्सहत्यमृतोमोक्तुंयुद्धेत्वामितिमैथिलि ॥ सामात्यस्यनृशंसस्यनिश्चयोह्येषवर्तते ॥ २४ ॥ तदेषासुस्थिराबुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्नशक्तस्त्वांमोक्तुमनिरस्तःससंयुगे ॥ २५ ॥ राक्षसानांचसर्वेषामात्मनश्चवधेनहि ॥ निहत्यरावणंसंख्येसर्वथानिशितैःशरैः ॥ प्रतिनेष्यतिरामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरेशब्दोभेरीशंखसमाकुलः ॥ श्रुतोवैसर्वसैन्यानांकंपयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥

तिशेषः मानुषःपुरुषः तस्माद्धनूमान्रामोवानरोमनुष्योवानअपितुदेवावतारइतिभावः ॥ २२ ॥ बहुबोधितोबहुप्रकारंबोधितः अर्थपरःउत्तरोत्तरमर्थार्जनतत्परः परमलुब्धइत्यर्थः ॥ २३ ॥ युद्धेऽहतोमरणमप्राप्तः ततःप्राक्त्वांमोक्तुंत्यक्तुंनोत्सहति हिप्रसिद्धम् तस्यसामात्यस्यैषनिश्चयोवर्तते ॥ २४ ॥ मृत्युलोभान्मृत्युकृतवंचनयासर्वेषांराक्षसानामात्मनोरावणस्यचवधेनरामेणयुद्धेऽनिरस्तःसन्रामतोमृत्युभयाद्भयंप्राप्यनत्वांमोक्तुंशक्तःनोत्सहतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ तर्हिममनिर्गमोऽसंभवीत्यतआह निहत्येति ॥ २६ ॥ भेरीशंखसमाकुलःतच्छब्दसमाकुलःसर्वसैन्यानांशब्दःश्रुतः ॥ २७ ॥

नृपस्यरावणस्यदोषादन्यायात्श्रेयोनपश्यंति नष्टजीविताशाअभूवन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ हरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेच तुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥७॥ ॥ कनकरी० ॥ ३२ ॥ ॥ उपयातिस्म लंकामितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ आभाष्यआमंत्र्य ॥ ३ ॥ रामबलमहंजानामीतिसचिवान्स्तुवन्नाह जगदिति जगत्संतापयतीतिजगत्संतापनः अगर्हयन्नितिच्छेदः अस्यरामस्य ॥ ४ ॥ तूष्णीकानिति अथरामविक्रमंविदित्वाअन्योन्यमीक्षतस्तूष्णीकान्निरुत्साहान्पश्यामीदंकिमितिशेषः ॥ ५ ॥ मातुः

श्रुत्वातुतंवानरसैन्यनादंलंकागताराक्षसराजभृत्याः॥ हतौजसोदैन्यपरीतचेष्टाःश्रेयोनपश्यंतिनृपस्यदोषात्॥ २८॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० युद्धकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥३४॥ ॥७॥ ॥तेनशंखविमिश्रेणभेरीशब्देननादिना ॥ उपयातिमहाबाहूरामःपरपुरंजयः ॥ १ ॥ तंनिनादंनिशम्यायरावणोराक्षसेश्वरः॥ मुहूर्तंध्यानमास्थायसचिवानभ्युदैक्षत॥ २॥ अथतान्सचिवांस्तत्रसर्वानाभाष्यरावणः॥ सभांसन्नादयन्सर्वानित्युवाचमहाबलः॥ ३ ॥ जगत्संतापनःक्रूरोऽगर्हयन्राक्षसेश्वरः ॥ तरणंसागरस्यास्यविक्रमंबलपौरुषम् ॥ ४ ॥ यदुक्तवंतोरामस्यभवंतस्तन्मयाश्रुतम् ॥ भवतश्चाप्यहंवेद्मियुद्धेसत्यपराक्रमान्॥ तूष्णीकानीक्षतोन्योऽन्यंविदित्वारामविक्रमम्॥५॥ ततस्तुसुमहाप्राज्ञोमाल्यवान्नामराक्षसः॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाइतिमातामहोब्रवीत्॥६॥ विद्यास्वभिविनीतोयोराजाराजन्नयानुगः॥ सशास्तिचिरमैश्वर्यमरींश्चकुरुतेवशे ॥ ७॥ संदधानोहिकालेनविगृह्णंश्चारिभिःसह॥ स्वपक्षेवर्धनंकुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते॥८॥ हीयमानेनकर्तव्योराज्ञासंधिःसमेनच॥ नशत्रुमवमन्येतज्यायान्कुर्वीतविग्रहम्॥ ९ ॥ तन्मह्यंरोचतेसंधिःसहरामेणरावण॥ यदर्थमभियुक्तोसिसीतातस्मैप्रदीयताम्॥ १० ॥

पितामहइतिपाठेरावणमातुःपितामहपुत्रस्तस्याःपितेत्यर्थइतितीर्थः ॥ ६ ॥ तद्वाक्यमाह विद्यास्विति विद्यासुचतुर्दशसुअभिविनीतःशिक्षितः नयानुगोनीतिमार्गगः ॥ ७ ॥ तांनीतिमेवाह संदधानइति कालेनसंधानविग्रहोचितकालानुसारेण ॥ ८ ॥ कश्चतयोःकालस्तत्राह हीयमानेनेति क्षीयमाणेनसमेनचकर्त्रासंधिःकार्यः ज्यायान्प्रबलोविग्रहंकुर्वीत सर्वथाशत्रुंनावमन्येतनोपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंहिस्वपक्षवृद्धिर्भवतीत्युक्तंस्वपक्षेवर्धनंकुर्वन्निति तत्तस्माद्धीयमानस्यतवबलवतारामेणसंधिर्मह्यंरोचते संधानोपायमाह यदर्थमिति सीतार्थमित्यर्थः अभियुक्तःपरैःस्वयंवाभिनिविष्टोसि ॥ १० ॥

रात्रोर्वृद्धिःस्वक्षयश्चसंधानकालस्तत्राद्यःस्पष्टएवेत्याह तस्येति ॥ ११ ॥ अथस्वपक्षक्षयंदर्शयितुंसामान्यतोजगतःक्षयवृद्धिहेतुमाह असृजदिति भगवान्पितामहःसुराणामसुराणांचहिताहि
तप्राप्तिपरिहारार्थौविधिनिषेधरूपौद्वावेवपक्षावसृजत् किंविषयौतौतत्राह धर्माधर्मौतदाश्रयौतयोर्विधिनिषेधयोःक्रमादाश्रयौविषयौ विधिविषयोधर्मोनिषेधविषयश्चाधर्मः ॥ १२ ॥ तत्रा
मराणांधर्मस्तद्विषयोविधिःपक्षः राक्षसाराजसाअसुरास्तामसाइतिभेदः ॥ १३ ॥ अथतयोःकालविशेषेणाभिभवानभिभवौदर्शयति धर्मोवैइत्यादि यदाकृतंयुगमभूत्तदातस्मादेवकालाद्वे
तोःप्रवृद्धोधर्मोऽधर्मंग्रसतेऽभिभवति वैप्रसिद्धम् यदातिष्यःकलिःप्रवर्ततेतदाततएवहेतोरधर्मोधर्मंग्रसते कलौपादेनधर्मस्थितेः तथाहि सर्वदासुखसाधनंधर्मएकरूपएव अधर्मस्त्रिधा धर्मान्यस्त
द्विरोधीतदभावश्चेति तत्राद्यःशाक्तादिधर्ममार्गेदृष्टोधर्माभासः द्वितीयोहत्यादिलक्षणः अंत्यःस्वस्वविहितनित्यधर्मलोपात्मा कृतेत्रिविधाधर्माभावएव त्रेतादौक्रमादेकद्वित्रिभिरधर्मैःसंवलनं

तस्यदेवर्षयःसर्वेगंधर्वाश्चजयैषिणः॥ विरोधंमागमस्तेनसंधिस्तेतेनरोचताम्॥ ११॥ असृजद्भगवान्पक्षौद्वावेवहिपितामहः॥ सुराणामसुरा
णांचधर्माधर्मौतदाश्रयौ॥ १२॥ धर्मोहिश्रूयतेपक्षअमराणांमहात्मनाम्॥ अधर्मोरक्षसांपक्षोह्यसुराणांचराक्षस॥ १३॥ धर्मोवैग्रसतेऽधर्मंय
दाकृतमभूद्युगम्॥ अधर्मोग्रसतेधर्मंतदातिष्यःप्रवर्तते॥ १४॥ तत्त्वयाचरतालोकान्धर्मोपिनिहतोमहान्॥ अधर्मःप्रगृहीतश्चतेनास्मद्बलिनःप
रे॥ १५॥ सप्रमादात्प्रवृद्धस्तेऽधर्मोहिर्ग्रसतेहिनः॥ विवर्धयतिपक्षंचसुराणांसुरभावनः॥ १६॥ विषयेषुप्रसक्तेनयत्किंचित्कारिणात्वया॥ ऋ
षीणामग्निकल्पानामुद्वेगोजनितोमहान्॥ १७॥

धर्मस्य एवंचकलावधर्माभिभूतपादत्रयत्वादेकपादेनधर्मस्यवृत्तिरक्षता एवंचधर्मतोदेवत्वमधर्मतोराक्षसत्वादीतिसूचितम् नन्वधर्मस्यरक्षोऽसुरधर्मत्वेरक्षोसुराणांधर्मफलैश्वर्यजयादिकथमि
तिचेच्छृणु देवाःकेवलधर्मपराः रक्षोसुराःकाम्यराजसतामसधर्ममात्रपराः तादृशधर्ममनुतिष्ठतोपितानुक्तत्रिप्रकाराधर्मोनमुंचत्येव रजस्तमःप्रकृतित्वात् अतोधर्मकरणेनसुखिनोऽपितेकाम्य
त्वेनसांततयाधर्मफलांतेऽधर्मफलभोगभाजइतिनदोषः ॥ १४ ॥ अस्तुतावताप्रकृतेकिमायातंतत्राह तत्त्वयेति तदित्यव्ययम् तत्तादृशोनिखिलैश्वर्यादिसाधनोधर्मोलोकान्दिग्विजयायचर
तानिहतःयज्ञदानतपसांविघ्नंचरतातस्यनाशःकृतःअधर्मश्चप्रगृहीतः अनेकद्विजदेवर्ष्यादिपीडनेनेतिशेषः तेनकारणेनअस्मत्अस्मत्तःपरेशत्रवोबलिनः धर्महान्यधर्मपरिग्रहयोरभावात् ॥१५॥
अधर्मजानर्थंदर्शयति सइति तेतवप्रमादाच्चित्तदोषात्प्राक्संपादितइदानींप्रवृद्धोऽधर्मरूपोऽहिर्नोस्मान्ग्रसते सुरैर्भावनंनित्यानुष्ठानंयस्यधर्मस्यसोसौधर्मःसुराणांतदंशभूतानांपरेषांपक्षंविवर्धयति
॥ १६ ॥ रावणस्याधर्मपरिग्रहंप्रपंचयति विषयेष्विति विषयेषुस्त्रीवारुण्यादिषुप्रसक्तेनततएवयत्किंचित्कारिणानिर्मर्यादंयथेष्टंकुर्वतात्वयाऋषीणामुद्वेगःक्रोधोजनितः ॥ १७ ॥

नर्नाकितेषांकोधेननत्राह तेषामिति तेषांप्रभावःक्रोधजस्तापःप्रदीप्तःपावकइवदुर्धर्षोदुःसहः कृतोदुःसहतातत्प्रभावस्यतत्राह तपसेति धर्मस्यानुग्रहेअनुग्रहःसंबंधस्तत्संपादनेरताः ॥ १८ ॥ मु
ख्यैर्यज्ञैर्ध्यानरूपैःब्रह्मघोषान्वेदघोषानुदीरयन्उदैरयन्कृतवंतः ॥ १९ ॥ दिशोविप्रद्रुतास्तदुदीरीतब्रह्मघोषेण राक्षसाइतिशेषः स्तनयित्नुर्वलाहकः उष्णोग्रीष्मस्तदंतेरवाविातिशेषः ॥ २० ॥
धूमउत्तिष्ठतीतिशेषः ॥ २१ ॥ नन्वन्यराक्षसांस्तत्तपःसंतापयतुमयातुब्रह्मणःसकाशादवध्यत्ववरोलब्धइतिचेत्तत्राह देवेति ॥ २२ ॥ वानरादयोनदेवादयइतिभावः ॥ २३ ॥ किंच दुर्निमि

तेषांप्रभावोदुर्धर्षःप्रदीप्तइवपावकः ॥ तपसाभावितात्मानोधर्मस्यानुग्रहेरताः ॥ १८ ॥ मुख्यैर्यज्ञैर्यजंत्येतेतैस्तैर्यत्तैर्द्विजातयः ॥ जुह्वत्यग्नींश्चवि
धिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते ॥ अभिभूयचरक्षांसिब्रह्मघोषानुदीरयन् ॥ १९ ॥ दिशोविप्रद्रुताःसर्वेस्तनयित्नुरिवोष्णगे ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहो
त्रसमुत्थितः ॥ २० ॥ आवृत्यरक्षसांतेजोधूमोव्याप्यदिशोदश ॥ तेषुतेषुचदेशेषुपुण्येष्वेवधृतव्रतैः ॥ २१ ॥ चर्यमाणंतपस्तीव्रंसंतापयतिराक्षसा
न् ॥ देवदानवयक्षेभ्योगृहीतश्चवरस्त्वया ॥ २२ ॥ मनुष्यावानराऋक्षागोलांगूलामहाबलाः ॥ बलवंतइहागम्यगर्जंतिदृढविक्रमाः ॥ २३ ॥ उत्पा
तान्विविधान्दृष्ट्वाघोरान्बहुविधान्बहून् ॥ विनाशमनुपश्यामिसर्वेषांरक्षसामहम् ॥ २४ ॥ खराभिस्तनिताघोरामेघाःप्रतिभयंकराः ॥ शोणिते
नाभिवर्षंतिलंकामुष्णेनसर्वतः ॥ २५ ॥ रुदतांवाहनानांचप्रपतंत्यश्रुबिंदवः ॥ रजोध्वस्ताविवर्णाश्चनप्रभांतियथापुरम् ॥ २६ ॥ व्यालागोमाय
वोगृध्रावाश्यंतेचसुभैरवम् ॥ प्रविश्यलंकामारामेसमवायांश्चकुर्वते ॥ २७ ॥ कालिकाःपांडुरैर्दंतैःप्रहसंत्यग्रतःस्थिताः ॥ स्त्रियःस्वप्नेषुमुष्णंत्योगृ
हाणिप्रतिभाष्यच ॥ २८ ॥ गृहाणांबलिकर्माणिश्वानःपर्युपसेवते ॥ खरागोषुप्रजायंतेमूषकानकुलैःसह ॥ २९ ॥ मार्जाराद्वीपिभिःसार्धंसूकराः
शुनकैःसह ॥ किन्नराराक्षसैश्चापिसमेयुर्मानुषैःसह ॥ ३० ॥

तैरप्यस्माकमनर्थप्राप्तिरनुमीयतइत्याह उत्पातानिति बहुविधान्दिव्यांतरिक्षभौमभेदभिन्नान्बहूननेकान् ॥ २४ ॥ खराभिस्तनिताःदुःश्रवशब्दवंतः लंकामित्यनेनस्वपक्षानर्थःसूचितः ॥ २५ ॥
यथापुरंयथापूर्वम् अनतिक्रमेऽव्ययीभावः नप्रभांति दिशइतिशेषः वाहनानीत्यन्ये ॥ २६ ॥ व्यालाःमांसादाःपशवः सर्पोमांसात्पशुव्यालइतिकोशः समवायान्यूथान् ॥ २७ ॥ कालि
काःमहाकाल्यःस्त्रियःस्वप्नेषुगृहाणितद्गतंद्रव्यजातंमुष्णंत्योऽग्रतःस्थिताःप्रतिभाष्यप्रतिकूलभाषणंकृत्वापांडुरैर्दंतैरुपलक्षिताःप्रहसंति ॥ २८ ॥ बलिकर्माणिदेवपूजासाधनघृतदध्यन्नपाना
दीनिश्वभिःस्पृश्यंते बलिहरणानिश्वानएवभुंजतेनतुवायसाइत्यर्थइत्यन्ये ॥ २९ ॥ द्वीपिभिःशार्दूलैः समेयुर्मिथुनीभावंजग्मुः ॥ ३० ॥

पांडुरत्वादिगुणविशिष्टाःकपोताविहगाविचरंति गृहेषुमध्येइतिशेषः ॥ ३१ ॥ चीचीकूचीतिशब्दानुकारः कलहैषिभिःपक्ष्यंतरैर्निर्जिताः ग्रथिताःपतंतिपरस्परमाबध्यपतंति ॥ ३२ ॥ प्रत्यादित्यंसर्वाभिमुखीभूयरुदंतिरुदंतइवरटंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कालःकालरूपःसपुरुषःसर्वेषांगृहाणिकालेकालेसंध्याकालेषुसर्वेषांनोगृहाण्यवेक्षते ॥ ३४ ॥ एतदग्रेरामंमन्यामहेविष्णुमित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिप्राचीनैर्नव्याख्यातमितिकतकः ज्ञात्वेति अस्यरामस्यकर्माणिएतानिनिमित्तानिचज्ञात्वाआयतिक्षमंउत्तरकालसुखदंयत्कर्मतदत्रधार्ययदुचितंतत्क्रियताम् ॥ ३५ ॥

पांडुरारक्तपादाश्चविहगाःकालचोदिताः॥ राक्षसानांविनाशायकपोताविचरंतिच ॥ ३१ ॥ चीचीकूचीतिवाशंतःशारिकावेश्मसुस्थिताः ॥ पतंतिग्रथिताश्चापिनिर्जिताःकलहैषिभिः ॥ ३२ ॥ पक्षिणश्चमृगाःसर्वेप्रत्यादित्यंरुदंतिते ॥ करालोविकलोमुंडःपुरुषःकृष्णपिंगलः ॥ ३३ ॥ कालोगृहाणिसर्वेषांकालेकालेऽन्ववेक्षते ॥ एतान्यन्यानिदुष्टानिनिमित्तान्युत्पतंतिच ॥ ३४ ॥ "रामंमन्यामहेविष्णुंमानुषंरूपमास्थितम् ॥ नहिमानुषमात्रोसौराघवोदृढविक्रमः ॥ १ ॥ येनबद्धःसमुद्रेचसेतुःसपरमाद्भुतः ॥ कुरुष्वनरराजेनसंधिंरामेणरावण ॥ २ ॥" ज्ञात्वाऽवधार्यकर्माणिक्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३५ ॥ इदंवचस्तस्यनिगद्यमाल्यवान्परीक्ष्यरक्षोधिपतेर्मनःपुनः ॥ अनुत्तमेषूत्तमपौरुषोबलीबभूवतूष्णींसमवेक्ष्यरावणम् ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आ० युद्धकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततुमाल्यवतोवाक्यंहितमुक्तंदशाननः ॥ नमर्षयतिदुष्टात्माकालस्यवशमागतः ॥ १ ॥ सबद्ध्वाभ्रुकुटिंवक्त्रेक्रोधस्यवशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षोमाल्यवंतमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्यायदहितंवचःपरुषमुच्यते ॥ परपक्षंप्रविश्यैवनैतच्छ्रोत्रगतंमम ॥ ३ ॥ मानुषंकृपणंराममेकंशाखामृगाश्रयम् ॥ समर्थंमन्यसेकेनत्यक्तंपित्रावनाश्रयम् ॥ ४ ॥ रक्षसामीश्वरंमांचदेवानांचभयंकरम् ॥ हीनंमांमन्यसेकेन अहीनंसर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥ वीरद्वेषेणवाशंकेपक्षपातेनवारिपोः ॥ त्वयाहंपरुषाण्युक्तोममप्रोत्साहनेनवा ॥ ६ ॥

तस्यतस्मैरावणायेत्यर्थः मनःपरीक्ष्यमदुक्तमस्मैनरोचतइतिज्ञात्वेत्यर्थः तूष्णींबभूवकिमपिनोवाच ॥ ३६ ॥ अचलमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ कतकरी० ॥ ३३ ॥ ॥ तत्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ परपक्षंतत्प्राबल्यंप्रविश्यैवपरिगृह्यैव वस्तुतोऽहितंवचःपरुषंहितबुद्ध्यायदुच्यतेनैतन्ममश्रोत्रगतंमच्छ्रोत्रेणनैवगृहीतम् ॥ ३ ॥ कुतस्तत्राह मानुषमिति ॥ ४ ॥ हीनंविक्रमैरित्यनुषज्यते ॥ ५ ॥ यत्त्वयाहंपरुषाण्युक्तस्तत्तुवीरद्वेषेणवावीरमयिद्वेषेणवाआहोस्विद्रिपौपक्षपातेनवाममप्रोत्साहनेनशत्रुप्रशंसायांक्रोधाद्युद्धायप्रवर्तिष्यतइतिप्रवर्तनेनवाहेतुनेतिशंके नतुवाक्यस्ययथाश्रुतार्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवसमर्थयन्नाह प्रभवंतमिति प्रभवंतंयुद्धादिसमर्थं पदस्थंअव्याहतस्वराज्यंस्थंराजानंविनाप्रोत्साहनंरिपुवधप्रवृत्तिप्रेरणाप्रयोजनंविनापंडितत्वादिगुणविशिष्टःकःपरुषमभिभाषते नकोपी तिनिश्चयः वाशब्दोनिश्चये ॥ ७ ॥ पद्महीनामित्यनेनलक्ष्मीत्वाभावबोधनमत्युपादेयत्वबोधनंच ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमपिरामस्यमहत्त्वेपिद्विधाभज्येयंइतरवेणुवत् ननमेयंवेतसवत् सहज आजानसिद्धः ननुदोषश्चेत्त्यज्यतांतत्राह स्वभावइति नह्यग्निःकदाचिच्छीतलोभवतीतिभावः ॥ ११ ॥ ननुरामःकथंमानुषइत्युच्यते समुद्रेसेतोर्मनुष्यासाध्यत्वादतआह यदीति तावत्प्रथमतो

प्रभवंतंपदस्थंहिपरुषंकोऽभिभाषते ॥ पंडितःशास्त्रतत्त्वज्ञोविनाप्रोत्साहनेनवा ॥ ७ ॥ आनीयचवनात्सीतांपद्महीनामिवश्रियम् ॥ किमर्थंप्रतिदास्यामिराघवस्यभयादहम् ॥ ८ ॥ वृतंवानरकोटीभिःससुग्रीवंसलक्ष्मणम् ॥ पश्यकैश्चिदहोभिश्चराघवंनिहतंमया ॥ ९ ॥ द्वंद्वेयस्यनतिष्ठंतिदैवतान्यपिसंयुगे ॥ सकस्माद्रावणोयुद्धेभयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥ द्विधाभज्येयमप्येवंननमेयंतुकस्यचित् ॥ एषमेसहजोदोषःस्वभावोदुरतिक्रमः ॥ ११ ॥ यदितावत्समुद्रेतुसेतुर्बद्धोयदृच्छया ॥ रामेणविस्मयःकोत्रयेनतेभयमागतम् ॥ १२ ॥ सतुतीर्त्वार्णवंरामःसहवानरसेनया ॥ प्रतिजानामितेसत्यंनजीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणंसंरब्धंरुष्टंविज्ञायरावणम् ॥ व्रीडितोमाल्यवान्वाक्यंनोत्तरंप्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषातुराजानंवर्धयित्वायथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातोजगामस्वंनिवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तुसहामात्योमंत्रयित्वाविमृश्यच ॥ लंकायास्तुतदागुप्तिंकारयामासराक्षसः ॥ १६ ॥ व्यादिदेशचपूर्वस्यांप्रहस्तंद्वारिराक्षसम् ॥ दक्षिणस्यांमहावीर्यौमहापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथद्वारिपुत्रमिंद्रजितंतदा ॥ व्यादिदेशमहामायंराक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्यांपुरद्वारिव्यादिश्यशुकसारणौ ॥ स्वयंचात्रगमिष्यामिमंत्रिणस्तानुवाचह ॥ १९ ॥ राक्षसंतुविरूपाक्षंमहावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मेबहुभिःसहराक्षसैः ॥ २० ॥

रामेणसमुद्रेसेतुर्बद्धइतिविस्मयोयदिकोत्रविस्मयःयतःसयदृच्छयादैवगत्याघुणाक्षरन्यायेननतुस्वसामर्थ्येनेत्यर्थः येनसेतुबंधनेनतेइदंभयमागतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ संरब्धंयुद्धेसंरंभवंतम् रुष्टंकुपितम् उत्तरंवाक्यंनप्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ अभ्यनुज्ञातोरावणेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ गुप्तिप्रकारोव्यादिदेशेति ॥ १७ ॥ महामायमित्यादींद्रजिद्विशेषणम् ॥ १८ ॥ व्यादिश्यतन्मुखतोवृत्तांतश्रवणोत्सवंतांनिरस्कृत्येत्यर्थः अत्रउत्तरद्वारे स्वयंचस्वयमेवगमिष्यामीतितान्मंत्रिणउवाच ॥ १९ ॥ वीर्यंक्रमणसामर्थ्यं मध्यमेपुरमध्यवर्तिनिसेनासन्निवेशेऽस्थापयत् ॥ २० ॥

रा०टी० ॥ २१ ॥ जयाशिषा जयाशीर्बोधकशब्दैः ॥ २२ ॥ रुरुमानः ॥ कनकरी० ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०वा०युद्ध०षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नरेति राममुग्रीवौ टजभा
वआर्षः ॥ १ ॥ सहृदायादः सर्वबंधुः ॥ २ ॥ अमित्रविषयंशत्रुदेशम समर्थयन्मंत्रमकुर्वन् ॥ ३ ॥ मंत्रप्रकारः इयमिति असुरादिसहितैः सर्वैर्देवैरदियासुदुर्जयाश्रूयतेसेयम ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिश

॥५२॥ एवंविधानंलंकायांकृत्वाराक्षसपुंगवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यतेकालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामासततःसमंत्रिणोविधानमाज्ञाप्यपुरस्य पुष्कलम् ॥ जयाशिषामंत्रिगणेनपूजितोविवेशसोंतःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥

नरवानरराजानौसतुवायुसुतःकपिः ॥ जांबवानृक्षराजश्चराक्षसश्चविभीषणः ॥ १ ॥ अंगदोवालिपुत्रश्चसौमित्रिःशरभःकपिः ॥ सुषेणःसहदायादोमैंदोद्विविदएवच ॥ २ ॥ गजोगवाक्षःकुमुदोनलोथपनसस्तथा ॥ अमित्रविषयंप्राप्ताःसमवेताःसमर्थयन् ॥ ३ ॥ इयंसालक्ष्यतेलंकापुरीरावणपालिता ॥ सासुरोरगगंधर्वैःसर्वैरपिसुदुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिंपुरस्कृत्यमंत्रयध्वंविनिर्णये ॥ नित्यंसन्निहितोयत्ररावणोराक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ अथतेषुब्रुवाणेषुरावणावरजोब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थंविभीषणः ॥ ६ ॥ अनलःपनसश्चैवसंपातिःप्रमतिस्तथा ॥ गत्वालंकांममामात्याःपुरींपुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वाशकुनयःसर्वेप्रविष्टाश्चरिपोर्बलम् ॥ विधानंविहितंयच्चतद्दृष्ट्वासमुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानंयथाहुस्तेरावणस्यदुरात्मनः ॥ रामतद्ब्रुवतःसर्वंयाथातथ्येनमेशृणु ॥ ९ ॥ पूर्वंप्रहस्तःसबलोद्वारमासाद्यतिष्ठति ॥ दक्षिणंचमहावीर्यौमहापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इंद्रजित्पश्चिमंद्वारंराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिःशूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११ ॥ नानाप्रहरणैःशूरैरावृतोरावणात्मजः ॥ राक्षसानांसहस्रैस्तुबहुभिःशस्त्रपाणिभिः ॥ १२ ॥ युक्तःपरमसंविग्नोराक्षसैःसहमंत्रवित् ॥ उत्तरंनगरद्वारंरावणःस्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तुमहताशूलमुद्गरधनुष्मता ॥ बलेनराक्षसैःसार्धंमध्यमंगुल्ममाश्रितः ॥ १४ ॥

युद्धनरूपकार्यसिद्धिं पुरस्कृत्यतदुपायनिश्चयायमंत्रः क्रियतां नित्यंयत्ररावणःसन्निहितःसेयंलंकेतिशेषः ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत्अग्राम्यार्थपदवत्अपशब्दहीनंच पुष्कलार्थंबह्वर्थाल्पश ॥५२॥
ब्दं ॥ ६ ॥ ७ ॥ यच्चविधानंविहितंपुररक्षार्थमितिशेषः समुपस्थिताःममसमीपंप्राप्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वद्वारमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ राक्षसानांसहस्रैरित्यादिरावणविशेषणम् ॥ १२ ॥ प
रमसंविग्नः शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणादंतःकरणेऽतिभीतः ॥ १३ ॥ १४ ॥

दशयोजनेति इदंचलंकारुपमहादुर्गांतर्वर्तिरावणवासस्थानभूतांतर्दुर्गपरम् शतयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायतेत्यत्रैवान्यस्थलेउक्तेः कांचनेनराजतेनशालेनप्राकारेण ॥ २० ॥ प्रासादभू
पितत्वेउपमानम् घनैरित्यादि मध्यमंवैष्णवंपदम् आकाशमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्ररावणगृहंप्रासादविशेषेणलक्ष्यतइत्याह यस्यामिति स्तंभसहस्रेणनिर्मितइतिशेषः ॥ २२ ॥ सएषपुरभूषणं
प्रासादोराक्षसेंद्रस्य चैत्यआलयः चैत्यमायतनंतुल्ये पुंस्त्वमार्षम् समग्रेणरक्षसांशतेनसमग्रसन्नाहवताअनेकेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ नगरींदृष्ट्वेतिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ उच्छ्रमा

दशयोजनविस्तीर्णाविंशद्योजनमायता ॥ सापुरीगोपुरैरुच्चैःपांडुरांबुदसन्निभैः ॥ कांचनेनचशालेनराजतेनचशोभते ॥ २० ॥ प्रासादैश्चविमानैश्चलंकापरमभूषिता ॥ घनैरिवातपापायेमध्यमंवैष्णवंपदम् ॥ २१ ॥ यस्यांस्तंभसहस्रेणप्रासादःसमलंकृतः ॥ कैलासशिखराकारोदृश्यतेखमिवोल्लिखन् ॥ २२ ॥ चैत्यःसराक्षसेंद्रस्यबभूवपुरभूषणम् ॥ शतेनरक्षसांनित्यंयःसमग्रेणरक्ष्यते ॥ २३ ॥ मनोज्ञांकांचनवतींपर्वतैरुपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्चउद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २४ ॥ नानाविहगसंघुष्टांनानामृगनिषेविताम् ॥ नानाकुसुमसंपन्नांनानाराक्षससेवितां ॥ २५ ॥ तांसमृद्धांसमृद्धार्थोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ नगरींत्रिदिवप्रख्यांविस्मयंप्रापवीर्यवान् ॥ २६ ॥ तांरत्नपूर्णांबहुसंविधानांप्रासादमालाभिरलंकृतांच ॥ पुरींमहायंत्रकवाटमुख्यांददर्शरामोमहताबलेन ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततोरामःसुवेलाग्रंयोजनद्वयमंडलम् ॥ उपारोहत्ससुग्रीवोहरियूथैःसमन्वितः ॥ १ ॥ स्थित्वामुहूर्तंतत्रैवदिशोदशविलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरेरम्येनिर्मितांविश्वकर्मणा ॥ २ ॥ ददर्शलंकांसुन्यस्तांरम्यकाननशोभिताम् ॥ तस्यगोपुरशृंगस्थंराक्षसेंद्रंदुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेतचामरपर्यंतंविजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचंदनसंलिप्तंरक्ताभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसंकाशंहेमसंछादितांबरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेणसंवीतंरक्तवाससा ॥ संध्यातपेनसंछन्नंमेघराशिमिवांबरे ॥ ६ ॥

नः ॥ कलकरी० ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ योजनद्वयमंडलंयोजनद्वयवि
स्तरम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ श्वेतचा[illegible] राजचिह्नेनशोभितम् ॥ ४ ॥ हेमसंछादितांबरं हेममालोपरचितहंसादिचित्रैःसंछादितमंबरमंतरीयवासोय
स्य ऐरावतविषाणापकरण[illegible] ग्यकाले प्रविष्टःप्रवेष्टुंप्रस्थितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृक्षव[illegible] लोहितंशशरुधिरंतत्सदृशरा[illegible] दूरंलंघयित्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ६ ॥

मयानमोक्ष्यसे रामाभिप्रायेणसखा

नइत्यर्थः चित्रमद्भुतंतत्पसिद्धंमुकुटमाकृष्य रुषोगृहीत्वाभुविपातयामास तत्पातयित्वास्वयं भूमौपपा

त ॥ ११ ॥ तूर्णमायांतंपुनस्तलादितिशेषः मेपरोक्षमेवत्वंसुग्रीवः इदानीमदृष्टस्यहीनग्रीवोभविष्यसि ॥ १२ ॥ तलेभूतले क्रीडायांतलाहतकंदुकोयथाद्रागुत्तिष्ठतितद्वत्समुत्थायवाहुभ्या

पश्यतांवानरेंद्राणांराघवस्यापिपश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेंद्रस्यसुग्रीवःसहसोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेनसंयुक्तःसत्वेनचबलेनच ॥ अचलाग्रादथो

त्थायपुप्लुवेगोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वामुहूर्तंसंप्रेक्ष्यनिर्भयेनांतरात्मना ॥ तृणीकृत्यचतद्रक्षःसोब्रवीत्परुषंवचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्यरामस्यसखादा

सोस्मिराक्षस ॥ नमयामोक्ष्यसेऽद्यत्वंपार्थिवेंद्रस्यतेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वासहसोत्पत्यपुप्लुवेतस्यचोपरि ॥ आकृष्यमुकुटंचित्रंपातयामासतद्भुवि

॥ ११ ॥ समीक्ष्यतूर्णमायांतंबभाषेतंनिशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वंपरोक्षंमेहीनग्रीवोभविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थायतंक्षिप्रंबाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥

कंदुवत्ससमुत्थायबाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परंस्वेदविदिग्धगात्रौपरस्परंशोणितरक्तदेहौ ॥ परस्परंश्लिष्टनिरुद्धचेष्टौपरस्परंशाल्मलि

किंशुकाविव ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्चतलप्रहारैररत्निघातैश्चकराग्रघातैः ॥ तौचक्रतुर्युद्धमसह्यरूपंमहाबलौराक्षसवानरेंद्रौ ॥ १५ ॥ कृत्वानियुद्धं

भृशमुग्रवेगौकालंचिरंगोपुरवेदिमध्ये ॥ उत्क्षिप्यचोत्क्षिप्यविनम्यदेहौपादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमापीड्यविलग्नदेहौतौपेततुः

सालनिखातमध्ये ॥ उत्पेततुर्भूमितलंस्पृशंतौस्थित्वामुहूर्तंत्वभिनिःश्वसंतौ ॥ १७ ॥ आलिंग्यचालिंग्यचबाहुयोक्त्रैःसंयोजयामासतुराहवेतौ ॥

संरंभशिक्षाबलसंप्रयुक्तौसुचेरतुःसंप्रतियुद्धमार्गे ॥ १८ ॥ शार्दूलसिंहाविवजातदंष्ट्रौगजेंद्रपोताविवसंप्रयुक्तौ ॥ संहत्यसंवेद्यचतौकराभ्यांतौप

ततुर्वैयुगपद्धरायाम् ॥ १९ ॥

माक्षिपत् भूमाविति शेषः ॥ १३ ॥ शोणितेनरुधिरेणरक्तःवर्णौदेहौययोस्तौ

परस्परंश्लिष्टौश्लिष्टत्वादेवनोचतौनिरुद्धचेष्टौशाल्मलिकिंशुकाविवपुष्पिताविति शेषः ॥ १४ ॥ अरत्निघातैर्निष्कनिष्ठमुष्टिघातैः अरत्निस्तुनिष्कनिष्ठेनमुष्टिनेत्यमरः असह्यरूपंअत्यंतासह्यम्

॥ १५ ॥ नियुद्धंबाहुयुद्धम् विनम्य पादक्रमात्पादविक्षेपाद्धेतोः गोपुरवेदिलग्नौभूपतितावित्यर्थः ॥ १६ ॥ सालनिखातमध्येप्राकारपरिखयोर्मध्ये निपातेतिपाठेप्ययमेवार्थः अभिनिःश्वसंतौ

मुहूर्तंस्थित्वालिंग्येत्यन्वयः ॥ १७ ॥ बाहुरूपैर्योक्त्रैरज्जुभिःसंयोजयामासतुर्बबंधतुः संरंभःक्रोधः शिक्षानियुद्धाभ्यासः बलंसहजंप्राणाद्यैतैःसंयुक्तौ ॥ १८ ॥ पोतौबालः संवेदनंप्रेरणम् ॥ १९ ॥

वा० रा० सत्वतूर्णमायांतं... पीनौधकशब्दैः ॥ २२ ॥ रुरुमानः ॥ कनकरी० ॥ ३४ ॥ स्थलेरावणावस्थितिस्थाने ... षट्त्रिंश० ... त्यांतिप्रायेणदासइतिबोध्यम् ॥

व्यायामोनियुद्धोत्साहः ॥ २० ॥ वारयंत्येभिःप्रतिगजानितिवारणो महागजः द्वितीयवारणशब्दःकरिहस्तवाची करिकराभ्यामित्यर्थः परवारणोमत्तगजः मंडलमार्गम् मंडलाकारत्वसाधको
मार्गोगतिभेदः ॥ २१ ॥ तत्क्षार्थेतत्क्षरूपप्रयोजननिमित्तंयथाकुड्डाववतस्थानेनयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विचित्राणिमंडलानिचारिकरणखंडमहामंडलाख्यमंडलभेदात् तानितु एकपादप्रचारेणचा
रिमंडलंतुमंडलम् द्विपादक्रमणंयत्रकरणाख्यंतुमंडलम् करणानांसमायोगात्खंडमंडलमीरितम् खंडैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वामहामंडलमीरितमितिभरतोक्तानि विविधानिस्थानानि वैष्णवंसमपादंचवैशा
खंमंडलंतथा प्रत्यालीढमनालीढंस्थानान्यन्येनानिषण्णता मितिभरतोक्तानि पादयोःपूर्वापरविक्षेपतिर्यग्विक्षेपादिविन्यासविशेषरूपाणि।तिर्तार्थः गोमूत्रकाणिगोमूत्ररेखाकारकुटिलगमनानि चि
त्राणिगतप्रत्यागतानिनानाप्रकारापसर्पणोपसर्पणानि ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतानितिर्यग्गतानि वक्रगतानिसव्यापसव्यसंचारणानि प्रहाराणांपरदत्तप्रहाराणाम् परिमोक्षंस्थानचलनादिनाव्य

उद्यम्यचान्योन्यमधिक्षिपंतौसंचक्रमातेवहुयुद्धमार्गे ॥ व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौक्लमंनतौजग्मतुराशुवीरौ ॥ २० ॥ बाहूत्तमैर्वारणवारणा
भैर्निवारयंतौपरवारणाभौ ॥ चिरेणकालेनभृशंप्रयुद्धौसंचेरतुर्मंडलमार्गमाशु ॥ २१ ॥ तौपरस्परमासाद्ययत्तावन्योन्यसूदने ॥ मार्जाराविवभ
क्षार्थेऽवतस्थातेमुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ मंडलानिविचित्राणिस्थानानिविविधानिच ॥ गोमूत्रकाणिचित्राणिगतप्रत्यागतानिच ॥ २३ ॥ तिरश्चीनग
तान्येवतथावक्रगतानिच ॥ परिमोक्षंप्रहाराणांवर्जनंपरिधावनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानंसविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमपद्रुत
मवप्लुतम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तंयुद्धमार्गविशारदौ ॥ तौविचेरतुरन्योन्यंवानरेंद्रश्चरावणः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरेरक्षोमायाबलमथात्मनः ॥
आरब्धुमुपसंपेदेज्ञात्वातंवानराधिपः ॥ २७ ॥ उत्पपाततदाकाशंजितकाशीजितक्लमः ॥ रावणःस्थितएवात्रहरिराजेनवंचितः ॥ २८ ॥ अथहरि
वरनाथःप्राप्तसंग्रामकीर्तिर्निशिचरपतिमाजौयोजयित्वाश्रमेण ॥ गगनमतिविशालंलंघयित्वार्कसूनुर्हरिगणबलमध्येरामपार्श्वंजगाम ॥ २९ ॥

र्थीकरणम् वर्जनंस्वप्रहारवैफल्यापादकस्थानेनतद्वर्जनम् परिधावनंएकस्यनिरुद्धतःपरितोधावनंभ्रमणमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिद्रवणंअभिमुखेनशीघ्रगमनम् आप्लवनंसमीपदेशेद्गमनम् अवस्था
नंकृत्वाकृत्वागमनमितियावत् सविग्रहमवस्थानंविगृह्याभिमुख्येनावस्थानम् परावृत्तंपराङ्मुखगमनम् अपावृत्तंपार्श्वतोपसरणम् अपद्रुतंपरस्परजान्वादियहायावनतकायतयाधावनम् अव
प्लुतंप्रतिजिघांसयोत्प्लवनम्[illegible] ॥ २५ ॥ उपन्यस्तंपरेणस्वबाह्वोरग्रहायस्वोरःसमीपस्थानम् अपन्यस्तंप्रतिभटबाहुग्रहणार्थंस्वबाहुप्रसारणम् कुर्वंतौतौविचेरतुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ एतस्मि
न्नंतरेसमयोवादात्मानंबलंतंमोचु[illegible] ॥ २१ ॥ २२ ॥ [illegible] सुग्रीवःसुग्रीवसहितैः तंउपक्रांतमायंज्ञात्वा ॥ २७ ॥ जितकाशीजितश्वासः वंचितःकगतइत्यज्ञातहरिराजगमनः ॥ २८ ॥
प्राप्तसं[illegible]कीर्तियेन तेन[illegible]सांध्यकाले प्रविष्टःप्रवेष्टुंप्रस्थितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ऋक्षवनौघ्यार्थम् अतिविशालंगगनमतिदूरंलंघयित्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति सर्वोति ... णीवौंधकशब्दैः ॥ २२ ॥ रुरुमानः ॥ कनकरी० ॥ ३४ ॥ कनकरी० ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥४१॥ ... र्थयन्मंत्रमन्ञानि ॥ १ ॥ जनेश्वराःनृपाः ॥ २ ॥ संशयेस्थाप्येति अतिघोरशत्रुसमीपंगतःकथमागमिष्यतिराजेतिवद्दुचितामग्नंकृत्वा ॥ ३ ॥ इदानींघोरयुद्धप्राप्तौ एवंविधमस्माभिःसहासंमंत्र्यकोयमितःपरंमाकृथाः त्वयिकिंचित्समापन्नेदैवात्तवापमानादिप्राप्तावित्यर्थः नाश्लीलंकीर्तयेदित्युक्तेरेवंवादः

सइतिसवितृसूनुस्तत्रतत्कर्मकृत्वापवनगतिरनीकंप्राविशत्संप्रहृष्टः ॥ रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षंतरुमृगगणमुख्यैःपूज्यमानोहरींद्रः ॥ ३० ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ अथतस्मिन्निमित्तानिदृष्ट्वालक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवंसंपरिष्वज्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ असंमंत्र्यमयासार्धंतदिदंसाहसंकृतम् ॥ एवंसाहसयुक्तानिनकुर्वंतिजनेश्वराः ॥ २ ॥ संशयेस्थाप्यमांचेदंबलंचेमंविभीषणम् ॥ कष्टंकृतमिदंवीरसाहसंसाहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानींमाकृथावीरएवंविधमरिंदम ॥ त्वयिकिंचित्समापन्नेकिंकार्यंसीतयामम ॥ ४ ॥ भरतेनमहाबाहोलक्ष्मणेनयवीयसा ॥ शत्रुघ्नेनचशत्रुघ्नस्वशरीरेणवापुनः ॥ ५ ॥ त्वयिचानागतेपूर्वमितिमेनिश्चितामतिः ॥ जानतश्चापितेवीर्यंमहेंद्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ हत्वाहंरावणंयुद्धेसपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्यचलंकायांविभीषणमथापिच ॥ ७ ॥ भरतेराज्यमारोप्यत्यक्ष्येदेहंमहाबल ॥ तमेवंवादिनंरामंसुग्रीवःप्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तवभार्यापहर्तारंदृष्ट्वाराघवरावणम् ॥ मर्षयामिकथंवीरजानन्विक्रममात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवंवादिनंवीरमभिनंद्यचराघवः ॥ लक्ष्मणंलक्ष्मिसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकंशीतंवनानिफलवंतिच ॥ बलौघंसंविभज्येमंव्यूह्यतिष्ठामलक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरंभीमंभयंपश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणंप्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वयिचानागतेपूर्वंत्वदागमनात्पूर्वम् यदितवविपत्तिःस्यात्तर्हीतिशेषः इतिवक्ष्यमाणप्रकारामतिर्मेनिश्चिताभूत् भगवन्कथमेवंमयितवप्राकृतइवशंकेत्यत्राह जानतश्चापीति अतिस्नेहःपापशंकीतिन्यायादित्याशयः ॥ ६ ॥ तांमतिंदर्शयति हत्वेति अभिषिच्येतिप्रतिज्ञायाःसाधनीयत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥ महाबलेत्यंतंमतिकथनम् ॥ ८ ॥ आत्मनोविक्रमंस्वस्यपरपराक्रमसंहारसामर्थ्यंजानन्स्वानुभवेनावगच्छन्कथंमर्षयामि नकथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अभिनंद्यसौहृदस्यातिबलसंपत्तेश्चेदमेवयुक्तमितिश्लाघांकृत्वेत्यर्थः लक्ष्मिसंपन्नमितिह्रस्वआर्षः ॥ १० ॥ शीतमुदकंनद्यनोजलाशयान्फलवंतिवनानिचपरिगृह्य बलौघंव्यूह्यव्यूहविशेषपूर्वंसंविभज्यविभागेनस्थापयित्वा ॥ ११ ॥ व्याख्यातप्रायाइमेश्लोकाः ॥ १२ ॥

यच्चनक्षत्राण्यभिवर्तंतेप्रकाशगत्यादिकंतच्चयथावन्नदृश्यतेइत्यन्वयः हेलक्ष्मणउक्तदुर्निमित्तजालंलोकस्ययुगांतंशंसतीवपश्य ॥ १९ ॥ श्ये

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मेघाःक्रव्यादसंकाशाःपरुषाःपरुषस्वराः ॥ क्रूराःक्रूरंप्रवर्षंतेमि
वाताहिपरुषंवांतिकंपतेचवसुंधरा ॥ पर्वताग्राणिवेपंतेनदंतिधरणीधराः ॥ १३ ॥
श्रंशोणितबिंदुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचंदनसंकाशासंध्यापरमदारुणा ॥ ज्वलच्चनिपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाश्यंतिजनयं
तोमहद्भयम् ॥ दीनादीनस्वराःक्रूराअप्रशस्तामृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रशस्तश्चसंतापयतिचंद्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यंतोयथालोकस्यसंक्षये
॥ १७ ॥ ह्रस्वोरूक्षोप्रशस्तश्चपरिवेषःसुलोहितः ॥ आदित्यमंडलेनीलंलक्ष्मलक्ष्मणदृश्यते ॥ १८ ॥ दृश्यतेनयथावच्चनक्षत्राण्यभिवर्तते ॥ युगांत
मिवलोकस्यपश्यलक्ष्मणशंसति ॥ १९ ॥ काकाःश्येनास्तथागृध्रानीचैःपरिपतंतिच ॥ शिवाश्चाप्यशुभावाचःप्रवदंतिमहास्वनाः ॥ २० ॥ शैलैःशू
लैश्चखड्गैश्चविमुक्तैःकपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृताभूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ २१ ॥ क्षिप्रमद्यदुराधर्षांपुरींरावणपालिताम् ॥ अभियामजवेनै
वसर्वतोहरिभिर्वृताः ॥ २२ ॥ इत्येवंतुवदन्वीरोलक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्माद्वातरच्छीघ्रंपर्वताग्रान्महाबलः ॥ २३ ॥ अवतीर्यतुधर्मात्मातस्मा
च्छैलात्सराघवः ॥ परैःपरमदुर्धर्षंददर्शबलमात्मनः ॥ २४ ॥ सन्नह्यतुससुग्रीवःकपिराजबलंमहत् ॥ कालज्ञोराघवःकालेसंयुगायाभ्यचोदयत्
॥ २५ ॥ ततःकालेमहाबाहुर्बलेनमहतावृतः ॥ प्रविष्टःपुरतोधन्वीलंकामभिमुखःपुरीम् ॥ २६ ॥ तौविभीषणसुग्रीवौहनूमान्जांबवान्नलः ॥ ऋक्ष
राजस्तथानीलोलक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २७ ॥ ततःपश्चात्सुमहतीपृतनर्क्षवनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्यमहतींभूमिमनुयातिस्मराघवम् ॥ २८ ॥ शैलशृं
गाणिशतशःप्रवृद्धांश्चमहीरुहान् ॥ जगृहुःकुंजरप्रख्यावानराःपरवारणाः ॥ २९ ॥ तौत्वदीर्घेणकालेनभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्यपुरींलंका
मासेदतुररिंदमौ ॥ ३० ॥ पताकामालिनींरम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रांसुदुष्प्रापामुच्चैःप्राकारतोरणाम् ॥ ३१ ॥

नादयोनीचैर्निपतंति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ससुग्रीवःसुग्रीवसहितः कपिराजबलंसन्नह्यकृतसन्नाहंकृत्वाकालेज्योतिःशास्त्रोक्तकालेसंयुगाययुद्धायाभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥ का
लेज्योतिःशास्त्रोक्तेयुद्धयोग्येकाले प्रविष्टःप्रवेष्टुंप्रस्थितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ऋक्षवनौकसांपृतनेतिच्छेदः ॥ २८ ॥ परवारणाःशत्रुनिवारकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यथानिर्देशंरामनिर्देशमनतिक्रम्य संपीड्यलंकांरुध्वा ॥ ३२ ॥ तस्यैवप्रपंचोलंकायाइति उत्तरद्वारंरुरोधतद्वारनिरोधकमात्मबलंजुगोपच ॥ ३३ ॥ उक्तमेवार्थंस्थैर्यायाह लंकामिति॥३४॥ तद्वारंतद्वारंरोधिकांसेनाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ लघूनामल्पवीर्याणाम् दानवैःपातालमिवगुप्तंराक्षसैर्गुप्तंद्वारमित्यन्वयः विन्यस्तानियुद्धकालेयथोचितपरिग्रहार्थमितिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तांसुरैरपिदुर्धर्षांरामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिर्देशंसंपीड्यन्यविशंतवनौकसः ॥ ३२ ॥ लंकायास्तूत्तरद्वारंशैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ रामःसहानुजो धन्वीजुगोपचरुरोधच ॥ ३३ ॥ लंकामुपनिविष्टस्तुरामोदशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरोवीरःपुरींरावणपालिताम् ॥ ३४ ॥ उत्तरद्वारमासाद्ययत्र तिष्ठतिरावणः ॥ नान्योरामाद्धितद्वारंसमर्थःपरिरक्षितुम् ॥ ३५ ॥ रावणाधिष्ठितंभीमंवरुणेनेवसागरम् ॥ सायुधैराक्षसैर्भीमैरभिगुप्तंसमंततः ॥ ३६ ॥ लघूनांत्रासजननंपातालमिवदानवैः ॥ विन्यस्तानिचयोधानांबहूनिविविधानिच ॥ ३७ ॥ ददर्शायुधजालानितथैवकवचानिच ॥ पूर्वं तुद्वारमासाद्यनीलोहरिचमूपतिः ॥ ३८ ॥ अतिष्ठत्सहमैंदेनद्विविदेनचवीर्यवान् ॥ अंगदोदक्षिणद्वारंजग्राहसुमहाबलः ॥ ३९ ॥ ऋषभेणगवाक्षेण गजेनगवयेनच ॥ हनूमान्पश्चिमद्वारंररक्षबलवान्कपिः ॥ ४० ॥ प्रजंघतरसाभ्यांचवीरैरन्यैश्चसंगतः ॥ मध्यमेचस्वयंगुल्मेसुग्रीवःसमतिष्ठत ॥ ४१ ॥ सहसर्वैर्हरिश्रेष्ठैःसुवर्णपवनोपमैः ॥ वानराणांतुषट्त्रिंशत्कोट्यःप्रख्यातयूथपाः ॥ ४२ ॥ निपीड्योपनिविष्टाश्चसुग्रीवोयत्रवानरः ॥ शासनेनतुरामस्यलक्ष्मणःसविभीषणः ॥ ४३ ॥ द्वारेद्वारेहरीणांतुकोटिंकोटींन्यवेशयत् ॥ पश्चिमेनतुरामस्यसुषेणःसहजांबवान् ॥ ४४ ॥ अदूरान्मध्यमेगुल्मेतस्थौबहुबलानुगः ॥ तेतुवानरशार्दूलाःशार्दूलाइवदंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वाद्रुमशैलाग्रान्हृष्टायुद्धायतस्थिरे ॥ ४५ ॥ सर्वेविकृतलांगूलाःसर्वेदंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वेविकृतचित्रांगाःसर्वेचविकृताननाः ॥ ४६ ॥ दशनागबलाःकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्य विक्रमाः ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ मध्यमेगुल्मेअतिदुर्जयरावणेंद्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्येवायुदिशि तदुभयद्वारनिरोधकानांमध्यमणिन्यायेनसाहाय्यंकर्तुंसुग्रीवःसमतिष्ठतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः द्वारनिरोधनियुक्तेभ्योवशिष्टैः प्रख्यातयूथपाःषट्त्रिंशत्कोट्यः अप्रख्यातयूथपानांतत्सेनानांचगणनाभावइतिभावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वारनिरोधनियुक्तसेनाप्रमाणमाह द्वारेइति ॥ ४४ ॥ अदूरात्पश्चिमेनआसन्नपृष्ठभागावष्टंभेन ॥ ४५ ॥ विकृतलांगूलाः क्रोधामर्षवशादितिशेषः ॥ ४६ ॥ दशगुणोत्तराःशतनागबलाः नागसहस्रस्यनागसहस्रेण ॥ ४७ ॥

ओघबलाः ओघसंख्यनागबलाः ॥ ४८ ॥ शलभानामिति उत्पातकालेइतिशेषः ॥ ४९ ॥ संपतद्भिराकाशंपूर्णंनिविष्टैर्मेदिनीपूर्णा ॥ ५० ॥ ऋक्षवनौकसांशतसहस्राणाम् शतकोटिरित्यर्थः एवंचकोटिसंख्याः पृतनाः लंकाद्वाराण्युपाजग्मुः पृतनाः ऋक्षेत्यत्रसंधिरार्षः एतेपूर्वनियुक्ताधिकाइतिबोध्यम् अन्येऽवशिष्टाःसमंततोयुद्धंपरितोयोद्धुंजग्मुः ॥ ५१॥ सगिरिस्त्रिकूटः अयुतानां सहस्रंचपुरींतामभ्यवर्तत सर्वद्वारवर्तिस्वसेनासर्ववृत्तांतग्रहणार्थंसंचरतामितिशेषः ॥ ५२ ॥५३॥५४ ॥ बलौघस्यवानरीयस्य अभिवर्ततोऽभिवर्तमानस्य भिन्नस्यसागरस्यकृतसेतुविभेदनस्य

संतिचौघबलाःकेचित्केचिच्छतगुणोत्तराः॥ अप्रमेयबलाश्चान्येतत्रासन्हरियूथपाः॥ ४८ ॥ अद्भुतश्चविचित्रश्चतेषामासीत्समागमः॥ तत्रवान रसैन्यानांशलभानामिवोद्गमः॥ ४९ ॥ प्रतिपूर्णमिवाकाशंसंपूर्णेवचमेदिनी ॥ लंकामुपनिविष्टैश्चसंपतद्भिश्चवानरैः॥ ५० ॥ शतंशतसहस्राणां पृतनाऋक्षवनौकसाम्॥ लंकाद्वाराण्युपाजग्मुरन्येयोद्धुंसमंततः॥ ५१ ॥ आवृतःसगिरिःसर्वैस्तैःसमंतात्प्लवंगमैः॥ अयुतानांसहस्रंचपुरींतामभ्य वर्तत॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्चबभूवद्रुमपाणिभिः॥ सर्वतःसंवृतालंकादुष्प्रवेशापिवायुना॥५३॥ राक्षसाविस्मयंजग्मुःसहसाभिनिपीडिताः॥ वानरैर्मेघसंकाशैःशक्रतुल्यपराक्रमैः॥ ५४॥ महाञ्छब्दोऽभवत्तत्रबलौघस्याभिवर्ततः॥ सागरस्येवभिन्नस्ययथास्यात्सलिलस्वनः॥ ५५॥ तेन शब्देनमहतासप्राकारासतोरणा॥ लंकाप्रचलितासर्वासशैलवनकानना॥ ५६॥ रामलक्ष्मणगुप्तासासुग्रीवेणचवाहिनी॥ बभूवदुर्धर्षतरासर्वै रपिसुरासुरैः॥ ५७॥ राघवःसन्निवेश्यैवस्वसैन्यंरक्षसांवधे॥ संमंत्र्यमंत्रिभिःसार्धंनिश्चित्यचपुनःपुनः॥ ५८ ॥ आनंतर्यमभिप्रेप्सुःक्रमयोगार्थ तत्त्ववित्॥ विभीषणस्यानुमतेराजधर्ममनुस्मरन्॥ ५९ ॥ अंगदंवालितनयंसमाहूयेदमब्रवीत्॥ गत्वासौम्यदशग्रीवंब्रूहिमद्वचनात्कपे॥ ६० ॥ लंघयित्वापुरींलंकांभयंत्यक्त्वागतव्यथः॥ भ्रष्टश्रीकंगतैश्वर्यंमुमूर्षानष्टचेतनम्॥ ६१ ॥

अद्भुतोपमेयम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आनंतर्यमनंतरकर्तव्यमभिप्रेप्सुःप्राप्तुमिच्छुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित्सामाद्युपायानांक्रमयोगंक्रमप्रयोगंतत्साध्यमर्थंतत्त्वंतत्प्रयोजनंचवेत्तिसः विभीषणस्यानुमतेस्थितइतिशेषः यदिरावणोऽभवंतंशरणमुपेयात्तदालंकाराज्यंतस्यैवदेयमितिविभीषणमतेस्थितइत्यर्थः राजधर्ममनुस्मरन्सामादिव्युपायसाध्येऽर्थेदंडोनमोक्तव्यःप्रजानाशहेतुरित्येवंरूपंराजधर्ममनुचिंतयन् ॥ ५९ ॥ इदंवक्ष्यमाणमंगदमाहूयाब्रवीत् ॥ ६० ॥ लंघयित्वासमुद्रम् गतव्यथोनिरुपद्रवः भयंत्यक्त्वात्वद्बलंतृणीकृत्यलंकामुपारुणधमितिशेषः अतोभ्रष्टे त्यादिदशग्रीवंब्रूहीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

॥६२॥ यच्चपापंकृतंप्राणांतनानाप्रकारपीडनंतत्करणीभूतःस्वयंभूवरदानजोदर्पस्तेत्वत्संबंधीअद्यविगतः ॥ ६३ ॥ दंडंधारयमाणःनिरुद्धांसंपुरोपरोधरूपनिग्रहंकुर्वाणः ॥ ६४ ॥ ऋष्यादीनां पदवींगमिष्यसि तद्वत्तत्रापिमरणंभविष्यतीतिभावः किंचयुधिस्थिरत्वेस्वयंभूपासकस्यतेतदनुग्रहान्मत्तोमरणेपुण्यलोकप्राप्तिस्तवेतिभावः राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः निर्मलाः स्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथेत्युक्तेः ॥ ६५ ॥ युद्धास्त्वमापलायितोभूरित्याह बलेनेत्यादि ॥ ६६ ॥ यदिमरणभीत्यायुयुत्सानास्तितदापितेहितंब्रवीमीत्याह अराक्षसमिति ॥ ६७ ॥ शरण गतिविनाजीवनंराज्यंचसुतरांदुर्लभमित्याह धर्मात्मेत्यादि इहागत्यमांशरणंप्राप्तोविभीषणइदंलंकैश्वर्यमकंटकंत्वद्रूपकंटकरहितंध्रुवंप्राप्नोति तत्प्राप्तियोग्यतांधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति

ऋषीणांदेवतानांचगंधर्वाप्सरसांतथा ॥ नागानामथयक्षाणांराज्ञांचरजनीचर ॥ ६२ ॥ यच्चपापंकृतंमोहादवलिप्तेनराक्षस ॥ नूनंतेविगतोदर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ ६३ ॥ यस्यदंडधरस्तेहंदाराहरणकर्शितः ॥ दंडंधारयमाणस्तुलंकाद्वारेव्यवस्थितः ॥ ६४ ॥ पदवींदेवतानांचमहर्षीणांचरा क्षस ॥ राजर्षीणांचसर्वेषांगमिष्यसियुधिस्थिरः ॥ ६५ ॥ बलेनयेनवैसीतांमाययाराक्षसाधम ॥ मामतिक्रमयित्वात्वंहृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६६ ॥ अराक्षसमिमंलोकंकर्तास्मिनिशितैःशरैः ॥ नचेच्छरणमभ्येषितामादायतुमैथिलीम् ॥ ६७ ॥ धर्मात्माराक्षसश्रेष्ठःसंप्राप्तोयंविभीषणः ॥ लंकैश्व र्यमिदंश्रीमानध्रुवंप्राप्नोत्यकंटकम् ॥ ६८ ॥ नहिराज्यमधर्मेणभोक्तुंक्षणमपित्वया ॥ शक्यंमूर्खसहायेनपापेनाविदितात्मना ॥ ६९ ॥ युध्यस्वमा धृतिंकृत्वाशौर्यमालंब्यराक्षस ॥ मच्छरैस्त्वंरणेशांतस्ततःशांतोभविष्यसि ॥ ७० ॥

धर्मात्माधर्मप्रधानोनित्यंधर्मेचित्तश्च इदमैश्वर्यस्यसाक्षान्निदानम् राक्षसश्रेष्ठेत्यनेनत्वदनंतरंन्यायप्राप्तंतस्यराज्यमितिदर्शितम् श्रीमानित्यनेनतदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्त्वम् मांप्राप्येत्यने नतत्प्रापकसमग्रसामग्रीसंपद्दर्शिता ॥ ६८ ॥ ननुमयिजीवतिकथंलंकैश्वर्यप्राप्तिस्तस्येत्यत्राह नहीति अधर्मेणान्यायेन नशक्यमित्यत्रहेतुर्मूर्खसहायेनेति विभीषणायमयाराज्यस्यदत्तत्वा त्तवतद्भोगोनन्याय्यइतिभावः ॥ ६९ ॥ शरणव्रजनेनतुजीवितमेकांशेनराज्यंचतवापिदास्यामि तदभावेतुदंडाधिकारिणामयासर्वथावध्यस्त्वम् युद्धवधश्चपरमंहितंतवेतिपरमदयालुर्भगवां स्तदेवोपदिशति युद्धस्वेति मामाम् धृतिंकृत्वायुद्धास्व युध्यस्वमाधृतिंकृत्वेतिपांक्तःपाठः मच्छरैःपापशोधनाधिकृतस्यममशरैःरणेशांतःसमाप्तस्ततएवहेतोःशांतआजन्मकृतात्पापात्पूतोभ विष्यसिदर्शननामस्मरणैःपापशोधनफलकएवायमवतारस्तत्त्वेनज्ञायते तथाज्ञानाभावेपिमत्तोमरणेकिंचित्कालोत्तरमुत्तमक्षत्रियकुलेजन्मप्राप्तिरितिभावः ॥ ७० ॥

पुनरपि धैर्यायतद्धनिश्चयमवलंब्यैतदुचितकृत्यंकुर्वित्युपदिशति यदीति नसदेशोस्ति यत्रनमेचक्षुःप्राप्तिरितिभावः ॥ ७१ ॥ देहादूर्ध्वंप्राप्तऊर्ध्वदेहःपरलोकस्तत्रहितंदानादिकंऔर्ध्वदेहिकम
सुदृष्टाक्रियतांइतःपरंतद्दर्शनाभावात् ॥ ७२ ॥ मूर्तिमान्हव्यवाडिति वानरवेषोग्निरित्यर्थः ॥ ७३ ॥ अतिपत्यअतिक्रम्य मार्गमितिशेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तद्रामवचनमिति संक्षेपकथनंव

यत्राविशसिलोकांस्त्रीन्पक्षीभूतोनिशाचर ॥ ममचक्षुःपथंप्राप्यनजीवन्प्रतियास्यसि ॥ ७१ ॥ ब्रवीमित्वांहितंवाक्यंक्रियतामौर्ध्वदेहिकम् ॥ सुदृष्टाक्रियतांलंकाजीवितंतमयिस्थितम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्तःसतुतारेयोरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्यमूर्तिमानिवहव्यवाट् ॥ ७३ ॥ सोतिपत्यमुहूर्तेनश्रीमान्रावणमंदिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रंरावणंसचिवैःसह ॥ ७४ ॥ ततस्तस्याविदूरेणनिपत्यहरिपुंगवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावंगदःकनकांगदः ॥ ७५ ॥ तद्रामवचनंसर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यंश्रावयामासनिवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७६ ॥ दूतोहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोंगदोनामयदितेश्रोत्रमागतः ॥ ७७ ॥ आहत्वांराघवोरामःकौसल्यानंदवर्धनः ॥ निष्पत्यप्रतियुध्यस्वनृशंसपुरुषोभव ॥ ७८ ॥ हंतास्मित्वांसहामात्यंसपुत्रज्ञातिबांधवम् ॥ निरुद्विग्नास्त्रयोलोकाभविष्यंतिहतेत्वयि ॥ ७९ ॥ देवदानवयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामित्वामृषीणांचकंटकम् ॥ ८० ॥ विभीषणस्यचैश्वर्यंभविष्यतिहतेत्वयि ॥ नचेत्सत्कृत्यवैदेहींप्रणिपत्यप्रदास्यसि ॥ ८१ ॥ इत्येवंपरुषंवाक्यंब्रुवाणेहरिपुंगवे ॥ अमर्षवशमापन्नोनिशाचरगणेश्वरः ॥ ८२ ॥ ततःसरोषमापन्नःशशाससचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामितिदुर्मेधावध्यतामितिचासकृत् ॥ ८३ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वादीप्ताग्निमिवतेजसा ॥ जगृहुस्तंततोघोराश्चत्वारोरजनीचराः ॥ ८४ ॥ ग्राहयामासतारेयःस्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलंदर्शयितुंवीरोयातुधानगणेतदा ॥ ८५ ॥

ख्यमाणस्य ॥ ७६ ॥ तस्यैवप्रपंचोदूतोहमिति यदीत्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनम् वेदाःप्रमाणंचेदितिवत् श्रोत्रमागतएव एतेनस्वस्यस्वीयानांचबलादितुभ्यंनवाच्यमेवत्वयाज्ञातत्वादितिभावः ॥ ७७ ॥ निष्पत्यपुरान्निष्क्रम्य पुरुषोभवशूरोभव ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ वैदेहींसत्कृत्यक्षमापनंकृत्वामांप्रणिपत्यनचेत्प्रदास्यसितदात्वयिहतेविभीषणस्यैश्वर्यंभविष्यति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ग्राहयामासस्वेच्छयाग्रहणंकारयामास किमर्थमिदंतत्राह बलमित्यादि ॥ ८५ ॥

वल्कमेवदर्शयति सतानित्यादि ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ वालिपुत्रःप्रासादशिखरंददर्शेतिशेषः दृष्ट्वाचतच्चक्रामपदाक्रांतवान् ॥ ८८ ॥ तदाक्रांतंचप्रासादशिखरंपश्यतोदशग्रीवस्यपफालशतधावि
शीर्णमभूत् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ पश्यन्निति एकोपिसमर्थममबलंपराभूयनिर्भयंगच्छतिएवंविधेष्वनेकेषुमन्नाशोद्यतेषुकथंजीवनमितिपर्यालोचयन्नित्यर्थः ॥ ९२ ॥ युद्धायैवाभि
वर्ततअभ्यवर्तत ॥९३॥ ९४ ॥ पर्यक्रामतसर्वबलरक्षार्थंसर्वद्वारवृत्तांतग्रहणार्थंच नक्षत्राणिअश्विन्यादीनि ॥ ९५ ॥ अक्षौहिणिशतम आर्षोह्रस्वः अक्षादूहिन्यामितिवृद्धिः यावंतोऽक्षौ

सतान्बाहुद्वयासक्तानादायपतगानिव ॥ प्रासादंशैलसंकाशमुत्पपातांगदस्तदा ॥ ८६ ॥ तस्योत्पतनवेगेननिर्धूतास्तत्रराक्षसाः ॥ भूमौनिपतिताः
सर्वेराक्षसेंद्रस्यपश्यतः ॥ ८७ ॥ ततःप्रासादशिखरंशैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ चक्रामराक्षसेंद्रस्यवालिपुत्रःप्रतापवान् ॥ ८८ ॥ पफालचतदाक्रांतंद
शग्रीवस्यपश्यतः ॥ पुराहिमवतःशृंगंवज्रेणेवविदारितम् ॥ ८९ ॥ भंक्काप्रासादशिखरंनामविश्राव्यचात्मनः ॥ विनद्यसुमहानादमुत्पपातविहाय
सा ॥ ९० ॥ व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चापिवानरान् ॥ सवानराणांमध्येतुरामपार्श्वमुपागतः ॥ ९१ ॥ रावणस्तुपरंचक्रेक्रोधंप्रासादधर्षणात्
विनाशंचात्मनःपश्यन्निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९२ ॥ रामस्तुबहुभिर्हृष्टैर्विनदद्भिःप्लवंगमैः ॥ वृतोरिपुवधाकांक्षीयुद्धायैवाभिवर्तत ॥ ९३ ॥ सुषेणस्तु
महावीर्योगिरिकूटोपमोहरिः ॥ बहुभिःसंवृतस्तत्रवानरैःकामरूपिभिः ॥ ९४ ॥ सतुद्वाराणिसंयम्यसुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामतदुर्धर्षोनक्षत्रा
णीवचंद्रमाः ॥ ९५ ॥ तेषामक्षौहिणिशतंसमवेक्ष्यवनौकसाम् ॥ लंकामुपनिविष्टानांसागरंचाभिवर्तताम् ॥ ९६ ॥ राक्षसाविस्मयंजग्मुस्त्रासंज
ग्मुस्तथापरे ॥ अपरेसमरेहर्षाद्धर्षमेवोपपेदिरे ॥ ९७ ॥ कृत्स्नंहिकपिभिर्व्याप्तंप्राकारपरिखांतरम् ॥ ददृशूराक्षसादीनाःप्राकारंवानरीकृतम् ॥ ९८ ॥
हाहाकारमकुर्वन्राक्षसाभयमागताः ॥ ९९ ॥ तस्मिन्महाभीषणकेप्रवृत्तेकोलाहलेराक्षसराजयोधाः ॥ प्रगृह्यरक्षांसिमहायुधानियुगांतवाताइ
वसंविचेरुः ॥ १०० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तेराक्षसास्तत्रगत्वारावणमंदिरम् ॥
न्यवेदयन्पुरींरुद्धांरामेणसहवानरैः ॥ १ ॥

हिण्यांगजाश्वरथिपदातयस्तत्संख्यावानराइत्यर्थः शतशब्दोनंतवा
ची सागरंचाभिवर्तताम् सागरपर्यंतमभिव्याप्यवर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ वानरीकृतंवानररूपनिर्मितरूपमिवकृतम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ राक्षसराजयोधरूपाणिरक्षांसीत्यर्थः ॥ १०० ॥
अननदमानः ॥ कनकरी० ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥

विधानम् द्वाराणांरक्षाविधानमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कपिलीकृतांकपिलवर्णवत्सदृशीकृताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ मुदितःपुप्लुवे नामशब्दोवाक्यालंकारे प्राकारसमीपमितिशेषः रामाधिरूढवानरप्लु
वनंरामेउपचर्यते ॥ ६ ॥ मनसाजगामसस्मार ॥ ७ ॥ मत्कृतेमन्निमित्तंशोकसंतप्तापिपीड्यते मदर्थंरामस्यैवंमहाक्लेशोजायतइतिखिन्नाभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ निपीड्यमानांउत्करीत्येतिशेषः

रुद्धांतुनगरींश्रुत्वाजातक्रोधोनिशाचरः ॥ विधानंद्विगुणंश्रुत्वाप्रासादंचाप्यरोहत ॥ २ ॥ सददर्शावृतांलंकांसशैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैःसर्वतोयुद्धकांक्षिभिः ॥ ३ ॥ सदृष्ट्वावानरैःसर्वैर्वसुधांकपिलीकृताम् ॥ कथंक्षपयितव्याःस्युरितिचिंतापरोभवत् ॥ ४ ॥ सचिंतयित्वासुचिरंधैर्यमालंब्यरावणः ॥ राघवंहरियूथांश्चददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवःसहसैन्येनमुदितोनामपुप्लुवे ॥ लंकांददर्शगुप्तांवैसर्वतोराक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वादाशरथिर्लंकांचित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाममनसासीतांदूयमानेनचेतसा ॥ ७ ॥ अत्रसामृगशावाक्षीमत्कृतेजनकात्मजा ॥ पीड्यतेशोकसंतप्ताकृशास्थंडिलशायिनी ॥ ८ ॥ निपीड्यमानांधर्मात्मावैदेहीमनुचिंतयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयद्रामोवानरान्द्विषतांवधे ॥ ९ ॥ एवमुक्तेतुवचसिरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाःप्लवगाःसिंहनादैरपूरयन् ॥ १० ॥ शिखरैर्विकिरामैतांलंकांमुष्टिभिरेववा ॥ इतिस्मदधिरेसर्वेमनांसिहरियूथपाः ॥ ११ ॥ उद्यम्यगिरिशृंगाणिमहांतिशिखराणिच ॥ तरूंश्चोत्पाट्यविविधांस्तिष्ठंतिहरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतोराक्षसेंद्रस्यतान्यनीकानिभागशः ॥ राघवप्रियकामार्थंलंकामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ तेताम्रवक्राहेमाभारामार्थेत्यक्तजीविताः ॥ लंकामेवाभ्यवर्तंतसालभूधरयोधिनः ॥ १४ ॥ तेद्रुमैःपर्वताग्रैश्चमुष्टिभिश्चप्लवंगमाः ॥ प्राकाराग्राण्यसंख्यानिममंथुस्तोरणानिच ॥ १५ ॥ परिखाःपूरयंतश्चप्रसन्नसलिलाशयान् ॥ पांसुभिःपर्वताग्रैश्चतृणैःकाष्ठैश्चवानराः ॥ १६ ॥ ततःसहस्रयूथाश्चकोटियूथाश्चयूथपाः ॥ कोटियूथशताश्चान्येलंकामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ कांचनानिप्रमर्दंतस्तोरणानिप्लवंगमाः ॥ कैलासशिखराग्राणिगोपुराणिप्रमथ्यच ॥ १८ ॥

आज्ञापयत्आज्ञप्तवान् ॥ ९ ॥ संघर्षमाणाःअयेत्रविनुंपरस्परंस्पर्धमानाः ॥ १० ॥ विकिरामविदारयाम ॥ ११ ॥ गिरिशृंगाणिसूक्ष्माणि शृंगंस्यात्पर्वतस्याग्रेशिखरेरवंडशै.लकेइतिनिघंटुः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षंतमनादृत्येत्यर्थः राघवस्यप्रियोयःकामोमनोरथस्तत्सिद्ध्यर्थम् आरुरुहुर्लंकांलंकाप्राकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परिखानितिपुंस्त्वमार्षम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
कांचनानितन्मयानि कैलासशिखराग्राणि तद्वदुच्चावचानिगोपुराणि ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नंतरेबहिःप्राकारंकृत्वासेनाप्रवे

आप्लवंतःसमंतादुत्प्लवंतः प्लवंतःप्राकाराभिमुखंप्लवंतः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्राकारंनिपीड्योपनिविष्टाइतिसेनाप्रवेशार्थंबहिःप्राकारंभंक्त्वास्थिताः नीलादीनांसाक्षात्पूर्वादिद्वारनिरोधकता शसमये स्कंधावारस्यसेनानिवेशस्य निवेशनंव्यूहभावेनस्थापनम् ॥ २२ ॥ तत्प्रकारःपूर्वद्वारमित्यादि पूर्वादिशब्दाईशानाग्निनिर्ऋतिवायुदिक्पराः सुग्रीवश्चेति अयंचवायुकोण याःप्रागुक्तत्वात् एवंचतदुपोद्बलनार्थमेषांतत्तत्कोणेस्थितिः पूर्वद्वारंपूर्वद्वारोपदिशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्यैवईशानदिग्वर्तिकुमुदस्यैव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः ॥ लंकांतामभिधावंतिमहावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥ जयत्युरुबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ राजाजयति सुग्रीवोराघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ इत्येवंघोषयंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः ॥ अभ्यधावंतलंकायाःप्राकारंकामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुःसुबाहुश्चनलश्चपनसस्तथा ॥ निपीड्योपनिविष्टास्तेप्राकारंहरियूथपाः ॥ एतस्मिन्नंतरेचक्रुःस्कंधावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥ पूर्वद्वारंतुकुमुदःकोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्यबलवांस्तस्थौहरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥ सहायार्थंतुतस्यैवनिविष्टःप्रसभोहरिः ॥ पनसश्चमहाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणद्वारमासाद्यवीरःशतबलिःकपिः ॥ आवृत्यबलवांस्तस्थौविंशत्याकोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणःपश्चिमद्वारंगत्वातारापिताबली ॥ आवृत्यबलवांस्तस्थौकोटिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥ उत्तरद्वारमागम्यरामःसौमित्रिणासह ॥ आवृत्यबलवांस्तस्थौसुग्रीवश्चहरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलांगूलोमहाकायोगवाक्षोभीमदर्शनः ॥ वृतःकोट्यामहावीर्यस्तस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणांभीमकोपानांधूम्रःशत्रुनिबर्हणः ॥ वृतःकोट्यामहावीर्यस्तस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तुमहावीर्योगदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतोयत्तैस्तुसचिवैस्तस्थौयत्रमहाबलः ॥ ३० ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ समंतात्परिधावंतोररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततःकोपपरीतात्मारावणोराक्षसेश्वरः ॥ निर्याणंसर्वसैन्यानांद्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वातदावाक्यंरावणस्यमुखेरितम् ॥ सहसाभीमनिर्घोषमुद्घुष्टंरजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततःप्रबोधिताभेर्यश्चंद्रपांडुरपुष्कराः ॥ हेमकोणैरभिहताराक्षसानांसमंततः ॥ ३४ ॥

स्थइतिप्रागेवोक्तम ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यत्रमहाबलोरामस्तत्रतस्थावित्यन्वयः ॥ ३० ॥ गवाक्षइति अयंगवाक्षोरामपार्श्वस्थगवाक्षादन्योज्ञेयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एतद्वाक्यंनिर्याणाज्ञावाक्यम् भीमनिर्घोषंयथातथारजनीचरैरुद्घुष्टंउद्घोषितमभूत् ॥ ३३ ॥ चंद्रवत्पांडुराणिपुष्कराणिमुखानियासांताः पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्यभांडमुखेजलइत्यमरः हेमकोणैरभिहताःस्वर्णमयवादनदंडाभिहताः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ विद्युन्मंडलसन्नद्धत्वस्थानेराक्षसेषुभूषणभूषितत्वंज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ सैन्याः सेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चतेइत्यमरः समयेप्रलयकालेपूर्यमाणस्यमहामेघैरितिशेषः वेगास्तरंगाः ॥ ३७ ॥ येनअतिदूरवर्तीमलयोपिपूरितःस्यात्तादृशोनादोमुक्तः सानुर्महाप्रस्थः प्रस्थःक्षुद्रः ॥ ३८ ॥ अभ्यनादयत्प्रतिध्वनियुक्तानकरोत् ॥ ३९ ॥ गजानांबृंहितैरित्यादीनामभ्यनादयन्नित्यनेनान्वयः ॥ ४० ॥ देवासुरेतद्युद्धे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वृक्षान्वृदूर्नायुद्धसाधनानि पर्वतायादीनिक्रूरक्रूरतराणामितिविदेकः ॥ ४३ ॥ राजन्रावणजयजयेतिरक्षसामुक्तिः स्वस्वनामरूपां

विनेदुश्चमहाघोषाःशंखाःशतसहस्रशः ॥ राक्षसानांसुघोराणांमुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥ तेबभुःशुकनीलांगाःसशंखारजनीचराः ॥ विद्युन्मंडलसन्नद्धाःसबलाकाइवांबुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पेततिततःसैन्याहृष्टारावणचोदिताः ॥ समयेपूर्यमाणस्यवेगाइवमहोदधेः ॥ ३७ ॥ ततोवानरसैन्येनमुक्तोनादःसमंततः ॥ मलयःपूरितोयेनससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३८ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःसिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचसागरंचाभ्यनादयन् ॥ ३९ ॥ गजानांबृंहितैःसार्धंहयानांहेषितैरपि ॥ रथानांनेमिनिर्घोषैरक्षसांपदनिःस्वनैः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरेघोरःसंग्रामःसमपद्यत ॥ रक्षसांवानराणांचयथादेवासुरेपुरा ॥ ४१ ॥ तेगदाभिःप्रदीप्ताभिःशक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्सर्वान्कथयंतःस्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ तथावृक्षैर्महाकायाःपर्वताग्रैश्चवानराः ॥ निजघ्नुस्तानिरक्षांसिनखैर्दंतैश्चवेगिनः ॥ ४३ ॥ राजाजयतिसुग्रीवइतिशब्दोमहानभूत् ॥ राजन्जयजयेत्युक्त्वास्वस्वनामकथांततः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरेभीमाःप्राकारस्थामहींगतान् ॥ वानरान्भिंदिपालैश्चशूलैश्चैवव्यदारयन् ॥ ४५ ॥ वानराश्चापिसंक्रुद्धाःप्राकारस्थान्महींगताः ॥ राक्षसान्पातयामासुःखमाप्लुत्यस्वबाहुभिः ॥ ४६ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलोमांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसांवानराणांचसंबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

कथांशब्दंचोक्त्वावानरान्व्यदारयन्निति संबंधः ॥ ४४ ॥ अत्रराक्षसास्त्वपरेइत्यर्धंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एतद्युद्धोत्तरंप्रत्यवहारःसेनायाइतिभारताल्लभ्यते ततःप्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानांराघवाज्ञया ततोनिविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः अभिजग्मुर्गणाएकेपिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ततोभिपततांतेषामदृश्यानांदुरात्मनाम् अंतर्धानवधंतज्ज्ञश्चकारसविभीषणइतितत्रोक्तम् ॥ उत्सवमानः ॥ कतकरी० ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

बलरोषःपरस्परबलदर्शनजोरोषः एतावद्दिनयुद्धेपिवहवएवतिष्ठंतीत्येवंरोषइतिभावः ॥१॥ कांचनापीडैःकांचनभूषणवद्भिः अग्निशिखोपमैस्तद्वद्दुर्धर्षैः ॥२॥ निर्ययुरिति अनेनवाल्मीकिनापि प्रत्यवहारोध्वनितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्योन्यमभिधावताम् द्वंद्वयुद्धार्थमितिभावः ॥ ५ ॥ तान्येवद्वंद्वयुद्धान्याह अंगदेनेति ॥ ६ ॥ प्रजंघेनतदाख्यरक्षसा संपातिस्तुत्रिभिर्बाणैःप्रजंघेनसमाहत

युध्यतांतुततस्तेषांवानराणांमहात्मनाम् ॥ रक्षसांसंबभूवाथबलरोषःसुदारुणः ॥ १ ॥ तेहयैःकांचनापीडैर्गजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैःकवचैश्चमनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययूराक्षसावीरानादयंतोदिशोदश ॥ राक्षसाभीमकर्माणोरावणस्यजयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपिचमूर्बृहतीजयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावततांसेनांरक्षसांघोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नंतरेतेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसांवानराणांचद्वंद्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥ अंगदेनेंद्रजित्सार्धंवालिपुत्रेणराक्षसः ॥ अयुध्यतमहातेजास्त्र्यंबकेणयथांधकः ॥ ६ ॥ प्रजंघेनचसंपातिर्नित्यंदुर्धर्षणोरणे ॥ जंबुमालिनमारब्धोहनूमानपिवानरः ॥ ७ ॥ संगतस्तुमहाक्रोधोराक्षसोरावणानुजः ॥ समरेतीक्ष्णवेगेनशत्रुघ्नेनविभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेनगजःसार्धंराक्षसेनमहाबलः ॥ निकुंभेनमहातेजानीलोपिसमयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरेंद्रस्तुसुग्रीवःप्रघसेनसुसंगतः ॥ संगतःसमरेश्रीमान्विरूपाक्षेणलक्ष्मणः ॥ १० ॥ अग्निकेतुःसुदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः ॥ मित्रघ्नोयज्ञकोपश्चरामेणसहसंगताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिश्चमैंदेनद्विविदेनाशनिप्रभः ॥ राक्षसाभ्यांसुघोराभ्यांकपिमुख्यौसमागतौ ॥ १२ ॥ वीरःप्रतपनोघोरोराक्षसोरणदुर्धरः ॥ समरेतीक्ष्णवेगेननलेनसमयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्यपुत्रोबलवान्सुषेणइतिविश्रुतः ॥ सविद्युन्मालिनासार्धमयुध्यतमहाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरेघोराराक्षसैरपरैःसह ॥ द्वंद्वंसमीयुःसहसायुद्धाचबहुभिःसह ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् ॥ रक्षसांवानराणांचवीराणांजयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराक्षसदेहेभ्यःप्रसृताःकेशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाःप्रसुस्रुःशोणितापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेंद्रजित्क्रुद्धोवज्रेणेवशतक्रतुः ॥ अंगदंगदयावीरंशत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥

इतिलिंगात् दुर्धर्षणःदुःसहः आरब्धोयुद्धमारब्धवान् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नेनतदाख्यरक्षसा मित्रघ्नेनेतिक्वचित्पाठः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राक्षसाभ्यांवज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्याम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ केशैःशाद्वलवत्यःकेशशाद्वलाः शरीराण्येवसंघाटाःकाष्ठसंचयास्तद्वहाः प्रसुस्रुःप्रसुस्रुवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनुक्रांतानांक्रमेणयुद्धकथनमाजघानेति शत्रुसैन्यविदारणमित्यंगदविशेषणम् ॥ १८ ॥

तस्येंद्रजितःतस्यरथंतस्यैवगदयास्वापत्नतयाजघान ॥ १९ ॥ अश्वकर्णोवृक्षविशेषः तेनप्रजंघमाजघान संपातिरित्यनुकर्षः ॥ २० ॥ रथस्थाशक्तिःरथशक्तिः ॥ २१ ॥ तेनरक्षसासहतस्य रथंप्रममाथ तेनजंबुमालीहतइतिगम्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ तीक्ष्णैःशरैर्भिन्नगात्रोनलःप्रतपनस्यचक्षुषीपातयामास नखैराकृष्येतिशेषः ग्रसंतमित्यादिनाप्रघससुग्रीवयोः ॥ २४ ॥ सप्तपर्णोवृ

तस्यकांचनचित्रांगंरथंसाश्वंससारथिम् ॥ जघानगदयाश्रीमानंगदोवेगवान्हरिः ॥ १९ ॥ संपातिस्तुप्रजंघेनत्रिभिर्बाणैःसमाहतः ॥ निजघानाश्वकर्णेनप्रजंघंरणमूर्धनि ॥ २० ॥ जंबुमालीरथस्थस्तुरथशक्त्यामहाबलः ॥ बिभेदसमरेक्रुद्धोहनूमंतंस्तनांतरे ॥ २१ ॥ तस्यतंरथमास्थायहनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाथतलेनाशुसहतेनैवरक्षसा ॥ २२ ॥ नदन्प्रतपनोघोरोनलंसोभ्यनुधावत ॥ नलःप्रतपनस्याशुपातयामासचक्षुषी ॥ २३ ॥ भिन्नगात्रःशरैस्तीक्ष्णैःक्षिप्रहस्तेनरक्षसा ॥ ग्रसंतमिवसैन्यानिप्रघसंवानराधिपः ॥ २४ ॥ सुग्रीवःसप्तपर्णेननिजघानजवेनच ॥ प्रपीड्यशरवर्षेणराक्षसंभीमदर्शनम् ॥ २५ ॥ निजघानविरूपाक्षंशरेणैकेनलक्ष्मणः ॥ अग्निकेतुश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः ॥ मित्रघ्नोयज्ञकोपश्चराममादीपयच्छरैः ॥ २६ ॥ तेषांचतुर्णांरामस्तुशिरांसिसमरेशरैः ॥ क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेदघोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिस्तुमैंदेनमुष्टिनानिहतोरणे ॥ पपातसरथःसाश्वःसुराट्टइवभूतले ॥ २८ ॥ निकुंभस्तुरणेनीलंनीलांजनचयप्रभम् ॥ निर्बिभेदशरैस्तीक्ष्णैःकरैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनःशरशतेनाथक्षिप्रहस्तोनिशाचरः ॥ बिभेदसमरेनीलंनिकुंभःप्रजहासच ॥ ३० ॥ तस्यैवरथचक्रेणनीलोविष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेदसमरेनिकुंभस्यचसारथेः ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शोद्विविदश्चसमप्रभम् ॥ जघानगिरिशृंगेणमिषतांसर्वरक्षसाम् ॥ ३२ ॥ द्विविदंवानरेंद्रंतंद्रुमयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैःसविव्याधाशनिप्रभः ॥ ३३ ॥ सशरैरभिविद्धांगोद्विविदःक्रोधमूर्छितः ॥ सालेनसरथंसाश्वंनिजघानाशनिप्रभम् ॥ ३४ ॥ विद्युन्मालीरथस्थस्तुशरैःकांचनभूषणैः ॥ सुषेणंताडयामासननादचमुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥

क्षविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ चतुर्भिश्चिच्छेदनाधिकैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ अट्टःक्षौममितिकतकः ॥ विमानमित्यन्ये ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ रथस्यचक्रंरथचक्रम् निकुंभस्यचनिकुंभस्यतत्सारथेश्चशिरश्चिच्छेद ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शः तथाक्रूरमुष्टिप्रहारइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ अपक्रम्यावरुह्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अचिन्त्याचिंतयित्वा तांपूर्वंगृहीतांशिलाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दिवौकसैर्देवैः आर्षःप्रयोगः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अस्त
मयाभिकांक्षिणः रात्रौरक्षसांबलाधिक्यात् ॥ ४७ ॥ उत्सवमानः ॥ कनकरी० ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीये०रा०वा०आ०युद्धकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यु

तंरथस्थमथोद्दृष्ट्वासुषेणोवानरोत्तमः ॥ गिरिशृंगेणमहतारथमाशुन्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेनतुसंयुक्तोविद्युन्मालीनिशाचरः ॥ अपक्रम्यरथा
त्तूर्णंगदापाणिःक्षितौस्थितः ॥ ३७ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टःसुषेणोहरिपुंगवः ॥ शिलांसुमहतींगृह्यनिशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८ ॥ तमापतंतंगदया
विद्युन्मालीनिशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशुसुषेणंहरिपुंगवम् ॥ ३९ ॥ गदाप्रहारंतंघोरमचिंत्यप्लवगोत्तमः ॥ तांतूष्णींपातयामासतस्योरसिमहा
मृधे ॥ ४० ॥ शिलाप्रहाराभिहतोविद्युन्मालीनिशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयोभूमौगतासुर्निपपातह ॥ ४१ ॥ एवंतैर्वानरैःशूरैःशूरास्तेरजनीचराः ॥ द्वंद्वेवि
मथितास्तत्रदैत्याइवदिवौकसैः ॥ ४२ ॥ भल्लैश्चान्यैर्गदाभिश्चशक्तितोमरसायकैः ॥ अपविद्धैश्चापिरथैस्तथासांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४३ ॥ निहतैःकुंज
रैर्मत्तैस्तथावानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदंडैश्चभग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥ ४४ ॥ बभूवायोधनंघोरंगोमायुगणसेवितम् ॥ कबंधानिसमुत्पेतुर्दिक्षुवान
रक्षसाम् ॥ ४५ ॥ विमर्देतुमुलेतस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥ निहन्यमानाहरिपुंगवैस्तदानिशाचराःशोणितगंधमूर्च्छिताः ॥ पुनःसुयुद्धंतरसा
समाश्रितादिवाकरस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ॥ ४७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० आदिकाव्येयुद्धकांडत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ युध्य
तामेवतेषांतुतदावानररक्षसाम् ॥ रविरस्तंगतोरात्रिःप्रवृत्ताप्राणहारिणी ॥ १ ॥ अन्योन्यंबद्धवैराणांघोराणांजयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तंनिशायु
द्धंतदावानररक्षसाम् ॥ २ ॥ राक्षसोसीतिहरयोवानरोसीतिराक्षसाः ॥ अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तस्मिंस्तमसिदारुणे ॥ ३ ॥

ध्यतामिति ॥ १ ॥ निशायुद्धंप्रवृत्तम् परस्परंबहुसेनादर्शनजदोषादितिभावः पौषपौर्णमास्यांसुवेलारोहणस्यस्पष्टप्रतीतेःसेनाविभागादिनापौषकृष्णेतीतेमाघशुक्लप्रतिपदियुद्धारंभेबहुदिनपर्य
तंसंकुलंयुद्धंसामान्येनोक्तंतदुत्तरदिनेचेदंनिशायुद्धंप्रवृत्तम् ततोजज्ञेमहायुद्धंसंकुलंकपिरक्षसाम् मध्याह्नेप्रथमंयुद्धंप्रारब्धंप्रतिपद्यभूदितिपाद्मोक्तेः अत्रप्रकरणेतमसिदुष्पारेतमसिदारुणेइति
वारंवारंवाल्मीक्युक्तेरिदंरात्रियुद्धंकृष्णपक्षांत्यदिनेष्विति प्रतीयते अत्रतत्त्वंवक्ष्यामः ॥ २ ॥ ३ ॥

हत इदंहंतेर्लोटिमध्यमपुरुषबहुवचनम् हननंकुरुतेत्यर्थः दारयविदारणंकुरु एहिआगच्छ कथंविद्रवसिकथंपलायसे एवंतुमुलःशब्दस्तस्मिन्सैन्येशुश्रुवे ॥ ४ ॥ कालाःकृष्णवर्णाः कांचन
सन्नाहाःसुवर्णकवचाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अक्षोभयन्नितिपदम् पताकाध्वजिनःपताकोपेतध्वजवंतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रवराणिश्रेष्ठानि ॥ १० ॥ रथनेमिसमुद्धतंरजोयुध्यतांकर्णनेत्राणिरुरोध

हतदारयचैहीतिकथंविद्रवसीतिच ॥ एवंसुतुमुलःशब्दस्तस्मिन्सैन्येतुशुश्रुवे ॥ ४ ॥ कालाःकांचनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसिराक्षसाः ॥ संप्रदृश्यंतशै
लेंद्रादीप्तौषधिवनाइव ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तमसिदुष्पारेराक्षसाःक्रोधमूर्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगाभक्षयंतःप्लवंगमान् ॥ ६ ॥ तेहयान्कांचनापीडान्
ध्वजांश्चाशीविषोपमान् ॥ आप्लुत्यदशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपाव्यदारयन् ॥ ७ ॥ वानराबलिनोयुद्धेऽक्षोभयन्राक्षसींचमूम् ॥ कुंजरान्कुंजरारोहान्पता
काध्वजिनोरथान् ॥ ८ ॥ चकर्षुश्चददंशुश्चदशनैःक्रोधमूर्छिताः ॥ लक्ष्मणश्चापिरामश्चशरैराशीविषोपमैः ॥ ९ ॥ दृश्यादृश्यानिरक्षांसिप्रवराणि
निजघ्नतुः ॥ तुरंगखुरविध्वस्तंरथनेमिसमुत्थितम् ॥ १० ॥ रुरोधकर्णनेत्राणियुध्यतांधरणीरजः ॥ वर्तमानेतथाघोरेसंग्रामेलोमहर्षणे ॥ रुधिरौ
घामहाघोरानद्यस्तत्रविसुस्रुवुः ॥ ११ ॥ ततोभेरीमृदंगानांपणवानांचनिःस्वनः ॥ शंखनेमिस्वनोन्मिश्रःसंबभूवाद्भुतोपमः ॥ १२ ॥ हयानांस्तन
मानानांराक्षसानांचनिःस्वनः ॥ शस्तानांवानराणांचसंबभूवात्रदारुणः ॥ १३ ॥ हतैर्वानरमुख्यैश्चशक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैःपर्वताकारैराक्ष
सैःकामरूपिभिः ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पोपहाराचतत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ दुर्ज्ञेयादुर्निवेशाचशोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सावभूवनिशाघोराहरिराक्ष
सहारिणी ॥ कालरात्रीवभूतानांसर्वेषांदुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्तेराक्षसास्तत्रतस्मिंस्तमसिदारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तंतसंहृष्टाःशरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥
तेषामापततांशब्दःक्रुद्धानामपिगर्जताम् ॥ उद्वर्तइवसत्वानांसमुद्राणामभूत्स्वनः ॥ १८ ॥ तेषांरामःशरैःषड्भिःषड्जघाननिशाचरान् ॥ निमेषां
तरमात्रेणशरैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यज्ञशत्रुश्चदुर्धर्षोमहापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रोमहाकायस्तौचोभौशुकसारणौ ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ स्तनमानानांस्तनताम् शस्तानांहिंसितानाम् ॥ १३ ॥ कामरूपिभिरुपलक्षितामेदिनीशस्त्राण्येवपुष्पोपहारोयस्यांतादृशीवआसीत् ॥ १४ ॥ शोणितानामास्रावैःकर्दमोय
स्यांसा ॥ १५ ॥ कालरात्रीसंहाररात्रिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उद्वर्तेप्रलयकाले ॥ १८ ॥ षड्भिःषडितिप्रधानानितिशेषः ॥ १९ ॥ तेषड्गण्यंते यज्ञशत्रुरिति दुर्धर्षइतियज्ञशत्रोर्विशेषणम् महाका
यइतिवज्रदंष्ट्रस्य इमौशुकसारणौचारत्वेनप्रेषिताभ्यामन्यावेवेतिबहवः तावितिपदस्यारस्याच्चारत्वेनप्रेषितावेवेमौराज्ञाधिकृतावपिराजसन्निधिंपरित्यज्ययुद्धेमृतावित्यन्ये ॥ २० ॥

यतःसावशेषायुषोऽतोयुद्धादपसृताअभवन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ घोरासानिशाभूयोघोरतराबभूव ॥ २५ ॥ २६ ॥ भक्षयन्अभक्षयन् ॥ २७ ॥ अंगदेनहताश्वोऽतएवमहाय

तेतुरामेणबाणौघैःसर्वेमर्मसुताडिताः ॥ युद्धादपसृतास्तत्रसावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥ निमेषांतरमात्रेणघोरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकारविमलाःप्रदिशश्चमहारथः ॥ २२ ॥ येत्वन्येराक्षसावीरारामस्याभिमुखेस्थिताः ॥ तेपिनष्टाःसमासाद्यपतंगाइवपावकम् ॥ २३ ॥ सुवर्णपुंखैर्विशिखैःसंपतद्भिःसमंततः ॥ बभूवरजनीचित्राखद्योतैरिवशारदी ॥ २४ ॥ राक्षसानांचनिनदैर्भेरीणांचैवनिःस्वनैः ॥ सावभूवनिशाघोराभूयोघोरतराभवत् ॥ २५ ॥ तेनशब्देनमहताप्रवृद्धेनसमंततः ॥ त्रिकूटःकंदराकीर्णःप्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलांगूलामहाकायास्तमसातुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्यबाहुभ्यांभक्षयनरजनीचरान् ॥ २७ ॥ अंगदस्तुरणेशत्रूनिहंतुंसमुपस्थितः ॥ इंद्रजित्तुरथंत्यक्त्वाहताश्वोहतसारथिः ॥ अंगदेनमहायस्तस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २८ ॥ तत्कर्मवालिपुत्रस्यसर्वेदेवाःसहर्षिभिः ॥ तुष्टुवुःपूजनार्हस्यतौचोभौरामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ प्रभावंसर्वभूतानिविदुरिंद्रजितोयुधि ॥ ततस्तेनमहात्मानंदृष्ट्वातुष्टाःप्रधर्षितम् ॥ ३० ॥ ततःप्रहृष्टाःकपयःससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाध्वितिनेदुश्चदृष्ट्वाशत्रुंपराजितम् ॥ ३१ ॥ इंद्रजित्तुतदानेननिर्जितोभीमकर्मणा ॥ संयुगेवालिपुत्रेणक्रोधंचक्रेसुदारुणम् ॥ ३२ ॥ सोंतर्धानगतःपापोरावणीरणकर्शितः ॥ ब्रह्मदत्तवरोवीरोरावणिःक्रोधमूर्छितः ॥ ३३ ॥ अदृश्योनिशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः ॥ रामंचलक्ष्मणंचैवघोरैर्नागमयैःशरैः ॥ ३४ ॥ बिभेदसमरेक्रुद्धःसर्वगात्रेपुराघवौ ॥ माययासंवृतस्तत्रमोहयन्राघवौयुधि ॥ ३५ ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांकूटयोधीनिशाचरः ॥ बबंधशरबंधेनभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ३६ ॥ तौतेनपुरुषव्याघ्रौक्रुद्धेनाशीविषैःशरैः ॥ सहसाभिहतौवीरौतदाप्रेक्षंतवानराः ॥ ३७ ॥

स्तोमहाखेदप्राप्तइंद्रजित्तुतत्रैवांतरधीयतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यतइंद्रजितोयुधिप्रभावंविदुरतस्तेनांगदेनतमिंद्रजितंप्रधर्षितंदृष्ट्वामहात्मानंतमंगदंदृष्ट्वातुष्टाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शरबंधेनशरपरिणतनागपाशबंधेन अयंशरबंधोभौद्रकृष्णांत्यदिनेपुइत्यग्रेनिरूपयिष्यामः ॥ ३६ ॥ अभिहतौबद्धौ ॥ ३७ ॥

उक्तानुवादः प्रकाशेत्यादि समुपाजगामउपचक्रमे भुजंगमात्रेणसर्वजगत्संहर्तुरपिभगवतोनागपाशबंधनसहनंस्वकृतमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थम् विरोधेनापिनित्यमात्मानंस्मरतोराव
णस्यरावणेश्वपरमभक्ततयाकीर्तिर्लोकेपुरुषार्थश्चेतितत्त्वम् ॥ ३८ ॥ उद्गमानः ॥ कृतकरी० ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०वा०आ०युद्ध०चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥

प्रकाशरूपस्तुयदानशक्तस्तौबाधितुंराक्षसराजपुत्रः ॥ मायांप्रयोक्तुंसमुपाजगामबबंधतौराजसुतौदुरात्मा ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०
आ०युद्धकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सतस्यगतिमन्विच्छन्राजपुत्रःप्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलोरामोदशवानरयूथपान्
॥ १ ॥ द्वौसुषेणस्यदायादौनीलंचप्लवगाधिपम् ॥ अंगदंवालिपुत्रंचशरभंचतरस्विनम् ॥ २ ॥ द्विविदंचहनूमंतंसानुप्रस्थंमहाबलम् ॥ ऋषभंचर्ष
भस्कंधमादिदेशपरंतपः ॥ ३ ॥ तेसंप्रहृष्टाहरयोभीमानुद्यम्यपादपान् ॥ आकाशंविविशुःसर्वेमार्गमाणादिशोदश ॥ ४ ॥ तेषांवेगवतांवेगमिषु
भिर्वेगवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रेणवारयामासरावणिः ॥ ५ ॥ तंभीमवेगाहरयोनाराचैःक्षतविक्षताः ॥ अंधकारेनददृशुर्मेघैःसूर्यमिवावृतम्
॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोरेवसर्वदेहभिदःशरान् ॥ भृशमावेशयामासरावणिःसमितिंजयः ॥ ७ ॥ निरंतरशरीरौतुतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनेंद्र
जितावीरौपन्नगैःशरतांगतैः ॥ ८ ॥ तयोःक्षतजमार्गेणसुस्रावरुधिरंबहु ॥ तावुभौचप्रकाशेतेपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ९ ॥ ततःपर्यंतरक्ताक्षोभि
न्नांजनचयोपमः ॥ रावणिर्भ्रातरौवाक्यमंतर्धानगतोब्रवीत् ॥ १० ॥ युध्यमानमनालक्ष्यंशक्रोपित्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुंवापिनशक्तःकिंपु
नर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रापिताविषुजालेनराघवौकंकपत्रिणा ॥ एषरोषपरीतात्मानयामियमसादनम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वातुधर्मज्ञौभ्रातरौरामलक्ष्म
णौ ॥ निर्बिभेदशितैर्बाणैःप्रजहर्षननादच ॥ १३ ॥ भिन्नांजनचयश्यामोविस्फार्यविपुलंधनुः ॥ भूयएवशरान्घोरान्विससर्जमहामृधे ॥ १४ ॥
ततोमर्मसुमर्मज्ञोमज्जयन्निशितान्शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरोननादचमुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौतुशरबंधेनतावुभौरणमूर्धनि ॥ निमेषांतरमा
त्रेणनशेकतुरवेक्षितुम् ॥ १६ ॥

उक्तस्यैवराघवयोरिंद्रजित्कृतबंधनस्यप्रपंचः सइति तस्यइंद्रजितोगतिमवस्थानप्रदेशमन्विच्छन्ज्ञातुमिच्छन्दिदे
शआदिदेश ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ परमास्त्रेणब्रह्मास्त्रेणमंत्रितैरिषुभिर्वारयामास ॥ ५ ॥ ६ ॥ आवेशयामासप्रवेशयामास ॥ ७ ॥ निरंतरशरीरौतुकृताविति शेषः ॥ ८ ॥ क्षतजमार्गेणक्षतेनव्रणेनजा
तोयोमार्गस्तेन ॥ ९ ॥ १० ॥ अनालक्ष्यमशक्यदर्शनम् ॥ ११ ॥ प्रापितौबंधनमितिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नशेकतुरवेक्षितुंतादृशाविवस्थितौमनुष्यत्वनाटनायेतिबोध्यम् ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ वीरशयनेयुद्धभूमौ शरवेष्टितसर्वांगौशरतूतसर्पवेष्टितसर्वगात्रौ ॥ १९ ॥ अविद्धंवेधरहितम् अंगुलमंगुलप्रमाणमंतरमवकाशोनाभूत् आकराग्रात्कराग्रमभिव्याप्याध्व स्तमक्षोभितम् अनत्वमितिपाठेचेष्टावत् अजिह्मगैर्बाणैरनिर्विण्णमविदारितंचांगंनाभूत् ॥ २० ॥ प्रस्रवणोप्रस्रवणाख्यपर्वताविव ॥ २१ ॥ इंद्रजित्त्वंकुतस्तत्राह येनेति ॥ २२ ॥ रजोगति

तनोविभिन्नसर्वांगौशरशल्याचितौकृतौ॥ ध्वजाविवमहेंद्रस्यरज्जुमुक्तौप्रकंपितौ॥ १७ ॥ तौसंप्रवलितौवीरौमर्मभेदेनकर्शितौ॥ निपेततुर्महे ष्वासौजगत्यांजगतीपती॥ १८ ॥ तौवीरशयनेवीरौशयानौरुधिराक्षितौ॥ शरवेष्टितसर्वांगावार्तौपरमपीडितौ॥ १९ ॥ नह्यविद्धंतयोर्गात्रेबभू वांगुलमंतरम्॥ नानिर्विण्णंनचाध्वस्तमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥ तौतुक्रूरेणनिहतौरक्षसाकामरूपिणा॥ असृक्सुस्रुवतुस्तीव्रंजलंप्रस्रवणा विव॥ २१ ॥ पपातप्रथमंरामोविद्धोमर्मसुमार्गणैः॥ क्रोधादिंद्रजितायेनपुराशक्रोविनिर्जितः॥ २२ ॥ रुक्मपुंखैःप्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरंजलिकैरपि॥ विव्याधवत्सदंतैश्चसिंहदंष्ट्रैःक्षुरैस्तथा॥ २३ ॥ सवीरशयनेशिश्येविज्यमाविध्यकार्मुकम्॥ भिन्नमुष्टिपरी णाहंत्रिनतंरुक्मभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातांतरेरामंपातितंपुरुषर्षभम्॥ सतत्रलक्ष्मणोदृष्ट्वानिराशोजीवितेऽभवत्॥ २५ ॥ रामंकमलपत्राक्षं शरण्यंरणतोषिणम्॥ शुशोचभ्रातरंदृष्ट्वापतितंधरणीतले॥ २६ ॥ हरयश्चापितंदृष्ट्वासंतापंपरमंगताः॥ शोकार्ताश्चुक्रुशुर्घोरमश्रुपूरितलोचनाः ॥ २७ ॥ बद्धौतुतौवीरशयेशयानौतेवानराःसंपरिवार्यतस्थुः॥ समागतावायुसुतप्रमुख्याविषादमार्ताःपरमंचजग्मुः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदिकाव्येयुद्धकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः॥ ४५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततोद्यांपृथिवींचैववीक्षमाणावनौकसः॥ ददृशुःसंततौबाणैर्भ्रातरौरामलक्ष्म णौ॥ १ ॥ वृष्ट्वेवोपरतेदेवेकृतकर्मणिराक्षसे॥ आजगामाथतंदेशंससुग्रीवोविभीषणः॥ २ ॥ नीलश्चद्विविदोमैंदःसुषेणःकुमुदोंगदः॥ तूर्णंहनुम तासार्धमन्वशोचंतराघवौ ॥ ३ ॥

निर्वायुनाविस्तीर्यमाणरजोवन्नीरंध्रंसंपतद्भिः अर्धनाराचैरर्धभागेनाराचतुल्यैः अंजलिकैरंजल्याकारमुखैः वत्सदंतादयस्तत्तदाकाराः ॥ २३ ॥ आविध्यत्यक्त्वा भिन्नोमुष्टिपरिणाहोमुष्टिप्र देशोमुष्टिग्रहणंवायस्य त्रिषुस्थानेषुनिम्नम ॥ २४ ॥ बाणपातांतरेशरतल्पमध्ये ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दारुमानः ॥ कतकरी० ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० वा० युद्धकांडेपंच चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ द्यांपृथिवीं चवीक्षमाणाअतिभयादितिशेषः संततौव्याप्तौ ॥ १ ॥ देवेइंद्रेइवस्थितेकृतकर्मणितस्मिन्राक्षसउपरतेसति ॥ २ ॥ ३ ॥

रुधिरस्यस्रावःप्रवाहस्तेनदिग्धांगौ ॥ ५॥६॥७ ॥ माययाछन्नमेनंरावणिवानरानदद्दृशुः ॥८ ॥ किंनुमायाप्रतिच्छन्नंतंभ्रातुःपुत्रंरावणिविभीषणएवमाययाददर्श ॥ ९ ॥ वरदानाद्ब्रह्मवरदानल
ब्धयांतर्धानविद्ययांतर्हितम ॥१०॥ आत्मनःकर्मसमीक्ष्यशयानौतौचसमीक्ष्य ॥११॥१२॥१३ ॥ यत्कृतेययोराघवयोर्निमित्तम् तद्वयेनेतियावत् गात्रैःशयनमस्पृष्ट्वैवत्रियामारात्रिर्याति अ

अचेष्टौमंदनिःश्वासौशोणितेनपरिप्लुतौ ॥ शरजालाचितौस्तब्धौशयानौशरतल्पगौ ॥ ४ ॥ निःश्वसंतौयथासर्पौनिश्चेष्टौदीनविक्रमौ ॥ रुधिरस्रा
वदिग्धांगौतपनीयाविवध्वजौ ॥५॥ तौवीरशयनेवीरौशयानौमंदचेष्टितौ ॥ यूथपैःस्वैःपरिवृतौबाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौपतितौदृष्ट्वा
शरजालसमन्वितौ ॥ बभूवुर्व्यथिताःसर्वेवानराःसविभीषणाः ॥ ७॥ अंतरिक्षंनिरीक्षंतोदिशःसर्वाश्चवानराः ॥ नचैनंमाययाछन्नंददृशूरावणिंर
णे ॥ ८ ॥ तंतुमायाप्रतिच्छन्नंमाययैवविभीषणः ॥ वीक्षमाणोददर्शाग्रेभ्रातुःपुत्रमवस्थितम् ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ ९ ॥ ददर्शां
तर्हितंवीरंवरदानाद्विभीषणः ॥ तेजसायशसाचैवविक्रमेणचसंयुतः ॥१०॥ इंद्रजित्त्वात्मनःकर्मतौशयानौसमीक्ष्यच ॥ उवाचपरमप्रीतोहर्षयन्स
र्वराक्षसान् ॥ ११ ॥ दूषणस्यचहंतारौखरस्यचमहाबलौ ॥ सादितौमामकैर्बाणैर्भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १२॥ नेमौमोक्षयितुंशक्यावेतस्मादिषुबं
धनात् ॥ सर्वैरपिसमागम्यसर्षिसंघैःसुरासुरैः ॥ १३ ॥ यत्कृतेचिंतयानस्यशोकार्तस्यपितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वाशयनंगात्रैस्त्रियामायातिशर्वरी ॥ १४॥
कृत्स्नेयंयत्कृतेलंकानदीवर्षास्विवाकुला ॥ सोयंमूलहरोनर्थःसर्वेषांशमितोमया ॥ १५ ॥ रामस्यलक्ष्मणस्यैवसर्वेषांचवनौकसाम् ॥ विक्रमानि
ष्फलाःसर्वेयथाशरदितोयदाः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वातुतान्सर्वान्राक्षसान्परिपश्यतः ॥ यूथपानपितान्सर्वांस्ताडयत्सचरावणिः ॥ १७॥ नीलंनवभि
राहत्यमैंदंसद्विविदंतथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततापपरमेषुभिः ॥ १८ ॥ जांबवंतंमहेष्वासोविद्धावाणेनवक्षसि ॥ हनूमतोवेगवतोविससर्ज
शरान्दश ॥१९॥ गवाक्षंशरभंचैवतावप्यमितविक्रमौ ॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांमहावेगोविव्याधयुधिरावणिः ॥२०॥ गोलांगूलेश्वरंचैववालिपुत्रमथांग
दम् ॥ विव्याधबहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोथरावणिः ॥ २१ ॥ तान्वानरवरान्भित्त्वाशरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननादबलवांस्तत्रमहासत्त्वःसरावणिः ॥ २२॥

निद्रएवनिशाःक्षपयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यूथपान्वानराणामितिशेषः ताडयदताडयत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ हनूमतउपरीतिशेषः ॥ १९ ॥२०॥ त्वरमाणःत्वरांवेगंकुर्वन् ॥२१॥२२॥

॥ २३ ॥ निशामयतपश्यत ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तयोःशरीरेसायकैश्चिते सर्वाण्यंगान्युपांगानिचसायकैश्चितानिदृष्ट्वा ॥ २९ ॥ सबाष्पवदनंबाष्पसहितवदनम् ॥ ३० ॥

एवंप्रायाणिएवंविधःप्रायोबाहुल्यंयेषांतानिप्रायेणैवंविधानीत्यर्थः नैष्ठिकोनित्यैकांतः भाग्यशेषेणसहिताःसभाग्यशेषास्तेषांभावस्तत्ताभाग्यशेषसाहित्यम् तद्वैशिष्ट्यंयद्यस्माकमित्यर्थः

तानर्दयित्वाबाणौघैराश्वासयित्वाचवानरान्॥ प्रजहासमहाबाहुर्वचनंचेदमब्रवीत्॥ २३ ॥ शरबंधेनघोरेणमयाबद्धौचमूमुखे॥ सहितौभ्रातरा वेतौनिशामयतराक्षसाः॥ २४ ॥ एवमुक्तास्तुतेसर्वेराक्षसाःकूटयोधिनः॥ परंविस्मयमापन्नाःकर्मणातेनहर्षिताः॥ २५ ॥ विनेदुश्चमहानादान्स र्वेतेजलदोपमाः॥ हतोरामइतिज्ञात्वारावणिंसमपूजयन्॥ २६ ॥ निष्पंदौतुतदादृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ वसुधायांनिरुच्छ्वासौहतावित्यन्वम न्यत॥ २७ ॥ हर्षेणतुसमाविष्टइंद्रजित्समितिंजयः॥ प्रविवेशपुरींलंकांहर्षयन्सर्वनैर्ऋतान्॥ २८ ॥ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वाशरीरेसायकैश्चिते ॥ स र्वाणिचांगोपांगानिसुग्रीवंभयमाविशत्॥ २९ ॥ तमुवाचपरित्रस्तंवानरेंद्रंविभीषणः ॥ सबाष्पवदनंदीनंक्रोधव्याकुललोचनम्॥ अलंत्रासेन सुग्रीवबाष्पवेगोनिगृह्यताम्॥ ३० ॥ एवंप्रायाणियुद्धानिविजयोनास्तिनैष्ठिकः॥ सभाग्यशेषतास्माकंयदिवीरभविष्यति॥ ३१ ॥ मोहमेतौप्र हास्येतेमहात्मानौमहाबलौ॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथंमांचवानर॥ सत्यधर्माभिरक्तानांनास्तिमृत्युकृतंभयम् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वाततस्तस्यज लक्लिन्नेनपाणिना॥ सुग्रीवस्यशुभेनेत्रेप्रममार्जविभीषणः॥ ३३ ॥ ततःसलिलमादायविद्ययापरिजप्यच॥ सुग्रीवनेत्रेधर्मात्माप्रममार्जविभी षणः॥ ३४ ॥ विमृज्यवदनंतस्यकपिराजस्यधीमतः॥ अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रांतमिदंवचः ॥ ३५ ॥ नकालःकपिराजेंद्रवैक्लव्यमवलंबितुम्॥ अतिस्नेहोपिकालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ अनाथमशरणंमांचपर्यवस्थापयआश्वासय तवनुस्वतंत्रंराज्यमप्यस्तिअहंत्वगतिरेवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ततःसामान्यतःप्रमार्जनानंतरम् विद्ययातिरस्करणीविद्यातिरस्का रकविद्ययापरिजप्य परिवीक्ष्येतिपाठेप्ययमेवार्थः राक्षसमायापरिज्ञानेनधैर्यसंपादनंचैतत्प्रमार्जनस्यफलम् वस्तुतस्ततःसलिलमितिश्लोकोबहुपुस्तकेपुनास्तीतिप्रायेणप्रक्षिप्तोयम् तेनेंद्र जितंददर्शेतितत्कार्यप्रकाशकोत्तरवाक्याभावात् ॥ ३४ ॥ कालसंप्राप्तंकालौचित्येनप्राप्तम् ॥ ३५ ॥ अतिस्नेहोपिअतिस्नेहमूलरोदनादिव्यापारोपि अस्मिन्कालेईदृशेविषमकाले ॥ ३६ ॥

यदेवमतस्तस्मादित्यादि हितंतत्समाश्वासनम् ॥ ३७ ॥ यदितवमेनासमाश्वासनेधैर्यनास्तितदानदहंकरिष्यामित्वयातुरामोरक्षणीयइत्याह अथवेति संज्ञाविपर्ययोमोहोयावत्तावत्पर्यंतम् मो
हमाचमेवानयोर्नत्वन्यसंभावनेत्याह लब्धसंज्ञाविति नौआवयोः ॥ ३८ ॥ व्यपनेष्यतइतीममेवार्थंस्पष्टयति नैतदिति रामस्यनैतत्किंचन अपायकरणमित्यर्थः कुतस्तत्राह नचेति मुमूर्षा
नार्वोलिंगमाह नहीति यागतायुषांदुर्लभासालक्ष्मीरेनंनहास्यति इदानींनजहात्येवापिपिनहास्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्वकंबलंस्वकंप्राणम अहंयावत्सैन्यानिसर्वाणिपुनःस्थापयामिस्थिराणि

तस्माद्दुन्मज्यवैक्लव्यंसर्वकार्यविनाशनम् ॥ हितंरामपुरोगाणांसैन्यानामनुचिंतय ॥ ३७ ॥ अथवारक्ष्यतांरामोयावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ
हिकाकुत्स्थौभयंनौव्यपनेष्यतः ॥ ३८ ॥ नैतत्किंचनरामस्यनचरामोमुमूर्षति ॥ नह्येनंहास्यतेलक्ष्मीर्दुर्लभायागतायुषाम् ॥ ३९ ॥ तस्मादाश्वास
यात्मानंबलंचाश्वासयस्वकम् ॥ यावत्सैन्यानिसर्वाणिपुनःसंस्थापयाम्यहम् ॥ ४० ॥ एतेहिफुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णेकर्णेप्रकथि
ताहरयोहरिसत्तम ॥ ४१ ॥ मांतुदृष्ट्वाप्रधावंतमनीकंसंप्रहर्षितम् ॥ त्यजंतुहरयस्त्रासंभुक्तपूर्वामिवस्रजम् ॥ ४२ ॥ समाश्वास्यतुसुग्रीवंराक्षसें
द्रोविभीषणः ॥ विद्रुतंवानरानीकंतत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४३ ॥ इंद्रजित्तुमहामायःसर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेशनगरींलंकांपितरंचाभ्युपागमत्
॥ ४४ ॥ तत्ररावणमासाद्य अभिवाद्यकृतांजलिः ॥ आचचक्षेप्रियंपित्रेनिहतौरामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥ उत्पपाततत्तोहृष्टःपुत्रंचपरिषस्वजे ॥ रावणो
रक्षसांमध्येश्रुत्वाशत्रूनिपातितौ ॥ ४६ ॥ उपाघ्रायचतंमूर्ध्निपप्रच्छप्रीतमानसः ॥ पृच्छतेचयथावृत्तंपित्रेतस्मैन्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ यथातौशरबंधे
ननिश्चेष्टौनिष्प्रभौकृतौ ॥ ४८ ॥ सहर्षवेगानुगतांतरात्माश्रुत्वागिरंतस्यमहारथस्य ॥ जहौज्वरंदाशरथेःसमुत्थंप्रहृष्टवाचाभिननंदपुत्रम् ॥ ४९ ॥
इ० श्रीम० वा० आ० यु० षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेलंकायांकृतार्थेरावणात्मजे ॥ राघवंपरिवार्याथररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १

करोमितावदात्मानमात्मप्राणंचाश्वासय ॥ ४० ॥ एतेफुल्लनयनत्वादिगुणकाहरयःकर्णेकर्णेप्रकथिताःरामविपद्विषयप्रकथनवंतोभवंति हरिसत्तमसुग्रीव ॥ ४१ ॥ अनीकप्रत्याश्वासनार्थंमां
धावंतंदृष्ट्वानुसंप्रहर्षितंप्राप्तहर्षमनीकंतद्रूपाहरयोभुक्तपूर्वांस्रजमिवत्रासंत्यजंतु ॥ ४२ ॥ समाश्वास्यउक्तरीत्येतिशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धावमानः ॥ क
तकरी० ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ व्यूढानिरचिताकारव्यूहवंत्यनीकानियेषांते ॥ ३ ॥ राक्षसाइत्यस्यागताइतिशेषः ॥ ४ ॥ सीतारक्षणीःसीतारक्षिकाराक्षसीराजुहाव तांराक्षस्यस्त्रिजटाचतमुपस्थिता: ॥ ५ ॥ ६ ॥ आख्यानकथयत रणेहतौराघवौ तस्यैतद्दर्शयध्वम् ॥ ७ ॥ यदाश्रयात्अवष्टब्धागर्विता ॥ ८ ॥ निर्विशंकारामशंकारहिता निरुद्विग्नानिःशोका निरपेक्षारामोमिलिष्यर्तत्याशारहिता ॥ ९॥

हनूमानंगदोनीलःसुषेणःकुमुदोनलः ॥ गजोगवाक्षःपनसःसानुप्रस्थोमहाहरिः ॥ २ ॥ जांबवानृषभःसुंदोरंभःशतबलिःपृथुः ॥ व्यूढानीकाश्चय त्ताश्चद्रुमानादायसर्वतः ॥ ३ ॥ वीक्षमाणादिशःसर्वास्तिर्यगूर्ध्वंचवानराः ॥ तृणेष्वपिचचेष्टत्सुराक्षसाइतिमेनिरे ॥ ४ ॥ रावणश्चापिसंहृष्टोविसृ ज्येंद्रजितंसुतम् ॥ आजुहावततःसीतारक्षणीराक्षसीस्तदा ॥ ५ ॥ राक्षस्यस्त्रिजटाचापिशासनात्तमुपस्थिताः ॥ ताउवाचततोहृष्टोराक्षसीराक्ष साधिपः ॥ ६ ॥ हताविंद्रजितास्यातवैदेह्यारामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकंतत्समारोप्यदर्शयध्वंरणेहतौ ॥ ७ ॥ यदाश्रयादवष्टब्धानेयंमामुपतिष्ठते ॥ सो स्याभर्तासहभ्रात्रानिहतोरणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशंकानिरुद्विग्नानिरपेक्षाचमैथिली ॥ मामुपस्थास्यतेसीतासर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥ अद्यकाल वशंप्राप्तंरणेरामंसलक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्यविनिवृत्तासाचान्यांगतिमपश्यती ॥ अनपेक्षाविशालाक्षीमामुपस्थास्यतेस्वयम् ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रु त्वारावणस्यदुरात्मनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वाजग्मुर्वैयत्रपुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततःपुष्पकमादायराक्षस्योरावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्थांतांमै थिलींसमुपानयन् ॥ १२ ॥ तामादायतुराक्षस्योभर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानंपुष्पकंतदा ॥ १३ ॥ ततःपुष्पकमारोप्यसी तांत्रिजटयासह ॥ रावणश्चारयामासपताकाध्वजमालिनीम् ॥ १४ ॥ प्राघोषयतहृष्टश्चलंकायांराक्षसेश्वरः ॥ राघवोलक्ष्मणश्चैवहताविंद्रजि तारणे ॥ १५ ॥ विमानेनापिगत्वातुसीतात्रिजटयासह ॥ ददर्शवानराणांतुसर्वसैन्यंनिपातितम् ॥ १६ ॥

अवेक्ष्यविनिवृत्ताप्रत्यागता साचसानु अन्यांमत्तोन्यांरामरूपांगतिंप्राप्यंवस्त्वपश्यती अनपेक्षारामापेक्षारहिता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पताकाध्वजमालिनींलंकांचारयामास रण स्थौतौद्रष्टुमितिशेषः ॥ १४ ॥ घोषणप्रकारोराघवोलक्ष्मणश्चेति ॥ १५ ॥ सर्वंवद्धित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रहृष्टमनसश्चापिददर्शपिशिताशनान् ॥ वानरांश्चातिदुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १७ ॥ ततःसीताददर्शोभौशयानौशरतल्पगौ ॥ लक्ष्मणं चैवरामंचविसंज्ञौशरपीडितौ ॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौवीरौविप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वांगौशरस्तंबमयौक्षितौ ॥ १९ ॥ तौदृष्ट्वाभ्रातरौतत्रप्रवीरौपुरुषर्षभौ ॥ शयानौपुंडरीकाक्षौकुमाराविवपावकी ॥ २० ॥ शरतल्पगतौवीरौतथाभूतौनरर्षभौ ॥ दुःखार्ताकरुणंसीतासुभृशं विललापह ॥ २१ ॥ भर्तारमनवद्यांगीलक्ष्मणंचासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्यपांसुषुचेष्टंतौरुरोदजनकात्मजा ॥ २२ ॥ सबाष्पशोकाभिहतासमीक्ष्यतौभ्रातरौदेवसुतप्रभावौ ॥ वितर्कयंतीनिधनंतयोःसादुःखान्वितावाक्यमिदंजगाद ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भर्तारंनिहतंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ विललापभृशंसीताकरुणंशोककर्शिता ॥ १ ॥ ऊचुर्लाक्षणिकायेमांपुत्रिण्यविधवेतिच ॥ तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥ यज्वनोमहिर्षींयेमामूचुःपत्नींचसत्रिणः ॥ तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥ वीरपार्थिवपत्नीनांयेविदुर्भर्तृपूजिताम् ॥ तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥ ऊचुःसंश्रवणे येमांद्विजाःकार्तांतिकाःशुभाम् ॥ तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥ इमानिखलुपद्मानिपादयोर्वैकुलस्त्रियः ॥ आधिराज्येऽभिषिच्यंते नरेंद्रैःपतिभिःसह ॥ ६ ॥

द्धिस्थैर्यायनवद्विललापेत्यर्थः निहतंनिहतमिवस्थितम् ॥ १ ॥ लाक्षणिकाःसामुद्रिकलक्षणज्ञाः ॥ २ ॥ अयमेवपांक्तःपाठइतिकतकः यज्वनोऽश्वमेधादियागकर्तुः सत्रिणःबहुदिनसाध्यबहुकर्तृकयागकर्तुः ॥ ३ ॥ वीरपार्थिवपत्नीनांपूजनीयामितिशेषः भर्तृपूजितांसुमंगलींयेप्राहुः ॥ ४ ॥ सम्यक्श्रवणंयस्मिन्नितिसंश्रवणंसन्निधिस्तस्मिन्मत्समक्षमितियावत् कार्तांतिकाज्योतिःशास्त्रविदः शुभांअविधवाम् ज्ञानिनइतिच्छेदः ॥ ५ ॥ यैर्लक्षणैःस्त्रियोनरेंद्रैःपतिभिःसहाधिराज्येभिषिच्यंतेतानीमानिपद्मानिपाणिपादवर्तिरेखारूपपद्मानिमयिवर्ततेइतिशेषः ॥ ६ ॥

यैरलक्षणैर्भाग्यदुर्लभादुर्लभभाग्यावैधव्यंयांतितान्यात्मनोनपश्यामि सुलक्षणानिपश्यंत्यपिहतलक्षणानिष्फललक्षणाजातास्मीतिशेषः इदंपद्यंप्रक्षिप्तमितिबहवः ॥ ७ ॥ लक्षणैर्लक्षणज्ञै
स्तत्प्रतिपादकशास्त्रैश्च सत्यनामानिअमोघफलानि तानिशास्त्राणितत्प्रतिपादितलक्षणानिच ॥ ८ ॥ असंहतेअपरस्पराश्लिष्टे ॥ ९ ॥ शंखेनयनोपांत्यभागौ ललाटफलकेइतिकतकः चितौ
उपचितौ अनुवृत्ताःआनुपूर्व्येणवृत्तत्वगुणयुक्ताः समाःसममध्याः ॥ १० ॥ अविरलौपरस्परसंसक्तौ मग्नचूचुकौनिमग्नाग्रभागौ उत्सेधनीउन्नतपर्यंतप्रदेशा पार्श्वचोरस्कंच स्वार्थेकः तत्रा
ण्यौरस्कम् प्राण्यंगत्वादेकवचनम् चितंउपचितम् ॥ ११ ॥ वर्णःकांतिः मणिनिभःशाणघृष्टमणिवदुज्ज्वलः अंगरुहाणिरोमाणि द्वादशभिःप्रतिष्ठितांपादद्वयवर्त्यंगुलिदशकंद्वेपादतलेचएवं

वैधव्यंयांतियैर्नार्योऽलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानिपश्यामिपश्यंतीहतलक्षणा ॥ ७ ॥ सत्यनामानिपद्मानिस्त्रीणामुक्तानिलक्षणैः ॥ तान्य
द्यनिहतेरामेवितथानिभवंतिमे ॥ ८ ॥ केशाःसूक्ष्माःसमानीलाभ्रुवौचासंहतेमम ॥ वृत्तेचारोमकेजंघेदंताश्चाविरलाःमम ॥ ९ ॥ शंखेनेत्रेकरौपा
दौगुल्फावूरूसमौचितौ ॥ अनुवृत्तनखाःस्निग्धाःसमाश्चांगुलयोमम ॥ १० ॥ स्तनौचाविरलौपीनौमामकौमग्नचूचुकौ ॥ मग्नाचोत्सेधनीनाभिःपा
र्श्वोरस्कंचमेचितम् ॥ ११ ॥ ममवर्णोमणिनिभोमृदून्यंगरुहाणिच ॥ प्रतिष्ठितांद्वादशभिर्मामूचुःशुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रंपाणिपा
दंचवर्णवत् ॥ मंदस्मितेत्येवचमांकन्यालाक्षणिकाविदुः ॥ १३ ॥ आधिराज्येभिषेकोमेब्राह्मणैःपतिनासह ॥ कृतांतकुशलैरुक्तंतत्सर्वंवितथीकृत
म् ॥ १४ ॥ शोधयित्वाजनस्थानंप्रवृत्तिमुपलभ्यच ॥ तीर्त्वासागरमक्षोभ्यंभ्रातरौगोष्पदेहतौ ॥ १५ ॥ ननुवारुणमाग्नेयमैंद्रंवायव्यमेवच ॥ अ
स्त्रंब्रह्मशिरश्चैवराघवौप्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥ अदृश्यमानेनरणेमाययावासवोपमौ ॥ ममनाथावनाथायानिहतौरामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ नहिदृष्टिपथं
प्राप्यराघवस्यरणेरिपुः ॥ जीवन्प्रतिनिवर्तेतयद्यपिस्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥

द्वादशभिःसुप्रतिष्ठितांसुस्पष्टभूमिकाम् एवंकेशादिपादांतलक्षणैर्मांशुभलक्षणामूचुः ॥ १२ ॥ समयवयवमंगुलिपर्वमध्यगसमग्रयवप्रमाणद्विद्विरेखावत् अच्छिद्रंनीरंध्रांगुल्यंतरालम् वर्णवत्प्र
शस्तकांति मंदस्मितामंदस्मितवत्त्वरूपसुलक्षणवती कन्यालाक्षणिकाःकन्यावर्तिसामुद्रिकलक्षणज्ञाः ॥ १३ ॥ कृतांतनिपुणैर्ज्योतिःशास्त्रसिद्धांतज्ञैः आधिराज्येभिषेकोभावीत्युक्तमित्य
न्वयः ॥ १४ ॥ सागरंसमुद्रंराक्षससेनासागरंचाक्षोभ्यंतीर्त्वागोष्पदेऽल्पावशिष्टसैन्येहतावित्यर्थः अनेनबहुदिनयुद्धोत्तरमल्पावशिष्टेसैन्येकतिपययूथपरूपेऽयंशरबंधइतिलभ्यते ॥ १५ ॥
प्रत्यपद्यतप्रत्यपद्येताम् एकवचनमार्षं नन्वितःपूर्वं तत्किमिदानींनस्मृतमितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

कालस्यशुभाशुभफलप्रापकत्यतव्यापणेऽतिभारोनास्ति अतस्तदुपस्थापितफलनिर्वर्तकोयःकृतांतोदैवंसनसुदुर्जयः सामान्यरूपस्यार्थस्यविशेषेणसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासः प्रकृतकथनरू
पोयत्रेत्यादिः यत्रयस्मादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवंदशांप्राप्तस्यकथंजीवनंतत्राह कारणानीति महांतिइदानीमपिसजीवत्वोपपादकानि सदृशानिअनुभूतैस्तुल्यानिदृष्ट
संवादानि यथेमौजीवतइतिप्रतिपद्येथास्तथाकारणानिवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तान्येवव्यतिरेकमुखेनाह नहीति पतौपत्यौनिहतेसतियोधानांमुखानिक्षणेनशत्रुंहनिष्यामःक्वगच्छती
त्येवंकोपेनव्याभ्रानिनभवंति हर्षपर्युत्सुकानिहर्षजनकमोहशांतिदर्शनोत्सुकानिनभवंतिअपितुरुदंतिकेवलम् नैवंप्रकृतेऽतोजीवतीतिनिश्चिनु ॥ २४ ॥ इतोप्येवमेवेत्याह इदंविमानमिति

नकालस्यातिभारोस्तिकृतांतश्चसुदुर्जयः ॥ यत्ररामःसहभ्रात्राशेतेयुधिनिपातितः ॥ १९ ॥ नशोचामितथारामंलक्ष्मणंचमहारथम् ॥ नात्मानं
जननींचापियथाश्वश्रूंतपस्विनीम् ॥ २० ॥ सातुचिंतयतेनित्यंसमाप्तव्रतमागतम् ॥ कदाद्रक्ष्यामिसीतांचलक्ष्मणंचसराघवम् ॥ २१ ॥ परिदेवय
मानांतांराक्षसीत्रिजटाब्रवीत् ॥ माविषादंकृथादेविभर्ताऽयंतवजीवति ॥ २२ ॥ कारणानिचवक्ष्यामिमहांतिसदृशानिच ॥ यथेमौजीवतोदेवि
भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ नहिकोपपरीतानिहर्षपर्युत्सुकानिच ॥ भवंतियुधियोधानांमुखानिनिहतेपतौ ॥ २४ ॥ इदंविमानंवैदेहिपुष्पकंनाम
नामतः ॥ दिव्यंत्वांधारयेन्नेदंयद्येतौगतजीवितौ ॥ २५ ॥ हतवीरप्रधानाहिगतोत्साहानिरुद्यमा ॥ सेनाभ्रमतिसंख्येपुहतकर्णेवनौर्जले ॥ २६ ॥
इयंपुनरसंभ्रांतानिरुद्विग्नातपस्विनि ॥ सेनारक्षतिकाकुत्स्थौमयाप्रीत्यानिवेदितौ ॥ २७ ॥ सात्वंभवसुविस्रब्धाअनुमानैःसुखोदयैः ॥ अहतौप
श्यकाकुत्स्थौस्नेहादेतद्ब्रवीमिते ॥ २८ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्यामिमैथिलि ॥ चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासिमनोमम ॥ २९ ॥ नेमौशक्यौर
णेजेतुंसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ तादृशंदर्शनंदृष्ट्वामयाचोदीरितंतव ॥ ३०

॥ २५ ॥ पुनर्लिंगांतरमाह हतेति हतोवीरःशूरःप्रधानोराजायस्याःसाभ्रमतिइतस्ततोव्याकुलाभवति हतकर्णाहतकर्णधाराधिष्ठितफलकाहतकर्णधारावा ॥ २६ ॥ तस्यविपर्ययेपर्यवसानं
दर्शयति इयंपुनरिति निवेदितौनिवेदितजीवनौतुभ्यंकृतौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ चारित्रेणपातिव्रत्येनसुखशीलत्वात्सुखावहत्वान्मन्मनःसुखावहस्वभावत्वान्मन्मनःप्रविष्टासि हृदयंगमासीत्यर्थः
अतएतत्सर्वंस्वस्वामिनोरावणस्यविरुद्धमपिमयानवोक्तमितिभावः ॥ २९ ॥ तादृशंदर्शनंजीवनसूचकमनयोःसैनिकानांचाकारंदृष्ट्वामयातवानयोर्जीवनमुदीरितंनिवेदितम् दृश्यतइतिदर्श
नः कर्मणिल्युट् राजभोजनाःशालयइतिवत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीर्नैवविमुच्यतइतिपाठेपिनमुंचतीत्येवार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेशोकंत्यज एवंप्रसन्नमुखाभ्यामजीवितुंजीवनराहित्येनावस्थातुमशक्यम् अतोजीवतीतिनिश्चिन्विति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सगमानः ॥ कनकरी० ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥४८॥

इदंतुसुमहच्चित्रंशरैःपश्यस्वमैथिलि ॥ विसंज्ञौपतितावेतौनैवलक्ष्मीर्विमुंचति ॥ ३१ ॥ प्रायेणगतसत्वानांपुरुषाणांगतायुषाम् ॥ दृश्यमानेषुवक्त्रेषुपरंभवतिवैकृतम् ॥ ३२ ॥ त्यजशोकंचदुःखंचमोहंचजनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेनाद्यशक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्याःसीतासुरसुतोपमा ॥ कृतांजलिरुवाचेमामेवमस्त्वितिमैथिली ॥ ३४ ॥ विमानंपुष्पकंतत्तुसन्निवर्त्यमनोजवम् ॥ दीनात्रिजटयासीतालंकामेवप्रवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटयासार्धंपुष्पकादवरुह्यसा ॥ अशोकवनिकामेवराक्षसीभिःप्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्रविश्यसीताबहुवृक्षखंडांतांराक्षसेंद्रस्यविहारभूमिम् ॥ संप्रेक्ष्यसंचिंत्यचराजपुत्रीपरंविषादंसमुपाजगाम ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ घोरेणशरबंधेनबद्धौदशरथात्मजौ ॥ निःश्वसंतौयथानागौशयानौरुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वेतेवानरश्रेष्ठाःससुग्रीवमहाबलाः ॥ परिवार्यमहात्मानौतस्थुःशोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरेरामःप्रत्यबुध्यतवीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्चशरैःसंदानितोपिसन् ॥ ३ ॥ ततोदृष्ट्वासरुधिरंनिषण्णंगाढमर्पितम् ॥ भ्रातरंदीनवदनंपर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥ किंनुमेसीतयाकार्यंलब्ध्वयाजीवितेन वा ॥ शयानंयोद्यपश्यामिभ्रातरंयुधिनिर्जितम् ॥ ५ ॥ शक्यासीतासमानारीमर्त्यलोकेविचिन्वता ॥ नलक्ष्मणसमोभ्रातासचिवःसांपरायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्याम्यहंप्राणान्वानराणांतुपश्यताम् ॥ यदिपंचत्वमापन्नःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ ७ ॥ किंनुवक्ष्यामिकौसल्यांमातरंकिंनुकैकयीम् ॥ कथमंबांसुमित्रांचपुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सांवेपमानांचवेपंतींकुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामियदियास्यामितंविना ॥ ९ ॥

घोरेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ स्थिरत्वादतिदृढगात्रत्वात् सत्त्वयोगान्महाबलयुक्तत्वात् संदानितोपिबद्धोपि ॥ ३ ॥ गाढमर्पितंशरैर्गाढबद्धम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ सचिवःसहायः सांपरायिकोयुद्धेसाधुः युद्धार्हइतियावत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

योमयासहवनंगतस्तेनलक्ष्मणेनविनागतोहंकिंवक्ष्यामि ॥ १० ॥ अंबासुमित्रयेति क्रियमाणमितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ गतासुर्गतासुरिव ॥ १३ ॥ १४ ॥ शरभूतः शरैर्व्याप्तशरीरत्वाच्छ
रूपंप्राप्तः अस्तंव्रजन्भास्करइव तत्तद्रंध्रनिःसरद्रुधिरव्याप्तशराः किरणस्थानीयाः ॥ १५ ॥ अब्रुवतोपियस्यरुजाव्यथादृष्ट्यारागेणअन्ययामुखशोभयाचसूच्यते दृष्टीत्यनेनदर्शनशक्ति
मत्त्वंसूच्यते ॥ १६ ॥ यमक्षयंयमगृहंयास्यामीत्यन्वयः यथायंमात्रादिषुस्नेहमपर्यालोच्यैवमामनुगतस्तथाहमपितस्मिन्स्नेहंत्यक्त्वानुयास्यामीतिभावः ॥ १७ ॥ इष्टोबंधुजनोयस्यसः ॥१८॥

कथंवक्ष्यामिशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनम् ॥ मयासहवनंयातोविनातेनाहमागतः ॥ १० ॥ उपालंभंनशक्ष्यामिसोढुमंबासुमित्रया ॥ इहैवदेहंत्य
क्ष्यामिनहिजीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ धिङ्मांदुष्कृतकर्माणमनार्यंमत्कृतेह्यसौ ॥ लक्ष्मणःपातितःशेतेशरतल्पेगतासुवत् ॥ १२ ॥ त्वंनित्यंसुविषण्णं
मामाश्वासयसिलक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्यशक्तोसिमामार्तमभिभाषितुम् ॥ १३ ॥ येनाद्यबहवोयुद्धेनिहताराक्षसाःक्षितौ ॥ तस्यामेवाद्यशूरस्त्वंशे
षेविनिहतःशरैः ॥ १४ ॥ शयानःशरतल्पेऽस्मिन्स्वशोणितपरिप्लुतः ॥ शरभूतस्ततोभासिभास्करोऽस्तमिवव्रजन् ॥ १५ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न
शक्नोषीहभाषितुम् ॥ रुजाचाब्रुवतोयस्यदृष्टिरागेणसूच्यते ॥ १६ ॥ यथैवमांवनंयांतमनुयातोमहाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामितथैवैनंयमक्ष
यम् ॥ १७ ॥ इष्टबंधुजनोनित्यंमांचनित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्यगतोऽवस्थांममानार्यस्यदुर्नयैः ॥ १८ ॥ सुरुष्टेनापिवीरेणलक्ष्मणेननसंस्मरे ॥ परु
षंविप्रियंचापिश्रावितंतुकदाचन ॥ १९ ॥ विससर्जैकवेगेनपंचबाणशतानियः ॥ इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्चलक्ष्मणः ॥ २० ॥ अस्त्रैरस्त्रा
णियोहन्याच्छक्रस्यापिमहात्मनः ॥ सोयमुर्व्यांहतःशेतेमहार्हशयनोचितः ॥ २१ ॥ तत्तुमिथ्याप्रलप्तंमांप्रधक्ष्यतिनसंशयः ॥ यन्मयानकृतोराजा
राक्षसानांविभीषणः ॥ २२ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीवप्रतियातुमिवार्हसि ॥ सत्वहीनंमयाराजन्रावणोभिभविष्यति ॥ २३ ॥ अंगदंतुपुरस्कृत्यससै
न्यंसपरिच्छदम् ॥ सागरंतरसुग्रीवनीलेनचनलेनच ॥ २४ ॥ कृतंहिसुमहत्कर्मयदन्यैर्दुष्करंरणे ॥ ऋक्षराजेनतुष्यामिगोलांगूलाधिपेनच ॥ २५ ॥

विप्रियमहितंकदाचनश्रावितंतुइतिनसंस्मरेनस्मरामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यएकवेगेनपंचबाणशतानिविससर्जकार्तवीर्यस्तस्मात्कार्तवीर्यात्सहस्रबाहोरयंद्विबाहुरेकेनवेगेनतावतोबाणान्विसृजन्नधि
कइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ विभीषणोराजानकृतइतियत्यतस्तस्मात्तद्विभीषणमभिषेक्ष्यामीतिमिथ्याप्रलप्तंप्रलपितंमांप्रधक्ष्यति ॥ २२ ॥ सत्वहीनंशोकवतामयाबलहीनम् ॥ २३ ॥ नीले
नेत्यादौसहेतिशेषः ॥ २४ ॥ हनुमदादिभिर्मदर्थेयत्कृतंतेननतुष्यामि ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ हरिभिर्युद्धंकृतमितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २७ ॥ अतिप्रबलसहायेनापिदैवंदुर्जयमित्याह नचातिक्रमितुमिति वयस्यःकेवलसखा सुहृदुपक्रियामूलसखा ॥ २८ ॥ अधर्मभीरुणेतिच्छे
दइतितोर्थस्तद्धिकलमेव धर्मभीरुणे तिच्छेदेपिधर्मत्यागाद्भीरुणेतिव्याख्यातुंशक्यत्वात् ॥ २९ ॥ परिदेवितंपरिदेवनप्रदत्तंवचः कृष्णेतरेक्षणाःपिंगाक्षाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तंदूरपलायितसेनाः
पराववर्त्यस्थापयित्वागतम् वानरादुद्रुवुः सुग्रीवसमीपस्थाइतिशेषः ॥ ३२ ॥ स्वगमानः ॥ कनकरी० ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्ध

अंगदेनकृतंकर्ममैंदेनद्विविदेनच ॥ युद्धंकेसरिणासंख्येघोरंसंपातिनाकृतम् ॥ २६ ॥ गवयेनगवाक्षेणशरभेणगजेनच ॥ अन्यैश्चहरिभिर्युद्धंदुर्ध
र्षंत्यक्तजीवितैः ॥ २७ ॥ नचातिक्रमितुंशक्यंदैवंसुग्रीवमानुषैः ॥ यत्तुशक्यंवयस्येनसुहृदावापरंमम ॥ २८ ॥ कृतंसुग्रीवतत्सर्वंभवताधर्मभीरु
णा ॥ मित्रकार्यंकृतमिदंभवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ २९ ॥ अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंगंतुमर्हथ ॥ शुश्रुवुस्तस्यतेसर्वेवानराःपरिदेवितम् ॥ वर्तयांचक्रिरे
ऽश्रूणिनेत्रैःकृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३० ॥ ततःसर्वाण्यनीकानिस्थापयित्वाविभीषणः ॥ आजगामगदापाणिस्त्वरितंयत्रराघवः ॥ ३१ ॥ तंदृष्ट्वात्वरितं
यांतंनीलांजनचयोपमम् ॥ वानरादुद्रुवुःसर्वेमन्यमानास्तुरावणिम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥
अथोवाचमहातेजाहरिराजोमहाबलः ॥ किमियंव्यथितासेनामूढवातेवनौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वावालिपुत्रोंगदोब्रवीत् ॥ नत्वंपश्यसि
रामंचलक्ष्मणंचमहारथम् ॥ २ ॥ शरजालाचितौवीरावुभौदशरथात्मजौ ॥ शरतल्पेमहात्मानौशयानौरुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेंद्रःसु
ग्रीवःपुत्रमंगदम् ॥ नानिमित्तमिदंमन्येभवितव्यंभयेनतु ॥ ४ ॥ विषण्णवदनाह्येतेत्यक्तप्रहरणादिशः ॥ पलायंतेत्रहरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥

कांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मूढवातादिग्व्यामोहकरवात्यावातवती मूढेतिभावेनिष्ठा ॥ १ ॥ सुग्रीवस्यवचःसेनापलायनप्रश्नहेतुरूपम् अंगदस्तुप्रस्तुतमेवनिमि
त्तमाह नत्वमिति एवंविशेषणकौदशरथात्मजौनपश्यसिकिम् एतदेवनिमित्तमितितथाप्रश्नइतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ सुग्रीवोनेदमिदानींपलायननिमित्तमित्याह अथेति इदंपलायननिमित्तं
त्वदुक्तनिमित्तान्यनिमित्तहीनमितिनमन्येकिंतुकेनचित्सांप्रतिकेनपलायनहेतुनाभयेनभवितव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टयति विषण्णेति विषण्णवदनास्त्यक्तप्रहरणाश्चसंतएतावत्पर्यंतमि
हैवस्थिताःसंप्रतितुइतोदिशःप्रतिपलायंतेतत्तुत्रासात्सांप्रतिकादेवनान्यथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नलज्जेनैशूरगर्हितेपलायनेक्रियमाणेनलज्जांप्राप्नुवंतीत्यर्थः पृष्ठतः वर्तमानपदार्थानितिशेषः विप्रकर्षंति पलायनप्रतिरोधकानितिशेषः ॥ ६ ॥ वर्धयामासविजयीभवेतिवचनेनेतिभावः ॥७॥
वानरजीपणंवानराणांजयनिमित्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पर्यवस्थापयप्रतिष्ठापय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्यतुलक्ष्मणस्यच ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शल्यकःश्वावित् ॥ १७ ॥

अन्योन्यस्यनलज्जंतेननिरीक्षंतिपृष्ठतः॥ विप्रकर्षंतिचान्योन्यंपतितंलंघयंतिच॥६॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोगदापाणिर्विभीषणः॥ सुग्रीवंवर्धयामास राघवंचजयाशिषा॥७॥ विभीषणंचसुग्रीवोदृष्ट्वावानरभीषणम्॥ ऋक्षराजंमहात्मानंसमीपस्थमुवाचह॥ ८ ॥ विभीषणोयंसंप्राप्तोयंदृष्ट्वा वानरर्षभाः॥ द्रवंत्यागतसंत्रासारावणात्मजशंकया॥९॥शीघ्रमेतान्सुसंत्रस्तान्बहुधाविप्रधावितान्॥ पर्यवस्थापयाख्याहिविभीषणमुपस्थितम्॥१०॥सुग्रीवेणैवमुक्तस्तुजांबवानृक्षपार्थिवः॥ वानरान्सांत्वयामाससन्निवर्त्यप्रधावतः॥११॥तेनिवृत्ताःपुनःसर्वेवानरास्त्यक्तसाध्वसाः॥ ऋक्षराजवचःश्रुत्वातंचदृष्ट्वाविभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तुरामस्यदृष्ट्वागात्रंशरैश्चितम्॥ लक्ष्मणस्यतुधर्मात्माबभूवव्यथितस्तदा॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेनहस्तेनतयोर्नेत्रेविमृज्यच॥ शोकसंपीडितमनारुरोदविललापच ॥ १४ ॥ इमौतौसत्वसंपन्नौविक्रांतौप्रियसंयुगौ॥ इमामवस्थांगमितौराक्षसैःकूटयोधिभिः॥ १५ ॥ भ्रातृपुत्रेणचैतेनदुष्पुत्रेणदुरात्मना॥ राक्षस्याजिह्मयाबुद्ध्यावंचितावृजुविक्रमौ॥ १६ ॥ शरैरिमावलंविद्धौ रुधिरेणसमुक्षितौ॥ वसुधायामिमौसुप्तौदृश्येतेशल्यकाविव॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्यप्रतिष्ठाकांक्षितामया॥ताविमौदेहनाशायप्रसुप्तौपुरुषर्षभौ॥ १८॥ जीवन्नद्यविपन्नोस्मिनष्टराज्यमनोरथः॥ प्राप्तप्रतिज्ञश्चरिपुःसकामोरावणःकृतः॥ १९ ॥ एवंविलपमानंतंपरिष्वज्यविभीषणम्॥ सुग्रीवःसत्वसंपन्नोहरिराजोऽब्रवीदिदम्॥ २० ॥ राज्यंप्राप्स्यसिधर्मज्ञलंकायांनेहसंशयः॥ रावणःसहपुत्रेणसकामंनेहलप्स्यते॥ २१॥ गरुडाधिष्ठितावेतावुभौराघवलक्ष्मणौ॥ त्यक्त्वामोहंवधिष्येतेसगणंरावणंरणे ॥ २२ ॥

प्रतिष्ठाराज्येस्थितिः ॥ १८ ॥ अद्यजीवन्नपिविपन्नोस्मिमृतोऽस्मि प्राप्तप्रतिज्ञोनिर्वृत्तसीतापरित्यागाभावप्रतिज्ञः सकामःपूर्णमनोरथश्चपुत्रेणकृतः ॥ १९ ॥ २० ॥ रावणःपुत्रेणसहस्वका मस्वमनोरथमिहलंकायांनलप्स्यते ॥ २१ ॥ कुतस्तत्राह गरुडाधिष्ठिताविति गरुडोपासकतयाविज्ञाताविल्यर्थः तीर्थस्तुनरुजापीडितावेताविति पठित्वानमरणपर्यवसायिरुजापीडिताविमौ किंतुमोहमात्रंप्राप्तौअतस्त्यक्त्वेत्येवंव्याचष्टे ॥ २२ ॥

तमेवंसांत्वयित्वागरुडानुग्रहसंभावनयेत्यर्थः सांत्वयित्वेत्यस्यैवार्थकथनंसमाश्वास्यत्विति अनेनसुग्रीववाक्येनरामविषयंस्वस्यभगवदवतारत्वज्ञानंसूचितम् ॥ २३ ॥ यावल्लब्धसंज्ञौभवि
ष्यतस्तावदनयोरक्षार्थमेतौगृहीत्वाशूरैर्हरिगणैःसहकिष्किंधांगच्छ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एतद्वाक्यंरक्षणोपायबोधकंवाक्यम् तदेवाह देवासुरमिति ॥ २६ ॥ स्पृश्यतइतिस्पर्शोविषयः शरसंस्प
र्शेशरविषयेलक्ष्यवेधनरूपेकोविदानपिशस्त्रविदुषोपिमुहुर्मुहुश्छादयंतोमाययेंद्रजिद्वदात्मानंप्रच्छादयंतोजघ्नुः ॥ २७ ॥ आर्तत्वादिधर्मवतोपितान्बृहस्पतिर्विद्याभिर्गरुडादिध्यानरूपाभिर्मृत
संजीवनीभिस्ताभ्यःशीघ्रोषधीभिश्चचिकित्सतिअचिकित्सत् ॥ २८ ॥ अस्तुकिमत्रप्रकृतेतत्राह तानीति ॥ २९ ॥ ननुज्ञानेकिलानयनंतत्राह हरयस्त्विति संपात्यादयोहरयःपार्वतीपर्वतप्रतिष्ठितेते

तमेवंसांत्वयित्वातुसमाश्वास्यतुराक्षसम् ॥ सुषेणंश्वशुरंपार्श्वेसुग्रीवस्तमुवाचह ॥ २३ ॥ सहशूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिंदमौ ॥ गच्छत्वंभ्रातरौ
गृह्य किष्किंधांरामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहंतुरावणंहत्वासपुत्रंसहबांधवम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामिशक्रोनष्टामिवश्रियम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वैतद्वानरेंद्र
स्यसुषेणोवाक्यमब्रवीत् ॥ देवासुरंमहायुद्धमनुभूतंपुरातनम् ॥ २६ ॥ तदास्मदानवादेवान्शरसंस्पर्शकोविदान् ॥ निजघ्नुःशस्त्रविदुषश्छादयंतो
मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्चगतासूंश्चबृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मंत्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुंक्षीरोदंयांतुसा
गरम् ॥ जवेनवानराःशीघ्रंसंपातिपनसादयः ॥ २९ ॥ हरयस्तुविजानंतिपार्वतीतेमहौषधी ॥ संजीवकरणींदिव्यांविशल्यांदेवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥
चंद्रश्चनामद्रोणश्चक्षीरोदेसागरोत्तमे ॥ अमृतंयत्रमथितंतत्रतेपरमौषधी ॥ ३१ ॥ तौतत्रविहितौदेवैःपर्वतौतौमहोदधौ ॥ अयंवायुसुतोराजन्हनू
मांस्तत्रगच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नंतरेवायुर्मेघाश्चापिसविद्युतः ॥ पर्यस्यसागरेतोयंकंपयन्निवपर्वतान् ॥ ३३ ॥ महतापक्षवातेनसर्वद्वीपमहाद्रु
माः ॥ निपेतुर्भग्नविटपाःसलिलेलवणांभसि ॥ ३४ ॥ अभवन्पन्नगास्त्रस्ताभोगिनस्तत्रवासिनः ॥ शीघ्रंसर्वाणियादांसिजग्मुश्चलवणार्णवम् ॥ ३५ ॥

ओषधीविजानंति पार्वतीइतिद्विवचनमार्षम् तयोर्नामाह संजीवेति विशल्यांविशल्यकरणीम् देवेनब्रह्मणानिर्मिताम् ॥ ३० ॥ क्वपर्वतेतेतत्राह चंद्रश्चेति क्षीरोदेतौपर्वतौस्तः तयोश्चओष
ध्यौ कोनामससागरोत्तमस्तत्राह अमृतमिति ॥ ३१ ॥ यद्यपिपनसादयोजानंतितथापिशीघ्रमागमनार्थंवायुसुतोयातु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नंतरेओषध्यानयनवार्ताकाले सागरेतोयंपर्यस्यअति
लहरीयोगिकृत्वापर्वतान्कंपयन्पक्षवायुरभूत्सविद्युतोमेघाश्चासन् ॥ ३३ ॥ सर्वेद्वीपाःलवणसमुद्रांतर्वर्तिनः ॥ ३४ ॥ तत्रवासिनोमलयवासिनोभोगिनोमहाकायायादांसिसर्वाणिलवणार्ण
वंजग्मुः भयादंतर्मग्नानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रत्यभिनंद्य विजयाशिषाप्रतिपूज्य मुखेरामलक्ष्मणयोः ॥ ३८ ॥ संरुरुहतुः यथापूर्वंसंरूढमांसाअभूवन् सुवर्णेशोभनकांतियुक्ते तनूशरीरे ॥ ३९ ॥ तेजःपराभिभवसामर्थ्यं वीर्यंपराक्रमः बलंशारीरम् ओजःकांतिः उत्साहःप्रसिद्धः प्रदर्शनंशब्दानुमानाभ्यांपरोक्षार्थनिश्चयः बुद्धिरपरोक्षनिश्चयः द्विगुणावैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिका अत्रान्यैर्देवैरवतीर्यभगवतोरामस्यमूलमूर्तेराज्ञयोपकारःसंपादितः गरुडेनतुस्वरूपतएवेतिबोध्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रांतौलंघितवंतौ ॥ ४२ ॥ यथातातंदशरथंस्वावतारोचितंकश्यपप्रजापत्यंशम् अजंचपितामहं

ततोमुहूर्ताद्गरुडंवैनतेयंमहाबलम् ॥ वानरादद्दृशुःसर्वेज्वलंतमिवपावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यनागास्तेविप्रदुद्रुवुः ॥ यैस्तुतौपुरुषौबद्धौ शरभूतैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥ ततःसुपर्णःकाकुत्स्थौस्पृष्ट्वाप्रत्यभिनंद्यच ॥ विममर्शचपाणिभ्यांमुखेचंद्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥ वैनतेयेनसंस्पृष्टास्तयोःसंरुरुहुर्व्रणाः ॥ सुवर्णेचतनूस्निग्धेतयोराशुबभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजोवीर्यंबलंचौजउत्साहश्चमहागुणाः ॥ प्रदर्शनंचबुद्धिश्चस्मृतिश्चद्विगुणातयोः ॥ ४० ॥ तावुत्थाप्यमहातेजागरुडोवासवोपमौ ॥ उभौचसस्वजेहृष्टोरामश्चैनमुवाचह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसादाद्व्यसनंरावणिप्रभवंमहत् ॥ उपायेनव्यतिक्रांतौशीघ्रंचबलिनौकृतौ ॥ ४२ ॥ यथातातंदशरथंयथाऽजंचपितामहम् ॥ तथाभवंतमासाद्यहृदयंमेप्रसीदति ॥ ४३ ॥ कोभवान्रूपसंपन्नोदिव्यस्रगनुलेपनः ॥ वसानोविरजेवस्त्रेदिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥ तमुवाचमहातेजावैनतेयोमहाबलः ॥ पतत्रिराजःप्रीतात्माहर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ४५ ॥ अहंसखातेकाकुत्स्थप्रियःप्राणोबहिश्चरः ॥ गरुत्मानिहसंप्राप्तोयुवयोःसाह्यकारणात् ॥ ४६ ॥ असुरावामहावीर्यावानरावामहाबलाः ॥ सुराश्चापिसगंधर्वाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमंमोक्षयितुंशक्ताःशरबंधंसुदारुणम् ॥ मायाबलादिंद्रजितानिर्मितंक्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एतेनागाःकाद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्राविषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेणशरभूतास्त्वदाश्रयाः ॥ ४९ ॥

चतुर्मुखब्रह्मांशम् मेहिरण्यगर्भात्मनस्तदंशस्य ॥ ४३ ॥ कोभवानिति अयंप्रश्नोपिमनुष्यशरीरोचितव्यवहारएवतत्सत्यत्वप्रत्यापनार्थः अत्ररामसमीपागमनपर्यंतंपक्ष्याकारेणैवागत्यसन्निधिमात्रेणनागबंधनंचनिरस्यराघवस्पर्शनार्थपुरुषाकारेणव्यवहृतवानितिबोध्यम् तदाह रूपसंपन्नइति दिव्यरूपसंपन्नइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ हर्षपर्याकुलेक्षणंराममुवाचेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ अहंसखेति सखित्वात्सुपर्णोवादिवृद्धेवसाह्यकरणार्थमागतइतिभावः ॥ ४६ ॥ इदंचसाहाय्यंमदेकसाध्यमित्याह असुरावेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रक्षोमाययाशरभूताएतेनागास्त्वदाश्रयाइतिबहुव्रीहिः त्वांप्राप्ताइत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ममदुर्नयैरित्यादिनायदात्मनिंदनंकृतंतत्परिहरति सभाग्यइति अनुकूलतरशुभदैववानसि समरेसमरविषये ॥ ५० ॥ इमंवृत्तांतंनागबंधवृत्तांतंश्रुत्वा देवतानांमुखादितिशेषः स्नेहादेवागतः ॥ ५१ ॥ स्नेहादेवचयुवांमोक्षितौमोचितौ अप्रमादःसावधानता ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तन्नविश्वसनीयम् यथावयमृजवोधर्मपरास्तथापुरुषत्वाविशेषाद्रक्षांस्यपितथैवेतिकल्पितंरक्षोगतमार्जवं

सभाग्यश्चासिधर्मज्ञरामसत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासमरेरिपुघातिना ॥ ५० ॥ इमंश्रुत्वातुविक्रांतस्त्वरमाणोहमागतः ॥ सहसैवाव
योःस्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१ ॥ मोक्षितौचमहाघोरादस्मात्सायकबंधनात् ॥ अप्रमादश्चकर्तव्योयुवाभ्यांनित्यमेवहि ॥ ५२ ॥ प्रकृत्याराक्षसाःसर्वेसंग्रामेकूटयोधिनः ॥ शूराणांशुद्धभावानांभवतामार्जवंबलम् ॥ ५३ ॥ तन्नविश्वसनीयंवोराक्षसानांरणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेननित्यंजिह्माहिराक्षसाः ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वातदारामंसुपर्णःसमहाबलः ॥ परिष्वज्यचसुस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥ सखेराघवधर्मज्ञरिपूणामपिवत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामिगमिष्यामियथासुखम् ॥ ५६ ॥ नचकौतूहलंकार्यंसखित्वंप्रतिराघव ॥ कृतकर्मारणेवीरसखित्वंप्रतिवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥ बालवृद्धावशेषांतुलंकांकृत्वाशरोर्मिभिः ॥ रावणंतुरिपुंहत्वासीतांत्वमुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंसुपर्णःशीघ्रविक्रमः ॥ रामंचनीरुजंकृत्वामध्येतेषांवनौकसाम् ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणंततःकृत्वापरिष्वज्यचवीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्यसुपर्णःपवनोयथा ॥ ६० ॥ नीरुजौराघवौदृष्ट्वाततोवानरयूथपाः ॥ सिंहनादंतदानेदुर्लांगूलंदुधुवुश्चते ॥ ६१ ॥ ततोभेरीःसमाजघ्नुर्मृदंगांश्चाप्यवादयन् ॥ दध्मुःशंखान्संप्रहृष्टाःक्ष्वेलंत्यपियथापुरम् ॥ ६२ ॥ अपरेस्फोट्यविक्रांतावानरानगयोधिनः ॥ द्रुमानुत्पाट्यविविधांस्तस्थुःशतसहस्रशः ॥ ६३ ॥ विसृजंतोमहानादांस्त्रासयंतोनिशाचरान् ॥ लंकाद्वाराण्युपाजग्मुर्युद्धकामाःप्लवंगमाः ॥ ६४ ॥

नविश्वसितव्यमित्यर्थः उक्तमेवार्थमनुभवतःस्पष्टीकरोति एतेनैवेति इंद्रजित्कापट्येनैवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ आप्रष्टुंगमनानुज्ञांकारयितुम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मदुक्तसखित्वंप्रतिलोकप्रतारणायापि विस्मयोनकार्यइत्याह नचेति अनुवेत्स्यसि एतैःसर्वैःसहेतिशेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणंकृत्वेत्यनेनदिव्यदेवतावतारोरामइतिसर्वान्प्राकृतकपीन्प्रत्यपिबोधितम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ यथापुरंयथापूर्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

निशीथेयथाघनानांनादस्तथावानराणांनादइत्यर्थः अत्रस्थानेदिनद्वयंयुद्धावहारइत्याग्निवेश्यः ॥ ६५ ॥ मत्तमानः ॥ कतकरी० ॥४७॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०वा०युद्ध०पंचाशःसर्गः ॥५०॥
अथश्रुतवानरनादेनरावणेनधूम्राक्षप्रेषणम् तेषामिति राक्षसैर्विभीषणादिभिः ॥ १ ॥ स्निग्धगंभीरत्वेनदुःखमूलरोदनादिशब्दव्यावृत्तिः ॥ २ ॥ यथायस्मादित्यर्थः एवमेषांनादःसमुत्थितः

तेषांसुभीमस्तुमुलोनिनादोबभूवशाखामृगयूथपानाम् ॥ क्षयेनिदाघस्ययथाघनानांनादःसुभीमोनदतांनिशीथे ॥ ६५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषांतुतुमुलंशब्दंवानराणांमहौजसाम् ॥ नर्दतांराक्षसैःसार्धंतदाशुश्रावरावणः ॥ १ ॥ स्निग्धगंभीरनिर्घोषंश्रुत्वातंनिनदंभृशम् ॥ सचिवानांततस्तेषांमध्येवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथाऽसौसंप्रहृष्टानांवानराणामुपस्थितः ॥ बहूनांसुमहान्नादोमेघानामिवगर्जताम् ॥ ३ ॥ सुव्यक्तंमहतीप्रीतिरेतेषांनात्रसंशयः ॥ तथाहिविपुलैर्नादैश्चुक्षुभेलवणार्णवः ॥ ४ ॥ तौतुबद्धौशरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अयंचसुमहान्नादःशंकांजनयतीवमे ॥ ५ ॥ एवंचवचनंचोक्त्वामंत्रिणोराक्षसेश्वरः ॥ उवाचनैर्ऋतांस्तत्रसमीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतांतूर्णमेतेषांसर्वेषांचवनौकसाम् ॥ शोककालेसमुत्पन्नंहर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्तेसुसंभ्रांताःप्राकारमधिरुह्यच ॥ ददृशुःपालितांसेनांसुग्रीवेणमहात्मना ॥ ८ ॥ तौचमुक्तौसुघोरेणशरबंधेनराघवौ ॥ समुत्थितौमहाभागौविषेदुःसर्वराक्षसाः ॥ ९ ॥ संत्रस्तहृदयाःसर्वेप्राकारादवरुह्यते ॥ विवर्णाराक्षसाघोराराक्षसेंद्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तदप्रियंदीनमुखारावणस्यचराक्षसाः ॥ कृत्स्नंनिवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥ यौतार्विद्रजितायुद्धेभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौशरबंधेननिष्प्रकंपभुजौकृतौ ॥ १२ ॥ विमुक्तौशरबंधेनदृश्येतेतौरणाजिरे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतेषांराक्षसेंद्रोमहाबलः ॥ चिंताशोकसमाक्रांतोविवर्णवदनोऽभवत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौशरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैःसूर्यसंकाशैःप्रमथ्येंद्रजितायुधि ॥ १५ ॥

॥ ३ ॥ तस्मादेषांमहतीप्रीतिर्जनितेतिमन्ये तत्रैवयुक्त्यंतरम् तथाहीति ॥ ४ ॥ शंकांबंधमोक्षणशंकांजनयतीवजनयत्येव ॥ ५ ॥ ६ ॥ किंहर्षकारणमुत्थितंतज्ज्ञायताम् ॥ ७ ॥ प्राकारमधिरुह्येति अनेनात्रावहारःसूचितः ॥ ८ ॥ समुत्थितौदृष्टेतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दत्तवरैःवरेदत्तादत्तवरास्तैः चिरकालदुश्चरतपसावरप्राप्तैरित्यर्थः युधिप्रमथ्यबद्धावित्यन्वयः ॥ १५ ॥

संशयस्थं इंद्रजिद्बलमवष्टभ्यस्थितस्यमेएतद्बलस्यवैफल्यात्वायोस्माकमपजयइतिमन्येइत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह निष्फलाइति यैःशरैरिंद्रजित्प्रयुक्तैः संग्रामेममरिपूणांजीवितमादत्तंतेनिष्फ
लाःसंवृत्ताःखलु तस्मात्संशयस्थमिदम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिक्रम्यरावणंप्रदक्षिणीकृत्य ॥ २० ॥ तद्द्वारंरावणगृहद्वारंअभिनिष्क्रम्यततोनिर्गम्य युयुत्सतःपुंसःकिंचिरेणकिंविलंबेन वि

तद्बलंवधमासाद्ययदिमुक्तौरिपूमम ॥ संशयस्थमिदंसर्वमनुपश्याम्यहंबलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाःखलुसंवृत्ताःशराःपावकतेजसः ॥ आदत्तंयैस्तुसं
ग्रामेरिपूणांजीवितंमम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वातुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्नुरगोयथा ॥ अब्रवीद्रक्षसांमध्येधूम्राक्षंनामराक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेनमहतायुक्तो
रामंरिपूणांजीवितंमम ॥ त्वंवधायाशुनिर्याहिरामस्यसहवानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुधूम्राक्षोराक्षसेंद्रेणधीमता ॥ परिक्रम्यततःशीघ्रंनिर्जगामनृपा
लयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्यतद्द्वारंबलाध्यक्षमुवाचह ॥ त्वरयस्वबलंशीघ्रंकिंचिरेणयुयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षोबलानुगः ॥ विवि
बलमुद्योजयामासरावणस्याज्ञयाभृशम् ॥ २२ ॥ तेबद्धघंटाबलिनोघोररूपानिशाचराः ॥ विनर्दमानाःसंहृष्टाधूम्राक्षंपर्यवारयन् ॥ २३ ॥ विवि
धायुधहस्ताश्चशूलमुद्गरपाणयः ॥ गदाभिःपट्टिशैर्दंडैरायसैर्मुसलैरपि ॥ २४ ॥ परिघैर्भिंदिपालैश्चभल्लैःपाशैःपरश्वधैः ॥ निर्ययूराक्षसाघोरानर्दंतो
जलदायथा ॥ २५ ॥ रथैःकवचिनस्त्वन्येध्वजैश्चसमलंकृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैःखरैश्चविविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैःपरमशीघ्रैश्चगजैश्चैवमदोत्क
टैः ॥ निर्ययुर्नैर्ऋतव्याघ्राव्याघ्राइवदुरासदाः ॥ २७ ॥ मृगसिंहमुखैर्युक्तंखरैःकनकभूषितैः ॥ आरुरोहरथंदिव्यंधूम्राक्षःखरनिःस्वनः ॥ २८ ॥ सनिर्या
तोमहावीर्योधूम्राक्षोराक्षसैर्वृतः ॥ हसन्वैपश्चिमद्वाराद्धनूमान्यत्रतिष्ठति ॥ २९ ॥ रथप्रवरमास्थायखरयुक्तंखरस्वनम् ॥ प्रयांतंतुमहाघोरंराक्षसं
भीमदर्शनम् ॥ ३० ॥ अंतरिक्षगताःक्रूराःशकुनाःप्रत्यषेधयन् ॥ रथशीर्षेमहाभीमोगृध्रश्चनिपपातह ॥ ३१ ॥ ध्वजाग्रग्रथिताश्चैवनिपेतुःकुणपाश
नाः ॥ रुधिरार्द्रोमहान्श्वेतःकबंधःपतितोभुवि ॥ ३२ ॥ विस्वरंचोत्सृजन्नादान्धूम्राक्षस्यनिपातितः ॥ ववर्षरुधिरंदेवःसंचचालचमेदिनी ॥ ३३ ॥

लंबोव्यर्थइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बद्धघंटाःप्रासशक्त्यादिष्वितिशेषः ॥ २३ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ समलंकृतैरितिरथध्वजयोर्विशेषणं सुवर्णजालविहितैस्तेनर्विहिता
लंकारैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पश्चिमद्वारात् यत्रद्वारेहनूमान्रोधकस्तस्मादेवपश्चिमद्वाराद्धनूमतायोद्धुंनिर्गतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शकुनादुःशकुनाः प्रत्यषेधयन् मृत्युसूचनेनेतिशेषः ॥ ३१ ॥
ग्रथितामालावत्परस्परसक्ताः कुणपाशनागृध्राः ॥ ३२ ॥ धूम्राक्षस्यसमीपेनिपातितोनिपतितः कबंधइतिशेषः ॥ ३३ ॥

प्रतिलोमंप्रतिकूलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अभिनिष्क्रम्य पुरादितिशेषः महौघःप्रलयसमुद्रस्तत्कल्पाम् ॥ ३६ ॥ चूडमानः ॥ कतकरी० ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति
लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धूम्राक्षमिति ॥ १ ॥ २ ॥ भूमिसमीकृताःभूम्यासमतांप्रापिताहताइतियावत् ॥ ३ ॥ घोरसंकाशैःघोररू

प्रतिलोमंववौवायुर्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ तिमिरौघावृतास्तत्रदिशश्चनचकाशिरे ॥ ३४ ॥ सतूत्पातांस्ततोदृष्ट्वाराक्षसानांभयावहान् ॥ प्रादुर्भूता
न्सुघोरांश्चधूम्राक्षोव्यथितोऽभवत् ॥ मुमुहूराक्षसाःसर्वेधूम्राक्षस्यपुरःसराः ॥ ३५ ॥ ततःसुभीमोबहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्यरणोत्सुकोबली ॥
ददर्शतांराघवबाहुपालितांमहौघकल्पांबहुवानरींचमूम् ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥
धूम्राक्षंप्रेक्ष्यनिर्यांतंराक्षसंभीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराःसर्वेप्रहृष्टायुद्धकांक्षिणः ॥ १ ॥ तेषांसुतुमुलंयुद्धंसंजज्ञेकपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यंपाद
पैर्घोरैर्निघ्नतांशूलमुद्गरैः ॥ २ ॥ राक्षसैर्वानराघोराविनिकृत्ताःसमंततः ॥ वानरैराक्षसाश्चापिद्रुमैर्भूमिसमीकृताः ॥ ३ ॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धावा
नरान्निशितैःशरैः ॥ विव्यधुर्घोरसंकाशैःकंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४ ॥ तेगदाभिश्चभीमाभिःपट्टिशैःकूटमुद्गरैः ॥ घोरैश्चपरिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापिसंश्रि
तैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणारक्षोभिर्वानरास्तेमहाबलाः ॥ अमर्षजनितोद्धर्षाश्चक्रुःकर्माण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगात्रास्तेशूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥
जगृहुस्तेद्रुमांस्तत्रशिलाश्चहरियूथपाः ॥ ७ ॥ तेभीमवेगाहरयोनर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममंथूराक्षसान्वीरान्नामानिचबभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूवाद्भुतं
घोरंयुद्धंवानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्चबहुशाखैश्चपादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसामथिताःकेचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ ववमूरुधिरंकेचिन्मुखै
रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ पार्श्वेषुदारिताःकेचित्केचिद्राशीकृताद्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताःकेचित्केचिद्दंतैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः
खड्गैश्चविनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसिताःकेचिद्व्यथितारजनीचराः ॥ १२ ॥ गजेंद्रैःपर्वताकारैःपर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिःकीर्णसारो
हैर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥

पैः ॥ ४ ॥ संश्रितैर्गृहीतैः ॥ ५ ॥ जनितोद्धर्षाःसंजातोत्साहाः अभीतवन्निर्भयाःसंतः ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः इत्यंतत्वमार्षम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ जितकाशिभिर्जितभयैर्जितश्वासैर्वा
॥ १० ॥ द्रुमैराशीकृताः द्रुमप्रहारैर्हत्वाराशीकृताइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ गजेंद्रैर्मृतगजेंद्रशरीरैः ॥ १३ ॥

करजैर्नखैः ॥ १४ ॥ मूढामूर्च्छिताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अवपोथिनाहिंसिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विह्वलंतोविवशाः ॥ २० ॥ २१ ॥ आंत्रैर्विनिःसृताः निःसृतांत्राइत्यर्थः आंत्राणिपुरी तत्इतिकतकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ युद्धगांधर्वंयुद्धरूपसंगीतविद्या तद्रूपकोपपादकंधनुरित्यादि धनुर्ज्यारूपायातंत्रीवीणातयामधुरम् तंत्रिमधुरमितिह्रस्वआर्षः हिक्काअश्वहेषातद्रूपताले

वानरैर्भीमविक्रांतैराप्लुत्योत्प्लुत्यवेगितैः ॥ राक्षसाःकरजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषुविनिदारिताः ॥ १४ ॥ विषण्णवदनाभूयोविप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाःशोणितगंधेननिपेतुर्धरणीतले ॥ १५ ॥ अन्येतुपरमक्रुद्धाराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ तलैरेवाभिधावंतिवज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६ ॥ वानरैःपातयंतस्तेवेगितावेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दंतैःपादपैश्चावपोथिताः ॥ १७ ॥ सैन्यंतुविद्रुतंदृष्ट्वाधूम्राक्षोराक्षसर्षभः ॥ रोषेणकदनंचक्रेवानराणांयुयुत्सताम् ॥ १८ ॥ प्रासैःप्रमथिताःकेचिद्वानराःशोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताःकेचित्पतिताधरणीतले ॥ १९ ॥ परिघैर्मथिताःकेचिद्भिंदिपालैश्चदारिताः ॥ पट्टिशैर्मथिताःकेचिद्विह्वलंतोगतासवः ॥ २० ॥ केचिद्विनिहताभूमौरुधिरार्द्रावनौकसः ॥ केचिद्विद्राविताननष्टाःसंक्रुद्धैराक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाःकेचिदेकपार्श्वेनशायिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्चकेचिदांत्रैर्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत्सुभीमंमहद्युद्धंहरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौशस्त्रबहुलंशिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातंत्रिमधुरंहिक्कातालसमन्वितम् ॥ मंदस्तनितगीतंतद्युद्धगांधर्वमाबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तुधनुष्पाणिर्वानरान्रणमूर्धनि ॥ हसन्विद्रावयामासदिशस्ताञ्छरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणार्दितंसैन्यंव्यथितंप्रेक्ष्यमारुतिः ॥ अभ्यवर्ततसंक्रुद्धःप्रगृह्यविपुलांशिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षःपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ शिलांतांपातयामासधूम्राक्षस्यरथंप्रति ॥ २७ ॥ आपतंतींशिलांदृष्ट्वागदामुद्यम्यसंभ्रमात् ॥ रथादाप्लुत्यवेगेनवसुधायांव्यतिष्ठत ॥ २८ ॥ साप्रमथ्यरथंतस्यनिपपातशिलाभुवि ॥ सचक्रकूबरमुखंसध्वजंसशरासनम् ॥ २९ ॥ सत्यक्तातुरथंतस्यहनूमान्मारुतात्मजः ॥ रक्षसांकदनंचक्रेसस्कंधविटपैर्द्रुमैः ॥ ३० ॥

नयुक्तम् मंदानांमंदाख्यगजविशेषाणांस्तनितंबृंहितमेवगीतंयत्रतत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ साशिलातस्यचक्रादिसहितंरथंप्रमथ्यभुविनिपपात कूबरोत्तीयुगंधरः अवप्लुतिकालेरथेत्यक्तशरासनसहितम् ॥ २९ ॥ रथंभग्नंरथम् रक्षसांकदनंचक्रे स्वसेनारक्षणार्थमितिशेषः स्कंधःस्थूलशाखा विटपःसूक्ष्मासा ॥ ३० ॥

सुत्वेत्यस्यपतिताइतिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अभिद्रवत्अभ्यद्रवत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८॥ धूम्राक्षवधोभाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः ॥ हलमानः ॥ कतकरी० ॥ ४९ ॥

विभिन्नशिरसोभूत्वाराक्षसारुधिरोक्षिताः ॥ द्रुमैःप्रमथिताश्चान्येनिपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥ विद्राव्यराक्षसंसैन्यंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेःशिखरमादायधूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतंतंधूम्राक्षोगदामुद्यम्यवीर्यवान् ॥ विनर्दमानःसहसाहनूमंतमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ तस्यक्रुद्धस्यरोषेणगदांतांबहुकंटकाम् ॥ पातयामासधूम्राक्षोमस्तकेऽथहनूमतः ॥ ३४ ॥ ताडितःसतयातत्रगदयाभीमवेगया ॥ सकपिर्मारुतबलस्तंप्रहारमचिंतयन् ॥ ३५ ॥ धूम्राक्षस्यशिरोमध्येगिरिशृंगमपातयत् ॥ सविस्फारितसर्वांगोगिरिशृंगेणताडितः ॥ ३६ ॥ पपातसहसाभूमौविकीर्णइवपर्वतः ॥ धूम्राक्षंनिहतंदृष्ट्वाहतशेषानिशाचराः ॥ त्रस्ताःप्रविविशुर्लंकांवध्यमानाःप्लवंगमैः ॥ ३७ ॥ सतुपवनसुतोनिहत्यशत्रून्क्षतजवहाःसरितश्चसंविकीर्य ॥ रिपुवधजनितश्रमोमहात्मामुदमगमत्कपिभिःसुपूज्यमानः ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धूम्राक्षंनिहतंश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः ॥ क्रोधेनमहताविष्टोनिःश्वसन्नुरगोयथा ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ अब्रवीद्राक्षसंक्रूरंवज्रदंष्ट्रंमहाबलम् ॥ २ ॥ गच्छत्वंवीरनिर्याहिराक्षसैःपरिवारितः ॥ जहिदाशरथिंरामंसुग्रीवंवानरैःसह ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वाद्रुततरंमायावीराक्षसेश्वरः ॥ निर्जगामबलैःसार्धंबहुभिःपरिवारितः ॥ ४ ॥ नागैरश्वैःखरैरुष्ट्रैःसंयुक्तःसुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्चबहुभिःसमलंकृतः ॥ ५ ॥ ततोविचित्रकेयूरमुकुटेनविभूषितः ॥ तनुत्रंचसमावृत्यसधनुर्निर्ययौद्रुतम् ॥ ६ ॥ पताकालंकृतंदीप्तंतप्तकांचनभूषितम् ॥ रथंप्रदक्षिणंकृत्वासमारोहच्चमूपतिः ॥ ७ ॥ ऋष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैःश्लक्ष्णैश्चमुसलैरपि ॥ भिंदिपालैश्चचापैश्चशक्तिभिःपट्टिशैरपि ॥ ८ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धूम्राक्षमिति ॥ १ ॥ २ ॥ गच्छनिर्याहीत्याभ्यांसर्वथागंतव्यमितिबोध्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुभिर्बलाध्यक्षैरितिशेषः ॥ ५ ॥ तनुत्रंकवचम् समावृत्यआमुच्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ऋष्टिःसूक्ष्मखड्गः ऋष्ट्याद्युपलक्षिताःपदातयोनिर्यातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तोमरांकुशपाणिभीरूढाआरूढायुद्धकुशलायेगजास्तेचनिर्यांताइत्यन्वयः लक्षणसंयुक्ताअन्येअश्वाश्वशूरारूढानिर्याताः ॥ ११ ॥ विप्रस्थितंविशेषेणकृतप्रस्थानम् सविद्यु
तः नीलस्यरक्षोबलस्यस्वर्णभूषणबहुलत्वात्सविद्युन्मेघोपमेयत्वम् ॥ १२ ॥ निःसृताः राक्षसाइतिशेषः ॥ १३ ॥ दुर्निमित्तरूपमशुभमेवाहाकाशादिति विघनान्निर्मेघात् ॥ १४ ॥ घोरामृ

खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्चनिशितैश्चपरश्वधैः॥ पदातयश्चनिर्यातिविविधाःशस्त्रपाणयः॥९॥ विचित्रवाससःसर्वेदीप्ताराक्षसपुंगवाः॥ गजामदोत्कटाः
शूराश्चलंतइवपर्वताः ॥ १० ॥ तेयुद्धकुशलारूढास्तोमरांकुशपाणिभिः ॥ अन्येलक्षणसंयुक्ताःशूरारूढामहाबलाः॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलंसर्वंवि
प्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्कालेयथामेघानर्दमानाःसविद्युतः॥१२॥ निःसृतादक्षिणद्वारादंगदोयत्रयूथपः॥ तेषांनिष्क्रममाणानामशुभंसमजा
यत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रादुल्मुकान्यपतंस्तदा ॥ वमंतःपावकज्वालाःशिवाघोरावववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरंतमृगाघोरारक्षसांनिधनं
तदा ॥ समापतंतोयोधास्तुप्रास्खलंस्तत्रदारुणम् ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वावज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ धैर्यमालंब्यतेजस्वीनिर्जगामरणोत्सुकः
॥ १६ ॥ तांस्तुविद्रवतोदृष्ट्वावानराजितकाशिनः ॥ प्रणेदुःसुमहानादान्दिशःशब्देनपूरयन् ॥ १७ ॥ ततःप्रवृत्तंतुमुलंहरीणांराक्षसैःसह ॥ घोराणां
भीमरूपाणामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ १८ ॥ निष्पतंतोमहोत्साहाभिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगान्यपतन्धरणीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्यो
न्यमासाद्यशूराःपरिघबाहवः ॥ चिक्षिपुर्विविधान्शस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥ द्रुमाणांचशिलानांचशस्त्राणांचापिनिःस्वनः ॥ श्रूयतेसुमहां
स्तत्रघोरोहृदयभेदनः ॥ २१ ॥ रथनेमिस्वनस्तत्रधनुषश्चापिघोरवत् ॥ शंखभेरीमृदंगानांबभूवतुमुलःस्वनः ॥ २२ ॥ केचिदस्त्राणिसंत्यज्यबाहुयुद्ध
मकुर्वत ॥ तलैश्चचरणैश्चापिमुष्टिभिश्चद्रुमैरपि ॥ २३ ॥ जानुभिश्चहताःकेचिद्भग्नदेहाश्चराक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताःकेचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥
वज्रदंष्ट्रोथतंदृष्ट्वारणेवित्रासयन्हरीन् ॥ चचारलोकसंहारेपाशहस्तइवांतकः ॥ २५ ॥

गारक्षसांनिधनंव्याहरंतव्याहरन् ॥ १५ ॥ औत्पातिकान्अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ विद्रवतःविशेषेणस्वसंमुखमागच्छतः पूरयन्पूरयंतः आर्षमेकवचनम् ॥ १७ ॥ तुमुलंरणसंकटम् ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ हृदयभेदनःभयंकरइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अस्त्राणिसंत्यज्यसर्वाण्यस्त्राणिप्रयुज्यतदनंतरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥ २४ ॥ वज्रदंष्ट्रोथतंदृष्ट्वा स्वसेनाविनाश
मित्यर्थः लोकसंहारेतन्निमित्तम् ॥ २५ ॥

अत्रविदुषः अत्र विद्वांसइत्यर्थः ॥ २६ ॥ संवर्तकेप्रलयकाले ॥ २७ ॥ तान्राक्षसगणान्निजघानेतिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भयकरीभयंकरीअभूदितिशेषः मुमभावआर्षः ॥ ३१ ॥
पवनेनांबुदोयथेत्युत्तरंसर्गच्छेदःक्वचित्सोऽयुक्तोवृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादितिकतकः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिपंचा

बलवंतोऽत्रविदुषोनानाप्रहरणारणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानिराक्षसाःक्रोधमूर्छिताः ॥ २६ ॥ जघ्नेतान्राक्षसान्सर्वान्धृष्टोवायुसुतोरणे ॥ क्रोधेनद्वि
गुणाविष्टःसंवर्तकइवानलः ॥ २७ ॥ तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ अंगदःक्रोधताम्राक्षःसिंहःक्षुद्रमृगानिव ॥ २८ ॥ चकारकद
नंघोरंशक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अंगदाभिहतास्तत्रराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ २९ ॥ विभिन्नशिरसःपेतुर्निकृत्ताइवपादपाः ॥ रथैश्चित्रैर्ध्वजैरश्वैःशरीरै
र्हरिरक्षसाम् ॥ ३० ॥ रुधिरौघेणसंछन्नाभूमिर्भयकरीतदा ॥ हारकेयूरवस्त्रैश्चच्छत्रैश्चसमलंकृता ॥ ३१ ॥ भूमिर्भातिरणेतत्रशारदीवयथानि
शा ॥ अंगदस्यचवेगेनतद्राक्षसबलंमहत् ॥ प्राकंपततदातत्रपवनेनांबुदोयथा ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्ध
कांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ स्वबलस्यचघातेन अंगदस्यबलेनच ॥ राक्षसःक्रोधमाविष्टोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ १ ॥ विस्फार्य
चधनुर्घोरंशक्राशनिसमप्रभम् ॥ वानराणामनीकानिप्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥ राक्षसाश्चापिमुख्यास्तेरथेश्चसमवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः
शूराःप्रायुध्यंततदारणे ॥ ३ ॥ वानराणांचशूरास्तेसर्वेप्लवगर्षभाः ॥ अयुध्यंतशिलाहस्ताःसमवेताःसमंततः ॥ ४ ॥ तत्रायुधसहस्राणितस्मिन्ना
योधनेभृशम् ॥ राक्षसाःकपिमुख्येषुपातयांचक्रिरेतदा ॥ ५ ॥ वानराश्चैवरक्षःसुगिरिवृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराःपातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः
॥ ६ ॥ शूराणांयुध्यमानानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानांचसुयुद्धंसमवर्तत ॥ ७ ॥ अभग्नशिरसःकेचिच्छिन्नैःपादैश्चबाहुभिः ॥ शस्त्रै
रर्दितदेहास्तुरुधिरेणसमुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयोराक्षसाश्चैवशेरतेगांसमाश्रिताः ॥ कंकगृध्रबलाढ्याश्चगोमायुकुलसंकुलाः ॥ ९ ॥

शःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ स्वबलस्यचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वानराणामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ ४ ॥ तत्रवीरक्षयकारणे तस्मिन्प्रसिद्धे आयोधनेयुद्धे ॥ ५ ॥ ६ ॥ तद्राक्षसग
णानाम् तच्छब्देनवानराः वानरराक्षसगणानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ छिन्नैःपादैर्बाहुभिरुपलक्षिताः ॥ ८ ॥ बलाःवायसाः कंकादिभिराढ्याव्याप्ताइत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निशाचरनैशाचरमित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्राभज्यतभग्नमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ समार्पितानवपंचचवानरानूएकेनैवशरेणबिभेदेत्यर्थः ॥ १४ ॥ संप्रधावंतिधावंतिस्म ॥ १५ ॥ क्रोधेनोदी

॥ ततो कबंधानिसमुत्तेतुर्भीरूणांभीषणानिवै ॥ भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्चभूतले ॥ १० ॥ वानराराक्षसाश्चापिनिपेतुस्तत्रभूतले ॥ ततो वानरसैन्येनहन्यमानंनिशाचरम् ॥ ११ ॥ प्राभज्यतबलंसर्वंवज्रदंष्ट्रस्यपश्यतः ॥ राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वासरोष तावाक्षोवज्रदंष्ट्रःप्रतापवान् ॥ प्रविवेशधनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ १३ ॥ शरैर्विदारयामासकंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ बिभेदवानरांस्तत्रसप्ता ष्टौनवपंचच ॥ विव्याधपरमक्रुद्धोवज्रदंष्ट्रःप्रतापवान् ॥ १४ ॥ त्रस्ताःसर्वेहरिगणाःशरैःसंकृत्तदेहिनः ॥ अंगदंसंप्रधावंतिप्रजापतिमिवप्रजाः ॥ १५ ॥ ततोहरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वावालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेनवज्रदंष्ट्रंतमुदीक्षंतमुदैक्षत ॥ १६ ॥ वज्रदंष्ट्रोंऽगदश्चोभौयोयुध्येतेपरस्परम् ॥ चेरतुःपर मक्रुद्धौहरिमत्तगजाविव ॥ १७ ॥ ततःशतसहस्रेणहरिपुत्रंमहाबलम् ॥ जघानमर्मदेशेषुशरैरग्निशिखोपमैः ॥ १८ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगोवालि सूनुर्महाबलः ॥ चिक्षेपवज्रदंष्ट्रायवृक्षंभीमपराक्रमः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वापतंतंतंवृक्षमसंभ्रांतश्चराक्षसः ॥ चिच्छेदबहुधासोपिमथितःप्रापतद्भुवि ॥ २० ॥ तंदृष्ट्वावज्रदंष्ट्रस्यविक्रमंप्लवगर्षभः ॥ प्रगृह्यविपुलंशैलंचिक्षेपचननादच ॥ २१ ॥ तमापतंतंदृष्ट्वासरथादाप्लुत्यवीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रांतः पृथिव्यांसमतिष्ठत ॥ २२ ॥ अंगदेनशिलाक्षिप्तागत्वातुरणमूर्धनि ॥ सचक्रकूबरंसाश्वंप्रममाथरथंतदा ॥ २३ ॥ ततोऽन्यच्छिखरंगृह्यविपुलंद्रुम भूषितम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्यशिरसिपातयामासवानरः ॥ २४ ॥ अभवच्छोणितोद्गारीवज्रदंष्ट्रःसुमूर्च्छितः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढोगदामालिंग्यनिःश्वसन् ॥ २५ ॥ सलब्धसंज्ञोगदयावालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघानपरमक्रुद्धोवक्षोदेशेनिशाचरः ॥ २६ ॥ गदांत्यक्त्वाततस्तत्रमुष्टियुद्धमकुर्वत ॥ अन्यो न्यंजघ्नतुस्तत्रतावुभौहरिराक्षसौ ॥ २७ ॥

क्षंतंक्रोधेनोदैक्षत ॥ १६ ॥ योयुध्येतेपुनःपुनर्युद्धमकुरुतामित्यर्थः हरिमत्तगजाविवहरिरिहशार्दूलः सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् स्वप्नेपिसिंहदर्शनेनगजानांमरणादितिकतकः ॥ १७ ॥ हरि पुत्रंवालिपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ पुष्पफलैर्हेतुभूतवृक्षीयैस्तैर्युत आसीत् ॥ २९ ॥ आर्षभंचर्मऋषभचर्मनिर्मितंफलकं चर्मणाचपरिष्कृतंकोशरूपेणेत्यर्थः जग्राहवज्रदंष्ट्रोंगदश्चेतिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्रणैःसमुत्थैः तत्समुत्थितैरुधिरैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गेनाच्छिद्यगृहीतेनवज्रदंष्ट्रीयेण ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ महितःपूजितः ॥ ३७ ॥ कतकरी० ॥ ५० ॥ तत्तृतीयायांवज्रदंष्ट्रवधः

रुधिरोद्गारिणौतौतुप्रहारैर्जनितश्रमौ ॥ बभूवतुःसुविक्रांतावंगारकबुधाविव ॥ २८ ॥ ततःपरमतेजस्वीअंगदःप्लवगर्षभः ॥ उत्पाट्यवृक्षंस्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः ॥ २९ ॥ जग्राहचार्षभंचर्मखड्गंचविपुलंशुभम् ॥ किंकिणीजालसंछन्नंचर्मणाचपरिष्कृतम् ॥ ३० ॥ चित्रांश्चरुचिरान्मार्गांश्चेरतुःकपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्चतदान्योन्यंनर्दंतौजयकांक्षिणौ ॥ ३१ ॥ व्रणैःसमुत्थैःशोभेतांपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ युध्यमानौपरिश्रांतौजानुभ्यामवनींगतौ ॥ ३२ ॥ निमेषांतरमात्रेण अंगदःकपिकुंजरः ॥ उदतिष्ठतदीप्ताक्षोदंडाहतइवोरगः ॥ ३३ ॥ निर्मलेनसुधौतेनखड्गेनास्यमहच्छिरः ॥ जघानवज्रदंष्ट्रस्यवालिसूनुर्महाबलः ॥ ३४ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्यबभूवपतितंद्विधा ॥ तच्चतस्यपरीताक्षंशुभंखड्गहतंशिरः ॥ ३५ ॥ वज्रदंष्ट्रंहतंदृष्ट्वाराक्षसाभयमोहिताः ॥ त्रस्ताह्यभ्यद्रवन्लंकांवध्यमानाःप्लवंगमैः ॥ विषण्णवदनादीनाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३६ ॥ निहत्यतंवज्रधरःप्रतापवान्सवालिसूनुःकपिसैन्यमध्ये ॥ जगामहर्षंमहितोमहाबलःसहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वज्रदंष्ट्रंहतंश्रुत्वावालिपुत्रेणरावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदंकृतांजलिमुपस्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रंनिर्यांतुदुर्धर्षाराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ अकंपनंपुरस्कृत्यसर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥ एषशास्ताचगोप्ताचनेताचयुधिसत्तमः ॥ भूतिकामश्चमेनित्यंनित्यंचसमरप्रियः ॥ ३ ॥ एषजेष्यतिकाकुत्स्थौसुग्रीवंचमहाबलम् ॥ वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यतिनसंशयः ॥ ४ ॥ परिगृह्यसतामाज्ञांरावणस्यमहाबलः ॥ बलंसंप्रेरयामासतदालघुपराक्रमः ॥ ५ ॥ ततोनानाप्रहरणाभीमाक्षाभीमदर्शनाः ॥ निष्पेतूराक्षसामुख्याबलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥

॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बलाध्यक्षंप्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ शास्ताशत्रूणां गोप्तास्वबलस्य नेतानायकोयुद्धस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मेघाभः मेघसमानदेहप्रमाणः मेघवर्णस्तद्वन्नीलवर्णः मेघस्यस्वनइवमहान्स्वनोयस्यसतथा ॥ ७ ॥ निर्यातियातिस्म ॥ ८ ॥ तेषांवानराणांतेजसाआदित्यइवदुष्प्रेक्षोभूदितिशेषः ॥ ९ ॥ समभित्य रथवहनकर्तॄणांहयानामकस्मान्निर्हेतुकमेवदैन्यमागच्छन् मनइतिशेषः ॥ १० ॥ सुदिनेवर्षादिकृतदुर्दिनप्रसक्तिरहिते ॥ ११ ॥ १२ ॥ अचिंत्येत्यार्षम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

रथमास्थायविपुलंतप्तकांचनभूषणम् ॥ मेघाभोमेघवर्णश्चमेघस्वनमहास्वनः ॥ ७ ॥ राक्षसैःसंवृतोघोरैस्तदानिर्यात्यकंपनः ॥ नहिकंपयितुंशक्यःसुरैरपिमहामृधे ॥ ८ ॥ अकंपनस्ततस्तेषामादित्यइवतेजसा ॥ तस्यनिर्धावमानस्यसंरब्धस्ययुयुत्सया ॥ ९ ॥ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानांरथवाहिनाम् ॥ विस्फुरन्नयनंचास्यसव्यंयुद्धाभिनंदिनः ॥ १० ॥ विवर्णोमुखवर्णश्चगद्गदश्चाभवत्स्वनः ॥ अभवत्सुदिनेकालेदुर्दिनंरूक्षमारुतम् ॥ ११ ॥ ऊचुःखगमृगाःसर्वेवाचःक्रूराभयावहाः ॥ ससिंहोपचितस्कंधःशार्दूलसमविक्रमः ॥ १२ ॥ तानुत्पातानचिंत्यैवनिर्जगामरणाजिरम् ॥ तथानिर्गच्छतस्तस्यरक्षसःसहराक्षसैः ॥ १३ ॥ बभूवसुमहान्नादःक्षोभयन्निवसागरम् ॥ तेनशब्देनवित्रस्तावानराणांमहाचमूः ॥ १४ ॥ द्रुमशैलप्रहाराणांयोद्धुंसमुपतिष्ठताम् ॥ तेषांयुद्धंमहारौद्रंसंजज्ञेकपिरक्षसाम् ॥ १५ ॥ रामरावणयोरर्थेसमभित्यक्तदेहिनः ॥ सर्वेह्यतिबलाःशूराःसर्वेपर्वतसन्निभाः ॥ १६ ॥ हरयोराक्षसाश्चैवपरस्परजिघांसया ॥ तेषांविनर्दतांशब्दःसंयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ १७ ॥ शुश्रावसुमहान्कोपादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ रजश्चारुणवर्णाभंसुभीममभवद्भृशम् ॥ १८ ॥ उद्धूतंहरिरक्षोभिःसंरुरोधदिशोदश ॥ अन्योन्यंरजसातेनकौशेयोद्धतपांडुना ॥ १९ ॥ संवृतानिचभूतानिददृशुर्नरणाजिरे ॥ नध्वजोनपताकावाचर्मवातुरगोपिवा ॥ २० ॥ आयुधंस्यंदनोवापिददृशेतेनरेणुना ॥ शब्दश्चसुमहांस्तेपांनदतामभिधावताम् ॥ २१ ॥ श्रूयतेतुमुलोयुद्धेनरूपाणिचकाशिरे ॥ हरीनेवसुसंरुष्टाहरयोजघ्नुराहवे ॥ २२ ॥

त्यक्तदेहिनआत्मानोयैस्ते ॥ आत्मरक्षानिरपेक्षाइतियावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अरुणवर्णाभंधूम्रवर्णस्यवस्तुनआभायस्मिंस्तत् अरुणशब्दोधूम्रपर्यायोपि ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धतपांडुनाउद्धतकौशेयवदीषत्पांडुरवर्णेन ॥ १९ ॥ भूतानिकपिरक्षोलक्षणप्राणिनः ॥ २० ॥ आयुधादिनददृशेइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ शब्दएवश्रूयते नचरूपाणिचकाशिरे सुसंरुष्टाःसुतरांसम्यक्क्रुद्धाः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ शरीरशवसंकीर्णाशवरूपैः शरीरैः संकीर्णा ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ संहर्षयतिसमहर्षयत् ॥ २९ ॥ शस्त्राण्याच्छिद्यवानराःपरहस्तादितिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

राक्षसाराक्षसांश्चापिनिजघ्नुस्तिमिरेतदा ॥ तेपरांश्चविनिघ्नंतःस्वांश्चवानरराक्षसाः ॥ २३ ॥ रुधिरार्द्रातदाचक्रुर्महींपंकानुलेपनाम् ॥ ततस्तुरुधिरौघेणसिक्तंव्यपगतंरजः ॥ २४ ॥ शरीरशवसंकीर्णाबभूवचवसुंधरा ॥ द्रुमशक्तिगदाप्रासैःशिलापरिघतोमरैः ॥ २५ ॥ राक्षसाहरयस्तूर्णजघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ बाहुभिःपरिघाकारैर्युध्यंतःपर्वतोपमान् ॥ २६ ॥ हरयोभीमकर्माणोराक्षसान्जघ्नुराहवे ॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाःप्रासतोमरपाणयः ॥ २७ ॥ कपीन्निजघ्निरेतत्रशस्त्रैःपरमदारुणैः ॥ अकंपनःसुसंक्रुद्धोराक्षसानांचमूपतिः ॥ २८ ॥ संहर्षयतितान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ हरयस्त्वपिरक्षांसिमहाद्रुममहाश्मभिः ॥ २९ ॥ विदारयंत्यभिक्रम्यशस्त्राण्याच्छिद्यवीर्यतः ॥ एतस्मिन्नंतरेवीराहरयःकुमुदोनलः ॥ ३० ॥ मैंदश्चपरमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ तेतुवृक्षैर्महावीराराक्षसानांचमूमुखे ॥ ३१ ॥ कदनंसुमहच्चक्रुर्लीलयाहरिपुंगवाः ॥ ममंथूराक्षसान्सर्वेनानाप्रहरणैर्भृशम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्ध० पंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तद्दृष्ट्वासुमहत्कर्मकृतंवानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामासयुधितीव्रमकंपनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्छितरूपस्तुधुन्वन्परमकार्मुकम् ॥ दृष्ट्वातुकर्मशत्रूणांसारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैवतावत्त्वरितोरथंप्रापयसारथे ॥ एतेचबलिनोघ्नंतिसुबहून्राक्षसान्रणे ॥ ३ ॥ एतेचबलवंतोवाभीमकोपाश्चवानराः ॥ द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठंतिप्रमुखेमम ॥ ४ ॥ एतान्निहंतुमिच्छामिसमरश्लाघिनोह्यहम् ॥ एतैःप्रमथितंसर्वंरक्षसांदृश्यतेबलम् ॥ ५ ॥ ततःप्रचलिताश्वेनरथेनरथिनांवरः ॥ हरीनभ्यपतद्दूराच्छरजालैरकंपनः ॥ ६ ॥ नस्थातुंवानराःशेकुःकिंपुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकंपनशरैर्भग्नाःसर्वएवाभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥

नानाप्रहरणैर्भृशमित्यत्रसर्गविच्छेदःप्रमादादितिकतकः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० वा० आ० युद्धकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥७॥ ॥ तदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एतेचेत्यस्ययत्रेत्यादिः बलवंतोवा वाशब्दोवैशब्दस्यार्थे ॥ ४ ॥ एतान्निहंतुमिच्छामिप्रथमतःस्वसेनारक्षणार्थं ततःपरबलंहनिष्यामीतिशेषः तदेवाह ॥ एतैरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ज्ञातीन्कुमुदनलादीनउपनस्थे स्वस्थानादितिशेषः ॥ ८ ॥ तेप्लवगर्षभाःकुमुदादयः ॥ ९ ॥ तेबलवंतोबभूवुर्यतोबलवंतमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्रहरणमायु

तान्वन्युवशमापन्नानकंपनशरानुगान् ॥ समीक्ष्यहनुमान्ज्ञातीनुपतस्थेमहाबलः ॥ ८ ॥ तंमहाप्लवगंदृष्ट्वासर्वेतेप्लवगर्षभाः ॥ समेत्यसमरेवीराः सहिताःपर्यवारयन् ॥ ९ ॥ व्यवस्थितंहनूमंतंतेदृष्ट्वाप्लवगर्षभाः ॥ बभूवुर्बलवंतोहिबलवंतमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ अकंपनस्तुशैलाभंहनूमंतमवस्थितम् ॥ महेंद्रइवधाराभिःशरैरभिववर्षह ॥ ११ ॥ अचिंतयित्वाबाणौघान्शरीरेपातितान्कपिः ॥ अकंपनवधार्थायमनोदध्रेमहाबलः ॥ १२ ॥ सप्रहस्यमहातेजाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्रावतद्रक्षःकंपयन्निवमेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याथनर्दमानस्यदीप्यमानस्यतेजसा ॥ बभूवरूपंदुर्धर्षंदीप्तस्येवविभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानंत्वप्रहरणंज्ञात्वाक्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामासवेगेनहरिपुंगवः ॥ १५ ॥ गृहीत्वासुमहाशैलंपाणिनैकेनमारुतिः ॥ सविनद्यमहानादंभ्रामयामासवीर्यवान् ॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्रावराक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ पुराहिनमुचिंसंख्येवज्रेणेवपुरंदरः ॥ १७ ॥ अकंपनस्तुतदृष्ट्वागिरिशृंगंसमुद्यतम् ॥ दूरादेवमहाबाणैरर्धचंद्रैरदारयत् ॥ १८ ॥ तंपर्वताग्रमाकाशेरक्षोबाणविदारितम् ॥ विकीर्णपतितंदृष्ट्वाहनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ १९ ॥ सोऽश्वकर्णसमासाद्यरोषदर्पान्वितोहरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामासमहागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तंगृहीत्वामहास्कंधंसोऽश्वकर्णमहाद्युतिः ॥ प्रगृह्यपरयाप्रीत्याभ्रामयामासभूतले ॥ २१ ॥ प्रधावन्नुरुवेगेनबभंजतरसाद्रुमान् ॥ हनूमान्परमक्रुद्धश्चारणैर्दारयन्महीम् ॥ २२ ॥ गजांश्चसगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा ॥ जघानहनुमान्भीमान्राक्षसांश्चपदातिगान् ॥ २३ ॥ तमंतकमिवक्रुद्धंसद्रुमंप्राणहारिणम् ॥ हनूमंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसाविप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥ तमापतंतंसंक्रुद्धंराक्षसानांभयावहम् ॥ ददर्शाकंपनोवीरश्चुक्षोभचननादच ॥ २५ ॥ सचतुर्दशभिर्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः ॥ निर्बिभेदमहावीर्यंहनूमंतमकंपनः ॥ २६ ॥

वहीनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुराहीतिप्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ तदृष्ट्वाहनूमन्मुक्तंशैलशृंगम् ॥ १८ ॥ तंतदित्यर्थः ॥ क्रोधमूर्च्छितोभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चारणैःचरणन्यासैः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्ररूढः सानुमानिव बहुशराचितशरीरत्वात्प्ररूढबहुवृक्षो गिरिरिव जनैर्ददृश इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्षितिकंपे भूकंपकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रमजलैः स्वेदजलैः ॥ ३३ ॥
भयादन्योन्यंप्रमथ्नंतो द्वारदेशे संमर्दं कुर्वाणाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सोपि यथार्हमनुकूलतोऽनुकूलदर्शनवचनालिंगनैः संप्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ यथाप्राणं यावद्बलं सप्राणानेव चकृषुः प्राणनाशा

सतयाविप्रकीर्णस्तुनाराचैःशितशक्तिभिः ॥ हनूमान्ददृशेवीरःप्ररूढइवसानुमान् ॥ २७ ॥ विरराजमहावीर्योमहाकायोमहाबलः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशोविधूमइवपावकः ॥ २८ ॥ ततोन्यंवृक्षमुत्पाट्यकृत्वावेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशुराक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ २९ ॥ सवृक्षेणहतस्तेनसक्रोधेनमहात्मना ॥ राक्षसोवानरेंद्रेणपपातचममारच ॥ ३० ॥ तंदृष्ट्वानिहतंभूमौराक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ व्यथिताराक्षसाःसर्वेक्षितिकंपइवद्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाःसर्वेराक्षसास्तेपराजिताः ॥ लंकामभिययुस्त्रासाद्वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ तेमुक्तकेशाःसंभ्रांताभग्नमानाःपराजिताः ॥ भयाच्छ्रमजलैरंगैःप्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यंतेप्रमथ्नंतोविविशुर्नगरंभयात् ॥ पृष्ठतस्तेतुसंमूढाःप्रेक्षमाणामुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ तेषुलंकांप्रविष्टेषुराक्षसेषुमहाबलाः ॥ समेत्यहरयःसर्वेहनूमंतमपूजयन् ॥ ३५ ॥ सोपिप्रवृद्धस्तान्सर्वान्हरीन्संप्रत्यपूजयत् ॥ हनूमान्सत्त्वसंपन्नोयथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥ विनेदुश्चयथाप्राणंहरयोजितकाशिनः ॥ चकृषुश्चपुनस्तत्रसप्राणानेवराक्षसान् ॥ ३७ ॥ सवीरशोभामभजन्महाकपिःसमेत्यरक्षांसिनिहत्यमारुतिः ॥ महासुरंभीममित्रनाशनंविष्णुर्यथैवोरुबलंचमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन्देवगणास्तदाकपिंस्वयंचरामोतिबलश्चलक्ष्मणः ॥ तथैवसुग्रीवमुखाःप्लवंगमाविभीषणश्चैवमहाबलस्तदा ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥
अकंपनवधंश्रुत्वाक्रुद्धोवैराक्षसेश्वरः ॥ किंचिद्दीनमुखश्चापिसचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ सतुध्यात्वामुहूर्तंतुमंत्रिभिःसंविचार्यच ॥ ततस्तुरावणःपूर्वदिवसेराक्षसाधिपः ॥ पुरींपरिययौलंकांसर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥

र्थमिति शेषः ॥ ३७ ॥ यथा विष्णुरुरुबलं बलवंतं महाबलं मधुकैटभादिरूपं हत्वा वीरशोभामभजत्तथैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ रामादयोप्यपूजयन्नित्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामकंपनवधः
॥ कनकरी० ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ प्रहस्तनिर्गमः अकंपनवधमिति ॥ १ ॥
पूर्वदिवसे पूर्वाह्णे सर्वान्गुल्मान्सेनाव्यूहविशेषान् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्यअतिसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः अतएवसहसाबलात्कारेणपीडितस्य अन्ययुद्धादन्यकर्तृकयुद्धाद्धेतोर्मोक्षमुपरोधमोक्षंनप्रपश्यामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतःअस्मा
दुत्सात् ॥ ७ ॥ द्रविष्यतिपलायिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवशःवशंप्रभुत्वंतद्रहितः वशमिच्छाप्रभुत्वयोरितिविश्वः अतएवनिरालंबः ॥ १० ॥ ननुयुद्धेमज्जीवनेपिसंदेहात्कथंनिरालंबोवशमेष्यती
त्युच्यतेतत्राह आपदिति युद्धेआपन्मृतिःसंशयितासंदेहविषया श्रेयोविजयस्तुतवनसंशयितोनसंदेहविषयः तवातिबलत्वाद्बहुशोदृष्टविजयत्वाच्च इंद्रजिद्वत्श्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका

तांराक्षसगणैर्गुप्तांगुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्शनगरींराजापताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धांतुनगरींदृष्ट्वारावणोराक्षसेश्वरः ॥ उवाचात्महितं कालेप्रहस्तंयुद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्यसहसापीडितस्यह ॥ नान्ययुद्धात्प्रपश्यामिमोक्षंयुद्धविशारदाः ॥ ५ ॥ अहंवाकुंभकर्णोवात्वं वासेनापतिर्मम ॥ इंद्रजिद्वानिकुंभोवावहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ सत्वंबलमतःशीघ्रमादायपरिगृह्यच ॥ विजयायाभिनिर्याहियत्रसर्वेवनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेवतूर्णंचचलिताहरिवाहिनी ॥ नर्दतांराक्षसेंद्राणांश्रुत्वानादंद्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपलाह्यविनीताश्चचलचित्ताश्चवानराः ॥ नसहि ष्यंतितेनादंसिंहनादमिवद्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुतेचबलेतस्मिन्रामःसौमित्रिणासह ॥ अवशस्तुनिरालंबःप्रहस्तवशमेष्यति ॥ १० ॥ आपत्संशयिता श्रेयोनात्रनिःसंशयीकृता ॥ प्रतिलोमानुलोमंवायत्तुनोमन्यसेहितम् ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तुप्रहस्तोवाहिनीपतिः ॥ राक्षसेंद्रमुवाचेदमसुरेंद्र मिवोशना ॥ १२ ॥ राजन्मंत्रितपूर्वंनःकुशलैःसहमंत्रिभिः ॥ विवादश्चापिनोवृत्तःसमवेक्ष्यपरस्परम् ॥ १३ ॥ प्रदानेनतुसीतायाःश्रेयोव्यवसितं मया ॥ अप्रदानेपुनर्युद्धंदृष्टमेवतथैवनः ॥ १४ ॥ सोहंदानैश्चमानैश्चसततंपूजितस्त्वया ॥ सांत्वैश्चविविधैःकालेकिंनकुर्यांहितंतव ॥ १५ ॥

किंचश्रेयोनसंदिग्धं युद्धेजीवनेमरणेचश्रेयःसत्त्वात् जीवनेराज्यंमृतावुत्तमलोकः अतोत्रयुद्धेप्रवृत्तिरेवनिःसंशयीकृता यत्रायुद्धेध्रुवोमृत्युर्युद्धेजीवितसंशयः तमेवकालंयुद्धस्यप्रवदंतिमनी
षिणइत्यादिशास्त्रादितिभावः ममत्वयुद्धमेवहितंप्रतिभाति प्रकारांतरमस्तिचेद्ब्रूहीत्याह प्रतिलोमेत्यादि मनोनुकूलंवाभवतुप्रतिकूलंवायत्तुनोहितंमन्यसेतद्वदेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुश
लैर्मंत्रिभिर्विभीषणमाल्यवदादिभिर्यदामंत्रितंतदानःपरस्परंपरस्परमतंसमवेक्ष्यविवादोऽनैकमत्यंवृत्तम् ॥ १३ ॥ सीताप्रदानेनैवश्रेयइतिचतदाव्यवसितंनिश्चितं अप्रदानेचयुद्धंदृष्टंतत्तथैवन
इदानींप्राप्तम् ॥ १४ ॥ अतःपरंतुयत्पानमस्माकंयुद्धंतदेवमयानुष्ठेयमित्याह सोहमिति तवप्रियंनकुर्यांकिं अपितुकुर्यामेव ॥ १५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाः संग्रामायस

युधि जीवितं जुहूर्षन्तं होतुमिच्छन्तम् ॥ १६ ॥ बलाध्यक्षान्सर्वबलाध्यक्षेणस्वेनबलनियोजनाधिकृतपुरुषानित्यर्थः

नहिमे जीवितंरक्ष्यंपुत्रदारधनानिच ॥ त्वंपश्यमांजुहूर्षंतंत्वदर्थेजीवितंयुधि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वातुभर्तारंरावणंवाहिनीपतिः ॥ उवाचेदंबलाध्यक्षा

न्प्रहस्तःपुरतःस्थितान् ॥ १७ ॥ समानयतमेशीघ्रंराक्षसानांमहाबलम् ॥ मद्बाणानांतुवेगेनहतानांतुरणाजिरे ॥ १८ ॥ अद्यतृप्यंतुमांसादाःपक्षि

णःकाननौकसः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षामहाबलाः ॥ १९ ॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमंदिरे ॥ साबभूवमुहूर्तेनभीमैर्नानाविधा

युधैः ॥ २० ॥ लंकाराक्षसवीरैस्तैर्गजैरिवसमाकुला ॥ हुताशनंतर्पयतांब्राह्मणांश्चनमस्यताम् ॥ २१ ॥ आज्यगंधप्रतिवहःसुरभिर्मारुतोववौ ॥

स्रजश्चविविधाकाराजगृहुस्त्वभिमंत्रिताः ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाःसंहृष्टाधारयन्राक्षसास्तदा ॥ सधनुष्काःकवचिनोवेगादुत्सृज्यराक्षसाः ॥ २३ ॥

रावणंप्रेक्ष्यराजानंप्रहस्तंपर्यवारयन् ॥ अथामंत्र्यतुराजानंभेरीमाहत्यभैरवाम् ॥ २४ ॥ आरुरोहरथंयुक्तःप्रहस्तःसज्जकल्पितम् ॥ हयैर्महाजवै

र्युक्तंसम्यक्सूतंसुसंयुतम् ॥ २५ ॥ महाजलदनिर्घोषंसाक्षाच्चंद्रार्कभास्वरम् ॥ उरगध्वजदुर्धर्षंसुवरूथंस्वपस्करम् ॥ २६ ॥ सुवर्णजालसंयुक्तंप्र

हसंतमिवश्रिया ॥ ततस्तंरथमास्थायरावणार्पितशासनः ॥ २७ ॥ लंकायानिर्ययौतूर्णंबलेनमहतावृतः ॥ ततोदुंदुभिनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोप

मः ॥ वादित्राणांचनिनदःपूरयन्निवमेदिनीम् ॥ २८ ॥ शुश्रुवेशंखशब्दश्चप्रयातेवाहिनीपतौ ॥ निनदंतःस्वरान्घोरान्राक्षसाजग्मुरग्रतः ॥ २९ ॥

भीमरूपामहाकायाःप्रहस्तस्यपुरःसराः ॥ नरांतकःकुंभहनुर्महानादःसमुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवाह्येतेनिर्ययुःपरिवार्यतम् ॥ ३० ॥ व्यूढेनैवसुघोरेण

पूर्वद्वारात्सनिर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेनबलेनमहतावृतः ॥ ३१ ॥ सागरप्रतिमौघेनवृतस्तेनबलेनसः ॥ प्रहस्तोनिर्ययौक्रुद्धःकालांतकयमोपमः

॥ ३२ ॥ तस्यनिर्याणघोषेणराक्षसानांचनर्दताम् ॥ लंकायांसर्वभूतानिविनेदुर्विकृतैःस्वरैः ॥ ३३ ॥

स्रद्गाः धारयनअधारयन् अभिमंत्रिताःस्रजइत्यनुकर्षः उत्सृज्यवाहनानीतिशेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सज्जकल्पितंसर्वायुधसमेततयाकल्पितम् सम्यक्समीचिनःसूतोयस्यतम् ॥ २५ ॥ सुवरूथम् वरूथोरथगुप्तिः स्वपस्करंशोभनरथांगम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ दुंदुभिनिर्घोषइत्यादेःशुश्रुवेइत्यनेनान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्यदुर्निमित्तान्याह व्यभ्रमित्यादि मांसशोणितभोजनाःखगाअपसव्यानिमंडलानिअपगतासव्यभागेविभ्रांतिर्येषुमंडलेषुभ्रामणेषुतान्यपसव्यानिप्रदक्षिणानि गृध्रादीनांप्रदक्षिणमपिदुर्नि
मित्तमितिकतकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ केतूपरिलीनत्वादिगुणकोगृध्रोनदन्शब्दंकुर्वन्नुभयतःपार्श्वेकंडूयमानइतिशेषः तथाकुर्वन्नस्यसमग्रांसंपूर्णांप्रभांमुखादिशोभांजयश्रियंचाहरत्

व्यभ्रमाकाशमाविश्यमांसशोणितभोजनाः ॥ मंडलान्यपसव्यानिखगाश्चक्रूरथंप्रति ॥ ३४ ॥ वमंतिपावकज्वालाःशिवाघोरावबाशिरे ॥ अंत
रिक्षात्पपातोल्कावायुश्चपरुषंववौ ॥ ३५ ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धाग्रहाश्चनचकाशिरे ॥ मेघाश्चखरनिर्घोषारथस्योपरिरक्षसः ॥ ३६ ॥ ववर्षूरुधि
रंचास्यसिषिचुश्चपुरःसरान् ॥ केतुमूर्धनिगृध्रस्तुविलीनोदक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥ नदन्नुभयतःपार्श्वेसमग्रांश्रियमाहरत् ॥ सारथेर्बहुशश्चात्रसंग्राम
मनिवर्तिनः ॥ ३८ ॥ प्रतोदोन्यपतद्धस्तात्सूतस्यहयसादिनः ॥ निर्याणश्रीश्चयाचास्याद्भास्वराचसुदुर्लभा ॥ ३९ ॥ सानानाशमुहूर्तेनसमेचस्खलिता
हयाः ॥ प्रहस्तंतंहिनिर्यांतंप्रख्यातगुणपौरुषम् ॥ युधिनानाप्रहरणाकपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४० ॥ अथघोषःसुतुमुलोहरीणांसमजायत ॥ वृक्षानारु
जतांचैवगुर्वीर्वैगृह्णतांशिलाः ॥ ४१ ॥ नदतांराक्षसानांचवानराणांचगर्जताम् ॥ उभेप्रमुदितेसैन्येरक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४२ ॥ वेगितानांसमर्था
नामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ परस्परंचाह्वयतांनिनादःश्रूयतेमहान् ॥ ४३ ॥ ततःप्रहस्तःकपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थेविजयायदुर्मतिः ॥ विवृद्धवे
गश्चविवेशितांचमूंयथामुमूर्षुःशलभोविभावसुम् ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥
ततःप्रहस्तंनिर्यांतंदृष्ट्वारणकृतोद्यमम् ॥ उवाचसस्मितंरामोविभीषणमरिंदमः ॥ १ ॥ कएषसुमहाकायोबलेनमहतावृतः ॥ आगच्छतिमहावेगः
किंरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥ आचक्ष्वमेमहाबाहोवीर्यवंतंनिशाचरम् ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीषणः ॥ ३ ॥

॥ ३७ ॥ सूतस्यसूतवंशजस्यसारथेः हयसादिनोऽश्वशिक्षकस्य प्रतोदस्तोत्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रक्षोगणवनौकसामित्यस्यनिनादःश्रूयतइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ तावमानः ॥ कतकरी० ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइ
ति सस्मितम् एवंसेनयाकिलास्मान्भीषयतीतिस्मितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

लंकायामित्यादि राक्षसेंद्रसंबंधिलंकास्थबलस्यतृतीयभागेनसंवृतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रहस्तमभितदभिमुखेनगर्जतांवानराणांमहतीसेनानिर्यांतंप्रहस्तंददर्शेतिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गिरीस्तथाजगृहुरित्यनुकर्षः गिरिशृंगाणीतियावत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ परमायुधैश्चक्रैः चक्रंतुपरमायुधमितिकोशः ॥ १२ ॥ इषूणांसंधानंसम्यग्विसर्जनंतेनसादिताःखंडिताः संधानसंधि

एषसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोनामराक्षसः ॥ लंकायांराक्षसेंद्रस्यत्रिभागबलसंवृतः ॥ वीर्यवानस्त्रविच्छूरःसुप्रख्यातपराक्रमः ॥ ४ ॥ ततःप्रहस्तंनिर्यांतंभीमंभीमपराक्रमम् ॥ गर्जंतंसुमहाकायंराक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्शमहतीसेनावानराणांबलीयसाम् ॥ अभिसंजातघोषाणांप्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिशूलाश्चबाणानिमुसलानिच ॥ गदाश्चपरिघाःप्रासाविविधाश्चपरश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषिचविचित्राणिराक्षसानांजयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यराजंतवानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुःपादपांश्चापिपुष्पितांस्तुगिरींस्तथा ॥ शिलाश्चविपुलादीर्घायोद्धुकामाःप्लवंगमाः ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यमासाद्यसंग्रामःसुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिंचशरवर्षंचवर्षताम् ॥ १० ॥ बहवोराक्षसायुद्धेबहून्वानरपुंगवान् ॥ वानराराक्षसांश्चापिनिजघ्नुर्बहवोबहून् ॥ ११ ॥ शूलैःप्रमथिताःकेचित्केचित्तुपरमायुधैः ॥ परिघैराहताःकेचित्केचिच्छिन्नाःपरश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाःपुनःकेचित्पतिताजगतीतले ॥ विभिन्नहृदयाःकेचिदिषुसंधानसादिताः ॥ १३ ॥ केचिद्द्विधाकृताःखड्गैःस्फुरंतःपतिताभुवि ॥ वानराराक्षसैःशूरैःपार्श्वतश्चविदारिताः ॥ १४ ॥ वानरैश्चापिसंक्रुद्धैराक्षसौघाःसमंततः ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्चसंपिष्टावसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्चहताभृशम् ॥ वमन्शोणितमास्येभ्योविशीर्णवदनेक्षणाः ॥ १६ ॥ आर्तस्वनंचस्वनतांसिंहनादंचनर्दताम् ॥ बभूवतुमुलःशब्दोहरीणांरक्षसामपि ॥ १७ ॥ वानराराक्षसाःक्रुद्धावीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तवदनाःक्रूराश्चक्रुःकर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥ नरांतकःकुंभहनुर्महानादःसमुन्नतः ॥ एतेप्रहस्तसचिवाःसर्वेजघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥ तेषांनिपततांशीघ्रंनिघ्नतांचापिवानरान् ॥ द्विविदोगिरिशृंगेणजघानैकंनरांतकम् ॥ २० ॥

तादितिपाठेइषवएवसंधानानिबंधनरज्जवस्तैःसंधिताःसंस्यूताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्फुरंतउच्छलंतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वमन्अवमन् वेमुरितिपाठांतरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ वीरमार्गमनुव्रताःवीरमार्गोऽपराङ्मुखत्वलक्षणस्तमनुव्रताअनुगताः अभीतवत्अभीतार्हाणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ २० ॥

समुन्नतंतदाख्यम् अपोथयत्नहतवान् ॥ २१ ॥ महानादस्यतदाख्यस्य ॥ २२ ॥ तारेणासाद्यसंबध्य युयुधेइतिशेषः ततःसतारस्तस्यकुंभहनोर्महताद्वक्षेणप्राणान्संत्याजयत्समत्याजयत्
॥ २३ ॥ तत्कर्मक्षणादेवसचिवचतुष्टयमारणकर्म ॥ २४ ॥ उभयोःसेनयोरितस्ततोभ्रमणेनावर्तइवसंजज्ञे क्षुभितस्यसागरस्यनिःस्वनइवनिःस्वनश्चजज्ञे ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यु

दुर्मुखःपुनरुत्थायकपिःसविपुलद्रुमम् ॥ राक्षसंक्षिप्रहस्तंतुसमुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जांबवांस्तुसुसंक्रुद्धःप्रगृह्यमहतींशिलाम् ॥ पातयामासतेजस्वीमहानादस्यवक्षसि ॥ २२ ॥ अथकुंभहनुस्तत्रतारेणासाद्यवीर्यवान् ॥ वृक्षेणमहतासद्यःप्राणान्संत्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्मप्रहस्तोरथमाश्रितः ॥ चकारकदनंघोरंधनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥ आवर्तइवसंजज्ञेसेनयोरुभयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याप्रमेयस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ २५ ॥ महताहिशरौघेणराक्षसोरणदुर्मदः ॥ अर्दयामाससंक्रुद्धोवानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥ वानराणांशरीरैस्तुराक्षसानांचमेदिनी ॥ बभूवातिचिताघोरैःपर्वतैरिवसंवृता ॥ २७ ॥ सामहीरुधिरौघेणप्रच्छन्नासंप्रकाशते ॥ संछन्नामाधवेमासिपलाशैरिवपुष्पितैः ॥ २८ ॥ हतवीरौघवप्रांतुभग्नायुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयांयमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहमहापंकांविनिकीर्णांत्रशैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामंगावयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥ गृध्रहंसवराकीर्णांकंकसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमाकीर्णामावर्तस्वननिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥ तांकापुरुषदुस्तारांयुद्धभूमिमयींनदीम् ॥ नदीमिवघनापायेहंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥ राक्षसाःकपिमुख्यास्तेतेरुस्तांदुस्तरांनदीम् ॥ यथापद्मरजोध्वस्तांनलिनींगजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततःसृजंतंबाणौघान्प्रहस्तंस्यंदनेस्थितम् ॥ ददर्शतरसानीलोविधमंतंप्लवंगमान् ॥ ३४ ॥ उद्धूतइववायुःखेमहदभ्रबलंबलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतंयुद्धेप्रहस्तोवाहिनीपतिः ॥ ३५ ॥ रथेनादित्यवर्णेननीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठोविकृष्यपरमाहवे ॥ ३६ ॥

द्धर्मिनदीत्वेनवर्णयति हतेत्यादि वप्रंतटम् यमएवसागरस्तद्गामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहानौहृदयदक्षिणभागस्थमांसविशेषौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ युद्धभूमिमयींतद्रूपांनदींप्रवर्तयित्वाघनापायेहंसादिसेवितांनदीमिवतांतेतेरुः ॥ ३२ ॥ पद्मरजोयुतांयथागजयूथपास्तेरुस्तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ततउच्यमानगुणंप्रहस्तंनीलोददर्श ॥ ३४ ॥ वाहिनीपतिःप्रहस्तःखेउद्धूतोवायुर्महदभ्रबलमिवबलवदभ्रमिवयुद्धेऽभिद्रुतंस्वंप्रत्याभिमुख्येनागच्छंतंनीलंसमीक्ष्यतंनीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वर्षस्यत्वन्यथा ततएव तेननातिक्लेशकरस्तस्यशरवर्षइतिसूचितम्
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अपारयन्वारयितुमशक्तःसन् शारदंवर्षम् गोवृषस्यशरत्कालेप्राबल्यंकालस्वभावात्

नीलायव्यसृजद्बाणान्प्रहस्तोवाहिनीपतिः ॥ तेप्रेत्यविशिखानीलंविनिर्भिद्यसमाहिताः ॥ ३७ ॥ महींजग्मुर्महावेगारोषिताइवपन्नगाः ॥ नीलः
शरैरभिहतोनिशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ ३८ ॥ सतंपरमदुर्धर्षमापतंतंमहाकपिः ॥ प्रहस्तंताडयामासवृक्षमुत्पाट्यवीर्यवान् ॥ ३९ ॥ सतेनाभिहतःक्रु
द्धोनर्दनराक्षसपुंगवः ॥ ववर्षशरवर्षाणिप्लवंगानांचमूपतौ ॥ ४० ॥ तस्यबाणगणानेवराक्षसस्यदुरात्मनः ॥ अपारयन्वारयितुंप्रत्यगृह्णान्निमी
लितः ॥ यथैवगोवृषोवर्षंशारदंशीघ्रमागतम् ॥ ४१ ॥ एवमेवप्रहस्तस्यशरवर्षान्दुरासदान् ॥ निर्मीलिताक्षःसहसानीलःसेहेदुरासदान् ॥ ४२ ॥
रोषितःशरवर्षेणसालेनमहतामहान् ॥ प्रजघानहयान्नीलःप्रहस्तस्यमहाबलः ॥ ४३ ॥ ततोरोषपरीतात्माधनुस्तस्यदुरात्मनः ॥ बभंजतरसानी
लोननादचपुनःपुनः ॥ ४४ ॥ विधनुःसकृतस्तेनप्रहस्तोवाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्यमुसलंघोरंस्यंदनादवपुप्लुवे ॥ ४५ ॥ तावुभौवाहिनीमुख्यौजातवैरौ
तरस्विनौ ॥ स्थितौक्षतजसिक्तांगौप्रभिन्नाविवकुंजरौ ॥ ४६ ॥ उल्लिखंतौसुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौसिंहशार्दूलचेष्टितौ
॥ ४७ ॥ विक्रांतविजयौवीरौसमरेष्वनिवर्तिनौ ॥ कांक्षमाणौयशःप्राप्तुंवृत्रवासवयोरिव ॥ ४८ ॥ आजघानतदानीलंललाटेमुसलेनसः ॥ प्रह
स्तःपरमायत्तस्ततःसुस्रावशोणितम् ॥ ४९ ॥ ततःशोणितदिग्धांगःप्रगृह्यचमहातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसिक्रुद्धोविससर्जमहाकपिः ॥ ५० ॥ तमचिं
त्यप्रहारंसप्रगृह्यमुसलंमहत् ॥ अभिदुद्रावबलिनंबलान्नीलंप्लवंगमम् ॥ तमुग्रवेगंसंरब्धमापतंतंमहाकपिः ॥ ५१ ॥ ततःसंप्रेक्ष्यजग्राहमहावेगोम
हाशिलाम् ॥ तस्ययुद्धाभिकामस्यमृधेमुसलयोधिनः ॥ ५२ ॥ प्रहस्तस्यशिलांनीलोमूर्ध्नितूर्णमपातयत् ॥ नीलेनकपिमुख्येनविमुक्तामहतीशि
ला ॥ बिभेदबहुधाघोराप्रहस्तस्यशिरस्तदा ॥ ५३ ॥ सगतासुर्गतश्रीकोगतसत्वोगतेंद्रियः ॥ पपातसहसाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः ॥ ५४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभीराक्षसानामप्यस्तिदंष्ट्राप्राबल्यम् ॥ ४७ ॥ विक्रांतविजयौप्राप्तप्रायविजयौ ॥ ४८ ॥ परमायत्तःपरमोद्युक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
अचिंत्यअचिंतयित्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तूर्णंमुसलप्रहारात्पूर्वमेवेत्यर्थः प्रहस्तस्यशिरोबहुधाबिभेद ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

विभिन्नशिरसोगिरेः प्रस्रवणोनिर्झरः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विशीर्णंभग्नंसेतुबंधमित्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ध्यानमूकत्वंध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकामौनिनस्तेषांभावस्तत्त्वम् भयदुःखमोहैःकिमपि वक्तुमशक्तत्वमित्यर्थः तदेवाह प्रामाइति ॥ ५८ ॥ सलक्ष्मणेनरामेणसमेत्यप्रशस्यमानोतएवप्रहृष्टरूपोतिप्रहृष्टः प्रशंसायांरूपप् ॥ ५९ ॥ तत्पंचम्यांप्रहस्तवधः ॥ धममानः ॥ कतकरी० ॥

विभिन्नशिरसस्तस्यबहुसुस्रावशोणितम् ॥ शरीरादपिसुस्राावगिरेःप्रस्रवणोयथा ॥ ५५ ॥ हतेप्रहस्तेनीलेनतदकंप्यंमहाबलम् ॥ राक्षसानामलृ शतांलंकामभिजगामह ॥ ५६ ॥ नशेकुःसमवस्थातुंनिहतेवाहिनीपतौ ॥ सेतुबंधंसमासाद्यविशीर्णसलिलंयथा ॥ ५७ ॥ हतेतस्मिंश्चमूमुख्येरा क्षसास्तेनिरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहंगत्वाध्यानमूकत्वमागताः ॥ प्रामाःशोकार्णवंतीव्रंविसंज्ञाइवतेभवन् ॥ ५८ ॥ ततस्तुनीलोविजयीमहाबलःप्र शस्यमानःसुकृतेनकर्मणा ॥ समेत्यरामेणसलक्ष्मणेनप्रहृष्टरूपस्तुबभूवयूथपः ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकां डेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तस्मिन्हतेराक्षससैन्यपालेप्लवंगमानामृषभेणयुद्धे ॥ भीमायुधंसागरवेगतुल्यंविदुद्रुवेराक्षसराजसै न्यम् ॥ १ ॥ गत्वातुरक्षोधिपतेःशशंसुःसेनापतिंपावकसूनुशस्तम् ॥ तच्चापितेषांवचनंनिशम्यरक्षोधिपःक्रोधवशंजगाम ॥ २ ॥ संख्येप्रहस्तं निहतंनिशम्यक्रोधार्दितःशोकपरीतचेताः ॥ उवाचतान्राक्षसयूथमुख्यानिंद्रोयथानिर्जरयूथमुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञारिपवेकार्यायैरिंद्रबलसाद नः ॥ सूदितःसैन्यपालोमेसानुयात्रःसकुंजरः ॥ ४ ॥ सोहंरिपुविनाशायविजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेवगमिष्यामिरणशीर्षंतदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अ द्यतद्वानरानीकंरामंचसहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामिबाणौघैर्वनंदीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥ सएवमुक्त्वाज्वलनप्रकाशंरथंतुरंगोत्तमराजियुक्तम् ॥ प्र काशमानंवपुषाज्वलंतंसमारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीरामाभि०वा०आ०युद्ध०अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तस्मिन्निति प्रहस्तेइत्यर्थः प्लवंगमानामृषभेणनीलेन ॥ १ ॥ पावकसूनुशस्तंनीलेनहतम् ॥ २ ॥ निर्जरादेवाः ॥ ३ ॥ रिपवेरिपुभ्यस्तेषुरिपुषुअवज्ञाएतेकपयःकिंकरिष्यंतीत्येवंरूपानकार्या यैरिंद्रबलसादनोमेसैन्यपालोवानररूपैःसूदितः ॥ ४ ॥ अविचारयन्रिपुबलंतृणीकुर्वन् रणशीर्षं रणमूर्धानंयुद्धभूमिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुरंगोत्तमराजियुक्तम् अनेनबहुश्वयुक्तत्वंरथस्योक्तम् वपुषाज्वलंतम् अतएवस्वभासाप्रकाशमानम् ॥ ७ ॥

आस्कोटितानिभुजास्फालनानि क्ष्वेडितानिस्वशौर्यप्रकाशकशब्दाः आस्फोटितादीन्यत्रसैनिकानाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ महार्णवस्यअभ्रस्यमहामेघस्येवचस्तनितंयस्यतत् ॥ १० ॥ सेनयानुगतःसेनानुगतः ॥ ११ ॥ ध्वजछत्रेतुगभावआर्षः महेंद्रोपमनागजुष्टंमहेंद्रपर्वतसदृशगजयुक्तम् अभीरुभीरक्षोभिर्जुष्टम् ॥ १२ ॥ बलप्रवेकंबलश्रेष्ठम् ॥१३ ॥ महात्मामहादेहः अयमकंपनः

सशंखभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः ॥ पुण्यैःस्तवैश्चापिसुपूज्यमानस्तदाययौराक्षसराजमुख्यः॥८॥सशैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसाशनैःपावकदीप्तनेत्रैः ॥ बभौवृतोराक्षसराजमुख्योभूतैर्वृतोरुद्रइवामरेशः॥९॥ ततोनगर्याःसहसामहौजानिष्क्रम्यतद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ महार्णवाभ्रस्तनितंददर्शसमुद्यतंपादपशैलहस्तम् ॥१०॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचंडमालोक्यरामोभुजगेंद्रबाहुः॥ विभीषणंशस्त्रभृतांवरिष्ठमुवाचसेनानुगतःपृथुश्रीः॥ ११ ॥ नानापताकाध्वजछत्रजुष्टंप्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम्॥ कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टंसैन्यंमहेंद्रोपमनागजुष्टम्॥ १२॥ ततस्तुरामस्यनिशम्यवाक्यंविभीषणःशक्रसमानवीर्यः ॥ शशंसरामस्यबलप्रवेकंमहात्मनांराक्षसपुंगवानाम्॥ १३॥ योसौगजस्कंधगतोमहात्मानवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः॥ संकंपयन्नागशिरोभ्युपैतिह्यकंपनंत्वेनमवेहिराजन्॥ १४ ॥ योसौरथस्थोमृगराजकेतुर्धुन्वन्धनुःशक्रधनुःप्रकाशम्॥ करीवभात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रःसइंद्रजिन्नामवरप्रधानः॥ १५ ॥ यश्चैषविंध्यास्तमहेंद्रकल्पोधन्वीरथस्थोऽतिरथोतिवीरः॥ विस्फारयंश्चापमतुल्यमानंनाम्नातिकायोतिविवृद्धकायः॥ १६॥ योसौनवार्कोदिततामचक्षुरारुह्यघंटानिनदप्रणादम्॥ गजंखरंगर्जतिवैमहात्मामहोदरोनामसएषवीरः॥ १७ ॥ योसौहयंकांचनचित्रभांडमारुह्यसंध्याभ्रगिरिप्रकाशः॥ प्रासंसमुद्यम्यमरीचिनद्धंपिशाचएषोशनितुल्यवेगः॥ १८॥ यश्चैषशूलंनिशितंप्रगृह्यविद्युत्प्रभंकिंकरवज्रवेगम्॥ वृषेंद्रमास्थायशशिप्रकाशमायातियोसौत्रिशिरायशस्वी ॥ १९॥

पूर्वहतादन्यइतिबोध्यम् स्वशरीरभारात्स्वारूढनागस्यगजस्यशिरःसंकंपयन्नेति ॥ १४ ॥ उग्राविवृत्तादंष्ट्रायस्यसः तथावरेणब्रह्मदत्तवरेणप्रधानोराक्षसश्रेष्ठः ॥ १५ ॥ विंध्याचलास्ताचलमहेंद्रपर्वतकल्पःशरीरेण अतुल्यमानमनुपमप्रमाणम् ॥ १६ ॥ घंटानिनदैःप्रणादोयस्यतंखरंक्रूरंगजमारुह्यगर्जति ॥ १७ ॥ भांडमश्वाभरणम् कांचनानिचित्रभांडानियस्यतमश्वम् पिशाचनामा ॥ १८ ॥ किंकरःकृतोवज्रवेगोयस्मिंस्तम् त्रिशिराअत्रापिकश्चित्त्रिशिराः ॥ १९ ॥

कुंभस्तत्त्वामा ॥ २० ॥ जांबूनदवज्रजुष्टं जांबूनदेनवज्रैर्हीरकादिरत्नैश्चयुक्तम् अतएवदीप्तम् सधूमंनीलमणिकांत्यासधूममिव ॥ २१ ॥ पावकवद्दीप्तंरूपंयस्यतम् नगशृंगयोधी प्रतियोद्धभा वात्तुजकंडूनिरस्त्यर्थमितिभावः ॥ २२ ॥ योसौकोसीतत्राह यःसुराणामपिदर्पहारावणइतिशेषः भूतैर्भूतगणैः ॥ २३ ॥ कासीतत्राह यत्रेति यत्रदेशेइंदुप्रतिमत्वादिगुणकंछत्रंभा

असौचजीमूतनिकाशरूपःकुंभःपृथुव्यूढसुजातवक्षाः॥ समाहितःपन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्यातिधनुर्विधुन्वन्॥॥२०॥यश्चैषजांबूनदवज्रजुष्टं दीप्तंसधूमंपरिघंप्रगृह्य॥ आयातिरक्षोबलकेतुभूतोयोसौनिकुंभोऽद्भुतवीरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैषचापासिशरौघजुष्टंपताकिनंपावकदीप्तरूपम्॥ रथंसमास्थायविभात्युदग्रोनरांतकोसौनगशृंगयोधी ॥ २२ ॥ यश्चैषनानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेंद्रमृगाश्ववक्त्रैः॥ भूतैर्वृतोभातिविवृत्तनेत्रै र्योसौसुराणामपिदर्पहंता ॥ २३ ॥ यत्रैतदिंदुप्रतिमंविभातिच्छत्रंसितंसूक्ष्मशलाकमग्र्यम्॥ अत्रैवरक्षोधिपतिर्महात्माभूतैर्वृतोरुद्रइवावभा ति॥ २४॥ असौकिरीटीचलकुंडलास्योनगेंद्रविंध्योपमभीमकायः॥ महेंद्रवैवस्वतदर्पहंतारक्षोधिपःसूर्यइवावभाति ॥ २५ ॥ प्रत्युवाचततोरा मोविभीषणमरिंदमः॥ अहोदीप्तमहातेजारावणोराक्षसेश्वरः॥ २६॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्योरश्मिभिर्भातिरावणः॥ नव्यक्तंलक्षयेत्यस्यरूपंतेजः समावृतम्॥ २७॥ देवदानववीराणांवपुर्नैवंविधंभवेत्॥ यादृशंराक्षसेंद्रस्यवपुरेतद्विराजते॥ २८॥ सर्वेपर्वतसंकाशाःसर्वेपर्वतयोधिनः॥ सर्वे दीप्तायुधधरायोधास्तस्यमहात्मनः॥ २९॥ विभातिरक्षोराजोसौप्रदीप्तैर्भीमदर्शनैः॥ भूतैःपरिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवांतकः॥ ३०॥ दिष्ट्यायमद्य पापात्मामम दृष्टिपथंगतः॥ अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामिसीताहरणसंभवम्॥ ३१॥ एवमुक्त्वाततोरामोधनुरादायवीर्यवान्॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौस मुद्धृत्यशरोत्तमम्॥ ३२॥ ततःसरक्षोधिपतिर्महात्मारक्षांसितान्याहमहाबलानि॥ द्वारेषुचर्यागृहगोपुरेषुसुनिर्वृतास्तिष्ठतनिर्विशंकाः ॥ ३३॥

नव्यक्तंलक्षयेइत्यत्रहेतुस्तेजःसमावृतमिति रूपंसूक्ष्मावयवसंस्थानम् ॥ २७॥ तिअत्रैवरक्षोधिपतिः भूतैर्भूतगणैः ॥ २४ ॥ नगेंद्रोयोविंध्यस्तद्वद्भीमःकायोयस्यसः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देहवद्भिःप्रशस्तदेहैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ द्वारेषुलंकायाश्चतुर्ष्वपिद्वारेषु चर्यामहामार्गाः गृहंमूलायतनम् तस्यगोपुराणिवहिर्द्वारप्रासादाः सुनिर्वृताःसुखिनः निर्विशं कानिर्भयाः ॥ ३३ ॥

इदंछिद्रंरंध्रं तूर्णमासपरिवारस्यागमनरूपम् ॥ ३४ ॥ अर्णवौघंसमुद्रजलसमूहम् ॥ ३५ ॥ दीप्ताइषवश्चापश्चयस्यतम् ॥ ३६ ॥ शृंगशब्दोऽर्धर्चादिःपुंस्यपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ शक्राशनि

इहागतंमांसहितंभवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदंविदित्वा ॥ शून्यांपुरींदुष्प्रसहांप्रमथ्यप्रधर्षयेयुःसहसासमेताः ॥ ३४ ॥ विसर्जयित्वासचिवांस्ततस्ता न्गतेपुरक्षःसुयथानियोगम् ॥ व्यदारयद्वानरसागरौघंमहाझषःपूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतंतंसहसासमीक्ष्यदीप्तेषुचापंयुधिराक्षसेंद्रम् ॥ महत्समुत्पाट्यमहीधराग्रंदुद्रावरक्षोधिपतिंहरीशः ॥ ३६ ॥ तच्छैलशृंगंबहुवृक्षसानुंप्रगृह्यचिक्षेपनिशाचराय ॥ तमापतंतंसहसासमीक्ष्यचि च्छेदबाणैस्तपनीयपुंखैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षेशृंगेविदीर्णेपतितेपृथिव्याम् ॥ महाहिकल्पंशरमंतकाभंसमाददेराक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ सतंगृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगंसविस्फुलिंगज्वलनप्रकाशम् ॥ बाणंमहेंद्राशनितुल्यवेगंचिक्षेपसुग्रीववधायरुष्टः ॥ ३९ ॥ ससायकोरावण बाहुमुक्तःशक्राशनिस्पर्शवपुःप्रकाशम् ॥ सुग्रीवमासाद्यबिभेदवेगाद्गुहेरिताक्रौंचमिवोग्रशक्तिः ॥ ४० ॥ ससायकार्तोविपरीतचेताःकूजन्पृथिव्यां निपपातवीरः ॥ तंवीक्ष्यभूमौपतितंविसंज्ञंनेदुःप्रहृष्टायुधियातुधानाः ॥ ४१ ॥ ततोगवाक्षोगवयःसुषेणस्त्वथर्षभोज्योतिमुखोनलश्च ॥ शैलान्स मुत्पाट्यविवृद्धकायाःप्रदुद्रुवुस्तंप्रतिराक्षसेंद्रम् ॥ ४२ ॥ तेषांप्रहारान्सचकारमोघान्रक्षोधिपोबाणशतैःशिताग्रैः ॥ तान्वानरेंद्रानपिबाणजालै र्बिभेदजांबूनदचित्रपुंखैः ॥ तेवानरेंद्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्नानिपेतुर्भुविभीमकायाः ॥ ४३ ॥ ततस्तुतद्वानरसैन्यमुग्रंप्रच्छादयामाससबाणजालैः ॥ तेवध्यमानाःपतिताश्चवीरानानद्यमानाभयशल्यविद्धाः ॥ शाखामृगारावणसायकार्ताजग्मुःशरण्यंशरणंस्मरामम् ॥ ४४ ॥ ततोमहात्मासधनु र्धनुष्मानादायरामःसहसाजगाम ॥ तंलक्ष्मणःप्रांजलिरभ्युपेत्यउवाचरामंपरमार्थयुक्तम् ॥ ४५ ॥ काममार्यसुपर्याप्तोवधायास्यदुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहंचैतमनुजानीहिमांविभो ॥ ४६ ॥ तमब्रवीन्महातेजारामःसत्यपराक्रमः ॥ गच्छयत्नपरश्चापिभवलक्ष्मणसंयुगे ॥ ४७ ॥

स्पर्शवच्छरीरः सुग्रीवमासाद्यप्राप्यअर्थात्तमेवबिभेद गुहेरितोग्रशक्तिःक्रौंचमिव ॥ ४० ॥ विपरीतचेताःअचेताइतियावत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भयमेवशल्यंतेनविद्धाः शरण्यंराममंशर णंजग्मुः ॥ ४४ ॥ धनुष्मान्प्रशस्तधनुष्कःसःधनुरादायेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ पर्याप्तोहमितिशेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

त्रैलोक्येनापि तद्वर्तिदेवादिसमूहैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ छिद्राणिप्रहारावसरान् स्वच्छिद्राणिचेत्यस्यगोपायेतिशेषः चक्षुषास्वच्छिद्रंचलक्षयसम्यगवलोकय ततोधनुषाधनुर्व्यापारेणात्मानंरक्ष ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पंचशाखःपंचांगुलियुक्तः तवदेहेचिरोषितंभूतात्मानंतवदेहाद्विधमिष्यतिअपहरिष्यति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कीर्तिहनूमानपिरावणंप्र

रावणोहिमहावीर्योरणेऽद्भुतपराक्रमः॥ त्रैलोक्येनापिसंक्रुद्धोदुष्प्रसह्योनसंशयः॥ ४८ ॥ तस्यच्छिद्राणिमार्गस्वस्वच्छिद्राणिचलक्षय॥ चक्षुषा धनुषात्मानंगोपायस्वसमाहितः॥ ४९॥ राघवस्यवचःश्रुत्वासंपरिष्वज्यपूज्यच॥ अभिवाद्यचरामाययर्यौसौमित्रिराहवे॥५०॥ सरावणंवारण हस्तबाहुंददर्शभीमोद्यतदीप्तचापम्॥प्रच्छादयंतंशरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्णदेहान्॥५१॥तमालोक्यमहातेजाहनूमान्मारुतात्मजः॥ निवार्यशरजालानिविदुद्रावसरावणम्॥ ५२ ॥ रथंतस्यसमासाद्यबाहुमुद्यम्यदक्षिणम्॥ त्रासयन्रावणंधीमान्हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ देवदानवगंधर्वैर्यक्षैश्चसहराक्षसैः॥ अवध्यत्वंत्वयाप्राप्तंवानरेभ्यस्तुतेभयम्॥ ५४॥ एषमेदक्षिणोबाहुःपंचशाखःसमुद्यतः॥ विधमिष्यतितेदेहे भूतात्मानंचिरोषितम्॥ ५५॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंरावणोभीमविक्रमः॥ संरक्तनयनःक्रोधादिदंवचनमब्रवीत्॥ ५६॥ क्षिप्रंप्रहरनिःशंकंस्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि॥ ततस्त्वांज्ञातविक्रांतंनाशयिष्यामिवानर॥ ५७॥ रावणस्यवचःश्रुत्वावायुसूनुर्वचोब्रवीत् ॥ प्रहतंहिमयापूर्वमक्षंतवसुतंस्मर ॥ ५८॥ एवमुक्तोमहातेजारावणोराक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतंतलेनोरसिवीर्यवान्॥ सतलाभिहतस्तेनचचालचमुहुर्मुहुः॥५९॥ स्थितो मुहूर्ततेजस्वीस्थैर्यंकृत्वामहामतिः॥ आजघानचसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम्॥ ६०॥ ततःसतेनाभिहतोवानरेणमहात्मना॥ दशग्रीवःसमाधूतो यथाभूमिचलेऽचलः॥ ६१॥ संग्रामेतंतथादृष्ट्वारावणंतलताडितम्॥ ऋषयोवानराःसिद्धानेदुर्देवाःसुरासुरैः॥ ६२॥

हतवानित्येवंरूपांकीर्तिं ज्ञातविक्रांतंज्ञातपराक्रमम् ॥ ५७ ॥ रावणस्यवचइति ज्ञातविक्रमंनाशयिष्यामीत्येवंरूपम् पूर्वंमयाप्रहतमक्षंतन्नामानंसुतंस्मर मत्पराक्रमज्ञानायेतिशेषः पूर्व मेवज्ञातत्वादिदानींकिमपिमद्विक्रमविषयेज्ञातव्यंनास्तीतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ समाधूतःकंपितः भूमिचलेभूमिकंपे ॥ ६१ ॥ तथाताडितंविसंज्ञतापर्यंतताडनदुःखवंतम् ने दुःसंतोषादितिशेषः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ वीर्यस्यधिक् वीर्यंधिगित्यर्थः यत्त्वंजीवसि मत्तलताडितोपीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्यूढेऽतिविशालेवक्षसि हतोहनूमान्संचचाल ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ रक्षोधिपतये असृजत् तत्प्रहारंदत्तवानित्यर्थः समायस्तःखेदितः ॥ ७० ॥ समाश्वस्तःनीलेनसहयुद्धकालेप्राप्तसमाश्वासः पुनर्युद्धेप्सुर्नीलेनसहयुद्धायसंसक्तंरावणंविप्रेक्षमाणोरावणंप्रतिअन्येनयुध्य

अथाश्वस्यमहातेजारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ साधुवानरवीर्येणश्लाघनीयोसिमेरिपुः ॥ ६३ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तुमारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगस्तुममवीर्यस्ययत्त्वंजीवसिरावण ॥ ६४ ॥ सकृत्तुप्रहरेदानींदुर्बुद्धेकिंविकत्थसे ॥ ततस्त्वांमामकोमुष्टिर्नयिष्यतियमक्षयम् ॥ ६५ ॥ ततोमारुतिवाक्येनकोपस्तस्यप्रजज्वले ॥ संरक्तनयनोयत्नान्मुष्टिमावृत्यदक्षिणम् ॥ पातयामासवेगेनवानरोरसिवीर्यवान् ॥ ६६ ॥ हनूमान्वक्षसिव्यूढेसंचचालपुनःपुनः ॥ विह्वलंतंतदादृष्ट्वाहनूमंतंमहाबलम् ॥ ६७ ॥ रथेनातिरथःशीघ्रंनीलंप्रतिसमभ्यगात् ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवःप्रतापवान् ॥ ६८ ॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैःपरमर्माभिभेदनैः ॥ शरैरादीपयामासनीलंहरिचमूपतिम् ॥ ६९ ॥ सशरौघसमायस्तोनीलोहरिचमूपतिः ॥ करेणैकेनशैलाग्रंरक्षोधिपतयेसृजत् ॥ ७० ॥ हनूमानपितेजस्वीसमाश्वस्तोमहामनाः ॥ विप्रेक्षमाणोयुद्धेप्सुःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ नीलेनसहसंयुक्तंरावणंराक्षसेश्वरम् ॥ अन्येनयुध्यमानस्यनयुक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥ रावणोथमहातेजास्तंशृंगंसप्तभिःशरैः ॥ आजघानसुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशीर्णंपपातह ॥ ७३ ॥ तद्विशीर्णंगिरेःशृंगंदृष्ट्वाहरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिवजज्वालकोपेनपरवीरहा ॥ ७४ ॥ सोश्वकर्णद्रुमान्शालांश्चूतांश्चापिसुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्चविविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेपसंयुगे ॥ ७५ ॥ सतान्वृक्षान्समासाद्यप्रतिचिच्छेदरावणः ॥ अभ्यवर्षच्चघोरेणशरवर्षेणपावकिम् ॥ ७६ ॥ अभिवृष्टःशरौघेणमेघेनेवमहाबलः ॥ ह्रस्वंकृत्वाततोरूपंध्वजाग्रेनिपपातह ॥ ७७ ॥ पावकात्मजमालोक्यध्वजाग्रेसमवस्थितम् ॥ जज्वालरावणःक्रोधात्ततोनीलोननादच ॥ ७८ ॥ ध्वजाग्रेधनुपश्चाग्रेकिरीटाग्रेचतंहरिम् ॥ लक्ष्मणोथहनूमांश्चरामश्चापिसुविस्मिताः ॥ ७९ ॥

मानस्याभिधावनमयुक्तमितीदंवचोब्रवीत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ध्वजायादिषुतंदृष्ट्वेतिशेषः रावणकिरीटेस्थितेर्युद्धेकेनापिदुष्करत्वाल्लक्ष्मणादयश्चयोपिविस्मिताः ॥ ७९ ॥

नकेवलंस्वपक्ष्याएवापितुशत्रूरावणोपीत्याह रावणोपीति ॥ ८० ॥ नीललाघवसंभ्रांतंरावणंदृष्ट्वालब्धलक्षाःलब्धहर्षविषयाअतएवहृष्टाःप्लवंगमाश्चुकुशुः ॥ ८१ ॥ संरब्धःक्रुद्धः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ माययावंचनया ॥ ८४ ॥ आत्मरूपाणिआत्मयोग्यानिस्वपराक्रमोचितानितानिकर्माणियद्यपिसृजसि ॥ ८५ ॥ तथापिमयामुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोयंसायकस्त्वांजीवि

रावणोपिमहातेजाःकपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामासदीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८० ॥ ततस्तेचुक्रुशुर्हृष्टालब्धलक्षाःप्लवंगमाः ॥ नीललाघवसंभ्रांतंदृष्ट्वारावणमाहवे ॥ ८१ ॥ वानराणांचनादेनसंरब्धोरावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयोनकिंचित्प्रत्यपद्यत ॥ ८२ ॥ आग्नेयेनापिसंयुक्तंगृहीत्वारावणःशरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितंनीलमुदैक्षतनिशाचरः ॥ ८३ ॥ ततोब्रवीन्महातेजारावणोराक्षसेश्वरः ॥ कपेलाघवयुक्तोसिमाययापरयासह ॥ ८४ ॥ जीवितंखलुरक्षस्वयदिशक्तोसिवानर ॥ तानितान्यात्मरूपाणिसृजसित्वमनेकशः ॥ ८५ ॥ तथापित्वांमयामुक्तःसायकोस्त्रप्रयोजितः ॥ जीवितंपरिरक्षंतंजीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ८६ ॥ एवमुक्तामहाबाहूरावणोराक्षसेश्वरः ॥ संधायबाणमस्त्रेणचमूपतिमताडयत् ॥ ८७ ॥ सोस्त्रमुक्तेनबाणेननीलोवक्षसिताडितः ॥ निर्दह्यमानःसहसासपपातमहीतले ॥ ८८ ॥ पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापितेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौनतुप्राणैर्वियुज्यत ॥ ८९ ॥ विसंज्ञंवानरंदृष्ट्वादशग्रीवोरणोत्सुकः ॥ रथेनांबुदनादेनसौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९० ॥ आसाद्यरणमध्येतुवारयित्वास्थितोज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामासराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ ९१ ॥ तमाहसौमित्रिरदीनसत्वोविस्फारयंतंधनुरप्रमेयम् ॥ अवेहिमामद्यनिशाचरेंद्रनवानरांस्त्वंप्रतियोद्धुमर्हसि ॥ ९२ ॥ सतस्यवाक्यंप्रतिपूर्णघोषंज्याशब्दमुग्रंचनिशम्यराजा ॥ आसाद्यसौमित्रिमुपस्थितंतंरोषान्वितंवाचमुवाचरक्षः ॥ ९३ ॥ दिष्ट्याऽसिमेराघवदृष्टिमार्गंप्राप्तोंतगामीविपरीतबुद्धिः ॥ अस्मिन्क्षणेयास्यसिमृत्युलोकंसंसाद्यमानोममबाणजालैः ॥ ९४ ॥

ताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ पितुरग्नेर्माहात्म्यसंयोगात् नह्यग्न्यस्त्राभिमंत्रितोबाणोग्निंदग्धुमर्हति वियुज्यतव्ययुज्यत ॥ ८९ ॥ ९० ॥ तंसौमित्रिंवारयित्वेति सर्वकपिबलमितिशेषः ॥ ९१ ॥ अवेहिपश्य ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ अंतगामीअंतंनाशंप्राप्स्यतीत्यंतगामी भविष्यतिणिनिः मयासहयुद्धायप्राणनाशार्थमागमनाद्विपरीतबुद्धिर्दुर्बुद्धिः संसाद्यमानःपीड्यमानः ॥ ९४ ॥

अविस्मयानःतद्विक्रमादिदर्शनेपिस्मयरहितः उद्वृत्ताअतितैक्ष्ण्यादतिस्थौल्यादत्युत्कटाशितातीक्ष्णाग्रदंष्ट्रायस्य ॥ ९५ ॥ जानामीति चौर्यंसीताहरणेनैवेतिभावः मोघविकत्थनेनव्यर्थात्म श्लाघनेन ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ सरामानुजोरावणोपरिबाणवर्षंववर्ष तदीयान्शरांश्चक्षुरादिभिश्चिच्छेदनचुक्षुभेच चान्यस्वस्थानतश्चचाल ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मे

तमाहसौमित्रिरविस्मयानोगर्जंतमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ॥ राजन्नगर्जंतिमहाप्रभावाविकत्थसेपापकृतांवरिष्ठ ॥ ९५ ॥ जानामिवीर्यंतवराक्षसेंद्र बलंप्रतापंचपराक्रमंच ॥ अवस्थितोहंशरचापपाणिरागच्छकिंमोघविकत्थनेन ॥ ९६ ॥ सएवमुक्तःकुपितःससर्जरक्षोधिपःसप्तशरान्सुपुंखान् ॥ तान्लक्ष्मणःकांचनचित्रपुंखैश्चिच्छेदबाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९७ ॥ तान्प्रेक्षमाणःसहसानिकृत्तान्निकृत्तभोगानिवपन्नगेंद्रान् ॥ लंकेश्वरःक्रोधव शंजगामससर्जचान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ ९८ ॥ सबाणवर्षंतुववर्षतीव्रंरामानुजःकार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥ क्षुरार्धचंद्रोत्तमकर्णभल्लैःशरांश्चचिच्छे दनचुक्षुभेच ॥ ९९ ॥ सबाणजालान्यपितानितानिमोघानिपश्यंस्त्रिदशारिराजः ॥ विसिस्मियेलक्ष्मणलाघवेनपुनश्चबाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०० ॥ सलक्ष्मणश्चापिशितान्शिताग्रान्महेंद्रतुल्योशनिभीमवेगान् ॥ संधायचापेज्वलनप्रकाशान्ससर्जरक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १ ॥ सतान्प्र चिच्छेदहिराक्षसेंद्रःशितान्शरान्लक्ष्मणमाजघान ॥ शरेणकालाग्निसमप्रभेणस्वयंभुदत्तेनललाटदेशे ॥ २ ॥ सलक्ष्मणोरावणसायकार्तश्चचा लचापंशिथिलंप्रगृह्य ॥ पुनश्चसंज्ञांप्रतिलभ्यकृच्छ्राच्चिच्छेदचापंत्रिदशेंद्रशत्रोः ॥ ३ ॥ निकृत्तचापंत्रिभिराजघानबाणैस्तदादाशरथिःशिता ग्रैः ॥ ससायकार्तोविचचालराजाकृच्छ्राच्चसंज्ञांपुनराससाद ॥ ४ ॥ सकृत्तचापःशरताडितश्चमेदार्द्रगात्रोरुधिरावसिक्तः ॥ जग्राहशक्तिंस्वयमु ग्रशक्तिःस्वयंभुदत्तांयुधिदेवशत्रुः ॥ ५ ॥ सतांसधूमानलसन्निकाशांवित्रासनींसंयतिवानराणाम् ॥ चिक्षेपशक्तिंतरसाज्वलंतींसौमित्रयेरा क्षसराष्ट्रनाथः ॥ ६ ॥

दार्द्रगात्रइतिसंधिरार्षः अथरावणःप्राणांतापदंप्राप्तःप्रकारांतरेणजीवननिर्वाहमसंभाव्यब्रह्मदत्ताममोघांशक्तिंजग्राहेत्याह जग्राहेति ॥ ५ ॥ सधूमानलसन्निकाशांसधूमानलसदृशीम् राक्षस राष्ट्रनाथोरावणः ॥ ६ ॥

तथापिसेति ब्राह्मत्वेनामोघत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ शक्तिमानपिमहाबलवानपिशक्तिसमाहतःसनूजज्वाल पपातेतिपाठांतरम् विह्वलंतंविकलंभवंतंराजारावणस्तरसाबलेनलक्ष्मणंभुजाभ्यांज
याह इंद्रजिद्वधयोरपिपुनरुत्थानदर्शनादिदानीमपिपुनरुज्जीवनभयेनगृहीत्वासमुद्रेप्रक्षेपणीयस्तत्रगतेरामोऽसहायोनंक्ष्यत्येवेत्याशयेनायमारंभः ॥ ८ ॥ नचोद्धर्तुमशक्तोदित्याह हिमवानि
ति येनरावणेनसुरासुरैःसहिताहिमवदादयोपिभुजाभ्यामुद्धर्तुंशक्यमभूत्तेनभरतानुजःसंख्येउद्धर्तुंशक्योनाभूत् ॥ ९ ॥ कुतस्तत्राह शक्त्येति अमोघयाब्रह्मदत्तया स्तनांतरेआहतःसौमित्रि
विष्णोरमीमांस्यंनिःसंशयविष्णुभागत्ववंतमियत्तयाचिंतयितुमशक्यंवाविष्णोर्भागमात्मानंप्रत्यनुस्मरत्अन्वस्मरत् नहिस्वीयंस्वंहिनस्तीत्याशयेनब्रह्मशक्तिमूलापत्त्राणार्थंभगवत्तेजोंशएवाहम

तामापतंतींभरतानुजोस्त्रैर्जघानबाणैश्चहुताग्निकल्पैः॥तथापिसातस्यविवेशशक्तिर्भुजांतरंदाशरथेर्विशालम्॥७॥सशक्तिमान्शक्तिसमाहतः
सन्जज्वालभूमौसरघुप्रवीरः॥तंविह्वलंतंसहसाभ्युपेत्यजग्राहराजातरसाभुजाभ्याम्॥८॥हिमवान्मंदरोमेरुस्त्रैलोक्यंवासहामरैः॥शक्यंभुजा
भ्यामुद्धर्तुंनशक्योभरतानुजः॥९॥शक्त्याब्राह्म्यातुसौमित्रिस्ताडितोपिस्तनांतरे॥विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानंप्रत्यनुस्मरत्॥१०॥ततोदान
वदर्पघ्नंसौमित्रिंदेवकंटकः॥तंपीडयित्वाबाहुभ्यांनप्रभुर्लंघनेभवत्॥११॥ततःक्रुद्धोवायुसुतोरावणंसमभिद्रवत्॥आजघानोरसिक्रुद्धोवज्र
कल्पेनमुष्टिना॥१२॥तेनमुष्टिप्रहारेणरावणोराक्षसेश्वरः॥जानुभ्यामगमद्भूमौचचालचपपातच॥१३॥आस्यैश्चनेत्रैःश्रवणैःपपातरुधिरं
बहु॥विघूर्णमानोनिश्चेष्टोरथोपस्थउपाविशत्॥१४॥विसंज्ञोमूर्छितश्चासीन्नचस्थानंसमालभत्॥विसंज्ञंरावणंदृष्ट्वासमरेभीमविक्रमम्
॥१५॥ऋषयोवानराश्चैवनेदुर्देवाश्चसासुराः॥हनूमानथतेजस्वीलक्ष्मणंरावणार्दितम्॥१६॥

स्मीतिध्यातवान् नटवदंगीकृतमनुष्यत्वस्येतरेषांदृढप्रतीत्यर्थंपरंनसर्वदातथाध्यानम् एवंचब्रह्मभावनयालक्ष्मणेनस्वशरीरस्यगरीयस्त्वमापादितमित्युक्तंभवति ॥ १० ॥ ततइति तथानुसं
धानमहिमतइत्यर्थः अथानंतरमुच्यमानविशेषणमेनंसौमित्रिंबाहुभ्यांपीडयित्वालंघनेचालनेपिनप्रभुरभवत्नसमर्थोऽभवत् किंपुनरुद्धरणेइतिभावः ॥ ११ ॥ ततःसौमित्रिक्लेशनात्क्रुद्धोवा
युसुतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ जानुभ्यांरथपृष्ठरूपायांभूमौअगमत् एवंभूमौपपात चचालचलितसंज्ञोभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥ आस्यैरितिबहुत्वंदशाननत्वात् अस्येतिशेषः यतोरुधिरंपपातअतोविघूर्ण
मानइत्यादि ॥१४॥ विसंज्ञोगतचेतनः मूर्छितःस्वविषयग्रहाशक्तश्रोत्रादिकरणग्रामः नचस्थानमवस्थितिस्थानंसमालभत्ज्ञातवान् ॥ १५ ॥ नेदुःसंतोषादितिशेषः सासुराः रावणस्यदेववद
सुरेष्वपिक्लेशकरत्वेनतेषामपिवैरित्वात् ॥ १६ ॥

राघवाभ्याशमानयदित्युक्तम् कथमेवंसुग्रहत्वंलक्ष्मणस्येत्यत्राह वायुसूनोरिति सुहृत्त्वेनसखित्वेनपरमभक्त्याचलक्ष्मणःशत्रूणामप्रकंप्योपिवायुसूनोर्लघुत्वमगमत् शत्रूणामित्यनेनलक्ष्मणो
द्धरणसमयेरावणस्यानुचरैःसाहाय्यंकृतमितिगम्यते इदंचभक्तमात्रसुग्रहत्वंभगवतोभगवदवताराणांचस्वभावसिद्धमेवेतिबोध्यम् एवंचरामलक्ष्मणयोरज्ञानशक्तिमत्त्वतात्पर्यतयाभासमाना
निवचनानिमानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीतिबोध्यम् तदुक्तंभागवते मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः कुतोन्यथास्यूरमतःस्वआत्मन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्येति म

आनयद्राघवाभ्याशंबाहुभ्यांपरिगृह्यतम् ॥ वायुसूनोःसुहृत्त्वेनभक्त्यापरमयाचसः ॥ शत्रूणामप्यकंप्योपिलघुत्वमगमत्कपेः ॥ १७ ॥ तंसमु
त्सृज्यसाशक्तिःसौमित्रिंयुधिनिर्जितम् ॥ रावणस्यरथेतस्मिन्स्थानंपुनरुपागमत् ॥ १८ ॥ रावणोपिमहातेजाःप्राप्यसंज्ञांमहाहवे ॥ आददेनि
शितान्बाणान्जग्राहचमहद्धनुः ॥ १९ ॥ आश्वस्तश्चविशल्यश्चलक्ष्मणःशत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानंप्रत्यनुस्मरन् ॥ २० ॥ नि
पातितमहावीरांवानराणांमहाचमूम् ॥ राघवस्तुरणेदृष्ट्वारावणंसमभिद्रवत् ॥ २१ ॥ अथैनमनुसंक्रम्यहनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ममपृष्ठंसमारु
ह्यरक्षसंशास्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ विष्णुर्यथागरुत्मंतमारुह्यामरवैरिणम् ॥ तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यंवायुपुत्रेणभाषितम् ॥ २३ ॥ अथारुरोहसहसा
हनूमंतंमहाकपिम् ॥ रथस्थंरावणंसंख्येददर्शमनुजाधिपः ॥ २४ ॥ तमालोक्यमहातेजाःप्रदुद्रावसरावणम् ॥ वैरोचनमिवक्रुद्धोविष्णुरभ्युद्यता
युधः ॥ २५ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ गिरागंभीरयारामोराक्षसेंद्रमुवाचह ॥ २६ ॥ तिष्ठतिष्ठममत्वंहिकृत्वाविप्रियमीदृशम् ॥
क्वनुराक्षसशार्दूलगत्वामोक्षमवाप्स्यसि ॥ २७ ॥ यदींद्रवैवस्वतभास्करान्वास्वयंभुवैश्वानरशंकरान्वा ॥ गमिष्यसित्वंदशधादिशोवातथापिमे
नाद्यगतोविमोक्ष्यसे ॥ २८ ॥

र्त्यशिक्षणंतत्फलकमित्यर्थः आत्मनिईश्वरस्येत्यनेनलाघवगौरवप्राप्त्योरविरोधउक्तः ॥ १७ ॥ तंसमुत्सृज्य ब्रह्मत्वेनध्यानात्तत्समुत्सर्गः स्थानंस्थितिम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुनर्विष्णोर्भागमात्मानंस्म
त्वाश्वस्तःप्राणाश्वासेंद्रियग्रामः विशल्योनीरुक्सर्वगात्रआसीदितिशेषः ॥ १२० ॥ समभिद्रवच्छीघ्रमभ्यद्रवत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दुद्रावशीघ्रमगमत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ क्वगत्वेति
योजना नकापीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेवाह यदीति यद्यपींद्रादीन्शरणंगमिष्यसि दशधादिशोदशप्रकारादिशोवातदंतान्वाअद्यगमिष्यसितथापितत्रगतोपिमेमत्तोनविमोक्ष्यसे दशवादिशोवाइति
पाठेदशापिदिशइत्यर्थः वाशब्दोऽप्यर्थे ॥ २८ ॥

एवंपरमकोधैहेतुमाह यइति अद्यत्वयायुद्धंगच्छन्नसौलक्ष्मणस्त्वयाशक्त्यानिहतस्ताडितःसन्सहसाविषादंगतोऽतोऽभ्युपेत्यप्रतिज्ञायसएषोहंतद्दुःखशांतयेसपुत्रपौत्रस्यतेसंख्येमृत्युर्भविष्यामी तिशेषः ॥ २९ ॥ एतेनमयातावकानिरक्षांसिनिषूदितानि ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भूयस्तेजःशौर्यंविवृद्धमभूत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अभिसंक्रम्यसंयुक्तोभूत्वा ॥ ३५ ॥ व्यूढंविशालम् सुजा

यश्चैषशक्त्यानिहतस्त्वयाद्यगच्छन्विषादंसहसाभ्युपेत्य ॥ सएषरक्षोगणराजमृत्युःसपुत्रपौत्रस्यतवाद्ययुद्धे ॥ २९ ॥ एतेनचात्यद्भुतदर्शनानिशरैर्जनस्थानकृतालयानि ॥ चतुर्दशान्यात्तवरायुधानिरक्षःसहस्राणिनिषूदितानि ॥ १३० ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाराक्षसेंद्रोमहाबलः ॥ वायुपुत्रंमहावेगंवहंतंराघवंरणे ॥ ३१ ॥ रोषेणमहताविष्टःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ आजघानशरैर्दीप्तैःकालानलशिखोपमैः ॥ ३२ ॥ राक्षसेनाहतेतस्यताडितस्यापिसायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्यभूयस्तेजोभ्यवर्धत ॥ ३३ ॥ ततोरामोमहातेजारावणेनकृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वाप्लवगशार्दूलंक्रोधस्यवशमेयिवान् ॥ ३४ ॥ तस्याभिसंक्रम्यरथंसचक्रंसाश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥ ससारथिंसाशनिशूलखड्गंरामःप्रचिच्छेदशितैःशराग्रैः ॥ ३५ ॥ अथेंद्रशत्रुंतरसाजघानबाणेनवज्राशनिसन्निभेन ॥ भुजांतरेव्यूढसुजातरूपेवज्रेणमेरुंभगवानिवेंद्रः ॥ ३६ ॥ योवज्रपाताशनिसन्निपातान्नचुक्षुभेनापिचचालराजा ॥ सरामबाणाभिहतोभृशार्तश्चचालचापंचमुमोचवीरः ॥ ३७ ॥ तंविह्वलंतंप्रसमीक्ष्यरामःसमाददेदीप्तमथार्धचंद्रम् ॥ तेनार्कवर्णंसहसाकिरीटंचिच्छेदरक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ ३८ ॥ तंनिर्विषाशीविषसन्निकाशंशांतार्चिषंसूर्यमिवाप्रकाशम् ॥ गतश्रियंकृत्तकिरीटकूटमुवाचरामोयुधिराक्षसेंद्रम् ॥ ३९ ॥ कृतंत्वयाकर्ममहत्सुभीमंहतप्रवीरश्चकृतस्त्वयाहम् ॥ तस्मात्परिश्रांतइतिव्यवस्यनत्वांशरैर्मृत्युवशंनयामि ॥ १४० ॥ प्रयाहिजानामिरणार्दितस्त्वंप्रविश्यरात्रिंचरराजलंकाम् ॥ आश्वस्यनिर्याहिरथीसधन्वीतदाबलंप्रेक्ष्यसिमेरथस्थः ॥ ४१ ॥ सएवमुक्तोहतदर्पहर्षोनिकृत्तचापःसहताश्वसूतः ॥ शरार्दितोभग्नमहाकिरीटोविवेशलंकांसहसास्मराजा ॥ ४२ ॥

तरूपंराजार्हमहाभरणचंदनादिभिःप्रशस्ताकारंतस्मिन् ॥ ३६ ॥ वज्रपातश्चाशनिसन्निपातश्चेतिसमाहारैकवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किरीटकूटंकिरीटसमूहम् ॥ ३९ ॥ हताःप्रवीरायस्यतथा तस्माद्युद्धधर्मज्ञानात् व्यवस्यज्ञात्वा ॥ १४० ॥ इतोरणात्प्रयाहीतियोजना जानामिअनुजानामि प्रेक्ष्यसिप्रेक्षिष्यसि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ १४४ ॥ अयंरावणपराभवस्तन्मासीयशुक्लषष्ठ्यांसायंकाले ॥ भावयमानः ॥ कनकरी०॥५४॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ब्रह्मदंडोयुगांतसमुत्थितोग्निवर्णोधूमकेतुः यद्वा ब्रह्मास्त्रं अमोघत्वेनसाम्यं राघवबाणानामितिकर्मणिशेषषष्ठी ॥ ३ ॥

तस्मिन्प्रविष्टेरजनीचरेंद्रेमहाबलेदानवदेवशत्रौ ॥ हरीन्विशल्यान्सहलक्ष्मणेनचकाररामःपरमाहवाग्रे ॥ ४३ ॥ तस्मिन्प्रभग्नेत्रिदशेंद्रशत्रौसुरासुराभूतगणादिशश्च ॥ ससागराःसर्वमहोरगाश्चतथैवभूम्यंबुचराःप्रहृष्टाः ॥ १४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्रविश्यपुरींलंकांरामबाणभयार्दितः ॥ भग्नदर्पस्तदाराजाबभूवव्यथितेंद्रियः ॥ १ ॥ मातंगइवसिंहेनगरुडेनेवपन्नगः ॥ अभिभूतोभवद्राजाराघवेणमहात्मना ॥ २ ॥ ब्रह्मदंडप्रतीकानांविद्युच्चलितवर्चसाम् ॥ स्मरन्राघवबाणानांविव्यथेराक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ सकांचनमयंदिव्यमाश्रित्यपरमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणोरक्षांसिरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्वंतत्खलुमेमोघंयत्तप्तंपरमंतपः ॥ यत्समानोमहेंद्रेणमानुषेणविनिर्जितः ॥ ५ ॥ इदंतद्ब्रह्मणोघोरंवाक्यंमामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्योविजानीहिभयंत्वमितितत्तथा ॥ ६ ॥ देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यत्वंमयाप्रोक्तंमानुषेभ्योनयाचितम् ॥ ७ ॥ तमिमंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातेनअनरण्येनयत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यतिहिमद्वंशेपुरुषोराक्षसाधम ॥ यस्त्वांसपुत्रंसामात्यंसबलंसाश्वसारथिम् ॥ ९ ॥ निहनिष्यतिसंग्रामेत्वांकुलाधमदुर्मते ॥ शप्तोहंवेदवत्याचयथासाधर्षितापुरा ॥ १० ॥

॥ ४ ॥ महेंद्रेणसमानइतियत्तदपिमोघंनिरर्थकं तत्रहेतुर्मानुषेणेति ॥ ५ ॥ मानुषेभ्यस्त्वभयमितियदुक्तंतद्घोरंवाक्यंतदर्थोमामुपस्थितं तत्तथासंपत्स्यतेचेतिशेषः ॥ ६ ॥ ननुभगवतातथाभयोपदेशःकुतस्तत्राह देवेत्यादि यस्मान्मनुष्येभ्योनयाचितंतस्मात्तेभ्योभयंजानीहीत्युक्तमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ योमानुषोभयहेतुरुक्तस्तमिमंदशरथात्मजमेवमन्ये तत्रेदृशनिश्चयेहेतुमाह इक्ष्वाकुकुलेत्यादि ॥ ८ ॥ कुलाधमस्वकुलाधमराक्षसकुलाधमेतियावत् इतीतिशेषः शप्तोहमित्युभयान्वयि वेदवत्याचशप्तइत्यन्वयः शापहेतुमाह यथायतः साधर्षिता ॥ ९ ॥ १० ॥

सेयंवेदवत्येवजनकनंदिनीत्यर्थः भयकारणंशापांतरमाह उमेति ॥ ११ ॥ यथोक्तामन्नाशनिमित्तंशापंयथोक्तवंतस्तदथमयाप्राप्तं यदूचुस्तन्मयेतिपाठांतरम् तत्रोमाशापःकैलासशिखरचा
लनवेलायांरावणस्यस्त्रीनिमित्तंमरणमित्येवंरूपइत्याहुः नंदीश्वरशापस्तु यस्माद्वानरमूर्तिमांद्दष्ट्वाराक्षसदुर्मते मौर्ख्यान्मामत्रजानीषेपरिहासंचमुंचसि तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः उ
त्पत्स्यंतिवधार्थंहिकुलस्यतववानराइति रंभेत्यनेनरंभानिमित्तनलकूबरशापउच्यते यदात्वकामांकामार्तोधर्षयिष्यसियोषितं मूर्धातेसप्तधारक्षःशकलीभवितातदेति वरुणकन्यकापुंजिकस्थ
लानिमित्तंब्रह्मशापःस्त्रीधर्षणेमरणरूपः तदुक्तस्यावश्यप्राप्तौहेतुर्नमिथ्येति ऋषिपदेनतपोयुक्ताउच्यंते एतदेवोक्तंमद्वयनिमित्तंसमागम्यज्ञात्वायत्नमित्यादि भयस्यनिश्चितत्वान्निर्वर्त्तिय
तुंकुरुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ कोसौयत्नोयोस्माभिःकार्यस्तत्राह राक्षसाइति चर्यागोपुरेव्याख्याते अप्रतिमगांभीर्योनुपमगांभीर्यः ॥ १३ ॥ कुंभकर्णविबोधनाशयंकविराह समरेइति आत्मानं

सेयंसीतामहाभागाजाताजनकनंदिनी ॥ उमानंदीश्वरश्चापिरंभावरुणकन्यका ॥ ११ ॥ यथोक्तास्तन्मयाप्राप्तंनमिथ्याऋषिभाषितम् ॥ एतदेव
समागम्ययत्नंकर्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥ राक्षसाश्चापितिष्ठंतुचर्यागोपुरमूर्धसु ॥ सचाप्रतिमगांभीर्योदेवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तुकुं
भकर्णोविबोध्यताम् ॥ समरेजितमात्मानंप्रहस्तंचनिषूदितम् ॥ १४ ॥ ज्ञात्वारक्षोभीमबलमादिदेशमहाबलः ॥ द्वारेषुयत्नःक्रियतांप्राकारश्चाधि
रुह्यताम् ॥ १५ ॥ निद्रावशसमाविष्टःकुंभकर्णोविबोध्यताम् ॥ सुखंस्वपितिनिश्चिंतःकामोपहतचेतनः ॥ १६ ॥ नवसप्तदशाष्टौचमासान्स्वपिति
राक्षसः ॥ मंत्रंकृत्वाप्रसुप्तोयमितस्तुनवमेहनि ॥ १७ ॥

पराजितंप्रहस्तंचनिषूदितम् ॥ १४ ॥ ज्ञात्वाएवंस्वस्यबलक्षयेसहायार्हंभीमबलंरक्षःकुंभकर्णंज्ञात्वाभीमंबलमादिदेशेत्याद्यत्स्यान्वयः कुंभकर्णबोधनार्थमितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ एतदुत्तरं
सहिसंख्येइत्येवश्लोकइतिकतकस्यरसः केचित्तुसार्धश्लोकद्वयमधिकंपठ्यतेद्वारेष्वित्यादि नवसप्तदशाष्टौचमासान्स्वपितिराक्षसइति इदंनिद्रायामनियमपरंवाक्यम् शयिताह्येषषण्मासाने
काहंजागरिष्यतइतितुषण्मासादर्वाक्नकदापिजागरणंतदुत्तरमपितदेकाहमेवेतिजागरणएवकालनियमपरंनतुशयनेनियमपरम् स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितमितितद्वरप्रार्थनस्योत्तरेव
क्ष्यमाणत्वात् तत्रैवब्रह्मसंप्रत्ययगस्त्यवाक्याच्च तत्रनिद्रासमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः बहून्यब्दसहस्राणिशयानोनचबुध्यतइति केचित्तुनवसप्तषोडशतन्मध्येदशानामष्टौत्यागेऽवशिष्टषण्मासा
न्स्वपितीत्यर्थइत्याहुः तथाएतदुत्तरंमंत्रंकृत्वाप्रसुप्तोयमितस्तुनवमेहनीत्यर्धंपठ्यतेतत्पूर्वत्रतस्यइतोयुद्धप्रारंभदिनात्प्राक्तनेनवमेहनीतिव्याख्यानंतदसंगतमेव अयंतेसुमहान्कालःशयानस्यम
हाबलेत्यनेनषण्मासादधिकत्वस्यसांप्रतनिद्रायांप्रतीतेः अहःशब्दोलक्षणयामासपरोवा एतच्चाग्रेस्फुटीकरिष्यते ॥ १७ ॥

उक्तमेवाविप्रायंरावणआह सहीति सर्वरक्षसांककुदंश्रेष्ठं नित्यनपुंसकंककुदमिति तेनसमहाबाहुरित्यनेनसामानाधिकरण्यमविरुद्धम् ॥ १८ ॥ परंकेतुःअतिप्रकाशवीर्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ ननुत्वद्दुःखनाशसमर्थस्यापिकथमुद्बोधनमुचितंभवेत्तत्राह किंकरिष्यामीति व्यसनेदुःखे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वतःप्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरतश्चेत्यर्थः कुंभकर्णगुहांपातालवद्दे

सहिसंस्येमहाबाहुःककुदंसर्वरक्षसाम् ॥ वानरान्राजपुत्रौचक्षिप्रमेवहनिष्यति ॥ १८ ॥ एषकेतुःपरंसंख्येमुख्योवैसर्वरक्षसाम् ॥ कुंभकर्णःसदा शेतेमूढोग्राम्यसुखेरतः ॥ १९ ॥ रामेणाभिनिरस्तस्यसंग्रामेस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यतिनमेशोकःकुंभकर्णेविबोधिते ॥ २० ॥ किंकरिष्याम्यहंतेन शक्रतुल्यबलेनहि ॥ ईदृशेव्यसनेघोरेयोनसाह्यायकल्पते ॥ २१ ॥ तेतुतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यराक्षसाः ॥ जग्मुःपरमसंभ्रांताःकुंभकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ तेरावणसमादिष्टामांसशोणितभोजनाः ॥ गंधंमाल्यंमहद्भक्ष्यमादायसहसाययुः ॥ २३ ॥ तांप्रविश्यमहाद्वारांसर्वतोयोजनायताम् ॥ कुंभकर्णगुहांरम्यांपुष्पगंधप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥ कुंभकर्णस्यनिःश्वासादवधूतामहाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाःकृच्छ्रेणयत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥ तांप्रविश्यगुहांरम्यांरत्नकांचनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राःशयानंभीमविक्रमम् ॥ २६ ॥ तेतुतंविकृतंसुप्तंविकीर्णमिवपर्वतम् ॥ कुंभकर्णमहानिद्रं समेताःप्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वलोमांचिततनुंश्वसंतमिवपन्नगम् ॥ भ्रामयंतंविनिःश्वासैःशयानंभीमविक्रमम् ॥ २८ ॥ भीमनासापुटंतंतुपातालविपुलाननम् ॥ शयनेन्यस्तसर्वांगंमेदोरुधिरगंधिनम् ॥ २९ ॥ कांचनांगदनद्धांगंकिरीटिनार्कवर्चसम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रंकुंभकर्णमरिंदमम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानःकुंभकर्णस्यचाग्रतः ॥ भूतानांमेरुसंकाशंराशिंपरमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगाणांमहिषाणांचवराहाणांचसंचयान् ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूलाराशिमन्नस्यचाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततःशोणितकुंभांश्चमांसानिविविधानिच ॥ पुरस्तात्कुंभकर्णस्यचक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥ ३३ ॥

वनिर्मितंभूबिलमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रतिष्ठमानाःपरिहृत्यगच्छंतः ॥ २५ ॥ रत्नकांचनकुट्टिमांरत्नकांचननिबद्धभूतलयुक्ताम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वलोमांचिततनुंऊर्ध्वलोमयुक्तशरीरंभ्रामयंतं परिवर्तयंतंजनानितिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अथकर्मेणमंदमध्यनीत्रानुपायानाह लिलिपुरिति लेपनंचक्रुः आश्वासयामासुःघ्रापयामासुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नेदुरिति चिक्षिपुःहस्तैस्तच्छरीरस्यप्रणोदनंचक्रुः ॥ ३७ ॥ त्रिदिवं व्योम किरंतःउद्गच्छंतः ॥ ३८ ॥ भुशुंडीःमुद्गरविशेषान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गाढंपरिहिताः परिहितवाससः कुंभगणान्कुंभवाद्यानिवादयामासुरितिशेषः ततःप्रपूरितागाढंराक्षसैर्भी

लिलिपुश्चपरार्घ्येनचंदनेनपरंतपम् ॥ दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गंधैश्चगंधिभिः ॥ ३४ ॥ धूपगंधांश्चससृजुस्तुष्टुवुश्चपरंतपम् ॥ जलदाइवचा नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥ शंखांश्चपूरयामासुःशशांकसदृशप्रभान् ॥ तुमुलंयुगपच्चापिविनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासु श्चिक्षिपुस्तेनिशाचराः ॥ कुंभकर्णविबोधार्थंचक्रुस्तेविपुलंस्वरम् ॥ ३७ ॥ सशंखभेरीपणवप्रणादंसास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥ दिशोद्रवंतस्त्रि दिवंकिरंतःश्रुत्वाविहंगाःसहसानिपेतुः ॥ ३८ ॥ यदाभृशंतैर्निनदैर्महात्मानकुंभकर्णोबुबुधेप्रसुप्तः ॥ ततोभुशुंडीर्मुसलानिसर्वेरक्षोगणास्तेजगृहु र्गदाश्च ॥ ३९ ॥ तंशैलशृंगैर्मुसलैर्गदाभिर्वक्षस्थलेमुद्गरमुष्टिभिश्च ॥ सुखप्रसुप्तंभुविकुंभकर्णंरक्षांस्युदग्राणितदानिजघ्नुः ॥ ४० ॥ तस्यनिःश्वास वातेनकुंभकर्णस्यरक्षसः ॥ राक्षसाःकुंभकर्णस्यस्थातुंशेकुर्नचाग्रतः ॥ ४१ ॥ ततःपरिहितागाढंराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ मृदंगपणवान्भेरीःशंखकुंभ गणांस्तथा ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्रंयुगपत्पर्यवारयत् ॥ नीलांजनचयाकारंतेतुतंप्रत्यबोधयन् ॥ ४३ ॥ अभिघ्नंतोनदंतश्चनचसंबुबुधेतदा ॥ य दाचैनंनशेकुस्तेप्रतिबोधयितुंतदा ॥ ४४ ॥ ततोगुरुतरंयत्नंदारुणंसमुपाक्रमन् ॥ अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागान्जघ्नुर्दंडकशांकुशैः ॥ ४५ ॥ भेरीशंखमृदं गांश्चसर्वप्राणैरवादयन् ॥ निजघ्नुश्चास्यगात्राणिमहाकाष्ठकटंकरैः ॥ ४६ ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चापिसर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ तेननादेनमहतालंकासर्वाप्रपू रिता ॥ सपर्वतवनासर्वासोपिनैवप्रबुध्यते ॥ ४७ ॥ ततोभेरीसहस्रंतुयुगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकांचनकोणानामसक्तानांसमंततः ॥ ४८ ॥

मविक्रमैरितिपांक्तःपाठः तत्रगृहेतिशेषः उत्तरार्धेराक्षसाइत्यादि ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्रंदशराक्षससहस्राणि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जघ्नुःतदुपरिसंचारेणतदुद्बोधनार्थमितिशेषः ॥ ४५ ॥ सर्व प्राणैःसर्वबलेन महाकाष्ठानांस्थूणादीनांकटंकरैःसमूहैः कटंकटैरितिपाठः कटंकटःस्तंभभेदइतितीर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मृष्टकांचनकोणानांमृष्टकांचननिर्मिताःकोणावादनदंडायासांताद् शीनांभेरीणांसहस्रमित्यर्थः आर्षःसमासः ॥ ४८ ॥

शापस्यब्रह्मशापस्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पातयन्अपातयन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ परंस्पर्शस्पर्शनज्ञानंप्राप्याबुध्यत ॥ ५५ ॥ उक्तार्थानुवादः सपात्यमानैरिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ जा

एवमप्यतिनिद्रस्तुयदानैवप्रबुध्यत ॥ शापस्यवशमापन्नस्ततःक्रुद्धानिशाचराः ॥ ४९ ॥ ततःकोपसमाविष्टाःसर्वेभीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षोबोधयिष्यंतश्चक्रुरन्येपराक्रमम् ॥ ५० ॥ अन्येभेरीःसमाजघ्नुरन्येचक्रुर्महास्वनम् ॥ केशानन्येप्रलुलुपुःकर्णानन्येदशंतिच ॥ ५१ ॥ उदकुंभशतानन्येसमसिंचंतकर्णयोः ॥ नकुंभकर्णःपस्पंदेमहानिद्रावशंगतः ॥ ५२ ॥ अन्येचबलिनस्तस्यकूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्निवक्षसिगात्रेषुपातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५३ ॥ रज्जुबंधनबद्धाभिःशतघ्नीभिश्चसर्वशः ॥ वध्यमानोमहाकायोनप्राबुध्यतराक्षसः ॥ ५४ ॥ वारणानांसहस्रंचशरीरेस्यप्रधावितम् ॥ कुंभकर्णस्तदाबुद्धास्पर्शपरमबुध्यत ॥ ५५ ॥ सपात्यमानैर्गिरिशृंगवृक्षैरचिंतयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥ निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्चविजृंभमाणःसहसोत्पपात ॥ ५६ ॥ सनागभोगाचलशृंगकल्पौविक्षिप्यबाहूगिरिशृंगसारौ ॥ विवृत्यवक्त्रंवडवामुखाभंनिशाचरोसौविकृतंजजृंभे ॥ ५७ ॥ तस्यजाजृंभमाणस्यवक्त्रंपातालसन्निभम् ॥ ददृशेमेरुशृंगाग्रेदिवाकरइवोदितः ॥ ५८ ॥ सजृंभमाणोतिबलःप्रबुद्धस्तुनिशाचरः ॥ निःश्वासश्चास्यसंजज्ञेपर्वतादिवमारुतः ॥ ५९ ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्यकुंभकर्णस्यतद्बभौ ॥ युगांतेसर्वभूतानिकालस्येवदिधक्षतः ॥ ६० ॥ तस्याग्निदीप्तसदृशेविद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशातेमहानेत्रेदीप्ताविवमहाग्रहौ ॥ ६१ ॥ ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्चविविधान्बहून् ॥ वराहान्महिषांश्चैवबभक्षसमहाबलः ॥ ६२ ॥ आदद्बुभुक्षितोमांसंशोणितंतृषितोपिबन् ॥ मेदःकुंभांश्चमद्यांश्चपपौशक्ररिपुस्तदा ॥ ६३ ॥ ततस्तृप्तइतिज्ञात्वासमुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्चप्रणम्यैनंसर्वतःपर्यवारयन् ॥ ६४ ॥ निद्राविशदनेत्रस्तुकलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतोदृष्टिंतानुवाचनिशाचरान् ॥ ६५ ॥

जृंभमाणस्यपुनःपुनर्जृंभांकुर्वतः वक्त्रमंतःपातालसन्निभंददृशे उपरितुमेरुशृंगाग्रेउदितोदिवाकरइवददृशे महाशरीरस्थत्वात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अग्निदीप्तसदृशेदीप्ताग्निसदृशे ॥ ६१ ॥ अदर्शयन् राक्षसाइतिशेषः दर्शितांश्चतान्सबभक्ष ॥ ६२ ॥ आदन् अदेर्लङ् ॥ ६३ ॥ समुत्पेतुःसंमुखमाजग्मुः ॥ ६४ ॥ निद्रयाविशदेईषदुन्मीलितेनेत्रेयस्यसः ॥ ६५ ॥

विस्मितइति स्वभावतोनिद्रापगमाभावेनाकालबोधनादितिभावः ॥ ६६ ॥ आदृत्यआदरपूर्वम् यत्नपूर्वमितियावत् ॥ ६७ ॥ अन्येभ्यःशत्रुभ्यः यदर्थंयद्भयनिवृत्तये ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अर्थतत्त्वेनयाथार्थ्येन ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नन्विद्रादिभिरपिदुष्करपीडनमस्मत्पुरंकथंवानरैःपीडितंतत्राह एकेनेति ॥ ७५ ॥ संयुगेमुक्तःजीवन्मृतइत्युक्तेतिशेषः

ससर्वान्सांत्वयामासनैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापिराक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ किमर्थमहमादृत्यभवद्भिःप्रतिबोधितः ॥ कच्चित्सु कुशलंराज्ञोभयंवानेहकिंचन ॥ ६७ ॥ अथवाध्रुवमन्येभ्योभयंपरमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेवत्वरितैर्भवद्भिःप्रतिबोधितः ॥ ६८ ॥ अद्यराक्षसराज स्यभयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ दारयिष्येमहेंद्रंवाशीतयिष्येतथानलम् ॥ ६९ ॥ नह्यल्पकारणेसुप्तंबोधयिष्यतिमादृशम् ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेनमत्प्रबो धनकारणम् ॥ ७० ॥ एवंब्रुवाणंसंरब्धंकुंभकर्णमरिंदमम् ॥ यूपाक्षःसचिवोराज्ञःकृतांजलिरभाषत ॥ ७१ ॥ ननोदेवकृतंकिंचिद्भयमस्तिकदाच न ॥ मानुषान्नोभयंराजंस्तुमुलंसंप्रबाधते ॥ ७२ ॥ नदैत्यदानवेभ्योवाभयमस्तिननःक्वचित् ॥ यादृशंमानुषंराजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७३ ॥ वानरैःपर्वताकारैर्लंकेयंपरिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलंभयम् ॥ ७४ ॥ एकेनवानरेणेयंपूर्वंदग्धामहापुरी ॥ कुमारोनिहतश्चाक्षः सानुयात्रःसकुंजरः ॥ ७५ ॥ स्वयंरक्षोधिपश्चापिपौलस्त्योदेवकंटकः ॥ व्रजेतिसंयुगेमुक्तोरामेणादित्यवर्चसा ॥ ७६ ॥ यन्नदेवैःकृतोराजानापिदै त्यैर्नदानवैः ॥ कृतःसइहरामेणविमुक्तःप्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥ सयूपाक्षवचःश्रुत्वाभ्रातुर्युधिपराभवम् ॥ कुंभकर्णोविवृत्ताक्षोयूपाक्षमिदमब्रवी त् ॥ ७८ ॥ सर्वमद्यैवयूपाक्षहरिसैन्यंसलक्ष्मणम् ॥ राघवंचरणेजित्वाततोद्रक्ष्यामिरावणम् ॥ ७९ ॥ राक्षसांस्तर्पयिष्यामिहरीणांमांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापिस्वयंपास्यामिशोणितम् ॥ ८० ॥ तत्तस्यवाक्यंब्रुवतोनिशम्यसगर्वितंरोषविवृद्धदोषम् ॥ महोदरोनैर्ऋतयोधमुख्यःकृतांज लिर्वाक्यमिदंबभाषे ॥ ८१ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वागुणदोषौविमृश्यच ॥ पश्चादपिमहाबाहोशत्रून्युधिविजेष्यसि ॥ ८२ ॥

॥ ७६ ॥ यन्नकृतःयामवस्थांनप्रापितः सरामेणकृतस्तामवस्थांप्रापितःप्राणसंशयात्तयावस्थयाप्राप्तोविमुक्तश्च ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ सगर्वितंसगर्वम् रोषेणविवृद्धोदोषोदुर्न यरूपोयस्यतम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

संप्रतस्थेप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ तत्रैवस्थितोयुद्धायनिर्यातुआहोस्विदिहागतंद्रक्ष्यसे ॥ ८६ ॥ पूज्यतांसइतिशेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ बलसमीरणंबलवृद्धि

महोदरवचःश्रुत्वाराक्षसैःपरिवारितः ॥ कुंभकर्णोमहातेजाःसंप्रतस्थेमहाबलः ॥ ८३ ॥ सुप्तमुत्थाप्यभीमाक्षंभीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसास्त्वरिताजग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८४ ॥ तेऽभिगम्यदशग्रीवमासीनंपरमासने ॥ ऊचुर्बद्धांजलिपुटाःसर्वएवनिशाचराः ॥ ८५ ॥ कुंभकर्णःप्रबुद्धोसौभ्रातातेराक्षसेश्वर ॥ कथंतत्रैवनिर्यातुद्रक्ष्यसेतमिहागतम् ॥ ८६ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टोराक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामियथान्यायंचपूज्यताम् ॥ ८७ ॥ तथेत्युक्त्वातुतेसर्वेपुनरागम्यराक्षसाः ॥ कुंभकर्णमिदंवाक्यमूचूरावणचोदिताः ॥ ८८ ॥ द्रष्टुंत्वांकांक्षतेराजासर्वराक्षसपुंगवः ॥ गमनेक्रियतांबुद्धिर्भ्रातरंसंप्रहर्षय ॥ ८९ ॥ कुंभकर्णस्तुदुर्धर्षोभ्रातुराज्ञायशासनम् ॥ तथेत्युक्त्वामहावीर्यःशयनादुत्पपातह ॥ ९० ॥ प्रक्षाल्यवदनंहृष्टःस्नातःपरमहर्षितः ॥ पिपासुस्त्वरयामासपानंबलसमीरणम् ॥ ९१ ॥ ततस्तेत्वरितास्तत्रराक्षसारावणाज्ञया ॥ मद्यंभक्ष्यांश्वविविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९२ ॥ पीत्वाघटसहस्रेद्वेगमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटोमत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥ ९३ ॥ कुंभकर्णोबभौरुष्टःकालांतकयमोपमः ॥ भ्रातुःसभवनंगच्छन्रक्षोबलसमन्वितः ॥ कुंभकर्णःपदन्यासैरकंपयतमेदिनीम् ॥ ९४ ॥ सराजमार्गवपुषाप्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥ जगामतत्रांजलिमालयावृतःशतक्रतुर्गेहमिवस्वयंभुवः ॥ ९५ ॥ तंराजमार्गस्थममित्रघातिनंवनौकसस्तेसहसाबहिःस्थिताः ॥ दृष्ट्वाप्रमेयंगिरिशृंगकल्पंवितत्रसुस्तेसहयूथपालैः ॥ ९६ ॥ केचिच्छरण्यंशरणंस्मरामंव्रजंतिकेचिद्व्यथिताःपतंति ॥ केचिद्दिशश्चव्यथिताःपतंतिकेचिद्भयार्ताभुविशेरतेस्म ॥ ९७ ॥

करम् ॥ ९१ ॥ उपहारयन्उपाहारयन् ॥ ९२ ॥ ईषत्समुत्कटोमत्तः तावन्मधुपानेनापीषदेवसमुत्कटोमत्तश्चेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ वपुषादेहकांत्या ॥ ९५ ॥ अप्रमेयत्वेहेतुर्गिरिशृंगकल्पत्वम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

आत्मतेजसा आदित्यंस्पृशंतमिव तत्सदृशमितियावत् प्रायोदिनद्वयेनास्यजागरः ॥ १८ ॥ कतकरी० ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये

तमद्रिशृंगप्रतिमंकिरीटिनंस्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा ॥ वनौकसःप्रेक्ष्यविवृद्धमद्भुतंभयार्दितादुद्रुविरेयतस्ततः ॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेपष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोरामोमहातेजाधनुरादायवीर्यवान् ॥ किरीटिनंमहाकायंकुंभकर्णंददर्शह ॥ १ ॥ तंदृष्ट्वाराक्षसश्रेष्ठंपर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशंपुरानारायणंयथा ॥ २ ॥ सतोयांबुदसंकाशंकांचनांगदभूपणम् ॥ दृष्ट्वापुनःप्रदुद्राववानराणांमहाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतांवाहिनींदृष्ट्वावर्धमानंचराक्षसम् ॥ सविस्मितमिदंरामोविभीपणमुवाचह ॥ ४ ॥ कोसौपर्वतसंकाशःकिरीटीहरिलोचनः ॥ लंकायांदृश्यतेवीरःसविद्युदिवतोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्यांकेतुभूतोसौमहानेकोत्रदृश्यते ॥ यंदृष्ट्वावानराःसर्वेविद्रवंतियतस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्वसुमहान्कोसौरक्षोवायदिवासुरः ॥ नमयैवंविधंभूतंदृष्टपूर्वंकदाचन ॥ ७ ॥ संपृष्टोराजपुत्रेणरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विभीपणोमहाप्राज्ञःकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येनवैवस्वतोयुद्धेवासवश्चपराजितः ॥ सैपविश्रवसःपुत्रःकुंभकर्णःप्रतापवान् ॥ अस्यप्रमाणसदृशोराक्षसोन्योनविद्यते ॥ ९ ॥ एतेनदेवायुधिदानवाश्चयक्षाभुजंगाःपिशिताशनाश्च ॥ गंधर्वविद्याधरपन्नगाश्चसहस्रशोराघवसंप्रभग्नाः ॥ १० ॥ शूलपाणिंविरूपाक्षंकुंभकर्णंमहाबलम् ॥ हंतुंनशेकुस्त्रिदशाःकालोयमितिमोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्याह्येपतेजस्वीकुंभकर्णोमहाबलः ॥ अन्येपांराक्षसेंद्राणांवरदानकृतंबलम् ॥ १२ ॥ बालेनजातमात्रेणक्षुधार्तेनमहात्मना ॥ भक्षितानिसहस्राणिप्रजानांसुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेपुसंभक्ष्यमाणेपुप्रजाभयनिपीडिताः ॥ यांतिस्मशरणंशक्रंतमप्यर्थंन्यवेदयन् ॥ १४ ॥ सकुंभकर्णंकुपितोमहेंद्रोजघानवज्रेणशितेनवज्री ॥ सशक्रवज्राभिहतोमहात्माचचालकोपाच्चभृशंननाद ॥ १५ ॥ तस्यनानद्यमानस्यकुंभकर्णस्यरक्षसः ॥ श्रुत्वानिनादंवित्रस्ताःप्रजाभूयोवितत्रसुः ॥ १६ ॥

युद्धकांडेपष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोरामइति ॥ १ ॥ पर्वताकारंदर्शनंयस्यतंदृष्ट्वायत्तोबभूवेतिशेषः ॥ २ ॥ सतोयेति सजलमेघसंकाशमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरिलोचनःकपिलनेत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रकृत्येति स्वभावतःपराभिभवसामर्थ्यवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ विजज्वालरुधिरप्रवाहैर्ज्वालाव्याप्तइवबभूव ॥ १८ ॥ १९ ॥ नित्यशःप्रतिदिनम् ॥ २० ॥ रक्षांस्यावाहयामास गायत्रीलक्षणेनमंत्रेणाजुहावेत्यर्थः ॥ २१ ॥ आश्वस्तोजात
विश्रंभःपरमसंभ्रांतइतियावत् ॥ २२ ॥ पौलस्त्येनविश्रवसा मृतकल्पःशयिष्यसेइति अयंशापः स्वमुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितं एवमस्त्विति तंचोक्त्वाप्रहृष्टास्तेदिवौकसइतितपश्चर्यानं
तरंयाचनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनंतरकालइतिबोध्यं मृतकल्पःशयिष्यसइतिशापस्यतपश्चर्याद्यसंभवात् पूर्वंजातमात्रेणेत्युक्तिस्तुतपोविशिष्टतयाजातमात्रेणेत्यर्थिका ॥ २३ ॥ २४ ॥

ततःक्रुद्धोमहेंद्रस्यकुंभकर्णोमहाबलः ॥ निष्कृष्यैरावतादंतंजघानोरसिवासवम् ॥ १७ ॥ कुंभकर्णप्रहारार्तोविजज्वालसवासवः ॥ ततोविषेदुः
सहसादेवाब्रह्मर्षिदानवाः ॥ प्रजाभिःसहशक्रश्चययौस्थानंस्वयंभुवः ॥ १८ ॥ कुंभकर्णस्यदौरात्म्यंशशंसुस्तेप्रजापतेः ॥ प्रजानांभक्षणंचापिशशं
सुस्तेदिवौकसाम् ॥ आश्रमध्वंसनंचापिपरस्त्रीहरणंतथा ॥ १९ ॥ एवंप्रजायदित्वेषभक्षयिष्यतिनित्यशः ॥ अचिरेणैवकालेनशून्योलोकोभवि
ष्यति ॥ २० ॥ वासवस्यवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यावाहयामासकुंभकर्णंददर्शह ॥ २१ ॥ कुंभकर्णंसमीक्ष्यैववितत्रासप्रजापतिः ॥
कुंभकर्णमथाश्वस्तःस्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ ध्रुवंलोकविनाशायपौलस्त्येनासिनिर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिमृतकल्पःशयिष्यसे ॥ २३ ॥ ब्र
ह्मशापाभिभूतोथनिपपाताग्रतःप्रभोः ॥ ततःपरमसंभ्रांतोरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ प्रवृद्धःकांचनोवृक्षःफलकालेनिकृंत्यते ॥ ननप्तारंस्वकं
न्याय्यंशप्तुमेवंप्रजापते ॥ २५ ॥ नमिथ्यावचनश्चत्वंस्वप्स्यत्येवनसंशयः ॥ कालस्तुक्रियतामस्यशयनेजागरणेतथा ॥ २६ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वा
स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ शयिताह्येषषण्मासमेकाहंजागरिष्यति ॥ २७ ॥

प्रवृद्धःप्रवर्द्धितइत्यर्थः कांचनःकांचनफलकः फलकालेकांचनरूपफलप्राप्तिकाले निकृंत्यतेछिद्यते साक्षात्स्वकंनप्तारमेवंशप्तुंनन्याय्यं ॥ २५ ॥ पुनरपिरावणआह नमिथ्येति अतोयंस्व
प्स्यत्येवनसंशयः जाग्रणेजागरणे गुणाभावआर्षः कालःकालनियमः ॥ २६ ॥ षण्मासंत्ववश्यंशयितानतुततोन्यूनं अधिकंतुननिवार्यतेतद्बीजमुक्तं जागरणंत्वेकाहमेव सत्यत्याहितेका
र्येइतिशेषः अतएवेंद्रलोकजयायरावणस्यकुंभकर्णेनसहगमनेप्रथमदिनेमधुपुरेवासउक्तोद्वितीयदिनेकैलासेयत्ररंभायांबलाद्रावणस्यप्रवृत्तिस्तदनंतरंकुंभकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्यतइ
त्यादिनातृतीयदिवसादिषुयुद्धमुक्तं तेनयुद्धप्रसंगेऽनेकदिनमपिजागरणंप्रतीयते ॥ २७ ॥

॥२८॥ इदानींतत्याकालेबोधननिमित्तमाह सोसाविति ॥ २९ ॥ शिबिरात्स्वगृहात् भक्षयन् हेतौशता भक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३० ॥ पुनारामःपृच्छति कथमेनमिति ॥ ३१ ॥ विभीषणउत्त रमाह उच्यतामिति समुच्छ्रितंरावणेन माययाविभीषिकार्थनिर्मितंकिंचिद्यंत्रमात्रअतोनकिंचिदेतदित्येववानराउच्यंतांमयास्वामिनिश्च ननुरावणानुजत्वादिकमित्यर्थः एवंचकार्यसिद्धि रित्याह इतीति इहएतस्मिन्विषये ॥ ३२ ॥ हेतुमद्युक्तिमत् सुमुखोद्गतंवानरलोकस्यसौमुख्यसंपादनायोद्गतमुपदिष्टंवचःप्रागुक्तंश्रुत्वानीलंप्रतिवाक्यमुवाच ॥ ३३ ॥ यथापूर्वद्वारनिरोधेनि

एकेनाह्नात्वसौवीरश्चरन्भूमिंबुभुक्षितः ॥ व्यात्तास्योभक्षयेल्लोकान्संक्रुद्धइवपावकः ॥ २८ ॥ सोसौव्यसनमापन्नःकुंभकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्परा क्रमभीतश्चराजासंप्रतिरावणः ॥ २९ ॥ सएषनिर्गतोवीरःशिबिराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्भृशसंक्रुद्धोभक्षयन्परिधावति ॥ ३० ॥ कुंभकर्णंप्रती क्ष्यैवहरयोयप्रदुद्रुवुः ॥ कथमेनंरणेक्रुद्धंवारयिष्यंतिवानराः ॥ ३१ ॥ उच्यंतांवानराःसर्वेयंत्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इतिविज्ञायहरयोभविष्यंतीहनि र्भयाः ॥ ३२ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वाहेतुमत्सुमुखोद्गतम् ॥ उवाचराघवोवाक्यंनीलंसेनापतिंतदा ॥ ३३ ॥ गच्छसैन्यानिसर्वाणिव्यूह्यतिष्ठस्वपावके ॥ द्वाराण्यादायलंकायाश्चर्याश्चास्याथसंक्रमान् ॥ ३४ ॥ शैलशृंगाणिवृक्षांश्चशिलाश्चाप्युपसंहरन् ॥ भवंतःसायुधाःसर्वेवानराःशैलपाणयः ॥ ३५ ॥ राघवेणसमादिष्टोनीलोहरिचमूपतिः ॥ शशासवानरानीकंयथावत्कपिकुंजरः ॥ ३६ ॥ ततोगवाक्षःशरभोहनूमानंगदस्तथा ॥ शैलशृं गाणिशैलाभागृहीत्वाद्वारमभ्ययुः ॥ ३७ ॥ रामवाक्यमुपश्रुत्यहरयोजितकाशिनः ॥ पादपैरर्दयन्वीरावानराःपरवाहिनीम् ॥ ३८ ॥ ततोहरीणांत दनीकमुग्रंरराजशैलोद्यतवृक्षहस्तम् ॥ गिरेःसमीपानुगतंयथैवमहन्महांभोधरजालमुग्रम् ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ दिकाव्येयुद्धकांडएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युक्तं गच्छेति अनेनरावणपलायनोत्तरंमध्येऽवहारःसूचितः ॥ ३४ ॥ शैलशृंगादीन्युपसंहरन् उपसंहरंतःसंचिन्वंतोभवंतस्तिष्ठंत्विति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रामवाक्यंयंत्रमात्रमिदमि त्येवंरूपं जितकाशिनोनिर्भयाः परवाहिनींपुराद्बहिःपुरीपरिसररक्षिणींराक्षससेनामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ शैलोद्यतेति उद्यतशैलंवृक्षहस्तंच गिरेःसमीपानुगतं पर्वतायवर्तिलंकायाःपरितोवर्तमान त्वात्तत्वं महन्महादेशव्यापिसंस्थानवत् ॥ ३९ ॥ कतकरी० ॥ ५६ ॥ इतिश्री०वा०आ० युद्धकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥

अथरावणेनकुंभकर्णनियोजनं सर्वमिति ॥ १ ॥ गृहेभ्यस्तत्तद्गृहवर्तिस्त्रीहस्तेभ्यः निर्गतेनेतिशेषः ॥२॥ भानुवत्सूर्यवद्भास्वरंदर्शनंयस्यतत् भानुभिःसूर्यकिरणैर्भास्वरंदर्शनंयस्येतिच रत्नेषुसूर्यकिरणसंबंधादधिकतेजोवत्त्वंगृहस्येतिभावः इदमेवयुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कक्ष्यामभिविगाह्यद्वाराणितीर्त्वा ॥ ६ ॥ उपस्थितंप्राप्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ समुदितोत्पत्य सरावणोमुदितःसमुत्पत्यासनादुत्थायेत्यर्थः संधिरार्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ क्रोधादकालेउद्बोधनक्रोधात् कोपादितिपाठांतरं तदेवदर्शयति किमर्थमिति आदृत्ययत्नंकृत्वा ॥ ११ ॥ प्रेतोभविष्यति मयानिहतइतिशेषः

सतुराक्षसशार्दूलोनिद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गंश्रियाजुष्टंययौविपुलविक्रमः ॥ १ ॥ राक्षसानांसहस्रैश्चवृतःपरमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यःपुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदाययौ ॥ २ ॥ सहेमजालविततंभानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्शविपुलंरम्यंराक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥ सतत्तदासूर्यइवाभ्रजालंप्रविश्य रक्षोधिपतेर्निवेशनम् ॥ ददर्शदूरेग्रजमासनस्थंस्वयंभुवंशक्रइवासनस्थम् ॥ ४ ॥ भ्रातुःसभवनंगत्वारक्षोगणसमन्वितः ॥ कुंभकर्णःपदन्यासैरकंपयतमेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोभिगम्यगृहंभ्रातुःकक्ष्यामभिविगाह्यच ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनंविमानेपुष्पकेगुरुम् ॥ ६ ॥ अथदृष्ट्वादशग्रीवःकुंभकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थायसंहृष्टःसन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥ अथासीनस्यपर्यंकेकुंभकर्णोमहाबलः ॥ भ्रातुर्ववंदेचरणौकिंकृत्यमितिचाब्रवीत् ॥ ८ ॥ पुनःसमुदितोत्पत्यरावणःपरिषस्वजे ॥ सभ्रात्रासंपरिष्वक्तोयथावच्चाभिनंदितः ॥ ९ ॥ कुंभकर्णःशुभंदिव्यंप्रतिपेदेवरासनम् ॥ सतदासनमाश्रित्यकुंभकर्णोमहाबलः ॥ १० ॥ संरक्तनयनःक्रोधाद्रावणंवाक्यमब्रवीत् ॥ किमर्थमहमादृत्यत्वयाराजन्प्रबोधितः ॥ ११ ॥ शंसकस्माद्भयंतेत्रकोवाप्रेतोभविष्यति ॥ भ्रातरंरावणःक्रुद्धंकुंभकर्णमवस्थितम् ॥ रोषेणपरिवृत्ताभ्यांनेत्राभ्यांवाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अयंतेसुमहान्कालःशयानस्य महाबल ॥ सुपुप्तस्त्वंनजानीषेममरामकृतंभयम् ॥ १३ ॥

रोषेणपरिवृत्ताभ्यांनेत्राभ्यामुपलक्षितंकुंभकर्णमिदंवाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुमहान्कालोगतइतिशेषः मयासंमंत्र्यगमनानंतरमितिभावः सुमहानित्यनेनब्रह्मकृतावधिभूतषण्मासादप्यधिकः कालोगतइतिसूच्यते शयितास्मेषण्मासानेकाहंजागरिष्यतइतितुषण्मासादर्वाक्जागरणाभावपरं मंत्रंकृत्वाप्रसुप्तोयमितस्तुनवमेहनीतिपद्यंतुप्रक्षिप्तंतत्राहः पदंमासपरंवेत्युक्तं अन्यथाषण्मासादर्वाक्कदापिजागरणाभावेननावत्कालस्यतस्यापेनियतत्वात्तेनोर्वाङ्मासद्वयादिमध्येएतत्यवृत्तौसुमहानित्युक्तेरसंगत्यापत्तेः अनेनमंत्रंकृत्वासुप्तस्याष्टनवमासरूपःकालोगतइतिगम्यते अनेनापियुद्धस्यषण्मासाधिककालव्यापितासूचिताभवतीतिज्ञायते ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ स्वलंकायांचोपद्वीपे वानरैकार्णवंकृतंवानरमयैकार्णवंवत्कृतम् ॥ १५ ॥ वानराणांक्षयंनपश्यामि निश्चतुक्षयोयुद्धेमदीयैरक्षोभिर्जितपूर्वाअपिनदृश्यंते ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वेक्षपि नानाशिनाःकोशाऐश्वर्याणियस्यतंमामभ्युपपद्यानुगृह्यत्रायस्व ॥ १८ ॥ १९ ॥ परासंभावनाकार्यसिद्धिप्रत्याशामेत्वय्यस्तीतिशेषः प्रतिव्यूह्यप्रातिभट्यंकृत्वा ॥ २० ॥ वीर्यमातिष्ठवीर्यमव लंबस्व ॥ २१ ॥ हेप्रियरणहेबांधवप्रियंयथाप्रियंस्वप्रीत्यनुसारेणप्रियहितमुत्तमंहितंकुरुष्व ॥ २२ ॥ कतकरी० ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

एषदाशरथिःश्रीमान्सुग्रीवसहितोबली ॥ समुद्रंलंघयित्वातुकुलंनःपरिकृंतति ॥ १४ ॥ हंतपश्यस्वलंकायांवनान्युपवनानिच ॥ सेतुनासुखमाग त्यवानरैकार्णवंकृतम् ॥ १५ ॥ येराक्षसामुख्यतमाहतास्तेवानरैर्युधि ॥ वानराणांक्षयंयुद्धेनपश्यामिकथंचन ॥ नचापिवानरायुद्धेजितपूर्वाःकदा चन ॥ १६ ॥ तदेतद्भयमुत्पन्नंत्रायस्वेहमहाबल ॥ नाशयत्वमिमानद्यतदर्थंबोधितोभवान् ॥ १७ ॥ सर्वक्षपितकोशंचसत्वमभ्युपपद्यमाम् ॥ त्राय स्वेमांपुरींलंकांबालवृद्धावशेषिताम् ॥ १८ ॥ भ्रातुरर्थेमहाबाहोकुरुकर्मसुदुष्करम् ॥ मयैवंनोक्तपूर्वोहिभ्राताकश्चित्परंतप ॥ १९ ॥ त्वय्यस्तिम मचस्नेहःपरासंभावनाचमे ॥ देवासुरेषुयुद्धेषुबहुशोराक्षसर्षभ ॥ त्वयादेवाःप्रतिव्यूह्यनिर्जिताश्चामरायुधि ॥ २० ॥ तदेतत्सर्वमातिष्ठवीर्यंभीम पराक्रम ॥ नहितेसर्वभूतेषुदृश्यतेसदृशोबली ॥ २१ ॥ कुरुष्वमेप्रियहितमेतदुत्तमंयथाप्रियंप्रियरणबांधवप्रिय ॥ स्वतेजसाव्यथयसपत्नवाहि नींशरद्घनंपवनइवोद्यतोमहान् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यराक्षसराजस्यनिश म्यपरिदेवितम् ॥ कुंभकर्णोबभाषेदंवचनंप्रजहासच ॥ १ ॥ दृष्टोदोषोहियोस्माभिःपुरामंत्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभियुक्तेनसोयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रंखल्वभ्युपेतंत्वांफलंपापस्यकर्मणः ॥ निरयेष्वेवपतनंयथादुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥

आदिकाव्येयुद्धकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रजहासच विभीषणवचोनंगीकारफलंप्राप्तंदुरात्मनेतिहासः ॥ १ ॥ तदेवप्रकाशयति दृष्टइति मंत्रविनिर्णयेविभी षणेनसहमंत्रविचारकाले हितेषुहितवादिषु अनभियुक्तेनअश्रद्दधानेन सोयमासादितः मयाविभीषणेनचदृष्टःसर्वनाशप्राप्तिरूपदोषइत्यर्थः ॥ २ ॥ लोकेक्रमेणदोषंपुरुषाःप्रपद्यंतेत्वांत्वत्यु त्कटैःपुण्यपापैरिहैवफलमश्नुतइतिन्यायेनशीघ्रमेवपरदारग्रहणरूपदुष्कर्मणःफलंप्राप्तमित्याह शीघ्रमिति अभ्युपेतंप्राप्तंजातं यथापापस्यप्रथमंनिरयेष्वेवपतनंतद्वत् ॥ ३ ॥

दोषोत्पादेऽनुबंधः स्यादित्यमरः प्रथमं एतत्कृत्यं सर्वनाशप्राप्तिरूपं केवलं वीर्यदर्पेणना चिंतितम् अनुबंधो दोषोत्पादोऽपि न विचारितः इदं दुष्टं कर्म तस्य चैवं फलं भावीति द्वयमपि न विचारितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वकार्याणि पूर्वकर्तव्यकार्याणि यः पश्चात्कुर्यात् तथोत्तरकार्याणि च पूर्वम् स नयानयौ न वेद अत्र पूर्वकार्यं विचारः पश्चात्कार्यं सीताहरणम् ॥ ५ ॥ तदेव प्रपंचयति देशेति उचितदेशकालरहितानि विपरीतकालदेशयुक्तानि त्वत्कृतैतत्कर्मवद्दुष्यंति दुःखाय भवंति अप्रयतेषु असावधानेषु असंस्कृतेष्वग्निषु चहवींषीव ॥ ६ ॥ अथ यथाकालदेशप्रयुक्तात्सिद्धिमाह त्रयाणामिति क्षयवृद्धिस्थानलक्षणानां निश्चयपूर्वकर्तव्यानां कर्मणां सामादीनां योगं प्रयोगं सचिवैः सह पंचधा पंचप्रकारं समयं प्रयोगसाधनविचारं कृत्वा यः प्रपद्यते स सम्यक्पथि वर्तते सम्यक् र्चीनेन नीतिमार्गे वर्तते तानि पंचप्रकारसाधनानि कर्मणामारंभोपायः १ पुरुषद्रव्यसंपत् २ देशकालविभागः ३ विपत्तिप्रतीकारः ४ कार्यसिद्धिश्चेति ५ सम्यगिदं व्ययम् ॥ ७ ॥ एवं वर्तमानस्य प्रथमं बुद्धिसिद्धिः

प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिंतितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबंधो विचारितः ॥ ४ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥ देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥ त्रयाणां पंचधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यते ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्तते पथि ॥ ७ ॥ यथागमं च यो राजा समयं च चिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा रक्षसांपते ॥ भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वंद्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥

फलमित्याह यथागममिति यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य यो राजा सचिवैः सह समयं चिकीर्षति क्षयादिकालोचितसामादिकर्मविचारमुक्तपंचप्रकारतत्प्रयोगसाधनसंपत्तिविचारं च कर्तुमिच्छति तद्यथा आत्मोपचयपरहानिसमये दंडोपयोगियानम् आत्मपरयोर्बलसाम्ये संधानम् परोपचयात्महानिसमये दानपूर्वं समाश्रयणमिति बुद्ध्या स्वबुद्ध्या सचिवैः सह सुहृदश्चानुपश्यति अयं सुहृत् हितवक्ता अयं प्रकृत्तोः सुखमात्रजननेच्छया ववतिन सुहृदित्यनुपश्यति कार्यवशेन विचारयति स बुध्यते कर्तव्याकर्तव्यविवेकबुद्धिं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ अथ बुद्धिफलं पुरुषार्थसिद्धिरित्याह धर्ममिति हि स्वार्थे कालेन प्रातर्धर्मं सेवात ततोऽपराह्णेऽर्थं सेवा रात्रौ कामं सेवेत निःस्वस्वकाले त्रीणि धर्मादीनि भजते युवराजादिस्तु द्वंद्वानि वा द्वंद्वान्येव धर्मकामादिकान्येव भजते अवांतरभेदाद्बहुत्वम् सेवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ धर्मविरुद्धेक मेप्राप्ते धर्म एव सेव्य इत्याह त्रिष्विति एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमूलत्वाद्यच्छ्रेष्ठं धर्मरूपं वस्तु तदाप्तेभ्यः श्रुत्वापि नावबुध्यते विरोधे धर्मस्यैवानुष्ठेयत्वं न बुध्यते यो राजा महाराजो राजमात्रं युवराजः तस्य बहुश्रुतं व्यर्थम् ॥ १० ॥

सांत्वंसाम एवंदानो... पंचविधप्रयोगसाध्वनसं... ऽसचिवैःसहसंमंत्र्यात्मवान्जितेंद्रियोभूत्वानिषेवेतेऽनुतिष्ठ
निसव्यसनंनानुयात् ॥ ११ ॥ ९२ ॥ किंचत्तएवराजापिजयतीत्याह हितानुबंधमिति यउच्यमानगुणःसचिवैःसहहितानुबंधंशुभमुदर्ककंफलमालोक्यविचार्यात्मनःकार्यंकुर्यात्सराजाभव
तीत्यन्वयः ॥१३॥ अथोत्तममंत्रिविवित्तीषणादिमतमपहायदुर्मंत्रिभिर्मंत्रणमूलःसर्वानर्थइत्याह अनभिज्ञायेति प्रागल्भ्याच्छब्दरचनामात्रसामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ अशास्त्रविदुषामित्यस्यैवव्या
ख्या अर्थशास्त्रानभिज्ञाना मिति अथापिविपुलांश्रियंकेवलंहठादेवेच्छतांवचनंनकार्यमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ राजभिर्मंत्रकालेदुर्मंत्रिनिरासःसर्वथाकार्यइत्याह अहितंचेति धार्ष्ट्यात्साहसाद्वे

उपप्रदानंसांत्वंचभेदंकालेचविक्रमम् ॥ योगंचरक्षसांश्रेष्ठतावुभौचनयानयौ ॥ ११ ॥ कालेधर्मार्थकामान्यःसंमंत्र्यसचिवैःसह ॥ निषेवेतात्म
वान्लोकेनसव्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबंधमालोक्यकुर्यात्कार्यमिहात्मनः ॥ राजासहार्थतत्त्वज्ञैःसचिवैर्बुद्धिजीविभिः ॥ १३ ॥ अनभिज्ञा
यशास्त्रार्थान्पुरुषाःपशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंतिमंत्रिष्वभ्यंतरीकृताः ॥ १४ ॥ अशास्त्रविदुषांतेषांकार्यंनाभिहितंवचः ॥ अर्थशास्त्रानभि
ज्ञानांविपुलांश्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितंचहिताकारंधार्ष्ट्याज्जल्पंतियेनराः ॥ अवश्यंमंत्रबाह्यास्तेकर्तव्याःकृत्यदूषकाः ॥ १६ ॥ विनाशयं
तोभर्तारंसहिताःशत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरीतानिकृत्यानिकारयंतीहमंत्रिणः ॥ १७ ॥ तान्भर्तामित्रसंकाशानमित्रान्मंत्रनिर्णये ॥ व्यवहारेणजानीया
त्सचिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥ चपलस्येहकृत्यानिसहसानुप्रधावतः ॥ क्षिप्रमन्येप्रपद्यंतेक्रौंचस्यखमिवद्विजाः ॥ १९ ॥ योहिशत्रुमवज्ञायआ
त्मानंनाभिरक्षति ॥ अवाप्नोतिहिसोनर्थान्स्थानाच्चव्यवरोप्यते ॥ २० ॥

जल्पंतितेमंत्रबाह्याअवश्यंकर्तव्याः ॥ १६ ॥ विनाशयंतइति केचनदुर्मंत्रिणोभर्तारंत्वांनाशयंतः हेतौशता तत्रनाशनिमित्तम् विपरीतानिकृत्यानिकारयंति केचित्सुमंत्रिणोदुर्मंत्रफलंतवना
शंपश्यंतोबुधैःसर्वज्ञैस्तवशत्रुभिःसहिताःस्वरक्षणंकुर्वंतीतिविशेषः ॥ १७ ॥ सुमंत्रित्वदुर्मंत्रित्वनिर्णयःकथंतत्राह तानिति मंत्रनिर्णयेचिकीर्षितेतान्मित्रसंकाशानमित्रानुपसंहितानुत्को
चादिनाशत्रुवशीकृतान्सचिवसंकाशान्व्यवहारेणतत्तन्मंत्रजार्थक्रियालक्षणव्यवहारेणजानीयात् ॥ १८ ॥ चपलस्यआपातसुखजनकवचनसंतुष्टस्यसहसाअविचारेणकृत्यानिअनुप्रधाव
तःकुर्वतःअन्येशत्रवःक्षिप्रंखरंध्रंप्रपद्यंते द्विजाःपक्षिणःस्कंदशक्तिविदारितक्रौंचस्यक्रौंचाख्याचलस्यखंरंध्रमिव ॥ १९ ॥ अवज्ञायअवमत्य स्थानाद्राजपदव्याः व्यवरोप्यतेनिवर्त्यते ॥ २० ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे किष्किंधाकांडं समाप्तम् ॥

रास स्ववर्तिप्राणिशब्देनेतिशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ पानेसंसर्गेचकर्कशैरत्यासक्तैः गंधर्वाणांतथात्वंचस्वभावः ॥ ४५ ॥ शैलशृंगस्यशिलानामुत्पातःपतनंयस्मिन्सः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

बाहुभ्यांपीडितस्तेनमहाशैलोमहात्मना ॥ ररासांसिंहाभिहतोमहान्मत्तइवद्विपः ॥ ४३ ॥ मुमोचसलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ वित्रस्तमृगमातंगःप्रकंपितमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥ नानागंधर्वमिथुनैःपानसंसर्गकर्कशैः ॥ उत्पतद्भिर्विहंगैश्चविद्याधरगणैरपि ॥ ४५ ॥ त्यज्यमानमहासानुःसन्निलीनमहोरगः ॥ शैलशृंगशिलोत्पातस्तदाभूत्समहागिरिः ॥ ४६ ॥ निःश्वसद्भिस्तदातैस्तुभुजगैरर्धनिःसृतैः ॥ सपताकइवाभातिसतदाधरणीधरः ॥ ४७ ॥ ऋषिभिस्त्रासंसंभ्रांतैस्त्यज्यमानःशिलोच्चयः ॥ सीदन्महतिकांतारेसार्थहीनइवाध्वगः ॥ ४८ ॥ सवेगवान्वेगसमाहितात्माहरिप्रवीरःपरवीरहंता ॥ मनःसमाधायमहानुभावोजगाममलंकांमनसामनस्वी ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतिकिष्किंधाकांडंसमाप्तम् ॥ अतःपरंसुंदरकांडंतस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ ततोरावणनीतायाःसीतायाःशत्रुकर्षणः ॥ इयेषपदमन्वेष्टुंचारणाचरितेपथि ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मनसाजगामसस्मारेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्षमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ कतकरीत्याऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सरामःप्रीयतांमह्यमंतर्यामीकुजाधवः ॥ शबरीस्वपदंनीतायेनपंपावलोकिता ॥ १ ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ४३५० ॥ मूलम् ॥ २३५० ॥ व्याख्या ॥ २००० ॥

यथावत्प्रशशंस ननु मिथ्यास्तुतिरित्यर्थः आवभाषेवक्तुमभिमुखींचकार संपूज्यवाचाप्रशस्य ॥ ४ ॥ कामतःसुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः राजर्षीचदेवौचतत्प्रतिमौ ॥ ५ ॥ वरवर्णिनौब्रह्मचा
रिश्रेष्ठौ अन्यांश्चरक्षोमृगादीन् ॥ ६ ॥ समंततोवीक्षमाणौकिंचिद्वस्त्वन्वेषमाणाविवेत्यर्थः इमांनदीमिति सरस्यपिविस्तृतत्वेननदीत्वोपचारइतिकेचित् नद्येवेत्यन्ये ॥ ७ ॥ शोभनोवर्णआभाकां

आवभाषेचतौवीरौयथावत्प्रशशंसच ॥ संपूज्यविधिवद्वीरौहनुमान्वानरोत्तमः ॥ ४ ॥ उवाचकामतोवाक्यंमृदुसत्यपराक्रमौ ॥ राजर्षिदेवप्रति
मौतापसौसंशितव्रतौ ॥ ५ ॥ देशंकथमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ ॥ त्रासयंतौमृगगणानन्यांश्चवनचारिणः ॥ ६ ॥ पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमा
णौसमंततः ॥ इमांनदींशुभजलांशोभयंतौतरस्विनौ ॥ ७ ॥ धैर्यवंतौसुवर्णाभौकौयुवांचीरवाससौ ॥ निःश्वसंतौवरभुजौपीडयंताविमाःप्रजाः
॥ ८ ॥ सिंहविप्रेक्षितौवीरौमहाबलपराक्रमौ ॥ चक्रचापनिभेचापेगृहीत्वाशत्रुनाशनौ ॥ ९ ॥ श्रीमंतौरूपसंपन्नौवृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ हस्तिहस्तो
पमभुजौद्युतिमंतौनरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभयापर्वतेंद्रोऽसौयुवयोरवभासितः ॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमिहागतौ ॥ ११ ॥ पद्मपत्रेक्षणौवीरौ
जटामंडलधारिणौ ॥ अन्योन्यसदृशौवीरौदेवलोकादिहागतौ ॥ १२ ॥ यदृच्छयेवसंप्राप्तौचंद्रसूर्यौवसुंधराम् ॥ विशालवक्षसौवीरौमानुषौदेव
रूपिणौ ॥ १३ ॥ सिंहस्कंधौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ ॥ आयताश्चसुवृत्ताश्चबाहवःपरिघोपमाः ॥ १४ ॥ सर्वभूषणभूषार्हाःकिमर्थंनविभू
षिताः ॥ उभौयोग्यावहंमन्येरक्षितुंपृथिवीमिमाम् ॥ १५ ॥ ससागरवनांकृत्स्नांविंध्यमेरुविभूषिताम् ॥ इमेचधनुषीचित्रेश्लक्ष्णेचित्रानुलेपने
॥ १६ ॥ प्रकाशेतेयथेंद्रस्यवज्रेहेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्चशितैर्बाणैस्तूणाश्चशुभदर्शनाः ॥ १७ ॥ जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः ॥ महाप्रमा
णौविपुलौतप्तहाटकभूषणौ ॥ १८ ॥ खड्गावेतौविराजेतेनिर्मुक्तभुजगाविव ॥ एवंमांपरिभाषंतंकस्माद्वैनाभिभाषथः ॥ १९ ॥

निश्चययोस्तौ निःश्वसंतौकिंचिद्दुःखवशेनेतिशेषः इमावन्याःप्रजाःपीडयंतौस्वरूपमात्रेणेतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ हस्तःशुंडादंडः ॥ १० ॥ राज्यार्हौदेवतुल्यौदेशंहित्वाकथमिहागतावित्यर्थः आकारतो
महाराजत्वनिश्चयादेवमुक्तिः ॥ ११ ॥ देवलोकादिहभूतलेआगताविव ॥ १२ ॥ १३ ॥ समदौत्दृप्तौगोवृषौतरुणवृषभाविव ॥ १४ ॥ १५ ॥ चित्रमनुलेपनंस्वर्णजलरूषणंययोस्ते ॥ १६ ॥ हे
मभूषितेवज्रेयथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ निर्मुक्तौमुक्तकंचुकौकस्माद्वैकस्माद्धेतोर्नाभिभाषथः प्रत्युत्तरमितिशेषः ॥ १९ ॥

ननुकस्त्वंकस्यवायस्यास्माभिःप्रत्युत्तरंदेयंतत्राह सुग्रीवइति सुग्रीवस्याक्षुद्रत्वबोधनायतत्स्तुतिपूर्वकमुक्तिः विनिकृतोनिरस्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ ननुत्वद्राज्ञाऽस्मत्समीपेप्रेषणं किमर्थंतत्राह यु वाभ्यामिति ॥ २२ ॥ वानरराजसचिवस्यभानुषरूपंकुतस्तत्राह भिक्षुरूपेति अनेनशुद्धंवानरत्वमेवनेत्यपिबोधितम् ईदृशंवित्तमितिप्राक्तनेनान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तमेवसुग्रीव मेव कांक्षमाणस्येच्छतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाषअभिभाषस्वेतियावत् वाक्येति वाक्यज्ञंवाक्यरचनाभिज्ञम् मधुरैर्वाक्यैःस्नेहयुक्तमभ्यभाषेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ विनयःप्रातिशाख्यादिज्ञा नपूर्वकाभ्यासः ऋग्वेदविषयेतद्धीनोयोनभवतितेन एकैकानुवाकेऽनुवाकांतरसांकर्येणतद्धारणस्यदुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारणाहीनभिन्नेन गायनविषयोहादेर्दुर्ज्ञेयत्वात्सामवेदज्ञानहीनभिन्नेनैवंप्र

सुग्रीवोनामधर्मात्माकश्चिद्वानरपुंगवः ॥ वीरोविनिकृतोभ्रात्राजगद्भ्रमतिदुःखितः ॥ २० ॥ प्राप्तोहंप्रेषितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना ॥ राज्ञावानरमु ख्यानांहनुमान्नामवानरः ॥ २१ ॥ युवाभ्यांसहिधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति ॥ तस्यमांसचिवंवित्तंवानरंपवनात्मजम् ॥ २२ ॥ भिक्षुरूपप्रति च्छन्नंसुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ऋश्यमूकादिहप्राप्तंकामगंकामचारिणम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वातुहनुमांस्तौवीरौरामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलः पुनर्नोवाचकिंचन ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनःश्रीमान्भ्रातरंपार्श्वतःस्थितम् ॥ २५ ॥ सचिवोयंकपींद्रस्यसु ग्रीवस्यमहात्मनः ॥ तमेवकांक्षमाणस्यममांतिकमिहागतः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ वाक्यज्ञंमधुरैर्वाक्यैःस्नेहयुक्तम रिंदमम् ॥ २७ ॥ नानृग्वेदविनीतस्यनायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषःशक्यमेवंविभाषितुम् ॥ २८ ॥ नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेनबहुधाश्रुतम् ॥ बहुव्याहरताऽनेननकिंचिदपशब्दितम् ॥ २९ ॥ नमुखेनेत्रयोश्चापिललाटेचभ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपिचसर्वेषुदोषःसंविदितःक्वचित् ॥ ३० ॥ अवि स्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्यथम् ॥ उरस्थंकंठगंवाक्यंवर्ततेमध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥

भाषितुंशक्यंनतद्धीनेनेत्यर्थः षष्ठ्यार्थेशेषेवा यद्वा तद्धीनैरेवंप्रभाषितुंनशक्यम् अशक्यमित्यर्थः तेनायंसर्वथातज्ज्ञइतिनोपेक्षार्हइतिव्यंग्यम् ॥ २८ ॥ ननुवेदमात्राध्यायिनानकिंचिद्राजमं त्रादिज्ञातुंशक्यंतत्राह नूनमिति कृत्स्नंपदतदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितम् व्याकरणबोध्यसाधुत्वस्यार्थघटित्वात् अनेनसर्वज्ञत्वंसूचितम् तथाश्रवणेहेतुमाह बह्विति ॥ २९ ॥ इंगितैर प्ययंविश्वासयोग्यइत्याह नमुखेइति दोषःसंविदितोव्यवहारकालेइतिशेषः ॥ ३० ॥ अथवचनरचनासौष्ठवमाह अविस्तरमिति नातिविस्तारमित्यर्थः असंदिग्धंअसंदिग्धार्थमसंदिग्धाक्षरंच अविलंबितंअनेनास्खलद्दीक्षम् अव्यथंनविद्यतेश्रोतृश्रुतेर्व्यथायस्मात्तादृशम् तेनाश्रुतिकटुवर्णमित्यर्थः उरस्थंमध्यमारूपेण कंठगंवैखरीरूपेणकंठविवराच्छ्रोतृश्रोत्रंगतम् अतएवमध्यमस्व रंनात्युच्चैर्नातिनीचैः ॥ ३१ ॥

संस्कारक्रमसंपन्नांसंस्काराणांक्रमेक्रमेण जननेसंपन्नांसमर्थाम् विशिष्टानुपूर्वीविशेषरूपेणपदादीनांग्रहणायक्रमवत्तत्तद्वर्णाकारसंस्कारानंतःकरणे उत्पाद्यतक्रमेणक्रमवद्वर्णावभासपदवाक्य ज्ञानमितिवाक्यप्रदीपादौस्पष्टंतेनमध्यमवृत्त्योच्चारणंसूचितम् तदाहाद्रुतामविलंबितामिति अतएवव्हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ त्रिस्थानव्यंजनस्थयात्रिषुस्थानेषुउरःकंठशिरःसुयद्व्यंजनमभि व्यक्तिस्तयानिष्ठतिश्रोतृग्राह्यस्वरूपंलभतेतादृश्या अनेननित्यएवस्फोटरूपःशब्दइतिसूचितम् नाराध्यतेनानुकूल्यते ॥ ३३ ॥ कार्याणांगतयःपरिपाकाः ॥ ३४ ॥ दूतवाक्यप्रचोदितास्तद्वा क्यबोधिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तःरामेणेतिशेषः ॥ ३६ ॥ नौआवयोःतमेवसुग्रीवमेव मार्गावोमार्गयावः ॥ ३७ ॥ यथाब्रवीषिसख्यमिच्छंतीतियदवादीस्तत्तथैवकरिष्यावइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलंबिताम् ॥ उच्चारयतिकल्याणींवाचंव्हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ अनयाचित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थया ॥ कस्य नाराध्यतेचित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥ एवंविधोयस्यदूतोनभवेत्पार्थिवस्यतु ॥ सिद्ध्यंतिहिकथंतस्यकार्याणांगतयोऽनघ ॥ ३४ ॥ एवंगुणगणैर्यु कायस्यस्युःकार्यसाधकाः ॥ तस्यसिद्ध्यंतिसर्वेऽर्थादूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिःसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ अभ्यभाषतवाक्य ज्ञोवाक्यज्ञंपवनात्मजम् ॥ ३६ ॥ विदितानौगुणाविद्वन्सुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ तमेवचावांमार्गावःसुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ॥ ३७ ॥ यथाब्रवीषिहनुम न्सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथाहिकरिष्यावोवचनात्तवसत्तम ॥ ३८ ॥ तत्तस्यवाक्यंनिपुणंनिशम्यप्रव्हृष्टरूपःपवनात्मजःकपिः ॥ मनःसमाधायजयो पपत्तौसख्यंतदाकर्तुमियेषताभ्याम् ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततः प्रव्हृष्टोहनुमान्कृत्यवानितितद्वचः ॥ श्रुत्वामधुरभावंचसुग्रीवंमनसागतः ॥ १ ॥ भाव्योराज्यागमस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ यदयंकृत्यवान्प्राप्तः कृत्यंचैनदुपागतम् ॥ २ ॥ ततःपरमसंव्हृष्टोहनूमान्प्लवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंरामंवाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥

जयोपपत्तौसुग्रीवस्येतिशेषः ताभ्यांरामसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३९ ॥ धगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ तद्वचः सचिवोयंकपींद्रस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः तमेवकांक्षमाणस्यममांतिकमुपागतइतिरामवचोमहात्मनइतिसोपचारप्रयोगतःसुग्रीवविषयेमधुरभावंसौम्यभावंश्रुत्वातमेवकांक्षमाणइत्यनेनसु ग्रीवेरामःकिंचित्कृत्यवानितिविज्ञायप्रव्हृष्टःसुग्रीवंसुग्रीवाभिमतसिद्धिंमनसागतोदृष्टवान् ॥ १ ॥ तदेवविवृणोति भाव्यइति अवश्यंभावीत्यर्थः यदयंमहापुरुषःकृत्यवान्प्रयोजनसापेक्षःप्राप्तए तत्कृत्यंचउपागतंसुग्रीवंप्राप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ एवंमुत्व्हृदयत्वमवगत्यस्वस्वाम्युक्तंपृच्छति ततइति ॥ ३ ॥

पंपाकाननेनमंडितमलंकृतम् घोरमन्यदितिशेषः ॥ ४ ॥ रामचोदितः इंगितेनेतिशेषः आचचक्षेबोधितवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ पितामहइवपालकत्वेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ निर्देशोनियोगस्तत्पारगः तत्प्रसमाप्तकल्पत्वादेवमुक्तम् ॥ ९ ॥ संयुक्तःसंयुज्यमानः भ्रष्टःकिंचिन्निमित्तवशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ अवरःकनीयान्दास्यमुपागतोस्येतिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ रहितेआवाभ्यांरहितेकाले नज्ञाय

किमर्थंचवनंघोरंपंपाकाननमंडितम् ॥ आगतःसानुजोदुर्गंनानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणोरामचोदितः ॥ आचचक्षेमहात्मानंरामंदशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजादशरथोनामद्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६ ॥ नद्वेष्टाविद्यतेतस्यसतुद्वेष्टिनकंचन ॥ सतुसर्वेषुभूतेषुपितामहइवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यःसर्वभूतानांपितुर्निर्देशपारगः ॥ ज्येष्ठोदशरथस्यायंपुत्राणांगुणवत्तरः ॥ ९ ॥ राजलक्षणसंयुक्तःसंयुक्तोराज्यसंपदा ॥ राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुंवनेसार्धमिहागतः ॥ १० ॥ भार्ययाचमहाभागसीतयाऽनुगतोवशी ॥ दिनक्षयेमहातेजाःप्रभयेवदिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्यबहुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्यमहार्हस्यसर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येणविहीनस्यवनवासेरतस्यच ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहृताभार्यारहितेकामरूपिणा ॥ तच्चनज्ञायतेरक्षःपत्नीयेनास्यवाहृता ॥ १४ ॥ दनुर्नामदितेःपुत्रःशापाद्राक्षसतांगतः ॥ आख्यातस्तेनसुग्रीवःसमर्थोवानराधिपः ॥ १५ ॥ सज्ञास्यतिमहावीर्यस्तवभार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वादनुःस्वर्गंभ्राजमानोदिवंगतः ॥ १६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः ॥ अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणंगतौ ॥ १७ ॥ एषदत्वाचवित्तानिप्राप्यचानुत्तमंयशः ॥ लोकनाथःपुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीतायस्यस्नुषाचासीच्छरण्योधर्मवत्सलः ॥ तस्यपुत्रःशरण्यस्यसुग्रीवंशरणंगतः ॥ १९ ॥ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यःशरणंपुरा ॥ गुरुर्मेराघवःसोऽयंसुग्रीवंशरणंगतः ॥ २० ॥ यस्यप्रसादेसततंप्रसीदेयुरिमाःप्रजाः ॥ सरामोवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥

तेविशिष्येतिशेषः ॥ १४ ॥ दनुःकबंधःसज्ञास्यतीत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स्वर्गंगंतुंदिवमाकाशंगतःउत्पतितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नाथंरक्षकंइच्छतिदैवगत्येतिशेषः ॥ १८ ॥ यःशरण्योधर्मवत्सलश्चासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वगुणोपेताः मूर्धाभिषिक्ता इतियावत् सदाप्रतिदिनम् सततमनुक्षणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ शोकाभिभूतेशोकाविष्टे शोकार्तेशोकपीडिते ॥ २४ ॥ साश्रुपातनंअस्माकमप्यन्यशरणापेक्षेत्यश्रुपातनसहितम् ॥ २५ ॥ द्रष्टव्याःद्रष्टुंयोग्याः ॥ २६ ॥ सहीति अनेनतस्यापिसहायापेक्षत्वंदर्शितम् ॥ २७ ॥ यदेवमतःपरिमार्गणेसाहाय्यंकरिष्यतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सोपित्व

येनसर्वगुणोपेताःपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः॥ मानिताःसततंराज्ञासदादशरथेनवै॥ २२ ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्रस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः॥ सुग्रीवंवानरेंद्रंतु रामःशरणमागतः॥ २३ ॥ शोकाभिभूतेरामेतुशोकार्तेशरणंगते॥ कर्तुमर्हतिसुग्रीवःप्रसादंसहयूथपैः॥ २४॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंकरुणंसाश्रुपातनम्॥ हनूमान्प्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः॥२५॥ ईदृशाबुद्धिसंपन्नाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥ द्रष्टव्यावानरेंद्रेणदिष्ट्यादर्शनमागताः॥२६॥ सहिराज्याच्चविभ्रष्टःकृतवैरश्चवालिना॥ हृतदारोवनेत्रस्तोभ्रात्राविनिकृतोभृशम्॥ २७ ॥ करिष्यतिससाहाय्यंयुवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवःसहचास्माभिःसीतायाःपरिमार्गणे॥ २८॥ इत्येवमुक्त्वाहनुमान्श्लक्ष्णंमधुरयागिरा॥ बभाषेसाधुगच्छामःसुग्रीवमितिराघवम्॥ २९ ॥ एवंब्रुवंतंधर्मात्माहनूमंतंसलक्ष्मणः॥ प्रतिपूज्ययथान्यायमिदंप्रोवाचराघवम्॥ ३० ॥ कपिःकथयतेहृष्टोयथायंमारुतात्मजः॥ कृत्यवान्सोपिसंप्राप्तःकृतकृत्योसिराघव॥३१॥ प्रसन्नमुखवर्णश्चव्यक्तंहृष्टश्चभाषते॥ नानृतंवक्ष्यतेवीरोहनूमान्मारुतात्मजः॥३२॥ ततःसतुमहाप्राज्ञोहनूमान्मारुतात्मजः॥ जगामादायतौवीरौहरिराजायराघवौ॥ ३३ ॥ भिक्षुरूपंपरित्यज्यवानरंरूपमास्थितः॥ पृष्ठमारोप्यतौवीरौजगामकपिकुंजरः॥३४॥ सतुविपुलयशाःकपिप्रवीरःपवनसुतःकृत्यकृत्यवत्प्रहृष्टः॥ गिरिवरमुरुविक्रमःप्रयातःसशुभमतिःसहरामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेचतुर्थःसर्गः॥ ४॥ ॥ छ ॥ ॥ छ॥ ॥ छ ॥

याकृत्यवानितियथाकथयतेतथाजानेएनंदेशंसंप्राप्तस्त्वंकृतकृत्योसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ उक्तंसमर्थयते प्रसन्नेति मुखवर्णोमुखशोभा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वानरंवानरस्येदम् आर्षोऽण् ॥ ३४ ॥ उक्तंसंगृह्णाति सत्विति कृतकृत्यवत्तदर्हंगिरिवरंऋष्यमूकम् ॥३५॥ सगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुर्थःसर्गः ॥४॥ ॥छ॥

ऋष्यमूकादिति ऋष्यमूकेसुग्रीववासस्थानेराघवौस्थापयित्वाततःसुग्रीवानयनार्थंऋष्यमूकैकदेशंमलयाख्यंगिरिंगत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयंरामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्तित्वादेवंनिर्देशः पुनराहाचदरादरामोयमिति सत्यविक्रमत्वदृढत्वाभ्यांत्वच्छत्रुनिरसनक्षमताव्यज्यते ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामित्यनेनस्वरूपकथनंधर्मैस्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तम् निगदितःप्रेरितः पित्रेतिशेषः अतएवतस्यपितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्त्रीहेतोःपित्राकैकेय्यैदत्तस्यवरस्यपालनहेतोः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रगृह्यदर्शनाकांक्षिणोर्दर्शनंदत्वा ॥ ७ ॥ दर्शनीयतमोभूत्वा इच्छावशादितिशेषः ॥ ८ ॥

ऋष्यमूकात्तुहनुमान्गत्वातंमलयंगिरिम् ॥ आचचक्षेतदावीरौकपिराजायराघवौ ॥ १ ॥ अयंरामोमहाप्राज्ञसंप्राप्तोदृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामोयंसत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोरामोदशरथात्मजः ॥ धर्मेनिगदितश्चैवपितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्चवह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्चतथोत्सृष्टागावःशतसहस्रशः ॥ ४ ॥ तपसासत्यवाक्येनवसुधातेनपालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्यपुत्रोयंरामोऽरण्यंसमागतः ॥ ५ ॥ तस्यास्यवसतोरण्येनियतस्यमहात्मनः ॥ रावणेनहृताभार्यासत्वांशरणमागतः ॥ ६ ॥ भवतासख्यकामौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ प्रगृह्यचार्चयस्वैतौपूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः ॥ दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्योवाचचराघवम् ॥ ८ ॥ भवान्धर्मविनीतश्चसुतपाःसर्ववत्सलः ॥ आख्यातावायुपुत्रेणतत्त्वतोमेभवद्गुणाः ॥ ९ ॥ तन्ममैवैषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःप्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसिसौहार्दंवानरेणमयासह ॥ १० ॥ रोचतेयदिमेसख्यंबाहुरेषप्रसारितः ॥ गृह्यतांपाणिनापाणिर्मर्यादाबध्यतांध्रुवा ॥ ११ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितम् ॥ संप्रहृष्टमनाहस्तंपीडयामासपाणिना ॥ १२ ॥ हृष्टःसौहृदमालंब्यपर्यष्वजतपीडितम् ॥ ततोहनूमान्संत्यज्यभिक्षुरूपमरिंदमः ॥ १३ ॥

धर्मविनीतःधर्मैशिक्षितः ॥ ९ ॥ एषःमन्मैत्रीच्छारूपः तदेवाह यत्त्वमिति वानरेणतिर्यग्योनिनापि ॥ १० ॥ रोचतेयदीति कार्यवशादितिशेषः ध्रुवामर्यादाअनुल्लंघनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयोनिश्चयःबध्यतांवुद्ध्याविचार्यप्रतिज्ञायताम् ॥ ११ ॥ हस्तंपीडयामासदक्षिणहस्तेनदक्षिणहस्तंगृहीतवान् ॥ १२ ॥ पीडितंपर्यष्वजतगाढमालिंगितवान् कृतसौहार्दस्थैर्यायदनूपदिष्टाग्निसाक्षिकत्वसिद्ध्येचरामप्रेरितहनूमतःप्रवृत्तिस्तत इतिभिक्षुरूपंपरित्यज्यतौत्वयाप्राकृतेनेवगत्वाज्ञेयौप्लवंगमेतिसुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीनयेरामागमननिवेदनसमयेपुनःकृतंभिक्षुरूपंपरित्यज्य ॥ १३ ॥

स्वेनरूपेणवानररूपेण काष्ठयोररण्योरग्निंजनयामास ततोदीप्यमानमग्निंतयोर्मध्येनिदधौ निहितंचतंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतंपरिस्तरणादिसत्कृतंचाकरोत ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणंचक्रतुः मैत्रीदार्ढ्या येतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ हृद्यःहृदयप्रियःएकंसमानमित्यर्थः ॥ १७॥ प्रहृष्टवत्प्रहृष्टःसन्नेतावत्पर्यंतंसम्यग्विश्वासाभावात्सुग्रीवःपृथगासनस्थएवासीदितिज्ञायते तदाह ततःसुपर्णेति ॥१८॥

काष्ठयोःस्वेनरूपेणजनयामासपावकम् ॥ दीप्यमानंततोवह्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्येतुसुप्रीतोनिदधौसुसमाहितः ॥ ततोग्निंदीप्यमानंतौचक्रतुश्चप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमुपागतौ ॥ ततःसुप्रीतमनसौतावुभौहरिराघवौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिमभिजग्मतुः ॥ त्वंवयस्योसिहृद्योमेएकंदुःखंसुखंचनौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवोराघवंवाक्यमित्युवाचप्रहृष्टवत् ॥ ततःसुपर्णबहुलांभंक्त्वाशाखांसुपुष्पिताम् ॥ १८ ॥ सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः ॥ लक्ष्मणायाथसंहृष्टोहनुमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखांचंदनवृक्षस्यददौपरमपुष्पिताम् ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णंमधुरयागिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः ॥ अहंविनिकृतोरामचरामीहभयार्दितः ॥ २१ ॥ हृतभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसाम्युद्भ्रांतचेतनः ॥ २२ ॥ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव ॥ वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा ॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषतकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे ॥ २५ ॥ वालिनंतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणम् ॥ अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमेनिशिताःशराः ॥ २६ ॥ तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिपतिष्यंतिवेगिताः ॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसंनिभाः ॥ २७ ॥ तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरोषाभुजगाइव ॥ तमद्यवालिनंपश्यतीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥ २८ ॥ शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतम् ॥ सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितम् ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥

आस्तीर्यराघवायेतिशेषः सराघवोनिषसादस्वयंतत्रस्थितइत्यर्थः ॥ १९ ॥ लक्ष्मणायविषादपरिहारार्थंचंदनशाखास्तरणदानंअथकार्यमर्यादाबंधनायप्रवृत्तिः ततइति ॥ २० ॥ इहवनेइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अभयंकुरुअभयप्रतिज्ञांकुरु ॥ २३ ॥ तदेवदार्ढ्यायपुनराह कर्तुमिति ॥ २४ ॥ लीलाविसृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रहसन्निवेति उपकारःफलंयस्यतम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ वेगिताःसंजातवेगाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

ममवैरिणमग्रजंतथाकुरुयथापुनःसममनहिंस्यात् ॥ ३० ॥ सीतादीनांराजीवादिभिःक्रमेणान्वयः कर्पींद्रोत्रवाली पुंसांवामनेत्रस्पंदोऽशुभशंसीस्त्रीणांसशुभशंसी ॥ ३१ ॥ कडमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आख्यातिआख्यातवान् तन्निमित्तमितिशेषः ॥ १ ॥ तत्किंतत्राह यन्निमित्तमिति ॥ २ ॥ त्वयालक्ष्मणेनचवियुक्तातवभार्यासीताअंतरंप्रेप्सुनाछिद्रंदिदृक्षुणाहृतातेनलोकरावणेनरक्षसात्वंभार्यावियोगजंदुःखंप्रापितइतिचाख्यातवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ रामेणस्य

तवप्रसादेननृसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहम् ॥ तथाकुरुत्वंनरदेववैरिणंयथानहिंस्यात्सपुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥ सीताकपींद्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०कि०कां०पंचमःसर्गः ॥५॥ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोराघवंरघुनंदनम् ॥ अयमाख्यातितेरामसेवकोमंत्रिसत्तमः ॥ १ ॥ हनूमान्यन्निमित्तंत्वंनिर्जनंवनमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावसतश्चवनेतव ॥ २ ॥ रक्षसापहृताभार्यामैथिलीजनकात्मजा ॥ त्वयावियुक्तारुदतीलक्ष्मणेनचधीमता ॥ ३ ॥ अंतरंप्रेप्सुनातेनहत्वागृध्रंजटायुषम् ॥ भार्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजंदुःखंनचिरात्त्वंविमोक्ष्यसे ॥ अहंतामानयिष्यामिनष्टांवेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातलेवावर्तंतींवर्तंतींवानभस्तले ॥ अहमानीयदास्यामितवभार्यामरिंदम ॥ ६ ॥ इदंतथ्यंममवचस्त्वमवेहिचराघव ॥ नशक्यासाजरयितुमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ॥ ७ ॥ तवभार्यांमहाबाहोभक्ष्यंविषकृतंयथा ॥ त्यजशोकंमहाबाहोतांकांतामानयामिते ॥ ८ ॥ अनुमानात्तुजानामिमैथिलीसानसंशयः ॥ ह्रियमाणामयादृष्टारक्षसारौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरम् ॥ स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा ॥ १० ॥ आत्मनापंचमंमांहिदृष्ट्वाशैलतलेस्थितम् ॥ उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ॥ ११ ॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराघव ॥ आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥

कार्यसाधनेप्रतिज्ञातेसतिस्वयमपितत्कार्यसाधनंप्रतिजानीते भार्येत्यादि नचिरान्नष्टांमधुकैटभहृतां वेदस्यधर्मस्यब्रह्मणश्चज्ञानसाधनभूताश्रुतिस्त्रयीतामिव दीर्घआर्षः ॥ ५ ॥ वर्तंतींवर्तमानाम् ॥ ६ ॥ तथ्यंतथ्यमेवावेहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ विषकृतंविषमिश्रितम् ॥ ८ ॥ यादृष्टासामैथिलीत्यनुमानात्त्वद्भार्यात्वानुमापकाद्रामेत्याक्रोशाल्लिंगाज्जानामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मनापंचमंमंत्रिचतुष्टयसहितंमामित्यर्थः ॥ ११ ॥ आनयिष्यामिआनेष्यामि दृष्टेत्यत्रप्रमाणप्रदर्शनमिदम् ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ गहनांदुष्प्रवेशाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ हाप्रियेइतीत्यत्रसंधिरार्षः ॥ १७ ॥ त्वदीति प्रियासंबंधेनप्रीत्यतिशयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शाद्वलभूम्युत्सर्गेलिंगमाह तथारूप मिति अत्रमतयायथापूर्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नाहमिति ऊर्ध्वदृष्ट्यापरस्त्रीत्वेनकदाप्यदर्शनादितिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कंदेशमुद्दिश्येतिशेषः प्राणप्रियाप्राणेभ्योपीष्टा प्राणसंबंधस्यतद

तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रियवादिनम् ॥ आनयस्वसखेशीघ्रंकिमर्थंप्रविलंबसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहाम् ॥ प्रविवेशततः शीघ्रंराघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयंगृहीत्वातुसतान्याभरणानिच ॥ इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः ॥ १५ ॥ ततोगृहीत्वावासस्तुशुभा न्याभरणानिच ॥ अभवद्बाष्पसंरुद्धोनीहारेणेवचंद्रमाः ॥ १६ ॥ सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदूषितः ॥ हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृज्यन्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निःशश्वासभृशंसर्पोबिलस्थइवरोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंप्रेक्ष्यपार्श्वतः ॥ प रिदेवयितुंदीनंरामःसमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तंह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यांध्रुवंभू म्यांसीतयाह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामि कुंडले ॥ २२ ॥ नूपुरेत्वभिजानामिनित्यंपादाभिवंदनात् ॥ ततस्तुराघवोवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहिसुग्रीवकंदेशंह्रियंतीलक्षितात्वया ॥ रक्षसारौद्ररूपेणममप्राणप्रियाहृता ॥ २४ ॥ क्ववावसतितद्रक्षोमहद्व्यसनदंमम ॥ यन्निमित्तमहंसर्वान्नाशयिष्यामिराक्षसान् ॥ २५ ॥ हरतामै थिलींयेनमांचरोषयताध्रुवम् ॥ आत्मनोजीवितांतायमृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ ममदयितमाहृतावनाद्रजनिचरेणविमथ्ययेनसा ॥ कथयम मरिपुंतमद्यवैप्लवगपतेयमसंनिधिंनयामि ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्री वोरामेणार्तेनवानरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंसबाष्पंबाष्पगद्गदः ॥ १ ॥

धीनत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ यन्निमित्तंप्रियापहारितन्निमित्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ विमथ्यवंचयित्वा ॥ २७ ॥ सखमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि काव्येकिष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥

तस्यपापस्यक्षत पापंकृतवतोराक्षसो निलयंनिलयस्थानंगुमत्रामस्थानंसर्वथानजाने नहीदृशंपापंकर्मकृत्वाराजधान्यांवस्तुमर्हतीतिभावः सामर्थ्यंशौर्यादि विक्रमंविशेषेणक्रामतिपादविक्षेपंक रोतियत्रगृह्रासिततरं दौष्कुलेयकुत्सितेकुलेजातमित्यर्थः कुत्सितंकुलंयस्यसः कुत्सितकुलः तस्यापत्यं कुलजातंवा नितं तज्जानेएवेतिशेषः वाशब्दोप्यर्थे अतएवलंकाद्वीपंनिर्दिश्य सहिदेशस्तुवध्यस्यरावणस्यदुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासःसहस्राक्षस मपुत्रेतितिहन्तमद्यावंशेपतकालिककृष्णावचनविरोधः ॥ २ ॥ यद्यप्येतावज्जानामितथापितदुपवर्णनंनिष्फलं तावन्मात्रज्ञानेपितद्बधासंभवात् कचिद्दुर्गेस्थितिसंभवात् एतावत्त्ववगम्यता

नजानेनिलयंतस्यसर्वथापापरक्षसः ॥ सामर्थ्यंविक्रमंवापिदौष्कुलेयस्यवाकुलम् ॥ २ ॥ सत्यंतुप्रतिजानामित्यजशोकमरिंदम ॥ करिष्यामितथायत्नंयथाप्राप्स्यसिमैथिलीम् ॥ ३ ॥ रावणंसगणंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथास्मिकर्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि ॥ ४ ॥ अलंवैक्लव्यमालंब्यधैर्यमात्मगतंस्मर ॥ त्वद्विधानांनसदृशमीदृशंबुद्धिलाघवम् ॥ ५ ॥ मयापिव्यसनंप्राप्तंभार्याविरहजंमहत् ॥ नाहमेवंहिशोचामिधैर्यंनचपरित्यजे ॥ ६ ॥ नाहंतामनुशोचामिप्राकृतोवानरोपिसन् ॥ महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्महान् ॥ ७ ॥ बाष्पमापतितंधैर्यान्निग्रहीतुंत्वमर्हसि ॥ मर्यादांसत्त्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवाजीवितांतगे ॥ विमृशंश्चस्वयाबुद्ध्याधृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥ बालिशस्तुनरोनित्यंवैक्लव्यंयोनुवर्तते ॥ समज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले ॥ १० ॥ एषोंऽजलिर्मयाबद्धःप्रणयात्त्वांप्रसादये ॥ पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि ॥ ११ ॥ येशोकमनुवर्तंतेनतेषांविद्यतेसुखम् ॥ तेजश्चक्षयतेतेषांनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्यजीवितेचापिसंशयः ॥ सशोकंत्यजराजेंद्रधैर्यमाश्रयकेवलम् ॥ १३ ॥ हितंवयस्यभावेनब्रूमिनोपदिशामिते ॥ वयस्यतांपूजयन्मेनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरंसांत्वितस्तेनसुग्रीवेणसराघवः ॥ मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रांतेनप्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

मित्याह सत्यंत्विति ॥ ३ ॥ परितोष्यंभवतःपरितोषार्हंआत्मनःसपरिवारस्यममपौरुषमवलंब्येतिशेषः ॥ ४ ॥ नसदृशमयुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तांप्रियाम् ॥ ७ ॥ सत्त्वयुक्तानांसत्त्वगुणवताम् ॥ ८ ॥ व्यसनेइष्टवियोगजे अर्थकृच्छ्रेधननाशे भयेचौरव्याघ्रादिजे जीवितांतगेजीवितनाशप्रापके विमृशन्प्रारब्धवेगमितिशेषः ॥ ९ ॥ योबालिशःयश्चनित्यंवैक्लव्यमनुवर्ततेसमज्जतितुश्वार्थे भाराक्रांताअतिभारवती ॥ १० ॥ अंतरंअवसरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रूमिब्रवीमि ॥ १४ ॥ प्रमार्जयत्प्रामार्जयत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

कर्तव्यंयच्छोकनाशार्थमितिशेषः ॥ १७ ॥ प्रकृतिस्थःस्वभावस्थोदुःखहीनइत्यर्थः अस्मिन्कालेव्यसनकाले ॥ १८ ॥ रावणस्य संहारेचेतिशेषः ॥ १९ ॥ मयाचयदनुष्ठेयंतवेतिशेषः व
र्षास्विवमुक्षेत्रेउप्तंबीजमितिशेषः संपद्यतेसफलंभविष्यतीत्यर्थः शैघ्र्यप्रत्यायनायवर्तमानप्रयोगः ॥ २० ॥ इदंवाक्यंवालिनंवधिष्यामीतिवाक्यं अभिमानात्ततइव ॥ २१ ॥ एतदनृतवच
नाभावंसत्येनतत्साक्षित्वयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ संपृक्तौकृतसख्यसंपन्नौअभाषतांअभाषेताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ णखमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि

कर्तव्यंयद्वयस्येनस्निग्धेनचहितेनच ॥ अनुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया ॥ १७ ॥ एषचप्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वयासखे ॥ दुर्लभोहीदृशोबंधुर
स्मिन्कालेविशेषतः ॥ १८ ॥ किंतुयत्नस्त्वयाकार्योमैथिल्याःपरिमार्गणे ॥ राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ १९ ॥ मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धे
नतदुच्यताम् ॥ वर्षास्विवचसुक्षेत्रेसर्वंसंपद्यतेतव ॥ २० ॥ मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्त्वमित्युपधार्यताम्
॥ २१ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनैवशपाम्यहम् ॥ २२ ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह ॥ राघवस्यव
चःश्रुत्वाप्रतिज्ञातंविशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकांतसंपृक्तौततस्तौनरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशंसुखंदुःखमभाषताम् ॥ २४ ॥ महानुभावस्यवचो
निशम्यहरिर्नृपाणामधिपस्यतस्य ॥ कृतंसमेनेहरिवीरमुख्यस्तदाचकार्यंहृदयेनविद्वान् ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेसप्त
मःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ परितुष्टस्यसुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः ॥ लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्वथाहमनुग्राह्योदेवतानां
नसंशयः ॥ उपपन्नोगुणोपेतःसखायस्यभवान्मम ॥ २ ॥ शक्यंखलुभवेद्रामसहायेनत्वयानघ ॥ सुरराज्यमभिप्राप्तुंस्वराज्यंकिमुतप्रभो ॥ ३ ॥ सोहं
सभाज्योबंधूनांसुहृदांचैवराघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघववंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्तेवयस्योज्ञास्यसेशनैः ॥ नतुवक्तुंसमर्थोहं
त्वयिआत्मगतान्गुणान् ॥ ५ ॥ महात्मनांतुभूयिष्ठंत्वद्विधानांकृतात्मनाम् ॥ निश्चलाभवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवर ॥ ६ ॥

काव्येकिष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ तेनवाक्येनअनृतंनोक्तपूर्वंमेइत्यादिवाक्येन ॥ १ ॥ उपपन्नःसंपन्नः ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाज्यःपूज्यः यस्ययेन राघववंश
जंमित्रंलब्धम् ॥ ४ ॥ अनुरूपःयोग्यः ज्ञास्यसे अनुरूप्यमितिशेषः नतुवक्तुंसमर्थः आत्मप्रशंसामरणंममेतिन्यायात् ॥ ५ ॥ भूयिष्ठमधिकंप्रीतिर्निश्चलाभवति वयस्यानामितिशेषः आ
त्मवतांस्वाधीनानाम् ॥ ६ ॥

साधूनांवयस्यानां साधवोवयस्याः रजतमित्याद्युपलक्षणम् ॥ ७ ॥ वयस्यःपरमागतिः वयस्यस्येतिशेषः ॥ ८ ॥ तथाविधंस्वरसतोधनादित्यागप्रवर्तकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्तथेति यदुक्तंवय स्ययोर्धनत्यागादिकंतन्ममापिसंमतमित्यब्रवीदित्यर्थः लक्ष्म्याकांत्यायुतोरामःवासवस्येववासवसदृशस्यलक्ष्मणस्येत्यन्वयः लक्ष्मणस्याग्रतइत्यनेनयथाममलक्ष्मणस्यमैत्रीतथैवतवापीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥ ततःतद्दिनापगमोत्तरं द्वितीयदिनइत्यर्थः स्थितंदृष्ट्वा भूमाविति शेषः ॥ ११ ॥ ईषत्सुपुष्पंपत्राढ्यंपत्रबहुलम् ॥ १२ ॥ सराघवःसुग्रीवोनिषसाद ॥ १३ ॥ १४ ॥ सु

रजतंवासुवर्णंवाशुभान्याभरणानिच ॥ अविभक्तानिसाधूनामवगच्छंतिसाधवः ॥ ७ ॥ आढ्योवापिदरिद्रोवादुःखितःसुखितोऽपिवा ॥ निर्दोष श्चसदोषश्चवयस्यःपरमागतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागःसुखत्यागोदेशत्यागोऽपिवाऽनघ ॥ वयस्यार्थेप्रवर्तंतेस्नेहंदृष्ट्वातथाविधम् ॥ ९ ॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतोलक्ष्म्यावासवस्येवधीमतः ॥ १० ॥ ततोरामंस्थितंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ सुग्रीवःसर्वतश्चक्षुर्वनेलो लमपातयत् ॥ ११ ॥ सददर्शततःसालमविदूरेहरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यंभ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकांपर्णबहुलांशाखांभंक्त्वासुशो भिताम् ॥ रामस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौततोदृष्ट्वाहनूमानपिलक्ष्मणम् ॥ शालशाखांसमुत्पाट्यविनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टंरामंतुप्रसन्नमुदधिंयथा ॥ सालपुष्पावसंकीर्णेतस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णयाशुभयागिरा ॥ उवा चप्रणयाद्रामंहर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहंविनिकृतोभ्रात्राचराम्येषभयार्दितः ॥ ऋष्यमूकंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोहंत्रस्तो भयेमग्नोवनेसंभ्रांतचेतनः ॥ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव ॥ १८ ॥ वालिनोमेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकर ॥ ममापित्वमनाथस्यप्रसा दंकर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाचसकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलंमित्रमपकारोऽरिलक्ष णम् ॥ अद्यैवतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमेहिमेमहाभागपत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भूताःशराहेमविभूषिताः ॥ २२ ॥

सुखोपविष्टंरामंतुदृष्ट्वेतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहंविनिकृतइतिपूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणंतदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ननुभ्रातृत्वमरित्वेनविरुद्धमिति जनाशंकायांस्वयमेवोत्तरयति उपकारेत्यादि उपकाररूपफलमेवमित्रत्वेप्रयोजकंनत्वेकोदरेजन्मेत्याशयः ॥ २१ ॥ कार्तिकेयस्यस्कंदस्योत्पत्तिक्षेत्रभूतंवनंशरवणंतत्रोत्पन्नकांडाः ॥ २२ ॥

शोभनानिपर्वाणियेषांते ॥ २३ ॥ भ्रातरंअमित्रमपिएकोदरजन्ममात्रेणतथाव्यवह्रतंपश्य द्विचैर्दिवसैरितिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुःखाशयात्पुनराह रामेत्यादि शोकार्तंगतित्वाद्वयस्यत्वा
त्त्वयिदेवनम् ॥ २६ ॥ वयस्यत्वमुपपादयन्करुणामुत्पादयति त्वंहीति अग्निसाक्षिकंपाणिप्रदानेनवयस्यइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अवक्तव्यमपिवयस्यइतिकृत्वाविस्रब्धोविश्वस्तोवदामि हर

कंकपत्रपरिच्छन्नामहेंद्राशनिसंनिभाः ॥ सुपर्वाणःसुतीक्ष्णाग्राःसरोषाभुजगाइव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञममित्रंतेभ्रातरंकृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनि
हतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ २५ ॥ रामशोकाभिभू
तोहंशोकार्तानांभवान्गतिः ॥ वयस्यइतिकृत्वाहित्वय्यहंपरिदेवये ॥ २६ ॥ त्वंहिपाणिप्रदानेनवयस्योमेग्निसाक्षिकम् ॥ कृतःप्राणैर्बहुमतःसत्येन
चशपाम्यहम् ॥ २७ ॥ वयस्यइतिकृत्वाचविस्रब्धःप्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमंतर्गतंतन्मेमनोहरतिनित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्त्वावचनंबाष्पदूषितलो
चनः ॥ बाष्पदूषितयावाचानोच्चैःशक्नोतिभाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगंतुसहसानदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामासधैर्येणसुग्रीवोरामसंनिधौ ॥ ३० ॥
सनिगृह्यतुतंबाष्पंप्रमृज्यनयनेशुभे ॥ विनिःश्वस्यचतेजस्वीराघवंपुनरुचिवान् ॥ ३१ ॥ पुराहंवालिनारामराज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणिचसं
श्राव्यनिर्धूतोस्मिबलीयसा ॥ ३२ ॥ हृताभार्याचमेतेनप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥ सुहृदश्चमदीयायेसंयताबंधनेषुते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्चसदुष्टात्माम
द्विनाशायराघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्चवानरानिहतामया ॥ ३४ ॥ शंकयात्वेतयाहंचदृष्ट्वात्वामपिराघव ॥ नोपसर्पाम्यहंभीतोभयेसर्वेहिबिभ्यति
॥ ३५ ॥ केवलंहिसहायामेहनुमत्प्रमुखास्त्विमे ॥ अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन् ॥ ३६ ॥ एतेहिकपयःस्निग्धामांरक्षंतिसमंततः ॥ सह
गच्छंतिगंतव्येनित्यंतिष्ठंतिचास्थिते ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेषमेरामकिमुक्त्वाविस्तरंहिते ॥ समेज्येष्ठोरिपुर्भ्रातावालीविश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥

तिरश्चीर्णंकरोति ॥ २८ ॥ नशक्नोतिनाशक्नोत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वालिविनिकारंसंक्षेपेणाह पुराहमिति स्वाद्राज्यात्विद्यमानज्येष्ठोचिताद्वानरराज्यात् अवरोपितोऽपहृताधिकारः
निर्धूतोभर्त्सितः ॥ ३२ ॥ बंधनेषुबंधनागारेषु संयताबद्धाः ॥ ३३ ॥ तत्प्रयुक्तामद्वधायतत्प्रेरिताः ॥ ३४ ॥ एतयाशंकयामद्वधायवालिप्रेरितत्वशंकयानोपसर्पामिनोपासर्पं भयेयत्किंचिद्भ
यप्राप्तौ बिभ्यतिसर्वतएवेतिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेषइत्येतच्छब्दार्थः समेज्येष्ठइति ॥ ३८ ॥

तद्विनाशेपीति यद्यपिभ्रातृनाशोदुःखायतथापिअनंतरंसंप्रतिविद्यमानंमेदुःखंतद्विनाशेएवप्रनष्टंस्यात् अपिरेवार्थे तदेवाह सुखमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तन्निमित्तंतत्त्वतःश्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ तवतेनवैरस्यकारणंश्रुत्वायुवयोर्बलाबलंचश्रुत्वानंतर्यात्तदनंतरोत्पन्नविमर्शात्संप्रधार्यनिश्चित्यहिनिश्चयेनतवसुखंत्वत्सुखसाधनंवालिवधंविधास्यामि ॥ ४२ ॥ अंभःसंबंधीप्राद्कालिकोवेगइवमेअमर्षोवर्धते ॥ ४३ ॥ यावदारोप्यतेआरोपयिष्यामि सृष्टोविसृष्टः रिपुर्निरस्तश्च समुच्चयालंकारः व्यंग्यातिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत्त्वंतात्त्विकंवैरस्यकार

तद्विनाशेपिमेदुःखंप्रनष्टंस्यादनंतरम् ॥ सुखंमेजीवितंचैवतद्विनाशनिबंधनम् ॥ ३९ ॥ एषमेरामशोकांतःशोकार्तेननिवेदितः ॥ दुःखितःसुखितोवापिसख्युर्नित्यंसखागतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वैतत्तुवचोरामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्वैरंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ ४१ ॥ सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर ॥ आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधार्यबलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान्हिममामर्षःश्रुत्वात्वामवमानितम् ॥ वर्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्वेगइवांभसः ॥ ४३ ॥ हृष्टःकथयविस्रब्धोयावदारोप्यतेधनुः ॥ सृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्तश्चरिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः ॥ ४५ ॥ ततःप्रहृष्टवदनःसुग्रीवोलक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्यकारणंतत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेऽष्टमःसर्गः ॥८॥ ॥९॥ ॥ वालीनाममममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतोनित्यंममचापितथापुरा ॥ १ ॥ पितर्युपरतेतस्मिन्ज्येष्ठोयमितिमंत्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत् ॥ अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावीनामतेजस्वीपूर्वजोदुंदुभेःसुतः ॥ तेनतस्यमहद्वैरंवालिनःस्त्रीकृतंपुरा ॥ ४ ॥ सतुसुप्तेजनेरात्रौकिष्किंधाद्वारमागतः ॥ नर्दतिस्मसुसंरब्धोवालिनंचाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तुममभ्रातानर्दतोभैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वानमृष्येवालीनिष्पपातजवात्तदा ॥ ६ ॥ सतुवैनिःसृतःक्रोधात्तंहंतुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततःस्त्रीभिर्मयाचप्रणतात्मना ॥ ७ ॥

णमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ चयमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किधाकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥९॥ ॥ उपक्रांतमेवाह वालीति पितुःक्षेत्रिणः मात्रैक्याच्चभ्रातृत्वंकर्णार्जुनादिवत् ॥ १ ॥ कपीनांराज्येइत्यन्वयः ॥ २ ॥ पितृपैतामहं आर्षत्वादुत्तरपदवृद्धिः ॥ ३ ॥ मायावीत्यन्वर्थनामपूर्वजोज्येष्ठः स्त्रीकृतंस्त्रीनिमित्तं अयमितिहासः कचित्पुराणेशोधनीयोबहुदर्शिभिः ॥ ४ ॥ सुप्तेजनेरात्रौसुप्तजनेभागेअर्धरात्रे रणनिमित्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तृणैराच्छन्नंछन्नंविवरंबिलंआसाद्यप्राप्यविष्ठितौस्थितौ ॥ ११ ॥ बिलंप्रविष्टंदृष्ट्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतद्वचोरिपुवधायबिलप्रवेशवचनं याचितः सहप्रवेशमितिशेषः स्व
पादाभ्यांशापयित्वास्वपादशपथपूर्वंसहप्रवेशान्निवार्ययावन्मदागमनंतावद्बिलद्वारितिष्ठेतिचोक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ साग्रःसंवत्सरःकिंचिदधिकःसंवत्सरः द्वारिस्थितस्यचममसकालःसाग्रःसंव
त्सरोव्यत्यवर्ततअतिक्रांतः तावत्पर्यंतंमयातत्रैवस्थितमित्याशयः ॥ १५ ॥ ततोयदाहतंभ्रातरंनपश्यामितदाऽहंभ्रातरंनष्टंदर्शनाविषयंजातं स्नेहादागतसंभ्रमआगतक्षोभोजातः पापशंकिम

सतुनिर्धूयताःसर्वानिर्जगाममहाबलः ॥ ततोहमपिसौहार्दान्निःसृतोवालिनासह ॥ ८ ॥ सतुमेभ्रातरंदृष्ट्वामांचदूरादवस्थितम् ॥ असुरोजातसं
त्रासःप्रदुद्रावतदाभृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्तेह्यावांद्रुततरंगतौ ॥ प्रकाशोपिकृतोमार्गश्चंद्रेणोद्गच्छतातदा ॥ १० ॥ सतृणैरावृतंदुर्गंधरण्या
विवरंमहत् ॥ प्रविवेशासुरोवेगादावामासाद्यविष्ठितौ ॥ ११ ॥ तंप्रविष्टंरिपुंदृष्ट्वाबिलंरोषवशंगतः ॥ मामुवाचततोवालीवचनंक्षुभितेंद्रियः ॥ १२ ॥
इहतिष्ठाद्यसुग्रीवबिलद्वारिसमाहितः ॥ यावदत्रप्रविश्याहंनिहन्मिसमरेरिपुम् ॥ १३ ॥ मयात्वेतद्वचःश्रुत्वायाचितःसपरंतपः ॥ शापयित्वासमां
पद्भ्यांप्रविवेशबिलंततः ॥ १४ ॥ तस्यप्रविष्टस्यबिलंसाग्रःसंवत्सरोगतः ॥ स्थितस्यचबिलद्वारिसकालोव्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहंतुनष्टंतंज्ञात्वास्नेहा
दागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरंनप्रपश्यामिपापशंकिचमेमनः ॥ १६ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यबिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनंरुधिरंदृष्ट्वाततोहंभृशदुःखितः
॥ १७ ॥ नर्दतामसुराणांचध्वनिर्मेश्रोत्रमागतः ॥ नरतस्यचसंग्रामेक्रोशतोपिस्वनोगुरोः ॥ १८ ॥ अहंत्ववगतोबुद्ध्याचिह्नैस्तैर्भ्रातरंहतम् ॥ पिधा
यचबिलद्वारंशिलयागिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकार्तश्चोदकंकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे ॥ गूहमानस्यमेतत्त्वंयत्नतोमंत्रिभिःश्रुतम् ॥ २० ॥ ततोहंतैः
समागम्यसमेतैरभिषेचितः ॥ राज्यंप्रशासतस्तस्यन्यायतोममराघव ॥ २१ ॥ आजगामरिपुंहत्वादानवंसतुवानरः ॥ अभिषिक्तंतुमांदृष्ट्वाक्रोधा
त्संरक्तलोचनः ॥ २२ ॥ मदीयान्मंत्रिणोबद्ध्वापरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ निग्रहेचसमर्थस्यतंपापंप्रतिराघव ॥ २३ ॥

रणशंकिममनोजातंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ संग्रामेरतस्यनिरतस्यक्रोशतोपिगुरोःस्वनोनश्रोत्रमागतइत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ चिह्नैर्बिलद्वारिरुधिरनिःसरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिर्भ्रातरंहतमवगतः
ज्ञातवान् पिधायराक्षसनिर्गमशंकया ॥ १९ ॥ यत्नतोगूहमानस्यापिमेतत्त्वंवालिवृत्तांतविषयंमंत्रिभिर्वालिमंत्रिभिःश्रुतम ॥ २० ॥ समेतैर्मिलितैः तस्यराज्यमितिबुद्ध्यैवन्यायतःप्रशासतो
ममसमीपमाजगामसवानरइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मदीयान्मदभिषेककर्तॄन् नियहेसमर्थस्यापिमेबुद्धिर्भ्रातृगौरवेणयंत्रितासंकुचितासतीतंपापंप्रतिनिग्रहायनप्रावर्तत ॥ २३ ॥

उक्तानुवादपूर्वमवशिष्टव्यापारकथनं हत्वेत्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ अपितथापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ चावमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधा

कांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संरब्धंकोधावेशादेवक्षुभितचित्तं हितकाम्यया आत्महितेच्छया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विषादाद्याविशमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो

नप्रावर्ततमेबुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता ॥ हत्वाशत्रुंसमेभ्राताप्रविवेशपुरंतदा ॥ २४ ॥ मानयंस्तंमहात्मानंयथावच्चाभिवादयम् ॥ उक्ताश्चनाशिष स्नेनप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ २५ ॥ नत्वापादावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंप्रभो ॥ अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० आ०किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतम् ॥ अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासिकुशलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः ॥ अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदन ॥ २ ॥ इदंबहुशलाकंतेपूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ छत्रंसवालव्यज नंप्रतीच्छस्वमयाधृतम् ॥ ३ ॥ आर्तस्तस्यबिलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप ॥ दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयोभृ शंव्याकुलितेंद्रियः ॥ अपिधायबिलद्वारंशैलशृंगेणतत्तदा ॥ ५ ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः ॥ विषादात्त्विहमांदृष्ट्वापौरैर्मंत्रिभिरे वच ॥ ६ ॥ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेक्षंतुंत्वमर्हसि ॥ त्वमेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा ॥ ७ ॥ राजभावेनियोगोयंममत्वद्विरहात्कृतः ॥ सामा त्यपौरनगरंस्थितंनिहतकंटकम् ॥ ८ ॥ न्यासभूतमिदंराज्यंतवनिर्यातयाम्यहम् ॥ माचरोषंकृथाःसौम्यममशत्रुनिषूदन ॥ ९ ॥ याचेत्वांशिरसारा जन्मयाबद्धोयमंजलिः ॥ बलादस्मिन्समागम्यमंत्रिभिःपुरवासिभिः ॥ १० ॥ राज्यभावेनियुक्तोहंशून्यदेशजिगीषया ॥ स्निग्धमेवंब्रुवाणंमांस विनिर्भर्त्स्यवानरः ॥ ११ ॥ धिक्त्वामितिचमामुक्त्वाबहुतत्तदुवाचह ॥ प्रकृतीश्चसमानीयमंत्रिणश्चैवसंमतान् ॥ १२ ॥

बलात्तनकामेननमदीयराज्येच्छया तत्तस्मान्मेदैवागतापराधंक्षंतुमर्हसि यथापुरातवसेवकस्तथैवसदाइदानीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ राजभावेराज्येऽयंममनियोगोमंत्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतोऽमात्यपौर सहितंनगरंनिहतकंटकंअराजत्वप्रयुक्तदोषरहितंकर्तुमितिशेषः तच्चेदंत्वदीयराज्यंमयिन्यासभूतंस्थितंअहंतवनिर्यातयामिमारोषंकृथाइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यदेशस्यराजहीनदे शस्ययापरेषांजिगीषातयातन्निवृत्तिहेतुना मशकार्थोधूमइतिवदयंप्रयोगः ॥ ११ ॥ तत्तदुवाच अवाच्यवचनजातमित्यर्थः प्रकृतीःस्वीयप्रजाः ॥ १२ ॥

मांप्रतिपरमंगर्हितंवाक्यंसुहृदांमध्येआह ममविगर्हणाहेतुंचसमासदानभ्येत्याह विदितंवइति युष्माकंविदितंप्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सद्वितीयंभ्रात्रासहायम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ शक्तिरिच्छाशक्तिः प्रतीक्षप्रतीक्षस्व ॥ १८ ॥ स्थितोऽयं बिलद्वारीतिशेषः ॥ १९ ॥ अनिर्वेदात्संवत्सरान्वेषणेपिदर्शनाभावाद्भयावहः सतुकथंचिद्दृष्टोनिहतश्च समुच्चयाऽलंकारः
॥ २० ॥ भुवस्तलेऽधस्तलेपातालेस्तनतःशब्दंकुर्वतस्तस्यास्यात्प्रवृत्तेनरुधिरौघेणपूर्णंतद्बिलंदुराक्रममासीत् ॥ २१ ॥ विक्रांतंशूरंतंप्रसिद्धंमायाविनंसुखंसूदयित्वातुइहागंतुंनिष्क्रामंनिर्गममार्गं

मामाहसुहृदांमध्येवाक्यंपरमगर्हितम् ॥ विदितंवोमयारात्रौमायावीसमहासुरः ॥ १३ ॥ मांसमाह्वयतक्रुद्धोयुद्धाकांक्षीतदापुरा ॥ तस्यतद्वापि
तंश्रुत्वानिःसृतोहंनृपालयात् ॥ १४ ॥ अनुयातश्चमांतूर्णमयंभ्रातासुदारुणः ॥ सतुदृष्ट्वैवमांरात्रौसद्वितीयंमहाबलः ॥ १५ ॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो
वीक्ष्यावांसमुपागतौ ॥ अभिद्रुतस्तुवेगेनविवेशसमहाबिलम् ॥ १६ ॥ तंप्रविष्टंविदित्वातुसुघोरंसुमहद्बिलम् ॥ अयमुक्तोथमेभ्रातामयातुक्रूर
दर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वानास्तिमेशक्तिःप्रतिगंतुमितःपुरीम् ॥ बिलद्वारिप्रतीक्षत्वंयावदेनंनिहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोयमितिमत्वाहंप्रविष्टस्तुदुरा
सदम् ॥ तंमेमार्गयतस्तत्रगतःसंवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ सतुदृष्टोमयाशत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः ॥ निहतश्चमयासद्यःससर्वैःसहबंधुभिः ॥ २० ॥ तस्यैवच
प्रवृत्तेनरुधिरौघेणतद्बिलम् ॥ पूर्णमासीद्दुराक्रामंस्तनतस्तस्यभूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वातुतंशत्रुंविक्रांतंतमहंसुखम् ॥ निष्क्रामंनेहपश्यामिबिलस्य
पिहितंमुखम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्यतुमेसुग्रीवेतिपुनःपुनः ॥ यतःप्रतिवचोनास्तिततोहंभृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तुमयाबहुभिःपरिपाति
तम् ॥ ततोहंतेननिष्क्रम्यपथापुरमुपागतः ॥ २४ ॥ तत्रानेनास्मिसंरुद्धोराज्यंमृगयतात्मनः ॥ सुग्रीवेणनृशंसेनविस्मृत्यभ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एव
मुक्त्वातुमांतत्रवस्त्रेणैकेनवानरः ॥ तदानिर्वासयामासवालीविगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्चहृतदारश्चराघव ॥ तद्भयाच्चमहींसर्वांक्रांत
वान्सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकंगिरिवरंभार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोस्मिदुराधर्षंवालिनःकारणांतरे ॥ २८ ॥

नपश्यामि यतोबिलस्यमुखंपिहितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनपथाबिलद्वारमार्गेण ॥ २४ ॥ आत्मनोराज्यंमृगयतामार्गयताऽनेनतत्रबिलद्वारेसंरुद्धःनिरुद्धगतिकःकृतः ॥ २५ ॥ एकेनवस्त्रेणेति अ
न्यत्सर्वंममहृत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपविद्धोनिरस्तः ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकंप्रविष्टोस्मि अन्यत्रनिर्भयस्थितिमलभमानःअत्रनिर्भयस्थितिःकथंतत्राह दुराधर्षमिति मतंगशापलक्षणेकारणविशे
षसतिवालिनादुराधर्षंदुष्प्रवेशम् ॥ २८ ॥

वैरानुकथनंवैरकारणम् ॥ २९॥ वालिनइतिपंचमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रुपान्विताःरुष्टेनमयापातिताः ॥ ३२ ॥ चारित्रदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्त्वसतिर्जीवतोभ्रातुर्भार्यापहारात् ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात् अयंशोकाब्धिमग्नोरिपुहृतदारत्वान्मद्वदित्यनुमानम् वाढंप्राप्स्यसिभार्याम् पुष्कलंराज्यंच ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मडमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

एतत्तेसर्वमाख्यातंवैरानुकथनंमहत् ॥ अनागमामयाप्राप्तंव्यसनंपश्यराघव ॥ २९ ॥ वालिनश्चभयात्तस्यसर्वलोकभयापह ॥ कर्तुमर्हसिमेवीरप्र सादंतस्यनिग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तःसतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मसंहितम् ॥ वचनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ अमोघाःसूर्यसंकाशानिशितामेशरा इमे ॥ तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेपतिष्यंतिरुपान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत्तंनहिपश्येयंतवभार्यापहारिणम् ॥ तावत्सजीवेत्पापात्मावालीचारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात्पश्यामिमग्नस्त्वंशोकसागरे ॥ त्वामहंतारयिष्यामिवाढंप्राप्स्यसिपुष्कलम् ॥ ३४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवःप रमप्रीतःसुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०कि०कां०दशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषव र्धनम् ॥ सुग्रीवःपूजयांचक्रेराघवंप्रशशंसच ॥ १ ॥ असंशयंप्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैःशरैः ॥ त्वंदहेःकुपितोलोकान्युगांतइवभास्करः ॥ २ ॥ वा लिनःपौरुषंयत्तद्यच्चवीर्यंधृतिश्चया ॥ तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्वयदनंतरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदितेसूर्ये वालीव्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्यारुह्यशैलानांशिखराणिमहांत्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्यतरसाप्रतिगृह्णातिवीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवःसारवंतश्चवनेषुवि विधाद्रुमाः ॥ वालिनातरसाभग्नाबलंप्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषोदुंदुभिर्नामकैलासशिखरप्रभः ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान् ॥ ७ ॥ सवीर्योत्सेकदुष्टात्मावरदानेनमोहितः ॥ जगामसमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिम् ॥ ८ ॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींवालिनोबलमाह रामस्येति वचनंवालिवधविषयम् ॥ १ ॥ राघवंप्रशशंसेत्युक्तंतांप्रशंसामाह असंशयमिति ॥ २ ॥ पौरुषंबलंवैजवम् वीर्यंपरसंहारशक्तिः धृतिःरणेधैर्यम् ॥ ३ ॥ अनुदितेसूर्येक्रामति ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायेतिशेषः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्यकंदुकवदितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ महिषस्तद्रूपधरः ॥ ७ ॥ ८ ॥

ऊर्मिमंतं ऊर्मिमत्त्वाद्याकारवंतंसमुद्रमतिक्रम्याविगणय्यतंतदधिष्ठातृदेवतामुवाच ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ १४॥ गजेंद्रऐरावतः ॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ युद्धेअसमर्थइतिच्छेदः

ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरंरत्नसंचयम् ॥ ममयुद्धंप्रयच्छेतितमुवाचमहार्णवम् ॥ ९ ॥ ततःसमुद्रोधर्मात्मासमुत्थायमहाबलः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्नसुरंकालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थोनास्मितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद ॥ श्रूयतांत्वभिधास्यामियस्तेयुद्धंप्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंपरम् ॥ शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः ॥ १२ ॥ महाप्रस्रवणोपेतोबहुकंदरनिर्झरः ॥ ससमर्थस्तवप्रीतिमतुलांकर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ तंभीतमितिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागम्यशरश्चापादिवच्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्यगिरेःश्वेतागजेंद्रप्रतिमाःशिलाः ॥ चिक्षेपबहुधाभूमौदुंदुभिर्विननादच ॥ १५ ॥ ततःश्वेतांबुदाकारःसौम्यःप्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यंस्वएवशिखरेस्थितः ॥ १६ ॥ क्लेष्टुमर्हसिमांनत्वंदुंदुभेधर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणोह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः ॥ उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदियुद्धेऽसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वानिरुद्यमः ॥ तमाचक्ष्वप्रदद्यान्मेयोहियुद्धंयुयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वंधर्मात्माक्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वालीनाममहाप्राज्ञशक्रपुत्रःप्रतापवान् ॥ अध्यास्तेवानरःश्रीमान्किष्किंधामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशारदः ॥ द्वंद्वयुद्धंसदातुंतेनमुचेरिववासवः ॥ २२ ॥ तंशीघ्रमभिगच्छत्वंयदियुद्धमिहेच्छसि ॥ सहिदुर्मर्षणोनित्यंशूरःसमरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः ॥ जगामतांपुरींतस्यकिष्किंधांवालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषंवेषंतीक्ष्णशृंगोभयावहः ॥ प्रावृषीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तुद्वारमागम्यकिष्किंधायामहाबलः ॥ ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा ॥ २६ ॥ समीपजान्द्रुमान्भंजन्वसुधांदारयन्खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारंद्विरदोयथा ॥ २७ ॥ अंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः ॥ निष्पातसहस्त्रीभिस्ताराभिरिवचंद्रमाः ॥ २८ ॥ मितंव्यक्ताक्षरपदंतमुवाचसदुंदुभिम् ॥ हरीणामीश्वरोवालीसर्वेषांवनचारिणाम् ॥ २९ ॥

॥ १९ ॥ अनुक्तपूर्वंइतःपूर्वंनउक्तोयुद्धदाताऽस्येनमसुरम् ॥ २० ॥ २१ ॥ एकःसशब्दःप्रसिद्धपराक्रमार्थकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ हरीणामीश्वरोहमस्मीतिशेषः ॥ २९ ॥

नगरद्वारंमामकमितिशेषः मेविदितोसिमयाज्ञातबलोसि अतःप्राणान्रक्ष ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्त्रीसमूहगतोयुद्धायनाह्वातव्यइतिस्मृत्वापक्षांतरमाह अथवेति स्वैरंकामभोगेषु उदयस्ताव
त्पर्यंतकालोमत्तोक्तोऽवधिर्गृह्यताम् उदयपर्यंतंत्वांप्रतीक्षइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ वानरान्परिष्वज्यतेभ्यःसंप्रदानंप्रीतिदानंदीयताम् संसाधयआमंत्रयस्व पाठांतरेपिउक्तार्थएव ॥ ३४ ॥ सुदृष्टांपुन
र्दर्शनासंभवात् आत्मसमंपुत्रादिकंराज्यरक्षायैराजानंकुरुष्व क्रीडस्वआउदयम् ॥ ३५ ॥ मत्तंपानादिना प्रमत्तमनवहितम् रहितमायुधादिभिः त्वद्विधंत्वामिवस्त्रीमध्यगम् मदमोहितंस्त्रीभोगा

किमर्थंनगरद्वारमिदंरुध्वाविनर्दसे ॥ दुंदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावानरेंद्रस्यधीमतः॥ उवाचदुंदुभिर्वाक्यं
क्रोधात्संरक्तलोचनः॥ ३१ ॥ नत्वंस्त्रीसंनिधौवीरवचनंवक्तुमर्हसि ॥ ममयुद्धंप्रयच्छाद्यततोज्ञास्यामितेबलम् ॥ ३२॥ अथवाधारयिष्यामिक्रो
धमद्यनिशामिमां॥ गृह्यतामुदयःस्वैरंकामभोगेषुवानर ॥ ३३ ॥ दीयतांसंप्रदानंचपरिष्वज्यचवानरान् ॥ सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वंसंसाधयसुहृज्ज
नम् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टांकुरुकिष्किंधांकुरुष्वात्मसमंपुरे ॥ क्रीडस्वचसमंस्त्रीभिरहंतेदर्पशासनः ॥ ३५ ॥ योहिमत्तंप्रमत्तंवाभग्नंवारहितंकृशम् ॥ हन्या
त्सभ्रूणहालोकेत्वद्विधंमदमोहितम् ॥ ३६ ॥ सप्रहस्याब्रवीन्मंदंक्रोधात्तमसुरेश्वरम् ॥ विसृज्यताःस्त्रियःसर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७॥ मत्तो
यमितिमामंस्थाद्यद्यभीतोसिसंयुगे ॥ मदोयंसंप्रहारेस्मिन्वीरपानंसमर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमेवमुक्त्वासंक्रुद्धोमालामुत्क्षिप्यकांचनीम् ॥ पित्राद
त्तांमहेंद्रेणयुद्धायव्यवतिष्ठत॥ ३९ ॥ विषाणयोर्गृहीत्वातंदुंदुभिंगिरिसंनिभम् ॥ अविध्यततदावालीविनदन्कपिकुंजरः ॥ ४० ॥ वालीव्यापाद
यांचक्रेननर्दचमहास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथरक्तंतुतस्यसुस्रावपात्यतः ॥ ४१ ॥ तयोस्तुक्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः॥ युद्धंसमभवद्घोरंदुंदुभेर्वा
लिनस्तथा ॥ ४२ ॥ अयुध्यततदावालीशक्रतुल्यपराक्रमः॥ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिःशिलाभिःपादपैस्तथा ॥४३॥ परस्परंघ्नतोस्तत्रवानरासुरयोस्त
दा॥ आसीद्धीनोऽसुरोयुद्धेशक्रसूनुर्व्यवर्धत॥ ४४ ॥ तंतुदुंदुभिमुद्यम्यधरण्यामभ्यपातयत्॥ युद्धेप्राणहरेतस्मिन्निष्पिष्टोदुंदुभिस्तदा ॥ ४५॥

र्थंकृतमधुपानादितिकर्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मदोयंस्त्रीगोष्ठीजनितोपिवीरपानंवीरैरणेमनउत्साहार्थंक्रियमाणःपानविशेषः समर्थ्यतांज्ञायताम् ॥ ३८ ॥ उत्क्षिप्यकंठेप्रतिमुच्य एषा
हिमालासंग्रामजयदा ॥ ३९ ॥ अविध्यतक्षिप्तवान् ॥ ४० ॥ व्यापादयांचक्रेपातितवान्पात्यतःपात्यमानस्य ॥ ४१ ॥ अस्यैवप्रपंचस्तयोरित्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हीनःहीनबलः ॥ ४४ ॥
उद्यम्यहस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य उत्साद्येतिपाठेउत्पाटितविषाणंकृत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्रोतोभ्योनासादिद्वारेभ्यः ॥ ४६ ॥ तोलयित्वाहस्तग्रहणेनभारंज्ञात्वा योजनंतावद्दूरम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तस्यविप्रुषःकर्तारंकोन्वयमितिचिंतयामास ॥ ४९ ॥ चिंतायाएवाभिनयोयेनेत्यादि
॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अप्रवेष्टव्यम् नप्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ आसुरींतनुंक्षिपतायेनेमेपादपाःसंभग्नाइत्यन्वयः सयदिमामकंआश्रमंतदागमनमुद्दिश्यसमंतात्परिसरवर्तिपूर्णयोजनंतत्प

स्रोतोभ्योबहुरक्तंतुतस्यसुस्रावपात्यतः ॥ पपातचमहाबाहुःक्षितौपंचत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तंतोलयित्वाबाहुभ्यांगतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेपवेग
वान्वालीवेगेनैकेनयोजनम् ॥ ४७ ॥ तस्यवेगप्रविद्धस्यवक्त्रात्क्षतजबिंदवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्तामतंगस्याश्रमंप्रति ॥ ४८ ॥ तान्दृष्ट्वापतितांस्त
त्रमुनिःशोणितविप्रुषः ॥ क्रुद्धस्तस्यमहाभागचिंतयामासकोन्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहंसहसास्पृष्टःशोणितेनदुरात्मना ॥ कोयंदुरात्मादुर्बुद्धिरकृता
त्माचबालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वासविनिष्क्रम्यददर्शमुनिसत्तमः ॥ महिषंपर्वताकारंगतासुंपतितंभुवि ॥ ५१ ॥ सतुविज्ञायतपसावानरेणकृतंहितत् ॥
उत्ससर्जमहाशापंक्षेप्तारंवानरंप्रति ॥ ५२ ॥ इहतेनाप्रवेष्टव्यंप्रविष्टस्यवधोभवेत् ॥ वनंमत्संश्रयंयेनदूषितंरुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥ क्षिपतापादपाश्चेमे
संभग्नाश्चासुरींतनुम् ॥ समंतादाश्रमंपूर्णंयोजनंमामकंयदि ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यतिदुर्बुद्धिर्व्यक्तंसनभविष्यति ॥ येचास्यसचिवाःकेचित्संश्रिता
मामकंवनम् ॥ ५५ ॥ नचतैरिहवस्तव्यंश्रुत्वायांतुयथासुखम् ॥ तेपिवायदितिष्ठंतिशपिष्येतानपिध्रुवम् ॥ ५६ ॥ वनेस्मिन्मामकेनित्यंपुत्रवत्परिर
क्षिते ॥ पत्रांकुरविनाशायफलमूलाभवायच ॥ ५७ ॥ दिवसश्चाद्यमर्यादायंद्रष्टाश्वोस्मिवानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणिसवैशैलोभविष्यति ॥ ५८ ॥
ततस्तेवानराःश्रुत्वागिरंमुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वावालिरब्रवीत् ॥ ५९ ॥ किंभवंतःसमस्ताश्चमतंगवनवासिनः ॥ मत्समी
पमनुप्राप्ताअपिस्वस्तिवनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्तेकारणंसर्वंतथाशापंचवालिनः ॥ शशंसुर्वानराःसर्वेवालिनेहेममालिने ॥ ६१ ॥

यंतम् ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यतिपद्भ्यांस्प्रक्ष्यतितर्हिनभविष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तैर्वालिसचिवैः श्रुत्वामद्दुस्स्पृष्टंशापम् ॥ ५६ ॥ शापमेवहेतूपन्यासपूर्वमाह वनेइति फलाद्यभावा
यतन्नाशायजायंतेयतोऽतःशपिष्यामि ॥ ५७ ॥ अद्यदिवसःअयंदिवसः मर्यादादास्यमानशापस्य तदेवाह यमिति अस्मिअहंयंवानरंवालिसंबंधिनंश्वोद्रष्टासशैलोभविष्यति ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

याचनेस्मअयाचत शापमोक्षमितिशेषः ॥ ६२ ॥ शापधारणेनशापविषयदोषज्ञानेन ॥ ६३॥६४॥६५॥ अस्थिनिचयःशुष्ककायः ॥ ६६ ॥ इमेविपुलाःविशालमूलस्कंधाःशाखावलंबिनः प्रशस्तबहुशाखावंतः यत्रयेषु एकंएककालमेव वालीओजसाओजोयुक्तकंपनेनसर्वान्निष्पत्रयितुंपत्रहीनान्कर्तुंघटतेचेष्टते तेइमेसप्तसालाइत्यर्थः अनेनवायोरप्यधिकंबलंसूचितम् नहिवायोर्युगपत्कंपनेनसकलार्द्रपत्रपातनंकचिद्दृष्टचरंकश्चित्तु निष्पत्रयितुंनिष्पत्रीकर्तुमित्यर्थः एकंसालंशरेणभित्त्वाशरोनिष्पत्रंयथागच्छतितथाकर्तुमतिव्यथयितुमितियावत् सपत्रनिष्पत्रादतिव्य

एतच्छ्रुत्वातदावालीवचनंवानरेरितम् ॥ समहर्षिंसमासाद्ययाचतेस्मकृतांजलिः॥६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्यप्रविवेशाश्रमंप्रति ॥शापधारणभीतस्तुवालीविह्वलतांगतः ॥६३॥ ततःशापभयाद्भीतोऋश्यमूकंमहागिरिम्॥ प्रवेष्टुंनेच्छतिहरिर्द्रष्टुंवापिनरेश्वर ॥ ६४॥ तस्याप्रवेशंज्ञात्वाहमिदंराममहावनम्॥ विचरामिसहामात्योविषादेनविवर्जितः ॥६५॥ एषोस्थिनिचयस्तस्यदुंदुभेःसंप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्यगिरिकूटनिभोमहान् ॥६६॥ इमेचविपुलाःसालाःसप्तशाखावलंबिनः ॥ यत्रैकंघटतेवालीनिष्पत्रयितमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमंवीर्यंमयारामप्रकाशितम् ॥ कथंतंवालिनंहंतुंसमरेशक्ष्यसेनृप ॥ ६८ ॥ तथाब्रुवाणंसुग्रीवंप्रहसन्लक्ष्मणोब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणिनिर्वृत्तेश्रद्दध्यावालिनोवधम् ॥६९॥ तमुवाचाथसुग्रीवःसप्तसालानिमान्पुरा ॥एवमेकैकशोवालीविव्याथाथसचासकृत् ॥ ७० ॥ रामोनिर्दारयेदेषांबाणेनैकेनचद्रुमम् ॥ वालिनंनिहतंमन्येदृष्ट्वारामस्यविक्रमम्॥ ७१ ॥ हतस्यमहिषस्यास्थिपादेनैकेनलक्ष्मण ॥ उद्यम्यप्रक्षिपेच्चापितरसाद्वेधनुःशते ॥७२॥ एवमुक्त्वातुसुग्रीवोरामंरक्तांतलोचनः॥ ध्यात्वामुहूर्तंकाकुत्स्थंपुनरेववचोब्रवीत् ॥ ७३॥ शूरश्चशूरमानीचप्रख्यातबलपौरुषः॥ बलवान्वानरोवालीसंयुगेष्वपराजितः॥ ७४॥

थनइतिशाखावान् अप्राकृतकपित्वाच्चबाणव्यापारस्यापिसंभवइतिव्याचख्यौ ॥ ६७॥ उक्तंवालिवीर्यमुपसंहरति एतदिति ॥ ६८ ॥ प्रहसन् भगवद्वीर्याज्ञानादेवंवादइतिहासः ॥ ६९ ॥ एवमुक्तप्रकारेणएकैकशःएकैकस्मिन्कालेसप्तापिसवालीअसकृद्विव्याथपीडितवान् आर्षपरस्मैपदम् सकृत्त्वेःकाकतालीयत्वव्युदासायासकृदिति विव्याधेतिपाठांतरम् तुल्योर्थः ॥ ७० ॥ एकेनबाणेनैषामेकंद्रुममपिचेन्निर्दारयेत् तदापिवालिनंहतंमन्ये तद्वधयोग्यतासंभावनयेतिभावः पादेनास्थ्नोहस्तेनस्पर्शायोग्यत्वात् तरसाबलेनप्रक्षिपेदपिचेत्तदापिरामस्यविक्रमंदृष्ट्वावालिनंहतंमन्यइतिसंबंधः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ध्यात्वारामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्रामेणवालिवधःशक्योनवेतिसंचिंत्य ॥ ७३ ॥ पुनर्मित्रभावेनाह शूरश्चेति ॥ ७४॥

यानिवालिकर्माणिसंचिंत्यभीतस्तेनसहरणायभीतः ॥ ७५ ॥ उक्तमेवभीत्यापुनराह तमजय्यमिति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्वांमित्रभूतम् ॥ ७८ ॥ यदिमामाश्रितस्तर्हित्यजवालिभयंतत्राह किं
विति तद्बलंज्ञातंत्वद्बलंचाज्ञातमतोभयमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ तुलयेत्वद्बलपरीक्षांनकुर्वेइतिभावः नावमन्येनभीषयेच किंतुस्वकातर्यादित्रपुनर्ब्रवीमीतिभावः ॥ ८० ॥ वाणीवालिवधविषया प्र

दृष्टंतेचास्यकर्माणिदुष्कराणिसुरैरपि ॥ यानिसंचिंत्यभीतोहमृष्यमूकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥ तमजय्यमधृष्यंचवानरेंद्रममर्षणम् ॥ विचिंतयन्नमुं
चापिऋष्यमूकममुंत्वहम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नःशंकितश्चाहंविचरामिमहावने ॥ अनुरक्तैःसहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपालब्धंचमेश्लाघ्यंस
न्मित्रंमित्रवत्सल ॥ त्वामहंपुरुषव्याघ्रहिमवंतमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किंतुतस्यबलज्ञोहंदुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षंतुमेवीर्यंसमरेतवराघव
॥ ७९ ॥ नखल्वहंत्वांतुलयेनावमन्येनभीषये ॥ कर्मभिस्तस्यभीमैश्चकातर्यंजनितंमम ॥ ८० ॥ कामंराघवतेवाणीप्रमाणंधैर्यमाकृतिः ॥ सूचयंति
परंतेजोभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ स्मितपूर्वमतोरामःप्रत्युवाचहरिंप्रति ॥ ८२ ॥ यदिनप्रत्ययोस्मा
सुविक्रमेतववानर ॥ प्रत्ययंसमरेश्लाघ्यमहमुत्पादयामिते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसांत्वयन्लक्ष्मणाग्रजः ॥ राघवोदुंदुभेःकायंपादांगुष्ठेनली
लया ॥ ८४ ॥ तोलयित्वामहाबाहुश्चिक्षेपदशयोजनम् ॥ असुरस्यतनुंशुष्कांपादांगुष्ठेनवीर्यवान् ॥ ८५ ॥ क्षिप्तंदृष्ट्वाततःकायंसुग्रीवःपुनरब्रवीत् ॥
लक्ष्मणस्याग्रतोरामंतपंतमिवभास्करम् ॥ हरीणामग्रतोवीरमिदंवचनमर्थवत् ॥ ८६ ॥ आर्द्रःसमांसःप्रत्यग्रःक्षिप्तःकायःपुरासखे ॥ परिश्रांतेनम
त्तेनभ्रात्रामेवालिनातदा ॥ ८७ ॥ लघुःसंप्रतिनिर्मांसस्तृणभूतश्चराघव ॥ क्षिप्तएवंप्रहर्षेणभवतारघुनंदन ॥ ८८ ॥ नात्रशक्यंबलंज्ञातुंतववात
स्यवाधिकम् ॥ आर्द्रशुष्कमितिह्येतत्सुमहद्राघवांतरम् ॥ ८९ ॥

माणंविश्वसनीया यतोधैर्यमकातर्येणतृणीकृत्यवादः आकृतिरनुभवसिद्धोदिव्यविग्रहएतेद्वे परंतेजःसकलजगत्संहारकंतेजःकाममतिशयेनसूचयंतिसूचयतः भस्मच्छन्नानलोपमयागुप्ताव
स्थितिमहाशक्तिमत्त्वंसूचितम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अस्मासुविक्रमेअस्मन्निष्ठविक्रमे प्रत्ययोविश्वासः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अर्थवदुपपत्तियुक्तमिदंवचनमब्रवीत् अनुत्पन्नप्रत्ययइतिशेषः
॥ ८६ ॥ तदेवाह आर्द्रइति प्रत्यग्रोनूतनः मत्तेनभोगार्थपीतमदेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ बलाधिक्यनिर्णयेहेतुमाह आर्द्रमिति ॥ ८९ ॥

यद्वलंतत्रेतिशेषः यद्वलेइतिपाठेयदितिअव्ययम् यःसंशयोस्थिप्रक्षेपात्वाकृवलविषयेआसीत्सोद्याप्यस्त्येवेत्यर्थः तर्हिकिंतेप्रत्ययकारकंतत्राह सालमेकमिति एकंसालंउक्तेषुविनिर्भिंद्यबला बलविषयेव्यक्तिःप्रकटताभवेत् ॥ १० ॥ ११ ॥ त्वयाप्रहितःक्षिप्तःशरःइमंसालंविदारयिष्यति अत्रनसंदेहस्तस्मात्त्वयाविमर्शोविचारोनकर्तव्यः मयासख्यासंप्रतिशापितःशपथपूर्वंनियुक्तो ऽतोममप्रियंध्रुवंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तेजःसुतेजस्विषु विक्रमेवरःश्रेष्ठत्वेनाभिमतोसिभवसीत्यर्थः सालभेदनेसतीतिशेषः ॥ १३ ॥ गधमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ सएकसालोद्देशेनैवक्षिप्तोपिबाणःसप्तसालान्भित्त्वातदाश्रमगिरिप्रस्थमपि भित्त्वातदाधारभूमिमपिभित्त्वासप्तभूमिरसातलंविवेशेत्यर्थः ॥ ३ ॥ निष्पत्यरसातलपर्यंतंगत्वातत्रत्यासुरान्हत्वातमेवतूर्णंपूर्वाधारंतूणम् अनेनरामबाणानांचेतनपरशक्तिमद्देवताधिष्ठितत्वंसूचयति तदुक्तम् युगपत्सप्ततालांश्चरघुनाथोबिभेदह पातालदानवान्हत्वापुनस्तूणंविवेशचेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रलंबीकृतभूषणःसाष्टांगप्रणामवशाल्लंबमानावस्थापन्नोरःकंठादिवर्तिसकलभूषणःकृतांजलिरुत्थानानंतरमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सएवसंशयस्तातत्तवतस्यचयद्बलम् ॥ सालमेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ १० ॥ कृत्वैतत्कार्मुकंसज्यंहस्तिहस्तमिवापरम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्यविसृजस्वमहाशरम् ॥ ११ ॥ इमंहिसालंप्रहितस्त्वयाशरोनसंशयोत्रास्तिविदारयिष्यति ॥ अलंविमर्शेनममप्रियंध्रुवंकुरुष्वराजन्प्रतिशापितोमया ॥ १२ ॥ यथाहितेजःसुवरःसदारविर्यथाहिशैलोहिमवान्महाद्रिषु ॥ यथाचतुष्पत्सुचकेसरीवरस्तथानराणामसिविक्रमेवरः ॥ १३ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतच्चवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थंमहातेजारामोजग्राहकार्मुकम् ॥ १ ॥ सगृहीत्वाधनुर्घोरंशरमेकंचमानदः ॥ सालमुद्दिश्यचिक्षेपपूरयन्सरवैर्दिशः ॥ २ ॥ सविसृष्टोबलवताबाणःस्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वातालान्गिरिप्रस्थंसप्तभूमिंविवेशह ॥ ३ ॥ सायकस्तुमुहूर्तेनतालान्भित्त्वामहाजवः ॥ निष्पत्यचपुनस्तूणंतमेवप्रविवेशह ॥ ४ ॥ तान्हष्ट्वासप्तनिर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः ॥ रामस्यशरवेगेनविस्मयंपरमंगतः ॥ ५ ॥ समूर्ध्नान्यपतद्भूमौप्रलंबीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतोराघवायकृतांजलिः ॥ ६ ॥ इदंचोवाचधर्मज्ञंकर्मणातेनहर्षितः ॥ रामंसर्वास्त्रविदुषांश्रेष्ठंशूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ भूमिश्च चाल्सप्तपातालास्तद्वर्तिनोऽसुराश्च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुगतम् तत्सममित्यर्थः यद्वा लक्ष्मणवत्प्रियत्वेनानुगतंस्वीकृतम् सुग्रीवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मादृष्यमूकात् भ्रातृगंधिनंअनर्थकभ्रातृव्यपदेशम् ॥ १३ ॥ आत्मानंस्वदेहान् ॥ १४ ॥ ह्लानकारणादाह्लाननिमित्तंगाढंपरिहितंवस्त्रंयेनेत्यर्थः वाससादृढंकटिंवद्ध्वेत्यर्थः वेगात्नादकारणप्राणवेगादुत्पन्नैरि

सेंद्रानपिसुरान्सर्वांस्त्वंबाणैःपुरुषर्षभ ॥ समर्थःसमरेहंतुंकिंपुनर्वालिनंप्रभो ॥ ८ ॥ येनसप्तमहातालागिरिर्भूमिश्चदारिता ॥ बाणेनैकेनकाकुत्स्थ स्थातातेकोरणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्यमेविगतःशोकःप्रीतिरद्यपरामम ॥ सुहृदंत्वांसमासाद्यमहेंद्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैवप्रियार्थंमेवैरिणंभ्रातृ रूपिणम् ॥ वालिनंजहिकाकुत्स्थमयावद्धोयमंजलिः ॥ ११ ॥ ततोरामःपरिष्वज्यसुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोलक्ष्मणानुगतंवचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छामकिष्किंधांक्षिप्रंगच्छत्वमग्रतः ॥ गत्वाचाह्वयसुग्रीववालिनंभ्रातृगंधिनम् ॥ १३ ॥ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोप्यनदद्घोरंवालिनोह्लानकारणात् ॥ गाढंपरिहितोवेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरम् ॥ १५ ॥ तंश्रुत्वानिनदंभ्रातुःक्रुद्धोवालीमहाबलः ॥ निष्पपातसुसंरब्धोभास्करोस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततःसुतुमुलंयुद्धंवालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगनेग्रहयोर्घोरंबुधांगारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरशनिकल्पैश्चवज्रकल्पैश्चमुष्टिभिः ॥ जघ्नतुःसमरेन्योन्यंभ्रातरौक्रोधमूर्छितौ ॥ १८ ॥ ततोरामोधनुष्पाणिस्तावुभौसमुदैक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौवीरावुभौदेवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥ यन्नावगच्छत्सुग्रीवंवालिनंवापिराघवः ॥ ततोनकृतवान्बुद्धिंमोक्तुमंतकरंशरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरेभग्नःसुग्रीवस्तेनवालिना ॥ अपश्यन्राघवंनाथमृष्यमूकंप्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥ क्लांतोरुधिरसिक्तांगःप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिद्रुतःक्रोधात्प्रविवेशमहावनम् ॥ २२ ॥ तंप्रविष्टंवनंदृष्ट्वावालीशापभयात्ततः ॥ मुक्तोह्यसित्वमित्युक्त्वासनिवृत्तोमहाबलः ॥ २३ ॥

तिशेषः ॥ १५ ॥ भास्करोस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतंअत्यल्पेनकालेनयाति एवमदृश्यस्थानतयातत्तुल्यगुहातःक्षणेनबहिरागतइत्यर्थः यत्त्वस्तपदेनोदयगिरिलक्षणम् यदपिमेरूत्तरवासिनोधिकृत्येयमुक्तिरितिव्याख्यानंतत्क्लिष्टमसंगतंचेतिस्पष्टंसुधियाम् ॥ १६ ॥ बुधांगारकयोरिव वज्रगोकर्णयोर्यथेतिपाठांतरम् वज्रगोकर्णौतदाख्यपर्वतौयथातथेतिशेषः ॥ १७ ॥ अशनिर्दंभोलिःवज्रंवज्रायुधम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नावगच्छद्विविच्येतिशेषः ॥ २० ॥ राघवंनाथंरक्षकमित्यपश्यन्अजानन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ वनंप्रविष्टंऋष्यमूकस्येतिशेषः सन्निवृत्तःपरावृत्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ ह्रीमान्परासूनत्वान् ॥ २५ ॥ विक्रमंसालभेदनेन घातयित्वायुद्धप्रेरणद्वारा किंकृतमनुचितमेवकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तामेववेलाम् सन्नम्यर्थेद्वितीया वालिनायुद्धप्रेरणवेलायाम् ततस्तदेत्यर्थः इतःऋष्यमूकवनादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सवाणोवालिसंहारकोवाणः ॥ २९ ॥ तदेवकारणमाह अलंकारेणेति ॥ ३० ॥ वर्चःशरीरकांतिः वांयुवयोः ॥ ३१ ॥ मोहितइति नन्विदमनुचितंयद्भगवतोमोहः अमोहेमोहइत्यनृतकथनंच किंचपलायनसमयेऋष्यमूकाभिमुखधावनेनव्यक्तिरस्त्येवेतिचेन्न वालिनआयुर्दायासमाप्यातथाकारणेपिसुग्रीवसंतोषायस्वस्मि

राघवोपिसहभ्रात्रासहचैवहनूमता ॥ तदेववनमागच्छत्सुग्रीवोयत्रवानरः ॥ २४ ॥ तंसमीक्ष्यागतंरामंसुग्रीवःसहलक्ष्मणम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदंवसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेतिमामुक्त्वादर्शयित्वाचविक्रमम् ॥ वैरिणाघातयित्वाचकिमिदानींत्वयाकृतम् ॥ २६ ॥ तामेववेलांवक्तव्यंत्वयाराघवतत्त्वतः ॥ वालिनंननिहन्मीतिततोनाहमितोव्रजे ॥ २७ ॥ तस्यचैवंब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ करुणंदीनयावाचाराघवःपुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवश्रूयतांतातक्रोधश्चव्यपनीयताम् ॥ कारणंयेनबाणोयंसमयानविसर्जितः ॥ २९ ॥ अलंकारेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच ॥ त्वंचसुग्रीववालीचसदृशौस्थःपरस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेणवर्चसाचैवप्रेक्षितेनचवानर ॥ विक्रमेणचवाक्यैश्चव्यक्तिंवांनोपलक्षये ॥ ३१ ॥ ततोहंरूपसादृश्यान्मोहितोवानरोत्तम ॥ नोत्सृजामिमहावेगंशरंशत्रुनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥ जीवितांतकरंघोरंसादृश्यात्तुविशंकितः ॥ मूलघातोननौस्याद्धिद्वयोरितिकृतोमया ॥ ३३ ॥ त्वयिवीरविपन्नेहिअज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यंचममबाल्यंचख्यापितंस्यात्कपीश्वर ॥ ३४ ॥ दत्ताभयवधोनामपातकंमहदद्भुतम् ॥ अहंचलक्ष्मणश्चैवसीताचवरवर्णिनी ॥ ३५ ॥ त्वदधीनावयंसर्वेवनेस्मिन्शरणंभवान् ॥ तस्माद्युध्यस्वभूयस्त्वंमामाशंकीश्चवानर ॥ ३६ ॥

न्मानुष्यवुद्ध्यनुत्पादायचात्मनिमोहोत्प्रेक्षयासमाधानादक्षतेःमोहितइत्यस्येवेतिशेषः ईदृशेविषयेएवंविधानृतवचनंनदोषायेत्यप्यनेनध्वनितम् नोत्सृजामिनोदसृजम् ॥ ३२ ॥ विशंकितःशंकावान् हिनिश्चयेन नौआवयोर्द्वयोरपित्वन्नाशेनमूलघातोनस्यात्माभूदितिएतदर्थमयाकृतःशरानुत्सर्गइतिशेषः ॥ ३३ ॥ मूलघातमेवदर्शयति त्वयीति मयाविपन्नेमद्व्यापारतोनाशिते अज्ञानमनिश्चयप्रवृत्तिः लाघवाच्चापल्यात् ॥ ३४ ॥ बाधकांतरमाह दत्तमभयमस्मैसदत्ताभयस्तस्यवधोमहत्पातकमितिनामप्रसिद्धम् स्वमूलघातमप्याह अहमिति ॥ ३५ ॥ मामाशंकीरित्याबाधायांद्वित्वम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गजपुष्पीनागपुष्पीलता शुभंसम्यक्लक्षयतीतिशुभलक्षणातताम् ॥ ३९ ॥ व्यसर्जयन्निसृष्टवान्समर्पितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥ लतयाशुक्लपुष्पनागपुष्पीलतया संध्यारागसहितंतोयदइवस्थयंवलाकानांमालयेवतयालतयाशुशुभे ॥ ४१ ॥ रामवाक्येनतत्करणेसमाहितउद्युक्तः ॥ ४२ ॥ स्वभमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

एतन्मुहूर्तेतुमयापश्यवालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेनचेष्टमानंमहीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर ॥ येनत्वामभिजानीयांद्वंद्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८ ॥ गजपुष्पीमिमांफुल्लामुत्पाट्यशुभलक्षणाम् ॥ कुरुलक्ष्मणकंठेस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ ३९ ॥ ततोगिरितटेजातामुत्पाट्यकुसुमायुताम् ॥ लक्ष्मणोगजपुष्पींतांतस्यकंठेव्यसर्जयत् ॥ ४० ॥ सतयाशुशुभेश्रीमान्लतयाकंठसक्तया ॥ मालयेववलाकानांससंध्यइवतोयदः ॥ ४१ ॥ विभ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः ॥ जगामसहरामेणकिष्किंधांपुनरापसः ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋष्यमूकात्सधर्मात्माकिष्किंधांलक्ष्मणाग्रजः ॥ जगामसहसुग्रीवोवालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकांचनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वारणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्रतस्तुययौतस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ सुग्रीवःसंहतग्रीवोलक्ष्मणस्यमहाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतोहनुमान्वीरोनलोनीलश्चवीर्यवान् ॥ तारश्चैवमहातेजाहरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ तेवीक्षमाणावृक्षांश्चपुष्पभारावलंबिनः ॥ प्रसन्नांबुवहाश्चैवसरितःसागरंगमाः ॥ ५ ॥ कंदराणिचशैलांश्चनिर्दराणिगुहास्तथा ॥ शिखराणिचमुख्यानिदरीश्चप्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैदूर्यविमलैस्तोयैःपद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान्सजलान्मार्गेतटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ कारंडैःसारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः ॥ चक्रवाकैस्तथाचान्यैःशकुनैःप्रतिनादितान् ॥ ८ ॥

आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋष्यमूकादिति ॥ १ ॥ २ ॥ संहतग्रीवःदृढबंधबद्धग्रीवः हरियूथपानामपियूथंपातितादृशः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कंदराणिमंदिराकारपर्वतविवराणि निर्दराणिशिलाविवराणि गुहाःदेवखातगिरिबिलानि दर्योगह्वराणि ॥ ६ ॥ आकोशमग्रभागपर्यंतंकुड्मलैर्मुकुलरूपैः तेनेषद्विकसितैःपद्मैःशोभितान्अवलोकयन ॥ ७ ॥ कारंडैःकारंडवैः ॥ ८ ॥

शष्पंतृणम् ॥ ९ ॥ कूलघातित्वादवतटाकवैरित्वम् एकचरान् असहायचरान् ॥ १० ॥ द्विरदप्रख्यान् गजतुल्यान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्रुमाणां खंडः समूहो यस्मिंस्तादृशं वनम् ॥ १३ ॥ वृक्षखंडो वृक्षसमूहः मेघेत्याद्युत्तरान्वयि ॥ १४ ॥ त्वया कर्त्रा कौतूहलस्यौत्सुक्यस्यापनयनं निवर्तनं कर्तुं कारयितुमिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ उद्यानैरुपवनैश्च संपन्नं युक्तम् ॥ १७ ॥ सप्तजनानामस

मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणाम् ॥ चरतां सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदंतविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानिव जंगमान् ॥ वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ वनेवनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् ॥ पश्यंतस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनंदनः ॥ द्रुमखंडवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एष मेघ इवाकाशे वृक्षखंडः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यंतकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्तजना नाम मुनयः शंसितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेंद्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयंत्येतत्तथान्ये वनचारिणः ॥ विशंति मोहाद्येऽप्यत्र न निवर्तंति ते पुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवाश्चात्र श्रूयंते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनश्चापि गंधो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोऽपि दीप्यंते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोतांगारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः प्रकाशंते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥

सप्तजना इति प्रसिद्धा अधःशीर्षाः भूप्रतिष्ठापितशिरसः ॥ १८ ॥ केवलवायुनैव सप्तरात्रेगते कृताहाराः सप्तभिर्वर्षशतैः सकलेवरा दिवं याताः ॥ १९ ॥ एतदाश्रमम् अर्धर्चादिराश्रमशब्दः ॥ २० ॥ वर्जयंति न प्रविशंति पुनर्न निवर्तंते अत्रैव म्रियंत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सकलाक्षराः कलाक्षरा भिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिता भूषणरवा अप्सरसामिति शेषः दिव्यो गंधश्च तासामेवानुभूयत इति शेषः ॥ २२ ॥ न केवलं भोगभूमिः कर्मभूमिरपीत्याह त्रेतेत्यादि कपोतांगवदरुणो धूसरो घन इव धूमो वृक्षाग्रान्वेष्टयन्व्यामुवन्दृश्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ तेषामुद्दिश्यतानुद्दिश्येतियावत् तेषांप्रणमंतितान्प्रणमंति ॥ २६ ॥ महात्मानः महात्मनस्तान्दृषीनुद्दिश्याभ्यवादयत्नमस्कृतवान् ॥ २७ ॥ वानराहनुमदादयः एतत्कथाप्रश्नादिकं
वाल्यायुःसमाप्तिकालत्काभाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ शस्त्राणिवानराणांशस्त्रंशिलादि ॥ ३० ॥ नगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधा

कुरुप्रणामंधर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्यराघव ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रयतःसंहतांजलिः ॥ २५ ॥ प्रणमंतिहियेतेषामृषीणांभावितात्मनाम् ॥ नतेषामशु
भंकिंचिच्छरीरेरामविद्यते ॥ २६ ॥ ततोरामःसहभ्रात्रालक्ष्मणेनकृतांजलिः ॥ समुद्दिश्यमहात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्यचध
र्मात्मारामोभ्राताचलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवोवानराश्चैवजग्मुःसंहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तांदुराधर्षां
किष्किंधांवालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तुरामानुजरामवानराःप्रगृह्यशस्त्राण्युदितोग्रतेजसः ॥ पुरींसुरेशात्मजवीर्यपालितांवधायशत्रोःपुनरा
गताःस्विह ॥ ३० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आदिकाव्येकि० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनः
पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १ ॥ विसार्यसर्वतोदृष्टिंकाननेकाननप्रियः ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥
ततस्तुनिनदंघोरंकृत्वायुद्धायचाह्वयन् ॥ परिवारैःपरिवृतोनादैर्भिदन्निवांबरम् ॥ ३ ॥ गर्जन्निवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः ॥ अथबालार्कसदृशो
दृप्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वारामंक्रियादक्षंसुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरयाव्याप्तांतप्तकांचनभूषणाम् ॥ ५ ॥ प्राप्ताःस्मध्वजयंत्राढ्यांकि
ष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ प्रतिज्ञायाकृतावीरत्वयावालिवधेपुरा ॥ ६ ॥ सफलांकुरुतांक्षिप्रंलतांकालइवागतः ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवेणसरा
घवः ॥ ७ ॥ तमेवावाचवचनंसुग्रीवंशत्रुसूदनः ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनयागजसाह्वया ॥ ८ ॥

कांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गहनेनिबिडेदुष्प्रवेशे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वायोर्वेगःपुरःसरोयस्यसमहामेघइव बालार्कसदृशोवर्णेनप्रतापेनच ॥ ४ ॥ हरिरूपवागुर
याव्याप्तांवागुराकारतयास्थितहरिकाम् ॥ ५ ॥ ध्वजैर्यंत्रैःप्राकारयुद्धापेक्षितैराढ्याम् ॥ ६ ॥ यथाआगतःकालोऋतुविशेषरूपःलतांप्राप्तपुष्पांततःसफलांकरोतितथास्वकृतप्रतिज्ञांत्वम
पिसफलांकुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ गजसाह्वयागजेनसमानाआह्वानामयस्यास्तया ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ नक्षत्रमालयाआकाशेविपरीतोविशेषेणपरीतोवेष्टितःसूर्यइव कविविकल्पितोपमालीकोपमा तेनतादृशःसूर्योयदिभवेत्तदातरुणार्कवर्णस्यकंठसक्तशुक्लपुष्पमालस्योपमास्यादित्यतिश
योक्तिरत्रव्यंग्या के.चित्तुविपरीतेइतिसमस्यंतम् परीतंतुदिवाप्रोक्तंविपरीतंतुशर्वरी पौर्णमासीगतश्चंद्रःसूर्यइत्यभिधीयतइतिव्याचक्षते ॥ १० ॥ प्रमोक्ष्यामिप्रमोचयिष्यामि ॥ ११ ॥ चेष्टते
लुठिष्यति मद्दर्शनानंतरमेवेतिशेषः ॥ १२ ॥ यदिमदृष्टिपथंगतोजीवन्नसविनिवर्ततेततस्तदामामांदोषेणोपलक्षितंगच्छेदवगच्छेत्मांगर्हेच्च किंचमद्बलस्यदृष्टत्वाद्वालिनंनिहतमेवावेहीत्याह प्रत्य

लक्ष्मणेनसमुत्पाट्यएषाकंठेकृतातव ॥ शोभसेप्यधिकंवीरलतयाकंठसक्तया ॥ ९ ॥ विपरीतइवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया ॥ अद्यवालिसमुत्थं
तेभयंवैरंचवानर ॥ १० ॥ एकेनाहंप्रमोक्ष्यामिबाणमोक्षेणसंयुगे ॥ ममदर्शयसुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वालीविनिहतोयावद्वनेपांसु
षुचेष्टते ॥ यदिदृष्टिपथंप्राप्तोजीवन्सविनिवर्तते ॥ १२ ॥ ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगर्हेच्चमांभवान् ॥ प्रत्यक्षंसप्ततेतालामयाबाणेनदारिताः ॥ १३ ॥
ततोवेत्सिबलेनाद्यवालिनंनिहतंरणे ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेचिरंकृच्छ्रेपितिष्ठता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेननचवक्ष्येकथंचन ॥ सफलांचकरिष्यामिप्र
तिज्ञांजहिसंभ्रमम् ॥ १५ ॥ प्रसूतंकलमक्षेत्रंवर्षेणेवशतक्रतुः ॥ तदाह्वाननिमित्तंचवालिनोहेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीवकुरुतंशब्दंनिष्पतेद्येनवा
नरः ॥ जितकाशीजयश्लाघीत्वयाचाधर्षितःपुरात् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रियसंयुगः ॥ रिपूणांधर्षितंश्रुत्वामर्षयंतिनसंयुगे ॥ १८ ॥
जानंतस्तुस्वकंवीर्यंस्त्रीसमक्षंविशेषतः ॥ सतुरामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः ॥ १९ ॥ ननर्दक्रूरनादेनविनिर्भिदन्निवांबरम् ॥ तत्रशब्देनवित्र
स्तागावोयांतिहतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टाःकुलस्त्रियइवाकुलाः ॥ द्रवंतिचमृगाःशीघ्रंभग्नाइवरणेहयाः ॥ २१ ॥ पतंतिचखगाभूमौक्षी
णपुण्याइवग्रहाः ॥ २२ ॥

क्षमिति ॥ १३ ॥ वेत्सिविद्धि कृच्छ्रेपिप्राणसंकटेपि मेमया ॥ १४ ॥ धर्मलोभेनधर्मलिप्सयापरीतेनव्याप्तचित्तेनेतिपूर्वान्वयि ॥ १५ ॥ सफलांकरिष्यामीत्यत्रदृष्टांतः प्रसूतमिति अंकुरित
मित्यर्थः कलमक्षेत्रमिति व्रीहिक्षेत्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ जितकाशीजितश्वासोजितभयोवा त्वयाआधर्षितःसन्पुरायेननिष्पतेत्तंशब्दंकुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुकृतेपिआह्वानेस्त्र्यादिसक्तोन
निष्पतिष्यतितत्राह निपतिष्यतीति असंगेनस्त्र्यादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः यतःप्रियसंयुगः नमर्षयंतीत्यस्यशूराइतिशेषः ॥ १८ ॥ विशेषतोनमर्षयंतीत्यनुषंगः ॥ १९ ॥ गावोमहांतोवृषभाः हतप्र
भाःहतशक्तयः ॥ २० ॥ राजदोषेप्रजारक्षणाभावरूपेणराजदोषेण परैरन्यैरामृष्टाअतएवाकुलाव्याकुलाःकुलस्त्रियइवगावोयांति ॥ २१ ॥ ग्रहाः देवाः ॥ २२ ॥

जीमूतवत्कृतप्रणादः प्रतीतःरामेइतिशेषः शौर्येपराक्रमकरणेविवृद्धंतेजोयस्य सरित्पतिर्वासमुद्रइव ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ एकपदेतत्क्षणे आपादितःसंपादितः ॥ २ ॥ कनकप्रभस्य क्रोधादतिरक्तत्वेसहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयताएतदादीनिआसन्नमृत्युलक्षणानि ॥ ३ ॥ उत्पतितपद्मेत्येकदेशेतंत्रम् उत्पतितैरुद्धतैःपद्मैरुत्पतितानष्टापद्मकृतशोभायस्यतादृशोमृणालसहितोह्रदइववदंष्ट्रामृणालस्थानीया ॥ ४॥

ततःसजीमूतकृतप्रणादोनादंत्व्यमुंचत्त्वरयाप्रतीतः॥ सूर्यात्मजःशौर्यविवृद्धतेजाःसरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मिः॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्री०वा०आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४॥ ॥ ५॥ ॥ अथतस्यनिनादंतंसुग्रीवस्यमहात्मनः॥ शुश्रावांतःपुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः॥ १॥ श्रुत्वातुतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनम्॥ मदश्चैकपदेनष्टःक्रोधश्चापादितोमहान्॥ २॥ ततोरोषपरीतांगोवालीसकनकप्रभः॥ उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः॥ ३॥ वालीदंष्ट्राकरालस्तुक्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः॥ भात्युत्पतितपद्माभःसमृणालइवह्रदः॥ ४॥ शब्दंदुर्मर्षणंश्रुत्वानिष्पपाततितोहरिः॥ वेगेनचपदन्यासैर्दारयन्निवमेदिनीम्॥ ५॥ तंतुतारापरिष्वज्यस्नेहाद्दर्शितसौहृदा॥ उवाचत्रस्तसंभ्रांताहितोदर्कमिदंवचः॥ ६॥ साधुक्रोधमिमंवीरनदीवेगमिवागतम्॥ शयनादुत्थितःकाल्यंत्यजभुक्तामिवस्रजम्॥ ७॥ काल्यमेतेनसंग्रामंकरिष्यसिचवानर॥ वीरतेशत्रुबाहुल्यंफल्गुतावानविद्यते॥ ८॥ सहसातवनिष्क्रामोममतावन्नरोचते॥ श्रूयतामभिधास्यामियन्निमित्तंनिवार्यते॥ ९॥ पूर्वमापतितःक्रोधात्सत्वामाह्वयतेयुधि॥ निष्पत्यचनिरस्तस्तेहन्यमानोदिशोगतः॥ १०॥ त्वयातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यविशेषतः॥ इहैत्यपुनराह्वानंशंकांजनयतीवमे॥ ११॥

दुर्मर्षणंदुःसहम् वेगेनयुक्तैःपदन्यासैः ॥ ५ ॥ त्रस्तसंभ्रांता कर्मधारयेपुंवत्त्वम् त्रस्ताभीता संभ्रांताक्षुभितचित्ता हितोदर्कंहितरूपोत्तरकालफलम् ॥ ६ ॥ काल्यंप्रातःकाले शयनादुत्थितःभुक्तांस्रजमिवत्यजक्रोधम् ॥ ७ ॥ काल्यंप्रातःकालेसंग्रामंकुरु हेवीरयद्यपिसंग्रामेशत्रोर्बाहुल्यंत्वत्तआधिक्यंनविद्यतेनापितवफल्गुताल्घुताविद्यतेऽथापिसहसाहठात्तवायंनिष्क्रामोनिष्क्रमणंममनरोचते कुतस्तत्राह श्रूयतामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वंक्रोधादापतितःसुग्रीवोयुद्धायत्वामाह्वयततदातेत्वयानिष्पत्यनिरस्तोहन्यमानश्चदिशोगतः ॥ १० ॥ तस्यतथानिरस्तस्यपुनरेत्याह्वानंशंकांजनयत्येव ॥ ११ ॥

कुतस्तत्राह दर्पश्चेति दर्पोगर्वः व्यवसायोयुद्धविषयः यादृशश्चनर्दतोनिनादस्यसंरंभोवृद्धिरेतद्देतस्यकारणंनाल्पं अयंदर्पादिःकारणविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वात् इत्यनुमितम् ॥ १२ ॥ कारणविशेषंदर्शयति नेति अवष्टब्धसहायःपरिगृहीतसहायः सर्वथासहायसंबंधमूलोयंसंरंभइतिभावः ॥ १३ ॥ नन्वितितस्यबुद्धिःकुतस्तत्राह प्रकृत्येति निपुणःउचितकृत्यनिष्पादनेसमर्थः तत्क्षमबुद्धिमांश्च ननुसहायवंतंवधिष्यामीतिचेत्तत्राह अपरीक्षितशत्रुनाशकवीर्येणपुंसासुग्रीवःसख्यंनेष्यति अतस्तत्सहायभूतःशंकनीयएव ॥ १४ ॥ नकेवलंमदनुमितएवायमर्थःकिंतुशब्दप्रमाणादप्यवगतइत्याह पूर्वमेवेति यन्मयापूर्वमंगदस्यकुमारस्यवचःश्रुतंतत्तवहितमद्यत्वांवक्ष्यामि ॥ १५ ॥ तदेवाह अंगदस्त्विति वनांतंवनमध्यंयातस्मैचारैर्निवेदिताप्रवृत्तिरासीत्

दर्पश्चव्यवसायश्चयादृशास्तस्यनर्दतः ॥ निनादस्यचसंरंभोनैतदल्पंहिकारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहंमन्येसुग्रीवंतमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्चयमाश्रित्यैषगर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्यानिपुणश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरः ॥ नापरीक्षितवीर्येणसुग्रीवःसख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेवमयावीरश्रुतंकथयतोवचः ॥ अंगदस्यकुमारस्यवक्ष्याम्यद्यहितंवचः ॥ १५ ॥ अंगदस्तुकुमारोयंवनांतमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेनकथिताचारैरासीन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेःपुत्रौशूरौसमरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातौप्रस्थितौरामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थंप्राप्तौतत्रदुरासदौ ॥ सतेभ्रातुर्हिविख्यातःसहायोरणकर्मणि ॥ १८ ॥ रामःपरबलामर्दीयुगांताग्निरिवोत्थितः ॥ निवासवृक्षःसाधूनामापन्नानांपरागतिः ॥ १९ ॥ आर्तानांसंश्रयश्चैवयशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः ॥ २० ॥ धातूनामिवशैलेंद्रोगुणानामाकरोमहान् ॥ तत्क्षमोनविरोधस्तेसहतेनमहात्मना ॥ २१ ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेणरामेणरणकर्मसु ॥ शूरवक्ष्यामितेकिंचिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ २२ ॥ श्रूयतांक्रियतांचैवतववक्ष्यामियद्धितम् ॥ यौवराज्येनसुग्रीवंतूर्णंसाध्वभिषेचय ॥ २३ ॥ विग्रहंमाकृथावीरभ्रात्राराजन्यवीयसा ॥ अहंहितेक्षमंमन्येतेनरामेणसौहृदम् ॥ २४ ॥

प्रवृत्तिःसुग्रीववृत्तांतः सातेनममकथिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रतयोर्मध्येयस्तवभ्रातुःसहायोविख्यातः हियतःसपरबलामर्दीसाधूनांनिवासवृक्षःआश्रयः आपन्नानांशरणागतानांगतिःशरणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ आर्तानांशत्रुपीडितानां तन्नाशायसंश्रयःसंश्रयार्हः ज्ञानंब्रह्मज्ञानं धर्मविषयंविज्ञानंशिल्पनैपुणंवा निदेशेनिरतइत्यनेनस्वराज्यमरक्षितवतःकुतःपररक्षणसामर्थ्यमित्यपास्तम् ॥ २० ॥ तत्तस्मात्तेनोच्यमानगुणकेनरामेणतवविरोधोनक्षमःनयुक्तः ॥ २१ ॥ दुर्जयेनेत्याद्यर्धंपूर्वान्वयि किंचिद्वक्ष्यमाणं त्वयाभ्यसूयितुंनेच्छामि कथमियंमांप्रतिवदतीतिमदसूयानकर्तव्येत्यर्थः आर्षत्वादसमानकर्तृत्वेपितुमुन् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनबलीयसारामेण ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ तत्रतस्मिन्दूरदेशेवा सन् विद्यमानः इहस्थस्त्वत्समीपस्थोवा भुविनपश्यामि त्वंविशेषः ॥ २६ ॥ प्रत्यनंतरंस्वाधीनम् ॥ २७ ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्यैवतवगतिर्नान्यागतिरस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदिते यदित्वयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदाहीत्यादिकविवाक्यम् ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः

सुग्रीवेणचसंप्रीतिंवैरमुत्सृज्यदूरतः॥ लालनीयोहितेभ्राातायवीयानेषवानरः॥ २५ ॥ तत्रवासन्निहस्थोवासर्वथाबंधुरेवते॥ नहितेनसमंबंधुंभुविपश्यामिकंचन ॥ २६ ॥ दानमानादिसत्कारैःकुरुष्वप्रत्यनंतरम्॥ वैरमेतत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेसतिष्ठतु ॥ २७ ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवोमहाबंधुर्मतस्तव ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्यनान्यागतिरिहास्तिते ॥ २८ ॥ यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावैषिमांहिताम् ॥ याच्यमानःप्रियत्वेनसाधुवाक्यंकुरुष्वमे ॥ २९ ॥ प्रसीदपथ्यंशृणुजल्पितंहिमेनरोषमेवानुविधातुमर्हसि॥ क्षमोहितेकोसलराजसूनुनानविग्रहःशक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ तदाहितारा हितमेववाक्यंतंवालिनंपथ्यमिदंबभाषे॥ नरोचतेतद्वचनंहितस्यकालाभिपन्नस्यविनाशकाले ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ तामेवंब्रुवतींतारांताराधिपनिभाननाम् ॥ वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोस्यसुसंरब्धंभ्रातुःशत्रोर्विशेषतः॥ मर्षयिष्यामिकेनापिकारणेनवरानने॥ २ ॥ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनाम्॥ धर्षणामर्षणंभीरुमरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे॥ सुग्रीवस्यचसंरंभंहीनग्रीवस्यगर्जितम्॥ ४ ॥ नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चकथंपापंकरिष्यति॥ ५ ॥ निवर्तस्वसहस्त्रीभिःकथंभूयोनुगच्छसि॥ सौहृदंदर्शितंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंजहिसंभ्रमम्॥ दर्पंचास्यविनेष्यामिनचप्राणैर्वियोक्ष्यते॥ ७॥

॥ १५ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ तामिति ॥ १ ॥ सुसंरब्धं भावेनिष्ठा सुसंरंभमित्यर्थः केनापि नकेनापित्वदुक्तकारणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ धर्षणामर्षणंसहनम् ॥ ३ ॥ संयुगेसंरंभं संयुगनिमित्तंसंरंभमित्यर्थः ॥ ४ ॥ राघवंप्रतिराघवनिमित्तभयमालक्ष्य मत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यः यतोधर्मज्ञत्वादिगुणःसः पापंमद्वधरूपम् ॥ ५ ॥ कथंभूयोनुगच्छसि निवर्तस्वेत्युच्यमानापीतिभावः भक्तिरनुरागः ॥ ६ ॥ दर्पंचदर्पमेव वियोक्ष्यतेवियोजयिष्यते सोदरत्वात् ॥ ७ ॥

उक्तमेवविवृणोति ईप्सितंत्वदीप्सितं दर्पमोचनेनेत्यर्थः वृक्षैर्वृक्षप्रहारैः ॥ ८ ॥ गर्वितंदर्पं आयस्तंतत्प्रवृत्तंदृढयत्नंभावेनिष्ठा सहायत्वंबुद्धिसाचिव्यम् ॥ ९ ॥ जनेनस्वपरिवारजनेन अलंजि
त्वाजयमात्रंकृत्वा निवर्तिष्ये ननुवधमित्यर्थः अहंजित्वेतिपाठस्त्वसांप्रदायिकः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रवित्स्वस्त्ययनमंत्रवेत्रीदेवांशत्वात्तद्वेदनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वतोदृष्टिंचारयन् स्थित

अहंह्याजिस्थितस्यास्यकरिष्यामियदीप्सितम् ॥ वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्यति ॥ ८ ॥ नमेगर्वितमायस्तंसहिष्यतिदुरात्मवान् ॥ कृतंता
रसहायत्वंदर्शितंसौहृदंमयि ॥ ९ ॥ शापितासिममप्राणैर्निवर्तस्वजनेनच ॥ अलंजित्वानिवर्तिष्येतमहंभ्रातरंरणे ॥ १० ॥ तंतुतारापरिष्वज्यवा
लिनंप्रियवादिनी ॥ चकाररुदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततस्स्वस्त्ययनंकृत्वामंत्रविद्विजयैषिणी ॥ अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रविष्टाशोकमोहिता
॥ १२ ॥ प्रविष्टायांतुतारायांसहस्त्रीभिःस्वमालयम् ॥ नगर्यानिर्ययौक्रुद्धोमहासर्पइवश्वसन् ॥ १३ ॥ सनिःश्वस्यमहारोषोवालीपरमवेगवान् ॥ सर्व
तश्चारयन्दृष्टिंशत्रुदर्शनकांक्षया ॥ १४ ॥ सददर्शततःश्रीमान्सुग्रीवंहेमपिंगलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धंदीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥ तंसदृष्ट्वामहाबा
हुःसुग्रीवंपर्यवस्थितम् ॥ गाढंपरिदधेवासोवालीपरमकोपनः ॥ १६ ॥ सवालीगाढसंवीतोमुष्टिमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखोययौयो
द्धुंकृतक्षणः ॥ १७ ॥ श्लिष्टंमुष्टिंसमुद्यम्यसंरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपिसमुद्दिश्यवालिनंहेममालिनम् ॥ १८ ॥ तंवालीक्रोधताम्राक्षःसुग्रीवंरणको
विदम् ॥ आपतंतंमहावेगमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एषमुष्टिर्महान्बद्धोगाढःसुनियतांगुलिः ॥ मयावेगविमुक्तस्तेप्राणानादाययास्यति ॥ २० ॥
एवमुक्तस्तुसुग्रीवःक्रुद्धोवालिनमब्रवीत् ॥ तवचैषहरन्प्राणान्मुष्टिःपततुमूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेनसंक्रुद्धःसमभिक्रम्यवेगतः ॥ अभवच्छोणि
तोद्गारीसापीडइवपर्वतः ॥ २२ ॥

इतिशेषः ॥ १४ ॥ सुसंवीतंबद्धकच्छं अवष्टब्धंयुयुत्सयादृढंभूमिमाक्रम्यस्थितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ गाढंसंवीतःदृढंबद्धकच्छः ॥ १७ ॥ सुग्रीवोपिवालिनंसमुद्दिश्यश्लिष्टंदृढबद्धंमुष्टिमुद्यम्य
किंचित्संमुखमागतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेगविमुक्तस्त्वदुपरीतिशेषः ॥ २० ॥ एवमुक्तोवालिना तवप्राणान्हरन्नेषमुष्टिर्मामकस्तवमूर्ध्निपततुइत्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुग्रीवमभिक्रम्याक्रम्यस्थितेन
वालिनावेगतस्ताडितःसुग्रीवःसापीडःसनिर्झरःपर्वतइवाभवत् ॥ २२ ॥

निःशंकंशोणितोद्गारजदुःखसंबंधरहितंयथातथाऽभिहतोवालीसागरेनौरिवविह्वलोऽभवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुपर्णेनसमंवेगितंवेगोययोस्तौ प्रकृष्टंयुद्धंययोस्तौ चंद्रसूर्याविवेतियद्यर्थातिशयो क्लिष्टा ॥ २५ ॥ २६ ॥ परिहीयत अडभावआर्षः ॥ २७ ॥ राघवंदर्शयामासस्वहानिमितिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ युध्येतांअयुध्येताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सरामः शरंवीक्षतेस्म ॥ ३२ ॥

सुग्रीवेणतुनिःशंकंसालमुत्पाट्यतेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतोवालीवज्रेणेवमहागिरिः ॥ २३ ॥ सतुवृक्षेणनिर्भग्नःसालताडनविह्वलः ॥ गुरुभारभराक्रांतानौःससार्थेवसागरे ॥ २४ ॥ तौभीमबलविक्रांतौसुपर्णसमवेगितौ ॥ प्रयुद्धौघोरवपुषौचंद्रसूर्याविवांबरे ॥ २५ ॥ परस्परममित्रघ्नौछिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ततोऽवर्धतवालीतुबलवीर्यसमन्वितः ॥ २६ ॥ सूर्यपुत्रोमहावीर्यसुग्रीवःपरिहीयत ॥ वालिनाभग्नदर्पस्तुसुग्रीवोमंदविक्रमः ॥ २७ ॥ वालिनंप्रतिसामर्षोदर्शयामासराघवम् ॥ वृक्षैःसशाखैःशिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ २८ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिर्बाहुभिश्चपुनःपुनः ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव ॥ २९ ॥ तौशोणिताक्तौयुध्येतांवानरौवनचारिणौ ॥ मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपरस्परम् ॥ ३० ॥ हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवंवानरेश्वरम् ॥ प्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवःसमुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरम् ॥ सशरंवीक्षतेवीरोवालिनोवधकांक्षया ॥ ३२ ॥ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामासतच्चापंकालचक्रमिवांतकः ॥ ३३ ॥ तस्यज्यातलघोषेणत्रस्ताःपत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैवयुगांतइवमोहिताः ॥ ३४ ॥ मुक्तस्तुवज्रनिर्घोषःप्रदीप्ताशनिसंनिभः ॥ राघवेणमहाबाणोवालिवक्षसिपातितः ॥ ३५ ॥ ततस्तेनमहातेजावीर्ययुक्तःकपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतोवालीनिपपातमहीतले ॥ ३६ ॥ इंद्रध्वजइवोद्धूतःपौर्णमास्यांमहीतले ॥ आश्वयुक्समयेमासिगतसत्त्वोविचेतनः ॥ ३७ ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीचार्तस्वरःशनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमःकालइवांतकोपमंशरोत्तमंकांचनरूपभासितम् ॥ ससर्जदीप्तंतममित्रमर्दनंसधूममग्निंमुखतोयथाहरः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ पत्ररथाःपक्षिणः ॥ ३४ ॥ मुक्तोबाणःपातितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आश्वयुक्समयेआश्वयुक्आश्वयुजीपौर्णमासीयत्रमासेतस्मिन्नाश्विनेमासिपौर्णमास्यामिंद्रध्वजोत्सवांते उद्धूतउत्क्षिप्तइंद्रध्वजोयथा भूमौपपाततद्वद्वालीग्रीष्मांतेपतितइत्यर्थः अतएवसुग्रीवाभिषेकसमयेश्रावणोमासोधुनावर्ततइतिवचनेननविरोधः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उक्तमुपसंहरति नरोत्तमइति मुखतःमुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शोणिततोयस्यविस्रवैःस्रुतिभिःप्रभ्रंशितउत्सवांतेपातितः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥
तत्तदिति ॥ १ ॥ मुक्तरश्मिःमुक्तस्थरज्जुबंधनः ॥ २ ॥ मेदिनीतद्राज्यभूमिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणाद्यहानेकारणमाह शक्रेति ॥ ५ ॥ हैमयाहैम्या संध्ययासंध्यारागेणानुगतःपर्यंतोयस्यपयो

अथोक्षितःशोणिततोयविस्रवैःप्रपुष्पिताशोकइवाचलोद्गतः ॥ विचेतनोवासवसूनुराहवेप्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिंगतः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्री
म०वा०आ०किष्किंधाकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःशरेणाभिहतोरामेणरणकर्कशः ॥ पपातसहसावालीनिकृत्तइवपा
दपः ॥ १ ॥ सभूमौन्यस्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्यमुक्तरश्मिरिवध्वजः ॥ २ ॥ अस्मिन्निपतितेभूमौहर्यृक्षाणांगणेश्वरे ॥ नष्टचं
द्रमिवव्योमनव्यराजतमेदिनी ॥ ३ ॥ भूमौनिपतितस्यापितस्यदेहंमहात्मनः ॥ नश्रीर्जहातिनप्राणानतेजोनपराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्तावरामाला
कांचनीरत्नभूषिता ॥ दधारहरिमुख्यस्यप्राणांस्तेजःश्रियंचसा ॥ ५ ॥ सतयामालयावीरोहैमयाहरियूथपः ॥ संध्यानुगतपर्यंतःपयोधरइवाभवत्
॥ ६ ॥ तस्यमालाचदेहश्चमर्मघातीचयःशरः ॥ त्रिधेवरचितालक्ष्मीःपतितस्यापिशोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामवा
णासनक्षिप्तमावहत्परमांगतिम् ॥ ८ ॥ तंतथापतितंसंख्येगतार्चिषमिवानलम् ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकादिहच्युतम् ॥ ९ ॥ आदित्यमिवका
लेनयुगांतेभुविपातितम् ॥ महेंद्रमिवदुर्धर्षमुपेंद्रमिवदुःसहम् ॥ १० ॥ महेंद्रपुत्रंपतितंवालिनंहेममालिनम् ॥ व्यूढोरस्कंमहावाहुंदीप्तास्यंहरिलो
चनम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुचरोरामोददर्शोपससर्पच ॥ तंतथापतितंवीरंगतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ वहुमान्यचतंवीरंवीक्षमाणंशनैरिव ॥ उप
यातौमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ तंदृष्ट्वाराघवंवालीलक्ष्मणंचमहावलम् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितम् ॥ १४ ॥

धरसाम्यंतुवालिदेहस्य ॥ ६ ॥ त्रिधारचितेवत्रिधाविभक्तेवमालादेहशररूपालक्ष्मीरितियावत् ॥ ७ ॥ स्वर्गमार्गप्रभावनंतत्प्रकाशकंसत्परमांगतिंब्रह्मलोकमावहत्प्रापयतिस्म बाणाअस्यंते
अनेनेतिवाणासनंधनुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ महेंद्रंउपेंद्रस्यैववरत्वंत्वथोत्तरमिदंनामेत्येके महेंद्रआजानदेवः उपेंद्रःकर्मदेवइत्यन्ये ॥ १० ॥ हरिलोचनंपीतनेत्रंहरित्शब्दःपीतपर्यायः हरिद्राभः पाला
शोहरितोहरिदितिकोशः आर्षस्तलोपः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वहुमान्यसन्मान्य शनैरेवउपयातौसमीपंगतौ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अल्पतेजोऽसवश्वयस्यसः नष्टचेतनःनष्टचेष्टः गर्वितंगर्वोपेतंयथाभवतितथारणगर्वितंराममर्थयुक्तयावाचापरुषमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५॥ पराङ्मुखवधंयुयुत्सयात्वदनभिमुखवधं तदेवाह युद्धसं
रब्धःयुद्धार्थमन्यस्मैकृतक्रोधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ समयज्ञःउचितानुचितकालज्ञः ॥ १८ ॥ दमशमावंतर्बाह्येंद्रियनिग्रहः क्षमाशक्यप्रतिक्रियाऽपकारसहिष्णुता ॥ १९ ॥ तान्राजयोग्यान्
अभिजनंमहाकुलप्रसूतत्वम् ॥ २० ॥ अन्येनसंयुक्तमतएवतेत्वयिप्रमत्तमसावधानंमांनवेद्धुमर्हसीतिबुद्धिःतवादर्शनेतवदर्शनात्प्रागुत्पन्ना ॥ २१ ॥ विनिहतात्मानंअधर्माचरणान्नष्टात्मान

सभूमावल्पतेजोसुर्निहतोनष्टचेतनः ॥ अर्थसंहितयावाचागर्वितंरणगर्वितम् ॥ १५॥ पराङ्मुखवधंकृत्वाकोत्रप्राप्तस्त्वयागुणः ॥ यदहंयुद्धसं
रब्धस्त्वत्कृतेनिधनंगतः ॥ १६ ॥ कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः ॥ रामःकरुणवेदीचप्रजानांचहितेरतः ॥ १७॥ सानुक्रोशोमहोत्सा
हःसमयज्ञोदृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वभूतानिकथयंतियशोभुवि ॥ १८॥ दमःशमःक्षमाधर्मोधृतिःसत्त्वंपराक्रमः॥ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यप
कारिषु ॥ १९ ॥ तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यंचाभिजनंतव ॥ तारयाप्रतिषिद्धःसन्सुग्रीवेणसमागतः ॥ २० ॥ नमामन्येनसंरब्धंप्रमत्तंवेद्धुमर्हसि ॥ इ
तितेबुद्धिरुत्पन्नाबभूवादर्शनेतव ॥ २१ ॥ सत्वांविनिहतात्मानंधर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जानेपापसमाचारंतृणैःकूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सतांवेष
धरंपापंप्रच्छन्नमिवपावकम् ॥ नाहंत्वामभिजानामिधर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २३ ॥ विषयेवापुरेवातेयदापापंकरोम्यहम् ॥ नचत्वामवजानेहंक
स्मात्त्वंहंस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलाशनंनित्यंवानरंवनगोचरम् ॥ मामिहाप्रतियुध्यंतमन्येनचसमागतम् ॥ २५ ॥ त्वंनराधिपतेःपुत्रःप्रतीतः
प्रियदर्शनः ॥ लिंगमप्यस्तितेराजन्दृश्यतेधर्मसंहितम् ॥ २६ ॥ कःक्षत्रियकुलेजातःश्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ धर्मलिंगप्रतिच्छन्नःक्रूरंकर्मसमाचरेत्
॥ २७॥ त्वंराघवकुलेजातोधर्मवानितिविश्रुतः ॥ अभव्योभव्यरूपेणकिमर्थंपरिधावसे ॥ २८ ॥ सामदानंक्षमाधर्मःसत्यंधृतिपराक्रमौ ॥ पार्थि
वानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥ वयंवनचरारामम्मृगामूलफलाशिनः ॥ एषाप्रकृतिरस्माकंपुरुषस्त्वंनरेश्वर ॥ ३० ॥

म ॥ २२ ॥ प्रच्छन्नंतस्मिन्नितिशेषः छद्मव्याजः ॥ २३ ॥ विषयेदेशेयदायस्मात्पापंनकरोमि नेत्यस्यानुकर्षः त्वांनावजानेतवावज्ञांचनकरोमि ॥ २४ ॥ २५ ॥ लिंगंजटावल्कलधरत्वं
अस्ति मर्दाहिंसासाधनमितिशेषः तच्चप्रत्यक्षदृश्यमेवेत्याह दृश्यतइति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभव्योऽविनीतः ॥ २८ ॥ २९ ॥ एषावनचरत्वादिरूपाप्रकृतिःस्वभावः पुरुषस्त्वं तेनग्रामवासित्वा
दन्नाशित्वंव्यंग्यम् ॥ ३० ॥

हर्षेकृष्यं कारणानिचेत्याहुरितिशेषः वनेविद्यमानेषुमदीयेषुमूलेषुफलेषुवाकस्तेलोभः अपेक्षा नकापीत्यर्थः एवंचवनचरत्वपुरचरत्वमृगत्वमनुष्यत्वमूलाशनत्वान्नाशनत्वनरेश्वरत्ववानरेश्व रत्वरूपवैधर्म्यात्नावयोर्विरोधप्रसक्तिरितिभावः ॥३१॥ नयोनीतिर्विनयःप्रश्रयः असंकीर्णानिग्रहानुग्रहादिविषयेऽविपरीता ॥ ३२ ॥ शरासनपरायणः यत्रक्वापिशराणामासनंत्यागस्तत्पराय णः ॥ ३३ ॥ अपचितिःपूजा कामवृत्तःसन्निंद्रियैःकृष्यसेइतिसंबंधः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिवेत्ताज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निहोत्रेचकृतदारःकृताग्निहोत्रोनुजः ॥ ३६ ॥ गच्छंतेगच्छंति तेषुप्र

भूमिर्हिरण्यंरूपंचनिग्रहेकारणानिच ॥ तत्रकस्तेवनेलोभोमदीयेषुफलेषुवा ॥ ३१ ॥ नयश्चविनयश्चोभौनिग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा ननृपाःकामवृत्तयः ॥ ३२ ॥ त्वंतुकामप्रधानश्चकोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेषुसंकीर्णःशरासनपरायणः ॥ ३३ ॥ नतेस्त्यपचितिर्धर्मेनार्थेबुद्धि रवस्थिता ॥ इंद्रियैःकामवृत्तःसन्कृष्यसेमनुजेश्वर ॥ ३४ ॥ हत्वाबाणेनकाकुत्स्थमामिहानपराधिनम् ॥ किंवक्ष्यसिसतांमध्येकर्मकृत्वाजुगुप्सि तम् ॥ ३५ ॥ राजहाब्रह्महागोघ्नश्चोरःप्राणिवधेरतः ॥ नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वेनिरयगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकश्चकदर्यश्चमित्रघ्नोगुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेतेगच्छंतेनात्रसंशयः ॥ ३७ ॥ अधार्यंचर्ममेसद्भीरोमाण्यस्थिचवर्जितम् ॥ अभक्ष्याणिचमांसानित्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥ पंच पंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव ॥ शल्यकःश्वाविधोगोधाशशःकूर्मश्चपंचमः ॥ ३९ ॥ चर्मचास्थिचमेरामनस्पृशंतिमनीषिणः ॥ अभक्ष्याणिच मांसानिसोहंपंचनखोहतः ॥ ४० ॥ तारयावाक्यमुक्तोहंसत्यंसर्वज्ञयाहितम् ॥ तदतिक्रम्यमोहेनकालस्यवशमागतः ॥ ४१ ॥ त्वयानाथेनकाकुत्स्थ नसनाथावसुंधरा ॥ प्रमदाशीलसंपूर्णापत्येवचविधर्मणा ॥ ४२ ॥ शठोनैकृतिकःक्षुद्रोमिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथंदशरथेनत्वंजातःपापोमहा त्मना ॥ ४३ ॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येणसतांधर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्मांकुशेनाहंनिहतोरामहस्तिना ॥ ४४ ॥

कृतेराजहत्वंदोषोबोध्यः ॥ ३७ ॥ यद्यपिक्षत्रियस्यमृगहननमप्यस्तितथापिमद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह अधार्यमिति वर्जितंअस्पृश्यत्वेनस्मृतिषूक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अभक्ष्याणीत्यत्रप्र माणमाह पंचपंचेत्यादि ब्रह्मक्षत्रेणेतिसमाहारद्वंद्वः शल्यकःखड्गी शुक्तिकाकारशल्यावृतसर्वांगोजंतुविशेषइत्यन्ये श्वाविधःकंटकाकारदीर्घरोमभिःशुनांवेधकोजंतुः ॥ ३९ ॥ सोहंपंचनखो हतः अभक्ष्यःपंचनखोहतइत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्वंतुनराज्यार्हइत्याह त्वयेति ॥ ४२ ॥ शठोगूढविप्रियकृत् निकृतिपरापकारंचरतीतिनैकृतिकः मिथ्यैवप्रश्रितंमानसंयस्यसः अजितांतः करणइतियावत् ॥ ४३ ॥ छिन्नाचारित्र्यस्यकक्ष्यामर्यादायेनसतथा सतांधर्ममतिक्रांतेन ॥ ४४ ॥

वत्स्यसेकिंवत्स्यसीत्यर्थः किमित्यध्याहारः ॥ ४५ ॥ अपकारिषुदारापहारिषु ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अदृश्येनअप्राप्तदर्शनेनत्वयापन्नगवन्निहतः अतस्त्वंपापवशंगतइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतदर्थंसी
तायाआहरणमुद्दिश्यमामेवपूर्वंप्राप्ययद्यचोदयस्तदातवमैथिलीमहमेकाह्नानीतवानभवेःभवेयमितियावत् ॥ ४९ ॥ अनिहतंअनिहतमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ सागरतोयेतन्मध्यवर्तिद्वीपे श्वेता
मश्वतरीमिवश्वेताश्वतरीरूपिणींश्रुतिमधुकैटभाभ्यांपातालेनिगृहीतांयथाहयग्रीवोभुवमानयतिस्मतद्वत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ लोकःसर्वोपिकालेनकालधर्मेणमृत्युनाविनियुज्यते एवंविधः
स्वभावःकाममस्तुतस्मान्मेमरणकृतोनविषादःअपितुभवताराज्यंप्राप्तंचेत्तदामद्वधकारणस्यत्वद्राज्यस्यलौकैःप्रश्नेक्षमंयुक्तमुत्तरंसाधुसम्यग्विचिंत्यताम ॥ ५३ ॥ उपसंहरति इत्येवमिति

अशुभंचाप्ययुक्तंचसतांचैवविगर्हितम् ॥ वत्स्यसेचेदृशंकृत्वासद्भिःसहसमागतः ॥ ४५ ॥ उदासीनेषुयोस्मासुविक्रमोयंप्रकाशितः ॥ अपकारिषु
तेरामनैवंपश्यामिविक्रमम् ॥ ४६ ॥ दृश्यमानस्तुयुध्येथामयायुधिनृपात्मज ॥ अद्यवैवस्वतंदेवंपश्येस्त्वंनिहतोमया ॥ ४७ ॥ त्वयाऽदृश्येनतुरणेनि
हतोहंदुरासदः ॥ प्रसुप्तःपन्नगेनेवनरःपापवशंगतः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवप्रियकामेनयदहंनिहतस्त्वया ॥ मामेवयदिपूर्वंत्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिली
महमेकाह्नातवचानीतवान्भवेः ॥ ४९ ॥ राक्षसंचदुरात्मानंतवभार्यापहारिणम् ॥ कंठेबद्ध्वाप्रदद्यांतेऽनिहतंरावणंरणे ॥ ५० ॥ न्यस्तांसागरतोयेवा
पातालेवापिमैथिलीम् ॥ आनयेयंतवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥ युक्तंयत्प्राप्नुयाद्राज्यंसुग्रीवःस्वर्गतेमयि ॥ अयुक्तंयदधर्मेणत्वयाहंनिहतो
रणे ॥ ५२ ॥ काममेवंविधोलोकःकालेनविनियुज्यते ॥ क्षमंचेद्भवताप्राप्तमुत्तरंसाधुचिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वापरिशुष्कवक्त्रःशराभिघाता
द्व्यथितोमहात्मा ॥ समीक्ष्यरामंरविसन्निकाशंतूष्णींबभौवानरराजसूनुः ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० कि० सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ६७ ॥
इत्युक्तःप्रश्रितंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ परुषंवालिनारामोनिहतेनविचेतसा ॥ १ ॥ तंनिष्प्रभमिवादित्यंमुक्ततोयमिवांबुदम् ॥ उक्तवाक्यंहरि
श्रेष्ठमुपशांतमिवानलम् ॥ २ ॥

अस्यसर्गस्यतीर्थेनरामस्तुतिपरतयायद्योजनंतन्नकविनिबद्धस्यवक्तुर्वालिनस्तात्पर्यविषयभूतम् यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियंत
त्रापिखलुमेदोषंकर्तुंनार्हसिराघवेत्यग्रेवाल्युक्तेः नापिवाल्मीकेः तस्यदुरुक्त्यनुवादकत्वात् अतात्पर्यविषयमपिबुद्धिवैभवादक्षरार्थत्वेनवर्ण्यतइतिचेत्काव्यांतरमेवभगवतःस्तावकंक्रियतांकिमने
नव्यासेनेतिदिक् ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ प्रश्रितंप्रश्रयाभासोपेतं एवंधर्मार्थ
सहितत्वंचाभासरूपमेव तत्रमामेवयदिपूर्वमित्यादिहिताभासः अर्थाभासश्चधर्माभासोराजहेत्यादि परुषत्वंतुमुख्यमेव निहतेनविरुद्धेन ॥ १ ॥ २ ॥

धर्मार्थगुणसंपन्नमित्यब्रवीदितिक्रियाविशेषणम् अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः ॥ ३ ॥ लौकिकंसमयंलोकाचारम् ॥ ४ ॥ अविज्ञानेहेतुमाह अपृष्ट्वेति आचार्यसंमतान्स्वस्वकुलाचारशिक्षकान् वानरत्वादेवैतदज्ञानं वानरत्वप्रयुक्तचापल्यादेवंवादस्तवेत्यर्थः इच्छसिएषी ॥ ५ ॥ इयंभूमिरिक्ष्वाकूणांमनुनास्मत्कुलकूटस्थेनदत्तेत्यर्थः तथामृगादिपर्यंतंनिग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपिदत्तइतिशेषः ॥ ६ ॥ तांपितृपितामहादिक्रमागतांभुवम् निग्रहानुग्रहेदुष्टशिष्टयोरितिशेषः ॥ ७ ॥ यथादृष्टःअपरोक्षानुभवसिद्धः सराजा अस्मिन्काले सर्वभूमेरितिशेषः ॥ ८ ॥ ततःकितत्राह तस्येति धर्मायकृतआदेशोनियोगोयेषांते धर्मसंतानंधर्मवृद्धिं धर्मपदमधर्मनिवृत्तेरप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ धर्मविप्रियंधर्मनाशंकश्चरेत्आचरितुंशक्नुयात् ॥ १० ॥ तेवयमिदानींतनमूलप्रभुभरता

धर्मार्थगुणसंपन्नंहरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थंचकामंचसमयंचापिलौकिकम् ॥ अविज्ञायकथंबाल्यान्मामिहाद्यविगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वाबुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्यवानरचापल्यात्त्वंमांवक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणांनिग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥ तांपालयतिधर्मात्माभरतःसत्यवानृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनिग्रहानुग्रहेरतः ॥ ७ ॥ नयश्चविनयश्चोभौयस्मिन्सत्यंचसुस्थितम् ॥ विक्रमश्चयथादृष्टःसराजादेशकालवित् ॥ ८ ॥ तस्यधर्मकृतादेशावयमन्येचपार्थिवाः ॥ चरामोवसुधांकृत्स्नांधर्मसंतानमिच्छवः ॥ ९ ॥ यस्मिन्नृपतिशार्दूलेभरतेधर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलांपृथ्वींकश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ तेवयंमार्गविभ्रष्टंस्वधर्मेपरमेस्थिताः ॥ भरताज्ञांपुरस्कृत्यचिंतयामोयथाविधि ॥ ११ ॥ त्वंतुसंक्लिष्टधर्मश्चकर्मणाचविगर्हितः ॥ कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यांप्रयच्छति ॥ त्रयस्तेपितरोज्ञेयाधर्मेचपथिवर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनःपुत्रःशिष्यश्चापिगुणोदितः ॥ पुत्रवत्तेत्रयश्चिंत्याधर्मश्चैवात्रकारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मःपरमविज्ञेयःसतांधर्मःप्लवंगम ॥ हृदिस्थःसर्वभूतानामात्मावेदशुभाशुभम् ॥ १५ ॥

ज्ञयामार्गविभ्रष्टंचिंतयामःविचारयामः निगृह्णीमइतिपाठांतरम् ॥ ११ ॥ ततःकितत्राह त्वंतुकर्मणाचारित्रेणगर्हितःलोकेनिंदितः अतएवसंक्लिष्टःपीडितोधर्मोयेनतादृशः कामतंत्रंकामरूपःपुरुषार्थःसएवप्रधानोमुख्योयस्यसः ॥ १२ ॥ तदुपपादयति ज्येष्ठइति विद्यांत्रय्यादिविद्याम् धर्मेचपथिवर्तिनः धर्ममार्गेवर्तोवर्तनंयस्यतस्य ॥ १३ ॥ अत्रचिंतने तथाधर्मोधर्मज्ञानमेवकारणम् ॥ १४ ॥ तज्ञानसर्वेषांसुलभमित्याह सूक्ष्मइति सतांसूक्ष्मोयोधर्मःसपरासद्गुरूपदेशादिजामाशोभायेषांतैरेवविज्ञेयोऽन्यैःपरमत्यर्थमविज्ञेयएव किंचेश्वरएवतज्ज्ञइत्याह हृदिस्थइति सर्वभूतानामात्मातत्त्वभूतोव्यापकश्चातएवसर्वप्राणिहृदिस्थःससर्वभूतानांसर्वप्राणिनांशुभाशुभंवेद एवंचांतर्यामित्वात्तवपापमहंजानेइतिव्यंग्यमत्र ॥ १५ ॥

त्वंतु धर्मज्ञानप्रसक्तिहीनएवेत्याह चपलइति जात्यंधो जात्यंधैरिवचपलैरकृतात्मभिराचार्याशिक्षितैर्वानरैःसहमंत्रयन्निश्चिन्वन्किंनुकथंनुप्रेक्षसेज्ञास्यसिधर्ममितिशेषः रक्षसेनुकिमितिपाठे रक्षणीयप्रजाजातंकिंनुरक्षसिनकिमपि अतोधर्मभ्रष्टोराजदंड्यस्त्वमितिभावः ॥ १६ ॥ अथधर्मभ्रष्टत्वंव्यक्तमेववक्तुमाह अहंत्विति अस्यवचनस्यचपलश्चपलैरितिवचनस्यव्यक्ततांव्यक्तो र्थोऽस्येत्यर्शआद्यजंतंव्यक्तपदम् तद्भावोव्यक्ततातदर्थस्त्वंब्रवीमि ॥ १७ ॥ पश्ययुक्तमयुक्तंवेतिचिंतय वर्तसिवर्तसे ॥ १८ ॥ ननुभ्रातुर्ज्येष्ठस्ययोभार्यांजीवतोमहिषींप्रियाम् धर्मेणमातरंयस्तु स्वीकरोतिजुगुप्सितइतिअपेप्रायोपवेशसमयेअंगदोक्तेःसुग्रीवस्यापिज्येष्ठभ्रातुःपितृसमस्यभार्याविमर्शनंतुल्यमित्यतआह अस्यत्वमिति धरमाणस्यप्राणान्धारयतएवजीवतस्त्वयानिश्चीय मानजीवनस्यैवपत्न्यांतवस्नुषाभूतायांरुमायांयतोवर्तसेऽतस्त्वंस्पष्टंपापकर्मकृत् सुग्रीवस्तुतवजीवननिश्चयाभावात्स्वपत्न्यांताराायांप्रागवर्तिष्टअतःपरंवर्त्स्यतीतिच किंचत्रैवर्णिकेष्वपिदेवरस्यमृत भ्रातृस्त्रियामपुत्रायांवृत्तिदर्शनात्तिर्यग्योनिषुतस्यांवृत्तिर्नदोषः तथावृत्तौचमरणज्ञानमेवप्रयोजकंनिर्यक्ष्विति भगवदाशयः अनेनत्रैवर्णिकेतरस्त्रीणांमृतभर्तृकाणांतरुणीनांस्वजातीयपुरुषांगी कारोनाधर्मइतिसूचितम् दृश्यतेचतथाव्यवहारःशूद्रादिजातौ नचमनुष्याधिकारस्यनिषेधादिशास्त्रस्यकथंतिर्यक्षुप्रवृत्तिरितिवाच्यम् तिर्यग्योनेरपिमनुष्यवद्राजादिव्यवहारदर्शनेनमनुष्यतु

चपलश्चपलैःसार्धंवानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यंधइवजात्यंधैर्मंत्रयन्प्रेक्षसेनुकिम् ॥ १६ ॥ अहंतुव्यक्ततामस्यवचनस्यब्रवीमिते ॥ नहिमांकेवलंरो षात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणंपश्ययदर्थंत्वंमयाहतः ॥ भ्रातुर्वर्तसिभार्यायांत्यक्त्वाधर्मंसनातनम् ॥ १८ ॥ अस्यत्वंधरमाणस्यसुग्रीव स्यमहात्मनः ॥ रुमायांवर्तसेकामात्स्नुषायांपापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

ल्यज्ञानवत्त्वादस्यैवायंदोषइत्याशयात् किंचधर्मेऽनधिकारिणामपिशूद्रादीनांवृत्रवधादौब्रह्महत्यादिदोषस्मरणेननिषेधेषुतदतिक्रमप्रायश्चित्तादौचदेवानामधिकारवदेषामप्यधिकारेबाधकाभा वः किंचदेवादीनांस्वयजनीयेंद्रांतराभावादनधिकारइतिपूर्वमीमांसायांनिर्णीतम् एवंचतदनपेक्षदानादिधर्मेपुत्रब्रह्मविद्यायांचाधिकारोस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायांस्पष्टम् तद्वदीदृशानांज्ञानवतांतिर श्चामप्यधिकारेबाधकाभावः किंच सर्वदेवतावाचकपदानामंतर्यामीश्वरवाचकत्वेनसर्वत्रदेवानामधिकारोस्त्येव नचब्राह्मणत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपिक्षत्रियत्वाद्वैवस्वतमन्वादेरिवा तएवचंद्रवरुणादीनांयज्ञःस्मर्यतेपुराणेषु तत्रतत्रकर्मण्यर्थवादतःफलकल्पनवत्पुराणस्थार्थवादैस्तदधिकारस्यापिकल्पयितुंयुक्तत्वात् किंच त्रैवर्णिकस्याधिकारइत्यत्रत्रैवर्णिकपदंवेदतदर्थज्ञा नवत्परमतोदेवादीनांतदधिकारःसिद्धइतिभगवतोव्यासवाल्मीकिप्रभृतीनांचाशयः जैमिनेस्त्वेतदंशेऽज्ञानमेव अतएवतद्दूरीकरणार्थंमार्कंडेयेनात्मानंप्रतिधर्मान्पृच्छतोजैमिनेर्विंध्यारण्यवासित त्त्वज्ञपक्षिमुखेनधर्मबोधनंकृतम् तेनहिपक्षिणांज्ञानानधिकारइतिस्वोक्तेस्तस्याविश्वासेजातेन्यत्रापिव्यासादिविरुद्धेस्वोक्तेर्थेतस्याप्रामाण्यग्रहोभविष्यतीतितदाशयइत्यन्यत्रविस्तरः अतए वरामराजस्यभगवतादाहादिकृतम् अग्रेचसंपातिनातद्भ्रात्राकरिष्यमाणमुदकदानादिनासंगतमितिदिक् ॥ १९ ॥

उपसंहरति तदिति तस्माद्धर्माद्यतीतस्यधर्मभ्रष्टस्य एवंचेद्देशेव्यवहारेप्राणांतोदंडइतिसूचितम् ॥ २० ॥ लोकवृत्तात्लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषोऽपगतवतः दंडादन्यत्रततोन्य मित्यर्थः केचित्तु अनेनतिर्यग्योनिव्यवहारमर्यादाप्येषैवेतिध्वनितम् दृश्यतेचगृहेपाल्यमानेषुपारावतादिषुअन्यंस्वभार्यासहितंदृष्टवत्सुपरस्परंयुद्धंभार्यायाबहुप्रकारताडनादिदंडइत्याहुः ॥ २१ ॥ क्षत्रियोहम् दंडाधिकारीत्यर्थः दंडादन्यत्रनिग्रहंनपश्यामीत्युक्तेर्थेस्मृतिप्रमाणयति औरसीमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ गुरुर्महान्योधर्मस्तंव्यतिक्रांतंतत्प्रच्युतम् निग्रन्निितिशेषः प्राज्ञोविद्वान् धर्मेणपालयन् धर्मयुक्तमितिशेषः ॥ २४ ॥ भरतादेशावधिंकृत्वा भरतादेशंतदाज्ञामवधिंप्रमाणंकृत्वा ननुभरतेनरामंप्रत्याज्ञायाअकृतत्वान्मृषोक्तिरेवेतिचेन्न अस्मादेवभगवद्वाक्यात्त

तद्व्यतीतस्यतेधर्मात्कामवृत्तस्यवानर ॥ भ्रातृभार्याभिमर्शेस्मिन्दंडोयंप्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहिलोकविरुद्धस्यलोकवृत्तादपेयुषः ॥ दंडादन्यत्रप श्यामिनिग्रहंहरियूथप ॥ २१ ॥ नचतेमर्षयेपापंक्षत्रियोहंकुलोद्गतः ॥ औरसींभगिनींवापिभार्यांवाप्यनुजस्ययः ॥ २२ ॥ प्रचरेतनरःकामात्तस्य दंडोवधःस्मृतः ॥ भरतस्तुमहीपालोवयंत्वादेशवर्तिनः ॥ २३ ॥ त्वंचधर्मादतिक्रांतःकथंशक्यमुपेक्षितुम् ॥ गुरुधर्मव्यतिक्रांतंप्राज्ञोधर्मेणपालय न ॥ २४ ॥ भरतःकामयुक्तानांनिग्रहेपर्यवस्थितः ॥ वयंतुभरतादेशावधिंकृत्वाहरीश्वर ॥ त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुंव्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ सुग्रीवेणचमेसख्यंलक्ष्मणेनयथातथा ॥ दारराज्यनिमित्तंचनिःश्रेयसकरःसमे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसंनिधौ ॥ प्रतिज्ञाचकथंश क्यामद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७ ॥ तदेभिःकारणैःसर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः ॥ शासनंतवयद्युक्तंतद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥

धानतोक्तेरनुमानेनाक्षतेः यद्वा राज्यमूलप्रभौपर्यवस्थितेसर्वेषांतदीयानांदंड्यदंडनादावनुक्तापितदाज्ञासिद्धेवेतिनदोषः अपिचस्वराज्येभगवताभरतस्यपालनाज्ञायांदत्तायामर्थात्स्वस्मिन्प्र धानराजपुरुषत्वसिद्धौतदाज्ञाऽर्थसिद्धेवेतिनदोषः ॥ २५ ॥ अथकारणांतरमपिवालिवधेदर्शयति सुग्रीवेणेति लक्ष्मणेनयथातथासुग्रीवेणापिममसख्यमस्तियस्मात्ततःससुग्रीवःदारराज्यनि मित्तंस्वदारप्राप्त्यर्थंराज्यप्राप्त्यर्थंचमेममनिःश्रेयसकरःमन्निःश्रेयसविषयेकृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥ तत्प्रतिज्ञोत्तरंमयापितदभिमतविषयाप्रतिज्ञादत्ताकृताच साप्रतिज्ञामद्विधेनकथमनवेक्षितुमस मापयितुंशक्या ॥ २७ ॥ एभिःउक्तैःकारणैः एकैकमेवतवबधेपर्याप्तंकिंपुनर्मिलितानि तस्माद्यत्तवमयाशासनमिदंकृतंतद्युक्तंशास्त्रसंमतमितिभवानप्यनुमन्यतांचितयतु तवभ्रातृभार्यापहार कत्वेनदंड्यत्वात्स्विकार्यत्वस्यस्वकार्यत्वात्क्षत्रियस्यप्रतिज्ञाहानौचमहतोऽधर्मस्यश्रवणात्त्वद्वधोमेआवश्यकोधर्मश्चेत्याशयः ॥ २८ ॥

सर्वथामयायः कृतस्त्वनिग्रहः सधर्मएवेतिल्वयाद्रष्टव्यः दुष्टनिग्रहफलकत्वादवतारग्रहणस्येत्याशयोगूढः किंच धर्ममेवानुपश्यताजानतामित्रस्योपकर्तव्यम् मित्रोपकारकरणमपिधर्मएवेति तुर्याबोपकाररूपत्वाद्वधस्यधर्मत्वमितिभावः ॥ २९ ॥ किंचानुतापादिनाधर्ममनुवर्तनाएतद्दुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुष्ठानंकुर्वतात्वयापितत्कार्यमत्कृतनिग्रहरूपंकार्यंशक्यंराजप्रार्थनापूर्वं कारयितुंशक्यम् सत्यनुनापेत्वयाप्रार्थनापूर्वमयंदंडःस्वस्यकारणीयएवेतित्वत्करणीयस्यैवमयाकृतत्वान्नात्रक्षोभःकार्यइतिभावः पापिनामेवंस्वदंडप्रार्थनास्त्वितिसिद्धेत्याहश्रूयतेइति चारित्र वत्सलौचरित्रयतिपादनतत्परौधर्मकुशलैर्गृहीतौचजत्वतस्तत्तदर्थतत्त्वमेवतथाशास्त्रोक्तप्रकारेणैवमयाचरितंकृतम् ॥ ३० ॥ तौश्लोकावाह राजभिरिति अनेनस्वकृतदंडस्यशास्त्रसंमतत्वंद्योहि तत्वंचोक्तम्॥३१॥त्वयापिप्रार्थनापूर्वमयमर्थःकारणीयःस्यादित्यर्थप्रतिपादकंश्लोकमाह शासनाद्वेति पापोहंमेदंडंकुर्विति प्रार्थनयास्वसमीपमागतस्यपापिनःशासनाद्दंडकरणाद्वामोक्षाद्दयया

सर्वथाधर्मइत्येवद्रष्टव्यस्त्वनिग्रहः॥ वयस्यस्योपकर्तव्यंधर्ममेवानुपश्यता॥ २९ ॥ शक्यंत्वयापितत्कार्यंधर्ममेवानुवर्तता॥ श्रूयतेमनुनागीतौ श्लोकौचारित्रवत्सलौ॥ गृहीतौधर्मकुशलैस्तथातच्चरितंमया॥ ३० ॥ राजभिर्धृतदंडाश्चकृत्वापापानिमानवाः॥ निर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा॥ ३१ ॥ शासनाद्वापिमोक्षाद्वास्तेनःपापात्प्रमुच्यते॥ राजात्वशासन्पापस्यतदवाप्नोतिकिल्बिषम्॥ ३२ ॥ आर्येणममर्मांधात्राव्यसनंघोरमीप्सितम्॥ श्रमणेनकृतेपापेयथापापंकृतंत्वया॥ ३३ ॥ अन्यैरपिकृतंपापंप्रमत्तैर्वसुधाधिपैः॥ प्रायश्चित्तंचकुर्वंतितेनतच्छाम्यतेरजः ॥३४॥ तदलंपरितापेनधर्मतःपरिकल्पितः॥ वधोवानरशार्दूलनवयंस्ववशेस्थिताः॥ ३५ ॥ शृणुचाप्यपरंभूयःकारणंहरिपुंगव॥ तच्छ्रुत्वाहिमहद्वीरनमन्युंकर्तुमर्हसि॥ ३६ ॥

विसर्जनाद्वा स्तेनइतिपापोपलक्षणम् तत्रद्वितीयःपक्षोराज्ञोदोषायेत्याह राजात्विति राजानुपापस्याशासन्पापनिग्रहमकुर्वन् अनेनत्वद्दंडकरणमस्मादृशामावश्यकमितिध्वनितम्॥३२॥अथा र्यैर्शिष्टाचारमपिप्रमाणयति आर्येणेति ममकूटस्थेनमांधात्रात्वयायद्यकारंपापंकृतंतत्प्रकारेपापेकेनचिच्छ्रमणेनार्हतेनकृतेसतिकर्तुमीप्सितंघोरंव्यसनंदंडरूपंमांधात्राकृतम् ॥३३॥ अन्यैर पिवसुधाधिपैःप्रमत्तपुरुषैःकृतंपापंप्रतिशुद्धयेदंडनंकृतमित्यध्याहारः नकेवलंराजदंडएवपापप्रायश्चित्तमन्यदपिमन्वाद्युक्तमित्याह प्रायश्चित्तंचकुर्वंति कृतपापाइतिशेषः तेनकर्त्रनुष्ठितप्राय श्चित्तेन॥३४॥ धर्मतःशास्त्रतः नवयंस्ववशेस्थिताःकिंतुशास्त्राधीनाइतिशेषः एतेनादर्शनपूर्वकंवधोऽधर्मइतियदुक्तंतदपिसमाहितम् दंडार्थवधेदर्शनानपेक्षणात् एवंवालिनःसंध्योपासनाद्यनुष्ठा नेनशास्त्रज्ञत्वमवलंब्यसमाहितम्॥३५॥अथकेवलशास्त्रानुगतत्वमवलंब्यापिसमाधत्ते शृणुचापीति छन्नेनानभिमुखस्यनिःशंकवधेकारणंशृण्वित्यर्थः तन्महत्कारणंश्रुत्वामन्युंनकर्तुमर्हसि॥३६

तत्रप्रच्छन्नवधेमनस्तापःकथमेवंकृतमितिपश्चात्तापोन नापिवधस्यकारणंमन्युर्ममक्रोधः यद्वा मन्युःशोकः मृगाणांतादृशवधस्यराज्ञांस्वभावतयानदोषइत्याह वागुराभिरिति विविधैःकूटै
स्तृणच्छन्नश्वभ्रादिसंपादनरूपैः ॥ ३७ ॥ पर्णाद्याच्छादितत्वादिरूपैःप्रतिच्छन्नाइत्यन्वयः विस्रब्धान्विश्वस्तान् अतिविष्ठितान्स्वपालितमृगैःविष्ठितान्विरोधेनस्थितान्युध्यमानानितियावत्
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नदोषइत्यत्रशिष्टाचारंप्रमाणयति यांतीति मृगयांनानाप्रकारमृगवधयुक्तांकर्तुंराजर्षयोधर्मकोविदायांति ॥ ४० ॥ प्रतियुध्यन्नन्येनयुद्धंकुर्वन् मांसादिलोभाभावेपिक्षत्रिय
स्वाभाव्यान्नववधोमयाकृतइतरव्याघ्रादितिर्यग्जंतुवत्तत्रमेनकश्चिन्महान्दोषः अल्पस्तुप्राणायाममात्रापनेयइतिभावः ॥ ४१ ॥ शुभस्यैहिकाभ्युदयस्य राजानःक्षत्रियाः ॥ ४२ ॥ नहि

नमेतत्रमनस्तापोनमन्युर्हरिपुंगव ॥ वागुराभिश्चपाशैश्चकूटैश्चविविधैर्नराः ॥ ३७ ॥ प्रतिच्छन्नाश्चदृश्याश्चगृह्णंतिसुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ॥ ३८ ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वानरामांसाशिनोभृशम् ॥ विध्यंतिविमुखांश्चापिनचदोषोत्रविद्यते ॥ ३९ ॥ यांतिराजर्षयश्चात्रमृगयांधर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वंनिहतोयुद्धेमयाबाणेनवानर ॥ ४० ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वायस्माच्छाखामृगोह्यसि ॥ ४१ ॥ दुर्लभस्यचधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच ॥ राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः ॥ ४२ ॥ तान्नहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् ॥ देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतले ॥ ४३ ॥ त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंरोषमास्थितः ॥ विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणवालीप्रव्यथितोभृशम् ॥ नदोषंराघवेदध्यौधर्मेधिगतनिश्चयः ॥४५॥ प्रत्युवाचततोरामंप्रांजलिर्वानरेश्वरः ॥ यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतत्तथैवनसंशयः ॥ ४६ ॥ प्रतिवक्तुंप्रकृष्टेहिनापकृष्टस्तुशक्नुयात् ॥ यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियम् ॥ ४७ ॥ तत्रापिखलुमांदोषंकर्तुंनार्हसिराघव ॥ त्वंहिदृष्टार्थतत्त्वज्ञःप्रजानांचहितेरतः ॥ ४८ ॥ कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥

स्याद्रूपव्यतिरेकेणेत्यर्थः आक्रोशोनिंदा आक्षेपोवमाननम् अप्रियवादःप्रतिकूलवचनम् त्वंतुनतादृशोराजेतिभावः एतेनराज्ञोवधादौब्रह्मवधादिदोषइतिसूचितम ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रव्यथि
तोत्तगवतिमिथ्यादोषोक्त्याप्रव्यथितोनदोषंराघवेदध्यौ तथाध्यानस्यापिपापावहत्वादितिभावः यद्वा ध्यानेनापिनाविदच्छुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादितिभावः धर्मेधिगतनिश्चयःभगवद्वचनादे
वधर्मविषयेजातनिश्चयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टेप्रकृष्टज्ञानैश्वर्ये अपकृष्टोमादृशइतिशेषः यस्मात्प्रमादाद्वाक्यमुक्तंतदयुक्तमेव ॥ ४७ ॥ तत्रापिअज्ञानजाप्रियोक्तावपिदोषंकर्तुंदोषंभावयितुम्
तत्रहेतुस्त्वंहीति दृष्टेनापरोक्षानुभवेनार्थतत्त्वस्यधर्मादितत्त्वस्यज्ञाता ॥ ४८ ॥ कार्यदंडःकारणंतद्धेतुभूतंपापंतयोःसिद्धौनिश्चयेतवबुद्धिरंतःकरणंप्रसन्नानिर्मला वैषम्यरहितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

धर्मादिव्यतिक्रांतानां पुरस्कृतमयेसरं अवगतं तदयेसरत्वेन प्रसिद्धं माम् पिपापिष्ठतरं धर्मसंहितया वाचा परिपालय उत्तमलोकान्प्रामुहीति वाचानुगृहाणेत्यर्थः ॥ ५० ॥ उवाच पुत्रादिमायाकृष्टः सन्नुवाचेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ नत्वात्मानं भगवतात्वया हतत्वाद्दुःखकृतत्वात् नतारां सुग्रीवस्यापितस्यामनुरागात् नबांधवान् सुग्रीवतोपिसेवयाजीवनलाभात् पुत्रंशोचामिबालत्वात् ॥५२॥ मयालालितः सममादर्शनाच्छोषंगमिष्यति पीतांबुःसस्यायुपयोजितांबुः ॥ ५३ ॥ तारेयस्तारापत्यं एकपुत्रत्वेनातिललितत्वम् ॥ ५४ ॥ मतिमुत्तमां मरणांतानिवैराणीतिन्यायेनेतिभावः

मामभ्यवगतंधर्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितयावाचाधर्मज्ञपरिपालय ॥ ५० ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीसार्तरवःशनैः ॥ उवाचरामंसंप्रेक्ष्य पंकलग्नइवद्विपः ॥ ५१ ॥ नचात्मानमहंशोचेनतारांनापिबांधवान् ॥ यथापुत्रंगुणज्येष्ठमंगदंकनकांगदम् ॥ ५२ ॥ सममादर्शनादीनोबाल्यात्प्रभृतिलालितः ॥ तटाकइवपीतांबुरुपशोषंगमिष्यति ॥ ५३ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्चएकपुत्रश्चमेप्रियः ॥ तारेयोरामभवतारक्षणीयोमहाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवेचांगदेचैवविधत्स्वमतिमुत्तमाम् ॥ त्वंहिगोप्ताचशास्ताचकार्याकार्यविधौस्थितः ॥ ५५ ॥ यातेनरपतेवृत्तिर्भरतेलक्ष्मणेचया ॥ सुग्रीवेचांगदेराजंस्तांचिंतयितुमर्हसि ॥ ५६ ॥ मद्दोषकृतदोषांतांयथातारांतपस्विनीम् ॥ सुग्रीवोनावमन्येततथावस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वयाह्यनुगृहीतेनशक्यंराज्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशेवर्तमानेनतवचित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यंदिवंचार्जयितुंवसुधांचापिशासितुम् ॥ त्वत्तोहंवधमाकांक्षन्वार्यमाणोपितारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेणसहभ्रात्राद्वंद्वयुद्धमुपागतः ॥ इत्युक्त्वावानरोरामंविररामहरीश्वरः ॥ ६० ॥ सतमाश्वासयद्रामोवालिनंव्यक्तदर्शनम् ॥ साधुसंमतयावाचाधर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥

सुग्रीवेच तथैवेत्यर्थः भ्रातृस्नेहोद्बोधेनवातत्राप्यनुपहप्रार्थनं कार्यविधौगोप्ता अकार्यविधौशास्ता ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मद्दोषकृतदोषांमत्कृतसुग्रीवापकारदोषानुसरणमात्रेणकृतदोषांनतु स्वतःकृततदपकारां तपस्विनींशोच्यां अवस्थातुमवस्थापयितुम् ॥ ५७ ॥ राज्यंवानरराज्यम् ॥ ५८ ॥ शक्यमिति स्वाराज्यमपित्वत्प्रसादलभ्यमितिभावः अहंत्वदुपदेशतस्त्वद्दर्शनतश्चेदानींक्षीणपापस्त्वत्तोवधमुत्तमलोकराज्यफलकमाकांक्षन्नपेक्षमाणइदानीमस्मि अतस्तारयावार्यमाणोपियत्भ्रात्रायुद्धमुपागतःप्राप्तस्तत्पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेतिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यक्तदर्शनंउद्बुद्धबोधम् ॥ ६१ ॥

नवयंगुमन्वधहपाकृत्यकारित्वेनचिन्त्याः नाप्यात्माभ्रातृभार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन तत्रहेतुर्वयमित्यादि भवद्विशेषेणत्वदपेक्षयाविशेषेणविशेषज्ञत्वेनधर्मतोधर्मशास्त्रमार्गेण कृतेत्वत्कृत
पापस्वकृतवधयोतकत्वरूपेव्यापारेच निश्चयोऽत्रपापेऽयमेवदंडइतिनिश्चयोयेषांतादृशाः ॥ ६२ ॥ अत्रार्थेस्मृतिमुपन्यस्यति दंड्येयइति कार्यकारणेतिभावप्रधानोनिर्देशः कार्यत्वंदंड्यत्वं
कारणत्वंदंडयितृत्वंताभ्यांसिद्धार्थौनिष्पन्नपरलोकप्रयोजनौ अतएवनावसीदतः एवंन्याय्यदंडकर्तृत्वान्नाहमकृत्यकारीजातदंडत्वाच्चत्वमपिनतथेतिभावः ॥६३॥ तदेवाह स्वांप्रकृतिस्वकी
यशुद्धस्वभावत्वं दंडदिष्टेनदंडबोधकशास्त्रोक्तेनमार्गेण ॥ ६४ ॥ भयंभ्रातृभार्याहरणकर्मजनितनरकभयंमद्दूषणनिमित्तपरलोकभयंच दंडेनकर्मणोनाशात् मद्दूषणस्यमयाक्षांतत्वाच्च शोकमो

नवयंभवताचिंत्यानाप्यात्माहरिसत्तम ॥ वयंभवद्विशेषेणधर्मतःकृतनिश्चयाः ॥ ६२ ॥ दंड्येयःपातयेद्दंडंदंड्योयश्चापिदंड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धा
र्थावुभौतौनावसीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतःस्वांप्रकृतिंधर्म्यांदंडदिष्टेनवर्त्मना ॥ ६४ ॥ त्यजशोकंचमोहंचभयंच
हृदयस्थितम् ॥ त्वयाविधानंहर्यग्र्यनशक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६५ ॥ यथात्वय्यंगदोनित्यंवर्ततेवानरेश्वर ॥ तथावर्तेतसुग्रीवेमयिचापिनसंशयः ॥ ६६ ॥
सतस्यवाक्यंमधुरंमहात्मनःसमाहितंधर्मपथानुवर्तितम् ॥ निशम्यरामस्यरणावमर्दिनोवचःसुयुक्तंनिजगादवानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेनविचेत
सामयाप्रभाषितस्त्वंयदजानताविभो ॥ इदंमहेंद्रोपमभीमविक्रमप्रसादितस्त्वंक्षममेहरीश्वर ॥ ६८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधा
कांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सवानरमहाराजःशयानःशरपीडितः ॥ प्रत्युक्तोहेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरंप्रतिपद्यत ॥ १ ॥ अस्माभिःपरिभि
न्नांगःपादपैराहतोभृशम् ॥ रामबाणेनचाक्रांतोजीवितांतेमुमोहसः ॥ २ ॥ तंभार्याबाणमोक्षेणरामदत्तेनसंयुगे ॥ हतंप्लवगशार्दूलंताराशुश्राव
वालिनम् ॥ ३ ॥ सासपुत्राऽप्रियंश्रुत्वावधंभर्तुःसुदारुणम् ॥ निष्पपातभृशंतस्मादुद्विग्नागिरिकंदरात् ॥ ४ ॥

हंताराताराच्येयविषयौ विधानंप्राग्भवीयंकर्म अत्रानिदंडस्यैवसंहारात्तिरश्चामपिज्ञानवतांशास्त्रार्थेधिकारोदृढःकृतइतिबोध्यम् ॥ ६५ ॥ तथावर्तेत पितृवद्देवतंपालयिष्यावइतिभावः अस्मत्त
स्तथावर्तित्वमाप्नुयादित्यक्षरार्थः ॥ ६६ ॥ तस्यवाक्यंआत्मनःसुगतेःपुत्रपालनस्यचप्रतिपादकम् ॥ ६७ ॥ इदंप्रभाषणम् ॥ ६८ ॥ हचमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ हेतुमद्वाक्यैर्हेतूपन्यासयुतैर्वाक्यैःप्रत्युक्तउक्तप्रत्युत्तरः ॥ १ ॥ जीवितांतेतत्समये मुमोहविसंज्ञोभूत् ॥२॥
॥ ३ ॥ अप्रियमितिच्छेदः सपुत्रा पुत्रोंगदः गिरिकंदरंगिरिगह्वरंकिष्किंधाख्यम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सातारा आपततःपलायमानान् ॥ ६ ॥ इषुभिरनुबद्धानिवानुसृतानिव रामवित्रासितान्रामाद्वित्रस्तान् ॥ ७ ॥ वचनमाह वानराइति यस्यवालिनः दुर्गतावस्त्रादिकमपश्यंतः ॥ ८॥
यानाप्रयोजककर्ता रामःप्रयोज्यकर्ता बाणाःकरणं दूराद्दूरेस्थित्वातैःसपातितश्चेत्किंयुष्माभिःपलायितमितिशेषः तत्सेवयैवभवज्जीवनसंभवादितिभावः ॥ ९ ॥ प्राप्तकालंकालोचितं अवि
श्लिष्टंसर्वसंमतिपूर्वमेकरूपं अविक्लिष्टमितिपाठेव्यक्तमित्यर्थः अंगनांवालिनइतिशेषः ॥ १० ॥ पुत्रंरक्षस्वरामादितिशेषः कुतःपुत्रस्यभयंतत्राह अंतकइत्यादि नयतियमपुरमितिशेषः
॥ ११॥ वृक्षान्वालिप्रहितान् अयंसर्वोपिसंभाव्यवादः एवंबहुबाणत्यागवादोपि ॥ १२ ॥ अभिभूतमिवद्रुतं वानरंवानराणामिदम् ॥ १३ ॥ पदस्थंवानरराज्यपदस्थंपुत्रमंगदंभजिष्यंति अन्य

येत्वंगदपरीवारावानराहिमहाबलाः॥ तेसकार्मुकमालोक्यरामंत्रस्ताःप्रदुद्रुवुः ॥ ५॥ साददर्शततस्त्रस्तान्हरीनापततोद्रुतम्॥ यूथादिवपरिभ्रष्टा
न्मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥ तानुवाचसमासाद्यदुःखितान्दुःखितासती॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः॥७॥ वानराराजसिंहस्ययस्य
यूयंपुरःसराः॥ तंविहायसुवित्रस्ताःकस्माद्द्रवतदुर्गताः॥८॥ राज्यहेतोःसचेद्भ्राताभ्रात्राक्रूरेणपातितः॥ रामेणप्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः॥९॥
कपिपत्न्यावचःश्रुत्वाकपयःकामरूपिणः॥ प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगनाम्॥ १० ॥ जीवपुत्रेनिवर्तस्वपुत्रंरक्षस्वचांगदम्॥ अंतकोरामरू
पेणहत्वानयतिवालिनम्॥ ११ ॥ क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्यविपुलाश्चतथाशिलाः॥ वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातितः॥ १२॥ अभिभूतमिदं
सर्वविद्रुतंवानरंबलम्॥ अस्मिन्प्लवगशार्दूलेहतेशक्रसमप्रभे॥ १३ ॥ रक्ष्यतांनगरीशूरैरंगदश्चाभिषिच्यताम्॥ पदस्थंवालिनःपुत्रंभजिष्यंतिप्लवं
गमाः॥ १४॥ अथवारुचितंस्थानमिहतेरुचिरानने॥ आविशंतिचदुर्गाणिक्षिप्रमद्यैववानराः॥ १५॥ अभार्याःसहभार्याश्चसंत्यत्रवनचारिणः॥
लुब्धेभ्योविप्रलब्धेभ्यस्तेभ्योनःसुमहद्भयम्॥ १६॥

थाराजकेत्वास्माभिरवस्थातुमशक्यमितिभावः ॥ १४ ॥ अथवेति सरामेसुग्रीवेकिष्किंधामागच्छतिअभिषिक्तेनाप्यंगदेनास्मत्पालनमशक्यमेवेतिनेहस्थातुंयोग्यमितिशेषः हेरुचिरानने
यद्यपीदंस्थानंतेतुभ्यंरुचितमभीष्टंतथापीहकिष्किंधायांविद्यमानानिदुर्गाणिअद्यैववानराःसुग्रीवहनुमदादयःआविशंति वर्तमानसामीप्येलट् तेषुप्रविष्टेषुयेऽभार्याःसभार्याश्चवानराःसुग्रीवा
वलंबिनःप्रागस्माभिःकृतवैरास्तेचप्रवेक्ष्यंति ततश्चलुब्धेभ्योराज्यादिविषयेविप्रलब्धेभ्यःपूर्वमस्माभिर्वंचितेभ्योस्माकंतुमुलंमहद्भयमस्ति यतइतिशेषः केचित्तु इहतेस्थानमस्माकमरुचितंअ
नभिमतं इतरत्पूर्ववदित्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अल्पांतरगतानांनातिदूरवर्तिनां अवांतरगतानामितिपाठेमध्येमार्गमागतानामित्यर्थः तेषांवानराणांवचनंश्रुत्वाआत्मनःप्रतिरूपंकालोचितंवभाषे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पर्वतेंद्राणांक्षेमास्स्वेष्वितिशेषः रणजेदमपेक्ष्यवज्राणामितिवद्बहुवचनप्रयोगः महतावातेनसमंतुल्यंआविष्टमावेशोयस्यरणेषुतम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यंपराक्रांतंपराक्रमोयस्यतं दृष्ट्वेवजलमुत्सृज्याविरतंनर्दतांमध्येशूरंमेनर्दतम् ॥ २३ ॥ मृगराजंप्रभूतमांसादिमत्त्वेनमृगश्रेष्ठं शार्दूलोव्याघ्रः ॥ २४ ॥ सर्वलोकस्यसर्वलोकेनार्चितं चैत्यंचतुष्पथवर्तिवल्मीकं नागहेतोरंतर्विद्यमाननाग

अल्पांतरगतानांतुश्रुत्वावचनमंगना ॥ आत्मनःप्रतिरूपंसावभाषेचारुहासिनी ॥ १७ ॥ पुत्रेणममकिंकार्यंराज्येनापिकिमात्मना ॥ कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तरिनश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्मनः ॥ योसौरामप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाप्रदुद्रावरुदतीशोकमूर्छिता ॥ शिरश्चोरश्चबाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती ॥ २० ॥ साव्रजंतीददर्शाथपतिंनिपतितंभुवि ॥ हंतारंवानरेंद्राणांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारंपर्वतेंद्राणांवज्राणामिववासवम् ॥ महावातसमाविष्टंमहामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रांतंदृष्ट्वेवोपरतंघनम् ॥ नर्दतंनर्दतांभीमंशूरंशूरेणपातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थेमृगराजमिवाहतम् ॥ २४ ॥ अर्चितंसर्वलोकस्यसपताकंसवेदिकम् ॥ नागहेतोःसुपर्णेनचैत्यमुन्मथितंयथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठंतंददर्शधनुरूर्जितम् ॥ रामंरामानुजंचैवभर्तुश्चैवतथानुजम् ॥ २६ ॥ तानतीत्यसमासाद्यभर्तारंनिहतंरणे ॥ समीक्ष्यव्यथिताभूमौसंभ्रांतानिपपातह ॥ २७ ॥ सुप्तेवपुनरुत्थायआर्यपुत्रेतिवादिनी ॥ रुरोदसापतिंदृष्ट्वासंवीतंमृत्युदामभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्यतुसुग्रीवःक्रोशंतींकुररीमिव ॥ विषादमगमत्कष्टंदृष्ट्वाचांगदमागतम् ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० किष्किंधाकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामचापविसृष्टेनशरेणांतकरेणतम् ॥ दृष्ट्वाविनिहतंभूमौतारातारााधिपानना ॥ १ ॥ सासमासाद्यभर्तारंपर्यष्वजतभामिनी ॥ इषुणाभिहतंदृष्ट्वावालिनंकुंजरोपमम् ॥ २ ॥ वानरंपर्वतेंद्राभंशोकसंतप्तमानसा ॥ तारातरुमिवोन्मूलंपर्यदेवयतातुरा ॥ ३ ॥

रक्षणार्थंसुपर्णेनगरुडेनयथोन्मथितंतथासुग्रीवस्यराज्यभोगहेतोरामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तानतीत्यमार्गस्थान्रामादीनतीत्य ॥ २७ ॥ संवीतंबद्धम ॥ २८ ॥ २९ ॥ धरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ अंतकरेणमृत्युकारिणा ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ उन्मूलमुत्पाटितमूलम् पतितमितिशेषः ॥ ३ ॥

प्लवगानां वानराणां श्रेष्ठ इदानीं पुरोभागां एतस्मिन्काले कृतापराधां मत्वा ऽद्य नाभिभाषसे किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे वीर धर्मतः संप्रवर्तता धर्मेण युद्धमाचरता त्वया अद्य स्वर्गमार्गे स्वर्गसाधनरणभूमौ किष्किंधेवान्या रम्या पुरी निर्मिता नो चेत्कथं किष्किंधां विहायात्र शेषे इत्यर्थः कतकस्तु धर्मतः प्रवर्तिता रक्षिता किष्किंधेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितेत्यर्थमाह ॥ ७ ॥ यानि त्वया सार्धं विहृतानि तेषामत्र काले त्वयोपरमः समाप्तिः कृता ॥ ८ ॥ ९ ॥ मद्यं मम हृदयं सुस्थितमतिदृढं यस्त्वां पतितं दृष्ट्वा न स्फुटेत् ॥ १० ॥ सविवासित इनियत्तत्प्रसिद्धं कर्मतस्य कर्मण इयं व्युष्टिः परिपाकः प्रा

रणे दारुण विक्रांत प्रवीर प्लवतां वर ॥ किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भज स्वशयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥ अतीव खलु ते कांता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ६ ॥ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता ॥ किष्किंधेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ७ ॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगंधिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ८ ॥ निरानंदा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पंचत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ९ ॥ हृदयं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेद्य सहस्रधा ॥ १० ॥ सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः ॥ यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ ११ ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेंद्रहितैषिणी ॥ १२ ॥ रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितांतकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशी ॥ १४ ॥ अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण च ॥ न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम् ॥ १५ ॥ वैधव्यं शोकसंतापं कृपणाकृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥ लालितश्चांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ॥ १७ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति ॥ १८ ॥

त्यर्थः ॥ ११ ॥ यैषाहं हितं वाक्यमब्रुवं सा त्वया मोहाद्विगर्हिता अस्वीकृतवचना कृतेति यावत् ॥ १२ ॥ दक्षिणानां विदग्धानां समर्थानां वा चित्तानि प्रमथिष्यसि प्राप्तदिव्यदेहाना प्सरसां काममोहजनेन तिशेषः ॥ १३ ॥ कालः प्राप्त इति शेषः अवपन्नः प्रापितोसि कालविशेषणं निःसंशय इति तत्तदायुर्विषयसंदेहरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ न संतप्यति तदस्थाने ऽयुक्तम् ॥ १५ ॥ कृपणाकृपणा अतिशयेन कृपणा आबाधायां वा द्वित्वम् पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथा भवति तथोपचिता वर्धिता ॥ १६ ॥ मे मया लालितः कामवस्थां प्राप्य वत्स्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ पितरं सुदृष्टं कुरुष्व ॥ १८ ॥

मूर्ध्न्येनमुपाघ्रायसंदेशंकर्तव्योपदेशंसंदिशस्वेत्यन्वयः प्रस्थितःप्रस्थातुकामः ॥ १९ ॥ प्रतिश्रवेप्रतिज्ञाविषये अनेनरामस्यवालिवधविषयदोषाभावोध्वनितः ॥ २० ॥ शस्तोहिंसितः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ तस्याविलपितंताराया विलापम् ॥ २३ ॥ किमंगदंसांगदवीरबाहोसांगदोर्वीरहंनाबाहुर्यस्यतादृश गुणसन्निकृष्टंगुणैस्तवप्रत्यासन्नम् प्रियश्चारुर्वेषोयस्यतंपुत्रंविहायचिरंप्रवासंगंतुंन युक्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ असंप्रधार्यअविचार्य हरिवंशानांवानरसमूहानांनाथ व्रजामिस्पृशामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यत्रवालीतत्रोपभुवितद्भूसमीपभुविप्रायमुपवेष्टुंप्रायोपवेशंकर्तुंव्यवस्यतनि

समाश्वासयपुत्रंत्वंसंदेशंसंदिशस्वमे ॥ मूर्ध्निचैनंसमाघ्रायप्रवासंप्रस्थितोह्यसि॥ १९ ॥ रामेणहिमहत्कर्मकृतंत्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यंतुगतं तस्यसुग्रीवस्यप्रतिश्रवे ॥ २० ॥ सकामोभवसुग्रीवरुमांत्वंप्रतिपत्स्यसे ॥ भुंक्ष्वराज्यमनुद्विग्नःशस्तोभ्रातारिपुस्तव ॥ २१ ॥ किंमामेवंप्रलपतीं प्रियांत्वंनाभिभाषसे ॥ इमाःपश्यवराबह्वयोभार्यास्तेवानरेश्वर॥ २२ ॥ तस्याविलपितंश्रुत्वावानर्यःसर्वतश्चताः ॥ परिगृह्यांगदंदीनादुःखार्ताः प्रतिचुक्रुशुः॥ २३ ॥ किमंगदंसांगदवीरबाहोविहाययातोसिचिरंप्रवासम् ॥ नयुक्तमेवंगुणसंनिकृष्टंविहायपुत्रंप्रियचारुवेषम् ॥ २४ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्यकृतंमयास्यात्तवदीर्घबाहो ॥ क्षमस्वमेतद्धरिवंशनाथव्रजामिमूर्ध्नातववीरपादौ ॥ २५ ॥ तथातुताराकरुणंरुदंतीभर्तुःसमीपेस हवानरीभिः॥ व्यवस्यतप्रायमनिंद्यवर्णाउपोपवेष्टुंभुवियत्रवाली॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेविंशः सर्गः॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनिपतितांतारांच्युतांतारामिवांबरात् ॥ शनैराश्वासयामासहनूमान्हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतंजंतुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोतिसर्वंप्रेत्यशुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्याशोचसिकंशोच्यंदीनंदीनानुकंपसे ॥ कश्चकस्यानुशोच्योस्तिदेहे स्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥

श्चितवती ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ जंतुःफलहेतु कंस्वर्गनरकादिफलसाधनम् स्वार्थेकः गुणैःशमादिभिः दोषेणरागादिनावाकृतंयत्स्वकर्मास्तितत्तस्यशुभाशुभरूपंफलंप्रेत्याव्यग्रोऽनाकुलोवाप्नोति गुणदोषकृतंज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थइतिक श्चित् ॥ २ ॥ शोच्यापापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेनशोचनीयात्वंकमन्यंशोच्यंशोचसि कर्मवशगंभर्त्रादिकम् कर्मफलवशतोदीनात्वंकमन्यंपुत्रादिकमनुकंपसे बुद्बुदोपमेदेहेऽतीतेकःकस्यानुशो च्योस्ति उपलक्षणम् कस्यकोनुशोचकोस्तीत्यपिबोध्यम् विदुषोनोचितःशोकइतिभावः ॥ ३ ॥

द्रष्टव्योवालिशोकनिवृत्त्यर्थमितिशेषः अस्यवालिनोमरिष्यमाणस्यायत्यांमरणोत्तरकालेयानिविधेयानिकार्याणिसमर्थानिश्रेष्ठानितानित्वंचिंतयविचारय ॥ ४ ॥ अनियतामव्यवस्थि
ताम् तस्माच्छुभंपरलोकसुखावहंयत्तत्कर्तव्यम् हेपंडितेइहएतितिपित्रादिवियोगकालेनलौकिकंबहुरोदनादिकर्तव्यम् प्रीतिमात्रबोधकतयामृतेष्टासाधनत्वेनचतस्यलौकिकत्वम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्
जीवतीतिशेषः कृताशानिकृतभोग्याशानि वर्तयंतिजीवंति दिष्टांतंआयुर्दायरूपकल्पितकालांतम् ॥ ६ ॥ न्यायेननीतिशास्त्रेणदृष्टोर्थोराजकार्यंयेन सामादिपरोवानरेषु धर्मजितांधर्मेणभू
मिजितवतांराज्ञांभूमिस्थानंगतः गतेत्यर्थः अतोनैनच्छोकउचितः ॥ ७ ॥ त्वमपिनशोककरणार्हेत्याह सर्वेचेति त्वत्सनाथंत्वयैवैकयासनाथम् ॥ ८ ॥ ताविमौसुग्रीवांगदौशनैःप्रेरयउत्तरकार्य

अंगदस्तुकुमारोयंद्रष्टव्योजीवपुत्रया ॥ आयत्यांचविधेयानिसमर्थान्यस्यचिंतय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवंभूतानामागतिंगतिम् ॥ तस्माच्छु
भंहिकर्तव्यंपंडितेनेहलौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्हरिसहस्राणिशतानिनियुतानिच ॥ वर्तयंतिकृताशानिसोयंदिष्टांतमागतः ॥ ६ ॥ यदयंन्यायदृष्टार्थः
सामदानक्षमापरः ॥ गतोधर्मजितांभूमिंनैनंशोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वेचहरिशार्दूलाःपुत्रश्चायंतवांगदः ॥ हर्यृक्षपतिराज्यंचत्वत्सनाथमनिंदिते
॥ ८ ॥ ताविमौशोकसंतप्तौशनैःप्रेरयभामिनि ॥ त्वयापरिगृहीतोयमंगदःशास्तुमेदिनीम् ॥ ९ ॥ संततिश्चयथादृष्टाकृत्यंयच्चापिसांप्रतम् ॥ राज्ञस्त
त्क्रियतांसर्वमेषकालस्यनिश्चयः ॥ १० ॥ संस्कार्योहरिराजस्तुअंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतंपुत्रंपश्यंतीशांतिमेष्यसि ॥ ११ ॥ सातस्यव
चनंश्रुत्वाभर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरंतारहनूमंतमवस्थितम् ॥ १२ ॥ अंगदप्रतिरूपाणांपुत्राणामेकतःशतम् ॥ हतस्याप्यस्यवीरस्यगात्र
संश्लेषणंवरम् ॥ १३ ॥ नचाहंहरिराज्यस्यप्रभवाम्यंगदस्यवा ॥ पितृव्यस्तस्यसुग्रीवःसर्वकार्येष्वनंतरः ॥ १४ ॥ नत्वेषाबुद्धिरास्थेयाहनूमन्नंगदं
प्रति ॥ पिताहिबंधुःपुत्रस्यनमाताहरिसत्तम ॥ १५ ॥

करणायेतिशेषः ॥ ९ ॥ संततिःअंगदः
यथादृष्टायथायोजनकतयाशास्त्रेदृष्टा यच्चराज्ञःसांप्रतंपरलोकहितंकृत्यंतत्क्रियताम् एषकालस्यइदानींतनकालस्योचितोनिश्चयःअनुष्ठाननिश्चयः ॥ १० ॥ तदेवाह संस्कार्यइति रामबा
णत्यासोपत्वान्मरणनिश्चयेनैवमुक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदुक्तंपुत्रगतसुखिनीभवेतितत्प्रत्याख्यातितारा अंगदेति अंगदतुल्यानांपुत्राणांशतमेकतःसुखसाधनैककोटौहतस्यापिपत्युर्गात्रसंश्लेषोऽ
परकोटौ तयोर्मध्ये द्वितीयोवरमतिशयितसुखसाधनंपरलोकेपरमानंदहेतुत्वात् तस्मात्सहगमनंकरिष्यइतिभावः ॥ १३ ॥ राज्यंत्वदधीनमितियदुक्तंतन्निराचष्टे नचेति नराज्यस्यप्रभवामिनयो
ग्या स्त्रीत्वात् अंगदस्यवाराज्यदानेनप्रभवामि अनंतरःसमर्थःमत्तःप्रत्यासन्नश्च ॥ १४ ॥ एषाबुद्धिर्मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः पितातत्तुल्यःसुग्रीवःबंधुःसुखदानाधिकारीनमातेत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ पक्कमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०किंष्किधाकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वतोवीक्षमाणःसःआत्मजस्याग्रतःस्थितंसुग्रीवमेवादौ
दृष्टवा ॥ १ ॥ आभाष्यतुयवेतिसंबोध्य ॥ २ ॥ हेसुग्रीवत्वमांकिल्बिषान्मत्कृतवीयदुष्कृतवशाद्भविष्येणभविष्यतावश्यंभाविनाबुद्धिमोहेनत्वयिशत्रुबुद्धिरूपेणबलात्कृष्यमाणंमांज्ञात्वात्वंदोषे
त्वापकारदोषवत्त्वेनमांगंतुमवगंतुंनार्हसि ॥ ३ ॥ कार्यानुमितंकर्मप्राबल्यंदर्शयति युगपदिति भ्रातृयुक्तंभ्रात्रोर्युक्तमुचितंसौहार्दंसुखंचराज्यसुखंचावयोःकर्मणायुगपन्नविहितमितिमन्ये यत
स्त्वदितमुचितमपिसौहार्दंसुखंचान्यथाजातम् विघटितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथरामशरक्षीणपापत्वात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिःस्वयमेवसुग्रीवायस्वानंतरंप्राप्तंराज्यंददाति प्रतिपद्येति प्रतिपद्यस्वेत्य

नहिमममहरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्तिपरत्रचेहवा॥ अभिमुखहतवीरसेवितंशयनमिदंममसेवितुंक्षमम्॥ १६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०
किंष्किधाकांडएकविंशःसर्गः॥ २१॥ ॥ ७॥ ॥वीक्षमाणस्तुमंदासुःसर्वतोमंदमुच्छ्वसन्॥ आदावेवतुसुग्रीवंददर्शानुजमग्रतः॥ १॥ तंप्रा
प्तविजयंवालीसुग्रीवंप्लवगेश्वरम्॥ आभाष्यव्यक्तयावाचासस्नेहमिदमब्रवीत्॥ २॥ सुग्रीवदोषेणनमांगंतुमर्हसिकिल्बिषात्॥ कृष्यमाणंभवि
ष्येणबुद्धिमोहेनमांबलात्॥ ३॥ युगपद्विहितंतातनमन्येसुखमावयोः॥ सौहार्दंभ्रातृयुक्तंहितदिदंजातमन्यथा॥ ४॥ प्रतिपद्यत्वमद्यैवराज्यमेषां
वनौकसाम्॥ मामप्यद्यैवगच्छंतंविद्धिवैवस्वतक्षयम्॥ ५॥ जीवितंचहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा॥ प्रजहाम्येषवैतूर्णमहंचागर्हितंयशः॥ ६॥
अस्यांत्वहमवस्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः॥ यद्यप्यसुकरंराजन्कर्तुमेवत्वमर्हसि॥ ७॥ सुखार्हंसुखसंवृद्धंबालमेनमबालिशम्॥ बाष्पपूर्णमुखंप
श्यभूमौपतितमंगदम्॥ ८॥

र्थः वैवस्वतक्षयंयमगृहम् ननुराजनिमृतेतत्पुत्रएवराज्याधिकारीननुतत्कनीयान्भ्रातेतिचेन्न पुत्रस्यबालत्वेनराज्यरक्षणासामर्थ्यात् बलवदाश्रितत्वाच्चपुत्रनाशोमाभूदितितथोक्तेः भगवतारामे
णापिराज्यरक्षणासामर्थ्येनांगदस्यसुग्रीवोभिषिक्तोराज्ये यौवराज्येचांगदःसुग्रीवानंतरंत्वंगदस्यैवराज्याधिकारोनतुसुग्रीवपुत्राणांज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ ५ ॥ अगर्हितंयशःप्रशस्तंयशःवाली
केनाप्यवध्यइत्येवम् तच्चप्रजहामि एकेनैवशरेणरामहतत्वादितिप्राञ्चः अन्येतु चस्त्वर्थेयशइत्युत्तरंबोध्यः अगर्हितंयशस्तुप्राप्नोमीतिशेषः वालीभगवतारामेणच्छन्नेनहतइत्येवंरूपंचयशइत्या
हुः ॥ ६ ॥ अस्यामवस्थायांचरमदशायांयद्यप्यसुकरम् मयात्यंतमपकृतत्वात् तथापिकर्तुमर्हस्येवेतियोजना सात्विकत्वात्सात्विकसमाश्रयणाच्चेत्याशयः स्वयंराज्यस्यदत्तत्वाद्राजन्नितिसंबो
धनम् ॥ ७ ॥ तदेवाह सुखार्हमिति अबालिशंसमर्थम् ॥ ८ ॥

प्राणैःप्राणेभ्यः ममपुत्रंस्वमौरसंपुत्रमिवाहीनार्थमक्षीणैहिकसकलप्रयोजनंयथातथासर्वतःसर्वत्रदेशेकालेचपालय स्थानंतरमस्यैवराज्यंदेहीतिव्यंग्यम् ॥ ९ ॥ पालनप्रकारमेवदर्शयति त्व
मपीति सर्वत्रत्वमेवेतिशेषः ॥ १० ॥ उक्तंस्वपुत्रस्यावालिशत्वंदर्शयति एषइति रक्षसांवधेरामप्रत्युपकारप्रसंगप्राप्ते ॥ ११ ॥ अनुरूपाणिमदनुरूपाणि ॥ १२ ॥ ताराक्षणंततउपकारमादर्श्य
सूचयति सुषेणेति तद्दुहितातारा अर्थानांमध्येसूक्ष्मःपरमदुर्ज्ञेयोयोर्थस्तस्यनिश्चये औत्पातिकेविविधेनानाप्रकारोत्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्चयेसर्वतःऐहिकामुष्मिकनिश्चयेचपरिनि
ष्ठिताऽतिसमर्था ॥ १३ ॥ ततःकिंतत्राह यदिति तत्कार्यंत्यक्तसंशयंकार्यमनुष्ठेयम् तदेवद्रढयति नहीति मदनुभवसिद्धमेतदितिभावः अनेनत्रैवर्णिकेतरत्वेनतरुणत्वेनावश्यंकर्तव्यपुरुषांतरस्त्री

ममप्राणैःप्रियतरंपुत्रंपुत्रमिवौरसम् ॥ मयाहीनमहीनार्थंसर्वतःपरिपालय ॥ ९ ॥ त्वमप्यस्यपितादातापरित्राताचसर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैवय
थाहंप्लवगेश्वर ॥ १० ॥ एषताराात्मजःश्रीमांस्त्वयातुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसांचवधेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ॥ ११ ॥ अनुरूपाणिकर्माणिविक्रम्यबल
वान्रणे ॥ करिष्यत्येषताारेयस्तेजस्वीतरुणोंगदः ॥ १२ ॥ सुषेणदुहिताचेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिकेचविविधेसर्वतःपरिनिष्ठिता ॥ १३ ॥
यदेषासाध्वितिब्रूयात्कार्यंतन्मुक्तसंशयम् ॥ नहितारामतंकिंचिदन्यथापरिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्यचतेकार्यंकर्तव्यमविशंकया ॥ स्यादधर्मोह्यक
रणेत्वांचहिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥ इमांचमालामाधत्स्वदिव्यांसुग्रीवकांचनीम् ॥ उदाराश्रीःस्थिताह्यस्यांसंप्रजह्यान्मृतेमयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः
सुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षंत्यक्त्वापुनर्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनाच्छांतःकुर्वन्युक्तमतंद्रितः ॥ जग्राहसोभ्यनुज्ञातो
मालांतांचैवकांचनीम् ॥ १८ ॥ तांमालांकांचनींदत्वादृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितम् ॥ संसिद्धःप्रेत्यभावायस्नेहादंगदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

कारायास्तारायादेवरत्वात्सुग्रीवस्यस्वीकारोप्यनुमतइतिगम्यते ॥ १४ ॥ अथभ्रात्रेवक्तव्यमुपदेशमाह राघवस्येति अकरणेऽधर्मःस्यान्मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरितिभावः एवंपारलौकिकमनि
ष्टप्रदर्श्यैहिकमपितदाह त्वांचेति मामिवधर्मभ्रष्टत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ अथराज्यानुमतिंक्रिययापिदर्शयति इमांचेति उदाराप्रशस्ताश्रीर्जयलक्ष्मीरस्यांस्थिता महेंद्रानुग्रहात् ह्रियतोमृते
मयिशवस्पर्शात्एनांसाश्रीर्जह्यात् अतइदानीमेवेमांगृहाणेतिभावः ॥ १६ ॥ एवंवालिवचःश्रुत्वापूर्वंवालीदुष्टइतिबुद्ध्यातद्वधेजातंहर्षमिदानीमेवसौमनस्यदर्शनेनत्यक्त्वादीनोविषण्णोभूदित्य
र्थः ग्रहग्रस्तःराहुग्रस्तः ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनात्तादृशवालिवचनेनशांतःशांतवैरःयुक्तंभ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारमतंद्रितःकुर्वन्मालाग्रहणेवालिनाभ्यनुज्ञातोमालांजग्राह ॥ १८ ॥
प्रेत्यभावायसंसिद्धोनिश्चितमरणः ॥ १९ ॥

देशकालौतत्तत्कर्मोचितौभजस्वजानीहि प्रियाप्रियेइष्टानिष्टयोगजेकालेसेवाकालेसुग्रीववशगस्तत्सेवापरोभव ॥ २० ॥ विपक्षेबाधकमाह यथाहीति बालतयाकेवलंलालितोयथासेवो
चितकालेपिसेवारहितोऽवतिष्टतथासेवाराहित्येनवर्तमानंत्वांसुग्रीवोनबहुमन्येतातःसेवांकुर्वित्युपदेशः ॥ २१ ॥ किंचास्यसुग्रीवस्यामित्रैरनुपकारकैस्तथाशत्रुभिरपकारकैश्चगतंसंगतंसख्यंमा
गच्छेःमागच्छ भर्तुःसुग्रीवस्यार्थपरःप्रयोजनसाधनपरः ॥ २२ ॥ नातिप्रणयःपुत्रत्वात् अप्रणयश्चनकार्यः अस्मद्वधादिना अंतरदृक् अत्यासत्तिर्विनाशायत्वतिदूरंतुनिष्फलम् सेवामध्यम

देशकालौभजस्वाद्यक्षममाणःप्रियाप्रिये॥सुखदुःखसहःकालेसुग्रीववशगोभव ॥ २० ॥ यथाहित्वंमहाबाहोलालितःसततंमया॥ नतथावर्त
मानंत्वांसुग्रीवोबहुमन्यते॥ २१ ॥ नास्यामित्रैर्गतंगच्छेर्माशत्रुभिरिरिंदम ॥ भर्तुरर्थपरोदांतःसुग्रीववशगोभव ॥ २२ ॥ नचातिप्रणयःकार्यः
कर्तव्योऽप्रणयश्चते॥ उभयंहिमहादोषंतस्मादंतरदृग्भव ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाथविवृत्ताक्षःशरसंपीडितोभृशम्॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रांतजीवि
तः ॥ २४ ॥ ततोविचुक्रुशुस्तत्रवानराहतयूथपाः ॥ परिदेवयमानास्तेसर्वेप्लवगसत्तमाः ॥ २५ ॥ किष्किंधाह्यद्यशून्याचस्वर्गतेवानरेश्वरे ॥ उ
द्यानानिचशून्यानिपर्वताःकाननानिच ॥ २६॥ हतेप्लवगशार्दूलेनिष्प्रभावानराःकृताः ॥ येनदत्तंमहद्युद्धंगंधर्वस्यमहात्मनः ॥ २७ ॥ गोलभस्य
महाबाहोर्दशवर्षाणिपंचच॥ नैवरात्रौनदिवसेतद्युद्धमुपशाम्यति ॥ २८ ॥ ततःषोडशमेवर्षेगोलभोविनिपातितः ॥ तंहत्वादुर्विनीतंतुवालीदंष्ट्रा
करालवान्॥ २९॥ सर्वाभयंकरोस्माकंकथमेषनिपातितः॥३०॥ हतेतुवीरेप्लवगाधिपेतदावनेचरास्तत्रनशर्मलेभिरे॥ वनेचराःसिंहयुतेमहावने
यथाहिगावोनिहतेगवांपतौ ॥ ३१ ॥ ततस्तुताराव्यसनार्णवप्लुतामृतस्यभर्तुर्वदनंसमीक्ष्यसा॥ जगामभूमिंपरिरभ्यवालिनंमहाद्रुमंछिन्नमिवा
श्रितालता॥३२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि०द्वाविंशःसर्गः॥ २२॥ ॥छ॥

गावेनराजवह्निगुरुस्त्रियामितिन्यायेनमध्यममार्गमवलंबस्वेत्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हतोयूथपोयेषांताद्दशाः परिदेवयमानाविचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २५ ॥ अस्यैवप्रपंचः किष्किंधेत्यादि
॥ २६ ॥ २७ ॥ गोलभस्यतदाख्यस्य महद्युद्धंपंचदशवर्षावधिअहोरात्रमविश्रमंयुद्धम् तदेवाह नैवेति ॥ २८ ॥ दंष्ट्राकरालवान् आर्षःस्वार्थेमतुप् दंष्ट्राकरालइत्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्माकंस
र्वाभयंकरःसर्वेभ्योऽभयंकरःसएषवीरःकथंनिपातितः ॥३०॥ वनेचराःप्लवंगमानशर्मलेभिरेइत्यन्वयः अपरंवनेचराइतिगवांविशेषणम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्येतिपाठः ॥ ३२ ॥ खगमानः ॥ ॥ इति
श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०किष्किंधाकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अथतारामृतंदृष्ट्वापुनःप्रलपति ततइति लोकश्रुतालोकप्रसिद्धा ॥१॥ उपलैःपाषाणैरुपचितेव्याप्ते सुदुःखेसुतरांदुःखकरे ॥२॥ ३॥ एषविधिःरामरूपःसुग्रीवस्यवशंप्राप्तोऽधीनोभवति अहो उत्याश्चर्ये ननुत्वद्वशंप्राप्तोयेनाद्यैवभार्ययायोजितःस्यादितिभावः अतःसुग्रीवएवविक्रांतोत्रराज्येभवितेतिशेषः साहसिकंसाहसकर्म ॥४॥ पर्युपासतेपर्युपासंत ॥५॥ यत्रत्वयानिहतारिपवः शायितास्तदिदंवीरशयनंतत्रत्वमपिशेषे ॥६॥ विशुद्धसत्वाभिजनविशुद्धसत्ववंशभव प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्धेनैवमरणंजातमितिभावः ॥७॥८॥ शूरायकन्यायाअदानेहेतुः शूरस्यतवभा

ततःसमुपजिघ्रंतीकपिराजस्यतन्मुखम् ॥ पतिंलोकश्रुतातारामृतंवचनमब्रवीत् ॥१॥ शेषेत्वंविषमेदुःखमकृत्वावचनंमम ॥ उपलोपचितेवीरसुदुःखेवसुधातले ॥२॥ मत्तःप्रियतरानूनंवानरेंद्रमहीतव ॥ शेषेहितांपरिष्वज्यमांचनप्रतिभाषसे ॥३॥ सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यहो ॥ सुग्रीवएवविक्रांतोवीरसाहसिकप्रिय ॥४॥ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वांबलिनंपर्युपासते ॥ तेषांविलपितंकृच्छ्रमंगदस्यचशोचतः ॥५॥ ममचेमागिरःश्रुत्वाकिंत्वंनप्रतिबुध्यसे ॥ इदंतद्वीरशयनंतत्रशेषेहतोयुधि ॥६॥ शायितानिहतायत्रत्वयैवरिपवःपुरा ॥ विशुद्धसत्वाभिजनप्रिययुद्धमप्रिय ॥७॥ मामनाथांविहायैकांगतस्त्वमसिमानद ॥ शूरायनप्रदातव्याकन्याखलुविपश्चिता ॥८॥ शूरभार्यांहतांपश्यसद्योमांविधवांकृताम् ॥ अवभग्नश्चमेमानोभग्नामेशाश्वतीगतिः ॥९॥ अगाधेचनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ॥ अश्मसारमयंनूनमिदंमेहृदयंदृढम् ॥१०॥ भर्तारंनिहतंदृष्ट्वायन्नाद्यशतधाकृतम् ॥ सुहृच्चैववचभर्ताचप्रकृत्याचममप्रियः ॥११॥ प्रहारेचपराक्रांतःशूरःपंचत्वमागतः ॥ पतिहीनातुयानारीकामंभवतुपुत्रिणी ॥१२॥ धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्युच्यतेबुधैः ॥ स्वगात्रप्रभवेवीरशेषेरुधिरमंडले ॥१३॥ कृमिरागपरिस्तोमेस्वकीयेशयनेयथा ॥ रेणुशोणितसंवीतंगात्रंतवसमंततः ॥१४॥ परिरब्धुंनशक्नोमिभुजाभ्यांप्लवगर्षभ ॥ कृतकृत्योद्यसुग्रीवोवैरेस्मिन्नतिदारुणे ॥१५॥

र्यांमांविधवांकृतांपश्य मानःराजपत्नीत्वाभिमानः शाश्वतीस्थिरागतिःसुखप्राप्तिः ॥९॥१०॥ कृतंशोकेनेतिशेषः प्रकृत्याऽनुपाधितः ॥११॥ प्रहारेरणेपराक्रांतःपरेणाक्रांतःअभिभूतःपंचत्वमागतः एतद्दृष्ट्वापियद्धृदयंनभिन्नमतोदृढमितिपूर्वेणान्वयः ननुसपुत्रायाःकस्तेशोकोऽतआह पतिहीनेत्यादि ॥१२॥१३॥ कृमेरिंद्रगोपादेरागइवरागोयस्यतादृशःपरिस्तोमआस्तरणंयस्मिन् कृमिरागोलाक्षारागः कृमिरागवदंत्यार्यालाक्षिकंप्रियदर्शनमित्युत्पलमालाकोशादित्यन्ये ॥१४॥ परिरब्धुंआलिंगितुंनशक्नोमि रेणुशोणितसंवीतत्वात् शोकेनभुजयोर्बलाभावाच्च गात्रसंलग्नशरत्वाच्चअस्मिन्वैरेवालिविषयेवैरे कृत्यकृत्यःकृतानुष्ठेयानुष्ठानः ॥१५॥

शरेणननगात्रसंस्पर्शनेवार्यामिनिवारितानवासीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ एवंतद्वचःश्रुत्वानीलःशरंउद्ववर्ह उद्धृतवान् अस्यवाणस्यातितेजस्विशत्रुवधेनतेजःक्षयान्नपुनस्तूणगमनमितिबोध्यम् ॥१७॥ ॥ १८ ॥ दिनकरादितिपंचमीषष्ठ्यर्थे रुधिररक्तत्वादितिभावः व्रणेभ्यःशरशिलापादपजनितेभ्यः ॥ १९ ॥ रणरेणुनावकीर्णव्याप्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ पश्चिमावस्थामरणम् ॥ २२ ॥ पापक

यस्यरामविमुक्तेनहृतमेकेषुणाभयम् ॥ शरेणहृदिलग्नेनगात्रसंस्पर्शनेतव ॥ १६ ॥ वार्यामित्वांनिरीक्षंतीत्वयिपंचत्वमागते ॥ उद्ववर्हशरंनीलस्त स्यगात्रगतंतदा ॥ १७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनंदीनमाशीविषंयथा ॥ तस्यनिष्कृष्यमाणस्यवाणस्यापिवभौद्युतिः ॥ १८ ॥ अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दि नकरादिव ॥ पेतुःक्षतजधारास्तुव्रणेभ्यस्तस्यसर्वशः ॥ १९ ॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ताधाराइवधराधरात् ॥ अवकीर्णविमार्जंतीभर्तारंरणरेणुना ॥ २० ॥ अस्रैर्नयनजैःशूरंसिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगंदृष्ट्वाविनिहतंपतिम् ॥ २१ ॥ उवाचतारापिंगाक्षंपुत्रमंगदमंगना ॥ अवस्थांपश्चिमां पश्यपितुःपुत्रसुदारुणाम् ॥ २२ ॥ संप्रसक्तस्यवैरस्यगतोंतःपापकर्मणा ॥ वालसूर्योज्ज्वलतनुंप्रयातंयमसादनम् ॥ २३ ॥ अभिवादयराजानंपि तरंपुत्रमानदम् ॥ एवमुक्तःसमुत्थायजग्राहचरणौपितुः ॥ २४ ॥ भुजाभ्यांपीनवृत्ताभ्यामंगदोहमितिब्रुवन् ॥ अभिवादयमानंत्वामंगदंत्वंयथा पुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्भवपुत्रेतिकिमर्थंनाभिभाषसे ॥ अहंपुत्रसहायात्वामुपासेगतचेतनम् ॥ सिंहेनपातितंसद्योगौःसवत्सेवगोवृषम् ॥ २६ ॥ इ ष्ट्वासंग्रामयज्ञेनरामप्रहरणांभसा ॥ तस्मिन्नवभृथेस्नातःकथंपत्न्यामयाविना ॥ २७ ॥ यादत्तादेवराजेनतवतुष्टेनसंयुगे ॥ शातकौंभींप्रियांमा लांतांतपश्यामिनेहकिम् ॥ २८ ॥ राज्यश्रीर्नजहातित्वांगतासुमपिमानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्यशैलराजमिवप्रभा ॥ २९ ॥

र्मणाप्राचीनपापवशात्संप्रसक्तस्यप्राप्तस्यवैरस्यांतोवसानंगतःप्राप्तवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ त्वामभिवादयमानम् इदंतारावाक्यम् ॥ २५ ॥ उपासेसमीपेतिष्ठामि ॥ २६ ॥ रामस्यप्रहरणंवाणस्त द्रूपेणांभसा मयाविनाकथमवभृथेस्नातः ॥ २७ ॥ मालामिहनपश्यामिकिंनु सुग्रीवायमालादानस्यादर्शनंशोकवशाद्दृष्टस्यापिविस्मरणंचेत्येवमुक्तिः ॥ २८ ॥ आवर्तमानस्यअस्तंगच्छतः शैलराजंतमेवास्ताचलम् ॥ २९ ॥

पथ्यमिदंवचइतिस्मृतिसन्निहितस्यप्रागुपदिष्टस्यपरामर्शः ॥ ३० ॥ नगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥
तांताराम् आशुवेगेनशोकमहार्णवेनाभिप्लुतांखिन्नाम् अप्रतिमेनअसदृशेन आत्मनइतिशेषः ॥ १ ॥ बाष्पपूर्णेनमुखेनोपलक्षितांतारांपश्यन्निर्विण्णमनाःखिन्नःसंपरिदूयमानःसम्यगनुतप्य
मानः ॥ २ ॥ उदात्तंधीरोदात्तस्वभावम् लक्षणैःसामुद्रिकशास्त्रोक्तगजलक्षणैर्लक्षितमंगंयस्यतम् ॥ ३ ॥ दृष्टफलंराज्यभोगफलंकर्मवालिवधरूपम् हतजीवितेनकुत्सितजीवितेन साध्येषु

नमेवचःपथ्यमिदंत्वयाकृतंनचास्मिशक्ताहिनिवारणेतव ॥ हतासपुत्रास्मिहतेनसंयुगेसहत्वयाश्रीर्विजहातिमामपि ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तामाशुवेगेनदुरासदेनत्वभिप्लुतांशोकमहार्णवेन ॥ पश्यं
स्तदावाल्यनुजस्तरस्वीभ्रातुर्वधेनाप्रतिमेनतेपे ॥ १ ॥ सबाष्पपूर्णेनमुखेनपश्यन्क्षणेननिर्विण्णमनामनस्वी ॥ जगामरामस्यशनैःसमीपंभृत्यैर्वृतः
संपरिदूयमानः ॥ २ ॥ सतंसमासाद्यगृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ॥ यशस्विनंलक्षणलक्षितांगमवस्थितंराघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथा
प्रतिज्ञातमिदंनरेंद्रकृतंत्वयादृष्टफलंचकर्म ॥ ममाद्यभोगेपुनरेंद्रसूनोमनोनिवृत्तंहतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यांमहिष्यांतुभृशंरुदत्यांपुरेऽतिविक्रोशति
दुःखतप्ते ॥ हतेनृपेसंशयितेंगदेचनरामराज्येरमतेमनोमे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधोमेनुमतःपुरस्तात् ॥ हतेत्विदानींहरियूथपेस्मि
न्सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवरप्रतप्स्ये ॥ ६ ॥ श्रेयोद्यमन्येममशैलमुख्येतस्मिन्हिवासश्चिरमृष्यमूके ॥ यथातथावर्तयतःस्ववृत्त्यानेमंनिहत्यत्रिदिवस्य
लाभः ॥ ७ ॥ नत्वाजिघांसामिचरेतियन्मामयंमहात्मामतिमानुवाच ॥ तस्यैवतद्रामवचोनुरूपमिदंवचःकर्मचमेनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्राताकथंनाम
महागुणस्यभ्रातुर्वधंरामविरोचयेत ॥ राज्यस्यदुःखस्यचवीरसारंविचिंतयन्कामपुरस्कृतोपि ॥ ९ ॥

तोगेष्वित्यन्वयः ॥४॥ अस्यांतारायाम् पुरेतत्स्थेजने अतिविक्रोशतिअत्यंतंरुदति अंगदेसंशयितेपितृवियोगात्संशयितजीविते ॥५॥ अतिविप्रधर्षाद्भ्रातृकृताधिकपराभवाद्धेतोर्ममोत्पन्नात्क्रो
धादमर्षादसहिष्णुतयाचसुतीक्ष्णमतिशयेनप्रतप्स्येनपामि ॥ ६ ॥ यथातथायेनकेनापिप्रकारेण स्ववृत्त्यास्वजात्युचितवृत्त्यावर्तयतःजीवतःऋष्यमूकवासएवश्रेयोमन्येनतुत्रिदिवस्यलाभइ
त्यन्वयः ॥ ७ ॥ तद्वचस्तस्यैवानुरूपम् ईषत्करघातेपिमयितदकृत्वांतरभ्रातृस्नेहबद्धतयात्वांनजिघांसामिकदापि चरगच्छेतियत्तद्वचइत्यर्थः इदंकर्मभ्रातृवधरूपम् वचस्तदर्थमाकारणरूपम्
॥८॥ कामःपुरस्कृतोयेनतादृशोपिभ्राताराज्यस्यतत्सुखस्यदुःखस्यभ्रातृवधेजाविदुःखस्यसारंतारतम्यंविचिंतयन्विचारयन्कथंभ्रातुर्वधंरोचयेत एवंचाहंतत्तारतम्यानभिज्ञइतिभावः ॥ ९॥

उक्तमेवविवृणोति वधोहीति मांहंतुंतस्यमतिर्नासीदित्यर्थः तत्रहेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अनुचितकर्मकारीवालीत्ययशःप्रसंगभयात् प्राणहारीभ्रातुरितिशेषः व्यतिक्रमोऽन्यायः ॥ १०॥ द्रुमशाखयावभग्नःपलायितः अतएवमुहूर्तंपरिनिष्टननत्वामाक्रोशनयदाऽभवंतदातेनभ्रात्रासांत्वयित्वापुनरेवंदुश्चेष्टांकर्तुंनार्हसिइत्युक्तः नपुनर्मांहतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ अतएव भ्रातृत्वमित्यादि ॥ १२ ॥ अचिंतनीयंचिंतयितुमप्ययोग्यम् अतएवार्यैर्नित्यंपरिहरणीयंयत्किंचिदुपाधिनाप्यनीप्सनीयम् आत्मकर्तृकमपिसर्वथाऽनवेक्षणीयंदर्शनानर्हम् इदंप्राप्तोस्मि इदंपदार्थमाह पाप्मानमिति हेवयस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुर्वधात्पाप्मानंतद्रूपंवस्त्वित्यर्थः त्वाष्ट्रोविश्वरूपः ॥ १३ ॥ प्रतिपत्तुंप्राप्तुंकइच्छेत्कोवासहेत ग्रहीतुंशक्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रजानांसंमानंताभिः क्रियमाणंस्वसंमाननमपिनार्हामि पापग्रस्तत्वात् नयौवराज्यम् ज्येष्ठस्यपुत्रमंगदंराज्येकृत्वायथाप्राप्तंयौवराज्यमित्यर्थः एवंविधंकर्मकृत्वाराज्यंसर्वथानार्हामीत्यन्वयः ॥ १५॥ क्षुद्रस्यक्षु

वधोहिमेमतोनासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारीव्यतिक्रमः ॥ १० ॥ द्रुमशाखावभग्नोहंमुहूर्तंपरिनिष्टनन् ॥ सांत्वयित्वात्वनेनोक्तोनपुनःकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्चधर्मश्चानेनरक्षितः ॥ मयाक्रोधश्चकामश्चकपित्वंचप्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचिंतनीयंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वनवेक्षणीयम् ॥ प्राप्तोस्मिपाप्मानमिदंवयस्यभ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिंद्रस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगृहुःस्त्रियश्च ॥ कोनामपाप्मानमिमंसहेतशाखामृगस्यप्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥ नार्हामिसंमानमिमंप्रजानांनयौवराज्यंकुतएवराज्यम् ॥ अधर्मयुक्तंकुलनाशयुक्तमेवंविधंराघवकर्मकृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्यकर्तास्मिविगर्हितस्यक्षुद्रस्यलोकापकृतस्यलोके ॥ शोकोमहान्मामभिवर्ततेऽयंवृष्टेर्यथानिम्नमिवांबुवेगः ॥ १६ ॥ सोदर्यघातापरगात्रवालःसंतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥ एनोमयोमामभिहंतिहस्तीदृप्तोनदीकूलमिवप्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अंहोबतेदंनृवराविषह्यंनिवर्ततेमेहृदिसाधुवृत्तम् ॥ अग्नौविवर्णंपरितप्यमानंकिट्टंयथाराघवजातरूपम् ॥ १८ ॥

द्रयोग्यस्य लोकेइहलोकेविगर्हितस्यनिंदितस्य लोकापकृतस्यपरलोकेऽपरमार्थसाधनस्यपापस्यकर्तास्मि अतोमहान्शोकोमांइवतथाभिवर्तते यथावृष्टेरंबुवेगोनिम्नम् इवशब्दस्तथाशब्दार्थे ॥ १६ ॥ सोदर्यघातएवापरगात्रजागोवालश्चयस्य तज्जसंतापएवहस्ताक्षिशिरोविषाणंयस्यसः दृप्तोमत्तः प्रवृद्धोमहान् ॥ १७ ॥ हेनृवरइदमंहःपापम् बतखेदे अविषह्यंसोढुमशक्यं प्राप्यमेहृदिस्थितंसाधुवृत्तंजन्मांतरार्जितपुण्यंनिवर्तते विवर्णमतएवाग्नौपरितप्यमानंजातरूपंअविषह्यमशक्यसहावस्थानंप्राप्यकिट्टंमलंयथानिवर्ततेतथेत्यर्थः यथाबलवतोत्तमेनाधमःस्थातुंनशक्नोतितथाबलवताधमेनसहोत्तमोपीत्याशयः एवंचानेनपापेनसर्वपुण्यक्षयोजातइतितात्पर्यं केचित्तु अग्नौपरितप्यमानंजातरूपंस्वर्णंयथाविवर्णंविवर्णताकारकंकिट्टंदाहकक्षारद्रव्यंप्राप्यनिवर्ततेतस्मात्तवतितथेत्यर्थइत्याहुः ॥ १८ ॥

न्निमित्तम् मयैनत्स्यामिव थादितिभावः अपिचास्यांगदस्यशोकतापाच्च इतीवमन्यइत्युत्प्रेक्षाबोधकम् ॥ १९ ॥ सुलभ्यः सुलभइत्यर्थः ॥ २० ॥ अंगदोनजीवेत् यदिजीवेत्तदामातातारा पुत्रपालनायजीवेत् तदभावेतुसासर्वथानजीवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ सख्यंसमानत्वम् निदेशेत्वदाज्ञायाम् ॥ २२ ॥ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेतिशेषः ॥ २३ ॥ संजातबाष्पः दुःखिप्राणिदर्शने

महाबलानांहरियूथपानामिदंकुलंराघवमन्निमित्तम् ॥ अस्यांगदस्यापिचशोकतापादर्धस्थितप्राणमितीवमन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतस्तुपुत्रः सदृशोंगदेन ॥ नचापिविद्येतसवीरदेशोयस्मिन्भवेत्सोदरसंनिकर्षः ॥ २० ॥ अद्यांगदोवीरवरोनजीवेज्जीवेतमातापरिपालनार्थम् ॥ विनातुपुत्रंपरितापदीनासानैवजीवेदितिनिश्चितंमे ॥ २१ ॥ सोहंप्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निंभ्रात्राचपुत्रेणचसख्यमिच्छन् ॥ इमेविचेष्यंति हरिप्रवीराः सीतांनिदेशेपरिवर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नंतुतेसेत्स्यतिकार्यमेतन्मय्यप्यतीतेमनुजेंद्रपुत्र ॥ कुलस्यहंतारमजीवनार्हंरामानुजानीहिकृतागसंमाम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्यरघुप्रवीरः श्रुत्वावचोवालिजघन्यजस्य ॥ संजातबाष्पः परवीरहंतारामोमुहूर्तंविमनाबभूव ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणेभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्यगोप्ता ॥ रामोरुदंतींव्यसनेनिमग्नांसमुत्सुकः सोथददर्शताराम् ॥ २५ ॥ तांचारुनेत्रांकपिसिंहनाथांपतिंसमाश्लिष्यतदाशयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदीनसत्त्वांमंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥ साविस्फुरंतीपरिरभ्यमाणाभर्तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्शरामंशरचापपाणिंस्वतेजसासूर्यमिवज्वलंतम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतंपार्थिवलक्षणैश्चतंचारुनेत्रंमृगशावनेत्रा ॥ अदृष्टपूर्वंपुरुषप्रधानमयंसकाकुत्स्थइतिप्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येंद्रकल्पस्यदुरासदस्यमहानुभावस्यसमीपमार्या ॥ आर्तातितूर्णंव्यसनंप्रपन्नाजगामतारापरिविह्वलंती ॥ २९ ॥ तंसासमासाद्यविशुद्धसत्त्वंशोकेनसंभ्रांतशरीरभावा ॥ मनस्विनीवाक्यमुवाचताराराममंरणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥

न महतामयंस्वभावः ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणेतस्मिन्नवसरे तारांरुदंतीमभीक्ष्णंवारंवारमवेक्षमाणः जीवंतीमिच्छन् क्षितिरिवक्षमावान् समुत्सुकः शोकापनयनायेतिशेषः ॥ २५ ॥ कपिसिंहनाथां कपिसिंहानांस्वामिनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुरुषप्रधानंपुरुषश्रेष्ठम् सः अंगदोक्तः काकुत्स्थोयमितिप्रजज्ञेइतिसंबंधः ॥ २८ ॥ परिविह्वलंतीकष्टेनस्खलनपूर्वंगच्छंती ॥ २९ ॥ संभ्रांतोविस्मृतः शरीरभावोराजस्त्रीत्वादिर्ययासा रणेषुयुद्धेषूत्कर्षणेनसर्वाधिकोत्कर्षेणलक्ष्यंवेध्यंयेन सर्वतोधिकवेध्यवेधकइत्यर्थः ॥ ३० ॥

अप्रमेयः देशतः कालतश्चापरिच्छेद्यः गुणैयत्तयादुर्ज्ञेयश्च दुरासदः योगिभिरपिप्राप्तुमशक्यः उत्तमधर्मकः पुरुषोत्तमधर्मा अक्षीणकीर्तिः पापवदाज्ञासमानेनापिकर्मणेतिशेषः अतएवपुरुषोत्तमध र्मा क्षतजोपमाक्षः रक्ताक्षः ॥ ३१ ॥ आत्तबाणासनश्चासौबाणपाणिश्चेतिकर्मधारयः संहननंदृढगात्रता तादृशेनत्वयाहतोवाली मनुष्यदेहाभ्युदयंमनुष्यलोकवर्तिदेहप्राप्यमभ्युदयसुखंवि हाय दिव्यदेहेनप्राप्योयोऽभ्युदयस्तेनयुक्तः समासआर्षः ॥ ३२ ॥ अतःयेनैवेति रमेतरंस्यते ॥ ३३ ॥ पद्मस्यामलंयत्पत्रंतद्वन्नेत्र समेत्याप्सरोभिस्ताःसंप्रेक्ष्यचमामपश्यन्नरमेतेत्यन्वयः उच्चा वचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रैरक्तपुष्पैःकृतःशेखरोयाभिस्ताअप्सरसोनाभजिष्यन्नभजिष्यति रक्तपुष्पधारणंवालिवशीकरणाय ॥ ३४ ॥ तदावकाशेतटदेशे ॥ ३५ ॥ यद्वनिताहीनोदुःखंप्राप्नोति

त्वमप्रमेयश्चदुरासदश्चजितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्चविचक्षणश्चक्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणासनबा णपाणिर्महाबलःसंहननोपपन्नः ॥ मनुष्यदेहाभ्युदयंविहायदिव्येनदेहाभ्युदयेनयुक्तः ॥ ३२ ॥ येनैवबाणेनहतःप्रियोमेतेनैवबाणेनहिमांजहीहि ॥ हतागमिष्यामिसमीपमस्यनमांविनावीररमेतवाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपिपद्मामलपत्रनेत्रसमेत्यसंप्रेक्ष्यचमामपश्यन् ॥ नह्येषउच्चावचताम्रचूडावि चित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यन् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपिशोकंचविवर्णतांचमयाविनाप्राप्स्यतिवीरवाली ॥ रम्येनगेंद्रस्यतटावकाशेविदेहकन्यारहितायथा त्वम् ॥ ३५ ॥ त्वंवेत्थतावद्वनिताविहीनःप्राप्नोतिदुःखंपुरुषःकुमारः ॥ तत्त्वंप्रजानञ्जहिमांनवालीदुःखंममादर्शनजंभजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापिमन्ये तभवान्महात्मास्त्रीघातदोषस्तुभवेन्नमह्यम् ॥ आत्मेयमस्येतिहिमांजहित्वंनस्त्रीवधःस्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥ ३७ ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्चवेदादनन्य रूपाःपुरुषस्यदाराः ॥ दारप्रदानाद्धिनदानमन्यत्प्रदृश्यतेज्ञानवतांहिलोके ॥ ३८ ॥

तत्त्वंवेत्थ अतस्तज्जानंस्त्वंमांजहि कुमारःसुंदरःपुरुषः यद्वा दुःखहेतुमाह कुमारइति कुत्सितोमारोयस्य मारकत्वेनमदनस्यप्रसिद्धेः अथवाकुत्सितोमारोमरणंयस्य मरणादपिदुःखजनकत्वा त्तस्य मुक्तिः भावेघञ् ॥ ३६ ॥ मह्यंस्त्रीघातदोषोभवेदितिभवान्महात्मामन्येतनतदपिन इयंताराऽस्यवालिनआत्मेतिज्ञात्वाजहि एवंचतदभिन्नत्वान्ममनतेस्त्रीवधदोषइतिभावः महात्मेत्यनेनताट कावधादिकृतवतःस्त्रीवधोऽकिंचित्करइत्यपिसूचितम् ॥ ३७ ॥ स्त्रीणांपुरुषात्मत्वमेवसाधयति शास्त्रेति शास्त्रेशास्त्रीययागाद्यनुष्ठानेप्रकर्षेणसहैवयोगात्अधिकारात् विविधाच्चवेदात्अर्धो वाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः अनन्यरूपाःअभिन्नरूपाः नकेवलंदोषाभावमात्रमपितुस्त्रीदानफलमपीत्याह दारेति अन्यदधिकंदानंनेतिभावः ॥ ३८ ॥

त्वंचापीति एवंच धर्मेण शापमरनुदर्नातिन्यायेनापिहेवीरनेनमद्वधदोषइतिभावः यद्वा ममवीरस्यस्त्युश्छलेनघातात्पापमधर्मसंवंधंनलप्स्यसे किंच ततएवमच्छापतःप्राप्तमधर्मयोगमधर्मफल योगंवा वियोगदुःखंनलप्स्यसेममावधेनुलप्स्यसेएवातएवककिंचित्प्रत्यने अचिरेणैवकालेनत्वयावीर्यश्लाघ्दना सासीताममशापेननचिरात्त्वयिवित्स्यतीति ॥ ३९ ॥ अपनीयमानांप्रियसकाशा दूयनइतिशेषः अहंतुंनार्हसि अपितुहंतुमेवेत्यर्थः तत्रहेतुरहंहीति ॥ ४० ॥ वरार्होत्तमहेममालिनाश्रेष्ठयोग्योत्तमस्वर्णमालावता ॥ ४१ ॥ विमतिंमरणविषयांविरुद्धमतिं सर्वोलोकोविधा त्राविहितःअहरादौसृष्टस्तंलोकंसुखदुःखाभ्यामवर्ज्याभ्यांयोगोऽस्यतंतेनैवविधात्राकृतंलोक्यनेऽनेनेतिलोकोवेदोऽब्रवीत् नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ त्रयो

त्वंचापिमांतस्यममप्रियस्यप्रदास्यसेधर्ममवेक्ष्यवीर ॥ अनेनदानेननलप्स्यसेत्वमधर्मयोगंममवीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमा नामेवंगतांनार्हसिमामहंतुम् ॥ अहंहिमातंगविलासगामिनाप्लवंगमानामृषभेणधीमता ॥ ४० ॥ विनावरार्होत्तमहेममालिनाचिरंनशक्ष्यामिन रेंद्रजीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तुविभुर्महात्मातारांसमाश्वास्यहितंबभाषे ॥ ४१ ॥ मावीरभार्येविमतिंकुरुष्वलोकोहिसर्वोविहितोविधात्रा ॥ तंचैव सर्वंसुखदुःखयोगंलोकोऽब्रवीत्तेनकृतंविधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोपिलोकाविहितंविधानंनातिक्रमंतेवशगाहितस्य ॥ प्रीतिंपरांप्राप्स्यसितांतथैवपुत्र श्चतेप्राप्स्यतियौवराज्यम् ॥ ४३ ॥ धात्राविधानंविहितंतथैवनशूरपत्न्यःपरिदेवयंति ॥ आश्वासितातेनमहात्मनातुप्रभावयुक्तेनपरंतपेन ॥ सावी रपत्नीध्वनतामुखेनसुवेषरूपाविररामतारा ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ससु ग्रीवंचतारांचसांगदांसहलक्ष्मणः ॥ समानशोकःकाकुत्स्थःसांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ नशोकपरितापेनश्रेयसायुज्यतेमृतः ॥ यदत्रानंतरंकार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥

पिलोकालोकत्रयवासिनोपिजनाविधातृविहितंविधानंनातिक्रामंतेहियतस्तस्यवशगाःब्रह्मादिस्थावरांताः वालीपरांप्रीतिंत्वत्संबंधजांप्राप्स्यतिमत्संकल्पात् किंच भवत्यपिवालिसंबंधजांप्री तिंसुग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यसि तेपुत्रोयौवराज्यंप्राप्स्यतिच चेनाहमपिशापंप्राप्स्याम्येवेति ॥ ४३ ॥ धात्रेदंविधानंतथैवविहितम् यथामयोक्तंकृतंच अनेनसर्वज्ञत्वशक्तिराविष्कृता एवमीश्वरकृ तसर्वज्ञात्वाशूरपत्न्योनशोचंति ध्वनतामुखेनोपलक्षितानिविरराम त्यक्तपरिदेवनाभूत् ॥ ४४ ॥ ढघमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडे चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समानशोकः सुग्रीवादिभिरितिशेषः ॥ १ ॥ शोकयुक्तःपरितापस्तेन शोकश्चित्तधर्मः तावन्मात्रेणैवनमृतस्यश्रेयः समाधातुमनुष्ठातुम् ॥ २ ॥

लोकवृत्तंलोकाचारोप्यनुष्ठेयएव तच्चबाष्पमोक्षणरूपंकृतम् युष्माभिरितिशेषः यद्वा कृतंपर्याप्तं बाष्पमोक्षणमितिद्वितीयातृतीयार्थे यतःकालात्तत्कर्मणिविहितात्कालादुत्तरंपरंतस्मिन्नति क्रांतइतियावत् किंचिदपिपरंकर्मविहितंकर्मउपासितुंकर्तुमशक्यंकालस्योपादेयकारणत्वात् अकालेकृतस्याकृतप्रायत्वादितिभावः॥३॥ कालस्यमुख्यत्वंदर्शयति नियतिरिति नियतिःनियम्य तेःनयेतिनियतिःकालःकालकृताव्यवस्थानिमेषादिपरार्धांता कालस्त्वीश्वरएव लोकेलोकदृष्ट्यादिव्यवहारे कर्मणोलौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेणकारणंकालएव सर्वभूतानांनियो गाधिकृतप्राणिमात्रस्यनियोगेषुज्योतिष्टोमादिषुनियतिर्वसंतादिःकारणम् ॥४॥ कालातिरिक्तंनसाक्षात्प्रवर्तकमित्याह नकर्तेत्यादि कस्यचित्कृष्यादेःकश्चित्कर्तानियतिनिरपेक्षःकर्तान तथा नियोगेनियोगानुष्ठानेपिनियतिनिरपेक्षःकश्चिदीश्वरोननियतिनैरपेक्ष्येणसमर्थोनयनोलोकोलोकव्यवहारःस्वभावेईश्वरसहितेप्राकृतस्वकर्मणिवर्ततेतदधीनोवर्तते तस्यचस्वभावस्यकालः परायणम् सहकारीत्यर्थः तदुक्तंसूतसंहितायांशिववाक्येन स्वभावादेवसंभूतंसमस्तमितिकेचन तन्नसिध्यतिविप्रेंद्रादेशकालाद्यपेक्षणात् मत्तःकर्मानुरूपेणजगज्जन्मादिजायते एषस्वभावोवि

लोकवृत्तमनुष्ठेयंकृतंवोबाष्पमोक्षणम्॥नकालादुत्तरंकिंचित्परंकर्मउपासितुम्॥३॥नियतिःकारणंलोकेनियतिःकर्मसाधनम्॥नियतिःसर्वभूतानांनियोगेष्विहकारणम्॥४॥नकर्ताकस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापिचेश्वरः॥स्वभावेवर्ततेलोकस्तस्यकालःपरायणम्॥५॥नकालःकालमत्येतिनकालःपरिहीयते॥स्वभावंचसमासाद्यनकिंचिदतिवर्तते॥६॥नकालस्यास्तिबंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः॥नमित्रज्ञातिसंबंधःकारणंनात्मनोवशः॥७

प्रेंद्राइतिवेदार्थनिर्णयः नमयाकेवलेनापिनचकेवलकर्मणा प्राणिनांकर्मपाकेनमयाचमुनिसत्तमाः जगतःसंभवोनाशःस्थितिश्चभवतिद्विजाइति ॥ ५ ॥ कालात्माभगवानेवसर्वकर्मप्रवर्तकइ त्याह नकालइति कालोभगवानीश्वरःकालंस्वकृतांकालव्यवस्थांजन्ममरणादिरूपांनात्येतिनातिक्रामति सभगवान्कालोनपरिहीयते अनुक्षणंजगद्धानिकरस्यहानिकारणाभावात् स्वभाव मुक्तलक्षणंसमासाद्यकिंचिदत्युत्कृष्टमपिजीवजातंनातिवर्तते उत्पत्तियोग्यमुत्पद्यतेनश्वरंनश्यत्येवेत्यर्थः॥ ६ ॥ सचभगवान्नपक्षपातस्वभावइत्याह नकालस्येति नकालस्यबंधुत्वमस्ति प्रा प्तकालंवस्तुसर्वथासंहरत्येव ननुपक्षपातेनकिमपित्यजतीत्यर्थः नहेतुःस्वसृज्येस्वनाश्येवास्वकृतव्यवस्थातिरिक्तकारणनिरपेक्षइत्यर्थः यद्वा प्राप्तकालसंहारनिवर्तनेनकश्चिदपिहेतुर्मंत्रतंत्रौ षधादिःप्रभवतीत्यर्थः तस्यैवप्रपंचः नपराक्रमः महापराक्रमवतामपिकालेप्राप्तेसंहारोभवत्येव नमित्रज्ञातिसंबंधोनबहुमित्रतानबहुज्ञातिताप्राप्तकालसंहारनिवर्तनेहेतुः सोपिभगवानात्मनःप्रत्य ग्वर्गस्यजीवजातस्यनवशस्तदिच्छाधीनोनकिंतुपरमस्वतंत्रएव तेनचभगवताकालेनक्रियमाणोनियत्यधीनःस्वस्वकर्मपरिणामएवसर्वसुखदुःखादिलाभइत्येवसाधुपश्यतासुमतिनाविवेकवताद्र ष्टव्योज्ञातव्यःननुविषादहर्षौकर्तव्यौनापिस्वसामर्थ्यनिंदेतिभावः एवंधर्मादयोपिचादधर्मादयोपिकालक्रमेणैवसमाहिताःसंपादिताभवंति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ प्रकृतमाह इतइति सामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्यैः पवित्रं शुभंक्रियाफलंभोगमिहलोकेप्राप्तवान्वालीइतोलोकाद्देहाच्चगतोऽपगतः स्वांप्रकृतिगतः प्राप्तः कार्याणांकारणेलयात्
एवंचेंद्रलोकंगतोवालीतिसूचितम् ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्यसंयोगात्तेनमहात्मनावालिनापूर्वस्वर्गोजितोऽर्जितः युद्धेप्राणानपरिरक्षतेदानींपरिगृहीतश्चप्राप्तश्च ॥ १० ॥ एषानियतिः कालकृतव्यवस्था
प्राप्तिः प्राप्तकालंकर्मेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अस्यप्रेतकार्यंकुर्वित्यन्वयः दहनंप्रतिदहननिमित्तम् यतस्वेतिशेषः ॥ १३ ॥ वालिसंस्कारनिमित्तंकाष्ठान्यानेतुंसमाज्ञापयेतिसंबंधः ॥ १४ ॥

किंतुकालपरीणामोद्रष्टव्यःसाधुपश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥ इतःस्वांप्रकृतिंवालीगतःप्राप्तःक्रियाफलम् ॥ सामदानार्थसंयोगैःपवित्रंप्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्यचसंयोगाज्जितस्तेनमहात्मना ॥ स्वर्गःपरिगृहीतश्चप्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषावैनियतिःश्रेष्ठा यांगतोहरियूथपः ॥ तदलंपरितापेनप्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनांतेतुरामस्यलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंगतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरुत्वमस्यसुग्रीवप्रेतकार्यमनंतरम् ॥ तारांगदाभ्यांसहितोवालिनोदहनंप्रति ॥ १३ ॥ समाज्ञापयकाष्ठानिशुष्काणिचबहूनिच ॥ चंदनानिचदिव्यानिवालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥ समाश्वासयदीनंत्वमंगदंदीनचेतसम् ॥ माभूर्वालिशबुद्धिस्त्वंत्वदधीनमिदंपुरम् ॥ १५ ॥ अंगदस्त्वानयेन्माल्यंवस्त्राणिविविधानिच ॥ घृतंतैलमथोगंधान्यच्चात्रसमनंतरम् ॥ १६ ॥ त्वंतारशिबिकांशीघ्रमादायागच्छसंभ्रमात् ॥ त्वरागुणवतीयुक्तास्मिन्कालेविशेषतः ॥ १७ ॥ सज्जीभवंतुप्लवगाःशिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्थाबलिनश्चैवनिर्हरिष्यंतिवालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसुमित्रानंदवर्धनः ॥ तस्थौभ्रातृसमीपस्थोलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वातारःसंभ्रांतमानसः ॥ प्रविवेशगुहांशीघ्रंशिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥ आदायशिबिकांतारःसतुपर्यापतत्पुनः ॥ वानरैरुह्यमानांतांशूरैरुद्वहनोचितैः ॥ २१ ॥ दिव्यांभद्रासनयुतांशिबिकांस्यंदनोपमाम् ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रांद्रुमकर्मविभूषिताम् ॥ २२ ॥

त्वंसुग्रीवअंगदंसमाश्वासय ॥ १५ ॥ कःकुत्राज्ञापनीयस्तत्राह अंगदस्त्विति समनंतरमपेक्षितम् ॥ १६ ॥ तारःसचिवः संभ्रमाद्वेगात् हियतोऽस्मिन्कालेविशेषतस्त्वरायुक्तासैव चेदृशेऽवसरेगुणवतीतिसंबंधः ॥ १७ ॥ समर्थाबलिनःशिबिकावाहनोचितायेनिर्हरिष्यंतितेसज्जीभवंत्वित्यन्वयः निर्हारोदहनदेशनयनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भद्रासनयुतांमध्येराजोचितमहार्हासनवतीम् पक्षिकर्मभिःपक्षिप्रतिकृतिभिःआसमंताच्चित्रांचित्रवतीम् द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रतिकृतिभिर्भूषिताम् ॥ २२ ॥

चित्रपत्नीभिश्चित्रपत्रातितिः दीर्घआर्षः सुनिविष्टांसुसन्निवेशाम् जालवानायनयुतां जालवन्निर्मितवातमार्गयुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तांसुश्लिष्टाम् शिल्पिभिर्विशालांकृताम् एवमुक्तरीत्यासु कृताम् दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम् चारुकर्मभिःपरिक्रियाकर्मभिःपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥ तदेवाह वराभरणहारैरिति युक्तामितिशेषः गुहागहनशब्देनशिबिकोपरिप्रसार्यमाणंपंजरमुच्यते

आचितांचित्रपत्तीभिःसुनिविष्टांसमंततः ॥ विमानमिवसिद्धानांजालवातायनायुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तांविशालांचसुकृतांशिल्पिभिःकृताम् ॥ दारुपर्वतकोपेतांचारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥ वराभरणहारैश्चचित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ गुहागहनसंछन्नांरक्तचंदनभूषिताम् ॥ २५ ॥ पुष्पाद्यैः समभिच्छन्नांपद्ममालाभिरेवच ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥ ईदृशींशिबिकांदृष्ट्वारामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रंविनीयतांवालीप्रेतकार्यंविधीयताम् ॥ २७ ॥ ततोवालिनमुद्यम्यसुग्रीवःशिबिकांतदा ॥ अरोपयतविक्रोशन्नंगदेनसहैवतु ॥ २८ ॥ आरोप्यशिबिकांचैववालिनंगतजीवितम् ॥ अलंकारैश्चविविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्चभूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदाराजासुग्रीवःप्लवगेश्वरः ॥ और्ध्वदेहिकमार्यस्यक्रियतामनुकूलतः ॥ ३० ॥ विश्राणयंतोरत्नानिविविधानिबहूनिच ॥ अग्रतःप्लवगायांतुशिबिकातदनंतरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञामृद्धिविशेषाहिदृश्यंतेभुवियादृशाः ॥ तादृशैरिहकुर्वंतुवानराभर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशंवालिनःक्षिप्रंप्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥ अंगदंपरिरभ्याशुतारप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशंतःप्रययुःसर्वेवानराहतबांधवाः ॥ ततःप्रणिहिताःसर्वावानर्योस्यवशानुगाः ॥ ३४ ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरेतिभूयःक्रोशंतिताःप्रियम् ॥ ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्चभर्तारंक्रोशंत्यःकरुणस्वनाः ॥ तासांरुदितशब्देनवानरीणांवनांतरे ॥ ३६ ॥ वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः ॥ पुलिनेगिरिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते ॥ ३७ ॥ चितांचक्रुःसुबहवोवानरावनचारिणः ॥ अवरोप्यततःस्कंधाच्छिबिकांवानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ विनीयताम् दहनदेशमितिशेषः ॥ २७ ॥ उद्यम्यहस्ताभ्यांभूमेरूर्ध्वंकृत्वा ॥ २८ ॥ शिबिकामारोप्यशिबिकायांस्थापयित्वा ॥ २९ ॥ आज्ञापनप्रकारऔर्ध्वदेहिकमित्यादि और्ध्वदेहिकंनक्रियायोग्यंस्थानम् अनुकूलतःनदीतीरसमीपतःक्रियतामित्युत्तरमितिद्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ विश्राणयंतःक्षिपंतः इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तादृशैःऋद्धिविशेषैःसत्क्रियांकुर्वंतु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रणिहिताःसमेताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विक्रोशंतीवप्रतिध्वनिनेतिशेषः जलसंवृतेसमंताज्जलावृतभूदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥३९॥ ४०॥ महार्हउत्तमभोगार्ह॥ ४१॥ ४२॥ रणेसुग्रीवेणसहयुद्धे॥ ४३॥ अप्लवगाःप्लुतगतिमजानंत्यः विकृष्टंदूरम्॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ यथापुरंयथापूर्वंक्रीडामहे त्वयासहेति विलापेतिशेषः॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ अपसव्यंअपसव्यप्रदक्षिणम्॥ ५०॥ विधिवद्देवांशत्वेनस्वयंज्ञातवेदत्वाज्ज्ञानवत्तिर्यग्देहोचितविधिवदित्यर्थः विधिवदग्निहोत्रविधिनेत्यर्थइत्यन्ये

तस्युरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः॥ ततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिबिकातलशायिनम्॥ ३९॥ आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता॥ हावानरमहाराजहानाथममवत्सल॥ ४०॥ हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमाम्॥ जनंनपश्यसीमंत्वंकस्माच्छोकाभिपीडितम्॥ ४१॥ प्रहृष्टमिहतेवक्त्रंगतासोरपिमानद॥ अस्तार्कसमवर्णंचदृश्यतेजीवतोयथा॥ ४२॥ एषत्वांरामरूपेणकालःकर्षतिवानर॥ येनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेपुणारणे॥ ४३॥ इमास्तास्तवराजेंद्रवानर्योऽप्लवगास्तव॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताःकिंनबुध्यसे॥ ४४॥ तवेष्टाननुचैवेमाभार्याश्चंद्रनिभाननाः॥ इदानींनेक्षसेकस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वर॥ ४५॥ एतेहिसचिवाराजंस्तारप्रभृतयस्तव॥ पुरवासिजनश्चायंपरिवार्यविषीदति॥ ४६॥ विसर्जयैनान्सचिवान्यथापुरमरिंदम॥ ततःक्रीडामहेसर्वावनेषुमदनोत्कटाः॥ ४७॥ एवंविलपतींतारांपतिशोकपरीवृताम्॥ उत्थापयंतिस्मतदावानर्यःशोककर्शिताः॥ ४८॥ सुग्रीवेणततःसार्धंसोंगदःपितरंरुदन्॥ चितामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतेंद्रियः॥ ४९॥ ततोग्निंविधिवद्दत्वासोपसव्यंचकारह॥ पितरंदीर्घमध्वानंप्रस्थितंव्याकुलेंद्रियः॥ ५०॥ संस्कृत्यवालिनंतंतुविधिवत्प्लवगर्षभाः॥ आजग्मुरुदकंकर्तुंनदींशुभजलांशिवाम्॥ ५१॥ ततस्तेसहितास्तत्रअंगदंस्थाप्यचाग्रतः॥ सुग्रीवतारासहिताःसिषिचुर्वानराजलम्॥ ५२॥ सुग्रीवेणवदीनेनदीनोभूत्वामहाबलः॥ समानशोकःकाकुत्स्थःप्रेतकार्याण्यकारयत्॥ ५३॥ ततोथतंवालिनमग्र्यपौरुषंप्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणाहतम्॥ प्रदीप्यदीनाग्निसमौजसंतदासलक्ष्मणंराममुपेयिवान्हरिः॥ ५४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

॥ ५३॥ ५२॥ प्रेतकार्याणिजलदानादिरूपाणिअकारयत् तदितिकर्तव्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः॥ ५३॥ ५४॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

क्लिन्नवाससमार्द्रवाससम् शाखामृगमहामात्राः वानरबलप्रधानाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्याणि राजकार्याणि यथाविधिस्नातः राज्याभिषेकाभिषिक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वामिसंबंधंवा नरत्वामित्वसंबंधं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेणेतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषिच्यतांमदाज्ञयात्वयेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यतोज्येष्ठस्यज्येष्ठःसुतोविक्रमेणज्येष्ठस्यसदृशश्चतस्माद्यौवरा

ततःशोकाभिसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससम् ॥ शाखामृगमहामात्राःपरिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्यमहाबाहुंराममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताःप्रांजलयःसर्वेपितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥ ततःकांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादात्काकुत्स्थ पितृपैतामहंमहत् ॥ वानराणांसुदंष्ट्राणांसंपन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनांसुदुष्प्रापंप्राप्तंराज्यमिदंप्रभो ॥ भवतासमनुज्ञातःप्रविश्यनगरंशुभम् ॥ ५ ॥ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणिससुहृद्गणः ॥ स्नातोयंविविधैर्गंधैरौषधैश्चयथाविधि ॥ ६ ॥ अर्चयिष्यतिमाल्यैश्चरत्नैश्चत्वांविशेषतः ॥ इमांगिरिगुहांरम्यामभिगंतुंत्वमर्हसि ॥ ७ ॥ कुरुष्वस्वामिसंबंधंवानरान्संप्रहर्षय ॥ एवमुक्तोहनुमताराघवःपरवीरहा ॥ ८ ॥ प्रत्युवाचहनूमंतंबुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ चतुर्दशसमाःसौम्यग्रामंवायदिवापुरम् ॥ ९ ॥ नप्रवेक्ष्यामिहनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ॥ सुसमृद्धांगुहांदिव्यांसुग्रीवोवानरर्षभः ॥ १० ॥ प्रविष्टोविधिवद्वीरःक्षिप्रंराज्येभिषिच्यताम् ॥ एवमुक्त्वाहनूमंतंरामःसुग्रीवमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वृत्तज्ञोवृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ इममप्यंगदंवीरंयौवराज्येभिषेचय ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्यहिसुतोज्येष्ठःसदृशोविक्रमेणच ॥ अंगदोयमदीनात्मायौवराज्यस्यभाजनम् ॥ १३ ॥ पूर्वोयंवार्षिकोमासःश्रावणःसलिलागमः ॥ प्रवृत्ताःसौम्यचत्वारोमासावार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥ नायमुद्योगसमयःप्रविशत्वंपुरींशुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहंसौम्यपर्वतेसहलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिलासौम्यप्रभूतकमलोत्पला ॥ १६ ॥ कार्तिकेसमनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयत ॥ एषनःसमयःसौम्यप्रविशत्वंस्वमालयम् ॥ १७ ॥ अभिषिंचस्वराज्येचसुहृदःसंप्रहर्षय ॥ इतिरामाभ्यनुज्ञातःसुग्रीवोवानरर्षभः ॥ १८ ॥

ज्येयोग्यः ॥ १३ ॥ सीतान्वेषणोद्योगंसुग्रीवस्यालक्ष्याह पूर्वोयमिति येचत्वारोवार्षिकसंज्ञकाःप्रवृत्तास्तेषामयंपूर्वइतियोजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तमारुतामारुतेनयुक्तेत्यर्थः अस्यांस्थास्यामीतिशेषः ॥ १६ ॥ यतयतस्वएषनःसमयइति आश्विनेऽतीतयत्नारंभरूपःसंकेतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ मूर्ध्नाप्रणम्यनत्वा भूयवसुधायांदंडवत्पतिताःउत्थाप्यवसुधायांपतितानाइतिशेषः ॥ २१ ॥ प्रविष्टंभीमविक्रांतमिति प्रविश्यत्वभिनिष्क्रांतमितिपाठेप्रविश्यांतःपुरगतशोकादिकं दृष्ट्वाऽभिषेकायपुनःनिष्क्रांतंप्रतिनिवृत्तम् सभामागतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्षीरवृक्षप्ररोहाअधोजटाः ॥ २५ ॥ गंधान्गंधद्रव्याणि ॥ २६ ॥ २७ ॥ समालंभनंअनुलेपनद्रव्य

प्रविवेशपुरींरम्यांकिष्किंधांवालिपालिताम् ॥ तंवानरसहस्राणिप्रविष्टंवानरेश्वरम् ॥ १९ ॥ अभिवार्यप्रविष्टानिसर्वतःप्लवगेश्वरम् ॥ ततःप्रकृतयःसर्वाददृशुर्हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥ प्रणम्यमूर्ध्नापतिताभुवसुधायांसमाहिताः ॥ सुग्रीवःप्रकृतीःसर्वाःसंभाष्योत्थाप्यवीर्यवान् ॥ २१ ॥ भ्रातुरंतःपुरंसौम्यंप्रविवेशमहाबलः ॥ प्रविष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभम् ॥ २२ ॥ अभ्यषिंचंतसुहृदःसहस्राक्षमिवामराः ॥ तस्यपांडुरमाजह्रुश्छत्रंहेमपरिष्कृतम् ॥ २३ ॥ शुक्लेचवालव्यजनेहेमदंडेयशस्करे ॥ तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच ॥ २४ ॥ सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसुमानिच ॥ शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनम् ॥ २५ ॥ सुगंधीनिचमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानिच ॥ चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चविविधान्बहून् ॥ २६ ॥ अक्षतंजातरूपंचप्रियंगुमधुसर्पिषी ॥ दधिचर्मचवैयाघ्रंपरार्घ्यौचाप्युपानहौ ॥ २७ ॥ समालंभनमादायगोरोचनंमनःशिलाम् ॥ आजग्मुस्तत्रमुदितावराःकन्याश्चषोडश ॥ २८ ॥ ततस्तेवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधि ॥ रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्चतोषयित्वाद्विजर्षभान् ॥ २९ ॥ ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धंजातवेदसम् ॥ मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः ॥ ३० ॥ ततोहेमप्रतिष्ठानेवरास्तरणसंवृते ॥ प्रासादशिखरेरम्येचित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ प्राङ्मुखंविधिवन्मंत्रैःस्थापयित्वावरासने ॥ नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ॥ ३२ ॥ आहृत्यचसमुद्रेभ्यःसर्वेभ्योवानरर्षभाः ॥ अपःकनककुंभेषुनिधायविमलंजलम् ॥ ३३ ॥ शुभैर्वृषभशृंगैश्चकलशैश्चैवकांचनैः ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच ॥ ३४ ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ मैंदश्चद्विविदश्चैवहनूमान्जांबवांस्तथा ॥ ३५ ॥

म् तदेवाह गोरोचनमित्यादि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततःकुशेति अनेनाग्निसाध्यकर्माधिकारंतेषांदर्शयति मनुष्यसदृशसर्वव्यवहाराद्वेदज्ञत्वाच्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मंत्रैःस्थापयित्वा वसवस्त्वागायत्रेणच्छंदसेत्यादिमंत्रैरासनेस्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अपआहृत्यमिलिताःकृत्वाविमलंजलंकुंभेषुनिधायेतिसंबंधः ॥ ३३ ॥ महर्षिविहितेनबौधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ हृष्टाःप्रचुकुशुः किलकिलाशब्दंकृतवंतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तादृशेनतत्रवर्तिनि अभिषिक्तेसुग्रीवेंगदेचतत्रकिष्किंधायांवर्तिनिवर्तमानेसतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रवमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ गुहांकिष्किंधाख्याम् प्रस्रवणंतदाख्यम् ॥ १ ॥ गिरिवर्ण

अभ्यषिंचंतसुग्रीवंप्रसन्नेनसुगंधिना ॥ सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्तेतुसुग्रीवेसर्वेवानरपुंगवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानोहृष्टाःशतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्यतुवचःकुर्वन्सुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ अंगदंसंपरिष्वज्ययौवराज्येभ्यषेचयत् ॥ ३८ ॥ अंगदेचाभिषिक्तेतुसानुक्रोशाःप्लवंगमाः ॥ साधुसाध्विति सुग्रीवंमहात्मानोह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥ रामंचैवमहात्मानंलक्ष्मणंचपुनःपुनः ॥ प्रीताश्चतुष्टुवुःसर्वेतादृशेतत्रवर्तिनि ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णापताकाध्वजशोभिता ॥ बभूवनगरीरम्याकिष्किंधागिरिगह्वरे ॥ ४१ ॥ निवेद्यरामायतदामहात्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिः ॥ रुमांचभार्यामुपलभ्यवीर्यवानवापराज्यंत्रिदशाधिपोयथा ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अभिषिक्तेतुसुग्रीवेप्रविष्टेवानरेगुहाम् ॥ आजगामसहभ्रात्रारामःप्रस्रवणंगिरिम् ॥ १ ॥ शार्दूलमृगसंघुष्टंसिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ॥ नानागुल्मलतागूढंबहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्चनिषेवितम् ॥ मेघराशिनिभंशैलंनित्यंशुचिकरंशिवम् ॥ ३ ॥ तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमायतांगुहाम् ॥ प्रत्यगृह्णतवासार्थंरामःसौमित्रिणासह ॥ ४ ॥ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहानघः ॥ कालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ॥ ५ ॥ विनीतंभ्रातरंभ्रातालक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ॥ ६ ॥ अस्यांवत्स्यामसौमित्रेवर्षरात्रमरिंदम ॥ गिरिशृंगमिदंरम्यमुत्तमंपार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितम् ॥ नानाधातुसमाकीर्णंनदीदर्दुरसंयुतम् ॥ ८ ॥ विविधैर्वृक्षखंडैश्चचारुचित्रलतायुतम् ॥ नानाविहगसंघुष्टंमयूरवरनादितम् ॥ ९ ॥

नंशार्दूलेति ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रत्यगृह्णतप्रत्ययहीन ॥ ४ ॥ समयंपूर्वोक्तम् कालयुक्तंतत्कालोचितम् ॥ ५ ॥ युक्तमारुताउचितवाता ॥ ६ ॥ वर्षरात्रम् जातावेकवचनम् वार्षिकामासाइत्यर्थः ॥ ७ ॥ नदीसंबंधिदर्दुरैःसंयुतम् ॥ ८ ॥ वृक्षखंडैश्चारुसुंदरम् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ गुहायानातिदूरेभविष्यति भाविवारिपूरस्त्वध्यागुहासमीपवर्तिनीभविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणेईशानदिङ्मवतिदेशेवर्तमानागुहासाधुसम्यग्भविष्यति सुखसाधनमितिशेषः पौरस्त्यवर्षवातप्रवेशाभावाच्चसाधुत्वंबोध्यम् तेननिर्ऋतिद्वारत्वंसूचितम् पश्चाद्भागेचैषोन्नता अतएवपुरोवातनिरोधकत्वान्निवाताच ॥ १२ ॥ गुहाद्वारेइति तेनबहिरुपवेशनसौकर्यम् ॥ १३ ॥

मालतीकुंदगुल्मैश्चसिंदुवारैःशिरीषकैः॥ कदंबार्जुनसर्जैश्चपुष्पितैरुपशोभितम्॥१०॥ इयंचनलिनीरम्याफुल्लपंकजमंडिता॥ नातिदूरेगुहायानौ भविष्यतिनृपात्मज॥ ११॥ प्रागुदक्प्रवणेदेशेगुहासाधुभविष्यति॥ पश्चाच्चैवोन्नतासौम्यनिवातेयंभविष्यति॥१२॥ गुहाद्वारेचसौमित्रेशिलास मतलाशिवा॥ कृष्णाचैवायताचैवभिन्नांजनचयोपमा॥१३॥ गिरिश्टंगमिदंतातपश्यचोत्तरतःशुभम्॥भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिस्थितंश्वेतमिवांबरम्॥ कैलासशिखरप्रख्यंनानाधातुविराजितम्॥ १५॥ प्राचीनवाहिनींचैवनदींभृशमकर्दमा म्॥ गुहायाःपरतःपश्यत्रिकूटेजाह्नवीमिव॥१६॥ चंदनैस्तिलकैःसालैस्तमालैरतिमुक्तकैः॥ पद्मकैःसरलैश्चैव अशोकैश्चैवशोभिताम्॥१७॥वानी रैस्तिमिदैश्चैववकुलैःकेतकैरपि॥ हिंतालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैःकृतमालकैः॥१८॥ तीरजैःशोभिताभातिनानारूपैस्ततस्ततः॥ वसनाभरणोपेताप्रम देवाभ्यलंकृता॥ १९॥ शतशःपक्षिसंघैश्चनानानादविनादिता॥एकैकमनुरक्तैश्चचक्रवाकैरलंकृता॥२०॥ पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता॥ प्रहसंत्येवभात्येपानानारत्नसमन्विता॥२१॥ क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्नाभातिरक्तोत्पलैःक्वचित्॥ क्वचिदाभातिशुक्लैश्चदिव्यैःकुमुदकुड्मलैः॥ २२॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टाबर्हिक्रौंचविनादिता॥ रमणीयानदीसौम्यामुनिसंघनिषेविता॥ २३॥ पश्यचंदनवृक्षाणांपंक्तीःसुरुचिराइव॥ ककुभानांचदृ श्यंतमनसैवोदिताःसमम्॥ २४॥ अहोसुरमणीयोयंदेशःशत्रुनिपूदन॥ दृढंरंस्यावसौमित्रेसाध्वत्रनिवसावहे॥ २५॥

उत्तरतःउत्तरभागे ॥ १४ ॥ श्वेतमिवांबरंश्वेतवस्त्रमिवस्थितम् श्वेतमिवापरमितिपाठेऽपरंश्टंगंश्वेतमिवरूप्यमिवस्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ त्रिकूटेपूर्वोषितत्रिकूटाचले जाह्नवीपदेनतत्रत्याजाह्नवीसदृशीमंदाकिन्याख्यानदी ॥ १६ ॥ अतिमुक्तःपुंड्रकः पद्मकश्चंदनभेदः सरलःपीतद्रुमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकैकमनुरक्तैःपरस्परानुरागयुक्तैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पारिप्लवाःजलपक्षिणः ॥ २३ ॥ सुरुचिराइव इवोप्यर्थे शोभमानाश्चंदनवृक्षपंक्तीरपिपश्य मनसासंकल्पेनसममेवोदिताः ककुभानांवृक्षविशेषाणांपंक्तयइतिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ नातिदूरत्वगममकंगीतेत्यादि मृदंगाडंबरैःमृदंगशब्दैः ॥ २७ ॥ २८ ॥ बहूनिदृश्यानिउत्तमवस्तूनियत्रतादर्यःकुंजाश्रयस्मिन्निितिगिरिविशेषणम् ॥ २९ ॥ बहुद्रव्येसुखसाधनबहुद्रव्यवति रतिःसुखम् ॥ ३० ॥ उदयेउदयपर्वतेअभ्युदितंउदयंप्राप्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुनयंअनुनयवत् ॥ ३३ ॥ व्यथांगत्वाअलम् व्यथामास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रियापरोनित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणोदेवपूजकः व्यवसायीउद्यमी ॥ ३५ ॥ अव्यवसितःशोकेनोद्यमहीनस्त्वंहंतुंनसमर्थः विक्रमेविक्रमस्थानेरणे जिह्मकारिणंकुटिलम् ॥ ३६ ॥ अतःशोकंसमुन्मूलय व्यवसायमुद्योगम् ॥ ३७ ॥ परिवर्तनमधरोत्तरीकरणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दीप्तैर्दीपकैर्वाक्यैरितिशेषः कालेहोमकाले ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनुरक्तेनानुरागयुतेन स्निग्धेनतत्कालोचितप्रियपरेण हितेनोदर्कहितैषिणा सत्यविक्रमयुक्तेनअमोघविक्रमयुक्तेन ॥ ४२ ॥

इतश्चनातिदूरेसाकिष्किंधाचित्रकानना ॥ सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृपात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषःश्रूयतेजयतांवर ॥ नदतांवानराणांचमृदंगाडंबरैःसह ॥ २७ ॥ लब्ध्वाभार्यांकपिवरःप्राप्यराज्यंसुहृद्वृतः ॥ ध्रुवंनंदतिसुग्रीवःसंप्राप्यमहतींश्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवःसहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ ॥ २९ ॥ सुसुखेहिबहुद्रव्येतस्मिन्हिधरणीधरे ॥ वसतस्तस्यरामस्यरतिरल्पापिनाभवत् ॥ ३० ॥ हृतांहिभार्यांस्मरतःप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ उदयाभ्युदितंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ॥ ३१ ॥ आविवेशनतंनिद्रानिशासुशयनंगतम् ॥ तत्समुत्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनम् ॥ ३२ ॥ तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोकपरायणम् ॥ तुल्यदुःखोब्रवीद्भ्रातालक्ष्मणोनुनयंवचः ॥ ३३ ॥ अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि ॥ शोचतोह्यवसीदंतिसर्वार्थाविदितंहिते ॥ ३४ ॥ भवान्क्रियापरोलोकेभवान्देवपरायणः ॥ आस्तिकोधर्मशीलश्चव्यवसायीचराघव ॥ ३५ ॥ नह्यव्यवसितःशत्रुंराक्षसंतंविशेषतः ॥ समर्थस्त्वंरणेहंतुंविक्रमेजिह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूलयशोकंत्वंव्यवसायंस्थिरींकुरु ॥ ततःसपरिवारंतंराक्षसंहंतुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपिकाकुत्स्थससागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुंशक्तःकिंपुनस्तंहिरावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालंप्रतीक्षस्वप्रावृट्कालोयमागतः ॥ ततःसराष्ट्रंसगणंरावणंतंवधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहंतुखलुतेवीर्यंप्रसुप्तंप्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिःकालेभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्यहितद्वाक्यंप्रतिपूज्यहितंशुभम् ॥ राघवःसुहृदंस्निग्धमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यंयदनुरक्तेनस्निग्धेनचहितेनच ॥ सत्यविक्रमयुक्तेनतदुक्तंलक्ष्मणत्वया ॥ ४२ ॥

विक्रमकालेपुतेजः सहजमिति शेषः प्रोत्साहयामिवर्धयामि अधुनात्वाच्छन्नमिवतदितिभावः ॥४३॥ शरत्कालंतद्यांतम् सुग्रीवस्यप्रसादंचित्तसौमनस्यम् नदीनांचामलोदकत्वरूपम् ॥ ४४ ॥
उपकारेणयुक्तोवीरोऽवश्यंप्रतिकारेणप्रत्युपकारेणयुज्यते केनचित्कृतोपकारोवीरपुरुषोऽवश्यंप्रत्युपकरोत्येवेतिभावः कुतएवंनिश्चयस्तत्राह अकृतज्ञोभूत्वायद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपक्रियोभ
वतितदासत्त्ववतामस्मादृशांमनोहंतिमैत्रींनाशयत्येवातोमित्रत्वादवश्यंसप्रत्युपकर्तेतिभावः॥४५॥ तदेवरामवाक्यमेवयुक्तंप्रणिधायनिश्चित्यआत्मनःशुभंदर्शनंशुभांबुद्धिंप्रदर्शयन्नुवाच ॥४६॥
जलप्रपातंवर्षाकालम् धृतःस्थिरनिश्चयः ॥ ४७ ॥ किंनुसुग्रीवेणाद्यैवरावणंहनिष्यामीत्युक्त्वाकुतोविलंब्यतइत्येवंक्रुद्धंराममालक्ष्याह नियम्येति शरत्तदंतः संवर्तयन्नुक्तकालंक्षपयन्

एषशोकःपरित्यक्तःसर्वकार्यावसादकः॥ विक्रमेष्वप्रतिहतंतेजःप्रोत्साहयाम्यहम्॥ ४३ ॥ शरत्कालंप्रतीक्षिष्येस्थितोस्मिवचनेतव॥ सुग्रीवस्य नदीनांचप्रसादमनुपालयन् ॥ ४४॥ उपकारेणवीरस्तुप्रतिकारेणयुज्यते॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतोहंतिसत्त्ववतांमनः॥ ४५॥ तदेवयुक्तंप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितम्॥ उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभम् ॥४६॥ यथोक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिरात्तुवानरः ॥ शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिमंभवान्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः॥ ४७॥ नियम्यकोपंपरिपाल्यतांशरत्क्षमस्वमासांश्चतुरोमयासह॥ वसाचलेस्मिन्मृगराजसेवितेसंवर्तयन्शत्रुवधेसमर्थः॥ ४८॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेसप्तविंशःसर्गः॥ २७॥ ॥ ७॥ सतदावालिनंहत्वासुग्रीवमभिषिच्यच॥ वसन्माल्यवतःपृष्ठेरामोलक्ष्मणमब्रवीत्॥ १॥ अयंसकालःसंप्राप्तःसमयोऽद्यजलागमः॥ संपश्यत्वंनभोमेघैःसंवृतंगिरिसंनिभैः॥ २॥ नवमासधृतंगर्भंभास्करस्यगभस्तिभिः॥ पीत्वारसंसमुद्राणांद्यौःप्रसूतेरसायनम् ॥ ३॥ शक्यमंबरमारुह्यमेघसोपानपंक्तिभिः॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुंदिवाकरः॥४॥ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंतेष्वपिचपांडुभिः॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरम्॥५॥

॥ ४८ ॥ हवमानः इतिश्रीरामाभि०रा०ति०वा०आ०किष्किंधाकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सतदेति ॥ १ ॥ सविरहिप्रमाथकः सकस्तत्राह अद्यजलागमःसमयःसंप्रवृत्त
स्तंसंपश्य नभआकाशम् ॥ २ ॥ समुद्राणांरसंजलंभास्करस्यगभस्तिभिर्द्यौःपीत्वाकार्तिकादिनवमासधृतंगर्भंजलरूपंरसायनंलोकजीवातुभूतंप्रसूतेत्यजति गर्भमाहात्म्यात्सामुद्रस्यक्षारस्या
पिस्वादुता ॥ ३ ॥ दिवाकरोऽलंकर्तुंशक्यंसुकरइत्यर्थः ॥ ४ ॥ संध्यारागोत्थितैःउद्भिन्नसंध्यारागैरतएवताम्रैरंतेषुपर्यंतभागेषुश्वेतैःस्निग्धैःकिंचिज्जलसंबंधात् अभ्रपटच्छेदैरभ्ररूपैःछिन्नप
टैःबद्धव्रणमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

मंदमारुतएवनिःश्वासोयस्यतम् संध्यारूपेणचंदनेनहरिचंदनेनरंजितम् आपांडुजलदम् प्रांतपांडुजलदंजलदस्थानेकामातुरस्यकपोलादि ॥ ६ ॥ घर्मेणरवितेजसापरिक्लिष्टासंतप्ता बाष्पमूष्माणंवाष्पंनेत्रजलंच ॥ ७ ॥ मेघैःस्वोदराद्विनिर्मुक्ताइतिमंदता कर्पूरलिप्तदलवच्छीतलाः केतकगंधिनोवाताअंजलिभिःपातुमित्यादरातिशयाद्युक्तिः जलवच्छ्रांतिहरत्वाच्च ॥ ८ ॥ फुल्लाःपुष्पिताअर्जुनायस्मिन् धाराःजलधाराः अत्रशैलस्याग्निर्वनदाहकत्वाद्दावाग्निः ॥ ९ ॥ धाराःवर्षधारास्तद्रूपयज्ञोपवीतधराः मारुतापूरितत्वेनशब्दवत्त्वा प्राधीताःउपक्रांताध्ययनाबटवइवेत्यर्थः

मंदमारुतनिःश्वासंसंध्याचंदनरंजितम् ॥ आपांडुजलदंभातिकामातुरमिवांबरम् ॥ ६ ॥ एपाघर्मपरिक्लिष्टानववारिपरिप्लुता ॥ सीतेवशोकसंतप्तामहीवाष्पंविमुंचति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताःकर्पूरदलशीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिःपातुंवाताःकेतकगंधिनः ॥ ८ ॥ एषफुल्लार्जुनःशैलःकेतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीवइवशांतारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधराधारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाःप्राधीताइवपर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिवहैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ॥ अंतस्तनितनिर्घोषंसवेदनमिवांबरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिताविद्युत्स्फुरंतीप्रतिभातिमे ॥ स्फुरंतीरावणस्यांकेवैदेहीवतपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्तामन्मथवतांहिताःप्रतिहतादिशः ॥ अनुलिप्ताइवघनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्पश्यसौमित्रेपुष्पितान्गिरिसानुषु ॥ ममशोकाभिभूतस्यकामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥ रजःप्रशांतंसहिमोद्यवायुर्निदाघदोषप्रसराःप्रशांताः ॥ स्थिताहियात्रावसुधाधिपानांप्रवासिनोयांतिनराःस्वदेशान् ॥ १५ ॥ संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः ॥ अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषुयानानिमार्गेषुनसंपतंति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशंक्वचिदप्रकाशंनभःप्रकीर्णांबुधरंविभाति ॥ क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धंरूपंयथाशांतमहार्णवस्य ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ अंतर्गतस्तनितरूपोनिर्घोषःकशाप्रहारैःक्रियमाणःशब्दोयस्यतत् सवेदनमित्यस्योत्तमाश्वमितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ घनैरनुलिप्ताइवातएवनष्टाअदृश्याग्रहादयोयासुताःप्रतिहताःप्रतिहतप्राचीत्वादिज्ञानाः इमादिशोमन्मथवतांमन्मथोत्सवसावधानप्रियासहितानांहिताःसुखजनिकाः ॥ १३ ॥ बाष्पाभिसंरुद्धान्नववारिसेकजमहीसमुद्गतोष्मणावृतान्वर्षाया आगमेनसमुत्सुकान्सहर्षान्सानुषुस्थितानित्यन्वयः ॥ १४ ॥ सहिमःसशीतःनिदाघस्यग्रीष्मस्यदोषप्रसरास्तापादयः स्थितास्तब्धा निवृत्तेतियावत् स्वदेशान्यांति प्रियावियुक्तैःस्थातुमशक्यत्वात् ॥ १५ ॥ मानसंसरः अभीक्ष्णमतिशयितंयद्वर्षोदकंतेनविक्षतेषुक्लिष्टगमनेषु मार्गेष्वितिशेषः यानानिरथादीनिनसंपतंतिनगच्छंति ॥ १६ ॥ शांतमहार्णवस्यनिस्तरंगसमुद्रस्य ॥ १७ ॥

सर्जादिपुष्पैर्मिश्रं पर्वतसंबंधिधातुभिस्ताम्रं ताम्रवर्णं मयूरशब्दैरनुप्रयातमनुसृतं जलं नद्यः शीघ्रं वहंतिसमुद्वहंते ॥ १८ ॥ रसाकुलं रसवत् षट्पदसन्निकाशं भ्रमरसदृशवर्णं प्रकामं यथेच्छं यथा भ
वलितथा प्रभुज्यते जंतुरितिशेषः आम्रफलस्यातिपक्वत्वात्स्वतएव भूमौपातः ॥ १९ ॥ बलाकमालया तत्पंक्त्या सहिताः कूटः शिखरं तदाकारसदृशाकाराः ॥ २० ॥ प्रवृत्तेत्यादि वृत्तोत्सव
प्रवृत्तमयूराणि निवरांवृष्टाबलाहकायेषुतानि ॥ २१ ॥ सलिलातिभारं सलिलरूपभारं भारवत्त्वाद्विश्रम्यविश्रम्यगमनम् ॥ २२ ॥ गर्भार्थमेघेष्वभिकामोयस्याःसा परिसंपतंतीनभसिग

॥ १८ ॥ रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्य
व्यामिश्रितं सर्जकदंबपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥ मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहंति ॥ १८ ॥ रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्य
ते जंबुफलं प्रकामम् ॥ अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ॥ ग
र्जंति मेघाः समुदीर्णनादा मत्तागजेंद्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ॥ वनानि निर्वृष्टबलाहकानि
पश्यापराह्णेष्वधिकं विभांति ॥ २१ ॥ समुद्वहंतः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदंतः ॥ महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयांति
॥ २२ ॥ मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः ॥ वातावधूता वरपौंडरीकी लंबेव माला रुचिरांबरस्य ॥ २३ ॥ बालेंद्रगोपांतरचि
त्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकंबलेन ॥ २४ ॥ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपै
ति ॥ हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कांता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥ जाता वनांताः शिखिसुप्रनृत्ता जाताः कदंबाः सकदंबशाखाः ॥ जाता वृषा गोषु स
मानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥ वहंति वर्षंति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समाश्वसंति ॥ नद्यो घना मत्तगजा वनांताः प्रियाविहीनाः
शिखिनः प्लवंगमाः ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगंधमाघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ॥ प्रपातशब्दाकुलिता गजेंद्राः सार्धं मयूरैः समदा नदंति ॥ २८ ॥

च्छंती अतएव संमोदिता हर्षवती बलाकपंक्तिरित्यार्षो ह्रस्वः तदुत्प्रेक्षावानेत्यादि वराश्रेष्ठा पौंडरीकी श्वेतपद्मसंबंधिनी लंबा रुचिरांबरस्य मालेव ॥ २३ ॥ बालैरिंद्रगोपैरंतरे मध्ये मध्ये चित्रितेन
शाद्वलेन युता भूमिः स्वतः शुकवर्णेन मध्येमध्ये लाक्षाबिंदुयुतेन कंबलेन गात्रानुपृक्तेन गात्रसंपृक्तेन दृष्टा नारीव ॥ २४ ॥ निद्रेति आषाढ्यां स्वापोत्सवात् धृष्टा गर्भधारणार्थम् ॥ २५ ॥ शिखिनां सु
प्रनृत्तं येषुते सकदंबाः सकदंबपुष्पाः शाखायेषां समानकामा उभयेपि कामवंत इत्यर्थः सस्यैर्वनैश्चाभिरामा ॥ २६ ॥ वहनादिक्रियाणां नद्यादीनां च क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यमत्रालंकारः प्लवं
गमाः समाश्वसंति सुग्रीवराज्यलाभात् ॥ २७ ॥ वननिर्झरे क्रीडयाकेतकगंधमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रपातशब्दः प्रपतन्निर्झरशब्दः ॥ २८ ॥

पुष्परसैस्तद्गन्धादिरवगाढंदृढंमदं क्षणेनोत्सवेनार्जितम् ॥ २९ ॥ अंगारःशांताग्निस्तच्चूर्णस्ययउत्करस्तत्समैः अनेनफलानामतिमहत्त्वंसूचितम् अत्युक्तिरत्रालंकारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पृष्ठतोमे
घस्वनंनिशम्यश्रुत्वाप्रतिनादशंकीशत्रुभूतगजांतरनादशंकीप्रतिनिवृत्तः ॥ ३२ ॥ अनेकाश्रयिणःअनेकभावाश्रयिणः ॥ ३३ ॥ कंदलंस्थलोत्पलं मधुवारिमधुसदृशवारि आपानभूमिर्मद्य
पानभूमिस्तस्यामपिकदंबादिपुष्पाणिमद्यपूर्णतामत्तजनशब्दस्तन्नृत्यंच ॥ ३४ ॥ विवर्णच्छदनाःजलसेकतोविवर्णपक्षाः ॥ ३५ ॥ षट्पदोभ्रमरस्तत्ध्वनिरूपंतंत्रीणांमधुरमभिधानंगीतंयस्मि

धारानिपातैरभिहन्यमानाःकदंबशाखासुविलंबमानाः ॥ क्षणार्जितंपुष्परसावगाढंशनैर्मदंषट्चरणास्त्यजंति ॥ २९ ॥ अंगारचूर्णोत्करसंनि
काशैःफलैःसुपर्याप्तरसैःसमृद्धैः ॥ जंबूद्रुमाणांप्रविभांतिशाखानिपीयमानाइवषट्पदौघैः ॥ ३० ॥ तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहार
वाणाम् ॥ विभांतिरूपाणिबलाहकानांरणोत्सुकानामिववानराणाम् ॥ ३१ ॥ मार्गानुगःशैलवनानुसारीसंप्रस्थितोमेघरवंनिशम्य ॥ युद्धाभि
कामःप्रतिनादशंकीमत्तोगजेंद्रःप्रतिसंनिवृत्तः ॥ ३२ ॥ क्वचित्प्रगीताइवषट्पदौघैःक्वचित्प्रनृत्ताइवनीलकंठैः ॥ क्वचित्प्रमत्ताइववारणेंद्रैर्विभांत्यने
काश्रयिणोवनांताः ॥ ३३ ॥ कदंबसर्जार्जुनकंदलाढ्यावनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा ॥ मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमाविभाति ॥ ३४ ॥
मुक्तासमाभंसलिलंपतद्वैसुनिर्मलंपत्रपुटेषुलग्नं ॥ हृष्टाविवर्णच्छदनाविहंगाःसुरेंद्रदत्तंतृषिताःपिबंति ॥ ३५ ॥ षट्पादतंत्रीमधुराभिधानंप्लवंग
मोदीरितकंठतालम् ॥ आविष्कृतंमेघमृदंगनादैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥ क्वचित्प्रनृत्तैःक्वचिदुन्नदद्भिःक्वचिच्चवृक्षाग्रनिषण्णकायैः ॥
व्यालंबबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ स्वनैर्घनानांप्लवगाःप्रबुद्धाविहायनिद्रांचिरसंनिरुद्धाम् ॥ अनेकरूपाकृतिवर्णनादान
वांबुधाराभिहतानदंति ॥ ३८ ॥ नद्यःसमुद्वाहितचक्रवाकास्तटानिशीर्णान्यपवाहयित्वा ॥ दृप्तानवप्रावृतपूर्णभोगाद्रुतंस्वभर्तारमुपोपयांति ॥ ३९ ॥

न् प्लवंगमानांतिकानामुदीरितमेवकंठतालंसूत्रधारमुखशब्दतालोयस्मिन् मेघशब्दाएवमृदंगनादास्तैराविष्कृतंप्रकटितंसंगीतंवनेषुप्रवृत्तमिव ॥ ३६ ॥ प्रनृत्तैरारब्धनृत्तैः उन्नदंतोगायकास्तैः
वृक्षाग्रनिषण्णकायास्तैसंगीतोपलक्षितनृत्यद्रष्टारः ॥ ३७ ॥ चिरसन्निरुद्धांचिरसंपादितां शुष्कमृत्तिकास्थितिविशेषः प्लवगाभेकाः अनेकरूपाआकृतिःसंस्थानंवर्णोनीलपीतादिर्नादश्चयेषाम्
॥ ३८ ॥ कामानुग्युवतिवृत्तांतंनदीष्वारोपयति नद्यइति वारिपूरेणसमुद्वाहिता उन्नमिताश्चक्रवाकरूपस्तनायाभिः शीर्णानितटानिरोधकजरतीस्थानीयान्यपवाहयित्वानिरस्य नवप्रावृतपू
र्णभोगाद्दृतंनवप्रावृतंपुष्पाद्युपहारानपूर्णभोगायाद्दृतंस्वीकृतं उपोपयंति प्रसमुपोदःपादपूरणेइतिद्वित्वम् ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ प्रमत्तशब्दवन्मयूरवंति शक्रगोपइंद्रगोपः ॥ ४१ ॥ नीलेषुमेघेषुसक्तानीलमेघाःप्रतिभांति दवाग्निदग्धेषुशैलेषुताहशाःशैलायदिशक्ताभवंतितदातेइव बद्धमूलाइत्युभयान्वयि ॥ ४२ ॥ गजेंद्राद्यपगाः निभृतास्सक्तोद्योगाः सर्वत्रजाताइतिशेषः सुरेंद्रोदेवेंद्रःप्रक्रीडितः कर्तरिनिष्ठा ॥ ४३ ॥ समुद्भूतस्तिरस्कृतःसमुद्रनादोयैः अपवाहयंतिप्रवहज्जलानिकुर्वंति ॥ ४४ ॥ वर्ष

दवाग्निदग्धेषुदवाग्निदग्धाःशैलेषुशैलाइवबद्धमूलाः ॥ ४० ॥ प्रमत्तसन्नादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ॥ चरंतिनीपार्जुनवासितानिगजाःसुरम्याणिवनांतराणि ॥ ४१ ॥ नवांबुधाराहतकेसराणिध्रुवंपरिष्वज्यसरोरुहाणि ॥ कदंबपुष्पाणिसकेसराणिनवानिहृष्टाभ्रमराःपिबंति ॥ ४२ ॥ मत्तागजेंद्रामुदितागवेंद्रावनेषुविक्रांततरामृगेंद्राः ॥ रम्यानगेंद्रानिभृतानरेंद्राःप्रक्रीडितोवारिधरैःसुरेंद्रः ॥ ४३ ॥ मेघाःसमुद्भूतसमुद्रनादामहाजलौघैर्गगनावलंबाः ॥ नदीस्तटाकानिसरांसिवापीर्महींचकृत्स्नामपवाहयंति ॥ ४४ ॥ वर्षप्रवेगाविपुलाःपतंतिप्रवांतिवाताःसमुदीर्णवेगाः ॥ प्रनष्टकूलाःप्रवहंतिशीघ्रंनद्योजलंविप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैर्नरेंद्राइवपर्वतेंद्राःसुरेंद्रनीतैःपवनोपनीतैः ॥ घनांबुकुंभैरभिषिच्यमानारूपंश्रियंस्वामिवदर्शयंति ॥ ४६ ॥ घनोपगूढंगगनंनतारानभास्करोदर्शनमभ्युपैति ॥ नवैर्जलौघैर्धरणीवितृप्तातमोविलिप्तानदिशःप्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महांतिकूटानिमहीधराणांधाराविधौतान्यधिकंविभांति ॥ महाप्रमाणैर्विपुलैःप्रपातैर्मुक्ताकलापैरिवलंबमानैः ॥ ४८ ॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाःशैलोत्तमानांविपुलाःप्रपाताः ॥ गुहासुसन्नादितबर्हिणासुहाराविकीर्यंतइवावभांति ॥ ४९ ॥ शीघ्रप्रवेगाविपुलाःप्रपातानिर्धौतशृंगोपतलागिरीणाम् ॥ मुक्ताकलापप्रतिमाःपतंतोमहागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ॥ ५० ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाःस्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ॥ पतंतिचातुलादिक्षुतोयधाराःसमंततः ॥ ५१ ॥ विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्चपंकजैः ॥ विकसंत्याचमालत्यागतोस्तंज्ञायतेरविः ॥ ५२ ॥ वृत्तायात्रानरेंद्राणांसेनापथ्येववर्तते ॥ वैराणिचैवमार्गाश्चसलिलेनसमीकृताः ॥ ५३ ॥

प्रवेगादयः विप्रतिपन्नःप्रतिबद्धोमार्गोनृणांयाभिस्ताः ॥ ४५ ॥ रूपंनिर्मलमाकारं श्रियंविविधधातुयुक्तत्वरूपांदर्शयंतीव ॥ ४६ ॥ घनोपगूढत्वाद्गगनस्यताराारविदर्शनाभावः वितृप्ताजामितोद्भ्रामा ॥ ४७ ॥ प्रपातैर्निर्झरैः ॥ ४८ ॥ प्रपतंतिप्रपातानिर्झराः विकीर्यंतच्युटयंतः ॥ ४९ ॥ निर्धौतंक्षालितंशृंगाणामुपतलंयैस्ते ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ज्ञायतेऽनुमीयते अनुमानालंकारः ॥ ५२ ॥ वृत्तानिवृत्ता पृक्तेतिपाठेप्ययमेवार्थः प्रस्थितापिसेनापथ्येववर्तते समीकृताः निरुद्धत्वंसाधारणधर्मः ॥ ५३ ॥

संचिताःसंचयाःजीवनसाधनानियेनसभरत
निवृत्तंकर्मच्छादनादिकर्मयस्यतादृशमायतनंयस्य
प्रौष्ठपदोभाद्रपदः ब्रह्मवेदंविवक्षतामध्येतुमिच्छतां अध्यायसमयउपाकरणकालः ॥ ५४ ॥ ॥ ५८ ॥ वर्षाश्चविस्तीर्णाइत्य
आषाढीमभ्याप्याभ्युपगतःकृतयत्किंचिद्व्रतसंकल्पः ॥ ५५ ॥ सामायांतंसमीक्ष्यवनतःप्रतिनिवृत्तमितिशेषः ॥ ५६ ॥ वर्षाःप्राप्येतिशेषः ॥ ५७ ॥ नदीकूलंकर्तृ

निवृत्तकर्मायतनोनूनंसंचितसंचयः॥ आषाढीमभ्युपगतोभरतःकोसलाधिपः॥ ५५ ॥ नूनमापूर्यमाणायाःसरय्वावर्धतेरयः ॥ मांसमीक्ष्यसमायांतमयोध्यायाइवस्वनः ॥ ५६ ॥ इमाःस्फीतगुणावर्षाःसुग्रीवःसुखमश्नुते ॥ विजितारिःसदारश्चराज्येमहतिचस्थितः ॥ ५७ ॥ अहंतुहृतदारश्चराज्याच्चमहतश्च्युतः ॥ नदीकूलमिवक्लिन्नमवसीदामिलक्ष्मण ॥ ५८ ॥ शोकश्चममविस्तीर्णोवर्षाश्चभृशदुर्गमाः ॥ रावणश्चमहाञ्छत्रुरपारःप्रतिभातिमे ॥ ५९ ॥ अयात्रांचैवदृष्ट्वेमांमार्गांश्चभृशदुर्गमान् ॥ प्रणतेचैवसुग्रीवेनमयाकिंचिदीरितम् ॥ ६० ॥ अपिचापिपरिक्लिष्टंचिराद्दारैःसमागतम् ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुंनेच्छामिवानरम् ॥ ६१ ॥ स्वयमेवहिविश्रम्यज्ञात्वाकालमुपागतम् ॥ उपकारंचसुग्रीवोवत्स्यतेनात्रसंशयः ॥ ६२ ॥ तस्मात्कालप्रतीक्षोहंस्थितोस्मिशुभलक्षण ॥ सुग्रीवस्यनदीनांचप्रसादमभिकांक्षयन् ॥ ६३ ॥ उपकारेणवीरोहिप्रतीकारेणयुज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतोहंतिसत्त्ववतांमनः ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्तःप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितम् ॥ उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभम् ॥ ६५ ॥ यदुक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिराद्धरीश्वरः ॥ शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिदंभवान्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः ॥ ६६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अपिचतदानींगरीयसेआत्मकार्यायवक्तुमनुचितमित्याह अपिचेति अपिपरिक्लिष्टंअतिपरिक्लिष्टं गरीयस्त्वादल्पकालाल्पयत्नासाध्यत्वात् नेच्छामिनैषिषम् ॥ ६१ ॥ शेषंव्याख्यातम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ चयमानः इतिश्रीरामाभि० श्रीरा० ति० वा० आ० कि० अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥
नुकर्षः अपारःदुष्प्रापवैरनिर्यातनपारः ॥ ५९ ॥ अयात्रांवर्षवशाद्यात्राभावं कार्योन्मुखतयासुग्रीवेप्रणतेपिमयासीतान्वेषणाद्युद्दिश्यकिंचिदपिनोक्तम् ॥ ६० ॥

दृष्ट्वाव्योममसमीक्ष्यहरीश्वरमुपागम्यहनूमानब्रवीदित्युत्तरेणनवमश्लोकस्थेनान्वयः ॥ १ ॥ मंदौधर्मार्थयोःसंग्रहोयस्यतं असतांमार्गकामप्रवृत्तिलक्षणमत्यर्थमाश्रयंतमितिशेषः एकांतगत
मानसंकामभोगासक्तिदेशगतचित्तम् ॥ २ ॥ निवृत्तकार्यंनिष्पन्नवालिवधरूपस्वकार्यं सिद्धार्थंप्राप्तराज्यं अभिप्रेतानीप्सितानर्थान्प्राप्तवंतम् ॥ ३ ॥ स्वांपत्नींरुमाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ उच्छिन्न
राज्यसंदेहंमंत्रिसौष्ठवेननष्टराज्यपालनसंदेहं निश्चितार्थःनिश्चितसर्वशास्त्रार्थः अतएवार्थतत्त्वज्ञःकर्तव्याकर्तव्यसकलार्थतत्त्वज्ञः कालेति कालोचितंधर्मविशेषमनुष्ठेयंवेत्तितादृशः ॥ ६ ॥

समीक्ष्यविमलंव्योमगतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसाकुलसंघुष्टंरम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥ समृद्धार्थंचसुग्रीवंमंदधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अत्यर्थंचासतां मार्गमेकांतगतमानसम् ॥ २ ॥ निवृत्तकार्यंसिद्धार्थंप्रमदाभिरतंसदा ॥ प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेवमनोरथान् ॥ ३ ॥ स्वांचपत्नीमभिप्रेतांतारां चापिसमीप्सिताम् ॥ विहरंतमहोरात्रंकृतार्थंविगतज्वरम् ॥ ४ ॥ क्रीडंतमिवदेवेशंगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ मंत्रिषुन्यस्तकार्यंचमंत्रिणामनवेक्षक म् ॥ ५ ॥ उच्छिन्नराज्यसंदेहंकामवृत्तमिवस्थितम् ॥ निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञःकालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥ प्रसाद्यवाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञंहरीशंमारुतात्मजः ॥ ७ ॥ हितंतथ्यंचपथ्यंचसामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तंविश्वासकृतनिश्चयम् ॥ ८ ॥ हरीश्वर मुपागम्यहनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ राज्यंप्राप्तंयशश्चैवकौलीश्रीरभिवर्धिता ॥ ९ ॥ मित्राणांसंग्रहःशेषस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ योहिमित्रेषुकालज्ञःस ततंसाधुवर्तते ॥ १० ॥ तस्यराज्यंचकीर्तिश्चप्रतापश्चापिवर्धते ॥ यस्यकोशश्चदंडश्चमित्राण्यात्माचभूमिप ॥ समान्येतानिसर्वाणिसराज्यंमहदश्नु ते ॥ ११ ॥ तद्भवान्वृत्तसंपन्नःस्थितःपथिनिरत्यये ॥ मित्रार्थमभिनीतार्थंयथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥ संत्यज्यसर्वकर्माणिमित्रार्थेयोनवर्तते ॥ सं भ्रमाद्विकृतोत्साहःसोऽनर्थेनावरुध्यते ॥ १३ ॥

वाक्यैःप्रसादप्रयोजनैः ॥ ७ ॥ हितंतत्कालहितं पथ्यंकालांतरहितं तथ्यंसत्यं सामादिचतुष्कवत्तच्चतुष्टयंवाक्यविशेषणं प्रणयत्वंप्राप्तयाप्रीत्यासंयुक्तं विश्वासेस्ववचनप्रामाण्येकृतनिश्चय मीदृशंहरीश्वरमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ तत्प्रसादप्रयोजनवाक्यान्याह राज्यंप्राप्तमित्यादि कौलीकुलक्रमागता ॥ ९ ॥ शेषःकर्तव्यशेषः कालज्ञःप्रत्युपकारकालज्ञः साधुवर्ततेसाध्वनुष्ठानवा न्भवति ॥ १० ॥ दंड्यतेऽनेनदंडःसैन्यं आत्मास्वकरणग्रामः समानिस्ववशत्वेनसमत्वं समवेतानीतिपाठेमिलितानीत्यर्थः नत्वेकमपिपृथग्भूतमितिभावः ॥ ११ ॥ निरत्ययेनिरपाये अभिनीतार्थंप्र तिज्ञातार्थं ॥ १२ ॥ संभ्रमात्त्वरया विशेषेणकृतोत्साहोऽन्यत्रकर्मणीतिशेषः ॥ १३ ॥

उचितकालेऽकृतंकृतमप्यकृतप्रायमितिभावः

कालव्यतीतेपुकरणोचितकालमतिक्रांतेषुपश्चात्तेपुवर्ततेतेन सिद्ध्यर्थयतते समित्रस्यमहतोर्थान्कृत्वापिमित्रार्थेनमित्रत्वप्रयोजनकार्येननयुज्यते ॥ १४ ॥ नन्वस्तकालातीतं भविष्यतीतिशेषः तस्मात्क्रियतामित्यादि ॥ १५ ॥ ननुतत्कार्यकालात्ययश्चेत्सनंज्ञापयिष्यत्येवेत्याह नचेति कालवित्कालज्ञोपिसप्राज्ञत्वात्त्वदभिप्रायमेवकेवलमनुगच्छे तूष्णींतिष्ठतीतिभावः ॥ १६ ॥ त्वदीयस्यस्फीतस्यमहतःकुलस्यहेतुर्वृद्धिहेतुः दीर्घबंधुःइदानींकालांतरेचबंधुः स्वयंचचाल्लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ कृतंतवकार्यमितिशेषः आज्ञापयितुमर्हसि राम नियोगात्पूर्वमितिशेषः ॥ १८ ॥ नन्वेवमपिकालव्यतिक्रमस्तुल्योऽतआह नहीति चोदनादृतेरामप्रेरणांविनाजातोपिकालातिक्रमोनदोषायेतिभावः तत्प्रेरणयायदिकार्यकरणंतदाकालव्य

क्रियतांराघवस्यैतद्वैदेह्याःपरिमार्गणम् ॥ १५ ॥ नचकालमतीतंतेनिवेदयतिकालवित् ॥ त्वरमाणोपिसप्राज्ञस्तवराजन्वशानुगः ॥ १६ ॥ कुलस्यहेतुःस्फीतस्यदीर्घबंधुश्चराघवः ॥ अप्रमेयप्रभावश्चस्वयंचाप्रतिमोगुणैः ॥ १७ ॥ तस्यत्वंकुरुवैकार्यंपूर्वंतेनकृतंतव ॥ हरीश्वरकपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥ नहितावद्भवेत्कालोव्यतीतश्चोदनादृते ॥ चोदितस्यहिकार्यस्यभवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ १९ ॥ अकर्तुरपिकार्यस्यभवान्कर्ताहरीश्वर ॥ किंपुनःप्रतिकर्तुस्तेराज्येनचवधेनच ॥ २० ॥ शक्तिमानतिविक्रांतोवानरर्क्षगणेश्वर ॥ कर्तुंदाशरथेःप्रीतिमाज्ञायांकिन्नुसज्जसे ॥ २१ ॥ कामंखलुशरैःशक्तःसुरासुरमहोरगान् ॥ वशेदाशरथिःकर्तुंत्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २२ ॥ प्राणत्यागाविशंकेनकृतंतेनमहत्प्रियम् ॥ तस्यमार्गामवैदेहींपृथिव्यामपिचांबरे ॥ २३ ॥ देवदानवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः ॥ नचयक्षाभयंतस्यकुर्युःकिमिवराक्षसाः ॥ २४ ॥ तदेवंशक्तियुक्तस्यपूर्वंप्रतिकृतस्तथा ॥ रामस्यार्हसिपिंगेशकर्तुंसर्वात्मनाप्रियम् ॥ २५ ॥ नाधस्तादवनौनाप्सुगतिर्नोपरिचांबरे ॥ कस्यचित्सज्जतेऽस्माकंकपीश्वरतवाज्ञया ॥ २६ ॥

तिक्रमोभवेदेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अकर्तुरपिअनुपकर्तुरपिकार्यस्यकर्ता अर्हेत्तत्र प्रतिकर्तुरुपकर्तुः ॥ २० ॥ आज्ञायांकिनुसज्जसेकिमर्थंतदाज्ञाप्रतीक्षयाविलंबसे ॥ २१ ॥ यद्यपिरामस्यन सहायापेक्षातथापिसपरिवारोहंसीतामन्वेषयिष्यामीतित्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते सत्याऽसत्यावेतिपरीक्षतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्राणत्यागाविशंकेनअनपकारिवालिप्राणत्याजनेतदनौचित्यशंकारहितेन मित्रकृत्यंस्वकृत्यमेवेतिबुद्ध्यातवप्रियंकृतं मार्गामअन्वेषयाम ॥ २३ ॥ भयमिति रणेइतिशेषः ॥ २४ ॥ प्रतिकृतःकृतोपकारस्य पिंगेशकपिराज ॥ २५ ॥ इदानींसुग्रीवस्याज्ञावैभवंदर्शयति नाधस्तादिति तवाज्ञयाज्ञानेसतिअस्माकंहरीणांमध्येयःकश्चिदपिसज्जतेविलंबनेतस्यकस्यचित्कस्यापिबलिनोदुर्बलस्यवाऽधस्तात्पातालेऽन्यत्रवागतिर्जीवनंनास्ति ॥ २६ ॥

यदेवंतदाज्ञापय आज्ञाप्रकारंपृच्छति कःकपिभिःकिंकंनियोगंकुतोवापि सार्वविभक्तिकस्तसिः कुत्रापिस्थितोव्यवस्यतुअनुतिष्ठतु आज्ञापनीयासेनाकियत्यस्तितत्राह हरयइति कोट्यग्रतः
कोटिघटितसंख्यायाअन्यर्बुदस्याग्रेउपरियासंख्यासमुद्राख्यातयासंख्ययाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ मतितदनुष्ठानविषयाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ असंगेनअविलंबेन सेनाग्र्येणसेनानाथेनसहेतिशेषः
॥ ३० ॥ अंतपालादिगंतवर्तिसेनापतयः समानयंतुसमागच्छंतु ॥ ३१ ॥ अनंतरंआनयनानंतरंकार्यंसेनादर्शनगणनादि अनुपश्यतुसंपादयत्वितियावत् ॥ ३२ ॥ त्रिपंचरात्रात्पंचदशदिनादू

तदाज्ञापयकःकिंतेकुतोवापिव्यवस्यतु ॥ हरयोह्यप्रधृष्यास्तेसंतिकोट्यग्रशोनघ ॥ २७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकालेसाधुनिरूपितम् ॥ सुग्रीवःसत्त्वसंपन्नश्चकारमतिमुत्तमाम् ॥ २८ ॥ संदिदेशातिमतिमान्नीलंनित्यकृतोद्यमम् ॥ दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसैन्यानामुपसंग्रहे ॥ २९ ॥ यथासेनासमग्रामेयूथपालाश्चसर्वशः ॥ समागच्छंत्यसंगेनसेनाग्र्येणतथाकुरु ॥ ३० ॥ येत्वंतपालाःप्लवगाःशीघ्रगाव्यवसायिनः ॥ समानयंतुतेशीघ्रंत्वरिताःशासनान्मम ॥ ३१ ॥ स्वयंचानंतरंकार्यंभवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वंयःप्राप्नुयादिहवानरः ॥ तस्यप्राणांतिकोदंडोनात्रकार्याविचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्चवृद्धानुपयातुसांगदोभवान्ममाज्ञामधिकृत्यनिश्चितम् ॥ इतिव्यवस्थांहरिपुंगवेश्वरोविधायवेश्मप्रविवेशवीर्यवान् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ गृहंप्रविष्टेसुग्रीवेविमुक्तेगगनेघनैः ॥ वर्षरात्रेस्थितोरामःकामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥ पांडुरंगगनंदृष्ट्वाविमलंचंद्रमंडलम् ॥ शारदींरजनींचैवदृष्ट्वाज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तंचसुग्रीवंनष्टांचजनकात्मजाम् ॥ दृष्ट्वाकालमतीतंचमुमोहपरमातुरः ॥ ३ ॥ सतुसंज्ञामुपागम्यमुहूर्तान्मतिमान्नृपः ॥ मनस्थामपिवैदेहींचिंतयामासराघवः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाचविमलंव्योमगतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसारवसंघुष्टंविललापार्तयागिरा ॥ ५ ॥

र्ध्वंयआगच्छेत्तस्यदंडः तेनपक्षमध्येसर्वैरागंतव्यमितिभावः कार्तिकशुक्लादावियमाज्ञेतिबोध्यम् ॥ ३३ ॥ वृद्धान्हरीन्सांगदोभवानुपयातु संमाननार्थमितिशेषः ॥ ३४ ॥ ढगमानः इति
श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ कालंसेनोद्योगकालम् मुमोहव्याकुलचित्तो
बभूव ॥ ३ ॥ संज्ञांचित्तस्वास्थ्यम् मनस्थांमनःसन्निहितामपिचिंतयामास जीवतिनवाकथमेनांप्रत्यानेष्यामीतिचिंता ॥ ४ ॥ सारसशब्दैःसंघुष्टंशब्दवद्व्योमदृष्ट्वेतिसंबंधः ॥ ५ ॥

सारसनादमदृशानादवनीया सारसानामारावायपरस्परसमाह्वानायकृतैर्नादैर्यारमतेआश्रमे ॥ ७ ॥ कांचनानिवकांचनपुष्पानिवनिर्मलानासनवृक्षान्दृष्ट्वा
हेमवर्णोधातवोहेमधातवः ॥ ६ ॥ कलेनशब्देनवुध्यतेइत्यन्वयः कलभाषिणीकोमलशब्दवती ॥ ९ ॥ निशम्यश्रुत्वा ॥ १० ॥ काननवनयोःकांतारोपव
सौंदर्यातिशयात्पुनःपुनस्तान्पश्यंतीतदाचमामपश्यंतीकथंवर्ततेते ॥ ८ ॥ शरद्गुणनिरंतरःशरद्गुणैर्निरंतरप्रवृत्तःकामःमद्वियोगसौकुमार्यातिशयाभ्यांहेतुभ्यांसुदूरंअतिशयेनपीडयेदेव ॥ १२ ॥ सारंगाख्यचातकविहंगस्तृषितोय
नात्मनाखेदः ॥ ११ ॥ आपतामित्यादि ॥ १३ ॥ ततस्तत्रकालेरम्येषुगिरिसानुषु चंचूर्यभ्रातृदुःखेनगर्हितंचरित्वा यद्वालुगंतादार्षोऽसमासेल्यप् पर्युपाद
थाद्विदशेश्वराज्जलंकांक्षमाणोविलपतिस्मएवंसीताप्राप्तिंकांक्षमाणोविललाप ॥ १३ ॥

आसीनःपर्वतस्याग्रेहेमधातुविभूषिते ॥ शारदंगगनंदृष्ट्वाजगाममनसाप्रियाम् ॥ ६ ॥ सारसारावसंनादैःसारसारावनादिनी ॥ याश्रमेरमतेवा
लासाद्यमेरमतेकथम् ॥ ७ ॥ पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वाकांचनानिवनिर्मलान् ॥ कथंसारमतेवालापश्यंतीमामपश्यती ॥ ८ ॥ यापुराकलहंसानांकले
नकलभाषिणी ॥ बुध्यतेचारुसर्वांगीसाद्यमेरमतेकथम् ॥ ९ ॥ निःस्वनंचक्रवाकानांनिशम्यसहचारिणाम् ॥ पुंडरीकविशालाक्षीकथमेषाभविष्य
ति ॥ १० ॥ सरांसिसरितोवापीःकाननानिवनानिच ॥ तांविनामृगशावाक्षींचरन्नाद्यसुखंलभे ॥ ११ ॥ अपितांमद्वियोगाच्चसौकुमार्याच्चभामि
नीम् ॥ सुदूरंपीडयेत्कामःशरद्गुणनिरंतरः ॥ १२ ॥ एवमादिनरश्रेष्ठोविललापनृपात्मजः ॥ विहंगइवसारंगःसलिलंत्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥ ततश्चंचू
र्यरम्येषुफलार्थीगिरिसानुषु ॥ ददर्शपर्युपावृत्तोलक्ष्मीवान्लक्ष्मणोग्रजम् ॥ १४ ॥ सचिंतयादुःसहयापरीतंविसंज्ञमेकंविजनेमनस्वी ॥ भ्रातुर्वि
षादात्त्वरितोतिदीनःसमीक्ष्यसौमित्रिरुवाचदीनम् ॥ १५ ॥ किमार्यकामस्यवशंगतेनकिमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयंह्रियासंह्रियतेसमाधिः
किमत्रयोगेननिवर्ततेन ॥ १६ ॥

त्तोलक्ष्मणोऽग्रजंरामंददर्श ॥ १४ ॥ विषादाद्विषाददर्शनात् ॥ १५ ॥ अथलक्ष्मणःकर्मयोगज्ञानयोगावेवपौरुषद्वयेदुःखशांतयेचानुतिष्ठतिस्मारयति किमार्येत्यादि हेआर्यकामस्यवशंगते
नत्वयाकिंकर्मकृतंस्यात् अपिचैवंकामवशत्वेनात्मपौरुषस्यस्वपौरुषस्याभिभवेनकिंप्रयोजनंसाधितंस्यात्तस्मात्कामवशत्वंत्यक्त्वाकर्मयोगंकुरु किंच स्नानादिकर्मयोगोत्तरकालमवसरप्राप्तोयं
समाधिर्ब्रह्मानुसंधानम् ह्रियाहरतीतिह्रीःशोकस्तेनकिमर्थंसंह्रियते अत्रास्यामवस्थायांयोगेनसमाधिनासर्वंदुःखमितिशेषः किंननिवर्ततेअपितुनिवर्ततएवेत्यर्थः एवमेवपाठःपाठइतिकतक
कृत् पाठांतरंत्वस्ययोजनाशक्त्याकल्पितमितिचसः ॥ १६ ॥

क्रियाग्नियोगमिति क्रियाणांशौचस्नानादीनामग्नितःकार्त्स्न्येनयोगमनुष्ठानंमनसःप्रसादंचास्थाय कालंसर्वकालंसमाधियोगानुगतंतेनसंबद्धमेवकुरुष्व तथाऽदीनसत्वःअ
उक्तमेवविवृणोति क्रियाग्नियोगमिति क्रियाणांशौचस्नानादीनामग्नितःकार्त्स्न्येनयोगमनुष्ठानंमनसःप्रसादंचास्थाय कालंसर्वकालंसमाधियोगानुगतंतेनसंबद्धमेवकुरुष्व अनेनयावत्फलंनिदिध्यासनजातकर्मसमुच्चयउक्तः ॥ १७ ॥ त्वयासनाथानाथव
क्षीणसत्वःसन्स्वकर्महेतुंपौरुषवृद्धेःकारणंसहायसामर्थ्यंतद्घटनरूपंस्वकर्मदेवार्चनादिरूपकर्मयोगंचकुरुष्व अनेनयावत्फलंनिदिध्यासनजातकर्मसमुच्चयउक्तः सर्वोपिदक्षतएव अतोयानीनासातत्प्रतिकृतिरेवसातुल्वदुपा सिताग्नाविति
नोजानकोपरेणनसुलभानसुग्रहा ज्वलितामग्निचूडामग्निशिखामुपेत्यस्पृष्ट्वाकश्चिदपिनदह्यतेइतिनापितुवह्निव्यतिरिक्तःसर्वोपिदक्षतएव अतोयानीनासातत्प्रतिकृतिरेवसातुल्वदुपा सिताग्नाविति
व्यंग्यम् ॥ १८ ॥ रामःअप्रधृष्यंन्यायोपेतत्वादविचाल्यंस्वभावजंतत्त्वार्थकंवाक्यमुक्तवंतंलक्षणसहितंलक्ष्मणमुवाच किमुवाच यत्त्वयाप्रत्युक्तंवाक्यंतद्धितंतत्कालसुखम् पथ्यंकालांतरेपि

नजानकीमानववंशनाथ त्वयासनाथासुलभापरेण ॥ नचाग्निचूडांज्वलितामुपेत्यनदह्यतेवीरवरार्हकश्चित् ॥ १८ ॥ सलक्षणंलक्ष्मणमप्रधृष्यंस्वभावजंवाक्यमुवाचरामः ॥ हितंचपथ्यंचनयप्रसक्तंससामधर्मार्थसमाहितंच ॥ १९ ॥ निःसंशयंकार्यमवेक्षितव्यंक्रियाविशेषोप्यनुवर्तितव्यः ॥ नतुप्रवृद्धस्यदुरासदस्यकुमारवीर्यस्यफलंचचिंत्यम् ॥ २० ॥ अथपद्मपलाशाक्षीमैथिलीमनुचिंतयन् ॥ उवाचलक्ष्मणंरामोमुखेनपरिशुष्यता ॥ २१ ॥ तर्पयित्वासहस्राक्षःसलिलेनवसुंधराम् ॥ निर्वर्तयित्वासस्यानिकृतकर्माव्यवस्थितः ॥ २२ ॥ दीर्घगंभीरनिर्घोषाःशैलद्रुमपुरोगमाः ॥ विसृज्यसलिलंमेघाःपरिशांतानृपात्मज ॥ २३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामाःश्यामीकृत्वादिशोदश ॥ विमदाइवमातंगाःशांतवेगाःपयोधराः ॥ २४ ॥ जलगर्भामहामेघाःकुटजार्जुनगंधिनः ॥ चरित्वाविरताःसौम्यवृष्टिवाताःसमुद्यताः ॥ २५ ॥ घनानांवारणानांचमयूराणांचलक्ष्मण ॥ नादःप्रस्रवणानांचप्रशांतःसहसानघ ॥ २६ ॥

मुखम् नयप्रसक्तंराजनीत्युपेतम् सामसहितधर्मार्थाभ्यांसमाहितंसंगतम् ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वदुक्तंनिःसंशयंकार्यंत्वद्वाक्यार्थोऽनुष्ठेयएव अनुष्ठेयमाह अवेक्षितव्यंसमाधियोगेनभगवत्तत्त्वंद्र
ष्टव्यम् क्रियाविशेषःकर्मयोगःसोपिअनुवर्तितव्योनुष्ठेयः हेकुमार ननुकर्मज्ञानयोगौहित्वा प्रकर्षेणवृद्धिप्राप्तस्यातएवदुरासदस्यवीर्यस्यवीर्यवतःकर्मणःफलंचफलमेवाचिंत्यमपेक्षणीयम् अने
नयावत्फलंनिदिध्यासनकर्मसमुच्चयउक्तः ॥ २० ॥ लक्ष्मणवचसातत्कालंस्वस्थस्यापिपुनर्मैथिलीस्मृत्वाखिद्यमानस्यशरदनुभववर्णनं अथेत्यादि ॥ २१ ॥ निर्वर्तयित्वासंपाद्य अहंत्वकृतकर्मे
तिव्यंग्यम् ॥ २२ ॥ गच्छंतीतिगमाः पचाद्यच् शैलद्रुमपुरइतिद्वितीयाबहुवचनांतं तान्गच्छंतितथाभूत्वासलिलंविसृज्यपरिशांताः ॥ २३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामाइतिपयोधरविशेषणं अहं
त्वशांतकामवेगइतिव्यंग्यं एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ २४ ॥ वृष्टिसहितवाताःसमुद्यताअपिविरताः ॥ २५ ॥ २६ ॥

महामेघैरभिवृष्टा अतएवनिर्मला: ॥ २७ ॥ श्रियं विभज्येति शाखाप्रभालीलासु त्रिधाविभागंकृत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अनेकपदार्थाश्रयाश्चित्राःशोभायस्याःसा अग्रहस्ताःप्रथमविस्तृतकिर णाः ॥ २९ ॥ पवनमनुसरतीतच्छील: विनेष्यन्नूजलंशोषयन् शरत्कालइतिशेषः मत्तद्विपानांदर्पमधिकंकुर्वन्विभाति ॥ ३० ॥ मानससरस्तःस्वेनसहाभ्यागतैश्चक्रवाकैःसहक्रीडंति ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ विमुक्तंत्यक्तंवर्हंरूपमाभरणंयैः अरक्ताःरागरहिताः ॥ ३३ ॥ प्रियकैरसनवृक्षैः ॥ ३४ ॥ कुसुमोद्धतानांसप्तच्छदकुसुमाघ्राणप्रवृत्तानां उद्धतानामित्येवपांक्तःपाठः उद्धतानामिति

अभिवृष्टामहामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ताइवाभांतिगिरयश्चंद्ररश्मिभिः ॥ २७ ॥ शाखासुसप्तच्छदपादपानांप्रभासुतारार्कनिशाकरा णाम् ॥ लीलासुचैवोत्तमवारणानांश्रियंविभज्याद्यशरत्प्रवृत्ता ॥ २८ ॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभालक्ष्मीशरत्कालगुणोपपन्ना ॥ सूर्याग्रहस्तप्र तिबोधितेषुपद्माकरेष्वभ्यधिकंविभाति ॥ २९ ॥ सप्तच्छदानांकुसुमोपगंधीषट्पादवृंदैरनुगीयमानः ॥ मत्तद्विपानांपवनानुसारीदर्पंविनेष्यन्नधि कंविभाति ॥ ३० ॥ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैःस्मरप्रियैःपद्मरजावकीर्णैः ॥ महानदीनांपुलिनोपयातैःक्रीडंतिहंसाःसहचक्रवाकैः ॥ ३१ ॥ मदप्र गल्भेषुचवारणेषुगवांसमूहेषुचदर्पितेषु ॥ प्रसन्नतोयासुचनिम्नगासुविभातिलक्ष्मीर्बहुधाविभक्ता ॥ ३२ ॥ नभःसमीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तंविमुक्तब र्हाभरणावनेषु ॥ प्रियास्वरक्ताविनिवृत्तशोभागतोत्सवाध्यानपरामयूराः ॥ ३३ ॥ मनोज्ञगंधैःप्रियकैरनल्पैःपुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ॥ सुवर्ण गौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीववनांतराणि ॥ ३४ ॥ प्रियान्वितानांनलिनीप्रियाणांवनप्रियाणांकुसुमोद्धतानाम् ॥ मदोत्कटानांमदलालसानां गजोत्तमानांगतयोद्यमंदाः ॥ ३५ ॥ व्यक्तंनभःशस्त्रविधौतवर्णंकृशप्रवाहानिनदीजलानि ॥ कल्हारशीताःपवनाःप्रवांतितमोविमुक्ताश्चदिशःप्र काशाः ॥ ३६ ॥ सूर्यातपक्रामणनष्टपंकाभूमिश्चिरोद्घाटितसांद्ररेणुः ॥ अन्योन्यवैरेणसमायुतानामुद्योगकालोद्यनराधिपानाम् ॥ ३७ ॥ शरद्गु णाप्यायितरूपशोभाःप्रहर्षिताःपांसुसमुत्थितांगाः ॥ मदोत्कटाःसंप्रतियुद्धलुब्धावृषागवांमध्यगतानदंति ॥ ३८ ॥

कल्पितइतिकतकरूतः मदोत्कटाअधिकमदाअतएवमदलालसाःमदशब्देनतज्जन्यःकामभोगस्तत्रेच्छावंतः ॥ ३५ ॥ शस्त्रवदुत्तेजितासिवद्विधौतोविमलोवर्णोनैल्यंयस्यतत् कल्हारशीताः कल्हाराश्चशीताश्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सूर्यातपस्यक्रामणंसंबंधः चिरेणोद्घाटितःप्रकाशितःसांद्रोरेणुर्यया अनेनशरदुत्तरार्धकालोयमितिज्ञायते ॥ ३७ ॥ आप्यायितेवर्धितेरूपशोभेयेषाम् पां सुसमुत्थितांगाःपांसुयुक्तांगाः ॥ ३८ ॥

समन्मथत्वादिविशेषणचतुष्टयंकरेण्वाः करेणूरितिदीर्घत्वमार्षम् ॥ ३९ ॥ विभूषितंविभूषणम् विमनाःमयूराः मनःपर्यायोमनशब्दःअकारांतोपिद्विरूपकोशात् ॥ ४० ॥ बुद्धांबुजानिविकसित कमलानि ॥ ४१ ॥ ससारसाश्वतास्तदागाववनिादिताश्वतामु ॥ ४२ ॥ अतिप्रवृद्धानिलोमहावायुः बर्हिणामयूराः प्लवंगमाभेकाः ॥ ४३ ॥ अनेकेवर्णायेषांते नवोदितेष्वंबुधरेषुसुविनष्टका याःभुतगांनष्टदेहयात्राः अतएवनष्टाम्नतप्रायाः ॥ ४४ ॥ चंचतांशोभमानानांचंद्रकिरणानांस्पर्शेनयोहर्षस्तेनोन्मीलिताईषत्प्रकाशितास्तारकानक्षत्राणिनेत्रकर्नीनिकाचययासा रागवतीरक्त

समन्मथातीव्रतरानुरागाकुलान्विनामंदगतिःकरेणूः ॥ मदान्वितंसंपरिवार्ययांतंवनेषुभर्तारमनुप्रयाति ॥ ३९ ॥ त्यक्तावराण्द्वात्मविभूषितानिव र्हाणिनीरोपगतानदीनाम् ॥ निर्भर्त्स्यमानाइवसारसौघैःप्रयांतिदीनाविमनामयूराः ॥ ४० ॥ वित्रास्यकारंडवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटागजें द्राः ॥ सरस्सुबुद्धांबुजभूषणेषुविक्षोभ्यविक्षोभ्यजलंपिबंति ॥ ४१ ॥ व्यपेतपंकासुसवालुकासुप्रसन्नतोयासुसगोकुलासु ॥ ससारसारावविना दितासुनदीषुहंसानिपतंतिहृष्टाः ॥ ४२ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ॥ प्लवंगमानांचगतोत्सवानांध्रुवंरवाःसंप्रतिसंप्रन ष्टाः ॥ ४३ ॥ अनेकवर्णाःसुविनष्टकायानवोदितेष्वंबुधरेषुनष्टाः ॥ क्षुधार्दितावोरविषाविलेभ्यश्चिरोपिताविप्रसरंतिसर्पाः ॥ ४४ ॥ चंचच्चंद्रकरस्प र्शहर्षोन्मीलिततारका ॥ अहोरागवतीसंध्याजहातुस्वयमंबरम् ॥ ४५ ॥ रात्रिःशशांकोदितसौम्यवक्त्रातारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥ ज्योत्स्नांशुक प्रावरणाविभातिनारीवशुक्लांशुकसंवृतांगी ॥ ४६ ॥ विपक्वशालिप्रसवानिभुक्त्वाप्रहर्षितासारसचारुपंक्तिः ॥ नभःसमाक्रामतिशीघ्रवेगावाता वधूताग्रथितेवमाला ॥ ४७ ॥ सुप्तैकहंसंकुमुदैरुपेतंमहाह्रदस्थंसलिलंविभाति ॥ घनैर्विमुक्तंनिशिपूर्णचंद्रंतारागणाकीर्णमिवांतरिक्षम् ॥ ४८ ॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानांप्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥ वाप्युत्तमानामधिकाद्यलक्ष्मीर्वरांगनानामिवभूषितानाम् ॥ ४९ ॥

वर्णाअनुरक्ताच अंबरमाकाशंवस्त्रंच समासोक्तिरलंकारः कांतकरस्पर्शसुखादर्धोन्मीलितनयनायास्तदनुरागवशात्स्वतोविगलितवसनायाःकामुक्याव्रत्तांतस्यसंध्यायामारोपादितिदोध्यम ॥ ४५ ॥ शशांकोदितेति उदितशशांकेत्यर्थः तारागणाएवोन्मीलितानिचारूणिनेत्राणियस्याःसा ॥ ४६ ॥ शालिप्रसवाव्रीहयः मालेवनभःसमाक्रामति ॥ ४७ ॥ सुप्तैकहंसमितिचंद्रप्रति बिंबवत् ॥ ४८ ॥ प्रकीर्णाहंसाएवाकुलामेखलायासाम् वाप्युत्तमानांउत्तमवापीनाम् ॥ ४९ ॥

वेणुस्वररूपेणाव्यंजितेनव्यक्तेनतूर्येणवाद्यघोषेणमिश्रः प्रत्यूषकाले प्रातःकाले अनिलेनसंप्रवृत्तस्तत्संबंधेनजातः संमूर्च्छितोव्याप्तोगह्वराणांगिरिगह्वराणांगोवृषाणांचवनवर्तिनांशब्दोन्योन्यमापूरयन्निववर्धयन्निव गह्वरगोवृषशब्दाःसाजात्यात्परस्परंवर्धकाइत्यर्थः गह्वरगोवृषाणामितिपाठः ॥ ५० ॥ नदीनांकूलानिमृदुमारुतेनव्याधूयमानैःकंपितैः कुसुमप्रहासैः कुसुमविकासैर्युतैः काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥ प्रचंडाःप्रगल्भाः शौंडामत्ताः पद्मानामसनपुष्पाणांचरेणुभिर्गौराःपीताः पवनानुयात्रांकुर्वंति गंधलोभादितिभावः ॥ ५२ ॥ कुसुमरूपःप्रहासोयस्यतम् शालिवनं

वेणुस्वरव्यंजिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृत्तः ॥ संमूर्च्छितोगह्वरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीवशब्दः ॥ ५० ॥ नवैर्नदीनांकुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ॥ धौतामलक्षौमपटप्रकाशैःकूलानिकाशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥ वनप्रचंडामधुपानशौंडाःप्रियान्विताःषट्चरणाःप्रहृष्टाः ॥ वनेप्रमत्ताःपवनानुयात्रांकुर्वंतिपद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥ जलंप्रसन्नंकुसुमप्रहासंक्रौंचस्वनंशालिवनंविपक्वम् ॥ मृदुश्चवायुर्विमलश्चचंद्रःशंसंतिवर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५३ ॥ मीनोपसंदर्शितमेखलानांनदीवधूनांगतयोद्यमंदाः ॥ कांतोपभुक्तालसगामिनीनांप्रभातकालेष्विवकामिनीनाम् ॥ ५४ ॥ सचक्रवाकानिसशैवलानिकाशैर्दुकूलैरिवसंवृतानि ॥ सपत्ररेखाणिसरोचनानिवधूमुखानीवनदीमुखानि ॥ ५५ ॥ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषुप्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ॥ गृहीतचापोद्यतदंडचंडःप्रचंडचापोऽद्यवनेषुकामः ॥ ५६ ॥ लोकंसुवृष्ट्यापरितोषयित्वानदीस्तटाकानिचपूरयित्वा ॥ निष्पन्नसस्यांवसुधांचकृत्वात्यक्त्वानभस्तोयधराःप्रनष्टाः ॥ ५७ ॥ दर्शयंतिशरन्नद्यःपुलिनानिशनैःशनैः ॥ नवसंगमसव्रीडाजघनानीवयोषितः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाःसौम्यकुररा भिविनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णाविभांतिसलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यबद्धवैराणांजिगिषूणांनृपात्मज ॥ उद्योगसमयःसौम्यपार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥

शालिसमूहः वर्षस्यव्यपनीतंव्यपनयोयस्मिंस्तंकालम् ॥ ५३ ॥ मीनाएवोपसंदर्शितामेखलायासाम् ॥ ५४ ॥ चक्रवाकशैवलकाशाःरोचनापत्ररेखादुकूलस्थानीयाः ॥ ५५ ॥ ससम्यग्नित्वनविशेषणे वनेष्वितिशेषः गृहीतनचापेनोद्यतेआरब्धेविरहिविषयकेदंडे चंडःप्रचंडः प्रचंडश्चापोयस्यसः इदंहेतुगर्भम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दर्शयंतीतिपद्येसमासोक्तिःस्पष्टैवव्यंग्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यात्रायात्राकालइत्यर्थः तथाविधंयात्रोपयोगिनमुद्योगंचतस्यनपश्यामीत्यनुकर्षः ॥ ६१ ॥ श्यामास्तमालाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ चत्वारइति यद्यपिचतुर्थोमासोविद्यतएवतथापितत्रो
द्योगाभावेनतस्यापिगतप्रायत्वाद्गताइत्युक्तिः ॥ ६४ ॥ कासासीतातत्राह चक्रेति याविषमंदंडकारण्याख्यंवनमुद्यानमिवज्ञात्वाचक्रवाकीभर्तारमिवमांपृष्ठतोनुगता ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कृपाया

इयंसाप्रथमायात्रापार्थिवानांनृपात्मज ॥ नचपश्यामिसुग्रीवमुद्योगंचतथाविधम् ॥ ६१ ॥ असनाःसप्तपर्णाश्चकोविदाराश्चपुष्पिताः ॥ दृश्यंतेबं
धुजीवाश्चश्यामाश्चगिरिसानुषु ॥ ६२ ॥ हंससारसचक्राह्वैःकुररैश्चसमंततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानिनदीनांपश्यलक्ष्मण ॥ ६३ ॥ चत्वारोवार्षिकामा
सागतावर्षशतोपमाः ॥ ममशोकाभितप्तस्यतथासीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीवभर्तारंपृष्ठतोनुगतावनम् ॥ विषमंदंडकारण्यमुद्यानमिव
चांगना ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीनेदुःखार्तेहृतराज्येविवासिते ॥ कृपांनकुरुतेराजासुग्रीवोमयिलक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथोहृतराज्योयंरावणेनचधर्षितः ॥
दीनोदूरगृहःकामीमांचैवशरणंगतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैःकारणैःसौम्यसुग्रीवस्यदुरात्मनः ॥ अहंवानरराजस्यपरिभूतःपरंतप ॥ ६८ ॥ सकालंपरिसं
ख्यायसीतायाःपरिमार्गणे ॥ कृतार्थःसमयंकृत्वादुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥ सकिष्किंधांप्रविश्यत्वंब्रूहिवानरपुंगवम् ॥ मूर्खंग्राम्यसुखेसक्तंसुग्रीवं
वचनान्मम ॥ ७० ॥ अर्थिनामुपपन्नानांपूर्वंचाप्युपकारिणाम् ॥ आशांसंश्रुत्ययोहंतिसलोकेपुरुषाधमः ॥ ७१ ॥ शुभंवायदिवापापंयोहिवाक्य
मुदीरितम् ॥ सत्येनपरिगृह्णातिसवीरःपुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ कृतार्थाह्यकृतार्थानांमित्राणांनभवंतिये ॥ तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुंजते
॥ ७३ ॥ नूनंकांचनपृष्ठस्यविकृष्टस्यमयारणे ॥ द्रष्टुमिच्छसिचापस्यरूपंविद्युद्गणोपमम् ॥ ७४ ॥ घोरंज्यातलनिर्घोषंक्रुद्धस्यममसंयुगे ॥ निर्घोष
मिववज्रस्यपुनःसंश्रोतुमिच्छसि ॥ ७५ ॥

अकरणेहेतुमुन्नयति अनाथइति दूरगृहइतिपाठेदूरवर्तिस्त्रीविषयोपहोरावणोभिनिवेशोवायस्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥ वानरराजस्यवानरराजेन शेषेषष्ठी ॥ ६८ ॥ परिसंख्यायगणयित्वानबुध्यते
समयमितिशेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ उपपन्नानांबलवीर्यादियुक्तानाम् आशामभिमतार्थविषयाम् संश्रुत्यप्रतिज्ञाय ॥ ७१ ॥ सत्येनामोघतया ॥ ७२ ॥ नभवंतिकार्यायेतिशेषः क्रव्यादाःश्वा
दयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरमितिसुग्रीवंब्रूहीतिसंबंधः ॥ ७५ ॥

एवंगतेइत्यस्यविवरणंपराक्रमेपरिज्ञातेइति त्वत्सहायस्यमेपराक्रमेज्ञातेप्यस्यसुग्रीवस्यचिंतावालिवन्मामपिमारयिष्यतीतिचिंताकामंनस्यादित्याश्चर्यमितिभावः ॥ ७६ ॥ यदर्थंसीतान्वेषणार्थंमयमारंभः एतत्सख्यरूपः कृतस्तद्विषयंसमयंकृतार्थोनिष्पन्नस्वप्रयोजनोनाभिजानातिनस्मरति ॥ ७७ ॥ वर्षाःवर्षोत्तरकालंसमयकालंसंकेतविषयंकालंप्रतिज्ञाय व्यतीतान्व्यतीतप्रायान् ॥ ७८ ॥ पानंमद्यपानम् ॥ ७९ ॥ उच्यतामित्युक्तंकिंवक्तव्यमित्यतआह यद्रूपमिति ममरोषस्ययद्रूपमुचितमितिशेषः तद्ब्रूयाइदंवचश्चब्रूयाः ॥ ८० ॥ तद्वचआह नेति समयेतिष्ठसमयंमाहासीरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ एवंतेनविहितेकार्येयद्धितमस्माकंतस्यचतत्तद्ब्रूहि त्वराहेतुः कालव्यतिक्रमःजायतेइतिशेषः ॥ ८३ ॥ उपदेशसंक्षेपःकुरुष्वेति प्रेतगतःप्रेतत्वंप्राप्तः यमक्षये

काममेवंगतेप्यस्यपरिज्ञातेपराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्यमेवीरनचिंतास्यान्नृपात्मज ॥ ७६ ॥ यदर्थमयमारंभःकृतःपरपुरंजय ॥ समयंनाभिजानाति कृतार्थःप्लवगेश्वरः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालंतुप्रतिज्ञायहरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरोमासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते ॥ शोकदीनेषुनास्मासुसुग्रीवःकुरुतेदयाम् ॥ ७९ ॥ उच्यतांगच्छसुग्रीवस्त्वयावीरमहाबल ॥ ममरोषस्ययद्रूपंब्रूयाश्चैनमिदंवचः ॥ ८० ॥ नसंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः ॥ समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥ एकएवरणेवालीशरेणनिहतोमया ॥ त्वांतुसत्यादतिक्रांतंहनिष्यामिसबांधवम् ॥ ८२ ॥ यदेवंविहितेकार्येयद्धितंपुरुषर्षभ ॥ तत्तद्ब्रूहिनरश्रेष्ठत्वराकालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥ कुरुष्वसत्यंममवानरेश्वरप्रतिश्रुतंधर्ममवेक्ष्यशाश्वतम् ॥ मावालिनंप्रेतगतोयमक्षयेत्वमद्यपश्येर्ममचोदितःशरैः ॥ ८४ ॥ सपूर्वजंतीव्रविवृद्धकोपंलालप्यमानंप्रसमीक्ष्यदीनम् ॥ चकारतीव्रांमतिमुग्रतेजाहरीश्वरेमानववंशवर्धनः ॥ ८५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सकामिनंदीनमदीनसत्वंशोकाभिपन्नंसमुदीर्णकामम् ॥ नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥ नवानरःस्यास्यतिसाधुवृत्तेनमन्यतेकर्मफलानुषंगान् ॥ नभोक्ष्यतेवानरराज्यलक्ष्मींतथाहिनातिक्रमतेस्यबुद्धिः ॥ २ ॥

यमगृहे मावालिनंपश्येः ममशरैश्चोदितःप्रेरितः प्रेतत्वायेतिशेषः इतिब्रूहीत्यन्वयः ॥ ८४ ॥ मानववंशवर्धनोलक्ष्मणः ॥ ८५ ॥ मजमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ साधुवृत्तेसाधूनांवृत्तेस्थिरस्नेहतालक्षणे कर्मणाजनितान्फलानुषंगानकंटकराज्यभोगसंबंधान्नमन्यते सख्यमूलानितिशेषः अतएववानरराज्यलक्ष्मींनभोक्ष्यते हियस्मात्तस्मात्तथातत्प्रकाराऽस्यबुद्धिःप्रेमपरिपालनेअतिअत्यंतंनक्रमते तथाहिनातिक्रमतइतिपाठःपांक्तः ॥ २ ॥

तत्रहेतुमाह मतिक्षयादिति मतिक्षयेहेतुस्त्वप्रसादः अतस्तस्यप्रतिकारबुद्धिःप्रत्युपकारबुद्धिर्नवर्तंतइतिशेषः नदेयंदत्तंनानुपालनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ नधारयेधारयितुंनशक्नोमि वालिपुत्रोंगदः
विचयमन्वेषणम् सुग्रीवंहत्वातस्मैराज्यसमर्पणादितिभावः ॥ ४ ॥ निवेदितार्थविज्ञापितसुग्रीववधप्रवृत्तिम् स्ववीक्षितंसुष्ठुअवीक्षितंसमयोचितम् ॥ ५ ॥ त्वद्विधःधर्मज्ञः पापंमित्रवधाध्यव
सायरूपम् आर्येणसम्यग्विवेकेन ॥ ६ ॥ इदंमित्रघातरूपंवस्तुनयाह्यंननिश्चेयम् साधुवृत्तंसाधुत्वंतेनतांपूर्वकृतांप्रीतिअनुवर्तस्व सुग्रीवेइतिशेषः पूर्ववृत्तंसंगतंचसख्यंचस्मरेतिशेषः ॥ ७ ॥ का

मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषुसक्तस्तवप्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः ॥ हतोग्रजंपश्यतुवीरवालिनंनराज्यमेवंविगुणस्यदेयम् ॥ ३ ॥ नधारयेकोपमुदीर्णवेगंनिहन्मिसुग्रीवमसत्यमद्य ॥ हरिप्रवीरैःसहवालिपुत्रोनरेंद्रपुत्र्याविचयंकरोतु ॥ ४ ॥ तमात्तबाणासनमुत्पतंतंनिवेदितार्थंरणचंडकोपम् ॥ उवाच रामःपरवीरहंतास्ववीक्षितंसानुनयंचवाक्यम् ॥ ५ ॥ नहिवैत्वद्विधोलोकेपापमेवंसमाचरेत् ॥ कोपमार्येणयोहंतिसवीरःपुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ नेदमत्रत्वयाग्राह्यंसाधुवृत्तेनलक्ष्मण ॥ तांप्रीतिमनुवर्तस्वपूर्ववृत्तंचसंगतम् ॥ ७ ॥ सामोपहितयावाचारूक्षाणिपरिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसिसुग्रीवंव्यतीतंकालपर्यये ॥ ८ ॥ सोग्रजेनानुशिष्टार्थोयथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेशपुरींवीरोलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ ९ ॥ ततःशुभमतिःप्राज्ञोभ्रातुःप्रियहितेरतः ॥ लक्ष्मणःप्रतिसंरब्धोजगामभवनंकपेः ॥ १० ॥ शक्रबाणासनप्रख्यंधनुःकालांतकोपमम् ॥ प्रगृह्यगिरिशृंगाभंमंदरःसानुमानिव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारीवचनमुत्तरंचैवसोत्तरम् ॥ बृहस्पतिसमोबुद्ध्यामत्वारामानुजस्तदा ॥ १२ ॥ कामक्रोधसमुत्थेनभ्रातुःक्रोधाग्निनावृतः ॥ प्रभंजनइवाप्रीतःप्रययौलक्ष्मणस्ततः ॥ १३ ॥ सालतालाश्वकर्णांश्चतरसापातयन्बलात् ॥ पर्यस्यन्गिरिकूटानिद्रुमानन्यांश्चवेगितः ॥ १४ ॥ शिलाश्चशकलीकुर्वन्पद्भ्यांगजइवाशुगः ॥ दूरमेकपदंत्यक्त्वाययौकार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १५ ॥

लपर्ययेकालातिक्रमेव्यतीतंअतिक्रममेव कालोतिक्रांतइत्येववक्तुमर्हसिनापरंकिंचिदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अग्रजेनरामेण ॥ ९ ॥ भवनंप्रतिजगाम संरब्धःनातितकालातिक्रमजकोपः ॥ १० ॥
कालांतकोपमंकालादिवद्भयंकरम् सानुमान्मंदरइवजगामेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ यथोक्तकारी रामस्येतिशेषः वचनंसुग्रीवंप्रतिस्वेनवक्तव्यम् उत्तरंतदुपरिसुग्रीवेणवक्तव्यम् सोत्तरंतदुपरिस्ववक्त
व्योत्तरसहितम् मत्वाआलोच्य ॥ १२ ॥ भ्रातूरामस्ययःकामोमनोरथस्तज्जन्योयःक्रोधस्तद्विघातजन्यःक्रोधस्तत्समुत्थेनतज्जन्येनक्रोधाग्निनावृतः अतएवाप्रीतः प्रभंजनोवायुरिववेगेनप्रययौ
॥ १३ ॥ तरसाउरुवेगेनपर्यस्यन्क्षिपन् वेगितःसंजातवेगः ॥ १४ ॥ एकपदंएकैकपदम् दूरंयथाभवतितथात्यक्त्वाकार्यवशात्द्रुतंययौ ॥ १५ ॥

बलाकीर्णांवानरसेनाव्याप्ताम् गिरिसंकटेभूधरमध्येवर्तमानाम् ॥१६॥१७॥ क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेनभीत्याशैलशृंगादिग्रहोवानराणाम् ॥ १८ ॥ द्विगुणंक्रुद्धःमांदृष्ट्वेमेप्रणाममंत्यक्त्वाप्रहरणंगृह्णंती निकोपद्वैगुण्यम् ॥ १९॥२०॥२१॥२२ ॥ ततःसचिवसंदिष्टाःसुग्रीवंबोधयित्वातदनुमत्यालक्ष्मणोऽस्माभिर्यावत्प्रवेश्यतेतावद्धटाल्लक्ष्मणप्रवेशंनिरुंधानास्तिष्ठतइत्येवंसचिवैर्हनूमदादिभिःसंदिष्टा

तामपश्यद्बलाकीर्णांहरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलःकिष्किंधांगिरिसंकटे ॥ १६ ॥ रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठःसुग्रीवंप्रतिलक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान्भीमान्किष्किंधायांबहिश्चरान् ॥ १७॥ तंदृष्ट्वावानराःसर्वेलक्ष्मणंपुरुषर्षभम् ॥ शैलशृंगाणिशतशःप्रवृद्धांश्चमहीरुहान् ॥ जगृहुःकुंजर प्रख्यावानराःपर्वतांतरे ॥ १८ ॥ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वातुलक्ष्मणः ॥ बभूवद्विगुणंक्रुद्धोबह्विंधनइवानलः ॥ १९ ॥ तंतेभयपरीतांगाःक्षुब्धंदृ ष्ट्वाप्लवंगमाः ॥ कालमृत्युयुगांताभंशतशोविद्रुतादिशः ॥ २० ॥ ततःसुग्रीवभवनंप्रविश्यहरिपुंगवाः ॥ क्रोधमागमनंचैवलक्ष्मणस्यन्यवेदयन् ॥ २१ ॥ तारयासहितःकामीसक्तःकपिवृषस्तदा ॥ नतेषांकपिसिंहानांशुश्रावववचनंतदा ॥ २२ ॥ ततःसचिवसंदिष्टाहरयोरोमहर्षणाः ॥ गिरिकुंजर मेघाभानगरान्निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेवीराविकृतदर्शनाः ॥ सर्वेशार्दूलदंष्ट्राश्चसर्वेविवृतदर्शनाः ॥ २४ ॥ दशनागबलाःकेचित्के चिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥ २५ ॥ ततस्तैःकपिभिर्व्याप्तांद्रुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्यल्लक्ष्मणःक्रुद्धःकिष्किंधांतांदु रासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्तेहरयःसर्वेप्राकारपरिखांतरान् ॥ निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तुतस्थुराविष्कृतंतदा ॥ २७ ॥ सुग्रीवस्यप्रमादंचपूर्वजस्यार्थमात्मवा न् ॥ दृष्ट्वाक्रोधवशंवीरःपुनरेवजगामसः ॥ २८ ॥ सदीर्घोष्णमहोच्छ्वासःकोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूवनरशार्दूलःसधूमइवपावकः ॥ २९ ॥ बाणश ल्यस्फुरज्जिह्वःसायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजोविषसंभूतःपंचास्यइवपन्नगः ॥ ३० ॥

हरयोनगरान्निर्ययुः ॥ २३ ॥ विकृतदर्शनाभीमदर्शनाः विवृतदर्शनाःप्रकटदर्शनाः ॥ २४ ॥ दशगुणोत्तराःशतनागबलाइत्यर्थः नागसहस्रस्यतुल्यवर्चसःनागसहस्रतेजस्तुल्यतेजसः ॥ २५ ॥ दुरासदामपश्यदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ प्राकाराद्बहिर्वर्तिनीपरिखातदंतरात्तदवधेरपिबहिर्निष्क्रम्यआःविष्कृतंप्रकटितंयथातथातस्थुः ॥ २७ ॥ प्रमादंचचाद्वानरप्रतिरोधंच पूर्वजस्यरामस्यार्थंच दृष्ट्वाविचार्य ॥ २८ ॥ दीर्घउष्णोमहानुच्छ्वासोयस्य ॥ २९ ॥ बाणस्यशल्यमेवस्फुरंतीजिह्वायस्यसः सायकासनंधनुरेवभोगोयस्य स्वतेजोरूपविषेणसंभूतोव्याप्तः ॥ ३० ॥

विषादमगमत् एतावत्पर्यंतंरामकार्यंनचिंतितमितिविषादः ॥ ३१ ॥ इत्युतएवंप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तंप्रकारंदर्शयति एषइति ॥ ३३ ॥ इदमुक्तंममवाक्यंतस्मैइतिउक्तप्रकारेणउक्तासवान
रःसुग्रीवःसाधुसाधुकारीयथाभवतितथाक्रियतां अनंतरंतस्याःस्मासुयदिरुचिर्भवतितदातस्यवाक्यंश्रुत्वाशीघ्रमागच्छ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणस्येतिश्लोकेनसंक्षिप्योक्तस्यार्थस्यविस्तरोऽथे
ति संभ्रांतभावःसंभ्रांतचित्तः परदीनवक्त्रःपरमतिशयेनदीनंवक्त्रंयस्यसः परिदीनेतिपाठांतरं निर्गत्यलक्ष्मणसन्निहितदेशात्परावृत्येत्यर्थः पूर्वंनृपतेस्ततोरुमायाः इदमुपलक्षणंतारायाश्चरणाविव्य

तंदीनमिवकालाग्निनागेंद्रमिवकोपितम् ॥ समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषादमगमत्परम् ॥ ३१ ॥ सोंगदंरोषताम्राक्षःसंदिदेशमहायशाः ॥ सुग्रीवःक
थ्यतांवत्समामागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एषरामानुजःप्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तोद्वारितिष्ठतिलक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ तस्यवाक्यंयदिरुचिः
क्रियतांसाधुवानरः ॥ इत्युक्त्वाशीघ्रमागच्छवत्सवाक्यमरिंदम ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वाशोकाविष्टोंगदोब्रवीत् ॥ पितुःसमीपमागम्यसौमि
त्रिरयमागतः ॥ ३५ ॥ अथांगदस्तस्यसुतीव्रवाचासंभ्रांतभावःपरदीनवक्त्रः ॥ निर्गत्यपूर्वंनृपतेस्तरस्वीततोरुमायाश्चरणौववंदे ॥ ३६ ॥ संगृह्यपा
दौपितुरुग्रतेजाजग्राहमातुःपुनरेवपादौ ॥ पादौरुमायाश्चनिपीडयित्वानिवेदयामासततस्तदर्थम् ॥ ३७ ॥ सनिद्राक्लांतसंवीतोवानरोनविबुद्धवा
न ॥ बभूवमदमत्तश्चमदनेनचमोहितः ॥ ३८ ॥ ततःकिलकिलांचक्रुर्लक्ष्मणंप्रेक्ष्यवानराः ॥ प्रसादयंतस्तंक्रुद्धंभयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥ तेमहौघ
निभंदृष्ट्वावज्राशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादंसमंचक्रुर्लक्ष्मणस्यसमीपतः ॥ ४० ॥ तेनशब्देनमहताप्रत्यबुध्यतवानरः ॥ मदविक्लवताम्राक्षोव्याकु
लःस्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥ अथांगदवचःश्रुत्वातेनैवचसमागतौ ॥ मंत्रिणौवानरेंद्रस्यसंमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ यक्षश्चैवप्रभावश्चमंत्रिणावर्थधर्म
योः ॥ वक्तुमुच्चावचंप्राप्तंलक्ष्मणंतौशशंसतुः ॥ ४३ ॥

न्वयः ॥ ३६ ॥ तदेवविस्तारयति संगृह्येति मातुस्तारायाः ॥ ३७ ॥ निद्रयाक्रांतःसंवीतोऽप्यास्तृतेत्यर्थः नविबुद्धवान् तन्नांतितद्वचनंचेत्यर्थः यतोमदनेनमोहितोमदमत्तश्चबभूवासीत् ॥ ३८ ॥
ततःअंगदस्यसुग्रीवसमीपगमनानंतरं वानराणांभयक्रोधादिजःशब्दसमूहःकिलकिला तंलक्ष्मणम् ॥ ३९ ॥ तेलक्ष्मणंदृष्ट्वामहौघनिभंतच्छब्दसदृशशब्दंवज्रादिसदृशशब्दंचसमंसहसिंहनादं
चक्रुः सुग्रीवोद्बोधनायेतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथेति वानरशब्देनप्रबुद्धस्यवानरेंद्रस्यसुग्रीवस्यसमीपमंगदवचःश्रुत्वातेनांगदेनैवसहमंत्रिणौवानरेंद्रस्यसमीपमागतौ संमतौचतावुदारदर्श
नौचसंमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ कौतौतत्राह यक्षइत्यादि अर्थधर्मयोर्विषयेउच्चावचंस्वराज्ञेवक्तुंप्राप्तंलक्ष्मणंशशंसतुः ॥ ४३ ॥

सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वाशशंसतुरित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ राज्यार्हौत्रिलोकीराज्यार्हौ राज्यदायिनौ तवेतिशेषः मनुष्यभावंप्राप्तावित्यनेनवस्तुतोनमनुष्याविति सूचितम् ॥ ४५ ॥ यस्यत्रीताःयस्माद्भीताः ॥ ४६ ॥ वाक्यंरामवाक्यंसारथिर्यस्य व्यवसायःकर्तव्यार्थनिश्चयःसरथोयस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ धर्मात्मावदतीतिशेषः सत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञः ॥ ५१ ॥ कणमानः ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥छ॥ ॥ अंगदस्येति ॥ १ ॥ गुरुलाघवंगुरुत्वलघु

प्रसादयित्वासुग्रीवंवचनैःसार्थनिश्चितैः ॥ आसीनंपर्युपासीनौयथाशक्रंमरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥ सत्यसंधौमहाभागौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ मनुष्यभावंसंप्राप्तौराज्यार्हौराज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेकोधनुष्पाणिर्द्वारितिष्ठतिलक्ष्मणः ॥ यस्यभीताःप्रवेपंतोनादान्मुंचंतिवानराः ॥ ४६ ॥ सएषराघवभ्रातालक्ष्मणोवाक्यसारथिः ॥ व्यवसायरथःप्राप्तस्तस्यरामस्यशासनात् ॥ ४७ ॥ अयंचतनयोराजंस्तारायादयितोंगदः ॥ लक्ष्मणेनसकाशंतेप्रेषितस्त्वरयानघ ॥ ४८ ॥ सोयंरोषपरीताक्षोद्वारितिष्ठतिवीर्यवान् ॥ वानरान्वानरपतेचक्षुषानिर्दहन्निव ॥ ४९ ॥ तस्यमूर्ध्नाप्रणामंत्वंसपुत्रःसहबांधवः ॥ गच्छशीघ्रंमहाराजरोषोह्यद्योपशाम्यताम् ॥ ५० ॥ यथाहिरामोधर्मात्मातत्कुरुष्वसमाहितः ॥ राजंस्तिष्ठस्वसमयेभवसत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥छ॥ ॥ अंगदस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवःसचिवैःसह ॥ लक्ष्मणंकुपितंश्रुत्वामुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥ सचतानब्रवीद्वाक्यंनिश्चित्यगुरुलाघवम् ॥ मंत्रज्ञान्मंत्रकुशलोमंत्रेषुपरिनिष्ठितः ॥ २ ॥ नमेदुर्व्याहृतंकिंचिन्नापिमेदुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणोराघवभ्राताक्रुद्धःकिमितिचिंतये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः ॥ ममदोषानसंभूतान्श्रावितोराघवानुजः ॥ ४ ॥ अत्रतावद्यथाबुद्धिःसर्वैरेवयथाविधि ॥ भावस्यनिश्चयस्तावद्विज्ञेयोनिपुणंशनैः ॥ ५ ॥ नखल्वस्तिममत्रासोलक्ष्मणान्नापिराघवात् ॥ मित्रंत्वस्थानकुपितंजनयत्येवसंभ्रमम् ॥ ६ ॥

त्वेइत्यर्थः ॥ २ ॥ दुर्व्याहृतंअनुचितवचनमुक्तं दुरनुष्ठितंअनुचितंकृत्यं कृतमितिशेषः ॥ ३ ॥ कोपकारणमुन्नयति असुहृद्भिरिति असुहृदःशत्रवः अमित्राःअपकारिणः अंतरंछिद्रं असंभूतानअनुत्पन्नान् श्रावितोनूनमितिशेषः ॥ ४ ॥ अत्रलक्ष्मणकोपविषये तावत्प्रथमतः यथातत्त्वात्मिकाबुद्धिर्ज्ञानंयस्मिन्निश्चयेसभावस्यकोपस्यनिश्चयस्तात्विककोपनिमित्तस्यनिश्चयोविज्ञेयःकर्तव्यः ॥ ५ ॥ त्रासोमदपराधमूलइतिशेषः कुतस्तर्हित्रासोऽतआह मित्रमिति अस्थानेऽकांडेवास्तवापराधाभावेपिरिपुकृतमिथ्योपजापेनकुपितंसंजातकोपंमित्रंसंभ्रमंभयंजनयत्येव ॥ ६ ॥

रिपुजोपजापपरिहारेणसख्यपालनंदुष्करमित्याह सर्वथेति अल्पेपिउपजापेइतिशेषः ॥ ७ ॥ अतोनिमित्तंअस्मान्निमित्तात् अथस्वदोषशंकानिवृत्त्येकृतज्ञतांमंत्रिभ्योदर्शयति रामेण
त्विति ॥ ८ ॥ अथमुख्यमंत्रीहनूमान्कोपनिमित्तंनिश्चित्याह सुग्रीवेणेति तर्कोयुक्तिः ॥ ९ ॥ अथनिश्चयंविवक्षुःस्वस्यगुणग्राहित्वरूपंमंत्रिलक्षणंप्रकटयति सर्वथेति ॥ १० ॥ उपकारमे
वाह राघवेणेति भयंवालिपराक्रमजंवालिनश्छलेनवधकृतंलोकापवादजंवा ॥ ११ ॥ प्रणयाक्रुद्धःनतुत्वद्रिपूपजापतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रणयकोपस्यापिनिमित्ताभासंदर्शयति त्वमिति का

सर्वथासुकरंमित्रंदुष्करंप्रतिपालनम् ॥ अनित्यत्वात्तुचित्तानांप्रीतिरल्पेपिभिद्यते ॥ ७ ॥ अतोनिमित्तंत्रस्तोहंरामेणतुमहात्मना ॥ यन्ममोपकृतंश
क्यंप्रतिकर्तुंनतन्मया ॥ ८ ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तेतुहनूमान्हरिपुंगवः ॥ उवाचस्वेनतर्केणमध्येवानरमंत्रिणाम् ॥ ९ ॥ सर्वथानैतदाश्चर्यंयत्त्वंहरिगणेश्व
र ॥ नविस्मरस्यविस्रब्धमुपकारंकृतंशुभम् ॥ १० ॥ राघवेणतुवीरेणभयमुत्सृज्यदूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थंहतोवालीशक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥ सर्वथा
प्रणयात्क्रुद्धोराघवोनात्रसंशयः ॥ भ्रातरंसंप्रहितवाँल्लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२ ॥ त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकालविदांवर ॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्र
वृत्तातुशरच्छुभा ॥ १३ ॥ निर्मलग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाःसरितश्चसरांसिच ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालंतुनावैषिहरिपुं
गव ॥ त्वंप्रमत्तइतिव्यक्तंलक्ष्मणोयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्तस्यहृतदारस्यपरुषंपुरुषांतरात् ॥ वचनंमर्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः ॥ १६ ॥ कृताप
राधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमम् ॥ अंतरेणांजलिंबद्ध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात् ॥ १७ ॥ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वाच्योव्यवश्यंपार्थिवोहितम् ॥ इतएवभ
यंत्यक्त्वाब्रवीम्यवधृतंवचः ॥ १८ ॥ अभिक्रुद्धःसमर्थोहिचापमुद्यम्यराघवः ॥ सदेवासुरगंधर्वंवशेस्थापयितुंजगत् ॥ १९ ॥ नसक्षमःकोपयितुंयःप्र
साद्यःपुनर्भवेत् ॥ पूर्वोपकारंस्मरताकृतज्ञेनविशेषतः ॥ २० ॥ तस्यमूर्ध्नाप्रणम्यत्वंसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ राजंस्तिष्ठस्वसमयेभर्तुर्भार्येवतद्वशे ॥ २१ ॥

लंप्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालं प्रवृत्ताप्रकर्षेणवृत्तागतप्रायेतियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यक्तंज्ञात्वेतिशेषः ॥ १५ ॥ पुरुषांतरात्लक्ष्मणात्श्रुतंपरुषंवचनंतेत्वयामर्षणीयं तत्संभावनमालक्ष्यायमु
पदेशः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नियुक्तैर्हितोपदेशेइतिशेषः भयंत्यक्त्वाब्रवीमिराजानमपि कार्यवशात्परस्मैअंजलिंकुर्वितिवचोऽवधृतंनिश्चितंवदामि ॥ १८ ॥ १९ ॥ यःपुनःप्रसाद्योभवेत्सकोपयि
तुंनक्षमोनयुक्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

अपोहितुं उपेक्षितुम् सराघवस्यसलक्ष्मणस्यास्यरामस्यमानुषंमनुष्यंमतिकांतंबलंतेमनोज्ञास्यतिजानात्येव बालिवधादिनेतिभावः ॥ २२ ॥ खरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेद्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ अथएवंहनुमद्वचनानंतरं प्रतिसमादिष्टःअंगदात्प्रतिसंदेशंप्राप्तः ॥ १ ॥ स्थिताहरयःप्रांजलयोबभूवुरित्यन्व

नरामरामानुजशासनंत्वयाकपींद्रयुक्तंमनसाप्यपोहितुम् ॥ मनोहितेज्ञास्यतिमानुषंबलंसराघवस्यास्यसुरेंद्रवर्चसः ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेद्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथप्रतिसमादिष्टोलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ प्रविवेशगुहांरम्यांकिष्किंधांरामशासनात् ॥ १ ॥ द्वारस्थाहरयस्तत्रमहाकायामहाबलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणंदृष्ट्वासर्वेप्रांजलयः स्थिताः ॥ २ ॥ निःश्वसंतंतुतंदृष्ट्वाक्रुद्धंदशरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्त्रस्तानचैनंपर्यवारयन् ॥ ३ ॥ सतांरत्नमयींदिव्यांश्रीमान्पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यांरत्नसमाकीर्णांददर्शमहतींगुहाम् ॥ ४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधांनानारत्नोपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैःपुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वपुत्रैश्चवानरैःकामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्यांबरधरैःशोभितांप्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥ चंदनागुरुपद्मानांगंधैःसुरभिगंधिताम् ॥ मैरेयाणांमधूनांचसंमोदितमहापथाम् ॥ ७ ॥ विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैःप्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ददर्शगिरिनद्यश्चविमलास्तत्रराघवः ॥ ८ ॥ अंगदस्यगृहंरम्यंमैंदस्यद्विविदस्यच ॥ गवयस्यगवाक्षस्यगजस्यशरभस्यच ॥ ९ ॥ विद्युन्मालेश्चसंपातेःसूर्याक्षस्यहनूमतः ॥ वीरबाहोःसुबाहोश्चनलस्यचमहात्मनः ॥ १० ॥ कुमुदस्यसुषेणस्यतारजांबवतोस्तथा ॥ दधिवक्त्रस्यनीलस्यसुपाटलसुनेत्रयोः ॥ ११ ॥ एतेषांकपिमुख्यानांराजमार्गेमहात्मनाम् ॥ ददर्शगृहमुख्यानिमहासाराणिलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ पांडुराभ्रप्रकाशानिगंधमाल्ययुतानिच ॥ प्रभूतधनधान्यानिस्त्रीरत्नैःशोभितानिच ॥ १३ ॥ पांडुरेणतुशैलेनपरिक्षिप्तंदुरासदम् ॥ वानरेंद्रगृहंरम्यंमहेंद्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥

यः ॥ २ ॥ पर्यवारयन्भयेनलक्ष्मणंपरिवार्यगंतुंनाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ पुष्पितानिकाननानियस्यांसातां रत्नसमाकीर्णांअनेकोत्तमवस्त्वाक्रांतां ॥ ४ ॥ तस्यैवप्रपंचः हर्म्येति सर्वकामफलैः सर्वदापेक्षितफलयुक्तैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पद्मंपद्मकाख्यंगंधद्रव्यं सुरभिगंधिनांसुगंधितां मधूनांचसंघैरितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पांडुरेणशैलेनपरिक्षिप्तंस्फटिकशिलामयवप्रेणवेष्टितम् ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ महेंद्रदत्तैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सप्तकक्ष्याइत्यस्यातिक्रम्येतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ तंत्रीगीतेनवीणावाद्यघोषेणसहितंमधुरस्वनंमुरजादेःशुश्राव ॥ २१ ॥ २२ ॥
अभिजनसंपन्नाआभिजात्ययुक्ताः वरमाल्यकृतव्यग्राःवरमाल्यानामुत्तमस्त्रजांकृतंकरणंतत्रव्यग्राः ॥ २३ ॥ अव्यग्रान्परिचर्यात्वरारहितान् अनुदात्तपरिच्छदान्प्रशस्तालंकाररहितान्

शुक्लैःप्रासादशिखरैःकैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैःपुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ महेंद्रदत्तैःश्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैःशीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥ हरिभिःसंवृतद्वारंबलिभिःशस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतंशुभ्रंतप्तकांचनतोरणम् ॥ १७ ॥ सुग्रीवस्यगृहंरम्यंप्रविवेशमहाबलः ॥ अवार्यमाणःसौमित्रिर्महाभ्रमिवभास्करः ॥ १८ ॥ ससप्तकक्ष्याधर्मात्मायानासनसमावृताः ॥ ददर्शसुमहद्गुप्तंददर्शांतःपुरंमहत् ॥ १९ ॥ हैमराजतपर्यंकैर्बहुभिश्चवरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्रसमावृतम् ॥ २० ॥ प्रविशन्नेवसततंशुश्रावमधुरस्वनम् ॥ तंत्रीगीतसमाकीर्णसमतालपदाक्षरम् ॥ २१ ॥ बह्वीश्चविविधाकारारूपयौवनगर्विताः ॥ स्त्रियःसुग्रीवभवनेददर्शसमहाबलः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्रमाल्यकृतस्रजः ॥ वरमाल्यकृतव्यग्राभूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥ नातृप्तान्नातिचव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवानुचरांश्चापिलक्षयामासलक्ष्मणः ॥ २४ ॥ कूजितंनूपुराणांचकांचीनांनिःस्वनंतथा ॥ सनिशम्यततःश्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोभवत् ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितःश्रुत्वाचाभरणस्वनम् ॥ चकारज्यास्वनंवीरोदिशःशब्देनपूरयन् ॥ २६ ॥ चारित्रेणमहाबाहुरपकृष्टःसलक्ष्मणः ॥ तस्थावेकांतमाश्रित्यरामकोपसमन्वितः ॥ २७ ॥ तेनचापस्वनेनाथसुग्रीवःप्लवगाधिपः ॥ विज्ञायागमनंत्रस्तःसचचालवरासनात् ॥ २८ ॥ अंगदेनयथामत्थंपुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेषसंप्राप्तःसौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥ अंगदेनसमाख्यातोज्यास्वनेनचवानरः ॥ बुबुधेलक्ष्मणंप्राप्तंमुखंचास्योपशुष्यत ॥ ३० ॥

॥ २४ ॥ लज्जितोभवत् अयोध्यातोप्यधिकसौभाग्यदर्शनाल्लज्जा परस्त्रीदर्शनकृतालज्जेत्यन्ये ॥ २५ ॥ रोषवेगेनप्रकुपितः नेदानीमपिकामभोगंत्यजतीतिकोपवृद्धिः रोषवेगप्रचलितइतिपाठांतरम् अर्थस्तुल्यः आभरणस्वनंश्रुत्वास्त्रीणांततोनिवृत्तयेज्यास्वनंचकार ॥ २६ ॥ तदेवाह चारित्रेणेति चारित्रेणस्त्रीगोष्ठ्यांप्रवेष्टुंनोचितमित्याचारपर्यालोचनया अपकृष्टोनिवर्तितांतःपुरप्रवेशःसन्नेकांतमाश्रित्यरामकोपसमन्वितःरामकार्याप्रवृत्तिदर्शनजकोपेनसमन्वितस्तस्थौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ समाख्यातःबोधितलक्ष्मणागमनः उपशुष्यतउपाशुष्यत ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ सरोपइवसरोषएव ॥ ३२ ॥ रोषस्थानंरोषकारणम् ममापराधमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अस्माभिःकृतंयत्किंचिदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ निर्निमित्तकोपासंभवान्निमित्तंचानिर्णीयस्वस्यसमी पगमनमनुचितमितिपक्षांतरंगृह्णाति अथवेति स्वयमेवमांविहायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ विशुद्धात्मागतक्रोधचित्तः ॥ ३६ ॥ उपक्रांतंउपक्रांतक्षमापनम् ॥ ३७ ॥ प्रस्खलंतीमदालसतयापदेपदेस्ख लंती मदविह्वलाक्षीभोगार्थंकृतमधुपानमदेनालसचकितनेत्रा प्रलंबेकांचीगुणहेमसूत्रेयस्याः कांचीगुणोरशना नमितांगयष्टिः स्तनभारेणेतिशेषः ॥ ३८॥ हरीशपत्नींसुग्रीवपत्नींताराम्॥३९॥

ततस्तारांहरिश्रेष्ठःसुग्रीवःप्रियदर्शनाम्॥ उवाचहितमव्यग्रस्त्रासससंभ्रांतमानसः ॥ ३१ ॥ किन्नुरुट्कारणंसुभ्रुप्रकृत्यामृदुमानसः॥ सरोपइवसं प्राप्तोयेनायंराघवानुजः॥ ३२॥ किंपश्यसिकुमारस्यरोपस्थानमनिंदिते॥ नखल्वकारणेकोपमाहरेन्नरपुंगवः॥ ३३॥ यद्यस्यकृतमस्माभिर्बुध्य सेकिंचिदप्रियम्॥ तद्बुध्यासंप्रधार्याशुक्षिप्रमेवाभिधीयताम्॥३४॥ अथवास्वयमेवैनंद्रष्टुमर्हसिभामिनि॥ वचनैःसांत्वयुक्तैश्चप्रसादयितुमर्हसि ॥३५॥ त्वद्दर्शनेविशुद्धात्मानस्मकोपंकरिष्यति॥ नहिस्त्रीषुमहात्मानःक्वचित्कुर्वंतिदारुणम्॥३६॥ त्वयासांत्वैरुपक्रांतंप्रसन्नेंद्रियमानसम्॥ ततः कमलपत्राक्षंद्रक्ष्याम्यहमरिंदमम्॥ ३७॥ साप्रस्खलंतीमदविह्वलाक्षीप्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रा॥ सलक्षणालक्ष्मणसन्निधानंजगामतारानमि तांगयष्टिः॥ ३८॥ सतांसमीक्ष्यैवहरीशपत्नींतस्थावुदासीनतयामहात्मा॥ अवाङ्मुखोभून्मनुजेंद्रपुत्रःस्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः॥ ३९॥ सापा नयोगाद्विनिवृत्तलज्जादृष्टिप्रसादाच्चनरेंद्रसूनोः॥उवाचताराप्रणयप्रगल्भंवाक्यंमहार्थंपरिसांत्वरूपम्॥४०॥किंकोपमूलंमनुजेंद्रपुत्रकस्तेनसंति ष्ठतिवाङ्निदेशे॥ कःशुष्कवृक्षंवनमापतंतंदवाग्निमासीदतिनिर्विशंकः॥ ४१॥ सतस्यावचनंश्रुत्वासांत्वपूर्वमशंकितः॥ भूयःप्रणयदृष्टार्थंलक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥ ४२॥ किमयंकामवृत्तस्तेलुप्तधर्मार्थसंग्रहः॥ भर्ताभर्तृहितेयुक्तेनचैवमवबुध्यसे॥ ४३॥ नचिंतयतिराज्यार्थंसोस्मान्शोकपरा यणान्॥ सामान्यपरिषत्तारैकाममेवोपसेवते॥४४॥ समासांश्चतुरःकृत्वाप्रमाणंप्लवगेश्वरः॥व्यतीतांस्तान्मदोदग्रोविहरन्नावबुध्यते॥ ४५॥

प्रणयप्रगल्भंमैत्रीसमर्थनसमर्थम् परिसांत्वरूपंपरितःसांत्वरूपम् पतिसांत्वेतिपाठःसुगमः ॥ ४० ॥ वाङ्निदेशेअनुशिष्टकार्यानुष्ठाने आपतंतंदग्ध्वातिष्ठंतम् ॥ ४१ ॥ भूयोधिकंप्रणयप्रकाश पूर्वदृष्टोर्थोयस्मिंस्तत् ॥ ४२ ॥ अयंतेभर्तालुप्तधर्मार्थसंग्रहोवर्तते अर्थोत्रमित्ररूपः एनंकिनबुध्यसे ॥ ४३ ॥ लुप्तधर्मादित्वमेवाह नेति राज्यार्थंराज्यस्थैर्यार्थंसामान्यापरिषद्यस्यतादृशोभू त्वेतिशेषः ॥ ४४ ॥ विहरंस्त्वयाक्रीडन् ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ पानादर्थादिनाशमुपपादयति धर्मेति महान्धर्मलोपः प्रतिज्ञाहानिरूपः कृतेउपकारेऽप्रतिकुर्वतःप्रत्युपकारमकुर्वतः तावत्प्रथमम् ततोगुणवतोमित्रस्यमैत्रीनाशेमहानर्थलोपोभवति
॥ ४७ ॥ अर्थगुणश्रेष्ठंमित्रार्थसाधनलक्षणश्रेष्ठगुणवत्सत्यधर्मपरायणंएतद्गुणद्वयवन्मित्रंहिप्रसिद्धंतद्द्वयंगुणद्वयमपितवभर्त्रापरित्यक्तंनतुधर्मेमैत्रीपालनरूपेधर्मेव्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तत्त
स्मादेवंसतिप्रस्तुतेकार्येप्रस्तुतकार्यसिद्धिनिमित्तंइतउत्तरंयदस्माभिःकार्यंतत्कार्यंउदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ धर्मार्थसमाधियुक्तंतत्संबंधयुक्तंअगतार्थेभ्रष्टप्रयोजनेमनुजेंद्रकार्येतद्विषयेविश्वास
युक्तंयथातथाभूयःपुनरुवाच ॥ ५० ॥ नकोपकालः अर्थस्यानीतत्वादितिभावः प्रमादंअज्ञातभूतमपराधम् ॥५१ ॥ तस्यसोढव्यतांसमर्थयति ॥ कोपंकथंनामेति ॥ अपकृष्टसत्वेहीनेसत्वाव

नहिधर्मार्थसिद्ध्यर्थंपानमेवप्रशस्यते॥ पानादर्थश्चकामश्चधर्मश्चपरिहीयते॥ ४६ ॥ धर्मलोपोमहांस्तावत्कृतेह्यप्रतिकुर्वतः॥ अर्थलोपश्चमित्रस्यनाशेगुणवतोमहान्॥ ४७॥ मित्रंह्यर्थगुणश्रेष्ठंसत्यधर्मपरायणम्॥ तद्द्वयंतुपरित्यक्तंनतुधर्मेव्यवस्थितम्॥ ४८ ॥ तदेवंप्रस्तुतेकार्येकार्यमस्माभिरुत्तरम्॥ तत्कार्यंकार्यतत्त्वज्ञत्वमुदाहर्तुमर्हसि॥४९॥ सातस्यधर्मार्थसमाधियुक्तंनिशम्यवाक्यंमधुरस्वभावम्॥ तारागतार्थेमनुजेंद्रकार्येविश्वासयुक्तंतमुवाचभूयः॥५०॥ नकोपकालःक्षितिपालपुत्रनचापिकोपःस्वजनेविधेयः॥ त्वदर्थकामस्यजनस्यतस्यप्रमादमप्यर्हसिवीरसोढुम्॥ ५१ ॥ कोपंकथंनामगुणप्रकृष्टःकुमारकुर्यादपकृष्टसत्वे॥ कस्त्वद्विधःकोपवशंहिगच्छेत्सत्वावरुद्धस्तपसःप्रसूतिः॥ ५२॥ जानामिकोपंहरिवीरबंधोर्जानामिकार्यस्यचकालसंगम्॥ जानामिकार्यंत्वयियत्कृतंनस्तच्चापिजानामियदत्रकार्यम्॥ ५३ ॥ तच्चापिजानामितथाविषह्यंबलंनरश्रेष्ठशरीरजस्य॥ जानामियस्मिंश्चजनेऽवबद्धंकामेनसुग्रीवमसक्तमद्य॥ ५४ ॥ नकामतंत्रेतवबुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्युवशंप्रपन्नः॥ नदेशकालौहियथार्थधर्माववेक्षतेकामरतिर्मनुष्यः॥ ५५॥

रुद्धःसहजसत्वगुणावरुद्धविपरीतव्यापारः सत्वाविरुद्धइतिपाठेसहजगुणाविरुद्धव्यापारः अतएवतपसःप्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामिकोपमिति हरिवीरबंधोरामस्यकोपंकोपनिमित्तंकार्यस्यका
लसंगंविलंबंचजानामि त्वयियदायत्तंनःकार्यंराज्यदानलक्षणंत्वयाकृतंतदपिजानामि यदत्रविषयेकार्यंप्रतिकर्तव्यरूपंतदपिजानामि ॥ ५३ ॥ तवकोपस्यायुक्तत्वेहेतुमपिजानामीत्याह त
च्चापीति शरीरजस्यकामस्यतथाऽविषह्यंबलंतच्चापिजानामि एवंसुग्रीवंयस्मिन्जनेस्त्रीजनेकामेनावबद्धंसंभावयसितंचजानामि तथाद्यान्यत्रकृत्येऽसक्तंअव्यापारंचजानामि ॥ ५४ ॥ नन्वे
वंसतिममकोपस्यायुक्तताकथमतआह नेति यथात्वंवैनिश्चयेनमन्युवशंप्रपन्नोदृश्यसेतथाजानामि कामतंत्रेकामस्वभावपरिज्ञानेतवबुद्धिर्नास्ति चिरकालंस्त्रीसंगाभावादितिभावः तमेवकाम
स्वभावमाह नेति हिप्रसिद्धंयथादेशकालौभोगायोग्यौनजानातितथार्थधर्मावपिनावेक्षते मनुष्यइति मनुष्योपिनजानातिकिमुततिर्यग्जंतुरितिभावः ॥ ५५ ॥

ममसन्निकृष्टंत्वत्तार्यायाममसमीपेकामवशाद्वर्तमानम् कामाभियोगःकामावेशः क्षमस्वेति परवशप्रवृत्तापराधत्वात्स्वभ्रातृत्वाच्चक्षमैवात्रयोग्यानतुकोपइत्याशयः ॥ ५६ ॥ कामदशत्वं नास्त्यैवेत्याह महर्षयइति कामेकामभोगेअनुकामोभिलाषोयेषांते अतएवस्त्रीषुप्रतिबद्धमोहाः कपिस्तत्रापिराजा ॥५७॥ भर्तुर्हितमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ५८ ॥ चिराद्गमस्त्वदागमनात्पूर्वमेवेतिशेषः ॥ ५९ ॥ कामविधेयस्योद्योगाज्ञापिनविश्वसनीयेत्यतआह आगताइति कोटीःशतेत्यस्यबहुत्वेतात्पर्यम् ॥ ६० ॥ चारित्रंरक्षितंझटित्यंतःपुरागमनेन अच्छलंछलमधर्मःसनेत्यर्थः मित्र

तंकामवृत्तंममसन्निकृष्टंकामाभियोगाच्चविमुक्तलज्जम् ॥ क्षमस्वतावत्परवीरहंतस्त्वद्भ्रातरंवानरवंशनाथम् ॥५६॥ महर्षयोधर्मतपोभिरामाः कामानुकामाःप्रतिबद्धमोहाः ॥ अयंप्रकृत्याचपलःकपिस्तुकथंनसज्जेतसुखेपुराजा ॥५७॥ इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंसावानरीलक्ष्मणमप्रमेयम् ॥ पुनःसखेदंमदविह्वलाक्षीभर्तुर्हितंवाक्यमिदंबभाषे ॥ ५८ ॥ उद्योगस्तुचिराज्ञप्तःसुग्रीवेणनरोत्तम ॥ कामस्यापिविधेयेनतवार्थप्रतिसाधने ॥५९॥ आगताहिमहावीर्याहरयःकामरूपिणः ॥ कोटीःशतसहस्राणिनानानगनिवासिनः ॥६०॥ तदागच्छमहाबाहोचारित्रंरक्षितंत्वया ॥ अच्छलंमित्रभावेनसतांदारावलोकनम् ॥६१॥ तारयाचाप्यनुज्ञातस्त्वरयावापिचोदितः ॥ प्रविवेशमहाबाहुरभ्यंतरमरिंदमः ॥६२॥ ततःसुग्रीवमासीनंकांचनेपरमासने ॥ महार्हास्तरणोपेतेददर्शादित्यसन्निभम् ॥६३॥ दिव्याभरणचित्रांगंदिव्यरूपंयशस्विनम् ॥ दिव्यमाल्यांबरधरंमहेंद्रमिवदुर्जयम् ॥६४॥ दिव्याभरणमालाभिःप्रमदाभिःसमंततः ॥ संरब्धतररक्ताक्षोबभूवांतकसन्निभः ॥६५॥ रुमांतुवीरःपरिरभ्यगाढंवरासनस्थोवरहेमवर्णः ॥ ददर्शसौमित्रिमदीनसत्त्वंविशालनेत्रःसविशालनेत्रम् ॥६६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥३३॥

तमप्रतिहतंक्रुद्धंप्रविष्टंपुरुषर्षभम् ॥ सुग्रीवोलक्ष्मणंदृष्ट्वाबभूवव्यथितेंद्रियः ॥१॥ क्रुद्धंनिःश्वसमानंतंप्रदीप्तमिवतेजसा ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तंदृष्ट्वादशरथात्मजम् ॥२॥ उत्पपातहरिश्रेष्ठोहित्वासौवर्णमासनम् ॥ महान्महेंद्रस्ययथास्वलंकृतइवध्वजः ॥३॥

भावेननतुविकारेण ॥ ६१ ॥ त्वरयारामाज्ञाकरणत्वरया ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रमदाभिःसमंददर्शेत्यन्वयः ततःसंरब्धतररक्ताक्षोबभूवेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ परिरभ्यावस्थितएवसन्ददर्शेत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ चयमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तमिति अप्रतिहतंकेनाप्यप्रतिबद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ महान्महेंद्रध्वजोयथालंकृतः ॥ ३ ॥

अनूत्पेतुः पश्चादुत्थितवत्यः ॥ ४ ॥ संचचारसंमुखमाजगाम अवस्थितोबभूवेत्यस्यलक्ष्मणइतिशेषः कल्पवृक्षोपमयासर्वहितत्वंव्यंग्यम् ॥ ५ ॥ सतारंशशिनमिवस्थितम् ॥ ६ ॥ सत्वाभिज
नाभ्यांसंपन्नः तल्लक्षणानिसानुक्रोशत्वादीनि ॥ ७ ॥ अधर्मेस्थितइत्यन्वयः अधर्ममार्गस्थः नृशंसतरःक्रूरतरः ॥ ८ ॥ प्रकृतोपयुक्तमसत्यदोषमाह शतमिति एकाश्वनिमित्तेऽनृतेदानादिप्रति
ज्ञाविघातेसतिसोऽनृतवाक्शतंहंतिशताश्वहननदोषभाक् गोविषयानृतेगोसहस्रहननभाक् एवंपुरुषानृतेपुरुषविषयकिंचित्प्रतिज्ञाहानौसपुरुषःप्रथममात्मानंहंति आत्मघातदोषभाक् निजंपु
ण्यलोकंनाशयतिवा तथास्वजनस्यपित्रादेःपुण्यलोकंचनाशयति ॥ ९ ॥ अथकृतघ्नदोषमाह पूर्वमिति कृतार्थोमित्रैरितिशेषः सर्वभूतानांसर्वलोकानांवध्यः सर्वलोकबहिष्कार्यइत्यर्थः

उत्पतंतमनूत्पेतूरुमाप्रभृतयःस्त्रियः ॥ सुग्रीवंगगनेपूर्णंचंद्रंतारागणाइव ॥ ४ ॥ संरक्तनयनःश्रीमान्संचचारकृतांजलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्रक
ल्पवृक्षोमहानिव ॥ ५ ॥ रुमाद्वितीयंसुग्रीवंनारीमध्यगतंस्थितम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धःसतारंशशिनंयथा ॥ ६ ॥ सत्वाभिजनसंपन्नःसानुक्रोशो
जितेंद्रियः ॥ कृतज्ञःसत्यवादीचराजालोकेमहीयते ॥ ७ ॥ यस्तुराजास्थितोऽधर्मेमित्राणामुपकारिणाम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुतेकोनृशंसतरस्ततः
॥ ८ ॥ शतमश्वानृतेहंतिसहस्रंतुगवानृते ॥ आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषःपुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वंकृतार्थोमित्राणांनतत्प्रतिकरोतियः ॥ कृतघ्नःसर्वभूतानां
सवध्यःप्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतायंब्रह्मणाश्लोकःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वाकृतघ्नंक्रुद्धेनतन्निबोधप्लवंगम ॥ ११ ॥ गोघ्नेचैवसुरापेचचौरेभग्नव्रते
तथा ॥ निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्यस्त्वंकृतघ्नश्चमिथ्यावादीचवानर ॥ पूर्वंकृतार्थोरामस्यनतत्प्रतिकरोषियत् ॥ १३ ॥
ननुनामकृतार्थेनत्वयारामस्यवानर ॥ सीतायामार्गणेयत्नःकर्तव्यःकृतमिच्छता ॥ १४ ॥ सत्वंग्राम्येषुभोगेषुसक्तोमिथ्याप्रतिश्रवः ॥ नत्वांरामो
विजानीतेसर्पंमंडूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेनरामेणपापःकरुणवेदिना ॥ हरीणांप्रापितोराज्यंत्वंदुरात्मामहात्मना ॥ १६ ॥

॥ १० ॥ नायमर्थःस्वकल्पनामात्रकल्पितइत्याह गीतइति ब्रह्मणाहिरण्यगर्भेण अयंश्लोकःपूर्वोक्तः सर्वलोकनमस्कृतःब्रह्मवेदवसर्वस्मर्तृसंमतइत्यर्थः अथरामवचनमाह त्वांकृतघ्नंदृष्ट्वाक्रु
द्धेनरामेणयदुक्तंतच्छृणु ॥ ११ ॥ किंतत्तत्राह गोघ्नेइति ॥ १२ ॥ कुतोहंकृतघ्नस्तत्राह पूर्वमिति ॥ १३ ॥ मिथ्यावादित्वंदर्शयति नन्विति यत्नःप्राक्प्रतिज्ञातः कृतमिच्छताकृतस्यप्रतिकृतंक
र्तुमिच्छता ॥ १४ ॥ मंडूकराविणंस्वगृहीतमुखस्थमंडूकशब्देनशब्दवंतंसर्पंयथाजनोऽनवलोकनान्मंडूकमेवजानीतेननुसर्पंतथातवस्वरूपंरामोनाज्ञासीदितिभावः कश्चित्तुमंडूकग्रहणार्थंसर्पोमं
डूकवद्रौतितेनस्वरेणस्वगणइतिविस्रब्धःस्वसमीपमागतोमंडूकस्तेनगृह्यते एवंवंचकंत्वांनाज्ञासीदित्यर्थइत्याह तत्तुतथालोकाप्रसिद्ध्योपेक्ष्यम् ॥ १५ ॥ पापस्त्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ शरान्नूनंनपश्यसि यतोग्राम्यसुखंनिषेवसेतेनचसुखीसन्रामकार्यंमनसापिनावेक्षसे ॥ १९ ॥ धकमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥७॥ ॥ १ ॥ तवेति तवसुहृदोवक्तुमुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ नार्हतीत्यत्रहेतुर्नैवेत्यादि अनृतकथोऽनृतवाक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

कृतंचेन्नातिजानीषेराघवस्यमहात्मनः ॥ सद्यस्त्वंनिशितैर्बाणैर्हतोद्रक्ष्यसिवालिनम् ॥ १७ ॥ नससंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः ॥ समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥ ननूनमिक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकाच्छरांश्चतान्पश्यसिवज्रसन्निभान् ॥ ततःसुखंनामनिषेवसेसुखीनरामकार्यंमनसाप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तथाब्रुवाणंसौमित्रिंप्रदीप्तमिवतेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंताराताराधिपनिभानना ॥ १ ॥ नैवंलक्ष्मणवक्तव्योनायंपरुषमर्हति ॥ हरीणामीश्वरःश्रोतुंतववक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥ नैवाकृतज्ञःसुग्रीवोनशठोनापिदारुणः ॥ नैवानृतकथोवीरनजिह्मश्चकपीश्वरः ॥ ३ ॥ उपकारंकृतंवीरोनाप्ययंविस्मृतःकपिः ॥ रामेणवीरसुग्रीवोयदन्यैर्दुष्करंरणे ॥ ४ ॥ रामप्रसादात्कीर्तिंचकपिराज्यंचशाश्वतम् ॥ प्राप्तवानिहसुग्रीवोरुमांमांचपरंतप ॥ ५ ॥ सुदुःखशयितःपूर्वंप्राप्येदंसुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालंनजानीतेविश्वामित्रोयथामुनिः ॥ ६ ॥ घृताच्यांकिलसंसक्तोदशवर्षाणिलक्ष्मण ॥ अहोमन्यतधर्मात्माविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ ७ ॥ सहिप्राप्तंनजानीतेकालंकालविदांवरः ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःकिंपुनर्यःपृथग्जनः ॥ ८ ॥ देहधर्मंगतस्यास्यपरिश्रांतस्यलक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्यकामेषुरामःक्षंतुमिहार्हति ॥ ९ ॥ नचरोषवशंतातगंतुमर्हसिलक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञायसहसाप्राकृतोयथा ॥ १० ॥ सत्त्वयुक्ताहिपुरुषास्त्वद्विधाःपुरुषर्षभ ॥ अविमृश्यनरोषस्यसहसायांतिवश्यताम् ॥ ११ ॥ प्रसादयेत्वांधर्मज्ञसुग्रीवार्थसमाहिता ॥ महान्रोषसमुत्पन्नःसंरंभस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥ रुमांमांचांगदंराज्यंधनधान्यपशूनिच ॥ रामप्रियार्थंसुग्रीवस्त्यजेदितिमतिर्मम ॥ १३ ॥

यदिनकुनम्रःकथंतर्हिकालात्ययानभिज्ञस्तत्राह सुदुःखेति सुतरामनुभूतदुःखः प्राप्तकालंअवश्यंकर्तव्यम ॥ ६ ॥ घृताच्यामिति अहःदिनं यद्यपिपूर्वंबालकांडेमेनकासंबंधउक्तस्तथाप्येतद्वचनाद्घृताचीसंबंधोपितस्यज्ञेयइत्याहुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ देहधर्माःआहारनिद्रामैथुनानि पशुधर्मेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ९ ॥ निश्चयार्थंकर्तव्यार्थनिश्चयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ रोषेणसमुत्पन्नःसंरंभःक्षोभः ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ कथमयंरावणंहनिष्यतीत्यत्रतत्साहायकसाध्यत्वात्तद्वधस्येत्याह शतेति एषासंख्याविवक्षितैव दशकोटिःसमुद्रःशतंकोटिर्मध्यंमध्यानांसहस्रंतथाषष्टिसहस्राधिकत्रिलक्षाणितदुप
रिषट्त्रिंशत्सहस्राणितदुपरिनावंतिशतानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तावतांवधेपरमशूरस्यापिसहायापेक्षास्तीत्याह तेइति यस्मात्असहायेनरामेणतेहंतुमशक्यायस्माद्रावणश्चक्रूरकर्माक्रूरपरा
क्रमस्तस्माद्विशेषतःसुग्रीवेणसहायेनप्रयोजनमस्ति तत्समप्रतिसेनाघटनस्यसुग्रीवाधीनत्वात्सर्वेषांमनुष्यावध्यत्वाच्चेतिभावः यत्तुतीर्थः सुग्रीवेणसहायेनतेराक्षसाहंतुमशक्यारावणश्चहंतुमश
क्यइत्यन्वयंकृत्वावालीकिलोक्तवान्रावणवधायसुग्रीवंदथाप्रार्थयतेरामस्तस्यासावशक्यइतिकथांचकल्पयति तदपार्थकं रामस्यसहायापेक्षासमर्थनस्यैवप्रस्तुतत्वात् ॥ १७ ॥ नन्वेषार

समानेष्यतिसुग्रीवःसीतयासहराघवम् ॥ शशांकमिवरोहिण्याहत्वातंराक्षसाधमम् ॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणिलंकायांकिलरक्षसाम् ॥ अयु
तानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणिशतानिच ॥ १५ ॥ अहत्वातांश्चदुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः ॥ अशक्यंरावणंहंतुंयेनसामैथिलीहृता ॥ १६ ॥ तेनश
क्यारणेहंतुमसहायेनलक्ष्मण ॥ रावणःक्रूरकर्माचसुग्रीवेणविशेषतः ॥ १७ ॥ एवमाख्यातवान्वालीसत्यंभिज्ञोहरीश्वरः ॥ आगमस्तुनमेव्यक्तःश्र
वात्तस्यब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वत्सहायनिमित्तंहिप्रेषिताहरिपुंगवाः ॥ आनेतुंवानरान्युद्धेसुबहून्हरिपुंगवान् ॥ १९ ॥ तांश्चप्रतीक्षमाणोयंविक्रांता
न्सुमहाबलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थंननिर्यातिहरीश्वरः ॥ २० ॥ कृतासुसंस्थासौमित्रेसुग्रीवेणपुरायथा ॥ अद्यतैर्वानरैःसर्वैरागंतव्यंमहाबलैः
॥ २१ ॥ ऋक्षकोटिसहस्राणिगोलांगूलशतानिच ॥ अद्यत्वामुपयास्यंतिजहिकोपमरिंदम ॥ कोट्योनेकास्तुकाकुत्स्थकपीनांदीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥
तवहिमुखमिदंनिरीक्ष्यकोपात्क्षतजसमेनयनेनिरीक्षमाणाः ॥ हरिवरवनितानयांतिशांतिंप्रथमभयस्यहिशंकिताःस्मसर्वाः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

क्षःसंख्यात्वयाकथंज्ञातातत्राह एवमिति आगमस्तुनमेव्यक्तःरावणस्यैवंबलप्राप्तिप्रकारस्तुनमयाज्ञातःसंख्यामात्रंप्रसंगात्पूर्वंश्रुतं तस्यश्रवात्तन्मुखतोवाक्यश्रवणात् ॥ १८ ॥ ननुसहायसं
पत्तिप्रवृत्तेरस्मिन्नदर्शनात्कोपोनस्तत्राह त्वदिति ॥ १९ ॥ राघवार्थंतान्प्रतीक्षमाणस्तिष्ठतिअतएवेदानींननिर्याति ॥ २० ॥ तेतर्हिकदाआगमिष्यंतितत्राह कृतेति सुसंस्थाशोभनाआगमन
कालमर्यादापुरापूर्वंदूतप्रेषणसमयेयथाकृतातथातैःसर्वैरद्यागंतव्यम् ॥ २१ ॥ रक्षःसेनापेक्षयास्वसेनाधिक्यमाह ऋक्षेति शतकोटिर्मध्यंतद्दशगुणात्मिकासहस्रकोटिस्तत्संख्याऋक्षाःगोलांगूला
नांशतानिचशतकोटिः अन्येकपयोऽनेकाःकोट्यः असंख्याइत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रथमभयस्यतत्सदृशभयस्यवालिवधवत्सुग्रीववधभयस्य षष्ठ्यार्षी ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामा
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ९ ॥

र्नीति ॥ १ ॥ तस्मिंस्तारानुनयवाक्ये ॥ २ ॥ माल्यंमालांबहुगुणंबहुविधकाममदकरं अतएवतच्छेदफलंविमदश्चासीदिति ॥ ३ ॥ लक्ष्मणंसंप्रहर्षयन्नित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शक्तःसमर्थः तस्यदेवावतारस्य स्वेनकर्मणाधनुर्भंगवालिवधादिनाख्यातस्य तादृशंतज्जनितोपकारसदृशम् ॥ ६ ॥ सहायमात्रेणउपलक्षितं स्वयमेवार्थनिर्वाहकोहंतुपरिकरमात्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सहाय

इत्युक्तस्तारयावाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितम् ॥ मृदुस्वभावःसौमित्रिःप्रतिजग्राहतद्वचः ॥ १ ॥ तस्मिन्प्रतिगृहीतेतुवाक्येहरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासंवस्त्रंक्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २ ॥ ततःकंठगतंमाल्यंचित्रंबहुगुणंमहत् ॥ चिच्छेदविमदश्चासीत्सुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ ३ ॥ सलक्ष्मणंभीमबलंसर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवःसंप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रनष्टाश्रीश्चकीर्तिश्चकपिराज्यंचशाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रेपुनश्चाप्तमिदंमया ॥ ५ ॥ कःशक्तस्तस्यदेवस्यख्यातस्यस्वेनकर्मणा ॥ तादृशंप्रतिकुर्वीतअंशेनापिनृपात्मज ॥ ६ ॥ सीतांप्राप्स्यतिधर्मात्मावधिष्यतिचरावणम् ॥ सहायमात्रेणमयाराघवःस्वेनतेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यंकिंतस्ययेनसप्तमहाद्रुमाः ॥ गिरिश्चवसुधाचैवबाणेनैकेनदारिताः ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारयाणस्ययस्यशब्देनलक्ष्मण ॥ सशैलाकंपिताभूमिःसहायैःकिंनुतस्यवै ॥ ९ ॥ अनुयात्रांनरेंद्रस्यकरिष्येहंनरर्षभ ॥ गच्छतोरावणंहंतुंवैरिणंसपुरःसरम् ॥ १० ॥ यदिकिंचिदतिक्रांतंविश्वासात्प्रणयेनवा ॥ प्रेष्यस्यक्षमितव्यंमेनकश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥ इतितस्यब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणःप्रीतःप्रेम्णाचेदमुवाचह ॥ १२ ॥ सर्वथाहिममभ्रातासनाथोवानरेश्वर ॥ त्वयानाथेनसुग्रीवप्रश्रितेनविशेषतः ॥ १३ ॥ यस्तेप्रभावःसुग्रीवयच्चतेशौचमीदृशम् ॥ अर्हस्त्वंकपिराज्यस्यश्रियंभोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेनतुसुग्रीवत्वयारामःप्रतापवान् ॥ वधिष्यतिरणेशत्रूनचिरान्नात्रसंशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ उपपन्नंचयुक्तंचसुग्रीवतवभाषितम् ॥ १६ ॥

कृत्यंसहायसाध्यंकृत्यं येनपातालानितत्स्थदैत्याश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनुयात्रांपश्चाद्गमनंसपुरःसरंयुद्धायेपुरःसरैःसहितंरावणम् ॥ १० ॥ विश्वासादयंनक्रूरोऽमित्रइतिविश्वासात्प्रणयेनवा यदिकिंचिदतिक्रांतंअपराद्धंतदुक्तहेतुभ्यांप्रेष्यस्यदासस्यक्षमितव्यंक्षंतव्यं यस्माद्योदासोनापराध्यतितादृशदासासंभवः स्वामिचित्तानुवर्तनस्यसर्वथाऽसंभवात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ शौचमिंद्रियनिग्रहः ॥ १४ ॥ १५ ॥ उपपन्नंयोग्यं युक्तंयुक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥

दोषज्ञोविद्वान्कोरामसुग्रीवाभ्यामन्योभवद्वाक्यसदृशंवाक्यंवक्तुमर्हति ॥ १७ ॥ १८ ॥ वयस्यंरामम् ॥ १९ ॥ स्वोक्तवाक्यानांरामोक्तत्वशंकाव्यावृत्तयेस्वोक्तित्वमेवबोधयन्स्वापराधंक्ष
मापयति यच्चेति रामजल्पितंसीतावियोगजविलापरूपम् ॥ २० ॥ नरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि०षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥
अथसुग्रीवेणापरिमितदूतप्रेषणमनेककोटिनिजसेनासंमेलनं एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ पर्वतेषुउक्तातिरिक्तेषु तथापश्चिमस्यांतुयेदिशि पश्चिमस्यामित्यार्षम् ॥ ३ ॥ आदित्यभवनेगिरौयेस्थिता

दोषज्ञःप्रतिसामर्थ्येकोन्योभाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वाममज्येष्ठंत्वांचवानरसत्तम ॥ १७ ॥ सदृशश्चासिरामेणविक्रमेणबलेनच ॥ सहायोदैवतैर्द
त्तश्चिरायहरिपुंगव ॥ १८ ॥ किंतुशीघ्रमितोवीरनिष्क्रमत्वंमयासह ॥ सांत्वयस्ववयस्यंचभार्याहरणदुःखितम् ॥ १९ ॥ यच्चशोकाभिभूतस्यश्रुत्वा
रामस्यभाषितम् ॥ मयात्वंपरुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्वसखेमम ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०कि०कां०षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ५ ॥
एवमुक्तस्तुसुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ हनूमंतंस्थितंपार्श्वेवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेंद्रहिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषुच ॥ मंदरपांडुशिखरेपंच
शैलेषुयेस्थिताः ॥ २ ॥ तरुणादित्यवर्णेषुभ्राजमानेषुनित्यशः ॥ पर्वतेषुसमुद्रांतेपश्चिमस्यांतुयेदिशि ॥ ३ ॥ आदित्यभवनेचैवगिरौसंध्याभ्रसन्नि
भे ॥ पद्माचलवनंभीमाःसंश्रिताहरिपुंगवाः ॥ ४ ॥ अंजनांबुदसंकाशाःकुंजरेंद्रमहौजसः ॥ अंजनेपर्वतेचैवयेवसंतिप्लवंगमाः ॥ ५ ॥ महाशैलगु
हावासावानराःकनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वगताश्चैवयेचधूम्रगिरिंश्रिताः ॥ ६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्चपर्वतेयेमहारुणे ॥ पिबंतोमधुमैरेयंभीमवेगाःप्ल
वंगमाः ॥ ७ ॥ वनेषुचसुरम्येषुसुगंधिषुमहत्सुच ॥ तापसाश्रमरम्येषुवनांतेषुसमंततः ॥ ८ ॥ तांस्तांस्त्वमानयक्षिप्रंपृथिव्यांसर्ववानरान् ॥ सामदा
नादिभिःकल्यैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ॥ ९ ॥ प्रेषिताःप्रथमंयेचमयाज्ञातामहाजवाः ॥ त्वरणार्थंतुभूयस्त्वंसंप्रेषयहरीश्वरान् ॥ १० ॥

उदयाचलास्ताचलयोरित्यर्थः पद्माचलोगिरिविशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाशैलस्तदाख्यपर्वतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तापसाश्रमरम्येषुरम्यतापसाश्रमेषु यद्वा तैरम्येष्वितिवनविशेषणम् ॥ ८ ॥ क्षिप्र
मानयेत्युक्तेमयैवगंतव्यमित्याशंक्याह सामदानादिभिःकल्यैर्वानरैर्वेगवत्तरैरित्यादिनादुष्टेदंडः कल्यैरुपायैः आनयेत्यस्यचानाययेत्यर्थइतिकतकः ॥ ९ ॥ ननुप्रेषिताएवपूर्वंदूताइत्यत्राह
प्रेषिताइति प्रथमंपूर्वंयेमहाजवादूताःप्रेषितास्तेमयाज्ञाताएवतथापितेषांत्वरणार्थमपरान्हरीश्वरान्प्रेषय ॥ १० ॥

कामेषुतन्द्रोगेषुप्रसक्तायेचदीर्घसूत्राविलंबितव्यापाराः आनयस्वआनायय ॥ ११ ॥ येदूताः ॥ १२ ॥ प्रेषणीयदूतसंख्यामाह शतानीति एतेनदूतानंत्यमुक्तम् ॥ १३ ॥ तदेवस्पष्टयति

येप्रसक्ताश्चकामेषुदीर्घसूत्राश्चवानराः॥इहानयस्वतान्शीघ्रंसर्वानेवकपीश्वरान्॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्येचनागच्छंतिममाज्ञया॥ हंतव्यास्तेदुरात्मानोराजशासनदूषकाः॥ १२ ॥शतान्यथसहस्राणिकोट्यश्चममशासनात्॥ प्रयांतुकपिसिंहानांनिदेशेममयेस्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयंतइवांबरम्॥ घोररूपाःकपिश्रेष्ठायांतुमच्छासनादितः॥ १४ ॥तेगतिज्ञागतिंगत्वापृथिव्यांसर्ववानराः॥ आनयंतुहरीन्सर्वांस्त्वरिताःशासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्यवानरराजस्यश्रुत्वावायुसुतोवचः॥ दिक्षुसर्वासुविक्रांतान्प्रेषयामासवानरान्॥ १६ ॥ तेपदंविष्णुविक्रांतंपतत्रिज्योतिरध्वगाः॥ प्रयाताःप्रहिताराज्ञाहरयस्तुक्षणेनवै॥ १७ ॥तेसमुद्रेषुगिरिषुवनेषुचसरस्सुच ॥ वानरावानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन्॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञांराजराजस्यवानराः॥ सुग्रीवस्याययुःश्रुत्वासुग्रीवभयशंकिताः॥ १९ ॥ ततस्तेंजनसंकाशागिरेस्तस्मान्महाबलाः॥ तिस्रःकोट्यःप्लवंगानांनिर्ययुर्यत्रराघवः॥ २० ॥ अस्तंगच्छतियत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरेरताः॥ संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्योदशच्युताः॥ २१ ॥ कैलासशिखरेभ्यश्चसिंहकेसरवर्चसाम्॥ ततःकोटिसहस्राणिवानराणांसमागमन्॥ २२ ॥ फलमूलेनजीवंतोहिमवंतमुपाश्रिताः॥ तेषांकोटिसहस्राणांसहस्रंसमवर्तत॥ २३ ॥ अंगारकसमानानांभीमानांभीमकर्मणाम्॥ विंध्याद्वानरकोटीनांसहस्राण्यपतन्द्रुतम्॥ २४ ॥ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः॥ नारिकेलाशनाश्चैवतेषांसंख्यानविद्यते॥ २५ ॥ वनेभ्योगह्वरेभ्यश्चसरिद्भ्यश्चमहाबलाः॥ आगच्छद्वानरीसेनापिबंतीवदिवाकरम्॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्यनिग्रहविषयेइतिशेषः ॥ १९ ॥ तस्माद्गिरेरंजनगिरेः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ असंख्यंबलमित्याह तेषांसंख्यानविद्यतइति ॥ २५ ॥ २६ ॥

छादयंतइवांबरमिति ॥ १४ ॥ गतिंगत्वावेगवत्तरांगतिंगत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ विष्णुविक्रांतंपदमाकाशम् पतत्रिज्योतिरध्वगाःपक्षिणांनक्षत्राणांचमार्गगाः

पूर्वंनीलप्रेषितान्दूतांश्चददृशुरितिशेषः अतस्तेषांततएवपरावृत्तिः ॥ २७ ॥ माहेश्वरोयज्ञः
येचत्वरयितुंयाताः हनुमत्प्रेषिताः महाद्रुमंअतिप्रसिद्धंभगवद्धामभूतंमाहेश्वरयज्ञवाटस्थंददृशुः ॥ ऐौषधानिसंजीवन्यादीनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
महेश्वरदेवत्योदिव्योऽश्वमेधइतिकतकः सर्वदेवानांमनस्तोषोयत्रसः ॥ २८ ॥ अन्ननिस्यंदाद्धोमद्रव्याज्यादिस्रवणाज्जातानि ॥ २९ ॥ ३० ॥

येतुत्वरयितुंयातावानराःसर्ववानरान् ॥ तेवीराहिमवच्छैलेददृशुस्तंमहाद्रुमम् ॥ २७ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुण्येयज्ञोमाहेश्वरःपुरा ॥ सर्वदेवमनस्तोषोबभूवसुमनोरमः ॥ २८ ॥ अन्ननिस्यंदजातानिमूलानिचफलानिच ॥ अमृतस्वादुकल्पानिददृशुस्तत्रवानराः ॥ २९ ॥ तदन्नसंभवंदिव्यंफलंमूलंमनोहरम् ॥ यःकश्चित्सकृदश्नातिमासंभवतितर्पितः ॥ ३० ॥ तानिमूलानिदिव्यानिफलानिचफलाशनाः ॥ ऐौषधानिचदिव्यानिजगृहुर्हरिपुंगवाः ॥ ३१ ॥ तस्माच्चयज्ञायतनात्पुष्पाणिसुरभीणिच ॥ आनिन्युर्वानरागत्वासुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥ तेतुसर्वेहरिवराःपृथिव्यांसर्ववानरान् ॥ संचोदयित्वात्वरितंयूथानांजग्मुरग्रतः ॥ ३३ ॥ तेतुतेनमुहूर्तेनकपयःशीघ्रचारिणः ॥ किष्किंधांत्वरयाप्राप्ताःसुग्रीवोयत्रवानरः ॥ ३४ ॥ तेगृहीत्वौषधीःसर्वाःफलमूलंचवानराः ॥ तंप्रतिग्राहयामासुर्वचनंचेदमब्रुवन् ॥ ३५ ॥ सर्वेपरिसृताःशैलाःसरितश्चवनानिच ॥ पृथिव्यांवानराःसर्वेशासनादुपयांतिते ॥ ३६ ॥ एवंश्रुत्वाततोहृष्टःसुग्रीवःप्लवगाधिपः ॥ प्रतिजग्राहचप्रीतस्तेषांसर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० कि० कां० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ॥ वानरान्सांत्वयित्वाचसर्वानेवव्यसर्जयत् ॥ १ ॥ विसर्जयित्वासहरीन्सहस्रान्कृतकर्मणः ॥ मेनेकृतार्थमात्मानंराघवंचमहाबलम् ॥ २ ॥ सलक्ष्मणोभीमबलंसर्ववानरसत्तमम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंसंप्रहर्षयन् ॥ ३ ॥ किष्किंधायाविनिष्क्रामयदितेसौम्यरोचते ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यसुभाषितम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतोवाक्यमेतदुवाचह ॥ एवंभवतुगच्छामस्थेयंत्वच्छासनेमया ॥ ५ ॥

ततुसर्वेदूतरूपाःयूथानामग्रतःस्वप्रेरितबलानामागमनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेहनुमत्प्रेष्यसहितानीलप्रेषितादूताः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ थलमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किधाकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिगृह्येति ॥ १ ॥ राघवंचकृतार्थमित्यनुषंगः ॥ २ ॥ ३ ॥ विनिष्क्रामइतिप्रार्थनेलोट् ॥ ४ ॥ स्थेयं त्वन्नहातव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हरिभिर्वाहकैः सलक्ष्मणइत्यनेनैकवाहनारोहणात्सख्यातिशयःसूचि

॥ ६ ॥ एहीत्येतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहोपेराजदर्शनक्षमाअत्यामाइतियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ... तः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

नः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वानराश्चनथाअभवन्कृतांजलिपुटाअभवन्नित्यर्थः आह्लादकत्वात्तटाकोपमा तदुपमेयंवानराणांमहत्सैन्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तमेवमुक्तासुग्रीवोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ विसर्जयामासतदातारााद्याश्चैवयोषितः ॥ ६ ॥ एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवःसमुदाहरत् ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वाहरयःशीघ्रमाययुः ॥ ७ ॥ बद्धांजलिपुटाःसर्वेयेस्युःस्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ तानुवाचततःप्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः ॥ ८ ॥ उपस्थापयतक्षिप्रंशिबिकांमम वानराः ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यहरयःशीघ्रविक्रमाः ॥ ९ ॥ समुपस्थापयामासुःशिबिकांप्रियदर्शनाम् ॥ तामुपस्थापितांदृष्ट्वाशिबिकांवान राधिपः ॥ १० ॥ लक्ष्मणारुह्यतांशीघ्रमितिसौमित्रिमब्रवीत् ॥ इत्युक्त्वाकांचनंयानंसुग्रीवःसूर्यसन्निभम् ॥ ११ ॥ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोहस लक्ष्मणः ॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ १२ ॥ शुक्लैश्चवालव्यजनैर्धूयमानैःसमंततः ॥ शंखभेरीनिनादैश्चवंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ १३ ॥ निर्ययौप्राप्यसुग्रीवोराज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिःशस्त्रपाणिभिः ॥ १४ ॥ परिकीर्णोययौतत्रयत्ररामोव्यवस्थितः ॥ सतंदे शमनुप्राप्यश्रेष्ठंरामनिषेवितम् ॥ १५ ॥ अवातरन्महातेजाःशिबिकायाःसलक्ष्मणः ॥ आसाद्यचततोरामंकृतांजलिपुटोभवत् ॥ १६ ॥ कृतांज लौस्थितेतस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा ॥ तटाकमिवतंदृष्ट्वारामःकुड्मलपंकजम् ॥ १७ ॥ वानराणांमहत्सैन्यंसुग्रीवेप्रीतिमानभूत् ॥ पादयोःपतितं मूर्धातमुत्थाप्यहरीश्वरम् ॥ १८ ॥ प्रेम्णाचबहुमानाच्चराघवःपरिषस्वजे ॥ परिष्वज्यचधर्मात्मानिषीदेतिततोब्रवीत् ॥ १९ ॥ निषण्णंतंततोदृष्ट्वा क्षितौरामोब्रवीत्ततः ॥ धर्ममर्थंचकामंचकालेयस्तुनिषेवते ॥ २० ॥ विभज्यसततंवीरसराजाहरिसत्तम ॥ हित्वाधर्मंतथार्थंचकामंयस्तुनिषेवते ॥ २१ ॥ सवृक्षाग्रेयथासुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते ॥ अमित्राणांवधेयुक्तोमित्राणांसंग्रहेरतः ॥ २२ ॥ त्रिवर्गफलभोक्ताचराजाधर्मेणयुज्यते ॥ उद्यो गसमयस्त्वेषप्राप्तःशत्रुनिषूदन ॥ २३ ॥ संचिंत्यतांहिपिंगेशहरिभिःसहमंत्रिभिः ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

तः ॥ हरिभिर्वाहकैः सलक्ष्मणइत्यनेनैकवाहनारोहणात्सख्यातिशयःसूचि ... ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामलक्षणस्तस्यतत्फलस्यचयथाकालंभोक्ता ॥ २३ ॥ संचिंत्यतांसी

॥ २१ ॥ वृक्षाग्रेसुप्तःपतितःसन्यथाप्रतिबुध्यतेतथाकामपरोराज्यभ्रष्टःसन्प्रतिबुध्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

तान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिपूर्त्युपायश्चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ हेदेवतवप्रसादात्तवभ्रातुःप्रसादाच्चेत्यर्थः पुरुषाणांमध्येसएवदूषको धर्मनाशकइत्यर्थः ॥ २६ ॥ आदायआहूय ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शतैरित्यादौकेचिदित्यध्याहारः परिवृता इत्यर्थःक्रमावृत्ताइतिचसर्वत्रयोज्यं शतसहस्रंलक्षं लक्षशतंकोटिः दशसहस्रमयुतं कोटिलक्षंशंकुः ॥ ३० ॥ शंकुसहस्रमर्बुदं अर्बुदाद्दशगुणंमध्यं तस्माद्दशगुणोंत्यः ततोविंशतिगुणःसमुद्रः ततस्त्रिंशद्गुणःपरार्धस्तेनासंख्यत्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ येआनयिष्यंतितेत्वामभिगमिष्यंतीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनःविकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः ॥ ३४ ॥ भ

॥ २५ ॥ तवदेवप्रसादाच्चभ्रातुश्चजयतांवर ॥ कृतंनप्रतिकुर्याद्यःपुरुषाणांहिदूषकः ॥ २६ ॥ एतेवानरमुख्याश्चशतशःशत्रुसूदन ॥ प्राप्ताश्चादायबलिनःपृथिव्यांसर्ववानरान् ॥ २७ ॥ ऋक्षाश्चवानराःशूरागोलांगूलाश्चराघव ॥ कांतारवनदुर्गाणामभिज्ञाघोरदर्शनाः ॥ २८ ॥ देवगंधर्वपुत्राश्चवानराःकामरूपिणः ॥ स्वैःस्वैःपरिवृताःसैन्यैर्वर्ततेपथिराघव ॥ २९ ॥ शतैःशतसहस्रैश्चवर्ततेकोटिभिस्तथा ॥ अयुतैश्चावृतावीरशंकुभिश्चपरंतप ॥ ३० ॥ अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांत्यैश्चवानराः ॥ समुद्राश्चपरार्धाश्चहरयोहरियूथपाः ॥ ३१ ॥ आगमिष्यंतितेराजन्महेंद्रसमविक्रमाः ॥ मेघपर्वतसंकाशामेरुविंध्यकृतालयाः ॥ ३२ ॥ तेत्वामभिगमिष्यंतिराक्षसंयोद्धुमाहवे ॥ निहत्यरावणंयुद्धेत्यानयिष्यंतिमैथिलीम् ॥ ३३ ॥ ततःसमुद्योगमवेक्ष्यवीर्यवान्हरिप्रवीरस्यनिदेशवर्तिनः ॥ बभूवहर्षाद्वसुधाधिपात्मजःप्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ इतिब्रुवाणंसुग्रीवंरामोधर्मभृतांवरः ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यप्रत्युवाचकृतांजलिम् ॥ १ ॥ यदिंद्रोवर्षतेवर्षंनतच्चित्रंभविष्यति ॥ आदित्योसौसहस्रांशुःकुर्याद्वितिमिरंनभः ॥ २ ॥ चंद्रमारजनींकुर्यात्प्रभयासौम्यनिर्मलाम् ॥ त्वद्विधोवापिमित्राणांप्रीतिंकुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ इतीति ॥ १ ॥ उपकर्तृत्वंतवसहजगमानः ॥ धर्मएवेतिभगवान्सुग्रीवंस्तौति यदिति वर्षतइतियत्तन्नचित्रं स्वाभाविकत्वादितिशेषः ॥ २ ॥ निर्मलांरविकिरणजतापरहितां त्वद्विधःसात्विकोमित्राणांप्रत्युपकारेणप्रीतिंकुर्यादितियत्तदपिनचित्रम् ॥ ३ ॥

एवंत्वयिमित्रप्रत्युपकारार्थसेनामेलनंयत्तन्नचित्रं हेसौम्यशोभनंभद्रंजातम् ॥ ४ ॥ संख्येयुद्धे ॥ ५ ॥ यथापौलोमीपितरंवंचयित्वाकृतानुमतिकंकृत्वाशचींयोनुह्लादोजहारात्मविनाशाय इं द्रस्तंपितरमनुमंतारंहतारंचानुह्लादंहत्वाशचींप्रत्यानीतवानितिपुराणगाथा एवंयआत्मविनाशायमैथिलींजहारमारीचेनमांवंचयित्वातंनचिराच्छीघ्रमरिहाइंद्रइववधिष्यामि पौलोम्याःपित

एवंत्वयिनतच्चित्रंभवेद्यत्सौम्यशोभनम् ॥ जानाम्यहंत्वांसुग्रीवसततंप्रियवादिनम् ॥ ४ ॥ त्वत्सनाथःसखेसंख्येजेतास्मिसकलानरीन् ॥ त्वमेव मेसुहृन्मित्रंसाहाय्यंकर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ जहारात्मविनाशायमैथिलींराक्षसाधमः ॥ वंचयित्वातुपौलोमीमनुह्लादोयथाशचीम् ॥ ६ ॥ नचिरात्तंवधि ष्यामिरावणंनिशितैःशरैः ॥ पौलोम्याःपितरंदृप्तंशतक्रतुरिवारिहा ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेचैवरजःसमभिवर्तत ॥ उष्णतीव्रांसहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८ ॥ दिशःपर्याकुलाश्चासंस्तमसातेनदूषिताः ॥ चचालचमहीसर्वासशैलवनकानना ॥ ९ ॥ ततोनगेंद्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ॥ कृ त्स्नासंछादितभूमिरसंख्येयैःप्लवंगमैः ॥ १० ॥ निमेषांतरमात्रेणततस्तैर्हरियूथपैः ॥ कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ॥ ११ ॥ नादेयैःपार्वतेयैश्च सामुद्रैश्चमहाबलैः ॥ हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्चवनवासिभिः ॥ १२ ॥ तरुणादित्यवर्णैश्चशशिगौरैश्चवानरैः ॥ पद्मकेसरवर्णैश्चश्वेतैर्हेमकृतालयैः ॥ १३ ॥ कोटीसहस्रैर्दशभिःश्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरःशतबलिर्नामवानरःप्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥ ततःकांचनशैलाभस्ताराथावीर्यवान्पिता ॥ अनेकै र्बहुसाहस्रैःकोटिभिःप्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥ तथापरेणकोटीनांसहस्रेणसमन्वितः ॥ पितारुमायाःसंप्राप्तःसुग्रीवश्वशुरोविभुः ॥ १६ ॥ पद्मकेसरसंका शस्तरुणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठःसर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥ ॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणांसमन्वितः ॥ पिताहनुमतःश्रीमान्केसरीप्रत्य दृश्यत ॥ १८ ॥ गोलांगूलमहाराजोगवाक्षोभीमविक्रमः ॥ वृतःकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥ ऋक्षाणांभीमवेगानांधूम्रःशत्रुनिबर्ह णः ॥ वृतःकोटिसहस्राभ्यांद्वाभ्यांसमभिवर्तत ॥ २० ॥

रमित्यनेनरावणकृतोजानक्यतिक्रमाभावःसूचितः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अभिवर्ततअभ्यवर्तत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उक्तमेवप्रपंचयति निमेषेति ॥ ११ ॥ वनवासिभिःउक्ततालादिवनवासिभिः ॥ १२ ॥ हेमाहेमाचलः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ताराःपितासुषेणः ॥ १५ ॥ रुमापितातारः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गोलांगलोवानरावांतरजातिः ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तारायुतिर्नक्षत्रप्रभः अयंरुमापितुरन्यस्तारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

महाबलनिभैर्घोरैःपनसोनामयूथपः॥ आजगाममहावीर्यस्त्रिस्त्रभिःकोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥ नीलांजनचयाकारोनीलोनामैषयूथपः॥ अदृश्यतम
हाकायःकोटिभिर्दशभिर्वृतः॥ २२ ॥ ततःकांचनशैलाभोगवयोनामयूथपः ॥ आजगाममहावीर्यःकोटिभिःपंचभिर्वृतः॥ २३ ॥ दरीमुखश्चबल
वान्यूथपोभ्याययौतदा॥ वृतःकोटिसहस्रेणसुग्रीवंसमवस्थितः॥ २४ ॥ मैंदश्चद्विविदश्चोभावश्विपुत्रौमहाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेणवानराणा
मदृश्यताम्॥ २५ ॥ गजश्चबलवान्वीरस्त्रिस्त्रभिःकोटिभिर्वृतः ॥ ऋक्षराजोमहातेजाजांबवान्नामनामतः ॥ २६ ॥ कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तःसुग्रीव
स्यवशेस्थितः ॥ रुमणोनामतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्वृतः ॥ २७॥ आगतोबलवांस्तूर्णंकोटीशतसमावृतः ॥ ततःकोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच
॥ २८ ॥ पृष्ठतोनुगतःप्राप्तोहरिभिर्गंधमादनः ॥ ततःपद्मसहस्रेणवृतःशंखशतेनच ॥ २९ ॥ युवराजोंगदःप्राप्तःपितुस्तुल्यपराक्रमः॥ ततस्ताराद्युति
स्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः॥३०॥ पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतःपर्यदृश्यत॥ इंद्रजानुःकपिर्वीरोयूथपःप्रत्यदृश्यत॥३१॥ एकादशानांकोटीनामीश्वरस्तै
श्चसंवृतः॥ ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः॥३२॥ अयुतेनवृतश्चैवसहस्रेणशतेनच॥ ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः॥३३॥ प्रत्यदृ
श्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिवृतोबली॥ कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः॥३४॥ वृतःकोटिसहस्रेणहनुमान्प्रत्यदृश्यत॥ नलश्चापिमहावीर्यःसंवृ
तोद्रुमवासिभिः॥ ३५ ॥ कोटीशतेनसंप्राप्तःसहस्रेणशतेनच ॥ ततोदरीमुखःश्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः॥ ३६ ॥ संप्राप्तोभिनदंस्तस्यसुग्रीवस्यम
हात्मनः ॥ शरभःकुमुदोवह्निर्वानरोरंभएवच ॥ ३७ ॥ एतेचान्येचबहवोवानराःकामरूपिणः ॥ आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच ॥ ३८ ॥
यूथपाःसमनुप्राप्तायेषांसंख्यानविद्यते॥ आगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यांसर्ववानराः ॥ ३९ ॥ आप्लुवंतःप्लुवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः॥ अभ्यवर्तंतसु
ग्रीवंसूर्यमभ्रगणाइव ॥ ४० ॥कुर्वाणाबहुशब्दांश्चप्रहृष्टाबाहुशालिनः॥ शिरोभिर्वानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयन्॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ शिरोभिर्न्यवेदयन्बहुसंमर्दात्दूरेस्थित्वानमस्कारेणैवात्मानंन्यवेदयन्नित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरेसंगम्यसमीपदेशंप्राप्ययथोचितंनिवेद्यजग्मुः अपरेहनूमदंगदादयःसमागम्यनिकटमागत्यस्थिताः ॥ ४२ ॥ धर्मज्ञोराजधर्मज्ञः रामाभिमुखंप्रांजलिःस्थितोभूत्वासर्वान्यूथपतीन्निवेदयि
त्वायूथपानब्रवीत् ॥ ४३ ॥ सोवानरेंद्राःपर्वतादिषुयथासुखंस्थानिबलानिनिवेशयित्वातेषुयोबलज्ञःबलतत्त्वज्ञःप्रतिपत्तुंकआगतःकोनागतइतिज्ञातुमीष्टेईशोभवेत् लिङर्थेलट् ॥ ४४ ॥ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा०वा०आ०किष्किंधाकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ विनिविष्टाश्चेतिस्वस्वसेनानिवेशइतिशेषः निवेशिताइ

अपरेवानरश्रेष्ठाःसंगम्यचयथोचितम् ॥ सुग्रीवेणसमागम्यस्थिताःप्रांजलयस्तदा ॥ ४२ ॥ सुग्रीवस्त्वरितोरामेसर्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा ॥ निवेदयि
त्वाधर्मज्ञःस्थितःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४३ ॥ यथासुखंपर्वतनिर्झरेषुवनेषुसर्वेषुचवानरेंद्राः ॥ निवेशयित्वाविधिवद्बलानिबलंबलज्ञःप्रतिपत्तुमीष्टे
॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथराजासमृद्धार्थःसुग्रीवःप्लवगेश्वरः ॥ उवाचन
रशार्दूलंरामंपरबलार्दनम् ॥ १ ॥ आगताविनिविष्टाश्चबलिनःकामचारिणः ॥ वानरेंद्रामहेंद्राभायेमद्विषयवासिनः ॥ २ ॥ तइमेबहुविक्रांतैर्बलि
भिर्भीमविक्रमैः ॥ आगतावानराघोरादैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥ ख्यातकर्मापदानाश्चबलवंतोजितक्लमाः ॥ पराक्रमेषुविख्याताव्यवसायेषुचो
त्तमाः ॥ ४ ॥ पृथिव्यंबुचरारामनानानगनिवासिनः ॥ कोट्योघाश्चइमेप्रामावानरास्तवकिंकराः ॥ ५ ॥ निदेशवर्तिनःसर्वेसर्वेगुरुहितेस्थिताः ॥ अ
भिप्रेतमनुष्ठातुंतवशक्ष्यंत्यरिंदम ॥ ६ ॥ तइमेबहुसाहस्रैरनेकैर्बहुविक्रमैः ॥ आगतावानराघोरादैत्यदानवसन्निभाः ॥ ७ ॥ यन्मन्यसेनरव्याघ्रप्रा
प्तकालंतदुच्यताम् ॥ त्वत्सैन्यंत्वद्वशेयुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ काममेवमिदंकार्यंविदितंममतत्त्वतः ॥ तथापितुयथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि
॥ ९ ॥ तथाब्रुवाणंसुग्रीवंरामोदशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यइदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ ज्ञायतांसौम्यवैदेहीयदिजीवतिवानवा ॥ सचदेशो
महाप्राज्ञयस्मिन्वसतिरावणः ॥ ११ ॥ अभिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच ॥ प्राप्तकालंविधास्यामितस्मिन्कालेसहत्वया ॥ १२ ॥

त्यर्थः मद्विषयवासिनःममविषयेवानरराज्येवासिनः ॥ २ ॥ बहुविक्रांतैर्बहुषुस्थलेषुकृतपराक्रमैः अतएवभीमविक्रमैःस्वयूथैःसहेतिशेषः ॥ ३ ॥ ख्यातंकर्मणियुद्धेअपदानंशौर्यंयेषाम् ॥ ४ ॥
अंबुचराःसमुद्रमध्यद्वीपचराः कोट्योघाइत्यसंख्यत्वोपलक्षणम् ॥ ५ ॥ गुरुहितेस्वामिहिते तवाभिप्रेतमनुष्ठातुंशक्ष्यंति समर्थाइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनेकैःसहेतिशेषः ॥ ७ ॥ प्राप्तकालंकालोचितं
तदुच्यतांमन्नियोगःकार्यइत्यर्थः नन्विदंत्वत्सैन्यंनमन्नियोज्यतामर्हतितत्राह त्वत्सैन्यमिति ॥ ८ ॥ इदंकार्यंसीतान्वेषणरूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मिन्कालेदृत्तांतावगत्यनंतरकाले ॥ १२ ॥

अस्मिन्कार्येवानरप्रेषणरूपे अस्यकार्यस्येति सिद्धेरितिशेषः ॥ १३ ॥ ममकार्यविनिश्चयंज्ञात्वेतिशेषः हेवीरत्वंममसुहृदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ द्वितीयःसुहृल्लक्ष्मणापेक्षया ॥ १५ ॥ १६ ॥
सोमसूर्यनिभैस्तत्सदृशकांतिभिः ॥ १७ ॥ नयोनीतिः विज्ञःतज्ज्ञस्त्वमितिशेषः ॥ १८ ॥ निलयंरावणस्यनिलयस्थानं यद्वा चतुर्दिक्षुरावणवासस्थानमनेनसूचितम् ॥ १९ ॥ मार्गध्वमितिसा
मान्यतोनियोगः विशेषेणाह नदीमित्यादि द्वितीयांनानांप्राप्येतिशेषः ॥ २० ॥ कालिंदींयमुनां यामुनोगिरिर्यमुनोत्पत्तिस्थानभूतःकलिंदगिरिः ॥ २१ ॥ महीकालमह्यौनद्यौ अथप्राच्य

नाहमस्मिन्प्रभुःकार्येवानरेंद्रनलक्ष्मणः ॥ त्वमस्यहेतुःकार्यस्यप्रभुश्चप्लवगेश्वर ॥ १३ ॥ त्वमेवाज्ञापयविभोममकार्यविनिश्चयम् ॥ त्वंहिजानासि
मेकार्यंममवीरनसंशयः ॥ १४ ॥ सुहृद्द्वितीयोविक्रांतःप्राज्ञःकालविशेषवित् ॥ भवानस्मद्धितेयुक्तःसुहृदाप्तोर्थवित्तमः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्री
वोविनतंनामयूथपम् ॥ अब्रवीद्रामसान्निध्येलक्ष्मणस्यचधीमतः ॥ १६ ॥ शैलाभंमेघनिर्घोषमूर्जितंप्लवगेश्वरम् ॥ सोमसूर्यनिभैःसार्धवानरैर्वा
नरोत्तम ॥ १७ ॥ देशकालनयैर्युक्तोविज्ञःकार्यविनिश्चये ॥ वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अधिगच्छदिशंपूर्वांसशैलवनकानना
म् ॥ तत्रसीतांचवैदेहींनिलयंरावणस्यच ॥ १९ ॥ मार्गध्वंगिरिदुर्गेषुवनेषुचनदीषुच ॥ नदींभागीरथींरम्यांसरयूंकौशिकींतथा ॥ २० ॥ कालिंदीं
यमुनांरम्यांयामुनंचमहागिरिम् ॥ सरस्वतींचसिंधुंचशोणंमणिनिभोदकम् ॥ २१ ॥ महींकालमहींचापिशैलकाननशोभिताम् ॥ ब्रह्ममालान्वि
देहांश्चमालवान्काशिकोसलान् ॥ २२ ॥ मागधांश्चमहाग्रामान्पुंड्रांस्त्वंगांस्तथैवच ॥ भूमिंचकोशकाराणांभूमिंचरजताकराम् ॥ २३ ॥ सर्वंचत
द्विचेतव्यंमृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्यदयितांभार्यांसीतांदशरथस्नुषाम् ॥ २४ ॥ समुद्रमवगाढांश्चपर्वतान्पत्तनानिच ॥ मंदरस्यचयेकोटिंसंश्रिताः
केचिदालयाः ॥ २५ ॥ कर्णप्रावरणाश्चैवतथाचाप्योष्ठकर्णकाः ॥ घोरलोहमुखाश्चैवजवनाश्चैकपादकाः ॥ २६ ॥

देशानाह ब्रह्ममालानिति हिमवद्विंध्यमध्यवर्त्यार्यावर्तापेक्षयाप्राच्यादिविभागोत्रविवक्षितइत्याहुः ॥ २२ ॥ कोशकाराणांभूमिंकौशेयकतंतूत्पादकजंतूत्पत्तिस्थानभूतांभूमिं रजताकरां
रजतखनिम् ॥ २३ ॥ एतानिप्राप्यएतत्पूर्वोक्तंसर्वंसर्वावयवंविचेतव्यं तत्रकिंविचेतव्यंतत्राह रामस्यदयितामिति ॥ २४ ॥ समुद्रमवगाढान्समुद्रांतर्गतान् पत्तनानिसमुद्रद्वीपवर्तीनि आल
याश्रामाः ॥ २५ ॥ कर्णप्रावरणाःप्रावरणंवस्त्रंतद्वद्विशालश्रवणपुटाः ओष्ठकर्णकाःओष्ठपर्यंतकर्णाः लोहमुखाःलोहवत्कठिनकृष्णमुखाः एकपादकाःएकपादकाःसंतोजवनावेगगतयः ॥ २६ ॥

अलक्षणा अलक्षणमंतानाः एते उक्ताः पुरुषाः तथैव पुरुषादकाः रक्षोभेदाः तीक्ष्णचूड्याः सदृशतैक्ष्ण्यवती चूडा केशपाशो येषाम् ॥ २७ ॥ आममीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अधःप्रदे शे नराकाराः एवमेते उपरि व्याघ्राकाराः अत एव घोराः ॥ २८ ॥ कानननौकस इति संबोधनं गिरिभिर्ये च गम्यंते गिरिनाक्रम्य ये देशा द्वीपाश्च गम्यंते येच प्लवनेन कूर्दनेन गम्यंते ये च प्लवेन उडुपेन गम्यं ते ते च विचेया इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ततः पर्वतवंतो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं रूप्यकद्वीपं विचेतव्यमिति शेषः सुवर्णकरमंडितमिति सुवर्णं कुर्वंति ये तैः शोभितम् ॥ ३० ॥

अलक्षयावलवंतश्च तथैव पुरुषादकाः ॥ किरातास्तीक्ष्णचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥ २७ ॥ आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ॥ अंतर्ज लचरा घोरा नरव्याघ्रा इति स्मृताः ॥ २८ ॥ एतेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः कानननौकसः ॥ गिरिभिर्ये च गम्यंते प्लवनेन प्लवेन च ॥ २९ ॥ यत्नवंतो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमंडितम् ॥ ३० ॥ यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवि तः ॥ ३१ ॥ एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३२ ॥ ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३ ॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४ ॥ पर्वतप्रभवा नद्यः सु भीमबहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्या दरीमंतः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३५ ॥ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशंतमनिलोद्धत म् ॥ ३६ ॥ तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णंति नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥ तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३८ ॥ ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥ गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥

ततः परं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्य शिशिरनामा पर्वतोस्ति ॥ ३१ ॥ एतेषामुक्तद्वीपानाम् ॥ ३२ ॥ ततः समुद्रस्य पारं गत्वा रक्तवर्णजलं अत एव शोणाख्यं नदं प्राप्य ॥ ३३ ॥ तस्य तीर्थेषु अवतारभेदेषु ॥ ३४ ॥ बहुनिष्कुटाः बहूपवनप्रदेशाः दरीमंतो दरीयुक्ताः ॥ ३५ ॥ समुद्रद्वीपान् उक्तदेशात्परिवर्तीक्षुसमुद्रद्वीपान् ऊर्मिमंतमत एव क्रोशंतं महाघोषम् ॥ ३६ ॥ तत्र इक्षुसमुद्रे समनुज्ञाताः सम नुज्ञातच्छायाद्वारकग्रहणसामर्थ्यादिमंतः छायागृहीतप्राणिभक्षणानुमतिकाश्च ॥ ३७ ॥ इक्षुरसस्यापि श्यामत्वात्तदुदधेः कालमेघप्रतिमत्वं तीर्थेन उपायेनाभिगम्य प्राप्य ॥ ३८ ॥ तत इक्षु सागरात्परतः रक्तजलं रक्तवर्णजलं अत एव लोहिताख्यं कूटशाल्मलीं शाल्मलीद्वीपत्वप्रयोजकं वृक्षं जंबूद्वीपे जंबुवत् ॥ ३९ ॥

तत्रकूटशाल्मलीसमीपे ॥ ४० ॥ शैलशृंगेषुसुरासमुद्रांतर्वर्तिशैलशृंगेषु लंबंतेअधोमुखाइतिशेषः ॥४१ ॥ सूर्यस्योदयनंप्रतिसूर्योदयंप्राप्योर्ध्वमुखाःसूर्येणयुध्यमानाःसूर्येणाभितप्तास्तन्मंडल
ब्रह्मतेजोभितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनित्रैवर्णिकप्रवर्तितैर्ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताःसंतःसुरोदजलेपतंति ततःपुनरुज्जीविताल्लंबंतेस्म शैलशृंगेष्वितिशेषः अत्रकतककृतः शैलशृंगेषुलंबंतइत्यादि
श्लोकद्वयंप्रक्षिप्तम् तानिरक्षांसिमंदेहारुणेद्वीपेप्रक्षिपंतीतिश्रुतौअरुणद्वीपेतत्प्रक्षेपोक्तेरत्रारुणद्वीपप्रसंगाभावात्प्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनाच्चेत्याहुः ततःपांडुरेति अत्रसुराक्षीरोदयोर्मध्येसर्पिर्दधिसमु

गृहंचवैनतेयस्यनानारत्नविभूषितम् ॥ तत्रकैलाससंकाशंविहितंविश्वकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्रशैलनिभाभीमामंदेहानामराक्षसाः ॥ शैलशृंगेषुलंबं
तेनानारूपाभयावहाः ॥ ४१ ॥ तेपतंतिजलेनित्यंसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभितप्ताःस्मसूर्येणलंबंतेस्मपुनःपुनः ॥ ४२ ॥ निहताब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि
राक्षसाः ॥ ततःपांडुरमेघाभंक्षीरोदंनामसागरम् ॥ ४३ ॥ गत्वाद्रक्ष्यथदुर्धर्षामुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ तस्यमध्येमहान्श्वेतोऋषभोनामपर्वतः
॥ ४४ ॥ दिव्यगंधैःकुसुमितैराचितैश्चनगैर्वृतः ॥ सरश्चराजतैःपद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ ४५ ॥ नाम्नासुदर्शनंनामराजहंसैःसमाकुलम् ॥ विबुधाश्चा
रणायक्षाःकिन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ हृष्टाःसमधिगच्छंतिनलिनींतांरिरंसवः ॥ क्षीरोदंसमतिक्रम्यतदाद्रक्ष्यथवानराः ॥ ४७ ॥ जलोदंसागरं
शीघ्रंसर्वभूतभयापहम् ॥ तत्रतत्कोपजंतेजःकृतंहयमुखंमहत् ॥ ४८ ॥ अस्याहुतंमहावेगमोदनंसचराचरम् ॥ तत्रविक्रोशतांनादोभूतानांसाग
रौकसाम् ॥ श्रूयतेचासमर्थानांदृष्ट्वाभूद्वडवामुखम् ॥ ४९ ॥

द्रयोर्विवेचनानुक्तिस्तत्रविचेतव्यदुर्गस्थलाभावादितिकतकः अनुक्तमपितदुभयविवेचनमर्थतोवगंतव्यमितितीर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मुक्ताहारमिवऊर्मिभिस्तद्वंतमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सरश्चना
म्नासुदर्शनमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ नामशब्दःप्रसिद्ध्यर्थः ॥ ४६ ॥ नलिनीमुक्तंसुदर्शनंसरइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ जलोदंशुद्धजलरूपोदकम् तत्रजलसमुद्रेतत्कोपजंऔर्वब्रह्मर्षिकोपजंहयमुखंवडवा
मुखंतेजोब्रह्मणाकृतमस्ति ॥ ४८ ॥ अस्याहुतंमहावेगंसचराचरंसर्वंजगद्युगांतओदनंवदंति अनेनतस्यब्रह्मरूपतासूचिता तद्वडवामुखंदृष्ट्वातत्रपतनभीत्याविक्रोशतामसमर्थानांचात्समर्थाना
मपिसागरौकसांभूतानांयोनादोभूत्सश्रूयते ॥ ४९ ॥

स्वादूदस्यशुद्धोदकस्यसमुद्रस्य उत्तरेतीरेइतिपांक्तःपाठः ॥ ५० ॥ चंद्रप्रतीकाशंश्वेतवर्णम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ त्रिशिराःशिरःप्रदेशवर्तित्रिस्कंधवान् सवेदिकःआधारवेदिबंधसहितः ॥ ५३ ॥ अयमेवतालःपूर्वस्यांदिशिपूर्वदिग्व्यवस्थायाःनिर्माणंकृतम् अभिज्ञाशंकुवत्प्रमाणनिर्माणंकृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ कोटिःशिखरम् सवेदिकासाधारपर्वता ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रशतयोजनदीर्घेउदयगिरिशिखरे ॥ ५७ ॥ तत्रसौमनसेश्रृंगे त्रिविक्रमेत्रिभिःपदैस्त्रिलोक्याआक्रमणप्रस्तावेप्रथमंपदंतत्रकृत्वाद्वितीयंपदंमेरोःशिखरेचकार ॥ ५८ ॥ अस्तानंतरमुत्तरेणजंबूद्वीपंपरिक्रम्यतन्महो

स्वादूदस्योत्तरेतीरेयोजनानित्रयोदश ॥ जातरूपशिलोनामसुमहान्कनकप्रभः ॥ ५० ॥ तत्रचंद्रप्रतीकाशंपन्नगंधरणीधरम् ॥ पद्मपत्रविशालाक्षंततोद्रक्ष्यथवानराः ॥ ५१ ॥ आसीनंपर्वतस्याग्रेसर्वदेवनमस्कृतम् ॥ सहस्रशिरसंदेवमनंतंनीलवाससम् ॥ ५२ ॥ त्रिशिराःकांचनःकेतुस्तालस्तस्यमहात्मनः ॥ स्थापितःपर्वतस्याग्रेविराजतिसवेदिकः ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यांदिशिनिर्माणंकृतंतत्त्रिदशेश्वरैः ॥ ततःपरंहेममयःश्रीमानुदयपर्वतः ॥ ५४ ॥ तस्यकोटिर्दिवंस्पृष्ट्वाशतयोजनमायता ॥ जातरूपमयीदिव्याविराजतिसवेदिका ॥ ५५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः ॥ जातरूपमयैर्दिव्यैःशोभतेसूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥ तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनम् ॥ शृंगंसौमनसंनामजातरूपमयंध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्रपूर्वंपदंकृत्वापुराविष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयंशिखरेमेरोश्चकारपुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्तरेणपरिक्रम्यजंबूद्वीपंदिवाकरः ॥ दृश्योभवतिभूयिष्ठंशिखरंतन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥ तत्रवैखानसानामवालखिल्यामहर्षयः ॥ प्रकाशमानादृश्यंतेसूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥ अयंसुदर्शनोद्वीपःपुरोयस्यप्रकाशते ॥ तस्मिंस्तेजश्चचक्षुश्चसर्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥ शैलस्यतस्यपृष्ठेषुकंदरेषुवनेषुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥ कांचनस्यचशैलस्यसूर्यस्यचमहात्मनः ॥ आविष्टातेजसासंध्यापूर्वारक्ताप्रकाशते ॥ ६३ ॥

च्छ्रयंशिखरंसौमनसाख्यंप्राप्यस्थितोदिवाकरोजंबूद्वीपवर्तिनांभूयिष्ठंदृश्योभवति सौमनसेशिखरेइत्यर्थः इदंसत्ययुगाभिप्रायम् त्रेतायांक्षीरसागरमध्यगस्यद्वापरेसुरोदमध्यगस्यकलौलंकामध्यगस्यजंबूद्वीपस्थमनुष्यदृश्यतायाअन्यत्रोक्तत्वात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ यस्यपुरःपुरस्तात्समीपेएव अयंप्रागुक्तसुदर्शनसरश्चिह्नोद्वीपःप्रकाशते तस्मिन्सौमनसशिखरेभगवत्युदितेसर्वप्राणभृतांप्राणिनांतेजःसंबंधोभवतिचक्षुश्चप्रकाशते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कांचनशैलस्यसूर्यस्यचतेजसाआविष्टासमाक्रांतापूर्वासंध्याउदयावच्छिन्नापूर्वादिक्रक्तासतीप्रकाशते ॥ ६३ ॥

नदेवाह पूर्वमिति चोहतौ यतोभुवनस्यप्रकाशनहेतोःसूर्यस्योदयनमवेक्ष्यपूर्वंप्रथमंपृथिव्याएतद्वारमूर्ध्वस्थानांपृथिवीप्रवेशस्यद्वारंपृथ्वीस्थानां भुवनस्यब्रह्म भुवनस्यप्रवेशद्वारमेतदुदयगिरिरूपं कृतमतएषापूर्वादिगुच्यते अन्येतुएतद्वारमेत दिग्वर्तिमहद्ब्रविवरंतत्कृटंब्रह्मणातस्मादेषापूर्वादिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्यशैलस्यउदयशैलस्य ॥ ६५ ॥ ततःपरंउदयाद्रेःपुरस्तात्रिदशावृतातद्दिगधिष्ठा त्रिद्रादित्रिदशाधिष्ठिता उदयाचलात्परमगम्यत्वेहेतुमाह रहितेति ॥ ६६ ॥ उक्तार्थोपसंहारः शैलेष्वित्यादि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सिद्धार्थाःकृतान्वेषणकृत्याः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यस्मा

पूर्वमेतत्कृतंद्वारंपृथिव्याभुवनस्यच॥ सूर्यस्योदयनंचैवपूर्वाह्येषादिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्यशैलस्यपृष्ठेषुनिर्झरेषुगुहासुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामा र्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६५ ॥ ततःपरमगम्यास्यादिक्पूर्वात्रिदशावृता ॥ रहिताचंद्रसूर्याभ्यामदृश्यातमसावृता ॥ ६६ ॥ शैलेषुतेषुसर्वेषुकंदरेषुनदीषु च ॥ येचनोक्तामयोदेशाविचेयातेषुजानकी ॥ ६७ ॥ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरम् ॥ ६८ ॥ अभि गम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच ॥ मासेपूर्णेनिवर्तध्वमुदयंप्राप्यपर्वतम् ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम ॥ सिद्धार्थाःसन्निवर्तध्व मधिगम्यचमैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेंद्रकांतांवनखंडमंडितांदिशंचरित्वानिपुणेनवानराः ॥ अवाप्यसीतांरघुवंशजप्रियांततोनिवृत्ताःसुखिनोभ विष्यथ ॥ ७१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ततःप्रस्थाप्यसुग्रीवस्त न्महद्वानरंबलम् ॥ दक्षिणांप्रेषयामासवानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥ नीलमग्निसुतंचैवहनूमंतंचवानरम् ॥ पितामहसुतंचैवजांबवंतंमहौजसम् ॥ २ ॥ सुहोत्रंचशरारिंचशरगुल्मंतथैवच ॥ गजंगवाक्षंगवयंसुषेणंवृषभंतथा ॥ ३ ॥ मैंदंचद्विविदंचैवसुषेणंगंधमादनम् ॥ उल्कामुखमनंगंचहु ताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥ अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरःकपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेशविशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरंचैवबृहद्बलमथांगदम् ॥ विधायहरिवीराणामादिशद्दक्षिणांदिशम् ॥ ६ ॥

नः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥७१॥ ॥ ततइति अभिलक्षितान्कार्यसमर्थत्वेननिर्णीतान् ॥ १॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ अवंतुषेणस्तारापितुरन्यः हुताशनसुताविति अग्नित्वव्याप्यंहुताशनत्वमित्यग्निहुताशनयोर्भेदः ॥ ४ ॥ विशेषवित्अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ॥ ५ ॥ अग्रेसरंमुख्यं असंग्रहमि तिपाठेःसंकोचप्रतुमित्यर्थः ॥ दक्षिणांदिशमादिशदन्वेष्टव्यत्वेनेतिशेषः ॥ ६ ॥

तस्यांदिशियेदुर्गमास्तान्समुदाहरदुवाच ॥ ७ ॥ अत्राप्यार्यावर्तापेक्षयादक्षिणत्वंनदाह सहस्रशिरसंसहस्रशिखरम् ॥ ८ ॥ गोदावरींविंध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरींनदीं मेखलादयोदेशभेदाः ॥ ९ ॥ कटिकानितिपाठः ॥ १० ॥ मत्स्याश्चकलिंगाश्चतान् ॥ ११ ॥ नदींगोदावरींदंडकारण्यवर्तिगोदावरीप्रदेशम् ॥ १२ ॥ अयोमुखइतिमलयस्यनामांतरं सुचंदनवनत्वलिंगात् ॥ १३॥ ॥१४ ॥ तस्यायोमुखपर्यायस्य ॥१५॥ अगस्त्यमिति यद्यपिपंचवटीतउदग्भागेऽगस्त्याश्रमःपूर्वमुक्तस्तथाप्यत्रापिबोध्यः वाल्मीकेरनेकदेशेष्वाश्रमवत् समाननामान्यएवायमित्यन्ये ॥ १६॥

येकेचनसमुद्देशास्तस्यांदिशिसुदुर्गमाः ॥ कपीशःकपिमुख्यानांसतेषांसमुदाहरत् ॥ ७॥ सहस्रशिरसंविंध्यंनानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदांचनदींरम्यांमहोरगनिषेविताम् ॥ ८॥ ततोगोदावरींरम्यांकृष्णवेणींमहानदीम् ॥ मेखलानुत्कलांश्चैवदशार्णनगराण्यपि ॥ ९॥ आब्रवंतीमवंतींचसर्वमेवानुपश्यत ॥ विदर्भानृष्टिकांश्चैवरम्यान्माहिषकानपि ॥ १० ॥ तथामत्स्यकलिंगांश्चकौशिकांश्चसमंततः ॥ अन्वीक्ष्यदंडकारण्यंसपर्वतनदीगुहम् ॥ ११ ॥ नदींगोदावरींचैवसर्वमेवानुपश्यत ॥ तथैवांध्रांश्चपुंड्रांश्चचोलान्पांड्यांश्चकेरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्चगंतव्यःपर्वतोधातुमंडितः ॥ विचित्रशिखरःश्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सुचंदनवनोद्देशोमार्गितव्योमहागिरिः ॥ ततस्तामापगांदिव्यांप्रसन्नसलिलाशयाम् ॥ १४ ॥ तत्रद्रक्ष्यथकावेरींविहृतामप्सरोगणैः ॥ तस्यासीनंनगस्याग्रेमलयस्यमहौजसः ॥ १५ ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताःप्रसन्नेनमहात्मना ॥ १६ ॥ ताम्रपर्णींग्राहजुष्टांतरिष्यथमहानदीम् ॥ साचंदनवनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपवारिणी ॥ १७ ॥ कांतेवयुवतीकांतंसमुद्रमवगाहते ॥ ततोहेममयंदिव्यंमुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥ युक्तंकवाटंपांड्यानांगताद्रक्ष्यथवानराः ॥ ततःसमुद्रमासाद्यसंप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ १९ ॥ अगस्त्येनांतरेतत्रसागरेविनिवेशितः ॥ चित्रसानुनगःश्रीमान्महेंद्रःपर्वतोत्तमः ॥ २० ॥ जातरूपमयःश्रीमानवगाढोमहार्णवम् ॥ नानाविधैर्नगैःफुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ॥ २१ ॥ देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्चशोभितम् ॥ सिद्धचारणसंघैश्चप्रकीर्णंसुमनोरमम् ॥ २२ ॥

ग्राहजुष्टामित्यादिनाताम्रपर्णीविशेषणम् चंदनैःप्रच्छन्नानिद्वीपानिवारिचयस्याःसाप्रच्छन्नद्वीपवारिणी प्रच्छन्नशरीरेतियावत् ॥ १७ ॥ अतएवयुवतीकांतेव ॥ १८ ॥ युक्तंपुरप्राकारघटितं अर्थेसमुद्रतरणरूपेनिश्चयंशक्याशक्यनिश्चयंसंप्रधार्यकृत्वा ॥ १९ ॥ तत्रप्लवनसाधनभूतःपर्वतउपदिश्यते अगस्त्येनेति सागरेंतरेसागरखातसंबंधिन्यंतरेअवकाशेअगस्त्येनविनिवेशितःप्रतिष्ठापितोमहेंद्रःपर्वतोत्तमोस्ति श्रीमान्सुंदरः ॥ २० ॥ अवगाढःप्रविष्टैकपार्श्वः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तंउक्तविशेषणविशिष्टंसहस्राक्षउपैतीत्यनेनमहेंद्राधिष्ठितत्वादन्वर्थनामकत्वंमहेंद्रस्यसूचितं अपरेपारेअपरेपरतीरे अपरशब्दोविशेषवाची।परतीरविशेषे प्रतिष्ठितइतिशेषः द्वीपइति उत्तरभागे दक्षिणेलवणसमुद्रइतितस्यद्वीपत्वं सगरखातोप्येकदेशेनोदग्भागेचसमुद्रसंबद्धः ॥२३॥ दीप्तःस्वर्णभूयिष्ठत्वात् तत्रद्वीपे सर्वात्मनासर्वप्रकारेणविशेषतःएकदेशमप्यनुपेक्ष्य ॥२४॥२५॥ समुद्रसंबद्धत्वात्सागरोपिसमुद्रत्वेनसमुद्रश्चसागरत्वेनव्यवह्रियतइत्यविरोधः तस्यतुरावणस्यतु भोजनीभोक्तुंशीला ॥ २६ ॥ संशयान्संशयविषयान्देशान्निःसंशयान्सम्यगन्वेषणेनकृत्वाततोनष्टसं

तमुपैतिसहस्राक्षःसदापर्वसुपर्वसु॥द्वीपस्तस्यापरेपारेशतयोजनविस्तृतः॥ २३ ॥ अगम्योमानुषैर्दीप्तस्तंमार्गध्वंसमंततः॥ तत्रसर्वात्मनासीता मार्गितव्याविशेषतः॥ २४॥ सहिदेशस्तुवध्यस्यरावणस्यदुरात्मनः॥ राक्षसाधिपतेर्वासःसहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्यसमुद्रस्यमध्येत स्यतुराक्षसी॥ अंगारकेतिविख्याताछायामाक्षिप्यभोजनी॥ २६॥ एवंनिःसंशयान्कृत्वासंशयान्नष्टसंशयाः॥ मृगयध्वंनरेंद्रस्यपत्नीममिततेज सः॥ २७॥ तमतिक्रम्यलक्ष्मीवान्समुद्रंशतयोजनं॥ गिरिःपुष्पितकोनामसिद्धचारणसेवितः॥ २८ ॥ चंद्रसूर्यांशुसंकाशःसागरांबुसमाश्रयः॥ भ्राजतेविपुलैःशृंगैरंबरंविलिखन्निव॥ २९॥ तस्यैकंकांचनंशृंगंसेवतेयंदिवाकरः॥ नतंकृतघ्नाःपश्यंतिननृशंसाननास्तिकाः॥ ३० ॥ प्रणम्यशि रसाशैलंतंविमार्गथवानराः॥ तमतिक्रम्यदुर्धर्षंसूर्यवान्नामपर्वतः॥ ३१॥ अध्वनादुर्विगाहेनयोजनानिचतुर्दश॥ ततस्तमप्यतिक्रम्यवैद्युतोना मपर्वतः॥ ३२॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैःसर्वकालमनोहरैः॥ तत्रभुक्तावरार्हाणिमूलानिचफलानिच॥ ३३॥ मधूनिपीत्वाजुष्टानिपरंगच्छतवानराः॥ तत्रनेत्रमनःकांतःकुंजरोनामपर्वतः॥ ३४॥ अगस्त्यभवनंयत्रनिर्मितंविश्वकर्मणा॥ तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनम्॥ ३५॥

शयाआनसत्वासत्वनिश्चयास्तत्रासत्वेसतितंलंकाद्वीपमतिक्रम्यमृगयध्वम् ॥ २७॥ क्रमार्गणीयातत्राह लक्ष्मीवानिति ॥ २८॥ २९॥ तस्यकांचनंशृंगमस्ति यंभगवान्सूर्यःसेवतेनित्यंसन्निहितोभवति शृंगशब्दोर्धर्चादिः अतश्चंद्रसूर्याधिष्ठितत्वात्तंकृतघ्नानपश्यंति ॥ ३०॥ ३१॥ चतुर्दशेतिनिरुपलक्षितइत्यर्थः॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ तत्रकुंजरपर्वते अगस्त्यभवनवर्णनं योजनेत्यादि इदंतृतीयमगस्त्यस्थानम् ॥ ३५॥

शरणंयद्दृष्ट्मगस्त्यस्येतिशेषः तत्रकुंजरपर्वतएव आलयशब्दोनित्यंपुल्लिंगः यद्यपिभोगवतीरसातलेप्रसिद्धातथापिरावणस्यजनस्थानवत्सर्पाणामपिभोगवत्याख्यपुरंभूमावप्यस्तीतिवासुकेर्भुव उपर्यपियोगवैभवात्स्थितिरितिचेतएवावगंतव्यं यथागस्त्यस्यकुंजरपर्वतावच्छिन्नेविश्वकर्मनिर्मितभवनेनक्षत्रपदेमलयेपंचवटीदक्षिणभागेचवासस्तथेतिध्येयम् ॥ ३६ ॥ ३७॥ निर्यायिविशेषतोगत्वा ॥ ३८ ॥ समावृतागुप्तास्तेचमार्गितव्याः ऋषभसंस्थितिःऋषभाकारसंस्थानवान् ॥ ३९ ॥ गोशीर्षकादयश्चंदनभेदाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तच्चंदनास्पृष्ट्त्वेहेतुः रोहिताइति ॥ ४२ ॥

शरणंकांचनंदिव्यंनानारत्नविभूषितम् ॥ तत्रभोगवतीनामसर्पाणामालयःपुरी ॥ ३६ ॥ विशालरथ्यादुर्धर्षासर्वतःपरिरक्षिता ॥ रक्षितापन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥ सर्पराजोमहाघोरोयस्यांवसतिवासुकिः ॥ निर्यायमार्गितव्याचसाचभोगवतीपुरी ॥ ३८ ॥ तत्रचानंतरोद्देशायेकेचनसमावृताः ॥ तंचदेशमतिक्रम्यमहानृषभसंस्थितिः ॥ ३९ ॥ सर्वरत्नमयःश्रीमानृषभोनामपर्वतः ॥ गोशीर्षकंपद्मकंचहरिश्यामंचचंदनम् ॥४०॥ दिव्यमुत्पद्यतेयत्रतच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ नतुतच्चंदनंदृष्ट्वास्प्रष्टव्यंतुकदाचन॥४१॥ रोहितानामगंधर्वाघोरंरक्षंतितद्वनम् ॥ तत्रगंधर्वपतयःपंचसूर्यसमप्रभाः ॥ ४२ ॥ शैलूषोग्रामणीःशिक्षःशुकोबभ्रुस्तथैवच ॥ रविसोमाग्निवपुषांनिवासःपुण्यकर्मणाम् ॥ ४३ ॥ अंतेपृथिव्यादुर्धर्षास्ततःस्वर्गजितःस्थिताः ॥ ततःपरंनवःसेव्यःपितृलोकःसुदारुणः ॥४४॥ राजधानीयमस्यैषाकष्टेनतमसावृता ॥ एतावदेववुष्माभिर्वीरवानरपुंगवाः ॥ शक्यंविचेतुंगंतुंवानातोगतिमतांगतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमेतत्समालोक्ययच्चान्यदपिदृश्यते ॥ गतिंविदित्वावैदेह्याःसन्निवर्तितुमर्हथ ॥ ४६ ॥ यश्चमासान्निवृत्तोग्रेदृष्टासीतेतिवक्ष्यति ॥ मत्तुल्यविभवोभोगैःसुखंसविहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततःप्रियतरोनास्तिममप्राणाद्विशेषतः ॥ कृतापराधोबहुशोममबंधुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥ अमितबलपराक्रमाभवंतोविपुलगुणेषुकुलेषुचप्रसूताः ॥ मनुजपतिसुतांयथालभध्वंतदधिगुणंपुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ४९ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ६३ ॥

॥ ४३ ॥ ततऋषभात्परतःपृथिव्याअंतेपुण्यकर्मणांनिवासस्तत्रस्वर्गजितएवस्थिताभवंति अतोहेतोस्ततःपरंपितृलोकोनसेव्यःअगम्यः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ बहुशःकृतापराधोपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ लभध्वंलप्स्यध्वम् तथातत्कार्यमुद्दिश्याधिगुणमधिकगुणोपेतंपुरुषार्थंपुरुषयत्नमारभध्वम् ॥ ४९ ॥ धर्मानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किधाकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥

अथेति ॥ १ ॥ श्वशुरत्वात्प्रांजलिःप्रणम्याब्रवीत् एतद्विशेषकथनायैवपुनरब्रवीदित्युक्तिः ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रंमारीचंमहर्षेर्मरीचेःपुत्रंअर्चिष्मंतंअर्चिष्मदाख्यम् अयंतेषुप्रधानः अर्चिर्माल्या
ख्याअन्येपिमरीचिपुत्राः ॥ ३ ॥ मारीचशब्दस्ययुत्पत्त्यंतरसंभवान्मरीचिपुत्रानित्युक्तम् ॥४॥५॥ परिमार्गथमार्गध्वम् चंद्रचित्रानिति शूरान्भीमानितिपाठांतरम् देशविशेषाइमे ॥६॥ विपुला

अथप्रस्थाप्यसहरीन्सुग्रीवोदक्षिणांदिशम् ॥ अब्रवीन्मेघसंकाशंसुषेणंनामवानरम् ॥ १ ॥ तारायाःपितरंराजाश्वशुरंभीमविक्रमम् ॥ अब्रवी
त्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्यप्रणम्यच ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रंमारीचमर्चिष्मंतंमहाकपिम् ॥ वृतंकपिवरैःशूरैर्महेंद्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नंवै
नतेयसमद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ॥ ४ ॥ ऋषिपुत्रांश्चतान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशम् ॥ द्वाभ्यांशतसहस्राभ्यांकपी
नांकपिसत्तमाः ॥ ५ ॥ सुषेणप्रमुखायूयंवैदेहींपरिमार्गथ ॥ सौराष्ट्रान्सहबाह्लीकांश्चंद्रचित्रांस्तथैवच ॥ ६ ॥ स्फीतान्जनपदान्रम्यान्विपुलानिपु
राणिच ॥ पुन्नागगहनंकुक्षिंबकुलोद्दालकाकुलम् ॥ ७ ॥ तथाकेतकखंडांश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः ॥ प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैवनद्यःशीतजलाःशिवाः ॥ ८ ॥
तापसानामरण्यानिकांतारगिरयश्चये ॥ तत्रस्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चशिशिराःशिलाः ॥ ९ ॥ गिरिजालावृतांदुर्गांमार्गित्वापश्चिमांदिशम् ॥ ततःप
श्चिममागम्यसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ ॥ १० ॥ तिमिनक्राकुलजलंगत्वाद्रक्ष्यथवानराः ॥ ततःकेतकखंडेषुतमालगहनेषुच ॥ ११ ॥ कपयोविहरिष्यंतिनारि
केलवनेषुच ॥ तत्रसीतांचमार्गध्वंनिलयंरावणस्यच ॥ १२ ॥ वेलातलनिविष्टेषुपर्वतेषुवनेषुच ॥ मुरचीपत्तनंचैवरम्यंचैवजटापुरम् ॥ १३ ॥ अवं
तीमंगलेपांचतथाचालक्षितंवनम् ॥ राष्ट्राणिचविशालानिपत्तनानिततस्ततः ॥ १४ ॥ सिंधुसागरयोश्चैवसंगमेतत्रपर्वतः ॥ महान्सोमगिरिर्ना
मशतशृंगोमहाद्रुमः ॥ १५ ॥ तत्रप्रस्थेषुरम्येषुसिंहाःपक्षगमाःस्थिताः ॥ तिमिमत्स्यगजांश्चैवनीडान्यारोपयंतिते ॥ १६ ॥

निविशालानि कुक्षिर्देशविशेषः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्स्रोतोवहाःपश्चिमाभिमुखप्रवाहाः ॥८॥ कांतारगिरयःकांतारयुक्तागिरयः स्थलीअकृत्रिमाभूः शिशिराःशीतलाः ॥ ९ ॥ तत्रादर्शनेततःकिंचि
त्पश्चिमंगत्वासमुद्रंद्रष्टुमर्हथ तत्रसमुद्रंद्रक्ष्यथेतिनिश्चयएव ॥ १० ॥ ११ ॥ कपयोभवत्सैनिकाः ॥ १२ ॥१३ ॥ अवंत्यंगलेपेपुर्यौ आलक्षिताख्यंवनम् ॥ १४ ॥ महाद्रुमःमहांतोद्रुमायस्मि
न्सः ॥ १५ ॥ सिंहास्तदाख्याःपक्षगमाःपक्षिणःस्थिताःतेपक्षिणः तिमिमत्स्यगजान्नीडानिस्ववासस्थानान्यारोपयंतिप्रापयंति ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तोयपूर्णेऽस्ये ॥ १८ ॥ कोटिंशृंगम् समुद्रस्यमध्येइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ घोराणामतएवपापकर्मणांसंहर्तृणाम् पावकार्चिःप्रतीकाशाःकोट्यःसमवेताइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ नात्यासादयितव्याःतद्वृष्ट्यानापराद्धव्यावा नादेयंनग्राह्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यत्नःकर्तव्योमार्गणइतिशेषः ननुपापकारित्वात्तदनासादनेकथंतत्रमार्गणसंभवेतआह नहितेभ्यइति तद्देशेमृगप

तानिनीडानिसिंहानांगिरिशृंगगताश्चये ॥ दृप्तास्तत्राश्वमातंगास्तोयदस्वननिःस्वनाः ॥ १७ ॥ विचरंतिविशालेस्मिंस्तोयपूर्णेसमंततः ॥ तस्यशृंगंदिवस्पर्शंकांचनंचित्रपादपम् ॥ १८ ॥ सर्वमाशुविचेतव्यंकपिभिःकामरूपिभिः ॥ कोटिंतत्रसमुद्रस्यकांचनींशतयोजनाम् ॥ १९ ॥ दुर्दर्शांपारियात्रस्यगत्वाद्रक्ष्यथवानराः ॥ कोट्यस्तत्रचतुर्विंशद्गंधर्वाणांतपस्विनाम् ॥ २० ॥ वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणांपापकर्मणाम् ॥ पावकार्चिःप्रतीकाशाःसमवेताःसमंततः ॥ २१ ॥ नात्यासादयितव्यास्तेवानरैर्भीमविक्रमैः ॥ नादेयंचफलंतस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः ॥ २२ ॥ दुरासदाहितेवीराःसत्त्ववंतोमहाबलाः ॥ फलमूलानितेतत्ररक्षंतेभीमविक्रमाः ॥ २३ ॥ तत्रयत्नश्चकर्तव्योमार्गितव्याचजानकी ॥ नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २४ ॥ तत्रवैदूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णोवज्रोनाममहागिरिः ॥ २५ ॥ श्रीमान्समुदितस्तत्रयोजनानांशतंसमम् ॥ गुहास्तत्रविचेतव्याःप्रयत्नेनप्लवंगमाः ॥ २६ ॥ चतुर्भागेसमुद्रस्यचक्रवान्नामपर्वतः ॥ तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ २७ ॥ तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवम् ॥ आजहारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥ तत्रसानुपुरम्येपुविशालासुगुहासुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २९ ॥ योजनानिचतुःषष्टिर्वराहोनामपर्वतः ॥ सुवर्णशृंगःसुमहानगाधेवरुणालये ॥ ३० ॥ तत्रप्राग्ज्योतिषंनामजातरूपमयंपुरम् ॥ तस्मिन्वसतिदुष्टात्मानरकोनामदानवः ॥ ३१ ॥ तत्रसानुपुरम्येपुविशालासुगुहासुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥

क्ष्यादिवत्प्राकृतमृगस्वभावेतिष्ठतामित्यर्थः अतएवनापराद्धव्याइतिपूर्वव्याख्यातम् ॥ २४ ॥ वैदूर्यवर्णआभाचयस्यसः वज्रवत्कठिनसंस्थानेनसंस्थितः ॥ २५ ॥ समुदितःप्रतिष्ठितः समंआयामतोविस्तारतश्चशतयोजनइत्यर्थः ॥ २६ ॥ चतुर्भागेचतुर्थभागे गतइतिशेषः ॥ २७ ॥ तत्रचक्रवत्पर्वते पंचजनंतदाख्यम् हयस्येवग्रीवायस्यतंच ॥ २८ ॥ २९॥३० ॥ तत्रवराहपर्वते जातरूपंस्वर्णम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कांचनांतरदर्शनंकांचनगर्भाअंतरानिर्देशायस्मिंस्तस्यदर्शनंभविष्यतीतिशेषः ॥ ३३॥ तंप्राप्यस्थितागजादयस्तेनशब्देनस्वध्वनिजप्रतिध्वनिशब्देनदर्पिताःसर्वतोऽभिगर्जंति ॥ ३४ ॥ सःसौवर्णइ
तिउक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेषांषष्टिसहस्रपर्वतानांमध्येराजेवमेरुवत्कांचनःपर्वतोस्ति एनंसावर्णिमेरुरितिवदंति ॥ ३८ ॥ कीदृशोवरस्तत्राह तेनैवमिति आदित्येनएवमुक्तइत्येवंशब्दा

तमतिक्रम्यशैलेंद्रंकांचनांतरदर्शनम् ॥ पर्वतः सर्वसौवर्णोधाराप्रस्रवणायुतः॥ ३३ ॥ तंगजाश्ववराहाश्वसिंहाव्याघ्राश्वसर्वतः ॥ अभिगर्जंतिस
ततंतेनशब्देनदर्पिताः ॥ ३४ ॥ यस्मिन्हरिहयःश्रीमान्महेंद्रःपाकशासनः ॥ अभिषिक्तःसुरैराजामेघोनामसपर्वतः ॥ ३५ ॥ तमतिक्रम्यशैलेंद्रंम
हेंद्रपरिपालितम् ॥ षष्टिंगिरिसहस्राणिकांचनानिगमिष्यथ ॥ ३६ ॥ तरुणादित्यवर्णानिभ्राजमानानिसर्वशः॥ जातरूपमयैर्वृक्षैःशोभितानिसु
पुष्पितैः ॥ ३७ ॥ तेषांमध्येस्थितोराजामेरुरुत्तमपर्वतः॥ आदित्येनप्रसन्नेनशैलोदत्तवरःपुरा ॥ ३८ ॥ तेनैवमुक्तःशैलेंद्रःसर्वएवत्वदाश्रयाः॥ म
त्प्रसादाद्भविष्यंतिदिवारात्रौचकांचनाः॥ ३९ ॥ त्वयियेचापिवत्स्यंतिदेवगंधर्वदानवाः ॥ तेभविष्यंतिभक्ताश्वप्रभयाकांचनप्रभाः ॥ ४० ॥ वि
श्वेदेवाश्चवसवोमरुतश्चदिवौकसः॥ आगत्यपश्चिमांसंध्यांमेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ४१ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंतितैश्वसूर्योभिपूजितः॥ अदृश्यःसर्वभू
तानामस्तंगच्छतिपर्वतम् ॥ ४२ ॥ योजनानांसहस्राणिदशतानिदिवाकरः॥ मुहूर्तार्धेनतंशीघ्रमभियातिशिलोच्चयम् ॥ ४३ ॥ शृंगेतस्यमहद्दिव्यं
भवनंसूर्यसन्निभम् ॥ प्रासादगणसंबाधंविहितंविश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ शोभितंतरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ॥ निकेतंपाशहस्तस्यवरुणस्यम
हात्मनः ॥ ४५ ॥ अंतरामेरुमस्तंचतालोदशशिरामहान् ॥ जातरूपमयःश्रीमान्भ्राजतेचित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥ तेषुसर्वेषुदुर्गेषुसरस्सुचसरित्सुच ॥
रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥ यत्रतिष्ठतिधर्मज्ञस्तपसास्वेनभावितः॥ मेरुसावर्णिरित्येपख्यातोवैब्रह्मणासमः ॥ ४८ ॥

र्थःसर्वएवेति ॥ ३९ ॥ तेभक्तामयीतिशेषः कांचनप्रभाश्वभविष्यंति ॥ ४० ॥ विश्वेदेवादयस्तमुत्तमपर्वतंमेरुंसावर्णिमेरुमागत्यतत्रस्थित्वापश्चिमांसंध्यांप्राप्यआदित्यमुपतिष्ठंतिइत्ययिमेणा
न्वयः ॥ ४१ ॥ इतःपूर्वभागस्थाअनुक्ताअपिद्वीपाविचेतव्याइत्यर्थतःसिद्धम् ॥ ४२ ॥ ततःपरंदशयोजनसहस्रेऽस्ताचलइत्याह योजनानामिति तान्युक्तसंख्यायोजनानि अतीत्येतिशेषः मु
हूर्तार्धेमेकाघटीतयातंशिलोच्चयमस्तमभियाति ॥ ४३ ॥ अथवरुणपुरवर्णनम् शृंगेइति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दशशिराःदशस्कंधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यत्रमेरौ ब्रह्मणासमःमहामेरुर्वर्तिप्रजापतिसमः ॥ ४८ ॥

मैथिलींप्रतिप्रवर्तितमैथिलीसंबंधिप्रवर्तिप्रष्टव्यइत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ एतावत् उदयाचलमारभ्यमेरुसावर्णिपर्यंतम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ निवर्ततनिवर्तध्वम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दिष्टंसंदिष्टम् ॥ ५४ ॥ प्रमाणंकर्तव्याकर्तव्यनिश्चायकाः अथापिएनंसुषेणंविशिष्यप्रमाणंसंस्थाप्य ॥ ५५ ॥ कृतस्यप्रतिकर्मणाउपकारप्रत्युपकारेण अस्यकार्यस्येति रावणवधांतरामकार्यस्येत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रष्टव्योमेरुसावर्णिर्महर्षिःसूर्यसन्निभः ॥ प्रणम्यशिरसाभूमौप्रवृत्तिंमैथिलींप्रति ॥ ४९ ॥ एतावज्जीवलोकस्यभास्करोरजनीक्षये ॥ कृत्वावितिमिरंसर्वमस्तंगच्छतिपर्वतम् ॥ ५० ॥ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरम् ॥ ५१ ॥ अवगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच ॥ अस्तंपर्वतमासाद्यपूर्णेमासेनिवर्तत ॥ ५२ ॥ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम ॥ सहैवशूरोयुष्माभिःश्वशुरोमेगमिष्यति ॥ ५३ ॥ श्रोतव्यंसर्वमेतस्यभवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ गुरुरेषमहाबाहुःश्वशुरोमेमहाबलः ॥ ५४ ॥ भवंतश्चापिविक्रांताःप्रमाणंसर्वएवहि ॥ प्रमाणमेनंसंस्थाप्यपश्यध्वंपश्चिमांदिशम् ॥ ५५ ॥ कृतकृत्याभविष्यामःकृतस्यप्रतिकर्मणा ॥ अतोन्यदपियत्कार्यंकार्यस्यास्यप्रियंभवेत् ॥ संप्रधार्यभवद्भिश्चदेशकालार्थसंहितम् ॥ ५६ ॥ ततःसुषेणप्रमुखाःप्लवंगमाःसुग्रीववाक्यंनिपुणंनिशम्य ॥ आमंत्र्यसर्वेप्लवगाधिपास्तेजग्मुर्दिशंतांवरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीम० वा० आ० कि० द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःसंदिश्यसुग्रीवःश्वशुरंपश्चिमांदिशम् ॥ वीरंशतबलंनामवानरंवानरेश्वरः ॥ १ ॥ उवाचराजासर्वज्ञःसर्ववानरसत्तमः ॥ वाक्यमात्महितंचैवरामस्यचहितंतदा ॥ २ ॥ वृतःशतसहस्रेणत्वद्विधानांवनौकसाम् ॥ वैवस्वतसुतैःसार्धंप्रविशःसर्वमंत्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशंह्युदीचींविक्रांतहिमशैलावतंसिकाम् ॥ सर्वतःपरिमार्गध्वंरामपत्नींयशस्विनीम् ॥ ४ ॥ अस्मिन्कार्येविनिर्वृत्तेकृतेदाशरथेःप्रिये ॥ ऋणान्मुक्ताभविष्यामःकृतार्थार्थविदांवर ॥ ५ ॥ कृतंहिप्रियमस्माकंराघवेणमहात्मना ॥ तस्यचेत्प्रतिकारोस्तिसफलंजीवितंभवेत् ॥ ६ ॥ अर्थिनःकार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपियश्चरेत् ॥ तस्यस्यात्सफलंजन्मकिंपुनःपूर्वकारिणः ॥ ७ ॥

॥ ५७ ॥ यममानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयआदिकाव्येकिष्किधाकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥७॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ सर्वज्ञःदेशकालाभिज्ञः ॥ २ ॥ वैवस्वतसुतैर्यमसुतैः ॥ ३ ॥ विक्रांतेतिशतबलस्यसंबुद्धिः सर्वतइतिसामान्यतोनियोगः ॥ ४ ॥ विनिर्वृत्तेविशेषेणानुष्ठिते कृतार्थाःकृतकृत्याः अर्थविदांलब्धाभीष्टानाम् संधिरार्षः ॥ ५ ॥ अस्तिक्रियेत ॥ ६ ॥ अर्थिनःस्वस्यप्रयोजनार्थिनः कार्यनिर्वृत्तितत्प्रयोजनानुष्ठानम् अकर्तुःपूर्वमुपकाराकर्तुरपियश्चरेत्कुर्यात् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ इमानिवक्ष्यमाणानि ॥ १० ॥ प्रस्थलाभरताश्चदेशविशेषाः कुरून्दक्षिणकुरून् ॥ ११ ॥ १२॥ लोध्रपद्मकखंडेषुहैमवतेष्वितिशेषः ॥ १३ ॥ तंकालाख्यंपर्वतम् ॥१४॥ तस्य शैलेषुगंडपर्वतेषु पर्वतेषुनतोमहत्सुतेषु ॥ १५ ॥ तकालपर्वतम् ॥ १६ ॥ ततःसुदर्शनात्परतः पतगाःपक्षिणः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तंदेवसखपर्वतमतिक्रम्य आकाशंशून्यदेशम् शून्यत्वोपपादकम

एतांबुद्धिंसमास्थायदृश्यतेजानकीयथा ॥ तथाभवद्भिःकर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥८॥ अयंहिसर्वभूतानांमान्यस्तुनरसत्तमः ॥ अस्मासुचगतः प्रीतिंरामःपरपुरंजयः ॥ ९ ॥ इमानिबहुदुर्गाणिनद्यःशैलांतराणिच ॥ भवंतःपरिमार्गंतुबुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १० ॥ तत्रम्लेछान्पुलिंदांश्चशूरसेनां स्तथैवच ॥ प्रस्थलान्भरतांश्चैवकुरूंश्चसहमद्रकैः ॥ ११ ॥ कांबोजयवनांश्चैवशकानांपत्तनानिच ॥ अन्वीक्ष्यवरदांश्चैवहिमवंतंविचिन्वथ ॥ १२॥ लोध्रपद्मकखंडेषुदेवदारुवनेषुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥ ततःसोमाश्रमंगत्वादेवगंधर्वसेवितम् ॥ कालंनाममहासानुं पर्वतंतंगमिष्यथ ॥ १४ ॥ महत्सुतस्यशैलेषुपर्वतेषुगुहासुच ॥ विचिन्वतमहाभागांरामपत्नीमनिंदिताम् ॥ १५ ॥ तमतिक्रम्यशैलेंद्रंहेमगर्भंमहागिरिम् ॥ ततःसुदर्शनंनामपर्वतंगंतुमर्हथ ॥ १६ ॥ ततोदेवसखानामपर्वतःपतगालयः ॥ नानापक्षिसमाकीर्णोविविधद्रुमभूषितः ॥ १७ ॥ तस्यकांचनखंडेषुनिर्दरेषुगुहासुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ तमतिक्रम्यचाकाशंसर्वतःशतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षंसर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ १९ ॥ तत्तुशीघ्रमतिक्रम्यकांतारंरोमहर्षणम् ॥ कैलासंपांडुरंप्राप्यहृष्टायूयंभविष्यथ ॥ २० ॥ तत्रपांडुरमेघाभंजांबूनदपरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनंरम्यंनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ विशालानलिनीयत्रप्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारंडवाकीर्णाअप्सरोगणसेविता ॥ २२ ॥ तत्रवैश्रवणोराजासर्वलोकनमस्कृतः ॥ धनदोरमतेश्रीमान्गुह्यकैःसहयक्षराट् ॥ २३ ॥ तस्यचंद्रनिकाशेषुपर्वतेषुगुहासुच ॥ रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २४ ॥ क्रौंचंतुगिरिमासाद्यबिलंतस्यसुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैःप्रवेष्टव्यंदुष्प्रवेशंहितत्स्मृतम् ॥ २५ ॥

पर्वतेत्यादि ॥ १९ ॥ कांतारंअपर्वतवनत्वादिना रोमहर्षणंभयंकरत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥ नलिनीसरसी ॥ २२ ॥ २३ ॥ तस्यकैलासस्य पर्वतेषुगंडपर्वतेषु ॥ २४ ॥ तस्यक्रौंचस्यबिलंस्कंदशक्तिकृतंविवरम् ॥ २५ ॥

तत्रक्रौंचगुहायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ कामशैलंकामतपःस्थानशैलम् तद्विशेषणमदृक्षम् मानसंतदाख्यम् तत्रमानसपर्वते ॥ २८ ॥ सचेतिक्रौंचपर्वतइत्यर्थः सानूनिप्रस्थाश्च भूधराःपर्यंतपर्वता स्तैःसहितः मैनाकइति मैनाकोयंसमुद्रमग्नादन्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वैखानसंवैखानसानामिदम् ॥ ३३ ॥ विचरितंसेवितम् औपवाह्यःवाहनम् ॥ ३४ ॥ तत्सरोऽतिक्रम्यवर्तमा नंव्योमकियानवकाशःचंद्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः ॥ ३५ ॥ नापितांधकारइत्याह गभस्तिभिरिवेति चंद्रादिज्योतींष्यभिभूयअर्कगभस्तिसदृशैःसूर्यकिरणैर्गभस्तिभिःप्रकाश्यते केते यैः

वसंतिहिमहात्मानस्तत्रसूर्यसमप्रभाः ॥ देवैरभ्यर्थिताःसम्यग्देवरूपामहर्षयः ॥ २६ ॥ क्रौंचस्यतुगुहाश्चान्याःसानूनिशिखराणिच ॥ दर्दराश्चनितंबाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥ अदृक्षंकामशैलंचमानसंविहगालयम् ॥ नगतिस्तत्रभूतानांदेवानांनचरक्षसाम् ॥ २८ ॥ सचसर्वैर्विचेतव्यःससानुप्रस्थभूधरः ॥ क्रौंचंगिरिमतिक्रम्यमैनाकोनामपर्वतः ॥ २९ ॥ मयस्यभवनंतत्रदानवस्यस्वयंकृतम् ॥ मैनाकस्तुविचेतव्यःससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३० ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनांतुनिकेतस्तत्रतत्रतु ॥ तंदेशंसमतिक्रम्यआश्रमंसिद्धसेवितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धावैखानसायत्रवालखिल्याश्चतापसाः ॥ वंदितव्यास्ततःसिद्धास्तपसावीतकल्मषाः ॥ ३२ ॥ प्रष्टव्याचापिसीतायाःप्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ हिमपुष्करसंछन्नंतत्रवैखानसंसरः ॥ ३३ ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितंशुभैः ॥ औपवाह्यःकुबेरस्यसार्वभौमइतिस्मृतः ॥ ३४ ॥ गजःपर्येतितंदेशंसदासहकरेणुभिः ॥ तत्सरःसमतिक्रम्यनष्टचंद्रदिवाकरम् ॥ अनक्षत्रगणंव्योमनिष्पयोदमनादितम् ॥ ३५ ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्यसतुदेशःप्रकाश्यते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैःस्वयंप्रभैः ॥ ३६ ॥ तंतुदेशमतिक्रम्यशैलोदानामनिम्नगा ॥ उभयोस्तीरयोस्तस्याःकीचकानामवेणवः ॥ ३७ ॥ तेनयंतिपरंतीरंसिद्धान्प्रत्यानयंतिच ॥ उत्तराःकुरवस्तत्रकृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८ ॥ ततःकांचनपद्माभिःपद्मिनीभिःकृतोदकाः ॥ ३९ ॥

स्वगभस्तिभिःप्रकाश्यतेतत्राह विश्राम्यद्भिरिति सुखोपविष्टैःस्वतपःसिद्धैरतएवदेवकल्पैःसूर्यादिवत्तुल्यैःस्वयंप्रभैश्चसूर्यादिवत्सदेशःप्रकाश्यते यत्तुतत्रचंद्रादीनांसंचाराभावएवेतितन्न अग्रेसु प्रसिद्धचंद्रादिसंचारवदुत्तरकुरूणांतदूर्ध्वमुपदेशानुपपत्तेः ॥ ३६ ॥ निम्नगा अस्तीतिशेषः अंतःसुषिरोवेणुःकीचकः ॥ ३७ ॥ परंतीरंशैलोदायाइतिशेषः कृतपुण्यानांप्रतिश्रयाःनिवासभूताः ॥ ३८ ॥ पद्मिनीभिःसरसीभिः कृतोदकाःकृतोदककार्याः ॥ ३९ ॥

इतआरभ्योत्तरकुरुदेशस्यभोगभूमित्वकथनम् दिव्यनद्योपितत्रसंतीत्याह नीलेत्यादि ॥ ४० ॥ जलाशयास्तटाकादयः ॥ ४१ ॥ निस्तुलाभिर्वर्तुलाभिः निस्तुलंवृत्तमित्यमरः ॥ ४२ ॥ जातरूपैःस्वर्णैःरुद्भूतपुलिनायुक्तपुलिनाः नगोत्तमैःपर्वतैःअवगाढाव्याप्ताः ॥ ४३ ॥ नगाःवृक्षाःपत्ररथैःपक्षिभिराकुलाव्याप्ताः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतउत्तरंकेचित्श्लोकारमंतेसततंतत्रनारीभिर्भा

नीलवैडूर्यपत्राद्यानद्यस्तत्रसहस्रशः॥ रक्तोत्पलवनैश्चात्रमंडिताश्चहिरण्मयैः ॥ ४० ॥ तरुणादित्यसंकाशाभांतितत्रजलाशयाः ॥ महार्हमणि रत्नैश्चकांचनप्रभकेसरैः॥ ४१ ॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैःसदेशाःसर्वतोवृताः॥ निस्तुलाभिश्चमुक्ताभिर्मणिभिश्चमहाधनैः ॥ ४२ ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्चनिम्नगाः॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढानगोत्तमैः॥ ४३॥ जातरूपमयैश्चापिहुताशनसमप्रभैः॥ नित्यपुष्पफलास्तत्रनगाःपत्ररथाकुलाः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधरसस्पर्शाःसर्वकामान्स्रवंतिच ॥ नानाकाराणिवासांसिफलंत्यन्येनगोत्तमाः॥ ४५॥ मुक्तावैडूर्यचित्राणिभूषणानितथैवच॥ स्त्रीणांयान्यनुरूपाणिपुरुषाणांतथैवच॥ ४६ ॥ सर्वर्तुसुखसेव्यानिफलंत्यन्येनगोत्तमाः॥ महार्हमणिचित्राणिफलंत्यन्येनगोत्तमाः॥ ४७॥ शयनानिप्रसूयंतेचित्रास्तरणवंतिच ॥ मनःकांतानिमाल्यानिफलंत्यत्रापरेद्रुमाः॥ ४८ ॥ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्याणिविविधानिच॥ स्त्रियश्चगुणसंपन्नारूपयौवनलक्षिताः॥ ४९ ॥ गंधर्वाःकिन्नराःसिद्धानागाविद्याधरास्तथा॥ रमंतेसततंतत्रनारीभिर्भास्वरप्रभाः॥ ५०॥ सर्वेसुकृतकर्माणः सर्वेरतिपरायणाः ॥ सर्वकामार्थसहितावसंतिसहयोषितः ॥ ५१ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषःसोत्कृष्टहसितस्वरैः ॥ श्रूयतेसततंतत्रसर्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥ तत्रनामुदितःकश्चिन्नात्रकश्चिदसत्प्रियः॥ अहन्यहनिवर्धंतेगुणास्तत्रमनोरमाः॥ ५३॥ तमतिक्रम्यशैलेंद्रमुत्तरःपयसांनिधिः॥ तत्रसोमगिरिर्नाममध्येहेममयोमहान्॥ ५४॥ सतुदेशोविसूर्योपितस्यभासाप्रकाशते॥ सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेवविवस्वता॥ ५५॥

स्वरप्रभाइत्यंताःप्रक्षिप्ताः प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलंभादितिकतकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ असदविद्यमानंप्रियंयस्यतादृशः ॥ ५३ ॥ अत्रसुमेरर्न्वेषणंनोक्तम् तत्रक्षसांवासासंभवादित्याहुः मध्येउत्तरसमुद्रमध्ये ॥ ५४ ॥ सतुदेशोविसूर्योपिसूर्यसंचाररहितोपितस्यभासासोमगिरिप्रभया तपताविवस्वतायुक्तदेशइवसूर्यलक्ष्म्यासूर्योपेतदेशश्रियायुक्तःप्रकाशते ॥ ५५ ॥

विश्वमततिव्याप्नोतीतिविश्वात्माव्यापकः तेनविष्णुरूपः विष्णुर्व्यापनावित्यनुसारात् सएवशंभुःशंभवत्यस्मात्सएवैकादशात्मकःएकादशानुवाकार्थैकादशरुद्रात्मकः सएवब्रह्माबृंहणत्वाज्जगत्स्र ष्टृत्वात् एवंरूपत्रयात्माभगवान् तत्रसोमगिरौ कार्यब्रह्मलोकत्वाद्वसतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ नानुक्रामतिविंगतिः तस्यकार्यब्रह्मलोकत्वेनब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्यतत्रागतेः ब्रह्मर्षिपदेनदहरादिमार्गेणब्र ह्मोपासकाऋषयउच्यंते ॥ ५७ ॥ तदाह देवानामपिदुर्गमइति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तत्रापिमतिःक्रियतामिति अन्वेषणायेतिभावः ॥ ६० ॥ प्रियमित्यस्यस्वस्येत्यादिः विदेहजादर्शनजेनकर्म

भगवांस्तत्रविश्वात्माशंभुरेकादशात्मकः ॥ ब्रह्मावसतिदेवेशोब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५६ ॥ नकथंचनगंतव्यंकुरूणामुत्तरेणवः ॥ अन्येषामपिभूता नांनानुक्रामतिवैगतिः ॥ ५७ ॥ सहिसोमगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः ॥ तमालोक्यततःक्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ५८ ॥ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवा नरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यंयन्मयापरिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपिनोक्तंचतत्रापिक्रियतांमतिः ॥ ६० ॥ ततःकृतंदाशरथेर्महत्प्रियंमहत्प्रियंचापिततोममप्रियम् ॥ कृतंभविष्यत्यनिलानलोपमाविदेहजादर्शनजेनकर्मणा ॥ ६१ ॥ ततःकृतार्थाः सहिताःसबांधवामयार्चिताःसर्वगुणैर्मनोरमैः ॥ चरिष्यथोर्वींप्रतिशांतशात्रवाःसहप्रियाभूतधराःप्लवंगमाः ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰ आ॰किष्किंधाकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ विशेषेणतुसुग्रीवोहनूमत्यर्थमुक्तवान् ॥ सहितस्मिन्हरिश्रेष्ठेनिश्चितार्थो ऽर्थसाधने ॥ १ ॥ अब्रवीच्चहनूमंतंविक्रांतमनिलात्मजम् ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःप्रभुःसर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥ नभूमौनांतरिक्षेवानांबरेनामरालये ॥ नाप्सुवागतिसंगंतेपश्यामिहरिपुंगव ॥ ३ ॥

णाविदेहजादर्शनमुद्दिश्यजातेनकर्मणा अन्वेषणकर्मणेतियावत् ॥ ६१ ॥ भूतधराःभूतैःप्राणिभिर्धियंतेतेभूतधराः प्राणिभिरुपजीव्याइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ स्वतमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ हनूमत्यर्थस्यसविशेषमुक्तौहेतुः सहीति अर्थसाधनेतद्विषये निश्चिता र्थःतादृशार्थतद्विषयकनिश्चयवान् ॥ १ ॥ उक्तिप्रकारंदर्शयति अब्रवीच्चेति सर्ववनौकसाम् मध्येइतिशेषः ॥ २ ॥ अंतरिक्षंपृथिव्यासन्नपक्षिमार्गः अंबरंमेघमार्गः अमरालयःस्वर्गः गतिसं गंगतिप्रतिबंधम् ॥ ३ ॥

सर्वलोकविशेषणंसासुराइत्यादि ॥ ४ ॥ लाघवंक्षिप्रकारित्वम् ॥ ५ ॥ भूतंप्राणी तत्तस्माद्यथासीतालभ्यतेतदर्थंजातंत्वमेवानुचिंतय ॥ ६ ॥ बलंशारीरम् पराक्रमउत्साहः देशकालानुवृ त्तिस्तदुचितकर्मानुष्ठानम् नयेनीतिशास्त्रे पंडितेतिसंबुद्धिः ॥ ७ ॥ ततएवंसुग्रीववचनात्कार्यसमासंगंकार्यसिद्धिसंबंधमवगम्यस्वयंचतत्सामर्थ्यायनुभवेनतस्मिन्कार्यसाधकत्वंविदित्वाचात्त द्रम्यदेशएवसीतांविदित्वाचिंतयामास अस्मिन्स्वकर्तव्यसमर्पणंयुक्तमितिविचारयामास ॥ ८ ॥ चिंताप्रकारमाह सर्वथेति निश्चितार्थःएतदर्थविषयकनिश्चयवान् स्वतोप्ययमतिशयेनकार्य

सासुराःसहगंधर्वाःसनागनरदेवताः ॥ विदिताःसर्वलोकास्तेससागरधराधराः ॥ ४ ॥ गतिर्वेगश्चतेजश्चलाघवंचमहाकपे ॥ पितुस्तेसदृशंवीरमा रुतस्यमहौजसः ॥ ५ ॥ तेजसावापितेभूतंनसमंभुविविद्यते ॥ तद्यथालभ्यतेसीतातत्त्वमेवानुचिंतय ॥ ६ ॥ त्वय्येवहनुमन्नस्तिबलंबुद्धिःपराक्र मः ॥ देशकालानुवृत्तिश्चनयश्चनयपंडित ॥ ७ ॥ ततःकार्यसमासंगमवगम्यहनूमति ॥ विदित्वाहनुमंतंचचिंतयामासराघवः ॥ ८ ॥ सर्वथानिश्चि तार्थोयंहनूमतिहरीश्वरः ॥ निश्चितार्थतरश्चापिहनूमान्कार्यसाधने ॥ ९ ॥ तदेवप्रस्थितस्यास्यपरिज्ञातस्यकर्मभिः ॥ भर्त्रापरिगृहीतस्यध्रुवःकार्य फलोदयः ॥ १० ॥ तंसमीक्ष्यमहातेजाव्यवसायोत्तरंहरिम् ॥ कृतार्थइवसंहृष्टःप्रहृष्टेंद्रियमानसः ॥ ११ ॥ ददौतस्यततःप्रीतःस्वनामांकोपशोभित म् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानंराजपुत्र्याःपरंतपः ॥ १२ ॥ अनेनत्वांहरिश्रेष्ठचिह्नेनजनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नाऽनुपश्यति ॥ १३ ॥ व्यव सायश्चतेवीरसत्त्वयुक्तश्चविक्रमः ॥ सुग्रीवस्यचसंदेशःसिद्धिंकथयतीवमे ॥ १४ ॥ सतद्गृह्यहरिश्रेष्ठःकृत्वामूर्ध्निकृतांजलिः ॥ वंदित्वाचरणौचैवप्र स्थितःप्लवगर्षभः ॥ १५ ॥ सतत्प्रकर्षन्हरिणांमहद्बलंबभूववीरःपवनात्मजःकपिः ॥ गतांबुदेव्योम्निविशुद्धमंडलःशशीवनक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥

साधनेनिश्चितार्थः ॥ ९ ॥ प्रस्थितस्यभर्त्राप्रस्थापितस्य परिज्ञातस्यपरीक्षितस्य परिगृहीतस्यश्रेष्ठतयेतिशेषः कार्यस्यफलोदयःसीतादर्शनप्राप्तिरूपः सध्रुवोनिश्चितार्थः ॥ १० ॥ व्यवसायोत्त रंकार्यसाधनेश्रेष्ठंतंहरिंहनूमंतंसमीक्ष्यप्रहृष्टेंद्रियमानसोबभूव ॥ ११ ॥ ततोनिश्चितकार्यसाधकत्वादेवहेतोः राजपुत्र्याःअभिज्ञानंप्रत्यभिज्ञासाधनंददौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तावत्पर्यंतमद्दृमननि श्चयःकथमतआह व्यवसायश्चेति ॥ १४ ॥ तदभिज्ञानपदार्थम् ॥ १५ ॥ सतत् हरिणां दीर्घाभावआर्षः महद्बलंप्रकर्षन् ॥ १६ ॥

हरिवरविक्रमश्रेष्ठसिंहविक्रम अतिबलपवनसुतहनूमन् तवैवबलमाश्रितोहमस्मि अतोऽनल्पैर्विक्रमैर्जनकसुतायथाऽधिगम्यतेतथाकुरुष्व इत्यब्रवीदितिशेषः रामसुग्रीवयोःसाधारणमिदंवचः ॥ १७ ॥ कनकेनतुचतुश्चिशत्संख्यश्लोकःसर्गोयमुक्तः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४॥ ॥४४॥ ॥ सर्वा

अतिबलबलमाश्रितस्तवाहंहरिवरविक्रमविक्रमैरनल्पैः॥पवनसुतयथाऽधिगम्यतेसाजनकसुताहनुमंस्तथाकुरुष्व॥१७॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा० आ०किष्किंधाकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥ ॥४४॥ ॥सर्वाश्चाहूयसुग्रीवःप्लवगान्प्लवगर्षभः॥समस्तांश्चाब्रवीद्राजारामकार्यार्थसिद्धये ॥१॥ एवमेतद्विचेतव्यंभवद्भिर्वानरोत्तमैः॥तदुग्रशासनंभर्तुर्विज्ञायहरिपुंगवाः॥२॥ शलभाइवसंछाद्यमेदिनींसंप्रतस्थिरे॥रामःप्रस्रवणेतस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः॥३॥ प्रतीक्षमाणस्तंमासंसीताधिगमनेकृतः॥उत्तरांतुदिशंरम्यांगिरिराजसमावृताम्॥४॥ प्रतस्थेसहसावीरोहरिःशतबलिस्तदा॥पूर्वांदिशंप्रतिययौविनतोहरियूथपः॥५॥ तारांगदादिसहितःप्लवगःपवनात्मजः॥अगस्त्याचरितामाशांदक्षिणांहरियूथपः॥६॥ पश्चिमांचदिशंघोरांसुषेणःप्लवगेश्वरः॥ प्रतस्थेहरिशार्दूलोदिशंवरुणपालिताम्॥७॥ततःसर्वादिशोराजाचोदयित्वायथातथम्॥ कपिसेनापतिर्वीरोमुमोदसुखितःसुखम्॥८॥ एवंसंचोदिताःसर्वेराज्ञावानरयूथपाः॥ स्वांस्वांदिशमभिप्रेत्यत्वरिताःसंप्रतस्थिरे॥९॥ नदंतश्चोन्नदंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः॥क्ष्वेडंतोधावमानाश्चविनदंतोमहाबलाः॥१०॥एवंसंचोदिताःसर्वेराज्ञावानरयूथपाः॥ आनयिष्यामहेसीतांहनिष्यामश्चरावणम्॥११॥ अहमेकोवधिष्यामिप्राप्तंरावणमाहवे॥ ततश्चोन्मथ्यसहसाहरिष्येजनकात्मजाम्॥१२॥ वेपमानांश्रमेणाद्यभवद्भिःस्थीयतामिति॥ एकएवाहरिष्यामिपातालादपिजानकीम्॥१३॥विधमिष्याम्यहंवृक्षान्दारयिष्याम्यहंगिरीन्॥धरणींदारयिष्यामिक्षोभयिष्यामिसागरान्॥१४

निति ॥ १ ॥ उक्तिप्रकारएवमिति ॥ २ ॥ प्राप्तनियोगानामुद्योगः शलभाइवेति ॥ ३ ॥ यःसीताभ्यधिगमेतद्वृत्तांतज्ञानेऽवधिभूतःकृतस्तंमासमित्यन्वयः गिरिराजोहिमालयः ॥ ४ ॥ ५॥६॥ ॥ ७ ॥ यथातथंयथायोग्यमित्यर्थः मुमोदचिक्रीड ॥ ८ ॥ अभिप्रेत्यउद्दिश्य ॥ ९ ॥ नादादयःशब्दावांतरभेदाः ॥ १० ॥ आनयिष्यामहेइत्यादेरूचुरित्यनेनान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ श्रमेणवेपमानामितिजनकजाविशेषणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अर्हंयोजनेत्येकस्यवाक्यम् शतयोजनेत्यन्यस्य ॥ १५॥१६ ॥ एकैकःएकशइत्यर्थः ॥ १७ ॥ थकमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किं धाकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गतेष्विति ॥ १ ॥ प्रणतआत्मादेहोयस्यास्तीति ॥ २ ॥ दुंदुभिनामेति अत्रदुंदुभिशब्देनमहिषशब्देनचतत्पुत्रोमायाविनामादानवउच्य

अर्हंयोजनसंख्यायाःप्लवेयंनात्रसंशयः ॥ शतयोजनसंख्यायाःशतंसमधिकंत्यहम् ॥ १५ ॥ भूतलेसागरेवापिशैलेषुचवनेषुच ॥ पातालस्यापि वामध्येनममाच्छिद्यतेगतिः ॥ १६ ॥ इत्येकैकस्तदातत्रवानरावलदर्पिताः ॥ ऊचुश्चवचनंतस्यहरिराजस्यसन्निधौ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गतेषुवानरेंद्रेषुरामःसुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथंभवान्विजानीतेसर्वंवैमंडलंभुवः ॥ १ ॥ सुग्रीवश्चततोराममुवाचप्रणतात्मवान् ॥ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येविस्तरेणवचोमम ॥ २ ॥ यदातुदुंदुभिंनामदानवंमहिषाकृतिम् ॥ प्रतिका लयतेवालीमलयंप्रतिपर्वतम् ॥ ३ ॥ तदाविवेशमहिषोमलयस्यगुहांप्रति ॥ विवेशवालीतत्रापिमलयंतज्जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोहंतत्रनिक्षिप्तोगु हाद्वारिविनीतवत् ॥ नचनिष्क्रामतेवालीतदासंवत्सरेगते ॥ ५ ॥ ततःक्षतजवेगेनआपुपूरेतदाबिलम् ॥ तदहंविस्मितोदृष्ट्वाभ्रातुःशोकविषार्दितः ॥ ६ ॥ अथाहंगतबुद्धिस्तुसुव्यक्तंनिहतोगुरुः ॥ शिलापर्वतसंकाशाबिलद्वारिमयाकृता ॥ ७ ॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुंमहिषोविनशिष्यति ॥ ततोहमा गांकिष्किंधांनिराशस्तस्यजीविते ॥ ८ ॥ राज्यंचसुमहत्प्राप्यतारांचरुमयासह ॥ मित्रैश्चसहितस्तस्यवसामिविगतज्वरः ॥ ९ ॥ आजगामततोवा लीहत्वातंवानरर्षभः ॥ ततोहमददांराज्यंगौरवाद्भययंत्रितः ॥ १० ॥ समांजिघांसुर्दुष्टात्मावालीप्रव्यथितेंद्रियः ॥ परिकालयतेवालीधावंतंसचिवैः सह ॥ ११ ॥ ततोहंवालिनातेनसोनुबद्धःप्रधावितः ॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्वनानिनगराणिच ॥ १२ ॥

ते तद्वृत्तांतस्यैवाग्रेवक्ष्यमाणत्वात् मायावीनामतेजस्वीदुंदुभेःपूर्वजःसुतइतिप्रागुक्तेस्तस्यतत्पुत्रत्वंपितुर्माहिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्यचतदाकारत्वमितिचबोध्यम् ॥ ३ ॥ मलयंमलयगुहाम् ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ आपुपूरेपूर्णम् ॥ ६ ॥ निहतइतिगतबुद्धिःप्राप्तबुद्धिः जातइतिशेषः ततोमयेत्यादि ॥ ७ विनशिष्यतीत्यस्येतिबुध्येतिशेषः तस्यवालिनः ॥ ८ ॥ तारांचप्राप्येतिसंबंधः वसामिअवसं ॥ ९ ॥ १० ॥ परिकालयतेसचिवैःसहधावंतमनुधावतिस्म ॥ ११ ॥ ततस्तेनवालिनासोहमनुबद्धोनुद्रुतःप्रधावितः ॥ १२ ॥

तत्तोवैनदनुधावनहेतोर्मयागोष्पदवत्परिभ्राम्यमाणेयंपृथिवीअलातचक्रप्रतिमाआदर्शतलसंकाशाचदृष्टा गोष्पदवदित्यनेनलंघनेऽप्रयासउक्तः अलातचक्रेत्यनेनस्वीयोभ्रमणवेगः आदर्शतले त्यनेनसूचकवर्तिपदार्थस्यस्पष्टमनुभवउक्तः ॥ १३ ॥ उक्तमेवविवृणोति पूर्वांदिशमिति ॥ १४ ॥ अप्सरसशब्दोऽकारांतोप्यार्षः ॥ १५ ॥ परिकाल्यमानःपरिकालयमानःपलायमानइत्यर्थः अकारलोपआर्षः पुनरावृत्यउदयगिरिमुव्वः ॥ १६ ॥ तस्यादिशस्तांदिशंत्यक्त्वा ॥ १७ ॥ द्रुमांतरेशैलांतरेचनद्यव्यवहितंवालिनंपश्यन्नपरांपश्चिमांदिशंसमभिद्रुतइतिशेषः ॥ १८ ॥ गिरिस

आदर्शतलसंकाशाततोवैपृथिवीमया ॥ अलातचक्रप्रतिमादृष्टागोष्पदवत्कृता ॥ १३ ॥ पूर्वांदिशंततोगत्वापश्यामिविविधान्द्रुमान् ॥ पर्वतान्सदरीन्रम्यान्सरांसिविविधानिच ॥ १४ ॥ उदयंतत्रपश्यामिपर्वतंधातुमंडितम् ॥ क्षीरोदंसागरंचैवनित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥ परिकाल्यमानस्तुतदावालिनाभिद्रुतोह्यहम् ॥ पुनरावृत्यसहसाप्रस्थितोहंतदाविभो ॥ १६ ॥ दिशस्तस्यास्ततोभूयःप्रस्थितोदक्षिणांदिशम् ॥ विंध्यपादपसंकीर्णांचंदनद्रुमशोभिताम् ॥ १७ ॥ द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणतोपराम् ॥ अपरांचदिशंप्राप्तोवालिनासमभिद्रुतः ॥ १८ ॥ सपश्यन्विविधान्देशानस्तंचगिरिसत्तमम् ॥ प्राप्यचास्तंगिरिश्रेष्ठमुत्तरंसंप्रधावितः ॥ १९ ॥ हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रंचतथोत्तरम् ॥ यदानविंदेशरणंवालिनासमभिद्रुतः ॥ २० ॥ ततोमांबुद्धिसंपन्नोहनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ इदानींमेस्मृतंराजन्यथावालीहरीश्वरः ॥ २१ ॥ मतंगेनतदाशप्तोह्यस्मिन्नाश्रममंडले ॥ प्रविशेद्यदिवावालीमूर्धास्यशतधाभवेत् ॥ २२ ॥ तत्रवासःसुखोऽस्माकंनिरुद्विग्नोभविष्यति ॥ तत्रपर्वतमासाद्यऋष्यमूकंनृपात्मज ॥ २३ ॥ नविवेशतदावालीमतंगस्यभयात्तदा ॥ एवंमयातदाराजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ॥ पृथिवीमंडलंसर्वंगुहामस्यागतस्ततः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेषट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

॥ छ ॥ ॥ छ ॥

त्तमंअभिधावितइतिशेषः ॥ १९ ॥ मेरुंमहामेरुम् ॥ नविंदेनलभे ॥ २० ॥ किमब्रवीत्तदाह इदानीमिति मेमयास्मृतम् किंस्मृतंतदाह यथेति ॥ २१ ॥ तदापूर्वकाले अस्मिन्नाश्रममंडलेवालीयदाप्रविशेत्तदास्यमूर्धाशतधाभवेदितिहरीश्वरोमतंगेनशप्तः ॥ २२ ॥ तत्रमतंगाश्रमे निरुद्विग्नोनिर्भयः आसाद्यस्थितस्यममसमीपमितिशेषः नविवेशेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तदाजातशापकृतादितिशेषः गुहांऋष्यमूकस्येतिशेषः ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

यथोक्तस्यस्यान्वेषणीयतयोक्तदेशमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ आकाशंवनगिर्यनाट्यप्रदेशमित्यर्थः नदीदुर्गानिति नदीप्रवाहैर्गंतुमशक्यादेशानदीदुर्गास्तान् ॥ २ ॥ ३ ॥ दिवसमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया धृताः उद्युक्ताः मेदिन्यांसर्वाधारभूतायां निद्रासौकर्यार्थमितिभावः ॥४॥ तेषुदेशेषुसर्वर्तुकान्नित्यसन्निहितसर्वर्तुयुक्तानतएवसदासफलद्रुमान् सर्वेष्वहस्सुविचयनसमयेसमासाद्यकामं

दर्शनार्थंतुवैदेह्याःसर्वतःकपिकुंजराः॥ व्यादिष्टाःकपिराजेनयथोक्तंजग्मुरंजसा॥ १ ॥ तेसरांसिसरित्कक्षानाकाशंनगराणिच॥ नदीदुर्गांस्तथा देशान्विचिन्वंतिसमंततः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणसमाख्याताःसर्वेवानरयूथपाः॥ तत्रदेशान्विचिन्वंतिसशैलवनकाननान्॥ ३ ॥ विचित्यदिवसंसर्वेसी ताधिगमनेधृताः॥ समायांतिस्ममेदिन्यांनिशाकालेषुवानराः॥ ४ ॥ सर्वर्तुकांश्चदेशेषुवानराःसफलद्रुमान्॥ आसाद्यरजनींशय्यांचक्रुःसर्वेष्वह स्सुते ॥ ५ ॥ तदहःप्रथमंकृत्वामासेप्रस्रवणंगताः ॥ कपिराजेनसंगम्यनिराशाःकपिकुंजराः॥ ६ ॥ विचित्यतुदिशंपूर्वांयथोक्तांसचिवैःसह॥ अदृ ष्ट्वाविनतःसीतामाजगाममहाबलः॥ ७ ॥ दिशमप्युत्तरांसर्वांविविच्यसमहाकपिः॥ आगतःसहसैन्येनभीतःशतबलिस्तदा॥ ८ ॥ सुषेणःपश्चिमा माशांविविच्यसहवानरैः॥ समेत्यमासेपूर्णेतुसुग्रीवमुपचक्रमे॥ ९ ॥ तंप्रस्रवणपृष्ठस्थंसमासाद्याभिवाद्यच॥ आसीनंसहरामेणसुग्रीवमिदम ब्रुवन्॥ १० ॥ विचिताःपर्वताःसर्वेवनानिगहनानिच॥ निम्नगाःसागरांताश्चसर्वेजनपदाश्चये॥ ११ ॥ गुहाश्चविचिताःसर्वायाश्चतेपरिकीर्तिताः॥ विचिताश्चमहागुल्मालताविततसंतताः॥ १२ ॥ गहनेषुचदेशेषुदुर्गेषुविषमेषुच ॥ सत्त्वान्यतिप्रमाणानिविचितानिहतानिच॥ येचैवगहनादेशा विचितास्तेपुनःपुनः ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वाभिजनोहनूमान्समैथिलींज्ञास्यतिवानरेंद्र ॥ दिशंतुयामेवगतातुसीतातामास्थितोवायुसुतोहनूमान् ॥ १४ ॥

॥॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० कि० कां० सप्तचत्वारिंशःसर्गः॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्राप्यरजनींरजन्यांशय्यांचक्रुः तादृशवृक्षवत्त्वंचदेशस्यरामप्रसादात् ॥ ५ ॥ तदहःप्रस्थानदिवसंप्रथमंकृत्वागताःपुनर्मासेगतेनिराशाःसीताऽलाभेप्रस्रवणंगताआगताःकपिराजेनसंगम्यस्थि ताइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उपचक्रमेप्राप्तः ॥ ९ ॥ १० ॥ सागरांताःसागरमध्यवर्तिद्वीपाः ॥ ११ ॥ लताविततैर्लताप्रतानैःसंतताःसमंताद्व्याप्तास्तादृशामहागुल्मालताग्रहविशेषाः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ दिक्त्रयासत्त्वसिद्धनिश्चयमर्थमनुवदति उदारेति ॥ १४ ॥ अप्सटमानः ॥ इतिश्री० रा० वा० आ० कि० सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥

प्रचक्रमेऽन्वेष्टुमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्तेविविधानिफलान्यपिभक्षयंतःसीतांनददृशुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्रनिर्जलत्वादिवद्गहनंतादृशान्यपिदुरन्वेष्याणिविचित्येत्यन्वयः भृश पीडिताःनिर्जलारण्यान्वेषणेनक्षुत्पिपासाभ्यांपीडिताः सदेशोनिर्जलादिदेशोयद्यपिदुरन्वेष्योऽथापितंविचित्यततस्तंदेशंत्यक्त्वाऽन्यदेशंविविशुरित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वंध्यफलाःअनुत्पन्नफलाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वल्ल्योवृक्षाद्याश्रिताः वीरुधोभूम्याधाराःस्थलेयत्र स्थलेनेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥ भ्रमरैर्विवर्जिताःविगतंवर्जितंयासुताः संयुक्ताइत्यर्थः तादृशाःफुल्लपंकजाश्चयत्रनसं

सहताराङ्गदाभ्यांतुसहसाहनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेणयथोद्दिष्टंगंतुंदेशंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ सतुदूरमुपागम्यसर्वैस्तैःकपिसत्तमैः ॥ ततोविचित्यविंध्यस्यगुहाश्चगहनानिच ॥ २ ॥ पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसिविपुलद्रुमान् ॥ वृक्षखंडांश्चविविधान्पर्वतान्वनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्तेसर्वेवानराःसर्वतोदिशम् ॥ नसीतांददृशुर्वीरामैथिलींजनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ तेभक्षयंतोमूलानिफलानिविविधान्यपि ॥ निर्जलंनिर्जनंशून्यंगहनंघोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानिविचित्यभृशपीडिताः ॥ सदेशश्चदुरन्वेष्योगुहागहनवान्महान् ॥ ६ ॥ त्यक्त्वातुतंततोदेशंसर्वेवैहरियूथपाः ॥ देशमन्यंदुराधर्षंविविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥ यत्रवंध्यफलावृक्षाविपुष्पाःपर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाःसरितोयत्रमूलंयत्रसुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ नसंतिमहिषायत्रनमृगानचहस्तिनः ॥ शार्दूलाःपक्षिणोवापियेचान्येवनगोचराः ॥ ९ ॥ नचात्रवृक्षानौषध्योनवल्ल्योनापिवीरुधः ॥ स्निग्धपत्राःस्थलेयत्रपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः ॥ १० ॥ प्रेक्षणीयाःसुगंधाश्चभ्रमरैश्चविवर्जिताः ॥ कंडुर्नाममहाभागःसत्यवादीतपोधनः ॥ ११ ॥ महर्षिःपरमामर्षीनियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ तस्यतस्मिन्वनेपुत्रोबालकोदशवार्षिकः ॥ १२ ॥ प्रनष्टोजीवितांतायक्रुद्धस्तेनमहामुनिः ॥ तेनधर्मात्मनाशप्तंकृत्स्नंतत्रमहद्वनम् ॥ १३ ॥ अशरण्यंदुराधर्षंमृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तस्यतेकाननांतांस्तुगिरीणांकंदराणिच ॥ १४ ॥ प्रभवानिनदीनांचविचिन्वंतिसमाहिताः ॥ तत्रचापिमहात्मानोनापश्यन्जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥ हर्तारंरावणंवापिसुग्रीवप्रियकारिणः ॥ तेप्रविश्यतुतंभीमंलतागुल्मसमावृतम् ॥ १६ ॥

ति यत्रवनेकंडुर्नाममहर्षिरासीत् ॥ ११ ॥ वनेपूर्वमितिशेषः इदानीमुक्तलक्षणः ॥ १२ ॥ जीवितांतायजीवितांतंगत्वाप्रनष्टस्तेनबालदुर्मरणेनक्रुद्धोमुनिरभूत् ततस्तेनधर्मात्मनाशापानुग्रहसमर्थप्रबलधर्मवतातत्रकालेशप्तमभूत् ॥ १३ ॥ शापस्वरूपमाह अशरण्यंअनावासम् तेवानरास्तस्यकाननांतान्विचिन्वंतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ नदीनांप्रभवानिउत्पत्तिस्थानानि ॥ १५ ॥ तेप्रविश्य वनांतरमितिशेषः तमसुरंददृशुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥

सुरेभ्योनिर्जयःसुरनिर्जयः तथावरदानादितिभावः ॥ १७ ॥ गाढंपरिहिताःदृढंपरिबद्धवस्त्राःसन्नद्धाइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वंविचितंज्ञात्वेतिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ लठमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥४॥ ॥ समाश्वास्यवानरानितिशेषः ॥ १ ॥ २॥

ददृशुर्भीमकर्माणमसुरंसुरनिर्जयम् ॥ तंदृष्ट्वावानराघोरंस्थितंशैलमिवासुरम् ॥ १७ ॥ गाढंपरिहिताःसर्वेदृष्ट्वातंपर्वतोपमम् ॥ सोपितान्वानरान्सर्वान्नष्टाःस्थेत्यब्रवीद्बली ॥ १८ ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धोमुष्टिमुद्यम्यसंगतम् ॥ तमापतंतंसहसावालिपुत्रोंगदस्तदा ॥ १९ ॥ रावणोयमितिज्ञात्वातलेनाभिजघानह ॥ सवालिपुत्राभिहतोवक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ॥ २० ॥ असुरोन्यपतद्भूमौपर्यस्तइवपर्वतः ॥ तेतुतस्मिन्निरुच्छ्वासेवानराजितकाशिनः ॥ २१ ॥ विचिन्वन्प्रायशस्तत्रसर्वंतंगिरिगह्वरम् ॥ विचितंतुततःसर्वंसर्वेतेकाननौकसः ॥ २२ ॥ अन्यदेवापरंघोरंविविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ तेविचित्यपुनःखिन्नाविनिष्पत्यसमागताः ॥ एकांतेवृक्षमूलेतुनिषेदुर्दीनमानसाः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥४॥ ॥ अथांगदस्तदासर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ परिश्रांतोमहाप्राज्ञःसमाश्वास्यशनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानिगिरयोनद्योदुर्गाणिगहनानिच ॥ दरीगिरिगुहाश्चैवविचितानःसमंततः ॥ २ ॥ तत्रतत्रसहास्माभिर्जानकीनचदृश्यते ॥ तथारक्षोपहर्ताचसीतायाश्चैवदुष्कृती ॥ ३ ॥ कालश्चनोमहान्यातःसुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवंतःसहिताविचिन्वंतुसमंततः ॥ ४ ॥ विहायतंद्रींशोकंचनिद्रांचैवसमुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वंतथासीतांपश्यामोजनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ अनिर्वेदंचदाक्ष्यंचमनसश्चापराजयम् ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥ अद्यापीदंवनंदुर्गंविचिन्वंतुवनौकसः ॥ खेदंत्यक्त्वापुनःसर्वंवनमेवविचिन्वताम् ॥ ७ ॥ अवश्यंकुर्वतांतस्यदृश्यतेकर्मणःफलम् ॥ परंनिर्वेदमागम्यनहिनोन्मीलनंक्षमम् ॥ ८ ॥

रक्षःतद्रूपोपहर्तेत्याद्यर्थः ॥ ३ ॥ नोमहान्यातः मासमध्येइतिशेषः तन्मध्येऽल्पोऽवशिष्टइतिभावः परावृत्यगमनेमहदनिष्टमित्याह सुग्रीवश्चेति ॥ ४ ॥ तथाविचिनुध्वंयथासीतांपश्यामइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ अनिर्वेदमखेदम् दाक्ष्यंसामर्थ्यम् अपराजयंकार्यापराङ्मुखत्वम् एतद्वक्ष्यमाणम् ॥ ६॥ हेवनौकसःइदंदुर्गंवनमद्यापिविचिन्वंतुभवंतः आदरात्पुनराह खेदंत्यक्त्वापुनर्विचिन्वताम् ॥ ७ ॥ निर्वेदंखेदम् नोन्मीलनमनुन्मीलनमनुद्योगइतियावत् नक्षमंनयुक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रहेतुः सुग्रीवइति ॥ ९ ॥ यदिमदुक्तमेतन्नरोचतेतर्हियदन्यत्क्षमंतदुच्यताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ वोयुष्माकम् यदंगदउवाचतत्सदृशंतस्यैवेतिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥१६ ॥ १७ ॥
तस्यरजतपर्वतस्य ॥ १८ ॥ दृष्टिगतंदृष्टिगोचरं अध्यारोहंत अवारोहंतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥ आदितस्तावद्विंध्यंविचेरुरन्वेषणायेतिशेषः तावच्छब्दोवाक्यालंकारे ॥२२॥ रफमानः॥

सुग्रीवःक्रोधनोराजातीक्ष्णदंडश्चवानराः ॥ भेतव्यंतस्यसततंरामस्यचमहात्मनः ॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तंवःक्रियतांयदिरोचते ॥ उच्यतांहिक्षमंय त्सर्वेषामेववानराः ॥ १० ॥ अंगदस्यवचःश्रुत्वावचनंगंधमादनः ॥ उवाचव्यक्तयावाचापिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥ सदृशंखलुवोवाक्य मंगदोयदुवाचह ॥ हितंचैवानुकूलंचक्रियतामस्यभाषितम् ॥ १२ ॥ पुनर्मार्गामहेशैलान्कंदरांश्चशिलास्तथा ॥ काननानिचशून्यानिगिरिप्रस्रव णानिच ॥ १३ ॥ यथोद्दिष्टानिसर्वाणिसुग्रीवेणमहात्मना ॥ विचिन्वंतुवनंसर्वेगिरिदुर्गाणिसंगताः ॥ १४ ॥ ततःसमुत्थायपुनर्वानरास्तेमहाबलाः ॥ विंध्यकाननसंकीर्णांविचेरुर्दक्षिणांदिशम् ॥ १५ ॥ तेशारदाभ्रप्रतिमंश्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृंगवंतंदरीवंतमधिरुह्यचवानराः ॥ १६ ॥ तत्रलोध्र वनंरम्यंसप्तपर्णवनानिच ॥ विचिन्वंतोहरिवराःसीतादर्शनकांक्षिणः ॥ १७ ॥ तस्याग्रमधिरूढास्तेश्रांताविपुलविक्रमाः ॥ नपश्यंतिस्म वैदेहींराम स्यमहिषींप्रियाम् ॥ १८ ॥ तेतुदृष्टिगतंहृत्वातंशैलंबहुकंदरम् ॥ अध्यारोहंतहरयोवीक्षमाणाःसमंततः ॥ १९ ॥ अवरुह्यततोभूमिंश्रांताविगतचेत सः ॥ स्थित्वामुहूर्तंतत्राथवृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ तेमुहूर्तंसमाश्वस्ताःकिंचिद्भग्नपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताःकृत्स्नांमार्गितुंदक्षिणांदिशम् ॥ २१ ॥ हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताःप्लवगर्षभाः ॥ विंध्यमेवादितःकृत्वाविचेरुश्चसमंततः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेएकोनपं चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सहताराङ्गदाभ्यांतुसंगम्यहनुमान्कपिः ॥ विचिनोतिचविंध्यस्यगुहाश्चगहनानिच ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टाश्चगुहा श्चपरितस्तदा ॥ विषमेषुनगेंद्रस्यमहाप्रस्रवणेषुच ॥ २ ॥ आसेदुस्तस्यशैलस्यकोटिंदक्षिणपश्चिमाम् ॥ तेषांतत्रैववसतांसकालोव्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ० कि० एकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सहेति ॥ १ ॥ विषमेषुक्लेशजनकेषु ॥ २ ॥ दक्षिणपश्चिमांकोटिंनैर्ऋ त्यभागीयशृंगं सकालःसुग्रीवकल्पितःकालः व्यत्यवर्ततव्यतिक्रांतः ॥ ३ ॥

सदेशोनैर्ऋत्यविंध्यकोटिप्रदेशः ॥ ४ ॥ परस्परेणरहिताःप्रत्येकमन्योन्यस्याविदूरतोभूत्वाहनूमान्गजादयश्चविचिन्वंतिस्म ॥ ५ ॥ ६ ॥ विवृतमनावृतद्वारम् ॥ ७ ॥ दुर्गंदुर्गमं दानवेनमयेन ॥ ८ ॥ तत्रततः निष्क्रमन्निराक्रमन् ॥ ९ ॥ सुगंधि बिलांतर्वक्ष्यमाणदिव्यगंधपुष्पसंबद्धवातसंगात् ॥ १० ॥ संजातपरिशंकाःसंजातजलसंभावनाः ॥ ११ ॥ दैत्येंद्रनिलयःपातालम् ॥ १२ ॥

सहि देशोदुरन्वेष्योगुहागहनवान्महान् ॥ तत्रवायुसुतःसर्वंविचिनोतिस्मपर्वतम् ॥ ४ ॥ परस्परेणरहिताअन्योन्यस्याविदूरतः ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ ५ ॥ मैंदश्चद्विविदश्चैवहनूमान्जांबवानपि ॥ अंगदोयुवराजश्चतारश्चवनगोचरः ॥ ६ ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशम् ॥ विचिन्वंतस्ततस्तत्रददृशुर्विवृतंबिलम् ॥ ७ ॥ दुर्गमृक्षबिलंनामदानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापरीतास्तुश्रांतास्तुसलिलार्थिनः ॥ ८ ॥ अवकीर्णलतावृक्षैर्ददृशुस्तेमहाबिलम् ॥ तत्रक्रौंचाश्चहंसाश्चसारसाश्चापिनिष्क्रमन् ॥ ९ ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्चरक्तांगाःपद्मरेणुभिः ॥ ततस्तद्बिलमासाद्यसुगंधिदुरतिक्रमम् ॥ १० ॥ विस्मयव्यग्रमनसोबभूवुर्वानरर्षभाः ॥ संजातपरिशंकास्तेतद्बिलंप्लवगोत्तमाः ॥ ११ ॥ अभ्यपद्यंतसंहृष्टास्तेजोवंतोमहाबलाः ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णंदैत्येंद्रनिलयोपमम् ॥ १२ ॥ दुर्दर्शमिवघोरंचदुर्विगाह्यंचसर्वशः ॥ ततःपर्वतकूटाभोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ १३ ॥ अब्रवीद्वानरान्घोरान्कांतारवनकोविदः ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशम् ॥ १४ ॥ वयंसर्वेपरिश्रांतानचपश्यामहेमैथिलीम् ॥ अस्माच्चापिबिलाद्धंसाःक्रौंचाश्चसहसारसैः ॥ १५ ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्चनिष्पतंतिस्मसर्वशः ॥ नूनंसलिलवानत्रकूपोवायदिवाह्रदः ॥ १६ ॥ तथाचेमेबिलद्वारेस्निग्धास्तिष्ठंतिपादपाः ॥ इत्युक्तास्तद्बिलंसर्वेविविशुस्तिमिरावृतम् ॥ १७ ॥ अचंद्रसूर्यंहरयोददृशूरोमहर्षणम् ॥ निशाम्यतस्मात्सिंहांश्चतांस्तांश्चमृगपक्षिणः ॥ १८ ॥ प्रविष्टाहरिशार्दूलाबिलंतिमिरसंवृतम् ॥ नतेषांसज्जतेदृष्टिर्नतेजोनपराक्रमः ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥ कांतारवनकोविदःतत्प्रवेशादौसमर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्युक्ताः हनूमतेतिशेषः ॥ १७ ॥ निशाम्यअवलोक्य ॥ १८ ॥ नसज्जतेनप्रतिबध्यते तेजःप्रभावः अन्येतुतेषांदृष्टिर्नसज्जते तत्रत्यपदार्थेष्वितिशेषः तिमिरावृतत्वात् अतएवतेजःपराक्रमयोरपिकुंठितगमनं यद्यपिवायोरिवगतिस्तथापियतोदृष्टिस्तमसिप्रतिबद्धावर्ततेऽतोवेगेनपरस्परहस्तग्रहणपूर्वकंप्रविष्टाइत्यर्थः अतएवगृहीतहस्तैःपरस्परमित्यग्रेहनुमदुक्तिरित्याहुः ॥ १९ ॥

॥२०॥२१॥ अन्योन्यंसंपरिष्वज्य तिमिरदेशविनिर्गमजसंतोषवशादितिशेषः यद्वान्योन्यंहस्तावलंबनंकृत्वाहस्तेनपरस्परस्योरआदिसम्यग्धृत्वेतियावत् पूर्वोक्तस्यैवविस्तरः नष्टसंज्ञास्तृषाव शान्तदाह तृषिताइति ॥२२॥ परिपेतुरिति अधोमार्गावलंबनांधकारेगताः ॥ २३ ॥ आलोकमेवददृशुर्नतुजलं जीवितेनिराशायदाबभूवुस्तदोच्यमानलक्षणंदेशमागम्यकांचनान्वृक्षांश्चददृशुः

वायोरिवगतिस्तेषांदृष्टिस्तमसिवर्तते ॥ तेप्रविष्टास्तुवेगेनतद्बिलंकपिकुंजराः ॥ २० ॥ प्रकाशंचाभिरामंचददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ ततस्तस्मिन्बिले भीमेनानापादपसंकुले ॥ २१ ॥ अन्योन्यंसंपरिष्वज्यजग्मुर्योजनमंतरम् ॥ तेनष्टसंज्ञास्तृषिताःसंभ्रांताःसलिलार्थिनः ॥ २२ ॥ परिपेतुर्बिलेत स्मिन्कंचित्कालमतंद्रिताः ॥ तेकृशादीनवदनाःपरिश्रांताःप्लवंगमाः ॥ २३ ॥ आलोकंददृशुर्वीरानिराशाजीवितेयदा ॥ ततस्तंदेशमागम्यसौम्या वितिमिरंवनम् २४ ॥ ददृशुःकांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ सालांस्तालांस्तमालांश्चपुन्नागान्वंजुलान्धवान् ॥ २५ ॥ चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्चपुष्पितान् ॥ स्तबकैःकांचनैश्चित्रैरक्तैःकिसलयैस्तथा ॥ २६ ॥ आपीडैश्चलताभिश्चहेमाभरणभूषितान् ॥ तरुणादित्यसंकाशान्वै दूर्यमयवेदिकान् ॥ २७ ॥ विभ्राजमानान्वपुषापादपांश्चहिरण्मयान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णाश्चपद्मिनीःपतगैर्वृताः ॥ २८ ॥ महद्भिःकांचनैर्वृक्षैर्वृतंबा लार्कसन्निभैः ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथपंकजैः ॥ २९ ॥ नलिनीस्तत्रददृशुःप्रसन्नसलिलायुताः ॥ कांचनानिविमानानिराजतानितथैवच ॥ ३० ॥ तपनीयगवाक्षाणिमुक्ताजालावृतानिच ॥ हैमराजतभौमानिवैदूर्यमणिमंतिच ॥ ३१ ॥ ददृशुस्तत्रहरयोगृहमुख्यानिसर्वशः ॥ पुष्पिता न्फलिनोवृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ ३२ ॥ कांचनभ्रमरांश्चैवमधूनिचसमंततः ॥ मणिकांचनचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ३३ ॥ विवि धानिविशालानिददृशुस्तेसमंततः ॥ हैमराजतकांस्यानांभाजनानांचराशयः ॥ ३४ ॥ अगुरूणांचदिव्यानांचंदनानांचसंचयान् ॥ शुचीन्यभ्यव हाराणिमूलानिचफलानिच ॥ ३५ ॥

यद्वा जीवितेनिराशाबभूवुस्तदाभगवत्कृपयाआलोकंददृशुरुच्यमानविशेषणेदेशेकांचनान्वृक्षान्ददृशुः ॥२४॥२५॥२६॥ आपीडैःस्तबकशेखरैर्लताभिश्चसंयुक्तान्पादपान्ददृशुः ॥ २७ ॥ प द्मिनीःपद्मलताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ पद्मादियुतानलिनीःसरांसिचददृशुः ॥३०॥ मुक्ताजालैर्मुक्ताखचितजालैरावृतानि हैमेत्यादिगृहमुख्यानीत्यस्यविशेषणम् ॥ ३१ ॥ ३२॥३३॥३४॥३५॥

यानानिशिबिकादीनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्यवतिष्ठंततूष्णीमवस्थिताबभूवुः ॥ ३९ ॥ पप्रच्छहनूमानित्यर्थस्यैवसविशेषप्रतिपादनंततोहनूमानिति ॥ ४० ॥ अनढमानः ॥ ॥ इतिश्री रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि०पंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्युक्त्वाकात्वंभवनमित्यादिपृष्ट्वा ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह इदमिति सह

महार्हाणिचयानानिमधूनिरसवंतिच ॥ दिव्यानामंबराणांचमहार्हाणांचसंचयान्॥ ३६ ॥ कंबलानांचचित्राणामजिनानांचसंचयान्॥ तत्रत त्रविचिन्वंतोबिलेतत्रमहाप्रभाः॥ ३७॥ ददृशुर्वानराःशूराःस्त्रियंकांचिददूरतः॥ तांचतेददृशुस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबराम्॥३८॥ तापसींनियताहा रांज्वलंतीमिवतेजसा॥ विस्मिताहरयस्तत्रव्यवतिष्ठंतसर्वशः॥ पप्रच्छहनुमांस्तत्रकासित्वंकस्यवाबिलम्॥ ३९॥ ततोहनूमान्गिरिसन्निकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्यवृद्धाम्॥ पप्रच्छकात्वंभवनंबिलंचरत्नानिचेमानिवदस्वकस्य॥ ४० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेपंचा शःसर्गः॥ ५०॥ ॥ ७॥ ॥इत्युक्त्वाहनुमांस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबराम्॥ अब्रवीत्तांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीम्॥ १॥ इदंप्रविष्टाःसहसा बिलंतिमिरसंवृतम्॥क्षुत्पिपासापरिश्रांताःपरिखिन्नाश्चसर्वशः ॥ २॥ महद्धरण्याविवरंप्रविष्टाःस्मपिपासिताः ॥ इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विवि धानद्भुतोपमान्॥३॥दृष्ट्वावयंप्रव्यथिताःसंभ्रांतानष्टचेतसः॥ कस्यैतेकांचनावृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४॥ शुचीन्यभ्यवहाराणिमूलानिच फलानिच॥ कांचनानिविमानानिराजतानिगृहाणिच॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणिमणिजालावृतानिच॥ पुष्पिताःफलवंतश्चपुण्याःसुरभिगंधयः ॥ ६ ॥ इमेजांबूनदमयाःपादपाःकस्यतेजसा॥ कांचनानिचपद्मानिजातानिविमलेजले॥ ७॥ कथंमत्स्याश्चसौवर्णादृश्यंतेसहकच्छपैः॥ आत्म नस्त्वनुभावाद्वाकस्यवैतत्तपोबलम्॥८॥ अजानतांनःसर्वेषांसर्वमाख्यातुमर्हसि॥ एवमुक्ताहनुमतातापसीधर्मचारिणी॥ ९॥ प्रत्युवाचहनूमं तंसर्वभूतहितेरता॥ मयोनाममहातेजामायावीवानरर्षभ ॥ १०॥

साहठात्॥ २ ॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति महदिति भावान्पदार्थान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कस्यतेजसा संभूताइतिशेषः ॥ ७ ॥ आत्मनस्तवेत्यर्थः कस्यवान्यस्यवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अजानता मेतत्स्वरूपमजानताम् ॥ ९ ॥ १० ॥

माययाविचित्रनिर्माणशक्त्या कोमयइत्याशंक्यतत्प्रसिद्धिमाह पुरेति विश्वकर्माशिल्पी हप्रसिद्धम् ॥ ११ ॥ येनेदंनिर्मितंसदानवानांविश्वकर्मेत्यन्वयः निर्माणशक्तिबीजमाह स त्विति ॥१२॥ कंविचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपं अपिचसर्वमौशनसंधनंनिर्माणसाधनपदार्थजातंनिर्माणसाधनशिल्पंशास्त्रज्ञानंचलेभे शिल्पशास्त्रस्योशनःप्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः बलवान्उक्तरूपबलवान् स र्वकामेश्वरःस्वसृष्टिभोग्यविशेषाणामीश्वरोभोक्ता ॥ १३ ॥ सुखितोऽत्रोवास हेमायांतदाख्याप्सरसिसक्तम् ॥ १४ ॥ दानवपुंगवमशनिंगृह्यगृहीत्वाविक्रम्यैवयुद्धंकृत्वैवपुरंदरोजघान यद्य प्यसुरशिल्पीमयोनित्यइतिकथंहननंतस्यतथापियएवासुरशिल्पिपदस्थःसर्वोपिमयाख्यइतिप्रवाहनित्यतैवतस्येंद्रवदितिनदोषः तस्मिंश्चहतेइदंवनंशाश्वतःकामभोगइदंगृहंचमयभुक्तायैहेमायै

तेनेदंनिर्मितंसर्वंमाययाकांचनंवनम् ॥ पुरादानवमुख्यानांविश्वकर्माबभूवह ॥ ११ ॥ येनेदंकांचनंदिव्यंनिर्मितंभवनोत्तमम् ॥ सतुवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहद्वने ॥ १२ ॥ पितामहाद्वरंलेभेसर्वमौशनसंधनम् ॥ विधायसर्वंबलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १३ ॥ उवाससुखितःकालंकंचिदस्मिन्महावने ॥ तमप्सरसिहेमायांसक्तंदानवपुंगवम् ॥ १४ ॥ विक्रम्यैवाशनिंगृह्यजघानेशःपुरंदरः ॥ इदंचब्रह्मणादत्तंहेमायैवनमुत्तमम् ॥ १५ ॥ शाश्वतःकामभोगश्चगृहंचेदंहिरण्मयम् ॥ दुहितामेरुसावर्णेरहंतस्याःस्वयंप्रभा ॥ १६ ॥ इदंरक्षामिभवनंहेमायावानरोत्तम ॥ ममप्रियसखीहेमानृत्तगीतविशारदा ॥ १७ ॥ तयादत्तवराचास्मिरक्षामिभवनंमहत् ॥ किंकार्यंकस्यवाहेतोःकांताराणिप्रपद्यथ ॥ १८ ॥ कथंचेदंवनंदुर्गंयुष्माभिरुपलक्षितम् ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणिमूलानिचफलानिच ॥ भुक्त्वापीत्वाचपानीयंसर्वंमेवक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इ० श्रीम० वा० आ० कि० एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अथतानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान् ॥ इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरायदिवःखेदःप्रनष्टःफलभक्षणात् ॥ यदिचैतन्मयाश्राव्यंश्रोतुमिच्छामितांकथाम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेनयथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३

न्यायप्राप्तत्वात्भगवताब्रह्मणादत्तमित्यर्थः एतेनविचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगादत्रब्रह्मशब्दोमयदानवपरइत्यपास्तं हतेनदानासंभवात् ॥ १५ ॥ स्वयंप्रभेत्यन्वर्थंनामतस्याः तेनसूर्यावलो कात्रावेपिप्रकाशवत्त्वमुपपादितं तस्याहेमायाभवनमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ ननुत्वंकिमर्थंरक्षसितत्राह ममप्रियसखीति ॥ १७ ॥ दत्तवरारक्षणसामर्थ्यवत्त्वात्सखित्वेनप्रार्थितरक्षणाच एवंस्वट त्तांतमुक्त्वाहनूमदादिवृत्तांतंपृच्छति किमिति ॥ १८ ॥ अभ्यवहाराणिअभ्यवहार्याणि ॥ १९ ॥ अवपमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि ष्किंधाकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ इदंवचनंवक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ यदिचैतत्किंकार्यमित्यादिप्राक्पृष्टार्थतत्त्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वलोकराजत्वेनतत्स्येश्वरत्वंसूचितम् ॥ ४ ॥ बलाद्बलात्कारेण ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंगदप्रमुखैर्वानरैःसहवयंप्रस्थापिताः ॥ ७ ॥ सहितामिलिताःसंतोरावणंसीतयासहमार्गध्वमितिवयंचोदिताश्च स्मः ॥ ८ ॥ तदाह विचित्यत्विति समुद्रंविचेतुकामाइतिशेषः ॥ ९ ॥ नाधिगच्छाम हेइतिस्वयंप्रभासंबोधनम् नाध्यगच्छाम पारंचितामहार्णवस्येतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ सलिलरेणु

राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः ॥ रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनम् ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया ॥ तस्यभार्याजनस्थानाद्रावणेनहृताबलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्यसखाराज्ञःसुग्रीवोनामवानरः ॥ राजावानरमुख्यानांयेनप्रस्थापितावयम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरिताशांदक्षिणांयमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥ रावणंसहिताःसर्वेराक्षसंकामरूपिणम् ॥ सीतयासहवैदेह्यामार्गध्वमितिचोदिताः ॥ ८ ॥ विचित्यतुवनंसर्वंसमुद्रंदक्षिणांदिशम् ॥ वयंबुभुक्षिताःसर्वेवृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥ विवर्णवदनाःसर्वेसर्वेध्यानपरायणाः ॥ नाधिगच्छामहेपारंमग्नाश्चिंतामहार्णवे ॥ १० ॥ चारयंतस्ततश्चक्षुर्दृष्टवंतोमहद्बिलम् ॥ लतापादपसंपन्नंतिमिरेणसमावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसाजलक्लिन्नाःपक्षैःसलिलरेणुभिः ॥ कुररासारसाश्चैवनिष्पतंतिपतत्रिणः ॥ १२ ॥ साध्वत्रप्रविशामेतिमयातूक्ताःप्लवंगमाः ॥ तेषामपिहिसर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्निपतिताःसर्वेप्यथकार्यत्वरान्विताः ॥ ततोगाढंनिपतितागृह्यहस्तैःपरस्परम् ॥ १४ ॥ इदंप्रविष्टाःसहसाबिलंतिमिरसंवृतम् ॥ एतन्नःकार्यमेतेनकृत्येनवयमागताः ॥ १५ ॥ त्वांचैवोपगताःसर्वेपरिद्यूनाबुभुक्षिताः ॥ अतिथ्यधर्मदत्तानिमूलानिचफलानिच ॥ १६ ॥ अस्माभिरुपयुक्तानिबुभुक्षापरिपीडितैः ॥ यत्त्वयारक्षिताःसर्वेम्रियमाणाबुभुक्षया ॥ १७ ॥ ब्रूहिप्रत्युपकारार्थंकिंतेकुर्वंतुवानराः ॥ एवमुक्तातुसर्वज्ञावानरैस्तैःस्वयंप्रभा ॥ १८ ॥

भिःसलिलपक्षरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिताइत्यर्थः निष्पतंतिनिष्पतिताः ॥ १२ ॥ अनुमानंजलानुमापकोहेतुरागतंमनःप्राप्तम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्देशेतनोगच्छामइत्युक्त्वानिबिडांधकारत्वात्परस्परंहस्तैर्गाढंगृहीत्वानिपतिताः गुहामितिशेषः हस्तेइतिपाठेपिहस्तैरित्येवार्थः परिष्वज्येतिपूर्वोक्तिस्वरसात् ॥ १४ ॥ एतत्सीतान्वेषणरूपम् ॥ १५ ॥ यतोबुभुक्षिताअतःपरिद्यूनाःक्षीणाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ किंतेकुर्वंतु प्रियमितिशेषः ॥ १८ ॥

परितुष्टास्मि प्रत्युपचिकीर्षावचनेनैवेतिभावः धर्मेणचरंत्याधर्मानुष्ठानेनवर्तमानायाः ॥ १९ ॥ अत्रकतकस्तुद्विपंचाशत्सर्गसमाप्तिमाह ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तइति ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ समयःकालावधिर्मासरूपः विलेचविलेएव ॥ २२ ॥ तस्माद्धेतोरस्माद्बिलादस्मानित्यन्वयः गतायुषोनष्टजीवितान् तत्रहेतुः सुग्रीववचनादतिक्रांतानिति सुग्रीवाज्ञप्तकालादतिक्रांतकालानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रविष्टेनइदंबिलंप्रविष्टेनप्राणिनाजीवताअस्मान्निवर्तितुंदुष्करंमन्ये तर्हिवयंकिंकुर्मस्तत्राह तपसइति ॥ २६ ॥ २७ ॥ निमीलिताःसंतोऽकस्मादुन्मीलनक्रियासुकुमारांगुलैःकरैः ॥ २८ ॥ सहसादृष्टिंपिदधुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ इदमब्रवीद्दिङ्मोहशांत्यर्थमितिभावः ॥ ३१ ॥ प्रस्रवणःकिष्किंधासमीपप्रस्रवणादन्योयमित्याहुः अत्युच्चत्वात्तेनोपितस्यदर्शनमित्यन्ये यत्रेच्छातत्रगंतव्यमितितात्पर्यम् ॥ ३२ ॥ अग्वगमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ॰किष्किंधाकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ कनकरीत्यात्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

प्रत्युवाचततःसर्वानिदंवानरयूथपान् ॥ सर्वेषांपरितुष्टास्मिवानराणांतरस्विनाम् ॥ १९ ॥ चरंत्याममधर्मेणनकार्यमिहकेनचित् ॥ ॥ इत्यार्षेश्री॰वा॰आ॰किष्किंधाकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तःशुभंवाक्यंतापस्याधर्मसंहितम् ॥ २० ॥ उवाचहनुमान्वाक्यंतामनिंदितलोचनाम् ॥ शरणंत्वांप्रपन्नाःस्मःसर्वेवैधर्मचारिणीम् ॥ २१ ॥ यःकृतःसमयोस्मासुसुग्रीवेणमहात्मना ॥ सतुकालोव्यतिक्रांतोबिलेचपरिवर्ताम् ॥ २२ ॥ सात्वमस्माद्बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रांतान्गतायुषः ॥ २३ ॥ त्रातुमर्हसिनःसर्वान्सुग्रीवभयशंकितान् ॥ महच्चकार्यमस्माभिःकर्तव्यंधर्मचारिणि ॥ २४ ॥ तच्चापिनकृतंकार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥ एवमुक्ताहनुमतातापसीवाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ जीवताडुष्करंमन्येप्रविष्टेननिवर्तितुम् ॥ तपसःसुप्रभावेणनियमोपार्जितेनच ॥ २६ ॥ सर्वानेवबिलादस्मात्तारयिष्यामिवानरान् ॥ निमीलयतचक्षूंषिसर्वेवानरपुंगवाः ॥ २७ ॥ नहिनिष्क्रमितुंशक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ततोनिमीलिताःसर्वेसुकुमारांगुलैःकरैः ॥ २८ ॥ सहसापिदधुर्दृष्टिंहृष्टागमनकांक्षया ॥ वानरास्तुमहात्मानोहस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ २९ ॥ निमेषांतरमात्रेणबिलादुत्तारितास्तया ॥ उवाचसर्वांस्तांस्तत्रतापसीधर्मचारिणी ॥ ३० ॥ निःसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ एषविंध्योगिरिःश्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥ एषप्रस्रवणःशैलःसागरोयंमहोदधिः ॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिभवनंवानरर्षभाः ॥ इत्युक्तातद्बिलंश्रीमत्प्रविवेशस्वयंप्रभा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षेश्री॰वा॰आ॰कि॰द्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

ततइति ॥ १ ॥ गिरिदुर्गंऋक्षविलाख्यम् समयःकालावधिः ॥ २ ॥ तदाशिशिरारंभसमये ॥३॥ पुष्पातिभारयुक्तान्यग्राणियेषाम् वासंतिकान्वसंतकालेफलवतआम्रादीन् ॥ ४ ॥ भयकृतशं
कांविवृणोति तेइति वसंतमनुप्राप्तंप्रकृतशिशिरकालस्योत्तरकालमासन्नतयाप्राप्तप्रायं नष्टःसंदेशकालेराजसंदिष्टमासरूपेकालेऽनुष्ठेयोर्थोयेषांते ॥५॥ तान्भयेनभूतलेपतितान् शिष्टान्वृद्धे
स्योऽन्यान् अनुमान्यसंपूज्य ॥६॥ प्राज्ञअंगदइत्यार्षम् ॥७॥ शासनव्यतिक्रमंदर्शयति मासइति अन्वेषणावधित्वेनदत्तइत्यर्थः किंनबुध्यतनावुध्यत कालात्ययमितिशेषः ॥ ८ ॥ कालात्य
यमेवाह वयमिति आश्वयुजेऽतीतप्रायेइतिशेषः कार्तिकेसमनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयतेत्युक्तेः ततःपंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितदूतैर्व्यवस्थिताःमिलिताः एवंचामांतमानेनाश्विनस्योत्तरेदी
पोत्सवामावास्येपक्षेसर्वसेनाऽऽगमनंकिष्किंधायाम् रामस्यक्रोधस्तुतत्रैवपक्षेकार्तिकसन्निधावपितदुद्यमाभावकृतः ततःकार्तिकेऽवधिरन्वेषणस्यततो मार्गशुक्लइदंवचनम् प्रायस्तद्वर्षेपौषःक्षयमा

ततस्तेददृशुर्घोरंसागरंवरुणालयम्॥ अपारमभिगर्जंतंघोरैरूर्मिभिराकुलम्॥१॥मयस्यमायाविहितंगिरिदुर्गंविचिन्वताम्॥ तेषांमासोव्यतिक्रां
तोयोराज्ञासमयःकृतः॥२॥ विंध्यस्यतुगिरेःपादेसंप्रपुष्पितपादपे॥ उपविश्यमहात्मानश्चितामापेदिरेतदा॥३॥ ततःपुष्पातिभाराग्रान्लताशतस
माटतान्॥ द्रुमान्वासंतिकान्दृष्ट्वावभूवुर्भयशंकिताः॥४॥तेवसंतमनुप्राप्तंप्रतिवेद्यपरस्परम्॥नष्टसंदेशकालार्थानिपेतुर्धरणीतले॥५॥ततस्तान्क
पिवृद्धांश्चशिष्टांश्चैववनौकसः॥ वाचामधुरयाभाष्ययथावदनुमान्यच॥६॥ सतुसिंहवृषस्कंधःपीनायतभुजःकपिः॥ युवराजोमहाप्राज्ञअंगदो
वाक्यमब्रवीत्॥७॥ शासनात्कपिराजस्यवयंसर्वेविनिर्गताः॥ मासःपूर्णोविलस्थानांहरयःकिंनबुध्यत॥८॥ वयमाश्वयुजेमासिकालसंख्याव्यव
स्थिताः॥ प्रस्थिताःसोपिचातीतःकिमतःकार्यमुत्तरम्॥९॥ भवंतःप्रत्ययंप्राप्तानीतिमार्गविशारदाः॥ हितेष्वभिरताभर्तुर्निसृष्टाःसर्वकर्मसु॥१०॥

सः कार्तिकादित्रयेनान्यतइत्युक्तेः अतोमार्गशुक्लएवआम्रादीनांपुष्पोद्गमः उत्पाततोवा तादृशरीत्यापुष्पोद्गमंदृष्ट्वापिवसंतासन्नतानुमानेनभयोपपत्तिः कतकादयस्तु अन्वेषणेऽवधित्वेनदत्तः
पौषोमासः आश्वयुजेइत्यस्यतत्प्रत्यासन्नकार्तिकांतइत्यर्थः कालसंख्येति कार्तिकोत्तरंपंचदशरात्रसंख्याकालेनावधिनावानरानयनायदूतप्रेषणम् ततःपूर्णिमांतमानेनमार्गशुक्लेनसर्ववानरा
गमनम् ततःपौषाद्यदिनेदिक्ष्वन्वेषणायवानरप्रस्थानम् तत्रपौषेमाघकृष्णीयकिंचिद्दिनसहितेऽतीतेइदंवाक्यमित्याहुः तेषांसीतानयनोत्तरंसीतांप्रतिद्वादशमासारावणावधिरितिस्पष्टमेव पंपा
यांचैत्रेआगमनमित्यस्योक्तत्वात्ततःपूर्वफाल्गुनेसीतापहारइतिचस्पष्टमेव एवंचमाघकृष्णेतच्छुक्लादौवाहनूमतःसीतासमीपगमनेहनूमंतंप्रतिदर्शनेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवंगमेतिसीतोक्तिविरो
धः किंच हनूमतोलंकाप्रवेशदिनेप्रदोषसमयेएवपूर्णकल्पचंद्रोदयवर्णनंचविरोधइत्याहुः ॥ ९ ॥ उक्तमेवविस्तरेणाह भवंतइति प्रत्ययंअन्वेषणार्थराजनियोगंप्राप्ताज्ञातवंतोभवंतोमांपुरस्कृ
त्यनिर्यातांइत्यन्वयः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ तस्यकालस्यचविलंघनत्वादिदानीमकृतार्थानामस्माकंमर्तव्यंमरणमेवानुष्ठेयम् कुतस्तत्राह हरिराजस्येति ॥ १२ ॥ प्रायोपवेशनंयुक्तम् प्राणत्यागायेतिशेषः ॥ १३ ॥ स्वामिभा वेनियहानुग्रहकृद्राजत्वेनव्यवस्थितः अपराधःकालातिक्रमरूपः गतान्स्वसमीपंप्राप्तान् ॥ १४ ॥ अप्रवृत्तौप्रवृत्तिप्रतिपादनाभावे पापंवधरूपम् ॥ १५ ॥ पुत्रादित्यक्त्वाप्रायोपवेशनंगंतुं कर्तुंक्षमंयुक्तमित्यन्वयः तत्रहेतुः ध्रुवमिति ॥ १६ ॥ अप्रतिरूपेणअपराधमूलत्वेनास्यवधस्याप्रतिरूपत्वम् ननुयुवराजत्वेनाभिषिच्यकथमसौत्वांहनिष्यतीत्यतआह नचाहमिति ॥ १७ ॥

कर्मस्वप्रतिमाःसर्वेदिक्षुविश्रुतपौरुषाः ॥ मांपुरस्कृत्यनिर्याताःपिंगाक्षप्रतिचोदिताः ॥ ११ ॥ इदानीमकृतार्थानांमर्तव्यंनात्रसंशयः ॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वाकःसुखीभवेत् ॥ १२ ॥ अस्मिन्नतीतेकालेतुसुग्रीवेणकृतेस्वयम् ॥ प्रायोपवेशनंयुक्तंसर्वेषांचवनौकसाम् ॥ १३ ॥ तीक्ष्णःप्रकृत्या सुग्रीवःस्वामिभावेव्यवस्थितः ॥ नक्षमिष्यतिनःसर्वानपराधकृतोगतान् ॥ १४ ॥ अप्रवृत्तौचसीतायाःपापमेवकरिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव गंतुंप्रायोपवेशनम् ॥ १५ ॥ त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चधनानिचगृहाणिच ॥ ध्रुवंनोहिंसतेराजासर्वान्प्रतिगताNिततः ॥ १६ ॥ वधेनाप्रतिरूपेणश्रेयान्मृ त्युरिहैवनः ॥ नचाहंयौवराज्येनसुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ १७ ॥ नरेंद्रेणाभिषिक्तोस्मिरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ सपूर्वंबद्धवैरोमांराजादृष्ट्वाव्यतिक्रमम् ॥ १८ ॥ घातयिष्यतिदंडेनतीक्ष्णेनकृतनिश्चयः ॥ किंमेसुहृद्भिर्व्यसनंपश्यद्भिर्जीवितांतरे ॥ इहैवप्रायमासिष्येपुण्येसागररोधसि ॥ १९ ॥ एतच्छ्रु त्वाकुमारेणयुवराजेनभाषितम् ॥ सर्वेतेवानरश्रेष्ठाःकरुणंवाक्यमब्रुवन् ॥ २० ॥ तीक्ष्णःप्रकृत्यासुग्रीवःप्रियारक्तश्चराघवः ॥ समीक्ष्याकृतकार्यां स्तुतस्मिंश्चसमयेगते ॥ २१ ॥ अदृष्टायांचवैदेह्यांदृष्ट्वाचैवसमागतान् ॥ राघवप्रियकामायघातयिष्यत्यसंशयम् ॥ २२ ॥ नक्षमंचापराद्धानांगम नंस्वामिपार्श्वतः ॥ प्रधानभूताश्चवयंसुग्रीवस्यसमागताः ॥ २३ ॥ इहैवसीतामन्वीक्ष्यप्रवृत्तिमुपलभ्यवा ॥ नोचेद्गच्छामतंवीरंगमिष्यामोयमक्ष यम् ॥ २४ ॥ प्लवंगमानांतुभयार्दितानांश्रुत्वावचस्तारइदंबभाषे ॥ अलंविषादेनबिलंप्रविश्यवसामसर्वेयदिरोचतेवः ॥ २५ ॥

पूर्वमांप्रतिबद्धवैरःसराजासुग्रीवोव्यतिक्रममाज्ञालंघनंदृष्ट्वाघातयिष्यत्येव ॥ १८ ॥ जीवितांतरेराजाज्ञयाजीवितनाशावधौकालेप्राप्तेममव्यसनंपश्यद्भिरपिसुहृद्भिःकिंकार्यमितिकिंसाध्य मित्यर्थःशेषः यदेवमतइहैवेति ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रियायांरक्तोऽनुरक्तः तस्मिन्समयेऽन्वेषणावधिकाले ॥ २१ ॥ २२ ॥ अपराद्धानांकृतापराधानां स्वामिपार्श्वतःस्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्यप्र धानभूताःसेवकावयमिहसमागताः ॥ २३ ॥ उपलभ्यवागच्छाम नोचेदिहैवस्थित्वायमगृहंगमिष्यामः ॥ २४ ॥ बिलंस्वयंप्रभायाबिलम् ॥ २५ ॥

कथमत्रशाणत्राणमतआह इदंहीति नोइतिलोकोक्तौ ॥ २६ ॥ अंगदस्यापि अपिनातारस्य असक्तमविलंबम् ॥ २७ ॥ कृतकरीत्याचतुष्पंचाशत् ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री
रामीयेरा०वा०आ०किष्किंधाकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ताराधिपतिवर्चसितारेतथाब्रुवति तुशब्दादंगदेप्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमानेसति अथानंतरमंगदेनरा
ज्यंसुग्रीवीयंकपिराज्यंत्दृतमितिमेने तद्राज्यंस्वयंप्रभाबिलराज्यमित्यर्थइत्यन्ये ॥ १ ॥ ननुअंगदेकथंराज्यापहारचिंताऽतआह बुद्ध्येति अष्टांगयाअष्टगुणया तेऽत्रगुणाः शुश्रूषाश्रवणंचैव
ग्रहणंधारणंतथा ऊहापोहार्थविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचधीगुणाइतिप्रसिद्धाः चतुर्बलम् सामदानभेदनिग्रहरूपोपायचतुष्टयजम् चतुर्दशगुणम् देशकालज्ञतादार्ढ्यसर्वक्लेशसहिष्णुता सर्वविज्ञानता
दाक्ष्यमूर्जःसंवृतमंत्रता अविसंवादिताशौर्यंभक्तिज्ञत्वंकृतज्ञता शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तारस्यवचःशुश्रूषमाणंयतोपश्यत्ततोराज्यंत्दृतं

इदंहिमायाविहितंसुदुर्गमंप्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयम् ॥ इहास्तिनोनैवभयंपुरंदरान्नराघवाद्वानरराजतोपिवा ॥ २६ ॥ श्रुत्वांगदस्यापिवचोनुकू
लमूचुश्चसर्वेहरयःप्रतीताः ॥ यथानहन्येमतथाविधानमसक्तमद्यैवविधीयतांनः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेत्रिपंचाशः
सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तथाब्रुवतितारेतुताराधिपतिवर्चसि ॥ अथमेनेत्दृतंराज्यंहनूमानंगदेनतत् ॥ १ ॥ बुद्ध्याह्यष्टांगयायुक्तंचतुर्ब
लसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणंमेनेहनूमान्वालिनःसुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणंशश्वच्चतेजोबलपराक्रमैः ॥ शशिनंशुक्लपक्षादौवर्धमानमिवश्रिया ॥ ३ ॥
बृहस्पतिसमंबुद्ध्याविक्रमेसदृशंपितुः ॥ शुश्रूषमाणंतारस्यशुक्रस्येवपुरंदरम् ॥ ४ ॥ भर्तुरर्थेपरिश्रांतंसर्वशास्त्रविशारदः ॥ अभिसंधातुमारेभेहनू
मानंगदंततः ॥ ५ ॥ सचतुर्णामुपायानांद्वितीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामासतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६ ॥ तेषुसर्वेषुभिन्नेषुततोऽभीषयदंगद
म् ॥ भीषणैर्विविधैर्वाक्यैःकोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वंसमर्थतरःपित्रायुद्धेतारयवैध्रुवम् ॥ दृढंधारयितुंशक्तःकपिराज्यंयथापिता ॥ ८ ॥

मेने शुक्रस्येवपुरंदरम् विपरीतोपदेशग्रहेउपमैषा शुक्रशब्दोत्रबृहस्पतिपरइतिकश्चित् ॥ ४ ॥ भर्तुःसुग्रीवस्यार्थेऽर्थकरणेपरिश्रांतंविमुखम् सर्वशास्त्रविशारदइतिहनुमद्विशेषणम् ॥ अभिसं
धातुंतारादिभ्योभेदयितुम् ॥ ५ ॥ सइति अभिसंधित्सुर्हनुमानित्यर्थः द्वितीयउपायोभेदस्तमुपवर्णयन् हेतौशता तदुपायावलंबनहेतुना तान्सर्वानंगदानुवर्तिनः वाक्यसंपदाभेदजननक्षमन्या
योपेतेन हीनाश्रयोनकर्तव्यःकर्तव्योमहदाश्रयइत्यादिवाक्यसमूहेन ॥ ६ ॥ कोपोपायोदंडस्तत्समन्वितैः कोपापायसमन्वितैरितिपाक्तःपाठः कोपापनयनसामर्थ्ययुक्तैः अभीषयत्न्यायप्रद
र्शनपूर्वंभयमुत्पादयामास ॥ ७ ॥ भीषणमेवस्तुतिपूर्वंकरोति त्वमिति त्वंपित्रासुग्रीवेणयुद्धेसमर्थतरः यद्वा त्वंपित्रासदृशइतिशेषः अतएवयुद्धेसमर्थतरइत्यर्थः दृढंधारयितुंशक्तः अस्ययदि
सर्वेकपयस्त्वामनुवर्त्स्यंतीतिशेषः कपिराज्यंकिष्किंधायांवाऋक्षबिलेवा ॥ ८ ॥

नचतदस्तीत्याह नित्यमिति स्वभावादितिभावः अस्थैर्येकारणांतरमप्याह पुत्रदारंविनेति पुत्रदाराणांकिष्किंधावर्तिनांसुग्रीवायत्तत्वात्त्वयासहबिलेवस्थानेतद्वियोगस्यस्पष्टत्वात् निग्रहस्था
पनमप्यशक्यमित्याह त्वयाज्ञाप्यंत्वत्कर्तृकमाज्ञापनंनसहिष्यंति त्वत्तोप्यधिकबलत्वादितिभावः ॥ ९ ॥ पुत्रदारंहित्वाएतेत्वांनानुरंजेयुःत्वयिनानुरक्ताभवेयुः उक्तमर्थंस्पष्टंयथाभवतितथा
प्रवदामिप्रदर्शयामि तदेवदर्शयति अयंजांबवानिति ॥ १० ॥ अहमितिस्वनिर्देशः तेइमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैरुपायैस्त्वयासुग्रीवादपकर्षितुंशक्यानहि नापिदंडेन ॥ ११ ॥ ननुगच्छतयूयम
पिएकेनैवमयास्थेयमतआह विगृह्येति दुर्बलेनसहविग्रहश्चबलीयसाआसनंस्थितिःशक्येत्याहुः ननुदुर्बलस्यबलीयसाविग्रहासनंशक्यम् तस्मादात्मरक्षाकरःआत्मरक्षाकरणेच्छुःपुरुषोदुर्बलः

नित्यमस्थिरचित्ताहिकपयोहरिपुंगव ॥ नाज्ञाप्यंविषहिष्यंतिपुत्रदारंविनात्वया ॥ ९ ॥ त्वांनैतेह्यनुरंजेयुःप्रत्यक्षंप्रवदामिते ॥ यथायंजांबवान्नी
लःसुहोत्रश्चमहाकपिः ॥ १० ॥ नत्वहंतेइमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैः ॥ दंडेननत्वयाशक्याःसुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्ब
लेनबलीयसा ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्नविगृह्णीतदुर्बलः ॥ १२ ॥ यांचेमांमन्यसेधात्रीमेतद्बिलमितिश्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंविदा
रणम् ॥ १३ ॥ स्वल्पंहिकृतमिंद्रेणक्षिपताह्यशनिंपुरा ॥ लक्ष्मणोनिशितैर्बाणैर्भिंद्यात्पत्रपुटंयथा ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्यचनाराचाबहवःसंतितद्विधाः ॥
वज्राशनिसमस्पर्शागिरीणामपिदारकाः ॥ १५ ॥ अवस्थानंयदैवत्वमासिष्यसिपरंतप ॥ तदैवहरयःसर्वेत्यक्ष्यंतिकृतनिश्चयाः ॥ १६ स्मरंतःपुत्र
दाराणांनित्योद्विग्नाबुभुक्षिताः ॥ खेदितादुःखशय्याभिस्त्वांकरिष्यंतिपृष्ठतः ॥ १७ ॥

सनबलीयसानविगृह्णीत ॥ १२ ॥ नन्वेषागुहानबलवतःसाध्येत्याशंक्याह यामिति यामिमांगुहांधात्रींरक्षिकांमन्यसे नेयंरक्षिकेतिशेषः कुतस्तत्राह यदेतद्बिलंऋक्षबिलंनिर्भयमितितारा
च्छ्रुतम् एतत्एतद्विषयविदारणंलक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंईषत्करम् खलभावआर्षः ॥ १३ ॥ पुरापूर्वंमाययाभूतलांतर्निर्मितेतत्पुरवर्तिमयवधार्थमशनिंतत्प्रदेशभुविक्षिपताइंद्रेणस्वल्पमेव
कृतंमयवधमात्रंकृतंननुपुरंभग्नम् लक्ष्मणस्तुनिशितैर्बाणैरेतत्पुरमपिपत्रपुटमिवभिंद्यात् ॥ १४ ॥ कुतस्तत्राह लक्ष्मणस्येति तद्विधाइत्यस्यविवरणंवज्राशनीत्यादि वज्रमिंद्रकरस्थम् अशनि
र्मेघस्थः यद्वा तद्विधावालिहंतृबाणसदृशाः ॥ १५ ॥ यदैवात्रबिलेत्वमवस्थानमासिष्यसिप्राप्स्यसितदैवसर्वेहरयःकृतनिश्चयास्त्वांत्यक्ष्यंति ॥ १६ ॥ नित्योद्विग्नाःरामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यः बु
भुक्षिताःपुत्रदारादिजसुखभोगेच्छवः त्वयादुःखशय्याभिर्दुःखस्थित्यादिभिःखेदिताःसंतस्त्वांपृष्ठतःकरिष्यंति सर्वथात्यक्ष्यंत्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्पंदमानात्तृणादपिलघुरितिशेषः अतएवभृशोद्विग्नोभविष्यसि यद्वा तादृशतृणात्तद्दृष्ट्वाभृशोद्विग्नोरामाद्यागमनशंकयेतिभावः ॥ १८ ॥ अतोऽत्युग्रवेगानिशिताघोरालक्ष्मणासायकाः अपा
वृत्तंप्रुत्थितंत्वांजिघांसंतोभवेयुः सर्वत्रात्रलक्ष्मणनामग्रहणंतस्यक्रूरस्वभावत्वात् ईदृशानांरामालक्ष्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ एवंवास्तवंभयंप्रदर्श्यसुग्रीवसमाश्रयणमेवहितमित्याह अस्माभिरि
ति आनुपूर्व्याज्ज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तानुक्रमात् ॥ २० ॥ राज्येऽवस्थानेहेतुमाह धर्मेति धर्मराजः धर्ममार्गवर्तीराजातथाप्रीतिकामएवत्वयिनतुत्वद्वधकामः ॥ २१ ॥ इतश्चसर्वथैवमेवेत्याह प्रिय
कामइति अस्यजीवितम् तदर्थत्वन्मातुःप्रीतिसंपादनप्रयोजनम् गम्यतांअस्माभिःसार्धमितिशेषः ॥ २२ ॥ खरमानः ॥ कतकरीत्यापंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी

सत्वंहीनःसुहृद्भिश्चहितकामैश्चबंधुभिः ॥ तृणादपिभृशोद्विग्नःस्पंदमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ अत्युग्रवेगानिशिताघोरालक्ष्मणसायकाः ॥ अपावृ
त्तंजिघांसंतोमहावेगादुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तुगतंसार्धंविनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यात्तुसुग्रीवोराज्येत्वांस्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मरा
जःपितृव्यस्तेप्रीतिकामोदृढव्रतः ॥ शुचिःसत्यप्रतिज्ञश्चसत्वांजातुननाशयेत् ॥ २१ ॥ प्रियकामश्चतेमातुस्तदर्थंचास्यजीवितम् ॥ तस्यापत्यंचना
स्त्यन्यत्तस्मादंगदगम्यताम् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंप्र
श्रितंधर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमंगदोवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैवधैर्यंचसुग्रीवेनोप
पद्यते ॥ २ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्ययोभार्यांजीवतोमहिषींप्रियाम् ॥ धर्मेणमातरंयस्तुस्वीकरोतिजुगुप्सितः ॥ ३ ॥ कथंसधर्मंजानीतेयेनभ्रात्रादुरात्मना ॥
युद्धायाभिनियुक्तेनबिलस्यपिहितंमुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात्पाणिगृहीतश्चकृतकर्मामहायशाः ॥ विस्मृतोराघवोयेनसकस्यसुकृतंस्मरेत् ॥ ५ ॥

येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रश्रितंविनीतम् स्वामिसत्कारसंयुक्तंसुग्रीवसन्मानयुक्तमितिहनुमद्वाक्यविशेषणम् ॥ १ ॥
आत्ममनसोःशौचंकामादिदोषराहित्यम् ॥ २ ॥ तदनुपपत्तिमेवदर्शयति भ्रातुरिति ज्येष्ठस्यभ्रातुर्भार्यांधर्मेणमातरंधर्ममार्गेणवर्तमानांज्येष्ठभ्रातृपत्नींतांमातृतुल्यांजीवतोममसमक्षम् अनेनदे
वराच्चसुतोत्पत्तिमित्यतोपिधर्मत्वंवारितम् यद्वा जीवतोमहिषीमितिमहिषयुद्धकालिकस्वीकारपरम् यःस्वीकरोतिकथंसधर्मंजानीतेइत्यन्वयः एतेनहनूमदुक्तंधर्मराजत्वंप्रत्याख्यातम् एतद्वचों
गदस्यकेवलरोषमूलंत्रैवर्णिकातिरिक्तधर्मास्मरणमूलकम् ॥ ३ ॥ सउक्तजुगुप्सितकर्मकारी धर्माज्ञानेउपपत्त्यंतरमप्याह युद्धाययुद्धार्थंगच्छताभ्रात्राभिनियुक्तेनबिलरक्षणनियुक्तेनेत्यर्थः
॥ ४ ॥ सत्यादग्निसाक्षिकतयापाणिगृहीतोमित्रंकृतोराघवोपियेनविस्मृतःसकस्यसुकृतमुपकारंस्मरेन्नकस्यापीत्यतःकथंकृतज्ञइत्यर्थः ॥ ५ ॥

तनुतत्कार्येशक्तत्वात्कथंनकृतमतआह लक्ष्मणस्येति भयौपाधिक्येपाप्रवृत्तिर्नधर्ममूलेतिभावः धर्ममस्मिन्निति पाठेधर्मंधर्मधीमूलंप्रवर्तनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मृतिभिन्नेस्मृतिर्मन्वादीनांभिन्ना त्यक्तायेन चलात्मनिचंचलांतःकरणे तत्कुलीनःतज्ज्ञातिकोटिप्रविष्टः ॥ ७ ॥ तदेवविवृणोति राज्येइति सुग्रीवःसगुणोनिर्गुणोवास्तुनमेतद्विचारेणकिंचित्अपितुशत्रुकुलीनंमांपुत्रंराज्येप्रति ष्ठाप्यकथंसुग्रीवोजीवयिष्यति नकथमपीत्यर्थः॥८॥ इतोपिनजीवयिष्यतीत्याह भिन्नेति भिन्नोबिलप्रवेशरूपोमंत्रोयस्यसः एवंमंत्रस्ययस्यकस्यापिमुखात्श्रवणेऽवश्यंभाविनिस्पष्टमपराद्ध

लक्ष्मणस्यभयेनेहनाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टामार्गितुंसीताधर्मस्तस्मिन्कथंभवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्पापेकृतघ्नेतुस्मृतिभिन्नेचलात्मनि ॥ आर्यःको विश्वसेज्जातुतत्कुलीनोविशेषतः ॥ ७ ॥ राज्येपुत्रंप्रतिष्ठाप्यसगुणोविगुणोपिवा ॥ कथंशत्रुकुलीनंमांसुग्रीवोजीवयिष्यति ॥ ८ ॥ भिन्नमंत्रोपरा द्धश्चभिन्नशक्तिःकथंह्यहम् ॥ किष्किंधांप्राप्यजीवेयमनाथइवदुर्बलः ॥ ९ ॥ उपांशुदंडेनहिमांबंधनेनोपपादयेत् ॥ शठःक्रूरोनृशंसश्चसुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥ बंधनाच्चावसादान्मेश्रेयःप्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानंतुमांसर्वेगृहंगच्छंतुवानराः ॥ ११ ॥ अहंवःप्रतिजानामिनगमिष्या म्यहंपुरीम् ॥ इहैवप्रायमासिष्येश्रेयोमरणमेवमे ॥ १२ ॥ अभिवादनपूर्वंतुराजाकुशलमेवच ॥ अभिवादनपूर्वंतुराघवौबलशालिनौ ॥ १३ ॥ वा च्यस्तातोयवीयान्मेसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ आरोग्यपूर्वंकुशलंवाच्यामातारुमाचमे ॥ १४ ॥ मातरंचैवमेतारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ प्रकृत्याप्रियपु त्रासासानुक्रोशातपस्विनी ॥ १५ ॥ विनष्टमिहमांश्रुत्वाव्यक्तंहास्यतिजीवितम् ॥ एतावदुक्त्वावचनंवृद्धांस्तानभिवाद्यच ॥ १६ ॥ विवेशचांगदो भूमौरुदन्दर्भेषुदुर्मुखः ॥ तस्यसंविशतस्तत्ररुदंतोवानरर्षभाः ॥ १७ ॥ नयनेभ्यःप्रमुमुचुरुष्णंवैवारिदुःखिताः ॥ सुग्रीवंचैवनिंदंतःप्रशशंसंतवा लिनम् ॥ १८ ॥ परिवार्यांगदंसर्वेव्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ तद्वाक्यंवालिपुत्रस्यविज्ञायप्लवगर्षभाः ॥ १९ ॥

श्चसवामि हीनशक्तिःसुग्रीवापेक्षयाहीनबलः हनुमदुक्तरीत्यासहायबलहीनश्च ॥ ९ ॥ उपांशुदंडस्यैवरूपंबंधनेनेति पुत्रइतिकृत्वावधाभावः अपराद्धइतिचबंधननिश्चयः ॥ १० ॥ तदेवद्र ढयन्नाह बंधनादिति अवसादोबंधनजंदुःखम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ राजासुग्रीवःकुशलमेववाच्यइत्यनुकर्षः नत्विदानींदुःखवशादुक्तमित्यर्थः राघवौकुशलंवाच्यौ ॥ १३ ॥ अथमातुःकुशल विज्ञापनाशेषतयाआरोग्यपूर्वकत्वविशेषाभिधित्सयाचपुनःसुग्रीवेकुशलविज्ञापनमाह वाच्यस्तातइति ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृद्धान्जांबवदादीन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुग्रीवंनिंदंतः अंगदपक्ष्याइ तिशेषः ॥ १८ ॥ व्यवसन्व्यवास्यन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ हरिश्रेष्ठा अपि एतत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमद्यक्षमं युक्तमिति मन्यंते स्मेति शेषः स्वामिनि म्रियमाणे तं परित्यज्यास्माकं गमनमयुक्तमिति तत्क्षमत्वव्यवसायः रामस्य वनवासमित्यादिना ऽस्मिन्सर्गार्थसंक्षेपः ॥ २१ ॥ भयमागतं संपातिजं वक्ष्यमाणं भयमित्यर्थः ॥ २२ ॥ भृशं नदद्भिः संपातिजभयादिति शेषः ॥ २३ ॥ कतकरीत्या षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गिरिस्थले गिरिप्रदेशे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विधिः क्रियाफलं नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनकर्मा

उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ २० ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ रामस्य वनवासं चक्षयं दशरथस्य च ॥ २१ ॥ जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः ॥ बभूव सन्नादितनिर्झरांतरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवांबरम् ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥ कंदरादभिनिष्क्रम्य स विंध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परंपराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ॥ उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अंगदः परमायस्तो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥ रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजशासनम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वंति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ १० ॥

नुसारेण यथा तत्तथा तथोच्यत इत्यर्थः अयमामिषरूपोस्माकं भक्ष्यः चिरान्मह्यं स्वत एवोपागतः ॥ ४ ॥ यतः परंपराणां पंक्तित उपविष्टानां वानराणां मध्ये मृतं मृतं क्रमात् भक्षिष्ये तस्मादिति पूर्वेण संबंधः ॥५॥ परमायस्तः परमखिन्नः ॥६॥ सीतापदेशेनेति सीताव्याजेन प्राप्तप्रायोपवेशानामित्यर्थः गृध्रापदेशेनेति पाठः सुगमः ॥७॥ अज्ञाता अचिंतिता ॥८॥ तिर्यग्योनिभूतानामस्माकमिव तिर्यग्योन्यंतरस्यापि सीतानिमित्तं विपत्तिर्जातेत्याह वैदेह्या इति प्रत्यक्षीक्रियमाणाया इति शेषः ॥ ९ ॥ रामस्य प्रियं कुर्वंतीत्यनेन तस्मिन्सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वं सूचितम् ॥ १० ॥

मार्योन्यमेवद्रढयति अन्योन्यमिति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः रामेइतिशेषः सर्वस्यरामत्वात्तदीयस्नेहेनैवपरस्परोपकारकरणमित्यर्थः स्नेहविषयतारामातिरिक्तेनेत्यनेनसूचितं ततःउक्तस्नेहादियं
त्यक्तः तस्यरामस्यउपकारार्थमित्यस्यप्रवृत्ताइतिशेषः ॥ ११ ॥ ननुप्राणत्यागेनकथंरामस्यसंतोषोऽतआह प्रियमिति हियतोजटायुषाप्राणांस्त्यजताप्रियंकृतमितिरामस्यमतमितिशेषः तथा
स्मन्मरणेनापिरामस्तथामंस्यतीतिभावः ॥१२॥ सुखीति सुखित्वमेवपरमगतिप्राप्त्यादर्शयति रावणेनेत्यादि मुक्तश्चेति अनेनसर्वतिर्यग्योनिराजत्वंकपींद्रस्यसूचितं गतश्चपरमांगतिं रामानुग्रहा
दितिशेषः ॥ १३ ॥ जटायुषोविनाशेन प्रागितिशेषः यदिपुनर्मुहूर्तमपियुद्धेरावणंनिरुंध्यात्तदारामदृग्गोचरोरावणःसीतांनहरेदितिभावः राज्ञोदशरथस्यचद्राग्विनाशेन यदिपक्षमात्रमपिराज
जीवनंस्यात्तदारामंप्रत्यानयेदेवेतिभावः वैदेहीहरणंतुस्पष्टमेववानराणांप्राणसंशयकारणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ विकृतंअरण्यवासवालिवधरक्षोवधरूपं इदंचअस्मन्मरणरूपंच कैकेय्यावर

अन्योन्यमुपकुर्वंतिस्नेहकारुण्ययंत्रिताः॥ ततस्तस्योपकारार्थंत्यजतात्मानमात्मना॥ ११॥ प्रियंकृतंहिरामस्यधर्मज्ञेनजटायुषा॥ राघवार्थेपरि
श्रांतावयंसंत्यक्तजीविताः॥ १२॥ कांताराणिप्रपन्नाःस्मनचपश्यामभैथिलीम्॥ ससुखीगृध्रराजस्तुरावणेनहतोरणे॥ मुक्तश्चसुग्रीवभयाद्ग
तश्चपरमांगतिम्॥ १३॥ जटायुषोविनाशेनराज्ञोदशरथस्यच॥ हरणेनचवैदेह्याःसंशयंहरयोगताः॥ १४॥ रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्येसहसी
तया॥ राघवस्यचबाणेनवालिनश्चतथावधम्॥ १५॥ रामकोपादशेषाणांरक्षसांचतथावधम्॥ कैकेय्यावरदानेनइदंचविकृतंकृतम्॥ १६॥ त
दसुखमनुकीर्तितंवचोभुविपतितांश्चनिरीक्ष्यवानरान्॥ भृशचकितमतिर्महामतिःकृपणमुदाहृतवान्सगृध्रराजः॥ १७॥ तत्तुश्रुत्वातथावाक्यमं
गदस्यमुखोद्गतम्॥ अब्रवीद्वचनंगृध्रस्तीक्ष्णतुंडोमहास्वनः॥ १८॥ कोयंगिराघोषयतिप्राणैःप्रियतरस्यमे॥ जटायुषोवधंभ्रातुःकंपयन्निवमेम
नः॥ १९॥ कथमासीज्जनस्थानेयुद्धंराक्षसगृध्रयोः॥ नामधेयमिदंभ्रातुश्चिरस्याद्यमयाश्रुतम्॥ २०॥ इच्छेयंगिरिदुर्गाच्चभवद्भिरवतारितुम्॥
यवीयसोगुणज्ञस्यश्लाघनीयस्यविक्रमैः॥ २१॥ अतिदीर्घस्यकालस्यपरितुष्टोस्मिकीर्तनात्॥ तदिच्छेयमहंश्रोतुंविनाशंवानरर्षभाः॥ २२॥

दानेनैवकृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ भृशचकितमतिःक्षुभितचित्तः कृपणंदीनम् ॥ १७ ॥ अस्यैवप्रपंचस्तत्त्विति ॥१८॥ कोघोषयतिसमयाप्रष्टव्यइतिशेषः ॥ १९ ॥ प्रश्नमेवाह कथमिति ॥ २० ॥
गिरिदुर्गाद्भवद्भिरवतारितुमिच्छेयं आत्मानमितिशेषः अवतारणफलमाह यवीयसइति कनिष्ठस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ श्रोतुमिच्छेयं युष्मत्समीपमागत्येतिशेषः अन्वयस्तुयस्यरामःप्रियःपुत्रःसद
शश्चोममभ्रातुःतस्यैवजटायुषःसखाऽस्तत्स्नेहाद्नुप्रयतमानस्यतस्यजनस्थानवासिनस्तस्यप्रसिद्धविक्रमस्यजटायुषोविनाशःकथमभवदितितस्यविनाशंश्रोतुमिच्छेयमिति कथंसखेत्यन्वय
स्तुनोचितः तदुत्तरस्याप्रेःभावात् ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ स्वस्यावतारणसापेक्षत्वेहेतुमाह सूर्यैति ॥२४ ॥ अवतर्तुमवतारयितुम् ॥ २५॥ शरमानः ॥ कतकरीत्यासप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा० आदिकाव्येकि०
षट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ भ्रष्टस्वरमपिलक्षणवचनस्वरापेक्षयाभ्रष्टस्वरमित्यर्थः तेनस्वरेणयद्यपिसनिश्चितशोकःपरितुष्टोस्मीतिश्रद्धेयवचनोभवतितथापिनश्रद्दधुः य

भ्रातुर्जटायुषस्तस्यजनस्याननिवासिनः ॥ तस्यैवचममभ्रातुःसखादशरथःकथम् ॥ २३ ॥ यस्यरामःप्रियःपुत्रोज्येष्ठोगुरुजनप्रियः ॥ सूर्यांशुद
ग्धपक्षत्वान्नशक्नोमिविसर्पितुम् ॥ २४ ॥ इच्छेयंपर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० किष्किंधाकांडेषट्पंचाशः
सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शोकाद्भ्रष्टस्वरमपिश्रुत्वावानरयूथपाः ॥ श्रद्दधुर्नैवतद्वाक्यंकर्मणातस्यशंकिताः ॥ १ ॥ तेप्रायमुपविष्टास्तुदृष्ट्वागृध्रं
प्लवंगमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिंतदारौद्रांसर्वान्नोभक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथाप्रायमासीनान्यदिनोभक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्याभविष्यामःक्षिप्रंसिद्धिमितोग
ताः ॥ ३ ॥ एतांबुद्धिंततश्चक्रुःसर्वेतेहरियूथपाः ॥ अवतार्यगिरेःशृंगाद्गृध्रमाहांगदस्तदा ॥ ४ ॥ बभूवर्क्षरजोनामवानरेंद्रःप्रतापवान् ॥ ममार्यःपा
र्थिवःपक्षिन्धार्मिकौतस्यचात्मजौ ॥ ५ ॥ सुग्रीवश्चैववालीचपुत्रौघनबलावुभौ ॥ लोकेविश्रुतकर्माभूद्राजावालीपितामम ॥ ६ ॥ राजाकृत्स्न
स्यजगतइक्ष्वाकूणांमहारथः ॥ रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनम् ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया ॥ पितुर्निर्देशनिरतोधर्मंपं
थानमाश्रितः ॥ ८ ॥ तस्यभार्याजनस्थानाद्रावणेनहृतावलात् ॥ रामस्यतुपितुर्मित्रंजटायुर्नामगृध्रराट् ॥ ९ ॥ ददर्शसीतांवैदेहींह्रियमाणांविहाय
सा ॥ रावणंविरथंकृत्वास्थापयित्वाचमैथिलीम् ॥ परिश्रांतश्चवृद्धश्चरावणेनहतोरणे ॥ १० ॥ एवंगृध्रोहतस्तेनरावणेनबलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि
रामेणजगामगतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥ ततोममपितृव्येणसुग्रीवेणमहात्मना ॥ चकारराघवःसख्यंसोऽवधीत्पितरंमम ॥ १२ ॥

नस्तस्यकर्मणाशंकिताः भक्षणार्थंवंचनमेवकरोतिनिवुद्धेतिभावः ॥ १ ॥ तदेवाह चक्रुरित्यादि अस्यार्धस्येतीतिशेषः ॥ २ ॥ सिद्धिंमरणरूपाम् ॥ ३ ॥ एतांबुद्धिंभक्षणाभीष्टत्वबुद्धिम् ॥४॥
कोयंघोषयतीतिप्रथमप्रश्नोत्तरमाह बभूवेति आर्यःपितामहः पार्थिवोवानराणामितिशेषः ॥ ५ ॥ घनबलौवहुबलौ ओघबलावितिपाठांतरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रावणेनविहायसी
तिपाठेक्रियमाणामितिशेषः स्थापयित्वाभूमावितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ क्रियमाणामित्यत्र

सपितृवधेकारणमाह ममेति निरुद्धोनिरुद्धराज्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ धयमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
किष्किधाकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ कनकरीत्याष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥श्री॥ ॥ त्यक्तजीवितैःत्यक्तजीवनाशभयैः सबाष्पोऽश्रुपूर्णनयनः सबाष्पानितिपाठांतरम् ॥ १ ॥ आ
ख्यातआख्यातवंतः ॥ २ ॥ तदपिभ्रातृवधमपि ॥ ३ ॥ अद्यशक्तिर्नास्तीत्यनेनपूर्वंमहतीशक्तिरासीदितिसूचितं तदेवाह पुरेति पुरापूर्वंवृत्रवधेवृत्तेसतिसजटायुरहंचजयैषिणौवृत्रवधेनेंद्रस्या

ममपित्रानिरुद्धोहिसुग्रीवःसचिवैःसह ॥ निहत्यवालिनंरामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥ सराज्येस्थापितस्तेनसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ राजावानर
मुख्यानांतेनप्रस्थापितावयम् ॥ १४ ॥ एवंरामप्रयुक्तास्तुमार्गमाणास्ततस्ततः ॥ वैदेहींनाधिगच्छामोरात्रौसूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ तेवयंदंडकार
ण्यंविचित्यसुसमाहिताः ॥ अज्ञानात्तुप्रविष्टाःस्मधरण्याविवृतंबिलम् ॥ १६ ॥ मयस्यमायाविहितंतद्बिलंचविचिन्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्रनोमासो
योराज्ञासमयःकृतः ॥ १७ ॥ तेवयंकपिराजस्यसर्वेवचनकारिणः ॥ कृतांसंस्थामतिक्रांताभयात्प्रायमुपासिताः ॥ १८ ॥ क्रुद्धेतस्मिंस्तुकाकुत्स्थे
सुग्रीवेचसलक्ष्मणे ॥ गतानामपिसर्वेषांतत्रनोनास्तिजीवितम् ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेसप्तपं
चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ इत्युक्तःकरुणंवाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥ सबाष्पोवानरान्गृध्रःप्रत्युवाचमहास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान्सममभ्रा
ताजटायुर्नामवानराः ॥ यमाख्यातहतंयुद्धेरावणेनबलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपिमर्षये ॥ नहिमेशक्तिरस्त्यद्यभ्रातुर्वैरविमोक्ष
णे ॥ ३ ॥ पुरावृत्रवधेवृत्तेसचाहंचजयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौस्वोज्वलंतंरश्मिमालिनम् ॥ ४ ॥ आवृत्त्याकाशमार्गेणजवेनस्वर्गतौभृशम् ॥
मध्यंप्राप्तेतुसूर्येतुजटायुरवसीदति ॥ ५ ॥ तमहंभ्रातरंदृष्ट्वासूर्यरश्मिभिरर्दितम् ॥ पक्षाभ्यांछादयामासस्नेहात्परमविह्वलम् ॥ ६ ॥ निर्दग्धपत्रः
पतितोविंध्येऽहंवानरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुःप्रवृत्तिंनोपलक्षये ॥ ७ ॥

निर्बलत्वंनिर्णीयतज्जयैषिणौभूत्वाप्रथममाकाशमार्गेणस्वर्गंगतौततोगरुडवद्दृशंजवेनतंविजित्यआवृत्त्याप्रत्यावृत्त्यादित्यंदर्पादुपयातौस्वः अथतमुपयातयोरावयोर्मध्येजटायुःसवितरिमध्यं
प्राप्तेऽवसीदतिस्मेतिकतकः अन्येतुजयैषिणौपरस्परंयेनोत्पत्त्यादित्यःप्रथमंप्राप्यतेसआवयोःप्रबलइतिप्रतिज्ञापूर्वमितिशेषइत्याहुः तेषामावृत्त्येतिपदस्येंद्रप्रसंगस्यचासंगतिः ॥ ४ ॥ ५ ॥
छादयामास अपरोक्षेपिलिडुत्तमआर्षः ॥ ६ ॥ निर्दग्धपक्षःसूर्यकिरणैरितिशेषः भ्रातुर्जटायुषःप्रवृत्तिमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

जटायुषोभ्रात्रेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ यदिजटायुषोरामभक्तस्यभ्रातायदिचमकथितंरामवृत्तांतद्रूपंवस्तुनेत्वयाश्रुतंयदिचतस्यरक्षसोनिलयंजानासितर्ह्याख्याहीतिप्रार्थनेलोट् ॥ ९ ॥ अदीर्घद
र्शिनंतान्यनर्थविचारासमर्थंरावणमंतिकेदूरेवातिष्ठंतंयदिजानासितदानःशंस ॥ १० ॥ ११ ॥ रामस्यसाह्यंरामकार्यप्रवृत्तानांयुष्माकंसहायत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥ वारुणान्लोकान्जलप्रधा
नान्लोकान् त्रैविक्रमान्त्रिविक्रमावतारेआक्रांतान्भूरादिलोकान् देवासुरविमर्दास्तद्युद्धानि हिश्वार्थे अमृतस्यमंथनंच अनेनचब्रह्माहरादिक्षणमारभ्यैतत्क्षणपर्यंतंसर्ववृत्तांतज्ञत्वंस्वस्यनिवे

जटायुषस्त्वेवमुक्तोभ्रात्रासंपातिनातदा ॥ युवराजोमहाप्राज्ञःप्रत्युवाचांगदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषोयदिभ्राताश्रुतंतेगदितंमया ॥ आख्याहियदिजानासिनिलयंतस्यरक्षसः ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शिनंतंवैरावणंराक्षसाधमम् ॥ अंतिकेयदिवादूरेयदिजानासिशंसनः ॥ १० ॥ ततोब्रवीन्महातेजाभ्राताज्येष्ठोजटायुषः ॥ आत्मानुरूपंवचनंवानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ निर्दग्धपक्षोगृध्रोहंगतवीर्यःप्लवंगमाः ॥ वाङ्मात्रेणापिरामस्यकरिष्येसाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामिवारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ देवासुरविमर्दांश्चह्यमृतस्यविमंथनम् ॥ १३ ॥ रामस्ययदिदंकार्यंकर्तव्यंप्रथमंमया ॥ जरयाचहृतंतेजःप्राणाश्चशिथिलाममम ॥ १४ ॥ तरुणीरूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता ॥ क्रियमाणामयादृष्टारावणेनदुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचभामिनी ॥ भूषणान्यपविध्यंतीगात्राणिचविधुन्वती ॥ १६ ॥ सूर्यप्रभेवशैलाग्रेतस्याःकौशेयमुत्तमम् ॥ असितेराक्षसेभातियथाविद्युदिवांबरे ॥ १७ ॥ तांतुसीतामहंमन्येरामस्यपरिकीर्तनात् ॥ श्रूयतांमेकथयतोनिलयंतस्यरक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्रातावैश्रवणस्यच ॥ अध्यास्तेनगरींलंकांरावणोनामराक्षसः ॥ १९ ॥ इतोद्वीपेसमुद्रस्यसंपूर्णेशतयोजने ॥ तस्मिँल्लंकापुरीरम्यानिर्मिताविश्वकर्मणा ॥ २० ॥ जांबूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैःकांचनवेदिकैः ॥ प्रासादैर्हेमवर्णैश्चमहद्भिःसुसमाकृता ॥ २१ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेनमहताचसमन्विता ॥ तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनी ॥ २२ ॥ रावणांतःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ जनकस्यात्मजांराज्ञस्तस्यांद्रक्ष्यथमैथिलीम् ॥ २३ ॥

दितम् ॥ १३ ॥ रामस्येदंकार्यंप्रथममवश्यंमयाकर्तव्यंपरंतु जरादिमत्त्वादशक्यमितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तांतुरावणक्रियमाणत्वेनदृष्टां सीतात्वेनज्ञानेहेतुः राम
स्यपरिकीर्तनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ साचलंकेतःशतयोजनेशतयोजनात्परतःस्थितेसमुद्रस्यद्वीपेनिष्ठतीतिशेषः तस्मिन्द्वीपेसालंकापुरीविश्वकर्मणानिर्मिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्यां
मैथिलींद्रक्ष्यथ ॥ २३ ॥

एतद्दर्शेलंकायामित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः देवयोनित्वेनदिव्यज्ञानेनयूयंतांदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथेत्यपिपश्यामि अतोनिःसंशयंगच्छतेतिशेषः अथस्वस्यदेवयोनित्वप्रदर्शनशेषतया पक्षिमार्गानाह आद्यइति पंथाआकाशमार्गः अन्येधान्यजीविनःपारावतादयः ॥ २४ ॥ बलिभोजाःकाकाः वृक्षफलाशनाःशुकादयः भासाःपक्षिविशेषाः ॥ २५ ॥ बलवीर्येत्यादिहंस विशेषणम् ॥ २६ ॥ वैनतेयाद्विनतापुत्रादरुणात् तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तुममाग्रजइतिअरण्येजटायुवाक्यात् एवंदिव्यज्ञानेनयुष्मद्वृत्तज्ञानम् ॥ २७ ॥ युष्मत्सहायकरणंचवैरशुद्ध्या

"लंकायामभिगुप्तायांसागरेणसमंततः॥ संप्राप्यसागरस्यांतंसंपूर्णशतयोजने॥ आसाद्यदक्षिणंकूलंततोद्रक्ष्यथरावणम्॥ तत्रैवत्वरिताःक्षिप्रं विक्रमध्वंप्लवंगमाः" ॥ ज्ञानेनखलुपश्यामिदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथ॥ आद्यःपंथाःकुलिंगानांयेचान्येधान्यजीविनः॥ २४॥ द्वितीयोबलिभोजानांयेच वृक्षफलाशनाः॥ भासास्तृतीयंगच्छंतिक्रौंचाश्चकुररैःसह ॥ २५ ॥ श्येनाश्चतुर्थंगच्छंतिगृध्रागच्छंतिपंचमम्॥ बलवीर्योपपन्नानांरूपयौवनशालिनाम्॥ २६॥ षष्ठस्तुपंथाहंसानांवैनतेयगतिःपरा॥ वैनतेयाच्चनोजन्मसर्वेषांवानरर्षभाः॥ २७॥ गर्हितंतुकृतंकर्मयेनस्मपिशिताशिनः॥ प्रतिकार्यंचमेतस्यवैरंभ्रातृकृतंभवेत्॥ २८ ॥ इहस्थोहंप्रपश्यामिरावणंजानकींतथा॥ अस्माकमपिसौपर्णंदिव्यंचक्षुर्बलंतथा॥ २९ ॥ तस्मादाहारवीर्येणनिसर्गेणचवानराः॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयंपश्यामनित्यशः ॥ ३० ॥ अस्माकंविहितावृत्तिर्निसर्गेणचदूरतः॥ विहितावृक्षमूलेतुवृत्तिश्चरणयोधिनाम्॥ ३१ ॥ उपायोदृश्यतांकश्चिल्लंघनेलवणांभसः॥ अभिगम्यतुवैदेहींसमृद्धार्थागमिष्यथ॥ ३२॥ समुद्रंनेतुमिच्छामिभवद्भिर्वरुणालयम्॥ प्रदास्याम्युदकंभ्रातुःस्वर्गतस्यमहात्मनः॥ ३३ ॥ ततोनीत्वातुतंदेशंतीरेनदनदीपतेः॥ निर्दग्धपक्षंसंपातिंवानराःसुमहौजसः॥ ३४॥

स्वप्रयोजनमपीत्याह गर्हितमिति येनरावणेनपरदारहरणरूपंगर्हितंकर्मकृतंतस्यपिशिताशिनोभ्रातृकृतंवैरमुद्दिश्ययत्प्रतिकार्यंतच्चमेकृतंभवेत् युष्मत्प्रवर्तनेनेतिशेषः ॥ २८ ॥ ननुकथंलंकास्थासीतेतित्वयाज्ञातंतत्राह इहस्थइति सौपर्णंसुपर्णलिंगकचक्षुष्मतीविद्यासिद्धिजं साचविद्याबह्वृचब्राह्मणेतृतीयपंचिकायामुक्ता ॥ २९ ॥ तस्मादुक्तविद्यासिद्धेः निसर्गेणाहारवीर्येणचमांसविशेषाहारबलेनच आङत्रविधौ साग्रात्किंचिदधिकाद्योजनशतात् ॥ ३० ॥ अस्माकंतुनिसर्गेणजातिस्वभावेनदूरतःदूरवर्तिदर्शनबलसंपादकेनभक्ष्यविशेषेणवृत्तिर्विहिता धात्रेतिशेषः कुक्कुटादीनांतुस्वावासवृक्षमूलेएवतावद्दूरदृष्टिमात्रसंपादिकाचवृत्तिर्विहिता ॥ ३१ ॥ गमिष्यथकिष्किंधामितिशेषः ॥ ३२ ॥ नेतुंनाययितुम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ मृगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकि० अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृतकरीत्याएकोनषष्टितमः ॥५९॥ ॥ ततइति तेप्लवगर्षभाअमृतास्वादंगृध्रराजाभिभाषितंनिशम्यहर्षादिवतद्वदतःअनुवदंतोहृष्टाबभूवुरित्यर्थः वदतइत्यत्रनुमभावआर्षः ॥ १ ॥ अब्रवील्लंकायांसीतादर्शनंत्वदेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकमपिवेतिदाक्ष्यवापृच्छदित्यर्थः भूतलादुत्थायप्रायोपवेशंत्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रश्नमेवाह केति सीतांकोहरतिस्मह्रियमाणाचकेनदृष्टात्वयान्येनापिवाहृताचकुत्रावर्ततेइतिसर्वंभवानाख्यातु सामान्यतःश्रुत्वाप्रायोपवेशादुत्थितानांविशिष्यवदत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ कोजानकीहर्तास्वयंरामबाणानांविक्रमंनचिंतयतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ प्रतिसंमुक्तान्त्यक्तप्रायोपवेशान् सीताश्रुतिसमाहितान्सीता

तंपुनःप्रापयित्वाचतंदेशंपतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानराहृष्टाःप्रवृत्तिमुपलप्स्यते ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तदमृतास्वादंगृध्रराजेनभाषितम् ॥ निशम्यवदतोहृष्टास्तेवचःप्लवगर्षभाः ॥ १ ॥ जांबवान्वानरश्रेष्ठःसहसर्वैःप्लवंगमैः ॥ भूतलात्सहसोत्थायगृध्रराजानमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्वसीताकेनवादृष्टाकोवाहरतिमैथिलीम् ॥ तदाख्यातुभवान्सर्वंगतिर्भववनौकसाम् ॥ ३ ॥ कोदाशरथिबाणानांवज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयंलक्ष्मणमुक्तानांनचिंतयतिविक्रमम् ॥ ४ ॥ सहरीन्प्रतिसंमुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन्प्रीतइदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिहवैदेह्यायथामेहरणंश्रुतम् ॥ येनचापिममाख्यातंयत्रचायतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन्गिरौदुर्गेबहुयोजनमायते ॥ चिरान्निपतितोवृद्धःक्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥ तंमामेवंगतंपुत्रःसुपार्श्वोनामनामतः ॥ आहारेणयथाकालंबिभर्तिपततांवरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तुगंधर्वास्तीक्ष्णकोपाभुजंगमाः ॥ मृगाणांतुभयंतीक्ष्णंततस्तीक्ष्णक्षुधावयम् ॥ ९ ॥ सकदाचित्क्षुधार्तस्यममाहाराभिकांक्षिणः ॥ गतःसूर्येहनिप्राप्तोममपुत्रोह्यनामिषः ॥ १० ॥ समयाहारसंरोधात्पीडितःप्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्ययथातत्त्वमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

विषयवृत्तांतश्रवणेसावधानान्पुनराश्वासयन्नन्यसाक्षिकताप्रदर्शनेनभूयःस्वोक्तार्थंप्रत्यापयन् ॥ ५ ॥ वैदेह्याहरणंयथामेमयाश्रुतंयेनचममाख्यातंयत्रसाआयतलोचनावर्ततइतिश्रुतंतदपीहेदानींश्रूयताम् ॥ ६ ॥ तदेवाह अहमिति दुर्गेदुर्गमे क्षीणःप्राणोबलंपराक्रमश्चयस्यसः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामाः स्त्रीकामावैगंधर्वाइतिश्रुतेः यथाकामादिविषयेगंधर्वादेस्तैक्ष्ण्यंस्वभावात्ततएवस्वभावादेववयंपतगास्तीक्ष्णक्षुधाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यस्मादेवमतःक्षुधार्तस्यातएवाहारकांक्षिणोममाहारार्थंसूर्येहनिअह्निसूर्येसूर्योदयकालेगतोममपुत्रःसायमनामिषःप्राप्तआगतः ॥ १० ॥ यतएवमतःसममप्रीतिवर्धनःमयाहारसंरोधात्पीडितोदुर्वचनेनखेदंप्रापितःसन्मामनुमान्यक्षमापयित्वायथातत्त्वमिदंवक्ष्यमाणंवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

तुसमाश्रितःस्थितः ॥ १२ ॥ पंथानंसन्निरोद्धुमवस्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ सूर्योदयसमप्रभांउदयकालिकसूर्यसमप्रभाम् ॥ १४ ॥ तौस्त्रीपुरुषौ कृतनिश्चयःइमावेवहत्वापितुरभ्यवहारार्थंने
ष्यामीतिकृतनिश्चयइत्यर्थः ततस्तेनविनीतेनसतासाम्नैवपंथानमभियाचितोस्मि अतएवासौल्पकइतिशेषः ॥ १५ ॥ तत्रहेतुर्नहिसामेति ॥ १६ ॥ अथसस्त्रीकस्यतस्यगमनानंतरंखेचरैर्भूतैः
सिद्धचारणादिभिःसमाजितःपूजितोस्मि ॥ १७ ॥ दिष्ट्याजीवतिसीतेतिपाठः दिष्ट्यासीतात्वदृष्टिपथंप्राप्ताजीवतिस्म त्वयातद्धननस्येषत्करत्वात् एवंपूजयित्वामांमहर्षयोब्रुवन् असौत्वयाद
ष्टःपुरुषःसकलत्रःकथंचित्कुशलंगतोतोऽसंशयंनस्वस्त्यस्तुइतिकतकः अन्येनुदिष्ट्याजीवसितातेतीतिपाठः हेतातत्वंदिष्ट्यारावणंप्राप्यापिजीवसीत्यब्रुवन् यतोसौसकलत्रोऽतोऽसंशयंत्वांस

अहंतातयथाकालमामिषार्थीखमाप्लुतः ॥ महेंद्रस्यगिरेर्द्वारमावृत्यसुसमाश्रितः ॥ १२ ॥ तत्रसत्वसहस्राणांसागरांतरचारिणाम् ॥ पंथानमे
कोध्यवसंसन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १३ ॥ तत्रकश्चिन्मयादृष्टःसूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियमादायगच्छन्वैभिन्नांजनचयोपमः ॥ १४ ॥ सोहमभ्यव
हारार्थीतौदृष्ट्वाकृतनिश्चयः ॥ तेनसाम्नाविनीतेनपंथानमनुयाचितः ॥ १५ ॥ नहिसामोपपन्नानांप्रहर्ताविद्यतेभुवि ॥ नीचेष्वपिजनःकश्चित्किमंग
वत्नद्विधः ॥ १६ ॥ सयातस्तेजसाव्योमसंक्षिपन्निववेगितः ॥ अथाहंखेचरैर्भूतैरभिगम्यसभाजितः ॥ १७ ॥ दिष्ट्याजीवतिसीतेतिअब्रुवन्मांमह
र्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोसौगतस्तेस्वस्त्यसंशयम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्ततोहंतैःसिद्धैःपरमशोभनैः ॥ सचमेरावणोराजारक्षसांप्रतिवेदितः ॥ १९ ॥ प
श्यन्दाशरथेर्भार्यांरामस्यजनकात्मजाम् ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयांशोकवेगपराजिताम् ॥ २० ॥ रामलक्ष्मणयोर्नामक्रोशंतींमुक्तमूर्धजाम् ॥ एषका
लात्ययस्तातइतिवाक्यविदांवरः ॥ २१ ॥ एतदर्थंसमग्रंमेसुपार्श्वःप्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वापिहिमेबुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ २२ ॥ अपक्षोहिक
थंपक्षीकर्मकिंचित्समारभेत् ॥ यत्तुशक्यंमयाकर्तुंवाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥ २३ ॥ श्रूयतांतत्रवक्ष्यामिभवतांपौरुषाश्रयम् ॥ वाङ्मतिभ्यांहिसर्वेषां
करिष्यामिप्रियंहिवः ॥ २४ ॥

शयमप्राप्यगतोऽतस्तेस्वस्तिजातमित्यर्थमाहुः ॥ १८ ॥ अथसहर्तारावणइतिसारामभार्येतिचाहंप्रतिवेदितः
॥ १९ ॥ अतोहंभ्रष्टाभरणत्वादिगुणांरामभार्यांपश्यन्स्थितइत्येषतावन्मेकालात्ययःकालातिपातहेतुरितिसमयमेनदर्थंवाक्यविदांवरःसुपार्श्वोमेप्रत्यवेदयत् तत्श्रुत्वापीति सामान्यतःपूर्वंमया
दृष्टमपिपुत्राद्धर्तारावणोहृतारामपत्नीतिनिश्चित्यश्रुत्वापि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वाग्बुद्धिभ्यांसाध्योयोगुणउपकारलक्षणस्तन्मात्रवर्तनशीलेन ॥ २३ ॥ पौरुषाश्रयंपराक्रमप्रतिष्ठाभूतं किं
चैषउपकारोनकेवलंभवत्प्रयोजनएवापितुस्वप्रयोजनफलोपीत्याह वाङ्मतिभ्यामिति दाशरथेःकार्यमुद्दिश्यवःसर्वेषांवाङ्मतिभ्यांयत्प्रियंकरिष्यामितन्ममैवकार्यं अत्रसंशयोन ॥ २४ ॥

तत्तस्मान्मयाभवतांकार्यसिद्धेरसंशयंदृष्टत्वात्भवंतोवश्यंकार्येयतंतामितिशेषः ॥ २५ ॥ विहिताः विधात्रेतिशेषः ॥ २६ ॥ त्राणनिग्रहेत्राणेनिग्रहेचपर्याप्ताः समाहारद्वंद्वः यद्यपिदशग्री
वोलोकदुष्प्राप्यबलस्तथापिभवतांरामलक्ष्मणसहायत्वेनैवसमर्थानांसुकरएवेतिभावः ॥ २७ ॥ कालसंगःकालविलंबः सज्जंतेअलसाभवंति ॥२८॥ हरमानः ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०
आ०कि०एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ कत० ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ जनितप्रत्ययःएष्यंत्यन्वेषकाइतिनिशाकरमुन्युक्तरीत्यारामदूतागमनदर्शनान्निशाकरेककपक्षप्ररो

यद्धिदाशरथेःकार्यममतन्नात्रसंशयः ॥ तद्भवंतोमतिश्रेष्ठाबलवंतोमनस्विनः ॥ २५ ॥ प्रहिताःकपिराजेनदेवैरपिदुरासदाः ॥ रामलक्ष्मणबाणा
श्चविहिताःकंकपत्रिणः ॥ २६ ॥ त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ कामंखलुदशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतांतुसमर्थानांनकिंचिद
पिदुष्करम् ॥ २७ ॥ तदलंकालसंगेनक्रियतांबुद्धिनिश्चयः ॥ नहिकर्मसुसज्जंतेबुद्धिमंतोभवद्विधाः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधा
कांडएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःकृतोदकंस्नातंतंगृध्रंहरियूथपाः ॥ उपविष्टागिरौरम्येपरिवार्यसमंततः ॥ १ ॥ तमंगदमुपासी
नंतैःसर्वैर्हरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययोहर्षात्संपातिःपुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वानिःशब्दमेकाग्राःशृण्वंतुहरयोमम ॥ तथ्यंसंकीर्तयिष्यामियथाजाना
मिमैथिलीम् ॥ ३ ॥ अस्यविंध्यस्यशिखरेपतितोस्मिपुरानघ ॥ सूर्यतापपरीतांगोनिर्दग्धःसूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तुषड्रात्राद्विवशोविक्लल
न्निव ॥ वीक्षमाणोदिशःसर्वानाभिजानामिकिंचन ॥ ५ ॥ ततस्तुसागरान्शैलान्नदीःसर्वाःसरांसिच ॥ वनानिचप्रदेशांश्चनिरीक्ष्यमतिरागता
॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णःकंदरोदरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरेविंध्योयमितिनिश्चितः ॥ ७ ॥ आसीच्चात्राश्रमंपुण्यंसुरैरपिसुपूजितम् ॥ ऋषि
र्निशाकरोनामयस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥ ८ ॥ अष्टौवर्षसहस्राणितेनास्मिन्नृषिणागिरौ ॥ वसतोममधर्मज्ञस्वर्गतेतुनिशाकरे ॥ ९ ॥

दादिदर्शनाच्चनिशाकरवचसिविश्वस्तः हर्षात्पक्षलाभजनितहर्षात्आत्मानमुपासीनमंगदंप्रतिपुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ तथ्यंमैथिलींजानामीतिमद्वाक्यंसत्यंयथाभवद्भिःप्रतिपत्तव्यंतथासंकीर्तयि
ष्यामि ॥ ३ ॥ सूर्यरश्मिभिर्निर्दग्धोतएवविवशः षड्रात्रात्परंलब्धसंज्ञःविक्ललन्निवपरमार्तएवसन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कंदराण्युदरेयस्यसचासौकूटवान्शृंगवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मिन्नाश्रमे
उग्रतपाअभवदितिसंधिरार्षः ॥ ८ ॥ निशाकरेऋषौस्वर्गतेतेनविनात्रगिरौवसतोममाष्टौवर्षसहस्राणिगतानीतिशेषः ॥ ९ ॥

अथतस्मिन्निकालिकींतद्दर्शनप्रवृत्तिमाह अवतीर्येति तीक्ष्णदर्भांतीक्ष्णाग्रादर्भायस्याम् ॥ १० ॥ तमृषिंद्रष्टुकामोस्मि द्रष्टुकामोभूवमित्यर्थः अतएवदुःखेनतदभ्याशमभ्यागतः ननुतद्धा
सोचेतित्वयाकथंज्ञातमतआह जटायुषेति अधिगतःप्राप्तःसेवितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदङ्मुखमुपावृत्तंसमुद्रेस्नात्वोदङ्मुखतयाप्रत्यावृत्तम ॥ १४ ॥ तस्यस्वसेवायोग्यत्वप्रदर्श
नायतिर्यग्योनिसेव्यत्वंतपोमहिमजंदर्शयति तमृक्षाइति ॥ १५ ॥ प्राप्तमाश्रममागतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेरोम्णांवैकल्यंदृष्ट्वानावगम्यतेनप्रत्यभिज्ञायतेभवानित्यर्थः वैकल्यमेवाह अग्निद

अवतीर्यचविंध्याग्रात्कृच्छ्रेणविषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भांवसुमतींदुःखेनपुनरागतः ॥ १० ॥ तमृषिंद्रष्टुकामोस्मिदुःखेनाभ्यागतोभृशम् ॥ जटायु
षामयाचैववहुशोधिगतोहिसः ॥ ११ ॥ तस्याश्रमपदाभ्याशेववुर्वाताःसुगंधिनः ॥ वृक्षोनापुष्पितःकश्चिदफलोवानदृश्यते ॥ १२ ॥ उपेत्यचाश्र
मंपुण्यंवृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामःप्रतीक्षेचभगवंतंनिशाकरम् ॥ १३ ॥ अथपश्यामिदूरस्थमृषिंज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकंदुर्धर्षमुपावृत्त
मुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमृक्षाःसृमराव्याघ्राःसिंहानानासरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छंतिदातारंप्राणिनोयथा ॥ १५ ॥ ततःप्राप्तमृषिंज्ञात्वातानिस
त्वानिवैययुः ॥ प्रविष्टेराजनियथासर्वंसामात्यकंवलम् ॥ १६ ॥ ऋषिस्तुदृष्ट्वामांतुष्टःप्रविष्टश्चाश्रमंपुनः ॥ मुहूर्तमात्रान्निर्गम्यततःकार्यमपृच्छत
॥ १७ ॥ सौम्यवैकल्यतांदृष्ट्वारोम्णांतेनावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौपक्षौप्राणाश्चापिशरीरके ॥ १८ ॥ गृध्रौद्वौदृष्टपूर्वौमेमातरिश्वसमौजवे ॥ गृ
ध्राणांचैवराजानौभ्रातरौकामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठोऽवितस्त्वंसंपातेजटायुरनुजस्तव ॥ मानुषंरूपमास्थायगृह्णीतांचरणौमम ॥ २० ॥ किंतेव्या
धिसमुत्थानंपक्षयोःपतनंकथम् ॥ दंडोवाऽयंधृतःकेनसर्वमाख्याहिपृच्छतः ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० किष्किंधाकांडेषष्टितमःसर्गः
॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तद्दारुणंकर्मदुष्करंसहसाकृतम् ॥ आचचक्षेमुनेःसर्वंसूर्यानुगमनंतथा ॥ १ ॥

श्चौताविव अतएवशरीरकेअल्पेशरीरे प्राणाश्चाह्निकमवलेअपितेदग्धकल्पाः ॥ १८ ॥ अथप्रत्यभिज्ञामूलामभिज्ञामाह गृध्राविति ॥ १९ ॥ अवितोज्ञातः गृह्णीतामगृह्णीताम् ॥ २० ॥
किंकोदृशम् व्याधिसमुत्थानमितिषष्ठीतत्पुरुषः अयंदंडःव्रणकरःप्रहारःकेनधृतःकेनकृतः ॥ २१ ॥ पुरमानः ॥ ॥इतिश्री० रा० वा० आ० कि० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥७॥ ॥ कतकरी
त्याएकषष्टितमः ॥ ६१ ॥ ॥ तद्दारुणंकर्मइंद्रेणयुद्धरूपंअनेनदुष्करंसहसादर्पात्कृतंप्रथममाचचक्षे तथातदनंतरकृतंसूर्यानुगमनंसर्वंप्रकृतविंध्यपतनप्रयोजनत्वेनाचचक्षे ॥ १ ॥

तदेवाह भगवन्निति व्रणयुक्तत्वादिंद्रयुद्धेवज्रप्रहारजव्रणयुक्तत्वात्परिश्रांतस्तथापक्षनाशफलकानुचितकर्मकरणजलज्जया आकुलितेंद्रियश्चाहंप्रतिभाषितुंसम्यगुत्तरंदातुंनशक्नोमितथापि
कथंचिद्रवीमीतिशेषः ॥ २ ॥ संघर्षात्पतनविषयस्पर्धातः गर्वमोहितौइंद्रजयगर्वमोहितौ ॥ ३ ॥ पणंबध्वाप्रतिज्ञांकृत्वा प्रतिज्ञामेवाह रविरिति रविर्यावदस्तंमहागिरिंयायात्ततःप्रागावा
भ्यांरविरनुयातव्योऽनुप्राप्तव्यइतिप्रतिज्ञा ॥ ४ ॥ युगपद्यातावाकाशमितिशेषः अपश्यावदृष्टवंतौ ॥ ५ ॥ क्वचिदूर्ध्वदिक्प्रदेशविशेषे ॥ ६ ॥ आकाशंआकाशपथादर्वाक्तनंभूवर्तिवनम् शाद्व

भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जयाचाकुलेंद्रियः ॥ परिश्रांतोनशक्नोमिवचनंपरिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहंचैवजटायुश्चसंघर्षाद्गर्वमोहितौ ॥ आकाशंपति
तौदूराज्जिज्ञासंतौपराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरेबध्वामुनीनामग्रतःपणम् ॥ रविःस्यादनुयातव्योयावदस्तंमहागिरिम् ॥ ४ ॥ अप्यावांयुगप
त्प्राप्तावपश्यावमहीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानिनगराणिपृथक्पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषश्चक्वचिद्भूषणनिःस्वनः ॥ गायंतीःस्मांगनाबह्वीःपश्या
वोरक्तवाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्यचाकाशमादित्यपदमास्थितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनंशाद्वलसंस्थितम् ॥ ७ ॥ उपलैरिवसंछन्नादृश्यतेभूः
शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्चसंवीतासूत्रैरिववसुंधरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैवविंध्यश्चमेरुश्चसुमहागिरिः ॥ भूतलेसंप्रकाशंतेनागाइवजलाशये ॥ ९ ॥
तीव्रःस्वेदश्चखेदश्चभयंचासीत्तदावयोः ॥ समाविशतमोहश्चततोमूर्छाचदारुणा ॥ १० ॥ नचदिग्ज्ञायतेयाम्यानचाग्नेयीनवारुणी ॥ युगांतेनिय
तोलोकोहतोदग्धइवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्चमेहतंभूयश्चक्षुःप्राप्यतुसंश्रयम् ॥ यत्नेनमहताह्यस्मिन्मनःसंधायचक्षुषी ॥ १२ ॥ यत्नेनमहताभूयो
भास्करःप्रतिलोकितः ॥ तुल्यःपृथ्वीप्रमाणेनभास्करःप्रतिभातिनौ ॥ १३ ॥

लसंस्थितंशाद्वलानांबालतृणवद्देशानामिवसंस्थानंयस्यतत् ॥ ७ ॥ उपलैःसूक्ष्मपाषाणैः ॥ ८ ॥ नागागजाः ॥ ९ ॥ तदासवितरिमध्यंप्राप्तेमोहोदिङ्मोहस्ततोमोहादनंतरंदारुणामूर्छा सेंद्रि
यमनउपप्लुत्रोमूर्छा ॥ १० ॥ मोहमूर्छेएवप्रकाशयति नचेति युगांतेनियतोनियतदाहोपिलोकआवाभ्यांतत्कालेग्निनादग्धोहतइवदृष्टोभूत् ॥ ११ ॥ मनश्चमेभूयोभ्यधिकंसंश्रयंचक्षुःप्राप्यते
नसहहतंसौरतेजसाप्रतिहतदर्शनशक्तिकमभूत् अस्मिन्सूर्येपुनश्चक्षुषीमनश्चसंधाय ॥ १२ ॥ कथंसूर्योदृष्टइत्यत्रतत्प्रकारमाह तुल्यइति पृथ्व्यत्रजंबूद्वीपावच्छिन्नाबोध्या ॥ १३ ॥

ततःसूर्यदर्शनानंतरम् अनापृच्छ्यमोहवशादितिशेषः तंदृष्ट्वेति मोहात्पतंतंजटायुंदृष्ट्वा आकाशादात्मानंमुक्तवानिति सूर्यसमीपवर्त्याकाशप्रदेशादात्मानंस्वशरीरंजटायुरक्षणार्थंमुक्तवान् प क्षौविस्तार्यपतितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रमादाज्जटायुषस्त्राणविषयचित्ताभिषंगात् तत्रतस्मिन्काले निर्दग्धोनिर्दग्धपक्षः अथवायुपथात्पतन्नहमाशंकेअनुमितवान्नतुप्रत्यक्षतोदृष्टवानित्य र्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वथामर्तुमेवेच्छन्शिखरात्पतिष्येइत्याहेतिशेषः ॥ १७ ॥ साकमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेएकषष्टि

जटायुर्मामनापृच्छ्यनिपपातमहींततः ॥ तंदृष्ट्वातूर्णमाकाशादात्मानंमुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यांचमयागुप्तोजटायुर्नप्रदह्यत ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धःपतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशंकेतंनिपतितंजनस्थानेजटायुषम् ॥ अहंतुपतितोविंध्येदग्धपक्षोजडीकृतः ॥ १६ ॥ राज्याच्चहीनोभ्रात्रा चपक्षाभ्यांविक्रमेणच ॥ सर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्येशिखराद्गिरेः ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधाकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठमरुदंभृशदुःखितः ॥ अथध्यात्वामुहूर्तंचभगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौचतेप्रपक्षौचपुनरन्यौभविष्यतः ॥ चक्षुषीचैवप्राणाश्च विक्रमश्चबलंचते ॥ २ ॥ पुराणेसुमहत्कार्यंभविष्यंहिमयाश्रुतम् ॥ दृष्टंमेतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंमम ॥ ३ ॥ राजादशरथोनामकश्चिदिक्ष्वाकुव र्धनः ॥ तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यंचसहभ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्यति ॥ तस्मिन्नर्थेनियुक्तःसन्पित्रासत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतोरावणोनामतस्यभार्यांहरिष्यति ॥ राक्षसेंद्रोजनस्थानेअवध्यःसुरदानवैः ॥ ६ ॥ साचकामैःप्रलोभ्यंतीभक्ष्यैर्भोज्यैश्चमैथिली ॥ नभोक्ष्य तिमहाभागादुःखमग्नायशस्विनी ॥ ७ ॥ परमान्नंचवैदेह्याज्ञात्वादास्यतिवासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यंसुराणामपिदुर्लभम् ॥ ८ ॥

तमःसर्गः ॥ ६१ ॥ कनकगीत्याद्विषष्टितमः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ पक्षप्रपक्षौसूक्ष्मपक्षमहापक्षौ प्राणाःपुष्टप्राणाः चक्षुषीउद्भूतशक्तिके ॥ २ ॥ पुराणेनारदादिभिरुच्य मानेत्रविष्यरामचरितरूपेपुराणेश्रुत्वाविदितंतपसादृष्टंच ॥ ३ ॥ किंतत्तत्राह राजेत्यादि ॥ ४ ॥ तस्मिन्नर्थेअरण्यगमनरूपे ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रलोभ्यंतीप्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥ परमान्नंपायसम् ज्ञात्वानिराहारतामितिशेषः वासवोदास्यति स्वपुरुषद्वारेतिशेषः ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ आविद्धवेवंप्राप्यविवस्तान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषांदेवरक्षसांसदृशंबलवीर्यानुरूपंयुद्धमभवत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ प्रव्यथितालोकाभूरादयस्तत्रजाश्च

सर्वानाविद्धवित्र नवभूवतदाकश्चिद्युयुत्सोरस्यसंमुखे ॥ सर्वानाविद्धवित्र

ततःप्रविशतस्तस्यविविधायुधधारिणः ॥ विदुद्रुवुर्दिशःसर्वादर्शनादेवदेवताः ॥ ४ ॥ नवभूवतदाकश्चिद्युयुत्सोरस्यसंमुखे ॥ सर्वानाविद्धवित्र स्तांस्ततःशक्रोब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥ नभेतव्यंनगंतव्यंनिवर्तध्वंरणेसुराः ॥ एषगच्छतिपुत्रोमेयुद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततःशक्रसुतोदेवोजयंतइतिविश्रुतः ॥ स्यंदनाद्भुतकल्पेनसंग्रामेसोभ्यवर्तत ॥ ७ ॥ ततस्तेत्रिदशाःसर्वेपरिवार्यशचीसुतम् ॥ रावणस्यसुतंयुद्धेसमासाद्यप्रजघ्निरे ॥ ८ ॥ तेषांयुद्धंसमभवत्सदृशंदेवरक्षसां ॥ महेंद्रस्यचपुत्रस्यराक्षसेंद्रसुतस्यच ॥ ९ ॥ ततोमातलिपुत्रस्यगोमुखस्यसरावणिः ॥ सारथेःपातयामासशरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापितथाजयंतस्तस्यसारथिम् ॥ तंचापिरावणिःक्रुद्धःसमंतात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ सहिक्रोधसमाविष्टोबलीविस्फारितेक्षणः ॥ रावणिःशक्रतनयंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततोनानाप्रहरणाञ्छितधारान्सहस्रशः ॥ पातयामाससंक्रुद्धःसुरसैन्येषुरावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ॥ महांतिगिरिशृंगाणिपातयामासरावणिः ॥ १४ ॥ ततःप्रव्यथितालोकाःसंजज्ञेचतमस्ततः ॥ तस्यरावणपुत्रस्यशत्रुसैन्यानिनिघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तद्दैवतबलंसमंतात्तंशचीसुतम् ॥ बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानंतचान्योन्यंरक्षोवादेवतायवा ॥ तत्रतत्रविपर्यस्तंसमंतात्परिधावत ॥ १७ ॥ देवादेवान्निजघ्नुस्तेराक्षसान्राक्षसास्तथा ॥ संमूढास्तमसाच्छन्नाव्यद्रवन्नपरेतथा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरःपुलोमानामवीर्यवान् ॥ दैत्येंद्रस्तेनसंगृह्यशचीपुत्रोपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्यतंतुदौहित्रंप्रविष्टःसागरंतदा ॥ आर्यकःसहितस्यासीत्पुलोमायेनसाशची ॥ २० ॥ ज्ञात्वाप्रणाशंतुतदाजयंतस्याथदेवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततःसर्वाव्यथिताःसंप्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथसंक्रुद्धोबलैःपरिवृतःस्वकैः ॥ अभ्यधावतदेवांस्तान्मुमोचचमहास्वनम् ॥ २२ ॥

तमःसंजज्ञे रावणपुत्रमाययेतिशेषः ॥ १५ ॥ तंशचीसुतंहित्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ विपर्यस्तंविशीर्णं परिधावतपर्यधावत ॥ १७ ॥ १८ ॥ तेनजयंतमातामहेनपुलोम्ना ॥ १९ ॥ येनसाशची उत्पादितेतिशेषः ॥ २० ॥ प्रणाशमदर्शनं व्यथिताअतएवाप्रहृष्टाःखिन्नाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ ३६ ॥ समरेष्वनिवर्तिनोरक्षसांकीर्तिप्रतिकुद्धानांसुराणांराक्षसैःसहयुद्धंसमभवदितियोजना ॥ ३७॥३८॥३९॥४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥ ४५॥ तस्यसुमालिनः ॥४६॥४७॥४८॥

तथादित्यामहावीर्यौत्वष्टापूषाचतौसमम् ॥ निर्भयौसहसैन्येनतदाप्राविशतांरणे ॥ ३६ ॥ ततोयुद्धंसमभवत्सुराणांसहराक्षसैः ॥ क्रुद्धानांरक्षसां कीर्तिंसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३७ ॥ ततस्तेराक्षसाःसर्वेविबुधान्समरेस्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुःशतसहस्रशः ॥ ३८ ॥ देवाश्चराक्षसान्घोरा महाबलपराक्रमान् ॥ समरेविमलैःशस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३९ ॥ एतस्मिन्नंतरेरामसुमालीनामराक्षसः ॥ नानाप्रहरणैःक्रुद्धस्तत्सैन्यंसोभ्य वर्तत ॥ ४० ॥ सदैवतबलंसर्वंनानाप्रहरणैःशितैः ॥ व्यध्वंसयतसंक्रुद्धोवायुर्जलधरंयथा ॥ ४१ ॥ तेमहाबाणवर्षैश्चशूलप्रासैःसुदारुणैः ॥ हन्यमा नाःसुराःसर्वेनव्यतिष्ठंतसंहताः ॥ ४२ ॥ ततोविद्राव्यमाणेषुदैवतेषुसुमालिना ॥ वसूनामष्टमःक्रुद्धःसावित्रोवैव्यवस्थितः ॥ ४३ ॥ संवृतःस्वैरथा नीकैःप्रहरंतंनिशाचरम् ॥ विक्रमेणमहातेजावारयामाससंयुगे ॥ ४४ ॥ ततस्तयोर्महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ सुमालिनोवसोश्चैवसमरेष्वनि वर्तिनोः ॥ ४५ ॥ ततस्तस्यमहाबाणैर्वसुनासुमहात्मना ॥ निहतःपन्नगरथःक्षणेनविनिपातितः ॥ ४६ ॥ हत्वातुसंयुगेतस्यरथंबाणशतैश्चितम् ॥ गदांतस्यवधार्थायवसुर्जग्राहपाणिना ॥ ४७ ॥ ततःप्रगृह्यदीप्ताग्रांकालदंडोपमांगदाम् ॥ तांमूर्ध्निपातयामाससावित्रोवैसुमालिनः ॥ ४८ ॥ सा तस्योपरिचोल्काभापतंतीविबभौगदा ॥ इंद्रप्रमुक्तागर्जंतीगिराविवमहाशनिः ॥ ४९ ॥ तस्यनैवास्थिनशिरोनमांसंददृशेतदा ॥ गदयाभस्मतांनी तंनिहतस्यरणाजिरे ॥ ५० ॥ तंदृष्ट्वानिहतंसंख्येराक्षसास्तेसमंततः ॥ व्यद्रवन्सहिताःसर्वेक्रोशमानाःपरस्परम् ॥ विद्राव्यमाणावसुनाराक्षसाना वतस्थिरे ॥ ५१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ सुमालिनंहतंदृष्ट्वावसुनाभस्मसात्कृतम् ॥ स्वसै न्यंविद्रुतंचापिलक्षयित्वार्दितंसुरैः ॥ १ ॥ ततःसबलवान्क्रुद्धोरावणस्यसुतस्तदा ॥ निवर्त्यराक्षसान्सर्वान्मेघनादोव्यवस्थितः ॥ २ ॥ सरथेनम हार्हेणकामगेनमहारथः ॥ अभिदुद्रावसेनांतांवनान्यग्निरिवज्वलन् ॥ ३ ॥

॥४९॥५०॥५१॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ सुमालिनमिति ॥ १ ॥२॥ तांसेनांदेवसेनाम् ॥३॥

महत्कर्मयुद्धं निसर्गतः सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतम् ॥ १६ ॥ प्रतियोत्स्यामि इदानीमितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथाभवितास्मितथाप्रतिजानेइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अभितःसं

सर्वथातुमहत्कर्मकरिष्यंतिबलोत्कटाः ॥ राक्षसःपुत्रसहितोदृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥ यत्तुमांत्वमभाषिष्ठायुद्ध्यस्वेतिसुरेश्वर ॥ नाहंतंप्रतियोत्स्यां
मिरावणंराक्षसंयुधि ॥ १७ ॥ नाहत्वासमरेशत्रुंविष्णुःप्रतिनिवर्तते ॥ दुर्लभश्चैवकामोद्यवरगुप्ताद्धिरावणात् ॥ १८ ॥ प्रतिजानेचदेवेंद्रत्वत्समीपे
शतक्रतो ॥ भवितास्मियथास्याहंरक्षसोमृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेवनिहंतास्मिरावणंसपुरःसरम् ॥ देवतानंदयिष्यामिज्ञात्वाकालमुपागतम्
॥ २० ॥ एतत्तेकथितंतत्त्वंदेवराजशचीपते ॥ युद्ध्यस्वविगतत्रासःसुरैःसार्धंमहाबल ॥ २१ ॥ ततोरुद्राःसहादित्यावसवोमरुतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धानिर्य
युस्तूर्णंराक्षसानभितःपुरात् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरेनादःशुश्रावरजनीक्षये ॥ तस्यरावणसैन्यस्यप्रयुद्धस्यसमंततः ॥ २३ ॥ तेप्रबुद्धामहावीर्याअन्यो
न्यमभिवीक्ष्यवै ॥ संग्राममेवाभिमुखाअभ्यवर्तंतहृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततोदैवतसैन्यानांसंक्षोभःसमजायत ॥ तदक्षयंमहासैन्यंदृष्ट्वासमरमूर्धनि
॥ २५ ॥ ततोयुद्धंसमभवद्देवदानवरक्षसाम् ॥ घोरंतुमुलनिर्ह्रादंनानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरेशूराराक्षसाघोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थंसम
वर्तंतसचिवारावणस्यते ॥ २७ ॥ मारीचश्चप्रहस्तश्चमहापार्श्वमहोदरौ ॥ अकंपनोनिकुंभश्चशुकःसारणएवच ॥ २८ ॥ संह्रादोधूमकेतुश्चमहादं
ष्ट्रोघटोदरः ॥ जंबुमालीमहाह्रादोविरूपाक्षश्चराक्षसः ॥ २९ ॥ सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चदुर्मुखोदूषणःखरः ॥ त्रिशिराःकरवीराक्षःसूर्यशत्रुश्चराक्षसः
॥ ३० ॥ महाकायोतिकायश्चदेवांतकनरांतकौ ॥ एतैःसर्वैःपरिवृतोमहावीर्यैर्महाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकःसैन्यंसुमालीप्रविवेशह ॥ सदैवतग
णान्सर्वान्नानाप्रहरणैःशितैः ॥ ३२ ॥ व्यध्वंसयत्समंक्रुद्धोवायुर्जलधरानिव ॥ तद्देवतबलंरामहन्यमानंनिशाचरैः ॥ ३३ ॥ प्रणुन्नंसर्वतोदिग्भ्यः
सिंहनुन्नान्मृगाइव ॥ एतस्मिन्नंतरेशूरोवसूनामष्टमोवसुः ॥ सावित्रइतिविख्यातःप्रविवेशरणाजिरम् ॥ ३४ ॥ सैन्यैःपरिवृतोहृष्टैर्नानाप्रहरणोद्य
तैः ॥ त्रासयन्शत्रुसैन्यानिप्रविवेशरणाजिरम् ॥ ३५ ॥

मुखे ॥ २२ ॥ प्रयुद्धस्यप्रकृष्टंयुद्धंयस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ करवीराक्षःकरवीरपुष्पसदृशनेत्रः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

विमुक्ता संभोगानंतरमितिशेषः ॥ ४१ ॥ करवेपितपल्लवावेपितकरपल्लवा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परिणामितायापिताइहेतिशेषः ॥ ४७ ॥ अत्रसर्वपदस्यद्विरुपादानंभयव शान्नदोषाय ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ध्यानंसंप्रविवेश एतदुक्तार्थःसत्योऽसत्योवेतिजिज्ञासार्थमितिभावः ॥ ५२ ॥ सर्वमुपस्पृश्य चक्षुरादींद्रियगणंसर्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४॥५७॥

॥४१॥

कामभोगाभिसंरक्तोमैथुनायोपचक्रमे ॥ साविमुक्तातंतोरंभाभ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ ४१ ॥ गजेंद्राक्रीडमथितानदीवाकुलतांगता ॥ लुलिताकुल केशांताकरवेपितपल्लवा ॥४२॥ पवनेनावधूतेवलताकुसुमशालिनी ॥ सावेपमानालज्जंतीभीताकरकृतांजलिः ॥४३॥ नलकूबरमासाद्यपादयो निपपातह ॥ तदवस्थांचतांदृष्ट्वामहात्मानलकूबरः ॥ ४४ ॥ अब्रवीत्किमिदंभद्रेपादयोःपतितासिमे ॥ सावैनिःश्वसमानातुवेपमानाकृतांजलिः ॥ ४५ ॥ तस्मैसर्वंयथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ एषदेवदशग्रीवःप्राप्तोगंतुंत्रिविष्टपम् ॥४६॥ तेनसैन्यसहायेननिशेयंपरिणामिता ॥ आयांतीते नदृष्टास्मित्वत्सकाशमरिंदम ॥ ४७ ॥ गृहीतातेनपृष्टास्मिकस्यत्वमितिरक्षसा ॥ मयातुसर्वंयत्सत्यंतस्मैसर्वंनिवेदितम् ॥४८॥ काममोहाभिभूता त्मानाश्रौषीत्तद्वचोमम ॥ याच्यमानोमयादेवस्नुषातेहमितिप्रभो ॥४९॥ तत्सर्वंपृष्ठतःकृत्वाबलात्तेनास्मिधर्षिता ॥ एवंत्वमपराधंमेक्षंतुमर्हसिसु व्रत ॥५०॥ नहितुल्यंबलंसौम्यस्त्रियाश्चपुरुषस्यहि ॥ एतच्छ्रुत्वातुसंक्रुद्धस्तदावैश्रवणात्मजः ॥५१॥ धर्षणांतांपरांश्रुत्वाध्यानंसंप्रविवेशह ॥ तस्य तत्कर्मविज्ञायतदावैश्रवणात्मजः ॥५२॥ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयंजग्राहपाणिना ॥ गृहीत्वासलिलंसर्वमुपस्पृश्ययथाविधि ॥५३॥ उत्ससर्ज तदाशापंराक्षसेंद्रायदारुणम् ॥ अकामातेनयस्मात्त्वंबलाद्भद्रेप्रधर्षिता ॥५४॥ तस्मात्सयुवतीमन्यांनाकामामुपयास्यति ॥ यदात्वकामांकामा र्तोधर्षयिष्यतियोषितम् ॥५५॥ मूर्धातुसप्तधातस्यशकलीभवितातदा ॥ तस्मिन्नुदाहृतेशापेज्वलिताग्निसमप्रभे ॥५६॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टि श्चखाच्च्युता ॥ पितामहमुखाश्चैवसर्वेदेवाःप्रहर्षिताः ॥५७॥ ज्ञात्वालोकगतिंसर्वांतस्यमृत्युंचरक्षसः ॥ श्रुत्वातुसदशग्रीवस्तंशापंरोमहर्षणम् ॥५८॥

॥४१॥

सप्तधातस्येति सप्तधातुवशात्सप्तप्रकारेण विशकलीभविता लुट् ॥ ५६ ॥ दुंदुभिवाद्यादयःसंतोषात् ॥ ५७ ॥ तमेवसंतोषहेतुमाह ज्ञात्वेति लोकगतिंलोकस्यतत्कृतपीडामूलदुर्दशांतस्यरक्ष सोमृत्युंचज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

नाकामास्त्वभ्यरोचयत् इदंवचनंसीतादेव्याअक्षतत्वस्यसम्यक्रामंप्रतिबोधनार्थं तेनरावणेननीताःआकूस्यांतःपुरंनीताःपतिव्रताःस्त्रियश्चतंस्वेष्टंशापंश्रुत्वाप्रीतिमापुः ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरा
माभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथयुद्धेसुमालिवधः कैलासमिति कैलासंलंघयित्वाइंद्रलोकमाससाद तस्यमेहप

नारीषुमैथुनीभावंनाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ तेननीताःस्त्रियःप्रीतिमापुःसर्वाःपतिव्रताः ॥ नलकूबरनिर्मुक्तंशापंश्रुत्वामनःप्रियम् ॥ ५१ ॥ ॥ इत्या
र्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कैलासंलंघयित्वातुससैन्यबलवाहनः ॥ आससादमहातेजाइंद्रलोकंदशाननः
॥ १ ॥ तस्यराक्षससैन्यस्यसमंतादुपयास्यतः ॥ देवलोकेबभौशब्दोभिद्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वातुरावणंप्राप्तमिंद्रश्चलितआसनात् ॥ देवा
नथाब्रवीत्तत्रसर्वानेवसमागतान् ॥ ३ ॥ आदित्यांश्चवसून्रुद्रान्साध्यांश्चसमरुद्गणान् ॥ सज्जाभवतयुद्धार्थंरावणस्यदुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्ता
स्तुशक्रेणदेवाःशक्रसमायुधि ॥ सन्नह्यसुमहासत्वायुद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥ सतुदीनःपरित्रस्तोमहेंद्रोरावणंप्रति ॥ विष्णोःसमीपमागत्यवा
क्यमेतदुवाचह ॥ ६ ॥ विष्णोकथंकरिष्यामिरावणंराक्षसंप्रति ॥ अहोतिबलवद्रक्षोयुद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥ वरप्रदानाद्बलवान्नखल्वन्येनहेतुना
तत्तुसत्यंवचःकार्यंयदुक्तंपद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथानमुचिर्वृत्रोबलिर्नरकशंबरौ ॥ त्वद्बलंसमवष्टभ्यमयादग्धास्तथाकुरु ॥ ९ ॥ नह्यन्योदेवदेवेश
त्वदृतेमधुसूदन ॥ गतिःपरायणंचापित्रैलोक्येसचराचरे ॥ १० ॥ त्वंहिनारायणःश्रीमान्पद्मनाभःसनातनः ॥ त्वयेमेस्थापितालोकाःशक्रश्चाहंसुरे
श्वरः ॥ ११ ॥ त्वयासृष्टमिदंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ त्वामेवभगवन्सर्वेप्रविशंतियुगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्वयथातत्त्वंदेवदेवममस्वयम् ॥ अ
सिचक्रसहायस्त्वंयोत्स्यसेरावणंप्रति ॥ १३ ॥ एवमुक्तःसशक्रेणदेवोनारायणःप्रभुः ॥ अब्रवीन्नपरित्रासःकर्तव्यःश्रूयतांचमे ॥ १४ ॥ नतावदेष
दुष्टात्माशक्योजेतुंसुरासुरैः ॥ हंतुंचापिसमासाद्यवरदानेनदुर्जयः ॥ १५ ॥

रिप्रतिष्ठितत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रावणंप्रतिपरित्रस्तः भगवद्वचनस्यपरिपालनीयत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ बलवत्त्वेहेतुमाह वरप्रदानादिति ॥ ८ ॥ तद्बलंअपरिमितंतादकंब
लमाश्रित्ययथादग्धास्तथारावणस्यापिवधोपाययत्नंकुरुमेआख्याहि ॥ ९ ॥ देवेतिदेवेशेतिचविष्णुसंबोधनं गतिःरक्षकः परायणमाश्रयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्तस्मान्ममयथाजयःस्यात्तथात
त्वमुपायमाचक्ष्व त्वयमेववायोत्स्यसे तद्ब्रूहीतिशेषः ॥ १३ ॥ मेवचनमितिशेषः ॥ १४ ॥ वरदानेनदुर्जयएषयुधिसमासाद्यसुरासुरैर्जेतुंहंतुंचनशक्यः ॥ १५ ॥

यत्त्वंयासितन्नशोभनमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ त्रैलोक्येयःप्रभुःस्यात्समदन्योनैवेत्यर्थः तेनत्रैलोक्यप्रभोर्ममान्यार्थमुपेक्षानयुक्तेतिभावः ॥ २६ ॥ त्रैलोक्यस्यभर्तुरपिभर्ताविधाताचतंमांभज
स्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अन्येभ्योपियदिधर्षणंप्रामुयांतदापित्वयारक्ष्याअतएवंवक्तुंनार्हसि ॥ २९ ॥ चरणाधोमुखींचरणावलोकनेनाधोमुखतयास्थिताम् ॥ ३० ॥ सुतस्य इंद्रजितइ

मद्विशिष्टःपुमान्कोयंशक्रोविष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्यहियच्चत्वंयासिभीरुनशोभनम् ॥ २५ ॥ विश्रमत्वंपृथुश्रोणिशिलातलमिदंशुभम् ॥ त्रैलो
क्येयःप्रभुश्चैवमदन्योनैवविद्यते ॥ २६ ॥ तदेवंप्रांजलिःप्रह्वोयाचतेत्वांदशाननः ॥ भर्तुर्भर्ताविधाताचत्रैलोक्यस्यभजस्वमाम् ॥ २७ ॥ एवमुक्ता
ब्रवीद्रंभावेपमानाकृतांजलिः ॥ प्रसीदनार्हसेवक्तुमीदृशंत्वंहिमेगुरुः ॥ २८ ॥ अन्येभ्योपित्वयारक्ष्याप्राप्नुयांधर्षणंयदि ॥ तद्धर्मतःस्नुषातेहंतत्त्वमे
तद्ब्रवीमिते ॥ २९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखींस्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तांदृष्टमात्रेणतांतदा ॥ ३० ॥ सुतस्ययदिमेभार्याततस्त्वंहिस्नुषा
भवेः ॥ बाढमित्येवसारंभाप्राहरावणमुत्तरम् ॥ ३१ ॥ धर्मतस्तेसुतस्याहंभार्याराक्षसपुंगव ॥ पुत्रःप्रियतरःप्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्यते ॥ ३२ ॥ विख्या
तस्त्रिषुलोकेषुनलकूबरइत्ययम् ॥ धर्मतोयोभवेद्विप्रःक्षत्रियोवीर्यतोभवेत् ॥ ३३ ॥ क्रोधाद्यश्चभवेदग्निःक्षांत्याचवसुधासमः ॥ तस्यास्मिकृतसं
केतालोकपालसुतस्यवै ॥ ३४ ॥ तमुद्दिश्यतुमेसर्वंविभूषणमिदंकृतम् ॥ यथातस्यहिनान्यस्यभावोमांप्रतितिष्ठति ॥ ३५ ॥ तेनसत्येनमांराजन्मो
क्तुमर्हस्यरिंदम ॥ सहितिष्ठतिधर्मात्मामांप्रतीक्ष्यसमुत्सुकः ॥ ३६ ॥ तत्रविघ्नंतुतस्येहकर्तुंनार्हसिमुंचमाम् ॥ सद्भिराचरितंमार्गंगच्छराक्षसपुंगव
॥ ३७ ॥ माननीयोममत्वंहिपालनीयातथास्मिते ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रत्युवाचविनीतवत् ॥ ३८ ॥ स्नुषास्मियदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयंक्रमः ॥ देव
लोकस्थितिरियंसुराणांशाश्वतीमता ॥ ३९ ॥ पतिरप्सरसांनास्तिनचैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ एवमुक्त्वासतांरक्षोनिवेश्यचशिलातले ॥ ४० ॥

त्यर्थः ॥ ३१ ॥ धर्मतःसंकेतधर्मतः ॥ ३२ ॥ धर्मतोधर्मानुष्ठानविषये ॥ ३३ ॥ कृतसंकेताकृतरतिसंकेता ॥ ३४ ॥ यथातस्यभावोमांप्रतितिष्ठतितथाममापिभावस्तंप्रतितिष्ठतीतिशेषः नान्यस्य
नान्यंप्रतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स्नुषास्मियदिति स्नुषास्मीतियदवोचइत्यर्थः देवलोकस्थितिर्देवलोकमर्यादा ॥ ३९ ॥ इयमितीदंशब्दार्थः पतिरिति अप्सरसांनियतःपतिर्ना
स्ति सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहोभार्यात्वेननास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

नशोभनंकृतमित्यत्रहेतुः पूजिताइति तपस्सैवब्रह्मादयोदेवास्तोषणीयानत्विंद्रादिप्रीणनोपेतयागेनेतिभावः ॥ १४ ॥ यत्कृतंतत्कृतमेव अकर्तुमशक्यत्वादतःपरंमाकुर्वितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥
लक्षिण्यःसुलक्षणयुक्ताः रत्नभूताउत्तमवस्तुभूताः ॥ १७ ॥ ज्ञात्वातेषांपापजनकत्वंज्ञात्वापिस्वमतेनउल्लंघितधर्मन्यायमर्यादया स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तान्ज्ञातीन्आनीतस्त्रीवंधून्॥ १९ ॥
नावगच्छामिनेमंदृत्तांतंजानामि किंत्विदंकथंसंपन्नम् ॥ २० ॥ अस्यपापस्यकर्मणःपरदारग्रहणरूपस्यफलंस्वीयस्वसुर्मधुसुरेणबलाद्धरणरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ आर्यकोमातामहः ॥ २३ ॥

ततोब्रवीद्दशग्रीवोनशोभनमिदंकृतं ॥ पूजिताःशत्रवोयस्माद्द्रव्यैरिंद्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥ एहीदानींकृतंयद्धिसुकृतंतन्नसंशयः॥ आगच्छसौम्यग
च्छामःस्वमेवभवनंप्रति ॥ १५ ॥ ततोगत्वादशग्रीवःसपुत्रःसविभीषणः॥ स्त्रियोवतारयामाससर्वास्ताबाष्पगद्गदाः॥ १६ ॥ लक्षिण्योरत्नभूताश्च
देवदानवरक्षसां ॥ तस्यतासुमतिंज्ञात्वाधर्मात्मावाक्यमब्रवीत् ॥ १७॥ ईदृशैस्त्वंसमाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः ॥ धर्षणंप्राणिनांज्ञात्वास्वमतेन
विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीतावरांगनाः ॥ त्वामतिक्रम्यमधुनाराजन्कुंभीनसीहृता ॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यंनावग
च्छामिकिंत्विदं॥ कोयंयस्तुत्वयाख्यातोमधुरित्येवनामतः ॥ २० ॥ विभीषणस्तुसंक्रुद्धोभ्रातरंवाक्यमब्रवीत् ॥ श्रूयतामस्यपापस्यकर्मणःफल
मागतम् ॥ २१ ॥ मातामहस्ययोस्माकंज्येष्ठोभ्रातासुमालिनः॥ माल्यवानितिविख्यातोवृद्धःप्राज्ञोनिशाचरः ॥ २२ ॥ पिताज्येष्ठोजनन्यानोह्य
स्माकंचार्यकोभवत्॥ तस्यकुंभीनसीनामदुहितुर्दुहिताऽभवत्॥ २३ ॥ मातृष्वसुरथास्माकंसाचकन्यानलोद्भवा॥ भवत्यस्माकमेवैषाभ्रातॄणां
धर्मतःस्वसा ॥ २४ ॥ साहृतामधुनाराजन्राक्षसेनबलीयसा॥ यज्ञप्रवृत्तेपुत्रेतुमयिचांतर्जलोषिते ॥ २५॥ कुंभकर्णोमहाराजनिद्रामनुभवत्य
थ ॥ निहत्यराक्षसश्रेष्ठानमात्यानिहसंमतान्॥ २६ ॥

अत्रेदंबोध्यम् अस्मन्मातामहस्यसुताकैकसीतज्ज्येष्ठाभगिनीपुष्पोत्कटाकनिष्ठाकुंभीनसीतिपूर्वमुक्तं सुमालिभ्रातामाल्यवानस्मन्मातुर्ज्येष्ठःपितेत्यस्माकमार्यकःसःतस्यकन्याऽनलातत्कन्याकुं
भीनसीसुमाल्यपत्यभूतकुंभीनस्याअन्याइति साचकुंभीनसीअस्माकंमातृष्वसुःकन्याभवति अनलायाअस्मत्कनिष्ठमातृत्वात् अतएषाशूर्पणखावत्अनलाकन्याकुंभीनसीधर्मतोन्यायतः
स्वसाभवति ॥ २४ ॥ यज्ञप्रवृत्ते तेनदीक्षावत्त्वायुद्धप्रवृत्तिनिवारणं यज्ञप्रमत्तइतिपाठेयज्ञेनप्रमत्तेस्वगृहकृत्यविस्मृतिमति ·अंतर्जलोषिते तपोर्थमितिशेषः ॥ २५ ॥ सहसंमतान्म
सिद्धान्स्थितांश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

मधोःस्वसृहरणंश्रुत्वाप्यस्माभिःक्षांतमेवननुसहनः ॥ २७ ॥ कुतस्तत्राह यस्मादिति भ्रातृभिरितिगुरुपरं तदेतद्ब्राह्मादिन्याय्यविधिविनाबलात्कन्याहरणरूपं अस्यकर्मणःपरदारहरणरूपस्य पापस्य ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवअस्मिन्क्षणएव अभिसंप्राप्तंफलत्वेनप्राप्तंतेइदंकर्मतत्कालंतत्फलप्राप्तिश्चलोकेविदितमस्तु परदारहरणस्यझटितिफलदत्वेतिज्ञात्वालोकस्ततोनिवर्त्स्यतइतिभावः

धर्षयित्वात्वनाराजनगुप्ताप्यंतःपुरेतव ॥ श्रुत्वापितन्महाराजक्षांतमेवहतोनसः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यंदातव्याकन्याभर्त्रेहिभ्रातृभिः ॥ तदेतत्कर्मणोत्यस्यफलंपापस्यदुर्मतेः ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तंलोकेविदितमस्तुते ॥ विभीषणवचःश्रुत्वाराक्षसेंद्रःसरावणः ॥ २९ ॥ दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्तांभाइवसागरः ॥ ततोब्रवीद्दशग्रीवःक्रुद्धःसंरक्तलोचनः ॥ ३० ॥ कल्प्यतांमेरथःशीघ्रंशूराःसज्जीभवंतुनः ॥ भ्रातामेकुंभकर्णश्चयेचमुख्यानिशाचराः ॥ ३१ ॥ वाहनान्यधिरोहंतुनानाप्रहरणायुधाः ॥ अद्यतंसमरेहत्वामधुंरावणनिर्भयम् ॥ ३२ ॥ सुरलोकंगमिष्यामियुद्धाकांक्षीसुहृद्वृतः ॥ अक्षौहिणीसहस्राणिचत्वार्यग्र्याणिरक्षसाम् ॥ ३३ ॥ नानाप्रहरणान्याशुनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणां ॥ इंद्रजित्त्वग्रतःसैन्यात्सैनिकान्परिगृह्यच ॥ ३४ ॥ जगामरावणोमध्येकुंभकर्णश्चपृष्ठतः ॥ विभीषणश्चधर्मात्मालंकायांधर्ममाचरन् ॥ ३५ ॥ शेषाःसर्वेमहाभागाययुर्मधुपुरंप्रति ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैःशिशुमारैर्महोरगैः ॥ ३६ ॥ राक्षसाःप्रययुःसर्वेकृत्वाकाशंनिरंतरम् ॥ दैत्याश्चशतशस्तत्रकृतवैराश्चदैवतैः ॥ ३७ ॥ रावणंप्रेक्ष्यगच्छंतमन्वगच्छन्हिपृष्ठतः ॥ सतुगत्वामधुपुरंप्रविश्यचदशाननः ॥ ३८ ॥ नददर्शमधुंतत्रभगिनींतत्रदृष्टवान् ॥ साचप्रह्वांजलिर्भूत्वाशिरसाचरणौगता ॥ ३९ ॥ तस्यराक्षसराजस्यत्रस्ताकुंभीनसीतदा ॥ तांसमुत्थापयामासनभेतव्यमितिब्रुवन् ॥ ४० ॥ रावणोराक्षसश्रेष्ठःकिंचापिकरवाणिते ॥ साब्रवीद्यदिमेराजन्प्रसन्नस्त्वंमहाभुज ॥ ४१ ॥ भर्तारंनममेहाद्यहंतुमर्हसिमानद ॥ नहीदृशंभयंकिंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ ४२ ॥

॥ २९ ॥ आत्मनाकृतेनदौरात्म्येनोद्धूतःपीडितः तप्तांभाःसागरइवजातः अतितप्तोजातइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रावणनिर्भयंरावणान्निर्भयम् ॥ ३२ ॥ अग्र्याणिमुख्यानि ॥ ३३ ॥ सैन्याद्यतःसर्वसैन्यस्यपुरस्तात्सेनासमवेताःसैनिकास्तान्परिगृह्यययौ ॥ ३४ ॥ कुंभकर्णस्तद्दिनेदैवाल्लब्धजागरोयुद्धायनिर्गतइतिबोध्यं लंकायांधर्ममाचरंस्तत्रैवस्थितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रह्वांजलिःकृतनम्रत्वचिह्नांजलिः ॥ ३९ ॥ तांपादपतितांस्वसारंकुंभीनसीमुत्थापयामास ॥ ४० ॥ किंचापीति अन्यदपिप्रियमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ईदृशंभयंभर्तृवधसमानम् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अर्थायप्रयोजनाय कल्पयितुंसाहाय्यंसंपादयितुंयुक्तं स्निग्धस्यमदपेक्षयात्वयिस्निग्धस्य भजमानस्यत्वयिजामातृभावंभजतः ॥ ४९ ॥ यथान्यायंउपचारपूर्वम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरावण

भयानामपिसर्वेषांवैधव्यंव्यसनंमहत् ॥ सत्यवाग्भवराजेंद्रमामवेक्षस्वयाचतीम् ॥ ४३ ॥ त्वयाप्युक्तंमहाराजनभेतव्यमितिस्वयम् ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टःस्वसारंतत्रसंस्थिताम् ॥ ४४ ॥ क्वचासौतवभर्तावैममशीघ्रंनिवेद्यताम् ॥ सहतेनगमिष्यामिसुरलोकंजयायहि ॥ ४५ ॥ तवकारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोस्मिमधोर्वधात् ॥ इत्युक्तासासमुत्थाप्यप्रसुप्तंतंनिशाचरम् ॥ ४६ ॥ अब्रवीत्संप्रहृष्टेवराक्षसीसापतिंवचः ॥ एषप्राप्तोदशग्रीवोममभ्राता महाबलः ॥ ४७ ॥ सुरलोकजयाकांक्षीसाहाय्येत्वांवृणोतिच ॥ तदस्यत्वंसहायार्थंसबंधुर्गच्छराक्षस ॥ ४८ ॥ स्निग्धस्यभजमानस्ययुक्तमर्थायकल्पितुम् ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वातथेत्याहमधुर्वचः ॥ ४९ ॥ ददर्शराक्षसश्रेष्ठंयथान्यायमुपेत्यसः ॥ पूजयामासधर्मेणरावणंराक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्यपूजांदशग्रीवोमधुवेश्मनिवीर्यवान् ॥ तत्रचैकांनिशामुष्यगमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥ ततःकैलासमासाद्यशैलंवैश्रवणालयम् ॥ राक्षसेंद्रो महेंद्राभःसेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

सतुतत्रदशग्रीवःसहसैन्येनवीर्यवान् ॥ अस्तंप्राप्तेदिनकरेनिवासंसमरोचयत् ॥ १ ॥ उदितेविमलेचंद्रेतुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तंसुमहत्सैन्यंनानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ रावणस्तुमहावीर्योनिषण्णःशैलमूर्धनि ॥ सददर्शगुणांस्तत्रचंद्रपादपशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैःकदंबबकुलैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्चफुल्लाभिर्मंदाकिन्याजलैरपि ॥ ४ ॥ चंपकाशोकपुन्नागमंदारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोध्रैश्चप्रियंग्वर्जुनकेतकैः ॥ ५ ॥ तगरैर्नारिकेरैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ एतैरन्यैश्चतरुभिरुद्भासितवनांतरे ॥ ६ ॥ किन्नरामदनेनार्तारक्तामधुरकंठिनः ॥ समंसंप्रजगुर्यत्रमनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥

स्यनलकूबरशापप्राप्तिः सतुतत्रेति ॥ १ ॥ तुल्यपर्वतवर्चसित्वनिविष्टकैलासपर्वततुल्यप्रभे ॥ २ ॥ गुणान्कैलासपर्वतीयसकलकामभोगार्हधर्मान् ॥ ३ ॥ पद्मिन्यःसरांसि तासांफुल्लत्वंतत्कालोचितविकासवत्कल्हारादिभिर्बोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ईदृशेवनांतरेप्रजगुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ रक्ताःरागयुक्ताः मधुरकंठिनोमधुरकंठध्वनयः समंस्वस्त्रीभिरितिशेषः यत्रकैलासे ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ वासयंतिअधिवासयंतिसुगंधंकुर्वंति मधुमाधवगंधिनःवसंतीयसर्वपुष्पसुगंधयः ॥ १० ॥ मधुनामकरंदेन पुष्परजसापृक्तंमिलितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मंदारेति मंदारैःकल्पवृक्षकुसुमैःकृताऽलंकारामूर्धजाःकचायस्याःसा दिव्योत्सवायदिव्यरतयेकृतआरंभोगमनरूपोयया ॥ १५ ॥ रतिप्राभृतंरत्युपायनभूतम् ॥ १६ ॥ विशेषकैःहरिचंदनादिकल्पि

विद्याधरामदक्षीबामदरक्तांतलोचनाः ॥ योषिद्भिःसहसंक्रांताश्चिक्रीडुर्जहृपुश्चवै ॥ ८ ॥ घंटानामिवसन्नादःशुश्रुवेमधुरस्वनः ॥ अप्सरोगणसंघानांगायतांधनदालये ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणिमुंचंतोनगाःपवनताडिताः ॥ शैलंतंवासयंतीवमधुमाधवगंधिनः ॥ १० ॥ मधुपुष्परजःपृक्तंगंधमादायपुष्कलम् ॥ ॥ प्रववौवर्धयन्कामंरावणस्यसुखोऽनिलः ॥ ११ ॥ गेयात्पुष्पसमृद्ध्याचशैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् ॥ प्रवृत्तायांरजन्यांचचंद्रस्योदयनेनच ॥ १२ ॥ रावणःसमहावीर्यःकामस्यवशमागतः ॥ विनिःश्वस्यविनिःश्वस्यशशिनंसमवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रदिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरारंभापूर्णचंद्रनिभानना ॥ १४ ॥ दिव्यचंदनलिप्तांगीमंदारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृतारंभादिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरंपीनंमेखलादामभूषितम् ॥ समुद्वहंतीजघनंरतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥ कृतैर्विशेषकैरार्द्रैःषडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ बभावन्यतमेवश्रीःकांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः ॥ १७ ॥ नीलंसतोयमेघाभंवस्त्रंसमवगुंठिता ॥ यस्यावक्त्रंशशिनिभंभ्रुवौचापनिभेशुभे ॥ १८ ॥ ऊरूकरिकराकारौकरौपल्लवकोमलौ ॥ सैन्यमध्येनगच्छंतीरावणेनोपलक्षिता ॥ १९ ॥ तांसमुत्थायगच्छंतींकामबाणवशंगतः ॥ करेगृहीत्वालज्जंतींस्मयमानोभ्यभाषत ॥ २० ॥ क्वगच्छसिवरारोहेकांसिद्धिंभजसेस्वयम् ॥ कस्याभ्युदयकालोयंयस्त्वांसमुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्यपद्मोत्पलसुगंधिनः ॥ सुधामृतरसस्येवकोद्यतृप्तिंगमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुंभनिभौपीनौशुभौभीरुनिरंतरौ ॥ कस्योरस्थलसंस्पर्शंदास्यतस्तेकुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमंस्वर्णदामचितंपृथु ॥ अध्यारोक्ष्यतिकस्तेऽद्यजघनंस्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥

तैःकपोलादिषुचित्रकैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः गुणआर्षः षड्ऋतुकुसुमकल्पितैरलंकारैः कांत्याप्रत्यवयवशोभारूपसौंदर्येण श्रियाआभरणसंपदा द्युत्यालावण्येनकीर्त्याच अन्यतमा स्वार्थेतमः अन्याश्रीरिवलक्ष्मीरिवबभावित्यर्थः ॥ १७ ॥ समवगुंठिताप्रावृतवती ॥ १८ ॥ १९ ॥ गच्छंतींतांसमुत्थायकरेगृहीत्वाऽभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ २० ॥ कांसिद्धिंकस्यसंभोगसिद्धिम् ॥ २१ ॥ आननरसस्य अधरामृतेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वर्गरूपिणंस्वर्गोनिरतिशयसुखंतस्यरूपंयस्यास्ति निरतिशयसुखहेतुभूतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

तामिति ॥ १ ॥ भ्रंशस्वभ्रष्टाभव वनंगच्छेत्यर्थः मृतंभर्तारमुद्दिश्यरुदतीमाभव धर्मत्यागेनभार्यापतिभावस्यनष्टत्वादितिभावः केचित्तु परित्यक्तधर्मणस्तेपुत्रजीवनमसंभावितमतोमामांमृतंद्र
ष्ट्वारुदतीभवेत्यर्थः तवपुत्रमरणकृतःशोकोस्त्वितिभावइत्याहुः ॥ २ ॥ अदूषयत्त्वत्संबंधिकिंगुणादिकमदूषयत् तुल्यंयुगपत् ॥ ३ ॥ तस्माद्भ्रूणहत्यांशाखाध्येतृब्रह्महत्यांप्राप्तासि उत्तमक्ष
त्रियस्यराज्ञोभर्तुर्वधाद्रामादीनांविवासनाच्चेतिभावः नरकंगच्छ प्राप्तकालेलोट् नरकएवतेन्यायप्राप्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ईदृशंभर्तृमरणरामविवासनरूपं घोरेणकर्मणा कर्मणोघोरत्वंचसामान्य
विषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वकरणं सर्वलोकप्रियंरामंहित्वाविवास्य भयंकैकेयीपुत्रोयंतद्वदेवदुष्टस्वभावइतिलोककलंकरूपं यद्वा त्वद्दोषतोरामोमांत्यक्ष्यतीतिभयं यद्वा महापातकयु

तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा ॥ रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासिधर्मेणमामृ
तंरुदतीभव ॥ २ ॥ किंनुतेदूषयद्रामोराजावाभृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृतेतुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविना
शनात् ॥ कैकेयिनरकंगच्छमाचतातसलोकताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयम् ॥ ५ ॥
त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके ॥ नतेहमभिभाष्योऽ
स्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्यामममातरः ॥ दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्याध
र्मराजस्यधीमतः ॥ राक्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः ॥ वनंप्रस्थापितोवीरःपितापित्रिदि
वंगतः ॥ १० ॥ यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविनाकृते ॥ भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्च
ये ॥ कृत्वाकंप्राप्स्यसेत्वद्यलोकंनिरयगामिनी ॥ १२ ॥ किंनावबुध्यसेक्रूरेनियतंबंधुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३ ॥

तायास्तवसंसर्गेणपंचमपातकित्वरूपभयम् ॥ ५ ॥ तदेवाह त्वदिति जीवलोकेचचात्परलोकेच प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ६ ॥ नतेहमभिभाष्यः मत्संभाषणंत्वयानकार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नत्व
मश्वपतेःकन्या तत्कुलोचिताकन्यानभवसीत्यर्थः पितुरित्यस्यममेतिशेषः यद्वा स्वपितुःकुलस्यप्रध्वंसिनीदुश्चरित्रत्वव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥ पितामम गतःगमितः ॥ १० ॥ यत्प्रधानायत्पापप्र
धाना तत्पापंतत्पापफलं पितृभ्रातृरहितेऽनएवत्वन्निमित्तंसर्वलोकाप्रियेमयिवृत्तंतद्राहित्यरूपंसर्वलोकाप्रियत्वरूपंच ॥ ११ ॥ हेपापनिश्चये वियुक्तांपतिपुत्रवियुक्तांकृत्वा कंलोकंकंनरक
लोकम् ॥ १२ ॥ बंधुसंश्रयंबंधूनामाश्रयभूतं कौसल्यायाआत्मसंभवंऔरसं संधिस्त्वार्षः एवंगुणविशिष्टंकिनावबुध्यसेनजानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्याबुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेवदर्शयति अस्मिन्निति अस्मदीयेकुलेसर्वेषांज्येष्ठोभिषिच्यते नत्वापेक्षिकज्येष्ठः अपरेभ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाःप्रवर्तंते एवंकिलनःसर्वेषामाचारइतिशेषः स्मरतिचमनुः ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्सकलंपैतृकंधनं अन्येतमनुजीवेयुर्यथैवपितरंतथेति ॥ २० ॥ राजधर्मनावेक्षसेनजानासि राजवृत्तस्यराजधर्मस्यशाश्वतीमव्यभिचरितांगतिफलमपिनजाना सिइतिमन्ये ॥ २१ ॥ एतद्राज्ञांसर्वराज्ञांसमं यद्राजपुत्रेषुज्येष्ठस्याभिषेकः इक्ष्वाकूणांतत्तुज्येष्ठाभिषेचनंविशेषतःस्यात्संभाव्यते राज्ञांसर्वमितिपाठेसर्वमित्यत्रछांदसीषष्ठ्यर्थेद्वितीया सर्वेषा मित्यर्थः ॥ २२ ॥ धर्मेणैकेनरक्षारक्षणंयेषांतेषां धर्मैकरक्षाणां धर्ममेकंरक्षंतितेषांवा कुलक्रमागतचारित्रेणशोभावतांयत्तुचारित्रविषयकंशौटीर्यंगर्वस्तदद्यत्वांप्राप्यत्वत्संबंधान्निवर्तितमित्य

अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोराज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरेभ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तंतेसमाहिताः ॥ २० ॥ नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवेक्षसे ॥ गतिंवानविजानासिराजवृत्तस्यशाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततंराजपुत्रेषुज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः ॥ २२ ॥ तेषांधर्मैकरक्षाणांकुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अद्यचारित्रशौटीर्यंत्वांप्राप्यविनिवर्तितम् ॥ २३ ॥ तवापिसुमहाभागेजनेंद्रकुलपूर्वके ॥ बुद्धिमोहःकथमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः ॥ २४ ॥ नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये ॥ ययाव्यसनमारब्धंजीवितांतकरंमम ॥ २५ ॥ एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघे ॥ निवर्तयिष्यामिवनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्तयित्वारामंचतस्याहंदीप्ततेजसः ॥ दासभूतोभविष्यामिसुस्थितेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ॥ शोकार्दितश्चापिननादभूयःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

र्थः ॥ २३ ॥ तथात्वय्यपिमहाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणंनपश्यामीत्याह तवापीति हेसुमहाभागे तदुपपादकंविशेषणंजनेंद्रकुलपूर्वकइति जनेंद्रःकैकेयकुलकूटस्थःपूर्वकःकारणंय स्यास्तथाभूतेऽतोमहाकुलप्रसूतायास्तवगर्हितोयंबुद्धिमोहस्त्वयिकथंसंभूतइत्यन्वयः जनेंद्राःकुलपूर्वगाइतिपाठेतवपितृवंशराजानोपिकुलपूर्वंकुलज्येष्ठंगच्छंतिराजत्वेनतादृशाइत्यर्थः शेषंप्रा ग्वत् ॥ २४ ॥ सर्वथात्वद्बुद्धिमहंनानुवर्तिष्येइत्याह नत्विति ॥ २५ ॥ नकेवलंत्वदिष्टाकरणंकिंत्वनिष्टमपिकरिष्यामीत्याह एषइति अप्रियार्थंतत्संपादनार्थम् ॥ २६ ॥ दासभूतोदासत्वंप्राप्तः मद्राज्येच्छोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः नकेवलंत्वत्कोपादेवैतदाचरणमपितुपरमार्थतएवेत्याह सुस्थितेनेति सुखप्रतिष्ठेनचित्तेनेत्यर्थः ज्येष्ठानुवर्तनस्यैवशास्त्रतःपरमहितत्वादितिभावः ॥ २७ ॥ प्रियेतरैःदुःखकरैः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

आर्योरामः गुरुषुकर्तव्यांवृत्तिंजानातितादृशः ॥ ९ ॥ राममात्रापिनकश्चिदपराधस्त्वयिकृतइत्याह तथेति दीर्घदर्शिनीत्वत्तोदूरकालभाव्यनर्थंजानती त्वयिधर्मंत्वच्चित्तानुवर्तनरूपंधर्ममा स्थाययथाभगिन्यांवर्ततेतथात्वयिवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायंवल्कलंवासोयस्यतम् ॥ ११ ॥ किंकारणंफलंपश्यसि ॥ १२ ॥ अहंराघवंप्रतियथायादृ शःयादृशभक्तिमान्तथालुब्धायाराज्यलुब्धायास्तेनविदितोमन्ये तत्रहेतुः तथाहितेतएवराज्यार्थंमहानयमनर्थःपितृनाशराज्यार्हज्येष्ठवनवासादिरूपआनीतःसंपादितः ॥ १३ ॥ उक्तानर्थ मात्रमेवत्वद्दुश्चेष्टाफलंननुत्वदिष्टसिद्धिरित्याह अहंहीति नकथमपीतिभावः ॥ १४ ॥ नकेवलंममैवरामशक्त्यपेक्षाकिंतु पितुरपीत्याह तंहीति मेरुःस्वजनितमेरुवनंयथास्वरक्षणार्थमाश्रितः

नन्वार्योपिचधर्मात्मात्वयिवृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्तते ॥ ९ ॥ तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौसल्यादीर्घदर्शिनी ॥ त्वयिधर्मंस मास्थायभगिन्यामिववर्तते ॥ १० ॥ तस्याःपुत्रंमहात्मानंचीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्यवनवासायकथंपापेनशोचसे ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनंशू रंकृतात्मानंयशस्विनम् ॥ प्रव्राज्यचीरवसनंकिंनुपश्यसिकारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धायाविदितोमन्येनतेहंराघवंयथा ॥ तथाह्यनर्थोराज्यार्थंत्वयानी तोमहानयम् ॥ १३ ॥ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ॥ केनशक्तिप्रभावेणराज्यंरक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तंहिनित्यंमहाराजोबलवंतंमहौज सम् ॥ उपाश्रितोभूद्धर्मात्मामेरुर्मेरुवनंयथा ॥ १५ ॥ सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्यतम् ॥ दम्योधुरमिवासाद्यसहेयंकेनचौजसा ॥ १६ ॥ अथ वामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा ॥ सकामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥ नमेविकांक्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपापनिश्चयाम् ॥ यदिराम स्यनावेक्षात्वयिस्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्नातुकथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनी ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता ॥ १९ ॥

अन्यथापरैराक्रमणीयएवस्यात् एवंराजाइहामुत्रार्थसिद्ध्येराममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोहंज्येष्ठरामैकबलः भारंराज्यभारं महाधुर्येणसमुद्यतंधृतंधुरमासाद्यदम्योवत्सतरइवकथंसहेयं केनचौ जसाबलेनसहेयं रामंविनेतिशेषः तर्हित्वंषंढकल्पस्तत्राह अथवेति शक्तिःराज्यभरणसामर्थ्यं योगैःयोगःसंहननोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेनयद्यपि भवेत्तंभाविनैवाथापिपुत्रगर्धिनींपुत्रराज्याभिलाषवतींत्वांसकामांपूर्णकामनांनकरिष्यामि अन्यथात्वमिवाहमपिलोकेदूषितःस्यामितिभावः ॥ १७ ॥ किंच त्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिन्याये नतवविवासनमेवसांप्रतंतथापिरामस्यत्वयिमातृवद्व्यवहारात्तन्नकर्तुंशक्यमित्याह नेति त्वांत्यक्तुंविकांक्षाइच्छाभावोनैवजायेतयदिरामस्यमातृवदवेक्षात्वयिनस्यात् ॥ १८ ॥ इयंबुद्धि कनि ष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १९ ॥

तेराज्यंरामस्यचविवासनंतेपितायाचितइतिसंबंधः स्वर्यांत्तस्वस्यसत्यस्थितिलक्षणां तथाकरोत्तुभ्यंराज्यंदत्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परिद्यूनःक्षीणःविलपन्वा धर्मज्ञरामस्येत्रपित्राज्ञा
पालनरूपधर्मज्ञ ॥ ५२ ॥ माशोकंकुर्वितिशेषः ॥ ५३ ॥ अनामयंनिरुपद्रवंराज्यंचैतत्त्वदधीनम् ॥ ५४ ॥ संकाल्ययेनसंस्कारेणसंस्कृत्य ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसर्वानर्थमूलत्वंमातुस्तद्वचनादेवज्ञात्वातामुपालभते श्रुत्वेति वृत्तंअत्ययः ॥ १ ॥ हतस्य

याचितस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनम् ॥ सस्वर्यांत्तिसमास्थायपितातेतत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥ रामस्तुसहसौमित्रिःप्रोषितःसहसीतया ॥ तमपश्य
न्प्रियंपुत्रंमहीपालोमहायशाः ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकपरिद्यूनःपंचत्वमुपपेदिवान् ॥ त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलंब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृतेहिमया
सर्वमिदमेवंविधंकृतम् ॥ माशोकंमाचसंतापंधैर्यमाश्रयपुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयम् ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रशीघ्रंविधिनाविधि
ज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैःसहितोद्विजेंद्रैः ॥ संकाल्यराजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका
व्येअयोध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वाचसपितुर्वृत्तंभ्रातरौचविवासितौ ॥ भरतोदुःखसंतप्तइदंवचनमब्रवीत्
॥ १ ॥ किंनुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः ॥ विहीनस्याथपित्राचभ्रात्रापितृसमेनच ॥ २ ॥ दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवाददाः ॥ राजानंप्रे
तभावस्थंकृत्वारामंचतापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्यत्वमभावायकालरात्रिरिवागता ॥ अंगारमुपगुह्यस्मपितामेनाववुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितोरा
जात्वयामेपापदर्शिनि ॥ सुखंपरिहृतंमोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वांप्राप्यहिपितामेऽद्यसत्यसंधोमहायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदश
रथोनृपः ॥ ६ ॥ विनाशितोमहाराजःपितामेधर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितोरामःकस्मादेववनंगतः ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपी
डिते ॥ दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ॥ ८ ॥

त्वयाऽपारदुःखंप्रापितस्य ॥ २ ॥ दुःखेदुःखकरणेदृष्टांतः व्रणेक्षारमिव क्षारंखरमूत्रसहितचूर्णम् ॥ ३ ॥ कालरात्रिःसंहाररात्रिः मेपितांगारमुपगुह्यालिंग्यनाववुद्धवान् स्मेतिलोकोक्तौ ॥ ४ ॥
मेराजेतियोजना अस्मिन्कुलेसुखंत्वयापरिहृतम् ॥ ५ ॥ वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥ कस्माद्विनाशितः कस्मात्प्रव्राजितः सवाकस्माद्वनंगतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नकेवलंपितृभ्रातृपीडाअ
पितुमात्रोरपीत्याह कौसल्येत्यादि ममजननींत्वामेवमृत्युंप्राप्ययदिजीवेतांतदपिदुष्करंदुर्लभमेव ॥ ८ ॥

आनीतःदूतद्वारेतिशेषः कारणेनविनाकारणोक्तिविना अतएवमेहृदयमशुभाशंकि शीलंधैर्यादिस्वभावः पततिगलति ॥ ३५ ॥ श्रुताःकथास्वितिशेषः तांस्तादृशान् ॥ ३६ ॥ तानाकाराना
हं संमार्जनेत्यादि ईदृशानिकुटुंबिभवनान्युपलक्षयेइतिसंबंधः असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबानीतिवक्ष्यमाणत्वेनतद्वंधनसामर्थ्याभावात् ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेनपरिमलेनहीनानीतिशेषः
अनाशितकुटुंबानिअभोजितकुटुंबानि श्रभाशोभा ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानिविविधध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥ देवतार्चाःप्रतिमाः प्रविद्धाःनिरस्तपूजनाः यज्ञगोष्ठास्तथाविधाःप्रविद्धाः

किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनाऽनघ॥ अशुभाशंकिहृदयंशीलंचपततीवमे ॥ ३५॥ श्रुतानुयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने॥ आकारांस्तानहंस
र्वानिहपश्यामिसारथे॥ ३६॥ संमार्जनविहीनानिपरुषाण्युपलक्षये॥ असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः॥ ३७॥ बलिकर्मविहीनानिधूप
संमोदनेनच॥ अनाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच॥३८॥ अलक्ष्मीकानिपश्यामिकुटुंबिभवनान्यहम्॥ अपेतमाल्यशोभानिअसंमृष्टाजिराणि
च॥ ३९॥ देवागाराणिशून्यानिनभांतीहयथापुरा॥ देवतार्चाःप्रविद्धाश्चयज्ञगोष्ठास्तथैवच॥४०॥ माल्यापणेषुराजंतेनाद्यपण्यानिवातथा॥ दृश्यं
तेवणिजोप्यद्यनयथापूर्वमत्रवै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः॥ देवायतनचैत्येषुदीनाःपक्षिमृगास्तथा॥ ४२॥ मलिनंचाश्रुपू
र्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशम्॥ सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कंठितंपुरे॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतःसूतंतंदीनमानसः॥ तान्यनिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराज
गृहंययौ॥ ४४॥ तांशून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वारकवाटयंत्राम्॥ दृष्ट्वापुरीमिंद्रपुरीप्रकाशांदुःखेनसंपूर्णतरोबभूव॥ ४५॥ बभूवपश्यन्म
नसोप्रियाणियान्यन्यदानास्यपुरेबभूवुः॥ अवाक्शिरादीनमनानहृष्टःपितुर्महात्माप्रविवेशवेश्म॥ ४६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये
आदिकाव्येअयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः॥ ७१॥ ॥ ७॥ ॥ अपश्यंस्तुततस्तत्रपितरंपितुरालये॥ जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये॥ १॥
अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रोषितंसुतम्॥ उत्पपाततदाहृष्टात्यक्त्वासौवर्णमासनम्॥ २॥

यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥ माल्यापणेषुमाल्यविक्रयापणेषु पण्यानिमाल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥ नष्टेनव्यापारेणक्रयविक्रयादिव्यापारेणयंत्रिताःनिरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥ मलिनत्वादिगुणकंस्त्रीपुंसं
पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शृंगाटकंचतुष्पथः रजसारुणानिधूसराणिद्वारकवाटानिद्वारयंत्राणिचयस्याम् ॥ ४५ ॥ अन्यदाराजजीवने ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वगृहंस्वमातृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यकवेश्मनःमातामहगृहाच्युतस्यचलितस्यतेमार्गेकतिचित्कतिरात्र्योलग्नास्तद्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः रथेनशीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनिश्रमोनखलुतद्वद ॥ ५ ॥ आर्यकोमातामहःमातुलश्चकुशलीनवेति इतःप्रवासादारभ्यमातुलगृहेसुखंनवेत्येतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥ च्युतस्यचलितस्य सप्तमीरात्रिः एतद्दिनात्पूर्वारात्रिःसप्तमीत्यर्थः तेनसप्तरात्रोषितःपथीत्यनेननविरोधः ॥ ८ ॥ परिश्रांतंपरिश्रांतवाहनम् ॥ ९॥ १० ॥ शून्यःपित्रेतिशेषः तेशयनीयःशयनार्हः ॥११॥ द्रष्टुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेहतस्यावस्थानात् ॥१२॥ अंबानामध्ये

सप्रविश्यैवधर्मात्मास्वगृहंश्रीविवर्जितम् ॥ भरतःप्रेक्ष्यजग्राहजनन्याश्चरणौशुभौ ॥ ३ ॥ तंमूर्ध्निसमुपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनम् ॥ अंकेभरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्यतेकतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ॥५॥ आर्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वंमेवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपार्थिवनंदनः ॥ आचष्टभरतःसर्वंमात्रेराजीवलोचनः ॥ ७॥ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अंबायाःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ॥८॥ यन्मेधनंचरत्नंचददौराजापरंतपः ॥ परिश्रांतंपथ्यभवत्ततोहंपूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामितदंबावक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योयंशयनीयस्तेपर्यंकोहेमभूषितः ॥ नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे ॥ ११ ॥ राजाभवतिभूयिष्ठमिहांबायानिवेशने ॥ तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥ पितुर्ग्रहीष्येपादौचतंममाख्याहिपृच्छतः ॥ आहोस्विदंबाज्येष्ठायाःकौसल्यायानिवेशने ॥ १३ ॥ तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियम् ॥ अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता ॥ १४ ॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन् ॥ निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः ॥ विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥

याज्येष्ठातस्याःनिवेशनेतिष्ठतीतिशेषः ॥ १३ ॥ अजानंतमिति राजवृत्तांतमितिशेषः प्रियवत्प्रजानंतीतियोजना तत्रहेतूराज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥ यायजूकोयज्ञशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान्धर्मयुक्तवंशवान् ॥ १६ ॥ बाहूविक्षिप्यभूमावाहत्य ॥ १७ ॥ शोकेनसंवीतआवृतचित्तः मरणदुःखितःमरणश्रवणेनसंजातदुःखः भ्रांताअनवस्थिताआकुलिताखिन्नाचेतनायस्यसताद्दशोविललाप ॥ १८ ॥

विलापंदर्शयति एतदिति पुराभातिस्म ॥ १९ ॥ अपूशुष्कः आपःशुष्कायस्मिन्कालाग्निनासः अपूशुष्कमिवसागरमितिपाठेसागरस्वरूपमित्यर्थः शुष्कापइतिपाठांतरम् ॥ २० ॥ श्रीमद्वद नंवस्त्रेणाच्छाद्यकंठेनकंठस्वरेणसहवाष्पंनेत्रजलमुत्सृज्य भूमौपतित्वाविललापेतिशेषः ॥ २१ ॥ सालस्यसालवृक्षस्य स्कंधंशाखाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ राजन्नत्रेतिराजपुत्रेतिवापाठः सदसि संमताःसभ्याः ॥ २४ ॥ शीलंसद्वृत्तम् श्रुतिःश्रुतम् तपश्चांद्रायणादितदनुगा शीलश्रुतिमनोनुगेतिपाठेतदुभयपरिशीलनविषयंयन्मनःसंकल्पात्मकंतदनुगाबुद्धिरध्यवसायात्मिका अर्कस्यमंदि

एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा ॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता ॥ व्योमेवशशिनाहीनम पशुष्कइवसागरः ॥ २० ॥ वाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः ॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः ॥ २१ ॥ तमार्तंदेवसंकाशंसमीक्ष्यपतितंभुवि ॥ निकृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनावने ॥ २२ ॥ मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंसुतम् ॥ उत्थापयित्वाशोकार्तंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः ॥ त्वद्विधानहिशोचंतिसंतःसदसिसंमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकाराहिशीलश्रुतितपोनुगा ॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमंदिरे ॥ २५ ॥ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौपरिविवृत्यच ॥ जननींप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरामंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदंह्यन्यथाभूतंव्यवदीर्णमनोमम ॥ पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतम् ॥ २८ ॥ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनामय्यनागते ॥ धन्यारामादयःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयम् ॥ २९ ॥ ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेत्तुमांमूर्ध्निताःसन्नाम्यसत्वरम् ॥ ३० ॥ क्वसपाणिःसुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ॥ ३१ ॥ योमेभ्रातापिताबंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः ॥ तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजानतः ॥ तस्यपादौग्रहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम ॥ ३३ ॥

रेअर्कमंडले तदेवहितस्यगृहम् तीर्थस्तुमंदरइतिपाठंमत्वाऽत्युन्नतमंदरपर्वतेऽर्कप्रभायाश्चिरावस्थानादेवमुक्तिरितिव्याचख्यौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यक्ष्यतेकरिष्यति यात्रामयासिषंयात्रामकार्षं अयाचिषमितिपाठेमातामहायेतिशेषः ॥ २७ ॥ अन्यथाभूतंचिंतितविपरीतंजातम् ॥ २८ ॥ रामेणौर्ध्वदेहिकंकृतमितिमन्वानआह धन्याइत्यादि ॥ २९ ॥ पुनःशोचति नेति प्राप्तंइहागतम् सन्नाम्य मूर्धानमितिशेषः ॥ ३० ॥ परिमार्जतिपरिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥ आख्याहि आगतमितिशेषः ॥ ३२ ॥ धर्मंजानतआर्यस्यश्रेष्ठस्यविवेकिनःपुरुषस्यज्येष्ठोज्येष्ठभ्रातापिताभवति अतस्तस्यपादौग्रहीष्यामि यतःसइदानींममगतिः ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ पश्चिमंसंदेशंअंत्यकालिकम् ॥ ३५ ॥ विलपन्परलोकंगतःनतुकिंचिदपिसंदेशमवोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इमांवाचंसिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एवंद्वितीयेति राजमरणापेक्षयारामवनगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥ क्वेदानींगतइतिशेषः समागतोमिलितः ॥ ४० ॥ विप्रियंरामविवासनरूपम् प्रियशंसयाप्रियशंकयाएतच्छ्रवणेभरतस्यसुखंभ

धर्मविद्धर्मशीलश्चमहाभागोदृढव्रतः॥ आर्येकिमब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः॥ ३४॥ पश्चिमंसाधुसंदेशमिच्छामिश्रोतुमात्मनः॥ इतिपृष्टाय थातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत्॥ ३५॥ रामेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच॥ समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः॥ ३६॥ इतीमांपश्चिमांवा चंव्याजहारपितातव॥ कालधर्मपरिक्षिप्तःपाशैरिव महागजः॥ ३७॥ सिद्धार्थास्तुनरारामममागतंसहसीतया॥ लक्ष्मणंचमहाबाहुंद्रक्ष्यंतिपुनराग तम्॥३८॥ तच्छ्रुत्वाविषसादैवंद्वितीयाप्रियशंसनात्॥ विषण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरम्॥३९॥ क्वेदानींसधर्मात्माकौसल्यानंदवर्धनः॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचसमागतः ॥ ४० ॥ तथापृष्टायथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे॥ मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशंसया॥ ४१॥ सहि राजसुतःपुत्रचीरवासामहावनम्॥ दंडकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशंकया॥ स्वस्यवंशस्यमाहा त्म्यात्प्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ ४३॥ कच्चिन्नब्राह्मणधनंहृतंरामेणकस्यचित्॥ कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः॥ ४४॥ कच्चिन्नपरदारान्वारा जपुत्रोभिमन्यते॥ कस्मात्सदंडकारण्येभ्रातारामोविवासितः॥ ४५ ॥ अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथम्॥ तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमुप चक्रमे॥ ४६॥ एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना ॥ उवाचवचनंहृष्टावृथापंडितमानिनी ॥ ४७॥ नब्राह्मणधनंकिंचिद्धृतंरामेणकस्यचित्॥ क श्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः॥ ४८॥ नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति॥ मयातुपुत्रश्रुत्वैवरामस्येहाभिषेचनम् ॥ ४९॥

विष्यतीतितर्केण युगपद्राजमरणकथनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चारित्रशंकयारामस्यधर्मच्युतिशंकयात्रस्तःस्ववंशस्यमाहात्म्यंअसदाचाराभावपूर्वकंसदाचारनिरतत्वंअसदाचारत्या गित्वंचतत्संस्मृत्य प्रष्टुंदंडकारण्यगमनकारणमितिशेषः ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्धेतोरितिशेषः अपापोनिरपराधः ॥ ४४ ॥ भ्रूणहेवविवासितइतिपाठेसर्वशाखाध्यायीभ्रूणस्तस्यहंतेत्यर्थइतितीर्थः भ्रूणोगर्भइत्यन्ये ॥ ४५ ॥ स्त्रीस्वभावेनधर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इहराज्ये ॥ ४९ ॥

दूतामांसंत्वरयंतीत्युक्त्वामहाराजमापृच्छेगमनानुज्ञायैइतिदूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ संचोदितःशीघ्रंगच्छेत्येवंप्रेरितः ॥ १४ ॥ मेस्मरिष्यसीतिशेषत्वविवक्षायांषष्ठी मामित्यर्थः ॥१५॥ ॥ १६ ॥ सुप्रजाःशुभप्रजावती ॥ १७ ॥ तौचकुशलंब्रूयाइतिसंबंधः ॥ १८ ॥ तस्मैभरतायेत्यन्वयः चित्रान्कंबलान्चित्राणिअजिनानिमृगाणाम् ॥ १९ ॥ अतिसंवृद्धान्यत्नेनवर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलोपमांस्तदुपमवीर्यबलवतः बलान्वितानितिपाठांतरम् ॥ २० ॥ निष्कमुरोभूषणं धनमुक्तरूपम् ॥ २१ ॥ अमात्यान्स्वीयान् अश्वपतिःकेकयः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैरावतपर्वतभ

भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत ॥ आपृच्छेहंमहाराजंदूताःसंत्वरयंतिमाम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः ॥ दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह ॥ १४ ॥ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा ॥ तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवम् ॥ १६ ॥ गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्रजास्त्वया ॥ मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानिच ॥ सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनम् ॥ १९ ॥ अंतःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् ॥ दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्शुनश्चोपायनंददौ ॥ २० ॥ रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच ॥ सत्कृत्यकेकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिःशीघ्रंभरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैंद्रशिरान्नगान्वैप्रियदर्शनान् ॥ खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ ॥ २३ ॥ सदत्तंकेकयेंद्रेणधनंतन्नाभ्यनंदत ॥ भरतःकेकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा ॥ २४ ॥ बभूवह्यस्यहृदयेचिंतासुमहतीतदा ॥ त्वरयाचापिदूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात् ॥ २५ ॥ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंकुलम् ॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यततोपश्यदंतःपुरमनुत्तमम् ॥ ततस्तद्भरतःश्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधाजितम् ॥ रथमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ २८ ॥

वान्ऐरावतकुलोद्भवान्वा ऐंद्रशिरान्इंद्रशिरनामकदेशभवान्नागान्गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सइति सःमातामहादिभ्योलब्धधनःयात्रापरिकरसन्नाहनायस्ववेश्माभिगम्यकृतयात्रापरिकरस्ततोभ्यतिक्रम्यनिर्गत्यनरादिसंकुलंराजमार्गंप्रपेदे सुमहतीश्रीःसुमहच्छ्रीस्तद्वान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यस्वगृहाद्राजगृहपर्यंतंराजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ मातुलंचचेनमातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥

मंडलाकाराणिचक्राणियेषांतान् कनकस्तुमंडलाकारस्तयारथप्रवर्तनसाधकंचक्रंमंडलचक्रंचतुर्दिक्चक्रमध्यस्थंतद्येषांतान् कांच्यादौचतथेदानींप्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥ बलेनस्वीयेनमातुलीयेनच आर्यकस्यमातामहस्य सभार्यकःस्यात्मसमैरितिपाठांतरं भार्यासहितइत्यर्थः ॥ ३०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आ० अयोध्याकांडेसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ सुदामांतदाख्यांनदीं इदंमार्गांतरंचतुरंगबलगमनोचितं दूतास्तुशीघ्रंतन्नगरप्राप्तयेकांतारमार्गेणगताः इदंचदूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानुक्तेरन्येषामुक्तेश्चज्ञायते ॥ १ ॥ दूरंपारंपरतीरंयस्यास्तांह्रादिनींतदाख्यांनदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणींपश्चिमप्रवाहांनदीं ततःशतद्रूंतत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥ ऐलधानेतदाख्यग्रामे नदींतद्ग्रामवर्तिनीं ऐलधानीमितिपाठेतदाख्यामित्यर्थःकतकः अपरपर्वताजनपदविशेषाः अपरपर्यटानितिपाठांतरं शिलांतदाख्यनदीं आकुर्वतीनामकंनद्यंतरमितिकतकः शिलामासमंतात्कुर्वतींशिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थइतितीर्थः स्वमध्यपतितंवस्तुशिलारूपंकुर्व

रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतम् ॥ उग्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयांतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥ आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेंद्रलोकात् ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायवीर्यवान् ॥ ततःसुदामांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीम् ॥ १ ॥ ह्रादिनींदूरपारांचप्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीम् ॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥ ऐलधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्वतान् ॥ शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्नेयंशल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥ सत्यसंधःशुचिर्भूत्वाप्रेक्षमाणःशिलावहाम् ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ॥ ४ ॥ सरस्वतींचगंगांचयुग्मेनप्रतिपद्यच ॥ उत्तरान्वीरमत्स्यानांभारुंडंप्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥ वेगिनींचकुलिंगाख्यांह्रादिनींपर्वतावृताम् ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्लांतानाश्वास्यवाजिनः ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकम् ॥ ७ ॥

तीमित्यर्थः तरणंचतद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये आग्नेयंआग्नेयदिग्गतंशल्यकर्षणंतद्दोषध्युपेतंदेशं तत्रचशिलावहानदीतिकतकः आग्नेयंशल्यकर्तनमितिग्रामद्वयंतन्मध्येशिलावहानदीतितीर्थः ॥ ३ ॥ महाशैलानतीत्यचैत्ररथंवनमभ्यगात् चैत्ररथंयातुमहाशैलानत्यगादितिपाठांतरेऽर्थः ॥ ४ ॥ सरस्वतीं इयमत्रपश्चिमप्रवाहा गंगापदेनात्रसुचक्षुसीताद्यन्यतमाःपश्चिमप्रवाहाग्रास्त्राः एतास्तिस्रोगंगाप्रवाहाएवेतिपुराणप्रसिद्धम् तांयुग्मेनसंगमेनप्रतिपद्यप्राप्यवीरमत्स्यानांदेशानामुत्तरान्देशान्प्राप्यभारुंडाख्यंवनंप्राविशत् उत्तरमितिपाठेवनविशेषणंतत् ॥ ५ ॥ ततोवेगिनीत्यादिविशेषवर्तींकुलिंगाख्यांनदींसंतीर्णोयमुनांप्राप्यबलमाश्वासयत् ॥ ६ ॥ गात्राणिवाजिनां शीतीकृत्वास्नपनादिना आश्वास्यछायायांघासादिदानेन उदकमादायतीर्थबुद्ध्या ॥ ७ ॥

अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधाजनैरनुपसेवितं भद्रेणप्रशस्तेनरथेन भद्रजातीयेनगजेनवा ॥ ८ ॥ अंशुधानेयामेमहानदीं गंगांदुष्प्रतरांज्ञात्वाप्राग्वटेपुरेआगत्यतत्रतांतीर्त्वाकुटिकोष्टिकांआयात्तां तीर्त्वाधर्मवर्धनंग्राममगात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेनतोरणग्रामस्यदक्षिणभागेनजंबूप्रस्थाख्यंग्राममागतः वरूथंतदाख्यम् ॥ ११ ॥ उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानो वृक्षाः ॥ १२ ॥ सालांस्तुप्रियकानितिपाठेसालशब्दोवृक्षपर्यायः सतांस्त्वितिपाठेसभरतइत्यर्थः शीघ्रान्वाजिनआस्थायरथेसंयोज्य अनुज्ञाप्यमयाशीघ्रंगम्यतेभवद्भिर्मंदमागंतव्यमित्येवं उज्जि

राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमारुतःखमिवात्यगात् ॥ ८ ॥ भागीरथींदुष्प्रतरांसोंशुधानेमहानदीम् ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ॥ ९ ॥ सगंगांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्टिकाम् ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्धनम् ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेन जंबूप्रस्थंसमागमत् ॥ वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्ररम्यवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाःप्रियकायत्र पादपाः ॥ १२ ॥ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ ॥ १३ ॥ वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगांनदीम् ॥ अन्यानदीश्चविविधैःपार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४ ॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत ॥ ततारचनरव्याघ्रोलोहित्येचकपीवतीम् ॥ १५ ॥ एकसालेस्थाणुमतींविनतेगोमतींनदीम् ॥ कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा ॥ १६ ॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः ॥ वनंचसमतीत्याशुशर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितांसददर्शह ॥ तांपुरींपुरुषव्याघ्रःसप्तरात्रोषितःपथि ॥ १८ ॥ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंचेदमब्रवीत् ॥ एषानातिप्रतीतामेपुण्योद्यानायशस्विनी ॥ १९ ॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमृत्तिका ॥ यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराजर्षिवरपालिता ॥ अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान् ॥ २१ ॥

हानायाअर्वाक्प्रदेशत्वेनभयाभावात् ॥ १३ ॥ सर्वतीर्थेतदाख्यग्रामे पार्वतीयैःपर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाणंतमित्याहुः ॥ १४ ॥ हस्तिपृष्ठकंग्रामः कुटिकानदी लोहित्येग्रामेकपीवतींनदीम ॥ १५ ॥ हस्तिपृष्ठेतिएकसालेतिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ १६ ॥ भरतइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिप्रतीतानातिलक्षिता प्रतीतोलक्षितःख्यातइतिवैजयंती ॥ १९ ॥ पांडुमृत्तिकासुधाधवलितत्वाच्चिरानंदत्वाच्चपांडुमृत्तिकारूपकं यज्वादिभिर्व्याप्तापिराजपालितापिपांडुमृत्तिकासमूहइवनिःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

सायाह्ने उद्यानानिप्रविश्यरात्रौक्रीडित्वोपरतैर्नरैः प्रातः समंताद्विप्रधावद्भिर्यानिपूर्वमत्यंतंप्रकाशंतेतान्यद्यकामिभिःपरित्यक्तानि अनुमांलक्षीकृत्यरुदंतीव ममान्यथामहारण्यानीवप्रकाशंते ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यानैः शिविकादिभिः अभियांतः प्रविशंतः ॥ २४ ॥ मत्तप्रमुदितानिमत्तप्रमुदितभृंगकोकिलादिमंतितादृशस्त्रीपुरुषवंतिच रत्यर्थसंयोगेविविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वतादियुक्ततयायान्यत्यंतगुणवंतिअत्यंतमनुकूलानितान्यद्यनिरानंदानिपश्यामि ॥ २५ ॥ यतोविक्रोशद्भिरिवद्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥ अद्यापिउदितेपिसूर्येअस्मासुप्रत्यासन्नेष्वपिकलमव्य

समंतान्नरनारीणांतमद्यनश्रृणोम्यहम् ॥ उद्यानानिहिसायाह्नेक्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समंताद्विप्रधावद्भिःप्रकाशंतेममान्यथा ॥ तान्यद्यानुरुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः ॥ २३ ॥ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमाम् ॥ नह्यत्रयानैर्दृश्यंतेनगजैर्नचवाजिभिः ॥ निर्यांतोवाभियांतोवानरमुख्यायथापुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच ॥ जनानांरतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंतिच ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानंदानिसर्वशः ॥ स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोशद्भिरिवद्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणाम् ॥ सरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु ॥ २७ ॥ चंदनागुरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोमलः ॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किन्नुनाद्ययथापुरा ॥ २८ ॥ भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः ॥ किमद्यशब्दोविरतःसदादीनगतिःपुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ॥ ३० ॥ सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभंममबंधुषु ॥ तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे ॥ ३१ ॥ विषण्णःश्रांतहृदयस्त्रस्तःसंलुलितेंद्रियः ॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ ॥ ३३ ॥ सत्वनेकाग्रहृदयोद्वाःस्थंप्रत्यर्च्यतंजनम् ॥ सूतमश्वपतेःक्लांतमब्रवीत्तत्रराघवः ॥ ३४ ॥

कम् ॥ २७ ॥ संमूर्छितोव्याप्तः ॥ २८ ॥ कोणोभेर्यादिवादनदंडस्तेनसंघट्टितस्तदाघातजनितोयःपुरासदाअदीनगतिरनुभूतःसकिंविरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानिअनिष्टसूचकानि पापानिक्रूराणि काकादयः पापस्याक्रूरपाप्मनोः अमनोज्ञानिअशुभसूचकानिनिमित्तानिवामाक्षिस्पंदादीनि ॥ ३० ॥ असतिसंमोहेतत्कारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णोदीनःश्रांतहृदयःखिन्नचित्तः संलुलितानिक्षुभितानिइंद्रियाणियस्यसः ॥ ३२ ॥ वैजयंतेनइंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेणतन्नामकेनवा विजयंपृष्टःकृतविजयप्रश्नः विजयमुक्तइतिपाठांतरम् ॥ ३३ ॥ अनेकाग्रहृदयःव्याकुलहृदयः द्वाःस्थंजनंप्रत्यर्च्यसोपचारंनिवर्त्य अश्वपतेःकेकयस्य ॥ ३४ ॥

राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनाःदत्तंपथ्यशनसाधनंद्रव्यंयेषांतेतथा बाहुलकात्सप्तम्याअलुक् जग्मुः स्त्रीपुत्रादेःस्वप्रयाणकथनार्थं संमतान्वेगवत्त्वेनेतिशेषः ॥ १० ॥ प्रास्थानिकं कार्यशेषंप्रस्थानप्रयोजनकंकार्यशेषंविशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणंकृत्वाऽनंतरंययुः ॥ ११ ॥ अपरतालस्यतदाख्यदेशस्यन्यंतेनपश्चिमभागेन प्रलंबाख्यदेशस्योत्तरंभागंप्रतिनिषेवमाणांमालिनींनदींमध्येनातीत्यजग्मुः अपरतालप्रलंबौपर्वतावितिकतकतीर्थौ अयोध्यायाःपश्चिमाभिमुखंगच्छंतस्तयोरन्योन्यंपूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलंबयोर्मध्येनमालिनींनिषेवमाणाउदङ्मुखाः कियद्दूरंगत्वाततःप्रलंबस्योत्तरभागेनपश्चिमाभिमुखाजग्मुरित्यर्थंतीर्थआह ॥ १२ ॥ तेप्रत्यगुदीचींदिशंयांतस्तंपंचालदेशमासाद्यआग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहांगंगांहस्तिनापुरसमीपेतीर्त्वाप्रत्यङ्मु

कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच ॥ क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनादूताजग्मुःस्वंस्वंनिवेशनम् ॥ केकयांस्तेगमिष्यंतोहयानारुह्यसंमतान् ॥ १० ॥ ततःप्रास्थानिकंकृत्वाकार्यशेषमनंतरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातादूताःसत्वरितंययुः ॥ ११ ॥ न्यंतेनापरतालस्यप्रलंबस्योत्तरंप्रति ॥ निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीम् ॥ १२ ॥ तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः ॥ पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलम् ॥ १३ ॥ सरांसिचसुफुल्लानिनदीश्चविमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणाजग्मुस्तेदूताःकार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥ तेप्रसन्नोदकांदिव्यांनानाविहगसेविनाम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेनशरदंडांजलाकुलाम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंसत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यंतंकुलिंगांप्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥ अभिकालंततःप्राप्यतेजोभिभवनाच्च्युताः ॥ पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीम् ॥ १७ ॥ अवेक्ष्यांजलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येनबाह्लीकान्सुदामानंचपर्वतम् ॥ १८ ॥

खाःसंतोमध्येनकुरुजांगलंकुरुजांगलस्यमध्यमार्गमाश्रित्यययुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शरदंडांतदाख्यांनदींउपगम्यातिजग्मुःअतिचक्रमुः ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षंशरदंडापश्चिमतीरवृक्षं दिव्यंविशिष्टदेवताधिष्ठितं सत्योपयाचनंतन्नामकं अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारंअतएवाभिवाद्यंसर्वनमस्कार्यंवृक्षमभिगम्यप्रदक्षिणीकृत्यकुलिंगाख्यांनगरींप्राविशन् ॥ १६ ॥ अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ ततोयोधिवनच्युताइतिपाठांतरं पितृपैतामहीमित्यार्षं इक्ष्वाकूणांपितृपितामहसंबंधिनीमिक्षुमतींतेरुः ॥ १७ ॥ अंजलिपानान्अंजलिमात्रप्रमाणजलाहारान्इक्षुमतीतीरस्थान्बाह्लीकान्जनपदानित्येके तद्देशस्थानंजलिपानान्ब्राह्मणानवेक्ष्येत्यन्वयः अंजलिनापिबंतितादृशान्वेदपारगान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वेत्यनेनबाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वंसूचितं यत्रवेदपारगाब्राह्मणाअपि ईदृशाःकाकथाऽन्येषामिति तथाभारतेकर्णपर्वणि बाह्लीकानामतेदेशानतत्रदिवसंवसेदितिपरे ॥ १८ ॥

विष्णोःपदंसुदामपर्वतस्थंविष्णुपदांकितस्थानम् विपाशाशाल्मल्यौनद्यौ तेप्रेक्ष्येत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ विकृष्टेनविप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः सतानिरुपद्रवेण गिरिव्रजंकेकयराजगृहा परनामकम् समरात्रेणगत्वावैदूतास्तेश्रांतवाहनाइतिकचित्पाठस्तुदृश्यते ॥ २१ ॥ भर्तुरिति भर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्यप्रियार्थंशीघ्रगमनेनप्रीतिसंपादनार्थम् यद्वा भर्तुर्दशरथस्यप्रियार्थंशीघ्रानीतभ रतकर्तृकौर्ध्वदेहिकेनपरलोकप्राप्तेः कुलस्यप्रजाकुलस्यरक्षणार्थम् भर्तुर्दशरथस्ययोवंशोवंशपरंपरागतराज्यंतस्यपरिग्रहार्थंभरतेनस्वीकारार्थम् अहेडमानाःउपेक्षारहिताः हेडृअनादरे अतएव त्वरयायुक्तादूताराव्यामेवतत्पुरंयाताः ॥ २२ ॥ अत्रकतकोक्तसंख्यारीत्याषट्श्लोकास्त्रुटिताः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअ

विष्णोःपदंप्रेक्षमाणाविपाशांचापिशाल्मलीम् ॥ नदीर्वापीतटाकानिपल्वलानिसरांसिच ॥ १९ ॥ पश्यंतोविविधांश्चापिसिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्वि पान् ॥ ययुःपथातिमहताशासनंभर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ तेश्रांतवाहनादूताविकृष्टेनसतापथा ॥ गिरिव्रजंपुरवरंशीघ्रमासेदुरंजसा ॥ २१ ॥ भर्तुःप्रिया र्थंकुलरक्षणार्थंभर्तुश्चवंशस्यपरिग्रहार्थम् ॥ अहेडमानास्त्वरयास्मदूताराव्यांतुतेतत्पुरमेवयाताः ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी येआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ यामेवरात्रिंतेदूताःप्रविशंतिस्मतांपुरीम् ॥ भरतेनापितांरात्रिंस्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेवतुतांरात्रिंदृष्ट्वातंस्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रोराजाधिराजस्यसुभृशंपर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानंतमाज्ञायवयस्याःप्रियवादि नः ॥ आयासंविनयिष्यंतःसभायांचक्रिरेकथाः ॥ ३ ॥ वादयंतितदाशांतिंलासयंत्यपिचापरे ॥ नाटकान्यपरेस्माहुर्हास्यानिविविधानिच ॥ ४ ॥ स तैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ॥ ५ ॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिःपर्युपा सीनःकिंसखेनानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतःप्रत्युवाचह ॥ शृणुत्वंयन्निमित्तंमेदैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥

ष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ यामिति यामेवरात्रिंप्राप्यदूताःपुरींप्रविशंतिस्मेतियोजना अयंवक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टांप्रभातरूपांतांरात्रिंप्राप्याप्रियंस्वप्नंदृष्ट्वापर्यतप्यतेत्यन्वयः प्रातःकालिकत्वेनशीघ्रफलतास्यमस्यसूचिता ॥ २ ॥ आयासंदुःस्वप्नदर्शनजंदुःखंविनयिष्यंतःअपनेष्यंतः ॥ ३ ॥ अन्येतद्दूरीकुर्वंतोवीणादिवादयंति अपरेशांतितस्यखेदशांतिमुद्दिश्यला सयंतिनर्तयंतिवेश्याः शांतिलोलयंतीतिपाठे तस्यशांतितूष्णीमवस्थानंलोलयंतिचालयंति श्लोकाद्यर्थप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः अपरेहास्यानिहास्यरसप्रधानानिविविधानिनाटकान्याहुः ॥ ४ ॥ गोष्ठीहास्यानिगोष्ठ्युचितानिहास्यानिनर्माणि ॥ ५ ॥ प्रियसखः सखिमात्रस्यप्रियत्वाविवादाद्भूयोगतिर्ज्ञेया अत्यंतप्रियइति नानुमोदसे गानादीतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

गोमयेह्रदेगोमयचूर्णह्रदे ॥ ८ ॥ ९ ॥ तिलोदनंतिलमिश्रमोदनं अन्वगाहतेत्यंतःप्रथमःस्वप्नः ॥ १० ॥ स्वप्नांतरमाह स्वप्नेपीति तमसासमावृतामेत्रोपरुद्धांतिरोहितां यद्वाऽसुररक्षोभिरुपरुद्धाम् ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्यराजवाहनस्यनागस्यदंतिनः विषाणंदंतः ज्वलिताअग्नयोऽकस्माच्छांतादृष्टाः ॥ १२ ॥ अवदीर्णांविदीर्णां ॥ १३ ॥ कृष्णाश्चपिंगलाश्चप्रमदाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ रक्तवासिनीरक्तवस्त्राप्रहसंतीव ॥ १६ ॥ इमांभयावहांरात्रिंप्राप्यएवमेतद्दृष्टं अहंमरिष्यामीतिविपरिणामः ॥ १७ ॥ दृष्टदुःस्वप्नफलंनिगमयति नरइत्यादि धूम्राग्रंधूमशिखा ॥ १८ ॥

स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजम् ॥ पतंतमद्रिशिखरात्कलुषेगोमयेह्रदे ॥ ८ ॥ प्लवमानश्चमेदृष्टःसतस्मिन्गोमयेह्रदे ॥ पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ ततस्तिलोदनंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचपतितंभुवि ॥ उपरुद्धांचजगतींतमसेवसमावृताम् ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्यनागस्यविषाणंशकलीकृतम् ॥ सहसाचापिसंशांताज्वलिताजातवेदसः ॥ १२ ॥ अवदीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्चविविधान्द्रुमान् ॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चैवपर्वतान् ॥ १३ ॥ पीठेकार्ष्णायसेचैवनिषण्णंकृष्णवाससम् ॥ प्रहसंतिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिंगलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ प्रहसंतीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी ॥ प्रकर्षंतीमयादृष्टाराक्षसीविकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मयादृष्टमिमांरात्रिंभयावहाम् ॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति ॥ १७ ॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि ॥ अचिरात्तस्यधूमाग्रंचितायांसंप्रदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तंदीनोहंनवचःप्रतिपूजये ॥ शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः ॥ १९ ॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवोपधारये ॥ भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेछायाचापगताम्मम ॥ २० ॥ जुगुप्सइवचात्मानंनचपश्यामिकारणम् ॥ २१ ॥

एतदुक्तंनिमित्तंस्वप्नरूपंदृष्ट्वेतिशेषः वचःयुष्माकंनप्रतिपूजये नप्रतिपेप्रियेइतिपाठेयुष्माकंवचःप्रति नयेनभृशंप्रीतोभवामीत्यर्थः यड्लुंताल्लुडितिकतकः ॥ १९ ॥ भयस्थानंभयकारणं ॥ उपधारयेअवशतोबिभर्मि छायाकांतिःअपगतापूर्वरूपंत्यक्तवती मलिनेत्यर्थः ॥ २० ॥ आत्मानंजुगुप्सइवकिमर्थंममजन्मेत्येवमादिरूपेण कारणंजुगुप्साकारणं जुगुप्सन्निवेतिपाठे जुगुप्सन्निवतिष्ठामितत्कारणंचनपश्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

चिंतायाअविषयदर्शनमपिराजानंविचिंत्यराजदर्शनविषयांचितांप्राप्यमहद्भयंमेह्रदयान्नयातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥
पुरापूर्वमतर्कितांअनेकरूपांदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहिदुःस्वप्नंस्मृत्वाहिस्मृत्वैव असद्याद्दुःसहाःपरिखाःपरिखाप्रदेशवर्तिप्राकारयंत्रसमूहोयस्यतत् अस
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०अयोध्याकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ स्वीयस्यभरतस्यपादौगृहीत्वान
सपरिघमितिपाठांतरम् ॥ १ ॥ राज्ञाकेकयेनराजपुत्रेणयुधाजितासमागम्यवसिष्ठादिदत्तपदार्थपुरःसरतयासंगमपूर्वंयथोचितंव्यवहारंकृत्वाताभ्यामर्चिताःराज्ञः
मस्कृत्यभरतंवचऊचुः राज्ञःकेकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥ मंत्रिणःप्राहुरितिविपरिणामः आत्ययिकंकालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीतिशेषः ॥ ३ ॥ मातुलस्यच चान्मातामहस्यच ॥ ४ ॥ अत्र

इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहित्वनेकरूपामवितर्कितांपुरा ॥ भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमेविचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनम् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भरतेब्रुवतिस्वप्नंदूतास्तेक्लांतवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्य
परिखंरम्यंराजगृहंपुरम् ॥ १ ॥ समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चिताः ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वाचतमूचुर्भरतंवचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वे
चमंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ॥ ३ ॥ इमानिचमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ प्रतिगृह्यविशालाक्षमातुलस्यचदापय
॥ ४ ॥ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते ॥ दशकोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वनुरक्तःसुहृज्जने ॥ दूतानुवाचभर
तःकामैःसंप्रतिपूज्यतान् ॥ ६ ॥ कच्चित्सकुशलीराजापितादशरथोमम ॥ कच्चिदारोग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि ॥ ७ ॥ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाध
र्मवादिनी ॥ अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया ॥ शत्रुघ्नस्यचवीरस्यअरोगाचापिम
ध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी ॥ अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना ॥
ऊचुःसंप्रश्रितंवाक्यमिदंतंभरतंतदा ॥ ११ ॥ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्चत्वांवृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः ॥ १२ ॥

आत्ततद्द्रव्येविंशतिकोट्यःतत्संख्याकवस्त्राभरणानिनृपतेर्मातामहस्यतदर्धंमातुलस्य ॥ ५ ॥ सुहृज्जनेमातुलादिरूपे प्रदाप्येतिशेषः कामैःअभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥ अथक्रमेणकुशलंपृच्छति
राजेत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मातुःस्वभावानुवादपूर्वंतस्याआरोग्यंपृच्छति आत्मकामेति आत्मप्रयोजनकामाप्राज्ञमानिनीआत्मानंप्राज्ञांमन्यतेसा ॥ १० ॥ संप्रश्रितंसविनयंसंक्षिप्तंच
॥ ११ ॥ येषांकुशलमिच्छसितेषांकुशलमेव त्वरयाह्वानेनशंकानकार्या पद्मापद्मवतीश्रीस्त्वांवृणुतेतथाशोभात्वयिदृश्यते येनसर्वामंगलशंकाव्यावृत्तिरतोयात्रायैरथोयुज्यताम् ॥ १२ ॥

आकंठंधाराकूपेणप्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताःकंठायेषांतैराकुलमार्गाश्चत्वराश्चयस्यांसा ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकःश्लोकोत्रसर्गैकतकसंख्ययाभ्रष्टइतिज्ञायते ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजाताक्रंदाअतएवनिरानंदा विद्यमानास्रकंठैर्जनैराविलाआकुला अवततादुःखव शाद्दीर्घीभूता ॥ १ ॥ राजकर्तारःराज्ञोशेषकार्यकर्तारः ॥ २ ॥ ३ ॥ पृथग्वाचंराजकार्यविषयेभिन्नभिन्नप्रस्थानावाचोब्रुवन् एवंचकार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखाबभूवुः ॥ ४ ॥ पुत्रशोके

गतप्रभाद्यौरिवभास्करंविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी॥पुरीबभासेरहितामहात्मनाकंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा॥२८॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यसंघ शोविगर्हमाणाभरतस्यमातरम्॥ तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्तानचशर्मलेभिरे॥ २९ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेषट्षष्टितमःसर्गः॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आक्रंदितानिरानंदासास्रकंठजनाविला॥ अयोध्यायामवततासाव्यतीयायशर्व री॥ १ ॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यामादित्यस्योदयेततः॥ समेत्यराजकर्तारःसभामीयुर्द्विजातयः॥ २॥ मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकश्यपः॥कात्याय नोगौतमश्चजावालिश्चमहायशाः॥ ३ ॥ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन्॥वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितम्॥ ४ ॥ अतीताशर्वरी दुःखंयानोवर्षशतोपमा॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे ॥ ५॥ स्वर्गस्थश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामे णवगतःसह ॥ ६ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकयेषुपरंतपौ॥पुरेराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने॥ ७॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजाविधीयताम्॥ अ राजकंहिनोराष्ट्रंविनाशंसमवाप्नुयात्॥ ८ ॥ नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः॥ अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा॥ ९ ॥

नास्मिन्पार्थिवेपंचत्वंमरणमापन्नेसतिदुःखंयथातथावर्षशतोपमाशर्वरीअतीतेतिसंबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ केकयेषुतदाख्यदेशेषु अवांतरभेदापेक्षयाबहुवचनमितिकतकः वस्तुतोंगाइत्यादिवद्बहुव चनांतएवजनपदवाचीत्यन्ये राजगृहेराजगृहाख्येपुरे ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणांउक्तेक्ष्वाकूणांमध्ये विपक्षेबाधकमाह अराजकंहीति हियतोराजकंनोराष्ट्रंविनाशमवाप्नुयादत.कश्चिद्राजाविधीय ताम् ॥ राजकंसद्भिराष्ट्रंनोनाशंनावाप्नुयाद्यथेतिकतकसंमतःपाठः नोस्माकंराष्ट्रंराजकंराजयुतंसन्नाशंनाप्नुयाद्यथातथाकश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः हिर्वाक्यालंकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥

बीजमुष्टिर्नप्रकीर्यतेबीजानामारोपोनक्रियते फलकालेलुंटाकशंकया पितुर्वशेपुत्रोभार्यावापत्युर्वशेनवर्तते अतिक्रमेदंडयितृभावात् ॥ १० ॥ धनाद्यभावश्चपरिपालकाभावात् इदमुक्तरूप मत्याहितंमहद्भयमराजकेप्रथमंप्राप्नोति अत्याहितंमहाभीतिरित्यमरः अन्यत्सत्यंपितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानसत्याद्न्यत्क्रयविक्रयादिलक्षणंकुतः ॥११॥ सभांनकारयंति न्यायविचाराये तिशेषः केपियंतीतिपाठांतरम् उद्यानानीत्यादौनयांतीत्यनुकर्षः वस्त्राद्यपहारभयात् नकारयंतिवाभयादेव पुण्यगृहाणिपुण्यसंपादकगृहाणिविप्राद्यर्थानि ॥ १२ ॥ सत्रंयत्रसर्वेऋत्विजःसर्वे

नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते ॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे ॥ १० ॥ अराजकेधनंनास्तिनास्तिभार्याप्यराजके ॥ इदमत्याहितं चान्यत्कुतःसत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः ॥ उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाःपुण्यगृहाणिच ॥ १२ ॥ नाराजकेजनपदेयज्ञ शीलाद्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासतेदांताब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ॥ ब्राह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षि णाः ॥ १४ ॥ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः ॥ कथा भिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः ॥ १६ ॥ नाराजकेजनपदेतूद्यानानिसमागताः ॥ सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजके जनपदेधनवंतःसुरक्षिताः ॥ शेरतेविवृतद्वाराःकृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रवाहिभिः ॥ नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिः सहकामिनः ॥ १९ ॥ नाराजकेजनपदेबद्धघंटाविषाणिनः ॥ अटंतिराजमार्गेषुकुंजराःषष्टिहायनाः ॥ २० ॥ नाराजकेजनपदेशरान्संततमस्यता म् ॥ श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥

चयजमानाः नान्वासतेनानुतिष्ठंति ॥१३॥ वसुसंपूर्णाःबहुधनाः आप्तदक्षिणाःशास्त्रेणयथाप्राप्तदक्षिणाःयज्वनोऋत्विजःप्रतिनविसृजंति ॥ १४ ॥ नर्तकःसूत्रधारःनटाश्चप्रहृष्टायत्रतादृशा उत्सवादेवाद्युत्सवाः समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाःसमूहाः तेउभयेऽपिदृष्टादृष्टशांतिद्वाराराष्ट्रवर्धनाभवंतितेनवर्धंते ॥ १५ ॥ व्यवहारिणःकमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्यंविवदमानाः सिद्धा र्थाःनिर्णीतार्थाः यद्वा व्यवहारिणःपण्यजीविनः असिद्धार्थाअनिष्पन्नप्रयोजनाः कथाशीलाःपुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथाप्रियैःकथाकथनप्रियैःपौराणिकैरुक्ताभिःकथाभिर्नरज्यंते वक्तृश्रोतॄणांस्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥ समागताःमिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषाणिनःप्रशस्तदंताः ॥ २० ॥ उपासनेअभ्यासे ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ एकोऽसहायएवचरतीत्येकचरोयतिः वशीजितेंद्रियः आत्मनामनसा आत्मानंब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिमंडिताःभूषिताः प्रतिमंडितैरितिपाठांतरम् ॥ २५ ॥ संवदंतउपतिष्ठंतेसंधि स्वार्थः ॥ २६ ॥ कल्प्यंतेप्रवर्त्यंते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रज्ञानंअनुमापकः तेषांराज्यकर्तॄणांनोस्माकंयोराजाध्वजःअस्मासुराज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकःसइतोदेवत्वंगतः एवंचास्मानितःपरं केपिजनानमंस्यंतीतिभावः ॥ ३० ॥ स्वकंजीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ येसंभिन्नमर्यादाउल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अतएवपूर्वराजदंडनिपीडितानास्तिकाःसंतितेपीदानींछिन्नसंशयारा

नाराजकेजनपदेवणिजोदूरगामिनः ॥ गच्छंतिक्षेममध्वानंवहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी ॥ भावयन्नात्मना त्मानंयत्रसायंगृहोमुनिः ॥ २३ ॥ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते ॥ नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि ॥ २४ ॥ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपरमवा जिभिः ॥ नराःसंयांतिसहसारथैश्चप्रतिमंडिताः ॥ २५ ॥ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः ॥ संवदंतोपतिष्ठंतेवनेषूपवनेषुवा ॥ २६ ॥ नाराज केजनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यंतेनियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजकेजनपदेचंदनागुरुरूषिताः ॥ राजपुत्राविराजंतेवसंत इवशालिनः ॥ २८ ॥ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवनम् ॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानं विभावसोः ॥ तेषांयोनोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः ॥ ३० ॥ नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित् ॥ मत्स्याइवजनानित्यंभक्षयंतिपरस्परम् ॥ ३१ ॥ येहिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेपिभावायकल्पंतेराजदंडनिपीडिताः ॥ ३२ ॥ यथादृष्टिःशरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथा नरेंद्रोराष्ट्रस्यप्रभवःसत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतांकुलम् ॥ राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणाम् ॥ ३४ ॥ यमो वैश्रवणःशक्रोवरुणश्चमहाबलः ॥ विशिष्यंतेनरेंद्रेणवृत्तेनमहतातततः ॥ ३५ ॥

जदंडशंकारहिताःसंतोभावायप्रभुत्वायकल्पंते ॥ ३२ ॥ दृष्टिश्चक्षुःयथाशरीरस्यहितसाधनेअहितनिवारणेचनित्यमेवप्रवर्तते तथाराजाराष्ट्रस्यसत्यधर्मयोःप्रभवःप्रवर्तकोराजाप्रजानांहितसा धनेःहितनिवारणेचनित्यमेवप्रवर्तते ॥ ३३ ॥ राजासत्यंचधर्मश्च सत्यधर्मयोःप्रवर्तकइत्यर्थः कुलवतांक्षेत्रवीजशुद्धिमताम् कुलंतत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ यमादयोमहतावृत्तेनयुक्तेनराज्ञाविशिष्यं तेअतिशय्यंतेतिरस्क्रियंते यमस्यदंडमात्रंकुबेरस्यधनदत्वमेवेंद्रस्यपालनमेववरुणस्यसदाचारेनियमनमेव गुणचतुष्टयवताराज्ञातेनिरस्क्रियंतेइतिभावः ॥ ३५ ॥

साध्वसाधुनीविभजन्व्यवस्थापयन्राजा चेन्नस्यात्तदाहोस्वूर्याभावेतमइवतमसीवनकिंचनकर्तव्याकर्तव्येप्रज्ञायेतप्रर्तायेत तमइतिप्रथमासप्तम्यर्थे अकारांततमशब्दस्यतमेइतिसप्तम्यंतंवा त
मस्यपितमंतथेतिद्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥ राजनिजीवत्यपितववचनंवयंनातिक्रमाम अतइदानीमपित्वमेवगतिरितिवसिष्ठंप्रतिसर्वेषामुक्तिः ॥ ३७ ॥ सत्वंनोस्माकंदत्तंकृत्यंनृपंविना प्रमुष्टमिति
शेषः तादृशंवीक्ष्यराष्ट्रंचेदंतंविनारण्यभूतंसमीक्ष्येक्ष्वाकुसुतंभरतंतथान्यंवाकंचिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो
ध्याकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मित्रामात्यजनाःसुमंत्रादयः ब्राह्मणामार्कंडेयादयः ॥ १ ॥ यद्यस्माद्राज्ञाकैकेयीवचनाद्दत्तराज्योभरतोमातुलकुलेवसति ॥ २ ॥ अत

अहोतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी॥ ३६ ॥ जीवत्यपिमहाराजेतवैववचनंवयम्॥ नातिक्रमामहे
सर्वेवेलांप्राप्येवसागरः॥ ३७ ॥ सनःसमीक्ष्यद्विजवर्यदत्तंनृपंविनाराष्ट्रमरण्यभूतम्॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतंतथान्यंत्वमेवराजानमिहाभिषेचय
॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठःप्रत्युवा
चह॥ मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदंवचः॥ १ ॥ यदसौमातुलकुलेदत्तराज्यःपरंसुखी॥ भरतोवसतिभ्रात्राशत्रुघ्नेनमुदान्वितः॥ २ ॥ त
च्छीघ्रंजवनादूतागच्छंतुत्वरितंहयैः॥ आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेवयम्॥३॥ गच्छंत्वितिततःसर्वेवसिष्ठंवाक्यमब्रुवन्॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वा
वसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ ४ ॥ एहिसिद्धार्थविजयजयंताशोकनंदन॥ श्रूयतामितिकर्तव्यंसर्वानेवब्रवीमिवः॥ ५ ॥ पुरंराजगृहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवै
र्हयैः॥ त्यक्तशोकैरिदंवाच्यःशासनाद्भरतोमम॥६॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया॥७॥ माचा
स्मैप्रोषितंरामंमाचास्मैपितरंमृतम्॥ भवंतःशंसिपुर्गत्वाराघवाणामितःक्षयम्॥८॥

स्तावानेतुंदूतागच्छंतु वयंकिंसमीक्षामहेविचारयामहे राज्ञैवभरतराज्यस्यनिश्चितत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ मंत्रिणोवसिष्ठवाक्यमनुजानंति गच्छंत्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्थादयोमंत्रिसमाननामानो
दूतानमंत्रिणइत्याहुः अन्येतुमंत्रिणोदूताश्चेमेइत्याहुः इतिकर्तव्यंगतैर्युष्माभिरनुष्ठेयकृत्यजातम् ॥ ५ ॥ शीघ्रजवैरतिवेगैः ममशासनाद्भरतोवाच्यइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ कथंवाच्यस्तदाह पुरोहि
तइति अत्ययंअसह्यकालातिक्रमंतदर्हत्यात्ययिकं अतिक्रमेएतीत्यव्ययं कालातिक्रमे एतिनश्यतीतिवाच्योऽर्थः विनयादित्वात्ठक् तादृशंकृत्यमस्तिअतस्त्वरमाणोनिर्याहिइतिवाच्यमित्यनुक
र्षः ॥ ७ ॥ इतःस्वीरूपान्मूलात्क्षयंमाशंसिषुःमाकथयंतु ॥ ८ ॥

यमगृहगमनेस्वप्रयोजनमाह ततइति धर्मराजोमेक्षमतां पुत्रवियोगजनकंपूर्वकृतापराधं अयंमेपुत्रःपितरौविभृयात्पालयतु ॥ ३८ ॥ ननुत्वयायाचितेपिकथमेतल्लभ्यतेऽतआह दातुमिति लोकपालोपमःईदृशस्यअनाथस्यअभयदक्षिणांपुत्रदानेन तदभावेनमहाभयप्राप्तेरितिभावः कतकस्तुयतोऽयंमेपुत्रःपितरौविभृयात्अतोस्यधर्मराजोभवान्क्षमतां शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजन कंपापंक्षमतामेवंमयाप्रार्थितोदुर्मरणजांदुर्गतिंदूरीकृत्यत्वांस्वर्गंनयिष्यति ईदृशस्यतपस्विनोमममैकांपुत्रतारणरूपाभयदक्षिणांलोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥ अथमृतस्यपुनर्लाभ मशक्यंमत्वाविश्वामित्रइवत्रिशंकुंस्वमहिम्नासुतंस्वर्गंप्रापयति अपापोसीत्यादि अपापस्त्वंपुत्रपापकर्मणाऽनेनक्षत्रियेणयथानिहतोसितेनहननेनप्रायश्चित्तरूपेणशुद्धःसत्येनमदीयेनास्त्रयोधि

ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीम्॥ क्षमतांधर्मराजोमेविभृयात्पितरावयम्॥ ३८॥ दातुमर्हतिधर्मात्मालोकपालोमहायशाः॥ ईदृशस्यम मात्मव्यामेकामभयदक्षिणाम्॥ ३९॥ अपापोसियथापुत्रनिहतःपापकर्मणा॥ तेनसत्येनगच्छाशुयेलोकास्त्वस्त्रयोधिनाम्॥ ४०॥ यांहिशूराग तियांतिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः॥ हतास्त्वभिमुखाःपुत्रगतिंतांपरमांव्रज॥ ४१॥ यांगतिंसगरःशैब्योदिलीपोजनमेजयः॥ नहुषोधुंधुमारश्चप्राप्तास्तां गच्छपुत्रक॥ ४२॥ यागतिःसर्वभूतानांस्वाध्यायात्तपसश्चया॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्चएकपत्नीव्रतस्यच॥ ४३॥ गोसहस्रप्रदातॄणांगुरुसेवाभृताम पि॥ देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक॥ ४४॥ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलांगतिम्॥ सतुयास्यतियेनत्वंनिहतोममबांधवः॥ ४५॥ एवंसकृपणंतत्रपर्यदेवयतासकृत्॥ तथोक्काकर्तुमुदकंप्रवृत्तःसहभार्यया॥ ४६॥ सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रःस्वकर्मभिः॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रे णसहधर्मवित्॥ ४७॥ आबभाषेचतौवृद्धौशक्रेणसहतापसः॥ आश्वस्यचमुहूर्तंतुपितरंवाक्यमब्रवीत्॥ ४८॥

नांशूराणांलोकान्गच्छेत्यर्थः यद्वा हेपुत्रपापेनकर्मणाशस्त्रवधलक्षणेननिहतोयथायद्यपित्वमसितथापितेनमदीयेनसत्येनापापोभूत्वाऽस्त्रयोधिनांलोकान्गच्छ ॥ ४० ॥ उक्तमेवार्थंपुनराह या मिति ॥ ४१ ॥ तमेवार्थंविशेषतआह यांगतिमिति ॥ ४२ ॥ सर्वभूतानांगतिराश्रयोब्रह्म एकपत्नीव्रतारामादयः ॥ ४३ ॥ गुरुसेवाभृतःतत्सेवाकर्तारः देहन्यासकृतःमहाप्रस्थानादिनापरलोकार्थंतनुत्यजः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्कुलेमदीयेनित्यतपस्विकुले यास्यति अकुशलांगतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥ उदकंसंस्कारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥ स्वर्गमध्यारुहत् तेनसत्येनाशुगच्छेतिवचनानंतरमे वेतिशेषः शक्रेणसहेत्यनेनमुनिपुत्रंस्वर्गंनेतुंशक्रःसमागतइतिध्वनितम् ॥ ४७ ॥ आरुह्यपुनःशक्रेणसहागत्याबभाषेइत्यन्वयः अस्यैवप्रपंचआश्वस्येत्यादि अत्रवक्तुःशोकग्रस्ततयाबभाषेऽब्र वीदितिपौनरुक्त्यंनदोषाय ॥ ४८ ॥

मत्रतोरिति अनेनमातापितृसेवाधर्मांतराभावेपिसैवेंद्रसालोक्यदेतिध्वनितं मूलंसमीपं ॥ ४९ ॥ वपुष्मतापुष्पकादिवत्प्रशस्ताकारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जहिप्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥ यदज्ञा नान्निहतोऽतःशप्स्येनतुप्रत्यक्षमेवभस्मीकरोमि सुदुःखमतिदारुणमितिक्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥ दुःखंमरणपर्यवसायिसांप्रतंवर्तते त्वन्निमित्तमितिशेषः कालंकरिष्यसिमृत्युंप्राप्स्यसि ॥५४॥ ब्रह्महत्यानत्वमंप्रापत् ॥ ५५ ॥ एतादृशोभावःपुत्रशोकेनमरणरूपः यथातत्तद्वस्तुदक्षिणांदातारं यथासादक्षिणान्यतःप्राप्ताभवतितद्वत् ॥ ५६ ॥ देहंदेहौ ॥ ५७ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणाप्रथमं

स्थानमस्मिमहत्पापानोभवतोःपरिचारणात् ॥ भवंतावपिचक्षिप्रंममममूलमुपैष्यथः ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वातुदिव्येनविमानेनवपुष्मता ॥ आरुरोहदिवं क्षिप्रंमुनिपुत्रोजितेंद्रियः ॥ ५० ॥ सकृत्वाऽथोदकंतूर्णंतापसःसहभार्यया ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ अद्यैवजहिमांराज न्मरणेनास्तिमेव्यथा ॥ यःशरेणैकपुत्रंमांत्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापिचयदज्ञानान्निहतोमेसबालकः ॥ तेनत्वामपिशप्स्येहंसुदुःखमतिदा रुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजंदुःखंयदेतन्ममसांप्रतम् ॥ एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामु निः ॥ तस्मात्त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप ॥ ५५ ॥ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति ॥ जीवितांतकरोघोरोदातारमिवदक्षिणाम् ॥ ५६ ॥ एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु ॥ चितामारोप्यदेहंतन्मिथुनंस्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिंतयानेनस्मृतंपापंमयास्वयम् ॥ तदाबा ल्यात्कृतंदेविशब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥ तस्यायंकर्मणोदेविविपाकःसमुपस्थितः ॥ अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मामा गतंभद्रेतस्योदारस्यतद्वचः ॥ इत्युक्त्वासरुदंस्त्रस्तोभार्यामाहतुभूमिपः ॥ ६० ॥ यदहंपुत्रशोकेनसंत्यजिष्यामिजीवितम् ॥ चक्षुर्भ्यांत्वांनपश्यामि कौसल्येत्वंहिमांस्पृश ॥ ६१ ॥ यमक्षयमनुप्राप्ताद्रक्ष्यंतिनहिमानवाः ॥ यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदन्वारभेतवा ॥ ६२ ॥

शब्दवेधिनापश्चाद्विद्धशल्यानुकर्षणमपिकृतवता पापंमुनिकुमारवधरूपं तीर्थस्तुशब्दवेध्यानुशिक्षिणेतिपाठंशब्देनवेद्धुंयोग्यंशब्दवेध्यंतदनुशिक्षितुंशीलंयस्यतेनेत्यर्थंचाह तदसमंजसमितिस्प ष्टमेव ॥ ५८ ॥ विपाकःफलं अपथ्यैर्व्यंजनैःसहभुक्तेऽन्नरसेव्याधिर्यथोपतिष्ठते व्याधिमन्नरसोयथेतिपाठेउपस्थापयतीतिशेषः ॥ ५९ ॥ उदारस्यश्रेष्ठस्य तद्वचःतद्वचःफलं त्रस्तोमरणभ यादितिशेषः रुदन्जीवितंत्यक्ष्यामीतिभार्यामाहेतिसंबंधः ॥ ६० ॥ चक्षुर्भ्यांनपश्यामि मुमूर्षुत्वादितिभावः ॥ ६१ ॥ नहिद्रक्ष्यंतीति इहविद्यमानान्स्वेष्टबंधूनितिशेषः इतःपरंत्वत्स्पर्शादिकंमे दुर्लभमितिभावः यदिमामद्यरामःसकृदपिस्पृशेत् अन्वारभेत्किंचिद्वारावास्पृशेत् ॥ ६२ ॥

यदिवाधनंकोशंयौवराज्यंवालभेननतदाजीवेयंराघवेयन्मयाकृतंविवासनरूपंतन्मेदत्तस्यसदृशंन ॥ ६३ ॥ अनेनरामेणयन्मयिकृतंराज्यंत्यक्त्वामद्वचःपरिपालनरूपंतत्तस्यैवसदृशं अनन्वयो
वालंकारः मत्सदृशोऽन्यायकृत्रामसदृशउचितकर्ताच भुविनाभूदस्तिभविष्यतिवान्यइत्याह दुर्वृत्तमपीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्तोकमल्पंवारिआतपोयथाशुष्कंकरोति येद्रक्ष्यं

धनंवायौवराज्यंवाजीवेयमितिमेमतिः ॥ नतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृतंमयि ॥ दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजे
द्भुविविचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्चप्रव्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः ॥ चक्षुषात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते ॥ ६५ ॥ दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वर
यंतिमाम् ॥ अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये ॥ ६६ ॥ नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ तस्यदर्शनजःशोकःसुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥
उच्छोषयतिवैप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः ॥ नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुंडलम् ॥ ६८ ॥ मुखंद्रक्ष्यंतिरामस्यवर्षेपंचदशेपुनः ॥ पद्मपत्रेक्षणंसु
भ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्याद्रक्ष्यंतिरामस्यताराधिपसमंमुखम् ॥ सदृशंशारदस्येंदोःफुल्लस्यकमलस्यच ॥ ७० ॥ सुगंधिममरामस्यध
न्याद्रक्ष्यंतियेमुखम् ॥ निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतम् ॥ ७१ ॥ द्रक्ष्यंतिसुखिनोरामंशुक्रंमार्गगतंयथा ॥ कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतेत
राम् ॥ ७२ ॥ वेदयेनचसंयुक्तान्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ चित्तनाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्येवेंद्रियाणिहि ॥ ७३ ॥ क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंरक्तारश्मयोयथा ॥
अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥ संसाधयतिवेगेनयथाकूलंनदीरयः ॥ हाराघवमहाबाहोहाममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हापि
तृप्रियमेनाथहाममासिगतःसुत ॥ हाकौसल्येनपश्यामिहासुमित्रेतपस्विनि ॥ ७६ ॥ हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपांसनि ॥ इतिमातुश्चरामस्य
सुमित्रायाश्चसन्निधौ ॥ राजादशरथःशोचन्जीवितांतमुपागमत् ॥ ७७ ॥

तिनतेमनुष्याःकिंनुदेवांशाएव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ शुक्रंमार्गगतंयथा मौढ्यादिविहायस्वोच्चमार्गगतंशुक्रमिवेत्यर्थइतितीर्थः कतकस्तुशुकंमार्गगतंयथेतिपाठः हस्तात्पंजराद्वान्यदे
शगतंपुनश्चमार्गेयथास्थानंगतंप्राप्तंशुकंक्रीडाशुकमिवेत्यर्थइत्याह चित्तमोहेनदुःखातिशयप्राप्तमूर्छया सीदतेतरामतिशयेनशीर्यतीव ॥ ७२ ॥ वेदयेजानामि संयुक्तानिंद्रियसंयुक्तान् ॥ ७३ ॥
संरक्तास्तस्तांप्राप्तायथादीपस्यरश्मयोविपद्यंतेतथेंद्रियाणीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ संसाधयतिनाशयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ परमसंस्काराःव्याकरणादि
शिक्षावंतःपरमालंकारावा मागधाःवंशावलीकीर्तिकाः मंगलाइतिपाठेपिमंगलपाठकास्तएव उत्तमश्रुताःउत्तमंश्रुतंवंशपरंपराश्रवणमेषांतेमागधाः श्रुतिशीलागायकाःतंत्रीनादविभाजनशी
लागायकाः पृथक्पृथक्निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारेणेतिशेषः ॥ २ ॥ उदात्तंउच्चैःस्वरेणाभिहिताआशिषोयैस्तेषाम् प्रासादानामाभोगेषुमध्येषुविस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेतिशेषः ॥ ३ ॥ पाणिवाद
काःपाणिवादनशीलाः अपदानानिराज्ञांवृत्ताद्भुतकर्माणिउदाहृत्यतदनुगतंपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ सस्वनुः फणादित्वात्पक्षेएत्वाभ्यासलोपाभावः येराजकुलगोचराःराजकुलवासयो

तथातुदीनःकथयन्नराधिपःप्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः ॥ गतेऽर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०
वा० आ० अ० चतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथराव्यांव्यतीतायांप्रातरेवापरेऽहनि ॥ नंदिनःपर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशन
म् ॥ १ ॥ सूताःपरमसंस्कारामागधाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकाःश्रुतिशीलाश्चनिगदंतःपृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानंस्तुवतांतेषामुदात्ताभिहिताशिषा
म् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णःस्तुतिशब्दोह्यवर्तत ॥ ३ ॥ ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्यपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥
तेनशब्देनविहगाःप्रतिबुद्धाश्चसस्वनुः ॥ शाखास्थाःपंजरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताःपुण्यशब्दाश्चवीणानांचापिनिःस्वनाः ॥ आशी
र्गेयंचगाथानांपूरयामासवेश्मतत् ॥ ६ ॥ ततःशुचिसमाचाराःपर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठाउपतस्थुर्यथापुरा ॥ ७ ॥ हरिचंदनसंपृक्तमु
दकंकांचनैर्घटैः ॥ आनिन्युःस्नानशिक्षाज्ञायथाकालंयथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपानिन्युस्तथापुण्याःकुमा
रीबहुलाःस्त्रियः ॥ ९ ॥

ग्यायेशुकादयः ॥५॥ तैःपूर्वश्लोकोक्तैःशुकादिभिर्व्याहृताःपुण्यशब्दाःकाशीगंगादिरूपाः गाथानांकेवलगायकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानंगानम् यद्वा गाथाराज्ञांचरित्रादिप्रतिपादिकास्ता
सामाशीर्वादघटितंगानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ पर्युपस्थानंपरिचर्या स्त्रीभिःवर्षवरैःषंढैश्चभूयिष्ठाः षंढोवर्षवरस्तुल्यौ परिचारकाइतिशेषः ॥ ७ ॥ स्नानशिक्षाज्ञाःस्नानविधिज्ञाः यद्वाऽरुणोदयात्पूर्वमे
वउषसिस्नानार्थंजलाद्यानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानिमंगलार्थमालंभनीयानिस्पर्शनीयानिगवादीनि आलंभःस्पर्शहिंसयोः प्राशनीयानिगंगोदकादीनि दंतधावनानंतरं
ङ्गपत्वेनप्राशनीयानियानिनारिकेलोदकजीरकोदकानिच उपस्करादर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाःकुमार्योबहुलायासुताः स्त्रियोवरनार्यः ॥ ९ ॥

आभिहारिकंप्रातःसमयेराज्ञोयदभिहर्तव्यंमंगलार्थमानेतव्यम् तत्सर्वंसर्वलक्षणयुक्तम् सर्वंविधिवदर्चितंयथायोग्यंबहूकृतम् सुगुणंचतल्लक्ष्मीवच्च ॥ १० ॥ परिसमुत्सुकम् राजदर्शनंप्रतीतिशेषः तस्थौ ततोनुपसंप्राप्तंअप्राप्तराजदर्शनमतएवकिंस्विदित्युपशंकितमभूत् ॥ ११ ॥ शयनंप्रतिअनंतराःआसन्नाःकौसल्यादिव्यतिरिक्ताःप्रत्यबोधयन्प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैःस्पर्शैश्च ॥ १२ ॥ उचितवृत्ताःस्पर्शनादिव्यापारोचिताः किंचिदपिजीवच्चेष्टादि ॥ १३ ॥ स्वप्नशीलज्ञाःस्वप्नभावज्ञाः संचलनाडिषुहृदयकरमूलनाडिषुचेष्टांनोपलेभिरे ततोवेपथुयुक्ताराज्ञःप्राणेषुशंकिताआसन् ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतइति स्रोतोभिमुखस्थितवेतसादितृणाग्राणांसदृशंकंपंसंचकाशिरेप्रकाशितवत्यः प्राप्ताइतियावत् संदेहमानानांसंदिहानानाम् ॥ १५ ॥ यदाशंकितंपापंमरणंपूर्वं

सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वविधिवदर्चितम् ॥ सर्वसुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥ ततःसूर्योदयंयावत्सर्वपरिसमुत्सुकम् ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशंकितम् ॥ ११ ॥ अथयाःकोशलेंद्रस्यशयनंप्रत्यनंतराः ॥ ताःस्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेननयेनच ॥ नह्यस्यशयनंस्पृष्ट्वाकिंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टांसंचलनादिषु ॥ तावेपथुपरीताश्चराज्ञःप्राणेषुशंकिताः ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणांसदृशंसंचकाशिरे ॥ अथसंदेहमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदाशंकितंपापंतदाजज्ञेविनिश्चयः ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥ प्रसुप्तेनप्रबुध्येतेयथाकालसमन्विते ॥ निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता ॥ १७ ॥ नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता ॥ कौसल्यानंतरंराज्ञःसुमित्रातदनंतरम् ॥ १८ ॥ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुलुलितानना ॥ तेचदृष्ट्वातदासुप्ते उभेदेव्यौचतंनृपम् ॥ १९ ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ॥ ततःप्रचुक्रुशुर्दीनाःसस्वरंतावरांगनाः ॥ २० ॥

राज्ञेतिशेषः तस्यनिश्चयोजज्ञेजातः ॥ १६ ॥ यथाकालसमन्वितेमृतेइव यद्वाऽयथाकालसमन्वितेबह्वीषुरात्रिषुदुःखतोजागरणात्अयथाकालेप्रत्युषसिनिद्रयासमन्वितेइत्यर्थः शोकेनसन्ना उपहता सन्नतासुप्तिवशसंकुचितहस्तपादादिकरणा ॥ १७ ॥ कौसल्येति अत्रसुप्तेतिशेषः ॥ १८ ॥ नविभाजतेनविशेषेणभ्राजते तत्रहेतुः शोकेत्यादि तेउभेदेव्यौप्रश्वासादिनासुप्तेदृष्ट्वानृपंच तंसुप्तमेवसंतंतदवस्थायामेवोद्गतप्राणंलक्षणतोदृष्ट्वासर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणंतत्कल्पमदृश्यत अमन्यतेतिपाठेंतःपुरंकर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः तीर्थस्तुअदृश्यतेत्येतत्परस्परमपश्यदित्यर्थंव्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥

स्थानाद्वासस्थानात्प्रच्युतोयूथपोमहागजोयासांताःकरेणवइवप्रचुकुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ हाभर्तेति हाभर्तरितीत्यर्थः अयोध्याजनपदवाचीकोशलशब्दस्तालव्यमध्यः कौसल्या पितृदेशवाचीतुदंत्यमध्यः ॥ २३ ॥ शांतगुणेउपशांतजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिःकैकेयीप्रभृतिभिःपश्चादंतःपुरंप्रविष्टाभिःस्वनादेनप्रथमप्रविष्टानांस्त्रीणांबलवान्नादोऽनुद्रुतःयुक्तःअभूदि त्यर्थः ॥ २६ ॥ येनानुद्रवणेनस्फीतीकृतोवार्धितःसनादोभूयोधिकंतद्गेहंसमनादयत्व्याप्तवान् तीर्थस्तु येनस्थिरीकृतंभूयइतिपठित्वायेननादेनस्थिरीकृतंमुखरितंतद्गृहंकर्तृभूयोत्यर्थंसमना

करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः॥ तासामाक्रंदशब्देनसहसोद्गतचेतने॥२१॥ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः॥ कौसल्याचसुमित्रा चदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवम्॥२२॥हाभर्तेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले॥ साकोसलेंद्रदुहिताचेष्टमानामहीतले॥२३॥नभ्राजतरजोध्वस्तातारेवगगन च्युता॥ नृपेशांतगुणेजातेकौसल्यांपतितांभुवि॥ २४॥ अपश्यंस्ताःस्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव॥ ततःसर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः॥ २५॥ रुदत्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः॥ ताभिःसबलवान्नादःक्रोशंतीभिरनुद्रुतः ॥ २६॥ येनस्फीतीकृतोभूयस्तद्गृहंसमनादयत्॥ तत्परित्रस्तसंभ्रां तपर्युत्सुकजनाकुलम्॥२७॥ सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांधवम्॥ सद्योनिपतितानंदंदीनंविक्लवदर्शनम्॥ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुषः ॥२८॥अतीतमाज्ञायतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः॥ भृशंरुदंत्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत्॥२९॥ ॥इत्यार्षेश्री मद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचषष्टितमःसर्गः॥६५॥ ॥६६॥ ॥ तमग्निमिवसंशांतमंबुहीनमिवार्णवम्॥ गतप्रभमि वादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपम्॥ १ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णाक्षीविविधंशोककर्शिता॥ उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयींप्रत्यभाषत॥ २॥ सकामाभवकैके यिभुंक्ष्वराज्यमकंटकम्॥ त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि॥ ३॥

दयत्अनदयदित्यर्थमाह पर्युत्सुकजनाकुलंपूर्ववृत्तांतज्ञानायपर्युत्सुकजननिबिडम् ॥ २७ ॥ दिष्टांतंकालधर्मंउपेयुषःप्राप्तस्यसद्मपरित्रस्तसंभ्रांतत्वादिगुणविशिष्टंबभूव ॥ २८ ॥ अतीतंमृतं पत्नयःपत्न्यः बाहूप्रगृह्यअभिलक्ष्य अनाथवत्अनाथार्हं ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५॥ तमिति ॥ १ ॥ राज्ञःशिरउपगृह्यअंकेकृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाग्रापुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥

राज्यस्याकंटकत्वंदर्शयति विहायेति विपथेकांतारे सार्थहीनासहायभूतपथिकसंघरहिता ॥ ४ ॥ आत्मनोदैवतंभर्तारंपरित्यज्यत्यक्तधर्मणःत्यक्तःस्त्रीधर्मोययातादृश्याःकैकेय्याअन्यत्रअ
न्यापुत्रराज्येकाजीवितुमिच्छेत् परिष्वज्येतिपाठेभर्तारंपरिष्वज्यतेनसहभोगान्भुक्त्वातंकालांतरेपरित्यज्येतिशेषः ॥ ५ ॥ एवंसाहसकरणेहेतुमाह नेति किंपाकोनिंबः कतकस्तुकिंपाकोविषभे
दस्तंकोपादिनाभक्षयन्आत्महत्यादोषंनबुध्यतेतद्वदित्यर्थइत्याह तत्रलुब्धइतिनात्यंतंसमंजसं धनलोभादिनापरस्यविषभक्षणंकारयन्यथाहत्यादोषंनबुध्यतइतिवक्तुमुचितं यत्तुकैकेय्याराघ

विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम ॥ विपथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारंतुपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्र
कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्षयन् ॥ कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहतम् ॥ ६ ॥ अनियोगेनियुक्तेनरा
ज्ञारामंविवासितम् ॥ सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ॥ ७ ॥ समामनाथांविधवांनाद्यजानातिधार्मिकः ॥ रामःकमलपत्राक्षोजीवन्नाश
मितोगतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्यसुतातथाचारुतपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचितादुःखंवनेपर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणा
म् ॥ निशम्यमानासंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनुचिंतयन् ॥ सोपिशोकसमाविष्टोनूनंत्यक्ष्यतिजीवितम् ॥ ११ ॥
साहमद्यैवदिष्टांतंगमिष्यामिपतिव्रता ॥ इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ १२ ॥ तांततःसंपरिष्वज्यविलपंतींतपस्विनीम् ॥ व्यपनिन्युःसु
दुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः ॥ १३ ॥

वाणांकुलंहतंतत्कुब्जानिमित्तंप्रेरकतया ॥ ६ ॥ अनियोगेअनुचितनियोगे वरव्याजात्कैकेय्यानियुक्तेनराज्ञासभार्यंरामंविवासितंश्रुत्वाजनकोहमिवपरितप्स्यति ॥ ७ ॥ जीवन्नेवनाशमदर्शनं
गतः जीवनाशमितोगतइतिपाठे राज्ञोजीवनाशोयथाभवतितथागतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः पर्युद्वेगोभयं वनेदुःखंप्राप्येतिशेषः ॥ ९ ॥ निशम्यमाना नादमि
तिशेषः निशम्यनादमितिपाठांतरम् ॥ १० ॥ अल्पपुत्रश्चेति जनकइतिशेषः अल्पपुत्रइत्यस्यकन्यामात्रसंततिरित्यर्थइतितीर्थः ॥ ११ ॥ दिष्टांतंमरणं शरीरालिंगनपूर्वकमग्निप्रवेशेहेतुः प
तिव्रतेति ॥ १२ ॥ व्यावहारिकाःव्यवहारेबाह्याभ्यंतरसकलराज्यकृत्येनियुक्ताःअमात्याःव्यपनिन्युःअंतःपुराध्यक्षस्त्रीद्वाराभर्त्रालिंगनाद्विमोच्यान्यतोनिन्युरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तैलद्रोणीतैलपूर्णकटाहः आदिष्टावसिष्ठादिभिराज्ञप्ताअमात्यास्तस्यांनृपंसंवेश्यस्थापयित्वाऽनंतरंकर्तव्यानिदुःखपरिपालनादीनिकर्माणिचक्रुः ॥ १४ ॥ पुत्रेणविनासंकालनंप्रेतनिर्हारंनकर्तुं मीषुः यतःसर्वज्ञाःनतोहेतोस्तैलद्रोण्यांभूपंरक्षंति ॥ १५ ॥ शायितंज्ञात्वाहामृतोयमितिपर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ नेत्राणांप्रस्रवणमश्रुप्रवाहोयेषुमुखेषुतैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तवप्रभुःतवजी

तैलद्रोण्यांतदामात्याःसंवेश्यजगतीपतिम् ॥ राज्ञःसर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्यनंतरम् ॥ १४ ॥ नतुसंकालनंराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः ॥ सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्तेततोरक्षंतिभूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपम् ॥ हामृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताःपर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुद्धृत्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् ॥ १७ ॥ हामहाराजरामेणसंततंप्रियवादिना ॥ विहीनाःसत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः ॥ १८ ॥ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणविवर्जिताः ॥ कथंसपत्न्यावत्स्यामःसमीपेविधवावयम् ॥ १९ ॥ सहिनाथःसचास्माकंतवचप्रभुरात्मवान् ॥ वनंरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहिताः ॥ कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याचविदूषिताः ॥ २१ ॥ यथाचराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ सीतयासहसंत्यक्ताःसाकमन्यंनहास्यति ॥ २२ ॥ ताबाष्पेणचसंवीताःशोकेनविपुलेनच ॥ व्यचेष्टंतनिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्तृविवर्जिता ॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना ॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतानवभ्राजयथापुरम् ॥ २५ ॥ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांगनासुच ॥ निवृत्तचारःसहसागतारविःप्रवृत्तचारारजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयंस्तेसुहृदःसमागताः ॥ इतीवतस्मिन्शयनेन्यवेशयन्विचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनम् ॥ २७ ॥

वनस्यप्रभुः ॥ २० ॥ विदूषिताःराज्यगर्वात्तिरस्कृताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ राघवस्यदशरथस्य ॥ २३ ॥ नअराजतेतिच्छेदः ॥ २४ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतासंमार्जनालेपवल्ल्यादिशून्यचत्वराद्यं ता यथापुरंयथापूर्वम् ॥ २५ ॥ राज्ञिशोकात्पुत्रशोकात्त्रिदिवंस्वर्गंगतेनृपांगनासुचशोकादेवमहीतलस्थासुमहीतलेलुठंतीषु निवृत्तचारःनिवृत्तकिरणप्रचारःप्रवृत्तचाराप्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥ सुहृदोवसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानितुविप्रविषयाणीतिनविरोधः तस्मिन्शयनेतैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥

जीवसेजीवसि तेनत्वयस्मादिदंकर्माज्ञानात्कृतंतेनजीवसि हिःपादपूरणार्थः यदिज्ञानपूर्वंकृतमिदंस्यात्तदाराघवाणांकुलमेवनस्यात्कुतोभवान्जीवेदितिशेषः ॥ २५ ॥ पश्चिमदर्शनमंतदर्शनंद्रष्टु मिच्छावोतस्तंदेशंनयेतिमामभ्यभाषत ॥ २६ ॥ २७ ॥ अहंतंदेशंनीत्वातंपुत्रमस्पर्शयम् ॥ २८ ॥ तंतदवस्थमात्मनःपुत्रमासाद्यस्पृष्ट्वास्यशरीरेनिपेततुः पितेनमुवाचच ॥ २९ ॥ कुपितोजातकोपः ॥ ३० ॥ नन्वहमितिपाठः अप्रियइतिच्छेदइतिकतकः नत्वहमितिपाठः अहंयदितवप्रियोनतथापिमातरंपश्येतिसंबंधइतितीर्थः ॥ ३१ ॥ अन्यद्वापुराणम् वैश्याच्छूद्र्यांजातत्वेनसंकरत्वा

अज्ञानाद्धिकृतंयस्मादिदंतेतेनजीवसे ॥ अपित्यकुशलंनस्याद्राघवाणांकुतोभवान् ॥ २५ ॥ नयनौनृपतंदेशमितिमांचाभ्यभाषत ॥ अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतम् ॥ २७ ॥ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्यया ॥ २८ ॥ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ ॥ निपेततुःशरीरेऽस्यपिताचैनमुवाचह ॥ २९ ॥ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे ॥ किंचशेषेतुभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकीम् ॥ किंचनालिंगसेपुत्रसुकुमारवचोवद ॥ ३१ ॥ कस्यवापररात्रेऽहंश्रोष्यामिहृदयंगमम् ॥ अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥ कोमांसंध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥ कंदमूलफलंहृत्वायोमांप्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥ इमामंधांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीम् ॥ कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति ॥ श्वोमयासहगंतासिजनन्याचसमेधितः ॥ ३६ ॥ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवने ॥ क्षिप्रमेवगमिष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयम् ॥ ३७ ॥

द्वेदप्रसंगेनोक्तः ॥ ३२ ॥ संध्यामिति तंत्रमार्गेणेतिशेषः हुतहुताशनःनमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्समापयेदित्युक्तरीत्या श्लाघयिष्यतिश्लाघनमुद्वर्तनंतत्पूर्वकंस्नापयिष्यति नाप्सुश्लाघमानःस्नायादितिब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौतथाव्याख्यानात् ॥ ३३ ॥ कंदंजलोद्भवपद्मादीनाम् मूलंस्थलोद्भवानामितितीर्थः अकर्मण्यंकर्मानुष्ठानाक्षमम् अप्रग्रहंनीवारादिसंग्रहरहितम् अनायकंपालकहीनमित्यर्थंतीर्थः कर्मणिसाधुंकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणम् भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येवचपाठः अप्रग्रहंयष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितम् अतएवानायकंस्नानादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थंकतकः ॥ ३४ ॥ भरिष्यामि स्वयमंधइतिशेषः ॥ ३५ ॥ मामेत्याबाधेद्विर्वचनम् मामुद्दिश्यतिष्ठमागमःमागच्छेतिवा समेधितःसंगतः ॥ ३६ ॥ यमक्षयंयमगृहम् ॥ ३७ ॥

मनसइति मनसःकर्मत्तीनिरूपंवाग्बलमाश्रित्यचेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभिअभितःसंस्तभ्यभीताकारतामाच्छाद्यअभीतइवाचचक्षे ॥ १२ ॥ महात्मनस्तवपुत्रोनाहमितियोजना सज्जनाव
मतंसज्जनगर्हितम् मयात्तवताचेतिशेषः ॥ १३ ॥ तदेवाह भगवन्निति निपानेआगतंश्वापदंव्याघ्रादिंगजंवाजिघांसुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ अयंशब्दहेतुःपदार्थइत्यर्थः द्विपइतिमत्वाहंस्थितस्ततो
मयासबाणेनहतः ॥ १५ ॥ गतप्राणंगतकल्पप्राणम् ॥ १६ ॥ तस्यैवत्वत्पुत्रस्यैववचनाद्बाणउद्धृतइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अंधौमातापितरौकोतःपरंरक्षिष्यतीतिभगवंतौशोचन्विलप्यचस्वर्गमा
स्थितइत्यन्वयः ॥१८॥ युष्मद्रक्षकेपुत्रेएवंगतेसतिशेषंकर्तव्यंयत्स्यात्तत्त्वमहंभगवान्प्रसीदतुतदुद्दिश्यमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः युष्मद्रक्षणमपिमयाकर्तुंशक्यमितिभावः ॥ १९ ॥ एवमज्ञान

मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलम् ॥ आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयम् ॥ १२ ॥ क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः ॥ सज्जनावमतं
दुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुःश्वापदंकिंचिन्निपानेवागतंगजम् ॥ १४ ॥ ततःश्रुतोमयाशब्दो
जलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ द्विपोयमितिमत्वाहंबाणेनाभिहतोमया ॥ १५ ॥ गत्वातस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणाहृदि ॥ विनिर्भिन्नंगतप्राणंशयानंभुविता
पसम् ॥ १६ ॥ ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः ॥ समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा ॥ १७ ॥ सचोद्धृतेनबाणेनसहसास्वर्गमास्थितः ॥ भगवं
तावुभौशोचन्नंधाविितिविलप्यच ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाभिहतोमया ॥ शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः ॥ १९ ॥ सतच्छ्रुत्वावचः
क्रूरंमयातदघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमायासंसकर्तुंभगवानृषिः ॥ २० ॥ सबाष्पपूर्णवदनोनिःश्वसन्शोकमूर्छितः ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांज
लिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ यद्येतदशुभंकर्मनस्ममेकथयेःस्वयम् ॥ फलेन्मूर्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा ॥ २२ ॥ क्षत्रियेणवधोराजन्वानप्रस्थेवि
शेषतः ॥ ज्ञानपूर्वंकृतःस्थानाच्च्यावयेदपिवज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधातुभवेन्मूर्धामुनौतपसितिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विसृजतःशस्त्रंतादृशेब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥

कृतत्वबोधनात्शेषायुःपर्यंतंरक्षणस्यापिकर्तव्यताबोधनाच्चमांदैत्रान्नभस्मसादकरोदित्याह सइति तीव्रमायासंभस्मीभावफलकशापदानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ स्मशब्दौवाक्यालंकारे फलेत्वि
शीर्येत् ॥ २२ ॥ ज्ञानपूर्वत्वेसद्योनर्थप्राप्तिःस्यादित्याह क्षत्रियेणेति विशेषतःअंधत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वंकृतोयद्ययंवधःस्यात्तदातच्छ्रवणजोमत्कोपोवज्रिणमपिस्थानात्च्यावयेत्पातये
त्किमुत्वादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुत्रकोपेनापितत्कालनाशाभावोऽज्ञानादेवेत्याह सप्तधात्विति स्वापेक्षयातपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनिब्रह्मवादिसमे ब्रह्मचारिणीतिपाठांतरम् ॥ २४ ॥

कच्छ्रंमर्मव्रणंप्राप्यविलप्यचसंततमुच्छ्वसंतंसरयूतीरेमृत्वाशयानंवीक्ष्याहंभृशंविषण्णोभवमितिकौसल्यांप्रतिउक्तानुवादः ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वधमिति राघवोदशरथःवधंस्मृत्वापुत्रंप्रतिविलपन्नेवकौसल्यामिदमब्रवीदवदत् ॥ १ ॥ संकुलितेंद्रियःक्षुभितेंद्रियःकथंनुसुकृतंभवेदितिअचिंतयम् ॥ २ ॥ ततःएवंचिंतानंतरम् यथाख्यातपथंमुनिकुमारोपदिष्टंमार्गंप्राप्यारुह्यआश्रमंगतः ॥ ३ ॥ तत्राश्रमेअपरिणायकौसंचारयितृपुरुषांतररहितौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिःपुत्रनिमित्ताभिःकथाभिर्हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रोजलमानेष्यतीत्येवंरूपांतामाशांउपासीनौसेवमानौ मत्कृतेमत्कृतदुष्कर्मनिमित्तम् तामाशांप्रतिहीनावपितांसेव

जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रंमर्मव्रणंसंततमुच्छ्वसंतम् ॥ ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेसुभृशंविषण्णः ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० अयोध्याकांडत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वधमप्रतिरूपंतुमहर्षेस्तस्यराघवः ॥ विलपन्नेवधर्मात्माकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वासंकुलितेंद्रियः ॥ एकस्त्वचिंतयंबुद्ध्याकथंनसुकृतंभवेत् ॥ २ ॥ ततस्तंघटमादायपूर्णंपरमवारिणा ॥ आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥ तत्राहंदुर्बलावंधौवृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिश्रमौ ॥ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्चभयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयःशोकमहंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किंचिरायसिमेपुत्रपानीयंक्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया ॥ उत्कंठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥ यद्व्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंत्वयातातत्तपस्विना ॥ ९ ॥ त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयिप्राणाःकथंत्वंनाभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानया ॥ हीनव्यंजनयाप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाब्रुवम् ॥ ११ ॥

मानावपश्यमितिपूर्वेणान्वयः उदासीनावितिपाठेऽनाथवदुदासीनौदुःखिताविव ॥ ५ ॥ तौदृष्ट्वाशोकोपहतचित्तइत्यादि भूयःअधिकम् ॥ ६ ॥ चिरायसिविलंबयसि ॥ ७ ॥ यन्निमित्तंयेनहेतुनाएतावत्कालंत्वयासलिलेक्रीडितंतेनतेमाता उत्कंठितासशोकस्मरणवत्यभूत् यन्नदत्तमितिपाठेयत्त्वयाशीघ्रंजलमावयोर्नदत्तंतत्त्वयासलिलेक्रीडितंतेनतेमातोत्कंठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्यलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥ अगतीनांत्वंगतिःहीनचक्षुषांत्वंचक्षुः अतोयन्नभाषसेतत्कथंकस्मात् ॥ १० ॥ सुतपदशब्दतइवसुतधियासज्जमानयागद्गदयाअतएवहीनव्यंजनयाव्यंजनाक्षरव्यक्तिरहितयाअतएवाव्यक्तयावाचावदंतंमुनिंप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाहंतादृश्यैववाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

जनयिता पिता नूनं निश्चयेन मत्प्रतीक्षौ ॥ ४० ॥ कृतामाशां पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवंरूपाम् ममागमनात् तृष्णां पिपासां च चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामकस्य पित्र्यस्य चेति शेषः फलयो
गः फलसंबंधो नास्ति ॥ ४१ ॥ अपरिक्रमः संचाराक्षमोंऽधत्वात् ॥ ४२ ॥ अशक्तिर्वृद्धत्वात् वातादिनाभिद्यमानं नगं वृक्षमन्यो नग इव मां त्रातुमशक्तस्त्वमेव मे पितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥ एधितो वर्धितो व
ह्निर्वनमिव त्वां न दहेत् मा दहत्वित्यर्थः एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यया एकपद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेकपदी ॥ ४४ ॥ तया गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वां न शपेत् मां विशल्यं कुरु ते शरो मे मर्म ॥ ४५ ॥
रुणद्धि पीडयति मृदु सिकताप्रायम् सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरम् अंबुरयो नदीवेग इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मर्म चिंतां लक्षयामासेत्यन्वयः एवं चिंतया शल्यं नोद्धरतीति ज्ञातवान् परमार्थः शाश्वतत्त्वम् पर

द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ तौ नूनं दुर्बलावंधौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥ पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ॥ जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२ ॥ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ ४३ ॥ न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः ॥ इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वा संकुपितः शपेत् ॥ विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमंबुरयो यथा ॥ सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ ४६ ॥ इति मामविशच्चिंता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्षयामास हृदि चिंतां मुनिसुतस्तदा ॥ ताम्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥ सीदमानो विवृत्तांगो वेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् ॥ न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप ॥ इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ स मामुद्वीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥

मार्थवदितिपाठे परमार्तः सन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्तांगः परावृत्तनेत्रः अचेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टारहितः धैर्येण शोकं संस्तभ्याहं स्थिरचित्तो भवामि मम चित्ते मोहो नास्ती
त्यर्थः अतो यद्वदामि तन्शृणु इत्यर्थः शोकं ब्रह्महत्यानिजं संस्तभ्य त्यक्त्वा अधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठांतरेऽर्थ ॥ ४९ ॥ अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं भयम् अर्धर्चादिस्तापशब्दः ॥ ५० ॥ वैश्येन शूद्रायां
जातः करणः इतीव इत्येवंजातीयकम् ॥ ५१ ॥ आताम्यमानस्य ताम्यतः व्यथया संकुचितांगस्येति यावत् उद्धरम् अडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥ संत्रस्तः प्राणहरत्वात् तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥

भूमौनिपतितास्मिसाष्टांगंप्रणमामि हेदेवत्वयायाचिताहंअनुनीताहंहतास्मि ईश्वरेप्सितवैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् अतस्त्वयाक्षंतव्यानांकिंतुदासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥१२॥ एषाहिलोकेसाध्वीकुल
श्लीनभवतियाउभयोर्लोकयोःश्लाघनीयेनपत्यासंप्रसाद्यते ॥१३॥ किमपिअत्यनुचितंभाषितंतत्क्षंतव्यमितिशेषः ॥१४॥ शोकएवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्तकइत्याह शोकइत्यादि ॥१५॥सुसू
क्ष्मोपिशोकःसोढुंनशक्यतेकिंपुनर्महानितिशेषः ॥ १६ ॥ स्वशोकस्यमहत्त्वंदर्शयति वनेति पंचरात्रइत्यस्यगतइतिशेषः तत्रप्रथमातमसातीरे द्वितीयागुहपुरे तृतीयागंगातीरे चतुर्थीप्रयागे पंच
मीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे तद्दिनेसुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः अतएवाग्रेषष्ठीतिदशरथोक्तिः ॥ अथवाद्यदिनेसंपूर्णदिनंस्वनिकटेस्थितत्वेनस्वदेशेतमसातीरेएवस्थितत्वेनतद्दिनमगणय्यकौसल्यया

प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते ॥ याचितास्मिहतादेवक्षंतव्याहंनहित्वया ॥ १२ ॥ नैषाहिसास्त्रीभवतिश्लाघनीयेनधीमता ॥ उभयोर्लो
कयोर्लोकेपत्यायासंप्रसाद्यते ॥ १३ ॥ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितम् ॥ १४ ॥ शोकोनाश
यतेधैर्यंशोकोनाशयतेश्रुतम् ॥ शोकोनाशयतेसर्वंनास्तिशोकसमोरिपुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः ॥ सोढुमापतितःशोकःसुसू
क्ष्मोपिनशक्यते ॥ १६ ॥ वनवासायरामस्यपंचरात्रोद्यगण्यते ॥ यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम ॥ १७ ॥ तंहिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिव
र्धते ॥ नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलंमहत् ॥ १८ ॥ एवंहिकथयंत्यास्तुकौसल्यायाःशुभंवचः ॥ मंदरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ अथ
प्रह्लादितोवाक्यैर्देव्याकौसल्ययानृपः ॥ शोकेनचसमाक्रांतोनिद्रायावशमेयिवान् ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
अयोध्याकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ अथराजादशरथःसचिंतामभ्यपद्यत ॥ १ ॥

द्यपंचरात्रोगण्यतइत्युक्तम् राजातुतमपिगृहीत्वाषष्ठीतिवक्ष्यति यत्तुकतकेननिर्गमनात्सप्तमरात्रःसुमंत्रागमनदिनेइत्युक्तम् तदज्ञानाद्गंगोत्तरणदिनात्तृतीयेहनिचारप्रतिनिवृत्त्युत्तरंसायाह्नेतद्दिनेए
वसुमंत्रप्रस्थानस्यवक्तुंशक्यत्वात् रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेइतिपूर्वलिखितपाठविरोधाच्च ॥ १७॥ नदीनांवेगेनसमुद्रसलिलमिवेत्युत्प्रेक्षामात्रंनतुतस्यतेनवृद्धिरित्याहुः परेतुमहत्समुद्रसलिलंवे
गेनचंद्रोदयवृद्धिवेगेननदीनांहृदितटद्वयांतरेयथावर्धतइत्यर्थः समुद्रगामिनदीनांचंद्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्यावृद्धेःकियद्दूरमद्याप्युपलंभादित्याहुः ॥ १८ ॥ शुभंवचःअतिदुःखितायाअपिपत्य
नुनयपरत्वाद्वचसःशुभत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० अ० द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिबुद्धइति ॥ १ ॥

वासवोपमंतंदशरथम् उपसर्गःउपप्लवःशोकइतियावत् आसुरंतमःअसुरस्यराहोःसंबंधितमआवरणशक्तिर्यथासूर्यमावृणोतितद्वत् ॥ २॥ आत्मनोदुष्कृतंस्मृत्वाऽसितापांगीविवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥
षष्ठींरजनींप्राप्येतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदेवलभतेतल्लभनएवेतिच ॥ ६ ॥ अर्थानामैहिकानांकर्मणांपारलौकिकानामारंभेआरंभकालेफलंप्रतियोगुरुलाघवंगौरवंलाघवंचदोषंवाऽदोषंगुणंवान
जानातिकेनचिदल्पेनहत्यादिनामहदनिष्टंकेनचिन्महतापियागादिनाऽल्पफलंतथाइदंकर्माल्पदोषंबहुगुणंइदंचबहुदोषमल्पगुणमित्येवंनजानातिसबालइत्युच्यतेतेनस्तनंधयः ॥ ७ ॥ छित्वा पला
शोपरोधनिवृत्त्यर्थमितिशेषः पुष्पंदृष्ट्वापुष्पमहत्त्वंदृष्ट्वाफलमहत्त्वमनुमायेत्यर्थः गृध्रुःलिप्सुः शोचतिस्वतर्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥ दृष्टांतंदार्ष्टांतिकेयोजयति अविज्ञायेति फलंक्रियमाणक

रामलक्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमम् ॥ आपेदेउपसर्गस्तंतमःसूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ सभार्येहिगतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसिता
पांगींस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ अर्धरात्रेदशरथःसोऽस्मरद्दुष्कृतंकृतम् ॥ ४ ॥ सराजापुत्रशोकार्तःस्मृ
त्वादुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदाचरतिकल्याणिशुभंवायदिवाशुभम् ॥ तदेवलभतेभद्रेकर्ताकर्मजमा
त्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारंभेकर्मणांफलम् ॥ दोषंवायोनजानातिसबालइतिहोच्यते ॥ ७ ॥ कश्चिदाम्रवणंछित्त्वापलाशांश्चनिषिंचति ॥
पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्रुःसशोचतिफलागमे ॥ ८ ॥ अविज्ञायफलंयोहिकर्मत्वेवानुधावति ॥ सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेवकः ॥ ९ ॥ सोहमाम्रव
णंछित्त्वापलाशांश्चन्यषेचयम् ॥ रामंफलागमेत्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः ॥ १० ॥ लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता ॥ कुमारःशब्दवेधीति
मयापापमिदंकृतम् ॥ ११ ॥ तदिदंमेऽनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतम् ॥ संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषम् ॥ १२ ॥

मेवोभाविफलंअविज्ञायाविचार्यकर्मत्वेवकर्मैवतुलौकिकंवैदिकंवाअनुधावतिअनुतिष्ठति शोचेत्तप्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह सोहमिति फलागमेरामकृतस्योत्तरक्रिययालभ्यपा
रलौकिकफलप्राप्तिसमयेरामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमयेवा ॥ १० ॥ यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह लब्धेति कुमारोऽजकुमारःशब्दवेधीतिलब्धःशब्दोयेनतादृशेनमया शब्दवेधीत्येवंलब्धकीर्ति
नेतियावत् कुमारेणजीवत्पितृकेण इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥ तदिदंतत्फलमिदंदुःखम् अज्ञानकृतकर्मणःकथमेवंफलंतत्राह संमोहादिति अज्ञानेनापिभक्षितंविषंयथाबालमपिहंतितद्वदित्यर्थः १२

शब्दवेध्यंशब्दवेधित्वमित्यर्थेआर्षइदंफलंएवंदुष्टफलमितिमयाप्यविज्ञातम् अयंभावः यथान्यःप्राकृतःपुरुषःपलाशैःपलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलंनजानातितथाऽहमपिशब्दवेधित्वंलोकपूज्यं ज्ञात्वातत्फलमेवंक्रूरमितिनज्ञातवानिति कतकस्तुयथापलाशपुष्पैरन्योमोहितोभवतितथाहंकैकेयीवाक्यैरितिशेषः अथाज्ञानकृतस्यापिविषपानवदावश्यकंफलमित्युपसंहरति एवमिति शब्द वेधित्वरूपंसामर्थ्यंप्राप्ययत्कर्माविज्ञातंसत्कृतंतस्यकर्मणइदंफलंकैकेयीवाक्यकृतोमोहइत्यर्थइत्याह ॥१३॥ तादृशदुष्कर्मप्राप्तिःकेदत्यत्राह देवीति ॥ १४ ॥ प्रावृषंवर्णयति अपास्येति भौ मानरसानपास्यनिरस्यशोषयित्वेतियावत् तेनैवहेतुनाजगत्तप्त्वापरेताचरितांअतएवभीमांदिशंदक्षिणांदिशंआचरतेगच्छति आविशतइतिपाठांतरम् उपास्येतिपाठेपिसेवित्वेत्यर्थद्वाराशोषयित्वे

यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितोभवेत् ॥ एवंमयाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमिदंफलम् ॥ १३ ॥ देव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहम् ॥ ततःप्रावृडनुप्रानामनकामविवर्धिनी ॥ १४ ॥ अपास्यहिरसान्भौमांस्तप्त्वाचजगदंशुभिः ॥ परेताचरितांभीमांरविराचरतेदिशम् ॥ १५ ॥ उष्णमंतर्दधेसद्यःस्निग्धाददृशिरेघनाः ॥ ततोजहृषिरेसर्वेभेकसारंगबर्हिणः ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्रिणः ॥ वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥ पतितेनांभसाच्छन्नःपतमानेनचासकृत् ॥ आबभौमत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥ पांडुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि ॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजंगवत् ॥ १९ ॥ तस्मिन्नतिसुखेकालेधनुष्मानिषुमान्रथी ॥ व्यायामकृतसंकल्पःसरयूमन्वगान्नदीम् ॥ २० ॥ निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंमृगम् ॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः ॥ २१ ॥ अथांधकारेत्वश्रौषंजलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषयेघोषंवारणस्येवनर्दतः ॥ २२ ॥ ततोहंशरमुद्धृत्यदीप्तमाशीविषोपमम् ॥ शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥ २३ ॥

त्यत्रैवपर्यवसानंबोध्यम् ॥ १५ ॥ सारंगाहरिणाश्चातकावा ॥ १६ ॥ क्लिन्नाःपक्षोत्तराःपक्षोपरिभागायेषाम् अतएवकृच्छ्रात्कृच्छ्राद्याचरणनिमित्तंस्नाताइव वृष्टियुक्तवातेनकंपिताग्रान् ॥ १७ ॥ पतमानेनपतता मत्ताःसारंगायस्मिंस्तादृशोऽचलस्तोयराशिरिवाबभौ ॥ १८ ॥ गिरिधातुभ्यःधातुरूपहेतुभ्यः क्वचित्पांडुरधातुसंयोगात्पांडुराणि क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि क्वचित्सत्त्वस्मानिभस्मसंबंधाद्भुजंगवत्कुटिलानीतिशेषः ॥ १९ ॥ व्यायामोमृगयाविहारः ॥ २० ॥ जिघांसुरन्दगामित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पूर्यतः शब्दंतत्त्वमार्षम् ॥ २२ ॥ शब्दंप्रतिशब्दंलक्ष्यं कृत्वा यद्वा शब्दावगतवेध्यंप्रति गजप्रेप्सुर्गजरूपंवध्यंप्राप्तुमिच्छुः तज्जिघांसयाशरमुद्धृत्यअभिलक्ष्यंसंमुखमपातयम् ॥ २३ ॥

यत्रनिशितंबाणममुंचंतत्रवनौकसआरण्यकमनुष्यस्यबाणाभिहतमर्मणस्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागुपसिप्रादुरासीत्तत्रभूमौतस्मिन्निपतितेसतिमानुषीवागभूत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामेववाणीमाह कथमित्यादि अस्मद्विधेतपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तांनिर्जनाम् रात्रौअपररात्रे उदाहारइत्यत्रदीर्घआर्षः ॥ २६ ॥ न्यस्तदंडस्यत्यक्तपरपीडस्य ॥ २७ ॥ जटाभारेत्यादिनाहंतुरपिलाभाभावःसूचितः ॥ २८ ॥ ममवधेनकःपुमानर्थी मनुष्यमांसेननकस्यापिप्रयोजनमितिव्यर्थएवमद्वधइतिभावः परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितंइहलोकेचफलरहितम् ॥ २९ ॥ क्वचित्

अमुंचंनिशितंबाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्रवागुपसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हाहेतिपततस्तोयेबाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेच्चतपस्विनि ॥ प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः ॥ २६ ॥ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ॥ ऋषेर्हिन्यस्तदंडस्यवनेवन्येनजीवतः ॥ २७ ॥ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते ॥ जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया ॥ एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥ नकश्चित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगम् ॥ नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरंपितरंचोभावनुशोचामिमद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनंवृद्धंचिरकालभृतंमया ॥ ३१ ॥ मयिपंचत्वमापन्नेकांवृत्तिंवर्तयिष्यति ॥ वृद्धौचमातापितरावहंचैकेषुणाहतः ॥ ३२ ॥ केनस्मनिहताःसर्वेसुबालेनाकृतात्मना ॥ तांगिरंकरुणांश्रुत्वाममधर्मानुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥ कराभ्यांसशरंचापंव्यथितस्यापतद्भुवि ॥ तस्याहंकरुणांश्रुत्वाऋषेर्विलपतोनिशि ॥ ३४ ॥ संभ्रांतःशोकवेगेनभृशमासंविचेतनः ॥ तंदेशमहमागम्यदीनसत्त्वःसुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणातीरेसरय्वास्तापसंहतम् ॥ अवकीर्णजटाभारंप्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्धांगंशयानंशल्यवेधितम् ॥ समामुद्वीक्ष्यनेत्राभ्यांत्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥ इत्युवाचवचःक्रूरंदिधक्षन्निवतेजसा ॥ किंतवापकृतंराजन्वनेनिवसतामया ॥ ३८ ॥ जिहीर्षुरंभोगुर्वर्थंयदहंताडितस्त्वया ॥ एकेनखलुबाणेनमर्मण्यभिहतेमयि ॥ ३९ ॥

इहलोकेपरत्रवा यथागुरुतल्पगंनसाधुमन्यंतेएवमेनंनमन्येत कोपीत्यर्थः आत्मनइमंजीवितक्षयंनानुशोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एकेनेषुणावृद्धौहतौअहंचहतः मद्वधेनतयोर्वधस्यसिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥ अकृतात्मनाअजितेंद्रियेण धर्मानुकांक्षिणःधर्मप्रतीक्षाशीलस्यममकराभ्यामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ करुणंकरुणाजनकंवचःश्रुत्वाविलपतः लालप्यतइतिपाठेतुयङंताच्छताआर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रविद्धंध्वस्तंपर्यस्तंवा ॥ ३६ ॥ त्रस्तंनेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अर्शआयजंतं तद्रागेणभर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणान्यस्तानिअत्यक्तानिभूषणानियया ॥ १९ ॥ नाहारयतिनकरोति नसं
नूपुरेणोत्कटानिरस्कृताहंसादिलीलाययासैव खेलंविलासयुतं अर्शआयजंतं तद्रागेणभर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणान्यस्तानिअत्यक्तानिभूषणानियया ॥ १९ ॥
अतस्तेरामादयोनशोच्याः तेनवात्माप्यतएवनशोच्यः नराजापि तेषांमुखश्रवणेनतस्यापिजीवनसंभवात् इतोपिनशोच्यांशइत्याह इदंहीत्यादि प्रात्रमपिराज्यंमहा
प्राप्नोतीतिवा ॥ २० ॥ अतस्तेरामादयोनशोच्याः तेनवात्माप्यतएवनशोच्यः
वत्लोपिपरित्यज्यपितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितं स्वार्थमुद्दिश्यभर्तारमपिपरित्यज्यातिघोरंकृतवतींकैकेयीत्यादि इदंरामचरितंशाश्वतंप्रतिष्ठास्यतीत्यनेनतन्नामवदेवास्यसुस्थिरत्वंवद
नात्स्येश्वरत्वंध्वनितं नत्वन्यचरित्रंशाश्वतंप्रतिष्ठांलभते ॥ २१ ॥ महर्षिभिर्यातेे ॥ २२ ॥ तथापीति सूतेननिवार्यमाणासूतोक्तंगृहीतवत्यपिनविरराम दुःखप्राबल्यादितिशेषः ॥ २३ ॥ ॥

नूपुरोत्कृष्टलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी ॥ इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजंवावीक्ष्यसिंहंवाव्याघ्रंवावनमाश्रिता ॥ नाहारयति
संत्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता ॥ २० ॥ नशोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः ॥ इदंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूयशोकं
परिहृष्टमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिताः ॥ वनेरतावन्यफलाशनाःपितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयंतिते ॥ २२ ॥ तथापिसूतेनसुयुक्तवादिनानि
वार्यमाणासुतशोककर्शिता ॥ नचैवदेवीविरराम कूजितात्प्रियेतिपुत्रेतिचराघवेतिच ॥ २३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
अयोध्याकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥६४॥ ॥ वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवरे ॥ कौसल्यारुदतीचार्ताभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ यद्यपित्रिपुलोकेषु
प्रथितंतेमहद्यशः ॥ सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः ॥ २ ॥ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौतौसहसीतया ॥ दुःखितौसुखसंवृद्धौकथंदुःखंसहिष्यतः
॥ ३ ॥ सानूनंतरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता ॥ कथमुष्णंचशीतंचमैथिलीविसहिष्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशुभम् ॥
वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते ॥ ५ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभसमन्विता ॥ कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ परमपतिव्रतापिकौसल्यादुःखातिशयात्पूर्वंजानत्यपिचेताश्रयव्यवहारवल्लो
काश्रयेणराजानमुपालभते वनमिति आर्ताखिन्ना स्वार्तेतिपाठेसुतरामार्ता रुदतीवेतिपाठेइवएवार्थे यद्वा उक्तार्थध्वननायेवशब्दः ॥ १ ॥ अनुक्रोशादिविशिष्टोराघवइतितेमहद्यशःप्रथित
मितियोजना ॥ २ ॥ अथापि हेनरवरश्रेष्ठसीतयासहतौपुत्रौकथंत्यक्तवानितिशेषः अथतानुशोचति दुःखितावित्यादि दुःखंप्राप्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥ तरुणीअतिक्रांतकौमारा श्यामाप्राप्तयौ
वना ॥ ४ ॥ सूपदंशान्वितंशोभनव्यंजनसहितंनैवारंनीवारसंबंधिनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

महेंद्रध्वजसंकाशःतद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णपद्मदलवर्णं पद्मनिःश्वासंपद्मपत्रगंधिनिःश्वासम् ॥ ८ ॥ यद्यतस्तमपश्यंत्याइदंसहस्रधानफलतिनविशीर्यतेऽतस्तद्वज्रसारंवज्रवत्क ठिनंनूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ त्वयाव्यपोह्यदृद्धैरविचार्ययत्करुणंशोचनीयंकर्मानुचितवरदानरूपंकृतंतेनहेतुनाममबांधवाःकैकेय्यानिरस्ताःसुखार्हाअपिकृपणाःसंतोवनेधावंति यद्वा व्यपोह्य अनादृत्यराज्याद्वभ्रश्यत्वात्वयानिरस्तावनेपरिधावंतीतियत्तदकरुणंक्रूरंकर्मत्वयाकृतमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुचतुर्दशवर्षानंतरंतत्पुत्रस्यैवराज्यंभविष्यतितत्राह यदीति तावत्पर्यंतंवनेजीवन मेवनसंभाव्यतेतथापियदिजीवन्पुनरेष्यतितथापिभरतोराज्यंजह्यादितिनोपलक्ष्यते नसंभाव्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथापिकदाचिद्भरतोजह्यात्तथापिरामस्तन्नांगीकरिष्यतीतिसदृष्टांतमाह

महेंद्रध्वजसंकाशःक्वनुशेतेमहाभुजः ॥ भुजंपरिघसंकाशमुपाधायमहाबलः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णंसुकेशांतंपद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदाद्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः ॥ अपश्यंत्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा ॥ ९ ॥ यत्त्वयाकरुणंकर्मव्यपोह्यममबांधवाः ॥ निरस्ताःपरिधावंतिसुखार्हाःकृपणावने ॥ १० ॥ यदिपंचदशेवर्षेराघवःपुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यंचकोशंचभरतोनोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ भोजयंतिकिलश्राद्धेकेचित्स्वानेवबांधवान् ॥ ततःपश्चात्समीक्षंतेकृतकार्याद्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्रयेगुणवंतश्चविद्वांसश्चद्विजातयः ॥ नपश्चात्तेऽभिमन्यंतेसुधामपिसुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपिवृत्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः ॥ नाभ्युपेतुमलंप्राज्ञाःशृंगच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥ एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशांपते ॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमन्यते ॥ १५ ॥ नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रःखादितुमिच्छति ॥ एवमेवनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते ॥ १६ ॥

भोजयंतीत्यादिना केचिच्छ्राद्धकर्तारोवयोगुणैरधिकान्विप्रान्श्राद्धेनिमंत्र्यवयोगुणहीनानपिस्वान्बांधवान्श्राद्धेभोजयंति ततःकृतकार्याःसंतोनिमंत्रितान्द्विजर्षभान्पश्चाद्दिष्टपंक्तौभोजयितुंसमीक्षंतेनविचारयंति ॥ १२ ॥ तत्रनिमंत्रितेषुयेगुणवंतःश्राद्धापेक्षितगुणवंतस्तेसुरोपमाःपश्चात्पंक्तौसुधासदृशंस्वाद्वन्नमपिनानुमन्यंते ॥ १३ ॥ ननुकुतोनानुमन्यंतेब्राह्मणशेषभोजनेशूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादतआह ब्राह्मणेष्वपीति ब्राह्मणेषुवृत्तेषुभुक्तवत्सुतद्भुक्तशेषमपियतोद्विजोत्तमाःप्राज्ञाश्चातस्तद्भोजनमभ्युपेतुमंगीकर्तुंनालं अवमाननात् ऋषभाःस्वशृंगच्छेदमिव शृंगस्थानीयोहिसतांमानः ॥ १४ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति कनीयोभुक्तत्वात्स्वयंज्येष्ठोवयसागुणैश्चवरिष्ठःसंस्तेनत्यक्तमपिराज्यंकिमर्थंनावमंस्यते सर्वथातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः मद्दर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यंतमेवस्थास्यतितूष्णींनपुनाराज्यंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ परेणाहृतंक्रोष्ट्रादिखादितशेषं परलीढंपरास्वादितं नमन्यतेनमंस्यते ॥ १६ ॥

एतानिहविरादीनिएकत्राध्वरेविनियोगाद्यातयामानिपुनरध्वरेअध्वरांतरेविनियुक्तानिनकुर्वंति जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयमित्यमरः यद्यपिमंत्राःकृष्णाजिनंदर्भाइतिस्मृत्याकुशानांया
तयामत्वदोषोनेत्युक्तंतथापितज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरंनतुविनियुक्तविनियोगपरं ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भाविनियुक्तानतेऽन्यतइत्यनेनविनियुक्तविनियोगनिषेधस्यन्यायेनसर्वत्रलाभादित्या
हुः ॥ १७ ॥ तथैवान्येनात्तमुपभुक्तंपूर्वमिदंराज्यंरामोभिमंतुमंगीकर्तुंनालं नष्टसोमंभुक्तसोमंअध्वरंतत्स्थंसोमरूपंहविः ॥ १८ ॥ वालधेःपुच्छस्य ॥ १९ ॥ शार्दूलवद्बलवत्त्वमेवदर्शयति नै
तस्येति सहिताःसुरासुरैःसहिताः लोकाःप्रतियोधाः किमर्थंतर्हिमामाक्रम्यराज्यंनकृतवांस्तत्राह अधर्मंत्विति अधर्मंतुमत्वानतथाकृतवानितिभावः नन्वेवंतस्यधर्मनिष्ठताकथमतआह
इहेति योधर्मात्माइहमनुष्यलोकेलोकंधर्मेणयोजयेत् एवंधर्मप्रवर्तकस्यतस्यधर्मनिष्ठताअनुक्तिसिद्धैवेतिभावः यद्वा तुरप्यर्थेऽधर्ममधर्मप्रवृत्तमपिलोकंदंडादिनायोधर्मेणयोजयेत्सकथंस्वय

हविराज्यंपुरोडाशाःकुशायूपाश्चखादिराः ॥ नैतानियातयामानिकुर्वंतिपुनरध्वरे ॥ १७ ॥ तथाह्यात्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव ॥ नाभिमंतुमलं
रामोनष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥ नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति ॥ बलवानिवशार्दूलोवालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्यसहितालोकाभयं
कुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत् ॥ २० ॥ नन्वसौकांचनैर्बाणैर्महावीर्योमहाभुजः ॥ युगांतइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत्
॥ २१ ॥ सताहशःसिंहबलोवृषभाक्षोनरर्षभः ॥ स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितोधर्मःशास्त्रदृष्टःसनातनैः ॥ यदितेध
र्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयोराजंश्चतुर्थीनैवविद्यते ॥ २४ ॥ तत्रत्वंममनैवासिरा
मश्चवनमाहितः ॥ नवनंगंतुमिच्छामिसर्वथाहाहतात्वया ॥ २५ ॥

मधर्मंकुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ रामेऽशक्तिशंकापिनेत्याह नन्विति कांचनैःकांचनभूषितपुंखैः युगांतेयुगांतकालेईश्वरइवभूतानिसमुद्रांश्चनिर्दहेत्नाशयेच्छोषयेच्च ॥ २१ ॥ पित्रात्वयास्वयमेव
स्वपुत्रोहतःभ्रष्टराज्यःकृतः जलजेनमत्स्येन सयथात्मजानेवभक्षयतितद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवंचाहमेवहतेत्याहश्लोकत्रयेण द्विजातीत्यादि सनातनैर्ऋषिभिःशास्त्रेवेदेदृष्टस्त्रैवर्णिकैर्द्विजा
तिभिश्चरितोधर्मोयदितेससत्यःस्यात्तर्हिपुत्रोनविवासितःस्यादितिशेषः एवंधर्ममुपेक्ष्यधर्मनिरतेपुत्रेत्वयाविवासितेसति ॥ २३ ॥ शास्त्रेणोच्यमानाःस्त्रियास्तिस्रोगतयः तत्रतासुप्रथमगतिभूत
स्त्वंममनास्येव सपत्नीवशत्वात् नास्तीतिपाठेआर्षत्वंबोध्यं द्वितीयगतिभूतोरामश्चवनमाहितःवनंप्रतिप्रहितस्त्वया नचतत्प्राप्तयेवनंगंतुमिच्छामि सपतिकात्वात् तृतीयाज्ञातयस्त्वसंनिहिताः त
स्मात्सर्वथाहतात्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुतश्चभार्याचभरतकैकेय्यौप्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ दारुणशब्दसंहितांदारुणशब्दयुक्तां स्वदुष्कृतंवक्ष्यमाणं ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंकौसल्याक्रूरवचोभीतस्यराज्ञोंजलिपर्यंतंदैन्यंदृष्ट्वाराजानमनुनयति एवंत्विति चिंतयामासअनयोच्यमानंसर्वंसत्यंकिमिहकर्तव्यमितिविचारयामास ॥ १ ॥ मोहव्याकुलितेंद्रियोजातइतिशेषः ॥ २ ॥ चिंतामुपागमत्पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनंकर्ममभेतिचिंतामाप ॥ ३ ॥ प्रत्यभात्प्रतिभातं दुष्कृतंकर्ममुनिकु

हतंत्वयाराष्ट्रमिदंसराज्यंहताःस्मसर्वाःसहमंत्रिभिश्च ॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ इमांगिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिमुमोहदुःखितः ॥ ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत् ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अयोध्याकांडे एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंतुक्रुद्धयाराजारामभात्रासशोकया ॥ श्रावितःपरुषंवाक्यंचिंतयामासदुःखितः ॥ १ ॥ चिंतयित्वासचनृपोमोहव्याकुलितेंद्रियः ॥ अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः ॥ २ ॥ ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णंचनिःश्वसन् ॥ कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वाततश्चिंतामुपागमत् ॥ ३ ॥ तस्यचिंतयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतम् ॥ यदनेनकृतंपूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥ अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः ॥ द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्याममितप्यते ॥ ५ ॥ दह्यमानस्तुशोकाभ्यांकौसल्यामाहदुःखितः ॥ वेपमानोंजलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥ प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः ॥ वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि ॥ ७ ॥ भर्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणोपिवा ॥ धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतम् ॥ ८ ॥ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितम् ॥ कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकम् ॥ १० ॥ सामूर्ध्निबद्ध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीत्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंवचः ॥ ११ ॥

मारवधरूपं शब्दमेवलक्ष्यदेशस्थंप्राप्यविध्यतीतिशब्दवेधी ॥ ४ ॥ अमनादुर्मनाः तेनशोकेनमुनिकुमारवधजेनशोकेन ॥ ५ ॥ अवाङ्मुखःस्वकृततदप्रियस्मरणाल्लज्जया ॥ ६ ॥ परेष्वपिशत्रुष्वपि ॥ ७ ॥ विमृशमानानांजानतीनाम् ॥ ८ ॥ दृष्टौलोकेपरावरावुत्कर्षापकर्षौययासा अपकृष्टाअपिभर्तारमेवंनवदंतीतिभावः ॥ ९ ॥ प्रणालीप्रासादादौजलनिर्गममार्गः नवोदकंवर्षजलम् ॥ १० ॥ स्वानुनयायराज्ञाकृतंराज्ञोंजलिपाणिभ्यांगृहीत्वापद्ममिवमूर्ध्निबद्ध्वारुदतीत्रस्ताअहमपिकैकेयीवत्पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्तवतीतिभीतासंभ्रमाद्राज्ञिअत्यादरात्वचआह ॥ ११ ॥

लक्ष्मणबाहुपालितःलक्ष्मणेनसेव्यमानः अब्रवीत् उक्तमितिशेषः निरीक्षतेराज्ञस्तवरथंमांच ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० अयो० अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ एवं रामवृत्तांतमुक्त्वाप्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तांतमाह ममत्विति ममाश्वाःमन्नियम्याश्वाःनप्रावर्ततयथापूर्वंरथवहनोन्मुखानाभूवन्नित्यर्थः जात्याश्वस्वभाववर्णनेनस्वभावोक्तिरत्रालं कारः ॥ १ ॥ तद्दुःखंतद्वियोगदुःखम् ॥ २ ॥ बहूनूरामस्यगंगोत्तरणदिनादिदिनत्रयं यद्यपिभरद्वाजाश्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तृतीयदिवसएवसुमंत्रप्रस्थानंतथापितद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यंतंस्थि त्यावहूनित्युक्तंकिमर्थंतत्रस्थितिस्तत्राह शब्दापयेदिति तत्समीपचरद्गुहमनुष्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥३॥ कैकेयीनिमित्तंरामविवासनंसर्वक्षोभकरमभूदित्याह विषयेतेइति तवदेशेपुष्पमपिनवि

तथैवरामोश्रुमुखःकृतांजलिःस्थितोब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः॥ तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्षतेराजरथंतथैवमाम् ॥३७॥ ॥इ० श्रीम० वा० आ० अ० अष्टपंचाशःसर्गः॥५८॥ ॥छ॥ ॥ममत्वश्वानिवृत्तस्यनप्रावर्ततवर्त्मनि॥ उष्णमश्रुविमुंचंतोरामेसंप्रस्थितेवनम् ॥१॥ उभाभ्यांराजपु त्राभ्यामथकृत्वाहमंजलिम् ॥ प्रस्थितोरथमास्थायतद्दुःखमपिधारयन् ॥ २ ॥ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून् ॥ आशयायदिमांरामःपु नःशब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विषयेतेमहाराजमहाव्यसनकर्शिताः ॥ अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकानद्यःपल्वलानिसरां सिच ॥ परिशुष्कपलाशानिवनान्युपवनानिच ॥ ५॥ नचसर्पंतिसत्त्वानिव्यालानप्रसरंतिच ॥ रामशोकाभिभूतंतन्निष्कूजमिवतद्वनम् ॥६॥ लीन पुष्करपत्राश्चनद्यश्चकलुषोदकाः॥ संतप्तपद्माःपद्मिन्योलीनमीनविहंगमाः॥७॥ जलजानिचपुष्पाणिमाल्यानिस्थलजानिच॥ नातिभांत्यल्पगंधी न्यफलानिचयथापुरम् ॥८॥ अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रलीनविहगानिच॥ नचाभिरामानारामान्पश्यामिमनुजर्षभ ॥९॥ प्रविशंतमयोध्यायांनक श्चिदभिनंदति॥नरारामनपश्यंतोनिःश्वसंतिमुहुर्मुहुः॥१०॥देवराजरथंदृष्ट्वाविनाराममिहागतम् ॥ दूरादश्रुमुखःसर्वोराजमार्गगतोजनः॥११॥

कसितं अंकुरःशाखासुपल्लवोद्भेदः कोरकाःपुष्पमुकुलानि तैःसहिताःवृक्षाः अत्रसर्वत्रहेत्वंशेचोत्प्रेक्षाबोध्या ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकाःशुष्कोदकाः पलाशःपर्णम् ॥५ ॥ सत्त्वानिप्राणिनःनसर्पंतिन प्रसरंतीत्यादावाहारार्थमर्पातिशेषः यतस्त्वयाणिजातंरामशोकाभिभूतंतद्वनंमार्गस्थमत्यंतंपक्षिशब्दवन्निष्कूजमिवपक्षिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥ लीनंसंकुचितंपुष्करपत्रंनलिनीदलंयासुताः संतप्त पद्माःशुष्कपद्माः पद्मिन्यःसरांसि विहंगमाअत्रजलपक्षिणः ॥ ७ ॥ स्थलजानिमाल्यानिपुष्पाणि यथापुरंयथापूर्वम् ॥ ८ ॥ उद्यानानिपुष्पवाटिकाः आरामानूकृत्रिमवनानि अनेनमनुष्या णांसर्वशोल्यंतदुःखवत्त्वंकमुतिकन्यायेनैवप्रतिपादितंबोध्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह प्रविशंतमिति ॥ १० ॥ देवेतिसंबुद्धिः राजरथंराज्ञस्तवरथं अश्रुमुखःअभूदितिशेषः ॥ ११ ॥

अव्यक्तमितिच्छेदः रामप्रवासजनितपीडयार्ताःपरस्परंसम्यक्नेक्षंतेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्योन्यंशत्रूणांतथामित्राणांउदासीनजनस्यचार्ततयार्तत्वगुणसाम्येनविशेषंनोपलक्षयेइत्यन्वयः
॥१२॥ अव्यक्तमितिच्छेदः रामप्रवासजनितपीडयार्ताः ... तथाप्यनयोःशत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीनइतिभेदोनज्ञायतइतितात्पर्यम् ॥ १४ ॥ आर्तस्वरप
यद्यपिरामस्यस्वतोऽमित्रासंभवः कैकेयीकुब्जयोस्तत्त्वस्यदैववशात्संभवेपितयोरार्तत्वभावः तथाप्यनयोःशत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीनइतिभेदोनज्ञायतइतितात्पर्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजासर्वथात्वयामहदकार्यं
रिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना दीर्घशब्दवन्निःश्वासयुक्तेतियावत् ॥ १५ ॥ पुत्रहीनापुत्रवियुक्ताकौसल्येव अनेनसर्वेषांरामेपुत्रवत्प्रेमध्वनितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजासर्वथात्वयामहदकार्यं
कृतमितिसुमंत्राभिप्रायंतदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगीकारेणोत्तरमाह कैकेय्येति पापाभिजनभावयापापकुलजयापापदेशजयापापाभिप्रायया च कुलेप्यभिजनोजन्मभूम्यामित्यमरः विनि

हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्यरथमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥१२॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षं
तेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणांनमित्राणामुदासीनजनस्यच ॥ अहमार्ततयाकंचिद्विशेषंनोपलक्षये ॥१४॥ अप्रहृष्टमनुष्याचदीनना
गतुरंगमा ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानंदामहाराजरामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेवअयोध्याप्रतिभातिमे
॥ १६ ॥ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया ॥ बाष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनियुक्तेनपापाभिजनभावया ॥ मयान
मंत्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितम् ॥ १८ ॥ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः ॥ मयायमर्थःसंमोहात्स्त्रीहेतोःसहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयानू
नमिदंवाव्यसनंमहत् ॥ कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयापिसुकृतंकृतम् ॥ त्वंप्रापयाशुमांरामंप्राणाःसं
त्वरयंतिमाम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्तयतुराघवम् ॥ नशक्ष्यामिविनारामंमुहूर्तमपिजीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापिमहाबाहुर्गतोदूरंभवि
ष्यति ॥ मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रोमहेष्वासःक्वासौलक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतयासह ॥ २४ ॥

युक्तेनरामप्रव्राजनेइतिशेषः नसमर्थितंनविचारितम् ॥ १८ ॥ नञोऽनेकधाप्रयोगःशोकेनचित्तवैक्लव्यात् सहसाझटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥ भवितव्यतयाअवश्यप्रापकदुरदृष्टवशात् वाइति
वैशब्दसमानार्थम् यदृच्छयादैवेच्छया ॥ २० ॥ यदियदिवाअथवेतियावत् सुकृतंप्रियम् संत्वरयंतिनिष्क्रमितुमिच्छंतीतियावत् ॥२१॥ मदाज्ञयाभवान्गत्वाराघवंनिवर्तयतु ननुभरतायत्वयारा
ज्यस्यदत्तत्वात्त्वदाज्ञयामयाकथंगंतव्यंतत्राह अद्यापिममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमितिभावः निवृत्तौहेतुर्नेत्यादि ॥ २२॥ पुनरपिरामनिवर्तनस्याशक्यत्वात्स्वनयनमेवाह अथवापीति ॥ २३ ॥
वृत्तदंष्ट्रःकुंदकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदिजीवामीतितत्समीपगमनपर्यंतमपिजीवनेसंदेहइतिभावः ॥ २४ ॥

अतोन्विन्यतःशब्दार्थमाह इमामिति एवमत्यंतसन्निहितमरणकाले उत्तमलोकदरस्वस्मरणाभ्याससंपादनायभगवतात्मवियोगःपितुःसंपादितइतितत्त्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अर्पितचेतनःगतचेतनः सुदुष्पारंशोकसागरमवगाढःप्रविष्टः अब्रवीत् शोकंसागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदाह रामेत्यादि रामशोकरूपोमहानावेगोवैपुल्यंयस्य सीताविरहरूपपारगतःतत्पारसंबंधः श्वसितरूप ऊर्मियुक्तोमहावर्तोयस्यसः बाष्पवेगरूपनदीजलैःआविलः ॥ २८ ॥ शोचिनृणांप्रकीर्णकेशाएवशैवालंयत्र कैकेय्येववडवामुखंयत्र ॥ २९ ॥ अश्रुवेगप्रभवःषष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादकइ

अतोनुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवम् ॥ २५ ॥ हारामरामानुजहाहावैदेहितपस्विनि ॥ नमांजानीतदुःखेनम्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥ सतेनराजादुःखेनभृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ रामशोकमहावेगःसीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥ बाहुविक्षेपमीनोसौविक्रंदितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः ॥ २९ ॥ ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः ॥ ३० ॥ यस्मिन्बतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना ॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवंदिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्मणम् ॥ इतीवराजाविलपन्महायशाःपपाततूर्णंशयनेसमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ इतिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः ॥ वचनमनुनिशम्यतस्यदेवीभयमगमत्पुनरेवराममाता ॥ ३३ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अयोध्याकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥६०॥ ॥ ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः ॥ धरण्यांगतसत्त्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः ॥ तान्विनाक्षणमप्यद्यजीवितुंनोत्सहेह्यहम् ॥ २ ॥ निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि ॥ अथतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयम् ॥ ३ ॥ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवींसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यर्थः नृशंसायाःकैकेय्याःवरएववेलामर्यादायस्य यतःरामप्रव्राजनसमुद्रात्कालकूटमिवजातेतिकतकः अन्येतुरामप्रव्राजनमेवआयतंविस्तारोयस्यसरामप्रव्राजनायतइत्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ दिदृक्षमाणोयद्राघवंद्रष्टुंनलभेतदशोभनंममहत्पापम् पापजन्यंतद्दर्शनमितियावत् ॥ ३२ ॥ रामहेतोरितिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेमूर्च्छितेसतितस्यकरुणतरंवचनंनिशम्यदेवीद्विगुणं भयमुपागमत्भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्यसंभावनया ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ततइति भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेवगतसत्त्वेवगतासुरिव धरण्यांपतितेतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ अथयदि ॥ ३ ॥ ४ ॥

संभ्रममावेगम् ॥ ५ ॥ रामस्यपादौपरिचरन्परलोकमाराधयतिसंपादयति ॥ ६ ॥ अभीतेतिच्छेदः विस्रंभःप्रणयः॥ ७ ॥ कृतंवनवासकृतंदैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ बालेवेति दुःखापरिज्ञानेनो
पमा तत्यादेहाद्यभिमानाभावान्नाधिजंदुःखमितिभावः अबालचंद्रेत्यादिच्छेदः रामारामेरामरूपेआरामेइत्यर्थः भिन्नपदेवा ॥ १० ॥ रामहीनाऽयोध्यायथावनंतथाभवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥
नदीनांगतिरामनगरवृक्षांश्चदृष्ट्वारामंवालक्ष्मणंवापृच्छतिपृष्ट्वाचजानाति अयोध्यातःक्रोशमात्रेविद्यमानंविहारंसंश्रितायथारमतेस्मतथैववनेपिअरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इदमेवसीतायाः

त्यजशोकंचमोहंचसंभ्रमंदुःखजंतथा ॥ व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः ॥ ५ ॥ लक्ष्मणश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्वने ॥ आराधयतिधर्मज्ञः
परलोकंजितेंद्रियः ॥ ६ ॥ विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव ॥ विस्रंभंलभतेऽभीतारामेविन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥ नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्मम
पिलक्ष्यते ॥ उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिम ॥ ८ ॥ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमतेपुरा ॥ तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ॥ ९ ॥ बालेवरमते
सीताबालचंद्रनिभानना ॥ रामारामेह्यदीनात्माविजनेपिवनेसती ॥ १० ॥ तद्गतंहृदयंयस्यास्तदधीनंचजीवितम् ॥ अयोध्यापिभवेदस्यारामही
नातथावनम् ॥ ११ ॥ परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच ॥ गतिंदृष्ट्वानदीनांचपादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥ रामंवालक्ष्मणंवापिदृष्ट्वाजानातिजा
नकी ॥ अयोध्याक्रोशमात्रेतुविहारमिवसंश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितंजल्पंनेदानींप्रतिभातिमाम् ॥ १४ ॥
ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ ह्लादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच ॥ नविगच्छतिवैदे
ह्याश्चंद्रांशुसदृशीप्रभा ॥ १६ ॥ सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचंद्रोपमप्रभम् ॥ वदनंतद्वदान्यायावैदेह्यानविकंपते ॥ १७ ॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसव
र्जितौ ॥ अद्यापिचरणौतस्याःपद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥

संबंधिइदमेवप्रस्तुतवृत्तांतजातमेवस्मरामि कैकेयीसंश्रितंकैकेयीमुद्दिश्यप्रवृत्तम् सहसाहठेन सीतयातस्याःपरमदुःखकारिणीत्वात्मांप्रतियत्तद्विषयंजल्पंवाक्यमुपजल्पितमुक्तंतदिदानींमांनप्र
तिभात्येवइत्येवंरूपेणप्रमादात्पर्युपस्थितंमुखान्निर्गतंकैकेयीविषयंसीतावाक्यंध्वंसयित्वाव्यवहारांतरेणानुक्तप्रायमिवकृत्वादेव्याःकौसल्यायाह्लादनंमधुरंवचनंसूतोऽब्रवीदित्याहकविः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ वदान्यायाःदात्र्याःवल्गुवाचश्च वदान्योवल्गुवागपि नविकंपतेम्लानतांनयाति ॥ १७ ॥ अलक्तरसवर्जितावपितद्रसरक्तकांती स्वभावरक्ततयापद्मकोशसमप्रभौनतुमार्गग
तिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥

सत्यरूपंपरमार्थरूपंतंतूष्णीणांवाक्यंनिशामयन्शोकेनप्रदीप्तइवसन्राजगृहंविवेश अत्रश्लोकद्वयेतीर्थकतकादिव्याख्यानात्यंतंसमंजसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥ सइति परिद्यूनंम्लानम् ॥ २४ ॥ प्र
त्यवेदयत् विस्तरेणप्रतिपादनमग्रेभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ आविद्धंदुःखाभिहतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अद्येति इमंदुःखसाधनंपुत्रप्रवासनरूपमनयंकृत्वाअर्थात्कियन्नपत्रपसि लज्जसे
यन्नप्रतिभाषसेतस्माच्छोकंविधूयोत्तिष्ठ तेसुकृतंसत्यपरिपालनरूपंपुण्यमस्तु किंच एवंशोकेत्वयाक्रियमाणेतवसहायतासहायसमूहःपरिजनःसर्वोपिनस्यात् ॥ त्वच्छोकेनसर्वोपिनश्येदित्यर्थः

सत्यरूपंतुतद्वाक्यंराजस्त्रीणांनिशामयन् ॥ प्रदीप्तइवशोकेनविवेशसहसागृहम् ॥ २३ ॥ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरम् ॥ पुत्रशोकपरि
द्यूनमपश्यत्पांडुरेगृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्यतमासीनंराजानमभिवाद्यच ॥ सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजा
विद्रुतमानसः ॥ मूर्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥ ततोंतःपुरमाविद्धंमूर्छितेपृथिवीपतौ ॥ उच्छ्रित्यबाहूचुक्रोशनृपतौपतितेक्षि
तौ ॥ २७ ॥ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिम् ॥ उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः ॥ वन
वासादनुप्राप्तंकस्मान्नप्रतिभाषसे ॥ २९ ॥ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव ॥ उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता ॥ ३० ॥ देवयस्याभया
द्रामंनानुपृच्छसिसारथिम् ॥ नेहतिष्ठतिकैकेयीविश्रब्धंप्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥ सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा ॥ धरण्यांनिपपाताशु
बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥ विलपंतींतथादृष्ट्वाकौसल्यांपतितांभुवि ॥ पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसमंताद्रुरुदुःस्त्रियः ॥ ३३ ॥ ततस्तमंतःपुरनादमुत्थि
तंसमीक्ष्यवृद्धास्तरुणाश्चमानवाः ॥ स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमंततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलम् ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि
काव्येअयोध्याकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ॥ तदाजुहावतंसूतंरामवृत्तांतकारणात् ॥ १ ॥

॥ ३० ॥ कैकेयीभयान्नपृच्छामीतिचेत्तत्राह ॥ देवेति विश्रब्धंनिःशंकम् ॥ ३१ ॥ विप्लुतभाषिणीगद्गदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रत्याश्वस्तइति प्रत्याश्वस्तःकृतोपचारः मोहात्मोहंपरित्यज्यप्रत्यागतस्मृतिःप्रत्यागतसंज्ञः प्रत्यागतः
पुनरितिपाठेप्ययमेवार्थः रामवृत्तांतकारणात्आजुहावरामवृत्तांतंप्रष्टुम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ नवग्रहंनवोनूतनोग्रहोग्रहणंयस्यतं द्विपमिवविनिःश्वसंतंअस्वस्थंस्वीयमध्येनस्थितंकुंजरमिवध्यायंतम् ॥ ३ ॥ रजसामार्गरजसा परमार्तवत्परमार्तार्हंवचउवाच ॥ ४ ॥ वत्स्यति वनवा सकालस्यवद्वदीर्घत्वाद्भविष्यप्रयोगः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचिनोपिदुःखंप्राप्तः शयनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८ ॥ रथादवरुह्यकथंपादैर्गतौ ॥ ९ ॥ अश्विनाविव मंदरं मंदरस्यकार्ष्ण्यमात्राद्वनसादृश्यन् ॥ १० ॥ ११ ॥ आसितादयोभावेनिष्ठांताः एतेनआसनादिव्यापारश्रवणेन ययातिरिवसाधुषु स्वर्गात्पतन्ययातिर्मांसाधुषुपातयेतींद्रंप्रार्थयित्वाय

तदासूतोमहाराजंकृतांजलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचंतंदुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥ वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपम् ॥ विनिःश्वसंतंध्यायंतमस्वस्थमिवकुंजरम् ॥ ३ ॥ राजातुरजसासूतंध्वस्तांगंसमुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखंदीनमुवाचपरमार्तवत् ॥ ४ ॥ क्वनुवत्स्यतिधर्मात्मावृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोत्यंतसुखितःसूतकिमशिष्यतिराघवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमंत्रशयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यंयांतमनुयांतिस्मपदातिरथकुंजराः ॥ सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमाश्रितः ॥ ७ ॥ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथंकुमारौवैदेह्यासार्धंवनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसहसीतया ॥ राजपुत्रौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजौ ॥ वनांतंप्रविशंतौतावश्विनाविवमंदरम् ॥ १० ॥ किमुवाचवचोरामःकिमुवाचचलक्ष्मणः ॥ सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ॥ ११ ॥ आसितंशयितंभुक्तंसूतरामस्यकीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु ॥ १२ ॥ इतिसूतोनरेंद्रेणचोदितःसज्जमानया ॥ उवाचवाचाराजानंसबाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मेमहाराजधर्ममेवानुपालयन् ॥ अंजलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच ॥ १४ ॥ सूतमद्वचनात्तस्यतातस्यविदितात्मनः ॥ शिरसावंदनीयस्यवंद्यौपादौमहात्मनः ॥ १५ ॥

थासाधुषुपतितस्तद्वार्तयासुखजीवनोजातः एवंस्वर्गतुल्यात्पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्यभवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेनजीविष्यामीतिभावः ॥ १२ ॥ सज्जमानयास्खलंत्या बाष्पपरिबद्धया कंठगतबाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥ हेमहाराजराघवोधर्ममेवानुपालयंस्तत्पालनाद्धेतोरब्रवीद्वक्ष्यमाणंवचः तदाह हेसूतमत्प्रतिनिधित्वेनराज्ञेंऽजलिंकृत्वातथैवशिरसानत्वाविदितात्मनःलोकेधर्मित्वेनप्रसिद्धस्यशिरसावंदनयोग्यस्यराज्ञःपादौमद्वचनाद्रामोभिवादयतइत्युक्त्वामत्प्रतिनिधित्वेनवंद्यौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततः सर्वमंतःपुरंत्वयामद्वचनात्रामोऽवः सर्वाअविशेषेणारोग्यंपृच्छतीतिवाच्यं यथार्हंयथायोग्यंतासांमदभिवादनंचवाच्यम् ॥ १६ ॥ ततोममाताकौसल्यामद्वचनात्कुशलंप्रणामंधर्मेऽप्रमादंच वक्तव्या किंचैनामिदंवक्ष्यमाणंविशिष्यब्रूयाः किंतदित्याह धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिमानःप्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहंकारः मानस्तत्प्रयुक्तइतरतिरस्कारकश्चित्तविकारः मातृष्वित्यस्यमदीयास्वितिशेषः अनुगतोराजायस्यास्तांकैकेयींहेअंबआर्याश्लाघ्यांकारय धारयेतिपाठेप्ययमेवार्थः तयासहमाविरोत्सीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ भरतेचराजवद्वृत्तिःकार्यातत्रहेतुः अज्येष्ठाअपिराजानोहिनिश्चयेनपूज्याइतियावत् राजधर्ममनुस्मर अर्थज्येष्ठाहीतिपाठेअर्थेनराज्यरूपार्थेनज्येष्ठाहियतोऽतःपूज्याइतिशेषः इतिराजधर्ममनुस्मरेति कतककृत्तुराजानमनुराज्ञः

सर्वमंतःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेणयथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्याकुशलंचाभिवादनम् ॥ अप्रमादंच वक्तव्याब्रूयाश्चैनामिदंवचः ॥ १७ ॥ धर्मनित्यायथाकालमग्न्यगारपराभव ॥ देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानंचमानंचत्यक्त्वावर्तस्वमातृषु ॥ अनुराजानमार्यांचकैकेयीमंबकारय ॥ १९ ॥ कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत् ॥ अप्यज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच ॥ सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रांतवयाराजामास्मैनंव्यपरोरुधः ॥ कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन् ॥ मातेवममातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवमहायशाः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः ॥ २६ ॥

पश्चात् आर्यांकैकेयीमभिवादयेत्यर्थः कैकेयीमभिवादयेतिपाठः कुमारेचेत्यादिप्राग्वत् कैकेय्यावरबलेनाधिकत्वात्भरतस्यचराजदत्तार्थवत्त्वेनज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमंबायायुक्तं तद्वैमुख्यनिवृत्तयेचराजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥ भरतोमद्वचनेनकुशलंवाच्यः सर्वासुमातृषुन्यायमनतिक्रम्यवृत्तिंवर्तस्वेतिवाच्यः ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चेति भरतइतिशेषः राज्यस्थंप्रधानराज्यस्थम् ॥ २२ ॥ व्यपरोरुधःराज्याद्भ्रंशयेत्यर्थः तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात्मदनुग्रहायतस्यैवाज्ञांप्रवर्तयन्कुमारराज्येजीवस्वतोषंकुरु ॥ २३ ॥ अब्रवीदित्यादिवाक्यंभरतंप्रत्येव अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथलक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मणइति केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥

येनविवासनेनवयंपीडितास्तद्विवासनंराज्ञानुकार्यंवाकार्यमिवाकार्यंकृतम् कैकेय्यालघुशासनंआश्रुत्यप्रतिज्ञायकृतम् यद्वा तद्विवासनंकृतंकार्यंकर्तुंयोग्यंवाभवतुअकार्यमकर्तुंयोग्यंवाभवतु अस्माकंतुपीडासर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थंप्रकारांतरेणाह यदीति यदियद्रामःप्रव्राजितस्तल्लोभरूपेणकारणेनकैकेय्याकारितम् यद्वा कैकेय्यैप्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकंवाभवतु सर्वथा दुष्कृतंकृतंअनुचितंकृतम् एतद्व्यतिरिक्तंवरयेतिसुवचत्वात् वरदानकालेविशिष्यनियोगाभावाच्च पतित्वेनभार्याशिक्षणेसमर्थाधिकाराच्च ॥ २८ ॥ ननुदैवप्रेरणयेदंजातमितिनदोषोराज्ञइत्याशंक्यनिरपराधपुत्रत्यागेदोषस्त्ववश्यंराज्ञइत्याह इदमिति ईश्वरस्यकृतेईश्वरप्रेरणायांसत्यांयथाकामंईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदंतावत्कृतंभवतुनामतथापितुरामस्यपरित्यागेहेतुभूतंदोषंनपश्यामि

राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुचाश्रुत्यशासनम् ॥ कृतंकार्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥ यदिप्रव्राजितोरामोलोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतम् ॥ २८ ॥ इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतम् ॥ रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धंबुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनम् ॥ ३० ॥ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये ॥ भ्राताभर्ताचबंधुश्चपिताचममराघवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतम् ॥ सर्वलोकोनुरज्येतकथंचानेनकर्मणा ॥ ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामंहिरामंप्रव्राज्यधार्मिकम् ॥ सर्वलोकविरोधेनकथंराजाभविष्यति ॥ ३३ ॥ जानकीतुमहाराजनिःश्वसंतीतपस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेवविष्ठितास्मृतास्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी ॥ तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिंचिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणाभर्तारंमुखेनपरिशुष्यता ॥ मुमोचसहसाबाष्पंप्रयांतमुपवीक्ष्यसा ॥ ३६ ॥

अतःकेवलंबुद्धिलाघवात्असमीक्ष्यउचितानुचितमनवेक्ष्यविरुद्धंधर्मशास्त्रविरुद्धमारब्धंरामविवासनंसंक्रोशंइहपरत्रचदुःखंजनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषुगणनादितिभावः ॥२९॥३०॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतेइतिवचनार्थंहृदिनिधायाह अहमिति भर्तास्वामीपिताचेति ज्येष्ठोभ्रातापितुःसमइत्युक्तेः वस्तुतस्तु केवलमायिकत्वाल्लक्ष्मणादिशरीराणांतेषामेवमुक्तौनदोषइतिबोध्यम् ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियंरामंत्यक्त्वास्थितेत्वयिप्राक्सर्वलोकहितेरतेसंप्रतिसर्वलोकाहितेअरतेवाअनेनक्रूरेणकर्मणासर्वलोकःकथमनुरज्येत सर्वलोकहितेरतमितिपाठेरामविशेषणंसर्वलोकप्रियत्वेहेतुतयेतिबोध्यम् ॥ ३२ ॥ कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः इत्येवंराजानंब्रूहीतिलक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ विस्मृताविस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता आश्चर्यमन्यमानेवविष्ठितास्थिता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

शक्ष्यामजीवितुम् जीवनसाधनफलादिसंपत्तेः ॥ ७ ॥ आढकचतुष्टयंद्रोणस्तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनिमधुपटलानि मधुकारीभिःमधुमक्षिकाभिः नगेवृक्षे ॥ ८ ॥ नत्यूहःदात्यूहः पुष्पसंस्तरसं
कटेपुष्पैःकृतेनसंस्तरेणआच्छादनेनसंकटेनिबिडेवनोद्देशे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ संपन्नसरसोदकंस्वादूदकसहितम् ॥ १३ ॥ सुतरांआजीवोजीवनोपायोयस्मिन् ॥ १४ ॥ अयंवासो

पश्यभल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण ॥ मधूनिमधु
कारीभिःसंभृतानिनगेनगे ॥ ८ ॥ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति ॥ रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानु
नादितम् ॥ चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ॥ ११ ॥
ततस्तौपादचारेणगच्छंतौसहसीतया ॥ रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमम् ॥ १२ ॥ तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलंरम्यं
संपन्नंसरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञोयंगिरिःसौम्यनानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥ मुनयश्चमहात्मानोवसंत्य
स्मिन्शिलोच्चये ॥ अयंवासोभवेत्तातवयमत्रवसेमहि ॥ १५ ॥ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवा
दयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासधर्मवित् ॥ आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच ॥ १७ ॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्र
जः ॥ सन्निवेद्ययथान्यायमात्मानमृषयेप्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच ॥ कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेऽभिरतंमनः ॥ १९ ॥ त
स्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ॥ आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः ॥ २० ॥ तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनाम् ॥ शुश्रूषमाण
मेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयम् ॥ २२ ॥

सवनवासयोग्योभवेत् ॥ १५ ॥ वाल्मीकिमभिवादयन्अभ्यवादयन् चित्रकूटेस्थितएववाल्मीकीरामराज्यप्राप्तिसमयेतमसातीरंगतइतिनविरोधइतिप्राञ्चः प्राचेतसाद्यंवाल्मीकिरन्यएवेति
तत्त्वम् ॥ १६ ॥ तंरामंप्रतिस्वागतंस्वागतप्रश्नंनिवेद्यविज्ञाप्य ॥ १७ ॥ आत्मानंसंनिवेद्यअमुकपुत्रःअमुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ निष्ठितांअंतर्बहिःकाष्ठभित्त्यासुप्रतिष्ठा
पिताम् बद्धकटांबद्धकवाटाम् छांदसोवर्णलोपः यद्वा बद्धच्छदिषम् बद्धःकटोवर्षावारकोयस्यामित्यर्थात् एकाग्रंलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ शालांपर्णशालाधिष्ठातृदेवताम् ॥ २२ ॥

वास्तुशमनंवास्तुशांतिः चिरजीविभिःचिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥ पशुवधदोषशंकांवारयति कर्तव्यइति यज्ञार्थपशुहिंसानदोषइतिभावः शास्त्रदृष्टःशास्त्रबोधितःधर्मशास्त्रबोधितकर्तव्यत्व रूपः ॥२४॥ ऐणेयंमृगमांसम् एतच्छालांएनांशालांतदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपंचाशद्देवताः ॥ २५ ॥ अयंसौम्योमुहूर्तः दिवसश्चायंध्रुवसंज्ञकः ॥२६॥ निष्टप्तंनितरांतप्तं छिन्नशोणितंउपरतरु धिरस्यंदम् ॥ २७ ॥ सर्वःसर्वकर्मार्हः समस्तांगःशिरःपादादिसर्वांगोपेतः श्रितःपक्वः ॥ २८ ॥ गुणवान्कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुणवान् ॥२९॥ सत्रावसानिकान्यागसमाप्तिप्रयोजनान्मंत्रान्गृही

कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रेचिरजीविभिः ॥ मृगंहत्वानयक्षिप्रंलक्ष्मणेहशुभेक्षण ॥ २३ ॥ कर्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञा यलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ २४ ॥ चकारचयथोक्तंहितंरामःपुनरब्रवीत् ॥ ऐणेयंश्रपयस्वैतच्छालांयक्ष्यामहेवयम् ॥ २५ ॥ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिव सोप्ययम् ॥ सलक्ष्मणःकृष्णमृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान् ॥२६॥ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि ॥ तंतुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंछिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥ लक्ष्मणःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् ॥ अयंसर्वःसमस्तांगःश्रितःकृष्णमृगोमया ॥ २८ ॥ देवतादेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि ॥ रामः स्नात्वातुनियतोगुणवान्जपकोविदः ॥ २९ ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान् ॥ इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावसथंशुचिः ॥ ३० ॥ बभू वचमनोह्लादोरामस्यामिततेजसः ॥ वैश्वदेवबलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानिमंगलानिप्रवर्तयन् ॥ जपंचन्यायतःकृत्वा स्नात्वानद्यांयथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनंरामश्चकारबलिमुत्तमम् ॥ वेदिस्थलविधानानिचैत्यान्यायतनानिच ॥ आश्रमस्यानुरूपाणिस्थाप यामाससराघवः ॥ ३३ ॥ तांवृक्षपर्णच्छदनांमनोज्ञांयथाप्रदेशंसुकृतांनिवाताम् ॥ वासायसर्वेविविशुःसमेताःसभांयथादेवगणाःसुधर्माम् ॥ ३४ ॥

त्वासंग्रहेणवास्तुशांत्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥ एवंगृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वापुनःस्नानपूर्वकंवैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्वदेवेत्यादि ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानिवास्तुदोषशमनार्थं मंगलानिमंगल पाठादीनि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनंपापशमनसाधनंबलिंवैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणवादः वेदिस्थलानांबलिहरणवेदिस्थलानांअष्टदिग्वर्तिनांविधानानि चैत्यंगणपत्यायतनम् आयतनानिविष्णवा देःअनुरूपाणिसूक्ष्ममार्गेणेतियावत् ॥ ३३ ॥ वृक्षपर्णैःकृतंछदनंछादनंयस्यांताम् ॥ ३४ ॥

मृगपक्षिजुष्टांतांनदीमासाद्यहृष्टः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंरामव्या
पारमुक्त्वाविसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह कथयित्वेति रामेदक्षिणतीरस्थेसुमंत्रेणसहदुःखार्तोगुहश्चिरंरामगुणान्कथयित्वारामभद्रेदृष्टिपथादतिक्रांतेतेनसहस्वगृहंजगाम ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनं
रामादीनांभरद्वाजमुद्दिश्यगमनम् सभाजनंभरद्वाजेनेतिशेषः सहासनमितिपाठांतरम् तत्रस्थैःशृंगवेरपुरस्थैर्गुहप्रेषितचारैःकरणभूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितंज्ञातंकृत्वागुहानुज्ञातःसुमंत्रोययावित्य
न्वयः गंगोत्तरणतृतीयदिवसेभरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यंतंवृत्तंज्ञात्वातद्दिनएवशृंगवेरपुरात्सुमंत्रस्यप्रतिनिवृत्तिरितिबोध्यम् अतएवरामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेधराचक्रे हाहा

सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थां॥ ननंदहृष्टोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात्॥३५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेषट्पंचाशःसर्गः॥५६॥ ॥७॥ ॥कथयित्वातुदुःखार्तःसुमंत्रेणचिरंसह॥ रामेदक्षिणकूलस्थेजगामस्वगृहं
गुहः॥१॥ भरद्वाजाभिगमनंप्रयागेचसभाजनम्॥ आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितम्॥२॥ अनुज्ञातःसुमंत्रोथयोजयित्वाहयोत्तमान्॥ अ
योध्यामेवनगरींप्रययौगाढदुर्मनाः॥३॥ सवनानिसुगंधीनिसरितश्चसरांसिच॥ पश्यन्नतिययौशीघ्रंग्रामाणिनगराणिच॥४॥ ततःसायाह्नसम
ये द्वितीयेऽहनिसारथिः॥ अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानंदांददर्शह॥५॥ सशून्यामिवनिःशब्दांदृष्ट्वापरमदुर्मनाः॥ सुमंत्रश्चिंतयामासशोकवेगसमा
हतः॥६॥ कच्चिन्नसगजासाश्वासजनासजनाधिपा॥ रामसंतापदुःखेनदग्धाशोकाग्निनापुरी॥७॥ इतिचिंतापरःसूतोवाजिभिःशीघ्रयायिभिः॥
नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह॥८॥ सुमंत्रमभिधावंतःशतशोथसहस्रशः॥ क्वरामइतिपृच्छंतःसूतमभ्यद्रवन्नराः॥९॥ तेषांशशंसगंगाया
महमापृच्छ्यराघवम्॥ अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्मिकेणमहात्मना॥१०॥

लक्ष्मणहासीतिहारामेतिस्मृतोनृपइतिपादसंगच्छते दिनद्वयेनशृंगवेरपुरेरामागमनंतद्द्वितीयदिनेगंगोत्तरणंतदादिनत्रयंसुमंत्रस्यतत्रस्थितिःतत्रतृतीयदिवसेमध्याह्नेप्रयागतआगतचारेभ्योरामवृत्तां
तंलब्ध्वाततःप्रस्थायमध्येत्रस्थानंततःषष्ठेपराह्णेऽयोध्याप्रवेशःसुमंत्रस्यतदर्धरात्रेराज्ञोमरणमिति ॥ २ ॥ अनुज्ञातः गुहेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ यत्तःसावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥ द्वितीयेह्निशृं
गवेरपुरतःप्रतिनिवृत्तिदिवसात् ॥ ५ ॥ शून्यामिवशून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥ चिंताप्रकारमाह कच्चिदिति नशब्दोवितर्के ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभ्यद्रवन्सूतसंमुखमाजग्मुः ॥ ९ ॥ गंगायांशृंगवेरपुरेगमे
पानुज्ञातस्तमापृच्छ्यनिवृत्तोस्मि ततःपरंवृत्तांतंनजानामीतिशशंस ॥ १० ॥

तीर्णाःगंगामुत्तीर्यगताः ॥ ११ ॥ वंदंवंदंसंघशस्तिष्ठतांतेषांजनानांयेइहरथेरामंनपश्यामस्तेहताःखलुइतिवचःशुश्राव ॥ १२ ॥ दानादिव्यवहारेषुधार्मिकंराममंतरमंतरादाना.दिव्यवहारमध्ये
जातुपुनर्नद्रक्ष्यामइतिचशुश्राव ॥ १३ ॥ पित्रेवरामेणपरिपालितंनगरंअस्यजनस्यकिंसमर्थमुचितंकिंप्रियंतत्करंवस्तुकिमिहामुत्रसुखावहंवस्त्विर्निश्चिताव्यामंबभूवेतिशेषः ॥ १४ ॥ अनुअनं
तरम् वातायनगतानांस्त्रीणांरामम्उद्दिश्यअभितमानांपरिदेवनांअंतरापणंआपणमध्येगच्छन्शुश्राव ॥ १५ ॥ १६ ॥ कक्ष्याद्वाराणि ॥ १७ ॥ हाहाकारःकृतोयाभिस्ताः हर्म्यंधनिकगृहम् वि

तीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखानराः ॥ अहोधिगितिनिःश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्रावचवचस्तेषांवृंदंवृंदंचतिष्ठताम् ॥ हताःस्मखलु
येनेहपश्यामइतिराघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच ॥ नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममंतरा ॥ १३ ॥ किंसमर्थंजनस्यास्यकिं
प्रियंकिंसुखावहम् ॥ इतिरामेणनगरंपित्रेवपरिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वंतरापणम् ॥ राममेवाभितप्तानांशुश्रावपरिदेव
नाम् ॥ १५ ॥ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहिताननः ॥ यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहम् ॥ १६ ॥ सोवतीर्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच ॥ क
क्ष्याःसप्ताभिचक्राममहाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्याथसमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥ आ
यतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १९ ॥ ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानां
मंदंशुश्रावजल्पितम् ॥ २० ॥ सहरामेणनिर्यातोविनाराममिहागतः ॥ सूतःकिंनामकौसल्यांक्रोशंतींप्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथाचमन्येदुर्जीवमे
वंनसुकरंध्रुवम् ॥ आच्छिद्यपुत्रेनिर्यातेकौसल्यायत्रजीवति ॥ २२ ॥

मानंसप्तभूमिकंगृहम् ॥ प्रासादोराजगृहम् त्रिभूमिकंगृहमित्यन्ये ॥ तदुपलक्षितामयोध्यांसमागतमवेक्ष्येत्यन्वयः यद्वा तैःकरणैरवेक्ष्यतत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥ अन्योन्यंअ
व्यक्तंयथातथावीक्षंते इतिकर्तव्यतामौढ्यादितिशेषः ॥ १९ ॥ प्रासादेभ्यःसुमंत्रस्यराजवेश्मप्रवेशंदृष्ट्वाप्रासादेभ्योवतीर्णानामित्यर्थः मंदंराजसान्निध्यान्मंदत्वम् ॥ २० ॥ किंनामप्रतिव
क्ष्यति अतिघोरत्वान्नकिमपिवक्तुंशक्यमितिभावः ॥ २१ ॥ अथप्रत्येकंराममातॄणांदुःखप्रलापः यथाचेति यथाजीवंजीवनंदुःखजनकंमन्ये एवंध्रुवंनिश्चयेनसुकरंसुकरनाशंनेतिमन्ये यत्र
यतःपुत्रेरामेआच्छिद्यन्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्यत्यक्त्वानिर्यातेसत्यपिकौसल्याजीवति मन्येइत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनम् ॥ २२ ॥

यत्रयस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकांतेवर्तमानंपश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः अत्रभगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्यतीर्थैनवास्तवस्त्वर्थोरावणवधार्थंगूढमवतीर्णंमांमाप्रकटीकुरु अन्यथासर्वोपिजनःसु
दर्शविष्णुंमांज्ञात्वावैदेहींचमांलक्ष्मींप्रेक्ष्यज्ञात्वातांमांचप्रेक्षकःसन्निहागमिष्यति अतएवंविधंप्रकटवासंनरोचयेऽतोयत्रवैदेहीरमतेतंआश्रयतीत्याश्रमंजगत्तस्यस्थानंसर्वोत्तमंमांत्वमेवैकांतेपश्य
मत्स्वरूपंनप्रकटयेत्यंतेनव्याख्यातं तदयुक्तं मुनिनारामस्वरूपप्रकटनस्यसर्ववेद्यंयथाभवतितथाप्राक्कृकाप्यकरणात् अक्षरमर्यादयापितादृशार्थालाभाच्च पौरजानपदोजनइतिपदस्वारस्या
च्चेतिसुधियोविभावयंतु ॥ २६ ॥ एतदिति राघवस्यार्थग्राहकंतदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकंतद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशेइतिसप्तम्यंतं इतोमदाश्रमात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यावतायदा

एकांतपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ॥ रमतेयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा ॥ २६ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ राघवस्यतुत
द्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशइतस्तातगिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ॥ महर्षिसेवितःपुण्यःपर्वतःशुभदर्शनः ॥ २८ ॥ गोलांगूलानुचरितो
वानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥ यावताचित्रकूटस्यनरःशृंगाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेम
नः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदांशतम् ॥ तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखम् ॥ इह
वावनवासायवसराममयासह ॥ ३२ ॥ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिम् ॥ सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्यप्रयागे
रामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरात्रि
मवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांभरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥ शर्वरींभगवन्नद्यसत्यशीलतवा
श्रमे ॥ उषिताःस्मोहवसतिमनुजानातुनोभवान् ॥ ३७ ॥

शृंगाण्यवेक्षते तदेतिशेषः समाधत्तेमनसाकर्तुमाशास्ते ॥ ३० ॥ तदुपपादयति ऋषयइति बहुदिनमृतनृकपालवत्शुक्लंशिरस्तेनसहतेनविद्यमानेनोपलक्षितास्तपसाशरदांशतंविहृत्यअतिवार्ध
केपितपसाक्रीडित्वादिवंस्वर्गमारूढाः केचित्तुकपालशिरसेतिशरीरोपलक्षणंसशरीराःस्वर्गंगताइत्याहुः तन्न धर्मपुत्रादीनामपिक्रियद्दूरमेवधर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेणगमनंततस्तन्निरासपूर्वक
मेवस्वर्गगमनश्रवणात्इतिकतकः ॥ ३१ ॥ वनवासायवनवासनियमसिद्ध्ये इहवेतिशिष्टाचारमात्रम् ॥ ३२ ॥ रामंतद्रजन्यांतत्रवसंतंप्रतिजग्राहअतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥
रजनीप्रपन्नाप्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इहाश्रमेशर्वरीमुषिताःस्म अहअथेत्यर्थे वसतिंगंतव्यांचित्रकूटरूपांतद्गमनंप्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥

भरद्वाजः तथारामेणप्रार्थितइतिशेषः व्रजइत्यनुजज्ञाविति शेषः ॥ ३८ ॥ औपयिकमुचितं नगाःवृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विचरंति इदंशत्रंतं सरितोनद्यःप्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्त
युताःप्रस्थाःसानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः कंदरागिरिगुहाः निर्झराःघनप्रवाहाः तान्द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ एतेकुंजरादयः सीतयासार्धंचरतस्तवेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ कोयष्टिभःटिट्टिभः ॥ ४४ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथभरद्वाजेनमार्गोपदेशः उषित्वेति ॥ १ ॥ औरसा

रात्र्यांतुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतंचित्रकूटंव्रजेतिह ॥ ३८ ॥ वासमौपयिकंमन्येतवराममहाबल ॥ नानानगगणोपे
तःकिन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतोगजराजनिषेवितः ॥ गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफ
लायुतः ॥ तत्रकुंजरयूथानिमृगयूथानिचैवहि ॥ ४१ ॥ विचरंतिवनांतेषुतानिद्रक्ष्यसिराघव ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् ॥ ४२ ॥ चरतः
सीतयासार्धंनंदिष्यतिमनस्तव ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनोदयंतंचसुखंपरंशिवम् ॥ मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुंजरैःसुरम्यमासाद्यसमा
वसाश्रयम् ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०अयोध्याकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ ॥ महर्षिम
भिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति ॥ १ ॥ तेषांस्वस्त्ययनंचैवमहर्षिःसचकारह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतांश्चैवपितापुत्रानिवौरसान् ॥ २ ॥ ततःप्रचक्रमेवक्तुं
वचनंसमहामुनिः ॥ भरद्वाजोमहातेजारामंसत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गंगायमुनयोःसंधिमादायमनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतांनदींपश्चान्मुखा
श्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्यतुकालिंदींप्रतिस्रोतःसमागताम् ॥ तस्यास्तीर्थंप्रचरितंप्रकामंप्रेक्ष्यराघव ॥ ५ ॥ तत्रयूयंप्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीम् ॥
ततोन्यग्रोधमासाद्यमहांतंहरितच्छदम् ॥ ६ ॥ परीतंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मिन्सीतांजलिंकृत्वाप्रयुंजीताशिषांक्रियाम् ॥ ७ ॥

न्पुत्रान्पितेवतान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतेषांस्वस्त्ययनंचकार चैवौपादपूरणार्थौ ॥ २ ॥ प्रचक्रमेमार्गोपदेशार्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ पश्चान्मुखाश्रितांगंगाजलवेगाभिघातेनकिंचिद्दूरंपश्चान्मुखंगतामिति
तीर्थः संधिःसंगमतीर्थं संगमात्पश्चिमप्रदेशएवाश्रितस्यप्रयुक्तव्यवहारां संगमपूर्वभागेतुगंगायाएवव्यवहारइतिभावइतिकतकः अन्येतु पश्चान्मुखयागंगयाश्रितांकालिंदीमनुगच्छेतामित्यर्थः
अतएवाग्रेकालिंदीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥ अथशुद्धांकालिंदींप्रतिस्रोतोयथाभवतितथासमागतांविपरीतप्रवाहामासाद्यतस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशंप्रचरितंगमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णंदृ
ष्ट्वा ॥ ५ ॥ प्लवंतरणसाधनं अंशुमतींसूर्यतनयां ॥ ६ ॥ श्यामंश्यामनामकं आशिषांक्रियांकरणंप्रयुंजीतअस्माकंपुनरागमनंभवत्वितिसीतावक्षंनत्यादिनाप्रार्थयेत् ॥ ७ ॥

वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनं सीताभिप्रायकं श्रमेवसेत् अन्यथायेगच्छेदित्यर्थः ततः कालिंदीदक्षिणतीरवर्तिन्ययोधात् ॥८॥ यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥९॥ मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात् कंटकपाषाणा दिरहितत्वाच्च दावैर्विवर्जितः वनाग्निरहितः ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वात्वदुपदिष्टमार्गेणैवगमिष्यामइत्युक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ काष्ठसंघाटःकाष्ठसंघातस्तद्रूपंमहाप्लवंउडुपम् ॥ १४ ॥ उशी

समासाद्यचतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंप्रेक्ष्यचकाननम् ॥८॥ सल्लकीबदरीमिश्रंरामवन्यैश्चयामुनैः ॥ सपंथाश्चित्रकूटस्यगतस्यबहुशोमया ॥९॥ रम्योमार्दवयुक्तश्चदावैश्चैवविवर्जितः ॥ इतिपंथानमादिश्यमहर्षिःसंन्यवर्तत ॥ १० ॥ अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः ॥ उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कृतपुण्याःस्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोऽनुकंपते ॥ इतितौपुरुषव्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ ॥ १२ ॥ सीतामेवाग्रतःकृत्वाकालिंदींजग्मतुर्नदीम् ॥ अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीम् ॥ १३ ॥ चिंतामापेदिरेसद्योनदीजलतितीर्षवः ॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुःसुमहाप्लवम् ॥ १४ ॥ शुष्कैर्वन्यैःसमाकीर्णमुशीरैश्चसमावृतम् ॥ ततोवेतसशाखाश्चजंबुशाखाश्चवीर्यवान् ॥ १५ ॥ चकारलक्ष्मणश्छित्त्वासीतायाःसुखमासनम् ॥ तत्रश्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियाम् ॥ १६ ॥ ईषत्सलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवम् ॥ पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावसनेभूषणानिच ॥ १७ ॥ प्लवेकठिनकाजंचरामश्चक्रेसमाहितः ॥ आरोप्यसीतांप्रथमंसंघाटंपरिगृह्यतौ ॥ १८ ॥ ततःप्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौदशरथात्मजौ ॥ कालिंदीमध्यमायातासीतात्वेनामवंदत ॥ १९ ॥ स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतम् ॥ यक्ष्येत्वांगोसहस्रेणसुराघटशतेनच ॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ कालिंदीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः ॥ २१ ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्तादक्षिणंवरवर्णिनी ॥ ततःप्लवेनांशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ २२ ॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैःसंतेरुर्यमुनांनदीम् ॥ तेप्लुतेप्लवमुत्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात् ॥ २३ ॥ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरितच्छदम् ॥ न्यग्रोधंसमुपागम्यवैदेहीचाभ्यवंदत ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतम् ॥ कौसल्यांचैवपश्येमसुमित्रांचयशस्विनीम् ॥ २५ ॥

रैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थइतिकतकोक्तमयुक्तम् ॥ १५ ॥ अचिंत्यांअचिंत्यप्रभावाम् ॥ १६ ॥ सःरामः ॥ १७ ॥ कठिनंखनित्रं काजंपेटकं द्वंद्वेएकवद्भावः कठिनकंखनित्रं आजंअजचर्मपिनद्धंपेटकमित्यर्थमन्ये संघाटंप्लवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पतिःव्रतंचतुर्दशवर्षावधिकंपारयेत्समापयेत् ॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेयक्ष्यइतिसंबंधः ॥ २१ ॥ उक्तमेवोपसंहरति ततइति ॥ २२ ॥ तीरजैर्वृक्षैरुपलक्षितां यमुनातीरसंबंधिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

पर्यगच्छत्परितोगच्छन् प्रदक्षिणंचकारेतियावत् ॥ २६ ॥ विधेयामनुकूलांसीतामायाचंतींप्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ साबलासीतापप्रच्छकोयंवृक्षइत्यादि रमणीयान्रम्यान् कुसुमोत्करान्पादपान्कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ३० ॥ सीतावचनेनसंरब्धस्त्वरावानानयामासेत्यन्वयः आनयामासेत्यानिन्येइत्यर्थेआर्षम् विचित्रेत्यादिनदीविशेषणम् ॥ ३१ ॥ नदींयमुनाम् चेरतुःभुक्तवंतौ ॥ ३२ ॥ वप्रंतीरम् ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥५५॥

इतिसीतांजलिंकृत्वापर्यगच्छन्मनस्विनी ॥ अवलोक्यततःसीतामायाचंतीमनिंदिताम् ॥ २६ ॥ दयितांचविधेयांचरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर ॥ यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छवैदेह्यायत्रास्यारमतेमनः ॥ एकैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अदृष्टरूपांपश्यंतीरामंपप्रच्छसाऽबला ॥ रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ॥ ३० ॥ सीतावचनसंरब्ध आनयामासलक्ष्मणः ॥ विचित्रवालुकजलांहंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमेजनकराजस्यसुताप्रेक्ष्यतदानदीम् ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥ विहृत्यतेबर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवारणवानरायुते ॥ समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरंनिवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अयोध्याकांडेपंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनंतरम् ॥ प्रबोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रेश्टणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तुततोभ्रात्रासमयेप्रतिबोधितः ॥ जहौनिद्रांचतंद्रांचप्रसक्तंचपरिश्रमम् ॥ ३ ॥ ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलम् ॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ॥ ४ ॥ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह ॥ सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पितान्नगान् ॥ स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ॥ ६ ॥

अथावसुप्तंस्वप्नबोधानंतरमपिईषत्सुप्तम् एतेनचतुर्दशवर्षपर्यंतंलक्ष्मणःस्वापहीनोऽनाहारश्चेतिलोकप्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥ वन्यानांशुकपिकादीनांस्वनंश्टणु प्रस्थानस्यकालोजातोऽतःसंप्रतिष्ठामहेगच्छामः संप्रतीक्षामहेकालमितिपाठेप्रस्थानकालंजानीमइत्यर्थः ॥ २ ॥ समयेप्रबोधसमये तंद्रांआलस्यम् ॥ ३ ॥ नद्याःकालिंद्याजलंस्पृष्ट्वास्नानाद्यंतंनित्यकृत्यंकृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदीप्तानिवज्वलितानिव मालिनःस्वैःपुष्पैर्मालावतइवस्थितान् ॥ शिशिरात्ययेवसंते ॥ ६ ॥

कामस्यगरीयस्त्वंसाधयति कोहीत्यादिना अल्पज्ञोपिकः पुमान्मामिवछंदानुवर्तिनंआज्ञाकारिणंपुत्रंप्रमदायाः कृतेप्रमदातोषनिमित्तंत्यजेत् किंपुनः सर्वज्ञोराजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः कामइतिभावः ॥ १० ॥ एवंवादोहिभगवतोलक्ष्मणमतिपरीक्षार्थंअयोध्यांत्वंप्रविशेतिलक्ष्मणंप्रतिवक्तुंतदाशयंज्ञातुंचनवास्तवइतिबोध्यम ॥ ११ ॥ एकंमुख्यंसुखंअनुभवितेतिशेषः ईदृशोभविष्यति सुखमेकइतिवापाठः एकएवराजाभविष्यतीत्यर्थइतितत्वार्थः ॥ १२ ॥ योभरतः काममनुवर्तते सयथाराजादशरथोविपदमापन्नएवंविपदमापद्यतेप्राप्नोतीत्यर्थः अन्येतुराजादशरथोयथाराजत्वमापन्नस्तथाभरतोराजत्वमापद्यतेइत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥१४ ॥ मत्कृतेममदुःखसंपादननिमित्तम ॥ १५ ॥ माता तवेतिशेषः कालेप्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥ १६॥ नाथोरक्षकः ॥ १७ ॥ क्षुद्रक

कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत् ॥ छंदानुवर्तिनंपुत्रंतातोमामिवलक्ष्मण॥१०॥ सुखीबतसभार्यश्चभरतःकैकयीसुतः॥ मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत्॥११॥ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति॥ तातेतुवयसातीतेमयिचारण्यमाश्रिते॥ १२॥ अर्थधर्मौपरित्यज्ययः काममनुवर्तते॥ एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथोयथा॥१३॥मन्येदशरथांतायममप्रव्राजनायच॥ कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायभरतस्यच॥१४॥ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता॥ कौसल्यांचसुमित्रांचसाप्रबाधेतमत्कृते॥१५॥मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत्॥अयोध्यामितएवत्वंकालेप्रविशलक्ष्मण॥१६॥अहमेकोगमिष्यामिसीतयासहदंडकान्॥ अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि॥१७॥ क्षुद्रकर्माहिकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत्॥ परिदद्याद्धिधर्मज्ञगरंतेममनमातरम्॥ १८॥ नूनंजात्यंतरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः॥ जनन्याममसौमित्रेतदप्येतदुपस्थितम॥ १९॥ मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच॥ विप्रयुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमाम्॥ २०॥ मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम्॥ सौमित्रेयोहमंबायादद्मिशोकमनंतकम्॥२१॥ मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणसारिका॥ यत्तस्याःश्रूयतेवाक्यंशुकपादमरेर्दश॥२२॥

र्माकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत् हिनिश्चितम् तदेवाह हेधर्मज्ञतेममचमातरंसुमित्रांकौसल्यांचोद्दिश्यगरंविषंहितुदद्यात् ॥ १८ ॥ जात्यंतरेजन्मांतरे एतत्पुत्रवियोगदुःखम् ॥ १९ ॥ फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥ कुतइत्यतःसौमित्रेइति ॥ २१ ॥ हेलक्ष्मणअंबयापालिताकृतवचनशिक्षाचसारिकामत्तोंऽबायांप्रीतिविशिष्टाअधिकप्रीतियुक्ताइतिमन्ये यद्यस्मात्तस्याःसारिकायाःसकाशात्एवंशत्रुनिग्रहविषयंशुकपादमरेर्दशेतिवाक्यंश्रूयते कौसल्ययेतिशेषः अस्मत्तस्तुतदपिनेतिभावः अत्रेदंवाक्यंअरेर्बिडालस्यपादंहेशुकदशेत्यर्थकतयालोकप्रसिद्धंअरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाःशत्रोःपादंदशेत्यर्थकतयारामेणयोजितमितिवक्रोक्तिरलंकारः ॥ २२ ॥

अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥ शेतेइदानीमितिशेषः ॥ २४ ॥ नन्वेवंत्वद्दयेशोकस्तर्हिमयासर्वनिवारणसहायेनोक्तंराज्यमेवकुतोनांगीकृतमितिचेन्न राज्यकरणेत्वदपेक्षापिमे
नकिंत्वधर्मभयादेवमयातन्नांगीकृतमित्याह एकइत्यादि तरेयम् निरस्तारातिकांकर्तुंशक्तइत्यर्थः ननुवीर्यमकारणंपरलोकहितेपितुधर्मएवेतिशेषः ॥ २५ ॥ अधर्मात्कैकेय्यैपितृदत्तवरपालन
प्रतिज्ञाक्षतिरूपादधर्माद्भीतः अतएवपरलोकस्यचनाशाद्भीतइतिशेषः ॥ २६ ॥ अन्यच्चएतज्जातीयम् विजनेइत्यनेनस्वविलापेनलोकदुःखाभावोध्वनितः अश्रुपूर्णमुखत्वंनटवल्लोकव्यवहारा
नुसारेणेतिबोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ आयुधिनामितिच्छेदः ॥ २९ ॥ औपयिकंयुक्तम् यतस्त्वत्परितापेनसीतायाममचविषादोभवति ॥ ३० ॥ अथगंतव्यमितियदुक्तंतदुत्तरंसीतावदहमप्यव

शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेणकिमपुत्रायामयाकार्यमरिंदम ॥ २३ ॥ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्यारहितामया ॥ शेतेपर
मदुःखार्तापतिनाशोकसागरे ॥ २४ ॥ एकोह्यहमयोध्यांचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिःक्रुद्धोननुवीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥ अधर्मभयभीतश्च
परलोकस्यचानघ ॥ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेबहु ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोनिशितूष्णीमुपावि
शत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतंरामंगतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिवनिर्वेगमाश्वासयतलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्यपुरीरामअयोध्यायुधिनांवर ॥ नि
ष्प्रभात्वयिनिष्क्रांतेगतचंद्रेवशर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकंरामयदिदंपरितप्यसे ॥ विषादयसिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नचसीतात्वयाही
नानचाहमपिराघव ॥ मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहितातंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंचापित्वया
विना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्रसुखासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधेसुकृतांशय्यांभेजातेधर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिशम्य
चैवंवनवासमादरात् ॥ समाःसमस्ताविदधेपरंतपःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः ॥ ३४ ॥

र्जनीयइतिवक्तुमात्मनःसीतासाधर्म्यमाह नचेति त्वयाहीनासीतात्वयाहीनोहंचजलादुद्धृतौमत्स्याविवनजीवावोनजीवावइतिजीवावइत्यस्यावृत्त्यानञ्द्वयान्वयः जीवनाभावस्यसर्वथासत्य
त्वप्रतिपादनायद्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥ अत्रनोत्कंठितुमर्हसीत्यस्योत्तरम् नहीति नञ्त्रयस्यनेच्छेयंनेच्छेयंनेच्छेयमितिप्रकारेणइच्छेयमितिपदावृत्त्यान्वयः स्वर्गंचाप्यद्यप्राप्तंद्रष्टुंत्वयाविनानेच्छेयं
किमुतगंतुमितिभावः ॥ ३२ ॥ ततोलक्ष्मणवचनानंतरम् तत्रतस्मिन्नेवन्यग्रोधमूलेसमासीनौसीतारामौ न्यग्रोधमूलेस्वावस्थानदेशादतिसमीपेलक्ष्मणेनसुकृतांसम्यग्रचितांशय्यांभेजाते वत्सला
चवत्सलश्चवत्सलौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ सरामः लक्ष्मणस्यवनवासंप्रत्यादरादुच्यमानमेवंभूतमतएवोत्तमपुष्कलमत्यंतश्रेष्ठंवचोनिशम्यसुचिरायस्वयंवनवासरूपंधर्मंप्रपद्यांगीकृत्य
समस्ताःसमाःवनवासंप्रतिविदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमितिशेषः ॥ ३४ ॥

नयंतकार्यंइतस्ततईक्षणहृपंसंभ्रमंत्रनोपेयतुः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥
तेइति ॥ १ ॥ गंगामभियमुनाप्रवर्ततेतद्देशंप्रयागम् गंगायाअतिपुण्यत्वव्यंजनायैत्रमुक्तिः ॥ २ ॥ भूमिभागाःभूमिप्रदेशाःतेपश्यंतोजग्मुरितिसंबंधः ॥ ३ ॥ यथाययथासुखम् जनानुमानशंका
भावात्क्षेमेणउपविश्योत्थायचशनैःशनैःस्वेच्छानुरोधेनसंपश्यन्समपश्यन् निर्वृत्तमात्रेऽर्धमंडलकाले ॥ ४ ॥ भगवतोग्नेःकेतुंलिंगंधूमंपश्य यदेत्रमतोऽत्रमुनिःसन्निहितइतिमन्ये ॥ ५ ॥ संभेदं

ततस्तुतस्मिन्विजनेमहाबलौमहावनेराघववंशवर्धनौ॥ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ ॥ ३५॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०
आ० अयोध्याकांडेत्रिपंचाशःसर्गः॥ ५३॥ ॥ ७॥ ॥तेतुतस्मिन्महावृक्षेउषित्वारजनींशुभाम् ॥ विमलेभ्युदितेसूर्येतस्माद्देशात्प्रतस्थिरे
॥ १ ॥ यत्रभागीरथींगंगांयमुनाऽभिप्रवर्तते॥ जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनम् ॥ २ ॥ तेभूमिभागान्विविधान्देशांश्चापिमनोहरान् ॥ अदृ
ष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्रतत्रयशस्विनः॥ ३ ॥ यथाक्षेमेणसंपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् ॥ निर्वृत्तमात्रेदिवसेरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयागम
भितःपश्यसौमित्रेधूममुत्तमम्॥ अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः॥ ५ ॥ नूनंप्राप्ताःस्मसंभेदंगंगायमुनयोर्वयम्॥ तथाहिश्रूयतेशब्दोवारि
णोर्वारिघर्षजः॥६॥दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमेचैतेदृश्यंतेविविधाद्रुमाः॥७॥धन्विनौतौसुखंगत्वालंबमानेदिवा
करे॥ गंगायमुनयोःसंधौप्रापतुर्निलयंमुनेः॥८ ॥रामस्त्वाश्रममासाद्यत्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वामुहूर्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत्॥ ९॥ तत
स्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्दर्शनकांक्षिणौ॥सीतयानुगतौवीरौदूरादेवावतस्थतुः॥ १०॥सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतम्॥संशितव्रतमेकाग्रं
तपसालब्धचक्षुषम्॥ ११ ॥

संगमम् वा गंगायोर्गंगायमुनाजलयोः वारिघर्षौविजातीयवारिसंबंधः घट्टइतिपाठेप्येवमेव ॥ ६ ॥ येषांदारूणिभिन्नानितेद्रुमादृश्यंतइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ धन्विनांविततावितिपाठेतेषांमध्येविततौमु
ख्याविनियावन् संधौअंतर्वेदिदेशे निलयंआवासंतत्समीपदेशम् ॥ ८ ॥ आश्रमंतत्समीपवनप्रदेशम् त्रासयन्धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेणकेवलंत्रासयन् भरद्वाजंतदाश्रमम् ॥ ९ ॥ आश्रमंभरद्वा
जस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वाराविज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमितिभावः ॥ १० ॥ सःतथालब्धानुमतिः प्रविश्यउटजमितिशेषः संशितव्रतंतीक्ष्णव्रतम् तपसालब्धचक्षुषंत्रै
कालिकसर्वजगद्वृत्तांताभिज्ञम् ॥ ११ ॥

दत्वा अवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्धमभ्यवंददिति शेषः सीतया च नमस्कारं कारितवान् तदाह अभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ तत्र मूलफलाशना इत्यंतेन स्ववृत्तांतसहितमात्मानं भरद्वाजायन्यवेदयत ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणं मांसस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ गां मधुपर्कांगं महोक्षम् अन्नमत्रादनीयमात्रम् अतएव मूलफलाश्रयान् इति वक्ष्यति रसाः पानीयविशेषाः वासं वासस्थानम् ॥ १८ ॥ आगतं आगतं तेजोविशेषात् मर्यादारक्षणाय मध्ये मध्ये स्थित्वा निकटं प्राप्तं रामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिः सह मुनिः रामं समंततः आसीनो भवदिति

हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृतांजलिः ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा ॥ मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिंदिता ॥ १४ ॥ पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समंततः ॥ राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ॥ भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥ चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम् ॥ श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥ भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ॥ सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥ आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ॥ अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥

योजना मृगपक्षिणामर्चा च प्रदक्षिणगमनादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥ चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगतं त्वां पश्यामि अनेन पूर्वमपि कदाचिदागमनं ध्वनितम् पूर्वरामावतारकालिकमागमनं मनसि निधाय वैषोक्तिः पश्यामि चक्षुषा एवंरूपं पश्यामि यः केवलं ध्यानगोचर एव सोऽप्येवंभूत इत्याश्चर्यं व्यंग्यम् अकारणं निर्निमित्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत आसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्ती पौरजानपदो जनः मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनः वैदेह्यादिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ ६० ॥ रामोवनंगतइतिप्रत्ययंनिश्चयंकैकेयीगच्छे.दित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ अतिशंकाअन्यथाशंकातांनकुर्यात् ॥ ६२ ॥ इत्येषमेप्रथमःकल्पोमुख्यंप्रयोजनंत्वद्गमनत्येत्यन्वयः भरतेनारक्षितं समंताद्रक्षितमीदृशंपुत्रराज्यंतज्जन्यंसुखंप्राप्नुयादितिचममत्वद्गमनस्यप्रयोजनं भरतानयनस्यत्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४॥ ६५ ॥ सजनेवनेवासोनयोग्यइत्युक्तिरत्रैवनेस्थेयमितिकदाचिद्गुहः प्रार्थयेत्तत्प्रतिबंधाय आश्रमेजनपदरहितेवासोयोग्योतस्तद्गतआश्रमवासोचितोविधिर्जटाधारणादिरूपइदानींकर्तव्यइत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ सोहंनियमंवन्याहारभूशयनादिरूपंगृहीत्वासीता

जानामिपरमांभक्तिमहंतेभर्तृवत्सल ॥ शृणुचापियदर्थंत्वांप्रेषयामिपुरीमितः ॥६०॥ नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी ॥ कैकेयीप्रत्ययंगच्छेदिति रामोवनंगतः ॥६१॥ विपरीतेतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि ॥ राजानंनातिशंकेतमिथ्यावादीतिधार्मिकम् ॥६२॥ एषमेप्रथमःकल्पोयदंबामेयवीयसी ॥ भरतारक्षितंस्फीतंपुत्रराज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥ ममप्रियार्थंराज्ञश्चसुमंत्रत्वंपुरींव्रज ॥ संदिष्टश्चापियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथातथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वावचनंसूतंसांत्वयित्वापुनःपुनः ॥ गुहंवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत् ॥६५॥ नेदानींगुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने ॥ अवश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्तद्गतोविधिः ॥६६॥ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच ॥६७॥ जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमानय ॥ तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रोजटिलत्वमधारयत् ॥६९॥ तौतदाचीरसंपन्नौजटामंडलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥

यालक्ष्मणस्यचानुमत्यातपस्विजनभूषणंजटाःकृत्वागमिष्यामिअतोन्यग्रोधक्षीरमानय भूयोतिशयेनपितुर्हितकामस्तत्प्रतिज्ञारक्षणेन यत्तुसीतायाहितकामइति तन्न जटाधारणेनसीताहिताप्रसिद्धेः अनुमतिस्त्वपेक्षितैव अन्यथासंन्यासबुद्ध्यापरमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्याकरोत् तेनापिरामवदवस्थानस्यसंकल्पितत्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वैखानसंमार्गंवानप्रस्थाश्रमधर्मंआस्थितःप्राप्तुंकृतबुद्धिःसन्व्रतंवानप्रस्थव्रतंआदिष्टवानंगीकृतवान् अत्रगंगारूपतीर्थप्राप्तावपिप्रयागरूपतीर्थप्राप्तौतदग्रेपितृमरणश्रवणेपियन्मुंडनाकरणंरामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपरकृतिरूपार्थवादेनक्षत्रियाणांतीर्थादिषुमुंडननिषेधंप्रतीमइत्यलं सहायंगंगातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥

किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्तइति दुःखेनारक्षारक्षणंयस्यनद्दुरारक्षंअतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमं दुरारक्ष्यतममितिपाठेअतिशयेनदुःखेनरक्षितुंयोग्यतममित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स्थितामि मांनावंपरिग्रहस्तेगृहीत्वासीतामारोपय अन्वक्षंपश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥ अप्रतिकूलयन्अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रियवत्ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थोवा आत्म नोहितमुद्दिश्यजजाप सुत्रामाणमृचानावमारोहेदितिस्मृतेःक्षत्रियाधिकारेपाठात्ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वंचास्यब्राह्मणेउक्तमितिकतकः दैवींनावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधारणोमंत्रइत्यन्ये ॥ ७८ ॥

अप्रमत्तोबलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा ॥ भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ जगामतूर्णमव्यग्रःस भार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमि मांशनैः ॥ सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन् ॥ आरोप्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोपिमहातेजानावमारुह्यतांततः ॥ ब्रह्मव त्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः ॥ ७८ ॥ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया ॥ प्रणमत्प्रीतिसंतुष्टोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञायसुमंत्रंच सबलंचैवतंगुहम् ॥ अस्थायनावंरामस्तुचोदयामासनाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालितानौकाकर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंस लिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिंदिता ॥ वैदेहीप्रांजलिर्भूत्वातांनदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्रोदशरथस्यायंमहाराज स्यधीमतः ॥ निदेशंपालयत्वेनंगंगेत्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसमग्राण्युष्यकानने ॥ भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वांदेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता ॥ यक्ष्येप्रमुदितागंगेसर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥

प्रणमत् अडभावआर्षः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कर्णधारेणनाविकेनसमाहितासज्जीकृता स्फ्यमरित्रंतेनवेगादभिहताप्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ गंगायामहादेवतात्वात्स्त्रीदेवतात्वाच्चसीताप्रार्थितवतीत्याह मध्यमिति ॥ ८२ ॥ पालयतुपारयतु समापयत्वितियावत् रलयोःसमानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥ पुनःप्रत्यागमिष्यतिस्वदेशंयद्दीतिशेषः ॥ ८४ ॥ सर्वकामसमृद्धिनीसर्वकामसमृद्धंसर्वकामपूरणम स्याअस्तिदातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

समक्षसेव्याप्नोषि अक्षूव्याप्तौसंघातेच तत्त्वंचास्याबालकांडेनिरूपितम् ॥ ८६ ॥ प्रशंसामिस्तौमि शिवेनक्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मांसभूतौदनेनयक्ष्ये महाबलिदानेनेतिशेषः ॥ ८९ ॥ तीर्थानिप्रयागादीनि आयतनानिकाश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥ दक्षिणाभर्तुरनुकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ संरक्षणार्थं सीतायाइतिशेषः भवसावधानइतिशेषः ॥ ९४ ॥ यदेवमतोऽग्रतइति एवंचकार्यवशाल्लघोरप्ययतोगमनमदोषायेतिध्वनितं मार्गेएवलघोरयतोगमनमदोषायेत्यन्ये एवंरूपविश्वसनीयेतिचध्वनितम् ॥ ९५ ॥ नःअस्माकं सीतयापिपातिव्रत्यमहिम्नेतरर

त्वंहित्रिपथगेदेविब्रह्मलोकंसमक्षसे॥भार्याचोदधिराजस्यलोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे॥८६॥सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने॥प्राप्तराज्येनरव्याघ्रेशिवेनपुनरागते॥८७॥गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलम्॥ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया॥८८॥सुराघटसहस्रेणमांसभूतौदनेनच॥यक्ष्येत्वांप्रीयतांदेविपुरींपुनरुपागता॥८९॥यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिचसंतिहि॥तानिसर्वाणियक्ष्यामितीर्थान्यायतनानिच॥९०॥पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसंगतः॥अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोऽनघे॥९१॥तथासंभाषमाणासासीतागंगामनिंदिता॥दक्षिणादक्षिणंतीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत्॥९२॥तीरंतुसमनुप्राप्यनावंहित्वानरर्षभः॥प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः॥९३॥अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमित्रानंदवर्धनम्॥भवसंरक्षणार्थायसजनेविजनेपिवा॥९४॥अवश्यंरक्षणंकार्यंमद्विधैर्विजनेवने॥अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु॥९५॥पृष्ठतोनुगमिष्यामिसीतांत्वांचानुपालयन्॥अन्योन्यस्यहिनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ॥९६॥नहितावदतिक्रांताऽसुकराकाचनक्रिया॥अद्यदुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति॥९७॥प्रणष्टजनसंबाधंक्षेत्रारामविवर्जितम्॥विषमंचप्रपातंचवनमद्यप्रवेक्ष्यति॥९८॥श्रुत्वारामस्यवचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः॥अनंतरंचसीतायाराघवोरघुनंदनः॥९९॥

क्षणम ॥ ९६ ॥ कुतएवमतियत्नोऽतआह नहीति असुकरादुष्कराकाचनकापिक्रियाऽतिक्रांतानकिंतुइतःप्रभृतिदुष्करक्रियारंभइतिभावः यद्वा काचनक्रियाअपायलक्षणाअतिक्रांताअस्माननतिक्रम्यप्राप्ताचेत्तनोरक्षासुकरानहि प्रव्हतंप्रव्हतमेवेतिन्यायादित्यर्थः अद्येत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यम् ॥ ९७ ॥ दुःखज्ञानेहेतुः प्रणष्टेति क्षेत्रंशाल्यादिक्षेत्रं विषमंनिम्नोन्नतंप्रपातंगर्तादितद्युक्तम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ वत्सान्वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥ ऋश्यादयोहरिणभेदाः कालेसायंकाले मांसस्यचवन्याहारांतर्गतत्वान्नदोषः मृगयाधर्मकत्वाच्चनमृगहननेदोषः बुभुक्षितौहत्वातानादायगताविल्यने नतोजनमर्थसिद्धमेवेतिनोक्तम् ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७॥ ॥ सतमिति ॥ १॥ आजनपदादितिच्छेदः आइतियानेत्यनेनसंबध्यते अस्माज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्यइयंयारात्रिरायाताप्रामायेयंवनवासरात्रिषुप्रथमासुमंत्रेणरहिताचतामिमांप्राप्यनोत्कंठितुंनगरादिस्मर्तुं ॥ २ ॥

गतंतुगंगापरपारमाशुरामंसुमंत्रःसततंनिरीक्ष्य॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी॥ १०० ॥ सलोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वामहात्मावरदोमहानदीम्॥ ततःसमृद्धाञ्शुभसस्यमालिनःक्षणेनवत्सान्मुदितानुपागमत्॥१०१॥ तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुम्॥ आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकालेययतुर्वनस्पतिम्॥ १०२॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विपंचाशःसर्गः॥ ५२॥ ॥ ७॥ ॥ सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम्॥ रामोरमयतांश्रेष्ठइतिहोवाचलक्ष्मणम्॥ १॥ अद्येयंप्रथमारात्रिर्याताजनपदाद्बहिः॥ यासुमंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हति॥ २॥ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु॥ योगक्षेमौहिसीतायावर्तेतेलक्ष्मणावयोः॥ ३॥ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे॥ अपवर्तामहेभूमावास्तीर्यस्वयमर्जितैः॥ ४॥ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः॥ इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः॥ ५॥ ध्रुवमद्यमहाराजोदुःखंस्वपितिलक्ष्मण॥ कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति॥ ६॥ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात्॥ अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतम्॥ ७॥ अनाथश्चहिवृद्धश्चमयाचैवविनाकृतः॥ किंकरिष्यतिकामात्मकैकेय्यावशमागतः॥ ८॥ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमतिविभ्रमम्॥ काममेवार्थधर्माभ्यांगरीयानितिमेमतिः॥ ९॥

नविद्यतेतंद्रीययोस्ताभ्यां डडभावोऽकृत्स्वत्वंचार्षं क्वचित्तुअतंद्राभ्यामित्येवपाठः आवयोर्वर्तेतेऽस्मदायत्तावित्यर्थः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः लब्धपरिपालनंक्षेमः ॥ ३ ॥ कथंचिदेवेमांउटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरितिशेषः अपवर्तामहेयथाकथंचिच्छयनंकुर्मः ॥ ४ ॥ कथाःवार्ताः ॥ ५ ॥ कृतकामासंपन्नमनोरथा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात्महाराज्यपदाभिषेकका रणात्प्राणानपिनच्यावयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्यैइतिशेषः ॥ १५ ॥ तदादौलोकदृष्ट्याशोकापनुदंवचनमाह नातीति सभ्रातृभार्यस्यतवप्राकृतवत्क्षुद्रवद्वनेवासोयेनदैवनकृतस्तादिदंदैवमिहलोकेकेनाप्यतिक्रांतंलंघितंन अतोत्हृदयेमाशुचइत्यर्थः यद्वा तेवनवासोजातइतियदिदंइहलोकेअयोध्यास्थलोकमध्येकेनापिपुरुषेणनत्हृदिअत्यंतंक्रांतंस्वीकृतंसर्वासंमतमेवातोऽस्मदादीन्दोषेणमागृह्णीयाइति तात्पर्यं ॥ १६ ॥ किंच यदित्वामीदृशंव्यसनमागतंतदाब्रह्मचर्यादिनिष्फलमितिमन्ये ॥ १७ ॥ इदानींरामंभगवंतंमत्वाह सहेति गतिमुत्कर्षंएकस्यैवत्रिलोकीजेतुर्जयेनपितृवाक्यपरिपालनेनचत्रीन्लोकान्जयन्निव एवंचतवायंवनवासोपिमहाफलएव ॥ १८ ॥ वयंतुसर्वथापीडिताइत्याह वयमिति उपवंचिताः केचिद्राघावविदितगमनेन अहंवलान्निवर्तनेन ए

आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तःससारथिः ॥ सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित् ॥ तवसभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ नमन्येब्रह्मचर्येवास्वधीतेवाफलोदयः ॥ मार्दवार्जवयोर्वापित्वांचेद्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥ सहराघववैदेह्याभ्रात्राचैववनेवसन् ॥ त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रीन्लोकांस्तुजयन्निव ॥ १८ ॥ वयंखलुहतारामयत्त्वयाप्युपवंचिताः ॥ कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभागिनः ॥ १९ ॥ इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमंत्रःसारथिस्तथा ॥ दृष्ट्वादूरगतंरामंदुःखार्तोरुरुदेचिरम् ॥ २० ॥ ततस्तुविगतेवाष्पेसूतंस्पृष्टोदकंशुचिम् ॥ रामस्तुमधुरंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणांत्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये ॥ यथादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्चवृद्धश्चजगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्चतस्मादेतद्ब्रवीमिते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत्किंचित्समहात्मामहीपतिः ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविकांक्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थंहिराज्यानिप्रशासतिनराधिपाः ॥ यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते ॥ २५ ॥

वंसर्वेत्यक्ताः ॥ १९ ॥ आत्मसममतिवुद्धिमन्मंत्रियोग्यं दूरगतमितिपाठेदूरदेशावस्थानवंतंनिश्चित्यतत्समीपेदुःखार्तश्चिरंरुरोद ॥ २० ॥ स्पृष्टोदकमाचामंतं शुचिंपवित्रम् ॥ २१ ॥ सुहृदंव्यसनापनोदकं यतएवमतोययेत्यादि ॥ २२ ॥ कामभारावसन्नःकामवेगेनपीडितः यद्वा वसन्नःमदभिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तंवक्ष्यमाणंच ॥ २३ ॥ कैकेय्याःप्रियोयःकामोविषयोभरताभिषेकादिस्तदर्थंयथायेनप्रकारेणयद्वस्तुआज्ञापयेत्तत्अविकांक्षयाऽस्मदादीनामविशंकयाकार्यंसादरमनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥ एतच्छब्दार्थमाह यदेषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वादत् सर्वकृत्येष्वपिकामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥

यत्कार्यंप्रतियथायेनप्रकारेणअलीकमप्रियं ताम्यतिग्लायति ॥ २६ ॥ अभिवाद्यमप्रतिनिधितयामदीयनमस्कारंकृत्वा ॥ २७ ॥ इदंपदार्थमाह नचेति वनेवत्स्यामहेतिवेतिसंधिरार्षः व त्स्यामहेइतिवानानुशोचामीतिसंबंधः ॥ २८ ॥ पुनरागतानस्मान्पुनस्त्वंद्रक्ष्यसीतिसंबंधः पुनःपुनरभीक्ष्णंद्रक्ष्यसिवा ॥ २९ ॥ सहिताःममात्रेतिशेषः पुनःपुनरभीक्ष्णंपूर्वोक्तवाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणं सर्वाःप्रतिकैकेयींचारोग्यंअहमरोगोऽदुःखइतिब्रूहि कैकेयीमितिनव्यंग्योक्तिःकिंतुदैवकृतत्वेनास्याअनपराधित्वमित्याशयेन ॥ ३० ॥ अथआरोग्यकथनानंतरं

यद्यथासमहाराजोनालीकमधिगच्छति॥ नचताम्यतिशोकेनसुमंत्रकुरुतत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखंराजानंवृद्धमार्यंजितेंद्रियम्॥ ब्रूयास्त्वमभि वाद्यैवममहेतोरिदंवचः॥ २७॥ नचाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचशोचति॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेतिवनेवत्स्यामहेतिवा॥२८॥ चतुर्दशसुवर्षेपुनि वृत्तेषुपुनःपुनः॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान्॥ २९ ॥ एवमुक्त्वातुराजानंमातरंचसुमंत्रमे ॥ अन्याश्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपु नः॥ ३०॥ आरोग्यंब्रूहिकौसल्यामथपादाभिवंदनम्॥ सीतायाममचार्यस्यवचनाल्लक्ष्मणस्यच॥ ३१॥ ब्रूयाश्चापिमहाराजंभरतंक्षिप्रमानय॥ आगतश्चापिभरतःस्थाप्योनृपमतेपदे॥ ३२॥ भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येऽभिषिच्यच॥ अस्मत्संतापजंदुःखंनत्वामभिभविष्यति॥ ३३ ॥ भरत श्चापिवक्तव्योयथाराजनिवर्तसे॥ तथामातृषुवर्तेथाःसर्वास्वेवाविशेषतः॥ ३४॥ यथाचतवकैकेयीसुमित्राचाविशेषतः॥ तथैवदेवीकौसल्याम ममाताविशेषतः॥ ३५॥ तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यमवेक्षता॥ लोकयोरुभयोःशक्यंनित्यदासुखमेधितुम्॥३६॥ निवर्त्यमानोरामेणसुमंत्रः प्रतिबोधितः॥ तत्सर्वंवचनंश्रुत्वास्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत्॥ ३७॥

सर्वान्प्रतिआर्यस्यज्येष्ठस्यममसीतायालक्ष्मणस्यचवचनात्पादाभिवंदनंब्रूहि ॥ ३१ ॥ एवंपितरंमातरंप्रतिचसंदिश्यपुनःपितरंप्रतिसंदिशति ब्रूयाइति महाराजंदशरथंनृपमतेराजसंमते पदे राज्ये ॥ ३२ ॥ अथसुमंत्रंप्रत्याह भरतंचेति अभिषिच्यअभिषेचय्य ॥ ३३ ॥ राजनिदशरथे ॥ ३४ ॥ अविशेषतःशत्रुघ्नसंबंधात्कैकेय्यविशेषतःकैकेय्यविशेषेत्यर्थः एवंममाता पिकैकेय्यविशेषाद्द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अवेक्षताअंगीकुर्वता उभयोर्लोकयोरिहपरलोकयोः नित्यदासर्वदा छांदसोदाप्रत्ययः सुखंवर्धयितुंशक्यं तेनतथावर्तस्वयेनलोकद्वयेपिसुखंभवती तिव्यंग्यं पर्यायोक्तमत्रालंकारः ॥ ३६ ॥ ३७॥

उपचारःस्वामिभृत्योचितःसत्कारः तेननब्रूयाःब्रूयाम् छांदसमेतत् अपितुस्नेहात्विक्लवंवाक्यंब्रवीमितद्वाक्यंभक्तिमानितिज्ञात्वाक्षंतुमर्हसीतिसंबंधः ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकःपुत्रवियोगजःशोकः ॥ ३९ ॥ मेरथंमत्प्रवर्त्यंरथंदूरात्दृष्ट्वा तदादर्शनकालेसराममपि अपिःसंभावने सरामंसंभावयमानोजनःपुरीचनिकटगतंरथंविनारामंदृष्ट्वाविदीर्येतापि अपिःसंभावनायाम् ॥ ४० ॥ सूताव शेषंहतवीरंरथंदृष्ट्वास्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥ दूरेपिनिवसंतंत्वांमानसेनव्यापारेणाग्रतःपुरःस्थितमिवत्वांचिंतयंत्योरथेनागतप्रायोरामइतिचिंतयंत्यःप्रजाजनाअद्यएकस्यममगमनदिनेनूनंनिश्चये ननिराहाराःकृतानिराहारसंकल्पवत्यःकृताः मरिष्यंतीतियावत् ॥ ४२ ॥ तस्यैवयुक्त्यासाधनंकरोति दृष्टमित्यादिना संकुलंआर्तनादादि ॥ ४३ ॥ सरथंमामेवनिशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ पु

यदहंनोपचारेणब्रूयाःस्नेहादविक्लवम् ॥ भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथंहित्वद्विहीनोहंप्रतियास्यामितांपुरीम् ॥ तवतातवियोगेनपुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपितावन्मेरथंदृष्ट्वातदाजनः ॥ विनारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्येतापिसापुरी ॥ ४० ॥ दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथम् ॥ सूतावशेषंस्वंसैन्यंहतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥ दूरेपिनिवसंतंत्वांमानसेनाग्रतःस्थितम् ॥ चिंतयंतोऽद्यनूनंत्वांनिराहाराःकृताःप्रजाः ॥ ४२ ॥ दृष्टंतद्वैत्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने ॥ प्रजानांसंकुलंवृत्तंत्वच्छोकक्लांतचेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादोहियःपौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथंमांनिशाम्यैवकुर्युःशतगुणंततः ॥ ४४ ॥ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदेवींतवसुतोमया ॥ नीतोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ॥ ४५ ॥ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्यमिदंवचः ॥ ४६ ॥ ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः ॥ कथंरथंत्वयाहीनंप्रवाक्ष्यंतिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥

नारामंविनास्वगमनेऽनुपपत्तिमाह अहमिति अपिच अहंदेवींकिंवक्ष्यामि देवींकौसल्याम् तवसुतोमयामातुलकुलंप्रापितइतिब्रूहितत्राह ईदृशंवचनंप्रियमपिअसत्यंनैवाहंब्रूयाम् वनंप्रापितइत्येवर्ताहिब्रूहितत्राह इदंसत्यमपिअप्रियमेवअतःकथंब्रूयाम् सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियमितिस्मृतेः तस्मात्तवमातरंप्रतिवक्तुंयोग्यस्योत्तरस्याभावादहंनगमिष्यामीतिभावः एतदेवग्रनयन्वक्ष्यति तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमिति यत्तुकतकेनासत्यमपिमातुलकुलगमनंवक्ष्यामिनतुसत्यमपिवनगमनमप्रियत्वादित्युक्तम् तत्तुतन्नशक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसांनगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैवलाभाच्चिंत्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रथोपिनेतुमशक्यइत्यनुपपत्त्यंतरमाह ममेति एतेऽश्वाममनियोगस्थामत्प्रेरणमात्राधीनामत्प्रेरणयात्वद्बंधुजनवहनशीलाएवनत्वन्यवहनशीलानापित्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः अतस्त्वयाहीनंरथमेतंकथंप्रवाक्ष्यंतिनकथमपिवहंति अतोरथनयनंदुःशक्यमितिभावः ॥ ४७ ॥

उपसंहरति तन्नेति ॥ ४८ ॥ त्यक्तमात्रेत्यागक्षणएव ॥ ४९ ॥ भविष्यंतिसंभावितानि रथेनसाधनेनाहमेवरथीभूत्वाप्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥ ननुसूतेनत्वयाकथंरथिकृत्यंकर्तुंशक्यंतत्राह त्वत्कृतेनेति नकेवलमहंसूतःकिंतुप्रधानभूतोमंत्री सूतत्वंतुत्वत्कृतानुग्रहरूपफलेननतदर्थफलस्यापिहेतुत्वांगीकारान्मयांगीकृतमितिशेषः तत्फलंचत्वदीयरथचर्ययात्वदनुग्रहकृतंसुखंमयाप्राप्तमिदानींत्वत्कृतेनत्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखंराज्यचिंताडुःखाभावान्महत्सुखमाशंसेप्रार्थयामि एतेनत्वदवतारंज्ञात्वैवत्वद्रथचर्यासौभाग्यायसूतत्वंमयांऽगीकृतमितिध्वनितं॥५१॥

तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेऽनघ ॥ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि ॥ सरथोऽग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यंतिवनेयानितपोविघ्नकराणिते ॥ रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव ॥ ५० ॥ त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखम् ॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः ॥ ५२ ॥ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः ॥ परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिम् ॥ ५३ ॥ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन् ॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयाऽयोध्यात्वयाविना ॥ राजधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः ॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने ॥ क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यान्यन्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि ॥ भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्यानमांत्वंहातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः ॥ रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नोऽनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वयाप्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ देवलोकंवेत्यनेनत्वद्भक्तानांभक्त्यंतरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेवनवासकालेसमाप्तेपुरींवहेयंप्रापयेयमितियत्एषममेमनोरथः ॥ ५६ ॥ अन्यथात्वयारहितस्यस्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगतेराजपुत्राश्रितेपथियथाभृत्येनस्थातव्यंतथात्वद्विषयेतिष्ठंतंसर्वभृत्यमध्येभक्तिमंतंभृत्यंस्थित्याभृत्ययोग्ययास्थित्यासर्वदास्थितंनियुक्तंकार्यविषयेकदाप्यपराधरहितमितियावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ३ ॥ विज्ञायतरणसाधनंशीघ्रमानेयमित्येवंरामवचनतात्पर्यंज्ञात्वागुहंसूतंचामंत्र्यआमंत्रणेनैवतत्तात्पर्यंबोधयित्वायथापूर्वंभ्रातुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥ सतुगुहस्तुरामस्यवचनंतरामजा
क्वीमित्येवंनिशम्यतात्पर्यतोज्ञात्वाप्रतिगृह्णन्नमस्कारपूर्वंप्रतिगृह्यसचिवानाहूयतन्मध्येकंचित्प्रतिअब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तां अस्यजलंनिरस्यनावंतीरंप्रापयतीत्यस्यवाहनमरि
त्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कर्णग्राहःकर्णधारः सुखेनप्रतारःप्रतरणंयथातां दृढांदृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गेउपाहरसमीपंप्रापय ॥ ६ ॥ उपोह्यसमीपंप्रापय्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने ॥ तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ गुहमामंत्र्यसू
तंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहव
तींशुभाम् ॥ सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर ॥ ६ ॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतोमहान् ॥ उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः
सप्रांजलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रख्यतर्तुंसागरगामिनीम् ॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रशीघ्र
मारोहसुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः ॥ कृतकामोऽस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततःकलापान्सन्नह्यखड्गौबद्ध्वा
चधन्विनौ ॥ जग्मतुर्येनतांगंगांसीतयासहराघवौ ॥ ११ ॥ राममेवंतुधर्मज्ञमुपागत्यविनीतवत् ॥ किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥
ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमंत्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ॥ सुमंत्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृ
तंमम ॥ रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनम् ॥ १४ ॥

आरोप्यतांखनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ सन्नह्यकवचं कलापान्तूणीरान् येनअवतरणमार्गेणनावमारुह्यतामनिर्वाच्यगुणांगंगांलोकास्तरंतितमवतारंतर्तुंजग्म
तुः ॥ ११ ॥ एवंतुएवंभूतंतुरथादिनिरपेक्षंगच्छंतंनु ॥ १२ ॥ उत्तमश्चासौदक्षिणश्चतेनस्पर्शादिव्यापारेउत्तमेनस्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेनकरेणदक्षिणकरेण ॥ १३ ॥
गमनप्रत्याशानिवृत्तयेपुनःसावधारणांनिवृत्तिमाह निवर्तस्वेति एतावत्पर्यंतंराजाज्ञयायानेनगमनंकृतं हिअतःपरंममानेननप्रयोजनं यतोरथंविहायपद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामोऽतस्त्वंसर्व
यानिवर्तस्व ॥ १४ ॥

उपसंहरति तन्नेति ॥ ४८ ॥ त्यक्तमात्रेत्यागक्षणएव ॥ ४९ ॥ भविष्यंतिसंभावितानि रथेनसाधनेनाहमेवरथीभूत्वाप्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥ ननुसूतेनत्वयाकथंरथिकृत्यंकर्तुंशक्यंतत्राह त्वत्कृतेनेति नकेवलमहंसूतःकिंतुप्रधानभूतोमंत्री सूतत्वंतुत्वत्कृतानुग्रहरूपफलेननदर्थफलस्यापिहेतुत्वांगीकारान्मयांगीकृतमितिशेषः तत्फलंचत्वदीयरथचर्ययात्वदनुग्रहकृतंसुखंमयाप्राप्तमिदानींत्वत्कृतेनत्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखंराज्यचिंताडुःखाभावान्महत्सुखमाशंसेप्रार्थयामि एतेनत्वदवतारंज्ञात्वैवत्वद्रथचर्यासौभाग्यायसूतत्वंमयांऽगीकृतमितिध्वनितं॥५१॥

तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेऽनघ॥ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि॥ सरथोऽग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया॥ ४९ ॥ भविष्यंतिवनेयानितपोविघ्नकराणिते ॥ रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव॥ ५०॥ त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखम्॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम्॥ ५१॥ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः॥ ५२॥ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः॥ परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिम् ॥ ५३॥ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन्॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहम्॥ ५४॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयाऽयोध्यात्वयाविना॥ राजधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा॥ ५५॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः॥ ५६॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने॥ क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यानिचान्यथा॥ ५७॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि॥ भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्यानमांत्वंहातुमर्हसि॥ ५८ ॥ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः॥ रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत्॥ ५९॥

प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नोऽनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वयाप्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ देवलोकंवेत्यनेनत्वद्भक्तानांभक्त्यंतरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेवनवासकालेसमाप्तेपुरींवहेयंप्रापयेयमितियत्एषममेमनोरथः ॥ ५६ ॥ अन्यथात्वयारहितस्यस्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगतेराजपुत्राश्रितेपथियथाभृत्येनस्थातव्यंतथात्वद्विषयेतिष्ठंतंसर्वभृत्यमध्येभक्तिमंतंभृत्यंस्थित्याभृत्ययोग्ययास्थित्यासर्वदास्थितंनियुक्तंकार्यविषयेकदाप्यपराधरहितमितियावत्॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥८८॥

अनुजानामिअंगीकृत्यददामि प्रतिग्रहेभोगफलकें ॥ ४४ ॥ धर्मेप्रणिहितंपित्राज्ञापालनलक्षणेधर्मेसावधानम् अत्रतद्दत्तस्याग्रहेप्रतिग्रहेअप्रतिग्रहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेनअन्नभोजना
योग्यत्वेवनस्थत्वरूपंहेतूपन्यासेनचतदन्नस्यभोजनयोग्यत्वंसूचयनातस्यतत्त्वज्ञत्वंसूचितम् अन्यथानिषादत्वेनाभोज्यान्नतयातमेवहेतुमुपन्यसेत्सवाकथंपक्वान्नमाहरेत् एतेनतत्त्वज्ञःसर्वोपि
भोज्यान्नएवेतिध्वनितम् ॥ ४५ ॥ एतेअश्वाः ॥ ४६ ॥ प्रतिपानंजात्याश्वानांराजौपवाह्यानांघासदानानंतरंयत्पाय्यतेक्षीरादितत्प्रतिपानम् यच्चघृतशर्करादियुतयवचूर्णादिखाद्यतेतत्खादनम्

सर्वंतदनुजानामिनहिवर्तेप्रतिग्रहे॥ कुशचीराजिनधरंफलमूलाशनंचमाम्॥४४॥ विद्धिप्रणिहितंधर्मेतापसंवनगोचरम्॥ अश्वानांखादनेनाह
मर्थीनान्येनकेनचित्॥४५॥ एतावतात्रभवताभविष्यामिसुपूजितः॥ एतेहिदयिताराज्ञःपितुर्दशरथस्यमे॥ ४६॥ एतैःसुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यह
मर्चितः॥ अश्वानांप्रतिपानंचखादनंचैवसोन्वशात् ॥४७॥ गुहस्तत्रैवपुरुषांस्त्वरितंदीयतामिति ॥ ततश्चीरोत्तरासंगःसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम्
॥४८॥ जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयम्॥ तस्यभूमौशयानस्यपादौप्रक्षाल्यलक्ष्मणः॥४९॥ सभार्यस्यततोभ्येत्यतस्थौवृक्षमुपाश्रितः॥ गु
होपिसहसूतेनसौमित्रिमनुभाषयन्॥ अन्वजाग्रत्ततोराममप्रमत्तोधनुर्धरः॥५०॥ तथाशयानस्यततोयशस्विनोमनस्विनोदाशरथेर्महात्मनः॥
अदृष्टदुःखस्यसुखोचितस्यसातदाव्यतीतासुचिरेणशर्वरी॥५१॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशःसर्गः
॥५०॥ ॥५१॥ ॥तंजाग्रतमदंभेनभ्रातुरर्थायलक्ष्मणम्॥ गुहःसंतापसंतप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपक
ल्पिता॥ प्रत्याश्वसिहिसाध्वस्यांराजपुत्रयथासुखम्॥ २ ॥ उचितोयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः॥ गुप्त्यर्थंजागरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयं
निशाम्॥ ३ ॥

॥ ४७ ॥ त्वरितंदीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४९ ॥ अभ्येत्यततोन्यत्रसमीपदेशेआगत्यतस्थावित्यनेनतस्यनिद्राभावःसू
चितः अन्वजाग्रदित्यार्षं अजागरीदित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुचिरेणशर्वरीतिनिद्रागमनाच्चिरत्वप्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
अयोध्याकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥५१॥ ॥ एवंरामेशयानेतद्रक्षार्थंजाग्रल्लक्ष्मणगुहसंवादः तमित्यादि अदंभेनअकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्थायभ्रातृरक्षार्थं राघवंरघुकुलजम्
संतापसंतप्तोरामस्यभूशय्यादिजेनसंतापेनपीडितः ॥ १ ॥ इयमिति प्रत्याश्वसिहिविश्रांतोभव ॥ २ ॥ अयंजनःआटविकः ॥ ३ ॥

ततोवाच ततउवाचेतिच्छेदः नहिरामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदितमज्ञातम् किंच चतुरंगमिति परकीयमितिशेषः तादृशमपिपरकीयंबलंसंतरेमहियुद्धेनजयेम ॥ ७ ॥ ततोवाच ततउवाचेतिच्छेदः आर्षःसंधिः अत्रदेशेवयंनभीताः यतोधर्ममेवानुपश्यतात्वयारक्ष्यमाणाभवामः ॥ ८ ॥ तथापिजागरणेकारणमाह कथमिति जीवितंविशिष्टसुखजीवितजनकंभोजनादि ॥ ९॥१० ॥ मंत्रोगा यत्र्यादिः तपःकृच्छ्रादि पराक्रमैःतज्जन्यैर्ऋष्यशृंगाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः एकोमुख्यः तत्रहेतुः सदृशलक्षणःपुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षणइत्यापाततोर्थः ॥ ११ ॥ विधवा

नहिरामात्प्रियतमोममास्तेभुविकश्चन ॥ ब्रवीम्येवचतेसत्यंसत्येनैवचतेशपे ॥ ४ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचपुष्कलौ ॥ ५ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह ॥ ६ ॥ नमेऽस्त्यविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरंगंह्यतिबलंसुमहत्संतरेमहि ॥ ७॥ लक्ष्मणस्तुततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा ॥ ९ ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यसुखसंसुप्तंतृणेषुसहसीतया ॥ १० ॥ योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्प्रव्रजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति ॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतंतातमन्येराजनिवेशनम् ॥ १३ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदिजीवंतिसर्वेतेशर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ तद्दुःखंयदिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्यति ॥ १६ ॥

विगतपतिका ॥ १२ ॥ श्रमेणोपरताराजभवनेऽयोध्यानगरेच भविष्यंतीतिशेषः निर्घोषोपरतंउपरतनिर्घोषंभवतीतिमन्ये ॥ १३ ॥ जीवंतीतिनाशंसेनसंभावयामि यदिवाजीवंतिएतावत्पर्यंतंतदेमांशर्वरीमेवजीविष्यंतिनाग्रे अन्नपानाद्यकरणादितिसंभावयामीतिशेषः ॥ १४ ॥ जीवेदपि एतद्भ्राव्याःपरमपीतिशेषः यदियत् वीरसूःकौसल्याएकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अनुरक्तैःरामानुरक्तैर्जनैराकीर्णाव्याप्ता सुखालोकरूपंप्रियमावहतिसासदासुखवल्लोका इदानींराजव्यसनेनदशरथमरणदुःखेनसंसृष्टायुक्ता ॥ १६ ॥

राजव्यसनमेवदर्शयति कथमिति ॥ १७ ॥ मातापितृभर्तृपुत्रवियोगात्सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ ॥ १८ ॥ मनोरथंरामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतंनष्टंनष्टमितिक्रोशन्नितिशेषः प्रत्यागतंरामंराज्येऽनिक्षिप्यैवममेपिताविनशिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तस्मिन्कालेमरणकालेउपस्थितेयेत्वत्तंमृतंपितरंरघुकुलजंसर्वप्रेतकार्येषुसंस्करिष्यंतितेसिद्धार्थाःभाग्यवंतःप्राप्तराज्याश्च भरतादयइतिशेषः क्रोधात्तन्नामाग्रहणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विचरिष्यंति भरतादयइतिशेषः ॥ २३ ॥ अपिजीवेदितिसंभावनेलिङ् अपिच अपिपश्यामअपिद्रक्ष्यामः ॥ २४ ॥ सत्य

कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ॥ शरीरंधारयिष्यंतिप्राणाराज्ञोमहात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति ॥ अनंतरंचमातापिममनाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति ॥ १९ ॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिराघवम् ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्वगजसंबाधांतूर्यनादनिनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नांसमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम ॥ २३ ॥ अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनोवयम् ॥ निवृत्तेवनवासेऽस्मिन्नयोध्यांप्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसाऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेंद्रसूनौगुरुसौहृदाद्गुहः ॥ मुमोचबाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः ॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोसौगताभगवतीनिशा ॥ असौसुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञेनरामेण ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्येति इत्थमित्यादिः तिष्ठतःजाग्रतः ॥ २६ ॥ गुरौरामे सौहृदादित्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरोगुहः व्यथातुरोनागोगजइव ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ सुकृष्णोविहगःकाकःकोकिलपालकत्वाच्चकोकिलपदेनोक्तः काकेतिनामग्रहणस्यप्रातर्निंद्यत्वादेवमुक्तिः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ विज्ञायनरणसाधनंशीघ्रमानेयमित्येवंरामवचनतात्पर्यंज्ञात्वागुहंसूतंचामंत्र्यआमंत्रणेनैवतत्तात्पर्यंबोधयित्वायथापूर्वंभ्रातुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥ सतुगुहस्तुरामस्यवचनंतरामजा
ह्नवीमित्येवंनिशम्यतात्पर्यतोज्ञात्वाप्रतिगृह्यनमस्कारपूर्वंप्रतिगृह्यसचिवानाहूयतन्मध्येकंचित्प्रतिअब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तां अस्यजलंनिरस्यनावंतीरंप्रापयतीत्यस्यवाहनमरि
त्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कर्णग्राहःकर्णधारः सुखेनप्रतारःप्रतरणंयथातां दृढांदृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गेउपाहरसमीपंप्रापय ॥ ६ ॥ उपोह्यसमीपंप्रापय्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने ॥ तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ गुहमामंत्र्यसू
तंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहव
तींशुभाम् ॥ सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर ॥ ६ ॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतोमहान् ॥ उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः
सप्रांजलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रख्यतर्तुंसागरगामिनीम् ॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रशीघ्र
मारोहसुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः ॥ कृतकामोऽस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततःकलापान्सन्नह्यखड्गौबद्ध्वा
चधन्विनौ ॥ जग्मतुर्येनतांगंगांसीतयासहराघवौ ॥ ११ ॥ राममेवंतुधर्मज्ञमुपागत्यविनीतवत् ॥ किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥
ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमंत्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ॥ सुमंत्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृ
तंमम ॥ रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनम् ॥ १४ ॥

आरोप्यतांखनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ सन्नह्यकवचं कलापानूतूणीरान् येनअवतरणमार्गेणनावमारुह्यतामनिर्वाच्यगुणांगंगांलोकास्तरंतितमवतारंतर्तुंजग्म
तुः ॥ ११ ॥ एवंतुएवंभूतंतुरथादिनिरपेक्षंगच्छंतंतु ॥ १२ ॥ उत्तमश्चासौदक्षिणश्चतेनस्पर्शाद्व्यापारेउत्तमेनस्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेनकरेणदक्षिणकरेण ॥ १३ ॥
गमनप्रत्याशानिवृत्तयेपुनःसावधारणांनिवृत्तिमाह निवर्तस्वेति एतावत्पर्यंतंराजाज्ञयायानेनगमनंकृतं हिअतःपरंममानेननप्रयोजनं यतोरथंविहायपद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामोऽतस्त्वंसर्व
यानिवर्तस्व ॥ १४ ॥

राजर्षीणांहीतिश्लोकः पुनरुक्तार्थकइवकतकासंमतश्चेतिबोध्यम् एवंहितद्याख्या हियतः अस्मिन्लोकेराजर्षीणांवनेम्गयारत्यर्थमासीत् अतोहमपिकालेश्राद्धादिकालेमनुजैर्मनुपुत्रैःसदा चारपरैरपिकृतांस्वीकृतांधन्विनांचंचललक्ष्येषुइषुसिद्ध्यर्थमभिकांक्षितांनात्यर्थमभिकांक्षामीतिसंबंधः ॥ १६ ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्यविषयीकृत्यमधुरयागिरासूतंप्रतिवाक्यमुदीरयन्सऐक्ष्वाको राममस्तमध्वानंययाविनिसंबंधः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथज न्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेननिर्गमनकालेशिष्टाचारपरिप्राप्ततयाचस्वदेशमापृच्छतिस्वस्वरूपगोपनाय विशालानिति यात्वातदंतंगत्वा ॥ १ ॥ हेपुरिश्रेष्ठेत्वांत्वत्संबंधिदैवतानिचआपृच्छेप्रार्थयामि

राजर्षीणांहिलोकेऽस्मिन्रत्यर्थंमृगयावने ॥ कालेकृतांतांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षिताम् ॥ १६ ॥ सतमध्वानमैक्ष्वाकःसूतंमधुरयागिरा ॥ तंतम र्थमभिप्रेत्ययथौवाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वि शालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्यामुन्मुखोधीमान्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते ॥ दै वतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणोजगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ॥ ३ ॥ ततोरुचिरता म्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोऽब्रवीज्जानपदंजनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशोदयाचैवयथार्हंमयिवःकृतः ॥ चिरंदुःखस्यपापीयोगम्य तामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेभिवाद्यमहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ विलपंतोनराघोरंव्यतिष्ठंश्चक्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥ तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचरा घवः ॥ अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कःक्षणदामुखे ॥ ७ ॥ ततोधान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्शिवान् ॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥

॥ २ ॥ प्रार्थनाप्रकारमाह निवृत्तेति ॥ ३ ॥ जानपदंजनंस्वदर्शनार्थंतत्रागतम् तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात्लोकव्यवहारानुसारेणनटइवस्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ॥ अनुक्रोशःआदरोनुतापोवा दयाकारुण्यम् यथायोग्यंमयिवःयुष्माकंयुष्माभिरितियावत् कृतःकृताच दुःखस्य चिरमनुभवइतिशेषः पापीयःअशोभनम् अतोयुष्माभिर्गम्यताम् वयमप्यर्थसिद्धयेपित्रनुज्ञातार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धयेइतिव्रतस्थम् गच्छामइतिशेषः व्याख्यानांतरंत्वप्रयोजकत्वान्नोक्तम् ॥ ५ ॥ तेएवंरामेणबोधिताः ॥ ६ ॥ अतृप्तानांदर्शनतृप्तिरहितानाम् क्षणदामुखेसायंकालेऽ र्कोयथातथाअचक्षुर्विषयंदेशंगतः ॥ ७ ॥ तदेवाहवाल्मीकिः ततइति दानशीलाजनायेषुतान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्चसमावृतान् ॥ ८ ॥

गोकुलैराकुलतयासेवितान् ॥ ९ ॥ नरेंद्राणांरक्षणीयान् ग्रामशइतिशेषः नरेंद्ररक्षणयोग्यैकैकग्रामान्इतरनरेंद्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानितियावत् ॥ १० ॥ मध्येनमध्यगत्यानरेंद्राणामितरेषांभोज्यं राज्यंदेशंययौ स्वदेशत्वाभावेनतज्जनानुयानशंकाभावात्शनैर्देशसौभाग्यंपश्यन्अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रअयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥ कालेक्रीडाकालेसेविताअंभःपूर्णह्रदाय स्यांताम् ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्चसेविताम् सततंशिवामित्यनेनमहानिशायामपितस्यांस्नानाद्यधिकारःसूचितः तदुक्तंभारते भुक्त्वावायदिवाऽभुक्त्वारात्रौवायदिवादिवा नकाल

उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नरेंद्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥ मध्येनमुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यंभोज्यंनरेंद्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशीततोयामशैवलाम् ॥ ददर्शराघवोगंगांरम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृताम् ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिःसेवितांभोह्रदांशिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नागगंधर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवाम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीम् ॥ देवार्थमाकाशगतांविख्यातांदेवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीम् ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलाम् ॥ क्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलाम् ॥ क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥ हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशोभिताम् ॥ सदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदिताम् ॥ १९ ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभिताम् ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥

नियमःकश्चिद्गंगांप्राप्यसरिद्वरामिति ॥ १४ ॥ देवानामाक्रीडैःक्रीडापर्वतैर्हिमवतउभयतीरवर्तिभिर्युक्ताम् देवार्थंदेवानांस्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनयाआकाशगताम् देवपद्मिनींदेवभोग्यहेमपद्मवतीम् ॥ १५ ॥ शिलामयस्थलेयोजलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्राम् पाठांतरेजलेनाधूताःप्रक्षालिताःगुहायाःगुहामुखानिययाताम् फेनरूपोयोनिर्मलोहासोमंदहासस्तद्वतीम् एवमादिनास्त्रीरूपेणवर्णनंप्रवाहरूपायागंगायाइतिबोध्यम् वेणीकृतजलांद्वित्रिजलसंयोगात् ॥ १६ ॥ स्तिमितानिश्चलासाचासौगंभीराचताम् गंभीरनिर्घोषांमृदंगादिवत् भैरवनिःस्वनाम् अशन्यादिवत् ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनांविशालसैकताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कुड्मलरूपैः कुमुदखंडैः समूहैरित्यर्थः पुष्परजसाध्वस्तांसंयुक्ताम् समदामिवमदसहितांप्रमदामिवस्थिताम् ॥ २१ ॥ व्यपेतोदूरीकृतोमलसंघातःपापसंघातोययाताम् व्यपेतजलसंघातामिति पाठेनीरेकूरप्रवाहरहितामित्यर्थः मणिर्मुक्तामणिः अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वंदिग्गजाद्यालोडनेपिनिर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलंकारः वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥ देवराजानस्तेउपवाह्यायेषांतैश्चवरगजैः औपवाह्यैरितिपाठेतेषांक्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ भूषणान्येवाह फलेत्यादि द्विजैःपक्षिभिः विष्णुपादस्पर्शेनब्रह्मलोकाद्ब्रह्मांडबाह्यजलदेशाच्चच्युतांअपापांकर्मना

क्वचित्कुमुदखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभिताम् ॥ नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवचक्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ २२ ॥ देवराजोपवाह्यैश्चसन्नादितवनांतराम् ॥ प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैःकिसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतांदिव्यामपापांपापनाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारैश्चनक्रैश्चभुजंगैश्चसमन्विताम् ॥ शंकरस्यजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषींगंगांसारसक्रौंचनादिताम् ॥ आससादमहाबाहुःशृंगवेरपुरंप्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्यमहारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्यवसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयंनद्याबहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिंगुदीवृक्षोवसामोऽत्रैवसारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षामिसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवाम् ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चबाढमित्येवराघवम् ॥ उक्त्वातमिंगुदीवृक्षंतदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥ सुमंत्रोप्यवतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान् ॥ वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः ॥ ३२ ॥

नादिवत्तकेनापिप्रकारेणपापजनकत्वाभाववतीमितिकतकस्तन्न पापजनकत्वसंभावनायाएवाभावात् वस्तुतोऽपापांपापवज्जंतुरहिताम् तत्रहेतुः पापनाशिनींदर्शनमात्रेणतादृशीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारोजलकपिरिति विजयंतीकोशकर्ता नक्रैर्मकरैः सागरतेजसाभगीरथतपसा ॥ २५ ॥ शृंगवेरपुरंप्रस्थितामितिशेषः ॥ २६ ॥ ऊर्मिभिःकलिलाःसंपृक्ताआवर्तायस्यांसाताम् इहगंगातीरे ॥ २७ ॥ नद्यविदूरत्वंबहुपुष्पप्रवालवत्त्वेहेतुः इंगुदीतापसतरुः ॥ २८ ॥ देवादीनांसंमान्यंसलिलंयस्यास्ताम् अनेनगंगाजलंप्रवाहादन्यत्रानीतमपिसकलपापक्षयसमर्थमितिध्वनितम् ॥ २९ ॥ तत्रगंगातीरेस्थितंइंगुदीवृक्षंहयैर्ययतुः ॥ ३० ॥ तंअभियाय तत्समीपंगत्वेतियावत् अवतरत्अवातरत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थेसमीपेसेवार्थंप्राप्तः ॥ ३२ ॥

आत्मसमःप्राणसमः निषादजात्यःतज्जातौभवः बलवान्प्राणतःसेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजात्यःस्थपतिरित्यनेननिषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्रकर्मधारयइतिसूचितम् यद्यपीदृशस ख्यंहीनप्रेष्यंहीनसख्य मित्यादिनोपपातकेषुगणितंतथापितद्विप्रविषयम् राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजनवत्त्वात् षड्विधबलसंग्रहस्यराजधर्मत्वाच्चतत्सख्यमेवेतिदिक् अत्रेदंबोध्यम् निषादगुहवि षयेरामस्यात्मसमःसखेत्येवंवदतावाल्मीकिनारामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्याभगवद्भक्तत्वेननिषादत्वेपिपूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेनतस्यतत्त्वज्ञत्वंसूचितम् ॥ ३३ ॥ उपागतःरामसमीपंप्राप्तः विषयंस्वदेशम् ॥ ३४ ॥ समागच्छत्क्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तःरामीयवल्कलादिधारणदर्शनेनतप्तः इदमस्मत्पुरम् ॥ ३६ ॥ ईदृशवचनेकारणमाह ईदृशंहीति अने

तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः॥ ३३॥ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रंरामंविषयमागतम्॥ वृद्धैःपरिवृ तोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः॥ ३४ ॥ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितम्॥ सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः॥ ३५॥ तमार्तःसंपरि ष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत्॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते॥ ३६ ॥ ईदृशंहिमहाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियम्॥ ततोगुणवदन्नाद्यमुपादा यपृथग्विधम्॥ ३७॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह॥ स्वागतंतेमहाबाहोतवेयमखिलामही॥ ३८॥ वयंप्रेष्याभवान्भर्तासाधुराज्यंप्र शाधिनः॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितम्॥ ३९॥ शयनानिचमुख्यानिवाजिनांखादनंचते॥ गुहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवाचह॥ ४०॥ अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वदावयम्॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच॥ ४१॥ भुजाभ्यांसाधुवृत्ताभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत्॥ दिष्ट्यात्वां गुहपश्यामिह्यरोगंसहबांधवैः॥ ४२॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच॥ यत्त्विदंभवताकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पितम्॥ ४३॥

नभगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितम् अन्नाद्यंअन्नमोदनस्तदाद्यम् भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नोराज्यंभक्ष्यादिकंचप्रशाधिस्वीकुरु ॥ ३९ ॥ वाजिनांखादनंघासादि ॥ ४० ॥ महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसियच्चतवेयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंदर्शयसितेनत्वयावयमर्चिताएवहृष्टाश्चवयमित्युवाचेत्यर्थः सर्वदावयमर्चिताइत्यनेनमद्ध्यानमेवममेमहतीपूजा तच्चसर्वदानवास्तेइत्यप्यर्थोगर्भितः अतएववयंत्वयिसदाहृष्टाः ॥ ४१ ॥ अतएवपुनरालिंगतिअत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधयितुंभुजाभ्यामिति ॥ ४२ ॥ वनेषुचेतितस्याटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः कचिद्वनेष्वितिपाठः ॥ ४३ ॥

वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणासार्धंसुतेनकृतांशय्यांवीक्ष्यसभार्यःसंविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति गादयोपिसभाग्यानतुयूयमित्याहुः आपगाइति विगाह्यस्नात्वा
णोदयकालोजातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलंव्याप्तंतीरंयस्यास्तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतःद्विजसंवेशदेशादर्थिः ॥ ११ ॥ तदेवदर्शयति विचित्रेत्यादि विचित्रैःकुसुमैरापीडः
समात्रेवोध्यम् ॥ १७ ॥ निशाम्यअवलोक्य निद्राणाइतिशेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षपुष्पांजलिरूपार्चायांतिशक्ताइतिभावः ॥ १२ ॥ गिरयोदर्शयिष्यं

तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसभार्यःसंविवेशह ॥ १४ ॥ाःकृतपुण्यास्ताःपद्मिन्यश्चसरांसिच ॥ येषुयास्यति
तायरामस्यविविधान्गुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः ॥ सूतस्यतम महानूपाःसानुमंतश्चपर्वताः ॥ १० ॥ काननंवापिशैलं
यास्तमसायाविदूरतः ॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह ॥ १७ ॥ उत्थायचमहातेजा डाबद्धमंजरिधारिणः ॥ राघवंदर्शयिष्यंतिनगाभ्रमर
लक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यल मागतम् ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यंतितोयानिविमलानिमही
वर्तने ॥ अपिप्राणान्न्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेव घवम् ॥ यत्ररामोभयंनात्रनास्तितत्रपराभवः ॥ १५ ॥
अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः ॥ २२ छायासुखंभर्तुस्ताहशस्यमहात्मनः ॥ सहिनाथोजनस्या
त्मनायोज्यादुःखेनपुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् ॥ भर्तृंदुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकंराघवोऽरण्येयो
ब्रवीत्सूतंशीघ्रंसंयुज्यतांरथः ॥ गमिष्यामिततोऽरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २५ ॥

न् ॥ १९ ॥ एतेपौराअस्मन्निवर्तनेयथानियमंयत्नंकुर्वंतितथाजानेअपिप्राणान्न्यसिष्यंतित्यक्ष्यंति =
॥ २१ ॥ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइति एतदनंतरमेतेयतोमामनुरक्ताअतोभूयोपिनस्वपेयुरतोयावन्नोत्तिशेषः यत्ररामःवसतीतिशेषः ॥ १५ ॥ भयाभावादौहेतुःसहिशूरइत्यादि नोस्मा
तात्आत्मनिमित्तकात् आत्मनाआत्मनिमित्तकेन योज्याःसंयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथइत्लीट् ॥ १६ ॥ पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतुभूतासेवालक्ष्यते भर्तूरामचंद्रस्यपाद
ओसमर्थ ॥ २५ ॥
८ ॥ अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तरक्षणंक्षेमम् ॥ १९ ॥

आत्मसमः प्राणसमः निषादजात्यः तज्जातौ भवः बलवान्प्राणतः सेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निष्कोनुसंप्रीयेतेत्यर्थः ॥ २० ॥ यदिचेदितिसमुदायोयद्यर्थः अधर्म्यमधर्मयुक्तं अतएवा
स्यंहीनप्रेष्यंहीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषुगणितंतथापितद्विप्रविषयम् राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजन॰मः परिहरेत्त्यागात्परिहरेत् पुत्रभर्तृत्यागिन्याइतरत्यागः कियानितिभावः ॥ २२ ॥
षयेरामस्यात्मसमः सखेत्येवंवदतावाल्मीकिनारामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्याभगवद्भक्तत्वेननिषादस्य॥ २३ ॥ अधर्म्यांअधर्मयुताम् ॥ २४ ॥ अनालंभंअयज्ञंतत्रहेतुरनायकमिति ॥
विषयंस्वदेशम् ॥ ३४ ॥ समागच्छत्क्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तःरामीयवल्कलादिध

तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा ॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रु॰ ॥ ॰केय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहिनोजीवितेना
तोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितम् ॥ स॰ ॥ ॰स्यंकैकेयीकुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयंराज्येभृतका
ष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत् ॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते ॥ ३६ ॥ ईदृशंहिमह॰ ॥ ॰पतिनिर्घृणा ॥ कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणी
यष्टुयग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ स्वागतंतेमहाबाहोतवे॰ ॥ २५ ॥ नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः ॥ मृतेदशर
शाधिनः ॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ शयनानिचमुख्यानिवाजिन॰ ॥ गच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्याप्रव्राजि
अर्चिताश्चैववत्दृष्टाश्चभवतासर्वदावयम् ॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच ॥ ४१ ॥ १ ॥ ॰मोगूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोल
गुहपश्यामित्यरोगंसहबांधवैः ॥ ४२ ॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच ॥ यत्त्विदंभवत ॥ ॰यदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंगविक्र

ततगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितम् अन्नाद्यंअन्नमोदनस्तदाद्यम् भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नोराज्यंभक्ष
महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसियच्चनवेयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंदर्शयसितेनत्वयावयमर्चिताएवत्दृष्टाश्च ॥ ॰य्यानामश्रवणमपिनभवतिताद्दृशंदूरदेशंवागच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ मि
तत्रसर्वदातवास्मेइत्यप्यर्थोगर्भितः अतएववयंत्वयिसदात्दृष्टाः ॥ ४१ ॥ अतएवपुनरालिंगतिअत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधा ॥ ॰केतत्समीपेपशवोयथानिश्चितमरणास्तथासंनिबद्धाःस्मःसन्निविष्टा
क्वचिद्वनेष्वितिपाठः ॥ ४३ ॥ चसर्वत्रपूर्वभाषणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणासार्धंसुतेनकृतांशय्यांवीक्ष्यसभार्यःसंविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति
णोदयकालोजातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलंव्याप्तांतीरंयस्यास्तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतःद्विजसंवेशदेशाद्
समात्रेवोध्यम् ॥ १७ ॥ निशाम्यअवलोक्य निद्राणाइतिशेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षा

तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसभार्यःसंविवेशह ॥ १४ ॥
तायरामस्यविविधान्गुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः ॥ सूतस्यतम
यास्तमसायाविदूरतः ॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह ॥ १७ ॥ उत्थायचमहातेजाः
लक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यल
वर्तने ॥ अपिप्राणान्व्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेवव
अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः ॥ २२ ॥
त्मनायोज्यादुःखेनपुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् ॥
ब्रवीत्सूतंशीघ्रंसंयुज्यतांरथः ॥ गमिष्यामिततोऽरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २५ ॥

न ॥ १९ ॥ एतेपौराअस्मन्निवर्तनेयथानियमंयत्नंकुर्वंतितथाजानेअपिप्राणान्व्यसिष्यंतित्यक्ष्यंति
॥ २१ ॥ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइति एतदनंतरमेतेयतोमामनुरक्ताअतोभूयोपिनस्वपेयुरतोयावन्नो
तान्आत्मनिमित्तकात् आत्मनाआत्मनिमित्तकेन योज्याःसंयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथम्
भोसमर्थ ॥ २५ ॥

ण्णुतयारविरपिशीघ्रगतिरभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥ नष्टोहोमाद्यर्थो
हत्यात् ॥ ३५ ॥ सुतैः तृतीयार्षी सुतेभ्योपितासांसःअधिकोऽभ
संक्षपितोदकःक्षीणोदकः संक्षुभितोदकइतिपाठेक्षैण्यात्संक्षुभितोद

विलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवम् ॥ जगामास्तंदिन
तदासानगरीबभौ ॥ ३४ ॥ उपशांतवणिक्पण्यानष्ट
तुरायथासुतेभ्रातरिवाविवासिते ॥ विलप्यदीनारुरु
गापिहितापणोदया ॥ तदाह्ययोध्यानगरीबभूवसाम
ध्याकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥
अगच्छतस्तस्यव्यपायाद्रजनीशिवा ॥ उपास्यतुशिवांसं
शीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रा

कांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरामवृत्तांतमाह
॥ विशेषेणकृष्टाःसीमांतायेषु अनेनसौराज्यंध्वनितंतान्यतिक्रामन्शनैरिवशीघ्रंय
रसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थइतिकतकः ॥ ३ ॥ ग्रामाःमहांतः संवासाःस्वल्पग्रामाः

आत्मसमःप्राणसमः निषादजात्यःतज्जातौभवः बलवान्प्राणतःसेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निष॥ ५ ॥ ईदृशंअनेककल्याणगुणवंतं सानुक्रोशंसदयम् ॥६॥ प्रजानां प्रियमितिशेषः य
स्त्यंहीनप्रेप्यंहीनसख्य मित्यादिनोपपानकेषुग णिनंतथापितद्विप्रविषयम् राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजन णिवहंतीम् ॥ ९ ॥ गोभिर्युतान्यनूपानिजलप्रायदेशायस्यां सागरंगमामित्यनेनयमु
पयेरामस्यात्मसमःसखेत्येवंवदतावाल्मीकिनारामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्याभगवद्भक्तत्वेननिषादत्व यंदिकासीमांकोसलदेशरूपांराष्ट्रवृतांअवांतरजनपदावृतांवैदेहीमन्वदर्शयत् इक्ष्वा
विषयंस्वदेशम ॥ ३४ ॥ समागच्छन्नक्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तःरामीयवल्कलादिधानीत्वात्स्यंदःकोसलदेशएव सार्वभौमत्वंतुतद्देशसिंहासनाधिष्ठातृसकलराजपा

तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुत॥५॥ यापुत्रमीदृशंराज्ञःप्रवासयतिधार्मिकम्॥ वनवासेम
तोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः॥ ३४ ॥ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितम्॥ स घंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति॥ ७॥ एतावाचोमनुष्याणांग्रा
ष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत्॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते॥ ३६ ॥ ईदृशंहिमहा ोघवारिवहांनदीम्॥ उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्याध्यु
षत्पृथग्विधम्॥ ३७॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह॥ स्वागतंतेमहाबाहोतवेयंगमाम्॥ १० ॥ गोमतींचाप्यतिक्रम्यराघवःशीघ्रगैर्ह
शाधिनः॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितम्॥ ३९ ॥ शयनानिचमुख्यानिवाजिनां स्फीतांराष्ट्रवृतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत्॥ १२॥ सूत३
अर्चिताश्चैवत्दृष्टाश्चभवतासर्वदावयम्॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच॥ ४१ ॥ भु पुनरागम्यसरय्वाःपुष्पितेवने॥ मृगयांपर्यटिष्यामि
गुहपश्यामित्यरोगंसहबांधवैः॥ ४२ ॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच॥ यत्त्विदंभवता र्जर्षिगणसंमता॥ १५॥

नतगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितम् अन्नाद्यंअन्नमोदनस्तदाद्यम् भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नोराज्यंभक्ष्य रिगृहीतमनुष्यदेहस्यतद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयःकर्देति आगम्यअ
महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसियच्चनवेयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंदर्शयसितेनत्वयावयमर्चिताएवत्दृष्टाश्च कमित्युक्तेर्व्यसनानांनिषेधाच्चकथंतदिच्छेत्यतआह नात्यर्थमिति
तच्चसर्वदातवास्तेइत्यप्यर्थोगर्भितः अतएववयंत्वयिसदात्दृष्टाः ॥ ४१ ॥ अतएवपुनरालिंगनिअत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधयिर्षिगणसंमताऽतोऽतुला नसर्वथानिषिद्धेत्यर्थः गजादयोनहंतव्याम्
क्वचिद्वनेष्वितिपाठः ॥ ४३ ॥

वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणासार्धंसूतेनकृतांशय्यांवीक्ष्यसभार्यःसंविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमितिभावः ॥ १५ ॥ तांरात्रिमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया उदितोरविःअरु णोदयकालोजातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलंव्याप्तंतीरंयस्यास्तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतःद्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसंधायगमनसौकर्यार्थमवसत् प्रकृतिसाहित्यंतमसातीरवा समात्रेवोध्यम् ॥ १७ ॥ निशाम्यअवलोक्य निद्राणाइतिशेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः अतएवगृहेषुनिर्व्यपेक्षान्निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतंअरुणोदयेपिसुप्ता

तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसभार्यःसंविवेशह ॥ १४ ॥ सभार्यंसंप्रसुप्तंतुश्रांतंसंप्रेक्ष्यलक्ष्मणः ॥ कथयामाससू तायरामस्यविविधान्गुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः ॥ सूतस्यतमसातीरेरामस्यब्रुवतोगुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरा यास्तमसायाविदूरतः ॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह ॥ १७ ॥ उत्थायचमहातेजाःप्रकृतीस्तानिशाम्यच ॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्य लक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतम् ॥ १९ ॥ यथैतेनियमंपौराःकुर्वंत्यस्मन्नि वर्तने ॥ अपिप्राणान्न्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु ॥ रथमारुह्यगच्छामःपंथानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरात्ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्यान्नृपात्मजैः ॥ नतुखल्वा त्मनायोज्यादुःखेनपुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् ॥ रोचतेमेतथाप्राज्ञक्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥ अथरामो ब्रवीत्सूतंशीघ्रंसंयुज्यतांरथः ॥ गमिष्यामिततोऽरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २५ ॥

न् ॥ १९ ॥ एतेपौराअस्मन्निवर्तनेयथानियमंयत्नंकुर्वंतितथाजानेअपिप्राणान्न्यसिष्यंतित्यक्ष्यंति नतुअस्मन्निवर्तनविषयंनिश्चयंत्यक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतोयावदिति लघुशीघ्रं ॥ २१ ॥ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइति एतदनंतरमेतेयतोमामनुरक्ताअतोभूयोपिनस्वपेयुरतोयावन्नोत्तिष्ठंतितावच्छीघ्रंगच्छामइत्याशयः ॥ २२ ॥ तत्रहेत्वंतरमाह पौराहीति आत्मकृ तात्आत्मनिमित्तकात् आत्मनाआत्मनिमित्तकेन योज्याःसंयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथइतिशेषः ॥ २४ ॥ ततःसंयोजितेनतेनरथेनेत्यर्थः शीघ्रंगच्छ रथयोजनायेतिशेषः प्र भोसमर्थ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥ परिच्छदो धनुः कवचादि आकुलावर्तानिबिडावर्ताआवर्तैराकुलामितिवा ॥ २८ ॥ भयदर्शिनामप्यभयंमार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वमेवरथमास्था योदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्युत्पादनेनजनमोहनायनतुवयं व्रतभंगापत्तेः ॥ ३० ॥ तदेवाह मुहूर्तमिति नविद्युर्वनमेवगतइतिनजानीयुः ॥ ३१ ॥ तथाचक्रे उदङ्मुखतयागत्वामार्गांत रेणनिवृत्तिपूर्वकमागत्य एवंहिरामः प्रतिनिवृत्तइतिपौरभ्रमः सिध्यति महामायाधिष्ठातुर्भगवतइयत्याक्रिययापौरमोहनंनाश्चर्यायेतिमंतव्यं प्रत्यवेदयत्आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥ सं

सूतस्ततः संत्वरितः स्यंदनंतैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वातुरामस्यप्रांजलिःप्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरथिनांवर ॥ त्वरयारोहभद्रंते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तंस्यंदनमधिष्ठायराघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तांतमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥ ससंतीर्यमहाबाहुःश्रीमान् शिवमकंटकम् ॥ प्रापद्यतमहामार्गमभयंभयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थंतुपौराणांसूतंरामोऽब्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखः प्रयाहित्वंरथमारुह्यसारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्तंत्वरितंगत्वानिवर्तयरथंपुनः ॥ यथानविद्युःपौरामांतथाकुरुसमाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वातथाचक्रेचसारथिः ॥ प्रत्यागम्यच रामस्यस्यंदनंप्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौसंप्रयुक्तंतुरथंसमास्थितौतदाससीतौरघुवंशवर्धनौ ॥ प्रचोदयामासततस्तुरंगमान्ससारथिर्येनपथातपो वनम् ॥ ३३ ॥ ततः समास्थायरथंमहारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनंययौ ॥ उदङ्मुखंतंतुरथंचकारप्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपौरास्तेराघवंविना ॥ शोको पहतनिश्चेष्टाबभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूनावीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपिरामस्यनपश्यंतिस्मदुःखिताः ॥ २ ॥

प्रयुक्तंसम्यगानीयदर्शितं समास्थितावारूढौ अभूतामितिशेषः येनपथामार्गेणतपोवनंप्राप्यतइतिशेषः ततस्तेनमार्गेणतुरंगमान्प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥ उक्तंनिगमयति ततइति प्रयाणा पेक्षितंमांगल्यंशुभंयन्निमित्तंशकुनंतद्दर्शनात्तदनुभवहेतोरुदङ्मुखंरथंचकारस्थापयामास ततआरुह्यदक्षिणाभिमुखतयावनंययौ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शोकेनोपहताअतएवनिश्चेष्टाःहतचेतसोमूर्च्छिताः ॥ १ ॥ परिद्यूनाःखिन्नाः आलोकंआ लोकसाधनंरथोद्धतधूल्याद्यपि ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ययानिद्रया निद्रांभगवतींविष्णोरित्यादिनामार्कंडेयेनतस्याभगवन्मायारूपत्वाभिधानात् तदावरणादेवचविषयाविष्टानांभगवद्दर्शनंप्रसिद्धंश्रुतिशिरःसु पश्यामहइतितङार्षः हेइतिसं
बोधनंवापरस्परम् ॥ ४ ॥ तथाऽवितथाऽमोघाक्रियायस्यसःत्यक्त्वागतइदमनुचिंतंतस्येतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ निधनंप्रायोपवेशेनमरणम् महाप्रस्थानंमरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम् तद्र
हितानांजीवितंकिमर्थंकस्मैफलायहितम् नकस्माअपीत्यर्थः अतोमरणमेवश्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामवृत्तांतंपृच्छंतंजनंप्रतिकिंवक्ष्यामः अस्माभीराघवोवनंनीतःप्रापितइतिउत्तरंदेयमिति

तेविषादार्तवदनारहितास्तेनधीमता॥ कृपणःकरुणावाचोवदंतिस्ममनीषिणः॥ ३॥ धिगस्तुखलुनिद्रांतांययाऽपहृतचेतसः॥ नाद्यपश्यामहेरामं
पृथूरस्कंमहाभुजम्॥ ४॥ कथंरामोमहाबाहुःसतथावितथक्रियः॥ भक्तंजनमभित्यज्यप्रवासंतापसोगतः॥ ५ ॥ योनःसदापालयतिपितापुत्रा
निवौरसान्॥ कथंरघूणांसश्रेष्ठस्त्यक्त्वानोविपिनंगतः॥ ६॥ इहैवनिधनंयाममहाप्रस्थानमेववा॥ रामेणरहितानांनोकिमर्थंजीवितंहितम्॥ ७॥
संतिशुष्काणिकाष्ठानिप्रभूतानिमहांतिच॥ तैःप्रज्वाल्यचितांसर्वेप्रविशामोथवावयम्॥ ८॥ किंवक्ष्यामोमहाबाहुरनसूयःप्रियंवदः॥ नीतःसरा
घवोस्माभिरितिवक्तुंकथंक्षमम्॥ ९॥ सानूनंनगरीदीनादृष्ट्वास्मान्राघवंविना॥ भविष्यतिनिरानंदासस्त्रीबालवयोधिका॥ १०॥ निर्यातास्तेन
वीरेणसहनित्यंमहात्मना॥ विहीनास्तेनचपुनःकथंद्रक्ष्यामतांपुरीम्॥ ११॥ इतीवबहुधावाचोबाहुमुद्यम्यतेजनाः॥ विलपंतिस्मदुःखार्तात्दृतव
त्साइवाग्र्यगाः॥ १२॥ ततोमार्गानुसारेणगत्वाकिंचित्ततःक्षणम्॥ मार्गनाशाद्विषादेनमहतासमभिप्लुताः॥ १३॥ रथमार्गानुसारेणन्यवर्ततमन
स्विनः॥ किमिदंकिंकरिष्यामोदैवेनोपहताइति॥ १४॥ तदायथागतेनैवमार्गेणक्लांतचेतसः॥ अयोध्यामगमन्सर्वेपुरींव्यथितसज्जनाम्॥ १५॥

चेदिदंवक्तुंकथंक्षमम् वक्तुमशक्यमयोग्यंचैतत् अन्यच्चनसदुत्तरमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अग्येभवाअग्र्याःपुरोगामिन्यस्ताश्चतागाश्चेत्यर्थः यद्वा अग्र्यामुख्याःपुष्टत्वदुग्धव
त्त्वादिगुणागावइवेत्यर्थः गाइत्यार्षम् ॥ १२ ॥ ततःमार्गानुसारेणअतिसंधानप्रवर्तितमार्गानुसारेणकिंचित्क्षणंकिंचित्कालंगत्वाततोमार्गनाशाद्वंचनयामार्गांतरेप्रवृत्त्यारथमार्गादर्शनात् म
हताविषादेनसमभिप्लुताःव्याप्ताः ॥ १३ ॥ किमिदंयद्रथमार्गादर्शनंइतःपरंकिंकरिष्यामःअहोदैवेनोपहतावयमितिवदंतोन्यवर्ततेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ व्यथिताःसज्जनायस्यांतांसत्पदेनकें
केप्याव्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

क्षयोहर्षक्षयस्तेनव्याकुलमानसाः यद्वा क्षयंगृहंप्रतिव्याकुलंगंतव्यंनवेत्येवंरूपंमानसंयेषांतादृशाः आवर्तयंतअमुंचन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दुःखेनरामवियोगदुःखेनोपहताः कथंगृहंप्रवे
ष्टव्य मितिदुःखेनविशंतोपिनैवप्रजग्मुःस्ववेश्मपरवेश्मविवेकंनाज्ञासिषुः तथानिरीक्षमाणाअपिस्वजनपरजनविवेकंनप्राप्तवंतः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०वा०आ०अ०सप्तचत्वा
रिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषामित्यादिपद्यद्वयमेकंवाक्यम् मुमूर्षयोपलक्षितानांअमनस्विनांदुर्मनसांखिन्नानामितियावत् सत्त्वान्यसवःउद्गतानीवउत्क्रांतानीवमृतप्रायाजा

आलोक्यनगरींतांचक्षयव्याकुलमानसाः॥ आवर्तयंततेऽश्रूणिनयनैःशोकपीडितैः॥ १६॥ एषारामेणनगरीरहितानातिशोभते ॥ आपगागरुडे
नेवह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७॥ चंद्रहीनमिवाकाशंतोयहीनमिवार्णवम्॥ अपश्यन्निहतानंदंनगरंतेविचेतसः॥ १८॥ तेतानिवेश्मानिमहाधनानि
दुःखेनदुःखोपहताविशंतः॥ नैवप्रजग्मुःस्वजनंपरंवानिरीक्षमाणाःप्रविनष्टहर्षाः॥ १९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रा०वाल्मी०आ०अ०सप्तचत्वारिंशः
सर्गः॥ ४७॥ ॥ ७॥ ॥तेषामेवंविषण्णानांपीडितानामतीवच ॥ बाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया॥ १॥ अभिगम्यनिवृत्ता
नांरामंनगरवासिनाम्॥ उद्गतानीवसत्वानिबभूवुरमनस्विनाम्॥ २॥ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः॥ अश्रूणिमुमुचुःसर्वेबाष्पेणपिहि
ताननाः॥ ३॥ नचाहृष्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन्॥ नचाशोभंतपण्यानिनापचन्गृहमेधिनः॥ ४॥ नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनंदन्विपुलंवाधनागम
म्॥ पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाप्यनंदत॥ ५॥ गृहेगृहेरुदत्यश्चभर्तारंगृहमागतम्॥ व्यगर्हयंतदुःखार्तावाग्भिस्तोत्रैरिवद्विपान्॥ ६॥ किंनुतेषां
गृहैःकार्यंकिंदारैःकिंधनेनवा॥ पुत्रैर्वापिसुखैर्वापियेनपश्यंतिराघवम्॥ ७॥

ताइतिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ बाष्पेणपिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ हर्षःशारीरोमुखविकासादिरूपः मोदआंतरोहर्षः परस्मैपदमार्षम् प्रसारयन्प्रासारयन्नित्यर्थः प्रसारितान्यपि
नाशोभंत ॥ ४ ॥ नष्टमिति चिरनष्टधनस्यविपुलस्यागमंलाभंदृष्ट्वापिनाभ्यनंदन् वाशब्दएवार्थे नाभ्यनंदन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यगर्हयंत राघवमप्रतिनिवर्त्यकिमर्थंयूयमागताइत्येवंवाग्रूपैः
तोत्रैःअंकुशैः ॥ ६ ॥ तेषांरामंविनाआगतानाम् रामंराजानंविनासर्वस्यास्थिरत्वात् किंच भगवंतंराममादरेणापश्यंतोयेगृहपुत्रदारसुखादिष्वासक्त्याप्रतिनिवृत्तास्तेषांपुनःपुनःसंसारप्राप्तिरेवन
तुकदापिमोक्षइत्याशयः तस्यमायिकरूपदर्शनेपिचित्तशुद्धिद्वारामोक्षोपयोगिज्ञानाधिकारोभवति ॥ ७ ॥

तदनिवृत्तौहेतुमाह अयोध्येति ॥ ३ ॥ याच्यमानःप्रतिनिवृत्तिमितिशेषः ताभिःप्रकृतिभिःअनुरक्ततमप्रजाभिः सत्यंसत्यवंतम् ॥ ४ ॥ स्वाःप्रजाइवस्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥ अयोध्यानिवासिनां युष्माकमितिशेषः ॥ ६ ॥ प्रियाणिऐहलौकिकसुखजनकानि हितानिपरलोकसुखजनकानि ॥ ७ ॥ वयसाबालोपिज्ञानवृद्धः वीर्यगुणान्वितोपिमृदुः ॥ ८ ॥ समीक्षितःराज्ञानिश्चितः मया शिष्टैः मत्तोधिकैरितियावत् ईदृशैराजगुणैर्युक्तः हियतः अपिचापिअस्मादपिहेतोः भरतेप्रीतिर्विधीयताम् यतोवोयुष्माकंभर्तृशासनंराजाज्ञाकार्याअवश्यकार्याभवति ॥ ९ ॥ तथाकार्यःअ

अयोध्यानिलयानांहिपुरुषाणांमहायशाः ॥ बभूवगुणसंपन्नःपूर्णचंद्रइवप्रियः ॥ ३ ॥ सयाच्यमानःकाकुत्स्थस्ताभिःप्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव ॥ उवाचरामःसस्नेहंताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव ॥ ५ ॥ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनाम् ॥ मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसाविधीयताम् ॥ ६ ॥ सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानंदवर्धनः ॥ करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः ॥ ८ ॥ सहिराजगुणैर्युक्तोयुवराजःसमीक्षितः ॥ अपिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोभवेत् ॥ तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रिणासह ॥ चकर्षेवगुणैर्बद्धंजनंपुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥ तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसोदूरादूचुरिदंवचः ॥ १३ ॥ वहंतोजवनारामंभोभोजात्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तध्वंनगंतव्यंहिताभवतभर्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवंतिहिभूतानिविशेषेणतुरंगमाः ॥ यूयंतस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

नुकूलाचरणेनसदासमाश्वासनीयः ॥ १० ॥ धर्मराजवाक्यपरिपालनरूपम् अकामयन्चित्तेस्वीकृतवंतः अत्यंतधर्मशालित्वात् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंपिहितनेत्रंरज्जुरूपैःस्वगुणैर्बद्धंपुरनिवासिनंसौमित्रिसहितोरामश्चकर्षेव उत्प्रेक्षालंकारः गुणैरित्यंशेशोकः ॥ १२ ॥ ओजसातपोबलेन एवंत्रिविधंयथातथावृद्धाःतेषांमध्येवयःप्रकंपशिरसःवयसआधिक्यात्कंपयुक्तशिरसःअतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्यादूरादिदमूचुः कचित्तुप्रमुप्रशिरसइतिपाठः ॥ १३ ॥ किमूचुस्तदाह वहंतइति रथेनप्रापयंतइत्यर्थः जात्याःउत्तमजातीयाः भर्तरिरामविषयेहिताभवत वनंमानयतेति यावत् ब्राह्मणयाज्ञामतिक्रम्ययुष्मद्गमनंभर्तुरहितमितिभावः ॥ १४ ॥ विशेषेणयूयंकर्णवंतइत्यनुकर्षतस्तस्माद्बधिरवन्नगंतव्यंअपितुयाचनामस्मदीयांप्रतिवेदिताःज्ञातवंतोनिवर्तध्वम् ॥ १५ ॥

उपवास्यः पुरसमीपंप्रापणीयः वः युष्माकंनतुपुरादपनीयवनंवास्यःप्रापणीयः ॥ १६ ॥ आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपतःकथयतः ॥ १७ ॥ द्विजानांसंगमार्थंसन्निकृष्टपदन्यासोभूत्वावनप रायणएवशनैर्जगामनतुनिवृत्तोनापिस्थितः रथेनगमनेब्राह्मणक्लेशेनदोषःप्रतिनिवृत्यब्राह्मणाश्वासनेव्रतभंगोभवतीतिधियापद्भ्यांमंदगमनोभूत् यावद्वृद्धसन्निधानमितिभावः ॥ १८ ॥ रथेनप रिमोक्तुंनशशाक अत्यंतंरथवेगालंबनेननिवर्तयितुंनशशाकेत्यर्थः तत्रघृणाचक्षुस्त्वंहेतुः घृणादया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेवस्वप्रार्थनानंतरमपिनस्थितंनापिनिवृत्तमित्य र्थः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंब्राह्मणसमूहः ब्रह्मण्यंब्रह्महितम् द्विजस्कंधाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेतिशेषः ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिवाजपेययाजिनोराजवच्छत्रादिसंबंधस्यश्रुतावुक्तेः मेघानि

धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः ॥ उपवास्यस्त्वयोभर्तानापवास्यःपुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान् ॥ अवेक्ष्यसह सारामोरथादवततारह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातीन्हिपदातींस्ता न्रामश्चारित्रवत्सलः ॥ नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रांतमानसाः ॥ ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयांत्वमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छत्राण्येतानि पश्यनः ॥ पृष्ठतोनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यरश्मिसंतापितस्यते ॥ एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृतेसाकृतावत्सवनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठंतेवेदायेनःपरंधनम् ॥ वत्स्यंत्यपिगृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥ पुनर्ननिश्चयःकार्यस्त्वद्गतौसुकृतामतिः ॥ त्वयिधर्मव्यपेक्षेतुकिंस्याद्धर्मपथेस्थितम् ॥ २६ ॥

वजलात्यये शारदमेघवत्पांडुराणिच्छत्राणीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यअप्राप्तश्वेतच्छत्रस्य ॥ वाजपेयकैःवाजपेययागप्राप्तैः ॥ २३ ॥ वेदमंत्रानुसारिणीतदभ्यासानुसरणशीला त्व त्कृतेत्वन्निमित्तंवनवासानुसारिणीवेदाभ्यासादिपरित्यज्यवनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्माकंत्वयासहवनानुगमनेनकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः हृदयेष्विति येनोस्माकंपरंधनंवेदास्तेऽस्माकं हृदयेष्वेवावतिष्ठंते चारित्रंपातिव्रत्यम् ॥ २५ ॥ पुनरिति यद्यपित्वद्गतौत्वदनुगमनेऽस्माकंमतिःसुकृतानिश्चिताअतःपुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकंनकार्योस्तिकृतत्वादेवतथापिकिंचिद्ब्रूमइतिशेषः त्वयिधर्मव्यपेक्षेब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षेसतिकिंभूतंधर्मपथेस्थितंस्यात्नकिमपि सर्वेधर्ममार्गंव्यतिक्रमेयुः ॥ २६ ॥

तस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महीपतनपांसुलैः महीपतनेन पांसुलैः रजोव्याप्तैर्देहैश्च याचितस्त्वं निभृताचारनिश्चलधर्मानुष्ठाननिवर्तस्व अत्रब्राह्मणैर्नमस्का रः क्षत्रियस्य कथमिति न शंक्यम् तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नमस्कारेणादोषात् यद्वा राज्ञो विष्ण्वंशत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥ २७ ॥ एवमपि गच्छंतमेवदृष्ट्वाहुः बहूनामिति येद्विजाइहाग तास्तेषां बहूनां यज्ञाः इहकाले वितताः संति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वय्यापत्स्यतीति भावः ॥ २८ ॥ न केवलमस्मत्प्रार्थनैवापितु सर्वभूतप्रार्थनाऽपीत्याहुः भ क्तीति जंगमाजंगमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमंति स्नेहवंति तेषु त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिस्नेहं प्रदर्शय निवर्त्स्येति शेषः ॥ २९ ॥ तेषां याञ्चाप्रकारमाह मूलैः स्थावरत्वादुत्अत्यं

याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ॥ तेषां समाप्तिराय त्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥ भक्तिमंतीह भूतानि जंगमाजंगमानि च ॥ याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धत वेगिनः ॥ उन्नता वायुवेगेन विक्रोशंतीव पादपाः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः ॥ पक्षिणोपि प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपनम् ॥ ३१ ॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ॥ ददृशे तमसा तत्र वारयंतीव राघवम् ॥ ३२ ॥ ततः सुमंत्रोपि रथाद्विमुच्य श्रांतान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ॥ पी तोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ॥ सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

तं हतवेगा अतस्त्वामनुगंतुमशक्ता उन्नता उच्छ्रिताः पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशंतीव त्वन्निवर्तनायेति शेषः ॥ ३० ॥ चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च तेभ्यो निर्गतास्तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः नत्वाहारायापि भुवमवतीर्णाः एवं मरणपर्यंतव्यापारेण त्वां याचंते निवृत्तिमिति शेषः ॥ ३१ ॥ निवर्तने निवर्तननिमित्तम् विक्रोश तां तेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयंतीव तमसा ददृशे दृष्टा ॥ ३२ ॥ संपरिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुंठनान्विधाय तोयपरिप्लुतांगान्स्नापितांस्तमसाया अविदूरे अचारयत् भक्षिततृ णानकारयत् ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ सीतामुद्वीक्ष्य सौ मित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्य वचसो ध्वनिता ॥ १ ॥

हेसौमित्रेवनवासस्यवनवाससंबंधिनिशानांमध्येऽद्यप्रवृत्ताइयंनिशावनंवनवासंप्रतिपूर्वाप्रहिताप्राप्ता वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्यगणनीयत्वात् अतस्त्वमुत्कंठितुमद्यप्रभृतिपुरौत्सुक्येनायो ध्यादिस्मरणंकर्तुंनार्हसि ॥ २ ॥ यथायोगंस्वस्वनिलयमायद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्निलीनानिसशब्दमंतर्लीनतयाव्याप्तानिअतएवशून्यानिअरण्यानिरुदंतीवअस्मान्दृष्ट्वाखिन्नानीववर्ततेतानि पश्य॥ ३ ॥ सस्त्रीपुंसास्त्रीपुंसैःसहिता अद्यअद्यप्रभृति ॥ ४ ॥ कुतस्तत्राह अनुरक्ताइति बहुभिर्गुणैरितिसर्वान्वयि ॥ ५ ॥ नौअस्मदर्थेअस्मन्निमित्तंअभीक्ष्णंमुहुर्मुहुःरुदंतौपितरौअंधौनभवेता

इयमद्यनिशापूर्वासौमित्रेप्रहितावनम् ॥ वनवासस्यभद्रंतेनचोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदंतीवसमंततः ॥ यथानिलयमायद्भि र्निलीनानिमृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्मान्शोचिष्यतिनसंशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ताहिमनुजाराजा नंबहुभिर्गुणैः ॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा ॥ ५ ॥ पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीम् ॥ अपिनांधौभवेतांनौरुदंतौतावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥ भरतःखलुधर्मात्मापितरंमातरंचमे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥ भरतस्यानृशंसत्वंसंचिंत्याहंपुनःपुनः ॥ नानुशोचामि पितरंमातरंचमहाभुज ॥ ८ ॥ त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतम् ॥ अन्वेष्टव्याहिवैदेह्यारक्षणार्थसहायता ॥ ९ ॥ अद्भिरेवहिसौमित्रेवत्स्या म्यद्यनिशामिमाम् ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविविधेसति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वातुसौमित्रिंसुमंत्रमपिराघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥ सोऽश्वान्सुमंत्रःसंयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनंतरः ॥ १२ ॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारात्रिमुपागताम् ॥ रा मस्यशयनंचक्रेसूतःसौमित्रिणासह ॥ १३ ॥

मपित्वेतामेवातःशोचामितौ ॥ ६ ॥ अथवातदनुशोकोस्माकंव्यर्थेत्याह भरतइति ॥ ७ ॥ अनृशंसत्वमक्रूरत्वम् ॥ ८ ॥ अथलक्ष्मणानुगमनेनसंतुष्टआह त्वयेति मामनुव्रजतात्वयातुयत्कार्यंकर्त व्यंतत्कृतमेव हियतस्त्वदनुव्रजनाभावेवैदेहीरक्षणार्थसहायतासहायसमूहोन्वेष्टव्यःस्यात् त्वमेकोपिसहायसमूहस्थानीयइतिभावः अतस्त्वस्यैअद्यारभ्यैवसुखाहारादिकंसंपादयेतिशेषः ॥ ९ ॥ अहंतुअत्रतमसातीरेइमांनिशामद्भिरेवकृतप्राणरक्षणोवत्स्यामि प्रथमदिनत्वात्वनवाससंकल्पांगत्वेनेतिशेषः तदेवाह एतद्धीति वन्येसत्यपीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ संयम्ययथायोग्यंबंधनं कृत्वा प्रभूतयवसान्प्रभूतघासान् प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥ शयनंशयनस्थलम् शर्करापांसूत्क्षेपणादिनाचक्रेइत्यन्वयः ॥ १३ ॥

भवतु भरतराज्यवरणं अथापिइहैवनगरेरामोभैक्षंचरन्गृहेवसेदितियदिअनयाद्दत्तंस्यात्त्वंवरंदातुंममापिकामकारइष्टाचरणं अपिआत्मजंरामंअस्यादासमपिदातुंवरंममकामकारइष्टमेव तद्वियो
गशोकाभावात् एवंचैवंवरयाचनंममातित्रासनार्थमेवेतिव्यंग्यम् ॥ ४ ॥ कैकेय्याकर्त्र्या रामंस्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतःस्वेच्छानुसारेणपातयित्वाप्रभ्रश्य पर्वण्याहिताग्निनारक्षसांभागस्तुषा
दिरूपःविप्रविद्धःप्रक्षिप्तःइतःपरंतद्दर्शनमसंभावितंरक्षोभिर्नाशादितिव्यंग्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कैकेय्यनुमतेस्थितेनेतिशेषः कान्याऽवस्थारक्षोभक्षणातिरिक्तानकापि जीवनंसर्वथानसंभावितमि

अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् ॥ कामकारोवरंदातुमपिदासंममात्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रविद्धोरक्ष
सांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नागराजगतिर्वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्य
नुमतेत्वया ॥ त्यक्तानांवनवासायकान्याऽवस्थाभविष्यति ॥ ७ ॥ तेरत्नहीनास्तरुणाःफलकालेविवासिताः ॥ कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताश
नाः ॥ ८ ॥ अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः ॥ सहभार्यंसहभ्रात्रापश्येयमिहराघवम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौवीरौकदाऽयोध्याभविष्य
ति ॥ यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥ कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइवपर्वणि ॥ ११ ॥ कदाऽ
योध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममात्मजौ ॥ लाजैरवकरिष्यंतिप्र
विशंतावरिंदमौ ॥ १३ ॥ प्रविशंतौकदाऽयोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृंगाविवपर्वतौ ॥ १४ ॥ कदासुमनसःकन्याद्विजातीनां
फलानिच ॥ प्रदिशंतःपुरींहृष्टाःकरिष्यंतिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यतिधर्मात्मासुवर्षइवलालयन् ॥ १६ ॥

तिभावः ॥ ७ ॥ रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणौचतरुणीचतरुणाः फलकालेयुवावस्थत्वेनराज्यभोगकाले ॥ ८ ॥ शोकक्षयःशोकस्यक्षयोयस्मिन्सः अपीदानींस्यात् इदानीमेवस्यात्सकाल
इत्यर्थः अपीदानीमितिलोकोक्तौवा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोरूपांवधूं ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौआयुधंधनुरादि निस्त्रिंशःखड्गः ॥ १४ ॥ कन्याद्विजातीनामितिद्वंद्वः तत्रकन्या
नांसुमनसःपुष्पाणिद्विजानांफलानिचप्रदिशंतःप्रगृह्णंतोहृष्टाभूत्वासकलपौरजनोत्सवायकदापुरींप्रदक्षिणंकरिष्यंति ॥ १५ ॥ बुद्ध्यापरिणतःज्ञानेनवृद्धः वयसाचामरप्रभस्तरुणतरइव देवानां
सदातरुणत्वात् सुवर्षइवकालिकःकालिकसुवृष्टिरिवजनान्लालयन् त्रिवर्षइवलालयन्नितिपाठेमामितिशेषः मांलालयन्नितिपाठेप्रतिक्रीडांकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

कदर्ययाक्षुद्राचार्या पातुंकामोयेषांतेषुपातुकामेषु शातिताःकृत्ताः ॥ १७ ॥ वत्सलापुत्रवत्सला सिंहेनगौरिवत्वयाविवत्साकृता उक्तपातकेनेतिशेषः एवंकैकेय्यासिंहबालवत्सागौरिवबला द्विवत्साकृता ॥ १८ ॥ अतोनहीति गुणैःसर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥ कल्प्यते दैवेनेतिशेषः कल्पतइतिपाठेविद्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ दीपयतेसंतापयति ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंदुःखितांकौसल्यांसुमित्रासमाश्वासयतीत्याह विलपंतीमिति इदंवाक्यमित्यन्व

निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया॥ पातुकामेषुवत्सेषुमातॄणांशातिताःस्तनाः ॥ १७ ॥ साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता॥ कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात्॥ १८ ॥ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे॥ १९ ॥ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते॥ अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलम्॥ २० ॥ अयंहिमांदीपयतेऽद्यवह्निस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः॥ महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः॥ ४३॥

विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमाम्॥ इदंधर्मेस्थिताधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तमः॥ किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा॥ २ ॥ यस्तवार्येगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः॥ साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरितेसम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये॥ रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन॥ ४॥ वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः॥ दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः॥ ५॥ अरण्यवासेयद्दुःखंजानंत्येवसुखोचिता॥ अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजम्॥ ६ ॥

यः ॥ १ ॥ कृपणंयथातथारुदितेनवाकिं अयुक्तमेवेत्यर्थः तत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तइति तादृशस्यचनक्वाप्यपायइतिभावः पुरुषोत्तमइत्यनेनतस्येश्वरत्वंव्यंग्यम् एवंचसर्वव्यापकत्वेनात्रापिसन्निधानाद्विलापादिव्यर्थमितिचव्यंग्यम ॥ २ ॥ तदेवाह यइति श्लोकद्वयमेकंवाक्यं साधुसिद्धसंकल्पंकुर्वन्गतः वनमितिशेषः सत्यवादिनंतत्त्वेनप्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ शश्वत्सर्वथानित्यंप्रेत्यफलस्यआमुष्मिकसुखस्योदयोयस्मात्तत्रधर्मेस्थितोऽतोनशोच्यः ॥४॥ सुसहायसंपन्नत्वेनशोच्यइत्याह वर्ततेचेति उत्तमांवृत्तिपितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारंवर्ततेवर्तयतेकरोतीतियावत् लाभःसुखमेव॥५॥ एवंवैदेह्यप्यनुगच्छतितेनलाभएवतस्य अनेनसर्वभूतदयावत्त्वेनलक्ष्मणस्यसर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वंधर्मानुगत्याचजानक्याःश्रीत्वंध्वनितम् तेनरामस्यभगवत्त्वंध्वनितम् ॥ ६ ॥

तदेवाह कीर्तीति यःकीर्त्यात्मनासंभूतांपताकांध्वजंलोकेत्रैलोक्येपिभ्रामयतिप्रवर्तयति प्रभुःसर्वभूतपालकोदयया सतवात्मजःसाक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतःसत्यव्रतपरोऽतःकिंनप्राप्त किंतच्छ्रेयोयन्न प्राप्तः अनेनतदेवव्यंग्यंदृढीकृतं सर्वश्रेयःस्थानत्वस्यभगवदतिरिक्तेऽभावात् ॥ ७ ॥ एतदेवध्वनयंतीसकलदेवसेव्यत्वंतस्याह व्यक्तमिति शौचंअपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यंसर्वनियंतृत्वं यद्भीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ युक्तशीतोष्णःअतएवसुखः सुखस्पर्शइत्यर्थः ॥ ९ ॥ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लादयिष्यतिसुखयिष्यति ॥ १० ॥ ब्रह्माब्राह्मणोविश्वामित्रःब्रह्मैवसृष्टिकर्तावा तिमिध्व जःशंबरस्तत्सुतःसुबाहुरित्यर्थइतिकतककृतः तीर्थस्तु कदाचिद्रामोवैजयंतंनगरंनिरुध्यतत्रत्यतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्यदानवस्यपुत्रंहतवांस्तेनप्रीतोब्रह्मारामायदिव्यास्त्राणिददावित्येतद्बलात्क

कीर्तिभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः॥ धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः॥७॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमम्॥ नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति॥ ८॥ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृतः॥ राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिसुखोऽनिलः॥ ९॥ शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन्॥ घर्मघ्नःसंस्पृशन्शीतश्चंद्रमाह्लादयिष्यति॥ १० ॥ ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मामहौजसे॥ दानवेंद्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे ॥ ११ ॥ सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबाहुबलमाश्रितः॥ असंत्रस्तोप्यरण्येसौवेश्मनीवनिवत्स्यते॥ १२॥ यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयांतिशत्रवः॥ कथंनपृथिवीतस्यशासनेस्थातुमर्हति॥ १३॥ याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाचकल्याणसत्त्वता॥ निवृत्तारण्यवासःस्वंक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति॥ १४॥ सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योह्यग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः॥ श्रियाःश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याःकीर्तिःक्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतंदेवतानांचभूतानांभूतसत्तमः॥ तस्यकेप्यगुणादेविवनेवाप्यथवापुरे॥ १६॥ पृथिव्यासहवैदेह्याश्रियाचपुरुषर्षभः॥ क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यते॥ १७॥ दुःखजंविसृजत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्ययम्॥ अयोध्यायांजनःसर्वःशोकवेगसमाहतः॥ १८ ॥

ल्ययति कतकोक्तंतुनयुक्तं ताटकावधोत्तरंसुबाहुवधात्प्रागेवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्यप्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्यपूर्वमुक्तत्वेनशंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यशासनेपृथिवीतत्स्थाःप्राणिनः कथंनशासनेस्थास्यंति अतस्तस्यकुतोपिनभयमितिभावः ॥ १३ ॥ यायादृशीश्रीःशरीरशोभायादृशंचशौर्यंयादृशीचकल्याणसत्त्वतादृश्यतेतयाज्ञायतेनिवृत्तवनवासःक्षिप्रमेवस्वंराज्यंप्राप्स्यति ॥ १४ ॥ इदानींसाक्षादेवसर्वांतर्यामित्वंरामस्यदर्शयति सूर्यस्यापीति सर्वस्यापिस्वस्वकार्यजनकत्वंएतदधीनमेवेतिभावः क्षमाक्षमेतिषष्ठीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥ अगुणाः दोषजनकाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामएताभिस्तिसृभिःसहअभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरितिशेषः श्रियाविजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालांतरेपिराज्यार्हतांजनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति यतःअयोध्यायांविद्यमानःसर्वोजनोयंनिष्क्रामंतमुदीक्ष्यदुःखजमश्रुविसृजति अतस्तस्यराज्यमवश्यंभावीतिशेषः ॥ १८ ॥

अयनस्यअनेविषयसुखंनास्तीतिशोचंतीमाह कुशचीरादिधरमपियंलक्ष्मीरिवसीतानुगतानस्यकिंदुर्लभं इवशब्दएवार्थे सीतारूपेणलक्ष्मीरेवैषेतिभावः एतेनसविष्णुरेवेतिध्वनितम् ॥ १९॥ धनु
र्ग्रहाणांशूराणांवरःश्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वंविनानलक्ष्मणोऽग्रेसरःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ द्रष्टासिलुट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामेरामविषयेशोकःप्रलापादिदुःखंव्यथामास्तु यतस्तस्मिन्नशिवं
अशुभंनदृश्यते ॥ २४ ॥ हेअनघेयस्मात्त्वयाऽशेषोयंजनःत्वत्परिवाररूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यःअतोदेवित्वंहृदिविक्लवंदुःखंकिंकरोषि ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेघरेखामेघपंक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

कुशचीरधरंवीरंगच्छंतमपराजितम् ॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिंनामदुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ॥ लक्ष्मणोव्रजति ह्यग्रेतस्यकिंनामदुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतम् ॥ जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते ॥ २१ ॥ शिरसाचरणावेतौवंदमानमनिंदिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातमभिषिक्तंमहाश्रियम् ॥ समुत्स्रक्ष्यसिनेत्राभ्यांशीघ्रमानंदजंजलम् ॥ २३ ॥ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेऽशिवम् ॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोऽनघे ॥ किमिदानीमिदंदेविकरोषिहृदिविक्लवम् ॥ २५ ॥ नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः ॥ नहिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतम् ॥ मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः ॥ कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्यनमस्यंतंशूरंससुहृदंसुतम् ॥ मुदास्रैःप्रोक्षसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥ आश्वासयंतीविविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारेकुशलाऽनवद्या ॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीसुमित्राविररामरामा ॥ ३० ॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः ॥ सद्यःशरीरेविननाशशोकःशरद्गतोमेघइवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अ० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ अनुजग्मुःप्रयांतंतंवनवासायमानवाः ॥ १ ॥ निवर्तितेऽतीवबलात्सुहृद्धर्मेणराजनि ॥ नैवतेसंन्यवर्तंतरामस्यानुगतारथम् ॥ २ ॥

अभिवाद्यचरणौस्पृष्ट्वा प्रोक्षसे उक्षसेचने वर्तमानसामीप्येलट् ॥ २९ ॥ वाक्योपचारेवाक्यरचनायां रामारमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरा०रा०वा०आ०अ०चतुश्चत्वारिंशःसर्गः
॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदानींदूरमनुगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह अन्विति वनवासायप्रयांतमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुहृद्धर्मेणयमिच्छेत्पुनरायातंनैवदूरमनुव्रजेदित्युक्तिरूपेण तेअनुरक्ताःपौराः ॥२॥

गताचींषित्यक्तस्वाभाविककांतीनि ग्रहाःशन्यादयः विशाखाःविमार्गस्थाःसधूमाश्चनभसिदृश्यंते ॥ ११ ॥ कालिकामेघपंक्तिःअनिलवेगेनआकाशेउत्थितउदधिरिवदृश्यते नगरंप्रचचा
लेत्यनेनभूकंपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेपिदैन्यंरामवियोगदैन्यादधिकंदैन्यम् ॥ १४ ॥ शोकेनरामवियोगजेनपर्यायसंतप्तःपुनःपुनःसंतप्तः प्रतिज्ञापालनरूपध
र्मवत्यपिकोपउत्पातः ॥ १५ ॥ पूर्वंतुकेषांचित्तत्त्वज्ञानान्हर्षआसीत्संप्रतितुसर्वोप्यत्दृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुताअनर्थिनोऽनपेक्षिणोमातापित्रोरितिशेषः स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरो

नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः ॥ विशाखाश्चसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे ॥ ११ ॥ कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः ॥ रामेवनंप्रव्र
जितेनगरंप्रचचालतत् ॥ १२ ॥ दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः ॥ नग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन ॥ १३ ॥ अकस्मान्नागरःसर्वोज
नोदैन्यमुपागमत् ॥ आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजगती
पतिम् ॥ १५ ॥ वाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः ॥ नहृष्टोलक्ष्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः ॥ १६ ॥ नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः ॥
नसूर्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत् ॥ १७ ॥ अनर्थिनःसुताःस्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा ॥ सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिंतयन् ॥ १८ ॥ येतुराम
स्यसुहृदःसर्वेतेमूढचेतसः ॥ शोकभारेणचाक्रांताःशयनंनैवभेजिरे ॥ १९ ॥ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरंदरेणेवमहीसपर्वता ॥ चचालघोरं
भयशोकदीपितासनागयोधाश्वगणाननादच ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः
॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥

भ्रातृणामनर्थिनइतिशेषः राममेवान्वचिंतयन् तद्ध्यानेनसर्वोजनःसर्वत्रविरक्तोभूदित्याशयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरंदरेणरहितासपर्वतासमेरुर्यथामहीचलति तस्यत्रिलोकीपतित्वात् तथा
रामेणरहिताऽयोध्याचचाल रक्षकाभावात् ननादच दुःखाच्चक्रंदेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकचत्वा
रिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्यतस्तस्यरामस्यसंबंधिरजसोरूपंरथ्याधूलेःस्वरूपंयावत्तेनादृश्यततावदात्मनश्चक्षुषीनसंजहार इदंरामरथोद्धतंरजइतिप्रीत्यातत्पश्यन्ने
वासीदितिभावः ॥ १ ॥

यावत्प्रियंपुत्रंराजापश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेतिशेषः तावत्पुत्रदर्शनेतन्निमित्तंधरण्यां स्थितोस्यदेहोव्यवर्धतेव उत्थायस्थितएवाभूदित्यर्थः ॥२॥ रजसोप्यदर्शनेतच्छरीरंपतितमभूदित्याह नेति रामस्यरजः रामस्योद्धतंरजइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति पतितमुत्थाप्यतस्यदक्षिणंबाहुंधृत्वाकौसल्याऽनुआगात्स्वपुरंप्रतिगम्यमानमनुआसहैवससार कैकेयीत्वस्यवामंपार्श्वमेवकेवलमन्वगात् तत्वंचराज्ञोस्यांपरमवैरस्यात् ॥४॥ तदेवाह तामिति ॥५॥ नचवांधवी बंधूनांस्नेहपात्रदास्यादिरूपापिनेत्यर्थः अण्णंतत्वान्ङीप् ॥६॥ ७ ॥ नकेवलमैहिकव्यवहारस्यत्यागः किंतुपारलौकिकस्यापीत्याह अगृह्णामिति यच्चतेपाणिपर्यगृह्णांयच्चत्वामग्निपर्यणयंप्रदक्षिणमनयंअग्निहोत्रसंबंधंवाकार्यंतत्सर्वंअस्मिन्लोकेपाणिग्रहणसाध्यक्रीडादिपरलोकेऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिचानुजानामित्यजामि ॥ ८ ॥ ननुममत्यागेपिमत्पुत्रादेःकथंत्यागोयेचत्वामनुजीवंतीत्यादिनोक्तस्तत्राह भरतइति यदित्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्यभरतःप्रतीतःस्यात्तुष्टःस्यात्तर्हिमेमरणानंतरंसभरतःपित्र

यावद्राजाप्रियंपुत्रंपश्यत्यत्यंतधार्मिकम्॥तावद्व्यवर्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने॥२॥नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः॥तदार्तश्चविषण्णश्चपपातधरणीतले॥३॥तस्यदक्षिणमन्वागात्कौसल्याबाहुमंगना॥ परंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीसासुमध्यमा॥४॥तांनयेनचसंपन्नोधर्मेणविनयेनच॥उवाचराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेंद्रियः॥ ५ ॥ कैकेयिमामकांगानिमास्प्राक्षीःपापनिश्चये॥ नहित्वांद्रष्टुमिच्छामिनभार्यानचबांधवी॥६॥ येचत्वामनुजीवंतिनाहंतेषांनतेमम ॥ केवलार्थपरांहित्वांत्यक्तधर्मांत्यजाम्यहम् ॥ ७॥ अगृह्णांयच्चतेपाणिमग्निपर्यणयंचयत् ॥ अनुजानामितत्सर्वमस्मिन्लोकेपरत्रच ॥ ८ ॥ भरतश्चेत्प्रतीतःस्याद्राज्यंप्राप्यैतदव्ययम् ॥ यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामांतद्दत्तमागमत् ॥ ९ ॥ अथरेणुसमुध्वस्तंसमुत्थाप्यनराधिपम् ॥ न्यवर्तततदादेवीकौसल्याशोककर्शिता ॥ १० ॥ हत्वेवब्राह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमिवपाणिना ॥ अन्वतप्यतधर्मात्मापुत्रंसंचिंत्यराघवम् ॥ ११ ॥

र्थंपितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थंयद्दद्यात्तत्तद्दत्तंमांमाआगमत् माप्राप्नोत्वित्यर्थः अन्यथातुतंनत्यजामीत्यर्थः कतकस्तु अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यम् तत्पूर्वार्धेत्यजामीत्यस्यानुकर्षः तत्तृतीयार्धेयन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामतद्दत्तमागमदितिपाठः सदद्यादितिचावर्तते भरतस्त्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्यप्रतीतःविवेकवान्सन्यत्प्राप्तंराज्यंतत्सपित्रर्थंपितुर्ममप्रीतिसंपादनाययदिदद्यात्त्यजेत्मांचातद्दत्तंनकृतंतस्मैदत्तंदानंराज्यस्ययेनतादृशंमांप्रीत्यापूर्ववदागमत्प्राप्नुयाच्चेत्तदायत्समेदद्यादस्मिन्लोकेविहारशय्याभोजनादिपरत्रचपरलोकेपिंडदानादितत्सर्वंअनुजानामिअंगीकरोमि अन्यथातंत्यजाम्येवेत्यर्थइत्याह ॥ ९ ॥ रेणुसमुध्वस्तंभुविलुंठनाद्रजोव्याप्तम् व्यवर्ततराज्ञासहेतिशेषः ॥ १० ॥ यथापाणिनाऽग्निस्पृष्ट्वास्वकर्तृकदोषेणतत्पीडयानुतप्तोभवतितथास्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥

निवृत्यनिवृत्यपुनःपुनरित्यर्थः रथवर्त्मसुसीदतःरथमार्गदर्शनेक्लिश्यतः ग्रस्तस्यराहुणा ॥ १२ ॥ आत्मानंनगरांतंनगरसमीपंप्राप्तंबुद्ध्वापुत्रंचाप्राप्तंबुद्ध्वाऽब्रवीदितिकतकः यद्वा पुत्रंनगरांतंनगर
वासिदेशंप्राप्तंमत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४॥ महार्हाभिःउत्तमरूपालंकारवतीभिः ॥१५॥ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मापाषाणः ॥१६ ॥ वंदिस्तुत्यादिराहित्येनकृपणइव प्रस्रवणाद्गिरिप्रस्थादिप्रदेशा
त ॥ १७ ॥१८॥ सुखसदोचितासुखस्यसदाउचितातादृश्यपिकंटकेष्वाक्रमणेनपादविक्षेपेणक्रांतापीडिता ॥१९॥ श्वापदानांव्याघ्रादीनामासमंतान्नर्दितम् ॥२०॥ सकामाभवेतिवक्रोक्त्याऽअ

निवृत्यैवनिवृत्यैवसीदतोरथवर्त्मसु ॥ राज्ञोनातिबभौरूपंग्रस्तस्यांशुमतोयथा ॥ १२॥ विललापसदुःखार्तःप्रियंपुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरांतमनुप्राप्तं
बुद्ध्वापुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्मजम् ॥ पदानिपथिदृश्यंतेसमहात्मानदृश्यते ॥ १४ ॥ यःसुखेनोपधानेषुशेतेचं
दनरूषितः ॥ वीज्यमानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः ॥ १५॥ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठंवायदिवाश्मानमुपधायशयिष्यते
॥ १६॥ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुगुंठितः ॥ विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः॥ १७ ॥ द्रक्ष्यंतिनूनंपुरुषादीर्घबाहुंवनेचराः ॥ राम
मुत्थायगच्छंतंलोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥ सानूनंजनकस्येष्टासुतासुखसदोचिता ॥ कंटकाक्रमणक्रांतावनमद्यगमिष्यति ॥ १९॥ अनभिज्ञा
वनानांसानूनंभयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितंश्रुत्वागंभीरंरोमहर्षणम् ॥ २० ॥ सकामाभवकैकेयिविधवाराज्यमावस ॥ नहितंपुरुषव्याघ्रंविनाजी
वितुमुत्सहे॥ २१ ॥ इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः॥ अपस्नातइवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतांसंवृतापणवेदि
काम् ॥ क्लांतदुर्बलदुःखार्तांनात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३॥ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिंतयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजागृहंसूर्यइवांबुदम् ॥ २४॥
महाह्रदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगम् ॥ रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ २५॥ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाचमृदुमंदार्थं
वचनंदीनमस्वरम् ॥ २६ ॥

नपकारिणांःदुःखदानात्तेकामपूर्तिर्नकदापीतिभावः विधवात्वेहेतुः नहीत्यादि ॥ २१ ॥ अपस्नातःमृत
स्नानस्नातः अरिष्टंकश्मलमयम् ॥२२॥ तदेवाह शून्यइति शून्यानिर्मनुष्याश्चत्वराःगृहप्रांतभागाःवेश्मांतावेश्ममध्यभागाश्चयस्याम् ॥ सर्वजनानांरामपृष्ठेगतत्वात् संवृतापणवेदिकांसंवृताः
आवृताःपण्यस्थापनवेदिकायस्यांसा देवतामितिपाठेपिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः क्लांताःगंतुमशक्ताःअतएवदुर्बलाःदुःखार्ताःरामवियोगपीडार्तायस्याम् नात्याकीर्णोत्यंतसंमर्दरहितोमहाप
थोयस्यांताम् ॥२३ ॥ २४ ॥ सुपर्णेनहृतोरगंमहाह्रदमिवेतिरिपूणांनिर्भयप्रवेशद्योतकम् ॥ २५ ॥ मृदुमंदोच्चारणात् अतएवमंदार्थमबुद्धार्थं दीनंशोच्यम् अस्वरंशुद्धकंठध्वनिरहितम् ॥२६॥

नयंतु येकेचिदत्रमनुष्याइतिशेषः अन्यत्रक्ष्यंतरगृहे आश्वासःस्वेदापगमः ॥ २७ ॥ द्वारदर्शिनोवेत्रिणःकौसल्यायागृहमनयन् तत्रगृहेतैर्विनीतवत्पर्यंकेन्यवेश्यत राजेतिशेषः यद्वा तन्निवे शनोत्तरंराजाविनीतवत्अधोमुखआसेतिशेषः ॥ २८ ॥ कौसल्यायानिवेशनंप्रविष्टस्यस्वापस्थानभूतंशयनंमंचमारुह्यापिलुलितंकलुषंबभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥ नौआवांमातापितरावित्यर्थः ॥ ३१ ॥ येवततंकालंतावत्कालंरामपरावृत्तिकालपर्यंतंजीविष्यंतिपुनरागतंरामंपरिष्वजंतोरामंद्रक्ष्यंतितेसुखितानरोत्तमाश्च तेनस्वस्याधमत्वादिर्व्यंग्यम् ॥ ३२ ॥ अथकौसल्यागृहप्रवेशानं

कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयंतुमाम् ॥ नह्यन्यत्रममाश्वासोहृदयस्यभविष्यति ॥ २७ ॥ इतिब्रुवंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्यायागृहंतत्रान्ववेश्यतविनीतवत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्रप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनम् ॥ अधिरुह्यापिशयनंबभूवलुलितंमनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वयविहीनंचस्नुषयाचविवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरम् ॥ ३० ॥ तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ उच्चैःस्वरेणप्राक्रोशद्धारामविजहासिनौ ॥ ३१ ॥ सुखितावततंकालंजीविष्यंतिनरोत्तमाः ॥ परिष्वजंतोयेरामंद्रक्ष्यंतिपुनरागतम् ॥ ३२ ॥ अथरात्र्यांप्रपन्नायांकालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रेदशरथःकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ नत्वांपश्यामिकौसल्येसाधुमांपाणिनास्पृश ॥ रामंमेऽनुगतादृष्टिरद्यापिननिवर्तते ॥ ३४ ॥ तंराममेवानुविचिंतयंतंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेंद्रम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिःश्वसंतंविललापकृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० आ० अयोध्याकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवम् ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तातमुवाचमहीपतिम् ॥ १ ॥ राघवेनरशार्दूलविषंमुक्त्वाहिजिह्मगा ॥ विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी ॥ २ ॥ विवास्यरामंसुभगालब्धकामासमाहिता ॥ त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ॥ ३ ॥

तरंआत्मनःकालरात्र्यामिवसंहाररात्र्यामिवरात्र्यांप्रपन्नायांमध्यंप्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥ मांस्पृश स्वसत्ताज्ञापनार्थमितिभावः कौसल्याऽदर्शनेहेतुमाह राममिति काव्यलिंगमत्रालंकारः दृष्टेर्दर्शनशक्तेरामविषयेसमनस्कायाविलीनत्वात्पदार्थांतरंनस्फुरतीतिव्यंग्यंपरंगुणीभूतं ॥ ३४ ॥ विनिःश्वसंतंराजानंउपोपविश्यशयनसमीपेउपविश्य ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ सन्नंखिन्नम् ॥ १ ॥ अहिजिह्मगासर्पवत्कुटिलगतिःकुटिलचरित्रा जिह्मतामितिपाठेजिह्मतांकौटिल्यरूपंविषंमुक्त्वेत्यर्थः निर्मुक्तात्यक्तकंचुका ॥ २ ॥ ३ ॥

अलंकारकरणोपायमुक्तंस्मारयति वनवासंहीति यानिददौतानिरथोपस्थेविन्यस्येत्यन्वयः अपिमश्लोकेतथैवेतिपदस्वरसात् ॥ १४ ॥ भ्रातृभ्यांभ्रात्रोरित्यर्थः सचर्मचर्मपिनद्धंपेटकम् कठि नंखनित्रम् प्रविन्यस्यस्थापयित्वा ॥ १५ ॥ अथोअनंतरंआरुरुहतुः ॥ १६ ॥ संमतान्संमतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥ चिररात्रायेत्यव्ययम् चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः नगरेविद्यमानस्यसर्व मनुष्यस्यबलस्यअश्वगजादेर्मूर्च्छाजनस्यतिर्यग्जंतुरूपस्यचमूर्च्छाबभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवप्रपंचयति तदिति समाकुलमितिकर्तव्यतामूढंचतत्संभ्रांतंरामानुगमनायत्वरायुक्तम् मत्तारामवि

वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच ॥ भर्तारमनुगच्छंत्यैसीतायैश्वशुरोददौ ॥ १४ ॥ तथैवायुधजातानिभ्रातृभ्यांकवचानिच ॥ रथोपस्थेप्र विन्यस्यसचर्मकठिनंचयत् ॥ १५ ॥ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितम् ॥ तमारुरुहतुस्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारू ढान्दृष्ट्वारथमचोदयत् ॥ सुमंत्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमानजवे ॥ १७ ॥ प्रयातेतुमहारण्यंचिररात्रायराघवे ॥ बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाज नस्यच ॥ १८ ॥ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयसिंजितनिर्घोषंपुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९ ॥ ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्रावघर्मार्तःसलिलंयथा ॥ २० ॥ पार्श्वतःपृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाःसर्वेतमूचुर्भृशनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ संयच्छ वाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः ॥ मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शनोभविष्यति ॥ २२ ॥ आयसंहृदयंनूनंराममातुरसंशयम् ॥ यद्देवगर्भप्रतिमेवनं यातिनभिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिम् ॥ नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा ॥ २४ ॥ अहोलक्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवा दिनम् ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि ॥ २५ ॥ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युदयोमहान् ॥ एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवं वदंतस्तेसोढुंनशेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छंतिप्रियमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ २७ ॥ अथराजावृतःस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगामप्रियं पुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात् ॥ २८ ॥

योगेनसंकुपिताद्विपायस्मिन् हयानांदुःखेर्नासिंजितानांशब्दवतांपर्याकुलप्राणिभूषणानांनिर्घोषोयस्मिन् ॥ १९ ॥ परमपीडितारामवियोगदुःखेनेतिशेषः ॥ २० ॥ तंसुमंत्रम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ देव गर्भप्रतिमेस्कंदतुल्ये यद्वा देवगर्भोदेवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे यातिगच्छतिसति ॥ २३ ॥ मेरुमित्यादि नित्यंतत्प्रदक्षिणसंचारात् ॥ २४ ॥ यस्त्वंभ्रातरंपरिचरिष्यसिसत्वंसिद्धार्थःकृतार्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह महतीत्यादि अभ्युदयऐहिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

करेणूनांतत्पालकवद्धकरिणीनाम् ॥ २९ ॥ सन्नःखिन्नः ग्रहेणराहुणा ॥ ३० ॥ अचिंत्यात्माअहंममताभिमानराहित्येनतद्बुद्धिरज्ञेयस्वरूपः एतेनसर्वथाममताराहित्यंसूचितम् तदेवस्वस्यध्व
नयन्नाह त्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ तंसुमंत्रम् आहेतिशेषः उभयंनाशकत् एवंचनातिमंदंनातिवेगमवाहयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अभ्यवहितंरथनेम्युद्धतम् ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंअनुत्सा
हवत् ॥ ३४ ॥ आयासःखेदः चलितैस्तिर्यग्भूतैःपंकजैः वर्षसंभूतोदकैरितिबोध्यम् अपादानस्यैवकरणत्वविवक्षा ॥ ३५ ॥ एकचित्तगतंदुःखेनैकचित्ततांप्राप्तम् ॥ ३६ ॥ सीदंतंमूर्छंतम् ॥ ३७ ॥

शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदतीनांमहास्वनः ॥ यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुंजरे ॥ २९ ॥ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदाबभौ ॥ परिपूर्णःश
शीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा ॥ ३० ॥ सचश्रीमानचिंत्यात्मारामोदशरथात्मजः ॥ सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामोयाहीतितंसू
तंतिष्ठेतिचजनस्तथा ॥ उभयंनाशकत्सूतःकर्तुमध्वनिचोदितः ॥ ३२ ॥ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितंप्रणनाशमहीर
जः ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंहाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणेराघवस्यासीत्पुरंपरमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुस्रावनयनैःस्त्रीणामस्रमायाससंभवम् ॥ मी
नसंक्षोभचलितैःसलिलंपंकजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमानेकचित्तगतंपुरम् ॥ निपपातैवदुःखेनकृत्तमूलइवद्रुमः ॥ ३६ ॥ ततोहलहलाश
ब्दोजज्ञेरामस्यपृष्ठतः ॥ नराणांप्रेक्ष्यराजानंसीदंतंभृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे ॥ अंतःपुरसमृद्धंचक्रोशंतंपर्यदेव
यन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणोरामस्तुविषण्णंभ्रांतचेतसम् ॥ राजानंमातरंचैवददर्शानुगतौपथि ॥ ३९ ॥ सबद्धइवपाशेनकिशोरोमातरंयथा ॥ ध
र्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशंनाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखोचितौ ॥ दृष्ट्वासंचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिम् ॥ ४१ ॥

अंतःपुरसमृद्धंअंतःपुरसहितंक्रोशंतंउच्चैःशब्देनरुदंतंराजानंदृष्ट्वाकेचिन्नराहारामेतिकेचिद्धाराममातेतिपर्यदेवयन्शुशुचुः उपलक्षणमेतत्केचिद्धाराजन्नित्यपि राममातेत्यार्षं ॥ ३८ ॥ अनुप
श्याद्गागेईक्षमाणोरामोमातरंराजानंचस्वमनुगतौददर्श ॥ ३९ ॥ पाशेननिबद्धःकिशोरोऽश्वबालोमातरंयथानपश्यतिएवंधर्मपाशेनसंयुक्तःसंबद्धइव नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशंनाभ्यु
दैक्षतसंकुचितदर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौपितरौदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

दुःखजंदुःखंजायतेऽस्मात्तादृशम् अत्यत्रापिदृश्यतइतिङः दुःखदमितिपाठांतरम् लोकदृष्टयेदंसहितुम् नोषसहेतिवेद् दुःखितौपितरौद्रष्टुंनशक्तइतियावत् तोत्रमंकुशस्तत्पीडितोद्विपोयथास्व
पृष्ठवर्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् अस्यचकैकेयीवाक्यमेवांकुशः ॥ ४२ ॥ वत्सकारणात्प्रत्यगारंवत्सावस्थितिमद्गृहमुद्दिश्यागच्छंतीसवत्साबद्धवत्साधेनुर्यथाधावतिएवंराममाताअधावत एषुस
वत्सेत्याद्यधिककथनंकवेरपिशोकाविष्टत्वान्नदोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंतद्वियोगजशोकवशात्नेत्रजंवारिस्रवंतींमुंचंतींनृत्यंतीमिवेतस्ततःपरिभ्रमंतींअसकृत्प्रैक्षत रामइ
तिशेषः ॥ ४५ ॥ चक्रयोर्युयुन्मुसेनयोरंतरास्थितउदासीनःपुरुषइवसुमंत्रस्यात्मादोलायितोबभूव ॥ ४६ ॥ ननुराजवचनातिक्रमेदोषःस्यादतआह नेति उपालब्धोपिमयावद्धुशस्तिष्ठतिष्ठेत्यु

नहितत्पुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः॥ मातुश्चसहितुंशक्तस्तोत्रैर्नुन्नइवद्विपः॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायांतीसवत्सावत्सकारणात्॥ बद्धवत्सायथा
धेनूराममाताऽभ्यधावत॥ ४३ ॥ तथारुदंतींकौसल्यांरथंतमनुधावतीम्॥ क्रोशंतींरामरामेतिहासीतेलक्ष्मणेतिच॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंस्र
वंतींवारिनेत्रजम्॥ असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यंतीमिवमातरम्॥ ४५॥ तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः॥ सुमंत्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचां
तरा॥ ४६ ॥ नाश्रौषमितिराजानमुपालब्धोपिवक्ष्यसि॥ चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत्॥ ४७॥ सरामस्यवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतंजन
म्॥ व्रजतोपिहयान्शीघ्रंचोदयामाससारथिः॥ ४८॥ न्यवर्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणम्॥ मनसाप्याशुवेगेननन्यवर्ततमानुषम्॥ ४९॥
यमिच्छेत्पुनरायातंनैनंदूरमनुव्रजेत्॥ इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः॥ ५०॥

कोपिमद्वचनंनाकार्षीरितिपुनर्गमनानंतरंराज्ञोपालब्धोपिनाश्रौषमितिवक्ष्यसि दुःखस्यमद्दुःखस्यहेतुभूतम् पापिष्ठंअतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठंचिरविलंबनमितिहेतोःशीघ्रंगच्छेतिरामस्तमब्र
वीत् ॥ ४७ ॥ तंजनंअनुव्रजत्पौरजनंअनुज्ञाप्यरामेणकृतांपुनःपरावृत्यगमनानुज्ञांप्रापय्यव्रजतोपिस्वतोगच्छतोपि पुनःशीघ्रंशीघ्रगत्यर्थम् ॥ ४८ ॥ राज्ञोजनःराजसंबंधीजनःअवरोधजनःउ
पजीविजनश्चरामंमनसाप्रदक्षिणंकृत्वान्यवर्तत देहमात्रेणेतिशेषः रथस्यशीघ्रगत्वादितिभावः आशुवेगेनमनसातुनन्यवर्ततमानुषंइतरमनुष्यसमूहःआशुवेगेनमनसापिनन्यवर्तत अपिनादेहेन
चनन्यवर्तत मनसाप्यश्रुवेगैश्चेतिपाठांतरम् अत्रपाठेमनसोऽनिवृत्तेरश्रुवेगोज्ञापकः ॥ ४९ ॥ उत्कटदिदृक्षावतोराज्ञस्तुसचिववचनान्निवृत्तिरित्याह यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदानींतत्प्र याणनिमित्तःसर्वप्रजाशोकउच्यते तस्मिन्निति मातृवेष्टितपित्रुद्देशेनकृतांजलौ निष्क्रामतिनगरान्निर्गच्छतिसति ॥ १ ॥ तदेवाह अनाथस्येति तपस्विनःशोच्यस्य गतिःसकलसुखावाप्ति हेतुःशरणंसर्वापद्भ्योरक्षिता ॥ २ ॥ अभिशस्तःमिथ्याभिशंसनंप्रापितः क्रोधनीयानिप्रजाक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनंगंतुमितिशेषः अस्यजनस्येत्युक्त्वाकिंविशिष्यकथनेन सर्वस्य

तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नःप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः॥ निशम्यराजाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः॥ ५१॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० चत्वारिंशःसर्गः॥ ४०॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ॥ आर्तशब्दोहिसंजज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेमहा न्॥ १ ॥ अनाथस्यजनस्यास्यदुर्बलस्यतपस्विनः॥ योगतिःशरणंचासीत्सनाथःक्वनुगच्छति॥ २ ॥ नक्रुध्यत्यभिशस्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन्॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखःक्वगच्छति ॥ ३ ॥ कौसल्यायांमहातेजायथामातरिवर्तते ॥ तथायोवर्ततेऽस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति॥ ४ ॥ कैके य्याक्लिश्यमानेनराज्ञासंचोदितोवनम्॥ परित्राताजनस्यास्यजगतःक्वनुगच्छति॥५॥ अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंक्षयम्॥ धर्म्यंसत्यव्रतंरा मंवनवासेप्रवत्स्यति॥ ६ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः॥ रुरुदुश्चैवदुःखार्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः॥ ७॥ सतमंतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीप तिः॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाचासीत्सुदुःखितः॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयंतसूर्यश्चांतरधीयत॥ व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन्॥ ९॥ त्रिशंकुर्लोहितांगश्चबृहस्पतिबुधावपि॥ दारुणाःसोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः॥ १०॥

जगतःपरित्रातेतिभगवत्स्वरूपज्ञायाःकस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥ संक्षयंआधारत्वेनग्रहभूतं वनवासेतन्निमित्तं प्रवत्स्यतिप्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नाहूयंतअग्निहोत्रिभीरामदुःखादिति शेषः अंतरधीयतरामव्यसनात्तद्दृश्यतयादिवसशेषेसत्यप्यंतर्हितोभूत् अकालेदुर्दिनमभूदितिभावः व्यसृजन्त्यक्तवंतः नागाःगजाः नपाययन्नापाययन् अडभावआर्षः दुर्दिनाद्युत्पाता राज्ञोरावणस्यचनाशसूचकाइतिबोध्यम् ॥ ९ ॥ त्रिशंकुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहितांगोभौमः गुरुबुधौअन्येसर्वेग्रहाःशनिशुक्रादयःसोममभ्येत्यरात्रौवक्रगत्याचंद्रंप्राप्यदारुणाःक्रूरार्चिषः संतोव्यवस्थिताः ॥ १० ॥

कैकेय्याक्लिश्यमानस्यापिममयतोमृत्युर्नविद्यतेतत्त्वामिनिर्दृश्यतेऽतःकालेऽनागतेदेहाज्जीवितंनैवच्यवतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५ ॥ आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादःतापसानामाच्छादोयस्यतादृशमात्म
जंपश्यामियस्तस्यमेमृत्युर्नविद्यतइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ जनःकैकेयीव्यतिरिक्तःसर्वोपि इमांनिकृतिवरलक्षणशाठ्यंसंश्रित्येत्यस्यस्थितायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेत्राभ्यांउपलक्षितः ॥ ९ ॥ औ
पवाह्यंवाहनमात्रोपयुक्तंयुद्धानर्हमित्यर्थः युक्त्वायोजयित्वा योज्येतिपाठेप्येवमेव परंदक्षिणस्यामितिशेषः ॥ १० ॥ साधुर्वीरोरामःपित्रामात्राचवनंनिर्वास्यतेयत्अतःगुणवतांपुंसांगुणानां

नत्वेवानागतेकालेदेहाच्च्यवतिजीवितम् ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यमृत्युर्ममनविद्यते ॥ ५ ॥ योहंपावकसंकाशंपश्यामिपुरतःस्थितम् ॥ विहायवस
नेसूक्ष्मेतापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याःखलुकैकेय्याःकृतेऽयंविद्यतेजनः ॥ स्वार्थेप्रयतमानायाःसंश्रित्यनिकृतिंत्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वातु
वचनंबाष्पेणविहतेंद्रियः ॥ रामेतिसकृदेवोक्त्वाव्याहर्तुंनशशाकसः ॥ ८ ॥ संज्ञांतुप्रतिलभ्यैवमुहूर्तात्समहीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुमंत्रमि
दमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यंरथंयुक्त्वात्वमायाहिहयोत्तमैः ॥ प्रापयैनंमहाभागमितोजनपदात्परम् ॥ १० ॥ एवंमन्येगुणवतांगुणानांफलमुच्यते ॥
पित्रामात्राचयत्साधुर्वीरोनिर्वास्यतेवनम् ॥ ११ ॥ राज्ञोवचनमाज्ञायसुमंत्रःशीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वाययौतत्ररथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥ तंरथं
राजपुत्रायसूतःकनकभूषितम् ॥ आचचक्षेंऽजलिंकृत्वायुक्तंपरमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजासत्वरमाहूयव्यापृतंवित्तसंचये ॥ उवाचदेशकालज्ञोनि
श्चितंसर्वतःशुचिः ॥ १४ ॥ वासांसिचवरार्हाणिभूषणानिमहांतिच ॥ वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याःक्षिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेंद्रेणैवमुक्तस्तुगत्वाको
शगृहंततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैक्षिप्रमेवतत् ॥ १६ ॥ सासुजातासुजातानिवैदेहीप्रस्थितावनम् ॥ भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभूष
णैः ॥ १७ ॥ व्यराजयतवैदेहीवेश्मतत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोंऽशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः ॥ १८ ॥

फलंएवंनिर्वासनरूपमुच्यतेशास्त्रेणेतिमन्येइतिदुःखातिशयादुक्तिः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥ रथंयोजयित्वातत्ररामसन्निधौययौ ॥ १२ ॥ आचचक्षेरथउपस्थितइत्युक्तवान् ॥ १३ ॥ वित्त
संचयेव्यापृतंधनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितंवचउवाचेत्यन्वयः सर्वतःशुचिःइहामुत्रानृणः ॥ १४ ॥ एतानिवर्षाणिचतुर्दशवर्षाणि एतेनएतावानेववनवासोनाधिकइतिपुनर्दार्ढ्यायध्वनितम् ॥ १५ ॥
प्रायच्छत्धनाध्यक्षः सममेवेतिपाठेवचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुजाताअयोनिजा सुजातानिसामुद्रिकोक्तलक्षणवंतिगात्राणीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ उद्यतःउदयंप्राप्नुवतः कालेप्रातःकाले
अनेनलेशतोपिविषादराहित्यंतस्याःसूचितम् ॥ १८ ॥

कृपणंअनाचरंतींक्षुद्राचारहीनांनांभर्तृशुश्रूषापरांसीतां ॥ १९ ॥ सततंप्रियैःसत्कृताअपिविनिपातगतंकृच्छ्रगतंभर्तारंयाःशुश्रूषितुंनानुमन्यंतेताःसर्वलोकेपरलोकेइहलोकेचासत्यःअसतीत्वेन गणिताः ॥ २० ॥ नारीणांप्रकृतत्वादसतीनां यत्पुराअनापदवस्थायांसुखंभर्तृदत्तमनुभूयतस्यअल्पामपिरोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदंप्राप्यदृष्ट्वातंदुष्यंतिदूषयंतिनानादूषणयुक्तत्वेनवदंति नै नावदेवप्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलाःअसत्यवचनशीलाः विकृताःविकृतोपेताक्ष्यादिव्यापाराः दुर्गाःदुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः अहृदयाःस्वभर्तरिविरसाः असत्यःकुलटाः पापेपरपुरुषप्रसंगादौसंकल्पोमनोव्यापारोयासांक्षणमात्रविरागिणःक्षणमात्रविरागिण्यइत्यर्थः अल्पनिमित्ततःक्षणमात्रेणत्यक्तानुरागाः अविश्वसनीयस्नेहाइतियावत् विरागिणइत्यत्रङीबभावआर्षः

तांभुजाभ्यांपरिष्वज्यश्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ॥ अनाचरंतींकृपणंमूर्ध्न्युपाघ्रायमैथिलीम् ॥ १९॥ असत्यःसर्वलोकेऽस्मिन्सततंसत्कृताःप्रियैः॥ भर्तारंनाभिमन्यंतेविनिपातगतंस्त्रियः॥ २०॥ एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखम् ॥ अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलाविकृतादुर्गाअहृदयाःसदा ॥ असत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्रविरागिणः॥ २२॥ नकुलंनकृतंविद्यानदत्तंनापिसंग्रहः॥ स्त्रीणांगृह्णातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांतुस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेस्थिते॥ स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते ॥ २४ ॥ सत्वयानावमंतव्यःपुत्रःप्रव्राजितोवनम्॥ तवदेवसमस्त्वेषनिर्धनःसधनोपिवा ॥ २५ ॥ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितम् ॥ कृत्वांजलिमुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिता ॥ २६॥ करिष्येसर्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमाम् ॥ अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंचमे ॥ २७॥ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा ॥ २८ ॥

नाअसत्यइतिविधेयं ॥२२॥ कुलंप्रशस्तं कृतमुपकारः विद्यागुरूपदिष्टधर्मविद्या दत्तंभूषणादिदानं संग्रहःदृष्टेपिदोषेस्वीकारः यद्वा संग्रहोबंधनादि एतत्सर्वमपिस्त्रीणामसतीनांहृदयंनगृह्णाति पापवृत्तेर्नप्रतिबध्नाति नञ्जवाकुल्यमप्रतिबंधदार्ढ्यप्रतिपादनाय कामातुराणांनभयंनलज्जेतिन्यायात् कुलाद्युचितंकृत्यंपृष्ठेकृत्वालोकगर्हितकृत्येएवप्रवर्तंते कुतः यतोऽनित्यहृदयाःअव्यवस्थितचित्ताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांतुपतिव्रतानांतु शीलेसच्चरित्रे सत्येसत्यवचने श्रुतेगुरुजनोपदेशे स्थितेस्वकुलोचितमर्यादावस्थितौतु तुरेवार्थे एष्वेवस्थितानांस्त्रीणांपरमंपवित्रंउत्तमंपुण्यसाधनं पतिरेकएव अतएवस्त्रियाःसर्वधर्मसाधनेभ्योविशिष्यते ॥ २४ ॥ यदेवमतःकिमतआह सइति देवसमःदेवतुल्यः एषःपतिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यथाभर्तुःभर्तृविषयेवर्तितव्यंतथाअभिज्ञास्मि किंच तयाश्रुतंमेस्वमातापितृभ्यामितिशेषः ॥ २७ ॥ असज्जनेनअसतीजनेनसमानयितुंसमानांकर्तुमार्यानार्हति नाहमलंनसमर्था ॥ २८ ॥

विद्यतेवादनसमर्थाइतिगमनसमर्थइतिचशेषः शतात्मजेतिबहुव्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥ अमितस्यऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य कर्मणिषष्ठी ॥ ३० ॥ एवंगताभर्तापरमपूज्यइतिज्ञानवती श्रे
ष्ठाश्रुतधर्मेतिपाठे श्रेष्ठाभ्यःश्वश्रूमातृप्रमुख्याभ्यःश्रुतःपरावरःसामान्यविशेषरूपोधर्मोयया श्रेष्ठेइतिपाठःक्वचित् किमवमन्येयंकस्मादवमंस्यामि ॥ ३१ ॥ शुद्धसत्त्वाशुद्धचित्ता पुत्रादेर्वनगम
नेनदुःखं सीतावाक्यश्रवणेनचहर्षः ॥ ३२ ॥ अभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वा अतिसत्कृतांसर्वजनैरितिशेषः ॥ ३३ ॥ वनवासस्यवनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाःसुप्तायाइवचतुर्दशघटीवद्गमिष्यंति स
मयंभ्रातृभार्यासहितंसमग्रश्रेयस्कंच पुनरपिसुहृद्भिर्वृतंराजत्वेन ॥ ३५ ॥ अभिनीतार्थंनिर्णीतार्थं त्रयःशतानित्रीणिशतानिशतार्धंचसंख्यायासांताः त्रेस्त्रयसादेशआर्षः एवंभूतायामातरः

नातंत्रीविद्यतेवीणानाचक्रोविद्यतेरथः॥ नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा ॥ २९ ॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः॥ अमितस्यतु
दातारंभर्तारंकानपूजयेत्॥ ३० ॥ साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतम्॥ ३१ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वाकौ
सल्याहृदयंगमम्॥ शुद्धसत्त्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजम्॥ ३२ ॥ तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामःपरमधर्मात्मामातरंवा
क्यमब्रवीत्॥ ३३ ॥ अंबमादुःखिताभूत्वापश्यस्त्वंपितरंमम॥ क्षयोपिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ ३४॥ सुप्तायास्तेगमिष्यंतिनववर्षाणिपं
चच॥ समग्रमिहसंप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतम्॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वासजननींवचः ॥ त्रयःशतशतार्धाहिददर्शावेक्ष्यमातरः॥ ३६॥ ता
श्चापिसतथैवार्तामातॄर्दशरथात्मजः॥ धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृतांजलिः॥ ३७॥ संवासात्परुषंकिंचिदज्ञानादपियत्कृतम्॥ तन्मेसमुपजा
नीतसर्वाश्चामंत्रयामिवः॥ ३८॥ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितम्॥ शुश्रुवुस्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञेऽथतासांसन्नादः
क्रौंचीनामिवनिःस्वनः॥ मानवेंद्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे॥ ४० ॥ मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मबभूवयत्पुरा॥ विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितम्॥ ४१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥ ३९ ॥ ॥ ६३॥

संतिताःअवेक्ष्यविविच्यददर्शेत्यर्थः तथामातरश्चतंददृशुरितिशेषः ॥ ३६ ॥ तथैवकौसल्यावदेवार्तास्तामातॄःप्रतिइदंजगादेत्यन्वयः ॥ ३७॥ संवासःसहवासः परुषमुक्तमितिशेषः अज्ञानाद
पियत्कृतंपरुषंकर्मसमुपजानीतक्षांतमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ समाहितंधीरं ॥ ३९ ॥ अथरामवचःश्रवणानंतरं सन्नादःशोकजःशब्दः ॥ ४० ॥ मेघोवाद्यविशेषःमुरजपणवाएवमेघाइ
तिरूपकंवा विलपितंरामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकंवाक्यं परिदेवनंरोदनं व्यसनगतंप्राप्तेष्टवियोगम्॥ ४१॥ ॥इ०रामा०वा०आ०अयोध्याकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥ ३९॥ ॥ ६३ ॥

उपसंगृह्यपादस्तननपूर्वकंप्रणम्य दीनाःमातापित्रोःशोकदर्शनाद्दीनाइव ॥ १ ॥ समनुज्ञाप्यकृतानुमतिकंकृत्वा शोकसंमूढःमातृदुःखदर्शनात्सइव ॥ २ ॥ अन्वक्षंअनुपदंरामेणकौसल्यावंदना
नंतरम् भ्रातुःजननीमितिशेषः कौसल्यामभ्यवादयत् पुनःकौसल्यावंदनानंतरम् मातुःसुमित्रायाः अपिनाऽन्यासांच ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रत्यसुहृज्जनेस्वनुरक्तोपित्वंमयावनवासायसृष्टोऽनुमतः व
नंगच्छ तेभ्रातरिरामेप्रमादमनवधानंमाकार्षीः भ्रातरीत्यनेनसोदरवदेवायंद्रष्टव्यइतिसूचितम् ॥ ५ ॥ कनीयसोज्येष्ठानुवर्तनंपरमोधर्मइत्याह व्यसनीवेति राज्याभावेन ॥ ६ ॥ इदंज्येष्ठानुवर्तन
रूपम् धर्मांतरमपिक्षत्रोचितमाह दानमित्यादि मृधेषुयुद्धेषुतनुत्यागस्तनावनास्थापूर्वकंयुद्धकरणम् ॥ ७ ॥ असौएवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वासंसिद्धंवनंगतुंनिश्चितमनस्कंप्रियराघवंप्रियरूपंराघवं

अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसहसीतया ॥ राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत् ॥ अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः ॥ ३ ॥ तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत् ॥ हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने ॥ रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति ॥ ५ ॥ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ ॥ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ॥ ६ ॥ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनम् ॥ दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवम् ॥ सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतम् ॥ ८ ॥ रामंदशरथंविद्धिमांविद्धिजनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखम् ॥ ९ ॥ ततःसुमंत्रःकाकुत्स्थंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा ॥ १० ॥ रथमारोहभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानियानिदेव्याप्रचोदितः ॥ १२ ॥ तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा ॥ आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः ॥ १३ ॥

गच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच शकुनसंपत्तयेइतिभावः तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ तद्वचनमाह राममिति एवंचपितृमातृनगरस्मरणेनमनश्चांचल्यंमाकुर्वितिध्वनितम् रामस्यपितृवत्से
व्यत्वम् सीतायांमातृवद्भावकरणम् अटव्याअयोध्यावत्पाल्यत्वम् तेनतत्रत्यजंतूनामनुद्वेगकरणंचध्वनितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्रयद्देशप्रापणेमांवक्ष्यसेनियोजयसितंदेशंक्षिप्रंप्रापयिष्यामिनेह
रजन्यांवस्तव्यमितिशेषः ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह चतुर्दशेति यानिचतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यानितान्यद्यैवोपक्रमितव्यानिआरंभणीयानि यतोदेव्याकैकेय्याअद्यैववनंगच्छेतिप्रेरितोस्मि ॥ १२ ॥
हृष्टेनचेतसेत्यनेनांगिरामनउत्साहमित्युक्तोमुख्यःशकुनोध्वनितः ॥ १३ ॥

व्यपत्रपमाणेवलज्जमानेव कैकेय्याःसकाशात्तेकुशचीरेप्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थेतिसुतरांदुर्मनाइव ॥ १० ॥ अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ ११ ॥ अकुशला अपरिचयाच्चीरबंधनेऽनिपुणा मुमोहवं
धनस्थलनिश्चयंनप्रापेव ॥ १२ ॥ कृत्वाकंठे अनेनेदृश्यांराजकुमार्यामस्याईदृशोव्यवहारइतिकैकेय्यांतत्रत्यजनस्यात्यंतमसूयासूचिता ॥ १३ ॥ कौशेयस्योपरीति तस्याःकौशेयत्यागप्र
सक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ सीतायाश्चीरंबध्नेनमुत्तमंरामंसंप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ परमायत्ताःपरमखिन्नाः यत्तःखेदोपस्करयोः एवंत्वद्गुतइयंनियुक्तान ॥ १६ ॥ विजनंवनंगतस्ययावदाग

साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः॥ कैकेय्याःकुशचीरेतेजानकीशुभलक्षणा॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी॥ गंधर्वराजप्रति
मंभर्तारमिदमब्रवीत्॥ ११॥ कथंनुचीरंबध्नंतिमुनयोवनवासिनः॥ इतिह्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः॥ १२॥ कृत्वाकंठेस्मसाचीरमेकमादाय
पाणिना॥ तस्थौह्यकुशलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा॥ १३॥ तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्यरामोधर्मभृतांवरः॥ चीरंबबंधसीतायाःकौशेयस्योपरिस्वयम्
॥ १४॥ रामंप्रेक्ष्यतुसीतायाबध्नंतंचीरमुत्तमम्॥ अंतःपुरचरानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजम्॥ १५॥ ऊचुश्चपरमायत्तारामंज्वलिततेजसम्॥ वत्सनै
वंनियुक्तेयंवनवासेमनस्विनी॥ १६॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनम्॥ तावद्दर्शनमस्यानःसफलंभवतुप्रभो॥ १७॥ लक्ष्मणेनसहायेनवनं
गच्छस्वपुत्रक॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने॥ १८॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी॥ धर्मनित्यःस्वयंस्थातुंनहीदानींत्वमिच्छसि
॥ १९॥ तासामेवंविधावाचःशृण्वन्दशरथात्मजः॥ बबंधैवतथाचीरंसीतयातुल्यशीलया॥ २० ॥ चीरेगृहीतेतुतयासवाष्पोनृपतेर्गुरुः॥ निवार्य
सीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधेकैकेयिकुलपांसनि॥ वंचयित्वातुराजानंनप्रमाणेऽवतिष्ठसि॥ २२ ॥ नगंतव्यंवनंदे
व्यासीतयाशीलवर्जिते॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनम्॥ २३ ॥

मनंतावदस्यादर्शनंनोऽस्तुतेनचनोजीवनंसफलंभवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥ तिष्ठतु अत्रैवेतिशेषः हियद्यपिधर्मनित्यस्त्वमिदानींस्वयंस्थातुंनेच्छसितथापीयंतिष्ठतु ॥ १९ ॥ तुल्यशीलया अनंगीकृ
तनगरस्थित्यासीतयाप्रेरितःसन्चीरंबबंधेत्यन्वयः ॥ २० ॥ चीरेगृहीते समीक्ष्येतिशेषः सवाष्पइतिपाठे पाठांतरंतुसम्यगेव ॥ २१॥ अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेणप्रवृत्ते यावद्वरस्तावत्प्रमाणेनअ
वतिष्ठसि कुतः अस्यावनगमनस्यत्वयाऽवृतत्वादितिभावः सप्रमाणेवेतिपाठः तद्व्याख्यानंचनप्रकृतोपयोगीतिचिंत्यम् ॥ २२ ॥ अतएवनगंतव्यमिति रामस्यप्रकृतंप्रस्तुतमासनंसीता अनुष्ठास्य
तिअधिष्ठास्यतिराज्यंकरिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुस्त्रियाःकथंराज्याधिष्ठानमतआह आत्माहीति दारसंग्रहवर्तिनांगृहस्थानांसर्वेषामात्मादाराः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः अनेनस्त्रीपुरुषोपाध्योःपरस्परावयवमेलनंसूचितम् अतएव लोकेपिसर्वतस्तयोःपरस्परप्रियत्वंदृश्यते ॥२४॥ अथयास्यति त्वन्निर्बंधादितिशेषः वयंमदाद्याब्राह्मणाः अत्रयत्ररामोत्रस्थातुमेनमनुगमिष्यामः ॥२५॥ अंतपालाःशुद्धांतरक्षकाः राष्ट्रांतस्थितदंडनायकाइत्यन्ये उपजीव्यंजीवनसाधनंधनंतेनसहितंराष्ट्रंसपरिच्छदंदासीदासादिसहितंपुरंचयास्यति ॥ २६ ॥ भरतश्चपूर्वजमनुवत्स्यतितत्सदृशावस्थयैवस्थास्यति दशरथजातस्यतत्स्वभावतायाएवौचित्यमितिभावः ॥ २७ ॥ पादपैःसहेत्यनेनाटवीभूतामितिद्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वथैवतत्रभरतराज्यप्रयासोव्यर्थइत्याह नहीति अदत्तांप्रीतिपूर्वमदत्तांकिंतुत्वन्निर्बंधनेनदत्तां

आत्माहिदाराःसर्वेषांदारसंग्रहवर्तिनाम्॥ आत्मेयमितिरामस्यपालयिष्यतिमेदिनीम्॥ २४॥ अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता॥ वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति॥ २५॥ अंतपालाश्चयास्यंतिसदारोयत्रराघवः॥ सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदम्॥ २६॥ भरतश्चसशत्रुघ्नश्चीरवासावनेचरः॥ वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजम्॥ २७॥ ततःशून्यांगतजनांवसुधांपादपैःसह॥ त्वमेकाशाधिदुर्वृत्ताप्रजानामहितेस्थिता॥ २८॥ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः॥ तद्वनंभवितराष्ट्रंयत्ररामोनिवत्स्यति॥ २९॥ नह्यदत्तांमहींपित्राभरतःशास्तुमिच्छति॥ त्वयिवापुत्रवद्वस्तुंयदिजातोमहीपतेः॥ ३०॥ यद्यपित्वंक्षितितलाद्गगनंचोत्पतिष्यसि॥ पितृवंशचरित्रज्ञःसोऽन्यथानकरिष्यति॥ ३१॥ तत्त्वयापुत्रगर्धिन्यापुत्रस्यकृतमप्रियम्॥ लोकेनहिसविद्येतयोनराममनुव्रतः॥ ३२॥ द्रक्ष्यस्यद्यैवकैकेयिपशुव्यालमृगद्विजान्॥ गच्छतःसहरामेणपादपांश्चतदुन्मुखान्॥ ३३॥ अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्नुषायैव्यपनीयचीरम्॥ नचीरमस्याःप्रविधीयतेतिन्यवारयत्तद्वसनंवसिष्ठः॥ ३४॥

त्वयिवापरंपराप्राप्तधर्मनाशिकायांअतःपरंपुत्रवद्वस्तुंनार्हति कुतस्तत्राह यदीति महीपतेर्दशरथाज्जातोयदि पितॄन्समनुजायंतेनराइतिन्यायादित्याशयः यदिइत्यसंदेहेसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्प्रमाणमितिवत् यद्वा कैकेय्याधिक्कारांतरमिदम् ॥ ३० ॥ पितृवंशचरित्रंज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्यराज्यानर्हत्वरूपंतज्ज्ञः ॥ ३१ ॥ पुत्रगर्धिन्यापुत्रराज्याभिलाषवत्या लोकेसनविद्येततत्संतानसंभावितायोरामंनानुव्रतः ॥ ३२ ॥ तत्रप्रत्यक्षंमानमाह ॥ द्रक्ष्यसीति पादपांश्चेतिकिमुवक्तव्यंमनुष्यानितिशेषः ॥ ३३ ॥ एवंवसिष्ठोभाव्यर्थजातमुक्त्वाप्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति अथेति प्रविधीयतेइतिच्छेदः इकारलोपआर्षः दातुंयुज्यतेइत्यर्थः इत्युक्त्वातद्वसनंपरिधानंन्यवारयत्जानक्याइतिशेषः ॥ ३४ ॥

दानयोग्यत्वमुपपादयति एकस्येति प्रतिकर्मप्रसाधनव्यापारःसनित्यंयस्याःसा अतएवविभूषितावसत्वरण्येस्वभर्तृशुश्रूषार्थम् ॥ ३५ ॥ विधानैःउपकरणैः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्गुरौतथाजल्पत्य
पिभर्तुःप्रतिकारकामावेषादिभिस्तदवस्थासदृशावस्थासंपादनकामासतीचीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभावानैववभूवस्म ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ
दिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यामिति तद्वरानंतर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवारयंस्तूर्ष्णीतिष्ठतीतिजनाक्रोशः ॥ १ ॥ तेनप्रणादेनजनाक्रो
शेन तांभार्यांकैकेयीम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वनस्यवनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापिकिंचित्करोति काकुः अपितुनेत्यर्थः किंचिद्राज्यप्रतिबंधादि विसंज्ञाअपरिचिताशक्यार्थानुष्ठानप्रसंगतःप्राप्तमोहा

एकस्यरामस्यवनेनिवासस्त्वयावृतःकेकयराजपुत्रि ॥ विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्चमुख्यैःपरिचारकैश्चसु
संवृतागच्छतुराजपुत्री ॥ वस्त्रैश्चसर्वैःसहितैर्विधानैर्नेयंवृतातेवरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्येगुरौनृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥ नैव
स्मसीताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभर्तुःप्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥
तस्यांचीरंवसानायांनाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोशजनःसर्वोधिक्त्वांदशरथंत्विति ॥ १ ॥ तेनतत्रप्रणादेनदुःखितःसमहीपतिः ॥ सनिःश्वस्यो
ष्णमैक्ष्वाकस्तांभार्यामिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुकुमारीचबालाचसततंचसुखोचिता ॥ नेयंवनस्ययोग्येतिसत्यमाहगुरुर्मम ॥ ३ ॥ इयंहिकस्यापकरो
तिकिंचित्तपस्विनीराजवरस्यपुत्री ॥ याचीरमासाद्यवनस्यमध्येजाताविसंज्ञाश्रमणीवकाचित् ॥ ४ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्यकन्यानेयंप्रति
ज्ञाममदत्तपूर्वा ॥ यथासुखंगच्छतुराजपुत्रीवनंसमग्रासहसर्वरत्नैः ॥ ५ ॥ अजीवनार्हेणमयानृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत् ॥ त्वयाहिबा
ल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मादहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ६ ॥ रामेणयदितेपापेकिंचित्कृतमशोभनम् ॥ अपकारःकइहतेवैदेह्यादर्शितोऽधमे ॥ ७ ॥

श्रमणीवभिक्षुकीव ॥ ४ ॥ अपास्यात्त्यजतु इयंप्रतिज्ञाचीरवासिनीसीतावनंयात्वितित्वदीयाप्रतिज्ञानममदत्तपूर्वानिमयापूर्वमनुमतावरदानसमयेअतोयथासुखंगच्छत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अजी
वनार्हेणमुमूर्षुणा अनेनमतिभ्रंशःसूच्यते नृशंसाअतिक्रूराप्रतिज्ञारामवनवासविषयानियमेनशपथपूर्वंसातावत्कृता यदेतत्तर्हियततोधिकंसीताचीरग्रहणंत्वयाप्रतिपन्नंआरब्धंतद्बाल्यादज्ञानादेव
नात्रतेसामर्थ्यं तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिवत्वत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वांमादहेत्मानाशयतु यद्वा एषातवप्रवृत्तिस्तववैधव्यप्राप्तयेमांदहेत्नाशयेत् ॥ ६ ॥ अशोभनमपराधः वैदेह्यातेकोऽपकारःचीरग्रह
णपूर्वकवनवासप्रयोजनकोदर्शितःसंपादितः ॥ ७ ॥

॥८॥ नेतव एवंरामविवासनंचीरादिविशिष्टेनरामवनगमनंपर्याप्तंसकलनरकानुभवायालम् तेत्वयाकृतैःएभिरपिकृपणैरनिर्वाच्यदुःखप्रदैःसीताप्रव्राजनादिरूपैःपातकैःकिंकिमनुभविष्यसिवान
जानामीतिशेषः ॥९॥ अभिषेकायमयाकृतनिश्चयंपश्चात्तत्प्रतिबंधेत्वयाकृतेमत्प्रेरणयेहागतंरामंप्रतियत्त्वमब्रवीर्जटाचीरधरोवनंगच्छेतितत्त्वयोक्तंशृण्वतामयातावदेवप्रतिज्ञातंतथास्त्वित्यनुमतं
ननुसीताप्रव्राजनादि ॥१०॥एतत्स्योक्तंतदतिक्रम्यअधिकार्थेप्रवृत्तत्वान्निरयंगंतुमर्हसि कोत्रमेतिक्रमोतआह मैथिलीमिति ईक्षसेवांछसि सऐक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शना

मृगीवोत्फुल्लनयनामृदुशीलामनस्विनी ॥ अपकारंकमिवतेकरोतिजनकात्मजा ॥ ८ ॥ ननुपर्याप्तमेवंतेपापेरामविवासनम् ॥ किमेभिःकृपणै
र्भूयःपातकैरपितेकृतैः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तंदेविशृण्वता ॥ रामंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः ॥ १० ॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगं
तुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपियाहित्वमीक्षसेचीरवासिनीम् ॥ ११ ॥ एवंब्रुवंतंपितरंरामःसंप्रस्थितोवनम् ॥ अवाक्शिरसमासीनमिदंवचनमब्रवी
त् ॥ १२ ॥ इयंधार्मिककौसल्याममातायशस्विनी ॥ वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनचत्वांदेवगर्हते ॥ १३ ॥ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोकसागरम् ॥ अदृ
ष्टपूर्वव्यसनांभूयःसंमंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ इमांमहेंद्रोपमजातगर्धिनींतथाविधातुंजननींममार्हसि ॥ यथावनस्थेमयिशोककर्शितानजीवितंन्यस्य
यमक्षयंव्रजेत् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ आदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वामुनिवेषधरं
वनम् ॥ समीक्ष्यसहभार्याभीराजाविगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनंदुःखेनसंतप्तःप्रत्यवैक्षतराघवम् ॥ नचैनमभिसंप्रेक्ष्यप्रत्यभाषतदुर्मनाः ॥ २ ॥ समुहूर्त
मिवासंज्ञोदुःखितश्चमहीपतिः ॥ विललापमहाबाहूरामेवानुचिंतयन् ॥ ३ ॥ मन्येखलुमयापूर्वंविवत्साबहवःकृताः ॥ प्राणिनोहिंसितावापित
त्स्मामिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥

त् ॥ ११ ॥ एवंब्रुवंतंसीत यथासुखंगच्छत्वितिब्रुवंतम् संप्रस्थितःएवंवादात्तयासहगमनेकृतानुमतिकत्वात्तयागंतुंप्रवृत्तः ॥ १२ ॥ नचगर्हते त्वदाज्ञयामयिवनंगच्छत्यपिइतिशेषः सत्यरक्षणंध
र्मइतिज्ञात्वेतिभावः ॥ १३ ॥ प्रपन्नांप्राप्ताम् भूयःसंमंतुंप्रधानपत्नीत्वात्क्रियमाणसंमानामपिभूयोधिकंसंमंतुमर्हसि संमंतुंतस्याःसंमानंकर्तुं मत्प्रार्थनयेतिशेषः ॥ १४ ॥ जातगर्धिनींत्वत्समीपे
जातोमद्दर्शनविषयोगर्धोभिलाषोयस्यास्ताम् न्यस्यत्यक्त्वा ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥
रामस्येति विगतचेतनोऽभूदितिशेषः ॥ १ ॥ नप्रत्यवैक्षतद्रष्टुंनाशक्नोत् ॥ २ ॥ ३ ॥ विवत्साइति धेनवइतिशेषः ॥ ४ ॥

प्रोत्साहिताप्रेरिता असद्धर्मकनिष्ठाभिषेकपूर्वज्येष्ठस्य विवासनरूपंउपाददथग्राहय उपावहेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥ तवमिथ्याप्रतिज्ञातंलीलयोक्तंवरद्वयदानरूपंवचोतोराजानकरिष्यति तन् ॥ ३१ ॥ अतोज्येष्ठत्वादिगुणकोरामोऽभिषिच्यतां तदभिषेकेऽनुमतिःक्रियतां कर्मण्यःकर्मणिसाधुः ॥ ३२ ॥ विपक्षेबाधकमाह परिवादइति परिवादःअपवादः चरिष्यतिप्रचरिष्यति ॥ ३३ ॥ राघवाद्रामादन्यःपुरवरेवसन्तेक्षमोनुकूलोनहिभवेदित्यर्थः भरतस्त्वत्प्रतिकूलएवभविष्यतीतिभावः ॥ ३४ ॥ अतोरामेहीति पूर्ववृत्तंपूर्वराजाचारं ॥ ३५ ॥ भूयोत्यर्थं ॥ ३६ ॥

मात्वंप्रोत्साहितापापैर्देवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपादध ॥ ३० ॥ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः ॥ श्रीमान्दशरथो राजादेविराजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्मस्यापिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्यबलीरामोभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥ परिवादोहि तेदेविमहाँल्लोकेचरिष्यति ॥ यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृपम् ॥ ३३ ॥ स्वराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा ॥ नहितेराघवादन्यःक्षमःपुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥ रामेहियौवराज्यस्थेराजादशरथोवनम् ॥ प्रवेक्ष्यतिमहेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इतिसांत्वैश्चतीक्ष्णैश्चकैकेयींराजसंसदि ॥ भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तुकृतांजलिः ॥ ३६ ॥ नैवसाक्षुभ्यतेदेवीनचस्मपरिदूयते ॥ नचास्यामुखवर्णस्यलक्ष्यतेविक्रियातदा ॥ ३७ ॥ ॥ इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अयो० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ततःसुमंत्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिःश्वस्यजगा देदंपुनर्वचः ॥ १ ॥ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्चवादिन्योवणिजश्चमहाध नाः ॥ शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःसुप्रसारिताः ॥ ३ ॥

सांत्वैःनक्षुभ्यते तीक्ष्णैःनपरिदूयते ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ एवंसुमंत्रणराजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वोक्तावपिराजातस्यावास्तवत्वंजानन्रामस्यवनएवसुखवासोपायमाविशति ततइति कैकेय्यनंगीकारानंतरं प्रतिज्ञयाकैकेयीमुद्दिश्यकृतयावास्तव्याइदं वक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ चतुर्विधबलारथादिचतुर्विधबलवतीचमूःसेना अनुयात्रार्थंसेवार्थंप्रतिविधीयतांनियुज्यतांप्रस्थाप्यतां ॥ २ ॥ वादिन्यःपरचित्ताकर्षकवचनचतुराः रूपाजीवाःवेश्याः सुप्रसारिताःसुप्रसारितापणाः ॥ ३ ॥

येमंत्रे: वीर्येतःवीर्यपरीक्षयारमतेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नागराजनाः अरण्येकोविदाःअरण्यममंज्ञाः ॥ ५ ॥ राज्यंराज्यस्थितिंदेशस्थितिं ॥ ६ ॥ ७ ॥ आप्तदक्षिणाःउक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥ पालयि
ष्यतीतिसोपालंभोक्तिः संसाध्यतांप्रस्थाप्यतां ॥ ९ ॥ स्वरश्चव्यरुध्यतरुद्धोजातः भयकार्यमेतत् ॥ १० ॥ ११ ॥ मंडःसुरासारांशः निरास्वाद्यंनिर्गतास्वाद्यतमम् शून्यंअवस्तुकम् ॥ १२॥
॥ १३ ॥ हेअहितेमामांधुरिदासवत्त्वरहेतुकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारेनियुज्यंतंचभारंवहंतंमांकिंतुदसिव्यथयसि हेअनार्येयदिदानीमारब्धंकृत्यंसार्वभौमभोगसहितस्यप्रस्थापनप्र

येचैनमुपजीवंतिरमंतेयैश्चवीर्यतः ॥ तेषांबहुविधंदत्वातानप्यत्रनियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच ॥ अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु ॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यंसंस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः ॥ तौराममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनेवने ॥ ७ ॥ यजन्पुण्येषुदेशेषुविसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखंवने ॥ ८ ॥ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यांपालयिष्यति ॥ सर्वकामैःपुनःश्रीमान्रामःसंसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभयमागतम् ॥ मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिव्यरुध्यत ॥ १० ॥ साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यंगतधनंसाधोपीतमंडांसुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यांमुक्तलज्जायांवदंत्यामतिदारुणम् ॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ वहंतंकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते ॥ अनार्येकृत्यमारब्धंकिंतुपूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावरांगना ॥ कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ॥ असमंजइतिख्याततंतथाऽयंगंतुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत् ॥ व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥

तिबंधरूपंततादृशंगमनंपूर्वमेववनवासप्रार्थनकालेएवनोपारुधःसर्वंत्यक्त्वाकेवलोयात्वितिकिंनप्रार्थितवत्यसि ततएतन्निरोधेतवसामर्थ्यंनास्तीतिभावः क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरिहारः
॥ १४ ॥ द्विगुणंक्रुद्धाप्रकारांतरेणमत्प्रयोजनंनाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥ पूर्वमनुक्तमपिकेवलत्वंवनगमनत्वादेवसिद्धमितिदृष्टांतबलेनाह तवैवेति उपारुधत्राज्यभोगेभ्यइतिशेषः ॥ १६ ॥
एवमुक्तःअसमंजतुल्यतयागमनेउक्तःस्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापात्राज्ञोधिगित्युक्तिः जनःकैकेयीसेवकजनः सर्वस्वामिन्याअसंबद्धप्रलापात् नावबुध्यतक्रोधवशादितिभावः ॥ १७ ॥

तद्वृत्तमनस्यनात्रप्रसंगइतिमहामात्रआह तत्रेति महामात्रःप्रधानः ॥ १८ ॥ सरय्वांअप्सुप्रक्षिपन्रमतेतेनकारणेनदुर्मतिःसः नतादृशोयमितिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तंप्रकृती नामहितंपुत्रंतत्याजेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ शीघ्रंयानमारोप्यस्वेच्छयागमनेविलंबकरणसंभवात्सपरिच्छदंवनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितम् तान्विवासनाधिकारिणःअन्वशात्उक्तवान् ॥ २४ ॥ यथापापकर्मकृत्यथोक्तपापकर्मकृत्सःफालसहितंपिटकंगृहीत्वाकंदाद्यर्थंसर्वांदिशःसर्वदिक्षुगिरिदुर्गाणिअनुचरन्भ्रममाणःकंदाद्यलोकयत सर्वांदिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदि

तत्रवृद्धोमहामात्रःसिद्धार्थोनामनामतः ॥ शुचिर्बहुमतोराज्ञःकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ असमंजोगृहीत्वातुक्रीडतःपथिदारकान् ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्नप्सुरमतेतेनदुर्मतिः ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वानागराःसर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन् ॥ असमंजंवृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥ तानुवाचततोराजाकिन्निमित्तमिदंभयम् ॥ ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यंप्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीडतस्त्वेषनःपुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतसः ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥ सतासांवचनंश्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः ॥ तंतत्याजाहितंपुत्रंतासांप्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवंविवास्योयमितितानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥ सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोकयत् ॥ दिशःसर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः ॥ रामःकिमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयम् ॥ दुर्लभोह्यस्यनिरयःशशांकस्येवकल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवादेवित्वंकंचिद्दोषंपश्यसिराघवे ॥ तमद्यब्रूहितत्त्वेनतदारामोविवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्यहिसंत्यागःसत्पथेनिरतस्यच ॥ निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥ तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतयात्वया ॥ लोकतोपिहितेरक्ष्यःपरिवादःशुभानने ॥ ३० ॥ श्रुत्वातुसिद्धार्थवचोराजाश्रांततरस्वरः ॥ शोकोपहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

तिपाठंगिरिदुर्गाणिवासार्थमेवविलोकयन्सर्वांदिशश्चकंदाद्यर्थमनुचरन्अतिष्ठत् यावज्जीवम् निजापराधाद्वनेइतिशेषः ॥ २५ ॥ प्रकृतेतदप्रसंगइत्याह रामःकिमिति ॥ २६ ॥ अगुणंदोषव्यसनरूपम् निरयःपापम् कल्मषंमालिन्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ त्वयाविहतयारामस्यश्रियातेनकिंचित्फलमितिशेषः भरतस्यत्वदनुरूपमतित्वाभावात्तदलंवृथाश्रमेण हियतोलोकतःप्राप्तःपरिवादश्चतेरक्ष्यःपरिहार्योभवति एवंचलोकापवादमात्रमस्यफलंनान्यत्किंचिदितिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतद्वचःसिद्धार्थवचः ह्रियतःकृपणंमार्गमास्थाययेयंत्वयाकुचेष्टारूपाचेटाकृतासासाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ सर्वैंचअयोध्यावासिनोजनाः राज्ञाभरतेनच चस्त्वर्थे ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामोधीरोदात्तत्वेनकैकेयीपरितोषायाह महामात्रेति महामात्रःसिद्धार्थः विनीतवत्विनीतःसन् ॥ १ ॥ अनुयात्रेणअनुयात्रावतासैन्येन त्यक्तसंगस्यसर्वतः असंगोह्ययमात्मेतिश्रुतेः ॥ २ ॥ असंगतंचेदंससैन्यस्यवनगमनमित्याह योहीति कक्ष्यागजमध्यबंध

एतद्वचोनेच्छसिपापरूपेहितंनजानासिममात्मनोथवा ॥ आस्थायमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच ॥ सर्वेंचराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुंक्ष्वचिरायराज्यम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ महामात्रवचःश्रुत्वारामोदशरथंतदा ॥ अभ्यभाषतवाक्यंतुविनयज्ञोविनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्यमेराजन्वनेवन्येनजीवतः ॥ किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसंगस्यसर्वतः ॥ २ ॥ योहिदत्वाद्विपश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः ॥ रज्जुस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुंजरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामिचीराण्येवानयंतुमे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम ॥ ५ ॥ अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवम् ॥ उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ॥ ६ ॥ सचीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे ॥ तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी ॥ संप्रेक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृषतीवागुरामिव ॥ ९ ॥

नरज्जुः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्याकक्ष्यातुल्यया अनुजानामिमातृप्रीतयेभरतायददामि चीराणिवनोपयुक्तवासांसिआनयंतुकैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥ चतुर्दशवर्षाणिवनेवसतोममफलाद्यानयनसाधनेउभेखनित्रपिटकेगोकैकेयीदास्यःसमानयतगच्छतशीघ्रंतदानयनायेतिशेषः ॥ ५ ॥ एतत्पर्यंतंमंथराप्रेरितंसिद्धंकृत्वाब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादकंकर्मकैकेय्यारभते अथेतिसचशापोध्यात्मरामायणेस्पष्टः ॥ ६ ॥ सरामःचीरेअंतरीयोत्तरीयरूपे अवक्षिप्यपरित्यज्य अवस्तधृतवान् वसआच्छादने ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथात्मनःपरिधानार्थंतयादत्तंचीरंसीतासंप्रेक्ष्यवागुरांसंप्रेक्ष्यपृषतीमृगीवसंत्रस्तासेवाभूत् ॥ ९ ॥

कथमेवमत आह नहीति आत्मनिस्वमनसि सुखंस्वीयानांप्रियंचोद्दिश्यराज्यंनकांक्षितं अपितुतवनिर्देशंयथावत्कर्तुमेवकांक्षितंइच्छामि ॥ ४५ ॥ क्षुभ्यतिमर्यादांत्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
अनृतंअनृतयुक्तं एवंसत्यंसत्ययुक्तं तवप्रत्यक्षंतवसन्निधौ सत्येनसुकृतेनतेत्वयाचशपे शपथंकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षणमपि इहपुरेइतिशेषः सत्वमिमंमन्नमनसंभवंशोकंधारयस्वविपर्ययः
इहायस्थितिरूपंप्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठानम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उत्कंठांदर्शनादिविषयोत्कंठाजन्यंदुःखम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ येनत्वया ॥ ५४ ॥ केवलाकृत्स्ना चिरायवनंसेवितुंगमि

नहिमेकांक्षितंराज्यंसुखमात्मनिवाप्रियम् ॥ यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनंदन ॥ ४५ ॥ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्बाष्पपरिप्लुतः ॥ नहिक्षुभ्यतिदुर्धर्षःसमुद्रःसरितांपतिः ॥ ४६ ॥ नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमेदिनीम् ॥ नैवसर्वानिमान्कामान्नस्वर्गंनचजीवितुम् ॥ ४७ ॥ त्वामहंसत्यमिच्छामिनानृतंपुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे ॥ ४८ ॥ नचशक्यंमयाताततस्थातुंक्षणमपिप्रभो ॥ सशोकंधारयस्वेमंनहिमेस्तिविपर्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितोह्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघव ॥ मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ माचोत्कंठाकृतादेववनेरंस्यामहेवयम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णेनानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥ पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतम् ॥ तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनृपसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोयंविमुच्यताम् ॥ ५३ ॥ येनसंस्तंभनीयोयंसर्वोबाष्पकलोजनः ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलकिमर्थंविक्रियांगतः ॥ ५४ ॥ पुरंचराष्ट्रंचमहीचकेवलामयाविसृष्टाभरतायदीयताम् ॥ अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामिचिरायसेवितुम् ॥ ५५ ॥ मयाविसृष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखंडांसपुरोपकाननाम् ॥ शिवासुसीमास्वनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत् ॥ ५६ ॥ नमेतथापार्थिवदीयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये ॥ यथानिदेशेतवशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतवमत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥

ष्यामि ॥ ५५ ॥ शिवासुसीमास्विति स्थितइतिशेषः मयाविनातेनाचपुरेस्थातुमशक्यत्वादितिभावः केवलमनुशास्तुरक्षणमात्रंकरोतुनतुराजत्वाभिमानोराज्यसुखंवातस्येतिध्वनितं अनेन
राज्ञोजीवनंभरतस्यनंदिग्रामवासश्चध्वनितः शिवासुसीमासुरममाणइत्यापाततोर्थः त्वयायदुक्तंकैकेयीप्रतीतिशेषः ॥ ५६ ॥ यथाशिष्टसंमतेतवनिदेशेमयामनोदीयतेतथामहत्सुकामेषुका
म्यवस्तुषुमनःसंकल्पात्मकंममयानदीयतेनचनाप्यात्मनोंतःकरणस्यप्रियेतोमत्कृतेदुःखंव्यपैतु ॥ ५७ ॥

त्वामनृतेनयोजयन्राज्यादिकंचिंतितंमद्विषयचिंताबंतंत्वामपिनदृणीयनवरिष्यामिइतिमेसत्यंव्रतं तथातेव्रतंकैकेयीवरदानसंकल्पःसत्यमस्तु अत्रचिंतितंत्वामित्यनेनचिंतयातवमरणेपिमया नस्थेयं मरणादपिपरलोकनाशकानृतत्वस्यातिकष्टत्वंसूचितं तेनतवमरणेनमेदुःखंनापिपापंयथातवानृतत्वकरणेइतिसूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमंतर्व्यथोत्पादक म् ॥ ६० ॥ समेतामिलिताः तांकैकेयीं हाहाइतिशब्दःकृतोयेनतथाभूतंसर्वंपरिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिका

तदद्यनैवानघराज्यमव्ययंनसर्वकामान्वसुधांनमैथिलीम् ॥ नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा ॥ ५८ ॥ फलानिमूलानिचभ क्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच ॥ वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ॥ ५९ ॥ एवंसराजाव्यसनाभिपन्नस्तापेनदुः खेनचपीड्यमानः ॥ आलिंग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोभूमिंगतोनैवविचेष्टकिंचित् ॥ ६० ॥ देव्यःसमस्तारुरुदुःसमेतास्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीम् ॥ रुदन्सु मित्रोपिजगाममूर्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वम् ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततो निर्धूयसहसाशिरोनिःश्वस्यचासकृत् ॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच ॥ १ ॥ लोचनेकोपसंरक्तेवर्णंपूर्वोचितंजहत् ॥ कोपाभिभूतःसह सासंतापमशुभंगतः ॥ २ ॥ मनःसमीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यच ॥ कंपयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्शरैःशितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिदन्नि वचाशुभैः ॥ कैकेय्याःसर्वमर्माणिसुमंत्रःप्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयम् ॥ भर्तासर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्यच ॥ ५ ॥ नह्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते ॥ पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचांततः ॥ ६ ॥ यन्महेंद्रमिवाजय्यंदुष्प्रकंप्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमि वाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्थादशरथंभर्तारंवरदंपतिम् ॥ भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्रकोट्याविशिष्यते ॥ ८ ॥

व्येअयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंसपरिकरस्यराज्ञःपरमशोकेप्राप्तेसुमंत्रःकैकेयींप्रत्याह ततइति शिरोनिर्धूननादिकोपविकाराभिनयः कटकटाय्यकट कटाशब्दवतःकृत्वा ॥ १ ॥ कोपसंरक्ते कृत्वेतिशेषः वर्णंमुखकांतिं पूर्वोचितंपूर्वकालस्थितंराजमंत्रिणउचितंच ॥ २ ॥ दशरथस्यमनःसमीक्षमाणःकैकेयीविषयस्नेहरहितंजानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यस्यास्तवयया त्वया ॥ ५ ॥ अतोनहीति हेदेवितवातिशयेनकर्तुमशक्यंनकिंचिद्विद्यते इहसंसारे अंततःसर्वांते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारेइत्यर्थः पतिघ्नीमिति रामगमनेराजमरणस्यावश्यक त्वादितिभावः रामस्यविवासनान्राज्ञोमरणाच्चकुलघ्नीम् ॥ ६ ॥ अचलमिवदुष्प्रकंप्यं कर्मभिःक्रूरैःसंतापयसि राजानमितिशेषः ॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छाभर्तुरिच्छाविषयानुसरणम् ॥ ८ ॥

यथावयःवयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षयेराजभूतपितृक्षये राज्यानिप्राप्नुवंतिज्येष्ठक्रमेणेतियावत् तमिममनादिप्रवृत्तमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथेदशरथेजीवत्येवलोपयितुमिच्छसीतियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ विषयेदेशेतादृशंब्राह्मणवासानर्हम् अमर्यादंअतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारंकरिष्यसीत्यनेनायापिरामंनिवर्तयेतिसूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्यास्तेईदृशंघोरंवृत्तमस्तितयात्वयातदाचरंत्याहेतुभूतयापृथिवीयन्नविदृतानविदीर्णातदाश्चर्यमिवपश्यामि ॥ १४ ॥ किंच महाब्रह्मर्षिभिःसृष्टाःप्रयुक्ताः ज्वलंतःअग्निवद्भस्मकरणसमर्थाःभीमदर्शनाःभीमंफलंदृश्यतेयेषुतादृशाधिग्गितिवाग्रूपादंडाःत्वांनहिंसंति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः स्थितांकृतनिश्चयाम् अनेनसर्वेत्वांधिक्कुर्वंतीतिध्वनयति ॥ १५॥ अथान्यापदेशेनराजानंनिंदति आम्रमिति प

यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवंतिनृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तंलोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजाभवतुतेपुत्रोभरतःशास्तुमेदिनीम् ॥ वयंतत्रगमिष्यामोयत्ररामोगमिष्यति ॥ १० ॥ नचतेविषयेकश्चिद्ब्राह्मणोवस्तुमर्हति ॥ तादृशंत्वममर्यादमद्यकर्मकरिष्यसि ॥ ११ ॥ नूनंसर्वेगमिष्यामोमार्गेरामनिषेवितम् ॥ त्यक्तायाबांधवैःसर्वैर्ब्राह्मणैःसाधुभिःसदा ॥ १२ ॥ काप्रीतीराज्यलाभेनतवदेविभविष्यति ॥ तादृशंत्वममर्यादंकर्मकर्तुंचिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिवपश्यामियस्यास्तेवृत्तमीदृशम् ॥ आचरंत्यानविदृतासद्योभवतिमेदिनी ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टावाज्वलंतोभीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडानहिंसंतिरामप्रव्राजनेस्थिताम् ॥ १५ ॥ आम्रंछित्त्वाकुठारेणनिंबंपरिचरेत्तुकः ॥ यश्चैनंपयसासिंचेन्नैवास्यमधुरोभवेत् ॥ १६ ॥ आभिजात्यंहितेमन्येयथामातुस्तथैवच ॥ नहिनिंबात्स्रवेत्क्षौद्रंलोकेनिगदितंवचः ॥ १७ ॥ तवमातुरसद्ग्राहंविद्मपूर्वंयथाश्रुतम् ॥ पितुस्तेवरदःकश्चिद्ददौवरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

रिचरेत्आलवालादिकरणेनरोपयेदाम्रस्थानेतंचपुनःपयसासिंचेत् अस्यैवंनिबसेवांकुर्वतःप्रीतयेसमधुरोनभवेत् अतोदृष्टैवेदंकैकेय्यनुवर्तनंराज्ञइत्याशयः ॥ १६ ॥ इदानींकैकेय्यामर्मवचनान्यप्याह आभिजात्यमिति यथातेमातुराभिजात्यंप्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपंतथैवतेतवमन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येतिभावः तदुपपादयतिदृष्टांतेन नहीति निंबात्क्षौद्रंनस्रवेदितिवचोलोकप्रसिद्धंकिलेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुमेमातुःकथमाभिजात्यक्षतिस्तत्राह तवेति असद्ग्राहंघोरपापकर्माभिनिवेशम् पूर्ववृद्धेभ्योयथायेनप्रकारेणश्रुतंतथासंप्रतिविद्मस्मराम तदेवाह पितुरित्यादि कश्चिदृषिः ॥ १८ ॥

तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानांव्यक्ताव्यक्तवाचांरुतंशब्दंतद्बोध्यमर्थंसंजज्ञेजानातिस्म तेनसर्वभूतरुतज्ञत्वेनतिर्यग्गतानांतिर्यक्स्रोतसांपशुपक्ष्यादीनांवचोविदितंज्ञातार्थंभवति ॥ १९ ॥ ततस्तत
एवहेतोःशयनेशयानस्यतेपितुःभूरिवर्चसः सुवर्णकांतिर्जृंभस्यजृंभाख्यस्यपक्षिणोभावोऽभिप्रायःविरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः अथसतेपितातत्रशयनेशयानएवतद्भावपरिज्ञानजसंतोषेणबहुधा
द्विविधंबहुप्रकारेणचाहसत ॥ २० ॥ तत्रशयनेशयानातेजननीमामयंहसतीतिक्रुद्धासतीमृत्युरूपंपाशमिच्छंतीहेनृपतेतेहासंहासकारणंज्ञातुमिच्छामीतितिपितरमब्रवीत् वरंतेइतिपाठे तेजन
नीमामयंहसतीतिबुद्ध्याक्रुद्धाभवत् ततोराज्ञात्वद्विषयोयंनहासःकिंतुवरबलान्मेसर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्तिअतःकिंचिज्जंतुविदिततद्भावोऽहासिषमित्युक्तेतद्वरस्वरूपंतद्दातारंचजिज्ञासामीत्यर्थः
॥ २१ ॥ हासंतत्कारणम् वरमितिपाठेतद्दातारम् ॥ २२ ॥ सर्वथाशंसजीवत्वामावाम्रियस्वचातस्मिन्नवगतेइतःपरंमांकदापिनहसिष्यसि त्वत्कर्तृकमत्कर्मकभाविहासाभावंनिश्चेष्यामीत्यर्थः

सर्वभूतरुतंतस्मात्संजज्ञेवसुधाधिपः॥ तेनतिर्यग्गतानांचभूतानांविदितंवचः॥ १९ ॥ ततोजृंभस्यशयनेविरुताद्भूरिवर्चसः॥ पितुस्तेविदितोभा
वःसतत्रबहुधाहसत्॥ २० ॥ तत्रतेजननीक्रुद्धामृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासंतेनृपतेसौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत्॥ २१ ॥ नृपश्चोवाचतांदेवींहासं
शंसामितेयदि॥ ततोमेमरणंसद्योभविष्यतिनसंशयः॥ २२॥मातातेपितरंदेवीपुनःकेकयमब्रवीत्॥शंसमेजीववामावानमांत्वंप्रहसिष्यसि॥ २३॥
प्रिययाचतथोक्तःसकेकयःपृथिवीपतिः॥ तस्मैतंवरदायार्थंकथयामासतत्त्वतः॥ २४ ॥ ततःसवरदःसाधूराजानंप्रत्यभाषत॥ म्रियतांध्वंसतांवेयं
माशंसीस्त्वंमहीपते॥ २५॥ सतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रसन्नमनसोनृपः॥ मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत्॥ २६॥ तथात्वमपिराजानंदुर्जनाचरिते
पथि॥ असद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनी॥ २७॥ सत्यश्चात्रप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा॥ पितॄन्समनुजायंतेनरामातरमंगनाः॥ २८ ॥ नै
वंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः॥ भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ तस्मैवरदायकऋषयेतमर्थंकथननिर्बंधरूपंकथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततःसाधुःसवरदःप्रत्यभाषत ध्वंसतांवास्वपित्रादिसमीपंगच्छतुवा माकृथाइतिपाठेअस्यावचइतिशेषः
॥ २५ ॥ निरस्यभद्रेत्वमितोगच्छेतितेमातरंपरित्यज्य ॥ २६ ॥ तथात्वमपिदुर्जनाचरितेपथिस्थितेतिशेषः अतइमंराजानंमोहान्मोहमुत्पाद्यअसद्ग्राहंअसत्कार्यग्राहकंकुरुषे ॥ २७ ॥ क
न्यानांमातृतुल्यत्वंन्यायप्राप्तमित्याह सत्यमिति मामाम् नराःपुत्ररूपाःसमनुजायंतेपितृस्वभावानुवर्तिनोजायंते ॥ २८ ॥ नैवंभवमातृवन्माभव यद्वसुधाधिपआहतद्गृहाणरामाभिषेकरूपंव
चःनेयेतिपाठेविधेयाभवेत्यर्थः भर्तुरिच्छांतद्विषयंउपास्यतदनुवर्तिनीभूत्वास्यजनस्यास्मदादेर्गतिःशरणंभव ॥ २९ ॥

साधयिष्यसिगमिष्यसि ॥ ३४ ॥ मत्प्रियार्थंममपरलोकहितार्थं ॥ ३५ ॥ तदेवदर्शयति नचेत्यादि छन्नयागूढक्रूराभिप्रायया चलितोस्मिभ्रंशितोस्मित्वदभिषेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पया गस्मच्छन्नाग्नितुल्यया ॥ ३६ ॥ वंचनासामान्येनप्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपायामेलब्धायतोऽनयावृत्तसादिन्याकुलोचितचारित्रनाशिन्याऽभिप्रचोदितोस्मि एवमितिशेषः अतोयावंचनामयालब्धातांनिस्तर्तुमिच्छसीतियावत् ॥३७॥ एतदाश्चर्यतमंन अपानृतकथंअपगतानृतवचनं एतच्चनाश्चर्यं यतोज्येष्ठोगुणैर्वयसाचसुतोसि ॥ ३८ ॥

मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीम् ॥ तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकाल्येसाधयिष्यसि ॥ ३४ ॥ दुष्करंक्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रिय ॥ त्वयाहिमत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितम् ॥३५॥ नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघव ॥ छन्नयाचलितस्त्वस्मिस्त्रियाभस्माग्निकल्पया ॥३६॥ वंचनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि ॥ अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वंज्येष्ठःसुतोमम ॥ अपानृतकथंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्तस्यभाषितम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ प्राप्स्यामियानद्यगुणान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकामैरहंवृणे ॥ ४० ॥ इयंसराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला ॥ मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृताबुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति ॥ यस्तुयुद्धेवरोदत्तःकैकेय्यैवरदत्वया ॥ ४२ ॥ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव ॥ अहंनिदेशंभवतोयथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैःसह ॥ माविमर्शोवसुमतीभरतायप्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

आर्तस्यपितुर्भाषितंश्रुत्वाएकाहदर्शनेनापीत्युक्तरूपं दीनःकैकेय्याअद्यगच्छेतिनियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात्तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्याप्राप्तशोकइव ॥ ३९ ॥ तर्पितःसर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह प्राप्स्यामीति गुणान्स्पृष्टान्नादीन् अतःसर्वकामैःसर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणंइतोगमनमेववृणेइत्यर्थः यद्वाऽद्यप्रयाणेसतीमान्गुणान्प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्राप्स्यामि श्वोगमनेकस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्मएव अतःसर्वकामैरित्यादिप्राग्वदेव ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अद्यवनवासकृतानदर्थाबुद्धिर्नचलिष्यति अतोगमनानुज्ञामेवकुर्वित्याशयः अतिदानशूरस्यभवतोऽनुचितमप्येतदित्याह यइति ॥ ४२ ॥ निखिलेनअद्यैवमत्प्रस्थापनात् निदेशंशासनम् ॥ ४३ ॥ वनचरैस्तपस्विभिः माविमर्शःभरतायराज्यदानेमास्तुसंदेहः सर्वथातस्मैवसुमतीदीयताम् ॥ ४४ ॥

वनंप्रतिप्रस्थितंमांसीताचान्वेतुंगच्छत्विति लक्ष्मणंचप्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः ननुलक्ष्मणसीतयोःकुतोवनवासकष्टप्राप्तिर्नह्यसौवरनिर्बंधस्तयोरतआह कारणैरिति हेतुभिः तथ्यैःव्यवहारदश
यासत्यैः नचेच्छतः इहस्थातुमितिशेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिअनुज्ञांदेहि प्रजापतिर्ब्रह्माआत्मजान्सनकादीन्तपांसिचरितुमुद्युक्तान्यथानुज्ञांदत्तवांस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥ वनवासायजगती
पतेःस्वस्यानुज्ञामनुमतिप्रतीक्षमाणंप्रार्थयमानं अव्ययक्लेशनोपिविषादरहितंराघवंप्रेक्ष्यउवाच ॥ २५ ॥ हेराघवयतोहंकैकेय्यावरदानेनमोहितोनिरन्तरतयाशोकपरवशोजातोऽतोराज्यानर्हः
अतोमांनिगृह्यबद्धाऽयोध्यायांत्वमेवस्वभुजवैभवेनराजाभव प्रवृत्तमभिषेकंसमापयेतियावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायपतिर्भवतु अतःपरमप्यनेककालंराजाभवेत्यर्थः त्वयायो

लक्ष्मणंचानुजानीहिसीताचान्वेतुमांवनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौनचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिसर्वान्नःशोकमुत्सृज्यमानद ॥ लक्ष्म
णंमांचसीतांचप्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः ॥ उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासायराघवम् ॥ २५ ॥ अहंराघव
कैकेय्यावरदानेनमोहितः ॥ अयोध्यायांत्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमाम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्मभृतांवरः ॥ प्रत्युवाचांजलिंकृत्वापि
तरंवाक्यकोविदः ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमेराज्यस्यकांक्षिता ॥ २८ ॥ नवपंचचवर्षाणिवनवासेवि
हृत्यते ॥ पुनःपादौग्रहीष्यामिप्रतिज्ञांतेनराधिप ॥ २९ ॥ रुदन्नार्तःप्रियंपुत्रंसत्यपाशेनसंयुतः ॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ॥ ३० ॥
श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच ॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव ॥ सन्निवर्तयितुंबुद्धिः
शक्यतेरघुनंदन ॥ ३२ ॥ अद्यत्विदानींरजनींपुत्रमागच्छसर्वथा ॥ एकाहंदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥

वरोदत्तस्तमनृतंकर्तुमहंनयोग्यस्त्वनरकपातप्रसंगादतोहमरण्येवत्स्यामि मेराज्यस्यकांक्षिताइच्छान ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञांतेप्रतिज्ञासमाप्तौतेपादौग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ कैकेय्याअद्यैवग
मनमनुमन्यस्वेतिमिथोरहसिचोद्यमानः ॥ ३० ॥ श्रेयसेपरलोकहिताय वृद्धयेइहलोकेऽभ्युदयाय अरिष्टंपापदुःखभिन्नंपुण्यंसुखंचतेऽस्तु अव्यग्रःसन् अकुतोभयंपंथानं गच्छस्वेत्यार्षम् ॥ ३१ ॥
सत्यात्मनःसत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमनसःधर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥ प्रातरेवकैकेय्याप्रस्थितस्यमात्राद्यनुनयदानादिनाआचतुर्थप्रहरंव्यापृतस्यतुर्ययामेराजानुमत्यर्थमाग
तस्यराज्ञातत्कालसमीपमेवप्रवत्स्यमानरजनीसहवासःप्रार्थ्यते अद्येत्यादि इदानीमितिसमीपलक्षकं रजनीमावससर्वथामागच्छ किमर्थंतत्राह चरामित्वयासहभोक्ष्यामि ॥ ३३ ॥

सदशरथः निष्पंकोनिष्पापः निष्पंदइतिपाठेनिश्चलइत्यर्थः ॥ ९ ॥ इहमद्वेश्मनियेकेचिन्मामकादाराःस्त्रियःसंतितान्दारानिहानय ॥ १० ॥ अतीत्यअतिवेगेनप्राप्यह्वयतिआह्वयति वोयुष्मा
कंराजाअवैधव्यदत्वात् ननुप्रजानांतासांदुःखदत्वात् आगम्यतामितिपदम् ॥ ११ ॥ प्रचक्रमुःगन्तुंतिस्म तद्भवनंतस्यराज्ञोभवनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशताएकदेशिसमासः सप्तशतस्यार्धसं
ख्यायासांताइत्यर्थः अर्शआद्यजतः अतएवायेवक्ष्यतित्रयःशतशतार्धाहीति ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेतिशेषः कौसल्यांपरिवार्येत्यनेनप्राग्लक्ष्मणोक्तंतस्याःसर्वप्र

सत्यवाक्योधर्मात्मागांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाशइवनिष्पंकोनरेंद्रःप्रत्युवाचतम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः ॥ दारैःपरि
वृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिराघवम् ॥ १० ॥ सोंतःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् ॥ आर्योह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ताः
स्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणनृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवनंभर्तुराज्ञायशासनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यांपरिवार्याथ
शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥ आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः ॥ उवाचराजातंसूतंसुमंत्रानयमेसुतम् ॥ १४ ॥ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथि
लींतथा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णंसकाशंजगतीपतेः ॥ १५ ॥ सराजापुत्रमायांतंदृष्ट्वाचारात्कृतांजलिम् ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तःस्त्रीजनसंवृतः
॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राववेगेनरामंदृष्ट्वाविशांपतिः ॥ तमसंप्राप्यदुःखार्तःपपातभुविमूर्छितः ॥ १७ ॥ तंरामोऽभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ विसं
ज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिंतथा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि ॥ हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तंपरिष्वज्यबा
हुभ्यांतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ पर्यंकेसीतयासार्धंरुदंतःसमवेशयन् ॥ २० ॥ अथरामोमुहूर्तस्यलब्धसंज्ञंमहीपतिम् ॥ उवाचप्रांजलिर्बाष्पशोका
र्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः ॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमाम् ॥ २२ ॥

र्थीत्वंव्यनितम् ॥ १३ ॥ समवेक्ष्यदारानितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आराद्दूरतः उत्पपातआलिंगनार्थम् ॥ १६ ॥ तंआलिलिंगिषितंरामंअप्राप्यमध्येएवदुःखितःपपात ॥ १७ ॥ अभ्यपतदभ्यागत
वान् विसंज्ञमिवविसंज्ञमेव ॥ १८ ॥ भूषणध्वनिमिश्रितःउरःशिरस्ताडनादिनाचंचलतरभूषणध्वनिमिलितः मूर्छितइतिपाठेपिसएवार्थः व्याप्तइत्यर्थोवा ॥ १९ ॥ तौसीतयासार्धंतंराजा
नंबाहुभ्यांपरिष्वज्ययथापीडानभवतितथालिंगितमुत्थाप्यपर्यंकेसमवेशयन्स्थापितवंतः ॥ २० ॥ मुहूर्तस्य संबंधसामान्येषष्ठी मुहूर्तेनलब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलेनमांपश्यसौम्येनच
क्षुषामामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नविचक्रेनविकारंप्रापतम् ॥ २६ ॥ पुनःतद्वार्ताश्रवणानंतरमपि मातुःकैकेय्याः ॥ २७॥ २८ ॥ आर्तंखिन्नम् अभिजनंदेशम् तत्स्थजनमितियावत् प्रतीक्षमाणःपश्यन्नपि निर्देशमाज्ञाम्
॥ २९ ॥ तत्पूर्वंसःस्याकारणार्थागमनकालःपूर्वोयस्यार्तरूपत्ववनस्तादृशम् तदारभ्यार्तरूपमितियावत् सुमंत्रंप्रेक्ष्यप्रतिहारणार्थंस्वागमननिवेदनार्थंव्यतिष्ठनद्वार्यैवेतिशेषः ॥ ३० ॥ तदेवसुमं
त्रमाह पितुरिति ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥५४॥ निरुदरइतिपाठे तनुमध्य

इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः॥ शुश्रावराघवःश्रुत्वानविचक्रेऽस्यमानसम्॥ २६॥ सतुवेश्मपुनर्मातुःकैलासशिखरप्रभम्॥ अभिच
क्रामधर्मात्मामत्तमातंगविक्रमः॥ २७॥ विनीतवीरपुरुषंप्रविश्यतुनृपालयम्॥ ददर्शावस्थितंदीनंसुमंत्रमविदूरतः॥ २८॥ प्रतीक्षमाणोभिज
नंतदार्तमनार्तरूपःप्रहसन्निवाथ॥ जगामरामःपितरंदिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः॥ २९॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतोमहात्मारामोगमिष्यन्वनमार्त
रूपम्॥ व्यतिष्ठतप्रेक्ष्यतदासुमंत्रंपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थं॥ ३०॥ पितुर्निदेशेनतुधर्मवत्सलोवनप्रवेशेकृतबुद्धिनिश्चयः॥ सराघवःप्रेक्ष्यसुमंत्र
मब्रवीन्निवेदयस्वागमनंनृपायमे॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०अ०त्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ ३३॥ ॥५४॥ ॥ ततःकमलप
त्राक्षःश्यामोनिरुपमोमहान्॥ उवाचरामस्तंसूतंपितुराख्याहिमामिति॥ १॥ सरामप्रेषितःक्षिप्रंसंतापकलुषेंद्रियम्॥ प्रविश्यनृपतिंसूतोनिःश्वसं
तंददर्शह॥ २॥ उपरक्तमिवादित्यंभस्मच्छन्नमिवानलम्॥ तटाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं॥ ३॥ आबोध्यचमहाप्राज्ञःपरमाकुलचेतनम्॥
राममेवानुशोचंतंसूतःप्रांजलिरब्रवीत्॥ ४॥ तंवर्धयित्वाराजानंपूर्वंसूतोजयाशिषा॥ भयविक्लवयावाचामंदयाश्लक्ष्णयाब्रवीत्॥ ५॥ अयंसपु
रुषव्याघ्रोद्वारितिष्ठतितेसुतः॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वासर्वंचैवोपजीविनाम्॥ ६॥ सत्वांपश्यतुभद्रंतेरामःसत्यपराक्रमः॥ सर्वान्सुहृदआपृच्छ्यत्वां
हीदानींदिदृक्षते॥ ७॥ गमिष्यतिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते॥ वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः॥ ८॥

इत्यर्थः श्यामःश्यामवर्णस्तरुणश्च अत्रकवेरपिकरुणारसमग्नत्वेनवर्णितस्यैवपुनःपुनःकथनमदोषाय ॥ १ ॥ २ ॥ उपरक्तंराहुग्रस्तम् पुनरपश्यदितिवाल्मीकेःप्रयोगोवर्णनीयमयीभावेनत
स्यापिशोकग्रस्तत्वात् ॥ ३ ॥ आबोध्यमहाराजइतिसंबोध्य राममेवउद्दिश्यशोचंतम् ॥ ४ ॥ वर्धयित्वासंपूज्य भयविक्लवयारामोवनप्रयाणोद्युक्तइतीदंपरमनिष्टंकथंराज्ञेवदिष्यामीतिभये
नविक्लवयाकातरया अश्लक्ष्णयेतिच्छेदः ॥ ५ ॥ उपजीविनांचतेभ्यश्चदत्वा सर्वंधनंदत्वेत्यनेनसर्वथातिष्ठासाभावोध्वन्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

व्यंजनार्थंदधिघृतार्थं उपाकुरुदेहि मेखलीनांब्रह्मचारिणां दीर्घआर्षः समुपस्थितः विवाहार्थमितिशेषः ॥ २१ ॥ सहस्रंगवांनिष्काणांवा नोस्माकमंबाकौसल्यायथाममदक्षिणांमयातदा श्रितब्रह्मचारिवर्गस्यदापितांनंदेत्तथातानर्चयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाष्पगलान्बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥ उपजीवनंजीवनसाधनम् ॥ २५ ॥ एकैकंप्रत्येकं यावन्ममागमनमशून्यंकार्यंपर्या येणैकशःस्थित्वापूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कृपणेभ्यःदीनेभ्यःतत्रगार्ग्यःगर्गगोत्रः ॥ २९ ॥ क्षतेनखननेनवृत्तिर्जीविकायस्यक्षीणवृत्तिरितिवा उंछवृत्तिरितिपाठांतरं

व्यंजनार्थंचसौमित्रेगोसहस्रमुपाकुरु ॥ मेखलीनांमहासंघःकौसल्यांसमुपस्थितः ॥ २१ ॥ तेषांसहस्रंसौमित्रेप्रत्येकंसंप्रदापय ॥ अंबायथानो नंदेच्चकौसल्याममदक्षिणाम् ॥ २२ ॥ तथाद्विजातींस्तान्सर्वान्लक्ष्मणार्चयसर्वशः ॥ ततःपुरुषशार्दूलस्तद्धनंलक्ष्मणःस्वयम् ॥ २३ ॥ यथोक्तंब्राह्म णेंद्राणामददाद्धनदोयथा ॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥ सप्रदायबहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ लक्ष्मणस्यचयद्वेश्मगृहं चयदिदंमम ॥ २५ ॥ अशून्यंकार्यमेकैकंयावदागमनंमम ॥ इत्युक्त्वादुःखितंसर्वंजनंतमुपजीविनम् ॥ २६ ॥ उवाचेदंधनाध्यक्षंधनमानीयतांम म ॥ ततोस्यधनमाजह्रुःसर्वएवोपजीविनः ॥ २७ ॥ सराशिःसुमहांस्तत्रदर्शनीयोह्यदृश्यत ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनंसहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ द्विजे भ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योह्यदापयत् ॥ तत्रासीत्पिंगलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः ॥ २९ ॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दाललांगली ॥ तंवृद्धंतरुणी भार्याबालानादायदारकान् ॥ ३० ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंस्त्रीणांभर्ताहिदेवता ॥ अपास्यफालंकुद्दालंकुरुष्ववचनंमम ॥ ३१ ॥ रामंदर्शयधर्मज्ञंय दिकिंचिदवाप्स्यसे ॥ सभार्यायावचःश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छदाम् ॥ ३२ ॥ सप्रातिष्ठतपंथानंयत्ररामनिवेशनम् ॥ भृग्वंगिरःसमंदीप्त्यात्रिज टंजनसंसदि ॥ ३३ ॥ आपंचमायाःकक्ष्यायानैतंकश्चिदवारयत् ॥ सराममासाद्यतदात्रिजटोवाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

फालंहलावयवविशेषस्तत्सदृशंखननार्थंलोहमयमत्रविवक्षितंकुद्दालकंखननसाधनं लांगलंहलाकारोदंडःफलापाकर्षणार्थः दारकाःपुत्राः ॥ ३० ॥ स्त्रीणांभर्ताहिदेवतेतिपाठेयद्यपिदेव तात्वादाज्ञानर्हस्तथापिप्रीत्यामद्वचनंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यदीत्यस्यदर्शयसितदासर्वथेतिशेषः दुश्छदांअतिजीर्णत्वादाच्छादनायोग्याम् ॥ ३२ ॥ यत्ररामनिवेशनं यस्मिन्पथ्याश्रितेरामनि वेशनंप्राप्यतेतंपंथानमास्थायप्रातिष्ठत दीप्त्याब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षस्वमां मयिकृपांकुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ परिहाससमन्वितंक्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितं अस्त्येकमितिपाठेतावदेवशिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमितिपाठेगवामसंख्यातानांमध्येएक मपिसहस्रंमयानविश्राणितंदत्तमतोत्रैवस्थित्वादंडेनयावद्गवाकीर्णयावंतंदेशंपरिक्षिपसिपरिगृह्णासितावत्तावद्देशावस्थितागाअवाप्स्यसे ब्राह्मणस्यगोग्रहणचापलकौतुकदर्शनार्थमेतद्भगवद्व चनं संभ्रांतस्त्वरितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सर्वप्राणेनसर्वबलेन आविद्ध्यभ्रामयित्वा वेगतःवेगेन सदंडस्तस्यकराच्च्युतःसरयूपारंतीर्त्वाऽतिक्रम्योक्षाणसन्निधौउक्षणांवृषभाणांसन्निधिर्यत्र आर्षआ नङ् तादृशेगोव्रजेपपात आतस्मात्सरयूतटात्परपारस्थसरयूमभिव्याप्ययागावःस्थितास्ताआनयामास त्रिजटाश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अयंदंडपरिक्षेपवचन

निर्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्रमहाबल॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति ॥ ३५॥ तमुवाचततोरामःपरिहाससमन्वितम्॥ गवांसहस्रमप्ये कंनचविश्राणितंमया॥ ३६॥ परिक्षिपसिदंडेनयावत्तावदवाप्स्यसे॥ सशाटींपरितःकट्यांसंभ्रांतःपरिवेष्ट्यताम्॥ ३७॥ आविद्ध्यदंडंचिक्षेपस र्वप्राणेनवेगतः॥ सतीर्त्वासरयूपारंदंडस्तस्यकराच्च्युतः॥३८॥ गोव्रजेबहुसाहस्रेपपातोक्षाणसन्निधौ॥ तंपरिष्वज्यधर्मात्माआवाप्यसरयूतटात् ॥३९॥ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति॥ उवाचचतदारामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन्॥४०॥ मन्युर्नखलुकर्तव्यःपरिहासोह्ययंमम॥ ४१॥ इदंहितेजस्तवयद्दुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया॥ इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यसि॥४२॥ ब्रवीमिसत्येननतेस्मयं त्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात्॥ भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितंचैवयशस्करंभवेत्॥ ४३॥ ततःसभार्यस्त्रिजटोमहामुनिर्गवामनीकंप्र तिगृह्यमोदितः॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः॥ ४४॥

रूपःपरिहासएवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदंहीति इदंदूरपरिक्षेपजनकंतेजःशक्तिस्तवदुद्धस्यापियत्तदेवजिज्ञासितुंज्ञातुं स्वार्थेसन्आर्षः इच्छताइममर्थंदंडप्रक्षेपरूपमर्थंभवान्प्रचोदितोसि अपरंगो भ्योन्यदपिकिंचिद्बहुमूल्यमपिवस्तुवरीतुंव्यवस्यसिचेत्तदपिवृणीष्व ॥ ४२ ॥ इदमुपचारमात्रमितिनमंतव्यमित्याह ब्रवीमिति यंत्रणासंकोचः हियतःममयद्यद्धनंतद्विप्रकारणात्विप्रप्रयो जनसंपादनार्थंकथंतथात्वमतआह भवत्सुविप्रेषुसम्यग्यथाशास्त्रंप्रतिपादनेनदानेनतत्फलरूपेणहेतुनादानरूपफलार्थंमयार्जितंधनंमेयशस्करंभवेत्नतुभूमिनिक्षेपफलकम् ॥ ४३ ॥ मोदितः संजातमोदः यशआदीनांउपबृंहिणीर्विवर्धनीर्महात्मनोरामस्यतदाआशिषःप्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥

धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिराद्यथार्हंकृतैःसंमानवचोभिःसुहृज्जनीयैःप्रचोदितःप्रेरितःप्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥ सुहृद्भृत्यजनःतद्युक्तः अर्शआद्यजंतमेतत् दरिद्रःसन्भिक्षाचरणकर्ता संभ्रमआदरः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दत्वेति ॥ १ ॥ आयुधेइतिजात्यभिप्रायेण सीतयालंकृतेपूजार्थचंदनादिभिः ॥ २ ॥ विमानशिखराणिसप्तभूमिकगृहाग्रभागाः प्रासादस्त्रिभूमिकः हर्म्यंराजगृहम् उदासीनःअरक्षितृत्वेननिरुत्सुकः व्यलोकयत् राममि

सचापिरामःप्रतिपूर्णपौरुषोमहाधनंधर्मबलैरुपार्जितम् ॥ नियोजयामाससुहृज्जनेचिराद्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ॥ ४५ ॥ द्विजःसुहृद्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवेत् ॥ नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दत्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु ॥ जग्मतुःपितरंद्रष्टुंसीतयासहराघवौ ॥ १ ॥ ततोगृहीतेप्रेष्याभ्यामशोभेतांतदायुधे ॥ मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते ॥ २ ॥ ततःप्रासादहर्म्याणिविमानशिखराणिच ॥ अभिरुह्यजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत् ॥ ३ ॥ नहिरथ्याःसुशक्यंतेगंतुंबहुजनाकुलाः ॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादाद्दीनाःपश्यंतिराघवम् ॥ ४ ॥ पदातिसानुजंदृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा ॥ ऊचुर्बहुजनावाचःशोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यंयांतमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत् ॥ तमेकंसीतयासार्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामानांचाकरोमहान् ॥ नेच्छत्येवानृतंकर्तुंवचनंधर्मगौरवात् ॥ ७ ॥ यानशक्यापुराद्रष्टुंभूतैराकाशगैरपि ॥ तामद्यसीतांपश्यंतिराजमार्गगताजनाः ॥ ८ ॥ अंगरागोचितांसीतांरक्तचंदनसेविनीं ॥ वर्षमुष्णंचशीतंचनेष्यत्याशुविवर्णताम् ॥ ९ ॥ अद्यनूनंदशरथःसत्त्वमाविश्यभाषते ॥ नहिराजाप्रियंपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापिपुत्रस्यकथंस्याद्विनिवासनम् ॥ किंपुनर्यस्यलोकोयंजितोवृत्तेनकेवलम् ॥ ११ ॥

तिशेषः ॥ ३ ॥ यतोबहुजनाकुलत्वाद्रथ्यागंतुंनसुखेनशक्यंतेतस्मात्प्रासादमारुह्यप्रासादात्तत्रप्रासादेसंस्थाय ॥ ४ ॥ दीनत्वेहेतुमाह पदातिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ रसज्ञः सुखज्ञः कामानांभोग्यवस्तूनाम् वचनंपितृवचनम् ॥ ७ ॥ भूतैःप्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थंराजसन्निधौगमनसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्त्वंपिशाचम् राजास्वस्वभावेवर्तमानःहियतःनपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ तदेवाह निर्गुणस्यापीति वृत्तेनचरित्रेण तस्मात्पिशाचग्रस्तएवेतिभावः ॥ ११ ॥

आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशोदया श्रुतंअनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्राध्ययनम् शीलंसत्स्वभावः दमोबाह्येंद्रियनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः ॥१२॥ तस्मात्तस्यषड्गुणवत्त्वात् उपघातःपीडनम् पाठांतरे पिसएवार्थः ॥१३॥ जगत्पालकत्वादपितस्योपघातेनजगत्पीडितमित्याह पीडयेति पुष्पफलोपगःपुष्पफलसहितः मूलस्येवेत्यनेनसर्वजगदधिष्ठानत्वमस्यसूचितम् ॥१४॥ मनुष्याणामित्युपल क्षणंप्राणिमात्रस्यवस्तुमात्रस्यच धर्मएवांतःसारोयस्यसः ॥१५॥ सपत्न्यःपत्नीसहिताः तेरामोपघातमसहंतोवयम् येनमार्गेण ॥ १६ ॥ एकदुःखसुखाःसमानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥ समुद्धृतनि

आनृशंस्यमनुक्रोशःश्रुतंशीलंदमःशमः॥ राघवंशोभयंत्येतेषड्गुणाःपुरुषर्षभम्॥१२॥ तस्मात्तस्योपघातेनप्रजाःपरमपीडिताः॥ औदकानीवसत्त्वानिग्रीष्मेसलिलसंक्षयात्॥१३॥ पीडयापीडितंसर्वंजगदस्यजगत्पतेः॥ मूलस्येवोपघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः॥१४॥ मूलंह्येषमनुष्याणांधर्मसारोमहाद्युतिः॥ पुष्पंफलंचपत्रंचशाखाश्चास्येतरेजनाः॥१५॥ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसपत्न्यःसहबांधवाः॥ गच्छंतमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघवः॥१६॥ उद्यानानिपरित्यज्यक्षेत्राणिचगृहाणिच॥ एकदुःखसुखारामममनुगच्छामधार्मिकम्॥१७॥ समुद्धृतनिधानानिपरिध्वस्ताजिराणिच॥ उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः॥ मूषकैःपरिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानिच॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच॥ प्रणष्टबलिकर्मेज्यामंत्रहोमजपानिच॥२०॥ दुष्कालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवंतिच॥ अस्मत्त्यक्तानिकैकेयीवेश्मानिप्रतिपद्यताम्॥ २१ ॥ वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवः॥ अस्माभिश्चपरित्यक्तंपुरंसंपद्यतांवनम्॥ २२ ॥ बिलानिदंष्ट्रिणःसर्वेसानूनिमृगपक्षिणः॥ त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीतागजाःसिंहावनान्यपि॥२३॥ अस्मत्त्यक्तंप्रपद्यंतुसेव्यमानंत्यजंतुच॥ तृणमांसफलादानंदेशंव्यालमृगद्विजम्॥ २४ ॥ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबांधवैः॥ राघवेणवयंसर्वेवनेवत्स्यामनिर्वृताः॥ २५ ॥

धानत्वादिधर्मकाणिगृहाणिकैकेयीप्रतिपद्यतामित्यन्वयः निधानानिनिक्षेपाः अजिरमंगणंपरिध्वस्तंमार्जनादिरहितंयेषु धनंगवादिअनिक्षिप्तंभूषणादिचउपात्तंगृहीतंयेभ्योऽतएवहृतसाराणि ॥ १८ ॥ उद्बिलैःउद्भिन्नबिलैः ॥ १९ ॥ अपेतोदकत्वादिनामनुष्यराहित्यंसूच्यते ॥ २० ॥ दुष्कालोराजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥ येनवनेनहेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रिणःसर्पाः मृगपक्षिणोगिरिस्थाः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तंपुरमितिशेषः सेव्यमानंअस्माभिःसेव्यमानंवनमित्यर्थः कर्तारोत्रपूर्वोक्तादंष्ट्र्यादयः तृणमांसफलानामादानंयस्मात्तम् व्यालमृगद्विजंतद्वंतम् अर्शआद्यच् तादृशंदेशमिमंकैकेयीप्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

हेमसूत्रंउरोभूषणविशेषः हारयसेवकद्वाराप्रापय रशनाकांची सामदनुगामिनीसखीतवभार्यायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ तुभ्यंभार्यायैच गच्छती नुमभावआर्षः ॥ ८ ॥ त्वयित्वद्गृहेप्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकंप्रापयितुं ॥ ९ ॥ शत्रुंजयोनामतथाप्रसिद्धंयंगजंमातुलोममददौतंगजंतेददामि निष्कसहस्रेणस्वनामांकितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मात्रिदशेश्वरमिवनियोक्तृनि योज्ययोःपरापरप्रभुत्वेदृष्टांतः ॥ १२ ॥ कौशिकोविश्वामित्रः आहूयार्चय अनंतरंरत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तैत्तिरीयाणांतैत्तिरीयशाखाध्येतॄणामाचार्यः योद्विजःकौसल्यामाशीर्भिःप

हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय ॥ रशनांचाथसासीतादातुमिच्छतितेसखी ॥ ७ ॥ अंगदानिचचित्राणिकेयूराणिशुभानिच ॥ प्रयच्छतिसखी तुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनम् ॥ ८ ॥ पर्यंकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितम् ॥ तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि ॥ ९ ॥ नागःशत्रुंजयोनाममातुलो यंददौमम ॥ तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजपुंगव ॥ १० ॥ इत्युक्तःसतुरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत् ॥ रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषःशिवाः ॥ ११ ॥ अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियरामःप्रियंवदम् ॥ सौमित्रिंतमुवाचेदंब्रह्मेवत्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥ अगस्त्यंकौशिकंचैवतावुभौब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूय सौमित्रेरत्नैःसस्यमिवांबुभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्वमहाबाहोगोसहस्रेणराघव ॥ सुवर्णरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः ॥ १४ ॥ कौसल्यांचयआशीर्भि र्भक्तःपर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्चवेदवित् ॥ १५ ॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय ॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्तुष्यतिस द्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथश्चार्यःसचिवःसुचिरोषितः ॥ तोषयैनंमहार्हैश्चरत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांदशशतेनच ॥ येचमे कठकालापाबहवोदंडमाणवाः ॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वंतिकिंचन ॥ अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः ॥ १९ ॥ तेषामशी तियानानिरत्नपूर्णानिदापय ॥ शालिवाहसहस्रंचद्वेशतेभद्रकांस्तथा ॥ २० ॥

र्युपतिष्ठतिसेवते अभिरूपःश्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥ यावत्तुयावताधनेनतुष्यतितावद्दापय कौशेयानिकृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥ चित्ररथनामासुमंत्रादन्यःसूतः सुचिरोषितःचिरकालवृद्धः ...काअजादयोयज्ञपशवोमहिष्यादयश्च कठकालापाःकठकालापसंबंधिशाखाध्यायिनः दंडमाणवादंडप्रधानामाणवाउपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥ अन्यद्व्रतोपवासादि चेहत्वसामीत्याशयः ॥ १ ... ...कामाः तेषांदानयोग्यत्वायाह महतामिति तपोहिस्वाध्यायइतिश्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेनमहतांसंमताः ॥ १९ ॥ यानानिउष्ट्राः शालीन्वहंतीतितादृशबली ...रूपान्व्यंजनार्हान्दापय ॥ २० ॥

नमकांक्षितेमदभीष्टप्रयोजननिमित्तंसंपादनोचितकालेआगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इहमत्समीपे गुरुषुदृढभक्त्योपेताः एतेनपूर्णविद्य
आत्तशंस्यमहिमा अनुकोशोद्या वसिष्ठपुत्रंसुयज्ञमानयेत्यनेनमूलप्रमोदंशरथस्यवसिष्ठःपुरोहितस्तत्पुत्रस्यतत्पुत्रइतिन्यायेनसुयज्ञस्यविशिष्यानयननियोगः अस्यैवगृहेआयुधस्थापनमि
पिसएवार्थः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ अग्न्यगारंअग्निहो

समुत्सृज्जनमामंत्र्यवनवासायनिश्चितः॥इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राहायुधमुत्तमम्॥३२॥तद्दिव्यंराजशार्दूलःसत्कृतंमाल्यभूषितम्॥रामायदर्शया
माससौमित्रिःसर्वमायुधम्॥३३॥तमुवाचात्मवान्रामःप्रीत्यालक्ष्मणमागतम्॥कालेत्वमागतःसौम्यकांक्षितेममलक्ष्मण॥३४॥अहंप्रदातु
मिच्छामियदिदंमामकंधनम्॥ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप॥३५॥वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः॥तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचो
पजीविनाम्॥३६॥वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यत्वमानयाशुप्रवरंद्विजानाम्॥अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानपरान्द्विजातीन्॥३७॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकत्रिंशःसर्गः॥३१॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ततःशासनमाज्ञा
यभ्रातुःप्रियकरंहितम्॥गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनम्॥१॥तंविप्रमग्न्यगारस्थंवंदित्वालक्ष्मणोब्रवीत्॥सखेभ्यागच्छपश्यत्वंवेश्मदु
ष्करकारिणः॥२॥ततःसंध्यामुपास्थायगत्वासौमित्रिणासह॥ऋद्धंसप्राविशल्लक्ष्म्यारम्यंरामनिवेशनम्॥३॥तमागतंवेदविदंप्रांजलिःसीतया
सह॥सुयज्ञमभिचक्रामराघवोग्निमिवार्चितम्॥४॥जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैःकुंडलैःशुभैः॥सहेमसूत्रैर्मणिभिःकेयूरैर्वलयैरपि॥५॥अन्यैश्चरत्नै
र्बहुभिःकाकुत्स्थःप्रत्यपूजयत्॥सुयज्ञंसतदोवाचरामःसीताप्रचोदितः॥६॥

नशाला हेसखेरामस्यवेश्मआगच्छ दुष्करकारिणोरामस्यप्राप्तराज्यत्यागपूर्वंवनंजिगमिषोःकृत्यंचपश्येतिशेषः ॥ २ ॥ संध्यांमाध्याह्निकीम् ॥ ३ ॥ अभिचक्रामप्रत्युत्थानादिकृतवान्
अर्चितमग्निमिव होमकालेइतिशेषः ॥ ४ ॥ अंगदंबाहुमूलधार्यभूषणं केयूरंतदधोभागस्थं सहेमसूत्रैर्मणिभिःस्वर्णसूत्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥ सीताप्रचोदितःसीतयासुयज्ञपत्न्यै
सखीत्वाद्दिव्याभरणदानायप्रचोदितः ॥ ६ ॥

मातृसेवायां भरतएवास्तीत्याह तवैवेति अनेनरामोक्तानुपपत्तिपरिहारः अप्रमेयबलराममातुरसेवायांममहानर्थइतिमत्वा भरतएवतांपूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवकालांतरभवंभयंदर्श यति यदीति दुःस्थःदुर्मार्गस्थःराज्यंप्राप्येत्यन्वयः दुर्मनसाकैकेय्यनुरोधाद्दुष्टमनसा ॥ २० ॥ त्रैलोक्यमपितत्पक्षंवधिष्यामीत्यनुकर्षः किंतुसेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥ किंचस्वात्मभरणे कौसल्यायाःकस्याप्यपेक्षानेत्याह किंतुसाकौसल्येत्यादि कुतस्तस्याएवंशक्तिस्तत्राह यस्याइति यस्याउपजीविनांउपजीविभिःसहस्रंग्रामाणांप्राप्तंवर्तते ॥ २२ ॥ यद्देवंतदिति ॥ २३ ॥ यदेवमतोममानुचरंकुरुष्वमत्सेवामनुमन्यस्व इहमत्सेवानुमतौविधर्म्यंवैपरीत्यसाधकंनविद्यते त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात् तवार्थःफलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयासंविनाप्रकल्प्यतेप्रसि

तवैवतेजसावीरभरतःपूजयिष्यति ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचप्रयतोनास्तिसंशयः ॥ १९ ॥ यदिदुःस्थोनरक्षेतभरतोराज्यमुत्तमम् ॥ प्राप्यदुर्मनसा वीरगर्वेणचविशेषतः ॥ २० ॥ तमहंदुर्मतिंक्रूरंवधिष्यामिनसंशयः ॥ तत्पक्षानपितान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपिकिंतुसा ॥ २१ ॥ कौसल्याबिभृयादार्यासि हस्रमद्विधानपि ॥ यस्याःसहस्रंग्रामाणांसंप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदात्मभरणेचैवममममातुस्तथैवच ॥ पर्याप्तामद्विधानांचभरणायमनस्वि नी ॥ २३ ॥ कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्यंनेहविद्यते ॥ कृतार्थोऽहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्प्यते ॥ २४ ॥ धनुरादायसगुणंखनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामिपंथानंतवदर्शयन् ॥ २५ ॥ आहरिष्यामितेनित्यंमूलानिचफलानिच ॥ वन्यानिचतथान्यानिस्वाहार्हाणितपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांस्तुस हवैदेह्यागिरिसानुपुरंस्यसे ॥ अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते ॥ २७ ॥ रामस्त्वनेनवाक्येनसुप्रीतःप्रत्युवाचतम् ॥ व्रजापृच्छस्वसौमित्रेसर्व मेवसुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ येचराज्ञोददौदिव्येमहात्मावरुणःस्वयम् ॥ जनकस्यमहायज्ञेधनुषीरौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्येकवचेदिव्येतूणीचाक्षय्यसा यकौ ॥ आदित्यविमलाभौद्वौखड्गौहेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्यनिहितंसर्वमेतदाचार्यसद्मनि ॥ सर्वमायुधमादायक्षिप्रमाव्रजलक्ष्मण ॥ ३१ ॥

द्धति अहंचतेनकृतार्थोभवामि अतउभयहितंमदनुगमनमितिभावः ॥ २४ ॥ तदेवदर्शयति धनुरित्यादिना श्वापदादिभ्योरक्षार्थंधनुर्ग्रहः पिटकाफलमूलाद्याहरणयोग्यावंशपेटी ॥ २५ ॥ स्वाहार्हाणिहोमयोग्यानिहविर्भूतानि स्वाहारार्णानितिपाठस्तुस्वआहारयोग्यानि ॥ २६ ॥ स्वपतश्चेत्यनेनरात्रौस्वस्यनिर्निद्रत्वंध्वनयति ॥ २७ ॥ अनेनवाक्येनस्वपतश्चेत्यंतेन व्रजअनुव्रज चेहत्वसामीत्याशयः ॥ सुमाज्ञांगृहाण ॥ २८ ॥ मृतुसाक्षेनुष्टोवरुणोराज्ञोजनकस्यधनुरादिकंददौ तच्चजनकेनास्माकंयौतकत्वेनदत्तंतत्सर्वमाचार्यसद्मनिआचार्यसत्कृत्यनिहितंतदादायक्षिप्र मेकधनुरादिदानंरामलक्ष्मणाभ्यांचतत्कर्तृकतद्दानंबोध्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आयुधमितिजात्या ॥ ३१ ॥

मारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पूर्वमेव भवतानुज्ञातः तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमां प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिर्कांक्रियामित्युक्तः
...मेइत्यप्यर्थः ॥ ७ ॥ एतत्यातिश्चवरयोजनं संशयःपूर्वंकेनाभिप्रायेणानुमतिरिदानींकेनाभिप्रायेणप्रतिषेधइतिसंदेहः ॥ ८ ॥ प्राग्गामिनंवनंप्रतिप्रथमगमनाभिप्रायवंतं या
चमान० तत्रानुमतिमितिशेषः ॥ ९ ॥ वश्यविधेयावसरुद्याख्यानौ ॥ १० ॥ कोभजिष्यनीति भरिष्यतीतिपाठांतरं एवंचमातृसेवार्थमेवप्रतिषिद्ध्यते अलंकारप्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृता

नंदवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे ॥ ऐश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ॥ ५॥ एवंब्रुवाणःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः॥ रामेणवहुभिःसां त्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातस्तुभवतापूर्वमेवयदस्म्यहम् ॥ किमिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणम् ॥ ७ ॥ यदर्थंप्रतिषेधोमेक्रियतेगंतु मिच्छतः॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोहिममानघ ॥ ८ ॥ ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः॥ स्थितंप्राग्गामिनंधीरंयाचमानंकृतांजलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धोधर्मरतोधीरःसततंसत्पथेस्थितः॥ प्रियःप्राणसमोवश्योविधेयश्चसखाचमे ॥ १० ॥ मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनम् ॥ कोभ जिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवायशस्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षतिकामैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव ॥ सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः॥ १२ ॥ साहि राज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वपतेःसुता ॥ दुःखितानांसपत्नीनांनकरिष्यतिशोभनम् ॥ १३ ॥ नस्मरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखिताम् ॥ भरतोरा ज्यमासाद्यकैकेय्यांपर्यवस्थितः॥ १४ ॥ तामार्यास्वयमेवेहराजानुग्रहणेनवा ॥ सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थममुंचर ॥ १५ ॥ एवंमयिचतेभक्ति र्भविष्यतिसुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् ॥ १६ ॥ एवंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनंदन ॥ अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्नोनभवे त्सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्युवाचतदारामंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥

धिकालंकारविषया मदनुविधानंचमदिष्टाप्रतिबंधरूपमितिभावः ॥ ११ ॥ कामैरिष्टान्नपानैः ननुभर्तैवास्यारक्षकस्तत्राह सइति सकामपाशेनपर्यस्तः कैकेय्यनुरागेणबद्धइत्यर्थः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ पुत्रत्वाद्भरतोरक्षिष्यतीत्यत्राह नस्मरिष्यतीति कैकेय्यांतन्नियोगेसपत्नीतिरस्कारविषयकेपर्यवस्थितःप्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥ तर्हिमयापिकथंरक्षणंकर्तुंशक्यमतआह राजानुग्रहणेनवा
दशरथानुग्रहसंपादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ मयिभक्तिःमदाज्ञायाःपालनात् गुरुःकौसल्यादिः ॥ १६ ॥ विप्रहीणायावियुक्तायाः नःअस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

वनवासनिमित्तार्थम् वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥ उत्तमसंविग्नाअतिभीतासैवप्रणयात्स्नेहात् अभिमानोत्यंतमिष्टत्वेनरहसिकोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्हइत्येवंरूपः परिचिक्षेपसोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥ पुरुषविग्रहं आकारेणपुरुषंक्रिययानुस्त्रियमेवत्वांजामातरंप्राप्यमेपिताकिममन्यततवतत्त्वंनज्ञातवानित्यर्थः यदिजानीयात्मांतुभ्यंनप्रयच्छेदितिशेषः ॥ ३ ॥ यदिमांविहायभवान्वनगमनभारंवक्ष्यतिप्राप्स्यति वहप्रापणेऽस्यरूपम् तदायदिदंलोकोवदतिरामेयत्तेजस्तत्तपतिदिवाकरेनास्तीवेतितदज्ञानादिवगदितमनृतंभविष्यतीतिशेषः बतेति खेदे खेदातिशयव्यंजकतयाचन्यूनपदत्वादिनदोषः ॥ ४ ॥ किंहिकृत्वाकिंमनसिविचार्येत्यर्थः विषण्णःप्राप्तविषादः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंसत्यवंतमनुव्रतांतत्पत्नींसावित्रीमिवमांविद्धि ॥ ६ ॥

सांत्व्यमानातुरामेणमैथिलीजनकात्मजा ॥ वनवासनिमित्तार्थंभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचिक्षेपराघवम् ॥ २ ॥ किंत्वाऽमन्यतवैदेहःपितामेमिथिलाधिपः ॥ रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतंबतलोकोयमज्ञानाद्यदिवक्ष्यति ॥ तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे ॥ ४ ॥ किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकुतोवाभयमस्तिते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वंमामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंवीरंसत्यवंतमनुव्रताम् ॥ सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥ नत्वहंमनसात्वन्यंद्रष्टास्मित्वदृतेऽनघ ॥ त्वयाराघवगच्छेयंयथान्याकुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीम् ॥ शैलूषइवमांरामपरेभ्योदातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्यपथ्यंचरामात्थयस्यचार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ ॥ ९ ॥ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि ॥ तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्त्वयासह ॥ १० ॥ नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥

यथान्याकुलपांसनीअन्यंपश्यतिएवमहंमनसाप्यन्यंनद्रष्टास्मिअतस्त्वदृतेत्वांविनानात्रस्थास्येऽतोहेराघवत्वयासहगच्छेयम् ॥ ७ ॥ एवमप्यननुमतिमेवदृष्ट्वापुनराक्षिपति स्वयंत्विति कौमारीम् अन्यापूर्वेणविवाहितामन्यापूर्वांचचिरमध्युषितामनेनतरुणीत्वमुक्तम् शैलूषइवजायाजीवइव ॥ ८ ॥ तदेवदर्शयति यस्यभरतस्य मांपथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थसंप्रत्येवकथितवानसि पथ्यंचरामित्यत्रमुमार्षः यस्यचभरतस्यार्थेतदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तम् अवरुध्यसेनिरुद्धाभिषेकोसि तस्यत्वमेववश्यइष्टानुवर्तीविधेयोनियोज्यश्चभवनाहंतदिष्टानुवर्तिनीतद्विधेयाचेहवसामीत्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥ विहारशयनेषुसुमायाइवारण्येगच्छंत्यानमेपरिश्रमइतियोजना ॥ ११ ॥

तूलैरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्चसमःस्पर्शोयेषांतादृशाभविष्यंतीतिशेषः ॥ १२ ॥ अवकरिष्यतिविक्षेप्स्यतिव्याप्स्यतीतियावत् परार्ध्यंअत्युत्तमम् ॥ १३ ॥ वनांतःवनमध्ये शिश्ये त्वया सहेतिशेषः कुथाश्चित्रकंबलास्तद्रूपास्तरणयुक्तेषुमंचेषुसुप्तायाममततःशाद्वलशयनात्किंसुखतरंस्यात्किमधिकंसुखंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वयमाहृत्यदास्यसेइत्यनेनस्वस्यतदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावःसूचितः ॥ १५ ॥मातुरित्यादिकर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठी आर्तवानितत्तदृतुभवानि ॥ १६ ॥ ततःउक्तहेतोः ॥ १७ ॥ त्वत्साहित्येननरकोपिस्वर्गस्तद्राहित्येनस्वर्गोनरकइ

कुशकाशशरेषीकायेचकंटकिनोद्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शामार्गेममसहत्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतंयन्मामवकरिष्यति ॥ रजोरमणतन्मन्ये परार्ध्यमिवचंदनम् । १३ ॥ शाद्वलेषुयदाशिश्येवनांतर्वनगोचरा ॥ कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखतरंततः ॥ १४॥ पत्रंमूलंफलंयत्तुअल्पंवायदिवा बहु ॥ दास्यसेस्वयमाहृत्यतन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५॥ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः ॥ आर्तवान्युपभुंजानापुष्पाणिचफलानिच ॥ १६॥ नचतत्रततःकिंचिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियम् ॥ मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिदुर्भरा ॥ १७॥ यस्त्वयासहसस्वर्गोनिरयोयस्त्वयाविना ॥ इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छरामममयासह ॥ १८॥ अथमामेवमव्यग्रांवनंनैवनयिष्यसे ॥ विषमद्यैवपास्यामिमावशंद्विषतांगमम् ॥ १९॥ पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितम् ॥ उज्झितायास्त्वयानाथतदैवमरणंवरम् ॥ २०॥ इमंहिसहितुंशोकंमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ किंपुनर्दशवर्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता ॥ २१॥ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु ॥ चुक्रोशपतिमायस्ताभृशमालिंग्यसस्वरम् ॥ २२ ॥ साविद्धाबहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिवगजांगना ॥ चिरसंनियतंबाष्पंमुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याःस्फटिकसंकाशंवारिसंतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यांपरिसुस्रावपंकजाभ्यामिवोदकं ॥ २४ ॥ तत्सितामलचंद्राभंमुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यतबाष्पेणजलोद्धृतमिवांबुजम् ॥ २५ ॥

तिममनिश्चयंजानन् ॥ १८ ॥ कैकेयीवन्मथितसिद्धांतमाह अथेति अव्यग्रांवनवासेदोषानगणयंतीम् द्विषतांभरतादीनाम् ॥ १९ ॥ पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालम् अतस्तदैवत्वद्वियोगकालएव ॥ २० ॥ किमितिविग्रहस्तकथनेनवनवासकालसंख्यायाअतिदुस्तरत्वंध्वनयति ॥ २१ ॥ आयस्ताआयासंप्राप्ता सस्वरंसशब्दम् ॥ २२ ॥ दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसंनियतंबहुकालंसन्निरुद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सितापूर्णमासीनस्तत्संबंधीअमलोराह्वाद्यनुपरक्तोयश्चंद्रस्तत्सदृशम् जलोद्धृतंजलमुद्धृतंयस्मात् आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥

परिविश्वासयन् उज्जीवयन् ॥ २६ ॥ तवदुःखेनत्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीतिशेषः स्वयंभोःब्रह्मणःस्वव्यतिरिक्ततत्त्ववस्त्वंतराभावेनपूर्णबलत्वेनचयथाभयाभावस्तद्वदेवममापिसर्वतोभयाभा
वः ॥ २७ ॥ सर्वंसमयमांतरमभिप्रायमविज्ञायततएवहेतोस्त्ववनवासंनरोचयेनांगीकृतवानितःप्रागितिशेषः ॥ २८ ॥ यत्त्वदृष्टासिनिश्चितासिमयासार्धंवनवासायगंतुमितिशेषः यद्वा सृष्टा
सिअवतीर्णासिअतस्त्वंमयाविहातुंनशक्या आत्मवतआत्मज्ञेनयथाप्रीतिर्दयाहातुमशक्या ॥ २९ ॥ सर्वथात्वांसहनेष्यामीत्याह धर्मस्त्विति वानप्रस्थधर्मइत्यर्थः तंपूर्वाचरितधर्मम् त्वंचय
थासूर्यंसुवर्चलाऽनुवर्ततेतथामामनुवर्तस्व ॥ ३० ॥ ममतुगमनंनिश्चितमेवेत्याह नखल्विति अहंवनंनगच्छेयमितिनकिंतुसर्वथागच्छेयमेवयतस्तत्पितुर्वचनंमांनयति ॥ ३१ ॥ ननुयदितवने

तांपरिष्वज्यबाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखिताम् ॥ उवाचवचनंरामःपरिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभिरोचये ॥ नहिमेस्तिभयं
किंचित्स्वयंभोरिवसर्वतः ॥ २७ ॥ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने ॥ वासंनरोचयेऽरण्येशक्तिमानपिरक्षणे ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासिमयासार्धंवन
वासायमैथिलि ॥ नविहातुंमयाशक्याप्रीतिरात्मवतायथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भिराचरितःपुरा ॥ तंचाहमनुवर्तिष्येयथासूर्यंसुवर्चला
॥ ३० ॥ नखल्वहंनगच्छेयंवनंजनकनंदिनि ॥ वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥ एषधर्मश्चसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता ॥ आज्ञांचाहं
व्यतिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैरभिराध्यते ॥ स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्रत्रयंत्रयोलोकाः
पवित्रंतत्समंभुवि ॥ नान्यदस्तिशुभापांगेतेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥ नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथाबलकराःसीतेयथासेवापितु
र्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथापरा
न् ॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानोमातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ समापितायथाशास्तिसत्यधर्मपथेस्थितः ॥ तथावर्तितुमिच्छामिसहिधर्मःसनातनः ॥ ३८ ॥

च्छातदापितृवचउल्लंघ्यापितिष्ठेत्याह एषधर्मइति एतत्पदार्थःपितुर्मातुश्चवश्यताइष्टानुवर्तिता अतोहंतदाज्ञांव्यतिक्रम्यजीवितुंनोत्सहेइतिमयानिश्चितम् ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात्
तादृशंदैवंप्रकारैर्नार्चनामात्रसाध्याराधनप्रकारैःस्वाधीनंप्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥ यत्रपित्राद्याराधनेसतित्रयंधर्मार्थकामरूपंभवतित्रयोलोकाश्चाराधिताभवंति अनेनतदाराधनेनलो
कत्रयांतर्गतसकलदेवताराधनफलंदर्शितम अतस्तत्समन्यत्पवित्रंपुण्यजनकम् यद्वा पविर्महाभयरूपःसंसारः पविर्वज्रंमहाभयमित्यभिधानात् तस्मात्त्रायतेतत्तेनसंसारतारकमित्यर्थः अ
न्यत्त्रैलोक्येनास्तितेनभुविस्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥ बलकराःपरलोकबलकरास्तद्धितावहाइतियावत् ॥ ३५ ॥ गुरुवृत्तिःगुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मामाम् ॥ ३८ ॥

यतोवनेवसिष्यामीतिदृढनिश्चयेनत्वंमामनुयातुंनिश्चिताअनस्त्वांदंडकावनंनेतुंममयाअमतिस्तद्विरुद्धायामतिरासीत्साइदानींसन्नाविशीर्णा ॥ ३९ ॥ सात्वंहियतोऽधुनावनायवनगमनायदिष्टा मयाअनुज्ञाताऽतोमामनुगच्छस्व सहधर्मचरीभवेत्यनेनवनवाससाध्यस्यस्वधर्मस्यरक्षोवधजस्यत्वयाविनाऽसंभवइतिसूचितम् ॥ ४० ॥ व्यवसायंभर्त्रनुसरणनिश्चयंअनुक्रांताप्रकर्षेणप्राप्ता प्रीत्यतिशयात्संबोधनद्वयम् ॥ ४१ ॥ क्रियाःदानादिक्रियाः इदानीमेवंदृढनिश्चये ॥ ४२ ॥ रत्नानिउत्तमवस्तूनि भोजनमाशंसमानेभ्योभिक्षुकेभ्योभोजनंदेहि ॥४३॥ क्रीडार्थाउपस्कराःस्व र्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ॥ ४४ ॥ शयनीयानिममचचान्यस्वस्य अन्यानियानिचवस्तूनीतिशेषः ब्राह्मणानामनंतरंब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानिभृत्यवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिष्टं

ममसन्नामतिःसीतेनेतुंत्वांदंडकावनम् ॥ वसिष्यामीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता ॥ ३९ ॥ साहिदिष्टानवद्यांगिवनायमदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्व मांभीरुसहधर्मचरीभव ॥ ४० ॥ सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच ॥ व्यवसायमनुक्रांताकांतेत्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्वशुभश्रोणिव नवासक्षमाःक्रियाः ॥ नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनम् ॥ देहिचाशंसमानेभ्यःसंत्वरस्वचमा चिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच ॥ रमणीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानियानानिममचान्यानि यानिच ॥ देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनंतरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः ॥ क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवप्रचक्रमे ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ६॥ ॥ एवंश्रुत्वाससंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्या कुलमुखःशोकंसोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः ॥ सीतामुवाचातियशांराघवंचमहाव्रतम् ॥ २ ॥ यदिगंतुंकृताबुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ॥ अहंत्वाऽनुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः ॥ ३ ॥ मयासमेतोऽरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्चसंघुष्टानिसमंततः ॥ ४ ॥

गमनंवनानुगमनम् ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संवादंरामसीतयोरितिशे षः पूर्वमागतःकौसल्यागृहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेःपूर्वमेवागतः शोकंस्वस्यवनगमनमंगीकरोतिनवेतिशंकयासंभावितरामविरहजम् ॥ १ ॥ भ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यप्रणम्येतियावत् अतियशा मुत्कृष्टकीर्तिमतींसीतांचक्षुरादिभिःप्रार्थयन् महाव्रतंवनवासलक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयंरामंतुउवाच चस्त्वर्थे स्वाभिमतप्राप्तौसीताशरणगमनमेवमद्गमनमंगीकारयत्येवंमुख्यउपायइतिमत्वात प्रार्थना ॥ २ ॥ बुद्धिर्युवाभ्यामितिशेषः त्वात्वांवनगंतारं अनुगमिष्यामि अनुःसहार्थे गमनकालेचापतएवधनुर्धरोगमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥

इहअस्मिन्गृहेपूर्वमेवत्वंमेमयाबहुतिथंबहुवारंवनवासस्यलीलार्थंवनगमनंप्रतिप्रसादितःअतस्त्वयासहवनगमनंमेकांक्षितम् हिनिश्चयेन इतिजानीहीतिशेषः ॥ १४ ॥ हेराघवतेभद्रम् अहं
गमनंप्रतिकृतक्षणास्मिकृतानुमतिकास्मि वनेवासोयस्यतादृशस्यशूरस्यतवचर्याशुश्रूषाममरोचतेहि तादृशस्यशूरस्यतवचर्यारक्षोवधादिरूपाममरोचतेतत्संबंधेनैवशोभतेसंपद्यतेहियतइति
गृहम् ॥ १५ ॥ प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छंतीविकल्मषाभविष्यामीत्यन्वयः त्वयाविनात्रस्थितौहिलोकःकल्मषंसंभावयिष्यतीतिभावः ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेमृत्वाशरीरांतरपरिग्रहेपि परलोकेपी
तियावत् त्वयासहसंगमःकल्याणःदिव्यसुखहेतुः अतइहसंगमस्यकल्याणत्वंकैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः प्रेत्यसंगमसत्त्वेमानमाह ब्राह्मणानांमुखात्पुण्याकिलश्रुतिर्यतउक्तार्थप्रतिपादि

प्रसादितश्चवैपूर्वंत्वंमेबहुतिथंप्रभो ॥ गमनंवनवासस्यकांक्षितंहिसहत्वया ॥ १४ ॥ कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव ॥ वनवासस्यशूरस्यममच
र्याहिरोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धिभविष्यामिविकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छंतीभर्ताहिपरदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदा
त्वया ॥ श्रुतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांयशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्यमहाबल ॥ अद्भिर्दत्तास्वधर्मेणप्रेत्यभावेपितस्यसा ॥ १८ ॥
एवमस्मात्स्वकांनारींसुवृत्तांहिपतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसेनेतुंत्वंमांकेनेहहेतुना ॥ १९ ॥ भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांसुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसिका
कुत्स्थसमानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदिमांदुःखितामेवंवनंनेतुंनचेच्छसि ॥ विषमग्निंजलंवाहमास्थास्येमृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवंबहुविधंतं
सायाचतेगमनंप्रति ॥ नानुमेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तातुसाचिंतांमैथिलीसमुपागता ॥ स्नापयंतीवगामुष्णैरश्रुभिर्नयन
च्युतैः ॥ २३ ॥ चिंतयंतींतदातांतुनिवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टांतुवैदेहींकाकुत्स्थोबहुसांत्वयत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ
दिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

काश्रूयते ॥ १७ ॥ तांश्रुतिंपठति इहेति यास्त्रीपितृभिःपितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याद्भिःस्वधर्मेणस्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेणदत्तासाइहलोकेचतस्यैवप्रेत्यभावेपितस्यैवभवतीति ॥ १८ ॥
एवंश्रुतिन्यायतोनित्यसंबंधेसतीत्यर्थः अस्मान्नगरात् स्वकांस्वीयाम् सुवृत्तामित्यस्यविवरणंपतिव्रतामिति ॥ १९ ॥ सुखदुःखयोःसमाम् अस्यैवविवरणंसमानसुखदुःखिनीम् नेतुम् वनमि
तिशेषः ॥ २० ॥ नचेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अननुमतौहेतुर्विजनत्वंश्वश्रूप्रभृतिरक्षकजनरहितत्वम् ॥ २२ ॥ एवमुक्ताअननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयंतीवेत्युक्त्यातस्याअ
पिवास्तवदुःखाभावोध्वनितः रामवाक्यस्यनाट्यतयाज्ञानात् ॥ २३ ॥ सांत्वयन् सांत्ववाक्यान्युवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि
काव्येअयोध्याकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

गुरुजनाज्ञया इयंसीताममनुनाछायेवानुगतासेदेतिसूचितपित्राद्याज्ञया उक्तरीत्यात्वत्पित्राद्याज्ञया त्वद्वियोगेनहेतुना ॥ ५ ॥ आद्योपिलौंकोक्तौ ॥ ६ ॥ एवंविधंपतिहीनायाजीवनमशक्य
मित्येवंरूपंत्वयादर्शितंभरतानुकूलतयात्रवासस्थित्युपदेशेनातोहंत्वयासहयास्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येनस्थातुमशक्यत्वादितिभावः केचित्तु एवंविधंवनवासदुःखंकामंत्वयाममदर्शितं
यद्यपितथापिनादृशवनेपतिहीनाप्रबलभर्तृहीनानजीवितुंशक्ष्यतिननुमादृशीप्रबलभर्तृकेतिअहंवनंयास्याम्येवेतिभावइत्याहुः ॥ ७ ॥ अथापिवनस्यसदोषत्वेपि वनेत्वयावस्तव्यंकिलेतिब्रा
ह्मणानांसत्यंवचनंपूर्वंपितृगेहेनिवसंत्यामयाश्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्ममवनवासस्यनदोषगणनेतिभावः ॥ ८ ॥ तदेवपुनर्द्रढयति लक्षणिभ्यइति सामुद्रिकलक्षणविद्भ्यः वचनंवनवाससंपादक
लक्षणसत्ताविषयकंवचनम् नित्यमेवइतःप्रागपि ॥ ९ ॥ सवनवासस्यादेशोब्राह्मणोक्तोमयाप्राप्तव्यःकिलभाविनोन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वयासहयास्यामि इदमन्यथान कथमप्यन्य

त्वयाचसहगंतव्यंमयागुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेनमेरामत्यक्तव्यमिहजीवितम् ॥ ५ ॥ नहिमांत्वत्समीपस्थामपिशक्रोपिराघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्तःप्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीनातुयानारीनसाशक्ष्यतिजीवितुम् ॥ काममेवंविधंरामत्वयाममनिदर्शितम् ॥ ७ ॥ अथापिचमहाप्राज्ञब्राह्मणानांमयाश्रुतम् ॥ पुरापितृगृहेसत्यंवस्तव्यंकिलमेवने ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्योद्विजातिभ्यःश्रुत्वाहंवचनंगृहे ॥ वनवासकृतोत्साहानित्यमेवमहाबल ॥ ९ ॥ आदेशोवनवासस्यप्राप्तव्यःसमयाकिल ॥ सात्वयासहभर्त्राहंयास्यामिप्रियनान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशाभविष्यामिगमिष्यामित्वयासह ॥ कालश्चायंसमुत्पन्नःसत्यवाग्भवतुद्विजः ॥ ११ ॥ वनवासेहिजानामिदुःखानिबहुधाकिल ॥ प्राप्यंतेनियतंवीरपुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्ययाचपितुर्गेहेवनवासःश्रुतोमया ॥ भिक्षिण्याःशमवृत्तायाममतुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥

थानभविष्यतीत्यर्थः अत्राज्ञापर्यायादेशशब्देनब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैवतवसर्वांतर्यामित्वादितिसूचितम् किंचावतारकरणसमकालिकोयंतवादेशोद्यतनरात्रिशेषकालिकश्चादेशइतिध्वनितम्
॥ १० ॥ तदेवाह कृतेति कृतादेशाअनुष्ठिताज्ञा अन्यथाप्रतिज्ञाताचरणाभावेदोषाभावोममापितवेवस्यादितिभावः अतस्त्वयासहगमिष्यामि समुत्पन्नःसंप्राप्तः पूर्वकल्पितवनवासस्येतिशेषः
द्विजइतिजात्यभिप्रायेण अत्रद्विजपदेनरावणोपि तेनयच्छ्लुतद्वीपेतनोक्तंलक्ष्मीनिमित्तंत्वत्तोमेवधोस्त्वितितत्सत्यंभवत्वित्यपिगूढंसूचितम् ॥ ११ ॥ इतितात्त्विकमर्थमुक्त्वापुनर्लौकानुसारेणा
ह वनेत्यादि हिरवार्थे किलेतिनिश्चये वनवासेबहुधादुःखानिसंतीतिनिश्चितंजानाम्येवतथापितान्यकृतात्मभिरजितेंद्रियैःपुरुषैःस्त्रीसाहित्यवशात्प्राप्यंते अत्रपुरुषप्रकरणाभावेपितदुक्तिस्त्वया
पिसाबुद्धिर्वनवासदुःखंदृष्ट्वाननिवर्तनीयेतिध्वनयितुम् ॥ १२ ॥ ननुलक्षणज्ञानांभ्रमोभवेत्तत्राह कन्ययाचेति भिक्षिण्याःशमवृत्तायाःशमवदाचारायास्तापस्याः तपोयुक्तत्वेनतस्याभ्रमोन
संभवतीतिभावः अत्रत्यमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥

बहुरूपाःसरीसृपाःसंतितेचमार्गमध्येदर्पाच्चरंति ॥ १९ ॥ निलयनंवासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥ अबलेइत्यनेनतन्निवारणासामर्थ्यंध्वनितम् ॥ २१ ॥ व्याकुलशाखाग्रत्वंयथा योगंद्रुमेषुकुशकाशयोश्चबोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ भेतव्येभेतव्यविषये ॥ २४ ॥ अलंगत्वा नगंतव्यमित्यर्थः विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोपिपश्यामीवातोबहुदोपकरंवनमि तिब्रवीमीतिशेषः ॥ २५ ॥ रामेणयदावनेनेतुंमतिर्नकृताबभूवतदासीतातस्यवचनंनचकारनांगीचकारततोहेतोरिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी

सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि ॥ चरंतिपथितेदर्पात्ततोदुःखतरंवनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठंत्यावृत्त्यपंथान मतोदुःखतरंवनम् ॥ २० ॥ पतंगावृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह ॥ बाधंतेनित्यमबलेसर्वंदुःखमतोवनम् ॥ २१ ॥ द्रुमाःकंटकिनश्चैवकुशाःका शाश्चभामिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखमतोवनम् ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदा वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्तव्यातपसेमतिः ॥ नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनम् ॥ २४ ॥ तदलंतेवनंगत्वाक्षेमंनहिवनंतव ॥ वि मृशन्निवपश्यामिबहुदोपकरंवनम् ॥ २५ ॥ वनंतुनेतुंनकृतामतिर्यदाबभूवरामेणतदामहात्मना ॥ नतस्यसीतावचनंचकारतंततोब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वा सीतारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखीमंदमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृ ता ॥ २ ॥ मृगाःसिंहागजाश्चैवशार्दूलाःशरभास्तथा ॥ चमराःसृमराश्चैवयेचान्येवनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वेतेतवराघव ॥ रूपंदृष्ट्वाऽ पसर्पेयुस्तवसर्वेहिबिभ्यति ॥ ४ ॥

कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ वनेवस्तव्यतांवासंप्रतित्वयायेदोषाःकीर्तितास्तान्मांप्रतिगुणानेवविद्धियतोहंतवस्नेहेनपुर स्कृतात्वन्निष्ठस्नेहविषया अनेनत्वत्स्नेहविषयस्यदोषपदार्थोनकोपीतिभावः यद्वा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगाइत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवाह मृगाइत्यादि ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वतावकंरूपंयेषांतत्त्वात् रूपंदृष्ट्वेति स्यानेत्वयीकेशतवप्रकीर्त्येतिन्यायाद्येषामन्यकर्तृकत्वस्मरणेनभयंतेषांसाक्षात्त्वद्दर्शनेभयमित्यर्थसिद्धमितिध्वनितं तवसर्वेहिबिभ्यति अनेनयद्भीषोदेतिसूर्यइत्यर्थोध्वनितः ॥ ४ ॥

हितबुद्ध्या एतदभिधीयते ननुत्वद्धरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः सदा सर्वकालं सुखं वनेनास्ति सुखं सुखदं न भवति किंनु दुःखं दुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरा गिरिनद्यस्तन्निन
देः संभूताः प्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां निनदाः श्रोतुं दुःखा अतो वनं दुःखं दुःखजनकम् ॥ ७ ॥ विस्रब्धाः निःशंकाः दृष्ट्वा मनुष्यं दृष्ट्वा समभिवर्तंते हंतुं संमुखमायांति ॥ ८ ॥ सग्राहकत्वं पंक
वत्त्वं च दुस्तरत्वे हेतुः नित्यं गजैरित्यस्य युक्तमिति शेषः ॥ ९॥ कृकवाकुर्वनकुक्कुटः सरठ इत्यन्ये निरपाः निर्गतोदकाः ऋकपूरित्यसमासांतः ॥ १०॥ स्वयं भग्नासु स्वयं पतितशीर्णपर्णमयशय्यासु स्वि

हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसंभूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् ॥ सिंहानां निनदा
दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तंते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥ सग्राहाः सरितश्चैव पं
कवत्यः सुदुस्तराः ॥ मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥ लताकंटकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ॥ निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वन
म् ॥ १० ॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले ॥ रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ॥ फ
लैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ॥ जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलांबरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानां
पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ॥ चरतां नियमेनैव त
स्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥ उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ॥ आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन
मैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥ अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ॥ भयानि च महांत्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥

तियावत् श्रमखिन्नेन दिवा फलाद्यानयनश्रमखिन्नेन सुप्यते वनवासिना जनेनेति शेषः तेन तवापि सश्रमस्तद्वेव शयनं चेति सममेवेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥ वृक्षावपतितैः वृक्षेभ्यः स्वयमेव पतितैः अहो
रात्रं प्रातः सायम् ॥ १२ ॥ यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिपूजनं कार्यं तेन तदर्थसामग्रीसंपादनक्लेशो ध्वनितः ॥ १४ ॥ काले काले प्रातःका
लादौ नियमेनैव चरतां कालक्षेपं कुर्वतां त्रिरभिषेकः कार्यः त्रिषवणस्नानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ उपहारः पूजा आर्षो विधिरुंछादिवृत्तिः वेद्यामित्यनेन तत्करणदुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥ तेनव
न्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ तिमिरं रात्रिष्विति शेषः ॥ १८ ॥

अर्हतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचनेतिप्राचीनःपाठःकतकेनदर्शितः अहमस्मत्स्वरूपंतेत्वयाविशेषेणविशिष्यकदाचनकदापिनानुवक्तव्यः सर्वाभिर्वार्ताप्रसंगइतिशेषः भरतस्याग्रतइत्य नुकर्षः तत्रहेतुरनुकूलतयेति मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रतिकूलमितिभावः नापित्वंतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचनेतिआधुनिकपाठस्तुनतथाचमत्कारी विशेषेणनभर्तव्याकिंतुबंधुसाधारण्येने त्यर्थेऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यतथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमतआह तस्माइति नृपतिनादशरथेन सत्वयाविशेषतःप्रसाद्यः चोहेतौ यतोनृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्हतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचन ॥ अनुकूलतयाशक्यंसमीपेतस्यवर्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनम् ॥ सप्रसाद्यस्त्वया सीतेनृपतिश्चविशेषतः ॥ २७ ॥ अहंचापिप्रतिज्ञांतांगुरोःसमनुपालयन् ॥ वनमद्यैवयास्यामिस्थिरीभवमनस्विनि ॥ २८ ॥ यातेचमयिकल्याणि वनंमुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे ॥ २९ ॥ कल्यमुत्थायदेवानांकृत्वापूजांयथाविधि ॥ वंदितव्योदशरथःपितामम जनेश्वरः ॥ ३० ॥ माताचममकौसल्यावृद्धासंतापकर्शिता ॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वात्वत्तःसंमानमर्हति ॥ ३१ ॥ वंदितव्याश्चतेनित्यंयाःशेषाममम मातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैःसमाहिममातरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः ॥ त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम ॥ ३३ ॥ विप्रियंचनकर्तव्यं भरतस्यकदाचन ॥ सहिराजाचवैदेहिदेशस्यचकुलस्यच ॥ ३४ ॥ आराधिताहिशीलेनप्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानःसंप्रसीदंतिप्रकुप्यंतिविपर्यये ॥ ३५ ॥ औरस्यानपिपुत्रान्हित्यजंत्यहितकारिणः ॥ समर्थान्संप्रगृह्णंतिजनानपिनराधिपाः ॥ ३६ ॥ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी ॥ भरतस्यरताधर्मेसत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥

यातेगते ॥ २९ ॥ कल्यंउषसि ॥ ३० ॥ त्वयिगतेत्वन्मातुर्नमस्कारेर्णाकिंफलं सतितुत्वयातिकूल्याकरणेतत्फलमितिचेत्तत्राह धर्ममेवाग्रतःकृत्वाधर्मएवतत्फलंमुख्यंबुद्धौकृत्वातत्संमानः कार्यइतिभावः ॥ ३१ ॥ स्नेहेनमातृत्वप्रयुक्तेनप्रणयेन प्रकृष्टःस्नेहःप्रणयः संभोगःसेवाअन्नपानादिविशेषप्रदानम् ॥ ३२ ॥ भ्रात्रापुत्रेणचसमौ प्राणैःप्राणेभ्यःप्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विपर्ययेशीलादिविपर्यये ॥ ३५ ॥ जनान्प्राकृतान् संबंधलेशहीनानितियावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यथाकस्यचिन्मद्वचसोव्यलीकंव्यलीकत्वंअनृतत्वंनकुरुषेतथेदमपिमेवचःकार्यंअनुष्ठेयमित्यर्थः वचसोनृतत्वकरणंचाननुष्ठानेभवति ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये
रामायणतिलकेवा० आ० अ० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंरामेणगृहवासेनियुक्तामामापिवनवासएवधर्मतोन्यायप्राप्तइतिसीताह एवमित्यादि प्रणयात्स्नेहादेवसंक्रुद्धाकथं
ममपृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षवती ॥ १ ॥ सएवामर्षोदर्श्यते किमिति लघुतयामयिक्षुद्रत्वालंबनेनइदंकिंभाषसे किंच हेनरवरोत्तमत्वयायदुक्तंतच्छ्रुत्वामेममअपहास्यंअतिशयितोहासो
जायते ॥ २ ॥ यत्त्वयेरितंतत्वीराणांअनर्हमयशस्यंचातोनश्रोतव्यंश्रोतुमयोग्यम् ॥ ३ ॥ कुतएवंतत्राह आर्यपुत्रेत्यादि पित्रादयः स्वानिपुण्यानिस्वस्यकर्मफलानिभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यं

अहंगमिष्यामिमहावनंप्रियेत्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामिनि॥ यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदंवचोमम॥३८॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० षड्विंशःसर्गः॥ २६॥ ॥७॥ ॥एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी॥ प्रणयादेवसंक्रुद्धाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदंभाषसेरामवाक्यंलघुतयाध्रुवम् ॥ त्वयायदपहास्यंमेश्रुत्वानरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणांराजपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप ॥ अनर्हमयशस्यंच नश्रोतव्यंत्वयेरितम् ॥ ३ ॥ आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्तथास्नुषा ॥ स्वानिपुण्यानिभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यमुपासते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाग्यंतुनार्येकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ नपितानात्मजोवात्मानमातानसखीजनः ॥ इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ॥ ६ ॥ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गंवनमद्यैवराघव ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिमृद्नंतीकुशकंटकान् ॥ ७ ॥ ईर्ष्यारोषंबहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकम् ॥ नयमांवीरविस्रब्धःपापंमयिनविद्यते ॥ ८ ॥

स्वानुष्ठितंकर्मैवोपासतेउपजीवंतिनपुत्राद्यनुष्ठितं तत्रतेषांसहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥ एकानारीतुभर्त्रासहाधिकारात्भर्तुर्भाग्यंभर्त्रनुष्ठितंकर्मफलंप्राप्नोति अतस्तववनवासादेशेनैवत्वत्पितृ
भ्यांसर्वकर्मणिसहाधिकारादहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैव तथैवममापिगुरुत्वात्सआदेशोनुल्लंघ्यएवेतिभावः ॥ ५ ॥ यदेवमतोनपित्रादिरिहलोकेप्रेत्यपरलोकेचनारीणांगतिःकिंतुएकःपतिरे
वसदागतिः ॥ ६ ॥ अतोयदित्वमिति मृद्नंतीकुशेत्यनेनपश्चामेवगमिष्यामीतिनचतेदुःखंदास्यामीतिचध्वनितम् ॥ ७ ॥ स्त्रियावनगमनसाहसंकथमित्यक्षांतिरीर्ष्यातांस्ववाक्योल्लंघनेनरोषंच
बहिष्कृत्यत्यक्त्वाविस्रब्धोनिःशंकोमांनय तत्रहेतुगर्भंविशेषणं वीरेति स्ववीरत्वस्यलोकेख्यापनायअन्यथाकुतस्तत्ख्यातिरितिध्वनिरत्र त्यागप्रयोजकंपापंचमयिनविद्यते ननुभुक्तभोगया
त्वयावनेकिंप्रयोजनमतआह भुक्तशेषमुदकमिव यथादुष्प्रापपानीयकांतारयायिनापीतशेषंकमंडलुनिष्ठमुदकमवश्यंनेयमेवतथाहमपित्वयानेयैवतरुणत्वादितिगूढहासोक्ति ॥ ८ ॥

अतोपिमेवनगमनमेवोचितमित्याह प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेतिशेषः विमानैर्वावैहायसगतेनवाआकाशगमनेनउपलक्षितानिमाद्यष्टसिद्ध्यपेक्षयेतिशेषः सर्वावस्थागताभर्तुः अपीतिशेषः विष्णोरशक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयतइत्यभिधानात् तांगतस्यातएवआईषद्भर्तुः भर्तुरित्यंतमेकंपदं अथवापृथक्पदे श्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपांतांगतापीतियोजना सकलभर्तृधर्मरहितस्यापिपत्युःपादच्छायापादसेवनमेवेतरधर्मापेक्षयास्त्रियाविशिष्यतेअधिकंभवति श्रुतिस्मृत्योःसर्वपरित्यागेनभर्तृसेवायाएवस्त्रीणांनित्यत्वबोधनादितिभावः॥ ९॥मद्गुरूपदेशोप्येवमेवेत्याह अनुशिष्टेत्यादि विविधाश्रयंनानाविधावस्थभर्तृनित्याश्रयमनुशिष्टास्मि अतोभर्तरिमयायथोपदिष्टंवर्तितव्यं तथासंप्रतिनोवक्तव्यास्मिनोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥ यद्देवमतोहमितिगमिष्यामि त्वद्र

प्रासादाग्रेविमानैर्वावैहायसगतेनवा॥ सर्वावस्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते॥९॥ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयम्॥ नास्मिसंप्रतिवक्तव्यावर्तितव्यंयथामया॥ १० ॥ अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितम्॥ नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलगणसेवितम्॥ ११ ॥ सुखंवनेनिवत्स्यामियथैवभवनेपितुः॥ अचिंतयंतीत्रींल्लोकांश्चिंतयंतीपतिव्रतम्॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी॥ सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु॥ १३ ॥ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनम्॥ अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममानद॥ १४ ॥ साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः॥ नाहंशक्यामहाभागनिवर्तयितुमुद्यता॥ १५॥ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः॥ नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा॥१६॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि॥ इच्छामिपरतःशैलान्पल्वलानिसरांसिच॥ १७॥ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता॥ हंसकारंडवाकीर्णाःपद्मिनीःसाधुपुष्पिताः॥ १८॥ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वयावीरेणसंगता॥ अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यमनुव्रता॥ १९॥

मनमन्वितिशेषः ॥ ११ ॥ त्रींल्लोकानचिंतयंतीत्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयंती पतिव्रतंपत्यासहवासरूपंव्रतं चिंतयंतीअपेक्षमाणा ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारिणीतपश्चरणशीला नियतात्वदुपदिष्टनियमयुक्ता मधुगंधिषुमकरंदसुरभिषु ॥ १३ ॥ अन्यस्यापिजनस्यजीवसमूहस्य ॥ १४ ॥ ननिवर्तयितुंशक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वादितिगूढोभिप्रायः उद्यता वनंगंतुमितिशेषः ॥ १५ ॥ दुःखंनकरिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेतिशेषः त्वयासहशक्तिरूपत्वात्सदावसंतीदुःखमयकार्यापियथापूर्वंनकदापिदुःखंकृतवतीएवमग्रेपिनकरिष्यामीतिभावः ॥१६॥ सरांसिचेत्यस्यद्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥ कारंडवाःजलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥ अभिषेकंकरिष्यामि तासु पद्मिनीषुइतिशेषः ॥ १९॥

वर्षसहस्राणिशतंवात्वयासहवसंतीनेषांव्यतिक्रमंवनवासदुःखंनवेत्स्यामिकिंतुक्षणमिवतावंतंकालंनेष्यामीतिभावः ॥ २० ॥ स्वर्गोपिनमेमतः त्वयाविनेतिशेषः तदेवविवृणोति स्वर्गेपिचेति ॥ २१ ॥ मृगैरायुतंमृगैरासमंतायुतंयुक्तं वानरवारणैश्चयुक्तमितिशेषः संमतानवेतिशेषः त्वदाज्ञावर्तिनीतियावत् ॥ २२ ॥ त्वयावियुक्तामित्यादि त्वद्वियोगेमरणविषयनिश्चितमतिं याचनांमामिकांवनानुगमनयाचनांसाधुकुरुष्वचरितार्थांसंपादय मयाक्रियमाणादतोनुगमनात्तेगुरुताभारोनभविष्यति ॥ २३ ॥ तथान्याययुक्तंननिनीषतिस्मननेतुमैच्छत् अतएवास्यानिवर्तने

सहत्वयाविशालाक्षरंस्येपरमनंदिनी॥ एवंवर्षसहस्राणिशतंवापित्वयासह॥ २०॥ व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोपिहिनमेमतः॥ स्वर्गेपिचविनावासोभविताययदिराघव॥ त्वयाविनानरव्याघ्रनाहंतदपिरोचये॥२१॥ अहंगमिष्यामिवनंसुदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैश्च॥ वनेनिवत्स्यामियथापितुर्गृहेतवैवपादावुपगृह्यसंमता॥ २२ ॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चिताम्॥ नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनातोमयातेगुरुताभविष्यति ॥ २३ ॥ तथाब्रुवाणामपिधर्मवत्सलांनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति ॥ उवाचचैनांबहुसन्निवर्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति ॥ २४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तविंशःसर्गः॥२७॥ ॥७॥ ॥सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञांधर्मवत्सलः॥ ननेतुंकुरुतेबुद्धिंवनेदुःखानिचिंतयन्॥ १ ॥ सांत्वयित्वाततस्तांतुबाष्पदूषितलोचनाम्॥ निवर्तनार्थेधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह॥ २॥ सीतेमहाकुलीनासिधर्मेचनिरतासदा॥ इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखम् ॥ ३ ॥ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाऽबले ॥ वनेदोषाहिबहवोवसतस्तान्निबोधमे॥ ४॥ सीतेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः॥ बहुदोषंहिकांतारंवनमित्यभिधीयते ॥५॥

निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तंवनवासस्यदुःखतांदुःखजनकतांप्रति सत्संभवत् बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सइति ननेतुंकुरुतेबुद्धिंननेतुंकुरुतेइव ॥ १ ॥ २ ॥ महाकुलीनेत्यायुक्तिःस्ववाक्यांगीकारप्रयोजना इहैवस्थित्वायथामेममनसःसुखंभवतितथामदागमनमुद्दिश्यस्वधर्मंचरधर्ममेवाचर ॥ ३ ॥ हियतोवनेबहवोदोषाःक्लेशाअतोमदुक्तंकार्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ कांतारंगहनत्वाद्दुष्प्रवेशंवनंबहुदोषमित्यभिधीयतइतियोजना सीतेइतिकलत्रनामग्रहणमपिदुःखाकुलचित्तत्वनाटनेननदोषाय ॥ ५ ॥

सर्वसंपत्तयःवनवासापेक्षिताःफलमूलादिरूपाः संत्वितिशेषः पार्थिवेभ्यःपृथिवीभवसत्त्वेभ्यः ॥ २२ ॥ देवेभ्यःयेचतेपरिपंथिनस्तेभ्यश्चस्वस्त्यस्तुइतियोजना ॥ २३ ॥ ऋषिमुखाच्च्युतानिर्ग
तास्त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥ २४ ॥ भूतकर्तृब्रह्मा जगत्कारणंब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपसंपादयामास होमायेतिशेषः अनामयमारोग्यमुद्दिश्येतिशेषः ॥ २९ ॥ बाह्यं

सर्वसंपत्तयोरामस्वस्तिमान्गच्छपुत्रक ॥ स्वस्तितेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यःपुनःपुनः ॥ २२ ॥ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः ॥ शुक्रःसोम
श्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा ॥ २३ ॥ पांतुत्वामर्चिताराम दंडकारण्यवासिनम् ॥ अग्निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्चर्षिमुखच्युताः ॥ २४ ॥ उपस्पर्शनका
लेतुपांतुत्वांरघुनंदन ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्तातथर्षयः ॥ २५ ॥ येचशेषाःसुरास्तेतुरक्षंतुवनवासिनम् ॥ इतिमाल्यैःसुरगणान्गंधैश्चापियशस्वि
नी ॥ २६ ॥ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना ॥ २७ ॥ हावयामासविधिनाराममंगलकारणात् ॥
घृतंश्वेतानिमाल्यानिसमिधश्चैवसर्षपान् ॥ २८ ॥ उपसंपादयासकौसल्यापरमांगना ॥ उपाध्यायःसविधिनाहुत्वाशांतिमनामयम् ॥ २९ ॥
हुतहव्यावशेषेणबाह्यंबलिमकल्पयत् ॥ मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्यंद्विजांस्ततः ॥ ३० ॥ वाचयामासरामस्यवनेस्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ततस्तस्मै
द्विजेंद्रायराममातायशस्विनी ॥ ३१ ॥ दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत् ॥ यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशेसमभवत्तत्ते
भवतुमंगलम् ॥ यन्मंगलंसुपर्णस्यविनताऽकल्पयत्पुरा ॥ ३३ ॥ अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलम् ॥ अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत्
॥ ३४ ॥ अदितिर्मंगलंप्रादात्तत्तेभवतुमंगलम् ॥ त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः ॥ ३५ ॥ यदासीन्मंगलंरामतत्तेभवतुमंगलम् ॥ ऋषयः
सागराद्वीपावेदालोकादिशश्चताः ॥ ३६ ॥ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलम् ॥ इतिपुत्रस्यशेषाश्चकृत्वाशिरसिभामिनी ॥ ३७ ॥

बलिहोमस्थानाद्बहिर्भूतंलोकपालादिबलिम् स्वस्तिवाच्यंस्वस्तिवाचनमुद्दिश्यमध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ रामस्यवनेस्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपांवनेस्वस्त्ययनक्रियांवाचयामासे
त्यन्वयः ॥ ३१ ॥ काम्यांइच्छाविषयाम् ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशेतद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥ प्रार्थयानस्य आर्षत्वान्मुगभावः अनेनभाविमहद्युद्धंतत्रजयश्चसूचितः ॥ ३४ ॥ विक्रमःपादविक्षेपः
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शुभमंगलंमंगलानामपिमंगलम् इतिउक्तेतिशेषः पुत्रस्यशिरसिशेषाअक्षताः शेषाइत्यक्षतनामेतिकतकः ॥ ३७ ॥

समालंभोविलेपनम् सिद्धार्थांदृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थनामिकामौषधींगुलकीकृत्यशुभांरक्षांचकार रक्षाहेतुत्वेनहस्तेबबंधेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तांमंत्रैरतिशयितांकर्तुंजजाप मंत्रा निविशेषः उवाचापि मंत्रानिविशेषः जपोत्तरंस्पष्टमपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः एतच्चतन्मंत्रार्थानुसंधानेनरामस्यतत्प्रसादार्थम् प्रहृष्टेवेतिहर्षापारमार्थ्यद्योतीइवशब्दः ॥ ३९ ॥ तदेवाह वाङ्मात्रेणेति संसज्जमानयाआंतरखेदगद्गदया आनम्येतिउच्चत्वात्पुत्रस्य ॥ ४० ॥ यद्वा वाल्मीकेरपिवर्णनीयमर्याभावात्उवाचेत्युक्तावपिपुनरवददित्युक्तिर्नदोषाय ॥ ४१ ॥ संधितंराज

गंधैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना ॥ औषधींचसुसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभाम् ॥ ३८ ॥ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच ॥ उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी ॥ ३९ ॥ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया ॥ आनम्यमूर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनी ॥ ४० ॥ अवदत्पुत्रमिष्टार्थोगच्छरामयथासुखम् ॥ अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतम् ॥ ४१ ॥ पश्यामित्वांसुखंवत्ससंधितंराजवर्त्मसु ॥ मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः ॥ वध्वाश्चममनित्यंत्वंकामान्संवर्धयाहिभो ॥ ४२ ॥ मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतगणाःसुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्यवनंचिरायतेहितानिकांक्षंतुदिशश्चराघव ॥ ४३ ॥ अतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि ॥ प्रदक्षिणंचापिचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यसस्वजे ॥ ४४ ॥ तयाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयंमहायशाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अभिवाद्यतुकौसल्यांरामःसंप्रस्थितोवनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतम् ॥ हृदयान्याममंथेवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेहीचापितत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी ॥ तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥

वर्त्मसु प्राप्तराज्यमितियावत् मंगलैराजोचितवस्त्राभरणैः वध्वाःसीतायाः संवर्धसंवर्धय याहिभोगच्छभो भोइतिनिपातआमंत्रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मात्राप्रदक्षिणकरणंरक्षार्थम् ॥ ४४ ॥ निपीड्यनमस्कृत्य तयाश्रियामातृकृतमंगलजशोभया ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥७॥ धर्मिष्ठेअतिशयेनधर्मवति ॥ १ ॥ आममंथक्षोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता ॥ २ ॥ तत्सर्वंवनगमनवृत्तांतम् तस्याश्चतस्यास्तु हृदितदेवयौवराज्याभिषेचनंस्थितमभूदितिशेषः ॥ ३ ॥

देवकार्येदेवपूजाम् देवकार्यकरणेहेतुः कृतज्ञात्वंराजधर्माभिज्ञत्वंच देवैरवंराज्यप्रदानोपकृतत्वेनकृतज्ञतयातत्पूजा ॥ ४ ॥ क्रियासीतायैकथमिदमन्याय्यंत्वमातापितृकृतंकथयामीतिलज्ज याऽवाङ्मुखइव ॥ ५ ॥ वेपमानाभर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ॥ ६ ॥ सोढुंगूढंकर्तुम् शोकंअन्येषांप्राकृतानांशोकजनकंवस्तुशोकरूपकार्याजनकंकर्तुंनशशाकततस्तदनं तरंसशोकस्तच्छोकजनकंवस्तुविवृततांप्रकटकार्यत्वंगतः यद्वा सरामोविवृताभिप्रायंगतः शुद्धमुक्तस्वभावोपिमायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासान्निध्याद्दुद्धिविक्षेपशक्तिरिवजातइत्यर्थः अनेन हिनाक्षेनप्रियायाअयेनकिंचित्पुंसोगोप्यमितिलोकव्यवहारोदर्शितः ॥ ७ ॥ प्रस्विन्नंप्राप्तदुःखजस्वेदम् अमर्षणंशोकधारणाक्षममिव यत्तुसीतायादुःखेनकथमेषकालंनयिष्यतीतिधिया

देवकार्यंस्मसाकृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववेश्मसुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपू र्णह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिं ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मान शशाकमनोगतम् ॥ तंशोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणम् ॥ आहदुःखाभिसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥ अद्यबार्हस्पतःश्रीमान्युक्तःपुष्येणराघव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ॥ ९ ॥ नतेशतशलाकेनजलफेननिभेनच ॥ आवृतंवदनं वल्गुच्छत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनोवंदि नश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ ॥ स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥ नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः ॥ मूर्ध्निमूर्धाभिषिक्तस्यददतिस्म विधानतः ॥ १३ ॥ नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंतिपौरजानपदास्तदा ॥ १४ ॥

दुःखितइतिविवर्णवदनत्वादिकमिति तदनुचितंभगवति कथमपिदुःखासंबंधात्तादृशधियोप्यभावाच्च व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइत्यादावपिदुःखितइवेत्येवार्थइतिममाभाति ॥ ८ ॥ बार्हस्पतोबृहस्पतिदेवताकः युक्तःचंद्रेणेतिशेषः युक्तस्तेनपुष्येणाभिषेकइतिब्राह्मणैःप्रोच्यतेइत्यन्वयः तज्जन्यसंतोषंविहायदुर्मनाःकेनासि ॥ ९ ॥ शतंशलाकायस्मिंश्छत्रेतेनच्छत्रेणावृतंस न्नविराजतइतियोजना वल्गुसुंदरम् ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांवालव्यजनाभ्याम् शतपत्रंपद्मंतत्समेक्षणम ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षौद्रंचदधिच तीर्थोदकमिश्रितमितिशेषः मूर्धाभिषिक्तस्यशिरःस्ना तस्य ॥ १३ ॥ श्रेणीमुख्याःपरिषन्मुख्याः सर्वत्र तत्कृतइतिशेषः ॥ १४ ॥

पुष्परथः लीलागमनप्रयोजनोरथोनतुयुद्धार्हइत्यर्थः तादृग्रथोनिर्जिगमिषोराज्ञोयेभवतितस्मिन्सत्यामिच्छायामारोहतिनोचेदग्रतोगच्छति ॥ १५ ॥ हस्तीकृष्णमेघप्रभोगिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥
भद्रासनंपुरस्कृत्यपूजायुक्तंयथाभवतितथागृहीत्वायांतंतेपुरःसरंअग्रगंसेवकंनपश्यामि ॥ १७ ॥ यद्यभिषेकःसज्जःइदानींतस्मिन्नेवैतस्मिन्वर्तमानकालेउक्तराजचिह्नाभावोमुखवर्णश्चापूर्वः
कदाप्यननुभूतोहर्षकालेहर्षोजातश्चेतिइदंकिमित्यर्थः ॥ १८ ॥ विलपंतींदुःखेनभाषमाणाम् तत्रभवान्पूज्यस्तातोदशरथः अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौपूज्यार्थौ ॥ १९ ॥ उत्कटाप्रियश्रवणेन

चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैःकांचनभूषणैः ॥ मुख्यःपुष्परथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः ॥ १५॥ नहस्तीचाग्रतःश्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणेलक्ष्यते वीरकृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नचकांचनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन ॥ भद्रासनंपुरस्कृत्ययांतंवीरपुरःसरम् ॥ १७॥ अभिषेकोयदासज्जःकिमिदानीमिदंतव ॥ अपूर्वोमुखवर्णश्चनप्रहर्षश्चलक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीवविलपंतींतांप्रोवाचरघुनंदनः ॥ सीतेतत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनम् ॥ १९ ॥ कुलेमहतिसंभूतेधर्मज्ञेधर्मचारिणि ॥ शृणुजानकियेनेदंक्रमेणाद्यागतंमम ॥ २० ॥ राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनवै ॥ कैकेय्यैममामात्रेतुपुरादत्तौमहावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते ॥ प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदंडकेमया ॥ पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः ॥ २३ ॥ सोहंत्वामागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनम् ॥ भरतस्यसमीपेतेनाहंकत्थ्यःकदाचन ॥ २४ ॥ ऋद्धियुक्ताहिपुरुषानसहंतेपरस्तवम् ॥ तस्मान्नतेगुणाःकत्थ्याभरतस्याग्रतोमम ॥ २५ ॥

सीतायाअत्यंतमोहोमाभूदितिविविधगुणकीर्तनेनसंबोधयति कुलेइत्यादि येनक्रमेणहेतुनाइदंप्रव्राजनमागतंतच्छृणु ॥ २० ॥ २१ ॥ नृपेणोद्यतेप्रस्ताविते ममाभिषेकेसज्जेसतितयाद्यससमयःप्राचीनोवरसंकेतःप्रचोदितःप्रवर्तितस्तेनप्रवर्तनेनराजाधर्मेणधर्ममार्गेणप्रतिनिर्जितःस्ववशःकृतः ॥ २२ ॥ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह चतुर्दशेत्यादि पित्रावरनिर्जितपितृनियोगेनआद्यवरपालनरूपेण भरतश्चद्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेनयौवराज्येनियोजितः मयेतिशेषः ज्येष्ठाज्ञांविनातस्यतल्लाभासंभवात् ॥ २३ ॥ अथसीतायागृहेऽवस्थितौसुखजनकवुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना नकत्थ्योनश्लाघनीयः ॥ २४ ॥ तेप्रसिद्धाःममगुणाः ॥ २५ ॥

॥ ८ ॥ कथमिति यथेत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः ॥ ९ ॥ यथानिगदितंयेनप्रकारेणनिगदितंतद्वाक्यंश्रुत्वा आत्मानुगमनंश्रुत्वेतियावत् ॥ १० ॥ वंचितःवंचनयामद्वियोजनाद्दुःखंप्रापितःनवर्तयिष्य
तिनजीविष्यति ॥ ११ ॥ केवलंनृशंसः क्रौर्यमेवनतुतेनेहामुत्रसुखमित्यर्थः मनसापिनकर्तव्यःनचिंतनीयः यतोविगर्हितःमहापापहेतुत्वाद्दर्तिनिंदितः ॥ १२ ॥ अतः यावदिति ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ एवंवचनमुक्तःभर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तःश्रावितः ॥ १५ ॥ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वेहेतुर्भर्तागुरुरितिचयथायोगम् ॥ १६ ॥ पितृवाक्यकरणानंतरंत्वच्छुश्रूषापिकार्यै

त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निरतुलोमहान् ॥ प्रधक्ष्यतियथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथंहिधेनुःस्वंवत्संगच्छंतंमनुगच्छति ॥ अहंत्वानुगमि
ष्यामियत्रवत्सगमिष्यसि ॥ ९ ॥ यथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वारामोऽब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्यावंचितोराजा
मयिचारण्यमाश्रिते ॥ भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः ॥ सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविग
र्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः ॥ शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मःसनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्तातुरामेणकौसल्याशुभदर्शना ॥
तथेत्युवाचसुप्रीतारामनक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः ॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥ मयाचैव
भवत्याचकर्तव्यंवचनंपितुः ॥ राजाभर्तागुरुःश्रेष्ठःसर्वेषामीश्वरःप्रभुः ॥ १६ ॥ इमानितुमहारण्येविहृत्यनवपंचच ॥ वर्षाणिपरमप्रीत्यास्थास्यामि
वचनेतव ॥ १७ ॥ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंबाष्पपूर्णाननातदा ॥ उवाचपरमार्तातुकौसल्यासुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसांराममसपत्नीनांवस्तुमध्येनमेक्षम
म् ॥ नयमामपिकाकुत्स्थवनंवन्यांमृगीमिव ॥ १९ ॥ यदितेगमनेबुद्धिःकृतापितुरपेक्षया ॥ तांतथारुदतींरामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवं
त्याहिस्त्रियाभर्तादैवतंप्रभुरेवच ॥ भवत्याममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः ॥ २१ ॥

त्याह इमानीति विहृत्येत्यनेनवनवासस्यमृगयावल्लीलात्वंदर्शितं वचनेस्थास्यामिवचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥ एवमुक्ता पुत्रेणेतिशेषः ॥ १८ ॥ अंगीकृतभर्तृसेवापिसपत्नीदुःखस्मरणा
त्पुनारामानुगमनमभिलषति आसामित्यादि वन्यांवनेभवाम् ॥ १९ ॥ यदितेइत्याद्यर्धपूर्वान्वयि तांतथारुदतींदृष्ट्वापिस्वयमरुदन्वचोब्रवीत् रोदनेकातर्यप्रकटनेनमातुःपुनरप्यनुगमन
प्रत्याशाप्रसंगात् ॥ २० ॥ प्रभवतिदंडादौसमर्थोभवति ॥ २१ ॥

धीमतेति सनाथाइतिशेषः अथसपत्नीमध्यवासोदुष्करइत्यत्रपरिहारमाह भरतइति ॥ २२ ॥ भवतीमिति अतःकैकेयीकोपोऽकिंचित्करइतिभावः यथामयिनिष्क्रांतेश्रमंनाप्नुयात्तथाकुरु यथाचैनंराजानंशोकोनविनाशयेत्तथाचकुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्विजस्यगायत्रीजपवत्स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैवपरंनित्यानान्यत्किंचित्प्रत्युततद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणंप्रत्यवायजनकमपीत्याह व्रते त्यादि नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थसांगाप्यनित्यधर्मकृतिःपरिहर्तुंनशक्नोतीतिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नित्यानुष्ठानेसत्यनित्याकरणेपिनपरलोकनाशइत्याह अपियेति निर्नमस्काराभर्तृव्य

नत्वनाथावयंराज्ञालोकनाथेनधीमता ॥ भरतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवतीमनुवर्तेतसहिधर्मरतःसदा ॥ यथामयितुनिष्क्रांतेपु त्रशोकेनपार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमंनावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्तातथाकुरु ॥ दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत् ॥ २४ ॥ राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचर समाहिता ॥ व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा ॥ २५ ॥ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिर्भवेत् ॥ भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमम् ॥ २६ ॥ अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता ॥ २७ ॥ एषधर्मःस्त्रियानित्योवेदेलोकेश्रुतःस्मृतः ॥ अग्निकार्येषु चसदासुमनोभिश्चदेवताः ॥ २८ ॥ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवसत्कृताः ॥ एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी ॥ २९ ॥ नियतानियताहा राभर्तृशुश्रूषणेरता ॥ प्राप्स्यसेपरमंकामंमयिपर्यागतेसति ॥ ३० ॥ यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितम् ॥ एवमुक्तातुरामेणबाष्पपर्याकुले क्षणा ॥ ३१ ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तारामंवचनमब्रवीत् ॥ गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक ॥ ३२ ॥

तिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता देवपूजनात्विष्ण्वादिदेवपूजनात् सापिस्वर्गंलभतेइतिप्राक्तनेनान्वयः एतमेवार्थंनियमविधिद्वारेणद्रढयति शुश्रूषामेवेति तत्प्रीतिजनकंकर्मैवेत्यर्थः तदेवाह प्रियहितेरतेति हितपदेनपश्चाद्दुःखेनैनत्क्षनयति आपाततोऽप्रियमपिहितंकुर्यात्आपाततःप्रियमप्यहितंत्यजेदिति ॥ २७ ॥ तत्रमानमाह एषभर्तृसेवारूपोधर्मःस्त्रियानित्यइतिवेदे श्रुतः लोकेस्मृतौस्मृतः तर्हिकिंकर्मांतरंसर्वथात्याज्यंनेत्याह अग्नीत्यादि भर्तृसंमतेषुअग्निकार्येषुचतेष्वेव चएवकारार्थः ॥ २८ ॥ एवंभर्तृसेवातत्परतया कालंममागमनकालम् ॥ २९ ॥ कामंऐहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥ तस्यपुत्रमात्रासाध्यत्वादाह यदीति अनेनदशरथमरणस्यसन्निहितत्वंसूचितम् ॥ ३१ ॥ सुकृतांसुष्ठुकृतनिश्चयाम ॥ ३२ ॥

कालइष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आनृण्यतां स्वार्थेष्यञ् ॥ ३५ ॥ मेत्रच आविद्य आच्छिद्यत्वांसंचोदयति वनायेतिशेषः इतियत् अतः कृतांतस्यगतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥ श्ल क्ष्णेननिर्मलेन चारुणामनोहरेण साम्नासांत्वेनवचनेन शुक्लेनेतिपाठांतरं अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकालइदानीमेवभवेदितिप्रार्थयते अपीति येनकालेनप्रत्यागतंप्रत्यागमनंभवेत्सइत्यर्थः अपीदानीमितिलोकोत्स्योवाच ॥ ३७ ॥ परमेणआदरवता धर्मशीलत्वाद्देवर्षिरक्षणोद्यतत्वाच्चभगवत्संकल्पेनैवतथाज्ञानंतस्याइतिबोध्यं स्वस्त्ययनंमंगलमभिकांक्षितुंशीलमस्यस्याःसा

विनिवर्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः ॥ गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेऽस्तुसदाविभो ॥ ३३ ॥ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा ॥ प्रत्यागतेमहाभा गेकृतार्थेचरितव्रते ॥ ३४ ॥ पितुरानृण्यतांप्राप्तेस्वपिष्येपरमंसुखम् ॥ कृतांतस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ॥ ३५ ॥ यस्त्वांसंचोदयतिमेवचआ विद्यराघव ॥ गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरागतः ॥ ३६ ॥ नंदयिष्यसिमांपुत्रसाम्नाश्लक्ष्णेनचारुणा ॥ अपीदानींसकालःस्याद्वनात्प्रत्यागतंपु नः ॥ यत्त्वांपुत्रकपश्येयंजटावल्कलधारिणम् ॥ ३७ ॥ तथाहिरामंवनवासनिश्चितंददर्शदेवीपरमेणचेतसा ॥ उवाचरामंशुभलक्षणंवचोबभूवच स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सावि नीयतमायासमुपस्पृश्यजलंशुचि ॥ चकारमातारामस्यमंगलानिमनस्विनी ॥ १ ॥ नशक्यसेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम ॥ शीघ्रंचविनिवर्तस्ववर्त स्वचसतांक्रमे ॥ २ ॥ यंपालयसिधर्मंत्वंप्रीत्याचनियमेनच ॥ सवैराघवशार्दूलधर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यःप्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच ॥ तेच त्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानिदत्तानितेस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता ॥ तानित्वामभिरक्षंतुगुणैःसमुदितंसदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषयापुत्र मातृशुश्रूषयातथा ॥ सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥

॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मंगलकरणमेवाह सेति आयासंतज्जन कंशोकं उपस्पृश्यआचम्य मंगलानिमंगलवचनानि ॥ १ ॥ सतांक्रमेसतांमार्गे ॥ २ ॥ ३ ॥ देवेष्वायतनेषुदेवालयेषु प्रणमसेच चाद्रक्षितुमिच्छसिच तेचदेवाः चादृषयः ॥ ४ ॥ गुणैःसद्गुणैः ॥ ५ ॥ मातृशुश्रूषयेति माताचकैकेयी ॥ ६ ॥

समिदादिपदेनतदधिष्ठात्र्योदेवताउपलक्ष्यंते क्षुपाःह्रस्वशाखास्तरवः शिफायुक्तवृक्षाःक्षुपाइत्यन्ये ह्रदाइतिजलाशयमात्रोपलक्षणं त्वांरक्षंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ७ ॥ पतंगाःपक्षिणःस्व स्तिइत्यस्यकुर्वंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ८ ॥ धाताविराट् विधातासृष्टिविधायकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नक्षत्राणिरेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्योदेवताः ग्रहाःसूर्यादयःग्रहदेवताःत

समित्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच ॥ स्थंडिलानिचविप्राणांशैलावृक्षाःक्षुपाह्रदाः ॥ ७ ॥ पतंगाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षंतुनरोत्तम ॥ स्वस्तिसाध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्तिधाताविधाताचस्वस्तिपूषाभगोर्यमा ॥ लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवःषट्चतेसर्वेमासाःसंवत्सराःक्षपाः ॥ दिनानिचमुहूर्ताश्चस्वस्तिकुर्वंतुतेसदा ॥ १० ॥ श्रुतिःस्मृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः ॥ स्कंदश्चभगवान्देवःसोमश्चसबृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तर्षयोनारदश्चतेत्वांरक्षंतुसर्वतः ॥ तेचापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदिगीश्वराः ॥ १२ ॥ स्तुतामयावनेतस्मिन्पांतुत्वांपुत्रनित्यशः ॥ शैलाःसर्वेसमुद्राश्चराजावरुणएवच ॥ १३ ॥ द्यौरंतरिक्षंपृथिवीवायुश्चसचराचरः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदैवतैः ॥ १४ ॥ अहोरात्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितम् ॥ ऋतवश्चापिषट्चान्येमासाःसंवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातवशर्मदिशंतुते ॥ महावनेपिचरतोमुनिवेषस्यधीमतः ॥ १६ ॥ तथादेवाश्चदैत्याश्चभवंतुसुखदाःसदा ॥ राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥ क्रव्यादानांचसर्वेषांमाभूत्पुत्रकतेभयम् ॥ प्लवगावृश्चिकादंशामशकाश्चैवकानने ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहनेतव ॥ महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः ॥ १९ ॥ महिषाःशृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक ॥ नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्वजातियाः ॥ २० ॥ माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह ॥ आगमास्तेशिवाःसंतुसिध्यंतुचपराक्रमाः ॥ २१ ॥

तदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्रपुत्रप्रेमपारवश्यान्नदोषाय पाठांतरेप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वक्रव्यादसंबंधिभयंपुत्रकतेमाभूदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ प्लवगाःवानराः दंशावनमक्षिकाः गहनेतवमाभूवन्मासंतु ऋक्षाभल्लूकाः ॥ १९ ॥ तेतुभ्यं सर्वजातियाःसर्वजातीयाः सर्वजातयइतिपाठेक्रूरजंतवइतिफलितार्थः ॥ २० ॥ आगमाःमार्गाः तेझटितित्वदागमनयोग्याभवंत्वित्यत्तिप्रायेणैवमुक्तिः ॥ २१ ॥

प्रतिवचनमेवाह येनेत्यादि यत्प्रसंगात् यस्य पितृवचनस्य प्रसंगात् धर्मत्वप्रसंगकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसि तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्तोसि येन च मोहेन तव बुद्धिरेवंद्वैधमागता पूर्वं राज्यग्रहण विषयत्वमधुना तत्त्यागविषयत्वरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता स धर्मोपि मम द्वेष्यः धर्माभासत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ तस्य धर्माभासत्वमेवाह कथमिति कर्मणा अचिंत्यवैभवस्वक्रियाशक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः स्त्रीजितस्य अत एव गर्हितं लोकनिंद्यं अधर्मिष्ठं च वचः करिष्यसि ॥ १३ ॥ एवं स्पष्टेप्यधर्मे तवाधर्मबुद्धिर्न जायत इति मे दुःखमित्याह यदिति अयं भेदोऽभिषेकविघटनात्मा किल्बिषात् मृषावरप्रकल्पनात्कृतोपि यत् यतस्त्वया एवं मृषावरप्रकल्पितत्वेन न गृह्यते ऽतो मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थमसौ साधुतया गृह्णातीति ममव्यथेति

येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ सोपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥ यदयं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते ॥ जायते तत्र मे दुःखं धर्मसंगश्च गर्हितः ॥ १४ ॥ तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ॥ मनसापि कथं कामं कुर्यात्त्वां कामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ॥ तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥ विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ॥ वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १७ ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ॥ न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोवसीदति ॥ १८ ॥ द्रक्ष्यंति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ॥ दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥

भावः किंचैवंविधधर्मसंग एवंविधधर्मासक्तिर्निंद्या ॥ १४ ॥ तदेवाह तवेत्यादिना अयं वनवासरूपः दोषस्य दोषत्वात् अहमेव शोचति त्वां त्वां विना तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वां विना अन्यः कामवृत्तयोरहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्र्वोः कामं मनोरथं मनसापि कथं कुर्यात् अनुष्ठानं तु दूरत इति भावः ॥ १५ ॥ वरस्य वास्तवं दैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह यद्यपीति तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वदभिषेकविघटनविषया बुद्धिरपि दैवी च दैव्येवेति यद्यपि ते मतं तथापि नेत्वया स्वमतमप्येतदुपेक्षणीयं यतस्तदपि ईदृशं विरुद्धकारि दैवमपि न रोचते एवं च प्रियभ्रातुर्ममासंमतत्वादिदं त्वया त्याज्यमिति भावः ॥ १६ ॥ किंच त्वादृशस्य दैवालंबनवादोप्ययुक्त इत्याह विक्लव इति लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः संभावितात्मानः सर्वलोकश्लाघ्यशौर्यादिमंतः ॥ १७ ॥ समर्थस्त्वादृशः विपन्नार्थः हतप्रयोजनः सत्वादृशः ॥ १८ ॥ ननु दैवबाधनसामर्थ्यं न कस्यापि इति चेत्तत्राह द्रक्ष्यंतीति पौरुषं बलं द्रक्ष्यंति लोका इति शेषः व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः ॥ १९ ॥

तदेवाह अद्येति यैर्दैवादाहतंराज्याभिषेचनंतैर्दृष्टंतेजनाअद्यमत्पौरुषहतंदैवंद्रक्ष्यंति यद्दैवादितिपाठेयस्माद्दैवादाहतंयेनदैवेनाहतमितियावत् दृष्टंयैर्जनैर्दृष्टंतेजनास्तद्दैवंमत्पौरुषहतंद्रक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अत्यंकुशंअतिक्रांतांकुशव्यापारम् उद्दामंउत्कृष्टदामम् निःशृंखलमितियावत् प्रधावितंअभिमुखंधावितंपौरुषेणस्वगतबलेननिवर्तये ॥ २१ ॥ दैवनिवर्तनंस्वबलस्येषत्करमित्याह लोकेत्यादि ॥ २२ ॥ मिथःपरस्परैकवाक्यतयात्वपौरुषेण राजत्वंसिद्धवत्कृत्याह राजन्निति ॥२३॥ तदाशांतामाशाम् तांकाम् यातवाभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायपुत्रराज्यप्रापणायंवर्ततेतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ मद्बलत्वपक्षभूतेनमयाविरुद्धायजनाययथाममोग्रंपौरुषंदुःखायप्रभविष्यतितथादैवबलंनस्यात्तन्निरासंसमर्थमितिशेषः ॥२५॥ अथवनवासोचितंकालंस्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति

अद्यमेपौरुषहतंदैवंद्रक्ष्यंतिवैजनाः॥ यैर्दैवादाहतंतेऽद्यदृष्टंराज्याभिषेचनम्॥ २०॥ अत्यंकुशमिवोद्दामंगजंमदजलोद्धतम्॥ प्रधावितमहंदैवं पौरुषेणनिवर्तये॥२१॥लोकपालाःसमस्तास्तेनाद्यरामाभिषेचनम्॥ नचकृत्स्नास्त्रयोलोकाविहन्युःकिंपुनःपिता॥२२॥यैर्विवासस्तवारण्येमिथो राजन्समर्थितः॥ अरण्येतेविवत्स्यंतिचतुर्दशसमास्तथा॥२३॥ अहंतदाशांधक्ष्यामिपितुस्तस्याश्चयातव॥ अभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायवर्तते ॥२४॥ मद्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैवबलंतथा॥ प्रभविष्यतिदुःखाययथोग्रंपौरुषंमम॥ २५॥ ऊर्ध्ववर्षसहस्रांतेप्रजापाल्यमनंतरम्॥ आर्यपुत्राः करिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि॥ २६॥ पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोभिधीयते॥प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने॥ २७॥ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराज्यविभ्रमशंकया॥ नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि॥ २८॥

वाह ऊर्ध्वमिति एतद्विवरणंवर्षसहस्रांतेइति तस्मिन्वर्ततेत्वयिवनवासंगतेऽनंतरंआर्यपुत्राःआर्यस्यतवपुत्राःप्रजापाल्यंप्रजापालनरूपंराज्यंकरिष्यंति तदानीमप्यन्येषांनावकाशइतिभावः ॥ २६ ॥ इदमेवयुक्तमित्याह पूर्वेति हियतःपुत्रवत्परिपालननिमित्तंपुत्रेषुप्रजानिक्षिप्यपश्चाद्वनवासःपूर्वराजर्षिवृत्त्यातदाचारेणअभिधीयते विधीयतइत्येवक्वचित्पाठः ॥ २७ ॥ राजनिदशरथेअनेकाग्रेकामवशादुक्तवानप्रस्थधर्मानुष्ठानैकाग्रतारा हित्येनचलचित्ततयाप्रतिकूलेसति राज्यविभ्रमशंकयातद्वचोविरोधेनराज्यग्रहणेसकललोकक्षोभेणस्वस्मिन्राज्यस्यविभ्रमशंकयाचलनशंकयाऽस्थैर्यशंकयासवनवासधर्मस्त्वयाचेदंगीक्रियतेइतिशेषः किंच हेरामएवंश्रेष्ठत्वाद्धर्मतःप्राप्तंराज्यंतथैवशंकयाययात्मनिनेच्छसितदातांशंकांत्यजेतिशेषः राज्यकामत्वमितिपाठएवंप्राप्तंराज्यमोक्तृत्वंराज्यरूपभोग्यसंबंधंवायदिनेच्छसीत्यादिप्राग्वत् ॥ २८ ॥

नत्रहेतुः प्रतिजानेइत्यादि अहंवेलासागरमिवतवराज्यंचत्वांचरक्षेयं अन्यथावीरलोकभाक्माभूवमितितेतवाग्रेप्रतिजाने ॥ २९ ॥ तस्मात्त्वंमंगलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिंचस्व वसि
ष्ठादिभिरितिशेषः तत्राभिषेकव्यापारेव्यापृतोव्यापृतचित्तोभव तत्प्रतिबंधकानहंवारयिष्यामीत्याह अहमिति अलंसमर्थः ॥ ३० ॥ तदेवदर्शयति नेति आबंधनार्थायकाष्ठानांपरस्परबंध
नहेतुच्छिद्रादिकरणाय स्तंभःकस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबंधः ॥ ३१ ॥ नचेत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं योऽत्यर्थंममतःसंमनःशत्रुःस्यात्तंयंकंचिच्छत्रुंवज्रिणंवाइंद्ररूपंवाप्रगृहीतेनती
क्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिनानकल्पयेनखंडशःकल्पयेएवमहंनकामयेच एवंकामनामपिनकरोमिसर्वथाखंडयाम्येवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैःखड्गकृताघातेनखंडितैः

प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभाक् ॥ राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरम् ॥ २९ ॥ मंगलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव ॥ अहमेकोमहीपालान
लंवारयितुंबलात् ॥ ३० ॥ नशोभार्थाविमौबाहूनधनुर्भूषणायमे ॥ नासिराबंधनार्थायनशराःस्तंभहेतवः ॥ ३१ ॥ अमित्रमथनार्थायसर्वमेतच्च
तुष्टयम् ॥ नचाहंकामयेत्यर्थंयःस्याच्छत्रुर्मतोमम ॥ ३२ ॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ॥ ३३ ॥
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्चराचमे ॥ हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भवितामही ॥ ३४ ॥ खड्गधाराहतामेद्यदीप्यमानाइवाग्नयः ॥ पतिष्यंतिद्विषोभू
मौमेघाइवसविद्युतः ॥ ३५ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणेप्रगृहीतशरासने ॥ कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन
चबहून्जनान् ॥ विनियोक्ष्याम्यहंबाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥ अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतांकर्तुंप्रभुत्वंचतव
प्रभो ॥ ३८ ॥ अद्यचंदनसारस्यकेयूरामोक्षणस्यच ॥ वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकरिष्यतः ॥ अ
भिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांतेनिवारणे ॥ ४० ॥

महीगहना निरंतरत्वात् अतएवदुश्चरा हस्त्यादीनांहस्तादिभिःक्रमात्संबंधः भवितेतिलुट् ॥ ३४ ॥ हताःविच्छिन्नाःअग्नयइवदीप्यमानाःरक्तधारया अतएवसविद्युतोमेघाइव ॥ ३५ ॥ उ
क्तधर्मविशिष्टेमयिस्थितेसति पुरुषाणांमध्येकश्चिदपिकथंपुरुषमानीआत्मानंपुरुषंमन्यमानःशूराभिमानीकथंस्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यस्यन्पातयन् बहुभिःबाणैः एकेनबाणेनविनियो
क्ष्यामित्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥ अस्त्रप्रभावस्यअस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावःप्रतापः राज्ञोदशरथस्यप्रभविष्यतिउज्जृंभितोभविष्यति ॥ ३८ ॥ चंदनसारस्यचंदनसारानुलेपनस्यकेयूरामोक्षणस्य अं
गदधारणस्य वसूनांमोक्षणस्यदानस्य सुहृज्जनपालनस्यअनुरूपौअर्हौमेबाहूइमौपीनप्रलंबौतेऽभिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांनिवारणेकर्मस्वानुरूपंकर्मकरिष्यतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ब्रवीहीत्यार्षइट् वियुज्यतांवियोज्यतां ॥ ४१ ॥ एवंवादिनंलक्ष्मणंरामोनायमेतस्यकालइत्याह विमृज्येति बाष्पंलक्ष्मणनयनजंविमृज्यपरिमृज्य विसृज्येतिपाठेअंतर्भावितण्यर्थंतयाविस र्जयित्वा चक्षुषोपरिमृज्येतियावदितिकतकः पित्रोर्वचनेव्यवस्थितंप्रतिष्ठितंमांनिबोध हेसौम्य एषहिसत्पथः जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् गयायांपिंडदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्र तेतिन्यायादितिभावः निबोधेत्यस्यनितरामतिशयेनावतरणकालिकवृत्तांतस्मरणपूर्वकंजानीहि एषहि एषएवसत्पथःसतांरक्षकःपंथाइत्यप्यर्थोत्रगूढः ॥४२॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरामीये० वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्यवसितंनिश्चितमति निदेशोनिर्देशआज्ञा बाष्पसंरुद्धाबाष्पसंरुद्धवाक् धर्मिष्ठंरामं ॥ १ ॥ उंछः क्षेत्रप

ब्रवीहिकोद्यैवमयावियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः॥ तथातवेयंवसुधावशाभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्यबाष्पंप रिसांत्व्यचासकृत्सलक्ष्मणंराघववंशवर्धनः॥ उवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितंनिबोधमामेषहिसौम्यसत्पथः॥ ४२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ० अ०त्रयोविंशःसर्गः॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तंसमीक्ष्यव्यवसितंपितुर्निर्देशपालने॥ कौसल्याबाष्पसंरुद्धावचोधर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अ दृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः॥ मयिजातोदशरथात्कथमुंछेनवर्तयेत् ॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते॥ कथंसभोक्ष्यतेरामो वनेमूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ कएतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयम्॥ गुणवान्दयितोराज्ञःकाकुत्स्थोयद्विवास्यते॥ ४ ॥ नूनंतुबलवाँल्लोकेकृतांतः सर्वमादिशन्॥ लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि ॥ ५ ॥ अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः॥ विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः॥ कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिःश्वासायाससंभवः॥ ७॥

तितकणशोग्रहणं वर्तयेत्जीवेत् भवानितिशेषः ॥२॥ भृत्याःभर्तव्याः अयंउपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥३॥ विवास्यतइतियत्एतच्छ्रुत्वाकःश्रद्दधेत्सत्यंमन्वीत सत्यमितिवाज्ञात्वाकस्यस्व पित्रादिभ्योभयंनभवेत् ॥४॥ सर्वमादिशन्सुखदुःखेनयोजयन् कृतांतोदैवंबलवानितिनूनमहंमन्ये यत्रयस्मात्हेरामअभिरामस्त्वलोकेकर्मलोकेस्थितोवनंगमिष्यसि ॥५॥ आत्मभवःआत्म जःस्वमनःसंभूतःतवादर्शनमेववर्धकत्वान्मारुतोयस्यसः विलापदुःखैःसमिधःसमिधनंयस्यसः घञर्थेकः रुदिताश्रूण्येवहुताआहुतयोयस्मिन्सः चिंताहेतुकबाष्पमेवमहाधूमोयस्यसः तवाग मनचिंतजः चिंतजइतिवाहुलकात्डप्रत्ययः तवयाआगमनचिंतातयाजनितः अदर्शनचिंतजइतिपाठेपिअदर्शनजातचिंताजनितइत्यर्थः परेत्वदर्शनस्यमारुतत्वेननिरूपणात्सांचित्यइत्याहुः निः श्वासरूपायासेनसंधुक्षणात्संभवोवृद्धिर्यस्यसः त्वयाविहीनांमामधिकंकर्शयित्वाकृशांकृत्वाअतुलःयुक्तगुणःशोकाग्निर्मांधक्ष्यति हिमात्ययेग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निःसूर्योवा ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदेवोपपादयति नबुद्धीति अबुद्धं अज्ञानपूर्वंवा अल्पं च अल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापि कृतं नस्मरामीत्यन्वयः समारब्धमिति पाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्यः सत्यवचनस्व
भावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात् परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पिता निर्भयोस्तु मयातत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्कर्मणि अभिषेकविषये कर्मणि अप्रतिसंहृते अनिव
र्तिते मम वचः सत्यं नदत्तमिति मनस्तापो भवेत् तस्य च मनस्तापो मामपि तपेत् पितृहितमकुर्वतो मम जन्मव्यर्थमिति पीडयेत् ॥ १० ॥ यत एवमतोभिषेकेति संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव इतः पु
रः अस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥ नृपात्मजा कैकेयी अव्यग्रं अव्याकुलम् ॥ १२ ॥ गते गते एव ॥ १३ ॥ कैकेय्या अत्र नापराधः अन्यप्रेरितत्वात्तर्हि स एव दंड्यस्तत्राह बुद्धिरिति येनेश्वरेण विधात्रे

नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीहकदाचन ॥ मातॄणांवापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यःसत्याभिसंधश्चनित्यंसत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भी
तोनिर्भयोस्तुपितामम ॥ ९ ॥ तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यंनेतिमनस्तापस्तस्यतापस्तपेच्चमाम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानंतुतस्मा
त्संहृत्यलक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगंतुमितःपुरः ॥ ११ ॥ ममप्रव्राजनादद्यकृतकृत्यानृपात्मजा ॥ सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः ॥ १२ ॥
मयिचीराजिनधरेजटामंडलधारिणि ॥ गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिमनःसुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चानुसमाहितम् ॥ तंतुनार्हामि
संक्लेष्टुंप्रव्रजिष्यामिमाचिरम् ॥ १४ ॥ कृतांतएवसौमित्रेद्रष्टव्योमत्प्रवासने ॥ राज्यस्यचवितीर्णस्यपुनरेवनिवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हि
कथंस्यान्ममवेदने ॥ यदितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् ॥ १६ ॥ जानासिहियथासौम्यनमातृषुममांतरम् ॥ भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयि
सुतेपिवा ॥ १७ ॥

यं बुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मंथराद्वारा दत्ता मनश्च तद्बुद्धिविषये थें सुसमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्लेष्टुं मत्कृतमन्यथा जातमिति क्लेशयितुं नार्हामि तस्य मदधिकारित्वान्मद्रूपत्वाद्वेति गूढ आशयः मत्संकल्प
कृतमेवतदिति गूढं व्यंग्यम् अशक्यत्वादित्यापाततोर्थः अतो वनं प्रव्रजिष्यामि चिरं विलंबो मामास्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रेरयितारमाह कृतांत इत्यादि मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायां एवमभिषे
कनिवर्तनप्रेरणायां कृतांतो दैवमेवेंद्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गूढम् मत्प्रजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति स्फुटम् द्रष्टव्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः यत्तु रामस्य प्राकृतदुरदृष्टं दैव
मिति तन्न भगवतस्तस्याभावात् ॥ १५ ॥ तदुपपादयति कैकेय्या इति प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतांतविहितस्तत्प्रेरितोऽयं भावोभिप्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥ ईदृशस्य कैकेय्या भावस्य दैवकार
णकत्वसिद्धये तस्याः सहजभावमाह जानासीत्यादि अंतरं वैषम्यम् भूतपूर्वं तस्या वा मयि सुते भरते पि वा न विशेषो भूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेव वैषम्यमिति भावः ॥ १७ ॥

तस्मात्सइति सोहंरामः दुर्वचैः सामान्येनापिनवक्तुंशक्यैः किंपुनर्वाच्यंदशरथपत्न्याकेकयकन्यया तादृशैर्वाक्यैराज्ञःकैकेय्याप्रेरणंदैवादन्यत्कारणंसोहंरामोनसमर्थयइत्यन्वयः ॥१८॥ तदेवद्र
ढयति कथमिति प्रकृतिसंपन्नासत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणाप्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा तत्रापिभर्तृसन्निधौमत्पीड्यंमत्पीडाजनकंतदेव मदघमितिपाठेप्ययमेवार्थः वाक्यंब्रूयात् यदिनैदैवप्रे
रितेतिभावः ॥ १९ ॥ ननुतद्दैवंकास्तिकीदृक्केत्यतआह यदिति देशकालवृत्तितयायदचिंत्यंईदृग्विधमितिचिंतयितुमशक्यंतद्दैवंयद्भूतेषुभूताधिष्ठातृषुब्रह्मादिष्वपिनहन्यतेनप्रतिहतंभवति हिअ
तस्तत्कृतएवतस्यांमयिचविपर्ययःपूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपःहस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्चपतितः ॥ २० ॥ ननुशौर्येणदैवंहनिष्यामीतिचेत्तत्राह कश्चेति यस्यदैवस्यग्रहणंज्ञानंज्ञानजनकंकर्म
णःफलादन्यन्नदृश्यते एवंचनित्यकार्यानुमेयतयाप्रागज्ञातत्वात्योद्धुमशक्यंजातेतुफलेविफलंयुद्धंफलेनतस्यनाशाच्चेतिभावः ॥ २१ ॥ सर्वतोदैवमेवप्रबलंपौरुषंतुकाकतालीयमित्याह सु

सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा ॥ ब्रूयात्साप्राकृतेव
स्त्रीमत्पीड्यंभर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिंत्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते ॥ व्यक्तंमयिचतस्यांचपतितोहिविपर्ययः ॥ २० ॥ कश्चदैवेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपु
मान् ॥ यस्यनुग्रहणंकिंचित्कर्मणोन्यन्नदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ ॥ यस्यकिंचित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २२ ॥
ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रचोदिताः ॥ उत्सृज्यनियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंतेकाममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धमा
रंभैर्ननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २४ ॥ एतयातत्त्वयाबुद्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते ॥ २५ ॥ तस्मादपरितापःसंस्त्वम
प्यनुविधायमाम् ॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रियाम् ॥ २६ ॥

खेत्यादि भवाभवौबंधमोक्षौ एषांमध्येयस्यचतत्तथाभूतंअचिंत्यकारणकंकिंचित्कार्यंतत्ननुनिश्चयेनदैवस्यकर्मफलम् ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेवद्रढयति ऋषयइति विश्वामित्रादयः मन्युः
क्रोधः बहुवचनंव्यक्तिबहुत्वात् तैर्भ्रश्यंतेअभिभूयंते ॥ २३ ॥ पुनरपिस्ववनवासस्यदैवजत्वंद्रढयितुंदैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पितमिति आरंभैर्यत्नैःआरब्धमुपक्रांतंकार्यंनिवर्त्ययदसंक
ल्पितमेवाचिंतितमेवाकस्मात्दृष्टहेतुंविनाप्रवर्ततेतद्दैवस्यकर्मननु ॥ २४ ॥ उपसंहरति एतयेति तत्त्वयायथार्थयाबुद्ध्याबुद्धियोगेनआत्मनाअंतःकरणस्थेनात्मानमंतःकरणंसंस्तभ्ययदितिष्ठसी
तिशेषः तदामेभिषेकेव्याहतेपितत्रपरितापोनविद्यतेनभवति ॥ २५ ॥ अथतत्कालकर्तव्यंनियुंक्ते तस्मादिति उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः अपरितापःपरितापहीनःसंस्त्वमपिमामनुविधाय
मामनुसृत्याभिषेचनिकींतत्प्रयोजनिकांक्रियामलंकारंप्रतिसंहारयनिवर्तयअनेनगूढंलक्ष्मणस्यापिवनगमनंसूचितम् ॥ २६ ॥

तापस्येनद्रूपव्रतस्यसंकल्पेव्रतस्नानंव्रतसंकल्पायापेक्षितंस्नानंव्रतस्नानंतदेभिर्भविष्यतीतियोजना ॥ २७ ॥ तापस्यव्रतस्नानेप्येभिः क्रियमाणेराज्यलिप्सयास्नानंकृतवानितिकैकेय्याःशंका
माभूदितितन्निषेधति अथवेति राज्यद्रव्यमयेनराज्याभिषेकसाधनमंगलद्रव्यप्रचुरेणस्वयंस्वहस्तेनोद्धृतंतोयंमेव्रतादेशंव्रतसंकल्पाधिकारम् ॥ २८ ॥ राज्यवनवासयोर्वनवासोमहोदयःम
हाफलःप्रजानांकृत्याकृत्यचिंताव्याक्षेपराहित्येनसततंतपःप्रवृत्त्यापितृवाक्यपरिपालनेनचेतिभावः ॥ २९ ॥ उपदेशस्यपरमप्रयोजनमाह नेति नमाताभिशंकितव्यानपिताभिशंकितव्योय
तोदैवाभिपन्नाःदैवग्रस्ताःएवमभिशंकनइतिशेषः यद्वा दैवाभिपन्नत्वंमातापित्रोर्विशेषणम् त्वंचदैवंतथाप्रभावमितिजानासिअतोनातिशंकनीया ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये

एभिरेव घटैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः॥ ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति॥ २७॥ अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यमयेनतु॥ उद्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादे
शंकरिष्यति॥ २८॥ माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये॥ राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः॥ २९॥ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमा
तायवीयस्यभिशंकितव्या॥ दैवाभिपन्नानपिताकथंचिज्जानासिदैवंहितथाप्रभावम्॥ ३०॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अ०
द्वाविंशःसर्गः॥ २२॥ ॥ ७॥ ॥ इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोऽवाकूशिराइव॥ ध्यात्वामध्यंजगामाशुसहसादैन्यहर्षयोः॥ १॥ तथातुबद्ध्वाभ्रुकु
टींभ्रुवोर्मध्येनरर्षभः॥ निशश्वासमहासर्पोबिलस्थइवरोषितः॥ २॥ तस्यदुष्प्रतिवीक्ष्यंतद्भ्रुकुटीसहितंतदा॥ बभौक्रुद्धस्यसिंहस्यमुखस्यसदृशंमु
खम्॥ ३॥ अग्रहस्तंविधुन्वंस्तुहस्तीहस्तमिवात्मनः॥ तिर्यगूर्ध्वंशरीरेचपातयित्वाशिरोधराम्॥ ४॥

रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुःखहर्षयोर्मध्यंजगाम रामस्यधर्मेधैर्यंदृष्ट्वाहर्षःतस्यराज्यभ्रंशात्दुःखमित्येषामध्यगतिः
लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वेनतमोगुणप्रधानता ज्येष्ठस्यविवेकवाक्यश्रवणेनसत्त्वोदयश्चेतिभावः अधःशिरस्त्वेनोक्तार्थस्यार्धांगीकारध्वननम् इवेनतमसःस्वाभाविकत्वात्तस्यस्थिरताध्वन्यते॥ १॥
तामेवदर्शयति तथात्विति तथाभयंकरामित्यर्थः बिलमत्रपरबिलम् ॥ २ ॥ दुष्प्रतिवीक्ष्यंसंमुखतयाद्रष्टुमशक्यम् सादृश्यंदुर्दर्शत्वेन ॥ ३ ॥ अग्रहस्तंहस्ताग्रम् रामेणक्षमापनायगृहीतमित्य
र्थः तिर्यगित्यादिकोधातिशयेनविविधंशिरोधूननंकृत्वेत्यर्थः चादधइत्यपि ॥ ४ ॥

अग्रास्णाकटाक्षेण तिर्यग्वक्रंभ्रातरमीक्षमाणःधर्मदोषोधर्मविरोधस्तत्प्रसंगेनतत्परिहारशेषतया पितृवचनमकुर्वन्कथमस्मान्धर्मेणपालयिष्यतीतियालोकस्यातिशंकातदभावसंपादनहेतुना मयापिपितृवचसोऽकरणेऽन्योपिपितृवचोनकरिष्यतीतिलोकनाशशंकाहेतुनाचयस्यतेसुमहान् अयंवनगमनंप्रतिसंभ्रमोजातःसोऽस्थानेऽयुक्तोभ्रांतिमूलएव भ्रांतिमूलत्वमेवाह कथंहीति अशौंडीरंअसमर्थंदैवमितिकिंचिद्वस्तुप्रबलमिति एवंजातीयकंयथाहियथैवत्वंवदसि एतत्एतज्जातीयंत्वद्विधःशौंडीरःदैवनिराकरणेपिसमर्थःक्षत्रियर्षभोयद्यसंभ्रांतःस्यात्कथमेतद्वक्तुमर्हतिनकथमपि अतःकृपणंअसमर्थंकपरिग्राह्यतयाशोच्यं अशक्तंपौरुषसन्निधौकार्यासमर्थंदैवपदार्थंप्राकृतवत्किमभिशंससिअभिष्टौषि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवंदैवावलंबनंप्रतिक्षिप्यधर्मदोषप्रसंगंपरिहरति पापयोरिति पापात्मनोस्तयोःकैकेयीदशरथयोर्विषयेतेकथंनामशंकापापात्मत्वशंकानविद्यतेनजायते ननुधर्मव्यवहारवतोःकथमेषाशंकातत्राह संतीति हेधर्मात्मन्धर्मैक

अग्राक्ष्णावीक्षमाणस्तुतिर्यक्भ्रातरमब्रवीत् ॥ अस्थानेसंभ्रमोयस्यजातोवैसुमहानयम् ॥ ५ ॥ धर्मदोषप्रसंगेनलोकस्यानतिशंकया ॥ कथंह्येतदसंभ्रांतस्त्वद्विधोवक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथाह्येवमशौंडीरंशौंडीरःक्षत्रियर्षभः ॥ किंनामकृपणंदैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्तेकथंनामतयोःशंकानविद्यते ॥ संतिधर्मोपधासक्ताधर्मात्मन्किंनबुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोःसुचरितंस्वार्थंशाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ यदिनैवंव्यवसितंस्याद्धिप्रागेवराघव ॥ ९ ॥ तयोःप्रागेवदत्तश्चस्याद्वरःप्रकृतश्चसः ॥ १० ॥ लोकविद्विष्टमारब्धंत्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ नोत्सहेसहितुंवीरतत्रमेक्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥

स्वभाव धर्मउपधाछलंतत्रासक्तमासक्तिर्लोकप्रतारणाययेषांताहृशावहिर्धर्मपराःअंतःपापासक्ताःसंतितान्किंकथंनबुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोर्धर्मोपधात्वंदर्शयति तयोरिति स्वार्थंस्वकार्यसिद्ध्यर्थं सुचरितंत्वां शाठ्यात्मृषाकृतधर्मव्यवहारात् परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छतोस्तयोःकृत्यंकिंनबुध्यसइत्यनुकर्षः अमुमर्थमर्थापत्त्यासाधयति यदीति यदितयोरेवंशाठ्येनत्वदर्थप्रच्यावनंव्यवसितमभिप्रेतंनस्यात्तदाभिषेकारंभंकृत्वातद्विघ्नकरणंनस्यादितिशेषः हियस्मात्प्रागेवपूर्वकालएवतयोःदातृप्रतिग्रहीतृभावेनसंबद्धःसवरःप्रकृतःप्रवृत्तप्रसंगस्तथ्यःस्यात्तदाप्रागेवाभिषेकारंभात्पूर्वमेवदत्तःस्यात् त्वदभिषेकारंभंविनैवभरताभिषेकत्वद्वनवासौकृतौस्यातां तस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेतिभावः यद्यपिदत्तोपिवरोराज्ञाविस्मृतइतितेनमदभिषेकारंभःकृतइत्यादिसमाधानंशक्यंतथापिईदृशवरदानस्यलोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेनराजात्याज्यएवेत्याह लोकेति ज्येष्ठश्रेष्ठगुणेजायतिकनिष्ठविषयकत्वात्तदभिषेचनस्यलोकविद्विष्टत्वंप्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेतिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ मेऽपराधमितिशेषः त्वद्विषयेप्रतिवचनदानरूपंममापराधंक्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥

किंच पितुर्वाक्येनगोमातृवधोपिपूर्वैर्महात्मभिः कृतोमयातुदुःखमात्रंमातुःसंपाद्यतइतिनर्किंचिदेतदित्याह ऋषिणेति अधर्मंजानतापिऋषिणापिमंत्रद्रष्ट्रापिपितृवाक्यतोगौर्हता तस्मात्पितृ
वाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं ॥ ३१ ॥ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादितिनियोवधः अनेनप्राणत्यागेनापिपितृवाक्यंपालनीयमितिसूचितं ॥ ३२ ॥ परशुनास्वयंस्वहस्तेनच्छिन्ना अरण्ये
तपोवने एवंपित्राज्ञयामातृवधोपियद्यधर्मोनतदादुःखमात्रंनतथेतिकिंवक्तव्यं ॥ ३३ ॥ अक्लीबंकातर्यरहितं अतःपितुर्हितंकरिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तेप्रतिकूलमपूर्वंपूर्वानाचरितंधर्मं
नाहंप्रवर्तये उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेनप्रतिपादनंपूर्वैरिति अयमभिप्रेतोधर्मजनकत्वेनेष्टःपितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयंमार्गोगतःप्राप्तोमयापितेषामनुपश्चाद्गम्यते ॥ ३६ ॥ तस्माद्धेतोर्भुविभूलो

ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वतावनचारिणा ॥ गौर्हताजानताधर्मंकंडुनाचविपश्चिता ॥ ३१ ॥ अस्माकंतुकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः ॥ खनद्भिःसाग
रैर्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयम् ॥ कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥ एतैरन्यैश्चबहुभिर्दे
विदेवसमैःकृतम् ॥ पितुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितम् ॥ ३४ ॥ नखल्वेतन्मयैकेनक्रियतेपितृशासनम् ॥ एतैरपिकृतंदेवियेमयापरिकीर्तिताः
॥ ३५ ॥ नाहंधर्ममपूर्वंतंप्रतिकूलंप्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतत्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा ॥ पितुर्हिवचनंकु
र्वन्नकश्चिन्नामहीयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वाजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवीत् ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥ तवलक्ष्मणजानामि
मयिस्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमंचैवसत्त्वंचतेजश्चसुदुरासदम् ॥ ३९ ॥ ममम्मातुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण ॥ अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशमस्य
च ॥ ४० ॥ धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा ॥ नक
र्तव्यंवृथावीरधर्ममाश्रित्यतिष्ठता ॥ ४२ ॥

केकार्यंकर्तुंयोग्यमेवतत् एतत्पितृवाक्यंमयाक्रियतेनान्यथाऽकृत्यंनक्रियतइत्यर्थः नामप्रसिद्धंकश्चिन्नहीयतेमातुःकिंचिद्दुःखोत्पादनेपि धर्मेणेतिशेषः ॥ ३७ ॥ पुनःअनंतरं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
ममम्मातुर्यन्महद्दुःखंनत्सत्यशमयोरभिप्रायंतद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्तवेदृशंवाक्यंतत्त्वज्ञस्यानुचितमितिभावः ॥ ४० ॥ तदेवाह धर्मइति धर्मःसर्वपुरुषार्थेषूत्तमःश्रेष्ठः प्रतिष्ठितंप्रशस्तं
कारणं एतदुत्तमंपितुर्वचनंधर्मसंश्रितमपि वनेतपस्ययातपस्विरक्षणेनचधर्मलाभात् अतोऽवश्यंकर्तव्यंतद्वचइतिभावः अत्रोत्तममित्यस्यत्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममितिव्यंग्यं ॥ ४१ ॥ पि
तृवाक्यकरणस्यप्रतिज्ञातत्वादपितदुल्लंघनमनुचितमित्याह संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय वृथामोघं ॥ ४२ ॥

इदंसपत्न्याःकैकेय्यावचनंनपितुस्तत्राह सोहमित्यादि ॥ ४३ ॥ अनार्यांमतिंपितरंबद्ध्वाहत्वावाराज्यंकर्तव्यमित्येवमधर्मविषयांमतिं मद्बुद्धिःपितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्यतांअनुवर्त्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शापितासिशपथंप्रापितासि गमननिरोधंमाकुर्वितिशेषः ॥ ४६ ॥ दिवंहित्वाभूमौपतितःपुनर्दिवंयथागतस्तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरेष्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पितुःराज्ञोदशरथस्य ॥ ४९ ॥ संभारानभिषेकसंभारान् निगृह्यनिवार्य अनुवर्त्यतांत्वयाऽनुमन्यतामित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुधर्म्यंधर्मयुक्तं अव्यग्रंधैर्ययुक्तं अविक्लवंअकातरं मृतेवमूर्छितेतियावत् ॥ ५१ ॥ स्व

सोहंनशक्ष्यामिपुनर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतांविसृजानार्यांक्षत्रधर्माश्रितांमतिं ॥ धर्ममाश्रयमातैक्ष्ण्यंमद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाचभूयःकौसल्यांप्रांजलिःशिरसानतः ॥ ४५ ॥ अनुमन्यस्वमांदेविगमिष्यंतमितोवनम् ॥ शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययनानिमे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीं ॥ ययातिरिवराजर्षिःपुराहित्वापुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥ शोकःसंधार्यतांमातर्हृदयेसाधुमाशुचः ॥ वनवासादिहैष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वयामयाचवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमित्रया ॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मःसनातनः ॥ ४९ ॥ अंबसंभृत्यसंभारान्दुःखंहृदिनिगृह्यच ॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ५० ॥ एतद्वचस्तस्यनिशम्यमातासुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच ॥ मृतेवसंज्ञांप्रतिलभ्यदेवीसमीक्ष्यरामंपुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैवतेपुत्रपितातथाहंगुरुःस्वधर्मेणसुहृत्तयाच ॥ नत्वानुजानामिनमांविहायसुदुःखितामर्हसिपुत्रगंतुम् ॥ ५२ ॥ किंजीवितेनेहविनात्वयामेलोकेनवाकिंस्वधयाऽमृतेन ॥ श्रेयोमुहूर्तंतवसन्निधानंममैवकृत्स्नादपिजीवलोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानोमहागजोध्वांतमभिप्रविष्टः ॥ भूयःप्रजज्वालविलापमेवंनिशम्यरामःकरुणंजनन्याः ॥ ५४ ॥ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्तंचसौमित्रिमभिप्रतप्तम् ॥ धर्मेस्थितोधर्म्यमुवाचवाक्यंयथासएवार्हतितत्रवक्तुम् ॥ ५५ ॥

धर्मेणपालनादिरूपमातृधर्मेण सुहृत्तयापितुरिवस्नेहवत्तया ॥ ५२ ॥ लोकेनइतरबंधुजनेन स्वधयापितृपूजनेन इदमुपलक्षणंदेवपूजादेरपि अमृतेनअमृतत्वसाधनेनतत्त्वज्ञानेनापिकिं कृत्स्नादपिजीवलोकात्कृत्स्नलोकसान्निध्यात्मुहूर्तमपितवसन्निधानमेवश्रेयः ॥ ५३ ॥ नरैरुल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुद्यमानोनिशिध्वांतमभिप्रविष्टोगजइवभूयःप्रजज्वाल किमिदंयन्मामधर्मेप्रवर्तयितुंविलपतीतिक्रोधः ॥ ५४ ॥ तत्ररामस्यधर्मैनिष्ठांवाल्मीकिःश्लाघते यथासएवेति तत्रतथाविधघोरदशायां अनन्वयालंकारोत्र ॥ ५५ ॥

ममाभिप्रायंधर्मैकनिष्ठत्वरूपं अभ्यर्दयसिपीडयसि अभ्यर्थयसीतिपाठेप्रेरयसीत्यर्थः सर्वथांतर्भावितण्यर्थता एवंसुतरांदुःखंमामाकुर्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥ धर्मफलोदयेषुपूर्वंकृतधर्मफलोत्पत्ति
कालेषुयेधर्मार्थकामास्त्रयोपिलोकेसमीक्षिताःदृष्टाःमन्वादिभिर्धर्मफलत्वेनयेत्रयोपिदृष्टास्तेसर्वेतत्रधर्मेसतिअवश्यंभवेयुरितिमेमतिः नतुतत्रमेकश्चित्संदेहइतिभावः एकतोऽनेककार्यलाभेदृ
ष्टांतमाह भार्येवेति वश्याअनुकूलाअतिथिपूजादिधर्मसाधनं अभिमताऽभिप्रियाकामसाधनं सपुत्रापरमलोकगमनरूपार्थसाधनंचभवतितद्वत् तस्माद्धर्मएवमुख्यइतिसएवरक्ष्यइतिभावः
॥ ५७ ॥ अमुमेवार्थंभंग्यंतरेणद्रढयति यस्मिन्निति यस्मिन्कर्मणिसर्वेधर्मादयोऽसन्निविष्टाअसंबद्धास्तन्नोपक्रमेतनारभेतैवेतिशेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपियतोधर्मःस्यात्तदुपक्रमेत

अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेवजानामिभक्तिंचपराक्रमंच ॥ ममत्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्यमात्रासहाभ्यर्दसिमासुदुःखम् ॥ ५६ ॥ धर्मार्थकामाःखलुजीव
लोकेसमीक्षिताधर्मफलोदयेषु ॥ येतत्रसर्वेस्युरसंशयंमेभार्येववश्याभिमतासपुत्रा ॥ ५७ ॥ यस्मिंस्तुसर्वेस्युरसन्निविष्टाधर्मोयतःस्यात्तदुपक्रमेत ॥
द्वेष्योभवत्यर्थपरोहिलोकेकामात्मताखल्वपिनप्रशस्ता ॥ ५८ ॥ गुरुश्चराजाचपिताचवृद्धःक्रोधात्प्रहर्षादथवापिकामात् ॥ यद्व्यादिशेत्कार्यमवे
क्ष्यधर्मंकस्तंनकुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५९ ॥ ननेनशक्नोमिपितुःप्रतिज्ञामिमांनकर्तुंसकलांयथावत् ॥ सह्यावयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्याश्चभर्तासगति
श्चधर्मः ॥ ६० ॥ तस्मिन्पुनर्जीवतिधर्मराजेविशेषतःस्वेपथिवर्तमाने ॥ देवीमयासार्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्याविधवेवनारी ॥ ६१ ॥ सामानु
मन्यस्ववनंव्रजंतंकुरुष्वनःस्वस्त्ययनानिदेवि ॥ यथासमाप्तेपुनराव्रजेयंयथाहिसत्येनपुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥

तदेवकुर्यान्नापरं कुतस्तत्राह द्वेष्यइति अर्थपरःधर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्मताधर्मविरुद्धकामपरता नप्रशस्तागर्हिताराज्ञइव ॥ ५८ ॥ यदेवमतोगुरुश्चेत्यादि गुरुरुपनेताधनुर्वेदाद्युपदे
ष्टाच सयत्कार्यंव्यादिशेत्तद्धर्ममवेक्ष्यपितृवचनकरणंधर्मइतिज्ञात्वाकोनकुर्यात् ॥ ५९ ॥ इमांसकलांसंपूर्णांनकर्तुंनशक्नोमि नियोगेप्रभुरितिशेषः मातुःस्वेनसहगमननिषेधायाह देव्याश्चे
ति भर्तृत्वात्सएवास्यागतिर्नतुपुत्रः सगतिःसधर्मइतिपाठेनेनसगतिःसमानगतिरेषा सःतच्छब्दस्यबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेनसहवासएवास्याधर्मःनतुमयासहवासइत्यर्थः ॥ ६० ॥ तदेवाह तस्मि
न्निति स्वेपथिइष्टपुत्रंपरित्यज्यापिसत्यंरक्षणीयमित्येवंरूपेसत्यमार्गे अन्येत्यस्यविवरणंविधवेति ॥ ६१ ॥ मामामित्यर्थः पुनर्ययातिःस्वर्गमापेतिशेषः ॥ ६२ ॥

केवलराज्यकारणात्धर्महीनराज्यहेतोः महोदयंमहाफलम् यशःप्राप्तमपिराज्यंत्यक्त्वापितृवाक्यपालनंकृतवानित्येवंयशःपृष्ठतःकर्तुंनालम् जीवितेमनुष्यजीवनेऽदीर्घकालेऽल्पकालतयानि श्चितेसति तदर्थमवरांअवरप्रयोजनिकांमहीमधर्मतःपरमपुरुषार्थत्यागेननवृणेइतिसंबंधः ॥ ६३ ॥ पराक्रमात्धैर्यात् दर्शनंस्वसंमतंधर्मरहस्यंअनुशास्यउपदिश्यतांजननींप्रदक्षिणंकृत्वाहृदि चकार गंतुंमनश्चकारेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ अथरामः सौमित्रेःकैकेयीविषयंरोषंशमयतीत्याह अथेति व्यथयारामस्यराज्यहानिजन्यया सविशेषंरामेष्टजनांतरापेक्षयेतिशेषः अमर्षितंप्राप्तासहनंविस्फारणंविस्तारः ॥ १ ॥ आसाद्यअभिमुखी

यशोत्यहंकेवलराज्यकारणान्नपृष्ठतःकर्तुमलंमहोदयम् ॥ अदीर्घकालेनतुदेविजीवितेवृणेऽवरामद्यमहीमधर्मतः ॥ ६३ ॥ प्रसादयन्नरवृषभःस मातरंपराक्रमाज्जिगमिषुरेवदंडकान् ॥ अथानुजंभृशमनुशास्यदर्शनंचकारतांहृदिजननींप्रदक्षिणम् ॥ ६४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ अथतंव्यथयादीनंसविशेषममर्षितम् ॥ सरोषमिवनागेंद्ररोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥ आसाद्यरामःसौमित्रिंसुहृदंभ्रातरंप्रियम् ॥ उवाचेदंसधैर्येणधारयन्सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥ निगृह्यरोषंशोकंचधैर्यमाक्रम्य केवलम् ॥ अवमानंनिरस्यैनंगृहीत्वाहर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥ उपक्लृप्तंयदेतन्मेअभिषेकार्थमुत्तमम् ॥ सर्वंनिवर्तयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरव्ययम् ॥ ४ ॥ सौमित्रे योऽभिषेकार्थेममसंभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोऽस्तुसंभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥ यस्यामदभिषेकार्थेमानसंपरितप्यति ॥ मातानःसायथानस्या त्सविशंकातथाकुरु ॥ ६ ॥ तस्याःशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ मनसिप्रतिसंजातंसौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ॥ ७ ॥

कृत्य धैर्येणसत्त्वंचित्तंअविकारितयाधारयन्प्रकटयन् ॥ २ ॥ किमुवाचेत्यत्राह निगृह्येति रोषंपित्रादिवधहेतुम् अवमानंवनप्रवासनरूपंनिरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमंहर्षंसत्यपालनेन पितुःपुण्यलोकसिद्धिजंहर्षम् ॥ ३ ॥ तादृशहर्षसिद्ध्यर्थमेवहेलक्ष्मणअभिषेकप्रयोजनकंनिवर्तय कार्यंवनगमनोपयुक्तम् ॥ ४ ॥ तदेवाह सौमित्रेइति संभारसंपादनाययःसंभ्रमस्त्वरासाभि षेकनिवृत्त्यर्थेस्तु वनगमनपरिकरसंपादनायास्त्वितियावत् ॥ ५ ॥ किंच यस्यामदभिषेकार्थेमदभिषेकनिवृत्तौ अर्थशब्दोनिवृत्तिवचनइह अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः स विशंकाकथमयंवनेस्थास्यतीतिशंकयासदुःखा तथाकुरु अल्पेनैवकालेनरामंद्रष्टासिपित्राज्ञाभंगश्चातिनिंद्यइत्यादिवाक्यैरितिशेषः यद्वा यस्याःकैकेय्याःनोमाताकैकेयीसशंकाअयंवनं नगमिष्यतीतिशंकासहिता ॥ ६ ॥ कुतएवंतत्राह तस्याइति तस्यामनसिप्रतिसंजातंशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपिउपेक्षितुंनोत्सहे उद्वीक्षितुमितिपाठेद्रष्टुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

जातस्यउपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेतिशेषः ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनइतिविश्वामित्रमुद्दिश्यदशरथोक्त्याविवाहकालेपंचदशवर्षत्वोक्तेः तत्रद्वादशवर्षाणिराघवःसहसीतया रमया
मासधर्मात्मानारायणइवश्रिया तस्मिन्कालेमहाराजःप्रीतोरामस्यसद्गुणैः ज्येष्ठंराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञयेतिपाद्मोक्तेश्च उपनयनंचगर्भैकादशेएकादशेवाराजन्यमितिस्मृतेर्द्वादशमेवर्षेइ
तिबोध्यं एवमुपनयनोत्तरंसप्तदशवर्षाणिअतीतानिजातस्यतव अतःपरंयौवराज्येनदुःखपरिक्षयंप्रकांक्षंत्यामयातद्विघातेतस्यावदनंकथंनुद्रष्टव्यमित्यनुकर्षः वस्तुतस्तुइग्यणःसंप्रसारणमितिसू
त्रस्थभाष्योक्तरीत्याप्रविशपिंडीमित्यादौयथाप्रविशगृहंपिंडींभक्षयेतिवाक्यार्थेप्रविशेतिपिंडीमितिचवाक्यैकदेशस्यप्रयोगस्तथाद्विर्दशेतिवाक्यस्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगोयं द्विरावृत्तादशवि

सप्तदशचवर्षाणिजातस्यतवराघव ॥ अतीतानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥ तदक्षयंमहद्दुःखंनोत्सहेसहितुंचिरात् ॥ विप्रकारंसपत्नी
नामेवंजीर्णापिराघव ॥ ४६ ॥ अपश्यंतीतवमुखंपरिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणावर्तयिष्यामिकथंकृपणजीविका ॥ ४७ ॥ उपवासैश्चयोगैश्चबहु
भिश्चपरिश्रमैः ॥ दुःखसंवर्धितोमोघंत्वंहिदुर्गतयामया ॥ ४८ ॥ स्थिरंनुहृदयंमन्येममेदंयन्नदीर्यते ॥ प्रावृषीवमहानद्याःस्पृष्टंकूलंनवांभसा ॥ ४९ ॥
ममैवनूनंमरणंनविद्यतेनचावकाशोस्तियमक्षयेमम ॥ यदंतकोऽद्यैवनमांजिहीर्षतिप्रसह्यसिंहोरुदतींमृगीमिव ॥ ५० ॥ स्थिरंहिनूनंहृदयंममा
यसंनभिद्यतेयद्भुविनोविदीर्यते ॥ अनेनदुःखेनचदेहमर्पितंध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यते ॥ ५१ ॥

शतिःसप्तचेत्यर्थः अत्रतात्पर्यग्राहिकाविश्वामित्रंप्रतिदशरथोक्तिःपाद्मोक्तिश्च तादृशप्रयोगश्चकौसल्यायाःपुत्रवियोगदुःखार्ततयावाल्मीकेश्चवर्णनीयमयीभावेननदोषायेतिध्येयम् ॥ ४५ ॥
दुःखंत्वद्वियोगजं अक्षयंतवराज्यनाशात्क्षयसंभावनारहितमपि अपिच एवंजीर्णासपत्नीनांविप्रकारंसहितुंसोढुंनोत्सहे ॥ ४६ ॥ कृपणजीविकाशोच्यजीवना ॥ ४७ ॥ दुर्गतयाभाग्यहीनया
मयाबहुपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवताध्यानैर्दुःखंयथातथामोघंवर्धितोसि यदिविप्रवत्स्यसीतिशेषः त्वद्वर्धनजफलालाभादितिभावः ॥ ४८ ॥ नदीर्यतेत्वद्विप्रयोगश्रवणेपीतिशेषः ममैवेति
लौकिक्यतिवद्धोक्तिर्जातिरियं मरणंनविद्यतएव नजिहीर्षत्येवेत्यन्वयः अवकाशः अवस्थितयेस्थलम् ॥ ५० ॥ आयसमयसानिर्मितं यत्नूयतोनभिद्यतेभुविपतित्वानोविदीर्यते भेदोद्विधाभवनं
विदारणंअनेकच्छिद्रैरस्वावस्त्वं अनेनदुःखेनार्पितंव्याप्तंदेहंदेहोनभिद्यतइत्याद्यन्वयः अर्धर्चादित्वद्दृहशब्दः हियतोनभिद्यतेऽतोऽकालेमरणंनविद्यतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५१ ॥

यद्व्रतादीन्यनर्थकानि तदिदंमहद्दुःखम् ऊषरे उप्तमतएव निष्फलंबीजमिव ॥ ५२ ॥ गुरुदुःखेनकर्शितःपीडितः परेतसंसदंयमसभाम् अहंगतास्याम् तत्तुनलभ्यतइतिशेषः ॥ ५३ ॥ अथापिमर णाभावेपित्वयाविनात्वत्सन्निधिविनाकिंजीवितंकुत्सितंजीवितंदृथाव्यर्थमतोऽनुव्रजिष्यामि अभिकांक्षयावात्सल्येन ॥ ५४॥ भृशमसुखंदुःखममर्षिताअसहमानारामवियोगमूलंसपत्न्यादि कृतंमहद्व्यसनंदुःखंनिशाम्यपर्यालोच्यसत्यपाशबद्धंसुतमवेक्ष्ययथोक्तनिमित्तवतीकिन्नरीविललाप ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो ध्याकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत्कालसदृशंरामवियोगहेतुककौसल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितम् ॥ १ ॥ आर्येकौसल्ये गच्छेदितियत्तन्ममापिनरोचतेस्त्रिइत्याद्युत्तरा

इदंतुदुःखंयदनर्थकानिमेव्रतानिदानानिचसंयमाश्चहि ॥ तपश्चतप्तंयदपत्यकाम्ययासुनिष्फलंबीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२ ॥ यदिह्यकालेमरणंयदृच्छयालभेतकश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ॥ गताहमद्यैवपरेतसंसदंविनात्वयाधेनुरिवात्मजेनवै ॥ ५३ ॥ अथापिकिंजीवितमद्यमेवृथात्वयाविनाचंद्रनिभाननप्रभ ॥ अनुव्रजिष्यामिवनंत्वयैवगौःसुदुर्बलावत्समिवाभिकांक्षया ॥ ५४ ॥ भृशमसुखममर्षितायदाबहुविललापसमीक्ष्यराघवम् ॥ व्यसनमुपनिशाम्यसामहत्सुतमिवबद्धमवेक्ष्यकिन्नरी ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥

तथातुविलपंतींतांकौसल्यांराममातरम् ॥ उवाचलक्ष्मणोदीनस्तत्कालसदृशंवचः ॥ १ ॥ नरोचतेममाप्येतदार्येयद्राघवोवनम् ॥ त्यक्त्वाराज्यश्रियंगच्छेत्स्त्रियावाक्यवशंगतः ॥ २ ॥ विपरीतश्चवृद्धश्चविषयैश्चप्रधर्षितः ॥ नृपःकिमिवनब्रूयाच्चोद्यमानःसमन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधंपश्यामिनापिदोषंतथाविधम् ॥ येननिर्वास्यतेराष्ट्राद्वनवासायराघवः ॥ ४ ॥ नतंपश्याम्यहंलोकेपरोक्षमपियोनरः ॥ स्वमित्रोपिनिरस्तोपियोऽस्यदोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुंदांतंरिपूणामपिवत्सलम् ॥ अवेक्षमाणःकोधर्मंत्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥

न्वयि ॥ २ ॥ अतएवविपरीतःप्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः चोद्यमानःस्त्रिया क्रोधवशात्पुनरुक्तिर्नदोषाय किमिवनब्रूयादनुचितशतमपिब्रूयात्अतस्तद्वचोनश्रद्धेयमिति एतेनराजाज्ञाभंगःकथंकार्यइतिशंकासमाहिता ॥ ३ ॥ ननुरामदोषप्रयुक्तंविवासनंस्यात्तत्राह नास्येति रामस्येत्यर्थः अपराधंपितृविषयकंदोषमसमंजादेरिवप्रजावधादिपातकम् ॥ ४ ॥ सुतरामभित्रोपिशत्रुरपि निरस्तोपिमहापातकादिवशंगत्वात्यक्तोपि परोक्षमपिरामस्यदोषंयोवदेत्तंनपश्यामि ॥ ५ ॥ यद्देवमतोदेवतुल्यंदांतंगुरुभिःशिक्षितम् एवमुक्तगुणंपुत्रंधर्ममवेक्षमाणःकस्त्यजेदित्यन्वयः रिपूणांकैकेय्यादीनांविषयेपिवत्सलंस्निग्धम् ॥ ६ ॥

बाल्यंबालभावमविमृश्यकारित्वंकामपरवशत्वंचोपेयुषःप्राप्तस्य राजवृत्तंपूर्वराजाचरितम् ॥ ७॥ अतोयावदिममर्थंत्वत्प्रवासनरूपंकश्चिदपिनजानातितावत्ततःपूर्वमेवशासनंराज्यमभिषेकेणा त्मस्थंआत्माधीनंकुरु शोभनमितिपाठेराज्यफलकमभिषेकम् ॥ ८ ॥ कथमेवंशक्यंतत्राह मयेति अधिकंत्वदाज्ञोल्लंघनपूर्वमभिषेकविघ्नम् ॥ ९ ॥ विप्रियेतवविपक्षभावे ॥ १० ॥ पक्ष्यो मातुलादिः योवान्यःकश्चिदस्यहितमिच्छति मृदुर्हीति अतोमार्दवंनयुक्तम् मार्दवानुचितकालइतिभावः ॥ ११ ॥ ननुराज्ञाराज्यस्यभरतायदीयमानत्वादपरिहार्योयमर्थस्तत्राह प्रेति कैके य्याप्रोत्साहितस्तस्यांसंतुष्टोयदिपितानोस्माकंअमित्रभूतोजायते तदाऽसौबंधनंप्राप्यतांअथवास्यवधएवक्रियताम् त्रेताद्वापरयोःसंधावयमवतारस्तदाचकिंचिदधिकपादेनाधर्मप्रवेशइतितद

तदिदंवचनंराज्ञःपुनर्बाल्यमुपेयुषः ॥ पुत्रःकोहृदयेकुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥ यावदेवनजानातिकश्चिदर्थमिमंनरः ॥ तावदेवमयासार्धमात्मस्थंकुरुशासनम् ॥ ८ ॥ मयापार्श्वेसधनुषातवगुप्तस्यराघव ॥ कःसमर्थोधिकंकर्तुंकृतांतस्येवतिष्ठतः ॥ ९ ॥ निर्मनुष्यामिमांसर्वामयोध्यांमनुजर्षभ ॥ करिष्यामिशरैस्तीक्ष्णैर्यदिस्थास्यतिविप्रिये ॥ १० ॥ भरतस्याथपक्ष्योवायोवाऽस्यहितमिच्छति ॥ सर्वांस्तांश्चवधिष्यामिमृदुर्हिपरिभूयते ॥ ११ ॥ प्रोत्साहितोऽयंकैकेय्यासंतुष्टोयदिनःपिता ॥ अमित्रभूतोनिःसंगंबध्यतांवध्यतामपि ॥ १२ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनम् ॥ १३ ॥ बलमेषकिमाश्रित्यहेतुंवापुरुषोत्तम ॥ दातुमिच्छतिकैकेय्यैउपस्थितमिदंतव ॥ १४ ॥ त्वयाचैवमयाचैवकृत्वावैरमनुत्तमम् ॥ काऽस्यशक्तिःश्रियंदातुंभरतायारिशासन ॥ १५ ॥ अनुरक्तोस्मिभावेनभ्रातरंदेवितत्त्वतः ॥ सत्येनधनुषाचैवदत्तेनेष्टेनतेशपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामःप्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टंतत्रमांदेविल्वंपूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हरामिवीर्याद्दुःखंतेतमःसूर्यइवोदितः ॥ देवीपश्यतुमेवीर्यंराघवश्चैवपश्यतु ॥ १८ ॥

नुसारेणलक्ष्मणस्यैवमुक्तिःकैकेय्याश्चपरोपदेशेनैवंमतिश्छलेनवालिवधेप्रवृत्तिश्चभगवतइतिबोध्यम् ॥ १२ ॥ नन्वेवंदोषःस्यात्तत्राह गुरोरिति एवंचशास्त्रसंमतत्वान्नात्रदोषइतिभावः ॥ १३ ॥ ननुराज्ञोबलवत्त्वाद्बंधनाद्यशक्यमतआह बलमिति उपस्थितंज्येष्ठत्वेनन्यायतस्तवैवप्राप्तमिदंराज्यम् एवंचबलहेत्वोरभावाद्बंधनादिशक्यमेवेतिभावः ॥ १४ ॥ बलाभावमेवाह त्वयेत्यादि ॥ १५ ॥ ननुतवाप्येवंवदतोनविश्वासोज्ञातित्वाविशेषादतआह अनुरक्तइति भावआंतरोभिप्रायः ॥ १६ ॥ संप्रत्येवानुरागनिर्णयइत्याह दीप्तमिति दीप्तमग्निम् क्रोधमित्यर्थः अरण्यंवापित्राज्ञया ॥ १७ ॥ राघवश्चेतिचात्सर्वोजनश्च ॥ १८ ॥

कैकेय्यासक्तमानसमतएवकृपणं वृद्धभावेनवृद्धत्वेनगर्हितंयथाभवतितथाबाल्येकामुकत्वेस्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अनंतरंयुक्तंकार्यंनत्त्वंकुरुष्वयदिरोचतेतर्हिलक्ष्मणवाक्यंकुरुष्वेतिशे
षः अनेनकौसल्यायागूढस्थानजिमतत्वंलक्ष्मणोक्तस्यसूचितं ॥ २१ ॥ पुनःरामाभिप्रायनिर्णयायलक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतद्राजवाक्यमपिन येनतवदोषःस्यात्किंतुमत्सपत्न्याइत्या
ह नचेति अधर्म्यंकनिष्ठस्यराज्यरूपं ममसपत्न्याभाषितंवचःश्रुत्वा मांविहायेतोवनंगंतुंनार्हसि ॥ २२ ॥ अथयदिसापत्नमातृवाक्योल्लंघनेप्यधर्मंबुद्ध्यातत्राप्यादरस्तर्हिराज्यंपरित्यज्यैवेह
तिष्ठेत्याह धर्मज्ञइति ॥ २३ ॥ शुश्रूषुःशुश्रूषांकुर्वन् पुत्रेतिरामसंबोधनं त्रिदिवंगतःमातृसेवयाप्राजापत्यपदंप्राप्तइतिभावः तथाहिततोपिगौरवेणाहंपूज्येत्यर्थः पितुर्दशगुणंमातागौरवेणातिरि

हनिष्येपितरंवृद्धंकैकेय्यासक्तमानसम् ॥ कृपणंचस्थितंबाल्येवृद्धभावेनगर्हितम् ॥ १९ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ उवाचरामंकौ
सल्यारुदतीशोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्तेवदतःपुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया ॥ यदत्रानंतरंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचते ॥ २१ ॥ नचाधर्म्यंवचःश्रुत्वासपत्न्या
ममभाषितम् ॥ विहायशोकसंतप्तांगंतुमर्हसिमामितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञइतिधर्मिष्ठधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचरधर्ममनुत्तमम् ॥
॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननींपुत्रस्वगृहेनियतोवसन् ॥ परेणतपसायुक्तःकाश्यपस्त्रिदिवंगतः ॥ २४ ॥ यथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथाह्यहम् ॥ त्वांसाहंना
नुजानामिनगंतव्यमितोवनम् ॥ २५ ॥ त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनच ॥ त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणम् ॥ २६ ॥ यदित्वंयास्य
सिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसाम् ॥ अहंप्रायमिहासिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ २७ ॥ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवा
धर्मात्समुद्रःसरितांपतिः ॥ २८ ॥ विलपंतींतथादीनांकौसल्यांजननींततः ॥ उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितम् ॥ २९ ॥ नास्तिशक्तिःपितुर्वा
क्यंसमतिक्रमितुंमम ॥ प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनम् ॥ ३० ॥

च्यतइतिस्मृतेः नानुजानामि वनंगंतुमितिशेषः किंचप्रतिषेधामीत्याह नगंतव्यमित्यादि ॥ २५ ॥ अथवनगमनपर्यंतंतदाज्ञासत्वादत्रसर्वथास्थातुमशक्यमितिचेत्तत्राप्याह त्वद्वियोगादिति
त्वद्वियोगात्परंजीवितादिनामेनकिंचित्कार्यं अतस्त्वयेत्यादि एवंचमामपिसहनयेतिभावः ॥ २६ ॥ प्रायंअनशनदीक्षां चोहेनौ यतोजीवितुंनशक्ष्यामि ॥ २७ ॥ ततःमातुर्मरणांतदुःखदा
नात् समुद्रोहिकस्मिंश्चित्कल्पेमातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतांकृत्यांप्राप्यनरकवासतुल्यंदुःखंप्राप्तवानितिकंचित्पुराणेप्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तद्वचनस्यकर्तव्यत्वे
पियुगपदनुष्ठानासंभवात्पितृवचसःप्रथमप्राप्तत्वेनप्राबल्यात्तदतिक्रमोशक्यइत्याह नास्तीति ॥ ३० ॥

अभिजनोभितोवर्तमानोजनःश्रीमान्रामाभिषेकप्रसंगेनकृतैरलंकरणैःशोभावान्आकारंविकृताकारंनालक्षयत असत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उचितंसहजसत्त्वगुणोचितंवनगमनलाभोचितं च आत्मजंहर्षंआत्मनिशरीरेजातंस्वभावसिद्धंहर्षचिह्नम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ लोकदृष्ट्याअर्थविपत्तिमर्थभ्रंशंवीक्ष्यापिरामोविक्रियांनजगामकिंतुसुहृज्जनस्यकौसल्यादशरथादिरूप स्यात्मनांप्राणानांविपत्तिशंकयाचिंतांजगामेतिशेषः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥७॥

सर्वोप्यभिजनःश्रीमान्श्रीमतःसत्यवादिनः॥ नालक्षयतरामस्यकंचिदाकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितंचमहाबाहुर्नजहौहर्षमात्मवान् ॥ शारदःसमुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचामधुरयारामःसर्वंसंमानयन्जनम् ॥ मातुःसमीपंधर्मात्माप्रविवेशमहायशाः ॥ ३८ ॥ तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥ प्रविश्यवेश्मातिभृशंमुदायुतंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागताम् ॥ नचैवरामोत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ ॥ आर्तशब्दोमहान्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच ॥ गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा ॥ तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः ॥ ३ ॥ नक्रुद्ध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्वतनोराजाजीवलोकंचरत्ययम् ॥ योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवम् ॥ ५ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः ॥ पतिमाचुक्रुशुश्चापिसस्वनंचापिचुक्रुशुः ॥ ६ ॥ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने ॥ ७ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ यःपित्राऽचोदितोपिसर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यचकृत्येषुप्रवर्ततइतिशेषः योगतिःप्राप्यस्यवस्तुनःप्राप्तिमार्गःशरणंरक्षणम् ॥ २ ॥ युक्तःसेवातत्परः ॥ ३ ॥ अभिशप्तोपिअन्येनकृतवाक्पारुष्योपिनक्रुद्ध्यति क्रोधनीयानिअन्यस्यक्रोधोत्पादकानिअनुकंपयावर्जयन् अनेनक्रोधक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोःप्रतिषेधः यत्रकुत्रापिक्रुद्धान्स्वयंप्रसादयन् तिष्ठतीतिशेषः ॥ ४ ॥ जीवलोकंसर्वप्रजारूपंचरतिभक्षयति नाशयतीतियावत् ॥ ५ ॥ पतिमाचुक्रुशुःनिनिंदुःसस्वनंचुक्रुशुःरुरुदुः ॥ ६ ॥ व्यालीयतदेहमवगुंठ्यावाङ्मुखोविलीनइवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

आयस्तःस्वजनदुःखतःश्रान्तखेदःकुंजरइवनिःश्वसन् आयत्तइतिपाठेआयत्तःपराधीनोयःकुंजरःसयथानिःश्वसितितद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरुषंद्वाराध्यक्षम् ॥ ९ ॥ जयेनविजयीभवेतिशब्देने त्यर्थः जयेतीतिपाठेजयेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सरामःतृणीकृतराज्योरामः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वाजयशब्देनेत्यर्थः प्रियंरामागमनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अग्निंअग्निहोत्रंमंत्रवत्जुहोति

रामस्तुभृशमायस्तोनिःश्वसन्निवकुंजरः॥ जगामसहितोभ्रात्रामातुरंतःपुरंवशी॥८॥सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितम्॥ उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठत
श्चापरान्बहून्॥ ९॥ दृष्ट्वैवतुतदारामंतेसर्वेसमुपस्थिताः॥ जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्धयंतिस्मराघवम्॥१०॥ प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः॥
ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान्॥ ११॥प्रणम्यरामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायांददर्शसः॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः॥१२॥वर्ध
यित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः॥ न्यवेदयंतत्वरितंराममातुःप्रियंतदा॥ १३॥ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता॥ प्रभातेचाकरोत्पू
जांविष्णोःपुत्रहितैषिणी॥ १४॥ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा॥ अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला॥ १५॥ प्रविश्यतुतदारामोमातु
रंतःपुरंशुभम्॥ ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनम्॥१६॥देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतम्॥दध्यक्षतघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा॥१७॥ला
जान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकृसरंतथा॥ समिधःपूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः॥१८॥ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगेनकर्शिताम्॥ तर्पयंतींददर्शाद्भि
र्देवतांवरवर्णिनीम्॥१९॥ साचिरस्यात्मजंदृष्ट्वामातृनंदनमागतम्॥ अभिचक्रामसंहृष्टाकिशोरंवडवायथा॥२०॥ समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्य
राघवः॥ परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामवघ्रातश्चमूर्धनि॥ २१॥ तमुवाचदुराधर्षंराघवंसुतमात्मनः॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः॥ २२॥
वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनाम्॥ प्राप्नुह्यायुश्चकीर्तिंचधर्मंचाप्युचितंकुले॥ २३॥

स्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेतिशेषः ॥ १५ ॥ तदाह हावयंतीमिति ॥ १६ ॥ हविषःहवींषि ॥ १७ ॥ कृसरंतिलमुद्गतंडुलौदनम् ॥ १८ ॥ व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनयातद्देवोपवासव्रतयो गेनेत्यर्थः देवतांतर्पयंतींवरवर्णिनींतांददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अभिचक्रामअभिमुखंजगाम किशोरोऽश्वबालकः ॥ २० ॥ उपसंगृह्यअभिवाद्यस्थितस्तयापरिष्वक्तइत्यन्वयः ॥ २१॥ २२॥ कुलेउचितंकुलस्योचितमितियावत् ॥ २३ ॥

राजानंपश्य गत्वेतिशेषः कौसल्यायाराजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥ अत्रोपविश्यभुक्त्वाराजानंद्रष्टुंगच्छेतिभोजनेनफलेननिमंत्रितोराघवःकेवलमासनमालभ्यस्प्र
ष्ट्वानतूपविष्टोव्रीडयाकिंचिदंजलिंप्रसार्यावाङ्मुखएवाब्रवीत प्रसार्यांजलिरितिपाठेप्रकर्षेणसन्नांजलिर्विशीर्णांजलिरित्यर्थइतिकश्चित् मातुःप्रसादनयोग्यांजलिरित्यर्थउचितः किंचिदित्य
स्यचावाङ्मुखइतिशेषः ॥ २५ ॥ गौरवाच्चमातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्चआनतःसन्प्रस्थितःप्रस्थातुमुपक्रांतःआप्रष्टुंअनुज्ञांकारयितुंउपचक्रमे ॥ २६ ॥ तवचतंवैवअज्ञत्वात् लोकदृष्ट्याह वैदेह्या

सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव ॥ अद्यैवत्वांसधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्यभोजनेननिमंत्रितः ॥ मातरंराघवःकिं
चित्प्रसार्यांजलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ सस्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतथानतः ॥ प्रस्थितोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देविनूनंनजानीषेमहद्भयमु
पस्थितम् ॥ इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच ॥ २७ ॥ गमिष्येदंडकारण्यंकिमनेनासनेनमे ॥ विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः ॥ २८ ॥
चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छति ॥ मांपुनर्दंडका
रण्यंविवासयतितापसम् ॥ ३० ॥ सषट्चाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चवर्तयन् ॥ ३१ ॥ सानिकृत्तेवसाल
स्ययष्टिःपरशुनावने ॥ पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामासमातरंगतचेतस
म् ॥ ३३ ॥ उपावृत्त्योत्थितांदीनांवडवामिववाहिताम् ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविममर्शचपाणिना ॥ ३४ ॥ साराघवमुपासीनमसुखार्तासुखोचिता ॥
उवाचपुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे ॥ ३५ ॥

इत्यादि ॥ २७ ॥ विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः पंचाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्युक्तेः ॥ २८ ॥ मुनिवदामिषंसूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतंमांसम् तेनेदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निनेति
वक्ष्यमाणेननविरोधः तस्यशुद्धमांसपरत्वात् मुनिवदित्युक्त्याश्राद्धीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ वन्यानिवानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानःआचरन् यद्वा वन्यानिवल्कलानिद
धानः वर्तयन्जीवयन् ॥ ३१ ॥ यष्टिःशाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वाहितांपूर्वंवाहितभारांततःश्रमनिवृत्तयेउपावृत्त्यभुविलुंठनंकृत्वोत्थितांवडवामिव ॥ ३४ ॥ असुखेनसुखनाशेनार्ता उपासी
नंसमीपस्थितम् ॥ ३५ ॥

अप्रजाःवंध्या अतःवंध्यात्वात् भूयःवंध्याधिकंपुत्रवियोगदुःखंनपश्येयम् ॥ ३६ ॥ वंध्यात्वदुःखमितःसुसहमित्याह एकएवेति अप्रजास्मीतिमानसशोकाभिनयः समासांताभावोऽनित्यत्वात् संधिर्वार्षत्वात् ॥ ३७ ॥ स्वस्यसदादुःखित्वमितिशोचति नेति पत्युःपौरुषंअनुरागकृतंरंजनंतस्मिन्यत्प्राप्यंकल्याणंप्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखंवापतिसंभोगजं तन्मया नदृष्टपूर्वं अपीतिलोकोक्तौ पुत्रेजातेतदुभयंउक्तकल्याणंपुत्रदर्शनजंसुखंचपश्येयमित्याशयारामममयाआस्थितंजीवनंस्थापितम् ॥ ३८ ॥ साऽहंअवराणांकनिष्ठानांसपत्नीनांत्वद्बलादिदानीं परासतीत्हृदयच्छिदांत्हृदयविदारिकाणांतासाममनोज्ञानिवाक्यान्येवंजीर्णापिश्रोष्ये ॥ ३९ ॥ अतःसपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात्परंदुःखंस्त्रीणांनास्ति ममायमनंतकोऽपारःशोकोयादृश

यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव ॥ नस्मदुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥ एकएवहिवंध्यायाःशोकोभवतिमानसः ॥ अप्रजास्मीति संतापोनह्यन्यःपुत्रविद्यते ॥ ३७ ॥ नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे ॥ अपिपुत्रेविपश्येयमितिरामास्थितंमया ॥ ३८ ॥ साबहून्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदाम् ॥ अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांपरासती ॥ ३९ ॥ अतोदुःखतरंकिन्नुप्रमदानांभविष्यति ॥ ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता ॥ किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरणमेवहि ॥ ४१ ॥ अत्यंतंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेणकैकेय्याःसमावाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ योहिमांसेवतेकश्चिदपिवाप्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादिनम् ॥ कैकेय्यावदनंद्रष्टुंपुत्रशक्ष्यामिदुर्गता ॥ ४४ ॥

स्तादृशोवाचापिवक्तुमशक्यइतिशेषः ॥ ४० ॥ निराकृता सपत्न्येतिशेषः ध्रुवं प्राप्तमितिशेषः शोकपरत्वान्न्यूनपदतानदोषः ॥ ४१ ॥ निगृहीताभर्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह परिवारेणेति कैकेय्यादासीजनेनसमाअथवाऽवरातत्तोपिनिकृष्टाकृतास्मीतिशेषः प्यधरावरेतिपाठे वराश्रेष्ठापिअधरानिकृष्टाकृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ससर्वोपिइष्टःजनःकदाचिदागतंकैकेय्याःपुत्रमवलोक्यमांनाभिभाषते इदानीमप्येवमवस्थाममवर्तनेत्वयिगतेतुकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ ४३ ॥ खरवादिनं लुगभावआर्षः खरवादिपरुषवदनशीलंतस्यावदनंकथंद्रष्टुंशक्ष्यामि दुर्गतात्वद्वियोगे नदुर्दशामापन्ना ॥ ४४ ॥

राज्ञाराजानुमत्यामयायदभिहितंतत्त्वयिनविपरस्यतेव्यर्थंनभविष्यतितदाहंवक्ष्यामि राजैववदतुतत्राह नहीत्यादि त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षंसाक्षादितिशेषः ॥ २६ ॥ रामोपिदशरथवदेवघोरत्वं ज्ञात्वापिमहापुरुषत्वाद्धीरोदात्तत्वात्सर्वथैवकरिष्यामीतिप्रतिजानीते एतदिति व्यथितःगुरुवचनोल्लंघनमनयापिशंकितमितिसंतप्तः ॥ २७ ॥ ईदृशंअकरणशंकावचनम् यदितद्वक्ष्यतइत्यादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुणाइहामुत्रहितोपदेष्ट्रा ॥ २९ ॥ प्रतिजानेकृतसुकृतादिसाक्षितयेतिशेषः तदेवस्थिरयति रामोद्विरिति यदुक्तंतदुक्तमेवतद्विरुद्धंनपुनर्वदतीत्यर्थः तत्तदभाववविषयत

यदित्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपरस्यते॥ ततोहमभिधास्यामिनह्येषत्वयिवक्ष्यति॥ २६॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतम् ॥ उवाचव्यथितोरामस्तांदेवींनृपसन्निधौ॥ २७॥ अहोधिङ्नार्हसेदेविवक्तुंमामीदृशंवचः॥ अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके ॥ २८॥ भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंपतेयमपिचार्णवे॥ नियुक्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच ॥ २९ ॥ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितम्॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषते ॥ ३०॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनम्॥ उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारुणम्॥ ३१ ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेपित्राहतेममराघव॥ रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे॥ ३२॥ तत्रमेयाचितोराजाभरतस्याभिषेचनम्॥ गमनंदंडकारण्येतवचाद्यैवराघव ॥ ३३ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु॥ ३४॥ सन्निदेशेपितुस्तिष्ठयथानेनप्रतिश्रुतम्॥ त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच॥ ३५॥ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनम्॥ त्वदर्थेविहितंराज्ञातेनसर्वेणराघव ॥ ३६॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः॥ अभिषेकमिदंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव॥ ३७॥ भरतःकोसलपतेःप्रशास्तुवसुधामिमाम्॥ नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलाम्॥ ३८ ॥ एतेनत्वांनरेंद्रोऽयंकारुण्येनसमाप्लुतः॥ शोकैःसंक्लिष्टवदनोनशक्नोतिनिरीक्षितुम्॥ ३९॥ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन॥ सत्येनमहताराममतारयस्वनरेश्वरम्॥ ४०॥

याद्विरुक्तंतंभाषणंनकरोतीतियावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूर्वंसशल्येनपश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वंमयारक्षितेन ॥ ३२ ॥ तत्रतयोर्वरयोरेकेन अद्यैवएतत्क्षणएव ॥ ३३ ॥ यदीति राज्ञात्वयाचमदुक्तेःसशपथंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ॥ ३४ ॥ सन्निदेशेपितृप्रतिज्ञासंपादने ॥ ३५ ॥ अभिषेचनंअभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥ अभिषेकंतदुपकरणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एतेनवरद्वयप्रदानेननिमित्तेन ॥ ३९ ॥ सत्येनसत्यपरिपालनेन ॥ ४० ॥

शोकंनत्सूचकंविकारं नप्रविव्यथेचमनसेतिशेषः राजाचराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तोभावितद्वियोगव्यसनेनाभितप्तोबभूवेतिशेषः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाभिषेकवनवासयोःसमचित्ततयाधीरोदात्तमहापुरुषत्वंरामस्याह तदिति मरणोपमंलोकदृशा ॥ १ ॥ नद्विनाशितइत्युक्तत्वादेवमस्त्वित्येवकेवलमाह यद्वा एवमस्तुभरताभिषेकोस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ मन्युर्नेति राजाभिप्रायाज्ञानेच्छया प्रश्नेनेतिशेषः ब्रूमिब्रवीमि एतावतज्ञात्वासर्वथायास्याम्येवन

इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकम् ॥ प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमम् ॥ श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः ॥ जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः ॥ नाभिनंदतिदुर्धर्षोयथापूर्वमरिंदमः ॥ ३ ॥ मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः ॥ यास्यामिभवसुप्रीतावनंचीरजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपेणच ॥ नियुज्यमानोविस्रब्धःकिन्नकुर्यामहंप्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकंमानसंत्वेकंहृदयंदहतेमम ॥ स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहंहिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच ॥ हृष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किंपुनर्मनुजेंद्रेणस्वयंपित्राप्रचोदितः ॥ तवचप्रियकामार्थंप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासयह्रीमंतंकिंत्विदंयन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतुचैवानयितुंदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादद्यैवनृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोहंगच्छाम्येवहिसत्वरः ॥ अविचार्यपितुर्वाक्यंसमावस्तुंचतुर्दश ॥ ११ ॥ सात्दृष्टातस्यतद्वाक्यंश्रुत्वारामस्यकैकयी ॥ प्रस्थानंश्रद्दधानासात्वरयामासराघवम् ॥ १२ ॥

त्वन्यथाशंकितव्यमितिभावः ॥ ४ ॥ कृतज्ञेनत्वत्कृतस्वापत्राणज्ञेन विस्रब्धःनिर्विशंकः ॥ ५ ॥ किंत्विदंमानसंमनसिवर्तमानं अलीकंदुःखं कितत्राह स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥ अयमर्थस्त्वद्दुःखावहत्वाद्राज्ञातवसाक्षाद्वक्तुमशक्यइतिचेत्तत्राह अहंहीति प्रचोदितःत्वयापीतिशेषः प्रतिज्ञाकरणंविनापित्वदुक्तिमात्रेणराज्यादिदद्यांतत्रकिंवक्तव्यंत्वत्प्रियार्थंराज्ञाप्रेरितःस्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् हेतौशता तत्पालनाद्धेतोराज्यंदद्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ मद्विषयकनियोगसंकोचेनह्रीमंतंराजानमाश्वासय इदंकिंकिंहेतुकं तदेवाह यदित्यादि ॥ ९ ॥ अनिर्दत्तस्वकार्याकथमाश्वासयामीत्यत्रआह गच्छंत्वित्यादि ॥ १० ॥ अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रस्थानंवनगमनं श्रद्दधानाअवश्यमयंप्रस्थानंकरिष्यतीतिनिश्चयवती ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ उत्सुकस्यवनगमनोत्सुकस्य क्षमंयुक्तम् ॥ १४ ॥ राजानभिनंदनहेतुमाह व्रीडेति स्वसत्यस्यपारप्राप्त्यदर्शनजलज्जायुक्तः चोहेतौ अतस्त्वांनाभिभाषते एतदनभिभाषणंनकिंचि
त्तनान्यकारणकं त्वदविलंबगमनाभावएवास्यकारणमतएवमन्युःराज्ञोदैन्यंत्वाविलंबगमनेनापनीयतां त्वयेतिशेषः ॥ १५ ॥ इतोपिनयुक्तोविलंबइत्याह यावदिति मयादरिद्राधमर्णत्वे
ननयाशपथैःप्रतिबंधादितिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतत्वरोभूदितिशेषः ॥ १८ ॥ दारुणोदयंदारुणार्थकंप्रश्नोत्तरम् ॥ १९ ॥ लोकमावस्तुंलोकेवस्तुंनोत्सहे अर्थपरोधनपरः विमलंधर्ममा
स्थितंतत्त्वज्ञानरूपंधर्ममाश्रितं ऋषयोत्रतत्त्वज्ञाः एतेनस्वस्यसुखदुःखयोःसमतानिवृत्तिमार्गस्थताचस्वाभाविकीतिध्वनितम् ॥ २० ॥ तत्रभवतःपूज्यस्यपितुः वनगमनंकियत्यत्किंचिदतो

एवंभवतुयास्यंतिदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादिहावर्तयितुंनराः ॥ १३ ॥ तवत्वहंक्षमंमन्येनोत्सुकस्यविलंबनम् ॥ रामतस्मादितःशीघ्रं वनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितःस्वयंयच्चनृपस्त्वांनाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥ यावत्त्वंनवनंयातःपुरादस्मादतित्वरन् ॥ पितातावन्नतेरामस्नास्यतेभोक्ष्यतेपिवा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमितिनिःश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः ॥ मूर्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते ॥ १७ ॥ रामोप्युत्थाप्यराजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ कशयेवहतोवाजीवनंगंतुंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्यायावचनंदारुणोदयम् ॥ श्रुत्वागतव्यथोरामःकैकेयींवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंविमलंधर्ममास्थितम् ॥ २० ॥ यत्तत्रभवतःकिंचिच्छक्यंकर्तुंप्रियंमया ॥ प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत् ॥ २१ ॥ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमहत्तरम् ॥ यथापितरिशुश्रूषातस्यवावचनक्रिया ॥ २२ ॥ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावचनादहम् ॥ वनेवत्स्यामिविजनेवर्षाणीहचतुर्दश ॥ २३ ॥ ननूनंमयिकैकेयिकिंचिदाशंससेगुणान् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वंममेश्वरतरासती ॥ २४ ॥ यावन्मातरमापृच्छेसीतांचानुनयाम्यहम् ॥ ततोद्यैवगमिष्यामिदंडकानांमहद्वनम् ॥ २५ ॥

धिकमपिप्रियंकर्तुंशक्यं तत्कृतमेवविद्धीतिशेषः ॥ २१ ॥ तथानिश्चयेहेतुमाह नहीति हिर्हेतौ शुश्रूषापादसंवाहनादिरूपा वचनक्रियाआज्ञप्तकरणम् ॥ २२ ॥ अत्रभवतापूज्येनपित्रा भव
त्यावचनात्पितृवचनवत्तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् अनेनसापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्ठमपिवचनमेवपरिपाल्यंकिमुतमातापित्रोरितिसूचितम् ॥ २३ ॥ हेकैकेयिनूनंमयिकिंचित्कमपि
गुणंनाशंससेनजानासि तत्रहेतुर्यदित्यादि मुख्यानितिपाठेपितृपत्न्याद्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥ यावदितिपूर्वार्धेतावत्क्षमांकुर्वितिशेषः ततस्तदनंतरं दंडकानांतन्नामकक्षत्रि
याणां तन्नामकजनपदरूपंशापवशाद्वनत्वंप्राप्तम् ॥ २५ ॥

सहिपितृशुश्रूषारूपः ॥ २६ ॥ बाष्पेणोद्गमशक्नुवन् ॥ २७ ॥ अनार्यायाःलोकदृष्ट्यानादृश्या अपिस्वयंनदोषमगणयन्निति शेषः निष्पपातनिश्चक्राम ॥ २८ ॥ कैकेयीप्रदक्षिणंसम्यगाचरि तमदिष्टंत्वयेत्यत्यंतसंतोषात् शिष्टाचाराच्चेतिबोध्यम् ॥ २९ ॥ बाष्पपरिपूर्णाक्षःसमीपस्थित्यावगतवृत्तांतत्वात् परमक्रुद्धइत्यनेनलक्ष्मणेऽविद्याविक्षेपशक्तिमतीदर्शितारामेचनसाइतिध्वनि तम् ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकंअभिषेकप्रयोजनकं भांडमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषेकशालामितियावत् सन्निहितगंगादिपुण्यतीर्थकत्वात् तत्रअभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन्अप्रवर्त यन्सापेक्षः वनंप्रतीतिशेषः यद्वा लोकसमाधानायतदनुपहायनटवदात्मगोपनायलोकव्यवहारात्यागायचसापेक्षःसइवतत्रदृष्टिमविचालयन्अत्यजन्अतएवशनैर्जगाम ॥ ३१ ॥ धीरो

भरतःपालयेद्राज्यंशुश्रूषेच्चपितुर्यथा ॥ तथाभवत्याकर्तव्यंसहिधर्मःसनातनः ॥ २६ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपिता ॥ शोकादशक्नुवन्ब कुंप्ररुरोदमहास्वनम् ॥ २७ ॥ वंदित्वाचरणौराज्ञोविसंज्ञस्यपितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः ॥ २८ ॥ सरामःपितरंकृत्वा कैकेयींचप्रदक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वंददर्शसुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तंबाष्पपरिपूर्णाक्षःपृष्ठतोनुजगामह ॥ लक्ष्मणःपरमक्रुद्धःसुमित्रानं दवर्धनः ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वारामःप्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगामसापेक्षोदृष्टिंतत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥ नचास्यमहतींलक्ष्मींराज्यनाशोऽप कर्षति ॥ लोककांतस्यकांतत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षयः ॥ ३२ ॥ नवनंगंतुकामस्यत्यजतश्चवसुंधराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिध्यशुभंछत्रंव्यजनेचस्वलंकृते ॥ विसर्जयित्वास्वजनंरथंपौरांस्तथाजनान् ॥ ३४ ॥ धारयन्मनसादुःखमिंद्रियाणिनिगृह्यच ॥ प्रविवेशात्म वान्वेश्ममातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥

दात्तत्वाच्चनतद्विघातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह नचेति लक्ष्मींसहजांशोभां कांतत्वात्अविनाशिकांतियुक्तत्वात् लोककांतस्यशीतरश्मेरिंदोःक्षयोयथालक्ष्मीनापकर्षतितद्वत् ॥ ३२ ॥ सर्व लोकातिगस्येवजीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥ छत्रादि प्रतिज्ञाविरोधात् व्यजनेचामरे ॥ ३४ ॥ मनसादुःखंधारयन् इंद्रियाणिनिगृह्यमनस्थदुःखाभिव्यंजकचेष्टारहितानिकृत्वा आत्मवान्धीरो दात्तः मनसाऽदुःखंपरमसुखंदुःखलेशेनापिरहितंवनगमनजंधारयन्इंद्रियाणिनिगृह्यतस्यसुखस्यलोकदृष्ट्याराज्यभंगजदुःखस्यबाधयथायथाभिव्यक्तिर्नभवतितथामध्यस्थतयास्थापयित्वा आत्मवान्साक्षात्कृतनित्यनिर्दुःखस्वतत्त्वइत्यप्यर्थांतरमत्रव्यंग्यंबोध्यं दुःखमित्यस्यकैकेय्यालोकापवादजमित्यर्थइतिकश्चित् अप्रियशंसिवान्अप्रियंशंसिष्यन् क्वसुरार्षः ॥ ३५ ॥

सर्वंराष्ट्रमेषप्रपत्स्यतइतियत् अयमेवलाभः अस्मिन्रामेमनुजाधिपेसतिकश्चित्कश्चिदपिकिंचनस्वल्पमपिअप्रियंप्रियाभावंदुःखमनिष्टप्राप्तिंजातुकदापिनपश्येत्नप्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥ स्वस्ति
काजयजयेतिवादिनोवंदिनः सूताइतरस्तुतिपाठकाः मागधावंशपाठकाः एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
आदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सरामइति ॥ १ ॥ २ ॥ मध्येनउभयश्रेणीमध्येन ॥ ३ ॥ उत्तमानांगंधवद्द्रव्याणांसंचयैःक्षौमकौशांबरस्यचसंचयै

लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदंचिराय ॥ नत्वप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥ सघोषवद्भिश्चहयैःस
नागैःपुरःसरैःस्वस्तिकसूतमागधैः ॥ महीयमानःप्रवरैश्चवादिकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथाययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघैःपरिपू
र्णचत्वरम् ॥ प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोविमलंमहापथम् ॥ ४७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशः
सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागुरुधूपितम् ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरंश्रीमा
न्नानाजनसमन्वितम् ॥ सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितम् ॥ २ ॥ राजमार्गंययौरामोमध्येनागुरुधूपितम् ॥ चंदनानांचमुख्यानामगुरूणांच
संचयैः ॥ ३ ॥ उत्तमानांचगंधानांक्षौमकौशांबरस्यच ॥ आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैःस्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥ शोभमानमसंबाधंतंराजपथमुत्तमम् ॥
संवृतंविविधैःपुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ५ ॥ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः ॥ ६ ॥ नानामाल्योपगंधैश्चस
दाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्सुहृद्भिःसमुदीरितान् ॥ ७ ॥ यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ ॥ पितामहैराचरितंतथैवप्रपिता
महैः ॥ ८ ॥ अद्योपादायतंमार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ यथास्मपोषिताःपित्रायथासर्वैःपितामहैः ॥ ततःसुखतरंसर्वेरामेवत्स्यामराजनि ॥ ९ ॥ अ
लमद्यहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः ॥ यदिपश्यामनिर्यांतंरामंराज्येप्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

रित्यन्वयः क्षौममतसीजं कौशंपट्टवस्त्रं आविद्धाभिःकृतच्छिद्राभिः अ
विद्धाभिरितिपाठेअकृतच्छिद्राभिः ॥ ४ ॥ असंबाधंविस्तीर्णं संवृतंव्याप्तं अत्रत्यराजपथमित्यस्यददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ५ ॥ एवंदृष्टवांस्तंराजपथंययावितिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथार्हंदर्श
नभ्रूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः आचरितमनुष्ठितं ॥ ८ ॥ अनुपालयेत्यादिर्वृद्धानांवादः ॥ ९ ॥ यदिराज्येप्रतिष्ठितंप्राप्तराज्याभिषेकंरामंयथागतंपितुर्गृहान्निर्यांतंनिःसरंतंपश्यामस्तर्हि
नोऽस्माकंभुक्तेनऐहिकविषयभोगजसुखेननथापरमार्थैःपरमार्थस्वर्गसाधनैश्चकर्मभिरलम् नकिंचित्तैःफलं सर्वसुखस्यैतेनैवलब्धत्वात् अत्रयद्यंतर्भावेणविपरीतसंभावनासूचनं ॥ १० ॥

तदेवाह ततोहीति अमिततेजसोरामस्य राज्येनराज्यफलकोभिषेकोयथाप्रियतरस्तथाततोन्यन्नकिंचित्प्रियतरंप्रेमास्पदमित्यन्वयः सद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येतिभावः ॥ ११ ॥ उदासी
नःस्तुतिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥ अतिक्रांते दृष्टिपथमितिशेषः अत्यंतासत्त्यापुरइवपरिस्फुरणात् ॥ १३ ॥ एवंलोकानुरागेकविहेंतुंदर्शयति यश्चेति रामंनपश्येत्आत्मस्वरूपत्वेनांतर्या
मित्वेनवानपश्येत् यथास्थितवेषधारिणंवातद्देशस्थंनपश्येत् रामोयंनपश्येत्यन्निष्ठज्ञानविषयतांनप्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्रदृश्यतइत्यर्थः अत्यंततद्विषयज्ञानाययतमानोपियस्तंनलभे
दित्यर्थः यथास्थितवेषधारीवायंस्वदेशस्थंनपश्येत्यद्विषयकज्ञानवान्नभवेत्ससर्वलोकनिंदास्पदम् स्वात्मास्वांतःकरणमपिएनंविगर्हतेधिङ्मांभगवज्ज्ञानायोग्यमिति रामज्ञानंविनासर्वोपि

ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेकोरामस्यराज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्चसुहृदामुदासीनःशुभाःकथाः ॥ आत्म
संपूजनीःशृण्वन्ययौरामोमहापथम् ॥ १२ ॥ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोत्तमात् ॥ नरःशक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेपिराघवे ॥ १३ ॥ यश्चरा
मंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति ॥ निंदितःसर्वलोकेषुस्वात्माप्येनंविगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषुसहिधर्मात्मावर्णानांकुरुतेदयाम् ॥ चतुर्णांहिवयस्थानांतेन
तेतमनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानिच ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्जगामनृपतेःसुतः ॥ १६ ॥ सराजकुलमासाद्यमेघसंघोपमैःशु
भैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैःकैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिर्गगनंविमानैरिवपांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥ तत्पृ
थिव्यांगृहवरंमहेंद्रसदनोपमम् ॥ राजपुत्रःपितुर्वेश्मप्रविवेशश्रियाज्वलन् ॥ १९ ॥ सकक्ष्याधन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्यवाजिभिः ॥ पदातिरपरे
कक्ष्येद्वेजगामनरोत्तमः ॥ २० ॥ ससर्वाःसमतिक्रम्यकक्ष्यादशरथात्मजः ॥ सन्निवर्त्यजनंसर्वंशुद्धांतःपुरमत्यगात् ॥ २१ ॥

निंद्यइतिविनोक्तिरलंकारोत्रव्यंग्यः अनेनभगवद्विषयकज्ञानवानेवधन्यइतिवस्तुव्यज्यते ॥ १४ ॥ किंच हियतःसधर्मात्माचतुर्णांहिचतुर्णामपिवर्णानांसर्वेष्वप्याश्रमेषुवयःस्थानांवयोरूपं
स्थानंयस्यास्तांवयोनुरूपांदयांकुरुतेइत्यर्थः तेनतेसर्वेलोकास्तंरामंकायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्पराइत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्यदक्षिणभागगमनंपरिहरन्नि
त्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रासादशृंगैःप्रासादस्थशृंगैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिःआक्रमद्भिः वर्धमानगृहैःक्रीडागृहैः रत्नसमूहालंकृतैरेतैःपरिवृतम् ॥ १८ ॥ पितुर्वेश्मपृथिव्यांसर्वगृहेषुश्रेष्ठंप्रविवेशेत्यन्व
यः ॥ १९ ॥ वाजिभिःरथयुक्तैः ॥ २० ॥ सर्वाउक्तपंचकक्ष्याः ॥ २१ ॥

अंतिकंसमीपदेशम् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शुभेआसनेपर्यंकेपरि
शुष्यतामुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥ विनीतवत्विनीतःसन्निवियावत् सुसमाहितःतस्याअतिस्वेष्टकरत्वेनजगद्धितकरत्वेनचतस्यांप्रसन्नचित्तः ॥ २ ॥ नाभिभाषितुंरामेत्यक्षरद्वयाधिकमितिशेषः
॥ ३ ॥ रामोपिभयमापन्नःदशरथविषादस्यस्वापराधजन्यत्वशंकया ॥ ४ ॥ इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वयेदृष्ट्वाभयमापन्नइत्यनुकृष्यते अप्रहृष्टैःखिन्नैःउपलक्षितं व्यथितंखिन्नंआकुलंसंभ्रां

तस्मिन्प्रविष्टेपितुरंतिकंतदाजनःससर्वोमुदितोनृपात्मजे ॥ प्रतीक्षतेतस्यपुनःस्मनिर्गमंयथोदयंचंद्रमसःसरित्पतिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सददर्शासनेरामोविषण्णंपितरंशुभे ॥ कैकेय्यासहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ॥ ततोववंदेचरणौकैकेय्याःसुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्त्वातुवचनंबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपंभयावहम् ॥ रामोपिभयमापन्नःपदास्पृष्ट्वेवपन्नगम् ॥ ४ ॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्शितम् ॥ निःश्वसंतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिंयथा ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् ॥ बभूवसंरब्धतरःसमुद्रइवपर्वणि ॥ ७ ॥ चिंतयामासचतुरोरामःपितृहितेरतः ॥ किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदामांपिताहृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति ॥ तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनइवशोकार्तोविषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्येनमेपिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाःकिन्नुसदामांप्रतिवत्सलः ॥ विषण्णवदनोदीनःसदामांप्रतिभाषते ॥ १२ ॥

तंचेतोयस्यतम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपिक्षुभ्यंतंसागरमिवस्थितं उपप्लुतंराहुग्रस्तं उक्तमनृतंयेनतद्वन्निस्तेजस्कम् ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पमत्यंतमसंभावितं उपधारयन्किंहेतुकोयं
शोकइतिचिंतयन् संरब्धतरोऽत्यंतंक्षुभितः यद्यपिपर्वणिसमुद्रस्यचंद्रोदयात्क्षोभस्तथापिक्षोभमात्रेदृष्टांतः ॥ ७ ॥ किंस्वित्किंनु ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह अन्यदेत्यादि तस्य
मद्दर्शनेऽतिप्रीतिमतः आयासःखेदः ॥ ९ ॥ दीनइवविषण्णवदनद्युतिरिवसरामःशोकार्तइववचनमब्रवीदितिसंबंधः ॥ १० ॥ नापराद्धं काकुःअपराद्धं अज्ञानात्प्रमादात् प्रसादयमत्कृताप
राधशांत्येतिशेषः ॥ ११ ॥ सदामांप्रतिवत्सलोप्यद्यकिमप्रसन्नमनाः ह्यितोमांनभाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ १२ ॥

लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैरर्थांतरमपिगर्भितम् तथाहि अभिप्रायंममरावणवधरूपमभिप्रायमंतर्यामिप्रेरणयालक्षयित्वा अनेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृत्तिरितिसूचितम् ममदेवानांज
गतश्चप्रियकामा राज्ञश्चांतकालेनिरंतरंमद्ध्यानसंपादनेनप्रियकामा अतएवसुदक्षिणासमर्था राज्ञआपाततोविपरीतत्वेपिजगतःप्रियत्वेनराज्ञोपिपर्यंतसुखदत्वेनतद्वाक्यकथनेसमर्था अतएवप्र
हृष्टाममहितकामानदर्थमवतारग्रहणाद्धितंकाम्यंचतदनुवर्तनशीला अतएवमेऽर्थकामामदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजंराजानंमदर्थंमदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवनगमनार्थंत्व
रयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थकामकरंमत्कामविषयार्थकरंयथाभवतितथाप्राहिणोत् ॥ १८ ॥ तादृशःहृष्टोद्विग्नचित्तः एतदीयैनैवहृष्टोद्विग्नचित्तत्वेनतत्परिषदस्तत्त्वानुमानम् यौवरा
ज्येदेवर्षिपरिपालनफलके ॥ १९ ॥ २० ॥ मंगलान्यभिदध्युषीप्रस्थानमंगलान्यभिध्यायंती ॥ २१ ॥ तदेवाह राज्यमिति द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्जुष्टम् राज्यंवनेराज्यम् तथाराज

पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः॥ वरुणःपश्चिमामाशांधनेशस्तूत्तरांदिशम्॥ २४॥ अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः॥ निश्चक्रामसुमं
त्रेणसहरामोनिवेशनात्॥ २५॥ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः॥ लक्ष्मणंद्वारिसोऽपश्यत्प्रह्वांजलिपुटंस्थितम्॥ २६॥ अथमध्यमकक्ष्या
यांसमागच्छत्सुहृज्जनैः॥ सस्सर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच॥ २७॥ ततःपावकसंकाशमारुरोहरथोत्तमम्॥ वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंराज
नंदनः॥ २८॥ मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितम्॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभयामेरुवर्चसम्॥ २९॥ करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः॥
हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगम्॥ ३०॥

सूयाभिषेचनंसर्वतोबलवान्सर्वपीडकोराजासूयतेकंड्यतेयत्रतादृशकर्मणिअभिषेकंकर्तुमर्हति तदेवमनसाभिलषति दीक्षितमित्यादि तत्रराजसूयेदीक्षितत्वादिधर्मकंत्वांपश्यंतीअहंत्वांभजि
ष्येइत्यर्थः अनेनाहमपित्वयासहवनंयास्यामीतिसूचितम् अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनमदुक्तार्थगर्भितत्वमेषांश्लोकानांसूचितम् अन्यथासत्यसं
कल्पायाभगवत्याअप्येकदापिरामेणराजसूयाननुष्ठानादीदृशसंकल्पविषयार्थासिद्ध्यासत्त्वंभज्येत वक्तृश्रोत्रोःसीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थावगतिर्बोध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृतकौ
तुकमंगलःअनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमंगलः ॥ २५ ॥ प्रह्वांजलिपुटंप्रह्वत्वसूचकांजलिपुटवंतम् ॥ २६ ॥ अर्थिनःस्वदर्शनस्वाभिषेकार्घार्थिनः ॥२७॥ वैयाघ्रंव्याघ्रचर्मपरिवृतम् अतएवराजि
तंशोभावंतम् ॥ २८ ॥ मेघनादसदृशनादम् असंबाधंविपुलम् प्रभयारविकिरणसंयुक्तत्वप्रभया मेरुवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णत्वंध्वन्यते ॥ २९ ॥ करेणुशिशवःकलभाः अनेनहृष्टपुष्टोन्न
तमहाबलवत्त्वंसूचितम् इंद्रःपरमैश्वर्यवान्सहस्राक्षइव नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैरामस्यसहस्राक्षत्वंबोध्यम् ॥ ३० ॥

सुमुखंप्रसन्नवदनम् विहारशयनस्थानरूपेआसनेविद्यमानंराजपुत्रमित्यन्वयः यद्वाविहारशयनासनेसमाहारद्वंद्वः तेषुराज्ञासत्कृतःसुमंत्रइत्यन्वयः॥१२॥ सुप्रजाः सुपुत्रेणत्वयेतिशेषः॥१३॥ संमानयामास सुमंत्रवचोंगीचकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ देवश्चदेवीचमातापितरौमदंतरेमदर्थेसमागम्यमिलित्वाअभिषेचनस्यसम्यकूहितंकिंचित्ध्रुवंनिश्चयेनमंत्रयेतेविचारयतः अत्राभिषेचनसंहितंतत्संबद्धम् अभिषेकद्वारकमितियावत् किंचिद्वनगमनरूपंतद्विरुद्धंसंप्रत्येवास्माभिश्चिंत्यमानंमंत्रयेतेइत्यप्यर्थोगर्भितोज्ञेयः ॥ १५ ॥ तत्रतर्कयति लक्षयित्वेति राज्ञोभिप्रायंमदभिषेकविषयंलक्षयित्वाज्ञात्वासुदक्षिणासमर्थाअतएवराज्ञःप्रियकामाअतएवप्रहृष्टाहितवचनेनकामेनचराजानमनुवर्तितुंशीलंयस्यास्तादृशीमेजननीमदर्थकामामहाराजंराजानमितिहर्षवशात्पुनरु

प्रांजलिःसुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनासने॥राजपुत्रमुवाचेदंसुमंत्रोराजसत्कृतः॥ १२ ॥कौसल्यासुप्रजारामपितात्वांद्रष्टुमिच्छति॥ महिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरम्॥१३॥एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः॥ततःसंमानयामाससीतामिदमुवाचह॥१४॥देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे॥ मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषेचनसंहितम्॥१५॥लक्षयित्वात्यभिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा॥ संचोदयतिराजानंमदर्थमसितेक्षणा॥ ॥१६॥साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्तिनी॥जननीचार्थकामामेकेकयाधिपतेःसुता॥१७॥ दिष्ट्याखलुमहाराजोमहिष्याप्रिययासह॥सुमंत्रंप्राहिणोद्दूतमर्थकामकरंमम॥१८॥ यादृशीपरिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः॥ध्रुवमद्यैवमांराजायौवराज्येऽभिषेक्ष्यति॥ १९ ॥ हंतशीघ्रमितोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहीपतिम्॥सहत्वंपरिवारेणसुखमास्वरमस्वच॥ २० ॥पतिसंमानितासीताभर्तारमसितेक्षणा॥आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी॥२१॥राज्यंद्विजातिभिर्जुष्टंराजसूयाभिषेचनम्॥कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोककृत्॥ २२ ॥दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिम्कुरंगशृंगपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहम्॥२३॥

क्तिरदोषाय मदर्थंमदभिषेकार्थंराजानंसंचोदयतित्वरयति भरतासन्निधौरामाभिषेकस्त्वत्संमतोनवेतिराज्ञापृष्टेसर्वथामत्संमतस्त्वरयाक्रियतांभरतःपश्चाच्छ्रोष्यतीतिमन्येइत्याशयः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ कुतएवंज्ञायतेतत्राह दिष्ट्येति ममकामविषयमर्थंकरोतितादृशंसुमंत्रंयतोदूतंप्राहिणोदतएवंज्ञायतइतिभावः ॥ १८ ॥ तदेवविवृणोति यादृशीमदर्थपरा तत्रराजांतःपुरेपरिषत्सभा ॥ १९ ॥ परिवारेणसर्वासमूहेन ॥ २० ॥ अभिदध्युषीअभिध्यायंतीत्यर्थेआर्षमिदम् ॥ २१॥ द्विजातिभिर्जुष्टंराज्यंयौवराज्याभिषेकंकृत्वाकालांतरेणराजसूयार्हंमहाराज्याभिषेचनंकर्तुमर्हति लोककृतइंद्रस्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥

वल्लुभान् राज्ञ इतिशेषः व्यपोह्यरथागमनेनमार्गादिकदेशे कृत्वा ॥ ४७ ॥ अद्रिकूटेअद्रिशृंगेआरूढोऽचलोयोमहामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन तदेवद्रिकूटेतिपाठेतन्नामापर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादिप्रा स्वत् महाविमानोपमवेश्मभिःसंयुतम् महाविमानानांतत्संज्ञकानामुत्तमवेश्मनांसंघोयत्रमहाविमानेभ्यउत्तमानांवेश्मनांसंघोयत्रेतिवाविमानोत्तमवेश्मसंघवदितिपाठांतरेऽर्थः विमानोस्त्री देवयानेसप्तभूमौचसद्मनि ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रविविक्तांज

स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यांश्चददर्शवल्लभान्॥व्यपोह्यसूतःसहितान्समंततःसमृद्धमंतःपुरमाविवेशह॥ ४७ ॥ ततोद्रिकूटाचलमेघ सन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतम्॥ अवार्यमाणःप्रविवेशसारथिःप्रभूतरत्नंमकरोयथाऽर्णवम्॥ ४८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशःसर्गः॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलम्॥ प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससा दपुराणवित्॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैःस्वानुरक्तैरधिष्ठिताम्॥ २ ॥ अत्रकाषायिणोवृद्धान्वेत्रपाणीन्स्व लंकृतान्॥ ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान्॥ ३ ॥ तेसमीक्ष्यसमायांतंरामप्रियचिकीर्षवः॥ सहसोत्पतिताःसर्वेत्यासनेभ्यःससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः॥ क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठति॥ ५ ॥ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः॥ सहभार्या यरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः॥ तत्रैवानाययामासराघवःप्रियकाम्यया॥ ७ ॥ तंवैश्रवणसंकाशमुपवि ष्टंस्वलंकृतम्॥ ददर्शसूतःपर्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगंधिना ॥ अनुलिप्तंपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपम्॥ ९ ॥ स्थित यापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया॥ उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा॥ १० ॥ तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा॥ ववंदेवरदंवंदीविनय ज्ञोविनीतवत्॥ ११ ॥

नासंबाधाम्॥ १ ॥ प्रासकार्मुकानांबिभ्रद्भिः तेषांधारकैरित्यर्थः एकाग्रैरेकाग्रचित्तैः ॥ २ ॥ काषायिणः कौसुंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिणइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणःप्रकर्षेणसेवादौनि पुणः आख्यातकथयत ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितंद्वाःस्थैर्विज्ञापितम् पितुरभ्यंतरंअत्यंतमंतरंगम् तत्रैवसीतावस्थितिदेशएव प्रियकाम्ययापितुरितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वराहरुधिरवदतिरक्तेन प रार्ध्येनश्रेष्ठेन ॥ ९ ॥ भूयोवारंवारंददर्शेत्यन्वयः तथाभूतस्यदर्शनेतृप्त्यभावात् चित्रयासहितंशशिनंयथालोकोभूयोभूयःपश्यतितथेत्यर्थः ॥ १० ॥ वंदीसुमंत्रः विनीतवद्विनीतःसन्॥ ११ ॥

दार्दुरंदर्दुरोमलयसंनिकृष्टश्चंदनगिरिः ॥ ३४ ॥ सुकृतैःस्वर्णादिनासुष्ठुनिर्मितैरीहामृगैर्वृकैराकीर्णंव्याप्तम् कोकस्त्वीहामृगोवृकः भक्तिभिःवर्धकीनांसूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णंचित्रवत् तिग्मतेजसाअतिशयितशोभया यद्वा प्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपस्थितैरागतैः अंजलिकारिभिःनमस्कारार्थम् ॥ ३७ ॥ उपादाय उपायनानीतिशेषः आगतैरितिचशेषः समाक्रांतैर्द्वारपालनिरुद्धैःउन्मुखैरुत्सुकैः ॥ ३८ ॥ उदग्रंप्रशस्तं कुब्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥ राजकुलंराजमार्गंविराजयन्शोभयन् वरूथोरथगुप्तिस्तद्युतेन रामगृहंसमासददितिशेषः ॥ ४० ॥ महाधनंमह

गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरंशिखरंयथा ॥ सारसैश्चमयूरैश्चविनदद्भिर्विराजितम् ॥ ३४ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णंसूत्कीर्णंभक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥ चंद्रभास्करसंकाशंकुबेरभवनोपमम् ॥ महेंद्रधामप्रतिमंनानापक्षिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमंसूतोरामवेश्मददर्शह ॥ उपस्थितैःसमाकीर्णंजनैरंजलिकारिभिः ॥ ३७ ॥ उपादायसमाक्रांतैस्तदाजानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैःसमलंकृतम् ॥ ३८ ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रंसुविराजितम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णंकुब्जकैरपिचावृतम् ॥ ३९ ॥ सवाजियुक्तेनरथेनसारथिःसमाकुलंराजकुलंविराजयन् ॥ वरूथिनाराजगृहाभिपातिनापुरस्यसर्वस्यमनांसिहर्षयन् ॥ ४० ॥ ततःसमासाद्यमहाधनंमहत्प्रहृष्टरोमासबभूवसारथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्चसमाकुलोल्बणंगृहंवरार्हस्यशचीपतेरिव ॥ ४१ ॥ सतत्रकैलासनिभाःस्वलंकृताःप्रविश्यकक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥ प्रियान्वरान्राममतेस्थितान्बहूनव्यपोह्यशुद्धांतमुपस्थितोरथी ॥ ४२ ॥ सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेकार्थकृतांजनानाम् ॥ नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाःसर्वस्यलोकस्यगिरःप्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमंचवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टम् ॥ ददर्शमेरोरिवशृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः ॥ ४४ ॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोट्यापरार्धैश्चविमुक्तयानैःसमाकुलंद्वारपदंददर्श ॥ ४५ ॥ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमत्यसह्यम् ॥ रामोपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायम् ॥ ४६ ॥

ताधनेनयुक्तम् समाकुलैरितस्ततःप्रसृतैरुल्बणंअधिकशोभावत् वरार्हस्यउत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥ व्यपोह्यअतिक्रम्य शुद्धांतमंतःपुरम् ॥ ४२ ॥ रामस्याभिषेकार्थंअभिषेकप्रयोजनकंकर्मकुर्वतांजनानांगिरोनरेंद्रसूनोःरामस्याभितोमंगलंतत्प्रतिपादनमर्थोयासांताःशुश्राव सतथालोकस्यचगिरस्तादृशीःशुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कोट्यातत्संख्ययापरार्धैस्तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैरनेनातिसंमर्दोदर्शितः ॥ ४५ ॥ महामेघाधिरूढपर्वतसदृशम् प्रभिन्नंमत्तम् शत्रुंजयंतद्गुणकंतन्नामानंच रामउपवाह्योयस्यतम् ॥ ४६ ॥

राजविज्ञापनस्यस्तुतिपूर्वकत्वात्पुनःस्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ निगमोवाणिज्यंतत्संबंधिनोनैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिबुद्ध्यजवनिकांतर्हितमपिसुमंत्रंध्वनिनाज्ञात्वा यदस्यभिहितोनये तिपाठेअनयेत्युपलक्षणं मयाचेत्यर्थः अतएवममाज्ञेतिसंगच्छते पूर्वराज्ञास्वयमप्युक्तेः कतकादयस्तु कैकेय्याज्ञैवअप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेनममाज्ञा ननुनिद्रापरवशत्वेनराज्ञोनुमतंनवे तिमेसंदेहस्तत्राह नचेति इतिव्याचक्षते तेषामितिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिःस्पष्टैव पूर्वसर्गांतेअश्रुत्वाराजवचनमित्यादिनानंदचेत्यंतश्लोकद्वयस्यसर्वपुस्तकेषूपलंभाच्चतद्व्याख्यानमसंगत

आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवम् ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥ गताभगवती रात्रिरहःशिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ बुध्यस्वराजशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चनैगमाश्चागतास्त्विह ॥ २३ ॥ दर्शनंतेऽभिकांक्षंते प्रतिबुध्यस्वराघव ॥ स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् ॥ २४ ॥ प्रतिबुध्यततोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ राममानयसूतेतियदस्यभिहितोमया ॥ २५ ॥ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिबाध्यते ॥ नचैवसंप्रसुप्तोहमानयेहाशुराघवम् ॥ २६ ॥ इतिराजादशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः ॥ सराजवच नंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतम् ॥ २७ ॥ निर्जगामनृपावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् ॥ प्रपन्नोराजमार्गंचपताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥ हृष्टःप्रमुदितः सूतोजगामाशुविलोकयन् ॥ ससूतस्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाःकथाः ॥ २९ ॥ अभिषेचनसंयुक्ताःसर्वलोकस्यहृष्टवत् ॥ ततोददर्शरुचिरंकैलास सदृशप्रभम् ॥ ३० ॥ रामवेश्मसुमंत्रस्तुशक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ महाकपाटपिहितंवितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥ कांचनप्रतिमैकाग्रंमणिविद्रुमतोरण म् ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यंदीप्तंमेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥ मणिभिर्वरमाल्यानांसुमहद्भिरलंकृतम् ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णंचंदनागुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥

मितिध्येयम ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रियंमन्यमानःहार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥ २८ ॥ हृष्टःपुलकितगात्रः प्रमुदितआनंदचित्तः राजमार्गंविलोकयन्नितिसंबंधः रामाधिकरणाःरामविषयाः ॥ २९ ॥ हृष्टवत्हृष्टानांजनानां स्वार्थेवतिरार्षः ॥ ३० ॥ प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेनपिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥ कांचनीभिःप्रतिमाभिर्युक्तंएकंप्रधानमग्रं पुरोभागोयस्यतत् मणिविद्रुमयुक्तंतोरणंबहिर्द्वारंयस्यतत् शारदाभ्रवत्घनप्रख्यंनिबिडप्रभम् ॥ ३२ ॥ वरमाल्यानांस्वर्णपुष्पमालानामंतरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥

॥ ५ ॥ प्राग्वहाइत्यादेर्नद्यइतिशेषः पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवर्त्यऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहादक्षिणोत्तरप्रवाहाः क्षीरिणःक्षीरपूर्णाः क्षीरमत्रजलं ङीबभावआर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्षीरिभिः क्षीरिवृक्षपल्लवैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषेकपुरःसरंअभिषेकसामग्रीमुख्यम् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकूणांराज्येऽभिषेचनमुद्दिश्ययथावस्तुजातंसंभ्रियतसंभ्रियेते ॥ १२ ॥ तथाजातीयंवस्तु जातंरामाभिषेकमुद्दिश्यादायगृहीत्वाराजवचनात्राजद्वारेसमवेतामिलिताब्राह्मणादयोमहीपतिमपश्यंतोनोस्मान्राज्ञःकःप्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकस्तत्साम

रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणा ॥ गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतंजलम् ॥ ५ ॥ याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाःकूपाःसरांसिच ॥ प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्चतिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमुद्रेभ्यश्चसर्वशः ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ७ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ सजलाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचनराजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुताभांतिपूर्णाःपरमवारिणा ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यंपांडुरंरत्नभूषितम् ॥ ९ ॥ सज्जंतिष्ठतिरामस्यवालव्यजनमुत्तमम् ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरम् ॥ १० ॥ सज्जंद्युतिकरंश्रीमदभिषेकपुरःसरम् ॥ पांडुरश्चवृषःसज्जःपांडुराश्वश्चसंस्थितः ॥ ११ ॥ वादित्राणिचसर्वाणिवंदिनश्चतथापरे ॥ इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचनम् ॥ १२ ॥ तथाजातीयमादायराजपुत्राभिषेचनम् ॥ तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिं ॥ १३ ॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवेदयेत् ॥ नपश्यामश्चराजानमुदितश्चदिवाकरः ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः ॥ इतितेषुब्रुवाणेषुसर्वांस्तांश्चमहीपतीन् ॥ १५ ॥ अब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमंत्रोराजसत्कृतः ॥ रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोह्यहम् ॥ १६ ॥ पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः ॥ अयंपृच्छामिवचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ १७ ॥ राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणम् ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह ॥ तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः ॥ १९ ॥ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत ॥ सोत्यासाद्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा ॥ २० ॥

र्यो सर्वान्जनान्महीपतींश्चअब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ रामंआनेतुमितिशेषः ॥ १६ ॥ यद्यपिप्रस्थितस्तथापिभवंतोराज्ञोरामस्यचपूज्याइतिकृत्वाआयुष्मतांयुष्माकंवचनात्सर्वैराजानो ब्राह्मणादयश्चमहाराजंसुखंसुखशयनंपृच्छंतीतिविज्ञापयामि जाग्रतोपिबहिरनागमनकारणंकिमितिचपृच्छंतीतिविज्ञापयामि ॥ १७ ॥ पुराणवित्चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्धइतियावत् ॥ १८ ॥ सदाऽसक्तंअवारितद्वारं ॥ १९ ॥ शयनीयंशयनगृहं तिरस्करणिजवनिकामंतराकृत्वेतिशेषः एतेनतावत्पर्यंतंगमनंसूचितं अत्यासाद्यअतिसमीपंगत्वा ॥ २० ॥

अतएवमिथ्याप्याह रामहर्षेति रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कल्याणंमन्यमानः कदाचिद्रामंदृष्ट्वातस्मिन्प्रीतिंकरिष्यतीतिमन्यमानः यद्वा अस्मिन्नवसरेरामदर्शनमेवकल्याणंमन्यमानः स्मृतिसमयत्वात् यद्वा देवानामृषीणांचकल्याणंमन्यमानः अतएवहृदयेनननंद ननुबहिस्तच्चिह्नमितिभावः ॥ ६३ ॥ निर्गमनकालेपुनस्त्वरितमानयेतिनयाकैकेय्याप्रेरितः चिंतयामास किमित्येषाभूयस्त्वरयतीतिचिंता ॥ ६४ ॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेएवएषात्वरयति इहधर्मराट्दशरथःआयस्यतिआयासवान्भवति प्रयासबाहुल्येनप्रायोवहिर्नागमिष्यतीतिमतिकृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ पुरांतर्वर्तित्वादंतःपुरस्यसागरांतर्वर्तिह्रदतुल्यत्वम् ॥ ६६ ॥ ततइति महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणोविलोकयन्पौरान्महाजनान्पुरस्तादग्रेददर्श ततःनिर्गमनोत्तरम्

सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥ तद्गच्छत्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ राममानयभद्रंतेनात्रकार्याविचारणा ॥ ६१ ॥ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरम् ॥ समन्यमानःकल्याणंहृदयेनननंदच ॥ ६३ ॥ निर्जगामचसप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितंचोदितस्तया ॥ ६४ ॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेइहायस्यतिधर्मराट् ॥ इतिसूतोमतिंकृत्वाहर्षेणमहतापुनः ॥ ६५ ॥ निर्जगाममहातेजाराघवस्यदिदृक्षया ॥ सागरह्रदसंकाशात्सुमंत्रोंतःपुराच्छुभात् ॥ ६६ ॥ ततःपुरस्तात्सहसाविनिःसृतोमहीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्यविष्ठितान् ॥ ६७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अयोध्याकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तेतुतांरजनीमुष्यब्राह्मणावेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्याबलमुख्याश्चमुख्यायेनिगमस्यच ॥ राघवस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणाःसुसंगताः ॥ २ ॥ उदितेविमलेसूर्येपुष्येचाभ्यागतेहनि ॥ लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकायरामस्यद्विजेंद्रैरुपकल्पितम् ॥ कांचनाजलकुंभाश्चभद्रपीठंस्वलंकृतम् ॥ ४ ॥

॥ ६७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथकैकेय्याराज्ञाचगुप्तहृदयतयाप्रवर्तितस्यसुमंत्रस्ययथापूर्वप्रवृत्तिवदनूराजाज्ञयाराजद्वारिमिलितानांजनानांपरस्परसंभाषणप्रकारमाह तेत्वित्यादि तेराजप्रेरिताः उष्यउषित्वा उपस्थानंराजद्वारं अधिकरणेल्युट् ॥ १ ॥ निगमोवणिक्समूहः ॥ २ ॥ अहनिपुष्यनक्षत्रेआगते रामस्यजन्मजन्मनिस्थितेजन्मकालस्थेकर्कटलग्नेचप्राप्ते ॥ ३ ॥ भाविनेइतिशेषः अभिषेकायअभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितंसिद्धंकृतमित्यर्थः कांचनाजलकुंभाआनीताः अलंकृतंभद्रपीठंस्थापितम् ॥ ४ ॥

भास्करोदयेतत्कालेभत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसातेजस्वीसागरोयथाऽस्मातुकामान्नंदतिनंदयतितथानोऽस्मान्प्रीतेनतुष्टेनमनसाप्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयःसन्नंदय यत्तुभास्करश्चंद्रइतितत्प्र सिद्धिविरुद्धं तथानंदघनइतिपाठेआनंदघनः आनंदपूर्णस्त्वंनंदनंदय प्रजाइतिशेषः नंदानंदेतिचतंत्रेणबोध्यम् ॥ ४७ ॥ अस्यांवेलायांउदयवेलायां तयास्तुत्याचोत्साहयुक्तःसन्यथादान वान्सोजयत्तथारिपुजयफलकंबोधनंनेकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अंगैःसहितावेदाविद्याश्चमीमांसादयोयथाब्रह्माणंसृष्ट्यैबोधयंतिएवंत्वांबोधयामि वेदेभ्यएवभूरादीन्पदार्थान्ज्ञात्वावेधास्तान् सृजतीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ४९ ॥ यथाचंद्रसहितोरविरुदयास्तमयाभ्यांपृथिवींतत्स्थंजनंबोधयतितद्वच्च ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलःकृतानिकौतुकेअभिषेकोत्सवेमंगलानिविचित्रवस्त्रा

यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदयनस्ततः॥४७॥ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः॥ सोजयद्दानवान्सर्वां स्तथात्वांबोधयाम्यहम्॥ ४८॥ वेदाःसहांगाविद्याश्चयथाह्यात्मभुवंप्रभुम्॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यःसहचं द्रेणयथाभूतधरांशुभाम्॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहम्॥ ५० ॥ उत्तिष्ठसुमहाराजकृतकौतुकमंगल॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदि वाकरः॥ ५१ ॥ उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदाश्चापिनैगमश्चकृतांजलिः ॥ ५२॥ अयंवसिष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनम्॥५३॥ यथाह्यपालाःपशवोयथासेनाह्यनायका॥ यथाचंद्रंविनारात्रिर्यथागावोविनावृषम्॥५४॥ एवंहिभवितारा‍ष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते॥ एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत्॥ ५५॥ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः॥ ततस्तुराजातंसूतंस न्नहर्षःसुतंप्रति॥ ५६॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः॥ वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिकृंतसि॥ ५७॥ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादी नंचपार्थिवम्॥प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत्॥५८॥यदावक्तुंस्वयंदैन्यान्नशशाकमहीपतिः॥तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ५९

भरणधारणादिरूपाणियेन कौतुकंत्वभिलाषेस्यादुत्सवेनर्महर्षयोः अतएववपुषाविराजमानस्त्वंमेरोर्दिवाकरइवोत्तिष्ठ ॥ ५१ ॥ कर्तव्यंयद्यदाज्ञप्तंतत्सर्वंकृतमित्याह उदतिष्ठतेति उदतिष्ठतउ त्थितंसंपन्नमभूदित्यर्थः अभिषेचनंतदुपकरणं नैगमोवणिग्वर्गः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भविता लुट् तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेतिभावः इवशब्दएवार्थे ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतव्याप्तोभवत् सन्नह र्षः नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःशोकजरोदनेनरक्तनेत्रः भूयःकैकेयीवाक्यैःकृत्तानिमर्माणिपुनरधिकंस्तुतिवाक्यैरित्यर्थः अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादितिभावः ॥ ५७ ॥ अपाक्रमत् बद्धांजलिःसन्भीतोऽपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ दैन्यंसत्यपाशबंधनजं मंत्रज्ञास्वकार्यैकर्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥

॥ ३१ ॥ विनिष्क्रांतंअंतःपुरात् द्वारेंऽनःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥ वसिष्ठःसूतपुत्रमुवाच किमुवाचेत्याह क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥ कांचनाःसौवर्णाःगंगोदकघटाःतदुदकपूर्णाघटाः सागरेभ्यश्चतज्जलपू
र्णाघटाआहृताइतिशेषः औदुंबरंभद्रपीठं औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाइतिबह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्षौद्रंमधु सुमनसःपुष्पाणि ॥ ३५ ॥ कन्याःकुमार्यः निस्त्रिंशःखड्गः
॥ ३६ ॥ नरसंयुक्तंवाहनंशिबिका भृंगारंकनकालुकास्वर्णकरकपात्रम् ॥ ३७ ॥ चतुर्दंष्ट्रत्वादेवहरिश्रेष्ठः यद्वा हरिश्रेष्ठउत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ॥ ३९ ॥ नैगमाःवणिजः गणैः

तदंतःपुरमासाद्यव्यतिचक्रामतंजनम् ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतःपरमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनामसारथिम् ॥ द्वारेमनुजसिंहस्य सचिवंप्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहातेजाःसूतपुत्रंविशारदम् ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकांचनाः ॥ औदुंबरंभद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसन्निभम् ॥ श्वेतेचवालव्यजनेभृंगारंचहिरण्मयम् ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्चककुद्मान्पांडुरोवृषः ॥ केसरीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमिधश्चहुताशनः ॥ सर्वेवादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृताःस्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुण्याश्चमृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठानैगमाश्चगणैःसह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्यसहतिष्ठंतिपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेऽहनि ॥ पुष्येनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रोमहाबलः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनम् ॥ ४३ ॥ तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिःपरमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६ ॥

सहगणैः ॥ ४० ॥ प्रीयमाणाःप्रीतियुक्ताः पार्थिवैःसहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ समुदितेमुहूर्तगुणैः यथारामोराज्यमवाप्नुयात्तथाराजानंत्वरयस्वेतिसंबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पूर्वोदितंअयंकदापिन
निवारणीयइतिपूर्वमेवराज्ञाज्ञापितं एवमाज्ञायांहेतुर्वृद्धमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थांकैकेयीकृतांघोरामवस्थांअजज्ञिवान्नज्ञातवान् यतोऽतोवाग्भिरित्यादि परमतुष्टाभिःतोषकृताभिःतोषज
निकाभिश्चेतियावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तांकैकेयीं पुण्याप्रभातापुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्नाजातेत्यर्थः यद्वा निरंतररामचिंतासमेतत्वात्पुण्याशर्वरीतथाजातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रोषमूर्छिताक्रोधव्याप्ता परुषंमदीयमृणंदत्वाइत उत्तिष्ठेत्येवंरूपम् ॥ २० ॥ गरोविषंरुजाशूलादितद्वद्दुःखदंकिंभाषसे व्यर्थमेवेतिभावः वाक्यमंगरुजोपममितिपाठेअंगेतिराजामंत्रणं इहानाययितुं मदृणदानंविनाइतोबहिर्गमनमशक्यमितितात्पर्यम् ॥ २१ ॥ कृतकृत्यःकृतशौचादिकृत्यः कृत्यइत्यावश्यकेकृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥ नुन्नःव्यथांप्रापितः नुन्नइतिपाठेप्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितोहयोयथाश्वारोहाधीनस्तथातद्वाक्य

तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपस्यमहात्मनः ॥ प्रभाताशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः ॥ उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्छिता ॥ २० ॥ किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमम् ॥ आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्यराज्येममसुतंकृत्वारामंवनेचरम् ॥ निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २२ ॥ सतुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः ॥ राजाप्रचोदितोऽभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततःप्रभातांरजनीमुदितेचदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तथा ॥ उपगृह्याशुसंभारान्प्रविवेशपुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसंमार्जितपथांपताकोत्तमभूषिताम् ॥ संहृष्टमनुजोपेतांसमृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तांराघवार्थेसमुत्सुकाम् ॥ चंदनागुरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपिताम् ॥ २८ ॥ तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरोपमाम् ॥ ददर्शांतःपुरंश्रीमान्नानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ यष्टिमद्भिःसुसंपूर्णंसदश्वैःपरमार्चितैः ॥ ३० ॥

प्रेरितोराजातदधीनोभूत्वाहेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदाह धर्मेति एवंचममाचेतनत्वात्त्वमेवस्वाभीष्टंयथासिद्ध्यतितथाकुरु अहंनकिमपिवक्ष्यामीतिभावः सर्वथाचेतनानाशात्प्रायामंद्रष्टुंपरमिच्छामितयथासंपद्यतेतथाकुरु एतावद्वामदिष्टंकुर्वितिभावः ॥ २४ ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वासरय्वांकृतस्नानादिनित्यक्रियइतिशेषः वसिष्ठःपुरोत्तमंप्रविवेशेतिउत्तरश्लोकेनान्वयः कवेरपिवर्णनीयमहीभावेनशोकाविष्टत्वान्न्यूनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥ संभारान्कुशादीन् ॥ २६ ॥ संमार्जनंमार्जन्याधूलिनिराकरणं समृद्धाविपणाःक्रेयपदार्थायेषुतादृशाआपणायस्यांसा ॥ २७ ॥ समुत्सुकांसमुत्सुकजनाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यष्टिमद्भिरितिब्राह्मणविशेषणं धारयेद्वैणवींयष्टिमितिस्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः यद्वा यष्टिमद्भिरित्यस्यतद्धरैराजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥

धर्मस्यपरलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थंप्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थंक्रियमाणान्ममअभिचोदनात्प्रेरणात्त्वंसुतंरामंप्रव्राजय एवंत्वांत्रिर्ब्रवीमिअतोनाहमस्माद्वरग्रहणान्निवर्तयितुंशक्येति भावः ॥ ९ ॥ विपक्षेत्वीनधदोषश्चाधिकस्तेइत्याह समयंचेति मद्वरविषयमर्थंपरित्यक्तात्वयोपेक्षितातेअग्रतोजीवितंत्यक्ष्यामि ॥१०॥ एवंन्यायोपेतप्रकारेण पाशंसत्यपाशबंधनम् इंद्रकृतं इंद्रप्रेरितोपेंद्रकृतंपदत्रयमितिदेयप्रतिश्रवरूपंपाशम् ॥ ११ ॥ युगचक्रयोरंतरंमध्यंप्राप्यपरिस्पंदन्तिर्यक्चेष्टमानोधुर्यइवउद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥१२॥ संस्तभ्यविकलंचित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ ईदृश्याःसपुत्रायास्त्यागएवोचितइत्याशयेनाह यस्तेइति मंत्रकृतःगृभ्णामितिमंत्रेणसंस्कृतः संत्यजामितत्प्रयुक्तंव्यवहारंत्यजामि स्वजंस्वस्माज्जातंतवपुत्रंचत्वयासहत्यजा मि ॥ १४ ॥ किंचरामाभिषेकोमयाऽशक्यनिवारणइत्याह प्रयातेत्यादि उदयनंप्रतिउदयंप्रतिलभ्यतदर्थंअभिषेकार्थंकल्पितैरामाभिषेकसंभारैरभिषेकंकर्तुंगुरुजनोमांत्वरयिष्यतिअतोगुरु

धर्मस्यैवाभिकामार्थंममचैवाभिचोदनात् ॥ प्रव्राजयसुतंरामंत्रिःखलुत्वांब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ समयंचममार्येमंयदित्वंनकरिष्यसि ॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितम् ॥ १० ॥ एवंप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुंवलिरिंद्रकृतंयथा ॥ ११ ॥ उद्भ्रांतहृदयश्चापिविवर्णवदनोऽभवत् ॥ सधुर्योवैपरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा ॥ १२ ॥ विकलाभ्यांचनेत्राभ्यामपश्यन्निवभूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृतः ॥ संत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया ॥ १४ ॥ प्रयातारजनीदेविसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभिषेकायहिजनस्त्वरयिष्यतिमांध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामःकारयितव्योमेमृतस्यसलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ सपुत्रयात्वयानैवकर्तव्यासलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्यशुभाचारेयदिरामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ नशक्तोद्यास्म्यहंद्रष्टुंदृष्ट्वापूर्वंतथामुखम् ॥ हतहर्षंतथानंदंपुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥

जनानुरोधेनमयारामःकारयितव्यःकृताभिषेकःकारयितव्यःएवंसतिरुष्टयामत्सलिलक्रियानकार्येत्याह मृतस्येत्यादि माकुर्वितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थंपुनराह सपुत्रयेतिइतिकतकतीर्थौ ममतुप्रतिभाति सूर्योदयंप्रतिलभ्याभिषेकंकर्तुंत्वरयिष्यतिअतःसएवमयाकर्तव्यइत्याद्यार्थः त्वंतुत्याज्यैवेतिभावः ननुमयिजीवंत्यांकथंरामाभिषेकोभविष्यतितत्राह यदिगुरुनप्यवज्ञायरामाभिषेचनंव्याहंतासितद्विघातंकरिष्यसितदाभिषेकार्थंकल्पितैरामाभिषेकसंभारैर्मृतस्यमेसलिलक्रियांमयारामःकारयितव्यः क्रोधादाह सपुत्रयेति ॥ १७ ॥ ननुकिमनेनात्मवैधव्यव्यवसायेनपुत्रादप्यात्मनःप्रियत्वादात्मनःकामायसर्वंप्रियंभवतीतिश्रुतेरतआह नशक्तइति तथामुखंतादृशमुखवंतमूर्ध्वंविकसितमुखंदृष्ट्वापुनरिदानीमवाङ्मुखंम्लानंद्रष्टुंनशक्तोमि एवंचतादृशजीवनापेक्षयामरणंमेश्रेयइतिसर्वथामयामर्तव्यमितिभावः ॥ १८ ॥

तद्वाक्यैः प्राक्सदा प्रियां अनुष्टां एवंविधविनयवाक्येनापिसंतोषमप्राप्तां विवासनंप्रतियाच्यमानंवरंसमीक्ष्य दुःखितः चिरपरिचितप्रेमत्वात्तांधिकूकर्तुमशक्नुवन्प्रयासलब्धंपुत्रंचत्यक्तुमशक्नुवन्
कर्तव्यमूढतया दुःखितोविसंज्ञोमूर्छितःक्षितौपपात ॥ २५ ॥ दीर्घघोरमुष्णंचश्वसतःसानिशाजगाम प्रतिबोधनंतत्साधनमंगलगीतादिकं दुःखवशादितिभावः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा
मेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंदशांप्राप्तेपिराजनिकैकेयीमन्निमित्ततोराजाम्रियतेचेन्म्रियतांवृद्धो
नतुमयोक्तमन्यथाकार्यमितिनिश्चित्याह पुत्रेत्यादि पापाकैकेयीविचेष्टमानंमरणकालइवविकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक्दृष्ट्वापीत्यर्थः ॥ १ ॥ ममसंश्रवंवरदानरूपंसंश्रुत्यप्रतिश्रुत्यअंगीकृत्यपापंकृ

ततःसराजापुनरेवमूर्च्छितःप्रियामतुष्टांप्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्यपुत्रस्यविवासनंप्रतिक्षितौविसंज्ञोनिपपातदुःखितः ॥ २५ ॥ इतीवराज्ञो
व्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः ॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि ॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य
ऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापंकृत्वेवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवम् ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि ॥ २ ॥ आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्म
विदोजनाः ॥ सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मंप्रतिचोदितः ॥ ३ ॥ संश्रुत्यशैब्यःश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः ॥ प्रदायपक्षिणेराजाजगामगतिमुत्तमाम्
॥ ४ ॥ तथाह्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ ॥ ५ ॥ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरो
धात्समयेवेलांस्वांनातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनावाप्यतेपरम् ॥ ७ ॥ सत्यंसमनुवर्तस्वयदिध
र्मेधृतामतिः ॥ सवरःसफलोमेस्तुवरदोह्यसिसत्तम ॥ ८ ॥

त्वेवसन्नःपीडितःसन्शेषेइदंकिं इदंनोचितमित्यर्थः अतःस्थित्यांसत्यपालनरूपायांसतांमर्यादायां ॥ २ ॥ सत्यरूपंधर्ममाश्रित्यउद्दिश्यत्वंचत्वंतुमयाप्रतिचोदितोवरदानविषयेप्रेरितःतवसत्यं
रक्षितुमेषामेप्रेरणाअन्यथाप्रतिज्ञातवरदानंविनैवमरणेतवाधर्मःस्यादितिभावः ॥ ३ ॥ यद्यपिसत्यपालनेप्राणसंशयस्तथापितमंगीकृत्यसत्यरक्षणमेवज्यायइत्याह संश्रुत्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥
सरितांपतिःसत्यमन्वितःसत्यंप्राप्तः सत्यानुरोधात्सत्यत्यागभयात्स्वल्पांमर्यादामुलंघ्यामपिवेलांसमयेचंद्रोदयरूपेवृद्धिसमयेपिनातिवर्तते ॥ ६ ॥ प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयो
श्चात्तेदाद्यन्प्रणवरूपंब्रह्मशास्त्रेतत्सत्यवाक्यमेव अक्षयावेदाःअक्षयंतज्ज्ञानफलं सत्येनैवपरंपदंब्रह्मस्वरूपंप्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेतिभावः ॥ ७ ॥ तस्मात्सत्यमिति ॥ ८ ॥

अकीर्तिःस्त्रीजितइत्यकीर्तिर्जन्मसंपादितांकीर्तिंपरिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्संबंधिप्रदोषेस्यनिवेशप्रवेशात्पूर्वंसूर्योस्तमगमत्रजनीचाभ्यवर्तनसात्रियामाचंद्रमंडलमंडितापिआर्तस्यदुःख
वतोविलपमानस्यचनव्यभासतनप्रकाशेनसुखदाऽभूत् विलापेनैवरात्रिकालोव्यनीनइतिभावः यतःसाशर्वरीहिंसिकातस्येतिशेषः शृणातीतियोगात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्तवत्रोगपीडितव
त् यद्वास्वार्थेवतिः शृण्वतांदुःखंयथाभवतितथाविललाप यद्वादुःखंप्राप्येतिशेषः अथदुःखवशाद्रात्र्याअभ्युर्दिष्टप्रार्थयते नप्रभातमिति त्वयेतिपाठेत्वयागतयाजायमानंप्रातःकालमित्यर्थः
नवेतिपाठेत्वत्संबंधिप्रातःकालमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मेमह्यं भद्रेनिशे एवंहितस्याःकल्याणदत्वं प्रभातेरामविवासनभयमितिभावः गम्यतांत्रियामयात्वया रात्र्यपगमेप्रजासन्निधानेनैनद्दर्शना

अकीर्तिरतुलालोकेध्रुवंपरिभविष्यति ॥ तथाविलपतस्तस्यपरिभ्रमितचेतसः ॥ १४ ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ सात्रियामातदा
र्तस्यचंद्रमंडलमंडिता ॥ १५ ॥ राज्ञोविलपमानस्यनव्यभासतशर्वरी ॥ सदैवोष्णंविनिःश्वस्यवृद्धोदशरथोनृपः ॥ १६ ॥ विललापार्तवद्दुःखंगगना
सक्तलोचनः ॥ नप्रभातंत्वयेच्छामिनिशेनक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥ क्रियतांमेदयाभद्रेमयायंरचितोंजलिः ॥ अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणा
म् ॥ १८ ॥ नृशंसांकैकयींद्रष्टुंयत्कृतेव्यसनंमम ॥ एवमुक्त्वाततोराजाकैकेयींसंयतांजलिः ॥ १९ ॥ प्रसादयामासपुनःकैकेयींराजधर्मवित् ॥ साधु
वृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः ॥ २० ॥ प्रसादःक्रियतांभद्रेदेविराज्ञोविशेषतः ॥ शून्येनखलुसुश्रोणिमयेदंसमुपाहृतम् ॥ २१ ॥ कुरुसाधुप्रसादं
मेबालेसहृदयात्यसि ॥ प्रसीददेविरामोमेत्वद्दत्तंराज्यमव्ययम् ॥ २२ ॥ लभतामसितापांगेयशःपरमवाप्स्यसि ॥ ममरामस्यलोकस्यगुरूणांभ
रतस्यच ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणिकुरुचारुमुखेक्षणे ॥ २३ ॥ विशुद्धभावस्यहिदुष्टभावादीनस्यताम्राश्रुकलस्यराज्ञः ॥ श्रुत्वाविचित्रंकरुणंविलापंभर्तु
र्नृशंसानचकारवाक्यम् ॥ २४ ॥

भावइतिभावः यद्वाप्रभातेरामगमनेनझटिनिमरणेसत्यस्याअदर्शनमितिभावः नाहमिच्छामिद्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्वद्गतस्यसत्यवशत्वात्त्वद्वशंगतस्येत्यर्थः गतायुषःअल्पावशिष्टा
युषः ॥ २० ॥ राज्ञोविशेषतःराजत्वाद्विशेषेणप्रसादउचितः इदंपूर्वोक्तकटुकवाक्यं शून्येनदुःखवशाद्वक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन यद्वा इदंरामाभिषेचनंशून्येएकांतेनिर्जनेनोक्तंकिंतुस
भायामतःप्रसादंकुरु सभ्योपहासोयथानभवतितथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सहृदयामद्वचनशून्यसहृदया तदेवाह प्रसीदेति त्वयावरबलाद्गृहीतमेवराज्यंमत्प्रीतयेरामायदेहीत्याशयः ॥ २२ ॥ गुरू
णांवसिष्ठादीनां गुरुश्रोणीतिपाठेउर्विनिपाठांतरेचउर्वीमहतीश्रोणिर्यस्यास्तादृशि ॥ २३ ॥ रोदनेनाक्ष्णोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य अश्रुकलस्यअश्रुपूर्णस्य हिरण्यर्थे ॥ २४ ॥

अथसत्यपाशबद्धतयाप्रणामवाक्येनचनतेवचःकरिष्यामीतिवचसिदार्ढ्याभावंनिश्चित्यपुनरप्याह अतदर्हमित्प्रणामानर्हे अतथोचितंभूशयनानर्हम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपाकुलस्येतिशेषः असिद्धोर्थःप्रयोजनंयस्याः अभीताजनापवादादभीता भयदर्शिनीरामाद्भरतस्येतिशेषः तमेववरंपूर्वदत्तमेववरंउद्दिश्यराजानमाकारयामाससंबोधयामास ॥ २ ॥ कत्थसेश्लाघसे पूर्वार्धंतिइतिरध्याहार्यः विधारयितुम् ऋणत्वेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रामप्रवासदुःखेनमृत्वास्वर्गंगतस्यापिमेसुखंनास्तीत्याह स्वर्गेइति रामस्यकुशलंदैवतैःपृष्टोहंकिमुत्तरंवदिष्यइतिशेषः वनंप्रत्यादिष्टइत्युत्तरदेयंचेत्प्रत्यादेशात्तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वंयद्देवैरभिहितंभविष्यतिज्येष्ठंश्रेष्ठगुणैर्युक्तंकथंप्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपंवाक्यंतत्कथंधारयिष्येत्सदयेइतिशेषः अतस्तदप्रत्याख्यानमेववरमितिभा

अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपासिद्धार्थात्यभीताभयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामासतमेववरमंगना ॥ २ ॥ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ॥ ममचेदंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्तंविह्वलन्निव ॥ ४ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ हंतानार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ॥ ५ ॥ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितंधारयिष्येकथंबत ॥ ६ ॥ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनम् ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ ७ ॥ अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान् ॥ रामोलब्धोमहातेजाःसकथंत्यज्यतेमया ॥ ८ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रोधःक्षमापरः ॥ कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहाबलम् ॥ अभिराममहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच ॥ दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः ॥ ११ ॥ यदिदुःखमकृत्वातुममसंक्रमणंभवेत् ॥ अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥ नृशंसेपापसंकल्पेरामंसत्यपराक्रमम् ॥ किंविप्रियेणकैकेयिप्रियंयोजयसेमम ॥ १३ ॥

वः ॥ ६ ॥ ननुसत्यवशात्प्रत्यादिष्टइत्युत्तरंतत्राह कैकेय्याइति प्रियकामेनप्रियेणवरेण एतत्सत्यंयदियद्यपिब्रवीमितत्तथापिएतत्मेवाक्यंअसत्यंभविष्यतिअसत्यंमंस्यंतीत्यर्थः कामुकतयाप्रत्याख्यातइत्येवमंस्यंतइत्याशयः ॥ ७ ॥ त्यज्यतेत्यक्ष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्थापयिष्यामिप्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ दुःखैरितिषष्ठ्यर्थेतृतीया दुःखंवनगमनरूपंदुःखसाधनम् ॥ ११ ॥ सर्वथारामस्यादुःखकरणमेवमेश्रेयइत्याह यदीति अदुःखार्हस्यरामस्यदुःखमकृत्वायदिममसंक्रमणंस्वर्गंप्रतिगमनंभवेत्तदास्वर्गेसुखमाप्नुयामित्यन्वयः मरणेवराप्रदानजन्यदोषोपिनजीवतोहिंसाप्रतिज्ञेतिभावः ॥ १२ ॥ ममप्रियंरामंविप्रियेणकिंयोजयसेइत्यन्वयः ॥ १३ ॥

पुरंचराष्ट्रंचेत्यस्यप्रशास्त्वित्यनेनसहान्वयः त्वंचबांधवान्भरतिपुत्रादीन्निहत्यममाहितानांशत्रूणामभिभाषणशीलाभव वार्ताकरणयोग्यबांधवाभावादितिभावः अभिहर्षिणीतिपाठेतेषांहर्ष
दाभव ॥ १०६ ॥ व्यसनप्रहारिणिवार्धकरूपापदिपुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्यपतिपत्नीभावंतिरस्कृत्यइहदेशेअद्यकालेयद्भाषसेक्रूरमतस्तेमुखादवश्यपाताद्दंताःकेननामहेतुनासहस्र
धाविशीर्यमाणाःसंतोनपतंतीतिनजानइतिशेषः ॥ १०७ ॥ अप्रियवचोऽकथनेहेतुर्नवेत्तीत्यादि दोषान्जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनोदोषजनकान् गुणैर्नित्यंसर्वेषांसंमते ॥ १०८ ॥ प्र
ताम्यग्लायस्व प्रज्वलअग्निप्रवेशेन प्रणश्यविषेण कुद्दालप्रहारैःसहस्रशःस्फुटितांकृतगर्तांवामहींव्रज अथापितेवचोनकरिष्यइतिसंबंधः ॥ १०९ ॥ असत्प्रियंवदांमिथ्याप्रियभाषिणीम् प्र

मयाचरामेणसलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह ॥ पुरंचराष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्तेव्यसन
प्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे ॥ ननामतेतेनमुखात्पतंत्यधोविशीर्यमाणादशनाःसहस्रधा ॥ १०७ ॥ नकिंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्ति
रामःपरुषाणिभाषितुम् ॥ कथंतुरामेत्यभिरामवादिनिब्रवीषिदोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटि
तांमहींव्रज ॥ ननेकरिष्यामिवचःसुदारुणंसमाहितंकेकयराजपांसने ॥ १०९ ॥ क्षुरोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीं ॥ नजी
वितुंत्वांविषहेऽमनोरमांदिधक्षमाणांहृदयंसबंधनम् ॥ ११० ॥ नजीवितंमेस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतांकुतोरतिः ॥ ममाहितंदेविनकर्तु
मर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे ॥ १११ ॥ सभूमिपालोविलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतोहृदयेतिमात्रया ॥ पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितावुभावसं
प्राप्ययथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥

दुष्टभावांदुष्टांतःकरणाम् अतएवअमनोरमाम् सबंधनंसप्राणंहृदयंदिधक्षमाणांत्वांजीवितुंजीवयितुंनविषहेनोत्सहे तवनाशमेवाशासेइत्यर्थः प्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिच्छांदोग्यश्रुतिः
॥ ११० ॥ दंडवाक्यमुक्त्वापुनःसामाह नेति आत्मवतांआत्मज्ञानाम् अत्रापिःपूरणीयः यदेवमतोममेत्यादिः ॥ १११ ॥ अतिमात्रयाअतिक्रांतसौंदर्यपरिच्छेदया यद्वातिक्रांतमर्यादया हृद
येमर्मणिगृहीतः प्रसारितावित्यनेनपत्न्यावप्यधमर्णदृष्टिर्द्योत्यते असंप्राप्येत्यनेनपिस्पृक्षोरपिचित्तमूर्छाजनितवैवश्यंद्योतितम् तदेवाह यथातुरइति आतुरोयथाकिंचित्स्प्रष्टुकामोऽस्पृष्ट्वैवम
ध्येयथामूर्छयापततितथेत्यर्थः ॥ ११२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥

महार्हेति ॥ ९८ ॥ कस्येति इदमेवंविधंदारुणंएतदुत्तरार्धरूपंरामस्यारण्यगमनमित्यादि वाक्यंवाक्यश्रवणंकस्यापीरितम् अनिर्वचनीयस्यममदुष्कर्मणःफलमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ कैकेयीदौर्जन्यंदृष्ट्वाराजाशोकेनस्त्रीमात्रंनिंदति धिगिति नियत्वमस्त्वित्यर्थः पुनःस्वाभाविकविवेकेनाह नेति कौसल्यादीनांनिंदानर्हत्वादितिभावः ॥ १०० ॥ अनर्थेजगदनर्थसाधनेभावोयस्याः अर्थपरेस्वार्थसाधनपरे ममानुतापायमदनुतापार्थंनिवेशितासिनिवेशिनदुर्भावासि ईश्वरेणेतिशेषः मन्निमित्तमितिबहुव्रीहिः रामेवाजगद्धितानुकारिणिकिमप्रियंतत्साधनंपश्यसीत्यर्थः ॥ १ ॥ रामस्यारण्यवासरूपेव्यसनेनिमग्नंदृष्ट्वाकृत्स्नंजगत्कुपितंस्यात्विपरीतंस्यात् कोपप्रकारमाह कृतानुरागाःपितरःपुत्रांस्तादृशान् विभक्तिविपरिणामेनात्रापितत्संबंधात्बालानपित्यजेयुःरामेणसहगमनार्थम् अपितातादृशाःपुत्रास्तादृशान्वृद्धांस्तादृश्योभार्यास्तादृशान्पतीन् अपिनातादृशाःपतयस्तादृशीर्भार्याअपित्यजेयुः एतेनजगदनर्थसाधनभाववत्तोपपादिता ॥ २ ॥ स्वस्यरामं

महार्हवस्त्रसंबद्धोभूत्वाचिरसुखोचितः ॥ काषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदंदारुणंवाक्यमेवंविधमपीरितम् ॥ रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनम् ॥ ९९ ॥ धिगस्तुयोषितोनामशठाःस्वार्थपरायणाः ॥ नब्रवीमिस्त्रियःसर्वाभरतस्यैवमातरम् ॥ १०० ॥ अनर्थभावेर्थपरेनृशंसेममानुतापायनिवेशितासि ॥ किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथवापिरामे ॥ १ ॥ परित्यजेयुःपितरोपिपुत्रान्भार्याःपतींश्चापिकृतानुरागाः ॥ कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वैवरामंव्यसनेनिमग्नम् ॥ २ ॥ अहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमाव्रजंतम् ॥ नंदामिपश्यन्निवदर्शनेनभवामिदृष्ट्वैवपुनर्युवेव ॥ ३ ॥ विनाहिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावज्रधरेणवापि ॥ रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्त्विितिचेतनामे ॥ १०४ ॥ विनाशकामामहितामभित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरंबतांकेनधृतासिसर्पीमहाविषातेनहतोस्मिमोहात् ॥ १०५ ॥

विनाजीवनव्यतिरेकंदर्शयिष्यंस्तदन्वयेस्वजीवनान्वयंदर्शयति अहमिति आव्रजंतमत्समीपेआगच्छंतम् अस्यश्रुत्वेतिशेषः आगच्छंतंश्रुत्वादर्शनेनचक्षुषापश्यन्निवनंदामि श्रवणमात्रेणदर्शनजन्यंसुखमुक्तम् दृष्ट्वैवदृष्ट्वातुपुनश्चिरवृद्धोपिपुनर्युवेवत्दृष्टपुष्टांतर्बहिःपरिकरोभवामि ॥ ३ ॥ हिरपीत्यर्थे सूर्येणविनापिलोकस्यप्रवृत्तिर्व्यवहारःस्यात् वज्रधरेणअवर्षतापिप्रवृत्तिर्लोकस्यजीवनंस्यात् वाइत्यथवा इंद्रेणस्वरूपसत्तांविनापिप्रवृत्तिर्भवेत् रामंतुविनानकस्यापिजीवनमितिमेमतिः अंतर्यामिणंविनाकस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः एवंचस्वाजीवनंकैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः ॥ १०४ ॥ किंच त्वामात्मनोमृत्युमिवस्वगृहेहमावासयम् किंच त्वंमहाविषासर्पीमयांकेनमोहात्तत्त्वेनाज्ञानात्धृतासि तेनांकधारणेनाहंहतोस्मि ॥ १०५ ॥

यदिमेराघवःप्रतिकूलंकुर्यात्तन्मेप्रियंस्यादितिसंबंधः ॥ ८६ ॥ ततःकिमतआह राघवेहीति अक्षमणीयंदुःसहदत्तमतएवसर्वलोकस्यधिकृतम् ॥ ८७ ॥ शेषेऽवशिष्टेममेष्टेकौसल्यादिरूपेजने किंपापंमनोवागगोचरंदुःखसाधनंप्रतिपत्स्यसेकरिष्यसि ॥ ८८ ॥ यदिकौसल्यामांरामंचहास्यतिताभ्यांहीनाभविष्यति चात्सुमित्रायदिपुत्रौचचाद्रामंमांचएतैर्यदिहीनाभविष्यतितदादुःखा न्यसहनीदेवीकौसल्यासुमित्राचमामेवानुमरिष्यति लक्ष्मणस्यरामेणसहनियतंगमनात्शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेप्यतीवत्वदनुरंजनंकुर्वतोरामस्येवतस्यापित्वयाक्रूरतयानिराकरणात्पुत्रौहास्य

यदिमेराघवःकुर्याद्वनंगच्छेतिचोदितः॥ प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति॥ ८६॥ राघवेहिवनंप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतम्॥ मृत्युरक्षमणीयं मांनयिष्यतियमक्षयम्॥ ८७॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे॥ इष्टेममजनेशेषेकिंपापंप्रतिपत्स्यसे॥ ८८॥ कौसल्यामांचरामंचपुत्रौचयदिहा स्यति॥ दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुगमिष्यति॥ ८९॥ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिःसह॥ प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयीसुखिताभव॥ ९०॥ मयारामेणचत्यक्तंशाश्वतंसत्कृतंगुणैः॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि॥ ९१॥ प्रियंचेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत्॥ मास्ममेभरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यंगतायुषः॥ ९२॥ मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे॥ सेदानींविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि॥ ९३॥ त्वंराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवे श्मनि॥ अकीर्तिश्चातुलालोकेध्रुवःपरिभवश्चमे॥ ९४॥ सर्वभूतेषुचावज्ञायथापापकृतस्तथा॥ कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः॥ पद्भ्यांरा मोमहारण्येवत्सोमेविचरिष्यति॥ ९५॥ यस्यचाहारसमयेसूदाःकुंडलधारिणः॥ अहंपूर्वाःपचंतिस्मप्रसन्नाःपानभोजनम्॥ ९६॥ सकथंनुकषा याणितिक्तानिकटुकानिच॥ भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति॥ ९७॥

तीत्युक्तम् तेनतस्याःक्रौर्यातिशयोव्यंग्यः राज्ञःशोकातिशयवत्त्वाद्विसंष्ठुलवाक्यप्रयोगोनदोषाय ॥ ८९ ॥ पुत्राणांनरकवासोराज्यहान्याराज्ञ्याराज्ञश्चशोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः ॥ ९० ॥ मयारामेणेत्यादिव्यंग्योक्तिः आकुलंक्षुभितम् ॥ ९१ ॥ रामप्रव्रजनस्यभरतसंमतत्वेसमेपुत्रएवनेत्याशयेनाह प्रियंचेत्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ राजपुत्रिदैवेनमामकदुरदृष्टवशेनमम वेश्मनिन्यवसः राजपुत्रीवादेनेतिपाठेराजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः मेअकीर्तिः परोक्षापयशोत्राकीर्तिः महाजनसमक्षंधिक्कारःपरिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञाक्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः यतोन्यवसोऽतएत त्सर्वंभविष्यतीतिशेषः ॥ ९४ ॥ कथमिति ॥ ९५ ॥ यस्यचेति ॥ ९६ ॥ सकथमिति कषायादीनि कंदमूलानीत्यध्याहारः तद्रूपंवन्यमाहारंवर्तयिष्यतिजीविष्यति ॥ ९७ ॥

एतद्वतंप्रक्षिप्तम् अथलंकागतेनहतभर्तृकायाःश्वसुराश्वासनम् निवर्तमानइति ॥ १ ॥ रक्षंइतिसंबुद्धि कन्याअनूढा स्त्रीसभर्तृका ॥ २ ॥ ३ ॥ अग्न्यर्चिषांतुल्यम् शोकाग्निनाभयेनचसंभवो

नतत्रपरिहारोस्तिप्रयत्नश्चापिदुर्बलः॥ त्रैलोक्येतंनपश्यामियोमेकुर्याद्वरंतथा॥५९॥ अमरोऽहंसुरश्रेष्ठतेनमांनाविशद्भयम्॥ अथापिचभवेन्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतःप्रभो॥६०॥ यशस्यंश्लाघनीयंचत्वद्धस्तान्मरणंमम॥ अथास्यगात्रेसंपश्यद्रावणोभीमविक्रमः॥६१॥ तस्यदेवस्यसकलंत्रैलोक्यंसचराचरम्॥ आदित्यामरुतःसाध्यावसवोथाश्विनावपि॥ ६२ ॥ रुद्राश्चपितरश्चैवयमोवैश्रवणस्तथा॥ समुद्रागिरयोनद्योवेदाविद्यास्त्रयोग्नयः॥६३॥ ग्रहास्ताराग‌णाव्योमसिद्धागंधर्वचारणाः॥ महर्षयोवेदविदोगरुडोथभुजंगमाः॥६४॥ येचान्येदेवतासंघाःसंस्थितादैत्यराक्षसाः॥ गात्रेषुशयनस्थस्यदृश्यंतेसूक्ष्ममूर्तयः॥ ६५॥ आहरामोथधर्मात्मात्वगस्त्यंमुनिसत्तमम्॥ द्वीपस्थःपुरुषःकोसौतिस्त्रःकोठ्यस्तुकाश्चताः॥६६॥ शयानःपुरुषःकोसौदैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वात्वगस्त्योवाक्यमब्रवीत्॥६७॥ श्रूयतामभिधास्यामिदेवदेवसनातन॥ भगवान्कपिलोनामद्वीपस्थोनरउच्यते॥६८॥ येतुनृत्यंतिवैतत्रस्वरास्तेतस्यधीमतः॥ तुल्यतेजःप्रभावास्तेकपिलस्यनरस्यवै॥६९॥ नासौक्रुद्धेनदृष्टस्तुराक्षसःपापनिश्चयः॥ नवभूवतदातेनभस्मसाद्रामरावणः॥ ७०॥ खिन्नगात्रोनगप्रख्योरावणःपतितोभुवि॥ वाक्शरैस्तंविभेदाशुरहस्यंपिशुनोयथा॥ ७१॥ अथदीर्घेणकालेनलब्धसंज्ञःसराक्षसः॥ आजगाममहातेजायत्रतेसचिवाःस्थिताः॥७२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेःसर्गः॥५॥ ॥७॥ ॥निवर्तमानःसंहृष्टोरावणःसदुरात्मवान्॥ जह्रेपथिनरेंद्रर्षिदेवदानवकन्यकाः॥ १ ॥दर्शनीयांहियांरक्षःकन्यांस्त्रींवाथपश्यति॥हत्वाबंधुजनंतस्याविमानेतांरुरोधसः॥२॥ एवंपन्नगकन्याश्चराक्षसासुरमानुषीः॥ यक्षदानवकन्याश्चविमानेसोध्यरोपयत्॥ ३ ॥ ताहिसर्वाःसमंदुःखान्मुमुचुर्बाष्पजंजलम्॥ तुल्यमग्न्यर्चिषांतत्रशोकाग्निभयसंभवम्॥४॥ ताभिःसर्वानवद्याभिर्नदीभिरिवसागरः॥ आपूरितंविमानंतद्भयशोकाशिवाश्रुभिः॥५॥

यस्यतद्बाष्पजंजलंमुमुचुः ॥ ४ ॥ भयंशोकःअशिवाश्रुदुःखाश्रुचयासांताभिर्विमानमापूरितम् नदीभिःसागरइव ॥ ५ ॥ + संबुद्धिरनन्विताम्र

॥ ६ ॥ वज्रतुनावेदिर्वज्रवेदिस्तन्मध्यसमप्रभाः मध्यभागेइतिभावः यद्वावज्रतुल्यवर्णावेदिःपीतवर्णाभ्रमरिकाअतिसूक्ष्मकटिषट्पदविशेषस्तन्मध्येइत्यादिरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सन्निरुद्धा अग्नयोयस्मिंस्तादृशमग्निहोत्रमग्निकुंडमिवपुष्पकंभाति ॥ १० ॥ चिंतयतींचिंतयंतीबभूवेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्माद्भर्तुर्विनाकृताहंकथंनुकरिष्यामि एतदानुकूल्यमितिशेषः

नागगंधर्वकन्याश्चमहर्षितनयाश्चयाः ॥ दैत्यदानवकन्याश्चविमानेशतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यःसुचार्वंग्यःपूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ पीनस्तनतटामध्येवज्रवेदिसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसंकाशैःश्रोणीदेशैर्मनोहराः ॥ स्त्रियःसुरांगनाप्रख्यानिष्टनकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ताविह्वलाश्चसुमध्यमाः ॥ तासांनिःश्वासवातेनसर्वतःसंप्रदीपितम् ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभातिसन्निरुद्धाग्निपुष्पकम् ॥ दशग्रीववशंप्राप्तास्तास्तुशोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥ दीनवक्त्रेक्षणाःश्यामाम्हग्यःसिंहवशाइव ॥ काचिच्चिंतयतीतत्रकिंनुमांभक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचिद्दध्यौसुदुःखार्ताअपिमांमारयेद्यम् ॥ इतिमातॄःपितॄन्स्मृत्वाभर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैवच ॥ १२ ॥ दुःखशोकसमाविष्टाविलेपुःसहिताःस्त्रियः ॥ कथंनुखलुमेपुत्रोभविष्यतिमयाविना ॥ १३ ॥ कथंमाताकथंभ्रातानिमग्नाःशोकसागरे ॥ हाकथंनुकरिष्यामिभर्तुस्तस्मादहंविना ॥ १४ ॥ मृत्योप्रसादयामित्वांनयमांदुःखभागिनीम् ॥ किंनुतद्दुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतम् ॥ १५ ॥ एवंस्मदुःखिताःसर्वाःपतिताःशोकसागरे ॥ नखल्विदानींपश्यामोदुःखस्यास्यांतमात्मनः ॥ १६ ॥ अहोधिङ्मानुषंलोकंनास्तिखल्वधमःपरः ॥ यद्दुर्बलाबलवताभर्तारोरावणेननः ॥ १७ ॥ सूर्येणोदयताकालेनक्षत्राणिवनाशिताः ॥ अहोसुबलवद्रक्षोवधोपायेषुरज्यते ॥ १८ ॥ अहोदुर्वृत्तमास्थायनात्मानंवैजुगुप्सते ॥ सर्वथासदृशस्तावद्विक्रमोस्यदुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदंत्वसदृशंकर्मपरदाराभिमर्शनम् ॥ यस्मादेषपरक्यासुरमतेराक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वैस्त्रीकृतेनैववधंप्राप्स्यतिदुर्मतिः ॥ सतीभिर्वरनारीभिरेवंवाक्येभ्युदीरिते ॥ २१ ॥ नेदुर्दुंदुभयःखस्थाःपुष्पवृष्टिःपपातच ॥ शप्तःस्त्रीभिःसतुसमंहतौजाइवनिष्प्रभः ॥ २२ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नास्त्यधमःपरः मानुषाल्लोकादितिशेषः तत्रैवहेतुर्यद्दुर्बलाइति ॥ १७ ॥ वधोपायेषुवधसंपादकेषुउपायेषुशस्त्रघातादिषु ॥ १८ ॥ जुगुप्सतेनिंदति अस्यविक्रमःसर्वथासदृशोयोग्यः तपःसंपादितभगवत्प्रसादस्येतिशेषः ॥ १९ ॥ परक्यासुपरकीयासु ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ भद्रेमेमह्यंकिंद्रुतंवक्तुकामासि एवंवदताविद्युज्जिह्ववधोपिविशिष्यनज्ञायतइतिसूच्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यतोमेभर्ताहतोऽतोहंबंधुनात्वयास्वयमेवहतास्मि ॥ २९ ॥
ननुइतिपृथक्पदं जामातानामसमरेष्वपिरक्ष्योनु न काकुःरक्ष्यएवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नभेतव्यंचसर्वशः बांधवादिभ्योपिमाभैषीः स्वैरंचरेत्यर्थइतितीर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अस्मि

पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमनाइव ॥ एवंविलपितंतासांशृण्वन्राक्षसपुंगवः ॥ २३ ॥ प्रविवेशपुरींलंकांपूज्यमानोनिशाचरैः ॥ एतस्मिन्नंतरे
घोराराक्षसीकामरूपिणी ॥ २४ ॥ सहसापतिताभूमौभगिनीरावणस्यसा ॥ तांस्वसारंसमुत्थाप्यरावणःपरिसांत्वयन् ॥ २५ ॥ अब्रवीत्किमिदंभ
द्रेवक्तुकामासिमांद्रुतम् ॥ साबाष्पपरिरुद्धाक्षीरक्ताक्षीवाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ कृतास्मिविधवाराजंस्त्वयाबलवताबलात् ॥ एतेराजंस्त्वयावीर्याद्दै
त्याविनिहतारणे ॥ २७ ॥ कालकेयाइतिख्याताःसहस्राणिचतुर्दश ॥ प्राणेभ्योपिगरीयान्मेतत्रभर्तामहाबलः ॥ २८ ॥ सोपित्वयाहतस्तातरिपुणा
भ्रातृगंधिना ॥ त्वयास्मिनिहताराजन्स्वयमेवहिबंधुना ॥ २९ ॥ राजन्वैधव्यशब्दंचभोक्ष्यामित्वत्कृतंह्यहम् ॥ ननुनामत्वयारक्ष्योजामातासमरे
ष्वपि ॥ ३० ॥ सत्वयानिहतोयुद्धेस्वयमेवनलज्जसे ॥ एवमुक्तोदशग्रीवोभगिन्याक्रोशमानया ॥ ३१ ॥ अब्रवीत्सांत्वयित्वातांसामपूर्वमिदंवचः ॥
अलंवत्सेरुदित्वातेनभेतव्यंचसर्वशः ॥ ३२ ॥ दानमानप्रसादैस्त्वांतोषयिष्यामियत्नतः ॥ युद्धप्रमत्तोव्याक्षिप्तोजयकांक्षीक्षिपन्शरान् ॥ ३३ ॥ ना
हमज्ञासिषंयुध्यन्स्वान्परान्वापिसंयुगे ॥ जामातरंनजानेस्मप्रहरन्युद्धदुर्मदः ॥ ३४ ॥ तेनासौनिहतःसंख्येमयाभर्तातवस्वसः ॥ अस्मिन्कालेतुय
त्प्राप्तंतत्करिष्यामितेहितम् ॥ ३५ ॥ भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्यखरस्यवसपार्श्वतः ॥ चतुर्दशानांभ्रातातेसहस्राणांभविष्यति ॥ ३६ ॥ प्रभुःप्रयाणेदानेचरा
क्षसानांमहाबलः ॥ तत्रमातृष्वसेयस्तेभ्रातायंवैखरःप्रभुः ॥ ३७ ॥ भविष्यतितवादेशंसदाकुर्वन्निशाचरः ॥ शीघ्रंगच्छत्वयंवीरोदंडकान्परिरक्षि
तुम् ॥ ३८ ॥ दूषणोस्यबलाध्यक्षोभविष्यतिमहाबलः ॥ तत्रतेवचनंशूरःकरिष्यतितदाखरः ॥ ३९ ॥

न्कालेतुयत्प्राप्तम् कर्तव्यत्वेनेतिशेषः ॥ ३५ ॥ भ्रातुर्मातृष्वसेयस्यखरस्यसमीपपार्श्वतोवस तत्समीपवसेत्यर्थः ममराज्यपारवश्येनत्वत्संमाननेऽवकाशाभावइतिभावः ॥ ३६ ॥ प्रयाणेप्रेषणे
दानेऽन्नवस्त्रादिदानेप्रभुस्तेभ्रातेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ तवादेशंसदाकुर्वन्भविष्यति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सत्विति ॥ १ ॥ निकुंभिलालंकाप
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुर्विंशः सर्गः ॥ अर्शआद्यजंतम् दंडकमंडलुयुक्तमित्यर्थः अनेनब्रह्मचर्यस्य
श्चिमद्वारदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतुभूतंकाननम् ॥ २ ॥ चैत्यंदेवायतनम् विष्ठितंप्रवृत्तम् ॥ ३ ॥ कमंडलुःशिखाध्वजोदंडश्चयस्यतम्

सतैःपरिवृतःस रक्षसांकामरूपाणांप्रभुरेषभविष्यति ॥ एवमुक्त्वादशग्रीवःसैन्यमस्यादिदेशह ॥ ४० ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांवीर्यशालिनाम् ॥ सतैःपरिवृतःस वैराक्षसैर्घोरदर्शनैः ॥ ४१ ॥ आगच्छतखरःशीघ्रंदंडकानकुतोभयः ॥ सतत्रकारयामासराज्यंनिहतकंटकम् ॥ साचशूर्पणखातत्रन्यवसद्दंडकेवने ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सतुदत्वादशग्रीवोबलंघोरंखरस्यतत् ॥ भगिनींचसमाश्वास्यहृष्टःस्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ततोनिकुंभिलानामलंकोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेंद्रोबलवान्प्रविवेशसहानुगः ॥ २ ॥ ततोयूपशताकीर्णंसौम्यचैत्योपशोभितम् ॥ ददर्शविष्ठितंयज्ञंश्रियासंप्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥ ततःकृष्णाजिनधरंकमंडलुशिखाध्वजम् ॥ ददर्शस्वसुतंतत्रमेघनादंभयावहम् ॥ ४ ॥ तंसमासाद्यलंकेशःपरिष्वज्याथबाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदंवत्सवर्तसेब्रूहितत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशनात्वब्रवीत्तत्रयज्ञसंपत्समृद्धये ॥ रावणंराक्षसश्रेष्ठंद्विजश्रेष्ठोमहातपाः ॥ ६ ॥ अहमाख्यामितेराजन्श्रूयतांसर्वमेवतत् ॥ यज्ञास्तेसप्तपुत्रेणप्राप्तास्तेबहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्चयज्ञोबहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथायज्ञोगोमेधोवैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरेप्रवृत्तेतुयज्ञेपुंभिःसुदुर्लभे ॥ वरांस्तेलब्धवान्पुत्रःसाक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगंस्यंदनंदिव्यमंतरिक्षचरंध्रुवम् ॥ मायांचतामसींनामययासंपद्यतेतमः ॥ १० ॥ एतयाकिलसंग्रामेमाययाराक्षसेश्वर ॥ प्रयुक्तयागतिःशक्यानहिज्ञातुंसुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधीबाणैश्चापंचापिसुदुर्जयम् ॥ अस्त्रंचबलवद्राजञ्छत्रुविध्वंसनंरणे ॥ १२ ॥ एतान्सर्वान्वरान्लब्ध्वापुत्रस्तेऽयंदशानन ॥ अद्ययज्ञसमाप्तौचत्वांदिदृक्षन्स्थितोत्यहम् ॥ १३ ॥

चिह्नंनतुब्रह्मचर्याश्रमः अग्निष्टोमयाजित्वस्यानुपदमेववक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ उशनात्वब्रवीदिति पुत्रस्ययजमानत्वेनमौनित्वात्सोवददितिभावः यज्ञसंपत्समृद्धयेयजमानस्यमौनात्यागे नतत्समृद्धिर्भवति ॥ ६ ॥ तेप्रसिद्धास्तेसप्तयज्ञाः ॥ ७ ॥ तदेवाह अग्निष्टोमइति ॥ ८ ॥ पशुपतेःरुद्रात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुत्रोहंचत्वांदिदृक्षन्स्थितः ॥ १३ ॥

आकाशगंगाविख्याता आदित्यपथसंस्थिता॥ वायुनाधार्यमाणासामहावेगामहास्वना॥ १४॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिचंद्रमायत्रतिष्ठति॥ अ
शीतिंतुसहस्राणियोजनानांप्रमाणतः॥ १५॥ चंद्रमास्तिष्ठतेयत्रनक्षत्रग्रहसंयुतः॥ शतंशतसहस्राणिरश्मयश्चंद्रमंडलात्॥ १६॥ प्रकाशयंति
लोकांस्तुसर्वसत्त्वसुखावहाः॥ ततोदृष्ट्वादशग्रीवंचंद्रमानिर्दहन्निव॥ १७॥ सतुशीताग्निनाशीघ्रंप्रादहद्रावणंतदा॥ नासहंस्तस्यसचिवाःशीता
ग्निभयपीडिताः॥ १८॥ रावणंजयशब्देनप्रहस्तोऽथैनमब्रवीत्॥ राजन्शीतेनवध्यामोनिवर्तामइतोवयम्॥ १९॥ चंद्ररश्मिप्रतापेनरक्षसांभ
यमाविशत्॥ स्वभावएषराजेंद्रशीतांशोर्दहनात्मकः॥ २०॥ एतच्छ्रुत्वाप्रहस्तस्यरावणःक्रोधमूर्छितः॥ विस्फार्यधनुरुद्यम्यनाराचैस्तमपीडय
त्॥ २१॥ अथब्रह्मातदागच्छत्सोमलोकंत्वरान्वितः॥ दशग्रीवमहाबाहोसाक्षाद्विश्रवसःसुत॥ २२॥ गच्छशीघ्रमितःसौम्यमाचंद्रंपीडयस्ववै॥
लोकस्यहितकामोवैद्विजराजोमहाद्युतिः॥ २३॥ मंत्रंचसंप्रदास्यामिप्राणात्ययगतिर्यदा॥ यस्त्वेतंसंस्मरेन्मंत्रंनासौमृत्युमवाप्नुयात्॥ २४॥
एवमुक्तोदशग्रीवःप्रांजलिर्देवमब्रवीत्॥ यदितुष्टोसिमेदेवलोकनाथमहाव्रत॥ २५॥ यदिमंत्रश्चमेदेयोदीयतांममधार्मिक॥ यंजप्त्वाहंमहाभा
गसर्वदेवेषुनिर्भयः॥ २६॥ असुरेषुचसर्वेषुदानवेषुपतत्रिषु॥ त्वत्प्रसादात्तुदेवेशस्यामजेयोनसंशयः॥ २७॥ एवमुक्तोदशग्रीवंब्रह्मावचनम
ब्रवीत्॥ प्राणात्ययेषुजप्तव्योननित्यंराक्षसाधिप॥ २८॥ अक्षसूत्रंगृहीत्वातुजपेन्मंत्रमिमंशुभं॥ जप्त्वातुराक्षसपतेत्वमजेयोभविष्यसि॥ २९॥
अजप्त्वाराक्षसपतेनतेसिद्धिर्भविष्यति॥ शृणुमंत्रंप्रवक्ष्यामियेनराक्षसपुंगव॥ ३०॥ मंत्रस्यकीर्तनादेवप्राप्स्यसेसमरेजयं॥ नमस्तेदेवदेवेशसु
रासुरनमस्कृत॥ ३१॥ भूतभव्यमहादेवहरिपिंगललोचन॥ बालस्त्वंवृद्धरूपीचवैयाघ्रवसनच्छद॥ ३२॥ अर्चनीयोसिदेवत्वंत्रैलोक्यप्रभुरी
श्वरः॥ हरोहरितनेमीचयुगांतदहनोऽवलः॥ ३३॥ गणेशोलोकशंभुश्चलोकपालोमहाभुजः॥ महाभागोमहाशूलीमहादंष्ट्रीमहेश्वरः॥ ३४॥ का
लश्चबलरूपीचनीलग्रीवामहोदरः॥ देवांतगस्तपोंतश्चपशूनांपतिरव्ययः॥ ३५॥ शूलपाणिर्वृषःकेतुर्नेतागोप्ताहरोहरिः॥ जटीमुंडीशिखंडीचल
कुटीचमहायशाः॥ ३६॥ भूतेश्वरोगणाध्यक्षःसर्वात्मासर्वभावनः॥ सर्वगःसर्वहारीचस्रष्टाचगुरुरव्ययः॥ ३७॥

कमंडलुधरोदेवःपिनाकीधूर्जटिस्तथा ॥ माननीयश्चओंकारोवरिष्ठोज्येष्ठसामगः ॥ मृत्युश्चमृत्युभूतश्चपारियात्रश्चसुव्रतः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मचारीगुहा
वासीवीणापणवतूणवान् ॥ अमरोदर्शनीयश्चबालसूर्यनिभस्तथा ॥ ३९ ॥ श्मशानवासीभगवानुमापतिरनिंदितः ॥ भगस्याक्षिनिपातीचपू
ष्णोदशननाशनः ॥४०॥ ज्वरहर्तापाशहस्तःप्रलयःकालएवच ॥ उल्कामुखोग्निकेतुश्चमुनिर्दीप्तोविशांपतिः ॥ ४१ ॥ उन्मादोवेपनकरश्चतुर्थोलोक
सत्तमः ॥ वामनोवामदेवश्चप्राक्प्रदक्षिणवामनः ॥४२॥ भिक्षुश्चभिक्षुरूपीचत्रिजटीकुटिलःस्वयम् ॥ शक्रहस्तप्रतिष्टंभीवसूनांस्तंभनस्तथा ॥४३॥
ऋतुर्ऋतुकरःकालोमधुर्मधुकलोचनः ॥ वानस्पत्योवाजसनोनित्यमाश्रमपूजितः ॥ ४४ ॥ जगद्धाताचकर्ताचपुरुषःशाश्वतोध्रुवः ॥ धर्माध्यक्षो
विरूपाक्षस्त्रिधर्माभूतभावनः ॥४५॥ त्रिनेत्रोबहुरूपश्चसूर्यायुतसमप्रभः ॥ देवदेवोतिदेवश्चचंद्रांकितजटस्तथा ॥४६॥ नर्तकोलासकश्चैवपूर्णेंदु
सदृशाननः ॥ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चसर्वजीवमयस्तथा ॥ ४७ ॥ सर्वतूर्यनिनादीचसर्वबंधविमोक्षकः ॥ मोहनोबंधनश्चैवसर्वदानिधनोत्तमः ॥४८॥
पुष्पदंतोविभागश्चमुख्यःसर्वहरस्तथा ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारीभीमोभीमपराक्रमः ॥४९॥ मयाप्रोक्तमिदंपुण्यंनामाष्टशतमुत्तमम् ॥ सर्वपापहरंपु
ण्यंशरण्यंशरणार्थिनाम् ॥ ५० ॥ जप्तमेतद्दशग्रीवकुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेसर्गः ॥ ४ ॥ ॥६॥ ॥द
त्वातुरावणस्यैवंवरंसकमलोद्भवः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रंब्रह्मलोकंपितामहः ॥ १ ॥ रावणोपिवरंलब्ध्वापुनरेवागमत्तथा ॥ केनचित्त्वथकालेनराव
णोलोकरावणः ॥ २ ॥ पश्चिमार्णवमागच्छत्सचिवैःसहराक्षसः ॥ द्वीपस्थोदृश्यतेतत्रपुरुषःपावकप्रभः ॥ ३ ॥ महाजांबूनदप्रख्यएकएवव्यवस्थि
तः ॥ दृश्यतेभीषणाकारोयुगांतानलसन्निभः ॥ ४ ॥ देवानामिवदेवेशोग्रहाणामिवभास्करः ॥ शरभाणांयथासिंहोहस्तिष्वैरावतोयथा ॥ ५ ॥ प
र्वतानांयथामेरुःपारिजातश्चशाखिनाम् ॥ तथातंपुरुषंदृष्ट्वास्थितंमध्येमहाबलम् ॥ ६ ॥ अब्रवीच्चदशग्रीवोयुद्धंमेदीयतामिति ॥ अभवत्तस्यसा
दृष्टिर्ग्रहमालाइवाकुला ॥ ७ ॥ दंतान्संदशतःशब्दोयंत्रस्येवाभिभिद्यतः ॥ जगर्जोच्चैःसबलवान्सहामात्योदशाननः ॥ ८ ॥ सगर्जन्विविधैर्नादैर्लंब
हस्तंभयानकम् ॥ दंष्ट्रालंविकटंचैवकंबुग्रीवंमहोरसम ॥ ९ ॥

मंडूककुक्षिसिंहास्यंकैलासशिखरोपमम् ॥ पद्मपादतलंभीमंरक्ततालुकरांबुजम् ॥ १० ॥ महानादंमहाकायंमनोनिलसमंजवे ॥ भीममाबद्धतू
णीरंसघंटाबद्धचामरम् ॥ ११ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तंकिंकिणीजालनिःस्वनम् ॥ मालयास्वर्णपद्मानांकंठदेशेऽवलंबया ॥ १२ ॥ ऋग्वेदमिवशो
भंतंपद्ममालाविभूषितम् ॥ सोंजनाचलसंकाशंकांचनाचलसन्निभम् ॥ १३ ॥ प्राहरद्राक्षसपतिःशूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः ॥ द्वीपिनासस्सिंहइवऋषभे
णवकुंजरः ॥ १४ ॥ सुमेरुरिवनागेंद्रैर्नदीवेगैरिवार्णवः ॥ अकंपमानःपुरुषोराक्षसंवाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ युद्धश्रद्धांहितेरक्षोनाशयिष्यामिदुर्म
तेः ॥ रावणस्यचयोवेगःसर्वलोकभयंकरः ॥ १६ ॥ तथावेगसहस्राणिसंश्रितानितमेवहि ॥ धर्मस्तस्यतपश्चैवजगतःसिद्धिहेतुकौ ॥ १७ ॥ ऊरूत्या
श्रित्यतस्थातेमन्मथःशिश्नमाश्रितः ॥ विश्वेदेवाःकटीभागेमरुतोवस्तिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ मध्येष्टौवसवस्तस्यसमुद्राःकुक्षितःस्थिताः ॥ पार्श्वादिषुदि
शःसर्वाःसर्वसंधिषुमारुतः ॥ १९ ॥ पृष्ठंचभगवान्रुद्रोह्रदयंचपितामहः ॥ पितरश्चाश्रिताःपृष्ठंह्रदयंचपितामहाः ॥ २० ॥ गोदानानिपवित्राणि
भूमिदानानियानिच ॥ सुवर्णवरदानानिकक्षलोमानुगानिच ॥ २१ ॥ हिमवान्हेमकूटश्चमंदरोमेरुरेवच ॥ नरंतुतंसमाश्रित्यअस्थिभूताव्यवस्थि
ताः ॥ २२ ॥ पाणिर्वज्रोभवत्तस्यशरीरेद्यौरवस्थिता ॥ कृकाटिकायांसंध्याचजलवाहाश्चयेघनाः ॥ २३ ॥ बाहूधाताविधाताचतथाविद्याधराद
यः ॥ शेषश्चवासुकिश्चैवविशालाक्षइरावतः ॥ २४ ॥ कंबलाश्वतरौचोभौकर्कोटकधनंजयौ ॥ सचघोरविषोनागस्तक्षकःसोपतक्षकः ॥ २५ ॥ कर
जानाश्रिताश्चैवविषवीर्यमुमुक्षवः ॥ अग्निरास्यमभूत्तस्यस्कंधौरुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २६ ॥ पक्षमासर्तवश्चैवदंष्ट्रयोरुभयोःस्थिताः ॥ नासेकुहूरमावा
स्याच्छिद्रेषुवायवःस्थिताः ॥ २७ ॥ ग्रीवातस्याभवद्देवीवीणाचापिसरस्वती ॥ नासत्यौश्रवणेचोभौनेत्रेचशशिभास्करौ ॥ २८ ॥ वेदांगानिचय
ज्ञाश्चतारारूपाणियानिच ॥ सुवृत्तानिचवाक्यानितेजांसिचतपांसिच ॥ २९ ॥ एतानिनररूपस्यतस्यदेहाश्रितानिवै ॥ तेनवज्रप्रहारेणलब्धमा
त्रेणलीलया ॥ ३० ॥ पाणिनापीडितंरक्षोनिपपातमहीतले ॥ पतितंराक्षसंज्ञात्वाविद्राव्यसनिशाचरान् ॥ ३१ ॥ ऋग्वेदप्रतिमःसोथपद्ममाला
विभूषितः ॥ प्रविवेशचपातालंनिजंपर्वतसन्निभः ॥ ३२ ॥ उत्थायचदशग्रीवआहूयसचिवान्स्वयम् ॥ कृगतःसहसाभृतप्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३३ ॥
एवमुक्तारावणेनराक्षसास्तेतदाब्रुवन् ॥ प्रविष्टःसनरोत्रैवदेवदानवदर्पहा ॥ ३४ ॥

अथसंगृह्यवेगेनगरुत्मानिवपन्नगम् ॥ सतुशीघ्रंबिलद्वारंसंप्रविश्यचदुर्मतिः ॥ ३५ ॥ प्रविवेशचतद्वारंरावणोनिर्भयस्तदा ॥ सप्रविश्यचपश्यद्वैनी लांजनचयोपमान् ॥ ३६ ॥ केयूरधारिणःशूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् ॥ वरहाटकरत्नाद्यैर्विविधैश्चविभूषितान् ॥ ३७ ॥ दृश्यंतेतत्रनृत्यंत्यस्तिस्रः कोट्योमहात्मनाम् ॥ नृत्योत्सवावीतभयाविमलाःपावकप्रभाः ॥ ३८ ॥ नृत्यंत्यःपश्यतेतांस्तुरावणोभीमविक्रमः ॥ द्वारस्थोरावणस्तत्रतासुकोटिषु निर्भयः ॥ ३९ ॥ यथादृष्टःसतुनरस्तुल्यांस्तानपिसर्वशः ॥ एकवर्णानेकवेषानेकरूपान्महौजसः ॥ ४० ॥ चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्सराक्षसः ॥ तांस्तुदृष्ट्वादशग्रीवऊर्ध्वरोमाबभूवह ॥ ४१ ॥ स्वयंभुवादत्तवरस्ततःशीघ्रंविनिर्ययौ ॥ अथापश्यत्परंतत्रपुरुषंशयनेस्थितम् ॥ ४२ ॥ पांडुरेणमहार्हे णशयनासनवेश्मना ॥ शेतेसपुरुषस्तत्रपावकेनावगुंठितः ॥ ४३ ॥ दिव्यस्रगनुलेपाचदिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यांबरधरासाध्वीत्रैलोक्यस्यैक भूषणम् ॥ ४४ ॥ वालव्यजनहस्ताचदेवीतत्रव्यवस्थिता ॥ लक्ष्मीदेवीसपद्मावैभ्राजतेलोकसुंदरी ॥ ४५ ॥ प्रविष्टःसतुरक्षेंद्रोदृष्ट्वातांचारुहासिनी म् ॥ जिघृक्षुःसहसासाध्वींसिंहासनसमास्थिताम् ॥ ४६ ॥ विनापिसचिवैस्तत्ररावणोदुर्मतिस्तदा ॥ हस्तेग्रहीतुमन्विच्छन्मन्मथेनवशीकृतः ॥ ४७ ॥ सुप्तमाशीविषंयद्वद्रावणःकालनोदितः ॥ अथसुप्तोमहाबाहुःपावकेनावगुंठितः ॥ ४८ ॥ ग्रहीतुकामंतंज्ञात्वाव्यपविद्धपटंतदा ॥ जहासो च्चैर्भृशंदेवस्तंदृष्ट्वाराक्षसाधिपम् ॥ ४९ ॥ तेजसासहसादीनोरावणोलोकरावणः ॥ छिन्नमूलोयथाशाखीनिपपातमहीतले ॥ ५० ॥ पतितंराक्षसं ज्ञात्वावचनंचेदमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठराक्षसश्रेष्ठमृत्युस्तेनाद्यविद्यते ॥ ५१ ॥ प्रजापतिवरोरक्ष्यस्तेनजीवसिराक्षस ॥ गच्छरावणविस्रब्धोनाधुनामर णंतव ॥ ५२ ॥ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनरावणोभयमाविशत् ॥ एवमुक्तस्तदोत्थायरावणोदेवकंटकः ॥ ५३ ॥ लोमहर्षणमापन्नोऽब्रवीत्तंमहाद्युतिम् ॥ कोभवान्वीर्यसंपन्नोयुगांतानलसन्निभः ॥ ५४ ॥ ब्रूहित्वंकोभवान्देवकुतोभूत्वाव्यवस्थितः ॥ एवमुक्तस्ततोदेवोरावणेनदुरात्मना ॥ ५५ ॥ प्रत्यु वाचहसन्देवोमेघगंभीरयागिरा ॥ किंतेमयादशग्रीववध्योसिनचिरान्मम ॥ ५६ ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रजापतेस्तुवच नान्नाहंमृत्युपथंगतः ॥ ५७ ॥ नसजातोजनिष्योवाममतुल्यःसुरेष्वपि ॥ प्रजापतिवरंयोहिलंघयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५८ ॥

द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥ ७९ ॥ ज्वालामालीमहाबाहोयोगीभक्तजनप्रियः ॥ एषधारयते लोकानेषवैसृजतेप्रभुः ॥ ८० ॥ एषसंहरतेचैवकालोभूत्वामहाबलः ॥ एषयज्ञश्चयाज्यश्चचक्रायुधधरोहरिः ॥ ८१ ॥ सर्वदेवमयश्चैवसर्वभूतम यस्तथा ॥ सर्वलोकमयश्चैवसर्वज्ञानमयस्तथा ॥ ८२ ॥ सर्वरूपीमहारूपीबलदेवोमहाभुजः ॥ वीरहावीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ॥ ८३ ॥ एनंमुनिगणाः सर्वेचिंतयंतीहमोक्षिणः ॥ यएनंवेत्तिपुरुषंनचपापैर्विलिप्यते ॥ ८४ ॥ स्मृत्वास्तुत्वातथेष्ट्वाचसर्वमस्माद्वाप्यते ॥ एतच्छ्रुत्वातुव चनंरावणोनिर्ययौतदा ॥ ८५ ॥ क्रोधसंरक्तनयनउद्यतास्त्रोमहाबलः ॥ तथाभूतंचतंदृष्ट्वाहरिर्मुसलधृक्प्रभुः ॥ ८६ ॥ नैनंहन्म्यधुनापापंचिंत यित्वेतिरूपधृक् ॥ अंतर्धानंगतोरामब्रह्मणः प्रियकाम्यया ॥ ८७ ॥ नचतंपुरुषंतत्रपश्यतेरजनीचरः ॥ हर्षान्नादंविमुंचन्वैनिष्क्रामन्वरुणालयात् ॥ ८८ ॥ येनैवसंप्रविष्टः सपथातेनैवनिर्ययौ ॥ ८९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७४ ॥

अथसंचिंत्यलंकेशः सूर्यलोकंजगामह ॥ मेरुशृंगेवरेरम्येउषित्वातत्रशर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकंतत्समारुह्यरवेस्तुरगसन्निभम् ॥ नानापातगतिर्दिव्यं विहारवियतिस्थितम् ॥ २ ॥ यत्रापश्यद्रविंदेवंसर्वतेजोमयंशुभम् ॥ वरकांचनकेयूररत्नांबरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुंडलाभ्यांशुभाभ्यांतुभ्राजन्मुख विकासितम् ॥ केयूरनिष्काभरणंरक्तमालावलंबिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचंदनदिग्धांगंसहस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥ तमादिदेवमादित्यमुच्चैःश्रवसवाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यंतममध्यंचलोकसाक्षिंजगत्पतिम् ॥ तंदृष्ट्वाप्रवरंदेवंरावणोरक्षसांवरः ॥ ६ ॥ सप्रहस्तमुवाचाथरवितेजोबलार्दितः ॥ गच्छामात्य वदस्वैनंनिदेशान्ममशासनम् ॥ ७ ॥ युद्धार्थंरावणः प्राप्तोयुद्धंतस्यप्रदीयताम् ॥ निर्जितोस्मीतिवाब्रूहिपक्षमेकतरंकुरु ॥ ८ ॥ तस्यतद्वचनाद्रक्षः सू र्यस्यांतिकमागमत् ॥ पिंगलंदंडिनंचैवपश्यतेद्वारपालकौ ॥ ९ ॥ ताभ्यामाख्यायतत्सर्वंरावणस्यविनिश्चयम् ॥ तूष्णीमास्तेप्रहस्तस्तुतत्रतेजोंशु दीपितः ॥ १० ॥ दंडीगतोरवेः पार्श्वेप्रणम्याख्यातवान्रवेः ॥ श्रुत्वातुसूर्यस्तद्वृत्तंदंडिनोरावणस्यह ॥ ११ ॥ उवाचवचनंधीमान्बुद्धिपूर्वंक्षपापहः ॥ गच्छदंडिन्जयस्वैनंनिर्जितोस्मीतिवावद ॥ १२ ॥ यत्तेऽभिकांक्षितंकार्षीःकंचित्कालंक्षपाचरम् ॥ सगत्वावचनात्तस्यराक्षसस्यमहात्मनः ॥ १३ ॥

कथयामासतत्सर्वंसूर्योक्तवचनंतदा॥ सश्रुत्वावचनंतस्यदंडिनोराक्षसेश्वरः॥ घोषयित्वाजगामाथस्वजयंराक्षसाधिपः॥ १४॥ ॥ इत्यार्षेश्री मद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसर्गः॥ २१॥ ॥ ५॥ ॥ अथसंचिंत्यलंकेशःसोमलोकंजगामह॥ मेरुशृंगवरेरम्येरजनीमुष्यवी र्यवान्॥ १॥ अथस्यंदनमारूढोदिव्यस्रगनुलेपनः॥ अप्सरोगणमुख्येनसेव्यमानस्तुगच्छति ॥ २ ॥ रतिश्रांतोप्सरोंकेपुचुंबितःसविबुध्यते॥ दृष्ट स्तुपुरुषस्तेनदृष्ट्वाकौतूहलान्वितः ॥ ३ ॥ अथापश्यदृषिंतत्रदृष्ट्वाचैवमुवाचतम्॥ स्वागतंतवदेवर्षेकालेनैवागतोह्यसि॥ ४॥ कोयंस्यंदनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः॥ निर्लज्जइवसंयातिभयस्थानंनविंदति॥ ५॥ रावणेनैवमुक्तस्तुपर्वतोवाक्यमब्रवीत्॥ शृणुवत्सयथातत्त्वंवक्ष्येचाहंमहामते ॥ ६॥ अनेननिर्जितालोकाब्रह्माचैवाभितोपितः॥ एषगच्छतिमोक्षायसुसुखंस्थानमुत्तमम्॥ ७॥ तपसानिर्जितायद्वद्भवताराक्षसाधिप ॥ प्रया तिपुण्यकृत्तद्वत्सोमंपीत्वानसंशयः॥ ८ ॥ त्वंतुराक्षसशार्दूलशूरःसत्यपराक्रमः॥ नैवेदृशेपुक्रुध्यंतिवलिनोधर्मचारिषु॥ ९॥ अथापश्यद्रथवरंमहा कायंमहौजसम्॥ जाज्वल्यमानंवपुषागीतवादित्रनिःस्वनैः॥ १०॥ कएषगच्छतिदेवर्षेभ्राजमानोमहाद्युतिः॥ किन्नरैश्चप्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्चमनो रमम्॥ ११॥ श्रुत्वाचैनमुवाचाथपर्वतोमुनिसत्तमः॥ एषशूरोरणेयोद्धासंग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ १२ ॥ युध्यमानस्तथैवैषप्रहारैर्जर्जरीकृतः॥ कृती शूरोरणेजेतास्वाम्यर्थेत्यक्तजीवितः॥ १३॥ संग्रामेनिहतोऽमित्रैर्हत्वाचसमरेबहून्॥ इंद्रस्यातिथिरेवैषअथवायत्रगच्छति॥ १४॥ नृत्यगीतपरै र्लोकैःसेव्यतेनरसत्तमः॥ पप्रच्छरावणोभूयःकोयंयात्यर्कसन्निभः॥ १५॥ रावणस्यवचःश्रुत्वापर्वतोवाक्यमब्रवीत्॥ यएषदृश्यतेराजन्विमानेस र्वकांचने॥ १६॥ अप्सरोगणसंयुक्तेपूर्णचंद्रनिभाननः॥ सुवर्णदोमहाराजविचित्राभरणांबरः॥ १७॥ एषगच्छतिशीघ्रेणयानेनतुमहाद्युतिः॥ पर्वतस्यवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत्॥ १८॥ एतेवैयांतिराजानोब्रूहित्वमृषिसत्तम॥ कोह्यत्रयाचितोदद्यायुद्धातिथ्यंममाद्यवै॥ १९॥ तंममा ख्याहिधर्मज्ञपितामेत्वंहिधर्मतः॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचरावणंपर्वतस्तदा॥ २०॥ स्वर्गार्थिनोमहाराजनैतेयुद्धार्थिनोनृपाः॥ वक्ष्यामितेमहाभागय स्तेयुद्धंप्रदास्यति॥ २१॥ सतुराजामहातेजाःसप्तद्वीपेश्वरोमहान्॥ मांधातेत्यभिविख्यातःसतेयुद्धंप्रदास्यति॥ २२॥

पर्वतस्यवचः श्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत्॥ कुतोसौतिष्ठतेराजातत्समाचक्ष्वसुव्रत॥२३॥ सोहंयास्यामितत्रैवयत्रासौनरपुंगवः॥ रावणस्यवचः
श्रुत्वामुनिर्वचनमब्रवीत्॥ २४॥ युवनाश्वसुतोराजामांधाताराजसत्तमः॥ सप्तद्वीपसमुद्रांतांजित्वेहाभ्यागमिष्यति॥ २५॥ अथापश्यन्महावा
हुस्त्रैलोक्येवरदर्पितः॥ अयोध्यायाःपतिंवीरंमांधातारंनृपोत्तमम्॥ २६॥ सप्तद्वीपाधिपंयांतंचंदनेनविराजता॥ कांचनेनविचित्रेणमाहेंद्राभ्रेण
भास्वता॥ २७॥ जाज्वल्यमानंरूपेणदिव्यगंधानुलेपनम्॥ तमुवाचदशग्रीवोयुद्धंमेदीयतामिति॥ २८॥ एवमुक्तोदशग्रीवंप्रहस्येदमुवाचह॥
यदितेजीवितंनेष्टंततोयुद्ध्यस्वराक्षस॥ २९॥ मांधातुर्वचनंश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत्॥ वरुणस्यकुबेरस्ययमस्यापिनविव्यथे॥ ३०॥ किंपुनर्मा
नुषात्त्वत्तोरावणोभयमाविशेत्॥ एवमुक्त्वाराक्षसेंद्रःक्रोधात्संप्रज्वलन्निव॥ ३१॥ आज्ञापयामासतदाराक्षसान्युद्धदुर्मदान्॥ अथक्रुद्धास्तुस
चिवारावणस्यदुरात्मनः॥ ३२॥ ववर्षुःशरजालानिक्रुद्धायुद्धविशारदाः॥ अथराज्ञाबलवताकंकपत्रैःशिलाशितैः॥ ३३॥ इषुभिस्ताडिताःसर्वेप्र
हस्तशुकसारणाः॥ महोदरविरूपाक्षात्यकंपनपुरोगमाः॥ ३४॥ अथप्रहस्तस्तुनृपमिषुवर्षैरवाकिरत्॥ अप्राप्तानेवतान्सर्वान्प्रचिच्छेदनृपोत्तमः
॥३५॥ भुशुंडीभिश्चभल्लैश्चभिंदिपालैश्चतोमरैः॥ नरराजेनदह्यंतेतृणभाराइवाग्निना॥३६॥ ततोनृपवरःक्रुद्धःपंचभिःप्रबिभेदतम्॥ तोमरैश्चमहा
वेगैःपुनःक्रौंचमिवाग्निजः॥३७॥ ततोमुद्गरमुद्भ्राम्यमयित्वामुद्गरंयमसंनिभम्॥ प्राहरत्सोऽतिवेगेनराक्षसस्यरथंप्रति॥३८॥ सपपातमहावेगोमुद्गरोव
ज्रसन्निभः॥ सतूर्णंपातितस्तेनरावणःशक्रकेतुवत्॥३९॥ तदासनृपतिःप्रीत्याहर्षोद्धतबलोबभौ॥ सकलेंदुकलास्पृष्टायथांबुलवणांभसः॥४०॥
ततोरक्षोबलंसर्वंहाहाभूतमचेतनम्॥ परिवार्याथतंतस्थौराक्षसेंद्रंसमंततः॥४१॥ ततश्चिरात्समाश्वस्यरावणोलोकरावणः॥ मांधातुःपीडयामा
सदेहंलंकेश्वरोभृशम्॥ ४२॥ मूर्छितंतंतुनृपंदृष्ट्वाप्रहृष्टास्तेनिशाचराः॥ चुक्रुशुःसिंहनादांश्चप्रक्ष्वेलंतोमहाबलाः॥ ४३॥ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनअयो
ध्याधिपतिस्तदा॥ दृष्ट्वातंमंत्रिभिःशत्रुंपूज्यमानंनिशाचरैः॥ ४४॥ जातकोपोदुराधर्षश्चंद्रार्कसदृशद्युतिः॥ महताशरवर्षेणपातयद्राक्षसंबलम्
॥ ४५॥ चापस्यैवनिनादेनतस्यबाणरवेणच॥ संचचालततःसैन्यमुद्धूतइवसागरः॥ ४६॥

तद्युद्धमभवद्घोरंनरराक्षससंकुलम्॥ अथाविशेषौमहात्मानौनरराक्षससत्तमौ॥४७॥ कार्मुकासिधरौवीरौवीरासनगतौतदा॥मांधातारावणंचैव रावणश्चैवतंनृपम्॥४८॥ क्रोधेनमहताविशेषौशरवर्षमुमोचतु॥ तौपरस्परसंक्षोभात्प्रहारैःक्षतविक्षतौ॥४९॥ कार्मुकेऽस्त्रंसमाधायरौद्रमस्त्रममुं चत॥ आग्नेयेनतुमांधातातदस्त्रंपर्यवारयत्॥५०॥ गांधर्वेणदशग्रीवोवारुणेनचराजराट्॥ गृहीत्वासतुब्रह्मास्त्रंसर्वभूतभयावहम्॥५१॥ वेद यामासमांधातादिव्यंपाशुपतंमहत्॥ तदस्त्रंघोररूपंतुत्रैलोक्यभयवर्धनम्॥५२॥ दृष्ट्वात्रस्तानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ वरदानात्तुरुद्र स्यतपसाराधितंमहत्॥५३॥ ततःसंकंपतेसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम्॥ देवाःसंकंपिताःसर्वेलयंनागाश्चसंगताः॥५४॥ अथतौमुनिशार्दूलौध्यान योगादपश्यताम्॥ पुलस्त्योगालवश्चैववारयामासतंनृपम्॥५५॥ सोपालंभैश्चविविधैर्वाक्यैराक्षससत्तमम्॥ तौतुकृत्वातदाप्रीतिंनरराक्षसयो स्तदा॥ संप्रस्थितौसुसंहृष्टौपथायेनैवचागतौ॥५६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आ॰उत्तरकांडेसर्गः॥३॥ ॥६४॥ ॥ गताभ्यामथविप्राभ्यांराव णोराक्षसाधिपः॥ दशयोजनसाहस्रंप्रथमंतुमरुत्पथम्॥१॥ यत्रतिष्ठंतिनित्यंहिहंसाःसर्वगुणान्विताः॥ अथऊर्ध्वंतुगत्वावैमरुत्पथमनुत्तमम् ॥२॥ दशयोजनसाहस्रंतदेवपरिगण्यते॥ तत्रसन्निहितामेघास्त्रिविधानित्यशःस्थिताः॥३॥ आग्नेयाःपक्षिणोब्राह्मास्त्रिविधास्तत्रतेस्थिताः॥ अथ गत्वातृतीयंतुवायोःपंथानमुत्तमम्॥४॥ नित्यंयत्रस्थिताःसिद्धाश्चारणाश्चमनस्विनः॥ दशैवतुसहस्राणियोजनानांतथैवच॥५॥ चतुर्थंवायुमा र्गंतुशीघ्रंगत्वापरंतप॥ वसंतियत्रनित्यस्थाभूताश्चसविनायकाः॥६॥ अथगत्वासवैशीघ्रंपंचमंवायुगोचरम्॥ दशैवचसहस्राणियोजनानांतथै वच॥७॥ गंगायत्रसरिच्छ्रेष्ठानागावैकुमुदादयः॥ कुंजरास्तत्रतिष्ठंतियेतुमुंचंतिसीकरम्॥८॥ गंगातोयेषुक्रीडंतिपुण्यंवर्षंतिसर्वशः॥ ततोरवि करभ्रष्टंवायुनापेशलीकृतम्॥९॥ जलंपुण्यंप्रपततिहिमंवर्षतिराघव॥ ततोजगामषष्ठंसवायुमार्गंमहाद्युते॥१०॥ योजनानांसहस्राणिदशैवतु सराक्षसः॥ यत्रास्तेगरुडोनित्यंज्ञातिबांधवसत्कृतः॥११॥ दशैवतुसहस्राणियोजनानांतथोपरि॥ सप्तमेवायुमार्गेचयत्रैतेऋषयःस्मृताः॥१२॥ अतऊर्ध्वंतुगत्वावैसहस्राणिदशैवतु॥ अष्टमंवायुमार्गंतुयत्रगंगाप्रतिष्ठिता॥१३॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तेनैवरावणप्रयुक्तशरवर्षेण षष्टिहायनाःषष्टिवर्षाः ॥ ४५ ॥ सुतान्वरुणस्येति ॥ ४६ ॥ वारुणान्वरुणपुत्रान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वारुणःवरुणस्यायम् ॥४९॥

धनूंषिकृत्वासज्जानिविनिर्भिद्यमहोदरम् ॥ रावणंसमरेक्रुद्धाःसहिताःसमवारयन्॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैःसुदारुणैः ॥ दारयंति स्मसंक्रुद्धामेघाइवमहागिरिम्॥ ४२॥ ततःक्रुद्धोदशग्रीवःकालाग्निरिवमूर्छितः॥ शरवर्षमहाघोरंतेषांमर्मस्वपातयत्॥४३॥ मुसलानिविचित्रा णिततोभल्लशतानिच ॥ पट्टिशांश्चैवशक्तीश्चशतघ्नीर्महतीरपि ॥ पातयामासदुर्धर्षस्तेषामुपरिविष्ठितः ॥ ४४ ॥ ततस्तेनैवसहसासीदंतिस्मपदा तिनः॥ महापंकमिवासाद्यकुंजराःषष्टिहायनाः॥४५॥ सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वाविह्वलान्समहाबलः॥ ननादरावणोहर्षान्महानंबुधरोयथा॥४६॥ ततोरक्षोमहानादान्मुक्त्वाहंतिस्मवारुणान्॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवांबुदः॥ ४७॥ ततस्तेविमुखाःसर्वेपतिताधरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रंगृहाण्येवप्रवेशिताः॥ ४८॥ तानब्रवीत्ततोरक्षोवरुणायनिवेद्यताम् ॥ रावणंत्वब्रवीन्मंत्रीप्रहासोनामवारुणः॥ ४९॥ गतःखलुमहाराजो ब्रह्मलोकंजलेश्वरः॥ गांधर्वंवरुणःश्रोतुंयंत्वमाह्वयसेयुधि॥५०॥ तत्किंतवयथावीरपरिश्रम्यगतेनृपे॥ येतुसन्निहितावीराःकुमारास्तेपराजिताः ॥५१॥राक्षसेंद्रस्तुतच्छ्रुत्वानामविश्राव्यचात्मनः॥ हर्षान्नादंविमुंचन्वैनिष्क्रांतोवरुणालयात्॥५२॥आगतस्तुपथायेनतेनैवविनिवृत्त्यसः॥लंका मभिमुखोरक्षोनभस्तलगतोययौ॥५३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोविंशःसर्गः॥२३॥ ॥७॥ ॥ततो ऽमनगरंभूयोविचेरुर्युद्धदुर्मदाः॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवोगृहंपरमभास्वरम्॥१॥ वैदूर्यतोरणाकीर्णमुक्ताजालविभूषितम्॥ सुवर्णस्तंभगहनंवेदिका भिःसमंततः॥ २ ॥ वज्रस्फटिकसोपानंकिंकिणीजालसंवृतम्॥ बद्धासनयुतंरम्यंमहेंद्रभवनोपमम्॥ ३ ॥ दृष्ट्वागृहवरंरम्यंदशग्रीवःप्रतापवान्॥ कस्येदंभवनंरम्यंमेरुमंदरसन्निभम्॥ ४ ॥ गच्छप्रहस्तशीघ्रंत्वंजानीष्वभवनोत्तमम्॥ एवमुक्तःप्रहस्तस्तुप्रविवेशगृहोत्तमम्॥ ५ ॥

॥ ५० ॥ तत्तस्मात्नृहेवीरनृपेतथागतेइहत्वयापरिश्रम्यतवकिंनकिमपि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोविं शःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतउत्तरंपंचसर्गाःप्रक्षिप्ताबोध्याः ॥ ५ ॥

निःशून्यंप्रेक्ष्यतद्वरंपुनःकक्ष्यांतरेययौ ॥ सप्तकक्ष्यांतरंगत्वाततोज्वालामपश्यत ॥६॥ ततोदृष्टःपुमांस्तत्रहृष्टोहासंमुमोचसः ॥ श्रुत्वासतुमहाहासमूर्ध्वरोमाभवत्तदा ॥ ७॥ ज्वालामध्येस्थितस्तत्रहेममालीविमोहितः ॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःसाक्षादिवयमःस्थितः ॥८॥ तथादृष्ट्वातुदुत्तांतंत्वरमाणोविनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वंरावणायनिशाचरः ॥९॥ अथरामदशग्रीवःपुष्पकादवरुह्यसः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथभिन्नांजनचयोपमः ॥१०॥ चंद्रमौलिर्वपुष्मांश्चपुरुषोस्याग्रतःस्थितः ॥ द्वारमावृत्यसहसाज्वालाजिह्वोभयानकः ॥ ११॥ रक्ताक्षश्चारुदशनोबिंबोष्ठश्चारुदर्शनः ॥ महाभीषणनासश्चकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥१२॥ रूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालोलोमहर्षणः ॥ गृहीत्वालोहमुसलंद्वारंविष्टभ्यतिष्ठति ॥ १३॥ अथसंदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमाबभूवसः ॥ हृदयंकंपतेचास्यवेपथुश्चाप्यजायत ॥१४॥ निमित्तान्यमनोज्ञानिदृष्ट्वारामव्यचिंतयत् ॥ अथचिंतयतस्तस्यसएवपुरुषोब्रवीत् ॥ १५॥ किंत्वंचिंतयसेरक्षोब्रूहिविस्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यमहंवीरकरिष्येरजनीचर ॥१६॥ एवमुक्तासतद्रक्षःपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसेबलिनासार्धमथवामन्यसेकथम् ॥ १७॥ रावणोभिहतोभूय ऊर्ध्वरोमाप्यजायत ॥ अथधैर्यंसमालंब्यरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ १८॥ गृहेपुतिष्ठतेकोहितद्ब्रूहिवदतांवर ॥ तेनैवसार्धंयोत्स्यामियथावामन्यतेभवान् ॥ १९॥ सएनंपुनरप्याहदानवेंद्रोत्रतिष्ठति ॥ एषवैपरमोदारःशूरःसत्यपराक्रमः ॥ २०॥ वीरोबहुगुणोपेतःपाशहस्तइवांतकः ॥ बालार्कइवतेजस्वीसमरेष्वनिवर्तकः ॥ २१॥ अमर्षीदुर्जयोजेताबलवान्गुणसागरः ॥ प्रियंवदःसंविभागीगुरुविप्रप्रियःसदा ॥२२॥ कालाकांक्षीमहासत्वःसत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ दक्षःसर्वगुणोपेतःशूरःस्वाध्यायतत्परः ॥ २३॥ एषगच्छतिवात्येपज्वलतेतपतेतथा ॥ देवैश्चभूतसंघैश्चपन्नगैश्चपतत्रिभिः ॥ २४॥ भयंयोनाभिजानातितेनत्वंयोद्धुमिच्छसि ॥ बलिनायदितेयोद्धुंरोचतेराक्षसेश्वर ॥ २५॥ प्रविशत्वंमहासत्वसंग्रामंकुरुमाचिरम् ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रविवेशयतोबलिः ॥ २६॥ सविलोक्याथलंकेशंजहासदहनोपमः ॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःस्थितोदानवसत्तमः ॥२७॥ अथसंदर्शनादेवबलिर्वैविश्वरूपवान् ॥ सगृहीत्वाचतद्रक्षउत्संगेस्थाप्यचाब्रवीत् ॥ २८॥ दशग्रीवमहाबाहोकंतेकामंकरोम्यहम् ॥ किमागमनकृत्यंतेब्रूहित्वंराक्षसेश्वर ॥ २९॥

एवमुक्तस्तुबलिनारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ श्रुतंमयामहाभागबद्धस्त्वंविष्णुनापुरा ॥ ३० ॥ सोहंमोक्षयितुंशक्तोबंधनात्त्वांनसंशयः ॥ एवमुक्तेत
तोहासंबलिर्मुक्तेनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रूयतामभिधास्यामियत्त्वंपृच्छसिरावण ॥ यएषपुरुषःश्यामोद्वारेतिष्ठतिनित्यदा ॥ ३२ ॥ एतेनदानवेंद्राश्चत
थान्येबलवत्तराः ॥ वशंनीताबलवतापूर्वेपूर्वतराश्चये ॥ ३३ ॥ बद्धःसोहमनेनैवंकृतांतोदुरतिक्रमः ॥ कएनंपुरुषोलोकेवंचयिष्यतिमानवः ॥ ३४ ॥
सर्वभूतापहर्तावैयएषद्वारितिष्ठति ॥ कर्ताकारयिताचैवधाताचभुवनेश्वरः ॥ ३५ ॥ नत्वंवेदनचैवाहंभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ कलिश्चैवैषकालश्चसर्वभू
तापहारकः ॥ ३६ ॥ लोकत्रयस्यसर्वस्यहर्तास्रष्टातथैवच ॥ संहरत्येषभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ३७ ॥ पुनश्चस्रजतेसर्वमनाद्यंतंमहेश्वरः ॥ इष्टंचै
वहिदत्तंचहुतंचैवनिशाचर ॥ ३८ ॥ सर्वमेवहिलोकेशोधातागोप्तानसंशयः ॥ नैवंविधंमहद्भूतंविद्यतेभुवनत्रये ॥ ३९ ॥ अहंत्वंचैवपौलस्त्ययेचा
न्येपूर्ववत्तराः ॥ नेतात्येषांमहद्भूतंपशुंरशनयायथा ॥ ४० ॥ वृत्रोदनुःशुकःशंभुर्निशुंभःशुंभएवच ॥ कालनेमिश्चप्राह्लादिःकूटोवैरोचनोमृदुः
॥ ४१ ॥ यमलार्जुनौचकंसश्चकैटभोमधुनासह ॥ एतेतपंतिद्योतंतिवांतिवर्षतिचैवहि ॥ ४२ ॥ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंसर्वैस्तप्तंमहत्तपः ॥ सर्वेतेसुमहात्मा
नःसर्वेवैयोगधर्मिणः ॥ ४३ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्यभुक्तंभोगैर्महत्तरैः ॥ दत्तमिष्टमधीतंचप्रजाश्चपरिपालिताः ॥ ४४ ॥ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारःप्रहंतारः
परेष्वपि ॥ सामरेष्वपिलोकेषुनैतेषांविद्यतेसमम् ॥ ४५ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताःसर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥ सर्वविद्याप्रवेत्तारःसंग्रामेष्वनिवर्तकाः
॥ ४६ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानिकारितानिमहात्मभिः ॥ युद्धेसुरगणाःसर्वेनिर्जिताश्चसहस्रशः ॥ ४७ ॥ देवानामप्रियेसक्ताःस्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्र
मत्ताश्चोपसक्ताश्चबालार्कसमतेजसः ॥ ४८ ॥ यस्तुदेवाप्रधर्षेततदेषांविष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकंनाशंसवेत्ताभगवान्हरिः ॥ ४९ ॥ प्रादुर्भावंवि
कुरुतेयेनैतन्निधनंनयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठायसतिष्ठति ॥ ५० ॥ एवमेतेनदेवेनदानवेंद्रामहात्मना ॥ तेहिसर्वेक्षयंनीताबलिनःकामरूपि
णः ॥ ५१ ॥ समरेचदुराधर्षाःश्रूयंतेयेऽपराजिताः ॥ तेपिनीतामहद्भूताःकृतांतबलचोदिताः ॥ ५२ ॥ एवमुक्ताथप्रोवाचराक्षसंदानवेश्वरः ॥ यदे
तद्दृश्यतेवीरचक्रंदीप्तानलोपमम् ॥ ५३ ॥ एतद्गृहीत्वागच्छत्वंममपार्श्वंमहाबल ॥ ततोहंतवव्याख्यास्येमुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ५४ ॥

तत्कुरुष्वमहाबाहोमाविलंबस्वरावण ॥ एतच्छ्रुत्वागतोरक्षःप्रहसंश्चमहाबलः ॥ ५५ ॥ यत्रास्थितंमहादिव्यंकुंडलंरघुनंदन ॥ लीलयोत्पाटनंचक्रे
रावणोबलदर्पितः ॥ ५६ ॥ नचचालयितुंशक्तोरावणोभूत्कथंचन ॥ लज्जयासपुनर्भूयोयत्नंचक्रेमहाबलः ॥ ५७ ॥ उत्क्षिप्तमात्रेदिव्येचपपातभुवि
राक्षसः ॥ छिन्नमूलोयथाशालोरुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नंतरेजज्ञेशब्दःपुष्पकसंभवः ॥ राक्षसेंद्रस्यसचिवैर्भुक्तोहाहाकृतोमहान् ॥ ५९ ॥
ततोरक्षोमुहूर्तेनचेतनांलभ्यचोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतंबलिर्वाक्यमुवाचह ॥ ६० ॥ आगच्छराक्षसश्रेष्ठवाक्यंशृणुमयोदितम् ॥ यत्त्वयाचो
द्यतंवीरकुंडलंमणिभूषितम् ॥ ६१ ॥ एतद्धिपूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ॥ एतत्पतितवच्चैवमत्रभूमौमहाबल ॥ ६२ ॥ अन्यत्पर्वतसानौहि
पतितंकुंडलादनु ॥ मुकुटंवेदिसामीप्येपतितंयुध्यतोभुवि ॥ ६३ ॥ हिरण्यकशिपोःपूर्वममपूर्वपितामहात् ॥ नतस्यकालोमृत्युर्वानव्याधिर्नविहिं
सकाः ॥ ६४ ॥ नदिवामरणंतस्यनरात्रौसंध्ययोर्नहि ॥ नशुष्केणनचार्द्रेणनचशस्त्रेणकेनचित् ॥ ६५ ॥ विद्यतेराक्षसश्रेष्ठतस्यनास्त्रेणकेनचित् ॥
प्रह्लादेनसमंचक्रेवादंपरमदारुणम् ॥ ६६ ॥ तस्यवादेसमुत्पन्नेधीरोलोकभयंकरः ॥ सर्ववर्यस्यवीरस्यप्रह्लादस्यमहात्मनः ॥ ६७ ॥ उत्पन्नोराक्ष
सश्रेष्ठनृसिंहाकृतिरूपधृक् ॥ दृष्टंचतेनरौद्रेणक्षुब्धंसर्वमशेषतः ॥ ६८ ॥ ततउद्धृत्यबाहुभ्यांनखैर्निन्येयमक्षयम् ॥ एषतिष्ठतिद्वारस्थोवासुदेवोनि
रंजनः ॥ ६९ ॥ तस्यदेवाधिदेवस्यगदतोमेशृणुष्वह ॥ वाक्यंपरमभावेनयदितेवर्ततेहृदि ॥ ७० ॥ इंद्राणांचसहस्राणिसुराणामयुतानिच ॥ ऋषी
णांचैवमुख्यानांशतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७१ ॥ वशंनीतानिसर्वाणियएषद्वारितिष्ठति ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ ७२ ॥ मयाप्रेते
श्वरोदृष्टःकृतांतःसहमृत्युना ॥ पाशहस्तोमहाज्वालऊर्ध्वरोमाभयानकः ॥ ७३ ॥ दंष्ट्रालोविद्युज्जिह्वश्चसर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ रक्ताक्षोभीमवेगश्च
सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ ७४ ॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःसमरेष्वनिवर्तकः ॥ पापानांशासिताचैवसमयायुधिनिर्जितः ॥ ७५ ॥ नचमेतत्रभीःकाचिद्व्यथा
वादानवेश्वर ॥ एनंतुनाभिजानामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७६ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाबलिर्वैरोचनोब्रवीत् ॥ एषत्रैलोक्यधाताचहरिर्नारायणःप्रभुः
॥ ७७ ॥ अनंतःकपिलोजिष्णुर्नरसिंहोमहाद्युतिः ॥ ऋतुधामासुधामाचपाशहस्तोभयानकः ॥ ७८ ॥

एतन्मयादृष्टोमुहूर्तमपिनजीवतीतिममवचनंबलंबलप्रकाशनमात्रपरंनखलु यतोनिसर्गतःअनादिसृष्टिस्वभावेनएषाममदृष्टिरेवप्राणिनांजीवितस्यमर्यादा यदेवमतःसदृष्टइति संहारचक्षुषादृष्टइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तंमृत्युं एनमयमहंनिहन्मीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मूर्तिमान्स्थितः यस्यपार्श्वेइत्यनुषंगः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्मात्कालदंडात्त्रस्तास्तत्ररणाजिरेवर्तमानाःसर्वेप्राणिनोविदुद्रुवुः दंडोद्यतंउद्यतदंडम् ॥ ३६ ॥ पितामहोयमंसाक्षाद्दर्शयित्वास्वदिव्यमूर्त्याप्रत्यक्षोभूत्वा ॥ ३७ ॥ नञ्द्वयेननहंतव्योनहंतव्यइत्यावृत्तिः ॥ ३८ ॥ वरःदेवगणाऽवध्यत्वरूपः

बलंममनखल्वेतन्मर्यादैषानिसर्गतः॥ सदृष्टेनमयाकालमुहूर्तमपिजीवति॥ ३० ॥तस्यैवंवचनंश्रुत्वाधर्मराजःप्रतापवान्॥ अब्रवीत्तत्रतंमृत्युं त्वंतिष्ठेनंनिहन्म्यहम्॥ ३१ ॥ ततःसंरक्तनयनःक्रुद्धोवैवस्वतःप्रभुः॥ कालदंडममोघंतुतोलयामासपाणिना ॥३२॥ यस्यपार्श्वेषुनिहिताःकालपाशाःप्रतिष्ठिताः॥ पावकाशनिसंकाशोमुद्गरोमूर्तिमान्स्थितः॥ ३३ ॥ दर्शनादेवयःप्राणान्प्राणिनामपिकर्षति॥ किंपुनःस्पृशमानस्यपात्यमानस्यवापुनः॥ ३४ ॥ सज्वालापरिवारस्तुनिर्दहन्निवराक्षसम्॥ तेनस्पृष्टोबलवतामहाप्रहरणोस्फुरत्॥ ३५॥ ततोविदुद्रुवुःसर्वेतस्मात्त्रस्तारणाजिरे॥ सुराश्चक्षुभिताःसर्वेदृष्ट्वादंडोद्यतंयमम्॥ ३६ ॥ तस्मिन्प्रहर्तुकामेतुयमेदंडेनरावणम्॥ यमंपितामहःसाक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत्॥ ३७ ॥ वैवस्वत महाबाहोनखल्वमितविक्रम॥ नहंतव्यस्त्वयैतेनदंडेनैषनिशाचरः॥ ३८ ॥ वरःखलुमयैतस्मैदत्तस्त्रिदशपुंगव॥ सत्वयानानृतःकार्योयन्मयाव्याहृतंवचः॥ ३९ ॥ योहिमामनृतंकुर्याद्देवोवामानुषोपिवा॥ त्रैलोक्यमनृतंतेनकृतंस्यान्नात्रसंशयः॥ ४० ॥ क्रुद्धेनविप्रमुक्तोयंनिर्विशेषंप्रियाप्रिये॥ प्रजाःसंहरतेरौद्रोलोकत्रयभयावहः॥ ४१ ॥ अमोघोह्येषसर्वेषांप्राणिनाममितप्रभः॥ कालदंडोमयासृष्टःसर्वमृत्युपुरस्कृतः॥ ४२ ॥ तन्न खल्वेषतेसौम्यपात्योरावणमूर्धनि॥ नह्यस्मिन्पतितेकश्चिन्मुहूर्तमपिजीवति॥ ४३ ॥

॥ ३९ ॥ अनृतंअनृतवचनंकुर्यान्मदाज्ञामुल्लंघ्येतिशेषः त्रैलोक्यमिति सर्वसमष्टित्वान्ममेतिभावः ॥ ४० ॥ ननुत्वद्दत्तवरतयातवप्रियोयदिरावणस्तर्हिमुक्तोपिकालदंडःकिंकुर्यात्तत्राह क्रुद्धेनेति प्रियाप्रिये समाहारद्वंद्वः मत्प्रियाप्रियप्राणिविषयेक्रुद्धेनत्वयायंविप्रमुक्तःस्वविषयभूतास्ताःसर्वाःप्रजानिर्विशेषंयथाभवतितथासंहरतएव ॥ ४१ ॥ सर्वेषांप्राणिनांप्रसृष्टप्राणिमारस्यविनिपातनेइत्यर्थः सर्वमृत्युपुरस्कृतः तत्पुरुषोबहुव्रीहिश्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

उत्तयनइति दंडपातेपिरावणजीवनेदंडस्यानृतत्वंरक्षोमरणेमदुक्तवरवचनस्यानृतत्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रभविष्णुःस्वामी ॥ ४६ ॥ यतोमयाहंतुंनशक्यस्तस्मादिदानींमयाकिंनुकर्तुंश
क्यंयोग्यमितिसंचिन्त्येतिशेषः ॥ ४७ ॥ अस्यरक्षसोदर्शनात्चक्षुष्पथात्वणश्यामिअंतर्हितोभविष्यामीत्युक्त्वा ब्रह्माणमितिशेषः ॥ ४८ ॥ तंजित्वा भगवत्कृपयेतिशेषः ॥ ४९ ॥ दृष्टःब्रह्म

यदित्यस्मिन्निपतितेनम्रियेतैषराक्षसः ॥ म्रियतेवादशग्रीवस्तदाप्युभयतोऽनृतम् ॥ ४४ ॥ तन्निवर्तयलंकेशाद्दंडमेतंसमुद्यतम् ॥ सत्यंचमांकुरु
ष्वाद्यलोकांस्त्वंयद्यवेक्षसे ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्माप्रत्युवाचयमस्तदा ॥ एषव्यावर्तितोदंडःप्रभविष्णुर्हिनोभवान् ॥ ४६ ॥ किंत्विदानींमया
शक्यंकर्तुंरणगतेनहि ॥ नमयायद्ययंशक्योहंतुंवरपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥ एषतस्मात्प्रणश्यामिदर्शनादस्यरक्षसः ॥ इत्युक्त्वासरथःसाश्वस्तत्रैवांतरधीयत
॥ ४८ ॥ दशग्रीवस्तुतंजित्वानामविश्राव्यचात्मनः ॥ आरुह्यपुष्पकंभूयोनिष्क्रांतोयमसादनात् ॥ ४९ ॥ सतुवैवस्वतोदेवैःसहब्रह्मपुरोगमैः ॥ जगा
मत्रिदिवंहृष्टोनारदश्चमहामुनिः ॥ ५० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोजि
त्वादशग्रीवोयमंत्रिदशपुंगवम् ॥ रावणस्तुरणश्लाघीस्वसहायान्ददर्शह ॥ १ ॥ ततोरुधिरसिक्तांगंप्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणंराक्षसादृष्ट्वाविस्म
यंसमुपागमन् ॥ २ ॥ जयेनवर्धयित्वाचमारीचप्रमुखास्ततः ॥ पुष्पकंभेजिरेसर्वेसांत्वितारावणेनतु ॥ ३ ॥ ततोरसातलंरक्षःप्रविष्टःपयसांनिधिम् ॥
दैत्योरगगणाध्युष्टंवरुणेनसुरक्षितम् ॥ ४ ॥ सतुभोगवतींगत्वापुरींवासुकिपालिताम् ॥ कृत्वानागान्वशेहृष्टोययौमणिमयींपुरीम् ॥ ५ ॥ निवातक
वचास्तत्रदैत्यालब्धवरावसन् ॥ राक्षसस्तान्समागम्ययुद्धायसमुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ तेतुसर्वेसुविक्रांतादैतेयाबलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्रप्रहृ
ष्टायुद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैःकुलिशैःपट्टिशासिपरश्वधैः ॥ अन्योन्यंबिभिदुःक्रुद्धाराक्षसादानवास्तथा ॥ ८ ॥

णःसत्यपरिपालनंसंवृत्तमितियमादीनांहर्षः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति
॥ १ ॥ विस्मयमिति यमादपिमुक्तइतिविस्मयः ॥ २ ॥ ३ ॥ रसातलंजिगमिषुःपयसांनिधिंप्रविष्टोमार्गवशादितिशेषः अध्युष्टंअध्युषितम् ॥ ४ ॥ भोगवतीसमुद्रादधःपाताललोकवर्तिनी
नागानांपुरी तस्यांनागान्वशेकृत्वास्वीयत्वेनस्थापयित्वा ॥ ५ ॥ वसन्नित्यडभावआर्षः लब्धवराः ब्रह्मणःसकाशादितिभावः अतएवाग्रेभगवतातैःसहरावणस्यसख्यकारणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ वृद्धः अनादिवृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थ इत्यर्थः विदितार्थवत् सुस्पष्टावगताभिधेयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ रोचते कर्तव्यत्वेन ममेति शेषः सख्यफलमाह अविभक्ताश्चेति सर्वार्थाः धनधान्यादिसमस्तभोगोपकरणपदार्थाः जयाजयाद्यभिमानाश्च सुहृदामविभक्ताः साधारणभूताः ॥ १३ ॥ ततो भगवद्वचनानंतरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ उपधार्य सखित्वेनानुसृत्य समासवान् प्राप्तवान्

तेषांतुयुध्यमानानांसाग्रःसंवत्सरोगतः॥ नचान्यतरतस्तत्रविजयोवाक्षयोपिवा॥९॥ततःपितामहस्तत्रत्रैलोक्यगतिरव्ययः॥ आजगामद्रुतंदेवो विमानवरमास्थितः॥ १०॥ निवातकवचानांतुनिवार्यरणकर्मतत्॥ वृद्धःपितामहोवाक्यमुवाचविदितार्थवत्॥ ११॥ नह्ययंरावणोयुद्धेशक्यो जेतुंसुरासुरैः॥ नभवंतःक्षयंनेतुमपिसामरदानवैः॥१२॥राक्षसस्यसखित्वंचभवद्भिःसहरोचते॥अविभक्ताश्चसर्वार्थाःसुहृदांनात्रसंशयः॥१३॥ ततोग्निसाक्षिकंसख्यंकृतवांस्तत्ररावणः॥ निवातकवचैःसार्धंप्रीतिमानभवत्तदा॥ १४॥ अर्चितस्तैर्यथान्यायंसंवत्सरमथोषितः॥ स्वपुरान्निर्विशेषंचप्रियंप्रामोदशाननः॥ १५॥ तत्रोपधार्यमायानांशतमेकंसमासवान्॥ सलिलेंद्रपुरान्वेषीभ्रमतिस्मरसातलम्॥ १६॥ ततोश्मनगरंनाम कालकेयैरधिष्ठितम्॥ गत्वातुकालकेयांश्चहत्वातत्रबलोत्कटान्॥१७॥शूर्पणख्याश्चभर्तारमसिनाप्राच्छिनत्तदा॥ श्यालंचबलवंतंचविद्युज्जिह्वं बलोत्कटम्॥१८॥ जिह्वयासंलिहंतंचराक्षसंसमरेतदा॥ तंविजित्यमुहूर्तेनजघ्नेदैत्यांश्चतुःशतम्॥१९॥ ततःपांडुरमेघाभंकैलासमिवभास्वरम्॥ वरुणस्यालयंदिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः॥ २०॥ क्षरंतींचपयस्तत्रसुरभिंगामवस्थिताम्॥ यस्याःपयोभिनिष्पंदात्क्षीरोदोनामसागरः॥ २१॥ ददर्शरावणस्तत्रगोवृषेंद्रवरारणिम्॥ यस्माच्चंद्रःप्रभवतिशीतरश्मिर्निशाकरः॥ २२॥ यंसमाश्रित्यजीवंतिफेनपाःपरमर्षयः॥ अमृतंयत्रचोत्पन्नंस्वधाचस्वधभोजिनाम्॥ २३॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ श्यालत्वादिगुणकमपि विद्युज्जिह्वमच्छिनत् श्यालोत्र भगिनीपतिः ॥ १८ ॥ नृशंसत्वाद्रावणीयान्राक्षसान्जिह्वयासंलिहंतमास्वादयंतं भक्षयंतमिति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥ तत्र वरुणालये स्थितां सुरभिं गां चापश्यदित्यनुकर्षः सागर इति समभवदिति शेषः ॥ २१ ॥ गोवृषेंद्रो महावृषस्तस्य वरारणिं साक्षान्मातरम् यस्माच्चंद्र इति यदुत्पादितक्षीरसमुद्रादित्यर्थः ॥ २२ ॥ यं क्षीरसमुद्रम् स्वधभोजिनामित्यार्षो ह्रस्वः स्वधाभोजिनां पितॄणाम् स्वधा पितृभक्ष्यं कव्यम् देवानाममृतवत् ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ धाराशतैर्जलधाराशतैराकीर्णव्याप्तम् प्रहृष्टंप्रहृष्टजनम् ॥ २५ ॥ तैर्वरुणबलाध्यक्षैस्ताडितस्तांश्चसमरेहत्वाऽभिताड्य ॥२६ ॥ युद्धंवादीयतांसांजलिर्निर्जितोस्मीतिवावद एवंचेत्ते त्वयंनास्तीतिरावणोब्रवीदितिवोराजानिवेद्यतामित्यन्वयः ॥२७॥ गौश्चपुष्करश्चपुत्राणांपौत्राणांचबलाध्यक्षौ ॥ २८॥२९॥ वरुणपुत्राणांरावणस्यचरोमहर्षणंयुद्धंसमभवदित्यन्वयः ॥३० ॥

॥ ३० ॥ यांब्रुवंतिनरालोकेसुरभिंनामनामतः ॥ प्रदक्षिणंतुतांकृत्वारावणःपरमाद्भुताम् ॥ प्रविवेशमहाघोरंगुप्तंबहुविधैर्बलैः ॥ २४ ॥ ततोधाराशताकीर्णंशारदाभ्रनिभंतदा ॥ नित्यप्रहृष्टंददृशेवरुणस्यगृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततोहत्वाबलाध्यक्षान्समरेतैश्चताडितः ॥ अब्रवीच्चततोयोधान्राजाशीघ्रंनिवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थीरावणःप्राप्तस्तस्ययुद्धंप्रदीयताम् ॥ वदवाभयंतेऽस्तिनिर्जितोस्मीतिसांजलिः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धावरुणस्यमहात्मनः ॥ पुत्राःपौत्राश्चनिष्क्रामन्गौश्चपुष्करएवच ॥ २८ ॥ तेतुतत्रगुणोपेताबलैःपरिवृताःस्वकैः ॥ युक्त्वारथान्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥ २९ ॥ ततोयुद्धंसमभवद्दारुणंरोमहर्षणम् ॥ सलिलेंद्रस्यपुत्राणांरावणस्यचधीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्चमहावीर्यैर्दशग्रीवस्यरक्षसः ॥ वारुणंतद्बलंसर्वंक्षणेनविनिपातितम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्यस्वबलंसंख्येवरुणस्यसुतास्तदा ॥ अर्दिताःशरजालेननिवृत्तारणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्तेतुरावणंदृश्यपुष्पके ॥ आकाशमाशुविविशुःस्यंदनैःशीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्ततस्तेषांतुल्यंस्थानमवाप्यतत् ॥ आकाशयुद्धंतुमुलंदेवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्तेरावणंयुद्धेशरैःपावकसन्निभैः ॥ विमुखीकृत्यसंहृष्टाविनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३५ ॥ ततोमहोदरःक्रुद्धोराजानंवीक्ष्यधर्षितम् ॥ त्यक्त्वामृत्युभयंक्रुद्धोयुद्धाकांक्षीव्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेनतेवारुणायुद्धेकामगाःपवनोपमाः ॥ महोदरेणगदयाहतास्तेप्रययुःक्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषांवरुणसूनूनांहत्वायोधान्हयांश्चतान् ॥ मुमोचाशुमहानादंविरथान्प्रेक्ष्यतान्स्थितान् ॥ ३८ ॥ तेतुतेषांरथाःसाश्वाःसहसारथिभिर्वरैः ॥ महोदरेणनिहताःपतिताःपृथिवीतले ॥ ३९ ॥ तेतुत्यक्त्वारथान्पुत्रावरुणस्यमहात्मनः ॥ आकाशेविष्ठिताःशूराःस्वप्रभावान्नविव्यथुः ॥ ४० ॥

रावणामात्यैश्चवारुणंबलंसर्वंपातितम् ॥ ३१ ॥ वरुणस्यसुताःप्रथमंमहीतलगताएवरावणेनयुद्धमकुर्वन् तत्ररावणामात्यैराकाशस्थैर्निपातितंस्वबलंदृष्ट्वातादृशयुद्धस्याननुरूपतांविचार्ययुद्धान्निवृत्तामहीत्यक्त्वास्वयमप्याकाशमेवगताइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तुल्यंस्थानमाकाशलक्षणम् आकाशेयुद्धंआकाशयुद्धम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आकाशेविष्ठिताःसहजदेवतात्वप्रयुक्तवैभवेनाकाशएवस्थितानविव्यथुश्चव्यथिताश्चनाभवन् ॥ ४० ॥

एवमिति ॥ १ ॥ अग्निःपुरःस्कृतःसर्वसाक्षितयायेनतं यस्यप्राणिनोयादृशंविधानंपुण्यपापरूपंकर्मतादृशमनुतिष्ठंतंतत्तदनुगुणफलंप्रयच्छंतं यद्वा यस्ययादृशंकर्मतस्यतादृशंविधानंनिग्रहानु
ग्रहरूपंकृत्यमनुतिष्ठंतमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कच्चित्क्षेममित्यादि लोकेइतिशेषः ॥ ४ ॥ विधानंच मत्तःश्रुतायाआपदःप्रतिक्रियांचेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दंडःकालदंडःप्रहरणंयस्यतवकिंनुभवि

एवंसंचिंत्यविप्रेंद्रोजगामलघुविक्रमः॥ आख्यातुंतद्यथावृत्तंयमस्यसदनंप्रति ॥ १ ॥ अपश्यत्सयमंतत्रदेवमग्निपुरस्कृतम्॥ विधानमनुतिष्ठंतं
प्राणिनोयस्ययादृशम्॥ २ ॥ सतुदृष्ट्वायमःप्राप्तंमहर्षिंतत्रनारदम्॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्यधर्मतः॥ ३ ॥ कच्चित्क्षेमंनुदेवर्षेकच्चिद्धर्मो
ननश्यति॥ किमागमनकृत्यंतेदेवगंधर्वसेवित॥ ४ ॥ अब्रवीत्तुतदावाक्यंनारदोभगवानृषिः॥ श्रूयतामभिधास्यामिविधानंचविधीयताम्॥५॥
एपनाम्नादशग्रीवःपितृराजनिशाचरः॥ उपयातिवशंनेतुंविक्रमैस्त्वांसुदुर्जयम्॥ ६ ॥ एतेनकारणेनाहंत्वरितोह्यागतःप्रभो॥ दंडप्रहरणस्याद्यत
वकिंनुभविष्यति॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेदूरादंशुमंतमिवोदितम्॥ ददृशुर्दीप्तमायांतंविमानंतस्यरक्षसः॥ ८ ॥ तंदेशंप्रभयातस्यपुष्पकस्यमहाबलः॥
कृत्वावितिमिरंसर्वंसमीपमभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत्समहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः॥ प्राणिनःसुकृतंचैवभुंजानांश्चैवदुष्कृतम्॥ १० ॥ अपश्य
त्सैनिकांश्चास्ययमस्यानुचरैःसह॥ यमस्यपुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः॥ ११ ॥ ददर्शवध्यमानांश्चक्लिश्यमानांश्चदेहिनः॥ क्रोशतश्चमहानादंती
व्रनिष्टनतत्परान्॥ १२ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्चसारमेयैश्चदारुणैः॥ श्रोत्रायासकरावाचोवदतश्चभयावहाः॥ १३ ॥ संतार्यमाणान्वैतरणींबहु
शःशोणितोदकाम्॥ वालुकासुचतप्तासुतप्यमानान्मुहुर्मुहुः॥ १४ ॥ असिपत्रवनेचैवभिद्यमानानधार्मिकान्॥ रौरवेक्षारनद्यांचक्षुरधारासुचै
वहि॥ १५ ॥ पानीयंयाचमानांश्चतृषितान्क्षुधितानपि॥ शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान्॥ १६ ॥ मलपंकधरान्दीनान्रूक्षांश्चपरिधा
वतः॥ ददर्शरावणोमार्गेशतशोथसहस्रशः॥ १७ ॥ कांश्चिच्चगृहमुख्येषुगीतवादित्रनिःस्वनैः॥ प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणःसुकृतैःस्वकैः॥ १८ ॥

ष्यति जयःपराजयोवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ विमानशब्दःपुंल्लिंगोपि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तीव्रनिष्टनोदुःखितशब्दस्तत्परान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ संतार्यमाणान्वैतरणीमिति अक्षराधिक्यमार्षम्
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

गृहदानारोगृहदातॄन् अश्नतउपभुंजानान् ॥१९॥२०॥भिद्यमानान्पीड्यमानान् वध्यमानानितिपाठांतरम् ॥२१॥२२॥ अचिंतितमित्यतर्कितमित्यस्यैवविवरणम् ॥२३॥ प्रेतगोपाःप्रेतरक्षकाः ॥२४॥२५॥२६॥ देवनिष्ठानभूतंदेवाधिष्ठानभूतंभज्यमानमपितथैवासीन्अभग्नमासीत् ॥२७॥ तस्ययमस्य॥२८॥२९॥३०॥आयोधनंयुद्धम् ॥३१॥३२॥३३॥सरावणोऽस्त्रबलादस्त्रसामर्थ्या

गोरसंगोप्रदातारोअन्नंचैवान्नदायिनः॥ गृहांश्चगृहदातारःस्वकर्मफलमश्नतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिःप्रमदाभिरलंकृतान् ॥ धार्मिकानप शंस्तत्रदीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ २० ॥ ददर्शसमहाबाहूरावणोराक्षसाधिपः॥ततस्तान्भिद्यमानांश्चकर्मभिर्दुष्कृतैःस्वकैः ॥२१॥ रावणोमोचयामा सविक्रमेणबलाद्बली ॥ प्राणिनोमोक्षितास्तेनदशग्रीवेणरक्षसा ॥ २२ ॥ सुखमापुर्मुहूर्तंतेह्यतर्कितमचिंतितम् ॥ प्रेतेषुमुच्यमानेषुराक्षसेनमही यसा ॥ २३ ॥ प्रेतगोपाःसुसंक्रुद्धाराक्षसेंद्रमभिद्रवन् ॥ ततोहलहलाशब्दःसर्वदिग्भ्यःसमुत्थितः ॥ धर्मराजस्ययोधानांशूराणांसंप्रधावताम् ॥ २४ ॥ तेप्रासैःपरिघैःशूलैर्मुसलैःशक्तितोमरैः ॥ पुष्पकंसमधर्षंतशूराःशतसहस्रशः ॥ २५ ॥ तस्यासनानिप्रासादान्वेदिकास्तोरणानिच ॥ पुष्प कस्यबभंजुस्तेशीघ्रंमधुकराइव ॥ २६॥ देवनिष्ठानभूतंतद्विमानंपुष्पकंमृधे ॥ भज्यमानंतथैवासीदक्षयंब्रह्मतेजसा ॥ २७॥ असंख्यासुमहत्यासी त्तस्यसेनामहात्मनः ॥ शूराणामग्रयातॄणांसहस्राणिशतानिच ॥ २८ ॥ ततोवृक्षैश्चशैलैश्चप्रासादानांशतैस्तथा ॥ ततस्तेसचिवास्तस्ययथाकामं यथाबलम् ॥ २९ ॥ अयुध्यंतमहावीराःसचराजादशाननः ॥ तेतुशोणितदिग्धांगाःसर्वशस्त्रसमाहताः ॥ ३० ॥ अमात्याराक्षसेंद्रस्यचक्रुरायोध नंमहत् ॥ अन्योन्यंतेमहाभागाजघ्नुःप्रहरणैर्भृशम् ॥ ३१ ॥ यमस्यचमहाबाहोरावणस्यचमंत्रिणः ॥ अमात्यांस्तांस्तुसंत्यज्ययमयोधामहाब लाः ॥ ३२ ॥ तमेवचाभ्यधावंतशूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ततःशोणितदिग्धांगःप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ फुल्लाशोकइवाभातिपुष्पकेराक्षसाधिपः ॥ ३३ ॥ सतुशूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुमोचचशिलावृक्षान्मुमोचास्त्रंबलाद्बली ॥ ३४ ॥ तरूणांचशिलानांचशस्त्राणांचातिदारुणम् ॥ य मसैन्येषुतद्वर्षंपपातधरणीतले ॥ ३५ ॥ तांस्तुसर्वान्विनिर्भिद्यतदस्त्रमपहत्यच ॥ जघ्नुस्तेराक्षसंघोरमेकंशतसहस्रशः ॥ ३६ ॥

च्छूलादीन्मुमोच ॥३४॥ तद्वर्षंरावणविसृष्टशस्त्रवर्षंयमसैन्येषुपतित्वाधरणीतलेपपात ॥३५॥ तान्शूलगदाप्रासादीन् निर्भिद्यभंक्त्वा तदस्त्रंरावणप्रयुक्तंशस्त्रवर्षकरमस्त्रमपहत्यनिरस्य ॥३६॥

निरुच्छ्वासंयथाभवतितथारावणंशस्त्रैरपोथयन् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरा०रा०वा०आ०उ०एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

परिवार्यचतंसर्वेशैलंमेघोत्करइव ॥ भिंदिपालैश्चशूलैश्चनिरुच्छ्वासमपोथयन् ॥ ३७ ॥ विमुक्तकवचःक्रुद्धःसिक्तःशोणितविस्रवैः ॥ ततःसपुष्पकंत्यक्त्वापृथिव्यामवनिप्लुत ॥ ३८ ॥ ततःसकार्मुकीबाणीसमरेचाभिवर्धत ॥ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनक्रुद्धस्तस्थौयथांतकः ॥ ३९ ॥ ततःपाशुपतंदिव्यमस्त्रंसंधायकार्मुके ॥ तिष्ठतिष्ठेतितानुक्त्वातच्चापंव्यपकर्षत ॥ ४० ॥ आकर्णात्सविकृष्याथचापमिंद्रारिराहवे ॥ मुमोचतंशरंक्रुद्धस्त्रिपुरेशंकरोयथा ॥ ४१ ॥ तस्यरूपंशरस्यासीत्सधूमज्वालमंडलम् ॥ वनंदहिष्यतोघर्मेदावाग्नेरिवमूर्छतः ॥ ४२ ॥ ज्वालामालीसतुशरःक्रव्यादानुगतोरणे ॥ मुक्तोगुल्मान्द्रुमांश्चापिभस्मकृत्वाप्रधावति ॥ ४३ ॥ तेतस्यतेजसादग्धाःसैन्यावैवस्वतस्यतु ॥ वलेतस्मिन्निपतितामाहेंद्राइवकेतवः ॥ ४४ ॥ ततस्तुसचिवैःसार्धराक्षसोभीमविक्रमः ॥ ननादसुमहानादंकंपयन्निवमेदिनीम् ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

सतस्यतुमहानादंश्रुत्वावैवस्वतःप्रभुः ॥ शत्रुंविजयिनंमेनेस्वबलस्यचसंक्षयम् ॥ १ ॥ सहियोधान्हतान्मत्वाक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अब्रवीत्त्वरितःसूतंरथोमेउपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्यसूतस्तदादिव्यमुपस्थाप्यमहारथम् ॥ स्थितःसचमहातेजाअध्यारोहततंरथम् ॥ ३ ॥ प्रासमुद्गरहस्तश्चमृत्युस्तस्याग्रतःस्थितः ॥ येनसंक्षिप्यतेसर्वंत्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ ४ ॥ कालदंडस्तुपार्श्वस्थोमूर्तिमानस्यचाभवत् ॥ यमप्रहरणंदिव्यंतेजसाज्वलदग्निवत् ॥ ५ ॥ ततोलोकत्रयंक्षुब्धमकंपंतदिवौकसः ॥ कालंदृष्ट्वातथाक्रुद्धंसर्वलोकभयावहम् ॥ ६ ॥ ततस्त्वचोदयत्सूतस्तानश्वान्रुचिरप्रभान् ॥ प्रययौभीमसन्नादोयत्ररक्षःपतिःस्थितः ॥ ७ ॥ मुहूर्तेनयमंतेतुहयाहरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्यायत्रतत्प्रस्तुतंरणम् ॥ ८ ॥ दृष्ट्वातथैवविकृतंरथंमृत्युसमन्वितम् ॥ सचिवाराक्षसेंद्रस्यसहसाविप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥ लघुसत्वतयातेहिनष्टसंज्ञाभयार्दिताः ॥ नेहयुद्धंसमर्थाःस्मइत्युक्त्वाप्रययुर्दिशः ॥ १० ॥

सतस्येति ॥ १ ॥ उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्ययमस्य येनमृत्युनायुगांतेसर्वंजगत्संक्षिप्यते संह्रियतइत्यर्थः अव्ययंप्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मनसस्तुल्याःमनःसमानवेगाःप्रस्तुतंप्रारब्धम् ॥ ८ ॥ विकृतंघोरंविकृतसन्नाहंच ॥ ९ ॥ लघुसत्वतयाअल्पबलतया ॥ १० ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥ समरात्रंयुद्धंकृत्वेतिशेषः ॥१५॥१६॥ समेताःप्राप्ताः ॥१७॥१८॥१९॥२०॥ ततःक्रुद्धस्येत्यनेनएतावत्पर्यंतंभगवान्यमोब्रह्मवरदानंस्मृत्वामारणबुद्धिंविहाययुद्धमात्रं कृतवानितिसूचितम् ॥२१॥ प्रहर्षितौयुद्धायेतिशेषः सुसंरब्धौअतिक्रुद्धौ ॥२२॥ मुंचआज्ञापयेत्यर्थः ॥२३॥ निसर्गतःस्वभावसिद्धाहिएषादृष्टामयैतद्रक्षोनभवेन्नजीवेदित्येवंरूपामर्यादाममे

सतुतंनादृशंदृष्ट्वारथंलोकभयावहम् ॥ नाक्षुभ्यतदशग्रीवोनचापिभयमाविशत् ॥ ११ ॥ सतुरावणमासाद्यव्यसृजच्छक्तितोमरान् ॥ यमोमर्मा णिसंक्रुद्धोरावणस्यन्यकृंतत ॥ १२ ॥ रावणस्तुततःस्वस्थःशरवर्षमुमोचह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरथेतोयवर्षमिवांबुदः ॥ १३ ॥ ततोमहाशक्तिशतैःपात्य मानैर्महोरसि ॥ नाशक्नोत्प्रतिकर्तुंसराक्षसःस्वल्पपीडितः ॥ १४ ॥ एवंनानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्षिणा ॥ समरात्रंकृतःसंख्येविसंज्ञोविमुखोरिपुः ॥ १५ ॥ तदासीत्तुमुलंयुद्धंयमराक्षसयोर्द्वयोः ॥ जयमाकांक्षतोर्वीरसमरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १६ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ प्रजाप तिंपुरस्कृत्यसमेतास्तद्रणाजिरे ॥ १७ ॥ संवर्तइवलोकानांयुध्यतोरभवत्तदा ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यप्रेतानामीश्वरस्यच ॥ १८ ॥ राक्षसेंद्रोपिवि स्फार्यचापमिंद्राशनिप्रभम् ॥ निरंतरमिवाकाशंकुर्वन्बाणांस्ततोऽसृजत् ॥ १९ ॥ मृत्युंचतुर्भिर्विशिखैःसूतंसप्तभिरार्दयत् ॥ यमंशतसहस्रेणशी घ्रंमर्मस्वताडयत् ॥ २० ॥ ततःक्रुद्धस्यवदनाद्यमस्यसमजायत ॥ ज्वालामालीसनिःश्वासःसधूमःकोपपावकः ॥ २१ ॥ तदाश्चर्यमथोदृष्ट्वादेवदा नवसन्निधौ ॥ प्रहर्षितौसुसंरब्धौमृत्युकालौबभूवतुः ॥ २२ ॥ ततोमृत्युःक्रुद्धतरोवैवस्वतमभाषत ॥ मुंचमांसमरेयावद्धन्मीमंपापराक्षसम् ॥ २३ ॥ नैषरक्षोभवेदद्यमर्यादाहिनिसर्गतः ॥ हिरण्यकशिपुःश्रीमान्नमुचिःशंबरस्तथा ॥ २४ ॥ निसंदिर्धूमकेतुश्चबलिर्वैरोचनोपिच ॥ शंभुर्दैत्योमहारा जोवृत्रोबाणस्तथैवच ॥ २५ ॥ राजर्षयःशास्त्रविदोगंधर्वाःसमहोरगाः ॥ ऋषयःपन्नगादैत्यायक्षाश्चह्यप्सरोगणाः ॥ २६ ॥ युगांतपरिवर्तेचपृथि वीसमहार्णवा ॥ क्षयंनीतामहाराजसपर्वतसरिद्द्रुमा ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवोबलवंतोदुरासदाः ॥ विनिपन्नामयादृष्टाःकिमुतायंनिशाचरः ॥ २८ ॥ मुंचमांसाधुधर्मज्ञयावदेनंनिहन्म्यहम् ॥ नहिकश्चिन्मयादृष्टोबलवानपिजीवति ॥ २९ ॥

त्यर्थः तदेवाह हिरण्येति ॥२४॥ शंभुःकुशध्वजब्रह्मर्षिहंतादैत्यः ॥२५॥२६॥२७॥ विनिपन्नाःविनिपातंविनाशंप्राप्ताः दृष्टाःदृष्टमात्राएव ॥२८॥ यावन्निहन्मिहनिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अभ्यनुज्ञातःसर्वस्यकर्तव्यस्यकृतत्वाद्विश्रम्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥ अग्र्यउत्तमः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० आदिका० अयो० पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥
आदरात्पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनं उपागमत्उपासांचक्रे नारंजीवसमूहोऽयनमंतर्यामितयास्थानंयस्यतेनांतर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥ शिरसापात्रींप्रगृह्यनमस्कारपूर्वमित्यर्थः महतेदैवतायना
रायणाय ॥ २ ॥ आशास्यप्रार्थ्य आत्मनःप्रियंराज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुनोरावणवधफलकवनगमनरूपमाशास्यसंकल्प्येत्यर्थः वैदेह्यासहेत्यत्राप्यपकृष्टव्यं नहिचतुर्दशभुवनाधिपतेर

गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतम् ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशन
म् ॥ व्यदीपयंश्चारुविवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥
गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः ॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत् ॥ १ ॥ प्रगृह्यशिरसापात्रींहविषोविधिवत्ततः ॥ महतेदैवताया
ज्यंजुहावज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषंचहविषस्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ॥ ३ ॥ वाग्यतःसहवैदेह्याभू
त्वानियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ॥ ४ ॥ एकयामावशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुध्यसः ॥ अलंकारविधिंसम्यक्कारयामा
सवेश्मनः ॥ ५ ॥ तत्रशृण्वन्सुखावाचःसूतमागधवंदिनाम् ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसुसमाहितः ॥ ६ ॥ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदन
म् ॥ विमलक्षौमसंवीतोवाचयामाससद्विजान् ॥ ७ ॥ तेषांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यांपूरयामासतूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥ कृतो
पवासंतुतदावैदेह्यासहराघवम् ॥ अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥ ९ ॥ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वा
चक्रेशोभयितुंपुरीम् ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेषुदेवतायतनेषुच ॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ॥ ११ ॥

तयौवराज्यंप्रियंभवति सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वादात्मनइत्यस्यवैफल्यंचायव्याख्यानेप्राप्नोतीतिदिक् कुशसंस्तरेकुशमयेशयनीये ॥ ३ ॥ नियतमीश्वरमात्रविषयं विष्णोरायतनेनिजभवन
वर्तिनिदेवपूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥ सूताःपौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः बंदिनःस्तुतिपाठकाः पूर्वांसंध्यामुपासीनस्तदुपासनंकुर्वन्नूजजाप गायत्रीजपस्यैवतदुपासनरूपत्वात् ॥ ६ ॥ वाच
यामासस्वस्तिवाचनंपुण्याहंच ॥ ७ ॥ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषेणसंजातानुनादः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयितुमलंकर्तुंचक्रे बुद्धिमितिशेषः ॥ १० ॥ अट्टालकाःप्राकारोपरितनयुद्धस्थानानी
तिकेचित् ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ आलक्षितेषुसर्वतोलक्षितेष्वत्युच्चेष्वितियावत् ध्वजाःसचिह्नाः पताकाश्चिह्नरहिताइत्याहुः ॥ १३ ॥ नटाःसूत्रधाराः जनताजनसमूहः ततस्तत्रअयोध्यायां ॥ १४ ॥ १५ ॥ रामाभिषवःरामाभिषेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिषेकानंतरंगजस्कंधाधिरूढस्यनगरालंकारदर्शनार्थंनिर्गमनात्पूर्वं यदिनिशानयातितदातदलंकारप्रदर्शनार्थंस्वयंरामंद्रष्टुंचदीपवृक्षान्वृक्षवन्ना

नानापण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच ॥ कुटुंबिनांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥ १२ ॥ सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमुच्छ्रिताः साधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायताम् ॥ मनःकर्णसुखावाचःशुश्रावजनताततः ॥ १४ ॥ रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच ॥ १५ ॥ बालाअपिक्रीडमानागृहद्वारेषुसंघशः ॥ रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवकथामिथः ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥ राजमार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थंचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथाचक्रुरनुरथ्यासुसर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणारामस्ययौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥ समेत्यसंघशःसर्वेचत्वरेषुसभासुच ॥ कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥ अहोमहात्माराजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरामंराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वेह्यनुगृहीताःस्मयन्नोरामोमहीपतिः ॥ चिरायभवितागोप्तादृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमनाविद्वान्धर्मात्माभ्रातृवत्सलः ॥ यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मास्वपिराघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयम् ॥ २४ ॥ एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुःपरे ॥ दिग्भ्योविश्रुतवृत्तांताःप्राप्ताजानपदाजनाः ॥ २५ ॥ तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनम् ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिःस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ २७ ॥

नाशाखान्दीपस्तंभान् अनुरथ्यासुरथ्यापार्श्वयोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुगृहीताःईश्वरेण दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः यथावदवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शुश्रुवुःकथाइतिशेषः श्रुतवृत्तांताःश्रुतरामाभिषेककवृत्तांताः ॥ २५ ॥ तेजानपदाः रामस्यपुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ विसर्पद्भिःप्रवेशार्थं ॥ २७ ॥

इंद्रक्षयइंद्रनिवासःअमरावती आहितैरागतैरित्यर्थः हिगतावित्यस्यरूपं समुद्रयादोभिःसमुद्रतुल्यैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसीतायालंकापुरप्रवेशंविनारावणवधस्याशक्यतयातत्सिद्धयेदेवैःप्रेरितायाःकृतकुब्जावेषायामंथरायारामाभिषेकविघ्नप्रवर्तितद्वाचिगतंकैकेयीवृत्तांतंचवक्तुमुपक्रमते ज्ञातीत्यादि ज्ञातिदासीयतोनित्यमितिपाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्यदासीयतश्चकैकेय्यानित्यंसहोषिताअतोजनकोलाहलंश्रुत्वाकैकेय्यैतदर्थंनिवेदयितुंयदृच्छयास्वयमेवनत्वन्यप्रेरणयाप्रासादमारुरोहेत्यन्वयः यत्तुअतःकुब्जाक्षिप्रममर्षितेत्यनेनद्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः स्वीयाभ्युदयस्यसर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुःखेनतद्विघटकोमर्षइतिकतकस्तन्न रामाभ्युदयस्यापेधात्रीमुखेनश्रवणस्यवक्ष्यमाणतयातस्यैवचामर्षहेतुत्वस्यचवक्ष्यमाणतयात्रत्यस्यतत्रान्वयानौचित्यात् यतो

ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभंपुरंदिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातुसहोषितः ॥ प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथांकृत्स्नांप्रकीर्णकमलोत्पलाम् ॥ अयोध्यांमंथरातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृताम् ॥ "कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छंदकपथैर्वृताम्" ॥ सिक्तांचंदनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चद्विजेंद्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषनिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥

जातेतिपाठेयतोयत्रकुत्रचिज्जाता अविज्ञातवेश्ममातापितृकेत्यर्थः एवंचकैकेयीज्ञातिदासीत्वमपिकार्यार्थमुदरभरणव्याजेनस्वकृतमस्याइतिबोध्यं इदंतुयुक्तं मंथरानामकार्यार्थमप्सराप्रेषितासुरैः दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूभृतेतिपाद्मोक्तेः कार्यार्थंरावणवधरूपकार्यार्थंदासीस्वयमागत्यकेकयराजस्यजातेतिशेषः नित्यमितिपाठेपिजातेतिशेषपूरणेनैवव्याख्योचितापाद्मैकवाक्यत्वात् चंद्रसंकाशंसुधाधवलितत्वात् ॥ १ ॥ प्रकीर्णानिकमलानिउत्पलानिचयस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् प्रासादेस्थित्वेत्यर्थः ल्यब्लोपेपंचमी ॥ २ ॥ वरार्हाभिःश्रेष्ठयोग्याभिःराजयोग्याभिरितियावत् एतदुत्तरं कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छंदकपथैर्वृतामित्यर्धंपठंति छन्नपथैःनिम्नोन्नतप्रदेशमार्गैःकृतामलंकृतां स्वच्छंदकपथैरुत्सवादिषुजनभूयस्त्वेनप्रवेशनिर्गमार्थंप्राकारादिभंगेनकृतैर्मार्गैरितिव्याचक्षतेचकेचित् चंदनयुक्ततोयैःसिक्तां शिरःस्नातजनैःकृताभ्यंगस्नानैः ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैःदानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैरित्यर्थोवा सुधाचंदनादिलेपेनशुक्लानिदेवगृहद्वाराणियस्यां ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषोवेदघोषः प्रहृष्टेत्यादिनातिरश्चामपिरामाभिषेकाद्धर्षइतिसूचितं ॥ ५ ॥

हृष्टैर्जातरोमांचादिभिर्मुदितैरानंदयुक्तैः पौरैरुपलक्षितां ॥ ६ ॥ अविदूरेस्थाधिरूढहर्म्यात्यासन्नहर्म्ये धात्रीरामस्येतिशेषः अतएवहर्षोत्फुल्लनयनत्वादितस्याः वक्ष्यतिचहर्षेणविदीर्यमाणेत्या दि ॥ ७ ॥ अर्थपरास्वेष्टार्थपरास्वेष्टार्थकामैवेतिशेषः किंनुकस्मात् ॥ ८ ॥ किंकुतोजनस्यप्रहर्षः अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकालेमंथरायास्तद्दर्शनेनराजासंप्रहृष्टइत्युक्तिः ॥ ९ ॥ विदीर्य माणाअंतर्गतानंदौत्कट्याद्देहपोषसुखविकासादिनातस्याआनंदस्यबहिःप्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा राघवराज्ञान्यस्यमानांभूयसींश्रियंराज्यलक्ष्मीं ॥ १० ॥ अनर्घंक्काप्यकारणेर्ष्यादिर

हृष्टप्रमुदितैःपौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीं ॥ अयोध्यांमंथराद्दृष्ट्वापरंविस्मयमागता ॥ ६ ॥ साहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीं ॥ अविदूरेस्थितां दृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ताहर्षेणार्थपरासती ॥ राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रंप्रहर्षःकिंजनस्या स्यचशंसमे ॥ कारयिष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतुपरयामुदा ॥ आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींराघवेश्रियम् ॥ १० ॥ श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनचानघम् ॥ राजादशरथोराममभिषेक्ताहिराघवम् ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सादह्यमानाक्रोधेनमंथरापापदर्शिनी ॥ शयानामेवकैकेयीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमू ढेकिंशेषेभयंत्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेननात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टेसुभगाकारेसौभाग्येनविकत्थसे ॥ चलंहितवसौभाग्यंनद्याःस्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीरुष्टयापरुषंवचः ॥ कुब्जयापापदर्शिन्याविषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥ कैकेयीत्वब्रवीत्कुब्जांकच्चित्क्षेमनमंथरे ॥ विषण्णवदनांहित्वांलक्षयेभृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥ मंथरातुवचःश्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरम् ॥ उवाचक्रोधसंयुक्तावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

हितं ॥ ११ ॥ अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥ क्रोधेनदह्यमाना सैवपापदर्शिनीरामाभिषेकेकैकेय्यैभरतविषयपापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥ अघौघेनदुःखसमूहेनउपप्लुतंपीडितं कारणकार्ययोःपौर्वाप र्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः अघंदुरितदुःखयोरितिकोशः ॥ १४ ॥ सुभगाकारेत्वद्विषयेसौभाग्यद्योतकाकारवतिआकारेणैवतवसौभाग्यदेवस्तुतोनिष्टेऽप्रियकर्तरिकिंसौभाग्येनविकत्थसेम य्येवानुरक्तोमेस्वामीमदाज्ञावशंवदइत्यादिप्रकारेणतथाश्लाघसे उष्णगेग्रीष्मगेरवौसतिनद्याःस्रोतइवसौभाग्यंचलं रामाभिषेकात्क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥ पापदर्शिन्यापापंदर्शयं त्या विषादमगमत्तस्मिन्राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥ कच्चित्क्षेमंनमह्यमितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

विषण्णतराभूत्वानदाकारेवभूत्वा अप्सरस्त्वेसर्वज्ञत्वाद्दास्त्वविषादाभावात् विषादयंतीराज्यश्रियोन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेनकैकेय्याविषादंजनयंती भेदयंतीराघवंप्रतिपुत्रत्वप्रयुक्तंत स्याःस्नेहंनाशयंती ॥ १९ ॥ अक्षयंक्षयःप्रतीकारोऽशक्यप्रतीकारमित्यर्थः त्वद्विनाशनंत्वत्सौभाग्यनाशकारणंप्रवृत्तम् तदेवाह राममिति ॥ २० ॥ शत्रोराज्यलाभाद्दुःखम् स्वेष्टस्यतदला भाच्छोकः शत्रुराज्यलाभएवततोभयम् त्वद्धितार्थंत्वद्धितबोधनार्थम् ॥ २१ ॥ ननुदास्यास्तवकुतोभयमतआह तवेत्यादि ॥ २२ ॥ किंमेदुःखंतत्राह नराधिपेति एतद्विशेषणद्वयमग्रेपिरा जमातृत्वाप्रच्युतयेयत्नावश्यकत्वद्योतनाय ननुराम राज्येपिमहिषीत्वंमेदुष्परिहरमित्यतआह उग्रत्वमिति सापत्नोहिसराज्यलाभेत्वांत्वत्पुत्रंचनाशयिष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ ननुराज्ञोराम

साविषण्णतराभूत्वाकुब्जातस्यांहितैषिणी ॥ विषादयंतीप्रोवाचभेदयंतीचराघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयंसुमहद्देविप्रवृत्तंत्वद्विनाशनम् ॥ रामंदशरथो राजायौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥ सास्म्यगाधेभयेमग्नादुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमानाऽनलेनेवत्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥ तवदुःखेनकैकेयि ममदुःखंमहद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौममवृद्धिश्चभवेदिहनसंशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुलेजातामहिषीत्वंमहीपतेः ॥ उग्रत्वंराजधर्माणांकथंदेविनबुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादीशठोभर्ताश्लक्ष्णवादीचदारुणः ॥ शुद्धभावेनजानीषेतेनैवमतिसंधिता ॥ २४ ॥ उपस्थितःप्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकम् ॥ अ र्थेनैवाद्यतेभर्ताकौसल्यांयोजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्यतुदुष्टात्माभरतंतवबंधुषु ॥ काल्येस्थापयितारामंराज्येनिहतकंटके ॥ २६ ॥ शत्रुःपतिप्र वादेनमात्रेवहितकाम्यया ॥ आशीविषइवांगेनबालेपरिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥ यथाहिकुर्याच्छत्रुर्वासर्पोवाप्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञादशरथेनाद्यसपुत्रा त्वंतथाकृता ॥ २८ ॥

स्यचात्यंतंमदनुरक्तत्वात्समत्पुत्रस्यैवराज्यलाभोतआह धर्मवादीति वाङ्मात्रेणधार्मिकः श्लक्ष्णवादीचसास्मितमधुरभाषी अंततस्तुशठःअसूयावान् अतएवदारुणःक्रूरहृदयः आंतरक्रौर्यगो पनायैवसस्मितमृदुमधुरभाषी एवंभूतंतंशुद्धभावेनोपलक्षितंजानीषे सर्वथातेनएवंउक्तरीत्याअतिसंधितावंचिताअसीतिशेषः ॥ २४ ॥ उपस्थितःकौसल्यार्थसाधनेत्हृदयेनसावधानःत्वत्समी पेस्थितोवा उपस्थितमितिपाठेतत्कालोचितसांत्वमित्यर्थः अनर्थकंफलरहितम् सांत्वंप्रियवचनंत्वयिप्रयुंजानःअर्थेनराज्यरूपेणकौसल्यामेवयोजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कौसल्यार्थप्रा पणार्थमेवतेनोपायांतरमप्यनुष्ठितमित्याह अपवाह्येति उद्वास्येत्यर्थः काल्येअन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे कौल्यइतिपाठःकुलक्रमागतइत्यर्थेआर्षः ॥ २६ ॥ आत्मनोहितेच्छयात्वयामात्रे वत्तोजनदानादिनापोषितआशीविषइवक्रूरःशत्रुःपतिप्रवादेनपतिव्यपदेशेनत्वयांगेनपरिधृतइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ तद्धरणेनचतेऽनर्थःसंवृत्तइत्याह यथेति प्रत्युपेक्षितःउपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥

कथंकुर्वेत्यत्राह पापेनेति अनुबंधःपुत्रादिपरिकरः ॥ २९ ॥ सात्वंप्राप्तकालंप्राप्तानुष्ठानकालंयत्तवहितंतत्कुरु विस्मयदर्शनेअतिदुःखजनकवार्ताश्रवणेपिस्वेष्टाद्भुतवार्ताश्रवणेनैवविस्मयसूचकदर्शने एवंविस्मयंहित्वास्वेष्टंविभावयेतितात्पर्यम् ॥ ३० ॥ एवंमंथरयाऽनर्थत्वेनप्रकाशितेरामाभिषेकेमहाकुलप्रसूतानिसर्गकल्याणगुणासर्वथातंस्वेष्टार्थमेवमन्यतेस्मेत्याह मंथरायाइत्यादि ॥ ३१ ॥ विस्मयःअत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रियमाख्यातमित्यस्यपुनरुक्तिर्वक्त्र्याहर्षातिशयवत्वान्नदोषावहा भूयोभ्यधिकंकिंप्रीतिदानंकरोमि त्वच्छ्रावितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननुसापत्नश्रेयःश्रुतिःकथंतेप्रियमित्यत्राह रामेवेति विशेषंपुत्रत्वप्रयुक्तस्नेहविशेषम् ॥ ३५ ॥ प्रियार्हेप्रियदानार्हे इतउक्ताद्रामाभिषेकाद्वरमधिकंप्रियंवचोऽमृतंपरमन्यत्नसुवचम तादृशंहित्वमवोचः यतोधिकंप्रियंनसुवचम अतःप्रियोत्तरंप्रियाख्यानात्तरपारितोषिकरूपंपरंश्रेष्ठंवरंवृणुतेतवतंवरंप्रददामि मयातुत्वद्बुद्ध्याएतत्प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यंवस्तुनदृश्यतेऽतस्त्वंयद्वरयिष्यसेतद्दास्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथचलंचित्तंमनुष्याणामितिन्यायेनद्वित्रिर्मंथरयाहितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपिकैकेय्याश्चित्तंचलितमित्याह मंथरात्विति अभ्यसूय्यअसूयाविषयांकृत्वा हिताश्रवणात्कोपःएतदहितंजायतेइतिदुःखम तत्समन्वितेव ॥ १ ॥ अस्थानेतदनुचितकाले बालिशेमूर्खे शोककालेहर्षोदयात् ॥ २ ॥

पापेनानृतसांत्वेनबालेनित्यंसुखोचिता ॥ रामंस्थापयताराज्येसानुबंधाहतात्यसि ॥ २९ ॥ साप्राप्तकालंकैकेयिक्षिप्रंकुरुहितंतव ॥ त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथरायावचःश्रुत्वाशयनात्साशुभानना ॥ उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी ॥ ३१ ॥ अतीवसातुसंतुष्टाकैकेयीविस्मयान्विता ॥ दिव्यमाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रददौशुभम् ॥ ३२ ॥ दत्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा ॥ कैकेयीमंथरांदृष्ट्वापुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदंतुमंथरेमह्यमाख्यातंपरमंप्रियम् ॥ एतन्मेप्रियमाख्यातंकिंवाभूयःकरोमिते ॥ ३४ ॥ रामेवाभरतेवाहंविशेषंनोपलक्षये ॥ तस्मात्तुष्टास्मियद्राजारामंराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ नमेपरंकिंचिदितोवरंपुनःप्रियंप्रियार्हेसुवचंवचोऽमृतम् ॥ तथाह्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरंवरंपरंतेप्रददामितंवृणु ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मंथरात्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणंहितत् ॥ उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षंकिमर्थमस्थानेकृतवत्यसिबालिशे ॥ शोकसागरमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥

मनसेति अतइत्यादिः दुःखार्दितासतीतावकदुःखेनपीडितासतीप्रसहामीत्यन्वयः व्यसनंविपदम् ॥ ३ ॥ मतेर्दुष्टत्वंअनर्थकरेप्रियताविषयत्वं प्रहर्षयेत्प्रहृष्येत् अरित्वेहेतुःसपत्नीपुत्रत्वं मृत्यो
र्वृद्धिमिवतस्यवृद्धिद्रष्टव्येतिशेषः ॥ ४ ॥ मृत्योरिवेतिव्युत्पादयति भरतादिति रामस्यभरतादेवभयमस्ति तत्रहेतुः राज्यसाधारणात्राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोः तत्भरतहेतुकंरामभयं हिय
तोभीताद्भयंजायते योयस्माद्भीतस्तस्मात्सदस्थात्तस्यभयंभवत्येव एवंचराज्यस्यनिष्कंटकत्वायस्वभयहेतुंभरतंराज्यंप्राप्यरामःसर्वथानाशयिष्यतीतिभावः ॥ ५ ॥ ननुभरतादेवेत्यवधारण
मयुक्तमतआह लक्ष्मणोहीति सर्वात्मनागतःमनोवाक्कायव्यापारैरामेणैक्यंगतोतोनततोभीप्रसंगः शत्रुघ्नस्यापिभरतशेषतयाननतःपृथग्भीप्रसंगस्तन्नाशेनैवतन्नाशादितिभावः ॥ ६ ॥ भरता

मनसाप्रसहामित्वांदेविदुःखार्दितासती ॥ यच्छोचितव्येदृष्टासिप्राप्यत्वंव्यसनंमहत् ॥ ३ ॥ शोचामिदुर्मतित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत् ॥ अरेःसपत्नी
पुत्रस्यवृद्धिंमृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥ भरतादेवरामस्यराज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मिभयंभीताद्धिजायते ॥ ५ ॥ लक्ष्मणोहिमहाबा
हूरामंसर्वात्मनागतः ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा ॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यैवभामिनि ॥ राज्यक्रमोविसृष्टस्तुतयोस्तावयवी
यसोः ॥ ७ ॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपेरामस्यचिंतयंतीतवात्मजम् ॥ ८ ॥ सुभगाकिलकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते ॥
यौवराज्येनमहताश्वःपुष्येणद्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तांवसुमतींप्रीतिंप्रतीतांहतविद्विषम् ॥ उपस्थास्यसिकौसल्यांदासीवत्त्वंकृतांजलिः ॥ १० ॥ एवंच
त्वंसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभविष्यसि ॥ पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यत्वंहिगमिष्यति ॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यंतिरामस्यपरमाःस्त्रियः ॥ अप्रहृष्टाभविष्यं
तिस्नुपास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥ तांदृष्ट्वापरमप्रीतांब्रुवंतींमंथरांततः ॥ रामस्यैवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह ॥ १३ ॥

देवेत्यवधारणेहेत्वंतरमाह प्रत्यासन्नेति प्रत्यासन्नोयःक्रमउत्पत्तिक्रमस्तेनापिहेतुनाभरतस्यैवराज्यक्रमस्तदाक्रमणंप्रसक्तं तयोस्तुयवीयस्त्वात्सविसृष्टोदूरत्यक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुनारामाद्भय
मुपसंहरति विदुषइति विदुषःसर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्यक्षत्रचारित्रेबलसंपादसंधिविग्रहादिप्रयोगेचप्राज्ञस्य प्राप्तकारिणःअविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणोरामस्य त्वदात्मजंप्रतिभाव्य
नर्थंचिंतयंतीतन्निमित्ताद्भयात्प्रवेपेकंपे ॥ ८ ॥ एवंपुत्रानर्थंप्रदर्श्यतस्याअप्यनर्थंदर्शयितुंकौसल्यार्थमाह सुभगेति यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया पुष्येणपुष्ये ॥ ९ ॥ वसुमतींप्राप्तां तत्प्राप्तिनिमि
त्तांप्रीतिंचप्राप्तां हतायुष्मदादिसपत्नीरूपाविद्विषोययातां अतएवप्रतीतांप्रसिद्धां उपस्थास्यसिगत्वासेविष्यसे ॥ १० ॥ अयमनर्थोममापीत्याह एवंचेति ॥ ११ ॥ परमाःस्त्रियइतिबहुवचने
नसीतासख्यः भरतक्षयेभरतप्रभावनाशे ॥ १२ ॥ एवंद्विःकृतोपतापापिकैकेयीनिसर्गपुण्यस्वभावान्नचचालेत्याह तामित्यादि परमप्रीतांपरंरामेऽप्रीतामित्यर्थः देवीपुण्यस्वभावा ॥ १३ ॥

मंथरोक्तयुक्तीःप्रतिक्षिपति धर्मज्ञइति दांतःशिक्षितः कृतज्ञइत्यनेनबाल्यैस्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेनस्वानिष्टशंकानिरासः ज्येष्ठइत्यनेनतस्यैवराज्ययोग्यतेतिसाधारण्यंपरिहृतम् ॥१४॥ तरनानर्थोपिनेत्याह भ्रातॄनिति कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥१५॥ पितृवद्भ्रातॄनविभागेनपालयतोरामस्यवर्षशतात्परमपियदाविभागेच्छातदाभरतोराज्यमवाप्स्यति ध्रुवापिशब्दाभ्यांलक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यप्राप्तिर्ध्रुवेतिसूचितम् ॥ १६ ॥ अभ्युदयेरामाभिषेकरूपेउत्सवे कल्याणेभरताभिषेकरूपेकियताकालेनभविष्यति ॥ १७ ॥ मान्यःप्रार्थनीयश्रेयस्कः तथातद्वत् यद्वाभूयोपि अभ्यधिकमपि तत्रहेतुः कौसल्यातइति अतिरिक्तमधिकम् ॥ १८ ॥ संप्रत्यपिभरतस्यराज्यमस्त्येवेत्याह राज्यमिति ॥ १९ ॥ एवंराज्यापहारंपरिहृतवतींकैकेयींमंथरातृतीयपर्यायेणपुन

धर्मज्ञोगुणवान्दांतःकृतज्ञःसत्यवाञ्छुचिः ॥ रामोराजसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥ भ्रातॄन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहंराज्यमवाप्स्यतिनरर्षभः ॥ १६ ॥ सात्वमभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे ॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंपरितप्यसे ॥ १७ ॥ यथावैभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंचममशुश्रूषतेबहु ॥ १८ ॥ राज्यंयदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तदा ॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातॄंस्तुराघवः ॥ १९ ॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथराभृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनीमौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णेमज्जंतीदुःखसागरे ॥ २१ ॥ भवितාराघवोराजाराघवस्यचयःसुतः ॥ राजवंशात्तुभरतःकैकेयिपरिहास्यते ॥ २२ ॥ नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येतिष्ठंतिभामिनि ॥ स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥

र्भेदयति कैकेय्याइति ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेनदर्शनशीला शोकइष्टवियोगजः अनिष्टाप्तिजंदुःखंव्यसनं ताभ्यांविस्तीर्णेव्याप्ते सकलदुःखसमष्टिर्दुःखसागरस्तत्रमज्जंतीत्वमात्मानंनावबुध्यसेइत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुतएवंवारंवारंकथयसीत्यत्राह भवितेति परिहास्यतेहीनोभविष्यति भरततत्सुतादेराज्यहान्यैवंदुःखंकथयामीतिभावः ॥ २२ ॥ तत्रहेतुमाह नहीति सर्वेषांराज्येस्थितौबाधकमाह स्थाप्यमानेष्विति अनयोऽन्यायःईर्ष्ययापरस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥ राज्यतंत्राणिराज्यनिर्वहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेतिभावः ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वेतुगुणवत्कनीयःस्वपि ॥ २४ ॥

यदेवमतोऽसाविति निर्भग्नोहीनःसुखेभ्योराजवंशाच्चनिर्भग्नोभविष्यतीत्यन्वयः वत्सलेसर्वत्रदयाशीले ॥ २५ ॥ त्वदर्थेत्वत्पुत्रराज्यभ्रंशेप्राप्तेनत्परिहारकथनार्थं सपत्निवृद्धावित्यार्धौङ्कस्वःप्रदे यंपारितोषिकं अतोमांत्वमलुब्धास्वहितेइतिनबुद्ध्यसेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नाययिता लुट् लोकांतरमिति हनिष्यतीतियावत् ॥ २७ ॥ यस्तुरामेराज्ञःपक्षपातःसभरतासन्निधानतस्तच्चत्वयैवकृत मित्याह बालएवेति मातुल्यंमातुलगृहं ननुकिंतावताऽतआह सन्निकर्षादिति स्थावरेषुतृणगुल्मलतावृक्षादिषु तत्रसौहार्दंअन्योन्याश्लेषरूपं एवंचभरतस्थितौविभज्यसमंराज्यलाभःस्या दितिभावः ॥२८॥ शत्रुघ्नस्थितौवाभरतकार्यस्यननाशःस्यात्सोपिदैववशाद्गतइत्याह भरतानुवशादिति शत्रुघ्नोपिसमंगतइतिपाठेअनुवशात्अनुरोधवशादित्यर्थः आद्योपिरत्रैवयोज्यः अनुव

अमावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले ॥ २५ ॥ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमांनावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौया मेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकम् ॥ देशांतरंनाययितालोकांतरमथापिवा ॥ २७ ॥ बालएवतुमातुल्यंभरतोना यितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः ॥ लक्ष्मणोहियथारामंतथायंभरतंगतः ॥ २९ ॥ श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीवनैः ॥ सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ॥ ३० ॥ गोप्ताहिरामंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिराघवः ॥ अश्वि नोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति ॥ रामस्तुभरतेपापंकुर्यादेवनसंशयः ॥ ३२ ॥ तस्मा द्राजगृहादेववनंगच्छतुराघवः ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव ॥ ३३ ॥ एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति ॥ यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥

शादपिअपिनादैववशाच्चेत्यर्थः गतःएकत्वद्वयनयेनिशेषः ॥ २९ ॥ कस्यचित्सन्निकर्षात्कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लौकदृष्टेत्यतआह श्रूयतेहीति छेत्तव्यःप्राप्तच्छेदनकालः इषीकाभिःकंटकवहु लगुल्मैः सन्निकर्षात्परितःपरिवारणरूपात् भयात्छेदनरूपात् स्वस्यसदांतःपुरवर्तित्वेनश्रूयतेहीत्युक्तिः ॥३०॥ नन्वेषदोषोलक्ष्मणस्यापिसमानोऽतआह गोप्ताहीति ॥३१॥ पापंवधम् ॥३२॥ तस्माद्वधसंभावनासत्त्वात् राजगृहात्राजगृहाख्यान्मातुलनगरात् एतदेवमह्यंरोचते त्वदिष्टत्वात् एकपुत्रायाःपुत्रमरणापेक्षयावनेपुत्रजीवनंसम्यक् तदेवाह भृशंतवहितमेतत् जीवन्भद्राणिप श्यतीतिन्यायात् ॥ ३३ ॥ एवंएवंसतिमातुलगृहादेववनगमनेसतितेज्ञातिपक्षस्यास्मदादेःश्रेयश्चभविष्यत्येव श्रेयोजीवनरूपंकल्याणंचात्सुखं भरताद्धनस्थादपिभयशंकयास्मदादिपीडायाः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः यदिचेदिति यदिवेत्यर्थः धर्मात्पितृदीयमानत्वरूपात् तदावाज्ञातिपक्षस्यश्रेयइत्यर्थः यद्वा एवमेवतेपक्षस्यश्रेयोभविष्यति एवमेवेत्येतदुपपादयति यदिचेति ॥३४॥

अन्यथादुःखमेवेत्याह सतेइति सन्नद्धार्थस्यरामस्यवशेस्थितोनष्टार्थः कथंजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मादरण्येसिंहेनाभिद्रुतंगजयूथपमिवराज्यप्राप्त्याप्रबलेनरामेणप्रच्छाद्यमानमभिभूय मानंभरतंतदभिषेकनिरोधेनत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ अन्यथातवाप्यनर्थइत्याह दर्पादिति सौभाग्यवत्तापतिवात्सल्यं वैरयापनवैरशुद्धित्वयिदास्यसंपादनेनकथंनकुर्यादित्यर्थः पातयेदितिपाठे प्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥ अशुभंपराभवंदास्यम् ॥ ३८ ॥ एवंचतःसपुत्रायास्तेऽनर्थःअतएवात्मजेराज्यंराज्यप्राप्तिकारणंचिंतय शत्रुशेषोनस्थाप्यइतिन्यायेनपरस्यअस्यरामस्यचाल्लक्ष्मण

सतेसुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः ॥ सन्नद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेणभरतंत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृतापूर्वंत्वयासौभाग्यवत्तया ॥ राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयापयेत् ॥ ३७ ॥ यदाचरामःपृथिवीमवाप्स्य तेप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ॥ ३८ ॥ यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टोभरतोभ विष्यति ॥ अतोहिसंचिंतयराज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणम् ॥ ३९ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअ ष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीक्रोधेनज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यराममितःक्षिप्रंव नंप्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्येनभरतंक्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेनसाधये ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्तातुसादेव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हंतेदानींप्रपश्यत्वंकैकेयिश्रूयतांवचः ॥ यथातेभरतोराज्यं पुत्रःप्राप्स्यतिकेवलम् ॥ ५ ॥

सीतयोर्विवासकारणंचचिंतय ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ एवंत्रिवा रोपदेशेनदुष्टेऽसत्येएवार्थेउपादेयत्वसत्यत्वनिश्चयात्स्वकार्याथंदैवेनक्षुभितचित्तायास्तदुपायप्रश्नमाह एवमिति ॥ १ ॥ प्रस्थापयामिप्रस्थापनोद्यमंकरोमि एवमभिषेचयेइत्यपि ॥ २ ॥ अ यतदुपायंपृच्छति इदंत्विति उत्तरार्धार्थंकेनोपायेनसाधयेइदमिदानींसंपश्यविचारय उत्साहमात्रेणनेदंसाध्यमितिभावः ॥ ३ ॥ रामार्थंलोकदृष्ट्यारामहितमभिषेकरूपमर्थम् ॥ ४ ॥ त्वंप्र पश्यमत्सामर्थ्यमितिशेषः प्रवक्ष्यामीतिपाठांतरं श्रूयतांमद्वचइतिशेषः चस्त्वर्थे केवलंभरतोनतुरामइत्यर्थः यद्वाहंवक्ष्याम्येवोपायं त्वमपिप्रपश्यविचारय ॥ ५ ॥

ननुममनप्रतिज्ञातितदुपायइतितत्राह किंनेति स्मृत्वावासंमतयेमन्मुखाच्छ्रवणायनिगूहसे यत्यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायंउच्यमानं वर्तमानसामीप्येलट् त्वयानेकशउक्तमपिमत्तःश्रोतु मिच्छसि ॥ ६ ॥ छंदःइच्छा विधीयतांक्रियतां विमृश्यउक्तंचेत्क्रियताम् ॥ ७ ॥ श्रवणेऽनुष्ठानेचोत्साहंदर्शयति उत्थायेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवासुरेदेवासुरसंबंधिनि उपादायगृहीत्वा साह्यंसहायत्वम् ॥ ११ ॥ दक्षिणांदिशमास्थायस्थितान्दंडकान्जनपदान्प्रतितत्संबंधिवैजयंतमितिपुरंख्यातंयत्रतिमिध्वजोनामराजाऽभवत् ॥ १२ ॥ सएवलोकेशंबरइतिख्यातः देवसंघैःस

किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे॥ यदुच्यमानमात्मार्थंमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि॥६॥मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि॥ श्रूयतामभिधा स्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयताम्॥७॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुकेकयी॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत्॥८॥ कथयस्वममोपायंके नोपायेनमंथरे॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन॥९॥ एवमुक्तातदादेव्यामंथरापापदर्शिनी॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत्॥१०॥ पुरादेवासुरेयुद्धेसहराजर्षिभिःपतिः॥ आगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसाह्यकृत्॥ ११ ॥ दिशमास्थायकैकेयिदक्षिणांदंडकान्प्रति॥ वैजयंतमि तिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः॥ १२ ॥ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः॥ ददौशक्रस्यसंग्रामंदेवसंघैरनिर्जितः॥ १३ ॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरु षान्क्षतविक्षतान्॥ रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसाऽपास्यराक्षसाः॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धंराजादशरथस्तदा॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकली कृतः॥ १५ ॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः॥ तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया॥ १६ ॥ तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौशुभदर्शने॥ सत्वयो क्तःपतिर्देवियदिच्छेयंतदावरम्॥ १७॥ गृह्णीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तंमहात्मना॥ अनभिज्ञाह्यहंदेवित्वयैवकथितंपुरा॥ १८ ॥ कथैषातवतुस्नेहान्म नसाधार्यतेमया॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यविनिवर्तय॥ १९ ॥

हितस्यशक्रस्य ॥ १३ ॥ क्षतैरस्त्रशस्त्रवेधैर्विक्षतान्विशेषेणविद्धान् रात्रौप्रसुप्तान्दिनकृतयुद्धश्रांत्या अपास्यआस्तरणादाकृष्य ॥ १४ ॥ तत्रतद्राक्ष्यांशकलीकृतःसर्वांगेषुविक्षतः ॥ १५ ॥ त्वयासारथ्यंकुर्वाणयाअपवाह्यसंग्रामादन्यत्रनीत्वातत्रापितादृशापत्कालेपिशस्त्रैर्विक्षतोऽतएवनष्टचेतनोमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितइत्यन्वयः केचित्तुसंग्रामादपवाह्यमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयार क्षितस्तत्रापिदूरगतिजिरसुरैर्यैःशस्त्रैर्विक्षतस्ततोप्यन्यत्रापवाह्यरक्षितः एवंद्विःप्राणरक्षणतोषेणवरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥ तेनराज्ञा यत्यदाइच्छेयंभर्तस्तदावरंगृह्णीयांतुइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदामहात्मनाराज्ञातथेतिउक्तं अनभिज्ञाअस्याःकथायाइतिशेषः ॥ १८ ॥ निगृह्यभर्तारंवरबलेननिगृह्यअभिषेकसंभारान्निवर्तय अभिषेकरूपफलादितिशेषः ॥ १९ ॥

निवृत्तिप्रकारमाह ताविति तेनचदानेऽनुमतेताभ्यांक्रमेणभरताभिषेचनरामप्रव्राजनेवृणुइतिशेषः ॥ २० ॥ चतुर्दशसंख्याफलमाह चतुर्दशेति प्रजानांभावेंतःकरणेगतःप्राप्तःस्नेहोयस्यतादृशस्तेपुत्रःस्थिरोराज्येभविष्यति ॥ २१ ॥ वरदानप्रवर्तनोपायमाह क्रोधागारमिति क्रोधवतीनांशयनस्थानंक्रोधागारम् कुद्धेव इवशब्दएवार्थे कुद्धैवसतीउक्तंक्रोधहेतुंशतशोऽन्यथातत्सांत्वनेप्यविस्मरंती तदेवविवृणोति शेष्वेति अनास्तृतायांभूमौशेष्वेत्यर्थः मलिनवासिनीमलिनवस्त्रधरासती ॥ २२ ॥ रुदंतीत्यस्यभवेतिशेषः तंदृष्ट्वेतिपूर्वार्धान्वयि ॥ २३ ॥ एवंसतिसर्वथाकार्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह दयितेति त्वत्कृतेत्वत्प्रीणननिमित्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननूक्तमपिवाक्यंराजाचेन्नशृणुयात्तदामहतीहानिःस्यात्तत्राह नहीति स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिकातेएषाम

तौचयाचस्वभर्तारंभरतस्याभिषेचनम् ॥ प्रव्राजनंचरामस्यवर्षाणिचचतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरःपुत्रोभविष्यति ॥२१॥ क्रोधागारंप्रविश्याद्यकुद्धेवाश्वपतेःसुते ॥ शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी ॥२२॥ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः ॥ रुदंतीपार्थिवंदृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा ॥ २३ ॥ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः ॥ त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनम् ॥२४॥ नत्वांक्रोधयितुंशक्तोनकुद्धांप्रत्युदीक्षितुम् ॥ तवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत् ॥२५॥ नह्यतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः ॥ मंदस्वभावेबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानिविविधानिच ॥ दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनःकृथाः ॥ २७॥ यौतौदैवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददौ ॥ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोनत्वाक्रमेदति ॥ २८ ॥ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्यराघवः ॥ व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनंदूरंनववर्षाणिपंचच ॥ भरतःक्रियतांराजापृथिव्यांपार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ रूढश्चकृतमूलश्चशेषंस्थास्यतितेसुतः ॥ ३१ ॥

दाशंकेतिभावः ॥ २६ ॥ वरदानातिरिक्तमनुनयंमास्वीकुर्वित्याह मणीत्यादि ॥ २७ ॥ सर्वानुनयानंगीकारेतर्हिदासेनमयाकिंकर्तव्यमितिराजप्रश्नेउत्तरमुपदिशति याविति सोर्थःरामविवासनभरताभिषेकरूपोर्थः त्वा त्वामित्यर्थः मात्वेतिपाठेमाऽतिक्रमेत् तमर्थंमाविस्मरेत्यर्थः नातिक्रामेदतीतिपाठेसर्वथासिद्ध्यत्येवराज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयइतिकतकः ॥ २८॥ राघवोदशरथः उत्थाप्यत्वामितिशेषः तेतुभ्यम् तदात्वंमहाराजंव्यवस्थाप्यशपथैःसत्येस्थापयित्वा ॥ २९ ॥ वरमभिनयति रामेति ॥ ३० ॥ सर्वथाप्रव्राजनस्यातिघोरतयालोकविरुद्धत्वंमत्वाह चतुर्दशेति यथाचतुर्दशवर्षपालितःप्ररूढशाखःकृतमूलोदृढमूलोवृक्षोदुरुन्मूलोभवतिएवंभरतस्तावताकालेनरूढोदृढराज्यःकृतमूलोवशीकृतमूलबलश्चतुर्दशोत्तरशेषायुःकालंस्थास्यत्येवनतुपुनरागतेनापिरामेणशक्योन्मूलनोभविष्यतिनचरामस्यराज्यप्रत्याशेतितात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

तंराजानम् ॥ ३२ ॥ रामःअरामइतिच्छेदः अप्रियःप्रजानांभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अंतर्बहिश्च प्रकृतीनामितिशेषः चिरसंयोगाद्भरतेस्नेहानांवृद्धिश्चिरविप्रयोगतश्चरामेस्नेहनाशइतिभावः ॥ ३४ ॥ कृतमूलत्वमेवविवृणोति संगृहीतेति सम्यक्पालनेनानुरंजितमनुष्यइत्यर्थः सुहृद्भिःसाकंकृतमूलोभविष्यतीतिपूर्वेणान्वयः अभिषेकतोनिवर्तनंप्राप्तकालंमन्येइत्यर्थः अभिषेकनिवर्तनस्यायमेवकालइतिभावः तस्माद्राजानंतदभिषेकान्निवर्तयेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥३६ ॥ प्रतीताअंगीकृततदर्थाकैकेयीकेकयराजकन्या किशोरीबालवत्सावडवा सायथास्वकिशोरार्थेउत्पथंगच्छतिकशाहस्तेनारूढापितथेयंराजाधीनापिभरतार्थेउन्मार्गंगतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परंविस्मयंप्राप्तापरमदर्शनाअत्यंतविशेषदर्शनवती यद्वा परमत्यर्थमदर्शनाविरुद्धदर्शना मंथरामिदमब्रवीदित्यन्वयः अत्रकैकेयीतन्नामिका इश्रेष्ठाभिधायिनिहितोपदेशकुशलेइतियावत् अतएवतेप्रज्ञांनावजानामीत्यर्थः कुब्जेत्वांनाभिजानामीतिपाठे श्रेष्ठाभिधायिनीत्वादिविशिष्टांनाज्ञासिष

रामप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरम् ॥ एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवकामिनि ॥३२॥ एवंप्रव्राजितश्चैवरामोरामोभविष्यति॥भरतश्चगतामित्रस्तवराजाभविष्यति ॥ ३३ ॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ अंतर्बहिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्चसुहृद्भिःसाकमात्मवान् ॥ प्राप्तकालंनुमन्येहंराजानंवीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्यविनिवर्तय ॥ अनर्थमर्थरूपेणग्राहितासाततस्तया ॥ ३६ ॥ हृष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोत्पथंगता ॥३७॥ कैकेयीविस्मयंप्राप्यपरंपरमदर्शना ॥ प्रज्ञांतेनावजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमाबुद्धिनिश्चये ॥ त्वमेवतुममार्थेषुनित्ययुक्ताहितैषिणी ॥ ३९ ॥ नाहंसमवबुध्येयंकुब्जेराज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ संतिदुःसंस्थिताःकुब्जावक्राःपरमपापिकाः ॥ ४० ॥

मित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कुब्जानांकुब्जत्वविशिष्टराजदासीनांमध्ये बुद्धिनिश्चयेबुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चयेउत्तमा ईदृश्यएवदास्योराजपत्नीनामिष्टाः सुरूपासुसापत्न्यस्फूर्तेः श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति त्वमेवेति हितैषिणीइच्छापूर्वंहितवक्त्री ॥ ३९ ॥ समवबुद्ध्येयम् त्वत्कृतबोधनाभावेइतिशेषः चिकीर्षितंरामाभिषेकायभरतस्यविवासनादिकैकेय्याएवंमतिकारणंकचित्पठ्यते नहितद्बुधेपापंशापदोषेणमोहिता केकयेषुहिसावाल्येब्राह्मणंरूक्षरूपिणम् असूयितवतीबालातेनशप्तामहात्मना यस्मादसूयसेविप्रंत्वंरूपमदर्दर्पिता तस्मादसूयांत्वमपिलोकेप्राप्स्यसिकुत्सिताम् इतिशापसमाच्छन्नामंथरावशमागतेति असूयांअसूयाविषयताम् अथकुब्जांकुब्जांतरवैलक्षण्येनस्तौति संतीत्यादि त्वद्व्यतिरिक्ताइतिशेषः दुःसंस्थितादुःसंस्थावयवसन्निवेशाःअतएवपरमपापिकाःपरमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥

नेत्रंत्वमित्याह त्वमिति वातेनसन्नतंपद्ममिवत्वंसन्नतापिप्रियदर्शना तेउरोवक्षःअभिनिविष्टंस्थगुनाव्यामं अतएवयावत्स्कंधात्स्कंधपर्यंतमुन्नतंउरः यावत्संस्थानमुन्नतमितिपाठेस्तना वधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानंयावत्समुन्नतं एतेनस्थगुमत्कुब्जत्वंप्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताद्वक्षसोधस्तात्शोभननाभिमदुदरंलज्जितमिवशांतं उरसउन्नतिदृष्ट्वालज्जितमिव कृशमित्यर्थः प्रतिपूर्णंविस्तीर्णम् ॥ ४२ ॥ हर्षातिशयाद्वर्णितमपिजघनंपुनर्वर्णयति जघनमिति निर्मृष्टंरोमादिकश्मलहीनं निघुंष्टमितिपाठेरशनास्थक्षुद्रघंटाभिःशब्दायमानम् ॥ ४३ ॥ उपन्यस्तेजान्वोरितिशेषः यद्वा लोकैःस्तुतेसुंदरत्वेन सक्थिनीपृष्ठफलकेइतिकतकः ॥ ४४ ॥ राजहंसीवराजसेइतिकचित्पाठः स्थगुंस्तोतुमुत्प्रेक्षते आसन्निति ॥ ४५ ॥ यास्तास्त्वद्ह

त्वंपद्ममिववातेनसन्नताप्रियदर्शना ॥ उरस्तेभिनिविष्टंवैयावत्स्कंधात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरंशांतंसुनाभमिवलज्जितम् ॥ प्रतिपूर्णंचजघनंसुपीनौचपयोधरौ ॥ ४२ ॥ विमलेंदुसमंवक्त्रमहोराजसिमंथरे ॥ जघनंतवनिर्मृष्टंरशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचव्यायतावुभौ ॥ त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतोममगच्छंतीराजसेऽतीवशोभने ॥ आसन्याःशंबरेमायाःसहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदयेतेनिविष्टास्ताभूयश्चान्याःसहस्रशः ॥ तदेवस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतम् ॥ ४६ ॥ मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते ॥ अत्रतेहंप्रमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते ॥ जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनसुंदरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्थाचप्रतीताचलेपयिष्यामितेस्थगु ॥ मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच ॥ परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यसि ॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसिगतिंमुख्यांगर्वयंतीद्विषज्जने ॥ ५१ ॥

येनिविष्टामायास्तदेवेदंयत्दीर्घंस्थगुइत्यन्वयः रथघोणंरथचक्रपिंडिकातद्वदायतंविस्तीर्णम् ॥ ४६ ॥ अतोत्रमत्यादिकंवसति यतएवमतोत्रमालांप्रमोक्ष्यामि मतयोमतिस्मृतिबुद्धयः स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयेति क्षत्रविद्याराजनीतिः मायाःप्रसिद्धाः अत्रस्थगुनिष्ठादिस्थविकृतोन्नतमांसास्थिपिंडे ॥ ४७ ॥ जात्येनोत्तमेनसुनिष्टप्तेनसंद्रुतेनसुवर्णेननिर्मितांहिरण्मयींमालामितिसंबंधः ॥ ४८ ॥ लब्धार्थालब्धोक्तार्था अतएवप्रतीतासंतुष्टा लेपयिष्यामिउत्तमचंदनेनेतिशेषः यद्वा जात्याद्रुतस्वर्णकृतभूषणेनतेस्थगुलेपयिष्यामि गुप्तंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आह्वयमानेनस्पर्धमानेन द्विषज्जनेगर्वयंतीगर्वंकुर्वंती मुख्यांगतिंश्रैष्ठ्यम् ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एवंतथावार्ताभिःकालात्ययोनकार्यइत्याह गतेत्यादि रामाभिषेकेदत्तेवरग्रहणादित्यर्थमितिभावः राजानमनुदर्शय क्रोधागारेआत्मानमितिशेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंतावत्स्वर्णमूल्यं वराहाणिबहुमूल्यानि ॥ ५६ ॥ हेमोपमास्वर्णवर्णाकैकेयी ॥ ५७ ॥ इहक्रोधागारे मदभीष्टासिद्धौमदुपेक्षकायराज्ञेदशरथायमांमृतामावेदयिष्यसि

तवापिकुब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः॥ पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदामम ॥ ५२ ॥ इतिप्रशस्यमानासाकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ शयानांशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणिविधीयते॥ उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितादेवीगत्वामंथरयासह ॥ क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना॥ अवमुच्यवराहाणिशुभान्याभरणानिच ॥ ५६ ॥ तदाहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता॥ संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत्॥ ५७॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि ॥ वनंतुराघवेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यतेक्षितिं ॥ ५८ ॥ सुवर्णेननमेत्यर्थोनरत्नैर्नचभोजनैः॥एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते॥ ५९॥ अथोपुनस्तांमहिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः॥ उवाचकुब्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममुपेत्यचाहितम्॥ ६० ॥ प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिध्रुवंत्वंससुताचतप्स्यसे॥ ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथाययासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते॥ ६१ ॥ तथातिविद्धामहिषीतिकुब्जयासमाहतावागिषुभिर्मुहुर्मुहुः॥ विधायहस्तौहृदयेऽतिविस्मिताशशंसकुब्जांकुपितापुनःपुनः॥६२॥यमस्यवामांविषयंगतामितोनिशम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि॥ वनंगतेवासुचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतोभविष्यति ॥ ६३ ॥ अहंहिनैवास्तरणानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनम्॥ नकिंचिदिच्छामिनचेहजीवनंनचेदितोगच्छतिराघवोवनम्॥ ६४ ॥

तुर्वार्थे राघवेवनंप्राप्तेभरतःक्षितिंप्राप्स्यतेवा ननुपक्षांतरमस्तीतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्येत्यादेरयाहितामप्यपि राममुपेत्यतंप्राप्य अहितंरामविषये लोकदृष्ट्याअहितमितियावत ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुब्जयामुहुर्मुहुरितिवागिषुभिःपूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्बाणैःसमाहताताडिताऽतिविद्धाचअतिविस्मिता राजामामेवंप्रतारितवानितीतिशेषः शशंसउवाच ॥ ६२ ॥ निशम्यदृष्ट्वाप्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ॥ ६३ ॥ नांजनपानभोजनमितिसमाहारद्वंद्वः ॥ ६४ ॥

अथक्रोधागारप्रवेशानंतरम् निधायत्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौपतिताकिन्नरीव ॥ ६५ ॥ उदीर्णउत्कटःसंरंभःकोपएवतमस्तेनवृत्तंव्याप्तमाननंयस्याः अवमुक्तानित्यक्तानिउत्तममाल्यभूषणा नियया सा विमनादुर्मनाः मग्नतारकाअस्तमितनारका द्यौराकाशम् ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ अथोक्तानुवादपूर्वंराज्ञःकैकेयीदर्शनायाह विदर्शिताविपरीतंबोधिता दिग्धविद्धेवविषदिग्धबाणविद्धेव किन्नरीकामरूपप्रधानोजातिविशेषः ॥ १ ॥ मंथरोपदिष्टंनिश्चित्ययुक्तमेतदितिनि

अथैवमुक्त्वावचनंसुदारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी ॥ असंस्कृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरंभतमो वृतानानातदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥ नरेंद्रपत्नीविमनाबभूवसातमोवृताद्यौरिवमग्नतारका ॥ ६६ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि काव्येअयोध्याकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशम् ॥ तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्यमनसाकृत्यंसासम्यगितिभामिनी ॥ मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा ॥ २ ॥ सादीनानिश्चयंकृत्वामंथरावाक्यमोहिता ॥ नाग कन्येवनिःश्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी ॥ ३ ॥ मुहूर्तंचिंतयामासमार्गमात्मसुखावहम् ॥ सासुहृच्चार्थकामाचतंनिशम्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ बभूवपर मप्रीतासिद्धिंप्राप्येवमंथरा ॥ अथसारुषितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयम् ॥ ५ ॥ संविवेशाबलाभूमौनिवेश्यभ्रुकुटिंमुखे ॥ ततश्चित्राणिमाल्यानि दिव्यान्याभरणानिच ॥ ६ ॥ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे ॥ तयातान्यपविद्धानिमाल्यान्याभरणानिच ॥ ७ ॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्रा णियथानभः ॥ क्रोधागारेचपतितासाबभौमलिनांबरा ॥ ८ ॥ एकवेणींदृढांबध्वागतसत्वेवकिन्नरी ॥ आज्ञाप्यतुमहाराजोराघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥

र्धार्यंयत्त्वयोक्तंतत्सर्वंसम्यगितिमंथरायैआविष्टदुःखत्वात्शनैःआचचक्षे ॥ २ ॥ तदेवप्रपंचयति सादीनेत्यादि ॥ ३ ॥ मार्गंमंथरोक्तमात्मसुखावहमितिचिंतयामास सामंथरा सुहृत्कैकेय्याः तस्याएवार्थकामाच कैकेय्यास्तंनिश्चयंनिशम्यज्ञात्वा ॥ ४ ॥ सिद्धिंरसरसायनादिसिद्धिम् निधिमितिपाठेधनंप्राप्येवपरमप्रीताबभूव वस्तुतोयद्देवकार्यार्थंस्वयंभूलोकमागतादासीचजाता तद्विषयांसिद्धिंप्राप्येवेत्यर्थः रामागमनस्यसंभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ५ ॥ मुखेभ्रुकुटिनिवेशःक्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥ यानिकैकेय्याअपविद्धानिउत्सृष्टानितानिभूमिमित्यन्वयः यान्य पविद्धानितानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकवेणींपुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्यपृष्ठैकवेणीम् गतसत्त्वाक्षीणबला कैकेयीवृत्तांतंप्रदोषकालिकमुपवर्ण्यराजवृत्तांतमाह आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥

उपस्थानंकृताज्ञापनाविषयस्यमंत्रिपुरोहितादेःस्वस्वगृहंप्रतिगमनमनुज्ञाप्यस्वनिवेशनंप्रविवेश यद्वोपस्थानंसदःसभातामनुज्ञाप्यस्वगृहगमनेनतदनुज्ञांगृहीत्वा अद्यैवरामाभिषेकःप्रसिद्धःनि
श्चितइतिइतःपूर्वंकैकेय्यानश्रुतिगोचरइनिजज्ञिवानज्ञातवान् ॥ १० ॥ अतस्तत्प्रियमाख्यातुंनामंतःपुरंप्रविवेश वशीस्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषयेइतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ अत्रगृहस्यरुष्टकैकेयीयुक्त
तयासुधाधवलतयाचराहुयुक्तपांडुराभ्राकाशसादृश्यम् रुतायुतंरुतयुक्तम् ॥ १२ ॥ कुब्जाःवामनिकाः कुब्जाभिःवामनिकाभिश्चताभिर्युतम् सुरूपदासीनांसापत्न्यसंभावनयांतःपुरेऽवासात्
चित्रगृहैःचित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥ गजदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृक्षाणांनित्यपुष्पफलत्वंचदेवराजसाहाय्यकरणेनतत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामबलसंयुक्तःकामबलंतदुद्र

उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनम् ॥ अद्यरामाभिषेकोवैप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् ॥ १० ॥ प्रियार्हांप्रियमाख्यातुंविवेशांतःपुरंवशी ॥ सकैकेय्या
गृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तंनिशाकरः ॥ शुकबर्हिसमायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतम् ॥ १२ ॥ वादित्ररवसंघुष्टंकु
ब्जावामनिकायुतम् ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतम् ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुप
शोभितम् ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः ॥ विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमम् ॥ स
प्रविश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥ नददर्शप्रियांराजाकैकेयींशयनोत्तमे ॥ सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थीमनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितां
भार्यांपप्रच्छविषसादच ॥ नहितस्यपुरादेवीतांवेलामत्यवर्तत ॥ १८ ॥ नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन ॥ ततोगृहगतोराजाकैकेयींपर्यपृच्छत
॥ १९ ॥ यथापुरमविज्ञायस्वार्थलिप्सुमपंडिताम् ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तातुकृतांजलिः ॥ २० ॥ देवदेवीभृशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता ॥ प्र
तीहार्यावचःश्रुत्वाराजापरमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥

कस्तत्संयुक्तः अतएवरत्यर्थी ॥ १७ ॥ अपश्यन्रत्यर्थमन्विष्यापश्यन् विषादहेतुमाह नहीति तांवेलांकामवशात्स्वशयनागमवेलांनात्यवर्तननातिक्रांतवती अद्यचतामतिक्रांतेतिविषादः
॥ १८ ॥ शून्यंकैकेयीरहितम् ॥ १९ ॥ अपंडितांकार्याकार्यविवेकरहितांस्वार्थलिप्सुंभरताभिषेकेच्छावतींअविज्ञाययथापुरंयथापूर्वंपूर्वमदर्शनकालेयथाऽपृच्छततथाऽपृच्छतेत्यन्वयः प्र
तिहारीद्वारिकी ॥ २० ॥ अभिद्रुताइत्युवाचेतिसंबंधः ॥ २१ ॥ अदर्शनमात्रेणविषण्णस्यक्रोधादिश्रवणाद्भूयोधिकोविषादःइष्टादर्शनजविषादेनचक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचंचलत्वंचित्तस्य
किंनिमित्तःक्रोधइतिशंकयाव्याकुलत्वम् तत्रक्रोधागारे अतथोचितांतथाशयनानुचिताम् ॥ २२ ॥

इवशब्दएवार्थे ॥ २३ ॥ पापसंकल्पांरामाभिषेकविघातादिमनोरथां विनिष्कृत्तांछिन्नां ॥ २४ ॥ निर्धूतांपुण्यक्षयेस्वलोकात्पतितां च्युतांस्वर्गात् परिभ्रष्टांपरमोहनायप्रयुक्तांमध्येएव स्थितांमायामिवस्थितां संयतांवागुराबद्धां ॥ २५ ॥ मृगयुनाव्याधेनदिग्धेनविषलिप्तेनबाणेनविद्धांकरेणुमिवस्थितांददर्शेतिपूर्वेणान्वयः अरण्येमहागजःपूर्वोक्तांकरेणुमिवस्थितां ॥ २६ ॥ पाणिभ्यांपरिमृज्यस्पृष्ट्वाकिंवक्ष्यतिकिंकरिष्यतीतिशंकयात्रस्तबुद्धिरुवाच ॥२७॥ आत्मनिमयिसंश्रुतंतेक्रोधंक्रोधकारणंनाभिजानामि अभियुक्ताकृतपराभवा विमानोनिंदा ॥२८॥ यत् यतःइदंएवंप्रकारेणकल्याणिममदुःखायपांसुषुशेषे किंचकल्याणचेतसिअनपकारिणिमयिजीवतिसतिकिमर्थंभूमौशेषे ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवग्रहाविष्टेव कुशलाःसर्वव्याधिनिवारण

प्तमइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः ॥ सत्वद्वस्तरुणीं भार्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीं ॥ २३ ॥ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणीतले ॥ लतामिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा ॥ मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिवदिग्धेनविद्धांमृगयुनावने ॥ महागजइवारण्येस्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ कामीकमलपत्राक्षीमुवाचवनितामिदम् ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतम् ॥ देविकेनाभियुक्तासिकेनवासिविमानिता ॥ २८ ॥ यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु ॥ भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि ॥ संतिमेकुशलावैद्यास्त्वभितुष्टाश्चसर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामिनि ॥ कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतम् ॥ ३१ ॥ कःप्रियंलभतामद्यकोवासुमहदप्रियम् ॥ मारौत्सीर्माचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यताम् ॥ दरिद्रःकोभवेदाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहंचहिमदीयाश्चसर्वेतववशानुगाः ॥ नतेकंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥

कुशलाः अभितुष्टाःसत्कृतसत्कारैरितिशेषः ॥ ३० ॥ व्याधिमाचक्ष्वव्याधिकृतंचेच्छयनमितिशेषः प्रियंकार्यंकर्तव्यमितिमनसिवर्ततेइतिशेषः विप्रियंकृतंतव कस्यअप्रियंकर्तव्यत्वेनतवमनसिवर्ततेइतिभावः ॥ ३१ ॥ पक्षद्वयनिमित्तोपिक्रोधोमास्त्वित्याह कःप्रियमिति त्वत्प्रियोदरिद्रइतिशेषः अप्रियंलभतां त्वद्विप्रियकारीतिशेषः मारौत्सीःआत्मनोऽभिप्रायंरुद्धंगुप्तंमाकार्षीरित्यर्थः संपरिशोषणंकायस्येतिशेषः ॥ ३२ ॥ तदेवप्रपंचयति अवध्यइत्यादि ॥ ३३ ॥ आत्मनोजीवितेनहेतुनापितेकंचिदभिप्रायंतद्विषयंव्याहंतुंनोत्सहेऽतोमनसियत्स्थितंयद्विषयेच्छास्तितद्ब्रूहि आत्मनित्वस्मिन्बलंमत्वेमद्रूपंजानतीअयंमदुक्तंकरिष्यतिनवेतिमांशंकितुंनार्हसि ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ सुकृतेनापिस्वपुण्येनापितेतवशपेशपथंददामि यदित्वदुक्तंनकुर्यांतर्हिसर्वंसुकृतंमेदृथेतिशपथंददामीत्यर्थः अथात्मनिदुष्करसंपादनसामर्थ्यंदर्शयति यावदिति चक्रंसूर्यमंडलंआव
र्ततेप्रकाशयतितावतीसर्वापिवसुंधरामेमदधीना ॥ ३६ ॥ द्राविडाःसिंध्वादयोदेशाःसर्वेमदधीनाएव ॥ ३७ ॥ अतस्तत्रेत्यादि तत्रजातंद्रव्यमपिमदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रश्मिवान्सूर्यः
॥ ४० ॥ भूयःपरिपीडयितुंनिजभूशयनादिनापूर्वंपीडितमेवाप्रियवचनादिनापुनःपीडयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ
योध्याकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ तमिति ॥ १ ॥ विप्रकृताप्रिययापराभूताअवमानःशब्देनतिरस्कारःमेममाभिप्रायोभिप्रार्थनीयोस्तित्वदेकसंपाद्यस्तंत्वयाकृतंसंपादितमि

आत्मनोजीवितेनापिब्रूहियन्मनसिस्थितम् ॥ बलमात्मनिजानंतीनमांशंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे ॥ यावदावर्तते चक्रंतावतीमेवसुंधरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः ॥ वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोसलाः ॥ ३७ ॥ तत्रजातंबहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकं ॥ ततोवृणीष्वकैकेयियद्यत्त्वंमनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने ॥ तत्त्वंमेब्रूहिकैकेयियतस्तेभयमा गतम् ॥ ३९ ॥ तत्तेव्यपनयिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान् ॥ तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीडयितुंभूयोभर्तारमुपचक्र मे ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ तंमन्मथशरैर्विद्धंकामवेगवशानुगम् ॥ उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः ॥ १ ॥ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तमिच्छामित्वयाकृतम् ॥ २ ॥ प्रति ज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि ॥ अथतेव्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया ॥ ३ ॥ तामुवाचमहाराजःकैकेयीमीषदुत्स्मयः ॥ कामीहस्तेनसं गृह्यमूर्धजेषुभुविस्थिताम् ॥ ४ ॥ अवलिप्तेनजानासित्वत्तःप्रियतरोमम ॥ मनुजोमनुजव्याघ्राद्रामादन्योनविद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघ वेणमहात्मना ॥ शपेतेजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥

च्छामि ॥ २ ॥ यदित्वंकर्तुमिच्छसिमदभिप्रेतंतदातद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपांप्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वकुरु अथानंतरंमयाभिप्रेतंस्वप्रार्थितंयथायत्प्रकारवत्तथावक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आज्ञाका
रिणिमयिशपथाकांक्षावृथेत्युत्स्मयः मूर्धजेषुसंगृह्य शिरोंकेकृत्वेतियावत् ॥ ४ ॥ स्त्रीणांमध्येत्वत्तःपुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यं यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोधिकःप्रियतरोनेत्यर्थः रामेऽस्याद्वे
षमजानतएवमुक्तिः रामएवत्वत्तोधिकःप्रियइत्याशयः ॥ ५ ॥ तदाह तेनेति त्वत्तोपिप्रियतरेणेत्यर्थः अतएवमुख्येन अजय्येनअरीणामशक्यजयेन जीवनार्हेणमज्जीवनसाधनीभूतेन अ
नेनपरमप्रियत्वंदर्शयति शपेशपथेनत्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयंस्वाभिप्रायंज्ञापयेतेतुभ्यं ॥ ६ ॥

तात्पर्यंसूचयन्परमप्रियत्वमेवदर्शयति यमिति अनेनतद्विषयकदुष्टप्रार्थनानकार्यैतिसूचयति वचनक्रियांत्वद्वचनकरणंप्रति ॥ ७ ॥ आत्मनास्वेनअन्यैःआत्मजैःपुत्रैरपियंवृणेअसमंजाने सर्वतोधिकंप्रियंजानेइतियावत् ॥ ८ ॥ यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीत्युक्तेर्वागिवहृदयमपित्वद्वचनानुष्ठानप्रवणंअनुमृश्यविचार्यस्वाभीष्टकथनेनमामस्माद्दुःखादुद्धर एतद्रामस्यप्रियतम त्वंसमीक्ष्ययत्साधुमन्यसेनद्ब्रूहित्वमेवयुक्तंविचार्यवद ममतुत्वद्वचनमात्रंकर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९ ॥ अत्रशंकानकार्येत्याह बलमिति बलंमत्प्रेमरूपं तथात्वयिमेप्रेमास्तियेनत्वदुक्तंनकुर्या मित्यसंजावितं सर्वथानवप्रीतिप्रीतिविषयंकरिष्यामि यद्यन्यथेदंतदामेधर्मौनफलदोभवेदितिभावः ॥ १० ॥ तदर्थमनाःतस्मिन्निजाभिमतेऽर्थेमनोयस्याःसा तदभिप्रायंस्वाभिमतार्थसंपाद

यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेयमहंध्रुवम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ७॥ आत्मनाचात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभम् ॥ तेनरामेणकैकेयि शपेतवचनक्रियाम् ॥ ८ ॥ भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे ॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्साधुमन्यसे ॥ ९ ॥ बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्ह सि ॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे ॥ १० ॥ सातदर्थमनादेवीतमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्चहर्षाच्चबभाषेदुर्वचंवचः ॥ ११ ॥ तेन वाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकम् ॥ १२ ॥ यथाक्रमेणशपसेवरंममददासिच ॥ तच्छृण्वंतुत्रयस्त्रिंश द्देवाःसेंद्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहाराव्यहनीदिशः ॥ जगच्चपृथिवीचेयंसगंधर्वाःसराक्षसाः ॥ १४ ॥ निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृ हदेवताः ॥ यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भाषितंतव ॥ १५ ॥ सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसत्यवाक्शुचिः ॥ वरंममददात्येपसर्वेशृण्वंतुदेवताः ॥ १६ ॥ इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् ॥ १७ ॥

नाभिप्रायमागतंप्राप्तविषयंज्ञात्वानिर्माध्यस्थ्यात्माध्यस्थ्याभावमवलंब्य ल्यब्लोपेऽव्ययीभावात्पंचमी स्वपुत्रपक्षपातेनेतियावत् हर्षात्राज्ञःस्ववशत्वदर्शनजात् दुर्वचंशत्रुभिरपिवक्तुम शक्यं ॥ ११ ॥ तेनवाक्येनत्रिवाचारामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन अभ्यागतमंतकमिवघोरंराज्ञःप्राणहरंतमात्मनोभिप्रायंव्याजहारव्याहर्तुंनिश्चितवती ॥ १२ ॥ राजप्रतिज्ञायादु ष्करार्थविषयत्वेनवैपरीत्यमाशंक्यतांप्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेनस्थिरयति यथाक्रमेणेति अतिप्रियपुत्रसुकृतादिक्रमेणशपसिशपथंकरोषितत्पूर्वकवरंचममददासिदातुंनिश्चितवानसि तत्तव वाक्यं ॥ १३ ॥ जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता पृथिवीप्रत्यक्षभुवनदेवता ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वेदैवताःदेवाः दैवतानिवापुंसीतिकोशः ॥ १६ ॥ परिगृह्यपरिवर्तनान्निवर्त्य अभिशस्यसत्यसंध इत्यादिनास्वकार्यस्थैर्यायस्तुत्वाच ॥ १७ ॥

तद्वाक्यमाह स्मरेत्यादि तत्ररात्रियुद्धेशत्रुःशंवरस्तवजीवितमंतराप्राणंविनात्वांच्यावयत्प्रच्युतवीर्यमकरोत् अडभावआर्षः ॥ १८ ॥ जाग्रत्यामयायत्यतस्त्वंसमभिरक्षितस्ततःस्वजीवनाय यतमानायाममत्तवान्वरौप्रददौ ॥ १९ ॥ तौवरौतवैवसकाशेनिक्षेपभूतौत्वय्येवस्थापितौइदानींत्वयादत्तौस्वीकर्तुंमृगयामिअन्वेषयामि ॥ २० ॥ धर्मेणप्रतिश्रुत्यधर्मशपथपूर्वकंदानप्रतिज्ञांकृत्वा ॥ २१ ॥ कैकेय्यास्त्वसौंदर्यनिमित्तकाममोहेनस्ववशेकृतोराजावाङ्मात्रेणपूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेणस्वविनाशायमृगइवतत्प्रतिवचनदानरूपंपाशंप्रचस्कंदप्रगतवान् प्रकृत्यादि

स्मरराजन्पुरादत्तंतस्मिन्देवासुरेरणे ॥ तत्रत्वांच्यावयच्छत्रुस्तवजीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्रचापिमयादेवयत्त्वंसमभिरक्षितः ॥ जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ ॥ १९ ॥ तौदत्तौचवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्यहम् ॥ तवैवपृथिवीपालसकाशेरघुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरम् ॥ अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवितंत्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशंकृतः ॥ प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः ॥ २२ ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् ॥ वरौदेयौत्वयादेवतदादत्तौमहीपते ॥ २३ ॥ तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेऽभिषिच्यताम् ॥ योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया ॥ २५ ॥ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमागतः ॥ नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनधरोधीरोरामोभवतुतापसः ॥ भरतोभजतामद्ययौवराज्यमकंटकम् ॥ २७ ॥ एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे ॥ अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवने ॥ २८ ॥ सराजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंचहिजन्मरक्षच ॥ परत्रवासेहिवदंत्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणाम् ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

त्वात्यातिपदिकार्थेपितृतीयावाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ वक्ष्यामिममदातव्यौवराविमाविति विभज्यवक्ष्यामि तद्वचआह अभिषेकेति ॥ २४ ॥ यःकल्पितोऽनेनेतियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ दत्तमेववृणेनत्वपूर्वम् नह्युत्तमर्णेनाधमर्णात्स्वार्थग्रहणेनस्यपीडाभवतीतिनकश्चिद्दोषः अद्यचैवेत्यनेनकालविलंबोनिराकृतः ॥ २८ ॥ सत्यसंगरःसत्यवचाः संपूर्वात्गिरतेःकथनार्थात्कर्मण्यप् तेनैवहेतुनाकुलादिकंरक्षजन्मात्रभावि तदेवाह परत्रेति ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०अ०एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥

दारुणंवज्रपाततुल्यम् श्रुतार्थस्यवास्तवत्वासंभावनया भ्रमइत्येवनिश्चित्यकिंदोषजोयंभ्रमइतिचिंतांप्रपेदे युक्त्याभ्रमत्वज्ञानेपितदधिष्ठानापरोक्ष्यंयावत्अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारिता यादृष्टत्वात्सततापच ॥ १ ॥ अथभ्रमत्वनिश्चयायत्यक्तनापोभ्रमहेतूंश्चिंतयति स्वप्नार्थस्यस्वक्रियाकरणासामर्थ्यात्भ्रमविषयत्वम् स्वप्नदृष्टोयमर्थोमिथ्यैवनकदापिभवतीतिभावः स्वप्नोपि कदाचित्संवादीत्यतोदिवेतिदिवास्वप्नोनकदापिसंवादीतिभावः अपिवाअथवा ममजापत्यपिदुरदृष्टजचित्तमोहोवैचित्र्यापरपर्यायःवस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यंअनुपश्चात्जातः सभास्थितिपर्यंत मसत्त्वाद्भूतोपसर्गोवाग्रहावेशजचित्तवैकल्यंवा यत्त्वनुभूतोपसर्गोनुभूतनाशःसुषुप्तिरित्यर्थइतितन्न सुषुप्तौज्ञानाभावात् मनसउपद्रवोवाआधिव्याधिजनितोपप्लवोवा ॥ २ ॥ राजाइतिसंचि

ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः ॥ चिंतामभिसमापेदेमुहूर्तंप्रततापच ॥ १ ॥ किंनुमेयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवामम ॥ अनुभूतोपसर्गोवा मनसोवाप्युपद्रवः ॥ २ ॥ इतिसंचिंत्यतद्राजानाध्यगच्छत्तदासुखम् ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांकैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥ व्यथितोविक्लवश्चैवव्याघ्रीं दृष्ट्वायथामृगः ॥ असंवृतायामासीनोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः ॥ अहोधिगितिसामर्षोवाचमुक्त्वानराधि पः ॥ ५ ॥ मोहमापेदिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः ॥ चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धोनिर्दहन्निवतेजसा ॥ नृशंसेदु ष्टचारित्रेकुलस्यास्यविनाशिनि ॥ ७ ॥ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा ॥ सदातेजननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवंत्वमनर्थायकिंनि मित्तमिहोद्यता ॥ त्वंमयात्मविनाशायभवनंस्वंनिवेशिता ॥ ९ ॥ अविज्ञानान्नृपसुताव्यालीतीक्ष्णविषायथा ॥ जीवलोकोयदासर्वोरामस्याहगु णस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतम् ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचत्यजेयमपिवाश्रियम् ॥ ११ ॥

त्यतत्भ्रमकारणंनाध्यगच्छत् अतस्तदाऽसुखंमूर्च्छाकरंमहद्दुःखंचाध्यगच्छत् ततःसंज्ञांस्मृतिंलब्ध्वाकैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥ अतएवव्यथितत्वादिगुणविशिष्टः विक्लवोदीनः ॥४॥ मंडलेयंत्रमंडलेमंत्रकृते अहोधिगितिवाचमुक्त्वाभूयःपुनर्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेजसादुःखजेननिर्दहन्निवज्वलन्निवअनेनमृगदुःखशमनस्यव्याघ्रीदंडनेववकैकेयीदंडनस्वदुःखशमन स्याशक्यताध्वन्यते नृशंसेक्रूरे दुष्टचारित्रेदुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥ पापमनिष्टम् पापेपापमते तेत्वयिवृत्तिंशुश्रूषाम् वहतिकरोति ॥ ८ ॥ तस्यानर्थंचतानर्हस्य एवमनर्थाय किंनिमित्तंकेननिमि त्तेन अयंस्वकृतएवानर्थइत्याह त्वमिति ॥ ९ ॥ अविज्ञानात्इष्टसाधनत्वभ्रांत्या यदायतः ॥ १० ॥ उद्दिश्यव्याजीकृत्यत्यक्ष्यामि श्रियंराज्यम् ॥ ११ ॥

आत्मनास्वव्यापारेण जीवितंतत्साधनंरामंनत्वेवत्यजेयं पराउत्कृष्टा ॥ १२ ॥ चेतनंचैतन्यम् ॥ १३ ॥ यतोमद्विनाशेवैधव्यप्राप्तिस्तत्तस्मादेषनिश्चयोरामविवासनरूपस्त्यज्यताम् ॥ १४ ॥
अपितेचरणावितिं धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपिकामशास्त्रमर्यादयात्वत्पीत्यर्थमितिशेषः ॥ १५ ॥ अथेत्यादि अथभरतस्यप्रियाप्रियविषयेमांत्वंजिज्ञाससेभरतोराज्ञःप्रियोनवेतितदास्तुराघवं
भरतंप्रतियत्त्वयाव्याहृतंतत्सर्वंभरतस्य रामविवासनंत्वयोग्यमेवेतिशेषः त्वयापिपूर्वंतस्यबहुशोगुणानांकथनादित्याशयः ॥१६॥ इतीवइत्येतत्प्रकारंयत्त्वयाकथितंपूर्वंतन्मच्चित्तावर्जनेनसेवा
र्थमेवमयास्वसेवाकरणार्थमेवभवेदितिवितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरितिभावः ॥१७॥ यतस्तद्रामाभिषेचनंश्रुत्वाइदानींशोकसंतप्तासि मांचवरनिर्बंधेनततोनिवारयंतीभृशंतापयसिअतोमयास्वसे

जीवितंचात्मनारामंनत्वेवपितृवत्सलम् ॥ पराभवतिमेप्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजम् ॥ १२ ॥ अपश्यतस्तुमेरामंनष्टंभवतिचेतनम् ॥ तिष्ठेल्लोकोविना सूर्यंसस्यंवासलिलंविना ॥ १३ ॥ नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितम् ॥ तदलंत्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये ॥ १४ ॥ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे ॥ किमर्थंचिंतितंपापेत्वयापरमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथजिज्ञाससेमांत्वंभरतस्यप्रियाप्रिये ॥ आस्तुयत्तत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति ॥ १६ ॥ समेज्येष्ठसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे ॥ तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवार्थंकथितंभवेत् ॥ १७॥ तच्छ्रुत्वाशोकसंतप्तासंतापयसिमांभृशम् ॥ आविष्टासिगृहेशून्येसात्वंपरवशंगता ॥ १८॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसंप्राप्तःसुमहानयम् ॥ अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः ॥ १९ ॥ नहिकिंचिदयुक्तंवाविप्रियंवापुरामम ॥ अकरोस्त्वंविशालाक्षितेननश्रद्दधामिते ॥ २० ॥ ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना ॥ बहुशोहिस्मबालेत्वंकथाःकथयसेमम ॥ २१ ॥ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः ॥ कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच ॥ २२ ॥ अत्यंतसुकुमारस्यतस्यधर्मेकृतात्मनः ॥ कथंरोचयसेवासमरण्येभृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभलोचने ॥ तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनम् ॥ २४ ॥

वाकरणायमद्वंचनार्थंएवतेरामसाधुत्ववादइत्याशयः अथत्राएवंविधांचितापिमहाकुलजायांत्वयिअसंभावितैर्वाकितर्हीदंतत्राह शून्येगृहेभूतादिभिराविष्टासितत्तुल्येनवाक्येनस्विदावेशित
दुष्टमतिरसि अतःपरवशंगताएवंवदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति यतइक्ष्वाकुकुलेमहानयंअनयःज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपःसंप्राप्तः हेनयसंपन्ने यत्रानयेतेतवविकृतामतिः
कारणमितिशेषः अतस्त्वंग्रहाविष्टेतिभावः ॥ १९ ॥ नन्वनाविष्टैवाहंवदामिनेत्याह नहीति नश्रद्दधामिअस्यानयस्यानाविष्टत्वद्बुद्धिकृतत्वमितिशेषः ॥ २० ॥ तदेवोपपादयतिनन्विति नन्वि
त्यामंत्रणे एतत्कथयसे वर्तमानसामीप्येलट् अनेनयामात्पूर्वंतथाकथनंध्वन्यते ॥ २१ ॥ तस्यभरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शुश्रूषतेसेवते तस्माद्रामाद्राम क्रियमाणगौरवाद्भरतस्यत्वयिविशेषमधिकंगौरवंनलक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषांसेवां गौरवंबहुमानं प्रमाणंप्रतिपत्तिः प्रामाण्यबुद्धिरित्यन्ये वचनक्रियाउक्तकरणं पुरुषर्षभात्रामात् ॥ २६ ॥ बहूनांस्त्रीसहस्राणांमध्येएकयापिकृतःपरिवादोऽकार्यकरणनिमित्तंसमूलमयशः उपजीविनांमध्येएकेनापिकथितोऽपवादः असूयाकल्पितंनिर्मूलमयशोराघवं नोपपद्यतेनविद्यते ॥ २७ ॥ कुतस्तत्राह सांत्वयन्निति प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृह्णातिवशीकरोति ॥ २८ ॥ जयति जयोत्रस्वाधीनत्वकरणम् ॥२९ ॥ सत्यंसत्यवचः दानंपारलौकिकं त्यागऐहिक

रामोहिभरताद्भूयस्त्वशुश्रूषतेसदा ॥ विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंवचनक्रियाम् ॥ कस्तुभूयस्तरंकुर्याद् न्यत्रपुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥ बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादोवाराघवेनोपपद्यते ॥ २७ ॥ सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशुद्धे नचेतसा ॥ गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥ सत्येनलोकान्जयतिद्विजान्दानेनराघवः ॥ गुरूञ्छुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् ॥ २९ ॥ सत्यंदानंतपस्त्यागोमित्रताशौचमार्जवम् ॥ विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेवेदेवोपमेकथम् ॥ पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ नस्मराम्यप्रियंवाक्यंलोकस्यप्रियवादिनः ॥ सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥ क्षमायस्मिंस्तपस्त्यागःसत्यंधर्मःकृतज्ञता ॥ अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम ॥ ३३ ॥ ममवृद्धस्यकैकेयिगतांतस्यतपस्विनः ॥ दीनंलालप्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वंतवदास्यामिमाचत्वंमृत्युमाविश ॥ ३५ ॥ अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते ॥ शरणंभवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशेत् ॥ ३६ ॥ इतिदुःखाभिसंतप्तंविलपंतमचेतनम् ॥ घूर्णमानंमहाराजंशोकेनसमभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥

प्रयोजनंदानं मित्रतासख्यं शौचंबाह्यांतरशुद्धिः आर्जवंवंचनाराहित्यम् ॥ ३० ॥ पापंवनवासरूपंस्वस्यपापजनकंआशंससेप्रार्थयसे शमदमादिसंपत्त्यामहर्षिसमतेजस्त्वम ॥ ३१ ॥ लोकस्यलोकंप्रति प्रियवादिनःस्वस्य कंप्रत्यप्युक्तमप्रियंवाक्यंनस्मरामि सोहंत्वत्कृतेत्वद्वचनक्रियासंपादननिमित्तंप्रियंराममप्रियंकथंवक्ष्यामीतिसंबंधः प्रियवादिनोरामस्य तत्कर्तृकंतद्विषयकंचेत्यर्थइतिकश्चित् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गतांतस्यप्राप्तचरमकालस्य तपस्विनःशोचनीयावस्थस्यदीनस्य कारुण्यंदयाम् ॥ ३४ ॥ मृत्युंमन्मृत्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशम् ॥ ३५ ॥ कुर्मिकरोमि शरणंरक्षिका अधर्मोज्येष्ठातिक्रमेणकनीयसोभिषेककृतोनिरपराधस्यत्यागकृतश्च ॥ ३६ ॥ अचेतनंमूर्च्छाप्राप्तं घूर्णमानंघूर्णमानशरीरम् ॥ ३७ ॥

पारंनिस्तारं प्रलपंतंप्रार्थयंतं रौद्रतरंदारुणतरम् ॥ ३८ ॥ प्रत्यनुतप्यसे उक्तकरणाशक्त्याकथयिष्यसि लोकैरितिशेषः स्वार्थण्यंताद्धेतुमण्णौरूपम् ॥ ३९ ॥ यदावहवोमिलिताराजर्षयस्त्व
यामहमद्विषयवरदानादिविषयगोष्ठींकरिष्यंतितत्रतत्प्रश्नेकिंप्रतिवक्ष्यसिकिमुत्तरयिष्यसि ॥ ४० ॥ नकिमप्युत्तरंशक्यमित्याह यस्याइति प्रसादेशंबरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहेसति प्रयत्ने
इतिपाठेरथापनयनादिप्रयत्नेइत्यर्थः यामामभ्यपालयच्छीतोपचारादिनाररक्ष मयामिथ्याकृता प्रतिज्ञेतिशेषः इतिवक्ष्यसिकिमितिसोपहासंवाक्यम्॥ ४१ ॥ नरेंद्राणांस्ववंश्यानांकिल्बिषम
यशोरूपंमालिन्यंकरिष्यसि तत्रहेतुर्यइत्यादि यद्वंशस्थईदृशःपापीतद्वंशःसर्वोपीदृशएवेतिवदिष्यंतिलोकाइतिभावः ॥ ४२ ॥ प्रतिज्ञायाअपालनस्याधर्मत्वंबोधयंतीपूर्वेषांदुष्करप्रतिज्ञापा
लनंदर्शयति शैव्यइति अत्रेयंकथा इंद्राग्नीश्येनकपोतरूपौशैब्यस्यौदार्यजिज्ञासयाभक्ष्यभक्षकभावापन्नौशैब्यसमीपंगतौ ततःकपोतोऽभयार्थीशैब्यांकंप्रविवेशतस्मैचसोऽभयंददौ ततः

पारंशोकार्णवस्याशुप्रलपंतंपुनःपुनः॥प्रत्युवाचाथकैकेयीरौद्रारौद्रतरंवचः॥ ३८ ॥यदिदत्वावरौराजन्पुनःप्रत्यनुतप्यसे॥धार्मिकत्वंकथंवीरपृथि
व्यांकथयिष्यसि ॥ ३९ ॥ यदासमेताबहवस्त्वयाराजर्षयःसह॥ कथयिष्यंतिधर्मज्ञतत्रकिंप्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥ यस्याःप्रसादेजीवामियाचमाम
भ्यपालयत् ॥ तस्याःकृतामयामिथ्याकैकेय्याइतिवक्ष्यसि ॥ ४१ ॥ किल्बिषंत्वंनरेंद्राणांकरिष्यसिनराधिप ॥ योदत्वावरमद्यैवपुनरन्यानिभाषसे
॥ ४२ ॥ शैव्यःश्येनकपोतीयेस्वमांसंपक्षिणेददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषीदत्वाजगामगतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥सागरःसमयंकृत्वानवेलामतिवर्तते॥ समयं
माऽनृतंकार्षीःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥ सत्वंधर्मंपरित्यज्यरामंराज्येभिषिच्यच ॥ सहकौसल्ययानित्यंरंतुमिच्छसिदुर्मते॥ ४५ ॥ भवत्वधर्मोध
र्मोवासत्यंवायदिवानृतम् ॥ यत्त्वयासंश्रुतंमह्यंतस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥ अहंहिविषमद्यैवपीत्वाबहुतवाग्रतः ॥ पश्यतस्तेमरिष्यामिरामोय
द्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥ एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराममातरम् ॥ अंजलिंप्रतिगृह्णंतींश्रेयोननुमृतिर्मम ॥ ४८ ॥

श्येनेनमद्भक्ष्यंदेववितिहिंतंत्यजेत्युक्तेनाहंतंत्यजेयमपितुतत्प्रतिनिधिभूतंस्वमांसमेवददामीत्युक्त्वासर्वंस्वमांसंश्येनायदत्तवानिति अलर्कश्चराजर्षिर्ब्राह्मणायांधायवरंप्रतिश्रुत्यतेनराजचक्षुषास्य
चक्षुःसंधानरूपेवरेउक्तेस्वचक्षुषीदत्तवानिति ॥ ४३ ॥ सागरःसमुद्रोवेलाऽनतिलंघनायदेवैःप्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्यनवेलामतिवर्तते एवंपूर्वेषांशैब्यादीनांवृत्तंस्मरन्समयंप्रतिज्ञामनृतांमाका
र्षीः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सिद्धांतमाह भवत्विति मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकोधर्मोवाअधर्मोवाभवतु नन्वियंरत्यर्थंमिथ्यैवमेप्रतिज्ञातत्कालेमिथ्यावचनस्यशास्त्रानुमतत्वादितिचेत्तत्रा
ह यदिति त्वयायन्मह्यंसत्यमनृतंवासंश्रुतंप्रतिज्ञातंतस्यव्यतिक्रमोऽकरणंनास्ति ॥ ४६ ॥ विपक्षेबाधकमाह अहमित्यादि पश्यतःपश्यंतंत्वामनादृत्य ॥ ४७ ॥ अंजलिंप्रतिगृह्णंतीं राजमातृ
त्वेनसर्वलोकानामितिशेषः नन्वितिनिश्चये नक्रियांसमुपाददेइतिपाठेपिमरिष्यामीत्येवफलतिः॥ ४८॥

तेनत्वत्समीपे आत्मनाप्राणभूतेनभरतेनशपेतच्छपथपूर्वंकंकथयामि रामविवासनादृतेऽन्येनरत्नादिनानतुष्येइति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अशोभनंपरंरामवनवासभरतैश्वर्यविषयंवाक्यंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ प्रेक्षतकोपादितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्यवसायंरामविवासनविषयंनिश्चयं घोरंशपथंभरतशपथरूपंस्वकृतरामसुकृतादिशपथंवा ॥ ५४ ॥ विपरीतःसन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः आतुरोव्याधिग्रस्तः हततेजामंत्रेणेतिशेषः॥ ५५ ॥ उपदेशिताउपदिष्टा ॥ ५६ ॥ मांनलज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्यवहारस्यलोकविगीतत्वात् शीलव्यसनंसद्वृत्तस्यविशेषेणासनंत्यागः अतएवेदानींभूतोपघातोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥ बालायाइति बालायाअपीत्यर्थकंपूर्वांन्वयि तत्तुशीलंतु इदानींप्रौढत्वावस्थायामपिविपरीतवत्विपरीतार्हंदुःशीलार्हंलक्षये कुतोनिमित्तात्केननि

भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप ॥ यथानान्येनतुष्येयमृतेरामविवासनात् ॥ ४९ ॥ एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह ॥ विलपंतंचराजानंन प्रतिव्याजहारसा ॥ ५० ॥ श्रुत्वातुराजाकैकेय्यावाक्यंपरमशोभनम् ॥ रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभरतस्यच ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषतकैकेयींमुहूर्तंव्याकुलेंद्रियः ॥ प्रैक्षतानिमिषोदेवींप्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥ तांहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियाम ॥ दुःखशोकमयींश्रुत्वाराजानसुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥ सदेव्याव्यवसायंचघोरंचशपथंकृतम् ॥ ध्यात्वारामेऽतिनिःश्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः ॥ हततेजायथासर्पोबभूवजगतीपतिः ॥ ५५ ॥ दीनयातुरयावाचाइतिहोवाचकैकयीम् ॥ अनर्थमिममर्थाभंकेनत्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥ भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमांनलज्जसे ॥ शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजानाम्यहंपुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्तत्त्विदानींतेलक्षयेविपरीतवत् ॥ कुतोवातेभयंजातंयात्वमेवंविधंवरम् ॥ ५८ ॥ राष्ट्रेभरतमासीनंवृणीषेराघवंवने ॥ विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच ॥ ५९ ॥ यदिभर्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभरतस्यच ॥ नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि ॥ ६० ॥ किन्नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि ॥ नकथंचिदृतेरामाद्भरतोराज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥

मित्तेनरामादीदृशंभयंजातमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ वरमाह राष्ट्रेइति ॥ राष्ट्रेभरतमासीनंवनेराघवमासीनंवृणीषे एतेननिर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेनभावेनोपलक्षिता ॥ किंच एतेनाशक्यवरद्वारकेणअनृतेनममानृततासंपादकेनकर्मणोपलक्षितात्वमेवंवराद्विरम ॥ ५९ ॥ यदिभर्तुर्ममलोकस्यभरतस्यचप्रियंकार्यंकर्तव्यंतदाविरमेतिसंबंधः ॥ ६० ॥ दुःखंतत्साधनम् अलीकंअपराधम् अयंतवङ्कराःसर्वोदृष्टैवत्वदिष्टस्यभरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह नेति रामंविनाराज्यंनावसेत् अनेनचतुर्णामपियथाभागंराज्यमनुमन्यस्व यद्वास्तुभरतएवराजारामस्तुवृद्धस्यममसमीपेतिष्ठत्विति मन्यस्वनान्यथात्वदिष्टसिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६१ ॥

तत्रहेतुः रामादपीति हियतस्त्वं भरतंरामादपिधर्मतोबलवत्तरं अतिशयेनधर्मवंतंमन्ये भाषितेमयोक्तेसत्यपित्वंकथंवक्ष्यसि तत्रतस्यातिप्रियत्वादितिभावः ॥ ६२ ॥ उपप्लुतंइंदुंयथातमिववि
वर्णंमुखवर्णमादर्शादौकथंद्रक्ष्यामिइतिसंबंधः किंचसुकृतांसम्यक्प्रवर्तितांतांबुद्धिंरामाभिषेकविषयां तत्रहेतुः सुहृद्भिःसहनिश्चिताम् ॥ ६३ ॥ अपावृत्तांपराभूतां नानादिग्भ्यःसमागता
राजानः ॥ ६४ ॥ अयंबालऐक्ष्वाकःकिंकथंराज्यमकारयत् अपालयदितिमांवक्ष्यंतीतियोजना बतेतिखेदः ॥ ६५ ॥ परिप्रक्ष्यंतिकरामइतिप्रातरितिशेषः कैकेय्यावरार्थंक्लिश्यमानेनक्लेश्य
मानेन तांप्रतिकृतप्रतिज्ञायाःसत्यत्वरक्षणायप्रव्राजितइत्युत्तरंलोकोनग्रहीष्यतीत्याह कैकेय्येति पूर्वदत्तेनेदानींरामप्रव्राजनपरतयातयाप्रकटीकृतेनवरेणेतिशेषः ॥ ६६ ॥ यदियद्यपि तत्त
थापि एतत्असत्यंभविष्यति तस्यांकामहतस्तद्वचसाप्रव्राजितवानितिलोकोवदिष्यतीतिभावः ॥ ६७ ॥ किंचैनामिति मयामत्पुत्रेणवातेकिमपराद्धमितियदावक्ष्यतितदैनांप्रतिनिरुत्तरएवे

रामादपिहितंमन्येधर्मतोबलवत्तरम् ॥ कथंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते ॥ ६२ ॥ मुखवर्णंविवर्णंतुयथैवेंदुमुपप्लुतम् ॥ तांतुमेसुकृतांबुद्धिंसु
हृद्भिःसहनिश्चिताम् ॥ ६३ ॥ कथंद्रक्ष्याम्यपावृत्तांपरैरिवहतांचमूम् ॥ किंमांवक्ष्यंतिराजानोनानादिग्भ्यःसमागताः ॥ ६४ ॥ बालोबतायमैक्ष्वा
कश्चिरंराज्यमकारयत् ॥ यदाहिबहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ ६५ ॥ परिप्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामीहकथंतदा ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनपुत्रःप्रव्रा
जितोमया ॥ ६६ ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमास्थिते ॥ ६७ ॥ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रि
यमीदृशम् ॥ यदायदाचकौसल्यादासीवचसखीवच ॥ ६८ ॥ भार्यावद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठति ॥ सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा ॥ ६९ ॥
नमयासत्कृतादेवीसत्कारार्हाकृतेतव ॥ इदानींतत्तपतिमांयन्मयासुकृतंत्वयि ॥ ७० ॥ अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ विप्रकारंचरामस्य
संप्रयाणंवनस्यच ॥ ७१ ॥ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीताकथंमेविश्वसिष्यति ॥ कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्वयमप्रियम् ॥ ७२ ॥

त्यर्थः यदायदाचयतोयतश्चे
त्यर्थः दासीवद्भृतिव्यवहारेसखीवद्रहस्यकथनेभार्यावद्धर्माचरणेभगिनीवद्धिताशंसनेमातृवद्भोजनदानेउपतिष्ठतिसेवते केचित्तुदासीवत्गृहकार्यकरणेसखीवत्क्रीडायांभार्यावदुक्तेएवभगि
नीवत्ज्ञानयोगानुष्ठानेमातृवत्तत्त्वकथनेइत्याहुः अतउत्तरमशक्यदानमितिबोध्यं प्रियःपुत्रोयस्यांममसाउक्तप्रकारैःसत्कारार्हापितवकृतेत्वद्वैमनस्यपरिहारायनसत्कृतातदिदानींरामविवास
नवरेत्वयोक्तेसतियत्त्वयिमयासुकृतंशोभनंकर्मत्वदनुसरणरूपंकृतंतन्मांतपतिपीडयति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ किमिव आतुरंरुग्णंअपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नंयथातपतिपीडयतिरामस्यविप्र
कारमभिषेकनिवृत्तिं वनस्यतदुद्देश्यकंसंप्रयाणंचप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥ राज्ञोनकिंचिदकर्तव्यमस्तीतिविचार्यस्वपुत्रविषयेममविश्वासंन करिष्यतिकृपणंकष्टम् ॥ ७२ ॥

अप्रियद्वयमेवाह मांचेति मेमदर्थं उपलक्षणमेतत् रामार्थंचशोचंतीत्वस्यप्राणान्क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ किन्नरेणश्वशुरभूतेनभर्तृभूतेनच तवमरणंकुतस्तत्राह नहीति ॥ ७४ ॥ नूनंध्रुवम् ॥ ७५ ॥ असतीमेवसतींपतिमारिकात्वेनअसतीत्ववतीमेवसतींसर्वदाविद्यमानांसतींआपाततःसतींव्यवस्यामिनिश्चिनोमि रूपिणींदृष्टिप्रियांमदिरांपीत्वापश्चाद्विकारेणविषसंयुक्तांयथाजानातितथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यथात्वमनृतैःसांत्वैरिष्टवचनैःसांत्वयंतीयन्मांभाषसेतन्मृगीतशब्देनमृगंसंरुध्यलुब्धइवमामवधीः ॥ ७७ ॥ पुत्रविक्रायकंपुत्रेणमूल्येनस्त्रीसुखक्रेतारं अनार्यःपापीतिर

मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमाश्रितम् ॥ वैदेहीवतमेप्राणान्शोचंतीक्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरी ॥ नहिराममहंदृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने ॥ ७४ ॥ चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतींचापिमैथिलीम् ॥ सानूनंविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ॥ ७५ ॥ सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीम् ॥ रूपिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः ॥ ७६ ॥ अनृतैर्वतमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्मभाषसे ॥ गीतशब्देनसंरुध्यलुब्धोमृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायकंध्रुवम् ॥ विकरिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ॥ ७८ ॥ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमेतव ॥ दुःखमेवंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्बंधनीयथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वयासार्धंमृत्युंत्वांनाभिलक्षये ॥ बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तंतुमांजीवलोकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ मयाप्यपितृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशोवतकामात्माराजादशरथोभृशम् ॥ स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रंवनंप्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्चब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुम् ॥ सवनंप्रव्रजेत्युक्तोबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८५ ॥

थ्यासुविकरिष्यंतिविगर्हिष्यंति ॥ ७८ ॥ दुःखंकष्टं कृच्छ्रंकष्टंअहोकष्टमहोकष्टमितियावत् यत्रवरविषयेरामविवासनवरविषयास्तववाचःक्षमेयतोतःपुराकृतमशुभमिवतत्फलमिव इवशब्दएवार्थे एवंविधंअपरिहार्यत्वेनावश्यानुभाव्यंदुःखंप्राप्तमितिसंबंधः ॥ ७९ ॥ पापेनमयाउपसंपन्नाकंठसंलग्ना सौख्यायकृतंत्वद्रक्षणंस्वनाशायपरिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥ बालइवेतियोजना ॥ ८१ ॥ तंत्वय्यनुरक्तं जीवतापिमयासमहात्मापुत्रोऽपितृकःपितृप्रयुक्तराज्यरहितःकृतोयतोऽतआक्रोष्टुंनिंदितुम् ॥ ८२ ॥ निंदाप्रकारमाह बालिशइति प्रस्थापयिष्यतीत्युपलक्षणंत्रिकालनिंदायाः ॥ ८३ ॥ उपकर्शितःकार्श्यंप्रापितः कृच्छ्रंजटाभ्युपेततयावनेवासक्लेशम् ॥ ८४ ॥ द्वितीयंवचनंपरिहासरूपंवचनं अलंसमर्थः अहमिवधर्मयंत्रितत्वात् ॥ ८५ ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे युद्धकांडं समाप्तम् ॥

तदर्हस्यदेवगीतनृत्ताद्यर्हस्यअभिषेकेसतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सहस्रशतंलक्षं धेनूनांगवां नवप्रसूतगवामित्यर्थः शतशब्दोऽनंतवाचीवा ॥ ७३ ॥ पूर्वंगवादिदानानिकृत्वातदनंतरंभूयसीत्वेनात्रिंश
त्कोटीर्हिरण्यंददौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अवेक्षमाणातत्कृतमुपकारंचिंतयंतीप्रददौप्रदातुमियेषेत्यर्थः आत्मनःकंठाद्धारमवमुच्यदित्सयाभर्त्रनुमतयेभर्तारमवैक्षत ॥ ७९ ॥

अभिषेकेतदर्हस्यतदारामस्यधीमतः॥ भूमिःसस्यवतीचैवफलवंतश्चपादपाः॥ ७२ ॥ गंधवंतिचपुष्पाणिबभूवूराघवोत्सवे॥ सहस्रशतमश्वानां
धेनूनांचगवांतथा॥ ७३ ॥ ददौशतवृषान्पूर्वंद्विजेभ्योमनुजर्षभः॥ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्यब्राह्मणेभ्योददौपुनः ॥ ७४ ॥ नानाभरणवस्त्राणिमहा
र्हाणिचराघवः॥ अर्करश्मिप्रतीकाशांकांचनींमणिविग्रहाम्॥ ७५॥ सुग्रीवायस्रजंदिव्यांप्रायच्छन्मनुजाधिपः॥ वैदूर्यमयचित्रेचचंद्ररश्मिवि
भूषिते॥ ७६ ॥ वालिपुत्रायधृतिमानंगदायांगदेददौ॥ मणिप्रवरजुष्टंतंमुक्ताहारमनुत्तमम्॥ ७७॥ सीतायैप्रददौरामश्चंद्ररश्मिसमप्रभम्॥ अ
रजेवाससीदिव्येशुभान्याभरणानिच॥ ७८ ॥ अवेक्षमाणावैदेहीप्रददौवायुसूनवे॥ अवमुच्यात्मनःकंठाद्धारंजनकनंदिनी ॥ ७९ ॥ अवैक्षत
हरीन्सर्वान्भर्तारंचमुहुर्मुहुः॥ तामिंगितज्ञःसंप्रेक्ष्यबभाषेजनकात्मजाम्॥ ८०॥ प्रदेहिसुभगेहारंयस्यतुष्टासिभामिनि॥ अथसावायुपुत्रायतंहा
रमसितेक्षणा॥ ८१ ॥ तेजोधृतिर्यशोदाक्ष्यंसामर्थ्यंविनयोनयः॥ पौरुषंविक्रमोबुद्धिर्यस्मिन्नेतानिनित्यदा॥ ८२ ॥ हनूमांस्तेनहारेणशुशुभेवान
रर्षभः॥ चंद्रांशुचयगौरेणश्वेताभ्रेणयथाचलः॥ ८३॥ सर्वेवानरवृद्धाश्चयेचान्येवानरोत्तमाः॥ वासोभिर्भूषणैश्चैवयथार्हंप्रतिपूजिताः॥ ८४॥
विभीषणोथसुग्रीवोहनूमान्जांबवांस्तथा॥ सर्ववानरमुख्याश्चरामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ ८५॥ यथार्हंपूजिताःसर्वेकामैरत्नैश्चपुष्कलैः॥ प्रहृष्टमन
सःसर्वेजग्मुरेवयथागतम्॥ ८६॥ ततोद्विविदमैंदाभ्यांनीलायचपरंतपः॥ सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्यप्रददौवसुधाधिपः॥ ८७॥ दृष्ट्वासर्वेमहात्मान
स्ततस्तेवानरर्षभाः॥ विसृष्टाःपार्थिवेंद्रेणकिष्किंधांसमुपागमन्॥ ८८॥

॥ ८० ॥ अथभर्त्रनुमत्यनंतरंसावायुपुत्रायददावितिशेषः ॥ ८१ ॥ तत्रहेतुः पौरुषादितेजआदिच यत्रहनूमति नित्यदानित्यं आर्षोदाप्रत्ययः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कामैःस्रक्चं
दनान्नपानाद्यैः ॥ ८६ ॥ वीक्ष्यमैंदद्विविदनीलानदृष्ट्वातेभ्यःसर्वान्कामगुणान्अत्युत्तमान्रत्नादीन्ददौ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ लब्ध्वाकुलधनमिति स्वकुलधनंलंकाराज्यमित्यर्थः यत्तुइक्ष्वाकुकुलदैवतंरंगविमानमिति तन्न पाद्मेवतारसमाप्तिसमयेतद्दानस्योक्तत्वात् तथाचतत्रविभीषणंप्रतिरामवचनं यावच्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी तावद्रमस्वराज्यस्थःकालेममपदंव्रज इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे श्रीरंगस्वामिनंस्वार्चामिक्ष्वाकुकुलदैवतं रंगंविमानमादायलंकांप्रायाद्विभीषण इति ॥ ९० ॥ शासनदुष्टनिग्रहंकुर्वन्शशासपालयामास ॥ ९१ ॥ चतुरंगबलेनसहपूर्वराजाध्युषितामिमांगांमयासहातिष्ठ पूर्वैराजानोमन्वादयस्तैरध्युषितांपालितां कीदृशमास्थानंमया

सुग्रीवोवानरश्रेष्ठोदृष्ट्वारामाभिषेचनम् ॥ पूजितश्चैवरामेणकिष्किंधांप्राविशत्पुरीम् ॥ ८९ ॥ विभीषणोपिधर्मात्मासहतैर्नैर्ऋतर्षभैः ॥ लब्ध्वाकुलधनंराजालंकांप्रायान्महायशाः ॥ ९० ॥ सराज्यमखिलंशासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवःपरमोदारःशशासपरयामुदा ॥ उवाचलक्ष्मणंरामोधर्मज्ञंधर्मवत्सलः ॥ ९१ ॥ आतिष्ठधर्मज्ञमयासहेमांगांपूर्वराजाध्युषितांबलेन ॥ तुल्यंयथात्वंपितृभिःपुरस्तात्तैर्यौवराज्येधुरमुद्वहस्व ॥ ९२ ॥ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानोयदानसौमित्रिरुपैतियोगम् ॥ नियुज्यमानोभुवियौवराज्येततोभ्यषिंचद्भरतंमहात्मा ॥ ९३ ॥ पौंडरीकाश्वमेधाभ्यांवाजिमेधेनचासकृत् ॥ अन्यैश्चविविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवात्मजः ॥ ९४ ॥ राज्यंदशसहस्राणिप्राप्यवर्षाणिराघवः ॥ दशाश्वमेधानाजह्रेसदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥ ९५ ॥ आजानुलंबिबाहुःसमहावक्षाःप्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामःशशासपृथिवीमिमाम् ॥ ९६ ॥ राघवश्चापिधर्मात्माप्राप्यराज्यमनुत्तमम् ॥ ईजेबहुविधैर्यज्ञैःससुतभ्रातृबांधवः ॥ ९७ ॥ नपर्यदेवन्विधवानचव्यालकृतंभयम् ॥ नव्याधिजंभयंचासीद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ९८ ॥ निर्दस्युरभवल्लोकोनानर्थंकश्चिदस्पृशत् ॥ नचस्मवृद्धाबालानांप्रेतकार्याणिकुर्वते ॥ ९९ ॥

सुवःकर्तव्यंभवतासहेत्यत्राह तुल्यमित्यादि पुरस्तान्महाराज्याभिषेकात्पूर्वंपितृभिःस्वपितृभिस्तुल्यंयथाभवतितथातैर्यायौवराज्येधूर्धृतातांधुरमुद्वहस्व आत्मनासहवनवासेदुःखानुभवाद्राज्यसहसुखानुभवार्थंलक्ष्मणंप्रतियौवराज्यप्रार्थनेतिभावः ॥ ९२ ॥ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानः ज्येष्ठेभरतेविद्यमानेऽहंयौवराज्यानर्हइतिनिषेधेक्रियमाणेपिपुनःपुनरनुनीयमानइत्यर्थः नियुज्यमानोपिन्यायप्राप्तस्वीययौवराज्येनभरतेनानुनीयमानोपियोगंयौवराज्यसंसर्गंनोपैतिनेच्छतिस्म ततोभरतंयौवराज्येभ्यषेचयत् ॥ ९३ ॥ पौंडरीकाश्वमेधेत्यादिरुत्तरकांडार्थसंक्षेपः पौंडरीकाश्वमेधाभ्यामितिसामान्यतउक्तातत्रैवविशेषमाह वाजिमेधेनचासकृदिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ वर्षसहस्राणिआसन्जनाइतिशेषः ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्षंऋषिर्वेदस्तत्संबंधि वेदोपबृंहणमितियावत् पुरापुरातनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामाभिषेचनंतदत्रधिकमित्यर्थः रिपू

सर्वंमुदितमेवासीत्सर्वोधर्मपरोभवत्॥ राममेवानुपश्यंतोनाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥ १०० ॥ आसन्वर्षसहस्राणितथापुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्चरामेराज्यंप्रशासति ॥ १०१ ॥ नित्यमूलानित्यफलास्तरवस्तत्रपुष्पिताः॥ कामवर्षीचपर्जन्यःसुखस्पर्शश्चमारुतः ॥ २ ॥ स्वकर्मसुप्रवर्तितुष्टाःस्वैरेवकर्मभिः॥ आसन्प्रजाधर्मपरारामेशासतिनानृताः ॥ ३ ॥ सर्वेलक्षणसंपन्नाःसर्वेधर्मपरायणाः ॥ दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यमकारयत् ॥ ४ ॥ धर्म्यंयशस्यमायुष्यंराज्ञांचविजयावहम्॥ आदिकाव्यमिदंचार्षंपुरावाल्मीकिनाकृतम् ॥ ५ ॥ यःशृणोतिसदालोकेनरःपापात्प्रमुच्यते॥ पुत्रकामश्चपुत्रान्वैधनकामोधनानिच ॥ ६ ॥ लभतेमनुजोलोकेश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ महींविजयतेराजारिपूंश्चाप्यधितिष्ठति॥ ७॥ राघवेणयथामातासुमित्रालक्ष्मणेनच॥ भरतेनचकैकेयीजीवपुत्रास्तथास्त्रियः ॥ ८ ॥ श्रुत्वारामायणमिदंदीर्घमायुश्चविंदति॥ रामस्यविजयंचेमंसर्वमक्लिष्टकर्मणः॥ ९ ॥ शृणोतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतम् ॥ श्रद्दधानोजितक्रोधोदुर्गाण्यतितरत्यसौ॥ ११० ॥ समागम्यप्रवासांतेरमंतेसहबांधवैः ॥ शृण्वंतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतम् ॥ ११ ॥ तेप्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंतीहराघवात् ॥ श्रवणेनसुराःसर्वेप्रीयंतेसंप्रशृण्वताम् ॥ १२ ॥ विनायकाश्चशाम्यंतिगृहेतिष्ठतियस्यवै॥ विजयेतमहींराजाप्रवासीस्वस्तिमान्भवेत्॥ १३॥ स्त्रियोरजस्वलाःश्रुत्वापुत्रान्सूयुरनुत्तमान्॥ पूजयंश्चपठंश्चेनमितिहासंपुरातनम्॥ १४॥ सर्वपापैःप्रमुच्येतदीर्घमायुरवाप्नुयात्॥ प्रणम्यशिरसानित्यंश्रोतव्यंक्षत्रियैर्द्विजात् ॥ १५॥ ऐश्वर्यंपुत्रलाभश्चभविष्यतिनसंशयः॥ रामायणमिदंकृत्स्नंशृण्वतःपठतःसदा॥ १६॥ प्रीयतेसततंरामःसहिविष्णुःसनातनः॥ आदिदेवोमहाबाहुर्हरिर्नारायणःप्रभुः॥ १७॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानंभद्रमस्तुवः॥ प्रव्याहरतविस्रब्धंबलंविष्णोःप्रवर्धताम्॥ १८॥

नधितिष्ठति तान्विजयतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ संप्रशृण्वतामितिपाठः ॥ १२ ॥ विनायकाःविघ्नकारिणोदेवगणविशेषाः ॥ १३ ॥ स्त्रियोरजस्वलाःशुद्धस्नानानंतरंषोडशदिनावधि ॥ १४ ॥ १५ ॥ सदेत्यनेनकालत्रयेपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ येऋषिणाकृतांमुनिनाकृतांरामस्यसंहितांरामायणमित्यर्थः लिखंतिचचात्शृण्वंति त्रिविष्टपेब्रह्मलोके शृण्वन्रामायणंभक्त्यायःपादंपदमेववा सयातिब्रह्मणःस्थानंब्रह्मणापूज्य तेसदेतिवचनात् अत्रफलश्रुतिश्लोकाःकतकव्याख्यानेनोपलभ्यंते ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिंशद

देवाश्चसर्वेतुष्यंतिग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्यश्रवणेतृप्यंतिपितरःसदा ॥ १९ ॥ भक्त्यारामस्ययेचेमांसंहितामृषिणाकृताम् ॥ येलिखंती हचनरास्तेषांवासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥ कुटुंबवृद्धिंधनधान्यवृद्धिंस्त्रियश्चमुख्याःसुखमुत्तमंच ॥ श्रुत्वाशुभंकाव्यमिदंमहार्थंप्राप्नोतिसर्वांभुविचार्थ सिद्धिम् ॥ २१ ॥ आयुष्यमारोग्यकरंयशस्यंसौभ्रातृकंबुद्धिकरंशुभंच ॥ श्रोतव्यमेतन्नियमेनसद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२२ ॥ हरिः ओम् ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्ध० सर्वजनपरिवृतस्यराजाधिराजस्यश्रीरामचंद्रस्यपट्टाभिषेकभद्राख्यंनामत्रिंशदधिकशततमःसर्गः ॥ १३० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इतिश्रीगोमतीतीरनैमिषारण्याश्वमेधसमतंतुवाटगतमुनींद्रद्विजेंद्रादिवसुधाधिपेंद्रपरिवृतस्यमुनिवृंदारकवृंदवंद्यमा नकोरकाकारचरणयुगलस्यसद्भ्रातृसन्मित्रसन्मंत्रिसहितस्यसाकेतपुरवराधीश्वरस्यदीनानांदैन्यहरणउदीर्णवीर्योत्सिक्तरावणवधार्थंदेवैःप्रा र्थितस्यरघुकुलतिलकसंभूतस्यश्रीसीताविशेषकस्यलक्ष्मीपतेःसाम्यांशस्यलक्ष्मीवतोराजाधिराजस्यलोकाभिरामस्यनिकटोक्तयोःश्रीरामात्म जयोरादिकविशिष्ययोःकुशलवयोराख्यानेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशत्सहस्रिकायांसंहितायांश्रीमद्युद्धकांडेपंचविंशेऽद्विव र्तमानकथाप्रसंगःसमाप्तः॥ अतःपरमुत्तरकांडम् ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ प्राप्तराज्यस्यरामस्यराक्षसानांवधेकृते ॥ आजग्मुर्मुनयःसर्वेराघवंप्र तिनंदितुम् ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

धिकशततमःसर्गः ॥ १३० ॥ कतकरीत्याएकत्रिंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ निर्मलंकतकक्षोदादपिरामायणार्णवं अत्यंतंनिर्मलंचक्रेरामःस्वमति वासमा ॥ १ ॥ भट्टनागेशपूज्येनसेतुःश्रीरामवर्मणा कृतःसर्वोपकृतयेश्रीमद्रामायणांबुधौ ॥ २ ॥ युद्धेहतोदशग्रीवःसगर्वोवीतकल्मषः पश्यन्रामात्मकंविश्वंस्वयंरामोबभूवह ॥ ३ ॥ युद्धे युद्धादिभिःश्रांतान्वानरान्प्रतिपूज्यच स्वानंदेनास्थितोयोध्यांरामःपातुससर्वतः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

प्रतिजग्राह भरतस्यवचइतिशेषः ॥ १२ ॥ श्मश्रुवर्धनास्तच्छेदकानापिताइत्यर्थः वर्धनंच्छेदनेथद्वेआनंदनसभाजनइत्यमरः ॥ १३ ॥ पूर्वंत्विति अत्रभरतलक्ष्मणयोःस्नानाद्यभिधा
शत्रुघ्नस्यतदनभिधानंतुस्नानकारयितृत्वात् उपलक्षणंवा ॥ १४ ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकुकुलवर्धनःशत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्मालंकरणंआत्मनैवनसैरंध्रीहस्तेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शोभनमलंकरणम्

भरतस्यवचःश्रुत्वारामःपरपुरंजयः॥ तथेतिप्रतिजग्राहनिषसादासनेशुभे॥ १२॥ ततःशत्रुघ्नवचनान्निपुणाःश्मश्रुवर्धनाः॥ सुखहस्ताःसुशीघ्राश्चराघवंपर्यवारयन्॥ १३॥ पूर्वंतुभरतेस्नातेलक्ष्मणेचमहाबले ॥ सुग्रीवेवानरेंद्रेचराक्षसेंद्रेविभीषणे॥ १४॥ विशोधितजटःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनोपेतस्तस्थौतत्रश्रियाज्वलन्॥ १५॥ प्रतिकर्मचरामस्यकारयामासवीर्यवान्॥ लक्ष्मणस्यचलक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्मचसीतायाःसर्वादशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैवतदाचक्रुर्मनस्विन्योमनोहरम्॥ १७ ॥ ततोवानरपत्नीनांसर्वासामेवशोभनम्॥ चकारयत्नात्कौसल्याप्रहृष्टापुत्रवत्सला ॥ १८ ॥ ततःशत्रुघ्नवचनात्सुमंत्रोनामसारथिः ॥ योजयित्वाभिचक्रामरथंसर्वांगशोभनम्॥ १९॥ अग्न्यर्कामलसंकाशंदिव्यंदृष्ट्वारथंस्थितम्॥ आरुरोहमहाबाहूरामःपरपुरंजयः॥ २०॥ सुग्रीवोहनुमांश्चैवमहेंद्रसदृशद्युती ॥ स्नातौदिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुःशुभकुंडलौ॥ २१॥ सर्वाभरणजुष्टाश्चययुस्ताःशुभकुंडलाः॥ सुग्रीवपत्न्यःसीताचद्रष्टुंनगरमुत्सुकाः॥ २२ ॥ अयोध्यायांचसचिवाराज्ञोदशरथस्यच॥ पुरोहितंपुरस्कृत्यमंत्रयामासुरर्थवत्॥ २३ ॥ अशोकोविजयश्चैवसिद्धार्थश्चसमाहिताः॥ मंत्रयन्रामवृद्ध्यर्थंवृत्त्यर्थंनगरस्यच ॥ २४॥ सर्वमेवाभिषेकार्थंजयार्हस्यमहात्मनः॥ कर्तुमर्हथरामस्ययद्यन्मंगलपूर्वकम्॥ २५॥ इतितेमंत्रिणःसर्वेसंदिश्यचपुरोहितः॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णंरामदर्शनबुद्धयः॥ २६॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवानघः॥प्रययौरथमास्थायरामोनगरमुत्तमम्॥ २७॥ जग्राहभरतोरश्मीन्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे॥ लक्ष्मणोव्यजनंतस्यमूर्ध्निसंवीजयंस्तदा॥ २८॥

॥ १८ ॥ अभिचक्रामसमीपमाजगाम ॥ १९ ॥ २० ॥ दिव्यनिभैर्दिव्यकांतिभिर्वस्त्रैर्युक्तौजग्मतुः रथस्थंराममनुजग्मतुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयोध्यायांचेति तस्मिन्नंतरेइत्यादिः पुरोहितंवसिष्ठं अर्थवत्प्रयोजनोत्तमवत् रामाभिषेकोपयुक्तमशेषविचारंचक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तदेवाह अशोकइत्यादि अशोकादयोरामवृद्ध्यर्थंनगरस्यचवृत्त्यर्थंसंगताःमंत्रयन्नमंत्रयन् ॥ २४॥ तदेवाह सर्वमेवेति कर्तुमर्हथेतिभृत्यान्प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥ मंत्रिणःपुरोहितश्चैवंसंदिश्यनिर्ययुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ लक्ष्मणोव्यजनंतालवृंतमयम् ॥ २८ ॥

अपरंश्वेतंबालव्यजनंविभीषणोजगृहे ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नवनागसहस्राणि नवसहस्रसंख्याकगजानित्यर्थः ॥३२ ॥ शंखशब्दप्रणादैः शंखशब्दैर्जनानांहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः तदुक्तंपाद्मे आगतोरावणद्वेषीकुंभकर्णखरांतकः अतिकायेंद्रजिच्छेत्तामहर्षिजनरक्षकः समस्तदेवताकार्यःसीतेशोलक्ष्मणानुजः सत्यैकनिरतःशास्तापरदारसहोदरः सुग्रीवराज्यदोधन्वीरावणानुजरा

श्वेतंचवालव्यजनंजगृहेपरितःस्थितः ॥ अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रोविभीषणः ॥ २९ ॥ ऋषिसंघैस्तदाकाशेदेवैश्वसमरुद्गणैः ॥ स्तूयमानस्यराम स्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः॥३०॥ ततःशत्रुंजयंनामकुंजरंपर्वतोपमम् ॥ आरुरोहमहातेजाःसुग्रीवःप्लवगर्षभः॥३१॥ नवनागसहस्राणिययुरास्थाय वानराः ॥ मानुषंविग्रहंकृत्वासर्वाभरणभूषिताः॥३२॥ शंखशब्दप्रणादैश्चदुंदुभीनांचनिःस्वनैः॥प्रययौपुरुषव्याघ्रस्तांपुरींहर्म्यमालिनीम् ॥३३॥ ददृशुस्तेसमायांतंराघवंसपुरःसरम् ॥ विराजमानंवपुषारथेनातिरथंतदा ॥ ३४ ॥ तेवर्धयित्वाकाकुत्स्थंरामेणप्रतिनंदिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मा नंभ्रातृभिःपरिवारितम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैवतथाप्रकृतिभिर्वृतः ॥ श्रियाविरुरुचेरामोनक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ ३६॥ सपुरोगामिभिस्तूर्यैस्ता लस्वस्तिकपाणिभिः॥प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मंगलानिवृतोययौ॥३७॥ अक्षतंजातरूपंचगावःकन्याःसहद्विजाः॥ नरामोदकहस्ताश्चरामस्यपुरतोय युः॥ ३८ ॥ सख्यंचरामःसुग्रीवेप्रभावंचानिलात्मजे॥ वानराणांचतत्कर्मव्याचचक्षेऽथमंत्रिणाम् ॥ ३९ ॥ श्रुत्वाचविस्मयंजग्मुरयोध्यापुरवा सिनः॥ वानराणांचतत्कर्मराक्षसानांचतद्बलम् ॥ ४० ॥ द्युतिमानेतदाख्यायरामोवानरसंयुतः॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यांप्रविवेशसः॥४१॥ ततोह्यभ्युच्छ्रयन्पौराःपताकाश्चगृहेगृहे ॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितंरम्यमाससादपितुर्गृहम् ॥ ४२ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रोभरतंधर्मिणांवरम् ॥ अर्थोपहि तयावाचामधुरंरघुनंदनः॥ ४३ ॥

ज्यदः शरणागतसंत्राताधर्मसंस्थापनतत्परः रामोदाशरथिःश्रीमान्भगवान्भरताग्रजः शरण्योरामइत्येवंशुश्रुवेकाहलध्वनिरिति ॥ ३३ ॥ तेनागराः ॥ ३४ ॥ तेनागराः वर्धयित्वा आशीर्भिरि तिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तूर्यैस्तूर्यवादकैः स्वस्तिकश्चतालवदेवकरतलधार्यः मंगलानिप्रव्याहरद्भिरित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ अक्षतादिकंमंगलार्थं जातरूपमक्षतं संपादितहरिद्रादिवर्णविशेषमि त्यर्थः अक्षतादीनांपुरतोयानंतद्ग्राहिपुरुषद्वारा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अभ्युच्छ्रयन्अभ्युदश्रयन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पितुर्भवनमासाद्यतत्रमहात्मनःसुग्रीवादीन्मुख्यान्प्रवेश्यकौसल्याद्याअभिवाद्य वानरैरितिशेषः इतिभरतमब्रवीदितिसंबंधः तत्र पूर्वंसुग्रीवादिप्रवेशबीजमुक्तंपाद्मे स्वंश्रीमद्भवनंरामोभक्तप[illegible]
कोरेणुभिः शुद्धीकर्तुमनाराजाहनूमंतमकल्मषं विभीषणंचसुग्रीवंगृहंप्रावेशयत्तदेति आपाततस्तुकौसल्यादिप्रणामकरणंफलमितिभाति आंतरंमुख्यंतुपाद्मोक्तंबोध्यं पूर्वंतुरामेणएकांतएवतद्वं
दनंकृतंननुसर्वसमक्षमितिगम्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ततःशत्रुघ्नेनप्रचोदिताराजभवनरक्षकाअभ्यंतरप्रदेशप्रदर्शनार्थंतैलप्रदीपान्गृहीत्वाभरतसुग्रीवयोःपुरःप्रविविशुः ॥ ४७ ॥ उवाचेति

पितुर्भवनमासाद्यप्रवेश्यचमहात्मनः॥ कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयीमभिवाद्य ॥ ४४ ॥ तच्चमद्भवनंश्रेष्ठंसाशोकवनिकंमहत्॥ मुक्तावैदूर्यसं
कीर्णंसुग्रीवायनिवेदय॥ ४५॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभरतःसत्यविक्रमः॥ हस्तेगृहीत्वासुग्रीवंप्रविवेशतमालयम्॥ ४६॥ ततस्तैलप्रदीपांश्चपर्यंका
स्तरणानिच॥ गृहीत्वाविविशुःक्षिप्रंशत्रुघ्नेनप्रचोदिताः॥ ४७॥ उवाचचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः॥ अभिषेकायरामस्यदूतानाज्ञापयप्रभो
॥ ४८॥ सौवर्णान्वानरेंद्राणांचतुर्णांचतुरोघटान्॥ ददौक्षिप्रंससुग्रीवःसर्वरत्नविभूषितान्॥ ४९॥ तथाप्रत्यूषसमयेचतुर्णांसागरांभसाम्॥ पू
र्णैर्घटैःप्रतीक्षध्वंतथाकुरुतवानराः॥ ५०॥ एवमुक्तामहात्मानोवानरावारणोपमाः॥ उत्पेतुर्गगनंशीघ्रंगरुडाइवशीघ्रगाः॥ ५१॥ जांबवांश्चहनू
मांश्चवेगदर्शीचवानरः॥ ऋषभश्चैवकलशान्जलपूर्णानथानयन्॥ ५२॥ नदीशतानांपंचानांजलंकुंभैरुपाहरन्॥ पूर्वात्समुद्रात्कलशंजलपूर्ण
मथानयत्॥ ५३॥ सुषेणःसत्वसंपन्नःसर्वरत्नविभूषितम्॥ ऋषभोदक्षिणात्तूर्णंसमुद्राज्जलमानयत्॥ ५४॥ रक्तचंदनकर्पूरैःसंवृतंकांचनंघटम्॥
गवयःपश्चिमात्तोयमाजहारमहार्णवात्॥ ५५॥ रत्नकुंभेनमहताशीतंमारुतविक्रमः॥ उत्तराच्चजलंशीघ्रंगरुडानिलविक्रमः॥ ५६॥ आजहारस
धर्मात्मानिलःसर्वगुणान्वितः॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतंप्रेक्ष्यतज्जलम्॥ ५७॥

रामभवनप्रदर्शनानंतरमितिशेषः राघवानुजोभरतः ॥ ४८ ॥ चतुर्णांचतुःसागरगामिनांजांबवदादीनाम् ॥ ४९ ॥ चतुर्णांसागरांभसांतैःपूर्णैर्घटैःसहिताःप्रत्यूषसमयेयथाऽस्मान्प्रतीक्षध्वंप्रती
क्षिप्यध्वंतथाकुरुतेतियोजना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जांबवांश्चेति अत्रचकारैःसुषेणगवयादिपंचशतवानरपरिग्रहः तद्वक्ष्यति नदीशतानांपंचानामिति अतएवसुषेणगवययोःसमुद्रजलाहर्तृत्वेनव
क्ष्यमाणेननविरोधः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आनिलोहनूमान् तत्रसिद्धंनदीतीर्थसागराणांजलम् ॥ ५७ ॥

श्रेष्ठायपुरोहितायवसिष्ठाय ॥ ५८ ॥ प्रयतःप्रयत्नवान् रत्नमयेपीठेरत्नसिंहासने ससीतंसीतासहितम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ प्रसन्नेननिर्मलेनसकलवैदिकमंत्रमंत्रितत्वादतिपवित्रेणचसलिलेननरव्याघ्रमभ्यषिंचन् ॥ ६१ ॥ ऋत्विग्भिरित्यादि अत्रवसिष्ठादयःप्रयोजककर्तारः कन्याभिःषोडशसंख्याभिः अभ्यषिंचन्अभ्यषेचयन् तेवसिष्ठादयः नैगमावणिजः ॥ ६२ ॥ नभसिस्थितैःसर्वदेवसहितैर्लोकपालदेवतैःसर्वौषधिरसैरभ्यषेचयन्वसिष्ठादयः ॥ ६३ ॥ येनकिरीटेनमनुरभिषिक्तोयुक्तः ॥ ६४ ॥ अन्ववायोवंशः येनवसिष्ठेन तद्वंशेराजानउच्यमानगुणायांसभा

अभिषेकायरामस्यशत्रुघ्नःसचिवैःसह ॥ पुरोहितायश्रेष्ठायसुहृद्भ्यश्चन्यवेदयत् ॥ ५८ ॥ ततःसप्रयतोवृद्धोवसिष्ठोब्राह्मणैःसह ॥ रामंरत्नमयेपीठेससीतंसंन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥ वसिष्ठोविजयश्चैवजाबालिरथकाश्यपः ॥ कात्यायनोगौतमश्चवामदेवस्तथैवच ॥ ६० ॥ अभ्यषिंचन्नरव्याघ्रंप्रसन्नेनसुगंधिना ॥ सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ॥ ६१ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैःपूर्वंकन्याभिर्मंत्रिभिस्तथा ॥ योधैश्चैवाभ्यषिंचंस्तेसंप्रहृष्टैःसनैगमैः ॥ ६२ ॥ सर्वौषधिरसैश्चापिदैवतैर्नभसिस्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्चसर्वैर्देवैश्चसंगतैः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मणानिर्मितंपूर्वंकिरीटंरत्नशोभितम् ॥ अभिषिक्तःपुरायेनमनुस्तंदीप्ततेजसम् ॥ ६४ ॥ तस्यान्ववायेराजानःक्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायांहेमकॢप्तायांशोभितायांमहाधनैः ॥ ६५ ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैवचित्रितायांसुशोभनैः ॥ नानारत्नमयेपीठेकल्पयित्वायथाविधि ॥ ६६ ॥ किरीटेनततःपश्चाद्वसिष्ठेनमहात्मना ॥ ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैवसमयोक्ष्यतराघवः ॥ ६७ ॥ छत्रंतस्यचजग्राहशत्रुघ्नःपांडुरंशुभम् ॥ श्वेतंचवालव्यजनंसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ ६८ ॥ अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रोविभीषणः ॥ मालांज्वलंतींवपुषाकांचनींशतपुष्कराम् ॥ ६९ ॥ राघवायददौवायुर्वासवेनप्रचोदितः ॥ सर्वरत्नसमायुक्तंमणिभिश्चविभूषितम् ॥ ७० ॥ मुक्ताहारंनरेंद्रायददौशक्रप्रचोदितः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ७१ ॥

यामभिषेचिताः ॥ ६५ ॥ तस्यांसभायांपीठेदीप्ततेजसंरामंकल्पयित्वोपवेश्ययथाविध्यभिषिच्य ॥ ६६ ॥ पश्चादभिषेकानंतरंतेनकिरीटेनतेनवसिष्ठेनराघवःसमयोक्ष्यतसंयुक्तःकृतः ऋत्विग्भिश्चभूषणैःसंयुक्तःकृतः आर्षोलङ् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ शतपुष्करांशतपद्मनिर्मिताम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ शक्रप्रचोदितइति वायुरित्यनुकृष्यते वायुद्वारादिव्यांस्वीयांकांचनमालांमुक्ताहारंचभगवान्महेंद्रोददावित्यर्थः ॥ ७१ ॥

॥ १८ ॥ उपवासकृशइत्यनेनरामादेरपिकिंचित्कालमुपवासोनुमेयः तत्पूर्वंआगमनश्रवणपूर्वकम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावन्नदूरंयातोस्मिक्षिप्रमागंतुमर्हसीतिहनूमंतंप्रति
के भरतेसर्वांकथामुक्त्वापुनारामसमीपंगत्वारामंप्रतिभरतवृत्तांतंनिवेद्यपुनर्नंदिग्रामंप्रतिरामाज्ञयागतेएतद्भरतवचस्तंप्रतीतिबोध्यं कापेयीकपिस्वभावप्रयुक्ताचलचित्ततानसेव्यतेनानुष्ठीयतेक
च्चित् मिथ्यानोच्यतेकच्चिदित्यर्थः कुतएवंशंकातत्राह नहीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवंमिथ्यावादित्वशंकायांतन्निवृत्तयेऽर्थ्यमर्थादनपेतंविज्ञापयन्निदमब्रवीत् सदाफलत्वादिविशिष्टान्वृक्षान्प्रा
प्यप्रहृष्टानांवनौकसांभूमौनिःस्वनःश्रूयतेऽतस्त्वंप्रयाहीतिशेषः ॥ २५ ॥ वृक्षाणांतथाविधत्वंकुतस्तत्राह भरद्वाजप्रसादेनेति तेनापिकथमेवंशक्यंतत्राह तस्यचेति भरद्वाजस्यचेत्यर्थः वास

पांडुरंछत्रमादायशुक्लमाल्योपशोभितम् ॥ शुक्ले चवालव्यजनेराजार्हेहेमभूषिते ॥ १८ ॥ उपवासकृशोदीनश्चीरकृष्णाजिनांबरः ॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वातत्पूर्वंहर्षमागतः ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौतदारामंमहात्मासचिवैःसह ॥ अश्वानांखुरशब्दैश्चरथनेमिस्वनेनच ॥ २० ॥ शंखदुंदुभिनादेनसंचचालेव मेदिनी ॥ गजानांबृंहितैश्चापिशंखदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ २१ ॥ कृत्स्नंतुनगरंतत्तुनंदिग्राममुपागमत् ॥ समीक्ष्यभरतोवाक्यमुवाचपवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कच्चिन्नखलुकापेयीसेव्यतेचलचित्तता ॥ नहिपश्यामिकाकुत्स्थंराममार्यपरंतपम् ॥ २३ ॥ कच्चिन्नचानुदृश्यंतेकपयःकामरूपिणः ॥ अथैवमुक्ते वचनेहनूमानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अर्थ्यंविज्ञापयन्नेवभरतंसत्यविक्रमम् ॥ सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्यमधुस्रवान् ॥ २५ ॥ भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ तस्यचैववरोदत्तोवासवेनपरंतप ॥ २६ ॥ ससैन्यस्यतदातिथ्यंकृतंसर्वगुणान्वितम् ॥ निःस्वनःश्रूयतेभीमःप्रहृष्टानांवनौ कसाम् ॥ २७ ॥ मन्येवानरसेनासानदींतरतिगोमतीम् ॥ रजोवर्षंसमुद्भूतंपश्यसालवनंप्रति ॥ २८ ॥ मन्येसालवनंरम्यंलोलयंतिप्लवंगमाः ॥ तदे तद्दृश्यतेदूराद्विमानंचंद्रसन्निभम् ॥ २९ ॥ विमानंपुष्पकंदिव्यंमनसाब्रह्मनिर्मितम् ॥ रावणंबांधवैःसार्धंहत्वालब्धंमहात्मना ॥ ३० ॥ तरुणादित्य संकाशंविमानंरामवाहनम् ॥ धनदस्यप्रसादेनदिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३१ ॥

वेनेति तत्तपःप्रसादितेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥ यदेवमतःससैन्यस्यतवरामस्यचभरद्वाजेनसर्वगुणान्वितमातिथ्यंकृतम् ॥ २७ ॥ यतोध्वनिःश्रूयतेऽतःसासेनागोमतींतरतीतिमन्ये वालुकीमितिपाठां
तरं क्षणानंतरमाह रजोवर्षमिति ॥ २८ ॥ क्षणोत्तरमाह तदेतदिति ॥ २९ ॥ मनसाब्रह्मनिर्मितं ब्रह्मणास्रष्टृत्वसाम्याद्विश्वकर्मणानिर्मितम् ॥ ३० ॥ एतद्दिव्यंमनोजवंविमानंप्रसादेनब्रह्मणः
प्रसादेनधनदस्यतवर्ततीतिशेषः परेणतपसालेभेयत्कुबेरःपितामहादितिसुंदरकांडोक्तेः ॥ ३१ ॥

एतस्मिन्विमानेराघवौसुग्रीवोविभीषणश्चनिष्ठतीतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ततआसन्नेभरतादयस्तंददृशुरित्याह ददृशुरिति ॥ ३४ ॥ यथार्थेनस्वागतेनअन्वर्थेनस्वागतेनेत्यर्थः यस्यागमनंपर
मकल्याणंतत्स्वागतमित्यर्थानुगतिमतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अभ्यवादयत् अभ्यवंददित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लक्ष्मणमासाद्यवंदमानंलक्ष्मणंपरिष्वंगादिनासंभाव्य अन्ये
तुःपांचजन्यात्माकैकेय्यांभरतोभवत् तदन्येद्युःसुमित्रायामनंतात्माचलक्ष्मणः सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्प्रियेइतिपाद्मेशिवोक्तेः वैदेहीमभ्यवादयत्अभ्यवंदत् परेतु यद्यपिलक्ष्मणो

एतस्मिन्भ्रातरौवीरौवैदेह्यासहराघवौ ॥ सुग्रीवश्चमहातेजाराक्षसश्चविभीषणः ॥ ३२ ॥ ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृ
द्धानांरामोयमितिकीर्तिते ॥ ३३ ॥ रथकुंजरवाजिभ्यस्तेवतीर्यमहींगताः ॥ ददृशुस्तंविमानस्थंनराःसोममिवांबरे ॥ ३४ ॥ प्रांजलिर्भरतोभूत्वाप्र
हृष्टोराघवोन्मुखः ॥ यथार्थेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततोराममपूजयत् ॥ ३५ ॥ मनसाब्रह्मणासृष्टेविमानेभरताग्रजः ॥ रराजपृथुदीर्घाक्षोवज्रपाणिरिवा
मरः ॥ ३६ ॥ ततोविमानाग्रगतंभरतोभ्रातरंतदा ॥ ववंदेप्रणतोराममेरुस्थमिवभास्करम् ॥ ३७ ॥ ततोरामाभ्यनुज्ञातंतद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंस
युक्तंमहावेगंनिपपातमहीतलम् ॥ ३८ ॥ आरोपितोविमानंतद्भरतःसत्यविक्रमः ॥ राममासाद्यमुदितःपुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३९ ॥ तंसमुत्थायका
कुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथंगतम् ॥ अंकेभरतमारोप्यमुदितःपरिषस्वजे ॥ ४० ॥ ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींचपरंतपः ॥ अथाभ्यवादयत्प्रीतोभरतोना
मचाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवंकैकयीपुत्रोजांबवंतमथांगदम् ॥ मैंदंचद्विविदंनीलमृषभंचैवसस्वजे ॥ ४२ ॥ सुषेणंचनलंचैवगवाक्षंगंधमादनम् ॥
शरभंपनसंचैवपरितःपरिषस्वजे ॥ ४३ ॥ तेकृत्वामानुषंरूपंवानराःकामरूपिणः ॥ कुशलंपर्यपृच्छंस्तेप्रहृष्टाभरतंतदा ॥ ४४ ॥ अथाब्रवीद्राजपु
त्रःसुग्रीवंवानरर्षभम् ॥ परिष्वज्यमहातेजाभरतोधर्मिणांवरः ॥ ४५ ॥ त्वमस्माकंचतुर्णांवैभ्रातासुग्रीवपंचमः ॥ सौहृदाज्जायतेमित्रमपका
रोरिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ विभीषणंचभरतःसांत्ववाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्यात्वयासहायेनकृतंकर्मसुदुष्करम् ॥ ४७ ॥

भरतात्कनिष्ठोवयसा स्पष्टंचेदंजन्मप्रकरणे तथापिज्येष्ठानुवर्तनेनस्वापेक्षयाधिकगुणत्वेनस्वव्यवहारेणज्येष्ठानुवृत्तिरेवंकर्तव्येतिभरतंप्रत्युपदेशदानेनचगुरुत्वबुद्ध्यातस्यनतिरुचितैव किंच
कौसल्यायैप्रथमंदत्तपायसांशजत्वाल्लक्ष्मणस्यज्येष्ठत्वं ततोहिकैकेय्यैपायसार्धदानंतदंशजश्चशत्रुघ्नइतिसएवभरतात्कनिष्ठः अतएववैदेहींचेतिचकारःस्वरसतःसंगच्छते अतएवचशत्रुघ्नकृ
तोलक्ष्मणनमस्कारउपपद्यते तयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पंचमोभ्राताभ्रातृविषयकपंचत्वसंख्यापूरणः सौहृदात्तत्पूर्वकोपकारात् ॥ ४६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कैकेयींचयशस्विनीं अस्यामनोवाढ्यैनराजानरकांत्तारितोदेवाब्रह्मर्षयश्चपरमंसुखंप्राप्तारामस्यचयशोजातमतएषायशस्विन्येव ॥ ५०॥ ५१ ॥ व्याकोशानिविकसि
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एतत्एतावत्कालंमयारक्षितंन्यासभूतंमयिस्थितंराज्यंमयातेनिर्यातितंतुभ्यंनिवेदितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विभीषणश्चबाष्पंमुमोच ईदृशाअपिभ्रातरःसंत्यानंदेनस्व

शत्रुघ्नश्चतदारामम‌भिवाद्यसलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौवीरोविनयादभ्यवादयत् ॥ ४८ ॥ रामोमातरमासाद्यविवर्णांशोककर्शिताम् ॥ जग्राहप्रणतःपादौमनोमातुःप्रहर्षयन् ॥ ४९ ॥ अभिवाद्यसुमित्रांचकैकेयींचयशस्विनीम् ॥ समातॄश्चततःसर्वाःपुरोहितमुपागमत् ॥ ५० ॥ स्वागतंतेमहाबाहोकौसल्यानंदवर्धन ॥ इतिप्रांजलयःसर्वेनागरारामम‌ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ तान्यंजलिसहस्राणिप्रगृहीतानिनागरैः ॥ व्याकोशानीवपद्मानिददर्शभरताग्रजः ॥ ५२ ॥ पादुकेतेतुरामस्यगृहीत्वाभरतःस्वयम् ॥ चरणाभ्यांनरेंद्रस्ययोजयामासधर्मवित् ॥ ५३ ॥ अब्रवीच्चतदारामंभरतःसकृतांजलिः ॥ एतत्तेसकलंराज्यंन्यासंनिर्यातितंमया ॥ ५४ ॥ अद्यजन्मकृतार्थंमेसंवृत्तश्चमनोरथः ॥ यत्त्वांपश्यामिराजानमयोध्यांपुनरागतम् ॥ ५५ ॥ अवेक्षतांभवान्कोशंकोष्ठागारंगृहंबलम् ॥ भवतस्तेजसासर्वंकृतंदशगुणंमया ॥ ५६ ॥ तथाब्रुवाणंभरतंदृष्ट्वातंभ्रातृवत्सलम् ॥ मुमुचुर्वानराबाष्पंराक्षसश्चविभीषणः ॥ ५७ ॥ ततःप्रहर्षाद्भरतमंकमारोप्यराघवः ॥ ययौतेनविमानेनससैन्योभरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्यससैन्योराघवस्तदा ॥ अवतीर्यविमानाग्रादवतस्थेमहीतले ॥ ५९ ॥ अब्रवीत्तुतदारामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वहवैश्रवणंदेवमनुजानामिगम्यताम् ॥ ६० ॥ ततोरामाभ्यनुज्ञातंतद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यजगामधनदालयम् ॥ ६१ ॥ विमानंपुष्पकंदिव्यंसंगृहीतंतुरक्षसा ॥ अगमद्धनदंवेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम् ॥ ६२ ॥ पुरोहितस्यात्मसखस्यराघवोबृहस्पतेःशक्रइवामराधिपः ॥ निपीड्यपादौपृथगासनेशुभेसदैवतेनोपविवेशवीर्यवान् ॥ ६३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनत्रिंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२९ ॥

स्यतद्विपरीत्यजशोकेनच ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पुरोहितस्यात्मसखस्येति वसिष्ठपुत्रस्यसुयज्ञस्येत्यर्थः आत्मसमस्येतिपाठांतरं ब्रह्मज्ञत्वादितिभावः वसिष्ठस्येत्यर्थइतितीर्थः ॥ ६३ ॥ कतकरी० ॥ १२० ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनत्रिंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२९ ॥

शिरसीति ॥ १ ॥ त्वयामामिकामातापूजिता तदुक्तवनवासानुष्ठानात् मयाचित्रकूटेतवसमर्पितमिदंराज्यंत्वंपुनश्चित्रकूटएवममदत्तवान् तत्पुनस्तुभ्यमहंददामि ननुकथंदत्तस्यपुनर्दानंतत्राह यथेति यथात्वंमद्दत्तंराज्यंमह्यमददास्तथामयापित्वद्दत्तंतुभ्यंदीयतेइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुत्वद्दत्तराज्यभोगमहंकरिष्यामिराज्यंतुत्वमेवपालयेत्यत्राह धुरमिति एकाकिनास्वसमानधूर्वहबलीवर्दान्तररहितेनबलीयसावृषभेणबलीवर्देनन्यस्तांक्षिप्तांकिशोरवत्पार्श्ववर्तिवडवाबालवत्सोयथावोढुंनोत्सहतेतथागुरुंराज्यस्यभारंवोढुंनाहमुत्सहे ॥ ३ ॥ नोत्सहेइत्यत्रहेतुमाह वारीति महतावारिवेगेनभिन्नःक्षरन्सेतुर्यथादुर्निबंधोबद्धुमशक्यएवमसंवृतमशक्यसंवरणंराज्यच्छिद्रंचोरादिनिबंधनंदुर्निबंधनंबद्धुमशक्यमित्येवमन्येऽहमितिशेषः ॥ ४ ॥ तवमार्गंरक्षणीयरक्षणचातुर्यम् ॥ ५ ॥

शिरस्यंजलिमाधायकैकेयीनंदिवर्धनः ॥ बभाषेभरतोज्येष्ठंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥ पूजितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम ॥ तद्ददामिपुनस्तुभ्यंयथात्वमददाममम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिनान्यस्तांवृषभेणबलीयसा ॥ किशोरवद्गुरुंभारंनवोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥ वारिवेगेनमहताभिन्नःसेतुरिवक्षरन् ॥ दुर्बंधनमिदंमन्येराज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥ गतिंखरइवाश्वस्यहंसस्येवचवायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहेवीरतवमार्गमरिंदम ॥ ५ ॥ यथाचारोपितोवृक्षोजातश्चांतर्निवेशने ॥ महानपिदुरारोहोमहास्कंधःप्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्येतपुष्पितोभूत्वानफलानिप्रदर्शयन् ॥ तस्यनानुभवेदर्थंयस्यहेतोःसरोपितः ॥ ७ ॥ एषोपमामहाबाहोत्वमर्थंवेत्तुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजेंद्रत्वंभर्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥ ८ ॥ जगदद्याभिषिक्तंत्वामनुपश्यतुराघव ॥ प्रतपंतमिवादित्यंमध्याह्नेदीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्यसंघातनिर्घोषैःकांचीनूपुरनिःस्वनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्चप्रतिबुध्यस्वशेष्वच ॥ १० ॥ यावदावर्ततेचक्रंयावतीचवसुंधरा ॥ तावत्त्वमिहलोकस्यस्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥

अंतर्निवेशनेगृहारामेकश्चिद्वृक्षआरोपितःसमहत्त्वादिगुणविशिष्टश्चजातस्ततःसपुष्पितोभूत्वाफलान्यदर्शयन्यदिविशीर्येतविशीर्णपुष्पोवास्वरूपतोवाविशीर्णोभवतिततोस्यफलस्यहेतोर्येनरोपितःसतदारोपणादिक्लेशस्यार्थंफलंनानुभवेदितिसयथादृष्टथा[illegible]यासः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषोपमातवहेमहाबाहोयदित्वंभक्तान्भृत्यानस्मान्नशाधितदेतिशेषः तमर्थंत्वंवेत्तुमर्हसि अन्यापदेशवचनार्थमित्यर्थः राज्ञाप्रजापालनार्थंमहतायत्नेनोत्पाद्यसंवर्धितेनत्वयाप्रजापालनंसंपादनीयंतदकरणेतुतादृशवृक्षतुल्यस्त्वमितिभावः ॥ ८ ॥ यदेवमतोजगदद्येत्यादि ॥ ९ ॥ तूर्यघोषादिभीराजोपचारैःप्रतिबुध्यस्वशेष्वचेत्यर्थः ॥ १० ॥ चक्रंज्योतिश्चक्रंयावदावर्तते अनेनकालावधिरुच्यते यावतीचवसुंधरेतिदेशावधिरुच्यते ॥ ११ ॥

॥ ९ ॥ परिद्यूनंपरिक्षीणंपीडितमितियावत् ॥ १० ॥ तत्तदनंतरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ निखातेगर्ते प्रक्षिपंतिस्मप्रक्षिप्तवंतावित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अक्ष्णश्चतुर्थभागेन इदंचराक्ष सार्दनयुद्धसन्नाहसीतागुहाप्रेषणादिसर्वव्यापारापेक्षया युद्धकालस्त्वर्धाधिकमुहूर्तेनेत्यारण्यकांडेउक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ननुरक्षसांवधेकोहेतुस्तत्राह पश्चादिति जनस्थानोपागमानं

सर्वमेतन्महाबाहोयथावद्विदितंतव ॥ त्वयिप्रतिप्रयातेतुयद्वृत्तंतन्निबोधमे ॥ ९ ॥ अपयातेत्वयितदासमुद्भ्रांतमृगद्विजम् ॥ परिद्यूनमिवात्यर्थंतद्व नंसमपद्यत ॥ १० ॥ तद्धस्तिमृदितंघोरंसिंहव्याघ्रमृगाकुलम् ॥ प्रविवेशाथविजनंसमहद्दंडकावनम् ॥ ११ ॥ तेषांपुरस्ताद्बलवान्गच्छतांगहनेव ने ॥ विनदन्सुमहानादंविराधःप्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥ तमुत्क्षिप्यमहानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखातेप्रक्षिपंतिस्मनदंतमिवकुंजरम् ॥ १३ ॥ त त्कृत्वादुष्करंकर्मभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्नेशरभंगस्यरम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥ शरभंगेदिवंप्राप्तेरामःसत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्यमुनीन्सर्वा न्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणिजनस्थाननिवासिनाम् ॥ हतानिवसतातत्रराघवेणमहात्मना ॥ १६ ॥ एकेनसहसंगम्यरामेण रणमूर्धनि ॥ अह्नश्चतुर्थभागेननिःशेषाराक्षसाःकृताः ॥ १७ ॥ महाबलामहावीर्यास्तपसोविघ्नकारिणः ॥ निहताराघवेणाजौदंडकारण्यवासिनः ॥ १८ ॥ राक्षसाश्चविनिष्पिष्टाःखरश्चनिहतोरणे ॥ दूषणंचाग्रतोहत्वात्रिशिरास्तदनंतरम् ॥ १९ ॥ पश्चाच्छूर्पणखानामरामपार्श्वमुपागता ॥ ततो रामेणसंदिष्टोलक्ष्मणःसहसोत्थितः ॥ २० ॥ प्रगृह्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः ॥ ततस्तेनार्दिताबालारावणंसमुपागता ॥ २१ ॥ रावणानुचरो घोरोमारीचोनामराक्षसः ॥ लोभयामासवैदेहींभूत्वारत्नमयोमृगः ॥ २२ ॥ सारामनब्रवीद्दृष्ट्वावैदेहीगृह्यतामिति ॥ अयंमनोहरःकांतआश्रमो नोभविष्यति ॥ २३ ॥ ततोरामोधनुष्पाणिर्मृगंतमनुधावति ॥ सतंजघानधावंतंशरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥ अथसौम्यदशग्रीवोमृगयांयातिराघवे ॥ लक्ष्मणेचापिनिष्क्रांतेप्रविवेशाश्रमंतदा ॥ २५ ॥ जग्राहतरसासीतांग्रहःखेरोहिणीमिव ॥ त्रातुकामंततोयुद्धेहत्वागृध्रंजटायुषम् ॥ २६ ॥

तरमित्यर्थः ॥ २० ॥ कर्णनासेचिच्छेद ततस्तत्वेरितचतुर्दशसहस्ररक्षसांवधइतिशेषः ततःखरादिवधानंतरम् तेनलक्ष्मणेनपूर्वमर्दितासाबालामूर्खारावणमुपागमत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ मृगमिति शेषः दृष्ट्वारामनब्रवीत् तदेवाह अयंमृगोगृह्यतां गृहीतेनानेनआश्रमोमनोहरोभविष्यति ॥ २३ ॥ अनुधावतिअनुधावतिस्म ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

सहसाबलात्कारेण ॥ २७ ॥ विस्मिताददृशुः सुग्रीवादयइतिभावः ॥ २८ ॥ ततइति अनेनमार्गेकंचित्स्थापितंगुप्तेदेशेआसीत्स्मृतिमात्रेणवातदुपस्थानंबोध्यम ॥ २९ ॥ तदाततइत्यर्थः सुवर्णप रिष्कारेसुवर्णप्राकारे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तृणवदचिंतयंतीअगणयंती ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कबंधवचनान्निहतदग्धकबंधवचनादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तयोःपूर्वंपरस्परसान्निध्यात्पूर्वंरामस्यश्रवणेनसु

प्रगृह्यसहसासीतांजगामाशुसराक्षसः ॥ ततस्त्वद्भुतसंकाशाःस्थिताःपर्वतमूर्धनि ॥ २७ ॥ सीतांगृहीत्वागच्छंतंवानराःपर्वतोपमाः ॥ ददृशुर्विस्मि ताकारारावणंराक्षसाधिपम् ॥ २८ ॥ ततःशीघ्रतरंगत्वातद्विमानंमनोजवम् ॥ आरुह्यसहवैदेह्यापुष्पकंसमहाबलः ॥ २९ ॥ प्रविवेशतदालंकां रावणोराक्षसेश्वरः ॥ तांसुवर्णपरिष्कारेशुभेमहतिवेश्मनि ॥ ३० ॥ प्रवेश्यमैथिलींवाक्यैःसांत्वयामासरावणः ॥ तृणवद्भाषितंतस्यतंचनैर्ऋतपुंग वम् ॥ ३१ ॥ अचिंतयंतीवैदेहीत्यशोकवनिकांगता ॥ न्यवर्ततदारामोमृगंहत्वातदावने ॥ ३२ ॥ निवर्तमानःकाकुत्स्थोदृष्ट्वागृध्रंसविव्यथे ॥ गृध्रं हतंतदादृष्ट्वारामःप्रियतरंपितुः ॥ ३३ ॥ मार्गमाणस्तुवैदेहींराघवःसहलक्ष्मणः ॥ गोदावरीमनुचरन्वनोद्देशांश्चपुष्पितान् ॥ ३४ ॥ आसेदतुर्महार ण्येकबंधंनामराक्षसम् ॥ ततःकबंधवचनाद्रामःसत्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥ ऋष्यमूकगिरिंगत्वासुग्रीवेणसमागतः ॥ ततःसमागमःपूर्वंप्रीत्याहार्दो व्यजायत ॥ ३६ ॥ भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धेनसुग्रीवोवालिनापुरा ॥ इतरेतरसंवादात्प्रगाढःप्रणयस्तयोः ॥ ३७ ॥ रामःस्वबाहुवीर्येणस्वराज्यंप्रत्यपाद यत् ॥ वालिनंसमरेहत्वामहाकायंमहाबलम् ॥ ३८ ॥ सुग्रीवःस्थापितोराज्येसहितःसर्ववानरैः ॥ रामायप्रतिजानीतेराजपुत्र्यास्तुमार्गणम् ॥ ३९ ॥ आदिष्टावानरेंद्रेणसुग्रीवेणमहात्मना ॥ दशकोट्यःप्लवंगानांसर्वाःप्रस्थापितादिशः ॥ ४० ॥ तेषांनोविप्रनष्टानांविंध्येपर्वतसत्तमे ॥ भृशंशोकाभि तप्तानांमहान्कालोत्यवर्तत ॥ ४१ ॥ भ्रातातुगृध्रराजस्यसंपातिर्नामवीर्यवान् ॥ समाख्यातिस्मवसतींसीतांरावणमंदिरे ॥ ४२ ॥

ग्रीवस्यदूराद्दर्शनेनहार्दःसमागमोमानसंसख्यंजातमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रहेतुमाह भ्रात्रेति अतस्तयोःपरस्परसंवादात्प्रगाढःप्रणयआसीत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रामायेति अत्रक्रमोनविवक्षितः ॥ ३९ ॥ आदिष्टानियुक्ताः ॥ ४० ॥ विप्रनष्टानांबिलप्रवेशानंतरंनिर्गममार्गमजानतां विप्रकृष्टानामितिपाठेऽतीतकालानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ज्ञातिनामित्यत्रदीर्घाभावआर्षः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मणिंसीतासकाशाच्चूडामणिंलब्ध्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उद्युज्यतेजयोनेनेतिउद्योगंबलंतद्योजयिष्यन्प्रोत्साहयिष्यन् ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मुनिसन्निधावद्यवसंतंश्वोद्रष्टुमर्हसि आश्विनशुक्लचतुर्दश्यामश्विनीतद्वर्षेइतिषष्ठ्यांपुष्यस्यसंभवः पूर्णिमायामश्विन्यामपिएकर्क्षक्षयेणवा ॥ ५४ ॥

सोहंदुःखपरीतानांदुःखंतज्ज्ञातिनांनुदन् ॥ आत्मवीर्यसमास्थाययोजनानांशतंप्लुतः ॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकांगताम् ॥ ४३ ॥ कौशेय
वस्त्रांमलिनांनिरानंदांदृढव्रताम् ॥ तयासमेत्यविधिवत्पृष्ट्वासर्वमनिंदिताम् ॥ ४४ ॥ अभिज्ञानंमयादत्तंरामनामांगुलीयकम् ॥ अभिज्ञानंमणिं
लब्ध्वाचरितार्थोहमागतः ॥ ४५ ॥ मयाचपुनरागम्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानंमयादत्तमर्चिष्मान्समहामणिः ॥ ४६ ॥ श्रुत्वातांमैथिलीं
रामस्त्वाशशंसेचजीवितम् ॥ जीवितांतमनुप्राप्तःपीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४७ ॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगंदध्रेलंकावधेमनः ॥ जिघांसुरिवलोकांतेसर्वा
न्लोकान्विभावसुः ॥ ४८ ॥ ततःसमुद्रमासाद्यनलंसेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणांवाहिनीतेनसेतुना ॥ ४९ ॥ प्रहस्तमवधीन्नीलःकुंभकर्णंतु
राघवः ॥ लक्ष्मणोरावणसुतंस्वयंरामस्तुरावणम् ॥ ५० ॥ सशक्रेणसमागम्ययमेनवरुणेनच ॥ महेश्वरस्वयंभूभ्यांतथादशरथेनच ॥ ५१ ॥ तैश्चद
त्तवरःश्रीमानृषिभिश्चसमागतैः ॥ सुरर्षिभिश्चकाकुत्स्थोवरान्लेभेपरंतपः ॥ ५२ ॥ सतुदत्तवरःप्रीत्यावानरैश्चसमागतः ॥ पुष्पकेणविमानेनकि
ष्किंधामभ्युपागमत् ॥ ५३ ॥ तांगंगांपुनरासाद्यवसंतंमुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नंपुष्ययोगेनश्वोरामंद्रष्टुमर्हसि ॥ ५४ ॥ ततःसवाक्यैर्मधुरैर्हनूमतोनि
शम्यहृष्टोभरतःकृतांजलिः ॥ उवाचवाणींमनसःप्रहर्षिणींचिरस्यपूर्णःखलुमेमनोरथः ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेअष्टाविंशा
धिकशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वातुपरमानंदंभरतःसत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामासशत्रुघ्नंपरवीरहा ॥ १ ॥ दैवतानिचसर्वा
णिचैत्यानिनगरस्यच ॥ सुगंधमाल्यैर्वादित्रैरर्चंतुशुचयोनराः ॥ २ ॥

कृतांजलिः रामंस्मृत्वेतिशेषः मेमनोरथःपूर्णःखल्वित्युवाच ॥ ५५ ॥ कतकरी० ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टाविंशा
धिकशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परमानंदंतत्करंवचइतिशेषः ॥ १ ॥ दैवतानिकुलदैवतानि नगरस्यचैत्यानिसाधारणदेवतायतनानि अर्चंतुअर्चयंतु ॥ २ ॥

स्तुतिपुराणज्ञाइतिसूतलक्षणरूपंसूतविशेषणं वैतालिकाःवंशावलीकीर्तकाः ॥ ३ ॥ राजदारामातरः सैन्याःराजभवनाद्बहिर्मंतोभ्यंतराःसेनागणाआटविकांतसेनाभेदास्तथांगनागणाः श्रेणीनानाजातीयसंघः ॥ ४ ॥ ५ ॥ विष्टीर्भृतिकरान्भागशोविभज्येतिशेषः विषमाणिस्थलानिअत्युन्नतदेशाः समानिचस्थानानि निरस्यंतांअयंभेदोनिराक्रियतां सर्वसमंक्रियतामितियावत् ॥ ६ ॥

सूताःस्तुतिपुराणज्ञाःसर्वेवैतालिकास्तथा ॥ सर्वेवादित्रकुशलागणिकाश्चैवसर्वशः ॥ ३ ॥ राजदारास्तथामात्याःसैन्याःसेनांगनागणाः ॥ ब्राह्मणाश्चसराजन्याःश्रेणीमुख्यास्तथागणाः ॥ ४ ॥ अभिनिर्यांतुरामस्यद्रष्टुंशशिनिभंमुखम् ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नःपरवीरहा ॥ ५ ॥ विष्टीरनेकसाहस्रीश्चोदयामासभागशः ॥ समीकुरुतनिम्नानिविषमाणिसमानिच ॥ ६ ॥ स्थानानिचनिरस्यंतांनंदिग्रामादितःपरम् ॥ सिंचंतुपृथिवींकृत्स्नांहिमशीतेनवारिणा ॥ ७ ॥ ततोभ्यवकिरंत्वन्येलाजैःपुष्पैश्चसर्वतः ॥ समुच्छ्रितपताकास्तुरथ्याःपुरवरोत्तमे ॥ ८ ॥ शोभयंतुचवेश्मानिसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्चसुवर्णैःपंचवर्णकैः ॥ ९ ॥ राजमार्गमसंबाधंकिरंतुशतशोनराः ॥ ततस्तच्छासनंश्रुत्वाशत्रुघ्नस्यमुदान्विताः ॥ १० ॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसिद्धार्थश्चार्थसाधकः ॥ अशोकोमंत्रपालश्चसुमंत्रश्चापिनिर्ययुः ॥ ११ ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्चसध्वजैःसुविभूषितैः ॥ अपरेहेमकक्षाभिःसगजाभिःकरेणुभिः ॥ १२ ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रांतारथैश्चसुमहारथाः ॥ शक्त्यृष्टिपाशहस्तानांसध्वजानांपताकिनाम् ॥ १३ ॥ तुरगाणांसहस्रैश्चमुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः ॥ पदातीनांसहस्रैश्चवीराःपरिवृताययुः ॥ १४ ॥ ततोयानान्युपारूढाःसर्वादशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यांप्रमुखेकृत्वासुमित्रांचापिनिर्ययुः ॥ १५ ॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्माश्रेणीमुख्यैःसनैगमैः ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चमंत्रिभिर्भरतोवृतः ॥ १६ ॥ शंखभेरीनिनादैश्चवंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ आर्यपादौगृहीत्वातुशिरसाधर्मकोविदः ॥ १७ ॥

इतोनंदिग्रामात्परंयावदयोध्यां तावतएवगंतव्यदेशत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ समुच्छ्रितपताकारथ्याःकर्म ॥ ८ ॥ सूर्यस्योदयनंप्रति श्वःसूर्योदयकालेयथासर्वंसज्जंभवतितथाकुरुतेत्यर्थः विरलपुष्पबंधाःस्रजः निबिडपुष्पबंधंदाम मुक्तपुष्पाणिबंधरहितानिपुष्पाणि पुष्पविशेषणंसुवर्णैरिति पंचवर्णकैःपंचवर्णकल्पितैरलंकारैः ॥ ९ ॥ १० ॥ धृष्ट्यादयोष्टमंत्रिणोनिर्ययुः उदयात्पूर्वंयथोक्तराजमार्गसत्कारंकृत्वाप्रातर्निर्ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नैगमावणिजः वैदेहकःसार्थवाहोनैगमोवाणिजोवणिगित्यमरः ॥ १६ ॥ आर्यपादौश्रीरामपादुके ॥ १७ ॥

जयंतीतिजितःस्वर्गजितइवमुदान्वितास्तेप्रसिद्धावानराःकामाद्यथेच्छमुपाश्नंतिस्म ॥ २३ ॥ कतकरी० ॥ ११७ ॥ ॥ इतिश्रीरा०वा०युद्ध०षड्विंशोत्तरशततमःसर्गः ॥१२६॥ ॥ ७ ॥
पंचम्यांचतुर्दशवर्षस्यपूर्णत्वात्तद्दिनेभरद्वाजाश्रमेविलंबस्यप्राप्तत्वात्चतुर्दशसमाप्तौयदित्वांनपश्यामितदाहुताशनंप्रवेक्ष्यामीतिभरतोक्तेर्भरतस्यस्वागमननिवेदनायहनूमत्प्रेषणंकृतवानित्याह
अयोध्यांत्विति समालोक्य भरद्वाजाश्रमेविमानादवतरणसमयेइतिभावः सुग्रीवादीनांसम्यक्शिष्टाचारकरणायसुदृष्टरूपतदाकारज्ञानायचपूर्वंहनूमत्प्रेषणं अतएवपाद्मेपंचम्यामेवविस्पष्टह
नूमत्प्रवेशसमयेभरतवर्णनमेवंकृतं अग्निप्रवेशेसोद्योगकालेभ्रातुरनागमात् न्यवेदयत्तदातस्मैश्रीरामागमनोत्सवमिति किंच प्रियकामइति सुग्रीवादीनांप्रियकामःअयोध्यायांसर्वतःप्रियपूरण

ततःप्रहृष्टाःप्लवगर्षभास्तेबहूनिदिव्यानिफलानिचैव ॥ कामादुपाश्नंतिसहस्रशस्तेमुदान्विताःस्वर्गजितोमुदेव ॥ २३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०
युद्धकांडेषड्विंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अयोध्यांतुसमालोक्यचिंतयामासराघवः ॥ प्रियकामःप्रियंरामस्ततस्त्वरितविक्रमः
॥ १ ॥ चिंतयित्वाततोदृष्टिंवानरेषुन्यपातयत् ॥ उवाचधीमांस्तेजस्वीहनूमंतंप्लवंगमम् ॥ २ ॥ अयोध्यांत्वरितोगत्वाशीघ्रंप्लवगसत्तम ॥ जानीहिक
च्चित्कुशलीजनोनृपतिमंदिरे ॥ ३ ॥ शृंगवेरपुरंप्राप्यगुहंगहनगोचरम् ॥ निषादाधिपतिंब्रूहिकुशलंवचनान्मम ॥ ४ ॥ श्रुत्वातुमांकुशलिनमरोगं
विगतज्वरम् ॥ भविष्यतिगुहःप्रीतःसममात्मसमःसखा ॥ ५ ॥ अयोध्यायाश्चतेमार्गंप्रवृत्तिंभरतस्यच ॥ निवेदयिष्यतिप्रीतोनिषादाधिपतिर्गुहः
॥ ६ ॥ भरतस्तुत्वयावाच्यःकुशलंवचनान्मम ॥ सिद्धार्थंशंसमांतस्मैसभार्यंसहलक्ष्मणम् ॥ ७ ॥ हरणंचापिवैदेह्यारावणेनबलीयसा ॥ सुग्रीवेण
चसंवादंवालिनश्चवधंरणे ॥ ८ ॥ मैथिल्यन्वेषणंचैवयथाचाधिगतात्वया ॥ लंघयित्वामहातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ ९ ॥ उपयानंसमुद्रस्यसाग
रस्यचदर्शनम् ॥ यथाचकारितःसेतूरावणश्चयथाहतः ॥ १० ॥ वरदानंमहेंद्रेणब्रह्मणावरुणेनच ॥ महादेवप्रसादाच्चपित्रामामसमागमम् ॥ ११ ॥

कामस्तेषांप्रियंयथाभवतितथाचिंतयामास कर्तव्यजातमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ यथाक्षिप्रमयोध्यांप्राप्यतेतथात्वरितःसन्नयोध्यांगच्छ नृपतिमंदिरेवर्तमानःसर्वोपिजनःकुशलीतिजानीहि
॥ ३ ॥ गहनंकाननंगोचरोदेशोयस्यतं ममकुशलंमद्वचनाद्ब्रूहि ॥ ४ ॥ आत्मसमःस्वसदृशस्तत्त्वज्ञानित्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ सिद्धार्थंनिर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथा
त्वयाधिगता अस्खलितव्रतायथादृष्टेत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपयानंपुनःस्वयमस्मत्समीपागमनं वानरसेनयासहसमुद्रतीरगमनंवा सागरस्यस्वरूपेणप्रत्यक्षतोदर्शनंदर्शनदानम् ॥ १० ॥ महेंद्रादिकर्तृ
कंवरदानंवानरसमुत्थानरूपं अत्रब्रह्मवरुणयोरपिवरदानकर्तृत्वोक्तेःपूर्वंमहेंद्रसहितोब्रह्मेतिव्याख्यातम् ॥ ११ ॥

उपयातंनगरसमीपमागतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वाएवंप्रकारंमदागमनंश्रुत्वायमाकारंखेदानंदसूचकमाकारं सआकारोयच्चापिभरतस्यमांप्रतिकर्तव्यंतच्चवेदितव्यम् ॥ १४ ॥ तदेवाह ज्ञेयाइति मुखवर्णेनप्रीतिखेदोचितविकाससंकोचाद्याकारेणेत्यर्थः तत्त्वेनयाथार्थ्येनवृत्तांताज्ञेयाइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ननुतादृशसौहृदवतिकोन्यथाशंकायाःप्रसंगोऽतआह सर्वकामेत्यादि पितृपैतामहंतत्क्रमेणागतं नावर्तयेत् अनेनभ्रातरएवंशंक्याइतिलोकान्बोधयति ॥ १६ ॥ तस्यराज्याकांक्षाचेत्किंकरिष्यतीत्याशंक्यसएवराज्यंप्रशास्त्वित्याह संगत्येति संगत्याचिरकालपरि

उपयातंचमांसौम्यभरतायनिवेदय ॥ सहराक्षसराजेनहरीणामीश्वरेणच ॥ १२ ॥ जित्वाशत्रुगणान्रामःप्राप्यचानुत्तमंयशः ॥ उपायातिसमृद्धार्थःसहमित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वायमाकारंभजतेभरतस्ततः ॥ सचतेवेदितव्यःस्यात्सर्वंयच्चापिमांप्रति ॥ १४ ॥ ज्ञेयाःसर्वेचवृत्तांताभरतस्येंगितानिच ॥ तत्त्वेनमुखवर्णेनदृष्ट्याव्याभाषितेनच ॥ १५ ॥ सर्वकामसमृद्धंहिहस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ पितृपैतामहंराज्यंकस्यनावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥ संगत्याभरतःश्रीमान्राज्येनार्थीस्वयंभवेत् ॥ प्रशास्तुवसुधांसर्वामखिलांरघुनंदनः ॥ १७ ॥ तस्यबुद्धिंचविज्ञायव्यवसायंचवानर ॥ यावन्नदूरंयाताःस्मःक्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ इतिप्रतिसमादिष्टोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषंधारयन्रूपमयोध्यांत्वरितोययौ ॥ १९ ॥ अथोत्पपातवेगेनहनूमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिववेगेनजिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ॥ २० ॥ लंघयित्वापितृपथंविहगेंद्रालयंशुभम् ॥ गंगायमुनयोर्भीमंसंनिपातमतीत्यसमागमम् ॥ २१ ॥ शृंगवेरपुरंप्राप्यगुहमासाद्यवीर्यवान् ॥ सवाचाशुभयाहृष्टोहनूमानिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सखातुतवकाकुत्स्थोरामःसत्यपराक्रमः ॥ ससीतःसहसौमित्रिःसत्वांकुशलमब्रवीत् ॥ २३ ॥ पंचमीमद्यरजनीमुषित्वावचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातंद्रक्ष्यस्यत्रैवराघवम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःसंप्रहृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपातमहावेगाद्वेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥

चयेनकैकयीसंगत्यावा यदिकैकयीवत्स्वयमपिराज्येनार्थीभवेत्तर्हिसएववसुधांशास्तु वयंयत्रक्वापितपसाकालंनेष्यामइतिशेषः ॥ १७ ॥ यावत्अस्मादाश्रमाद्दूरंयातानस्मः अयोध्यायाअतिसमीपंनप्राप्ताःस्मइतियावत् क्षिप्रमागंतुमर्हसि तावदितिशेषः ॥ १८ ॥ मानुषमित्यर्धसंक्षेपः ॥ १९ ॥ तस्यैवप्रपंचउत्पपातेत्यादि ॥ २० ॥ पितृपथंवायुमार्गमंतरिक्षमित्यर्थः तद्विशेषणं विहगेंद्रालयंश्रेष्ठविहगानांसंचारस्थानम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अद्यपंचमींपंचमीसंबंधिनींरजनीमुषित्वाअद्यस्थित्वाश्वोगमिष्यसीतिभरद्वाजानुज्ञातंराघवंश्वःप्रातरेवद्रक्ष्यसि ॥ २४ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः जगदानंदरामसेवकत्वलाभेनेतिभावः अविचारयन्अध्वश्रममितिशेषः ॥ २५ ॥

रामतीर्थंपरशुरामतीर्थं वालुकिनींतदाख्यां शालवनंशालवृक्षवनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुराधिपस्योपवनेनंदनाख्ये चैत्ररथंकुबेरोद्यानंचात्रद्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥ स्वलंकृतैरममाणैःपुत्रपौत्रैःसहि ताभिःस्त्रीभिर्गृह्यमाणपुष्पानितिद्रुमविशेषणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भावितात्मानंध्यातपरमात्मानं अतएवब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३२ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यलोकस्य स्वार्थेष्यञ् चतुर्वर्णरूपस्य

सोऽपश्यद्रामतीर्थंचनदींवालुकिनींतथा ॥ वरूथींगोमतींचैवभीमंशालवनंतथा ॥ २६॥ प्रजाश्चबहुसाहस्रीःस्फीतान्जनपदानपि ॥ सगत्वा दूरमध्वानंत्वरितःकपिकुंजरः॥ २७॥ आससादद्रुमान्फुल्लान्नंदिग्रामसमीपगान्॥ सुराधिपस्योपवनेयथाचैत्ररथेद्रुमान्॥ २८॥ स्त्रीभिःसपुत्रैः पौत्रैश्चरममाणैःस्वलंकृतैः॥ क्रोशमात्रेत्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ २९॥ ददर्शभरतंदीनंकृशमाश्रमवासिनम् ॥ जटिलंमलदिग्धांगं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ ३०॥ फलमूलाशिनंदांतंतापसंधर्मचारिणम्॥ समुन्नतजटाभारंवल्कलाजिनवाससम्॥ ३१॥ नियतंभावितात्मानंब्र ह्मर्षिसमतेजसम्॥ पादुकेतेपुरस्कृत्यप्रशासंतंवसुंधराम्॥ ३२॥ चातुर्वर्ण्यस्यलोकस्यत्रातारंसर्वतोभयात्॥ उपस्थितममात्यैश्चशुचिभिश्चपु रोहितैः ॥ ३३ ॥ बलमुख्यैश्चयुक्तैश्चकाषायांबरधारिभिः ॥ नहितेराजपुत्रंतंचीरकृष्णाजिनांबरम्॥ ३४॥ परिभोक्तुंव्यवस्यंतिपौरावैधर्मवत्स लाः॥ तंधर्ममिवधर्मज्ञंदेहवंधमिवापरम्॥ ३५॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः॥ वसंतंदंडकारण्येयंत्वंचीरजटाधरम्॥ ३६॥ अनु शोचसिकाकुत्स्थंसत्वांकौशलमब्रवीत्॥ प्रियमाख्यामितेदेवशोकंत्यजसुदारुणम् ॥ ३७॥ अस्मिन्मुहूर्तेभ्रात्रात्वंरामेणसहसंगतः॥ निहत्यरा वणंरामःप्रतिलभ्यचमैथिलीम्॥ ३८॥ उपयातिसमृद्धार्थःसहमित्रैर्महाबलैः ॥ लक्ष्मणश्चमहातेजावैदेहीचयशस्विनी॥ सीतासमग्रारामेणम हेंद्रेणशचीयथा॥ ३९॥ एवमुक्तोहनुमताभरतःकैकयीसुतः॥ पपातसहसाहृष्टोहर्षान्मोहमुपागमत्॥ ४०॥

लोकस्य ॥ ३३ ॥ बलमुख्यैर्बलाध्यक्षैः युक्तैःकाषायांबरधारिभिः यथाराजातथाप्रजेतिन्यायात् तदेवाह नहितेइति ॥ ३४ ॥ परिभोक्तुंपरित्यज्यभोक्तुं द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे इहे तिवैकत्रपाठः देहबंधमनुष्यदेहसंबंधवंतम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शोकंत्यजसुदारुणमित्यनेनास्यपाद्मोक्तोग्निप्रवेशोद्यमःसूचितइतिबोध्यम् ॥ ३७॥ अस्मिन्मुहूर्ते अचिरादित्यर्थः संगतोभविष्य सीतिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उत्कटहर्षोपिचित्तवैवश्यहेतुरितिकृत्वापपातेत्यादि ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ अशोकजैर्हर्षजैरित्यश्रुबिंदुभिरित्यनेनान्वितम् ॥ ४२॥ अनुक्रोशात्कृपया प्रियाख्यानस्य कर्तरिल्युट् प्रियाख्यानकर्तुःकिंप्रियंददामि एतत्प्रियाख्यानसमंनर्किंचित्पश्यामीतिभावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निशम्यप्रहर्षितोरामदिदृक्षया अत्रयुक्तोभवदितिशेषः ॥ ४६ ॥ कतकरी० ॥ ११८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये

ततोमुहूर्तादुत्थायप्रत्याश्वस्यचराघवः॥ हनूमंतमुवाचेदंभरतःप्रियवादिनम्॥४१॥ अशोकजैःप्रीतिमयैःकपिमालिंग्यसंभ्रमात्॥सिषेचभरतः श्रीमान्विपुलैरश्रुबिंदुभिः॥ ४२ ॥ देवोवामानुषोवात्वमनुक्रोशादिहागतः॥प्रियाख्यानस्यतेसौम्यददामिब्रुवतःप्रियम्॥ ४३ ॥ गवांशतसहस्रं चग्रामाणांचशतंपरम् ॥ सकुंडलाःशुभाचाराभार्याःकन्यास्तुषोडश ॥ ४४॥ हेमवर्णाःसुनासोरूःशशिसौम्याननाःस्त्रियः॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाःकुलजातिभिः॥ ४५॥ निशम्यरामागमनंनृपात्मजःकपिप्रवीरस्यतदाद्भुतोपमम्॥ प्रहर्षितोरामदिदृक्षयाभवत्पुनश्चहर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥४६॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेसप्तविंशाधिकशततमःसर्गः॥ १२७॥ ॥६५॥ ॥ बहूनिनामवर्षाणिगतस्यसुमहद्वनम्॥ शृणोम्यहंप्रीतिकरंममनाथस्यकीर्तनम् ॥ १ ॥ कल्याणीबतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमाम्॥एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि॥ २ ॥ राघवस्य हरीणांचकथमासीत्समागमः॥ कस्मिन्देशेकिमाश्रित्यतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः॥ ३॥ सपृष्टोराजपुत्रेणबृस्यांसमुपवेशितः॥ आचचक्षेततःसर्वं रामस्यचरितंवने॥ ४॥ यथाप्रव्राजितोरामोमातुर्दत्तौवरौतव ॥ यथाचपुत्रशोकेनराजादशरथोमृतः॥ ५ ॥ यथादूतैस्त्वमानीतस्तूर्णंराजगृहा त्प्रभो॥ त्वयायोध्यांप्रविष्टेनयथाराज्यंनचेप्सितम् ॥ ६ ॥ चित्रकूटगिरिंगत्वाराज्येनामित्रकर्शनः॥ निमंत्रितस्त्वयाभ्राताधर्ममाचरतासताम् ॥७॥ स्थितेनराज्ञोवचनेयथाराज्यंविसर्जितम्॥ आर्यस्यपादुकेगृह्ययथासिपुनरागतः॥ ८॥

युद्धकांडेसप्तविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२७ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ बहूनिवर्षाणिसुमहद्वनंगतस्यममनाथस्यकीर्तनंशृणोम्यहम ॥ १ ॥ अतइयंलौकिकीगाथाकल्याणीतिमांप्रतिभातिबतेतिहर्षे तां गाथामाह एतीति ॥२॥ सहमित्रैरित्यस्यसुग्रीवादिमित्रसहितैरित्यर्थंतन्मुखादवगत्यपृच्छति राघवस्येति किमाश्रित्यकिंन्निमित्तमाश्रित्येत्यर्थः ॥३॥ बृस्यांतापसासने ॥४॥ यथाशब्दानांतवा नुभवसिद्धइत्यर्थः मातूराज्ञावरौदत्तौ ततएवराज्ञारामःप्रव्राजितइतियथातवानुभवसिद्धमित्यर्थः एवमग्रेपि ॥ ५ ॥ राजगृहात्तदाख्यात्केकयपुरात् ॥६॥७ ॥ विसर्जितंरामेणेतिशेषः ॥ ८ ॥

अत्रपूर्वमिति अत्रसेतुमूले पूर्वंसेतुबंधनात्पूर्वं विभुर्महादेवोममरामस्यप्रसादमकरोत्मत्स्थापितत्वेनात्रस्थितोभूत् सेतोर्निर्विघ्नतासिद्ध्यैसमुद्रप्रसादानंतरंशिवस्थापनंरामेणकृतमितिगम्यते अत्रस्थलेमहात्मनःसागरस्यतीर्थंसेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबंधइतिख्यातंभविष्यतीतिशेषः तथात्रैलोक्येनपूजितंचभविष्यति ॥ २० ॥ एतत्पवित्रंदर्शनात्सर्वपापविशोधनंविशिष्यमहापातकस्यापिनाशनं सेतुंदृष्ट्वासमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीतिस्मृतेः कूर्मपुराणेरामचरितेतुअत्रस्थानेस्पष्टमेवलिंगस्थापनमुक्तं त्वत्स्थापितलिंगदर्शनेनब्रह्महत्यादिपापक्षयोभविष्यतीतिमहादेव

अत्रपूर्वंमहादेवःप्रसादमकरोद्विभुः॥ एतत्तुदृश्यतेतीर्थंसागरस्यमहात्मनः ॥ २० ॥ सेतुबंधइतिख्यातंत्रैलोक्येनचपूजितम्॥ एतत्पवित्रंपरमंमहापातकनाशनम्॥ २१ ॥ अत्रराक्षसराजोयमाजगामविभीषणः॥ एषासादृश्यतेसीतेकिष्किंधाचित्रकानना॥ २२॥ सुग्रीवस्यपुरीरम्यायत्रवालीमयाहतः॥ अथदृष्ट्वापुरींसीताकिष्किंधांवालिपालिताम्॥ २३ ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंरामंप्रणयसाध्वसा ॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतोनृप॥ २४ ॥ अन्येषांवानरेंद्राणांस्त्रीभिःपरिवृताह्यहम्॥ गंतुमिच्छेसहायोध्यांराजधानींत्वयासह ॥ २५॥ एवमुक्तोथवैदेह्याराघवःप्रत्युवाचताम्॥ एवमस्त्वितिकिष्किंधांप्राप्यसंस्थाप्यराघवः॥ २६॥ विमानंप्रेक्ष्यसुग्रीवंवाक्यमेतदुवाचह॥ ब्रूहिवानरशार्दूलसर्वान्वानरपुंगवान् ॥ २७॥ स्त्रीभिःपरिवृताःसर्वेह्ययोध्यांयांतुसीतया॥ तथात्वमेभिःसर्वाभिःस्त्रीभिःसहमहाबल ॥ २८ ॥ अभित्वरयसुग्रीवगच्छामःप्लवगाधिप॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामेणामिततेजसा॥ २९ ॥वानराधिपतिःश्रीमांस्तैश्चसर्वैःसमावृतः ॥ प्रविश्यांतःपुरंशीघ्रंतारामुद्वीक्ष्यसोब्रवीत्॥ ३० ॥ प्रियेत्वंसहनारीणांवानराणांमहात्मनाम्॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातामैथिलीप्रियकाम्यया॥ ३१॥

वरदानंचस्पष्टमेवोक्तं ततएवावधार्यपूर्वंमहादेवःप्रसादमकरोत्ततःसेतुबंधनंजातमित्यक्षरार्थः ॥ २१ ॥ अत्रराक्षसराजआजगाम अत्रसेतुबंधतीर्थे चित्रकाननामधुवनादिदिव्यकाननोपेता यादृश्यतेएषासुग्रीवस्यपुरीकिष्किंधा ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रणयसाध्वसाप्रणयःसाध्वसंचभर्तुःस्वेष्टेप्रवर्तननिमित्तंयस्याःसा ताराप्रमुखतःताराप्रमुखाभिःसुग्रीवस्यप्रियाभिर्भार्याभिःपरिवृता गंतुमिच्छेइच्छामि अत्रैतदर्थमेकदिनवासः अतएवभारतेंगदस्ययौवराज्याभिषेकोप्येतद्दिनेउक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमस्त्वितितामुक्त्वाकिष्किंधांप्राप्यतत्रविमानंसंस्थाप्यसुग्रीवंप्रेक्ष्यएतद्वक्ष्यमाणमुवाच तदेवाह ब्रूहीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभित्वरय गंतुमितिशेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वानराणांनारीणांसह ताभिःसहेत्यर्थः षष्ठीआर्षी ॥ ३१ ॥

वानरयोषितोगृहसगृहीत्वागंतुंत्वरांकुरु सर्वाभिःसहगच्छामस्तासामयोध्यांदर्शयिष्यामः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातायूयंसर्वैर्वानरैःस्वस्वभर्तृभिःसहगंतुंत्वरयतेतिशेषः किंचभवती भिरयोध्यादर्शनेनममापिप्रियंकार्यंतद्दर्शनंममापिप्रियमितिभावः ॥ ३४ ॥ प्रवेशंचेति पश्यामइतिशेषः दशरथस्त्रीणांविभूतिमैश्वर्यंचपश्यामः ॥ ३५ ॥ नेपथ्यविधिरलंकारविधिः प्रदक्षिण

त्वरस्वमभिगच्छामोगृह्यवानरयोषितः ॥ अयोध्यांदर्शयिष्यामःसर्वादशरथस्त्रियः ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वातारासर्वांगशोभना ॥ आहूय चाब्रवीत्सर्वावानराणांतुयोषितः ॥ ३३ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातागंतुंसर्वैश्चवानरैः ॥ ममचापिप्रियंकार्यमयोध्यादर्शनेनच ॥ ३४ ॥ प्रवेशंचैवरामस्यपौरजानपदैःसह ॥ विभूतिंचैवसर्वासांस्त्रीणांदशरथस्यच ॥ ३५ ॥ तारयाचाभ्यनुज्ञाताःसर्वावानरयोषितः ॥ नेपथ्यविधिपूर्वंतुकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥ अध्यारोहन्विमानंतत्सीतादर्शनकांक्षया ॥ ताभिःसहोत्थितंशीघ्रंविमानंप्रेक्ष्यराघवः ॥ ३७ ॥ ऋष्यमूकसमीपेतुवैदेहींपुनरब्रवीत् ॥ दृश्यतेसौमहान्सीतेसविद्युदिवतोयदः ॥ ३८ ॥ ऋष्यमूकोगिरिवरःकांचनैर्धातुभिर्वृतः ॥ अत्राहंवानरेंद्रेणसुग्रीवेणसमागतः ॥ ३९ ॥ समयश्चकृतःसीतेवधार्थंवालिनोमया ॥ एषासादृश्यतेपंपानलिनीचित्रकानना ॥ ४० ॥ त्वयाविहीनोयत्राहंविललापसुदुःखितः ॥ अस्यास्तीरेमयादृष्टाशबरीधर्मचारिणी ॥ ४१ ॥ अत्रयोजनबाहुश्चकबंधोनिहतोमया ॥ दृश्यतेऽसौजनस्थानेश्रीमान्सीतेवनस्पतिः ॥ ४२ ॥ जटायुश्चमहातेजास्तवहेतोर्विलासिनि ॥ रावणेनहतोयत्रपक्षिणांप्रवरोबली ॥ ४३ ॥ एतत्तदाश्रमपदमस्माकंवरवर्णिनि ॥ पर्णशालातथाचित्रादृश्यतेशुभदर्शने ॥ ४४ ॥ यत्रत्वंराक्षसेंद्रेणरावणेनहृताबलात् ॥ एषागोदावरीरम्याप्रसन्नसलिलाशुभा ॥ ४५ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैवदृश्यतेकदलीवृतः ॥ दृश्यते चैववैदेहिशरभंगाश्रमोमहान् ॥ ४६ ॥ उपायतःसहस्राक्षोयत्रशक्रःपुरंदरः ॥ एतेतेतापसादेविदृश्यंतेतनुमध्यमे ॥ ४७ ॥

करणंविमानस्य ॥ ३६ ॥ अत्रताभिःसहोत्थितमित्यनेनाश्विनचतुर्थ्यांकिष्किंधायामुषित्वापंचम्यांततःप्रस्थानमितिगम्यते उपरिपंचम्यांभरद्वाजाश्रमप्रवेशस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्यास्तीरेपंपायास्तीरे ॥ ४१ ॥ अत्रपंपोत्तरदेशेवनस्पतिर्जटायोरावासन्यग्रोधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एतत्तदाश्रमपदं पंचवट्याश्रमस्थानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यत्रयस्यांपर्णशालायाम् ॥ ४५ ॥ अगस्त्याश्रमोदृश्यते एतत्समीपएवप्रागुपदिष्टःस्वाश्रमः ॥ ४६ ॥ एतेतेतापसाःपूर्वानुभूताइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कुलपतिराश्रमस्वामी कुलमन्वयसंघातगृहोत्पत्त्याश्रमेषुचेत्यजयः ॥ ४८ ॥ तापसीअत्रिपत्नी ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यत्रममसखागुहस्तच्छृंगवेरपुरमेतद्दृश्यतेइतिशेषः एषासाममपितुः
राजधानीअयोध्यादृश्यते गंगातीरवर्तिभरद्वाजाश्रमप्रदेशगेविमानेतस्यात्युन्नतव्योमप्रदेशवृत्तित्वादयोध्यादिदर्शनं अयोध्यांप्रतिप्रणामंकुरु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विशालकक्ष्यांविशालरथ्याम्
॥ ५४ ॥ कतकरी० ॥११६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचविंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ पूर्णेइति पंचम्यांचतु

अत्रिःकुलपतिर्यत्रसूर्यवैश्वानरोपमः ॥ अस्मिन्देशेमहाकायोविराधोनिहतोमया ॥ ४८ ॥ अत्रसीतेत्वयादृष्टातापसीधर्मचारिणी ॥ असौसुतनु
शैलेंद्रश्चित्रकूटःप्रकाशते ॥ ४९ ॥ अत्रमांकैकयीपुत्रःप्रसादयितुमागतः ॥ एषासायमुनारम्यादृश्यतेचित्रकानना ॥ ५० ॥ भरद्वाजाश्रमःश्रीमा
न्दृश्यतेचैषमैथिलि ॥ इयंचदृश्यतेगंगापुण्यात्रिपथगानदी ॥ ५१ ॥ शृंगवेरपुरंचैतद्गुहोयत्रसखामम ॥ एषासादृश्यतेसीतेराजधानीपितुर्मम ॥
अयोध्यांकुरुवैदेहिप्रणामंपुनरागता ॥ ५२ ॥ ततस्तेवानराःसर्वेराक्षसाःसविभीषणाः ॥ उत्पत्योत्पत्यसंहृष्टास्तांपुरींददृशुस्तदा ॥ ५३ ॥ ततस्तुतां
पांडुरहर्म्यमालिनींविशालकक्ष्यांगजवाजिभिर्वृताम् ॥ पुरीमपश्यन्प्लवगाःसराक्षसाःपुरींमहेंद्रस्ययथामरावतीम् ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०
वा० आ० यु० पंचविंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांलक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमंप्राप्यववंदेनियतोमु
निम् ॥ १ ॥ सोऽपृच्छदभिवाद्यैनंभरद्वाजंतपोधनम् ॥ शृणोषिकच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयंपुरे ॥ २ ॥ कच्चित्सयुक्तोभरतोजीवंत्यपिचमातरः ॥
एवमुक्तस्तुरामेणभरद्वाजोमहामुनिः ॥ प्रत्युवाचरघुश्रेष्ठंस्मितपूर्वंप्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥ आज्ञावशत्वेभरतोजटिलस्त्वांप्रतीक्षते ॥ पादुकेतेपुरस्कृत्यस
र्वंचकुशलंगृहे ॥ ४ ॥ त्वांपुराचीरवसनंप्रविशंतंमहावनम् ॥ स्त्रीतृतीयंच्युतंराज्याद्धर्मकामंचकेवलम् ॥ ५ ॥ पदातिंत्यक्तसर्वस्वंपितृनिर्देशका
रिणम् ॥ सर्वभोगैःपरित्यक्तंस्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वातुकरुणापूर्वंममासीत्समितिंजय ॥ कैकयीवचनेयुक्तंवन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥

दशेवर्षेपूर्णेसतितद्दिनेभरद्वाजाश्रमंप्राप्यमुनिंभरद्वाजंववंदे ॥ १ ॥ पुरेऽयोध्यायां सुभिक्षंचानामयंचसुभिक्षानामयं सुभिक्षमन्नसमृद्धिः अनामयंस्यादारोग्यं शृणोषिकच्चित् शिष्यादिमुखे
नेतिशेषः ॥ २ ॥ सभरतोयुक्तः प्रजापालनेसमाहितइत्यर्थः स्मितपूर्वं सर्वज्ञोपिभगवानजानन्निवमांपृच्छतीतिस्मितकरणं प्रहृष्टवत्प्रहृष्टोहम् ॥ ३ ॥ तेपादुकेपुरस्कृत्यसर्वंकुशलंगृहेचपुरेचसं
पादयन्भरतस्त्वांप्रतीक्षते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उच्यमानविशेषणंत्वांदृष्ट्वाममपुराकरुणादैन्यमासीत् ॥ ७ ॥

सांप्रतंतुसन्दृद्धत्वादिगुणंसमीक्ष्यममउत्तमाप्रीतिरभूज्जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सर्वंतेसुखंदुःखंचविदितमित्येतत्प्रकाशयति यत्त्वयेति जनस्थाननिवासिनात्वयायद्विपुलंखरवधादिनादुःखंप्राप्तंतन्मया विदितम् ॥ ९ ॥ तदनंतरंब्राह्मणार्थेब्रह्मविदांब्रह्मर्षीणांप्रयोजनेरक्षाप्रयोजनेनियुक्तस्यातएवसर्वतापसान्रक्षतस्तवभार्येयंहृताबभूवेत्येतच्चमेविदितम् ॥१०॥ मारीचदर्शनं रावणस्यसीतापहारार्थमितिशेषः सीतोन्मथनंसीतायाराक्षसीभिर्लंकायांक्लेशनम् ॥११॥ वातात्मजस्यकर्मसमुद्रलंघनादिलंकादहनांतम् ॥ १२ ॥ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लंकादीपितेतियत्इंद्रजिद्वधानंतरंकृतंतच्चविदितम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सांप्रतंतुसमृद्धार्थंसमित्रगणबांधवम् ॥ समीक्ष्यविजितारिंचममाभूत्प्रीतिरुत्तमा ॥८॥ सर्वंचसुखदुःखंतेविदितंममराघव ॥ यत्त्वयाविपुलंप्राप्तं जनस्थाननिवासिना ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थेनियुक्तस्यरक्षतःसर्वतापसान् ॥ रावणेनहृताभार्याबभूवेयमनिंदिता ॥ १० ॥ मारीचदर्शनंचैवसीतोन्मथनमेवच ॥ कबंधदर्शनंचैवपंपाभिगमनंतथा ॥ ११ ॥ सुग्रीवेणचतेसख्यंयत्रवालीहतस्त्वया ॥ मार्गणंचैववैदेह्याःकर्मवातात्मजस्यच ॥ १२ ॥ विदितायांचवैदेह्यांनलसेतुर्यथाकृतः ॥ यथाचादीपितालंकाप्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ १३ ॥ सपुत्रबांधवामात्यःसबलःसहवाहनः ॥ यथाचनिहतःसंख्येरावणोबलदर्पितः ॥ १४ ॥ यथाचनिहतेतस्मिन्रावणेदेवकंटके ॥ समागमश्चत्रिदशैर्यथादत्तश्चतेवरः ॥ १५ ॥ सर्वंममैतद्विदितंतपसाधर्मवत्सल ॥ संपतंतिचमेशिष्याःप्रवृत्त्याख्याःपुरीमितः ॥ १६ ॥ अहमप्यत्रतेदद्मिवरंशस्त्रभृतांवर ॥ अर्घ्यंप्रतिगृहाणेदमयोध्यांश्वोगमिष्यसि ॥ १७ ॥ तस्यतच्छिरसावाक्यंप्रतिगृह्यनृपात्मजः ॥ बाढमित्येवसंहृष्टःश्रीमान्वरमयाचत ॥ १८ ॥ अकालफलिनोवृक्षाःसर्वेचापिमधुस्रवाः ॥ फलान्यमृतगंधीनिबहूनिविविधानिच ॥ १९ ॥ भवंतुमार्गेभगवन्नयोध्यांप्रतिगच्छतः ॥ तथेतिचप्रतिज्ञातेवचनात्समनंतरम् ॥ २० ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ निष्फलाःफलिनश्चासन्विपुष्पाःपुष्पशालिनः ॥ २१ ॥ शुष्काःसमग्रपत्रास्तेनगाश्चैवमधुस्रवाः ॥ सर्वतोयोजनास्तिस्रोगच्छतामभवंस्तदा ॥ २२ ॥

इतोमदाश्रमान्मेशिष्याःप्रवृत्त्याख्याःतत्रप्रवृत्तिमुदंतमाचक्षतेप्रवृत्त्याख्यास्तथाभूताःसंतस्तवपुरीमयोध्यांसंपतंतिअतस्त्वत्पुरीवृत्तांतोपिज्ञायतइतिशेषः ॥ १६ ॥ अहमपीति त्रिदशाइवेतिभावः दद्मिददामि अर्घ्यंप्रतिगृहाणमयादातुंप्रतिज्ञातस्यवरस्यवरणात्पूर्वमितिशेषः ॥ १७ ॥ बाढमित्येवप्रतिगृह्येतिशेषः ॥ १८ ॥ वरमाहाकालेति ॥ १९ ॥ अयोध्यांप्रतिगच्छतोममार्गेएवंवृक्षादयोभवंतुवानराणांविश्रामार्थमितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विहितांशास्त्रविहितां मयोद्यतांमयोपक्रान्तां मेमत्तः ॥ १४ ॥ नखल्वाज्ञापयामिति अत्रहेतुः प्रेष्योहमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ साचिव्यंमंत्रसाहाय्यं सर्वात्मनाचचेष्टाभिरिति कायवाङ्म
नोभिःकृतयुद्धचेष्टाभिः परेणोत्तमेन सौहार्देनोत्तमेनचेत्येवक्वचित्पाठः ॥ १७॥ अथाप्येतत्अत्रस्थित्वात्वत्सत्कारस्वीकारंनकुर्यामितिन विशिष्यकार्यमेव परंत्वस्वीकारेहेतुमाह तंत्विति य

प्रीतियुक्तस्यविहितांससैन्यःससुहृद्गणः ॥ सत्क्रियांराममेतावद्गृहाणत्वंमयोद्यताम् ॥ १४ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्चसौहार्देनचराघव ॥ प्रसादयामि
प्रेष्योहंनखल्वाज्ञापयामिते ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्ततोरामःप्रत्युवाचविभीषणम् ॥ रक्षसांवानराणांचसर्वेषामेवशृण्वताम् ॥ १६ ॥ पूजितोस्मित्व
यावीरसाचिव्येनपरेणच ॥ सर्वात्मनाचचेष्टाभिःसौहार्देनपरेणच ॥ १७ ॥ नखल्वेतन्नकुर्यांतिवचनंराक्षसेश्वर ॥ तंतुमेभ्रातरंद्रष्टुंभरतंत्वरतेमनः
॥ १८ ॥ मांनिवर्तयितुंयोसौचित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसायाचतोयस्यवचनंनकृतंमया ॥ १९ ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचयशस्विनीम् ॥
गुहंचसुहृदंचैवपौरान्जानपदैःसह ॥ २० ॥ अनुजानीहिमांसौम्यपूजितोस्मिविभीषण ॥ मन्युर्नखलुकर्तव्यःसखेत्वांचानुमानये ॥ २१ ॥ उप
स्थापयमेशीघ्रंविमानंराक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्यमेवासःकथंस्यादिहसंमतः ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणराक्षसेंद्रोविभीषणः ॥ विमानंसूर्यसं
काशमाजुहावत्वरान्वितः ॥ २३ ॥ ततःकांचनचित्रांगंवैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ कूटागारैःपरिक्षिप्तंसर्वतोरजतप्रभम् ॥ २४ ॥ पांडुराभिःपताकाभि
र्ध्वजैश्चसमलंकृतम् ॥ कांचनंकांचनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितैः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णंकिंकिणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकम् ॥ घंटाजालैःपरिक्षिप्तंसर्वतो
मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥ तंमेरुशिखराकारंनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ बृहद्भिर्भूषितंहर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः ॥ २७ ॥ तलैःस्फटिकचित्रांगैर्वैदूर्यैश्चवरास
नैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नंमहाधनैः ॥ २८ ॥ उपस्थितमनाधृष्यंतद्विमानंमनोजवम् ॥ निवेदयित्वारामायतस्थौतत्रविभीषणः ॥ २९ ॥

स्यवचनंमयानकृतंतंत्वितियोजना ॥ १८ ॥ १९ ॥ सहद्रष्टुंत्वरतेमनइत्यनुषंगः ॥ २० ॥ अनुमानये कृतानुमतिकोयथाभवसितथाप्रार्थयेइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमुक्तइति राघवस्यवचःश्रु
त्वाराक्षसेंद्रोविभीषणः तद्विमानंसमादायतूर्णंप्रतिनिवर्ततेतिक्वचित्पाठः ॥ २३ ॥ कूटागारैःशालागृहैः ॥ २४ ॥ पताकाःसूक्ष्मध्वजाः हेमकृतपद्मभूषितैःकांचनैर्हर्म्यैः कांचनंकांचनमयमि
व ॥ २५ ॥ मुक्तामणिभिःकृतागवाक्षायस्मिंस्तत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपस्थितंविमानंनिवेदयित्वाविज्ञाप्य ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ कनकरी० ॥ ११४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अविदूरे स्थितत्वादिविशेषणोविभीषणःपुष्पकमुपस्थितमासन्नंकृत्वातंराममित्युवाच ॥ १ ॥ कथमुवाचेत्यतः अब्रवीदिति ॥ २ ॥ तंकिंकरोमीत्युक्तवंतंउपशृण्वतोलक्ष्मणस्यायेइतिशेषः ॥ ३ ॥ कृतं प्रयत्नेनकर्मयुद्धकर्मयैस्ते अर्थैःविचित्रान्नपानवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥ अमीभिःसहलंकानिर्जितेत्यनेनतवलंकाप्राप्तिर्वानरपराक्रमादेवेत्युक्तं प्राणभयंत्यक्त्वाहृष्टैर्युद्धोत्साहवद्भिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्पुष्पकंकामगमंविमानमुपस्थितंभूधरसन्निकाशम् ॥ दृष्ट्वातदाविस्मयमाजगामरामःससौमित्रिरुदारसत्त्वः ॥ ३० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा० आ०यु०त्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥उपस्थितंतुतंकृत्वापुष्पकंपुष्पभूषितम् ॥ अविदूरेस्थितोराममित्युवाचविभीषणः ॥ १ ॥ सतुबद्धांजलिपुटोविनीतोराक्षसेश्वरः ॥ अब्रवीत्त्वरयोपेतःकिंकरोमीतिराघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजालक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्यराघवोवाक्यमिदंस्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥ कृतप्रयत्नकर्माणःसर्वएववनौकसः ॥ रत्नैरर्थैश्चविविधैःसंपूज्यंतांविभीषण ॥ ४ ॥ सहामीभिस्त्वयालंकानिर्जिताराक्षसेश्वर ॥ हृष्टैःप्राणभयंत्यक्त्वासंग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥ तइमेकृतकर्माणःसर्वएववनौकसः ॥ धनरत्नप्रदानैश्चकर्मैषांसफलंकुरु ॥ ६ ॥ एवंसंमानिताश्चैतेनंद्यमानायथात्वया ॥ भविष्यंतिकृतज्ञेननिर्वृताहरियूथपाः ॥ ७ ॥ त्यागिनंसंग्रहीतारंसानुक्रोशंजितेंद्रियम् ॥ सर्वेत्वामभिगच्छंतिततःसंबोधयामिते ॥ ८ ॥ हीनंरतिगुणैःसर्वैरभिहंतारमाहवे ॥ सेनात्यजतिसंविग्नान्नृपतिंतंनरेश्वर ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणवानरांस्तान्विभीषणः ॥ रत्नार्थसंविभागेनसर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥ ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वारत्नार्थैर्हरियूथपान् ॥ आरुरोहतदारामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ अंकेनादायवैदेहींलज्जमानांमनस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविक्रांतेनधनुष्मता ॥ १२ ॥

यथायथान्यायं त्वयाकृतज्ञेननंद्यमानानिर्वृताःसुखिनोभविष्यंति ॥ ७ ॥ त्वांतत्सत्कारसमर्थं तेषांचसत्कारप्रियत्वंज्ञात्वैवत्वांतत्सत्कारेनियुंजइत्याह त्यागिनमिति उचितविषयेइतिशेषः संग्रहीतारंयथाकालंयथान्यायं रत्नादेरितिशेषः ॥ ८ ॥ सर्वैःरतिगुणैर्दानमानादिलक्षणसेनारमणगुणैर्हीनंतथैवाहवेऽभिहंतारंघातयंतंनृपतिंसंविग्नासेनाहेनरेश्वरत्यजतित्यजत्येव अतोदानादिनैतेसत्कार्याएवेतिभावः ॥ ९ ॥ रत्नार्थैःरत्नैरर्थैर्धनैश्चसंविभागेनयथार्हमंशकल्पनयेत्यर्थः सर्ववानरपूजार्थंदिनद्वयंवासः भारतेपि ततस्तीरेसमुद्रस्ययत्रशिश्येसपार्थिवः तत्रैवोवासधर्मात्मासहितस्सर्ववानरैः अथैतान्वानरान्दृष्ट्वाससंमान्याभिपूज्यच विसर्जयामासतदारत्नैःसंतोष्यसर्वथेत्युक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥१४॥ अधर्मभीरुणेतिच्छेदः ॥ १५ ॥ सेंद्रादिवौकसोपिनत्वांधर्षयितुंशक्तामत्प्रसादादितिभावः नतेभ्यएवकिलराक्षसानांभयम् ॥ १६॥१७॥१८॥ मुद्युक्ताःहर्षयुक्ताः ॥१९॥ अभि
षेकार्द्रंत्वांदृष्ट्वातवेवसर्वेषामस्माकंमातरंकौसल्यामभिवाद्यच ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियात्प्रियतरं प्रथमतःकृतकृत्यस्यायोध्याप्रवेशनमेवप्रियं तत्रापिसुहृद्भिर्भवद्भिःसहितोभरतादिभिःसहप्रीति

अब्रवीत्सविमानस्थःपूजयन्सर्ववानरान् ॥ सुग्रीवंचमहावीर्यंकाकुत्स्थःसविभीषणम् ॥ १३ ॥ मित्रकार्यंकृतमिदंभवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंप्रतिगच्छत ॥ १४ ॥ यत्तुकार्यंवयस्येनस्निग्धेनचहितेनच ॥ कृतंसुग्रीवतत्सर्वंभवताऽधर्मभीरुणा ॥ १५॥ किष्किंधांप्रतियाह्याशुस्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ स्वराज्येवसलंकायांमयादत्तेविभीषण ॥ नत्वांधर्षयितुंशक्ताःसेंद्राअपिदिवौकसः ॥ १६॥ अयोध्यांप्रतियास्यामिराजधानींपितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामिसर्वानामंत्रयामिवः ॥१७॥ एवमुक्तास्तुरामेणहरींद्राहरयस्तथा॥ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षसश्चविभीषणः ॥ १८ ॥ अयोध्यांगंतुमिच्छामःसर्वान्नयतुनोभवान् ॥ मुद्युक्ताविचरिष्यामोवनान्युपवनानिच ॥ १९ ॥ दृष्ट्वात्वामभिषेकार्द्रंकौसल्यामभिवाद्यच ॥ अचिरादागमिष्यामःस्वगृहान्नृपसत्तम ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मावानरैःसविभीषणैः ॥ अब्रवीद्वानरान्रामःससुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥ प्रियात्प्रियतरंलब्धंयदहंससुहृज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिःसहितःप्रीतिंलप्स्येपुरींगतः ॥ २२ ॥ क्षिप्रमारोहसुग्रीवविमानंसहवानरैः ॥ त्वमप्यारोहसामात्योराक्षसेंद्रविभीषण ॥ २३ ॥ ततःसपुष्पकंदिव्यंसुग्रीवःसहवानरैः ॥ आरुरोहमुदायुक्तःसामात्यश्चविभीषणः ॥ २४ ॥ तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपातविहायसम् ॥ २५॥ खगतेनविमानेनहंसयुक्तेनभास्वता ॥ प्रहृष्टश्चप्रतीतश्चबभौरामःकुबेरवत् ॥ २६॥ तेसर्वेवानरर्क्षाश्चराक्षसाश्चमहाबलाः ॥ यथासुखमसंबाधंदिव्येतस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेचतुर्विंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अनुज्ञातंतुरामेणतद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तंमहानादमुत्पपातविहायसम् ॥ १ ॥

लप्स्ये राज्याभिषेकसंतोषंलप्स्येइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परमासनमुत्तमयानम् ॥ २५ ॥ हंसयुक्तेनेति हंसशब्देनवाहकत्वाकारेणनिर्मितहंसप्रतिमाउच्यतइतिव्याख्यातारः प्रहृष्टोत्हृष्टरोमा प्रतीतःप्रहृष्टचित्तः ॥ २६ ॥ असंबाधमित्यनेनविमानस्यवैपुल्यमुक्तम् ॥ २७ ॥ कतकरी० ॥ ११५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्विंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अनुज्ञातमिति ॥ १ ॥

पातयित्वासंचार्य ॥ २ ॥ ३ ॥ आयोधनंयुद्धभूमिं महद्विशसनंवधसाधनभूतम् ॥ ४ ॥ प्रमाथीप्रमथनशीलः एषइतितद्दाहभूमिप्रदर्शनं अयेपिसर्वत्रतत्तद्युद्धभूमिप्रदर्शनमेव अत्युच्चस्थ त्वाद्विमानस्यसर्वयुद्धभूमिप्रत्यक्षंयुगपत् ॥ ५॥६॥७ ॥ अंगदेनविकटोहतइत्यनुवादात्तदपिजातमितिबोध्यम् ॥ ८ ॥९॥ बलीवलिनौ ॥ १०॥ दंष्ट्रनामाकश्चित् अनुवादात्॥११॥१२॥१३॥

पातयित्वाततश्चक्षुःसर्वतोरघुनंदनः॥ अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामःशशिनिभाननां॥ २ ॥ कैलासशिखराकारेत्रिकूटशिखरेस्थिताम् ॥ लंकामीक्षस्ववैदेहिनिर्मितांविश्वकर्मणा॥ ३ ॥ एतदायोधनंपश्यमांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणांराक्षसानांचसीतेविशसनंमहत् ॥ ४ ॥ एषदत्तवरःशेतेप्रमाथीराक्षसेश्वरः ॥ तवहेतोर्विशालाक्षिनिहतोरावणोमया ॥ ५ ॥ कुंभकर्णोत्रनिहतःप्रहस्तश्चनिशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्रनिहतोवानरेणहनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्मालीहतश्चात्रसुषेणेनमहात्मना ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजिच्चात्ररावणिर्निहतोरणे ॥ ७ ॥ अंगदेनात्रनिहतोविकटोनामराक्षसः ॥ विरूपाक्षश्चदुष्प्रेक्षोमहापार्श्वमहोदरौ ॥ ८ ॥ अकंपनश्चनिहतोबलिनोऽन्येचराक्षसाः ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्चदेवांतकनरांतकौ ॥ ९ ॥ युद्धोन्मत्तश्चमत्तश्चराक्षसप्रवरावुभौ ॥ निकुंभश्चैवकुंभश्चकुंभकर्णात्मजौबली ॥ १० ॥ वज्रदंष्ट्रश्चदंष्ट्रश्चबहवोराक्षसाहताः ॥ मकराक्षश्चदुर्धर्षोमयायुधिनिपातितः ॥ ११ ॥ अकंपनश्चनिहतःशोणिताक्षश्चवीर्यवान् ॥ यूपाक्षश्चप्रजंघश्चनिहतौतुमहाहवे ॥ १२ ॥ विद्युज्जिह्वोत्रनिहतोराक्षसोभीमदर्शनः ॥ यज्ञशत्रुश्चनिहतःसुप्तघ्नश्चमहाबलः ॥ १३ ॥ सूर्यशत्रुश्चनिहतोब्रह्मशत्रुस्तथापरः ॥ अत्रमंदोदरीनामभार्यातंपर्यदेवयत् ॥ १४ ॥ सपत्नीनांसहस्रेणसाग्रेणपरिवारिता ॥ एतत्तुदृश्यतेतीर्थंसमुद्रस्यवरानने ॥ १५ ॥ यत्रसागरमुत्तीर्यतांरात्रिमुषितावयम् ॥ एषसेतुर्मयाबद्धःसागरेलवणार्णवे ॥ १६ ॥ तवहेतोर्विशालाक्षिनलसेतुःसुदुष्करः ॥ पश्यसागरमक्षोभ्यंवैदेहिवरुणालयम् ॥ १७ ॥ अपारमिवगर्जंतंशंखशुक्तिसमाकुलम् ॥ हिरण्यनाभंशैलेंद्रंकांचनंपश्यमैथिलि ॥ १८ ॥ विश्रमार्थंहनुमतोभित्त्वासागरमुत्थितं ॥ एतत्कुक्षौसमुद्रस्यस्कंधावारनिवेशनम् ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ साग्रेणसहस्राद्प्यधिकयुक्तेन तीर्थमवतारः ॥ १५ ॥ यत्रावतारेतांरात्रिंसमुद्रोत्तरणदिवसरात्रिम् ॥ १६ ॥ नलसेतुर्मन्नियुक्तनलकृतःसेतुर्नलसेतुः सुदुष्करस्तदतिरिक्तेनेतिभावः अथवरुणालयत्वादिविशेषणंसागरंपश्य ॥ १७ ॥ अथसागरमध्यप्रदेशागमनकालेमैनाकंदर्शयति हिरण्यनाभमिति कांचनंकांचनप्रचुरंतद्वर्णंच ॥ १८ ॥ एतन्मैनाकपर्वतस्वरूपं समुद्रस्य कुक्षौवर्ततेइतिशेषः एतदित्यावर्तते एतत्स्कंधावारनिवेशनंसेनानिवेशनं समुद्रोत्तरतीरस्थमितिशेषः ॥ १९ ॥

सुरर्षभैःसमानोपिस्वर्गेनबहुमतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अष्टावक्रपिताकहोलनामर्षिःपुत्रेगस्यधर्मेगतारितइतिपौराणिकीकथा ॥ १६ ॥ पिहितंपुरुषोत्तमं आच्छादितंमत्पुत्रत्वेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्रष्टुमिच्छेयं स्वलोकस्थएवसन्नितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ घोरःसशापःसपुत्रांकैकेयींयथानस्पृशेत्तथाप्रसादंकुरु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्वर्गमहि

कैकेय्यायानिचोक्तानिवाक्यानिवदतांवर ॥ तवप्रव्रा नमेस्वर्गोवहुमतःसमानश्चसुरर्षभैः ॥ त्वयारामविहीनस्यसत्यंप्रतिश्टणोमिते ॥ १३ ॥ कैकेय्यायानिचोक्तानिवाक्यानिवदतांवर ॥ तवप्रव्रा जनार्थानिस्थितानिहृदयेमम ॥ १४ ॥ त्वांतुदृष्ट्वाकुशलिनंपरिष्वज्यसलक्ष्मणम् ॥ अद्यदुःखाद्विमुक्तोस्मिनीहारादिवभास्करः ॥ १५ ॥ तारि तोहंत्वयापुत्रसुपुत्रेणमहात्मना ॥ अष्टावक्रेणधर्मात्माकहोलोब्राह्मणोयथा ॥ १६ ॥ इदानींचविजानामियथासौम्यसुरेश्वरैः ॥ वधार्थंरावण स्येहपिहितंपुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाखलुकौसल्यायात्वांरामगृहंगतम् ॥ वनान्निवृत्तंसंहृष्टाद्रक्ष्यतेशत्रुसूदनम् ॥ १८ ॥ सिद्धार्थाःखलुतेरा मनरायेत्वांपुरींगतम् ॥ राज्येचैवाभिषिक्तंचद्रक्ष्यंतेवसुधाधिपम् ॥ १९ ॥ अनुरक्तेनबलिनाशुचिनाधर्मचारिणा ॥ इच्छेयंत्वामहंद्रष्टुंभरतेनस मागतम् ॥ २० ॥ चतुर्दशसमाःसौम्यवनेनिर्यातितास्त्वया ॥ वसतासीतयासार्धमत्प्रीत्यालक्ष्मणेनच ॥ २१ ॥ निवृत्तवनवासोसिप्रतिज्ञापूरितात्व या ॥ रावणंचरणेहत्वादेवताःपरितोषिताः ॥ २२ ॥ कृतंकर्मयशःश्लाघ्यंप्राप्तंतशत्रुसूदन ॥ भ्रातृभिःसहराज्यस्थोदीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणंराजानंरामःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ कुरुप्रसादंधर्मज्ञकैकेय्याभरतस्यच ॥ २४ ॥ सपुत्रांत्वांत्यजामीतियदुक्ताकैकयीत्वया ॥ सशापःकैकयींघो रःसपुत्रांनस्पृशेत्प्रभो ॥ २५ ॥ तथेतिसमहाराजोराममुक्ताकृतांजलिं ॥ लक्ष्मणंचपरिष्वज्यपुनर्वाक्यमुवाचह ॥ २६ ॥ धर्मंप्राप्स्यसिधर्मज्ञयश श्वविपुलंभुवि ॥ रामेप्रसन्नेस्वर्गंचमहिमानंतथोत्तमम् ॥ २७ ॥ रामंशुश्रूषभद्रंतेसुमित्रानंदवर्धन ॥ रामःसर्वस्यलोकस्यहितेष्वभिरतःसदा ॥ २८ ॥ एतेसेंद्रास्त्रयोलोकाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ अभिवाद्यमहात्मानमर्चंतिपुरुषोत्तमम् ॥ २९ ॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरंब्रह्मसंमितं ॥ देवानांहृदयंसौ म्यगुह्यंरामःपरंतपः ॥ ३० ॥

मानंचप्राप्स्यसीत्यनुकर्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतद्रामरूपंवस्तुतज्जानीहीतिशेषः यद्देवानांहृदयमुक्तं देवानांहृदयंब्रह्मान्वविंदत्दितिश्रुत्यादेवहृदयत्वेनोपदिष्टं तथादेवानांगुह्यं एतद्वैम होपनिषद्देवानांगुह्यमितिश्रुत्यादेवगुह्यत्वेनोपदिष्टं ब्रह्मसंमितंब्रह्मणाअंतरस्मिन्निमेलोकाइत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितं अक्षरंअशेषजगत्कारणतयानित्यंयद्ब्रह्मास्तिब्रह्मशब्दतंत्रे ॥ ३० ॥

यतएवंभूतोरामोब्रह्मादिभिस्त्वत्समक्षमेवोक्तः अतएवंशुश्रूषनात्वयासर्वधर्माचरणंप्राप्तं ब्रह्मज्ञधर्मैसर्वधर्मांतर्भावस्यसंवर्गविद्यायामुक्तत्वादितिभावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इमंत्यागंप्रतियथेष्टंगम्यनामित्युक्तरूपम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यद्यपिभर्तृशुश्रूषांप्रतित्वंनसमाधेयानप्रार्थनापूर्वंनियोज्या तत्रतेस्वतःप्रवृत्तिसत्त्वात् अथापिमयागुरुत्वादवश्यंवाच्यं तदेवाह तेदैवतंपरमिति ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कतकरी० ॥ ११२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ का

अवाप्तंधर्माचरणंयशश्चविपुलंत्वया॥ एवंशुश्रूषताव्यग्रंवैदेह्यासहसीतया॥ ३१॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंराजास्नुषांबद्धांजलिंस्थिताम्॥ पुत्रीत्याभाष्यमधुरंशनैरेनामुवाचह॥ ३२॥ कर्तव्योनतुवैदेहिमन्युस्त्यागमिमंप्रति॥ रामेणेदंविशुद्ध्यर्थंकृतंवैत्वद्धितैषिणा॥ ३३॥ सुदुष्करमिदंपुत्रितवचारित्रलक्षणम्॥ कृतंयत्तेऽन्यनारीणांयशोह्यभिभविष्यति॥ ३४॥ नत्वंकामंसमाधेयाभर्तृशुश्रूषणंप्रति॥ अवश्यंतुमयावाच्यमेषतेदैवतंपरम्॥ ३५॥ इतिप्रतिसमादिश्यपुत्रौसीतांचराघवः॥ इंद्रलोकंविमानेनययौदशरथोनृपः॥ ३६॥ विमानमास्थायमहानुभावःश्रियाचसंहृष्टतनुर्नृपोत्तमः॥ आमंत्र्यपुत्रौसहसीतयाचजगामदेवप्रवरस्यलोकम्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०यु०एकविंशाधिकशततमःसर्गः॥१२१॥

प्रतिप्रयातेकाकुत्स्थेमहेंद्रःपाकशासनः॥ अब्रवीत्परमप्रीतोराघवंप्रांजलिंस्थितम्॥ १॥ अमोघंदर्शनंरामतवास्माकंनरर्षभ॥ प्रीतियुक्ताःस्मतेनत्वंब्रूहियन्मनसेप्सितम्॥ २॥ एवमुक्तोमहेंद्रेणप्रसन्नेनमहात्मना॥ सुप्रसन्नमनाहृष्टोवचनंप्राहराघवः॥ ३॥ यदिप्रीतिःसमुत्पन्नामयितेविबुधेश्वर॥ वक्ष्यामिकुरुमेसत्यंवचनंवदतांवर॥ ४॥ ममहेतोःपराक्रांतायेगतायमसादनम्॥ तेसर्वेजीवितंप्राप्यसमुत्तिष्ठंतुवानराः॥ ५॥ मत्कृतेविप्रयुक्तायेपुत्रैर्दारैश्चवानराः॥ तान्प्रीतमनसःसर्वान्द्रष्टुमिच्छामिमानद॥ ६॥

कुत्स्थेदशरथे महेंद्रस्तत्सहितोब्रह्माइत्यर्थः सत्यसंकल्पस्यतस्मिन्नेवप्रसिद्धेः वानराणांसंकल्पमात्रेणोत्थानस्यवक्ष्यमाणत्वात् भारतेपि ततस्तेब्रह्मणाप्रोक्तेतथेतिवचनेतदा समुत्तस्थुर्महाराजवानरालब्धचेतसइत्युक्तं पाद्मेपि पितामहवरात्तूर्णंजीवयामासतान्नृपइति प्रांजलिंस्थितंराघवंप्रतीतिशेषः ॥ १ ॥ अस्माकंदर्शनंकृतोपकारस्यतवामोघंप्रत्युपकारेणचरितार्थंभवत्वितिशेषः तेनयतःप्रीतियुक्तास्तेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यद्वचनंवक्ष्यामितत्सत्यंकुरु ॥ ४ ॥ पराक्रांताःकृतपराक्रमाः ॥ ५ ॥ विप्रयुक्ताः जीवितनाशेनेतिभावः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ मत्प्रियेषुमत्प्रियकृत्येषु त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते स्वजनैरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उत्थितानांसर्वदासुखलाभायवरांतरं अकालेचापीति ॥ १० ॥ ११ ॥ महानिति एकस्यापिमृतस्यपुनरु

विक्रांताश्चापिशूराश्चनमृत्युंगणयंतिच ॥ कृतयत्नाविपन्नाश्चजीवयैतान्पुरंदर ॥ ७॥ मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्चनमृत्युंगणयंतिये॥ त्वत्प्रसादात्समेयु स्तेवरमेतमहंवृणे ॥ ८ ॥ नीरुजोनिर्व्रणांश्चैवसंपन्नवलपौरुषान्॥ गोलांगूलांस्तथर्क्षांश्चद्रष्टुमिच्छामिमानद॥ ९ ॥ अकालेचापिपुष्पाणिमूला निचफलानिच ॥ नद्यश्चविमलास्तत्रतिष्ठेयुर्यत्रवानराः ॥ १० ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ महेंद्रःप्रत्युवाचेदंवचनंप्रीतिसंयुतम् ॥ ११ ॥ महानयंवरस्तातयस्त्वयोक्तोरघूत्तम॥ द्विर्मयानोक्तपूर्वंचतस्मादेतद्भविष्यति॥ १२ ॥ समुत्तिष्ठंतुतेसर्वेहतायेयुधिराक्षसैः॥ ऋक्षाश्चस हगोपुच्छैर्निकृत्ताननवाहवः॥ १३ ॥ नीरुजोनिर्व्रणाश्चैवसंपन्नवलपौरुषाः॥ समुत्थास्यंतिहरयःसुप्तानिद्राक्षयेयथा॥ १४॥ सुहृद्भिर्बांधवैश्चै वज्ञातिभिःस्वजनेनच॥ सर्वएवसमेष्यंतिसंयुक्ताःपरयामुदा ॥ १५॥ अकालेपुष्पशवलाःफलवंतश्चपादपाः॥ भविष्यंतिमहेष्वासनद्यश्चसलि लायुताः॥१६॥ सव्रणैःप्रथमंगात्रैरिदानींनिर्व्रणैःसमैः॥ततःसमुत्थिताःसर्वेसुप्त्वेवहरिसत्तमाः॥ १७॥ बभूवुर्वानराःसर्वेकिंत्वेतदितिविस्मिताः॥ काकुत्स्थंपरिपूर्णार्थंदृष्ट्वासर्वेसुरोत्तमाः॥ १८॥ अब्रुवन्परमप्रीताःस्तुत्वारामंसलक्ष्मणम्॥ गच्छायोध्यामितोराजन्विसर्जयचवानरान्॥१९॥ मैथिलींसांत्वयस्वैनामनुरक्तांयशस्विनीम्॥ भ्रातरंभरतंपश्यत्वच्छोकाद्व्रतचारिणम्॥ २०॥ शत्रुघ्नंचमहात्मानंमातृःसर्वाःपरंतप॥ अभिषेचय चात्मानंपौरान्गत्वाप्रहर्षय॥ २१ ॥ एवमुक्त्वासहस्राक्षोरामंसौमित्रिणासह॥ विमानैःसूर्यसंकाशैर्ययौहृष्टःसुरैःसह॥ २२॥ अभिवाद्यचका कुत्स्थःसर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान्॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावासमाज्ञापयत्तदा॥ २३॥

जीवनंदुष्करमपरिमितमृतजीवनंतुमदतिरिक्ताशक्यमितिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततःसमुत्थिताः देवराजस्यानुग्रहरूपसंकल्पानंतरम् ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ वासमाज्ञापयत् यथापूर्वमाज्ञापय दित्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्यपिरामेणापीच्छामात्रेणैनत्सुकरंतथापिगृहीतमनुष्यदेहत्वात्तत्स्वरूपगोपनायसेंद्रब्रह्मद्वारातथाकृतमितिध्येयं येप्यमृततरुस्याइंद्रेणसर्वसमुत्थानंकृतमितिवदंतितत्पक्षेपिरावणसंस्कारदिने सर्वरक्षसांदाहादिसंस्कारपूर्वकंभस्मनःसमुद्रेप्रक्षेपान्नतदुत्थानशंका पूर्वंयुद्धकालेएवमृतानांसमुद्रेप्रक्षेपइतिमूलएवपूर्वमुक्तत्वाच्च अन्येतुसश्लोकस्तत्राधुनिकप्रक्षिप्तः नह्योषधिगंधमात्रेण सर्वेषांविशल्यताकिंतुचूर्णीकृत्यतस्यदानेनेतिप्रागेवोक्तं तथाचतदभावान्नतेषांविशल्यता मृतानांगंधाघ्राणाभावाच्च रावणस्यतथाज्ञायाअश्रवणाच्चेत्याहुः ॥ २४ ॥ कतकरी० ॥ ११३ ॥
इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०यु०द्वाविंशाधिकशततमःसर्गः ॥१२२॥ ॥७॥ ॥ तांरात्रिमिति यत्रदिनेब्रह्मादयोजग्मुस्तत्संबंधिन्यांरात्रावित्यर्थः सुखोदितंसुखप्रबुद्धं जयंपृष्ट्वाजयशब्दं

ततस्तुसालक्ष्मणरामपालितामहाचमूर्हृष्टजनायशस्विनी ॥ श्रियाज्वलंतीविरराजसर्वतोनिशाप्रणीतेवहिशीतरश्मिना ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्वाविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ १२२ ॥ ॥७॥ ॥तांरात्रिमुषितंरामंसुखोदितमरिंदमम् ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंजयंपृष्ट्वाविभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानिचांगरागाणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ चंदनानिचमाल्यानिदिव्यानिविविधानिच ॥ २ ॥ अलंकारविदश्चैतानार्यःपद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वांविधिवत्स्नापयिष्यंतिराघव ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थःप्रत्युवाचविभीषणम् ॥ हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वंस्नानेनोपनिमंत्रय ॥ ४ ॥ सतुताम्यतिधर्मात्मामममहेतोःसुखोचितः ॥ सुकुमारोमहाबाहुर्भरतःसत्यसंश्रयः ॥ ५ ॥ तंविनाकैकयीपुत्रंभरतंधर्मचारिणम् ॥ नमेस्नानंबहुमतंवस्त्राण्याभरणानिच ॥ ६ ॥ एतत्पश्ययथाक्षिप्रंप्रतिगच्छामतांपुरीम् ॥ अयोध्यांगच्छतोह्येषपंथाःपरमदुर्गमः ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थंप्रत्युवाचविभीषणः ॥ अह्नात्वांप्रापयिष्यामितांपुरींपार्थिवात्मज ॥ ८ ॥ पुष्पकंनामभद्रंतेविमानंसूर्यसन्निभम् ॥ ममभ्रातुःकुबेरस्यरावणेनबलीयसा ॥ ९ ॥ हृतंनिर्जित्यसंग्रामेकामगंदिव्यमुत्तमम् ॥ त्वदर्थंपालितंचेदंतिष्ठत्यतुलविक्रम ॥ १० ॥ तदिदंमेघसंकाशंविमानमिहतिष्ठति ॥ येनयास्यसियानेनत्वमयोध्यांगतज्वरः ॥ ११ ॥ अहंतेयद्यनुग्राह्योयदिस्मरसिमेगुणान् ॥ वसतावदिहप्राज्ञयद्यस्तिमयिसौहृदम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्याभार्ययासह ॥ अर्चितःसर्वकामैस्त्वंततोरामगमिष्यसि ॥ १३ ॥

प्रयुज्य ॥१॥ स्नानानिस्नानसाधनसुगंधतैलादीनि ॥२॥ अलंकारविदःअलंकरणक्रियासमर्थाः ॥३॥४॥५॥६॥ प्रतिगच्छामेतिलोट् ॥७॥८॥९॥ त्वदर्थंपालितंचेदंतिष्ठति हतेपिरावणेइतिशेषः ॥१०॥ तदिदमिति लंकायांवर्तमानस्यापिपुष्पकस्यात्युन्नततयाशिविरस्थैरपिदृश्यमानत्वादिदमितिप्रत्यक्षवन्निर्देशः इहलंकायाम् ॥११॥ वसतावदिहेति एकदिवसमितिशेषः ॥१२॥१३॥

तत्रप्रभावाद्यपिनजानंतिकोभवानितिचेदंतयानजानंति सार्वात्म्येनस्तौति दृश्यसइति सर्वभूतेषुगोष्वित्यादि उत्तमचेतनेष्वपीत्यर्थः दृश्यसेंऽतर्यामितयाश्रूयसे ॥ २० ॥ अत्यंतमचेतनेष्वपि
त्वमंतर्यामीत्याह दिक्ष्विति ॥ २१ ॥ त्वमेवसहस्रचरणत्वादिविशिष्टानंतरूपोभूत्वापृथिव्यादींस्तद्वर्तिभूतानिचधारयसि तथांतेअहरंतेपृथिव्याउपरिवर्तिनिसलिलेत्वंमहोरगशयनोदृश्यसे
एवंचपृथिव्याअधउपरिचप्रतिष्ठितस्वशक्तिस्त्वमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ हेरामत्रीन्लोकान्धारयन् त्वंविराड्नारायणोसीत्यर्थः एतेनयतश्चाहमुत्पन्नइतिप्रश्नस्योत्तरंदत्तं एवंदेहत्वमुपदिश्यदेहि
त्वमुपदिशति अहंतेहृदयमिति हेरामतेरामोपप्रहस्यतवहृदयंसर्वाधारभूतमांतरंत्वदात्मतत्त्वमहमेवज्ञानस्वरूपः महाकाशइवघटाकाशस्य तवजिह्वामन्निर्मितावाग्देवीसरस्वती ॥ २३ ॥ दे
वाइंद्रियदेवादिग्वातार्कादयस्तवगात्रेषुश्रोत्रादिषुब्रह्मणामयानिर्मिताः रोमाणिचनिर्मितान्योषधिवनस्पत्यादिनेतिशेषः निमेषोन्मेषौचरात्रिदिवसत्वेनप्रसिद्धौ ॥ २४ ॥ संस्काराःसंस्क्रियं

प्रभवंनिधनंचापिनोविदुःकोभवानिति ॥ दृश्यसेसर्वभूतेषुगोषुचब्राह्मणेषुच ॥ २० ॥ दिक्षुसर्वासुगगनेपर्वतेषुनदीषुच ॥ सहस्रचरणःश्रीमान् शतशीर्षःसहस्रदृक् ॥ २१ ॥ त्वंधारयसिभूतानिपृथिवींसर्वपर्वतान् ॥ अंतेपृथिव्याःसलिलेदृश्यसेत्वंमहोरगः ॥ २२ ॥ त्रीन्लोकान्धारयन्राम देवगंधर्वदानवान् ॥ अहंतेहृदयंरामजिह्वादेवीसरस्वती ॥ २३ ॥ देवारोमाणिगात्रेषुब्रह्मणानिर्मिताःप्रभो ॥ निमेषस्तेस्मृतारात्रिरुन्मेषोदिव सस्तथा ॥ २४ ॥ संस्कारास्त्वभवन्वेदानैतदस्तित्वयाविना ॥ जगत्सर्वंशरीरंतेस्थैर्यंतेवसुधातलम् ॥ २५ ॥ अग्निःकोपःप्रसादस्तेसोमःश्रीवत्सल क्षणः ॥ त्वयालोकास्त्रयःक्रांताःपुरास्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६ ॥ महेंद्रश्चकृतोराजावलिंबद्ध्वासुदारुणम् ॥ सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवःकृष्णःप्रजाप तिः ॥ २७ ॥ वधार्थंरावणस्येहप्रविष्टोमानुषींतनुम् ॥ तदिदंनस्त्वयाकार्यंकृतंधर्मभृतांवर ॥ २८ ॥ निहतोरावणोरामप्रहृष्टोदिवमाक्रम ॥ अमोघं देववीर्यंतेनतेमोघाःपराक्रमाः ॥ २९ ॥

तेवोध्यंतएभिर्लोकाइतिसंस्काराःप्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकाः नैतदस्तीति त्वयाविनायदस्तितत्किमपिनेत्यर्थः कार्यकारणरूपंसर्वंजगत्तेशरीरं स्थैर्यमशेषप्रजानित्यधारणसामर्थ्यं वसुधातलंभू
तत्त्वंत्वमेव ॥ २५ ॥ तेकोपोग्निः तेप्रसादःसोमः त्वयावामनात्मनावतीर्णेनपुरापूर्वंत्रिभिर्विक्रमैस्त्रयोलोकाभूर्भुवःस्वःस्वरूपाःक्रांताः ॥ २६ ॥ बलिंबद्ध्वामहेंद्रश्चराजाकृतः सीतालक्ष्मीः
प्रसिद्धविष्णुपत्न्यभिन्नतत्त्वत्वात् योविष्णुःसभवान्देवःप्रकाशरूपः कृष्णःकृष्णवर्णः प्रजापतिस्तदभिन्नतत्त्वः ॥ २७ ॥ सएवत्वंरावणस्यवधायमानुषींतनुंप्रविष्टोसि माययेतिशेषः एवंत
त्वेनत्वयातदिदंरावणवधरूपंनःसर्वेषांदेवानांकार्यंकृतम् ॥ २८ ॥ अथवृत्तानुष्ठानानुवादपूर्वंवर्तिष्यमाणकर्तव्यमाह निहतइति रावणोनिहतः एवंचावतारकार्यंनिवृत्तमतःपरंमहाराज्येन
किंचित्कालंप्रहृष्टःसन्दिवंपरनाकाख्यंब्रह्मलोकमाक्रमप्राप्नुहि एवंसिद्धकार्यत्वात्तेवीर्यंबलममोघंतन्मूलाःपराक्रमाश्चनमोघानिष्फलाअपितुसफलाएवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथरामस्यसर्वोपास्यत्वंसर्वाभीष्टसिद्धिप्रदत्वंचाहामोघमिति हेरामतेदर्शनमेवंमूर्तैस्तेदर्शनंसुग्रीवादीनाममोघं एवंकालांतरेश्रुत्वाचित्ततद्द्रष्टॄणामप्यमोघंऐहिकामुष्मिकसकलफलसाधनं तवसंस्तवोरामनारायणेत्येवंरूपोऽमोघःसकलेष्टदः येचत्वयिभक्तिमंतःसोहमेवेतिगौणवृत्त्यात्वदुपासकास्त्वाहमितिवोपासकास्तेप्यमोघंसंसारमार्गमतिक्रांताःसत्यसंकल्पत्वादिमंतःसंतोमह्लो कप्राप्तिरूपामोघफलाभविष्यंतिकिंपुनर्येसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवंतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरतिदार्ढ्याय येत्वामिति ॥ ३१ ॥ इदानींतस्यैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति इममि ति ऋषिर्वेदस्तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वादार्षःसचासौस्तवश्चेत्यार्षस्तवस्तं अतएवदिव्यं पुरातनंपुरावृत्तप्रतिपादकं इतिहासंअनादिसिद्धपुरातनब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवंयेकीर्तयिष्यंतितेषांपराभवःपरैरिहामुत्रलोकशत्रुभिःपुत्रदारादिभिःपापैश्चाभिभवआक्रमणंनास्तिनभविष्यतिच ॥ ३२ ॥ कतकरी॰ ॥११०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी

अमोघंदर्शनंराम अमोघस्तवसंस्तवः॥ अमोघास्तेभविष्यंतिभक्तिमंतोनराभुवि ॥ ३० ॥ येत्वांदेवंध्रुवंभक्ताःपुराणंपुरुषोत्तमम्॥ प्राप्नुवंतित थाकामानिहलोकेपरत्रच॥ ३१॥ इममार्षस्तवंदिव्यमितिहासंपुरातनम्॥ येनराःकीर्तयिष्यंतिनास्तितेषांपराभवः॥ ३२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰आ॰युद्धकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः॥ ११९॥ ॥७॥ ॥एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंपितामहसमीरितम्॥ अंकेनादायवैदेहीमुत्पपा तविभावसुः॥ १ ॥ विधूयाथचितांतांतुवैदेहींहव्यवाहनः॥ उत्तस्थौमूर्तिमानाशुगृहीत्वाजनकात्मजाम्॥ २॥ तरुणादित्यसंकाशांतप्तकांचनभू षणाम्॥ रक्तांबरधरांबालांनीलकुंचितमूर्धजाम्॥३॥ अक्लिष्टमाल्याभरणांतथारूपामनिंदिताम्॥ ददौरामायवैदेहीमंकेकृत्वाविभावसुः॥४॥ अब्रवीत्तुतदारामंसाक्षीलोकस्यपावकः॥ एषातेरामवैदेहीपापमस्यांनविद्यते ॥५॥ नैववाचानमनसानैवबुद्ध्यानचक्षुषा॥ सुवृत्तावृत्तशौटी र्यनत्वामत्यचरच्छुभा॥ ६ ॥ रावणेनापनीतैषावीर्योत्सिक्तेनरक्षसा॥ त्वयाविरहितादीनाविवशानिर्जनेसती ॥७॥

येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः॥ ११९॥ ॥७॥ ॥ एतदिति पितामहसमीरितंशुभंपरमशोभनंनिजब्रह्मत्वप्रतिपादकंवाक्यंश्रुत्वाध्यात्वाच प्रसन्नतयावस्थानकालेइतिशेषः अंकेनादाय रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमितिश्रुत्यर्थमपरोक्षमेवसंपादयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ मूर्तिमान्स्रुक्स्रुवादिचिह्ननिजमूर्तियुक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ अक्लिष्टेति अग्निसंबंधेपीतिशेषः तथारूपांपूर्वानुभूतशोभायुक्ताम् ॥ ४ ॥ तदादानसमये लोकस्यमनोवाक्कायैर्लौकिककृतपुण्यपापकर्मणःसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टा सर्वदेहांतर्वैश्वानरात्मनानित्यप्रतिष्ठितत्वादिति भावः एषायामयिरावणहरणकालेप्रविष्टासैव एवंहिकूर्मपुराणानुसारेणव्याख्यातं तच्चप्राङ्निरूपितं पापंरावणस्पर्शरूपमपि ॥ ५ ॥ सुवृत्तावृत्तशौटीर्यैत्वांमनआदिभिःप्रत्येकंसमुदितैश्चना त्यचरत् ॥ ६ ॥ एषायाइदानींमयिप्रविष्टा ॥ ७ ॥

रुद्धानिरुद्धस्वच्छंदगमनादिव्यवहारा गुप्तापरिहृतस्वजनदर्शना त्वच्चित्तात्वयिचित्तंयस्याःसा अतएवत्वत्परायणात्वद्गतिः ॥ ८ ॥ तद्रक्षोनाचिंतयतनागणयत तत्रहेतुरंतरात्मनस्त्वद्गतत्वं एवं चयत्यतिविवस्याप्येवंव्यवस्थातर्हिवस्यशुद्धत्वंकिंवक्तव्यमितिध्वनिः ॥ ९ ॥ विशुद्धभावांविशुद्धांतरां अतएवनिष्पापां नकिंचिदिति मन्नियोगानंतरंप्रतियाह्यानवेतिसंदेहोनगृह्णामीतिनि षेधश्चनकर्तव्यइत्यर्थः कुतएवंतत्राहाज्ञापयामितेइति एवमुक्तिस्तुरामेणस्वस्वरूपाज्ञाननटनात्तदनुसारेणरुद्रमूर्तेर्भगवतोऽग्नेरपीतिमंतव्यम् ॥ १० ॥ दध्यौकिमिहोचितंवक्तव्यमितिध्यातवा

रुद्धाचांतःपुरेगुप्तात्वच्चित्तात्वत्परायणा ॥ रक्षितारक्षसीभिश्चघोराभिर्घोरबुद्धिभिः ॥ ८ ॥ प्रलोभ्यमानाविविधंतर्ज्यमानाचमैथिली ॥ नाचिंत यततद्रक्षस्त्वद्गतेनांतरात्मना ॥ ९ ॥ विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृह्णीष्वमैथिलीम् ॥ नकिंचिदभिधातव्याअहमाज्ञापयामिते ॥ १० ॥ ततःप्रीतमना रामःश्रुत्वैवंवदतांवरः ॥ दध्यौमुहूर्तंधर्मात्माहर्षव्याकुललोचनः ॥ ११ ॥ एवमुक्तोमहातेजाधृतिमानुरुविक्रमः ॥ उवाचत्रिदशश्रेष्ठंरामोधर्मभृतांव रः ॥ १२ ॥ अवश्यंचापिलोकेषुसीतापावनमर्हति ॥ दीर्घकालोषिताहीयंरावणांतःपुरेशुभा ॥ १३ ॥ बालिशोबतकामात्मारामोदशरथात्मजः ॥ इतिवक्ष्यतिमांलोकोजानकीमविशोध्यहि ॥ १४ ॥ अनन्यहृदयांसीतांमच्चित्तपरिरक्षिणीम् ॥ अहमप्यवगच्छामिमैथिलींजनकात्मजाम् ॥ १५ ॥ इमामपिविशालाक्षींरक्षितांस्वेनतेजसा ॥ रावणोनातिवर्तेतवेलामिवमहोदधिः ॥ १६ ॥ नचशक्तःसुदुष्टात्मामनसापिहिमैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्यांदीप्तामग्निशिखामिव ॥ १७ ॥ नेयमर्हतिवैक्लव्यंरावणांतःपुरेसती ॥ अनन्याहिमयासीताभास्करस्यप्रभायथा ॥ १८ ॥ विशु द्धात्रिषुलोकेषुमैथिलीजनकात्मजा ॥ नविहातुंमयाशक्याकीर्तिरात्मवतायथा ॥ १९ ॥

निर्तिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावनं स्वार्थण्यंताद्भावेल्युट् शुद्धिमित्यर्थः जानकीमविशोध्ययाहिणंमां रावणांतःपुरेदीर्घकालोषितांतांदशरथात्मजोयद्गृहीतवान्तत्सकामात्माकामपरतंत्र चित्तोबालिशोमूढोलोकव्यवहारापरिज्ञोयतोतइतिलोकोमांवक्ष्यति ततःशुद्ध्यर्थमग्निप्रवेशोमयानुमतइतिशेषः ॥ १४ ॥ इयंशुद्धेतिहृदयेजानाम्येवेत्याहानन्येति मच्चित्तपरिरक्षिणींमद्गत चित्तत्वेनात्मनोदोषपरिरक्षणशीलाम् ॥ १५ ॥ स्वेनतेजसापातिव्रत्येन ॥ १६ ॥ प्रधर्षयितुंनशक्तः अतएवाप्राप्यांअशक्यग्रहां तत्रनिदर्शनंदीप्तामिति ॥ १७ ॥ वैक्लव्यंकातर्यपीडां अन न्याहीति अर्थोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेःशक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च अनेनाग्निदत्तायारावणस्पर्शाद्यभावःस्पष्टमेवोक्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वेषांवोवचः सीताग्रहणविषयंमेहितंमयाऽवश्यंकार्यंकर्तुंयोग्यं स्निग्धानांमयिस्नेहवतां लोकमान्यानामशेषजगत्पूज्यानां एवंपूर्वोक्तप्रकारेणहितंवदताम् ॥ २० ॥ २१ ॥ कतकरी० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेविंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ एतद्वाक्यंश्रुत्वायुष्मदाज्ञयासीतामंगीकरोम्येवेत्युक्तंवाक्यंश्रुत्वाततःसीताग्रहणनियोगानुष्ठानानंतरम् ॥ १ ॥ महावक्षःहेमहोरस्क ॥ २ ॥ तमोदुःखम् ॥ ३ ॥ आश्वास्येति अयोध्यांगत्वेतिशेषः ॥ ४ ॥ कुलेकुलपरिपालन

अवश्यंचमयाकार्यंसर्वेषांवोवचोहितम् ॥ स्निग्धानांलोकनाथानामेवंचवदतांहितम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्त्वाविजयीमहाबलःप्रशस्यमानःस्वकृतेनकर्मणा ॥ समेत्यरामःप्रिययामहायशाःसुखंसुखार्होऽनुबभूवराघवः ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्ध० विंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १२० ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंराघवेणानुभाषितम् ॥ ततःशुभतरंवाक्यंव्याजहारमहेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्षमहाबाहोमहावक्षःपरंतप ॥ दिष्ट्याकृतमिदंकर्मत्वयाधर्मभृतांवर ॥ २ ॥ दिष्ट्यासर्वस्यलोकस्यप्रवृद्धंदारुणंतमः ॥ अपवृत्तंत्वयासंख्येरामरावणजंभयम् ॥ ३ ॥ आश्वास्यभरतंदीनंकौसल्यांचयशस्विनीम् ॥ कैकेयींचसुमित्रांचदृष्ट्वालक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्यराज्यमयोध्यांचनंदयित्वासुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेवंशंस्थापयित्वामहाबल ॥ ५ ॥ इष्ट्वातुरगमेधेनप्राप्यचानुत्तमंयशः ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वात्रिदिवंगंतुमर्हसि ॥ ६ ॥ एषराजादशरथोविमानस्थःपितातव ॥ काकुत्स्थमानुषेलोकेगुरुस्तवमहायशाः ॥ ७ ॥ इंद्रलोकंगतःश्रीमांस्त्वयापुत्रेणतारितः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रात्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥ महादेववचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्यप्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥ दीप्यमानंस्वयालक्ष्म्याविरजोंबरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राददर्शपितरंप्रभुः ॥ १० ॥ हर्षेणमहताविष्टोविमानस्थोमहीपतिः ॥ प्राणैःप्रियतरंदृष्ट्वापुत्रंदशरथस्तदा ॥ ११ ॥ आरोप्यांकेमहाबाहुर्वरासनगतःप्रभुः ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यततोवाक्यंसमाददे ॥ १२ ॥

निमित्तंवंशंसंतानं दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच वत्स्यामिमानुषेलोकइत्यवतारात्पूर्वंप्रतिज्ञासत्त्वात्प्राप्यराज्यमित्याद्युक्तम् ॥ ५ ॥ तुरगमेधेनेष्ट्वाभगवंतंप्रजापतिमितिशेषः अनुत्तमंयशोमहद्यशइत्यादिकंप्रजापतिनाम तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेः अश्वमेधफलंचतत्प्राप्तिरेव प्रजापतिंवाएषईप्सतीत्याहुःयोश्वमेधेनयजतइतिश्रुतेरितिकतकः त्रिदिवंभूर्भुवःस्वःपदापेक्षयातृतीयंदिवंब्रह्मलोकम् ॥ ६ ॥ एषइति पुरःस्थस्यापिदेवदेहपरिग्रहेणाज्ञायमानतयांगुल्यानिर्देशः ॥ ७ ॥ ८ ॥ विमानशिखरस्थस्यविमानोपरिप्रतिष्ठितस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननुक्वातेपरीक्षारक्षोंगस्पृष्टायास्तत्राह यदहमिति विवशाऽस्वाधीनासतीगात्रसंस्पर्शंगतास्मिप्राप्तास्मि तत्रमेकामकारोनइच्छापूर्वकतान तत्रबलात्स्पर्शेदैवमेवापराध्यतिअपराधंकारितवत् दैवमेवात्रकारणंनमेऽत्रापराधइतिभावः ॥ ८॥ स्वतोदोषजनकंकर्मतुमेनास्तीत्याह मदधीनमिति परैर्ग्रहीतुमशक्यमित्यर्थः पराधीनेषुपरैर्ग्रहीतुंशक्येषुदैवाधीनेषुच यस्याश्छायास्मितदधीना निगात्राणि तयैवतदर्थमेवैषांनिर्माणात् हृदयंतुतदीयमेवात्रापीतिभावः ॥ ९ ॥ सहयुगपत्संवृद्धोभावःपरस्परानुरागलक्षणस्तेनसंसर्गेणचिरकालसहवासेनचयद्यहंतेत्वयागुणवत्त्वेननविज्ञाता तेनत्वदज्ञानेनहेतुनाहंशाश्वतंहताचिरकालंदुःखमग्नाकृता ॥ १० ॥ अवलोककःअवलोकितुमन्वेष्टुमित्यर्थः तदाकिंनत्वयाविसर्जितापुनरंगीकाराभावंकिमितिनश्राविता ॥ ११ ॥ तदो

यदहंगात्रसंस्पर्शंगतास्मिविवशाप्रभो ॥ कामकारोनमेतत्रदैवंतत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मदधीनंतुयत्तन्मेहृदयंत्वयिवर्तते ॥ पराधीनेषुगात्रेषुकिंक रिष्याम्यनीश्वरी ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावेनसंसर्गेणचमानद ॥ यदितेहंनविज्ञाताहतातेनास्मिशाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्तेमहावीरोहनुमानवलोक कः ॥ लंकास्थाहंत्वयाराजन्किंतदानविसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षंवानरस्यास्यतद्वाक्यसमनंतरम् ॥ त्वयासंत्यक्तयावीरत्यक्तंस्याज्जीवितंमया ॥ १२ ॥ नवृथातेश्रमोयंस्यात्संशयेन्यस्यजीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्लेशोनचायंविफलस्तव ॥ १३ ॥ त्वयातुनृपशार्दूलरोषमेवानुवर्तता ॥ लघुनेवमनुष्ये णस्त्रीत्वमेवपुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ अपदेशोमेजनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ॥ ममवृत्तंचवृत्तज्ञबहुतेनपुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ नप्रमाणीकृतःपाणिर्बाल्ये ममनिपीडितः ॥ ममभक्तिश्चशीलंचसर्वंतेपृष्ठतःकृतम् ॥ १६ ॥ इतिब्रुवंतीरुदतीबाष्पगद्गदभाषिणी ॥ उवाचलक्ष्मणंसीतादीनंध्यानपरायणम् ॥ १७ ॥ चितांमेकुरुसौमित्रेव्यसनस्यास्यभेषजम् ॥ मिथ्यापवादोपहतानाहंजीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अप्रीतेनगुणैर्भर्त्रात्यक्तायाजनसंसदि ॥ याक्षमामेगतिर्गंतुंप्रवेक्ष्येहव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

कोकोविशेषस्तत्राह प्रत्यक्षमिति एवंचतदैवजीवत्यागेएतावत्पर्यंतंमहतीत्वद्वियोगव्यथानस्यादितिभावः ॥ १२ ॥ जीवितंसंशयेन्यस्ययुद्धेजयस्यसंदिग्धत्वात्संशयेप्रतिष्ठाप्ययोयंवृथाश्र मःकृतःसनकर्तव्यःस्यात् तथाविफलःसुहृज्जनपरिक्लेशश्चनकर्तव्योभवेत् ॥ १३ ॥ स्त्रीत्वमेवप्राकृतसाधारणस्त्रीजातिरेवपुरस्कृतांचितिता ॥ १४ ॥ मेऽपदेशोवैदेहीत्यादिव्यवहारोजनकाज्ज नकयज्ञभूमिसंबंधमात्रात् नोत्पत्तिर्जनकादित्यनुकर्षः कुतस्तर्हिसातत्राह वसुधातलात् एवंमनुष्ययोन्यनुत्पत्तिरप्राकृतस्त्रीत्वोपपादिकोक्ता तथामेबहुमानार्हंवृत्तंचारित्रंचतेत्वयानपुरस्कृतं अपरित्यागेहेतुत्वेननविचारितम् ॥ १५ ॥ किंचबाल्येकृतंधर्मप्रजोद्देश्यकंपाणिग्रहणमपित्वयापरित्यागेनप्रमाणीकृतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणैरप्रीतेनभर्त्राजनसंसदित्यक्तायायागतिः क्षमातांगतिंगंतुंहव्यवाहनंप्रवेक्ष्ये अप्रीतस्यगुणैर्भर्तुरितिपाठांतरं तत्रापिशेषेषष्ठी ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ मनश्छंदंमनोभिप्रायम् आकारसूचितंभ्रूभंगाद्याकारसूचितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राघवःशुद्धचारित्रामदुष्टामेवमांयदिदुष्टांजानाति अहंतथाचेत्अदुष्टाचेत्सा वकोमांसर्वतःपातु केशांवरादिकमपिमाधाक्षीदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सातमेत्यादि एतदर्थमेवस्नातायाअलंकारयुतायाआनयनंकारितम् ॥ २९ ॥ सर्वाणिरूपाणिसर्वाणिभूतानि सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरइत्यादौतद्वोधकतयाप्रसिद्धोरूपशब्दः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वसोर्धारांसंततांघृतधाराम् ॥ ३२॥ शप्तांशापंप्राप्तामतएवत्रिदिवान्निरयेमनुष्ययोन्यादौपतंतीम् ॥३३॥

एवमुक्तस्तुवैदेह्यालक्ष्मणःपरवीरहा॥ अमर्षवशमापन्नोराघवंसमुदैक्षत ॥ २० ॥ सविज्ञायमनश्छंदंरामस्याकारसूचितम् ॥ चितांचकारसौमित्रिर्मतेरामस्यवीर्यवान्॥ २१ ॥ नहिरामंतदाकश्चित्कालांतकयमोपमम्॥ अनुनेतुमथोवक्तुंद्रष्टुंवाप्यशकत्सुहृत्॥ २२ ॥ अधोमुखंस्थितंरामंततःकृत्वाप्रदक्षिणम्॥ उपावर्ततवैदेहीदीप्यमानंहुताशनम् ॥ २३ ॥ प्रणम्यदैवतेभ्यश्चब्राह्मणेभ्यश्चमैथिली॥ बद्धांजलिपुटाचेदमुवाचाग्निसमीपतः॥ २४ ॥ यथामेहृदयंनित्यंनापसर्पतिराघवात्॥ तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातुपावकः॥ २५ ॥ यथामांशुद्धचारित्रांदुष्टांजानाति राघवः॥ तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातुपावकः॥ २६॥ एवमुक्तातुवैदेहीपरिक्रम्यहुताशनम्॥ विवेशज्वलनंदीप्तंनिःशंकेनांतरात्मना॥ २७॥ जनश्चसुमहांस्तत्रबालवृद्धसमाकुलः॥ ददर्शमैथिलींदीप्तांप्रविशंतींहुताशनम्॥ २८ ॥ सातप्तनवहेमाभातप्तकांचनभूषणा॥ पपातज्वलनंदीप्तंसर्वलोकस्यसन्निधौ॥ २९ ॥ ददृशुस्तांविशालाक्षींपतंतींहव्यवाहनम्॥ सीतांसर्वाणिरूपाणिरुक्मवेदिनिभांतदा ॥ ३० ॥ ददृशुस्तांमहाभागांप्रविशंतींहुताशनम्॥ ऋषयोदेवगंधर्वायज्ञेपूर्णाहुतीमिव ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुःस्त्रियःसर्वास्तांदृष्ट्वाहव्यवाहने ॥ पतंतींसंस्कृतांमंत्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे॥ ३२॥ ददृशुस्तांत्रयोलोकादेवगंधर्वदानवाः॥ शप्तांपतंतींनिरयेत्रिदिवाद्देवतामिव॥ ३३॥ तस्यामग्निंविशंत्यांतुहाहेतिविपुलःस्वनः॥ रक्षसांवानराणांचसंबभूवाद्भुतोपमः॥ ३४॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः॥ ११८॥ ॥ ६१॥ ॥ ततोहिदुर्मनारामःश्रुत्वैवंवदतांगिरः॥ दध्यौमुहूर्तंधर्मात्मावाष्पव्याकुललोचनः॥ १ ॥

अद्भुतोपमःआश्चर्यमित्युपमाज्ञानंयस्यवृत्तौसः ॥ ३४ ॥ कतकरी० ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्री० रा० वा० आ० यु० अष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ६१॥ ॥ ततोहीति एवंवदतांहाहेतिवदतांसर्वेषामार्तागिरःश्रुत्वाततोहितत एवदुर्मनाःखिन्नचित्तोरामोवाष्पव्याकुललोचनःप्राकृतस्त्रीवत्सीताएतदनर्हेतितद्वियोगतोवाष्पव्याकुललोचनोभूत्वामुहूर्तंदध्यौकिमुक्तंकिंकृतंकिंचातःपरंकर्तव्यमितिचिंतापरोवभूव ॥ १ ॥

अत्रावसरेदिक्पालसहितोरुद्रोहिरण्यगर्भश्चरामानुग्रहायसमागताइत्याह ततइत्यादि ॥ २ ॥ षडर्धनयनःश्रीमान् षडर्धनयनस्त्रिनेत्रइत्यर्थः सर्वलोकस्यब्रह्मलोकपर्यंतंसर्वलोकवर्तिपदार्था
नांस्रष्टा ब्रह्मविदांचतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पालवसिष्ठाद्यृषितत्संतानजब्राह्मणाब्रह्मविदस्तेषांवरोज्येष्ठोहिरण्यगर्भः योवैब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेर्हि
रण्यगर्भःसमवर्ततताग्रेइतिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥ एतेसर्वैर्विमानैर्लंकामागत्यराघवमभिजग्मुः ॥ ४ ॥ प्रगृह्यउद्यम्य भारतेत्वग्निप्रवेशंसीतायाअनुक्त्वारामस्यचारित्रसंदेहेसीतादुःखंदृष्ट्वावाय्वग्निवरु
णाद्युक्त्यैवसीतांगीकारउक्तस्तत्रानुक्तोप्यग्निप्रवेशोमध्येद्रष्टव्यइत्याहुः पाद्मेतु सातेनगर्हितासाध्वीविवेशज्वलनंतदेत्युक्तम् ॥ ५॥ कर्तासर्वस्येति मनुष्यदेहेराघवेसर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्व
रूपाभिप्रायेण ज्ञानविदांऔपनिषदज्ञानवताम् देवगणाइंद्रादयस्तेषांश्रेष्ठम् विष्णुमुखावैदेवाइतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयंकतकासंमतम् तीर्थस्त्वेवंव्याचष्टे पूर्वंपूर्वस्मिन्कल्पेस्र

ततोवैश्रवणोराजायमश्चपितृभिःसह ॥ सहस्राक्षश्चदेवेशोवरुणश्चजलेश्वरः ॥ २॥ षडर्धनयनःश्रीमान्महादेवोवृषध्वजः ॥ कर्तासर्वस्यलोकस्य ब्रह्माब्रह्मविदांवरः ॥ ३ ॥ एतेसर्वेसमागम्यविमानैःसूर्यसन्निभैः ॥ आगम्यनगरींलंकामभिजग्मुश्चराघवम् ॥ ४ ॥ ततःसहस्ताभरणान्प्रगृह्यविपुलान्भुजान् ॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाराघवंप्रांजलिंस्थितम् ॥ ५ ॥ कर्तासर्वस्यलोकस्यश्रेष्ठोज्ञानविदांविभुः ॥ उपेक्षसेकथंसीतांपतंतींहव्यवाहने ॥ कथंदेवगणश्रेष्ठमात्मानंनावबुध्यसे ॥ ६ ॥ ऋतधामावसुःपूर्ववसूनांचप्रजापतिः ॥ त्रयाणामपिलोकानामादिकर्तास्वयंप्रभुः ॥ ७॥ रुद्राणामष्टमोरुद्रःसाध्यानामपिपंचमः ॥ अश्विनौचापिकर्णौतेसूर्याचंद्रमसौदृशौ ॥ ८ ॥ अंतेचादौचमध्येचदृश्यसेचपरंतप ॥ उपेक्षसेचवैदेहींमानुषःप्राकृतोयथा ॥ ९ ॥ इत्युक्तोलोकपालैस्तैःस्वामीलोकस्यराघवः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामोधर्मभृतांवरः ॥ १० ॥ आत्मानंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजम् ॥ सोहंयश्चयतश्चाहंभगवांस्तद्ब्रवीतुमे ॥ ११ ॥

ष्टेःपूर्ववावसूनांमध्येऋतधामानामवसुः आदिकर्ताअंडांडाधिपतिरूपादिसृष्टिकर्ता स्वयंप्रभुःइतरानियम्यः ॥ ७ ॥ अष्टमोरुद्रोमहादेवः साध्यानामपिपंचमःवीर्यवान्नामा विराड्रूपंवर्णय
ति अश्विनौचेत्यादि ॥ ८ ॥ अंतेचादौचेत्यनेनसर्वभूततत्त्वंत्वमेवेतिसूचितम् ॥ ९ ॥ लोकपालैरिंद्रादिब्रह्मांतैःपूर्वोक्तैः लोकस्यभूलोकस्येदानींसाक्षात्स्वामीराघवोरघुकुलजः ॥ १० ॥ अ
थब्रह्मानुग्रहादेवब्रह्मविद्यौन्मुख्यस्यश्रुत्यादिसिद्धतयातदौन्मुख्यस्यात्मानंनावबुध्यसेइतिब्रह्मणैवकृतत्वात्तज्जिज्ञासुरिवस्वीयानांस्वस्वरूपबोधनायब्रह्माणंगुरुमज्ञइवोपासददित्याहात्मानमि
ति अहमात्मानमात्मस्वरूपंसामान्यतोहंत्वेनप्रतीयमानंदशरथपुत्रंरामनामकंमनुष्यजातीयपिंडमेवमन्येनतुततोतिरिक्तंकिंचिद्बुद्धि भवद्भिरप्युक्तंस्वात्मानंनावबुध्यसेइति एवंचसोहमेवंभूताहं
बुद्धिमान्यश्चपरमार्थतोयत्तत्त्वोयतश्चयत्प्रकृतिकश्चतत्सर्वंभगवान्सर्वज्ञःपरमगुरुर्मेमह्यमज्ञायजिज्ञासवेब्रवीतूपदिशतु अयमेवब्रह्मविद्योपदेशमार्गःसर्वत्रश्रुतिस्मृतिषुप्रसिद्धः ॥ ११ ॥

इतिब्रुवाणंजिज्ञासवेमत्स्यंब्रवीत्वितिब्रुवाणम् वाक्यंदेहदेहितत्त्वोपदेशरूपम् ॥ १२ ॥ नारंजीवसमूहोऽयनंस्थानंयस्यसविराड्रूपोनारायणपदवाच्योयःसत्वमसि देवःस्वप्रकाशः विराट्चिह्ना
न्याह चक्रेति इदंशंखगदादेरप्युपलक्षणम् एकशृंगोवराहएकदंष्ट्रोधरणीवराहः अयंविराड्विष्णुमूर्तेर्भेदः भूतभव्यसपत्नजिद्भूतभव्यकालरूपोयःसपत्नोजनिमृतिहेतुत्वात्तंजयतिसः नित्यइ
तियावत् ॥ १३ ॥ तदेवाह अक्षरमिति यदक्षरंमध्येचांतेचादादौचसत्यमप्रच्युतस्वरूपंतत्त्वंयद्ब्रह्मतदेवत्वमसीतिशेषः लोकानांधर्माधिकृतप्राणिनांत्वमेवपरमोधर्मः यज्ञोवैविष्णुरित्यादिश्रुते
रश्वमेधांतधर्मस्त्वमेव विष्वंचःसर्वगताःसेनानियामकगणायस्य चतुर्भुजःशत्रुनिरसनदक्षभुजचतुष्टयवान् ॥ १४ ॥ शार्ङ्गधन्वाकालरूपंशार्ङ्गंधनुर्यस्य हृषीकेशइति हृषीकाणामिंद्रियाणा
मीशोनियंता पुरुषइति पुरूणिफलानिसनोतिददातिसपुरुषः पुरुहृदयपुंडरीकेशेतइतिवापूर्णत्वाद्वापुरुषः तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमितिश्रुतेः पुरुषोत्तमःयस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतो

इतिब्रुवाणंकाकुत्स्थंब्रह्माब्रह्मविदांवरः॥ अब्रवीच्छृणुमेवाक्यंसत्यंसत्यपराक्रम॥ १२॥ भवान्नारायणोदेवःश्रीमांश्चक्रायुधःप्रभुः॥ एकशृंगो
वराहस्त्वंभूतभव्यसपत्नजित्॥ १३॥ अक्षरंब्रह्मसत्यंचमध्येचांतेचराघव॥ लोकानांत्वंपरोधर्मोविष्वक्सेनश्चतुर्भुजः॥ १४॥ शार्ङ्गधन्वाहृषीके
शःपुरुषःपुरुषोत्तमः॥ अजितःखड्गधृग्विष्णुःकृष्णश्चैवबृहद्बलः॥ १५॥ सेनानीर्ग्रामणीःसर्वंत्वंबुद्धिस्त्वंक्षमादमः॥ प्रभवश्चाप्ययश्चत्वमुपेंद्रोम
धुसूदनः॥ १६॥ इंद्रकर्मामहेंद्रस्त्वंपद्मनाभोरणांतकृत्॥ शरण्यंशरणंचत्वामाहुर्दिव्यामहर्षयः॥ १७॥ सहस्रशृंगोवेदात्माशतशीर्षोमहर्षभः॥
त्वंत्रयाणांहिलोकानामादिकर्तास्वयंप्रभुः॥ १८॥ सिद्धानामपिसाध्यानामाश्रयश्चासिपूर्वजः॥ त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमोंकारःपरात्परः॥ १९॥

स्मिँलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइतिस्मृतेः अजितःपाप्मनाऽरिभिश्चाजितः खड्गधृक्विद्याख्यनंदकखड्गधृक् विष्णुःसर्वव्यापकः कृष्णस्तद्वर्णः बृहद्बलइतिअशेषब्रह्मांडस्यलीलाकंदुकवद्धार
णक्षमबृहद्बलः ॥ १५॥ सेनानीराजसेनापतिश्च ग्रामणीर्मंत्री सर्वंजगत्त्वमेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका क्षमाभक्तापराधसहिष्णुता दमइंद्रियनिग्रहः तद्धर्मकत्वात्तदात्मत्वव्यपदेशः प्रभवाप्ययौसृ
ष्टिप्रलयौतत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः उपेंद्रादयस्तवैवमूर्तिभेदाः ॥ १६ ॥ प्रजापतिरिंद्रमसृजतेत्युक्तेरिंद्रःकर्मसृष्टिर्यस्यसइंद्रकर्मा महेंद्रःसकलेशिता पद्मंवैराजंनाभौयस्यसः रणांतकृत्रणेशत्रू
णांनाशकर्ता शरण्यंशरणत्वेनप्राप्यम् शरणंरक्षकंचत्वामेवाहुः परित्राणायसाधूनामित्युक्तेः ॥ १७ ॥ सहस्रशृंगोऽनेकशाखामयशृंगवान् वेदात्मावेदस्वरूपः शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयु
क्तः महर्षभःश्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजापतिरूपइत्यर्थइतिकतकः त्रयाणांलोकानाम् सर्वप्रजानामित्यर्थः स्वयंप्रभुःअनन्यप्रेर्यः ॥ १८॥ सिद्धानामारूढानांसाध्यानामारुरुक्षूणामाश्रयःप्राप्यः
पूर्वजश्चासि अहमस्मिप्रथमजाऋतस्येत्यादिश्रुतेः ॥ १९ ॥

अस्मात्वाद्द्रष्टुमिच्छामिभर्त्राज्ञांविनापिस्नानमकृत्वैवद्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्यास्तद्वचनंस्नानाद्यनंगीकारवचनं यथारामआहतथाकर्तुमर्हसि तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगींयानस्थांशोकक
र्शिताम् मलोपचितसर्वांगींजटिलांकृष्णवाससं उवाचरामोवैदेहींपरामर्शविशंकितइतिभारतेतुमलोपचितेत्यर्धेपूर्वमितिशेषः ॥ १२ ॥ भर्तृभक्त्याआवृताऽन्विता ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्त्रीयुक्तवा
हनवहनोचितैः परीक्षितैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञात्वापिविभीषणगमनंज्ञात्वापिध्यानमास्थितं अतःपरंकिंवक्तव्यंकिंकर्तव्यमितिचितायुक्तमित्यर्थः ॥ १६॥ रोषंसर्वानर्थमूलयानयाकिलसमुद्द

एवमुक्तातुवैदेहीप्रत्युवाचविभीषणम् ॥ अस्नात्वाद्रष्टुमिच्छामिभर्तारंराक्षसेश्वर ॥ ११ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीषणः ॥ यथाहरा मोभर्तातितत्तथाकर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीपतिदेवता ॥ भर्तृभक्त्यावृतासाध्वीतथेतिप्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ ततःसीतांशिरःस्ना तांसंयुक्तांप्रतिकर्मणा ॥ महार्हाभरणोपेतांमहार्हांबरधारिणीम् ॥ १४ ॥ आरोप्यशिबिकांसीतांराक्षसैर्वहनोचितैः ॥ राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तामाज हारविभीषणः ॥ १५ ॥ सोभिगम्यमहात्मानंज्ञात्वापिध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्चप्रहृष्टश्चप्राप्तांसीतांन्यवेदयत् ॥ १६ ॥ तामागतामुपश्रुत्यरक्षो गृहचिरोषिताम् ॥ रोषंहर्षंचदैन्यंचराघवःप्रापशत्रुहा ॥ १७ ॥ ततोयानगतांसीतांसविमर्शंविचारयन् ॥ विभीषणमिदंवाक्यमहृष्टोराघवोब्रवी त् ॥ १८ ॥ राक्षसाधिपतेसौम्यनित्यंमद्विजयेरत ॥ वैदेहीसन्निकर्षंमेक्षिप्रंसमभिगच्छतु ॥ १९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यविभीषणः ॥ तूर्णमु त्सारणंतत्रकारयामासधर्मवित् ॥ २० ॥ कंचुकोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः ॥ उत्सारयंतस्तान्योधान्समंतात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥ ऋक्षाणांवा नराणांचराक्षसानांचसर्वशः ॥ वृंदान्युत्सार्यमाणानिदूरमुत्तस्थुरंततः ॥ २२ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानांनिःस्वनःसुमहानभूत् ॥ वायुनोद्धूयमानस्य सागरस्येवनिःस्वनः ॥ २३ ॥ उत्सार्यमाणान्दृष्ट्वाथजगत्यांजातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्चवारयामासराघवः ॥ २४ ॥ संरंभाच्चाब्रवीद्रा मश्चक्षुषाप्रदहन्निव ॥ विभीषणंमहाप्राज्ञंसोपालंभमिदंवचः ॥ २५ ॥

द्धात्रुकेणेदंबहुदुःखमनुभूतमितिरोषः यद्वारावणगृहेचिरोषितत्वनिमित्तकआरोपितोरोषोभाविशपथोपयोगी चिरवियुक्तायाअद्यदर्शनमितिहर्षः चिरकालंमत्प्रतीक्षयानयाबहुदुःखमनुभूत
मितिदैन्यम् ॥ १७ ॥ अहृष्टःउक्तधर्मत्रयाक्रांतत्वात्प्रकटहर्षरहितः ॥१८॥ १९ ॥ उत्सारणं जनस्येतिशेषः ॥ २० ॥ वेत्रैर्वैत्रग्रहणैर्झर्झरास्ताडशशब्दवंतःपाणयोयेषाम् ॥ २१ ॥ उत्तस्थुः
उत्थायजग्मुः ॥२२॥ २३ ॥ दाक्षिण्यात्स्वभक्तवानरसेनासुदाक्षिण्यात्कृपाविशेषात् तदमर्षात् मदाज्ञांविनोत्सारयतीतिविभीषणेऽमर्षः ॥ २४ ॥ संरंभात्कोपात् ॥ २५ ॥

एनमुद्वेगंनिवर्तयास्यजनस्येतिशेषः कथमेवंयुज्यतेतत्राह जनोयमिति स्वजनःभ्रात्रादिस्वजनसदृशएव ॥ २६ ॥ किंचव्यर्थोयंजनापसरणप्रयासइत्याह नगृहाणीति गृहादित्रयंतिरस्क्रि याआवरणं ईदृशाजनापसरणादिव्यापारानस्त्रियाआवरणंकिंतुराजसत्कारएवकेवलंछत्रचामरादिवत् किंतर्ह्यावरणंतत्राह वृत्तमेवावरणमिति ॥ २७ ॥ अपिचेदानींदर्शनमपिनास्यादोषा येत्याह व्यसनेष्विति व्यसनंविपत्तिकालः कृच्छ्रंपीडा ॥ २८ ॥ प्रकृतेदर्शनस्यादोषत्वसाधकंधर्ममाह सैषेति ॥ २९ ॥ पश्यंतुवैदेहीमित्यनुकर्षः ॥ ३० ॥ सविमर्शःएवंवादादस्यांप्रायेणा

किमर्थंमामनादृत्यक्लिश्यतेयंत्वयाजनः॥निवर्तयैनमुद्वेगंजनोयंस्वजनोमम॥ २६॥नगृहाणिनवस्त्राणिनप्राकारस्तिरस्क्रिया॥नेदृशाराजसत्का रावृत्तमावरणंस्त्रियः॥ २७॥ व्यसनेषुनकृच्छ्रेषुनयुद्धेषुस्वयंवरे॥ नक्रतौनोविवाहेवादर्शनंदूष्यतेस्त्रियः॥ २८॥ सैषाविपद्गताचैवकृच्छ्रेणचसम न्विता॥दर्शनेनास्तिदोषोस्यामत्समीपेविशेषतः॥ २९॥विसृज्यशिबिकांतस्मात्पद्भ्यामेवापसर्पतु॥समीपेममवैदेहींपश्यंत्वेतेवनौकसः॥ ३०॥ एवमुक्तस्तुरामेणसविमर्शोविभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतांसन्निकर्षंविनीतवत्॥ ३१ ॥ ततोलक्ष्मणसुग्रीवौहनूमांश्चप्लवंगमः ॥ निशम्यवा क्यंरामस्यबभूवुर्व्यथिताभृशम्॥ ३२ ॥ लज्जयात्ववलीयंतीस्वेषुगात्रेषुमैथिली॥ विभीषणेनानुगताभर्तारंसाभ्यवर्तत ॥ ३३॥ विस्मयाच्चप्रह र्षाच्चस्नेहाच्चपतिदेवता॥ उदैक्षतमुखंभर्तुःसौम्यंसौम्यतरानना॥ ३४ ॥ अथसमपनुदन्मनःक्लमंसासुचिरमदृष्टमुदीक्ष्यवैप्रियस्य ॥ वदनमुदित पूर्णचंद्रकांतंविमलशशांकनिभाननातदासीत्॥ ३५॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषोडशाधिकशततमःसर्गः॥ ११६॥ तांतुपार्श्वेस्थितांप्रह्वांरामःसंप्रेक्ष्यमैथिलीम्॥ हृदयांतर्गतंभावंव्याहर्तुमुपचक्रमे॥ १ ॥ एषासिनिर्जिताभद्रेशत्रुंजित्वारणाजिरे॥ पौरुषाद्यदनु ष्ठेयंमयैतदुपपादितम्॥ २॥

भिमानोनास्तिजिघृक्षाचनास्ति यदितौस्यातांतदाराजपत्न्युचितमुपचारमनुमन्येतैवेतिचितायुक्तइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनयैवबुद्ध्यालक्ष्मणादेरपिव्यथा ॥ ३२ ॥ लज्जयावलीयंतीजनसम क्षंभर्तृसमीपस्थितिजन्यलज्जयावलीयंतीसंकोचंगच्छंती ॥ ३३ ॥ विस्मयादिति बहुमित्रपरिवारसंपत्तिदर्शनजोविस्मयः प्रियदर्शनजोहर्षः ॥ ३४ ॥ समपनुदत्समपानुदत् ॥ ३५ ॥ कत करी० ॥ १०७ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामी०वा०आ०यु०षोडशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तांत्विति ॥ १ ॥ एषात्वंशत्रुंजित्वानिर्जिताशत्रोःप्रत्याहृता पौरुषात्पुरुषयत्नात् ॥ २ ॥

अमर्षस्यक्रोधस्यांतंगतः धर्षणाशत्रुकृतस्वदारहरणलक्षणाभिभवः ॥ ३ ॥ अद्यमेपौरुषंदृष्टं लोकैरितिशेषः तीर्णप्रतिज्ञःतीर्णारावणवधविषयाप्रतिज्ञायेनसः ॥ ४ ॥ मयाविरहितायात्वंच
लचित्तेनरक्षसानीताअसौदैवसंपादितस्तवदोषोमानुषेणमनुष्यसाध्यपराक्रमेणमयाजितोऽपनीतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद्यसफलमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इत्येवंवदतइत्यर्थात्त्वयामेप्रयोजनं

गतोस्म्यंतममर्षस्यधर्षणासंप्रमार्जिता॥अवमानश्चशत्रुश्चयुगपन्निहतौमया॥३॥ अद्यमेपौरुषंदृष्टमद्यमेसफलःश्रमः॥अद्यतीर्णप्रतिज्ञोहंप्रभ
वाम्यद्यचात्मनः॥४॥ यात्वंविरहितानीताचलचित्तेनरक्षसा॥ दैवसंपादितोदोषोमानुषेणमयाजितः॥५॥ संप्राप्तमवमानंयस्तेजसानप्रमार्जति
कस्तस्यपौरुषेणार्थोमहताप्यल्पचेतसः॥६॥ लंघनंचसमुद्रस्यलंकायाश्चापिमर्दनम्॥ सफलंतस्यचश्लाघ्यमद्यकर्महनूमतः॥७॥ युद्धेविक्रमत
श्चैवहितंमंत्रयतस्तथा॥ सुग्रीवस्यससैन्यस्यसफलोद्यपरिश्रमः॥८॥ विभीषणस्यचतथासफलोद्यपरिश्रमः॥ विगुणंभ्रातरंत्यक्त्वायोमांस्वय
मुपस्थितः॥ ९ ॥ इत्येवंवदतःश्रुत्वासीतारामस्यतद्वचः॥ मृगीवोत्फुल्लनयनाबभूवाश्रुपरिप्लुता॥ १० ॥ पश्यतस्तांतुरामस्यसमीपेहृदयप्रियाम्॥
जनवादभयाद्राज्ञोबभूवहृदयंद्विधा॥ ११ ॥ सीतामुत्पलपत्राक्षींनीलकुंचितमूर्धजाम्॥ अवदद्वैवरारोहांमध्येवानररक्षसाम्॥ १२ ॥ यत्कर्त
व्यंमनुष्येणधर्षणांप्रतिमार्जता॥ तत्कृतंरावणंहत्वामयेदंमानकांक्षिणा॥ १३ ॥ निर्जिताजीवलोकस्यतपसाभावितात्मना॥ अगस्त्येनदुराध
र्षामुनिनादक्षिणेवदिक्॥ १४ ॥ विदितश्चास्तुभद्रंतेयोयंरणपरिश्रमः॥ सुतीर्णःसुहृदांवीर्यान्नत्वदर्थंमयाकृतः॥ १५ ॥ रक्षतातुमयावृत्तमपवा
दंचसर्वतः॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्यन्यंगंचपरिमार्जता॥ १६ ॥ प्राप्तचारित्रसंदेहाममप्रतिमुखेस्थिता॥ दीपोनेत्रातुरस्येवप्रतिकूलासिमेदृढा
॥ १७ ॥ तद्गच्छत्वाऽनुजानेद्ययथेष्टंजनकात्मजे॥ एतादशदिशोभद्रेकार्यमस्तिनमेत्वया॥ १८ ॥ कःपुमांस्तुकुलेजातःस्त्रियंपरगृहोषिताम्॥ तेज
स्वीपुनरादद्यात्सुहृल्लोभेनचेतसा ॥ १९ ॥

नास्तीतिप्रतिफलनाद्दुःखेनाश्रुपरिप्लुताबभूव ॥ १० ॥ तद्रूपदर्शनादंगीकारबुद्धिः जनवादभयात्त्यागबुद्धिः भावसंधिरत्र ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ जीवलोकस्यदुराधर्षेत्यन्वयः इल्वलवा
तापिभयादितिशेषः रावणभयात्प्राणिमात्रस्यदुराधर्षायुद्धेननिर्जिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपवादंस्वदारापहारिणंहंतुंनाशक्नोदित्यपवादंपरिमार्जता न्यंगंनीचत्वंपरिमार्जतेदंकृतमितिशेषः
॥ १६ ॥ नेत्रातुरस्यनेत्ररोगिणः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुहृल्लोभेनसुहृच्चिरकालस्निग्धइतिलोभोजिघृक्षायस्यतेन ॥ १९ ॥

रावणस्यदुष्टेनचक्षुषाकामोपहतनेत्रेणदृष्टां एवंचविषान्नवदग्राह्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ कृतबुद्धिनानिश्चितबुद्धिना अत्मदीयेषुयत्रकुत्रापितिष्ठेत्याह लक्ष्मणइत्यादि ॥ २२ ॥ यथा वासुखं स्वमातृपितृकुलेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वलोकस्यममचत्वयित्तःसंदेहोदुर्निवारइत्याह नहित्वामित्यादि ॥ २४॥ प्रियार्हश्रवणाप्रियश्रवणार्हेत्यर्थः गजेंद्रहस्ताभिहतावल्लरीयथातथा वाष्पंमुमोचेत्यर्थः ॥ २५ ॥ कतकरी० ॥ १०८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७॥ ॥ ६ ॥

रावणांकपरिक्लिष्टांदृष्टांदुष्टेनचक्षुषा॥ कथंत्वांपुनरादद्यांकुलंव्यपदिशन्महत् ॥ २० ॥ यदर्थंनिर्जितामेत्वंसोयमासादितोमया॥ नास्तिमेत्वय्यभिष्वंगोयथेष्टंगम्यतामिति ॥ २१ ॥ तदद्यव्याहृतंभद्रेमयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणेवाथभरतेकुरुबुद्धिंयथासुखम् ॥ २२ ॥ शत्रुघ्नेवाथसुग्रीवेराक्षसेवाविभीषणे ॥ निवेशयमनःसीतेयथावासुखमात्मनः ॥ २३ ॥ नहित्वांरावणोदृष्ट्वादिव्यरूपांमनोरमाम्॥ मर्षयत्यचिरंसीतेस्वगृहेपर्यवस्थिताम् ॥ २४ ॥ ततःप्रियार्हश्रवणातदप्रियंप्रियादुपश्रुत्यचिरस्यमानिनी॥ मुमोचबाष्पंरुदतीतदाभृशंगजेंद्रहस्ताभिहतेववल्लरी॥ २५॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७॥ ॥६॥ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीपरुषंरोमहर्षणम् ॥ राघवेणसरोषेणश्रुत्वाप्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥ सातदाऽश्रुतपूर्वंहिजनेमहतिमैथिली॥ श्रुत्वाभर्तुर्वचोघोरंलज्जयावनताभवत् ॥ २ ॥ प्रविशंतीवगात्राणिस्वानिसाजनकात्मजा ॥ वाक्शरैस्तैःसशल्येवभृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततोबाष्पपरिक्लिन्नंप्रमार्जंतीस्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदयावाचाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किंमामसदृशंवाक्यमीदृशंश्रोत्रदारुणम् ॥ रूक्षंश्रावयसेवीरप्राकृतःप्राकृतामिव ॥ ५ ॥ नतथास्मिमहाबाहोयथामामवगच्छसि ॥ प्रत्ययंगच्छमेस्वेनचारित्रेणैवतेशपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणांप्रचारेणजातिंत्वंपरिशंकसे ॥ परित्यजैनांशंकांतुयदितेऽहंपरीक्षिता ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ जनेमहतिमहाजनसन्निधावित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ असदृशंत्वयावक्तुंमयाश्रोतुंचायोग्यं रूक्षंपरुषमतएवश्रोत्रदारुणंश्रवणकटु ॥ ५ ॥ यथात्वमवगच्छसिदुष्टेयमितितथानास्मि स्वेनचारित्रेणपातिव्रत्यलक्षणेनतेशपेशपथेनतवप्रत्ययंसंपादयिष्ये ततोमेप्रत्ययंगच्छ ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणांप्रचारेणचारित्रदर्शनेनहेतुनाजातिंस्त्रीजातिंपरिशंकसेदुष्टांमन्यसे इदमनुचितमितिशेषः यदितेत्वयाहंपरीक्षितातदेमांशंकांत्यज ॥ ७ ॥

इतिप्रतीति सीतांप्रतिसमादिष्टइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ मृजयास्नानादिसंस्कारेण सातंकांग्रहपीडासहिताम् ॥ ३ ॥ निभृतोनिश्चलः प्रह्वोनम्रः अभिवाद्यचस्थितइतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
कुशलंत्वात्वामाहेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कोसौसंदेशस्तत्राह प्रियमिति हेदेवितेप्रियमाख्यामि त्वांभूयःसभाजयेप्रीणयामि तवप्रभावात्तवपातिव्रत्यवैभवात्संयुगेरामेणायंमहान्विजयोलब्धः

इतिप्रतिसमादिष्टोहनूमान्मारुतात्मजः॥ प्रविवेशपुरींलंकांपूज्यमानोनिशाचरैः॥ १ ॥ प्रविश्यचपुरींलंकामनुज्ञाप्यविभीषणम्॥ ततस्तेनाभ्यनु
ज्ञातोहनूमान्वृक्षवाटिकाम्॥ २ ॥ संप्रविश्ययथान्यायंसीतायाविदितोहरिः॥ ददर्शमृजयाहीनांसातंकांरोहिणीमिव॥ ३ ॥ वृक्षमूलेनिरानंदांरा
क्षसीभिःपरीवृताम्॥ निभृतःप्रणतःप्रह्वःसोभिगम्याभिवाद्यच॥ ४ ॥ दृष्ट्वासमागतंदेवीहनूमंतंमहाबलम्॥ तूष्णीमास्ततदादृष्ट्वास्मृत्वाहृष्टाभव
त्तदा॥ ५ ॥ सौम्यंतस्यामुखंदृष्ट्वाहनूमान्प्लवगोत्तमः॥ रामस्यवचनंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥ ६ ॥ वैदेहिकुशलीरामःसुग्रीवःसहलक्ष्मणः॥ कुश
लंत्वाहसिद्धार्थोहतशत्रुरमित्रजित्॥ ७ ॥ विभीषणसहायेनरामेणहरिभिःसह॥ निहतोरावणोदेविलक्ष्मणेनचवीर्यवान्॥ ८ ॥ प्रियमाख्यामिते
देविभूयश्चत्वांसभाजये॥ तवप्रभावाद्धर्मज्ञेमहान्रामेणसंयुगे ॥ ९ ॥ लब्धोयंविजयःसीतेस्वस्थाभवगतज्वरा॥ रावणश्चहतःशत्रुर्लंकाचैवव
शीकृता॥ १० ॥ मयाह्यलब्धनिद्रेणधृतेनतवनिर्जये॥ प्रतिज्ञैषाविनिस्तीर्णाबद्ध्वासेतुंमहोदधौ॥ ११ ॥ संभ्रमश्चनकर्तव्योवर्तंत्यारावणालये॥
विभीषणविधेयंहिलंकैश्वर्यमिदंकृतम् ॥ १२ ॥ तदाश्वसिहिविस्रब्धंस्वगृहेपरिवर्तसे॥ अयंचाभ्येतिसंहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता
तुसादेवीसीताशशिनिभानना॥ प्रहर्षेणावरुद्धासाव्याहर्तुंनशशाकह॥ १४ ॥ ततोब्रवीद्धरिवरःसीतामप्रतिजल्पतीम्॥ किंत्वंचिंतयसेदेविकिं
चमांनाभिभाषसे॥ १५ ॥ एवमुक्ताहनुमतासीताधर्मपथेस्थिता॥ अब्रवीत्परमप्रीताबाष्पगद्गदयागिरा॥ १६ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्यभर्तुर्विजयसंश्रि
तम्॥ प्रहर्षवशमापन्नानिर्वाक्यास्मिक्षणांतरम्॥ १७ ॥ नहिपश्यामिसदृशंचिंतयंतीप्लवंगम॥ आख्यानकस्यभवतोदातुंप्रत्यभिनंदनम्॥ १८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तवनिर्जये शत्रोरितिशेषः धृतेनकृतनिश्चयेन एषाप्रतिज्ञाशत्रुंहत्वासीतांप्रत्यानेष्यामीत्येवंरूपा ॥ ११ ॥ संभ्रमोभयं वर्तंत्यावर्तमानया यतोविभीषणविधेयंलंकैश्वर्यंकृतं
तस्मात्त्वंस्वगृहेएवपरिवर्तसेअतआश्वसिहि ॥ १२ ॥ अयंचाभ्येतिसंहृष्टइतिपाठः अयंविभीषणः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्षणांतरंक्षणरूपकालावकाशमात्रम् ॥ १७ ॥ नकेवलं
हर्षवशादेवनिर्वाक्याकिंतुप्रियाख्यातुस्तवतत्सदृशदेयवस्त्वभावादपीत्याह नहीति प्रत्यभिनंदनंदेयवस्तु आख्यानकस्यत्वत्कृतप्रियाख्यानकस्यसदृशंनास्तीत्यर्थः स्वार्थेकः ॥ १८ ॥

उक्तमेवानंदवशात्पुनराह नचेति ईदृशप्रियाख्यानेयत्तस्यसदृशंसमंनवदातुंयोग्यंतत्पृथिव्यामपिनपश्यामि ॥ १९ ॥ एतद्भाषितंत्वदुक्तंप्रत्यभिनंदनत्वेनहिरण्यादिकंनार्हति अतएवतत्प्रिय वचनेदेयंवस्तुलोकेनास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ स्निग्धंस्नेहोपेतं एवंविधंअशक्यरीतिदानमित्येवंरूपंत्वमेवभाषितुमर्हसिनान्या अतस्त्वयासर्वोत्तरंयदिदंवचनमुक्तंतदेवपरमंप्रत्यभिनंदनमि तिशेषः ॥ २२ ॥ एतदुत्तरंतवैतद्वचनमित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २३ ॥ अतिलक्षणसंपन्नंआकांक्षायोग्यतादिलक्षणसंपन्नंव्याकरणलक्षणसंपन्नंच माधुर्यंचश्रवणमात्रेणा

नचपश्यामिसदृशंपृथिव्यांतवकिंचन ॥ सदृशंयत्प्रियाख्यानेतवदत्वाभवेत्सुखम् ॥ १९ ॥ हिरण्यंवासुवर्णंवारत्नानिविविधानिच ॥ राज्यंवात्रि पुलोकेपुनैतन्नार्हतिभाषितम् ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तुवैदेह्याप्रत्युवाचप्लवंगमः ॥ प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाःप्रमुखेस्थितः ॥ २१ ॥ भर्तुःप्रियहितेयुक्ते भर्तुर्विजयकांक्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधंवाक्यंत्वमेवार्हस्यनिंदिते ॥ २२ ॥ "तवैतद्वचनंदेवित्वत्तोर्हामिप्रियंमहत् ॥ रत्नौघाद्विविधाच्चापिदेवराज्या द्विशिष्यते ॥ अर्थतश्चमयाप्राप्तादेवराज्यादयोगुणाः ॥ हतशत्रुंविजयिनंरामंपश्यसिसुस्थिरम् ॥" तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीजनकात्मजा ॥ ततः शुभतरंवाक्यमुवाचपवनात्मजम् ॥ २३ ॥ अतिलक्षणसंपन्नंमाधुर्यगुणभूषणम् ॥ बुद्ध्याह्यष्टांगयायुक्तंत्वमेवार्हसिभाषितुम् ॥ २४ ॥ श्लाघ नीयोऽनिलस्यत्वंसुतःपरमधार्मिकः ॥ बलंशौर्यंश्रुतंसत्वंविक्रमोदाक्ष्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तेजःक्षमाधृतिःस्थैर्यंविनीतत्वंनसंशयः ॥ एतेचान्येचब हवोगुणास्त्वय्येवशोभनाः ॥ २६ ॥ अथोवाचपुनःसीतामसंभ्रांतोविनीतवत् ॥ प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाःप्रमुखेस्थितः ॥ २७ ॥ इमास्तुखलुरा क्षस्योयदित्वमनुमन्यसे ॥ हंतुमिच्छामिताःसर्वायाभिस्त्वंतर्जितापुरा ॥ २८ ॥ क्लिश्यंतींपतिदेवांत्वामशोकवनिकांगताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराःक्रूरतरेक्षणाः ॥ २९ ॥ इहश्रुतामयादेविराक्षस्योविकृताननाः ॥ असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदंत्योरावणाज्ञया ॥ ३० ॥ विकृताविकृताकाराःक्रूराः क्रूरकचेक्षणाः ॥ इच्छामिविविधैर्घातैर्हंतुमेताःसुदारुणाः ॥ ३१ ॥ राक्षस्योदारुणकथावरमेतत्प्रयच्छमे ॥ मुष्टिभिःपार्ष्णिघातैश्चविशालैश्चैवबा हुभिः ॥ ३२ ॥ जंघाजानुप्रहारैश्चदंतानांचैवपीडनैः ॥ भक्षणैःकर्णनासानांकेशानांलुंचनैस्तथा ॥ ३३ ॥

नंदजनकत्वंतद्रूपगुणएवभूषणंयस्यतत् अष्टांगया शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा ऊहापोहोर्थविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचधीगुणाः इत्युक्ताष्टांगबुद्ध्यायुक्तम् ॥ २४ ॥ बलमायाससहिष्णुता शौ र्ययुद्धोत्साहः सत्वंशारीरःसारः ॥ २५ ॥ तेजःपराभिभवसामर्थ्यं एवमाद्याबहवोगुणास्त्वय्येवसंतिनान्यत्र ॥ २६ ॥ असंभ्रांतःस्तुत्याऽविकृतचित्तः विनीतवत्विनीतार्हम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतद्वरंअपकारिराक्षसीगणवधरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ राजसंश्रयादेवराजवश्यानांपराज्ञयाकुर्वतीनां शुभमशुभंवेतिशेषः ॥ ३६ ॥ पुरस्ताद्दुष्कृतेनपूर्वदुष्कृतेनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रावणस्यदासीनामेतत्तर्जनादिकंदशायो गात्कर्मपरिपाककालसंबंधात्प्राप्तव्य मितिमयानिश्चितं अतस्तत्कालसंबंधादेवदुर्बलेवाहंतन्मर्षयामीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ राक्षसीतर्जनेराजाज्ञामूलत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति आज्ञप्ताइति ॥ ४० ॥ ईदृशेविषयेक्षमैवोचितेतिइतिहाससुखेनाह अयमिति ॥ ४१ ॥ श्लोकमेवाह नपरइति कचिदरण्येव्याघ्रानुद्रुतःकश्चिद्व्याधोऋक्षारूढंवृक्षमारुहत् वृक्षमूलगश्चव्याघ्रोवृक्षस्थंऋ क्षंवन्यानामस्माकंशत्रुममुंव्याधंवृक्षात्पातयेत्यब्रवीत् एवमुक्तोऋक्षःस्वावस्थानगतमेनंनपातयिष्यामितथात्वेधर्महानिःस्यादित्युक्त्वासुष्वाप सुप्तंऋक्षंपातयेतिव्याघ्रनोदितोव्याधोऋक्षम

निपात्यहंतुमिच्छामितवविप्रियकारिणीः ॥ एवंप्रहारैर्बहुभिःसंप्रहार्ययशस्विनि ॥ ३४ ॥ घातयेतीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वंतर्जितापुरा ॥ इत्युक्तासाहनुमताकृपणादीनवत्सला ॥ ३५ ॥ हनूमंतमुवाचेदंचिंतयित्वाविमृश्यच ॥ राजसंश्रयवश्यानांकुर्वतीनांपराज्ञया ॥ ३६ ॥ विधेयानांचदासीनांकः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ भाग्यवैषम्यदोषेणपुरस्ताद्दुष्कृतेनच ॥ ३७ ॥ मयैतत्प्राप्यतेसर्वंस्वकृतंह्युपभुज्यते ॥ मैवंवदमहाबाहोदैवीह्येषापरागतिः ॥ ३८ ॥ प्राप्तव्यंतुदशायोगान्मयैतदितिनिश्चितम् ॥ दासीनांरावणस्याहंमर्षयामीहदुर्बला ॥ ३९ ॥ आज्ञप्ताराक्षसेनेहराक्षस्यस्तर्जयंतिमाम् ॥ हतेतस्मिन्नकुर्वंतितर्जनंमारुतात्मज ॥ ४० ॥ अयंव्याघ्रसमीपेतुपुराणोधर्मसंहितः ॥ ऋक्षेणगीतःश्लोकोस्तितंनिबोधप्लवंगम ॥ ४१ ॥ नपरःपापमादत्तेपरेषांपापकर्मणाम् ॥ समयोरक्षितव्यस्तुसंतश्चारित्रभूषणाः ॥ ४२ ॥ पापानांवाशुभानांवावधार्हाणामथापिवा ॥ कार्यंकारुण्यमार्येणनकश्चिन्नापराध्यति ॥ ४३ ॥ लोकहिंसाविहाराणांक्रूराणांपापकर्मणाम् ॥ कुर्वतामपिपापानिनैवकार्यमशोभनम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुहनुमान्सीतयावाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाचततःसीतांरामपत्नीमनिंदिताम् ॥ ४५ ॥

पातयत्सऋक्षोऽभ्यासबलेनशाखांतरमवलंब्यनापतत् तदनंतरंकृतापराधमेनंपातयेतिपुनर्व्याघ्रेणोक्तोपिऋक्षोबहुशःकृतापराधमप्येनंतुभ्यंनदास्यामीत्यभिधायररक्षेतिपौराणिकीगाथेतिती र्थस्तत्रत्योयंश्लोकः परेषांपापकर्मणांपरानुद्दिश्यपापंकुर्वतांपरःप्राज्ञःपुरुषःपापंप्रत्यपकाररूपंनादत्तेनकरोति समयःअपकर्तृष्वपिप्रत्यपकारवर्जनरूपआचारोरक्षितव्यएव हियतःसंतश्चा रित्रभूषणाः ॥ ४२ ॥ पापानांवाशुभानांवेति शुभेष्विवपापेषुवधार्हेष्वपिआर्येणकारुण्यंकार्यंकर्तव्यं इतरौवाशब्दौवाक्यालंकारे ननुसापराधेष्ववश्यंदंडःकार्योऽतआह नकश्चिदिति क श्चिदपिनापराध्यतीतिन सर्वोप्यपराध्यत्येवेत्यर्थः तस्मात्सर्वत्रदयैवोचितेतिभावः ॥ ४३ ॥ राक्षसानांपरहिंसैवस्वभावइत्यतोपिनवध्याइत्याह लोकेति अशोभनंदंडनम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥४९॥५०॥ ५१ ॥ कनकरी० ॥ १०६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥
तमुवाचेति ॥ १ ॥ आरंभउद्योगः कर्मणांसेतुबंधरावणवधादीनांयःफलोदयःफलरूपः ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वकात्प्रत्ययात्संदेशकालिकादात्मीयोयमितिविश्वासाद्भर्तारंद्रष्टुमिच्छामीत्यहमुक्तस्ततः

युक्तारामस्यभवतीधर्मपत्नीगुणान्विता ॥ प्रतिसंदिशमांदेविगमिष्येयत्रराघवः ॥ ४६ ॥ एवमुक्ताहनुमतावैदेहीजनकात्मजा ॥ साब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामिभर्तारंभक्तवत्सलम् ॥४७॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ हर्षयन्मैथिलींवाक्यमुवाचेदंमहामतिः ॥ ४८ ॥ पूर्णचंद्रमुखंरामंद्रक्ष्यस्यद्यसलक्ष्मणम् ॥ स्थितमित्रंहतामित्रंशचीवेंद्रंसुरेश्वरम् ॥४९॥ तामेवमुक्ताभ्राजंतींसीतांसाक्षादिवश्रियम् ॥ आजगाममहातेजाहनूमान्यत्रराघवः ॥ ५० ॥ सपदिहरिवरस्ततोहनूमान्प्रतिवचनंजनकेश्वरात्मजायाः ॥ कथितमकथयद्यथाक्रमेणत्रिदशवरप्रतिमायराघवाय ॥५०॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तमुवाचमहाप्राज्ञःसोभिवाद्यप्लवंगमः ॥ रामंकमलपत्राक्षंवरंसर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥ यन्निमित्तोयमारंभःकर्मणांयःफलोदयः ॥ तांदेवींशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिलीम् ॥ २ ॥ साहिशोकसमाविष्टावाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिलीविजयंश्रुत्वाद्रष्टुंत्वामभिकांक्षति ॥३॥ पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तोविश्वस्तयातया ॥ द्रष्टुमिच्छामिभर्तारमितिपर्याकुलेक्षणा ॥ ४ ॥ एवमुक्तोहनुमतारामोधर्मभृतांवरः ॥ आगच्छत्सहसाध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ सदीर्घमभिनिःश्वस्यजगतीमवलोकयन् ॥ उवाचमेघसंकाशंविभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दिव्यांगरागांवैदेहींदिव्याभरणभूषिताम् ॥ इहसीतांशिरःस्नातामुपस्थापयमाचिरम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणत्वरमाणोविभीषणम् ॥ प्रविश्यांतःपुरंसीतांस्त्रीभिःस्वाभिरचोदयत् ॥ ८ ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वोवाचविभीषणः ॥ मूर्ध्निबद्धांजलिःश्रीमान्विनीतोराक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥ दिव्यांगरागावैदेहिदिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोहभद्रंतेभर्तात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥

पर्याकुलेक्षणाआसीदितिशेषः ॥ ४ ॥ ध्यानमागच्छत् परगृहोषितायांपरगृहेमहान्लोकापवादोनिर्दोषायाःपरित्यागेचमहान्दोषइतिकार्यदौस्थ्यात्किंकर्तव्यमितिचिंतयामासेत्यर्थः वस्तुतोमुख्यसीतालाभोऽग्नेःकथंस्यादितिचिंतात्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ दिव्यांगरागामिति तैस्तस्यारूपाधिक्याभिव्यक्तौईदृश्यर्थैऽयंमेउद्यमइतिसर्वान्ज्ञापयितुमेवंवादः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततःस्वस्त्रीणांतत्समीपगमनानंतरम् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १५ ॥ पुनःपुनर्वराहादिमृगादिकथनंबहुस्थलवर्तितया भूयस्त्वप्रकाशनाय वाध्रीणसःपक्षिविशेषः कृष्णग्रीवोरक्तशिराःश्वेतपक्षो विहंगमः ॥ सवैवाध्रीणसःप्रोक्तइति विष्णुधर्मोक्तेः छागवि
शेषोवा त्रिःपिबंत्विंद्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धंप्रजापतिं वाध्रीणसंचतंप्राहुर्याज्ञिकाःश्राद्धकर्मणीतिस्मृतेः मुखंकर्णौचपानसमयेजलंस्पृशंतियस्यसःत्रिःपिबः वाध्रीणसःखड्गमृगइतिहलायुधः दध्ना
सौवर्चलेनलवणविशेषेणच आयुतान्संस्कृतान् ॥ १६ ॥ कृकलकृकरौसमौपक्षिविशेषवाचकौ एकशल्यामत्स्यविशेषाः कृतनिष्ठितान्कृतंनिष्ठितंनिष्ठानंपाकोयेषांतान् ॥ १७ ॥ अम्लर
सोलवणरसश्च उत्तंसोजिह्वाजाड्यपरिहारकर्तायेषुभक्ष्यमाणेषुतैः रागखांडवैः सितामध्वादिमधुरोद्राक्षादाडिमजोरसः विरलश्चेत्कृतोरागःसांद्रश्चेत्खांडवःस्मृतइत्युक्तेः केशरादिभिःकृतव

रौक्मेषुचविशालेषुभाजनेष्वप्यभक्षितान् ॥ ददर्शकपिशार्दूलोमयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥ वराहवाध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् ॥ शल्यान्मृग
मयूरांश्चहनुमानन्ववैक्षत ॥ १६ ॥ कृकलान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्धभक्षितान् ॥ महिषानेकशल्यांश्चच्छेदांश्चकृतनिष्ठितान् ॥ १७ ॥ लेह्यानुच्चा
वचान्पेयान्भोज्यान्युच्चावचानिच ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधैरागखांडवैः ॥ १८ ॥ महानूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ पानभाजनविक्षिप्तैःफलै
श्चविविधैरपि ॥ १९ ॥ कृतपुष्पोपहाराभूरधिकांपुष्यतिश्रियम् ॥ तत्रतत्रचविन्यस्तैःसुश्लिष्टशयनासनैः ॥ २० ॥ पानभूमिर्विनावह्निंप्रदीप्तेवोपल
क्ष्यते ॥ बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ मांसैःकुशलसंयुक्तैःपानभूमिगतैःपृथक् ॥ दिव्याःप्रसन्नाविविधाःसुराःकृतसुराअपि ॥ २२ ॥
शर्करासवमाध्वीकाःपुष्पासवफलासवाः ॥ वासचूर्णैश्चविविधैर्मृष्टास्तैस्तैःपृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ संतताशुशुभेभूमिर्माल्यैश्चबहुसंस्थितैः ॥ हिर
ण्मयैश्चकलशैर्भाजनैःस्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥

र्णाःषड्रसोपेताःपूपारागखांडवाइत्यन्ये ॥ १८ ॥ महाधनैर्बहुमूल्यैः ॥ १९ ॥ सुश्लिष्टैःसुकृतसंधिबंधैः ॥ २० ॥ उक्तैःसौवर्णरत्नमयशयनासनैःया० भूमिःप्रदीप्तेवोपलक्ष्यते बहुप्रकारैःबहू
पादानभेदैरतएवविविधैर्विविधरसवद्भिः वरसंस्कारेणश्रेष्ठसंस्कारकद्रव्ययोगेनसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ कुशलसंयुक्तैर्निपुणपाचकपक्वैर्मांसैःसहोच्यमानगुणाःसुरादद‍र्शतत्रदिव्याःसुराःवृक्षेभ्यःकदंबा
दिभ्यःस्वतःप्रादुर्भूताः कृतसुराःशौंडिकैरुत्पादिताः ॥ २२ ॥ कृतसुरावांतरभेदानाह शर्करासवेत्यादि शर्करोपादानकआसवःशर्करासवः मधूपादानकोमाध्वीकः द्राक्षोपादानकइत्यन्ये म
धूकपुष्पादिजःपुष्पासवःखर्जूरफलादिजःफलासवः वासचूर्णैःसुगंधद्रव्यचूर्णैर्मृष्टाअधिवासिताःदृष्टाइतिशेषः ॥ २३ ॥ अ[illegible] ततपू[illegible] मिरितिपूर्वं[illegible]लम् बहुषुदेशेषुसंस्थितैर्माल्यैःसंतताव्याप्ताभूमिःशुशु
[illegible]च्यमानविशेषणैःकरकैर्घटैश्चसंतता ॥ २४ ॥

त्यक्तादिषुकुंभेषु ॥ २५ ॥ पानश्रेष्ठांसंभृतप्रशस्तपानां सीधोर्मद्यस्यभाजनानीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ भाजनानिपानभाजनानि ...लिकादाल... णिअर्धावशिष्टपानानि पीतानिपीतासवानि॥ २७॥
नैवप्रपीतानिपूर्णासवान्येव पानानिपानभाजनानि विभागतःविभागेनपानंददर्श इदममुकमिदममुकमितिविभज्यददर्शेत्यर्थः॥ २... काहन... निपतिशून्यानि अतएवपरस्परंसमाश्लिष्यंति॥ २९॥
अपहृत्यबलाद्गृहीत्वाउपगुह्यप्रावृत्त्य उपगम्यतच्छयनस्थानंप्राप्य तांचपश्यन्विचचारेतिसंबंधः ॥ ३० ॥ गात्रजंगात्रस्थम ... अथपानभूमितोपिबहिरागत्यतत्रस्थितेपुष्पकेप्रवृत्ति

जांबूनदमयैश्चान्यैःकरकैरभिसंवृता ॥ राजतेषुचकुंभेषुजांबूनदमयेषुच ॥ २५॥ पानश्रेष्ठांतथाभूमिंकपिस्त... दर्शह ॥ सोऽपश्यच्छातकुंभानि सीधोर्मणिमयानिच ॥ २६ ॥ तानितानिचपूर्णानिभाजनानिमहाकपिः ॥ क्वचिदर्धावशेषाणिक्वचित्पीतान्य ...त्रिदृश ॥ २७॥ क्वचिन्नैवप्रपीतानिपानानिसददर्शह ॥ क्वचिद्भक्ष्यांश्चविविधान्क्वचित्पानंविभागतः ॥ २८ ॥ क्वचिदर्धावशेषाणिपश्यन्वैविचचारह॥ शयनान्यत्रनारीणांशून्यानिबहुधा पुनः ॥ परस्परंसमाश्लिष्यकाश्चित्सुप्तावरांगनाः ॥ २९॥ काचिच्चवस्त्रमन्यस्याअपहृत्योपगुह्यच ॥ उपगम्याबलासुप्तानिद्राबलपराजिता ॥ ३०॥ तासामुच्छ्वासवातेनवस्त्रंमाल्यंचगात्रजम् ॥ नात्यर्थंस्पंदतेचित्रंप्राप्यमंदमिवानिलम् ॥ ३१ ॥ चंदनस्यचशीतस्यसीधोर्मधुरसस्यच ॥ विविधस्यचमाल्यस्यपुष्पस्यविविधस्यच ॥ ३२ ॥ बहुधामारुतस्तस्यगंधंविविधमुद्वहन् ॥ स्नानानांचंदनानांचधूपानांचैवमूर्छितः ॥ ३३॥ प्रववौसुरभिर्गंधोविमानेपुष्पकेतदा ॥ श्यामावदातास्तत्रान्याःकाश्चित्कृष्णावरांगनाः ॥ ३४ ॥ काश्चित्कांचनवर्णांग्यःप्रमदाराक्षसालये ॥ तासांनिद्रावशत्वाच्चमदनेनविमूर्छितम् ॥ ३५ ॥ पद्मिनीनांप्रसुप्तानांरूपमासीद्यथैवहि ॥ एवंसर्वमशेषेणरावणांतःपुरंकपिः ॥ ३६ ॥ ददर्शसमहातेजानददर्शचजानकीम् ॥ ३७॥

कालइवनिर्गमकालेपिबहुगंधोवायुरन्यस्त्रियश्चानुभूताइत्याह चंदनस्यचेत्यादि पानभूम्यादिकमपिपुष्पकस्थमेवेत्यन्ये सीधुर्मद्यम् ॥ ३२ ॥ स्नानानांचंदनानामितिपाठेस्नानार्हचंदनानामित्यर्थः विविधंगंधमुद्वहन्प्रववौ अतएवसुरभिर्गंधोविमानेमूर्छितोव्याप्तः ॥ ३३ ॥ तत्रान्याःबहिःप्रतिष्ठितपुष्पकेइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ राक्षसालयेआंतरमध्यबहिःकक्षोपलक्षितेसर्वत्र निद्रावशत्वान्मदनेन तद्धेतुकरत्यार्द्धमूर्छितंक्लांतंतासांरूपंप्रसुप्तानांरात्रौमुकुलितानांपद्मिनीनांनलिनीनांयथारूपंतथैवासीत् एवंप्रकारेणददर्श ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ततोनिरीक्षणानंतरम् नेक्षेतनग्नांपरस्त्रियमितिशास्त्रस्मरणादितिशेषः तदेवाह धर्मेति धर्मलोपनिमित्तंयत्साध्वसंभयंतेनशंकितोभीतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ धर्मलोपंदर्शयति परदारेति परदारावरो
धस्य दारशब्दःस्त्रीसामान्यवाची अवरोधशब्दःस्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची प्रसुप्तस्य अनेननग्नप्रायत्वंसूचितंतत्समयेवसनानांविपर्यासात् ॥ ३९ ॥ मेदृष्टिःपरदाराणामद्ययावद्विषयवर्तिनीन
किंचपरदारपरिग्रहस्तद्वान्अतिपापीरावणश्चदृष्टः तादृशदर्शनमपिधर्मलोपकारीतिभावः ॥ ४० ॥ अथपुनर्विचारेणतद्दलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह तस्येति अन्यार्चितापूर्वचिताविरोधिनी
निश्चितेप्रमाणप्रतिपन्नेएकांतेसिद्धांतेतद्विषयज्ञानेचित्तंयस्यसः अतएवसाचिताकार्यनिश्चयदर्शिनीकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयसमर्था ॥ ४१ ॥ तांचितामभिनयति काममिति विश्वस्ताइतरालो

निरीक्षमाणश्चततस्ताःस्त्रियःसमहाकपिः॥ जगाममहतींशंकांधर्मसाध्वसशंकितः॥ ३८ ॥ परदारावरोधस्यप्रसुप्तस्यनिरीक्षणम् ॥ इदंखलुममा
त्यर्थंधर्मलोपंकरिष्यति ॥ ३९ ॥ नहिमेपरदाराणांदृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ अयंचात्रमयादृष्टःपरदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥ तस्यप्रादुरभूच्चिंतापुनरन्यामनस्वि
नः ॥ निश्चितैकांतचित्तस्यकार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥ कामंदृष्टामयासर्वाविश्वस्तारावणस्त्रियः ॥ नतुमेमनसाकिंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥ मनो
हिहेतुःसर्वेषामिंद्रियाणांप्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्ववस्थासुतच्चमेसुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥ नान्यत्रहिमयाशक्यावैदेहीपरिमार्गितुम् ॥ स्त्रियोहिस्त्रीषुदृ
श्यंतेसदासंपरिमार्गणे ॥ ४४ ॥ यस्यसत्त्वस्ययायोनिस्तस्यांतत्परिमार्गते ॥ नशक्यंप्रमदानष्टामृगीषुपरिमार्गितुम् ॥ ४५ ॥ तदिदंमार्गितंतावच्छु
द्धेनमनसामया ॥ रावणांतःपुरंसर्वंदृश्यतेनचजानकी ॥ ४६ ॥ देवगंधर्वकन्याश्चनागकन्याश्चवीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणोहनुमान्नैवापश्यतजान
कीम् ॥ ४७ ॥ तामपश्यन्कपिस्तत्रपश्यंश्चान्यावरस्त्रियः॥ अपक्रम्यतदावीरःप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ४८॥

कनशंकारहिताः वैकृत्यंविकारः स्वार्थेष्यञ् नोपपद्यतेनप्राप्नोति ॥ ४२ ॥ ततःकितत्राह मनोहीति शुभाशुभास्ववस्थासु० पकर्मसुइंद्रियाणांप्रवर्तनेमनोहेतुः मनसोऽसत्त्वदर्थरागद्वेष
तइंद्रियप्रवृत्तिर्हिपापाय इयंतुममप्रवृत्तिर्नपापाय यतस्तन्मेमनःसुष्ठुव्यवस्थितंपरदारेषुनरागवत् पुण्यपापव्यवस्थायांच० राक्षीतिभावः ॥ ४३ ॥ किंच राजाज्ञानुष्ठानरूपसेवकीय
परमधर्मान्यथानुपपत्त्यापिनदोषइत्याह नान्यत्रेति तत्रहेतुः स्त्रियोहीति सदासंपरिमार्गणेमार्गणव्यवहारेलोकैरितिशेषः अन्यत्रापिपानः तजातीयेष्वेवमार्गणंप्रसिद्धमित्याह यस्येति सत्त्वस्यप्रा
णिनः यायोनिःयासमानजातिः परिमार्गते लोकइतिशेषः तत्रैवोपपत्तिमाह नशक्यमिति एतेनरावणदर्शनजोपिदोषःपा० ॥ ९ ॥ ततूपूर्व
०त्रेः ॥ ४८ ॥ ०कामैरितिपूर्वेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अपक्रम्यरावणांतःपुरबहिःकक्षातद

॥ ४९ ॥ धावमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथवह्नित्यादि...नाम ॥ १ ॥ नम्रियतेनजीवतिस्म ध्रुवंनुसीताम्रियतइ दुःखचिताकुलोऽन्विष्टमेवपुनःपुनरन्वेषयतिस्मेत्याह सतस्येति तस्यभवनस्यरावणभवनस्य निशागृहाःरात्रिनिवासगृहाः...र्थः आर्यपथेआर्याणांपतिव्रतानांमार्गे ॥ ३ ॥ रावतिकचित्पाठः तत्रहेतुर्यथेति यतइत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वशीलंपातिव्रत्यम् प्रतिदुष्टकर्मणाप्रतिइष्टंदुष्टंकर्मयस्यतेन सकलरा...योवा राक्षसराजयोषितस्तदाज्ञाकारिणीः ॥ ४ ॥ पौ रुषस्यानुरागात्सीतावधदोषाद्वानद्धेऽप्रवृत्तावपिस्वयमेवभयान्नष्टेत्याह विरूपेति दीर्घाणिविरूपाणिदर्शनानियासांताः दीर्घ...

सम्भूयःसर्वतःश्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्यतांविचेतुंप्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा० आदि०सुं० एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ सतस्यमध्येभवनस्यसंस्थितोलतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ॥ जगामसीतांप्रतिदर्शनोत्सुकोनचैवतांपश्यतिचारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ सचिंतयामासततोमहाकपिःप्रियामपश्यन्रघुनंदनस्यताम् ॥ ध्रुवंनसीताध्रियतेयथानमेविचिन्वतोदर्शनमेतिमैथिली ॥ २ ॥ साराक्षसानांप्रवरेणबालास्वशीलसंरक्षणतत्परासती ॥ अनेननूनंप्रतिदुष्टकर्मणाहताभवेदार्यपथेपरेस्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपाविकृताविवर्चसोमहाननादीर्घविरूपदर्शनाः ॥ समीक्ष्यताराक्षसराजयोषितोभयाद्विनष्टाजनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ सीतामदृष्ट्वाह्यनवाप्यपौरुषंविहृत्यकालंसहवानरैश्चिरम् ॥ नमेऽस्तिसुग्रीवसमीपगागतिःसुतीक्ष्णदंडोबलवांश्चवानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमंतःपुरंसर्वंदृष्टाराक्षसयोषितः ॥ नसीतादृश्यतेसाध्वीवृथाजातोममश्रमः ॥ ६ ॥ किंनुमांवानराःसर्वेगतंवक्ष्यंतिसंगताः ॥ गत्वातत्रत्वयावीरकिंकृतंतद्वदस्वनः ॥ ७ ॥ अदृष्ट्वाकिंप्रवक्ष्यामितामहंजनकात्मजाम् ॥ ध्रुवंप्रायमुपासिष्येकालस्यव्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किंवावक्ष्यतिवृद्धश्चजांबवानंगदश्चसः ॥ गतंपारंसमुद्रस्यवानराश्चसमागताः ॥ ९ ॥

रुपंसमुद्रलंघनरूपपराक्रमसाध्यंप्रयोजनम् कालंविहृत्यसुग्रीवकृतंकालमतिक्रम्यसुग्रीवसमीपंगम्यतेययासागतिर्मार्गोनास्ति तत्रहेतुःसुतीक्ष्णेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्तुसुग्रीवसमीपगमनवार्ता अंगदादिसमीपगमनमपिदुर्लभमित्याह किंन्विति किंनुवक्ष्यंतीतिचिंतांकृत्वापुनर्विचार्ययदुक्तव्यंतत्स्वयमेवानुवदति गत्वेत्यादि वदस्वइतिवक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ किंप्रवक्ष्यामितान्प्रतीतिशेषः नकिमपीत्यर्थः यदेवमतोध्रुवमिति कालस्यसुग्रीवकल्पितस्य व्यतिवर्तनेअतिक्रमे ॥ ८ ॥ किंवावक्ष्यतिमांधिक्करिष्यतीत्यर्थः समागतामिलिताअन्येवानराश्चधिक्करिष्यंति ॥ ९ ॥

अन्यंनरंपुरुषमुपस्थातुमंगीकर्तुंनार्हतिनाध्यवस्यति तत्रहेतुर्नहिरामेति ॥ ३ ॥ यदेवमतोन्येयमनुभूतेतिनिश्चित्यतत्रगृहेपानभूमौपानशालायांचचार पुनःसम्यगन्वेषणायेतिशेषः ॥ ४ ॥ अथपानभूमौदर्शनप्रकारः क्रीडितेनेति क्रीडितेनाक्षादिक्रीडयाक्रांताःसत्यस्तथैवनिद्रिताइतिशेषः विप्रहताःअतिनिद्रिताःस्त्रियोददर्शेतिशेषः ॥ ५ ॥ मुरजेषुमृदंगेषु चेलिकासु चेलिकावाद्यविशेषइत्याहुः तेषुप्रसक्ताएवसंस्थिताःस्थिताएवनिद्रिताःसंविष्टाःसुप्तादददर्शेतिशेषः आकर्षौवा ॥ ६ ॥ रूपसंलापशीलेननिद्रोद्भ्रमवशात्तस्यास्तस्यारूपविषयोयःसंलापोवर्णनंतच्छीलेन युक्तंयथाभवतितथागीतार्थस्यभाषणशीलेन ॥ ७ ॥ देशकालाभियुक्तेनतद्विषयपरिज्ञानकुशलेन युक्तवाक्यस्यदेशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन एतत्सर्वंनिद्रोद्भ्रमवशादेवबोध्यम् र

नान्यंनरमुपस्थातुंसुराणामपिचेश्वरम् ॥ नहिरामसमःकश्चिद्विद्यतेत्रिदशेष्वपि॥३॥अन्येयमितिनिश्चित्यभूयस्तत्रचचारसः॥पानभूमौहरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥ क्रीडितेनापराःक्रांतागीतेनचतथापराः ॥ नृत्येनचापराःक्रांताःपानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥ मुरजेषुमृदंगेषुचेलिकासुचसंस्थिताः ॥ तथास्तरणमुख्येषुसंविष्टाश्चापराःस्त्रियः ॥ ६ ॥ अंगनानांसहस्रेणभूषितेनविभूषणैः ॥ रूपसंलापशीलेनयुक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७॥ देशकालाभियुक्तेनयुक्तवाक्याभिधायिना ॥ रताधिकेनसंयुक्तांददर्शहरियूथपः ॥ ८ ॥ अन्यत्रापिवरस्त्रीणांरूपसंलापशायिनाम् ॥ सहस्रंयुवतीनांतुप्रसुप्तंसददर्शह ॥ ९ ॥ देशकालाभियुक्तंतुयुक्तवाक्याभिधायितत् ॥ रताविरतसंसुप्तंददर्शहरियूथपः ॥ १० ॥ तासांमध्येमहाबाहुःशुशुभेराक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठेमहतिमुख्यानांगवांमध्येयथावृषः ॥ ११ ॥ सराक्षसेंद्रःशुशुभेताभिःपरिवृतःस्वयम् ॥ करेणुभिर्यथाऽरण्येपरिकीर्णोमहाद्विपः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपेतांचपानभूमिंमहात्मनः ॥ ददर्शकपिशार्दूलस्तस्यरक्षःपतेर्गृहे ॥ १३ ॥ मृगाणांमहिषाणांचवराहाणांचभागशः ॥ तत्रन्यस्तानिमांसानिपानभूमौददर्शसः ॥ १४ ॥

ताधिकेनउत्तमक्रीडावतासंयुक्तांपानभूमिंददर्श ॥ ८ ॥ अन्यत्रापीत्यादिश्लोकद्वयंनव्याःप्रमादान्नपठंति अन्यत्रापिपानभूभिन्नेरावणशयनगृहे बहिःस्थांपानभूमिंदृष्ट्वापुनरभ्यंतरेशयनस्थानेआगत्यान्वेषणम् रूपविषयोयःसंलापोवर्णनंतत्पूर्वंशयानानांयुवतीनांवरस्त्रीणांसहस्रमुच्यमानगुणंददर्श ॥ ९ ॥ तत्पूर्वदृष्टम् रताविरतसंसुप्तंरतांतेऽविरतसुप्तंगाढसुप्तम् ॥ १० ॥ तासांमध्येइति ॥ ११ ॥ सइति ॥ १२ ॥ सस्त्रीकरावणगृहेपुनःसम्यगन्विष्यपुनर्बहिःपानभूमिमागत्यविचिनोति सर्वकामैरितिपूर्वंनृत्यादियुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनम् इदानींतस्याःसर्वकामोपेतत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥ तदेवप्रपंचयति मृगाणामिति ॥ १४ ॥

कलशीं जलसंभृतामपविद्य पर्यस्य स्वपर्यस्तकलशोदकार्द्रशरीरा नारीव संते परिमार्जितांग्लानिपरिहाराय कृतजलसेका पुष्पशबलाशवलपुष्पमालेव भाति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आतोद्यानिवाद्यानि ॥ ४९ ॥ अथप्रधानमहिषीदर्शनम् ॥ तासामिति एकांतविन्यस्ते तासांशयनात्पृथग्विन्यस्ते तांस्त्रियंवक्ष्यमाणगुणांस्त्रियम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ गौरींपीतामतएवकनकवर्णाभाम् इष्टांरावणस्यातिप्रियाम् अंतःपुरस्त्रीणामीश्वरीम् कपिर्मंदोदरींददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ तर्कयामाससंभावयामास पृथगेकांतेपरममंचे अतिरूपायादर्शनात्प्रायेणेयंसीतेतिसंभावनाहनूमतः त

कलशीमपविद्धान्याप्रसुप्ताभातिभामिनी॥ वसंतेपुष्पशबलामालेवपरिमार्जिता॥४६॥पाणिभ्यांचकुचौकाचित्सुवर्णकलशोपमौ॥ उपगुह्यात्र लासुप्तानिद्राबलमुपागता॥४७॥ अन्याकमलपत्राक्षीपूर्णेंदुसदृशानना॥अन्यामालिंग्यसुश्रोणींनिद्रावशमुपागता॥४८॥ आतोद्यानिविचित्रा णिपरिष्वज्यवरस्त्रियः॥ निपीड्यचकुचैःसुप्ताःकामिन्यःकामुकानिव॥४९॥तासामेकांतविन्यस्तेशयानांशयनेशुभे॥ददर्शरूपसंपन्नामथतांस कपिःस्त्रियम्॥५०॥मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैःसुविभूषिताम्॥ विभूषयंतीमिवचस्वश्रियाभवनोत्तमम्॥५१॥गौरींकनकवर्णाभामिष्टामंतः पुरेश्वरीम्॥ कपिर्मंदोदरींतत्रशयानांचारुरूपिणीम्॥५२॥सतांदृष्ट्वामहाबाहुर्भूषितांमारुतात्मजः॥ तर्कयामाससीतेतिरूपयौवनसंपदा॥हर्षे णमहतायुक्तोननंदहरियूथपः॥५३॥ आस्फोटयामासचुचुंबपुच्छंननंदचिक्रीडजगौजगाम॥ स्तंभानरोहन्निपपातभूमौनिदर्शयन्स्वांप्रकृतिं कपीनाम्॥५४॥ ॥इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आदि॰सुं॰दशमःसर्गः॥१०॥ ॥छ॥ ॥अवधूयचतांबुद्धिंबभूवावस्थितस्तदा॥ज गामचापरांचिंतांसीतांप्रतिमहाकपिः॥१॥नरामेणवियुक्तासास्वप्तुमर्हतिभामिनी॥नभोक्तुंनाप्यलंकर्तुंनपानमुपसेवितुम्॥२॥

देवाह रूपयौवनसंपदा नत्वौचित्यालोचनंकृतवानितिभावः हर्षोमुखविकासादिः आनंदोमानसः ॥ ५३ ॥ आनंदकार्यद्वाराह आस्फोटयामासेति आस्फोटपुच्छचुंबनादिजातिधर्मः जगाम स्तंभानित्यनुकर्षः सर्वाअप्येताश्चेष्टाउपांश्वितिबोध्यम् एवंचेष्टायांहेतुःस्वांकपीनांप्रकृतिंनिदर्शयन्निति ॥ ५४ ॥ वाममानः इतिरामाभि॰श्रीरा॰ वा॰आदि॰सुं॰दशमःसर्गः ॥१०॥ अवधूयचतांबुद्धिंसीतासंभावनयाप्रवृत्तांकापेयविषयांबुद्धिंअवधूयत्यक्त्वाअवस्थितःस्थिरतास्वभावेप्रतिष्ठितःसीतांप्रतितद्विषयामितरामन्यांचिंतांपूर्वांचिंताविघटिकांजगाम ॥ १ ॥ तामेवचिंतामभिनयति नरामेणेति ॥ २ ॥

अम्लानमाल्याभरणादेवकन्याइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ राक्षसेंद्रभुजावंकं वग च्छंतितास्तथाप्रियाइतियावत् धारिण्यः धारिणीः निषण्णाःशयिताः ॥ ३२ ॥ बाहूपधानत्वादंगदानामपिश्रवणांतेद
र्शनंबोध्यम् ॥ ३३ ॥ विमानंमंचकविशेषः पुष्पकमित्यन्ये विराजतव्यराजत ॥ ३४ ॥ मदव्यायामेनरतिजेन ॥ ३५ ॥ कोमलैःअकर्कशैः अंगहारैःअंगविक्षेपैः नृत्यशालिनीतिवासनाब
लेननृत्याभिनयोपेततयासुप्तवतीत्यर्थः विशेषेणन्यस्तंशुभंयेषुधात्रातादृशानिसर्वाण्यंगानियस्याः ॥ ३६ ॥ महानदीप्रकीर्णामहानद्यांप्रकीर्णपुष्पपत्रादिवात्संगतंपोतंप्लवमाश्रितानलिनीप

शशिप्रकाशवदनावरकुंडलभूषणाः ॥ अम्लानमाल्याभरणाददर्शहरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्यवादित्रकुशलाराक्षसेंद्रभुजांकगाः ॥ वराभरणधारिण्योनिषण्णाददृशेकपिः ॥ ३२ ॥ वज्रवैदूर्यगर्भाणिश्रवणांतेषुयोषिताम् ॥ ददर्शतापनीयानिकुंडलान्यंगदानिच ॥ ३३ ॥ तासांचंद्रोपमैर्वक्त्रैःशुभैर्ललितकुंडलैः ॥ विराजतविमानंतन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ताराक्षसेंद्रस्ययोषितः ॥ तेपुतेष्ववकाशेषुप्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अंगहारैस्तथैवान्याकोमलैर्नृत्यशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वांगीप्रसुप्तावरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणांपरिष्वज्यप्रसुप्तासंप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णेवनलिनीपोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्याकक्षगतेनैवमड्डुकेनासितेक्षणा ॥ प्रसुप्ताभामिनीभातिबालपुत्रेववत्सला ॥ ३८ ॥ पटहंचारुसर्वांगीन्यस्यशेतेशुभस्तनी ॥ चिरस्यरमणंलब्ध्वापरिष्वज्येवकामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वीणांपरिष्वज्यसुप्ताकमललोचना ॥ वरंप्रियतमंगृह्यसकामेवहिकामिनी ॥ ४० ॥ विपंचींपरिगृह्यान्यानियतानृत्यशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्तासहकांतेवभामिनी ॥ ४१ ॥ अन्याकनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ मृदंगंपरिविध्यांगैःप्रसुप्तामत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपाशांतरस्थेनकक्षगेनकृशोदरी ॥ पणवेनसहानिंद्यासुप्तामदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिंडिमंपरिगृह्यान्यातथैवासक्तडिंडिमा ॥ प्रसुप्तातरुणंवत्समुपगुह्येवभामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडंबरंनारीभुजसंभोगपीडितम् ॥ कृत्वाकमलपत्राक्षीप्रसुप्तामदमोहिता ॥ ४५ ॥

त्निनीव पोतस्थानेऽत्रवीणा ॥ ३७ ॥ मड्डुकोवाद्यभेदः ॥ ३८ ॥ न्यस्यआलिंग्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ काचिदिति ॥ ४० ॥ विपंचीवीणाविशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मदकृतश्रमामदवती अर्शआद्यच् वादनेनकृतश्रमाच ॥ ४३ ॥ डिंडिमंपरिगृह्यआलिंग्यआसक्तडिंडिमापृष्ठदेशसंबद्धान्यडिंडिमा तरुणंरमणंवत्संपुत्रंचपरिगृह्यप्रसुप्तेव ॥ ४४ ॥ आडंबरंवाद्यभेदः भुजसंभोगेनभुजाश्लेषेणपीडितंआश्लिष्टंकृत्वा ॥ ४५ ॥

समौसुजातौचांसौसंगतौदृढसंधिबंधौ स्वंगुलीयकलक्षितौशोभनांगुलीयकभूषितौ ॥ १७॥ १८॥ शशस्यक्षतजंरक्तमतिलोहितवर्णम् ॥ १९॥ उत्तमस्त्रीणांविमृदितंविमर्दनमालिंगनादिययोस्तौ ॥ २० ॥ ददर्शअत्यादरेणददर्श नातःपुनरुक्तिः महाहीमहासर्पौ अत्रद्विभुजत्वकथनायुद्धादिकालेएवंविंशतिभुजत्वंदशशीर्षत्वंचेतिबोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ बकुलोत्तमसंयुतःउत्तमबकुल गंधयुतः अयंपुरुषविशेषश्वासधर्मइतिकतकः चूतादिसुरभित्वंतुतदधिवासितवस्तुसेवनात् मृष्टान्नरससंयुक्तःषड्रसोत्तमान्नगंधोपेतः पानंमधु राक्षसत्वादेववामाचारेणपूजाकरणान्मधुपान

पीनौसमसुजातांसौसंगतौबलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखांगुष्ठौस्वंगुलीयकलक्षितौ ॥ १७॥ संहतौपरिघाकारौवृत्तौकरिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौशयने शुभ्रेपंचशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजकल्पेनसुशीतेनसुगंधिना ॥ चंदनेनपरार्ध्येनस्वनुलिप्तौस्वलंकृतौ ॥ १९॥ उत्तमस्त्रीविमृदितौगंधोत्तम निषेवितौ ॥ यक्षपन्नगगंधर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्शसकपिस्तस्यबाहूशयनसंस्थितौ ॥ मंदरस्यांतरेसुप्तौमहाहीरुषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यांसपरिपूर्णाभ्यामुभाभ्यांराक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशःशृंगाभ्यामिवमंदरः ॥ २२॥ चूतपुन्नागसुरभिर्बकुलोत्तमसंयुतः ॥ मृष्टान्नरससंयुक्तःपानगंधपुरस्सरः ॥ २३ ॥ तस्यराक्षसराजस्यनिश्चक्राममहामुखात् ॥ शयानस्यविनिःश्वासःपूरयन्निवतद्गृहम् ॥ २४॥ मुक्तामणिविचित्रेणकांचनेनविराजता ॥ मुकुटेनापवृत्तेनकुंडलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचंदनदिग्धेनतथाहारेणशोभिना ॥ पीनायतविशालेनवक्षसाभिविराजता ॥ २६ ॥ पांडुरेणापविद्धेनक्षौमेणक्षतजेक्षणम् ॥ महार्हेणसुसंवीतंपीतेनोत्तरवाससा ॥ २७॥ माषराशिप्रतीकाशंनिःश्वसंतंभुजंगवत् ॥ गांगेमहतितोयांतेप्रसुप्तमिवकुंजरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिःकांचनैर्दीपैर्दीप्यमानंचतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वांगमेघंविद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापिददर्शसुमहात्मनः ॥ पत्नीःसप्रियभार्यस्यतस्यरक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥

म् ॥ २३ ॥ २४ ॥ अपवृत्तेननिद्रावशात्पर्यस्तेनविराजतामुकुटेनउपलक्षितमितिशेषः शोभिनाहारेणशोभनहारवतावक्षसोपलक्षितमितिशेषः ॥ २६ ॥ अपविद्धेनपर्यस्तेन पांडुरेणक्षौमेणपरिधानीयेनकटेरधःसंवीतम् पीतेनोत्तरीयेणसुसंवीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तोयांतेतोयमध्ये ॥ २८ ॥ कांचनैःकांचनस्तंभगैः चतुर्दिशंचतुर्दिक्षुदीप्यमानम् अत्यंतसंयोगेद्वितीया विद्युद्गणैरिवेतिपाठेपुंस्त्वमार्षम् ॥ २९ ॥ उक्तगुणंरावणंददर्श पादमूलगास्तत्पत्नीश्चददर्श रक्षःपतेर्गृहइत्युत्तरान्वयि ॥ ३० ॥

॥ ३ ॥ परमासनंपल्यंकंतस्यैकदेशेददर्श अशोकपुष्पमालायुक्तम् यद्वायत्सन्निधानेशोकाभावस्तादृशमालायुतम् चित्रभानुरग्निः ॥ ४ ॥ वालव्यजनंचामरम् ननुसंभोगगृहेतत्रापिनिद्राण
स्यकथंवालव्यजनवीजनंकथंचहनुमनस्ताभिरदर्शनमितिचेन्न यंत्रनिर्मितस्त्रीप्रतिमादिभिस्तत्रापितत्संभवात् ॥ ५ ॥ आविकाजिनंऊर्णायुचर्म तद्धिपरममृदुलम् तेनसंवृतंसंवृतनपर्यंतप्रदेशम्
माल्यंपुष्पम् ॥ ६ ॥ तस्मिन्प्रसुप्तमितिशेषः महारजतंस्वर्णंतत्तंतुनिर्मितवासोधारिणम् ॥७॥ रावणस्यतडित्स्थानीयंसौवर्णवासः ॥८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यंपुष्पसहितवृक्षवनगुल्माढ्यंमंदरमिव

तस्यचैकतमेदेशेदिव्यमालोपशोभितम् ॥ ददर्शपांडुरंछत्रंताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥ जातरूपपरिक्षिप्तंचित्रभानोःसमप्रभम् ॥ अशोकमाला
विततंददर्शपरमासनम् ॥ ४ ॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानंसमंततः ॥ गंधैश्चविविधैर्जुष्टंवरधूपेनधूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्णमाविका
जिनसंवृतम् ॥ दामभिर्वरमाल्यानांसमंतादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ तस्मिन्जीमूतसंकाशंप्रदीप्तोज्ज्वलकुंडलम् ॥ लोहिताक्षंमहाबाहुंमहारजतवास
सम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्तांगंचंदनेनसुगंधिना ॥ संध्यारक्तमिवाकाशेतोयदंसतडिद्गुणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैःसुरूपंकामरूपिणम् ॥ सवृक्ष
वनगुल्माढ्यंप्रसुप्तमिवमंदरम् ॥ ९ ॥ क्रीडित्वोपरतंरात्रौवराभरणभूषितम् ॥ प्रियंराक्षसकन्यानांराक्षसानांसुखावहम् ॥ १० ॥ पीत्वाप्युपरतंचा
पिददर्शसमहाकपिः ॥ भास्वरेशयनेवीरंप्रसुप्तंराक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसंतंयथानागंरावणंवानरोत्तमः ॥ आसाद्यपरमोद्विग्नःसोपासर्पत्सुभी
तवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्यवेदिकांतरमाश्रितः ॥ क्षीबंराक्षसशार्दूलंप्रेक्षतेस्ममहाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभेराक्षसेंद्रस्यस्वपतःशयनंशुभम् ॥
गंधहस्तिनिसंविष्टंयथाप्रस्रवणंमहत् ॥ १४ ॥ कांचनांगदसन्नद्धौददर्शसमहात्मनः ॥ विक्षिप्तौराक्षसेंद्रस्यभुजाविंद्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतवि
षाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौविष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥

स्थितम् बाहवोयस्यवृक्षाःनासादयोगुल्माः ॥ ९ ॥ १० ॥ पीत्वाप्युपरतम् अपिनाक्रीडित्वाप्युपरतम् ॥ ११ ॥ यथानागंगजमिवनिःश्वसंतंरावणंआसाद्यप्राप्यपरमोद्विग्नःअयंपापीदेवीत्व
तवानित्येतत्समीपेवस्थानमनुचितमितिखिन्नचित्तोऽपासर्पत् सुभीतवत्सुभीतोयथाभयहेतोःपिशाचादेःसंमुखेस्थातुमशक्तोऽपसर्पतितद्वत् ॥ १२ ॥ आरोहणंसोपानम् वेदिकांतरंसोपानवेदिकां
तरंसोपानपर्वमध्यम् ॥ १३ ॥ यस्यगंधेनान्येगजाःपलायंतेसगंधगजः मत्तगजेननितरांसंविष्टंअधिष्ठितंमहत्प्रस्रवणमिव ॥ १४ ॥ महात्मनःमहाशरीरस्य विक्षिप्तौप्रसारितौ ॥ १५ ॥ आ
पीडनेयुद्धेकृतव्रणौकृतव्रणकिणौ वज्रेणोल्लिखितौक्षतौपीनांसौययोस्तौ वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृत्युरितिभावः ॥ १६ ॥

अस्यैव विवरणं नतत्र काश्चिदिति वीर्योपपन्नेनापि तेन तत्र तासु मध्ये काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य न लब्धाः किंतु गुणेन निरतिशयैश्वर्यवीर्यसौंदर्यादिगुणेन स्वत एव लब्धाः तत्र लंकायामन्यकामा चनालब्धा
अन्यपूर्वा चनालब्धा कथमेवं प्रत्यक्षापलापस्तत्राह विनेति वरार्हां श्रेष्ठरामार्हां ॥ ७१ ॥ उपचारः उत्तमांबरभूषणमालादिः कांतस्य रावणस्य कामनीया मनोज्ञा न तादृशी च न ॥ ७२ ॥ अथ
सीताप्येतत्कथंतर्गता नवेति विकल्प्याद्ये रावणस्य भद्रमेवेति बुद्धिर्हनूमतो जातेत्याह बभूवेति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्येति बुद्धिर्बभूव इमा महाराक्षसराजभार्याः यथा नद्धुक्ताः राघवधर्मपत्न्यपीदृशी
एतदंतर्गता एनद्धुक्ता चयदि स्यात्तदाऽस्य रावणस्य सुजातं भद्रमेव भवति रावणभुक्तेति मया निवेदिते सति सीतायां मृतायामिव राघवस्योपेक्षणाद्रावणवधयत्नाप्रसक्तेरिति भावः ॥ ७३ ॥ यदीत्यने
नसूचितमस्य पक्षस्यात्यंतासंभावितत्वमाह पुनश्चेति पक्षांतरं च सोऽचिंतयद्विचारेण निश्चितवानित्यर्थः चिंताप्रकारः हि प्रसिद्धमेतत् यत्सीता देवी गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा अथयत इत्य

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥ न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां तु ॥ ७१ ॥ न चाकुलीना न च हीनरू
पा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ॥ भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्वा न चापि कांतस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मप
त्नी ॥ इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥ पुनश्च सोऽचिंतयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥ अथायमस्यां कृतवा
न्महात्मा लंकेश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीरामा० वा० आदि० सुं० नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फा
टिकं रत्नभूषितम् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥ दांतकांचनचित्रांगैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥

र्ये यतो महात्मा महाबलो लंकेश्वरः निरवधिकैश्वर्यवैशिष्ट्यमनेन सूचितम् ईदृशोऽस्यां जानक्यां अनार्यकर्मापहरणरूपं कर्म आत्तरूपः परिगृहीतमायारूपः सन्कष्टं सक्लेशं यथा भवति तथा कृत
वान् यद्येषा ऐश्वर्यादौ सरागा स्यात्तदा स्वरसत एव नयनं स्यात् न च तदस्ति अस्माभिस्तद्विक्रोशनादेव रावणेन क्लेशपूर्वं नयनस्य चानुभवादित्याशयः आर्तरूप इति पाठे आर्तं संजातपीडं रूपं यस्ये
त्यर्थे हनुमद्विशेषणम् आंतरपीडासूचकरूप इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ वसमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये सुंदरकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तत्र शाला
याम् दिव्योपमं दिवि भवेन स्वर्गवर्तिपदार्थेनैवोपमा यस्य तत् शयनस्यासनं पल्यंकप्रतिष्ठापनवेदिका अवेक्षमाणः इतस्ततः पश्यन् ॥ १ ॥ तस्यैव वर्णनं दांतेत्यादि गजदंतमयानि स्वर्णमयानि च चि
त्राणि चित्रयुतानि अंगानि पादादिरूपाणि येषां तैर्महार्हास्तरणोपेतैर्बहुमूल्यास्तरणयुक्तैः वैदूर्यैरित्युपलक्षणं वैदूर्यपद्मरागादिनिर्मितैर्वरासनैः स्त्रीशयनपल्यंकैर्महाधनैर्बहुमूल्यैरुपपन्नम् ॥ २ ॥

अन्येत्यादिश्लोकद्वयेशिश्यिरइतिपदंयथायोगंवचनविपरिणामेनयोज्यम् उपनिधायेतिपदंच ॥ ६१ ॥ स्नेहोत्ररावणीयः ॥ ६२ ॥ एकीकृतभुजाःपरस्परसंबद्धभुजाः ॥ ६३ ॥ अतएवा
ह अन्योन्येति मालापुष्पमाला उपमेयेमत्तषट्पदस्थानीयाःकचभारानेत्रद्वंद्वानिच ॥ ६४ ॥ लतानांवनमिवेत्यन्वयः अन्योन्यसंबंधेनमालाकारेणग्रथितमिव ॥ ६५ ॥ प्रतिवेष्टिताद्व
क्षाणांनायकानांचशोभनाःस्कंधायेनतत् अन्योन्यंधावंतोयेभ्रमरास्तैराकुलम् स्त्रीणामपिपद्मिनीत्वात्भ्रमराकुलत्वम् केशपाशनेत्रादयोवातासुभ्रमराः स्त्रीवनंस्त्रीसमूहः ॥ ६६ ॥ तासांयो
षितामुचितेषुस्थानेषुसुव्यक्तंप्रतिष्ठितानामपिभूषणांगांबरस्रजांविवेकमाधातुंकर्तुंनशक्यम् अपरिमितत्वात् भूषणभूष्ययोरैकरूप्यात्परस्परसंग्रथितत्वेनसुप्तत्वाच्चइमानिअस्याभूषणानिइ

अन्यावक्षसिचान्यस्यास्तस्याःकाचित्पुनर्भुजम् ॥ अपरात्वंकमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराकुचौ ॥ ६१ ॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्यसमाश्रिताः ॥
परस्परनिविष्टांग्योमदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यस्यांगसंस्पर्शात्प्रीयमाणाःसुमध्यमाः ॥ एकीकृतभुजाःसर्वाःसुषुपुस्तत्रयोषितः ॥ ६३ ॥
अन्योन्यभुजसूत्रेणस्त्रीमालाग्रथिताहिसा ॥ मालेवग्रथितासूत्रेशुशुभेमत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥ लतानांमाधवेमासिफुल्लानांवायुसेवनात् ॥ अन्यो
न्यमालाग्रथितंसंसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥ प्रतिवेष्टितसुस्कंधमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्वनमिवोद्धूतंस्त्रीवनंरावणस्यतत् ॥ ६६ ॥ उचितेष्वपि
सुव्यक्तंनतासांयोषितांतदा ॥ विवेकंशक्यमाधातुंभूषणांगांबरस्रजाम् ॥ ६७ ॥ रावणेसुखसंविष्टेताःस्त्रियोविविधप्रभाः ॥ ज्वलंतःकांचनादीपाःप्रे
क्षंतोनिमिषाइव ॥ ६८ ॥ राजर्षिविप्रदैत्यानांगंधर्वाणांचयोषितः ॥ रक्षसांचाभवन्कन्यास्तस्यकामवशंगताः ॥ ६९ ॥ युद्धकामेनताःसर्वारावणे
नहृताःस्त्रियः ॥ समदामदनेनैवमोहिताःकाश्चिदागताः ॥ ७० ॥

मान्यन्यस्याइतिविवेकःकर्तुमशक्यइतिभ्रांतिमानलंकारोत्रव्यंग्यः ॥ ६७ ॥ सुखसंविष्टेसुखसुप्ते कांचनाःकांचनस्तंभाःदीपाःदीपस्थाग्निपुरुषाःकर्तारः स्त्रियःकर्म अनेनरावणेजायति
तेषामपितद्दर्शनेभयंसूचितम् ॥ ६८ ॥ राजर्षयोविप्रदैत्याश्च अस्यब्रह्मराक्षसत्वादस्तिविप्रकन्याविवाहेऽधिकारः कामवशंगताःसत्यस्तस्ययोषितोऽभवन् अनेनतासामप्यनुरागःसूचितः
॥ ६९ ॥ अस्यबहुस्त्रीभाग्निर्वलात्स्वारस्याच्चेत्याह युद्धेत्यादि सर्वाइतिबाहुल्याभिप्रायम् आसांहरणेएतद्बंधुभिर्युद्धंभविष्यतीतियुद्धकामनापूर्वंहृताः काश्चित्समदास्तरुण्योमदनमोहिताः
स्वयमेवैनंवृतवत्यः ॥ ७० ॥

किंकिणीजालसंकाशाः तद्वन्मुकुलितनयनाः तत्स्थानेचनयांमुकुलितकुमुदानि हेमविपुलांबुजत्वेनवक्त्रनिगरणम् उपमानेतुननिगरणम् किंकिणीजालसंबाधाइतिपाठेकिंकिणीजालसंबा
धत्वमुत्तयत्रापिस्पष्टमेव शब्दतस्त्वसाधर्म्यात्किंकिणीशब्देनलहरीणामप्युक्तेः भावाविलासाएवस्वाभिकसुरतभावोवाग्राह्योयासांताः यशोऽतिगुणवत्त्वकृतयशएववतीरंयासांताः यशःशब्दे
नलक्षणयाकांतिरित्यन्ये सुप्तानार्योनद्यइवबभुः ॥ ५२ ॥ भूषणराजयःविमर्दजनितरेखाः भूषणराशयइतिपाठेप्ययमेवार्थोलक्षणादिनाबोध्यः ॥ ५३ ॥ वक्त्राणामुपर्युपरीत्यन्वयः
॥ ५४ ॥ व्याधूयमानमंशुकांतमुखेक्षने ताइति विधेयमपेक्ष्यस्त्रीलिंगनिर्देशः पत्नीनांअर्थाद्रावणस्य अनेकवर्णवत्सुवर्णतंतुनिर्मितवाससांपताकाइवेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ शुभार्चिषांकासांचि

किंकिणीजालसंकाशास्ताहेमविपुलांबुजाः ॥ भावग्राहायशस्तीराःसुप्तानद्यइवाबभुः ॥ ५२ ॥ मृदुष्वंगेषुकासांचित्कुचाग्रेषुचसंस्थिताः ॥ बभू
वुर्भूषणानीवशुभ्राभूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकांताश्चकासांचिन्मुखमारुतकंपिताः ॥ उपर्युपरिवक्त्राणांव्याधूयंतेपुनःपुनः ॥ ५४ ॥ ताःपताका
इवोद्धूताःपत्नीनांरुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानांवक्त्रमूलेषुरेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्रकासांचित्कुंडलानिशुभार्चिषाम् ॥ मुखमारुतसंकंपैर्मं
दंमंदंचयोषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगंधःसप्रकृत्यासुरभिःसुखः ॥ तासांवदननिःश्वासःसिषेवेरावणंतदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशंकाश्चकाश्चिद्रा
वणयोषितः ॥ मुखानिचसपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनःपुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थंसक्तमनसोरावणेतावरस्त्रियः ॥ अस्वतंत्राःसपत्नीनांप्रियमेवाचरंस्तदा
॥ ५९ ॥ बाहूउपनिधायान्याःपारिहार्यविभूषिताः ॥ अंशुकानिचरम्याणिप्रमदास्तत्रशिश्यिरे ॥ ६० ॥

योषितांकुंडलानिमुखमारुतसंकंपैर्मुखमारुतसंसर्गकृतचलनैर्मंदंमंदंववल्गुः तेनकुंडलानामतिलघुतातेनतासांसौकुमार्यातिशयोव्यंग्यः ॥ ५६ ॥ शर्करासवःआसवविशेषस्तद्योगात्तद्गंधःप्र
कृत्याचसुरभिरतएवसुखस्तासांवदननिःश्वासोरावणंसिषेवे यद्वाप्रकृत्याअसुरभिरपिवायुरितिशेषः तासांवदननिःश्वासस्तद्युक्तः अर्शआद्यजंतम् अतएवशर्करासवगंधोरावणंसिषेवे ॥ ५७ ॥
रावणाननशंकाःमदनिद्रोभयजचित्तवैवश्यात् सपत्नीनांचसपत्नीनामपिमुखान्युपाजिघ्रन् ॥ ५८ ॥ ननुसपत्नीभिःकृतंमुखाघ्राणंताःकथमसहंतेत्यतआह अत्यर्थमिति अत्यासक्तेरेवास्वतं
त्राःमदपारवश्याच्चतथाभूताःवरस्त्रियःसपत्नीभिराघ्रातमुखाअपिसपत्नीनांप्रियमेवाचरन् ताअपितासांमुखानिरावणमुखशंकयोपाजिघ्रन्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ पारिहार्योवलयः उपनिधायउ
पधानंकृत्वा अंशुकानिचउपनिधायेत्यनुकर्षः ॥ ६० ॥

॥ ३ ॥ आवासंबहुराक्षससाधारणंवासस्थानम् राक्षसेंद्रनिवेशनंतन्मात्रवासस्थानम् ॥ ४ ॥ परिक्षिप्तंयुक्तं ईदृशगजादिसत्त्वेप्यसंबाधत्वेनातिविस्तृतत्वंसूच्यते ॥ ५ ॥ राक्षसीभिःराक्षसजातिजाभिःपत्नीभिरावृतम् तथाविक्रम्याहृताभीराजकन्याभिश्चावृतम् ॥ ६ ॥ पन्नगैर्युतंसागरमिवतत्पश्यतिस्म ॥ ७ ॥ लक्ष्मीःशोभा रावणगृहेलंकायाम् ॥ ८ ॥ ऋद्धिरैश्वर्यं तद्विशिष्टाततोप्यधिका ॥ ९ ॥ तस्यहर्म्यस्यअर्धयोजनविस्तीर्णत्वादिधर्मणः वेश्मतल्पीकशयनगृहमितिकतकः वेश्मपुष्पकाख्यमितितीर्थः अत्रतीर्थव्याख्याज्यायसी निर्यूहोमत्तवारणः ॥ १० ॥

मार्गमाणस्तुवैदेहींसीतामायतलोचनाम् ॥ सर्वतःपरिचक्रामहनूमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमंराक्षसावासंहनूमानवलोकयन् ॥ आससादाथलक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैवच ॥ परिक्षिप्तमसंबाधंरक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्चपत्नीभीरावणस्यनिवेशनम् ॥ आहृताभिश्चविक्रम्यराजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ तन्नक्रमकराकीर्णतिमिंगिलझषाकुलम् ॥ वायुवेगसमाधूतंपन्नगैरिवसागरम् ॥ ७ ॥ याहिवैश्रवणेलक्ष्मीर्याचंद्रेहरिवाहने ॥ सारावणगृहेरम्यानित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ याचराज्ञःकुबेरस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ तादृशीतद्विशिष्टावाऋद्धीरक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्यहर्म्यस्यमध्यस्थवेश्मचान्यत्सुनिर्मितम् ॥ बहुनिर्यूहसंयुक्तंददर्शपवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थेकृतंदिव्यंदिवियद्विश्वकर्मणा ॥ विमानंपुष्पकंनामसर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥ परेणतपसालेभेयत्कुबेरःपितामहात् ॥ कुबेरमोजसाजित्वालेभेतद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैःकार्तस्वरहिरण्मयैः ॥ सुकृतैराजितंस्तंभैःप्रदीप्तमिवचश्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमंदरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम् ॥ कूटागारैःशुभागारैःसर्वतःसमलंकृतम् ॥ १४ ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशैःसुकृतंविश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानयुक्तंचचारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तंकांचनैःस्फाटिकैरपि ॥ इंद्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥

पुनर्हनुमदारोहणशेषतयापुष्पकंवर्णयति ब्रह्मणोर्थेइति भगवतोलीलाफलकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कार्तस्वरंहिरण्येस्वर्णजातिविशेषौ रूप्यस्वर्णौइतिकश्चित् ईहामृगोवृकस्तत्प्रतिमायुक्तैः ॥ १३ ॥ कूटागारैर्गुप्तस्वल्पगृहैः शुभागारैर्विहारयोग्यगृहैः ॥ १४ ॥ चार्व्यःसुंदराःप्रवराःश्रेष्ठावेदिकायस्मिंस्तत् ॥ १५ ॥ जालवातायनयोःकांचनकार्तस्वरयोर्मध्यासवयोश्चकंचिद्भेदंपरिकल्प्यनिर्वाहः एवमिंद्रनीलमहानीलयोरपि ॥ १६ ॥

निस्तुलाभिर्वर्तुलाभिर्निरुपमाभिर्वा तलेनकुट्टिमप्रदेशेन ॥ १७ ॥ आदित्यतरुणोपमंतरुणादित्यसदृशम् ॥ १८ ॥ तत्रस्थःपुष्पकविमानस्थः ॥ १९ ॥ संमूर्छितंव्याप्तंगंधवहमनिलमर्पितद्गं धेनरूपवंतमिवगंधद्रव्यरूपमिव तद्वायुसंबंधात्सगंधःस्वयंमहासत्त्वंउत्तमंबंधुंबंधुरिवजिघ्रन्नभूत् गंधापरोक्ष्यात्तद्वहवायुरप्यपरोक्षइवाभूत् ॥ २० ॥ यत्रसरावणस्तत्रस्थानेइतएहीत्युवाचेव उक्तगुणवायुःकर्ता दिव्यगंधेनरावणशयनगृहंज्ञानवानित्यर्थः ततस्तस्मात्पुष्पकादवरुह्यगंधानुमितांतांरावणशयनशालांप्रस्थितस्तांशालांददर्श यत्तुपुष्पकस्यैवसाशालाततइत्यस्यतदनंतर मित्यर्थइतिइतितच्चिंत्यम प्रस्थितइतिपदस्वारस्यात् अर्धयोजनविस्तीर्णमित्यादिनामूलालयप्रदर्शनोपक्रमाच्च मूलालयंदृष्ट्वातद्बहिःस्थंपुष्पकमन्विष्यतत्स्थएवरावणशयनगृहंतद्गहवर्त्यनु

विद्रुमेणविचित्रेणमणिभिश्चमहाधनैः॥ निस्तुलाभिश्चमुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम्॥ १७॥ चंदनेनचरक्तेनतपनीयनिभेनच ॥ सुपुण्यगंधिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ विमानंपुष्पकंदिव्यमारुरोहमहाकपिः॥ तत्रस्थःसर्वतोगंधंपानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ १९॥ दिव्यंसंमूर्छितंजिघ्रन् रूपवंतमिवानिलम् ॥ सगंधस्तंमहासत्त्वंबंधुर्बंधुमिवोत्तमम् ॥ २०॥ इतएहीत्युवाचेवतत्रयत्रसरावणः॥ ततस्तांप्रस्थितःशालांददर्शमहतींशिवाम् ॥ २१ ॥ रावणस्यमहाकांतांकांतामिववरस्त्रियम् ॥ मणिसोपानविकृतांहेमजालविराजिताम् ॥ २२ ॥ स्फाटिकैरावृततलांदंतांतरितरूपिकाम् ॥ मुक्तावज्रप्रवालैश्चरूप्यचामीकरैरपि ॥ २३ ॥ विभूषितांमणिस्तंभैःसुबहुस्तंभभूषिताम् ॥ समैर्ऋजुभिरत्युच्चैःसमंतात्सुविभूषितैः ॥ २४॥ स्तंभैःपक्षैरिवात्युच्चैर्दिवंसंप्रस्थितामिव ॥ महत्याकुथयास्तीर्णांपृथिवीलक्षणांकया॥ २५ ॥ पृथिवीमिवविस्तीर्णांसराष्ट्रगृहशालिनीम् ॥ नादितांमत्तविहगैर्दिव्यगंधाधिवासिताम् ॥ २६ ॥

मायपुष्पकादवरुह्यतंप्रतिस्थितस्तांददर्शेत्येवन्याय्यमितिकतकः यत्त्वित्यादिनोक्ताव्याख्यैवयुक्तेतिममभाति अवतीर्यविमानाच्चहनुमान्मारुतात्मजइत्यग्रेउपसंहारात् ॥ २१ ॥ महाकांतां अतिरमणीयामित्यर्थंकंशालाविशेषणम् कांतांकमनीयाम् तांशालामेवविशिनष्टि मणीत्यादिनाश्रियःसंजननीमिवेत्यंतेन मणिकृतसोपानानिविशेषेणकृतानियस्याम् ॥ २२ ॥ तलंकुट्टिमभूः दंतांतरितरूपिकामिति दंतैरंतरितानिमध्येमध्येनिर्मितानिरूपाणियस्यांसा चामीकरैरपिअंतरितरूपिकामित्यनुकर्षः ॥ २३ ॥ बहुत्वबोधनायपुनःस्तंभानुवादः बहुत्वंचविपुलत्वम् समंतात्सुविभूषितैः रत्नादिभिरितिशेषः ॥ २४ ॥ अत्युच्चैःपक्षैरिवात्युच्चैःस्तंभैर्दिवंसंप्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षात्र कुथयाविशालविचित्रकंबलास्तरणेन पृथिवीलक्षणंचतुरस्रत्वम् ॥ २५ ॥ सराष्ट्रगृहशालिनीमितिपृथिवीविशेषणम् ॥ २६ ॥

हंसपांडुरांहंसवत्पांडुराम् ॥ २७ ॥ कल्माषीशबलत्वर्णाविसिष्टगौः अनेनसर्वानंददायित्वंरिपूणामधृष्यत्वंचसर्वमनोरथपूरकत्वंचसूच्यते वर्णस्यदेहकांतेःप्रसाधिनींसंपादिकाम् ॥ २८ ॥ तां शालांददर्शेतिपूर्वेणसंबंधः पंचभिरिंद्रियार्थैःशब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि तर्पयामासहनुमंतमितिशेषः रावणपालिता शालेतिशेषः स्वर्गोज्योतिष्टोमादि कफलभोगभूमिः देवलोकोवायुवरुणादिलोकः इंद्रस्यपुरीअमरावती ॥ २९ ॥ ३० ॥ परागांधर्वीसिद्धिस्तन्मायेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायतोध्याननिष्ठान् धूर्तोक्षदेवनस्तत्रातिसमर्थोमहा धूर्तः ॥ महाधूर्तेनदेवनेनपराजितोहिधूर्तोधननाशाद्धायन्निवास्ते कांचनान्दीपान्कांचनदीपस्तंभस्थदीपान् विपुलदीपाग्रेक्षुद्रदीपप्रभाइवरावणतेजोभिभूतानपश्यदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रदी

पराध्यास्तरणोपेतांरक्षोधिपनिषेविताम् ॥ धूम्रामगुरुधूपेनविमलांहंसपांडुराम् ॥ २७ ॥ पत्रपुष्पोपहारेणकल्माषीमिवसुप्रभाम् ॥ मनसोमोदजननींवर्णस्यापिप्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥ तांशोकनाशनींदिव्यांश्रियःसंजननीमिव ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थैस्तुपंचपंचभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥ तर्पयामाससमातेवतदारावणपालिता ॥ स्वर्गोयंदेवलोकोयमिंद्रस्यापिपुरीभवेत् ॥ ३० ॥ सिद्धिर्वेयंपराहिस्यादित्यमन्यतमारुतिः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायतइवापश्यत्प्रदीपांस्तत्रकांचनान् ॥ धूर्तानिवमहाधूर्तैर्देवनेनपराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानांचप्रकाशेनतेजसारावणस्यच ॥ अर्चिर्भिर्भूषणानांचप्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोऽपश्यत्कुथासीनंनानावर्णांबरस्रजम् ॥ सहस्रंवरनारीणांनानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेऽर्धरात्रेतुपाननिद्रावशंगतम् ॥ क्रीडित्वोपरतंरात्रौप्रसुप्तंबलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तंविरुरुचेनिःशब्दांतरभूषितम् ॥ निःशब्दहंसभ्रमरंयथापद्मवनंमहत् ॥ ३६ ॥ तासांसंवृतदांतानिमीलिताक्षीणिमारुतिः ॥ अपश्यत्पद्मगंधीनिवदनानिसुयोषिताम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीवपद्मानितासांभूत्वाक्षपाक्षये ॥ पुनःसंवृतपत्राणिरात्राविवबभुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानिमुखपद्मानिनियतंमत्तषट्पदाः ॥ अंबुजानीवफुल्लानिप्रार्थयंतिपुनःपुनः ॥ ३९ ॥

प्ताअग्निज्वालाज्वालिता अनेनाग्रिमोग्निदाहःसूचितः ॥ ३३ ॥ कुथासीनंआस्तीर्णकुथायांशयानम् ॥ ३४ ॥ बलवत्प्रसुप्तमपश्यदित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तंप्रसुप्तजनंरावणगृहंनिःशब्दां तरैर्निर्गतस्वस्वशब्दभेदैर्नूपुरसिंजिन्यादिभिर्भूषितम् ॥ ३६ ॥ निद्रितत्वात्संवृतानिसंवृतपक्ष्माणितादृशानिचतानिदांतानिग्लानानि मीलिताक्षीणिअतिसंवृतपक्ष्माणि स्वर्गदेवलोकादेरिवसंवृत मीलितयोरपिभेदोबोध्यः यद्वा संवृतदांतानीत्यस्यैवव्याख्यानंनिमीलिताक्षाणीति यद्वासंवृतत्वमोष्ठयोः ॥ ३७ ॥ क्षपाक्षयेपद्मानीवप्रबुद्धानिभूत्वापुनःरात्रौसंवृतपत्राणिपद्मानीवबभूवुरित्य न्वयः ॥ ३८ ॥ मुखानिदृष्ट्वाहनुमतोजातांसंभावनामाह इमानीति फुल्लानिप्रार्थयंतीत्यन्वयः नियतंनित्यम् ॥ ३९ ॥

तदेवाह ताराणामिति प्रभा

उपपत्त्यायुक्त्या सलिलोद्भवैःपद्मैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पुण्यशेषसमावृतास्तद्युक्ताःसंगताःएकदेशमिलिताः अनेनसौंदर्यात्युक्तिरूपोत्युक्त्यलंकारः ॥ ४३ ॥ तदेवाह ताराणामिति प्रभा देहकांतिः वर्णोरूपं प्रसादस्त्वौज्वल्यम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्ताःकचाःपीनस्रजश्चयासांताश्चप्रकीर्णानिइतस्ततःश्लथानिवरभूषणानियासांताः पानव्यायामकालेषुपानानंतरकालिकगानन्तृत्यस्त्यादिक्रीडाकालेषुउक्तगुणाःअतएवश्रमान्निद्रोपहतचेतसः ॥ ४५ ॥ उक्तंभूषणप्रकिरणमेवप्रपंचयति ॥ व्यावृत्तेति उद्भ्रांताःस्वस्थानात्स्खलितानूपुरायासांताः पार्श्वेएकस्मिन्गलितावि स्रस्ताहारायासांताः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारैर्वृताःछिन्नमुक्ताहाराः व्याविद्धंविक्षिप्तंरशनादामकांचीगुणोयासांताः एवंभूषणबंधराहित्येनशयनेउपमा वाहिताःकिशोर्यइव कृतभारवहनाःश्रां

शरदीतिवाऽमन्यतश्रीमानुपपत्त्यामहाकपिः ॥ मेनेहिगुणतस्तानिसमानिसलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सातस्यशुशुभेशालाताभिःस्त्रीभिर्विराजिता ॥ शरदीवप्रसन्नाद्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ सचताभिःपरिवृतःशुशुभेराक्षसाधिपः ॥ यथात्युडुपतिःश्रीमांस्ताराभिरिवसंवृतः ॥ ४२ ॥ याश्च्यवंतेंऽबरात्ताराःपुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताःसंगताःकृत्स्नाइतिमेनेहरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिवसुव्यक्तंमहतीनांशुभार्चिषां ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्चविरेजुस्तत्रयोषितां ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषुनिद्रोपहृतचेतसः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाःकाश्चित्काश्चिदुद्भ्रांतनूपुराः ॥ पार्श्वेगलितहाराश्चकाश्चित्परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारवृताश्चान्याःकाश्चित्प्रस्रस्तवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाःकिशोर्यइववाहिताः ॥ ४७ ॥ अकुंडलधराश्चान्याविच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेंद्रमृदिताःफुल्लालताइवमहावने ॥ ४८ ॥ चंद्रांशुकिरणाभाश्चहाराःकासांचिदुद्गताः ॥ हंसाइवबभुःसुप्ताःस्तनमध्येषुयोषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासांचवैदूर्याःकादंबाइवपक्षिणः ॥ हेमसूत्राणिचान्यासांचक्रवाकाइवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारंडवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगाइवतारेजुर्जघनैःपुलिनैरिव ॥ ५१ ॥

ताःकिशोर्योवडवायथाअध्वश्रमापनयनायलुंठनेनव्यत्यस्तपल्ययनबंधाःशेरतेतद्वत् ॥ ४७ ॥ अकुंडलधराःकुंडलधरणरहिताः गलितकुंडलाइतियावत् विच्छिन्नाआमृदिताश्चस्रजोयासां ताः अत्ररेजुरित्यनुकर्षः ॥ ४८ ॥ अंशवःप्रभाः किरणास्तदाधाराः अंशवःसूक्ष्मरश्मयःकिरणाःस्थूलरश्मयइत्यन्ये वैपरीत्येनस्थिताः हाराःमुक्ताहाराः ॥ ४९ ॥ वैदूर्याःवैदूर्यमणिमालाः कादंबाःकलहंसाः अत्रकादंबशब्देनकारंडवपदवाच्योजलकाकउच्यते अन्यथावैदूर्योपमानत्वमसंगतंस्यात् हेमसूत्राणिच अत्रापिस्तनमध्योद्गतानीत्यनुकर्षः चक्रवाकानांपीतत्वसादृश्यादुपमानत्वम् ॥ ५० ॥ स्त्रीषुनानावर्णभूषणानिहंसादिस्थानीयानि स्त्रीकटीपुरोभागोजघनम् ॥ ५१ ॥

शिविकाःददर्शेत्यनुकर्षः चित्रशालागृहाणिचित्रयुक्तशालावंतिगृहाणि ॥३६॥ दारुनिर्मिताःक्रीडापर्वताःदारुपर्वतकानि क्लीबत्वमार्षं कामस्यगृहकंरतिगृहकम् दिवागृहकंदिनविहारगृहम्
सर्वत्रात्यंतस्वार्थिकःकन् ॥३७॥ मयूरस्थानैःक्रीडामयूरस्थानैःसंकुलंव्याप्तम् ॥३८॥ निधिजालम् निधिजालवदित्यर्थः धीरनिष्ठितकर्मागंधीरैर्निर्भयस्थिरचित्तैर्निष्ठितंनिर्वर्तितंकर्मणोनिधि
रक्षादिकर्मणोंगंमहिषादिबलिरूपंयस्मिन् कश्चित्तुकर्मांतमितिपठित्वाधीरैर्निष्ठितस्यानुष्ठितस्यकर्मणस्तपोरूपस्यांतंफलरूपमित्यर्थमाह भूतपतेर्महेश्वरस्ययक्षेश्वरस्यवा ॥ ३९ ॥४०॥४१॥

शिबिकाविविधाकाराःसकपिर्मारुतात्मजः ॥ लतागृहाणिचित्राणिचित्रशालागृहाणिच ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणिचान्यानिदारुपर्वतकानिच ॥ कामस्यगृहकंरम्यंदिवागृहकमेवच ॥ ३७ ॥ ददर्शराक्षसेंद्रस्यरावणस्यनिवेशने ॥ समंदरसमप्रख्यंमयूरस्थानसंकुलम् ॥ ३८ ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णंददर्शभवनोत्तमम् ॥ अनंतरत्ननिचयंनिधिजालंसमंततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मागंगृहंभूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ अर्चिर्भिश्चापिरत्नानांतेजसारावणस्यच ॥ विरराजचतद्वेश्मरश्मिवानिवरश्मिभिः ॥ ४० ॥ जांबूनदमयान्येवशयनान्यासनानिच ॥ भाजनानिचशुभ्राणिददर्शहरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदंमणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसंबाधंकुबेरभवनंयथा ॥ ४२ ॥ नूपुराणांचघोषेणकांचीनांनिःस्वनेनच ॥ मृदंगतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ प्रासादसंघातयुतंस्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ सुव्यूढकक्ष्यंहनुमान्प्रविवेशमहागृहम् ॥ ४४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येसुंदरकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सवेश्मजालंबलवान्ददर्शव्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् ॥ यथामहत्प्रावृषिमेघजालंविद्युत्पिनद्धंसविहंगजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानांविविधाश्चशालाःप्रधानशंखायुधचापशालाः ॥ मनोहराश्चापिपुनर्विशालाददर्शवेश्माद्रिषुचंद्रशालाः ॥ २ ॥

मध्वासवयोरवांतरभेदस्ताभ्यांकृतक्लेदमार्द्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ घोषवद्भिर्मृदंगातिरिक्तैरपिघोषवद्भिर्वाद्यैर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ भावमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरावणप्रधानगृहंवर्णयति सइति व्यासक्तानिसंबद्धानिवैदूर्यखचितानिचसुवर्णजालानिस्वर्णगवाक्षाणिय
स्मिंस्तत्सविहंगजालमितिगृहमेघयोर्विशेषणम् ॥ १ ॥ प्रधानैःप्रशस्तैःशंखादिभिःशालंतेशोभंतेतादृशीर्निवेशनानांशालाअवांतरगृहाणिददर्श पुनश्चविशालाश्चंद्रशालाददर्श वेश्माद्रिषु
औन्नत्याददितुल्यवेश्मसु चंद्रशालाःशिरोगृहाणि चंद्रकांतमणिबद्धशालावा ॥ २ ॥

वसुधनम् स्वबलेत्यत्रस्वशब्दोरावणवाची कुबेराद्रावणेनलंकायाआच्छिद्यगृहीतत्वात् यद्वा स्वशब्दोहनुमद्वाची स्वबलेनार्जितानिलब्धप्रवेशानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नेनाभितःसम्यगाहितानियथा योगंस्थापितानिप्रयत्नाभिसमाहितानि विश्वकर्मकृतान्यपिमाययाविचित्ररचनादक्षेणमयेननिर्मितानीव ॥ ४ ॥ गृहोत्तमंप्रधानगृहेष्वप्युत्तमम् अप्रतिरूपरूपंनिरुपमरूपम् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णं पातितम् रत्नकीर्णंरत्नपूर्णम् रजसापुष्परजसा ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैर्नारीश्रेष्ठैः इवश्चार्थे तडिद्भिरर्च्यमानंयुज्यमानमंभोधरंमेघमिव हंसश्रेष्ठैर्वाह्यमानमुह्यमानंविमानमिव ॥ ७ ॥ नानावर्णैर

गृहाणिनानावसुराजितानिदेवासुरैश्चापिसुपूजितानि॥ सर्वैश्चदोषैःपरिवर्जितानिकपिर्ददर्शस्वबलार्जितानि॥ ३ ॥ तानिप्रयत्नाभिसमाहितानि मयेनसाक्षादिवनिर्मितानि॥ महीतलेसर्वगुणोत्तराणिददर्शलंकाधिपतेर्गृहाणि॥ ४ ॥ ततोददर्शोच्छ्रितमेघरूपंमनोहरंकांचनचारुरूपम्॥ रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपंगृहोत्तमंह्यप्रतिरूपरूपम्॥ ५॥ महीतलेस्वर्गमिवप्रकीर्णंश्रियाज्वलंतंबहुरत्नकीर्णम्॥ नानातरूणांकुसुमावकीर्णंगिरेरिवाग्रंरजसावकीर्णम्॥ ६॥ नारीप्रवेकैरिवदीप्यमानंतडिद्भिरंभोधरमर्च्यमानम्॥ हंसप्रवेकैरिववाह्यमानंश्रियायुतंखेसुकृतंविमानम्॥ ७॥ यथानगाग्रंबहुधातुचित्रंयथानभश्चग्रहचंद्रचित्रम्॥ ददर्शयुक्तीकृतचारुमेघचित्रंविमानंबहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ महीकृतापर्वतराजिपूर्णाशैलाःकृतावृक्षवितानपूर्णाः ॥ वृक्षाःकृताःपुष्पवितानपूर्णाःपुष्पंकृतंकेसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानिवेश्मानिचपांडुराणितथासुपुष्पाअपिपुष्करिण्यः॥ पुनश्चपद्मानिसकेसराणिवनानिचित्राणिसरोवराणि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयंनामविराजमानंरत्नप्रभाभिश्चविघूर्णमानम्॥ वेश्मोत्तमानामपिचोच्चमानंमहाकपिस्तत्रमहाविमानम्॥ ११ ॥ कृताश्चवैडूर्यमयाविहंगारूप्यप्रवालैश्चतथाविहंगाः॥ चित्राश्चनानावसुभिर्भुजंगाजात्यानुरूपास्तुरगाःशुभांगाः॥ १२ ॥

युक्तोपितयुक्तःकृतोयुक्तीकृतःसचासौचारुमेघश्चतद्वद्विचित्रंविमानंपुष्पकाख्यम् ॥ ८ ॥ यत्रपुष्पकेमहीअनेकजनानामाधारस्थानंपर्वतराज्यापूर्णम् पर्वतादयश्चात्रमणिस्वर्णादिनिर्मिताः नत्विदंचित्ररूपमितिभ्रमितव्यम् अनंतवानरसेनायानिर्बाधंतत्रावस्थानस्यवक्ष्यमाणत्वात् किंचस्वामीच्छानुसारेणसंकोचविकासौतस्यवक्ष्यतिस्वेच्छयाहनुमद्देहवत् वितानंसमूहः एकावली अत्रालंकारः ॥ ९ ॥ कृतानिअस्ययत्रेत्यादिशेषः ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयंनामददर्शेत्यन्वयः वेश्मोत्तमानांदेववेश्मभूतविमानानांमध्येउच्चमानंसौभाग्यपरमकाष्ठांप्राप्तम् ॥ ११ ॥ कृताश्चेति तत्रविमानेइतिशेषः नानावसुभिःरूप्यस्वर्णाद्यैः जात्यानुरूपाजातितुरंगसदृशाः तुरगविशेषणंचैतत् ॥ १२ ॥

प्रवालजांबूनदकृतानिपुष्पाणिपक्षेषुयेषां आवर्जिताःसंकुचिताजिह्मावक्राःपक्षायेषांते साक्षात्कामस्यपक्षाइवयेषांपक्षाभांति तदुद्दीपकत्वात् तादृशाउच्यमानगुणाविहंगास्तत्रकृताः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाःव्यापियमाणाः वक्ष्यमाणायालक्ष्म्याअभिषेकेइतिशेषः हस्तःशुंडा पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात्सकेसरत्वमुत्पलपत्रहस्तत्वंचतेषांतादृशागजास्तत्रकृताबभू वुरितिशेषः पद्मिनिपद्मवत्सरसि ॥ १४ ॥ इतीवएवंप्रकारंचारुकंदरंचारुगुहंनगमिवपर्वतमिवचारुदर्शनंतत्गृहमभिगम्यसविस्मयोबभूवेतिशेषः हिमात्ययेवसंतेपरमसुगंधिचारुकंदरंनगमिव वृक्षमिव कंदरोत्रकोटरः पुनश्चाभिगम्यसविस्मयोभूदितिशेषः परिच्छेदानवगमादितिभावः ॥ १५ ॥ अभिपत्याभिपत्यचरन्संचरन् पतिगुणवेगनिर्जितांपतिगुणवेगेनपतिगुणनिरंतरध्यानेन

प्रवालजांबूनदपुष्पपक्षाःसलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ॥ कामस्यसाक्षादिवभांतिपक्षाःकृताविहंगाःसुमुखाःसुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाश्चगजाःसुहस्ताःसकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥ बभूवदेवीचकृतासुहस्तालक्ष्मीस्तथापद्मिनिपद्महस्ता ॥ १४ ॥ इतीवतद्गृहमभिगम्यशोभमानंसविस्मयोनगमिवचारुकंदरम् ॥ पुनश्चतत्परमसुगंधिसुंदरंहिमात्ययेनगमिवचारुकंदरम् ॥ १५ ॥ ततःसतांकपिरभिपत्यपूजितांचरन्पुरींदशमुखबाहुपालिताम् ॥ अदृश्यतांजनकसुतांसुपूजितांसुदुःखितांपतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदाबहुविधभावितात्मनःकृतात्मनोजनकसुतांसुवर्त्मनः ॥ अपश्यतोभवदतिदुःखितंमनःसचक्षुषःप्रविचरतोमहात्मनः ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदि० सुं० सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सतस्यमध्येभवनस्यसंस्थितोमहद्विमानंमणिरत्नचित्रितम् ॥ प्रतप्तजांबूनदजालकृत्रिमंददर्शधीमान्पवनात्मजःकपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमंकृतंस्वयंसाध्वितिविश्वकर्मणा ॥ दिवंगतेवायुपथेप्रतिष्ठितंव्यराजतादित्यपथस्यलक्ष्मतत् ॥ २ ॥

निर्जितांनिर्जितदुःखां अदृश्यअदृष्ट्वादुःखिताभूदितिशेषः आर्षोल्यप् ॥ १६ ॥ बहुविधभावितात्मनःनानाप्रकारेणसर्वजगत्पूजितस्वभावस्य स्वभाववाचीआत्मशब्दः कृतात्मनःशिक्षितां तःकरणस्य सुवर्त्मनःशोभननीतिमार्गवर्तिनः सचक्षुषःश्रुतिस्मृतिन्यायरूपचक्षुःसहितस्य ॥ १७ ॥ सकमानः ॥ इतिश्रीरामाभि० वा० सुंदरकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ विशिष्यपुष्पकंवर्णयितुमाह सइति मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैश्चित्रितंप्रतप्तजांबूनदजालानांतन्मयगवाक्षाणांकृत्रिमंकृतिर्यस्मिंस्तत्तस्यभवनस्यरावणगृहस्यमध्येमहद्विमानंपुष्पकंददर्श ॥ १ ॥ अप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमंअप्रमेयैरपरिच्छेद्यसौंदर्यादिभिःप्रतिकारैःप्रतिमादिभिःकृत्रिमंनिर्वर्त्तचित्रशोभं पाठांतरंत्वसांप्रदायिकमितिकतकः विश्वकर्मणाचस्वयंसाध्वितिकृतं मन्निर्मितेष्विदमतिसाध्वित्यनुमोदितमित्यर्थः दिवमाकाशंगतेवायुपथेप्रतिष्ठितं वायुपथस्यैवादित्यपथत्वात्तस्यचिह्नभूतम् ॥ २ ॥

तत्रतादृशंकिंचिन्नयत्प्रयत्नतोनकृतम् अपितुसर्वंप्रयत्नकृतमेवेत्यर्थः यदत्रयत्रजातंमहार्घरत्नवन्नबहुमूल्यरत्नवन्नतादृशंकिंचिदपितत्रन येविशेषारचनाविशेषास्तत्रनियताःप्रतिष्ठितास्तेसुरेषु सुरविमानेष्वपिन महाविशेषोगुणाधिक्यम् ॥ ३ ॥ तपसाउपवासादिनासमाधानेनभगवतिचित्तसमाधानेनलब्धोयःपराक्रमस्तेनरावणार्जितम् मनःसमाधानेनयत्रविचारोगमनस्यतत्रसंचर णशीलंमनःसंकल्पितदेशगमनशीलम् संस्थानविशेषारचनाविशेषाः ततस्ततस्तस्मात्तस्मादाहृतेनतुल्येनदिव्यविमाननिर्माणोचितेनविशेषेणविशिष्टपदार्थेननिर्मितम् ॥ ४ ॥ मनःसमाधाय स्वामिमनोनुरुध्यनुशीघ्रगामित्वादिधर्मकं दुरासदं पापिभिरितिशेषः दुरावरमितिपाठेशत्रुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः महर्द्धिनाम् दीर्घाभावश्छांदसः एवंतुल्यगामिनमित्यत्रपुंस्त्वं विमानशब्दोर्धर्चा

ननत्रकिंचिन्नकृतंप्रयत्नतोनतत्रकिंचिन्नमहार्घरत्नवत् ॥ ननेविशेषानियताःसुरेष्वपिनतत्रकिंचिन्नमहाविशेषवत् ॥ ३ ॥ तपःसमाधानपराक्रमा र्जितंमनःसमाधानविचारचारिणम् ॥ अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितंततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ॥ ४ ॥ मनःसमाधायतुशीघ्रगामिनंदुरासदंमा रुततुल्यगामि ॥ महात्मनांपुण्यकृतांमहर्द्धिनांयशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥ विशेषमालंब्यविशेषसंस्थितंविचित्रकूटंबहुकूटमंडितम् ॥ मनोभिरामंशरदिंदुनिर्मलंविचित्रकूटंशिखरंगिरेर्यथा ॥ ६ ॥ वहंतियत्कुंडलशोभिताननामहाशनाव्योमचरानिशाचराः ॥ विवृत्तविध्वस्तविशा ललोचनामहाजवाभूतगणाःसहस्रशः ॥ ७ ॥ वसंतपुष्पोत्करचारुदर्शनंवसंतमासादपिचारुदर्शनम् ॥ सपुष्पकंतत्रविमानमुत्तमंददर्शतद्वानरवी रसत्तमः ॥ ८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आदिकाव्येसुं० अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तस्यालयवरिष्ठस्यमध्येविमलमायतम् ॥ ददर्शभ वनश्रेष्ठंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ अर्धयोजनविस्तीर्णमायतंयोजनंमहत् ॥ भवनंराक्षसेंद्रस्यबहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥

र्द्धिनां अग्र्यमुदांमहासुखानांपुण्यकृतामेवालयंआस्पदम् इवशब्दएवार्थे अत्रतस्याचेतनत्वेपितदभिमानिदेवतायाश्चित्तज्ञत्वादितिबोध्यम् ॥ ५ ॥ विशेषंगतिविशेषमालंब्य विशेषेव्योमलक्षण देशविशेषेसंस्थितम् विचित्राणामाश्चर्यवस्तूनांकूटंसमवायभूतम् बहुभिःकूटैःशालाभिर्मंडितम् गिरेर्विचित्रावांतरशृंगवच्छिखरमिव ॥ ६ ॥ उच्यमानविशेषणाभूतगणायद्वहंतितद्विमानंतत्र ददर्शेत्यन्वयः विवृत्तानिविघूर्णानिविध्वस्तानित्यक्तनिमेषाणिविशालानिलोचनानियेषाम् निशाचराःनिशास्वप्यहरविशेषंचरंतिते ॥ ७ ॥ वसंतपुष्पोत्करचारुदर्शनंवसंतकालिकपुष्पसमूहे नचारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ हमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तस्येति आलयवरिष्ठस्यलंकामध्यव र्तिनोगृहसमूहवतोमहागृहस्य ॥ १ ॥ अर्धयोजनविस्तीर्णंनिर्यक्प्रमाणम् ॥ २ ॥

समालभंत्यःचंदनादीनीतिशेषः द्वितीयार्थैइमाःप्रथमाः तत्रासंस्ताश्चददर्शेतिशेषोवा ॥ १३ ॥ सुसद्भिःसुतरांसंतोविभीषणादयः रराजपुरमितिशेषः विनिःश्वसद्भिःस्वापेक्षितयोद्धलाभात् ॥१४॥ बुद्धिःप्रधानंप्रधानगुणोयेषाम् रुचिरमभिधानंवचनंयेषाम् सम्यक्श्रद्दधानानास्तिकान् रुचिराभिधानान्रुचिरनाम्नः नानाप्रकारंविधानंवेषादर्येषांतान् ॥१५॥ आत्मगुणानुरूपान्दुचितव्यवहारवतः कांश्चित्पुनर्विरूपानपिविद्योतमानान्सुरूपानिवददर्शेत्यर्थः ॥ १६ ॥ वरार्हाःश्रेष्ठविभूषणादियोग्याउत्तमोत्तमरूपाश्च भावाःकटाक्षादयः अनुभावःप्रभावः भावोंतःकरणम् तारास्तारकाः ॥ १७ ॥ ज्वलंतीःरूपसंपदाज्वलंतीरिव त्रपालज्जा प्रमदेनहर्षेणोपगूढाःसंबद्धाः यथाविहंगाःविहंगीरिवेत्यर्थः इंद्रनीलमणिमयोर्ध्वगेहेषुनीलतमःसदृशेषुशयनात्तत्सा

दद‌र्शकांताश्चसमालभंत्यस्तथापरास्तत्रपुनःस्वपंत्यः॥ सुरूपवक्त्राश्चतथाहसंत्यःक्रुद्धाःपराश्चापिविनिःश्वसंत्यः॥ १३ ॥ महागजैश्चापितथानदद्भिःसुपूजितैश्चापितथासुसद्भिः॥ रराजवीरैश्चविनिःश्वसद्भिर्ह्रदाभुजंगैरिवनिःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान्रुचिराभिधानान्संश्रद्दधानान्जगतःप्रधानान्॥ नानाविधानान्रुचिराभिधानान्ददर्शतस्यांपुरियातुधानान्॥ १५॥ ननंददृष्ट्वासचतान्सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान्॥ विद्योतमानान्सचतान्सुरूपान्ददर्शकांश्चिच्चपुनर्विरूपान्॥ १६॥ ततोवरार्हाःसविशुद्धभावास्तेषांस्त्रियस्तत्रमहानुभावाः॥ प्रियेषुपानेषुचसक्तभावाददर्शताराइवसुस्वभावाः॥ १७॥ स्त्रियोज्वलंतीस्त्रपयोपगूढानिशीथकालेरमणोपगूढाः॥ ददर्शकाश्चित्प्रमदोपगूढायथाविहंगाविहगोपगूढाः॥ १८॥ अन्याःपुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्रप्रियांकेसुसुखोपविष्टाः॥ भर्तुःपराधर्मपरानिविष्टाददर्शधीमान्मदनोपविष्टाः॥ १९॥ अप्रावृताःकांचनराजिवर्णाःकाश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः॥ पुनश्चकाश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाःकांतप्रहीणारुचिरांगवर्णाः॥ २०॥ ततःप्रियान्प्राप्यमनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताःसुमनोभिरामाः॥ गृहेषुहृष्टाःपरमाभिरामाहरिप्रवीरःसददर्शरामाः॥ २१॥

दृश्यम् ॥ १८ ॥ भर्तुःपराउत्कृष्टत्वेनाभिमताः धर्मपराःभर्तृसेवालक्षणधर्मतत्पराः निविष्टाऊढाः निवेशःशिबिरोद्वाहविन्यासेष्वितिकोशः मदनउपविष्टोयासुमदनाश्रयाइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रावृताःउत्तरीयहीनाः कांचनराजिवर्णाःकनकरेखाकाराः परार्ध्याउत्तमाःतपनीयवर्णाःतप्तस्वर्णवर्णाः शशलक्ष्माचंद्रः कांतप्रहीणाप्रियवियुक्ताः रुचिरांगवर्णाःसुंदरदेहकांतयःप्रथमंददर्श ॥ २० ॥ प्रियान्प्राप्यप्रीतियुक्ताआसन् सुमनोभिःपुष्पैरभिरामाःअतएवहृष्टाः परमयाशोभयाऽभिरामाःस्वस्वकांतमनोहरारामागृहेषुददर्श प्रसमीक्ष्यरामाइतिपाठे प्रियान्प्राप्यतान्समीक्ष्यप्रीतियुक्ताःरामास्तैःप्रियैरम्यमाणाः अतएवगृहेषुहृष्टाःरामाददर्शेतिशेषः ॥ २१ ॥

चहीपादपूरकौ वक्रमाला:वक्रसमूहः वक्राःवक्रप्रेक्षणाः सुपक्ष्माःशोभनपक्ष्मयुक्तानेत्रमालाददर्श शतह्रदानांमालाइवभूषणानांमालाददर्श वक्राक्षिपक्ष्माइतिपाठेऽक्षिपदमधिकम् वक्रप क्ष्माइत्येवोचितम् पक्ष्मसुवक्रत्वमपिकिमित्यपिचिंत्यम् ॥ २२ ॥ पथिस्थितेधर्ममार्गस्थेनत्वेवददर्शेत्यन्वयः साधुजातामितिलताविशेषणम् मनसाभिजातांधात्रामनसासृष्टाम् ॥ २३ ॥ स नातनेवर्त्मनिअविच्छेदप्रवृत्तपातिव्रत्यमार्गे राममीक्षतेध्यायतिरामेक्षणीताम् मदनेनरामविषयेणाभिविष्टांव्याप्ताम् श्रीमद्भर्तुर्मनोऽनुप्रविष्टाम् अनेनपरस्परानुरागोध्वनितः ॥ २४ ॥ उष्णा र्दितांविरहतापपीडिताम् अनुस्रुतास्रेणप्रवृत्तबाष्पेणसहवर्तमानःकंठोयस्यास्ताम् अत्रङीषार्षः कंठामितिवापाठः पुरारामसन्निधिकाले वराणामुत्तमभूषणानामर्हौऽतएवोत्तमनिष्कउत्तमभू

चंद्रप्रकाशाश्चहिवक्रमालावक्राःसुपक्ष्माश्चसुनेत्रमालाः॥ विभूषणानांचददर्शमालाःशतह्रदानामिवचारुमालाः ॥ २२ ॥ नत्वेवसीतांपरमाभिजातांपथिस्थितेराजकुलेप्रजाताम्॥ लतांप्रफुल्लामिवसाधुजातांददर्शतन्वींमनसाभिजातां ॥२३ ॥ सनातनेवर्त्मनिसन्निविष्टांरामेक्षणींतांमदनाभिविष्टाम्॥ भर्तुर्मनःश्रीमदनुप्रविष्टांस्त्रीभ्यःपराभ्यश्चसदाविशिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितांसानुसृतास्रकंठींपुरावरार्होत्तमनिष्ककंठीं॥ सुजातपक्ष्मामभिरक्तकंठींवनेप्रवृत्तामिवनीलकंठीम्॥ २५॥ अव्यक्तरेखामिवचंद्रलेखांपांसुप्रदिग्धामिवहेमरेखाम् ॥ क्षतप्ररूढामिववर्णरेखांवायुप्रभुग्नामिवहेमरेखाम्॥२६॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्यरामस्यपत्नींवदतांवरस्य॥ बभूवदुःखोपहतश्चिरस्यप्लवंगमोमंदइवाचिरस्य॥२७॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० आदि० सुं० पंचमःसर्गः॥५॥ ॥७॥ ॥सनिकामंविमानेषुविचरन्कामरूपधृक्॥ विचचारकपिर्लंकांलाघवेनसमन्वितः॥१॥ आससादचलक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम्॥ प्राकारेणार्कवर्णेनभास्वरेणाभिसंवृतम्॥२॥ रक्षितंराक्षसैर्भीमैःसिंहैरिवमहद्वनम्॥ समीक्षमाणोभवनंचकाशेकपिकुंजरः॥ ३ ॥

षणःकंठोयस्यास्ताम् अभिरक्तोमधुरस्वरःकंठोयस्यास्ताम् नीलकंठीमयूरी ॥ २५ ॥ अव्यक्ताअभ्रादिनाऽस्पष्टारेखारेखाकारोयस्यास्ताम् प्रदिग्धांरूषिताम् क्षतप्ररूढांक्षतेनप्ररूढामुत्पन्नां वर्णरेखांबाणव्रणचिह्नंतद्वद्रामस्येदानींरावणस्यवा ॥ २६ ॥ चिरस्यचिरमित्यर्थेऽव्ययम् चिरमन्विष्याप्यपश्यन्अचिरस्यसद्यःमंदइवअन्वेषणायकुशलइवदुःखोपहतोबभूव अत्रसर्गेयम कालंकारः ॥ २७ ॥ सारमानः इतिरामाभि०वा०सुं०पंचमःसर्गः॥ ५॥ ॥७॥ ॥ विमानेषुसप्तभूमिप्रासादेषु लाघवेनशैघ्र्येण ॥ १ ॥ राक्षसेंद्रनिवेशनमाससाद ॥ २ ॥ चकाशेचंद्र साहित्याद्व्यक्तान्वेषणक्रियोबभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रूप्यकंरजतंतेनोपहितैःशोभार्थंलिखितैः ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्गजारूढैः महामात्रैर्हस्तिपकैः उपस्थितंयुक्तं असंहार्यैरप्रतिहतवेगैः स्यंदनयायिभिःस्यंदनवाहकैःप्रशस्ताश्वैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणत्वादिरथविशेषणं दंतादिविकारादांतादयःतत्स्थप्रतिमास्ताधरद्भिरितिशेषः घोषवत्त्वंकिंकिणीभिः ॥ ६ ॥ महतांरथानामावापःस्थानंसमंताद्यस्मिंस्तत् महारथानां एकोदश सहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चसमहारथउच्यतेइत्युक्तलक्षणमहारथानांमहासनंसदावासस्थानम् ॥ ७ ॥ दृश्यैर्दर्शनीयैरतएवपरमोदारैःअतिसुंदरैः ॥ ८ ॥ अंतपालैःपर्य

रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषणैः ॥ विचित्राभिश्चकक्ष्याभिर्द्वारैश्चरुचिरावृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैःशूरैश्चविगतश्रमैः ॥ उपस्थितमसंहार्यैर्हयैःस्यंदनयायिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दांतकांचनराजतैः ॥ घोषवद्भिर्विचित्रैश्चसदाविचरितंरथैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णपरार्ध्यासनभूषितम् ॥ महारथसमावापंमहारथमहासनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्चपरमोदारैस्तैस्तैश्चमृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्बहुसाहस्रैःपरिपूर्णसमंततः ॥ ८ ॥ विनीतैरंतपालैश्चरक्षोभिश्चसुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्चवरस्त्रीभिःपरिपूर्णसमंततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नंराक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंह्रादैःसमुद्रस्वननिःस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नंमुख्यैश्चवरचंदनैः ॥ महाजनसमाकीर्णंसिंहैरिवमहद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदंगाभिरुतंशंखघोषविनादितम् ॥ नित्यार्चितंपर्वसुतंपूजितंराक्षसैःसदा ॥ १२ ॥ समुद्रमिवगंभीरंसमुद्रसमनिःस्वनम् ॥ महात्मनोमहद्वेश्ममहारत्नपरिच्छदम् ॥ १३ ॥ महारत्नसमाकीर्णंददर्शसमहाकपिः ॥ विराजमानंवपुषागजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४ ॥ लंकाभरणमित्येवसोऽमन्यतमहाकपिः ॥ चचारहनुमांस्तत्ररावणस्यसमीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद्गृहंराक्षसानामुद्यानानिचसर्वशः ॥ वीक्षमाणोप्यसंत्रस्तःप्रासादांश्चचचारसः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्यमहावेगःप्रहस्तस्यनिवेशननम् ॥ ततोऽन्यत्पुप्लुवेवेश्ममहापार्श्वस्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥

न्तरक्षकैः ॥ ९ ॥ राक्षसेंद्राणांमहापार्श्वादीनांनिवेशनानियस्मिंस्तत्भूषणशब्दैःसमुद्रस्वनसदृशनिःस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नंतैःप्रसिद्धैराजभवनगुणैश्छत्रचामरादिभिःसंपन्नम् वरचंदनैश्चसंपन्नमित्यनुकर्षः ॥ ११ ॥ पर्वसुसुतःसोमोयस्मिन्यज्ञार्थैतत्पर्वसुतम् राक्षसैःसदापूजितंस्वपूजनीयदेवताकम् ॥ १२ ॥ परिच्छदोऽलंकारःमहात्मनोरावणस्यमहद्वेश्मददर्शेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अमन्यततद्रावणवेश्मेतिशेषः रावणस्यरावणभवनस्य समीपतस्तत्प्राकारप्रदेशेषु ॥ १५ ॥ गृहाद्गृहंराजवेश्ममहाप्राकारांतर्वर्तिप्रधानरक्षसामेकस्यगृहादपरंगृहमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्यैवप्रपंचोऽवप्लुत्येत्यादि ॥ १७ ॥

अयमेघप्रतीकाशंकुंभकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः ॥ १८ ॥ महोदरस्यचतथाविरूपाक्षस्यचैवहि ॥ विद्युज्जिह्वस्यभवनंविद्युन्मालेस्तथैवच ॥ १९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः ॥ शुकस्यचमहावेगःसारणस्यचधीमतः ॥ २० ॥ तथाचेंद्रजितोवेश्मजगामहरियूथपः ॥ जंबुमालेःसुमालेश्चजगामहरिसत्तमः ॥ २१ ॥ रश्मिकेतोश्चभवनंसूर्यशत्रोस्तथैवच ॥ वज्रकायस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः ॥ २२ ॥ धूम्राक्षस्याथसंपातेर्भवनंमारुतात्मजः ॥ विद्युद्रूपस्यभीमस्यघनस्यविघनस्यच ॥ २३ ॥ शुकनाभस्यचक्रस्यशठस्यकपटस्यच ॥ ह्रस्वकर्णस्यदंष्ट्रस्यलोमशस्यचरक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्यमत्तस्यध्वजग्रीवस्यसादिनः ॥ विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानांतथाहस्तिमुखस्यच ॥ २५ ॥ करालस्यविशालस्यशोणिताक्षस्यचैवहि ॥ प्लवमानःक्रमेणैवहनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषुतेषुमहार्हेषुभवनेषुमहायशाः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिंददर्शसमहाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषांसमतिक्रम्यभवनानिसमंततः ॥ आससादाथलक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्योददर्शहरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशार्दूलोराक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ २९ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्चशक्तितोमरधारिणः ॥ ददर्शविविधान्गुल्मांस्तस्यरक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ राक्षसांश्चमहाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ रक्तान्श्वेतान्सितांश्चापिहरींश्चापिमहाजवान् ॥ ३१ ॥ कुलीनान्रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ॥ शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ ३२ ॥ निहंतॄन्परसैन्यानांगृहेतस्मिन्ददर्शसः ॥ क्षरतश्चयथामेघान्स्रवतश्चयथागिरीन् ॥ ३३ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरेपरैः ॥ सहस्रंवाहिनीस्तत्रजांबूनदपरिष्कृताः ॥ ३४ ॥ हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ददर्शराक्षसेंद्रस्यरावणस्यनिवेशने ॥ ३५ ॥

यिन्यः उपशायोपशायश्चपर्यायशयनार्थकाः पर्यायेणशयनस्थानरक्षिकाइत्यर्थइत्याहुः ॥ २९ ॥ गुल्मान्राक्षसीसमूहान् ॥ ३० ॥ हरीन्अश्वान् ॥ ३१ ॥ परगजारुजान्शत्रुगजान् आरुजंतिभंजयंतितान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषत्वादिविशिष्टान्गजान्ददर्शेत्यन्वयः सहस्रंवाहिनीःअनेकसेनाः ॥ ३४ ॥ हेमजालैरविच्छिन्नाःसर्वतोभूषिताइतिशिबिकाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

परिपूर्णश्रृंगः परिपूर्णकलंकरूपहरिणश्रृंगइत्यर्थः जांबूनदबद्धेतिस्वरूपकथनमात्रम् ॥ ५ ॥ विनष्टःशीतांबुतुषाररूपःशीतलजलबिंदुसंपर्करूपःपंकोयस्यतम् तत्त्वंचवर्षाकालस्यातीतत्वाद्व
स्तुनोहिमकालेपिविनष्टःशीतलजलबिंदुसंपर्करूपःपंकोयस्यतमित्यर्थः हिमालयस्यातिदूरत्वादितिभावः विनष्टेतिद्वितीयार्थेप्रथमामंगीकृत्येदम् महाग्रहस्यसूर्यस्यग्राहेणकिरणसंक्रमेणवि
नष्टोविनाशितःपंकस्तमोयेनसः अतएवप्रकाशलक्ष्म्याश्रयेणहेतुना निर्मलांकःव्यक्तस्फुरल्लांछनः रराजगगनमध्यंप्राप्येतिशेषः ॥६॥ शिलातलंगुहाबहिस्थं ॥ ७ ॥ प्रकाशयुक्तचंद्रस्योदये
नऊर्ध्वमागमनेननष्टोनाशितोंतर्गृहेपिदोषस्तिमिरजोयेनतथाभूतःप्रदोषोरजनीमुखंयामादूर्ध्वतनम प्रवृद्धावर्धितारक्षसांपिशिताशनरूपादोषायेनपिशितभक्षणस्यदोषत्वमविहितजीवहिंसा

स्थितःककुद्मानिवतीक्ष्णश्रृंगोमहाचलःश्वेतइवोर्ध्वश्रृंगः॥ हस्तीवजांबूनदबद्धश्रृंगोविभातिचंद्रःपरिपूर्णश्रृंगः ॥५॥ विनष्टशीतांबुतुषारपंकोम
हाग्रहग्राहविनष्टपंकः॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलांकोरराजचंद्रोभगवान्शशांकः॥ ६ ॥ शिलातलंप्राप्ययथामृगेंद्रोमहारणंप्राप्ययथागजेंद्रः॥
राज्यंसमासाद्ययथानरेंद्रस्तथाप्रकाशोविरराजचंद्रः ॥ ७ ॥ प्रकाशचंद्रोदयनष्टदोषःप्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः ॥ रामाभिरामेरितचित्तदोषःस्व
र्गप्रकाशोभगवान्प्रदोषः॥ ८ ॥ तंत्रीस्वराःकर्णसुखाःप्रवृत्ताःस्वपंतिनार्यःपतिभिःसुपृक्ताः ॥ नक्तंचराश्चापितथाप्रवृत्ताविहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः
॥ ९ ॥ मत्तप्रमत्तानिसमाकुलानिरथाश्वभद्रासनसंकुलानि॥ वीरश्रियाचापिसमाकुलानिददर्शधीमान्सकपिःकुलानि ॥ १० ॥ परस्परंचाधिक
माक्षिपंतिभुजांश्चपीनानधिविक्षिपंति॥ मत्तप्रलापानधिविक्षिपंतिमत्तानिचान्योन्यमधिक्षिपंति॥ ११ ॥ रक्षांसिवक्षांसिचविक्षिपंतिगात्राणि
कांतासुचविक्षिपंति॥ रूपाणिचित्राणिचविक्षिपंतिदृढानिचापानिचविक्षिपंति॥ १२ ॥

हेतुत्वात् रामाणामभिरामविषयकोरमणविषयकईरितोनिरस्तश्चित्तदोषःप्रणयकलहरूपोयेन स्वर्गस्यसुखस्यप्रकाशोयतःअतएवभगवान्पूज्योरराजेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ सुपृक्ताःभेदग्रहावि
षयाः स्ववृत्ताइतिपाठेस्वंस्वीयंसहजपातिव्रत्यलक्षणंवृत्तंचारित्रंयासांताः नक्तंचराउलूकादयोराक्षसाश्चतथाविहर्तुंप्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ ऐश्वर्यादिमत्ताःप्रमत्तामद्यादिनायेषुतानिअतएवसमाकु
लानिरक्षसांगृहाणि रथाश्वेतिसर्वयानोपलक्षणम् भद्रासनंस्वर्णपीठम् ॥ १० ॥ आक्षिपंतिउत्तरप्रत्युत्तरंकुर्वंति अधिविक्षिपंतिपरस्परमित्यनुकर्षः मत्तप्रलापानधिकंविक्षिपंतिमुंचंतिभर्त्स
यंतिवामत्तानिरक्षांसीत्याकर्षः अधिक्षिपंतितिरस्कुर्वंति ॥ ११ ॥ वक्षांसिविक्षिपंतिपरस्परमास्फालयंति गात्राणांहस्तादीनांकांतासुक्षेपोन्यासः चित्राणिरूपाणिनानाविधवेषान्विक्षिपंति
कुर्वंतिकांताप्रीतयेसंपादयंति धनुषांविक्षेपोविस्फारणम् ईदृशानिरक्षांसिददर्श शत्रंतान्येतानि ॥ १२ ॥

॥ २६ ॥ विमानैः पुष्पकादिभिः विचित्रवर्णादिमत्त्वादद्भुतत्वं हयानां हयगजैर्हयाकारैर्गजैः स्वल्पगजैरितियावत् ॥ २७ ॥ द्वारमित्यस्यददर्शेतिशेषः ॥ २८ ॥ विवेशआससाद ॥ २९ ॥ हेम तप्तवर्णंस्वर्णंतत्सहितेनजांबूनदेनषोडशवर्णस्वर्णेननिर्मितंचक्रवालंप्राकारमंडलंयस्य महार्हमुक्तामणिभिर्भूषितोंतःशिरोभागोयस्य परार्ध्याभ्यामुत्तमाभ्यांकालागुरुचंदनाभ्यामर्हेोर्हणंपूजा यस्यतदंतःपुरमाविवेश सहनुमान् ॥ ३० ॥ नगमानः इतिरामाभि० वा० सुं० चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ अग्रेश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ततःअंतःपुरप्रवेशोत्तररात्रेःप्रथमयामस्य

प्राकाराद्वृतमत्यंतंददर्शसमहाकपिः ॥ त्रिविष्टपनिभंदिव्यंदिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥ वाजिह्रेषितसंघुष्टमद्भुतैश्चहयैस्तथा ॥ रथैर्यानैर्विमानै श्चतथाहयगजैःशुभैः ॥ २७ ॥ वारणैश्चचतुर्दंतैःश्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ भूषितैरुचिरद्वारंमत्तैश्चमृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥ रक्षितंसुमहावीर्यैर्यातुधानैःसह स्रशः ॥ राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेशगृहंकपिः ॥ २९ ॥ सहेमजांबूनदचक्रवालंमहार्हमुक्तामणिभूषितांतम् ॥ परार्ध्यकालागुरुचंदनार्हंसरावणांतः पुरमाविवेश ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ "चंद्रोपिसाचिव्यमिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतोविराजन् ॥ ज्योत्स्नावितानेननिपत्यलोकानुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ॥ १ ॥ शंखप्रभाक्षीरमृणालवर्णत्युद्गम्यमानंव्यवभा समानम् ॥ ददर्शचंद्रंसकपिप्रवीरःपोप्लूयमानंसरसीवहंसम् ॥ २ ॥" ततःसमध्यंगतमंशुमंतंज्योत्स्नावितानंमुहुरुद्वमंतम् ॥ ददर्शधीमान्भुवि भानुमंतंगोष्ठेवृषंमत्तमिवभ्रमंतम् ॥ १ ॥ लोकस्यपापानिविनाशयंतंमहोदधिंचापिसमेधयंतम् ॥ भूतानिसर्वाणिविराजयंतंददर्शशीतांशुमथा भियांतम् ॥ २ ॥ याभातिलक्ष्मीर्भुविमंदरस्थायथाप्रदोषेषुचसागरस्था ॥ तथैवतोयेषुचपुष्करस्थाररराजसाचारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ हंसोयथारा जतपंजरस्थःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः ॥ वीरोयथागर्वितकुंजरस्थश्चंद्रोऽपिबभ्राजतथांबरस्थः ॥ ४ ॥

समाप्तिकल्पत्वमत्रेतिबोध्यम् मध्यंगतंव्योममध्यंताराम‌ध्यंचप्राप्तम् अंशुमंतंशीतांशुम् भानुमंतंसूर्ययोगेनप्रकाशवत्किरणवंतम् गोष्ठेभ्रमंतंमत्तंवृषमिव ॥ १ ॥ पापानिपापजनकदुःखानिना शयंतम् लोकाह्लादजनकत्वात् समेधयंतंवर्धयंतम् विराजयंतंप्रकाशयंतम् अभितोयांतंअंतःपुरदर्शनसाधनत्वेनखमध्यंप्राप्तम् ॥ २ ॥ भुविमंदरस्थाभातिअधिकसन्निधानाभवति पुष्कर स्थाअब्जीतिशेषः सेदानींनिशाकरस्थेतिपर्यायालंकारः पादचतुष्टयेस्थाइत्येकपदयमकंच भुविमंदरेप्रदोषेसागरेऽधिकलक्ष्मीसंनिधानमृषिवचनादेवावसेयं ॥ ३ ॥ हंसोयथेति किंचिदाधा रप्रतिष्ठितशुक्लवस्तुत्वमात्रेणांबरस्थचंद्रेसादृश्यमितिकतकः कुंजरोप्यत्रश्वेतएव अंबरमपितत्किरणैरेवश्वेतमितिबोध्यम् अंबरस्थोंबरमध्यस्थः ॥ ४ ॥

मध्यमेगुल्मेमध्यमकक्ष्याप्रदेशे चरान्नगरवृत्तांतवेदकगूढचारान् दीक्षितजटिलमुंडागृहिवनियतयः गोजिनंगवाजिनंतद्वाससोंबरवाससोविवाससः ननुलंकायाभारतखंडाद्बहिर्भावेनकर्मभू मित्वाभावात्कथंतत्ररक्षसांदीक्षितत्वमितिचेन्न नित्यकर्मस्वन्यदेशेप्यधिकारात् रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्रकाम्यकर्मसिद्धिरपीत्यन्यत्र यथात्वष्टुरमेंद्रमेवसोममाजह्रेइत्यादिशतपथोक्त रीत्या एतेनदेवानामीषद्विकृतानपियज्ञान्दर्शयतीतिभाष्यरीत्याचांगवैकल्येप्यनुष्ठितात्कर्मणोदृष्टोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिस्तथाप्रकृतेदेशरूपांगवैकल्येपितत्सिद्धिः रक्षसामपिदेवयोनित्वात् ॥ १५ ॥ अरिष्टनिवारणपूर्वकमनुष्ठाननिर्वाहायदर्भमुष्टिप्रहरणत्वंकेषांचित् यथावज्रंहरेःपाणौतथाविप्रकरेकुशाइतिस्मृतेः कृत्याद्युत्पादनद्वाराशत्रुमारकनयाऽग्निकुंडानामायुधत्वम् कूटोय

ददर्शमध्यमेगुल्मेराक्षसस्यचरान्बहून् ॥ दीक्षितान्जटिलान्मुंडान्गोजिनांबरवाससः ॥ १५ ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुंडायुधांस्तथा ॥ कूटमुद्गरपाणींश्चदंडायुधधरानपि ॥ १६ ॥ एकाक्षानेकवर्णांश्चलदेकपयोधरान् ॥ करालान्भुग्नवक्त्रांश्चविकटान्वामनांस्तथा ॥ १७ ॥ धन्विनःखड्गिनश्चैवशतघ्नीमुसलायुधान् ॥ परिघोत्तमहस्तांश्चविचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्नवामनान् ॥ १९ ॥ विरूपान्बहुरूपांश्चसुरूपांश्चसुवर्चसः ॥ ध्वजिनःपताकिनश्चैवददर्शविविधायुधान् ॥ २० ॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैवपट्टिशाशनिधारिणः ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्चददर्शसमहाकपिः ॥ २१ ॥ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्चवराभरणभूषितान् ॥ नानावेषसमायुक्तान्यथास्वैरचरान्बहून् ॥ २२ ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैववज्रिणश्चमहाबलान् ॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षंमध्यमंकपिः ॥ २३ ॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टंददर्शांतःपुराग्रतः ॥ सतदातद्गृहंदृष्ट्वामहाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥ राक्षसेंद्रस्यविख्यातमद्रिमूर्ध्निप्रतिष्ठितम् ॥ पुंडरीकावतंसाभिःपरिखाभिःसमावृतम् ॥ २५ ॥

स्कारकूटःआयुधविशेषः ॥ १६ ॥ एकपयोधरान्परभागेसूक्ष्मसन्निवेशस्तेनापिरहितान् विकटान्विकटांगान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिदीर्घातिह्रस्वाकारान् वृत्तभंगेरेफहकारसंयोगपरोगुरुर्लघुकार्यकारीतिन ॥ १९ ॥ छंदोभंगआर्षः ॥ २० ॥ वृक्षायुधाःवकुलकुटाद्यायुधाः पट्टिशाशनीआयुधविशेषे क्षेपणीभिंदिपालः ॥ २१ ॥ यथास्वैरचरान्यथेष्टंस्वैरविहारंगतान् ॥ २२ ॥ अव्यग्रंसावधानम् आरक्षंआसमंतादंतःपुररक्षकंसैन्यम् मध्यमंमध्यमकक्ष्यास्थितम् ॥ २३ ॥ अंतःपुरायतःरावणांतःपुरगृहस्यायतः तद्गृहंआरक्षावस्थितिगृहंदृष्ट्वा सःप्रकृतःप्रसिद्धःकपिः ॥ २४ ॥ राक्षसेंद्रस्यगृहमुच्यमानविशेषणंददर्श पुंडरीकावतंसाभिःश्वेतपद्मभूषिताभिः ॥ २५ ॥

प्राकारमद्वारेणावपुप्लुवे शत्रोःपुरंप्रामंगृहंवा अद्वारेणप्रविशेच्छत्रुविनाशायेतिनीतिस्मृतेरिरितिभावः ॥ २॥ अद्वारेणप्रवेशेपिसव्यंपादंवामपादंप्रथमतश्चक्रे यतःसतुप्रथमनिक्षिप्तवामपादस्तुश त्रूणांमूर्धन्येवनिहितोभवतितथाविजयप्रदोभवतीतिभावः उक्तंच प्रयाणकालेस्वगृहप्रवेशेविवाहकालेपिचदक्षिणांघ्रिम् कृत्वाऽथतःशत्रुपुरप्रवेशेवामंनिदध्याच्चरणंनृपालयमिति ॥ ३ ॥ म हापथंराजमार्गम् ॥ ४ ॥ हसितैरट्टहासैरुत्पन्नायेउत्कृष्टनिनदास्तूर्यघोषैःपुरस्कृतास्तैरुपलक्षिताम् ॥ ५ ॥ वज्राणामंकुशानांनिकाशाःप्रतिमायेषुगृहेषुतैर्बभासे वज्रनिर्मितानिजालानिग

अद्वारेणमहावीर्यःप्राकारमवपुप्लुवे ॥ निशिलंकांमहासत्त्वोविवेशकपिकुंजरः ॥ २॥ प्रविश्यनगरींलंकांकपिराजहितंकरः ॥ चक्रेऽथपादंसव्यंचश त्रूणांसतुमूर्धनि ॥ ३ ॥ प्रविष्टःसत्त्वसंपन्नोनिशायांमारुतात्मजः ॥ समहापथमास्थायमुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥ ततस्तुतांपुरींलंकांरम्यामभिय यौकपिः ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः ॥ ५ ॥ वज्रांकुशनिकाशैश्चवज्रजालविभूषितैः ॥ गृहमेधैःपुरीरम्याबभासेद्यौरिवांबुदैः ॥ ६ ॥ प्रज ज्वालतदालंकारक्षोगणगृहैःशुभैः ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैःपद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥ वर्धमानगृहैश्चापिसर्वतःसुविभूषितैः ॥ तांचित्रमाल्याभर णांकपिराजहितंकरः ॥ ८ ॥ राघवार्थंचरन्श्रीमान्ददर्शचननंदच ॥ भवनाद्भवनंगच्छन्ददर्शकपिकुंजरः ॥ ९ ॥ विविधाकृतिरूपाणिभवनानित तस्ततः ॥ शुश्रावरुचिरंगीतंत्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ १० ॥ स्त्रीणांमदनविद्धानांदिविचाप्सरसामिव ॥ शुश्रावकांचीनिनदंनूपुराणांचनिःस्वनम् ॥ ११ ॥ सोपाननिनदांश्चापिभवनेषुमहात्मनाम् ॥ आस्फोटितनिनादांश्चक्ष्वेडितांश्चततस्ततः ॥ १२ ॥ शुश्रावजपतांतत्रमंत्रान्रक्षोगृहेषुवै ॥ स्वाध्यायनि रतांश्चैवयातुधानान्ददर्शसः ॥ १३ ॥ रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतोराक्षसानपि ॥ राजमार्गंसमावृत्यस्थितंरक्षोगणंमहत् ॥ १४ ॥

वाक्षाणितद्विभूषितैर्गृहैः ॥ ६ ॥ पद्मादिसंज्ञकंसंस्थितंसंस्थानंयेषांतैः ॥ ७ ॥ वर्धमानगृहैःवर्धमाननामकसंस्थानवद्गृहैः चतुःशालंचतुर्द्वारंसर्वतोभद्रसंज्ञितम् पश्चिमद्वाररहितंनंद्यावर्ताढ्यंतु तत् दक्षिणद्वाररहितंवर्धमानंधनप्रदम् प्राग्द्वाररहितंस्वस्तिकाख्यंपुत्रधनप्रदमित्युक्तेः हितंकरइत्यार्षः ॥ ८ ॥ चरंस्तांददर्शेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ विविधाकृतिरूपाणिविविधाआकाराःरूपाणिव र्णाश्चयेषांतानिभवनानिददर्शेतिपूर्वेणान्वयः त्रिस्थानस्वरभूषितंउरःकंठशिरोरूपस्थानत्रयजैर्मंद्रमध्यतारस्वरैर्भूषितम ॥ १० ॥ ११ ॥ सोपाननिनदान्सोपानसंचरत्कांताजनकांचीमंजीरनि नदान् यद्वा सोपानेषुपदाघातजशब्दान् आस्फोटितंविलासार्थंकरास्फालनंतज्जन्यनिनादान् क्ष्वेडितान्सिंहनिनादान् ॥ १२ ॥ मंत्रान्वेदमंत्रान् स्वाध्यायेऽदृष्टार्थेनिरतान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

वामहस्तमुष्टिबंधे आशयमाह स्त्रीचेति तेनप्रहारेण वाममुष्टिकृतसदयताडनेनापीत्यर्थः विकृताननदर्शनाविकृतवक्त्रदृष्टिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उद्विग्नाभीता अगर्वितंगर्वरहितम् ॥ ४३ ॥ त्रायस्वमाप्राणनाशंकुर्वित्यर्थः तत्रहेतुः समयेइति स्त्रीनहंतव्येतिशास्त्रमर्यादायामित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यद्यप्यहंलंकाधिष्ठातृदेवतात्वात्दुर्जयातथापित्वयानिर्जिता ॥ ४५ ॥ इदंचतथ्यंशृणु त्वदनुपहार्यमुच्यमानमित्यर्थः वरदानंदत्तंकृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ रक्षसांभयमिति एवंचमज्जयोयंसर्वरक्षोजयसूचकइतिभावः ॥ ४७ ॥ नतस्यास्तिव्यतिक्रमः भगवद्दत्तवरस्यराव

स्त्रीचेतिमन्यमानेननातिक्रोधःस्वयंकृतः ॥ सातुतेनप्रहारेणविह्वलांगीनिशाचरी ॥ पपातसहसाभूमौविकृताननदर्शना ॥ ४१ ॥ ततस्तुहनुमान्वीरस्तांदृष्ट्वाविनिपातिताम् ॥ कृपांचकारतेजस्वीमन्यमानःस्त्रियंचताम् ॥ ४२ ॥ ततोवैभृशमुद्विग्नालंकासागद्गदाक्षरम् ॥ उवाचागर्वितंवाक्यंहनूमंतंप्लवंगमम् ॥ ४३ ॥ प्रसीदसुमहाबाहोत्रायस्वहरिसत्तम ॥ समयेसौम्यतिष्ठंतिसत्त्ववंतोमहाबलाः ॥ ४४ ॥ अहंतुनगरीलंकास्वयमेवप्लवंगम ॥ निर्जिताहंत्वयावीरविक्रमेणमहाबल ॥ ४५ ॥ इदंचतथ्यंशृणुमेब्रुवंत्यावैहरीश्वर ॥ स्वयंस्वयंभुवादत्तंवरदानंयथामम ॥ ४६ ॥ यदात्वांवानरःकश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ॥ तदात्वयाहिविज्ञेयंरक्षसांभयमागतम् ॥ ४७ ॥ सहिमेसमयःसौम्यप्राप्तोद्यतवदर्शनात् ॥ स्वयंभूविहितःसत्योनतस्यास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥ सीतानिमित्तंराज्ञस्तुरावणस्यदुरात्मनः ॥ रक्षसांचैवसर्वेषांविनाशःसमुपागतः ॥ ४९ ॥ तत्प्रविश्यहरिश्रेष्ठपुरींरावणपालिताम् ॥ विधत्स्वसर्वकार्याणियानियानीहवांछसि ॥ ५० ॥ प्रविश्यशापोपहतांहरीश्वरःपुरींशुभांराक्षसमुख्यपालिताम् ॥ यदृच्छयात्वंजनकात्मजांसतींविमार्गसर्वत्रगतोयथासुखम् ॥ ५१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आदि० सुं० तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सनिर्जित्यपुरींलंकांश्रेष्ठांतांकामरूपिणीं ॥ विक्रमेणमहातेजाहनूमान्कपिसत्तमः ॥ १ ॥

णस्यस्वकृताधिक्षेपक्षुभितनंदिकेश्वरशापानुसयःप्राप्तोविनाशःस्वयंभूवरवशाद्वानरास्कंदनपर्यंतंप्रतिबद्धइतिकथात्रानुसंधेयेतितीर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विधत्स्वअनुतिष्ठ ॥ ५० ॥ शापोपहतांसत्यसंकल्पभगवद्वचनेननंदिकेश्वरशापेनचप्रापितनाशकालांहरीश्वरस्त्वंप्रविश्ययदृच्छयासर्वत्ररावणांतःपुरपर्यंतंयथासुखंगतःसन्सतीमप्रच्युतपातिव्रत्यांजानकींविमार्गअन्वेषय अनेन वचनेनसीताऽकल्मषात्रपुरेवर्ततइत्युपदिष्टम् ॥ ५१ ॥ काममानः इतिरामाभि० वा० सुं० तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सइति ॥ १ ॥

अथतयापृष्टोहनूमांस्तांप्रतितत्प्रश्नोत्तरकथनंप्रतिज्ञायसुरसावदेषापूज्याबासिंहिकावद्वध्यावेतिनिर्णेतुंपृच्छति कात्वमिति ॥ २६॥२७ ॥ आज्ञाप्रतीक्षानियोगपरिपालिका ॥ २८ ॥ २९ ॥ अथापिकात्वंतत्राह अहंहीति स्वयंस्वदेवतास्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥ यत्नवान्लंकाधिष्ठातृत्वेनावगतत्वात्तद्विजयोपायेयत्नवान् ॥ ३१ ॥ स्त्रीरूपविकृतांविकृतस्त्रीरूपां अथलब्धप्रश्नोत्तरस्तत्प्रश्नोत्तरमाह आबभाषेइति ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामीत्यर्थमिहसंप्राप्तइत्यन्वयः दर्शनंप्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ वनंकृत्रिमंकाननमकृत्रिमम् ॥ ३४ ॥ भूयोधिकंपरुषाक्षरंवाक्यंपुन

कात्वंविरूपनयनापुरद्वारेऽवतिष्ठसे ॥ किमर्थंचापिमांक्रोधान्निर्भर्त्सयसिदारुणे ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनंश्रुत्वालंकासाकामरूपिणी ॥ उवाचवचनंक्रुद्धापरुषंपवनात्मजम् ॥ २७ ॥ अहंराक्षसराजस्यरावणस्यमहात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षादुर्धर्षारक्षामिनगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ नशक्यंमामवज्ञायप्रवेष्टुंनगरीमिमाम् ॥ अद्यप्राणैःपरित्यक्तःस्वप्स्यसेनिहतोमया ॥ २९ ॥ अहंहिनगरीलंकास्वयमेवप्लवंगम ॥ सर्वतःपरिरक्षामिअतस्तेकथितंमया ॥ ३० ॥ लंकायावचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान्सहरिश्रेष्ठःस्थितःशैलइवापरः ॥ ३१ ॥ सतांस्त्रीरूपविकृतांदृष्ट्वावानरपुंगवः ॥ आबभाषेऽथमेधावीसत्त्ववान्प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामिनगरींलंकांसाट्टप्राकारतोरणाम् ॥ इत्यर्थमिहसंप्राप्तःपरंकौतूहलंहिमे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीहलंकायाःकाननानिच ॥ सर्वतोगृहमुख्यानिद्रष्टुमागमनंहिमे ॥ ३४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालंकासाकामरूपिणी ॥ भूयएवपुनर्वाक्यंबभाषेपरुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्यदुर्बुद्धेराक्षसेश्वरपालिताम् ॥ नशक्यंत्वद्यतेद्रष्टुंपुरीयंवानराधम ॥ ३६ ॥ ततःसहरिशार्दूलस्तामुवाचनिशाचरीं ॥ दृष्ट्वापुरीमिमांभद्रेपुनर्यास्येयथागतम् ॥ ३७ ॥ ततःकृत्वामहानादंसावैलंकाभयंकरम् ॥ तलेनवानरश्रेष्ठंताडयामासवेगिता ॥ ३८ ॥ ततःसहरिशार्दूलोलंकयाताडितोभृशम् ॥ ननादसुमहानादंवीर्यवान्मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥ ततःसंवर्तयामासवामहस्तस्यसोंऽगुलीः ॥ मुष्टिनाऽभिजघानैनांहनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ ४० ॥

र्बभाषेइतिसंबंधः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अनिर्जित्यद्रष्टुंनशक्यमित्युक्तेपिकस्यापिवस्तुनोऽग्रहणपूर्वकंकेवलंदर्शनमात्रेतवकाक्षतिरित्याशयेनाह ततःसइति सहनूमान् ॥ ३७ ॥ वेगितासंजातवेगा ॥ ३८ ॥ महानादंननादेतिनिर्भयत्वद्योतनम् ॥ ३९ ॥ अंगुलीःसंवर्तयामास मुष्टिबबंधेत्यर्थः ॥ ४० ॥

वस्वोकसाराअलकातत्सदृशीम् इत्यआर्षः जांबूनदमयद्वारत्वादिनासादृश्यम् खमिवोत्पतितांगिरिमूर्ध्निप्रतिष्ठितत्वात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनेनधर्षयितुमशक्याकिंसर्वथानेत्याह कुमु देत्यादि प्रसिद्धाप्रकर्षेणसिद्धगतिका ॥ १५ ॥ कुशपर्वणइतिकुशपर्वसदृशलोमवतइत्यर्थकंऋक्षस्यविशेषणम् अतिदीर्घकठोरलोमावृतत्वात् कपिमुख्यस्येतिविशेषणंचतस्यैवममचैवगतिर स्यामितिशेषः ॥ १६ ॥ रामस्यपराक्रमंलक्ष्मणस्यविक्रांतंशौर्यंचसमीक्ष्येदृश्यपितद्दीयबाणैरीषत्करध्वंसेति विचार्यप्रीतिमानभूत्अविषण्णोभूत् ॥ १७ ॥ रत्नवसनोपेतांरत्नप्राकारवाससं

वस्वोकसारप्रतिमांसमीक्ष्यनगरींततः ॥ खमिवोत्पतितांलंकांजहर्षहनुमान्कपिः ॥ १२ ॥ तांसमीक्ष्यपुरींलंकांराक्षसाधिपतेःशुभाम् ॥ अनुत्तमा मृद्धिमतींचिंतयामासवीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येननगरीशक्याधर्षयितुंबलात् ॥ रक्षितारावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः ॥ १४ ॥ कुमुदांगदयोर्वा पिसुषेणस्यमहाकपेः ॥ प्रसिद्धेयंभवेद्भूमिर्मैंदद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥ विवस्वतस्तनूजस्यहरेश्चकुशपर्वणः ॥ ऋक्षस्यकपिमुख्यस्यममचैवगतिर्भवे त् ॥ १६ ॥ समीक्ष्यचमहाबाहोराघवस्यपराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्यचविक्रांतमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥ तांरत्नवसनोपेतांगोष्ठागारावतंसिकाम् ॥ यंत्रागारस्तनीमृद्धांप्रमदामिवभूषिताम् ॥ १८ ॥ तांनष्टतिमिरांदीपैर्भास्वरैश्चमहाग्रहैः ॥ नगरींराक्षसेंद्रस्यसददर्शमहाकपिः ॥ १९ ॥ अथसाहरि शार्दूलंप्रविशंतंमहाकपिम् ॥ नगरीस्वेनरूपेणददर्शपवनात्मजम् ॥ २० ॥ सातंहरिवरंदृष्ट्वालंकारावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थितातत्रविकृताननद र्शना ॥ २१ ॥ पुरस्तात्तस्यवीरस्यवायुसूनोरतिष्ठत ॥ मुंचमानामहानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कस्त्वंकेनचकार्येणइहप्राप्तोवनालय ॥ कथ यस्वेहयत्तत्त्वंयावत्प्राणाधरंतिते ॥ २३ ॥ नशक्यंखल्वियंलंकाप्रवेष्टुंवानरत्वया ॥ रक्षितारावणबलैरभिगुप्तासमंततः ॥ २४ ॥ अथतामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतःस्थिताम् ॥ कथयिष्यामितत्तत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसे ॥ २५ ॥

च गोष्ठान्यागाराणिचावतंसोयस्यास्तां गोष्ठंगोशाला इदंवाजिशालादेरप्युपलक्षणम् यंत्राणिप्राकारोपरिस्थापितानिक्षेपण्यादीनितद्गृहस्तनीं ॥ १८ ॥ तांप्रसिद्धांलंकां भास्वरैश्चमहाग्र हैः चाचंद्रकिरणैः ॥ १९ ॥ सानगरीस्वेनरूपेणाधिष्ठातृदेवतारूपेणयुक्താददर्श ॥ २० ॥ स्वयमेवोत्थिता अनन्यप्रेरितेतियावत् ॥ २१ ॥ अतिष्ठत्देवतारूपंप्रकाशितवती ॥ २२ ॥ वनाल यवानर तत्त्वंसत्यम् ॥ २३ ॥ त्वयाएषाप्रवेष्टुंनशक्यं क्षुद्रुपहंतुंशक्यमितिवत् नशक्येतिपाठस्तुसुगमएव ॥ २४ ॥ २५ ॥

लंबशिखरेउन्नतशिखरेलंबेलंबाख्यपर्वते अतएवलंबतोयदसन्निभे सत्त्वंसत्त्वगुणमपेक्षितबलंच रजस्तमःप्रधानरक्षोजयायसत्त्वगुणाश्रयणम् मेधावीकालोचितविचारज्ञः ॥ १॥ २ ॥ सा
गरोपमनिर्घोषांसागरशब्दसदृशरक्षःशब्दवतीम् ॥ ३ ॥ विटपावतीअलकापुरी निर्यूहोमत्तवारणः चारुस्तोरणस्थनिर्यूहोयस्यास्ताम् पांडुरेसुधाधवलेद्वारेतोरणंयस्यांताम् ॥ ४ ॥ भुजगैरा
चरितांकृतसंचाराम् भोगवतींसर्पनगरीम् सविद्युद्भिर्घनैर्व्याप्तान् ज्योतिषांमहर्क्षादीनांगणैर्निषेवितामित्युत्तरान्वयि ॥ ५ ॥ चंडमारुतानांपरिवहादीनांशब्दोयस्यांतादृशीममरावतीमिवस्थि

सलंबशिखरेलंबेलंबतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थायमेधावीहनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ निशिलंकांमहासत्त्वोविवेशकपिकुंजरः ॥ रम्यकाननतोया
ढ्यांपुरींरावणपालिताम् ॥ २ ॥ शारदांबुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषांसागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसंपुष्टांयथैववि
टपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहांपांडुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितांगुप्तांशुभांभोगवतीमिव ॥ तांसविद्युद्घनाकीर्णांज्योतिर्गणनिषेविताम् ॥ ५ ॥
चंडमारुतनिर्ह्रादांयथाचाप्यमरावतीम् ॥ शातकुंभेनमहताप्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किंकिणीजालघोषाभिःपताकाभिरलंकृताम् ॥ आसा
द्यसहसाहृष्टःप्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयःपुरीमालोक्यसर्वतः ॥ जांबूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥ ८ ॥ मणिस्फटिकमुक्ताभि
र्मणिकुट्टिमभूषितैः ॥ तप्तहाटकनिर्यूहैराजतामलपांडुरैः ॥ ९ ॥ वैदूर्यकृतसोपानैःस्फाटिकांतरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैःखमिवोत्पतितैःशुभैः
॥ १० ॥ क्रौंचबर्हिणसंघुष्टैराजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैःसर्वतःपरिनादिताम् ॥ ११ ॥

ताम् अत्रामराःसंत्यस्यामित्यमरावतीद्यौः असंज्ञायामपिमतौबहुचइत्यार्षोदीर्घः नत्विहेंद्रपुरीअमरावती उक्तलक्षणाभावात् लंकायाउक्तद्युसादृश्यंचसालंकारराक्षसवत्त्वात्बलवद्घोषवा
हुल्याच्चेतिकतकः शातकुंभेनस्वर्णमयेन ॥ ६ ॥ किंकिणीजालैःक्षुद्रघंटिकासमूहैःशब्दोयासांताभिः ॥ ७ ॥ वैदूर्यमणिभिःकृतावेदिकाश्चत्वरायेषुतादृशैर्द्वारैः ॥ ८ ॥ मणिस्फटिकमुक्ताभि
श्चकृतवेदिकैर्द्वारैःसर्वतउपलक्षिताम् कुट्टिमोनिबद्धाभूः निर्यूहोमत्तवारणः राजतामलपांडुरैःरजतमयामलपांडुरोपरिप्रदेशैः सर्वत्रद्वारंविशेष्यं वैदूर्यमणिभिःकृतानिसोपानानियेषुतैःस्फाटि
कास्फटिकरचिताअंतर्मध्यप्रदेशाअपांसवश्चयेषुतैर्द्वारैः चारुसंजवनैःसभाभिरुपेतैर्द्वारैः खमुत्पतितैरिवशुभैर्गृहैरुपलक्षितैर्द्वारैः ॥ १० ॥ संघुष्टैःकृतघोषैर्द्वारैः ॥ ११ ॥

वृषान्मूषकान्दशतानिवृषदंशकोमार्जारस्तन्मात्रस्तत्प्रमाणः ॥ ४७ ॥ प्रविवेशपुरीमितिप्रवेशपूर्वकान्वेषणसंक्षेपोक्तिः ॥ ४८ ॥ तृतीयांतैषूपलक्षितामितिशेषः ॥ ४९ ॥ सप्तेति भूमीनांसमूहैःसप्तसंख्यावयवयुक्तैरुपलक्षिताम् स्फटिकसंकीर्णैःस्फटिकरत्नखचितैःस्थलैरित्यर्थः स्थलंभूः तलैरितिपाठेपिसएवार्थः तैस्तैःप्रासादैरितिशेषः ॥ ५० ॥ रक्षसांतोरणानिरक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥ ५१ ॥ अचिंत्यामशक्यान्वेषणांचिताम् अयंविषादहेतुः अद्भुताकारामितिहर्षहेतुः ॥ ५२ ॥ पांडुरासुधाधवलाआविद्धापरस्परसंविद्धाविमानानांसप्तभूमिकप्रासादानांमालाऽस्यामस्तिताम् प्रविवेशेतिशेषः ॥ ५३ ॥ मध्यगतःखमध्यगतः अनेकसहस्रेत्यनेनपूर्णत्वं अनेकेत्यस्यैवसहस्रेत्यनेनविवरणं उत्तिष्ठते आर्षस्तङ् ज्योत्स्नावितानेनलोकान्वितत्यआवार्यसम्यग

सूर्येचास्तंगतेरात्रौदेहंसंक्षिप्यमारुतिः ॥ वृषदंशकमात्रोथबभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥ प्रदोषकालेहनुमांस्तूर्णमुत्पत्यवीर्यवान् ॥ प्रविवेशपुरींरम्यांप्रविभक्तमहापथाम् ॥ ४८ ॥ प्रासादमालाविततांस्तंभैःकांचनसन्निभैः ॥ शातकुंभनिभैर्जालैर्गंधर्वनगरोपमाम् ॥ ४९ ॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्चसददर्शमहापुरीम् ॥ स्थलैःस्फटिकसंकीर्णैःकार्तस्वरविभूषितैः ॥ तैस्तैःशुशुभिरेतानिभवनान्यत्ररक्षसाम् ॥ ५० ॥ कांचनानिविचित्राणितोरणानिचरक्षसाम् ॥ लंकामुद्योतयामासुःसर्वतःसमलंकृताम् ॥ ५१ ॥ अचिंत्यामद्भुताकारांदृष्ट्वालंकांमहाकपिः ॥ आसीद्विषण्णोहृष्टश्चवैदेह्यादर्शनोत्सुकः ॥ ५२ ॥ सपांडुराविद्धविमानमालिनींमहार्हजांबूनदजालतोरणाम् ॥ यशस्विनींरावणबाहुपालितांक्षपाचरैर्भीमबलैःसुपालिताम् ॥ ५३ ॥ चंद्रोपिसाचिव्यमिवास्यकुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतोविराजन् ॥ ज्योत्स्नावितानेनवितत्यलोकानुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥ शंखप्रभंक्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानंव्यवभासमानम् ॥ ददर्शचंद्रंसकपिप्रवीरःपोप्लूयमानंसरसीवहंसम् ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वलोकनसाधनतया अस्यहनूमतःसाचिव्यंसाहाय्यंकुर्वन्निव ननुखमध्यगतस्यप्रदोषेउदयोदृश्यांनतदापूर्णत्वंपूर्णस्यतुनखमध्यगतस्योदयइतिचेन्न शुक्लैकादश्यांखमध्यसमीपगतत्वेनमध्यगतत्वोपचारात्पूर्णत्वंचपूर्णकल्पत्वेनव्यवहृतम् यद्वाअनेकन्यूनाःसहस्रंरश्मयोयस्येतिमध्यमपदलोपितत्पुरुषगर्भोबहुव्रीहिः अतएवरात्रिशेषेहनूमत्यशोकवनिकास्थेसीतासविधेरावणस्यागमनकालेदीपिकावर्णनंकृतम् तेनहितदाचंद्रास्तानुमानं साचेयंमार्गशीर्षस्य फाल्गुनेलंकांप्रविष्टायाःसीतायाःवर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवंगमेतिहनूमंतंप्रतिवचनात् हरणदिनेएवचसीतायालंकाप्रवेशनंरामजयादितिस्पष्टमेव ॥ ५४ ॥ पोप्लूयमानंभृशंप्लवमानम् ॥ ५५ ॥ शममानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति०वा०सुं० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ३५ ॥ नेति रहितेएकांतेकथंपश्येयमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ननुसीतादर्शनेकिमर्थमेकांतापेक्षातत्राह भूताश्चेति भूतार्थाःसिद्धप्रायकार्याणिविक्लवंकातरंअविमृश्यकारिणंदूतमासाद्यदेशका
लाभ्यांउचितप्रवृत्तिहीनाभ्यांविरोधिताःसंतःसूर्योदयेतमइवविनश्यंति अतोऽसहायेनमयैतादृशेदेशेकालेकार्येचगुप्तमेवप्रवर्त्तितव्यमितिभावः ॥३७॥ नकेवलंकार्यहानिःकिंत्वन्यदपिस्या
दित्याह अर्थानर्थांतरेइति अर्थानर्थांतरेकार्याकार्यविषयेनिश्चितापिस्वामिनासचिवैःसहनिश्चितापिबुद्धिर्नशोभते विक्लवंदूतमासाद्येतिशेषः तदेवद्रढयति घातयंतीति एवंसतिलोकोमत्स्वा

केनोपायेनपश्येयंमैथिलींजनकात्मजाम् ॥ अदृष्टोराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना ॥ ३५ ॥ नविनश्येत्कथंकार्यंरामस्यविदितात्मनः ॥ एकामेकस्तु
पश्येयंरहितेजनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्थाविनश्यंतिदेशकालविरोधिताः ॥ विक्लवंदूतमासाद्यतमःसूर्योदयेयथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थांतरेबुद्धि
र्निश्चितापिनशोभते ॥ घातयंतीहकार्याणिदूताःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ नविनश्येत्कथंकार्यंवैक्लव्यंनकथंभवेत् ॥ लंघनंचसमुद्रस्यकथंनुनभवेद्वृथा
॥ ३९ ॥ मयिदृष्टेतुरक्षोभीरामस्यविदितात्मनः ॥ भवेद्व्यर्थमिदंकार्यंरावणानर्थमिच्छतः ॥ ४० ॥ नहिशक्यंक्वचित्स्थातुमविज्ञातेनराक्षसैः ॥ अपिराक्ष
सरूपेणकिमुतान्येनकेनचित् ॥ ४१ ॥ वायुरप्यत्रनाज्ञातश्चरेदितिमतिर्मम ॥ नह्यत्राविदितंकिंचिद्रक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ ४२ ॥ इहाहंयदितिष्ठा
मिस्वेनरूपेणसंवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामिभर्तुरर्थश्चहास्यति ॥ ४३ ॥ तदहंस्वेनरूपेणरजन्यांह्रस्वतांगतः ॥ लंकामभिपतिष्यामिराघवस्यार्थसि
द्धये ॥ ४४ ॥ रावणस्यपुरींरात्रौप्रविश्यसुदुरासदाम् ॥ प्रविश्यभवनंसर्वंद्रक्ष्यामिजनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥ इतिनिश्चित्यहनुमान्सूर्यस्यास्तमयंकपिः ॥
आचकांक्षेतदावीरोवैदेह्यादर्शनोत्सुकः ॥ ४६ ॥

मिनंबुद्धिशून्यमपिजानीयादित्याशयः ॥ ३८ ॥ यदेवमतःकार्यंराजकार्यंनविनश्येत् वैक्लव्यंबुद्धिहीनता तत्प्रसिद्धिःस्वस्यस्वस्वामिनश्च ॥ ३९ ॥ रावणानर्थंरावणवधम् ॥ ४० ॥ अदर्शने
नसंचारश्चसर्वथाऽशक्यइत्याह नहीति ॥ ४१ ॥ रक्षसामविदितंरक्षोभिरविदितंनकिंचिदस्तिकृत्रिमरूपमितिशेषः अतःप्राकृतसहजकपिरूपेणैवस्थातव्यमितिभावः ॥ ४२ ॥ किंचयावद
स्तमयंस्वगोपनमेवोचितमित्याह इहेति स्वेनरूपेणसंवृतःसन्युक्तःसन्इहाद्रिदेशेचयदितिष्ठामितदास्पष्टंपरैरवगम्यमानत्वात् विनाशमुपयास्यामिभर्तुरर्थहानिश्च तस्मादासायमत्रैवक्वचिद्गिरि
गुहायांनिःशंकंस्थित्वारजन्यामपिस्वेनरूपेणैवपरंतुह्रस्वतांगतोभूत्वालंकामभिपतिष्यामीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रथमतःपुरींप्रविश्यततःसर्वंभवनंरावणगृहंप्रविश्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

कैलासोनिलयःस्थानंयस्यालकाद्वारस्यतत्प्रख्यमुत्तरद्वारम् उच्छ्रितैर्भवनोत्तमैरंबरमालिखंतमिव आकाशंध्रियमाणमिवआकाशधारणंकुर्वदिव ॥ २३ ॥ एतदग्रे संपूर्णांराक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिवेतिपाठः इतरत्प्रक्षिप्तमितिकतकः राक्षसैःसंपूर्णांनगरींमहतींगुप्तिंरिपुंरावणंचसागरंचनिरीक्ष्यचिंतयामास सादरंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ चिंताप्रकारःआगत्यापीति अपिनाआगमनस्यैवाशक्यतासूचिता एवेत्सागरनिरीक्षणेनसूचिता सुरैरपिजेतुमशक्यायद्दतः ॥ २५ ॥ इमांत्विति अविषमांनविद्यतेविषमायतस्ताम् प्राप्यापीत्यपिनापदातित्वादागमनमेवाशक्यमितिसूच्यते किंकरिष्यतिराघवः प्रायोराघवस्यापिदुःसाध्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ अवकाशोनेति उपचितार्थत्वाद्बलदर्पपराक्रमसंपन्नत्वात्सुस्निग्धदृढप्रकृतित्वाच्चनसामादीनामवकाशइतिभावः

कैलासनिलयप्रख्यमालिखंतमिवांबरम् ॥ ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णांराक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ तस्याश्चमहतींगुप्तिंसागरंचनिरीक्ष्यसः ॥ रावणंचरिपुंघोरंचिंतयामासवानरः ॥ २४ ॥ आगत्यापीहहरयोभविष्यंतिनिरर्थकाः ॥ नहियुद्धेनवैलंकाशक्याजेतुंसुरैरपि ॥ २५ ॥ इमांत्वविषमांलंकांदुर्गांरावणपालिताम् ॥ प्राप्यापिसुमहाबाहुःकिंकरिष्यतिराघवः ॥ २६ ॥ अवकाशोनसाम्नस्तुराक्षसेष्वभिगम्यते ॥ नदानस्यनभेदस्यनैवयुद्धस्यदृश्यते ॥ २७ ॥ चतुर्णामेवहिगतिर्वानराणांतरस्विनाम् ॥ वालिपुत्रस्यनीलस्यममराज्ञश्चधीमतः ॥ २८ ॥ यावज्जानामिवैदेहींयदिजीवतिवानवा ॥ तत्रैवचिंतयिष्यामिदृष्ट्वातांजनकात्मजाम् ॥ २९ ॥ ततःसचिंतयामासमुहूर्तंकपिकुंजरः ॥ गिरेःशृंगेस्थितस्तस्मिन्रामस्याभ्युदयंततः ॥ ३० ॥ अनेनरूपेणमयानशक्यारक्षसांपुरी ॥ प्रवेष्टुंराक्षसैर्गुप्ताक्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥ महौजसोमहावीर्याबलवंतश्चराक्षसाः ॥ वंचनीयामयासर्वेजानकींपरिमार्गता ॥ ३२ ॥ लक्ष्यालक्ष्येणरूपेणरात्रौलंकापुरीमया ॥ प्राप्तकालंप्रवेष्टुंमेकृत्यंसाधयितुंमहत् ॥ ३३ ॥ तांपुरींतादृशींदृष्ट्वादुराधर्षांसुरासुरैः ॥ हनूमांश्चिंतयामासविनिःश्वस्यमुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥

॥ २७ ॥ पूर्वमागत्यापीहहरयइत्युक्तमिदानींसर्ववानरागमनासंभवएवेत्याह चतुर्णामेवेति ॥ २८ ॥ ननुजानकीजीवनज्ञानेतन्मोक्षणायबलाबलादिचिंताऽतस्तद्दर्शनंचितैवप्रथमंयुक्तेत्याह यावज्जानामीति यावत्पुरेतिलट् ज्ञास्येइत्यर्थः तत्रैवजानकीदर्शनविषयेएव प्रथममितिशेषः प्रथमंतांदृष्ट्वापश्चाद्यच्चिंत्यंतत्तदानीमेवचिंतयामीतिशेषः ॥ २९ ॥ रामस्याभ्युदयंतदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायम् ॥ ३० ॥ चिंताप्रकारोऽनेनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लक्ष्यंकार्यप्रवृत्त्यानुमेयंतच्चतदलक्ष्यंचेंद्रियागोचरमित्यर्थः महत्कृत्यंसीतान्वेषणरूपंसाधयितुंतेनरूपेणलंकापुरींप्रवेष्टुंप्राप्तकालंउचितम् ॥ ३३ ॥ तेनरूपेणाप्यन्वेषणंकथंघटेतेतिपुनश्चिंतयति तांपुरीमिति ॥ ३४ ॥

॥ ११ ॥ रावणतपोबलात्तस्यां सर्वेवृक्षाः सर्वदापुष्पिताइतिनकश्चिद्विरोधः आक्रीडाःक्रीडापर्वताइतिकतकः साधारणोद्यानान्याक्रीडाइत्यन्ये राज्ञामसाधारणान्युद्यानान्याक्रीडाइतितीर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ समासाद्यलंकांलंकासमीपंप्राप्यवक्ष्यमाणविशेषणांलंकांददर्शेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ सीतापहरणात्सीतांलंकायामपहृत्यस्थापनाद्धेतोरित्यर्थः राक्षसाश्चरक्षणेकरणभूताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतोल्यःरथ्याः तासांपांडुरत्वमुच्चत्वंचतत्रत्यसौधसंबंधकृतम् अट्टालकाःप्राकारशिरांसि पताकाध्वजपटस्तद्युक्तध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥ लतापंक्तिःतदाकारचित्रविशेषास्तयाविराजितैःशोभमानैस्तोरणैर्युक्तांदिवइंद्रःदेवपुरींअमरावतीमिव अनेनपरनगरादिकृतक्षोभाभावःसूचितइतिबोध्यम् ॥ १८ ॥ गिरिमूर्धस्थत्वादाकाशगपुरोपमेयतालंकायाः ॥ १९ ॥

पुष्पभारनिबद्धांश्चतथामुकुलितानपि ॥ पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकारंडवाकीर्णावापीःपद्मोत्पलावृताः ॥ आक्रीडान्विविधान्रम्यान्विविधांश्चजलाशयान् ॥ १२ ॥ संततान्विविधैर्वृक्षैःसर्वर्तुफलपुष्पितैः ॥ उद्यानानिचरम्याणिददर्शकपिकुंजरः ॥ १३ ॥ समासाद्यचलक्ष्मीवाँल्लंकांरावणपालिताम् ॥ परिखाभिःसपद्माभिःसोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणात्तेनरावणेनसुरक्षिताम् ॥ समंताद्विचरद्भिश्चराक्षसैरुग्रधन्वभिः ॥ १५ ॥ कांचनेनावृतांरम्यांप्राकारेणमहापुरीम् ॥ गृहैश्चगिरिसंकाशैःशारदांबुदसन्निभैः ॥ १६ ॥ पांडुराभिःप्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टालकशताकीर्णांपताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥ तोरणैःकांचनैर्दिव्यैर्लतापंक्तिविराजितैः ॥ ददर्शहनुमान्लंकांदिवोदेवपुरीमिव ॥ १८ ॥ गिरिमूर्ध्निस्थितांलंकांपांडुरैर्भवनैःशुभैः ॥ ददर्शसकपिःश्रीमान्पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥ पालितांराक्षसेंद्रेणनिर्मितांविश्वकर्मणा ॥ प्लवमानामिवाकाशेददर्शहनुमान्कपिः ॥ २० ॥ वप्रप्राकारजघनांविपुलांबुवनांबराम् ॥ शतघ्नीशूलकेशांतामट्टालकावतंसकाम् ॥ २१ ॥ मनसेवकृतांलंकांनिर्मितांविश्वकर्मणा ॥ द्वारमुत्तरमासाद्यचिंतयामासवानरः ॥ २२ ॥

गिरिमूर्धस्थत्वादेवाकाशेप्लवमानामिव लंकांद्रष्टुर्हनूमतइवतद्वर्णनप्रसक्तस्यकवेरप्याश्चर्यमग्नतयाददर्शेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय विस्मयेनपुनःपुनर्ददर्शेतिवातात्पर्यम् ॥ २० ॥ लंकांस्त्रीत्वेनवर्णयति वप्रेति वप्रःप्राकाराभ्यंतरवेदिकातद्युक्तप्राकारजघनाम् विपुलांबुःसमुद्रःवनानिचांबरंवासोयस्यास्ताम् अत्रांबुशब्देनपरिखांतर्जलमितितीर्थः ॥ २१ ॥ विश्वकर्मणानिर्मितांतेनापिमनसाकृतामिवस्थिताम् द्वारमुत्तरमासाद्यसमुद्रदक्षिणतटेप्लवनेनतस्यैवप्रथमंप्राप्तेः चिंतावक्ष्यमाणप्रकारा ॥ २२ ॥

गिरिवर्यमूर्ध्निस्थितामितिशेषः उपसंहरति कपिस्त्विति सकपिरुच्यमानविशेषणंसागरमतिक्रम्यतस्मिन्लंबाख्यपर्वतेमृगादीन्व्यथयन्पीडयन्निपपात निपत्यचततःप्राचीनंरूपंविधूयमहोदधे स्तीरेऽमरावतीमिवस्थितांलंकांददर्श ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ रनरमानः इतिरामाभि॰वा॰सुंदरकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रिकूटस्यलंबापरपर्यायस्यपर्वतस्यतटेस्थितःस्वस्थोभूत्वा लंकांददर्श ॥ १ ॥ पुष्पमयःपुष्पमयवानरइव ॥ २ ॥ अनिःश्वसन्श्रमजश्वासरहितः तदेवाह नग्लानिमिति कविवाक्यमेतत् ॥ ३ ॥ अहंयोजनानांबहूनिशतान्यपिक्रमेयंकामेयंक्रमितुंश

ततस्तुसंप्राप्यसमुद्रतीरंसमीक्ष्यलंकांगिरिवर्यमूर्ध्नि॥कपिस्तुतस्मिन्निपपातपर्वतेविधूयरूपंव्यथयन्मृगद्विजान्॥२०१॥ससागरंदानवपन्नगायुतंबलेनविक्रम्यमहोर्मिमालिनम्॥निपत्यतीरेचमहोदधेस्तदाददर्शलंकाममरावतीमिव॥२०२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः॥१॥ ॥७॥ ॥ससागरमनाधृष्यमतिक्रम्यमहाबलः॥त्रिकूटस्यतटेलंकांस्थितःस्वस्थोददर्शह॥१॥ततःपादपमुक्तेनपुष्पवर्षेणवीर्यवान्॥अभिवृष्टस्ततस्तत्रबभौपुष्पमयोहरिः॥२॥योजनानांशतंश्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः॥अनिःश्वसन्कपिस्तत्रनग्लानिमधिगच्छति॥३॥शतान्यहंयोजनानांक्रमेयंसुबहून्यपि॥किंपुनःसागरस्यांतंसंख्यातंशतयोजनम्॥४॥सतुवीर्यवतांश्रेष्ठःप्लवतामपिचोत्तमः॥जगामवेगवान्लंकांलंघयित्वामहोदधिम्॥५॥शाद्वलानिचनीलानिगंधवंतिवनानिच॥मधुमंतिचमध्येनजगामनगवंतिच॥६॥शैलांश्चतरुसंछन्नान्वनराजीश्चपुष्पिताः॥अभिचक्रामतेजस्वीहनूमान्प्लवगर्षभः॥७॥सतस्मिन्नचलेतिष्ठन्वनान्युपवनानिच॥सनगाग्रेस्थितांलंकांददर्शपवनात्मजः॥८॥सरलान्कर्णिकारांश्चखर्जूरांश्चसुपुष्पितान्॥प्रियालान्मुचुलिंदांश्चकुटजान्केतकानपि॥९॥प्रियंगून्गंधपूर्णांश्चनीपान्सप्तच्छदांस्तथा॥असनान्कोविदारांश्चकरवीरांश्चपुष्पितान्॥१०॥

क्तः शतयोजनमितिसंख्यातंसागरस्यांतंपरंपारंक्रामेयमितिकागणनाममेतिमन्यतेस्मेतिशेषः हनुमदभिप्रायानुवादःकवेः ॥ ४ ॥ जगामलंकां पर्वतशिखरादवरुह्येतिशेषः ॥ ५ ॥ मध्येनजगाम मध्यमार्गेणवनादीन्पश्यन्जगाम नगवंतिवृक्षवंति प्राशस्त्येमतुप् ॥ ६ ॥ शैलान्लंबगिरिपादरूपान् ॥ ७ ॥ सतस्मिन्लंबपर्वतेतिष्ठन्लंकायावनान्युपवनानिचददर्श अपिचसपवनात्मजस्तांलंकांनगाग्रेपर्वताग्रेस्थितांददर्श ॥ ८ ॥ अस्यैवप्रपंचःसरलानित्यादि मुचुलिंदाजंबीराइत्याहुः ॥ ९ ॥ गंधपूर्णान्गंधाढ्यान् ॥ १० ॥

महत्सत्त्वंमहाबलाराक्षसीरावणवदशक्यसंहारात्वयासंदृष्टेनेत्यर्थः अरिष्टंबाधारहितम् रिषहिंसायाम् ॥१८९॥ निर्बाधंकर्मसाधनहेतुमाह यस्यत्विति ॥१९०॥ सतैःसंपूजितःतैःपूर्वोक्तभूतैःप्रति
पन्नप्रयोजनैःअभिमतंसाधयेत्यनुमत्याऽनुगृहीतकार्यः ॥ १९१ ॥ प्राप्तभूयिष्ठःप्राप्तकल्पःपारोयेनसः ॥१९२॥ पतन्नेवगच्छन्नेवमलयोपवनानि अनेनोत्तरतीरइवदक्षिणतीरेपिमलयाख्यः
पर्वतोस्तीतिगम्यते ॥ १९३ ॥ सागरंदक्षिणतीरसमीपवर्तिसागरम् अनूपःकच्छदेशः सागरस्यपत्नीनांलंकाद्वीपादागत्यसागरंप्रविशंतीनांनदीनांमुखानिसंगमस्थानानिविलोकयत्व्यलोकयत्
॥१९४॥ आत्मानंस्वशरीरंमहत्त्वादाकाशंनिरुंधंतमिव मतिकर्तव्यनिश्चयम् ॥१९५॥ कौतूहलमाश्चर्यधियादिदृक्षामित्यर्थः ॥१९६॥ प्रकृतिनिजमाकारंवीतमोहःवीतोनष्टोवासनावशादा

भीममद्यकृतंकर्ममहत्सत्त्वंत्वयाहतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टंप्लुवतांवर ॥ १८९ ॥ यस्यत्वेतानिचत्वारिवानरेंद्रयथातव ॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं
सकर्मसुनसीदति ॥ १९० ॥ सतैःसंपूजितःपूज्यःप्रतिपन्नप्रयोजनैः ॥ जगामाकाशमाविश्यपन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९१ ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारस्तुसर्व
तःपरिलोकयन् ॥ योजनानांशतस्यांतेवनराजींददर्शसः ॥ १९२ ॥ ददर्शचपतन्नेवविविधद्रुमभूषितम् ॥ द्वीपंशाखामृगश्रेष्ठोमलयोपवनानिच
॥ १९३ ॥ सागरंसागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् ॥ सागरस्यचपत्नीनांमुखान्यपिविलोकयत् ॥ १९४ ॥ समहामेघसंकाशंसमीक्ष्यात्मानमात्म
वान् ॥ निरुंधंतमिवाकाशंचकारमतिमान्मतिम् ॥ १९५ ॥ कायवृद्धिंप्रवेगंचममदृष्ट्वैवराक्षसाः ॥ मयिकौतूहलंकुर्युरितिमेनेमहामतिः ॥ १९६ ॥
ततःशरीरंसंक्षिप्यतन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनःप्रकृतिमापेदेवीतमोहइवात्मवान् ॥ १९७ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्यहनूमान्प्रकृतौस्थितः ॥ त्रीन्क्रमानिव
विक्रम्यबलिवीर्यहरोहरिः ॥ १९८ ॥ सचारुनानाविधरूपधारीपरंसमासाद्यसमुद्रतीरम् ॥ परैरशक्यंप्रतिपन्नरूपःसमीक्षितात्मासमवेक्षितार्थः
॥ १९९ ॥ ततःसलंबस्यगिरेःसमृद्धेविचित्रकूटेनिपपातकूटे ॥ सकेतकोद्दालकनारिकेलेमहाभ्रकूटप्रतिमोमहात्मा ॥ २०० ॥

गतःकामादिमोहोयस्यसः आत्मवान्जीवन्मुक्तयोगीप्रकृतिभगवदनन्यतत्त्वतालक्षणस्वभावमित्यर्थः ॥ १९७ ॥ अतिसंक्षिप्यअतिसंकोच्य त्रीन्क्रमान्पदानिविक्रम्यप्रक्षिप्यबलेर्वीर्यस्यह
रोहरिरिवप्रकृतौस्थितः ॥ १९८ ॥ चारुनानाविधरूपधारीनानावर्णाकृतिरूपधारी तत्तत्उद्यानेषुस्पष्टम परैरशक्यंसमुद्रतीरमासाद्येत्यन्वयः समीक्षितात्मासमालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः
समवेक्षितार्थःआलोचितानंतरकार्यः प्रतिपन्नरूपःअंगीकृतस्वल्पदेहोभूदितिशेषः ॥ १९९ ॥ लंबस्यलंबाख्यस्यविचित्राणिकूटानिअवांतरशिखराणियस्यतादृशेकूटेप्रधानशिखरे उद्दाल
कःश्लेष्मातकः ॥ २०० ॥

महानौर्यथापंगूकृतपराक्रमास्तब्धगतिः प्रतिलोमेनवातेनक्रियते गम्यदेशगतिनिरोधएवात्रस्तब्धगतित्वम् यद्वा तेनयथाविपरीतगतिवारणाययंत्रैःस्तब्धगतिःकार्यतेतथाहंकेनचित्स्तब्धगतिःकृतः ॥ १७७ ॥ महासत्त्वंस्त्रीरूपंप्राणिनम् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ अर्थतत्त्वेनच्छायाग्रहणरूपार्थक्रियया ॥१८०॥ पातालांबरसन्निभंपातालाकाशमध्यभागसदृशम् ॥१८१॥ १८२ ॥ कायमात्रंस्वशरीरकवलनपर्याप्तशरीरप्रमाणमित्यर्थइतितीर्थः मात्रशब्दोल्पवाचीतिकतकः मर्माणिचभेदनार्थंददर्शेत्यन्वयः तस्यावक्त्रे आत्मानंमुहुःसंक्षिप्यअधिकंसंकुच्यनिपपातेत्यन्वयः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ मनःसंपातविक्रमःमनोवेगतुल्यवेगः दिष्ट्यादैवानुग्रहेण दृष्ट्येतिपाठेसूक्ष्मदर्शनेनेत्यर्थः धृत्यासहजधैर्येण दाक्षिण्येनकालोचितकृत्यचातुर्येणचतांनिपा

प्रतिलोमेनवातेनमहानौरिवसागरे ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैववीक्षमाणस्तदाकपिः ॥१७७॥ ददर्शसमहासत्त्वमुत्थितंलवणांभसि ॥ तद्दृष्ट्वाचिंतयामासमारुतिर्विकृताननाम् ॥ १७८ ॥ कपिराज्ञायथाख्यातंसत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ छायाग्राहिमहावीर्यंतदिदंनात्रसंशयः ॥ १७९ ॥ सतांबुद्ध्वार्थतत्त्वेनसिंहिकांमतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धतमहाकायःप्रावृषीवबलाहकः ॥ १८० ॥ तस्यसाकायमुद्वीक्ष्यवर्धमानंमहाकपेः ॥ वक्त्रंप्रसारयामासपातालांबरसन्निभम् ॥१८१॥ घनराजीवगर्जंतीवानरंसमभिद्रवत् ॥ सददर्शततस्तस्याविकृतंसुमहन्मुखम् ॥१८२॥ कायमात्रंचमेधावीमर्माणिचमहाकपिः ॥ सतस्याविवृतेवक्त्रेवज्रसंहननःकपिः ॥१८३॥ संक्षिप्यमुहुरात्मानंनिपपातमहाकपिः ॥ आस्येतस्यानिमज्जंतंददृशुःसिद्धचारणाः ॥१८४॥ ग्रस्यमानंयथाचंद्रंपूर्णंपर्वणिराहुणा ॥ ततस्तस्यानखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्यवानरः ॥ १८५ ॥ उत्पपाताथवेगेनमनःसंपातविक्रमः ॥ तांतुदिष्ट्याचधृत्याचदाक्षिण्येननिपात्यसः ॥ १८६ ॥ कपिप्रवीरोवेगेनववृधेपुनरात्मवान् ॥ हृतहृत्साहनुमतापपातविधुरांऽभसि ॥ स्वयंभुवैवहनुमान्सृष्टस्तस्यानिपातने ॥ १८७ ॥ तांहतांवानरेणाशुपतितांवीक्ष्यसिंहिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणितमूचुःप्लवगोत्तमम् ॥ १८८ ॥

त्यनिहत्यवेगेनोत्पपात ॥ १८६ ॥ ननुप्रथमप्रवृत्तवेगस्यसुरसादिभिःकुंठीभावेसतिकथंपुनराकाशगमनंतत्राह आत्मवान्वायोरिवस्वाधीनएवतद्गमनविषयोयत्नः प्रथमंतुआकाशमार्गप्राप्तिमात्रायमहेंद्रपर्वतालंबनमितरजनप्रतारणायवेत्याहुः हृतहृत्ध्वस्तहृदयलक्षणप्राणस्थाना अतएवविधुराप्राणशून्या अंभसिपपात अत्रकविरुत्प्रेक्षते तस्याश्छायाग्रहणमात्रेणभक्षणादिशक्तिमत्याःसिंहिकायानिपातनेनिपातनिमित्तंरावणनाशायस्वात्मरूपरामवत्स्वस्वरूपोहनुमान्सृष्टः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

तत्तृतीयंसुरसावक्रान्तिक्रमणरूपम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ वारिधारासेवितत्वादिविशेषणकेचंद्रसूर्यपथेजगामेत्यन्वयएकोनसप्ततितमेन पतगैःपक्षिभिःकैशिकंगाननृत्यविद्यातदाचार्यैस्तुंबुरु
प्रभृतिगंधर्वैश्चरितेसेविते ऐरावतंऋजुदीर्घमिंद्रधनुरितितीर्थः गजविशेषइत्यन्ये ॥ १६३ ॥ पतगोरगाःपक्षिसर्पाः ॥ १६४ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैस्तद्वत्प्राणहरैःपावकैःपंचाग्निभिरिवस्वर्गजि
द्भिरधिष्ठिते समाघातैरितिपाठताभ्यांतुल्यआघातोऽभिघातोयेषांतैरित्यर्थः ॥ १६५ ॥ चित्रभानुना पंचाग्निभिन्नोयमग्निश्चित्रभानुः ॥ १६६ ॥ विश्वेविश्वाश्रये विश्वावसुर्गंधर्वराजः ॥

तत्तृतीयंहनुमतोदृष्ट्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ साधुसाध्विविभूतानिप्रशशंसुस्तदाहरिम् ॥ १६१ ॥ ससागरमनाधृष्यमभ्येत्यवरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्यवेगेनगरुडोपमः ॥ १६२ ॥ सेवितेवारिधाराभिःपतगैश्चनिषेविते ॥ चरितेकैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६३ ॥ सिंहकुंजरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैःसंपतद्भिश्चविमलैःसमलंकृते ॥ १६४ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैःपावकैरिवशोभिते ॥ कृतपुण्यैर्महाभागैःस्वर्गजिद्भिरधिष्ठिते ॥ १६५ ॥ वहताहव्यमत्यंतंसेवितेचित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचंद्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६६ ॥ महर्षिगणगंधर्वनागयक्षसमाकुले ॥ विविक्तेविमलेविश्वेविश्वावसुनिषेविते ॥ १६७ ॥ देवराजगजाक्रांतेचंद्रसूर्यपथेशिवे ॥ वितानेजीवलोकस्यविमलेब्रह्मनिर्मिते ॥ १६८ ॥ बहुशःसेवितेवीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ॥ जगामवायुमार्गेचगरुत्मानिवमारुतिः ॥ १६९ ॥ हनुमान्मेघजालानिप्राकर्षन्मारुतोयथा ॥ कालागुरुसवर्णानिरक्तपीतसितानिच ॥ १७० ॥ कपिनाकृष्यमाणानिमहाभ्राणिचकाशिरे ॥ प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः ॥ १७१ ॥ प्रावृषींदुरिवाभातिनिष्पतन्प्रविशंस्तथा ॥ प्रदृश्यमानःसर्वत्रहनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७२ ॥ भेजेंऽबरंनिरालंबंपक्षयुक्तइवाद्रिराट् ॥ प्लवमानंतुतंदृष्ट्वासिंहिकानामराक्षसी ॥ १७३ ॥ मनसाचिंतयामासप्रवृद्धाकामरूपिणी ॥ अद्यदीर्घस्यकालस्यभविष्याम्यहमाशिता ॥ १७४ ॥ इदंममहासत्त्वंचिरस्यवशमागतम् ॥ इतिसंचिंत्यमनसाच्छायामस्यसमाक्षिपत् ॥ १७५ ॥ छायायांगृह्यमाणायांचिंतयामासवानरः ॥ समाक्षिप्तोस्मिसहसापंगूकृतपराक्रमः ॥ १७६ ॥

॥ १६७ ॥ देवराजानांगजाःपुंडरीकादयः वितानेअवकाशावरणवस्त्रेचांदवाइतिप्रसिद्धे ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ आशिताकृतभोजना ॥ १७४ ॥ समाक्षिपत्जग्राह छायाग्रहणेनतद्वस्तुनिरोधशक्तिस्तस्याब्रह्मदत्ता ॥ १७५ ॥ पंगूकृतःस्तब्धगतिःपराक्रमोयस्य ॥ १७६ ॥

कश्चिदपिमांनातिवर्तेत अभक्षितोनगच्छेदित्यर्थः परस्मैपदमार्षं ॥ १४९ ॥ तंप्रयांतंपुनरागच्छामीत्युक्त्यावरदानंश्रुत्वापिप्रयाणोन्मुखम् हनुमतस्तस्यबलंजिज्ञासमानासुरसावाक्यमब्रवीत् ॥ १५० ॥ निविश्येति प्रविश्यैवगंतव्यंयदिशक्तिरस्तीत्यर्थः इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ दशयोजनमायताम् आयतवक्त्रामित्यर्थः ॥ १५३ ॥ चकारसुरसाप्यास्यंविंश

एवमुक्ताहनुमतासुरसाकामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेन्मांकश्चिदेषवरोमम ॥ १४९ ॥ तंप्रयांतंसमुद्वीक्ष्यसुरसावाक्यमब्रवीत् ॥ बलंजिज्ञासमानासानागमाताहनूमतः ॥ १५० ॥ निविश्यवदनंमेऽद्यगंतव्यंवानरोत्तम ॥ वरएषपुरादत्तोममधात्रेतिसत्वरा ॥ १५१ ॥ व्यादायविपुलंवक्त्रंस्थितासामारुतेःपुरः ॥ एवमुक्तःसुरसयाक्रुद्धोवानरपुंगवः ॥ १५२ ॥ अब्रवीत्कुरुवैवक्त्रंयेनमांविषहिष्यसि ॥ इत्युक्त्वासुरसांक्रुद्धोदशयोजनमायताम् ॥ १५३ ॥ दशयोजनविस्तारोहनूमानभवत्तदा ॥ चकारसुरसाप्यास्यंविंशद्योजनमायतम् ॥ १५४ ॥ तद्दृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यंवायुपुत्रःसबुद्धिमान् ॥ दीर्घजिह्वंसुरसयासुभीमंनरकोपमम् ॥ १५५ ॥ "तद्दृष्ट्वामेघसंकाशंविंशद्योजनमायतम् ॥ हनुमांस्तुततःक्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ चकारसुरसावक्त्रंचत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ बभूवहनुमान्वीरःपंचाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकारसुरसावक्त्रंषष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ तदैवहनुमान्वीरःसप्ततियोजनोच्छ्रितः ॥ चकारसुरसावक्त्रमशीतियोजनोच्छ्रितम् ॥ हनूमाननलप्रख्योनवतियोजनोच्छ्रितः ॥ चकारसुरसावक्त्रंशतयोजनमायतम् ॥" ससंक्षिप्यात्मनःकायंजीमूतइवमारुतिः ॥ तस्मिन्मुहूर्तेहनुमान्बभूवांगुष्ठमात्रकः ॥ १५६ ॥ सोभिपद्याथतद्वक्त्रंनिष्पत्त्यचमहाबलः ॥ अंतरिक्षेस्थितःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ १५७ ॥ प्रविष्टोस्मिहितेवक्त्रंदाक्षायणिनमोस्तुते ॥ गमिष्येयत्रवैदेहीसत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १५८ ॥ तंदृष्ट्वावदनान्मुक्तंचंद्रंराहुमुखादिव ॥ अब्रवीत्सुरसादेवीस्वेनरूपेणवानरम् ॥ १५९ ॥ अर्थसिद्ध्यैहरिश्रेष्ठगच्छसौम्ययथासुखम् ॥ समानयचवैदेहींराघवेणमहात्मना ॥ १६० ॥

योजनमायतमित्यनंतरंतदृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यमितिप्राचीनःपाठः तदृष्ट्वामेघसंकाशमित्यादिशतयोजनमायतमित्यंतश्लोकास्तुप्रक्षिप्ताइतिकतकः ॥ १५४ ॥ व्यादितंव्यात्तम् दीर्घजिह्वत्वाद्विगुणविशिष्टंव्यात्तंतत्तस्याआस्यंदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ इदंवचनमितीदंशब्दार्थःप्रविष्टइति दाक्षायणिदक्षप्रजापतिसंताने अतएवनतिः सत्यआसीत्सत्योजातइत्यर्थःवदनप्रवेशरूपत्वात्तस्य ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ अथसाऽनुगृह्णाति अर्थसिद्ध्याइति राघवेणत्वद्विज्ञापितवृत्तांतेनसमानयसंगमय ॥ १६० ॥

॥ १३४ ॥ १३५ ॥ अवस्थितः जलांतरमग्नइत्यर्थः सागरंमैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशम् ॥१३६॥ अथदेवैर्लंकांप्रविष्टस्यहनुमतःकार्यक्षमबलपरीक्षणार्थंसुरसाप्रवर्तनंततइत्यादि ॥ १३७॥
॥ १३८ ॥ नम्रःस्पृशामितिपुंस्त्वमार्षं वक्त्रशब्दोर्धर्चादिर्वा ॥ १३९ ॥ बलंज्ञानबलंउपायबलंचपराक्रमंचज्ञातुमिच्छामहे तदेवविवृणोति त्वामिति ॥ १४० ॥ १४१ ॥ भयस्यचभयावह

रामस्यैषहितायैवयातिदाशरथेःकपिः॥ सत्क्रियांकुर्वताशक्त्यातोषितोस्मिदृढंत्वया॥ १३४॥ सतत्प्रहर्षमलभद्विपुलंपर्वतोत्तमः॥ देवतानांपतिंदृष्ट्वापरितुष्टंशतक्रतुम्॥ १३५॥ सवैदत्तवरःशैलोबभूवावस्थितस्तदा॥ हनूमांश्चमुहूर्तेनव्यतिचक्रामसागरम्॥ १३६॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ अब्रुवन्सूर्यसंकाशांसुरसांनागमातरम्॥ १३७॥ अयंवातात्मजःश्रीमान्प्लवतेसागरोपरि॥ हनूमान्नामतस्यत्वंमुहूर्तंविघ्नमाचर॥१३८॥ राक्षसंरूपमास्थायसुघोरंपर्वतोपमम्॥ दंष्ट्राकरालंपिंगाक्षंवक्त्रंकृत्वानभःस्पृशम्॥ १३९॥ बलमिच्छामहेज्ञातुंभूयश्चास्यपराक्रमम्॥ त्वांविजेष्यत्युपायेनविषादंवागमिष्यति॥ १४०॥ एवमुक्तातुसादेवीदैवतैरभिसत्कृता॥ समुद्रमध्येसुरसाबिभ्रतीराक्षसंवपुः॥ १४१॥ विकृतंचविरूपंचसर्वस्यचभयावहम्॥ प्लवमानंहनूमंतमावृत्येदमुवाचह॥ १४२॥ ममभक्ष्यःप्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभः॥ अहंत्वांभक्षयिष्यामिप्रविशेदंममाननम्॥ १४३॥ वरएषपुरादत्तोममधात्रेतिसत्वरा॥ व्यादायवक्त्रंविपुलंस्थितासामारुतेःपुरः॥ १४४॥ एवमुक्तःसुरसयाप्रहृष्टवदनोब्रवीत्॥ रामोदाशरथिर्नामप्रविष्टोदंडकावनम्॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्याचापिभार्यया॥ १४५॥ अस्यकार्यविषक्तस्यबद्धवैरस्यराक्षसैः॥ तस्यसीताहृताभार्यारावणेनयशस्विनी॥ १४६॥ तस्याःसकाशंदूतोहंगमिष्येरामशासनात्॥ कर्तुमर्हसिरामस्यसाह्यंविषयवासिनि॥ १४७॥ अथवामैथिलींदृष्ट्वारामंचाक्लिष्टकारिणम्॥ आगमिष्यामितेवक्त्रंसत्यंप्रतिशृणोमिते॥ १४८॥

मितिपाठेसर्वलोकत्रयस्यापीत्यर्थः ॥ १४२ ॥ ईश्वरैर्देवैः ॥ १४३ ॥ एषवरःपुरआगतस्यवदनप्रवेशरूपः इत्युक्त्वेतिशेषः सत्वरात्वरासहिता सासुरसा ॥ १४४ ॥ प्रहृष्टवदनःदत्तभक्षणवरायाअपिसकाशान्निस्तारोपायज्ञानजोहर्षः ॥ १४५ ॥ कार्यविषक्तस्यमायामृगवधेप्रसक्तस्य बद्धवैरस्यशूर्पणखाविरूपकरणादिकर्मणेतिशेषः ॥ १४६ ॥ रामसाह्यकरणेहेतुःरामस्यविषयवासिनीति तस्यसर्वाधिपतित्वात् ॥ १४७ ॥ रामंचेति दृष्ट्वावृत्तांतंचविज्ञाप्येतिशेषः ॥ १४८ ॥

ततउक्तकारणादेषसंबंधःपूजाप्रयोजकःस्वरक्षकपुत्रत्वरूपः ॥ १२० ॥ अस्मिन्कार्येप्रत्युपकाररूपेएवंगतेसतिचिरात्प्राप्तेसतिमयासमुद्रेणचेतिशेषः त्वंपूजास्वीकारेणतयोःप्रीतिंकर्तुमर्हसि ॥ १२१ ॥ मान्यस्यवायुसंबंधात्तवपूज्यस्यममप्रीतिंकुरुइतिशेषः ॥ १२२ ॥ मन्युःपूजानंगीकारजंदैन्यम ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ शैलमालभ्यस्पृष्ट्वा प्रहसन्निवेति एतावत्प्लवनेपिश्रममारोप्यवृथायंप्रयासएतयोरितिप्रहासः ॥ १२५ ॥ उपपन्नाभिस्तत्कालेयुक्ताभिः ॥ १२६ ॥ अथऊर्ध्वंयत्रदेशेस्थितस्ततोपिबहूर्ध्वं पितुःपंथानंवायुमार्गम् ॥१२७॥ भूयऊर्ध्वंततोपिबहुऊर्ध्वं

ततोहंमानयामित्वांमान्योसिममभारुते ॥ त्वयाममैषसंबंधःकपिमुख्यमहागुणः ॥ १२० ॥ अस्मिन्नेवंगतेकार्येसागरस्यममैवच ॥ प्रीतिंप्रीतमनाःकर्तुंत्वमर्हसिमहामते ॥ १२१ ॥ श्रमंमोक्षयपूजांचगृहाणहरिसत्तम ॥ प्रीतिंचममभान्यस्यप्रीतोस्मितवदर्शनात् ॥ १२२ ॥ एवमुक्तःकपिश्रेष्ठस्तंनगोत्तममब्रवीत् ॥ प्रीतोस्मिकृतमातिथ्यंमन्युरेषोपनीयताम् ॥ १२३ ॥ त्वरतेकार्यकालोमेअहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञाचमयादत्तानस्थातव्यमिहांतरा ॥ १२४ ॥ इत्युक्त्वापाणिनाशैलमालभ्यहरिपुंगवः ॥ जगामाकाशमाविश्यवीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १२५ ॥ सपर्वतसमुद्राभ्यांबहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनंदितः ॥ १२६ ॥ अथोर्ध्वंदूरमाप्लुत्यहित्वाशैलमहार्णवौ ॥ पितुःपंथानमासाद्यजगामविमलेंबरे ॥ १२७ ॥ भूयश्चोर्ध्वगतिंप्राप्यगिरिंतमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालंबोजगामकपिकुंजरः ॥ १२८ ॥ तद्द्वितीयंहनुमतोदृष्ट्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुःसुराःसर्वेसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ १२९ ॥ देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्यकर्मणा ॥ कांचनस्यसुनाभस्यसहस्राक्षश्चवासवः ॥ १३० ॥ उवाचवचनंधीमान्परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभंपर्वतश्रेष्ठंस्वयमेवशचीपतिः ॥ १३१ ॥ हिरण्यनाभशैलेंद्रपरितुष्टोस्मितेभृशम् ॥ अभयंतेप्रयच्छामिगच्छसौम्ययथासुखम् ॥ १३२ ॥ साह्यंकृतंतेसुमहद्विश्रांतस्यहनूमतः ॥ क्रमतोयोजनशतंनिर्भयस्यभयेसति ॥ १३३ ॥

तंगिरिमधःप्रदेशवर्तिनमवलोकयन् ॥ १२८ ॥ तद्द्वितीयंकर्मअविश्रम्यैवपुनरत्यूर्ध्वपतनरूपंकर्म ॥ १२९ ॥ तत्रस्थाःमैनाकस्थाःगगनस्थावा तस्यकांचनस्यकांचनमयस्यसुनाभस्यशोभनमध्यस्यमैनाकस्यकर्मणाजलादुत्थानरूपेणदेवताइंद्रश्चतुष्टः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अभयंस्वकृतपक्षच्छेदशंकाजनितभयाभावम ॥ १३२ ॥ निर्भयस्यापिभयेसतीवोपचारार्थंसाह्यंकृतंयतोऽतःपरितुष्टइत्यन्वयः ॥ १३३ ॥

कृतमुपकारः ॥ १०६ ॥ सोयंराघवकुलजःसागरस्तत्प्रतिकारार्थीतत्कुलप्रत्युपकारार्थी त्वत्तःसत्क्रियमाणाद्द्वारभूतात्संमानंराघवकुलपूजामर्हति त्वन्निमित्तंत्वत्सत्कारार्थंप्रचोदितःप्रेरितः ॥ १०७ ॥ प्रेरणाप्रकारोयोजनानामिति योजनानांशतमपिप्रक्रमितुंखमाप्लुतएषकपिःशेषंप्रक्रांतावशेषंतवसानुषुविश्रांतःसन्प्रक्रमतामितियतःप्रेरितोस्मिअतोमयितिष्ठ स्थित्वाविश्रम्यपश्चाद्गम्यतामितियोजना अत्रतिष्ठत्वमित्यर्धंप्रक्षिप्तमितिकेचित् ॥ १०८ ॥ तत्तस्माद्यदिदंकंदादिमयिबहुदृश्यतेतदास्वाद्येत्यन्वयः ॥ १०९ ॥ अस्माकमपिसंबंधःत्वत्साहाय्यकर

सत्वांरामहितेयुक्तंप्रत्यर्चयतिसागरः ॥ कृतेचप्रतिकर्तव्यमेषधर्मःसनातनः ॥ १०६ ॥ सोयंतत्प्रतिकारार्थीत्वत्तःसंमानमर्हति ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहंबहुमानात्प्रचोदितः ॥ १०७ ॥ योजनानांशतंचापिकपिरेषखमाप्लुतः ॥ तवसानुषुविश्रांतःशेषंप्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥ तिष्ठत्वंहरिशार्दूलमयिविश्रम्यगम्यताम् ॥ तदिदंगंधवत्स्वादुकंदमूलफलंबहु ॥ १०९ ॥ तदास्वाद्यहरिश्रेष्ठविश्रांतोथगमिष्यसि ॥ अस्माकमपिसंबंधःकपिमुख्यत्वयाऽस्तिवै ॥ प्रख्यातस्त्रिषुलोकेषुमहागुणपरिग्रहः ॥ ११० ॥ वेगवंतःप्लवंतोयेप्लवगामारुतात्मज ॥ तेषांमुख्यतमंमन्येत्वामहंकपिकुंजर ॥ १११ ॥ अतिथिःकिलपूजार्हःप्राकृतोपिविजानता ॥ धर्मंजिज्ञासमानेनकिंपुनर्यादृशोभवान् ॥ ११२ ॥ त्वंहिदेववरिष्ठस्यमारुतस्यमहात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैववेगेनसदृशःकपिकुंजर ॥ ११३ ॥ पूजितेत्वयिधर्मज्ञपूजांप्राप्नोतिमारुतः ॥ तस्मात्त्वंपूजनीयोमेश्रृणुचाप्यत्रकारणम् ॥ ११४ ॥ पूर्वंकृतयुगेतातपर्वताःपक्षिणोऽभवन् ॥ तेपिजग्मुर्दिशःसर्वागरुडाइववेगिनः ॥ ११५ ॥ ततस्तेषुप्रयातेषुदेवसंघाःसहर्षिभिः ॥ भूतानिचभयंजग्मुस्तेषांपतनशंकया ॥ ११६ ॥ ततःक्रुद्धःसहस्राक्षःपर्वतानांशतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेदवज्रेणततःशतसहस्रशः ॥ ११७ ॥ समामुपगतःक्रुद्धोवज्रमुद्यम्यदेवराट् ॥ ततोहंसहसाक्षिप्तःश्वसनेनमहात्मना ॥ ११८ ॥ अस्मिँल्लवणतोयेचप्रक्षिप्तःप्लवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षःसमग्रश्चतवपित्राभिरक्षितः ॥ ११९ ॥

णप्रयोजकइतिशेषः तंसंबंधंवक्तुमाह प्रख्यातइति भवान्महागुणपरिग्रहः बहुव्रीहिरयं अतस्त्रिषुलोकेषुप्रख्यातः ॥ ११० ॥ तादृशंत्वां येवेगवंतःप्लवगाःसंतितेषांमुख्यतमंमन्ये ॥ १११ ॥ नवान्यादृशस्तादृशःपूज्यइतिकिंपुनरितियोजना ॥ ११२ ॥ विवक्षितप्राशस्त्यमेवाह त्वंहीति ॥ ११३ ॥ हनूमद्द्वारकमारुतपूजायांकारणांतरमप्याह श्रृणुचापीति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ क्षिप्तःआकाशमुत्क्षिप्तः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

शक्तिस्तेअस्तीतिशेषः तस्मात्त्वंहितपातालमुखएवसन्वृद्धिशक्त्यावर्धमानःसन्नूर्ध्वमुत्तिष्ठ ॥ ९२ ॥ उपर्येतितवोपरिप्रदेशंप्राप्नोति तस्माद्विश्रामायत्वमुत्तिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः एतदुत्तरम् हनूमान्रामकार्यार्थीभीमकर्माखमाप्लुतः श्रमंचप्लवगेंद्रस्यसमीक्ष्योत्थातुमर्हसीतिप्राचीनःपांक्तःपाठः अत्रखमाप्लुतइत्यनंतरंकेचित्श्लोकाःप्रक्षिप्ताःपरैरितिकतकः यतोरामकार्यार्थीयतश्चश्राम्यतिततस्तस्यश्रमंसमीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥ लवणांभसोवचोनिशम्येत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ एतदुत्तरंशातकुंभमयैरित्यादि अत्रापिद्वित्रश्लोकप्रक्षेपःपरेषाम हिरण्यनाभत्व

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैवशक्तिस्तेशैलवर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामित्वामुत्तिष्ठगिरिसत्तम ॥ ९२ ॥ सएषकपिशार्दूलस्त्वामुपर्येतिवीर्यवान् ॥ हनूमान्रामकार्यार्थीभीमकर्माखमाप्लुतः ॥ श्रमंचप्लवगेंद्रस्यसमीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥ हिरण्यगर्भोमैनाकोनिशम्यलवणांभसः ॥ उत्पपातजलात्तूर्णमहाद्रुमलतावृतः ॥ ९४ ॥ ससागरजलंभित्त्वाबभूवात्युच्छ्रितस्तदा ॥ यथाजलधरंभित्त्वादीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ९५ ॥ समहात्मामुहूर्तेनपर्वतःसलिलावृतः ॥ दर्शयामासशृंगाणिसागरेणनियोजितः ॥ ९६ ॥ शातकुंभमयैःशृंगैःसकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम् ॥ ९७ ॥ तस्यजांबूनदैःशृंगैःपर्वतस्यसमुत्थितैः ॥ आकाशंशस्त्रसंकाशमभवत्कांचनप्रभम् ॥ ९८ ॥ जातरूपमयैःशृंगैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशःसोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥ ९९ ॥ समुत्थितमसंगेनहनूमानग्रतःस्थितम् ॥ मध्येलवणतोयस्यविघ्नोयमितिनिश्चितः ॥ १०० ॥ सतमुच्छ्रितमत्यर्थंमहावेगोमहाकपिः ॥ उरसापातयामासजीमूतमिवमारुतः ॥ १०१ ॥ सतदासादितस्तेनकपिनापर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वातस्यहरेर्वेगंजहर्षचननादच ॥ १०२ ॥ तमाकाशगतंवीरमाकाशेसमुपस्थितः ॥ प्रीतोहृष्टमनावाक्यमब्रवीत्पर्वतःकपिम् ॥ १०३ ॥ मानुषंधारयन्रूपमात्मनःशिखरेस्थितः ॥ दुष्करंकृतवान्कर्मत्वमिदंवानरोत्तम ॥ १०४ ॥ निपत्यममशृंगेषुसुखंविश्रम्यगम्यताम् ॥ राघवस्यकुलेजातैरुदधिःपरिवर्धितः ॥ १०५ ॥

विवरणंशातकुंभमयैरिति आदित्योदयसंकाशैरिति उपलक्षितइतिशेषः ॥ ९७ ॥ शस्त्रसंकाशंशस्त्रवत्श्याममाकाशंकांचनप्रभमभवत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ असंगेनअविलंबेन ॥ १०० ॥ पातयामास तमत्यर्थमुच्छ्रितंदृष्ट्वातच्छृंगंपातयामासेत्यर्थः ॥ १०१ ॥ सादितोऽवसादितोऽधःकृतइतियावत् जहर्षचननादचेतिप्राचीनःपाठः बलवैभवंदृष्ट्वाजहर्षस्वोत्थानप्रयोजनावेदनायननादशब्दंकृतवान् ननंदेतित्वाधुनिककल्पितःपाठः ॥ १०२ ॥ तदेवविवृणोति तमिति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ राघवस्यकुलेजातैःसगरपुत्रैः ॥ १०५ ॥

आपतंत्यस्मिन्नित्यापातोमार्गः पांडुरत्वादिगुणकानिमेघजालानिप्रकर्षन्मारुतोयथातथावभूवेतिशेषः ॥ ७८ ॥ कपिनाकृष्यमाणानिमहाभ्राणिचकाशिरे मारुतेनाकृष्यमाणानीवेतिशेषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तत्रप्लवगे ॥ ८१ ॥ तंनहितनतापेत्यन्वयः वायुःसिषेवे श्रमापनयनायेतिभावः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ कपिवरंविगतक्लमंवीक्ष्यनागादयस्तुष्टुवुः ॥ ८४ ॥ इक्ष्वाकुकुलस्यस्वोत्पादकत्यमानंसत्कारमर्थयतेतथाभूतः ॥ ८५ ॥ विवक्षतांवागिंद्रियवतांप्राणिनाम् सर्ववाच्यःसर्ववाच्यंनिंदायस्मिंस्तादृशोभविष्यामि सर्वनिंदास्पदंभविष्यामीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ उक्तमेवविवृणो

आपातेपक्षिसंघानांपक्षिराजइवव्रजन् ॥ हनूमान्मेघजालानिप्रकर्षन्मारुतोयथा ॥ ७८ ॥ पांडुरारुणवर्णानिनीलमंजिष्ठकानिच ॥ कपिनाकृष्यमाणानिमहाभ्राणिचकाशिरे ॥ ७९ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः ॥ प्रच्छन्नश्चप्रकाशश्चचंद्रमाइवदृश्यते ॥ ८० ॥ प्लवमानंतुतंदृष्ट्वाप्लवगंत्वरितंतदा ॥ ववृषुस्तत्रपुष्पाणिदेवगंधर्वदानवाः ॥ ८१ ॥ ततापनहितंसूर्यःप्लवंतंवानरेश्वरम् ॥ सिषेवेचतदावायूरामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८२ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनंप्लवमानंविहायसा ॥ जगुश्चदेवगंधर्वाःप्रशंसंतोवनौकसम् ॥ ८३ ॥ नागाश्चतुष्टुवुर्यक्षारक्षांसिविविधानिच ॥ प्रेक्ष्यसर्वेकपिवरंसहसाविगतक्लमम् ॥ ८४ ॥ तस्मिन्प्लवगशार्दूलेप्लवमानेहनूमति ॥ इक्ष्वाकुकुलमानार्थीचिंतयामाससागरः ॥ ८५ ॥ साहाय्यंवानरेंद्रस्ययदिनाहंहनूमतः ॥ करिष्यामिभविष्यामिसर्ववाच्योविवक्षताम् ॥ ८६ ॥ अहमिक्ष्वाकुनाथेनसागरेणविवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसचिवश्चायंतन्नार्हत्यवसादितुम् ॥ ॥ ८७ ॥ तथामयाविधातव्यंविश्रमेतयथाकपिः ॥ शेषंचमयिविश्रांतःसुखीसोऽतितरिष्यति ॥ ८८ ॥ इतिकृत्वामतिंसाध्वींसमुद्रश्छन्नमंभसि ॥ हिरण्यनाभंमैनाकमुवाचगिरिसत्तमम् ॥ ८९ ॥ त्वमिहासुरसंघानांदेवराज्ञामहात्मना ॥ पातालनिलयानांहिपरिघःसन्निवेशितः ॥ ९० ॥ त्वमेषांज्ञातवीर्याणांपुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याप्रमेयस्यद्वारमावृत्यतिष्ठसि ॥ ९१ ॥

ति अहमिति तत्तस्मादेषःअवसादितुंअवसत्तुंश्रमंगंतुंनार्हति सागरेणविवर्धितइत्युक्त्याकश्चिद्देशःसगरखातस्याप्येतत्संबद्धइतिज्ञायते ॥ ८७ ॥ शेषंमार्गशेषम् ॥ ८८ ॥ अंभसित्वांभसिच्छन्नंहिरण्यनाभंहिरण्यप्रधानंतन्मयमितियावत् नाभिःप्रधानेकस्तूर्यामिति ॥ ८९ ॥ परिघइति पक्षच्छेदभयात्समुद्रप्रवेशानंतरंपातालस्थराक्षसनिरोधार्थंद्वारनिरोधकपरिघवन्मैनाकःस्थापितइत्यर्थः ॥ ९० ॥ ज्ञातवीर्याणांदेवराजेनेतिशेषः एषामसुराणाम् ॥ ९१ ॥

उपरिष्टात्स्वेगच्छतास्वशरीरेणाधःसागरेवगाढयास्वस्यच्छायया प्रतिबिंबेनलक्षितःसःसागरेमारुताविष्टानौरिवासीत् नौश्चोपरिविद्यमानपदार्थेनसहसागरेवायुवशाद्वेगेनचंचलागच्छतीतित दुपमा ॥ ६५ ॥ सोन्मादइवसापस्मारइव घूर्णनफेनवमनविक्रोशनादिविकारसाम्यात् ॥ ६६ ॥ ऊर्मिजालानामभिघ्नन् कर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठी तान्यभिघ्नन्नितियावत् शैलसदृशेन अनेनसागरोर्मीणामत्युन्नतत्वंसूचितम् ॥ ६७ ॥ कपिवातःकपिनोत्थापितोवातः मेघवातोमेघमंडलगोवातः ॥ ६८ ॥ रोदसीद्यावापृथिव्यौविकिरन्निवपृथक्कुक्षिपन्निव ॥ ६९ ॥ अतीत्या

उपरिष्टाच्छरीरेणच्छाययाचावगाढया ॥ सागरेमारुताविष्टानौरिवासीत्तदाकपिः ॥ ६५ ॥ यंयंदेशंसमुद्रस्यजगामसमहाकपिः ॥ सतुतस्यांगवेगेनसोन्मादइवलक्ष्यते ॥ ६६ ॥ सागरस्योर्मिजालानामुरसाशैलवर्ष्मणा ॥ अभिघ्नंस्तुमहावेगःपुप्लुवेसमहाकपिः ॥ ६७ ॥ कपिवातश्चबलवान्मेघवातश्चनिर्गतः ॥ सागरंभीमनिर्ह्रादंकंपयामासतुर्भृशम् ॥ ६८ ॥ विकर्षन्नूर्मिजालानिबृहंतिलवणांभसि ॥ पुप्लुवेकपिशार्दूलोविकिरन्निवरोदसी ॥ ६९ ॥ मेरुमंदरसंकाशानुद्धतान्सुमहार्णवे ॥ अत्यक्रामन्महावेगस्तरंगान्गणयन्निव ॥ ७० ॥ तस्यवेगसमुद्धूष्टंजलंसजलदंतदा ॥ अंबरस्थंविबभ्राजेशरदभ्रमिवाततम् ॥ ७१ ॥ तिमिनक्रझषाःकूर्मादृश्यंतेविवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेवशरीराणिशरीरिणाम् ॥ ७२ ॥ क्रममाणंसमीक्ष्याथभुजगाःसागरंगमाः ॥ व्योम्नितंकपिशार्दूलंसुपर्णमिवमेनिरे ॥ ७३ ॥ दशयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायता ॥ छायावानरसिंहस्यजवेचारुतराऽभवत् ॥ ७४ ॥ श्वेताभ्रघनराजीववायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्यसाशुशुभेछायापतितालवणांभसि ॥ ७५ ॥ शुशुभेसमहातेजामहाकायोमहाकपिः ॥ वायुमार्गेनिरालंबेपक्षवानिवपर्वतः ॥ ७६ ॥ येनासौयातिबलवान्वेगेनकपिकुंजरः ॥ तेनमार्गेणसहसाद्रोणीकृतइवार्णवः ॥ ७७ ॥

तीत्यगमनाद्गिणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७० ॥ तस्यवेगेनसमुद्धूष्टंऊर्ध्वंक्षिप्तंअतएवसजलदंजलदसहचरंमेघमंडलपर्यंतमूर्ध्वंगतमंबरस्थंजलमाततंविततंशरदभ्रमिवशरन्मेघइवबभौ शुक्लत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥ विवृताःवेगाज्जलोत्सारणेनव्यक्तदेहाः वस्त्रापकर्षणेनवस्त्रापहारेण शरीराणिअवयवाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ छायाप्रमाणवर्णनेनतच्छरीरप्रमाणमपिवर्णितप्रायम् इयंमाध्याह्निकीच्छाया ॥ ७४ ॥ श्वेताभ्रघनराजीवश्वेताभ्रयुक्तमेघपंक्तिवत्तस्यच्छायाशुशुभे शुक्लदंष्ट्रादिनानावर्णत्वादुक्तोपमानिर्वाहः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ द्रोणीहर्म्यादौजलनिर्गमकाष्ठयंत्रंतज्जलधारायुक्तइवकृतोद्रोणीकृतः मेघेषुनदाघातेनतेभ्योजलस्रवणादितिभावः ॥ ७७ ॥

अपतदितिच्छेदः ॥ यदपतत्तल्लघुत्वेनोपपन्नंउपपत्तिमत् ॥ ५१ ॥ सर्ववर्णानांविद्युत्सुसत्त्वान्नानावर्णपुष्पोघानवद्धस्यसविद्युद्गणमेघोपमा ॥ ५२ ॥ रामाभिःरमणीयाभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
विवृतवक्त्रत्वात्पिबन्निवेति अधोवक्त्रत्वेइयमुत्प्रेक्षा ऊर्ध्ववक्त्रत्वेआकाशंपिपासुरिवेति ॥ ५५॥ विप्रकाशेतेविशेषेणप्रकाशेतेस्म अनलौदावानलौ ॥ ५६ ॥ पिंगेपिंगलवर्णेपरिमंडलेपरि
तोबद्धप्रभामंडलेस्थितौचंद्रसूर्याविवएकगिरौउदयेपिंगलमंडलतयाऽवस्थितौचंद्रसूर्याविवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ नासिकयायुक्तमितिशेषः संध्याकालिकंसूर्यमंडलंयथातथावभाविल्यर्थः ॥

लघुत्वेनोपपन्नंतद्विचित्रंसागरेऽपतत् ॥ द्रुमाणांविविधंपुष्पंकपिवायुसमीरितम् ॥ ५१ ॥ पुष्पौघेणसुगंधेननानावर्णेनवानरः ॥ बभौमेघइवोद्यन्वैविद्युद्गणविभूषितः ॥ ५२ ॥ तस्यवेगसमुद्भूतैःपुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरिवरामाभिरुदिताभिरिवांबरम् ॥ ५३ ॥ तस्यांबरगतौबाहूददृशातेप्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्क्रांतौपंचास्याविवपन्नगौ ॥ ५४ ॥ पिबन्निवबभौचापिसोर्मिजालंमहार्णवम् ॥ पिपासुरिवचाकाशंददृशेसमहाकपिः ॥ ५५ ॥ तस्यविद्युत्प्रभाकारेवायुमार्गानुसारिणः ॥ नयनेविप्रकाशेतेपर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५६ ॥ पिंगेपिंगाक्षमुख्यस्यबृहतीपरिमंडले ॥ चक्षुषीसंप्रकाशेतेचंद्रसूर्याविवस्थितौ ॥ ५७ ॥ मुखंनासिकयातस्यताम्रयाताम्रमाबभौ ॥ संध्ययासमभिस्पृष्टंयथास्यात्सूर्यमंडलम् ॥ ५८ ॥ लांगूलंचसमाविद्धंप्लवमानस्यशोभते ॥ अंबरेवायुपुत्रस्यशक्रध्वजइवोच्छ्रितम् ॥ ५९ ॥ लांगूलचक्रोहनुमान्शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः ॥ व्यरोचतमहाप्राज्ञःपरिवेषीवभास्करः ॥ ६० ॥ स्फिग्देशेनातिताम्रेणरराजसमहाकपिः ॥ महतादारितेनेवगिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६१ ॥ तस्यवानरसिंहस्यप्लवमानस्यसागरम् ॥ कक्षांतरगतोवायुर्जीमूतइवगर्जति ॥ ६२ ॥ खेयथानिपतत्युल्काउत्तरांताद्विनिःसृता ॥ दृश्यतेसानुबंधाचतथासकपिकुंजरः ॥ ६३ ॥ पतत्पतंगसंकाशोव्यायतःशुशुभेकपिः ॥ प्रवृद्धइवमातंगःकक्ष्ययाबध्यमानया ॥ ६४ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शुक्लदंष्ट्रत्वंस्वरूपकथनमात्रंनतुपरिवेषिभास्करोपमोपयोगि ॥ ६० ॥ स्फिग्देशेनकटिप्रदेशेन तन्मात्रस्यातिताम्रत्ववर्णनादन्यत्राल्पवद्वर्णत्वम् अतएवदारितगैरिकधातुयुक्तगिर्युपमा ॥ ६१ ॥ जीमूतेइतिसप्तम्यंतमितिकतकः गर्जतिजगर्ज ॥ ६२ ॥ उत्तरांतादुत्तरोर्ध्वदिग्भागात् सानुबंधासूक्ष्मोल्कांतरानुबद्धा इदंविशेषणंपुच्छसाहित्यात् ॥ ६३ ॥
पतत्पतंगसंकाशःगच्छत्सूर्यसंकाशःव्यायतोदीर्घःकपिर्वस्त्रेणबध्यमानयाकक्ष्ययागजमध्यबंधनरज्ज्वायुक्तःप्रवृद्धोमातंगइवबभौ कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेःकांच्यांमध्येभबंधनेइति ॥ ६४ ॥

कृताःकंठेगुणाःस्रजोयैस्ते क्षीबामत्ताः पुष्करंपद्मम् ॥ २५ ॥ पारिहार्यशब्दःश्रेष्ठवाचीतिकतकः पारिहार्योवलयइतितीर्थः एतदग्रेश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तंकचिदितिकतकः ॥ २६ ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ तपांतपस्विनामाकाशचारितपस्विनांवाचःएषपर्वतसंकाशइत्यादिश्लोकद्वयरूपाःश्रुत्वाविद्याधरास्तमप्रमेयंददृशुः तद्वाकूश्रवणात्पूर्वंतुभूतैरयंगिरिर्भिद्यतइतिज्ञातवंतः ॥ २९ ॥
दुधुवेचसहनुमान् ॥ ३० ॥ आनुपूर्व्याद्वृत्तंत्रिवलयंलांगूलंविचिक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ आविद्धमास्फालितंभुग्नंच ॥ ३२ ॥ बाहूसंस्तंभयामासेत्युत्प्लवनसन्नाहाभिनयः बाह्वोःसंस्तंभनंना

कृतकंठगुणाःक्षीबारक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाःपुष्कराक्षाश्चगगनंप्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराःस्त्रियः ॥ विस्मिताःसस्मिता स्तस्थुराकाशेरमणैःसह ॥ २६ ॥ "दर्शयंतोमहाविद्यांविद्याधरमहर्षयः ॥ सहितास्तस्थुराकाशेवीक्षांचक्रुश्चपर्वतम् ॥ १ ॥ शुश्रुवुश्चतदाशब्दमृषी णांभावितात्मनाम् ॥ चारणानांचसिद्धानांस्थितानांविमलेंऽबरे ॥ २ ॥" एषपर्वतसंकाशोहनुमान्मारुतात्मजः ॥ तितीर्षतिमहावेगःसमुद्रंवरुणा लयम् ॥ २७ ॥ रामार्थंवानरार्थंचचिकीर्षन्कर्मदुष्करम् ॥ समुद्रस्यपरंपारंदुष्प्रापंप्राप्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ इतिविद्याधरावाचःश्रुत्वातेषांतपस्विनाम् ॥ तमप्रमेयंददृशुःपर्वतेवानरर्षभम् ॥ २९ ॥ दुधुवेचसरोमाणिचकंपेचानलोपमः ॥ ननादचमहानादंसुमहानिवतोयदः ॥ ३० ॥ आनुपूर्व्याच्चवृत्तंतल्लां गूलंलोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेपपक्षिराजइवोरगम् ॥ ३१ ॥ तस्यलांगूलमाविद्धमतिवेगस्यपृष्ठतः ॥ ददृशेगरुडेनेवह्रियमाणोमहोरगः ॥ ३२ ॥ बाहूसंस्तंभयामासमहापरिघसन्निभौ ॥ आससादकपिःकट्यांचरणौसंचुकोचच ॥ ३३ ॥ संहृत्यचभुजौश्रीमांस्तथैवचशिरोधराम् ॥ तेजः सत्त्वंतथावीर्यमाविवेशसवीर्यवान् ॥ ३४ ॥ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वंप्रणिहितेक्षणः ॥ रुरोधहृदयेप्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३५ ॥ पद्भ्यांदृढ मवस्थानंकृत्वासकपिकुंजरः ॥ निकुंच्यकर्णौहनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥ ३६ ॥

मपर्वतोपरिदृढप्रतिष्ठापनम् कपिःकट्यांकटिप्रदेशेआससादकायप्रसारणात्कृशोभूत् उरःशिरसोरूर्ध्वप्रसारणेसपृष्ठचरणभागस्याधःसंकोचनेतथात्वंकटिदेशस्येतिबोध्यम् ॥ ३३ ॥ भुजौ संहृत्यअंसप्रदेशेसंकुच्य शिरोधरांग्रीवांकंठदेशेसंकुच्य तेजःपराभिभवसामर्थ्यम् सत्त्वंबलंशारीरम् वीर्यमांतरंबलम् ॥ ३४ ॥ दूरान्मार्गमालोकयन् अतएवोर्ध्वप्रणिहितेक्षणः हृदयेप्राणप्र तिष्ठास्थाने ॥ ३५ ॥ कर्णौनिकुंच्यसंकुच्य उत्पतनसन्नाहवशाद्धिकर्णसंकोचोभवति ॥ ३६ ॥

श्वसनस्यवायोरिवविक्रमोवेगोयस्यसः ॥ ३७ ॥ तद्वद्गमिष्याम्[illegible]अनेनतद्वदेवगत्वाकृतकार्यआगमिष्यामीतिसूचितम् तस्यैवप्रपंचोनहीत्यादि ॥ ३८ ॥ अनेनैवएवंविधेनैव ॥ ३९ ॥ आनयिष्यामिआनेष्यामि सीतयासह मिलित्वेतिशेषः ॥ ४० [illegible]पाट्येति ओषधिपर्वतोत्पाटनवदितिभावः ॥ ४१ ॥ अविचारयन्लंघनक्लेशलेशमप्यगणयन् तस्यैवप्रपंचनंसुपर्णमित्यादि ॥ ४२ ॥ वेगाद्धनूमतिसमुत्पततिसतितेनगरोहिणःपर्वत[illegible]सर्वान्विटपान्सर्वाःशाखाःसंहृत्यसंक्षिप्यवेगात्समुत्पेतुः ॥ ४३॥ मत्ताःकोयष्टिभायेषुतान् कोयष्टिकोयष्टिभौपर्यायौ॥४४॥

वानरान्वानरश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् ॥ [illegible]राघवनिर्मुक्तःशरःश्वसनविक्रमः॥ ३७॥ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामिलंकांरावणपालिताम् ॥ नहिद्रक्ष्यामि यदितांलंकायांजनकात्मजाम्॥३[illegible]नवहिवेगेनगमिष्यामिसुरालयम् ॥ यदिवात्रिदिवेसीतांनद्रक्ष्यामिकृतश्रमः॥३९॥ बध्वाराक्षसराजानमानयिष्यामिरावणम् ॥ सर्वथ[illegible]कार्योहमेष्यामिसहसीतया॥ ४० ॥ आनयिष्यामिवालंकांसमुत्पाट्यसरावणाम् ॥ एवमुक्तातुहनुमान्वानरोवानरोत्तमः॥४१॥ उत्पपात[illegible]नवेगवानविचारयन्॥ सुपर्णमिवचात्मानंमेनेसकपिकुंजरः॥४२॥ समुत्पततिवेगात्तुवेगात्तेनगरोहिणः॥ संहृत्यविटपान्सर्वान्समुत्पे[illegible]ततः॥ ४३ ॥ समत्तकोयष्टिभकान्पादपान्पुष्पशालिनः॥ उद्वहन्नुरुवेगेनजगामविमलेंऽबरे॥ ४४॥ उरुवेगोत्थितावृक्षामुहूर्तंकपिमन्वयु[illegible]स्थितंदीर्घमध्वानंस्वबंधुमिवबांधवाः॥ ४५॥ तमूरुवेगोन्मथिताःसालाश्चान्येनगोत्तमाः॥ अनुजग्मुर्हनूमंतंसैन्याइवमहीपतिम्॥ ४६ [illegible]पुष्पिताग्रैर्बहुभिःपादपैरन्वितःकपिः॥ हनूमान्पर्वताकारोबभूवाद्भुतदर्शनः॥ ४७॥ सारवंतोऽथयेवृक्षान्यमज्जँल्लवणांभसि॥ भयादिवमहेंद्र[illegible]पर्वतावरुणालये ॥ ४८॥ सनानाकुसुमैःकीर्णःकपिःसांकुरकोरकैः ॥ शुशुभेमेघसंकाशःखद्योतैरिवपर्वतः॥ ४९॥ विमुक्तास्तस्यवेगेन[illegible]पुष्पाणितेद्रुमाः॥ व्यवशीर्यंतसलिलेनिवृत्ताःसुहृदोयथा॥५०॥

॥ ४५ ॥ साला[illegible]ः सैन्यशब्दोर्धर्चादिः ॥ ४६ ॥ पर्वताकारः तत्त्वंबृहत्त्वेनपुष्पितवृक्षवत्त्वेनच ॥ ४७ ॥ सारवंतोगुरुत्वातिशययुक्ताःखदिरादयस्तेगुरुत्वाल्लवणांभसिन्यमज्जन् अर्थादन्येलघव[illegible]इतिबोध्यम् महेंद्रस्यभयात्पक्षच्छेदभयात्पर्वताइवन्यमज्जन् ॥४८॥ नानाकुसुमैःस्वानुयायिद्रुमीयैः सांकुरकोरकैः कानिचित्कुसुमान्यंकुरितानिकानिचित्कोरकरूपाणिकानि[illegible]सितानीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तस्यहनूमतोवेगेनविमुक्तास्ततोविभक्तास्तेवृक्षाःसलिलेव्यवशीर्यंत आर्षोडभावः सुहृदोयथा बंधुप्रस्थापनार्थंगताःसुहृदोयथातान्प्रस्थाप्य निवर्तंतेतद्वत्[illegible] ॥

॥ १२ ॥ ...पुलत्वाद्रामेणाभिवाद्यप्रदक्षिणंकृतोयु... ...भौमत्वाद्राजानंप्रदक्षिणंकृत्वाप्रयातइत्यन्वयः ॥ १३ ॥ वृत्रासुरेहतेसतिविष्णुनोपेंद्रेणसहस्थितोवासवोयथा विष्णुंविसृजतितथात्वंवकयंविसृज्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५॥ यस्मा... ...रतनसहरणसहायार्थमुद्योगःकृतस्तस्माद्भवतापरमाप्रीतिर्दर्शितापरमसौहृदंचदर्शितम् एवमनुवादादेवोद्योगकरणंगम्यते ॥१६॥

युधाजित्तुतथेत्याहगमनंप्रतिराघव॥ रत्नानिचधनंचैवत्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति॥ १२॥ प्रदक्षिणंचराजानंकृत्वाकेकयवर्धनः॥ रामेणचकृतःपूर्वमभिवाद्यप्रदक्षिणम्॥ १३॥ लक्ष्मणेनसहायेनप्रयातःकेकयेश्वरः॥ हतेऽसुरेयथावृत्रेविष्णुनासहवासवः॥ १४॥ तंविसृज्यततोरामोवयस्यमकुतोभयम्॥ प्रतर्दनंकाशिपतिंपरिष्वज्येदमब्रवीत्॥ १५॥ दर्शिताभवताप्रीतिर्दर्शितंसौहृदंपरम्॥ उद्योगश्चत्वयाराजन्भरतेनकृतःसह॥ १६॥ तद्भवानद्यकाशेयपुरींवाराणसींव्रज॥ रमणीयांत्वयागुप्तांसुप्राकारांसुतोरणाम्॥ १७॥ एतावदुक्त्वाचोत्थायकाकुत्स्थःपरमासनात्॥ पर्यष्वजतधर्मात्मानिरंतरमुरोगतम्॥ १८॥ विसर्जयामासतदाकौसल्याप्रीतिवर्धनः॥ राघवेणकृतानुज्ञःकाशेयोह्यकुतोभयः॥ १९॥ वाराणसींययौतूर्णंराघवेणविसर्जितः॥ विसृज्यतंकाशिपतिंत्रिशतंपृथिवीपतीन्॥ २०॥ प्रहसन्राघवोवाक्यमुवाचमधुराक्षरम्॥ भवतांप्रीतिरव्यग्रातेजसापरिरक्षिता॥ २१॥ धर्मश्चनियतोनित्यंसत्यंचभवतांसदा॥ युष्माकंचानुभावेनतेजसाचमहात्मनाम्॥ २२॥ हतोदुरात्मादुर्बुद्धीरावणोराक्षसाधमः॥ हेतुमात्रमहंतत्रभवतांतेजसाहतः॥ २३॥ रावणःसगणोयुद्धेसपुत्रामात्यबांधवः॥ भवंतश्चसमानीताभरतेनमहात्मना॥ २४॥ श्रुत्वाजनकराजस्यकाननात्तनयांहृताम्॥ उद्युक्तानांचसर्वेषांपार्थिवानांमहात्मनाम्॥ २५॥ कालोप्यतीतःसुमहान्गमनंरोचयाम्यतः॥ प्रत्यूचुस्तंचराजानोहर्षेणमहतावृताः॥ २६॥

काशिदेशेभवःकाशेयः ढगार्षः भवान्पुरींव्रजव्रजतु ॥ १७ ॥ उरोगतंयथातथानिरंतरंगाढंपर्यष्वजत ॥ १८ ॥ तदा ततइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रहसन्निति अनेकशतसंख्यस्वसुहृत्पृथिवीपनिदर्शनजसंतोषात्प्रहासः भवतांतेजसाअव्यग्रानिश्चलतयास्थिताप्रीतिर्विनात्पुनरागत्यानुभवयोग्यतया रिरक्षितामयिभवद्भिर्मद्गुणमालोच्यनभवतांमयिप्रीतिःकिंतुस्वीयसत्स्वभावेनैवेत्याशयः ॥ २१ ॥ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति धर्मश्चेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ रावणोहतइतिशेषः भवंतश्चसमानीतामेलिताः एवंचदेवाद्भवतांक्लेशानुभवोनसंपन्नइतिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ हतशात्रवं हतशत्रुसमूहम् ॥ २८ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नम् सकललोकमनोरमणत्वादितिभावः प्रशंसार्हसकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त ईदृशींभवदुक्तप्रशंसाजातीयांप्रशंसांवक्तुंनजानीमोतस्मात्क्षमस्वैव ॥ २९ ॥ यथासदाभवान्नोहृदिस्थःएवंवयमपित्वद्विषयया महताप्रीत्याघृतास्त्वद्धृदियथावर्तामहेतथाअस्मासुतेप्रीतिश्चभवेत्भूयात् द्वेषेणहृदयस्थतामाभूदित्येतदुक्तिः बाढमित्येवेति रामेणोक्ताइतिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गमिष्यामइत्यूचुरितिपूर्वेणान्वयः पूजितास्तेचेत्यादिनावृत्तक्रियानुवादः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरामीयेरा० वा० आ० उत्तर० अष्टत्रिं

दिष्ट्यात्वंविजयीरामराज्यंचापिप्रतिष्ठितम् ॥ दिष्ट्याप्रत्याहृतासीतादिष्ट्याशत्रुःपराजितः ॥ २७ ॥ एषनःपरमःकामएषानःप्रीतिरुत्तमा ॥ यत्त्वांविजयिनंरामपश्यामोहतशात्रवम् ॥ २८ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नंचयदस्मांस्त्वंप्रशंससे ॥ प्रशंसार्हनजानीमःप्रशंसांवक्तुमीदृशीम् ॥ २९ ॥ आपृच्छामोगमिष्यामोहृदिस्थोनःसदाभवान् ॥ वर्तामहेमहाबाहोप्रीत्यात्वमहताव्रताः ॥ ३० ॥ भवेच्चतेमहाराजप्रीतिरस्मासुनित्यदा ॥ बाढमित्येवराजानोहर्षेणपरमान्विताः ॥ ३१ ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराघवंगमनोत्सुकाः ॥ पूजितास्तेचरामेणजग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेप्रयातामहात्मानःपार्थिवास्तेप्रहृष्टवत् ॥ गजवाजिसहस्रौघैःकंपयंतोवसुंधराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्योहितत्रासन्राघवार्थेसमुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयानेकाःप्रहृष्टबलवाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्तेचमहीपालाबलदर्पसमन्विताः ॥ नरामरावणंयुद्धेपश्यामःपुरतःस्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेनवयंपश्चात्समानीतानिरर्थकम् ॥ हताहिराक्षसाःक्षिप्रंपार्थिवैःस्युर्नसंशयः ॥ ४ ॥ रामस्यबाहुवीर्येणरक्षितालक्ष्मणस्यच ॥ सुखंपारेसमुद्रस्ययुध्येमविगतज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्चराजानःकथास्तत्रसहस्रशः ॥ कथयंतःस्वराज्यानिजग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानिराज्यानिमुख्यानिऋद्धानिमुदितानिच ॥ समृद्धधनधान्यानिपूर्णानिवसुमंतिच ॥ ७ ॥

शःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथविसृज्यराजभिःस्वदेशस्थैःप्रेषितोपहारग्रहः प्रयाताइति प्रहृष्टवत्प्रहृष्टाः ॥ १ ॥ राघवार्थेराघवस्यरणसहायार्थे ॥ २ ॥ रामरावणमिति रामशत्रुं रावणमित्यर्थः मध्यमपदलोपीसमासः ॥ ३ ॥ पश्चात्रावणवधानंतरम् पार्थिवैर्हताःस्युर्यदिपूर्वंसमानीताःस्युरितिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उक्तानिस्वराज्यानिअनूद्यविशिनष्टि स्वानीत्यादि मुख्यानिप्रसिद्धानि धनंजीवाजीवरूपम् वसुमंतिमहा[illegible]ंति ॥ ७ ॥

[illegible]लिंगव्यत्ययआर्षः

यथा[illegible] यथापूर्वमक्षतशरीरतयापुराणिगत्वाप्रि[illegible] मार्थंददुः आनुयात्रिकेभ्योभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेभ्यइतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अजाविकंविशिष्टचर्मवत् ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥

यथापुराणितेगत्वारत्नानिविविधान्यथ ॥ रामस्यप्रियकामार्थमुपहारंनृपाददुः॥८॥ अश्वान्यानानिरत्नानिहस्तिनश्चमदोत्कटान् ॥ चंदनानिचमुख्यानिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तुदास्योरूपसमन्विताः ॥ अजाविकंचविविधंरथांस्तुविविधान्बहून् ॥ १० ॥ भरतोलक्ष्मणश्चैवशत्रुघ्नश्चमहाबलः ॥ आदायतानिरत्नानिस्वांपुरींपुनरागताः ॥ ११ ॥ आगम्यचपुरींरम्यामयोध्यांपुरुपर्षभाः ॥ तानिरत्नानिचित्राणिरामायसमुपानयन् ॥ १२ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सर्वंरामःप्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवायददौराज्ञेमहात्माकृतकर्मणे ॥ १३ ॥ विभीषणायचददौतथान्येभ्योपिराघवः॥राक्षसेभ्यःकपिभ्यश्चयैर्वृतोजयमाप्तवान्॥१४॥ तेसर्वेरामदत्तानिरत्नानिकपिराक्षसाः॥ शिरोभिर्धारयामासुर्भुजेषुचमहाबलाः॥१५॥ हनूमंतंचनृपतिरिक्ष्वाकूणांमहारथः ॥ अंगदंचमहाबाहुमंकमारोप्यवीर्यवान् ॥ १६ ॥ रामःकमलपत्राक्षःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ अंगदस्तेसुपुत्रोयंमंत्रीचाप्यनिलात्मजः॥ १७॥ सुग्रीवमंत्रितेयुक्तौममचापिहितेरतौ ॥ अर्हतोविविधांपूजांत्वत्कृतेवैहरीश्वर ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वाव्यपमुच्यांगाद्भूषणानिमहायशाः ॥ सबबंधमहार्हाणितदांगदहनूमतोः॥ १९ ॥ आभाष्यचमहावीर्यान्राघवोयूथपर्षभान् ॥ नीलंनलंकेसरिणंकुमुदंगंधमादनम् ॥ २० ॥ सुषेणंपनसंवीरंमैंदंद्विविदमेवच ॥ जांबवंतंगवाक्षंचविनतंधूम्रमेवच ॥ २१ ॥ बलीमुखंप्रजंघंचसन्नादंचमहाबलम् ॥ दरीमुखंदधिमुखमिंद्रजानुंचयूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरंश्लक्ष्णयावाचानेत्राभ्यामापिबन्निव ॥ सुहृदोमेभवंतश्चशरीरंभ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहंव्यसनात्काननौकसः ॥ धन्योराजाचसुग्रीवोभवद्भिःसुहृदांवरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाददौतेभ्योभूषणानियथार्हतः ॥ वज्राणिचमहार्हाणिसस्वजेचनरर्षभः ॥ २५ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ शिरोभिःकिरीटकुंडलादीनांधारणम् अंगदादीनांभुजेषुधारणम् ॥ १५ ॥ अंकमारोप्य बालाविवेतिशेषः अनेनभगवतास्वस्यनिरतिशयबलवत्त्वेनेश्वरत्वंसूचितम ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ मंत्रितेमंत्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मांसानिचेत्यस्यमुंजनइतिशेषः ॥ २६ ॥ एवंतेषामिति वसंतेभिषिक्तेनरामेणमासानंतरंविशेषसत्कारप्राप्तौशिशिरःशिशिरर्तुसंबंधीद्वितीयोमासःसुखंगतइत्युक्त्यासंवत्सरपर्यंततेषांरामसमीपे वासउक्तइतितीर्थादयः वस्तुतोधिकमासगणनयामांतमानेनाश्विनकृष्णपक्षेयोध्याप्रवेशेनतत्रैवतदुत्तरशुक्लपक्षेवाभिषेकः सायोमासइत्यनेनकार्तिकांतास्थितिरुक्ता ततःशिशिरोद्वितीयोमासःफाल्गुनोगतइतिहेमंतशिशिरौअर्धशरच्चतत्रवासइतिपंचमासपर्यंततत्रवासइतिलभ्यतेइतिममभाति पूर्वकांडांतसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्रकांडेविस्तरेणोक्तिरितिबोध्यं एवंतेषामिति भरता

तेपिवंतःसुगंधीनिमधूनिमधुपिंगलाः ॥ मांसानिचसुमृष्टानिमूलानिचफलानिच ॥ २६ ॥ एवंतेषांनिवसतांमासःसाग्रोययौतदा ॥ मुहूर्तमिवतेसर्वेरामभक्त्याचमेनिरे ॥ २७ ॥ रामोपिरेमेतैःसार्धवानरैःकामरूपिभिः ॥ राक्षसैश्चमहावीर्यैर्ऋक्षैश्चैवमहाबलैः ॥ २८ ॥ एवंतेषांययौमासोद्वितीयःशिशिरःसुखम् ॥ वानराणांप्रहृष्टानांराक्षसानांचसर्वशः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगरेरम्येपरांप्रीतिमुपासताम् ॥ रामस्यप्रीतिकरणैःकालस्तेषांसुखंययौ ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ तथास्मतेषांवसतामृक्षवानररक्षसाम् ॥ राघवस्तुमहातेजाःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतांसौम्यकिष्किंधांदुराधर्षांसुरासुरैः ॥ पालयस्वसहामात्यैराज्यंनिहतकंटकम् ॥ २ ॥ अंगदंचमहाबाहोप्रीत्यापरमयायुतः ॥ पश्यत्वंहनुमंतंचनलंचसुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणंश्वशुरंवीरंतारंचबलिनांवरम् ॥ कुमुदंचैवदुर्धर्षंनीलंचैवमहाबलम् ॥ ४ ॥ वीरंशतबलिंचैवमैंदंद्विविदमेवच ॥ गजंगवाक्षंगवयंशरभंचमहाबलम् ॥ ५ ॥ ऋक्षराजंचदुर्धर्षंजांबवंतंमहाबलम् ॥ पश्यप्रीतिसमायुक्तोगंधमादनमेवच ॥ ६ ॥ ऋषभंचसुविक्रांतंप्लवंगंचसुपाटलम् ॥ केसरिंशरभंशुंभंशंखचूडंमहाबलम् ॥ ७ ॥ येयेमेसुमहात्मानोमदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ पश्यत्वंप्रीतिसंयुक्तोमाचैषांविप्रियंकृथाः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाचसुग्रीवमाश्लिष्यचपुनःपुनः ॥ विभीषणमुवाचाथरामोमधुरयागिरा ॥ ९ ॥ लंकांप्रशाधिधर्मेणधर्मज्ञस्त्वंमतोमम ॥ पुरस्यराक्षसानांचभ्रातुर्वैश्रवणस्यच ॥ १० ॥

यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यंतंनिवसतांतेषांसाग्रास्तुःपंचषट्दिनाधिकामासागताः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रीतिकरणैःसंमाननैः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनचत्वा[illegible]सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतेषांविसर्जनं वसतांतेषामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ १ ॥ किष्किंधांप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ ॥ ३ [illegible] ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुरस्यपुरव[illegible]सानां वैश्रवणस्यसंमतोसीतिशेषः ॥ १० ॥

ध्रुवंचिरकालम् ॥ ११ ॥ अहंचेति अनेनरावणवत्क्रूरबुद्धिःकदापिनकार्या तथासतिसुग्रीवादयोरावणमिवत्वामपिनाशयिष्यंतीतिव्यंग्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अद्भुतंजगदाश्चर्यभूतं स्वयंभो
रिवअनंतकल्याणगुणस्यभगवतोब्रह्मणइव ॥ १४ ॥ १५ ॥ नित्यदासर्वकाले स्नेहोनामप्रियायांप्रियस्यैवसदास्थितिहेतुः भक्तिर्नामपरलोकगतित्वेनोपास्यत्वबुद्धिः नित्यदेत्यनेनजलंविनाम
त्स्यस्येवक्षणमपित्वांविनाजीवितुमशक्यत्वंसूचितं अन्यत्रभावोमागच्छतु विषयांतरेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ तावद्वत्स्यंति त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनबलादितिभावः ननुतदुत्तरमित्याशयः व

माचबुद्धिमधर्मेत्वंकुर्याराजन्कथंचन ॥ बुद्धिमंतोहिराजानोध्रुवमश्नंतिमेदिनीम् ॥ ११ ॥ अहंचनित्यशोराजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ स्मर्तव्यःपर
याप्रीत्यागच्छत्वंविगतज्वरः ॥ १२ ॥ रामस्यभाषितंश्रुत्वाऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंप्रशशंसुःपुनःपुनः ॥ १३ ॥ तवबुद्धिर्महा
बाहोवीर्यमद्भुतमेवच ॥ माधुर्यपरमंरामस्वयंभोरिवनित्यदा ॥ १४ ॥ तेषामेवंब्रुवाणानांवानराणांचरक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रणतोभूत्वाराघवंवा
क्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ स्नेहोमेपरमोराजंस्त्वयितिष्ठतुनित्यदा ॥ भक्तिश्चनियतावीरभावोनान्यत्रगच्छतु ॥ १६ ॥ यावद्रामकथावीरचरिष्यतिमही
तले ॥ तावच्छरीरेवत्स्यंतुप्राणाममनसंशयः ॥ १७ ॥ यच्चैतच्चरितंदिव्यंकथातेरघुनंदन ॥ तन्ममाप्सरसोरामश्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वाहं
ततोवीरतवचर्यामृतंप्रभो ॥ उत्कंठांतांहरिष्यामिमेघलेखामिवानिलः ॥ १९ ॥ एवंब्रुवाणंरामस्तुहनूमंतंवरासनात् ॥ उत्थायसस्वजेस्नेहाद्वाक्यमे
तदुवाचह ॥ २० ॥ एवमेतत्कपिश्रेष्ठभवितानात्रसंशयः ॥ चरिष्यतिकथायावदेषालोकेचमामिका ॥ २१ ॥ तावत्तेभविताकीर्तिःशरीरेप्यसव
स्तथा ॥ लोकाहियावत्स्थास्यंतितावत्स्थास्यंतिमेकथाः ॥ २२ ॥ एकैकस्योपकारस्यप्राणान्दास्यामितेकपे ॥ शेषस्येहोपकाराणांभवामऋणिनो
वयम् ॥ २३ ॥ मदंगेजीर्णतांयातुयत्त्वयोपकृतंकपे ॥ नरःप्रत्युपकाराणामापत्स्वायातिपात्रताम् ॥ २४ ॥ ततोस्यहारंचंद्राभंमुच्यकंठात्सराघवः ॥
वैडूर्यतरलंकंठेबबंधचहनूमतः ॥ २५ ॥

त्स्यंत्वितिपाठेवसंत्वित्यर्थः आर्षःस्यः एतेनमुक्तिमप्यनादृत्यत्वत्कथामृतपानमेवाकांक्षितमितिदर्शितम ॥ १७ ॥ तेतवकथारूपंयदेतद्दिव्यचरितंतदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ उत्कंठांत्वद्दर्शनविषयाम्
॥ १९ ॥ २० ॥ एवमेतदितिएवंशब्दार्थःचरिष्यतिकथेत्यादि ॥ २१ ॥ एवंचहनूमतेभगवताआकारनित्यत्वंकल्पस्थायित्वरूपंदत्तमित्याभाति ॥ २२ ॥ उपकाराणांमध्येशेषस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥
प्रत्युपकाराणांपात्रतांनरआपत्स्वायातीत्यनेनप्रत्युपकारार्थिनउपकृतावापत्प्रार्थनाभवतिसामेकदापिमाभूदितिव्यंग्यम् ॥ २४ ॥ कंठान्मुच्यस्वीयाद्विसृज्येत्यर्थः तरलोहारमध्यमणिः ॥ २५ ॥

हेमशैलेंद्रोमेरुश्शृंगेणआक्रांतमस्तकस्तादृशःपर्वतोयथाआमूलशिखरंतत्किरणैर्व्याप्तोभवतितथाहनूमांस्तद्रत्नकिरणव्याप्तोजातइत्यर्थः ॥ २६ ॥ श्रुत्वेति हनूमदुद्देश्यकमेकैकस्येत्यादिवाक्यम् ॥ २७ ॥ निरंतरमुरोगतःगाढंपरिष्वक्तः ॥ २८ ॥ बाष्पकलाःकंठस्यबाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिणः ततएवदुःखातिशयेनसाश्रुनेत्राः विचेतसःशून्यमनसःअतःसंमूढाइवमूर्च्छिताइवबभूवुरितिशेषः ॥ २९ ॥ देहंत्यजन्देहीवरामवियोगखिन्नाअभूवन्नितिशेषः शरीरात्माभिमानिनांदेहत्यागेनेवतेषांरामविश्लेषेणखेदोभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरा०

तेनोरसिनिबद्धेनहारेणमहताकपिः ॥ रराजहेमशैलेंद्रश्शृंगेणाक्रांतमस्तकः॥ २६॥ श्रुत्वातुराघवस्यैतदुत्थायोत्थायवानराः॥ प्रणम्यशिरसापादौनिर्जग्मुस्तेमहाबलाः॥ २७॥ सुग्रीवःसचरामेणनिरंतरमुरोगतः॥ विभीषणश्चधर्मात्मासर्वेतेबाष्पविक्लवाः॥ २८॥ सर्वेचतेबाष्पकलाःसाश्रुनेत्राविचेतसः॥ संमूढाइवदुःखेनत्यजंतोराघवंतदा॥ २९॥ कृतप्रसादास्तेनैवंराघवेणमहात्मना॥ जग्मुःस्वंस्वंगृहंसर्वेदेहीदेहमिवत्यजन्॥३०॥ ततस्तुतेराक्षसऋक्षवानराःप्रणम्यरामंरघुवंशवर्धनम्॥ वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाःप्रतिप्रयातास्तुयथानिवासिनः॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेचत्वारिंशःसर्गः॥ ४०॥ ॥४१॥ ॥विसृज्यचमहाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान्॥ भ्रातृभिःसहितोरामःप्रमुमोदसुखंसुखी॥ १॥ अथापराह्णसमयेभ्रातृभिःसहराघवः॥ शुश्रावमधुरांवाणीमंतरिक्षान्महाप्रभुः॥ २॥ सौम्यरामनिरीक्षस्वसौम्येनवदनेनमाम्॥ कुबेरभवनात्प्राप्तंविद्धिमांपुष्पकंप्रभो॥ ३॥ तवशासनमाज्ञायगतोस्मिभवनंप्रति॥ उपस्थातुंनरश्रेष्ठसचमांप्रत्यभाषत॥ ४॥ निर्जितस्त्वंनरेंद्रेणराघवेणमहात्मना॥ निहत्ययुधिदुर्धर्षंरावणंराक्षसेश्वरम्॥ ५॥ ममापिपरमाप्रीतिर्हतेतस्मिन्दुरात्मनि॥ रावणेसगणेचैवसपुत्रेसहबांधवे॥ ६॥ सत्वंरामेणलंकायांनिर्जितःपरमात्मना॥ वहसौम्यतमेवत्वमहमाज्ञापयामिते॥ ७॥ परमोह्येषमेकामोयत्त्वंराघवनंदनम्॥ वहेर्लोकस्यसंयानंगच्छस्वविगतज्वरः॥ ८॥ सोहंशासनमाज्ञायधनदस्यमहात्मनः॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तोनिर्विशंकःप्रतीच्छमाम्॥ ९॥

रा०वा०आ०उत्तरकांडेचत्वारिंशःसर्गः॥ ४०॥ ॥४१॥ ॥ अथधनदप्रेषितपुष्पकस्यसंपूज्यपुनरिच्छोपस्थापनतयाविसर्जनं विसृज्येति ॥ १ ॥ अंतरिक्षात्अंतरिक्षचरान्निःसृतामित्यर्थः ॥ २ ॥ पुष्पकंविद्धि पुष्पकाधिष्ठातृदेवतायाअयंवादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ निर्जितःअतस्तमेववहेतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंचमद्वहनादपिसर्वलोकप्रियरामवहनंममपरमप्रियमित्याह परमइति लोकस्यभूराद्यशेषाभिमतलोकप्रापणस्य संयानंसमीचीनयानभूतस्त्वंराघवनंदनंवहेरितियदेषमेपरमःकामोतस्त्वंगच्छेतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ वृत्तदोषःसद्व्यवहारातिक्रमदोषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्मरेस्मरामि हेसौम्य सिद्धानांगतौव्योममार्गे विषादेनास्मद्वियोगदुःखेनमायोजय आत्मानमितिशेषः सुखमास्वेति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुष्पकंपुष्पमिवलघ्वितिपुष्पकं संज्ञायांकन् ॥ १६ ॥ विबुधात्मनिदेवमूर्तौ ॥ १७ ॥ कानिदृश्यंतेतदाहामानुषाणीति सत्वानिपुष्पकादीनि व्याहृतानि मत्वर्थीयाजं

अपृष्यःसर्वभूतानांसर्वेषांधनदाज्ञया ॥ चराम्यहंप्रभावेणतवाज्ञांपरिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदारामःपुष्पकेणमहाबलः ॥ उवाचपुष्पकंदृष्ट्वा विमानंपुनरागतम् ॥ ११ ॥ यद्येवंस्वागतंतेस्तुविमानवरपुष्पक ॥ आनुकूल्याद्धनेशस्यवृत्तदोषोननोभवेत् ॥ १२ ॥ लाजैश्चैवतथापुष्पैर्धूपैश्चैव सुगंधिभिः ॥ पूजयित्वामहाबाहूराघवःपुष्पकंतदा ॥ १३ ॥ गम्यतामितिचोवाचआगच्छत्वंस्मरेयदा ॥ सिद्धानांचगतौसौम्यमाविषादेनयोजय ॥ १४ ॥ प्रतिघातश्चतेमाभूद्यथेष्टंगच्छतोदिशः ॥ एवमस्त्वितिरामेणपूजयित्वाविसर्जितम् ॥ १५ ॥ अभिप्रेतांदिशंतस्माप्रायात्तत्पुष्पकंतदा ॥ एवमंतर्हितेतस्मिन्पुष्पकेसुकृतात्मनि ॥ १६ ॥ भरतःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचरघुनंदनम् ॥ विबुधात्मनिदृश्यंतेत्वयिवीरप्रशासति ॥ १७ ॥ अमानुषाणिसत्वानिव्याहृतानिमुहुर्मुहुः ॥ अनामयश्चमर्त्यानांसाग्रोमासोगतोह्ययम् ॥ १८ ॥ जीर्णानामपिसत्वानांमृत्युर्नायातिराघव ॥ अरोगप्रसवानार्योवपुष्मंतोहिमानवाः ॥ १९ ॥ हर्षश्चाभ्यधिकोराजन्जनस्यपुरवासिनः ॥ कालेवर्षतिपर्जन्यःपातयन्नमृतंपयः ॥ २० ॥ वाताश्चापिप्रवांत्येतेस्पर्शयुक्ताःसुखाःशिवाः ॥ ईदृशोनश्चिरंराजाभवेदितिनरेश्वरः ॥ २१ ॥ कथयंतिपुरेराजन्पौरजानपदास्तथा ॥ एतावाचःसुमधुराभरतेनसमीरिताः ॥ श्रुत्वारामोमुदायुक्तोबभूवनृपसत्तमः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥

सविसृज्यततोरामःपुष्पकंहेमभूषितम् ॥ प्रविवेशमहाबाहुरशोकवनिकांतदा ॥ १ ॥ चंदनागुरुचूतैश्चतुंगकालेयकैरपि ॥ देवदारुवनैश्चापिसमंतादुपशोभिताम् ॥ २ ॥

तं व्याहारवंति सायोमासइतिजातावेकवचनं मासाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ तावन्मात्रेणैवमर्त्यानामनामयादिगुणप्रादुर्भावइत्याह जीर्णानामिति वपुष्मंतःहृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सइति अशोकवनिकानाममहाप्रभूणामंतःपुरैःसहविहारयोग्यमुपवनम् ॥ १ ॥ तुंगःपुन्नागविशेषः कालेयकंरक्तचंदनम् ॥ २ ॥

असनःसर्जः ॥ ३ ॥ नीपःकदंबः अर्जुनःककुभः नागोनागकेसरः ॥ ४ ॥ कदंबोधूलीकदंबः ॥ ५ ॥ सर्वदाकुसुमैर्नित्यंकुसुमयुक्तैःदिव्यगंधरसोपेतैःदिव्यगंधरसपुष्पफलयुतैः ॥ ६ ॥ दिव्यैःशिल्पिभिःवृक्षारोपणादिशिल्पवद्भिः ॥ ७ ॥ चूतवृक्षपुष्परजोवतंसभूतंयेषांतैःपक्षिभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ माल्यानिपुष्पगुच्छाः ॥ १० ॥ स्फाटिकेति स्फटिकरत्ननिबद्धांतरेमध्येकुट्टिमाबद्धभूमिर्या

चंपकागुरुपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितांपारिजातैश्चविधूमज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैःसप्तपर्णातिमुक्तकैः ॥ मंदारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ प्रियंगुभिःकदंबैश्चतथाचबकुलैरपि ॥ जंबूभिर्दाडिमैश्चैवकोविदारैश्चशोभिताम् ॥ ५ ॥ सर्वदाकुसुमैरम्यैःफलवद्भिर्मनोरमैः ॥ दिव्यगंधरसोपेतैस्तरुणांकुरपल्लवैः ॥ ६ ॥ तथैवतरुभिर्दिव्यैःशिल्पिभिःपरिकल्पितैः ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ७ ॥ कोकिलैर्भृंगराजैश्चनानावर्णैश्चपक्षिभिः ॥ शोभितांशतशश्चित्रांचूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुंभनिभाःकेचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलांजननिभाश्चान्येभांतितत्रस्मपादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणिचपुष्पाणिमाल्यानिविविधानिच ॥ दीर्घिकाविविधाकाराःपूर्णाःपरमवारिणा ॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाःस्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टाहंससारसनादिताः ॥ तरुभिःपुष्पशबलैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैःशोभिताश्चशिलातलैः ॥ तत्रैवचवनोद्देशेवैदूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैःपरमोपेतांपुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ तत्रसंघर्षजातानांवृक्षाणांपुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तराःपुष्पशबलानभस्तारागणैरिव ॥ नंदनंहियथेंद्रस्यब्राह्मंचैत्ररथंयथा ॥ १५ ॥ तथाभूतंहिरामस्यकाननंसन्निवेशनम् ॥ बह्वासनगृहोपेतांलतासनसमावृताम् ॥ १६ ॥ अशोकवनिकांस्फीतांप्रविश्यरघुनंदनः ॥ असनेचशुभाकारेपुष्पप्रकरभूषिते ॥ १७ ॥ कुशास्तरणसंस्तीर्णेरामःसन्निषसादह ॥ सीतामादायहस्तेनमधुमैरेयकंशुचि ॥ १८ ॥ पाययामासकाकुत्स्थःशचीमिवपुरंदरः ॥ मांसानिचसुमृष्टानिफलानिविविधानिच ॥ १९ ॥

सुताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परमोपेतामत्यंतसंयुक्तां संघर्षात्स्पर्धयाजातानांजातपुष्पाणाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तराःपाषाणाः पुष्पैर्नानावर्णैर्वृक्षेभ्यःपतितैः शबलाःशबलवर्णाःप्रस्तरास्तारागणैर्नभइवरेजुः ब्राह्मंब्रह्मनिर्मितं चैत्ररथंकुबेरस्य ॥ १५ ॥ सन्निवेशनंसमीचीनसंस्थानोपेतं बह्वासनगृहोपेतांबहूनामवस्थानोचितगृहयुतांलतासनसमावृतांलतानामासनंपरिक्षेपोयेषुतैर्लतासनैर्लतागृहैः समावृतांउपेताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कुशास्तरणंनामोपर्यास्तरणं मैरेयकंमधुमैरेयकसंज्ञकंमधुमयं मैरेयमासवोधात्रीधातकीगुडवारिभिरितिवैजयंती ॥ १८ ॥ १९ ॥

राजानमुपानृत्यन्राजसमीपेऽनृत्यन् ॥ २० ॥ दक्षिणाःकुशलाः पानवशंगताःपानजमदवशंगताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रमयामासतोषयामास ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सीताराघवयोश्चिरमि त्यनंतरंअत्यक्रामच्छुभःकालःशैशिरोभोगदःसदेत्येवश्लोकः वानराणांगमनोत्तरंपुनश्चसंवत्सरोतीतइतिकतकव्याख्यानात् दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोरितिप्रक्षिप्तमितिगम्यते मानि षादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाइतिवाल्मीकिशापाच्च सीतात्यागोत्तरमश्वमेधप्रवृत्त्यातदंतेदशवर्षसहस्राणिवाजिमेधानथाकरोदितिवाल्मीक्युक्तेश्च यद्वा वर्षशब्दोदिनपरःविवाहोत्तरंतावं

रामस्याभ्यवहारार्थंकिंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ उपानृत्यंश्चराजानंनृत्यगीतविशारदाः ॥ २० ॥ अप्सरोरगसंघाश्चकिन्नरीपरिवारिताः ॥ दक्षिणा रूपवत्यश्चस्त्रियःपानवशंगताः॥ २१ ॥ उपानृत्यंतकाकुत्स्थंनृत्यगीतविशारदाः॥ मनोभिरामारामास्तारामोरमयतांवरः॥ २२ ॥ रमयामासध र्मात्मानित्यंपरमभूषिताः॥ सतयासीतयासार्धमासीनोविरराजह ॥ २३ ॥ अरुंधत्याइवासीनोवसिष्ठइवतेजसा॥ एवंरामोमुदायुक्तःसीतांसुर सुतोपमाम्॥ २४ ॥ रमयामासवैदेहीमहन्यहनिदेववत्॥ तथातयोर्विहरतोःसीताराघवयोश्चिरम् ॥ २५ ॥ अत्यक्रामच्छुभःकालःशैशिरोभोग दःसदा॥ "दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोः" ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतःशिशिरागमः ॥ २६ ॥ पूर्वाह्णेधर्मकार्याणिकृत्वाधर्मेणधर्म वित्॥ शेषंदिवसभागार्धमंतःपुरगतोभवत्॥ २७॥ सीतापिदेवकार्याणिकृत्वापौर्वाह्णिकानिवै॥ श्वश्रूणामकरोत्पूजांसर्वासामविशेषतः॥ २८॥ अभ्यगच्छत्ततोरामंविचित्राभरणांबरा॥ त्रिविष्टपेसहस्राक्षमुपविष्टंयथाशची॥ २९ ॥ दृष्ट्वातुराघवःपत्नींकल्याणेनसमन्विताम्॥ प्रहर्षमतुलं लेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत्॥ ३० ॥ अब्रवीच्चवरारोहांसीतांसुरसुतोपमाम्॥ अपत्यलाभोवैदेहित्वय्ययंसमुपस्थितः ॥ ३१ ॥ किमिच्छसिवरा रोहेकामःकिंक्रियतांतव॥ स्मितंकृत्वातुवैदेहीरामंवाक्यमथाब्रवीत्॥ ३२ ॥ तपोवनानिपुण्यानिद्रष्टुमिच्छामिराघव॥ गंगातीरोपविष्टानामृषी णामुग्रतेजसाम् ॥ ३३ ॥

तिगतानिद्वादशादधिकमयोध्यायांचतुर्दशवनेएकंपुनरयोध्यायामित्येवंकिंचिदधिकसप्तविंशतिर्गतानीतिबोध्यं पूर्वाह्णेद्विधाभागेनेदं तदाह शेषंदिवसभागार्धमिति अवशिष्टमर्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममापत्यलाभस्त्वयिसमुपस्थितः गर्भलक्षणंतवस्पष्टंवर्ततइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किंकामःकिंविषयोमनोरथः स्मितंकृत्वास्वावतारकृत्यंपूर्णमितिब्राह्मणशापस्यस त्यत्वकरणौचित्यंचहासेनसूचितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ अप्येकरात्रिमित्यनेनचिरकालवासमनोरथोध्वनितः ॥ ३५ ॥ विस्रब्धाभवमहाराजोमहिर्षीमांकथमाश्रमंप्रेषयिष्यतीतिशंकांमाकुर्वित्यर्थः ॥३६॥ ॥ इतिश्रीरा॰श्रीरा॰रा॰वा॰ आ॰उत्तरकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥७॥ ॥ अथकथाप्रसंगात्सीताप्रसंगेनस्वदोषश्रवणंरामस्य तत्रेति बहुरूपाणांकथानांप्रकथनद्वारेणहास्यकाराउपासंते ॥ १ ॥२॥ कथावार्ताः ॥ ३ ॥ विषयेषुदेशेषुइतिसामान्यतःप्रश्नः ॥४॥ विशिष्यपृच्छति मांमाश्रितानिकानिवाक्यान्याहुः ॥५ ॥ दूतमुखेनस्वदेशवृत्तांताज्ञानेराजानःसर्वजननिंदाद्वारानरकंप्राप्नुवंतीत्याशयेनाह व

फलमूलाशिनांदेवपादमूलेपुवर्तितुम् ॥ एषमेपरमःकामोयन्मूलफलभोजिनाम् ॥ ३४ ॥ अप्येकरात्रिंकाकुत्स्थनिवसेयंतपोवने ॥ तथेतिचप्रतिज्ञातंरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विस्रब्धाभववैदेहिश्वोगमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थोमैथिलींजनकात्मजाम् ॥ मध्यकक्षांतरंरामोनिर्जगामसुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत्रोपविष्टंराजानमुपासंतेविचक्षणाः ॥ कथानांबहुरूपाणांहास्यकाराःसमंततः ॥ १ ॥ विजयोमधुमत्तश्चकाश्यपोमंगलःकुलः ॥ सुराजिःकालियोभद्रोदंतवक्रःसुमागधः ॥ २ ॥ एतेकथावहुविधाःपरिहाससमन्विताः ॥ कथयंतिस्मसंहृष्टाराघवस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ ततःकथायांकस्यांचिद्राघवःसमभाषत ॥ काःकथानगरेभद्रवर्ततेविषयेषुच ॥ ४ ॥ मामाश्रितानिकान्याहुःपौरजानपदाजनाः ॥ किंचसीतांसमाश्रित्यभरतंकिंचलक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किंनुशत्रुघ्नमुद्दिश्यकैकेयींकिन्नुमातरम् ॥ वक्तव्यतांचराजानोवनेराज्येव्रजंतिच ॥ ६ ॥ एवमुक्तेतुरामेणभद्रःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ स्थिताःशुभाःकथाराजन्वर्ततेपुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अयंतुविजयंसौम्यदशग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठंस्वपुरेपौरैःकथ्यंतेपुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुभद्रेणराघवोवाक्यमब्रवीत् ॥ कथयस्वयथातत्त्वंसर्वंनिरवशेषतः ॥ ९ ॥ शुभाशुभानिवाक्यानिकान्याहुःपुरवासिनः ॥ श्रुत्वेदानींशुभंकुर्यांनकुर्यामशुभानिच ॥ १० ॥

क्तव्यतांचेति वनेतापसाश्रमेराज्येचधर्मादिविचाररहीनाराजानोवक्तव्यतांसर्वजनकृतदुर्भाषणविषयतांव्रजंति ॥ ६ ॥ सर्वज्ञोप्यज्ञइवभृग्वाद्युक्तशापंभृग्वादिषुदययासत्यंचिकीर्षुःसीतावियोगमिच्छन्नेवदेशवृत्तांतंपृच्छति गृहीतमनुष्यरूपतयाव्यवहारानुसारेणलोकनिंद्यंसदपिकर्मत्याज्यमितिबोधनायेतिबोध्यं पुरवासिनांसंबंधितयास्थिताःकथाःशुभावर्ततइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ विजयमिति उद्दिश्येतिशेषः कथ्यंतेवार्ताइतिशेषः ॥ ८ ॥ निरवशेषतःशुभाशुभविषयंसर्वंकथयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वशुभश्रवणेकिंप्रयोजनंतत्राह शुभेत्यादि ॥ १० ॥

ननुराजसमक्षमशुभवाक्यकथनमशक्यमित्यतआह कथयस्वेति निर्भयंविस्रब्धोममर्माकरामोवदिष्यतीतिभयशून्यंविश्वस्तः विगतज्वरःएवमशुभंकथंवाच्यमितिमनःसंतापशून्यः पापाःपापा
नि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पूर्वकैराजभिर्देवैरपिकृतमित्यश्रुतमश्रुतपूर्वम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ सीतामाहृत्यततोजातंसीताविषयंरावणस्पर्शजममर्षंक्रोधंपृष्ठतःकृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः ॥ १६ ॥
कीदृशंसुखं कुत्सितमेवेत्यर्थः तत्रहेतुरंकमित्यादि ॥ १७ ॥ नकुत्स्यतिनजुगुप्सतेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ सहनीयंभविष्यति एवंविधंकश्मलमितिभावः तत्रहेतुर्यथाहीति प्रजास्तमनुवर्ततेअनुव

कथयस्वचविस्रब्धोनिर्भयंविगतज्वरः ॥ कथयंतियथापौराःपापाजनपदेषुच ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तुभद्रःसुरुचिरंवचः ॥ प्रत्युवाचमहाबाहुं
प्रांजलिःसुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणुराजन्यथापौराःकथयंतिशुभाशुभम् ॥ चत्वरापणरथ्यासुवनेषूपवनेषुच ॥ १३ ॥ दुष्करंकृतवान्रामःसमुद्रे
सेतुबंधनम् ॥ अश्रुतंपूर्वकैःकैश्चिद्देवैरपिसदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्चदुराधर्षोहतःसबलवाहनः ॥ वानराश्चवशंनीताऋक्षाश्चसहराक्षसैः ॥ १५ ॥
हत्वाचरावणंसंख्येसीतामाहृत्यराघवः ॥ अमर्षंपृष्ठतःकृत्वास्ववेश्मपुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशंहृदयेतस्यसीतासंभोगजंसुखम् ॥ अंकमारोप्य
तुपुरारावणेनबलाद्धृताम् ॥ १७ ॥ लंकामपिपुरानीतामशोकवनिकांगताम् ॥ रक्षसांवशमापन्नांकथंरामोनकुत्स्यति ॥ १८ ॥ अस्माकमपिदा
रेषुसहनीयंभविष्यति ॥ यथाहिकुरुतेराजाप्रजास्तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवंबहुविधावाचोवदंतिपुरवासिनः ॥ नगरेषुचसर्वेषुराजन्जनपदेषुच
॥ २० ॥ तस्यैवंभाषितंश्रुत्वाराघवःपरमार्तवत् ॥ उवाचसुहृदःसर्वान्कथमेतद्वदंतुमाम् ॥ २१ ॥ सर्वेतुशिरसाभूमावभिवाद्यप्रणम्यच ॥ प्रत्यूचू
राघवंदीनमेवमेतन्नसंशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वातुवाक्यंकाकुत्स्थःसर्वेषांसमुदीरितम् ॥ विसर्जयामासतदावयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विसृज्यतुसुहृद्वर्गंबुद्ध्यानिश्चित्यराघवः ॥ समीपेद्वाःस्थमा
सीनमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

र्तते ॥ १९ ॥ २० ॥ परमार्तवत्परमदुःखीवाकारंकृत्वा वस्तुतोभगवतिहर्षदुःखयोरभावादेवमुक्तिः सर्वान्सुहृदोभद्रव्यतिरिक्तानपि कथमेतत्भद्रोक्तमेतदयशोवाक्यंतत्त्वमतत्त्वंवेतिभवंतो
पिवदंत्वित्युवाच ॥ २१ ॥ तएवभद्रोक्तमेवंतत्त्वमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ अ
थस्वचिकीर्षितकथनायभ्रात्रानयनं विसृज्यत्विति निश्चित्यकर्तव्यमितिशेषः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ वर्धयित्वाजयाशिषेतिशेषः माचिरं विलंबोनकार्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भरतमंतिकाद्भरतसमीपंप्राप्येत्यर्थः कृतांजलिर्भरतायेतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शि

शीघ्रमानयसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ भरतंचमहाभागंशत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाद्वाःस्थोमूर्ध्निकृतांजलिः ॥ लक्ष्मणस्यगृहं गत्वाप्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ उवाचसुमहात्मानंवर्धयित्वाकृतांजलिः ॥ द्रष्टुमिच्छतिराजात्वांगम्यतांतत्रमाचिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येवसौमित्रिः कृत्वाराघवशासनम् ॥ प्राद्रवद्रथमारुह्यराघवस्यनिवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयांतंलक्ष्मणंदृष्ट्वाद्वाःस्थोभरतमंतिकात् ॥ उवाचभरतंतत्रवर्धयित्वाकृतां जलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतोभूत्वाराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तुवचःश्रुत्वाद्वाःस्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥ उत्पपातासनात्तूर्णपद्भ्यामेवमहाबलः ॥ दृष्ट्वाप्रयांतंभरतंत्वरमाणःकृतांजलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नभवनंगत्वाततोवाक्यमुवाचह ॥ एह्यागच्छरघुश्रेष्ठराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ गतोहिलक्ष्मणः पूर्वंभरतश्चमहायशाः ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यशत्रुघ्नःपरमासनात् ॥ १० ॥ शिरसावंद्यधरणींप्रययौयत्रराघवः ॥ द्वाःस्थस्त्वागम्यरामायसर्वानेवकृतां जलिः ॥ ११ ॥ निवेदयामासतथाभ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् ॥ कुमारानागताञ्छ्रुत्वाचिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥ १२ ॥ अवाङ्मुखोदीनमनाद्वाःस्थंव चनमब्रवीत् ॥ प्रवेशयकुमारांस्त्वंमत्समीपंत्वरान्वितः ॥ १३ ॥ एतेषुजीवितंमह्यमेतेप्राणाःप्रियाममः ॥ आज्ञप्तास्तुनरेंद्रेणकुमाराःशुक्लवाससः ॥ १४ ॥ प्रह्वाःप्रांजलयोभूत्वाविविशुस्तेसमाहिताः ॥ तेतुदृष्ट्वामुखंतस्यसग्रहंशशिनंयथा ॥ १५ ॥ संध्यागतमिवादित्यंप्रभयापरिवर्जितम् ॥ बाष्प पूर्णेचनयनेदृष्ट्वारामस्यधीमतः ॥ हतशोभंयथापद्मंमुखंवीक्ष्यचतस्यते ॥ १६ ॥ ततोऽभिवाद्यत्वरिताःपादौरामस्यमूर्धभिः ॥ तस्थुःसमाहिताःसर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७ ॥ तान्परिष्वज्यबाहुभ्यामुत्थाप्यचमहाबलः ॥ आसनेष्वासतेत्युक्त्वाततोवाक्यंजगादह ॥ १८ ॥ भवंतोममसर्वस्वंभवं तोजीवितंमम ॥ भवद्भिश्चकृतंराज्यंपालयामिनरेश्वराः ॥ १९ ॥

रसावंद्यधरणींशिरसाधरणींप्राप्य रामायवंदित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मह्यंममजीवितमेतेषुस्थितमितिशेषः ॥ १४ ॥ सग्रहंसोपरागम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ भवद्भिःकृ तंसंपादितम् ॥ १९ ॥

कृतशास्त्रार्थाअनुष्ठितशास्त्रार्थानुष्ठानाः मदर्थोविक्ष्यमाणः अन्वेष्टव्योनुसरणीयः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्री० रा० रा० वा० आ० उ० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥
अथहेतुकथनपूर्वंलक्ष्मणस्यसीताविसर्जनेविनियोगः तेषामिति ॥ १ ॥ अन्यथामाकुरुध्वं मदभिप्रायाननुकूलभावंमाकुरुध्वमित्यर्थः तमेवाभिप्रायमाह पौराणामिति सीताविषयेपौराणां
यादृशीकथावर्ततेतांमत्तःशृणुतेतिसंबंधः ॥ २ ॥ तांकथामाह पौरापवादइति पौराणांमयिमद्विषयेबीभत्साकुत्सावर्ततेसामेममममर्माणिकृंतति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कथमानयेयंनकथमपि ॥ ६ ॥

भवंतःकृतशास्त्रार्थाबुद्ध्याचपरिनिष्ठिताः ॥ संभूयचमदर्थोयमन्वेष्टव्योनरेश्वराः ॥ २० ॥ तथावदतिकाकुत्स्थेअवधानपरायणाः ॥ उद्विग्नमनसः सर्वेकिन्नुराजाभिधास्यति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषां समुपविष्टानांसर्वेषांदीनचेतसाम् ॥ उवाचवाक्यंकाकुत्स्थोमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वेशृणुतभद्रंवोमाकुरुध्वंमनोन्यथा ॥ पौराणांममसीता यांयादृशीवर्ततेकथा ॥ २ ॥ पौरापवादःसुमहांस्तथाजनपदस्यच ॥ वर्ततेमयिबीभत्सासामेमर्माणिकृंतति ॥ ३ ॥ अहंकिलकुलेजातइक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ सीतापिसत्कुलेजाताजनकानांमहात्मनाम् ॥ ४ ॥ जानासित्वंयथासौम्यदंडकेविजनेवने ॥ रावणेनहृतासीतासचविध्वंसितोमया ॥ ५ ॥ तत्रमेबुद्धिरुत्पन्नाजनकस्यसुतांप्रति ॥ अत्रोषितामिमांसीतामानयेयंकथंपुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थंततःसीताविवेशज्वलनंतदा ॥ प्रत्यक्षंत वसौमित्रेदेवानांहव्यवाहनः ॥ ७ ॥ अपापांमैथिलीमाहवायुश्चाकाशगोचरः ॥ चंद्रादित्यौचशंसेतेसुराणांसन्निधौपुरा ॥ ८ ॥ ऋषीणांचैवसर्वेषा मपापांजनकात्मजाम् ॥ एवंशुद्धसमाचारादेवगंधर्वसन्निधौ ॥ ९ ॥ लंकाद्वीपेमहेंद्रेणममहस्तेनिवेदिता ॥ अंतरात्माचमेवेत्तिसीतांशुद्धांयशस्वि नीम् ॥ १० ॥ ततोगृहीत्वावैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ अयंतुमेमहान्वादःशोकश्चहृदिवर्तते ॥ ११ ॥ पौरापवादःसुमहांस्तथाजनपदस्यच ॥ अकी र्तिर्यस्यगीयेतलोकेभूतस्यकस्यचित् ॥ १२ ॥

सीतायाअपापत्वंप्रख्यापयतिभ्रातृभ्यः प्रत्ययार्थमिति देवानांसन्निधाविनिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऋषीणांचेति सन्निधावित्यर्थः ॥ ९ ॥ लंकाद्वीपेमहेंद्रेणेति लंकाद्वीपेतदाग्निनेतिपाठांतरम् ॥ १० ॥ अयंत्विति प्राक्प्रतिपादितरीत्यानत्त्वार्थेन्यस्मिन्नस्थितेपीतिशेषः महान्वादोवर्ततेनिंदावर्तते तच्छ्रवणाच्छोकश्चहृदिवर्तते ॥ ११ ॥ कोसौवादस्तत्राह पौरेति सीताविषयापौरांनदा नृतस्यप्राणिनः ॥ १२ ॥

शब्दःअकीर्तिबोधकः अधमाल्लोकान्निरयान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शोकसागरेअकीर्तिजे ॥ १५ ॥ भूतंउत्पन्नंअतःएतदकीर्तिजात् अतःश्वःप्रभातेत्वंरथम्।रुह्यविषयांतेस्वदेशात्परतःसीतामु त्सृज ॥ १६ ॥ कविषयांतरेतत्राह गंगायाइति परेपारेगंगोल्लंघनलभ्येपारे ॥ १७ ॥ तमसासंज्ञंनदीद्वयंअयोध्यासमीपगंगार्वाक्तत्परपारेच दिव्यसंकाशःदिव्यदेशसदृशः ॥ १८ ॥ सीतांप्र तिसीतापरित्यागमुद्दिश्य ॥ १९ ॥ मत्वंममएतत्प्रतिवारितेएतस्यप्रतिवारणेइत्यर्थः ॥ २० ॥ भुजाभ्यामितिपाठेपिपादाभ्यामित्येवार्थः येवाक्यांतरेअस्मद्वाक्यमध्येमामनुनेतुंब्रूयुस्तेमदभीष्ट

पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दःप्रकीर्त्यते ॥ अकीर्तिर्निंद्यतेदेवैःकीर्तिर्लोकेपुपूज्यते ॥ १३ ॥ कीर्त्यर्थंतुसमारंभःसर्वेषांसुमहात्मनाम् ॥ अप्यहं जीवितंजह्यांयुष्मान्वापुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अपवादभयाद्भीतःकिंपुनर्जनकात्मजाम् ॥ तस्माद्भवंतःपश्यंतुपतितंशोकसागरे ॥ १५ नहिपश्याम्य हंभूतंकिंचिद्दुःखमतोधिकम् ॥ श्वस्त्वंप्रभातेसौमित्रेसुमंत्राधिष्ठितंरथम् ॥ १६ ॥ आरुह्यसीतामारोप्यविषयांतेसमुत्सृज ॥ गंगायास्तुपरेपारे वाल्मीकेस्तुमहात्मनः ॥ १७ ॥ आश्रमोदिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ तत्रैनांविजनेदेशेविसृज्यरघुनंदन ॥ १८ ॥ शीघ्रमागच्छसौमित्रेकुरु ष्ववचनंमम ॥ नचास्मिप्रतिवक्तव्यःसीतांप्रतिकथंचन ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वंगच्छसौमित्रेनात्रकार्याविचारणा ॥ अप्रीतिर्हिपरामह्यंत्वयैतत्प्रतिवा रिते ॥ २० ॥ शापिताहिमयायूयंपादाभ्यांजीवितेनच ॥ येमांवाक्यांतरेब्रूयुरनुनेतुंकथंचन ॥ अहितानामतेनित्यंमदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥ मा नयंतुभवंतोमांयदिमच्छासनेस्थिताः ॥ इतोद्यनीयतांसीताकुरुष्ववचनंमम ॥ २२ ॥ पूर्वमुक्तोहमनयागंगातीरेहमाश्रमान् ॥ पश्येयमितितस्या श्चकामःसंवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थोबाष्पेणपिहितेक्षणः ॥ संविवेशसधर्मात्माभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ शोकसंविग्नहृदयोनिश श्वासयथाद्विपः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोरजन्यांव्युष्टायांलक्ष्मणोदीनचे तनः ॥ सुमंत्रमब्रवीद्वाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥

विघातनान्नित्यंममाहितानामअहिताइतिप्रसिद्धम् ॥ २१ ॥ किंतर्हिकर्तव्यंतत्राह मानयंत्विति ॥ २२ ॥ ननुसीतेविसर्जनायवनंचलेतिकथंवक्तुंशक्यंतत्राह पूर्वमिति संवर्त्यतामनुष्ठीयताम् ॥ २३ ॥ भ्रातृभिःपरिवारितःप्रविवेश तान्विसृज्यस्ववेश्मेतिशेषः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ अथलक्ष्मणेनसीतानयनं ततइति ॥ १ ॥

सीतायाःशुभमासनंराजवचनादानीयस्वास्तीर्णंरथंकुरु ॥ २ ॥ किमर्थंसीतायाआसनंतत्राह सीताहीति ॥ ३ ॥ सुरुचिरप्रख्यंसुंदरशोभनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवंनृपतिःरामः प्रतिज्ञातमंगी
कृतं आश्रमंप्रतिनयनमितिशेषः आज्ञप्तः आश्रमंनेतुमितिशेषः ॥ ७ ॥ शीघ्रंगत्वा गंगातीरमितिशेषः मुनीनामाश्रमान्प्रतिअवनेयाअवरोप्यप्रापणीया ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तथेत्यु

सारथेतुरगान्शीघ्रान्योजयस्वरथोत्तमे ॥ स्वास्तीर्णंराजवचनात्सीतायाश्चासनंशुभम् ॥ २ ॥ सीताहिराजवचनादाश्रमंपुण्यकर्मणाम् ॥ मयाने
यामहर्षीणांशीघ्रमानीयतांरथः ॥ ३ ॥ सुमंत्रस्तुतथेत्युक्त्वायुक्तंपरमवाजिभिः ॥ रथंसुरुचिरप्रख्यंस्वास्तीर्णसुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच
सौमित्रिंमित्राणांमानवर्धनम् ॥ रथोयंसमनुप्राप्तोयत्कार्यंक्रियतांप्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तःसुमंत्रेणराजवेश्मनिलक्ष्मणः ॥ प्रविश्यसीतामासाद्य
व्याजहारनरर्षभः ॥ ६ ॥ त्वयाकिलैषनृपतिर्वरंवैयाचितःप्रभुः ॥ नृपेणचप्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमंप्रति ॥ ७ ॥ गंगातीरेमयादेविऋषीणामाश्रमा
न्शुभान् ॥ शीघ्रंगत्वातुवैदेहिशासनात्पार्थिवस्यनः ॥ ८ ॥ अरण्येमुनिभिर्जुष्टेअवनेयाभविष्यसि ॥ एवमुक्तातुवैदेहीलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ ९ ॥
प्रहर्षमतुलंलेभेगमनंचाप्यरोचयत् ॥ वासांसिचमहार्हाणिरत्नानिविविधानिच ॥ १० ॥ गृहीत्वातानिवैदेहीगमनायोपचक्रमे ॥ इमानिमुनिपत्नी
नांदास्याम्याभरणान्यहम् ॥ ११ ॥ वस्त्राणिचमहार्हाणिधनानिविविधानिच ॥ सौमित्रिस्तुतथेत्युक्त्वारथमारोप्यमैथिलीम् ॥ १२ ॥ प्रययौशीघ्र
तुरगंरामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ अब्रवीच्चतदासीतालक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ १३ ॥ अशुभानिबहून्येवपश्यामिरघुनंदन ॥ नयनंमेस्फुरत्यद्यगात्रोत्कं
पश्चजायते ॥ १४ ॥ हृदयंचैवसौमित्रेअस्वस्थमिवलक्षये ॥ औत्सुक्यंपरमंचापिअधृतिश्चपरामम ॥ १५ ॥ शून्यामेवचपश्यामिपृथिवींपृथुलोच
न ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्यभ्रातुस्तेभ्रातृवत्सल ॥ १६ ॥ श्वश्रूणांचैवमेवीरसर्वासामविशेषतः ॥ पुरेजनपदेचैवकुशलंप्राणिनामपि ॥ १७ ॥ इत्यंज
लिकृतासीतादेवताअभ्ययाचत ॥ लक्ष्मणोर्थंततःश्रुत्वाशिरसावंद्यमैथिलीम् ॥ १८ ॥

क्त्वायथेष्टंप्रयच्छेत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ नयनंदक्षिणम् ॥ १४ ॥ हृदयंमनः औत्सुक्यंनगरविषयंरामविषयंवा ॥ १५ ॥ शून्यांसुखशून्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अंजलिकृताकृतांज
लिः अर्थंदुर्निमित्तवस्तु ॥ १८ ॥

शिवमित्यब्रवीद्धृष्टःहृष्टइव ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्वतस्त्र्यंबकोयथेतिपाठेउपमाद्वयं त्र्यंबकइवपर्वतोहिमवानिवेतिवा अश्वान्चतुरः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ जलाशयंजलप्रवाहम् ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ ममचिराभिलषितंजाह्नवीतीरमासाद्यकिंरुद्यतेइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ द्विरात्रंतेनविनाकृतःशोकमागतः कच्चित् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरा

शिवमित्यब्रवीद्धृष्टोहृदयेनविशुष्यता ॥ ततोवासमुपागम्यगोमतीतीरआश्रमे ॥ १९ ॥ प्रभातेपुनरुत्थायसौमित्रिःसूतमब्रवीत् ॥ योजयस्वरथंशी
घ्रमद्यभागीरथीजलम् ॥ २० ॥ शिरसाधारयिष्यामित्र्यंबकइवौजसा ॥ सोऽश्वान्विचारयित्वातुरथेयुक्तान्मनोजवान् ॥ २१ ॥ आरोहस्वेतिवै
देहींसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ सातुसूतस्यवचनादारुरोहरथोत्तमम् ॥ २२ ॥ सीतासौमित्रिणासार्धंसुमंत्रेणचधीमता ॥ आससादविशालाक्षींगं
गांपापविनाशिनीम् ॥ २३ ॥ अथार्धदिवसंगत्वाभागीरथ्याजलाशयम् ॥ निरीक्ष्यलक्ष्मणोदीनःप्ररुरोदमहास्वनः ॥ २४ ॥ सीतातुपरमायत्ताद्द
ष्ट्वालक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाचवाक्यंधर्मज्ञाकिमिदंरुद्यतेत्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्यचिराभिलषितंमम ॥ हर्षकालेकिमर्थंमांविषादयसिल
क्ष्मण ॥ २६ ॥ नित्यंत्वंरामपार्श्वेषुवर्तसेपुरुषर्षभ ॥ कच्चिद्विनाकृतस्तेनद्विरात्रंशोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापिदयितोरामोजीवितादपिलक्ष्मण ॥ न
चाहमेवंशोचामिमैवंत्वंबालिशोभव ॥ २८ ॥ तारयस्वचमांगंगांदर्शयस्वचतापसान् ॥ ततोमुनिभ्योवासांसिदास्याम्याभरणानिच ॥ २९ ॥ ततः
कृत्वामहर्षीणांयथार्हमभिवादनम् ॥ तत्रचैकांनिशामुष्ययास्यामस्तांपुरींपुनः ॥ ३० ॥ ममापिपद्मपत्राक्षंसिंहोरस्कंकृशोदरम् ॥ त्वरतेहिमनोद्र
ष्टुंरामंरमयतांवरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाप्रमृज्यनयनेशुभे ॥ नाविकानाह्वयामासलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ इयंचसज्जानौश्चेतिदाशाःप्रांजल
योब्रुवन् ॥ ३२ ॥ तितीर्षुर्लक्ष्मणोगंगांशुभांनावमुपारुहत् ॥ गंगांसंतारयामासलक्ष्मणस्तांसमाहितः ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अथनावंसुविस्तीर्णांनैषादींराघवानुजः ॥ आरुरोहसमायुक्तांपूर्वमारो
प्यमैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमंत्रंचैवसरथंस्थीयतामितिलक्ष्मणः ॥ उवाचशोकसंतप्तःप्रयाहीतिचनाविकम् ॥ २ ॥

माभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नैषादींनिषादोपनीतां गुहाख्यनिषादसंबंधिनीमितिवा समायुक्तांसज्जी
कृतां ॥ १ ॥ स्थीयतां अर्वाचीनगंगातीरएवेतिशेषः प्रयाहिपरंतीरमितिशेषः ॥ २ ॥

तीरंपरंतीरम् उवाच सीतामितिशेषः ॥३॥ वैदेहि अस्मिन्निमित्तेयस्माद्धीमताप्यार्येणलोकनिंदाहेतुभूतेक्रूरकार्येयदहंनियुक्तस्तल्लोकस्यवचनीकृतः यलोपआर्षः वचनीयोनिंद्यःकृतःअतो मेमहच्छल्यंत्वद्गतंत्हृदयंप्रविष्टम् ॥ ४ ॥ एवंमहच्छल्यंप्राप्तवतोमेयन्मरणंतत्प्रागवस्थामूर्च्छामृत्युर्मुख्यंमरणंवायद्भवेत्तत्परंश्रेयोभवेत् नचनतुईदृशेलोकनिंद्येअस्मिन्वक्ष्यमाणेकार्येऽहंनियो ज्योनियोक्तुमर्होभवामि अथापिराजनियोगस्यसर्वथाकर्तव्यत्वान्नियोगंकरोमीतिशेषः ॥ ५ ॥ यदेवमतःप्रसीदेति पापंकर्तुंदोषंज्ञातुमित्यर्थः अंजलिकृतःकृतांजलिः ॥ ६ ॥ मृत्युंकांक्षंतंप रमत्वच्छल्यवशात् ॥ ७ ॥ नावगच्छामिरोदनादिहेतुमितिशेषः महीपतेःरामस्यक्षेममपिसौख्यमपिनपश्यामि ॥ ८ ॥ यस्मात्त्वमेवंसंतापमागतस्तस्मात्त्वंनरेंद्रेणप्रत्युत्तरतयाशापपूर्वंक्रूरेकर्म

ततस्तीरमुपागम्यभागीरथ्याःसलक्ष्मणः॥ उवाचमैथिलींवाक्यंप्रांजलिर्बाष्पसंवृतः॥३॥ त्वद्गतंमेमहच्छल्यंयस्मादार्येणधीमता॥ अस्मिन्निमि त्तेवैदेहिलोकस्यवचनीकृतः॥ ४ ॥ श्रेयोहिमरणंमेद्यमृत्युर्वायत्परंभवेत्॥ नचास्मिन्नीदृशेकार्येनियोज्योलोकनिंदिते॥ ५॥ प्रसीदत्वनमेपापंकर्तु मर्हसिशोभने॥ इत्यंजलिकृतोभूमौनिपपातसलक्ष्मणः॥ ६ ॥ रुदंतंप्रांजलिंदृष्ट्वाकांक्षंतंमृत्युमात्मनः॥ मैथिलीभृशसंविग्नालक्ष्मणंवाक्यमब्रवी त्॥ ७॥ किमिदंनावगच्छामिब्रूहितत्त्वेनलक्ष्मण॥ पश्यामित्वांनचस्वस्थमपिक्षेमंमहीपतेः॥८॥ शापितोसिनरेंद्रेणयत्त्वंसंतापमागतः॥ तद्ब्रूयाः सन्निधौमत्यमहमाज्ञापयामिते॥ ९ ॥ वैदेह्याचोद्यमानस्तुलक्ष्मणोदीनचेतनः॥ अवाङ्मुखोबाष्पगलोवाक्यमेतदुवाचह ॥ १० ॥ श्रुत्वापरिष दोमध्येत्यपवादंसुदारुणम्॥ पुरेजनपदेचैवत्वत्कृतेजनकात्मजे॥ ११॥ रामःसंतप्तहृदयोमांनिवेद्यगृहंगतः॥ नतानिवचनीयानिमयादेवितवाग्र तः॥ १२॥ यानिराज्ञाहृदिन्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतःकृतः॥ सात्वंत्यक्तानृपतिनानिर्दोषाममसन्निधौ॥१३॥

ण्याज्ञप्तइतिमन्येइतिशेषः मह्यंममसन्निधौआज्ञापयामि तेत्वामित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वत्कृतेऽपवादंनिंदांश्रुत्वासंतप्तहृदयोगृहंगतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोसौमन्निमित्तःपौरापवादस्तत्राह न नानीति यानिवचनानिराज्ञाऽमर्षाद्धृदिन्यस्तानितानिहेदेविमयानवाच्यतोनवचनीयानिनवक्तुंशक्यानि अतएवतेषांवादोमयापृष्ठतःकृतः ॥ १२ ॥ ननुमदीयनिर्दोषत्वंराजात्वंचनजानासिकिं तत्राह निर्दोषेति यद्यपित्वंममसन्निधौअग्न्यादिभिर्निर्दोषाख्यापितातथापिपौरापवादभीतेनसानिर्दोषापित्वंत्यक्ता अन्यथावास्तवदोषबुद्ध्येतितेत्वयानप्राह्यम् यदेवमतआश्रमांतेषुआश्रम समीपेषु ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ दौर्हृदंचाज्ञायगर्भिण्याअभिलषितमवश्यंकार्यमितिज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पुण्यंरमणीयंतपोवनंप्राप्यमा विषादंकुरुथाः ॥ १६ ॥ परमकइत्यनुकंपायांकन् अस्यपादच्छायांपादमूलंउपागम्य एतत्पारतंत्र्यंप्राप्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथविस्पष्टसीतासंदेशंगृहीत्वालक्ष्मणपरावृत्तिः लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ बाष्पपर्याकुलेक्षणा संज्ञांप्राप्येतिशेषः २ ॥ दुःखमूर्तिःसकलदुःखसमूहः ॥ ३ ॥ सतीपतिव्रता ॥ ४ ॥ हेसौमित्रेपुरापूर्वकालेरामपा

पौरापवादभीतेनग्राह्यंदेविननेऽन्यथा ॥ आश्रमांतेपुचमयात्यक्तव्यात्वंभविष्यसि ॥ १४ ॥ राज्ञःशासनमदायतथैवकिलदौर्हृदम् ॥ तदेतज्जाह्नवीतीरेब्रह्मर्षीणांतपोवनम् ॥ १५ ॥ पुण्यंचरमणीयंचमाविषादंकुरुथाःशुभे ॥ राज्ञोदशरथस्यैवपितुर्मेमुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ सखापरमकोविप्रोवाल्मीकिःसुमहायशाः ॥ पादच्छायामुपागम्यसुखमस्यमहात्मनः ॥ उपवासपरैकाग्रावसत्वंजनकात्मजे ॥ १७ ॥ पतिव्रतात्वमास्थायरामंकृत्वासदाहृदि ॥ श्रेयस्तेपरमंदेवितथाकृत्वाभविष्यति ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वादारुणंजनकात्मजा ॥ परंविषादमागम्यवैदेहीनिपपातह ॥ १ ॥ सामुहूर्तमिवासंज्ञाबाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ लक्ष्मणंदीनयावाचाउवाचजनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयंतनुर्नूनंसृष्टादुःखायलक्ष्मण ॥ धात्रायस्यास्तथामेऽद्यदुःखमूर्तिःप्रदृश्यते ॥ ३ ॥ किन्नुपापंकृतंपूर्वंकोवादारैर्वियोजितः ॥ याहंशुद्धसमाचारात्यक्तानृपतिनासती ॥ ४ ॥ पुराहमाश्रमेवासंरामपादानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापिसौमित्रेदुःखेचपरिवर्तिनी ॥ ५ ॥ साकथंत्वाश्रमेसौम्यवत्स्यामिविजनीकृता ॥ आख्यास्यामिचकस्याहंदुःखंदुःखपरायणा ॥ ६ ॥ किन्नुवक्ष्यामिमुनिपुकर्मचासत्कृतंप्रभो ॥ कस्मिन्वाकारणेत्यक्ताराघवेणमहात्मना ॥ ७ ॥

दानुवर्तिनीभूत्वादुःखेवनवासदुःखेपरिवर्तिनीवर्तमानापिअनुरुध्यतत्सोढाआश्रमेवासमरोचयमितिशेषः ॥ ५ ॥ साहमिदानींविजनीकृताइष्टजनरहिताकृताकथमाश्रमेवत्स्यामि कस्यचस्वीयंदुःखमहमाख्यास्यामि विजनवनस्थेतिशेषः ॥ ६ ॥ किन्विति महात्मनाराघवेणकेनकारणेनत्यक्ताकिंवात्यागकारणमसत्कर्मत्वयाकृतमितिप्रष्टृषुमुनिषुकिंनुवक्ष्यामि त्यागकारणपापस्यकस्याप्यकरणाद्वक्तव्यंप्रत्युत्तरंनकिमपिपश्यामीत्याशयः ॥ ७ ॥

अपिचजीवितत्यागोप्यशक्यइत्याह नखल्विति तदत्यागहेतुमाह राजवंशइति राजसंतानःपरिहास्यतेविच्छिद्यतेइत्यर्थः मयिगर्भस्यविद्यमानत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ त्वंचराजशासनंकुर्वि त्याह यथाज्ञमिति इदंवचःमत्संदेशरूपम् ॥ ९ ॥ प्रग्रहेणप्रकृष्टांजलिग्रहणसमेतेनशिरसेत्यन्वयः चरणौवंद्यमत्पतिनिधितयेतिभावः पार्थिवंचवंदयित्वाकुशलंब्रूहि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जनेऽयशोभीरुणाजननिमित्तायशोभीरुणैवत्वयात्यक्तानान्यथेतिजानामीतिशेषः वचनीयंनिंदा अपवादोऽभिशापः ॥ १३ ॥ अथप्रजाविषयेसंदेशमाह वक्तव्यश्चेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

नखल्वद्यैवसौमित्रेजीवितंजाह्नवीजले॥ त्यजेयंराजवंशस्तुभर्तुर्मेपरिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञंकुरुसौमित्रेत्यज्यमांदुःखभागिनीम्॥ निदेशेस्थी यतांराज्ञःशृणुचेदंवचोमम॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेणप्रांजलिप्रग्रहेणच ॥ शिरसावंद्यचरणौकुशलंब्रूहिपार्थिवम्॥ १० ॥ शिरसाभिनतोब्रूयाः सर्वासामेवलक्ष्मण॥ वक्तव्यश्चापिनृपतिर्धर्मेषुसुसमाहितः॥ ११ ॥ जानासिचयथाशुद्धासीतातत्त्वेनराघव॥ भक्त्याचपरयायुक्ताहिताचतव नित्यशः॥ १२ ॥ अहंत्यक्ताचतेवीरअयशोभीरुणाजने॥ यच्चतेवचनीयंस्यादपवादःसमुत्थितः ॥ १३ ॥ मयाचपरिहर्तव्यंत्वंहिमेपरमागतिः॥ वक्तव्यश्चैवनृपतिर्धर्मेणसुसमाहितः ॥ १४ ॥ यथाभ्रातृषुवर्तेथास्तथापौरेषुनित्यदा॥ परमोह्येषधर्मस्तेतस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तुपौ रजनेराजन्धर्मेणसमवाप्नुयात्॥ अहंतुनानुशोचामिस्वशरीरंनरर्षभ ॥ १६ ॥ यथापवादःपौराणांतथैवरघुनंदन॥ पतिर्हिदेवतानार्याःपतिर्बंधुः पतिर्गुरुः॥ १७॥ प्राणैरपिप्रियंतस्माद्भर्तुःकार्यंविशेषतः॥ इतिमद्वचनाद्रामोवक्तव्योममसंग्रहः॥ १८॥ निरीक्ष्यमाद्यगच्छत्वमृतुकालातिवर्तिनी म्॥ एवंब्रुवंत्यांसीतायांलक्ष्मणोदीनचेतनः॥ १९ ॥ शिरसावंद्यधरणींव्याहर्तुंनशशाकह॥ प्रदक्षिणंचतांकृत्वारुदन्नेवमहास्वनः॥ २० ॥ ध्यात्वा मुहूर्तंतामाहकिंमांवक्ष्यसिशोभने॥ दृष्टपूर्वंनतेरूपंपादौदृष्टौतवानघे॥ २१॥

एषधर्मःकस्तत्राह यत्तुइति धर्मेणधर्मकृतलक्षणेनयदवाप्नुयात्पुण्यंएषएवपरमोधर्मः ॥ १६ ॥ यथापौराणामपवादंपरिहृत्यस्थितिर्भवतितथैवरघुनंदनवर्तस्वेतिशेषः ॥ १७ ॥ ममसंग्रहःम यारामंप्रतिवक्तव्यसंदेशस्यसंग्रहइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ऋतुकालातिवर्तिनींगर्भलक्षणवतींमामांनिरीक्ष्यगच्छ पुनारामादिकृतापवादप्रसक्तिनिवृत्तयेइतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ किंमांवक्ष्यसिनि रीक्ष्यमांगच्छेतिकिंवदसीत्यर्थः शोकवशात्कालांतरेप्रयोगोनदोषाय तथानिरीक्षणस्यायोग्यतोपपादकंदृष्टपूर्वमिति ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ अनाथवदनाथेवनतुवस्तुतोऽनाथा पूर्णचिद्घनस्वरूपत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुःखभारावनतासेव यशोधरापातिव्रत्ययशोवती ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री रामीयेरा०वा०आ०उ०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथवाल्मीकिनास्वाश्रमेसीतानयनं सीतांत्विति मुनिदारकाःमुनिपुत्राः उग्रधीःउग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

कथमत्रहिपश्यामिरामेणरहितांवने ॥ इत्युक्तातांनमस्कृत्यपुनर्नावमुपारुहत् ॥ २२ ॥ आरुरोहपुनर्नावंनाविकंचाभ्यचोदयत् ॥ सगत्वाचोत्तरंतीरंशोकभारसमन्वितः ॥ २३ ॥ संमूढइवदुःखेनरथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ मुहुर्मुहुःपरावृत्त्यदृष्ट्वासीतामनाथवत् ॥ २४ ॥ चेष्टंतींपरतीरस्थांलक्ष्मणःप्रययावथ ॥ दूरस्थंरथमालोक्यलक्ष्मणंचमुहुर्मुहुः ॥ निरीक्षमाणांतूद्विग्नांसीतांशोकःसमाविशत् ॥ २५ ॥ सादुःखभारावनतायशस्विनीयशोधरानाथमपश्यतीसती ॥ रुरोदसाबर्हिणनादितेवनेमहास्वनंदुःखपरायणासती ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उ०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

सीतांतुरुदतींदृष्ट्वातेतत्रमुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन्यत्रभगवानास्तेवाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥ अभिवाद्यमुनेःपादौमुनिपुत्रामहर्षये ॥ सर्वेनिवेदयामासुस्तस्यास्तुरुदितस्वनम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वाभगवन्कस्याप्येषामहात्मनः ॥ पत्नीश्रीरिवसंमोहाद्विरौतिविकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन्साधुपश्येस्त्वंदेवतामिवखाच्च्युताम् ॥ नद्यास्तुतीरेभगवन्वरस्त्रीकापिदुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्टाऽस्माभिःप्ररुदितादृढंशोकपरायणा ॥ अनर्हादुःखशोकाभ्यामेकादीनाऽनाथवत् ॥ ५ ॥ "नह्येनांमानुषींविद्मःसत्क्रियास्याःप्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरेचत्वामियंशरणंगता ॥ त्रातारमिच्छतेसाध्वीभगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वाबुद्ध्यानिश्चित्यधर्मवित् ॥ तपसालब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्रमैथिली ॥ तंप्रयांतमभिप्रेत्यशिष्याह्येनंमहामतिम् ॥ तंतुदेशमभिद्रुत्यकिंचित्पद्भ्यांमहामतिः ॥ अर्घ्यमादायरुचिरंजाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्शराघवस्येष्टांसीतांपत्नीमनाथवत्" ॥ तांसीतांशोकभारार्तांवाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ उवाचमधुरांवाणींह्लादयन्निवतेजसा ॥ ६ ॥ स्नुषादशरथस्यत्वंरामस्यमहिषीप्रिया ॥ जनकस्यसुताराज्ञःस्वागतंतेपतिव्रते ॥ ७ ॥

निवेदयामासुरित्यस्यविस्तरोऽदृष्टेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनर्हा दुःखस्येतिशेषः दुःखशोकाभ्यांदीनाअनाथवद्वर्ततेतामिमांसाधुपश्येःदृष्ट्वानुगृहाणच ॥ ५ ॥ एतदुत्तरंतांसीतामितिश्लोकः मध्ये श्लोकचतुष्टयमर्धाधिकंप्रक्षिप्तमितिकतकः तांसीतांमुनिपुत्रैर्दृष्ट्वानुयाप्यत्वेनोक्तांशोकयस्तांतांसीतांतत्समीपेगत्वादृष्ट्वांवाल्मीकिरुवाचेतिसोपस्कारःसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥

धर्मसमाधिनायोगजधर्मलब्धध्यानपरिपाकेन कारणंचआगमनकारणं हृदयेनोपलक्षितं ध्यानेनेतिभावः ॥ ८ ॥ तवचैवेति तत्त्वतःतत्त्वंतवतत्त्वंशुद्धभावत्वरूपंममममयाविदितं तदेवाह सर्वं चेति मह्यंमम ॥ ९ ॥ तदेवपुनराहापापामिति तेत्वांमयिवर्तसे मत्समीपेनिवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १० ॥ आश्रमस्याविदूरेसमीपेएकांतेतपश्चरणार्थंतापस्योपिस्थिताःसंतितासांनिवासोस्ती त्यर्थः यथावत्संपुत्रमिव ॥ ११ ॥ यथास्वगृहमभ्येत्यतिष्ठसितथैवतिष्ठेतिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ वैदेह्यासहेतिशेषः मुनिपत्नयस्तापस्योमुदायुक्ताअब्रुवन्वाल्मीकिम् ॥ १४ ॥ चिरस्य

आयांतीचास्मिविज्ञातामयाधर्मसमाधिना ॥ कारणंचैवसर्वंमेहृदयेनोपलक्षितम् ॥८॥ तवचैवमहाभागेविदितंममतत्त्वतः ॥ सर्वंचविदितंमह्यं त्रैलोक्येयद्धिवर्तते ॥९॥ अपापांवेद्मिसीतेतेतपोलब्धेनचक्षुषा ॥ विस्रब्धाभववैदेहिसांप्रतंमयिवर्तसे ॥१०॥ आश्रमस्याविदूरेमेतापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वांवत्सेयथावत्संपालयिष्यंतिनित्यशः ॥ ११ ॥ इदमर्घ्यंप्रतीच्छत्वंविस्रब्धाविगतज्वरा ॥ यथास्वगृहमभ्येत्यविषादंचैवमाकृथाः ॥ १२ ॥ श्रुत्वातुभाषितंसीतामुनेःपरममद्भुतम् ॥ शिरसावंद्यचरणौतथेत्याहकृतांजलिः ॥ १३ ॥ तंप्रयांतंमुनिंसीताप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ तंदृ ष्ट्वामुनिमायांतंवैदेह्यामुनिपत्नयः ॥ उपाजग्मुर्मुदायुक्तावचनंचेदमब्रुवन् ॥ १४ ॥ स्वागतंतेमुनिश्रेष्ठचिरस्यागमनंचते ॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वाउच्यतांकिंचकुर्महे ॥ १५ ॥ तासांतद्वचनंश्रुत्वावाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयंसमनुप्राप्तापत्नीरामस्यधीमतः ॥ १६ ॥ स्नुषादशरथस्यैषा जनकस्यसुतासती ॥ अपापापतिनात्यक्तापरिपाल्यामयासदा ॥ १७ ॥ इमांभवत्यःपश्यंतुस्नेहेनपरमेणहि ॥ गौरवान्ममवाक्याच्चपूज्यावोस्तु विशेषतः ॥ १८ ॥ मुहुर्मुहुश्चवैदेहींपरिदायमहायशाः ॥ स्वमाश्रमंशिष्यवृतःपुनरायान्महातपाः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आ० उत्तरकांडएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ दृष्ट्वातुमैथिलींसीतामाश्रमेसंप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्घोरंलक्ष्मणोदीनचेतनः ॥ १ ॥

तवागमनंदृष्ट्वास्थितावयमभिवादयामःअभिवादयामःकिंचकुर्महे ॥ १५ ॥ १६ ॥ सदेति पूर्वंपूर्वावतारेष्वप्येवमेवपरिपालितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ परिदायतापसीनांहस्तेदत्वा ॥ १९ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ अथलक्ष्मणस्यसुमंत्रेणाश्वासनंदृष्ट्वात्वि ति उदक्कूलेस्थित्वावाल्मीकिकर्तृकसीताप्रवेशदर्शनम् ॥ १ ॥

मंत्रसारथिमंत्रसहायसूतंसारथिं सीतासंतापजंसीतावियोगजसंतापजम् ॥ २ ॥ पत्नींविसृज्ययत्स्थितः ततःविसृज्यस्थितेः ॥ ३ ॥ वैदेह्याविनाभवंवैदेहीवियोगेनावस्थानंदैवात्प्राचीनदुरदृष्टवशा दहंमन्ये यतोदैवंदुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ दैवंपर्युपासतेदैवमनुवर्तन्ते ननुतन्निरसितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यत्पुरादंडकेउषित्वादुःखमन्वभूत्तत्पितृवाक्यगौरवादुचितमितिशेषः ॥ ६ ॥ इदंतुअपरिपा ल्यवचसांपौराणांवचनंश्रुत्वाअपरिमितकालत्वाद्दुःखतरंसीताविप्रवासनंयत्कृतवांस्तन्नृशंसंक्रूरकल्पमितिभाति ॥ ७ ॥ कोन्विति हीनार्थवादिभिर्न्यायहीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिर्मैथिलींप्र तियशोहरेसाध्वींवनेविसृष्टवानित्ययशस्करेऽस्मिन्कर्मणिसीतापरित्यागकर्मण्यनुष्ठितेसतिकोनुधर्माश्रयोधर्मपरिग्रहःसंप्राप्तोरामेण धर्माणांसत्स्त्रीमूलत्वात् तत्त्यागेसर्वोऽपिधर्मोनाशितएवेत्य

अब्रवीच्चमहातेजाःसुमंत्रंमंत्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजंदुःखंपश्यरामस्यसारथे ॥ २ ॥ ततोदुःखतरंकिन्नुराघवस्यभविष्यति ॥ पत्नींशुद्धसमा चारांविसृज्यजनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तंदैवादहंमन्येराघवस्यविनाभवम् ॥ वैदेह्यासारथेनित्यंदैवंहिदुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ योहिदेवान्सगंधर्वानसु रान्सहराक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवःक्रुद्धःसदैवंपर्युपासते ॥ ५ ॥ पुरारामःपितुर्वाक्याद्दंडकेविजनेवने ॥ उषित्वानववर्षाणिपंचचैवमहावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरंभूयःसीतायाविप्रवासनम् ॥ पौराणांवचनंश्रुत्वानृशंसंप्रतिभातिमे ॥ ७ ॥ कोनुधर्माश्रयःसूतकर्मण्यस्मिन्यशोहरे ॥ मैथिलींसमनुप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥ एतावाचोबहुविधाःश्रुत्वालक्ष्मणभाषिताः ॥ सुमंत्रःश्रद्धयाप्राज्ञोवाक्यमेतदुवाचह ॥ ९ ॥ नसंतापस्त्वयाकार्यःसौमि त्रेमैथिलींप्रति ॥ दृष्टमेतत्पुराविप्रैःपितुस्तेलक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥ भविष्यतिदृढंरामोदुःखप्रायोविसौख्यभाक् ॥ प्राप्स्यतेचमहाबाहुर्विप्रयोगंप्रियै र्द्रुतम् ॥ ११ ॥ त्वांचैवमैथिलींचैवशत्रुघ्नभरतौतथा ॥ सत्यजिष्यतिधर्मात्माकालेनमहतामहान् ॥ १२ ॥ इदंत्वयिनवक्तव्यंसौमित्रेभरतेपिवा ॥ राज्ञावोव्याहृतंवाक्यंदुर्वासायदुवाचह ॥ १३ ॥

र्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दृष्टमिति पुरापूर्वस्मिन्काले तवपितुरग्रतः एतत्सीताविप्रवासनादिवक्ष्यमाणं विप्रैर्दृष्टमेव दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह भविष्यतीति दृढंध्रुवंदुःखप्रायोदुःखबहुलः अतोवि सौख्यभाक्सौख्यवियोगभाक्चभविष्यतिइतिदृष्टमित्यन्वयः यदेवमतःप्राप्स्यतेचेत्यादि ॥ ११ ॥ प्रियैर्वियोगमित्येतदेवविवृणोति त्वांचेति दुर्वासःसंभाषणनिमित्तकेनिर्याणकालेलक्ष्मण त्यागः शत्रुघ्नभरतयोस्तुमथुराराज्यगंधर्वराज्ययोःकरणायप्रतिष्ठापनमेवत्यागः ॥ १२ ॥ राज्ञादशरथेनवोयुष्मान्प्रतिव्याहृतंएषांकथमग्रेभावीत्येवंप्रश्नवाक्यंश्रुत्वायद्दुर्वासाउवाचतदिदंत्व यित्वयासौमित्रेशत्रुघ्नेभरतेचनवाच्यम् ॥ १३ ॥

दुर्वासोवाक्यंत्वयाकथमत्रगतंतत्राह महाजनेति महांतोजनायस्यदशरथस्यतस्यममचसन्निधौ राजसमीपस्थितंमामनुःथाप्यैववसिष्ठसन्निधौचऋषिणोक्तम् एवंत्रयाणामग्रेएतदुक्तमितित्र यएतत्परिज्ञाइत्युक्तम् ॥ १४ ॥ ऋषेर्दुर्वाससःपुरुषर्षभोदशरथः एवंतेश्रुतमतिरहस्यंत्वयानकचिद्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्यलोकपालस्यदशरथस्यवाक्यंनान्नृतंकार्यमितिसुसमाहितःसा वधानचित्तोभविष्यामीतिमेदर्शनंसंकल्पः ॥ १६ ॥ यदेवमतःसर्वथेति तवाग्रेनवक्तव्यम् रहस्यश्रवणेऽत्युत्कटश्रद्धारहितस्येत्यर्थः श्रद्धायांतुवक्ष्यामीत्याह यदितेइति लक्ष्मणस्यपरमाप्तत्वा द्राजपुत्रत्वाच्च जनसन्निधावेवनरेंद्रेणप्रतिषेधाच्चदुःखितदुःखनिवारणायरहस्यप्रकटनेपिनदोषइतिसुमंत्राशयः ॥ १७ ॥ पुनस्तदेवाह यद्यपीति यद्यपिनरेंद्रेणरहस्यमप्रकाश्यमित्युक्तंतथापि

महाजनसमीपेचममचैवनरर्षभ ॥ ऋषिणाव्याहृतंवाक्यंवसिष्ठस्यचसन्निधौ ॥ १४ ॥ ऋषेस्तुवचनंश्रुत्वामामाहपुरुषर्षभः ॥ सूतनकचिदेवंते वक्तव्यंजनसन्निधौ ॥ १५ ॥ तस्याहंलोकपालस्यवाक्यंतत्सुसमाहितः ॥ नैवजात्वनृतंकुर्यामितिमेसौम्यदर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैवनवक्तव्यंमया सौम्यतवाग्रतः ॥ यदितेश्रवणेश्रद्धाश्रूयतांरघुनंदन ॥ १७ ॥ यद्यप्यहंनरेंद्रेणरहस्यंश्रावितंपुरा ॥ तथाप्युदाहरिष्यामिदैवंहिदुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ येनेदमीदृशंप्राप्तंदुःखंशोकसमन्वितम् ॥ नत्वयाभरतस्याग्रेशत्रुघ्नस्यापिसन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यगंभीरार्थपदंमहत् ॥ तथ्यंब्रूहीति सौमित्रिःसूतंतंवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ तथासंचो दितःसूतोलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणाप्रोक्तंव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

कथनयोग्येकालेएकस्यनिकटेउदाहरिष्यामि एवंज्ञात्वादुःखंनकार्यमित्याह दैवंहीति येनदैवेनेदृशंदुःखंप्राप्तंतद्दैवंदुरतिक्रममितिज्ञात्वाशोकंत्यजेत्यर्थः दैवंहिसुमहद्भूतम् येनेदमीदृशंप्राप्यमि तिचपाठेराज्ञाऽप्रकाश्यत्वोक्तौहेतुर्दैवंहीत्यादि येनदैवेनप्राचीनकर्मणाशोकसममीदृशंदुःखंत्वयाप्राप्यंप्रापणीयंतद्दैवंहियस्मात्सुमहद्भूतंकेनापिदुःशकज्ञानमतोराज्ञाऽप्रकाश्यमुक्तं यदितुपूर्वंभव दादीनामग्रेउक्तंस्यात्तदास्यार्थस्यावश्यभावित्वज्ञानात्तेवेदृशंदुःखंनस्यादितिकतकादयः अतोनत्वयाभरतादिसन्निधौवाच्यमितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ गंभीरार्थपदंप्रागुक्तंसत्यंतथ्यंभाषितंश्रु त्वासौमित्रिःशोकनिवृत्तयेतद्ब्रूहिविस्तरेणब्रूहीत्यब्रवीत् ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ अ थतत्कथनम् तथासंचोदितइति ॥ १ ॥

वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दिश्योवास यतीनां वर्षाकाले भ्रमणनिषेधाद्वार्षिकमासचतुष्टयमेकत्रैव स्थितवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ महामुनिं दुर्वाससं दृष्ट्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मध्यादित्यगते मध्यगतादित्ये ॥ ७ ॥ प्रग्रहः ऊर्ध्वबाहुः ॥ ८ ॥ किंप्रमाणेन मत्पुत्रपर्यंतं ततोप्यधिकं वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं रामस्य शापवशाद्दुःखोपेतं चिरायुष्यं वक्तुं पीठिकामाह शृणु राजन्निति

पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतावभ्यवादयत् ॥ स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥ ५ ॥ पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ६ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेहनि ॥ ७ ॥ ततः कथायां कस्यांचित्प्रांजलिः प्रग्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ८ ॥ भगवन्किंप्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ९ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य तु ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ शृणु राजन्पुरा वृत्तं तदा देवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः ॥ शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ शापाभिहतचेतास्तु स्वात्मना भावितोभवत् ॥ १६ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ १७ ॥

पुरा पूर्वस्मिन्काले भृगुपत्नीं स्वपुरोहितमातरम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्च वधानर्हाम् ॥ १५ ॥ शापाभिहतचेताः धर्मपक्षाश्रयदेवानुग्रहाय प्रवृत्त ईश्वरः स्वोपास्यो मया ह्यभिमानेन शप्तः ईश्वरत्वाद्यदि तं निरस्येत्तदा मिथ्यावचनत्वेन नरकप्राप्तिः स्यादिति पश्चात्तापपरीतचित्तः स्वात्मनांतर्यामिणा भावितः स्वशापस्वीकारार्थमीश्वरं प्रति तपश्चरणार्थं प्रेरित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ शापेन शापस्य मोघत्वभयेन पीडितो भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥ १७ ॥

किमत्रत्रीत्तदाह लोकानामिति लोकानांभूरादीनाम् संप्रियार्थंमभ्ययावणवधादिरूपप्रियसंपादनार्थम् तंशापंमनुष्यत्वादिप्रापकंगृह्यंअंगीकार्यमेवस्वस्योक्तवान् इतिशप्तः उक्तप्रकारेणश
प्तः पूर्वजन्मनिकश्यपपुत्ररूपोपेंद्रावतारे अत्रपूर्वजन्मनिभृगुणाशप्तइत्युक्त्यातद्वंश्यर्षिशापोभावीअत्रापिशरीरेभगवतः सूचितः सपाद्मेदर्शितः आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः श्रृणुमे
वचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणम् वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण तस्मादेनांत्यजाम्यद्यजनेनैवात्रकारणमिति वाल्मीकेरपिप्राचेतसत्वाद्भृगुवंश्यत्वेनभृगुत्वमस्तीतिवदंति एतच्चनि

लोकानांसंप्रियार्थंतुतंशापंगृह्यमुक्तवान् ॥ इतिशप्तोमहातेजाभृगुणापूर्वजन्मनि ॥ १८ ॥ इहागतोहिपुत्रत्वंतवपार्थिवसत्तम ॥ रामइत्यभिवि
ख्यातस्त्रिपुलोकेपुमानद ॥ १९ ॥ तत्फलंप्राप्स्यतेचापिभृगुशापकृतंमहत् ॥ अयोध्यायाःपतीरामोदीर्घकालंभविष्यति ॥ २० ॥ सुखिनश्चसमृद्धा
श्चभविष्यंत्यस्ययेनुगाः ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ २१ ॥ रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यति ॥ समृद्धैश्चाश्वमेधैश्चइष्ट्वापरम
दुर्जयः ॥ २२ ॥ राजवंशांश्चबहुशोबहूनसंस्थापयिष्यति ॥ द्वौपुत्रौतुभविष्येतेसीतायांराघवस्यतु ॥ २३ ॥ ससर्वमखिलंराज्ञोवंशस्याहगतागतम् ॥
आख्यायसुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २४ ॥ तूष्णींभूतेतदातस्मिन्राजादशरथोमुनौ ॥ अभिवाद्यमहात्मानौपुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ २५ ॥
एतद्वचोमयातत्रमुनिनाव्याहृतंपुरा ॥ श्रुतंहृदिचनिक्षिप्तंनान्यथातद्भविष्यति ॥ २६ ॥ सीतायाश्चततःपुत्रावभिषेक्ष्यतिराघवः ॥ अन्यत्रनत्वयो
ध्यायांमुनेस्तुवचनंयथा ॥ २७ ॥ एवंगतेनसंतापंकर्तुमर्हसिराघव ॥ सीतार्थेराघवार्थेवाद्दढोभवनरोत्तम ॥ २८ ॥ श्रुत्वातुव्याहृतंवाक्यंसूतस्यप
रमाद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ २९ ॥ ततःसंवदतोरेवंसूतलक्ष्मणयोःपथि ॥ अस्तमर्केगतेवासंकेशिन्यांतावथोषतुः ॥ ३० ॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रूपितंबालकांडेविस्तरेणास्माभिर्यथोपक्रमेमानिषादेतिश्लोके ॥ १८ ॥ तच्छापवशादेवस्वेच्छयातवपुत्रत्वमागतः ॥ १९ ॥ तत्फलंपत्नीवियोगेनचिरवासलक्षणंप्राप्स्यते ॥ २० ॥ २१ ॥
ब्रह्मलोकंहिरण्यगर्भस्यलोकंवैकुंठम् तस्यापिहिरण्यगर्भलोकैकदेशत्वमितिभावः ॥ २२ ॥ बहून्राजवंशान् लक्ष्मणादिपुत्रद्वारेतिभावः एतेनरामपुत्राणामपिचिरजीवित्वमुक्तप्रायमेव सदुर्वा
साः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नान्यथाभविष्यतिसत्यमेवभविष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि० श्रीरा० रा० वा० आ० उत्तरकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

अथागतेनलक्ष्मणेनरामाश्वासनम् तत्रेति केशिनीकाचिन्नदीतिकतकः ॥ १ ॥ दिवसस्यार्धमर्धदिवसम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अश्रुपूर्णाभ्यांनेत्राभ्यामुपलक्षितम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उपासितुंनत्वेतिशेषः ॥ ९ ॥ माशुचःसीतावियोगेनेतिशेषः ॥ १० ॥ ययाबुद्ध्यामनस्विनोनशोचंतितांबुद्धिमाह सर्वेइति निचयारावणादेरिवमहत्तरैश्वर्याणि अवश्यंक्षयांतान्येवनाशांतान्येव समुच्छ्रयाःइंद्रजिदादेरिवशौर्यवीर्यादिजनितौन्नत्यानिपतनांतान्येव संयोगायुवयोरिवविप्रयोगांताः सर्वस्यजनिमतोजीवितंमरणांतमेव ॥ ११ ॥ यतएवंतस्मादेषुअतिप्रसंगोऽत्यासक्तिः ॥ १२ ॥ निजस्वरूपपर्यालोचनयाविशोकोनकार्यइत्याह शक्तइति विनेतुंशिक्षितुम् नियहीतुंसांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः आत्मनेत्यत्रअंतःकरणोपाधिर्जीवोभोक्तात्मा आत्मानमंतःकरणम् मन

तत्रतांरजनीमुष्यकेशिन्यांरघुनंदनः॥ प्रभातेपुनरुत्थायलक्ष्मणःप्रययौतदा॥ १ ॥ ततोर्धदिवसेप्राप्तेप्रविवेशमहारथः॥ अयोध्यांरत्नसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम्॥ २ ॥ सौमित्रिस्तुपरंदैन्यंजगामसुमहामतिः॥ रामपादौसमासाद्यवक्ष्यामिकिमहंगतः॥ ३ ॥ तस्यैवंचिंतयानस्यभवनंशशिसन्निभम्॥ रामस्यपरमोदारंपुरस्तात्समदृश्यत॥ ४ ॥ राज्ञस्तुभवनद्वारिसोऽवतीर्यनरोत्तमः॥ अवाङ्मुखोदीनमनाःप्रविवेशानिवारितः॥ ५ ॥ सदृष्ट्वाराघवंदीनमासीनंपरमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांददर्शाग्रजमग्रतः॥ ६ ॥ जग्राहचरणौतस्यलक्ष्मणोदीनचेतनः॥ उवाचदीनयावाचाप्रांजलिःसुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञांपुरस्कृत्यविसृज्यजनकात्मजाम्॥ गंगातीरेयथोद्दिष्टेवाल्मीकेराश्रमेशुभे॥ ८ ॥ तत्रतांचशुभाचाराश्रमांतेयशस्विनीम्॥ पुनरप्यागतोवीरपादमूलमुपासितुम्॥ ९ ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रकालस्यगतिरीदृशी॥ त्वद्विधानहिशोचंतिबुद्धिमंतोमनस्विनः॥ १० ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितम्॥ ११ ॥ तस्मात्पुत्रेषुदारेषुमित्रेषुचधनेषुच॥ नातिप्रसंगःकर्तव्योविप्रयोगोहितैर्ध्रुवम्॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानंविनेतुंमनसामनः॥ लोकान्सर्वांश्चकाकुत्स्थकिंपुनःशोकमात्मनः॥ १३ ॥ नेदृशेषुविमुह्यंतित्वद्विधाःपुरुषर्षभाः॥ अपवादःसकिलतेपुनरेष्यतिराघव॥ १४ ॥ यदर्थंमैथिलीत्यक्ताअपवादभयान्नृप॥ सोपवादःपुरेराजन्भविष्यतिनसंशयः॥ १५ ॥

सांतःकरणेन मनस्तद्वृत्तिविशेषरूपम् अत्रमनःशब्दोभोगोपकरणेंद्रियोपलक्षणम् हेकाकुत्स्थसर्वलोकांश्चविनेतुमंतर्यामिरूपेणशिक्षितुंसमर्थस्त्वमात्मनःशोकंनिवारयितुंसमर्थइतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तदेवाह नेदृशेष्विति किंचैवंशोकेक्रियमाणेअज्ञप्रजानिबंधनोनर्थउभयतःपाशरज्जुरिवदुर्मोचइत्याहापवादइति ॥ १४ ॥ हेनृपअपवादभयाद्भीतेनत्वयायदर्थंयदपवादनिवृत्तयेसीतात्यक्तासोऽपवादःहेराजन्परगृहोषितांस्त्रियंत्यक्त्वासर्वदातामेवानुशोचतीतिप्रकारांतरेणसभविष्यतिनात्रसंशयः यत्तुकतकेनाग्न्यादिनाशुद्धत्वेनोक्तांस्वयंदृष्टशुद्धिंगर्भिणीमपिरामःप्राकृतवद्विसृष्टवानितिपुरेदेशादिपुरेअपवादोभविष्यतीतिव्याख्यातम् तत्तुशोकत्यागानुपपादकतयोपेक्षितम् ॥ १५ ॥

यदेवमतइमांवुद्धिशोकवुद्धिंत्यज ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रजापालनायमामेवंबोधयतीतिलक्ष्मणाशयंज्ञात्वातदंगीकृत्योत्तरमाह एवमेतदितिश्लोकद्वयेन हेलक्ष्मणवीरसौम्यलक्ष्मणेत्यादरेणबहु शःसंबोधनं राज्यपरिपालनंत्यक्त्वाएवंशोकोऽपवादइत्युक्तंत्वया एतदेवमेवसत्यमेवातस्त्वद्वाक्यैरनुनीतोस्मि अतोममदुःखनिवृत्तिरागताजातासंतापश्चमयानिराकृतः अतएवममकार्यानुशासनेप्रजारक्षणकार्यस्यानुष्ठानेमेमयापरितोषः प्राप्तइतिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

सत्त्वंपुरुषशार्दूल धैर्येणसुसमाहितः ॥ त्यजेमांदुर्बलांवुद्धिंसंतापंमाकुरुष्वह ॥ १६ ॥ एवमुक्तःसकाकुत्स्थोलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ उवाचपरयाप्रीत्यासौमित्रिंमित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठयथावदसिलक्ष्मण ॥ परितोषश्चमेवीरममकार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निवृत्तिश्चागतासौम्यसंतापश्चनिराकृतः ॥ भवद्वाक्यैःसुरुचिरैरनुनीतोस्मिलक्ष्मण ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा० आ० उ० द्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ लक्ष्मणस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यपरमाद्भुतम् ॥ सुप्रीतश्चाभवद्रामोवाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः ॥ यादृशस्त्वंमहाबुद्धिर्ममसौम्यमनोनुगः ॥ २ ॥ यच्चमेहृदयेकिंचिद्वर्ततेशुभलक्षण ॥ तन्निशामयचश्रुत्वाकुरुष्ववचनंमम ॥ ३ ॥ चत्वारोदिवसाःसौम्यकार्यंपौरजनस्यच ॥ अकुर्वाणस्यसौमित्रेतन्मेमर्माणिकृंतति ॥ ४ ॥ आहूयंतांप्रकृतयःपुरोधामंत्रिणस्तथा ॥ कार्यार्थिनश्चपुरुषाःस्त्रियोवापुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणियोराजानकरोतिदिनेदिने ॥ संवृतेनरकेघोरेपतितोनात्रसंशयः ॥ ६ ॥ श्रूयतेहिपुराराजानृगोनाममहायशाः ॥ बभूवपृथिवीपालोब्रह्मण्यःसत्यवाक्शुचिः ॥ ७ ॥ सकदाचिद्गवांकोटीःसवत्साःस्वर्णभूषिताः ॥ नृदेवोभूमिदेवेभ्यःपुष्करेषुददौनृपः ॥ ८ ॥ ततःसंगाद्गताधेनुःसवत्सास्पर्शिताऽनघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेस्तुदरिद्रस्योंछवर्तिनः ॥ ९ ॥

अथरामेणलक्ष्मणोक्तस्यौचित्यप्रदर्शनायप्रजारक्षणस्यावश्यकत्वबोधनंप्रजाकृत्यावेक्षणफलकप्रजाह्वानायलक्ष्मणप्रेषणंच लक्ष्मणस्यत्विति परमाद्भुतंसर्वैक्षयांताइत्यादिवाक्यम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चत्वारोदिवसागताइतिशेषः तत्प्रजानुशासनम ॥ ४ ॥ स्त्रियोवा कार्यार्थिन्यइतिशेषः ॥ ५ ॥ संवृतेवायुस्पर्शहीने पतितःभवेदितिशेषः ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्यःब्राह्मणभक्तः ॥ ७ ॥ पुष्करेषुपुष्करतीर्थेषु ॥ ८ ॥ संगाद्राजदानार्थंनीयमानबहुगोसंगात् स्पर्शिताब्राह्मणायदत्ता बहुदोहिनीतिपाठांतरं आहिताग्नेर्दरिद्रस्येत्यनेनाग्निहोत्रहविरर्थमपिधेन्वंतराभावउक्तः उंछःक्षेत्रपतितान्नस्यकणशआदानम ॥ ९ ॥

सनष्टगः ॥ १० ॥ जीर्णवत्सां संवत्सरगणान्बहूनित्युक्तेः ॥ ११ ॥ स्वकेनस्वकृतेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ योपिनृगतोलब्धदानः तमृषिगवानुगम्यमानमृषिं कृतकर्तार्थौतु तमृषियस्यगेहेस्थितातं
त्वरन्सः कृतगवासेयोद्विजोनृगेणस्पर्शितादत्तेत्याचष्टेइत्यनुकर्षइतिव्याचख्यतुः ममनुभाति गवानुगमनादन्वेष्टृब्राह्मणीयत्वंसिद्धं नृगतोमयालब्धेतिपरेणसोभियुक्तोन्वगादित्यत्रकर्तुरेवगत्वेत्य
नकर्तृत्वप्रतीतिरक्षरस्वारस्यसिद्धत्वंचेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ नृगशासनंराजसविधेप्रवेशनियोगे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कृकलीभूतःकृकलासीभूतः ॥ १९ ॥ एवंशापंदत्वासमनुतप्तचित्तौस्व

सनष्टांगांक्षुधार्तोवै अन्विषंस्तत्रतत्रह ॥ नापश्यत्सर्वराष्ट्रेषुसंवत्सरगणान्बहून् ॥ १० ॥ ततःकनखलंगत्वाजीर्णवत्सांनिरामयाम् ॥ ददर्शतांस्विकां
धेनुंब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ ११ ॥ अथतांनामधेयेनस्वकेनोवाचब्राह्मणः ॥ आगच्छशबलेत्येवंसातुशुश्रावगौःस्वरम् ॥ १२ ॥ तस्यतंस्वरमाज्ञाय
क्षुधार्तस्यद्विजस्यवै ॥ अन्वगात्पृष्ठतःसागौर्गच्छंतंपावकोपमम् ॥ १३ ॥ योपिपालयतेविप्रःसोपिगामन्वगाद्द्रुतम् ॥ गत्वाचतमृषिंचष्टेममगौरि
तिसत्वरन् ॥ १४ ॥ स्पर्शितारराजसिंहेनममदत्तानृगेणह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादोमहानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥ विवदंतौततोन्योन्यंदातारमभिज
ग्मतुः ॥ तौराजभवनद्वारिनप्राप्तौनृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानिवसंतौक्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्चमहात्मानौतावुभौद्विजसत्तमौ ॥ क्रु
द्धौपरमसंप्राप्तौवाक्यंघोराभिसंहतम् ॥ १७ ॥ अर्थिनांकार्यसिद्ध्यर्थंयस्मात्त्वंनैपिदर्शनम् ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांकृकलासोभविष्यसि ॥ १८ ॥ बहु
वर्षसहस्राणिबहुवर्षशतानिच ॥ श्वभ्रेत्वंकृकलीभूतोदीर्घकालंनिवत्स्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यतेहिलोकेस्मिन्यदूनांकीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेवइतिख्यातो
विष्णुःपुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ सतेमोक्षयिताशापाद्राजंस्तस्माद्भविष्यसि ॥ कृताचतेनकालेननिष्कृतिस्तेभविष्यति ॥ २१ ॥ भारावतरणार्थंहिनर
नारायणावुभौ ॥ उत्पत्स्येतेमहावीर्यौकलौयुगउपस्थिते ॥ २२ ॥ एवंतौशापमुत्सृज्यब्राह्मणौविगतज्वरौ ॥ तांगांहिदुर्बलांवृद्धांददतुर्ब्राह्मणायवै
॥ २३ ॥ एवंसराजातंशापमुपभुंक्तेसुदारुणम् ॥ कार्यार्थिनांविमर्दोहिराज्ञांदोषायकल्पते ॥ २४ ॥

यमेवशापावसानंचकतुरित्याहोत्पत्स्यतइति वासुदेवःवसुदेवापत्यं यद्वा सर्वभूतेषुवासाद्वासुःसचासौदेवः पुरुषविग्रहःपुरुषशरीरसदृशशरीरः ॥ २० ॥ सतेत्वांशापान्मोक्षयिता हेराजंस्तस्माच्च
त्वंत्तविष्यसिकृकलासइतिशेषः तेनकालेनकृष्णावतारावधिकालेन नाल्पेनेत्यर्थः निष्कृतिःशापमोक्षः ॥ २१ ॥ तंकालमाह भारेति कलौ यत्किंचिच्चतुर्युगीस्थेकलावित्यर्थः ॥ २२ ॥
ब्राह्मणाय अन्यस्मैइतिशेषः ॥ २३ ॥ नृगवच्छीघ्रंप्रजागुणदोषाविचारेराज्ञांदोषइत्याह कार्यार्थिनामिति विमर्दःकलहः राज्ञांप्रजानांन्यायान्यायविचारमकुर्वताम् ॥ २४ ॥

अभिवर्ततुअभिवर्तयंतु मत्संममकार्यिणःप्रजाःअधिकारिणश्च ननुनृगस्याप्येवमवस्थाचेत्‌अलंसुकृतकर्मणेतिशंकावंतंलक्ष्मणंलक्षयित्वाह सुकृतस्येति कार्यस्यकर्तव्यस्य सुकृतस्यप्रजापालनधर्मस्यफलंपार्थिवोनावैति काकुः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ कार्यवान्‌जनःकआयातितत्प्रतीक्षस्व द्वारिस्थित्वेतिशेषः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथलक्ष्मणेनविशिष्यनृगवृत्तांतप्रश्नेतदुत्तरं रामस्येति ॥ १ ॥ ईदृशःशापोदत्तइतिशेषः ॥ २ ॥ पापसंयुक्तं

तच्छीघ्रंदर्शनंमत्यमभिवर्ततुकार्यिणः॥ सुकृतस्यहिकार्यस्यफलंनावैतिपार्थिवः ॥ २५ ॥ तस्माद्गच्छप्रतीक्षस्वसौमित्रेकार्यवान्‌जनः ॥ २६ ॥
इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःपरमार्थवित्‌॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंराघवंदीप्ततेजसम्‌ ॥ १ ॥ अल्पापराधेकाकुत्स्थद्विजाभ्यांशापईदृशः॥ महान्नृगस्यराजर्षेर्यमदंडइवापरः ॥ २ ॥ श्रुत्वातुपापसंयुक्तमात्मानंपुरुषर्षभ ॥ किमुवाचनृगोराजाद्विजौक्रोधसमन्वितौ ॥ ३॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुराघवःपुनरब्रवीत्‌॥ शृणुसौम्ययथापूर्वंसराजाशापविक्षतः॥ ४ ॥ अथाध्वनिगतौविप्रौविज्ञायसनृपस्तदा॥ आहूयमंत्रिणःसर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ॥ ५ ॥ तानुवाचनृगोराजासर्वाश्चप्रकृतीस्तथा॥ दुःखेनसुसमाविष्टःश्रूयतांमेसमाहिताः॥ ६ ॥ नारदःपर्वतश्चैवममदत्वामहद्भयम्‌॥ गतौत्रिभुवनंभद्रौवायुभूतावनिंदितौ ॥ ७॥ कुमारोयंवसुर्नामसचेहाद्याभिषिच्यताम्‌॥श्वभ्रंचयत्सुखस्पर्शंक्रियतांशिल्पिभिर्मम॥ ८ ॥ यत्राहंसंक्षयिष्यामिशापंब्राह्मणनिःसृतम्‌॥ वर्षघ्नमेकंश्वभ्रंतुहिमघ्नमपरंतथा॥ ९ ॥ ग्रीष्मघ्नंतुसुखस्पर्शमेकंकुर्वंतुशिल्पिनः॥ फलवंतश्चयेवृक्षाःपुष्पवत्यश्चयालताः ॥ १० ॥ विरोप्यंतांबहुविधाश्छायावंतश्चगुल्मिनः ॥ क्रियतांरमणीयंचश्वभ्राणांसर्वतोदिशम्‌॥ ११ ॥

शापरूपपापसंयुक्तम्‌ ॥ ३ ॥ शापविक्षतःसराजायथापूर्वमुवाचतद्वक्ष्यामिशृण्विति संबंधः ॥४॥ द्विजौप्रतिकिमुवाचेतिशंकायांतयोरदर्शनमेवाभूदित्याहाथेति ॥ अध्वनिव्योमाध्वनिगतौतौविज्ञाय ध्यानेनामुकाविति ज्ञात्वेत्यर्थः नैगमाःपौराः ॥५॥ श्रूयतांमेवचनमितिशेषः ॥६॥ नारदपर्वतौमुनीयदृच्छयासमागत्यद्विजेंद्रप्रयुक्तस्यशापस्यनिवेदनेनममहद्भयंदत्वाउत्क्रात्रिभुवनंतृतीयंभुवनंब्रह्मलोकंगतौवायुभूतौवायुवदतिवेगौ यद्वा तौब्राह्मणावेतौतत्संज्ञौ तत्प्रयुक्तशापज्ञानंचराज्ञोध्यानेनेतिबोध्यम्‌ ॥ ७ ॥ श्वभ्रंगर्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ गुल्मिनःकक्षवृक्षाः ॥ ११ ॥

अध्यर्धयोजनंपरिवार्ययथापुष्पाणिस्युस्तथाक्रियतामित्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेपुत्रधर्मनित्योभूत्वाप्रजाःक्षत्रधर्मेणपालयेत्यादेरेवमुक्त्वेत्यनेनअष्टादशश्लोकस्थप्रथमपादेनसंबंधः ॥ १४ ॥ तादृशेपिअल्पेपि ॥ १५ ॥ कृतांतःप्राचीनकर्म कुशलःसुखदुःखप्रापणप्रभुःव्यसनीव्यसनवान् प्राप्तव्यानिप्राप्नोत्येवेत्यपियोजना ॥ प्राप्तव्यानिएकत्रस्थलेएवतिष्ठतोयत्नंविनाप्राप्याणि गंतव्यानिस्वयमन्यत्रगत्वाप्राप्याणि ॥ १६ ॥ लब्धव्यानिस्थलेएवतिष्ठतोयत्नलभ्यानि पूर्वेजात्यंतरे संपादितकारणानीतिशेषः सुखानिदुःखानिप्राप्तव्यादीनिप्राप्नोतीत्यर्थः अने

सुखमत्रवसिप्यामियावत्कालस्यपर्ययः॥ पुष्पाणिचसुगंधीनिक्रियतांतेपुनित्यशः॥ १२ ॥ परिवार्ययथामेस्युरध्यर्धयोजनंतथा॥ एवंकृत्वाविधानंससन्निवेश्यवसुंतदा ॥ १३॥ धर्मनित्यःप्रजाःपुत्रक्षत्रधर्मेणपालय ॥ प्रत्यक्षंतेयथाशापोद्विजाभ्यांमयिपातितः ॥ १४ ॥ नरश्रेष्ठसरोषाभ्यामपराधेपितादृशे॥ माकृथास्त्वनुसंतापंमत्कृतेहिनरर्षभ॥ १५ ॥ कृतांतःकुशलःपुत्रयेनास्मिव्यसनीकृतः ॥ प्राप्तव्यान्येवप्राप्नोतिगंतव्यान्येवगच्छति॥१६॥ लब्धव्यान्येवलभतेदुःखानिचसुखानिच॥ पूर्वेजात्यंतरेवत्समाविपादंकुरुष्वह॥१७॥ एवमुक्त्वानृपस्तत्रसुतंराजामहायशाः॥ श्वभ्रंजगामसुकृतंवासायपुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ एवंप्रविश्यैवनृपस्तदानींश्वभ्रंमहद्रत्नविभूषितंतत् ॥ संपादयामासतदामहात्माशापंद्विजाभ्यांहिरुषाविमुक्तम् ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः॥ ५४ ॥ ॥७॥ ॥ एषतेनृपशापस्यविस्तरोभिहितोमया॥ यद्यस्तिश्रवणेश्रद्धाशृणुष्वेहापरांकथाम् ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणसौमित्रिःपुनरब्रवीत्॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेनृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामइक्ष्वाकुनंदनः॥ कथांपरमधर्मिष्ठांव्याहर्तुमुपचक्रमे॥ ३ ॥ आसीद्राजानिमिर्नामइक्ष्वाकूणांमहात्मनाम्॥ पुत्रोद्वादशमोवीर्येधर्मेचपरिनिष्ठितः॥ ४ ॥ सराजावीर्यसंपन्नःपुरंदेवपुरोपमम्॥ निवेशयामासतदाअभ्याशेगौतमस्यतु॥ ५ ॥

नदुःखाद्यनुभवेनान्योमूलंकिंतुस्वकृतकर्मैवेत्युक्तम् ॥ १७ ॥ सुकृतंसुष्ठुकृतम् ॥ १८ ॥ संपादयामाससंपादयांचकार अनुभवतिस्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥७॥ ॥ अथरामेणपुनर्ब्राह्मणापराधेनशापप्राप्तिकथाभाषणं एषतेइति इहराज्ञामपराधविषये ॥१॥ कथानां श्रवणेइतिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणांइक्ष्वाकुपुत्राणां द्वादशमःद्वादशसंख्यापूरणःसंख्यादेरपिमडार्षः ॥ ४ ॥ गौतमस्यअभ्याशेगौतमाश्रमसमीपे ॥ ५ ॥

सुकृतंसुष्ठुकृतंनिवेशंवासंयत्रचक्रेतस्यपुरस्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ पितुरिक्ष्वाकोः दीर्घसत्रंबहुकालसाध्योबहुयजमानकःसत्राख्योयागः ॥ ७ ॥ पूर्वंवसिष्ठवरणंततोऽन्यादिवरणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
अंतरंप्रतिपालयइंद्रयागसमाप्तिपर्यंतावकाशंप्रतिपालयप्रतीक्षस्व इंद्रंयाजयित्वात्वांयाजयिष्यइतिभावः देवानामपियज्ञाधिकारःप्राङ्निरूपितः ॥ १० ॥ अनंतरंवसिष्ठगमनानंतरं गौतमः

पुरस्यसुकृतंनामवैजयंतमितिश्रुतम् ॥ निवेशंयत्रराजर्षिर्निमिश्चक्रेमहायशाः ॥ ६ ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नानिवेश्यसुमहापुरम् ॥ यजेयंदीर्घसत्रेणपितुःप्रल्हादयन्मनः ॥ ७ ॥ ततःपितरमामंत्र्यइक्ष्वाकुंहिमनोःसुतम् ॥ वसिष्ठंवरयामासपूर्वंब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनंतरंसराजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनंदनः ॥ अत्रिमंगिरसंचैवभृगुंचैवतपोनिधिम् ॥ ९ ॥ तमुवाचवसिष्ठस्तुनिमिंराजर्षिसत्तमम् ॥ वृतोहंपूर्वमिंद्रेणअंतरंप्रतिपालय ॥ १० ॥ अनंतरंमहाविप्रोगौतमःप्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोपिमहातेजाइंद्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तुराजाविप्रांस्तान्समानीयनराधिपः ॥ अयजद्धिमवत्पार्श्वेस्वपुरस्यसमीपतः ॥ १२ ॥ पंचवर्षसहस्राणिराजादीक्षामथाकरोत् ॥ इंद्रयज्ञावसानेतुवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १३ ॥ सकाशमागतोराज्ञोहौत्रंकर्तुमनिंदितः ॥ तदंतरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् ॥ १४ ॥ कोपेनमहताविष्टोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीमुहूर्तंसमुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनिराजर्षिर्निद्रयापहृतोभृशम् ॥ १५ ॥ ततोमन्युर्वसिष्ठस्यप्रादुरासीन्महात्मनः ॥ अदर्शनेनराजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यंवृतवान्मामवज्ञायपार्थिव ॥ चेतनेनविनाभूतोदेहस्तेपार्थिवैष्यति ॥ १७ ॥ ततःप्रबुद्धोराजातुश्रुत्वाशापमुदाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाचसराजाक्रोधमूर्छितः ॥ १८ ॥ अजानतःशयानस्यक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ उक्तवान्ममशापाग्निंयमदंडमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापिब्रह्मर्षेचेतनेनविनाकृतः ॥ देहःसुसुचिरप्रख्योभविष्यतिनसंशयः ॥ २० ॥

प्रत्यपूरयद्वसिष्ठकर्तव्यंहौत्रार्त्विज्यं राज्ञइतिशेषः ॥ ११ ॥ तान्विप्रानत्र्यादीनित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तदंतरंवसिष्ठेनप्रतीक्षणीयमित्युक्तमवकाशंगौतमेनपूरितमपश्यत् कर्तव्यमार्त्विज्यंगौतमेनक्रियमाणमपश्यदित्यर्थः ॥ १४ ॥ निद्रयापहृतःअसमानेएवसत्रेइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मामवज्ञायेत्यस्यस्वपिषिचेतिशेषः चेतनेनविनाभूतः मृतइत्यर्थः एष्यतिभविष्यति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ चेतनेनविनाकृतोमृतः सुचिराप्रख्याशोभायस्यसः ॥ २० ॥

तदितिब्रह्मनाम ब्रह्मणस्तुल्यंतुल्यतयाअधिगतःप्राप्तोयःप्रभावस्तद्वंतौ ब्रह्मतुल्यप्रभावावितियावत् ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि॰श्रीरा॰रा॰वा॰आ॰उत्तरकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥
अयत्यक्तदेहयोःपुनर्देहप्राप्तिप्रश्नोत्तरे रामस्येति ॥ १ ॥ देवसंमतौदेवपूजितौ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्यस्यशरीरस्यकृतेअन्यस्थूलशरीरप्राप्तिनिमित्तम् ॥ ५ ॥ अभिवाद्य अभिवादनादिअश
रीरस्यापितपःप्रभावाल्लिंगदेहेनोपपन्नम् ॥ ६ ॥ उपागमंप्राप्तः ॥ ७ ॥ महद्दुःखस्यभविष्यत्त्वेसर्वकार्यविलोपः सर्वकार्याणिऐहिकामुष्मिकसर्वप्रयोजनानि ॥८ ॥ सद्भावेप्राप्तौ ॥ ९ ॥ मित्रा

इतिरोषवशादुभौतदानीमन्योन्यंशपितौनृपद्विजेंद्रौ ॥ सहसैवबभूवतुर्विदेहौतत्तुल्याधिगतप्रभाववंतौ ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आ॰उत्तरकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःपरवीरहा ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वाराघवंदीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्यदेहौकाकुत्स्थकथंतौद्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेनसंयोगंजग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामइक्ष्वाकुनंदनः ॥ प्रत्युवाचमहातेजालक्ष्मणंपुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौपरस्परशापेनदेहमुत्सृज्यधार्मिकौ ॥ अभूतांनृपविप्रर्षीवायुभूतौतपोधनौ ॥ ४ ॥ अशरीरःशरीरस्यकृतेन्यस्यमहामुनिः ॥ वसिष्ठस्तुमहातेजाजगामपितुरंतिकम् ॥ ५ ॥ सोभिवाद्यततःपादौदेवदेवस्यधर्मवित् ॥ पितामहमथोवाचवायुभूतइदंवचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिशापेनविदेहत्वमुपागमम् ॥ देवदेवमहादेववायुभूतोहमंडज ॥ ७ ॥ सर्वेषांदेहहीनानांमहद्दुःखंभविष्यति ॥ लुप्यंतेसर्वकार्याणिहीनदेहस्यवैप्रभो ॥ ८ ॥ देहस्यान्यस्यसद्भावेप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ तमुवाचततोब्रह्मास्वयंभूरमितप्रभः ॥ ९ ॥ मित्रावरुणजंतेजआविशत्वंमहायशः ॥ अयोनिजस्त्वंभवितातत्रापिद्विजसत्तम ॥ धर्मेणमहतायुक्तःपुनरेष्यसिमेवशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तुदेवेनअभिवाद्यप्रदक्षिणम् ॥ कृत्वापितामहंतूर्णंप्रययौवरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेवकालंमित्रोपिवरुणत्वमकारयत् ॥ क्षीरोदेनसहोपेतःपूज्यमानःसुरेश्वरैः ॥ १२ ॥

वरुणजंतद्विसृष्टम् तत्रापिमित्रावरुणरेतःप्रवेशेपि मेवशंमत्पुत्रत्वेनपूर्ववत्प्रजापतित्वमपिप्राप्स्यसीतिभावः ॥ १० ॥ वरुणालयंसमुद्रम् ॥ ११ ॥ तमेवकालंतस्मिन्नेवकालेवसिष्ठागमनकाले
मित्रःपुषार्यमादिवत्सूर्यमंडलस्थमूर्तिभेदः सुरेश्वरैःपूज्यमानःसन्क्षीरोदेनक्षीरोदात्मकेनवरुणेनोपेतःसन्वरुणत्वंवरुणतादात्म्यमकारयद्भावयतिस्म यद्वा मित्रोपिवरुणत्वंवरुणाधिकारमकरोदि
त्यर्थः एवंचमित्रतादात्म्यापन्नेनवरुणेनविसृष्टत्वात्वरुणरेतोविसर्गस्यापिपूर्वंमित्रदृष्टतोर्वशीनिमित्तत्वाच्चवरुणरेतोपिमित्रावरुणरेतोभवतीतिमित्रावरुणजंतेजआविवेशेत्यनेननविरोधः ॥१२॥

एतस्मिन्नेवकालेवरुणात्मनामित्रावस्थानकाले ॥ १३ ॥ वरुणालयेक्षीरोदे ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इदंतेजःतद्दर्शनक्षुभितवीर्यरूपं देवनिर्मितेकुंभेपुत्रोत्पत्तिसमर्थतयाब्रह्मसृष्टे ॥ १७ ॥
त्वयि त्वन्निमित्तमित्यर्थः कृतकामःकृतकामभोगः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कामंअधिकं मेत्हृदयंचित्तंत्वयिस्थितं तुभ्यंतवचभावोधिकंमयिस्थितोऽतएतदेवंभवतुकुंभेवीर्योत्सर्गोभवतु हेप्रभोदेहस्तु

एतस्मिन्नेवकालेतुउर्वशीपरमाप्सरा ॥ यदृच्छयातमुद्देशमागतासखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तांदृष्ट्वारूपसंपन्नांक्रीडंतींवरुणालये ॥ तदाविशत्परोहर्षो वरुणंचोर्वशीकृते ॥ १४ ॥ सतांपद्मपलाशाक्षींपूर्णचंद्रनिभाननां ॥ वरुणोवरयामासमैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाचततःसातुवरुणंप्रांजलिःस्थिता ॥ मित्रेणाहंवृतासाक्षात्पूर्वमेवसुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यंकंदर्पशरपीडितः ॥ इदंतेजःसमुत्स्रक्ष्येकुंभेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७ ॥ एवमुत्सृज्यसुश्रोणित्वय्यहंवरवर्णिनि ॥ कृतकामोभविष्यामियदिनेच्छसिसंगमम् ॥ १८ ॥ तस्यतल्लोकनाथस्यवरुणस्यसुभाषितम् ॥ उर्वशीपरमप्रीताश्रुत्वावाक्यमुवाचह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्वेवंहृदयंमेत्वयिस्थितम् ॥ भावश्चाप्यधिकंतुभ्यंदेहोमित्रस्यतुप्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्याएवमुक्तस्तुरेतस्तन्महदद्भुतम् ॥ ज्वलदग्निसमप्रख्यंतस्मिन्कुंभेन्यवासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशीत्वगमत्तत्रमित्रोवैयत्रदेवता ॥ तांतुमित्रःसुसंक्रुद्धउर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मयाऽभिमंत्रितापूर्वंकस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पतिमन्यंवृतवतीकिमर्थंदुष्टचारिणि ॥ २३ ॥ अनेनदुष्कृतेनत्वंमत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमास्थायकंचित्कालंनिवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्यपुत्रोराजर्षिःकाशिराजःपुरूरवाः ॥ तमभ्यागच्छदुर्बुद्धेसतेभर्ताभविष्यति ॥ २५ ॥ ततःसाशापदोषेणपुरूरवसमभ्यगात् ॥ प्रतिष्ठानेपुरूरवंबुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्यजज्ञेततःश्रीमानायुःपुत्रोमहाबलः ॥ नहुषोयस्यपुत्रस्तुबभूवेंद्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्यवृत्रायश्रांतेथत्रिदिवेश्वरे ॥ शतंवर्षसहस्राणियेनेंद्रत्वंप्रशासितम् ॥ २८ ॥ सातेनशापेनजगामभूमिंतदोर्वशीचारुदतीसुनेत्रा ॥ बहूनिवर्षाण्यवसच्चसुभ्रूःशापक्षयादिंद्रसदोययौच ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

ममतूर्वंदेवस्याःमित्रस्यास्तु भावेनभोगस्त्वयासहममदेहेनभोगोमित्रेणास्त्वित्युक्तंभवति ॥ २० ॥ रेतस्तद्भावसंभोगक्षुभितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवसर्जिताविसृष्टवती मामितिशेषः ॥ २३ ॥ अनेनदुष्कृतेन एकंवृतिमंगीकृत्यतत्समयेद्वितीयवरणंसाधारणस्त्रीणामपिमहद्दुष्कृतमित्यनेनबोधितं मनुष्यलोकमास्थाय अनेनदेवरूपेणैवेतिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुरूरवंपुरूरवसम् ॥ २६ ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥छ॥ ॥

अथतद्धितस्तदेहत्वेतः सकाशाद्देहोत्पत्तिप्रकारकथनं तामिति दिव्यसंकाशांदिव्यरूपाम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौविसृष्टदेहौपुनर्देहसंयोगंकथंजग्मतुः ॥ २ ॥ कुंभेवरुणेनरेतोविसर्गउक्तः तावतादेहसि द्धिप्रश्नोत्तरंनलब्धमितिपुनःप्रश्नः तांकथांवसिष्ठस्यदेहोत्पत्तिविषयामवशिष्टांकथाम् ॥ ३ ॥ महात्मनोर्मित्रावरुणयोस्तेजःपूर्णः अत्रैवमाख्यायिका प्रथममुर्वशींमित्रोदृष्ट्वातामामंत्रितवान् तयाचत्वन्निवासमागच्छामीत्युक्तस्तदावरुणलोकस्थएवमित्रस्तद्दर्शनाद्धठस्खलितंनिजतेजःकुंभेउत्सृज्यस्वंनिवासंजगाम पश्चाद्वरुणोपितांदृष्ट्वास्खलितंतेजःकुंभेव्यसृजत् ततोमित्रनिवा संगतामित्रेणशप्ताचेति ॥ ४ ॥ नाहंसुतस्तवेति यद्यपिमित्रेणापिकुंभेरेतउत्सृष्टंतथापितवैकस्यपुत्रोनभवामीत्युक्त्वाऽपाक्रमत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तौबीजमाह तद्धितेजइति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं

तांश्रुत्वादिव्यसंकाशांकथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणःपरमप्रीतोराघवंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौकाकुत्स्थकथंतौद्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगंजग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥ तस्यतद्भाषितंश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ तांकथांकथयामासवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ यःसकुंभोरघुश्रेष्ठतेजः पूर्णोमहात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयौविप्रौसंभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वंसमभवत्तत्रअगस्त्योभगवानृषिः ॥ नाहंसुतस्तवेत्युक्त्वामित्रंतस्मादपाक्र मत् ॥ ५ ॥ तद्धितेजस्तुमित्रस्यउर्वश्यापूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्समभवत्कुंभेतत्तेजोयत्रवारुणम् ॥ ६ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यमित्रावरुणसंभवः ॥ वसिष्ठस्तेजसायुक्तोजज्ञेइक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजाजातमात्रमनिंदितम् ॥ वव्रेपुरोधसंसौम्यवंशस्यास्यहितायनः ॥ ८ ॥ एवं त्वपूर्वदेहस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ कथितोनिर्गमःसौम्यनिमेःशृणुयथाभवत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाविदेहंराजानमृषयःसर्वएवते ॥ तंचतेयाजयामासुर्यज्ञदी क्षांमनीषिणः ॥ १० ॥ तंचदेहंनरेंद्रस्यरक्षंतिस्मद्विजोत्तमाः ॥ गंधैर्माल्यैश्चवस्त्रैश्चपौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुभृगुस्तत्रेदमब्रवी त् ॥ आनयिष्यामितेचेतस्तुष्टोस्मितवपार्थिव ॥ १२ ॥

मित्रस्यतेजः उर्वश्याःपूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वमाहितं तस्मिन्कुंभेतस्मिन्नेवकुंभेवारुणंतेजःसमभवत्संगतमभवत् यत्रकुंभेतत्तेजःमित्रस्यतेजआसीत् अतस्तेजोंतरसंगताद्उत्पत्तेर्नै कस्यतवसुतइत्युक्तमगस्त्येन अतएवमैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम ॥ ६ ॥ तदनंतरंकस्यचित्कालस्यमित्रावरुणसंभवः अत्रोपपत्तिरुक्ता वसिष्ठोजज्ञे तेजसायुक्तोमित्रावरुणयोर्दिव्यतेजसायुक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अपूर्वदेहस्यनूतनदेहवतोवसिष्ठस्यनिर्गमउत्पत्तिप्रकारः कथितः यथाभवद्वृत्तांतइतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ रक्षंतिस्मतैलकटाहेइतिशेषः ॥ ११ ॥ भृगुस्तत्रयज्ञसमाप्तिकालेइत्यर्थः इदंवक्ष्यमाणं हेपार्थिवपार्थिवदेहाभिमानिप्रत्यगात्मन् तवतुष्टोस्मिअतस्तेचेतोजीवंदेहेआनयिष्यामीत्यब्रवीत् ॥ १२ ॥

तथासुप्रीताःसर्वेसुराश्चनिमेश्चेतआनयिष्यामइत्यब्रुवन् हेराजन्वरंवरय तेचेतःक्वनिरूप्यतांस्थाप्यतामितिचाब्रुवन् ॥ १३ ॥ निमेश्चेतःचेतोभिमानीप्रत्यगात्माअब्रवीत् योगवशाल्लिंगदेहेनैवेति भावः किमब्रवीत्तदाह सर्वभूतानांनेत्रेषुदेहवर्तिसर्वस्थानेभ्यःसूर्यात्मकत्वेनप्रशस्ततयास्वैवैभवाद्युगपद्वसेयम ॥ १४ ॥ वायुभूतःवायुसदृशलघुभूतलिंगदेहाश्रितइत्यर्थः ॥ १५ ॥ निमिष्यंति निमेषधर्मंप्राप्स्यंति चक्षूंषिसर्वभूतानामितिशेषः वायुभूतेनचरतात्वयाकरणेनविश्रामार्थत्वसंबंधेनजायमानस्यखेदस्यापनोदार्थमित्यर्थः ॥ १६॥ १७॥ तत्रयज्ञभूमौअरणिंनिक्षिप्यनिमेर्देह

सुप्रीताश्चसुराःसर्वेनिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ॥ वरंवरयराजर्षेक्वतेचेतोनिरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् ॥ नेत्रेषुसर्वभूतानां वसेयंसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येवविबुधानिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ॥ नेत्रेषुसर्वभूतानांवायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृतेचनिमिष्यंतिचक्षूंषिपृ थिवीपते ॥ वायुभूतेनचरताविश्रामार्थमुहुर्मुहुः ॥१६॥ एवमुक्त्वातुविबुधाःसर्वेजग्मुर्यथागतम् ॥ ऋषयोपिमहात्मानोनिमेर्देहंसमाहरन् ॥ १७॥ अरणिंतत्रनिक्षिप्यमथनंचक्रुरोजसा ॥ मंत्रहोमैर्महात्मानःपुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८॥ अरण्यांमथ्यमानायांप्रादुर्भूतोमहातपाः ॥ मथनान्मिथि रित्याहुर्जननाज्जनकोभवत् ॥ १९ ॥ यस्माद्विदेहात्संभूतोवैदेहस्तुततःस्मृतः ॥ एवंविदेहराजश्चजनकःपूर्वकोभवत् ॥ मिथिर्नाममहातेजास्तेना यंमैथिलोभवत् ॥ २० ॥ इतिसर्वमशेषतोमयाकथितंसंभवकारणंतुसौम्य ॥ नृपपुंगवशापजंद्विजस्यद्विजशापाच्चयदद्भुतंनृपस्य ॥ २१ ॥ ॥ इ त्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७॥ ॥ ९ ॥ ॥ एवंब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ प्रत्युवाचमहात्मानंज्वलंतमिवते जसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यंविदेहस्यपुरातनम् ॥ निर्वृत्तंराजशार्दूलवसिष्ठस्यमुनेश्चह ॥ २ ॥ निमिस्तुक्षत्रियःशूरोविशेषेणचदीक्षितः ॥ नक्षमं कृतवान्राजावसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तुतेनायंरामःक्षत्रियपुंगवः ॥ उवाचलक्ष्मणंवाक्यंसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥ रामोरमयतांश्रे ष्ठोभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ नसर्वत्रक्षमावीरपुरुषेषुप्रदृश्यते ॥ ५ ॥

मेवारणिंकृत्वा मंत्रहोमैः पुत्रीयमंत्रपूर्वकहोमैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विदेहाद्विगतचेतोदेहात् अयंजनकवंशः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकी येआदिकाव्येउत्तरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अथलक्ष्मणस्यब्राह्मणंप्रतिशापायुक्तत्वशंकायांतादृशक्षमाशीलाअपिसंतीत्याहप्रसंगाद्रामः एवंब्रुवतीति ॥ १ ॥ महदिति मुनेर्वसिष्ठस्यमुनेःसहप्रसंगइतिशेषः ॥ २ ॥ नक्षमंकृतवान् अनुचितमेवकृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्वानुगंसत्वगुणानुगतं मार्गमितिशेषः पुरस्कृत्यावलंब्यतंप्रकारंनिबोध ॥ ६ ॥ पौरान्वर्धयतीतिपौरवर्धनः ॥ ७ ॥ पुरस्कृतापूजिता दैतेयीदितेःपौत्री ॥ ८ ॥ अन्यातूशनसःसुताययातेःप
नीदेवयानीसातुनदयितानेष्टा ॥ ९ ॥ १० ॥ मातृकृतेनराजप्रियमातृत्वेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मामनुज्ञातुमर्हसि अग्निप्रवेशार्थमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इंगितमितिपाठेसखे

सौमित्रेदुःसहोरोषोयथाक्षांतोययातिना ॥ सत्वानुगंपुरस्कृत्यतन्निबोधसमाहितः ॥ ६ ॥ नहुषस्यसुतोराजाययातिःपौरवर्धनः ॥ तस्यभार्याद्वयं सौम्यरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ ७ ॥ एकातुतस्यराजर्षेर्नाहुषस्यपुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठानामदैतेयीदुहितावृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्यातूशनसःपत्नीययातेःपुरुषर्षभ ॥ नतुसादयिताराज्ञोदेवयानीसुमध्यमा ॥ ९ ॥ तयोःपुत्रौतुसंभूतौरूपवंतौसमाहितौ ॥ शर्मिष्ठाऽजनयत्पूरुंदेवयानीयदुंतदा ॥ १० ॥ पूरुस्तुदयितोराज्ञोगुणैर्मातृकृतेनच ॥ ततोदुःखसमाविष्टोयदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्यकुलेजातादेवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सहसेत्द्धृतंदुःखमवमानंचदुःसहम् ॥ १२ ॥ आवांचसहितौदेविप्रविशावहुताशनम् ॥ राजातुरमतांसार्धंदैत्यपुत्र्याबहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदिवासहनीयंतेमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षमत्वंनक्षमिष्येहंमरिष्यामिनसंशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्यभाषितंश्रुत्वापरमार्तस्यरोदतः ॥ देवयानीतुसंक्रुद्धासस्मारपितरंतदा ॥ १५ ॥ इंगितंतदभिज्ञायदुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितंतत्रदेवयानीस्मयत्रसा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वाचाप्रकृतिस्थांतामप्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पितादुहितरंवाक्यंकिमेतदितिचाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छंतमसकृत्तंवैभार्गवंदीप्तचेतसम् ॥ देवयानीतुसंक्रुद्धापितरंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निंविषंतीक्ष्णमपोवामुनिसत्तम ॥ भक्षयिष्येप्रवेक्ष्येवानतुशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ १९ ॥ नमांत्वमवजानीषेदुःखितामवमानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञयाब्रह्मंश्छिद्यंतेवृक्षजीविनः ॥ २० ॥ अवज्ञयाचराजर्षिःपरिभूयचभार्गव ॥ मय्यवज्ञांप्रयुंक्तेहिनचमांबहुमन्यते ॥ २१ ॥

दरोपभावमित्यर्थः ईप्सितमिंगितमितिपाठांतरम् ॥ १६ ॥ अप्रकृतिस्थामस्वस्थां अप्रहृष्टांहर्षहीनांअचेतनांक्षुभितचित्ताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ दुःखितामपमानितांमांत्वंनजानीषेनजानासि
अवप्रयोगोधात्वर्थमात्रेआर्षः इदंचमदवमाननंराज्ञस्त्वदवगणनमूलमेवेत्यन्यापदेशेनाह वृक्षस्येति वृक्षस्यावज्ञयात्रोटनादिलक्षणयावृक्षजीविनःवृक्षाश्रितपुष्पपत्रादयश्छिद्यंतेनाश्यंते ॥ २० ॥
प्रकृतेंकितत्राह हेभार्गवराजर्षिस्त्वय्यवज्ञयाहेतुभूतयामांपरिभूयमय्यवज्ञांप्रयुंक्ते ॥ २१ ॥

तमिति वसिष्ठःभरतागमनंश्रुत्वाआगतइतिशेषः ॥ १ ॥ संयानंप्रेतनिर्हारम् ॥ २ ॥ धरणींगतःवसिष्ठंसाष्टांगंनमस्कृत्वेत्यर्थः धारणांगतइतिपाठेधैर्यंप्राप्तइत्यर्थः कारयामासतत्करणार्थंमंत्रि
णःप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिनाआपीतवर्णंवदनंयस्यतम् ॥ ४ ॥ दशरथमिति उद्दिश्येतिशेषः ॥ ५ ॥ व्यवसितंमनीषितं प्रोषितेदेशांतरगते ॥ ६ ॥ रामेणहीनमि
मंदुःखितंजनंहित्वाक्वयास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तेनत्वअस्मिन्पुरेअयोध्यायां योगक्षेमंप्रजानां अव्ययंपरित्यक्तदुःखपारवश्यंयथातथा स्वःस्वर्गं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अविचारितंप्राचीनंवैभ

तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतम् ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसं
यानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणींगतः ॥ प्रेतकृत्यानिसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशित
म् ॥ आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूमिपम् ॥ ४ ॥ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते ॥ ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ॥ ५ ॥ किंतेव्यवसि
तंराजन्प्रोषितेमय्यनागते ॥ विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ ६ ॥ क्वयास्यसेमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनम् ॥ हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लि
ष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते ॥
हीनचंद्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमाम् ॥ ९ ॥ एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणियान्य
स्यकर्तव्यानिविशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥ तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्यतत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यां
स्त्वरयामाससर्वशः ॥ १२ ॥ येत्वग्नयोनरेंद्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेहूयंतेयथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्यरा
जानं ॥ हतचेतनम् ॥ बाष्पकंठाविमनसस्तमूचुःपरिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिविविधानिच ॥ प्रकिरंतोजनामार्गंनृपतेरग्रतोययुः
चंदनागुरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा ॥ देवदारूणिचाहृत्यक्षेपयंतितथापरे ॥ १६ ॥

मंत्रितैःशैक्ष्य यथातथा ॥ ११ ॥ के... याजककर्मणिदक्षाः पुरोहितःसर्वहितप्रवर्तकः तदुक्तम् मंत्रेचधर्मकृत्येचशांतिकर्मणिपौष्टिके अथर्वेयश्चकुशलःसस्याद्राजपुरोहितइति उपनी
...आचार्यः ॥ ... ...कृताःअंतःशवसत्त्वाद्बहिःप्रदेशेप्रतिष्ठापिताः याजकैरुपद्रष्टृभिः हूयंतेस्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्यं रजतं स्वर्णरजतपुष्पाणीतियावत् ॥ १५ ॥
॥ २१ ॥ देवदारुकाष्ठानि क्षेपयंतिचिताग्नावितिशेषः ॥ १६ ॥

ह्यंतदेकएवलभतामित्यर्थः प्रलंभेनवंचनयायोजयन् अप्रयच्छन्नितियावत् ॥ ५७ ॥ भक्त्याशिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या मार्गंतत्तदुपोद्बलकशैववैष्णवादिशास्त्रमा
सत्यायनेनेतिविवदमानेषुयत्पा मितिशेषः विवादंपश्यतःशृण्वतःपापंतेनपापेनसयुज्येतेत्यर्थः तस्यपापेनेतिपाठे तेषांयत्पापंतेनयस्यानुमतेगतस्तस्ययोगःसंबंधोभूयादित्यर्थः भावेचयु
र्नी अयंपरस्त्वयंनेतिसंरक्षार्ं॥ १ ॥शिनः यातुधानाभवंत्येवपिशाचाश्चनसंशयइतिशिवपुराणोक्तेः योब्रह्मविष्णुरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः साधयेदुदरव्याधियुक्तोभवतिमानवइति
त्वोक्तेश्च अत्रविवदमानानांजयोपायंज्ञात्वातदकथयतःपापमितितीर्थव्याख्या द्वयोःसाम्यस्थापनपूर्वकंतेषांकलहशमनमकुर्वतःकलहप्रियस्ययत्पापमितिकतकव्याख्या॥५८॥

यिदूषकेपापंतथैवविषदायके॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यार्योनुमतेगतः॥ ५६॥ तृषार्तंसतिपानीयेविप्रलंभेनयोजयन्॥ यत्पापंलभतेतत्स्याद्य
योनुमतेगतः॥ ५७॥ भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः॥ तेनपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः॥ ५८॥ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्तोनुप
ातह॥ विहीनांपतिपुत्राभ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः॥५९॥तदातंशपथैःकष्टैःशपमानमचेतनम्॥भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्रवीत्॥६०॥
मदुःखमिदंपुत्रभूयःसमुपजायते॥ शपथैःशपमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे॥ ६१॥ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्ष्मणः॥ वत्ससत्यप्रतिज्ञो
हसतांल्लोकानवाप्स्यसि॥ ६२॥ इत्युक्त्वाचांकमानीयभरतंभ्रातृवत्सलम्॥ परिष्वज्यमहाबाहुंरुरोदभृशदुःखिता॥ ६३॥ एवंविलपमानस्यदुः
खार्तस्यमहात्मनः॥ मोहाच्चशोकसंरंभाद्बभूवलुलितंमनः॥ ६४॥ लालप्यमानस्यविचेतनस्यप्रनष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ॥ मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्चदी
र्घमातस्यशोकेनजगामरात्रिः॥ ६५॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः॥ ७५॥ ॥ ७५॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूयःअभ्यधिकंदुःखम् हियत्नुएवंकष्टैःशपथैःशपमानोमेप्राणानुपरुणत्सिपीडयसे ॥ ६१ ॥ अथविशुद्धभावंज्ञात्वानुगृह्णाति दिष्ट्येति आत्माअंतःकरणम् लक्षणैःशुभलक्ष
णैःसहितःसहलक्ष्मणस्तेआत्मेत्यर्थः हेवत्सहियदिसत्यप्रतिज्ञोभविष्यसितदासतांलोकानवाप्स्यसि कैकेय्यप्येकृतांरामानयनप्रतिज्ञांसत्यांकुर्वितिव्यंग्यम् ॥ ६२ ॥ एवमनुगृह्यपुत्रोचितकृत्ये
नाश्वासयतिइत्युक्त्वेति ॥ ६३ ॥ शोकसंरंभात्शोकाधिक्यात् ततएवमोहः विलुलितंक्षुभितम् ॥ ६४॥ दीर्घंयथाभवतितथारात्रिःरात्रिशेषः पाठांतरेघर्मंउष्णंयथाभवतितथा ॥ ६५ ॥ अत्रै
कश्लोकोधिकइतिकतकसंख्ययाज्ञायते ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरामी०वा०आ०अयो०पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

चीरंजीर्णमलिनवस्त्रं ब्रह्महाभवत्विति शेषः तादृशीनिषिद्धाचरणाप्रव्रज्याभवत्वितिवाभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपात्रवर्षीअपात्रेदाता ॥ ४२ ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतां त्यागभोगविहीनानिभवं त्विति भावः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्येव्याप्येतिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवतानामिति देवतादिशुश्रूषारहितस्ययत्पापंतत्पापंसप्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सतांकीर्त्याःसद्भिःक्रियमाणश्लाघायाः भ श्यतु सामान्तस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अनर्थेस्त्रीवशत्वाद्यनर्थे ॥ ४८ ॥ समायात्प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥ अर्थिनामाशामितिसंबंधः आशंसमानानांस्तुवतां ऊर्ध्वचक्षुषांदातृमुखनिरीक्षकाणां ॥ ५० ॥

कपालपाणिःपृथिवीमटतांचीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथोन्मत्तोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४० ॥ मद्यप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षेषुचनित्यशः ॥ कामक्रोधा भिभूतश्चयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४१ ॥ मास्याधर्मेमनोभूयादधर्मंसनिषेवताम् ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४२ ॥ संचितान्यस्यवि त्तानिविविधानिसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्येशयानस्ययत्पापंपरिकल्प्यते ॥ तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्यो नुमतेगतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानांपितॄणांचमातापित्रोस्तथैवच ॥ मास्मकार्षीत्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४६ ॥ सतांलोकात्सतांकीर्त्याःसज्जुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४७ ॥ अपास्यमातृशुश्रूषामनर्थेसोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्योदरिद्रश्चज्वररोगसमन्वितः ॥ समायात्सततं ज्यार्द्रोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानांदीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५० ॥ माययारमतांनि त्यंपरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातांसतींभार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तेतदुष्टात्मायस्या र्यो॥ [illegible]मतेगतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्कृतंब्राह्मणस्ययत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतांपूजांविहंतुकलुषेंद्रियः ॥ अतिमात्रांचगांदोग्धुर्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५४ ॥ धर्मदारान्परित्यज्यपरदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५५ ॥

या राज्ञोभीतइति भयका[illegible] त्वायेव ॥ ५१ ॥ ऋतुकालानुरोधिनींऋतुस्नानकालत्वात्स्वसन्निहिताम् ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रयातस्यअन्नाद्यदानेनप्रनष्टसंतानस्य स्त्रीद्वेषाद्वा [illegible]पत्याजायायेनतस्य ॥ ५३ ॥ विहंतुविघ्नयतु बालवत्सांदोग्धुःशास्त्रोक्तदोहनाधिकंदोग्धुः ॥ ५[illegible]४ ॥ परदारान्निषेवतांयत्पापंतत्पापंप्रतिप

...शास्त्रंवेदः धीमताआचार्येणेतिशेषः ब्रह्मोज्झत्वरूपंपापंप्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यूढ... बाहूअंसौचयस्यतंरामंराज्यस्थम् अतए
...हितोभवतुज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः तावत्पर्यंतंजीवनंमाभूदितिवा ॥ २९ ॥ कृसरंतिलमुद्गतंडुलात्मकम् छागंछागमांसम् वृथाश्राद्धा
अश्नातु अशनजंपापंप्राप्नोतु... ॥ ३० ॥ गवामिति अंगमितिशेषः परिवदेतअपवदेत्मित्रेमित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात्अयंकापिनप्रकटयिष्यतीतिविश्वासात् मिथःरहसि मि

...रथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले ॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थशास्त्रंयत्नेनधीमता ॥ सनाशयतुदुष्टात्मा
...र्योनुमतेगतः ॥ २८ ॥ माचतंव्यूढबाह्वंसंचंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९ ॥ पायसंकृसरंछागंवृथासो
...तुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥ गवांस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेतच ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यर्थंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥
...विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥ विवृणोतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३२ ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः ॥ लोकेभव
...विद्विष्टोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दासैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोमृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारान
...पत्यःप्रमीयताम् ॥ अनवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनु
मतेगतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥ लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥
सदैवविभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपोढेचशत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३९ ॥

...योन्योन्यरहस्ययोः किंचित्परिवादंकस्यचित्सुरापानादिदोषम् ॥ ३२ ॥ अकर्ताप्रत्युपकाराकर्ता अतएवाकृतज्ञःअतएवत्यक्तःसज्जनैः त्यक्तात्मेतिपाठेसज्जनैस्त्यक्तआत्मास्वरूपंयस्येत्येवा
...र्थः उद्बंधनादिनात्यक्तदेहइत्यर्थइतीर्थः अतएवलोकेविद्विष्टश्चभवतु ॥ ३३ ॥ एकोमृष्टमश्नातुइतरेष्वभोजितेषु ॥ ३४ ॥ प्रमीयतांम्रियताम् धर्म्यांक्रियांअग्निहोत्रादिकाम् म्रियतामित्यनु
...कर्षः ॥ ३५ ॥ दुःखितइत्यस्यभवत्वितिशेषः अप्राप्येत्यस्यम्रियतामितिशेषः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीत्यादौयस्यार्यइत्याद्यनुषंगः ॥ ३७ ॥ लाक्षयेति पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः भृ
...त्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥ समुपोढेप्राप्ते ॥ ३९ ॥

रामंहत्वानिर्वानरामुर्वींकृत्वापितुःप्रीतिंकरिष्येइत्यर्थः यत्त्वेवमादिवचसांरामस्तुतिपरतयाक्लेशेनव्याख्यानंतद्वृथैव कवेःकविनिबद्धवक्तुश्चतथातात्पर्याभावादितिएतत्सजार्तीयवालिवाक्या
वसरेनिरूपितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तूर्णांधनुःसंबंधात्रिशिरोनागत्वोत्प्रेक्षा स्रजंतौस्रक्ष्यंतौ ॥ २० ॥ इमौताविति संचिंत्यसकलराक्षसहंताराविति स्मृत्वाइषुधाराभिःइषुवर्षैः संततानूपूरयामास
सर्वादिशइतिशेषः ॥ २१ ॥ वैहायसरथःआकाशगामीरथोयस्यसः अचक्षुर्विषयेतिष्ठन् इदंयुद्धंतद्रात्रावेवमध्यरात्रे ॥ २२ ॥ परीतौव्याप्तौ प्रचक्रतुः प्रादुश्चक्रतुः ॥ २३ ॥ अस्त्रैःअस्त्रमंत्रा

अद्यनिर्वानरामुर्वींहत्वारामंचलक्ष्मणम् ॥ करिष्येपरमांप्रीतिमित्युक्त्वांतरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथसंक्रुद्धोदशग्रीवेणचोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मु
कनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विंद्ररिपूरणे ॥ १९ ॥ सददर्शमहावीर्यौनागौत्रिशिरसाविव ॥ स्रजंताविषुजालानिवीरौवानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौताविति
संचिंत्यसज्जंकृत्वाचकार्मुकम् ॥ संततानिषुधाराभिःपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ २१ ॥ सतुवैहायसरथोयुधितौरामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषयेतिष्ठन्वि
व्याधनिशितैःशरैः ॥ २२ ॥ तौतस्यशरवेगेनपरीतौरामलक्ष्मणौ ॥ धनुषीसशरेकृत्वादिव्यमस्त्रंप्रचक्रतुः ॥ २३ ॥ प्रच्छादयंतौगगनंशरजालैर्महा
बलौ ॥ तमस्त्रैःसूर्यसंकाशैर्नैवपस्पर्शतुःशरैः ॥ २४ ॥ सहिधूमांधकारंचचक्रेप्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चांतर्दधेश्रीमान्नीहारतमसावृतः ॥ २५ ॥ नैव
ज्यातलनिर्घोषोनचनेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवेचरतस्तस्यनचरूपंप्रकाशते ॥ २६ ॥ घनांधकारेतिमिरेशिलावर्षमिवाद्भुतम् ॥ सववर्षमहाबाहुर्नारा
चशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ सरामंसूर्यसंकाशैःशरैर्दत्तवरैर्भृशम् ॥ विव्याधसमरेक्रुद्धःसर्वगात्रेषुरावणिः ॥ २८ ॥ तौहन्यमानौनाराचैर्धाराभिरिवपर्व
तौ ॥ हेमपुंखान्नरव्याघ्रौतिग्मान्मुमुचतुःशरान् ॥ २९ ॥ अंतरिक्षेसमासाद्यरावणिंकंकपत्रिणः ॥ निकृत्यपतगाभूमौपेतुस्तेशोणिताप्लुताः ॥ ३० ॥
अतिमात्रंशरौघेणदीप्यमानौनरोत्तमौ ॥ तानिषून्पततोभल्लैरनेकैर्विचकर्ततुः ॥ ३१ ॥

न्त्रितैःशरैस्तौमिंद्रजितंनैवपस्पर्शतुःपस्पृशतुः अंतर्हितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ धूमांधकारंचक्रे माययेतिशेषः दिशश्चांतर्दधेअंतर्धापयामास नीहारवशात्तदविवेकंमाययासंपादयामा
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दत्तवरैर्वरदत्तैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ कंकपत्रिणस्तेपतगाबाणाअंतरिक्षेरावणिंसमासाद्यतंनिकृत्यविद्ध्वांभूमौशोणितोक्षिताःपेतुः ॥ ३० ॥ तानिषूनिंद्र
गणः ॥ ३१ ॥

प्तःतद्धरं
आगतंमणिपश्यामिइत
पल्लभ्यक्षणमपिनतिष्ठयंस्यातु

द्वंद्वयुद्धम् ॥ २७ ॥ ...शास्त्रंवेदः धीमताआचार्येणेतिशेषः ब्रह्मोज्झत्वरूपपापंप्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यूढौ... बाहूअंसौचयस्यतंरामंराज्यस्थम् अतए
...नमाद्राक्षीत् तादृशरामदर्श... मार्गमि... हितोभवतुज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः तावत्पर्यंतंजीवनंमाभूदितिवा ॥ २९ ॥ कृसरंतिलमुद्गतंदुलात्मकम् छागंछागमांसम् वृथाश्राद्धा
अश्नातु अशनजंपापंप्राप्नोतु ॥ ३० ॥ गवामिति अंगमितिशेषः परिवदेतअपवदेत्मित्रेमित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात्अयंकापिनप्रकटयिष्यतीतिविश्वासात् मिथःरहसि मि

...रथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले ॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमता ॥ सनाशयतुदुष्टात्मा
...र्योनुमतेगतः ॥ २८ ॥ माचतंव्यूढबाह्वंसंचंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९ ॥ पायसंकृसरंछागंवृथासो
...तुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥ गवांस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेतच ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यर्थंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥
...विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥ विवृणोतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३२ ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः ॥ लोकेभव
...विद्विष्टोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दासैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोमृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारान
...नपत्यःप्रमीयताम् ॥ अनवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनु
मतेगतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥ लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥
सदैवबिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपोढेचशत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३९ ॥

थोन्योन्यरहस्ययोः किंचित्परिवादंकस्यचित्सुरापानादिदोषम् ॥ ३२ ॥ अकर्ताप्रत्युपकाराकर्ता अतएवाकृतज्ञः अतएवत्यक्तःसज्जनैः त्यक्तात्मेतिपाठेसज्जनैस्त्यक्तआत्मास्वरूपंयस्येत्येवा
र्थः उद्बंधनादिनात्यक्तदेहइत्यर्थतीर्थः अतएवलोकेविद्विष्टश्चभवतु ॥ ३३ ॥ एकोमृष्टमश्नातुइतरेष्वभोजितेषु ॥ ३४ ॥ प्रमीयतांम्रियताम् धर्म्यांक्रियांअग्निहोत्रादिकाम् म्रियतामित्यनु
कर्षः ॥ ३५ ॥ दुःखितइत्यस्यभवत्वितिशेषः अप्राप्येत्यस्यम्रियतामितिशेषः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीत्यादौयस्यार्यइत्याद्यनुषंगः ॥ ३७ ॥ लाक्षयेति पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः भृ
त्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥ समुपोढेप्राप्ते ॥ ३९ ॥

...लितरं हत्वा ... स्ति तस्मात्तदग्रतस्तद्दिनादितः स्वकर्मस्थं पितृवधरूपकर्मकर्तारं त्वां स्मृत्वा रोषोभिवर्धते मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वेति पाठे मदग्रतस्तिष्ठंतमिति शेषः तीर्थस्तु सुअकर्मस्थं ...मकृत्यनिरतमित्यर्थ इत्याह ॥ ११ ॥ यद्यस्मात्तस्मिन्काले पितृवधकाले तस्मिन्महावने मया न दृष्टोसि तस्मान्ममांगानि दह्यंते तदेव दर्शनेनु प्रतीकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२ ॥ इतरोमृ

तिप्रराम मया सार्धं द्वंद्वयुद्धं भविष्यति ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥ यत्तदा दंडकारण्ये पितरं हतवान्मम ॥ तदग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोभिवर्धते ॥ ११ ॥ दह्यंते भृशमंगानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने ॥ १२ ॥ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ कांक्षितोसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ॥ ये त्वया निहताः शूराः सह तैश्च वसिष्यसि ॥ १४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यंतु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे अभ्यस्तं येन वा राम वर्ततां तेन वा मृधम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि ते ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चापि दंडके निहतो मया ॥ १९ ॥ स्वाशिताश्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यंत्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुंडनखांकुशाः ॥ २० ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु मकराक्षो महाबलः ॥ बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ तांश्छराञ्छरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि विच्छिन्ना रुक्मपुंखाः सुवाससः ॥ २२ ॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥ जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिव ॥ धनुर्मुक्तः स्वनोन्योन्यं श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अंतरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥

गः सिंहेतरमृगमात्रम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ येन वधसाधनेनास्त्रादिष्वन्यतमेन ते अभ्यस्तं तव अभ्यासोस्ति तेन वा तेनैव मृधं युद्धं वर्ततां संपाद्यताम् ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापिनम् ॥ १७ ॥ ...त्वया जेतुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वाशिताः सुष्ठु भुक्तवंतोद्य भविष्यंति त्वद्वधेनेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ आकाशे जीमूतयोः शब्द इव ज्यातलयोर्ज्याकरतलयोः संघर्षा...द्वेतोर्धनुर्मुक्तोऽन्योन्यधनुर्मुक्तः स्वनोन्योन्यमिश्रो रणाजिरे श्रूयते स्म ॥ २४ ॥ २५ ॥

पलभ्यक्षणमपि न ...

अन्योन्यंगात्रेषुविद्धंवेधनमभूदितिशेषः अथापिद्विगुणंबलंवर्धतेस्म कृतप्रतिकृताकृतप्रतिकृतानि आर्षोडादेशोविभक्तेः कुरुतांअकुरुताम् अडभावआर्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

निच्चारयम् संक्षेत्यर्थः हत्वाअश्वानित्यसंधिपाठः रथादश्वानितिपाठांतरम् वसुधास्थोभूदितिशेषः ॥ ३० ॥ तत्तिष्ठद्वसुधामितिपाठः वसुधांवसुधायांतिष्ठत्तद्रक्षःशूलंजयाहेतिसंबंधः॥३१॥

विद्धमन्योन्यगात्रेषुद्विगुणंवर्धतेबलम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यंकुरुतांतौरणाजिरे ॥ २६ ॥ राममुक्तांस्तुबाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे ॥ रक्षोमुक्तांस्तुरामोवैनैकधाप्राच्छिनच्छरैः ॥ २७ ॥ बाणौघवितताःसर्वादिशश्चप्रदिशस्तथा ॥ संछन्नावसुधाचैवसमंतान्नप्रकाशते ॥ २८ ॥ ततःक्रुद्धोमहाबाहुर्धनुश्चिच्छेदसंयुगे ॥ अष्टाभिरथनाराचैःसूतंविव्याधराघवः ॥ २९ ॥ भित्त्वारथंशरैरामोहत्वाअश्वानपातयत् ॥ विरथोवसुधास्थःसमकराक्षोनिशाचरः ॥ ३० ॥ तत्तिष्ठद्वसुधांरक्षःशूलंजग्राहपाणिना ॥ त्रासनंसर्वभूतानांयुगांताग्निसमप्रभम् ॥ ३१ ॥ दुरवापंमहच्छूलंरुद्रदत्तंभयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशेसंहारास्त्रमिवापरम् ॥ ३२ ॥ यंदृष्ट्वादेवताःसर्वाभयार्ताविद्रुतादिशः ॥ विभ्राम्यचमहच्छूलंप्रज्वलंतंनिशाचरः ॥ ३३ ॥ सक्रोधात्प्राहिणोत्तस्मैराघवायमहात्मने ॥ तमापतंतंज्वलितंखरपुत्रकराच्च्युतम् ॥ ३४ ॥ बाणैश्चतुर्भिराकाशेशूलंचिच्छेदराघवः ॥ सछिन्नोनैकधाशूलोदिव्यहाटकमंडितः ॥ व्यशीर्यतमहोल्केवरामबाणार्दितोभुवि ॥ ३५ ॥ तच्छूलंनिहतंदृष्ट्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ साधुसाध्वितिभूतानिव्याहरंतिनभोगताः ॥ ३६ ॥ तंदृष्ट्वानिहतंशूलंमकराक्षोनिशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्यकाकुत्स्थंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सतंदृष्ट्वापतंतंतुप्रहस्यरघुनंदनः ॥ पावकास्त्रंततोरामःसंदधेतुशरासने ॥ ३८ ॥ तेनास्त्रेणहतंरक्षःकाकुत्स्थेनतदारणे ॥ सच्छिन्नहृदयंतत्रपपातचममारच ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वातेराक्षसाःसर्वेमकराक्षस्यपातनम् ॥ लंकामेवप्रधावंतरामबाणभयार्दिताः ॥ ४० ॥ दशरथनृपसूनुबाणवेगैरजनिचरंनिहतंखरात्मजंतम् ॥ प्रददृशुरथदेवताःप्रहृष्टागिरिमिववज्रहतंयथाविकीर्णम् ॥ ४१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेनवसप्ततितमःसर्गः॥७९॥ ॥७॥ ॥

० ॥ शूलोवर्चादिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रधावंतप्राधावंत ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नवम्यांपूर्वरात्रेस्यवधः ॥ कतकरी० ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री...येआदिकाव्येयुद्धकांडेनवसप्ततितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥

यात्सल्यष् ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥ जुहवजुहाव इत्यभावआर्षः ॥ ५ ॥ स्त्रियआजग्मुः होमपरिचारिकाइतिशेषः ॥ ६ ॥ शस्त्राणीत्यादिव्याख्यातम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ विजयंदर्शयंति

वा ... या

निकराक्षंहतंश्रुत्वारावणःसमितिंजयः ॥ रोषेणमहताविष्टोदंतान्कटकटाय्यच ॥ १ ॥ कुपितश्चतदातत्रकिंकार्यमितिचिंतयन् ॥ आदिदेशाथसंक्रुद्धोरणायेंद्रजितंसुतम् ॥ २ ॥ जहिवीरमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अदृश्योदृश्यमानोवासर्वथात्वंबलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिंद्रंजयसिसंयुगे ॥ किंपुनर्मानुषौदृष्ट्वानवधिष्यसिसंयुगे ॥ ४ ॥ तथोक्तोराक्षसेंद्रेणप्रतिगृह्यपितुर्वचः ॥ यज्ञभूमौसविधिवत्पावकंजुहवेंद्रजित् ॥५॥ जुह्वतश्चापितत्राग्निंरक्तोष्णीषधराःस्त्रियः ॥ आजग्मुस्तत्रसंभ्रांताराक्षस्योयत्ररावणिः ॥ ६ ॥ शस्त्राणिशरपत्राणिसमिधोथविभीतकाः ॥ लोहितानिचवासांसिस्रुवंकार्ष्णायसंतथा ॥ ७ ॥ सर्वतोग्निंसमास्तीर्यशरपत्रैःसतोमरैः ॥ छागस्यसर्वकृष्णस्यगलंजग्राहजीवतः ॥ ८ ॥ शरहोमसमिद्धस्यविधूमस्यमहार्चिषः ॥ बभूवुस्तानिलिंगानिविजयंदर्शयंतिच ॥ ९ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राहपावकःस्वयमुत्थितः ॥ १० ॥ हुत्वाग्निंतर्पयित्वाथदेवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोहरथश्रेष्ठमंतर्धानगतंशुभम् ॥ ११ ॥ सवाजिभिश्चतुर्भिस्तुबाणैस्तुनिशितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापःशुशुभेस्यंदनोत्तमे ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानोवपुषातपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चंद्रार्धचंद्रैश्चसरथःसमलंकृतः ॥ १३ ॥ जांबूनदमहाकंबुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेंद्रजितःकेतुर्वैदूर्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥ तेनचादित्यकल्पेनब्रह्मास्त्रेणचपालितः ॥ सबभूवदुराधर्षोरावणिःसुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोभिनिर्यायनगरादिंद्रजित्समितिंजयः ॥ हुत्वाग्निंराक्षसैर्मंत्रैरंतर्धानगतोब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्यहत्वारणेयौतौमिथ्याप्रव्रजितौवने ॥ जयंपित्रेप्रदास्यामिरावणायरणेधिकम् ॥ १७ ॥

चेत्यत्रजीवतःपुनर्लंकाप्रवेशएवात्रजयः ॥ ९ ॥ १० ॥ राक्षसांस्तर्पयित्वा अभिचारयागीयानितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वपुषास्वरूपेणजाज्वल्यमानोरथइतिशेषः मृगैश्चित्रमयैः ॥ १३ ॥ जांबूनदमयामहांतःकंबवोवलयायस्य कंबुर्नावलयेशंखेइत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राक्षसैर्मंत्रैर्निर्ऋतिदैवत्यमंत्रैः अंतर्धानगतःअंतर्धानशक्तिप्राप्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रामंहत्वानिर्वानरामुर्वींकृत्वापितुःप्रीतिंकरिष्येइत्यर्थः यस्त्वेवमादिवचसांरामस्तुतिपरतयाक्लेशेनव्याख्यानंतद्वृथैव कवेःकविनिबद्धवक्तुश्चतथातात्पर्याभावादितिएतत्सजातीयवालिवाक्याव सरेनिरूपितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तूणीधनुःसंबंधात्रिशिरोनागत्वोत्प्रेक्षा सृजंतौस्रक्ष्यंतौ ॥ २० ॥ इमौताविति सिंचिंत्यसकलराक्षसहंताराविति स्मृत्वाइषुधाराभिःइषुवर्षैः संततानूपूरयामास सर्वादिशइतिशेषः ॥ २१ ॥ वैहायसरथःआकाशगामीरथोयस्यसः अचक्षुर्विषयेतिष्ठन् इदंयुद्धंतद्रात्रावेवमध्यरात्रे ॥ २२ ॥ परीतौव्याप्तौ प्रचक्रतुः प्रादुश्चक्रतुः ॥ २३ ॥ अस्त्रैःअस्त्रमंत्रा

अद्यनिर्वानरामुर्वींहत्वारामंचलक्ष्मणम् ॥ करिष्येपरमांप्रीतिमित्युक्त्वांतरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथसंक्रुद्धोदशग्रीवेणचोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विंद्ररिपूरणे ॥ १९ ॥ सददर्शमहावीर्यौनागौत्रिशिरसाविव ॥ सृजंताविपुजालानिवीरौवानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौताविति संचिंत्यसज्जंकृत्वाचकार्मुकम् ॥ संततानिपुधाराभिःपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ २१ ॥ सतुवैहायसरथोयुधितौरामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषयेतिष्ठन्विव्याधनिशितैःशरैः ॥ २२ ॥ तौतस्यशरवेगेनपरीतौरामलक्ष्मणौ ॥ धनुषीसशरेकृत्वादिव्यमस्त्रंप्रचक्रतुः ॥ २३ ॥ प्रच्छादयंतौगगनंशरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैःसूर्यसंकाशैर्नैवपस्पर्शतुःशरैः ॥ २४ ॥ सहिधूमांधकारंचचक्रेप्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चांतर्दधेश्रीमान्नीहारतमसावृतः ॥ २५ ॥ नैवज्यातलनिर्घोषोनचनेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवेचरतस्तस्यनचरूपंप्रकाशते ॥ २६ ॥ घनांधकारेतिमिरेशिलावर्षमिवाद्भुतम् ॥ सववर्षमहाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ सरामंसूर्यसंकाशैःशरैर्दत्तवरैर्भृशम् ॥ विव्याधसमरेक्रुद्धःसर्वगात्रेषुरावणिः ॥ २८ ॥ तौहन्यमानौनाराचैर्धाराभिरिवपर्वतौ ॥ हेमपुंखान्नरव्याघ्रौतिग्मान्मुमुचतुःशरान् ॥ २९ ॥ अंतरिक्षेसमासाद्यरावणिंकंकपत्रिणः ॥ निकृत्यपतगाभूमौपेतुस्तेशोणिताप्लुताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रंशरौघेणदीप्यमानौनरोत्तमौ ॥ तानिपून्पततोभल्लैरनेकैर्विचकर्ततुः ॥ ३१ ॥

योन्यैः उद्ध[illegible] कर्षः ॥ २४ ॥ त्रितैःशरैस्तामिंद्रजितंनैवपस्पर्शतुःपस्पृशतुः अंतर्हितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ धूमांधकारंचक्रे माययेतिशेषः दिशश्चांतर्दधेअंतर्धापयामास नीहारवशात्तदविवेकंमाययासंपादयामा स त्यान्तरणीयो ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दत्तवरैर्वरदत्तैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ कंकपत्रिणस्तेपतगाबाणाअंतरिक्षेरावणिंसमासाद्यतंनिकृत्यविद्धांभूमौशोणितोक्षिताःपेतुः ॥ ३० ॥ तानिषूनिंद्र [illegible]तान्विचकर्तस्म[illegible]र्गणः ॥ ३१ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सस्येत्यत्रा
॥ २८ ॥ जरमाणः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सस्येत्यत्रा

॥ २८ ॥ जरमाणः ॥ ... विवाहकालेवैदेह्याःशिरोभूषणायसीतामातृहस्ताद्गृहीत्वादशरथहस्तेदत्तम् तच्चतस्मि
पिदर्शनादितिसंबद्ध्यते तथास्नेहात्स्रवतीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ मेश्वशुरेणजनकेनवधूकालेवधूत्वसंपादकेकाले
न्कालेयथाधिकंशोभतेतथामूर्ध्निबद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥ जनकस्याप्येतदागमःकुतस्तत्राह अयंहीति प्रवरैःश्रेष्ठैर्देवैःपूजितः ॥ ५ ॥ तथायथासीतादर्शनंअवगतःप्राप्तस्तथातातस्यदशरथस्यप्रा

तौजाताश्वासौराजपुत्रौविदित्वातच्चाभिज्ञानंराघवायप्रदाय ॥ देव्याचाख्यातंसर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचासंपूर्णवायुपुत्रःशशंस ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तोहनुमताराणोदशरथात्मजः ॥ तंमणिंहृदये
कृत्वारुरोदसहलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तंतुदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंराघवःशोककर्शितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैवधेनुःस्रवतिस्नेहाद्व
त्सस्यवत्सला ॥ तथाममापिहृदयंमणिश्रेष्ठस्यदर्शनात् ॥ ३ ॥ मणिरत्नमिदंदत्तंवैदेह्याःश्वशुरेणमे ॥ वधूकालेयथाबद्धमधिकंमूर्ध्निशोभते ॥ ४ ॥
अयंहिजलसंभूतोमणिःप्रवरपूजितः ॥ यज्ञेपरमतुष्टेनदत्तःशक्रेणधीमता ॥ ५ ॥ इमंदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंतथातातस्यदर्शनम् ॥ अद्यास्म्यवगतःसौम्यवैदे
हस्यतथाविभोः ॥ ६ ॥ अयंहिशोभतेतस्याःप्रियायामूर्ध्निमेमणिः ॥ अद्यास्यदर्शनेनाहंप्राप्तांतामिवचिंतये ॥ ७ ॥ किमाहसीतावैदेहीब्रूहिसौम्यपु
नःपुनः ॥ परासुमिवतोयेनसिंचंतीवाक्यवारिणा ॥ ८ ॥ इतस्तुकिंदुःखतरंयदिमंवारिसंभवम् ॥ मणिंपश्यामिसौमित्रेवैदेहीमागतंविना ॥ ९ ॥ चि
रंजीवतिवैदेहीयदिमासंधरिष्यति ॥ क्षणंवीरनजीवेयंविनातामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥ नयमामपितंदेशंयत्रदृष्टाममप्रिया ॥ नतिष्ठेयंक्षणमपिप्रवृ
त्तिमुपलभ्यच ॥ ११ ॥ कथंसाममसुश्रोणीभीरुभीरुःसतीतदा ॥ भयावहानांघोराणांमध्येतिष्ठतिरक्षसाम् ॥ १२ ॥

...हस्यतथाविभोः इति ... त्पतिनिष्ठ... जनकस्यसपत्नीकस्यदर्शनंप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ परासुंमूर्च्छितंमांजीवनायवाक्यवारिणासिंचंतीकिमाह तद्ब्रूहि ॥ ८ ॥ वैदेहींविना
मःतद्धस्तेजनकेनदानात्तस्यस्मरणम् तथावैदेहस्यराज्ञोजनकस्यसपत्नीकस्यदर्शनंप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ परासुंमूर्च्छितंमांजीवनायवाक्यवारिणासिंचंतीकिमाह तद्ब्रूहि ॥ ८ ॥ वैदेहींविना
आगतंमणिंपश्यामिइतःकिंदुःखतरम् ॥ ९ ॥ यदिमासंधारयतिजीविष्यतितदाचिरंजीवतिजीविष्यतीत्यर्थः तांविनायथाहंनजीवेयंतथामांविनासापिनजीविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रवृत्तिमु
पलभ्यक्षणमपिनतिष्ठेयंस्थातुंनशक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ भीरुभीरुःअत्यंतंभीरुः ॥ १२ ॥

देव्यादिदृक्षयातांमार्गमाणोऽगच्छम् ॥ १० ॥ तीरेदक्षिणसमुद्रसंबंधिद्वीपसन्नद्धतीरे ॥ ११ ॥ हेरामरामासासीतात्वयिमनोरथंसम्यक्कृन्यस्यत्वदतिरिक्तविषयमनोरथाभाववतीभूत्वाजीवं
तीभूतप्राणामयादृष्टा ॥ १२ ॥ सुखोचितादेवीत्वयाविनादुःखमापद्यतेइत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अधःशय्याभूशयना ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वमर्थंरामसुग्रीवसख्यादि दर्शिताज्ञापिता ॥ १७ ॥

अगच्छंजानकींसीतांमार्गमाणोदिदृक्षया ॥ तत्रलंकेतिनगरीरावणस्यदुरात्मनः ॥ १० ॥ दक्षिणस्यसमुद्रस्यतीरेवसतिदक्षिणे ॥ तत्रसीतामया
दृष्टारावणांतःपुरेसती ॥ ११ ॥ त्वयिसंन्यस्यजीवंतीरामारामममनोरथम् ॥ दृष्टामेराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभीरक्षि
ताप्रमदावने ॥ दुःखमापद्यतेदेवीत्वयावीरसुखोचिता ॥ १३ ॥ रावणांतःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ एकवेणीधरादीनात्वयिचिंतापरायणा
॥ १४ ॥ अधःशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥ देवीकथंचित्काकुत्स्थत्वन्मनामार्गितामया ॥
इक्ष्वाकुवंशविख्यातिंशनैःकीर्तयतानघ ॥ १६ ॥ सामयानरशार्दूलशनैर्विश्वासितातदा ॥ ततःसंभाषितादेवीसर्वमर्थंचदर्शिता ॥ १७ ॥ रामसुग्री
वसख्यंचश्रुत्वाहर्षमुपागता ॥ नियतःसमुदाचारोभक्तिश्चास्याःसदात्वयि ॥ १८ ॥ एवंमयामहाभागदृष्टाजनकनंदिनी ॥ उग्रेणतपसायुक्तात्वद्भ
क्त्यापुरुषर्षभ ॥ १९ ॥ अभिज्ञानंचमेदत्तंयथावृत्तंतवांतिके ॥ चित्रकूटेमहाप्राज्ञवायसंप्रतिराघव ॥ २० ॥ विज्ञाप्यःपुनरप्येषरामोवायुसुतत्वया ॥
अखिलेनयथादृष्टमितिमामाहजानकी ॥ २१ ॥ अयंचास्मैप्रदातव्योयत्नात्सुपरिरक्षितः ॥ ब्रुवतावचनान्येवंसुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥ एषचूडा
मणिःश्रीमान्मयातेयत्नरक्षितः ॥ मनःशिलायास्तिलकंतत्स्मरस्वेतिचाब्रवीत् ॥ २३ ॥ एषनिर्यातितःश्रीमान्मयातेवारिसंभवः ॥ एनंदृष्ट्वाप्रमोदिष्ये
व्यसनेत्वामिवानघ ॥ २४ ॥ जीवितंधारयिष्यामिमासंदशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वंमासान्नजीवेयंरक्षसांवशमागता ॥ २५ ॥ इतिमामब्रवीत्सीताकृशांगी
धर्मचारिणी ॥ रावणांतःपुरेरुद्धामृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २६ ॥ एतदेवमयाख्यातंसर्वंराघवयद्यथा ॥ सर्वथासागरजलेसंतारःप्रविधीयताम् ॥ २७ ॥

नियतइति समुदाचारोगोत्रास्खलनादिव्यवहारोभक्तिश्चत्वयित्वय्येवसदानियतोनान्यत्रेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उग्रेणतपसात्वद्भक्त्याचयुक्ता ॥ १९ ॥ २० ॥ यथादृष्टंराक्षसीतर्जनादितद्विज्ञाप्य
इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ उपशृण्वतःसुग्रीवस्यसमक्षंदातव्यइत्यब्रवीदितिशेषः ॥ २२ ॥ एषइति दत्तस्तंपश्य यन्मनःशिलायास्तिलकंत्वयाकृतंतत्स्मरस्वेतिचाब्रवीत् ॥ २३ ॥ एषवारिसंभवोम
णिर्निर्यातितःप्रेषितःएनंएतत्त्वत्प्रेषितमंगुलीयकम् ॥ २४ ॥ मासाद्विद्यमानाद्दशमादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ संतारःसंतारोपायः प्रविधीयतांप्रविचार्यताम् ॥ २७ ॥

आयतांचितलांगूलइतिस्वभावोक्त्यलंकारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नियतांपातिव्रत्यसंपन्नाम् अक्षतांशरीरेणकुशलिनीम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अगभमानः ॥ इतिश्रीरामाभि रामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ नियमोरावणकृतावधिरूपः दशमोवर्ततेमासोद्वौतुशेषौप्लवं

ततःश्रुत्वानिनादंतंकपीनांकपिसत्तमः॥ आयतांचितलांगूलःसोभवद्धृष्टमानसः॥ ३९॥ आजग्मुस्तेपिहरयोरामदर्शनकांक्षिणः॥ अंगदंपुरतःकृत्वाहनूमंतंचवानरम्॥४०॥ तेंऽगदप्रमुखावीराःप्रहृष्टाश्चमदान्विताः॥ निपेतुर्हरिराजस्यसमीपेराघवस्यच॥४१॥ हनूमांश्चमहाबाहुःप्रणम्यशिरसाततः॥ नियतामक्षतांदेवींराघवायन्यवेदयत्॥ ४२॥ दृष्टादेवीतिहनुमद्वदनादमृतोपमम्॥ आकर्ण्यवचनंरामोहर्षमापसलक्ष्मणः॥ ४३॥ निश्चितार्थंततस्तस्मिन्सुग्रीवंपवनात्मजे॥ लक्ष्मणःप्रीतिमान्प्रीतोबहुमानादवैक्षत॥ ४४॥ प्रीत्याचपरमोपेतोराघवःपरवीरहा॥ बहुमानेनमहताहनूमंतमवैक्षत॥ ४५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥६४॥ ॥६५॥ ॥ततःप्रस्रवणंशैलंतेगत्वाचित्रकाननम्॥ प्रणम्यशिरसारामंलक्ष्मणंचमहाबलम्॥ १॥ युवराजंपुरस्कृत्यसुग्रीवमभिवाद्यच॥ प्रवृत्तिमथसीतायाःप्रवक्तुमुपचक्रमे॥ २॥ रावणांतःपुरेरोधंराक्षसीभिश्चतर्जनम्॥ रामेसमनुरागंचयथाचनियमःकृतः॥ ३॥ एतदाख्यायतेसर्वंहरयोरामसन्निधौ॥ वैदेहीमक्षतांश्रुत्वारामस्तूत्तरमब्रवीत्॥४॥ क्वसीतावर्ततेदेवीकथंचमयिवर्तते॥ एतन्मेसर्वमाख्यातवैदेहींप्रतिवानराः॥५॥ रामस्यगदितंश्रुत्वाहरयोरामसन्निधौ॥ चोदयंतिहनूमंतंसीतावृत्तांतकोविदम्॥ ६॥ श्रुत्वातुवचनंतेषांहनूमान्मारुतात्मजः॥ प्रणम्यशिरसादेव्यैसीतायैतांदिशंप्रति॥ ७॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःसीतायादर्शनंयथा॥ तंमणिंकांचनंदिव्यंदीप्यमानंस्वतेजसा॥८॥ दत्वारामायहनुमांस्ततःप्रांजलिरब्रवीत्॥ समुद्रंलंघयित्वाहंशतयोजनमायतम्॥ ९॥

गमेतिसीतोक्तेः तंचेतिशेषः ॥ २ ॥ रामसन्निधौस्थिताइतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ चोदयंतिप्रेरयंतिस्म ॥ ६ ॥ सीतायैप्रणम्य तांदिशंप्रतिचप्रणम्येत्याकर्षः ॥ ७ ॥ यथायेनप्रकारेणसीतायादर्शनं जातंतत्परंवाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वचनव्यत्ययआर्षइतिभाति

महाबलास्तेगच्छामइत्युक्त्वाखमुत्पेतुरित्यन्वयः॥ २३ ॥ तत्रक्रममाह उत्पतंतमिति निराकाशंनिरवकाशम् यंत्रेत्यादिनादूरोत्पातेनशीघ्रगमनंसूचितम्॥ २४ ॥ सहसोत्पत्यघनवातेरिताघनाइ
वविनदंतोजग्मुरितिशेषः शीघ्रगत्यासादृश्यम्॥ २५ ॥ समनुप्राप्तेनिकटमागते सुग्रीवोराममुवाचेत्यन्वयः॥ २६ ॥ २७ ॥ दृष्टत्वेहेतुर्नेति अंगदप्रहर्षश्चहेत्वंतरम्॥ २८ ॥ विनिपातितेअसा
धिते॥ २९ ॥ यद्यपीति अकृतकृत्यानामन्येषांवानराणांकपित्वभावचांचल्यादीदृशमधुवनभंगादिरूपउपक्रमोव्यापारोयद्यपिस्यात्तथाप्यंगदोदीनवदनत्वादिगुणकोभवेत्॥ ३० ॥ कुत

एवंतुवदतांतेषामंगदःप्रत्यभाषत॥साधुगच्छामइत्युक्त्वाखमुत्पेतुर्महाबलाः॥ २३ ॥उत्पतंतमनूत्पेतुःसर्वेतेहरियूथपाः॥कृत्वाकाशंनिराकाशंयं
त्रोत्क्षिप्ताइवोपलाः॥ २४ ॥ अंगदंपुरतःकृत्वाहनूमंतंचवानरम्॥तेंऽबरंसहसोत्पत्यवेगवंतःप्लवंगमाः॥ २५॥विनदंतोमहानादंघनवातेरिताय
था॥अंगदेसमनुप्राप्तेसुग्रीवोवानरेश्वरः॥ २६॥उवाचशोकसंतप्तंरामंकमललोचनम्॥समाश्वसिहिभद्रंतेदृष्टादेवीनसंशयः॥ २७॥नागंतुमि
हशक्यंतैरतीतसमयैरिह॥अंगदस्यप्रहर्षाच्चजानामिशुभदर्शन॥ २८ ॥नमत्सकाशमागच्छेत्कृत्येहिविनिपातिते॥युवराजोमहाबाहुःप्लवतामं
गदोवरः॥ २९ ॥यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशःस्यादुपक्रमः॥भवेत्तुदीनवदनोभ्रांतविप्लुतमानसः॥ ३० ॥पितृपैतामहंचैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम्॥न
मेमधुवनंहन्यादहृष्ट्वाजनकात्मजाम्॥ ३१॥कौसल्यासुप्रजारामसमाश्वसिहिसुव्रत॥दृष्टादेवीनसंदेहोनचान्येनहनूमता॥ ३२॥नह्यन्यस्यकर्मणो
हेतुःसाधनेतद्विधोभवेत्॥हनूमतीहसिद्धिश्चमतिश्चमतिसत्तम॥ ३३॥व्यवसायश्चशौर्यंचश्रुतंचापिप्रतिष्ठितम्॥जांबवान्यत्रनेतास्यादंगदश्चहरी
श्वरः॥ ३४ ॥हनूमांश्चाप्यधिष्ठातानतत्रगतिरन्यथा॥माभूश्चिंतासमायुक्तःसंप्रत्यमितविक्रम॥ ३५॥ यदाहिदर्पितोदग्राःसंगताःकाननौकसः॥
नैषामकृतकार्याणामीदृशःस्यादुपक्रमः॥ ३६ ॥वनभंगेनजानामिमधूनांभक्षणेनच॥ततःकिलकिलाशब्दंशुश्रावासन्नमंबरे॥ ३७॥ हनूमत्क
र्मदृप्तानांनदतांकाननौकसाम्॥किष्किंधामुपयातानांसिद्धिंकथयतामिव॥ ३८॥

स्तत्राह पितृपैतामहंपितृपितामहक्रमागतम्॥ ३१॥कौसल्यासुप्रजाःसीतास्थितिपरिज्ञानेनभवतोजीवनलाभादिदानींकौसल्यासुपुत्रवत्यभूदितिभावः तत्रापिहनूमतैवनतुनतोन्येनेत्यर्थः॥ ३२॥
अस्यकर्मणःसाधनेतद्विधोहेतुरपरोनभवेन्नास्ति इहहनूमतिएतत्कार्यसाधिकासिद्धिर्ब्रह्मवरजन्यामतिश्चास्ति हियतःव्यवसायउद्यमः नेताप्रधानः॥ ३३ ॥ ३४॥ अधिष्ठाताकार्यकरणोद्यो
गवान्॥ ३५ ॥ यदाहि यतइत्यर्थः॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एभिःरक्षिभिरज्ञानात्क्रोधाच्च भवंतःप्रतिषेधिताइतियदेतत्परिवारणंप्रतिरोषोनकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रोषःकृतोमर्दायैरितिशेषः ॥ ८ ॥ तथासुग्रीवस्त्वमपित्वंचहरीश्वरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ शंकेदधिमुखस्यपरावृत्यागमनात् ॥ १३ ॥ किंचायंहर्षादाख्याति सुग्रीवसंदेशमितिशेषः तेनचहेतुनाजानामिरामेणश्रुतोयंवृत्तांतइति तत्तस्मादकार्यैवनविध्वंसनरू

सौम्यरोषोनकर्तव्योयदेभिःपरिवारणम् ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिःक्रोधाद्भवंतःप्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ श्रांतोदूरादनुप्राप्तोभक्षयस्वस्वकंमधु ॥ युवराजस्त्वमीशश्चवनस्यास्यमहाबल ॥ ७॥ मौर्ख्यात्पूर्वंकृतोरोषस्तद्भवान्क्षंतुमर्हति ॥ यथैवहिपितातेभूत्पूर्वंहरिगणेश्वरः ॥ ८ ॥ तथात्वमपिसुग्रीवोनान्यस्तु हरिसत्तम ॥ आख्यातंहिमयागत्वापितृव्यस्यतवानघ ॥ ९ ॥ इहोपयानंसर्वेषामेतेषांवनचारिणाम् ॥ भवदागमनंश्रुत्वासहैभिर्वनचारिभिः ॥ १० ॥ प्रहृष्टोनतुरुष्टोसौवनंश्रुत्वाप्रधर्षितम् ॥ प्रहृष्टोमांपितृव्यस्तेसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ ११ ॥ शीघ्रंप्रेषयसर्वांस्तानितिहोवाचपार्थिवः ॥ श्रुत्वादधिमुखस्यैतद्वचनंश्लक्ष्णमंगदः ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ शंकेश्रुतोयंवृत्तांतोरामेणहरियूथपाः ॥ १३ ॥ अयंचहर्षादाख्याति तेनजानामिहेतुना ॥ तत्क्षमंनेहनःस्थातुंकृतेकार्येपरंतपाः ॥ १४ ॥ पीत्वामधुयथाकामंविक्रांतावनचारिणः ॥ किंशेषंगमनंतत्रसुग्रीवोयत्रवानरः ॥ १५ ॥ सर्वेयथामांवक्ष्यंतिसमेत्यहरिपुंगवाः ॥ तथास्मिकर्ताकर्तव्येभवद्भिःपरवानहम् ॥ १६ ॥ नाज्ञापयितुमीशोहंयुवराजोस्मियद्यपि ॥ अयुक्तंकृतकर्माणोयूयंधर्षयितुंबलात् ॥ १७ ॥ ब्रुवतश्चांगदस्यैवंश्रुत्वावचनमुत्तमम् ॥ प्रहृष्टमनसोवाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १८ ॥ एवंवक्ष्यतिकोराजन्प्रभुःसन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तोहिसर्वोहमितिमन्यते ॥ १९ ॥ तवचेदंसुसदृशंवाक्यंनान्यस्यकस्यचित् ॥ सन्नतिर्हितवाख्यातिभविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥ सर्वेवयमपिप्राप्तास्तत्रगंतुंकृतक्षणाः ॥ सयत्रहरिवीराणांसुग्रीवःपतिरव्ययः ॥ २१ ॥ त्वयात्वनुक्तैर्हरिभिर्नैवशक्यंपदात्पदम् ॥ क्वचिद्गंतुंहरिश्रेष्ठब्रूमःसत्यमिदंतुते ॥ २२ ॥

पेक्षानेसतीहस्थातुंनोऽस्माकंनक्षमंनयुक्तम् ॥ १४ ॥ किंशेषंनकिमपिशिष्टमित्यर्थः गमनमुचितमितिशेषः ॥ १५ ॥ कर्तव्येकर्तव्येर्थे भवद्भिःपरवानहं भवदधीनइत्यर्थः ॥ १६ ॥ यद्यपिअहंयुवराजोस्मियुष्मानाज्ञापयितुंनेशश्च तत्रहेतुः कृतकर्माणोयूयं कृतकर्माणोयुष्मान्इत्यर्थेआर्षमिदं तथापिअतःपरंबलाद्धर्षयितुंनयुक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अहंप्रभुरितिशेषः ॥ १९ ॥ सन्नतिर्विनयः भविष्यच्छुभयोग्यतांभाविनींभाग्योन्नतिम आख्यातिसूचयति ॥ २० ॥ अत्रदेशेप्राप्तावयंयत्रसुग्रीवस्तत्रगंतुंकृतक्षणाःकृतोत्साहाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ उपयुक्तंभुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ यथामधुपिबंतितथासीतादृष्टेत्यन्वयः ॥२६॥ दत्तवरंवरत्वेनदेवैरस्माकंदत्तम् ॥२७॥२८॥ एकःसुग्रीवशब्दःशोभनग्रीवपरः ॥ २९ ॥ कृतकर्मभिः
साधितकृत्यैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तान्द्रष्टुमिच्छामि सीताधिगमेतत्प्राप्तौकृतंप्रयत्नंचश्रोतुमिच्छामि ॥ ३२ ॥ अथसुग्रीवःस्वोद्योगसाफल्यदर्शनाद्भृशंननंदेत्याह प्रीतीति प्रीत्यासंतोषेणस्फीता

षिचित्यदक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः ॥ आगतैश्चप्रहृष्टंतद्यथामधुवनंहितैः ॥ २३ ॥ धर्षितंचवनंकृत्स्नमुपयुक्तंतुवानरैः ॥ पातितावनपालास्तेत
दाजानुभिराहताः ॥ २४ ॥ एतदर्थमयंप्राप्तोवक्तुंमधुरवागिह ॥ नाम्नादधिमुखोनामहरिःप्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥ दृष्टासीतामहाबाहोसौमित्रेप
श्यतत्त्वतः ॥ अभिगम्ययथासर्वेपिबंतिमधुवानराः ॥ २६ ॥ नचाप्यदृष्ट्वावैदेहींविश्रुताःपुरुषर्षभ ॥ वनंदत्तवरंदिव्यंधर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥ ततः
प्रहृष्टोधर्मात्मालक्ष्मणःसहराघवः ॥ श्रुत्वाकर्णसुखांवाणींसुग्रीववदनाच्युताम् ॥ २८ ॥ प्राहृष्यतभृशंरामोलक्ष्मणश्चमहायशाः ॥ श्रुत्वादधिमु
खस्यैवंसुग्रीवस्तुप्रहृष्यच ॥ २९ ॥ वनपालंपुनर्वाक्यंसुग्रीवःप्रत्यभाषत ॥ प्रीतोस्मिसोहंयद्भुक्तंवनंतैःकृतकर्मभिः ॥ ३० ॥ धर्षितंमर्षणीयंचचेष्टि
तंकृतकर्मणाम् ॥ गच्छशीघ्रंमधुवनंसंरक्षस्वत्वमेवहि ॥ शीघ्रंप्रेषयसर्वांस्तान्हनूमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३१ ॥ इच्छामिशीघ्रंहनुमत्प्रधानान्शाखामृ
गांस्तान्मृगराजदर्पान् ॥ प्रष्टुंकृतार्थान्सहराघवाभ्यांश्रोतुंचसीताधिगमेप्रयत्नम् ॥ ३२ ॥ प्रीतिस्फीताक्षौसंप्रहृष्टौकुमारौदृष्ट्वासिद्धार्थौवानराणां
चराजा ॥ अंगैःप्रहृष्टैःकार्यसिद्धिंविदित्वाबाह्वोरासन्नामतिमात्रंननंद ॥ ३३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०सुंदरकांडेत्रिषष्टितमः
सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥६४॥ ॥सुग्रीवेणैवमुक्तस्तुहृष्टोदधिमुखःकपिः ॥ राघवंलक्ष्मणंचैवसुग्रीवंचाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ सप्रणम्यचसुग्रीवंराघवौचमहा
बलौ ॥ वानरैःसहितःशूरैर्दिवमेवोत्पपातह ॥ २ ॥ सयथैवागतःपूर्वंतथैवत्वरितंगतः ॥ निपत्यगगनाद्भूमौतद्वनंप्रविवेशह ॥ ३ ॥ सप्रविष्टोमधुवनंदद
र्शहरियूथपान् ॥ विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥ सतानुपागमद्वीरोबद्ध्वाकरपुटांजलिं ॥ उवाचवचनंश्लक्ष्णमिदंहृष्टवदंगदम् ॥ ५ ॥

क्षौविकसितनेत्रौ संप्रहृष्टौपुलकितगात्रौसिद्धार्थाविवदृष्ट्वासंप्रहृष्टैःपुलकितैरंगैरुपलक्षितःकार्यसिद्धिंबाह्वोरासन्नांहस्तप्राप्तामिवविदित्वाननंद ॥ ३३ ॥ गंडमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्री
रामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ सुग्रीवेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विमदत्वसूचकंमेहमानान्मधूदकमिति मेहमानान्मूत्रयतः
मधुपरिणामभूतमुदकंमधूदकं एवंमूत्रणान्मधूनांजीर्णताबोधिता अतएवविमदान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥ नैवनिस्त्टष्टपूर्वंवानरेभ्योयथेच्छंभोगायकदापिनानुज्ञातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ एभिर्हनुमदाद्यैःप्रधर्षणायामारब्धायांवनपालकैर्वारितम् मामपि अपिनेतरान्पालकान्अचिंतयन्अचिंतयंतः
॥ ७ ॥ भ्रुकुटिवक्रेभ्रुवौ ॥ ८ ॥ इमेमदीयाःसंरब्धतराःनिवारणायातियत्नवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ विज्ञाप्यमानम् दधिमुखेनेतिशेषः ॥ १३॥१४॥१५॥१६॥ यत्तुयथावनमभिप

ससमाश्वासितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना ॥ उत्थायसमहाप्राज्ञोवाक्यंदधिमुखोब्रवीत् ॥ ४ ॥ नैवर्क्षजरताराजन्नत्वयानचवालिना ॥ वनंनिस्टष्टपूर्वंतेनाशितंतत्तुवानरैः ॥ ५ ॥ न्यवारयमहंसर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः ॥ अचिंतयित्वामांत्दृष्टाभक्षयंतिपिबंतिच ॥ ६ ॥ एभिःप्रधर्षणायांचवारितंवनपालकैः ॥ मामप्यचिंतयन्देवभक्षयंतिवनौकसः ॥ ७ ॥ शिष्टमत्रापविध्यंतिभक्षयंतितथापरे ॥ निवार्यमाणास्तेसर्वेभ्रुकुटिंदर्शयंतिहि ॥ ८ ॥ इमेहिसंरब्धतरास्तदातैःसंप्रधर्षितः ॥ निवार्यंतेवनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुंगवैः ॥ ९ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः ॥ संरक्तनयनैःक्रोधाद्धरयःसंप्रधर्षिताः ॥ १० ॥ पाणिभिर्निहताःकेचित्केचिज्जानुभिराहताः ॥ प्रकृष्टाश्चतदाकामंदेवमार्गंचदर्शिताः ॥ ११ ॥ एवमेतेहताःशूरास्त्वयितिष्ठतिभर्तरि ॥ कृत्स्नंमधुवनंचैवप्रकामंतैश्चभक्ष्यते ॥ १२ ॥ एवंविज्ञाप्यमानंतंसुग्रीवंवानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्तंमहाप्राज्ञोलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ १३ ॥ किमयंवानरोराजन्वनपःप्रत्युपस्थितः ॥ किंचार्थमभिनिर्दिश्यदुःखितोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ लक्ष्मणंप्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ १५ ॥ आर्यलक्ष्मणसंप्राहवीरोदधिमुखःकपिः ॥ अंगदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितंमधुवानरैः ॥ १६ ॥ नैषामकृतकार्याणामीदृशःस्याद्व्यतिक्रमः ॥ वनंयदभिपन्नास्तेसाधितंकर्मतद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥ वारयंतोभृशंप्राप्ताःपालाजानुभिराहताः ॥ तथानगणितश्चायंकपिर्दधिमुखोबली ॥ १८ ॥ पतिर्ममवनस्यायमस्माभिःस्थापितःस्वयम् ॥ दृष्टादेवीनसंदेहोनचान्येनहनूमता ॥ १९ ॥ नह्यन्यःसाधनेहेतुःकर्मणोस्यहनूमतः ॥ कार्यसिद्धिर्हनुमतिमतिश्चहरिपुंगवे ॥ २० ॥ व्यवसायश्चवीर्यंचश्रुतंचापिप्रतिष्ठितम् ॥ जांबवान्यत्रनेतास्यादंगदश्चमहाबलः ॥ २१ ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठातानतत्रगतिरन्यथा ॥ अंगदप्रमुखैर्वीरैर्हतंमधुवनंकिल ॥ २२ ॥

न्ताःनाशयितुंप्रवृत्ताः ॥ १७ ॥ वारयंतःहेतौशता वारणाद्धेतोर्जानुभिराहताःपालाःप्राप्ताः ॥ १८ ॥ देवीदृष्टेत्यत्रनसंदेहस्तत्राप्यन्येनर्नाकितुहनूमतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्यःहनूमतोन्यइत्यर्थः
हरिपुंगवेहनूमतिकार्यसिद्धिर्मतिश्च ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात्पूज्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भर्ताराजा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नृपाज्ञापरिपंथिनः तदाज्ञाविरुद्धकर्तारः अमर्षप्रभवोऽक्षमाजन्यः
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ समप्रतिष्ठांसमतलाम् जगतींभूमिं दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तौसर्ववानरपूज्यौचरणावित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ झलमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण

अथदृष्ट्वादधिमुखंक्रुद्धंवानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंतवेगेनहनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २५ ॥ सवृक्षंतंमहाबाहुमापतंतंमहाबलम् ॥ वेगवंतंविजग्राहबाहु
भ्यांकुपितोंगदः ॥ २६ ॥ मदांधोनकृपांचक्रे आर्यकोयंममेतिसः ॥ अथैनंनिष्पिपेषाशुवेगेनवसुधातले ॥ २७ ॥ सभग्नबाहूरुमुखोविह्वलःशोणि
तोक्षितः ॥ प्रमुमोहमहावीरोमुहूर्तंकपिकुंजरः ॥ २८ ॥ सकथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकांतमागत्यस्वान्भृत्यान्समुपागतान् ॥ २९ ॥
एतागच्छतगच्छामोभर्तानोयत्रवानरः ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःसहरामेणतिष्ठति ॥ ३० ॥ सर्वंचैवांगदेदोषंश्रावयिष्यामपार्थिवे ॥ अमर्षीवचनंश्रु
त्वाघातयिष्यतिवानरान् ॥ ३१ ॥ इष्टंमधुवनंह्येतत्सुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ पितृपैतामहंदिव्यंदेवैरपिदुरासदम् ॥ ३२ ॥ सवानरानिमान्सर्वान्मधुलु
ब्धान्गतायुषः ॥ घातयिष्यतिदंडेनसुग्रीवःससुहृज्जनान् ॥ ३३ ॥ वध्याह्येतेदुरात्मानोनृपाज्ञापरिपंथिनः ॥ अमर्षप्रभवोरोषःसफलोमेभविष्यति
॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वादधिमुखोवनपालान्महाबलः ॥ जगामसहसोत्पत्यवनपालैःसमन्वितः ॥ ३५ ॥ निमेषांतरमात्रेणसहिप्राप्तोवनालयः ॥ सहस्रां
शुसुतोधीमान्सुग्रीवोयत्रवानरः ॥ ३६ ॥ रामंचलक्ष्मणंचैवदृष्ट्वासुग्रीवमेवच ॥ समप्रतिष्ठांजगतीमाकाशान्निपपातह ॥ ३७ ॥ सनिपत्यमहावी
रःसर्वैस्तैःपरिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखःपालैःपालानांपरमेश्वरः ॥ ३८ ॥ सदीनवदनोभूत्वाकृत्वाशिरसिचांजलिम् ॥ सुग्रीवस्याशुतौमूर्ध्नाचरणौप्रत्य
पीडयत् ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोमूर्ध्नानिपतितं
वानरंवानरर्षभः ॥ दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयोवाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकस्मात्त्वंपादयोःपतितोमम ॥ अभयंतेप्रदास्यामिसत्यमेवाभिधीयता
म् ॥ २ ॥ किंसंभ्रमाद्धितंकृत्स्नंब्रूहियद्वक्तुमर्हसि ॥ कच्चिन्मधुवनेस्वस्तिश्रोतुमिच्छामिवानर ॥ ३ ॥

तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
सुंदरकांडे द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ किंसंभ्रमात्कस्यभयादिहागतोसीतिशेषः यत्कृत्स्नंहितंतद्ब्रूहि यतस्त्वंसर्वमुचितमनुचितंचवक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

तेपटवोहनूमांश्चमैथिलींदृष्ट्वाअन्येतन्मुखात्तांलंकास्थांश्रुत्वामहत्कार्यंकरणेनभयराहित्यादतिसर्गादंगदानुज्ञानान्मधुवनंप्रविष्टाःपालान्बलादाक्रम्यबद्ध्वामधुपपूरसवत्फलंचाददुर्भक्षणार्थ मितिशेषः ॥ ७ ॥ मधुवनेसक्ताभक्षणार्थंलग्नाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अपविद्ध्यंतिप्रक्षिपंतिमधूनिमधुपटलानि ॥ १० ॥ ११ ॥ उन्मत्तवेगाः उन्मत्तानांवेगोयेषांते यद्वातिशयितवेगाइत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिसर्गाच्चपटवोदृष्ट्वाश्रुत्वाचमैथिलीम् ॥ पपुःसर्वेमधुतदारसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्त्यचततःसर्वेवनपालान्समागतान् ॥ तेताडयंतःशतशः सक्तामधुवनेतदा ॥ ८ ॥ मधूनिद्रोणमात्राणिबाहुभिःपरिगृह्यते ॥ पिबंतिकपयःकेचित्संघशस्तत्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥ घ्नंतिस्मसहिताःसर्वेभक्षयंतित थापरे ॥ केचित्पीत्वापविध्यंतिमधूनिमधुपिंगलाः ॥ १० ॥ मधूच्छिष्टेनकेचिच्चजघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ अपरेवृक्षमूलेषुशाखागृह्यव्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ अत्यर्थंचमदग्लानाःपर्णान्यास्तीर्यशेरते ॥ उन्मत्तवेगाःप्लवगामधुमत्ताश्चहृष्टवत् ॥ १२ ॥ क्षिपंत्यपितथान्योन्यंस्खलंतिचतथापरे ॥ केचित्क्ष्वेडा न्प्रकुर्वंतिकेचित्कूजंतिहृष्टवत् ॥ १३ ॥ हरयोमधुनामत्ताःकेचित्सुप्तामहीतले ॥ धृष्टाःकेचिद्धसंत्यन्येकेचित्कुर्वंतिचेतरत् ॥ १४ ॥ कृत्वाकेचिद्वदंत्यन्ये केचिद्बुध्यंतिचेतरत् ॥ येप्यत्रमधुपालाःस्युःप्रेष्यादधिमुखस्यतु ॥ १५ ॥ तेपितैर्वानरैर्भीमैःप्रतिषिद्धादिशोगताः ॥ जानुभिश्चप्रघृष्टाश्चदेवमार्गंचद र्शिताः ॥ १६ ॥ अब्रुवन्परमोद्विग्नागत्वादधिमुखंवचः ॥ हनूमतादत्तवरैर्हतंमधुवनंबलात् ॥ १७ ॥ वयंचजानुभिर्घृष्टादेवमार्गंचदर्शिताः ॥ १८ ॥ तदादधिमुखःक्रुद्धोवनपस्तत्रवानरः ॥ हतंमधुवनंदृष्ट्वासांत्वयामासतान्हरीन् ॥ १९ ॥ एतागच्छतगच्छामोवानरानतिदर्पितान् ॥ बलेनावारयि ष्यामिप्रभुंजानान्मधूत्तमम् ॥ २० ॥ श्रुत्वादधिमुखस्येदंवचनंवानरर्षभाः ॥ पुनर्वीरामधुवनंतेनैवसहिताययुः ॥ २१ ॥ मध्येचैषांदधिमुखःसुप्रगृ ह्यमहातरुम् ॥ समभ्यधावन्वेगेनसर्वेतेचप्लवंगमाः ॥ २२ ॥ तेशिलाःपादपांश्चैवपाषाणानपिवानराः ॥ गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धायत्रतेकपिकुंजराः ॥ २३ ॥ बलान्निवारयंतश्चआसेदुर्हरयोहरीन् ॥ संदष्टोष्ठपुटाःक्रुद्धाभर्त्सयंतोमुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

॥ १३ ॥ इतरद्रोदनम् ॥ १४ ॥ केचिदन्यत्कृत्वाअन्यद्वदंति केचिदुक्तवचनार्थंविद्यमानंपरित्यज्यान्यमेवबुध्यंते ॥ १५ ॥ प्रतिषिद्धाःताडनादिनानिरस्ताः जानुभिःप्रघृष्टाःजानुषुगृहीत्वा आकृष्टाः देवमार्गंअपानद्वारमितितीर्थः देवमार्गंदर्शिताः पादौगृहीत्वोर्ध्वंप्रक्षिप्ताइत्यर्थः कर्णौअंगुलिभिर्धृत्वोर्ध्वीकृताइतिवार्थइत्यन्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तान्स्वसंबंधिनःपालान् ॥ १९ ॥ एतआगच्छत अपेइतिशेषः गच्छामः वयमप्यागच्छामइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वेतेचसमभ्यधावन्नितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ हरयःपालाः हरीन्हनुमदादीन् ॥ २४ ॥

अतिब्रुवंतिविवादंकुर्वंति नगाग्राद्वृक्षाग्रात् ॥ १७ ॥ गानरोदनहासामधुपानमत्तधर्माः ॥ १८ ॥ तुदंतंव्यथयंतम् समाकुलं उत्कटमत्तचेटम् दृप्तोतिमत्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रवृद्धैःप्रवृद्धमदैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मदादप्रतिवार्योनिवारयितुमशक्योवेगोयेषांतैः तेनदधिमुखेनबलात्प्रतिवार्यमाणैः प्रधर्षणेदोषंराजदंडमनवेक्ष्य अतएवत्यक्तभयैःसमेत्यप्रकृष्यतेस्म ॥ २३ ॥ समापयंतःस्र

परस्परंकेचिदुपाश्रयंतिपरस्परंकेचिदतिब्रुवंति ॥ द्रुमाद्द्रुमंकेचिदभिद्रवंतिक्षितौनगाग्रान्निपतंतिकेचित् ॥ १७ ॥ महीतलात्केचिदुदीर्णवेगामहाद्रु माग्राण्यभिसंपतंति ॥ गायंतमन्यःप्रहसन्नुपैतिरुदंतमन्यःप्ररुदन्नुपैति ॥ १८ ॥ तुदंतमन्यःप्रणुदन्नुपैतिसमाकुलंतत्कपिसैन्यमासीत् ॥ नचात्रकश्चि न्नबभूवमत्तोनचात्रकश्चिन्नबभूवदृप्तः ॥ १९ ॥ ततोवनंतत्परिभक्ष्यमाणंद्रुमांश्चविध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥ समीक्ष्यकोपाद्दधिवक्त्रनामानिवारयामा सकपिःकपींस्तान् ॥ २० ॥ सतैःप्रवृद्धैःपरिभर्त्स्यमानोवनस्यगोप्ताहरिवृद्धवीरः ॥ चकारभूयोमतिमुग्रतेजावनस्यरक्षांप्रतिवानरेभ्यः ॥ २१ ॥ उ वाचकांश्चित्परुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्चतलैर्जघान ॥ समेत्यकैश्चित्कलहंचकारतथैवसाम्नोपजगामकांश्चित् ॥ २२ ॥ सतैर्मदादप्रतिवार्यवेगैर्ब लाच्चतेनप्रतिवार्यमाणैः ॥ प्रधर्षणेत्यक्तभयैःसमेत्यप्रकृष्यतेचाप्यनवेक्ष्यदोषम् ॥ २३ ॥ नखैस्तुदंतोदशनैर्दशंतस्तलैश्चपादैश्चसमापयंतः ॥ मदा त्कपिंतेकपयःसमंतान्महावनंनिर्विषयंचचक्रुः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ तानुवाचहरिश्रेष्ठोहनूमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसोयूयंमधुसेवतवानराः ॥ १ ॥ अहमावर्जयिष्यामियुष्माकंपरिपंथिनः ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यं हरीणांप्रवरोंगदः ॥ २ ॥ प्रत्युवाचप्रसन्नात्मापिबंतुहरयोमधु ॥ अवश्यंकृतकार्यस्यवाक्यंहनुमतोमया ॥ ३ ॥ अकार्यमपिकर्तव्यंकिमंगपुनरीदृशम् अंगदस्यमुखाच्छ्रुत्वावचनंवानरर्षभाः ॥ ४ ॥ साधुसाध्वितिसंहृष्टावानराःप्रत्यपूजयन् ॥ पूजयित्वांगदंसर्वेवानरावानरर्षभम् ॥ ५ ॥ जग्मुर्मधुव नंयत्रनदीवेगइवद्रुमम् ॥ तेप्रविष्टामधुवनंपालानाक्रम्यशक्तितः ॥ ६ ॥

तकल्पंकुर्वंतः महावनंनिर्विषयंनिर्गतमधुफलादिभोज्यम् ॥ २४ ॥ बरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ पुनरुक्तमेवविस्तरेणाह तानिति ॥ १ ॥ आवर्जयिष्यामिनिवारयिष्यामि ॥ २ ॥ ३ ॥ ईदृशंएतन्मात्रार्थकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्रमधुवनंयत्रमार्गेगमनेनमधुवनंप्राप्यतेतेनमार्गेणजग्मुः ॥ ६ ॥

अगृह्णंतयुक्तियुक्तत्वेनामन्यंत ॥ १ ॥ पुप्लुवुःप्लवंतोजग्मुः ॥ २ ॥ आकाशंछादयंतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ सभाज्यमानंपूज्यमानं भूतैःसिद्धादिभिः दृष्टिभिर्वहंतइव प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्व
हीनांवाहकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ राघवेकार्यनिर्वर्त्तिकार्यसिद्धिंसमाधायनिश्चित्यतस्यात्मनश्चपरमंयशःकर्तुंचनिश्चित्यपुप्लुवुरितिसंबंधः कर्मसिद्धिभिःसीतादर्शनलंकादहनकर्मभिरुन्नताःउन्नत

ततोजांबवतोवाक्यमगृह्णंतवनौकसः ॥ अंगदप्रमुखावीराहनूमांश्चमहाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमंतस्ततःसर्वेवायुपुत्रपुरःसराः ॥ महेंद्राग्रात्समुत्पत्यपुप्लुवुःप्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ मेरुमंदरसंकाशामत्ताइवमहागजाः ॥ छादयंतइवाकाशंमहाकायामहाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानंभूतैस्तमात्मवंतंमहाबलम् ॥ हनूमंतंमहावेगंवहंतइवदृष्टिभिः ॥ ४ ॥ राघवेचार्थनिर्वृत्तिंकर्तुंचपरमंयशः ॥ समाधायसमृद्धार्थाःकर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रियाख्यानोन्मुखाःसर्वेसर्वेयुद्धाभिनंदिनः ॥ सर्वेरामप्रतीकारेनिश्चितार्थामनस्विनः ॥ ६ ॥ प्लवमानाःखमाप्लुत्यततस्तेकाननौकसः ॥ नंदनोपममासेदुर्वनंद्रुमशतायुतम् ॥ ७ ॥ यत्तन्मधुवनंनामसुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्यंसर्वभूतानांसर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षतिमहावीरःसदादधिमुखःकपिः ॥ मातुलःकपिमुख्यस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ ९ ॥ तेतद्वनमुपागम्यबभूवुःपरमोत्कटाः ॥ वानरावानरेंद्रस्यमनःकांतंमहावनम् ॥ १० ॥ ततस्तेवानराहृष्टादृष्ट्वामधुवनंमहत् ॥ कुमारमभ्ययाचंतमधूनिमधुपिंगलाः ॥ ११ ॥ ततःकुमारस्तान्वृद्धान्जांबवत्प्रमुखान्कपीन् ॥ अनुमान्यददौतेषांनिसर्गंमधुभक्षणे ॥ १२ ॥ तेनिसृष्टाःकुमारेणधीमतावालिसूनुना ॥ हरयःसमपद्यंतद्रुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥ भक्षयंतःसुगंधीनिमूलानिचफलानिच ॥ जग्मुःप्रहर्षंतेसर्वेबभूवुश्चमदोत्कटाः ॥ १४ ॥ ततश्चानुमताःसर्वेसुसंहृष्टावनौकसः ॥ मुदिताश्चततस्तेचप्रनृत्यंतिततस्ततः ॥ १५ ॥ गायंतिकेचित्प्रहसंतिकेचिन्नृत्यंतिकेचित्प्रणमंतिकेचित् ॥ पठंतिकेचित्प्रचरंतिकेचित्प्लवंतिकेचित्प्रलपंतिकेचित् ॥ १६ ॥

चित्ताः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारेरामकर्तव्येरावणप्रतीकारेनिश्चितार्थाअभूवन्निितिशेषः ॥ ६ ॥ वनंसुग्रीवस्यमधुवनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दधिमुखस्तन्नामा ॥ ९ ॥ परमोत्कटास्तत्रत्यमधुपानाद्भाव
त्युत्कटोत्कंठावंतः महावनाख्यंवनमित्यर्थः ॥ १० ॥ मधुपिंगलाःमधुपिंगलवर्णाः ॥ ११ ॥ अनुमान्यकृतानुमतिकान्कृत्वा निसर्गमाज्ञां ॥ १२ ॥ निसृष्टाःकृताज्ञाः ॥ १३ ॥ भक्षयंतःअ
भक्षयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ अनुमताःमधुपानादौकृतानुमतिकाः हर्षमुदोर्बाह्याभ्यंतरत्वकृतोभेदः ॥ १५ ॥ तत्रवासमानंदसूचकमाह गायंतीति ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ दृष्टादेवीनानीताइतितत्ररामसमीपेनिवेदितुंनयुक्तमिवपश्यामि ॥ ८ ॥ तुल्योस्तीतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्यत्कर्तव्यंकिमस्ति काकुरत्र अपितुजानकीग्रहणपूर्वकगमनादन्यन्न
किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ न्यस्यामस्थापयाम तान्सर्वान्किष्किंधायामागतान्वानरान्व्यलीकैरप्रियैर्दुःखैर्योजयित्वेतिशेषः तथाकृत्वाकिंफलमितिशेषः किंपरिक्लेश्यतानितिपाठांतरम् ॥ १२॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ नैषाबुद्धिर्युक्तेतिशेषः तत्रहेतुमाह विचेतुमिति ॥ १५ ॥ प्रथमंजयएवदुर्लभः ॥ कथंचिज्जयेपियदिनरोचयेत्तदाकार्यनाशइतिभावः ॥ १६ ॥ अरुचौहेतुः कुलंव्यपदिश

तांलंकांतरसाहंतुंरावणंचमहाबलम् ॥ किंपुनःसहितोवीरैर्बलवद्भिःकृतात्मभिः ॥ ६ ॥ कृतास्त्रैःप्लवगैःशक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ वायुसूनोर्बलेनैव दग्धालंकेतिनःश्रुतम् ॥ ७ ॥ दृष्टादेवीनचानीताइतितत्रनिवेदितुम् ॥ नयुक्तमिवपश्यामिभवद्भिःख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥ नहिवःप्लवनेकश्चिन्नापिकश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यःसामरदैत्येषुलोकेषुहरिसत्तमाः ॥ ९ ॥ जित्वालंकांसरक्षौघांहत्वातंरावणंरणे ॥ सीतामादायगच्छामःसिद्धार्थाहृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तेष्वेवंहतशेषेषुराक्षसेषुहनूमता ॥ किमन्यदत्रकर्तव्यंगृहीत्वायामजानकीम् ॥ ११ ॥ रामलक्ष्मणयोर्मध्येन्यस्यामजनकात्मजाम् ॥ किंव्यलीकैस्तुतान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् ॥ १२ ॥ वयमेवहिगत्वातान्हत्वाराक्षसपुंगवान् ॥ राघवंद्रष्टुमर्हामःसुग्रीवंसहलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ तमेवंकृतसंकल्पंजांबवान्हरिसत्तमः ॥ उवाचपरमप्रीतोवाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ १४ ॥ नैषाबुद्धिर्महाबुद्धेयद्ब्रवीषिमहाकपे ॥ विचेतुंवयमाज्ञप्तादक्षिणांदिशमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ नानेतुंकपिराजेननैवरामेणधीमता ॥ कथंचिन्निर्जितांसीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् ॥ १६ ॥ राघवोनृपशार्दूलःकुलंव्यपदिशन्स्वकम् ॥ प्रतिज्ञायस्वयंराजासीताविजयमग्रतः ॥ १७ ॥ सर्वेषांकपिमुख्यानांकथंमिथ्याकरिष्यति ॥ विफलंकर्मचकृतंभवेत्तुष्टिर्नतस्यच ॥ १८ ॥ वृथाचदर्शितंवीर्यंभवेद्वानरपुंगवाः ॥ तस्माद्गच्छामवैसर्वेयत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्चमहातेजाःकार्यस्यास्यनिवेदने ॥ १९ ॥ नतावदेषामतिरक्षमानोयथाभवान्पश्यतिराजपुत्र ॥ यथातुरामस्यमतिर्निविष्टातथाभवान्पश्यतुकार्यसिद्धिम् ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सु० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥

न्निति प्रतिज्ञायेतिच अग्रतःकपिमुख्यानामित्यन्वयः ॥ १७ ॥ अरुचौफलवैपरीत्यंदर्शयति विफलमिति ॥ १८ ॥ अस्यकार्यस्यनिवेदनेमतिःकृत्वेतिशेषः
॥ १९ ॥ अथजांबवानंगदक्रोधपरिहारायतन्मतंबहुमान्यसुहृद्भावेननिवर्तयति नतावदिति हेराजपुत्रयथाभवान्पश्यतिविचारयतिएषामतिर्नोस्माकमक्षमानकिंतुयुक्तैव यथारामस्यमतिर्निविष्टाअवस्थितातथाकार्यसिद्धिंभवान्पश्यत्वित्यर्थः ॥ २० ॥ नरमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

अचिंतयंतीयोग्यत्वेनागणयंती अगणनेहेतुः पतिव्रतेति अगणनाञ्चावष्टब्धानिरुद्धा अस्तीतिशेषः ॥ २४ ॥ रामेणरामप्रीत्या अनन्यचिंतापौलोमीवनहुषरुद्धापौलोमीव ॥ २५ ॥ तदेकवासइतिव्याख्यातम् राक्षसीभिस्तर्ज्यमानादृष्टेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कथंचिदादौतूर्ष्णीरामकथाप्रस्तावेन सर्वमर्थरामसुग्रीवदत्तांतम ॥ २९ ॥ तदेवाह रामसुग्रीवसख्यं

अचिंतयंतीवैदेहीरावणंबलदर्पितम् ॥ पतिव्रताचसुश्रोणीअवष्टब्धाचजानकी ॥ २४ ॥ अनुरक्ताहिवैदेहीरामेसर्वात्मनाशुभा ॥ अनन्यचिंतारामेणपौलोमीवपुरंदरे ॥ २५ ॥ तदेकवासःसंवीतारजोध्वस्तातथैवच ॥ सामयाराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टाहिप्रमदावने ॥ एकवेणीधरादीनाभर्तृचिंतापरायणा ॥ २७ ॥ अधःशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमोदये ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्यकृतनिश्चया ॥ २८ ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षीविश्वासमुपपादिता ॥ ततःसंभाषिताचैवसर्वमर्थंप्रकाशिता ॥ २९ ॥ रामसुग्रीवसख्यंचश्रुत्वाप्रीतिमुपागता ॥ नियतःसमुदाचारोभक्तिर्भर्तरिचोत्तमा ॥ ३० ॥ यन्नहंतिदशग्रीवंसमहात्मादशाननः ॥ निमित्तमात्रंरामस्तुवधेतस्यभविष्यति ॥ ३१ ॥ साप्रकृत्यैवतन्वंगीतद्वियोगाच्चकर्शिता ॥ प्रतिपत्पाठशीलस्यविद्येवतनुतांगता ॥ ३२ ॥ एवमास्तेमहाभागासीताशोकपरायणा ॥ यदत्रप्रतिकर्तव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि० सुंदरकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावालिसूनुरभाषत ॥ अश्विपुत्रौमहावेगौबलवंतौप्लवंगमौ ॥ १ ॥ पितामहवरोत्सेकात्परमंदर्पमास्थितौ ॥ अश्विनोर्माननार्थंहिसर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ वरोत्सेकेनमत्तौचप्रमथ्यमहतींचमूम् ॥ ३ ॥ सुराणाममृतंवीरौपीतवंतौमहाबलौ ॥ एतावेवहिसंक्रुद्धौसवाजिरथकुंजराम् ॥ ४ ॥ लंकांनाशयितुंशक्तौसर्वेतिष्ठंतुवानराः ॥ अहमेकोपिपर्याप्तःसराक्षसगणांपुरीम् ॥ ५ ॥

चेति नियतःसमुदाचारोदृढपातिव्रत्यंभर्तरिउत्तमाभक्तिश्चास्ति ॥ ३० ॥ इयत्यापिसामर्थ्यायद्दशाननंशापादिनानहंतितत्सदशाननोमहात्मातपोबलेनशापाऽयोग्यइतिभावः अथापिसीतावरोधजन्यपापेनमृतप्रायएवसइत्याह निमित्तमात्रमिति अतोस्माभिरपिसुशक्यवधएवसइतिभावः ॥ ३१ ॥ तत्तापकारणमाह सेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बलमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नयासहदर्शनेउपपत्तिमाह अहमिति एवंचराक्षसान्हत्वादेव्यानयनंकृत्वादेव्यासहैवतौद्रक्ष्यामइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कृतास्त्रैर्देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः ॥ ८ ॥ उक्तमेवार्थंसंभ्रमेणपुनराह अहंत्वि
ति अहमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ यद्यपिदुर्निरीक्ष्याणितथापितान्यहंनिहनिष्यामिब्रह्मणोवरदानान्निवारयामि परावृत्तैस्तैरेवराक्षसान्विधमिष्यामिनिहनिष्यामि ॥ ११ ॥ रुणद्धिरोत्स्यति

अहमेकोपिपर्याप्तःसराक्षसगणांपुरीं ॥ तांलंकांतरसाहंतुंरावणंचसराक्षसम् ॥ ७ ॥ किंपुनःसहितोवीरैर्बलवद्भिःकृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैःप्लवगैःशक्तै र्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहंतुरावणंयुद्धेससैन्यंसपुरःसरम् ॥ सहपुत्रंवधिष्यामिसहोदरयुतंयुधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममस्त्रंचरौद्रंचवायव्यंवारुणंतथा ॥ १० ॥ यदिशक्रजितोस्त्राणिदुर्निरीक्ष्याणिसंयुगे ॥ तान्यहंनिहनिष्यामिविधमिष्यामिराक्षसान् ॥ ११ ॥ भवतामभ्यनुज्ञातोविक्रमोमेरुणद्धित म् ॥ मयाऽतुलाविसृष्टाहिशैलवृष्टिर्निरंतरा ॥ १२ ॥ देवानपिरणेहन्यात्किंपुनस्तान्निशाचरान् ॥ भवतामननुज्ञातोविक्रमोमेरुणद्धिमाम् ॥ १३ ॥ सागरोप्यतियाद्वेलांमंदरःप्रचलेदपि ॥ नजांबवंतंसमरेकंपयेदरिवाहिनी ॥ १४ ॥ सर्वराक्षससंघानांराक्षसायेचपूर्वजाः ॥ अलमेकोपिनाशाय वीरोवालिसुतःकपिः ॥ १५ ॥ प्लवगस्योरुवेगेननीलस्यचमहात्मनः ॥ मंदरोप्यवशीर्येतकिंपुनर्युधिराक्षसाः ॥ १६ ॥ सदेवासुरयक्षेषुगंधर्वोरगप क्षिषु ॥ मैंदस्यप्रतियोद्धारंशंसतद्द्विविदस्यवा ॥ १७ ॥ अश्विपुत्रौमहावेगावेतौप्लवगसत्तमौ ॥ एतयोःप्रतियोद्धारंनपश्यामिरणाजिरे ॥ १८ ॥ मयै वनिहतालंकादग्धाभस्मीकृतापुरी ॥ राजमार्गेषुसर्वेषुनामविश्रावितंमया ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ राजाजयतिसुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ अहंकोसलराजस्यदासःपवनसंभवः ॥ हनूमानितिसर्वत्रनामविश्रावितंमया ॥ २१ ॥ अशोकवनिकामध्येरावणस्यदु रात्मनः ॥ अधस्ताच्छिंशपामूलेसाध्वीकरुणमास्थिता ॥ २२ ॥ राक्षसीभिःपरिवृताशोकसंतापकर्शिता ॥ मेघरेखापरिवृताचंद्ररेखेवनिष्प्रभा ॥ २३ ॥

॥ १२ भवतामननुज्ञातःअनुज्ञांविनामेविक्रमोराक्षसवधप्रवृत्तिर्मांरुणद्धीत्यर्थः अतःपूर्वमेवमयानपराक्रांतमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानींसर्वेपिभवंतस्तद्वधेसमर्थाइत्याह सागरोपीति ॥ १४ ॥
येचपूर्वजाराक्षसास्तेषांनाशायैकोपीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मयैवनिहतानिहतप्राया एवंचसर्वैर्मिलित्वानाशनीयेतिकिंवाच्यमितिभावः नामेति सुग्रीवादेरितिशेषः ॥ १९ ॥
तदेवाह जयतीति ॥ २० ॥ २१ ॥ सीतादुःखविमर्शेपिसंप्रत्येवसमानेतुमुचितेत्याशयेनतद्दशांवर्णयति अशोकेत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

उपलक्षितम् नददहनमितिशेषः निमित्तैःशुभसूचकैः निमित्तान्याह दीप्यमानेत्यादि ॥ ६३ ॥ दृष्टार्थैर्दृष्टसंवादैःमहागुणैःकारणैर्मत्प्रवृत्तिकारणैःसीतारामरूपैः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ आरेभेलिङुत्तमः ॥६६॥६७॥६८॥६९॥ झषकमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतदिति उत्तरंपराक्रमयुक्तत्वात्सर्वतोऽधिकम् ॥ १ ॥ संभ्रमआदरउत्साहइत्यर्थः सीतायाःशीलंसद्वृत्तंपातिव्रत्यंआसाद्यदृष्ट्वाराघवोद्योगादेःसाफल्यज्ञानेनममनःप्रीणितंतुष्टम् ममचप्रवणंमनइतिपाठेपिप्रवणंसंतोषप्रवणमित्यर्थः ॥ २ ॥ सदृशंपतिव्रतानामरुंधत्यादीनांसदृशमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हिरावणंकिमितिनादहदित्यतआह सर्वथेति अतिप्रकृष्टःमहातपःसंपन्नइत्यर्थः तांसीतांस्पृशतोपियस्य

अदग्धाजानकीत्येवनिमित्तैश्चोपलक्षितम् ॥ दीप्यमानेतुलांगूलेनमांदहतिपावकः ॥६३॥ हृदयंचप्रहृष्टंमेवाताःसुरभिगंधिनः ॥ तैर्निमित्तैश्चदृष्टार्थैःकारणैश्चमहागुणैः ॥ ६४ ॥ ऋषिवाक्यैश्चदृष्टार्थैरभवंहृष्टमानसः ॥ पुनर्दृष्टाचवैदेहीविसृष्टश्चतयापुनः ॥ ६५ ॥ ततःपर्वतमासाद्यतत्रारिष्टमहंपुनः ॥ प्रतिप्लवनमारेभेयुष्मद्दर्शनकांक्षया ॥ ६६ ॥ ततःश्वसनचंद्रार्कसिद्धगंधर्वसेवितम् ॥ पंथानमहमाक्रम्यभवतोदृष्टवानिह ॥ ६७॥ राघवस्यप्रसादेनभवतांचैवतेजसा ॥ सुग्रीवस्यचकार्यार्थंमयासर्वमनुष्ठितम् ॥६८॥ एतत्सर्वंमयातत्रयथावदुपपादितम् ॥ तत्रयन्नकृतंशेषंतत्सर्वंक्रियतामिति ॥ ६९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥७॥ ॥ एतदाख्यायतत्सर्वंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ भूयःसमुपचक्रामवचनंवक्तुमुत्तरम् ॥१॥ सफलोराघवोद्योगःसुग्रीवस्यचसंभ्रमः ॥ शीलमासाद्यसीतायाममचप्रीणितंमनः ॥२॥ आर्यायाःसदृशंशीलंसीतायाःप्लवगर्षभाः ॥ तपसाधारयेल्लोकान्क्रुद्धावानिर्दहेदपि ॥३॥ सर्वथातिप्रकृष्टोसौरावणोराक्षसेश्वरः ॥ यस्यतांस्पृशतोगात्रंतपसानविनाशितम् ॥ ४ ॥ नतदग्निशिखाकुर्यात्संस्पृष्टापाणिनासती ॥ जनकस्यसुताकुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥ जांबवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्यमहाकपीन् ॥ अस्मिन्नेवंगतेकार्येभवतांचनिवेदिते ॥ न्याय्यंस्मसहवैदेह्याद्रष्टुंतौपार्थिवात्मजौ ॥६॥

गात्रंतपसाननाशितमितिसंबंधः ॥४॥ नैतावतासीताशीलंदुर्बलमित्याशंक्यमित्याह नेति यत्क्रुद्धासीताकुर्यात्तत्स्पृष्टाग्निशिखापिनकुर्यात् इयंतुभर्तुःपराक्रमकीर्तयेनाद्यापिक्रुद्ध्यतीतिभावः अक्रुद्धायाअपिस्पर्शमात्रेणप्राप्तोनाशस्तुरावणतपसानिवारितइतिध्येयम् ॥ ५ ॥ इदानींभृत्यजयस्यापिस्वामिसंबंधित्वसत्त्वेनवयमेवसीतापातिव्रत्यंसहायमासाद्यरावणंजित्वादेव्यासहराघवौद्रक्ष्यामहइत्याह जांबवदिति जांबवदादीननुज्ञाप्यानुज्ञांकुर्वंत्वितिसंप्रार्थ्य अस्मिन्कार्येसीतान्वेषणरूपे एवंगतेउक्तप्रकारंप्राप्ते तत्प्रकारविशिष्टेचभवतांनिवेदितेसति तौपार्थिवात्मजौवैदेह्यासंद्रष्टुंन्याय्यमित्यब्रवीदितिशेषः ॥ ६ ॥

वानराणामिति एवंचलंकानाशनेवानराअसमर्थानइतिमंतव्यमितिभावः राघवाणामितिपाठेमनुष्योऽसमर्थइतिनमंतव्यमितिभावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मत्प्रभावंवरदानलब्धावध्यत्वरूपम्

वानराणांप्रभावोयंनकेनविदितःपुरा ॥ देवतानांसकाशंचयेगच्छंतिनिमंत्रिताः ॥ ४४ ॥ इतिवानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितोमया ॥ मामैक्षततततो रुष्टश्चक्षुषाप्रदहन्निव ॥ ४५ ॥ तेनवध्योहमाज्ञप्तोरक्षसारौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञायरावणेनदुरात्मना ॥ ४६ ॥ ततोविभीषणोनामतस्यभ्रा तामहामतिः ॥ तेनराक्षसराजश्चयाचितोममकारणात् ॥ ४७ ॥ नैवंराक्षसशार्दूलत्यज्यतामेषनिश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतोहिमार्गःसँल्लक्ष्यतेत्वया ॥ ४८ ॥ दूतवध्यानदृष्टाहिराजशास्त्रेषुराक्षस ॥ दूतेनवेदितव्यंचयथाभिहितवादिना ॥ ४९ ॥ सुमहत्यपराधेपिदूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणंदृष्टं नवधोस्तिहिशास्त्रतः ॥ १५० ॥ विभीषणेनैवमुक्तोरावणःसंदिदेशतान् ॥ राक्षसानेतदेवाद्यलांगूलंदह्यतामिति ॥ ५१ ॥ ततस्तस्यवचःश्रुत्वामम पुच्छंसमंततः ॥ वेष्टितंशणवल्कैश्चपट्टैःकार्पासिकैस्तथा ॥ ५२ ॥ राक्षसाःसिद्धसंनाहास्ततस्तेचंडविक्रमाः ॥ तदादीप्यंतमेपुच्छंहनंतःकाष्ठमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥ बद्धस्यबहुभिःपाशैर्यंत्रितस्यचराक्षसैः ॥ नमेपीडाभवेत्काचिद्दिदृक्षोर्नगरींदिवा ॥ ५४ ॥ ततस्तेराक्षसाःशूराबद्धंमामग्निसंवृतम् ॥ अघोष यन्राजमार्गेनगरद्वारमागताः ॥ ५५ ॥ ततोहंसुमहद्रूपंसंक्षिप्यपुनरात्मनः ॥ विमोचयित्वातंबंधंप्रकृतिस्थःस्थितःपुनः ॥ ५६ ॥ आयसंपरिघंगृह्य तानिरक्षांस्यसूदयम् ॥ ततस्तन्नगरद्वारंवेगेनाप्लुतवानहम् ॥ ५७ ॥ पुच्छेनचप्रदीप्तेनतांपुरींसाट्टगोपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रांतोयुगांताग्निरिवप्रजाः ॥ ५८ ॥ विनष्टाजानकीव्यक्तंनह्यदग्धःप्रदृश्यते ॥ लंकायाःकश्चिदुद्देशःसर्वाभस्मीकृतापुरी ॥ ५९ ॥ दहताचमयालंकांदग्धासीतानसंशयः ॥ राम स्यचमहत्कार्यंमयेदंविफलीकृतम् ॥ ६० ॥ इतिशोकसमाविष्टश्चितामहमुपागतः ॥ ततोहंवाचमश्रौषंचारणानांशुभाक्षराम् ॥ ६१ ॥ जानकीन चदग्धेतिविस्मयोदंतभाषिणाम् ॥ ततोमेबुद्धिरुत्पन्नाश्रुत्वातामद्भुतांगिरम् ॥ ६२ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नैवम् अयमवध्यइत्यर्थः एषनिश्चयः एतद्वधनिश्चयः सँल्लक्ष्यतेविचार्यते ॥ ४८ ॥ वेदितव्यंनिवेदनीयम् एवंचैवमुक्तिर्दूतस्यनापराधइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ हनंतोमामितिशेषः आर्षमेतत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ ६१ ॥ विस्मयकारीयउदंतोवृत्तांतस्तद्भाषिणांतंवदताम् ॥ ६२ ॥

द्वितीयंप्रेषितपुत्रापेक्षयाद्वितीयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ महताप्रत्ययेनविश्वासेन ॥ २९ ॥ १३० ॥ प्रबद्ध्वाप्रबद्धाराक्षसेभ्यआर्पयदितिशेषः बध्नंतिअबध्नन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सीतार्थमितिकथि

तमक्षमागतंभग्नंनिशम्यसदशाननः ॥ ततश्चेंद्रजितंनामद्वितीयंरावणःसुतम् ॥ २७॥ व्यादिदेशसुसंक्रुद्धोबलिनंयुद्धदुर्मदम् ॥ तच्चाप्यहंबलंसर्वंतं चराक्षसपुंगवम् ॥ २८ ॥ नष्टौजसंरणेकृत्वापरंहर्षमुपागतः ॥ महतापिमहाबाहुःप्रत्ययेनमहाबलः ॥ २९ ॥ प्रहितोरावणेनैषसहवीरैर्मदोद्धतैः ॥ सोऽविषह्यंहिमांबुद्ध्वास्वसैन्यंचावमर्दितम् ॥ १३० ॥ ब्रह्मणोस्त्रेणसतुमांप्रबद्ध्वाचातिवेगिनः ॥ रज्जुभिश्चापिबध्नंतिततोमांतत्रराक्षसाः ॥ ३१ ॥ रावणस्यसमीपंचगृहीत्वामामुपागमन् ॥ दृष्ट्वासंभाषितश्चाहंरावणेनदुरात्मना ॥ ३२ ॥ पृष्टश्चलंकागमनंराक्षसानांचतंवधम् ॥ तत्सर्वंचरणेतत्रसीतार्थमुपजल्पितम् ॥ ३३ ॥ तस्यास्तुदर्शनाकांक्षीप्राप्तस्त्वद्भवनंविभो ॥ मारुतस्यौरसःपुत्रोवानरोहनुमानहम् ॥ ३४ ॥ रामदूतंचमांविद्धिसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ सोहंदौत्येनरामस्यत्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३५ ॥ शृणुचापिसमादेशंयदहंप्रब्रवीमिते ॥ राक्षसेशहरीशस्त्वांवाक्यमाहसमाहितम् ॥ ३६ ॥ सुग्रीवश्चमहाभागस्त्वांकौशलमब्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितंहितंपथ्यमुवाचह ॥ ३७ ॥ वसतोऋष्यमूकेमेपर्वतेविपुलद्रुमे ॥ राघवोरणविक्रांतोमित्रत्वंसमुपागतः ॥ ३८ ॥ तेनमेकथितंराजन्भार्यामेरक्षसाहृता ॥ तत्रसाहाय्यहेतोर्मेसमयंकर्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ वालिनाहृतराज्येनसुग्रीवेणसहप्रभुः ॥ चक्रेग्निसाक्षिकंसख्यंराघवःसहलक्ष्मणः ॥ १४० ॥ तेनवालिनमाहत्यशरेणैकेनसंयुगे ॥ वानराणांमहाराजःकृतःसंप्लवतांप्रभुः ॥ ४१ ॥ तस्यसाहाय्यमस्माभिःकार्यंसर्वात्मनात्विह ॥ तेनप्रस्थापितस्तुभ्यंसमीपमिहधर्मतः ॥ ४२ ॥ क्षिप्रमानीयतांसीतादीयतांराघवस्यच ॥ यावन्नहरयोवीराविधमंतिबलंतव ॥ ४३ ॥

तमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्याःसीतायाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ समयंप्रतिज्ञाम् ॥ ३९ ॥ १४० ॥ संप्लवतांसम्यक्प्लवतांप्रभुरहमितिशेषः ॥ ४१ ॥ तस्यरामस्य तेनरामसाहाय्यस्यकर्तव्यत्वेनतुभ्यंसमीपंतवसमीपंप्रस्थापितोदूतइतिशेषः दूतप्रेषणंविनाप्रथममेवयुद्धस्याधर्मत्वादितिभावः ॥ ४२ ॥ सीतादानाभावेबाधकमाह यावदिति ॥ ४३ ॥

यद्यस्मादन्यथा अनागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत् अनाथवन्म्रिये राक्षसीकृतवधेनेति भावः ॥ ८ ॥ उत्तरं कार्यशेषं लंकानाशनरूपम् ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ समागम्य मिलित्वा ॥ १२ ॥

यदन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रियेसाहमनाथवत् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनंतरम् ॥ ९ ॥ ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धाकांक्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ ११० ॥ तद्भग्नं वनखंडं तु भ्रांतत्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुध्य निरीक्षंते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ ११ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः ॥ ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ १२ ॥ राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १३ ॥ तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः ॥ वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्व्रजेत् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ १५ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन्वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ १६ ॥ तेषां तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ॥ निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ १७ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रसादमुत्तमम् ॥ तत्रस्थान्राक्षसान्हत्वा शतं स्तंभेन वै पुनः ॥ १८ ॥ ललामभूतो लंकाया मया विध्वंसितो रुषा ॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जंबुमालिनमादिशत् ॥ १९ ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ १२० ॥ परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रस्तु मंत्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ २१ ॥ पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ॥ परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥ मंत्रिपुत्रान्हतान्श्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पंच सेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ २३ ॥ तानहं सह सैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ २४ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास संयुगे ॥ तं तु मंदोदरीपुत्रं कुमारं रणपंडितम् ॥ २५ ॥ सहसा खं समुद्यंतं पादयोश्च गृहीतवान् ॥ तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ तस्य दुर्बुद्धितेति बहुव्रीहिस्तत्र (नपुनर्व्रजे स्वदेशमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चैत्यप्रासादं विनाशयितुमिति शेषः ॥ १८ ॥ ललामभूतश्चैत्यप्रासाद इति शेषः ॥ १९ ॥ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

त्रिजटावाक्यं यदि तथ्यं तदा अवश्यं शरणं भवेयमित्यवोचदिति संबंधः ॥ ९२ ॥ चिंतयामासेति लिडुत्तमः ईदृश्या अपीदृशं दुःखमिति चिंतां कृतवानित्यर्थः ॥ मेमनो न च निर्वृतं नां चिंतारहितं जातम् विधिः प्रकारः ॥ ९३ ॥ ममस्तुतो मया स्तुतः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तुभ्यं भर्त्रा तव भर्त्रा ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ त्वयाज्ञप्तं त्वत्कर्तृकमाज्ञापनम् ॥ उत्तरं समुद्रोत्तरकूलस्थम् यद्वा किमुत्तरं प्रत्युत्तरं किंब्रू

अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ ९२ ॥ चिंतयामास विश्रांतो न च मे निर्वृतं मनः ॥ संभाषणार्थे च मया जानक्याश्चिंतितो विधिः ॥ ९३ ॥ इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ९४ ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुंगव ॥ ९५ ॥ का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रांतो वानरेंद्रो महाबलः ॥ ९७ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमंतमिहागतम् ॥ भर्त्राऽहं प्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९८ ॥ इदं तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९९ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनंदिनी ॥ आह रावणमुत्पाट्य राघवो मां नयत्विति ॥ १ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिंदिताम् ॥ राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ २ ॥ अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ॥ प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ ४ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं परिक्रामम् इहाभ्युद्गतमानसः ॥ ५ ॥ उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ॥ हनूमन्मम वृत्तांतं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ ६ ॥ यथा श्रुत्वैव नचिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ ७ ॥

हीति शेषः ॥ १०० ॥ उत्पाट्य समूलं नाशयित्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ संदिदेश काकवृत्तांत तिलककरणं च राममात्रैकवेद्यं कथयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इहाभ्युद्गतमानसः इहागंतुं निश्चितमानसः म मद्वृत्तांतं त्वयानुभूतं मद्विषयं रावणराक्षसीवृत्तांतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

हाहाकृतंहाहेतिकृतम् ॥ ७६ ॥ मंदोदरीनामेति पूर्वंधान्यमालिन्याप्रतिषिद्धमित्युक्तम् इदानींमंदोदर्यैत्यभिधानादुभाभ्यामपीतिकल्पनीयम् यद्वा मंदोदर्याएवनामांतरंधान्यमालिनीत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निरर्थकमासीदितिशेषः ॥ ८२ ॥ सीताव्यवसितंमहत् मर्तव्यंनतुत्वमंगीकर्तव्यइत्येतद्रूपम् ॥ ८३ ॥ विहताशाःरावणानुकूल्यमस्माभिरवश्यंसंपा

मैथिलींहंतुमारब्धःस्त्रीभिर्हाहाकृतंतदा ॥ स्त्रीणांमध्यात्समुत्पत्यतस्यभार्यादुरात्मनः ॥ ७६ ॥ वरामंदोदरीनामतयासप्रतिषेधितः ॥ उक्तश्चमधुरांवाणींतयासमदनार्दितः ॥ ७७ ॥ सीतयातवकिंकार्यंमहेंद्रसमविक्रम ॥ मयासहरमस्वाद्यमद्विशिष्टानजानकी ॥ ७८ ॥ देवगंधर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेवच ॥ सार्धंप्रभोरमस्वेतिसीतयाकिंकरिष्यसि ॥ ७९ ॥ ततस्ताभिःसमेताभिर्नारीभिःसमहाबलः ॥ उत्थाप्यसहसानीतोभवनंस्वंनिशाचरः ॥ ८० ॥ यातेतस्मिन्दशग्रीवेराक्षस्योविकृताननाः ॥ सीतांनिर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैःक्रूरैःसुदारुणैः ॥ ८१ ॥ तृणवद्भाषितंतासांगणयामासजानकी ॥ गर्जितंचतथातासांसीतांप्राप्यनिरर्थकम् ॥ ८२ ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाराक्षस्यःपिशिताशनाः ॥ रावणायशशंसुस्ताःसीताव्यवसितंमहत् ॥ ८३ ॥ ततस्ताःसहिताःसर्वाविहताशानिरुद्यमाः ॥ परिक्लिश्यसमस्तास्तानिद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥ तासुचैवप्रसुप्तासुसीताभर्तृहितेरता ॥ विलप्यकरुणंदीनाप्रशुशोचसुदुःखिता ॥ ८५ ॥ तासांमध्यात्समुत्थाप्यत्रिजटावाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मानंखादतक्षिप्रंनसीतामसितेक्षणाम् ॥ ८६ ॥ जनकस्यात्मजांसाध्वींस्नुषांदशरथस्यच ॥ स्वप्नोह्यद्यमयादृष्टोदारुणोरोमहर्षणः ॥ ८७ ॥ रक्षसांचविनाशायभर्तुरस्याजयायच ॥ अलमस्मान्परित्रातुंराघवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥ अभियाचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते ॥ यदिह्येवंविधःस्वप्नोदुःखितायाःप्रदृश्यते ॥ ८९ ॥ सादुःखैर्विविधैर्मुक्तासुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ प्रणिपातप्रसन्नाहिमैथिलीजनकात्मजा ॥ ९० ॥ अलमेषापरित्रातुंराक्षस्योमहतोभयात् ॥ ततःसाह्रीमतीबालाभर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥

द्यमितितासामाशा अतएवतद्विषयेनिरुद्यमाः परिक्लिश्य पूर्वव्यापारकृतःक्लेशः ॥ ८४ ॥ विलप्यप्रशुशोचविलापपूर्वकंशोकंचकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ रक्षोविनाशकत्वाद्रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥ राक्षसीगणमस्मान्राक्षसीरूपानस्मान्परित्रातुमलमेषासीतेतिशेषः ॥ ८८ ॥ अभियाचाम स्वरक्षणमितिशेषः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ततस्त्रिजटावाक्यानंतरम् ॥ कैतावद्भाग्यमितिलज्जिता तत्कथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता ॥ ९१ ॥

व्याघ्रीपरिवृतांहरिणीमिवतामपश्यमितिसंबंधः राक्षसीमध्येनाभिरेवतर्ज्यमानासासदुःखामयाकथंचिदासादितेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रावणाद्विनिवृत्तोविनिवर्तितोर्थःसुखभोगरूपोयया मर्तव्येमरणे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शृणोमिश्रुतवान् रावणस्यनिवेशनेतत्समीपे यद्वा निवेशनेसीतासमीपंप्रवेशनकाले ॥ ६३ ॥ प्रत्यसंहरंसूक्ष्ममकरवम् गहनेपर्णसमूहगूढप्रदेशेस्थितः ॥ ६४ ॥

मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणींयथा ॥ सामयाराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥ एकवेणीधरादीनाभर्तृचिंतापरायणा ॥ भूमिशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमागमे ॥ ६० ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्येकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षीतूर्णमासादितामया ॥ ६१ ॥ तांदृष्ट्वा तादृशींनारींरामपत्नींयशस्विनीं ॥ तत्रैवशिंशपावृक्षेपश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥ ततोहलहलाशब्दंकांचीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगंभीरंरावणस्यनिवेशने ॥ ६३ ॥ ततोहंपरमोद्विग्नःस्वरूपंप्रत्यसंहरम् ॥ अहंचशिंशपावृक्षेपक्षीवगहनेस्थितः ॥ ६४ ॥ ततोरावणदाराश्चरावणश्चमहाबलः ॥ तंदेशमनुसंप्राप्तायत्रसीताऽभवत्स्थिता ॥ ६५ ॥ तंदृष्ट्वाथवरारोहासीतारक्षोगणेश्वरम् ॥ संकुच्योरूस्तनौपीनौबाहुभ्यांपरिरभ्यच ॥ ६६ ॥ वित्रस्तांपरमोद्विग्नांवीक्षमाणामितस्ततः ॥ त्राणंकंचिदपश्यंतींवेपमानांतपस्विनीं ॥ ६७ ॥ तामुवाचदशग्रीवःसीतांपरमदुःखिताम् ॥ अवाक्शिराःप्रपतितोबहुमन्यस्वमामिति ॥ ६८ ॥ यदिचेत्त्वंतुमांदर्पान्नाभिनंदसिगर्विते ॥ द्विमासानंतरंसीतेपास्यामिरुधिरंतव ॥ ६९ ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ उवाचपरमक्रुद्धासीतावचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥ राक्षसाधमरामस्यभार्याममिततेजसः ॥ इक्ष्वाकुवंशनाथस्यस्नुषादशरथस्यच ॥ ७१ ॥ अवाच्यंवदतोजिह्वाकथंनपतितातव ॥ किंस्विद्वीर्यंतवानार्ययोमांभर्तुरसन्निधौ ॥ ७२ ॥ अपहृत्यागतःपापतेनादृष्टोमहात्मना ॥ नत्वंरामस्यसदृशोदास्येप्यस्यनयुज्यसे ॥ ७३ ॥ अजेयःसत्यवाक्शूरोरणश्लाघीचराघवः ॥ जानक्यापरुषंवाक्यमेवमुक्तोदशाननः ॥ ७४ ॥ जज्वालसहसाकोपाच्चितास्थइवपावकः ॥ विवृत्यनयनेक्रूरेमुष्टिमुद्यम्यदक्षिणम् ॥ ७५ ॥

॥ ६५ ॥ परिरभ्यचेति वित्रस्तेवबभूवेतिशेषः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ किंस्वित्कुत्सितमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ तदसन्निधौअपहृत्यतेनादृष्टइतिलंकामागतःअन्यथातदैवते हननंस्यादित्यर्थः सादृश्यसंभावनाऽपिदूरापास्तेत्याह दास्येपीति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ चितास्थपावकत्वेनास्पृश्यतासूचिता ॥ ७५ ॥

विस्तृतभुजा विप्रकीर्णभुजा ॥ ४४ ॥ सिंहिका हनुमता हतेति खगनानांवाचःशृणोमिश्रुताः ॥ ४५ ॥ आत्ययिकंजातकालविलंबम् कृत्यंसीतादर्शनम् स्मरन्नेवमहदध्वानंगत्वाउदधेर्दक्षिणंतीरंपश्यामिदृष्टवान् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मांजिघांसंतीम् ज्वलदग्नितुल्यकेशपाशाम् ॥ ४९ ॥ सुभैरवांअतिशयेनभयंकररूपाम् प्रविशंप्राविशम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सर्वरात्रंसर्वांरात्रीम् अ

साविसृष्टभुजाभीमापपातलवणांभसि ॥ मयापर्वतसंकाशानिकृत्तहृदयासती ॥ ४४ ॥ शृणोमिखगतानांचवाचःसौम्यामहात्मनाम् ॥ राक्षसी सिंहिकाभीमाक्षिप्रंहनुमताहता ॥ ४५ ॥ तांहत्वापुनरेवाहंकृत्यमात्ययिकंस्मरन् ॥ गत्वाचमहदध्वानंपश्यामिनगमंडितम् ॥ ४६ ॥ दक्षिणंतीरमुदधेर्लंकायत्रगतापुरी ॥ अस्तंदिनकरेयातेरक्षसांनिलयंपुरीं ॥ ४७ ॥ प्रविष्टोहमविज्ञातोरक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ तत्रप्रविशतश्चापिकल्पांतघनसप्रभा ॥ ४८ ॥ अट्टहासंविमुंचंतीनारीकाप्युत्थितापुरः ॥ जिघांसंतींततस्तांतुज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ ४९ ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेणपराजित्यसुभैरवाम् ॥ प्रदोषकालेप्रविशंभीतयाहंतयोदितः ॥ ५० ॥ अहंलंकापुरीवीरनिर्जिताविक्रमेणते ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासिसर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥ तत्राहंसर्वरात्रंतुविचरन्जनकात्मजाम् ॥ रावणांतःपुरगतोनचापश्यंसुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥ ततःसीतामपश्यंस्तुरावणस्यनिवेशने ॥ शोकसागरमासाद्यनपारमुपलक्षये ॥ ५३ ॥ शोचताचमयादृष्टंप्राकारेणाभिसंवृतम् ॥ कांचनेनविकृष्टेनगृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ सप्राकारमवप्लुत्यपश्यामिबहुपादपम् ॥ अशोकवनिकामध्येशिंशपापादपोमहान् ॥ ५५ ॥ तमारुह्यचपश्यामिकांचनंकदलीवनम् ॥ अदूराच्छिंशपावृक्षात्पश्यामिवरवर्णिनीं ॥ ५६ ॥ श्यामांकमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ तदेकवासःसंवीतांरजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥ शोकसंतापदीनांगींसीतांभर्तृहितेस्थिताम् ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिःक्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥

त्यशेषायांरात्रावशोकवनिकायांदर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५२ ॥ उपलक्षयेउपालक्षयम् ॥ ५३ ॥ विकृष्टेनविप्रकृष्टोर्ध्वभागेन अत्युच्चेनेतियावत् ॥ तादृशेनप्रासादेनावृतंकिंचित्स्थानंमयादृष्टम् ॥ ५४ ॥ ततःप्राकारमवप्लुत्यबहुपादपंगृहोपवनमुद्यानंपश्यामिअपश्यम् महान्पादपोदृष्टइतिशेषः ॥ ५५ ॥ पश्यामीतिप्राग्वत् कांचनंतद्वर्णम् अदूराच्छिंशपावृक्षात्शिंशपावृक्षस्यसमीपे ॥ ५६ ॥ तदेकवासःसंवीतांतेनहरणकालेकिष्किंधायांपूर्वंदृष्टेनैवैकवाससासंवीताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

अर्धगुणविस्तारः अर्धस्यदशयोजनार्धस्यपंचयोजनस्यगुणआवृत्तिस्तद्विस्तारःदशयोजनविस्तारइतियावत् पूर्वंदशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवंव्याख्यातम् ॥ ३० ॥ ह्रस्वंस्वशरीरमितिशेषः तदेवाहांगुष्ठसंमितइति देहइतिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समानयमेलय ॥ ३३ ॥ साधुसाध्वीति अत्रदीर्घआर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ येनगतिर्विहतातत्किंचिन्नपश्यामिनापश्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततोर्धगुणविस्तारोबभूवाहंक्षणेनतु ॥ मत्प्रमाणाधिकंचैवव्यादितंतुमुखंतया ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यंह्रस्वंह्यकरवंपुनः ॥ तस्मिन्मुहूर्तेचपुनर्बभूवांगुष्ठसंमितः ॥ ३१ ॥ अभिपत्याशुतद्वक्त्रंनिर्गतोहंततःक्षणात् ॥ अब्रवीत्सुरसादेवीस्वेनरूपेणमांपुनः ॥ ३२ ॥ अर्थसिद्ध्यैहरिश्रेष्ठगच्छसौम्ययथासुखम् ॥ समानयचवैदेहींराघवेणमहात्मना ॥ ३३ ॥ सुखीभवमहाबाहोप्रीतास्मितववानर ॥ ततोहंसाधुसाध्वीतिसर्वभूतैःप्रशंसितः ॥ ३४ ॥ ततोंतरिक्षंविपुलंप्लुतोहंगरुडोयथा ॥ छायामेनिगृहीताचनचपश्यामिकिंचन ॥ ३५ ॥ सोहंविगतवेगस्तुदिशोदशविलोकयन् ॥ नकिंचित्तत्रपश्यामियेनमेविहतागतिः ॥ ३६ ॥ अथमेबुद्धिरुत्पन्नाकिंनामगमनेमम ॥ ईदृशोविघ्नउत्पन्नोरूपमत्रनदृश्यते ॥ ३७ ॥ अधोभागेतुमेदृष्टिःशोचतःपतितातदा ॥ तत्राद्राक्षमहंभीमांराक्षसींसलिलेशयाम् ॥ ३८ ॥ प्रहस्यचमहानादमुक्तोहंभीमयातया ॥ अवस्थितमसंभ्रांतमिदंवाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥ क्वासिगंतामहाकायक्षुधितायाममेप्सितः ॥ भक्षःप्रीणयमेदेहंचिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥ बाढमित्येवतांवाणींप्रत्यगृह्णामहंततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकंतस्याःकायमपूरयम् ॥ ४१ ॥ तस्याश्चास्यंमहद्भीमंवर्धतेममभक्षणे ॥ नतुमांसानुबुबुधेममवाविकृतंकृतम् ॥ ४२ ॥ ततोहंविपुलंरूपंसंक्षिप्यनिमिषांतरात् ॥ तस्याहृदयमादायप्रपतामिनभस्थलम् ॥ ४३ ॥

अवस्थितंनिश्चेष्टम् तथाप्यसंभ्रांतंभयहीनंमांलक्षीकृत्येदंवाक्यमहमुक्तइत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ममेप्सितोभक्षस्त्वमतोमेदेहंप्रीणयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ प्रत्यगृह्णांअंगीकृतवान् तस्याआस्यप्रमाणादधिकंत्वनियथातथाआत्मनःकायमपूरयंअवर्धयम् ॥ ४१ ॥ मांसानबुबुधे अयंकामरूपीसर्वविघ्ननिर्दलनइतिमांनज्ञातवतीत्यर्थः ममकृतंविकृतंमयाकृतंविकृतंविकारस्वरूपंवक्ष्यमाणसूक्ष्मरूपत्वंचनबुबुधे ॥ ४२ ॥ तदेवाह ततइति आदायकर्तित्वा प्रपतामिप्रापतम् ॥ ४३ ॥

व्यवसायंत्यजेद्दनरूपम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंदतःस्वेच्छयेत्यर्थः चरितंप्रजाबाधनरूपम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ मोचनप्रकारमाह मारुतेनेति साक्षेसाहाय्ये ॥ १७ ॥ तत्रहेतुर्धर्मभृतांश्रेष्ठ त्वादि ॥ १८ ॥ उद्धतंअपेचलितम् ॥ १९ ॥ सशैलोमानुषेणवपुष्मताप्रशस्तेनशरीरेणमहाशैलोंतर्हितःशैलेनशिलारूपेणचमहोदधावंतर्हितइत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रदिष्टो

शिखरंसूर्यसंकाशंव्यशीर्यंतसहस्रधा ॥ व्यवसायंचतंबुद्ध्वासहोवाचमहागिरिः ॥ १२ ॥ पुत्रेतिमधुरांवाणींमनःप्रह्लादयन्निव ॥ पितृव्यंचापिमांवि द्धिसखायंमातरिश्वनः ॥ १३ ॥ मैनाकमितिविख्यातंनिवसंतंमहोदधौ ॥ पक्षवंतःपुरातत्रबभूवुःपर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥ छंदतःपृथिवींचेरुर्बाधमा नाःसमंततः ॥ श्रुत्वानगानांचरितंमहेंद्रःपाकशासनः ॥ १५ ॥ वज्रेणभगवान्पक्षौचिच्छेदैषांसहस्रशः ॥ अहंतुमोचितस्तस्मात्तवपित्रामहात्मना ॥ १६ ॥ मारुतेनतदावत्सप्रक्षिप्तोवरुणालये ॥ राघवस्यमयासाह्येवर्तितव्यमरिंदम ॥ १७ ॥ रामोधर्मभृतांश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ॥ एतच्छ्रुत्वा मयातस्यमैनाकस्यमहात्मनः ॥ १८ ॥ कार्यमावेद्यचगिरेरुद्धतंवैमनोमम ॥ तेनचाहमनुज्ञातोमैनाकेनमहात्मना ॥ १९ ॥ सचाप्यंतर्हितःशैलोमा नुषेणवपुष्मता ॥ शरीरेणमहाशैलःशैलेनचमहोदधौ ॥ २० ॥ उत्तमंजवमास्थायशेषमध्वानमास्थितः ॥ ततोहंसुचिरंकालंजवेनाभ्यगमंपथि ॥ २१ ॥ ततःपश्याम्यहंदेवींसुरसांनागमातरम् ॥ समुद्रमध्येसादेवीवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ ममभक्ष्यःप्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ॥ ततस्त्वांभक्ष यिष्यामिविहितस्त्वंहिमेसुरैः ॥ २३ ॥ एवमुक्तःसुरसयाप्रांजलिःप्रणतःस्थितः ॥ विवर्णवदनोभूत्वावाक्यंचेदमुदीरयन् ॥ २४ ॥ रामोदाशरथिःश्रीमा न्प्रविष्टोदंडकावनम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचपरंतपः ॥ २५ ॥ तस्यसीताहृताभार्यारावणेनदुरात्मना ॥ तस्याःसकाशंदूतोहंगमिष्येरामशा सनात् ॥ २६ ॥ कर्तुमर्हसिरामस्यसाहाय्यंविषयेसति ॥ अथवामैथिलींदृष्ट्वारामंचाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥ आगमिष्यामितेवक्त्रंसत्यंप्रतिशृणो मिते ॥ एवमुक्तामयासातुसुरसाकामरूपिणी ॥ २८ ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेतकश्चिदेषवरोमम ॥ एवमुक्तःसुरसयादशयोजनमायतः ॥ २९ ॥

विहितइत्यर्थःविहितःप्रापितइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सकाशंसमीपम् ॥ २६ ॥ विषयेसतितदीयदेशेसतिविद्यमाने मैथिलीदर्शननिवेदनार्थंरामंचदृष्ट्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नातिवर्तेतना तिक्रमेत मांप्राप्तोमदाहारतांप्राप्तोनगच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ विविधैर्देवैरुपास्यमानइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ कीर्तिमताहनूमतायशस्विनांगदेनेत्यर्थः ज्वलितंयुक्तम् ॥ ५३ ॥ गममानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हनूमत्प्रमुखाःपरस्परंमिलिताइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ कार्यविषयंवृत्तांतम् ॥ ३ ॥ कथंवृत्तःकीदृग्व्या

ततोंगदंहनूमंतंजांबवंतंचवानराः ॥ परिवार्यप्रमुदिताभेजिरेविपुलाःशिलाः ॥ ४९ ॥ उपविष्टागिरेस्तस्यशिलासुविपुलासुते ॥ श्रोतुकामाःसमुद्रस्य लंघनंवानरोत्तमाः ॥ ५० ॥ दर्शनंचापिलंकायाःसीतायारावणस्यच ॥ तस्थुःप्रांजलयःसर्वेहनूमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥ तस्थौतत्रांगदःश्रीमान्वान रैर्बहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानोविविधैर्दिविदेवपतिर्यथा ॥ ५२ ॥ हनूमताकीर्तिमतायशस्विनातथांगदेनांगदनद्धबाहुना ॥ मुदातदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रंज्वलितंश्रियाभवत् ॥ ५३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ततस्तस्यगिरेःशृंगेमहेंद्रस्यमहाबलः ॥ हनूमत्प्रमुखाःप्रीतिंहरयोजग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ प्रीतिमत्सूपविष्टेषुवानरेषुमहात्मसु ॥ तंततःप्रतिसंहृष्टःप्री तियुक्तंमहाकपिम् ॥ २ ॥ जांबवान्कार्यवृत्तांतमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ कथंदृष्टात्वयादेवीकथंवातत्रवर्तते ॥ ३ ॥ तस्यांचापिकथंवृत्तःक्रूरकर्मादशाननः ॥ तत्त्वतःसर्वमेतन्नःप्रब्रूहित्वंमहाकपे ॥ ४ ॥ संमार्गिताकथंदेवीकिंचसाप्रत्यभाषत ॥ श्रुतार्थाश्चिंतयिष्यामोभूयःकार्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥ यश्चार्थस्तत्रवक्तव्योगतैरस्माभिरात्मवान् ॥ रक्षितव्यंचयत्तत्रतद्भवान्व्याकरोतुनः ॥ ६ ॥ सनियुक्तस्ततस्तेनसंप्रहृष्टतनूरुहः ॥ नमस्यन्शिरसादे व्यैसीतायैप्रत्यभाषत ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमेवभवतांमहेंद्राग्रात्खमाप्लुतः ॥ उदधेर्दक्षिणंपारंकांक्षमाणःसमाहितः ॥ ८ ॥ गच्छतश्चहिमेघोरंविघ्नरूपमि वाभवत् ॥ कांचनंशिखरंदिव्यंपश्यामिसुमनोहरम् ॥ ९ ॥ स्थितंपंथानमावृत्यमेनेविघ्नंचतंनगम् ॥ उपसंगम्यतंदिव्यंकांचनंनगमुत्तमम् ॥ १० ॥ कृतामेमनसाबुद्धिर्भेत्तव्योयंमयेतिच ॥ प्रहतस्यमयातस्यलांगूलेनमहागिरेः ॥ ११ ॥

पारः ॥ ४ ॥ ५ ॥ चिंतनीयनिश्चयमेवाह यश्चेति रक्षितव्यंरामसन्निधौगोपनीयम् अवक्तव्यमितियावत् अवक्तव्यंचयत्तच्चिंतयिष्यामोतस्तत्पृष्टंसर्वमात्मवान्भवान्व्याकरोतु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ विघ्नरूपमिवेत्युक्तंतदेवाह कांचनमिति पश्यामि दृष्टमित्यर्थः तदाश्चर्यत्वादद्यापिपश्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ मेने लिडुत्तमपुरुषैकवचनम् उपसंगम्यप्राप्य ॥ १० ॥ ११ ॥

छिन्नपक्षोधरणीधरइवाकाशात्पपात हर्षेणापूर्यमाणःपूर्यमाणत्हृदयः पर्वतनिर्झरेनिर्झरप्रवर्तकेशिखरेइत्यर्थमेकेश्रमनिवृत्तयेजलएवपतितइत्यन्ये ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ शाखान यनंहनूमतआसनार्थं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ताभ्यांजांबवदंगदाभ्यांप्रसादितःप्रसन्नदृष्ट्याकारितात्मनिरीक्षणः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आयतांचितदीर्घाणि आ

हर्षेणापूर्यमाणोसौरम्येपर्वतनिर्झरे ॥ छिन्नपक्षइवाकाशात्पपातधरणीधरः ॥ ३० ॥ ततस्तेप्रीतमनसःसर्वेवानरपुंगवाः ॥ हनूमंतंमहात्मानंपरिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥ परिवार्यचतेसर्वेपरांप्रीतिमुपागताः ॥ प्रहृष्टवदनाःसर्वेतमागतमुपागमन् ॥ ३२ ॥ उपायनानिचादायमूलानिचफलानिच ॥ प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठंहरयोमारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ विनेदुर्मुदिताःकेचित्केचित्किलकिलांतथा ॥ हृष्टाःपादपशाखाश्चआनिन्युर्वानरर्षभाः ॥ ३४ ॥ हनूमांस्तुगुरून्वृद्धान्जांबवत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमंगदंचैवसोवंदतमहाकपिः ॥ ३५ ॥ सताभ्यांपूजितःपूज्यःकपिभिश्चप्रसादितः ॥ दृष्टादेवीतिविक्रांतःसंक्षेपेणन्यवेदयत् ॥ ३६ ॥ निषसादचहस्तेनगृहीत्वावालिनःसुतम् ॥ रमणीयेवनोद्देशेमहेंद्रस्यगिरेस्तदा ॥ ३७ ॥ हनूमानब्रवीत्पृष्टस्तदातान्वानरर्षभान् ॥ अशोकवनिकासंस्थादृष्टासाजनकात्मजा ॥ ३८ ॥ रक्ष्यमाणासुघोराभीराक्षसीभिरनिंदिता ॥ एकवेणीधराबालारामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥ उपवासपरिश्रांतामलिनाजटिलाकृशा ॥ ततोदृष्टेतिवचनंमहार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥ निशम्यमारुतेःसर्वेमुदितावानराभवन् ॥ क्ष्वेडंत्यन्येनदंत्यन्येगर्जंत्यन्येमहाबलाः ॥ ४१ ॥ चक्रुःकिलकिलामन्येप्रतिगर्जंतिचापरे ॥ केचिदुच्छ्रितलांगूलाःप्रहृष्टाःकपिकुंजराः ॥ ४२ ॥ आयतांचितदीर्घाणिलांगूलानिप्रविव्यधुः ॥ अपरेतुहनूमंतंश्रीमंतंवानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥ आप्लुत्यगिरिशृंगेषुसंस्पृशंतिस्महर्षिताः ॥ उक्तवाक्यंहनूमंतमंगदस्तुतदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥ सर्वेषांहरिवीराणांमध्येवाचमनुत्तमाम् ॥ सत्त्वेवीर्येनतेकश्चित्समोवानरविद्यते ॥ ४५ ॥ यदवप्लुत्यविस्तीर्णंसागरंपुनरागतः ॥ जीवितस्यप्रदातानस्त्वमेकोवानरोत्तम ॥ ४६ ॥ त्वत्प्रसादात्समेष्यामःसिद्धार्थाराघवेणह ॥ अहोस्वामिनितेभक्तिरहोवीर्यमहोधृतिः ॥ ४७ ॥ दिष्ट्यादृष्टात्वयादेवीरामपत्नीयशस्विनी ॥ दिष्ट्यात्यक्ष्यतिकाकुत्स्थःशोकंसीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥

यामोविस्तारः स्थौल्यमित्यन्ये ॥ ४३ ॥ गिरिशृंगेषुआप्लुत्य तेभ्यआप्लुत्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समेष्यामःसंगताभविष्यामः अहोइति तवस्वामिभक्त्यादिकमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ लांगूलंचाप्यकंपयदितिस्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥ फलतीवविशीर्यतीव ॥ १८ ॥ येपूर्वसंविष्ठितास्तेतोयदनिःस्वनमिवऊरुवेगंतज्जन्यंघोषंशुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ वानरेंद्रस्यनिर्घोषंतदीयसिंहनादम् ॥ २० ॥ सुहृद्दर्शनकांक्षिणःतेनशब्देनहनूमानेवैतीतिनिश्चित्यतद्दर्शनलालसाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाहूरुवेगंतज्जन्यशब्दम् निनादंचकंठशब्दंच ॥ २४ ॥

ज्यामुक्तइवनाराचोमहावेगोभ्युपागमत् ॥ सकिंचिदारात्संप्राप्तःसमालोक्यमहागिरिम् ॥ १४ ॥ महेंद्रमेघसंकाशोननादसमहाकपिः ॥ सपूरयामासकपिर्दिशोदशसमंततः ॥ १५ ॥ नदन्नादेनमहतामेघस्वनमहास्वनः ॥ सतंदेशमनुप्राप्तःसुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥ ननादसुमहानादंलांगूलंचाप्यकंपयत् ॥ तस्यनानद्यमानस्यसुपर्णाचरितेपथि ॥ १७ ॥ फलतीवास्यघोषेणगगनंसार्कमंडलम् ॥ येतुतत्रोत्तरेकूलेसमुद्रस्यमहाबलाः ॥ १८ ॥ पूर्वसंविष्ठिताःशूरावायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ महतोवायुनुन्नस्यतोयदस्येवनिःस्वनम् ॥ शुश्रुवुस्तेतदाघोषमूरुवेगंहनूमतः ॥ १९ ॥ तेदीनमनसःसर्वेशुश्रुवुःकाननौकसः ॥ वानरेंद्रस्यनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥ निशम्यनदतोनादंवानरास्तेसमंततः ॥ बभूवुरुत्सुकाःसर्वेसुहृद्दर्शनकांक्षिणः ॥ २१ ॥ जांबवान्सहरिश्रेष्ठःप्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामंत्र्यहरीन्सर्वानिदंवचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सर्वथाकृतकार्योसौहनूमान्नात्रसंशयः ॥ नह्यस्याकृतकार्यस्यनादएवंविधोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्यबाहूरुवेगंचनिनादंचमहात्मनः ॥ निशम्यहरयोहृष्टाःसमुत्पेतुर्यतस्ततः ॥ २४ ॥ तेनगाग्रान्नगाग्राणिशिखराच्छिखराणिच ॥ प्रहृष्टाःसमपद्यंतहनूमंतंदिदृक्षवः ॥ २५ ॥ तेप्रीताःपादपाग्रेषुगृह्यशाखामवस्थिताः ॥ वासांसिचप्रकाशानिसमाविध्यंतवानराः ॥ २६ ॥ गिरिगह्वरसंलीनोयथागर्जतिमारुतः ॥ एवंजगर्जबलवान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २७ ॥ तमभ्रघनसंकाशमापतंतंमहाकपिम् ॥ दृष्ट्वातेवानराःसर्वेतस्थुःप्रांजलयस्तदा ॥ २८ ॥ ततस्तुवेगवान्वीरोगिरेर्गिरिनिभःकपिः ॥ निपपातगिरेस्तस्यशिखरेपादपाकुले ॥ २९ ॥

नगाग्रान्नगाश्रयाद्वृक्षाद्देशस्थानानिनगाग्राणीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तेशाखांगृह्यगृहीत्वाऊर्ध्वदृशाहनूमन्निरीक्षणेपतनभियाशाखांगृहीत्वाधृत्वापादपाग्रेषुतदग्रशाखासुस्थिताः वासांसिसमाविध्यंतप्राकंपयंत नृत्यांतरइवेतिभावः प्रकाशानिनिर्मलतयाप्रकर्षेणशोभंतेतादृशानिवासांसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभ्रंमेघस्तदुपरियोमेघस्तत्संकाशम् अत्युन्नतमेघसमूहसदृशमित्यर्थमन्ये स्वजीवनदातृत्वेनस्वपूज्यत्वात्प्रांजलयःस्थिताः ॥ २८ ॥ ततोगिरेररिष्टाख्याद्गिरेःप्लुतःकपिस्तस्यमहेंद्रस्यगिरेःशिखरेनिपपात अनेनाविश्रममागमनंध्वनितं ॥ २९ ॥

कल्लोलैरास्फाल्यतेस्पृश्यतेनादृशोवेलांतस्तीरश्चातोयस्यतंसागरंलिलंघयिषुर्नभउत्पपातेतिसंबंधः ॥ ५१ ॥ यशमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये सुंदरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आप्लुत्यउत्प्लुत्याधारंगगनमर्णवत्वेनवर्णयति भुजंगेत्यादि भुजंगादयएवविकसितानिकमलादीनियस्मिन् ॥ १ ॥ चंद्ररूपेणकुमुदेनश्वेतोत्पलेनसहितं अर्करूपकारंडवाख्यजलपक्षिसहितंअभ्राणिमेघाएवशैवलानिशाद्वलानिचयत्रतम् ॥ २ ॥ लोहितांगोभौमः महाग्रहोमहाग्राहः स्वातीरूपोहंसोविलासितःकृतविलासोयत्र

सलिलंघयिषुर्भीमंसलिलंलवणार्णवम् ॥ कल्लोलास्फालवेलांतमुत्पपातनभोहरिः ॥ ५१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आप्लुत्यचमहावेगःपक्षवानिवपर्वतः ॥ भुजंगयक्षगंधर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥ सचंद्रकुमुदंरम्यंसार्ककारंडवंशुभम् ॥ तिष्यश्रवणकादंबमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ २ ॥ पुनर्वसुमहामीनंलोहितांगमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपंस्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥ वातसंघातजालोर्मिचंद्रांशुशिशिरांबुमत् ॥ हनूमानपरिश्रांतःपुप्लुवेगगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमानइवाकाशंताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरन्निवसनक्षत्रंगगनंसार्कमंडलम् ॥ ५ ॥ अपारमपरिश्रांतश्चांबुधिंसमगाहत ॥ हनूमान्मेघजालानिविकर्षन्निवगच्छति ॥ ६ ॥ पांडुरारुणवर्णानिनीलमांजिष्ठकानिच ॥ हरितारुणवर्णानिमहाभ्राणिचकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्क्रमंश्चपुनःपुनः ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्चचंद्रमाइवदृश्यते ॥ ८ ॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरोधवलांबरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथाचंद्रायतेंबरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणोगगनेसबभौवायुनंदनः ॥ दारयन्मेघवृंदानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः ॥ १० ॥ नदन्नादेनमहतामेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरान्राक्षसान्हत्वानामविश्राव्यचात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलांनगरींकृत्वाव्यथयित्वाचरावणम् ॥ अर्दयित्वामहावीरान्वैदेहीमभिवाद्यच ॥ १२ ॥ आजगाममहातेजाःपुनर्मध्येनसागरम् ॥ पर्वतेंद्रंसुनाभंचसमुपस्पृश्यवीर्यवान् ॥ १३ ॥

तत् ॥ ३ ॥ वातसंघातोवात्यातज्जालंतत्समूहएवोर्मयोयत्रतत् ॥ चंद्रकिरणरूपशीतलजलयुक्तं मतुबर्थः अभ्रसावयवरूपकं गगनस्यार्णवत्वेनचंद्रादीनांकुमुदादित्वेनचरूपणात् ॥ ४ ॥ ताराधिपमुल्लिखन्निव नखैरितिशेषः हरन्निवगृह्णन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥ महाभ्राणीत्यस्यकपिनाकृष्यमाणानीतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रविशन्नित्युक्तमेवार्थंभंग्यंतरेणाह विविधेति विविधेष्वभ्रघनेष्वापन्नोगोचरोमार्गोयेनसः प्रवेशनिष्क्रमाभ्यांदृश्यादृश्यतनुः अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिभाति ॥ ९ ॥ १० ॥ मेघस्वनवन्महास्वनोयस्यसः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुनाभंमैनाकम् ॥ १३ ॥

धातुनिष्पंदैर्धातुनिर्गमैर्भूषितं शिलासंचयेनशिलासमूहेनसंकटंनीरंध्रम् ॥३५॥ लताभिःपादपैश्चसंबाधंव्याप्तम् ॥३६॥३७॥ रामदर्शनेशीघ्रेणातिवेगवतोत्कटेनेतियावत् तेनहनूमता ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ प्रार्थयन्गमनप्राप्यत्वेनेच्छन् अधिरुह्यततोप्यूर्ध्वंगत्वा ॥ ४० ॥ सहनुमान्मारुतआकाशमिवोत्तरांदिशंप्रपेदेमनसाप्राप ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कंपविशिष्टशिखरपतद्द्रुमोपलक्षितोवसु

नानामृगगणैःकीर्णंधातुनिष्पंदभूषितम् ॥ बहुप्रस्रवणोपेतंशिलासंचयसंकटम् ॥ ३५ ॥ महर्षियक्षगंधर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ लतापादपसंबा
धंसिंहाधिष्ठितकंदरम् ॥ ३६ ॥ व्याघ्रादिभिःसमाकीर्णंस्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ आरुरोहानिलसुतःपर्वतंप्लवगोत्तमः ॥ ३७ ॥ रामदर्शनशीघ्रेणप्र
हर्षेणाभिचोदितः ॥ तेनपादतलक्रांतारम्येषुगिरिसानुषु ॥ ३८ ॥ सघोषाःसमशीर्यंतशिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ सतमारुह्यशैलेंद्रंव्यवर्धतमहाकपिः
॥ ३९ ॥ दक्षिणादुत्तरंपारंप्रार्थयन्लवणांभसः ॥ अधिरुह्यततोवीरःपर्वतंपवनात्मजः ॥ ४० ॥ ददर्शसागरंभीमंभीमोरगनिषेवितम् ॥ समारुत
इवाकाशंमारुतस्यात्मसंभवः ॥ ४१ ॥ प्रपेदेहरिशार्दूलोदक्षिणादुत्तरांदिशम् ॥ सतदापीडितस्तेनकपिनापर्वतोत्तमः ॥ ४२ ॥ ररासविविधैर्भूतैः
प्राविशद्वसुधातलम् ॥ कंपमानैश्चशिखरैस्तपद्भिरपिचद्रुमैः ॥ ४३ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताःपादपाःपुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतलेभग्नाःशक्रायुधहता
इव ॥ ४४ ॥ कंदरोदरसंस्थानांपीडितानांमहौजसाम् ॥ सिंहानांनिनदोभीमोनभोभिंदन्हिशुश्रुवे ॥ ४५ ॥ त्रस्तव्याविद्धवसनाव्याकुलीकृतभूषणाः ॥
विद्याधर्यःसमुत्पेतुःसहसाधरणीधरात् ॥ ४६ ॥ अतिप्रमाणाबलिनोदीप्तजिह्वामहाविषाः ॥ निपीडितशिरोग्रीवाव्यवेष्टंतमहाहयः ॥ ४७ ॥ किन्न
रोरगगंधर्वयक्षविद्याधरास्तथा ॥ पीडितंतंनगवरंत्यक्त्वागगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥ सचभूमिधरःश्रीमान्बलिनातेनपीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः
प्रविवेशरसातलम् ॥ ४९ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यांसमतांयातःसबभूवधराधरः ॥ ५० ॥

धांप्राविशदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ शक्रायुधंवज्रम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ त्रस्ताअतएवव्याविद्धानिव्यत्यस्तानिवसनानियासांताः ॥ ४६ ॥ व्यवेष्टंतकुंडलीकृतशरीराअजायंत व्यचेष्टंतेतिपाठे
पीडयाऽलुठन्नित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सवृक्षशिखरैरुदग्रउन्नतोरसातलंप्रविवेश अंशेनभूसमशिखराग्रवृक्षोजातइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तदेवदर्शयति दशेति ॥ ५० ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अरिष्टंनदाख्यं नीलाभिर्वनराजिभिः सपरिधानमिवेतिशेषः ॥ २६ ॥ सोत्तरीयमिवकंठासक्तोत्तरीयधारिणमिव
बोध्यमानमिवरविकिरणस्पर्शेनसर्वेषांतत्रत्यवस्तूनांविकासादितिभावः ॥ २७ ॥ उद्धूतैर्लोचनसदृशैर्धातुभिरुन्मिषंतमिवेत्युत्प्रेक्षा प्राधीतमिवउच्चैःप्रारब्धाध्ययनमिव तत्स्वनानांमहत्त्वात्

तौचवीरौनरवरौसहितौरामलक्ष्मणौ ॥ आगम्यनगरींलंकांसायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥ सगणंराक्षसंहत्वानचिराद्रघुनंदनः ॥ त्वामादायवरारो
हेस्वांपुरींप्रतियास्यति ॥ १८ ॥ समाश्वसिहिभद्रंतेभवत्वंकालकांक्षिणी ॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिरामेणनिहतंरावणंरणे ॥ १९ ॥ निहतेराक्षसेंद्रेचसपुत्रामा
त्यबांधवे ॥ त्वंसमेष्यसिरामेणशशांकेनेवरोहिणी ॥ २० ॥ क्षिप्रमेष्यतिकाकुत्स्थोहर्यृक्षप्रवरैर्युतः ॥ यस्तेयुधिविनिर्जित्यशोकंव्यपनयिष्यति
॥ २१ ॥ एवमाश्वास्यवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः ॥ गमनायमतिंकृत्वावैदेहीमभ्यवादयत् ॥ २२ ॥ राक्षसान्प्रवरान्हत्वानामविश्राव्यचात्मनः ॥ स
माश्वास्यचवैदेहींदर्शयित्वापरंबलम् ॥ २३ ॥ नगरीमाकुलांकृत्वावंचयित्वाचरावणम् ॥ दर्शयित्वाबलंघोरंवैदेहीमभिवाद्यच ॥ २४ ॥ प्रतिगंतुं
मनश्चक्रेपुनर्मध्येनसागरम् ॥ ततःसकपिशार्दूलःस्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ २५ ॥ आरुरोहगिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ तुंगपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभि
र्वनराजिभिः ॥ २६ ॥ सोत्तरीयमिवांभोदैःशृंगांतरविलंबिभिः ॥ बोध्यमानमिवप्रीत्यादिवाकरकरैःशुभैः ॥ २७ ॥ उन्मिषंतमिवोद्धूतैर्लोचनैरिवधा
तुभिः ॥ तोयौघनिःस्वनैर्मंद्रैःप्राधीतमिवसर्वतः ॥ २८ ॥ प्रगीतमिवविस्पष्टंनानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिवस्थितम् ॥ २९ ॥ प्र
पातजलनिर्घोषैःप्राकुष्टमिवसर्वतः ॥ वेपमानमिवश्यामैःकंपमानैःशरद्घनैः ॥ ३० ॥ वेणुभिर्मारुतोद्धूतैःकूजंतमिवकीचकैः ॥ निःश्वसंतमिवामर्षा
द्घोरैराशीविषोत्तमैः ॥ ३१ ॥ नीहारकृतगंभीरैर्ध्यायंतमिवगह्वरैः ॥ मेघपादनिभैःपादैःप्रक्रांतमिवसर्वतः ॥ ३२ ॥ जृंभमाणमिवाकाशेशिखरैरभ्र
मालिभिः ॥ कूटैश्चबहुधाकीर्णंशोभितंबहुकंदरैः ॥ ३३ ॥ सालतालैश्चकर्णैश्चवंशैश्चबहुभिर्वृतम् ॥ लतावितानैर्विततैःपुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥

॥ २८ ॥ प्रगीतमिवप्रारब्धगानमिव तत्स्वनानांमंद्रत्वात् ॥ २९ ॥ प्रपातजलनिर्घोषैःप्रपातेभ्योभृगुदेशेभ्यःपतज्जलशब्दैःप्राकुष्टमिवारब्धाक्रोशमिव सर्वत्रादिकर्मणिकर्तरिक्तइत्याहुः
शरद्घनैःसप्तपर्णादिशारदवृक्षसंघैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नीहारकृतगंभीरैःनीहारवशेनतत्तद्दर्शनात्तत्कृतगंभीरत्वंगह्वराणां ध्यायंतमिवमुद्रितेंद्रियद्वारंध्यानारूढमिवस्थितमित्यर्थः मेघपादाः
मेघप्ररोहास्तन्निभैःपादैःप्रत्यंतपर्वतैःप्रक्रांतमिवारब्धगमनमिव ॥ ३२ ॥ अभ्रमालाभिःशिखरैर्जृंभमाणमिवगात्रमोटनंकुर्वाणमिव कूटैःशृंगैः ॥ ३३ ॥ लतारूपैर्विस्तृतैर्वितानैः ॥ ३४ ॥

दृष्टार्थैर्दृष्टप्रत्ययैर्निमित्तैर्दक्षिणाक्षिस्पंदनादिभिः कारणैः सीतारामप्रभावपातिव्रत्यादिरूपैर्ऋषिवाक्यैश्चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥ विदित्वाचारणादिवाक्यैः पुनरेवपुनरपिप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाप्रतिप्रया

सनिमित्तैश्चदृष्टार्थैः कारणैश्चमहागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्चहनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततःकपिःप्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतांराजसुतांविदित्वा ॥ प्रत्यक्षतस्तांपुनरेवदृष्ट्वाप्रतिप्रयाणायमतिंचकार ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

ततस्तुशिंशपामूलेजानकींपर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्यापश्यामित्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तंप्रस्थितंसीतावीक्षमाणापुनःपुनः ॥ भर्तुःस्नेहान्वितावाक्यंहनूमंतमभाषत ॥ २ ॥ यदित्वंमन्यसेतातवसैकाहमिहानघ ॥ क्वचित्सुसंवृतेदेशेविश्रांतःश्वोगमिष्यसि ॥ ३ ॥ ममचैवाल्पभाग्यायाःसान्निध्यात्तववानर ॥ शोकस्यास्याप्रमेयस्यमुहूर्तंस्यादपिक्षयः ॥ ४ ॥ गतेहिहरिशार्दूलपुनःसंप्राप्तयेत्वयि ॥ प्राणेष्वपिनविश्वासोममवानरपुंगव ॥ ५ ॥ अदर्शनंचतेवीरभूयोमांदारयिष्यति ॥ दुःखाद्दुःखतरंप्राप्तांदुर्मनःशोककर्शिताम् ॥ ६ ॥ अयंचवीरसंदेहस्तिष्ठतीवममाग्रतः ॥ सुमहत्सुसहायेषुहर्यृक्षेषुमहाबलः ॥ ७ ॥ कथंनुखलुदुष्पारंसंतरिष्यंतिसागरम् ॥ तानिहर्यृक्षसैन्यानितौवानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेवभूतानांसागरस्यास्यलंघने ॥ शक्तिःस्याद्वैनतेयस्यतववामारुतस्यवा ॥ ९ ॥ तदत्रकार्यनिर्बंधेसमुत्पन्नेदुरासदे ॥ किंपश्यसिसमाधानंत्वंहिकार्यविशारदः ॥ १० ॥ काममस्यत्वमेवैकःकार्यस्यपरिसाधने ॥ पर्याप्तःपरवीरघ्नयशस्यस्तेबलोदयः ॥ ११ ॥ बलैस्तुसंकुलांकृत्वालंकांपरबलार्दनः ॥ मांनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यसदृशंभवेत् ॥ १२ ॥ तद्यथातस्यविक्रांतमनुरूपंमहात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्यतथात्वमुपपादय ॥ १३ ॥ तदर्थोपहितंवाक्यंप्रश्रितंहेतुसंहितम् ॥ निशम्यहनुमान्वीरोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥ देविहर्यृक्षसैन्यानामीश्वरःप्लवतांवरः ॥ सुग्रीवःसत्त्वसंपन्नस्तवार्थेकृतनिश्चयः ॥ १५ ॥ सवानरसहस्राणांकोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यतिवैदेहिसुग्रीवःप्लवगाधिपः ॥ १६ ॥

णायकिष्किंधांप्रतिगंतुंमतिंचकार ॥ ३५ ॥ मगमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

इतआरभ्यपुनर्मध्येनसागरमित्यंताःसार्धचतुर्विंशतिश्लोकाःप्राग्व्याख्यातप्रायाएव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ साक्षादुपलब्धानिअपरोक्षमनुभूतशुभफलानिउपपेदिरे जातानिदृष्ट्वापुनरचिंतयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ चिंतामेवदर्शयति अथवेति नाग्निरग्नौप्रवर्ततेइति अग्निरग्निंनदह
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दहनकर्माभस्मीकरणसहजस्वभावःयद्यतस्तत्प्रभावान्मांतत्सेवकंनादहत्ततएवतांस्प्रष्टुमपिनार्हतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ त्रयाणांभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानांदेवतात्वात्तस्याम

एतदेववचःश्रुत्वाभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मासहशत्रुघ्नःकथंशक्ष्यतिजीवितुम् ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकुवंशेधर्मिष्ठेगतेनाशमसंशयः ॥ भविष्यंतिप्र
जाःसर्वाःशोकसंतापपीडिताः ॥ १९ ॥ तदहंभाग्यरहितोलुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्माव्यक्तंलोकविनाशनः ॥ २० ॥ इतिचिंतयतस्तस्यनि
मित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानिसाक्षात्पुनरचिंतयत् ॥ २१ ॥ अथवाचारुसर्वांगीरक्षितास्वेनतेजसा ॥ ननशिष्यतिकल्याणीनाग्निरग्नौप्रव
र्तते ॥ २२ ॥ नहिधर्मात्मनस्तस्यभार्याममिततेजसः ॥ स्वचरित्राभिगुप्तांतांस्प्रष्टुमर्हतिपावकः ॥ २३ ॥ नूनंरामप्रभावेणवैदेह्याःसुकृतेनच ॥ यन्मां
दहनकर्मायंनादहद्धव्यवाहनः ॥ २४ ॥ त्रयाणांभरतादीनांभ्रातॄणांदेवताचया ॥ रामस्यचमनःकांतासाकथंविनशिष्यति ॥ २५ ॥ यद्वादहनकर्मा
यंसर्वत्रप्रभुरव्ययः ॥ नमेदहतिलांगूलंकथमार्यांप्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥ पुनश्चाचिंतयत्तत्रहनूमान्विस्मितस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्यगिरेर्जलमध्येप्रदर्श
नम् ॥ २७ ॥ तपसासत्यवाक्येनअनन्यत्वाच्चभर्तरि ॥ असौविनिर्दहेदग्निंनतामग्निःप्रधक्ष्यति ॥ २८ ॥ सतथाचिंतयंस्तत्रदेव्याधर्मपरिग्रहम् ॥ शु
श्रावहनुमांस्तत्रचारणानांमहात्मनाम् ॥ २९ ॥ अहोखलुकृतंकर्मदुर्विगाहंहनूमता ॥ अग्निंविसृजतातीक्ष्णंभीमंराक्षससद्मनि ॥ ३० ॥ प्रपलायि
तरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाध्मातात्क्रंदतीवाद्रिकंदरैः ॥ ३१ ॥ दग्धेयंनगरीलंकासाट्टप्राकारतोरणा ॥ जानकीनचदग्धेतिविस्म
योद्भुतएवनः ॥ ३२ ॥ इतिशुश्रावहनुमान्वाचंतामम्रुतोपमाम् ॥ बभूवचास्यमनसोहर्षस्तत्कालसंभवः ॥ ३३ ॥

स्यप्रवृत्तेरामत्रयाश्चेतिभावः ॥ २५ ॥ सर्वत्रप्रभुरपियत्सेवकत्वान्मेलांगूलंनदहतिततस्तांकथंधक्ष्यति ॥ २६ ॥ देवीप्रभावात्संधौमद्विश्रांतिनिमित्तंगिरिदर्शनहेतुनातिप्रभाववतींतांनदहती
त्याह पुनश्चेति ॥ २७ ॥ विनिर्दहेत् दाहविषयवाक्यप्रयोगेणेतिशेषः तथाचिंतयंश्चारणानांवाक्यंशुश्रावेतियोजना ॥ २९ ॥ दुर्विगाहंकेनाप्यसह्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विस्मयआ
श्चर्यं अद्भुतःअभूतपूर्वः ॥ ३२ ॥ तत्कालसंभवस्तत्कालजातचारणवाक्यजः ॥ ३३ ॥

क्रुद्धःपापंनकुर्याद्यइतिपाठेक्रुद्धोयःकश्चित्पापंकुर्यान्न नजिकाकुः अपितुकुर्यादेव अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः तदेवदर्शयति क्रुद्धोहन्यादिति ॥ ४ ॥ नजानातीत्येतदेवस्पष्टयति नाकार्यमि
ति क्रुद्धस्याकार्यमयुक्तबुद्ध्याऽकरणीयंनकिंचिदप्यस्तिअतोगुरुहननादपिकरोत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धिगस्तुमामित्यनेनोक्तंस्वधिक्कारमाह यदीति इयंलंकासर्वापिनूनंदग्धैव यदि
जानक्यप्यत्रत्यादग्धास्यात्तदातेनअजानतामयाभर्तुःकार्यंहतंभवेत् ॥ ८ ॥ एतदेवविवृणोति यदर्थमिति ॥ ९ ॥ एतत्कार्यंलंकादाहरूपंईषत्कार्यमिवअप्रयाससाध्यकार्यमिवकृतमनुष्ठित

क्रुद्धःपापंनकुर्यात्कःक्रुद्धोहन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धःपरुषयावाचानरःसाधूनधिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्यंप्रकुपितोनविजानातिकर्हिचित् ॥ नाकार्य
मस्तिक्रुद्धस्यनावाच्यंविद्यतेक्वचित् ॥ ५ ॥ यःसमुत्पतितंक्रोधंक्षमयैवनिरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचंजीर्णांसवैपुरुषउच्यते ॥ ६ ॥ धिगस्तुमांसुदुर्बुद्धिं
निर्लज्जंपापकृत्तमम् ॥ अचिंतयित्वातांसीतामग्निदंस्वामिघातकम् ॥ ७ ॥ यदिदग्धात्वियंसर्वानूनमार्यापिजानकी ॥ दग्धातेनमयाभर्तुर्हतंकार्य
मजानता ॥ ८ ॥ यदर्थमयमारंभस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मयाहिदहतालंकांनसीतापरिरक्षिता ॥ ९ ॥ ईषत्कार्यमिदंकार्यंकृतमासीन्नसंशयः ॥ त
स्यक्रोधाभिभूतेनमयामूलक्षयःकृतः ॥ १० ॥ विनष्टाजानकीव्यक्तंनह्यदग्धःप्रदृश्यते ॥ लंकायाःकश्चिदुद्देशःसर्वाभस्मीकृतापुरी ॥ ११ ॥ यदितद्विह
तंकार्यंमयाप्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैवप्राणसंन्यासोममापिह्यद्यरोचते ॥ १२ ॥ किमग्नौनिपताम्यद्यआहोस्विद्वडवामुखे ॥ शरीरमिहसत्त्वानांदद्मि
सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥ कथंनुजीवताशक्योमयाद्रष्टुंहरीश्वरः ॥ तौवापुरुषशार्दूलौकार्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥ मयाखलुतदेवेदंरोषदोषात्प्रद
र्शितम् ॥ प्रथितंत्रिषुलोकेषुकपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥ धिगस्तुराजसंभावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापियद्रागान्मयासीतानरक्षिता
॥ १६ ॥ विनष्टायांतुसीतायांतावुभौविनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशेसुग्रीवःसबंधुर्विनशिष्यति ॥ १७ ॥

मासीत् अत्रनसंशयः भर्तुःकार्यंतुमयासर्वथानाशितमेवेत्याह तस्येति क्रोधाभिभूतेनमयासीतामपरिरक्षताकृतस्यसीतादर्शनरूपस्यकार्यस्यमूलक्षयःकृतः ॥ १० ॥ ननुसीताविनाशनिश्च
यस्तेकथंतत्राह विनष्टेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ वडवामुखेवाग्नावित्यन्वयः दद्मिददामि ॥ १३ ॥ १४ ॥ तदेवेदंकपित्वमनवस्थितमव्यवस्थितकार्यकारीतित्रिषुलोकेषुप्रसिद्धंदर्शितम् रोषदोषाद्रक्षो
विषयक्रोधदोषात् ॥ १५ ॥ राजसंरजोगुणमूलम् भावंचेष्टाविशेषम् अनीशंकार्यासमर्थम् अतएवानवस्थितमव्यवस्थितफलजनकंधिक् यद्यस्मादीश्वरेणापिसमर्थेनापिमयारागाद्रजो
गुणमूलक्रोधवशात्सीतानरक्षिताअतोधिक् ॥ १६ ॥ उभौरामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥

॥ ३९ ॥ सुपुण्यमतिशयिनमर्जितंपुण्यम् ॥ ४० ॥ परिवृत्तयोधापर्यस्तयोधा ॥ ४१ ॥ स्वयंभुरोषोपहताम् स्वदिनांतइतिशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ गृहाग्र्याणां
गृहश्रेष्ठानांशृंगाग्रतलेप्रासादाग्रे मूर्धा प्रदीप्तलांगूलेनकृतार्चिर्मालायस्यास्तिसः ॥४८ ॥समुद्रेनिर्वापयामास लांगूलप्रक्षेपणेनेतिशेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ नममानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा

ततस्तुलंकासहसाप्रदग्धासराक्षसासाश्वरथासनागा ॥ सपक्षिसंघासमृगासवृक्षारुरोददीनातुमुलंसशब्दम् ॥ ३९ ॥ हातातहापुत्रककांतमित्र
हाजीवितेशांगहतंसुपुण्यम् ॥ रक्षोभिरेवंबहुधाब्रुवद्भिःशब्दःकृतोघोरतरःसुभीतः ॥ ४० ॥ हुताशनज्वालसमावृतासाहतप्रवीरापरिवृत्तयोधा ॥
हनूमतःक्रोधबलाभिभूताबभूवशापोपहतेवलंका ॥ ४१ ॥ ससंभ्रमंत्रस्तविषण्णराक्षसांसमुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनांकिताम् ॥ ददर्शलंकांहनुमा
न्महामनाःस्वयंभुरोषोपहतामिवावनिं ॥ ४२ ॥ भंक्त्वावनंपादपरत्नसंकुलंहत्वातुरक्षांसिमहांतिसंयुगे ॥ दग्ध्वापुरींतांगृहरत्नमालिनींतस्थौहनूमा
न्पवनात्मजःकपिः ॥ ४३ ॥ सराक्षसांस्तान्सुबहूंश्चहत्वावनंचभंक्त्वाबहुपादपंतत् ॥ विसृज्यरक्षोभवनेषुचाग्निंजगामरामंमनसामहात्मा ॥ ४४ ॥
ततस्तुतंवानरवीरमुख्यंमहाबलंमारुततुल्यवेगम् ॥ महामतिंवायुसुतंवरिष्ठंप्रतुष्टुवुर्देवगणाश्चसर्वे ॥ ४५ ॥ देवाश्चसर्वेमुनिपुंगवाश्चगंधर्वविद्या
धरपन्नगाश्च ॥ भूतानिसर्वाणिमहांतितत्रजग्मुःपरांप्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥ भंक्त्वावनंमहातेजाहत्वारक्षांसिसंयुगे ॥ दग्ध्वालंकापुरींभीमांर
राजसमहाकपिः ॥ ४७ ॥ गृहाग्र्यशृंगाग्रतलेविचित्रेप्रतिष्ठितोवानरराजसिंहः ॥ प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमालीव्यराजतादित्यइवार्चिमाली ॥ ४८ ॥
लंकांसमस्तांसंपीड्यलांगूलाग्निंमहाकपिः ॥ निर्वापयामासतदासमुद्रेहरिपुंगवः ॥ ४९ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ दृष्ट्वालंकांप्रदग्धां
तांविस्मयंपरमंगताः ॥ ५० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संदीप्यमा
नांवित्रस्तांत्रस्तरक्षोगणांपुरीं ॥ अवेक्ष्यहनुमाँल्लंकांचिंतयामासवानरः ॥ १ ॥ तस्याभूत्समहांस्त्रासःकुत्साचात्मन्यजायत ॥ लंकांप्रदहताकामंकिं
स्वित्कृतमिदंमया ॥ २ ॥ धन्याःखलुमहात्मानोयेबुद्ध्याकोपमुत्थितम् ॥ निरुंधंतिमहात्मानोदीप्तमग्निमिवांभसा ॥ ३ ॥

मीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संदीप्यमानामिति ॥ १ ॥ कुत्साचात्मन्यजायतेत्युक्तांकुत्सामाह लंकामिति किंस्वित्क
मंकृतम् कुत्सितमेवकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तंकुत्सितकार्यमूलंकोपइतिनिश्चित्यतद्रहितान्स्तौतिधन्याइति दुःखातिशयादेवमहात्मपदपौनरुक्त्यंनदोषाय ॥ ३ ॥

पेतुरम्राविनिशेषः ॥ २६ ॥ अभ्रेभ्योमेघेभ्यः ॥ २७॥ अग्निसंबद्धाद्भवनाद्धेमरजतादिधातून्स्यंदमानान्ददर्श यथाकाष्ठतृणादिदाहादग्निर्नतृप्यतितथाराक्षसवधेक्रियमाणेहनूमान्किंचिदीषद पिनतृप्यति ॥ २८॥ वसुंधरानेति मृतराक्षसानांशयनायलंकाभूमिर्नपर्याप्ताभूदितिशेषः ॥२९॥३०॥ लंकापुरपर्वताग्रेलंकापुराधारभूतत्रिकूटाचलशिखरे चूडावलयंशिखासमूहम् प्राप्तोभू

क्रंदंत्यःसहसापेतुस्तनंधयधराःस्त्रियः ॥ काश्चिदग्निपरीतांग्योहर्म्येभ्योमुक्तमूर्धजाः ॥२६ ॥ पतंत्योरेजिरेऽभ्रेभ्यःसौदामन्यइवांबरात् ॥ वज्रविद्रुम वैडूर्यमुक्तारजतसंहतान् ॥ २७॥ विचित्रान्भवनाद्धातून्स्यंदमानान्ददर्शसः ॥ नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांतृणानांचयथातथा ॥ २८ ॥ हनूमान्राक्षसें द्राणांवधेकिंचिन्नतृप्यति ॥ नहनूमद्विशस्तानांराक्षसानांवसुंधरा ॥ २९ ॥ हनूमतावेगवतावानरेणमहात्मना ॥ लंकापुरंप्रदग्धंतद्रुद्रेणत्रिपुरंय था ॥ ३० ॥ ततःसलंकापुरपर्वताग्रेसमुत्थितोभीमपराक्रमोऽग्निः ॥ प्रसार्यचूडावलयंप्रदीप्तोहनूमतावेगवतोपसृष्टः ॥ ३१ ॥ युगांतकालानलतुल्य रूपःसमारुतोग्निर्ववृधेदिवस्पृक् ॥ विधूमरश्मिर्भवनेषुसक्तोरक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥ आदित्यकोटीसदृशःसुतेजालंकांसमस्तांपरिवा र्यतिष्ठन् ॥ शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिंदन्निवांडंप्रबभौमहाग्निः ॥ ३३ ॥ तत्रांबरादग्निरतिप्रवृद्धोरूक्षप्रभःकिंशुकपुष्पचूडः ॥ निर्वाणधूमाकुलराज यश्चनीलोत्पलाभाःप्रचकाशिरेऽभ्राः ॥३४ ॥ वज्रीमहेंद्रस्त्रिदशेश्वरोवासाक्षाद्यमोवावरुणोऽनिलोवा ॥ रौद्रोग्निरर्कोधनदश्चसोमोनवानरोयंस्व यमेवकालः ॥ ३५ ॥ किंब्रह्मणःसर्वपितामहस्यलोकस्यधातुश्चतुराननस्य ॥ इहागतोवानररूपधारीरक्षोपसंहारकरःप्रकोपः ॥ ३६ ॥ किंवैष्णवं वाकपिरूपमेत्यरक्षोविनाशायपरंसुतेजः ॥ अचिंत्यमव्यक्तमनंतमेकंस्वमाययासांप्रतमागतंवा ॥ ३७॥ इत्येवमूचुर्बहवोविशिष्टारक्षोगणास्त त्रसमेत्यसर्वे ॥ सप्राणिसंघांसगृहांसवृक्षांदग्धांपुरींतांसहसासमीक्ष्य ॥ ३८ ॥

दितिशेषः ॥३१॥ विधूमरश्मिर्विधूमज्वालः रक्षःशरीररूपाज्येनसमर्पितासंपादिताअर्चिर्ज्वालाविशेषोयस्यसः ॥ ३२ ॥ तिष्ठन्नभूदितिशेषः अशनिप्ररूढैरशनिवत्प्रगल्भैःमहाग्निःप्रलयाग्निः ॥ ३३ ॥ आंबरादंबरपर्यंतम् रूक्षप्रभःक्रूरकांतिः किंशुकपुष्पवच्चूडाशिखायस्यसः निर्वाणानामधोविच्छिन्नानांखेएववर्तमानानांधूमानामाकुलाराजयोनीलोत्पलाभाअभ्राकाराःसत्यःप्र चकाशिरे ॥३४॥ वज्रित्वत्रिदशेश्वरत्वविशिष्टोमहेंद्रइत्यर्थः रौद्रोग्निःरुद्रतृतीयनयनसंबंध्यग्निः ॥३५॥३६॥३७॥ विशिष्टामहाबलाःप्रहस्तादयइत्यर्थः समीक्ष्यइत्येवमूचुरित्यन्वयः ॥३८॥

प्रहस्तस्यप्रधानमंत्रित्वादादौतद्दाहेऽग्निप्रक्षेपः प्रथमंतत्संभावनस्यौचित्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भवनंददाहेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विभीषणेनस्वस्यवधतोरक्षणा
द्विभीषणगृहंवर्जयित्वाप्रतिगृहंक्रममाणइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ पूर्वंरावणाद्भीतोप्यग्निःसीतातेजःसंबंधेननिःशंकंददाहेत्युक्तंप्राक् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वसनेनसंयोगात्सीताश्वासमि

अवप्लुत्यमहावेगःप्रहस्तस्यनिवेशनम् ॥ अग्निंतत्रविनिक्षिप्यश्वसनेनसमोबली ॥ ८ ॥ ततोन्यत्पुप्लुवेवेश्ममहापार्श्वस्यवीर्यवान् ॥ मुमोचहनुमा
नग्निंकालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः ॥ शुकस्यचमहातेजाःसारणस्यचधीमतः ॥ १० ॥ तथाचेंद्रजितोवेश्मददा
हहरियूथपः ॥ जंबुमालेःसुमालेश्चददाहभवनंततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्चभवनंसूर्यशत्रोस्तथैवच ॥ ह्रस्वकर्णस्यदंष्ट्रस्यरोमशस्यचरक्षसः ॥ १२ ॥
युद्धोन्मत्तस्यमत्तस्यध्वजग्रीवस्यरक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्यघोरस्यतथाहस्तिमुखस्यच ॥ १३ ॥ करालस्यविशालस्यशोणिताक्षस्यचैवहि ॥ कुंभकर्ण
स्यभवनंमकराक्षस्यचैवहि ॥ १४ ॥ नरांतकस्यकुंभस्यनिकुंभस्यमहात्मनः ॥ यज्ञशत्रोश्चभवनंब्रह्मशत्रोस्तथैवच ॥ १५ ॥ वर्जयित्वामहातेजा
विभीषणगृहंप्रति ॥ क्रममाणःक्रमेणैवददाहहरिपुंगवः ॥ १६ ॥ तेषुतेषुमहार्हेषुभवनेषुमहायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिंददाहकपिकुंजरः ॥ १७ ॥
सर्वेषांसमतिक्रम्यराक्षसेंद्रस्यवीर्यवान् ॥ आससादाथलक्ष्मीवान्रावणस्यनिवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन्गृहेमुख्येनानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमंदर
संकाशेनानामंगलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्यलांगूलाग्रेप्रतिष्ठितम् ॥ ननादहनुमान्वीरोयुगांतजलदोयथा ॥ २० ॥ श्वसनेनचसंयोगाद
तिवेगोमहाबलः ॥ कालाग्निरिवजज्वालप्रावर्धतहुताशनः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निंपवनस्तेषुवेश्मसुचारयन् ॥ तानिकांचनजालानिमुक्तामणिमया
निच ॥ २२ ॥ भवनानिव्यशीर्यंतरत्नवंतिमहांतिच ॥ तानिभग्नविमानानिनिपेतुर्वसुधातले ॥ २३ ॥ भवनानीवसिद्धानामंबरात्पुण्यसंक्षये ॥ संज
ज्ञेतुमुलःशब्दोराक्षसानांप्रधावताम् ॥ २४ ॥ स्वेस्वेगृहपरित्राणेभग्नोत्साहोज्झितश्रियाम् ॥ नूनमेषोग्निरायातःकपिरूपेणहाइति ॥ २५ ॥

श्रितवायुसंयोगात् अतएववायोरपिनिर्भयता ॥ २१ ॥ चारयन्नितिहेतौशता यतश्चारयतिस्मततश्चारणाद्धेतोस्तानिव्यशीर्यंतेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ भग्नविमानानिभग्नप्रासादानि ॥ २३ ॥ २४ ॥
भग्नोत्साहाश्चतेउज्झितश्रियश्चेत्यर्थः हाइतितुमुलःशब्दःसंजज्ञेइत्यन्वयः ॥ २५ ॥

चिंतयामास अनंतरकर्तव्यमितिशेषः ॥ ३४ ॥ प्रतिक्रियालंकादहनरूपा मह्यंमम ॥ ३५ ॥ उत्पपातपुच्छाग्निनाबंधनेनचसहैवेतिशेषः ॥३६॥ विभक्तरक्षःसंबाधंरक्षःसंमर्दरहितम् ॥ ३७ ॥ शैलसंकाशोमहान्भूत्वाह्रस्वतांप्राप्तइत्यनेनदेहसौक्ष्म्यात्स्वयमेवबंधगलनमुक्तम् एवंरीत्याबंधनान्यवशातयत्दूरीकृतवान् विमुक्त्यनंतरंपुनःपर्वताकारोऽभवत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अर्चिमाली त्यत्रनीरेफतार्षी ॥ ४० ॥ अनवमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वीक्षमाणइति ॥ १ ॥

भूयःसंचिंतयामासमुहूर्तंकपिकुंजरः ॥ कथमस्मद्विधस्येहबंधनंराक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥ प्रतिक्रियास्ययुक्तास्यात्सतिमह्यंपराक्रमे ॥ ततश्छित्त्वा चतान्पाशान्वेगवान्वैमहाकपिः ॥ ३५ ॥ उत्पपाताथवेगेननदचमहाकपिः ॥ पुरद्वारंततःश्रीमान्शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥ विभक्तरक्षःसंबा धमासमादानिलात्मजः ॥ सभूत्वाशैलसंकाशःक्षणेनपुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥ ह्रस्वतांपरमांप्राप्तोबंधनान्यवशातयत् ॥ विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसन्निभः ॥ ३८ ॥ वीक्षमाणश्चददृशेपरिघंतोरणाश्रितम् ॥ सतंगृह्यमहाबाहुःकालायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनःसर्वान्सूदयामासमारु तिः ॥ ३९ ॥ सतान्निहत्वारणचंडविक्रमःसमीक्षमाणःपुनरेवलंकाम् ॥ प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमालीप्रकाशितादित्यइवार्चिमाली ॥ ४० ॥ ॥इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥५३॥ ॥ ७ ॥ ॥ वीक्षमाणस्ततोलंकांकपिःकृतमनोरथः ॥ वर्ध मानसमुत्साहःकार्यशेषमचिंतयत् ॥ १ ॥ किंनुखल्ववशिष्टंमेकर्तव्यमिहसांप्रतम् ॥ यदेषांरक्षसांभूयःसंतापजननंभवेत् ॥ २ ॥ वनंतावत्प्रमथितं प्रकृष्टाराक्षसाहताः ॥ बलैकदेशःक्षपितःशेषंदुर्गविनाशनम् ॥३॥ दुर्गेविनाशितेकर्मभवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पयत्नेनकार्येस्मिन्ममस्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥ योह्ययंममलांगूलेदीप्यतेहव्यवाहनः ॥ अस्यसंतर्पणंन्याय्यंकर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥५॥ ततःप्रदीप्तलांगूलःसविद्युदिवतोयदः ॥ भवनाग्रे षुलंकायाविचचारमहाकपिः ॥ ६ ॥ गृहाद्गृहंराक्षसानामुद्यानानिचवानरः ॥ वीक्षमाणोह्यसंत्रस्तःप्रासादांश्चचचारसः ॥ ७ ॥

यदेषांभूयःसंतापजननंभवेत्तादृशमवशिष्टंसांप्रतंकर्तव्यंकिमितिकार्यशेषमचिंतयदित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवनिश्चिनोति शेषंदुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ॥ कर्मसमुद्रलंघनादि सुखपरिश्रमंसफलप्रया सम् तपश्चर्यादिवदित्यर्थः उक्तमेवविवृणोति अल्पेति अस्मिन्सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपेकार्येयोमयाकृतःश्रमःसत्वल्पेनयत्नेनस्वल्पयत्नेनसाध्येनकरिष्यमाणलंकादाहेनसफलोभविष्यति ॥ ४ ॥ तदेवाह योहीति न्याय्यंस्वस्यपीडायाअकरणादितिभावः ॥ ५ ॥ तोयदःसंध्यातोयदः हनूमतोरक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥ उद्यानानिगृहारामाः ॥ ७ ॥

उपरथ्याः स्वल्पवीथ्यः गृहांतरान् गृहद्वयमध्यभागान् चतुष्केषु चतुष्पथेषु ॥ २१ ॥ चारीक इति पाठेपि चार इत्येवार्थः आर्षसाधुत्वम् चारशब्दात्स्वार्थे आर्ष ईकः ॥ २२ ॥ तस्य हनूमतो लांगूलाये दी
प्यमाने तदप्रियं देव्याः शंसुः शशंसुः ॥ २३ ॥ परिणीयते परितोपनीयते आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजनकम् ॥ २४ ॥ उपागमत् ध्यानेनोपासितवती यद्वा तत्रसमीपे ज्वलमानमग्निमुपासितवती
॥ २५ ॥ प्रयताशुद्धिमती ॥ २६ ॥ एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् शीतोभव हुताशनेति शेषः अस्याः सीताछायात्वेपि स्वस्मिंस्तदभेदबुद्धिसत्त्वान्नैतदुक्त्यसंगतिः ततः सीतोपासनानंतरम् तीक्ष्णार्चिर

तथारथ्योपरथ्याश्चतथैवचगृहांतरान् ॥ चत्वरेषुचतुष्केषुराजमार्गेतथैवच ॥ २१ ॥ घोषयंतिकपिंसर्वेचारइत्येवराक्षसाः ॥ दीप्यमानेततस्तस्यलां
गूलाग्रेहनूमतः ॥ २२ ॥ राक्षस्यस्ताविरूपाक्ष्यःशंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ यस्त्वयाकृतसंवादःसीतेताम्रमुखःकपिः ॥ २३ ॥ लांगूलेनप्रदीप्तेनसएषपरि
णीयते ॥ श्रुत्वातद्वचनंक्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥ वैदेहीशोकसंतप्ताहुताशनमुपागमत् ॥ मंगलाभिमुखीतस्यसातदासीन्महाकपेः ॥ २५ ॥
उपतस्थेविशालाक्षीप्रयताहव्यवाहनम् ॥ यद्यस्तिपतिशुश्रूषायद्यस्तिचरितंतपः ॥ २६ ॥ यदिवात्वेकपत्नीत्वंशीतोभवहनूमतः ॥ ततस्तीक्ष्णार्चिर
व्यग्रःप्रदक्षिणशिखोनलः ॥ २७ ॥ जज्वालमृगशावाक्ष्याःशंसन्निवशुभंकपेः ॥ हनूमज्जनकश्चैवपुच्छानलयुतोनिलः ॥ ववौस्वास्थ्यकरोदेव्याःप्रा
लेयानिलशीतलः ॥ २८ ॥ दह्यमानेचलांगूलेचिंतयामासवानरः ॥ प्रदीप्तोग्निरयंकस्मान्नमांदहतिसर्वतः ॥ २९ ॥ दृश्यतेचमहाज्वालःकरोतिचन
मेरुजम् ॥ शिशिरस्येवसंपातोलांगूलाग्रेप्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥ अथवातदिदंव्यक्तंयद्दृष्टंप्लवतामया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यंपर्वतःसरितांपतौ ॥ ३१ ॥
यदितावत्समुद्रस्यमैनाकस्यचधीमतः ॥ रामार्थंसंभ्रमस्तादृक्किमग्निर्नकरिष्यति ॥ ३२ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येनतेजसाराघवस्यच ॥ पितुश्चममस
ख्येननमांदहतिपावकः ॥ ३३ ॥

प्यनलः प्रदक्षिणशिखो जज्वाल ॥ २७ ॥ तथा सीतायाः कपेः शिवं स्वकृतं शंसन्निवाभूत् किंच हनूमज्जनको निलो वायुः पुच्छानलयुतोपि देव्याः संमुखे स्वास्थ्यकरः कपेः स्वास्थ्यसूचकः सन्प्रालेया
निलशीतलो ववौ ॥ २८ ॥ सर्वतः प्रदीप्तोग्निरित्यन्वयः ॥ २९ ॥ लांगूलाग्रे शिशिरस्य हिमस्य संपातः पिंड इव प्रतिष्ठित इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ तत्रोपपत्तिं चिंतयति अथवेति यद्यस्मात्प्लवता मया
सरितांपतौ रामप्रभावात् समुद्रे पर्वतरूपमाश्चर्यं दृष्टं ततो रामप्रभावादेवेदमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं प्रयुज्यतेऽग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह यदीति तावदिति वाक्यालं
कारे रामार्थं रामोपकारार्थं तादृक् संभ्रमो यदि आदरपूर्वकं त्वरा यदि तदा रामेण नित्यमुपासितोऽग्नी रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं किं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आनृशंस्यमाश्रितजनदया ॥ ३३ ॥

तर्हिकुतोनहन्यंतेतत्राह यदीति भर्तूरामस्यहितार्थायहितनिमित्तंचरंतंमांभर्तूरावणस्यशासनाद्यदितेमांनिबध्नंतेनिबध्नंतुकेवलं ननुमेनिष्कृतिःकृतामयाकृतस्यप्रतिक्रियातुनकृता ॥ १२ ॥ यदि तांवधरूपांचिकीर्षेयुस्तदासर्वान्हनिष्याम्येवेत्याह सर्वेषामिति यदिपर्याप्तस्तर्हिक्रियतांशत्रुवधस्तत्राह रामस्येति प्रीत्यर्थंसर्वराक्षसवधजप्रीत्यविघ्नार्थं ईदृशबंधनादिकं ॥ १३॥ फलांतरार्थमपिसोढव्यमेवेत्याह लंकेति एतैरावणाज्ञयापुनरेवसकलालंकाचारयितव्याचारणेनदर्शयितव्याऽतोविषहिष्ये ननुदृष्टायाःकिंपुनर्दर्शनेनतत्राह रात्राविति दुर्गकर्मविधानतःदुर्गस्यदुर्गमत्वरूपकर्मविधानाद्धेतोर्दुर्गांशेइतिशेषः ॥ १४॥ निशाक्षयेइत्यनेनसीतासंभाषणार्थंकतिपयदिनवासोगम्यते तथाहिफाल्गुनेरावणेनसीतापहारः आश्विनशुक्लसमाप्तौहनूमत्प्रेरणयापक्षावधिदानेनवानरान्प्रतिदूतप्रेषणम् ततःकार्तिकशुक्लप्रतिपदिअन्वेषणार्थंवानरप्रस्थानम् मार्गशुक्लदशम्यांसंपातिदर्शनम् तदासुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्वस्यवानरैरुक्तिः अग्रेएकादश्यांहनूमतोलंकागमनम् तद्रा

यदिभर्तृहितार्थायचरंतंभर्तृशासनात् ॥ निबध्नंतेदुरात्मानोनतुमेनिष्कृतिःकृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेवपर्याप्तोराक्षसानामहंयुधि ॥ किंतुरामस्यप्रीत्यर्थंविषहिष्येहमीदृशम् ॥ १३ ॥ लंकाचारयितव्यामेपुनरेवभवेदिति ॥ रात्रौनहिसुदृष्टामेदुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेवद्रष्टव्यामयालंकानिशाक्षये ॥ कामंबध्नंतुमेभूयःपुच्छस्योद्दीपनेनच ॥ १५ ॥ पीडांकुर्वंतिरक्षांसिनमेस्तिमनसःश्रमः ॥ ततस्तेसंवृताकारंसत्त्ववंतंमहाकपिम् ॥ १६ ॥ परिगृह्यययुर्हृष्टाराक्षसाःकपिकुंजरम् ॥ शंखभेरीनिनादैश्चघोषयंतःस्वकर्मभिः ॥ १७ ॥ राक्षसाःक्रूरकर्माणश्चारयंतिस्मतांपुरीम् ॥ अन्वीयमानोरक्षोभिर्ययौसुखमरिंदमः ॥ १८ ॥ हनूमांश्चारयामासराक्षसानांमहापुरीम् ॥ यथापश्यद्विमानानिविचित्राणिमहाकपिः ॥ १९ ॥ संवृतान्भूमिभागांश्चसुविभक्तांश्चचत्वरान् ॥ रथ्याश्चगृहसंबाधाःकपिःशृंगाटकानिच ॥ २० ॥

त्रिशेषसीतादर्शनम् ततोद्वादश्यांदिनेस्थित्वारात्रौसीतायाःसम्यग्दर्शनम् तद्रात्रिशेषेतत्ररावणागमनम् तत्ररावणेनमासान्द्वादशभामिनीतिस्वदत्तावधौमासद्वयावशेषवचनेकतिपयदिनाधिक्यंतुमासत्वानवच्छिन्नत्वेनाल्पांतरत्वान्नविवक्षितम् ततस्त्रयोदश्यांप्रातःसीतयासहकथालापः तद्दिनेएवाशोकवनिकाभंगादि चतुर्दश्यामक्षांतवधोलंकादाहश्च पूर्णिमायांवा पूर्ववासंतिकवृक्षाणांपुष्पितत्वोक्तिस्तुतद्वर्षेक्षयमासेनोपपादिताउत्पातेनच लक्ष्मणस्यसुग्रीवनिकटेप्रेषणसमयेरामेणमासचतुष्टयरूपकृतावधेरपगमोक्तिस्तुप्रागुपपादितरहस्येतिदिक् पुच्छस्योद्दीपनेनचेत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १५ ॥ मनसःश्रमोमनःखेदोनमेस्तिइतिचिंतयामासेत्यन्वयः ततएवंतस्यचिंतानंतरमित्यर्थः ॥१६॥ स्वकर्मभिःराजद्रोहिणोदुष्टस्यैवंदंडइत्येवमादिभिर्घोषवंतः पूर्ववृत्तांतस्यसर्वान्प्रतिप्रकटंप्रतिपादनंघोषणम् ॥१७॥१८॥ चारयामास स्वार्थेणिच् चरणेनददर्शेत्यर्थः ॥१९॥ चत्वरान्द्वारसमीपेबहिर्बद्धान् गृहैःसंबाधाःनिबिडाःशृंगाटकानिचतुष्पथान् ॥२०॥

ततस्माडुपगृह्य आयांत्वितिशेषः परेषुतेप्रभावंभावयितुंप्रकाशयितुंयुक्तमितिशेषः ॥ २४ ॥ उत्तमवाक्यनिष्ठंतत्प्रतिपाद्यमर्थंतत्त्वंजग्राह ॥ २५ ॥नरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ तस्यविभीषणस्य ॥ १ ॥ दूतवध्यादूतवधः आर्षमिदंसाधु ॥ २ ॥ दग्धेनदाहकृतेनोप
लक्षितोगच्छतु स्वस्वामिसमीपमितिशेषः ॥ ३ ॥ ततःस्वीयसमीपगमनानंतरं सुमित्राणिसमसुखदुःखाः ज्ञातयोभ्रात्रादयः बांधवाःसंबंधिनः सुहृज्जनाःस्निग्धजनास्तत्सहिताबांधवाइत्यर्थः

तदेकदेशेनबलस्यतावल्केचित्तवाद्देशकृतोद्ययांतु ॥ तौराजपुत्रावुपगृह्यमूढौपरेषुतेभावयितुंप्रभावम् ॥ २४ ॥ निशाचराणामधिपोनुजस्यविभी
षणस्योत्तमवाक्यनिष्ठम् ॥ जग्राहबुद्ध्यासुरलोकशत्रुर्महाबलोराक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुंदरकांडेद्विपंचाशःसर्गः
॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादशग्रीवोमहात्मनः ॥ देशकालहितंवाक्यंभ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तंहिभवतादूतवध्या
विगर्हिता ॥ अवश्यंतुवधायान्यःक्रियतामस्यनिग्रहः ॥ २ ॥ कपीनांकिललांगूलमिष्टंभवतिभूषणम् ॥ तदस्यदीप्यतांशीघ्रंतेनदग्धेनगच्छतु ॥ ३ ॥
ततःपश्यंत्वमुंदीनमंगवैरूप्यकर्शितम् ॥ सुमित्रज्ञातयःसर्वेबांधवाःससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेंद्रःपुरंसर्वंसचत्वरम् ॥ लांगूलेनप्रदीप्तेनर
क्षोभिःपरिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसाःकोपकर्कशाः ॥ वेष्टंतेतस्यलांगूलंजीर्णैःकार्पासिकैःपटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमानेलांगूलेव्यवर्धत
महाकपिः ॥ शुष्कमिंधनमासाद्यवनेष्विवहुताशनम् ॥ ७ ॥ तैलेनपरिषिच्याथतेग्निंतत्रोपपादयन् ॥ लांगूलेनप्रदीप्तेनराक्षसांस्तानताडयत् ॥ ८ ॥
रोषामर्षपरीतात्माबालसूर्यसमाननः ॥ सभूयःसंगतैःक्रूरैराक्षसैर्हरिपुंगवः ॥ ९ ॥ सहस्त्रीबालवृद्धाश्चजग्मुःप्रीतिंनिशाचराः ॥ निबद्धःकृतवान्वीर
स्तत्कालसदृशींमतिम् ॥ १० ॥ कामंखलुनमेशक्तानिबद्धस्यापिराक्षसाः ॥ छित्त्वापाशान्समुत्पत्यहन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ अथरावणःस्वपुरदुर्गमहाबलमहैश्वर्याणिपरेभ्यःप्रकाशयितुंसर्वपुरपरावर्तनंदीप्तपुच्छस्याज्ञापयदित्याह आज्ञापयदिति परिणीयतामित्याज्ञापयदितियोजना ॥ ५ ॥ वेष्टंते अवेष्टयं
तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ शुष्कमिति आरण्यकायथाशुष्कमिंधनमासाद्यहुताशनमुत्पादयंतितथाजीर्णपटवेष्टितलांगूलंतैलेनपरिषिच्यतत्रतेग्निमुपपादयन्उदपादयन्नित्यर्थइतिकतकः हुताशनइतिपाठे
वृद्धौदृष्टांतोयं उपपादयन्नित्यस्यसमयोजयन्नित्यर्थइत्यन्ये तान्बद्धानेतॄन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ संगतैर्मिलितैराक्षसैःसभूयोनिबद्धइतिशेषः ॥ ९ ॥ अथबंधसंहारशक्तोप्यपिसनोचितइत्यचिंतयदि
त्याह ॥ कृतवानिति ॥ १० ॥ तांमतिमभिनयति काममिति निबद्धस्यापिनिबद्धवदवस्थितस्यापिमेनशक्ताःसर्वथाबंधनादावितिशेषः तदेवसमर्थयति छित्त्वेति ॥ ११ ॥

मौंड्यंमुंडनम् लक्षणसन्निपातःदूतयोग्यांकनसंभूतइतितीर्थः वैरूप्यादीनामेकैकंवा ॥ तथालक्षणानांसन्निपातःसर्वानुष्ठानंवेत्यर्थइत्यन्ये नोऽस्माकंश्रुतोपिनास्ति दर्शनंतुदूरापास्तमितिभावः ॥१५॥ परावरप्रत्ययनिश्चितार्थःउत्कर्षापकर्षज्ञानेननिश्चितकार्यः॥१६॥किंच त्वंनोपदेश्योऽस्माकमित्याह नेति शास्त्राणांबुद्ध्यानिश्चयात्मिकयाग्रहणेष्वित्यर्थः ॥१७॥ एतदुत्तरंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः नचाप्यस्यकपेरिति ॥ १८ ॥ समर्पितःप्रेषितः ॥१९॥ नान्यंपश्यामि योत्रागच्छेदित्यर्थः ॥२०॥ नन्वस्मिन्हतेऽन्यस्यानागमनेचकाममक्षतिर्विपरीतमिष्टमेवेदंतत्राह अस्मि

वैरूप्यमंगेषुकशाभिघातोमौंड्यंतथालक्षणसन्निपातः॥ एतान्हिदूतेप्रवदंतिदंडान्वधस्तुदूतस्यननःश्रुतोस्ति॥१५॥ कथंचधर्मार्थविनीतबुद्धिःपरावरप्रत्ययनिश्चितार्थः॥ भवद्विधःकोपवशेहितिष्ठेत्कोपंनगच्छंतिहिसत्त्ववंतः॥ १६ ॥ नधर्मवादेनचलोकवृत्तेनशास्त्रबुद्धिग्रहणेषुवापि॥ विद्येतकश्चित्तववीरतुल्यस्त्वंह्युत्तमःसर्वसुरासुराणाम्॥ १७॥ "पराक्रमोत्साहमनस्विनांचसुरासुराणामपिदुर्जयेन ॥ त्वयाप्रमेयेणसुरेंद्रसंघाजिताश्चयुद्धेष्वसकृन्नरेंद्राः॥ १ ॥ इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोःशूरस्यवीरस्यतवाजितस्य॥ कुर्वंतिवीरामनसाप्यलीकंप्राणैर्विमुक्तानतुभोःपुराते ॥२॥" नचाप्यस्यकपेर्घातेकंचित्पश्याम्यहंगुणम्॥ तेष्वयंपात्यतांदंडोयैरयंप्रेषितःकपिः॥ १८॥ साधुर्वायदिवाऽसाधुःपरैरेषसमर्पितः॥ब्रुवन्परार्थंपरवान्नदूतोवधमर्हति॥१९॥ अपिचास्मिन्हतेनान्यंराजन्पश्यामिखेचरम्॥तस्मान्नास्यवधेयत्नःकार्यःपरपुरंजय॥भवान्सेंद्रेषुदेवेषुयत्नमास्थातुमर्हति ॥ २०॥ अस्मिन्विनष्टेनहिभूतमन्यंपश्यामियस्तौनरराजपुत्रौ॥ युद्धाययुद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घभवताविरुद्धौ ॥२१॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनांचसुरासुराणामपिदुर्जयेन॥ त्वयामनोनंदननैर्ऋतानांयुद्धायनिर्नाशयितुंनयुक्तम्॥ २२ ॥ हिताश्चशूराश्चसमाहिताश्चकुलेषुजाताश्चमहागुणेषु॥ मनस्विनःशस्त्रभृतांवरिष्ठाःकोपप्रशस्ताःसुभृताश्चयोधाः॥ २३ ॥

न्विनष्टइति तौराजपुत्रौ योयोद्धाउद्योजयेत्तंनपश्यामि ननुतदुद्योगाभावोपिममेष्टएवनेत्याह युद्धप्रियेतिसंबोधनेनरणपराक्रमविजयकीर्तीतवेष्टेकिलतेउभेअप्येतद्विनाशेनश्यतइत्याशयः रावणस्यरजःप्रकृतित्वात्तत्प्रकृत्यनुसारेणयुद्धादिव्यापारेणप्रलोभनम् नतीत्यर्थमेवदुर्विनीतावित्याद्युक्तिः ॥ २१ ॥ हेनैर्ऋतानांमनोनंदन सुरासुराणामपिदुर्जयेनत्वया पराक्रमेयउत्साहस्तत्रप्रशस्तमनोवतांनैर्ऋतानांमनःयुद्धायप्रवृत्तंनिर्नाशयितुंनयुक्तम् नैर्ऋतानामित्यत्रमनइत्यत्रचतंत्रं यद्वा तादृशानांनैर्ऋतानांमनोनंदनतादृशेनत्वयायुद्धापत्तिर्युद्धागमोनाशयितुंनयुक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननुयुद्धेकदाचिद्विपरीतमपिसंभाव्येततत्राह हिताश्चेति समाहिताःदानादिभिर्वशीकृताः सुभृताःसम्यक्पालिताःतादृशभृत्यवतोजयएवभावीतिभावः ॥ २३ ॥

॥ ४५ ॥ ॥ मघमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सइति ॥ १ ॥ दौत्यंस्वीयंदूतकर्मयथा
वन्निवेदितवतोहनूमतोऽवध्यत्वंमत्वारावणाज्ञमंत्रधंनानुमेने ॥ २ ॥ तच्चकार्यंदूतवधरूपम् कार्यविधौउचितकृत्यसंपादनेस्थितः निश्चितबुद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ शत्रुजितंचतमग्रजंच ॥ ४ ॥ प्र

ससौष्ठवोपेतमदीनवादिनःकपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियंवचः ॥ दशाननःकोपविवृत्तलोचनःसमादिशत्तस्यवधंमहाकपेः ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सतस्यवचनंश्रुत्वावानरस्यमहात्मनः ॥ आज्ञापयद्व
धंतस्यरावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥ वधेतस्यसमाज्ञप्तेरावणेनदुरात्मना ॥ निवेदितवतोदौत्यंनानुमेनेविभीषणः ॥ २ ॥ तंरक्षोधिपतिंक्रुद्धंतच्चका
र्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वाचिंतयामासकार्यंकार्यविधौस्थितः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थस्ततःसाम्नापूज्यंशत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाचहितमत्यर्थंवाक्यंवाक्यवि
शारदः ॥ ४ ॥ क्षमस्वरोषंत्यजराक्षसेंद्रप्रसीदमेवाक्यमिदंश्रृणुष्व ॥ वधंनकुर्वंतिपरावरज्ञादूतस्यसंतोवसुधाधिपेंद्राः ॥ ५ ॥ राजन्धर्मविरुद्धंचलो
कवृत्तेश्चगर्हितम् ॥ तवचासदृशंवीरकपेरस्यप्रमापणम् ॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चराजधर्मविशारदः ॥ परावरज्ञोभूतानांत्वमेवपरमार्थवित् ॥ ७ ॥
गृह्यंतेयदिरोषेणत्वादृशोपिविचक्षणाः ॥ ततःशास्त्रविपश्चित्त्वंश्रमएवहिकेवलम् ॥ ८ ॥ तस्मात्प्रसीदशत्रुघ्नराक्षसेंद्रदुरासद ॥ युक्तायुक्तंविनिश्चि
त्यदूतदंडोविधीयताम् ॥ ९ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः ॥ कोपेनमहताविष्टोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ नपापानांवधेपापंविद्यते
शत्रुसूदन ॥ तस्मादिमंवधिष्यामिवानरंपापकारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्ममूलंबहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टंवचनंनिशम्य ॥ उवाच वाक्यंपरमार्थतत्त्वंविभी
षणोबुद्धिमतांवरिष्ठः ॥ १२ ॥ प्रसीदलंकेश्वरराक्षसेंद्रधर्मार्थतत्त्वंवचनंश्रृणुष्व ॥ दूतानवध्याःसमयेषुराजन्सर्वेषुसर्वत्रवदंतिसंतः ॥ १३ ॥ असं
शयंशत्रुरयंप्रवृद्धःकृतंह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥ नदूतवध्यांप्रवदंतिसंतोदूतस्यदृष्टाबहवोहिदंडाः ॥ १४ ॥

तिज्ञांत्यजरोषंक्षमस्वेत्यन्वयः परावरज्ञाःसर्वकार्यविषयकोत्कर्षापकर्षज्ञाःसंतोदूतस्यवधंनकुर्वंति ॥ ५ ॥ लोकवृत्तेर्लौकिकव्यवहारस्य प्रमापणंवधः ॥ ६ ॥ कृतज्ञत्वेनापकारिण्येववधोन्या
य्योननतादृशेस्मिन् ॥ ७ ॥ त्वादृशइतिकिन्त्वंतवबहुवचनम् शास्त्रविपश्चित्त्वंशास्त्रपांडित्यसंपादनश्रमःकेवलंश्रमएवव्यर्थप्रयासएवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ दूतदंडःदूतेविहितोदंडः ॥ ९ ॥ १० ॥ पापकारि
णंराजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥ अधर्मस्यमूलंअधर्ममूलम् दोषोऽपकीर्तिरूपः ॥ १२ ॥ समयेषुस्वस्वामिनियोगानुष्ठानकालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदीयनिश्चयाभावंस्पष्टयतिरामेणेति स्वामिनास्वकर्तव्यत्वेनप्रतिज्ञातस्यार्थस्यसेवकेनानुष्ठानमयुक्तंकर्तुमितिभावः ॥३२॥ उक्तमेवार्थंदार्ढ्यायपुनरप्याह अपकुर्वन्निति ॥ ३३॥ कालरात्री महाप्रलयकर्त्रीजगवतःशक्तिः ॥ ३४ ॥ विग्रहःशरीरं स्कंधावसक्तेनस्कंधसंबद्धकरणेन आत्मनिआत्मत्राणे ॥३५॥ दह्यमानाम् वर्तमानसमीपेलट् प्रतोलिकावीथिः ॥ ३६ ॥ ३७॥ विशेषतःनिष्कृष्योच्यमानंवचनमित्यर्थः रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेणराममहिमवेत्तृत्वंस्वस्यपरोक्तवाक्यानुवादपूर्वहितोपदेशाधिकारंनररक्षोतिरिक्तजात्यंतरत्वेनापक्षपाततोन्याय्यवक्तृत्वंचसू

रामेणहिप्रतिज्ञातंहर्यृक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणांसीतायैस्तुप्रधर्षिता॥३२॥ अपकुर्वन्हिरामस्यसाक्षादपिपुरंदरः॥ नसुखंप्राप्नुयादन्यः किंपुनस्त्वद्विधोजनः॥ ३३ ॥ यांसीतेत्यभिजानासियेयंतिष्ठतितेगृहे ॥ कालरात्रीतितांविद्धिसर्वलंकाविनाशिनीम्॥ ३४॥ तदलंकालपाशेनसीताविग्रहरूपिणा॥ स्वयंस्कंधावसक्तेनक्षेममात्मनिचिंत्यताम्॥ ३५॥ सीतायास्तेजसादग्धांरामकोपप्रदीपिताम् ॥ दह्यमानामिमांपश्यपुरींसाट्टप्रतोलिकाम्॥ ३६ ॥ स्वानिमित्राणिमंत्रींश्चज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान्॥ भोगान्दारांश्चलंकांचमाविनाशमुपानय॥ ३७ ॥ सत्यंराक्षसराजेंद्रशृणुष्ववचनंमम॥ रामदासस्यदूतस्यवानरस्यविशेषतः॥ ३८॥ सर्वांल्लोकान्सुसंहृत्यसभूतान्सचराचरान्॥पुनरेवतथास्रष्टुंशक्तोरामोमहायशाः ॥ ३९॥ देवासुरनरेंद्रेषुयक्षरक्षोरगेषुच॥ विद्याधरेषुनागेषुगंधर्वेषुमृगेषुच॥ ४० ॥ सिद्धेषुकिन्नरेंद्रेषुपतत्रिषुचसर्वतः॥ सर्वत्रसर्वभूतेषुसर्वकाले नास्तिसः॥ ४१ ॥ योरामंप्रतियुध्येतविष्णुतुल्यपराक्रमम्॥ सर्वलोकेश्वरस्येहकृत्वाविप्रियमीदृशम् ॥ रामस्यराजसिंहस्यदुर्लभंतवजीवितम् ॥ ४२॥ देवाश्चदैत्याश्चनिशाचरेंद्रगंधर्वविद्याधरनागयक्षाः॥ रामस्यलोकत्रयनायकस्यस्थातुंनशक्ताःसमरेषुसर्वे॥ ४३ ॥ ब्रह्मास्वयंभूश्चतुराननोवारुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरांतकोवा॥ इंद्रोमहेंद्रःसुरनायकोवास्थातुंनशक्तायुधिराघवस्य॥ ४४॥

चितम् ॥ ३८ ॥ सभूतान्सर्वजातीयप्राणिसहितान् अनेनजगत्स्थित्युत्पत्तिसंहारकर्तृत्वंबोधितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सर्वत्रदेशे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उक्तमेवार्थंदार्ढ्यायपुनराह देवाश्चेति ॥४३॥ रामद्रुहोदेवतान्तरपिनत्राणमित्याह ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मास्वयंभूरित्यनेनहिरण्यगर्भःसर्वादिरुक्तःचतुराननस्ततःप्राप्तस्रष्टृत्वाधिकारः त्रिनेत्रस्त्रिपुरांतकोरुद्रोवेत्यनेनसंहाराधिकारी सुरनायकोमहेंद्रोमहैश्वर्यवान् इंद्रउपेंद्रोविष्णुःपालनाधिकारीएवंत्रिमूर्तिभिरपिरक्षानसिद्ध्यति रामस्यैवत्रिमूर्तित्वात् ॥ ४४ ॥

तपःसंतापेनतपःकरणेनयोलब्धोधर्मपरिग्रहोधर्मसाध्यःपरिग्रहऐश्वर्यंआत्मप्राणपरिग्रहश्च आत्मप्राणानांचिरकालंपरिग्रहआयुर्वृद्धिश्चसपरदारपरिग्रहरूपपरमाधर्मेणनाशयितुंनन्याय्यः ॥
॥ २५ ॥ अपिचयांदेवाद्यवध्यतांमन्यसेतत्रापितपोजन्यसुकृतमेवकारणमतोधर्महानिर्नकार्येतिवदति अवध्यतामिति तत्रापिअयंमहानयमेवतपोमयधर्मस्कंधएवहेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥
किंचदेवाद्यवध्यत्वस्यापिप्राणत्राणंदुष्करमित्याह सुग्रीवइति यस्माद्वरग्रहणवेलायांत्वच्छंकितहंतृभ्योऽन्यएवायंरामश्चातस्तस्मात्सुग्रीवात्तेप्राणत्राणेसामर्थ्यंनास्तीतिभावः ॥ २७ ॥ ननु
तपोबलान्मेसर्वतोजयोभविष्यतीत्यतआह नत्विति यःपुमानधर्मफलसंहितबलवत्तयाफलोन्मुखाधर्मसंबद्धस्तंपुरुषंधर्मोपसंहारमपिधर्मोपसंग्रहवंतमपिनत्वन्वेति धर्मफलमितिशेषः किंतुत
देवफलंफलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति ननुधर्मबलादधर्मनाशोभविष्यतीत्यत्राह धर्मश्चेति उत्कटोऽधर्मोत्तरभावीधर्मःअधर्मस्यनाशनः चादुत्कटाधर्मोधर्मनाशकःएवंचास्याधर्मस्यत्वत्कृतसक

तपःसंतापलब्धस्तेसोयंधर्मपरिग्रहः॥ नससनाशयितुंन्याय्यआत्मप्राणपरिग्रहः॥ २५ ॥ अवध्यतांतपोभिर्यांभवान्समनुपश्यति॥ आत्मनःसासु
रैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययंमहान्॥ २६ ॥ सुग्रीवोनचदेवोयंनयक्षोनचराक्षसः ॥ मानुषोराघवोराजन्सुग्रीवश्चहरीश्वरः॥ तस्मात्प्राणपरित्राणंकथंराज
न्करिष्यसि॥ २७॥ नतुधर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम्॥ तदेवफलमन्वेतिधर्मश्चाधर्मनाशनः॥ २८ ॥ प्राप्तंधर्मफलंतावद्भवतानात्रसंशयः॥ फ
लमस्याप्यधर्मस्यक्षिप्रमेवप्रपत्स्यसे॥ २९ ॥ जनस्थानवधंबुद्ध्वावालिनश्चवधंतथा॥ रामसुग्रीवसख्यंचबुद्ध्यस्वहितमात्मनः॥ ३० ॥ कामंखल्व
हमप्येकःसवाजिरथकुंजराम्॥ लंकांनाशयितुंशक्तस्तस्यैषतुननिश्चयः॥ ३१ ॥

लधर्मापेक्षयोत्कटत्वादुत्तरकालत्वाच्चायमेवत्वयाप्राक्संचितस्यसकलधर्मस्यनाशकइतिभावः केचित्तुधर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितमितिपाठः धर्मोपसंहारंधर्ममुपसंक्रियतेनेनेतिधर्मफलं
सुखंतदधर्मफलसंहितंनसंभवतिअधर्मफलेनदुःखेनसहानुभवंनभवति तत्तस्मादेवफलमन्वेतिधर्मोधर्मफलंसुखमेवान्वेति एवमधर्मोदुःखंदुःखरूपंफलमेवान्वेति अग्रेधर्मोनाधर्मनाशनइति
पाठः पूर्वकृतोधर्मोऽधर्मस्येदानींकृतस्यननाशनश्चादधर्मोपिधर्मनाशनोनेत्यर्थइतिवदंति तत्रार्थसामंजस्यंव्युत्पन्नैर्विभाव्यम् ॥ २८ ॥ ननुकिंमेधर्मोव्यर्थएवनेत्याह प्राप्तमिति तावत्प्रथमम्
इतःपूर्वमितियावत् अस्यपरदारहरणरूपस्य क्षिप्रमेवप्रपत्स्यसे अत्युत्कटैःपुण्यपापैरितिन्यायादितिभावः ॥ २९ ॥ अतःस्वहितंचिंतयेत्याह जनस्थानेति सख्यंचबुद्ध्वाआत्मनोहितंबुद्ध्यस्वे
त्यन्वयः ॥ ३० ॥ नन्वेवंकटुवादिनस्तवकोरक्षकइतिचेत्तत्राह काममिति यथेष्टमित्यर्थः तर्हिकुतस्तन्नाशंनकरोषीत्यत्राह तस्ययस्याहंदूतस्तस्यरामस्यएषःमत्कर्तृकलंकानाशविषयो
निश्चयोन स्वाम्याज्ञांविनातदनुष्ठानमशक्यमितिभावः ॥ ३१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ त्वांदिदृक्षुरिहागतइतिपाठः त्वांसुग्रीवभ्रातरंरावणम् तस्मिन्दृष्टेसर्वलोकदृत्तांतज्ञःससीतागतिंवक्ष्यतीतिसुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वांदिदृक्षुरिहागतःदैवात्संगूपरिगंगापातवत्तवगृहेभ्रम
तामयाजानकीदृष्टा ॥ १६ ॥ अतःपरंयद्वक्तव्यंमित्रपक्षस्यतद्वदामीत्याह तद्भवानिति दृष्टधर्मार्थःधर्मार्थतत्त्वसाक्षात्कारवान् तपःकृतपरिग्रहःतपोबलजातधनधान्यादिपरिग्रहःयतएताद
शस्त्वमतःपरदारानुपरोद्धुंनार्हसि दृष्टधर्मार्थंतत्त्वत्वादेवमहाप्राज्ञत्वम् ॥ १७ ॥ नन्वनेनममकाहानिस्तत्राह नहीति धर्मविरुद्धत्वादेवबह्वपायेषुबह्वनर्थकारणेषु ननुसर्वापायप्रतीकारसमर्थ
स्यकिमनयाविभीषिकयेत्यतआह मूलघातिषु समूलंनष्टस्यकथंप्रतीकारसामर्थ्यमितिभावः ॥ १८ ॥ मूलघातित्वमेवप्रपंचयति कश्चेति ॥ १९ ॥ विद्येतविद्यते व्यलीकमपराधम् ॥२०॥

वैनतेयसमाःकेचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥ असंगगतयःशीघ्राहरिवीरामहाबलाः॥१४॥ अहंतुहनुमान्नाममारुतस्यौरसःसुतः॥ सीतायास्तुकृतेतू
र्णंशतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रंलंघयित्वैवत्वांदिदृक्षुरिहागतः ॥ भ्रमताचमयादृष्टागृहेतेजनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतप
रिग्रहः॥ परदारान्महाप्राज्ञनोपरोद्धुंत्वमर्हसि ॥ १७॥ नहिधर्मविरुद्धेषुबह्वपायेषुकर्मसु॥ मूलघातिषुसज्जंतेबुद्धिमंतोभवद्विधाः॥ १८ ॥ कश्चल
क्ष्मणमुक्तानांरामकोपानुवर्तिनाम्॥ शराणामग्रतःस्थातुंशक्तोदेवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ नचापित्रिषुलोकेषुराजन्विद्येतकश्चन॥ राघवस्यव्यलीकं
यःकृत्वासुखमवाप्नुयात्॥ २० ॥ तत्त्रिकालहितंवाक्यंधर्म्यमर्थानुयायिच ॥ मन्यस्वनरशार्दूलजानकीप्रतिदीयताम्॥ २१ ॥ दृष्टाहीयंमयादेवील
ब्धंयदिहदुर्लभम्॥ उत्तरंकर्मयच्छेषंनिमित्तंतत्रराघवः॥ २२॥ लक्षितेयंमयासीतातथाशोकपरायणा॥ गृहेयांनाभिजानासिपंचास्यामिवपन्न
गीम्॥ २३ ॥ नेयंजरयितुंशक्यासासुरैरमरैरपि॥ विषसंसृष्टमत्यर्थंभुक्तमन्नमिवौजसा॥ २४ ॥

तत्तस्मात्त्रिकालहितम् सीतादानेनपूर्वापराधनाशात्वर्तमानैश्वर्याविरोधात्भाविशुभहेतुत्वाच्चत्रिकालहितत्वम् अर्थानुयायिनीतिशास्त्रानुगतम् वाक्यंमयोच्यमानम् नरशार्दूलेतिपांक्तःपाठइ
तिकतकः पुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः तदेववाक्यमाह जानकीप्रतिदीयतामिति ॥ २१ ॥ अत्रसीतानास्तीत्यपह्नवस्त्वशक्यइत्याह दृष्टाहीति यतस्त्वद्गृहेमयादृष्टाऽतोपलापोऽशक्यइतिभाव किंचयद्वा
नरकोटिभिरपिदुर्लभंसीतादर्शनंतन्मयालब्धम् अतःशेषंशिष्टंयदुत्तरंकर्मसीतानयनरूपंतत्रतत्साधनेराघवःसएवनिमित्तंकारणम् मत्कृत्यंत्वन्विष्यनिवेदनमात्रमितिभावः ॥ २२ ॥ पुनारा
वणाहितमाह लक्षितेति पन्नगीमिवस्वनाशिकांयांनजानासिसामयाशोकपरायणालक्षिता तदीयशोकाग्निनैवपन्नगीविषाग्निनेवत्वन्नगरंदग्धंभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ ओजसाआहारश
क्तिबलेन ॥२४॥

रामस्यतवचकः संबंधस्तत्राह दूतइति ननुरामदूतेनापिसीतान्वेषणमेवकार्यंएवंप्रयासेनमद्दर्शनेकिंफलंतत्राह श्रूयतामिति वचनंसंदेशवचनं तत्कथनार्थमयंप्रयासइतिभावः ॥ १९ ॥
धयमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसुग्रीवसंदेशकथनव्याजेनसामदंडान्यतरविषयत्वनिश्च

दूतोहमितिविज्ञायराघवस्यामितौजसः ॥ श्रूयतामेववचनंममपथ्यमिदंप्रभो ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुं० पंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥
तंसमीक्ष्यमहासत्त्वंसत्त्ववान्हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाचदशाननम् ॥ १ ॥ अहंसुग्रीवसंदेशादिहप्राप्तस्तवांतिके ॥ राक्षसेशहरीशस्त्वां भ्राताकुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ भ्रातुःशृणुसमादेशंसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ धर्मार्थसहितंवाक्यमिहचामुत्रचक्षमम् ॥ ३ ॥ राजादशरथोनामरथकुंजरवाजिमान् ॥ पितेवबंधुर्लोकस्यसुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ज्येष्ठस्तस्यमहाबाहुःपुत्रःप्रियतरःप्रभुः ॥ पितुर्निदेशान्निष्क्रांतःप्रविष्टोदंडकावनम् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयासहभार्यया ॥ रामोनाममहातेजाधर्म्यंपंथानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्यभार्याजनस्थानेभ्रष्टासीतेतिविश्रुता ॥ वैदेहस्यसुताराज्ञोजनकस्यमहात्मनः ॥ ७ ॥ मार्गमाणस्तुतांदेवींराजपुत्रःसहानुजः ॥ ऋष्यमूकमनुप्राप्तःसुग्रीवेणचसंगतः ॥ ८ ॥ तस्यतेनप्रतिज्ञातंसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापिरामेणहरिराज्यंनिवेदितुम् ॥ ९ ॥ ततस्तेनमृधेहत्वाराजपुत्रेणवालिनम् ॥ सुग्रीवःस्थापितोराज्येहर्यृक्षाणांगणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वयाविज्ञातपूर्वश्चवालीवानरपुंगवः ॥ सतेननिहतःसंख्येशरेणैकेनवानरः ॥ ११ ॥ ससीतामार्गणेव्यग्रःसुग्रीवःसत्यसंगरः ॥ हरीन्संप्रेषयामासदिशःसर्वाहरीश्वरः ॥ १२ ॥ तांहरीणांसहस्राणिशतानिनियुतानिच ॥ दिक्षुसर्वासुमार्गंतेह्यधश्चोपरिचांबरे ॥ १३ ॥

यायन्यायानुसारीनवेतिजिज्ञासति तमित्यादि ॥ १ ॥ भ्राताहरीशइतिस्नेहप्रकाशिकालोकोक्तिः कुशलमब्रवीदप्राक्षीदित्यर्थः ॥ २ ॥ क्षमंसुखसंपादकं ॥ ३ ॥ अथसंदेशंवक्तुमुपोद्घातोराजेति पितेवबंधुः रक्षकइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भ्रष्टाम्रतापहृतावेतिविशिष्यनज्ञातमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तांमार्गमाणःसरामःऋष्यमूकंप्राप्तःसुग्रीवेणसंगतश्च अनेनैवज्ञायतेनेदंसुग्रीवसंदेशवाक्यंतदाहिमयाचैनसुसंगतइत्येववदेत् ॥ ८ ॥ निवेदितुंप्रतिज्ञातमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वयाविज्ञातपूर्वोवालीतिरावणंप्रतिमर्मोक्तिःतेनरामबलातिशयबोधनम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मत्पुरीमुद्दिश्येतिशेषः आयोधनेकिंकरादिभिर्युद्धे यद्वामत्पुरीगमनेमत्पुरीप्राप्तावित्यर्थः आर्षःषष्ठ्यभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मोक्ष्यसे बंधनादितिशेषः ॥ ८ ॥ चाररूपंचाराणांप्रच्छन्नवेषत्वाच्छ न्नकृतवानररूपम् ॥ ९ ॥ कुतएवंचिंतातत्राह नहीति वानरमितीदमर्थार्णंतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अथवेति अथचेत्यर्थः यन्निमित्तोयत्प्रयोजनस्तत्कथयस्वेतिसंबंधः एवमुक्तः प्रहस्तेनेतिशेषः रक्षोगणेश्वरंप्रहस्तमलक्षीकृत्यरावणमेवतथाकृत्वाब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥ वरुणस्यवादूतइतिशेषः धनदेनविष्णुनाचनमेसख्यमतस्ताभ्यांचोदितोनास्मि ॥ १३ ॥ एषावानराकृति र्ममजातिरेवजन्मकृतैव अतोवानरएवाहमिहागतः वानरस्यात्रागमनेकिंप्रयोजनंतत्राह दर्शनइति राक्षसेंद्रस्यतवदर्शनेदर्शननिमित्तमिहागतइत्यर्थः तदिदंतवदर्शनंदुर्लभंप्रकारांतरेणाश

मत्पुरीमप्रधृष्यांवैगमनेकिंप्रयोजनम् ॥ आयोधनेवाकिंकार्यंपृच्छ्यतामेषदुर्मतिः ॥ ६ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाप्रहस्तोवाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्वसि हिभद्रंतेनभीःकार्यात्वयाकपे ॥ ७ ॥ यदितावत्त्वमिंद्रेणप्रेषितोरावणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहिमातेभूद्भयंवानरमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ यदिवैश्रवणस्य त्वंयमस्यवरुणस्यच ॥ चाररूपमिदंकृत्वाप्रविष्टोनःपुरीमिमाम् ॥ ९ ॥ विष्णुनाप्रेषितोवापिदूतोविजयकांक्षिणा ॥ नहितेवानरंतेजोरूपमात्रंतुवा नरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतःकथयस्वाद्यततोवानरमोक्ष्यसे ॥ अनृतंवदतश्चापिदुर्लभंतवजीवितम् ॥ ११ ॥ अथवायन्निमित्तस्तेप्रवेशोरावणालये ॥ एव मुक्तोहरिवरस्तदारक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नास्मिशक्रस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ धनदेननमेसख्यंविष्णुनानास्मिचोदितः ॥ १३ ॥ जातिरेव ममत्वेषावानरोहमिहागतः ॥ दर्शनेराक्षसेंद्रस्यतदिदंदुर्लभंमया ॥ १४ ॥ वनंराक्षसराजस्यदर्शनार्थेविनाशितम् ॥ ततस्तेराक्षसाःप्राप्ताबलिनोयु द्धकांक्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थंचदेहस्यप्रतियुद्धामयारणे ॥ अस्त्रपाशैर्नशक्योहंबद्धुंदेवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेषवरोममापिहिसमागतः ॥ रा जानंद्रष्टुकामेनमयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥ विमुक्तोप्यहमस्त्रेणराक्षसैस्त्वभिवेदितः ॥ केनचिद्रामकार्येणआगतोस्मितवांतिकम् ॥ १८ ॥

क्यलाभमितिज्ञात्वातवदर्शनार्थेवनंविनाशितं अयंदर्शनोपायोभवत्येवेत्याह ततःवनभंगाद्धेतोरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदानींयुद्धप्रयोजनमाह रक्षणार्थमिति प्रतियुद्धाःमयाप्रतिभटतया स्थित्वाकृतयुद्धाः नन्वेवंभाविबंधाद्यपर्यालोच्यकथंयुद्धंकृतंतत्राहास्त्रेति अस्त्रैर्ब्रह्मास्त्रांतैः पाशैर्यमपाशांतैः एवंचेतरपाशकथापिदूरापास्तेत्युक्तं देवासुरैर्मिलितैरपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ कुतस्तवै वंबलंतत्राह पितामहादिति तदनुग्रहादित्यर्थः ममापिनतुकेवलंतवैवेत्यर्थः एषवरइति बलविशेषरूपइत्यर्थः तर्हिकथंबंधनमुपगतंतत्राह राजानमिति अस्त्रंब्रह्मास्त्रं अनुवर्तितंनिवृत्तमप्यनुव र्तितमिव ॥ १७ ॥ तदेवाह विमुक्तइति विमुक्तोपिसास्त्रइवअभिवेदितःआनीयतवज्ञापितः एवंपीडामनुभूयममदर्शनेकिंप्रयोजनंतत्राह केनचिदिति रामकार्येणेतिपाठःपांक्तः ॥ १८ ॥

चतुर्भिःसागरैःपरिवृतंकृत्स्नंलोकंभूमंडलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ मंत्रीबुद्धिसहायः सचिवःकार्यसहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रक्षोधिपमवैक्षत नतुरक्षःकृतपीडामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
सर्वसंपत्तिमतोप्यधर्मवतोमहान्दोषइत्याह यदीति बलवानेवंविधसमृद्धोप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मोयद्यस्मिन्नस्यात्तदायंराक्षसेश्वरःशक्रस्यसुरलोकस्यापिविष्णुवद्रक्षितास्यात् यद्वाऽधर्मइत्यर्श
आद्यजंतम् अयंबलवान्राक्षसेश्वरोयद्यधर्मवान्नस्यात्तदाशक्रस्येत्यादिप्राग्वत् अधर्महतत्वात्तुस्वप्रजानामपिनाशकएवेतिभावः ॥ १८ ॥ केनबिभ्यतीतिपाठेकेनइतिपदच्छेदः॥१९॥२०॥

उपोपविष्टंरक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम् ॥ कृत्स्नंपरिवृतंलोकंचतुर्भिरिवसागरैः॥ १२॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्चशुभदर्शिभिः ॥ आश्वास्यमानंसचिवैःसुरैरिवसुरेश्वरम्॥ १३॥ अपश्यद्राक्षसपतिंहनूमानतितेजसम् ॥ वेष्टितंमेरुशिखरेसतोयमिवतोयदम्॥ १४॥ सतैःसंपीड्यमानोपिरक्षोभिर्भीमविक्रमैः॥ विस्मयंपरमंगत्वारक्षोधिपमवैक्षत॥ १५॥ भ्राजमानंततोदृष्ट्वाहनूमान्राक्षसेश्वरम्॥ मनसाचिंतयामासतेजसातस्यमोहितः॥ १६॥ अहोरूपमहोधैर्यमहोसत्त्वमहोद्युतिः॥ अहोराक्षसराजस्यसर्वलक्षणयुक्तता॥ १७॥ यद्यधर्मोनबलवान्स्यादयंराक्षसेश्वरः॥ स्यादयंसुरलोकस्यसशक्रस्यापिरक्षिता॥ १८ ॥ अस्यक्रूरैर्नृशंसैश्चकर्मभिर्लोककुत्सितैः॥ सर्वेबिभ्यतिखल्वस्माल्लोकाःसामरदानवाः ॥ १९॥ अयंह्युत्सहतेक्रुद्धःकर्तुमेकार्णवंजगत्॥ इतिचिंतांबहुविधामकरोन्मतिमान्कपिः॥ दृष्ट्वाराक्षसराजस्यप्रभावममितौजसः॥२०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥तमुद्वीक्ष्यमहाबाहुःपिंगाक्षंपुरतःस्थितम्॥ रोषेणमहताविष्टोरावणोलोकरावणः॥ १॥ शंकाहतात्मादध्यौसकपींद्रंतेजसावृतम्॥ किमेषभगवान्नंदीभवेत्साक्षादिहागतः॥ २॥ येनशप्तोस्मिकैलासेमयाप्रहसितेपुरा॥ सोयंवानरमूर्तिःस्यात्किंस्विद्बाणोपिवाऽसुरः॥ ३॥ सराजारोषताम्राक्षःप्रहस्तंमंत्रिसत्तमम्॥ कालयुक्तमुवाचेदंवचोविपुलमर्थवत्॥ ४॥ दुरात्माप्रच्छ्यतामेषकुतःकिंवास्यकारणम्॥ वनभंगेचकोस्यार्थोराक्षसानांचतर्जने॥ ५॥

नरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ आविष्टःआसीदितिशेषः ॥ १ ॥ तेजसावृतंदृष्ट्वेतिशेषः
शंकाहतात्मेत्युक्तांशंकामेवाह नंदीवानरमुखएषप्रमथगणाधिपः ॥ २ ॥ शप्तःमन्मुखसदृशमुखैस्तवनाशोभविष्यतीतिशापः बलिसुतोबाणोवामहेश्वरभक्तत्वान्नंदिनाप्रेषितइतिशंका ॥ ३ ॥
कालयुक्तंकालोचितम् ॥ ४ ॥ कुतआगतइतिशेषः किंवाकारणंकोवास्यप्रेषकइत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिचारवृद्धान्वृद्धान्परिचारकानित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ वक्ष्यमाणसंक्षेपोऽथेति मंत्रीन्मंत्रिणइत्यर्थः ॥ ६० ॥ कार्यंकर्तव्यमर्थस्तत्प्रयोजनंच समाहारद्वंद्वः अर्थस्यमूलमुक्तप्रयो जनप्रवर्तकम उत्तराशयस्तुदूत्यंकृत्यंप्रेरकःसुग्रीवइति ॥ ६१ ॥ यतिमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्ग ॥ ४८ ॥

अतीत्यमार्गंसहसामहात्मासतत्ररक्षोधिपपादमूले ॥ ददर्शराज्ञःपरिचारवृद्धान्गृहंमहारत्नविभूषितंच ॥ ५७ ॥ सददर्शमहातेजारावणःकपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैःकृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥ राक्षसाधिपतिंचापिददर्शकपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तंतपंतमिवभास्करम् ॥ ५९ ॥ सरोषसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तंकपिमन्ववेक्ष्य ॥ अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तंप्रतिमुख्यमंत्रीन् ॥ ६० ॥ यथाक्रमंतैःसकपिश्चपृष्टः कार्यार्थमर्थस्यचमूलमादौ ॥ निवेदयामासहरीश्वरस्यदूतःसकाशादहमागतोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये सुंदरकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःसकर्मणातस्यविस्मितोभीमविक्रमः ॥ हनूमान्क्रोधताम्राक्षोरक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानंमहार्हेणकांचनेनविराजता ॥ मुक्ताजालवृतेनाथमुकुटेनमहाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेवप्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतरक्तचंदनरूषितम् ॥ स्वनुलिप्तंविचित्राभिर्विविधाभिश्चभक्तिभिः ॥ ४ ॥ विचित्रंदर्शनीयैश्चरक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रंप्रलंबंदशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरोभ्राजमानंमहौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैःशिखरैरिवमंदरम् ॥ ६ ॥ नीलांजनचयप्रख्यंहारेणोरसिराजता ॥ पूर्णचंद्राभवक्त्रेणसबालार्कमिवांबुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चंदनोत्तमरूषितैः ॥ भ्राजमानांगदैर्भीमैःपंचशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥ महतिस्फाटिकेचित्रेरत्नसंयोगचित्रिते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णेसूपविष्टंवरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थंप्रमदाभिः समंततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेणप्रहस्तेनमहापार्श्वेनरक्षसा ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्निकुंभेनचमंत्रिणा ॥ ११ ॥

तस्यइंद्रजितः यत्तुरावणस्येति तन्न तेनहनूमतिकस्यापिकर्मणोऽकृतत्वादितिकतकः पुत्रद्वारास्वबंधनकर्मणेत्यर्थइतितीर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ वज्रसंयोगेनतद्घटनेनसंयुक्तैर्घटितैर्महार्हमणिविग्रहैः बहुमूल्यमणिप्रधानस्वरूपैः ॥ ३ ॥ भक्तिभिःशैवत्रिपुंड्रवद्रचनाविशेषैः ॥ ४ ॥ विचित्रमाश्चर्यभूतैर्दशनच्छदैःप्रलंबंलंबदशनच्छदवंतम् ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिरिति हनूमतोदर्शनकालेरणेइ वर्तीषणरूपकरणादितिबोध्यम् ॥ ६ ॥ हारेणोपलक्षितम् ॥ ७ ॥ केयूरांगदयोरवांतरविशेषऊह्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

शणवल्कैस्तज्जन्यरज्जुभिःसहितैरज्जुरूपेणकृतैर्द्रुमचीरैर्द्रुमवल्कलैः ॥ ४६ ॥ कौतूहलान्मांद्रष्टुंव्यवस्येदितिनिश्चितार्थःनिश्चितकार्योनरत्वःसन्त्वस्यतत्संभाषणापेक्षित्वात्बंधादिकंरोचयामास ॥४७॥अस्त्रबंधमोक्षोपितदैवाजायतइत्याह सइति वल्केनवल्कलेनतज्जन्यरज्ज्वैवबद्धः अस्त्रेणतुविमुक्तः कुतस्तत्राह अस्त्रबंधोमंत्रबंधोन्यंबंधंनानुवर्ततेइतरबंधेनसहनतिष्ठति तस्मिन्सतिमं त्रबंधोनश्यतीत्यर्थः ॥४८॥ इममर्थमिंद्रजिदपिज्ञातवानित्याह अथेति अस्त्रेणविमुक्तंविचार्यज्ञात्वा अन्येनबद्धोपिहनुमानस्त्रमनुवर्ततेअस्त्रेणबद्धइववर्ततइत्यपिविचार्यचिंतांजगामेतिसंबंधः नान्येनबंधेस्त्रमनुवर्ततेऽस्त्रमितिपाठेचिंतास्वरूपमिदं राक्षसैःस्वकृतबंधनवशात्स्वेदंजगामेत्यर्थः॥४९॥चिंतामाह अहोइति पाठांतरेचिंतांतरमिदम् मयाकृतंमहत्कर्मनिरर्थंकृतंराक्षसैर्यतस्तैर्मंत्रगति

ततस्तेराक्षसाहृष्टाविनिश्चेष्टमरिंदमम् ॥ बबंधुःशणवल्कैश्चद्रुमचीरैश्चसंहतैः ॥ ४६ ॥ सरोचयामासपरैश्चबंधंप्रसह्यवीरैरभिगर्हणंच ॥ कौतूहलान्मांयदिराक्षसेंद्रोद्रष्टुंव्यवस्येदितिनिश्चितार्थः ॥ ४७ ॥ सबद्धस्तेनवल्केनविमुक्तोस्त्रेणवीर्यवान् ॥ अस्त्रबंधःसचान्यंहिनबंधमनुवर्तते ॥ ४८ ॥ अथेंद्रजित्तंद्रुमचीरबद्धंविचार्यवीरःकपिसत्तमंतम् ॥ विमुक्तमस्त्रेणजगामचिंतामन्येनबद्धोप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ४९ ॥ अहोमहत्कर्मकृतंनिरर्थंनराक्षसैर्मंत्रगतिर्विमृष्टा ॥ पुनश्चनास्त्रेविहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्ततेसंशयिताःस्मसर्वे ॥५०॥ अस्त्रेणहनुमान्मुक्तोनात्मानमवबुध्यते ॥ कृष्यमाणस्तुरक्षोभिस्तैश्चबंधैर्निपीडितः ॥ ५१ ॥ हन्यमानस्ततःक्रूरैराक्षसैःकालमुष्टिभिः ॥ समीपंराक्षसेंद्रस्यप्राकृष्यतसवानरः ॥ ५२ ॥ अथेंद्रजित्तंप्रसमीक्ष्यमुक्तमस्त्रेणबद्धंद्रुमचीरसूत्रैः ॥ व्यदर्शयत्तत्रमहाबलंतंहरिप्रवीरंसगणायराज्ञे ॥ ५३ ॥ तंमत्तमिवमातंगंबद्धंकपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसाराक्षसेंद्रायरावणायन्यवेदयन् ॥ ५४ ॥ कोयंकस्यकुतोवापिकिंकार्यंकोभ्युपाश्रयः ॥ इतिराक्षसवीराणांदृष्ट्वासंजज्ञिरेकथाः ॥ ५५ ॥ हन्यतांदह्यतांवापिभक्ष्यतामितिचापरे ॥ राक्षसास्तत्रसंक्रुद्धाःपरस्परमथाब्रुवन् ॥ ५६ ॥

र्नविमृष्टानविचारिता अन्यबंधेमंत्रबंधोनश्यतीतिनज्ञातमित्यर्थः पुनरस्त्रंतदेवप्रयोज्यंतत्राह अस्त्रेस्त्राख्येविहतेपुनरन्यदस्त्रंतदस्त्रप्रयोगांतरंनप्रवर्ततेऽतःसर्वैर्वयंसंशयिताःसंशयितजयाएव मुक्तोयं सर्वानपिहन्यादितिभावः ॥ ५० ॥ अस्त्रविमोक्षंराहुमोक्षवदपरोक्षतयाज्ञातवानपिहनूमान्नतथाज्ञापयतीत्याह अस्त्रेणेति अवबुध्यतेअंतर्भावितण्यर्थतयानावबोधयतिस्म अस्त्रमोक्षंनप्रकाशयतिस्मेत्यर्थः तैर्बंधैर्लौकिकबंधैः अतएवकृष्यमाणत्वादिगुणकः राक्षसेंद्रसमीपंप्राकृष्यत ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कस्यसुतइतिशेषः कोभ्युपाश्रयःकस्याश्रयेणैवंनिर्भयइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ यत्ररावणःस्थितस्तत्रत्याराक्षसाएवमब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ततोध्यानानंतरम् ॥ अवध्योयमितिध्यानेनज्ञात्वा निग्रहार्थंबंधनार्थंबंधनमुद्दिश्य कथंनिगच्छेत्कथंनिश्चेष्टोभवेदितिमतिंविचारंचकार ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ब्रह्मास्त्रेणाप्यवध्यतांज्ञात्वातदस्त्रे णतंनिजग्राहबबंध ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सहनुमान्स्वस्यतदस्त्रबंधंब्रह्मास्त्रबंधंकृतंबुद्ध्वापिप्रभोर्ब्रह्मणःप्रभावाद्वरदानाद्विगताल्पवेगःविगतःअप्राप्तःअल्पोऽपिवेगःपीडायेनतादृशःअभीतचित्तइति यावत् आत्मनःपितामहानुग्रहंमुहूर्तमात्रेणमदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवंरूपम ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति ततइति स्वायंभुवैःस्वयंभूदैवत्यैरनेकविधैर्मंत्रैरभिमंत्रितंतत्सिद्धंभवतितादृशंब्रह्मास्त्रंत

ततोमतिंराक्षसराजसूनुश्चकारतस्मिन्हरिवीरमुख्ये॥ अवध्यतांतस्यकपेःसमीक्ष्यकथंनिगच्छेदितिनिग्रहार्थं॥ ३५॥ ततःपैतामहंवीरःसोऽस्त्रमस्त्रवि दांवरः॥ संदधेसुमहातेजास्तंहरिप्रवरंप्रति॥ ३६॥ अवध्योयमितिज्ञात्वातमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित्॥ निजग्राहमहाबाहुंमारुतात्मजमिंद्रजित्॥ ३७॥ तेनबद्धस्ततोस्त्रेणराक्षसेनसवानरः॥ अभवन्निर्विचेष्टश्चपपातचमहीतले ॥ ३८ ॥ ततोथबुद्ध्वासतदस्त्रबंधंप्रभोःप्रभावाद्विगताल्पवेगः ॥ पिता महानुग्रहमात्मनश्चविचिंतयामासहरिप्रवीरः॥ ३९॥ ततःस्वायंभुवैर्मंत्रैर्ब्रह्मास्त्रंचाभिमंत्रितम्॥ हनूमांश्चिंतयामासवरदानंपितामहात्॥ ४०॥ नमेस्यबंधस्यचशक्तिरस्तिविमोक्षणेलोकगुरोःप्रभावात् ॥ इत्येवमेवंविहितोऽस्त्रबंधोमयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४१ ॥ सवीर्यमस्त्रस्यकपिर्विचार्यपितामहानुग्रहमात्मनश्च॥ विमोक्षशक्तिंपरिचिंतयित्वापितामहाज्ञामनुवर्ततेस्म॥ ४२॥ अस्त्रेणापिहिबद्धस्यभयंममनजायते ॥ पितामह महेंद्राभ्यांरक्षितस्यानिलेनच॥ ४३॥ ग्रहणेचापिरक्षोभिर्महन्मेगुणदर्शनम्॥ राक्षसेंद्रेणसंवादस्तस्माद्गृह्णंतुमांपरे ॥ ४४ ॥ सनिश्चितार्थःपरवीरहंतासमीक्ष्यकारीविनिवृत्तचेष्टः॥ परैःप्रसह्याभिगतैर्निगृह्यननादतैस्तैःपरिभर्त्स्यमानः॥ ४५॥

त्कृतनिरोधंबुद्ध्वापितामहाल्लब्ध्वंवररूपंदानंप्रागुक्तरूपंचिंतयामास ॥ ४० ॥ लोकगुरोःप्रभावान्मेहनूमतोस्यास्त्रबंधस्यविमोक्षणेशक्तिर्नास्तीत्येवंध्यानेनज्ञात्वाएवमनुभूयमानप्रकारेण ममाने नविहितआत्मयोनेरस्त्रबंधोमयानुवर्तितव्यएवमुहूर्तमात्रंसोढव्यएव ॥ ४१ ॥ विमोक्षशक्तिमुहूर्तानंतरभाविनींतांचिंतयित्वामुहूर्तमात्रंपितामहाज्ञामनुवर्ततेस्म ॥ ४२ ॥ भयंनजायतेतत्रहे तुः पितामहेत्यादि आदित्यग्रासप्रवृत्तिसमयएवत्रयानुग्रहःप्रागुक्तः ॥ ४३ ॥ मेमहद्गुणदर्शनमस्तीतिशेषः राक्षसेंद्रेणसंवादइति ॥ ४४ ॥ निश्चितार्थः उक्तरीत्येतिभावः समीक्ष्यकारीविचा रपूर्वकंकार्यकर्ता अभिगतैरभितस्त्यगतैःपरैःप्रसह्यबलाद्गृहीत्वापरिभर्त्स्यमानःसन्ननाद पीडितइवेतिभावः ॥ ४५ ॥

संयतिनद्विषयेजानहर्षे दिशश्चेत्युत्पातवर्णनं रौद्राम्टगाःक्रोष्टृप्रभृतयः ॥ २२ ॥ चक्रचरायहाःपरमप्रहृष्टाविनेदुरितिशुभनिमित्तम ॥ २३ ॥ इंद्रध्वजंइंद्राकारचिह्नवत्ध्वजम् ॥ २४ ॥ तडि
दूर्जितनिःस्वनंतडिन्निभमूर्जितस्वनंच ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्यहनत्वंचितवान् ॥ २७ ॥ सुपत्रिणःकंकादिपक्षयुक्तान् सुसंततान्अविरतान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अभिलक्ष्यस्यअभिमतलक्ष्यस्य

तस्मिंस्ततःसंयतिजातहर्षेरणायनिर्गच्छतिबाणपाणौ॥ दिशश्चसर्वाःकलुषाबभूवुर्मृगाश्चरौद्राबहुधाविनेदुः॥ २२ ॥ समागतास्तत्रतुनागयक्षा
महर्षयश्चक्रचराश्चसिद्धाः॥ नभःसमावृत्यचपक्षिसंघाविनेदुरुच्चैःपरमप्रहृष्टाः॥ २३॥ आयांतंसरथंदृष्ट्वापूर्णमिंद्रध्वजंकपिः॥ ननादचमहाना
दंव्यवर्धतचवेगवान्॥ २४॥ इंद्रजित्सरथंदिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः॥ धनुर्विस्फारयामासतडिदूर्जितनिःस्वनम्॥ २५॥ ततःसमेतावतितीक्ष्णवे
गौमहाबलौतौरणनिर्विशंकौ॥ कपिश्चरक्षोधिपतेस्तनूजःसुरासुरेंद्राविवबद्धवैरौ॥२६॥सतस्यवीरस्यमहारथस्यधनुष्मतःसंयतिसंमतस्य॥ शर
प्रवेगंव्यहनत्प्रवृद्धश्चचारमार्गेपितुरप्रमेयः॥ २७॥ ततःशरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणःकांचनचित्रपुंखान्॥ मुमोचवीरःपरवीरहंतासुसंततान्व
ज्रसमानवेगान्॥ २८॥ ततःसतत्स्यंदननिःस्वनंचमृदंगभेरीपटहस्वनंच॥ विकृष्यमाणस्यचकार्मुकस्यनिशम्यघोषंपुनरुत्पपात॥ २९॥ शराणा
मंतरेष्वाशुव्यावर्ततमहाकपिः॥ हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्यमोक्षयँल्लक्ष्यसंग्रहम्॥ ३०॥ शराणामग्रतस्तस्यपुनःसमभिवर्तत॥ प्रसार्यहस्तौहनुमानुत्प
पातानिलात्मजः॥ ३१॥ तावुभौवेगसंपन्नौरणकर्मविशारदौ॥ सर्वभूतमनोग्राहिचक्रतुर्युद्धमुत्तमम्॥ ३२॥ हनूमतोवेदनराक्षसोंतरंनमारुतिस्त
स्यमहात्मनोंऽतरम्॥ परस्परंनिर्विषहौबभूवतुःसमेत्यतौदेवसमानविक्रमौ॥ ३३ ॥ ततस्तुलक्ष्येसविहन्यमानेशरेष्वमोघेषुचसंपतत्सु॥ जगाम
चिंतांमहतींमहात्मासमाधिसंयोगसमाहितात्मा॥ ३४ ॥

लक्ष्यसंग्रहंलक्ष्यत्वेनसंग्रहणम ॥ मोक्षयन्मोघीकुर्वन्व्यर्थीकुर्वन्नितियावत् शराणामंतरेषुव्यावर्तत परिवर्ततेस्मेत्यर्थः॥ ३०॥ अभिवर्ततअभ्यवर्तत ततःशरमोक्षसमयेपुनरुत्पपात॥ ३१॥ ३२॥
निर्विषहौदुःसहवेगौ ॥ ३३॥ अमोघेषुशरेषुसंपतत्स्वपि लक्ष्येलक्ष्यभूतेहनूमति विहन्यमानेशरेभ्यःस्वयमेवमुच्यमाने शरैरभिद्यमानेसतीत्यर्थः हंतेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरिशानच् समाधिसंयोगे
नध्यानकारणेनतत्स्वरूपज्ञानायसमाहितात्माएकाग्रचित्तः ॥ ३४ ॥

किंवलावष्टंभेनगंतव्यमितिशंकायांतत्सविशेषमुपदिशति तमिति तंमदुक्तमर्थंएवमेवप्रसमीक्ष्यएवमेवतत्त्वमितिनिश्चित्यस्वकर्मसाम्यात्स्वेनैवकर्मणःप्रकृतकार्यस्यसाम्यात्सिद्धेःसंपादनीयत्वा त्वंसमाहितात्मासमाहितचित्तोभूत्वाऽस्यविषयेदिव्यंधनुषोवीर्यंदिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यंस्मरन्निश्चिन्वन्व्रज गत्वाचाक्षतंपरकीयप्रहारहीनंयथाभवतितथाशत्रुपराभवकर्मारभस्व ॥ १२ ॥ हेम तिश्रेष्ठप्रशस्तबुद्धेअहंत्वामतिप्रियंपुत्रमीदृशेसंकटेप्रेषयामि इयंप्रेषणानोचिताखलु अथापिइयंमतिःराजधर्माणामस्माकंतथाक्षत्रस्यक्षत्रियस्यचमतैवशास्त्रतःसंमतैव ॥ १३ ॥ अथराज्ञः क्षत्रियस्यचकृत्यमाह नानेति नानाशास्त्रेषुधर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषुसंग्रामेचवैशारद्यम् संपाद्यमितिशेषः यस्यरणेविजयःकाम्योभवतितेनोक्तंनानाशास्त्रमवश्यंबोद्धव्यमेवेत्यर्थः यद्वा परस्यना

तमेवमर्थंप्रसमीक्ष्यसम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धिसमाहितात्मा॥स्मरंश्चदिव्यंधनुषोस्यवीर्यंव्रजाक्षतंकर्मसमारभस्व॥१२॥नखल्वियंमतिश्रेष्ठयत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥ इयंचराजधर्माणांक्षत्रस्यचमतिर्मता॥ १३ ॥नानाशास्त्रेषुसंग्रामेवैशारद्यमरिंदम॥ अवश्यमेवबोद्धव्यंकाम्यश्चविजयोरणे ॥ १४ ॥ ततःपितुस्तद्वचनंनिशम्यप्रदक्षिणंदक्षसुतप्रभावः॥चकारभर्तारमतित्वरेणरणायवीरःप्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १५ ॥ ततस्तैःस्वगणैरिष्टैरिंद्रजि त्प्रतिपूजितः॥ युद्धोद्धतकृतोत्साहःसंग्रामंसंप्रपद्यत ॥ १६ ॥ श्रीमान्पद्मविशालाक्षोराक्षसाधिपतेःसुतः ॥ निर्जगाममहातेजाःसमुद्रइवपर्वणि ॥ १७॥ सपक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिःसतुतीक्ष्णदंष्ट्रैः॥ रथंसमायुक्तमसह्यवेगःसमारुरोहेंद्रजिदिंद्रकल्पः॥ १८॥ सरथीधन्विनांश्रेष्ठःश स्त्रज्ञोऽस्त्रविदांवरः॥ रथेनाभिययौक्षिप्रंहनूमान्यत्रसोऽभवत् ॥ १९ ॥ सतस्यरथनिर्घोषंज्यास्वनंकार्मुकस्यच॥ निशम्यहरिवीरोसौसंप्रहृष्टतरो ऽभवत्॥ २० ॥ इंद्रजिच्चापमादायशितशल्यांश्चसायकान्॥ हनूमंतमभिप्रेत्यजगामरणपंडितः॥२१॥

नाशास्त्रेषुयद्वैशारद्यमस्तितद्योद्धा अवश्यमेवबोद्धव्यम् बुद्ध्वापिरणेस्वस्यविजयःप्रार्थ्यएव अहंजेष्याम्येवेतिबुद्ध्यायुद्धमारभ्यमेवनतुतादृशशत्रोरपिनिवर्तितव्यमित्यर्थः केचित्तुनानाशास्त्रै रितियोद्धव्यमितिचपठित्वानानाशास्त्रकरणकसंग्रामेवैशारद्यंसामर्थ्यंतवास्तिअतस्त्वयाऽवश्यंयोद्धव्यमेवरणेजयश्चप्रार्थनीयएवेतिव्याचक्षते ॥ १४ ॥ दक्षसुताःदेवाः प्रदक्षिणंचकार भर्तारं राजानंरावणम् रणायअतित्वरेणातित्वरयागंतुंकृतबुद्धिः ॥ १५ ॥ स्वगणैरन्यैःसभास्थैराक्षसैः युद्धेउद्धतश्चासौकृतोत्साहश्चसंप्रपद्यतसंप्रापद्यत ॥ १६ ॥ पर्वणीति वर्धमानइतिशेषः ॥ १७ ॥ पक्षिराजोपमैरन्योन्यतुल्यवेगैश्च व्यालैःसर्पैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शितशल्यांस्तीक्ष्णाग्रान् ॥ २१ ॥

ममानुरूपंमत्सदृशम् रणावमर्देयुद्धसंघर्षे त्वांसमासाद्यप्राप्यमेमनोजयविषयेनिश्चितार्थंसत्श्रमंविषादंनगच्छति त्वद्बलंस्मृत्वाश्वसिमीत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रकृतमाह निहताइति ॥ ७ ॥ हेअरिनि
षूदनत्वयिमेयःसारःउत्कर्षवृद्धिःसतेषुनत्वेवेत्यन्वयः यद्वा मेसारःसर्वजगज्जयसामर्थ्यंसत्वय्येवत्वत्साहाय्यनिमित्तएवनतुतेषु नतुतत्साहाय्यनिमित्तकइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ गतेयुद्धायनिर्गतेत्व
यिसन्निकृष्टेसतिबलावमर्दैरनेकबलप्रमथनैर्हेतुभिःशांतशत्रुरुपशांतबलःशत्रुर्यथाशाम्यतिक्षीणोभवतितथात्मबलंपरबलंचसमीक्ष्यारभस्व बलावमर्दैरितिशांतशत्रुरितिचपाठइतिकतकः ब
लावमर्दइतिशांतशत्रोइतिचपठित्वाहेःस्त्रभृतांवरिष्ठत्वयियुद्धायगतेसन्निकृष्टेहनूमत्समीपंप्राप्तेबलावमर्दःसेनानाशोयथाशाम्यतिनभवतितथारभस्वेत्यर्थइतितीर्थः ॥ १० ॥ अथतत्रसेनादि
परिग्रहोव्यर्थइत्याह नवीरेति हेवीरसेनानयाम्नायनस्तागणशःसंघशश्च्यवंतिपलायंतेनश्यंतिच तथा विशालसारमतितैक्ष्ण्यकाठिन्यवत्अतएववज्रंतत्तुल्यमायुधजालमादायापिनप्रयोजनं

ममानुरूपंतपसांबलंचतेपराक्रमश्चास्त्रबलंचसंयुगे॥नत्वांसमासाद्यरणावमर्देमनःश्रमंगच्छतिनिश्चितार्थम्॥६॥निहताःकिंकराःसर्वेजंबुमाली
चराक्षसः॥ अमात्यपुत्रावीराश्चपंचसेनाग्रगामिनः॥७॥ बलानिसुसमृद्धानिसाश्वनागरथानिच॥ महोदरश्चशयितःकुमारोऽक्षश्चसूदितः॥ नतु
तेष्वेवमेसारोयस्त्वय्यरिनिषूदन॥ ८ ॥ इदंचदृष्ट्वानिहतंमहद्बलंकपेःप्रभावंचपराक्रमंच ॥ त्वमात्मनश्चापिनिरीक्ष्यसारंकुरुष्ववेगंस्वबलानुरूपम्
॥ ९ ॥ बलावमर्दैस्त्वयिसन्निकृष्टेयथागतेशाम्यतिशांतशत्रुः॥ तथासमीक्ष्यात्मबलंपरंचसमारभस्वास्त्रभृतांवरिष्ठ॥ १० ॥ नवीरसेनागणशोच्यवं
तिनवज्रमादायविशालसारम्॥ नमारुतस्यास्तिगतिप्रमाणंनचाग्निकल्पःकरणेनहंतुम्॥११॥

गणशःप्रयुक्तस्यतस्यापिप्रच्यवादेव गणशोच्यवंतीत्यत्रोत्वमार्षं कुतस्तत्राह नेति मरुतोपत्यस्यमारुतस्यगतेःसामर्थ्यस्यप्रमाणंपरिच्छेदएतावद्बलंनिग्रहीतुंशक्तइतिपरिच्छेदोनास्ति अतोलो
कनिखिलमपिबलंतस्याकिंचित्करमित्यर्थः किंचाग्निकल्पोग्नितुल्योसौकरणेनशस्त्रादिरूपेणहंतुंनशक्यः जयत्यतिबलोरामइत्येतद्घोषणसमयेहनूमाञ्छत्रुसैन्यानांनिहंतामारुतात्मजइत्युक्ते
रिहरावणस्यमारुतस्येत्युक्तिर्नासमंजसा पराक्रमातिशयदर्शनादुत्प्रेक्षामात्रेणतुकिंचिद्भूनमितिप्रागुक्तं केचित्तु गणान्शोचयतीतिगणशोकूहनूमांस्तस्मिन्सेनाःनावंतिततोनरक्षंतीत्यर्थइतिवदं
तितत्रावतेस्त्रायतिसमानार्थत्वात्पंचमीप्राप्तौसत्यम्यार्षी तवोत्ववत् एवंविशालसारमित्यत्रविशअलसारमितिच्छेदंकुर्वंति अलसारंकुंठसारंवज्रंतत्तुल्यमप्यायुधमादायनविशरणंनप्रविशोतिच
व्याचक्षते अलतेर्धातोःपर्याप्त्यर्थत्वेनपर्याप्तसारमितिव्याख्यातुंयोग्यम् कुंठेत्यर्थस्यततोऽलाभात्॥ ११ ॥

पतत्रीति गरुडवायुसिद्धसेवितेतंसमेत्यतंपादयोर्जग्राहेत्यन्वयः ॥३४॥ समाविद्धभ्रामयित्वा गृध्रइव असंधिल्यपावार्षौ गृहीत्वेवेत्यर्थः ॥३५॥३६॥ चक्रचरैर्ज्योतिश्चक्रचरैर्ग्रहादिभिःसमे
त्यसमागतैर्जातविस्मयैर्निरीक्षितइत्यन्वयः ॥३७॥ वज्रिसुतोपमंजयंततुल्यम् कृतक्षणःपुनर्युद्धेकृतोत्साहः ॥३८॥ अहलमानः ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
आदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥४७॥ ॥७॥ ॥ मनःसमाधायपुत्रनाशखिन्नमपिचेतोधीरतयाऽप्रकाशितभयंप्रतिष्ठाप्य ॥१॥ पितामहाराधनेनसंचितास्त्रः प्राप्तब्रह्मास्त्रो

कपिस्ततस्तंविचरंतमंबरेपतत्रिराजानिलसिद्धसेविते॥ समेत्यतंमारुतवेगविक्रमःक्रमेणजग्राहचपादयोर्दृढम्॥३४॥ सतंसमाविध्यसहस्रशःक
पिर्महोरगंगृध्रइवांडजेश्वरः॥ मुमोचवेगात्पितृतुल्यविक्रमोमहीतलेसंयतिवानरोत्तमः॥३५॥ सभग्नबाहूरुकटीपयोधरःक्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थि
लोचनः॥ संभिन्नसंधिःप्रविकीर्णबंधनोहतःक्षितौवायुसुतेनराक्षसः॥३६॥ महाकपिर्भूमितलेनिपीड्यतंचकाररक्षोधिपतेर्महद्भयम्॥ महर्षिभि
श्चक्रचरैःसमागतैःसमेत्यभूतैश्चसयक्षपन्नगैः॥ सुरैश्चसेंद्रैर्भृशजातविस्मयैर्हतेकुमारेसकपिर्निरीक्षितः॥३७॥ निहत्यतंवज्रिसुतोपमंरणेकुमारम
क्षंक्षतजोपमेक्षणम्॥ तदेववीरोभिजगामतोरणंकृतक्षणःकालइवप्रजाक्षये॥३८॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदर
कांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः॥४७॥ ॥७॥ ॥ ततस्तुरक्षोधिपतिर्महात्माहनूमताक्षेनिहतेकुमारे॥ मनःसमाधायसदेवकल्पंसमा
दिदेशेंद्रजितंसरोषः॥१॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतांवरिष्ठःसुरासुराणामपिशोकदाता॥ सुरेषुसेंद्रेषुचदृष्टकर्मापितामहाराधनसंचितास्त्रः॥२॥ त्वदस्त्र
बलमासाद्यससुराःसमरुद्गणाः॥ नशेकुःसमरेस्थातुंसुरेश्वरसमाश्रिताः॥३॥ नकश्चित्त्रिषुलोकेषुसंयुगेनगतश्रमः॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्चतपसा
चाभिरक्षितः॥ देशकालप्रधानश्चत्वमेवमतिसत्तमः॥४॥ नतेस्त्यशक्यंसमरेषुकर्मणांनतेस्त्यकार्यंमतिपूर्वमंत्रणे॥ नसोस्तिकश्चित्त्रिषुसंग्रहेषुन
वेदयस्तेऽस्त्रबलंबलंच॥५॥

सीत्यर्थः ॥२॥ सुरेश्वरसमाश्रिताअपिरणेस्थातुंनशेकुः ॥३॥ कश्चित्त्वदन्योनगतश्रमोन सर्वैप्राप्तश्रमाइत्यर्थः भुजवीर्याभिगुप्तस्तपसाभिरक्षितोदेशकालप्रधानश्चमत्यासत्तमःप्रशस्ततरश्च
त्वमेवेत्यन्वयः ॥४॥ समरेषुकर्तव्यानांकर्मणांमध्येऽशक्यंनास्ति कर्मणाइत्येवपाठःसांप्रदायिकइतिकतकः मतिपूर्वमंत्रणेशास्त्रानुरूपबुद्धिपूर्वकर्तव्यराजकार्यविचारे तेऽकार्यंनास्तिकार्यासा
धकविचारोनास्तीत्यर्थः त्रिषुसंग्रहेषुत्रिष्वपिलोकेषु भोक्तृभिःकर्मणासंगृह्यंतइतिसंग्रहालोकास्तेषु तेऽस्त्रबलंसहजंचबलंयोनवेदसकश्चिदपिनास्ति सर्वप्रसिद्धबलद्वयबलवानित्यर्थः ॥५॥

शरान्विमोक्षयनृव्यर्थांकुर्वन् तदुपायःशरांतरइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवंशरान्व्यर्थांकुर्वतोऽपिभुजांतरभेदरूपकर्मविशेषतत्त्वज्ञः पराक्रमविशेषेणचिंतयामास ॥ २५ ॥ चिंताप्रकारः अबालवदिति सर्वाहवकर्मशालिनःसर्वप्रकाराहवकर्मशालिनः अत्रास्मिन्कालेऽस्यप्रमापणेममतिर्नजायते प्रमापणेमारुतिरत्रजायतेइतिपाठेऽयंजनइतित्वस्यैवहनुमतामारुतिरितिनि

सताऽच्छरांस्तस्यहरिर्विमोक्षयंश्चचारवीरःपथिवायुसेविते ॥ शरांतरेमारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवःसंयतिभीमविक्रमः ॥ २३ ॥ तमात्तबाणासन माहवोन्मुखंखमास्तृणंतंविविधैःशरोत्तमैः ॥ अवैक्षताक्षंबहुमानचक्षुषाजगामचिंतांसचमारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततःशरैर्भिन्नभुजांतरःकपिःकु मारवर्येणमहात्मनानदन् ॥ महाभुजःकर्मविशेषतत्त्वविद्विचिंतयामासरणेपराक्रमम् ॥ २५ ॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभःकरोत्ययंकर्ममहान्म हाबलः ॥ नचास्यसर्वाहवकर्मशालिनःप्रमापणेममतिरत्रजायते ॥ २६ ॥ अयंमहात्माचमहांश्चवीर्यतःसमाहितश्चातिसहश्चसंयुगे ॥ असंशयं कर्मगुणोदयादयंसनागयक्षैर्मुनिभिश्चपूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसःसमीक्षतेमांप्रमुखोग्रतःस्थितः ॥ पराक्रमोह्यस्यमनांसिकं पयेत्सुरासुराणामपिशीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥ नखल्वयंनाभिभवेदुपेक्षितःपराक्रमोह्यस्यरणेविवर्धते ॥ प्रमापणंह्यस्यममाद्यरोचतेनवर्धमानो ग्निरुपेक्षितुंक्षमः ॥ २९ ॥ इतिप्रवेगंतुपरस्यतर्कयन्स्वकर्मयोगंचविधायवीर्यवान् ॥ चकारवेगंतुमहाबलस्तदामतिंचचक्रेस्यवधेतदानीं ॥ ३० ॥ सतस्यतानष्टवरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ॥ जघानवीरःपथिवायुसेवितेतलप्रहारैःपवनात्मजःकपिः ॥ ३१ ॥ ततस्तलेनाभिह तोमहारथःसतस्यपिंगाधिपमंत्रिनिर्जितः ॥ सभग्ननीडःपरिवृत्तकूबरःपपातभूमौहतवाजिरंबरात् ॥ ३२ ॥ सतंपरित्यज्यमहारथोरथंसकार्मुकःख ड्गधरःखमुत्पतन् ॥ ततोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहायदेहंमरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥

देशः ॥ २६ ॥ समाहितोऽवहितः अतिसहोऽतिरणक्लेशसहः कर्मगुणोदयाद्रणकर्मणोगुणोदयोत्कर्षस्यदर्शनाद्धेतोःपूजितइत्यर्थः ॥ २७ ॥ पराक्रमविषयोत्साहेनविवृद्धंमानसंयस्यतादृशः सन्मांसमीक्षतेनतुकातर्येणेत्यर्थः प्रमुखःवीरमुख्यः ॥ २८ ॥ उपेक्षितोयंननाभिभवेत् ॥ अभिभवेदेवेत्यर्थः स्वकर्मयोगंस्वस्यकर्मणियोगंज्ञानबलविशेषावस्थानलक्षणमुपायम् ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ विवर्तनेनानाविधमंडलगमने समाहितान्शिक्षितान्वायुसेवितेपथिस्थितःस्थितांश्च ॥ ३१ ॥ नीडंरथ्यधिष्ठानस्थानम् ॥ ३२ ॥ मरुतामालयंस्वर्गमुत्पतन्नृषिरिव ॥ ३३ ॥

निष्कमुरोभूषणं आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुषइतियावत् समागमोयुद्धं संभ्रमप्रदोभयप्रदः ॥ १२ ॥ भूमिर्भूमिस्थप्राणिजातंरराास वीर्यप्रवृत्तंसंयुगंवीक्ष्येतिशेषः ॥ १३ ॥ समाधिर्लक्ष्यदर्शनं संयोगःशरसंधानं विमोक्षःसंहितस्यत्यागस्तेषांतत्त्ववित् अताडयदपातयत् ॥ १४ ॥ असृग्दिग्धश्चासौविवृत्तनेत्रश्च विवृत्तलोचनइतिपाठेअवसरोचितचक्षुरित्यर्थः नवोदितादित्यसन्निभः

सहेमनिष्कांगदचारुकुंडलःसमाससादाशुपराक्रमःकपिं ॥ तयोर्बभूवाप्रतिमःसमागमःसुरासुराणामपिसंभ्रमप्रदः ॥ १२ ॥ रराासभूमिर्नततापभानुमान्ववौनवायुःप्रचचालचाचलः ॥ कपेःकुमारस्यचवीर्यसंयुगंननादचद्यौरुदधिश्चचुक्षुभे ॥ १३ ॥ सतस्यवीरःसुमुखान्पतत्रिणःसुवर्णपुंखान्सविषानिवोरगान् ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथत्रीन्कपिमूर्ध्न्यताडयत् ॥ १४ ॥ सतैःशरैर्मूर्ध्निसमंनिपातैःक्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः ॥ नवोदितादित्यनिभःशरांशुमान्व्यराजतादित्यइवांशुमालिकः ॥ १५ ॥ ततःप्लवंगाधिपमंत्रिसत्तमःसमीक्ष्यतंराजवरात्मजंरणे ॥ उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकंजहर्षचापूर्यतचाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ समंदराग्रस्थइवांशुमालीविवृद्धकोपोबलवीर्यसंवृतः ॥ कुमारमक्षंसबलंसवाहनंददाहनेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततःसबाणासनशक्रकार्मुकःशरप्रवर्षोयुधिराक्षसांबुदः ॥ शरान्मुमोचाशुहरीश्वराचलेबलाहकोवृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥ कपिस्ततस्तंरणचंडविक्रमंप्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ॥ कुमारमक्षंप्रसमीक्ष्यसंयुगेननादहर्षाद्घनतुल्यनिःस्वनः ॥ १९ ॥ सबालभावाद्युधिवीर्यदर्पितःप्रवृद्धमन्युःक्षतजोपमेक्षणः ॥ समाससादाप्रतिमंरणेकपिंगजोमहाकूपमिवावृतंतृणैः ॥ २० ॥ सतेनबाणैःप्रसभंनिपातितैश्चकारनादंघननादनिःस्वनः ॥ समुत्सहेनाशुनभःसमारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ तमुत्पतंतंसमभिद्रवद्बलीसराक्षसानांप्रवरःप्रतापवान् ॥ रथीरथिश्रेष्ठतरःकिरञ्छरैःपयोधरःशैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥

रक्तवर्णइत्यर्थः शरांशुमान्स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान् ॥ अंशुमालाधृत्सूर्यइवव्यराजत ॥ १५ ॥ आपूर्यतव्यवर्धत ॥ १६ ॥ मंदराग्रस्थत्वेनमध्यंदिनस्थत्वंलक्ष्यते ॥ १७ ॥ बाणासनमेवशक्रकार्मुकंयस्यसः ॥ १८ ॥ तेजआदिसायकांताःप्रवृद्धायस्य ॥ १९ ॥ तृणैरावृतंमहाकूपंगजपातनार्थंकृतगर्तम् ॥ २० ॥ घननादनिःस्वनःमेघशब्दसदृशशब्दःसमुत्सहेनसमुत्साहेन ॥ कृस्वआर्षः भुजयोरूर्वोर्विक्षेपणेनघोरंदर्शनंयस्यसः ॥ २१ ॥ समभिद्रवत्अभ्यद्रवत् ॥ २२ ॥

तदेवाह सइति सदसियज्ञशालायांद्विजातिमुख्यैर्हविषोदीरितःप्ररितःपावकइवसमुत्पपात ॥ २ ॥ महान्सइत्यन्वयः जांबूनदजालेनतत्समूहेनसंततंव्याप्तम् ॥ ३ ॥ उक्तमेवार्थंविशिष्याह ततइति तपःसंग्रहस्यतपोनुष्ठानस्यसंचयेनसमृद्ध्यार्जितम् ॥ ४ ॥ अतएवव्योमचरं असंगचारिणम् पर्वतादिष्वगीतिभावः समाहितंसज्जं तूणइषुधिः अष्टसुदिक्ष्वसिभिःसहनिबद्धावंधुराःर थफलकायस्मिंस्तं यथाक्रमंयथास्थानमावेशितंशक्तितोमरंयस्मिंस्तम् ॥ ५ ॥ प्रतिपूर्णवस्तुनायुद्धपरिकरवस्तुना शशिसूर्यवर्चसातद्रश्मिवर्चसा हेमदामसहितेनवस्तुनाविराजमानम् ॥ ६ ॥

सतस्यदृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितःप्रतापवान्कांचनचित्रकार्मुकः॥समुत्पपाताथसदस्युदीरितोद्विजातिमुख्यैर्हविषेवपावकः॥२॥ततोमहान्बालदिवाकरप्रभंप्रतप्तजांबूनदजालसंततम्॥रथंसमास्थायययौसवीर्यवान्महाहरिंतंप्रतिनैर्ऋतर्षभः॥३॥ ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितंप्रतप्तजांबूनदजालचित्रितम्॥पताकिनंरत्नविभूषितध्वजंमनोजवाष्टाश्ववरैःसुयोजितम्॥४॥ सुरासुराधृष्यमसंगचारिणंतडित्प्रभंव्योमचरंसमाहितम् ॥ सतूणमष्टासिनिबद्धबंधुरंयथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥५॥ विराजमानंप्रतिपूर्णवस्तुनासहेमदाम्नाशशिसूर्यवर्चसा ॥ दिवाकराभंरथमास्थितस्ततःसनिर्जगामामरतुल्यविक्रमः॥६॥ सपूरयन्खंचमहींचसाचलांतुरंगमातंगमहारथस्वनैः॥बलैःसमेतैःसहतोरणस्थितंसमर्थमासीनमुपागमत्कपिं॥७॥ सतंसमासाद्यहरिंहरीक्षणोयुगांतकालाग्निमिवप्रजाक्षये॥अवस्थितंविस्मितजातसंभ्रमंसमैक्षताक्षोबहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥ सतस्यवेगंचकपेर्महात्मनःपराक्रमंचारिपुरावणात्मजः॥ विचारयन्स्वंचबलंमहाबलोयुगक्षयेसूर्यइवाभिवर्धत ॥ ९ ॥ सजातमन्युःप्रसमीक्ष्यविक्रमंस्थिरःस्थिरःसंयतिदुर्निवारणम्॥समाहितात्माहनुमंतमाहवेप्रचोदयामासशितैःशरैस्त्रिभिः ॥ १० ॥ ततःकपिंतंप्रसमीक्ष्यगर्वितंजितश्रमंशत्रुपराजयोचितम् ॥ अवैक्षताक्षःसमुदीर्णमानसंसबाणपाणिःप्रगृहीतकार्मुकः॥ ११ ॥

तोरणस्थिततंतोरणाश्रयं आसीनमुपविष्टम् ॥ ७ ॥ हरीक्षणःसिंहवत्क्रूरदृष्टिः युगांतकालाग्निवत्प्रजाक्षयेवस्थितम् हरिंसमासाद्यतमैवैक्षत विस्मितंचतंजातसंभ्रमंच बालोयंमांयोद्धुमिच्छतीतिविस्मयः रावणपुत्रत्वाच्चतत्रजातादरत्वम् ॥ ८ ॥ अभिवर्धत तेजसाअभ्यवर्धतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्थिरःस्थितःसः प्रसमीक्ष्यविक्रमंसंदर्शनीयपराक्रमं संयतिरणेदुःखंनिवारणंयस्यतंत्रिभिःशरैःप्रचोदयामासयुद्धायप्रेरयामास ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ताभ्यांकर्तृभ्यांमुद्गराभ्यांकरणाभ्यामभिहतः ॥ ३० ॥ निहत्य वज्रवक्षस्त्वाद्यर्थीकृत्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एकतोवस्थितावित्यन्वयः परस्परसाहाय्यबुद्ध्यैकदेशेऽस्थिता वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विक्षतैर्गात्रैरुपलक्षितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ध्वजिनीपतीन्सेनापतीन् परिगृह्याश्रित्य स्थितइतिशेषः कृतक्षणोलब्धावसरः ॥ ४१ ॥ यत्रमानः

ततःसमथिताश्वांश्वंरथंभग्नाक्षकूबरम् ॥ विहायन्यपतद्भूमौदुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २८ ॥ तंविरूपाक्षयूपाक्षौदृष्ट्वानिपतितंभुवि ॥ तौजातरोषौदुर्धर्षावुत्पेततुररिंदमौ ॥ २९ ॥ सताभ्यांसहसोत्प्लुत्यविष्ठितोविमलेऽम्बरे ॥ मुद्गराभ्यांमहाबाहुर्वक्षस्यभिहतःकपिः ॥ ३० ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगंनिहत्यस महाबलः ॥ निपपातपुनर्भूमौसुपर्णइववेगितः ॥ ३१ ॥ ससालवृक्षमासाद्यसमुत्पाट्यचवानरः ॥ तावुभौराक्षसौवीरौजघानपवनात्मजः ॥ ३२ ॥ ततस्तांस्त्रीन्हतान्ज्ञात्वावानरेणतरस्विना ॥ अभिजगाममहावेगःप्रहस्यप्रघसोबली ॥ ३३ ॥ भासकर्णश्चसंक्रुद्धःशूलमादायवीर्यवान् ॥ एकतःकपिशार्दूलंयशस्विनमवस्थितौ ॥ ३४ ॥ पट्टिशेनशिताग्रेणप्रघसःप्रत्यपोथयत् ॥ भासकर्णश्चशूलेनराक्षसःकपिकुंजरम् ॥ ३५ ॥ सताभ्यांविक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरःक्रुद्धोबालसूर्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥ समुत्पाट्यगिरेःशृंगंसमृगव्यालपादपम् ॥ जघानहनुमान्वीरोराक्षसौकपिकुंजरः ॥ गिरिशृंगसुनिष्पिष्टौतिलशस्तौबभूवतुः ॥ ३७ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषुसेनापतिषुपंचसु ॥ बलंतदवशेषंतुनाशयामासवानरः ॥ ३८ ॥ अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधान्रथैरथान् ॥ सकपिर्नाशयामाससहस्राक्षइवासुरान् ॥ ३९ ॥ हयैर्नागैस्तुरंगैश्चभग्नाक्षैश्चमहारथैः ॥ हतैश्चराक्षसैर्भूमीरुद्धमार्गासमंततः ॥ ४० ॥ ततःकपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणेनिहत्यवीरान्सबलान्सवाहनान् ॥ तथैववीरःपरिगृह्यतोरणंकृतक्षणःकालइवप्रजाक्षये ॥ ४१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥सेनापतीन्पंचसतुप्रमापितान्हनूमतासानुचरान्सवाहनान् ॥ निशम्यराजासमरोद्धतोन्मुखंकुमारमक्षंप्रसमैक्षताक्षम् ॥ १ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रमापितान्मारितान् समरोद्धतोन्मुखंसमरोद्धतश्चासौ समरायोन्मुखश्चतं अक्षंसमक्षमवस्थितमक्षाख्यंकुमारंनिशम्यदृष्ट्वाप्रसमैक्षतदृष्ट्यायुद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

ननुत्वद्दृष्टान्यनमएवायंनेत्याह नैवेति यथास्यभीमागतिःसमुद्रप्लवनरूपातथातेषांनैव यथाचास्यतेजआदितथातेषांन ॥ १३ ॥ रूपपरिकल्पनंयथेप्सितरूपपरिग्रहः ॥ १४ ॥ प्रय त्नमित्यार्षंक्लीबत्वं काममप्यपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ नयज्ञेननीतिज्ञेन आत्मास्वदेहः युद्धसिद्धिर्युद्धेजयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सत्त्वंचित्तम् ॥ २० ॥ दिक्षुसर्वास्ववस्थिताः द्राक्

नीलःसेनापतिश्चैवयेचान्येद्विविदादयः॥ नैवतेषांगतिर्भीमानतेजोनपराक्रमः॥१३॥नमतिर्नबलोत्साहोनरूपपरिकल्पनम्॥ महत्सत्त्वमिदंज्ञेयंक पिरूपंव्यवस्थितम्॥ १४॥ प्रयत्नंमहदास्थायक्रियतामस्यनिग्रहः॥ कामंलोकास्त्रयःसेंद्राःससुरासुरमानवाः॥१५॥ भवतामग्रतःस्यातुंनपर्याप्ता रणाजिरे॥ तथापितुनयज्ञेनजयमाकांक्षतारणे॥ १६॥ आत्मारक्ष्यःप्रयत्नेनयुद्धसिद्धिर्हिचंचला॥ तेस्वामिवचनंसर्वेप्रतिगृह्यमहौजसः ॥ १७॥ समुत्पेतुर्महावेगाहुताशसमतेजसः ॥ रथैश्चमत्तैर्नागैश्चवाजिभिश्चमहाजवैः॥ १८॥ शस्त्रैश्चनिशितैस्तीक्ष्णैःसर्वैश्चोपहिताबलैः॥ ततस्तुददृशुर्वी रादीप्यमानंमहाकपिम्॥१९॥ रश्मिमंतमिवोद्यंतंस्वतेजोरश्मिमालिनम्॥ तोरणस्थंमहावेगंमहासत्त्वंमहाबलम्॥२०॥महामतिंमहोत्साहंमहा कायंमहाभुजम् ॥ तंसमीक्ष्यैवतेसर्वेदिक्षुसर्वास्ववस्थिताः ॥ २१ ॥ तैस्तैःप्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ तस्यपंचायसास्तीक्ष्णाःसिताःपीतमु खाःशराः॥ शिरस्युत्पलपत्राभादुर्धरेणनिपातिताः॥२२॥ सतैःपंचभिराविद्धःशरैःशिरसिवानरः॥ उत्पपातनदन्व्योम्निदिशोदशविनादयन्॥२३॥ ततस्तुदुर्धरोवीरःसरथःसज्जकार्मुकः॥ किरन्शरशतैर्नैकैरभिपेदेमहाबलः ॥ २४॥ सकपिर्वारयामासतंव्योम्निशरवर्षिणम्॥ वृष्टिमंतंपयोदांतेप योदमिवमारुतः॥ २५॥ अर्द्यमानस्ततस्तेनदुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकारनिनदंभूयोव्यवर्धतचवीर्यवान् ॥ २६॥ सदूरंसहसोत्पत्यदुर्धरस्यरथेह रिः॥ निपपातमहावेगोविद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २७॥

तत्समीपमागंतुंचकिताइतिभावः ॥ २१ ॥ तीक्ष्णामर्मच्छिदः पीतमुखाःफलभागेस्वर्णरूषिताः ॥ उत्पलपत्राभाएवनतुतत्पीडार्हाइत्यर्थः ॥ २२ ॥ स्वयंनदन् तेननादेनदिशोनादयन्नित्य र्थः उत्पपात तोरणादितिशेषः ॥ २३ ॥ अभिपेदेप्राप्तः ॥ २४ ॥ कपिर्व्योम्निस्थित्वातंस्वनादेनहुंकारादिरूपेणवारयामास पयोदांतेजलदांतवर्षाकालांते ॥ २५ ॥ २६ ॥ रथेनिपपा तेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ असह्यमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ६ ॥ संवृताकारःनिगृहीतांतर्गतभयः उत्तमां मतिंधैर्यविषयां ॥ १ ॥ २ ॥ हनूमद्ग्रहणेसंदिदेश व्यग्रानुसर्वत्रकार्येत्वरावतः ॥ ३ ॥ यातगच्छत ॥ ४ ॥ यत्नैःसावधानैः किंचात्रदेशकालविरोधिकर्मनकार्यमित्याह देशकालाविरोधितं

सतान्प्रवृद्धान्विनिहत्यराक्षसान्महाबलश्चंडपराक्रमःकपिः॥युयुत्सुरन्यैःपुनरेवराक्षसैस्तदेववीरोभिजगामतोरणम्॥१७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥६॥ ॥हतान्मंत्रिसुतान्बुद्ध्वावानरेणमहात्मना ॥ रावणःसंवृताकारश्चकारमतिमुत्तमाम्॥१॥ सविरूपाक्षयूपाक्षौदुर्धर्षंचैवराक्षसम् ॥ प्रघसंभासकर्णंचपंचसेनाग्रनायकान्॥२॥ संदिदेशदशग्रीवोवीरान्नयविशारदान् ॥ हनूमद्ग्रहणेव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि॥ ३॥ यातसेनाग्रगाःसर्वेमहाबलपरिग्रहाः॥ सवाजिरथमातंगाःसकपिःशास्यतामिति॥४॥ यत्तैश्चखलुभाव्यंस्यात्तमासाद्यवनालयम्॥कर्मचापिसमाधेयंदेशकालाविरोधितम्॥५॥नह्यहंतंकपिंमन्येकर्मणाप्रतितर्कयन्॥सर्वथातन्महद्भूतंमहाबलपरिग्रहम्॥६॥ वानरोयमितिज्ञात्वानहिशुध्यतिमेमनः॥ नैवाहंतंकपिंमन्येयथेयंप्रस्तुताकथा॥ ७॥ भवेदिंद्रेणवासृष्टमस्मदर्थंतपोबलात्॥ सनागयक्षगंधर्वदेवासुरमहर्षयः॥ ८॥ युष्माभिःप्रहितैःसर्वैर्मयासहविनिर्जिताः॥ तैरवश्यंविधातव्यंव्यलीकंकिंचिदेवनः॥ ९ ॥ तदेवनात्रसंदेहःप्रसह्यपरिगृह्यताम्॥ यातसेनाग्रगाःसर्वेमहाबलपरिग्रहाः॥१०॥सवाजिरथमातंगाःसकपिःशास्यतामिति॥ नावमन्योभवद्भिश्चकपिर्धीरपराक्रमः॥ ११॥ दृष्टाहिहरयःशीघ्रंमयाविपुलविक्रमाः॥ वालीचसहसुग्रीवोजांबवांश्चमहाबलः॥ १२॥

तदविरुद्धंतदुचितमितियावत् समाधेयंकार्यं ॥ ५ ॥ यत्तैर्भाव्यमित्यत्रहेतुमाह ॥ नहीति तस्यकर्मणातंप्रतितर्कयंस्तंकपिंनमन्ये किंतर्हिमन्यसेतत्राह सर्वथेति ॥ ६ ॥ ७॥ महतोभूतस्येहकः प्रसंगस्तत्राह भवेदिति सनागेति नागादिसहितादेवादयइत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रहितैःसर्वैर्युष्माभिःसहमयाविनिर्जिताअतस्तैरवश्यंनोऽस्माकंकिंचिद्व्यलीकंअप्रियंविधातव्यंविधातुंप्राप्तकालं ॥ ९॥ तस्मात्तदेवतत्सृष्टभूतमेवपरिगृह्यतांबद्ध्वाआनीयतां ॥ १० ॥ सवाजिरथेत्यादिपुनर्वचनंस्थैर्यार्थं ॥ ११ ॥ सर्वथामहद्भूतमित्यत्रहेतुंनिश्चायकमाह दृष्टाइति ॥ १२ ॥

महद्बलंमहतीसेनापरीवारोयेषां कृतास्त्रास्त्रेतिआर्षःसंधिः कृतास्त्राःशिक्षितास्त्राःअस्त्रविदांश्रेष्ठाःपरस्परजयैषिणःअहमहमिकयास्वस्वोत्कर्षापेक्षिणः ॥ २ ॥ ध्वजवद्भिर्विशिष्टध्वजदंडयुक्तैः पताकिभिःप्रशस्तपताकावद्भिर्महारथैर्निर्ययुरितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शोकसंभ्रांताः निश्चितमरणबुद्ध्येतिशेषः ॥ ५ ॥ परस्परसंघर्षाः अहमेवायेइतिपरस्परमभिमानात् तोरणस्थमवस्थि

महद्बलपरीवाराधनुष्मंतोमहाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदांश्रेष्ठाःपरस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिःपताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥ तप्तकांचनचित्राणिचापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयंतःसंहृष्टास्तडित्वंतइवांबुदाः ॥ ४ ॥ जनन्यस्तास्ततस्तेषांविदित्वाकिंकरान्हतान् ॥ बभूवुःशोकसंभ्रांताःसबांधवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥ तेपरस्परसंघर्षास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनूमंतंतोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सृजंतोबाणवृष्टिंतेरथगर्जितनिःस्वनाः ॥ प्रावृट्कालइवांभोदाविचेरुर्नैर्ऋतांबुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमान्शरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारःशैलराडिववृष्टिभिः ॥ ८ ॥ सशरान्वंचयामासतेषामाशुचरःकपिः ॥ रथवेगांश्चवीराणांविचरन्विमलेंबरे ॥ ९ ॥ सतैःक्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्निवीरःप्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्यथामेघैर्मारुतःप्रभुरंबरे ॥ १० ॥ सकृत्वानिनदंघोरंत्रासयंस्तांमहाचमूम् ॥ चकारहनुमान्वेगंतेपुरक्षःसुवीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभिहनत्कांश्चित्पादैःकांश्चित्परंतपः ॥ मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नखैःकांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसाकांश्चिदूरुभ्यामपरानपि ॥ केचित्तस्यैवनादेनतत्रैवपतिताभुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववपन्नेषुभूमौनिपतितेषुच ॥ तत्सैन्यमगमत्सर्वंदिशोदशभयार्दितम् ॥ १४ ॥ विनेदुर्विस्वरंनागानिपेतुर्भुविवाजिनः ॥ भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्चकीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवतारुधिरेणाथस्रवंत्योदर्शिताःपथि ॥ विविधैश्चस्वनैर्लंकाननादविकृतंतदा ॥ १६ ॥

तं तत्रस्थितंनिश्चलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सृजंतोविसृजंतः ॥ ७ ॥ संवृताकारःअदृश्यइतियावत् ॥ ८ ॥ वंचयामासस्वस्पर्शरहितांश्चकार तत्रोपायःआशुचरइति स्थिरलक्ष्यंहिसुवेधंभवति रथवेगांश्चवंचयामास ॥ ९ ॥ धनुर्मद्भिरितिपाठेआर्षरुत्वं धनुष्मद्भिरैंद्रधनुर्युक्तैः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भयार्दितंसत्दृशदिशोदुद्रावेतिशेषः ॥ १४ ॥ नीडंरथस्थंरथ्यधिष्ठानस्थानं ॥ १५ ॥ स्रवंत्योनद्यःननादप्रतिध्वनिनारक्षोराक्षसीध्वनिनाच ॥ १६ ॥

तोरणविटंकः तोरणस्तंभयोरुपरितिर्यक्प्रतिष्ठापितकपोतपालिकादारु ॥ ६ ॥ कर्णी अंकुशाकारापशरविशेषः ॥ ७ ॥ अंबुजंरक्तांबुजं ॥ ८ ॥ ततस्यरक्तं स्वतइतिशेषः रक्तेनक्षतजेनरंजितं मुखमाकाशेकांचनबिंदुभिः रक्ताशोकपुष्परसबिंदुभिः सिक्तंमहापद्ममहत्तरंरक्तपद्ममिवेत्यभूतोपमेयं अशोकःकांचनाह्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ताडयामासविभेद ॥ ११ ॥ विपन्नंव्यर्थी

ततोरणविटंकस्थंहनूमंतंमहाकपिम् ॥ जंबुमालीमहातेजाविव्याधनिशितैःशरैः ॥ ६ ॥ अर्धचंद्रेणवदनेशिरस्येकेनकर्णिना ॥ बाह्वोर्विव्याधनाराचैर्दशभिस्तुकपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्यतच्छुशुभेताम्रंशरेणाभिहतंमुखम् ॥ शरदीवांबुजंफुल्लंविद्धंभास्कररश्मिना ॥ ८ ॥ ततस्यरक्तंरक्तेनरंजितंशुशुभेमुखम् ॥ यथाकाशेमहापद्मंसिक्तंकांचनबिंदुभिः ॥ ९ ॥ चुकोपबाणाभिहतोराक्षसस्यमहाकपिः ॥ ततःपार्श्वेतिविपुलांददर्शमहतींशिलाम् ॥ १० ॥ तरसातांसमुत्पाट्यचिक्षेपजववद्बली ॥ तांशरैर्दशभिःक्रुद्धस्ताडयामासराक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नंकर्मतद्दृष्ट्वाहनूमांश्चंडविक्रमः ॥ सालंविपुलमुत्पाट्यभ्रामयामासवीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयंतंकपिंदृष्ट्वासालवृक्षंमहाबलम् ॥ चिक्षेपसुबहून्बाणान्जंबुमालीमहाबलः ॥ १३ ॥ सालंचतुर्भिश्चिच्छेदवानरंपंचभिर्भुजे ॥ उरस्येकेनबाणेनदशभिस्तुस्तनांतरे ॥ १४ ॥ सशरैःपूरिततनुःक्रोधेनमहतावृतः ॥ तमेवपरिघंगृह्यभ्रामयामासवेगितः ॥ १५ ॥ अतिवेगोतिवेगेनभ्रामयित्वामहोत्कटः ॥ परिघंपातयामासजंबुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥ तस्यचैवशिरोनास्तिनबाहूजानुनीनच ॥ नधनुर्नरथोनाश्वास्तत्रादृश्यंतनेषवः ॥ १७ ॥ सहतस्तरसातेनजंबुमालीमहारथः ॥ पपातनिहतोभूमौचूर्णितांगइवद्रुमः ॥ १८ ॥ जंबुमालिंसुनिहतंकिंकरांश्चमहाबलान् ॥ चुक्रोधरावणःश्रुत्वाक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ सरोषसंवर्तितताम्रलोचनःप्रहस्तपुत्रेनिहतेमहाबले ॥ अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशुनिशाचरेश्वरः ॥ २० ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंद० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त
ततस्तेराक्षसेंद्रेणचोदितामंत्रिणःसुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्तसप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥

कृतं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाश्वाःरथेनखरयुक्तेनेत्युक्तेरश्वशब्देनात्रखराउच्यंते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अनरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तार्चिवर्चसःअग्नितुल्यतेजसः आर्षोरेफलोपः ॥ १ ॥

परिक्षिप्येत्यंशेतोयस्यावर्तइवेतिदृष्टांतः ॥ १६ ॥ महान्मारुतात्मजइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ उत्पाटयित्वातंशतधारंस्तंभंभ्रामयामास तत्रचभ्राम्यमाणेस्तंभांतरेणघट्टनवशादग्निःसमभवत्ते
नप्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ ततःसराक्षसशतंहत्वादह्यमानंप्रासादंदृष्ट्वाचांतरिक्षेस्थितइदंवचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ २० ॥ एतदुक्तिप्रयोजनंचराक्षसहृदयपीडा ॥ २१ ॥ २२ ॥ ओघव

परिक्षिप्यहरिश्रेष्ठंसबभौरक्षसांगणः ॥ ततोवातात्मजःक्रुद्धोभीमरूपंसमास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्यमहांस्तस्यस्तंभंहेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा
वेगेनहनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ ततस्तंभ्रामयामासशतधारंमहाबलः ॥ तत्रचाग्निःसमभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानंततोदृष्ट्वाप्रा
सादंहरियूथपः ॥ सराक्षसशतंहत्वावज्रेणेंद्रइवासुरान् ॥ १९ ॥ अंतरिक्षस्थितःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ मादृशानांसहस्राणिविसृष्टानिमहात्म
नाम् ॥ २० ॥ बलिनांवानरेंद्राणांसुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ अटंतिवसुधांकृत्स्नांवयमन्येचवानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाःकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥
केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥ संतिचौघबलाःकेचित्संतिवायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाःकेचित्तत्रासन्हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृ
ग्विधैस्तुहरिभिर्वृतोदंतनखायुधैः ॥ शतैःशतसहस्रैश्चकोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥ आगमिष्यतिसुग्रीवःसर्वेषांवोनिषूदनः ॥ नेयमस्तिपुरीलंकानयू
यंनचरावणः ॥ यस्यत्विक्ष्वाकुवीरेणबद्धंवैरंमहात्मना ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥
संदिष्टोराक्षसेंद्रेणप्रहस्तस्यसुतोबली ॥ जंबुमालीमहादंष्ट्रोनिर्जगामधनुर्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्यांबरधरःस्रग्वीरुचिरकुंडलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्चंडः
समरदुर्जयः ॥ २ ॥ धनुःशक्रधनुःप्रख्यंमहद्रुचिरसायकम् ॥ विस्फारयाणोवेगेनवज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥ तस्यविस्फारघोषेणधनुषोमहतादि
शः ॥ प्रदिशश्चनभश्चैवसहसासमपूर्यत ॥ ४ ॥ रथेनखरयुक्तेनतमागतमुदीक्ष्यसः ॥ हनूमान्वेगसंपन्नोजहर्षचननादच ॥ ५ ॥

लाःओघसंख्यातगजबलाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अमरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥
अथजंबुमाल्यागमनंतद्वधश्च संदिष्टइति ॥ १ ॥ २ ॥ धनुर्विस्फारयाणःविस्फारयमाणः विस्फारोज्याघोषः ॥ ३ ॥ समपूर्यंत दिगादिसमुदायापेक्षमेकवचनम् ॥ ४ ॥ जहर्षस्वबलानु
रूपशत्रुप्राप्त्या ॥ ५ ॥

कतिचिद्भताऽवशेषाद्विग्राः ॥ ४३ ॥ प्रहस्तपुत्रोजंबुमाली ॥ ४४ ॥ अवमभानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥
अथरावणसंदिष्टसेनांतरागमनात्पूर्वंतूर्ष्णीस्थित्वार्नाकिंचित्प्रयोजनमितिविचार्यप्रासादभंगादिचिकीर्षति ततइति ध्यानंविचारः चैत्यप्रासादोरक्षःकुलदेवताप्रासादः ॥ १ ॥ एवंप्रमदवनवत्

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताःकतिचित्तत्रराक्षसाः ॥ निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणायन्यवेदयन् ॥ ४३ ॥ सराक्षसानांनिहतंमहाबलंनिशम्यराजापरिवृत्त लोचनः ॥ समादिदेशाप्रतिमंपराक्रमेप्रहस्तपुत्रंसमरेसुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुं० द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततःसकिंकरान्हत्वाहनूमान्ध्यानमास्थितः ॥ वनंभग्नंमयाचैत्यप्रासादोनविनाशितः ॥ १ ॥ तस्मात्प्रासादमप्येवमिमंविध्वंसयाम्यहम् ॥ इतिसंचिंत्यहनुमान्मनसादर्शयन्बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्यमेरुशृंगमिवोन्नतम् ॥ आरुरोहहरिश्रेष्ठोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्यगिरिसंकाशंप्रासादंहरियूथपः ॥ बभौससुमहातेजाःप्रतिसूर्यइवोदितः ॥ ४ ॥ संप्रधृष्यतुदुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमुन्नतम् ॥ हनूमान्प्रज्वलँल्लक्ष्म्यापारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ सभूत्वासुमहाकायःप्रभावान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामासलंकांशब्देनपूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देनमहताश्रोत्रघातिना ॥ पेतुर्विहंगमास्तत्रचैत्यपालाश्चमोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतांरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनूमानशत्रुसैन्यानांनिहंतामारुतात्मजः ॥ ९ ॥ नरावणसहस्रंमेयुद्धेप्रतिबलंभवेत् ॥ शिलाभिश्चप्रहरतःपादपैश्चसहस्रशः ॥ १० ॥ धर्षयित्वापुरींलंकामभिवाद्यचमैथिलीम् ॥ समृद्धार्थोगमिष्यामिमिषतांसर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वामहाकायश्चैत्यस्थोहरियूथपः ॥ ननादभीमनिर्ह्रादोरक्षसांजनयन्भयम् ॥ १२ ॥ तेननादेनमहताचैत्यपालाःशतंययुः ॥ गृहीत्वाविविधानस्त्रान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ॥ १३ ॥ विसृजंतोमहाकायामारुतिंपर्यवारयन् ॥ तेगदाभिर्विचित्राभिःपरिघैःकांचनांगदैः ॥ १४ ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठंबाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ आवर्तइवगंगायास्तोयस्यविपुलोमहान् ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ प्रासादमुत्प्लुत्यारुरोह ॥ ३ ॥ ४ ॥ संप्रधृष्य भंक्त्वा पारियात्रःपर्वतविशेषः औन्नत्यंसाधारणोधर्मः ॥ ५ ॥ धृष्टंनिर्भयम् ॥ ६ ॥ विहंगाश्चैत्यपालाश्चमोहिताःपेतुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शतंययुः अनेकेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अशीतिःसाहस्रं स्वार्थेण् कूटःअयस्कारः कूटसदृशाग्रआयुधविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अवस्थितंयुद्धायसन्नद्धम् ॥ २७ ॥ कांचनांगदैःकांचनपट्टबंधैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ क्षितावाविध्यलां
गूलमितिस्वजावोक्तिरलंकारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुनादिनाप्रतिध्वनिमता ॥ ३२ ॥ जयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रतिबलंप्रतिस्पर्द्धार्हंबलवत् ॥ ३५ ॥ मिषतामित्यनादरेषष्ठी

तेषामशीतिसाहस्रंकिंकराणांतरस्विनाम् ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥ महोदरामहादंष्ट्राघोररूपामहाबलाः ॥ युद्धाभिमनसःसर्वे
हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥ तेकपिंतंसमासाद्यतोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महाभागाःपतंगाइवपावकं ॥ २७ ॥ तेगदाभिर्विचित्राभिःपरिघैः
कांचनांगदैः ॥ आजग्मुर्वानरश्रेष्ठंशरैरादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःप्रासतोमरपाणयः ॥ परिवार्यहनूमंतंसहसातस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥
हनूमानपितेजस्वीश्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्यलांगूलंननादचमहाध्वनिं ॥ ३० ॥ सभूत्वातुमहाकायोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ पुच्छमा
स्फोटयामासलंकांशब्देनपूरयन् ॥ ३१ ॥ तस्यास्फोटितशब्देनमहताचानुनादिना ॥ पेतुर्विहंगागगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो
रामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनूमान्शत्रुसैन्यानांनिहं
तामारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ नरावणसहस्रंमेयुद्धेप्रतिबलंभवेत् ॥ शिलाभिश्चप्रहरतःपादपैश्चसहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वापुरींलंकामभिवाद्यचमैथि
लीं ॥ समृद्धार्थोगमिष्यामिमिषतांसर्वरक्षसां ॥ ३६ ॥ तस्यसन्नादशब्देनतेभवन्भयशंकिताः ॥ ददृशुश्चहनूमंतंसंध्यामेघमिवोन्नतं ॥ ३७ ॥ स्वामि
संदेशनिःशंकास्ततस्तेराक्षसाःकपिं ॥ चित्रैःप्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥ सतैःपरिवृतःशूरैःसर्वतःसमहाबलः ॥ आससादायसंभीमंपरिघं
तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥ सतंपरिघमादायजघानरजनीचरान् ॥ सपन्नगमिवादायस्फुरंतंविनतासुतः ॥ ४० ॥ विचचारांबरेवीरःपरिगृह्यचमारुतिः ॥
सूदयामासवज्रेणदैत्यानिवसहस्रदृक् ॥ ४१ ॥ सहत्वाराक्षसान्वीरःकिंकरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धाकांक्षीमहावीरस्तोरणंसमवस्थितः ॥ ४२ ॥

॥ ३६ ॥ सन्नादशब्देनआस्फोटशब्दजप्रतिध्वनिनासिंहनादेनच ॥ ३७ ॥ स्वामिनोरामस्यसंदेशेननामग्रहणेनकस्यायंभटइतिसंदेहरहिताः किंच स्वामिसंदेशेनरावणाज्ञयाऽतिघोरेणा
प्यनेनयोद्धव्यमेवेतिनिश्चयात्पक्षांतरशंकारहिताःप्रहरणैरायुधैरभिपेतुः प्राहरन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तोरणाश्रितंतोरणसमीपेस्थापितम् ॥ ३९ ॥ सप्रसिद्धोविनतासुतःपन्नगमादायेवसहनूमां
स्तंपरिघमादायेतियोजना ॥ ४० ॥ परिगृह्य परिघमितिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कागतिःउपायः ॥ ८ ॥ युष्माकमेवैतत्स्वरूपज्ञानमुचितमित्यत्रन्यायमाह अहिरेवेति ॥ ९ ॥ १० ॥ वैदेह्यावचनंअज्ञानप्रतिपादकम् अनेनात्मत्राणादौमृषावादोनदोषायेतिध्वनितम् का श्चिद्विद्रुताःकाश्चिद्दृढंस्थिताएवकाश्चिद्रावणायनिवेदितुंगताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सीतयाकृतसंवादत्वज्ञानंयथातथोक्तम् ॥ १३ ॥ ननिवेदयितुमिच्छति प्रायेणेयंतंजानातीतितासामाशयः

अथाब्रवीत्तदासाध्वीसीतासर्वांगशोभना ॥ रक्षसांकामरूपाणांविज्ञानेकागतिर्मम ॥ ८ ॥ यूयमेवास्यजानीतयोयंयद्वाकरिष्यति ॥ अहिरेवअहेःपादान्विजानातिनसंशयः ॥ ९ ॥ अहमप्यतिभीतास्मिनैवजानामिकोन्वयं ॥ वेद्मिराक्षसमेवैनंकामरूपिणमागतं ॥ १० ॥ वैदेह्यावचनंश्रुत्वाराक्षस्योविद्रुताद्रुतं ॥ स्थिताःकाश्चिद्गताःकाश्चिद्रावणायनिवेदितुं ॥ ११ ॥ रावणस्यसमीपेतुराक्षस्योविकृताननाः ॥ विरूपंवानरंभीमंरावणायन्यवेदिषुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्येराजन्भीमवपुःकपिः ॥ सीतयाकृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ नचतंजानकीसीताहरिंहरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधापृष्टानिवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्यभवेद्दूतोदूतोवैश्रवणस्यवा ॥ प्रेषितोवापिरामेणसीतान्वेषणकांक्षया ॥ १५ ॥ तेनैवाद्भुतरूपेणयत्तत्तवमनोहरं ॥ नानामृगगणाकीर्णंप्रमृष्टंप्रमदावनं ॥ १६ ॥ नतत्रकश्चिदुद्देशोयस्तेननविनाशितः ॥ यत्रसाजानकीदेवीसतेननविनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थंवाश्रमाद्वानोपलक्ष्यते ॥ अथवाकःश्रमस्तस्यसैवतेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपत्राढ्यंयंसीतास्वयमास्थिता ॥ प्रवृद्धःशिंशपावृक्षःसचतेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्रंत्वंदंडमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीतासंभाषितायेनवनंतेनविनाशितम् ॥ २० ॥ मनःपरिगृहीतांतांतवरक्षोगणेश्वर ॥ कःसीतामभिभाषेतयोनस्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनांवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः ॥ चिताग्निरिवजज्वालकोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्यक्रुद्धस्यनेत्राभ्यांप्रापतन्नश्रुबिंदवः ॥ दीप्ताभ्यामिवदीपाभ्यांसार्चिषःस्नेहबिंदवः ॥ २३ ॥ आत्मनःसदृशान्वीरान्किंकरान्नामराक्षसान् ॥ व्यादिदेशमहातेजानिग्रहार्थंहनूमतः ॥ २४ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रमृष्टंनाशितं ॥ १६ ॥ उद्देशःप्रदेशः ॥ १७ ॥ कःश्रमइतिमहावनंभग्नवतस्तस्यश्रमोऽसंभावितइत्यर्थः अतःसाजानक्येवतेनाभिरक्षिता तदाश्रयवृक्षाभंगेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ तस्यैवार्थस्यस्थिरीकरणायपुनःप्रतिपादनम् चार्विति तेनाभिरक्षितःसीतारक्षणार्थमितिशेषः ॥ १९ ॥ आज्ञातुमाज्ञापयितुम् ॥ सीतासंभाषितेत्यनेनसापराधग्रहत्वंबोधितम् ॥ २० ॥ तद्भाषणस्यापराधत्वमुपपादयति मनइति त्यक्तजीवितस्त्यक्तजीविताशः राजपरिग्रहभाषणंपुंसोपराधइतिभावः ॥ २१ ॥ संवर्तितेविवर्तितेईक्षणेनेत्रेयेनसः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

व्याकुलंसल्लमावरणंयासांताअतएवविह्वलाःस्त्रियइववालतारेजुः ॥ १८ ॥ सादितैर्विशीर्णैः व्यालैःशार्दूलैः ॥ १९॥ प्रमदावनस्यअंतःपुरविहारोचितवनस्य स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचित
मित्यमरः दशास्यप्रमदानांस्त्रीणांकामसंवर्धनद्वाराअवनस्यरक्षकस्यास्यवनस्यसाविह्वलाशोकलताप्रतानाचंचलाशोकलतासमूहवतीवनस्थलीतृणगुल्मलताजलाशयादियुक्ताभूमिः ॥ क
पेर्बलात्सोच्यतइतिशोकःशोच्यलताप्रतानाजाता ॥ द्रष्टुचित्तशोकजनिकाजातेत्यर्थः ॥ २० ॥ जगतीपतेःराज्ञोरावणस्य व्यलीकमप्रियं ॥ २१ ॥ आयरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री

नवभौतद्वनंतत्रदावानलहतंयथा ॥ व्याकुलावरणारेजुर्विह्वलाइवतालताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चसादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तरवैश्चपक्षिभिः ॥ शि
लागृहैरुन्मथितैस्तथागृहैःप्रनष्टरूपंतदभून्महद्वनं ॥ १९ ॥ साविह्वलाशोकलताप्रतानावनस्थलीशोकलताप्रताना ॥ जातादशास्यप्रमदावनस्य
कपेर्बलाद्धिप्रमदावनस्य ॥ २० ॥ ततःसकृत्वाजगतीपतेर्महान्महद्व्यलीकंमनसोमहात्मनः ॥ युयुत्सुरेकोबहुभिर्महाबलैःश्रियाज्वलंस्तोरणमा
श्रितःकपिः ॥ २१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ध ॥ ततःपक्षिनिनादेनवृक्षभंग
स्वनेनच ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रांताःसर्वेलंकानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्चभयत्रस्ताविनेदुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसांचनिमित्तानिक्रूराणिप्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ त
तोगतायांनिद्रायांराक्षस्योविकृताननाः ॥ तद्वनंददृशुर्भग्नंतंचवीरंमहाकपिं ॥ ३ ॥ सताद्दृष्ट्वामहाबाहुर्महासत्त्वोमहाबलः ॥ चकारसुमहद्रूपंराक्षसी
नांभयावहं ॥ ४ ॥ ततस्तुगिरिसंकाशमतिकायंमहाबलं ॥ राक्षस्योवानरंदृष्ट्वापप्रच्छुर्जनकात्मजां ॥ ५ ॥ कोयंकस्यकुतोवायंकिन्निमित्तमिहाग
तः ॥ कथंत्वयासहानेनसंवादःकृतइत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्वनोविशालाक्षिमाभूत्तेसुभगेभयं ॥ संवादमसितापांगीत्वयाकिंकृतवानयं ॥ ७ ॥

रामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ प्रतिपेदिरेप्राप्तानि ॥ २ ॥ गतायांनिद्रायां वनभंगध्वनिनेत्यर्थः
॥ ३ ॥ ४ ॥ जनकात्मजांपप्रच्छुः तस्यानिर्निद्रतयावस्थानंमत्वेतिभावः ॥ ५ ॥ त्वयाऽनेनकथंसंवादःकृतइतिचपप्रच्छुः यद्यपितानिद्रितावनभंगध्वनिनाजागरिताइतिसंवादज्ञानस्यैवाभा
वात्नत्कथंप्रश्नोनिरवसरस्तथापिनिद्रामध्येकिंचिज्जागरेणईषत्संवादश्रवणेपिदेवमाययापुनर्निद्रेतितत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः सीतायास्तद्दर्शनेपिनिर्भयप्रसन्नमुखतयावस्थानदर्शनादयंकश्चिदे
तत्परिचितएतद्वृत्तांतज्ञानार्थमेवप्रायेणागतइतिसंभाव्यानयासंवादकरणंचसंभाव्यतत्प्रश्ननिर्वाहइतिकतकः ॥ ६ ॥ अथविशिष्यसंवादंपृच्छंति संवादमिति ॥ ७ ॥

तस्मादन्यदपिस्वाम्यभीष्टंकृत्वैवगंतव्यमित्याह इहैवेति यद्यप्यहंइहैवसीतान्वेषणएवतावत्प्रथमंकृतनिश्चयस्तथापियदिपरात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्परस्यात्मनःस्वस्यचसंमर्देयुद्धेयोविशेषस्तत्त्वविद्भूत्वायदिप्लवगेश्वरालयंसुग्रीवालयंव्रजेयंततस्तदाभर्तृशासनंसम्यक्कृतंस्यात् अन्यथाराक्षसबलंकीदृशमितिपृष्टेनिरुत्तरःस्यामितिभावः ॥ ७ ॥ एवंनिश्चितार्थोयुद्धप्रवृत्तिप्रकारंचिंतयति कथंन्विति अद्यखलुममेहागतमागमनंसुखागतंसुखफलकमागमनंकथंभवेत् तथाराक्षसैःसहप्रसह्यस्वयमेवबलात्कृत्ययुद्धंचकथंममभवेत् तथातथैवकरणेसतिसारवदूर्जितंस्वबलंमांचसदशाननःकथंमानयेत्श्लाघयेत् यद्वा तथैवखलुयुद्धकरणेखलुदशाननःआत्मबलंमांचसारवत्समानयेत्सम्यक्परिच्छिंद्यादित्यर्थेनयुद्धफलमुक्तम् ॥ ८ ॥ ततोमद्बलवशादेवमांरणेसमासाद्य

इहैवतावत्कृतनिश्चयोह्यहंव्रजेयमद्यप्लवगेश्वरालयं ॥ परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततःकृतंस्यान्ममभर्तृशासनं ॥ ७ ॥ कथंनुखल्वद्यभवेत्सुखागतंप्रसह्ययुद्धंममराक्षसैःसह ॥ तथैवखल्वात्मबलंचसारवत्समानयेन्मांचरणेदशाननः ॥ ८ ॥ ततःसमासाद्यरणेदशाननंसमंत्रिवर्गंसबलंसयायिनं ॥ हृदिस्थितंतस्यमतंबलंचसुखेनमत्वाहमितःपुनर्व्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्यनृशंसस्यनंदनोपममुत्तमं ॥ वनंनेत्रमनःकांतंनानाद्रुमलतायुतं ॥ १० ॥ इदंविध्वंसयिष्यामिशुष्कंवनमिवानलः ॥ अस्मिन्भग्नेततःकोपंकरिष्यतिसरावणः ॥ ११ ॥ ततोमहत्साश्वमहारथद्विपंबलंसमानेष्यतिराक्षसाधिपः ॥ त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधंततोमहद्युद्धमिदंभविष्यति ॥ १२ ॥ अहंचतैःसंयतिचंडविक्रमैःसमेत्यरक्षोभिरभंगविक्रमः ॥ निहत्यतद्रावणचोदितंबलंसुखंगमिष्यामिहरीश्वरालयं ॥ १३ ॥ ततोमारुतवत्क्रुद्धोमारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेनमहताद्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तद्धनुमान्वीरोबभंजप्रमदावनं ॥ मत्तद्विजसमाघुष्टंनानाद्रुमलतायुतं ॥ १५ ॥ तद्वनंमथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्चसलिलाशयैः ॥ चूर्णितैःपर्वताग्रैश्चबभूवाप्रियदर्शनं ॥ १६ ॥ नानाशकुंतविरुतैःप्रभिन्नसलिलाशयैः ॥ ताम्रैःकिसलयैःक्लांतैःक्लांतद्रुमलतायुतं ॥ १७ ॥

वर्तमानंसबलंसयायिनंससारथिम अंतर्भावितण्यर्थाद्यातेर्णिनौयापयितायायीसारथिस्तेनसहितंरावणंज्ञात्वाहृदिस्थितंतस्यमतमभीष्टंबलंचसुखेनअक्लेशतोमत्वाज्ञात्वापुनरितोव्रजेव्रजिष्येसबलंसयायिनमितिपाठः सबलप्रयायिनमित्याधुनिककल्पितःपाठः ॥ ९ ॥ अथप्रसह्यरणप्रवर्तनोपायंचिंतयति इदमिति अस्येदंवनंनेत्रमनःकांतंभवति अतइदंविध्वंसयामि ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ समानेष्यतिमांप्रतियुद्धायप्रापयिष्यति महद्युद्धंमन्मनस्तोषकृत् ॥ १२ ॥ ततोहरीश्वरालयंगमिष्यामीतिचिंतयामासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ततःएवंनिश्चयानंतरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैःक्रीडापर्वताग्रैः उपलक्षितमितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्कार्यलंकागमनप्रयोजनं अल्पशेषं देवीदर्शनरूपस्य महतःप्रधानकृत्यस्य निष्पन्नत्वात्परबलदर्शनरूपस्यानुषंगिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः ॥ २५ ॥ मखमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्यसीतासमीपात्किंचिद्दूरंगत्वा ॥ १ ॥ चिंतयामासेत्युक्तांचिंतांदर्शयति अल्पशेषमिति इयंसीताद्दृष्टेनीदंप्रधानकार्यंनिष्पन्नमिति आनुषंगिकंपरबलदर्शनमवशिष्टमित्यल्पशेषत्वं इहकार्येपरबलज्ञानलक्षणेत्रीनुपायान्सामादीनतिक्रम्यचतुर्थोदंडएवसाधनत्वेनदृश्यते ॥ २ ॥ तत्रयुक्तिमाह नेति ऋजुषुसामफलायनशूरेषुतदाह रक्षस्स्विति बलदर्पिताभेदसाध्यान भेदउपायः बलवंतोहिकुनोप्यनिष्टंनगणयंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अस्यकार्यस्यपरब

सराजपुत्र्याप्रतिवेदितार्थःकपिःकृतार्थःपरिहृष्टचेताः ॥ तदल्पशेषंप्रसमीक्ष्यकार्यंदिशंह्युदीचींमनसाजगाम ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ सचवाग्भिःप्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य चिंतयामासवानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदंकार्यंदृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्यचतुर्थइहदृश्यते ॥ २ ॥ नसामरक्षस्सुगुणायकल्पतेनदानमर्थोपचितेषुयुज्यते ॥ नभेदसाध्याबलदर्पिताजनाःपराक्रमस्त्वेषममेहरोचते ॥ ३ ॥ नचास्यकार्यस्यपराक्रमादृतेविनिश्चयःकश्चिदिहोपपद्यते ॥ हतप्रवीराश्चरणेतुराक्षसाःकथंचिदीयुर्यदिहाद्यमार्दवं ॥ ४ ॥ कार्येकर्मणिनिर्वृत्तेयोबहून्यपिसाधयेत् ॥ पूर्वकार्याविरोधेनसकार्यंकर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ नह्येकःसाधकोहेतुःस्वल्पस्यापीहकर्मणः ॥ योह्यर्थंबहुधावेदससमर्थोर्थसाधने ॥ ६ ॥

लाशयपरिज्ञानरूपस्य सर्वातिशायिपराक्रमवतोममपराजयएवनास्तीत्याशयेनाह पराक्रमादृतेइति विनिश्चयःनिश्चितोपायः स्वबलप्रकाशनेप्रयोजनांतरमप्यस्तीत्याह हतेति अद्यहताःप्रवीराःश्रेष्ठाःयेषांतेराक्षसाःयद्यस्मादिहआविनिरणेमार्दवंएकेनैवैवंपराक्रमःकृतस्तादृशैरनेकैःकथमस्माकंजयाशेतिरणप्रवृत्तिराहित्यंप्राप्नुयुः अतःपराक्रमात्परबलस्यमनोभंगरूपंकार्यंसिद्ध्यतीत्याशयः ॥ ४ ॥ ननुस्वामिसंदिष्टकार्यातिरिक्तकार्यकरणेदोषः स्वामिनाहिअभिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यचेत्येतावदेवसंदिष्टमित्याशंक्यसंदिष्टकार्याविरोधेनस्वामिहितकार्यांतरसाधनंदूतस्यालंकारइत्याह कार्येइति कार्येप्रधानकार्येनिर्वृत्ते सकार्यंकर्तुमर्हति नतुसंदिष्टमात्रस्यकथंचित्साधकइत्याशयः ॥ ५ ॥ उक्तमेवविवृणोति नहीति यस्तुस्वल्पस्यापिकर्मणःअतिशयितयत्नेनसिद्धिहेतुर्भवतिअसावेकोमुख्यःसाधकोहेतुर्नभवतिअपितुयोह्यर्थंप्रयोजनमल्पेनयत्नेनबहुधाकर्तुंवेदसएवार्थसाधनेसमर्थः ॥ ६ ॥

यतोयंघोरस्तस्यदृष्टिश्चचाद्धुद्विग्नसुखाअवधिकालादूर्ध्वंकृतविनाशनिश्चयाअतस्तत्पूर्वमेवमरणीचित्यादवधिकालस्याधिकत्वेऽपिमासादूर्ध्वमेवनजीविष्यामि किंच त्वांविषज्ञंतंविलंबंकु
र्वंतंयदिशृणुयांतदातथाश्रुत्वामासादर्वागेवक्षणमपिनजीवेयमित्युक्तमितिब्रूहीतिशेषः ॥ ११ ॥ वचनमुक्तसंदेशरूपं ॥ १२ ॥ त्वच्छोकविमुखःत्वत्स्थित्यपरिज्ञानजशोकेनत्वदुद्धारप्रवृत्तिवि

घोरोराक्षसराजोयंदृष्टिश्चनसुखामयि॥त्वांचश्रुत्वाविषज्जंतंनजीवेयमपिक्षणम्॥ ११॥वैदेह्यावचनंश्रुत्वाकरुणंसाश्रुभाषितम्॥अथाब्रवीन्महा
तेजाहनूमान्मारुतात्मजः॥ १२॥ त्वच्छोकविमुखोरामोदेविसत्येनतेशपे॥ रामेशोकाभिभूतेतुलक्ष्मणःपरितप्यते॥ १३॥दृष्टाकथंचिद्भवतीनकालः
परिदेवितुम्॥इमंमुहूर्तंदुःखानामंतंद्रक्ष्यसिभामिनि॥ १४॥तावुभौपुरुषव्याघ्रौराजपुत्रावनिंदितौ॥त्वद्दर्शनकृतोत्साहौलंकांभस्मीकरिष्यतः॥ १५॥
हत्वातुसमरेरक्षोरावणंसहबांधवैः॥ राघवौत्वांविशालाक्षिस्वांपुरींप्रतिनेष्यतः ॥ १६॥ यत्तुरामोविजानीयादभिज्ञानमनिंदिते॥ प्रीतिसंजननं
भूयस्तस्यत्वंदातुमर्हसि ॥ १७॥ साब्रवीद्दत्तमेवाहोमयाभिज्ञानमुत्तमम्॥ एतदेवहिरामस्यदृष्ट्वायत्नेनभूषणम्॥ १८॥ श्रद्धेयंहनुमन्वाक्यंतववी
रभविष्यति॥ सतंमणिवरंगृह्यश्रीमान्प्लवगसत्तमः॥ १९॥ प्रणम्यशिरसादेवींगमनायोपचक्रमे॥ तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्यहरियूथपम्॥ २०॥
वर्धमानंमहावेगमुवाचजनकात्मजा॥ अश्रुपूर्णमुखीदीनाबाष्पगद्गदयागिरा॥ २१ ॥ हनूमन्सिंहसंकाशौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ सुग्रीवंचसहा
मात्यंसर्वान्ब्रूयाअनामयम्॥ २२ ॥ यथाचसमहाबाहुर्मांतारयतिराघवः॥ अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वंसमाधातुमर्हसि॥ २३॥ इदंचतीव्रंममशो
कवेगंरक्षोभिरेभिःपरिभर्त्सनंच॥ ब्रूयास्तुरामस्यगतःसमीपंशिवश्चतेध्वास्तुहरिप्रवीर॥ २४॥

मुखोननुज्ञात्वेतिसत्येनतेशपे ॥ १३ ॥ कथंचिद्भवतीदृष्टाअतःपरंशोचितुंनकालःइमंमुहूर्तंअस्मिन्नचिरकालेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यत्त्वभिज्ञानंरामएवविशिष्यजानीयाद्यच्चतस्य
प्रीतिसंजननंतद्भूयःपुनरधिकंचदातुमर्हसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ श्रद्धेयंविश्वसनीयम्॥ १९ ॥ उत्पातेउत्प्लवनेकृतोत्साहं ॥ २० ॥ २१ ॥ अनामयमारोग्यं ॥ २२ ॥ त्वंसमाधातुमित्यस्य
तथेत्यादिः समाधानंसंविधानं अथापिसमहाबाहुरितिपाठेयथेत्यपिपूरणीयमेव यद्यपिश्रुतवृत्तांतःस्वयमेवयतिष्यतितथापित्वमपियथामांशीघ्रंतारयसितथासंविधानंकुर्वित्यर्थः॥ २३॥ २४॥

॥ ५२ ॥ सौमित्रिणासमः कश्चित्कोपिनास्तीतिशेषः ॥ ५३ ॥ मत्संगमकालमात्रंमयारामस्यय:संगमस्तत्कालमात्रंप्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वशमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय
णतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आत्महितंआत्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥ अर्धसंजातानिअर्धवयःप्राप्तानिततःपरंजलाभावा
दासन्नशोषाणिसस्यानियस्याःसायथादैवात्संपन्नदृष्ट्यासंपन्नसस्याभवतितथाहमपिप्राप्तजीवितनाशाऽमृतोपमात्त्वद्दर्शनाद्धृतजीवितेतिभावः ॥ २ ॥ सकामातत्स्पर्शेच्छावती ॥ ३ ॥ अभि

रुदमादेविशोकेनमाभूत्तेमनसोभयम् ॥ शचीवभर्त्राशक्रेणसंगमेष्यसिशोभने ॥ ५२ ॥ रामाद्विशिष्टःकोन्योस्तिकश्चित्सौमित्रिणासमः ॥ अग्निमा
रुतकल्पौतौभ्रातरौतवसंश्रयौ ॥ ५३ ॥ नास्मिंश्चिरंवत्स्यसिदेविदेशेरक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे ॥ नतेचिरादागमनंप्रियस्यक्षमस्वमत्संगमकालमा
त्रम् ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यवायु
सूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितंवाक्यंसीतासुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वांदृष्ट्वाप्रियवक्तारंसंप्रहृष्यामिवानर ॥ अर्धसंजातसस्येववृष्टिंप्राप्यवसुंधरा
॥ २ ॥ यथातंपुरुषव्याघ्रंगात्रैःशोकाभिकर्शितैः ॥ संस्पृशेयंसकामाहंतथाकुरुदयांमयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानंचरामस्यदद्याहरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषी
कांकाकस्यकोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलकोगंडपार्श्वेनिवेशितः ॥ त्वयाप्रणष्टेतिलकेतंकिलस्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ सवीर्यवान्कथं
सीतांहृतांसमनुमन्यसे ॥ वसंतींरक्षसांमध्येमहेंद्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ एषचूडामणिर्दिव्योमयासुपरिरक्षितः ॥ एतंदृष्ट्वाप्रहृष्यामिव्यसनेत्वामिवा
नघ ॥ ७ ॥ एषनिर्यातितःश्रीमान्मयातेवारिसंभवः ॥ अतःपरंनशक्ष्यामिजीवितुंशोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानिचदुःखानिवाचश्चहृदयच्छिदः ॥
राक्षसैःसहसंवासंत्वत्कृतेमर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामिमासंतुजीवितंशत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वंनजीविष्येत्वयाहीनानृपात्मज ॥ १० ॥

ज्ञानंचूडामण्यात्मकंदद्याःदेहि तथाकोपात्काकस्यैकाक्षिशातनीमिषीकांक्षिप्ताकाकोरक्षितइत्यपरमभिज्ञानंदद्याःश्रावयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथाभिज्ञानांतरमाह संदेशरूपेण मनःशिलायाइ
ति पूर्वतनेतिलकेनष्टेसतित्वयारामेणममगंडपार्श्वेमनःशिलातिलकोनिवेशितः तंकिल स्वकृततिलकमित्यर्थः स्मर्तुमर्हसिइतिमयोक्तमितिब्रूहीतिशेषः ॥ ५ ॥ अथकेवलसंदेशांतरमाह सवी
र्यवानिति अनुमन्यसेसहसेइत्यर्थः ॥ ६ ॥ दिव्यएषचूडामणिरेतावत्कालंसुपरिरक्षितः एतंव्यसनेत्वामिवदृष्ट्वाप्रहृष्यामि एतत्सन्निधानेरक्षोभिभवासंभवादितिभावः ॥ ७ ॥ सएषनिर्याति
तोदत्तस्त्वत्प्रत्यभिज्ञानार्थमितिशेषः अतःशीघ्रमागमनेएवकुशलमन्यथापरमंदुःखमितिभावः ॥ ८ ॥ त्वत्कृतेत्वत्प्राप्तिप्रत्याशया मर्षयामिसहामि ॥ ९ ॥ १० ॥

कथमेष्यतीत्यतआह तस्यविक्रमेति मनःसंकल्पवदतिदूरपतनशीलाः ॥ ३५ ॥ तदेवस्पष्टमाह येषामिति नसज्जतेनप्रतिबद्धाभवति ॥ ३६ ॥ सागरैर्धराधरैश्चसहिता ॥ ३७ ॥ प्रत्यवरोही नवलपराक्रमः ॥ ३८ ॥ अहंतदपेक्षयान्यूनबलोपीत्यर्थः तेषांत्वाधिकबलत्वंलोकन्यायेनदृढंबोधयति नहीति ॥ ३९ ॥ एकोत्पातेनएकोत्प्लवनेन ॥ ४० ॥ ननुभवत्वेवंहरीणामागमनंरा

तस्यविक्रमसंपन्नाःसत्त्ववंतोमहाबलाः॥ मनःसंकल्पसंपातानिदेशेहरयःस्थिताः॥३५॥येषांनोपरिनाधस्तान्नतिर्यक्सज्जतेगतिः॥ नचकर्मसुसीदंतिमहत्स्वमिततेजसः॥ ३६॥ असकृत्तैर्महोत्साहैःससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृताभूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः॥ ३७॥ मद्विशिष्टाश्चतुल्याश्चसंतितत्रवनौकसः॥ मत्तःप्रत्यवरःकश्चिन्नास्तिसुग्रीवसन्निधौ॥ ३८॥ अहंतावदिहप्राप्तःकिंपुनस्तेमहाबलाः॥ नहिप्रकृष्टाःप्रेष्यंतेप्रेष्यंतेहीतरेजनाः॥ ३९॥ तदलंपरितापेनदेविशोकोव्यपैतुते॥ एकोत्पातेनतेलंकामेष्यंतिहरियूथपाः॥ ४०॥ ममपृष्ठगतौतौचचंद्रसूर्याविवोदितौ॥ त्वत्सकाशंमहासंघौनृसिंहावागमिष्यतः॥ ४१॥ तौहिवीरौनरवरौसहितौरामलक्ष्मणौ॥ आगम्यनगरींलंकांसायकैर्विधमिष्यतः॥ ४२॥ सगणंरावणंहत्वाराघवोरघुनंदनः॥ त्वामादायवरारोहेस्वपुरींप्रतियास्यति॥ ४३॥ तदाश्वसिहिभद्रंतेभवत्वंकालकांक्षिणी॥ नचिराद्द्रक्ष्यसेरामंप्रज्वलंतमिवानलम्॥ ४४॥ निहतेराक्षसेंद्रेचसपुत्रामात्यबांधवे॥ त्वंसमेष्यसिरामेणशशांकेनेवरोहिणी॥ ४५॥ क्षिप्रंत्वंदेविशोकस्यपारंद्रक्ष्यसिमैथिलि॥ रावणंचैवरामेणद्रक्ष्यसेनिहतंबलात्॥ ४६॥ एवमाश्वास्यवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः॥ गमनायमतिंकृत्वावैदेहींपुनरब्रवीत्॥ ४७॥ तमरिघ्नंकृतात्मानंक्षिप्रंद्रक्ष्यसिराघवम्॥ लक्ष्मणंचधनुष्पाणिंलंकाद्वारमुपागतम्॥ ४८॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान्॥ वानरान्वारणेंद्राभान्क्षिप्रंद्रक्ष्यसिसंगतान्॥ ४९॥ शैलांबुदनिकाशानांलंकामलयसानुषु॥ नर्दतांकपिमुख्यानामार्येयूथान्यनेकशः॥ ५०॥ सतुमर्मणिघोरेणताडितोमन्मथेषुणा॥ नशर्मलभतेरामःसिंहार्दितइवद्विपः॥ ५१॥

घवयोःकथंतत्राह ममेति महासंघौमहासमुदाययुक्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रघूणामानंदजनकमपत्यं ॥ ४३ ॥ कालकांक्षिणीदिवसगणनतत्परा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यूथान्यनेकशःद्रक्ष्यसीतिशेषः ॥ ५० ॥ रामस्यसर्वथात्वत्प्राप्तिचिंतैवास्तेइत्याह सत्विति ॥ ५१ ॥

मोक्षणंभवेत् अद्यस्थित्वाश्वोगमनेइतिशेषः ॥ २१ ॥ ततोहीति ततोपीत्यर्थः एकाहवासोत्तरंगमनेपिपुनरागमनायतुसंदेहएव तत्संदेहेसतिममप्राणानामपिसंदेहएव ॥ २२ ॥ तदाह तवेति
तथाचमज्जीवनमसंभावितमेवपुनरनागमनेइतिभावः दुःखाद्दुःखपरामृष्टांअतिदुःखप्राप्तां दीपनेकर्ताशोकः ॥ २३ ॥ अयंसंदेहोममायतःपुरस्तादिवतिष्ठति कोयंतत्राह त्वत्सहायेष्विति सा
क्षात्साधकस्यतवसहायभूतेषुमिलितेषुहर्यृक्षेषु हरीश्वरःसुग्रीवःकथमुदधितरिष्यति सैन्यानिकथंतरिष्यंतितौवाकथंतरिष्यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५॥ एवंसंदेहेबीजमाह त्रयाणामेवेति ॥२६॥

ममचैवाल्पभाग्यायाःसान्निध्यात्तववानर॥ अस्यशोकस्यमहतोमुहूर्तंमोक्षणंभवेत् ॥ २१ ॥ ततोहिहरिशार्दूलपुनरागमनायतु॥ प्राणानामपि
संदेहोममस्यान्नात्रसंशयः॥ २२ ॥ तवादर्शनजःशोकोभूयोमांपरितापयेत् ॥ दुःखाद्दुःखपरामृष्टांदीपयन्निववानर॥ २३ ॥ अयंचवीरसंदेहस्ति
ष्ठतीवममाग्रतः॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषुहर्यृक्षेषुहरीश्वरः॥ २४ ॥ कथन्नुखलुदुष्पारंतरिष्यतिमहोदधिम्॥ तानिहर्यृक्षसैन्यानितौवानरवरात्मजौ
॥ २५ ॥ त्रयाणामेवभूतानांसागरस्येहलंघने॥ शक्तिःस्याद्वैनतेयस्यतववामारुतस्यवा॥ २६ ॥ तदस्मिन्कार्यनिर्योगेवीरैवंदुरतिक्रमे॥ किंपश्य
सेसमाधानंत्वंहिकार्यविदांवरः॥ २७॥ काममस्यत्वमेवैकःकार्यस्यपरिसाधने॥ पर्याप्तःपरवीरघ्नयशस्यस्तेफलोदयः॥ २८ ॥ बलैःसमग्रैर्युधिमां
रावणंजित्यसंयुगे॥ विजयीस्वपुरंयायात्तत्तस्यसदृशंभवेत् ॥ २९ ॥ बलैस्तुसंकुलांकृत्वालंकांपरबलार्दनः॥ मांनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यसदृशंभ
वेत्॥ ३०॥ तद्यथातस्यविक्रांतमनुरूपंमहात्मनः॥ भवेदाहवशूरस्यतथात्वमुपपादय॥ ३१॥ तदर्थोपहितंवाक्यंप्रश्रितंहेतुसंहितम्॥ निशम्यहनुमा
न्शेषंवाक्यमुत्तरमब्रवीत्॥ ३२॥ देविहर्यृक्षसैन्यानामीश्वरःप्लवतांवरः॥ सुग्रीवःसत्यसंपन्नस्तवार्थेकृतनिश्चयः॥ ३३॥ सवानरसहस्राणांकोटी
भिरभिसंवृतः॥ क्षिप्रमेष्यतिवैदेहिराक्षसानांनिबर्हणः॥ ३४ ॥

किंसमाधानंपश्यसिकंकार्यसिद्ध्युपायंपश्यसि ॥ २७ ॥ ननुकिंतैरागतैरहमेवपर्याप्तोस्यकार्यस्येत्यत्राह काममिति त्वयाकार्यसाधनेतवयशस्योयशस्करःफलोदयोजयरूपफलप्राप्तिर्भवति
नतुरामस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ किंतर्हुचितंतत्राह बलैरिति समग्रैर्बलैःसहागत्यरावणंसंयुगेजित्वाविजयीसन्मांगृहीत्वायायात्तत्तस्यरामस्यसदृशंभवेत् ॥२९॥ आदरात्पुनराह बलैस्त्विति ॥३०॥
विक्रांतंपराक्रमः ॥ ३१ ॥ तदुक्तंसीतावाक्यं प्रश्रयःस्नेहः शेषंशिष्टंप्रकृतोत्तरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ तदेववाक्यमाह देवीति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सत्वमस्मिन्समुत्साहे भूयश्चोदितो भविष्यसि तदत्र कार्यसमुत्साहप्रचोदितः सन् यदुत्तरं उत्तरकर्तव्यं तच्चिंतय ॥ ३ ॥ ममकाचिंतने शक्तिरिति चेत्तत्राह त्वमिति नियोगो निर्वाहः यस्तस्य रामस्य तोदुःखक्षयकरो भवेत्तं चिंतय ॥ ४ ॥ यत्नमास्थायेति यत्नं रामप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अंबूनि संरुध्यंते यस्मिन्नित्यंबुसंरोधः समुद्रः दुःखरूपात्समुद्रादित्यर्थः यथातारय

सभूयस्त्वंसमुत्साहचोदितोहरिसत्तम ॥ अस्मिन्कार्यसमुत्साहेप्रचिंतययदुत्तरम् ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगेप्रमाणंहरिसत्तम ॥ तस्यचिंतययो यत्नादुःखक्षयकरोभवेत् ॥ ४ ॥ हनूमन्यत्नमास्थायदुःखक्षयकरोभव ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायमारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ५ ॥ शिरसावंद्यवैदेहींगमना योपचक्रमे ॥ ज्ञात्वासंप्रस्थितंदेवीवानरंपवनात्मजम् ॥ ६ ॥ बाष्पगद्गदयावाचामैथिलीवाक्यमब्रवीत् ॥ हनूमन्कुशलंब्रूयाःसहितौरामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवंचसहामात्यंसर्वान्वृद्धांश्चवानरान् ॥ ब्रूयास्त्वंवानरश्रेष्ठकुशलंधर्मसंहितम् ॥ ८ ॥ यथाचसमहाबाहुर्मांतारयतिराघवः ॥ अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वंसमाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवंतींमांयथारामःसंभावयतिकीर्तिमान् ॥ तत्त्वयाहनुमन्वाच्यंवाचाधर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्तस्यवाचःश्रुत्वामयेरिताः ॥ वर्धिष्यतेदाशरथेःपौरुषंमदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुतावाचस्त्वत्तःश्रुत्वैवराघवः ॥ पराक्रमेमतिंवीरोविधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीतायास्तद्वचःश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यंजलिमाधायवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यतिकाकुत्स्थोहर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्तेयुधिविजित्यारीन्शोकंव्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहिपश्यामिमर्त्येषुनासुरेषुसुरेषुवा ॥ यस्तस्यवमतोबाणान्स्थातुमुत्सहतेग्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपिपर्जन्यमपिवैवस्वतंयमम् ॥ सहिसोढुंरणेशक्तस्तवहेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ सहिसागरपर्यंतांमहींसाधितुमर्हति ॥ त्वन्निमित्तोहिरामस्यजयोजनकनंदिनि ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासम्यक्सत्यंसुभाषितम् ॥ जानकीबहुमेनेतंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तंप्रस्थितंसीतावीक्षमाणापुनःपुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितंवाक्यंसौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥ यदिवामन्यसेवीरवसैकाहमरिंदम ॥ कस्मिंश्चित्संवृतेदेशेविश्रांतःश्वोगमिष्यसि ॥ २० ॥

ततथासमाधातुंयत्नंकर्तुं ॥ ९ ॥ वाचावाक्कृतसाहाय्येन ॥ १० ॥ ११ ॥ उक्तमेवआदरायपुनराह मत्संदेशयुताइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वमतोबाणान्विसृजतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ पर्जन्य इंद्रः ॥ १६ ॥ महींसाधितुमर्हति जेतुमुद्युंक्तेइत्यर्थः किमर्थंतत्राह त्वन्निमित्तइति त्वत्प्राप्तिप्रयोजनइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ भर्तृस्नेहान्वितंरामस्नेहान्वितम् वाक्यंहनूमद्वाक्यंसौहार्दाद्रामप्रेम्णाअनुमानयत्अपूजयत् ॥ १९ ॥ २० ॥

ऊर्ध्वंमासादिति रावणदत्तावध्यवशिष्टंकिंचिदधिकंमासद्वयमपिनसहिष्यइतिभावः तस्माभीत्वदनागमनेअनार्यानार्यमेवाचरेदतोवांगेत्रमरणंज्यायइतिशीघ्रमागमनायैवमुक्तिरितिबोध्यम्
निकृत्याराक्षसीकर्तृकनिग्रहेणोपरुद्धाम् ॥ पातालादिवकौशिकींपातालमग्नां भुवंभगवानिवत्रातुमर्हसि गायत्र्याःसांख्यायनगोत्रत्ववद्भूःकौशिकीनिकनकः कौशिकींदेवेंद्रश्रीःपुराकिलवृत्र
वधाभिभूतस्येंद्रस्यलक्ष्मीपातालंप्रविष्टांदेवप्रार्थितोनारायणउद्धृत्यपुनरिंद्रायप्रायच्छदितिपुराणगाथेतितीर्थः ॥ ६५ ॥ चूडामणिंशिरोरत्नम् ॥ ६६ ॥ अंगुल्यायोजयामासदधारचूडामण्य
धिष्ठानहेमपुष्पस्यकेशप्रवेशार्थयद्रंध्रंतत्रांगुलिप्रवेशयामासेत्यर्थः ॥ ननुतदासूक्ष्मरूपत्वात्तत्रभुजासंजनमेवोचितमतआह नहीति अस्यभुजःसूक्ष्मोऽपिनप्राभवत्तद्रंध्रेनप्राविशदित्यर्थः नि
षेधस्यप्रसक्तिमूलकत्वात्प्रसक्तेश्चसूक्ष्मरूपएवसंभवात् पूर्वंदेव्यैप्रदर्शितंमहद्रूपंविहायसूक्ष्मरूपेणैवस्थितइतिगम्यतइतितीर्थः कतकस्तु अंगुल्यायोजयामास सूक्ष्मवासोबद्धमंगुल्यांदृढंबबंधे

ऊर्ध्वंमासान्नजीवेयंसत्येनाहंब्रवीमिते ॥ रावणेनोपरुद्धांमांनिकृत्यापापकर्मणा ॥ त्रातुमर्हसिवीरत्वंपातालादिवकौशिकीम् ॥ ६५ ॥ ततोवस्त्रग
तंमुक्तादिव्यंचूडामणिंशुभम् ॥ प्रदेयोराघवायेतिसीताहनुमतेददौ ॥ ६६ ॥ प्रतिगृह्यततोवीरोमणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अंगुल्यायोजयामासनत्वस्य
प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥ मणिरत्नंकपिवरःप्रतिगृह्याभिवाद्यच ॥ सीतांप्रदक्षिणंकृत्वाप्रणतःपार्श्वतःस्थितः ॥ ६८ ॥ हर्षेणमहतायुक्तःसीतादर्शनजेन
सः ॥ हृदयेनगतोरामंलक्ष्मणंचसलक्षणम् ॥ ६९ ॥ मणिवरमुपगृह्यतंमहार्हंजनकनृपात्मजयाधृतंप्रभावात् ॥ गिरिवरपवनावधूतमुक्तःसुखित
मनाःप्रतिसंक्रमंप्रपेदे ॥ ७० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा० आदि० सुं० अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मणिंदत्वाततःसीताहनूमंत
मथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्यतत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिंदृष्ट्वातुरामोवैत्रयाणांसंस्मरिष्यति ॥ वीरोजनन्याममचराज्ञोदशरथस्यच ॥ २ ॥

त्यर्थः अस्यबंधनेभुजोनप्राभवत्व्यक्ततयासर्वानुभवप्रसंगात् गोपनीयत्वाच्चभुजोनोचितोभूदित्यर्थइत्याह ॥ ६७ ॥ पार्श्वतःस्थितःसीतासमीपेस्थितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ महार्हंबहुमूल्यम्
प्रभावात्सामर्थ्यविशेषात् राक्षसीभिर्यथानज्ञायतेतथाधृतम् गिरिवरपवनावधूतमुक्तःपर्वतश्रेष्ठोर्ध्वभागीयपवनकंपितः पश्चात्तेनकंपेनमुक्तःसइवसुखितमनाः अयमपिपूर्वंसीतायाअदर्शने
तदुःखवशात्कंपितस्ततस्तद्दर्शनेनततःकंपान्मुक्तोतःसुखितमनाःप्रतिसंक्रमंलंकादुर्गप्राकारंप्राप्तुंप्रपेदे यत्नमारभतेत्यर्थः ॥ ७० ॥ नाथमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ रामस्याभिज्ञातंरामेणाभिज्ञातमित्यर्थः ॥ १ ॥ त्रयाणांसंस्मरिष्यति कर्मणिशेषेषष्ठी त्रीनाह जनन्याइति अ
यंमणिर्विवाहकालेमज्जनन्याहस्तान्मत्पित्रादायदशरथहस्तेममशिरोभूषणतयादत्तइतिममजनन्याश्चमत्पितुर्दशरथस्यचेतित्रयाणांस्मारकइतिभावः ॥ २ ॥

॥ ५१ ॥ नियोगसारंब्रूहीत्याह ॥ ब्रूहीति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ममार्थैमत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः लक्ष्मणःपूर्वंमारीचवधायगतेरामेतत्पृष्ठगमनायसम्यक्कृतपारुष्यइतिज्ञात्वातस्यविमोचनप्रवृत्त्यु
पेक्षामाभूदितिविशिष्यकुशलप्रश्नंब्रूहीत्याह स्रजश्चेति दुर्लभमित्यत्रत्यक्त्वेत्यनुकर्षः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६॥५७॥ समाचरत्पर्यचरत् दुर्वाक्यैरतिपीडांप्रापितोवीरोमांक्रियमाणांकेनचिद्धर्षिष्य
माणाम् वर्तमानसामीप्येलट् नवेदयदिवेदमयितथाप्रलपंत्यामपिनिकटेएवतिष्ठत्तोमद्दुरदृष्टवशान्नावेदीदित्यर्थः ॥५८॥ शक्तःसमर्थः नबहुभाषिता मितभाषीत्यर्थः राजपुत्रस्यरामस्यप्रिये

हत्वाचसमरक्रूररावणंसहबांधवम् ॥ राघवस्त्वांविशालाक्षिस्वांपुरींप्रतिनेष्यति ॥ ५१ ॥ ब्रूहियद्राघवोवाच्योलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ सुग्रीवोवापि
तेजस्वीहरयोवासमागताः ॥ ५२ ॥ इत्युक्तवतितस्मिंश्चसीतापुनरथाब्रवीत् ॥ कौसल्यालोकभर्तारंसुषुवेयंमनस्विनी ॥ ५३ ॥ तंममार्थेसुखंपृच्छ
शिरसाचाभिवादय ॥ स्रजश्चसर्वरत्नानिप्रियायाश्चवरांगनाः ॥ ५४ ॥ ऐश्वर्यंचविशालायांपृथिव्यामपिदुर्लभम् ॥ पितरंमातरंचैवसंमान्याभिप्र
साद्य च ॥ ५५ ॥ अनुप्रव्रजितोरामंसुमित्रायेनसुप्रजाः ॥ आनुकूल्येनधर्मात्मात्यक्त्वासुखमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥ अनुगच्छतिकाकुत्स्थंभ्रातरंपालय
न्वने ॥ सिंहस्कंधोमहाबाहुर्मनस्वीप्रियदर्शनः ॥ ५७ ॥ पितृवद्वर्ततेरामेमातृवन्मांसमाचरत् ॥ ह्रियमाणांतदावीरोनतुमांवेदलक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ वृद्धो
पसेवीलक्ष्मीवान्शक्तोनबहुभाषिता ॥ राजपुत्रप्रियश्रेष्ठःसदृशःश्वशुरस्यमे ॥ ५९ ॥ मत्तःप्रियतरोनित्यंभ्रातारामस्यलक्ष्मणः ॥ नयुक्तोधुरियस्यां
तुतामुद्वहतिवीर्यवान् ॥ ६० ॥ यंदृष्ट्वाराघवोनैववृत्तमार्यमनुस्मरत् ॥ सममार्थायकुशलंवक्तव्योवचनान्मम ॥ ६१ ॥ मृदुर्नित्यंशुचिर्दक्षःप्रियोरा
मस्यलक्ष्मणः ॥ यथाहिवानरश्रेष्ठदुःखक्षयकरोभवेत् ॥ ६२ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहेप्रमाणंहरियूथप ॥ राघवस्त्वत्समारंभान्मयियत्नपरोभवेत्
॥ ६३ ॥ इदंब्रूयाश्चमेनाथंशूरंरामंपुनःपुनः ॥ जीवितंधारयिष्यामिमासंदशरथात्मज ॥ ६४ ॥

पुत्रश्रेष्ठःअतिप्रियइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तदेवाह मत्तइति मत्तोपीत्यर्थः यस्यांधुरियत्रकार्ये ॥ ६० ॥ वृत्तंप्रमीतम् पितृवद्रक्षकत्वात्तत्स्मरणाभावः अनुस्मरत्अन्वस्मरत्ममार्थायमत्प्रयोजनोन्मु
खाय ममवचनाद्वक्तव्यः सीतात्वांकुशलंपृच्छतीतिवक्तव्यइत्यर्थः ॥ ६१ ॥ हिनिश्चये यथादुःखक्षयकरोभवेद्दुःखक्षयहेतुप्रवृत्तिपरोभवेत्तथावाच्यइत्यनुकर्षः ॥ ६२ ॥ किंबहुनास्यका
र्यस्यनिर्वाहेत्वंप्रमाणम् यथाकार्यनिर्वाहोभवतितथाकुर्वित्यर्थः यतएवंअतोराघवइति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सजयंतः ॥ ३६ ॥ एवंहनूमतेरामैकसंवेद्यमभिज्ञानमुक्त्वासंदेशांतरमाह मत्कृतेइति कस्मात्क्षमसेइत्यवांतरवाक्यांतेइत्युक्तवतीतिब्रूहीतिवाक्यशेषोद्रष्टव्यइतिकतकः बुद्धिस्थंराममेवसोपालं
भसंबोध्यप्रार्थयतेइतितीर्थः त्वत्तस्त्वत्सकाशाद्योमामांअहरन्नुद्धृतवान् ॥ ३७ ॥ ममहोत्साहरूपांमयिकृपांकुरु त्वयानाथवत्यपिमल्लक्षणानारीअनाथेवदृश्यतेइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ आनृशं
स्यंदया नचशक्योयमर्थइतिचेत्तत्राह जानामीति ॥ ३९ ॥ अपारवारंमर्यादारहितं देशकालादिपरिच्छेदहीनमित्यर्थः जानामीत्यनुकर्षः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथहनूमंतंसामान्यतोरामवैभ

सरामायनमस्कृत्वाराज्ञेदशरथायच ॥ विसृष्टस्तेनवीरेणप्रतिपेदेस्वमालयम् ॥ ३६ ॥ मत्कृतेकाकमात्रेपिब्रह्मास्त्रंसमुदीरितम् ॥ कस्माद्योमाहरत्त्व
त्तःक्षमसेतंमहीपते ॥ ३७ ॥ सकुरुष्वमहोत्साहांकृपांमयिनरर्षभ ॥ त्वयानाथवतीनाथअनाथाइवदृश्यते ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यंपरोधर्मस्त्वत्तएवम
याश्रुतम् ॥ जानामित्वांमहावीर्यंमहोत्साहंमहाबलम् ॥ ३९ ॥ अपारवारमक्षोभ्यंगांभीर्यात्सागरोपमम् ॥ भर्तारंससमुद्रायाधरण्यावासवोपम
म् ॥ ४० ॥ एवमस्त्रविदांश्रेष्ठोबलवान्सत्ववानपि ॥ किमर्थमस्त्रंरक्षस्सुनयोजयसिराघव ॥ ४१ ॥ ननागानापिगंधर्वानसुरानमरुद्गणाः ॥ रामस्य
समरेवेगंशक्ताःप्रतिसमीहितुम् ॥ ४२ ॥ तस्यवीर्यवतःकच्चिद्यद्यस्तिमयिसंभ्रमः ॥ किमर्थंनशरैस्तीक्ष्णैःक्षयंनयतिराक्षसान् ॥ ४३ ॥ भ्रातुरादेश
मादायलक्ष्मणोवापरंतपः ॥ कस्यहेतोर्नमांवीरःपरित्रातिमहाबलः ॥ ४४ ॥ यदितौपुरुषव्याघ्रौवाय्विंद्रसमतेजसौ ॥ सुराणामपिदुर्धर्षौकिमर्थंमा
मुपेक्षतः ॥ ४५ ॥ ममैवदुष्कृतंकिंचिन्महदस्तिनसंशयः ॥ समर्थावपितौयन्मांनावेक्षेतेपरंतपौ ॥ ४६ ॥ वैदेह्यावचनंश्रुत्वाकरुणंसाश्रुभाषितम् ॥
अथाब्रवीन्महातेजाहनूमान्हरियूथपः ॥ ४७ ॥ त्वच्छोकविमुखोरामोदेविसत्येनतेशपे ॥ रामेदुःखाभिपन्नेतुलक्ष्मणःपरितप्यते ॥ ४८ ॥ कथंचिद्भ
वतीदृष्टानकालःपरिशोचितुम् ॥ इमंमुहूर्तंदुःखानामंतंद्रक्ष्यसिशोभने ॥ ४९ ॥ तावुभौपुरुषव्याघ्रौराजपुत्रौमहाबलौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौलोका
न्भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥

वमाह ननागाइति प्रतिसमीहितुंप्रतिभटतयास्थित्वानिरोद्धुमित्यर्थः प्रतिसमाधितुमितिपाठांतरं तत्रार्षत्वंशरणं उक्तएवार्थः ॥ ४२ ॥ ममसंभ्रमइतिपाठेममप्राप्तयेसंभ्रमइत्यर्थः ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कस्माद्राक्षसभयंनकरोतीत्यस्योत्तरं त्वच्छोकेति त्वद्वियोगजशोकेनसर्वकार्यविमुखइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ यतःकथंचिद्भवतीदृष्टाअतइमंमुहूर्तमारभ्यतेपरिदेवि
तुंकालोन कुतस्तत्राह यतोदुःखानांअंतंद्रक्ष्यसि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सतत्रेति त्वयिस्वपतिमयिजाग्रत्यामित्यर्थः सुप्तप्रबुद्धांराघवांकेसुप्त्वाततःप्रबुद्धामतएवराघवांकादुत्थितांवायसःपुनरागम्यस्तनांतरेविरराद्व्यलिखत् ॥ २२ ॥ एतदंतमभिज्ञानवचनानुवादः अथहनूमतेशेषवृत्तांतकथनं ततइति ततःपुनःपुनर्विलेखनाद्धेतोर्मुक्तैःशोणितबिंदुभिःरामःसमुत्थितोभूत्सुखसुप्तोपीतिशेषः ॥ २३ ॥ तदास्तनयोर्वितुन्नांमांदृष्ट्वाक्रुद्धः अनेनपूर्वपर्यायेकेवलंरामःकाकचेष्टाबुद्ध्यापरिहासमेवकृतवानितिसूचितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ वीक्षमाणइतस्ततःप्रांतदेशमित्यर्थः ॥ २६ ॥ देविकोसाएवंविधोवायसइतिहनूमतःशंकायामाह पुत्रइति शक्रपु

सतत्रपुनरेवाथवायसःसमुपागमत् ॥ ततःसुप्तप्रबुद्धांमांराघवांकात्समुत्थिताम् ॥ वायसःसहसागम्यविररादस्तनांतरे ॥ २२ ॥ पुनःपुनरथोत्पत्यविररादसमांभृशम् ॥ ततःसमुत्थितोरामोमुक्तैःशोणितबिंदुभिः ॥ २३ ॥ समांदृष्ट्वामहाबाहुर्वितुन्नांस्तनयोस्तदा ॥ आशीविषइवक्रुद्धःश्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥ केनतेनागनासोरुविक्षतंवैस्तनांतरम् ॥ कःक्रीडतिसरोषेणपंचवक्त्रेणभोगिना ॥ २५ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तंवैवायसंसमवैक्षत ॥ नखैःसरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखंस्थितम् ॥ २६ ॥ पुत्रःकिलसशक्रस्यवायसःपततांवरः ॥ धरांतरंगतःशीघ्रंपवनस्यगतौसमः ॥ २७ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहुःकोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसेकृतवान्क्रूरांमतिंमतिमतांवरः ॥ २८ ॥ सदर्भसंस्तराद्गृह्यब्रह्मणोस्त्रेणयोजयत् ॥ सदीप्तइवकालाग्निर्जज्वालाभिमुखोद्विजम् ॥ २९ ॥ सतंप्रदीप्तंचिक्षेपदर्भंतंवायसंप्रति ॥ ततस्तुवायसंदर्भःसोंबरेनुजगामह ॥ ३० ॥ अनुसृष्टस्तदाकाकोजगामविविधांगतिम् ॥ त्राणकामइमंलोकंसर्वंवैविचचारह ॥ ३१ ॥ सपित्राचपरित्यक्तःसर्वैश्चपरमर्षिभिः ॥ त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतः ॥ ३२ ॥ सतंनिपतितंभूमौशरण्यःशरणागतम् ॥ वधार्हमपिकाकुत्स्थःकृपयापर्यपालयत् ॥ ३३ ॥ परिद्यूनंविवर्णंचपतमानंतमब्रवीत् ॥ मोघमस्त्रंनशक्यंतुब्राह्मंकर्तुंतदुच्यताम् ॥ ३४ ॥ ततस्तस्याक्षिकाकस्यहिनस्तिस्मसदक्षिणम् ॥ दत्वातुदक्षिणंनेत्रंप्राणेभ्यःपरिरक्षितः ॥ ३५ ॥

त्रोजयंतः सनुवायसोवायसरूपधारीत्यर्थः धरांतरंगतःभूमिबिलंप्राप्तः शीघ्रगतौपवनस्यसमः धरांतरचारित्वंतुपवनादस्यविशेषः नहिवायुस्तत्संचारीतिकतकः ॥ २७ ॥ कोपेनसंवर्तितेविवर्तितेईक्षणेयेनसः ॥ २८ ॥ दर्भसंस्तरात्संस्तरणार्थगृहीतदर्भमुष्टेरेकमितिशेषः योजयद्ब्रह्मास्त्रदेवतामंत्रेणायोजयदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ विविधांगतिंजगामेत्येतद्विवृणोति त्राणेति इमंलोकंभूलोकादिसत्यलोकांतं ॥ ३१ ॥ पित्रापरित्यक्तः स्वर्गेपीतिशेषः पित्रेत्युपलक्षणंब्रह्मांतानां ॥ ३२ ॥ पर्यपालयत् प्राणरक्षणेनेतिशेषः ॥ ३३ ॥ परिद्यूनंक्षीणशक्तिं ब्राह्ममस्त्रंमोघंकर्तुंनशक्यमतस्तदुच्यतां तत्संहार्यंवस्तुभागंवदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सदक्षिणाक्षिअस्यसंहार्यंभवत्वित्युक्तः परिरक्षितःपरिरक्षितवानात्मानमितिशेषः ॥ ३५ ॥

यदीति उक्तरीत्या अयुक्तत्वपर्यालोचनयेत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमुक्काप्रत्यभिज्ञांदेहीत्युक्का मंदमुपांशु एकांतवृत्तांतस्मरणजोबाष्पः ॥ ११ ॥ इदंरहस्यवृत्तांतकथनरूपं रहस्यवृत्तांतत्वादेवा न्याज्ञातत्वेनश्रेष्ठं तदेवाह शैलस्येति पूर्वोत्तरेईशानदिकस्थेपादेप्रत्यंतपर्वतरूपेपदेस्थाने ॥ १२ ॥ मंदाकिन्यविदूरतःमंदाकिनीसमीपे सिद्धाश्रितेबहुमूलादिमतिदेशेतापसाश्रमवासिन्याममा यद्वृत्तंतच्छ्रेष्ठमभिज्ञानंत्वंब्रूयाइतिसंबंधः ॥ १३ ॥ समुपाविष्टोभूः ॥ १४ ॥ ततोनंतरं सःत्वदनुभवसिद्धः समायुक्तःविकाराभियुक्तःसन् पर्यतुंडयत् स्तनांतरेइतिशेषः यद्वा मांससमायुक्तः मांसेच्छायुक्तइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्रैवपरिलीयतेवार्यमाणोपिनदेशांतरंगच्छतिस्मनचमांसान्मांसविदारणाद्भक्षार्थीउपारमत् यद्ययंवस्तुतोनमांसार्थीत्युच्यतेतदेत्थंयोज्यं सवायसोमांसाद्भक्षा

यदिनोत्सहसेयातुंमयासार्धमनिंदिते ॥ अभिज्ञानंप्रयच्छत्वंजानीयाद्राघवोहियत्॥ १० ॥ एवमुक्काहनुमतासीतासुरसुतोपमा ॥ उवाचवचनं मंदंबाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदंश्रेष्ठमभिज्ञानंब्रूयास्त्वंतुममप्रियम् ॥ शैलस्यचित्रकूटस्यपादेपूर्वोत्तरेपदे ॥ १२ ॥ तापसाश्रमवासिन्याःप्राज्य मूलफलोदके ॥ तस्मिन्सिद्धाश्रितेदेशेमंदाकिन्यविदूरतः॥ १३ ॥ तस्योपवनखंडेषुनानापुष्पसुगंधिषु ॥ विहृत्यसलिलेक्लिन्नोममांकेसमुपाविशः ॥ १४ ॥ ततोमांससमायुक्तोवायसःपर्यतुंडयत् ॥ तमहंलोष्टमुद्यम्यवारयामिस्मवायसम् ॥ १५ ॥ दारयन्सचमांकाकस्तत्रैवपरिलीयते ॥ नचाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थीबलिभोजनः॥ १६ ॥ उत्कर्षंत्यांचरशनांक्रुद्धायांमयिपक्षिणे ॥ स्रंसमानेचवसनेततोदृष्टात्वयात्यहम् ॥ १७ ॥ त्वयाविहसिता चाहंक्रुद्धासंलज्जितातदा ॥ भक्ष्यगृद्धेनकाकेनदारितात्वामुपागता ॥ १८ ॥ ततःश्रांताहमुत्संगमासीनस्यतवाविशम् ॥ क्रुध्यंतीवप्रहृष्टेनत्वयाहंपरिसांत्विता ॥ १९ ॥ बाष्पपूर्णमुखीमंदंचक्षुषीपरिमार्जती ॥ लक्षिताहंत्वयानाथवायसेनप्रकोपिता ॥ २० ॥ परिश्रमाच्चसुप्ताहेराघवांकेऽप्यहंचिरम् ॥ पर्यायेणप्रसुप्तश्चममांकेभरताग्रज ॥ २१ ॥

र्थीव इवाध्याहारः ल्यब्लोपेपंचमी मांसमुपगृह्यभक्षार्थीव यद्वा मांसभोजनेभक्षार्थीवपुनःपुनर्विलेखनान्नविरराम ॥ १६ ॥ अथपक्षिणेक्रुद्धायांमयिरशनांवासोदार्ढ्यायोत्कर्षंत्यांतदानीव सनेस्रंसमानेसतित्वयाहंस्रस्तवसनादृष्टाततस्त्वयाविहसिता तदातत्परिहासकालेक्रुद्धासम्यक्लज्जिताच भक्ष्यगृद्धेनभक्ष्यलुब्धेनेवकाकेनदारितासतीत्वामुपागता ॥ १७ ॥ १८ ॥ तदनंतरंवाय सापसारणेनश्रांताहमासीनस्यतेउत्संगमाविशंततःपरिहासमात्रंकृत्वातूष्णींतिष्ठतिभवतिक्रुध्यंतीअहंप्रहृष्टेनत्वयापरिसांत्विता ॥ १९ ॥ अतएवबाष्पपरिपूर्णमुखीचक्षुषीचमंदंपरिमार्जती हेनाथवायसेनप्रकोपितेतित्वयालक्षितास्मि ॥ २० ॥ अथहेराघवाहंतवांकेपरिश्रमात्सुप्तास्मि भरताग्रजत्वंचपर्यायेणममांकेसुप्तः ॥ २१ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अथनिश्चितंकर्तव्यमाह समेइति सयूथपंससुग्रीवंउपपादयानय चिरकालंशोककर्शितांरामस्यात्रागमनेनहर्षितांकुरुष्व समूलसकलनाशेनेतिभावः ॥ ६८ ॥ दंचमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेनवाक्येनसीतयोक्तेनवाक्येन ॥ १ ॥ स्त्रीस्वभावस्यभीरुत्वादेः साध्वीनांपतिव्रतानां विनयस्यवृत्तस्यसदृशंयुक्तरूपंअतिशयेनयुक्तम् ॥ २ ॥ वचनस्ययुक्तरूपतांप्राशस्त्यंदर्शयति स्त्रीत्वादिति शतयोजनंसागरंव्यतिवर्तितुंतर्तुंविस्तीर्णअतिबृहच्छरीरमपिमाम

समीक्ष्यनंसंयतिचित्रकार्मुकंमहाबलंवासवतुल्यविक्रमम् ॥ सलक्ष्मणंकोविषहेतराघवंहुताशनंदीप्तमिवानिलेरितम् ॥६६॥ सलक्ष्मणंराघवमाजिमर्दनंदिशागजंमत्तमिवव्यवस्थितम् ॥ सहेतकोवानरमुख्यसंयुगेयुगांतसूर्यप्रतिमंशरार्चिषम् ॥ ६७ ॥ समेकपिश्रेष्ठसलक्ष्मणंप्रियंसयूथपंक्षिप्रमिहोपपादय ॥ चिरायरामंप्रतिशोककर्शितांकुरुष्वमांवानरवीरहर्षिताम् ॥ ६८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०सुंदरकांडे सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःसकपिशार्दूलस्तेनवाक्येनतोषितः ॥ सीतामुवाचतच्छ्रुत्वावाक्यंवाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपंत्वयादेविभाषितंशुभदर्शने ॥ सदृशंस्त्रीस्वभावस्यसाध्वीनांविनयस्यच ॥ २ ॥ स्त्रीत्वान्नत्वंसमर्थासिसागरंव्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठायविस्तीर्णशतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥ द्वितीयंकारणंयच्चब्रवीषिविनयान्विते ॥ रामादन्यस्यनार्हामिसंसर्गमितिजानकि ॥ ४ ॥ एतत्तेदेविसदृशंपत्न्यास्तस्यमहात्मनः ॥ कात्वन्यात्वामृतेदेविब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यतेचैवकाकुत्स्थःसर्वंनिरवशेषतः ॥ चेष्टितंयत्त्वयादेविभाषितंचममाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देविरामप्रियचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसामयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लंकायादुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैवमयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥ इच्छामित्वांसमानेतुमद्यैवरघुनंदिना ॥ गुरुस्नेहेनभक्त्याचनान्यथातदुदाहृतम् ॥ ९ ॥

धिष्ठायेत्यन्वयः स्त्रीत्वंनतुसमर्थैहीतिपाठेत्वंस्त्रीनतुसमर्था नसमर्थेत्यर्थः लिंगव्यत्ययआर्षइतितीर्थः स्त्रीणांभीरुस्वभावत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ईदृशंवचनंत्वयासहनयास्यामीत्येतद्वचनम त्वद्भिन्नेदृश्यामापदिईदृशंवचःकाब्रूयात् ॥ ५ ॥ चेष्टितंव्यापारोविलापादिरूपः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिरुपपन्नंयत्त्वयामदग्रतोभाषितंतद्रामायेउच्यमानगुणकेनमयाईरितंकाकुत्स्थोनिरवशेषतःश्रोष्यतइत्यन्वयइतिकतकः ॥ ७ ॥ रामसमीपनयनोक्तौहेतुमाह लंकायाइति रामेणपत्यालंकायादुष्प्रवेशत्वान्महोदधेर्दुस्तरत्वाच्चात्मनःसामर्थ्यसत्त्वाच्च ॥ ८ ॥ इच्छामीत्यादिसमुदीरितम् मयेतिशेषः रघुनंदिनारघूंस्तद्वंश्यान्नंदयतितेनरामेणसमानेतुमित्यन्वयः तदपिगुरोरामस्यस्नेहेनत्वयिभक्त्याचोक्तम् नतुनिजबलगर्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ ५२ ॥ कथंचिन्महतायत्नेन सांपरायेयुद्धेजयेयुः तस्याव्यवस्थितत्वादितिभावः ॥ ५३ ॥ अथत्वंजेष्यसिएवमपिपतनेमहाननर्थइत्याह अथवेति पतेयंतवपृष्ठादितिशेषः तत्रहेतुर्विमुख स्येति युद्धपारवश्यान्मद्रक्षणविमुखस्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ विशसेयुःरामविषयकद्वेषवशात्नत्संतोषनाशार्थमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यशोहीयेतत्वयंत्रत्याहर्तुमशक्तइत्यपयशोवृद्धिःस्यादिति भावः शस्त्रैर्हिंसितैः ॥ ५७ ॥ राक्षसैःस्वग्रहणपक्षेदोषांतरमाह अथवेति संवृतेगुप्ते ॥ ५८ ॥ आरंभःसमुद्रतरणादिरूपः एवंस्वगमनपक्षेदोषमुक्त्वाराघवानयनपक्षएवगुणवानित्याह त्वया हीति ॥ ५९ ॥ रामेणमदप्राप्तौसर्वनाशप्रसंगइत्याह मयिजीवितमिति भ्रातॄणांलक्ष्मणादीनाम् राजकुलस्यसुग्रीवकुलस्य ॥ ६० ॥ प्राणसंग्रहंप्राणसंबंधम् ॥ ६१ ॥ हनूमतासहगमनाभावे

युद्ध्यमानस्यरक्षोभिस्ततस्तैःक्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयंहितेपृष्ठाद्भयार्ताकपिसत्तम ॥ ५२ ॥ अथरक्षांसिभीमानिमहांतिबलवंतिच ॥ कथंचित्सांपराये त्वांजयेयुःकपिसत्तम ॥ ५३ ॥ अथवायुद्ध्यमानस्यपतेयंविमुखस्यते ॥ पतितांचगृहीत्वामांनयेयुःपापराक्षसाः ॥ ५४ ॥ मांवाहरेयुस्त्वद्धस्ताद्विश सेयुरथापिवा ॥ अनवस्थौहिदृश्येतेयुद्धेजयपराजयौ ॥ ५५ ॥ अहंवापिविपद्येयंरक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नोहरिश्रेष्ठभवेन्निष्फलएवतु ॥ ५६ ॥ कामंत्वमपिपर्याप्तोनिहंतुंसर्वराक्षसान् ॥ राघवस्ययशोहीयेत्त्वयाशस्तैस्तुराक्षसैः ॥ ५७ ॥ अथवादायरक्षांसिन्यसेयुःसंवृतेहिमाम् ॥ यत्रतेनाभि जानीयुर्हरयोनापिराघवः ॥ ५८ ॥ आरंभस्तुमदर्थोयंततस्तवनिरर्थकः ॥ त्वयाहिसहरामस्यमहानागमनेगुणः ॥ ५९ ॥ मयिजीवितमायत्तंराघव स्यामितौजसः ॥ भ्रातॄणांचमहाबाहोतवराजकुलस्यच ॥ ६० ॥ तौनिराशौमदर्थंचशोकसंतापकर्शितौ ॥ सहसर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतःप्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥ भर्तुर्भक्तिंपुरस्कृत्यरामादन्यस्यवानर ॥ नाहंस्प्रष्टुंस्वतोगात्रमिच्छेयंवानरोत्तम ॥ ६२ ॥ यदहंगात्रसंस्पर्शंरावणस्यगताबलात् ॥ अनी शाकिंकरिष्यामिविनाथाविवशासती ॥ ६३ ॥ यदिरामोदशग्रीवमिहहत्वासराक्षसम् ॥ मामितोगृह्यगच्छेत्तत्तस्यसदृशंभवेत् ॥ ६४ ॥ श्रुताश्च दृष्टाहिमयापराक्रमामहात्मनस्तस्यरणावमर्दिनः ॥ नदेवगंधर्वभुजंगराक्षसाभवंतिरामेणसमाहिसंयुगे ॥ ६५ ॥

कारणांतरमाह भर्तुरिति रावणगात्रस्पर्शस्तुनस्वतइत्याह यदहमिति ॥ ६२ ॥ अनीशास्त्रीत्वात्स्वयमसमर्था विवशाविचेष्टा विनाथाअसन्निहितरामलक्ष्मणा हार्सीतिलक्ष्मणेतिमारीचवा क्यंश्रुत्वारामानर्थशंकयालक्ष्मणस्यापिप्रस्थापनादितिभावः ॥ ६३ ॥ तत्तस्यसदृशंस्वमहिम्ना सगणंशत्रुंहत्वामन्नयनम् सगणरावणवधार्थमेवावतारात् तस्यचमद्गमनेऽसंभवात् एवंचस्वका र्यनिष्पत्त्यागतायामपिकुप्येदितिगूढम् ॥ ६४ ॥ तादृशबलंचतस्यमयासुविदितमित्याह श्रुताश्चेति विश्वामित्रयज्ञादौकृताःवालिवधादयश्चश्रुताः अन्येदृष्टाः ॥ ६५ ॥

॥ ३५ ॥ तस्मात्पादपात्शिंशपातः शरीरवृद्धौतद्वारजातशाखाभंगध्वनिनाराक्षस्योज्ञास्यंतीतिततआप्लुतिः ॥ ३६ ॥ अग्रतोव्यवतस्थेयोग्यपुरोदेशेस्थितः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सनाथांसरावणां नयितुंनेतुम् ॥ ३९ ॥ अवस्थाप्यतांसमर्थोयमितिनिश्चीयताम् विकांक्षयासंदेहेनालम् विशोकंकुरुमत्पृष्ठनतत्रगत्वेतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विजानामि एवंविधत्वद्रूपदर्शनात्वागप्यनुमाना

इतिसंचिंत्यहनुमांस्तदाप्लवगसत्तमः ॥ दर्शयामाससीतायाःस्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५ ॥ सतस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्यप्लवगर्षभः ॥ ततोवर्धितुमारेभेसीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥ मेरुमंदरसंकाशोबभौदीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतोव्यवतस्थेचसीतायावानरर्षभः ॥ ३७ ॥ हरिःपर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रोमहाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखोभीमोवैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ सपर्वतवनोद्देशांसाट्टप्राकारतोरणाम् ॥ लंकामिमांसनाथांवानयितुंशक्तिरस्तिमे ॥ ३९ ॥ तदवस्थाप्यतांबुद्धिरलंदेविविकांक्षया ॥ विशोकंकुरुवैदेहिराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥ तंदृष्ट्वाचलसंकाशमुवाचजनकात्मजा ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीमारुतस्यौरसंसुतम् ॥ ४१ ॥ तवसत्त्वंबलंचैवविजानामिमहाकपे ॥ वायोरिवगतिश्चापितेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥ प्राकृतोन्यःकथंचेमांभूमिमागंतुमर्हति ॥ उदधेरप्रमेयस्यपारंवानरयूथप ॥ ४३ ॥ जानामिगमनेशक्तिंनयनेचापितेमम ॥ अवश्यंसंप्रधार्याशुकार्यसिद्धिरिवात्मनः ॥ ४४ ॥ अयुक्तंतुकपिश्रेष्ठमयागंतुंत्वयासह ॥ वायुवेगसवेगस्यवेगोमांमोहयेत्तव ॥ ४५ ॥ अहमाकाशमासक्ताउपर्युपरिसागरम् ॥ प्रपतेयंहितेपृष्ठाद्भूयोवेगेनगच्छतः ॥ ४६ ॥ पतितासागरेचाहंतिमिनक्रझषाकुले ॥ भवेयमाशुविवशायादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ नचशक्ष्येत्वयासार्द्धंगंतुंशत्रुविनाशन ॥ कलत्रवतिसंदेहस्त्वयिस्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥ ह्रियमाणंतुमांदृष्ट्वाराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टारावणेनदुरात्मना ॥ ४९ ॥ तैस्त्वंपरिवृतःशूरैःशूलमुद्गरपाणिभिः ॥ भवेस्त्वंसंशयंप्राप्तोमयावीरकलत्रवान् ॥ ५० ॥ सायुधाबहवोव्योम्निराक्षसास्त्वंनिरायुधः ॥ कथंशक्ष्यसिसंयातुंमांचैवपरिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥

दितिभावः ॥ ४२ ॥ तदेवानुमानंदर्शयति प्राकृतइति ॥ ४३ ॥ तवैवममाप्यात्मनःकार्यसिद्धिरवश्यंसंप्रधार्याविचार्या त्वयातुस्वबलंवैभवेनविचारिताकार्यसिद्धिः ॥ ४४ ॥ भवत्यास्तर्हिको विचारस्तत्राह अयुक्तंत्विति ॥ ४५ ॥ उपर्युपरिसागरम् सागरस्योपरीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतोऽपिगमनमयुक्तंत्वयासहेत्याह नचेति कलत्रवतिस्त्रियासहगंतरि संदेहः राक्षसानामितिशेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ संशयंप्राणसंशयं तैस्त्वंपरिवृतोभवेः ततस्त्वंसंशयंप्राप्तोभवेरितित्वंशब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ५० ॥ तत्रहेतूनाह सायुधाइति व्योम्नि निरालंबप्रदेशइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

॥ १९ ॥ मह्यंममत्तोवा ॥ २० ॥ तवरामसंगमेरामस्येहानयनंव्यर्थमेव प्रकारांतरेणैवतस्यसंभवादित्याह अथवेति सोहंराक्षसाद्राक्षसकृतादस्माद्दुःखान्मोचयिष्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ दैत्यवधेव्यवसाययुक्तंविष्णुमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ नगराजस्यश्रेष्ठस्यप्रस्रवणगिरेरित्यर्थः ॥ २५ ॥ माविकांक्षस्वमोपेक्षांकुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ कथयंतीवसंगंतव्योरामइतिव

इतिसंजल्पमानांतांरामार्थेशोककर्शिताम् ॥ अश्रुसंपूर्णवदनामुवाचहनुमान्कपिः ॥ १९ ॥ श्रुत्वैवचवचोमह्यंक्षिप्रमेष्यतिराघवः ॥ चमूंप्रकर्षन्महतींहर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥ अथवामोचयिष्यामित्वामद्यैवसराक्षसात् ॥ अस्माद्दुःखादुपारोहममपृष्ठमनिंदिते ॥ २१ ॥ त्वांतुपृष्ठगतांकृत्वासंतरिष्यामिसागरम् ॥ शक्तिरस्तिहिमेवोढुंलंकामपिसरावणाम् ॥ २२ ॥ अहंप्रस्रवणस्थायराघवायाद्यमैथिलि ॥ प्रापयिष्यामिशक्रायहव्यंहुतमिवानलः ॥ २३ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैववैदेहिराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तंविष्णुंदैत्यवधेयथा ॥ २४ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थंमहाबलम् ॥ पुरंदरमिवासीनंनगराजस्यमूर्धनि ॥ २५ ॥ पृष्ठमारोहमेदेविमाविकांक्षस्वशोभने ॥ योगमन्विच्छरामेणशशांकेनेवरोहिणी ॥ २६ ॥ कथयंतीवशशिनासंगमिष्यसिरोहिणी ॥ मत्पृष्ठमधिरोहत्वंतराकाशंमहार्णवम् ॥ २७ ॥ नहिमेसंप्रयातस्यत्वामितोनयतोंगने ॥ अनुगंतुंगतिंशक्ताःसर्वेलंकानिवासिनः ॥ २८ ॥ यथैवाहमिहप्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् ॥ यास्यामिपश्यवैदेहित्वामुद्यम्यविहायसम् ॥ २९ ॥ मैथिलीतुहरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वावचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वांगीहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥ हनूमन्दूरमध्वानंकथंमांनेतुमिच्छसि ॥ तदेवखलुतेमन्येकपित्वंहरियूथप ॥ ३१ ॥ कथंचाल्पशरीरस्त्वंमामितोनेतुमिच्छसि ॥ सकाशंमानवेंद्रस्यभर्तुर्मेप्लवगर्षभ ॥ ३२ ॥ सीतायास्तुवचःश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ चिंतयामासलक्ष्मीवान्नवंपरिभवंकृतम् ॥ ३३ ॥ नमेजानातिसत्वंवाप्रभावंवासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतुवैदेहीयद्रूपंममकामतः ॥ ३४ ॥

चनंकथयंतीव शशिनारोहिणीवसंगमिष्यसीत्यन्वयः एतद्वचनसमकालमेवरामसमीपंप्रापयिष्यामीत्यर्थः यथातद्वचनेनप्रयासएवमनायासेनत्वांनयामीत्यर्थोवा आकाशंतन्मार्गमवलंब्य
महार्णवंतरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ त्वामुद्यम्यपृष्ठेकृत्वाविहायसंयास्यामिपश्य ॥ २९ ॥ हर्षविस्मितसर्वांगीहर्षपुलकितसर्वांगी ॥ ३० ॥ तदेवदृश्यमानमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नवंपरिभवं
अल्पशरीरोशक्तइत्येवंरूपम् ॥ ३३ ॥ कामतःइच्छाकृतम् ॥ ३४ ॥

ऐश्वर्येव्यसनेइतिचविषयसप्तमी ॥ ३ ॥ विधिर्दैवं असंहार्यःअशक्यप्रतिक्रियः अत्रस्वीयमेवदुःखंदृष्टांतयति ॥ ४ ॥ हतनौःपुरुषःपरिक्रांतःकृतपराक्रमोबाहुभ्यांप्लवमानोयथासागरेपार मतिक्लेशेनाधिगच्छतितथाराघवोऽपिकथंचित्तमधिगमिष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ सःरामः ॥ ७ ॥ ८ ॥ निर्यातनंपुनःसमर्पणं नचतत् तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ कन्याअजातपुरुषसंबंधा एत द्विभीषणानुनयनंइदमेवायेरामश्रुतंविभीषणस्यनिःशंकपरिग्रहाभिषेकयोर्बीजम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामक्षयंरक्षसांरामात्क्षयंप्राप्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥ पतिःप्राप्स्यतइत्यत्रहेतुः अंतरात्मेति त

ऐश्वर्येवासुविस्तीर्णेव्यसनेवासुदारुणे ॥ रज्ज्वेवपुरुषंबध्वाकृतांतःपरिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यःप्राणिनांप्लवगोत्तम ॥ सौमित्रिंमांचरामंच व्यसनैःपश्यमोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्यकथंपारंराघवोधिगमिष्यति ॥ प्लवमानःपरिक्रांतोहतनौःसागरेयथा ॥ ५ ॥ राक्षसानांवधंकृत्वासूदयित्वा चरावणम् ॥ लंकामुन्मथितांकृत्वाकदाद्रक्ष्यतिमांपतिः ॥ ६ ॥ सवाच्यःसंत्वरस्वेतियावदेवनपूर्यते ॥ अयंसंवत्सरःकालस्तावद्धिममजीवितम् ॥ ७ ॥ वर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवंगम ॥ रावणेननृशंसेनसमयोयःकृतोमम ॥ ८ ॥ विभीषणेनचभ्रात्राममनिर्यातनंप्रति ॥ अनुनीतःप्रयत्नेननचतत्कु रुतेमतिम् ॥ ९ ॥ ममप्रतिप्रदानंहिरावणस्यनरोचते ॥ रावणंमार्गतेसंख्येमृत्युःकालवशंगतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठाकन्याकलानामविभीषणसुताकपे ॥ तयाममैतदाख्यातंमात्राप्रहितयास्वयम् ॥ ११ ॥ अविंध्योनाममेधावीविद्वान्राक्षसपुंगवः ॥ धृतिमाञ्छीलवान्वृद्धोरावणस्यसुसंमतः ॥ १२ ॥ रामक्षयमनुप्राप्तंरक्षसांप्रत्यचोदयत् ॥ नचतस्यसदुष्टात्माशृणोतिवचनंहितम् ॥ १३ ॥ आशंसेयंहरिश्रेष्ठक्षिप्रंमांप्राप्स्यतेपतिः ॥ अंतरात्माहिमे शुद्धस्तस्मिंश्चबहवोगुणाः ॥ १४ ॥ उत्साहःपौरुषंसत्वमानृशंस्यंकृतज्ञता ॥ विक्रमश्चप्रभावश्चसंतिवानरराघवे ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसा नांजघानयः ॥ जनस्थानेविनाभ्रात्राशत्रुःकस्तस्यनोद्विजेत् ॥ १६ ॥ नसशक्यस्तुलयितुंव्यसनैःपुरुषर्षभः ॥ अहंतस्यानुभावज्ञाशक्रस्येवपुलोम जा ॥ १७ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरःकपेरामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयंतोयमुपशोषंनयिष्यति ॥ १८ ॥

स्मिन्रामे ॥ १४ ॥ उत्साहःकार्येषुस्थिरप्रयत्नरूपउद्योगः पौरुषंतज्जन्यःपुरुषव्यापारः सत्त्वंबलं आनृशंस्यमक्रूरता श्रितजनदाक्षिण्यमितियावत् विक्रमःशौर्यं प्रभावोदिव्यास्त्रसंपज्जन्यो महिमा ॥ १५ ॥ तत्सत्तानुमापककार्यमाह चतुर्दशेति ॥ १६ ॥ व्यसनैर्व्यसनदातृभीराक्षसैस्तुलयितुमुपमितुं तस्यतत्त्वंचममप्रत्यक्षमेवेत्याह अहंतस्येति तद्रूपत्वादितिगूढम् ॥ १७ ॥ शर जालेत्यादिपरंपरितरूपकमिदम् ॥ १८ ॥

॥ ३७ ॥ त्वोक्तेर्थैर्देव्या विश्वासार्थं स्ववासस्थानमंदरादिभिः स्वजीवनसाधनैर्मूलफलैश्च शपथं करोति मंदरेणचेति दर्दुरः पर्वतविशेषः ॥ ३८ ॥ यथारामस्य मुखं द्रक्ष्यसि तथा मंदरादिभिः शपेइ त्यन्वयः ॥ ३९ ॥ प्रस्रवणे गिरौ विद्यमानमपीह द्रक्ष्यसीत्यर्थः नागपृष्ठस्य मूर्धनि ऐरावतोपरिस्थितमिंद्रमिव मत्पृष्ठगं रामं द्रक्ष्यसीत्यर्थः नाकपृष्ठस्येति पाठः स्वर्गस्योपरीत्यर्थ इति तीर्थः ॥४०॥ सुविहितमारण्यकशास्त्रबोधितं भक्तं ओदनं पंचमं कालं प्राप्येति शेषः प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्नात्पंचमं सायाह्नं प्राप्येत्यर्थः यद्वा प्रातःसायं प्रातःसायमिति कालचतुष्टयं त्यक्त्वा पंचमे प्रातःकालइ

तवादर्शनजेनार्ये शोकेन परिपूरितः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ मंदरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ मलयेन च विंध्येन मेरुणा दर्दुरेण च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिंबोष्ठं चारुकुंडलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ॥ शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ न मांसं राघवो भुंक्ते न चैव मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पंचमम् ॥ ४१ ॥ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनांतरात्मना ॥ ४२ ॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिंतयते किंचित्स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥ धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥ शरन्मुखेनांबुदशेषचंद्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० सुं० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ हनूमंतमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानरभाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥

त्यर्थः दिनद्वयमतीत्य भुंक्ते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रायोऽनिद्र एव कथंचित्सुप्तोऽपि सीतेति वदन्नेव प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥ स्त्रीमनोहरं स्त्रीसन्निधाने मनोहरं स्त्रीणां मनोहरं वा श्वसन्दीर्घोच्छ्वासं त्यजन् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रामसंकीर्तनेन अनिद्रः सततं राम इत्यादिना वीतशोका न मांसं राघवो भुंक्ते इत्युक्तेन रामशोकेन समानशोका अंबुदशेषश्चंद्रो यस्यां सा शरत् लुप्तषष्ठीकं शरदो निशेव प्रकाशाप्रकाशयुक्तशरन्निशेव हर्षशोकवती बभूव ॥ ४७ ॥ इच्छाभिमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ वचनं हनुमत इत्यादि ॥ १ ॥ यच्च अनन्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतं यच्च शोकपरायण इति वाक्यमाख्यायते तद्विषम् ॥ २ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ रौद्रेणअमोघक्रूरेण ॥ २७ ॥ हेमसमानवर्णंहेमवर्णवत्स्पृहणीयशोभम् ॥ २८ ॥ धर्मापदेशाद्धर्मोद्देशात् धर्ममुद्दिश्येतियावत् नभीर्नशोकः ममनयनान्नभीः राज्य त्यागान्नशोकः भयंचमद्रक्षानिमित्तं यस्यव्यथावनवासखेदश्चनासीत्सइदानींधैर्यंकरोतिकच्चित् ॥ २९ ॥ धैर्यत्यागेमद्वियोगएवहेतुरित्याह नचास्येति मातापित्रादौनास्यमत्समोपिस्नेहः अ

कच्चिदक्षौहिणींभीमांभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनींमंत्रिभिर्गुप्तांप्रेषयिष्यतिमत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिःश्रीमान्सुग्रीवःकच्चिदेष्यति ॥ मत्कृतेहरिभिर्वीरैर्वृतोदंतनखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्चलक्ष्मणःशूरःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेनराक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥ रौद्रेणकच्चिदस्त्रेणरामेणनिहतंरणे ॥ द्रक्ष्याम्यल्पेनकालेनरावणंससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ कच्चिन्नतद्धेमसमानवर्णंतस्याननंपद्मसमानगंधि ॥ मयाविनाशुष्यतिशोकदीनंजलक्षयेपद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्त्यजतःस्वराज्यंमांचाप्यरण्यंनयतःपदातेः ॥ नासीद्यथायस्यनभीर्नशोकःकच्चित्सधैर्यंहृदयेकरोति ॥ २९ ॥ नचास्यमातानपितानचान्यःस्नेहाद्विशिष्टोस्तिमयासमोवा ॥ तावद्ध्यहंदूतजिजीविषेयंयावत्प्रवृत्तिंशृणुयांप्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीवदेवीवचनंमहार्थंतंवानरेंद्रंमधुरार्थमुक्त्वा ॥ श्रोतुंपुनस्तस्यवचोभिरामंरामार्थयुक्तंविरराममरामा ॥ ३१ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वामारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरस्यंजलिमाधायवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ नत्वामिहस्थांजानीतेरामःकमललोचनः ॥ तेनत्वांनानयत्याशुशचीमिवपुरंदरः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वैववचोमत्वंक्षिप्रमेष्यतिराघवः ॥ चमूंप्रकर्षन्महतींहर्यृक्षगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥ विष्टंभयित्वाबाणौघैरक्षोभ्यंवरुणालयम् ॥ करिष्यतिपुरींलंकांकाकुत्स्थःशांतराक्षसाम् ॥ ३५ ॥ तत्रयद्यंतरामृत्युर्यदिदेवामहासुराः ॥ स्थास्यंतिपथिरामस्यसतानपिवधिष्यति ॥ ३६ ॥

धिकस्तुकुतः ममतच्छक्तिरूपत्वात् वस्तुतस्तयोस्तस्याभावाच्चहनूमन्नहमपितावज्जिजीविषेयं प्रवृत्तिवार्तांप्रवृत्तिमार्गैरतिचनिवृत्तिमार्गरतौममापिकार्याक्षमत्वेनादर्शनरूपोनाशएवेतिभावः ॥ ३० ॥ रामार्थयुक्तंरामप्रयोजनयुक्तं रामरूपाभिधेयेनयुक्तंतद्बोधकमितिवा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नजानीतेनजानीतइव अनुक्रादद्दैत्यनीतांशचींपुरंदरइव ॥ ३३ ॥ मद्वंमत्तः ॥ ३४ ॥ विष्टंभयित्वासंस्तभ्यसेतुंबध्वेतियावत् ॥ ३५ ॥ तत्रतत्कर्मप्रवृत्तौअंतराविघ्नत्वेनयदिमृत्युप्रभृतयोपिस्थास्यंतितदातानपिवधिष्यति ॥ ३६ ॥

ननुतद्दूतागमनेनतद्वचसाचकुशलावगतेःकिंपुनर्दिष्ट्येत्यादितत्प्रश्नेनेतिशंकायांप्रश्नाशयंदर्शयति कुशलीयदीति यदिकुशलीत्वयाकथ्यतेतदामत्कृतेसागरमेखलांमहींकिंनदहतीत्यर्थः ॥ १३ ॥
ननुकेवलंमहीमेवेतिकिमुच्यतेइत्याशयेनपक्षांतरमथवेति तथाशक्तिमंतौयदितर्हिकिमितितूष्णींतिष्ठतस्तत्राह ममैवेति दुःखानांदुःखहेतुपापानांविपर्ययोनाशोनाद्यापिसंवृत्तइत्यर्थः ॥ १४ ॥
ममदुःखक्षयईषत्करःअपितुतस्यसुखावस्थानमेवमृग्यमित्याशयेनाह कच्चिदिति उत्तराणिकार्याणिमद्विमोचनफलानि ॥ १५ ॥ नदीनोनसंभ्रांतइत्यनुषंगः पुरुषकार्याणिपुरुषकारान् ॥ १६ ॥
द्विविधंसौम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयवत् त्रिविधोपायंधर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानांप्राप्त्युपायभूतमुपायंसामाद्युपायमपिसेवतेकच्चित् तथामित्रेषुचविजिगीषुसुहृत्कच्चित् विजिगीषुसु

कुशलीयदिकाकुत्स्थः किंनसागरमेखलाम् ॥ महींदहतिकोपेनयुगांताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥ अथवाशक्तिमंतौतौसुराणामपिनिग्रहे ॥ ममैवतुन
दुःखानामस्तिमन्येविपर्ययः ॥ १४ ॥ कच्चिन्नव्यथतेरामःकच्चिन्नपरितप्यते ॥ उत्तराणिचकार्याणिकुरुतेपुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्नदीनःसंभ्रांतः
कार्येषुचनमुह्यति ॥ कच्चित्पुरुषकार्याणिकुरुतेनृपतेःसुतः ॥ १६ ॥ द्विविधंत्रिविधोपायमुपायमपिसेवते ॥ विजिगीषुसुहृत्कच्चिन्मित्रेषुचपरंतपः
॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणिलभतेमित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्चमित्रैश्चापिपुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्तिदेवानांप्रसादंपार्थिवात्म
जः ॥ कच्चित्पुरुषकारंचदैवंचप्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्नविगतस्नेहोविवासान्मयिराघवः ॥ कच्चिन्मांव्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यतिराघवः ॥ २० ॥ सु
खानामुचितोनित्यमसुखानामनूचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्यकच्चिद्रामोनसीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथाकच्चित्सुमित्रायास्तथैवच ॥ अभीक्ष्णं
श्रूयतेकच्चित्कुशलंभरतस्यच ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेनमानार्हःकच्चिच्छोकेनराघवः ॥ कच्चिन्नान्यमनारामःकच्चिन्मांतारयिष्यति ॥ २३ ॥

त्हदितिबहुव्रीहिः तत्पुरुषश्चेतिकतकः सुहृत्परंतपोरामोविजिगीषुःसंस्त्रिविधोपायंसामदानभेदरूपमुपायंदंडोपायंचमित्रेषुचचादमित्रेषुचद्विविधंयथाभवतितथासेवतेकच्चित् मित्रेषुसामदाने
अमित्रेषुभेददंडौचेत्येवंविभज्यप्रयुंक्तेकच्चिदित्यर्थइतितीर्थः ॥ १७ ॥ मित्राणिलभतेस्वयत्नेनामित्रैश्चस्वयत्नतोऽभिगम्यते कल्याणमित्रःसौम्यमित्रः मित्रैःपुरस्कृतोबहुमतःकच्चित् ॥ १८ ॥
आशास्तिआशास्तेप्रार्थयतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ विवासाद्विदूरवासात ॥ २० ॥ अनूचितइतिच्छांदसोदीर्घः उत्तरंदुःखं दुःखाद्दुःखमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेनमद्वियोगनिमित्तेनशो
केनकच्चित्परितप्यतइतिशेषः ॥ २३ ॥

नहिरावणआत्मानंकथमपिकपिपुत्रइतिब्रूयादितिज्ञापनपूर्वकंकपित्वनिश्चयायपुनःस्वजन्मानुवादः हतेऽसुरइति ततःशंबसादनासुरवधप्रीतमहर्षेःप्रसादतइत्यर्थः तत्प्रतिमोवायुसदृशइत्यर्थः ॥ ८९ ॥ हद्मानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथदृढतरविश्वासायरामांगुलीयकंदातु माह भूयइति प्रत्ययोविश्वासः ॥ १ ॥ वानरोहंनान्यः रामस्यनामनामाक्षराणितैरंकितंचिह्नितम् ॥ २ ॥ क्षीणंदुःखरूपंपापफलंयस्याःसा असिशीघ्रमेवभविष्यसि ॥ ३ ॥ विभूषितंविभूष

हतेऽसुरेसंयतिशंबसादनेकपिप्रवीरेणमहर्षिचोदनात् ॥ ततोस्मिवायुप्रभवोहिमैथिलिप्रभावतस्तत्प्रतिमश्चवानरः ॥ ८९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भूयएवमहातेजाहनूमान्पवनात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥ वानरोहंमहाभागेदूतोरामस्यधीमतः ॥ रामनामांकितंचेदंपश्यदेव्यंगुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थंतवानीतंतेनदत्तंमहात्मना ॥ समाश्वसिहिभद्रंतेक्षीणदुःखफलाह्यसि ॥ ३ ॥ गृहीत्वाप्रेक्षमाणासाभर्तुःकरविभूषितम् ॥ भर्तारमिवसंप्राप्तंजानकीमुदिताभवत् ॥ ४ ॥ चारुतद्वदनंतस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ बभूवहर्षोदग्रंचराहुमुक्तइवोडुराट् ॥ ५ ॥ ततःसाह्रीमतीबालाभर्तुःसंदेशहर्षिता ॥ परितुष्टाप्रियंकृत्वाप्रशशंसमहाकपिम् ॥ ६ ॥ विक्रांतस्त्वंसमर्थस्त्वंप्राज्ञस्त्वंवानरोत्तम ॥ येनेदंराक्षसपदंत्वयैकेनप्रधर्षितम् ॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णःसागरोमकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेनक्रमतागोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ नहित्वांप्राकृतंमन्येवानरंवानरर्षभ ॥ यस्यतेनास्तिसंत्रासोरावणादपिसंभ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसेचकपिश्रेष्ठमयासमभिभाषितुम् ॥ यद्यसिप्रेषितस्तेनरामेणविदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यतिदुर्धर्षोरामोनह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञायमत्सकाशंविशेषतः ॥ ११ ॥ दिष्ट्याचकुशलीरामोधर्मात्मासत्यसंगरः ॥ लक्ष्मणश्चमहातेजाःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ १२ ॥

णम् भर्तारंप्राप्तमेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ बभूवहर्षोदग्रंचेतिपाठः ॥ ५ ॥ ह्रीमतीअंगुलीयसान्निध्येभर्तृसान्निध्यादिवकिंचिल्लज्जावती प्रियंकृत्वाआदरंकृत्वा ॥ ६ ॥ विक्रांतःशूरः समर्थोदेशकालोचितकृत्यचतुरः प्राज्ञःधर्मार्थविषयकसर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः पदंस्थानं ॥ ७ ॥ क्रमताक्रामता ॥ ८ ॥ संत्रासः समुद्रादितिशेषः रावणादपिसंभ्रमःचित्तक्षोभः ॥ ९ ॥ यदियस्मात्तेनप्रेषितोसितस्मात्मयासमभिभाषितुंसंभाषणंकर्तुमर्हसेअर्हसि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

पवनात्मजत्वेनलंघनसामर्थ्यं ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ एकःसंप्राप्तोर्थाच्छेषाःसमुद्रतीरएवासते कामरूपिणा अनेनरावणांतःपुराद्यन्वेषणसामर्थ्यंसूचितम् ॥ ७६ ॥ त्वन्नाशंत्वदृर्शनम् ॥ ७७ ॥ अधिगमोदर्शनम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तिर्यग्देहस्यतवकथंपवनात्मजत्वमितिशंकामपनयन्नाह माल्यवान्नामेति ॥ ८० ॥ गोकर्णंतदाख्यम् दिष्टःशंबसादनाख्यासुरवधायाज्ञप्तः उद्धरन्नुद्धृतवा

सुग्रीवसचिवंदेविबुध्यस्वपवनात्मजम् ॥ कुशलीतवकाकुत्स्थःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ७४ ॥ गुरोराराधनेयुक्तोलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ तस्यवीर्यवतोदेविभर्तुस्तवहितेरतः ॥ ७५ ॥ अहमेकस्तुसंप्राप्तःसुग्रीववचनादिह ॥ मयेयमसहायेनचरताकामरूपिणा ॥ ७६ ॥ दक्षिणादिगनुक्रांतात्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ दिष्ट्याहंहरिसैन्यानांत्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ ७७ ॥ अपनेष्यामिसंतापंतवाधिगमशासनात् ॥ दिष्ट्याहिनममव्यर्थंसागरस्येहलंघनम् ॥ ७८ ॥ प्राप्स्याम्यहमिदंदेवित्वदृर्शनकृतंयशः ॥ राघवश्चमहावीर्यःक्षिप्रंत्वामभिपत्स्यते ॥ ७९ ॥ सपुत्रबांधवंहत्वारावणंराक्षसाधिपम् ॥ माल्यवान्नामवैदेहिगिरीणामुत्तमोगिरिः ॥ ८० ॥ ततोगच्छतिगोकर्णपर्वतंकेसरीहरिः ॥ सचदेवर्षिभिर्दिष्टःपितामममहाकपिः ॥ तीर्थेनदीपतेःपुण्येशंबसादनमुद्धरन् ॥ ८१ ॥ यस्याहंहरिणःक्षेत्रेजातोवातेनमैथिलि ॥ हनूमानितिविख्यातोलोकेस्वेनैवकर्मणा ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थंतुवैदेहिभर्तुरुक्तामयागुणाः ॥ अचिरात्त्वामितोदेविराघवोनयिताध्रुवम् ॥ ८३ ॥ एवंविश्वासितासीताहेतुभिःशोककर्शिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतंतमधिगच्छति ॥ ८४ ॥ अतुलंचगताहर्षंप्रहर्षेणतुजानकी ॥ नेत्राभ्यांवक्रपक्ष्माभ्यांमुमोचानंदजंजलम् ॥ ८५ ॥ चारुतद्वदनंतस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभतविशालाक्ष्याराहुमुक्तइवोडुराट् ॥ ८६ ॥ हनूमंतंकपिंव्यक्तंमन्यतेनान्यथेतिसा ॥ अथोवाचहनूमांस्तामुत्तरंप्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंसमाश्वसिहिमैथिलि ॥ किंकरोमिकथंवातेरोचतेप्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥

न् अवधीदित्यर्थः भूतेपिलटःशतार्थः ॥ ८१ ॥ स्वेनैवउत्पत्तिकालप्रवृत्तेनकर्मणापराक्रमेण ॥ ८२ ॥ भर्तुस्त्वद्भर्तूरामस्य नयितानेता ॥ ८३ ॥ उपपन्नैर्वास्तवैः अभिज्ञानैरामलक्ष्मणचिह्नैः अधिगच्छतिअध्यगच्छत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अन्यथानेति मायाकपिर्नेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ सर्वमुत्तरंसर्वंप्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्वयः अथसीतायैचिकीर्षितंपृच्छति किंकरोमीति वर्तमानसामीप्येलटौ प्रतियामिप्रतियास्येरामसमीपम् किंकरोमिकिंकरिष्ये कथंवारोचते चिकीर्षितमितिशेषः ॥ ८८ ॥

 विंध्येविप्रणष्टानांबिलमध्ये‍ऽदर्शनंप्राप्तानाम् गताइति समयात्परेपीतिशेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ निराशानांत्वत्प्राप्त्याशारहितानाम् स्वामिसंदेशात्तत्संदिष्टकालात्ययाद्धे

तेषांनोविप्रणष्टानांविंध्येपर्वतसत्तमे ॥ भृशंशोकपरीतानामहोरात्रगणागताः ॥ ५७ ॥ तेवयंकार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेणच ॥ भयाच्चकपिराजस्यप्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विचित्यगिरिदुर्गाणिनदीप्रस्रवणानिच ॥ अनासाद्यपदंदेव्याःप्राणांस्त्यक्तुंव्यवस्थिताः ॥ ५९ ॥ ततस्तस्यगिरेर्मूर्ध्निवयंप्रायमुपास्महे ॥ दृष्ट्वाप्रायोपविष्टांश्चसर्वान्वानरपुंगवान् ॥ ६० ॥ भृशंशोकार्णवेमग्नःपर्यदेवयदंगदः ॥ तवनाशंचवैदेहिवालिनश्चतथावधम् ॥ ६१ ॥ प्रायोपवेशमस्माकंमरणंचजटायुषः ॥ तेषांनःस्वामिसंदेशान्निराशानांमुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥ कार्यहेतोरिहायातःशकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ गृध्रराजस्यसोदर्यःसंपातिर्नामगृध्रराट् ॥ ६३ ॥ श्रुत्वाभ्रातृवधंकोपादिदंवचनमब्रवीत् ॥ यवीयान्केनमेभ्राताहतःक्वचनिपातितः ॥ ६४ ॥ एतदाख्यातुमिच्छामिभवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अंगदो‍ऽकथयत्तस्यजनस्थानेमहद्वधम् ॥ ६५ ॥ रक्षसाभीमरूपेणत्वामुद्दिश्ययथार्थतः ॥ जटायोस्तुवधंश्रुत्वादुःखितःसोरुणात्मजः ॥ ६६ ॥ त्वामाहसवरारोहेवसंतींरावणालये ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासंपातेःप्रीतिवर्धनम् ॥ ६७ ॥ अंगदप्रमुखाःसर्वेततःप्रस्थापितावयम् ॥ विंध्यादुत्थायसंप्राप्ताःसागरस्यांतमुत्तमम् ॥ ६८ ॥ त्वद्दर्शनेकृतोत्साहाहृष्टाःपुष्टाःप्लवंगमाः ॥ अंगदप्रमुखाःसर्वेवेलोपांतमुपागताः ॥ ६९ ॥ चिंतांजग्मुःपुनर्भीमांत्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ अथाहंहरिसैन्यस्यसागरंदृश्यसीदतः ॥ ७० ॥ व्यवधूयभयंतीव्रंयोजनानांशतंप्लुतः ॥ लंकाचापिमयारात्रौप्रविष्टाराक्षसाकुला ॥ ७१ ॥ रावणश्चमयादृष्टस्त्वंचशोकनिपीडिता ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथावृत्तमनिंदिते ॥ ७२ ॥ अभिभाषस्वमांदेविदूतोदाशरथेरहम् ॥ तन्मांरामकृतोद्योगंत्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ ७३ ॥

तोर्मुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥ कार्यहेतोःकार्यसिद्ध्यर्थमिवायातः दैवादितिशेषः ॥ ६३ ॥ क्वदेशेइतिशेषः ॥ ६४ ॥ आख्यातुमित्यसमानकर्तृकेपितुमुन्नार्षः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अंतंतटम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ प्लुतःप्लुतवान् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

देवप्रकाशेनदेवावतारेणातएवदेवेनपरिदेवितंप्रादीपयत् आभरणदर्शनमितिशेषः ॥ ४१ ॥ शायितंशोकाद्भूमौपतितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अग्निपर्वतःसंवर्ताख्यकालाग्निनिवासभूतःपर्वतोऽग्निप

तेनदेवप्रकाशेनदेवेनपरिदेवितम् ॥ प्रादीपयद्दाशरथेस्तदाशोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥ शायितंचचिरंतेनदुःखार्तेनमहात्मना ॥ मयापिविविधैर्वा
क्यैःकृच्छ्रादुत्थापितःपुनः ॥ ४२ ॥ तानिदृष्ट्वामहार्हाणिदर्शयित्वामुहुर्मुहुः ॥ राघवःसहसौमित्रिःसुग्रीवेसंन्यवेशयत् ॥ ४३ ॥ सतवादर्शनादार्यैरा
घवःपरितप्यते ॥ महताज्वलतानित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥ त्वत्कृतेतमनिद्राचशोकश्चिंताचराघवम् ॥ तापयंतिमहात्मानमग्न्यगारमिवाग्न
यः ॥ ४५ ॥ तवादर्शनशोकेनराघवःपरिचाल्यते ॥ महताभूमिकंपेनमहानिवशिलोच्चयः ॥ ४६ ॥ काननानिसुरम्याणिनदीप्रस्रवणानिच ॥ चरन्न
रतिमाप्नोतित्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥ सत्वांमनुजशार्दूलःक्षिप्रंप्राप्स्यतिराघवः ॥ समित्रबांधवंहत्वारावणंजनकात्मजे ॥ ४८ ॥ सहितौरामसु
ग्रीवावुभावकुरुतांतदा ॥ समयंवालिनंहंतुंतवचान्वेषणंप्रति ॥ ४९ ॥ ततस्ताभ्यांकुमाराभ्यांवीराभ्यांसहरीश्वरः ॥ किष्किंधांसमुपागम्यवालीयुद्धे
निपातितः ॥ ५० ॥ ततोनिहत्यतरसारामोवालिनमाहवे ॥ सर्वर्क्षहरिसंघानांसुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यंदेव्येवंसमजायत ॥
हनूमंतंचमांविद्धितयोर्दूतमुपागतम् ॥ ५२ ॥ स्वंराज्यंप्राप्यसुग्रीवःस्वानानीयमहाकपीन् ॥ त्वदर्थंप्रेषयामासदिशोदशमहाबलान् ॥ ५३ ॥ आदि
ष्टावानरेंद्रेणसुग्रीवेणमहौजसः ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाःसर्वतःप्रस्थितामहीम् ॥ ५४ ॥ ततस्तेमार्गमाणावैसुग्रीववचनातुराः ॥ चरंतिवसुधांकृत्स्नां
वयमन्येचवानराः ॥ ५५ ॥ अंगदोनामलक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः ॥ प्रस्थितःकपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥

र्वतः तत्रमाल्यवतःशृंगेदृश्यतेहव्यवाट्सदा नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभेतिभीष्मपर्वणिभारतोक्तेः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सहितौसख्यंप्राप्तौसमयंप्रतिज्ञाम् ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सुग्रीववचनातुराःसुग्रीवाज्ञाभीताः ॥ ५५ ॥ त्रिभागबलसंवृतःसेनायास्त्रिष्वंशेष्वेकांशसेनापरिवृतइत्यर्थः ॥ ५६ ॥

मृगपतिशाखामृगपतिसुग्रीवंपूर्वजेनवालिना अवरोपितंराज्याद्भ्रंशितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ परिचर्यामहे तच्छुश्रूषणनावावां परिचरामइत्यर्थः अवरोपितंराज्येनहीनंकृतं पाणिनौपाणीइतियावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिप्लुतः उत्प्लुत्यारूढः ॥ २९ ॥ ३० ॥ मयापरिज्ञाततत्त्वार्थौमयाविज्ञाताशेषवृत्तांतौविज्ञापिताशेषवृत्तांतौच ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पूर्ववृत्तयास्वीयस्वीयवृत्तांतगोचर

ददर्शतुर्नृगपतिंपूर्वजेनावरोपितम् ॥ ऋष्यमूकस्यमूलेतुबहुपादपसंकुले ॥ २५ ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनंसुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ वयंचहरिराजंतंसुग्रीवंसत्यसंगरम् ॥ २६ ॥ परिचर्यामहेराज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ ततस्तौचीरवसनौधनुःप्रवरपाणिनौ ॥ २७ ॥ सतौदृष्ट्वानरव्याघ्रौधन्विनौवानरर्षभः ॥ २८ ॥ अभिप्लुतोगिरेस्तस्यशिखरंभयमोहितः ॥ ततःसशिखरेतस्मिन्वानरेंद्रोव्यवस्थितः ॥ २९ ॥ तयोःसमीपंमामेवप्रेषयामाससत्वरम् ॥ तावहंपुरुषव्याघ्रौसुग्रीववचनात्प्रभू ॥ ३० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौकृतांजलिरुपस्थितः ॥ तौपरिज्ञाततत्त्वार्थौमयाप्रीतिसमन्वितौ ॥ ३१ ॥ पृष्ठमारोप्यतंदेशंप्रापितौपुरुषर्षभौ ॥ निवेदितौचतत्त्वेनसुग्रीवायमहात्मने ॥ ३२ ॥ तयोरन्योन्यसंभाषाद्भृशंप्रीतिरजायत ॥ तत्रतौकीर्तिसंपन्नौहरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३३ ॥ परस्परकृताश्वासौकथयापूर्ववृत्तया ॥ तंततःसांत्वयामाससुग्रीवंलक्ष्मणाग्रजः ॥ ३४ ॥ स्त्रीहेतोर्वालिनाभ्रात्रानिरस्तंपुरुतेजसा ॥ ततस्त्वन्नाशजंशोकंरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणोवानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयत् ॥ सश्रुत्वावानरेंद्रस्तुलक्ष्मणेनेरितंवचः ॥ ३६ ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थंग्रहग्रस्तइवांशुमान् ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनिरक्षसाह्रियमाणया ॥ ३७ ॥ यान्याभरणजालानिपातितानिमहीतले ॥ तानिसर्वाणिरामायआनीयहरियूथपाः ॥ ३८ ॥ संहृष्टादर्शयामासुर्गतिंतुनविदुस्तव ॥ तानिरामायदत्तानिमयैवोपहृतानिच ॥ ३९ ॥ स्वनवंत्यवकीर्णानितस्मिन्विहतचेतसि ॥ तान्यंकेदर्शनीयानिकृत्वाबहुविधंतदा ॥ ४० ॥

या ॥ ३४ ॥ स्त्रीहेतोःसुग्रीवस्त्रीपरिग्रहार्थं पुरुमहत्तेजोयस्यतेन त्वन्नाशजंत्वदपहारजं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निष्प्रभःखिन्नचित्तः त्वद्गात्रंशोभयितुंशीलंयेषांतानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दर्शयामासुःसुग्रीवाज्ञयेतिशेषः ॥ ३९ ॥ मयैवोपहृतानिच प्रथममिनिशेषः अवकीर्णानिभूमौपातनात्किंचिद्विशीर्णानि तानिदत्तानि गृहीत्वाशोकात्तस्मिन्विहतचेतसि प्रथमार्थेसप्तमी विहतचेताः मूर्छितचेताअभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

चतुर्दशसमद्वंद्वइति समपरिमाणचतुर्दशांगद्वंद्वः तदुक्तं भ्रुवौनासापुटेनेत्रेकर्णावोष्ठौचचूचुकौ कूर्परेमणिबंधौचजानुनीवृषणौकटी करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिः स्कंधौगंडौतथादंताऊरुज्ञेयौचजत्रुणीत्यन्यत्रपाठः चतुर्दंष्ट्रइति चतस्रोदंष्ट्रादंतपंक्तिद्वयेप्रतिपार्श्वंशास्त्रोक्तलक्षणायस्यसः तच्च स्निग्धाघनाश्चदशनाःसुतीक्ष्णदंष्ट्राःशुभाश्चतस्यइति दंष्ट्राणांतीक्ष्णत्वंक्रमुकादिखंडनसमर्थत्वं चतुर्गतिरिति सिंहशार्दूलगजवृषभैश्चतुर्भिस्तुल्यागतिर्यस्यसः महोष्ठहनुनासश्चेति महत्प्रशस्तमोष्ठहनुनासंयस्यसः तत्रौष्ठस्यप्राशस्त्यंबिंबफलादिवदरुणत्वेसतिमांसलत्वंहनोस्तुपरिपूर्णमांसलोन्नतत्वं नासिकायास्तुदीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वं पंचस्निग्धइति पंचवाग्वक्त्रनखलोमत्वचःस्निग्धंयस्यसः अष्टवंशवान् प्रशस्ताष्टवंशाख्यावयववान् वंशशब्देनदैर्घ्यंविवक्षितं बाहूचनलकावूरुजंघेचेत्यष्टवंशकाः नलकावंगुल्यावितिनीर्थः ॥ १९ ॥ दशपद्मः मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखंकरौ पादौचदशपद्मानिपद्माकाराणियस्यचेति आस्यमोष्ठमध्यं दशबृह

चतुर्दशसमद्वंद्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ॥ महोष्ठहनुनासश्चपंचस्निग्धोष्टवंशवान् ॥ १९ ॥ दशपद्मोदशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तोद्विशुक्लवान् ॥ षडुन्नतोनवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोतिराघवः ॥ २० ॥ सत्यधर्मरतःश्रीमान्संग्रहानुग्रहेरतः ॥ देशकालविभागज्ञःसर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राताचास्यचद्वैमात्रःसौमित्रिरमितप्रभः ॥ अनुरागेणरूपेणगुणैश्चापितथाविधः ॥ २२ ॥ ससुवर्णच्छविःश्रीमान्रामःश्यामोमहायशाः ॥ तावुभौनरशार्दूलौत्वद्दर्शनकृतोत्सवौ ॥ २३ ॥ विचिन्वंतौमहींकृत्स्नामस्माभिःसहसंगतौ ॥ त्वामेवमार्गमाणौतौविचरंतौवसुंधराम् ॥ २४ ॥

त् तानितु उरःशिरोललाटंचग्रीवाबाहूंसनाभयः पादौपृष्ठंश्रुतीचैवविशालास्तेसुखप्रदाइति त्रिभिःश्रीयशस्तेजोभिर्व्याप्तोयुक्तः द्विशुक्लवान् द्वौशुद्धौतुशुभौशुक्लौवंशौमातुःपितुस्तथेत्युक्तेः षडुन्नतः तानिच कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणस्कंधललाटिकाः सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाइति पूर्वंह्युन्नतस्निग्धत्वमुक्तंअत्रपंचस्निग्धत्वंषडुन्नतत्वंचोभयमपिमतभेदादविरुद्धंएवंनानामतप्रदर्शनेरामस्यनानामतसंमतसर्वलक्षणयुक्तत्वसूचनाय नवतनुःनवसुसूक्ष्मः तानिच सूक्ष्माण्यंगुलिपर्वाणिकेशरोमनखत्वचः शेफश्चयेषांसूक्ष्माणितेनराःदीर्घजीविनइतिप्रोक्तंषट्कं मृदुश्मश्रुत्वंसूक्ष्मदृष्टित्वंसूक्ष्मबुद्धित्वंचेतिनवसूक्ष्मत्वं दृष्टेःसौक्ष्म्यंरत्नपरीक्षांतसूक्ष्मदर्शनचातुर्यं बुद्धेःसूक्ष्मत्वंतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थत्वं त्रिभिर्व्याप्नोतिधर्मार्थकामैःकालंयथोचितंव्याप्नोति त्रिवर्गसेवीत्यर्थः ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रहे संग्रहोधनबलादीनां अनुग्रहस्ताभ्यांप्रजारक्षणं तदुभयनिष्ठः ॥ २१ ॥ द्वैमात्रः राममात्रपेक्षयाद्वितीयामाताद्विमातातस्याअपत्यमित्यर्थः भिन्नोदरभ्रातेत्यर्थः वैमात्रइतिपाठांतरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अस्माभिःसुग्रीवमंत्रिभिरित्यर्थः उक्तमेवविस्तरेणाह त्वामेवेति ॥ २४ ॥

अतएवार्चिष्मान् आदित्यरूपःसन् अर्चितस्त्रैवर्णिकैरितिशेषः ब्रह्मचर्यव्रतेगृहस्थोचितपर्वादिवर्जनपूर्वकमृतुगमनलक्षणेस्थितः वस्तुतस्तुगार्हस्थ्येपिअस्खलितरेताः मनःसंकल्पेनैवदेव्यारति
प्रीतेःसंतानस्यचसंपादनमितिभावः साधूनामुपकारज्ञःउपकर्तव्यकालज्ञः कर्मणांस्वरूपस्यानुष्ठानस्यचतत्त्वज्ञाता ॥ १२ ॥ ब्राह्मणानांवसिष्ठादीनाम् ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्चचादन्येषा
मपिसंग्रहः विनीतोनिरतः ॥ १४ ॥ एवमात्मगुणानुक्त्वादेहगुणानाह विपुलांसइति ॥ १५ ॥ समःविस्तारायामसमः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरःत्रिषुस्थानेषुस्थिरः ऊरुश्चमणिबंधश्चमुष्टिश्चनृपतेः
स्थिराइत्युक्तेः त्रिषुप्रलंबः प्रलंबायस्यसधनीत्रयोभ्रूमुष्कबाहवइतिसामुद्रिकोक्तेः मुष्कोवृषणः त्रिषुसमःसमत्र्यवयवइत्यर्थः केशाग्रंवृषणंजानुसमंयस्यसभूपतिरित्युक्तेः त्रिषुचोन्नतः ना
भ्यंतःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतैःक्षितिपोभवेत् त्रिताम्रःत्रिषुताम्रः नेत्रांतनखपाण्यंघ्रितलैस्ताम्रस्त्रिभिःसुखी त्रिषुस्निग्धःस्निग्धाभवंतिवैयेषांपादरेखाःशिरोरुहाः तथालिंगमणिस्तेषांमहाभाग्यंविनि

अर्चिष्मानर्चितोत्यर्थंब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः ॥ साधूनामुपकारज्ञःप्रचारज्ञश्चकर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजनीत्यांविनीतश्चब्राह्मणानामुपासकः ॥ ज्ञानवान्
शीलसंपन्नोविनीतश्चपरंतपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्चवेदविद्भिःसुपूजितः ॥ धनुर्वेदेचवेदेचवेदांगेषुचनिष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबु
ग्रीवःशुभाननः ॥ गूढजत्रुःसुताम्राक्षोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ १५ ॥ दुंदुभिस्वननिर्घोषःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् ॥ समश्चसुविभक्तांगोवर्णंश्यामंसमा
श्रितः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलंबश्चत्रिसमस्त्रिषुचोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषुचस्निग्धोगंभीरस्त्रिषुनित्यशः ॥ १७ ॥ त्रिवलीमांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यंगस्त्रिशीर्ष
वान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

र्दिशेत् त्रिषुगंभीरः स्वरेगतौचनाभौचगंभीरस्त्रिषुशस्यते ॥ १७ ॥ त्रिवलीमान् उदरेकंठेउभयत्रवावलीत्रयवान् त्रिषुअवनतःनिम्नः निम्नत्वंनिमग्नत्वं तच्चनिमग्नपादतलमध्यत्वंनिमग्नपादरे
खात्वंनिमग्नस्तनचूचुकत्वंच चतुर्व्यंगश्चतुर्ह्रस्वः ग्रीवाप्रजननंपृष्ठंह्रस्वेजंघेचपूजिते त्रिशीर्षवान् आवर्तत्रययुक्तशीर्षः आवर्तत्रययुक्तंयस्यशिरःक्षितिभृतामयंनाथः चतुष्कलःचतस्रःकलाः
चतुर्वेदप्राप्तिसूचकांगुष्ठमूलरेखायस्यसः मूलेंगुष्ठस्यरेखानांचतस्रस्तिस्रएववा एकाद्वेवाययथायोगंवेदरेखाद्विजन्मनां चतुर्लेखःललाटेचतुरेखायुक्तः ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः
शतद्वयंशतंषष्टिस्तस्यायुर्विंशतिःक्रमात् चतुष्किष्कुः किष्कुश्चतुर्विंशत्यंगुलात्मकोहस्तःचतुर्हस्तप्रमाणः षण्णवत्यंगुलोत्सेधइतियावत् चतुःसमः बाहुजानूरुगंडानिचत्वार्यंथसमानिचेति
बाहूरुजानुगंडैःसमावित्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ ३९ ॥ यथामामवगच्छसिमायावीरावणइतिनतथाहमस्मि ॥ ४० ॥ अनुघमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥३४ ॥
नाविति आदित्यइवेत्यादिकाम् ॥ १ ॥ २ ॥ तानिरामलक्ष्मणचिह्नानि भूयोधिकंविशिष्यसमाचक्ष्वयेनमांशोकोनसमाविशेत् ॥ ३ ॥ संस्थानमवयवसन्निवेशः रूपमाकारोनीलपीतादि
वर्णश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ जानंतीदिष्ट्यादैवेनरामदूतंमांजानंतीयदिपृच्छसिरावणशंकांत्यक्त्वातदात्वयायानिसंस्थानादीनिपृष्टानियथाचमयालक्षितानिदृष्टानितानिसर्वाणिवदतोमत्तःश्रृणु ॥ ६ ॥

प्रविशेनगरींलंकांलंघयित्वामहोदधिं ॥ कृत्वामूर्ध्निपदंन्यासंरावणस्यदुरात्मनः ॥ ३९ ॥ त्वांद्रष्टुमुपयातोहंसमाश्रित्यपराक्रमं ॥ नाहमस्मितथा देवियथामामवगच्छसि ॥ विशंकात्यज्यतामेषाश्रद्धस्ववदतोमम ॥ ४० ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेचतुस्त्रिंशःस र्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तांतुरामकथांश्रुत्वावैदेहीवानरर्षभात् ॥ उवाचवचनंसांत्वमिदंमधुरयागिरा ॥ १ ॥ क्वतेरामेणसंसर्गःकथंजाना सिलक्ष्मणं ॥ वानराणांनराणांचकथमासीत्समागमः ॥ २ ॥ यानिरामस्यचिह्नानिलक्ष्मणस्यचवानर ॥ तानिभूयःसमाचक्ष्वनमांशोकःसमावि शेत् ॥ ३ ॥ कीदृशंतस्यसंस्थानंरूपंतस्यचकीदृशं ॥ कथमूरूकथंबाहूलक्ष्मणस्यचशंसमे ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुवैदेह्याहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ततोरामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानंतीवतदिष्ट्यामांवैदेहिपरिपृच्छसि ॥ भर्तुःकमलपत्राक्षिसंस्थानंलक्ष्मणस्यच ॥ ६ ॥ यानिरामस्यचिह्नानि लक्ष्मणस्यचयानिवै ॥ लक्षितानिविशालाक्षिवदतःश्रृणुतानिमे ॥ ७ ॥ रामःकमलपत्राक्षःपूर्णचंद्रनिभाननः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नःप्रसूतोजनका त्मजे ॥ ८ ॥ तेजसादित्यसंकाशःक्षमयापृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमोबुद्ध्यायशसावासवोपमः ॥ ९ ॥ रक्षिताजीवलोकस्यस्वजनस्यचरक्षिता ॥ र क्षितास्वस्यवृत्तस्यधर्मस्यचपरंतपः ॥ १० ॥ रामोभामिनिलोकस्यचातुर्वर्ण्यस्यरक्षिता ॥ मर्यादानांचलोकस्यकर्ताकारयिताचसः ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नःप्रसूतइति जन्मनासहैवोक्तावक्ष्यमाणाश्चगुणाजाताइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रामोभामिनिलोकस्येति सर्वस्यकर्ताहर्ताभर्ताचेतिशेषः अनेनसृष्टिस्थितिसंहा रकर्तृत्वरूपंब्रह्मलक्षणंरामस्योक्तंगूढं एवंज्ञानंतत्क्षणंभगवनैवस्वमायातिरस्कारिणीनिरासादितिबोध्यं लोकस्यमर्यादानांवर्णाश्रममर्यादानांकर्ता भगवदवतारत्वात् कारयिताकालात्मना अ वतीर्णरूपेणचातुर्वर्ण्यरक्षिताच ॥ ११ ॥

बाधराहित्याद्भ्रमचतुष्टयमपिनिरस्यति अथवेति मोहोप्युन्मादस्यलक्षणमिवलक्षणंयस्यसः एवंचोन्मादनिराकरणात्सोपिनिरस्तः अर्थतोभूतावेशोपिनिरस्तः यतोहमात्मानमिमंसमीपस्थं वनौकसंचसंबुध्येसम्यक्जानामि निर्बाधंजानामीत्यर्थः उक्तानांसर्वेषामविवेकलक्षणत्वान्ममविवेकसत्त्वात्तेऽसंभाविताः मृगतृष्णाभ्रमोऽपिदूरत्वदोषाज्जायतेवानरश्चसमीपएवेतिसपक्षोप्ययुक्तइतिभावः ॥ २४ ॥ बलाबलं बलंरक्षसांकामरूपबलं अबलंरामदूतस्यवानरस्यात्रागमनसामर्थ्याभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ निश्चितंरावणत्वनिश्चयं श्रोत्रानुकूलैर्वचनैःरामगुणकथनरू

अथवानायमुन्मादोमोहोप्युन्मादलक्षणः॥संबुध्येचाहमात्मानमिमंचापिवनौकसं॥२४॥इत्येवंबहुधासीतासंप्रधार्यबलाबलं॥ रक्षसांकामरूपत्वान्मेनेनंराक्षसाधिपं॥२५॥एतांबुद्धिंतदाकृत्वासीतासातनुमध्यमा॥नप्रतिव्याजहाराथवानरंजनकात्मजा॥ २६॥ सीतायानिश्चितंबुद्ध्वाहनूमान्मारुतात्मजः॥श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदातांसंप्रहर्षयन्॥२७॥ आदित्यइवतेजस्वीलोककांतःशशीयथा॥ राजासर्वस्यलोकस्यदेवोवैश्रवणोयथा॥२८॥विक्रमेणोपपन्नश्चयथाविष्णुर्महायशाः॥सत्यवादीमधुरवाग्देवोवाचस्पतिर्यथा॥ २९॥रूपवान्सुभगःश्रीमान्कंदर्पइवमूर्त्तिमान्॥स्थानक्रोधेप्रहर्ताचश्रेष्ठोलोकेमहारथः॥३०॥ बाह्वच्छायामवष्टब्धोयस्यलोकोमहात्मनः॥ अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेणराघवं॥ ३१॥ शून्येयेनापनीतासितस्यद्रक्ष्यसितत्फलं॥ अचिराद्रावणंसंख्येयोवधिष्यतिवीर्यवान्॥ ३२॥ क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिवपावकैः॥ तेनाहंप्रेषितोदूतस्त्वत्सकाशमिहागतः॥३३॥त्वद्वियोगेनदुःखार्तःसत्वांकौशलमब्रवीत्॥लक्ष्मणश्चमहातेजाःसुमित्रानंदवर्धनः॥३४॥ अभिवाद्यमहाबाहुःसत्वांकौशलमब्रवीत्॥रामस्यचसखादेविसुग्रीवोनामवानरः॥३५॥राजावानरमुख्यानांसत्वांकौशलमब्रवीत्॥नित्यंस्मरतितेरामःससुग्रीवःसलक्ष्मणः॥ ३६॥ दिष्ट्याजीवसिवैदेहिराक्षसीवशमागता॥नचिराद्द्रक्ष्यसेरामंलक्ष्मणंचमहारथं॥ ३७॥ मध्येवानरकोटीनांसुग्रीवंचामितौजसं॥ अहंसुग्रीवसचिवोहनूमान्नामवानरः॥३८॥

पैः विश्वासार्थंगुणान्रामस्यकथयतिसीतोक्तेरितिभावः संप्रहर्षयन्वक्ष्यमाणंवचःकथयामासेतिशेषः ॥ २७ ॥ राजाधनधान्यादिप्रदानेनसर्वलोकस्यरंजकः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्थानक्रोधे उचितक्रोधविषये क्रोधौचित्येप्रहर्तेतियावत् ॥ ३० ॥ तंराघवमाश्रमादपकृष्यशून्येआश्रमेयेनापनीतातस्यरक्षसस्तत्फलंत्वदपहारपापफलंतेनानुभूयमानंद्रक्ष्यसि तदेवाह अचिरादिति नचिरादितिपाठांतरं योवधिष्यतितेनेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तांधरण्युपविष्टांअवंदतनमस्कृतवान् एनंदृष्ट्वाभयसंत्रस्ताभूयःपुनरेनंनापश्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ भूयःसंतापंयदुत्पादयसितन्नशोभनम् ॥ १४ ॥ तर्वैवंरूपकरणमपिसुकरमेवेत्याह स्वंपरित्य
ज्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवंरावणदौरात्म्याद्धनूमंतंरावणमाशंक्यतद्दर्शनजनितमात्मनोमनःप्रसादमालोच्यतांशंकांनिराचष्टे अथवेति यन्मयापरिशंकितंरावणत्वमेतदेवंनयतस्तवदर्शनान्म
ममनसःप्रीतिरुत्पन्ना रावणत्वेहिसानोत्पद्येतेतिभावः ॥ १७ ॥ तवमयिरामदूतत्वनिश्चयःकथंस्यादितिचेत्तत्राह यदीति पृच्छामीति रामकथामितिशेषः तदेवाह प्रियारामकथाहीति॥१८॥

अवंदतमहाबाहुस्ततस्तांजनकात्मजां ॥ साचैनंभयसंत्रस्ताभूयोनैनमुदैक्षत॥१२॥तंदृष्ट्वावंदमानंचसीताशशिनिभानना॥ अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य
वानरंमधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायांप्रविश्येमायावीयदित्वंरावणःस्वयं ॥ उत्पादयसिमेभूयःसंतापंतन्नशोभनं ॥ १४ ॥ स्वंपरित्यज्यरूपंयःपरिव्राजक
रूपवान् ॥ जनस्थानेमयादृष्टस्त्वंसएवहिरावणः ॥ १५ ॥ उपवासकृशांदीनांकामरूपनिशाचर ॥ संतापयसिमांभूयःसंतापंतन्नशोभनं ॥ १६ ॥
अथवानैतदेवंहियन्मयापरिशंकितं ॥ मनसोहिममप्रीतिरुत्पन्नातवदर्शनात् ॥ १७ ॥ यदिरामस्यदूतस्त्वमागताभद्रमस्तुते ॥ पृच्छामित्वांहरिश्रेष्ठ
प्रियारामकथाहिमे ॥ १८ ॥ गुणान्रामस्यकथयप्रियस्यममवानर ॥ चित्तंहरसिमेसौम्यनदीकूलंयथारयः ॥ १९ ॥ अहोस्वप्नस्यसुखतायाहमेव
चिरात्हृता ॥ प्रेषितंनामपश्यामिराघवेणवनौकसं ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपियद्यहंवीरंराघवंसहलक्ष्मणं ॥ पश्येयंनावसीदेयंस्वप्नोपिममसत्सरी ॥ २१ ॥ ना
हंस्वप्नमिमंमन्येस्वप्नेदृष्ट्वाहिवानरं ॥ नशक्योभ्युदयःप्राप्तुंप्राप्तश्चाभ्युदयोमम ॥ २२ ॥ किंनुस्याच्चित्तमोहोयंभवेद्वातगतिस्त्वियं ॥ उन्मादजोविका
रोवास्यादयंमृगतृष्णिका ॥ २३ ॥

चित्तंहरसिचित्तंशिथिलयसिविश्वासहेतुत्वसंपादनादितिभावः रयोनदीवेगः ॥ १९ ॥ रामदूतदर्शनेनेदंतदागमनस्यात्रासंभावितत्वात्प्रायेणायंस्वप्नोथापिमेअसौसुखावहइत्याहाहोइति याचि
रात्हृताहमेवराघवेणप्रेषितंवनौकसंपश्यामिनाम अस्वप्नत्वेत्वन्यासामपिदर्शनंस्यादित्याशयः ॥२०॥ अथरामादिदर्शनस्वरूपस्वप्नोपिमेनजायतइतिखिद्यति स्वप्नेपीति मत्सरीमत्सरेणमत्समी
पंसोपिनायातीतिभावः ॥ २१ ॥ स्वप्नत्वमस्यनेत्याह नाहंस्वप्नमिति प्राप्तश्चाभ्युदयइति तथामनःसंतोषोदयात्प्राप्तप्रायइत्यर्थस्तस्मान्नस्वप्नः ॥ २२ ॥ पुनरुत्प्रेक्षते किंन्विति चित्तमोहोनिरं
तररामध्यानजनितस्तत्प्रेषितदूतदर्शनसंभाषणादिविषयोभ्रमः वातगतिर्भूतावेशादिजनितोभ्रमः उन्मादोविरहिणांपित्तोद्रेकरूपावस्थाविशेषजोभ्रमः मृगतृष्णिकातद्वत्सत्यक्षोभ्रमः ॥ २३ ॥

दुःखादुःखाभिभूतायाइत्यलुगार्षः दुःखपरंपराखिन्नायाइत्यर्थः ॥ १ ॥ तवसमीपमितिशेषः ॥ २ ॥ ब्राह्मममस्त्रंयोवेद अनेनसर्वास्त्रपारगत्वमुक्तं तदस्त्रदेवतायाब्रह्मणःसर्वजगत्समष्टित्ववत्तत्द स्त्रस्यापिसर्वास्त्रसमष्टित्वात् वेदांश्चेत्यनेनसर्वकर्ममार्गपारगत्वं वेदविदांवरइत्यनेनज्ञानमार्गपारगत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ संहृष्टसर्वांगीपुलकितसर्वांगी ॥ ५ ॥ असंभावितमपिरामप्रसंगंजीवितधारणे नप्राप्तत्वात्तत्संवादिनींलौकिकींगाथांस्तौति कल्याणीति गाथायाःसंवादित्वदर्शनजोहर्षोबतेत्यनेनसूच्यते कल्याणीसत्यार्थेतिमामांप्रतिभाति मज्ज्ञानविषयाभवतीत्यर्थः गाथांपठति एती ति जीवंतमेवेत्येवातोबहुदुःखंसोढ्वापिजीवितव्यमितिभावः ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तस्मिन्कालेरामलक्ष्मणकुशलवचःश्रवणकालेतयोःरामलक्ष्मणयोःसमागमकालइवसीतायास्तेनवचसाअद्भुताअ

तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्हरिपुंगवः ॥ दुःखादुःखाभिभूतायाःसांत्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहंरामस्यसंदेशाद्देविदूतस्तवागतः ॥ वैदेहिकुशलीरामः सत्वांकौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ योब्राह्ममस्त्रंवेदांश्चवेदवेदविदांवरः ॥ सत्वांदाशरथीरामोदेविकौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्चमहातेजाभर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ कृतवाञ्छोकसंतप्तःशिरसातेभिवादनं ॥ ४ ॥ सातयोःकुशलंदेवीनिशम्यनरसिंहयोः ॥ प्रतिसंहृष्टसर्वांगीहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ कल्याणीबतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमा ॥ एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि ॥ ६ ॥ तयोःसमागमेतस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता ॥ परस्परेणचालापंविश्वस्तौतौप्रचक्रतुः ॥ ७ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ सीतायाःशोकतप्तायाःसमीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथायथासमीपंसहनूमानुपसर्पति ॥ तथातथाशवणंसातंसीतापरिशंकते ॥ ९ ॥ अहोधिक्धिक्कृतमिदंकथितंहियदस्यमे ॥ रूपांतरमुपागम्यसएवायंहिरावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्यशाखांतुविमुक्ताशोककर्शिता ॥ तस्यामेवानवद्यांगीधरण्यांसमुपाविशत् ॥ ११ ॥

चित्यस्वरूपाप्रीतिरुत्पादिता किंच तयोःसीताहनूमतोस्तस्मिन्समागमेपरस्परस्याद्भुताप्रीतिरुत्पादिता देवीदृष्टेतिहनूमतःप्रीतिः रामदूतोदृष्टइतिदेव्याःप्रीतिःअतस्तौविश्वस्तौभूत्वापरस्परेणा लापंचक्रतुः ॥ ७ ॥ तद्वचनंकल्याणीत्यादिसीतावचनंसमीपमुपचक्रमेतच्छाखातोप्यर्वाचीनांशाखामवरुह्यसमीपंगंतुंयत्नवानभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ परिशंकतेपरिशंकतेस्म रामकुशलकथनेन विश्वस्तापिरावणमायाबाहुल्यस्मरणेनाविश्वासादितिभावः ॥ ९ ॥ यदस्ययदनेनकथितंकथनंकृतंवार्ताकृताइदंधिग्धिक् कथितमितिभावेनिष्ठा तत्रहेतुमाह रूपांतरमिति यःपूर्वंमायया मामपाहरत्सएवरावणोरूपांतरंप्राप्यवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ अशोकस्यअशोकवनस्थशिंशपावृक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ १५ ॥ अहंनाम्नासीताइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नामप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रत्यहंयन्ममभोजनंभोज्यंवस्तुतन्नपिबेयंनखादेयमित्यन्वयः ॥ २० ॥ तद्देवासुरेयुद्धेवरदानरूपम्
॥ २१ ॥ २२ ॥ राज्यमयाचतभरतायदातुमितिशेषः ॥ २३ ॥ अभिषेकादपिपरमधिकंप्रियंयथाभवतितथामनसापूर्वमंगीकृत्यवाचाप्यंगीकृतवान् ॥ २४ ॥ सीतारामंस्तौति दद्यादिति

पृथिव्यांराजसिंहानांमुख्यस्यविदितात्मनः॥ स्नुषादशरथस्याहंशत्रुसैन्यप्रणाशिनः॥ १५॥ दुहिताजनकस्याहंवैदेहस्यमहात्मनः ॥ सीतेतिनाम्ना चोक्ताहंभार्यारामस्यधीमतः॥ १६॥ समाद्वादशतत्राहंराघवस्यनिवेशने॥ भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७॥ ततस्त्रयोदशेवर्षे राज्येचेक्ष्वाकुनंदनं॥ अभिषेचयितुंराजासोपाध्यायःप्रचक्रमे॥ १८॥ तस्मिन्संभ्रियमाणेतुराघवस्याभिषेचने॥ कैकेयीनामभर्तारमिदंवचनमब्रवीत्॥ १९॥ नपिबेयंनखादेयंप्रत्यहंममभोजनं॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते॥ २०॥ यत्तदुक्तंत्वयावाक्यंप्रीत्यानृपतिसत्तम॥ तच्चेन्नवितथंकार्यंवनंगच्छतुराघवः॥ २१॥ सराजासत्यवाग्देव्यावरदानमनुस्मरन्॥ मुमोहवचनंश्रुत्वाकैकेय्याःक्रूरमप्रियं॥ २२॥ ततस्तंस्थविरोराजासत्यधर्मेव्यवस्थितः॥ ज्येष्ठंयशस्विनंपुत्रंरुदन्राज्यमयाचत॥ २३॥ सपितुर्वचनंश्रीमानभिषेकात्परंप्रियं॥ मनसापूर्वमासाद्यवाचाप्रतिगृहीतवान्॥ २४॥ दद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतं॥ अपिजीवितहेतोर्हिरामःसत्यपराक्रमः॥ २५॥ सविहायोत्तरीयाणिमहार्हाणिमहायशाः॥ विसृज्यमनसाराज्यंजनन्यैमांसमादिशत्॥ २६॥ साहंतस्याग्रतस्तूर्णंप्रस्थितावनचारिणी॥ नहिमेतेनहीनायावासःस्वर्गेपिरोचते॥ २७॥ प्रागेवतुमहाभागःसौमित्रिर्मित्रनंदनः॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थेकुशचीरैरलंकृतः॥ २८॥ तेवयंभर्तुरादेशंबहुमान्यदृढव्रताः॥ प्रविष्टाःस्मपुरादृष्टंवनंगंभीरदर्शनं॥ २९॥ वसतोदंडकारण्येतस्याहममितौजसः॥ रक्षसापहृताभार्यारावणेनदुरात्मना॥ ३०॥ द्वौमासौतेनमेकालोजीवितानुग्रहःकृतः॥ ऊर्ध्वंद्वाभ्यांतुमासाभ्यांततस्त्यक्ष्यामिजीवितं॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ ३३॥

॥ २५ ॥ समादिशद्रक्षणप्रकारंरक्षणायनिवेदितवान् ॥ २६ ॥ तस्याग्रतःप्रस्थितावनचारिणीअभूवमितिशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ भर्तुर्दशरथस्य पुराअदृष्टमितिच्छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥ जीवितानुग्रहःजीवितानुग्रहकरःकालःकृतःपरिच्छिन्नः ॥ ३१ ॥ ॥ अपगमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥छ॥

अर्थलिंगैःसीतेतिनिश्चयेपितयैवसाक्षाद्वाचयितुमजानानइवपृच्छति कान्विति ॥ ३ ॥ विप्रकीर्णंभिन्नघटादिवप्रस्तृतम् ॥ ४ ॥ कान्वित्यादिश्लोकद्वयोक्तार्थस्यैवप्रपंचःसुराणामिति सुरादि जातिमध्येत्वंकाकिंजातीया ॥ ५ ॥ देवताप्रतिभासि दिव्यरूपलक्षणवत्त्वादितिभावः ॥ ६ ॥ कांत्यारोहिणीत्वाशंका श्रेष्ठैःसर्वैर्गुणैरधिका एतदग्रेकात्वंभवसिकल्याणित्वमनिंदितलोचनेइत्य र्धंप्रक्षिप्तम् ॥ ७ ॥ कोपाद्वेति अत्रापिकिंन्वितिसंबध्यते कोपादिनावसिष्ठंकोपयित्वाइहागताकल्याण्यरुंधतीकिंनुवाऽसि पातिव्रत्यादरुंधतीत्वशंका ॥ ८ ॥ अथशोककारणंपुत्रादिवियो

कानुपद्मपलाशाक्षिक्लिष्टकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्यशाखामालंब्यतिष्ठसित्वमनिंदिता ॥ ३ ॥ किमर्थंतवनेत्राभ्यांवारिस्रवतिशोकजं ॥ पुंडरीकप लाशाभ्यांविप्रकीर्णमिवोदकं ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणांचनागगंधर्वरक्षसां ॥ यक्षाणांकिन्नराणांचकात्वंभवसिशोभने ॥ ५ ॥ कात्वंभवसिरुद्रा णांमरुतांवावरानने ॥ वसूनांवावरारोहेदेवताप्रतिभासिमे ॥ ६ ॥ किन्नुचंद्रमसाहीनापतिताविबुधालयात् ॥ रोहिणीज्योतिषांश्रेष्ठाश्रेष्ठासर्वगु णाधिका ॥ ७ ॥ "कात्वंभवसिकल्याणित्वमनिंदितलोचने" ॥ कोपाद्वायदिवामोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठंकोपयित्वात्वंवाऽसिकल्याण्यरुंध ती ॥ ८ ॥ कोनुपुत्रःपिताभ्राताभर्तावातेसुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुंलोकंगतंत्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वांदेवीमहंमन्ये राज्ञःसंज्ञावधारणात् ॥ १० ॥ व्यंजनानिहितेयानिलक्षणानिचलक्षये ॥ महिषीभूमिपालस्यराजकन्याचमेमता ॥ ११ ॥ रावणेन जनस्थानाद्बलात्प्रमथितायदि ॥ सीतात्वमसिभद्रंतेतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ १२ ॥ यथाहितववैदैन्यंरूपंचाप्रतिमानुषं ॥ तपसाचान्वितोवेषस्त्वंरा ममहिषीध्रुवं ॥ १३ ॥ सातस्यवचनंश्रुत्वारामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाचवाक्यंवैदेहीहनूमंतंद्रुमाश्रितं ॥ १४ ॥

गोन्यद्वेतिपृच्छति कोनुपुत्रइति अस्माल्लोकादमुंलोकंपरलोकंगतंयंत्वमनुशोचसिसःपुत्रादिःकोन्वितियोजना ॥ ९ ॥ इदानींदेवयोनित्वशंकांस्वयमेवनिवर्तयति रोदनादिति अश्रुसंबंधोभू स्पर्शश्चदेवानांनास्तीतिश्रुतम् तद्वत्त्वात्त्वांदेवींनमन्ये किंच राज्ञोरामस्यसंज्ञावधारणान्नामग्रहणात् ॥ १० ॥ भूमिपालस्यरामस्यमहिषीतिमेमतिः यतोव्यंजनानिराममहिषीत्वप्रकाशकानि तेसामुद्रिकलक्षणानिचलक्षयेऽतोरावणेनजनस्थानाद्बलात्प्रमथिताप्रमथ्यहृतायदिसीतात्वंतदापृच्छतोममाचक्ष्वतत्त्वंब्रूहितेभद्रमस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुक्तेपित्वत्समीपनिश्चयोममास्तीति प्रौढ्याऽह यथाहीति अपरोक्षानुभवविषयामित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथस्वप्नहेत्वभावान्नायंस्वप्नइत्याह स्वप्नोहीति स्वप्नस्यनिद्रामूलत्वान्निद्रायाश्चसुखमूलत्वाद्रामवियोगेनचमेसुखाभावादितिभावः ॥१०॥ सदारामेतिविचिंत्यवाचातमेवब्रुवंत्यहंतस्यांचित
नादेरनुरूपंयथातथाशृणोमि श्रूयमाणांचकथांतथातेनप्रकारेणतदर्थांमेवंरचितामनुरूपार्थामेवपश्यामि ॥ ११ ॥ उक्तमेवार्थंविवृणोति अहंहीति ॥ १२ ॥ अथमनोरथमात्रमेनदितिसंभा
व्यतदपिनेतिनिश्चिनोति मनोरथइति मनोराज्यमित्यर्थः सनेत्याह तथापीति तथैवेत्यर्थः यथामनोरथोन्नीतोर्थस्तंतथैवबुद्ध्यापिनिश्चयात्मकांतःकरणवृत्त्यापिविषयीकृतंतर्कयामि मनो
राज्यंसंकल्पविकल्पपरंचंचलवृत्तिरूपंबुद्धिस्तुनिश्चयात्मिकास्थिराचेतिविरुद्धमित्यर्थः ननुतर्हिमनोराज्यत्वमेवास्तुइतरदेवारोपितंतत्राह किंकारणमिति मनोराज्यत्वाभावइतिशेषः उत्तरं
तस्यहिमनोराज्यभूतार्थस्यनास्तिरूपंअनुभवार्हरूपंनास्तीतिहिप्रसिद्धम् प्रकृतेतुदृश्यंरूपमस्तीत्याह सुव्यक्तेति योमांवदतिसुव्यक्तरूपोदृश्यते सुव्यक्तरूपंचवदति यतइत्यर्थः मनोराज्यार्थो

स्वप्नोहिनायंनहिमेस्तिनिद्राशोकेनदुःखेनचपीडितायाः ॥ सुखंहिमेनास्तियतोविहीनातेनेंदुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेतिरामेतिसदैवबुद्ध्यावि
चिंत्यवाचाब्रुवतीतमेव ॥ तस्यानुरूपंचकथांतदर्थामेवंप्रपश्यामितथाशृणोमि ॥ ११ ॥ अहंहितस्याद्यमनोभवेनसंपीडितातद्गतसर्वभावा ॥ वि
चिंतयंतीसततंतमेवतथैवपश्यामितथाशृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथःस्यादितिचिंतयामितथापिबुद्ध्यापिवितर्कयामि ॥ किंकारणंतस्यहिनास्तिरूपं
सुव्यक्तरूपश्चवदत्ययंमाम् ॥ १३ ॥ नमोस्तुवाचस्पतयेसवज्रिणेस्वयंभुवेचैवहुताशनाय ॥ अनेनचोक्तंयदिदंममाग्रतोवनौकसातच्चतथास्तुना
न्यथा ॥ १४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ सोवतीर्यद्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमा
ननः ॥ विनीतवेषःकृपणःप्रणिपत्योपसृत्यच ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यंजलिमाधायसीतांमधुरयागिरा ॥ २ ॥

दृष्टनष्टोवाक्षेंद्रियजस्थिरानुभवानर्होतोऽवास्तवएवायमितिभावः ॥ १३ ॥ एवंहनुमद्वचसोवास्तवत्वंनिर्णीयानाप्तप्रणीतत्वेनमिथ्यार्थकत्वस्यापिसंभवात्तद्व्यावृत्तयेदेवान्प्रणमति नमोस्त्विति
वाचस्पतित्वेनवाचःसत्यत्वसंपादनयोग्यता वज्रिणोपिबृहस्पतितःसत्यवाग्रूपशब्दपारायणग्रंथरूपमंत्रलाभात्तदुपासकत्वेनवाचःसत्यत्वसंपादनयोग्यता स्वयंभुवेसत्यादिरूपब्रह्मणे वागधि
ष्ठातृदेवतात्वाद्धाग्नयेनतिः ॥ १४ ॥ वायुमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सइति अ
त्यूर्ध्वशाखातःसीतासंमुखशाखायामवतीर्य द्रुमशब्दस्तदवयवपरः अतएवाग्रेद्रुमाश्रितमितिवक्ष्यति कृपणःमातुःसीतायादुःखदर्शनाद्दीनः दूरात्प्रणिपत्य ततउपसृत्यसमीपमागत्य ॥ १ ॥
राक्षसीनांनिशाजागरनोनिद्राजाड्यात्रिजटास्वप्नश्रवणजन्यभयेनात्मत्राणायसीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्चदैवानुग्रहाच्चाप्रत्यूहःसीताहनूमतोःसंलापइतिबोध्यम् ॥ २ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ दृश्यमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ लीनंदृष्ट्वाअस्फुरंतंदृष्ट्वाचलितमानसाअदृष्टहृपोयमपिमायामृगोवेतिचलितचित्ता पुनःसम्यङ्गिरीक्ष्योच्यमानविशेषणंकपिंददर्श वेष्टितंपरिहितमर्जुनवर्णवस्त्रंयेनतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वानरस्य निर्धारणेषष्ठी जातावेकवचनम् वानराणांमध्येइदंसत्वंजीवः भीमंप्राकृतप्राणिभयावहम् अतएवतैर्दुरासदंदुर्निरीक्ष्यंचेतिमत्वापुनरपिमायैवेयमितिभयान्मुमोह ॥ ४ ॥ अथभयमोहितासतीभृशंकरुणंदीनंविलला

निशम्यसीतावचनंकपेश्चदिशश्चसर्वाःप्रदिशश्चवीक्ष्य ॥ स्वयंप्रहर्षंपरमंजगामसर्वात्मनाराममनुस्मरंती ॥ १७॥ सातिर्यगूर्ध्वंचतथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणातमचिंत्यबुद्धिम् ॥ ददर्शपिंगाधिपतेरमात्यंवातात्मजंसूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ततःशाखांतरेलीनंदृष्ट्वाचलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रंतंविद्युत्संघातपिंगलम् ॥ १ ॥ साददर्शकपिंतत्रप्रश्रितंप्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासंतप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥ साथदृष्ट्वाहरिश्रेष्ठंविनीतवदवस्थितम् ॥ मैथिलीचिंतयामासविस्मयंपरमंगता ॥ ३ ॥ अहोभीममिदंसत्त्वंवानरस्यदुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिदंमत्वापुनरेवमुमोहसा ॥ ४ ॥ विललापभृशंसीताकरुणंभयमोहिता ॥ रामरामेतिदुःखार्तालक्ष्मणेतिचभामिनी ॥ ५ ॥ रुरोदसहसासीतामंदमंदस्वरासती ॥ साथदृष्ट्वाहरिवरंविनीतवदुपागतम् ॥ मैथिलीचिंतयामासस्वप्नोयमितिभामिनी ॥ ६ ॥ सावीक्षमाणापृथुभग्नवक्त्रंशाखामृगेंद्रस्ययथोक्तकारम् ॥ ददर्शपिंगप्रवरंमहार्हंवातात्मजंबुद्धिमतांवरिष्ठम् ॥ ७॥ सातंसमीक्ष्यैवभृशंविपन्नागतासुकल्पेवबभूवसीता ॥ चिरेणसंज्ञांप्रतिलभ्यचैवंविचिंतयामासविशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्नोमयायंविकृतोद्यदृष्टःशाखामृगःशास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥ स्वस्त्यस्तुरामायसलक्ष्मणायतथापितुर्मेजनकस्यराज्ञः ॥ ९ ॥

प विलापप्रकारोरामेत्यादि ॥ ५ ॥ मंदमंदस्वरा अस्यदैवगत्यावास्तवत्वेराक्षस्योमाजानंत्वित्यतिमंदस्वररोदनम् विनीतवद्विनीततयोपस्थितम् स्वप्नः जायत्कल्पःस्वप्नइत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वप्नमत्वचितापूर्वकमेवपुनर्दर्शनमुपन्यस्यति सेति किमिदंवाक्यंराक्षस्यःश्रुतवत्यइतिपरितोवीक्षमाणासा पृथुभग्नंवज्रप्रहाराद्वक्त्रंयस्यतम् शाखामृगेंद्रस्ययथोक्तकारंकामाज्ञाकरम् यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्रायाकारम् छांदसोह्रस्वः पिंगप्रवरंकपिश्रेष्ठमितिनिश्चयेनददर्श ॥ ७ ॥ सातंकपिरूपंरावणमित्येवसमीक्ष्यभृशंविसंज्ञाचित्तक्षोभाद्गतासुकल्पेव ॥ ८ ॥ एवंचिंतयामासेत्यत्रैवंशब्दार्थः स्वप्नइत्यादि दृश्यमानोयंस्वप्नोमयाविकृतएवदृष्टःकुतस्तत्राह शाखामृगइत्यादि एवंदुःस्वप्नंमत्वास्वस्तिप्रार्थयते जनकस्यतद्वंश्यस्य ॥ ९ ॥

चिंतांचिंतयित्वाचिंतांकृत्वाकर्तव्यमर्थंनिश्चित्येतियावत् संश्रवेसम्यक्श्रवणयोग्येसमीपदेशे यत्रोक्तंसर्वैतैर्वश्रृणुयान्नान्यइत्यर्थः व्याजहारवृत्तांतमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ मुख्यस्यराजवंशेषुश्रेष्ठस्य लक्ष्मिवर्धनइतिह्रस्वआर्षः ॥३॥ पार्थिवव्यंजनैश्छत्रचामरादिभिर्बाह्यैःसामुद्रिकोक्तैःशारीरैश्वराजचिह्नैर्युक्तः सुखदःमित्राणाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥६ ॥ सत्याभिसंधस्यसत्यसंकल्पस्य

एवंबहुंविधांचिंतांचिंतयित्वामहामतिः॥ संश्रवेमधुरंवाक्यंवैदेह्याव्याजहारह ॥ १ ॥ राजादशरथोनामरथकुंजरवाजिमान्॥ पुण्यशीलोमहाकीर्तिरिक्ष्वाकूणांमहायशाः॥ २ ॥ अहिंसारतिरक्षुद्रोघृणीसत्यपराक्रमः॥ मुख्यस्येक्ष्वाकुवंशस्यलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः॥३॥ पार्थिवव्यंजनैर्युक्तः पृथुश्रीःपार्थिवर्षभः॥ पृथिव्यांचतुरंतायांविश्रुतःसुखदःसुखी ॥ ४ ॥ तस्यपुत्रःप्रियोज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः॥ रामोनामविशेषज्ञःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ ५ ॥ रक्षितास्वस्यवृत्तस्यस्वजनस्यापिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्यधर्मस्यचपरंतपः ॥ ६ ॥ तस्यसत्याभिसंधस्यवृद्धस्यवचनात्पितुः॥ सभार्यःसहचभ्रात्रावीरःप्रव्रजितोवनम् ॥ ७॥ तेनतत्रमहारण्येमृगयांपरिधावता॥ राक्षसानिहताःशूराबहवःकामरूपिणः॥ ८ ॥ जनस्थानवधंश्रुत्वानिहतौखरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृताजानकीरावणेनतु॥ ९ ॥ वंचयित्वावनेरामंमृगरूपेणमायया॥ समार्गमाणस्तांदेवींरामःसीतामनिंदिताम् ॥ १० ॥ आससादवनेमित्रंसुग्रीवंनामवानरम्॥ ततःसवालिनंहत्वारामःपरपुरंजयः॥ ११ ॥ आयच्छत्कपिराज्यंतुसुग्रीवायमहात्मने॥ सुग्रीवेणाभिसंदिष्टाहरयःकामरूपिणः॥ १२ ॥ दिक्षुसर्वासुतांदेवींविचिन्वंतःसहस्रशः॥ अहंसंपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥ तस्याहेतोर्विशालाक्ष्याःसमुद्रंवेगवान्प्लुतः॥ यथारूपांयथावर्णांयथालक्ष्मवतींचताम् ॥ १४॥ अश्रौषंराघवस्याहंसेयमासादितामया॥ विरराम्मैवमुक्त्वासवाचंवानरपुंगवः॥ १५॥ जानकीचापितच्छ्रुत्वाविस्मयंपरमंगता॥ ततःसावक्रकेशांतासुकेशीकेशसंवृतम्॥ उन्नम्यवदनंभीरुःशिंशपामन्ववैक्षत॥ १६ ॥

॥ ७ ॥ मृगयामुद्दिश्यधावता ॥ ८ ॥ जनस्थानवधंखरदूषणौनिहतौचश्रुत्वारावणेनामर्षापहृतावैरेणापहृतातु ॥ ९ ॥ माययामृगरूपेणमारीचेनकरणेनरामंवंचयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्याहेतोस्तदन्वेषणहेतोः यथारूपांयादृग्रूपांयादृग्वर्णांयादृक्चिह्नवतींचतांसीताम् ॥ १४ ॥ राघवस्यमुखादहमश्रौषम् सेयमासादितादृष्टा इहेतिशेषः ॥ १५ ॥ केशसंवृतम् असंस्कारतःप्रकीर्णत्वात् ॥ १६ ॥

कार्यविपदमेवोपपादयति उद्देशेसमुल्लंघनप्राप्यदेशे नष्टमार्गैःप्रकारांतरेणैतत्प्राप्तिसंपादकमार्गरहिते ॥ ३१ ॥ विशस्तेहते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नतुशक्ष्यामि युद्धश्रांत्येतिभावः ॥ ३४ ॥ किंचयुद्धेजयोपिसंदिग्धइत्याह असत्यानीति अनिश्चितजयानि संशयःसंशयितजयफलकयुद्धव्यापारःअरुचिहेतुः प्राज्ञत्वमेवदर्शयति कश्चेति निःसंशयंनिर्णीतफलकं प्राज्ञोमादृशःससंश

उद्देशेनष्टमार्गेस्मिन्राक्षसैःपरिवारिते ॥ सागरेणपरिक्षिप्तेगुप्तेवसतिजानकी ॥ ३१ ॥ विशस्तेवागृहीतेवारक्षोभिर्मयिसंयुगे ॥ नाशंपश्यामिरामस्यसहायंकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्चनपश्यामियोहतेमयिवानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णंलंघयेतमहोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामंहंतुंसमर्थोस्मिसहस्राण्यपिरक्षसाम् ॥ नतुशक्ष्याम्यहंप्राप्तुंपरंपारंमहोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानिचयुद्धानिसंशयोमेनरोचते ॥ कश्चनिःसंशयंकार्यंकुर्यात्प्राज्ञःससंशयम् ॥ ३५ ॥ एषदोषोमहान्हिस्यान्ममसीताभिभाषणे ॥ प्राणत्यागश्चवैदेह्याभवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्थाविरुध्यंतिदेशकालविरोधिताः ॥ विक्लवंदूतमासाद्यतमःसूर्योदयेयथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थांतरेबुद्धिर्निश्चितापिनशोभते ॥ घातयंतिहिकार्याणिदूताःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ नविनश्येत्कथंकार्यंवैक्लव्यंनकथंमम ॥ लंघनंचसमुद्रस्यकथंनुनवृथाभवेत् ॥ ३९ ॥ कथंनुखलुवाक्यंमेशृणुयान्नोद्विजेतच ॥ इतिसंचिंत्यहनुमांश्चकारमतिमान्मतिम् ॥ ४० ॥ राममक्लिष्टकर्माणंसुबंधुमनुकीर्तयन् ॥ नैनामुद्वेजयिष्यामितद्बंधुगतचेतनाम् ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकूणांवरिष्ठस्यरामस्यविदितात्मनः ॥ शुभानिधर्मयुक्तानिवचनानिसमर्पयन् ॥ ४२ ॥ श्रावयिष्यामिसर्वाणिमधुरांप्रब्रुवन्गिरम् ॥ श्रद्धास्यतियथासीतातथासर्वंसमादधे ॥ ४३ ॥ इतिसबहुविधंमहाप्रभावोजगतिपतेःप्रमदामवेक्षमाणः ॥ मधुरमवितथंजगादवाक्यंद्रुमविटपांतरमास्थितोहनूमान् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यंसंशयितफलकं नकोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सीताभिभाषणे पुरतःस्थित्वेतिशेषः ॥ ३६ ॥ भूताःसिद्धप्रायाः भूताइत्यादिश्लोकावत्रैवकांडेद्वितीयसर्गेव्याख्यातौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ शृणुयात्सीतेतिशेषः ॥ ४० ॥ सुबंधुंसीतायाइतिशेषः सचासौबंधुश्चेतितद्बंधुःतद्बंधौरामेगताचेतनाचित्तंयस्याःसा ॥ ४१ ॥ वचनानिसमर्पयन्रामसंदेशवचनान्युच्चारयन् ॥ ४२ ॥ यथेयंश्रद्धास्यतितथासर्वंसमादधेसम्यगभिधास्ये ॥ ४३ ॥ जगतिपतेरितिह्रस्वआर्षः ॥ ४४ ॥ अभवमानः इतिरामाभि० श्रीरा० रामा० वा० आ० सुं० त्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

संस्कृतकथनेदोषमाशंक्यमनुष्यभाषयैवव्यवहर्तव्यमितिनिश्चिनुते यदीति ॥ १८ ॥ तदेवाह अवश्यमेवेति ॥ १९ ॥ अथरक्षांतरितैर्नैवेयंमयावक्तव्येतिनिश्चयंकुर्वन्पुरतोगत्वाऽभिभाषणे दोषपरंपरामुपन्यस्यति सेयमिति मेरूपंवानरीयंपुरतोदृष्ट्वाभाषितंचमानुषंश्रुत्वाविरुद्धव्यापारदर्शनाद्रावणोयमितिमत्वात्रासंगमिष्यति ॥ २० ॥ किंततस्तत्राह ततोजातेति शब्दंआर्तश ब्दं ॥ २१ ॥ समेयात्समेत्संमुखोगच्छेन्मिलितोभवेद्वा ॥ २२ ॥ संपरिक्षिप्यसर्वतश्चक्षुर्विक्षेपेणज्ञात्वा ॥ २३ ॥ शाखाःपरिधावंतंमांदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ताभिरप्रधर्षणार्थंपरिगृहीतंममम

यदिवाचंप्रदास्यामिद्विजातिरिवसंस्कृताम् ॥ रावणंमन्यमानामांसीताभीताभविष्यति ॥ १८ ॥ अवश्यमेववक्तव्यंमानुषंवाक्यमर्थवत् ॥ मया सांत्वयितुंशक्यानान्यथेयमनिंदिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्यमेरूपंजानकीभाषितंतथा ॥ रक्षोभिस्त्रासितापूर्वंभूयस्त्रासमुपैष्यति ॥ २० ॥ ततोजा तपरित्रासाशब्दंकुर्यान्मनस्विनी॥जानानामांविशालाक्षीरावणंकामरूपिणम् ॥ २१ ॥ सीतयाचकृतेशब्देसहसाराक्षसीगणः॥ नानाप्रहरणोघो रःसमेयादंतकोपमः ॥ २२ ॥ ततोमांसंपरिक्षिप्यसर्वतोविकृताननाः ॥ वधेचग्रहणेचैवकुर्युर्यत्नंमहाबलाः ॥ २३ ॥ तंमांशाखाःप्रशाखाश्चस्कं धांश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दृष्ट्वाचपरिधावंतंभवेयुःपरिशंकिताः ॥ २४ ॥ ममरूपंचसंप्रेक्ष्यवनेविचरतोमहत् ॥ राक्षस्योभयवित्रस्ताभवेयुर्विकृतस्व राः ॥ २५ ॥ ततःकुर्युःसमाह्वानंराक्षस्योरक्षसामपि ॥ राक्षसेंद्रनियुक्तानांराक्षसेंद्रनिवेशने ॥ २६ ॥ तेशूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ॥ आ पतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैस्तुपरितोविधमेराक्षसंबलम् ॥ शक्नुयांनतुसंप्राप्तुंपरंपारंमहोदधेः ॥ २८ ॥ मांवागृह्णीयुरात्य त्यबहवःशीघ्रकारिणः ॥ स्यादियंचागृहीतार्थाममचग्रहणंभवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयोहिंस्युरिमांवाजनकात्मजाम् ॥ विपन्नंस्यात्ततःकार्यंरा मसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥

द्रूपंसंप्रेक्ष्यभयवित्रस्ताःभयेनमद्दर्शनजशरीरकंपादियुताःसत्यस्त्रस्तचित्ताःविकृतस्वराभवेयुः नकेवलमयंशाखामृगोऽपितुकश्चनकामरूपीशत्रुपक्ष्यइतिशंकिताःस्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥ ततःकिं तत्राह ततःकुर्युरिति राक्षसेंद्रनिवेशनेरक्षणायराक्षसेंद्रेणनियुक्तानामाह्वानंकुर्युः ॥ २६ ॥ उद्वेगकारणात्आसामुद्वेगरूपान्निमित्तादस्मिन्देशेवेगेनविमर्देविमर्दायापतेयुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ नश क्नुयां युद्धश्रांत्येतिभावः ॥ २८ ॥ अगृहीतार्थामत्तोऽज्ञातमदागमनप्रयोजना ॥ २९ ॥ इमांवेति एतदर्थंकिलायमागतइत्याशयेनेतिशेषः ॥ ३० ॥

राक्षसानांविशेषस्तारतम्यमैश्वर्यादिकृतं अस्यरावणस्यप्रभावश्चावेक्षितः ॥ ५ ॥ अप्रमेयस्यअपरिच्छेद्यस्वरूपस्यअपरिच्छेद्यगुणस्यच सर्वसत्वदयावतःसर्वसत्वंबलंदयाचयस्य सर्वसत्वे
पुदयावतइतिवा दयावत्त्वादेवसीतार्थेत्रैलोक्यानाशनंरामस्य समाश्वासयितुंयुक्तमितिशेषः ॥ ६ ॥ आश्वासयामि वर्तमानसामीप्येभविष्यतिलट् नहिनापि ॥ ७ ॥ दोषवत्कार्यहानिदोष
वत् ॥ ८ ॥ तदेवाह गतेहीति तत्ररामसमीपे ॥ ९ ॥ आश्वासयितुंसीतासंदेशकथनेन तथाइयमप्याश्वासयितुंन्याय्येतिशेषः ॥ १० ॥ सीतासमाश्वासनंचकष्टमित्याह निशाचरीणामिति
तासांप्रत्यक्षंसीतायाअभिभाषणमक्षममयोग्यं अतइदंकार्यंकथंकर्तव्यमित्येवंकृच्छ्रगतोहमस्मि ॥ ११ ॥ कालविलंबश्चाश्वासनस्यायुक्तइत्याहानेनेति ॥ १२ ॥ संभाषणंचावश्यकमित्या

राक्षसानांविशेषश्चपुरीचेयंनिरीक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्यप्रभावोरावणस्यच ॥ ५ ॥ यथातस्याप्रमेयस्यसर्वसत्वदयावतः ॥ समाश्वासयितुंभा
र्यांपतिदर्शनकांक्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनांपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टदुःखांदुःखस्यनह्यंतमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥ यदिह्यहंसतीमेनांशो
कोपहतचेतनाम् ॥ अनाश्वास्यगमिष्यामिदोषवद्गमनंभवेत् ॥ ८ ॥ गतेहिमयितत्रेयंराजपुत्रीयशस्विनी ॥ परित्राणमपश्यंतीजानकीजीवितंत्यजेत्
॥ ९ ॥ यथाचसमहाबाहुःपूर्णचंद्रनिभाननः ॥ समाश्वासयितुंन्याय्यःसीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणांप्रत्यक्षमक्षमंचाभिभाषितम् ॥ कथं
नुखलुकर्तव्यमिदंकृच्छ्रगतोह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेनरात्रिशेषेणयदिनाश्वास्यतेमया ॥ सर्वथानास्तिसंदेहःपरित्यक्ष्यतिजीवितम् ॥ १२ ॥ रामस्तुयदिपृ
च्छेन्मांकिंमांसीताब्रवीद्वचः ॥ किमहंतंप्रतिब्रूयामसंभाष्यसुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासंदेहरहितंमामितस्त्वरयागतम् ॥ निर्दहेदपिकाकुत्स्थःक्रोध
तीव्रेणचक्षुषा ॥ १४ ॥ यदिवोद्योजयिष्यामिभर्तारंरामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनंतस्यससैन्यस्यभविष्यति ॥ १५ ॥ अंतरंत्वहमासाद्यराक्षसीना
मवस्थितः ॥ शनैराश्वासयाम्यद्यसंतापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहंह्यतितनुश्चैववानरश्चविशेषतः ॥ वाचंचोदाहरिष्यामिमानुषीमिहसंस्कृ
ताम् ॥ १७ ॥

ह रामस्त्विति मामुद्दिश्यसीताकिमब्रवीदितिचेत्रामोमांपृच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्येनामसंभाष्यैवभर्तारंस्वस्वामिनंसुग्रीवंरामकारणाद्यदिवोद्योजयिष्यामिउद्योगंकारयिष्यामित
र्हितदागमनंव्यर्थंस्यात् अनाश्वासितयासीतयाततःप्रागेवदेहत्यागादितिभावः ॥ १५ ॥ अंतरमवकाशंतासामनवधानसमयम ॥ १६ ॥ तत्राश्वासनोपायंनिश्चिनोति अहंहीति अतितनुःअ
तिसूक्ष्मवानरस्तनुरेवसन्मानुषींमनुष्यशरीरसाध्यांसंस्कृतांव्याकरणसंस्कारवतीम् ॥ १७ ॥

तथेति उपसेविनः सेवकास्तइव ॥ १ ॥ अरालयावक्रयापक्ष्मराज्यावृतम् पक्ष्मणोऽरालयावक्ररोमराज्यावृतमित्यर्थः तथाकृष्णंकनीनिकामात्रेऽन्यत्रविशालशुक्लत्वयुक्तं अभितस्ताम्रंशं
तरक्तं एकंवामम् ॥ २ ॥ अध्युषितः कृतसंपर्कः ॥ ३ ॥ संहतयोः श्लिष्टयोस्तयोरूर्वोर्मध्येवामऊरुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ हेमरूषितत्वाद्धेमसमानवर्णं ईषद्रजोध्वस्तमिवईषन्मलिनमिव चिरमप
रिवर्तनात् शिखरंदाडिमबीजंतदग्रतुल्यदंत्याः शिखरंशैलवृक्षाग्रेकक्षाग्रगृहकोटिषु पक्वेदाडिमबीजेचेतिविश्वः परिस्रंसतपर्यस्रंसतआसनादधःपपात ॥ ५ ॥ साधुसिद्धैः सम्यक्संबंधिभिः सं

तथागतांतांव्यथितामनिंदितांव्यतीतहर्षांपरिदीनमानसाम् ॥ शुभांनिमित्तानिशुभानिभेजिरेनरंश्रियाजुष्टमिवोपसेविनः ॥ १ ॥ तस्याः शुभंवाम
मरालपक्ष्मराज्यावृतंकृष्णविशालशुक्लम् ॥ प्रास्पंदतैकंनयनंसुकेश्यामीनाहतंपद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥ भुजश्चचार्वंचितवृत्तपीनः परार्ध्यकाला
गुरुचंदनार्हः ॥ अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेणचिरेणवामः समवेपताशु ॥ ३ ॥ गजेंद्रहस्तप्रतिमश्चपीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ॥ प्रस्पंदमानः पुनरू
रुरस्यारामंपुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥ शुभंपुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः ॥ वासः स्थितायाः शिखराग्रदंत्याः किंचित्परिस्रं
सतचारुगात्र्याः ॥ ५ ॥ एतैर्निमित्तैरपरैश्चसुभ्रूः संचोदिताप्रागपिसाधुसिद्धैः ॥ वातातपक्लांतमिवप्रणष्टंवर्षेणबीजंप्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुन
र्बिंबफलोपमोष्ठंस्वक्षिभ्रुकेशांतमरालपक्ष्म ॥ वक्त्रंबभासेसितशुक्लदंष्ट्रंराहोर्मुखाच्चंद्रइवप्रमुक्तः ॥ ७ ॥ सावीतशोकाव्यपनीततंद्राशांतज्वराहर्ष
विबुद्धसत्त्वा ॥ अशोभतार्यावदनेनशुक्लेशीतांशुनारात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आदि० सुं० एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हनु
मानपिविक्रांतः सर्वंशुश्रावतत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्चराक्षसानांचगर्जितम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तांदेवींदेवतामिवनंदने ॥ ततोबहुविधांचिंतां
चिंतयामासवानरः ॥ २ ॥ यांकपीनांसहस्राणिसुबहून्ययुतानिच ॥ दिक्षुसर्वासुमार्गंतेसेयमासादितामया ॥ ३ ॥ चारेणतुसुयुक्तेनशत्रोः शक्तिमवे
क्षता ॥ गूढेनचरतातावदवेक्षितमिदंमया ॥ ४ ॥

वादिभिरितिपाठांतरम् ॥ ६ ॥ शोभनेअक्षिणीभ्रुवौकेशांताअलकाश्चयत्रतत् सितशुक्लदंष्ट्रंस्फटिकादिसितपदार्थवत्शुक्लादंष्ट्रायत्रतत्संबद्धशुक्लदंष्ट्रावदितिच ॥ ७ ॥ हर्षेणविबुद्धंसत्त्वंचित्तं
यस्याः वदनेनकरणेन शुक्लेशुक्लपक्षे ॥ ८ ॥ अजमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वि
क्रांतः शूरः सीतायास्त्रिजटायाः स्वप्नकथनमितिशेषः ॥ १ ॥ चिंतांचिंतयामास चिंतांचकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ चारेणचारात्मनाप्रवर्तमानेन इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥

हारामेत्यादौ हेराममांहा अहंशोचेइत्यर्थः हाजीवममप्राणरूप हितःहितकरःप्रियश्चेत्यस्यत्वमितिशेषः ॥ ११ ॥ धर्मोरक्षतीतिसर्वाविवादसिद्धमपिमांप्रतिनिष्फलमित्याह अनन्यदेवत्व मिति पत्येकदेवत्वमित्यर्थः इयंक्षमाशापेनसंहारशक्तावपिएवंपीडासहनरूपा पत्यतिरिक्तेकामासक्तिराहित्यंपतिव्रतात्वं कृतमुपकृतम् ॥ १२ ॥ उक्तमेवार्थंदुःखातिशयादावर्तयति मोघं हीति त्वयाहीनातवसंगमनेचनिराशा ॥ १३ ॥ इदानींतयोरवधमेवनिश्चित्यमन्नाशात्तयोर्नकोपिनाशोऽपितुममैवेत्याह पितुरिति पितुर्वचनमकृत्वावनान्निवृत्तिर्नमध्येव्रतत्यागोनेत्याह च

हारामसत्यव्रतदीर्घबाहोहापूर्णचंद्रप्रतिमानवक्र ॥ हाजीवलोकस्यहितःप्रियश्चवध्यांनमांवेत्सिहिराक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमियंक्षमाचभूमौचशय्यानियमश्चधर्मे ॥ पतिव्रतात्वंविफलंममेदंकृतंकृतघ्नेष्विवमानुषाणाम् ॥ १२ ॥ मोघंहिधर्मश्चरितोममायंतथैकपत्नीत्वमिदंनिरर्थकम् ॥ यात्वांनपश्यामिकृशाविवर्णाहीनात्वयासंगमनेनिराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशंनियमेनकृत्वावनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ स्त्रीभिस्तुमन्येविपुलेक्षणाभिःसंरंस्यसेवीतभयःकृतार्थः ॥ १४ ॥ अहंतुरामत्वयिजातकामाचिरंविनाशायनिबद्धभावा ॥ मोघंचरित्वाथतपोव्रतंचत्यक्ष्यामिधिग्जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥ संजीवितंक्षिप्रमहंत्यजेयंविषेणशस्त्रेणशितेनवापि ॥ विषस्यदातानतुमेस्तिकश्चिच्छस्त्रस्यवावेश्मनिराक्षसस्य ॥ १६ ॥ "इतीवदेवीबहुधाविलप्यसर्वात्मनाराममनुस्मरंती ॥ प्रवेपमानापरिशुष्कवक्त्रानगोत्तमंपुष्पितमाससाद" ॥ शोकाभितप्ताबहुधाविचिंत्यसीताथवेणीग्रथनंगृहीत्वा ॥ उद्बध्यवेण्युद्ग्रथनेनशीघ्रमहंगमिष्यामियमस्यमूलम् ॥ १७ ॥ उपस्थितासामृदुसर्वगात्रीशाखांगृहीत्वाचनगस्यतस्य ॥ तस्यास्तुरामंपरिचिंतयंत्यारामानुजंस्वंचकुलंशुभांग्याः ॥ १८ ॥ तस्याविशोकानितदाबहूनिधैर्यार्जितानिप्रवराणिलोके ॥ प्रादुर्निमित्तानितदाबभूवुःपुरापिसिद्धान्युपलक्षितानि ॥ १९ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुं० अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ४ ॥

रितव्रतश्चेति ॥ १४ ॥ विनाशायमरणांतदुःखाय अल्पभाग्यांमांधिक् ॥ १५ ॥ वेश्मनिराक्षसस्येत्येतदनंतरमेकःश्लोकःप्रक्षिप्तः ॥ १६ ॥ यमस्यमूलंसमीपं ॥ १७ ॥ तस्याःनगस्यशाखां गृहीत्वोपस्थितायाः ॥ १८ ॥ विशोकानिविशोककराणि धैर्यार्जितानिधैर्यस्यार्जितमर्जनंसंपादनंयैस्तानिलोकेप्रवराणिप्रसिद्धानिपुरापिसिद्धानिसंवादीनिनिमित्तानिप्रादुर्बभूवुः ॥ १९ ॥ धयमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ४ ॥ ॥

॥ ४ ॥ नन्वेवंप्राणत्यागेआत्महननदोषःस्यादतआह नैवेति अत्रेदृशेविषयेप्राणत्यागेपिनदोषमस्ति दोषमितिक्लीबत्वमार्षम् यतोहमस्यवध्या एवंचदुर्मरणजनितदोषस्यदुर्वारत्वेनदोषाभा
वोक्तिरितिभावः आत्मघातिब्राह्मणहतयोर्दाहादावनधिकारश्रवणस्यतुल्यत्वादितिबोध्यम् नन्वेवंरावणांगीकारएवक्रियतामतआह भावमिति अद्विजायशूद्रायद्विजोमंत्रमिवाहंस्वीयं
भावमांतरमस्यानुप्रदातुंअनुकूलनयासमर्पयितुंनालंनसमर्था एवंचपातिव्रत्यस्यप्राणत्यागेनरक्षणात्सर्वदोषनिस्तारइतिभावः ॥ ५ ॥ ननुतथाप्यात्मघातेऽतिदोषात्सोऽयुक्तइत्याशंक्य सत्यं
विचित्रवधाद्विभेमीत्याह तस्मिन्ननागच्छतीति तस्मिन्रामेऽनागच्छतिसति अवधिकालादर्वागितिशेषः ममांगानिजीवंत्याएवछेत्स्यति निरुद्धायाविशसनेदृष्टांतः गर्भेति शल्यंशस्त्रेतनकृण
त्तीतिशल्यकृंतःआंबष्ठवैद्यः आर्षत्वात्साधु सयथागर्भस्थजंतुंव्याधिरूपंजीवंतंकृणत्तितद्वत एतत्श्लोकद्वयंकतकेनइत्थंव्याख्यातम् अन्यायप्राप्तवधेऽपिममदोषोनेत्याह नैवेति यद्यप्य

सुखाद्विहीनंचदुःखपूर्णमिदंतुनूनंहृदयंस्थिरंमे ॥ विदीर्यतेयत्रसहस्रधाद्यवज्राहतंश्रृंगमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्तिनूनंममदोषमत्रवध्याहम
स्याप्रियदर्शनस्य ॥ भावंनचास्याहमनुप्रदातुमलंद्विजोमंत्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ तस्मिन्ननागच्छतिलोकनाथेगर्भस्यजंतोरिवशल्यकृंतः ॥ नूनंम
मांगान्यचिरादनार्यःशरैःशितैश्छेत्स्यतिराक्षसेंद्रः ॥ ६ ॥ दुःखंबतेदंननुदुःखितायामासौचिरायाभिगमिष्यतोद्वौ ॥ बद्धस्यवध्यस्ययथानिशांतेरा
जोपरोधादिवतस्करस्य ॥ ७ ॥ हारामहालक्ष्मणहासुमित्रेहाराममातःसहमेजनन्यः ॥ एषाविपद्याम्यहमल्पभाग्यामहार्णवेनौरिवमूढवाता ॥ ८ ॥ त
रस्विनौधारयतामृगस्यसत्त्वेनरूपंमनुजेंद्रपुत्रौ ॥ नूनंविशस्तौममकारणात्तौसिंहर्षभौद्वाविववैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनंसकालोमृगरूपधारीमामल्पभा
ग्यांलुलुभेतदानीम् ॥ यत्रार्यपुत्रौविससर्जमूढारामानुजंलक्ष्मणपूर्वजंच ॥ १० ॥

स्याहंवध्याभवामिममदोषोनैवम् भावाप्रदानेनपातिव्रत्यरक्षणात्सर्वदोषनिस्तारइत्यर्थः किंचमरणप्राप्तिःपाक्षिकीत्याह तस्मिन्निति अनागच्छत्येववधप्रसक्तिर्नान्यथेतिभावः अनागमनप
क्षेप्राप्तविशसनेदृष्टांतः गर्भस्येति ॥ ६ ॥ चिरायभर्तृवियोगदुःखितायामेइदंविशसनदुःखमपिवतागमिष्यति यतोद्वौमासौविशसनावधिभूतौकतिपयदिनावधिकावपिअभिगमिष्यतःशीघ्रंग
मिष्यतःकिल तत्रवधप्राप्तौदृष्टांतः बद्धस्येति तस्करस्यवधइवेतिशेषः ॥ ७ ॥ सहश्वश्रूभ्यांसहयामेजनन्यस्ताश्चहायुष्मानदृष्ट्वास्मृत्वैवाहंविपद्यामि मूढवातामोहास्पदमहावात्यादिवातयु
क्ता ॥ ८ ॥ मृगस्यरूपंधारयतासत्त्वेनराक्षसरूपजीवेनममकारणाद्विशस्तौनूनम् वैद्युतेनविद्युत्संबंधितेजसा ॥ ९ ॥ सर्वंचेदंदुःखंस्वकृतानर्थमूलमित्याह नूनमिति लुलुभेविमोहयतिस्म अ
हंविससर्जविसृष्टवती अपरोक्षेपिचित्तविक्षेपादिनापारोक्ष्यमारोप्यलिट् ॥ १० ॥

सीतायाअभ्युदयसूचकंप्रत्यक्षनिमित्तमपिदर्शयति अपिचेति द्वितीयमपिचेतिपादपूरणे विरूपंलक्षणंसूक्ष्ममपिकिंचिन्नोपलक्षयइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ किंतुस्नानानुलेपनाद्यभावमूलकशोभा वैगुण्यमात्रात्मकंदुःखमुपस्थितमितिउत्प्रेक्षते नतुमुखवैवर्ण्यंदक्षिणाक्षिस्पंदादिदुर्निमित्तलेशोपीत्यर्थः वैहायसमुपस्थितांस्वमेतथादृष्टाम् ॥ ४२ ॥ अतएवास्याअर्थसिद्धिंइष्टसिद्धिमुपस्थितांपश्यामि रावणनाशंरामविजयंचपश्यामि ॥ ४३ ॥ अपिचास्यामहत्प्रियंश्रोतुंनिमित्तभूतंमत्स्वमवत्सूचकमेतत्स्फुरच्चक्षुश्चदृश्यते वाममितिशेषः ॥ ४४ ॥ हृषितःपुलकितः वेतिवाक्यालं

अपिचास्याविशालाक्ष्यानकिंचिदुपलक्षये ॥ विरूपमपिचांगेषुनसूक्ष्ममपिलक्षणम् ॥ ४१ ॥ छायावैगुण्यमात्रंतुशंकेदुःखमुपस्थितम् ॥ अदुःखार्हामिमांदेवींवैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४२ ॥ अर्थसिद्धिंतुवैदेह्याःपश्याम्यहमुपस्थिताम् ॥ राक्षसेंद्रविनाशंचविजयंराघवस्यच ॥ ४३ ॥ निमित्तभूतमेतत्तुश्रोतुमस्यामहत्प्रियम् ॥ दृश्यतेचस्फुरच्चक्षुःपद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४४ ॥ ईषच्चहृषितोवास्यादक्षिणायात्व्यदक्षिणः ॥ अकस्मादेववैदेह्याबाहुरेकःप्रकंपते ॥ ४५ ॥ करेणुहस्तप्रतिमःसव्यश्चोरुरनुत्तमः ॥ वेपन्कथयतीवास्याराघवंपुरतःस्थितम् ॥ ४६ ॥ पक्षीचशाखानिलयंप्रविष्टःपुनःपुनश्चोत्तमसांत्ववादी ॥ सुस्वागतांवाचमुदीरयाणःपुनःपुनश्चोदयतीवहृष्टः ॥ ४७ ॥ ततःसाह्रीमतीबालाभर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदितत्तथ्यंभवेयंशरणंहिवः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुं० सप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ साराक्षसेंद्रस्यवचोनिशम्यतद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥ सीतावितत्रासयथावनांतेसिंहाभिपन्नागजराजकन्या ॥ १ ॥ साराक्षसीमध्यगताचभीरुर्वाग्भिर्भृशंरावणतर्जिताच ॥ कांतारमध्येविजनेविसृष्टाबालेवकन्याविललापसीता ॥ २ ॥ सत्यंबतेदंप्रवदंतिलोकेनाकालमृत्युर्भवतीतिसंतः ॥ यत्राहमेवंपरिभर्त्स्यमानाजीवामियस्मात्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥

कारे अदक्षिणोवामः ॥ ४५ ॥ वेपन्वेपमानः स्फुरन्नित्यर्थः राघवमस्याःपुरःस्थितमिवसूचयति ॥ ४६ ॥ पक्षीकाकादिःशाखानिलयंशाखास्थनीडंप्रविष्टोवारंवारमुत्तमसांत्ववादीउत्तमशांतस्वरवादीसुस्वागतांशोभनस्यस्वागतंप्राप्तिर्यस्यांतादृशींवाचंकथयन्पुनःपुनश्चोदयतीवशोभनप्राप्तिंसूचयतीव शोभनमागतंप्रत्युद्गच्छेतिसीतांपुनःपुनःप्रेरयतीववा ॥ ४७ ॥ तत्त्रिजटोक्तं ॥ ४८ ॥ आह्वमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुनर्दुःखपारमदृष्ट्वेवसीताप्रलापः सेति ॥ १ ॥ विसृष्टाबालाकन्येव महादुर्भिक्षक्षोभवशात्बालकन्यायाःपरित्यागः ॥ २ ॥ यस्मादपुण्यापुण्यरहिता ॥ ३ ॥

॥ २५ ॥ मलानिपंकानिचयस्मिंस्तत्तिमिरम् ॥ २६ ॥ अकर्दमंजलकर्दमेनापिरहितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वैहायसंखेचरत्वम् ॥ ३० ॥ एतदग्रेश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः गीतवादित्रनिःस्वनइतिबहुव्रीहिः अयमपिविभीषणविषयोभाव्यर्थःस्पष्टमनुभूतः पिबतांतैलादिपिबतांरक्षसांवासभूतालंकासागरेपतितेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भस्मरुक्षायांभस्मनारुक्षायाम् ॥ ३३ ॥

सहसोत्थायसंभ्रांतोभयार्तोमदविह्वलः ॥ उन्मत्तरूपोदिग्वासादुर्वाक्यंप्रलपन्बहु ॥ २५ ॥ दुर्गंधंदुःसहंघोरंतिमिरंनरकोपमम् ॥ मलपंकंप्रविश्याशुमग्नस्तत्रसरावणः ॥ २६ ॥ प्रस्थितोदक्षिणामाशांप्रविष्टोऽकर्दमंह्रदम् ॥ कंठेबध्वादशग्रीवंप्रमदारक्तवासिनी ॥ २७ ॥ कालीकर्दमलिप्तांगीदिशंयाम्यांप्रकर्षति ॥ एवंतत्रमयादृष्टःकुंभकर्णोमहाबलः ॥ २८ ॥ रावणस्यसुताःसर्वेमुंडास्तैलसमुक्षिताः ॥ वराहेणदशग्रीवःशिंशुमारेणचेंद्रजित ॥ २९ ॥ उष्ट्रेणकुंभकर्णश्चप्रयातोदक्षिणांदिशम् ॥ एकस्तत्रमयादृष्टःश्वेतच्छत्रोविभीषणः ॥ चतुर्भिःसचिवैःसार्धंवैहायसमुपस्थितः ॥ ३० ॥ समाजश्चमहान्वृत्तोगीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतांरक्तमाल्यानांरक्षसांरक्तवाससाम् ॥ ३१ ॥ लंकाचेयंपुरीरम्यासवाजिरथकुंजरा ॥ सागरेपतितादृष्टाभग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥ पीत्वातैलंप्रमत्ताश्चप्रहसंत्योमहास्वनाः ॥ लंकायांभस्मरुक्षायांसर्वाराक्षसयोषितः ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णादयश्चेमेसर्वेराक्षसपुंगवाः ॥ रक्तंनिवसनंगृह्यप्रविष्टागोमयह्रदम् ॥ ३४ ॥ अपगच्छतपश्यध्वंसीतामाप्नोतिराघवः ॥ घातयेत्परमामर्षीयुष्मान्सार्धंहिराक्षसैः ॥ ३५ ॥ प्रियांबहुमतांभार्यांवनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितांतर्जितांवापिनानुमंस्यतिराघवः ॥ ३६ ॥ तदलंक्रूरवाक्यैश्चसांत्वमेवाभिधीयताम् ॥ अभियाचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते ॥ ३७ ॥ यस्यात्वेवंविधःस्वप्नोदुःखितायाःप्रदृश्यते ॥ सादुःखैर्बहुभिर्मुक्ताप्रियंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ भर्त्सितामपियाचध्वंराक्षस्यःकिंविवक्षया ॥ राघवाद्धिभयंघोरंराक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ प्रणिपातप्रसन्नाहिमैथिलीजनकात्मजा ॥ अलमेषापरित्रातुंराक्षस्योमहतोभयात् ॥ ४० ॥

निवसनंवस्त्रंगृह्यकुत्सितंवस्त्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ यदेवमतोपगच्छततत्क्लेशदानंत्यक्त्वान्यतोऽपसरत राघवश्चसीतामाप्नोत्येवपश्यध्वम् अनपगमेबाधकमाह घातयेदिति युष्मान्सीताक्लेशदात्रीः ॥ ३५ ॥ भर्त्सितांयुष्मत्कृतभर्त्सनादिमतींनानुमंस्यतिनानुमंस्यतेनक्षमिष्यते अतस्तत्कर्त्रीर्वोघातयेदितिभावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ हेराक्षस्यः किंविवक्षयाकुत्सितभर्त्सनादिवचनेच्छया अलमितिशेषः तत्रहेतुः राघवादिति ॥ ३९ ॥ नन्वेवंक्लेशिताकथमस्माकंप्रसन्नास्यात्तत्राह प्रणिपातेति ॥ ४० ॥

सागरेणक्षीरसागरेण परिक्षिप्तमावृतम् ॥ ११ ॥ संगतासंगतैवपर्वतइतिशेषः एतेनलंकायामेवरामस्यसीतादर्शनंसूचितम् स्वप्नांतरमाह राघवश्चेति पुनःस्वप्नांतरइत्यर्थः ॥ १२ ॥ चकासशुशुभे ॥ १३ ॥ जानकींपर्युपस्थितौजानकीसमीपंप्राप्तौनगस्यश्वेतपर्वतस्य दंतिनःस्कंधमाश्रितौ तदुक्तम् आरोहणंगोवृषकुंजराणांप्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ध्रुवमर्थलाभदमिति ॥ १४ ॥ प्रथमंभर्तुरंकेगत्वाततःसमुत्पत्यसंकूर्चभर्त्रापरिगृहीतस्यधृतालानस्यगजस्यस्कंधमाश्रिता ॥ १५ ॥ सूर्याचंद्रमसौपाणिभ्यांपरिमार्जनी तदुक्तम् आदित्यमंडलंवापिचंद्रमंडलमेववा स्वप्नेगृ

स्वप्नेचाद्यमयादृष्टासीताशुक्लांबरावृता ॥ सागरेणपरिक्षिप्तंश्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥ रामेणसंगतासीताभास्करेणप्रभायथा ॥ राघवश्चपुनर्दृष्टश्चतुर्दंतंमहागजम् ॥ १२ ॥ आरूढःशैलसंकाशंचकाससहलक्ष्मणः ॥ ततस्तुसूर्यसंकाशौदीप्यमानौस्वतेजसा ॥ १३ ॥ शुक्लमाल्यांबरधरौजानकींपर्युपस्थितौ ॥ ततस्तस्यनगस्याग्रेह्याकाशस्थस्यदंतिनः ॥ १४ ॥ भर्त्रापरिगृहीतस्यजानकीस्कंधमाश्रिता ॥ भर्तुरंकात्समुत्पत्यततःकमललोचना ॥ १५ ॥ चंद्रसूर्यौमयादृष्टौपाणिभ्यांपरिमार्जती ॥ ततस्ताभ्यांकुमाराभ्यामास्थितःसगजोत्तमः ॥ १६ ॥ सीतयाचविशालाक्ष्यालंकायाउपरिस्थितः ॥ पांडुरर्षभयुक्तेनरथेनाष्टयुजास्वयम् ॥ १७ ॥ शुक्लमाल्यांबरधरोलक्ष्मणेनसहागतः ॥ ततोन्यत्रमयादृष्टोरामःसत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयासहवीर्यवान् ॥ आरुह्यपुष्पकंदिव्यंविमानंसूर्यसन्निभम् ॥ १९ ॥ उत्तरांदिशमालोच्यप्रस्थितःपुरुषोत्तमः ॥ रावणश्चमयादृष्टोमुंडस्तैलसमुक्षितः ॥ २० ॥ रक्तवासाःपिबन्मत्तःकरवीरकृतस्रजः ॥ विमानात्पुष्पकादद्यरावणःपतितःक्षितौ ॥ २१ ॥ कृष्यमाणःस्त्रियामुंडोदृष्टःकृष्णांबरःपुनः ॥ रथेनखरयुक्तेनरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २२ ॥ पिबंस्तैलंहसन्नृत्यन्भ्रांतचित्ताकुलेंद्रियः ॥ गर्दभेनययौशीघ्रंदक्षिणांदिशमाश्रितः ॥ २३ ॥ पुनरेवमयादृष्टोरावणोराक्षसेश्वरः ॥ पतितोवाक्शिराभूमौगर्दभाद्भयमोहितः ॥ २४ ॥

ह्णातिहस्ताभ्यांमहद्राज्यंसमाप्नुयादिति ॥ १६ ॥ पांडुरर्षभेति पांडुरवृषभाष्टकयुक्तेनरथेन ॥ १७ ॥ शुक्लमाल्यांबरधरोरामोलक्ष्मणेनसहेहागतइत्यन्वयः अन्यत्रस्वप्नांतरे ॥ १८ ॥ आरुह्यपुष्पकमित्येतद्धाविस्पष्टमेवदृष्टम् ॥ १९ ॥ अत्रमध्येसांडं भुवनमित्यादयोबहवःश्लोकारामानुजसंप्रदायपुस्तकेषुदृश्यंतेतेप्रक्षिप्ताइतिकतकादयोन्येच अथरावणानर्थसूचकःस्वप्नः रावणश्चेति मुंडःमुंडितमुंडः ॥ २० ॥ पिबन्निति तैलमितिशेषः करवीरकृतस्रजइतिविमानादित्यस्यविशेषणम् करवीरेत्यारभ्यस्वप्नांतरम् ॥ २१ ॥ रथेनेत्यादिस्वप्नांतरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

रामेणत्यक्ता अन्विष्यन मोचिताप्रियेणैवसंतोषेणैवप्राणांस्त्यक्ष्यामि रामेणत्यक्तायाःप्राणत्यागस्यैवपरमप्रियत्वात् ॥ ४७ ॥ छविमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्युक्ताःमरिष्येइत्युक्ताःतदाख्यातुंमरणनिश्चयंकथयितुम् ॥ १ ॥ एकार्थंवाक्यमितिशेषः अनर्थार्थंस्वेषामनर्थमात्रप्रयोजनकम् ॥ २ ॥ तदेववाक्यमाह अद्येदानीमिति अद्यदिनेइदानीमस्मिन्क्षणेपापनिश्चयेकृतमरणनिश्चयेऽस्मासुरक्षिकास्विदानींतद्संभवान्मासंमासमात्रम् इदमवधिकालोपलक्षणम् भया

साहंत्यक्ताप्रियेणैवरामेणविदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामिपापस्यरावणस्यगतावशम् ॥ ४७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुं० षड्विंशःसर्गः ॥ २६॥ ॥ ७॥ ॥इत्युक्ताःसीतयाघोरंराक्षस्यःक्रोधमूर्छिताः ॥ काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुंरावणस्यदुरात्मनः ॥ १ ॥ ततःसीतामुपागम्यराक्षस्योभीमदर्शनाः ॥ पुनःपरुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ अद्येदानींतवानार्येसीतेपापविनिश्चये ॥ राक्षस्योभक्षयिष्यंति मासमेतद्यथासुखम् ॥३॥ सीतांताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वासंतर्जितांतदा ॥ राक्षसीत्रिजटावृद्धाप्रबुद्धावाक्यमब्रवीत् ॥ ४॥ आत्मानंखादतानार्यानसीतांभक्षयिष्यथ ॥ जनकस्यसुतामिष्टांस्नुषांदशरथस्यच ॥ ५॥ स्वप्नोह्यद्यमयादृष्टोदारुणोरोमहर्षणः ॥ राक्षसानामभावायभर्तुरस्याभवायच ॥ ६ ॥ एवमुक्तास्त्रिजटयाराक्षस्यःक्रोधमूर्छिताः ॥ सर्वाएवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटांतामिदंवचः ॥ ७ ॥ कथयस्वत्वयादृष्टःस्वप्नोयंकीदृशोनिशि ॥ तासांश्रुत्वातुवचनंराक्षसीनांमुखोद्गतम् ॥ ८ ॥ उवाचवचनंकालेत्रिजटास्वप्नसंश्रितम् ॥ गजदंतमयींदिव्यांशिबिकामंतरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तांवाजिसहस्रेणस्वयमास्थायराघवः ॥ शुक्लमाल्यांबरधरोलक्ष्मणेनसमागतः ॥ १० ॥

तिशयार्थमेवमुक्तिः यथासुखंस्थितायास्तदनंतरंरावणाज्ञयाएतत्तवशरीरंराक्षस्योभक्षयिष्यंति ॥ ३ ॥ अनार्याभिःक्रूराभिः वृद्धाधर्मज्ञानयोगवयोभिर्वृद्धा प्रबुद्धेत्यनेनतावत्पर्यंतंसुप्तवतीतिगम्यते ॥ ४ ॥ आत्मानंस्वशरीरंभक्षयिष्यथेति अवधिकालात्परमपीतिशेषः ॥ ५ ॥ कुतोवगतमेतत्तत्राह स्वप्नइति दारुणःक्रूरः राक्षसानामभावायदृष्टः तथारोमहर्षणःअत्यद्भुतोरोमांचकरोन्योस्याभर्तुर्भवायदृष्टइत्यर्थः ॥ ६ ॥ पूर्वंक्रोधमूर्छिताः पश्चात्त्रिजटावचनाद्भीताइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कालेप्रातःकाले स्वप्नसंश्रितंप्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकम् अनेनस्वप्नस्यशीघ्रफलदत्वंसूचितम् तत्रसीतायाःपीडानिवृत्तयेतदभ्युदयसूचकंस्वप्नंप्रथममाह गजदंतेति शिबिकांवाजिसहस्रयुक्तत्वविशेषणाद्विमानमित्यर्थः तामास्थायगच्छन्मयादृष्टःसमागतःसहितः ॥ ९ ॥ १० ॥

सर्वदाजीवन्मुक्तेनांगीकारएवनकृतःस्यात् तादृशेकृतेंऽगीकारेत्वेवंविधस्यागोऽनुचितइत्यतोदूरवासात्स्नेहनाशेनाप्रवृत्तिरित्याह दृश्यमानइति सौहृदंप्रीतिः नास्त्यदृश्यतः ममादृश्यत्वान्मयि तन्नास्तिनष्टमित्यर्थः अयमपिपक्षोऽसंगतःईदृशगुणवताकृतप्रीतेर्नाशनायोगादित्याह नाशयंतीति कृतघ्नाएवप्रपन्नजनस्नेहमसन्निकर्षान्नाशयंतिनैवंरामोऽकृतघ्नत्वात्स्वस्यप्रकृतित्वेनप्राकृतप्रपंचभोक्तृत्वेनचतस्याकृतघ्नतौचित्यंवनवासादौसंगदानाच्च ॥ ३९ ॥ अतःपक्षांतरम् किंवेति मयितदुपेक्षाहेतवःकेचनागुणादोषाःस्युःअयमपिपक्षोनयुक्तः स्वापरिज्ञातस्वापचाराभावात् तस्मात्प्राग्भवीयदुष्कर्मजोभाग्यक्षयएवहेतुरित्याह किंवेति अतोक्लिष्टचारित्रादिगुणाद्रामाद्याहंत्राणार्हासीताख्याभामिनीएतावत्पर्यंतंसाहियतइदानींवरार्हेणोत्तमवस्तुयोग्येनरामेणहीनास्मिअतस्तस्याममेतनमहात्मनाहीनायामर्तुंश्रेयःमरणंज्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भाग्यक्षयनिश्चयस्यकर्तुमशक्यत्वात्पक्षांतरमथवेति शस्त्रग्रहणमूलत्वात्सर्वथानर्थस्यहिंसारहितेतपस्ये

दृश्यमानेभवेत्प्रीतिःसौहृदंनास्त्यदृश्यतः॥ नाशयंतिकृतघ्नास्तुनरामोनाशयिष्यति॥३९॥ किंवामय्यगुणाःकेचित्किंवाभाग्यक्षयोहिमे॥ याहिसीता वरार्हेणहीनारामेणभामिनी॥४०॥ श्रेयोमेजीवितान्मर्तुंविहीनायामहात्मना॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात्॥४१॥ अथवान्यस्तशस्त्रौतौवनेमूलफलाशनौ॥ भ्रातरौहिनरश्रेष्ठौचरंतौवनगोचरौ॥४२॥ अथवाराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना॥ छद्मनाघातितौशूरौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥४३॥ साहमेवंविधेकालेमर्तुमिच्छामिसर्वतः॥ नचमेविहितोमृत्युरस्मिन्दुःखेतिवर्तति॥४४॥ धन्याःखलुमहात्मानोमुनयःसत्यसंमताः॥ जितात्मानोमहाभागायेषांनस्तःप्रियाप्रिये॥४५॥ प्रियान्नसंभवेद्दुःखमप्रियादधिकंभवेत्॥ ताभ्यांहितेवियुज्यंतेनमस्तेषांमहात्मनाम्॥४६॥

वयावज्जीवंवर्तितव्यमितिधियान्यस्तशस्त्रौजातौ ॥ ४२ ॥ इदमप्यसंभावितंरक्षोभिःकृतवैरेणक्षत्रियेणतत्त्यागायोगादतःपक्षांतरमथवेति छद्मवंचना सारक्षसांप्रसिद्धैव ॥ ४३ ॥ अतिवर्ततिअतिशयेनवर्तमाने ॥ ४४ ॥ अथतस्यादुःखनाशकारणंविवेकज्ञानमेवेत्याह धन्याइति सत्यंब्रह्मसंमतमात्मत्वेनयेषांते अनेनसंसारतरणसामर्थ्यंदर्शितम् अतएवजितात्मानोजितांतःकरणाः अतएवमहात्मानःप्राप्तमहात्मैक्याः अतएवमहाभागाःपूर्वजन्माद्यर्जितनिष्कामधर्मरूपमहाभाग्यवंतः मुनयोध्यानशीलास्तेधन्याः तत्रहेतुः येषांकर्मजन्येप्रियाप्रियेनस्तः ॥ ४५ ॥ प्रियाप्रियाभावंविवृणोति प्रियादिति येषांमुक्तानांप्रियाद्वियुज्यमानाद्दुःखंनसंभवेत् अप्रियात्संयुज्यमानादधिकंप्रियवियोगादप्यधिकंदुःखंनभवेत् अप्रियादधिकंभयमितिपाठेसंयुज्यमानादप्रियादधिकंमहद्भयमपिनभवेदित्यर्थः ताभ्यांप्रियवियोगजदुःखाप्रियसंयोगजदुःखभयाभ्यांयेवियुज्यंतेतेषांमहात्मनांमामिकानमस्क्रियास्तु तेषांनमस्कारेणतत्तुल्यताममापिस्यादित्याशयः ॥ ४६ ॥

ननुलंकानाशेऽपिममजीवनंकथंस्यादितिचिंतयति अनेनेति समयोद्वादशमासरूपः तस्यकालः किंचिदधिकमासद्वयावशिष्टत्वादत्यासन्नकालइत्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्कालेदुष्टेनरावणेन सकालोमेमृत्युर्विहितोवर्ततइत्यर्थः ननुततःपरमपित्वांनहिंस्युस्तत्राह अकार्यमिति येराक्षसाअकार्यइदंकर्तव्यमिदमकर्तव्यमितिनजानंतितेनैर्ऋताःपापकारिणःस्युः ॥ ३१॥ अपिच सांप्रतंसंपादितात्परदाराहरणालक्षणात्अधर्मात्तुअधर्मादेवयोयंमहोत्पातोवर्ततेतेनएतेसर्वथानभविष्यंति नञोत्रानुकर्षइतिकतकः यद्वेवमतोनैतइतियतोनविजानंतिनगणयंति ॥ ३२ ॥ राक्षसस्तस्मादयंरावणोपिमांध्रुवंप्रातराशार्थंकल्पयिष्यति साहंकथंकरिष्यामिप्राप्तविशसनकालातत्कालइतिशेषः ॥ ३३ ॥ उक्तमेवाह राममिति कथंकरिष्यामीतिशेषः ॥ ३४ ॥ तदेवं

अनेनतुनृशंसेनरावणेनाधमेनमे ॥ समयोयस्तुनिर्दिष्टस्तस्यकालोयमागतः॥ ३० ॥ सचमेविहितोमृत्युरस्मिन्दुष्टेनवर्तते॥ अकार्यंयेनजानंति नैर्ऋताःपापकारिणः ॥ ३१ ॥ अधर्मात्तुमहोत्पातोभविष्यतिहिसांप्रतम् ॥ नैतेधर्मंविजानंतिराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ ३२ ॥ ध्रुवंमांप्रातराशार्थं राक्षसःकल्पयिष्यति॥ साहंकथंकरिष्यामितंविनाप्रियदर्शनम्॥३३॥ रामंरक्तांतनयनमपश्यंतीसुदुःखिता॥ क्षिप्रंवैवस्वतंदेवंपश्येयंपतिनाविना ॥ ३४॥ नाजानाज्जीवतींरामःसमांभरतपूर्वजः ॥ जानंतौतुनकुर्यातांनोर्व्यांहिपरिमार्गणम्॥ ३५॥ नूनंममैवशोकेनसवीरोलक्ष्मणाग्रजः॥ देव लोकमितोयातस्त्यक्त्वादेहंमहीतले॥ ३६॥ धन्यादेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ ममपश्यंतियेवीरंरामंराजीवलोचनम्॥ ३७॥ अथवानहित स्यार्थोधर्मकामस्यधीमतः ॥ मयारामस्यराजर्षेर्भार्ययापरमात्मनः ॥ ३८॥

वीरतरस्यरामस्यस्त्वानन्वेषणेकारणान्युत्प्रेक्षते नाजानादिति सरामोलक्ष्मणश्चप्रायेणमांजीवतींजीवंतींनाजानात् यदिजानीयातांतदाजानंतौतौउर्व्यांभूमौपरिमार्गणंनकुर्यातामितिनकिंतुकु र्यातामेवातोमृतेतिमत्वातूष्णींतिष्ठतइतिभावः ॥ ३५ ॥ अथवामद्वियोगेनरामोदेहंन्यस्तवानित्याह नूनमिति ॥ ३६ ॥ एवंचदेवलोकस्थाधन्याइत्याह धन्याइति ममवीरमित्यन्वयः ॥३७॥ ननुत्वज्जीवनाभावनिश्चयप्रमाणोपलंभंविनाकथंरामेणदेहस्त्यक्तइत्यतःपक्षांतरमाह अथवेति धर्मकामस्यहिभार्ययार्थः अयंतुनतथा तदेवाह धीमतःआत्मानात्मविवेकवतः अतएवपरमा त्मनःपरमात्मब्रह्मात्मनास्थितस्यजीवन्मुक्तस्यतस्यमयानार्थः अनेनवैराग्यादप्रवृत्तिरितिसूचितम् ॥ ३८ ॥

संभावितंज्ञानकारणंचविहतमित्याह स्तेति स्तेत्यधिगत्यज्ञात्वायोमांराघवायनिवेदयेत्सोपीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ अभ्यवपद्यताअनुगृह्णानेन रावणवधेतिष्ठतारावणवधार्थंयतता रावणद्वंद्वेइ तिपाठेरावणेनसहद्वंद्वयुद्धेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ मामिति इहस्थांमाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ यथाहमिदानीमेवंरुदतीवर्तेभूयोमत्तोधिकंमृतभर्तृकत्वाद्राक्षस्योरुदत्योभविष्यंतीत्यत्रनसंशयइत्यर्थः ॥ २० ॥ ननुज्ञानेखल्विदंसंभाव्येतज्ञानमेवतुदुर्लभंतत्राह अन्विष्येति अचिंत्यसामर्थ्यत्वाद्देवानुग्रहाच्चलंकामप्यन्विष्यमांज्ञात्वारक्षसांकुर्यात् विनाशमितिशेषः विनाशस्येषत्करत्वमाह न

स्तेतिमांयोधिगत्यराघवायनिवेदयेत् ॥ गृध्रराजोपिसरणेरावणेननिपातितः ॥ १६ ॥ कृतंकर्ममहत्तेनमांतदाभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठतारावणवधेद्वद्वे नापिजटायुषा ॥ १७ ॥ यदिमामिहजानीयाद्वर्तमानांहिराघवः ॥ अद्यबाणैरभिक्रुद्धःकुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ १८ ॥ निर्दहेच्चपुरींलंकांनिर्दहेच्चमहोदधिम् ॥ रावणस्यचनीचस्यकीर्तिनामचनाशयेत् ॥ १९ ॥ ततोनिहतनाथानांराक्षसीनांगृहेगृहे ॥ यथाहमेवंरुदतीतथाभूयोनसंशयः ॥ २० ॥ अन्विष्यरक्षसांलंकांकुर्याद्रामःसलक्ष्मणः ॥ नहिताभ्यांरिपुर्दृष्टोमुहूर्तमपिजीवति ॥ २१ ॥ चिताधूमाकुलपथागृध्रमंडलमंडिता ॥ अचिरेणैवकालेनश्मशानसदृशीभवेत् ॥ २२ ॥ अचिरेणैवकालेनप्राप्स्याम्येनंमनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोयमाभातिसर्वेषांवोविपर्ययः ॥ २३ ॥ यादृशानितुदृश्यंतेलंकायामशुभानितु ॥ अचिरेणैवकालेनभविष्यतिहतप्रभा ॥ २४ ॥ नूनंलंकाहतेपापेरावणेराक्षसाधिपे ॥ शोषमेष्यतिदुर्धर्षाप्रमदाविधवायथा ॥ २५ ॥ पुण्योत्सवसमृद्धाचनष्टभर्त्रीसराक्षसा ॥ भविष्यतिपुरीलंकानष्टभर्त्रीयथांगना ॥ २६ ॥ नूनंराक्षसकन्यानांरुदतीनांगृहेगृहे ॥ श्रोष्यामिनचिरादेवदुःखार्तानामिहध्वनिम् ॥ २७ ॥ सांधकाराहतद्योताहतराक्षसपुंगवा ॥ भविष्यतिपुरीलंकानिर्दग्धारामसायकैः ॥ २८ ॥ यदिनामसशूरोमांरामोरक्तांतलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानांयांराक्षसस्यनिवेशने ॥ २९ ॥

हीति ॥ २१ ॥ निश्चितएवायमर्थइत्याह जितेति भवेल्लंकेतिशेषः ॥ २२ ॥ रक्षोऽनर्थवन्ममार्थोपिनिश्चितएवेत्याह अचिरेणेति युष्माकमनर्थोपिनिश्चितइतिचराक्षसीःप्रत्याह दुष्प्रस्थानइति दुर्निमित्तप्रवृत्तिरयंविपर्ययःएतद्विपरीतज्ञानमितिभाति ॥ २३ ॥ तामेवाह यादृशानीति यादृशानिदृश्यंतैतैरेवहतप्रभाभविष्यतीतिज्ञायतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ शोषंऐश्वर्यादेरितिशेषः ॥ २५ ॥ पुण्योत्सवसमृद्धाचअद्येतिशेषः ॥ २६ ॥ ध्वनिंरोदनशब्दं दुःखार्तानामिवेतिपाठः ॥ २७ ॥ सांधकाराअलक्ष्मीसहिता ॥ २८ ॥ यदिराक्षसस्यनिवेशनेवर्तमानांयांमांरामोजानीयात्तदालंकापुरीरामसायकैर्निर्दग्धाभविष्यतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

किंच राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमानाराक्षसीभिः चिंतयंतीरामम् ॥ ४ ॥ अर्थैःधनैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ असतींअसतीवत्परगृहस्थां जीवामिजीवितंरक्षामीत्यर्थः पाकंपचतीतिवत्प्रयोगः ॥ ७ ॥
एतदुत्तरं चरणेनेति मध्येद्वौश्लोकौप्रक्षिप्तौ सव्येनवामेन ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यानंमयाक्रियमाणंनिराकरणंनजानाति कामममोहादितिशेषः नृशंसस्वभावेनक्रूरस्वभावेन मांप्रार्थयितुंराक्षसीद्वारास्वानुकूलांकर्तुं ॥ ९ ॥ छिन्नारज्जुवत् भिन्नाभित्तिवत् प्रभिन्नाघटवत् दीप्ताअग्नौदीप्तशूल्यमांसवत् प्रदीपिताप्रदीप्तागृहादिवत् वश्विरंप्रलापेनकिं रावणंनोपतिष्ठेयमित्येवनिश्चयसत्वात्

राक्षसीवशमापन्नाभर्त्स्यमानाचदारुणम् ॥ चिंतयंतीसुदुःखार्तानाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहिमेजीवितेनार्थोनैवार्थैर्नचभूषणैः ॥ वसंत्याराक्षसीमध्येविनारामंमहारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदंनूनमथवाप्यजरामरम् ॥ हृदयंममयेनेदंनदुःखेनविशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतींयाहंतेनविनाकृता ॥ मुहूर्तमपिजीवामिजीवितंपापजीविका ॥ ७ ॥ चरणेनापिसव्येननस्पृशेयंनिशाचरम् ॥ रावणंकिंपुनरहंकामयेयंनिशाचरम् ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यानंनजानातिनात्मानंनात्मनःकुलम् ॥ योनृशंसस्वभावेनमांप्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥ छिन्नाभिन्नाप्रभिन्नावादीप्तावाग्नौप्रदीपिता ॥ रावणंनोपतिष्ठेयंकिंप्रलापेनवश्चिरम् ॥ १० ॥ ख्यातःप्राज्ञःकृतज्ञश्चसानुक्रोशश्चराघवः ॥ सद्वृत्तोनिरनुक्रोशःशंकेमद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ११ ॥ राक्षसानांजनस्थानेसहस्राणिचतुर्दश ॥ एकेनैवनिरस्तानिसमांकिंनाभिपद्यते ॥ १२ ॥ "निरुद्धारावणेनाहमल्पवीर्येणरक्षसा ॥ समर्थःखलुमेभर्तारावणंहंतुमाहवे ॥ विराधोदंडकारण्येयेनराक्षसपुंगवः ॥ रणेरामेणनिहतःसमांनाभ्यवपद्यते ॥" ॥ कामंमध्येसमुद्रस्यलंकेयंदुष्प्रधर्षणा ॥ नतुराघवबाणानांगतिरोधोभविष्यति ॥ १३ ॥ किंनुतत्कारणंयेनरामोदृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृतांभार्यामिष्टांयोनाभिपद्यते ॥ १४ ॥ इहस्थांमांनजानीतेशंकेलक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपिसतेजस्वीधर्षणांमर्षयिष्यति ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ अथस्वापत्स्थैर्यकारणानिसंभावयति ख्यातइति प्रसिद्धःप्रशस्तगुणः ईदृशोपिराघवोमद्भाग्यसंक्षयादेवमयिनिरनुक्रोशोदयाहीनः संपन्नइतिशेषः इतिशंके ॥ ११ ॥ नचतस्यमद्विमोक्षणाशक्तिरित्याह राक्षसानामिति नाभिपद्यतेनप्राप्नोति ॥ १२ ॥ एतदुत्तरंकामंमध्येइति मध्येश्लोकौप्रक्षिप्ताविति कतकः काममन्येषांदुष्प्रधर्षणाभवतुननुरामबाणानांगतिरोधोभविष्यति आब्रह्मलोकंरामबाणगत्यप्रतिरोधस्यभार्गवादिविषयेप्रसिद्धतरत्वादितिभावः एतेनातिदुर्गस्थानस्थितत्वान्नमोक्षणमित्यपास्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्मादत्रमत्स्थित्यज्ञानमेवमद्विमोक्षणप्रवृत्त्यभावेकारणमित्याह इहस्थामिति मर्षयिष्यतीत्यत्रकाकुः जानंश्चेद्भवेत्तदामर्षयिष्यतिअपितुनसहिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्राहमिति यस्मादहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तोयहतंनदीपूररुग्णं ॥ १५ ॥ पद्मदलंविकसितंपद्मंतस्यपत्रमिवाक्षिणीयस्यतम् ॥ १६ ॥ तीक्ष्णंविषंवत्सनाभादिकमास्वाद्यस्थितस्येवमे ममजीवनंदुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ जीवितंत्यक्तुमिच्छामितदपिनशक्यमितिशेषः रामोपिनासाद्यतेच ॥ १९ ॥ एवंपरवशतयादुःखानुभवेहेतुमाह धिगिति मनुष्यस्यविषोद्बंधनादिनादेह त्यागेऽपरमार्थप्राप्तेःपरमदुःखस्यापिसोढव्यत्वादप्रयोजकोमनुष्यदेहइत्यर्थः राक्षस्यादिपरतंत्रतांचमनुष्यत्वप्रयुक्तांधिक् यत्यत्रमनुष्यदेहे आत्मच्छंदेनात्मेच्छयाजीवितंपरित्यक्तुंनशक्यं

यत्राहमाभिःक्रूराभीराक्षसीभिरिहार्दिता ॥ जीवामिहीनारामेणमुहूर्तमपिदुःखिता ॥ १३ ॥ एषाल्पपुण्याकृपणाविनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रम ध्येनौःपूर्णावायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्तारंतमपश्यंतीराक्षसीवशमागता ॥ सीदामिखलुशोकेनकूलंतोयहतंयथा ॥ १५ ॥ तंपद्मदलपत्राक्षंसिंह विक्रांतगामिनम् ॥ धन्याःपश्यंतिमेनाथंकृतज्ञंप्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथातेनहीनायारामेणविदितात्मना ॥ तीक्ष्णंविषमिवास्वाद्यदुर्लभंममजी वनम् ॥ १७ ॥ कीदृशंतुमहापापंमयादेहांतरेकृतम् ॥ येनेदंप्राप्यतेघोरंमहादुःखंसुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितंत्यक्तुमिच्छामिशोकेनमहतावृता ॥ रा क्षसीभिश्चरक्ष्यंत्यारामोनासाद्यतेमया ॥ १९ ॥ धिगस्तुखलुमानुष्यंधिगस्तुपरवश्यताम् ॥ नशक्यंयत्परित्यक्तुमात्मच्छंदेनजीवितम् ॥ २० ॥ इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवंब्रुवतीजनकात्मजा ॥ अधो गतमुखीबालाविलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेवप्रमत्तेवभ्रांतचित्तेवशोचती ॥ उपावृत्ताकिशोरीवविचेष्टंतीमहीतले ॥ २ ॥ राघवस्यप्रमत्तस्यरक्ष साकामरूपिणा ॥ रावणेनप्रमथ्याहमानीताक्रोशतीबलात् ॥ ३ ॥

॥ २० ॥ नारीमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रसक्तानिप्रवृत्तान्यश्रूणिमुखेयस्याः सा एवंब्रुवतीवक्ष्यमाणरीत्याब्रुवती विलप्तुंविलपितुं ॥ १ ॥ उन्मत्ताभूताविष्टा प्रमत्तापित्तोद्रेकादिना भ्रांतचित्तेवदिङ्मोहादिनामूर्छितचित्तेवशोचतीशोचंती उपावृत्ताश्रमापनयनायपरि वर्तनशीलाकिशोरीवबडवेव ॥ २ ॥ कामरूपिणारक्षसामारीचेनप्रमत्तस्यअसन्निधानंप्राप्तस्यराघवस्यसंबंधिनीअहंरावणेनप्रमथ्यप्रपीड्यक्रोशंतीबलादानीतास्मि ॥ ३ ॥

शूर्पणखेयमन्या ॥ ४३ ॥ अजामुखसदृशमुखवत्याप्रघसयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ निकुंभिलानामलंकायाःपश्चिमभागवर्तिनीभद्रकालीतांनृत्यामःतत्समीपंगत्वानृत्यामः सुरसुतोपमादेवकन्योप
मारोदितिअरुदत् ॥ ४५ ॥ अर्णवमानः ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि॰सुंदरकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परुषंवदंतीनांवचः श्रुत्वेतिशे

पेयमानीयतांक्षिप्रंमाल्यंचविविधंबहु ॥ ततःशूर्पणखानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अजामुख्यायदुक्तंवैतदेवममरोचते ॥ सुराचानीयतां
क्षिप्रंसर्वशोकविनाशिनी ॥ ४४ ॥ मानुषंमांसमासाद्यनृत्यामोऽथनिकुंभिलाम् ॥ एवंनिर्भर्त्स्यमानासासीतासुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धै
र्यमुत्सृज्यरोदिति ॥ ४५ ॥ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आदि॰सुं॰चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ अथतासांवदंतीनांपरुषंदारुणंबहु ॥ राक्षसीनामसौ
म्यानांरुरोदजनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीराक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाचपरमत्रस्ताबाष्पगद्गदयागिरा ॥ २ ॥ नमानुषीराक्षसस्यभार्याभ
वितुमर्हति ॥ कामंखादतमांसर्वानकरिष्यामिवोवचः ॥ ३ ॥ साराक्षसीमध्यगतासीतासुरसुतोपमा ॥ नशर्मलेभेशोकार्तारावणेनेवभर्त्सिता ॥ ४ ॥
वेपतेस्माधिकंसीताविशंतीवांगमात्मनः ॥ वनेयूथपरिभ्रष्टामृगीकोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥ सात्वशोकस्यविपुलांशाखामालंब्यपुष्पिताम् ॥ चिंतया
मासशोकेनभर्तारंभग्नमानसा ॥ ६ ॥ सास्नापयंतीविपुलौस्तनौनेत्रजलस्रवैः ॥ चिंतयंतीनशोकस्यतदांऽतमधिगच्छति ॥ ७ ॥ सावेपमानापति
ताप्रवातेकदलीयथा ॥ राक्षसीनांभयत्रस्ताविवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥ तस्याःसादीर्घबहुलावेपंत्याःसीतयातदा ॥ ददृशेकंपितावेणीव्यालीवपरि
सर्पती ॥ ९ ॥ सानिःश्वसंतीशोकार्ताकोपोपहतचेतना ॥ आर्ताव्यसृजदश्रूणिमैथिलीविललापच ॥ १० ॥ हारामेतिचदुःखार्ताहापुनर्लक्ष्मणेतिच ॥
हाश्वश्रूर्ममकौसल्येहासुमित्रेतिभामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादःसत्योयंपंडितैःसमुदाहृतः ॥ अकालेदुर्लभोमृत्युःस्त्रियावापुरुषस्यवा ॥ १२ ॥

षः ॥ १ ॥ पूर्वसर्गोक्तरीत्योक्ता मनस्विनीपातिव्रत्येदृढमनाः ॥ २ ॥ कामंखादतेति अयंसर्वःसीताप्रलापोगृहीतमनुष्यशरीरतयानटवदनुकरणरूपइतिबोध्यम् ॥ ३ ॥ शर्मनलेभेइवशोकार्तै
व ॥ ४ ॥ आत्मनोंगंविशंतीवभीत्याअतिसंकुचितशरीराकमठवदभूदित्यर्थः कोकैर्वृकैः ॥ ५ ॥ अशोकस्यअशोकवनिकासंबंधिनःशिंशपावृक्षस्य तत्समीपवर्तिनोऽशोकस्यैववा ॥ ६ ॥ ७ ॥
राक्षसीनांराक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ सीतयेतिषष्ठ्यर्थेतृतीया परिसर्पतीपरितःप्रसर्पती ॥ ९ ॥ १० ॥ हासुमित्रेतीत्यत्रैकारलोपआर्षः ॥ ११ ॥ अकालेदैवाविहितस्वेच्छाकाले ॥ १२ ॥

कालपुरस्कृतंकालोचितंनोवाक्यंनचकुरुषे नैतत्तेहितमितिशेषः तदेवोपपादयति आनीतासीति ॥ ३० ॥ गृहेरुद्धाचासि अस्माभिरभिरक्षितारक्षितनिरोधा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रीतिस्नेहं रावणेप्रहर्षमानंदम् नित्यदैन्यतांनिरंतरदीनत्वम् स्वार्थेष्यञ् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ व्यतिकामेत् यौवनमितिशेषः उद्यानानिचरेत्युत्तरस्थेनान्वयः तेषुक्रीडेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उत्पाटनंस्थानाद

नचनः कुरुषेवाक्यंहितंकालपुरस्कृतम् ॥ आनीतासिसमुद्रस्यपारमन्यैर्दुरासदम् ॥ ३० ॥ रावणांतःपुरेघोरेप्रविष्टाचासिमैथिलि ॥ रावणस्यगृहेरुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥ नत्वांशक्तःपरित्रातुमपिसाक्षात्पुरंदरः ॥ कुरुष्वहितवादिन्यावचनंममममैथिलि ॥ ३२ ॥ अलमश्रुनिपातेनत्यज शोकमनर्थकम् ॥ भजप्रीतिंप्रहर्षंचत्यजंतीनित्यदैन्यताम् ॥ ३३ ॥ सीतेराक्षसराजेनपरिक्रीडयथासुखम् ॥ जानीमहेयथाभीरुस्त्रीणांयौवनमध्रुवम् ॥ ३४ ॥ यावन्नतेव्यतिक्रामेत्तावद्दुःखमवाप्नुहि ॥ उद्यानानिचरम्याणिपर्वतोपवनानिच ॥ ३५ ॥ सहराक्षसराजेनचरत्वंमदिरेक्षणे ॥ स्त्रीसहस्राणितेदेविवशेस्थास्यंतिसुंदरि ॥ ३६ ॥ रावणंभजभर्तारंभर्तारंसर्वरक्षसाम् ॥ उत्पाट्यवातेहृदयंभक्षयिष्यामिमैथिलि ॥ ३७ ॥ यदिमेव्याहृतंवाक्यंनयथावत्करिष्यसि ॥ ततश्चंडोदरीनामराक्षसीक्रूरदर्शना ॥ ३८ ॥ भ्रामयंतीमहच्छूलमिदंवचनमब्रवीत् ॥ इमांहरिणशावाक्षींत्रासोत्कंपपयोधराम् ॥ ३९ ॥ रावणेनहृतांदृष्ट्वादौर्हृदोमेमहानयम् ॥ यकृत्प्लीहंमहत्क्रोडंहृदयंचसबंधनम् ॥ ४० ॥ गात्राण्यपितथाशीर्षंखादेयमितिमेमतिः ॥ ततस्तुप्रघसानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ "कंठमस्यानृशंसायाःपीडयामःकिमास्यते ॥ निवेद्यतांततोराज्ञेमानुषीसामृतेतिच ॥ नात्रकश्चिच्चसंदेहःखादतेतिसवक्ष्यति ॥ ततस्त्वजामुखीनामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥" विशस्येमांततःसर्वान्समान्कुरुतपिंडकान् ॥ विभजामततःसर्वांविवादोमेनरोचते ॥ ४२ ॥

पकर्षणम् ॥ ३७ ॥ यदीत्यर्धंपूर्वान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गर्भिण्याःगर्भकृतइच्छाविशेषोदौर्हृदम् यकृत्दक्षिणभागस्थःकालखंडाख्योमांसविशेषः स्नायुःस्त्रियांकालखंडयकृतीचसमेउभे इतिकोशः प्लीहंहृदयवामभागस्थोगुल्माख्योमांसविशेषः यद्यपितद्वाचकःप्लीहाइत्याकारांतस्तथाप्यदंतत्वमार्षं महत्क्रोडंभुजांतरम् अथोत्पीडमितिपाठेउत्पीडंहृदयोपरिस्थितमांसबंधनम् हृदयंनाडीबंधनसहितंमुकुलाकारंहृत्पुंडरीकाख्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रघसावाक्यंविशस्येमामिति मध्येश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः पिंडकान्मांसखंडान् विवादः अनयासहेतिशेषः ॥ ४२ ॥

अवलीनश्छन्नः निर्वाक्योमौनी शिंशपाद्रुमेस्थितइतिशेषः सीतांतर्जयंतीःराक्षसीस्तद्वाक्यान्यश्टणोत् ॥ १४ ॥ वेपमानांतामभिक्रम्यतत्समीपमागत्यसंरब्धाःक्रुद्धास्ताराक्षस्योदशनच्छ दान्लिलिहुःलेहनंकुर्वंतिस्म ॥ १५ ॥ परश्वधान्गृहीत्वोचुश्चनेयंरावणंभर्तारमर्हति अपितुत्वस्माकंभक्षणमेवार्हतीतिभावः ॥ १६ ॥ भर्त्स्यमानाएवंप्रकारेणपीड्यमानाभूदितिशेषः तांशिंश

अवलीनःसनिर्वाक्योहनुमान्शिंशपाद्रुमे ॥ सीतांसंतर्जयंतीस्ताराक्षसीरश्टणोत्कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्यसंरब्धावेपमानांसमंततः ॥ भृशंसंलि लिहुर्दीप्तान्प्रलंबान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्चपरमक्रुद्धाःप्रगृह्याशुपरश्वधान् ॥ नेयमर्हतिभर्तारंरावणंराक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ साभर्त्स्यमाना भीमाभीराक्षसीभिर्वरांगना ॥ साबाष्पमपमार्जंतीशिंशपांतामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तांशिंशपांसीताराक्षसीभिःसमावृता ॥ अभिगम्यविशा लाक्षीतस्थौशोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तांकृशांदीनवदनांमलिनांबरवासिनीम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरेभीमाराक्षस्यस्ताःसमंततः ॥ १९ ॥ ततस्तुविनतानाम राक्षसीभीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकाराकरालानिर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीतेपर्याप्तमेतावद्भर्तुःस्नेहःप्रदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतंभद्रेव्यसनायोपकल्प ते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मिभद्रंतेमानुषस्तेकृतोविधिः ॥ ममापितुवचःपथ्यंब्रुवंत्याःकुरुमैथिलि ॥ २२ ॥ रावणंभजभर्त्तारंभर्त्तारंसर्वरक्षसाम् ॥ विक्रां तमापतंतंचसुरेशमिववासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणंत्यागशीलंचसर्वस्यप्रियवादिनम् ॥ मानुषंकृपणंरामंत्यक्त्वारावणमाश्रय ॥ २४ ॥ दिव्यांगरागा वैदेहिदिव्याभरणभूषिता ॥ अद्यप्रभृतिलोकानांसर्वेषामीश्वरीभव ॥ २५ ॥ अग्नेःस्वाहायथादेवीशचीवेंद्रस्यशोभने ॥ किंतेरामेणवैदेहिकृपणेनग तायुषा ॥ २६ ॥ एतदुक्तंचमेवाक्यंयदित्वंनकरिष्यसि ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसर्वास्त्वांभक्षयिष्यामहेवयम् ॥ २७ ॥ अन्यातुविकटानामलंबमानपयोध रा ॥ अब्रवीत्कुपितासीतांमुष्टिमुद्यम्यतर्जती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रतिरूपाणिवचनानिसुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्चसोढानितवमैथिलि ॥ २९ ॥

पांहनूमदधिष्ठितांशिंशपांअत्यंतंतन्मूलसमीपमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ततस्तन्मूलगमनानंतरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्णतोदरीअतिनिम्नोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतंअतिमात्राचरणं श्रीरपिसैवज्या यसीतिलोकोक्तेरितिभावः व्यसनंदुःखम् ॥ २१ ॥ मानुषोमनुष्यज्ञात्युचितोविधिरनुष्ठानंतेत्वयाकृतं एतावदेवालमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सुरेशंवासवमिव ॥ २३ ॥ कृपणंदीनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तर्जतीतर्जयंती ॥ २८ ॥ अनुक्रोशोदया मृदुत्वमल्पप्रमाणत्वम् ॥ २९ ॥

नार्यार्थेनार्यात्वनिमित्तम् ॥ १८ ॥ साधुकथितंसाधुगृहाण नभविष्यसिमारयामइत्यर्थः ॥ १९ ॥ धायमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ० सुंदरकांडेत्र योविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्याहरनिवर्तय एवंत्वदभीष्टरामसंगमरूपंवस्तुजातुकदाचिदप्यनःपरंनभविष्यति अत्ररामागमनस्यतवत्रातत्रगमनस्यप्रसक्त्यभावादितिभावः

॥ ४५ ॥

तस्यनैर्ऋतराजस्यराजराजस्यभामिनि ॥ किंत्वंनकुरुषेबुद्धिंभार्यार्थेरावणस्यहि ॥ १८ ॥ साधुतेतत्त्वतोदेविकथितंसाधुभामिनि ॥ गृहाणसुस्मि तेवाक्यमन्यथानभविष्यसि ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आदि० सुं० त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७॥ ॥ ततःसीतांसमस्तास्ताराक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषंपरुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किंत्वमंतःपुरेसीतेसर्वभूतमनोरमे ॥ महार्हशयनोपेतेनवासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषे मानुषस्यैवभार्यात्वंबहुमन्यसे ॥ प्रत्याहरमनोरामान्नैवंजातुभविष्यति ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारंरावणंराक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्यविहर स्वयथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषीमानुषंतंतुराममिच्छसिशोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थंविक्लवंतमनिंदिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनांवचःश्रुत्वासीतापद्मनिभे क्षणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यदिदंलोकविद्विष्टमुदाहरतसंगताः ॥ नैतन्मनसिवाक्यंमेकिल्बिषंप्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ नमा नुषीराक्षसस्यभार्याभवितुमर्हति ॥ कामंखादतमांसर्वानकरिष्यामिवोवचः ॥ ८ ॥ दीनोवाराज्यहीनोवायोमेभर्तासमेगुरुः ॥ तंनित्यमनुरक्ता स्मियथासूर्यंसुवर्चला ॥ ९ ॥ यथाशचीमहाभागाशक्रंसमुपतिष्ठति ॥ अरुंधतीवसिष्ठंचरोहिणीशशिनंयथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रायथागस्त्यंसुकन्या च्यवनंयथा ॥ सावित्रीसत्यवंतंचकपिलंश्रीमतीयथा ॥ ११ ॥ सौदासंमदयंतीवकेशिनीसगरंयथा ॥ नैषधंदमयंतीवभैमीपतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ तथाहमिक्ष्वाकुवरंराममंपतिमनुव्रता ॥ सीतायावचनंश्रुत्वाराक्षस्यःक्रोधमूर्छिताः ॥ भर्त्सयंतिस्मपरुषैर्वाक्यैरावणचोदिताः ॥ १३ ॥

यद्वातःपरंजातुकदाचिदप्येवंभावश्चेद्भवतीनभविष्यति मारयामइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नेत्राभ्यामुपलक्षितेतिशेषः इदंवचनंयुष्मद्वचोऽनंगीकारेमारणंचेच्छीघ्रंतदेवक्रियतामित्यर्थः कंवक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥ लोकविद्विष्टंलोकविद्विष्टपरपुरुषसंगार्थकं संगताःसमेताः किल्बिषंकिल्बिषजनकार्थकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुरुपास्यदेवता सुवर्चलासूर्यपत्नी सूर्याभिमुखपुष्पवती काचिदोषधिरित्यन्यः ॥ ९ ॥ अतिदुःखसमयेपिदृढव्रतत्वद्योतनायानेकसाध्वीनामुपन्यासोदृष्टांतविधयेत्याहुः ॥ १० ॥ ११ ॥ भैमीदमयंतीनैषधंपतियथानुव्रता ॥ १२ ॥ १३ ॥

ततःपरंरावणगमनादनंतरं लोकोक्तौवापरमिति ॥ ३ ॥ भार्यात्वंभार्याभावंनबहुमन्यसे मोहादितिशेषः ॥ ४ ॥ ततःसर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरमेकजटाविशिष्याब्रवीत् करतलोदरीं अतुंदिलामित्यर्थः ॥ ५ ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुरित्यनुक्रांतषट्प्रजापतीनांचतुर्थःपुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्यपुत्रइत्यनेनकुलीनत्वंसूचितम् ॥ ८ ॥ किंकिमर्थं ततःकुलनि

ततःसीतामुपागम्यराक्षस्यःक्रोधमूर्छिताः ॥ परंपरुषयावाचावैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्यवरिष्ठस्यरावणस्यमहात्मनः ॥ दशग्रीवस्यभार्यात्वंसीतेनबहुमन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ आमंत्र्यक्रोधताम्राक्षीसीतांकरतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनांषण्णांतुचतुर्थोऽयंप्रजापतिः ॥ मानसोब्रह्मणःपुत्रःपुलस्त्यइतिविश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्यतुतेजस्वीमहर्षिर्मानसःसुतः ॥ नाम्नासविश्रवानामप्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥ तस्यपुत्रोविशालाक्षिरावणःशत्रुरावणः ॥ तस्यत्वंराक्षसेंद्रस्यभार्याभवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तंचारुसर्वांगिवाक्यंकिंनानुमन्यसे ॥ ततोहरिजटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ विवृत्त्यनयनेकोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ येनदेवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्चनिर्जितः ॥ १० ॥ तस्यत्वंराक्षसेंद्रस्यभार्याभवितुमर्हसि ॥ वीर्योत्सिक्तस्यशूरस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनोवीर्ययुक्तस्यभार्यात्वंकिन्नलिप्ससे ॥ ११ ॥ प्रियांबहुमतांभार्यांत्यक्त्वाराजामहाबलः ॥ सर्वासांचमहाभागांत्वामुपैष्यतिरावणः ॥ १२ ॥ समृद्धंस्त्रीसहस्रेणनानारत्नोपशोभितम् ॥ अंतःपुरंतदुत्सृज्यत्वामुपैष्यतिरावणः ॥ १३ ॥ अन्यातुविकटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ असकृद्भीमवीर्येणनागागंधर्वदानवाः ॥ निर्जिताःसमरेयेनसतेपार्श्वमुपागतः ॥ १४ ॥ तस्यसर्वसमृद्धस्यरावणस्यमहात्मनः ॥ किमर्थंराक्षसेंद्रस्यभार्यात्वंनेच्छसेधमे ॥ १५ ॥ ततस्तांदुर्मुखीनामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ यस्यसूर्योनतपतिभीतोयस्यसमारुतः ॥ नवातिस्मायतापांगिकिंत्वंतस्यनतिष्ठसे ॥ १६ ॥ पुष्पवृष्टिंचतरवोमुमुचुर्यस्यवैभयात् ॥ शैलाःसुस्रुवुःपानीयंजलदाश्चयदेच्छति ॥ १७ ॥

रूपणानंतरम् ॥ ९ ॥ येनेत्यनेनपराक्रमातिशयसूचनम् ॥ १० ॥ नलिप्ससेनेच्छसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सर्वासांमध्येबहुमतांमहाभागांअतिभाग्यवतींमंदोदरीमपित्यक्त्वात्वामुपैष्यति ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यस्यभीतःसूर्योनतपतीत्यर्थः नतिष्ठसे वशेइतिशेषः ॥ १६ ॥ यदेच्छतितदासुस्रुवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भोराक्षस्योयूयंप्रत्येकंतथाकुरुतसर्वामिलित्वावातथाकुरुत प्रतिलोमानुलोमैःप्रतिकूलानुकूलव्यवहारैः ॥ ३७ ॥ आवर्जयतआनुकूल्यंसंपादयत ॥ ३८ ॥ प्रतिगर्जंतप्रत्यगर्जत् उपगम्यसमीपमागम्य ततःअतिसंतर्जनंदृष्ट्वा सीतायांदययेतिशेषः ॥ ३९ ॥ परिष्वज्यपरिष्वंगेनप्रहारादिप्रवृत्तिंनिरुध्य ॥ ४० ॥ अमरश्रेष्ठाःइंद्रादयोभोगसत्तमान्नविदधतिनानु

अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रांचदीर्घजिह्वानखामपि ॥ ३५ ॥ अनासिकांसिंहमुखींगोमुखींसूकरीमुखीम् ॥ यथामद्वशगासीताक्षिप्रंभवतिजानकी ॥ ३६ ॥ तथाकुरुतराक्षस्यःसर्वाःक्षिप्रंसमेत्यवा ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्चसामदानादिभेदनैः ॥ ३७ ॥ आवर्जयतवैदेहींदंडस्योद्यमनेनच ॥ इतिप्रतिसमादिश्यराक्षसेंद्रःपुनःपुनः ॥ ३८ ॥ काममन्युपरीतात्माजानकींप्रतिगर्जत ॥ उपगम्यततःक्षिप्रंराक्षसीधान्यमालिनी ॥ ३९ ॥ परिष्वज्यदशग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ मयाक्रीडमहाराजसीतयाकिंतवानया ॥ ४० ॥ विवर्णयाकृपणयामानुष्याराक्षसेश्वर ॥ नूनमस्यांमहाराजनदेवाभोगसत्तमान् ॥ ४१ ॥ विदधत्यमरश्रेष्ठास्तवबाहुबलार्जितान् ॥ अकामांकामयानस्यशरीरमुपतप्यते ॥ ४२ ॥ इच्छतींकामयानस्यप्रीतिर्भवतिशोभना ॥ एवमुक्तस्तुराक्षस्यासमुत्क्षिप्तस्ततोबली ॥ प्रहसन्मेघसंकाशोराक्षसःसन्न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितःसदशग्रीवःकंपयन्निवमेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करसंकाशंप्रविवेशनिवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगंधर्वकन्याश्चनागकन्याश्चतास्ततः ॥ परिवार्यदशग्रीवंप्रविशुस्तागृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ समैथिलींधर्मपरामवस्थितांप्रवेपमानांपरिभर्त्स्यरावणः ॥ विहायसीतांमदनेनमोहितःस्वमेववेश्मप्रविवेशरावणः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰ आदि॰ सुं॰ द्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्युक्त्वामैथिलींराजारावणःशत्रुरावणः ॥ संदिश्यचततःसर्वाराक्षसीर्निर्जगाहम ॥ १ ॥ निष्क्रांतेराक्षसेंद्रेतुपुनरंतःपुरंगते ॥ राक्षस्योभीमरूपास्ताःसीतांसमभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥

मन्यंते देवहनेयमदृष्टहीनेतिभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ समुत्क्षिप्तःअन्यतोपसारितः प्रहसन् धान्यमालिन्याउचितव्यवहारदर्शनेनअवशप्राप्तस्त्रीप्रहारापकीर्तिपरिहारेणचप्रसन्नइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ प्रविशुःप्रविविशुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उच्चावमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ शत्रूनरावयतिहाहाशब्दंकारयतिसशत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥

अर्हं तस्य रामस्य भार्या त्वयाऽपहर्तुं न शक्या ऽथापि अयं विधिरपहरणरूपविधिस्तव वधार्थाय दैवेन विहितोऽत्र न संशयः ॥ २१ ॥ शूरेणेत्याद्युपहासोक्तिः अपोह्य मारीचमायया ऽपसार्य कस्माद्दार चौर्यं त्वया कृतम् तस्मादत्यंतमशूरस्त्वमित्युपहासः चिदिति पादपूरणे॥२२॥२३॥ सिंहसत्त्वगतिः सिंहवत्सत्त्वं पराक्रमो गतिश्च यस्य सः सिंहसंहनन इति पाठांतरम् ॥२४॥ चलमग्रं यस्य तादृशमुकुट वान् ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण कटिसूत्रेण रशनयेत्यर्थः इंद्रनीलनद्धमुखारक्तमणियुक्तत्वाच्च तस्य मेचकत्वम् भुजंगो वासुकिः सहि नीलवर्ण इत्याहुः ॥ २६ ॥ ताभ्यां प्रसिद्धपराक्रमाभ्याम् भुज

नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ॥ विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥२१॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोह्य रामं कस्मा च्चिद्दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥२२॥ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥२३॥ नीलजीमूतसंकाशो महाभु जशिरोधरः ॥ सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्यांबरधरस्तप्तांगदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादनेनद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां सपरिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽ चलसंकाशः शृंगाभ्यामिव मंदरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुंडलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ सकल्प वृक्षप्रतिमो वसंत इव मूर्तिमान् ॥ श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयंकरः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भु जंग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लंबकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ हस्तिपद्यश्वपद्यौ च गोपदीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥

द्वयमेव सर्वदा युद्धादौ स्वेच्छया दशभुजत्वमिति द्विवचनम् वामदक्षेषु भुजत्वजात्यैकवचनमित्यन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥ वसंत इव भूषितोपि श्मशानचैत्यप्रतिमः तदुभयवत्परिहार्यदर्शनः चैत्यं बु द्धायतनम् अत एव भयंकरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनयेन अनीत्यायुक्तम् अर्थहीनं प्रयोजनहीनं व्रतं रामं वा अनुव्रते इति संबोधनम् ईदृशीं त्वां नाशयामि सूर्य उदितः संध्यां तत्कालिकमंधकारमि व ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एकाक्षीति द्वित्रिपादानां व्यक्तिभेदात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अवधिःमासान्द्वादशभामिनीत्यारण्यकांडोक्तस्तन्मध्येद्वौमासाववशिष्टौतौमयारक्षणीयौ यद्यपिवर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवंगमेतिसीतावक्ष्यतितथाप्यल्पांतरत्वान्मासद्वयरक्षणोक्तिरविरुद्धा ॥ ८ ॥ प्रातराशःप्रातःकालिकंभोजनम् ॥ ९ ॥ देवगंधर्वकन्याःसीतावदेवबलादाहृताइत्यर्थः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैःवराकोयंकिंकरिष्यतिनभेतव्यमित्येवमोष्ठायोत्क्षेपणैः नेत्रैर्द्राङ्मीलनोन्मीलनवद्भिः वक्त्रैःमुखचलनैःसीतामाश्वासयामासुः ॥ ११ ॥ आत्महितंरावणात्मनोहितम् वृत्तेनसदाचारेणशौटीर्येणपतिशौर्येणचसंजातगर्वम् ॥ १२ ॥ अस्मिन्नगरेतेतवनिःश्रेयसिअभ्युदयसंपादनेस्थितोजनोनूनंनकश्चिदस्ति यस्मात्त्वामस्माद्विगर्हितात्कर्मणोनकोपिनिवारयति ॥ १३ ॥ मनसाऽपिकःप्रार्थयेत्किंपुनर्वचसेतिभावः ॥ १४ ॥ यत्पापंममशयनमारोहे

द्वौमासौरक्षितव्यौमेयोऽवधिस्तेमयाकृतः ॥ ततःशयनमारोहममत्वंवरवर्णिनि ॥ ८ ॥ द्वाभ्यामूर्ध्वंतुमासाभ्यांभर्तारंमामनिच्छतीम् ॥ ममत्वांप्रातराशार्थेसूदाश्छेत्स्यंतिखंडशः ॥ ९ ॥ तांभर्त्स्यमानांसंप्रेक्ष्यराक्षसेंद्रेणजानकीम् ॥ देवगंधर्वकन्यास्ताविषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरानेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः ॥ सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितांतेनरक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासितासीतारावणंराक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितंवाक्यंवृत्तशौटीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ नूनंनतेजनःकश्चिदस्मिन्निःश्रेयसिस्थितः ॥ निवारयतियोनत्वांकर्मणोस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मांहिधर्मात्मनःपत्नींशचीमिवशचीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषुलोकेषुप्रार्थयेन्मनसापिकः ॥ १४ ॥ राक्षसाधमरामस्यभार्याममिततेजसः ॥ उक्तवानसियत्पापंक्वगतस्तस्यमोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथादृप्तश्चमातंगःशशश्चसहितौवने ॥ तथाद्विरदवद्रामस्त्वंनीचशशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥ सत्वमिक्ष्वाकुनाथंवैक्षिपन्निहनलज्जसे ॥ चक्षुषोविषयेतस्यनयावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमेतेनयनेक्रूरेविकृतेकृष्णपिंगले ॥ क्षितौनपतितेकस्मान्मामनार्यनिरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्यधर्मात्मनःपत्नींस्नुषांदशरथस्यच ॥ कथंव्याहरतोमांतेनजिह्वाव्यवशीर्यति ॥ १९ ॥ असंदेशात्तुरामस्यतपसश्चानुपालनात् ॥ नत्वांकुर्मिदशग्रीवभस्मभस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥

त्यादिरूपम् क्वगतोमोक्ष्यसे तत्साध्यसमूलनाशस्यत्वयापरिहारोशक्यइत्यर्थः ॥ १५ ॥ दृप्तोमातंगःशशश्चयदावनेदैवात्सहितौयुयुत्सूभवतःतयोश्चशशोयथाऽतिक्षुद्रस्तथारामेणसंयुगेत्वंशशवत्क्षुद्रःरामोगजवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सत्वंरामादतिक्षुद्रः क्षिपन्निंदन् इहतदसन्निधौ यावन्नोपगच्छसितावदिहनिंदन्नलज्जसेइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ननुनपतितेनशीर्यतीत्युक्तिर्यदिपातिव्रत्यमूलातर्हितथानियहंकस्मान्नकरोषीत्यत्राह असंदेशादिति शापविषयेरामाज्ञाभावात् शापसामर्थ्येपितपोनुपालनाद्धेतोरपिभस्मार्हेणभस्मजनकत्वशक्तिमतातेजसास्वीयपातिव्रत्यतेजसानत्वांभस्मकुर्मिकरोमि ॥ २० ॥

तस्यअधमबलस्याधमकृत्यस्यचेन अयेपिताभ्यांविग्रहेकलहेप्रसक्तेसतियुगग्रहणंसहायसंपत्तिरस्थिरा जनस्थानबलसहायसंपत्तिवत् तस्मात्तेनयुद्धेतवनिग्रहएव वृत्रसंबंधिनएकस्यबाहो
र्भ्यामिंद्रबाहुभ्यांयुद्धेवृत्रबाहुपराजयवत् वज्रच्छिन्नैकबाहुर्वृत्रोबहुकालमिंद्रेणसहैकबाहुनायुद्धंकृतवान्पराजितश्चेतिभागवतेप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ मेनाथःसरामइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ कु
वेरस्यालयंकैलासम् कैलासवरुणसभेऊर्ध्वाधस्थसकललोकोपलक्षणम् कालहतस्त्वमशनेःसंबंधान्महाद्रुमइवदाशरथेःसंबंधाद्विमोक्षसे प्राणानितिशेषः विमोक्ष्यसेइतिपांक्तःपाठइतिकत
कः ॥ ३४ ॥ वगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रियदर्शनांसीतांप्रतिअनुनयोक्तिकृ
त्वाततोविप्रियमाहेतिसंबंधः ॥ १॥ लोकेस्त्रीणांसांत्वयितापुमान्यथायथासांत्वयतितथातथातत्तत्सांत्वानुसारेणसस्त्रीणांवश्यइष्टोभवति त्वयितुयथायथाहंप्रियंवक्ताऽभूवंतथातथात्वयापरि

तस्यतेविग्रहेताभ्यांयुगग्रहणमस्थिरम् ॥ वृत्रस्येवेंद्रबाहुभ्यांबाहोरेकस्यविग्रहे ॥ ३२ ॥ क्षिप्रंतवसनाथोमेरामःसौमित्रिणासह ॥ तोयमल्पमिवा
दित्यःप्राणानादास्यतेशरैः ॥ ३३ ॥ गिरिंकुवेरस्यगतोथवालयंसभांगतोवावरुणस्यराज्ञः ॥ असंशयंदाशरथेर्विमोक्ष्यसेमहाद्रुमःकालहतोऽशने
रिव ॥ ३४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आदि० सुंदरकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वापरुषंराक्षसेश्वरः ॥ प्रत्युवाच
ततःसीतांविप्रियंप्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथायथासांत्वयितावश्यःस्त्रीणांतथातथा ॥ यथायथाप्रियंवक्तापरिभूतस्तथातथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छतिमे
क्रोधंत्वयिकामःसमुत्थितः ॥ द्रवतोमार्गमासाद्यहयानिवसुसारथिः ॥ ३ ॥ वामःकामोमनुष्याणांयस्मिन्किलनिबध्यते ॥ जनेतस्मिंस्त्वनुक्रोशःस्ने
हश्चकिलजायते ॥ ४ ॥ एतस्मात्कारणान्नत्वांघातयामिवरानने ॥ वधार्हामवमानार्हांमिथ्याप्रव्रजनेरताम् ॥ ५ ॥ परुषाणिहिवाक्यानियानिया
निब्रवीषिमाम् ॥ तेषुतेषुवधोयुक्तस्तवमैथिलिदारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वातुवैदेहींरावणोराक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरंभसंयुक्तःसीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भूतएवास्मीतिशेषः ॥ २ ॥ एवंचत्वद्विषयेन्यायप्राप्तमुत्पन्नंक्रोधंक्रोधकार्यंवधंत्वद्विषयेसमुत्थितःकामोनियच्छतिनिरुणद्धि तत्रदृष्टांतः द्रवतइति अमार्गमासाद्यद्रवतोधावतोहयान्सुसार
थिरिव ॥ ३ ॥ ननुविपरीतंक्रोधएवकिंनकामंरुणद्धिइत्यत्रकामस्यौत्कट्यादित्याह वामइति क्रूरइत्यर्थः सव्येक्रौर्येसुंदरेचवामइतिकोशः कामक्रौर्यमेवाह यस्मिन्निति परमक्रोधविषयेपि
यत्रजनेकामोनिबद्धोनेतत्रजनेअनुक्रोशोदयास्नेहश्चजायते तस्मात्क्रोधात्कामउत्कटक्रूरत्ववानित्यर्थः ॥ ४ ॥ एतस्मादिति उत्कटकामविषयत्वादित्यर्थः मिथ्याप्रव्रजनेनिष्प्रयोजनमेवभोग
त्यागरूपप्रव्रजनमार्गेरताम् मिथ्याप्रव्रजितेइतिपाठरामेरतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वृत्तांतरंचोपदिशति मित्रमिति स्थानंपरीप्सतालंकांरिरक्षयिषता आत्मनोवंधंचघोरंसकलकुटुंबपीडाकरमनिच्छतात्वयापुरुषर्षभोऽसौरामोमित्रंकर्तुमौपयिकंयुक्तम् ॥ १९ ॥ कथमेवमपरा द्धस्यमेतेनमैत्रीतत्राह विदितइति यतःसर्वधर्मज्ञइति शत्रुरपिशरणागतोरक्षणीयइतिधर्मज्ञत्वेनशरणागतवत्सलत्वेनचविदितःप्रसिद्धःअतस्तेनमैत्रीभवतु तेनमैत्रीप्राप्तकालेत्यर्थः ॥ २० ॥ अत एनंशरणागतवत्सलंत्वंप्रसादयस्वमांचास्मैनिर्यातयितुंदातुमर्हसि ॥ २१ ॥ संप्रदायेति मामितिशेषः ॥ २२ ॥ मत्प्रत्यर्पणंविनासर्वथातवजीवनंनास्तीत्याह वर्जयेदिति त्वद्विधशाणान्ननाशये दित्यर्थः राघवोनतुवर्जयेन्नाशयेदेव ॥ २३ ॥ महास्वनंमहांतंनादंनादोहिकश्चिच्छब्दधर्मःप्रतिशब्दरूपः श्रोष्यसि यदिमांनददासीतिभावः ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणलक्षितास्तन्नामांकाइत्यर्थः

मित्रमौपयिकंकर्तुंरामःस्थानंपरीप्सता ॥ वंधंचानिच्छताघोरंत्वयासौपुरुषर्षभः ॥ १९ ॥ विदितःसर्वधर्मज्ञःशरणागतवत्सलः ॥ तेनमैत्रीभवतुते यदिजीवितुमिच्छसि ॥ २० ॥ प्रसादयस्वत्वंचैनंशरणागतवत्सलम् ॥ मांचास्मैप्रयतोभूत्वानिर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ एवंहितेभवेत्स्वस्तिसंप्रदा यरघूत्तमे ॥ अन्यथात्वंहिकुर्वाणःपरांप्राप्स्यसिचापदम् ॥ २२ ॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टंवर्जयेदंतकश्चिरम् ॥ त्वद्विधंनतुसंक्रुद्धोलोकनाथःसराघवः ॥ २३ ॥ रामस्यधनुषःशब्दंश्रोष्यसित्वंमहास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्यनिर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इहशीघ्रंसुपर्वाणोज्वलितास्याइवोरगाः ॥ इष वोनिपतिष्यंतिरामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥ रक्षांसिनिहनिष्यंतःपुर्यामस्यांनसंशयः ॥ असंपातंकरिष्यंतिपततःकंकवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेंद्रमहा सर्पान्सरामगरुडोमहान् ॥ उद्धरिष्यतिवेगेनवैनतेयइवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यतिमांभर्तात्वत्तःशीघ्रमरिंदमः ॥ असुरेभ्यःश्रियंदीप्तांविष्णुस्त्रिभि र्विक्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थानेहतस्थानेनिहतेरक्षसांवले ॥ अशक्तेनत्वयारक्षःकृतमेतदसाधुवै ॥ २९ ॥ आश्रमंतत्तयोःशून्यंप्रविश्यनरसिंहयोः ॥ गोचरंगतयोर्भ्रात्रोरपनीतात्वयाऽधम ॥ ३० ॥ नहिगंधमुपाघ्रायरामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यंसंदर्शनेस्थातुंशुनाशार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥

॥ २५ ॥ कंकवाससोवाणाः असंपातमनवकाशम असंबाधमितिपाठेराक्षससंमर्दरहितम् ॥ २६ ॥ राक्षसेंद्ररूपान्महासर्पान् उद्धरणशैघ्र्येउपमावैनतेयइवेति ॥ २७ ॥ नचापिममहस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हतिराघवइत्यस्योत्तरमाह अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ हतस्थानेहतास्पदे ॥ २९ ॥ नरसिंहयोःशून्यमाश्रमंप्रविश्ययत्कृतंतदसाधुवृत्तिकिलेत्यर्थः गोचरंगतयोःमायामृगदत्तांतज्ञातुंगत योः गोचरंवनप्रदेशंगतयोरितिवार्थः ॥ ३० ॥ यस्माद्रामलक्ष्मणयोःगंधमुपाघ्रायशार्दूलयोःसंदर्शनेशुनेवसमक्षंस्थातुंत्वयानशक्यम् ॥ ३१ ॥

सत्पुरुषनउपदेशासरेऽपिसमूलोन्मूलनचिकीर्षुर्दैववशात्त्वंश्रृणोषीत्याह वचइति विचक्षणैर्भाविकार्यपर्यालोचनचतुरैःपथ्यंहितोदर्कंवचउक्तमपिमिथ्याप्रणीतात्मातद्वचोमिथ्याऽवस्तुभूतमसा रभूतमित्यश्रद्धयाप्रणीतःप्राप्तआत्माबुद्धिर्येनतादृशोराक्षसानामभावायनाशायनप्रतिपद्यसेनपरिगृह्णासि ॥ १० ॥ ननुमयासज्जनोपदेशाग्रहेकुतोराक्षसनाशप्रसंगइत्यत्रोत्तरंवक्तुंलोकस्थि तिमाह अकृतेति अकृतात्मानंसदुपदेशाग्राहिबुद्धिं ॥ ११ ॥ तथैवेति राजापराधनोऽशेषप्रजानाशस्यलोकप्रसिद्धत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ किंच सज्जनोपदेशमश्रृण्वतोनाशंसज्जनोनुमोदन्त इत्याह स्वकृतैरिति स्वकृतैर्दुष्कृतैर्हन्यमानस्यावश्यप्राप्तनाशस्यादीर्घदर्शिनोभाव्यनर्थदर्शनासमर्थस्यविनाशेउपस्थितेभूतानिसर्वप्राणिनोनंदंति ॥ १३ ॥ एवंनिराकृतास्त्वयाक्लेशिताःसर्वेज नाः एतद्व्यसनंस्वबुद्धिप्राप्तनाशम् ॥ १४ ॥ ऐश्वर्यंकुरुइत्यादियदुक्तंरावणेनप्रलोभनायतत्प्रत्याख्याति शक्येति अनन्याभिन्नत्वाभाववती ॥ १५ ॥ प्रलोभनाशक्यत्वमेवस्पष्टयति उपधा

वचोमिथ्याप्रणीतात्मापथ्यमुक्तंविचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावायत्वंवानप्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्यराजानमनयेरतम् ॥ समृद्धानि विनश्यंतिराष्ट्राणिनगराणिच ॥ ११ ॥ तथैवत्वांसमासाद्यलंकारत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्यनचिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनंदंतिभूतानिविनाशेपापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवंत्वांपापकर्माणंवक्ष्यंतिनिकृताजनाः ॥ दिष्ट्यैतद्व्यसनंप्राप्तोरौद्रइत्येवह र्षिताः ॥ १४ ॥ शक्यालोभयितुंनाहमैश्वर्येणधनेनवा ॥ अनन्याराघवेणाहंभास्करेणयथाप्रभा ॥ १५ ॥ उपधायभुजंतस्यलोकनाथस्यसत्कृतम् ॥ कथंनामोपधास्यामिभुजमन्यस्यकस्यचित् ॥ १६ ॥ अहमौपयिकीभार्यातस्यैवचधरापतेः ॥ व्रतस्नातस्यविद्येवविप्रस्यविदितात्मनः ॥ १७ ॥ साधुरावणरामेणमांसमानयदुःखिताम् ॥ वनेवासितयासार्धंकरेण्वेवगजाधिपम् ॥ १८ ॥

येति उपधानंकृत्वेति सहशयित्वेतियावत् कस्यचिद्इतरस्यभूतस्य ॥ १६ ॥ औपयिकीयोग्या व्रतस्नातस्यब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकंकृतसमावर्तनस्ययथाशास्त्रंमन्त्राणिग्रहणंकृतवतःविदितात्मनःज्ञा तस्वतत्वस्यज्ञातपुरुषार्थसाधनस्यचतस्यैवाहंयोग्या विप्रस्यविद्येवब्रह्मविद्येव ब्रह्मविद्यायथाब्राह्मणस्यैवासाधारणंस्वंन्यायप्राप्तंतद्वत् संन्यासेतस्यैवाधिकाराद्ब्रह्मविद्यायांब्राह्मणस्यैवाधि कारइतिभावः अन्येतुविप्रपदंत्रैवर्णिकपरम् त्रैवर्णिकस्यैवब्रह्मविद्यायामधिकारः अतएवर्धारस्येतिक्वचित्पाठइत्याहुः ॥ १७ ॥ हेरावणमांरामेणसमानय तदेवनेसाधु वनेवासितयाकामु क्याकरेण्वासार्धंगजाधिपमिव उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यंतुकुद्धविरहिण्युक्तित्वान्नदोषावहम् करेणुंगजाधिपेनेतितुवक्तुमुचितम् ॥ १८ ॥

तस्येति दीनमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ पतिमेवचिंतयंतीप्रत्युवाचेतिसंबंधः ॥ २ ॥ तृणमंतरतःकृत्वा परपुरुषस्यसाक्षात्संभाषणानर्हत्वात् भूम्यांकिंचिदंतर्धायमूत्रादिविसर्जनवत्तृणांतरेण तस्यमुखेप्रत्युत्तरदानम् कथमस्यदुरात्मनोरजस्तमोभिभूतस्यमयिदुराशेतिशुचिस्मिता प्रत्युवाचेतिपुनरभिधानंप्रकारविशेषकथनार्थं एतेनतृणीकृतप्राणतयातृणतुल्यतयारावणस्यग्रहणाच्चनिर्भयप्रत्युत्तरदानमितिबोध्यम् तदेवाह निवर्तयेति मत्तोमनोनिवर्तय स्वजनेप्रीयतांप्रीतिंकुरु स्वजनःस्वभार्यादिः क्रुद्धोक्त्यामनःपदादेःपौनरुक्त्यंनदोषभाक् वर्णनीयमर्यीभावाच्चकवेरपिताद्दशंनदोषाय ॥ ३ ॥ सिद्धिंब्रह्मलोकप्राप्तिं एकपत्न्यापतिव्रतया अकार्यंपरपुरुषस्पर्शरूपम् ॥ ४ ॥ तंप्राप्तयाविवाहसंबंधेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ पृष्ठतःकृत्वापरावृत्त्यस्थित्वा औपयिकीभो

तस्यतद्वचनंश्रुत्वासीतारौद्रस्यरक्षसः ॥ आर्तादीनस्वरादीनंप्रत्युवाचततःशनैः ॥ १ ॥ दुःखार्तारुदतीसीतावेपमानातपस्विनी ॥ चिंतयंतीवरारोहापतिमेवपतिव्रता ॥ २ ॥ तृणमंतरतःकृत्वाप्रत्युवाचशुचिस्मिता ॥ निवर्तयमनोमत्तःस्वजनेप्रीयतांमनः ॥ ३ ॥ नमांप्रार्थयितुंयुक्तस्त्वंसिद्धिमिवपापकृत् ॥ अकार्यंनमयाकार्यमेकपत्न्याविगर्हितम् ॥ ४ ॥ कुलंसंप्राप्तयापुण्यंकुलेमहतिजातया ॥ एवमुक्त्वातुवैदेहीरावणंतंयशस्विनी ॥ ५ ॥ रावणंपृष्ठतःकृत्वाभूयोवचनमब्रवीत् ॥ नाहमौपयिकीभार्यापरभार्यासतीतव ॥ ६ ॥ साधुधर्ममवेक्षस्वसाधुसाधुव्रतंचर ॥ यथातवतथान्येषांरक्ष्यादारानिशाचर ॥ ७ ॥ आत्मानमुपमांकृत्वास्वेषुदारेषुरम्यताम् ॥ अतुष्टंस्वेषुदारेषुचपलंचपलेंद्रियम् ॥ नयंतिनिकृतिप्रज्ञंपरदाराःपराभवम् ॥ ८ ॥ इहसंतोनवासंतिसतोवानानुवर्तसे ॥ यथाहिविपरीतातेबुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

ग्यायोग्या तत्रहेतुःसतीपरभार्यैति ॥ ६ ॥ धर्मंसाध्विति पश्य साधूनांव्रतंचर यथातवमंदोदर्याःपरपरिग्रहेणदुःखमेवमन्येषामपिस्वदाराणांपरपरिग्रहेदुःखमितिज्ञात्वाअन्येषांदारारक्ष्याःपरिहार्याः ॥ ७ ॥ यथास्वदाराणांस्वस्मिन्नेवरत्येहामुत्रसुखमितिस्वस्यनिश्चयस्तथापरेषामपीत्यर्थेआत्मानमेवदृष्टांतीकृत्यस्वेष्वेवदारेषुरम्यताम् अन्यथोभयोरपिधर्मलोपइतिभावः विपक्षेबाधकांतरमप्याह अतुष्टमिति निकृतिप्रज्ञंनिकृतिर्न्यक्कारःसाधुकृतधिक्कारस्तदास्पदप्रज्ञम् पराभवमजयरूपम् ॥ ८ ॥ इहलंकानगरेसंतःइहलोकपरलोकहितवक्तारोनवानैवसंति सत्सुवातेषुनाचानुवर्तसेतत्समीपंनगच्छसि गतोपिवानपृच्छसि यथातेविपरीताबुद्धिःआचारवर्जिताविहितकर्मविमुखीअविहितसंमुखीच ॥ ९ ॥

॥ २३ ॥ ललस्वईप्सांकुरु मत्प्रसादान्मयिप्रसादात् ललंत्याःमदीप्साजनितप्रभावेणवर्धमानायाः ॥ २४ ॥ ऋद्धिंपराक्रमादिसंपदम् श्रियंधनादिसंपदम् ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयःनिरस्तविजयसाधनः अतएवगतश्रीत्वादिगुणः जीवनस्यैवसंदेहेपराक्रमादिसंभावनादूरतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ द्रष्टुंवापि प्राप्तिस्तुदूरतरेत्यर्थः उपलभ्यते व्यत्ययेनश्यन्प्रत्ययः समर्थोभवतीत्यर्थः उपल

भुंक्ष्वभोगान्यथाकामंपिबभीरुरमस्वच ॥ यथेष्टंचप्रयच्छत्वंपृथिवींवाधनानिच ॥ २३ ॥ ललस्वमयिविस्रब्धाधृष्टमाज्ञापयस्वच ॥ मत्प्रसादाल्ललंत्याश्चललतांबांधवस्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिंममानुपश्यत्वंश्रियंभद्रेयशस्विनि ॥ किंकरिष्यसिरामेणसुभगेचीरवासिना ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयोरामोगतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रतीस्थंडिलशायीचशंकेजीवतिवानवा ॥ २६ ॥ नहिवैदेहिरामस्त्वांद्रष्टुंवाप्युपलभ्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ नचापिममहस्तात्त्वांप्राप्तुमर्हतिराघवः ॥ हिरण्यकशिपुःकीर्तिमिंद्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥ चारुस्मितेचारुदतिचारुनेत्रेविलासिनि ॥ मनोहरसिमेभीरुसुपर्णःपन्नगंयथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनांतन्वीमप्यनलंकृताम् ॥ त्वांदृष्ट्वास्वेषुदारेषुरतिंनोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अंतःपुरनिवासिन्यःस्त्रियःसर्वगुणान्विताः ॥ यावत्योममसर्वासामैश्वर्यंकुरुजानकि ॥ ३१ ॥ ममह्यसितकेशांतेत्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः ॥ तास्त्वांपरिचरिष्यंतिश्रियमप्सरसोयथा ॥ ३२ ॥ यानिवैश्रवणेसुभ्रुरत्नानिचधनानिच ॥ तानिलोकांश्चसुश्रोणिमयाभुंक्ष्वयथासुखम् ॥ ३३ ॥ नरामस्तपसादेविनबलेनचविक्रमैः ॥ नधनेनमयातुल्यस्तेजसायशसापिवा ॥ ३४ ॥ पिबविहररमस्वभुंक्ष्वभोगान्धननिचयंप्रदिशाभिमेदिनींच ॥ मयिललललनेयथासुखंत्वंत्वयिचसमेत्यललंतुबांधवास्ते ॥ ३५ ॥ कुसुमिततरुजालसंततानिभ्रमरयुतानिसमुद्रतीरजानि ॥ कनकविमलहारभूषितांगीविहरमयासहभीरुकाननानि ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि०सुं० विंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥

भ्यतइतिपाठेसमर्थोभविष्यतीत्यर्थः पुरोबलाकैःअग्रेसरबलाकैः ॥ २७ ॥ इंद्रहस्तगतांकीर्तिंकीर्तितुल्यांभार्यामिंद्रदत्तांनारदमुखेनप्रार्थनयायथाहिरण्यकशिपुःप्राप्तवान् नैवंत्वांरामःप्राप्स्यतीतिभावः इयंचकथाभागवतेप्रसिद्धेतितीर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वेषुदारेषुमंदोदर्यामपि ॥ ३० ॥ ऐश्वर्यमाधिपत्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रदिशदेहि अभितोमेदिनीमपिइष्टेभ्योदेहि ललईप्सावतीभव ललंतुप्राप्तसमस्तेप्सिताभवंतु प्रक्षिप्तोयम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तालमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि० सुंदरकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥

अधःशय्याभूशयनं नौपयिकानिनपुरुषार्थोपयुक्तानि ॥ ८ ॥ मांप्राप्यविचित्रमाल्यादीनिलभस्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अनर्हाभूषणानामितिशेषः सुविग्रहेइतिसंबुद्धिः ॥ ११ ॥ अतिवर्त्तते अतिक्रम्यगच्छति स्रोतस्विनोजलप्रवाहाः स्रोतस्तेनप्रवहज्जलं अतोभुंक्ष्वभोगानितिशेषः ॥ १२ ॥ रूपकर्तादिव्यरूपस्रष्टात्वांकृत्वानिर्मायउपरतोदिव्यरूपनिर्माणाद्विरतइतिमन्ये उत्ये

एकवेणीअधःशय्याध्यानंमलिनमंबरम् ॥ अस्थानेप्युपवासश्चनैतान्यौपयिकानिते ॥ ८ ॥ विचित्राणिचमाल्यानिचंदनान्यगुरूणिच ॥ विविधानिचवासांसिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ९ ॥ महार्हाणिचपानानिशयनान्यासनानिच ॥ गीतंनृत्यंचवाद्यंचलभमांप्राप्यमैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमसिमैवंभूःकुरुगात्रेषुभूषणम् ॥ मांप्राप्यहिकथंवास्यास्त्वमनर्हासुविग्रहे ॥ ११ ॥ इदंतेचारुसंजातंयौवनंह्यतिवर्तते ॥ यदतीतंपुनर्नैतिस्रोतःस्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥ त्वांकृत्वोपरतोमन्येरूपकर्तासविश्वकृत् ॥ नहिरूपोपमात्वन्यातवास्तिशुभदर्शने ॥ १३ ॥ त्वांसमासाद्यवैदेहिरूपयौवनशालिनीम् ॥ कःपुनर्नातिवर्तेतसाक्षादपिपितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामितेगात्रंशीतांशुसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणिचक्षुर्ममनिबध्यते ॥ १५ ॥ भवमैथिलिभार्यामेमोहमेतंविसर्जय ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांममाग्रमहिषीभव ॥ १६ ॥ लोकेभ्योयानिरत्नानिसंप्रमथ्याहृतानिमे ॥ तानितेभीरुसर्वाणिराज्यंचैवददामिते ॥ १७ ॥ विजित्यपृथिवींसर्वांनानानगरमालिनीम् ॥ जनकायप्रदास्यामितवहेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेहपश्यामिलोकेऽन्यंयोमेप्रतिबलोभवेत् ॥ पश्यमेसुमहद्वीर्यमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत्संयुगेभग्नामयाविमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताःप्रत्यनीकेषुस्थातुंममसुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छमांक्रियतामद्यप्रतिकर्मतवोत्तमम् ॥ सुप्रभाण्यवसज्जंतांतवांगेभूषणानिहि ॥ २१ ॥ साधुपश्यामितेरूपंसुयुक्तंप्रतिकर्मणा ॥ प्रतिकर्माभिसंयुक्तादाक्षिण्येनवरानने ॥ २२ ॥

क्षायाहितुः ह्यितस्तवरूपोपमानास्ति यदिपुनःसउत्तमरूपनिर्माणेयेतततथापितवोपमेत्याशयः ॥ १३ ॥ कोनातिवर्तेतक्षुभ्येतेत्यर्थः कःपुमानतिवर्तेतेतिपाठेकामवशतामतिक्रम्यकोवर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ निबध्यतेबद्धंजायते ॥ १५ ॥ मोहंनैनद्दशाभविष्यामीतिबुद्धिम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवहेतोस्त्वत्प्रीत्यर्थम् ॥ १८ ॥ प्रतिबलोयुद्धेजेता ॥ १९ ॥ प्रत्यनीकेषुप्रतिसैनिकभावेषु ॥ २० ॥ प्रतिकर्मप्रसाधनमलंकरणमितियावत् ॥ २१ ॥ प्रतिकर्मणायुक्तंतेरूपंपश्यामिभाविकमत्रालंकारः दाक्षिण्येनमद्विषयककृपयाप्रतिकर्माभिसंयुक्ता भवेतिशेषः ॥ २२ ॥

कोधेनरोदनेनवाताम्रप्रांते आयतेशुक्ले चलोचनेयस्यास्तां वधायतावन्मात्रफलकमेवनतुत्वेष्टफलकमितितात्पर्यम् ॥ २२ ॥ आखरमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परिवृतांराक्षसीभिरितिशेषः साकारैःसाभिप्रायैः आकारस्त्विंगिताकृती न्यदर्शयत्स्वाभिप्रायमितिशेषः ॥ १ ॥ नागोगजः स्तनोदरंगूहमानाभयादिव भयादेवात्मानंस्वशरीरमदर्शनंनेतुमिच्छसि तत्किमितिशेषः ॥ २ ॥ नैवंभीतिर्मत्तस्तेयुक्तेत्याह कामयेइत्यादि ॥ ३ ॥ किमिदानींमदतिरिक्तपुरुषांतरजंतवभयमुतममस्पर्शेधर्महानिजं नाद्यइत्याह नेहेति मत्तःमदागमनात्समुत्थितंपुरुषांतरागमनसंभावनयाजातंभयंव्यपसर्पतु अन्येषामभावात् ॥ ४ ॥ नांत्यइत्याह स्वधर्मइति

समीक्षमाणांरुदतीमनिंदितांसुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥ अनुव्रतांराममतीवमैथिलींप्रलोभयामासवधायरावणः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदि० सुं० एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ सतांपरिवृतांदीनांनिरानंदांतपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयतरावणः ॥ १ ॥ मांदृष्ट्वानागनासोरुगूहमानास्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानंभयान्नेतुंत्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामयेत्वांविशालाक्षिबहुमन्यस्वमांप्रिये ॥ सर्वांगगुणसंपन्नेसर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेहकिंचिन्मनुष्यावाराक्षसाःकामरूपिणः ॥ व्यपसर्पतुतेसीतेभयंमत्तःसमुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मोरक्षसांभीरुसर्वदैवनसंशयः ॥ गमनंवापरस्त्रीणांहरणंसंप्रमथ्यवा ॥ ५ ॥ एवंचैवमकामांत्वांनचस्प्रक्ष्यामिमैथिलि ॥ कामंकामःशरीरेमेयथाकामंप्रवर्ततां ॥ ६ ॥ देविनेहभयंकार्यंमयिविश्वसिहिप्रिये ॥ प्रणयस्वचतत्त्वेनमैवंभूःशोकलालसा ॥ ७ ॥

नस्वधर्ममाह गमनंवेति आनुकूल्यंसंपाद्येतिशेषः संप्रमथ्यबलात्कृत्य एवंस्वधर्मत्वान्ममनाधर्मः बलात्कारेचास्वतंत्रत्वात्स्त्रियाअपिनदोषइतिभावः ॥ ५ ॥ एवंचएवमपिबलात्कारपक्षेतव ममचदोषाभावेपितस्यपक्षस्यरसाभाससंपादकत्वात् अतएवमकामांअनेनप्रकारेणमयिकामरहितांत्वांमद्भिन्नेच्छावर्तीचनचनतुस्प्रक्ष्यामि एवंचैतदकामांत्वामितिपाठेएतद्रक्षोधर्मत्वं एवं चएवमेवमदुक्तरीतिकमेव तथाप्युक्तप्रकारेणत्वामकामांनस्प्रक्ष्यामीत्यर्थः नन्वेवंसतिदुःसहाकामपीडातवस्यात्तत्राह काममिति कामोमन्मथःयथाकामंयथेच्छंकामंतद्विषयेच्छांप्रवर्ततांप्रवर्तयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ अतःसर्वथाभयंनकार्यमित्याह देवीति देविसर्वांतःपुरपूज्येइहमयिमद्विषयेप्रणयस्वसंमाननंकुरु संमाननेनयतेरात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

आविष्टांमंत्राद्यवरुद्धाम् धूप्यमानांसंतप्यमानाम् धूमवर्णेनकेतुना ॥ ९ ॥ वृत्तमाचारःशीलंसत्स्वभावस्तद्युतेविहितकर्मानुष्ठानवतिचकुलेजाताम् तादृशएवकुलेपुनःसंस्कारंपाणिग्रहणसंस्कारमापन्नामपिदुष्कुलेजातामुत्पन्नांतत्रैवप्राप्तसंस्कारामिवचमलिनांस्थितां स्त्रीणांविवाहस्यैवोपनयनवद्द्वितीयजन्मस्थानत्वादितिभावः ॥ १० ॥ सन्नांक्षीणां विमानितांअनादृताम् ॥ ११ ॥ आयतीधनादिप्राप्तिः आज्ञाराज्ञइतिशेषः कालेउत्पातकालेपूजांदेवपूजाम् ॥ १२ ॥ पौर्णमासींतत्संबंधिनीं तमःराहुः ॥ १३ ॥ प्रभांरविप्रकाशम् तमोंधकारः परामृष्टांवेदवेदीर

चेष्टमानामथाविष्टांपन्नगेंद्रवधूमिव ॥ धूप्यमानांग्रहेणेवरोहिणींधूमकेतुना ॥९॥ वृत्तशीलेकुलेजातामाचारवतिधार्मिके ॥ पुनःसंस्कारमापन्नां जातामिवचदुष्कुले ॥१०॥ सन्नामिवमहाकीर्तिंश्रद्धामिवविमानिताम् ॥ प्रज्ञामिवपरिक्षीणामाशांप्रतिहतामिव ॥११॥ आयतीमिवविध्वस्तामाज्ञांप्रतिहतामिव ॥ दीप्तामिवदिशंकालेपूजामपहतामिव ॥१२॥ पौर्णमासीमिवनिशांतमोग्रस्तेंदुमंडलाम् ॥ पद्मिनीमिवविध्वस्तांहतशूरांचमूमिव ॥ १३ ॥ प्रभामिवतमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ वेदीमिवपरामृष्टांशांतामग्निशिखामिव ॥१४॥ उत्कृष्टपर्णकमलांवित्रासितविहंगमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिवपद्मिनीम् ॥१५॥ पतिशोकातुरांशुष्कांनदींविस्रावितामिव ॥ परयामृजयाहीनांकृष्णपक्षेनिशामिव ॥१६॥ सुकुमारींसुजातांगींरत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेनमृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १७॥ गृहीतांलाडितांस्तंभेयूथपेनविनाकृताम् ॥ निःश्वसंतींसुदुःखार्तांगजराजवधूमिव ॥ १८ ॥ एकयादीर्घयावेण्याशोभमानामयत्नतः ॥ नीलयानीरदापायेवनराज्यामहीमिव ॥ १९ ॥ उपवासेनशोकेनध्यानेनचभयेनच ॥ परिक्षीणांकृशांदीनामल्पाहारांतपोधनाम् ॥ २० ॥ आयाचमानांदुःखार्तांप्रांजलिंदेवतामिव ॥ भावेनरघुमुख्यस्यदशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥

हितपतितैराक्रांताम् ॥ १४ ॥ उत्कृष्टानित्रुटितानिपर्णानिकमलानियस्याःसा ॥ १५ ॥ विस्रावितांरोधोभंगादिनाअन्यतःप्रापितजलांअतएवशुष्कां मृजयाअंगशुद्ध्याहीनाम् ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ गृहीतांधृतां पश्चात्स्तंभेलाडितांबद्धाम् कश्चित्तुगृहीतामालितामितिपठित्वाआलितांआलानितामित्यर्थमाह ॥ १८ ॥ अयत्नतइति केशसंस्काराभावादयत्नतः सिद्धयेतिशेषः ॥ १९ ॥ अल्पाहारांजलमात्राहाराम् अस्नातयाअन्नस्यग्रहीतुमशक्यत्वात् देवराजतःपायसलाभेनतदनपेक्षणाच्च ॥ २० ॥ तपोधनत्वादेवरघुमुख्यस्यसकाशाद्दशग्रीवपराभवंआयाचमानांप्रार्थयंतीम् अतएवभावेनांतरध्यानेनदेवतामिव एवार्थेइव स्वकुलदेवतामेवोद्दिश्यप्रांजलिकृतनमस्कराम् ॥ २१ ॥

यः पुरमध्येपुराशेतेशयितः सोयमेवेत्यन्वयः तस्माद्रावणोयमितिसंचिंत्यअवप्लुतः स्वाश्रितशाखायाअत्यूर्ध्वंशाखांतरेइतिशेषः ॥ ३० ॥ यद्यपिसःसमुद्रलंघनकर्तासमारुतात्मजोहनूमानुग्रते जास्तथापितस्यरावणस्यतेजसानिर्धूतस्तस्यपुरोवस्थातुमशक्तुवन्पत्रेपत्रबहुलेअतएवगुह्यांतरेशाखांतरेसक्तःस्थितस्तत्राप्यत्यल्पशरीरतयासंवृतोगुप्तोऽभवत् सर्वमायातिरस्कारकमायावत स्तस्यदृष्ट्ययेमायायाअल्पशरीरादिमत्त्वेनस्थातुमशक्यत्वादेवंकरणम् ॥ ३१ ॥ उपावर्ततसमीपंप्राप्तः ॥ ३२ ॥ रंगमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ

रावणोऽयंमहाबाहुरितिसंचिंत्यवानरः ॥ सोऽयमेवपुराशेतेपुरमध्येगृहोत्तमे ॥ अवप्लुतोमहातेजाहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥ सतथाऽप्युग्रतेजाः सनिर्धूतस्तस्यतेजसा ॥ पत्रेगुह्यांतरेसक्तोमतिमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ सतामसितकेशांतांसुश्रोणींसंहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापांगीमुपावर्त तरावणः ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० सुं० अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ तस्मिन्नेवततःकालेराजपुत्रीत्वनिंदिता ॥ रूपयौवनसंपन्नंभूषणो त्तमभूषितम् ॥ १ ॥ ततोदृष्ट्वैववैदेहीरावणंराक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपतवरारोहाप्रवातेकदलीयथा ॥ २ ॥ ऊरुभ्यामुदरंछाद्यबाहुभ्यांचपयोधरौ ॥ उ पविष्टाविशालाक्षीरुदतीवरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्तुवैदेहींरक्षितांराक्षसीगणैः ॥ ददर्शदीनांदुःखार्तांनावंसन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ असंवृतायामा सीनांधरण्यांसंशितव्रताम् ॥ छिन्नांप्रपतितांभूमौशाखामिववनस्पतेः ॥ ५ ॥ मलमंडनदिग्धांगींमंडनार्हाममंडनाम् ॥ मृणालीपंकदिग्धेवविभा तिनविभातिच ॥ ६ ॥ समीपंराजसिंहस्यरामस्यविदितात्मनः ॥ संकल्पहयसंयुक्तैर्यांतीमिवमनोरथैः ॥ ७ ॥ शुष्यंतींरुदतीमेकांध्यानशोकपराय णाम् ॥ दुःखस्यांतमपश्यंतींरामांराममनुव्रताम् ॥ ८ ॥

दिकाव्येसुंदरकांडेऽष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःहनूमतःप्लवनानंतरम् तस्मिन्नेवकालेअपररात्ररूपेआगमनकालएवरावणंदृष्ट्वाततोनंतरंप्रावेपत ॥ १ ॥ २ ॥ रुदत्युप विष्टाऽभूत् भीतस्वभावोक्त्यास्वभावोक्तिरत्रालंकारः ॥ ३ ॥ सन्नांशीर्णां शीर्णनौस्थंजनमिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ असंवृतायांआस्तरणरहितायाम् संशितव्रतांरावणवधायतीक्ष्णंव्रतमिवकुर्वाणा म ॥ ५ ॥ मलेनमंडनस्थानेषुदिग्धांगींरूषितांगीं चित्रांगीमितिपठित्वामलरूपेणमंडनेनचित्रांगींकर्बुरामित्यर्थंतीर्थआह संन्यासित्वादुचितैवतस्यमलेपिमंडनत्वबुद्धिः ईदृशीयांददर्शसापं कदिग्धामृणालीवविभाति नविभातिचस्वरूपशोभयातिमलावरणाच्चनविभातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ संकल्पस्तच्चिंतनंतद्रूपाश्वसंयुक्तैर्मनोरथैःरामसमीपंयांतीमिव ॥ ७ ॥ अपश्यंतींतामिव ॥ ८ ॥

व्याविद्धाःस्थानादीषच्चलिताःसम्यगामृदितोमृष्टोवर्णकोनुलेपनंयासांताः ॥१६॥ समाल्याःसपुष्पाआकुलामूर्धजायासांताः ॥ १७ ॥ मदिरलोचनाःमदकरवीक्षणाः बहुमानाद्भर्तृकृतसंमा
नात् कामात्स्त्रीयात् ॥ १८ ॥ मंदोदुर्मतिः मंदंयथातथांचितागतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥द्वारदेशंअशोकवनिकाप्राकारदेशम् ॥ २१ ॥ दीपिकाभिर्भासितम् रात्रिशेषसत्त्वात् द्वादश्यांया
मावशिष्टरात्रौचंद्रस्यास्तगमनाच्च ॥ २२ ॥ जिह्मादिगुणकेईक्षणेयस्यतम् समक्षंप्रत्यक्षंकंदर्पमिवस्थितम् अपविद्धशरासनंत्यक्तेक्षुचापम् ॥२३ ॥ अमृतंपयः मथितपयःफेनवच्छुक्लाआभा

व्याविद्धहारकेयूराःसमामृदितवर्णकाः॥ समागलितकेशांताःसस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥ घूर्णंत्योमदशेषेणनिद्रयाचशुभाननाः॥ स्वेदक्लिष्टांगकु
सुमाःसमाल्याकुलमूर्धजाः॥ १७ ॥ प्रयांतंनैर्ऋतपतिंनार्योमदिरलोचनाः॥ बहुमानाच्चकामाच्चप्रियभार्यास्तमन्वयुः॥ १८॥ सचकामपराधी
नःपतिस्तासांमहाबलः॥ सीतासक्तमनामंदोमंदांचितगतिर्बभौ॥ १९ ॥ततःकांचीनिनादंचनूपुराणांचनिःस्वनम्॥ शुश्रावपरमस्त्रीणांकपिर्मारु
तनंदनः॥ २० ॥ तंचाप्रतिमकुर्वाणमचिंत्यबलपौरुषम्॥ द्वारदेशमनुप्राप्तंददर्शहनुमान्कपिः॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिःसमंतादवभासितम्॥
गंधतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तंजिह्मताम्रायतेक्षणम् ॥समक्षमिवकंदर्पमपविद्धशरासनम्॥ २३॥ मथितामृ
तफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम्॥ सपुष्पमवकर्षंतंविमुक्तंसक्तमंगदे ॥ २४ ॥ तंपत्रविटपेलीनःपत्रपुष्पशतावृतः॥ समीपमुपसंक्रांतंविज्ञातुमुपचक्र
मे॥ २५॥ अवेक्षमाणस्तुतदाददर्शकपिकुंजरः॥ रूपयौवनसंपन्नारावणस्यवरस्त्रियः॥ २६॥ ताभिःपरिवृतोराजासुरूपाभिर्महायशाः॥ तन्मृग
द्विजसंघुष्टंप्रविष्टःप्रमदावनम्॥ २७॥ क्षीबोविचित्राभरणःशंकुकर्णोमहाबलः॥ तेनविश्रवसःपुत्रःसदृष्टोराक्षसाधिपः॥ २८ ॥ वृतःपरमनारी
भिस्ताराभिरिवचंद्रमाः॥ तंददर्शमहातेजास्तेजोवंतंमहाकपिः॥ २९॥

यस्यतत् अरजःधौतम् सपुष्पंपुष्पमालासहितंविमुक्तंविशिष्टमुक्तावंतम् यद्वा स्थानाच्च्युतंअंगदेसक्तंवस्त्रंअवकर्षंतंअंगदाद्आकृष्य यथास्थानेस्थापयंतम् सपुष्पमवकर्षंतमित्येवपाठः तीर्थस्तु
एतद्योजनाशक्त्यासलीलमवकर्षंतमितिपाठंकल्पयति ॥ २४ ॥ पत्रविटपेनिबिडपत्रशाखायाम् विज्ञातुंअयममुकइतिविशेषेणज्ञातुम् ॥ निध्यातुमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्र
मदानांक्रीडार्हंवनंप्रमदावनम् ॥ २७ ॥ शंकुकर्णनामानद्भुतरक्षीराक्षसःतेनविश्रवसःपुत्रोराक्षसोरावणोदृष्टःनान्येनकेनापिपुरुषेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

भृशंनियुक्तःगाढाभिनिवेशितचित्तः कामंकामवेगम् ईदृशेषुनीर्थस्यान्यथायोजनंभ्रांत्यैव रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्यभगवन्मायामोहितस्याकृत्येष्वेवप्रवृत्तेः तथाक्रियमाणंभगवद्ध्यानमपिपा पभोगोत्तरंजन्मांतरेउत्तमफलायेतिबोध्यम् अतएवऋक्शाश्वमेधनाम्नोराज्ञोदानस्तावकीऋक् अंत्रः नयुष्मेवाजबंधवोनिनित्सुश्च्रमर्त्यः अवद्यमधिदीधरत्इति तस्यार्थः वाजमित्यन्ननाम अ न्नदानेनयेसर्वेषांबंधवस्तेषांसंबोधनंहेवाजबंधवः युष्मेयुष्मासुअधि सप्तम्यर्थानुवादीअधिः निनित्सुश्चनंनिंदनेच्छाशीलोपिमर्त्यःअवद्यंनदीधरत्नधारयति भगवदनुसंधानेनैवनिष्पापत्वादि ति एवंचभगवतोनिंदावरुद्धभावेनध्यानमपिनरकभोगोत्तरंजन्मांतरेउत्तमफलायातएवास्यमरणोत्तरंचतुर्थचतुर्युग्यांचेदिराजकुलेजन्म चतुर्विंशतिचतुर्युग्यांरामावतारइतिहरिवंशोक्तेस्ता

भृशंनियुक्तस्तस्यांचमदनेनमदोत्कटः ॥ नतुतंराक्षसःकामंशशाकात्मनिगूहितुम् ॥ ५ ॥ ससर्वाभरणैर्युक्तोबिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तांनगैर्विविधैर्जुष्टांसर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥ वृतांपुष्करिणीभिश्चनानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदामत्तैश्चविहगैर्विचित्रांपरमाद्भुतैः ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्चविविधैर्वृ तांदृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीःसंप्रेक्षमाणश्चमणिकांचनतोरणाम् ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णांफलैःप्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकवनिकामेवप्राविशत्संतत द्रुमाम् ॥ ९ ॥ अंगनाःशतमात्रंतुतंव्रजंतमनुव्रजन् ॥ महेंद्रमिवपौलस्त्यंदेवगंधर्वयोषितः ॥ १० ॥ दीपिकाःकांचनीःकाश्चिज्जगृहुस्तत्रयोषितः ॥ वालव्यजनहस्ताश्चतालवृंतानिचापराः ॥ ११ ॥ कांचनैश्चैवभृंगारैर्जह्रुःसलिलमग्रतः ॥ मंडलाग्राबृसीश्चैवगृह्यान्याःपृष्ठतोययुः ॥ १२ ॥ काचि द्रत्नमयींपात्रींपूर्णांपानस्यभ्राजतीम् ॥ दक्षिणादक्षिणेनैवतदाजग्राहपाणिना ॥ १३ ॥ राजहंसप्रतीकाशंछत्रंपूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदंडमपरा गृहीत्वापृष्ठतोययौ ॥ १४ ॥ निद्रामदपरीताक्ष्योरावणस्योत्तमस्त्रियः ॥ अनुजग्मुःपतिंवीरंघनंविद्युल्लताइव ॥ १५ ॥

वत्पर्यंतंचैतत्पापफलभोगइत्यर्थांयानमितिबोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वीथीःअशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ॥८॥ ९ ॥ अंगनाःशतमात्रमित्यवधारणेइतिकतकः देवादियोषितोमहेंद्रमिवपौ लस्त्यंरावणंअनुव्रजन् अडभावआर्षः ॥ १० ॥ कांचनीःकांचनदंडाःवालव्यजनहस्ताइत्यस्यान्वव्रजन्नितिशेषः तालवृंतानीत्यस्यजगृहुरिति अनेनलंकायांहेमंत शिशिरयोरपिशीताभावो ध्वनितः ॥ ११ ॥ भृंगारैःकलशैः धत्तूरकुसुमसदृशजलपात्रैरित्यर्थइतितीर्थः मंडलाग्रासत्तरथैनाबृसीरासनविशेषान् तपस्विनामिमेतृणादिनाअस्यतुस्वर्णेनेतिविशेषः ॥ १२ ॥ पानस्यपूर्णां पानेनपूर्णाम् शेषषष्ठी भ्राजतींदेदीप्यमानांदक्षिणाअनुकूला ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अकुसुमलतासादृश्यमाभरणत्यागात् वपुषास्वरूपीयसहजसौंदर्येण कारकदीपकमत्रालंकारःसमुच्चयश्च ॥ २५॥ २६ ॥ भर्तुस्तेजसाभर्तृपराक्रमानुसंधानेनादीनत्हृदयाम ॥ २७॥ २८ ॥ दुःखस्यदुःखसागरस्य अत्राधेयेनाधारनिगरणम् ॥ २९ ॥ क्षामांकृशाम विनाभरणशोभिनींआभरणानुग्रहमनपेक्ष्यैवसौंदर्येणशोभमानाम ॥ ३० ॥ राघवंनमश्चक्रेइति भगवतोराघवस्यानुग्रहादेवेयंमयादृष्टेतिपुनःपुनःस्मृत्वानमस्कारः ॥ ३१ ॥ संवृतोभवत्राक्षसीनांदर्शनपरिहारायसूक्ष्मरूपमवलंब्यवृक्षमूलसमीपशाखासुनिलीनोभवत् ॥ ३२ ॥ अरोगमानः॥ ॥ इतिश्री

ददर्शहनुमांस्तत्रलतामकुसुमामिव ॥ सामलेनचदिग्धांगीवपुषाचाप्यलंकृता॥ मृणालीपंकदिग्धेवविभातिचनभातिच ॥ २५ ॥ मलिनेनतुवस्त्रेणपरिक्लिष्टेनभामिनीम् ॥ संवृतांमृगशावाक्षींददर्शहनुमान्कपिः॥ २६ ॥ तांदेवींदीनवदनामदीनांभर्तृतेजसा ॥ रक्षितांस्वेनशीलेनसीतामसितलोचनाम् ॥ २७॥ तांदृष्ट्वाहनुमान्सीतांमृगशावनिभेक्षणाम् ॥ मृगकन्यामिवत्रस्तांवीक्षमाणांसमंततः॥ २८ ॥ दहंतीमिवनिःश्वासैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः॥ संघातमिवशोकानांदुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम्॥ २९ ॥ तांक्षामांसुविभक्तांगींविनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेमारुतिःप्रेक्ष्यमैथिलीम् ॥३०॥ हर्षजानिचसोश्रूणितांदृष्ट्वामदिरेक्षणाम् ॥ मुमोचहनुमांस्तत्रनमश्चक्रेचराघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वाथरामायलक्ष्मणायचवीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टोहनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तदशःसर्गः॥ १७॥ ॥ ५॥

॥ तथाविप्रेक्षमाणस्यवनंपुष्पितपादपम ॥ विचिन्वतश्चवैदेहींकिंचिच्छेषानिशाऽभवत् ॥ १ ॥ षडंगवेदविदुषांक्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्रावब्रह्मघोषान्सविरात्रेब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथमंगलवादित्रैःशब्दैःश्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबोध्यतमहाबाहुर्दशग्रीवोमहाबलः॥ ३॥ विबुध्यतुमहाभागोराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ स्रस्तमाल्यांबरधरोवैदेहीमन्वचिंतयत् ॥ ४ ॥

रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५॥ ॥ ५ ॥ ॥ तथेति किंचिच्छेषाअपरयाममात्रशेषा विचिन्वतस्तस्याःस्पष्टदर्शनायराक्षसीनिद्रारूपमवसरमन्वेषयतः ॥ १ ॥ विरात्रेरात्रिविपर्यासे अपररात्रइत्यर्थः ब्रह्मरक्षसांब्रह्मवेदस्तज्ज्ञरक्षसाम् तदेवस्पष्टीकृतम षडंगेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ निद्रावशादेवस्रस्तमाल्यांबरधरः ॥ ४ ॥

हरिकर्णीः सिंहकर्णीः ॥ ११ ॥ गजसन्निभनासाः शुंडादंडोपेतनासाः ॥ १२ ॥ पादचूलिकाः पादेसंलग्नाचूडाशिरःकेशायासांताः पादेवाचूडाकाराःकेशायासांताः अतिमात्रंअतिप्रमाणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुरामांससदाप्रियाः सुरामांसेसदाप्रियेयासांताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्कंधवंतंप्रशस्तशाखोपशाखावंतंवृक्षंशिंशपावृक्षंपरिवार्यतन्मूलादीषद्दूरेआसीनाःस्थितास्तस्याध

एकहस्तैकपादाश्चखरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीहस्तिकर्णीश्चहरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अतिनासाश्चकाश्चिच्चतिर्यङ्नासाअनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्चललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादामहापादागोपादाःपादचूलिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवाअतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्चदीर्घजिह्वाननास्तथा ॥ अजामुखीहस्तिमुखीगोमुखीःसूकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्चराक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्चक्रोधनाःकलहप्रियाः ॥ १५ ॥ करालधूम्रकेशिन्योराक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबंतिसततंपानंसुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धांगीर्मांसशोणितभोजनाः ॥ तादृदर्शकपिश्रेष्ठोरोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥ स्कंधवंतमुपासीनाःपरिवार्यवनस्पतिम् ॥ तस्याधस्ताच्चतांदेवींराजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ १८ ॥ लक्षयामासलक्ष्मीवान्हनूमान्जनकात्मजाम् ॥ निष्प्रभांशोकसंतप्तांमलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यांच्युतांभूमौतारांनिपतितामिव ॥ चारित्रव्यपदेशाढ्यांभर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनांभर्तृवात्सल्यभूषिताम् ॥ राक्षसाधिपसंरुद्धांबंधुभिश्चविनाकृताम् ॥ २१ ॥ वियूथांसिंहसंरुद्धांबद्धांगजवधूमिव ॥ चंद्ररेखांपयोदांतेशारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥ क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिववल्लकीम् ॥ सतांभर्तृहितेयुक्तामयुक्तांरक्षसांवशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्येशोकसागरमाप्लुताम् ॥ ताभिःपरिवृतांतत्रसग्रहामिवरोहिणीम् ॥ २४ ॥

स्तात्तन्मूलसमीपे ॥ १८ ॥ १९ ॥ दिवश्च्युतांभूमौपतितांतारामिव चारित्रव्यपदेशःपातिव्रत्यजकीर्तिः भर्तृदर्शनंदुर्गतंदुर्लभंयस्यास्ताम् ॥ २० ॥ उत्तमभूषणजशोभाहीनामपिभर्तृवात्सल्येनतत्प्रियत्वेनशोभावतीम् विनाकृतांरहिताम् ॥ २१ ॥ पयोदांतेवर्षांते अनेनदुःखस्यात्यल्पावशिष्टत्वंसूच्यते ॥ २२ ॥ असंस्पर्शाद्भर्तृस्पर्शाभावात् अतएवायुक्तांवीणावादकवादनक्रियारहितांवल्लकींवीणामिवस्थिताम् अयुक्तांरक्षसांवशेरक्षोधीनत्वेऽयोग्याम् ॥ २३ ॥ शोकसागरमाप्लुतांतत्रमग्नाम् ताभिःराक्षसीभिः सग्रहांक्रूरग्रहाविद्धाम् ॥ २४ ॥

सीतेयमित्येवइयंसीतैवेतिजातबुद्धिस्तामेवबुद्धिंसंश्रित्यततःपरानुष्ठेयचिकीर्षयातस्मिन्नुंशिशपावृक्षेएवनिषसाद तद्रात्रिशेषंपरदिनंचस्थितइत्यर्थः एवंचसरावणांतःपुरासर्वापिलंकायामत्र येणसमुद्रलंघनदिनरात्रावेवविचितातुर्येयामेऽशोकवनिकाप्रवेशइतिबोध्यम् ॥ ३२ ॥ रागमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्तद्दिनापगमोत्तरं कुमुदखंडंकुमुदसमूहस्तदाभःश्वैत्येन निर्मलंनभोजगाम नभसोनिर्मलत्वंस्वच्छनीलवर्णत्वं अतएवाह हंसानीलमुदकमिवेति नभसो नीलत्वंप्रतीत्याकविसंप्रदायेनचबोध्यं नभोजगामकिंचिन्नभउपरिभागंजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥ साचिव्यमिव सीतादर्शनादौप्रभयास्वकांत्यासाचिव्यमिवसाहायकमिव दिवाकचिदेकांतप्रदे

इत्येवमर्थंकपिरन्ववेक्ष्यसीतेयमित्येवतुजातबुद्धिः ॥ संश्रित्यतस्मिन्निषसादवृक्षेबलीहरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामा० वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःकुमुदखंडाभोनिर्मलंनिर्मलोदयः ॥ प्रजगामनभश्चंद्रोहंसोनीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिवकुर्वन्सप्रभयानिर्मलप्रभः ॥ चंद्रमारश्मिभिःशीतैःसिषेवेपवनात्मजम् ॥ २ ॥ सददर्शततःसीतांपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिवन्यस्तांभारैर्नावमिवांभसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणोवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः ॥ सददर्शविदूरस्थाराक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णांचकर्णप्रावरणांतथा ॥ अकर्णांशंकुकर्णांचमस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमांगींचतनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशींतथाकेशींकेशकंबलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लंबकर्णललाटांचलंबोदरपयोधराम् ॥ लंबोष्ठींचिबुकोष्ठींचलंबास्यांलंबजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वांदीर्घांचकुब्जांचविकटांवामनांतथा ॥ करालांभुग्नवस्त्रांचपिंगाक्षींविकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताःपिंगलाःकालीःक्रोधनाःकलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ॥ गजोष्ट्रहयपादाश्चनिखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥

शेस्थितत्वान्निद्राव्याकुलत्वाच्चनसम्यग्राक्षसीनांसीतायाश्चदर्शनं रात्रौचंद्रोदयेसतितुपुनःसमीपदेशेआगत्यस्थितस्यसम्यक्सर्वदर्शनम ॥ २ ॥ शोकभारैर्न्यस्तांअधोनीतामिवनिमज्जमानामिव ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणःप्रकटनयातांद्रष्टुमिच्छुः ॥ ४ ॥ कर्णप्रावरणामिति विशालकर्णां मस्तकोच्छ्वासनासिकांऊर्ध्वमुखनासाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमांगींअतिप्रवृद्धोपरिभागदेहवतीं. तनुदीर्घशिरोधरां अस्थूलदीर्घग्रीवामित्यर्थः शारीरकेशैःकंबलधारिणीमिव ॥ ६ ॥ चिबुकेसंबद्धःओष्ठोयस्यास्ताम ॥ ७ ॥ विकटांवक्रशरीरां करालांभयंकरकृष्णवर्णाम् ॥ ८ ॥ विकृतत्वादिगुणाश्चयाराक्षस्यस्तत्रस्थितास्तादद्दर्शेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः कूटोयस्कारकूटाभआयुधविशेषः ॥ ९ ॥ निखातशिरसःकबंधवदुरःप्रदेशगतशिरसः ॥ १० ॥

नर्तृशुश्रूषणापरा सन्नंतारत्वार्थैणिचिण्यासश्रंथेतियुत् ॥ २० ॥ पूर्ववदेवाह सेयमिति यातनांराक्षसीभिः संपाद्यमानतीव्रदुःखं अनर्थानामापदाम् ॥ २१ ॥ शीलसंपन्नांईदृशदुःखेपिचा रित्र्यप्रच्यवरहितां प्रमथिनांप्रमथितामपि प्रपापानीयशाला ॥ २२ ॥ २३ ॥ काम्यंतइतिकामाः भुज्यंतइतिभोगाः स्रक्चंदनादयस्तैस्त्यक्ता तत्समागमकांक्षिणी एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षश तादपीतिन्यायेनेतिभावः ॥ २४ ॥ राक्षस्यः राक्षसीरित्यर्थः एकस्मिन्लक्ष्येतिष्ठतितादृशंहृदयंयस्याःसा किंतदेकंलक्ष्यंतत्राह नूनंराममेवेति ॥ २५ ॥ राममेवेत्यत्रबीजमाह भर्तानामेति शो

संतुष्टाफलमूलेनभर्तृशुश्रूषणापरा ॥ यापरांभजतेप्रीतिंवनेऽपिभवनेयथा ॥ २० ॥ सेयंकनकवर्णांगीनित्यंसुस्मितभाषिणी ॥ सहतेयातनामेता मनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमांतुशीलसंपन्नांद्रष्टुमिच्छतिराघवः ॥ रावणेनप्रमथितांप्रपामिवपिपासितः ॥ २२ ॥ अस्यानूनंपुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजाराज्यपरिभ्रष्टःपुनःप्राप्येवमेदिनीं ॥ २३ ॥ कामभोगैःपरित्यक्ताहीनाबंधुजनेनच ॥ धारयत्यात्मनोदेहंतत्समागमकांक्षिणी ॥ २४ ॥ नैषापश्यतिराक्षस्योनेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदयानूनंराममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्तानामपरंनार्याःशोभनंभूषणादपि ॥ एषाहि रहितातेनशोभनार्हानशोभते ॥ २६ ॥ दुष्करंकुरुतेरामोहीनोयदनयाप्रभुः ॥ धारयत्यात्मनोदेहंनदुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥ इमामसितकेशांतांशतप त्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हांदुःखितांज्ञात्वाममापिव्यथितंमनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमापुष्करसन्निभेक्षणायारक्षिताराघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥ साराक्षसीभि र्विकृतेक्षणाभिःसंरक्ष्यतेसंप्रतिवृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीवनष्टशोभाव्यसनपरंपरयानिपीड्यमाना ॥ सहचररहितेवचक्रवाकीजनकसुताकृ पणांदशांप्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्याहिपुष्पावनताग्रशाखाःशोकंदृढंवैजनयंत्यशोकाः ॥ हिमव्यपायेनचशीतरश्मिरभ्युत्थितोनैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

भनंशोभा ॥ २६ ॥ एतदेकहृदयत्वज्ञानादेवरामःप्रभुर्यज्जीवनरूपंदुःखेनावसादनाभावरूपंचदुष्करंकुरुते ॥ २७ ॥ ममापितिर्यग्योनेरपिविषयानभिज्ञस्यापि ॥ २८ ॥ क्षितितुल्याक्षमायस्याः सा दृष्टिमात्रेणरावणस्याभस्मीकरणात् संरक्ष्यतेपरैरनपहारायगोप्यतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ कृपणांशोच्याम् ॥ ३० ॥ नकेवलमशोकएवशोकजनकश्चंद्रोपीत्याह हिमेति हिमव्यपायेनवसंतसमी पस्थाकालेनोपलक्षितः यद्वा लंकायांहिमव्यपायेनशीताभावेनाभ्युत्थितोतिप्रकाशतयास्थितः अतएवनैकसहस्ररश्मिः अभ्युत्थितःउदयंप्राप्तः शीतरश्मिश्चशोकंजनयतीत्यनुकर्षः ॥ ३१ ॥

मनसारामंजगामअस्याःसएवानुरूपइतिसस्मारेत्यर्थः नवहेमाभांनवांतरुर्णांहेमाभांचेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अस्याहेतोःसर्वात्मनास्वसदृश्याःप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ दूषणांतरक्षोनिपातश्चैतदास
त्याशूर्पणखानिरासमूलत्वादन्वेषणप्रतिबंधसंभावनामूलकत्वाच्चैतन्मूलएवशंबरोयंप्रद्युम्नहतादन्यएव महेंद्रपदेनतत्तुल्यप्रद्युम्नेलक्षणावा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अस्यानिमित्ते सप्तम्यर्थेषष्ठी
अस्यांनिमित्तभूतायांसत्यामित्यर्थइतितीर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ परिवर्तयेत्अधरोत्तरंकुर्यात्संहरेदितियावत् ॥ १३ ॥ एवंमतेर्युक्तत्वमुपपादयतिराज्यंवेति त्रैलोक्यराज्यसीताप्राप्त्योःकतरदु

तांदृष्ट्वानवहेमाभांलोककांतामिवश्रियम् ॥ जगाममनसारामंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्याहेतोर्विशालाक्ष्याहतोवालीमहाबलः ॥ रावणप्र
तिमोवीर्येकबंधश्चनिपातितः ॥ ७ ॥ विराधश्चहतःसंख्येराक्षसोभीमविक्रमः ॥ वनेरामेणविक्रम्यमहेंद्रेणेवशंबरः ॥ ८ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसां
भीमकर्मणाम् ॥ निहतानिजनस्थानेशरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्चनिहतःसंख्येत्रिशिराश्चनिपातितः ॥ दूषणश्चमहातेजारामेणविदितात्मना
॥ १० ॥ ऐश्वर्यंवानराणांचदुर्लभंवालिपालितम् ॥ अस्यानिमित्तेसुग्रीवःप्राप्तवाँल्लोकविश्रुतः ॥ ११ ॥ सागरश्चमयाक्रांतःश्रीमान्नदनदीपतिः ॥
अस्याहेतोर्विशालाक्ष्याःपुरीचेयंनिरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदिरामःसमुद्रांतांमेदिनींपरिवर्तयेत् ॥ अस्याःकृतेजगच्चापियुक्तमित्येवमेमतिः ॥ १३ ॥ रा
ज्यंवात्रिषुलोकेषुसीतावाजनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यंसकलंसीतायानाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥ इयंसाधर्मशीलस्यजनकस्यमहात्मनः ॥ सुतामै
थिलराजस्यसीताभर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थितामेदिनींभित्त्वाक्षेत्रेहलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैःकीर्णाशुभैःकेदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रांतस्यार्यशी
लस्यसंयुगेष्वनिवर्तिनः ॥ स्नुषादशरथस्यैषाज्येष्ठाराज्ञोयशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यरामस्यविदितात्मनः ॥ इयंसादयिताभार्याराक्षसी
वशमागता ॥ १८ ॥ सर्वान्भोगान्परित्यज्यभर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिंतयित्वाकष्टानिप्रविष्टानिर्जनंवनम् ॥ १९ ॥

त्कृष्टमितिविचारेआद्यंद्वितीयकोटिशतांशेनसादृश्यमपिनार्हतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ आधिक्यमेवोपपादयति इयमिति अनेनकुलम् भर्तृदृढव्रतेत्यनेनचारित्र्यातिशयः मेदिनींभित्त्वेत्यनेनायोनि
जतयाऽमानुषदिव्यरूपत्वंदर्शितम ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्यशीलस्यपूज्यशीलस्य अनेनमहाकुलीनपाणिग्रहणंदर्शितम ॥ १७ ॥ यच्छेषतयैवंप्राशस्त्यंदर्शितंतस्यकालस्यदुरतिक्रमत्वमाह इयंसे
ति राक्षसीवशमागता कालप्राबल्यादितिभावः फलमतउपपत्तेरितिव्याससूत्रेणापिकालात्मनोभगवतएवकर्मफलप्रापणसामर्थ्यंदर्शितम् ॥ १८ ॥ भर्तृस्नेहबलात्स्ववर्तिता ॥ १९ ॥

सीतायेवमेवंगुणांतथामलिनवासःसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपातिव्रत्यधर्मवर्तांदृष्ट्वात्हृष्टःसन्रामंसस्मार स्मृतंचतंप्रशशंस एवंपातिव्रत्यगुणवत्पत्नीलाभेनभाग्योत्तरोरा मः इदृश्याविद्योगेनेदृशीपीडाईदृशीभार्यायेउद्यमश्चोचितएवेति चात्सीतांचप्रशशंस बलवताभाग्येनप्रभुणात्हृतापियाएवंपातिव्रत्यात्तदेषैवसर्वोत्तमेत्येवंप्रशशंस ॥ ५४ ॥ वममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सीतांप्रशस्य प्रशंसाचप्रागुक्तरूपा चिंतापरः सीताविषयदुःखेनेतिभावः ॥ १ ॥ सीतामाश्रित्यसीतामुद्दिश्य ॥ २ ॥ गुरुभिर्विनीतस्यशिक्षितस्यलक्ष्मणस्य गुरुप्रियागुरोःरामस्यपत्नीत्वात् तद्द्देवपरमोपास्यत्वेनाभीष्टासीताअयोनिजानिःसीमपातिव्रत्यारामपत्न्य पियदिदुःखार्तांदुःखपीडितातर्हिकालोदुरतिक्रमइतिहिनिश्चितमित्यर्थः दुःखोपायघटकत्वस्यकालएवप्रसिद्धत्वादितिभावः ननुनदुःखंसुखंवाकालमात्रजन्यम् कर्मानुष्ठानवैफल्यापत्तेः त त्सापेक्षकालजन्यत्वेपिईश्वरावतारसीतारामयोःकर्माभावात्कथंदुःखमितिचेन्न वस्तुतस्तुतयोर्दुःखाभावेपिलोकानुग्रहायगृहीतमनुष्यदेहयोस्तेषांमनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबंधायनटवद्यत्र

एवंसीतांतथादृष्ट्वात्हृष्टःपवनसंभवः ॥ जगाममनसारामंप्रशशंसचतंप्रभुम् ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री० वा० आ० सुं० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥
प्रशस्यतुप्रशस्तव्यांसीतांतांहरिपुंगवः ॥ गुणाभिरामंरामंचपुनश्चिंतापरोभवत् ॥ १ ॥ समुहूर्तमिवध्यात्वाबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ सीतामाश्रित्यते जस्वीहनूमान्विललापह ॥ २ ॥ मान्यागुरुविनीतस्यलक्ष्मणस्यगुरुप्रिया ॥ यदिसीताहिदुःखार्ताकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्यव्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्यचधीमतः ॥ नात्यर्थंक्षुभ्यतेदेवीगंगेवजलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तांतुल्याभिजनलक्षणाम् ॥ राघवोऽर्हतिवैदेहींतंचेयमसि तेक्षणा ॥ ५ ॥

हारमभिनयनोःसुखदुःखादिकालिकमुखविकासाद्यभिनयेननन्मायामोहितस्यैवदेवांशस्यहनूमतोऽभिनीतकार्यदर्शनेनतत्कारणानुमानाद्दुःखार्तत्वाद्युक्तेःसामंजस्यात् यथाचपरेणोद्बोधनंवि नाहनूमतःस्वबलपराक्रमांशेमोहस्तथाऽनयोर्भगवत्स्वरूपत्वेइदानींतस्यमोहइतिवक्तुंशक्यत्वात्पश्चात्तुभगवदिच्छयैवतस्यतयोःस्वरूपज्ञानेपिनकिंचिदवद्यम ॥ ३ ॥ नन्वेवंविधदुःखातिशये जीवनहानिरेवस्यादत आह रामस्येति सलक्ष्मणोरामएवंविधेदुर्गेस्थितामपिमांदिव्यास्त्रैःसमुद्रमपियेनकेनाप्युपायेनोल्लंघ्यागत्यात्रायास्यतीतितस्यव्यवसायज्ञापराक्रमज्ञासतीनात्यंतंक्षुभ्यते नैराश्यमूलकंप्राणत्यागसंपादकंक्षोभंनप्राप्नोतीत्यर्थः जलदागमेवर्षाकालेपिगंगायथाइतरक्षुद्रनदीवद्दुर्धरवेगंनप्राप्नोतितद्वत् ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तांरामतुल्यस्वभाववयश्चारित्राम् अभि जनःकुलम् लक्षणंसामुद्रिकोक्तम् अतएवसीतायारामस्यपुरुषांतरेस्यांतरेचाप्रवृत्तिःस्वभावमूलेतिसूचितम् ॥ ५ ॥

इनोप्येवमित्याह तत्रेति रामोपदिष्टेषुयान्याभरणानिअवहीनानिपतितानि ऋष्यमूकादाविल्यर्थः ॥ ४४ ॥ कानित्यक्तानीतित्वयावगतानितत्राह पीतमिति कनकपट्टाभत्वेनस्वर्णतंतुमात्र
निष्पन्नत्वंतस्यसूच्यते नगासक्तंवृक्षासक्तम् ॥ ४५ ॥ ऋष्यमूकेवस्त्रभूषणत्यागोप्यनयैवकृतइत्याह अनयैवेति ॥ ४६ ॥ इदंवसनं अंतरीयवस्त्रमित्यर्थः चिरधृतत्वात्क्लिष्टवत्तरंशयनादिनामृ
दितंतथापितद्वर्णं सपीतोरागः अनूनमप्रच्युतं क्लीवत्वमार्षं अर्धर्चादित्वाद्वर्णशब्दः तथाश्रीमच्छोभावत् यथेतरत्अस्मद्गृहीतमुत्तरीयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवंजातनिश्चयआह इयमिति प्रणष्टा
दर्शनमप्राप्तापियस्यरामस्यमनसस्तुनप्रणश्यतिनादृष्टाभवति नित्यंसन्निहिताभवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ साइयमेव केचत्वारस्तत्राह कारुण्येनेति ॥ ४९ ॥ परितापहेतुकारुण्यादिस्वयमेवदर्शय

तत्रयान्यवहीनानितान्यहंनोपलक्षये ॥ यान्यस्यानावहीनानितानीमानिनसंशयः ॥ ४४ ॥ पीतंकनकपट्टाभंस्रस्तंतद्वसनंशुभम् ॥ उत्तरीयंनगास
क्तंतदादृष्टंप्लवंगमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानिचमुख्यानिदृष्टानिधरणीतले ॥ अनयैवापविद्धानिस्वनवंतिमहांतिच ॥ ४६ ॥ इदंचिरगृहीतत्वाद्वसनंक्लिष्टव
त्तरम् ॥ तथाप्यनूनंतद्वर्णंतथाश्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ इयंकनकवर्णांगीरामस्यमहिषीप्रिया ॥ प्रणष्टापिसतीयस्यमनसोनप्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं
सायत्कृतेरामश्चतुर्भिरिहतप्यते ॥ कारुण्येनानृशंस्येनशोकेनमदनेनच ॥ ४९ ॥ स्त्रीप्रणष्टेतिकारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ॥ पत्नीनष्टेतिशोकेनप्रि
येतिमदनेनच ॥ ५० ॥ तस्यादेव्यायथारूपमंगप्रत्यंगसौष्ठवम् ॥ रामस्यचयथारूपंतस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥ अस्यादेव्यामनस्तस्मिंस्तस्यचास्यां
प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयंसचधर्मात्मामुहूर्तमपिजीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करंकृतवान्रामोहीनोयदनयाप्रभुः ॥ धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥

ति स्त्रीति प्रणष्टापरेणपीडितामयाचसतीसानरक्षिता आपदिस्त्रियोरक्ष्याइत्युक्तेस्तदकरणकृतकारुण्यात्परितापः वनंप्रस्थितमपिमामाश्रितासाचनरक्षितेतिआनृशंस्यतः आश्रितसंरक्षणस्व
भावत्वेनतदकरणात्परितापः पत्नीसर्वधर्मसाधनभूतानष्टेतिधर्मनाशचिंताशोकेनपरितापः प्रियेतिपरमरूपलावण्यादिमतीपरमसुखसाधनभूतानष्टेतिपूर्वसंभोगादिस्मरणजमदनेनसर्वसिद्धसर्वें
द्रियपरितापः ॥ ५० ॥ अस्यायथारूपादितथारामस्ययथारामस्यरूपादितथाअस्याअपि अतःसोस्यायोग्यइयंचतस्ययोग्येत्यर्थः अनेनोभयोरन्योन्यमानुरूप्यंदर्शितम ॥ ५१ ॥ अथा
न्योन्यानुरागमाह अस्यादेव्याइति येनास्याश्चित्तंरामेसक्तंतस्यचास्यांतेनेयंसचजीवति चित्तसन्निधानेनवियोगाभावादितिभावः मुहूर्तमपीत्यस्यान्यथेत्यादिः नजीवेदितिचशेषः ॥ ५२ ॥
दुष्करमिति अचेतनेनिवर्तते तेनचित्तसन्निधानेन दुष्करंकिंकृतवांस्तत्राह धारयतीति वर्तमानसामीप्येलट् दधारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रामोपरोधःरामसेवाप्रतिबंधः ॥ ३५ ॥ कृष्णानिवक्राणिचअक्षिपक्ष्माणियत्रतेन ॥ ३६ ॥ संस्कारस्नानराहित्यान्मलपंकधरत्वम् त्वगादिमलरूपःपंकः नक्षत्रराजश्चंद्रः ॥ ३७ ॥ संदि
दिहेप्रत्यभिज्ञावाधकात्कार्श्यमालिन्यादितिरोहितरूपत्वात्संदेहः आम्नायोऽभ्यासः ॥ ३८ ॥ बाधकस्याकिंचित्करत्वमाह दुःखेनेति दुःखबोध्यत्वेहेतुरनलंकृतामिति संस्कारेणेति
स्नानानुलेपनादिरंगसंस्कारः वाचोव्याकरणज्ञानादिजःसंस्कारः देव्याअर्थांतरगतत्वंदेशांतरगतत्वं वाचस्तुविवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वम् वाचोर्थोयथाव्याकरणाद्यभ्यासदुःखेनव्युत्पत्ति
संपाद्यबुध्यतेतद्वत्सीतांकष्टेनबुबुधे ॥ ३९ ॥ कारणैरुपपादयन्सीतानिश्चयहेतुभिरुपपत्तिमंतंसंपादयन् ॥ ४० ॥ इदानींसीतात्वोपपादकमाह वैदेह्याइति तदात्वप्रस्थानसमये गात्रशो

रामोपरोधव्यथितांरक्षोगणनिपीडिताम् ॥ अबलांमृगशावाक्षींवीक्षमाणांततस्ततः ॥ ३५ ॥ बाष्पांबुपरिपूर्णेनकृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ वदनेना
प्रसन्नेननिःश्वसंतींपुनःपुनः ॥ ३६ ॥ मलपंकधरांदीनांमंडनार्हाममंडिताम् ॥ प्रभांनक्षत्रराजस्यकालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्यसंदिदिहेबुद्धि
स्तथासीतांनिरीक्ष्यच ॥ आम्नायानामयोगेनविद्यांप्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेनबुबुधेसीतांहनूमाननलंकृताम् ॥ संस्कारेणयथाहीनांवाचम
र्थांतरंगताम् ॥ ३९ ॥ तांसमीक्ष्यविशालाक्षींराजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ तर्कयामाससीतेतिकारणैरुपपादयन् ॥ ४० ॥ वैदेह्यायानिचांगेषुतदारामो
न्वकीर्तयत् ॥ तान्याभरणजालानिगात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौकर्णवेष्टौचश्वदंष्ट्रौचसुसंस्थितौ ॥ मणिविद्रुमचित्राणिहस्तेष्वाभरणानि
च ॥ ४२ ॥ श्यामानिचिरयुक्तत्वात्तथासंस्थानवंतिच ॥ तान्येवैतानिमन्येऽहंयानिरामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥

भीनीतिपाठःकतकसंमतः येष्वंगेषुयान्याभरणजालान्यकीर्तयत्तान्याभरणजालानितत्तद्गात्रशोभीन्यलक्षयदितिप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यंसिद्धम् तीर्थस्तुशाखाशोभीनीतिपाठंप्रकल्प्यरामवि
श्लेषसमयेभूषणधारणस्यानुचितत्वाद्वैदेह्याभूषणानिस्वांगेभ्यउन्मुच्यशाखायांन्यस्तानीतिगम्यतइतिव्याचख्यौ तत्तुउत्तरश्लोकयोर्हस्तेष्विति तथाश्यामानिचिरयुक्तत्वादितिपदस्वरसविरु
द्धम् किंचैवंतदंगेरामोक्ताभरणाभावादसीतात्वमेवस्यात् ॥ ४१ ॥ अथकस्मिन्गात्रेकिमाभरणंदृश्यतेतत्राह सुकृताविति सुकृतौनिर्मितौ कर्णवेष्टौकुंडले श्वदंष्ट्रौकर्णाभरणविशेषौत्रिकर्ण
कापरनामानौ सुसंस्थितौकर्णरूपांगेसुप्रतिष्ठितौउपलक्षयेइतिशेषः हस्तेषुहस्तावयवेषुचयानिमणिविद्रुमचित्राण्याभरणानिरामेणोक्तानितथैवसुस्थितानिउपलक्षये ॥ ४२ ॥ चिरयुक्तत्वा
च्चिरकालमसंस्कृतदेहस्थितत्वेनासंस्कृतत्वात् श्यामान्यपिश्यामवर्णान्यपितथासंस्थानवंतिरामोक्तसन्निवेशवंति यानिरामोन्वकीर्तयत्तान्येवेमानीतिमन्ये ॥ ४३ ॥

प्रियंजनंराममलक्ष्मणसुग्रीवादिरूपंजनं श्वगणेनशुनांगणेन ॥ २४ ॥ जघनंपृष्ठभागंगतयाप्राप्तयैकयाहरणदिनकृतैकसंस्कारवत्या यद्वा पुरोभागीयवेणीद्वयराहित्येनपृष्ठलंबयैकयावेण्यानीलनागाभयानीलसर्पतुल्ययावेण्योपलक्षितां अनेनतत्स्पर्शेऽन्यस्यमरणमेवेतिसूचितं मेघापायेनीलयावनराज्योपलक्षितांमहीमिवस्थिताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ उपपादिभिःसीतात्वनिश्चयोपपादनसमर्थैः तत्कारणंप्रत्यभिज्ञानमाह क्रियमाणेति यथारूपादृष्टायादृग्वेषवर्णादिमतीअनुभूतातथारूपेयं भेदेहिप्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमितिभावः ॥ २७ ॥ पूर्णचंद्राननत्वादिगुणवतीं

प्रियंजनमपश्यंतींपश्यंतींराक्षसीगणम् ॥ स्वगणेनमृगींहीनांश्वगणेनावृतामिव ॥ २४ ॥ नीलनागाभयावेण्याजघनंगतयैकया ॥ नीलयानीरदापायेवनराज्यामहीमिव ॥ २५ ॥ सुखार्हांदुःखसंतप्तांव्यसनानामकोविदाम् ॥ तांविलोक्यविशालाक्षीमधिकंमलिनांकृशाम् ॥ २६ ॥ तर्कयामाससीतेतिकारणैरुपपादिभिः ॥ ह्रियमाणातदातेनरक्षसाकामरूपिणा ॥ २७ ॥ यथारूपाहिदृष्टासातथारूपेयमंगना ॥ पूर्णचंद्राननांसुभ्रूंचारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥ कुर्वतींप्रभयादेवींसर्वावितिमिरादिशः ॥ तांनीलकंठींबिंबोष्ठींसुमध्यांसुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥ सीतांपद्मपलाशाक्षींमन्मथस्यरतिंयथा ॥ इष्टांसर्वस्यजगतःपूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ ३० ॥ भूमौसुतनुमासीनांनियतामिवतापसीम् ॥ निःश्वासबहुलांभीरुंभुजगेंद्रवधूमिव ॥ ३१ ॥ शोकजालेनमहताविततेनराजतीम् ॥ संसक्तांधूमजालेनशिखामिवविभावसोः ॥ ३२ ॥ तांस्मृतीमिवसंदिग्धामृद्धिंनिपतितामिव ॥ विहतामिवचश्रद्धामाशांप्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥ सोपसर्गांयथासिद्धिंबुद्धिंसकलुषामिव ॥ अभूतेनापवादेनकीर्तिंनिपतितामिव ॥ ३४ ॥

निरीक्ष्यनस्यबुद्धिःसंदिदिहेइत्यष्टात्रिंशत्श्लोकेनान्वयः सुभ्रूंसुभ्रुवम् ॥ २८ ॥ सर्वादिशोवितिमिराःकुर्वतीं नीलकंठींसौभाग्यसूचकेंद्रनीलमणिमयकंठस्थभूषणप्रभयातद्वर्णकंठां सुप्रतिष्ठितांसुप्रतिष्ठितसर्वावयवसंस्थानाम् ॥ २९ ॥ चंद्रप्रभासादृश्यंसर्वानंदकरत्वेन ॥ ३० ॥ नियतांभूशयनादिरूपनियमवतीं तापसीमिवभूमावासीनां भुजगेंद्रवधूसादृश्यंदुष्प्रधृष्यत्वेनरक्षःकुलनाशकत्वेनच ॥ ३१ ॥ नराजतींअराजतीं विभावसोःशिखामिवपातिव्रत्यतेजसाज्वलंतीम् ॥ ३२ ॥ स्मृतीमिवेतिदीर्घआर्षः संदिग्धामर्थसंदेहवतीं ऋद्धिमैश्वर्यं निपतितामन्यायवशादितिभावः विहतांनास्तिकबुद्ध्येतिभावः प्रतिहतांस्वविषयालाभादितिभावः ॥ ३३ ॥ सोपसर्गांसविघ्नां सकलुषांरागद्वेषादिकालुष्यवतीं अभूतेनापवादेनकेवलमारोपितेनकलंकेन ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ नीलांजननिभाइति एवमुक्त्याऽशोकानामनेकवर्णपुष्पवत्त्वंसूचितम् विबुधोद्यानंनंदनंयथानंदनंआह्लादकंतद्वदाह्लादकं चैत्ररथंकुबेरवनंयथाचित्रंतद्वच्चित्रम् ॥ ११ ॥ तदुभयम प्यतिवृत्तमिवअतिक्रम्येवस्थितं पुष्परूपज्योतिर्गणैरायुतम् ॥ १२ ॥ पुष्परूपैःरत्नशतैः ॥ १३ ॥ मृगादिभिःस्वीयैर्नानाविधैःशब्दैरम्यंकृतं एवंविशेषणकमुद्यानमशोकवनिकांतर्गतंददर्शेत्य

विवृद्धमूलाबहवःशोभंतेस्मसुपुष्पिताः ॥ शातकुंभनिभाःकेचित्केचिदग्निशिखप्रभाः ॥ १० ॥ नीलांजननिभाःकेचित्तत्राशोकाःसहस्रशः ॥ नंदनं विबुधोद्यानंचित्रंचैत्ररथंयथा ॥ ११ ॥ अतिवृत्तमिवाचिंत्यंदिव्यंरम्यश्रियायुतम् ॥ द्वितीयमिवचाकाशंपुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥ पुष्परत्नश तैश्चित्रंपंचमंसागरंयथा ॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितंपादपैर्मधुगंधिभिः ॥ १३ ॥ नानानिनादैरुद्यानंरम्यंमृगगणद्विजैः ॥ अनेकगंधप्रवहंपुण्यगंधंमनोहर म् ॥ १४ ॥ शैलेंद्रमिवगंधाढ्यंद्वितीयंगंधमादनम् ॥ अशोकवनिकायांतुतस्यांवानरपुंगवः ॥ १५ ॥ सददर्शाविदूरस्थंचैत्यप्रासादमूर्जितम् ॥ मध्ये स्तंभसहस्रेणस्थितंकैलासपांडुरम् ॥ १६ ॥ प्रवालकृतसोपानंतप्तकांचनवेदिकम् ॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिद्योतमानमिवश्रिया ॥ १७ ॥ निर्मलंप्रांशु भावत्वादुल्लिखंतमिवांबरम् ॥ ततोमलिनसंवीतांराक्षसीभिःसमावृताम् ॥ १८ ॥ उपवासकृशांदीनांनिःश्वसंतींपुनःपुनः ॥ ददर्शशुक्लपक्षादौचंद्र रेखामिवामलाम् ॥ १९ ॥ मंदप्रख्यायमानेनरूपेणरुचिरप्रभाम् ॥ पिनद्धांधूमजालेनशिखामिवविभावसोः ॥ २० ॥ पीतेनैकेनसंवीतांक्लिष्टेनोत्त मवाससा ॥ सपंकामनलंकारांविपद्मामिवपद्मिनीम् ॥ २१ ॥ पीडितांदुःखसंतप्तांपरिक्षीणांतपस्विनीम् ॥ ग्रहेणांगारकेणेवपीडितामिवरोहिणीम् ॥ २२ ॥ अश्रुपूर्णमुखींदीनांकृशामनशनेनच ॥ शोकध्यानपरांदीनांनित्यंदुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥

नुकर्षः ॥ १४ ॥ शैलेंद्रोहिमवान् तस्यांपूर्ववर्णितायाम् ॥ १५ ॥ चैत्यंवर्तुलाकारत्वादुद्धायतनमिवप्रासादं स्तंभसहस्रेणाधारभूतेनस्थितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रांशुभावत्वादुच्चस्वभावत्वात् ततस्तद्दर्शनानंतरं मलिनवासःसंवीतत्वादिविशेषणवतींसीतांदूरादेवतन्मूलस्थांददर्शेत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥ मंदप्रख्यायमानेनइदमिदमितिइदंतदितिवाकथंचिदूह्यमानेनरूपेणस्वरूपेणोप लक्षिताम् ॥ २० ॥ क्लिष्टेनजीर्णेनपांसुस्वास्तरणेनवाक्लिष्टेन सपंकांमलवच्छरीरां पद्मिनीलक्ष्मीर्लताच ॥ २१ ॥ अंगारकेणेवतत्तुल्येनग्रहेणकेतुनापीडितांरोहिणीमिव ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ५२ ॥ रममाणः इतिरामाभिरामेश्रीरा

॥ ५१ ॥ प्रतीक्षमाणः सीताया आगमनमितिशेषः अवेक्षमाणइतस्ततोऽवलोकयन् पर्णघनेसुपुष्पितेशिंशपावृक्षेनिलीनः सन्सर्वंवनंददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ॥ वीक्षमाणइतस्ततोवलोकयन् तत्रस्थःशिंशपास्थःमार्गमाणःमैथिलीहेतुनाऽधोदृष्ट्वामहीम

येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि० सुंदरकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तांविशिनष्टि संतानकेति संतानकलताभिःसहितैःपादपैरित्यर्थः ॥ २ ॥ तांसददर्शेत्यन्वयः नंदनसंकाशांतद्वच्चंदनद्राक्षायनेकोपादेयवस्तुम

वेक्षमाणःसर्वानां अशोकवनिकामन्ववैक्षत

आगमिष्यतिसाऽवश्यमिमांशीतजलांनदीम् ॥ ५१ ॥ एवंतुगत्वाहनुमान्महात्माप्रतीक्षमाणोमनुजेंद्रप

यदिजीवतिसादेवीताराधिपनिभानना ॥ त्नीम् ॥ अवेक्षमाणश्चददर्शसर्वंसुपुष्पितेपर्णघनेनिलीनः ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे० श्रीम० वा० आदि० सुं० चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सवीक्षमाणस्तत्रस्थोमार्गमाणश्चमैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्चमहींसर्वांतामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ संतानकलताभिश्चपादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगंधर

सोपेतांसर्वतःसमलंकृताम् ॥ २ ॥ तांसनंदनसंकाशांमृगपक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधांकोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥ कांचनोत्पलपद्माभि

र्वापीभिरुपशोभिताम् ॥ बह्वासनकुथोपेतांबहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैरम्यैःफलवद्भिश्चपादपैः ॥ पुष्पितानामशोकानांश्रियासूर्योद

यप्रभाम् ॥ ५ ॥ प्रदीप्तामिवतत्रस्थोमारुतिःसमुदैक्षत ॥ निष्पत्रशाखांविहगैःक्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥ विनिष्पतद्भिःशतशश्चित्रैःपुष्पावतंस

कैः ॥ समूलपुष्परचितैरशोकैःशोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्चस्पृशद्भिरिवमेदिनीम् ॥ कर्णिकारैःकुसुमितैःकिंशुकैश्चसुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ सदे

शःप्रभयातेषांप्रदीप्तइवसर्वतः ॥ पुन्नागाःसप्तपर्णाश्चचंपकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ सर्वर्तुषुकुसुमानियेषांतैःपादपैर्युक्ताम् सूर्योदयप्रभांउद्यत्सूर्यसमकांतिम् ॥ ५ ॥ तत्रस्थःशिंशपा

त्नीम ॥ ३ ॥ बह्वासनैःकुथैरास्तरणैश्चोपेताम उपर्युपरिभूमियुक्तागृहाबहुभूमिगृहाः

स्थोमारुतिरशोकपुष्पैःप्रदीप्तामिवोदैक्षतेत्युत्प्रेक्षा असकृच्छतशोविनिष्पतद्भिश्चित्रैःपुष्पाण्यवतंसवत्स्रतीयमानानियेषांतैर्विहगैर्निबिडशाखामपिनिष्पत्रशाखांक्रियमाणाम बहुपक्षिपक्षपि

हितपर्णतयापत्ररहितशाखामिवेत्यर्थः तथाउच्यमानविशेषणैरशोकैः पुष्पभारेणपुष्पसमूहेनजनितातिभारैरतएवातिभारवशादतिप्रह्वशाखतया भूमिंस्पृशद्भिःकर्णिकारैःकिंशुकैश्चयुतःसदेश

स्तेषांप्रभयाप्रदीप्तइव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तान्कांचनानिति किंकिण्यस्तेषुफलादिवत्सहजाः अतएवविस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ तेषांतरुधर्ममप्याह सुपुष्पितायानिति तरुणाःकोमलाःअंकुराःपल्लवाश्चयेषांतान्दृष्ट्वाविस्मयंप्राप्तइत्यन्वयः तांचस्याःपर्यंतवृक्षाएवंभूतास्तामारुह्यचिंतयामासेतिशेषः ॥ ४१ ॥ इतइति आगतामितिशेषः तदेवस्पष्टयति इतश्चेतश्चेति ॥ ४२ ॥ रम्येयमशोकवनिकादुरात्मनोरावणस्यैवदृढंध्रुवं राक्षसांतरस्यैवं विधनदसंभवात् ॥ ४३ ॥ नलिनीचेयंरम्या साचराजमहिषीत्वाद्रम्यप्रिया अतएवेमांनलिनींनूनमेष्यति ॥ ४४ ॥ अरामारामवियुक्ता राजमहिषीत्वादेवउद्यानवनसंचारकुशला ॥ ४५ ॥ अयमेवार्थआदरेणवुद्धिस्थैर्यार्थंत्रिरावर्त्यते अथवेति सर्वथेत्यर्थः ननुपक्षांतरमिदंतस्त्वासंभवात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अशोकवनिकांतःशिंशपाप्रदेशेसीतायाआगमनेहेत्वं

तान्कांचनान्वृक्षगणान्मारुतेनप्रकंपितान् ॥ किंकिणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वाविस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ सुपुष्पिताग्रान्रुचिरांस्तरुणांकुरपल्लवान् ॥ तामारुह्यमहावेगःशिंशपांपर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतोद्रक्ष्यामिवैदेहींरामदर्शनलालसाम् ॥ इतश्चेतश्चदुःखार्तांसंतपंतींयदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिकाचेयंदृढंरम्यादुरात्मनः ॥ चंदनैश्चंपकैश्चापिबकुलैश्चविभूषिता ॥ ४३ ॥ इयंचनलिनीरम्याद्विजसंघनिषेविता ॥ इमांसाराजमहिषीनूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ साऽरामाराजमहिषीराघवस्यप्रियासदा ॥ वनसंचारकुशलाध्रुवमेष्यतिजानकी ॥ ४५ ॥ अथवामृगशावाक्षीवनस्यास्यविचक्षणा ॥ वनमेष्यतिसाऽद्येहरामचिंतासुकर्शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्तासादेवीवामलोचना ॥ वनवासरतानित्यमेष्यतेवनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणांसततंनूनंस्पृहयतेपुरा ॥ रामस्यदयिताचार्याजनकस्यसुतासती ॥ ४८ ॥ संध्याकालमनाःश्यामाध्रुवमेष्यतिजानकी ॥ नदींचेमांशुभजलांसंध्यार्थेवरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिकाशुभा ॥ शुभायाःपार्थिवेंद्रस्यपत्नीरामस्यसंमता ॥ ५० ॥

तरमुन्नयति वनेचराणामिति मृगपक्ष्यादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ संध्यादिनरात्र्योःसंधिरूपानुष्ठानकालोयस्यकर्मणस्तत्रमनोयस्याःसा तथासंध्यार्थेसंध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थे पूर्ववदेवात्राप्युक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः रात्रिशेषेहनुमतोऽस्यवचसःप्रवृत्तेःसंध्याशब्देनात्रप्रातःकालोविवक्षितःतत्रकर्तव्यस्नानादौचास्त्येवस्त्रीणामप्यधिकारइतिकथंस्त्रीणांसंध्यावंदनमितिपरास्तंवेदितव्यम् किंचसम्यग्भगवद्ध्यानस्यैवसंध्यापदार्थत्वेनास्त्येवतत्रस्त्रियाअधिकारः गायत्रीमंत्रेणतदर्थस्मरणपूर्वकध्यानेतुद्विजस्यैवाधिकारइत्यन्यत् ॥ ४९ ॥ यारामस्यपत्नीसंमताचपतिव्रतेतिसर्वजनस्यतस्याःशुभायाःइयंनदीअशोकवनिकाचअनुरूपायोग्या ॥ ५० ॥

जगतिलोके रम्यंसुंदरवस्तुभ्योपिपरमसुंदरं तीर्थस्तुजगतीपर्वतमित्यर्थः ह्रस्वआर्षः मृत्पर्वतमितियावदितिव्याचक्षाणउपेक्ष्यएव ॥ २८ ॥ निप तेतांनिःसृतां समुत्पत्त्यकोपादुत्थाय प्रियंप्रतिकुद्धांप्रियसमीपादन्यत्रजिगमिषुंप्रियबंधुभिः स्व॥ भि
मिशयितामू ॥ २९ ॥ जलेनपतितायैःपादपैः परिणाहवशादधःप्रसृतशाखाद्वारेणजलनिपतितायत्वंवृक्षाणांकूलात्पातेनवा प्रियंप्रतिकुद्धांप्रियसमीपादन्यत्रजिगमिषुंप्रियबंधुभिः
वार्यमाणांप्रमदामिव ॥ ३० ॥ अतएवकांतस्यप्रसन्नांपुनरुपस्थितांकांतामिवपुनरावृत्ततोयांवृक्षायप्रतिघातात्परावृत्तजलांददर्श ॥ ३१ ॥ तस्यपर्वतस्य पद्मिन्यःपद्मिनीःअकृत्रिमदीर्घि

शिलागृहैरवततंनानावृक्षसमावृतम् ॥ ददर्शकपिशार्दूलोरम्यंजगतिपर्वतम् ॥ २८ ॥ ददर्शचनगात्तस्मान्नदींनिपतितांकपिः ॥ अंकादिवसमुत्पत्य प्रियस्यपतितांप्रियाम् ॥ २९ ॥ जलेनपतिताग्रैश्चपादपैरुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिवक्रुद्धांप्रमदांप्रियबंधुभिः ॥ ३० ॥ पुनरावृत्ततोयांचददर्श समहाकपिः ॥ प्रसन्नामिवकांतस्यकांतांपुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्सपद्मिन्योनानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्शकपिशार्दूलोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमांदीर्घिकांचापिपूर्णांशीतेनवारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानांमुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्चविचित्रांचित्रकाननाम् ॥ प्रासादैःसुमहद्भिश्चनिर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैःकृत्रिमैश्चापिसर्वतःसमलंकृताम् ॥ येकेचित्पादपास्तत्रपुष्पोपगफलोपगाः ॥ ३५ ॥ सच्छत्राःसवितर्दीकाःसर्वेसौवर्णवेदिकाः ॥ लताप्रतानैर्बहुभिःपर्णैश्चबहुभिर्वृताम् ॥ ३६ ॥ कांचनींशिंशपामेकांददर्शसमहाकपिः ॥ वृतांहेममयीभिस्तुवेदिकाभिःसमंततः ॥ ३७ ॥ सोपश्यद्भूमिभागांश्चनगप्रस्रवणानिच ॥ सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्शशिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषांद्रुमाणांप्रभयामेरोरिवमहाकपिः ॥ अमन्यततदावीरःकांचनोस्मीतिसर्वतः ॥ ३९ ॥

काः ॥ ३२ ॥ उच्यमानविशेषणांकृत्रिमांदीर्घिकामपिददर्श सिकतशोभितामित्यत्रह्रस्वआर्षः ॥ ३३ ॥ प्रासादैरित्यस्ययुतामितिशेषः ॥ ३४ ॥ येकेचित्तत्रवृक्षास्तेसर्वेपिपुष्पफलोभययुताएवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सच्छत्राःछत्राकारसंस्थानवंतः तेनशीतलच्छायत्वंसूचितम् सवितर्दीकाःसवेदिकाः सौवर्णवेदिकाःराजतादिमहावेदिकोपरिकृतसौवर्णवेदिकाइत्यर्थः लतेत्यर्धमुत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ एकांमुख्यां वृक्षांतरसंबंधरहितांच कांचनींतद्वर्णां शिंशपां पिच्छिलागुरुशिंशपाइतिकोशः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेरोःप्रभयादिवाकरइव तेषांद्रुमाणांप्रभयाकांचनोस्मीत्यमन्यत कांचनवर्णमात्मशरीरंवीक्षतेस्मेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ १३ ॥ बहुप्रकारंकंपिताः ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्राणिशिखराण्यग्राणिचयेषांते धूर्ताअक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्कंधमात्रस्याश्रयाःनतुपुष्पादीनां अतएवागमाःअसेव्याः मारुतेनतत्पुत्रेण हनूमता विनिर्धुताइतिक्त्वआर्षइतिकनकस्तद्वथा क्त्वस्यापिधुञःसत्वात् ॥ १७ ॥ वर्णकोविलेपनम् निपीतःशुभदंतयुक्तःओष्ठोयस्याःसा ॥ १८ ॥ लांगूलहस्तैरित्यत्रैकत्वाभाव

वृक्षेभ्यःपतितैःपुष्पैरवकीर्णापृथग्विधैः ॥ रराजवसुधातत्रप्रमदेवविभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विनातेतरवस्तरसाबहुकंपिताः ॥ कुसुमानिविचित्राणि ससृजुःकपिनातदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्रशिखराःशीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणाधूर्ताइवपराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमतावेगवताकंपितास्तेन गोत्तमाः ॥ पुष्पपत्रफलान्याशुमुमुचुःफलशालिनः ॥ १६ ॥ विहंगसंघैर्हीनास्तेस्कंधमात्राश्रयाद्रुमाः ॥ बभूवुरगमाःसर्वेमारुतेनविनिर्धुताः ॥ १७ ॥ विधूतकेशीयुवतिर्यथामृदितवर्णका ॥ निपीतशुभदंतोष्ठीनखैर्दंतैश्चविक्षता ॥ १८ ॥ तथालांगूलहस्तैस्तुचरणाभ्यांचमर्दिता ॥ तथैवाशोकवनि काप्रभग्नवनपादपा ॥ १९ ॥ महालतानांदामानिव्यधमत्तरसाकपिः ॥ यथाप्रावृषिवेगेनमेघजालानिमारुतः ॥ २० ॥ सतत्रमणिभूमीश्चराजती श्चमनोरमाः ॥ तथाकांचनभूमीश्चविचरन्ददृशेकपिः ॥ २१ ॥ वापीश्चविविधाकाराःपूर्णाःपरमवारिणा ॥ महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताःस्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ कांचनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ नत्यूहरुतसंघुष्टाहंससारसनादिताः ॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिःसरिद्भिश्चसमंततः ॥ अमृतोपमतोयाभिःशिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥ लताश तैरवतताःसंतानकुसुमावृताः ॥ नानागुल्मावृतवनाःकरवीरकृतांतराः ॥ २६ ॥ ततोंबुधरसंकाशंप्रवृद्धशिखरंगिरिम् ॥ विचित्रकूटंकूटैश्चसर्वतःप रिवारितम् ॥ २७ ॥

आर्षः ॥ १९ ॥ दामानिजालानि ॥ २० ॥ २१ ॥ उच्यमानविशिष्टावापीर्ददर्श श्लोकपंचकमेकंवाक्यम् ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालरूपाएवसिकतायासाम् आंतरकुट्टिमाःअभ्यंतरनिबद्धभू मियुताः ॥ २३ ॥ नत्यूहोदात्यूहः ॥ २४ ॥ द्रुमयुक्ताभिःनीरद्रुमयुक्ताभिः वापीनांसरिदुपस्कृतत्वंनित्यंपूर्णजलत्वाय ॥ २५ ॥ संतानःकल्पवृक्षः गुल्मावृतवनाः वनंजलं करवीरैःकृतमंतरं गवाक्षस्थानीयंयासांताः ॥ २६ ॥ ततोवापीदर्शनानंतरम् ॥ २७ ॥

नोपधारयतेव्यक्तंशोकवशान्नजानातिस्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ उपासीनंसमीपस्थितम् ॥ २ ॥ तेत्वयायत्प्रागुक्तंतद्भूयःश्रोतुमिच्छामि ॥ ३ ॥ यदुक्तंतदेवेदंवाक्यंपुनर्बभाषे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
मिथ्यासंतापंतन्मूलंशोकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तेनवीरेणेंद्रजितातपसाप्रीतस्यस्वयंभुवोवरदानान्निकुंभिलायांदेवीहोमेसमाप्तेकामतुरंगयुक्तोरथोब्रह्मशिरोस्त्रंचाग्नेःसकाशाल्लप्स्यतेते

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवःशोककर्शितः॥ नोपधारयतेव्यक्तंयदुक्तंतेनरक्षसा॥१॥ ततोधैर्यमवष्टभ्यरामःपरपुरंजयः॥ विभीषणमुपासीनमुवाच
कपिसन्निधौ॥ २॥ नैर्ऋताधिपतेवाक्यंयदुक्तंतेविभीषण॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामिब्रूहियत्तेविवक्षितम्॥ ३॥ राघवस्यवचःश्रुत्वावाक्यंवाक्य
विशारदः॥ यत्तत्पुनरिदंवाक्यंबभाषेथविभीषणः॥ ४॥ यथाज्ञप्तंमहाबाहोत्वयागुल्मनिवेशनम्॥ तत्तथानुष्ठितंवीरत्वद्वाक्यसमनंतरम्॥ ५॥
तान्यनीकानिसर्वाणिविभक्तानिसमंततः॥ विन्यस्तायूथपाश्चैवयथान्यायंविभागशः॥ ६॥ भूयस्तुममविज्ञाप्यंतच्छृणुष्वमहाप्रभो॥ त्वय्यका
रणसंतप्तेसंतप्तहृदयावयम्॥ ७॥ त्यजराजन्निमंशोकंमिथ्यासंतापमागतम्॥ यदियंत्यज्यतांचिंताशत्रुहर्षविवर्धिनी॥ ८॥ उद्यमःक्रियतांवी
रहर्षःसमुपसेव्यताम्॥ प्राप्तव्यायदितेसीताहंतव्याश्चनिशाचराः॥ ९॥ रघुनंदनवक्ष्यामिश्रूयतांमेहितंवचः॥ साध्वयंयातुसौमित्रिर्बलेनमहता
वृतः॥ १०॥ निकुंभिलायांसंप्राप्तंहंतुंरावणिमाहवे॥ धनुर्मंडलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः॥ ११॥ तेनवीरेणतपसावरदानात्स्वयंभुवः॥ अस्त्रंब्रह्म
शिरःप्राप्तंकामगाश्चतुरंगमाः॥ १२॥ सएषकिलसैन्येनप्राप्तःकिलनिकुंभिलाम्॥ यद्युत्तिष्ठेत्कृतंकर्महतान्सर्वांश्चविद्धिनः॥ १३॥ निकुंभिलामसं
प्राप्तमकृताग्निंचयोरिपुः॥ त्वामाततायिनंहन्यादिंद्रशत्रोःसतेवधः॥ १४॥

नचतवावध्यत्वंसकृत्प्रयोगपर्यंतमितिवरदानाद्ब्रह्मशिरोस्त्रंप्राप्तम् ॥ १२ ॥ सएषएवंप्रकारेणलब्धवरइंद्रजित्सैन्येनसहहोमंकर्तुंनिकुंभिलायांप्राप्तः यदिकृतंकर्महोमकर्मकृत्वोत्तिष्ठेच्चेत्सर्वानेव
नोस्मान्हतान्विद्धि ॥ १३ ॥ किंचभगवतातद्वधोप्येवंप्रकारेणोक्तइत्याह निकुंभिलामिति निकुंभिलांतद्यागभूमिमहाकालीक्षेत्रंतदाख्यन्यग्रोधमूलरूपमप्राप्तम् अकृताग्निंअहुताभिचारहो
मम् अहुताग्निमितिपाठांतरम् अततायिनंगृहीतशस्त्रंयोरिपुर्हन्यायुध्येत् हेइंद्रशत्रोःसरिपुस्तेवधःवधकर्ताभविष्यति ॥ १४ ॥

सर्वलोकेश्वरेणब्रह्मणाएषवरोदत्तोवैप्रसिद्धः राजन्धीमतस्तस्यैवमेषवधोविहितोब्रह्मणा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हेमहायशः अंतरिक्षेचरतःसरथस्यतस्यगतिर्नज्ञायते अभ्रसंप्लवेमेघ
समूहे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मायानामभिज्ञातस्यतद्विषयज्ञानवतः अभिज्ञमस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ २३ ॥ अन्यत्कार्मुकश्रेष्ठम् देवानुग्रहप्राप्तंपरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सशरीप्रश

वरोदत्तोमहाबाहोसर्वलोकेश्वरेणवै ॥ इत्येवंविहितोराजन्वधस्तस्यैषधीमतः॥ १५ ॥ वधायेंद्रजितोरामसंदिशस्वमहाबलम् ॥ हतेतस्मिन्हतंवि
द्धिरावणंससुहृद्गणम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ जानामितस्यरौद्रस्यमायांसत्यपराक्रम ॥ १७ ॥ सहिब्रह्मास्त्रवित्प्रा
ज्ञोमहामायोमहाबलः॥ करोत्यसंज्ञान्संग्रामेदेवान्सवरुणानपि ॥ १८॥ तस्यांतरिक्षेचरतःसरथस्यमहायशः॥ नगतिर्ज्ञायतेवीरसूर्यस्येवाभ्रसं
प्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तुरिपोर्ज्ञात्वामायावीर्यंदुरात्मनः॥ लक्ष्मणंकीर्तिसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेंद्रस्यबलंतेनसर्वेणसंवृतः॥ हनूम
त्प्रमुखैश्चैवयूथपैःसहलक्ष्मण ॥ २१ ॥ जांबवतर्क्षपतिनासहसैन्येनसंवृतः॥ जहितंराक्षससुतंमायाबलसमन्वितम् ॥ २२ ॥ अयंत्वांसचिवैःसा
र्धंमहात्मारजनीचरः॥ अभिज्ञातस्यमायानांपृष्ठतोनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वालक्ष्मणःसविभीषणः॥ जग्राहकार्मुकश्रेष्ठमन्यद्भी
मपराक्रमः॥ २४ ॥ सन्नद्धःकवचीखड्गीसशरीवामचापभृत् ॥ रामपादावुपस्पृश्यहृष्टःसौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्यमत्कार्मुकोन्मुक्ताःशरानि
र्भिद्यरावणिम् ॥ लंकामभिपतिष्यंतिहंसाःपुष्करिणीमिव ॥ २६॥ अद्यैवतस्यरौद्रस्यशरीरंमामकाःशराः॥विधमिष्यंतिभित्त्वातंमहाचापगुणच्यु
ताः ॥ २७॥ एवमुक्त्वातुवचनंद्युतिमान्भ्रातुरग्रतः॥ सरावणिवधाकांक्षीलक्ष्मणस्त्वरितंययौ ॥ २८ ॥ सोभिवाद्यगुरोःपादौकृत्वाचापिप्रदक्षिण
म् ॥ निकुंभिलामभिययौचैत्यंरावणिपालितम् ॥ २९॥विभीषणेनसहितोराजपुत्रःप्रतापवान्॥कृतस्वस्त्ययनोभ्रात्रालक्ष्मणस्त्वरितोययौ॥३०॥
वानराणांसहस्रैस्तुहनूमान्बहुभिर्वृतः॥ विभीषणश्चसामात्योलक्ष्मणंत्वरितंययौ ॥ ३१ ॥

स्तशरवान् वामचापभृद्वामहस्तेनचापभृत् ॥ २५ ॥ रावणिंनिर्भिद्यासक्ताःसंतोलंकामभिपतिष्यंति ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वात्विति सएवमुक्त्वेतिपाठेसलक्ष्मणः सएवलक्ष्मणस्त्वरितंयया
वितितच्छब्दद्वयनिर्वाहइतितीर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्वरितंययौ लक्ष्मणमनुययावित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पथिविष्ठितंहनूमतासीतावधवृत्तांतनिवेदनार्थमागमनसमयेद्वाररक्षार्थंपथिस्थापितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मायायोगंमाययैवयोगोयुद्धजयोपायोयस्यतमिंद्रजितंप्राप्यब्रह्मविधानेननिकुंभिलामसंप्राप्तइत्याद्युक्तब्रह्मवरदानप्रकारेणतंविजेतुंतस्थौ रघुनंदनोलक्ष्मणः ब्रह्मविमानेनेतिपाठेब्रह्मणोभगवतस्तेजोंशोहमस्मीतिविशिष्यजायमानेनध्यानेन शत्रुंजेतुंतस्थौ संकटकालेताद्दृशध्यानस्यतस्यनिसर्गसिद्धत्वादितिकतकः ॥ ३४ ॥ सलक्ष्मणोविभीषणादिभिःसहोच्यमानगुणंद्विषतांबलंविवेश प्रतिभयतममतिशयेनभयंकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कतकरी० ॥ ७८ ॥

महताहरिसैन्येनसवेगमभिसंवृतः॥ ऋक्षराजबलंचैवददर्शपथिविष्ठितम्॥ ३२ ॥ सगत्वादूरमध्वानंसौमित्रिर्मित्रनंदनः॥ राक्षसेंद्रबलंदूरादपश्यद्व्यूहमाश्रितम्॥३३॥ ससंप्राप्यधनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदमः॥ तस्थौब्रह्मविधानेनविजेतुंरघुनंदनः॥ ३४ ॥ विभीषणेनसहितोराजपुत्रःप्रतापवान्॥ अंगदेनचवीरेणतथानिलसुतेनच ॥ ३५ ॥ विविधममलशस्त्रभास्वरंतद्ध्वजगहनंगहनंमहारथैश्च ॥ प्रतिभयतममप्रमेयवेगंतिमिरमिवद्विषतांबलंविवेश॥ ३६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचाशीतितमःसर्गः॥ ८५ ॥ ॥७॥ ॥७॥

अथतस्यामवस्थायांलक्ष्मणंरावणानुजः॥ परेषामहितंवाक्यमर्थसाधकमब्रवीत्॥१॥ यदेतद्राक्षसानीकंमेघश्यामंविलोक्यते॥ एतदायोध्यतांशीघ्रंकपिभिश्चशिलायुधैः॥ २ ॥ तस्यानीकस्यमहतोभेदनेयतलक्ष्मण॥ राक्षसेंद्रसुतोप्यत्रभिन्नेदृश्योभविष्यति॥ ३ ॥ सत्वमिंद्राशनिप्रख्यैःशरैरवकिरन्परान्॥ अभिद्रवाशुयावद्वैनैतत्कर्मसमाप्यते ॥ ४ ॥ जहिवीरदुरात्मानंमायापरमधार्मिकम्॥ रावणिंक्रूरकर्माणंसर्वलोकभयावहम्॥ ५ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः॥ ववर्षशरवर्षेणराक्षसेंद्रसुतंप्रति॥ ६ ॥ ऋक्षाःशाखामृगाश्चैवद्रुमप्रवरयोधिनः॥ अभ्यधावंतसहितास्तदनीकमवस्थितम्॥ ७ ॥ राक्षसाश्चशितैर्बाणैरसिभिःशक्तितोमरैः॥ अभ्यवर्ततसमरेकपिसैन्यजिघांसवः॥ ८ ॥

इतिश्रीरा० श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतस्यामवस्थायांरक्षार्थंसेनांनिवेश्येंद्रजितोयागकालेपरेषांशत्रूणांअहितंनाशकरं स्वेषामर्थसाधकम् ॥ १ ॥ एतत्कपिभिरायोध्यताम् ॥ २ ॥ हेलक्ष्मणतस्यतत्परस्थितस्यमहतोनीकस्यभेदनेत्वंयतयत्नंकुरु ॥ ३ ॥ एतत्कर्महोमकर्मयावन्नसमाप्यतेतावदाश्वभिद्रव रावणिमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ मायापरंअधार्मिकमितिच्छेदः ॥ ५ ॥ राक्षसेंद्रसुतंप्रतितद्व्याप्तिमुद्दिश्यतत्सेनायांववर्षेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तेशस्त्राणिनिवेशयंतोविकृताननबाहवःसंतःसुमहद्भयंचक्रुः राक्षसावानरेंद्रेष्वितिपाठः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ विषण्णंश्रुत्वायागभूमिस्थइतिशेषः अननुष्ठितेयागस्थानाप्राप्याअसमाप्ते सप्तम्यर्थेचकर्मणीतिपाठेऽक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १४ ॥ वृक्षांधकारान्निकुंभिलाक्षेत्रीयात् इदंनिःसरणंदशम्यांसायाह्ने ॥ १५ ॥ १६ ॥ पर्यवर्ततद्बलं राक्षसबलमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ससंप्रहारस्तुमुलःसंजज्ञेकपिरक्षसाम् ॥ शब्देनमहतालंकांनादयन्वैसमंततः ॥ ९ ॥ शस्त्रैश्चविविधाकारैःशितैर्बाणैश्चपादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृंगैश्चघोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥ राक्षसावानरेंद्रेषुविकृताननबाहवः ॥ निवेशयंतःशस्त्राणिचक्रुस्तेसुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैवसकलैर्वृक्षैर्गिरिशृंगैश्चवानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्चसमरेसर्वराक्षसान् ॥ १२ ॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्चमहाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसांयुध्यमानानांमहद्भयमजायत ॥ १३ ॥ स्वमनीकंविषण्णंतुश्रुत्वाशत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठतदुर्धर्षःसकर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षांधकारान्निर्गम्यजातक्रोधःसरावणिः ॥ आरुरोहरथंसज्जंपूर्वयुक्तंसुसंयतम् ॥ १५ ॥ सभीमकार्मुकशरःकृष्णांजनचयोपमः ॥ रक्तास्यनयनोभीमोबभौमृत्युरिवांतकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वैवतुरथस्थंतंपर्यवर्ततद्बलम् ॥ रक्षसांभीमवेगानांलक्ष्मणेनयुयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तुकालेहनुमानरुजत्सदुरासदम् ॥ धरणीधरसंकाशोमहावृक्षमरिंदमः ॥ १८ ॥ सराक्षसानांतत्सैन्यंकालाग्निरिवनिर्दहन् ॥ चकारबहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञंयुधिवानरः ॥ १९ ॥ विध्वंसयंतंतरसादृष्ट्वैवपवनात्मजम् ॥ राक्षसानांसहस्राणिहनूमंतमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराःशूलैरसिभिश्चासिपाणयः ॥ शक्तिहस्ताश्चशक्तीभिःपट्टिशैःपट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥ परिघैश्चगदाभिश्चकुंतैश्चशुभदर्शनैः ॥ शतशश्चशतघ्नीभिरायसैरपिमुद्गरैः ॥ २२ ॥ घोरैःपरशुभिश्चैवभिंदिपालैश्चराक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्चतलैरशनिसन्निभैः ॥ २३ ॥ अभिजघ्नुःसमासाद्यसमंतात्पर्वतोपमम् ॥ तेषामपिचसंक्रुद्धश्चकारकदनंमहत् ॥ २४ ॥ सददर्शकपिश्रेष्ठमचलोपममिंद्रजित् ॥ सूदमानमसंत्रस्तममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ ससारथिमुवाचेदंयाहियत्रैषवानरः ॥ क्षयमेवहिनःकुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ राक्षसानांतत्सैन्यंहनूमान्निःसंज्ञंचकार ॥ १९ ॥ २० ॥ असिपाणयोसिभिःशक्तिहस्ताःशक्तीभिरित्यादिप्रकारेणोह्यं शक्तीभिरित्यत्रदीर्घआर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ नोराक्षसानांमत्संबंधिनांराक्षसानाम् ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरा०रा०वा०आ० उत्तरकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथशापसहनमाह श्रुत्वेति जरांपलिततांउशनःप्रसा

तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाकोपेनाभिपरीवृतः॥ व्याहर्तुमुपचक्रामभार्गवोनहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषेनाहुषत्वंदुरात्मवान्॥ वयसा जरयाजीर्णःशैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वादुहितरंसमाश्वास्यसभार्गवः॥ पुनर्जगामब्रह्मर्षिर्भवनंस्वंमहायशाः ॥ २४ ॥ सएवमुक्त्वाद्विजपुंगवाग्र्यःसुतांसमाश्वास्यचदेवयानीम्॥ पुनर्ययौसूर्यसमानतेजादत्वाचशापंनहुषात्मजाय॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडे अष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ ७॥ ॥ श्रुत्वातूशनसंक्रुद्धंतदार्तोनहुषात्मजः॥ जरांपरमिकांप्राप्ययदुंवचनमब्रवीत्॥ १॥ यदोत्वमसिधर्मज्ञमदर्थंप्रतिगृह्यताम् ॥ जरांपरमिकांपुत्रभोगैरंस्येमहायशः ॥ २ ॥ नतावत्कृतकृत्योस्मिविषयेषुनरर्षभ॥ अनुभूयतदाकामंततःप्राप्स्याम्यहंजराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचनरर्षभम्॥ पुत्रस्तेदयितःपूरुःप्रतिगृह्णातुवैजराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोहमर्थेषुसन्निकर्षाच्चपार्थिव॥ प्रतिगृह्णातुवैराजन्यैःसहाश्नासिभोजनम्॥ ५॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजापूरुमथाब्रवीत् ॥ इयंजरामहाबाहोमदर्थंप्रतिगृह्यताम्॥६॥ नाहुषेणैवमुक्तस्तुपूरुःप्रांजलिरब्रवीत्॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिशासनेस्मितवस्थितः ॥ ७॥ पूरोर्वचनमाज्ञायनाहुषःपरयामुदा ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेजरांसंक्रामयच्चताम् ॥ ८ ॥ ततःसराजातरुणःप्राप्ययज्ञान्सहस्रशः॥ बहुवर्षसहस्राणिपालयामासमेदिनीम् ॥ ९ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यराजापूरुमथाब्रवीत्॥ आनयस्वजरांपुत्रन्यासंनिर्यातयस्वमे ॥ १० ॥ न्यासभूतामयापुत्रत्वयिसंक्रामिताजरा॥ तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामितांजरांमाव्यथांकृथाः॥ ११॥ प्रीतश्चास्मिमहाबाहोशासनस्यप्रतिग्रहात्॥ त्वांचाहमभिषेक्ष्यामिप्रीतियुक्तोनराधिपम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वासुतंपूरुंययातिर्नहुषात्मजः॥ देवयानीसुतंक्रुद्धोराजावाक्यमुवाचह॥ १३ ॥

दादन्यत्रसंक्रमयोग्यांप्राप्य यदुंदेवयानीपुत्रम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सन्निकर्षाच्चसमीपावस्थानोपलालनादिकृत्याच्चबहिष्कृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ जरांसंक्रामयत्असंक्रामयत् योगबलादितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्मात्पूरोमयाजातःप्रतिदेहिजरांममेतिपाठेयस्मान्मयान्यासभूताजरात्वयिसंक्रामितातस्मान्मयाजातोमत्तोजातइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रजार्थेप्रजानामधिपत्यलक्षणेप्रयोजनेविफलोभवराज्याधिपत्यरहितोभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ दुर्मतेस्तवसंतानइतिशेषः योप्यराक्षसस्तवसंतानःसोपिक्षत्रियमात्रमेवनतुसोमवंशराजपदाभिषिक्तः भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादितिभावः ॥ १६ ॥ आश्रमंवानप्रस्थाश्रमम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यस्तृषिशापंनिमिर्नचक्षमेनक्षांतवान् तादृशउशनसामुक्तः शापोत्सर्गोम

राक्षसस्त्वंमयाजातःक्षत्ररूपोदुरासदः ॥ प्रतिहंसिममाज्ञांत्वंप्रजार्थेविफलोभव ॥ १४ ॥ पितरंगुरुभूतंमांयस्मात्त्वमवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानांस्त्वंजनयिष्यसिदारुणान् ॥ १५ ॥ नतुसोमकुलोत्पन्नेवंशेस्थास्यतिदुर्मतेः ॥ वंशोपिभवतस्तुल्योदुर्विनीतोभविष्यति ॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वाराजर्षिःपूरुंराज्यविवर्धनम् ॥ अभिषेकेणसंपूज्यआश्रमंप्रविवेशह ॥ १७ ॥ ततःकालेनमहतादिष्टांतमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवंसगतोराजाययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकारतद्राज्यंधर्मेणमहतावृतः ॥ प्रतिष्ठानेपुरवरेकाशिराज्येमहायशाः ॥ १९ ॥ यदुस्तुजनयामासयातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरेक्रौंचवनेदुर्गेराजवंशबहिष्कृते ॥ २० ॥ एषतूशनसामुक्तःशापोत्सर्गोययातिना ॥ धारितःक्षत्रधर्मेणयंनिमिश्चक्षमेनच ॥ २१ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंदर्शनंसर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तामहेसौम्यदोषोनस्याद्यथानृगे ॥ २२ ॥ इतिकथयतिरामेचंद्रतुल्याननेनप्रविरलतरतारंव्योमजज्ञेतदानीम् ॥ अरुणकिरणरक्तादिग्बभौचैवपूर्वाकुसुमरसविमुक्तंवस्त्रमागुंठितेव ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ एतदग्रेप्रक्षिप्ताःसर्गाः ॥ ३ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृत्वापौर्वाह्णिकींक्रियाम् ॥ धर्मासनगतोराजारामोराजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन्वैब्राह्मणैर्नैगमैःसह ॥ पुरोधसावसिष्ठेनऋषिणाकश्यपेनच ॥ २ ॥ मंत्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथान्यैर्धर्मपाठकैः ॥ नीतिज्ञैरथसभ्यैश्चराजभिःसासभावृता ॥ ३ ॥ सभायथामहेंद्रस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ शुशुभेराजसिंहस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥

हाशापोययातिनाधारितः ॥ २१ ॥ एतत्तेसर्वंप्रजाकार्यानवलोकनेशापःकेषांचित्तदक्षमाकेषांचित्क्षमेत्यादिकंसर्वमाख्यातं अतःकारःकृत्यंतद्येषामस्तितेकारिणस्तेषांकार्यापेक्षिणांसर्वेषांदर्शनमनुवर्तामहेऽङ्गीकुर्मः यथानृगेदोषोजातस्तथादोषोममनस्यान्नभवेदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ विमुक्तंयुक्तम् ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७॥ ॥ एतदुत्तरंश्वमातुराख्यानंगृध्रोलूकाख्यानंचकचिद्दृश्यतेततृतीर्थकतकाद्यस्पृष्टत्वेनप्रक्षिप्तमितिनव्याख्यातम् ॥

अथरामोब्रवीत्तत्रलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छत्वंमहाबाहोसुमित्रानंदवर्धन ॥ ५ ॥ कार्यार्थिनश्चसौमित्रेव्याहर्तुंत्वमुपाक्रम ॥ रामस्यभाषि
तंश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ ६ ॥ द्वारदेशमुपागम्यकार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ नकश्चिदब्रवीत्तत्रममकार्यमिहाद्यवै ॥ ७ ॥ नाधयोव्याधयश्चैव
रामेराज्यंप्रशासति ॥ पक्वसस्यावसुमतीसर्वौषधिसमन्विता ॥ ८ ॥ नबालोम्रियतेतत्रनयुवानचमध्यमः ॥ धर्मेणशासितंसर्वंनचबाधाविधीय
ते ॥ ९ ॥ दृश्यतेनचकार्यार्थीरामेराज्यंप्रशासति ॥ लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वारामायैवंन्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथरामःप्रसन्नात्मासौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥
भूयएवतुगच्छत्वंकार्यिणःप्रविचारय ॥ ११ ॥ सम्यक्प्रणीतयानीत्यानाधर्मोविद्यतेक्वचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वेरक्षंतीहपरस्परम् ॥ १२ ॥ बा
णाइवमयामुक्ताइहरक्षंतिमेप्रजाः ॥ तथापित्वंमहाबाहोप्रजारक्षस्वतत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिर्निर्जगामनृपालयात् ॥ अपश्यद्द्वारदेशे
वैश्वानंतावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेवंवीक्षमाणोवैविक्रोशंतंमुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वाथलक्ष्मणःस्तंवैसपप्रच्छाथवीर्यवान् ॥ १५ ॥ किंतेकार्यंमहाभाग
ब्रूहिविस्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वासारमेयोभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्यायरामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ भयेष्वभयदात्रेचतस्मैवक्तुंसमु
त्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंसारमेयस्यलक्ष्मणः ॥ राघवायतदाख्यातुंप्रविवेशालयंशुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्यरामस्यपुनर्निर्जगामनृपालयात् ॥
वक्तव्यंयदितेकिंचित्तत्त्वंब्रूहिनृपायवै ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वासारमेयोभ्यभाषत ॥ देवागारेनृपागारेद्विजवेश्मसुवैतथा ॥ २० ॥ वह्निःश
तक्रतुश्चैवसूर्योवायुश्चतिष्ठति ॥ नात्रयोग्यास्तुसौमित्रेयोनीनामधमावयम् ॥ २१ ॥ प्रवेष्टुंनात्रशक्ष्यामिधर्मोविग्रहवान्नृपः ॥ सत्यवादीरणपटुः
सर्वसत्वहितेरतः ॥ २२ ॥ षाड्गुण्यस्यपदंवेत्तिर्नीतिकर्तासराघवः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचरामोरमयतांवरः ॥ २३ ॥ ससोमःसचमृत्युश्चसयमोधनद
स्तथा ॥ वह्निःशतक्रतुश्चैवसूर्योवैवरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्यत्वंब्रूहिसौमित्रेप्रजापालःसराघवः ॥ अनाज्ञप्तस्तुसौमित्रेप्रवेष्टुंनेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥
आनृशंस्यान्महाभागप्रविवेशमहाद्युतिः ॥ नृपालयंप्रविश्याथलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतांममविज्ञाप्यंकौसल्यानंदवर्धन ॥ यन्मयो
क्तंमहाबाहोतवशासनजंविभो ॥ २७ ॥ श्वावैतेतिष्ठतेद्वारिकार्यार्थीसमुपागतः ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

संप्रवेशयवैक्षिप्रंकार्यार्थीयोत्रतिष्ठति ॥ २९ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेसर्गः॥ १ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥श्रुत्वा रामस्यवचनंलक्ष्मणस्त्वरितस्तदा॥ श्वानमाहूयमतिमान्राघवायन्यवेदयत्॥ १ ॥ दृष्ट्वासमागतंश्वानंरामोवचनमब्रवीत्॥ विवक्षितार्थंमेब्रूहि सारमेयनतेभयम्॥ २ ॥ अथापश्यततत्रस्थंरामंश्वाभिन्नमस्तकः॥ ततोदृष्ट्वासराजानंसारमेयोब्रवीद्वचः॥ ३ ॥ राजैवकर्ताभूतानांराजाचैवविनायकः॥ राजासुप्तेषुजागर्तिराजापालयतिप्रजाः॥ ४ ॥ नीत्यासुनीतयाराजाधर्मंरक्षतिरक्षिता॥ यदानपालयेद्राजाक्षिप्रंनश्यंतिवैप्रजाः॥५॥ राजाकर्ताचगोप्ताचसर्वस्यजगतःपिता॥ राजाकालोयुगंचैवराजासर्वमिदंजगत्॥ ६ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेणविधृताःप्रजाः॥ यस्माद्धारयतेसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम्॥ ७ ॥ धारणाद्विद्विषांचैवधर्मेणारंजयन्प्रजाः॥ तस्माद्धारणमित्युक्तंसधर्मइतिनिश्चयः॥८॥ एषराजन्परोधर्मःफलवान्प्रेत्यराघव ॥ नहिधर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमितिमेमतिः ॥ ९ ॥ दानंदयासतांपूजाव्यवहारेषुचार्जवम्॥ एषरामपरोधर्मोरक्षणात्प्रेत्यचेहच ॥ १० ॥ त्वंप्रमाणंप्रमाणानामसिराघवसुव्रत॥ विदितश्चैवतेधर्मःसद्भिराचरितस्तुवै ॥ ११ ॥ धर्माणांत्वंपरंधामगुणानांसागरोपमः॥ अज्ञानाच्चमयाराजन्नुक्तस्त्वंराजसत्तम ॥ १२ ॥ प्रसादयामिशिरसानत्वंक्रोद्धुमिहार्हसि॥ शुनःसवचनंश्रुत्वाराघवोवाक्यमब्रवीत्॥ १३ ॥ किंतेकार्यंकरोम्यद्यब्रूहिविस्रब्धमाचिरम्॥ रामस्यवचनंश्रुत्वासारमेयोब्रवीदिदम्॥ १४ ॥ धर्मेणराष्ट्रंविंदेतधर्मेणैवानुपालयेत्॥ धर्माच्छरण्यतांयातिराजासर्वभयापहः ॥ १५ ॥ इदंविज्ञाययत्कृत्यंश्रूयतांममराघव॥ भिक्षुःसर्वार्थसिद्धश्चब्राह्मणावसथेवसन्॥ १६ ॥ तेनदत्तःप्रहारोमेनिष्कारणमनागसः॥ एतच्छ्रुत्वातुरामेणद्वास्थःसंप्रेषितस्तदा ॥ १७॥ आनीतश्चद्विजस्तेनसर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ अथद्विजवरस्तत्ररामंदृष्ट्वामहाद्युतिः ॥ १८ ॥ किंतेकार्यंमयारामतद्ब्रूहित्वंममानघ॥ एवमुक्तस्तुविप्रेणरामोवचनमब्रवीत्॥ १९ ॥ त्वयादत्तःप्रहारोयंसारमेयस्यवैद्विज ॥ किंतवापकृतंविप्रदंडेनाभिहतोयतः ॥ २० ॥ क्रोधःप्राणहरःशत्रुःक्रोधोमित्रमुखोरिपुः॥ क्रोधोह्यसिर्महातीक्ष्णःसर्वंक्रोधोऽपकर्षति॥ २१ ॥ तपतेयजतेचैवयच्चदानंप्रयच्छति॥ क्रोधेनसर्वंहरतितस्मात्क्रोधंविसर्जयेत्॥ २२ ॥ इंद्रियाणांप्रदुष्टानांहयानामिवधावताम्॥ कुर्वीतधृत्यासारथ्यंसंहृत्येंद्रियगोचरम्॥ २३ ॥ मनसाकर्मणावाचाचक्षुषाचसमाचरेत्॥ श्रेयोलोकस्यचरतोनद्वेष्टिनचलिप्यते॥ २४ ॥

नतत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णःसर्पोवाव्याहतःपदा॥ अरिर्वानित्यसंक्रुद्धोयथात्मादुरनुष्ठितः॥ २५॥ विनीतविनयस्यापिप्रकृतिर्नविधीयते॥ प्रकृतिंगूह
मानस्यनिश्चयेनकृतिर्ध्रुवा॥ २६॥ एवमुक्तःसविप्रोवैरामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ द्विजःसर्वार्थसिद्धस्तुअब्रवीद्रामसन्निधौ॥ २७॥ मयादत्तप्रहारो
यंक्रोधेनाविष्टचेतसा॥ भिक्षार्थमटमानेनकालेविगतभैक्षके॥ २८॥ रथ्यास्थितस्त्वयंश्वावैगच्छगच्छेतिभाषितः॥ अथस्वैरेणगच्छंस्तुरथ्यांते
विषमःस्थितः॥ २९॥ क्रोधेनक्षुधयाविष्टस्ततोदत्तोस्यराघव॥ प्रहारोराजराजेंद्रशाधिमामपराधिनम्॥ ३०॥ त्वयाशस्तस्यराजेंद्रनास्तिमेनर
काद्भयम्॥ अथरामेणसंपृष्टाःसर्वएवसभासदः॥३१॥किंकार्यमस्यवैब्रूतदंडोवैकोस्यपात्यताम्॥ सम्यक्प्रणिहितेदंडेप्रजाभवतिरक्षिता॥३२॥
भृग्वांगिरसकुत्साद्यावसिष्ठश्चसकाश्यपः॥ धर्मपाठकमुख्याश्चसचिवानैगमास्तथा॥३३॥ एतेचान्येचबहवःपंडितास्तत्रसंगताः॥ अवध्योब्रा
ह्मणोदंडैरितिशास्त्रविदोविदुः॥ ३४॥ ब्रुवतेराघवंसर्वेराजधर्मेषुनिष्ठिताः॥ अथतेमुनयःसर्वेराममेवाब्रुवंस्तदा॥ ३५॥ राजाशास्ताहिसर्वस्य
त्वंविशेषेणराघव॥ त्रैलोक्यस्यभवान्शास्तादेवोविष्णुःसनातनः॥ ३६॥ एवमुक्तेतुतैःसर्वैःश्वावैवचनमब्रवीत्॥ यदितुष्टोसिमेरामयदिदेयोव
रोमम॥ ३७॥ प्रतिज्ञातंत्वयावीरकिंकरोमीतिविश्रुतम्॥ प्रयच्छब्राह्मणस्यास्यकौलपत्यंनराधिप॥ ३८॥ कालंजरेमहाराजकौलपत्यंप्रदीय
ताम्॥ एतच्छ्रुत्वातुरामेणकौलपत्येभिषेचितः॥ ३९॥ प्रययौब्राह्मणोहृष्टोगजस्कंधेनसोर्चितः॥ अथतेरामसचिवाःस्मयमानावचोब्रुवन्
॥४०॥ वरोयंदत्तएतस्यनायंशापोमहाद्युते॥ एवमुक्तस्तुसचिवैरामोवचनमब्रवीत्॥ ४१॥ नयूयंगतितत्त्वज्ञाःश्वावैजानातिकारणम्॥ अथपृ
ष्टस्तुरामेणसारमेयोब्रवीदिदम्॥ ४२॥ अहंकुलपतिस्तत्रआसंशिष्टान्नभोजनः॥ देवद्विजातिपूजायांदासीदासेषुराघव॥ ४३॥ संविभागीशु
भरतिर्देवद्रव्यस्यरक्षिता॥ विनीतःशीलसंपन्नःसर्वसत्त्वहितेरतः॥ ४४॥ सोहंप्राप्तइमांघोरामवस्थामधमांगतिम्॥ एवंक्रोधान्वितोविप्रस्त्यक्त
धर्माहितेरतः॥ ४५॥ क्रुद्धोनृशंसःपरुषअविद्वांश्चाप्यधार्मिकः॥ कुलानिपातयत्येवसप्तसप्तचराघव॥ ४६॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुकौलपत्यंन
कारयेत्॥ यमिच्छेन्नरकंनेतुंसपुत्रपशुबांधवम्॥ ४७॥ देवेष्वधिष्ठितंकुर्याद्गोषुतंब्राह्मणेषुच॥ ब्रह्मस्वंदेवताद्रव्यंस्त्रीणांबालधनंचयत्॥ ४८॥ द
त्तंहरतियोभूयइष्टैःसहविनश्यति॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्तेदेवानांचैवराघव॥ ४९॥

सद्यः पततिघोरेवैनरकेवीचिसंज्ञके॥ मनसापिहिदेवस्वंब्रह्मस्वंचहरेत्तुयः॥५०॥ निरयान्निरयंचैवपतत्येवनराधमः॥ तच्छ्रुत्वावचनंरामोविस्म योत्फुल्ललोचनः॥५१॥ स्थाप्यगच्छन्महातेजायतएवागतस्ततः॥ मनस्वीपूर्वजात्यासजातिमात्रोपदूषितः॥५२॥ वाराणस्यांमहाभागःप्रायंचो पविवेशह॥५३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० उत्तरकांडेसर्गः॥२॥ ॥६॥ ॥ अथतस्मिन्वनोद्देशेरम्येपादपशोभिते॥ नदीकी र्णेगिरिवरेकोकिलानेककूजिते॥१॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णेनानाद्विजगणावृते॥ गृध्रोलूकौप्रवसतोबहुवर्षगणानपि॥२॥ अथोलूकस्यभवनंगृ ध्रःपापविनिश्चयः॥ ममेदमितिकृत्वासौकलहंतेनचाकरोत्॥३॥ राजासर्वस्यलोकस्यरामोराजीवलोचनः॥ तंप्रपद्यावहेशीघ्रंयस्यैतद्भवनंभवेत् ॥४॥ इतिकृत्वामतिंतांतुनिश्चयार्थंसुनिश्चिताम्॥ गृध्रोलूकौप्रपद्येतांकोपाविष्टौत्यमर्षितौ॥५॥ रामंप्रपद्यतौशीघ्रंकलिव्याकुलचेतसौ॥ तौप रस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौतदा॥६॥ अथदृष्ट्वानरेंद्रंतंगृध्रोवचनमब्रवीत्॥ सुराणामसुराणांचप्रधानस्त्वंमतोमम॥७॥ बृहस्पतेश्चशुक्राच्चवि शिष्टोसिमहाद्युते॥ परावरज्ञोभूतानांकांत्याचंद्रइवापरः॥८॥ दुर्निरीक्ष्योयथासूर्योहिमवांश्चैवगौरवे॥ सागरश्चैवगांभीर्येलोकपालोयमोह्यसि ॥९॥ क्षांत्याधरण्यातुल्योसिशीघ्रत्वेह्यनिलोपमः॥ गुरुस्त्वंसर्वसंपन्नःकीर्तियुक्तश्चराघव॥१०॥ अमर्षीदुर्जयोजेतासर्वास्त्रविधिपारगः॥ शृणु ष्वममवैरामविज्ञाप्यंनरपुंगव॥११॥ ममालयंपूर्वकृतंबाहुवीर्येणराघव॥ उलूकोहरतेराजंस्तत्रत्वंत्रातुमर्हसि॥१२॥ एवमुक्तेतुगृध्रेणउलूको वाक्यमब्रवीत्॥ सोमाच्छतक्रतोःसूर्याद्धनदाद्वायमात्तथा॥१३॥ जायतेवैनृपोरामकिंचिद्भवतिमानुषः॥ त्वंतुसर्वमयोदेवोनारायणइवापरः ॥१४॥ याचतेसौम्यताराजन्सम्यक्प्रणिहिताविभो॥ समंचरसिचान्विष्यतेनसोमांशकोभवान्॥१५॥ क्रोधेदंडेप्रजानाथदानेपापभयापहः॥ दाताहर्तासिगोप्तासितेनेंद्रइवनोभवान्॥१६॥ अधृष्यःसर्वभूतेषुतेजसाचानलोपमः॥ अभीक्ष्णंतपसेलोकांस्तेनभास्करसन्निभः॥१७॥ साक्षा द्वित्तेशतुल्योसिअथवाधनदाधिकः॥ वित्तेशस्येवपद्माश्रीर्नित्यंतेराजसत्तम॥१८॥ धनदस्यतुकार्येणधनदस्तेननोभवान्॥ समःसर्वेषुभूतेषु स्थावरेषुचरेषुच॥१९॥ शत्रौमित्रेचतेदृष्टिःसमतांयातिराघव॥ धर्मेणशासनंनित्यंव्यवहारेविधिक्रमात्॥२०॥

यस्यरुष्यसिवैरामतस्यमृत्युर्विधावति ॥ गीयसेतेनवैरामयमइत्यभिविक्रमः॥ २१ ॥ यश्चैषमानुषोभावोभवतोनृपसत्तम॥ आनृशंस्यपरोरा
जासत्वेषुक्षमयान्वितः॥ २२ ॥ दुर्बलस्यत्वनाथस्यराजाभवतिवैबलम्॥ अचक्षुषोत्तमंचक्षुरगतेःसगतिर्भवान्॥ २३ ॥ अस्माकमपिनाथस्त्वं
श्रूयतांममधार्मिक ॥ ममालयंप्रविष्टस्तुगृध्रोमांबाधतेनृप॥ २४ ॥ त्वंहिदेवमनुष्येषुशास्तावैनरपुंगव ॥ एतच्छ्रुत्वातुवैरामःसचिवानाह्वयत्स्व
यम्॥ २५ ॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसिद्धार्थोराष्ट्रवर्धनः॥ अशोकोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चमहाबलः॥ २६ ॥ एतेरामस्यसचिवाराज्ञोदशरथस्यच ॥ नी
तियुक्तामहात्मानःसर्वशास्त्रविशारदाः॥ २७॥ ह्रीमंतश्चकुलीनाश्चनयेमंत्रेचकोविदाः॥ तानाहूयचधर्मात्मापुष्पकादवतीर्यच॥ २८॥ गृध्रोलूककवि
वादंतंपृच्छतिस्मरघूत्तमः ॥ कतिवर्षाणिवैगृध्रतवेदंनिलयंकृतम्॥ २९ ॥ एतन्मेकारणंब्रूहियदिजानासितत्त्वतः॥ एतच्छ्रुत्वातुवैगृध्रोभाषतेराघ
वंसतम्॥ ३० ॥ इयंवसुमतीराममनुष्यैःपरितोयदा॥ उत्थितैरावृतासर्वातदाप्रभृतिमेगृहम्॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्रामंपादपैरुपशोभिता॥ यदे
यंपृथिवीराजंस्तदाप्रभृतिमेगृहम् ॥ एतच्छ्रुत्वातुवैरामःसभासदमुवाचह॥ ३२॥ नसासभायत्रनसंतिवृद्धावृद्धानतेयेनवदंतिधर्मम्॥ नासौध
र्मोयत्रनसत्यमस्तिनतत्सत्यंयच्छलेनानुविद्धम्॥ ३३ ॥ येतुसभ्याःसदाज्ञात्वातूष्णींध्यायंतआसते॥ यथाप्राप्तंनब्रुवतेतेसर्वेनृतवादिनः॥ ३४॥
जानन्नवाब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा॥ सहस्रंवारुणान्पाशानात्मनिप्रतिमुंचति॥३५॥ तेषांसंवत्सरेपूर्णेपाशएकःप्रमुच्यते॥ तस्मात्सत्ये
नवक्तव्यंजानतासत्यमंजसा॥ ३६ ॥ एतच्छ्रुत्वातुसचिवाराममेवाब्रुवंस्तदा॥ उलूकःशोभतेराजन्नतुगृध्रोमहामते॥ ३७॥ त्वंप्रमाणंमहाराज
राजाहिपरमागतिः ॥ राजमूलाःप्रजाःसर्वाराजाधर्मःसनातनः॥ ३८ ॥ शास्तानृणांनृपोयेषांतेनगच्छंतिदुर्गतिम् ॥ वैवस्वतेनमुक्तास्तुभवंतिपु
रुषोत्तमाः॥ ३९ ॥ सचिवानांवचःश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत्॥ श्रूयतामभिधास्यामिपुराणेयदुदाहृतम्॥४० ॥ द्यौःसचंद्रार्कनक्षत्रासपर्वतमहा
वना॥ सलिलार्णवसंपूर्णात्रैलोक्यंसचराचरम्॥ ४१ ॥ एकएवतदाह्यासीद्युक्तोमेरुरिवापरः॥ पुराभूःसहलक्ष्म्याचविष्णोर्जठरमाविशत्॥४२॥
तांनिगृह्यमहातेजाःप्रविश्यसलिलार्णवम्॥ सुष्वापदेवोभूतात्मावहून्वर्षगणानपि॥४३॥

विष्णौसुप्तेतदाब्रह्माविवेशजठरंततः॥ रुद्रस्तोतंतुतंज्ञात्वामहायोगीसमाविशत्॥ ४४॥ नाभ्यांविष्णोःसमुत्पन्नेपद्मेहेमविभूषिते॥ सतुनिर्गम्यवै ब्रह्मायोगीभूत्वामहाप्रभुः॥ ४५॥ सिसृक्षुःपृथिवींवायुंपर्वतान्समहीरुहान्॥ तदंतरेप्रजाःसर्वाःसमनुष्यसरीसृपाः॥ ४६॥ जरायुजांडजाःसर्वाः ससर्जमहातपाः॥ तत्रश्रोत्रमलोत्पन्नःकैटभोमधुनासह॥४७॥ दानवौतौमहावीर्यौघोररूपौदुरासदौ॥दृष्ट्वाप्रजापतिंतत्रक्रोधाविष्टौबभूवतुः ॥४८॥ वेगेनमहतातत्रस्वयंभुवमधावताम्॥ दृष्ट्वास्वयंभुवामुक्तोरावोवैविकृतस्तदा॥४९॥ तेनशब्देनसंप्राप्तौदानवौहरिणासह॥ अथचक्रप्रहारेणसूदितौमधुकैटभौ॥५०॥ मेदसाप्लाविताःसर्वापृथिवीचसमंततः॥ भूयोविशोधितातेनहरिणालोकधारिणा॥ ५१॥ शुद्धांवैमेदिनींतांतुवृक्षैः सर्वामपूरयत्॥ ओषध्यःसर्वसस्यानिनिष्पद्यंतपृथग्विधाः॥५२॥मेदोगंधातुधरणीमेदिनीत्यभिसंज्ञिता॥ तस्मान्नगृध्रस्यगृहमुलूकस्येतिमेमतिः ॥५३॥ तस्माद्गृध्रस्तुदंड्योवैपापोहर्तापरालयम्॥ पीडांकरोतिपापात्मादुर्विनीतोमहानयम्॥ ५४॥ अथाशरीरिणीवाणीअंतरिक्षात्प्रबोधिनी॥ मावधीरामगृध्रंत्वंपूर्वदग्धंतपोबलात्॥ ५५॥ कालगौतमदग्धोयंप्रजानाथोनरेश्वर॥ ब्रह्मदत्तेतिनाम्नैषशूरःसत्यव्रतःशुचिः॥ ५६॥ गृहंत्वस्यागतोविप्रोभोजनंप्रत्यमार्गत॥ साग्रंवर्षशतंचैवभोक्तव्यंनृपसत्तम॥५७॥ ब्रह्मदत्तःसवैतस्यपाद्यमर्घ्यंस्वयंनृपः॥हार्दंचैवाकरोत्तस्यभोजनार्थंमहाद्युतेः॥ ५८॥ मांसमस्याभवत्तत्रआहारेतुमहात्मनः॥ अथक्रुद्धेनमुनिनाशापोदत्तोस्यदारुणः॥५९॥ गृध्रस्त्वंभववैराजन्मामैनंत्व्यथसोब्रवीत्॥ प्रसादंकुरुधर्मज्ञअज्ञानान्मेमहाव्रत॥ ६०॥ शापस्यांतंमहाभागक्रियतांवैममानघ॥ तदज्ञानकृतंमत्वाराजानंमुनिरब्रवीत्॥ ६१॥ उत्पत्स्यति कुलेराज्ञांरामोनाममहायशाः॥ इक्ष्वाकूणांमहाभागोराजाराजीवलोचनः॥ ६२॥ तेनस्पृष्टोविपापस्त्वंभवितानरपुंगव॥ स्पृष्टोरामेणतच्छ्रुत्वा नरेंद्रःपृथिवीपतिः॥ ६३॥ गृध्रत्वंत्यक्तवान्राजादिव्यगंधानुलेपनः॥ पुरुषोदिव्यरूपोभूदुवाचेदंचराघवम्॥६४॥ साधुराघवधर्मज्ञत्वत्प्रसादाद हंविभो॥ विमुक्तोनरकाद्घोराच्छापस्यांतःकृतस्त्वया॥ ६५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएतदंतंप्रक्षिप्ताः सर्गाः॥ ३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथलवणासुरपीडितऋषीणांरामसमीपागमनम् तयोरिति एवंसंवदतोःप्रतिदिवसंधर्मसंवादंकुर्वतोस्तत्पूर्वंप्रजारक्षणंकुर्वतोरितियावत् वासंतिकीवसंतकालभवानिशाप्राप्ता कालांतरेइतिशेषः इदंकालवचनंऋषिकार्यौचितत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ दर्शनमभिचक्राम प्रजादृश्यंतेयत्रस्थानेतत्स्थानंदर्शनमभिचक्रामजगाम ॥ २ ॥ प्रतिहताः द्वारिनिरुद्धाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ भृगुगोत्रापत्यं

तयोःसंवदतोरेवंरामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासंतिकीनिशाप्राप्तानशीतानचघर्मदा ॥ १ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ अभिचक्रामका कुत्स्थोदर्शनंपौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततःसुमंत्रस्त्वागम्यराघवंवाक्यमब्रवीत् ॥ एतेप्रतिहताराजन्द्वारितिष्ठंतितापसाः ॥ ३ ॥ भार्गवंच्यवनंचैवपुर स्कृत्यमहर्षयः ॥ दर्शनंतेमहाराजचोदयंतिकृतत्वराः ॥ ४ ॥ प्रीयमाणानरव्याघ्रयमुनातीरवासिनः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामःप्रोवाचधर्मवित् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यंतांमहाभागाभार्गवप्रमुखाद्विजाः ॥ राज्ञस्त्वाज्ञांपुरस्कृत्यद्वास्थोमूर्ध्नाकृतांजलिः ॥ ६ ॥ प्रवेशयामासतदातापसान्सुदुरासदान् ॥ शतंसम धिकंतत्रदीप्यमानंस्वतेजसा ॥ ७ ॥ प्रविष्टंराजभवनंतापसानांमहात्मनाम् ॥ तेद्विजाःपूर्णकलशैःसर्वतीर्थांबुसत्कृतैः ॥ ८ ॥ गृहीत्वाफलमूलंच रामस्याभ्याहरन्बहु ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंरामःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ ९ ॥ तीर्थोदकानिसर्वाणिफलानिविविधानिच ॥ उवाचचमहाबाहुःसर्वानेवमहा मुनीन् ॥ १० ॥ इमान्यासनमुख्यानियथार्हमुपविश्यताम् ॥ रामस्यभाषितंश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः ॥ ११ ॥ बृसीषुरुचिराख्यासुनिषेदुःकांचनीषु ते ॥ उपविष्टानृषींस्तत्रदृष्ट्वापरपुरंजयः ॥ प्रयतःप्रांजलिर्भूत्वाराघवोवाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमनकार्यंवःकिंकरोमिसमाहितः ॥ आज्ञाप्योऽ हंमहर्षीणांसर्वकामकरःसुखम् ॥ १३ ॥ इदंराज्यंचसकलंजीवितंचहृदिस्थितम् ॥ सर्वमेतद्द्विजार्थंमेसत्यमेतद्ब्रवीमिवः ॥ १४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रु त्वासाधुकारोमहानभूत् ॥ ऋषीणामुग्रतपसांयमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्चैवमहात्मानोहर्षेणमहतावृताः ॥ उपपन्नंनरश्रेष्ठतवैवभुवि नान्यतः ॥ १६ ॥

च्यवनंपुरस्कृत्येहमहाराजतवदर्शनंप्रत्यस्मांश्चोदयंतिप्रेरयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ६ ॥ समधिकंकिंचिदधिकंशतम् ॥ ७ ॥ पूर्णकलशैरुपलक्षिताः ॥ ८ ॥ फलमूलं गृहीत्वारामस्याभ्याहरन् ॥ ९ ॥ १० ॥ उपविश्यताम् एषुभवद्भिरितिशेषः ॥ ११ ॥ रुचिराख्यासुरुचिरशोभासु ॥ १२ ॥ किंकरोमिकिंकुर्याम् सर्वकामकरःसर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३ ॥ हृ दिस्थितम् हृत्पुंडरीकप्रदेशेस्थितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ साधुकारः साधुसाध्वितिशब्दप्रयोगः ॥ १५ ॥ तवैवोपपन्नंत्वय्येवेदृशंवचोयुक्तंनान्यतःनान्यस्य ॥ १६ ॥

कार्यस्यगौरवंमत्वान च्छ्रवणादुत्तरमपिकरिष्यामीतिप्रतिज्ञांनाभ्यरोचयन्नकुर्वंति अशक्यत्वेनेतिभावः भवांस्त्वर्थमश्रुत्वैवप्रतिज्ञातवानित्याश्चर्यम् ॥ १७ ॥ तदाह त्वयेति ॥ १८ ॥ ॥ इ
तिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथऋषिभिःस्वकार्यनिवेदनम् एवंब्रुवद्भिः भयत्राणमितिशेषः

बहवःपार्थिवाराजन्नतिक्रांतामहाबलाः॥ कार्यस्यगौरवंमत्वाप्रतिज्ञांनाभ्यरोचयन्॥ १७॥ त्वयापुनर्ब्राह्मणगौरवादियंकृताप्रतिज्ञाह्यनवेक्ष्य
कारणम्॥ ततश्चकर्ताह्यसिनात्रसंशयोमहाभयात्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेष
ष्टितमःसर्गः॥ ६०॥ ॥ ७॥ ॥ब्रुवद्भिरेवमृषिभिःकाकुत्स्थोवाक्यमब्रवीत्॥ किंकार्यंब्रूतमुनयोभयंतावदपैतुवः॥ १ ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थे
भार्गवोवाक्यमब्रवीत्॥ भयानांशृणुयन्मूलंदेशस्यचनरेश्वर॥ २॥ पूर्वंकृतयुगेराजन्दैतेयःसुमहामतिः॥ लोलापुत्रोभवज्ज्येष्ठोमधुर्नाममहासुरः
॥ ३ ॥ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चबुद्ध्याचपरिनिष्ठितः॥ सुरैश्चपरमोदारैःप्रीतिस्तस्यातुलाभवत्॥ ४॥ समधुर्वीर्यसंपन्नोधर्मेचसुसमाहितः॥ बहुमाना
च्चरुद्रेणदत्तस्तस्याद्भुतोवरः॥ ५॥ शूलंशूलाद्विनिष्कृष्यमहावीर्यंमहाप्रभम्॥ ददौमहात्मासुप्रीतोवाक्यंचैतदुवाचह ॥ ६ ॥ त्वयायमतुलोधर्मो
मत्प्रसादकरःशुभः॥ प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यायुधमुत्तमम्॥ ७॥ यावत्सुरैश्चविप्रैश्चनविरुध्येर्महासुर ॥ तावच्छूलंतवेदंस्यादन्यथानाशमेष्य
ति॥ ८॥ यश्चमामभियुंजीतयुद्धायविगतज्वरः॥ तंशूलोभस्मसात्कृत्वापुनरेष्यतितेकरम्॥ ९ ॥ एवंरुद्राद्वरंलब्ध्वाभूयएवमहासुरः॥ प्रणिपत्य
महादेवंवाक्यमेतदुवाचह॥ १०॥ भगवन्ममवंशस्यशूलमेतदनुत्तमम्॥ भवेत्तुसततंदेवसुराणामीश्वरोह्यसि॥ ११॥ तंब्रुवाणंमधुंदेवःसर्वभूतप
तिःशिवः॥ प्रत्युवाचमहादेवोनैतदेवंभविष्यति॥ १२ ॥ माभूत्तेविफलावाणीमत्प्रसादकृताशुभा॥ भवतःपुत्रमेकंतुशूलमेतद्भविष्यति॥ १३ ॥
यावत्करस्थःशूलोयंभविष्यतिसुतस्यते॥ अवध्यःसर्वभूतानांशूलहस्तोभविष्यति ॥ १४ ॥

ऋषिभिःप्रेरितइतिशेषः किंकार्यंकिंजन्यभयत्राणंकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ देशस्यचचादस्माकंभयानांयन्मूलंतच्छृणु ॥ २ ॥ लोलायाःपुत्रोलोलापुत्रः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विनिष्कृष्यतच्छ
क्तिमाकृष्य ॥ ६ ॥ यतस्त्वयामत्प्रसादकरोधर्मकृतोऽतआयुधंददामि ॥ ७ ॥ यावन्नविरुध्येःविरोधंनकुर्याःअन्यथानाशमदर्शनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मत्प्रसादकृतामत्प्रसा
दजसंतोषोक्ता भविष्यतिप्राप्स्यति ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५॥ कुंभीनसीमाल्यवत्सुतायाअनलायाःसुतारावणस्वसापूर्वंमधुनाहृतेत्युक्ता तदेवाहानलायामिति कुंभीनसीपितरमाह विश्वावसोरिति॥ १६॥ १७॥ १८॥वरंयावच्छूलंतवहस्तेतावदवध्य
त्वंतवेत्येवंरूपंवरदत्तांतंन्यवेदयन् ॥ १९ ॥ २० ॥ त्वंप्रमाणम् यथोचितकरणेइतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भयजंभयजनकम् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामी०रा०वा०आ०उत्तर

एवंमधुर्वरंलब्ध्वादेवात्सुमहदद्भुतम् ॥ भवनंसोऽसुरश्रेष्ठःकारयामाससुप्रभम् ॥ १५ ॥ तस्यपत्नीमहाभागाप्रियाकुंभीनसीतिया ॥ विश्वावसोरपत्यंसाप्यनलायांमहाप्रभा ॥ १६ ॥ तस्याःपुत्रोमहावीर्योलवणोनामदारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृतिदुष्टात्मापापान्येवसमाचरत् ॥ १७ ॥ तंपुत्रंदुर्विनीतंतुदृष्ट्वाक्रोधसमन्वितः ॥ मधुःसशोकमापेदेनचैनंकिंचिदब्रवीत् ॥ १८ ॥ सविहायइमंलोकंप्रविष्टोवरुणालयम् ॥ शूलंनिवेश्यलवणेवरंतस्मैन्यवेदयत् ॥ १९ सप्रभावेणशूलस्यदौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ संतापयतिलोकांस्त्रीन्विशेषेणचतापसान् ॥ २० ॥ एवंप्रभावोलवणःशूलंचैवतथाविधम् ॥ श्रुत्वाप्रमाणंकाकुत्स्थत्वंहिनःपरमागतिः ॥ २१ ॥ बहवःपार्थिवारामभयार्तैर्ऋषिभिःपुरा ॥ अभयंयाचितावीरत्रातारंनचविद्महे ॥ २२ ॥ तवयंरावणंश्रुत्वाहतंसबलवाहनम् ॥ त्रातारंविद्महेतातनान्यंभुविनराधिपम् ॥ तत्परित्रातुमिच्छामोलवणाद्भयपीडितान् ॥ २३ ॥ इतिरामनिवेदितंतुतेभयजंकारणमुत्थितंचयत् ॥ विनिवारयितुंभवान्क्षमःकुरुतंकाममहीनविक्रम ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उ०एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तथोक्तेतानृषीन्रामःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ किमाहारःकिमाचारोलवणःक्वचवर्तते ॥ १ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाऋषयःसर्वएवते ॥ ततोनिवेदयामासुर्लवणोववृधेयथा ॥ २ ॥ आहारःसर्वसत्वानिविशेषेणचतापसाः ॥ आचारोरौद्रतानित्यंवासोमधुवनेतथा ॥ ३ ॥ हत्वाबहुसहस्राणिसिंहव्याघ्रमृगांडजान् ॥ मानुषांश्चैवकुरुतेनित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥ ततोंतराणिसत्वानिखादतेसमहाबलः ॥ संहारेसमनुप्राप्तेव्यादितास्यइवांतकः ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यमुवाचसमहामुनीन् ॥ घातयिष्यामितद्रक्षोव्यपगच्छतुवोभयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञायतदातेषांमुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ सभ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाचरघुनंदनः ॥ ७ ॥

कांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथशत्रुघ्नस्यतद्वधार्थंप्रेषणम् तथोक्तेइति परित्राणमिच्छामइत्युक्ते ॥ १ ॥ यथाववृधेयादृगाहारादिनाऽवर्धततन्निवेदयामासुः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ततोंतराणि अन्यान्यपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कस्यांशइतिपृष्टास्स्वयमेवनिश्चिनोति भरतस्येति लक्ष्मणेनमयावारावणवधवल्लवणवधोभरतशत्रुघ्नाभ्यांकार्यइतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आसनंहित्वाआसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ पूर्वं त्वद्वियोगदुःखितस्यभरतस्यपुनरपिक्लेशायप्रेषणमयुक्तमित्याशयेनाहार्येणेति आर्येणत्वयाशून्यायोध्याभरतेनपालिता आर्यस्यागमनंप्रतितावत्पर्यंतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रेष्येविशि

कोऽहंतालवणंवीरःकस्यांशःसविधीयताम् ॥ भरतस्यमहाबाहोःशत्रुघ्नस्यचधीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तुभरतोवाक्यमब्रवीत् ॥ अहमेनंवधिष्यामिममांशःसविधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाधैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावरजस्तस्थौहित्वासौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यंप्रणिपत्यनराधिपम् ॥ कृतकर्मामहाबाहुर्मध्यमोरघुनंदन ॥ ११ ॥ आर्येणहिपुराशून्यात्वयोध्यापरिपालिता ॥ संतापंहृदयेकृत्वा आर्यस्यागमनंप्रति ॥ १२ ॥ दुःखानिचबहूनीहअनुभूतानिपार्थिव ॥ शयानोदुःखशय्यासुनंदिग्रामेमहायशाः ॥ १३ ॥ फलमूलाशनोभूत्वाजटीचीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशंदुःखमेषराघवनंदनः ॥ १४ ॥ प्रेष्येमयिस्थितेराजन्नभूयःक्लेशमाप्नुयात् ॥ तथाब्रुवतिशत्रुघ्नेराघवःपुनरब्रवीत् ॥ १५ ॥ एवंभवतुकाकुत्स्थक्रियतांममशासनम् ॥ राज्येत्वामभिषेक्ष्यामिमधोस्तुनगरेशुभे ॥ १६ ॥ निवेशयमहाबाहोभरतंयद्यवेक्षसे ॥ शूरस्त्वंकृतविद्यश्चसमर्थश्चनिवेशने ॥ १७ ॥ नगरंयमुनाजुष्टंतथाजनपदान्शुभान् ॥ योहिवंशंसमुत्पाद्यपार्थिवस्यनिवेशने ॥ १८ ॥ नविधत्तेनृपंतत्रनरकंसहिगच्छति ॥ सत्वंहत्वामधुसुतंलवणंपापनिश्चयम् ॥ १९ ॥ राज्यंप्रशाधिधर्मेणवाक्यंमेयद्यवेक्षसे ॥ उत्तरंचनवक्तव्यंशूरवाक्यांतरेमम ॥ २० ॥ बालेनपूर्वजस्याज्ञाकर्तव्यानात्रसंशयः ॥ अभिषेकंचकाकुत्स्थप्रतीच्छस्वममोद्यतम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

प्येभरतस्यनियोज्ये ॥ १५ ॥ १६ ॥ यद्यवेक्षसे अक्लेशनीयत्वेनेतिशेषः तदाभरतंनिवेशयाचैवस्थापयेत्यर्थः निवेशनेनूतननगरनिवेशनेत्वंसमर्थः ॥ १७ ॥ मधोर्नगरेत्वामभिषेक्ष्यामीतियदुक्तंतत्रहेतुमाह योहीति निवेशनेनगरे ॥ १८ ॥ नृपंतत्रउत्पादितवंशनृपराज्ये ॥ १९ ॥ उत्तरंनवक्तव्यम् लवणंहत्वात्वत्समीपएवमयास्थेयमित्यादिनवाच्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ विधिमंत्रपुरस्कृतंविधिनामंत्रेणपुरस्कृतम् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥

अथरामणस्यसन्निधावेवमधुराज्येशत्रुघ्नमभिषिच्यलवणवधोपायोपदेशपूर्वकंतद्वधार्थंदिव्यास्त्रप्रदानम् एवमिति परांव्रीडांअनुचितराज्याभिषेकोक्तिश्रवणजांलज्जामतएवमंदंमंदमुवाच
॥ १ ॥ तदेवाह अधर्ममिति विद्धवेद्मि अस्मिन्नित्येतद्विशदयन्नधर्महेतुमाह कथमिति कनीयानभिषिच्यते नकथमपीत्यर्थः अतएवाधर्मइत्यर्थः ॥२॥ तवशासनंचावश्यंकरणीयंयतस्तवशा
सनंवेदशासनवद्दुरतिक्रमंअतिक्रमितुमशक्यम एवंचोभयतःपाशारज्जुरियंमेजातेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठाभिषेकोऽधर्मस्तथाज्येष्ठवाक्याकरणंचाधर्मइतित्वयाकथमवगतंतत्राह
त्वत्तइति सद्गुरोस्त्वत्तःश्रुतिभ्यश्चममैवंश्रवणमितिभावः एवमधर्मसंकटप्राप्तिरपिमेस्वदोषमूलेत्याह नोत्तरंहीति मध्यमेभ्रातरिभरतेघोरंलवणंहंतास्मीतिप्रतिजानतिसतिहियस्मान्मयाज्येष्ठव
चनमुल्लंघ्योत्तरंनवाच्यंनवक्तुंयोग्यम् तद्वचस्तिरस्काररूपत्वात् ॥ ४ ॥ तथापिमृधेयुद्धेघोरंलवणंहंतास्मीत्येतद्दुर्वचोव्याहृतंतस्यास्यदुरुक्तस्यफलभूताइयंदुर्गतिर्ज्येष्ठातिक्रमहेतुनानिरयप्राप

एवमुक्तस्तुरामेणपरांव्रीडामुपागमत् ॥ शत्रुघ्नोवीर्यसंपन्नोमंदंमंदमुवाचह ॥ १ ॥ अधर्मंविद्मकाकुत्स्थअस्मिन्नर्थेनरेश्वर ॥ कथंतिष्ठत्सुज्येष्ठेषुक
नीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यंकरणीयंचशासनंपुरुषर्षभ ॥ तवचैवमहाभागशासनंदुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तोमयाश्रुतंवीरश्रुतिभ्यश्चमयाश्रुत
म् ॥ नोत्तरंहिमयावाच्यंमध्यमेप्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतंदुर्वचोघोरंहंतास्मिलवणंमृधे ॥ तस्यैवंमेदुरुक्तस्यदुर्गतिःपुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ उत्तरंनहिव
क्तव्यंज्येष्ठेनाभिहितेपुनः ॥ अधर्मसहितंचैवपरलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सोहंद्वितीयंकाकुत्स्थनवक्ष्यामीतिचोत्तरम् ॥ माद्वितीयेनदंडोवैनिपतेन्म
यिमानद ॥ ७ ॥ कामकारोह्यहंराजंस्तवास्यपुरुषर्षभ ॥ अधर्मंजहिकाकुत्स्थमत्कृतेरघुनंदन ॥ ८ ॥ एवमुक्तेतुशूरेणशत्रुघ्नेनमहात्मना ॥ उवाच
रामःसंहृष्टोभरतंलक्ष्मणंतथा ॥ ९ ॥ संभारानभिषेकस्यआनयध्वंसमाहिताः ॥ अद्यैवपुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामिराघवम् ॥ १० ॥

काभिषेकप्राप्तिस्तद्व्यापकत्वद्वाक्यातिक्रमप्राप्तिर्वाजातेतिशेषः ॥ ५ ॥ अतिपीडावशादुक्तमेवपुनर्वदति उत्तरंहीति ज्येष्ठेनभरतेनत्वयावाभिहितेउत्तरंनवक्तव्यंवक्तुमनर्हमेव किंचतन्मूलकंत्व
याऽधर्मसहितमतएवपरलोकविवर्जितमभिषेकशासनंकृतम् तच्चदुरतिक्रममितिशेषः ॥ ६ ॥ यदेवमतःसोहंभरतोक्तेःप्रथमंकृतोत्तरवचनःहेकाकुत्स्थतवज्येष्ठस्योक्तेरभिषेकंप्रतीच्छेत्यस्याःद्वि
तीयमुत्तरमितिहेतोर्नवक्ष्यामि कुतस्तत्राह माद्वितीयेनेति यथाभरतेजिगमिषत्यहंगमिष्यामीत्युत्तरेणप्रथमेनराज्याभिषेकापत्तिरूपोदंडःपतितस्तथेदानींत्वयाभिषेकंप्रतीच्छेत्युक्तेतदनंगीकारो
त्तरेणद्वितीयेनममदंडोमानिपतेदिति ॥ ७ ॥ यदेवमतोहेराजन्नहमस्यतवकामकारोभीष्टनियोगकर्तास्मियतोऽतोहेरघुनंदनमत्कृतेमदनुष्ठितेराज्याभिषेकस्वीकारेऽधर्मंजहिममाधर्मसंबंधोयथा
नभवेत्तथाकुरु इहामुत्रसर्वलोकस्यमय्यन्याय्यकारित्वबुद्धिपरिहर ॥ ८ ॥ एवमुक्तेस्वातंत्र्यंविहायाभिषेकांगीकारवाक्येउक्ते ॥ ९ ॥ आनयध्वमितिबहुवचनंसुमंत्राद्यभिप्रायेण ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ अभिषेकसमारंभंअभिषेकोपकरणवंतंपुरोधसंपुरस्कृत्य ॥ १२ ॥ राजानःक्षत्रियाब्राह्मणाश्चराजभवनंप्रविष्टाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आशंसुःआशशंसुःनिश्चितवं
तः तेजःशत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् ॥ १८ ॥ अयंशरोदीयतइतिशेषः ॥ १९ ॥ शरस्यामोघत्वहेतुमाह सृष्टइति स्वयंभूर्जन्मरहितःअजितोविष्णुर्यदाप्रलयकालेमहार्णवेशेते यंतदासुराअसु
राश्चनापश्यन् ॥ कैमुतिकन्यायेनसर्वभूतादृश्यः महार्णवेशयनंचवायुरूपेण प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरेदितिश्रुतेरितिकतकः तेनविष्णुनासाक्षादयंशरोत्तमःसृष्टः ॥ २० ॥ तदाकिमर्थंतत्सृष्टिस्त

पुरोधसंचकाकुत्स्थनैगमानृत्विजस्तथा ॥ मंत्रिणश्चैवतान्सर्वानानयध्वंममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञःशासनमाज्ञायतथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषे
कसमारंभंपुरस्कृत्यपुरोधसम् ॥ १२ ॥ प्रविष्टाराजभवनंराजानोब्राह्मणास्तथा ॥ ततोभिषेकोववृधेशत्रुघ्नस्यमहात्मनः ॥ १३ ॥ संप्रहर्षकरःश्री
मानराघवस्यपुरस्यच ॥ अभिषिक्तस्तुकाकुत्स्थोबभौचादित्यसन्निभः ॥ १४ ॥ अभिषिक्तःपुरास्कंदःसेंद्रैरिवदिवौकसैः ॥ अभिषिक्तेतुशत्रुघ्नेरामे
णाक्लिष्टकर्मणा ॥ १५ ॥ पौराःप्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ॥ कौसल्याचसुमित्राचमंगलंकेकयीतथा ॥ १६ ॥ चक्रुस्ताराजभवनेयाश्चा
न्याराजयोषितः ॥ ऋषयश्चमहात्मानोयमुनातीरवासिनः ॥ १७ ॥ हतंलवणमाशंसुःशत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ ततोभिषिक्तंशत्रुघ्नमंकमारोप्यरा
घवः ॥ उवाचमधुरांवाणींतेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयंशरस्त्वमोघस्तेदिव्यःपरपुरंजयः ॥ अनेनलवणंसौम्यहंतासिरघुनंदन ॥ १९ ॥ सृष्टः
शरोयंकाकुत्स्थयदाशेतेमहार्णवे ॥ स्वयंभूरजितोदिव्योयंनापश्यन्सुरासुराः ॥ २० ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांतेनायंहिशरोत्तमः ॥ सृष्टःक्रोधाभिभूतेन
विनाशार्थंदुरात्मनोः ॥ २१ ॥ मधुकैटभयोर्वीरविघातेसर्वरक्षसाम् ॥ स्रष्टुकामेनलोकांस्त्रींस्तौचानेनहतौयुधि ॥ २२ ॥ तौहत्वाजनभोगार्थेकैटभं
तुमधुंतथा ॥ अनेनशरमुख्येनततोलोकांश्चकारसः ॥ २३ ॥

त्राह सृष्टइति त्रींल्लोकान्स्रष्टुकामेनभगवताहिरण्यगर्भेणतस्याःसृष्टेर्मधुकैटभयोःसर्वरक्षसांचसकाशाद्विघातेविघ्नेप्राप्तेतयोर्दुरात्मनोर्विनाशार्थंक्रोधाभिभूतेनायंशरःसृष्टः सत्यसंकल्पत्वाच्चा
नेनतौहतौ सृष्टःक्रोधाभिभूतेनप्रभोसर्वदुरात्मनोरितिपाठेअभिषिक्तत्वाच्छत्रुघ्नसंबोधनंप्रभोइति ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपसंहरति तौहत्वेति जनभोगार्थंजनानांभोग्यभोगस्थानादिसंपादनद्वाराभो
गसिद्ध्यर्थंलोकांश्चकार निष्प्रत्यूहंससर्जेत्यर्थः अनेनस्वस्यविष्णुत्वंदृढीकृतम् ॥ २३ ॥

नायंमुक्तस्तत्रहेतुर्लोकानांत्रासोभवेदिति अल्पलक्ष्येमहास्त्रप्रयोगेणतन्मात्रहननेनशाम्यतिकिंतुभूतानिसंहरति अतोभूतदययानक्षिप्तइतिभावः अनेनरावणादपिलवणस्यमहाबलत्वेनदिव्य शरपर्याप्तविषयत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥ अथनिकुंभिलायांसमाप्तयागस्यैंद्रजितइवगृहीतशूलस्यतस्यदुर्जयत्वान्निकुंभिलानिरोधमिवपुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति यच्चतस्येत्यादि मधोर्दत्तमित्य न्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आयुधविनाकृतंआयुधरहितं युध्यस्वेतिशेषः तत्प्रकारमाह अप्रविष्टमिति पुरमप्रविष्टंप्रतीक्षन्पूर्वमेवद्वारितिष्ठ ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थंदार्ढ्यायस्पष्टमाहाप्रविष्टं चेति ॥ २९ ॥ यदित्वेवमुक्तरीत्याकृतमनुष्ठितंभवतितदाऽवश्यंविनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ विपर्ययःपरिहारः ननुकिमनेननिर्बंधेन बाणेनशूलंछित्वातमपिहनिष्यामितत्राह श्रीमतइतिकृत्यं

नायंमयाशरःपूर्वंरावणस्यवधार्थिना ॥ मुक्तःशत्रुघ्नभूतानांमहान्त्रासोभवेदिति ॥ २४ ॥ यच्चतस्यमहच्छूलंत्र्यंबकेणमहात्मना ॥ दत्तंशत्रुविना शायमधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्सन्निक्षिप्यभवनेपूज्यमानंपुनःपुनः ॥ दिशःसर्वासमासाद्यप्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदातुयुद्धमाकां क्षन्यदिकश्चित्समाह्वयेत् ॥ तदाशूलंगृहीत्वातुभस्मरक्षःकरोतिहि ॥ २७ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलतमायुधविनाकृतम् ॥ अप्रविष्टंपुरंपूर्वंद्वारितिष्ठधृता युध ॥ २८ ॥ अप्रविष्टंचभवनंयुद्धायपुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथामहाबाहोततोहंतासिराक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथाक्रियमाणेतुअवध्यःसभविष्यति ॥ यदित्वेवंकृतंवीरविनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंशूलस्यचविपर्ययः ॥ श्रीमतःशितिकंठस्यकृत्यंहिदुरतिक्रमम् ॥ ३१ ॥ ॥ इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्त्वाचकाकुत्स्थंप्रशस्यचपुनःपुनः ॥ पु नरेवापरंवाक्यमुवाचरघुनंदनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभ ॥ रथानांद्विसहस्रेचगजानांशतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अंतरापणवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः ॥ अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंतथैवनटनर्तकाः ॥ ३ ॥

शूलमाहात्म्यंदुरतिक्रमंअतिक्रमितुमशक्यं शक्तावप्यनुचितंचेत्यर्थः ईश्वरकृतमर्यादापालनार्थमेवास्मदवतारादितिभावः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी कीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथशत्रुघ्नप्रस्थानं एवमिति प्रशस्यस्तुत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ अंतरानगरमध्यवर्तिन्योयाआपणवीथ्योवीथ्योवीथिस्था वणिजःनानाविधैःपण्यैःक्रयविक्रयार्हद्रव्यैरुपशोभितायुक्ताःअनुगच्छंतु नानावर्णोपशोभिताइतिपाठेनानावर्णैर्ब्राह्मणादिभिरुपशोभिताइत्यर्थइतिकतकः पण्येतिपाठएवयुक्तः नटाःवा क्यार्थाभिनयकर्तारः नर्तकाःपदार्थाभिनयकर्तारः ॥ ३ ॥

सुवर्णस्य उत्कृष्टवर्णस्य नियुतंलक्षमित्येके दशलक्षमित्यन्ये पर्याप्तधनवाहनः जीवनपर्याप्तधनःयुद्धपर्याप्तवाहनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ बलंसुभृतंत्दृष्टंतुष्टंअतएवत्वय्यनुद्धतंयथाभवतितथाकुरु वेतनादिप्रदानेनेत्यर्थः किंचसंभाषायाःसम्यग्वचनस्यसंप्रदानेनोक्त्यारंजयतत् ॥ ५ ॥ किमेवंबलादरेणतत्राह नह्यर्थाइति यत्ररिपुसंकटेभृत्यास्तिष्ठंतितत्रार्थादयोनतिष्ठंतीत्येतेसर्वेआदर्तव्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुकिंसेनयानहिलवणेनयोत्स्यामिनेत्याहातइति अतोऽयोध्यायाइदानीमेवमहतींचमूंप्रस्थाप्यएकएवत्वंमधुनोवनंमधोर्वनंगच्छ अयंभावः सुखेनजाह्नवीतरणायग्रीष्मकालएवप्रस्थायजाह्नवींमुत्तीर्यकिंचित्कालंतत्रस्थित्वातद्बलंतत्रैवसंस्थाप्यस्वयमेकएवमधुवनंप्राप्यवर्षाप्रादुर्भावेलवणंजहीति ॥ ७ ॥ तदेवाह यथेति अशंकितंत्वदागमनशंकारहितंयथात

हिरण्यस्यसुवर्णस्यनियुतंपुरुषर्षभ ॥ आदायगच्छशत्रुघ्नपर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलंचसुभृतंवीरहृष्टतुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेनरंजयस्वनरोत्तम ॥ ५ ॥ नह्यर्थास्तत्रतिष्ठंतिनदारानचबांधवाः ॥ सुप्रीतोभृत्यवर्गस्तुयत्रतिष्ठतिराघव ॥ ६ ॥ अतोहृष्टजनाकीर्णांप्रस्थाप्यमहतींचमूम् ॥ एकएवधनुष्पाणिर्गच्छत्वंमधुनोवनम् ॥ ७ ॥ यथात्वांनप्रजानातिगच्छंतंयुद्धकांक्षिणम् ॥ लवणस्तुमधोःपुत्रस्तथागच्छेरशंकितम् ॥ ८ ॥ नतस्यमृत्युरन्योऽस्तिकश्चिद्धिपुरुषर्षभ ॥ दर्शनंयोभिगच्छेतसवध्योलवणेनहि ॥ ९ ॥ सग्रीष्मेअपयातेतुवर्षारात्रउपागते ॥ हन्यास्त्वंलवणंसौम्यसहिकालोऽस्यदुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षींस्तुपुरस्कृत्यप्रयांतुतवसैनिकाः ॥ यथाग्रीष्मावशेषेणतरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥ तत्रस्थाप्यबलंसर्वंनदीतीरेसमाहितः ॥ अग्रतोधनुषासार्धंगच्छत्वंलघुविक्रम ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणशत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्समानीयततोवाक्यमुवाचह ॥ १३ ॥ एतेवोगणितावासायत्रतत्रनिवत्स्यथ ॥ स्थातव्यंचाविरोधेनयथाबाधानकस्यचित् ॥ १४ ॥ तथातांस्तुसमाज्ञाप्यप्रस्थाप्यचमहद्बलम् ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामंप्रदक्षिणीकृत्यशिरसाभिप्रणम्यच ॥ लक्ष्मणंभरतंचैवप्रणिपत्यकृतांजलिः ॥ १६ ॥

थागच्छेः ॥ ८ ॥ तस्यलवणस्यान्योऽशंकितनतयातदुपरोधकव्यतिरिक्तोमृत्युर्नास्तीत्येतदुपपादयति दर्शनमिति युद्धाकांक्षीसमायातीतितत्कर्तृकज्ञानविषयोयोभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ वसंतेप्रस्थितस्यापियुद्धकालोनायमित्याह सइति वर्षारात्रेवर्षाकालेवर्षासुकेपियुद्धार्थंनयतंतइतिनिर्भयोनिःशूलएवचरत्यतःसएवास्यवधकालइतिभावः ॥ १० ॥ तर्हिनेदानींगंतव्यमित्याशंक्यस्वदेशेकार्यांतरसाधनार्थमेवप्रथमतःशनैःसेनामात्रगमनंकार्यमित्याह महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्रजाह्नवीपरतीरेअयतःततःपरभूतेमार्गे धनुषासार्धं नान्येनबलेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेप्रसिद्धावोयुष्माकंवासागणिताएवसंति यत्रयत्रवासेवत्स्यथतत्रतत्राविरोधेनस्थातव्यं तदेवाह यथेति इदंसैनिकान्प्रतिवाक्यम् ॥ १४ ॥ अनेनकेवलसेनैवप्रस्थिताशत्रुघ्नस्तुपश्चादयोध्यातएकलएवगमिष्यतीतिज्ञायते ॥ १५ ॥ १६ ॥

तंघटंहस्तेइतिजाताविकवचनं मनोजवान्वानरान्व्यादिदेश ॥ १२ ॥ समुद्रसलिलंतदानयनं ॥ १३ ॥ समुद्राच्चतुःसमुद्रेभ्यइत्यर्थः परमासने विभीषणंसंस्थाप्यतमभ्यषिंचत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मंत्रदृष्टेनवेददृष्टेन ॥ १६ ॥ भक्तायेचास्यविभीषणस्यामात्यव्यतिरिक्ताभक्तास्तेपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रकृतयःप्रकृतीःस्वपुरराष्ट्रप्रजाः ॥ १९ ॥ पौरास्तस्मैविभीषणायाजह्रुःरामस

तथेत्युक्त्वासुसंहृष्टःसौवर्णघटमाददे॥ तंघटंवानरेंद्राणांहस्तेदत्वामनोजवान्॥ १२ ॥ व्यादिदेशमहासत्त्वःसमुद्रसलिलंतदा॥ अतिशीघ्रंततोग त्वावानरास्तेमनोजवाः॥ १३ ॥ आगतास्तुजलंगृह्यसमुद्राद्वानरोत्तमाः॥ ततस्त्वेकंघटंगृह्यसंस्थाप्यपरमासने॥ १४ ॥ घटेनतेनसौमित्रिरभ्य षिंचद्विभीषणम्॥ लंकायांरक्षसांमध्येराजानंरामशासनात् ॥ १५ ॥ विधिनामंत्रदृष्टेनसुहृद्गणसमावृतः॥ अभ्यषिंचंस्तदासर्वेराक्षसावानरा स्तथा॥ १६ ॥ प्रहर्षमतुलंगत्वातुष्टुवूराममेवहि ॥ तस्यामात्याजहृषिरेभक्तायेचास्यराक्षसाः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तंलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषण म्॥ राघवःपरमांप्रीतिंजगामसहलक्ष्मणः॥ १८ ॥ सांत्वयित्वाप्रकृतयस्ततोराममुपागमत्॥ दध्यक्षतान्मोदकांश्चलाजाःसुमनसस्तथा॥ १९ ॥ आजह्रुरथसंहृष्टाःपौरास्तस्मैनिशाचराः॥ सतान्गृहीत्वादुर्धर्षोराघवायन्यवेदयत् ॥ २० ॥ मांगल्यंमंगलंसर्वंलक्ष्मणायचवीर्यवान्॥ कृतका र्यंसमृद्धार्थंदृष्ट्वारामोविभीषणम्॥ प्रतिजग्राहतत्सर्वंतस्यैवप्रतिकाम्यया॥ २१ ॥ ततःशैलोपमंवीरंप्रांजलिंप्रणतंस्थितम्॥ उवाचेदंवचोरामो हनूमंतंप्लवंगमम्॥ २२ ॥ अनुज्ञाप्यमहाराजमिमंसौम्यविभीषणम्॥ प्रविश्यनगरींलंकांकौशलंब्रूहिमैथिलीम्॥ २३ ॥ वैदेह्यामांचकुशलंसु ग्रीवंचसलक्ष्मणम्॥ आचक्ष्ववदतांश्रेष्ठरावणंचहतंरणे ॥ २४ ॥ प्रियमेतदिहाख्याहिवैदेह्यास्त्वंहरीश्वर॥ प्रतिगृह्यतुसंदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०युद्धकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः॥ ११४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥

मीपगमनवेलायामितिशेषः तानुपहृतान्पदार्थान् ॥ २० ॥ लक्ष्मणायचन्यवेदयत् प्रतिकाम्याइच्छा ॥ २१ ॥ ततःअभिषेकोत्तरंदिनद्वयेतस्यप्रजासांत्वनोत्तररामपूजार्थमागतेविभी षणेतत्पूजांकृत्वानगरंगतेसतितस्मिन्मेदिनेइत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनुज्ञाप्यपुराधिपतित्वात्कर्तव्येर्थेतदनुज्ञापेक्षणं आदौसीतांप्रतिकुशलप्रश्नस्ततःस्वकुशलनिवेदनम ॥ २३ ॥ २४ ॥ संदेशंवैदेह्याः प्रतिसंदेशमित्यर्थः ॥ २५ ॥ कतकरी० ॥ १०५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७॥ ॥

सुवर्णस्यउत्कृष्टवर्णस्य नियुतंलक्षमित्येके दशलक्षमित्यन्ये पर्याप्तधनवाहनः जीवनपर्याप्तधनःयुद्धपर्याप्तवाहनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ बलंसुभृतंहृष्टंतुष्टंअतएवत्वय्यनुद्धतंयथाभवतितथाकुरु वे
तनादिप्रदानेनेत्यर्थः किंचसंभाषायाःसम्यग्वचनस्यसंप्रदानेनोक्त्यारंजयतत् ॥ ५ ॥ किमेवंबलादरेणतत्राह नह्यर्थाइति यत्ररिपुसंकटेभृत्यास्तिष्ठंतितत्रार्थादयोनतिष्ठंतीत्येतेसर्वेआदर्तव्या
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुकिंसेनयातर्हिलवणेनयोत्स्यामिनेत्याहातइति अतोऽयोध्यायाइदानीमेवमहतींचमूंप्रस्थाप्यएकएवत्वंमधुनोवनंमधोर्वनंगच्छ अयंभावः सुखेनजाह्नवीतरणायग्रीष्मका
लएवप्रस्थायजाह्नवीमुत्तीर्यकिंचित्कालंतत्रस्थित्वातद्बलंतत्रैवसंस्थाप्यस्त्वयमेकएवमधुवनंप्राप्यवर्षाप्रादुर्भावेलवणंजहीति ॥ ७ ॥ तदेवाह यथेति अशंकितंत्वदागमनशंकारहितंयथात

हिरण्यस्यसुवर्णस्यनियुतंपुरुषर्षभ ॥ आदायगच्छशत्रुघ्नपर्याप्तधनवाहनः ॥४॥ बलंचसुभृतंवीरहृष्टतुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेनरंजय
स्वनरोत्तम ॥५॥ नह्यर्थास्तत्रतिष्ठंतिनदारानचबांधवाः ॥ सुप्रीतोभृत्यवर्गस्तुयत्रतिष्ठतिराघव ॥६॥ अतोहृष्टजनाकीर्णांप्रस्थाप्यमहतींचमू
म् ॥ एकएवधनुष्पाणिर्गच्छत्वंमधुनोवनम् ॥७॥ यथात्वांनप्रजानातिगच्छंतंयुद्धकांक्षिणम् ॥ लवणस्तुमधोःपुत्रस्तथागच्छेरशंकितम् ॥८॥
नतस्यमृत्युरन्योऽस्तिकश्चिद्धिपुरुषर्षभ ॥ दर्शनंयोभिगच्छेतसवध्योलवणेनहि ॥९॥ सग्रीष्मेअपयातेतुवर्षारात्रउपागते ॥ हन्यास्त्वंलवणंसौम्य
सहिकालोस्यदुर्मतेः ॥१०॥ महर्षींस्तुपुरस्कृत्यप्रयांतुतवसैनिकाः ॥ यथाग्रीष्मावशेषेणतरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥११॥ तत्रस्थाप्यबलंसर्वंनदीतीरे
समाहितः ॥ अग्रतोधनुषासार्धंगच्छत्वंलघुविक्रम ॥१२॥ एवमुक्तस्तुरामेणशत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्समानीयततोवाक्यमुवाचह
॥१३॥ एतेवोगणितावासायत्रतत्रनिवत्स्यथ ॥ स्थातव्यंचाविरोधेनयथाबाधानकस्यचित् ॥१४॥ तथातांस्तुसमाज्ञाप्यप्रस्थाप्यचमहद्बलम् ॥
कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचाभ्यवादयत् ॥१५॥ रामंप्रदक्षिणीकृत्यशिरसाभिप्रणम्यच ॥ लक्ष्मणंभरतंचैवप्रणिपत्यकृतांजलिः ॥१६॥

थागच्छेः ॥ ८ ॥ तस्यलवणस्यान्योऽशंकिततयातदुपरोधकव्यतिरिक्तोमृत्युर्नास्तीत्येतदुपपादयति दर्शनमिति युद्धाकांक्षीसमायातीतितत्कर्तृकज्ञानविषयोयोभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ वसंतेप्र
स्थितस्यापियुद्धकालोनायमित्याह सइति वर्षारात्रेवर्षाकालेवर्षासुकेपियुद्धार्थंनयतंतइतिनिर्भयोनिःशूलएवचरत्यतःसएवास्यवधकालइतिभावः ॥ १० ॥ तर्हिनेदानींगंतव्यमित्याशंक्य
स्वदेशेकार्यांतरसाधनार्थमेवप्रथमतःशनैःसेनामात्रगमनंकार्यमित्याह महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्रजाह्नवीपरतीरेअग्रतःततःपरभूतेमार्गे धनुषासार्धं नान्येनबलेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेप्र
सिद्धावोयुष्माकंवासागणिताएवसंति यत्रयत्रवासेवत्स्यथतत्रतत्राविरोधेनस्थातव्यं तदेवाह यथेति इदंसैनिकान्प्रतिवाक्यम् ॥ १४ ॥ अनेनकेवलसेनैवप्रस्थिताशत्रुघ्नस्तुपश्चादयोध्यातए
कलएवगमिष्यतीतिज्ञायते ॥ १५ ॥ १६ ॥

वृत्तावापीति सुग्रीवस्येवतवापिप्रियंराज्याभिषेकलक्षणंमयाकार्यंकर्तव्यं ह्रियतस्त्वत्प्रभावान्मयाजितम् ॥ ९७ ॥ तस्मादवश्यंक्षमंअभिषेकसंपादनयोग्यंयत्कृत्यंप्रेतनिर्हारलक्षणंतन्मयात्वंवा
तवापीति सुग्रीवस्येवतवापिप्रियंराज्याभिषेकलक्षणंमयाकार्यंकर्तव्यं ह्रियतस्त्वत्प्रभावान्मयाजितम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ त्वच्छत्रुत्वादसंस्कार्यइतिचेत्तत्राह मरणांतानीति नःसात्विकानामस्माकंप्रयोजनंवैरनिर्या
त्यः यद्यप्ययंत्वदुक्तदोषवांस्तथापिगुणबाहुल्यात्संस्कार्यएवेत्याह अधर्मेत्यादि ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ त्वच्छत्रुत्वादसंस्कार्यइतिचेत्तत्राह मरणांतानीति नःसात्विकानामस्माकंप्रयोजनंवैरनिर्या
त्यः यद्यप्ययंत्वदुक्तदोषवांस्तथापिगुणबाहुल्यात्संस्कार्यएवेत्याह अधर्मेत्यादि ॥ एषयथातवभ्रातासंस्कारादिनातवानुग्राह्यस्तथाममाप्यनुग्राह्यएव चतुर्विधमुक्तिष्वेकापिनास्य तदु
तनरूपंनिर्वृत्तंसंपन्नमतःपरंनवैरप्रयोजनमस्ति॥ १०० ॥यदेवमतोस्यसंस्कारःक्रियतामिति एषयथातवभ्रातासंस्कारादिनातवानुग्राह्यस्तथाममाप्यनुग्राह्यएव चतुर्विधमुक्तिष्वेकापिनास्य तदु

तवापिमेप्रियंकार्यंत्वत्प्रभावान्मयाजितम् ॥ ९७ ॥ अवश्यंतुक्षमंवाच्योमयात्वंराक्षसेश्वर ॥ अधर्मा विभीषणमुवाचेदंवाक्यज्ञंवाक्यकोविदः ॥ तवापिमेप्रियंकार्यंत्वत्प्रभावान्मयाजितम् ॥ ९७ ॥ अवश्यंतुक्षमंवाच्योमयात्वंराक्षसेश्वर ॥ अधर्मा
विभीषणमुवाचेदंवाक्यज्ञंवाक्यकोविदः ॥ तेजस्वीबलवाञ्छूरःसंग्रामेषुचनित्यशः ॥ शतक्रतुमुखैर्देवैःश्रूयतेनपराजितः ॥ ९९ ॥ महात्माबलसंप
नृतसंयुक्तःकामंत्वंपनिशाचरः ॥ ९८ ॥ तेजस्वीबलवाञ्छूरःसंग्रामेषुचनित्यशः ॥ शतक्रतुमुखैर्देवैःश्रूयतेनपराजितः ॥ ९९ ॥ महात्माबलसंप
न्नोरावणोलोकरावणः ॥ मरणांतानिवैराणिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् ॥ १०० ॥ क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येषयथातव ॥ त्वत्सकाशान्महाबाहो
न्नोरावणोलोकरावणः ॥ मरणांतानिवैराणिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् ॥ १०० ॥ क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येषयथातव ॥ त्वत्सकाशान्महाबाहो
संस्कारंविधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ क्षिप्रमर्हतिधर्मेणत्वंयशोभाग्भविष्यसि ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वात्वरमाणोविभीषणः ॥ २ ॥ संस्कारयितुमारेभेभ्रातरं
रावणंहतम् ॥ सप्रविश्यपुरींलंकांराक्षसेंद्रोविभीषणः ॥ ३ ॥ रावणस्याग्निहोत्रंतुनिर्यापयतिसत्वरम् ॥ शकटान्दारुरूपाणि अग्नीन्वैयाजकांस्त
था ॥ ४ ॥ तथाचंदनकाष्ठानिकाष्ठानिविविधानिच ॥ अगुरूणिसुगंधीनिगंधांश्चसुरभींस्तथा ॥ ५ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानिनिर्यापयतिराक्षसः ॥
आजगाममुहूर्तेनराक्षसैःपरिवारितः ॥ ६ ॥ ततोमाल्यवतासार्धंक्रियामेवचकारसः ॥ सौवर्णींशिबिकांदिव्यामारोप्यक्षौमवाससम् ॥ ७ ॥ रा
वणंराक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखाद्विजाः ॥ तूर्यघोषैश्चविविधैस्तुवद्भिश्चाभिनंदितम् ॥ ८ ॥ पताकाभिश्चचित्राभिःसुमनोभिश्चचित्रिताम् ॥ उत्क्षि
प्यशिबिकांतांतुविभीषणपुरोगमाः ॥ ९ ॥ दक्षिणाभिमुखाःसर्वेगृह्यकाष्ठानिभेजिरे ॥ अग्नयोदीप्यमानास्तेतदाध्वर्युसमीरिताः ॥ ११० ॥

कंविष्णुपुराणे हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवंनमनस्यभूत् दशाननत्वेप्यनंगपराधीनतयाजानकीसमासक्तचेतसोदाशरथिरूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युतइत्यासक्तिर्विपद्यतोंतःकरणस्यमानुष
बुद्धिरेवकेवलमभूदिति अतएवरावणकुंभकर्णयोःशिशुपालदंतवक्ररूपेणजन्मश्रूयते नहिभगवत्सालोक्यंप्राप्तयोरपिजन्मभवतिकिंतुब्रह्मणासहमुक्तिरेवेतिसिद्धांतः ॥ १ ॥ यशोभागितिराम
वाक्येनत्यक्तवैरोभ्रातरंसंस्कृतवानितिख्यातिरेवभविष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ निर्यापयति स्मेतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्विजाःराक्षसद्विजाः स्तुवद्भिर्वंदिजनैरभिनंदितमभिनंदितमिव
रावणंशिबिकामारोप्यद्विजाययुरितिशेषः ॥ ८ ॥ पताकादिभिश्चित्रितांशिबिकांवाहकैरुत्थाप्यविभीषणादयः काष्ठानिगृहीत्वादक्षिणामुखाःश्मशानमार्गंभेजिरे ॥ ९ ॥ ११० ॥

शरणाभिगताः आधारस्थानकुंडस्थाः ॥११॥ प्लवमानानिचलनाभ्यासाभावात्त्वरयाचप्लवमानानीव ॥१२॥ पद्मकोगंधवृक्षः ब्राह्म्याःवेदमार्गानुगतक्रियया रंकुःकृष्णसारमृगस्तत्संबंधिरांकवं तेनास्तरणेनावृतांचितांसंवर्तयामासुःचक्रुः ॥१३॥ पितृमेधंपितृमेधविहितंकर्मप्रचक्रुः तत्प्रकारोवेदिंचेत्यादि दक्षिणाप्राचीं चितायादक्षिणाप्राग्देशेइत्यर्थः यथास्थानंपावकंचप्रचक्रुः दक्षिण पूर्वदेशेआहवनीयंनिदधातिउत्तरपश्चिमेगार्हपत्यंदक्षिणपश्चिमेदक्षिणाग्निमितिसूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ पृषदाज्येनसदध्याज्येनसंपूर्णेनोपलक्षितंस्रुवंस्कंधेस्कंधदेशेप्रचिक्षिपुः यद्यपिनासिकेस्रुवाविंत्यापस्तंबेनोक्तंतथापिसूत्रांतरात्स्कंधेपिनिक्षेपःस्रुवस्यबोध्यः तथापादयोःशकटमूर्वोरुलूखलमितिचसूत्रांतरादेवबोध्यम् ॥ १५ ॥ दारुपात्रादिसर्वंसूत्रोक्ततत्तत्स्थानेद

शरणाभिगताःसर्वेपुरस्तात्तस्यतेययुः॥ अंतःपुराणिसर्वाणिरुदमानानिसत्वरम्॥ ११ ॥ पृष्ठतोनुययुस्तानिप्लवमानानिसर्वतः॥ रावणंप्रयतेदेशेस्थाप्यतेभृशदुःखिताः॥ १२ ॥ चितांचंदनकाष्ठैश्चपद्मकोशीरचंदनैः॥ ब्राह्म्यासंवर्तयामासूरांकवास्तरणावृताम्॥ १३ ॥ प्रचक्रूराक्षसेंद्रस्य पितृमेधमनुत्तमम्॥ वेदिंचदक्षिणाप्राचींयथास्थानंचपावकम्॥ १४ ॥ पृषदाज्येनसंपूर्णंस्रुवंस्कंधेप्रचिक्षिपुः॥ पादयोःशकटंप्रापुरूर्वोश्चोलूखलंतदा॥ १५ ॥ दारुपात्राणिसर्वाणि अरणिंचोत्तरारणिम्॥ दत्वातुमुसलंचान्यंयथास्थानंविचक्रमुः॥ १६ ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच॥ तत्रमेध्यंपशुंहत्वाराक्षसेंद्रस्यराक्षसाः॥ १७॥ परिस्तरणिकांराज्ञोघृताक्तांसमवेशयन्॥ गंधैर्माल्यैरलंकृत्यरावणंदीनमानसाः॥ १८॥ विभीषणसहायास्तेवस्त्रैश्चविविधैरपि॥ लाजैरवकिरंतिस्मबाष्पपूर्णमुखास्तथा॥ १९॥ सददौपावकंतस्यविधियुक्तंविभीषणः॥ स्नात्वाचैवार्द्रवस्त्रेणतिलान्दर्भविमिश्रितान्॥ १२० ॥ उदकेनचसंमिश्रान्प्रदायविधिपूर्वकम्॥ ताःस्त्रियोनुनयामाससांत्वयित्वापुनःपुनः॥ २१ ॥

त्वाअन्यंमुसलंचातुर्मास्यमुसलंयथास्थानंदत्वाचविचक्रमुःपितृमेधंचक्रुः ॥ १६ ॥ शास्त्रदृष्टेनश्रुतिदृष्टेनमहर्षिविहितेनकल्पसूत्रकृदृषिविहितेन ॥ १७ ॥ परिस्तीर्यतेमुखमनयेतिपरिस्तरणिकावपातांराक्षसेंद्रस्यमुखेसमवेशयन् वपास्यमुखंप्रोर्णोतीतिसूत्रात् तीर्थस्तुअनुस्तरणिकींराज्ञइतिपठित्वानुस्तरणिकींराजगवींतामालभ्यतच्चर्मणायजमानमास्तृतवंतइत्यर्थः मृतायानुस्तरणींघ्नंतीतिश्रुतेरित्याह ॥ १८ ॥ वस्त्रैश्चेति अलंकृत्येत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ १२० ॥ विधिपूर्वकंप्रदायस्थितइतिशेषः ननुनिहतंरावणंदृष्ट्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा तत्यजुस्तंमहाभागंपंचभूतानिरावणम् शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धानचभस्माप्यदृश्यतेतिमहाभारतेउक्तत्वेनकस्यवाल्मीकिनाश्मशानानयनपूर्वकंदाहउक्तइतिचेन्न तस्यरामबाणतेजोवर्णनविषयेऽत्युक्त्यलंकारपरत्वादितिवदंति ॥ २१ ॥

गम्यतामित्युवाचेत्यर्थः रावणपत्नीरितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥ अयंसंस्कारोनवम्यामेवसायंकाले ॥ कतकरी० ॥ १०४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेरावणेति ॥ १ ॥ सुग्रीवस्यमंत्रितंसेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकंमंत्रसामर्थ्यम् ॥ २ ॥ मारुति

गम्यतामितिताःसर्वाविविशुर्नगरंततः॥ प्रविष्टासुपुरींस्त्रीषुराक्षसेंद्रोविभीषणः॥ रामपार्श्वमुपागम्यसमतिष्ठद्विनीतवत् ॥ २२ ॥ रामोपिसहसै
न्येनससुग्रीवःसलक्ष्मणः॥ हर्षंलेभेरिपुंहत्वायथावृत्रंवज्रधरोयथा॥ २३ ॥ ततोविमुक्तासशरंशरासनंमहेंद्रदत्तंकवचंसतन्महत् ॥ विमुच्यरोषंरिपुनि
ग्रहात्ततोरामःससौम्यत्वमुपागतोरिहा ॥ १२४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० युद्धकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः॥ ११३॥
तेरावणवधंदृष्ट्वादेवगंधर्वदानवाः॥ जग्मुःस्वैःस्वैर्विमानैस्तेकथयंतःशुभाःकथाः॥ १ ॥ रावणस्यवधंघोरंराघवस्यपराक्रमम् ॥ सुयुद्धंवानराणां
चसुग्रीवस्यचमंत्रितम् ॥ २ ॥ अनुरागंचवीर्यंचमारुतेर्लक्ष्मणस्यच ॥ पतिव्रतात्वंसीतायाहनूमतिपराक्रमम् ॥ ३ ॥ कथयंतोमहाभागाजग्मुर्हृ
ष्टायथागतम् ॥ राघवस्तुरथंदिव्यमिंद्रदत्तंशिखिप्रभम् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाप्यमहाबाहुर्मातलिंप्रत्यपूजयत् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातोमातलिःशक्रसारथिः
॥ ५ ॥ दिव्यंतंरथमास्थायदिवमेवोत्पपातह ॥ तस्मिंस्तुदिवमारूढेसरथेरथिनांवरः॥ ६ ॥ राघवःपरमप्रीतःसुग्रीवंपरिषस्वजे॥ परिष्वज्यचसुग्री
वंलक्ष्मणेनाभिवादितः॥ ७ ॥ पूज्यमानोहरिगणैराजगामबलालयम् ॥ अथोवाचसकाकुत्स्थःसमीपपरिवर्तिनम् ॥ ८ ॥ सौमित्रिंमित्रसंपन्नं
लक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ विभीषणमिमंसौम्यलंकायामभिषेचय ॥ ९ ॥ अनुरक्तंचभक्तंचतथापूर्वोपकारिणम् ॥ एषमेपरमःकामोयदिमंरावणा
नुजम् ॥ १० ॥ लंकायांसौम्यपश्येयमभिषिक्तंविभीषणम् ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रीराघवेणमहात्मना ॥ ११ ॥

लक्ष्मणयोरामेऽनुरागंवीर्यंच ॥ ३ ॥ इंद्रदत्तंइंद्रप्रेषितम् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाप्यरथंनयेत्याज्ञांदत्वा यद्यपिभारतेसीतायाआगमनोत्तरंरथादवतरणंभगवतउक्तंतथापितत्रपौर्वापर्यक्रमेतात्पर्याभा
वान्नक्षतिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ लक्ष्मणेनाभिवादितोराघवः ॥ ७ ॥ बलालयंसेनानिवेशस्थानं अथत्रिभिर्दिनैर्दशरात्रैकादशाहद्वादशाहकर्तव्यक्रियासमाप्तौचतुर्थेऽहनीत्यर्थः नात्रदशाहमाशौच
मितिभ्रमितव्यं उद्यतैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यतु सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरितिमनूक्तेः ॥ ८ ॥ लंकायामभिषेचय रावणसिंहासनेसाक्षादितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तंघटंहस्तेइतिजातावेकवचनं मनोजवान्वानरान्व्यादिदेश ॥ १२ ॥ समुद्रसलिलंतदानयनं ॥ १३ ॥ समुद्राच्चतुःसमुद्रेभ्यइत्यर्थः परमासनेविभीषणंसंस्थाप्यतमभ्यषिचत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मंत्रदृष्टेनवेददृष्टेन ॥ १६ ॥ भक्तायेचास्यविभीषणस्यामात्यव्यतिरिक्ताभक्तास्तेपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रकृतयःप्रकृतीःस्वपुरराष्ट्रप्रजाः ॥ १९ ॥ पौरास्तस्मैविभीषणायाजकुःरामस

तथेत्युक्त्वासुसंहृष्टःसौवर्णघटमाददे ॥ तंघटंवानरेंद्राणांहस्तेदत्वामनोजवान् ॥ १२ ॥ व्यादिदेशमहासत्त्वःसमुद्रसलिलंतदा ॥ अतिशीघ्रंततोगत्वावानरास्तेमनोजवाः ॥ १३ ॥ आगतास्तुजलंगृह्यसमुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ ततस्त्वेकंघटंगृह्यसंस्थाप्यपरमासने ॥ १४ ॥ घटेनतेनसौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ लंकायांरक्षसांमध्येराजानंरामशासनात् ॥ १५ ॥ विधिनामंत्रदृष्टेनसुहृद्गणसमावृतः ॥ अभ्यषिंचंस्तदासर्वेराक्षसावानरास्तथा ॥ १६ ॥ प्रहर्षमतुलंगत्वातुष्टुवूराममेवहि ॥ तस्यामात्याजहृषिरेभक्तायेचास्यराक्षसाः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तंलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणम् ॥ राघवःपरमांप्रीतिंजगामसहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वाप्रकृतयस्ततोराममुपागमत् ॥ दध्यक्षतान्मोदकांश्चलाजाःसुमनसस्तथा ॥ १९ ॥ आजह्रुरथसंहृष्टाःपौरास्तस्मैनिशाचराः ॥ सतान्गृहीत्वादुर्धर्षोराघवायन्यवेदयत् ॥ २० ॥ मांगल्यंमंगलंसर्वंलक्ष्मणायचवीर्यवान् ॥ कृतकार्यंसमृद्धार्थंदृष्ट्वारामोविभीषणम् ॥ प्रतिजग्राहतत्सर्वंतस्यैवप्रतिकाम्यया ॥ २१ ॥ ततःशैलोपमंवीरंप्रांजलिंप्रणतंस्थितम् ॥ उवाचेदंवचोरामोहनूमंतंप्लवंगमम् ॥ २२ ॥ अनुज्ञाप्यमहाराजमिमंसौम्यविभीषणम् ॥ प्रविश्यनगरींलंकांकौशलंब्रूहिमैथिलीम् ॥ २३ ॥ वैदेह्यामांचकुशलंसुग्रीवंचसलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्ववदतांश्रेष्ठरावणंचहतंरणे ॥ २४ ॥ प्रियमेतदिहाख्याहिवैदेह्यास्त्वंहरीश्वर ॥ प्रतिगृह्यतुसंदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मीपगमनवेलायामितिशेषः तानुपहृतान्पदार्थान् ॥ २० ॥ लक्ष्मणायचन्यवेदयत् प्रतिकाम्याइच्छा ॥ २१ ॥ ततःअभिषेकोत्तरंदिनद्वयेतस्यप्रजासांत्वनोत्तररामपूजार्थमागतेविभीषणेतत्पूजांकृत्वानगरंगतेतस्मिन्सप्तमेदिनेइत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनुज्ञाप्यपुराधिपतित्वात्कर्तव्येर्थेतदनुज्ञापेक्षणं आदौसीतांप्रतिकुशलप्रश्नस्ततःस्वकुशलनिवेदनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ संदेशंवैदेह्याः प्रतिसंदेशमित्यर्थः ॥ २५ ॥ कतकरी० ॥ १०५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ श्रियाउपलक्षितेतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सैवाहंसौभाग्यलक्षणवत्येवतववधादन्येवविधवेवसंवृत्तेत्यर्थः अत्रान्येवेतीवकारेणदेवस्थित्यावस्तुतोऽवैधव्यंसूचितम् सुभ्रुशोभ
नभ्रूयुतम् सुत्वक्शोभनत्वगिंद्रियस्थानम् ॥ ३४ ॥ कांतिराल्हादकरीप्रभातयाचंद्रतुल्यम् श्रीरुज्वलतातयापद्मवत् द्युतिःपराभिभवसामर्थ्यंतेजस्तेनरवितुल्यम् कूटःसमूहः ताम्रास्यंताम्रो
ष्ठम् ॥ ३५ ॥ पानभूमिषुमदव्याकुललोलाक्षंभूत्वायद्भ्राजतेतिशेषः चारुसुंदरम् वल्गुचंचलम् स्मितकथंस्मितोपेतकथायुतम ॥ ३६ ॥ तदेवतेवक्त्रम् एवमेवकथामापन्नंनभ्राजते तामव

सीतानिमित्तजोमृत्युस्त्वयादूरादुपाहृतः ॥ मैथिलीसहरामेणविशोकाविहरिष्यति ॥ ३० ॥ अल्पपुण्यात्वहंघोरेपतिताशोकसागरे ॥ कैलासेमं
दरेमेरौतथाचैत्ररथेवने ॥ ३१ ॥ देवोद्यानेषुसर्वेषुविहृत्यसहितात्वया ॥ विमानेनानुरूपेणयायाम्यतुलयाश्रिया ॥ ३२ ॥ पश्यंतीविविधान्देशां
स्तांस्तांश्चित्रस्रगंबरा ॥ भ्रंशिताकामभोगेभ्यःसास्मिवीरवधात्तव ॥ ३३ ॥ सैवान्यवास्मिसंवृत्ताधिग्राज्ञांचंचलांश्रियम् ॥ हाराजन्सुकुमारंते
सुभ्रुसुत्वक्समुन्नसम् ॥ ३४ ॥ कांतिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिंदुपद्मदिवाकरैः ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितंताम्रास्यंदीप्तकुंडलम् ॥ ३५ ॥ मदव्याकुललोला
क्षंभूत्वायत्पानभूमिषु ॥ विविधस्रग्धरंचारुवल्गुस्मितकथंशुभम् ॥ ३६ ॥ तदेवाद्यतवैवंहिवक्त्रंनभ्राजतेप्रभो ॥ रामसायकनिर्भिन्नंरक्तंरुधिरवि
स्रवैः ॥ ३७ ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कंरूक्षंस्यंदनरेणुभिः ॥ हापश्चिमामेसंप्राप्तादशावैधव्यदायिनी ॥ ३८ ॥ यामयासीन्नसंबुद्धाकदाचिदपिमंदया ॥
पितादानवराजोमेभर्तामेराक्षसेश्वरः ॥ ३९ ॥ पुत्रोमेशक्रनिर्जेताइत्यहंगर्विताभृशम् ॥ दृप्तारिमथनाःक्रूराःप्रख्यातबलपौरुषाः ॥ ४० ॥ अकुत
श्चिद्भयानाथाममेत्यासीन्मतिर्ध्रुवा ॥ तेषामेवंप्रभावाणांयुष्माकंराक्षसर्षभाः ॥ ४१ ॥ कथंभयमसंबुद्धंमानुषादिदमागतम् ॥ स्निग्धेंद्रनीलनी
लंतुप्रांशुशैलोपमंमहत् ॥ ४२ ॥ केयूरांगदवैडूर्यमुक्ताहारस्रगुज्वलम् ॥ कांतंविहारेष्वधिकंदीप्तंसंग्रामभूमिषु ॥ ४३ ॥ भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भि
रिवतोयदः ॥ तदेवाद्यशरीरंतेतीक्ष्णैर्नैकशरैश्चितम् ॥ ४४ ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शंपरिष्वक्तुंनशक्यते ॥ श्वाविधःशललैर्युक्तंलग्नैर्बाणैर्निरंतरम् ॥ ४५ ॥

स्यामाह रामेति रक्तंरक्तवर्णम् ॥ ३७ ॥ विशीर्णमेदोस्थिगतमांसंमस्तिष्कंमज्जाचयस्यतत् सावैधव्यदापश्चिमादशामेमयासंप्राप्ता ॥ ३८ ॥ यामयासंबुद्धानासीत् दानवराजोमयः ॥ ३९ ॥
अहंगर्विताविशिष्टपतिपुत्रपितृत्वात् दृप्तारिमथनत्वादिधर्मामनाथास्त्रातारःसंतीतिममध्रुवादृढामतिरासीत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ श्वाविधःशल्यकस्यशललैःकंटकैरिवलग्नैर्बाणै
र्निरंतरम् कृतमितिशेषः ॥ ४५ ॥

तथाममर्मसुस्वर्पितैर्बाणैः संछिन्नस्नायुबंधनम् रुधिरच्छवितत्संबंधेनरक्तकांति ॥ ४६ ॥ वज्रप्रहारमभितोविकीर्णःपर्वतइवतेशरीरंविकीर्णम् हाखेदे स्वप्नइवेदंकथंसत्यमेवजातम् ॥ ४७ ॥ वसुरत्नम् महत्अत्यर्थम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ साधुभूतानांसाधुजनानांविदारणं ओजसाबलेन दृप्तवाक्यानांगर्विष्ठवचसाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आहवेनिग्रहीतारंजेतारमितियावत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

स्वर्पितैर्मर्मसुभृशंसंछिन्नस्नायुबंधनम् ॥ क्षितौनिपतितंराजन्श्यामंवैरुधिरच्छवि ॥ ४६ ॥ वज्रप्रहारमभितोविकीर्णइवपर्वतः ॥ हास्वप्नःसत्यमेवेदंत्वंरामेणकथंहतः ॥ ४७ ॥ त्वंमृत्योरपिमृत्युःस्याःकथंमृत्युवशंगतः ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारंत्रैलोक्योद्वेगदंमहत् ॥ ४८ ॥ जेतारंलोकपालानांक्षेप्तारंशंकरस्यच ॥ दृप्तानांनिग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ ४९ ॥ लोकक्षोभयितारंचसाधुभूतविदारणम् ॥ ओजसादृप्तवाक्यानांवक्तारंरिपुसन्निधौ ॥ ५० ॥ स्वयूथभृत्यगोप्तारंहंतारंभीमकर्मणाम् ॥ हंतारंदानवेंद्राणांयक्षाणांचसहस्रशः ॥ ५१ ॥ निवातकवचानांतुनिग्रहीतारमाहवे ॥ नैकयज्ञविलोप्तारंत्रातारंस्वजनस्यच ॥ ५२ ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारंमायास्रष्टारमाहवे ॥ देवासुरनृकन्यानामाहर्तारंततस्ततः ॥ ५३ ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारंनेतारंस्वजनस्यच ॥ लंकाद्वीपस्यगोप्तारंकर्तारंभीमकर्मणाम् ॥ ५४ ॥ अस्माकंकामभोगानांदातारंरथिनांवरम् ॥ एवंप्रभावंभर्तारंदृष्ट्वारामेणपातितम् ॥ ५५ ॥ स्थिरास्मियादेहमिमंधारयामिहतप्रिया ॥ शयनेषुमहार्हेषुशयित्वाराक्षसेश्वर ॥ ५६ ॥ इहकस्मात्प्रसुप्तोसिधरण्यांरेणुगुंठितः ॥ यदामेतनयःशस्तोलक्ष्मणेनेंद्रजिद्युधि ॥ ५७ ॥ तदात्वभिहतातीव्रमद्यत्वस्मिनिपातिता ॥ साहंबंधुजनैर्हीनाहीनानाथेनचत्वया ॥ ५८ ॥ विहीनाकामभोगैश्चशोचिष्येशाश्वतीःसमाः ॥ प्रपन्नोदीर्घमध्वानंराजन्नद्यसुदुर्गमम् ॥ ५९ ॥ नयमामपिदुःखार्तानवर्तिष्येत्वयाविना ॥ कस्मात्त्वंमांविहायेहकृपणांगंतुमिच्छसि ॥ ६० ॥ दीनांविलपतींमंदांकिंचमांनाभिभाषसे ॥ दृष्ट्वानखल्वभिक्रुद्धोमामिहानवगुंठिताम् ॥ ६१ ॥ निर्गतांनगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतांप्रभो ॥ पश्येष्टदारदारांस्तेभ्रष्टलज्जावगुंठनान् ॥ ६२ ॥

॥ ५४ ॥ एवंप्रभावंत्वांहतंदृष्ट्वाहतप्रियाइमंदेहंधारयामि अतःस्थिराकठिनहृदयास्मीतिजाने ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तदात्वभिहताअभिघातमात्रंप्राप्ता अद्यतुनिपातितास्मि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनवगुंठितांभ्रष्टावगुंठनाम् ॥ ६१ ॥ भ्रष्टंलज्जारक्षकमवगुंठनंयेषांतान् ॥ ६२ ॥

॥६३॥ नैकाःकुलस्त्रियः कन्यादीनामितिशेषः ॥६४॥ यच्छमस्तत्फलंत्वंपरवशंशत्रुवशंगतः ॥६५॥ त्वयाविप्रकृताभिःकृतापकाराभिस्तदापकारसमयेयच्छप्तंतत्फलमागतं विप्रकृतानांप तिव्रतानामश्रूण्यकस्मात्किंचिदनर्थकारणंविनाभूतलेनपतंतीतियोयंप्रवादःप्रायशोजनेचरतिप्रवर्ततेससत्यंत्वांप्रतिजातः तवानर्थकरएवजातइत्यर्थः ॥६६॥६७॥ शौटीर्यमानिनावीरमानिना ॥६८॥ कातर्यंकातरत्वम् ॥६९॥ पक्वलक्षणंपक्वस्यआसन्नविनाशस्यलक्षणमित्यर्थः ॥७०॥ मेदेवरोविभीषणोराक्षसानांविनाशआगतइतियदब्रवीत्तदागतमितिशेषः ॥७१॥व्यसनेनस्त्रीप्रस

बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथंदृष्ट्वानकुप्यसि ॥ अयंक्रीडासहायस्तेऽनाथोलालप्यतेजनः॥६३॥नचैनमाश्वासयसिकिंवानबहुमन्यसे॥यास्त्वयावि धवाराजन्कृतानैकाःकुलस्त्रियः॥६४॥ पतिव्रताधर्मरतागुरुशुश्रूषणेरताः॥ ताभिःशोकाभितप्ताभिःशप्तःपरवशंगतः॥६५॥ त्वया विप्रकृताभिश्च तदाशप्तस्तदागतम् ॥ प्रवादःसत्यमेवायंत्वांप्रतिप्रायशोनृप ॥ ६६॥ पतिव्रतानांनाकस्मात्पतंत्यश्रूणिभूतले ॥ कथंचनामतेराजन्लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ ६७॥ नारीचौर्यमिदंक्षुद्रंकृतंशौटीर्यमानिना॥ अपनीयाश्रमाद्रामंयन्मृगच्छद्मनात्वया ॥ ६८ ॥ आनीतारामपत्नीसाअपनीयचल क्ष्मणम् ॥ कातर्यंचनतेयुद्धेकदाचित्संस्मराम्यहम् ॥ ६९ ॥ ततुभाग्यविपर्यासान्नूनंतेपक्वलक्षणम् ॥ अतीतानागतार्थज्ञोवर्तमानविचक्षणः ॥ ७० ॥ मैथिलीमाहृतांदृष्ट्वाध्यात्वानिःश्वस्यचायतम् ॥ सत्यवाक्समहाबाहोदेवरोमेयदब्रवीत्॥७१॥ अयंराक्षसमुख्यानांविनाशःप्रत्युपस्थि तः॥ कामक्रोधसमुत्थेनव्यसनेनप्रसंगिना ॥ ७२ ॥ निवृत्तस्त्वत्कृतेनार्थःसोयंमूलहरोमहान्॥ त्वयाकृतमिदंसर्वमनाथंराक्षसंकुलम् ॥ ७३ ॥ न हित्वंशोचितव्योमेप्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावात्तुमेबुद्धिःकारुण्येपरिवर्तते ॥ ७४॥ सुकृतंदुष्कृतंचत्वंगृहीत्वास्वांगतिंगतः॥ आत्मानमनुशो चामित्वद्विनाशेनदुःखिताम् ॥ ७५ ॥ सुहृदांहितकामानांनश्रुतंवचनंत्वया ॥ भ्रातॄणांचैवकार्त्स्न्येनहितमुक्तंदशानन ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तंविधि वच्छ्रेयस्करमदारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितंनकृतंहेतुमत्त्वया ॥ ७७॥ मारीचकुंभकर्णाभ्यांवाक्यंममपितुस्तथा ॥ नकृतंवीर्यमत्तेनतस्येदंफल मीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजीमूतसंकाशपीतांबरशुभांगद ॥ स्वगात्राणिविनिक्षिप्यकिंशेषेरुधिराप्लुतः॥ ७९ ॥

क्तिलक्षणेन प्रसंगिनाप्रसक्तिमता॥७२॥त्वत्कृतेनार्थोऽशेषैश्वर्यलक्षणोनिवृत्तः यतःसोयंपरस्त्रीप्रसक्तिरूपोमूलहरोनर्थइतिशेषः ॥७३॥७४॥ दुःखितांसंप्राप्तदुःखाम् ॥७५॥ सुहृदांमारीचादी नाम् ॥७६॥ अदारुणंसौम्यं हेत्वर्थयुक्तंहेतुप्रयोजनाभ्यांसहितं हेतुमत्सकृतं फलवन्नानुष्ठितमित्यर्थः॥७७॥ मारीचकुंभकर्णाभ्यामभिहितमितिशेषः॥७८॥विनिक्षिप्यभूतलेइतिशेषः॥७९॥

॥ ८० ॥ यातुधानस्यसुमालेः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तेत्वयासततमर्चितःपूजितः बहुप्रहरणोबहुहंता ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ फलतेस्फुटति ॥ ८६ ॥ कश्मलोमूर्च्छा सन्नापीडिता ॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥ दशाविभागस्यपुण्यपरिपाकदशाविशेषस्यपर्यायेविनाशेराज्ञांचंचलाःश्रियस्तेनविदिताःकिं एवंलोकानांस्थितिरध्रुवाचंचलेत्यपितेकिंनविदितम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

प्रसुप्तइवशोकार्ताकिंमांनप्रतिभाषसे॥महावीर्यस्यदक्षस्यसंयुगेष्वपलायिनः॥८०॥यातुधानस्यदौहित्रींकिंमांनप्रतिभाषसे॥उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिं
शेषेनवेपरिभवंकुरुते॥८१॥अद्यवैनिर्भयालंकाप्रविष्टाःसूर्यरश्मयः॥येनसूदयसेशत्रून्समरेसूर्यवर्चसा॥८२॥वज्रंवज्रधरस्येवसोयंतेसतता
र्चितः॥रणेबहुप्रहरणोहेमजालपरिष्कृतः॥८३॥परिघोव्यवकीर्णस्तेबाणैश्छिन्नःसहस्रधा॥प्रियामिवोपसंगृह्यकिंशेषेरणमेदिनीम्॥८४॥
अप्रियामिवकस्माच्चमांनेच्छस्यभिभाषितुम्॥धिगस्तुहृदयंयस्याममेदंनसहस्रधा॥८५॥त्वयिपंचत्वमापन्नेफलतेशोकपीडितम्॥इत्येवं
विलपंतीसाबाष्पपर्याकुलेक्षणा॥८६॥स्नेहोपस्कन्नहृदयातदामोहमुपागमत्॥कश्मलाभिहतासन्नाबभौसारावणोरसि॥८७॥संध्यानुर
क्तेजलदेदीप्ताविद्युदिवोज्ज्वला॥तथागतांसमुत्थाप्यसपत्न्यस्तांभृशातुराः॥८८॥पर्यवस्थापयामासूरुदत्योरुदतींभृशम्॥किंतेनविदितादेवि
लोकानांस्थितिरध्रुवा॥८९॥दशाविभागपर्यायेराज्ञांवैचंचलाःश्रियः॥इत्येवमुच्यमानासासशब्दंप्ररुरोदह॥९०॥स्नपयंतीतदास्रेणस्तनौ
वक्त्रंसुनिर्मलम्॥एतस्मिन्नंतरेरामोविभीषणमुवाचह॥९१॥संस्कारःक्रियतांभ्रातुःस्त्रीगणःपरिसांत्व्यताम्॥तमुवाचततोधीमान्विभीषण
इदंवचः॥९२॥विमृश्यबुद्ध्याप्रश्रितंधर्मार्थसहितंहितम्॥त्यक्तधर्मव्रतंक्रूरंनृशंसमनृतंतथा॥९३॥नाहमर्हामिसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शनम्॥
भ्रातृरूपोहिमेशत्रुरेषसर्वाहितेरतः॥९४॥रावणोनार्हतेपूजांपूज्योपिगुरुगौरवात्॥नृशंसइतिमांरामवक्ष्यंतिमनुजाभुवि॥९५॥श्रुत्वातस्या
गुणान्सर्वेवक्ष्यंतिसुकृतंपुनः॥तच्छ्रुत्वापरमप्रीतोरामोधर्मभृतांवरः॥९६॥

प्रश्रितंराममनोनुकूलंयथातथारामंप्रत्युवाच त्यक्तोधर्मोव्रतंचयेनतं अनृतमनृतवादिनम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ गुरुगौरवात्पूज्योपिउक्तदोषान्मत्तःपूजांनार्हतेनार्हति हेरामसर्वेमनुजाःपूर्वंभ्रातुर
संस्कारश्रवणान्मांनृशंसइतिवक्ष्यंति पश्चात्तस्यागुणान्श्रुत्वापुनःसुकृतंसम्यक्कृतमित्येवंवक्ष्यंति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तवराजसंस्कारेऽधिकारोनास्तीतिध्वनयंत्याह अथवेति अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणम् कैकेयीवर्त्मगमनेभरतोमेप्रेतकार्यंनकुर्यादितिराज्ञानिषेधादितिभावः ॥ १४ ॥ अथवातवातत्पक्षत्वेराजसंस्कारादिकृत्वापश्चान्मांतत्रनयेत्याह कामंवेति तप्स्यतेतप्यतेचेत्यपिबोध्यम् ॥ १५ ॥ समाचितंव्याप्तम् निर्या.तितंदत्तंनिर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणे मतम् ॥ १६ ॥ व्रणेप्राचीनेसूचिनाप्रतुद्येवसंभर्त्सितः कैकेयीपक्षत्वधियागर्हितांविव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपिखेददहेतुवचनश्रवणादितिभावः ॥ १७ ॥ असंज्ञइति च्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानांइदंराज्यकामस्येत्यादिभाषमाणाम् ॥ १९ ॥ अजानंतंअत्रत्यवृत्तांतमितिशेषः राघवेतद्विषयेममत्दिपूर्वस्थितांविपुलांप्र.तिजानास्येव इदानींतुततोधिका पि

अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखम् ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयेनराघवः ॥ १४ ॥ कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि ॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्ततः ॥ १५ ॥ इदंहितवविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया ॥ १६ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैःसंभर्त्सितोनघः ॥ विव्यथेभरतोतीव्रंव्रणेतुद्येवसूचिना ॥ १७ ॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः ॥ विलप्यबहुधाऽसंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥ आर्येकस्मादजानंतंगर्हसेमामकल्मषम् ॥ विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासिराघवे ॥ २० ॥ कृतशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन ॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ हंतुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २२ ॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत् ॥ ततस्तुद्रुह्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षितुःप्रजाः ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणाम् ॥ तांचापलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २६ ॥

तृबुद्धेरपितत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥ इममर्थंपरबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्शपथैःप्रत्यापयति कृतेति सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्टआर्योरामोयस्यानुमतेसंमतेसतिवनंगतःतस्यकृतशास्त्रानुगागुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गगाबुद्धिर्माभूत् इतोधिकानर्थाभावादयंपरमःशपथः अतःपरंप्रपंचः सामान्येनशपथकरणमपिविशेषतःस्वस्मिन्नपिपर्यवस्यतीतिबोध्यम् ॥ २१ ॥ प्रैष्यंप्रेष्यत्वंप्रति मेहतुअभिमुखंमूत्रादिकरोतु ॥ २२ ॥ योभर्ताभृत्यंमहत्कर्मकारयित्वाअनर्थकंभृतिरहितंकरोतितस्ययोऽधर्मःसोस्यास्तुइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थेतसिः यस्यानुमतेगतस्तस्यास्त्विति शेषः ॥ २४ ॥ बलिःकरस्तद्रूपंषड्भागमुद्धृत्यादायप्रजाअरक्षितुर्योऽधर्मःसोस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रेयागे संश्रुत्यप्रतिज्ञाय अपलपतांतपस्विभ्योऋत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥

॥ ८० ॥ यातुधानस्यसुमालेः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तेत्वयासततमर्चितःपूजितः बहुप्रहरणोबहुहंता ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ फलतेस्फुटति ॥ ८६ ॥ कश्मलोमूर्च्छा सन्नापीडिता ॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥ दशाविभागस्यपुण्यपरिपाकदशाविशेषस्यपर्यायेविनाशेराज्ञांचंचलाःश्रियस्तेनविदिताःकिं एवंलोकानांस्थितिरध्रुवाचंचलेत्यपितेकिंनविदितम ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

प्रसुप्तइवशोकार्ताकिंमांनप्रतिभाषसे॥महावीर्यस्यदक्षस्यसंयुगेष्वपलायिनः॥८०॥यातुधानस्यदौहित्रींकिंमांनप्रतिभाषसे ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिं शेषेनवंपरिभवेकृते ॥ ८१ ॥ अद्यवैनिर्भयालंकाप्रविष्टाःसूर्यरश्मयः॥ येनसूदयसेशत्रून्समरेसूर्यवर्चसा ॥८२॥ वज्रंवज्रधरस्येवसोयंतेसततार्चितः॥ रणेबहुप्रहरणोहेमजालपरिष्कृतः॥ ८३ ॥ परिघोव्यवकीर्णस्तेबाणैश्छिन्नःसहस्रधा॥ प्रियामिवोपसंगृह्यकिंशेषेरणमेदिनीम् ॥८४॥ अप्रियामिवकस्माच्चमांनेच्छस्यभिभाषितुम्॥ धिगस्तुहृदयंयस्याममेदंनसहस्रधा ॥ ८५ ॥ त्वयिपंचत्वमापन्नेफलतेशोकपीडितम् ॥इत्येवं विलपंतीसाबाष्पपर्याकुलेक्षणा॥ ८६ ॥ स्नेहावस्कन्नहृदयातदामोहमुपागमत् ॥ कश्मलाभिहतासन्नाबभौसारावणोरसि ॥ ८७॥ संध्यानुरक्तेजलदेदीप्ताविद्युदिवोज्ज्वला ॥ तथागतांसमुत्थाप्यसपत्न्यस्तांभृशातुराः ॥८८॥ पर्यवस्थापयामासूरुदत्योरुदतींभृशम् ॥किंतेनविदितादेवि लोकानांस्थितिरध्रुवा॥ ८९ ॥ दशाविभागपर्यायेराज्ञांवैचंचलाःश्रियः॥ इत्येवमुच्यमानासासशब्दंप्ररुरोदह ॥ ९० ॥ स्नपयंतीतदास्रेणस्तनौवक्त्रंसुनिर्मलम् ॥ एतस्मिन्नंतरेरामोविभीषणमुवाचह॥ ९१ ॥ संस्कारःक्रियतांभ्रातुःस्त्रीगणःपरिसांत्व्यताम् ॥ तमुवाचततोधीमान्विभीषण इदंवचः॥ ९२ ॥ विमृश्यबुद्ध्याप्रश्रितंधर्मार्थसहितंहितम्॥ त्यक्तधर्मव्रतंक्रूरंनृशंसमनृतंतथा ॥ ९३ ॥नाहमर्हामिसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शनम्॥ भ्रातृरूपोहिमेशत्रुरेषसर्वाहितेरतः॥ ९४ ॥रावणोनार्हतेपूजांपूज्योपिगुरुगौरवात् ॥ नृशंसइतिमांरामवक्ष्यंतिमनुजाभुवि॥ ९५ ॥ श्रुत्वातस्यागुणान्सर्वेवक्ष्यंतिसुकृतंपुनः॥ तच्छ्रुत्वापरमप्रीतोरामोधर्मभृतांवरः॥ ९६ ॥

प्रश्रितंरामममनोनुकूलंयथातथारामंप्रत्युवाच त्यक्तोधर्मोव्रतंचयेनतं अनृतमनृतवादिनम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ गुरुगौरवात्पूज्योपिउक्तदोषान्मत्तःपूजांनार्हतेनार्हति हेरामसर्वेमनुजाःपूर्वंभ्रातुरसंस्कारश्रवणान्मांनृशंसइतिवक्ष्यंति पश्चात्तस्यागुणान्श्रुत्वापुनःसुकृतंसम्यक्कृतमित्येवंवक्ष्यंति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

अस्त्वौरसस्ततःकिंतत्राह अंगेत्यादि अंगानिमुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि प्रत्यंगानिनेत्रांगुल्यादीनि एतेनांगादंगात्संभवसीतिश्रुतौवीप्सयांगप्रत्यंगग्रहणंसूचितं एतेनतस्यसर्वांगतेजःसंभूतत्वंद
र्शितं यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुतेः स्त्रियारक्तमेवरेतः हृदयंहृदयपुंडरीकंआत्माधिष्ठानं अनेनहृदयादधिजायसेइतिश्रुत्यर्थउक्तः यदेवंतस्मान्मातुरौरसःपुत्रःप्रियतरःआत्मावैपु
त्रनामासीतिश्रुतेः निरुपाधिप्रेमास्पदत्वंचात्मनःसर्वलोकसिद्धमेव बांधवाःपितृमात्रादयःप्रियाएवनतुप्रियतराः एवंचौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमितिभावः प्रियत्वान्नतुबांधवइतिपाठंमत्वातीर्थै
नेत्थंव्याख्यातं प्रियत्वादेवनबांधवःबंधुदत्तपुत्रादिवन्नभवतीति तत्रनार्थसामंजस्यमितिकतकसंमतपाठएवज्यायान् ॥ १४ ॥ अत्रार्थेइतिहासमाह अन्यदेति कस्मिंश्चित्पूर्वकालेइत्यर्थः सुर

अंगप्रत्यंगजःपुत्रोहृदयाच्चाभिजायते॥ तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः॥१४॥ अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता॥ वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ॥१५॥ तावर्धदिवसंश्रांतौदृष्ट्वापुत्रौमहीतले॥ रुरोदपुत्रशोकेनबाष्पपर्याकुलेक्षणम्॥१६॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञोमहात्मनः॥ बिंदवःपतितागात्रेसूक्ष्माःसुरभिगंधिनः॥१७॥ निरीक्षमाणस्तांशक्रोददर्शसुरभिंस्थिताम्॥ आकाशेविष्ठितांदीनांरुदतींभृशदुःखिताम्॥१८॥ तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनीं॥ इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीद्वचः॥१९॥ भयंकच्चिन्नचास्मासुकुतश्चिद्विद्यतेमहत्॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणि॥२०॥ एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता॥ प्रत्युवाचततोधीरावाक्यंवाक्यविशारदा॥२१॥ शांतंपापंनवःकिंचित्कुतश्चिदमराधिप॥ अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ॥२२॥ एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापितौ॥ वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना॥२३॥ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ॥ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमःप्रियः॥२४॥

भिःकामधेनुः किलेत्यैतिह्ये धर्मज्ञाःपुराविदोवृद्धाएवंवदंतिकिलेत्यर्थः वहमानौहलम् ॥ १५ ॥ अर्धदिवसंदिवसस्यार्धंव्याप्यवहनेनश्रांतौदृष्ट्वा पुत्रौस्वांगजौ कुतोपिहेतोर्भुवंगतौ वक्ष्यतिच
ममकायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ सुरराज्ञःसुरराजस्य अनित्यत्वान्नटच् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मासुअमरेषु कुतोनिमित्तःकिंनिमित्तकः कुतइत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थेतसिल् नचास्मासुइ
तिनञ्जिकाकुर्द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिदपिभयंकुतोपिहेतोर्युष्माकंनास्ति शांतंपापमित्यादिकंअनुचितश्रवणजदोषनिवर्तकोवचनविशेषोयुष्मद्दुःखजनकंपापंशांतमित्यर्थकः किंतुअहं
मग्नौदुःखमग्नौविषमेदेशेस्थितौ कर्षकेणप्रतोदादिनावध्यमानौताड्यमानौदृष्ट्वाशोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥ नास्तिपुत्रसमःप्रियइतिसुरभिवचनोपसंहारः ॥ २४ ॥

अर्थेंद्रव्यापारमाह यस्याइति पुत्रसहस्रैः साक्षात्पुत्रसंतानपतितैः तांरुदतींदृष्ट्वाइंद्रोपिसुतात्परमधिकंकिमपिनमन्यते ॥ २५ ॥ इहसंसारे भूयसींसर्वोत्कृष्टाम् ॥ २६ ॥ समंसर्वप्राण्यनुग्रहेवैषम्यर हितमप्रतिमंसर्वोत्तमंवृत्तंचरित्रंयस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाःसत्यरूपमुख्यगुणवत्याःलोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाइतिशेषः स्वभावपरिचेष्टयाआहारनिद्राभयमै थुनानिसामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामितिसामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्राणिसंतानपरंपराद्वारेणसंतिसापिशोचतिकिंपुनर्मानुषीएकपुत्राकौसल्यारामंविनावर्तयिष्य तिजीविष्यति शोकेनत्विशिष्टासतीतिशेषः इदंकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ विवत्साविवत्सेव यदेवंतस्मादिति ॥ २९ ॥ अपचितिंपूजां पितुरिमांवक्ष्यमाणौर्ध्वदेहिकक्रियारूपांपूजांकरिष्यामी

यस्याःपुत्रसहस्रैस्तुकृत्स्नंव्याप्तमिदंजगत् ॥ तांदृष्ट्वारुदतींशक्रोनसुतान्मन्यतेपरम् ॥ २५ ॥ इंद्रोत्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगंधिनम् ॥ सुरभिंमन्य तेदृष्ट्वाभूयसींतामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्यागुणमुख्यायाःस्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्रा णिसापिशोचतिकामधुक् ॥ किंपुनर्याविनारामंकौसल्यावर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्य चेहचलप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमाम् ॥ वर्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥ आनाय्यचमहाबाहुंकोशलेंद्रं महाबलम् ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नत्वहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतम् ॥ शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् ॥ रज्जुंबद्ध्वाथवाकंठेनहितेन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनींप्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्योभविष्या मिविप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः ॥ पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रःशिथिलांबरस्त थाविधूतसर्वाभरणःपरंतपः ॥ बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥ ॥ इ० म० आ० अ० चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

त्यपकर्षः ॥ ३० ॥ अथयशोवर्धनंभ्रातृपूजांचाह आनाय्येत्यादि महाबाहुंरामं वनंप्रवेक्ष्यामि तद्व्रतसमाप्तयेतत्प्रतिनिधितयेतिभावः ॥ ३१ ॥ पापंज्येष्ठविवासनपूर्वकंकनिष्ठराज्यरूपम् ॥ ३२ ॥ अस्यमरणांतमेवप्रायश्चित्तमित्याह सेति बुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः कंठेरज्जुंबद्ध्वेत्यस्यम्रियस्वेतिशेषः परायणंगतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषःदूरीकृतकलंकः ॥ ३४ ॥ इतीत्य स्यविलप्येतिशेषः नागइवारण्यस्तोमरेतिपाठांतरं संक्रुद्धःपन्नगइवश्वसन्नित्यन्वयः पाठांतरेअरण्येतत्संबंधिनिबंधनस्थानेतोमरांकुशतोदितोनागइवेत्यर्थः भुविपपातभरतइतिशेषः ॥ ३५ ॥ शचीपतेःकेतुरिंद्रध्वजउत्सवक्षयेउत्सवांते ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥

दीनांस्वमनीषितभंगतः ॥ १ ॥ अमात्याःभरतागमनंश्रुत्वाप्राप्ताःसुमंत्रादयः अभ्यकुत्सयत्लोकस्येवस्वस्यापिकैकेयीकृतव्यवहारेपरमानिष्टताख्यापनायोक्तरीत्यैवसर्वलोकक्षमंजगर्हइत्यर्थः
अथप्रयोजकत्वानुमंतृत्वाद्यपिस्वस्यप्रकृतविषयेनास्तीतिमंत्रिणःप्रत्यापयति राज्यमित्यादि मातरंनैवमंत्रये अपिरेवार्थे राज्यग्रहणार्थंनप्रेरयामि तत्रहेतूराज्यंनकामयेइति ॥ २ ॥ योभि
षेकोराज्ञासमीक्षितर्निश्चिततः अज्ञानेहेतुमाह विप्रकृष्टेइति अतिदूरतरेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथैवप्राग्वदेव ॥ ५ ॥ दीर्घदर्शिनंऐहिकामुष्मिककर्मणःकालांतरभाविफलज्ञानक्षमबुद्धिमंतम् अ
तएवतंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चापिभ्यांसुमंत्रादयः येनमार्गेणनिवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ॥ ८ ॥ कौसल्यांस्वगृहात्प्रस्थिताम् ॥ ९ ॥ समेत्यआलिंग्य तादृशसमयेप्यालिंगनकरणयोग्यं

दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वासवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांदीनामुद्वीक्ष्यमातरम् ॥ १ ॥ सोऽमात्यमध्येभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ रा
ज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरम् ॥ २ ॥ अभिषेकंनजानामियोभूद्राज्ञासमीक्षितः ॥ विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवम् ॥ ३ ॥ वनवासंनजा
नामिरामस्याहंमहात्मनः ॥ विवासनंचसौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैवक्रोशतस्तस्यभरतस्यमहात्मनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायसु
मित्रांचेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वासुमित्रांतांविवर्णवदना
कृशा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्रवेपमानाविचेतना ॥ ७ ॥ सतुराजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थेभरतोयेनकौसल्यायानिवेशनम् ॥ ८ ॥ ततःश
त्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतांदुःखार्तांपतितांनष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥ रुदंतौरुदतीदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंकौस
ल्याभृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदंतेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकंटकम् ॥ संप्राप्तंवतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवा
सिनम् ॥ कैकेयीकंगुणंतत्रपश्यतिक्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रंमामपिकैकेयीप्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः ॥ १३ ॥

विशेषणम् मनस्विनीति ॥ १० ॥ राज्यंप्राप्तम् भुंक्ष्वेतिशेषः राज्यप्राप्तिप्रकारमाह क्रूरेणरामविवासनरूपेणकर्मणा कैकेय्याः तयेत्यर्थेशेषत्वविवक्षायाम् संप्राप्तंराजतः ततश्चत्वयाप्राप्तमि
तिभावः ॥ ११ ॥ त्वमपिमेपुत्रइतितवराज्यदानेनकिमपिमेदुःखम् अपितुचीरवसनंवनचारिणंचीरवसनत्वादिवनचारिवेषंमेपुत्रंरामंत्वदागमनादपिपूर्वंशीघ्रंवनंप्रतिप्रस्थाप्यराजानंमारितवतीकै
केयीतत्रतादृशप्रस्थापनेकंगुणंपश्यतिइतिनजानेइतिदुःखमितिशेषः स्थितेतुरामेसएवपितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्यरक्षेदतोव्यर्थोयंतत्प्रयासइतिभावः ॥ १२ ॥ मामपिप्रस्थापयितुमर्हति मां
प्रतितस्यादुःखहेतुत्वप्रकृतेरितिभावः हिरण्यनाभःहिरण्यवर्णनाभियुक्तः इदमसाधारणंरामलक्षणम् ॥ १३ ॥

कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तवराजसंस्कारेऽधिकारोनास्तीतिध्वनयंत्याह अथवेति अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणम् कैकेयीवर्त्मगमनेभरतोमेप्रेतकार्यंनकुर्यादितिराज्ञानिषेधादितिभावः ॥ १४ ॥ अथचानवातत्पक्षत्वेराजसंस्कारादिकृत्वापश्चान्मांतत्रनयेत्याह कामंवेति तप्स्यतेतप्स्यतेचेत्यपिबोध्यम् ॥ १५ ॥ समाचितंव्याप्तम् निर्यातितंदत्तंनिर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणे मतम् ॥ १६ ॥ व्रणेप्राचीनेसूचिनाप्रतुद्येवसंभर्त्सितः कैकेयीपक्षत्वधियागर्हितोविव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपिखेदहेतुवचनश्रवणादितिभावः ॥ १७ ॥ असंज्ञइति च्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानांइदंराज्यकामस्येत्यादिभाषमाणाम् ॥ १९ ॥ अजानंतंअत्रत्यवृत्तांतमितिशेषः राघवेतद्विषयेममत्वद्दिपूर्वस्थितांविपुलांप्रीतिजानास्येव इदानींतुततोधिका पि

अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखम् ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयेनराघवः ॥ १४ ॥ कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि ॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्स्यतेमेसुतस्तपः ॥ १५ ॥ इदंहितवविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया ॥ १६ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोनघः ॥ विव्यथेभरतोतीवव्रणेतुद्येवसूचिना ॥ १७ ॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः ॥ विलप्यबहुधाऽसंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥ आर्येकस्मादजानंतंगर्हसेमामकल्मषम् ॥ विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासिराघवे ॥ २० ॥ कृतशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन ॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ हंतुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २२ ॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत् ॥ ततस्तुद्रुह्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षितुःप्रजाः ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणाम् ॥ तांचापलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २६ ॥

तृबुद्धेरपितत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥ इममर्थंपरबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्शपथैःप्रत्यापयति कृतेति सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्टआर्योरामोयस्यानुमतेसंमतेसतिवनंगतःतस्यकृतशास्त्रानुगागुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गगाबुद्धिर्माभूत् इतोधिकानर्थाभावादयंपरमःशपथः अतःपरंप्रपंचः सामान्येनशपथकरणमपिविशेषतःस्वस्मिन्नपिपर्यवस्यतीतिबोध्यम् ॥ २१ ॥ प्रैष्यंप्रेष्यत्वंप्रति मेहतुअभिमुखंमूत्रादिकरोतु ॥ २२ ॥ योभर्ताभृत्यंमहत्कर्मकारयित्वाअनर्थकंभृतिरहितंकरोतितस्ययोऽधर्मःसोस्यास्तुइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थेतसिः यस्यानुमतेगतस्तस्यास्त्विति शेषः ॥ २४ ॥ बलिःकरस्तद्रूपंषड्भागमुद्धृत्यादायप्रजाअरक्षितुर्योऽधर्मःसोस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रेयागे संश्रुत्यप्रतिज्ञाय अपलपतांतपस्विभ्योऋत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥

॥ ९ ॥ अभिषेक्ता लृट् ॥ १० ॥ राममुपवासंतत्संकल्पंकारयामासेतिद्विकोरितिद्विकर्मकत्वम् ॥ ११ ॥ राज्ञोदशरथस्य ॥ १२ ॥ प्रियंवदैःसुहृद्भिःसभाजितःपूजितः विवेशस्ववेश्म तान्सुहृदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजभवनंमूलराजभवनं प्रख्यंसदृशम् ॥ १५ ॥ वृंदानांवृंदैः अभिसंबाधाःसंमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैःरामाभिषेकदर्शनजकौतुकसंपन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥ जनवृंदान्येवोर्मयस्तेषांसंघर्षोन्योन्यसंघर्षणंतेनहर्षेणजातोयःस्वनस्तद्वतः ॥ १७ ॥ सिक्ताःसुगंधिजलसिक्ताःसंमृष्टाःशोधितारथ्याःयस्यां तदहस्तस्मिन्नहनि तथाचतथैव वनमालिनीतोरणमालावती स

प्रसन्नस्तेपितारामयत्त्वंराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः ॥ पितादशरथःप्रीत्यायथानिनहुषोयथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वासतदारामुपवासंयतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशुचिः ॥ ११ ॥ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः ॥ सभाजितोविवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ ॥ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः ॥ १४ ॥ सराजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्यददर्शेमार्गंवसिष्ठोजनसंवृतम् ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरयोध्यायांराजमार्गाःसमंततः ॥ बभूवुरभिसंबाधाःकुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥ जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा ॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ १७ ॥ सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथाचवनमालिनी ॥ आसीदयोध्यातदहःसमुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदात्ह्ययोध्यानिलयःसस्त्रीबालाकुलोजनः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंचजनस्यानंदवर्धनम् ॥ उत्सुकोभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥ एवंतज्जनसंबाधंराजमार्गंपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यच ॥ समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेवबृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजासनंनृपः ॥ पप्रच्छसमतंतस्मैकृतमित्यभिवेदयत् ॥ २३ ॥ तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः ॥ आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुरोहितम् ॥ २४ ॥

समुच्छ्रितागृहेषुध्वजायस्यांसा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैःसहितश्चासावाकुलःसंतोषात्संभ्रांतचित्तः सस्त्रीबालाबलइतिपाठेअबलावृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितोजनइत्यर्थः रामाभिषेकमाकांक्षन्द्रष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकांक्षन्नभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ महोत्सवंरामाभिषेकसंभूतम् ॥ २० ॥ व्यूहन्निवराजमार्गंव्याप्यस्थितान्एकतःकुर्वन्निव ॥ २१ ॥ सिताभ्रसदृशहिमगिरिशिखरसदृशम् ॥ २२ ॥ राजासनंहित्वाप्रत्युत्थायेत्यर्थः स्वमतंस्वानुमतंकृत्यंपप्रच्छसचयदाज्ञप्तंतत्कृतमितिन्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तुल्यंतुल्यकालम् ॥ २४ ॥

कल्याणेनक्षत्रेशुभयुक्तकाले जातोजनितः येनशुभकालेजननेन ॥ ४० ॥ पुष्करनेत्रेपुरुषेविष्णौयन्मेक्षांतंकामंपरित्यज्यतत्प्रीतिमात्रफलकंव्रतोपवासादिकृतंतदमोघंसफलंजायते बतेतिह
र्षे साफल्येहेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव ईषद्धसन्नेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्वनिविष्टंराज्यंसौभ्रात्रेणसाधारणंकरोति लक्ष्मणेति ॥ ४३॥ राज्यफलरूपान्इष्टान्मनोनु
कूलान्भोगान्विषयान् यद्वा राज्यफलानिधर्मार्थौतौचप्राप्नुहि त्वदर्थंनस्वप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥ सीतांचस्वंचअभ्यनुज्ञाप्यसीतायैस्वस्मैचमातृभ्यामनुज्ञांदापयित्वानिवेशनंस्वगृहंययौ च

कल्याणेबतनक्षत्रेमयाजातोसिपुत्रक ॥ येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता ॥ ४० ॥ अमोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपुष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तोमात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत् ॥ प्रांजलिंप्रह्वमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमांमयासार्धंप्रशाधित्वंवसुंधराम् ॥ द्वितीयंमेंतरात्मानंत्वामियंश्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥ सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानिच ॥ जीवितंचापिराज्यंचत्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच ॥ अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचययौस्वंचनिवेशनम् ॥ ४५ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ संदिश्यरामंनृपतिःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकारयाद्यतपोधन ॥ श्रेयसेराज्यलाभायवध्वासहयतव्रत ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः ॥ स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुंवीरंमंत्रविन्मंत्रकोविदम् ॥ ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुधृतव्रतः ॥ ४ ॥ सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमम् ॥ मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्यत्वरमाणोथरथाभ्याशंमनीषिणः ॥ ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच ॥ प्रियार्हंहर्षयन्राममित्युवाचपुरोहितः ॥ ८ ॥

स्वर्थे ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ संदिश्यरामंउपवासादिकुर्वित्युक्त्वा
॥ १ ॥ गच्छेति उपवाससंकल्पादेःपुरोहितसाध्यत्वादितिभावः श्रेयसेविघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोर्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्राह्मंब्राह्मणारोहणयोग्यम् युक्तंअश्वैः ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ पांडुराभ्रव
त्निविडप्रभम् कक्ष्याःद्वाराणि ॥ ५ ॥ त्वरन्निवत्वरन्नेवससंभ्रमंसादरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्यहस्तेनहस्तेधृत्वा ॥ ७ ॥ संभाष्यवत्सेत्यादिसंबोध्य अभिप्रसाद्यस्तुतिभिरितिशेषः प्रियार्हंप्रियोक्त्यर्हं ॥ ८ ॥

कृतात्माधर्मैकतबुद्धिः प्रतिज्ञायउक्त्वा ॥ २३ ॥ तत्रप्रासादे प्रासादस्थोददर्शेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥ आर्यामध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गंधर्वराजप्रतिमत्वंसौंदर्यवत्त्वेनसुस्वरत्वे नच विख्यातपौरुषत्वेनवीरत्वं ॥ २७ ॥ वीरानुगुणंदीर्घबाहुत्वं महासत्त्वंमहाबलवत्त्वंच तदनुमापकंमत्तेत्यादि तेनसगर्वसलीलगमनमुक्तं चंद्रकांताननमितिवाचकमात्रलुप्तोपमा अतएवा तीवप्रियदर्शनं रामंजनानूरमयंतं ॥२८॥ रूपौदार्यगुणैःक्रमादृष्टिचित्तहरं ग्रीष्मततनाःप्रजाःह्लादयंतंपर्जन्यमिवस्थितं ॥२९॥ पश्यमानइत्यार्षं नततर्पेत्यनेनानुक्षणंनवनवप्रेमास्पदत्वं ॥ ३० ॥

रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् ॥ २३ ॥ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरम् ॥ अथतत्रसहासीनास्तदादशरथंनृपम् ॥ २४ ॥ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः ॥ म्लेच्छाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः ॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावासवंयथा ॥ तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः ॥ २६ ॥ प्रासादस्थोदशरथोददर्शायांतमात्मजम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुंमहासत्वंमत्तमातंगगामिनम् ॥ चंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ घर्माभितप्ताःपर्जन्यंह्लादयंतमिवप्रजाः ॥ २९ ॥ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः ॥ अवतार्यसुमंत्रस्तुराघवंस्यंदनोत्तमात् ॥ ३० ॥ पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ सतंकैलासशृंगाभंप्रासादंरघुनंदनः ॥ ३१ ॥ आरुरोहनृपंद्रष्टुंसहसातेनराघवः ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके ॥ ३२ ॥ नामस्वंश्रावयन्रामोववंदेचरणौपितुः ॥ तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृतांजलिपुटंनृपः ॥ ३३ ॥ गृह्यांजलौसमाकृष्यसस्वजेप्रियमात्मजम् ॥ तस्मैचाभ्युदितंसम्यङ्मणिकांचनभूषितम् ॥ ३४ ॥ दिदेशराजारुचिरंरामायपरमासनम् ॥ तथासनवरंप्राप्यव्यदीपयतराघवः ॥ ३५ ॥ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः ॥ तेनविभ्राजितातत्रसासभापिव्यरोचत ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ सहसावेगेन तेनसुमंत्रेणसहेतिशेषः सप्रांजलिः सांजलिः अभिप्रेत्यप्राप्य प्रणतःकृतसाष्टांगनमस्कारः ॥ ३२ ॥ स्वंनामश्रावयन्रामवर्माहमस्मीत्येवं प्रणम्यपार्श्वेवस्थानंपुत्रधर्मः ॥ ३३ ॥ अंजलौअंजलिप्रदेशेरामंस्वयमेवगृह्यगृहीत्वासमाकृष्यस्वसंमुखमानीय अभ्युद्यतंउपस्थापितं ॥ ३४ ॥ परंउत्कृष्टं व्यदीपयतअशोभयत अत्रासनंकर्म ॥ ३५ ॥ स्वयैवप्रभये निदीपनेकरणं उदयकालेरविर्मेरुमिव सावसिष्ठदशरथादिभ्राजितासभापि नकेवलमासनमेवेत्यर्थः व्यरोचतविशेषेणचकाशे ॥ ३६ ॥

शातकुंभानांसौवर्णानां अग्निवर्चसामित्यनेनसुवर्णस्यात्युत्तमत्वंध्वनितं समग्रंनखादिसहितमखंडम् ॥ ११ ॥ अन्यत् अनुक्तमपिलोकप्रसिद्धंगंधपुष्पादि एष्टव्यमवश्यापेक्षितंतदित्यर्थः अस्यागारेअग्निहोत्रगृहेउपस्थापयतप्रापयत ॥ १२ ॥ अंतःपुरंराजवेश्म घ्राणहारिभिरतिसुगंधैः ॥ १३ ॥ प्रशस्तंदृश्यं गुणवत्युक्तसंस्कारंदध्नाक्षीरेणचोपसेचनंसंस्कारोयस्यतत् द्विजानां शतसाहस्रंप्रतियत्प्रकाममभिमतमलंपर्याप्तंचभवेत्तत्संपाद्यद्विजमुख्यानांतेभ्यःसत्कृत्यप्रातर्दीयताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तालापचराःतालजीविनः ॥ १७ ॥ कक्ष्यांद्वितीयां अंतःकक्ष्यायामभिषेकस्थानेब्राह्मणानामेववासादितिभावः चैत्यारथ्यारक्षाः अन्नंओदनंभक्ष्यंचतत्सहिताः दक्षिणातत्सहिताः ॥ १८ ॥ माल्ययोग्याःमालामर्हंतिमाल्यमर्चनंतद्योग्यागंधपुष्पादयः दे

शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्निवर्चसाम् ॥ हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ उपस्थापयतप्रातरस्यागारेमहीपतेः ॥ १२ ॥ अंतःपुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यंतांधूपैश्चघ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानांशतसाहस्रंयत्प्रकाममलंभवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयताम् ॥ घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येऽभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यंतामासनानिच ॥ १६ ॥ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यताम् ॥ सर्वेचतालापचरागणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यांद्वितीयामासाद्यतिष्ठंतुनृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषुसान्नभक्ष्याःसदक्षिणाः ॥ १८ ॥ उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पृथक् ॥ दीर्घासिबद्धगोधाश्चसन्नद्धामृष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजांगनंशूराःप्रविशंतुमहोदयम् ॥ एवंव्यादिश्यविप्रौतुक्रियास्तत्रविनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच ॥ कृतमित्येवचाब्रूतामभिगम्यजगत्पतिम् ॥ २१ ॥ यथोक्तवचनंप्रीतौहर्षयुक्तौद्विजोत्तमौ ॥ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

वायतनचैत्ययोःपृथक्पृथक् उपस्थापयितव्याः तत्तद्देवतापूजापूर्वकंतत्रतत्रब्राह्मणतर्पणंकार्यमितितात्पर्यं दीर्घाअसयोयेषांतेबद्धगोधाचर्माणश्चेतिद्वंद्वः दीर्घासिबद्धायोधाइतिपाठेबद्धदीर्घासयोयोधाइत्यर्थः मृष्टवाससइत्युपलक्षणमलंकाराणाम् ॥ १९ ॥ महोदयंमहोत्सवविशिष्टमंगनं विप्रौवसिष्ठवामदेवौ व्यादिश्यअधिकारिणइतिशेषः तत्रनृपवेश्मनिस्थितौक्रियाःपुरोहितकर्तव्याश्चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥ यच्चैवशेषंराजोक्तादन्यदवश्यकर्तव्यंतदपिपार्थिवायनिवेद्यचक्रतुः ततोजगत्पतिमभिगम्ययथोक्तवचनंउक्तवचनमनतिक्रम्यसर्वंकृतंसिद्धंजातमित्यब्रूतां प्रीतिर्मानसआनंदः तदुन्नायकोमुखविकासादिर्हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

याचितंअभिप्रार्थितंरामाभिषेकरूपं समृद्ध्यतांसंपद्यताम् ॥ ५३ ॥ राजोत्तमेतिसंबोधनम् ॥ ५४ ॥ देवदेवोविष्णुस्तत्सदृशं अतएवसर्वलोकहितेनिविष्टं उदारैर्गुणैर्जुष्टंयुक्तं उदारैर्महद्भिश्च परिगृहीतम् ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अंजलिपद्मानिअंजलिरूपाणिपद्मानिपद्माकारानंजलीनितियावत् प्रगृहीतानिप्रकर्षेणशिरसिबद्धानि प्रतिगृह्यवीक्षणवचनप्रत्यंजलिभिर्यथायोगंतासांप्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्चितान्पौरजानपदान्कृत्वाब्राह्मणानि

तेषांनद्याचिनंदेवत्वप्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ ५३ ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥ तं देवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टम् ॥ हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीतानिसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः ॥ १ ॥ अहोस्मिपरमप्रीतःप्रभावश्चातुलोमम ॥ यन्मेज्येष्ठंप्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्चितान्राजाब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यःपुष्पितकाननः ॥ यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ॥ ५ ॥ वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावचनमब्रवीत् ॥ अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदम् ॥ ६ ॥ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्यवसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनिरत्नानिबलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानिलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी ॥ अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणम् ॥ चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरम् ॥ १० ॥

दमब्रवीत् तेषांपौरादीनांश्रृण्वतांपुरइत्यर्थः चकारसंग्राह्यमपेक्ष्यब्राह्मणानितिबहुवचनम् ॥३॥ ४ ॥ जनघोषःरामाभिषेकसंभारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ॥ ५ ॥ वसिष्ठमितिवामदेवोपलक्षणं अयएवंव्यादिश्यविप्रौत्वित्युक्तेः परिच्छदःउपकरणम् ॥ ६ ॥ ७ युक्तान्सावधानान्मंत्रिणइतिशेषः बलीन्पूजाद्रव्याणिविघ्नशामकबल्यर्थानि ॥ ८ ॥ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते अहतानिसदशानितदानीमेवतंतुवायर्यंत्राद्दुद्धृतानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजनेचमरपुच्छनिर्मितेव्यजने ॥ १० ॥

पिताऔरसान्पुत्रानिव पौरान्कुशलंपृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषंतेचवःशिष्याइतिब्राह्मणान्प्रतिप्रश्नः वर्मसुदंशिताअवहिताभृत्यावःसेवंतइतिक्षत्रियान्प्रतिप्रश्नः कच्चिदितिप्रश्ने कच्चिद्धर्मैषुदंशिता इतिपाठः ॥ ३९ ॥ व्यसनंदुःखम् ॥ ४० ॥ यथापुत्रसुखेनपिताआनंदवान्भवतितथाप्रजासुखेनरामइतिभावः ॥ ४१ ॥ नविगृह्यकथारुचिःविग्रहोदथाकलहस्तंकृत्वाजल्पवितंडादिकथा रुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः नविगर्ह्यकथारुचिरितिपाठेनिंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शौर्ययुद्धेनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यं वीर्यंस्वस्याविकारेएवपरस्यविकारापादनं पराक्रमोयुद्धेल

निखिलेनानुपूर्व्याचपितापुत्रानिवौरसान् ॥ शुश्रूषंतेचवःशिष्याःकच्चिद्वर्मसुदंशिताः ॥ ३९ ॥ इतिवःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाषते ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः ॥ ४० ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति ॥ सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मंसर्वात्मनाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयम् ॥ ४३ ॥ रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ प्रजापालनसंयुक्तोनरागोपहितेंद्रियः ॥ ४४ ॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमाम् ॥ नास्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन ॥ ४५ ॥ हंत्येषनियमाद्वध्यानवध्येषुनकुप्यति ॥ युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चतमसौयत्रतुष्यति ॥ ४६ ॥ दांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ४७ ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ४८ ॥ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदिष्ट्यासौतवराघवः ॥ दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकश्यपः ॥ ४९ ॥ बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ॥ ५० ॥ आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा ॥ आभ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदोजनः ॥ ५१ ॥ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः ॥ ५२ ॥

घुसंचारः रागोविषयेच्छा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति हंतीत्यादि यत्रयस्मिन्विषयेसंतोषस्तमर्थैःपूरयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ दांतैःस्वमनोदमनैः ॥ ४७ ॥ मेदिनीतत्स्थोजनः ॥ ४८ ॥ असौतेवत्सोदिष्ट्याऽस्मद्भाग्येनश्रेयसिप्रजारक्षणरूपेसमर्थोजातः किंचासौराघवस्तवदिष्ट्याभाग्येनमरीचिप्रजापतेःपुत्रःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ देवासुरादिपुराष्ट्रेपुरवरेचवर्तमानःसर्वोपिजनोरामस्यबलादिआशंसते आभ्यंतरःसेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ रामस्यार्थेरामस्यबलादिप्रयोजनार्थे ॥ ५२ ॥

यहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाशमिंदुनेव ॥ ३७॥ आदर्शतलप्रतिबिंबितमलंकृतमात्मानंपश्यन्निवर्तपश्यंस्तुतोष तेनपितृसदृशावयवत्वंसूचितंरामस्य आभाष्यरामेतिसंबोध्य ॥ ३८॥ तदाहयदुवाच ज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥ गुणैर्ज्येष्ठोऽतएवममप्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ॥४०॥ पुष्ययोगेनचंद्रस्यपुष्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया प्रकृत्यास्वभावेन कामतः प्रकामंअत्यर्थमितियावत् ॥ ४१ ॥ गुणवतिसत्यपि स्नेहात्तुस्नेहादेव विनीतएवसन्भूयोधिकंविनयमास्थाय ॥ ४२ ॥ कामजानिस्त्रीयूतमृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानिवाक्पारुष्योग्रदंडत्वार्थदूषणानिव्यसनानित्यजेथाः तत्रार्थदूषणंपित्रादिसंचितार्थस्यनाशनं परोक्षयाचारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धयावृत्त्यास्वपरराष्ट्रवृत्तांतविचारेण प्रत्यक्षयासदासभायांस्थित्वास्वप्रत्यक्ष

विमलग्रहनक्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना ॥ तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ सतंसुस्थितमाभाष्यपुत्रंपुत्रवतांवरः ॥ ३८ ॥ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकश्यपः ॥ ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वंगुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः ॥ त्वयायतःप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वंपुष्ययोगेनयौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामतस्त्वंप्रकृत्यैवनिर्णीतोगुणवानिति ॥ ४१ ॥ गुणवत्यपितुस्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितम् ॥ भूयोविनयमास्थायभवनित्यंजितेंद्रियः ॥ ४२ ॥ कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्वव्यसनानिच ॥ परोक्षयावर्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा ॥४३॥ अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रजाश्चैवानुरंजय ॥ कोष्ठागारायुधागारैःकृत्वासन्निचयान्बहून् ॥४४॥ इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यःपालयतिमेदिनीं ॥ तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानंनियम्यैवंसमाचर ॥ तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः ॥ ४६ ॥ त्वरिताःशीघ्रमागत्यकौसल्यायैन्यवेदयन् ॥ साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ॥ ४७ ॥ व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यःकौसल्याप्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ॥ ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैःप्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

यावृत्त्याप्रजान्यायादिविचारेणयुक्तोभव ॥ ४३ ॥ तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिपुरराष्ट्रादिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाअनुरंजयच अयुतनियुतादिसंख्यखर्वादिपरिच्छिन्नधान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाण्यगाराणि आयुधागाराणिशस्त्रगृहाणितैःसह सम्यक्निचीयंतेऽस्मिन्नितिसन्निचयारत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणिबहूनिविपुलानिकृत्वासंपूर्यप्रजाअनुरंजयेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥ इष्टाःस्वस्यअनुरक्ताःस्वस्मिन्प्रकृतयःप्रजायस्य तस्यमित्राणिअमृतंलब्ध्वाऽमराइवतंलब्ध्वानंदंति ॥ ४५ ॥ ततअभिषेकप्रयोजनंपित्रुपदेशं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रियाख्येभ्यःरामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥

इष्टंलाभमिवस्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुः रामाभिषेके निर्विघ्नतायै ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥
निश्चयज्ञःतत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः निश्चयंरामाभिषेककालविषयम् ॥ १ ॥ तदाह श्वएवेति युवराजइतिप्रभुरितिनिश्चयमितिपूर्वेणान्वयः उभाभ्यांप्रजान्यायदर्शनदंडादिष्वयमेवा
धिकारीतिसूचितम् ॥ २ ॥ आमंत्रयामासआनयेत्याज्ञापयामास ॥ ३ ॥ पूर्वागमनापेक्षयापूर्वानयनापेक्षयापुनस्त्वम् ॥ ४ ॥ आवेदितंविज्ञापितम् प्राप्तंपुनरागतम् शंकान्वितःराज्ञआपच्छं

तेचापिपौरान्नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ गतेष्वथनृपोभूयःपौरेषुसहमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चयज्ञःस निश्चयम् ॥ १ ॥ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोयुवराजइतिप्रभुः ॥ २ ॥ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा ॥ सूतमामंत्रयामासरामंपुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंसूतःपुनरुपाययौ ॥ रामस्यभवनंशीघ्रंराममानयितुंपुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितंतस्य रामायागमनंपुनः ॥ श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यचैनंत्वरितोरामोवचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाचततःसूतोराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा ॥ ७ ॥ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोपित्वरयान्वितः ॥ प्रययौराज भवनंपुनर्द्रष्टुंनरेश्वरम् ॥ ८ ॥ तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः ॥ प्रवेशयामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥ प्रविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभ वनंपितुः ॥ ददर्शपितरंदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतंतमुत्थाप्यसंपरिष्वज्यभूमिपः ॥ प्रदिश्यचासनंचास्मैरामंचपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ राम वृद्धोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्यथेष्टंभूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतंच मयापुरुषसत्तम ॥ १३ ॥

कान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ततःरामोक्तिश्रवणानंतरम् श्रुत्वाराजोक्तार्थानुवादिर्नामदुक्तिम् तत्रराजसन्निधौ इतरायागमनाय असर्वनामत्वमार्षम् प्रमाणंनिर्णेता ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रियंस्वप्रियम्
॥ ९ ॥ दूरात्प्रणिपातःकिंवदिष्यतीतिभीत्या ॥ १० ॥ प्रणमंतंसमुत्थाप्यतंपरिष्वज्येत्यन्वयः प्रदिश्यहस्तेनदर्शयित्वा चाद्वचसाप्युक्त्वा अस्मैरामाय चात्सुमंत्राय रामंचरामंतु ॥ ११ ॥ यथा
ईप्सितास्तथाभुक्ताः विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षतइत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणम् यथायथावत् इष्टंदेवानांपूजनंकृतम् ॥ १२ ॥ इष्टंवस्तुदत्तम् ॥ १३ ॥

यागाध्ययनपुत्रदानोपभोगैः पंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चेत्येवं पंचानामनृणोस्मि आत्मासेंद्रियग्रामो जीवस्तस्यनत्तत्सुखाधिकारिणस्तद्दानेऋणित्वमर्थसिद्धम् तेनसर्वऋणाद्विनिर्मुक्तो स्मीतिभावः ऋष्यृणे विप्रर्णस्यदेवर्णे जीवर्णस्यांतर्भावंकृत्वाऋणानित्रीण्यपाकृत्येनिस्मृतिवादः ॥ १४ ॥ यद्ब्रूयांतन्मेवचः कर्तुमर्हसि अविलंबेनेतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविलंबकरणेहेत्वं तरमाह अपिचेति अशुभान् अशुभसूचकान् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः दिवउल्काः संधिरार्षः दिवादिवसेइत्यन्ये उल्काज्वालाः पतंति ॥ १७ ॥ नक्षत्रंजन्मर्क्षम् अवष्टब्ध माक्रांतम ॥ १८ ॥ घोरामापदमृच्छतिपूर्वंततोमृत्युंचाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्तस्माद्यावन्मेचेतोनविमुह्यतित्वदभिषेकविमुखंनभवतितावत्ततः पूर्वमेवाभिषिचस्वकृताभिषेकमात्मानंकुरु न

अनुभूतानिचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मितथात्मनः ॥ १४ ॥ नकिंचिन्ममकर्तव्यंतवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतोय त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्यप्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपम् ॥ अतस्त्वांयुवराजानमभिषेक्ष्यामिपुत्रक ॥ १६ ॥ अपिचाद्या शुभान्रामस्वप्नान्पश्यामिराघव ॥ सनिर्घातादिवोल्काश्चपतंतिहिमहास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धंचमेरामनक्षत्रंदारुणग्रहैः ॥ आवेदयंतिदैवज्ञाः सूर्या गारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणचनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे ॥ राजाहिमृत्युमाप्नोतिघोरांचापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेवमेचेतोनविमुह्यतिरा घव ॥ तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः ॥ २० ॥ अद्यचंद्रोभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वंपुनर्वसुम् ॥ श्वः पुष्ययोगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ तत्रपुष्येभिषिंचस्वमनस्त्वरयतीवमाम् ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयंनियमात्मना ॥ सहवध्वो पवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वांरक्षंत्वद्यसमंततः ॥ भवंतिबहुविघ्नानिकार्याण्येवंविधानिहि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्चभरतो यावदेवपुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम ॥ २५ ॥

नुतेचेतसः कामदभिषेकवैमुख्यंचितातत्राह चलाहीति त्वद्विमातृनत्पुत्रोपजापस्यसंभावितत्वात्तदेववक्ष्यतिविप्रोषितश्चभरतइत्यादिना ॥ २० ॥ पुष्ययोगंचंद्रस्यनियतंशुद्धगणितनिश्चितंअ भिषेकेप्रशस्तंवादैवचिंतकाः ज्योतिर्विदोवक्ष्यंते वदंतीत्यर्थेआर्षम् ॥ २१ ॥ अभिषिचस्वअभिषिक्तोभव मेमनश्चित्तंमांत्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृतिप्रदोषमार भ्य अनेनाद्विर्भोजनरूपः प्राग्दिननियमोदर्शितः ॥ २३ ॥ रक्षणेहेतुर्भवंतीत्यादि एवंविधानिशुभोदर्काणि बहुविघ्नानीतिबहुव्रीहिः ॥ २४ ॥ इतः पुरात् अस्मात्पुरात्यावद्विप्रोषितएवतिष्ठति तावदेवविप्रोषितस्यतस्यागमनात्पूर्वमेवप्राप्तकालः योग्यः अन्यथाभरतः प्रतिबध्नीयादितिभावः ॥ २५ ॥

ननुतत्रतेएषाशंकानयुक्तेत्यतआह काममिति काममितियद्यपीत्यर्थे ॥ २६ ॥ किंनुइतितथापीत्यर्थे मनुष्याणांचित्तंस्नेहादिमदपिअनित्यम् विकारनिमित्तेसतिविक्रियेतैवेत्यर्थः यतःसतांध
र्मनित्यानामपिचित्तंतन्निमित्तकृतेनरागद्वेषादिनाशोभनेयुज्यतेतथा ननुसर्वथास्यतोनियतंकिंचित्स्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अभिषेचनेअभिषेचनविषये इत्युक्तोव्रजेत्यभ्यनुज्ञातइतिसंबं
धः अभिभाष्यआमंत्र्य ॥ २८ ॥ राज्ञादिष्टआज्ञप्तेऽभिषेचने सीतायैतदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनायस्वगृहंप्रविश्यतत्रसीतामदृष्ट्वातत्क्षणादेवमातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥

कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतःस्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किंनुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतम् ॥ सतांच धर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ॥ २७ ॥ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञादिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणादेवनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियम् ॥ ३० ॥ प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा ॥ सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेऽपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच ॥ ३२ ॥ श्रुत्वापुष्येचपुत्रस्ययौवराज्येभिषेचनम् ॥ प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथासनियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच ॥ उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरम् ॥ ३४ ॥ अंबपित्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि ॥ भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैःसहिमामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितम् ॥ हर्षबाष्पाकुलंवाक्यमिदंराममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय ॥ ३९ ॥

प्रवणांदेवताराधनतत्परांआयाचतीमितिच्छेदः श्रियंरामायराज्यलक्ष्मीम् ॥ ३० ॥ आनायिता कौसल्ययेतिशेषः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेपिरामागमनविशिष्टकालेपिआमीलितेक्षणाध्यान
वशात् अन्वास्यमानोपास्यमाना ॥ ३२ ॥ पुष्येणेतिपाठेनयुक्तकालस्याधिकरणस्यापिकरणत्वविवक्षाबोध्या ॥ ३३ ॥ वरंश्रेष्ठंअतएवहर्षयन् ॥ ३४ ॥ यथामेपितुःस्वसंबंधेनराज्ञोदशर
थस्यात्युत्कृष्टत्वध्वननम् शासनमाज्ञा तथाश्वोमेभिषेकोभवितेतिसंबंधः ॥ ३५ ॥ सहीति हिरप्यर्थे सपितापिमामेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मंगलानिमहार्हगंधमाल्याभरणादिरूपाणिमं
गलस्नानादीनिच ॥ ३७ ॥ चिरकालाभिकांक्षितमेतदभिषेकरूपम् हर्षजबाष्पेणाकुलमव्यक्तमधुरम् ॥ ३८ ॥ हताःभवंत्वितिशेषः मेममसुमित्रायाश्चज्ञातीन्बंधूनभिनंदय ॥ ३९ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अयोध्याख्येनुगुर्वर्थैत्यक्त्वाराज्यंगिरौवसन् पादुकेभरतायादात्सरामःशरणंमम अथरामस्यराज्याभिषेकार्हगुणान्प्रतिपादयितुंराज्याभिषेकादिचप्रतिपादयितुमे
तदारंभः मातुलकुलंमातुलगृहम् अनघःसोदरस्यलक्ष्मणस्यबलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रवःकामादयस्तद्धंता नीतःअनेनविनामातुलगृहभुज्यमानसुखमसत्कल्पमितिधियानी
तइत्यर्थः प्रीत्याभरतविषयस्नेहेनपुरस्कृतोयुक्तः तेनभरतनिर्बंधेनगमनशंकावारिता किंच भरतेनप्रीत्यापुरस्कृतःअग्रेसरःकृतःतेनपरस्परानुरागसूचनम्॥ १ ॥ भरतः तत्रमातुलकुले विशिष्ट
वस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेणसत्कृतः पुत्रस्नेहेनपुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्यर्थइत्येके ॥ २ ॥ तत्रापितादृशसत्कारवत्यपिमातुलगृहे कामतःकामैरभिमतविषयैः सार्वविभक्तिकस्तसिः तर्प्य

श्रीगणेशायनमः॥ ॥गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः॥शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः॥१॥सतत्रन्यवसद्भ्रात्रासहसत्कारसत्कृतः॥
मातुलेनाश्वपतिनापुत्रस्नेहेनलालितः॥२॥तत्रापिनिवसंतौतौतर्प्यमाणौचकामतः॥भ्रातरौस्मरतांवीरौवृद्धंदशरथंनृपम्॥३॥राजापितौम
हातेजाःसस्मारप्रोषितौसुतौ॥उभौभरतशत्रुघ्नौमहेंद्रवरुणोपमौ॥४॥सर्वएवतुतस्येष्टाश्चत्वारःपुरुषर्षभाः॥स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइवबाह
वः॥५॥तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः॥स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः॥६॥सहिदेवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः॥अर्थितोमानुषे
लोकेजज्ञेविष्णुःसनातनः॥७॥कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा॥यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना॥८॥सहिरूपोपपन्नश्चवीर्यवा
ननसूयकः॥भूमावनुपमःसूनुर्गुणैर्दशरथोपमः॥९॥सचनित्यंप्रशांतात्मामृदुपूर्वंचभाषते॥उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते॥१०॥

माणौ अनेनसार्वदिकीविषयसुखानिवृत्तिर्बोधिता वृद्धंअनेनशुश्रूषाकालात्ययेनधर्मलोपभयात्पितृस्मरणमितिसूचितम् स्मरतामस्मरताम् अडभावआर्षः ॥ ३ ॥ प्रोषितौविदेशगतौ ॥ ४ ॥
विनिर्वृत्ताःविनिर्गताः अनेनराज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५॥ तत्रापिरामस्यात्यंताभिमतत्वमुत्कर्षंचाह तेषामिति तेषामपिमध्येपितूरामोरतिकरोबभूव भूतानांप्राणिनांमध्येस्वयंभूश्चतुर्मुखइव
गुणवत्तरश्चबभूव ॥ ६ ॥ गुणवत्तरत्वेहेतुः सहीति उदीर्णस्यदृप्तस्य अर्थितःप्रार्थितःजज्ञेआविर्भूतः ॥ ७ ॥ देवानांवरेणेतिवज्रपाणिविशेषणम् वज्रपाणिनाप्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादि
तिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तगुणानेवाह सहीति रूपंलावण्यंसौंदर्यंच असूयागुणेषुदोषत्वाविष्करणंतद्रहितः भूमावनुपमःउक्तगुणविषये सूनुःकौसल्यायाइतिशेषः दशरथोप
मत्वंवक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यम् ॥ ९ ॥ मृदुपूर्वंमृदूक्तिपूर्वम् स्वजनेनपरुषमुच्यमानोपिपरुषमुत्तरंनप्रतिपद्यतेनप्रयच्छति ॥ १० ॥

रातमनंतम् आत्मवत्तयास्वाधीनांतःकरणतया ॥ ११ ॥ शीलंसुचरितम् ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानंवेदतदर्थज्ञानंच अस्त्रयोग्यांतरेष्वपि अस्त्रशस्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्ययदंतरंमध्यंतेष्व
पिसज्जनैरेवशास्त्ररहस्यंकथयन्नास्त अन्यदातुकैमुतिकन्यायसिद्धंसज्जनैकसंभाषणम् ॥ १२ ॥ मधुराभाषीमधुरमाभाषितुंशीलमस्य पूर्वभाषीआगतान्प्रतिप्रथमभाषणेनस्वाभिमुख्यप्रदर्श
कः मधुरंराब्दतः प्रियमर्थतः नचविस्मितःअप्राप्तगर्वः ॥ १३ ॥ नचानृतकथः तेनसदासत्यवचनायोगव्यवच्छेदोबोध्यते अनुरक्तोनुरंजितः अंतर्भावितण्यर्थः अनुरज्यतेअनुरंजयति तेनपर
स्परानुरागः ॥ १४ ॥ अनुक्रोशोदयादुःखिषुनद्वान् दीनानुकंपीदीनानुकंपयातदभिलषितप्रापकः अतोनपौनरुक्त्यम् प्रग्रहोदुष्टनिग्रहइंद्रियनिग्रहश्च ॥ १५॥ कुलोचितमतिःस्वकुलोचितद

कदाचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैनित्य
मस्त्रयोग्यांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभाषीपूर्वभाषीप्रियंवदः ॥ वीर्यवान्नचवीर्येणमहतास्वेनविस्मितः ॥ १३ ॥ नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानां
प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥ सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवाञ्छु
चिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिःक्षात्रंस्वधर्मंबहुमन्यते ॥ मन्यतेपरयाप्रीत्यामहत्स्वर्गफलंततः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसिरतोयश्चनविरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरो
त्तरयुक्तीनांवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणोवाग्मीवपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोकेपुरुषसारज्ञःसाधुरेकोविनिर्मितः ॥ १८ ॥ सतुश्रेष्ठैर्गु
णैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ बहिश्चरइवप्राणोबभूवगुणतःप्रियः ॥ १९ ॥

याद्दाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः अतएवक्षात्रंधर्मंप्रजापालनादिबहुमन्यते ततःक्षात्रधर्मात्प्रजापालनजन्ययाशत्रुसंहारजन्ययाचकीर्त्यामहत्स्वर्गरूपंफलंसाध्यंमन्यतेयतो
ऽतःक्षात्रंधर्मंबहुमन्यतइवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसिअश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः धर्मविरुद्धकथारुचिर्न वादादिषुबृहस्पतिरिवस्वोक्तनिर्वाहकयुक्तिवक्ता ॥ १७ ॥ अरोगइत्यनेनसत्क
र्मानुष्ठानसामर्थ्यंच वपुष्मान्विपुलांसत्वादिलक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदितितत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निग्रहानुग्रहायपुरुषाणांधर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता सएकएवरामोलो
केसाधुःसर्वगुणयुक्तोब्रह्मणाकृतः ॥ १८ ॥ एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशोपिदार्ढ्यायसत्यत्वप्रत्यापनायचपुनरुपदिशति सत्विति श्रेष्ठगुणैरुक्तैर्वक्ष्यमाणैश्चप्राणसादृश्यकथनात्प्रजानांरामाधिक
मिष्टंनास्तीतिसूचितम् गुणतःगुणैः ॥ १९ ॥

सर्वविद्येति तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतानंतरमेवस्नातःकृतसमावर्तनः अतएवयथावदित्यादि इष्वस्त्रेमंत्रहीनाः समंत्रास्त्वस्त्राणि समाहारेद्वंद्वः पितुःश्रेष्ठस्तदपेक्षयाश्रेष्ठः ॥ २० कल्याणाना मभिजनोजन्मभूमिः अदीनःक्षोभहेतावपिअक्षुब्धांतःकरणः सत्यवाक्ऋजुःछ्लेपिसत्यवक्ता अभिविनीतःशिक्षितः ॥ २१ ॥ स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदःसंक्षेपेव्याकृतः लौकिकेकृतकल्पःसंपादित सामर्थ्यः समयाचारेधर्मेविशारदःकुशलः ॥ २२ ॥ निभृतोविनीतः संवृताकारोगूढाभिप्रायः गुप्तमंत्रइतिपाठेफलपर्यंतमन्याविदितमंत्रः गुप्तैर्मित्रैरितिपाठःप्रचुरः गुप्तैःमित्रत्वेनसर्वाज्ञातैः ता दृशाह्निपरराष्ट्रेभेदादौमुख्यसहायाः त्यागोवित्तादेःसत्पात्रेदानं संयमोन्यायेनार्जनंतत्समयज्ञः ॥ २३ ॥ दृढभक्तिर्गुर्वादिषु स्थिरप्रज्ञोविस्मृतिहीनः नासद्ग्राहीअसद्वस्तुग्रहणशीलोन नदुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः निस्तंद्रीःनिरालस्यः स्वीयानांदोषःस्वदोषः ॥ २४ ॥ कृतज्ञःपरेणअल्पमपिकृतमुपकारंजानातितथा पुरुषाणामंतरंतारतम्यंतद्विवेचनेकोविदः यद्वा पुरुषाणामंतरमभि

सर्वविद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित्॥ इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः॥ २० ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनःसत्यवागृजुः॥ वृद्धैरभिविनी तश्चद्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान्॥ लौकिकेसमयाचारेकृतकल्पोविशारदः ॥ २२ ॥ निभृतःसंवृताका रोगुप्तमंत्रःसहायवान्॥ अमोघक्रोधहर्षश्चत्यागसंयमकालवित्॥ २३ ॥ दृढभक्तिःस्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचः॥ निस्तंद्रीरप्रमत्तश्चस्वदोषपरदो षवित्॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्चकृतज्ञश्चपुरुषांतरकोविदः॥ यःप्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायंविचक्षणः॥ २५॥ सत्संग्रहानुग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच ॥ आ यकर्मण्युपायज्ञःसंदृष्टव्ययकर्मवित्॥ २६ ॥ श्रैष्ठ्यंचास्त्रसमूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच॥ अर्थधर्मौचसंगृह्यसुखतंत्रोनचालसः॥ २७ ॥ वैहारिका णांशिल्पानांविज्ञातार्थविभागवित्॥ आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनाम्॥ २८॥

प्रायस्तज्ज्ञः प्रग्रहोनिग्रहः यथान्यायंयथोचितंकर्तुंविचक्षणः ॥ २५ ॥ उक्तमर्थमेवविवृणोति सत्संग्रहानुग्रहणेइति संग्रहःस्वीकारस्ततोनुग्रहणंसपरिवारस्यपालनम् प्रग्रहणेइतिपाठेप्यय मेवार्थः तत्रनिग्रहस्यदुष्टनिग्रहस्यचकरणेस्थानवित्देशकालज्ञः आयकर्मणिउपायज्ञः पुष्पेभ्योमधुकरइवप्रजाभ्यःकरेणधनग्रहणकर्मणिचतुरइत्यर्थः कच्चिदायस्यचार्धेनचतुर्भागेनवापुनः पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययःकार्योन्नृपैरिहेतिशास्त्रसंदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ व्यामिश्रकेषुप्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषुश्रैष्ठ्यंनिपुणताम् अर्थधर्मौसंगृह्यतदविरोधेनसुखतंत्रः कामसेवी त्यर्थः कर्तव्येष्वालस्यरहितः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांक्रीडाप्रयोजनानांशिल्पानांगीतवाद्यचित्रकर्मादीनांविज्ञाता अर्थविभागवित् धर्मायायशसेऽर्थायआत्मनेस्वजनायच पंचधाविभजन्वि त्तमिहामुत्रचशोभतइत्युक्तरीत्यातद्विभजनज्ञः विनयोविविधगत्यानयनंशिक्षणंवा ॥ २८ ॥

अभियाताःपरसेनाभिमुखंयाता प्रहर्ताशत्रूणाम् सेनानयःचक्रादिव्यूहेनसेनान्यासस्तत्रविशारदोनिपुणः ॥ २९ ॥ मत्सरःपरसंपद्द्वेषः ॥ ३० ॥ भूतानांप्राणिनाम् सिद्धानामितिपाठेसिद्धादेव तेदाइतिकृतककृत् कालवशःकालपारतंत्र्यंप्राकृतवत्तदनुसारीनस्वायत्तसर्वपरिकरइतियावत् ॥ ३१ ॥ एवंद्विवारंगुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्यपुनरतिदार्ढ्यायतदुपपादयति संमतइत्यादि क्षमाप्रधा नैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्यइतिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ तथेति कांतैरिष्टैःतथापितुःप्रीतिसंजननैर्गुणैःकरणैर्विरुरुचइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रैष्ठ्यमुक्त्वाराज्ञोभिषेकेच्छांदर्शयति

धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्चसंग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः ॥ अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तोनचमत्सरी ॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः ॥ एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः ॥ ३२ ॥ तथासर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैःपितुः ॥ गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥ लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तुबहुभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतम् ॥ दृष्ट्वादशरथोराजाचक्रेचिंतांपरंतपः ॥ ३५ ॥ अथराज्ञोबभूवैववृद्धस्यचिरजीविनः ॥ प्रीतिरेपाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ॥ ३६ ॥ एषाह्यस्यपराप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते ॥ कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः ॥ मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ ॥ महीधरसमोधृत्यांमत्तश्चगुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजम् ॥ अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवंविविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

तमेवमिति मेदिनीतद्देवतातद्वर्तिप्रजाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चिंताप्रकारमाह अथेति मयिजीवतिरामोराजाकथंभवेत् तादृशस्यतस्यदर्शनजायेषाअत्युत्कटाऽनिर्वचनीयाप्रीतिर्मेकथंस्यादिति चिंताबभूवेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ प्रीतिरभिलाषः अभिलाषाकारमाह कदानामेति पूर्वपद्येप्रीतिरानंदः ॥ ३७ ॥ पर्जन्योमेघः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनेनवयसावार्धकेनतथाभूतमात्मजंदृष्ट्वायथास्वर्गंयथाकालंयथायोग्यंवास्वर्गमवाप्नुयामितिचिंतांचक्रेइत्यनुकर्षेणान्वयः ॥ ४० ॥ तैस्तैरुक्तैःएतैरितिपाठेप्येवमेव शिष्टैरुक्तादन्यैश्चापरिच्छिन्नैर्लोकेलोकोत्तमत्वेनप्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितम् ॥ ४१ ॥

तमुक्तानुक्तैःसमुदितैर्गुणैर्युक्तंपुत्रंसमीक्ष्यदृष्ट्वासचिवैःसार्धंनिश्चित्यतादृशगुणवत्त्वेनपुत्रस्ययौवराज्यंअमन्यतविचारितवान् ॥ ४२ ॥ दिव्युत्पाताग्रहनक्षत्रादिवैकृतं अंतरिक्षेमहावातदिग्दाहादयः भूम्युत्पाताःभूकंपादयः तज्जंतत्सूचितंभयमात्मनिष्ठंमंत्रिभ्यःसंचचक्षेउक्तवान् तथारामाभिषेककारणांतरमात्मनःशरीरेजरांचावोचत् अनेनोत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वननं ॥ ४३ ॥ अथात्मनःशोकापनुदंशोकहर्तृपूर्णचंद्रमुखस्यमहात्मनोरामस्यसंप्रियत्वंराज्याभिषेकेणसर्वानंदकरत्वंबुबुधेज्ञातवान् ॥ ४४ ॥ अतआत्मनश्चश्रेयसेप्रजानांचश्रेयसेप्रियेणच प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुनाच भक्त्याचरामपालनेनप्रजाधन्याभवंत्वितिप्रजाविषयस्नेहेनचसनृपोमंत्रिणःरामाभिषेकायत्वरितवान् ॥ ४५ ॥ त्वरयित्वाचनानानगरवासिनस्तत्रा

तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितैर्गुणैः॥ निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत॥४२॥दिव्यंतरिक्षेभूमौचघोरमुत्पातजंभयम्॥संचचक्षेथमेधावीशरीरेचात्मनोजराम्॥४३॥ पूर्णचंद्राननस्याथशोकापनुदमात्मनः॥ लोकेरामस्यबुबुधेसंप्रियत्वंमहात्मनः॥ ४४ ॥ आत्मनश्चप्रजानांचश्रेयसेचप्रियेणच॥ प्राप्तेकालेसधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः॥ ४५॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनायमेदिन्यांप्रधानान्पृथिवीपतिः॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान्॥ ददर्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः॥ ४७॥ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः॥ त्वरयाचानयामासपश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियम्॥ ४८॥ अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्परपुरार्दने॥ ततःप्रविविशुःशेषाराजानोलोकसंमताः॥ ४९॥ अथ राजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतानृपाः॥५०॥ सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः॥ उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः॥ ५१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः॥ १ ॥ ॥ ५१॥

धिकृतान्भिन्नभिन्नजनपदस्वामिनश्चमंत्रिद्वारासमानिनाय ॥ ४६ ॥ वेश्मनानाभरणैस्तद्दानैः प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ४७ ॥ केकयाद्यनानयनेहेतुस्त्वरयाचेति चस्त्वर्थे अभिषेकविषयत्वरया त्वित्यर्थः प्रियंरामाभिषेकं अस्येतिविचार्येतिशेषः अत्रभरतजनकयोरागमने विघ्नभियादेवास्तथाबुद्धिराज्ञेदत्तवंतइतितात्पर्यं ॥ ४८ ॥ शेषाःकेकयजनकव्यतिरिक्ताआसन्नाः ॥ ४९ ॥ राजवितीर्णेषुराजदर्शितेषु नियतानियतदेशाधिपत्याः यद्वा राजमुखमात्रनिरीक्षकाः ॥ ५० ॥ मानःसत्कारः पुरालयैःराजसेवार्थंसदायोध्यास्थितैः जानपदैःस्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैः समायांस्वसमीपोपविष्टैः सहस्रचक्षुरिंद्रः राज्ञोपिचारैस्तथातैरेवचसर्वप्रजाराजचित्तस्थज्ञानं ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेआद्यःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ५॥ ॥

अथराज्याभिषेकस्यसर्वप्रजार्थत्वात्तदनुमतयेआहराजेत्याह ततइति आमंत्र्यअभिमुखीकृत्य हितंश्रेयस्करंअतएवोद्धर्षणंउत्कृष्टहर्षजनकं प्रथितंसर्वजनश्राव्यंयथाभवतितथोवाच॥१॥ नदेवाह दुंदुभीति अनुनादःप्रतिध्वनिः नादयन् दिशइतिशेषः ॥ २ ॥ स्वरेराजलक्षणयुक्तत्वंस्निग्धगंभीरत्वादियुक्तत्वं कांतत्वंमृदुमधुरत्वादिना रसयुक्तेनअद्भुतरसयुक्तेन ॥ ३ ॥ मेराज्यंमया संप्रतिपाल्यमानं ममपूर्वैर्मन्वादिभिःपालितमितिविदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ततःकितत्राह सोहमिति श्रेयसारामराज्याभिषेकद्वाराविशिष्टेनसुखेन यतइक्ष्वाकुभिःप्रतिपालितमतएवसुखार्हं ॥ ५ ॥ पूर्वैर्मन्वादिभिः पंथानंप्रजापालनमार्गंअनिद्रेणस्वसुखनिरपेक्षेण यथाशक्तीतिविनयप्रदर्शनं ॥ ६ ॥ जरितंप्रापितजरंकृतं नकदापिप्रजापालनविरोधेनविषयासक्तिःकृतेतिभावः

ततःपरिषदंसर्वामामंत्र्यवसुधाधिपः॥ हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितंवचः ॥ १ ॥ दुंदुभिस्वरकल्पेनगंभीरेणानुनादिना॥ स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादयन्॥२॥ राजलक्षणयुक्तेनकांतेनानुपमेनच॥ उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान्॥३॥ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमम्॥ पूर्वकैर्ममराजेंद्रैःसुतवत्परिपालितम्॥४॥ सोहमिक्ष्वाकुभिःसर्वैर्नरेंद्रैःप्रतिपालितम्॥ श्रेयसायोक्तुमिच्छामिसुखार्हमखिलंजगत्॥ ५॥ मयाप्याचरितंपूर्वैःपंथानमनुगच्छता॥ प्रजानित्यमनिद्रेणयथाशक्त्यभिरक्षिताः॥६॥ इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितम्॥ पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया॥ ७॥ प्राप्यवर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिजीवतः॥ जीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रांतिमभिरोचये॥८॥ राजप्रभावजुष्टांचदुर्वहामजितेंद्रियैः॥ परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वीधर्मधुरंवहन्॥ ९॥ सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान्॥१०॥ अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैःश्रेष्ठोममात्मजः॥ पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः ॥ ११ ॥ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरम्॥ यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवम्॥ १२॥ अनुरूपःसवोनाथोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः॥ त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरम्॥ १३॥

॥ ७ ॥ वर्षसहस्राणिषष्टिर्वर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिवत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि विश्रांतिप्रजाचिंताराहित्यरूपिणीं ॥ ८ ॥ राजप्रभावाःशौर्यादयस्तद्युक्तैर्जुष्टां वहन्नितिहेतौशता ॥ ९ ॥ प्रजाहितेपुत्रंकृत्वातंनियुज्य अनुमान्यकृतानुमतिकान्कृत्वा ॥ १० ॥ राज्यार्हत्वंपुत्रस्यदर्शयति अनुजातइति मत्संबंधिसर्वगुणविशिष्टोजातइत्यर्थः इत्थंभूताख्यानविषयेऽनुःकर्मप्रवचनीयइतिमामितिद्वितीया स्वदत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरंदरेति ॥ ११ ॥ पुष्येणयुक्तंचंद्रमिवसर्वकार्यसिद्धिदक्षं यौवराज्येतत्पदेप्रातःनियोक्तास्मीतिलुट् पुंगवंश्रेष्ठं ॥ १२ ॥ सवोयुष्माकंराजाअनुरूपोयोग्यः येनराज्ञानकेवलंयूयमेवनाथवंतोऽपितुत्रैलोक्यमपिनाथवत्तरं एवंप्रभावोरामइतिभावः ॥ १३ ॥

श्रेयसाप्रशस्ततरेणरामेणमहींसंयोक्ष्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः एवंसतितस्मिन्सुतेतत्पालनभारंनिवेश्यगतक्लेशोभविष्यामि ॥ १४ ॥ मेइदंअभिषेकरूपंकार्यंयत्यदिमयासाधुसुमंत्रितंभव
तामनुरूपार्थंअनुकूलप्रयोजनावहंचतदाभवंतोमेममअनुमन्यंतांअनुमतिंप्रयच्छंतु हर्षयुक्तत्वाद्वक्तुरस्मच्छब्दपौनरुक्त्यमदोषाय इतोतिरिक्तंवाकथंकेनप्रकारेणकिंकरवाणितद्वदंत्वितिशेषः
॥ १५ ॥ ननुत्वदधिकःकोहिताहितविचारसमर्थोतआह यद्यपीति एषाचिंतायद्यपिममप्रीतिस्तद्विषयातथापिअन्यद्धितंयद्यस्तितदाविचिंत्यताम् यतोमध्यस्थानांरागद्वेषहीनानांचिंतातुवि
चारस्तुनद्वतांचिंतापेक्षयाऽन्याविलक्षणा तदेवाह विमर्देनपूर्वापरपक्षसंघर्षेणाभ्यधिकोदयाअधिकार्थप्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥ वृष्टिमंतंमहामेघंदृष्ट्वानर्दंतोबर्हिणइवमुदितान्नृपान्नृपंप्रत्यनंदन्प्रशं

अनेनश्रेयसासद्यःसंयोक्ष्येहमिमांमहीं ॥ गतक्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै ॥ १४ ॥ यदिदंमेनुरूपार्थंमयासाधुसुमंत्रितम् ॥ भवंतोमेनुम
न्यंतांकथंवाकरवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्येषाममप्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यताम् ॥ अन्यामध्यस्थचिंतातुविमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इतिब्रुवंतंमुदि
ताःप्रत्यनंदन्नृपानृपम् ॥ वृष्टिमंतंमहामेघंनर्दंतइवबर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्घुष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्नि
व ॥ १८ ॥ तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चपौरजानपदैःसह ॥ १९ ॥ समेत्यतेमंत्रयितुंसमतागतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च
मनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव ॥ सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवम् ॥ २१ ॥ इच्छामोहिमहा
बाहुंरघुवीरंमहाबलम् ॥ गजेनमहतायांतंरामंछत्रावृताननम् ॥ २२ ॥ इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियम् ॥ अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवच
नमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ ॥ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्त्वतः ॥ २४ ॥

सापूर्वकमंगीचक्रुः ॥ १७ ॥ अनुनादःसामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिःसंजज्ञे सभायामितिशेषः जनौघानामुद्घुष्टेनशब्देनसन्संभवन्नादःप्रतिध्वनिःपृथिवींकंपयन्निवसंजज्ञे बहिरितिशेषः
विमानमितिपाठेराजस्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥ भावंधर्मविषयमभिप्रायम् बलंसेनातपोबलंवा चान्नृपाः ॥ १९ ॥ समतांएकरूपतांगताःप्राप्ताबुद्धयोयेषांते मंत्रयितुम् प्रवृत्ताइतिशेषः मंत्र
णोत्तरंज्ञात्वापुनःपुनःपर्यालोचनेननिश्चित्य ॥ २० ॥ अनेकेत्यादिपदंबहुव्रीहिः साहस्रेस्वार्थिकोण् युवराजानमितिसमासांतविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २१ ॥ इच्छामः कृताभिषेकंद्रष्टु
मितिशेषः ॥ २२ ॥ अजानन्निवतदभिषेकस्यसर्वमनःप्रियत्वंजानन्नपिअजानन्निवप्रजामुखात्स्पष्टंजिज्ञासुः ॥ २३ ॥ हेराजानोमेवचनंश्रुत्वातन्निर्बंधादेवकेवलंरामंपतिमिच्छथनवस्तु
तइतिसंशयः ॥ २४ ॥

संशयबीजमाह कथंन्विति युवराजम् तेनयुवत्वात्तत्रनानाविधधर्माणामभिसंभवइतिभावः ॥ २५ ॥ अस्मिन्नाधर्मलेशसंभावनापीत्याशयेनोत्तरयंति तइति तेनृपाः कल्याणगुणाःप्रजा कल्याणजनकागुणाः ॥ २६ ॥ देवकल्पस्यदेवतुल्यस्यरामस्यप्रियान्शत्रूणामपिआनंदनान्अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंदजनकान् ॥ २७ ॥ दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तद्वंश्येभ्यः अतिरिक्तोधिकः ॥ २८ ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैवप्रतिष्ठापितइत्यर्थः श्रियाअर्थेन ॥ २९ ॥ सुखत्वइत्यादेस्तुल्यइत्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणेषुएकैकस्योपमानत्वदर्शनेनरामनिष्ठगुणा

कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति ॥ भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजंमहाबलम् ॥ २५ ॥ तेतमूचुर्महात्मानःपौरजानपदैःसह ॥ बहवोनृपकल्याणगुणाःसंतिसुतस्यते ॥ २६ ॥ गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधीमतः ॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्शृणु ॥ २७ ॥ दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योह्यतिरिक्तोविशांपते ॥ २८ ॥ रामःसत्पुरुषोलोकेसत्यःसत्यपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह ॥ २९ ॥ प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येसाक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञःसत्यसंधश्चशीलवाननसूयकः ॥ क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्चस्थिरचित्तश्चसदाभव्योनसूयकः ॥ प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः ॥ ३२ ॥ बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता ॥ तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्धते ॥ ३३ ॥ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनात्मामहामतिः ॥ ३५ ॥ द्विजैरभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा ॥ ३६ ॥ गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्तते ॥ संग्रामात्पुनरागत्यकुंजरेणरथेनवा ॥ ३७ ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति ॥ पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच ॥ ३८ ॥

नामन्यत्रैकत्रवासासंभवोदर्शितः ॥ ३० ॥ संधाप्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयसूयारहितः सांत्वयितादुःखितानांदुःखशमयिता श्लक्ष्णःप्रियवचनः ॥ ३१ ॥ मृदुःसुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसंकटेऽपिअंगीकृतापरित्यागः भव्योदृश्यः अनसूयकोन्यनिष्ठासूयायाअविषयः भूतानांप्राणिनाम ॥ ३२ ॥ तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिःशौर्यादिजा यशोदानादिजाप्रसिद्धिः तेजःशौर्यम् ॥ ३३ ॥ देवासुरेत्यादिनिर्धारणेषष्ठी ॥ ३४ ॥ गांधर्वेसंगीतशास्त्रे कल्याणानामभिजनोवासस्थानम् अदीनःक्षोभहेतावप्यक्षुभितआत्माचित्तंयस्य ॥ ३५ ॥ अभिविनीतःशिक्षितः धर्मेऽर्थेचनैपुणंनैपुण्यंयेषांतैः ग्रामेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदम् ग्रामस्यनगरस्यवारक्षार्थेसंग्रामंयदाव्रजतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ १५ ॥ तद्बलाधिष्ठातॄंस्तदुचितैःस्वबलैःप्रतिरोधकानुपदिश्यतत्रत्यबलस्यसमाधिकन्यूनतापरिज्ञानायतत्परिच्छेदमाह गजानामिति गजयोधिनामित्यर्थः रथानांरथिनांदशसाहस्रमयुतं सा
ग्रकोटिःकिंचिल्लक्षसंख्याधिकाकोटिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ आततायिनःशस्त्रपाणयः एतेयूथपागणिताः ॥ १७ ॥ सहस्राणांसहस्रंअनेकलक्षमित्यर्थः एकैकस्यराक्षसस्यपरिवाराःपरैर्युद्धार्थे
उक्तसंख्याउपतिष्ठंतिते ॥ १८ ॥ एतांमंत्रिप्रोक्तांप्रवृत्तिं एवंप्रकारेणोक्तातान्राक्षसान्अनलादींश्चतुरोमंत्रिणोऽदर्शयत् ॥ १९ ॥ तैःसचिवैःकरणभूतैःसर्वलंकायायद्वृत्तंतत्प्रत्यवेदयत् तदुक्त

एतानेवंविधान्गुल्मान्लंकायाःसमुदीक्ष्यते ॥ मामकामंत्रिणःसर्वेशीघ्रंपुनरिहागताः ॥ १५ ॥ गजानांदशसाहस्रंरथानामयुतंतथा ॥ हयानाम
युतेद्वेचसाग्रांकोटिंचरक्षसाम् ॥ १६ ॥ विक्रांताबलवंतश्चसंयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टाराक्षसराजस्यनित्यमेतेनिशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्रयु
द्धार्थेराक्षसस्यविशांपते ॥ परीवारःसहस्राणांसहस्रमुपतिष्ठति ॥ १८ ॥ एतांप्रवृत्तिंलंकायांमंत्रिप्रोक्तांविभीषणः ॥ एवमुक्त्वामहाबाहूराक्षसां
स्तानदर्शयत् ॥ १९ ॥ लंकायांसचिवैःसर्वंरामायप्रत्यवेदयत् ॥ रामंकमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २० ॥ रावणावरजःश्रीमान्रामप्रियचि
कीर्षया ॥ कुबेरंतुयदारामरावणःप्रतियुध्यति ॥ २१ ॥ षष्टिःशतसहस्राणितदानिर्यांतिराक्षसाः ॥ पराक्रमेणवीर्येणतेजसासत्वगौरवात् ॥ सदृशा
ह्यत्रदर्पेणरावणस्यदुरात्मनः ॥ २२ ॥ अत्रमन्युर्नकर्तव्यःकोपयेत्वांनभीषये ॥ समर्थोह्यसिवीर्येणसुराणामपिनिग्रहे ॥ २३ ॥ तद्भवांश्चतुरंगे
णबलेनमहतावृतम् ॥ व्यूह्येदंवानरानीकंनिर्मथिष्यसिरावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजेवाक्यमेवंब्रुवतिराघवः ॥ शत्रूणांप्रतिघातार्थमिदंवचन
मब्रवीत् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारंतुलंकायानीलोवानरपुंगवः ॥ प्रहस्तंप्रतियोद्धास्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६ ॥ अंगदोवालिपुत्रस्तुबलेनमहतावृतः ॥ दक्षि
णेबाधतांद्वारेमहापार्श्वमहोदरौ ॥ २७ ॥ हनूमान्पश्चिमद्वारंनिष्पीड्यपवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्माबहुभिःकपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥

स्रामिदमब्रवीच्च ॥ २० ॥ २१ ॥ षष्टिःशतसहस्राणिषष्टिलक्षमित्यर्थः इदानींबह्वधिकमित्यर्थः पराक्रमादिनारावणस्यसदृशाः सत्वगौरवाद्धैर्यातिशयाच्चतत्सदृशाः ॥ २२ ॥ अत्ररावण
बलवर्णनविषयेमन्युःस्वांतःकरणेदैन्यमपिरोषश्चनकार्योरावणवत् यतस्त्वांरावणंप्रतिरोषयेइत्यर्थः तत्रहेतुमाह समर्थइति ॥ २३ ॥ यस्मात्तेनतत्तद्द्वारेषुसर्वासेनाविभज्यस्थापितातत्तस्माद्भ
वानपिइदंवानरानीकंतद्वदेवविभागेनव्यूह्यव्यूहितेनचतुरंगेणबलेनवृतंरावणंनिर्मथिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रहस्तंप्रतियोद्धाप्रहस्तस्यसेनापतेःप्रतियोद्धा ॥ २६ ॥ २७ ॥ हनूमान्पश्चिमद्वार
मिति तस्येंद्रजिद्द्वारत्वात्तदुचितमहाबलनियोजनं तदेवौचित्यमाह अप्रमेयात्मा ॥ २८ ॥

विप्रकारोवधः ॥ २९ ॥ सर्वांल्लोकान्परिक्रमतिदिग्विजयाय अहंतस्यवधेधृतःकृतप्रतिज्ञोयतोऽतोहमेवोत्तरद्वारंप्रवेक्ष्यामीत्युत्तरश्लोकेनयोजना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथवानराणा मपिकामरूपतयारूपांतरकरणेयुद्धेस्वीयपरकीयविवेकासंभवादाह नचैवेति संज्ञानित्यवानररूपधारणसंकेतः एवंचास्मान्सप्रहित्वामनुष्याकारोनिःशंकंवध्यः वानररूपधारीवानरैर्युध्यतेतदा वध्यएवेतिभावः ॥ ३३ ॥ संकेतप्रकारमाह वानराएवेति वोयुष्माकंस्वजनेस्वजनत्वपरिज्ञानेवानराएववानरत्वविशिष्टाएवचिह्नं तद्वैशिष्ट्यमेवचिह्नमित्यर्थः मानुषेणरूपेणेतिशेषः ॥ ३४ ॥ केसमतत्राहाहमिति आत्मनापंचमः मंत्रिचतुष्टयसहितोविभीषणइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रक्षसामपिसंस्थानंमनुष्यवदेवेतिइतएवज्ञायते कतककृत्तुरक्षोरूपाणामपितेषांमानुषत्वेनप्रच्छादनंस्या

दैत्यदानवसंघानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियःक्षुद्रोवरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिक्रमतियःसर्वान्लोकान्संतापयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेंद्रस्यस्वयमेववधेधृतः ॥ ३० ॥ उत्तरंनगरद्वारमहंसौमित्रिणासह ॥ निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामिसबलोयत्ररावणः ॥ ३१ ॥ वानरेंद्रश्चबलवानृ क्षराजश्चवीर्यवान् ॥ राक्षसेंद्रानुजश्चैवगुल्मेभवतुमध्यमे ॥ ३२ ॥ नचैवमानुषंरूपंकार्यंहरिभिराहवे ॥ एषाभवतुनःसंज्ञायुद्धेस्मिन्वानरेबले ॥ ३३ ॥ वानराएववश्चिह्नंस्वजनेऽस्मिन्भविष्यति ॥ वयंतुमानुषेणैवसप्तयोत्स्यामहेपरान् ॥ ३४ ॥ अहमेवसहभ्रात्रालक्ष्मणेनमहौजसा ॥ आ त्मनापंचमश्चायंसखाममविभीषणः ॥ ३५ ॥ सरामःकृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वाविभीषणम् ॥ सुवेलारोहणेबुद्धिंचकारमतिमान्प्रभुः ॥ ३६ ॥ रम णीयतरंदृष्ट्वासुवेलस्यगिरेस्तटम् ॥ ३७ ॥ ततस्तुरामोमहताबलेनप्रच्छाद्यसर्वांपृथिवींमहात्मा ॥ प्रहृष्टरूपोऽभिजगामलंकांकृत्वामतिंसोरिवधे महात्मा ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ सतुकृत्वासुवेलस्यमतिमारोहणंप्रति ॥ लक्ष्मणा नुगतोरामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ विभीषणंचधर्मज्ञमनुरक्तंनिशाचरम् ॥ मंत्रज्ञंचविधिज्ञंचश्लक्ष्णयापरयागिरा ॥ २ ॥

र्थानुरोधेनपरेषामपरिज्ञानार्थंचतदेवाह कृत्यसिद्ध्यर्थंविभीषणमेवमुक्त्वेति मानुषरूपेणस्वसमीपेस्थित्वायोद्धव्यमित्युक्त्वेत्यर्थइत्याह सुवेलारोहणेबुद्धिंचकार तस्यदुर्गत्वाद्रात्रौतत्रावस्थान स्यसुखत्वाच्च मतिमान्मतिमिनिपाठे मतिमर्थनिर्धारणात्मिकांबुद्धिमित्यर्थः अर्थनिर्धारणंमतिरितितीर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एतदग्रे ततस्तुरामइतिपद्यंपठंतितन्नवक्ष्यमाणसंग्रहोनाप्युक्तानुवा दोनाप्यत्रप्रकरणविच्छेदइतीमंश्लोकंदथाप्रक्षिप्यात्रसर्गच्छेदंकुर्वंतिभ्रांताइतिकतककृत् ॥ सगमानः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ सत्विति ॥ १ ॥ विधिज्ञंकार्यविदम् ॥ २ ॥

अध्यारोहामहेआरोक्ष्यामहे ॥ ३ ॥ मरणांतायमरणपर्यंतदुःखमनुभवितुम् ॥ ४ ॥ राक्षस्यारक्षःसंबंधिन्या नीचयाक्रूरया तत्सीताहरणरूपम् ॥ ५ ॥ संमंत्रयन्संचितयन् चित्रसानुंसुवेल मित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वायुवेगप्रवणाःवायुवेगगतयः ॥ ८ ॥ यत्रराघवः येनराघवआरूढइत्यर्थः ॥ ९ ॥ शिखरेतस्येति स्थित्वेतिशेषः खेआकाशेविषक्तांरचितामिव ॥ १० ॥ रक्षार्थंप्राकारवरसंस्थैर्निशाचरैरपरंप्राकारंकृतमिवददृशुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिरंजितःप्रतिप्रापितरागः पूर्णचंद्रप्रदीप्ताक्षपेत्यनेनपौषशुक्लचतुर्दश्यांपूर्णिमायांवासुवेलारोहणमितिबोध्यम् सुवेलायेरा

सुवेलंसाधुशैलेंद्रमिमंधातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहेसर्वेवत्स्यामोत्रनिशामिमाम् ॥ ३ ॥ लंकांचालोकयिष्यामोनिलयंतस्यरक्षसः ॥ येन मेमरणांतायहृताभार्यादुरात्मना ॥ ४ ॥ येनधर्मोनविज्ञातोनवृत्तंनकुलंतथा ॥ राक्षस्यानीचयाबुद्ध्यायेनतद्गर्हितंकृतम् ॥ ५ ॥ एवंसंमंत्रयन्नेव सक्रोधोरावणंप्रति ॥ रामःसुवेलमासाद्यचित्रसानुमुपारुहत् ॥ ६ ॥ पृष्ठतोलक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरंचापमुद्यम्यसुमहद्विक्रमेरतः ॥ ७ ॥ तमन्वारोहत्सुग्रीवःसामात्यःसविभीषणः ॥ तेवायुवेगप्रवणास्तंगिरिंगिरिचारिणः ॥ ८ ॥ अध्यारोहंतशतशःसुवेलंयत्रराघवः ॥ तेत्वदीर्घेणकालेनगिरिमारुह्यसर्वतः ॥ ९ ॥ ददृशुःशिखरेतस्यविषक्तामिवखेपुरीम् ॥ तांशुभांप्रवरद्वारांप्राकारवरशोभिताम् ॥ १० ॥ लंकांराक्षससंपूर्णांददृशुर्हरियूथपाः ॥ प्राकारवरसंस्थैश्चतथानीलैश्चराक्षसैः ॥ ददृशुस्तेहरिश्रेष्ठाःप्राकारमपरंकृतम् ॥ ११ ॥ तंदृष्ट्वावानराःसर्वेराक्षसान्युद्धकांक्षिणः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादांस्तस्यरामस्यपश्यतः ॥ १२ ॥ ततोस्तमगमत्सूर्यःसंध्ययाप्रतिरंजितः ॥ पूर्णचंद्रप्रदीप्ताचक्षपासमतिवर्तत ॥ १३ ॥ ततःसरामोहरिवाहिनीपतिर्विभीषणेनप्रतिनंद्यसत्कृतः ॥ सलक्ष्मणोयूथपयूथसंयुतःसुवेलपृष्ठेन्यवसद्यथासुखम् ॥ १४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तांरात्रिमुषितास्तत्रसुवेलेहरियूथपाः ॥ लंकायांददृशुर्वीरावनान्युपवनानिच ॥ १ ॥ समसौम्यानिरम्याणिविशालान्यायतानिच ॥ दृष्टिरम्याणितेदृष्ट्वाबभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥

मःसैन्यंन्यवेशयदित्यग्निवेश्योक्तेः अत्रपूर्णचंद्रत्वोक्तिःपूर्णकल्पत्वादिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अवक्रमानः॥कतकरी० ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टात्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तामिति ॥ १ ॥ समसौम्यानिआयामविस्तराभ्यांसमानिसमभूतलानिचदुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येनसौम्यानि अतएवक्रीडार्थंरम्याणीत्यर्थइतितीर्थः समसाम्यानीतिपाठः ॥ समप्रदेशेसाम्यसंस्थानानि रम्याणिमृगाद्युपद्रवराहित्यादितिकतकः विशालानिविपुलानि आयतानिदीर्घाणि दृष्टिरम्याणिचक्षुःप्रियाणि ॥ २ ॥

चंपकेत्यादिलंकाविशेषणम् नागमालानागवृक्षपंक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रुमैरुपलक्षिता दृश्यैर्दृष्टिप्रियवस्तुभिरुपलक्षिता ॥ ५ ॥ दृश्यान्येवाह विचित्रेति ॥ ६ ॥ अगमावृक्षाः ॥ ७ ॥ सर्वैर्ऋतवोयस्मिंस्तत्सर्वर्तुकम् ॥ ८ ॥ बर्हिणैर्मयूरैः परभृताःकोकिलाः वननिर्झरेनिर्झरयुतेवने राजदंतादिः ॥ ९ ॥ कोकिलैराकुलाःखंडावृक्षखंडायेषुतानिवनोपवनानि अयेपिवद्धुर्व्रीहिरेव ॥१०॥

चंपकाशोकबकुलशालतालसमाकुला ॥ तमालपत्रसच्छन्नानागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिंतालैरर्जुनैर्नीपैःसप्तपर्णैःसुपुष्पितैः ॥ तिलकैःकर्णिकारैश्चपाटलैश्चसमंततः ॥ ४ ॥ शुशुभेपुष्पिताग्रैश्चलतापरिगतद्रुमैः ॥ लंकाबहुविधैर्दृश्यैर्यथेंद्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतैरक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्चतथानीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गंधाढ्यान्यतिरम्याणिपुष्पाणिचफलानिच ॥ धारयंत्यगमास्तत्रभूषणानीवमानवाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्ररथसंकाशंमनोज्ञंनंदनोपमम् ॥ वनंसर्वर्तुकंरम्यंशुशुभेषट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ दात्यूहकोयष्टिबकैर्नृत्यमानैश्चबर्हिणैः ॥ रुतंपरभृतानांचशुश्रुवेवननिर्झरे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहंगानिभ्रमराचरितानिच ॥ कोकिलाकुलखंडानिविहंगाभिरुतानिच ॥ १० ॥ भृंगराजाभिगीतानिकुररस्वनितानिच ॥ विविशुस्तेततस्तानिवनान्युपवनानिच ॥ ११ ॥ हृष्टाःप्रमुदितावीराहरयःकामरूपिणः ॥ तेषांप्रविशतांतत्रवानराणांमहौजसाम् ॥ १२ ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौघ्राणसमोनिलः ॥ अन्येतुहरिवीराणांयूथान्निष्क्रम्ययूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातालंकांजग्मुःपताकिनीम् ॥ १३ ॥ वित्रासयंतोविहगान्ग्लापयंतोमृगद्विपान् ॥ कंपयंतश्चतांलंकांनादैःस्वैर्नदतांवराः ॥ १४ ॥ कुर्वंतस्तेमहावेगामहींचरणपीडिताम् ॥ रजश्चसहसैवोर्ध्वंजगामचरणोत्थितम् ॥ १५ ॥ ऋक्षाःसिंहाश्चमहिषावारणाश्चमृगाःखगाः ॥ तेनशब्देनवित्रस्ताजग्मुर्भीतादिशोदश ॥ १६ ॥ शिखरंतुत्रिकूटस्यप्रांशुचैकंदिविस्पृशम् ॥ समंतात्पुष्पसंछन्नंमहारजतसन्निभम् ॥ १७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णंविमलंचारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णंश्रीमन्महच्चैवदुष्प्रापंशकुनैरपि ॥ १८ ॥ मनसापिदुरारोहंकिंपुनःकर्मणाजनैः ॥ निविष्टातस्यशिखरेलंकारावणपालिता ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ घ्राणसमत्वेनमंदता अन्येतुवनोपवनप्रवेष्टृव्यतिरिक्ताःयूथान्निष्क्रम्यलंकांजग्मुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वारणाःवनगजाः ॥ १६ ॥ एकमखंडम् दिविस्पृशंदिविस्पृक् पूर्वपदेत्युभ्यांचेतिङेरलुक् स्पृशेःक्प्रत्ययश्चार्षः समंतात्परितइत्यर्थः महारजतंस्वर्णम् ॥ १७ ॥ शतयोजनेति अनेकयोजनेत्यर्थः श्लक्ष्णंकुट्टिमभूमिवत् ॥१८॥ १९ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तेनैवरावणप्रयुक्तशरवर्षेण षष्टिहायनाःषष्टिवर्षाः ॥ ४५ ॥ सुतान्वरुणस्येति ॥ ४६ ॥ वारुणान्वरुणपुत्रान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वारुणःवरुणस्यायम् ॥४९॥

धनूंषिकृत्वासज्जानिविनिर्भिद्यमहोदरम् ॥ रावणंसमरेक्रुद्धाःसहिताःसमवारयन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैःसुदारुणैः ॥ दारयंति स्मसंक्रुद्धामेघाइवमहागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततःक्रुद्धोदशग्रीवःकालाग्निरिवमूर्च्छितः ॥ शरवर्षंमहाघोरंतेषांमर्मस्वपातयत् ॥४३॥ मुसलानिविचित्राणिततोभल्लशतानिच ॥ पट्टिशांश्चैवशक्तीश्चशतघ्नीर्महतीरपि ॥ पातयामासदुर्धर्षस्तेषामुपरिविष्ठितः ॥ ४४ ॥ ततस्तेनैवसहसासीदंतिस्मपदातिनः ॥ महापंकमिवासाद्यकुंजराःषष्टिहायनाः ॥ ४५ ॥ सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वाविह्वलान्समहाबलः ॥ ननादरावणोहर्षान्महानंबुधरोयथा ॥४६॥ ततोरक्षोमहानादान्मुक्ताहंतिस्मवारुणान् ॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवांबुदः ॥ ४७ ॥ ततस्तेविमुखाःसर्वेपतिताधरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रंगृहाण्येवप्रवेशिताः ॥ ४८ ॥ तानब्रवीत्ततोरक्षोवरुणायनिवेद्यताम् ॥ रावणंत्वब्रवीन्मंत्रीप्रहासोनामवारुणः ॥ ४९ ॥ गतःखलुमहाराजोब्रह्मलोकंजलेश्वरः ॥ गांधर्वंवरुणःश्रोतुंयंत्वमाह्वयसेयुधि ॥ ५० ॥ तत्किंतवयथावीरपरिश्रम्यगतेनृपे ॥ येतुसन्निहितावीराःकुमारास्तेपराजिताः ॥ ५१ ॥ राक्षसेंद्रस्तुतच्छ्रुत्वानामविश्राव्यचात्मनः ॥ हर्षान्नादंविमुंचन्वैनिष्क्रांतोवरुणालयात् ॥ ५२ ॥ आगतस्तुपथायेनतेनैवविनिवृत्त्यसः ॥ लंकामभिमुखोरक्षोनभस्तलगतोययौ ॥ ५३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोऽश्मनगरंभूयोविचेरुर्युद्धदुर्मदाः ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवोगृहंपरमभास्वरम् ॥ १ ॥ वैदूर्यतोरणाकीर्णंमुक्ताजालविभूषितम् ॥ सुवर्णस्तंभगहनंवेदिकाभिःसमंततः ॥ २ ॥ वज्रस्फटिकसोपानंकिंकिणीजालसंवृतम् ॥ वह्न्यासनयुतंरम्यंमहेंद्रभवनोपमम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वागृहवरंरम्यंदशग्रीवःप्रतापवान् ॥ कस्येदंभवनंरम्यंमेरुमंदरसन्निभम् ॥ ४ ॥ गच्छप्रहस्तशीघ्रंत्वंजानीष्वभवनोत्तमम् ॥ एवमुक्तःप्रहस्तस्तुप्रविवेशगृहोत्तमम् ॥ ५ ॥

॥ ५० ॥ तत्तस्मात्हेवीरत्वपेतथागतेइहत्वथापरिश्रम्यतवकिंनकिमपि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतउत्तरंपंचसर्गाःप्रक्षिप्ताबोध्याः ॥ १ ॥

निःशून्यंप्रेक्षतवरंपुनःकक्ष्यांतरेययौ ॥ सप्तकक्ष्यांतरंगत्वाततोज्वालामपश्यत ॥ ६ ॥ ततोदृष्टःपुमांस्तत्रहृष्टोहासंमुमोचसः ॥ श्रुत्वासतुमहाहासमूर्ध्वरोमाभवत्तदा ॥ ७ ॥ ज्वालामध्येस्थितस्तत्रहेममालीविमोहितः ॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःसाक्षादिवयमःस्थितः ॥ ८ ॥ तथादृष्ट्वातुवृत्तांतंत्वरमाणोविनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वंरावणायनिशाचरः ॥ ९ ॥ अथरामदशग्रीवःपुष्पकादवरुह्यसः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथभिन्नांजनचयोपमः ॥ १० ॥ चंद्रमौलिर्वपुष्मांश्चपुरुषोस्याग्रतःस्थितः ॥ द्वारमावृत्यसहसाज्वालाजिह्वोभयानकः ॥ ११ ॥ रक्ताक्षश्चारुदशनोबिंबोष्ठश्चारुदर्शनः ॥ महाभीषणनासश्चकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥ १२ ॥ रूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालोलोमहर्षणः ॥ गृहीत्वालोहमुसलंद्वारंविष्टभ्यतिष्ठति ॥ १३ ॥ अथसंदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमाबभूवसः ॥ हृदयंकंपतेचास्यवेपथुश्चाप्यजायत ॥ १४ ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानिदृष्ट्वारामव्यचिंतयत् ॥ अथचिंतयतस्तस्यसएवपुरुषोब्रवीत् ॥ १५ ॥ किंत्वंचिंतयसेरक्षोब्रूहिविस्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यमहंवीरकरिष्येरजनीचर ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वासतद्रक्षःपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसेबलिनासार्धमथवामन्यसेकथम् ॥ १७ ॥ रावणोभिहतोभूय ऊर्ध्वरोमाप्यजायत ॥ अथधैर्यंसमालंब्यरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ गृहेपुतिष्ठतेकोहितद्ब्रूहिवदतांवर ॥ तेनैवसार्धंयोत्स्यामियथावामन्यतेभवान् ॥ १९ ॥ सएनंपुनरप्याहदानवेंद्रोत्रतिष्ठति ॥ एषवैपरमोदारःशूरःसत्यपराक्रमः ॥ २० ॥ वीरोबहुगुणोपेतःपाशहस्तइवांतकः ॥ बालार्कइवतेजस्वीसमरेष्वनिवर्तकः ॥ २१ ॥ अमर्षीदुर्जयोजेताबलवान्गुणसागरः ॥ प्रियंवदःसंविभागीगुरुविप्रप्रियःसदा ॥ २२ ॥ कालाकांक्षीमहासत्वःसत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ दक्षःसर्वगुणोपेतःशूरःस्वाध्यायतत्परः ॥ २३ ॥ एषगच्छतिवात्येपज्वलतेतपतेतथा ॥ देवैश्चभूतसंघैश्चपन्नगैश्चपतत्रिभिः ॥ २४ ॥ भयंयोनाभिजानातितेनत्वंयोद्धुमिच्छसि ॥ बलिनायदितेयोद्धुंरोचतेराक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ प्रविशत्वंमहासत्वसंग्रामंकुरुमाचिरम् ॥ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रविवेशयतोबलिः ॥ २६ ॥ सविलोक्याथलंकेशंजहासदहनोपमः ॥ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःस्थितोदानवसत्तमः ॥ २७ ॥ अथसंदर्शनादेवबलिर्वैविश्वरूपवान् ॥ सगृहीत्वाचतद्रक्षउत्संगेस्थाप्यचाब्रवीत् ॥ २८ ॥ दशग्रीवमहाबाहोकंतेकामंकरोम्यहम् ॥ किमागमनकृत्यंतेब्रूहित्वंराक्षसेश्वर ॥ २९ ॥

एवमुक्तस्तुबलिनारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ श्रुतंमयामहाभागवद्धस्त्वंविष्णुनापुरा ॥ ३० ॥ सोहंमोक्षयितुंशक्तोवंधनात्त्वांनसंशयः ॥ एवमुक्तेत
तोहासंबलिर्मुक्तेनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रूयतामभिधास्यामियत्त्वंपृच्छसिरावण ॥ यएषपुरुषःश्यामोद्वारेतिष्ठतिनित्यदा ॥ ३२ ॥ एतेनदानवेंद्राश्वत
थान्येबलवत्तराः ॥ वशंनीताबलवतापूर्वैपूर्वतराश्चये ॥ ३३ ॥ बद्धःसोहमनेनैवंकृतांतोदुरतिक्रमः ॥ कएनंपुरुषोलोकेवंचयिष्यतिमानवः ॥ ३४ ॥
सर्वभूतापहर्तावैयएषद्वारितिष्ठति ॥ कर्ताकारयिताचैवधाताचभुवनेश्वरः ॥ ३५ ॥ नत्वंवेदनचैवाहंभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ कलिश्चैवैषकालश्चसर्वभू
तापहारकः ॥ ३६ ॥ लोकत्रयस्यसर्वस्यहर्तास्रष्टातथैवच ॥ संहरत्येषभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ३७ ॥ पुनश्चस्तृजतेसर्वमनाद्यंतंमहेश्वरः ॥ इष्टंचै
वहिदत्तंचहुतंचैवनिशाचर ॥ ३८ ॥ सर्वमेवहिलोकेशोधातागोमानसंशयः ॥ नैवंविधंमहद्भूतंविद्यतेभुवनत्रये ॥ ३९ ॥ अहंत्वंचैवपौलस्त्ययेचा
न्येपूर्ववत्तराः ॥ नेताह्येषांमहद्भूतंपशुंरशनयायथा ॥ ४० ॥ वृत्रोदनुःशुकःशंभुर्निशुंभःशुंभएवच ॥ कालनेमिश्चप्राह्लादिःकूटोवैरोचनोमृदुः
॥ ४१ ॥ यमलार्जुनौचकंसश्चकैटभोमधुनासह ॥ एतेतपंतिद्योतंतिवांतिवर्षंतिचैवहि ॥ ४२ ॥ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंसर्वैस्तप्तंमहत्तपः ॥ सर्वेतेसुमहात्मा
नःसर्वेवैयोगधर्मिणः ॥ ४३ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्यभुक्तंभोगैर्महत्तरैः ॥ दत्तमिष्टमधीतंचप्रजाश्चपरिपालिताः ॥ ४४ ॥ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारःप्रहंतारः
परेष्वपि ॥ सामरेष्वपिलोकेपुनैतेषांविद्यतेसमम् ॥ ४५ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताःसर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥ सर्वविद्याप्रवेत्तारःसंग्रामेष्वनिवर्तकाः
॥ ४६ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानिकारितानिमहात्मभिः ॥ युद्धेसुरगणाःसर्वेनिर्जिताश्चसहस्रशः ॥ ४७ ॥ देवानामप्रियेसक्ताःस्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्र
मत्ताश्चोपसक्ताश्चबालार्कसमतेजसः ॥ ४८ ॥ यस्तुदेवान्प्रधर्षेततदेषांविष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकंनाशंसवेत्ताभगवान्हरिः ॥ ४९ ॥ प्रादुर्भावंवि
कुरुतेयेनैतन्निधनंनयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठायसतिष्ठति ॥ ५० ॥ एवमेतेनदेवेनदानवेंद्रामहात्मना ॥ तेहिसर्वेक्षयंनीताबलिनःकामरूपि
णः ॥ ५१ ॥ समरेचदुराधर्षाःश्रूयंतेयेऽपराजिताः ॥ तेपिनीतामहद्भूताःकृतांतबलचोदिताः ॥ ५२ ॥ एवमुक्ताथप्रोवाचराक्षसंदानवेश्वरः ॥ यदे
तद्दृश्यतेवीरचक्रंदीप्तानलोपमम् ॥ ५३ ॥ एतद्गृहीत्वागच्छत्वंममपार्श्वमहाबल ॥ ततोहंतवव्याख्यास्येमुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ५४ ॥

तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलंबस्व रावण ॥ एतच्छ्रुत्वागतो रक्षः प्रहस्तश्च महाबलः ॥ ५५ ॥ यत्रास्थितं महादिव्यं कुंडलं रघुनंदन ॥ लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५६ ॥ न च चालयितुं शक्तो रावणोभूत्कथंचन ॥ लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ५७ ॥ उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः ॥ छिन्नमूलो यथा शालो रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नंतरे जज्ञे शब्दः पुष्पकसंभवः ॥ राक्षसेंद्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ५९ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६० ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् ॥ यत्त्वयाचोद्धृतं वीर कुंडलं मणिभूषितम् ॥ ६१ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ॥ एतत्पतितवच्चैवमत्र भूमौ महाबल ॥ ६२ ॥ अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुंडलाद्दनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६३ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६४ ॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ संध्ययोर्न हि ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥ ६५ ॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ॥ प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६६ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने घोरो लोकभयंकरः ॥ सर्ववर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ६७ ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृक् ॥ दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ६८ ॥ तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति द्वारस्थो वासुदेवो निरंजनः ॥ ६९ ॥ तस्य देवाधिदेवस्य गदतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७० ॥ इंद्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ॥ ऋषीणां चैव मुख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७१ ॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७२ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतांतः सह मृत्युना ॥ पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ ७३ ॥ दंष्ट्रालो विद्युज्जिह्वश्च सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ ७४ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ पापानां शासिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ ७५ ॥ न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ७७ ॥ अनंतः कपिलो जिष्णुर्नरसिंहो महाद्युतिः ॥ क्रतुधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥ ७८ ॥

सामर्षादेवेषु विघ्नस्यतत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥ तदाह सर्वमिति अहोरात्रापदेशेनएकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥ १२ ॥ वेपंतींवेपमानां मधुरैःमत्प्रार्थनयास्थितासीतितवनकश्चनदोषइत्या
दिवाक्यैः क्रोधस्यसंकल्पपूर्वत्यक्तत्वादत्रशापादानंतेनास्यक्रोधजयोजातइत्युक्तं ॥ १३ ॥ ततस्तत्रबहुविघ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकींकामस्याप्यकरणंसंकल्प्यअत्युत्कटब्रह्मचर्यविषयांबु
द्धिदृढनिश्चयं जेतुकामःकाममितिशेषः ॥ १४ ॥ कौशिकीविश्वामित्रभगिनीनदी ॥ १५ ॥ उत्तरेपर्वतेइत्येतत्पूर्वान्वयि समागम्यब्रह्मणेतिशेषः ॥ १६ ॥ लभतां भगवन्नितिशेषः ॥ १७ ॥

सव्रीडइवसंवृत्तश्चिंताशोकपरायणः ॥ बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन ॥ १० ॥ सर्वंसुराणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत् ॥ अहोरात्रापदेशेनगताः संवत्सरादश ॥ ११ ॥ काममोहाभिभूतस्यविघ्नोयंप्रत्युपस्थितः ॥ सनिःश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः ॥ १२ ॥ भीतामप्सरसंदृष्ट्वावेपंतींप्रांजलिंस्थिताम् ॥ मेनकांमधुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः ॥ १३ ॥ उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह ॥ सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः ॥ १४ ॥ कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेपेदुरासदम् ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासतः ॥ १५ ॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाःसुराः ॥ १६ ॥ महर्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ १७ ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ महर्षेस्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः ॥ १८ ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक ॥ ब्रह्मणस्तुवचःश्रुत्वाविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥ प्रांजलिःप्रणतोभूत्वाप्रत्युवाचपितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २० ॥ यदिमेभगवान्नाहततोहंविजितेंद्रियः ॥ तमुवाचततोब्रह्मानतावत्त्वंजितेंद्रियः ॥ २१ ॥ यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वात्रिदिवंगतः ॥ विप्रस्थितेपुदेवेषुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥ शिशिरेसलिलेशायीरात्र्यहानितपोधनः ॥ एवंवर्षसहस्रंहितपोघोरमुपागमत् ॥ २४ ॥

देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति महर्षेइति ॥ १८ ॥ महत्त्वस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९ ॥ प्रत्युवाचेति पितामहमितिशेषः अतुलंसर्वोत्तमंब्रह्मर्षिशब्दंमदर्जीयैःस्वार्जितैःक
र्मभिःप्राप्यंयदियतोभगवान्नाहनवदतिततोमन्येहंविजितेंद्रियः अत्रकाकुः नविजितेंद्रियइत्यर्थः नतावदिति विकारहेतुसंनिधानेविकाराभावेहितत्त्वमितिभावः नतावदितिलोकोक्तौ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ घर्मेग्रीष्मे आकाशंनिरावरणदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतपशुत्वज्ञापनंपशुंकृत्वायज्ञपशुत्वेनसंपाद्यअबंधयत राजेतिशेषः ॥ २४ ॥ इंद्रानुजोविष्णुर्यूपदेवः अत्रपूर्वमग्निस्तुत्वाततएतौ उपदेशकालेनथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥ सह
स्राक्षइत्युपलक्षणंविष्णोरपि रहस्यस्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥ समाप्तवान् फलंसम्यगाप्तवानित्यर्थः यद्यपिबह्वृचब्राह्मणेहरिश्चंद्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजेत्यादिनाहरिश्चंद्रयज्ञेशुनःशेप
स्याजीगर्तिसुतस्यपशुत्वंप्राजापत्यादिस्तुत्याचमोक्षःश्रूयतेतथापिअंबरीषविषयमप्येतत् एतत्प्रामाण्यात्तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येतिबहवः केचित्तुहरिश्चंद्रपदंसादृश्यादंबरीषएवप्रयुक्तं अजीग

सदस्यानुमतेराजापवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत् ॥ २४ ॥ सबद्धोवाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाववैसुरौ ॥ इंद्रमिंद्रानुजंचैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः ॥ दीर्घमायुस्तदाप्रादाच्छुनःशेपायवासवः ॥ २६ ॥ सचराजानरश्रेष्ठयज्ञस्यच समाप्तवान् ॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्माभूयस्तेपेमहातपाः ॥ पुष्करेपुनरश्रेष्ठदशवर्षशतानिच ॥ २८ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥

॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहामुनिम् ॥ अभ्यगच्छन्सुराः सर्वेतपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजाब्रह्मासुरुचिरंवचः ॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपः ॥ ३ ॥ ततःकालेनमहतामेनकापरमाप्सरा ॥ पुष्करेपुनरश्रेष्ठस्नातुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तांददर्श महातेजामेनकांकुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्वभद्रंतेमदनेनविमोहितम् ॥ इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसोहिमहाविघ्नोविश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचचराघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमेसौम्येसुखेनव्यतिचक्रमुः ॥ अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः ॥ ९ ॥

र्तिपदंचऋचीकेप्रयुक्तंश्रुनावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः ॥ २७ ॥ भूयःपूर्वतपसःपुत्रेषुक्रोधेननाशात्क्रोधंनकरिष्यामीतिसंकल्प्यपुनस्तपोकरोत् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ व्रतस्नातंसमाप्तव्रतं तपःफलचिकीर्षवःतपःफलंदातुकामाः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वमसि अत्रराज
शब्दानुपादानेनक्षत्रजातिविश्लेषःसूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ परमारूपादिभिःसर्वोत्तमा अप्सराइत्यार्षं ॥ ४ ॥ तत्रसरसि जलदेविद्युतमिव ॥ ५ ॥ कंदर्पकृतोदर्पोमदः ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भो
गदानेनेतिशेषः वरारोहाश्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥ पंचपंचदशवर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥

परलोकहितंप्रयोजनमाह अयमिति शरणंरक्षणं जीवितमात्रेणजीवितप्रदानमात्रेण प्रियमित्यस्यममस्यस्य जीवतोवाक्यकरणादितिस्मृतेः शुनकवत्परलोकसाधनत्वेनप्रियमित्यर्थः ॥१०॥ तत्रप्रवृत्त्यर्थंस्तौति सर्वेइति पशुभूताःअस्यराज्ञापशुत्वेनग्रहणादेतत्पतिनिधित्वेनपशुभूतानरेंद्रस्ययज्ञेऽग्नेस्तृप्तिंप्रयच्छथेत्यर्थः ॥११॥ नाथवान्मयारक्षकवान् ममयुष्मत्पितुःजीवतोवाक्यकरणात्वचःकृतंभवति ॥ १२ ॥ साभिमानंसाहंकारम् सलीलंसपरिहासम् ॥१३॥ लोकतःशास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातृत्वेदृष्टांतमाह श्वमांसमिवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ साध्वसंभयम् पितृत्वप्रयुक्त

अयंमुनिसुतोबालोमत्तःशरणमिच्छति ॥ अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः॥१०॥ सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः॥ पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिमग्नेःप्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत्॥ देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः॥ १२॥ मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वामधुच्छंदादयःसुताः॥ साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन्॥ १३॥ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेऽन्यसुतंविभो॥ अकार्यमिवपश्यामःश्वमांसमिवभोजने ॥ १४ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः॥ क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हितम् ॥ अतिक्रम्यतुमद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणम्॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाइवजातिषु॥ पूर्णंवर्षसहस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ॥ १७॥ कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा॥ शुनःशेपमुवाचार्तंकृत्वारक्षांनिरामयाम्॥१८॥ पवित्रपाशैराबद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः॥ वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर॥ १९ ॥ इमेचगाथेद्वेदिव्येगायेथामुनिपुत्रक॥ अंबरीषस्ययज्ञेस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः॥ त्वरयाराजसिंहंतमंबरीषमुवाचह॥ २१ ॥ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रंगच्छावहेवयम्॥ निवर्तयस्वराजेंद्रदीक्षांचसमुपाहर॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसमन्वितः॥ जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥

नीतिरहितम् जीवतोवाक्याकरणाद्धर्मादपिविगर्हितंभ्रष्टम् एवंमद्वाक्यमतिक्रम्ययतोदारुणंपरुषंरोमहर्षणंरोमांचरूपविकारजनकमुक्तंतस्मादितिशेषः ॥ १६ ॥ जातिषुमुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयांसर्वदुःखनाशिकांरक्षांकृत्वाशुनःशेपमुवाच ॥ १८ ॥ वाक्यमाह पवित्रेति पवित्रपाशाःदर्भरशनाः वैष्णवंविष्णुदैवत्यम् वैष्णवोवैदेवतयायूपइतिश्रुतेः वाग्भिराग्नेयमंत्रैरग्निमुदाहरस्तुहि ॥ १९ ॥ इमेमयोपदिश्यमानेइंद्रोपेंद्रदैवत्ये सिद्धिंजीवितसिद्धिम् ॥ २० ॥ २१ ॥ गच्छावहेइत्यार्षस्तङ् निवर्तयस्व यज्ञमितिशेषः समुदाहरकुरु ॥ २२ ॥ २३ ॥

मध्यमंमध्यमपुत्रंविक्रेयंमातापित्रोर्विक्रेयत्वेनसंमतंमन्येऽर्थादितिशेषः ॥ २१ ॥ ब्रह्मवादिनःमध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वाक्रीत्वा यद्यप्यपत्यस्यदानक्रयौशास्त्रनिषिद्धौतथापिअनेनकु
लहानौधर्मार्थमपत्यदानमिवयज्ञायापत्यक्रयोनविगीतइतिसूचितं पुत्रस्यचैवंपित्रधीनतोचितेतिचबोधितं ॥ २३ ॥ शुनःशेपंरथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ व्यश्रमत् व्यश्राम्यदितिपाठांतरं ॥ १ ॥ विश्रममाणस्येतिविश्रामतइत्यर्थेआर्षं ॥ २ ॥

पिताज्येष्ठमविक्रेयंमाताचाहकनीयसम् ॥ विक्रेयंमध्यमंमन्येराजपुत्रनयस्वमाम् ॥ २१ ॥ अथराजामहाबाहोवाक्यांतेब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्यकोटिभीरत्नराशिभिः ॥ २२ ॥ गवांशतसहस्रेणशुनःशेपंनरेश्वरः ॥ गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनंदन ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तुराजर्षीरथमारोप्यमत्वरः ॥ शुनःशेपंमहातेजाजगामाशुमहायशाः ॥ २४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० बालकांडएकषष्टितमःसर्गः ॥६१॥ ॥ ६४ ॥ ॥ शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्करेराजामध्याह्नेरघुनंदन ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्यशुनःशेपोमहायशाः ॥ पुष्करंज्येष्ठमागम्यविश्वामित्रंददर्शह ॥ २ ॥ तप्यंतमृषिभिःसार्धमातुलंपरमातुरः ॥ विषण्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच ॥ ३ ॥ पपातांकेमुनेरामवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नमेस्तिमातानपिताज्ञातयोबांधवाःकुतः ॥ ४ ॥ त्रातुमर्हसिमांसौम्यधर्मेणमुनिपुंगव ॥ त्रातात्वंहिनरश्रेष्ठसर्वेषांत्वंहिभावनः ॥ ५ ॥ राजाचकृतकार्यःस्यादहंदीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयांतपस्तप्त्वाह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ समेनाथोह्यनाथस्यभवभव्येनचेतसा ॥ पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः ॥ सांत्वयित्वाबहुविधंपुत्रानिदमुवाचह ॥८॥ यत्कृतेपितरःपुत्रान्जनयंतिशुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः ॥ ९ ॥

तृष्णयापिपासयाजिजीविषयाच श्रमेणचेतिविषण्णवदनत्वेदीनत्वेपरमातुरत्वेचहेतुः ॥ ३ ॥ अंकेउत्संगे ॥ मातुलत्वात्तत्रपातः बांधवाःकुतोदूरादेवसर्वथानसंत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मेणस्वार्जितेन सर्वेषांशरणागतानांभावनःसर्वेष्टसाधनं एकोहिस्त्वर्थे ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतकार्यःस्यात्अहंचअव्ययोधर्मलोपाभाववान्दीर्घायुस्तपस्तप्त्वास्वर्गंप्राप्नुयांतथाकुर्वितिशेषः ॥ ६ ॥ किल्बिषात्जीवविपत्तिरूपात् भव्येनप्रसन्नेन पुत्रंज्येष्ठं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यत्कृतेयत्प्रयोजनाय तदेवप्रयोजनमाह परलोकहितार्थायपरलोकहितरूपप्रयोजनाय तस्यप्रयोजनस्य ॥ ९ ॥

अभ्याहृतइदानीमस्माभिरानीतःपशुस्तवदुर्नयात्त्वत्पापवशात्तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टइत्यन्वयः राजपापमाह अरक्षितारंप्रजानामितिशेषः ॥ ७ ॥ एतत्पशुनाशरूपंमहत्प्रायश्चित्तंमहतःप्रायश्चित्तस्यकारणं प्रक्रांतंकर्मयावत्प्रवर्ततेप्रवर्तिष्यतेतावत्ततःप्रागेवनष्टंपशुमन्विष्यानय तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीत्वानरंवापशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहस्रशोगोभिर्निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ॥९॥

पशुरभ्याहृतोराजन्प्रनष्टस्तवदुर्नयात् ॥ अरक्षितारंराजानंघ्नंतिदोषानरेश्वर ॥ ७॥ प्रायश्चित्तंमहद्ध्येतन्नरंवापुरुषर्षभ ॥ आनयस्वपशुंशीघ्रंयावत्कर्मप्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचःश्रुत्वासराजापुरुषर्षभः ॥ अन्वियेषमहाबुद्धिःपशुंगोभिःसहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान्जनपदांस्तांस्तान्नगराणिवनानिच ॥ आश्रमाणिचपुण्यानिमार्गमाणोमहीपतिः ॥ १० ॥ सपुत्रसहितंतातसभार्यंरघुनंदन ॥ भृगुतुंगेसमासीनमृचीकंसंददर्शह ॥ ११ ॥ तमुवाचमहातेजाःप्रणम्याभिप्रसाद्यच ॥ महर्षितपसादीप्तंराजर्षिरमितप्रभः ॥ १२॥ पृष्ट्वासर्वत्रकुशलमृचीकंतमिदंवचः ॥ गवांशतसहस्रेणविक्रीणीषेसुतंयदि ॥ १३ ॥ पशोरर्थेमहाभागकृतकृत्योऽस्मिभार्गव ॥ सर्वेपरिगतादेशायज्ञियंनलभेपशुम् ॥ १४॥ दातुमर्हसिमूल्येनसुतमेकमितोमम ॥ एवमुक्तोमहातेजाऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५॥ नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्रीणीयांकथंचन ॥ ऋचीकस्यवचःश्रुत्वातेषांमातामहात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाचनरशार्दूलमंबरीषमिदंवचः ॥ अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवानाहभार्गवः ॥ १७ ॥ ममापिदयितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंप्रभो ॥ तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपार्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेणहिनरश्रेष्ठज्येष्ठाःपितृषुवल्लभाः ॥ मातॄणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्ष्येकनीयसम् ॥ १९ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्मुनिपत्न्यांतथैवच ॥ शुनःशेपःस्वयंराममध्यमोवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

॥ १० ॥ सपुत्रेति सइतिपृथक्पदंसोंऽबरीषः भृगुतुंगंपर्वतशृंगविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तंप्रसिद्धतपसमृचीकंइदंवक्ष्यमाणंवचोब्रवीदितिशेषः यदिविक्रीणीषेतदाकृतकृत्योस्मिभवेयं यतोयज्ञियंयज्ञेपूर्वंपरिकल्पितंपशुंक्वापिनलभे ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतःएतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १५ ॥ कथंचनवहुनापिमूल्येन अनेनेतरयोरनुमतिःसूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शुनकइतिकनिष्ठपुत्रनाम ॥ १८ ॥ पितृषुपितॄणां रक्षिष्यामीत्यर्थेरक्ष्येइत्यार्षं ॥ १९ ॥ रामेतिसंबुद्धिः ॥ २० ॥

लोकाःसूरादिसत्यांताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैश्वानरपथान्ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गाद्बहिर्बहिर्देशेएतानितानिनक्षत्राणितिष्ठंत्वितिपूर्वेणान्वयः तेषुत्वदीयेषुज्योतिःषुनक्षत्रेषु जाज्वलन्भृशंज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्शिराःअस्मदुक्तावाक्शिरस्त्ववानेवत्रिशंकुर्देवतुल्यसुखवान्तिष्ठतु एतानितवज्योतींषितंअनुयास्यंतिच ॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकगतंयथास्वर्गलोकगतमि वेत्थंतंपूर्वान्वयि ॥ ३३ ॥ बाढमित्येवआहेतिशेषः दुराग्रहस्यानर्थहेतुतांप्रतिसंधायदेवतावचनमंगीचकार ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण०वा०आदिकाव्येबालकां

यावल्लोकाधरिष्यंतितिष्ठंत्वेतानिसर्वशः॥ मत्कृतानिसुराःसर्वेतदनुज्ञातुमर्हथ॥ २९॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम्॥ एवंभवतुभद्रंतेति ष्ठंत्वेतानिसर्वशः॥ ३०॥ गगनेतान्यनेकानिवैश्वानरपथाद्बहिः॥ नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिःषुजाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्चतिष्ठ त्वमरसन्निभः॥ अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिनृपसत्तमम्॥ ३२॥ कृतार्थंकीर्तिमंतंचस्वर्गलोकगतंयथा॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्मासर्वदेवैरभिष्टुतः ॥३३॥ ऋषिमध्येमहातेजाबाढमित्येवदेवताः॥ ततोदेवामहात्मानोऋषयश्चतपोधनाः॥ जग्मुर्यथागतंसर्वेयज्ञस्यांतेनरोत्तम॥३४॥ ॥इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषष्टितमःसर्गः॥६०॥ ॥७॥ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःप्रस्थितान्वीक्ष्यतानृषीन्॥ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वांस्तान्वनवासिनः॥ १ ॥ महाविघ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशम्॥ दिशमन्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतप्स्यामहेतपः॥ २॥ पश्चि मायांविशालायांपुष्करेषुमहात्मनः॥ सुखंतपश्चरिष्यामःसुखंतद्धितपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुष्करेषुमहामुनिः॥ तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमू लफलाशनः॥ ४॥ एतस्मिन्नेवकालेतुअयोध्याधिपतिर्महान्॥ अंबरीषइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे॥ ५॥ तस्यवैयजमानस्यपशुमिंद्रोजहारह॥ प्रनष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत्॥ ६॥

डेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वनवासिनःतपोवनवासिनस्तान्स्वाज्ञयायज्ञार्थमागतान्प्रस्थितान्वीक्ष्यसर्वांस्तानब्रवीदित्यन्वयः वनवासिनइत्यस्यस्थानेविनयान्वितानितिपाठां तरम् ॥ १ ॥ दक्षिणांदिशमासमंताद्व्याप्यास्थितोयंत्रिशंकुरूपोमहाविघ्नोस्माकंतपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छायाक्रांतत्वाच्चायंदेशोऽतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २॥ विशालायांविशालतपो वनवत्यांपश्चिमायांवर्तमानेषुपुष्करेषुतत्तीरेतपोवनेष्वित्यर्थः महात्मनइतिमहात्मानइत्यर्थकंऋषिसंबोधनमदीर्घत्वमार्षम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रःपुरोहितः ॥ ६ ॥

तदाह हेराजन्त्वंतस्यतेजसावैभवेनसशरीरोदिवंगच्छ कुद्धत्वात्पुनरुक्त्यादिनदोषः ॥ १५ ॥ मुनीनांपश्यतांमुनिषुपश्यत्सु ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयःस्वर्गेनिजपुण्यकर्मणाकृतआलयोयस्यता दृशः स्वर्गवासार्होनासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्रहेतुः गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ आहारयत्अकरोत् ॥ २० ॥ सृजन्निति यथाउत्तरतोध्रुवःअचलस्तिष्ठतिएवंत्रिशंकुस्तिष्ठतु तस्यपरितो यथासप्तर्षिमंडलंतथाअस्यापिभवत्वित्याशयः सृजन्नितिहेतौशतृप्रत्ययः सृष्टिंकुर्वन्तद्धेतोःदक्षिणमार्गस्थानपरानसृजत् पुनःसप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् ॥ २१ ॥ नक्षत्रवंशंक्षुद्रनक्ष

शराजंस्त्वंतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्रज ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवंजगामकाकुत्स्थमुनीनांपश्यतांतदा ॥ स्वर्गलोकंगतंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः ॥ १६ ॥ सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंनासिस्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशापहतोमूढपतभूमिमवाक्शिराः ॥ एवमुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्यकौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्छितः ॥ २१ ॥ दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः ॥ सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः ॥ दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाःसुरासुराः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः ॥ २४ ॥ अयंराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः ॥ आरोहणंप्रतिज्ञातंनानृतंकर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिमामकानिध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥

त्रगणम् ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंस्वसृज्यमानस्वर्गस्येतिशेषः अथवामयासृज्यमानःस्वर्गःअनिंद्रएवास्तु त्रिशंकुरेवतत्रेंद्रोभवत्वित्याशयः एवमिंद्रस्थानेत्रिशंकुंप्रतिष्ठाप्यतस्यपरिवारभूतदैवता निस्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततइति देवप्रतिस्वर्गवत्स्वस्यापिप्रतिस्वर्गंकुर्यात्इतिहेतोःसुराअसुराश्चसंभ्रांताःपर्याकुलचित्ताइत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनुनयप्रकारमाह अयंराजेत्यादि गुरुशापेनपरिक्षतःचंडालत्वंप्राप्तः दिवंब्रह्मसृष्टंत्वत्सृष्टंवास्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रंवइत्यनेनअनुनयः ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तुस्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २८ ॥

ज्ञात्वायोगबलेन ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुदायादःतद्वंश्यः एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वंसूचितम् ॥ २ ॥ स्वंप्रतिशरणमागमनेहेतुमाह स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यतांआरभ्यताम् ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमि
तिक्रियाविशेषणम् ऊचुरित्यस्यअन्योन्यमितिशेषः यदूचुस्तदाह अयमित्यादि ॥ ५ ॥ अग्निकल्पःअजितकामक्रोधत्वाच्छापंदास्यतियतस्तस्मादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततःसशरीरस्यस्वर्गगम
नाययज्ञःप्रवर्त्यताम् सर्वेभवंतःस्वस्वकृत्यंअधितिष्ठतप्रारभध्वम् ताःक्रियाःस्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ॥ ८ ॥ याजकःअध्वर्युरितियावत् अतएववक्ष्यतिस्रुवमुद्यम्येति ॥ ९ ॥ यथाकल्पंशास्त्रानु

तपोबलहतान्ज्ञात्वावासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः ॥ ध
र्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः ॥ २ ॥ स्वेनानेनशरीरेणदेवलोकजिगीषया ॥ यथायंस्वशरीरेणदेवलोकंगमिष्यति ॥ ३ ॥ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञो
भवद्भिश्चमयासह ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुःसमेताःसहसाधर्मज्ञाधर्मसंहितम् ॥ अयंकुशिकदायादोमुनिःपरमकोपनः
॥ ५ ॥ यदाहवचनंसम्यगेतत्कार्यंनसंशयः ॥ अग्निकल्पोहिभगवान्शापंदास्यतिरोषतः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोयथादिवि ॥ गच्छेदि
क्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ॥ ७ ॥ ततःप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमधितिष्ठत ॥ एवमुक्त्वामहर्षयःसंजह्रुस्ताःक्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्चमहाते
जाविश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥ चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयथाविधि ॥ ततःकालेनमहताविश्वा
मित्रोमहातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमंस्तदातत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोम
हामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर ॥ एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥
दुष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर ॥ स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसःफलम् ॥ १४ ॥

सारेण यथाविधियथासंप्रदायानुष्ठानम् कल्पशास्त्रेनानापक्षोपन्यासस्थलेअनुष्ठेयांशेसंप्रदायस्यैवशरणत्वात् महताकालेनअधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठेन ॥ १० ॥ सर्वदेवताःप्रती
तिशेषः तदातथापिअनधिकारिणायाजनाद्यजनाच्च ॥ ११ ॥ उद्यम्यऊर्ध्वंक्रोधेनप्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ पश्यमेइति भागार्थंदेवानामनागमनेनअसाध्यत्वेपिस्वत
पोव्ययेनत्वामभीष्टंस्वर्गंनयामीतिभावः ॥ १३ ॥ स्वशरीरेणदुष्प्रापमित्यन्वयः हियदिमयास्वार्जितंयत्किंचिदपितपसःफलंसुकृतमस्ति ॥ १४ ॥

तेतव ॥ ११॥ सर्वदेशेष्वित्यस्यस्थिताइतिशेषः आगच्छन्नित्यस्यकेचिदितिशेषः महोदयंतन्नामानमृषिम् वासिष्ठंयच्छतंसर्वंतच्चवर्जयित्वेतियोजना तद्वासिष्ठशतंक्रोधपर्याकुलाक्षरंयथाये नप्रकारेणवचनमाहतत्सर्वंश्रृण्वित्यर्थः क्षत्रियइत्यादि ब्राह्मणस्यैवयाजनाधिकारात् चंडालस्ययज्ञेऽनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुराणांदेवतात्वेनभोक्तृत्वम् ऋषीणांऋत्विक्त्वेनयज्ञशिष्टभोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥ पालिताइतिव्यंग्योक्तिः वचननैष्ठुर्यम् अर्शआद्यजंतम् नैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठाइत्याद्यर्धंपूर्वान्वयि सहमहोदयामहोदयेनसहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वेह

ऊचुश्चवचनंसर्वंसर्वेषांब्रह्मवादिनाम् ॥ श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयम् ॥ वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥ यथाहवचनंसर्वंश्रृणुत्वंमुनिपुंगव ॥ क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः ॥ १३ ॥ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ॥ ब्राह्मणावामहात्मानोभुक्त्वाचांडालभोजनम् ॥ १४ ॥ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टंमांतपउग्रंसमास्थितम् ॥ १७ ॥ भस्मीभूतादुरात्मानोभविष्यंतिनसंशयः ॥ अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्वतक्षयम् ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंतुते ॥ श्वमांसनियताहारामुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्चविरूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंत्यदूषयत् ॥ २० ॥ दूषितःसर्वलोकेषुनिषादत्वंगमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्त्वावचनंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ विरराममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तुः तपउग्रमिति तपस्तेजसाक्षत्रियस्यचंडालयाजनमपिनदोषायेतिज्ञात्वापियत्तदूषयंतिस्म ॥ १७ ॥ तस्माद्भस्मीभूताइत्यादि ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानिसप्तजन्मशतानि मृतपाःशववस्त्रादिहारिणः मुष्टिकानामतन्नामानः इदानींडोंबाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृताविकृतव्यापाराः विरूपाःविकृताकाराः अदूष्यंमदूषयदितिप्राग्वत् ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिरतःप्राणिनांप्राणनाशोद्यतः अनुक्रोशोदया ॥ २१ ॥ वर्तयिष्यतिप्राप्स्यति अत्रेदंबोध्यम् क्षत्रियत्वेपियाजनेप्रवृत्तिस्तत्रापिशापदूषितचंडालयाजनेप्रवृत्तिर्ब्राह्मणेषुवासिष्ठेषुवधादिकृच्छापकृत्याप्रवृत्तिरेतत्सर्वंब्राह्मणत्वेच्छयाप्रवर्तमानतपसोविनाशायदैवकृतमितिबोध्यम् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्री॰श्रीरा॰रामा॰वा॰आ॰बाल॰एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥

नगच्छंतिनगच्छंतिस्म यदेवमतोदैवमेवप्रारब्धफलमदृष्टमेव परंश्रेष्ठंहिताहितप्रापणेपौरुषंइदानींतनधर्मानुष्ठानंनिरर्थकम् प्रारब्धंतिरस्कारेदुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवमुक्तम् आक्रम्यतेअभि
भूयते परमागतिःसाक्षादिनरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखदम प्रसादंदैवानुकूल्यसमर्थंत्वदीयंप्रसादमिच्छतोमेप्रसादंकर्तुमर्हसि दैवेनोपहतंतिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानंकर्मयस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यंयज्ञसाहाय्यम् ॥३ ॥ अ

परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकम् ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः ॥ तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादम
भिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यच्छरणमस्तिमे ॥ दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्म
जः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतांगतम् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकोस्वागतंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकम् ॥ शरणंतेप्रदास्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥
अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते ॥ अनेनसहरूपेणसश
रीरोगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप ॥ यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यंशरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मि
कान् ॥ व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्वान्शिष्यान्समाहूयवाक्यमेतदुवाचह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ॥ ७ ॥
सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् ॥ यदन्योवचनंब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतम् ॥ तस्यतद्वचनंश्रु
त्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्योब्रह्मवादिनः ॥ तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥

तेनरूपेणगुरुपुत्रशापकृतेनचंडालरूपेण ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः जातिचांडालत्वाभावाच्चयज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तंअनायासलभ्यम् तत्रहेतुः
यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥ यज्ञसंभारकारणात्यज्ञसामग्रीसंपादनार्थम् ॥ ६ ॥ शिष्याणांऋष्यानयनेआज्ञा ॥ ७ ॥ सुहृदःस्वस्य स्वस्वऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणम् सुबहुश्रुतानिति यदिति
आहूतोन्योवा अनादृतंउपेक्षारूपंचंडालयाजनरूपंनिंदात्मकंवायद्वाक्यंब्रूयात्तत्सर्वमुक्तमखिलेनममाख्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्यांगतिंयाजकांतरम् घोराभिसंहितंघोराभिप्रायसंयुक्तम् कुलगुर्वतिक्रमेणअन्याश्रयस्यकुलनाशहेतुतयातदभिप्रायस्यघोरत्वम् ॥ ८ ॥ चंडालत्वंगमिष्यसीतिशेपुरितियोजना तादृश पापिष्ठदर्शनस्यपापजनकत्वात्स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषाम् ॥ ९ ॥ परुषोरुक्षांगः ध्वस्तमूर्धजःखर्वकेशः ॥ १० ॥ चिताश्मशानंतत्रभवंपुष्पभस्मादिमाल्यांगरागोयस्य अयोविकारआयसंत दाभरणः त्यज्यत्यक्त्वा ॥ ११ ॥ अनुगामिनःसहगताः प्राद्रवन्तंत्यक्त्वागताः परमात्मवान्धीरः ॥ १२ ॥ दह्यमानइत्यस्यदुःखेनेत्यादि विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात्विफ

अन्यांगतिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः॥ ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितम्॥ ८॥ शेपुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि॥ इत्युक्त्वा तेमहात्मानोविविशुःस्वंस्वमाश्रमम्॥ ९॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः॥ नीलवस्त्रधरोनीलःपुरुषोध्वस्तमूर्धजः॥ १०॥ चित्यमाल्यां गरागश्चआयसाभरणोऽभवत्॥ तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यज्यचंडालरूपिणम्॥ ११॥ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः॥ एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान्॥ १२॥ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनम्॥ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतम्॥ १३॥ चंडालरूपिणंराममुनिःकारुण्यमागतः॥ कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः॥ १४॥ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनम्॥ किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल॥ १५॥ अयोध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः॥ अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः॥ १६॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम्॥ प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच॥ १७॥ अनवाप्यैवतंकाममयाप्राप्तोविपर्ययः॥ सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन॥ १८॥ मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलम्॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन॥ १९॥ कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः॥ २०॥ गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः॥ धर्मेप्रयतमानस्ययज्ञंचाहर्तुमिच्छतः॥ २१॥

लीकृतंवसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्थम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्त्वंशापाच्चंडालतांगतस्तस्यतेइहागमनकार्यंकिमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यंकाममुद्दिश्यगतस्तंकाममनवाप्य नैतावदेवअपितुविपर्ययोजातिभ्रंशएवंवेषरूपः काममाह सशरीरइत्यादि इतीत्यस्यकामइतिशेषः सौम्यदर्शनेतिसंबोधनम् ॥ १८ ॥ तच्चतथापि तत्फलंसशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपंनावाप्यतइत्यन्वयः क्रतुशतंनकृतंत्वयेतिचेत्तत्राह अनृतमिति ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपिगतोऽनृतंनवक्ष्येइत्यन्वयः क्षत्रधर्मेणतत्साक्षितया ॥ २० ॥ शीलंसद्गुणः वृत्तमाचारः इच्छतोममेतिशेषः ॥ २१ ॥

नत्यिवृकृतमत्याख्यानजया महात्मनइतिद्वितीयार्थेमहात्मानइत्यार्षम् ॥ १६ ॥ शरण्यान्रक्षणसमर्थान् शरणंगतःअन्येषांरक्ष्याणांशरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्यर्थः ॥ १७॥१८ ॥
ब्राह्मणान्अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्ध्यर्थंसशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थम् ॥ २० ॥ गुरुपुत्रान्ऋतेतान्विनाअन्यांकांचनगतिमहंनपश्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिकतकस्वर
सः तस्मान्इक्ष्वाकूणांपरमगतिरूपात्पुरोधसोवसिष्ठादनंतरमित्यर्थः ॥२२॥ ॥इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥५७॥ ॥ ॥ क्रो

सोभिगम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोःसुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः॥१६॥अब्रवीत्समहात्मानःसर्वानेवकृतांजलिः॥ शरणंवः प्रपन्नोहंशरण्यान्शरणंगतः॥ १७॥ प्रत्याख्यातोहिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना॥ यष्टुकामोमहायज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ॥ १८॥ गुरुपुत्रानहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये॥ शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान्॥ १९ ॥ तेमाभवंतःसिद्ध्यर्थंयाजयंतुसमाहिताः॥ सशरीरोयथाहंवैदेवलोकमवाप्नुयाम्॥ २० ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः॥ गुरुपुत्रानृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकांचन॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः॥ तस्मादनंतरंसर्वेभवंतोदैवतंमम॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा०आ०बालकांडेसप्तपंचाशःसर्गः॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतंराजानमिदमब्रवीत्॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोसिदुर्मेधोगुरुणासत्यवादिना ॥ तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान्॥ २॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः॥ नचातिक्रमितुंशक्यंवचनंसत्यवादिनः॥ ३ ॥ अशक्यमितिसोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः॥ तंवयंवैसमाहर्तुंक्रतुंशक्ताःकथंचन॥ ४॥ बालिशस्त्वंनरश्रेष्ठगम्यतांस्वपुरंपुनः॥ याजनेभगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापिपार्थिव॥ ५॥ अवमानंकथंकर्तुंतस्यशक्ष्यामहेवयम्॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥ सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत्॥ प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि॥ ७ ॥

धसमन्वितमितिऋषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥ दुर्मेधःदुर्बुद्धे शाखांतरंयाजनादिनारक्षकांतरम् ॥ २ ॥ नचातिक्रमितुंशक्यमिक्ष्वाकुभिरितिशेषः ॥ ३ ॥ सोवाचेतिसोचिलोपेचेदितिसाधु तं
क्रतुंयमशक्यमित्युवाचतंयज्ञमित्यर्थः कथंचकथमपिनशक्ताइत्यर्थः ॥ ४ ॥ बालिशोऽज्ञःत्रैलोक्यस्यापिसिद्ध्यर्थंयाजनेइत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ॥ ५॥ अवमानंतेनासाध्यतयोक्तार्थस्यसाध
नरूपम् ॥ ६ ॥ एतान्वासिष्ठान् ॥ ७ ॥

तस्यहतस्यरक्षसः सहायंसहायभूतमात्मानंनिरीक्षमाणंतंराजानंदृष्ट्वासंतापमकरोत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कालपर्याययोगेनबहुकालानंतरंप्राप्यराज्यप्रापककर्मवशेनमित्रसहोराजाभवत्वीर्य सहस्यैवमित्रसहइतिनामांतरम् ॥ १७ ॥ अस्याश्रमेतिलुप्तषष्ठीकं अस्याश्रमस्यसमीपतोराजायज्ञंयजतेस्म ॥ १८ ॥ गणायुतइत्यत्राङ्प्रश्लेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सं

निरीक्षमाणंतंदृष्ट्वासहायंतस्यरक्षसः ॥ संतापमकरोद्घोरंसौदासंचेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधंतंसहायंममजघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापिपा पिष्ठप्रदास्यामिप्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वातुतद्रक्षस्तत्रैवांतरधीयत ॥ कालपर्याययोगेनराजामित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजापियजतेयज्ञ मस्याश्रमसमीपतः ॥ अश्वमेधंमहायज्ञंतंवसिष्ठोप्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्रयज्ञोमहानासीद्बहुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धःपरयालक्ष्म्यादेवयज्ञसमो भवत् ॥ १९ ॥ अथावसानेयज्ञस्यपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ वसिष्ठरूपीराजानमितिहोवाचराक्षसः ॥ २० ॥ अद्ययज्ञावसानांतेसामिषंभोजनंमम ॥ दीयतामितिशीघ्रंवैनात्रकार्याविचारणा ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वाव्याहृतंवाक्यंरक्षसाब्रह्मरूपिणा ॥ सूदान्संस्कारकुशलानुवाचपृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यंसामिषंस्वादुयथाभवतिभोजनम् ॥ तथाकुरुतशीघ्रंवैपरितुष्येद्यथागुरुः ॥ २३ ॥ शासनात्पार्थिवेंद्रस्यसूदःसंभ्रांतमानसः ॥ तच्चरक्षःपुन स्तत्रसूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ समानुषमथोमांसंपार्थिवायन्यवेदयत् ॥ इदंस्वादुहविष्यंचसामिषंचान्नमाहृतम् ॥ २५ ॥ सभोजनंवसिष्ठाय पत्न्यासार्धमुपाहरत् ॥ मदयंत्यानरश्रेष्ठसामिषंरक्षसाहृतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वातदामिषंविप्रोमानुषंभोजनागतम् ॥ क्रोधेनमहताविष्टोव्याहर्तुमुपच क्रमे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वंभोजनंराजन्ममैतद्दातुमिच्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्तेभविष्यतिनसंशयः ॥ २८ ॥ ततःक्रुद्धस्तुसौदासस्तोयंजग्राहपाणिना ॥ वसिष्ठंशप्तुमारेभेभार्याचैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन्प्रभुर्यतोस्माकंवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ प्रतिशप्तुंनशक्तस्त्वंदेवतुल्यंपुरोधसम् ॥ ३० ॥

भ्रांतमानसः अभूदितिशेषः पाकत्वरयेतिशेषः सूदवेषमिति तत्रमहानसेसूदांतरवेषंगृहीत्वामुख्यसूदेनपाकसमयेमानुषंमांसंप्राचिक्षिपदितिशेषः ॥ २४ ॥ अथानंतरंसूदवेषोराक्षसःपार्थिवाय मानुषमांसंपकंन्यवेदयत् इदमन्नंसिद्धमितिनिवेदनप्रकारः ॥ २५ ॥ राजापिसामिषंमानुषमप्यमानुषंतद्धविष्यमित्येवविज्ञायपत्न्यासार्धंवसिष्ठायोपाहरत् ॥ २६ ॥ मानुषमामिषंभोजनागतं ज्ञात्वा भोजनरसवर्गेनेतिभावः ॥ २७ ॥ एतद्भोजनंमानुषामिषभोजनम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामा० श्रीरा० रा० वा० आ० उ० चतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथसेनाप्रस्थानोत्तरंमासमात्रमयोध्यायामुषित्वापश्चादेकाकिनोगच्छतःशत्रु घ्नस्यमार्गवशाद्वाल्मीक्याश्रमप्राप्तिः प्रस्थाप्येति मासमात्रोषितः अयोध्यायामितिशेषः पथ्येकएवासहायएवजगाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दारुणां लवणाधिष्ठितत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ इदमाश्र

पुरोहितंवसिष्ठंचशत्रुघ्नःप्रयतात्मवान् ॥ रामेणचाभ्यनुज्ञातःशत्रुघ्नःशत्रुतापनः ॥ प्रदक्षिणमथोकृत्वानिर्जगाममहाबलः ॥ १७ ॥ निर्याप्यसेना मथसोग्रतस्तदागजेंद्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥ उपास्यमानःसनरेंद्रपार्श्वतःप्रतिप्रयातोरघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी कीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रस्थाप्यचबलंसर्वंमासमात्रोषितःपथि ॥ एकएवाशुशत्रुघ्नोजगामत्वरि तंतदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमंतरेशूरउष्यराघवनंदनः ॥ वाल्मीकेराश्रमंपुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥ सोभिवाद्यमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् ॥ कृतांजलिरथोभूत्वावाक्यमेतदुवाचह ॥ ३ ॥ भगवन्वस्तुमिच्छामिगुरोःकृत्यादिहागतः ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामिप्रतीचींदारुणांदिशम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्न स्यवचःश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः ॥ प्रत्युवाचमहात्मानंस्वागतंतेमहायशः ॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदंसौम्यराघवाणांकुलस्यवै ॥ आसनंपाद्यमर्घ्यंचनि र्विशंकःप्रतीच्छमे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यतदापूजांफलमूलंचभोजनम् ॥ भक्षयामासकाकुत्स्थस्तृप्तिंचपरमांगतः ॥ ७ ॥ सभुक्त्वाफलमूलंचमहर्षिंतमु वाचह ॥ पूर्वायज्ञविभूतीयंकस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥ तत्तस्यभाषितंश्रुत्वावाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्नशृणुयस्येदंबभूवायतनंपुरा ॥ ९ ॥ यु ष्माकंपूर्वकोराजासौदासस्तस्यभूपतेः ॥ पुत्रोवीर्यसहोनामवीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥ सबालएवसौदासोमृगयामुपचक्रमे ॥ चंचूर्यमाणंददृ शेसशूरोराक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौघोरौमृगान्बहुसहस्रशः ॥ भक्षमाणावसंतुष्टौपर्याप्तिंनैवजग्मतुः ॥ १२ ॥ सतुतौराक्षसौदृष्ट्वानिर्मृगं चवनंकृतम् ॥ क्रोधेनमहताविष्टोजघानैकंमहेषुणा ॥ १३ ॥ विनिपात्यतमेकंतुसौदासःपुरुषर्षभः ॥ विज्वरोविगतामर्षोहतंरक्षोव्युदैक्षत ॥ १४ ॥

मंराघवाणांकुलस्यत्वमेवत्वदीयमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वायज्ञविभूतीयमित्यार्षःसंधिः आश्रमसमीपतःपूर्वापूर्वप्रदेशेदृश्यमानापुरातनीचेयंयज्ञविभूतिर्यूपादियज्ञोपकरणसमृद्धिःकस्ययजमानस्ये त्यर्थः ॥ ८ ॥ यस्ययजमानस्येदमायतनंबभूवतच्छृणु ॥ ९ ॥ १० ॥ चंचूर्यमाणंमुहुर्मुहुश्चरंतं ॥ ११ १२ ॥ निर्मृगंकृतंवनंचदृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ २५ ॥ आत्महितंआत्माइंद्रः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरा० वा० आ० बालकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ लोभनंप्रतारणं काममोहेनकामज्वलितचित्तवैवश्येनस
मन्वितंयुक्तम् ॥ १ ॥ व्रीडिताअसामर्थ्यवचननिमित्तात्रीडा ॥ २ ॥ उत्स्रज्यनेइतिपाठेपिउत्स्रक्ष्यतइत्येवार्थः ॥ ३ ॥ हियतोऽतःप्रसादंएवंनियोगाभावरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ माधवेवसंतेकोकि
लोभूत्वाहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ बहुगुणंहावभावादिगुणोपेतं रूपंरूपपरिष्कारं भेदयस्वकामोत्पादनेनतपसश्चालय ॥ ७ ॥ ललिताललिताख्यभावयुक्ता ॥ ८ ॥ वल्गुमनोहरं कमनीयविष

तस्मिन्संतप्यमानेतुविश्वामित्रेमहामुनौ ॥ संतापःसुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच ॥ २५ ॥ रंभामप्सरसंशक्रःसर्वैःसहमरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं
वाक्यमहितंकौशिकस्यच ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ सुरका
र्यमिदंरंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया ॥ लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्तासाप्सरारामसहस्राक्षेणधीमता ॥ व्रीडिताप्रांजलिर्वाक्यं
प्रत्युवाचसुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयंसुरपतेघोरोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ क्रोधमुत्स्रक्ष्यतेघोरंमयिदेवनसंशयः ॥ ३ ॥ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्ह
सि ॥ एवमुक्तस्तयारामसभयंभीतयातदा ॥ ४ ॥ तामुवाचसहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिम् ॥ माभैषीरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनम् ॥ ५ ॥ कोकि
लोहृदयग्राहीमाधवेरुचिरद्रुमे ॥ अहंकंदर्पसहितःस्थास्यामितवपार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरम् ॥ तमृषिंकौशिकंभद्रेभेदयस्व
तपस्विनम् ॥ ७ ॥ साश्रुत्वावचनंतस्यकृत्वारूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामासललिताविश्वामित्रंशुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्यतुशुश्राववल्गुव्याहरतः
स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेनमनसासचैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच ॥ दर्शनेनचरंभायामुनिःसंदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्ष
स्यतत्सर्वंविज्ञायमुनिपुंगवः ॥ रंभांक्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मांलोभयसेरंभेकामक्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणिशै
लीस्थास्यसिदुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥

यत्वाशाच्चेतसोहर्षः ॥ ९ ॥ तस्यकोकिलस्य गीतेन रंभायाइतिशेषः संदेहंस्वतएवास्यायदृच्छयाआगमनंउतेंद्रप्रेरितायामत्तपोभंगार्थमित्येवंरूपम् ॥ १० ॥ तत्सर्वंरंभागमनंतत्कृतप्रलोभ
नंचसहस्राक्षप्रेरणामूलमितियुक्त्याध्यानेनचविज्ञायनिश्चित्यरंभांशशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शैलीशिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥ यद्यपिस्वामिनियोगतःप्रवृत्तायारंभायाःशापदानमनुचितंइंद्रेए
वतद्दानमुचितंतथापिक्रोधावेशेनयुक्तायुक्तविवेकाभावः अतएवपश्चाद्विवेकंलब्ध्वातामनुगृह्णाति ब्राह्मणइति वसिष्ठइत्यर्थइतिकतकः एतेनकामादपिक्रोधोदुर्जयइतिसूचितम् ॥ १३ ॥

आत्मनःकोपंधारयितुंअशक्नुवन्नूनांशम्भ्वातपोव्ययजन्यदुःखेनसंतापंपश्चात्तापमुपागतइतिशेषः ॥ १४ ॥ महर्षेर्वचःश्रुत्वाकंदर्पःसचइंद्रश्चनिर्गतइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ कोपेनचात्कामेनचत पोपहरणेकृतेसतिकामक्रोधहनत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः आपाततोरंभादर्शनप्रवृत्तस्याकामेनापितपःक्षयः आत्मनोमनसः शांतिदुःखोपशमम् ॥ १६ ॥ नवक्ष्ये शापादिवचनमितिशे षः ॥ १७ ॥ आत्मानंशरीरम् ॥ १८ ॥ यावत्यावताकालेनब्राह्मण्यंप्राप्तंभवेत्तावच्छाश्वतीःसमाःबहून्वत्सरान् ॥ १९ ॥ मूर्तयःशरीरावयवाः तपोर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोस्तद्बलेनस्था

एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ अशक्नुवन्धारयितुंकोपंसंतापमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदाभवत् ॥ वचःश्रुत्वाच कंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते ॥ इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणे कृते ॥ नैवंक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन ॥ १७ ॥ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि ॥ अहंहिशोषयिष्यामिआत्मानंविजितेंद्रियः॥ १८ ॥ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितम् ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानास्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः॥ १९ ॥ नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः॥ एवंवर्ष सहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः॥ चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० बा० चतुःषष्टितमःसर्गः॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्त्वामहामुनिः॥ पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमंराम तपःपरमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठता व्ययम् ॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः॥ ४ ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेरघूत्तम ॥ इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥ तस्मैद त्वातदासिद्धंसर्वंविप्रायनिश्चितः॥ निःशेषितेऽन्नेभगवानभुक्त्वैवमहातपाः॥ ६ ॥

स्यंत्येवेतिभावः दीक्षांअनुच्छ्वासाभोजनेउद्दिश्य अप्रतिमांप्रतिज्ञांसर्वथैवंकरिष्यइत्यध्यवसायम् ॥२०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकां डेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथप्रतिज्ञोत्तरं हैमवतींउत्तराम् ॥ १ ॥ मौनरूपंव्रतंवर्षसहस्रसंबंधि मौनंचात्रकाष्ठमौनम् ॥ २ ॥ आधूतमाकुलीकृतमपिआंतरमंतःकरणम् ॥ ३ ॥ निश्चयंक्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रसंबंधिनिव्रतेपूर्णेसति ॥४॥ तस्मिन्कालेव्रतपारणाकाले ॥५॥ सिद्धंपक्वं निःशेषितेनिरवशेषतोदत्ते अभुक्त्वैवपुनःपाकाकरणादभुक्त्वैव ॥ ६ ॥

मौनंकृत्वाआसीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ नोच्छ्वसन्श्वासोच्छ्वासरहितः धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरितियावत् अतएवाग्रेआतापितमिवेतिवक्ष्यति अयंशुद्धसत्त्वगुणप्रभवोग्निरितरेषांरजस्तमः प्रधानानांतन्मिश्रसत्त्वप्रधानानांचदेवादीनांतापजनकइतिबोध्यम् ॥ ८ ॥ येनवह्निना यथातापितःपुमान्संभ्रांतोव्याकुलोभवतितद्वत्त्रैलोक्यंसंभ्रांतमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ तपसातेजसातपोरूपेणतेजसा मोहिताःविषयाग्राहिचित्ताःकृताः मंदरश्मयःक्षीणतेजसः कश्मलंदुःखम् ॥ १० ॥ तत्तद्विषयैर्लोभितःक्रोधितोपिनिर्विघ्नमेवतौल्यक्त्वातपसाभिवर्धतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्म

नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह ॥ ७॥ अथवर्षसहस्रंचनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्निधूमोव्यजायत ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांतमातापितमिवाभवत् ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःपन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९॥ मोहितास्तपसातस्यतेजसामंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ॥ १०॥ बहुभिःकारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः॥ लोभितःक्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्धते॥ ११॥ नह्यस्यवृजिनंकिंचिद्दृश्यतेसूक्ष्ममप्युत ॥ नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितम् ॥ १२ ॥ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरम् ॥ व्याकुलाश्च दिशःसर्वानचकिंचित्प्रकाशते ॥ १३ ॥ सागराःक्षुभिताःसर्वेविशीर्यंतेचपर्वताः ॥ प्रकंपतेचवसुधावायुर्वातीहसंकुलः ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः ॥ संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभितमानसम् ॥ १५ ॥ भास्करोनिष्प्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा ॥ बुद्धिंनकुरुतेयावन्नाशेदेवमहामुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्योभगवन्नग्निरूपोमहाद्युतिः ॥ कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेऽखिलम् ॥ १७॥ देवराज्यंचिकीर्षेतदीयतामस्ययन्मनः ॥ ततःसुरगणाःसर्वेपितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षेस्वागतंतेऽस्तुतपसास्मसुतोषिताः ॥ १९॥ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक ॥ दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः ॥ २० ॥

मपिवृजिनंअल्पमपिकामक्रोधरूपं यदभीप्सितंब्रह्मर्षित्वम् ॥ १२ ॥ अन्यथालोकनाशइत्याह विनाशयतीति तेर्लघुतरपाठान्नच्छंदोभंगः नाशप्रकारमाह व्याकुलाइति ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रतिजानीमःप्रतिक्रियांनजानीमइत्यर्थः नास्तिकोजायतेजगत्क्षोभवशान्नास्तिकइवकर्मानुष्ठानशून्यइत्यर्थः तदाह संमूढमिवेति संप्रक्षुभितमानसंव्याकुलचित्तम् ॥ १५ ॥ नाशेजगन्नाशे ॥ १६ ॥ पूर्वयुगांतकाले ॥ १७ ॥ यद्यसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेततदातदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् यद्यस्यअभीष्टंनदीयतेतदासौदेवराज्यंचिकीर्षेताताेऽस्ययन्मनस्तत्स्थंब्रह्मर्षित्वंतद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागतंभद्रं स्मेतिविसर्गलोपआर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दानंस्वदर्शनफलम् ॥ २० ॥

स्वस्तिसुखं यथासुखं तपस उपरने इतिशेषः ॥ २१ ॥ यदि इत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् ॥ २२ ॥ ओमितिब्रह्मज्ञानसाधनं वषडितियज्ञसाधनं वेदाश्च तदपेक्षितांगोपांगादि प्रतिपादकाः वरयंतु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरयंतितथा वरणंचाध्यापनयाजनयोरनुमतिः ब्रह्माद्यनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावात्वसिष्ठेनानंगीकारेव्यर्थमेवसर्वमत आह क्षत्रेत्यादि सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात्तदध्यापकत्वाच्चतेषांयुद्धजयादिप्रयोजनसंपत्त्यपेक्षत्रवेदविदां उक्तप्रयोजनधनुर्वेदविदांश्रेष्ठः ब्रह्मवेदावेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥ अन्यदपिश्रेष्ठ्यबीजं ब्रह्मपुत्रइति एवंब्रह्मर्षेइति एवंवसिष्ठमुखेनब्रह्मर्षित्ववादरूपेममपरमःकामोमनोरथोयदिकृतस्तदामद्विषयेकृतकृत्याःसुरर्षभायांतु नान्यथेतिभावः अन्यथापुनस्तपश्चरि

स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखम् ॥ पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ कृत्वाप्रणामंमुदितोव्याजहारमहामुनिः ॥ ब्राह्मण्यं यदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच ॥ २२ ॥ ओंकारोथवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमाम् ॥ क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥ ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठो मामेवंवदतुदेवताः ॥ यद्येवंपरमःकामःकृतोयांतुसुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः ॥ सख्यंचकारब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहःसर्वंसंपद्यतेतव ॥ इत्युक्त्वादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामासब्रह्मर्षिंवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ २७ ॥ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः ॥ एवंत्वनेनब्राह्मण्यंप्राप्तंराममहात्मना ॥ २८ ॥ एषराममुनिश्रेष्ठएषविग्रहवांस्तपः ॥ एषधर्मःपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविररामद्विजोत्तमः ॥ शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३० ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजम् ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ ३१ ॥ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसि कौशिक ॥ पावितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ॥ ३२ ॥ गुणाबहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया ॥ विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः ॥ ३३ ॥

ष्यामीतितात्पर्यम् ॥ २४ ॥ ततोविश्वामित्रोक्त्यनंतरं प्रसादितोविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वानुमतये एवंब्रह्मर्षित्वं सख्यंविश्वामित्रेण ॥ २५ ॥ सर्वंब्राह्मण्यप्रयोजकंब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादिसं पद्यतेसंपन्नं अनेनत्रिपुरुषपर्यंतंविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभःसूचितः एतच्चानृष्यानंतर्येइतिसूत्रेमहाभाष्येस्पष्टं इतिवसिष्ठोक्तेदेवताअप्युक्त्वाजग्मुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ पूजयामास सपरिवारस्यममसत्कारकरणेनब्रह्मर्षिनाप्रापकसाधनौन्मुख्यसंपादनेनकृतार्थीकृतोस्मिभगवतेतिपूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचारेति विश्वामित्रइतिशेषः अथप्रकृतशतानंदवचनमेवंत्वित्यादि ॥ २८ ॥ नित्यमिदानीमपिवीर्यस्यतपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पावितःपवित्रःकृतः ॥ ३२ ॥ गुणाःकर्मश्रैष्ठ्यज्ञातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३ ॥

वा० रा० ॥ ८६ ॥

महातेजइतिसंबुद्धिः मयाजनकेनरामेणचसदःप्राप्यस्थितैःसदस्यैश्वतेगुणाःश्रुताः ॥ ३४ ॥ तुभ्यमितितवेत्यर्थे अप्रमेयंइयत्ताज्ञानाविषयम् ॥ ३५ ॥ कथानामिति शृण्वतइतिशेषः कर्म कालइति अतिवर्ततइतिशेषः तदेवाह लंबतइति ॥ ३६ ॥ स्वागतंभद्रं अनुज्ञातुं कर्मणेइतिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्ववासंस्वनिवेशं स्ववाटमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥
॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ कृतकर्माकृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ कर्मणाअर्घ्यपाद्या

श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना ॥ सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलम् ॥ अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेविभो ॥ कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलम् ॥ ३६ ॥ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः ॥ स्वागतंजपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशुजनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्रामपूज्यमानोमहात्मभिः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ ॥ भवानाज्ञापयतुमामाज्ञाप्योभवताह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माजनकेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिम् ॥ श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति ॥ ७ ॥

दिलक्षणेन राघवौचसंपूज्यवाक्यमुवाच विश्वामित्रंप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यःआज्ञापयितुंयोग्यः भवतेतिकृत्यानांकर्तरिषष्ठीविकल्पात्तृतीया आगमनप्रयोजनंबोधनीयइतितात्पर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ आगताबितिशेषः ॥ ५ ॥ कृतकामौप्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततोधनुर्वृत्तांतमाहजनकः एवमिति अस्यदिदृक्षितस्यधनुषःश्रूयतामागमनादिवृत्तांतइतिशेषः यदर्थंयत्प्रयोजनायतिष्ठतितच्चश्रूयताम् ॥ ७ ॥

निमिः कूटस्थः तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः न्यासो निक्षेपः अयं धनूरूपः अपरे तु नितरामास्ते देवता यत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं च दत्त इत्यर्थः निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्कीकरणमनुचितं भगवता तद्भंगे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यादिति प्राहुः ॥८॥ कैर्दत्तस्तत्राह दक्षेत्यादि दक्षयज्ञवधे इति निमित्तसप्तमी आयम्य नमन सज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमिति वधविषयाप्रयासोद्योत्यते ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनो मम भागं यतो नाकल्पयंत सुरा अतो वरांगानि शिरांसि अकल्पयते त्येकवचनमार्षं महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥१०॥ विमनसो दीनाः भवो रुद्रः ॥११॥ ददौ संहारार्थं गृहीतं धनुरिति शेषः देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्लब्धं धनूरत्नम् ॥१२॥ अस्मत्पूर्वजे देवराते तैः शिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं

देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः॥ न्यासोयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः॥८॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान्॥ विध्वस्य त्रिदशान् रोषात्सलीलमिदमब्रवीत्॥९॥ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः॥ वरांगानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः॥१०॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव॥ प्रसादयंत देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः॥११॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम्॥ तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः॥१२॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लांगलादुत्थिता ततः॥१३॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा॥१४॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा॥ भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम्॥१५॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुंगव॥ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम्॥१६॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम्॥ ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव॥१७॥

देवपूजास्थानभूतं न्यस्तं वत्तं तदुक्तं कौर्मे एकविंशेऽध्याये प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुरिति पाद्मेपि च चापं शंभोर्दयादत्तं कन्याशुल्कीकृतं मयेति यदर्थमिह तिष्ठतीत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्यंते न जातं पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात् अथेति कृषत इति अग्निचयनार्थमिति शेषः षड्गवेन कृषतीत्यादि शास्त्रात् लांगलात् लांगलपद्धतेः उत्थिता कन्येति शेषः ॥ १३ ॥ यतः क्षेत्रं शोधयता सीतायालांगलपद्धतेर्मया लब्धाऽतो नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा भूतलात् यज्ञियात् व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्ता पाद्मेपि अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी सीतामुखोद्भवात्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् ततो भूदौरसी तस्य ऊर्मिला नाम कन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्का धनुः सज्जीकरणादिक्षमं वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः ॥ १५ ॥ १६ ॥ न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥

वीर्यंधनुषःसारंजिज्ञासवइत्यस्याभूवन्निति शेषः उपाहृतंदर्शितमानीयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ग्रहणंधारणं तोलनंभारपरीक्षणार्थंहस्तेनचालनं ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याताःकन्यानदत्तेतियावत् तदित्य
व्ययं ततोनंतरंयद्वृत्तंतन्निबोधजानीहि ततइत्युत्तरान्वयि ॥ २० ॥ अरुंधन्नुपरुद्धवंतः वीर्यसंदेहंधनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽन्येषांसंदेहविषयत्वंगताःअतोबलेनैवकन्यांग्रहीष्यामइत्यरुं
धन्नित्यर्थः तेचसर्वेनृपाआत्मानंस्वंस्वमात्मानंमेमयाऽवधूतंवीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतंविज्ञाय ॥ २१ ॥ रोपेणाविष्टामिथिलामपीडयन् अडभावआर्षः क्षयंयातानि दुर्गस्थित्यायुद्धवशा

मिथिलामप्युपागम्यवीर्यंजिज्ञासवस्तदा ॥ तेषांजिज्ञासमानानांशैवंधनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा ॥ तेषांवीर्यवतां वीर्यमल्पंज्ञात्वामहामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्यातानृपतयस्तन्निबोधतपोधन ॥ ततःपरमकोपेनराजानोमुनिपुंगव ॥ २० ॥ अरुंधन्मिथिलांसर्वेवीर्य संदेहमागताः ॥ आत्मानमवधूतंमेविज्ञायनृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोपेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीम् ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः ॥ २२ ॥ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोऽहंभृशदुःखितः ॥ ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाऽहंप्रसादयम् ॥ २३ ॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः ॥ ततोभ ग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः ॥ २४ ॥ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मण योश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत ॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहम् ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामा यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ धनुर्दर्शयरा मायइतिहोवाचपार्थिवम् ॥ १ ॥ ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेशह ॥ धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यानुलेपितम् ॥ २ ॥ जनकेनसमादिष्टाःस चिवाःप्राविशन्पुरम् ॥ तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥

दिनिशेषः ॥ २२ ॥ साधनानिदुर्गरक्षणसाधनानि प्रसादयंप्रसादितवान् लङ्यडभावआर्षः ॥ २३ ॥ सुराददुः जगन्मातुःरक्षणार्थंस्वकार्यसिद्ध्यर्थंचेदंबलदानं दिशोययुः समूहंविसृज्येतिशेषः
॥ २४ ॥ अवीर्याःअल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाःसंदिग्धस्ववीर्याः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः तदेतत्उक्तवृत्तांतकम ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्री० रा० वा० आ०
वा० षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामायइतिहेत्यसंधिरैच्छिकः आरोपयिष्यतिसीतांग्रहीष्यतिचेतिभावः ॥ १ ॥ सचिवान्समीपेविद्यमानान् अनुलेपितंयुक्तम् ॥ २ ॥
प्राविशन्पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शतानिपंचाशत् पंचसहस्राणीत्यर्थः अनेनधनुषोदुर्वहत्वादिदर्शितं आयताःदीर्घाः महात्मानोत्कृष्टपुष्टशरीराःअष्टचक्रांरथांगाष्टयुक्तां तांदृढत्वेनप्रसिद्धां कथंचन तत्संख्याअपिमहताप्रय
त्नेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आयसींअष्टलोहनिर्मितां सुरोपममितिजनकविशेषणम् ॥ ५ ॥ यदिदर्शनीयमितीच्छसितदादर्शयेत्यर्थः ॥६॥ उभौरामलक्ष्मणौतदाश्चर्यंधनुःप्रदर्शनमुद्दिश्यविश्वामित्रम
भाषतेतियोजना ॥ ७ ॥ पूरितुंअशक्तैस्तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैःराजभिस्तुजनकैर्देवरातातिरिक्तैः पूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेवकेवलंपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति एतद्धनुःसुराद
योनसज्जीकर्तुंशक्ताइतिशेषः ॥ ९ ॥ गतिःशक्तिःसामर्थ्यं चस्त्वर्थे प्रपूरणंआकर्णाकर्षणं आरोपणंसज्जीकरणं समायोगःशरेणयोजनं वेपनंज्यास्फालनं तोलनमुक्तम् ॥ १० ॥ आनीतंअ

नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांमहात्मनाम् ॥ मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ॥ ४ ॥ तामादायसुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः ॥ सुरोपमंतेजनक
मूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत ॥
विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंतदा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाः
सर्वेसासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा
॥ १० ॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रःसरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितम् ॥ वत्सरा
मधनुःपश्यइतिराघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः ॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंस्पृ
शामीहपाणिना ॥ यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत ॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः
॥ १५ ॥ पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांरघुनंदनः ॥ आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः ॥ १६ ॥

र्थापित्वदाज्ञयेत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यत्रधनुस्तिष्ठतितांमंजूषांअपावृत्यअपगतावरणांकृत्वा ॥ १३ ॥ स्पृशामीतिदर्शनौत्सुक्यस्यनिवृत्तेः वाचार्थे यत्नवान्भविष्यामिकिमित्यब्रवीत् अपृ
च्छदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तंराजामुनिश्चबाढमित्येवचाब्रवीत्समभाषतेतिप्रत्येकमन्वयः मध्येमध्यप्रदेशे लीलयाअनायासेन जग्राहपादांगुलेनोन्नतंकृत्वाकरेणजग्राह तदुक्तंपाद्मे रामोपित
द्धनुःकोटिस्पृष्ट्वापादांगुलात्ततः उन्नतंचापमारोप्यबभंजेमोहिताजनाइति अतिभारवद्वस्तुनःपादांगुल्यामध्यभागपर्यंतमुन्नमनंमध्येगृहीत्वोद्धारश्चमहाबलसाध्यइतिमहाबलवत्त्वमनेनसू
चितम् ॥ १५ ॥ पश्यतामनादरेषष्ठी ॥ १६ ॥

पूरणमाकर्षणं ॥ १७ ॥ निर्घातोशनिध्वनिस्तन्निःस्वनसमःशब्दआसीत् दीर्यतःपर्वतस्यसमीपदेशेयथाभूमिकंपस्तथाभूकंपआसीत् ॥ १८ ॥ मुनिवरोविश्वामित्रः राजाजनकः ॥ १९ ॥
विगतसाध्वसः रामेणधनुरनारोपणेकन्याऽविवाहितैवस्थास्यतीतियाभीःस्थितासागतेत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्कितमिदंमयाएतदारोपणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ आहरिष्यतिसंपादयिष्यति ॥ २२ ॥
ममप्रतिज्ञासत्याजातेतिशेषः प्राणैःप्राणेभ्यः ॥ २३ ॥ ममंमंत्रिणइत्यन्वयः अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तमित्यर्थः भवतोऽनुमत्येतिवार्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशश्च सर्व

आरोपयित्वामौर्वींचपूरयामासतद्धनुः ॥ तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः ॥ १७ ॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येवदीर्यतः ॥ १८ ॥ निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः ॥ वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्तेजनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवम् ॥ २० ॥ भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोदशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यंच अतर्कितमिदंमया ॥ २१ ॥ जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता ॥ सीताभर्तारमासाद्यरामंदशरथात्मजम् ॥ २२ ॥ ममसत्याप्रतिज्ञासावीर्यशुल्केतिकौशिक ॥ सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमेसुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमतेब्रह्मन्शीघ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ॥ ममकौशिकभद्रंते अयोध्यांत्वरितारथैः ॥ २४ ॥ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम ॥ प्रदानंवीर्यशुल्कायाःकथयंतुचसर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौचकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै ॥ प्रीतियुक्तंतुराजानमानयंतुसुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तुतथेत्याहराजाचाभाष्यमंत्रिणः ॥ अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तंसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतथा ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
जनकेनसमादिष्टादूतास्तेक्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषितामार्गेतेऽयोध्यांप्राविशन्पुरीं ॥ १ ॥ तेराजवचनाद्गत्वाराजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ २ ॥

मप्यत्रत्यंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ गुप्तौरक्षितौ प्रीतियुक्तमितिक्रियाविशेषणं ॥ २६ ॥ आभाष्यआहूय कृतशासनान्दत्तकल्याणसंदेशपत्रान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ त्रिरात्रंरात्रित्रयंउषितामार्गेकृतवासाः तावद्वासकरणेनिमित्तंक्लांतवाहनत्वं तेदूतक
र्मणिनियुक्तामंत्रिणः तदनंतरंतेऽयोध्यायांप्राविशन् ॥ १ ॥ राजवचनात्जनकोस्मानिहप्रेषितवानितिस्वराजनामसंकीर्तनात् राजवेश्मदशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपालैरितिशेषः ॥ २ ॥

विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेननद्भृत्यवत्तत्सन्निधौभयरहिताः ॥ ३ ॥ साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः आहिताग्न्यादिः पुरस्कृतामंत्र्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्साधनऋत्विजस्तैः सहितइत्यर्थइत्यन्ये ॥ ४ ॥ कुशलंक्षेमं अव्ययमनपायं हेमहाराजआपृच्छते आङिनुपृच्छ्योरित्यात्मनेपदं पुरःसराभृत्यास्तत्सहितं ॥ ५ ॥ अनुमतेअनुमतकृत्यसाधननिमित्तं ॥६ ॥ वीर्यशुल्केतिप्रतिज्ञापूर्वंयुष्माकंविदितेत्यन्वयः विमुखीकृताइत्यपिविदितं ॥ ७ ॥ तवपुत्रकैरिति तवपुत्रेणरामेणेत्यर्थः कप्रत्ययेनाल्पार्थकेनबाल्यद्योतनं जामातृबुद्ध्यामहाबलत्वेनेश्वरबुद्ध्याच

बद्धांजलिपुटाःसर्वेदूताविगतसाध्वसाः॥ राजानंप्रश्रितंवाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम्॥ ३॥ मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरयास्नेहसंरक्तयागिरा ॥ ४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितम्॥ जनकस्त्वांमहाराजापृच्छतेसपुरःसरम्॥ ५॥ पृष्ट्वाकुशलमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधिपः॥ कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत् ॥ ६॥ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्कामामात्मजा ॥ राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृताः॥ ७॥ सेयंममसुताराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः॥ यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः ॥८॥ तच्चरत्नंधनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना॥ रामेणहिमहाबाहोमहत्यांजनसंसदि॥ ९॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने॥ प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञांममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेवप्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे ॥ १२॥ एवंविदेहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत्॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रिणश्चैवमब्रवीत्॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेवृत्तंजनकस्यमहात्मनः॥ पुरींगच्छामहेशीघ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः॥ १७॥

पूज्यत्वेनबहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥ तच्चपूर्वंदक्षाध्वरध्वंससमयेरुद्रेणयद्बलाच्छक्रादिपुरःसरसकलसुरजयःकृतस्तच्चेत्यर्थः रत्नंधनुःउत्तमंधनुः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञांवीर्यशुल्कतयासीतादानप्रतिज्ञां तर्तुंपूरयितुं ॥ १० ॥ ११ ॥ उभयोरेवउभयोरपिपुत्रयोः नकेवलंरामस्यैवेत्यर्थः प्रीतिंविवाहजां एतेनलक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसूचितं ॥ १२ ॥ एवंवक्ष्यमाणं ॥ १४ ॥ विदेहेषुविदेहानांनिवासभूतेजनपदे ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेवृत्तं यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १७ ॥

श्वोयात्रेतिमंत्रिणोब्रवीदित्यन्वयः तदर्थंउद्यमःक्रियतामितिशेषः ॥ १८ ॥ मंत्रिणोजनकमंत्रिणः गुणैःसत्कारातिशयैः नरेंद्रश्चेतिपाठस्तुमुदितउवासेतिविपरिणामः नरेंद्रस्येतिपाठेजनकस्ये
त्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाःको
शरक्षाधिकारिणः पुष्कलंबहुश्रेष्ठंच सुविहिताःसुरक्षिताःसुसंपादितकल्याणोचितकर्माणोवा ॥ २ ॥ यानंशिबिकादि युग्यमश्वादि अनुत्तमानिश्रेष्ठानियानानियुग्यानिचयांतु वसिष्ठाद्यर्थ

मंत्रिणोबाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिचमंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तुनरेंद्रस्यरात्रिंपरमसत्कृताः ॥ ऊषुःप्रमुदि
ताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः ॥ राजादशरथोहृष्टःसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलम् ॥ व्रजंत्वग्रेसु
विहितानानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालंचयानंयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबा
लिरथकश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजाःप्रयांत्वग्रेस्यंदनंयोजयस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमा
म् ॥ ५ ॥ वचनाच्चनरेंद्रस्यसेनाचचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वयात् ॥ ६ ॥ गत्वाचतुरहंमार्गेविदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजाच
जनकःश्रीमान्श्रुत्वापूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥ ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ मुदितोजनकोराजाप्रहर्षंपरमंययौ ॥ ८ ॥ उवाचवचनंश्रेष्ठो
नरश्रेष्ठंमुदान्वितम् ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ ९ ॥ पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम् ॥ दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभ
गवानृषिः ॥ १० ॥ सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिवशतक्रतुः ॥ दिष्ट्यामेनिर्जिताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलम् ॥ ११ ॥

मितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्रेद्विजप्रयाणंप्रयाणेकल्याणाय प्रयांतुउक्तयानयुग्यैरितिशेषः दूताजनकदूताः ॥ ५ ॥ चद्वयंचित्यफलंपादपूरणमात्रार्थं ॥ ६ ॥ दूतानांत्रिदिनगम्योपिमार्गश्चतु
रंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनंवासोमध्ये श्रुत्वादशरथागमनं ॥ ७ ॥ राजानमासाद्यमुदितोहर्षंययौ मोदस्यैवाधिकावस्थाहर्षइतिभेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीर्यंशौर्यं ॥ १० ॥ वसिष्ठइंद्रसादृश्यं
पूर्णधर्मत्वेन विघ्नाःकन्यादानप्रतिबंधाः ॥ ११ ॥

राघवैःसहसंबंधंप्राप्यपूजितंमेकुलं नरेंद्रसर्वराजश्रेष्ठ संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुंविवाहमित्यर्थमिमेणान्वयः ॥ १२ ॥ यज्ञांतेअवभृथे ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहःकन्यागवादीनां दातृवशःयदिदातादद्दाति तदाग्रतियाःस्वप्रतिग्रहीत्रेतिस्थितः एतद्वाक्यंमयाश्रुतं क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्यायाप्यज्ञानमेव सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ अतोयथात्वंवक्ष्यसितद्वयंकरिष्यमहे ॥ १५ ॥ विस्मयंकन्यायावीर्येणशुल्केनजितत्वात्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादृशवचनाद्विस्मयः ॥ १६ ॥ निशाम्यदृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्यावशिष्टाःक्रियाः सुताभ्यांदुहित्रोः कन्यादानशेषतयायत्कर्तव्यमंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकंतत्सर्वंकृत्वोवास ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

राघवैःसहसंबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वःप्रभातेनरेंद्रत्वंसंवर्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ प्रतिग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा ॥ १४ ॥ यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहे वयम् ॥ तद्धर्मिष्ठंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वाविदेहाधिपतिःपरंविस्मयमागतः ॥ ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महतायुक्तास्तांरात्रिमवसन्सुखम् ॥ राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोपिमहातेजाः क्रियाधर्मेणतत्त्ववित् ॥ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःप्रभातेजनकःकृतकर्मामहर्षिभिः ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीम् ॥ सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोप्तासमेततः ॥ प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ॥ ४ ॥

तमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथब्राह्मसंबंधसदृशेयौनसंबंधेत्वध्वपेक्षितःपरस्परकुलाचारःसर्गाभ्यां ततइति कृतकर्माकृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ पुरीमध्यवसत् उपान्वध्याङितिकर्मत्वम् ॥ २ ॥ परवलंवारयितुमर्हावार्यःप्राकारस्तत्स्थाआफलकायंत्रफलकास्तद्युक्तःपर्यंतःपरिसरोयस्याःसातथा इक्षुमतींपिबन्तज्जलंपिबन् सांकाश्यांतदाख्यांनगरीं वार्यामलकपर्यंतामितिपाठेवार्यामलकाआमलकविशेषाःपर्यंतेषुयस्याइत्यर्थः पुण्यसंकाशांपुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गस्तत्संकाशां तदुपमामित्यर्थः पुष्पकंविमानंकौबेरंप्रसिद्धम ॥ ३ ॥ तंउक्तपुरवासिनं यज्ञगोप्तामिथिलायांक्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेवस्थित्वाऽस्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेनरक्षिता इमांप्रीतिंजानकीपरिणयजाम् ॥ ४ ॥

अव्यग्राःसमर्थाः समादिशत्शतानंदेनगंतुंप्रैरयत् ॥ ५ ॥ नरेंद्रशासनात्शतानंदप्रेरिताःप्रययुर्दूताइतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नृपतिःकुशध्वजः ॥ ८ ॥ पूर्वंशतानंदमभिवाद्यततोजनकंचाभिवाद्ये त्यर्थः ॥ ९ ॥ अध्यारोहत पुरोहितजनकयोरनुमत्येतिशेषः ॥ १० ॥ सुदामनंसुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥ औपकार्यां उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽण् दशरथशिबिरसन्निवेशमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ ॥ आगताःकेचिदव्यग्राजनकस्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यांतेसमागम्यददृशुश्चकुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंतितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः ॥ ८ ॥ सददर्शमहात्मानंजनकंधर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्यशतानंदंजनकंचातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हंपरमंदिव्यमासनंसोऽध्यरोहत ॥ उपविश्यावुभौतौतुभ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौमंत्रिश्रेष्ठंसुदामनम् ॥ गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्वससमंत्रिणम् ॥ औपकार्यांसगत्वातुरघूणांकुलवर्धनम् ॥ १२ ॥ ददर्शशिरसाचैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ अयोध्याधिपतेवीरवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ १३ ॥ सत्वांद्रष्टुंव्यवसितःसोपाध्यायपुरोहितम् ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचःश्रुत्वाराजासर्षिगणस्तथा ॥ १४ ॥ सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्तते ॥ राजाचमंत्रिसहितःसोपाध्यायःसबांधवः ॥ १५ ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ विदितंतेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्तासर्वेषुकृत्येषुवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥ एषवक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमम् ॥ तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवैदेहंसपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदंवाक्यंवक्ष्यमाणम् वसिष्ठमुखेनकन्यांवरयितुं इक्ष्वाकुकुलदैवतंभगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणांसर्वेषुकृत्येषुवक्तेतितेविदितमित्यन्वयः अतोविश्वामित्राभ्यनुज्ञयाक्रषिभिःसहकुलक्रमागतधर्मैकसमनतिक्रम्यक्रमंज्येष्ठानुक्रमंचानतिक्रम्यदशपूरुषविख्यातादितिन्यायेनयौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेषवक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अव्यक्तशब्देनमायाशबलंब्रह्मब्रह्माचतुर्मुखः शाश्वतत्वंनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्यआपेक्षिकाणिद्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥

मनोःप्रजापतित्वंप्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वंकंआद्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यस्यअसितस्य प्रतिराजानःशत्रुभूताराजानः ॥ २८ ॥ सोसितःप्रतियुध्यन्प्रति पक्षतयायुध्यन् प्रवासितःराज्यान्निःसारितः ॥ २९ ॥ इतिश्रुतिः पुरातनकथाइत्यर्थः ॥ ३० ॥ सगरंगरसहितंभक्ष्यं शैलवरेहिमवत्यभिरतोबभूव ॥ ३१ ॥ तत्रहिमवति एकाप्राशितगरा

मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुश्चमनोःसुतः॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकम्॥ २१ ॥इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः॥ कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् ॥ बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान्॥ २३ ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथोरपि॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः॥ २४ ॥ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोमहारथः॥ युवनाश्वसुतश्चासीन्मांधातापृथिवीपतिः॥ २५॥ मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौधुवसंधिःप्रसेनजित्॥ २६॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोनामनामतः॥ भरतात्तुमहातेजाअसितोनामजायत॥ २७॥ यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः॥ २८॥ तांश्चसप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः॥ हिमवंतमुपागम्यभार्याभ्यांसहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोल्पबलोराजाकालधर्ममुपेयिवान्॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः॥ ३० ॥ एकागर्भविनाशार्थंसपत्न्यैसगरंददौ॥ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसम्॥ ३२ ॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमम्॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत्॥ ३३ ॥ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रजन्मनि॥ तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः॥ ३४॥ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति॥ गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे॥ ३५॥ च्यवनंचनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता॥ पत्याविरहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत॥ ३६ ॥

॥ ३२ ॥ कालिंदीतस्यानाम अभ्युपागम्यशरणंगत्वाअभ्यवादयच्च चेनशुश्रूषणमप्यकरोत् ॥ ३३ ॥ पुत्रजन्मनितद्विषयेऽभ्यवदत्तउक्तवान् ॥ ३४ ॥ गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयः माशुचःपतिमरणजंगरदानजंचशोकंत्यज पुत्रेणैवसुखिनीभविष्यसीतिभावः ॥ ३५ ॥ पतिनारहितेतिपाठनाभावआर्षः तस्माच्च्यवनप्रसादात् व्यजायतअसूत ॥ ३६ ॥

यतोगरेणसहजातोऽन:सगरोनाम्नाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृद्धस्तन्नामापुरुषादकःवसिष्ठशापवशाद्राक्षसोभवत् वसिष्ठायप्रतिशापंदातुमुद्धृतंजलंस्वपत्न्यनुनयेनस्वपादयोर्विसृष्टवान्ततः कल्माषवर्णपादस्तदाख्यश्चाभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यद्यपिवंशपरंपरापुराणादिष्वन्यथादृश्यतेतथापितत्रकल्पभेदेनविरोधपरिहारः एकस्यानेकनामकत्वाद्वा आदीति आदितोब्रह्माणमारभ्यवंशेनशुद्धानांवीराणांसत्यवादिनांसंबंधिनोरामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरा०रा०वा०आदि०बा०सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥

सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया ॥ सहतेनगरेणैवसंजातःसगरोभवत् ॥ ३७ ॥ सगरस्यासमंजस्तुअसमंजादथांशुमान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ ३८ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थाच्चरघुस्तथा ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः ॥ ३९ ॥ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः ॥ सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसुदर्शनात् ॥ ४० ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः ॥ मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषश्चमहीपतिः ॥ नहुषस्ययया‌तिस्तुनाभागस्तुययातिजः ॥ ४२ ॥ नाभागस्यबभूवाजअजाद्दशरथोभवत् ॥ अस्माद्दशरथाज्जातौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेनृप ॥ सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०बा०सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसिभद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः ॥ वक्तव्यंकुलजातेनतन्निबोधमहामते ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा ॥ निमिःपरमधर्मात्मासर्वसत्ववतांवरः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रोमिथिर्नामजनकोमिथिपुत्रकः ॥ प्रथमोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः ॥ नंदिवर्धसुतःशूरःसुकेतुर्नामनामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः ॥ देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्यशूरोभून्महावीरःप्रतापवान् ॥ महावीरस्यधृतिमान्सुधृतिःसत्यविक्रमः ॥ ७ ॥

अथजनकःकन्यापितृत्वात्जामातृवर्गेप्रभुतायाअनौचित्येनस्ववंशंस्वयमेवाह एवमिति ब्रुवाणंवसिष्ठं अस्माभिःपरिकीर्तितंनोस्माकंकुलंश्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ कुलजातेनसत्कुलप्रसूतेनप्रदानेकन्यादानविषयेकुलंवक्तव्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्यनिमेः मिथिनाम्नाचमिथिलेति प्रथमोजनकःसर्वेषामस्माकंजनकशब्दव्यवहारार्थत्वेमूलभूतः ॥ ४ ॥ नामप्रसिद्धं नामतःसुकेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोहम् ममानुजःकुशध्वजः ॥ १३ ॥ सममपितामांज्येष्ठंतुराज्येभिषिच्यकुशध्वजंभारंभरणीयं यद्वा कुशध्वजंभारंराज्यभारंचमयि समावेश्यस्थापयित्वावनंगतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ धुरंराज्यभारम् स्नेहात्पश्यन्पालयन् ॥ १५ ॥ सांकाश्यमितिसुधन्वनगरनाम अवरोधकोऽगमत्अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥ शैवंध

सुधृतेरपिधर्मात्माधृष्टकेतुःसुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोश्चराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः ॥ ८ ॥ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रतींधकः ॥ प्रतींधकस्यधर्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः ॥ ९ ॥ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमीढइतिस्मृतः ॥ देवमीढस्यविबुधोविबुधस्यमहीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतोराजाकीर्तिरातोमहाबलः ॥ कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत ॥ ११ ॥ महारोम्णस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तुराजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत ॥ १२ ॥ तस्यपुत्रद्वयंराज्ञोधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ ज्येष्ठोहमनुजोभ्रातामम वीरःकुशध्वजः ॥ १३ ॥ मांतुज्येष्ठंपिताराज्येसोभिषिच्यपितामम ॥ कुशध्वजंसमावेश्यभारंमयिवनंगतः ॥ १४ ॥ वृद्धेपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहम् ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसांकाश्यादागतःपुरात् ॥ सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥ सचमेप्रेषयामासशैवंधनुरनुत्तमम् ॥ सीताचकन्यापद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति ॥ १७ ॥ तस्याप्रदानान्महर्षेयुद्धमासीन्मयासह ॥ सहतोविमुखोराजासुधन्वातुमयारणे ॥ १८ ॥ निहत्यतंमुनिश्रेष्ठसुधन्वानंनराधिपम् ॥ सांकाश्येभ्रातरंशूरमभ्यषिंचंकुशध्वजम् ॥ १९ ॥ कनीयानेषमेभ्राता अहंज्येष्ठोमहामुने ॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥ २० ॥ सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणायवै ॥ वीर्यशुल्कांममसुतांसीतांसुरसुतोपमाम् ॥ २१ ॥ द्वितीयामूर्मिलांचैवत्रिर्वदामिनसंशयः ॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयोराजन्गोदानंकारयस्वह ॥ पितृकार्यंचभद्रंतेततोवैवाहिकंकुरु ॥ २३ ॥

नुःसीताचकन्यामह्यंदीयतामितिदूतान्प्रेषयामासमेइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तस्यउक्तवस्तुद्वयस्य विमुखोयुद्धविमुखः ॥ १८ ॥ सांकाश्येसुधन्वनगरे ॥ १९॥२०॥ ऊर्मिलांयोनिजांनिजपुत्रीम् ॥ २१ ॥ त्रिर्वदामि उक्तमपिदार्ढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ गोदानंसमावर्तनम् वैवाहिकंविवाहादौकर्तव्यम् पितृकार्यंनांदीमुखश्राद्धम् ॥ २३ ॥

अद्यतृतीयदिवसेतत्रमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसेयज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसेवाद्यमघानक्षत्रम् फल्गुन्यांपूर्वफल्गुनीनक्षत्रे उत्तरेश्रेष्ठे अतएवभगोयत्रप्रजापतिरित्यनेनअविरोधः भगोहिपूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेतिबोध्यम् वैवाहिकंविवाहम् विनयादित्वात्ठक् मघानक्षत्रंपितरोदेवताफल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेवताफल्गुनीनक्षत्रंभगोदेवतेतितैत्तिरीयसंहितायाम् अर्यम्णःपूर्वेफल्गुनीभगस्योत्तरेइतितद्ब्राह्मणेचोक्तत्वेनयथाश्रुतमेवसम्यगितितत्त्वम् उत्तरेइतिपुंस्त्वमार्षम् यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाजन्मर्क्षंतथापितद्दक्षेप्रथमचरणंविहायतज्जन्मसत्त्वेनतस्याःकन्याराशित्वात्तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्यनदोषः भकूटशुद्धौनन्नदुष्टमितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धम् किंच पूर्वासुनस्याद्द्वादशश्चंद्रइतितत्रविवाहोऽनुचितएव एकनाडीदोषेणचरामसीतयोर्वियोग

मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयदिवसेप्रभो॥ फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु॥ २४॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंसुखोदयम् ॥ २५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकसप्ततितमःसर्गः॥ ७१॥ ॥ ७२॥ ॥ तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः॥ उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपम् ॥ १॥ अचिंत्यान्यप्रमेयाणिकुलानिनरपुंगव॥ इक्ष्वाकूणांविदेहानांनैषांतुल्योस्तिकश्चन ॥ २॥ सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा॥ रामलक्ष्मणयोराजन्सीताचोर्मिलयासह॥ ३॥ वक्तव्यंचनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम॥ भ्राताययवीयान्धर्मज्ञएषराजाकुशध्वजः॥ ४॥ अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि॥ सुताद्वयंनरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे ॥ ५॥ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः॥ वरयेतेसुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः॥ ६॥ पुत्रादशरथस्येमेरूपयौवनशालिनः॥ लोकपालसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः॥ ७॥ उभयोरपिराजेंद्रसंबंधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रंभवतःपुण्यकर्मणः॥ ८॥

इतिध्येयम् ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेतदभ्युदयाय सुखोदयंसुखोदर्कम् दानंगोभूतिलहिरण्यादेर्दानंकार्यम् त्वयेतिशेषः ॥ २५॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ वीरंजनकम् ॥ १ ॥ एषांतुल्यःपरस्परव्यतिरेकेणापरोनास्ति ॥ २ ॥ धर्मसंबंधोयुवयोर्विवाहसंबंधःसदृशोऽनुरूपः किंचोर्मिलयासहवर्तमानायासीतातस्याःयथायोग्ययोरामलक्ष्मणयोर्यःसंबंधःस्वरूपसंपदासदृशः सीतयोर्मिलयेतिपाठस्तुसुगमएव ॥ ३ ॥ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्तितच्छ्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कयोःपत्नीत्वार्थंतत्राह भरतस्येत्यादि आद्यार्धंपूर्वान्वयि तथानेसुतेसीतोर्मिले तयोरर्थेरामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥ दशरथपुत्रेषुनकस्मिन्नपिवरगुणन्यूनतेत्याह पुत्राइति ॥ ७ ॥ उभयोर्भ्रात्रोःसंबंधेनइक्ष्वाकुकुलंसंबध्यताम् तत्रचसंबंधेपुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रंचित्तंभवत्वितिशेषः कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबंधचतुष्टयंकार्यमितिव्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥९॥ स्वयंनतुशिष्यादिमुखतोयत्यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदंकुलंधन्यंमन्ये ॥१०॥ सहितौनित्यसहचरौ अत्रक्रमेनतात्पर्यम् ॥११॥ एकाह्नेतिटजभावोऽनित्याःसमासांताइति सप्तम्यर्थेतृती
या एकदिवसेइत्यर्थः चतसृणामितिदीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥ फल्गुनीभ्यामुत्तरफल्गुनीभ्यामुपलक्षितेउत्तरेदिवसेद्वितीयेदिवसे प्रजापतिर्देवता प्राशस्त्यंचविवाहप्रजोत्पत्तिसाधनयोर्निलिंगा
धिष्ठातृत्वगदेवत्यत्वेनेतिकतकः ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थायआसनादुत्थाय ॥ १४ ॥ परोधर्मःकन्यादानरूपः अहंभवतोःशिष्योस्मि तथायथादशरथश्वयुवयोःशिष्यः स्वस्यशिष्यत्वेकनीयसःकु
शध्वजस्यशिष्यत्वमर्थसिद्धम् आसनमुख्यानित्रयाणांत्रीणिसिंहासनानिआस्यतामित्यार्षंपरिपालयेतामित्यर्थकम् राज्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ननुदशरथासिंहासनंकथंत्वया

विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥ कुलंधन्यमिदंमन्येयेषांतौमुनिपुंगवौ ॥ सदृशंकुलसंबंधं
यदाज्ञापयतःस्वयम् ॥ १० ॥ एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे ॥ पत्न्यौभजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्नाराजपुत्रीणांचतसृणांमहा
मुने ॥ पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फल्गुनीभ्यांमनीषिणः ॥ वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः ॥ १३ ॥ ए
वमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परोधर्मःकृतोमह्यंशिष्योस्मिभवतोस्तथा ॥ इमान्या
सनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथादशरथस्येयंतथाऽयोध्यापुरीमम ॥ प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हंकर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथाब्रुवतिवैदेहे
जनकेरघुनंदनः ॥ राजादशरथोहृष्टःप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपू
जिताः ॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामःस्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणिविधिवद्विधास्यइतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्त
दा ॥ मुनींद्रौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहायशाः ॥ २० ॥ सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥

शक्यदानमतआह यथेति यथेयंमिथिलादशरथस्ययथेष्टविनियोगार्हाएवमयोध्यापुरीमम अतोयुष्माकंत्रिसिंहासनप्रभुत्वेनास्तिसंदेहः अतोयथायोग्यंप्रभुत्वंकर्तुमर्हथ पूजायांबहुवच
नम् वयंसर्वेभवदधीनाइत्याशयः ॥ १६ ॥ हृष्टःएवमैक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपाभवद्वंश्याराजसंघास्तेभवद्भ्यामभिपूजिताःअनेनविनयेनसर्वोत्कर्षंप्रापिताः भवद्वंशएवैवंविनीतो
नायमपूर्वोर्थस्त्वयीतिभावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपिप्रतिग्रहीतृत्वात्दातरिजनकेआशीः स्वस्तीत्यादि ॥ १९ ॥ आपृष्ट्वाआपृच्छ्य ॥ २० ॥ प्रभातेउत्थायकाल्यंप्रातःकालकर्तव्यंगोदाना
स्यंकर्मचक्रे ॥ २१ ॥

तदंगत्वेनप्रसिद्धगोदानमाह गवामित्यादि एकैकशइत्यार्षम् ॥ २२ ॥ संपन्नाबहुदुग्धाः ईदृश्योयागावस्तासांगवांचत्वारिलक्षाणिददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ गोदानंतदाख्यंकर्मविशेषम्
गोदानंचौलवत्कार्यंषोडशेब्देनदुच्यते अंकोपवेशनंनास्तिश्मश्रूणांमुंडनंभवेत् स्नात्वाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषंनयेदथ आदित्येस्तमितेवाचंविसृजेतांतिकेगुरोः अहंवरंददामीतिदद्याद्गोमिथुनं
ततइत्याश्वलायनकारिकायाम् इदंसमावर्तनपूर्वांगम् वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेववा गुरवेतुवरंदत्वास्नायीततदनुज्ञयेतियाज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥ सौम्यःसोमइवसौम्यःसौम्यएवसौम्यः

गवांशतसहस्रंचब्राह्मणेभ्योनराधिपः॥ एकैकशोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः ॥ २२॥ सुवर्णशृंग्यःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः॥ गवांशतस हस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभः॥ २३॥ वित्तमन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः॥ ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः ॥ २४॥ ससुतैःकृतगोदानैर्वृतःस न्नृपतिस्तदा॥ लोकपालैरिवाभातिवृतःसौम्यःप्रजापतिः॥ २५॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२॥ ॥ ७३॥ ॥ यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमम्॥ तस्मिंस्तुदिवसेवीरोयुधाजित्समुपेयिवान्॥ १॥ पुत्रःकेकयराजस्यसा क्षाद्भरतमातुलः॥ दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत्॥ २॥ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनाम यम्॥ ३॥ स्वस्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन ॥ ४॥ श्रुत्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान्॥ मिथि लामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते॥ ५॥ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतम्॥ अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितम्॥६॥ दृष्ट्वापरमसत्का रैःपूजनार्हमपूजयत्॥ ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः॥ ७॥ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणितत्त्ववित्॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपाग मत्॥ ८॥ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषितैः॥ भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः॥९॥ वसिष्ठंतुपुरस्कृत्वामहर्षीनपरानपि॥ वसिष्ठोभगवा नेत्यवैदेहमिदमब्रवीत्॥ १०॥

॥ २५॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
बालकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ समुपेयिवान्दशरथमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिर्युधाजित्पिताकुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीतिशेषः येषामस्माकं
त्वंकुशलकामोसितेषामस्माकंसंप्रत्यनामयमितिचाब्रवीत् ॥ ३ ॥ आगमनप्रयोजनमाह स्वस्रीयमिति स्वस्रीयंभरतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वाभरतंद्रष्टुकामइहाभ्युपयातइत्यन्वयः
॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञवाटंयज्ञशालाद्वारम् ॥ ८ ॥ युक्तेइत्यादिसार्धश्लोकस्योपागमदितिपूर्वेणान्वयः युक्तेशुभलग्नादियुक्ते विजयेतदाख्ये ॥ ९ ॥ एत्ययज्ञवाटांतर्वर्तिनंवैदेहम् ॥ १० ॥

दातारंदातुस्तवाज्ञांप्रवेष्टुमाकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम योगेइतिशेषः सर्वार्थादानधर्माः हियतोऽतःउत्तमंवैवाह्यम आर्षःप्यञ् विवाहोपयोगिलौकिकालौकिकंकर्मकृत्वाततःस्व धर्मप्रवेशाज्ञादानरूपंप्रतिपद्यस्व तावद्वार्येवतिष्ठामइतिभावः ॥ १२ ॥ परमोदारःपरमदाता ॥ १३ ॥ प्रतिहारोद्वारपालः येनराजागमनंप्रतिबध्यतेइतिशेषः यथेदंममराज्यंतथातव तत्रस्वगृहेप्रवेशेकोविचारइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अपिचकृतस्यकर्तव्येनमयैवयुष्मत्प्रतीक्षाक्रियतइत्याह कृतेति कृतंकौतुकसर्वस्वंवैवाहिककृत्स्नमंगलानुष्ठानंयासांताः वेदिमूलंवेदिसमीपम् ॥ १५॥ सद्यः अस्मिन्काले त्वांप्रतीक्षतइतित्वत्प्रतीक्षः अविघ्नमविलंबंयथातथासर्वंविवाहकर्मभवताक्रियताम् किमर्थंद्वार्यवस्थानेनविलंब्यते भवतेतिशेषः ॥ १६ ॥ श्रुत्वावसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वा

राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठोदातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यांसर्वार्थाःसंभवंतिहि ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्व कृत्वावैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित् ॥ १३ ॥ कःस्थितःप्रतिहारोमेकस्याज्ञांसंप्रतीक्षते ॥ स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदंतव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वावेदिमूलमुपागताः ॥ ममकन्यामुनिश्रेष्ठदीप्तावह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्योहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नंक्रियतांसर्वंकिमर्थंहिविलंब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामाससुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्वऋषेसर्वामृषिभिःसहधार्मिक ॥ १८ ॥ रामस्यलोकरामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो ॥ तथेत्युक्त्वातुजनकंवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदंचधार्मिकम् ॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः ॥ २० ॥ अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्चचित्रकुंभैश्चसांकुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः ॥ शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिःपात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैरपिसंस्कृतैः ॥ दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अग्निमाधायतंवेद्यांविधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ जुहावाग्नौमहातेजावसिष्ठोमुनिपुंगवः ॥ २४ ॥

वैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ लोकरामस्य लोकप्रियस्येतियावत् ॥ १९ ॥ प्रपामध्येयज्ञशालामध्येइतिकतकः प्रपामंडपइत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेनप्रपात्वारोपः वेदिंविवाहवेदिम् इयंवेदिरस्त्यर्था ॥ २० ॥ सुवर्णपालिकाभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुंभैःनानावर्णादियुतकुंभैः अच्छिद्रकुंभैरितिपाठेस्फुटनादिदोषरहितैःस्वर्णकुंभैरित्यर्थइतिकतकः अच्छिद्रकुंभैःकरकैरितितीर्थः ॥ २१ ॥ अर्घ्यादिपूजितैस्तद्युक्तैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरित्यार्षम् संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिःसमैःसमप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमितिशेषः ॥ २३ ॥ विधिनाकल्पोक्ततंत्रकलापेनमंत्रैश्चपुरस्कृतम् हविरितिशेषः विवाहहोमादीनांवरकृत्यत्वात्तत्पुरोहितोवसिष्ठोजुहाव ॥ २४ ॥

अग्नेःसमक्षंराघवाभिमुखेदेशेसंस्थाप्येत्यन्वयः ॥ २५ ॥ इयंत्वद्भुजवीर्यनिर्जितामममसुतेत्याभिजात्यसूचनम् सहधर्मचरीअनेनयत्कर्तव्यंतदनयासहेतिस्मारितम् ॥ २६ ॥ प्रतीच्छप्रतिगृहा
णतदुपयोगित्वेनपाणिनापाणिगृह्णीष्व पाणिगृहीतीहिसर्वथानतिक्रमणीयेतिएवमुक्तम् छायेवानुगताभविष्यतीत्यन्वयः ॥२७॥ मंत्रपूतंकन्यादानमंत्रेणपूतंजलंप्राक्षिपत् रामहस्तेइतिशेषः
वदतांशब्दआसीदितिशेषः ॥ २८ ॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यांपुरस्कृताम ॥ २९ ॥ उद्यतांदातुंकृतनिश्चयाम ॥ ३० ॥ प्रतीच्छेत्यादिप्राग्व्याख्यातम् ज्येष्ठाद्भरतात्पूर्वंलक्ष्मणपाणिग्रहस्तुभिन्नो

ततःसीतांसमानीयसर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा ॥ २५ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाकौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयंसीता
ममसुतासहधर्मचरीतव ॥ २६ ॥ प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ पतिव्रतामहाभागाछायेवानुगतासदा ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वाप्राक्षिपद्राजा
मंत्रपूतंजलंतदा ॥ साधुसाध्विवितिदेवानामृषीणांवदतांतदा ॥ २८ ॥ देवदुंदुभिनिर्घोषःपुष्पवर्षोमहानभूत् ॥ एवंदत्वासुतांसीतांमंत्रोदकपुरस्कृताम्
॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छभद्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छपाणिंगृह्णीष्वमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ त
मेवमुक्त्वाजनकोभरतंचाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाणपाणिंमांडव्याःपाणिनारघुनंदन ॥ शत्रुघ्नंचापिधर्मात्माअब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्ते
र्महाबाहोपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ सर्वेभवंतःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसंतुकाकुत्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वा
पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्तेचतसृणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः ॥ अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वावेदिंराजानमेवच ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापिमहात्मानः
सहभार्यारघूद्वहाः ॥ यथोक्तेनततश्चक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकम् ॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिः
स्वनैः ॥ ३७ ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुःकलम् ॥ विवाहेरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥ ईदृशेवर्तमानेतुतूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निंते
परिक्रम्यऊहुर्भार्यामहौजसः ॥ ३९ ॥

त्वान्नदोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचरितंव्रतंब्रह्मचर्यादियैः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसहिताःसंतुभवंतुइत्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥ वेदिंविवाहवेदिम् राजानंजनकम ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापिप्रदक्षिणंकृत्वेति
शेषः यथोक्तेनशास्त्रोक्तेनप्रकारेण विवाहंतत्कृत्यशेषंहोमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदद्भुतंदुंदुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥ तूर्याणांयदुद्घुष्टंघोषस्तन्निनादितेकाले त्रिरग्निमित्युपसं
हारेणपुनर्वादः ॥ ३९ ॥

उपकार्यंशिबिरम् पश्यन्वधूवरसंबंधकल्याणम् ॥४०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ आपृष्ट्वा
आपृच्छ्य तौदशरथजनकौ उत्तरपर्वतंकौशिकीतटावच्छिन्नम् ॥१॥ जगामगंतुमुद्यतोभूत् ॥२॥ कन्याधनंविवाहकालेकन्यायैदेयंधनंयौतकाख्यम् तस्यैवप्रपंचोगवामित्यादि ॥३॥ मुख्या
नांकंबलानांनेपालादिभवानांकंबलानांबहूनिइतिसंबंधः क्षौमान्बहूनितिविपरिणामः कोट्यंबराणिकोटिसंख्यानिसामान्यवासांसि ॥ ४ ॥ कन्याशतंसखीत्वेन तासांराजकुमारीणाम् प्रत्येक

अथोपकार्यंजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः ॥ राजाप्यनुययौपश्यन्सर्षिसंघःसबांधवः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये बालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥७४॥ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ आपृष्ट्वातौचराजानौजगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेगतेराजावैदेहंमिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वैवजगामाशुराजादशरथःपुरीम् ॥ २ ॥ अथराजाविदेहानांददौकन्याधनंबहु ॥ गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कंबलानांचमुख्यानांक्षौमान्कोट्यंबराणिच ॥ हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमम् ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ॥ ५ ॥ ददौराजासुसंहृष्टःकन्याधनमनुत्तमम् ॥ दत्वाबहुविधंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवम् ॥ ६ ॥ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिःसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलान्वितः ॥ गच्छंतंतुनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवम् ॥ ८ ॥ घोरास्तुपक्षिणोवाचोव्याहरंतिसमंततः ॥ भौमाश्चैवमृगाःसर्वेगच्छंतिस्मप्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत ॥ असौम्याःपक्षिणोघोरामृगाश्चापिप्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदंहृदयोत्कंपिमनोममविषीदति ॥ राज्ञोदशरथस्यैतच्छ्रुत्वावाक्यंमहानृषिः ॥ ११ ॥ उवाचमधुरांवाणींश्रूयतामस्ययत्फलम् ॥ उपस्थितंभयंघोरंदिव्यंपक्षिमुखाच्च्युतम् ॥ १२ ॥

मितिशेषः दासीदासमितिगवाश्वादित्वादेकत्वम् हिरण्यंरजतम् सुवर्णंहेम षष्ठ्यंतानांकोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५ ॥ पार्थिवंदशरथम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ बलैश्चतुरंगैरनुगैःकिंकरैश्चसहितः तथा
गच्छंतम् दशरथमितिशेषः ॥ ८ ॥ पक्षिणःकरटादयः तत्रपक्षिणांघोरव्याहरणमादौदुर्निमित्तंततोमृगप्रदक्षिणगमनंसुनिमित्तम् ॥ ९ ॥ तान्शुभाशुभसूचकोत्पातान् असौम्याःपक्षिणोघो
राः घोरशब्दाइत्यर्थः ॥ १० ॥ इदंहृदयकंपजनकम् किमिदंदुःखोदर्कंसुखोदर्कंवेतिप्रश्नः अनिश्चयान्मेमनोविषीदति ॥ ११ ॥ दिविखेभवंदिव्यम् पक्षिमुखाच्च्युतंवचनम् घोरंभयमुपस्थि
तप्रायमाशुवेदयतीतिशेषः ॥ १२ ॥

प्रशमयंतिप्रशमंसूचयंतीत्यर्थः तेषांसंवदतामित्यस्यपुरइतिशेषः ॥ १३ ॥ तमोभस्मचोभयमप्युत्पातजम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइव ईषत्संज्ञाइत्यर्थः अन्यत्तुवलंनिःसंज्ञमेव भस्मच्छन्ने
वाभूदितिशेषः ॥ १६ ॥ भीमसंकाशंभयंकरदर्शनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिवेत्यनेनमहाकारत्वं दुर्धर्षमशक्यातिक्रमं पृथग्जनःपामरजनः ॥१८॥ प्रभातिशयेनविद्युद्गणोपमं धनुरुग्रंशरंचप्रगृ
ह्यत्रिपुरघ्नंशिवमिवस्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जपहोमपरायणाआसन्निितिशेषः यद्यपिहोमोग्न्यधिकरणस्तदापथिचलनसमयेबाधितस्तथाप्यपानेजुह्वतिप्राणमित्यादिर्बोध्यइतिकेचित् परेतुज

मृगाःप्रशमयंत्येतेसंतापस्त्यज्यतामयम् ॥ तेषांसंवदतांतत्रवायुःप्रादुर्बभूवह ॥ १३ ॥ कंपयन्मेदिनींसर्वांपातयंश्चमहाद्रुमान् ॥ तमसासंवृतःसू
र्यःसर्वेनावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलम् ॥ वसिष्ठऋषयश्चान्येराजाचससुतस्तदा ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइवतत्रासन्सर्वम
न्यद्विचेतनम् ॥ तस्मिंस्तमसिघोरेतुभस्मच्छन्नेवसाचमूः ॥ १६ ॥ ददर्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणम् ॥ भार्गवंजामदग्न्यंराजाराजविमर्दन
म् ॥ १७ ॥ कैलासमिवदुर्धर्षंकालाग्निमिवदुःसहम् ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यंपृथग्जनैः ॥ १८ ॥ स्कंधेचासज्जयपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवम् ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगतामु
नयःसर्वेसंजजल्पुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षीक्षत्रंनोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वंक्षत्रवधंकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनंभूयोनख
ल्वस्यचिकीर्षितम् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादायभार्गवंभीमदर्शनम् ॥ ऋषयोरामरामेतिमधुरंवाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजामृषिदत्तां
प्रतापवान् ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्योभ्यभाषत ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः
॥ ७४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ रामदाशरथेवीरवीर्यंतेश्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषोभेदनंचैवनिखिलेनमयाश्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिंत्यंचभेदनंधनुष
स्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तोधनुर्गृह्यापरंशुभम् ॥ २ ॥

पहोमपरायणत्वमुपलक्षणं अतएवायेसंजजल्पुरितिसंगच्छतेऽन्यथातादृशहोमादिपरायणानांजल्पासंभवादित्याहुः ॥ २० ॥ ऋषीणांपरस्परंजल्पमाह कच्चिदित्यादि श्लोकद्वयेपिनशब्दो
ननुशब्दैकदेशोनन्वित्यर्थकोवितर्के ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री०वा०आ०बा०चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ किमभाषतेत्यत्राह रामेति निखिले
नकात्स्न्येन चेनताटकावधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत्त्वयातथाऽनायासेनधनुषोभेदनंकृतंतदद्भुतमचिंत्यंचान्येनमनसापिअशक्यं अतस्तच्छ्रुत्वेत्यादि गृह्यगृहीत्वा ॥ २ ॥

जामदग्न्यं जमदग्नेःस्वपितुरागतम् अत्रार्थेष्यञ्आर्षः शरेणयुक्तंपूरयस्वैवआकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापिधनुषःपूरणेसति वीर्यंश्लाघ्यंवीर्यंत्वत्श्लाघ्यंच वीर्येणतद्युक्तयाश्लाघ्यमित्यन्ये ॥४॥ त
द्वचनंद्वंद्वयुद्धवचनम् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्तज्जक्षत्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षेतत्सन्निधौ प्रतिज्ञायअतःपरंशस्त्रंनग्रहीष्यामीत्येवम् प्रक्षेपस्त्यागः ॥ ७ ॥ तपसेमहेंद्रकृतकेतनत्वम् ॥ ८ ॥ त्वंत
थात्यक्तशस्त्रादिर्ममसर्वविनाशायकुतःसंप्राप्तइत्यन्वयः सर्वनाशमेवोपपादयति नचेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ इमेवक्ष्यमाणलक्षणे यत्त्वयाभग्नंयच्चमयाधृतंतेइत्यर्थः बलवतीबलवन्नाम्ये सुकृ

तदिदंघोरसंकाशंजामदग्न्यंमहद्धनुः ॥ पूरयस्वशरेणैवस्वबलंदर्शयस्वच ॥ ३ ॥ तदहंतेबलंदृष्ट्वाधनुषोप्यस्यपूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धंप्रदास्यामिवीर्यश्ला
घ्यमहंतव ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजादशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनोदीनःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहातपाः ॥
बालानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणांकुलेजातःस्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ सत्वं
धर्मपरोभूत्वाकश्यपायवसुंधराम् ॥ दत्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने ॥ नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजी
वामहेवयम् ॥९॥ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत ॥१०॥ इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिपूजिते ॥ दृढे
बलवतीमुख्येसुकृतेविश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अनुसृष्टंसुरैरेकंत्र्यंबकाययुयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया ॥ १२ ॥ इदंद्वितीयंदुर्धर्षंवि
ष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः ॥ तदिदंवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयम् ॥ १३ ॥ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदम् ॥ तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्मपितामहम्
॥ १४ ॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः ॥ १५ ॥ विरोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः ॥ विरो
धेतुमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः ॥ तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥

तेयत्ननिर्मिते ॥ ११ ॥ युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरितिशेषः त्रिपुरघ्नंतद्धननसाधनम् ॥ १२ ॥ वैष्णवंविष्णवेदत्तम् तदिदंवैष्णवंवैष्णवत्वेनप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ रौद्रेणशैवेन शैवस्येदानीमसारत्वमा
ह तदात्विति ॥ १४ ॥ विष्णोस्त्रिपुरसंहारेशरत्वेनरुद्रपरिकरांतर्भावश्रवणात् अयंरुद्राद्दुर्बलउतसमइत्येवंशितिकंठविष्ण्वोर्बलाबलज्ञानायदेवताःपितामहंपृच्छंतिस्म सचपितामहस्तेषांदेवा
नांउक्तमभिप्रायंविज्ञाय ॥ १५ ॥ सत्यवतांवरःसत्यसंकल्पः स्वसंकल्पेनदेवानांमोहंनिरसितुमेकात्मनोरपिरुद्रविष्ण्वोर्विरोधंजनयामास तावपितत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेवविरोधंचक्रतुः इदंयुद्धं
दक्षयज्ञवधेबोध्यम् अतःपूर्वेणनविरोधः ॥ १६ ॥ तदाहुंकारेणविष्णुनाशैवंधनुर्विजृंभितंशिथिलीकृतंमहादेवश्चस्तंभितः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ याचिताविति एतावत्यर्थेदृष्ट्वाप्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपरतियाचितौ देवतानुग्रहायप्रशमंजग्मतुः ॥ १९ ॥ विष्णुंअधिकंश्रेष्ठंसेव्यत्वेनमेनिरेज्ञातवंतः वस्तुतस्तुप्रकृतयुद्धेविष्णोराधि
क्यदर्शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोःसाम्यग्रहणमितितात्पर्यं अधिकमित्यस्यस्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः धनूरुद्रस्त्विति एवंयुद्धदशायांक्रुद्धःपश्चाद्देवप्रार्थन
याप्रसन्नःशिवोदेवेभ्योदत्वाततःसर्वैर्देवैःसहयुद्धार्थंधनुरिच्छनोदेवरातस्यददौ अतएववरुणेनदत्तमितिवक्ष्यमाणेनरुद्रेणदेवानांदत्तमित्युक्तग्रंथेनचनविरोधइत्याहुः ॥ २० ॥ एवंचशैवस्यधनु
षस्तदारभ्यशिथिलत्वेनतद्भंगकृतंननेवीर्याधिक्यमितिभार्गवाभिप्रायः अथस्वधनुषआगममाह इदंचेत्यादि परपुरंजयमित्यार्षमसंज्ञायां ॥ २१ ॥ भार्गवेभृगुपुत्रे सउक्तरूपोविष्णुः न्यासं

हुंकारेणमहादेवस्तंभितोथत्रिलोचनः ॥ देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचारणैः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ ॥ जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वा
शैवंविष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥ अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ धनूरुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेस
सायकम् ॥ इदंचवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयम् ॥ २१ ॥ ऋचीकभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसन्यासमुत्तमम् ॥ ऋचीकस्तुमहातेजाःपुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ २२ ॥
पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते ॥ २३ ॥ अर्जुनोविदधेमृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपंतुपितुः
श्रुत्वासुदारुणम् ॥ क्षत्रमुत्सादयंरोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवींचाखिलांप्राप्यकश्यपायमहात्मने ॥ यज्ञस्यांतेददंरामदक्षिणांपुण्यक
र्मणे ॥ २५ ॥ दत्वामहेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वातुधनुषोभेदंततोहंद्रुतमागतः ॥ २६ ॥ तदेवंवैष्णवंरामपितृपैतामहंमहत् ॥ क्षत्रधर्मंपुर
स्कृत्यगृह्णीष्वधनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्वधनुःश्रेष्ठेशरंपरपुरंजयम् ॥ यदिशक्तोसिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

प्रादात् अप्रतिकर्मणःस्वहंतर्यपिशापादिप्रतिक्रियारहितस्य ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रेन्यस्तंत्यक्तंविष्णुधनूरूपंशस्त्रंयेनतथाभूते तपोबलयुतेपिपितरिप्राकृतांबुद्धिमास्थितोर्जुनःकार्तवीर्यःमत्पितुर्मृ
त्युंविदधे ॥ २३ ॥ तमयोग्यंपितुर्वधंश्रुत्वाहंरोषात्क्षत्रमुत्सादयंउत्सादितवान् अडभावआर्षः ॥ २४ ॥ प्राप्यस्वबलेनेतिशेषः पुण्यकर्मणेयज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थं ॥ २५ ॥ दत्वाभूमिमि
तिशेषः महेंद्रोमहेंद्रपर्वतः धनुषःशैवस्य ॥ २६ ॥ पितृपैतामहंपितृपितामहक्रमादागतं उत्तरपदवृद्धिरार्षी क्षत्रधर्मंमद्वर्तिनंमयापूर्वमंगीकृतंक्षत्रधर्मं नतुब्राह्मणधर्ममाश्रित्यत्यजेत्यर्थः
ब्राह्मणवत्शांतिमास्थायनाहंशक्तइतिमाब्रूहीत्यर्थइतिकतकः ॥ २७ ॥ शक्तोसिशरयोजनेइतिशेषः तावतापिनत्वांत्यक्ष्याम्यपितुद्वंद्वंदास्यामीत्यर्थः अन्यथामांशरणंव्रजेतितात्पर्यं ॥ २८ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ६३ ॥

पितुर्गौरवात्पितृसंनिधिवशात् यंत्रितानियमिताकथोच्चैःकथनंयेनसः ॥ १ ॥ पितुरानृण्यंपितृहंतृक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिमास्थितःसन्यत्कर्मत्रिःसप्तकृत्वःक्षत्रियवधरूपंकृतवानसितदनुरुध्यामहेंऽगीकुर्मः शूरेणावश्यंवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मांक्षत्रधर्मेणयुक्तंवीर्यहीनमशक्तमिवमन्यमानोऽवजानासितन्नानुरुध्यामहे अतोद्यमेतेजःपराभिभवासहनंतन्मूलंमेपराक्रमंचपश्य ॥ ३ ॥ क्रुद्धःप्रागुक्तरूपावमानवचनेन क्रोधाद्देवतद्धस्तात्स्वयमेवधनुःचाद्भार्गवनिष्ठांवैष्णवींशक्तिंजग्राह तदुक्तंपाद्मे इत्युक्त्वादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्गतयासह जग्राहवैष्णवंचापंविनयेनच लीलयेति अत्राप्येवक्ष्यति निर्वीर्योजामदग्न्योसाविति लघुःशीघ्रःपराक्रमोयस्यसः ॥ ४ ॥ आरोप्यज्यारोपंकृत्वा शरंसज्यंज्यायुक्तंचकार ॥ ५ ॥ जमदग्निपुत्रत्वेनब्राह्मणोसीतिविश्वामित्रभगिन्याःपौत्रोसीतिपूज्यस्त्वंमेऽसिवधानर्होऽसि अतस्तेप्राणहरंशरंमोक्तुंनशक्तोस्मीतिशेषः ॥ ६ ॥ इमांप्रत्यक्षसिद्धांगतिंगतिसाधनंपादौतच्छक्तिंचाकाशगमनादिरूपां लोकान्लोकप्राप्तिसाधनंधर्मं त्वत्पादकमलेहन्मिब्रूहितेद्याथवात्पमितिपाद्मोक्तेः द्पोधर्मः उभयोर्मध्येयदिच्छसियत्तवेष्टंतद्वदेत्यर्थः ॥७ ॥ कुतएवमतआह नहीति वीर्येणस्वशक्त्याशत्रूणांबलदर्पविनाशनःमोघोव्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधंवैष्णवंधनुः समेतामिलिताः ॥ ९ ॥ तद्द्रष्टुमागताइतिशेषः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरेरामेऽधिकरणेतस्यभार्गवस्यालोकेनेजसिसंक्रांतिसतीतिशेषः ततःपरशुरामस्यदेहान्निर्गत्यवैष्णवं पश्यतांसर्वदेवानांतेजोराममुपागमदितिनृसिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च अतएवभार्गवेजडीकृतेसतिनिर्वीर्यःसरामोराममुदैक्षत उद्धृतवैष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति तेजोभिरित्यादि रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिर्गतवीर्यतयाजडीकृतःपरशुरामउवाच शरवध्यप्रश्नोत्तरमितिशेषः ॥ १२ ॥

श्रुत्वातुजामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यंत्रितकथःपितूराममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानसियत्कर्मकृतवानसिभार्गव ॥ अनुरुध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव ॥ अवजानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वाराघवःक्रुद्धोभार्गवस्यवरायुधम् ॥ शरंचप्रतिजग्राहहस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्यसधनूरामःशरंसज्यंचकारह ॥ जामदग्न्यंततोरामंरामःक्रुद्धोब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्योमेविश्वामित्रकृतेनच ॥ तस्माच्छक्तोनतेराममोक्तुंप्राणहरंशरम् ॥ ६ ॥ इमांवात्वद्गतिंरामतपोबलसमर्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापिहनिष्यामीतिमेमतिः ॥ ७ ॥ नह्ययंवैष्णवोदिव्यःशरःपरपुरंजयः ॥ मोघःपततिवीर्येणबलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरंरामंद्रष्टुंसर्पिगणाःसुराः ॥ पितामहंपुरस्कृत्यसमेतास्तत्रसर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवसिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्चतद्द्रष्टुंमहदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृतेतदालोकेरामेवरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्योजामदग्न्योसौरामोराममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्योजडीकृतः ॥ रामंकमलपत्राक्षंमंदंमंदमुवाचह ॥ १२ ॥

विषयैर्देशो एवमुक्तिश्चक्षत्रभीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥ गुरुवचःकाश्यपवचः निशांरात्रिंनवसे तद्भावार्थः तदायदादत्तायदाचनवस्तव्यमित्युक्तंतदाप्रभृतीतिशेषः पृथिव्यांनवसेइत्यर्थः यतोहप्र
सिद्धंकाश्यपस्यअयंप्रतिज्ञाकृताइतिशेषः पृथिव्यांरात्रौनवसामीत्येवंरूपाप्रतिज्ञाकृता ॥ १४ ॥ यदेवमतस्तामिमामित्यादि तांमद्गतिंआकाशगमनसाधनौपादौचेन्नहनिष्यसि तदामनोजवं
पादमास्थायकाश्यपेनसमुद्रेणचदत्तंमहेंद्रंगमिष्यामि अन्यथाप्रतिज्ञाहान्यामहत्संकटंस्यादितिभावः ॥ १५ ॥ तपसायज्ञादिरूपेण निर्जिताअर्जिताः अत्रपुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया
स्वस्यतत्त्वज्ञत्वंव्यंग्यं रामस्यलोकदानप्रतिबंधयोःस्वातंत्र्यदर्शनेनपरेशत्वबोधनंच पाद्मेपि शतयज्ञकृतंपुण्यंतदस्मायन्यवेदयदिति ॥ १६ ॥ यतउनामृतत्वस्येशानइतिश्रुतिप्रसिद्धंब्रह्मैवत्वमि

काश्यपायमयादत्तायदापूर्वंवसुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमांकाश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहंगुरुवचःकुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशाम् ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थकृतामेकाश्यपस्यह ॥ १४ ॥ तामिमांमद्गतिंवीरहंतुंनार्हसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमाराम निर्जितास्तपसामया ॥ जहितान्शरमुख्येनमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यंमधुहंतारंजानामित्वांसुरेश्वरम् ॥ धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तु परंतप ॥ १७ ॥ एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयंतवकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमंराममोक्तुमर्हसिसुव्रत ॥ शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम ॥ २० ॥ तथाब्रुवतिरामेतु जामदग्न्येप्रतापवान् ॥ रामोदाशरथिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ सहतान्दृश्यरामेणस्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान् ॥ जामदग्न्योजगामाशुम हेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥

त्याह अक्षय्यमिति अक्षय्यंअनाद्यंतंकेनापिपराजयंनेतुमशक्यंच एवंनिश्चयेहेतुर्धनुषइत्यादि अस्यवैष्णवस्येतरदुरारोपस्य परामर्शोग्रहणाकर्षणादि ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वंद्वंप्रतिभटरहितम्
॥ १८ ॥ इयंत्वद्विषयेशक्तिःव्रीडाव्रीडार्हा तत्रहेतुस्त्वयेत्यादि विमुखीकृतस्वशक्तेःस्वस्मिन्योजनेनाशक्तःकृतः एतेनस्वस्यभगवदंशत्वंरामस्यचपूर्णभगवदवतारत्वंसूचितं स्वातिरिक्तेनवि
मुखीकरणेहिव्रीडाननुस्वात्मनामाययातथाकरणेइतिभावः एतद्व्यवहारप्रयोजनंचदययादशरथादीन्प्रतिस्वरूपबोधनंरामस्यपूर्णतेजोवत्त्वसंपादनंचेतिभाति वैष्णवतेजसोंशेनान्यत्रसत्त्वेरावण
णवधस्यदुष्करत्वात् एतदर्थमेवरावणवधेच्छुदेवगंधर्वादीनांद्रष्टुमागमनंपूर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ शरमोक्षेगमिष्यामि पापस्यतपसादग्धत्वात्पुण्यस्यचशरमोक्षेणफलप्रतिबंधेजीवन्मुक्तोभूत्वागमि
ष्यामीत्यर्थः अनेनलोकावरोधःस्वेष्टएवेतिदर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ दृश्यदृष्ट्वा ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ रामःदाशरथिनाब्राह्मणत्वात्पूजितोनमस्कृतश्च प्रशस्यहेतिपाठांतरं दाशरथिंप्रदक्षिणीकृत्य अंतर्यामित्वेनज्ञानात्प्रदक्षिणकरणंचक्षत्रियत्वाच्चतस्यप्रणत्यकरणंकायेनेतिबोध्यं
आत्मगतिंतत्त्वज्ञानं स्वस्थानंजगामेत्यर्थः प्रभुरिति ब्रह्मत्वेनसर्वलोकप्रभुत्वम् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आदिकाव्येवा० षट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥
रामेपरशुरामे प्रशांतोगतक्रोधआत्माचित्तंयस्य हस्तेस्वहस्तेस्थितंधनुर्वरुणायदेवैःसहकौतुकदर्शनार्थमंतरिक्षेस्थितायददौन्यासात्मनेतिशेषः वरुणस्याप्रमेयत्वंभृगवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वा

ततोवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा॥ सुराःसर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधम्॥ २३ ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रपूजितः॥ ततःप्रदक्षि
णीकृत्यजगामात्मगतिंप्रभुः॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६॥ ॥छ॥ ॥ गतेरा
मेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः॥ वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेमहायशाः॥ १॥ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखानृषीन्॥ पितरंविकलंदृष्ट्वाप्रोवा
चरघुनंदनः॥ २ ॥जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी॥ अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपालिता॥ ३॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादशरथःसु
तम्॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवम्॥४॥ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदितोनृपः॥पुनर्जातंतदामेनेपुत्रमात्मानमेवच॥५॥चोदयामास
तांसेनांजगामाशुततःपुरीम्॥ पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादिताम्॥६॥ सिक्तराजपथारम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्कराम्॥ राजप्रवेशसुमुखैःपौ
रैर्मंगलपाणिभिः॥ ७॥ संपूर्णांप्राविशद्राजाजनौघैःसमलंकृताम्॥ पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः॥ ८॥ पुत्रैरनुगतःश्रीमान्श्रीमद्भिश्चम
हायशाः॥ प्रविवेशगृहंराजाहिमवत्सदृशंप्रियम्॥ ९॥ ननंदस्वजनैराजागृहेकामैःसुपूजितः॥ कौसल्याचसुमित्राचकैकेयीचसुमध्यमा॥ १०॥
वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः॥ ततःसीतांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनीम्॥ ११॥

त इदंचैतत्तिरीयोपनिषदिस्पष्टम् ॥ १ ॥ विकलंपरशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तांतस्यमाययातिरोधानमन्यान्मति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्षएवाधिकावस्थःप्रमोदः ॥ ५ ॥ तांसेनां प्रथमंक्षुभितां
पश्चात्प्राप्ताश्वासांचेत्यर्थः जगाम सेनेतिशेषः पताकाध्वजपटः ध्वजोदंडः पताकायुक्तध्वजवती पताकाःक्षुद्रध्वजाः ध्वजामहांतइत्यन्ये रम्यांस्वभावतः उद्घुष्टंघोषः ॥ ६ ॥ सिक्तेनराज
पथेनआसमंताद्रम्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रीमद्भिःदारपरिग्रहाददधिकलक्ष्मीवद्भिःपुत्रैः सुधालेपजधावल्यादौन्नत्याच्चहिमवत्सादृश्यंगृहे ॥ ९ ॥ कामैःविषयभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिः सुपूजि
तःप्राप्तपूजःननंद ॥ १० ॥ वधूनांस्नुषाणांप्रतिग्रहेमंगलाचरणपूर्वकंदर्शनस्पर्शने ॥ ११ ॥

मंगलालापनैर्मंगलार्थमालापनैराशीर्वादरुपलक्षिताइतिशेषः होमैर्गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥ देवतायतनानिपुरगृहदेवतायतनानि ताःसर्वाराजसुताःस्नुषाःसर्वाराजपत्न्यःप्रत्यपूजयन्यणामयंतिस्म अभिवाद्यान्अभिवादनार्हान् अभिवादनमस्कार्य ॥ १३ ॥ कृतास्त्राःलब्धास्त्राः कृताज्ञाइतिपाठेअनुष्ठितपितृनियोगाः ॥ १४ ॥ वर्तयंतिपितृक्तंकुर्वंति नरर्षभाः रामादयः कस्यचित्कालस्य अत्ययेइतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मातुलस्त्वेति अनस्त्वनगरंगत्वाआगच्छेतिशेषः एतद्वाक्यम् ॥ १७ ॥ अक्लिष्टंकस्यापिदुःखंयथानभवतितथाकर्तुंशीलमस्य

कुशध्वजसुतेचोभेजगृहुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैःशोभिताःक्षौमवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशुसर्वास्ताःप्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा ॥ १३ ॥ रेमिरेमुदिताःसर्वाभर्तृभिर्मुदितारहः ॥ कृतदाराःकृतास्त्राश्चसधनाःससुहृज्जनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाःपितरंवर्तयंतिनरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यराजादशरथःसुतम् ॥ १५ ॥ भरतंकैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयंकेकयराजस्यपुत्रोवसतिपुत्रक ॥ १६ ॥ त्वांनेतुमागतोवीरोयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वादशरथस्यैतद्भरतःकैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्रामशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ आपृच्छ्यपितरंशूरोरामंचाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातृश्चापिनरश्रेष्ठःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ युधाजित्प्राप्यभरतंसशत्रुघ्नंप्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरंप्राविशद्वीरःपितातस्यतुतोषह ॥ गतेचभरतेरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ २० ॥ पितरंदेवसंकाशंपूजयामासतुस्तदा ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यपौरकार्याणिसर्वशः ॥ २१ ॥ चकाररामःसर्वाणिप्रियाणिचहितानिच ॥ मातृभ्योमातृकार्याणिकृत्वापरमयंत्रितः ॥ २२ ॥ गुरूणांगुरुकार्याणिकालेकालेन्ववैक्षत एवंदशरथःप्रीतोब्राह्मणानैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्यशीलवृत्तेनसर्वेविषयवासिनः ॥ तेषामतियशालोकेरामःसत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः ॥ रामश्चसीतयासार्धंविजहारबहूनृतून् ॥ २५ ॥

तरंरामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियाणिहितानि हितानिपर्यंतेइष्टजनकानिपौराणां परममत्यंतंयंत्रितःश्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलंघी ॥ २२ ॥ गुरूणांतद्विषयेपरमयंत्रितः गुरुकार्याणि गुरुसंबंधिशुश्रूषादीनि नैगमावणिजः ॥ २३ ॥ विषयवासिनःप्रीताइतिशेषः तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्येसत्यपराक्रमोरामएवातियशाः भूतानांमध्येस्वयंभूरिवगुणवत्तरोबभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ बहूनृतून्द्वादशवर्षाणीत्यर्थइतिबहवः ॥ २५ ॥

मनस्वीअनुकूलमनस्कः अतएवतद्गतमनानित्यंसीतागतमनाः तस्याहृदिसमर्पितः संबंधसामान्येषष्ठी तयेत्यर्थः एतेनपरस्परानुरागोदर्शितः पितृकृताःब्राह्मविवाहसदृशविवाहेनपितृदत्ताः सविवाहएवसर्वथाश्लाघ्यइतिभावः ॥ २६ ॥ नैतावदेवकिंतुगुणाद्धितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूपसौंदर्यतद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिकंरामस्यप्रीतिर्वर्धतेस्म तस्याश्चहृदयेगुणाद्रूपगुणाच्चभर्ता द्विगुणंपरिवर्ततेस्म ॥ २७ ॥ तस्यरामस्यांतर्गतंहृदयंहृदयाभिप्रायंमैथिलीहृदास्वहृदयेनभूयोधिकंविशेषेणमैथिलीजनकात्मजारूपिणीश्रीरिवरूपेदेवताभिःसमासीताआख्यातिजानाति अ

मनस्वीतद्गतमनास्तस्याहृदिसमर्पितः ॥ प्रियातुसीतारामस्यदाराःपितृकृताइति ॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापिप्रीतिर्भूयोभिवर्धते ॥ तस्याश्चभर्ताद्वि गुणंहृदयेपरिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपिव्यक्तमाख्यातिहृदयंहृदा ॥ तस्यभूयोविशेषेणमैथिलीजनकात्मजा ॥ देवताभिःसमारूपेसीताश्रीरिवरू पिणी ॥ २८ ॥ तयासराजर्षिसुतोभिकामयासमेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीवरामःशुशुभेमुदान्वितोविभुःश्रियाविष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशतिसाहस्रिकायांसंहितायांबालकांडेरामक्रीडाख्यानंनामसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ अतःपरमयोध्याकांडंतस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥

तोज्ञायतेभर्तानद्धृदयस्थइति ॥ २८ ॥ अभिकामयास्वविषयेच्छावत्यास्वेच्छाविषययाच समेयिवान्संयुक्तः विभुःविभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरोविष्णुःश्रियेव तत्रद्वादशवर्षाणिराघवःसह सीतया रमयामासधर्मात्मानारायणइवश्रियेतिपाद्मेउक्तं एकोनषोडशवर्षस्यविश्वामित्रेणनयनात्पंचदशवर्षसमाप्तौविवाहइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय णतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ बालकांडेतुसर्गाणांकथितासप्तसप्ततिः ॥ श्लोकानांद्विसहस्रेचपंचाशच्चशतद्वयम् ॥ १ ॥ बा लेबालेनकल्पेनकृत्वासंरक्षणंकृतोः ॥ सीताअंकेधृतायेनसरामःपातुनःसदा ॥ २ ॥ बालकांडव्याख्यासमाप्ता ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ५०५० ॥ मूल ॥ २२५० ॥ टीका ॥ २८०० ॥ ॥ छ ॥

इदं वाल्मीकिरामायणस्य बालकांडं प्रथमं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजी मुद्रायंत्रालयेमुद्रितम्

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे बालकांडं समाप्तम् ॥

॥ मुद्रायंत्राल

यतोयस्यांदिशिततस्तस्यांदिशि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अभ्रसंप्लुतेसूर्यस्यगत्यादिकमिवनास्यवेगयुक्तगत्यादिकंकिंचिद्विदितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अयुध्यमानंत्यक्तयुद्धंप्रच्छ
न्नंयुद्धभीत्यागृहेऽस्मदहृश्यतयास्थितम् अयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणामपिसर्वरक्षउद्देशेनब्रह्मास्त्रसंधानेवधोभवतिनतुतद्युज्यतइत्यर्थः अंततोविभीषणस्यापिनाशप्रसंगइत्याशयः ॥ ३९ ॥
माययांतर्हितमेनमेवहंतुंघोरानाशीविषोपमानस्त्रान्अस्त्राणिआदेक्ष्यावः अदृष्टवधोऽस्मदेकसाध्यः दृष्टस्यतुवधईषत्करोवानराणामपीत्याह राक्षसमिति यदिदर्शनंस्यात्तदादृष्वादर्शनमात्रेण

यतोहिददृशातेतौशरान्निपतिताञ्छितान् ॥ततस्तुतौदाशरथीसस्टजातेस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ रावणिस्तुदिशःसर्वारथेनातिरथोपतत् ॥ विव्याधतौ दाशरथीलघ्वस्त्रोनिशितैःशरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौतौवीरौरुक्मपुंखैःसुसंहतैः ॥ बभूवतुर्दाशरथीपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ३४ ॥ नास्यवेगगतिंक श्चिन्नचरूपंधनुःशरान् ॥ नचास्यविदितंकिंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लुवे ॥३५॥ तेनविद्धाश्वहरयोनिहताश्चगतासवः ॥ बभूवुःशतशस्तत्रपतिताधरणी तले ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणस्तुततःक्रुद्धोभ्रातरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममस्त्रंप्रयोक्ष्यामिवधार्थंसर्वरक्षसाम् ॥ ३७॥ तमुवाचततोरामोलक्ष्मणंशुभलक्षण म् ॥ नैकस्यहेतोरक्षांसिपृथिव्यांहंतुमर्हसि ॥३८॥ अयुध्यमानंप्रच्छन्नंप्रांजलिंशरणागतम् ॥ पलायमानंमत्तंवानहंतुंत्वमिहार्हसि ॥ ३९॥ तस्यै वतुवधेयत्नंकरिष्यामिमहाभुज ॥ आदेक्ष्यावोमहावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥ तमेनंमायिनंक्षुद्रमंतर्हितरथंबलात् ॥ राक्षसंनिहनिष्यं तिदृष्ट्वावानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यद्येषभूमिंविशतेदिवंवारसातलंवापिनभस्तलंवा ॥ एवंविगूढोपिममास्त्रदग्धःपतिष्यतेभूमितलेगतासुः ॥ ४२ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंरघुप्रवीरःप्लवगर्षभैर्वृतः ॥ वधायरौद्रस्यनृशंसकर्मणस्तदामहात्मात्वरितंनिरीक्षते ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आदिकाव्येयुद्धकांडेअशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

हनूमदादयएनंराक्षसंनिहनिष्यंति दृष्ट्वावानरयूथपाइत्यत्रतद्दर्शनोपायोभारतेउक्तः इदमंभोगृहीत्वातुराजराजस्यशासनात् गुह्यकोभ्यागतःकश्चित्त्वत्सकाशमरिंदम इदमंभःकुबेरस्तेमहाराज
प्रयच्छति अंतर्हितानांभूतानांदर्शनार्थंपरंतप अनेनमृष्टनयनोभूतान्यंतर्हितान्युत भवान्द्रक्ष्यतियस्मैचप्रदास्यतिनरःसचेतिविभीषणवाक्येन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भूमिंभूमिविवरम् दिवंस्वर्गम्
एतदुपरितनलोकोपलक्षणम् रसातलमित्येतदधस्तललोकोपलक्षणम् ॥ ४२ ॥ त्वरितंत्वरोपेतंनिरीक्षतेस्म ॥ ४३ ॥ कतकरी० ॥ ७३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा
ल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

मनोविज्ञायदिव्यास्त्रबलेनसर्वथामांजिघांसतीतिज्ञात्वा ॥ १ ॥ तेषांकुंभकर्णादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ मायांपरव्यामोहकरींशक्तिंप्रादुष्करोत्प्रादुर्भावयामास निकुंभिलांगंतुकामःपश्चिमेनद्वारे णनिर्गच्छन्स्वगमनविघातकंरामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगंदृष्ट्वातन्निवारणार्थंमायांप्रकटितवानित्याशयः ॥ ४ ॥ तांमायामाह इंद्रजित्त्विति तस्यावधंमायासीतावधम् बुद्धिंकृत्वामंत्रंकृत्वासीतां हंतुंव्यवसितःसन्ययौ इदंरात्रिशेषपरदिनेदशम्यांवाइतिबोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिक्लिष्टंमलिनम् अमृजांउद्वर्तनादिसंस्काररहिताम् सर्वगात्रैरुपलक्षिताम् ॥ १० ॥ अध्यवस्य

विज्ञायतुमनस्तस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ सनिवृत्त्याहवात्तस्मात्प्रविवेशपुरंततः ॥१॥ सोनुस्मृत्यवधंतेषांराक्षसानांतरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरोनिर्जगामाथरावणिः ॥ २ ॥ सपश्चिमेनद्वारेणनिर्ययौराक्षसैर्वृतः ॥ इंद्रजित्सुमहावीर्यःपौलस्त्योदेवकंटकः ॥३॥ इंद्रजित्तुततोदृष्ट्वाभ्रातरौरा मलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतौवीरौमायांप्रादुष्करोत्तदा ॥४॥ इंद्रजित्तुरथेस्थाप्यसीतांमायामयींतदा ॥ बलेनमहतावृत्यतस्यावधमरोचयत् ॥५॥ मोहनार्थंतुसर्वेषांबुद्धिंकृत्वासुदुर्मतिः ॥ हंतुंसीतांव्यवसितोवानराभिमुखोययौ ॥ ६ ॥ तंदृष्ट्वात्वभिनिर्यांतंसर्वेतेकाननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाःशिलाहस्तायुयुत्सवः ॥ ७ ॥ हनूमान्पुरतस्तेषांजगामकपिकुंजरः ॥ प्रगृह्यसुमहच्छृंगंपर्वतस्यदुरासदम् ॥ ८ ॥ सददर्शहतानंदांसीतामिंद्रजितोरथे ॥ एकवेणीधरांदीनामुपवासकृशाननाम् ॥९॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजांराघवप्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैःसर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥१०॥ तांनिरीक्ष्यमुहूर्तंतुमैथिलीमध्यवस्यच ॥ बभूवाचिरदृष्टाहितेनसाजनकात्मजा ॥ ११ ॥ अब्रवीत्तांतुशोकार्तांनिरानंदांतपस्विनीम् ॥ दृष्ट्वारथस्थितांदीनांराक्षसेंद्रसुताश्रिताम् ॥ १२ ॥ किंसमर्थितमस्येतिचिंतयन्समहाकपिः ॥ सहतैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावतरावणिम् ॥ १३ ॥ तद्वानरबलंदृष्ट्वारावणिःक्रोधमूर्छितः ॥ कृत्वाविकोशंनिस्त्रिंशंमूर्ध्निसीतामकर्षयत् ॥ १४ ॥

निश्चित्य विषण्णोबभूवेतिशेषः निश्चयहेतुमाह अचिरेत्यादि ॥ ११ ॥ शोकार्तत्वादिगुणविशिष्टांराक्षसेंद्रसुतमिंद्रजितंश्रितांसीतांदृष्ट्वाकिमस्यसमर्थितमभिप्रेतमितिस्वयंचिंतयन्सन्वानरान्प्रत्यपिकिंसमर्थितमस्येत्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ अस्तुयत्किंचिदस्यसमर्थितमपितुदुष्टमेनंहन्मइत्युद्योगंकृतवानित्याह सहतैरिति ॥ १३ ॥ विकोशंविगतपिधानंनिस्त्रिंशंखड्गंमूर्ध्नितत्स्थेकेशपाशे स्पृष्ट्वेतिशेषः ॥ १४ ॥

पश्यतांतेषांपश्यतस्ताननादृत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हेदुरात्मन्नयदेनांकेशपक्षेकेशकलापेपरामृशस्तदात्मनाशाय पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परे यतोब्रह्मर्षिकुलेजातोपि राक्षसींयोनिमाश्रितोसिअतस्त्वांधिगित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ पापपराक्रमकूटयोधिन्हेनिर्घृणतेस्त्रीविषयेपिघृणानास्तिअतोऽनार्यस्येदृशंकर्मधिगित्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ हेवधार्ह

तांस्त्रियंपश्यतांतेषांताडयामासराक्षसः ॥ क्रोशंतींरामरामेतिमाययायोजितांरथे ॥ १५ ॥ गृहीतमूर्धजांदृष्ट्वाहनूमान्दैन्यमागतः ॥ दुःखजंवारि नेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः ॥ १६ ॥ तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगींरामस्यमहिषींप्रियाम् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंक्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १७ ॥ दुरात्म न्नात्मनाशायकेशपक्षेपरामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणांकुलेजातोराक्षसींयोनिमाश्रितः ॥ १८ ॥ धिक्त्वांपापसमाचारंयस्यतेमतिरीदृशी ॥ नृशंसानार्यदु र्वृत्तक्षुद्रपापपराक्रम ॥ अनार्यस्येदृशंकर्मघृणातेनास्तिनिर्घृण ॥ १९ ॥ च्युतागृहाच्चराज्याच्चरामहस्ताच्चमैथिली ॥ किंतवैषापराद्धाहियदेनांहंसिनि र्दय ॥ २० ॥ सीतांहत्वातुनचिरंजीविष्यसिकथंचन ॥ वधार्हकर्मणातेनममहस्तगतोह्यसि ॥ २१ ॥ येचस्त्रीघातिनांलोकालोकवध्यैश्चकुत्सिताः ॥ इहजीवितमुत्सृज्यप्रेत्यतान्प्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥ इतिब्रुवाणोहनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रसुतंप्रति ॥ २३ ॥ आपतं तंमहावीर्यंतदनीकंवनौकसाम् ॥ रक्षसांभीमकोपानामनीकेनन्यवारयत् ॥ २४ ॥ सतांबाणसहस्रेणविक्षोभ्यहरिवाहिनीम् ॥ हनूमंतंहरिश्रेष्ठ मिंद्रजित्प्रत्युवाचह ॥ २५ ॥ सुग्रीवस्त्वंचरामश्चयन्निमित्तमिहागताः ॥ तांवधिष्यामिवैदेहीमद्यैवतवपश्यतः ॥ २६ ॥ इमांहत्वाततोरामंलक्ष्मणं त्वांचवानर ॥ सुग्रीवंचवधिष्यामितंचानार्यंविभीषणम् ॥ २७ ॥ नहंतव्याःस्त्रियश्चेतियद्ब्रवीषिप्लवंगम ॥ पीडाकरममित्राणांयच्चकर्तव्यमेवतत् ॥ २८ ॥ तमेवमुक्त्वारुदतींसीतांमायामयींचताम् ॥ शितधारेणखड्गेननिजघानेंद्रजित्स्वयम् ॥ २९ ॥

तेनकर्मणानचिरंजीविष्यसि हियतोममहस्तगतोसि ॥ २१ ॥ येलोकवध्यैश्चोरादिभिरपिकुत्सिताअतिदुःखितयापरिह्रताःस्त्रीघातिनांलोकास्तानिहेदानींजीवितमुत्सृज्यप्रेत्यप्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥ २३ ॥ आपतंतमितिलिंगव्यत्ययआर्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अमित्राणांशत्रूणांयत्पीडाकरंतत्पापमपिकर्तव्यमेव ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ एषावैदेहीविशस्तातोवःपरिश्रमोनिष्फलः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ व्यादितास्यस्यविवृतास्यस्य तद्दुर्गंखेचरगरथरूपंदुर्गम् ॥ ३४ ॥ दृष्टरूपमतिशयेनदृष्टम् प्रशंसायांरूपप् ॥ ३५ ॥

यज्ञोपवीतमार्गेणछिन्नातेनतपस्विनी ॥ साप्टथिव्यांपृथुश्रोणीपपातप्रियदर्शना ॥ ३० ॥ तामिंद्रजित्स्त्रियंहत्वाहनूमंतमुवाचह ॥ मयारामस्यप श्येमांप्रियांशस्त्रनिषूदिताम् ॥ ३१ ॥ एषाविशस्तावैदेहीनिष्फलोवःपरिश्रमः ॥ ३२ ॥ ततःखड्गेनमहताहत्वातामिंद्रजित्स्वयम् ॥ दृष्टःसरथमास्था यननादचमहास्वनम् ॥ ३३ ॥ वानराःशुश्रुवुःशब्दमदूरेप्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्यनदतस्तद्दुर्गसंश्रितस्यतु ॥ ३४ ॥ तथातुसीतांविनिहत्यदुर्म तिःप्रहृष्टचेताःसबभूवरावणिः ॥ तंहृष्टरूपंसमुदीक्ष्यवानराविषण्णरूपाःसमभिप्रदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये युद्धकांडएकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥श्रुत्वातंभीमनिर्ह्रादंशक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्षमाणादिशःसर्वादुद्रुवुर्वानराभृशम् ॥ १ ॥ तानुवाचततःसर्वान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतःपृथक् ॥ २ ॥ कस्माद्विषण्णवदनाविद्रवध्वंप्लवंगमाः ॥ त्यक्तयुद्धस मुत्साहाःशूरत्वंक्वनुवोगतम् ॥ पृष्ठतोनव्रजध्वंमामग्रतोयांतमाहवे ॥ ३ ॥ एवमुक्ताःसुसंक्रुद्धावायुपुत्रेणधीमता ॥ शैलशृंगान्द्रुमांश्चैवजगृहुर्हृष्ट मानसाः ॥ ४ ॥ अभिपेतुश्चगर्जंतोराक्षसान्वानरर्षभाः ॥ परिवार्यहनूमंतमन्वयुश्चमहाहवे ॥ ५ ॥ सतैर्वानरमुख्यैस्तुहनूमान्सर्वतोवृतः ॥ हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ६ ॥ सराक्षसानांकदनंचकारसुमहाकपिः ॥ वृतोवानरसैन्येनकालांतकयमोपमः ॥ ७ ॥ सतुशोकेनचाविष्टः कोपेनमहताकपिः ॥ हनमान्रावणिरथेमहतींपातयच्छिलाम् ॥ ८ ॥ तामापतंतींदृष्ट्वैवरथंसारथिनातदा ॥ विधेयाश्वसमायुक्तोविदूरमपवाहितः ॥ ९ ॥ तमिंद्रजितमप्राप्यरथस्थंसहसारथिम् ॥ विवेशधरणींभित्त्वासाशिलाव्यर्थमुद्यता ॥ १० ॥ पतितायांशिलायांतुव्यथितारक्षसांचमूः ॥ नि पतंत्याचशिलयाराक्षसामथिताभृशम् ॥ ११ ॥

कनकरी० ॥ ७४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०वा०आ०यु०एकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ ॥६॥ ॥ श्रुत्वेति भीमोयोनिर्ह्रादःशब्दस्तंश्रुत्वा इंद्रजितइतिशेषः शक्राशनिसमस्वनंतमिंद्रजितंवी क्षमाणादिशोदुद्रुवुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विधेयाश्वैःसारथ्यधीनाश्वैःसमायुक्तः ॥ ९ ॥ साशिलाव्यर्थमुद्यताअभवदितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥

ततःसमागतान्दिव्यैर्देहैरंतरिक्षेस्थसमीपंप्राप्तान्दिवितत्तदुचितस्वर्गेस्थापयित्वास्वयंभगवदागमनाद्धृष्टैर्देवैःसहमहत्त्रिदिवंस्वलोकंजगाम ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामीयेरामायणतिलकेवा ल्मीकीयेआदिकाव्येउ०दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथतत्काव्यफलोपदेशः एतावदिति सोत्तरंउत्तरकांडसहितम् ब्रह्मणाचतुर्मुखेनभगवदवतारचरितविषयत्वात्पूजितम् किंचब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिःपूजितम् ब्रह्मणास्वयंप्रवर्त्यवाल्मीकिनाकारितत्वात्सर्वाख्यानेभ्यःप्रशस्तंरामायणमितिख्यातम् परानंदमयोरामोऽस्मिन्वर्ण्यतेश्रवणादिभिः अतोऽस्यचाभिधापुण्यारामायण मितीरिता वाल्मीकिनाकृतमेतदाख्यानमेतावदेवएतावत्श्लोकसर्गकांडसंख्याकमेवनन्यूनंनाधिकमित्यर्थः ॥ १ ॥ अथपूर्वसर्गवृत्तानुवादपूर्वकाव्यस्यापवर्गांतसाधकत्वेनश्रोतव्यार्थत्वप्रति

ततःसमागतान्सर्वान्स्थाप्यलोकगुरुर्दिवि ॥ हृष्टैःप्रमुदितैर्देवैर्जगामत्रिदिवंमहत् ॥ २८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उ०दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११० ॥ ॥ छ ॥ ॥ एतावदेतदाख्यानंसोत्तरंब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमितिख्यातंमुख्यंवाल्मीकिनाकृतम् ॥ १ ॥ ततःप्रतिष्ठितोविष्णुःस्वर्गलोकेयथापुरा ॥ येनव्याप्तमिदंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ २ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ नित्यंशृण्वंतिसंहृष्टाःकाव्यंरामायणंदिवि ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यंसौभाग्यंपापनाशनम् ॥ रामायणंवेदसमंश्राद्धेषुश्रावयेद्बुधः ॥ ४ ॥ अपुत्रोलभतेपुत्रमधनोलभतेधनम् ॥ सर्वपापैःप्रमुच्यतेपादमप्यस्ययःपठेत् ॥ ५ ॥ पापान्यपिचयःकुर्यादहन्यहनिमानवः ॥ पठत्येकमपिश्लोकंपापात्सपरिमुच्यते ॥ ६ ॥ वाचकायचदातव्यंवस्त्रंधेनुर्हिरण्यकम् ॥ वाचकेपरितुष्टेतुतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ॥ ७ ॥ एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः ॥ सपुत्रपौत्रोलोकेस्मिन्प्रेत्यचेहमहीयते ॥ ८ ॥ रामायणंगोविसर्गेमध्याह्नेवासमाहितः ॥ सायाह्नेवापराह्णेचवाचयन्नावसीदति ॥ ९ ॥

पादनम् ततइति ततोभक्तजनस्यस्वर्गप्रापणानंतरंस्वयमपिविष्णुरुपेंद्रत्वंप्राप्तः स्वर्गलोकेउपेंद्रलोकेयथापुरायथापूर्वंप्रतिष्ठितः एवंतर्हिसपरिच्छेदःकिंसनेत्याह येनेति येनसचराचरंसर्वंत्रैलो क्यंजगदुपादानत्वेनव्याप्तम् स्वर्गप्रतिष्ठितत्वंतुमनुष्यदेहधारणवन्मायिकमितिभावः ॥ २ ॥ ततःअस्यकाव्यस्यजगदुपादानकारणावतारचरित्राख्यानत्वतोदेवादयोपिदिव्यंरामायणंदिविशृण्वंति ॥ ३ ॥ यतएवमतइदमाख्यानमायुष्यमिति श्रुतंपठितंचसदायुर्जनकमित्यर्थः सौभाग्यंसौभाग्यवर्धनम् वेदसमंवेदवद्ब्रह्मविषयत्वेपिपौरुषेयत्वेनवेदतःकिंचिन्न्यूनमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ लोकेऽस्मिन्महीयतेइत्यर्थः प्रेत्यमरणोत्तरमपि इहचचात्परलोकेइहलोकेचमहीयते इहलोकेपूजाचकीर्त्यविच्छेदात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ततःपरमयोध्याकेनरूपेणस्थितेतिशंकानिवृत्तये भविष्यद्वृत्तांतांतरमाहायोध्यापीति रम्याअयोध्यापुर्यपिबहून्वर्षगणान्शून्यासतीकालांतरऋषभंराजानमवाप्यनिवासंजनाश्रयत्वमुपयास्यति अत्रकतकः एवंचायोध्याविषयेऽभिषिक्तेनभरतेनायोध्यादेशोनंदिग्रामेस्थित्वैवरक्षितइतिद्रष्टव्यमिति तत्रमानंचिंत्यम् सत्येनचशपेराजन्स्वर्गलाभेनचैवहि नकामयेयथाराज्यंत्वांविना रघुनंदनेतिपूर्वंभरतोक्त्याविरुद्धंच तथा भरतश्चापिशत्रुघ्नस्तयोर्दाराउभेशुभे राघवस्यानुगमनेनिश्चितार्थाःसमाययुः राघवस्तुचतुर्बाहुरभूत्तस्यकराब्जयोः उभौभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रौबभूवतुरितिपाद्मविरुद्धंचेत्यन्ये ॥ १० ॥ एतदिति सभविष्यंभगवद्ध्यानानंतरंभगवदयोध्यावृत्तांतकथनसहितम् सहोत्तरंएतावदेतदाख्यानमित्यतःप्राक्तनोत्तरकांडसहितम् प्रचेतसःपुत्रोवाल्मीकिःएतद्रामायणाख्यानंकृतवान् प्रचेतसःपुत्रइत्यक्षराधिक्यमार्षत्वात् तद्ब्रह्माहिरण्यगर्भोऽप्यन्वमन्यतसत्यशब्दतयावेदोपबृंहणतयासर्वार्थसाधकतयाचांगीकृतवानितिसर्वेष्टसिद्धिः ॥ ११ ॥ ॥ इ

अयोध्यापिपुरीरम्याशून्यावर्षगणान्बहून् ॥ ऋषभंप्राप्यराजानंनिवासमुपयास्यति ॥ १० ॥ एतदाख्यानमायुष्यंसभविष्यंसहोत्तरम् ॥ कृतवान्प्रचेतसःपुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ ११ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशतिसहस्रसंहितायांउत्तरकांडेस्वर्गारोहणंनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समाप्तम् वाल्मीकीयम् रामायणम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकादशाधिकशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्मलंकतकक्षोदादपिरामायणांबुधिम् अत्यंतंनिर्मलंचक्रेरामःस्वमतिवासमा ॥ १ ॥ रामोरामायणांभोधौसेतुंकृत्वासुविस्तृतम् पाखंडिरक्षोवक्त्राणिध्वस्तवान्साधुतोषकः ॥ २ ॥ उत्तरांतैःसुवर्णितेनिषेधावधिकेपरे समेराघवेरामेरतिरस्तुचिदात्मके ॥ ३ ॥ अथरामायणश्रवणविधिर्लिख्यते रामायणेश्रुतेदद्याद्रथंहेममयंसुधीः चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तंतथाक्षौमपताकया ॥ १ ॥ रत्नैश्वविविधैर्युक्तंकिंकिणीनादनादितम् संपादितेरथेरम्यग्धेनुंदद्यात्पयस्विनीम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छतमष्टोत्तरंसुधीः एवंकृतेविधानेचमहाकाव्यंफलप्रदम् रामायणंभवेन्नूनंनात्रकार्याविचारणा ॥ ३ ॥ श्रुत्वारामायणंपुण्यंदद्याद्वासायदक्षिणाम् सुवर्णंधेनुसंयुक्तंवासांसिविविधानिच ॥ ४ ॥ कर्णयोःकुंडलेदद्यादंगुलीयकमेवच शय्यासनंतथाछत्रमुपानत्करकंतथा ॥ ५ ॥ भूमिदानंतथान्नस्यदानंतांबूलमेवच भक्ष्यंभोज्यंचविविधंलेह्यंचोष्यंसहर्द्धिमत् ॥ ६ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच लभतेश्रवणादेवाध्यायस्यैकस्यमानवः ॥ ७ ॥

प्रयागाद्यानितीर्थानिगंगाद्याःसरितस्तथा नैमिषादीन्यरण्यानिकुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥ ८ ॥ कृतानितेनलोकेस्मिन्येनरामायणंश्रुतम् हेमभारंकुरुक्षेत्रेयस्तेभानौप्रयच्छति ॥ ९ ॥ यश्चरामाय
णंलोकेश्टणोतिसमएवसः सम्यक्श्रद्धासमायुक्तोलभतेराघवींकथाम् ॥ १० ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येतविष्णुलोकंसगच्छति आदिकाव्यमिदंसर्वंपुरावाल्मीकिनाकृतम् ॥ ११ ॥ यःश्टणोतिसदा
भक्त्यासगच्छेद्वैष्णवींगतिम् पुत्रदाराश्चवर्धंतेसंपदःसंततिस्तथा सत्यमेतद्विदित्वातुश्रोतव्यंनियतात्मभिः ॥ १२ ॥ इतिरामायणश्रवणविधिः ॥ ॥ रामंरामानुजंसीतांभरतंभरतानुजम सु
ग्रीवंवायुसूनुंचप्रणमामिपुनःपुनः ॥ १ ॥ यत्रयत्ररघुनाथकीर्तनंतत्रतत्रकृतमस्तकांजलिम् बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनंमारुतिंनमतराक्षसांतकम् ॥ २ ॥ रामायरामभद्रायरामचंद्रायवेधसे रघु
नाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः ॥ ३ ॥ मंगलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलम् मंगलंसर्वलोकानांभूमौभूपतिमंगलम् ॥ ४ ॥

हरेस्तनूजःखलुरेवदंडवासीमहादेवइतिद्विजन्मा॥ श्रीकृष्णकारुण्यबलादिहेदंहंताविदग्धोपिचकारशुद्धम्
॥ १ ॥ गोविंदस्यतनूजस्तात्याशास्त्रीसहायतांतस्य ॥ खेडकरोपाभिख्योवीधीकर्तुंविधत्तेस्म ॥ २ ॥ श्रीवै
कुंठविराजमानकमलाकांतावनींदैवतप्रोत्फुल्लच्चरणारविंदमकरंदास्वादनेंदिंदिरः ॥ निष्णातोगणपत्यभि
ख्यइतियःकृष्णाभिधस्यात्मजोमुद्रायंत्रनिकाय्यउज्वलतरस्तस्यास्तिमुंबापुरे॥ ३ ॥ मुद्राक्षरैस्तत्रतदीयपौ
त्रआत्मादिरामोंकितवांश्चतुर्थीम्॥ वाल्मीकिरामायणकाव्यवर्यावृत्तिंसुरम्यांबुधवर्यतुष्टयै ॥ ४ ॥ द्विव्यो
मवस्विदु १८०२ मितेशकाब्देविक्रमाभिधे॥ तपस्यासितसप्तम्यांपूर्तिमंकनमभ्यगात्॥ ५ ॥

अशोकवनिका
मारुती
सीता
राक्षसी

अथसीतापरिग्रहेच्छयादूतमुखेनकर्तव्यांशप्रतिपादनं रामइति ॥ १ ॥ तस्मिन्गीतेतस्मिन्नेवप्रबंधेसीताप्रसववृत्तांतप्रतिपादककाव्यश्रवणेनकुशलवौसीतापुत्राविविज्ञात्वानतुततःपूर्वंकस्यचि न्मुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ हेदूताइतोगच्छथ्वं भगवतोंतिकेगत्वा चैतन्मद्वचोब्रूत ॥ ३ ॥ किंतदित्यत्राह यदीति सीतेतिशेषः शुद्धसमाचाराअनुत्पन्नदोषायदिवेति तपोवनवासेनविनष्टदोषावेत्यर्थः महामुनिमनुमान्य तदनुमतिंगृहीत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छंदमभिप्रायं प्रत्ययंदातुकामायामनोगतंप्रत्ययदानंयदितदातद्विज्ञायततोलघुशीघ्रंमेशंसत ॥ ५ ॥ यद्यपिसीताशुद्धिर्लंकायांज्ञातपूर्वातथा

रामोबहून्यहान्येवतद्गीतंपरमंशुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिःसार्धंपार्थिवैःसहवानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन्गीतेतुविज्ञायसीतापुत्रौकुशीलवौ ॥ तस्याःपरिषदो मध्येरामोवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दूतान्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ मद्वचोब्रूतगच्छध्वमितोभगवतोंतिके ॥ ३ ॥ यदिशुद्धसमाचारायदि वावीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनःशुद्धिमनुमान्यमहामुनिम् ॥ ४ ॥ छंदंमुनेश्चविज्ञायसीतायाश्चमनोगतम् ॥ प्रत्ययंदातुकामायास्ततःशंसत मेलघु ॥ ५ ॥ श्वःप्रभातेतुशपथंमैथलीजनकात्मजा ॥ करोतुपरिषन्मध्येशोधनार्थंममैवच ॥ ६ ॥ श्रुत्वातुराघवस्यैतद्वचःपरममद्भुतम् ॥ दूताःसंप्र ययुर्वाटंयत्रवैमुनिपुंगवः ॥ ७ ॥ तेप्रणम्यमहात्मानंज्वलंतममितप्रभम् ॥ ऊचुस्तेरामवाक्यानिमृदूनिमधुराणिच ॥ ८ ॥ तेषांतद्भाषितंश्रुत्वाराम स्यचमनोगतम् ॥ विज्ञायसुमहातेजामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवंभवतुभद्रंवोयथावदतिराघवः ॥ तथाकरिष्यतेसीतादैवतंहिपतिःस्त्रियः ॥ १० ॥ तथोक्तामुनिनासर्वेराजदूतामहौजसः ॥ प्रत्येत्यराघवंसर्वंमुनिवाक्यंबभाषिरे ॥ ११ ॥ ततःप्रहृष्टःकाकुत्स्थःश्रुत्वावाक्यंमहात्मनः ॥ ऋ षींस्तत्रसमेतांश्चराज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवंतःसशिष्यावैसानुगाश्चनराधिपाः ॥ पश्यंतुसीताशपथंयश्चैवान्योपिकांक्षते ॥ १३ ॥ तस्यत द्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानांसाधुवादोमहानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्चमहात्मानःप्रशंसंतिस्मराघवम् ॥ उपपन्नंनरश्रेष्ठ त्वय्येवभुविनान्यतः ॥ १५ ॥ एवंविनिश्चयंकृत्वाश्वोभूतइतिराघवः ॥ विसर्जयामासतदासर्वांस्ताञ्छत्रुसूदनः ॥ १६ ॥

पीदानींप्रामापवादमार्जनेनसर्वलोकपुरतोममैवस्त्रीसौंदर्यलुब्धइतिकलंकशोधनार्थंशुद्धयापितयापुनःशपथःकार्यइत्याह श्वःप्रभातइति ॥ ६ ॥ ७ ॥ मृदूनिअपरुषाणि मधुराणिमधुरा क्षराणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तथोक्ताःसीतातथैवकरिष्यतेइत्युक्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यश्चान्योपिसीतायांदोषारोपकर्तायोपिशपथमाकांक्षतेसोपिपश्यत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥१६॥

॥१७॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०उत्तरकांडेपंचनवतितमःसर्गः ॥९५॥ ॥७॥ ॥ अथसम्मिलितनानादेशीयपरिषन्मध्येसीतयासहवाल्मीकिरागत्यतत्त्वभूतार्थप्रत्यभिज्ञापनंकरोति त स्यामिति शब्दापयतिआह्वयतिस्म ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अश्मभूतमिवाचलंपर्वतवन्निश्चलंकौतुकदर्शनार्थमितिश्रुत्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्माणमनुगामिनींश्रुतिमिव

इतिसंप्रविचार्यराजसिंहःश्वोभूतेशपथस्यनिश्चयं॥ विससर्जमुनीन्सर्वांन्सर्वान्समहात्मामहतोमहानुभावः॥ १७॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येउत्तरकांडेपंचनवतितमःसर्गः॥ ९५॥ ॥७॥ ॥तस्यांरजन्यांव्युष्टायांयज्ञवाटंगतोनृपः ॥ ऋषीन्सर्वान्महातेजाःशब्दापयतिराघवः॥ १ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकाश्यपः॥ विश्वामित्रोदीर्घतमादुर्वासाश्चमहातपाः ॥ २॥ पुलस्त्योपितथाशक्तिर्भार्गवश्चैववामनः॥ मार्कंडेयश्चदीर्घायुर्मौद्गल्यश्चमहायशाः॥ ३ ॥ गर्गश्चच्यवनश्चैवशतानंदश्चधर्मवित्॥ भरद्वाजश्चतेजस्वीअग्निपुत्रश्चसुप्रभः॥ ४ ॥ नारदःपर्वतश्चैवगौतमश्चमहायशाः॥ एतेचान्येचबहवोमुनयःसंशितव्रताः॥ ५॥ कौतूहलसमाविष्टाःसर्वएवसमागताः॥राक्षसाश्चमहावीर्यावानराश्चमहाबलाः॥ ६ ॥ सर्वएवसमाजग्मुर्महात्मानःकुतूहलात्॥ क्षत्रियायेचशूद्राश्चवैश्याश्चैवसहस्रशः॥७॥ नानादेशगताश्चैवब्राह्मणाःसंशितव्रताः॥ सीताशपथवीक्षार्थंसर्वएवसमागताः ॥ ८॥ तदासमागतंसर्वमश्मभूतमिवाचलम्॥ श्रुत्वामुनिवरस्तूर्णंससीतःसमुपागमत्॥ ९ ॥ तमृषिंपृष्ठतःसीताअन्वगच्छदवाङ्मुखी॥ कृतांजलिर्बाष्पकलाकृत्वारामंमनोगतम्॥ १० ॥ तांदृष्ट्वाश्रुतिमायांतींब्रह्माणमनुगामिनीम्॥ वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत्॥ ११ ॥ ततोहलहलाशब्दःसर्वेषामेवमाबभौ॥ दुःखजन्मविशालेनशोकेनाकुलितात्मनाम्॥ १२ ॥ साधुरामेतिकेचित्तुसाधुसीतेतिचापरे॥ उभावेवचतत्रान्येप्रेक्षकाःसंप्रचुकुशुः॥ १३॥ ततोमध्येजनौघस्यप्रविश्यमुनिपुंगवः॥ सीतासहायोवाल्मीकिरितिहोवाचराघवम्॥ १४ ॥ इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारिणी॥ अपवादात्परित्यक्तामामाश्रमसमीपतः॥ १५ ॥

वाल्मीकेःपृष्ठतस्तांसीतामायांतींदृष्ट्वा अनयोपमयासीतायाःश्रुतेश्चसकलदोषराहित्येनप्रमाणत्वंदर्शितम् ॥ ११ ॥ एवंवक्ष्यमाणप्रकारेण दुःखजन्मनादुःखोत्पत्त्या विशालेनविस्तीर्णेनशोकेनाकुलात्मनांक्षुब्धांतःकरणानाम् ॥ १२ ॥ उभौसीतारामौसाध्वितिप्रचुकुशुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपवादैर्हेतुभिर्ममाश्रमसमीपेत्यक्ताइयंतवप्रत्ययंदास्यतेतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ यमजातकौयमलतयोत्पन्नौ यथाहंप्रचेतसोदशम औरसःपुत्रोयद्वाप्रचेतसोदशमःसंतानपरंपरयापुत्रोऽपत्यमतोहमनृतंवाक्यंमनसापिनस्मरामिकिथनंतुदूरे अतइमौतवपुत्रकाविति म द्वाक्यंसत्यमेवजानीहीतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथसीताचारित्रप्रतिमुनिनाशपथकरणम् बहुवर्षेति यदिमैथिलीदुष्टातदातपसःफलमहंनप्राप्नुयाम् ॥ १९ ॥ मनआदिनाममकिल्बिषंनभूत पूर्वम् मयाकिंचिदपिनकृतमित्यर्थः यद्यपापामैथिलीनदातस्यकिल्बिषानाचरणस्यफलमश्नामिअश्नीयाम् अनेनसंकल्पपूर्वंनिषिद्धत्यागोपिधर्मायेतिसूचितम् ॥ २० ॥ पंचसुभूतेषुश्रोत्रादि

लोकापवादभीतस्यतवराममहाव्रत ॥ प्रत्ययंदास्यतेसीतातामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ इमौतुजानकीपुत्रावुभौचयमजातकौ ॥ सुतौतवैवदुर्ध र्षौसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ १७॥ प्रचेतसोहंदशमःपुत्रोराघवनंदन ॥ नस्मराम्यनृतंवाक्यमिमौतुतवपुत्रकौ ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणितपश्चर्यामया कृता॥नोपाश्नीयांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली॥ १९॥ मनसाकर्मणावाचाभूतपूर्वंनकिल्बिषम् ॥ तस्याहंफलमश्नामि अपापामैथिलीयदि॥ २०॥ अहंपंचसुभूतेषुमनःषष्ठेषुराघव॥विचिंत्यसीताशुद्धेतिजग्राहवननिर्झरे ॥ २१ ॥ इयंशुद्धसमाचाराअपापापतिदेवता॥लोकापवादभीतस्यप्रत्य यंतवदास्यति ॥ २२॥ तस्मादियंनरवरात्मजशुद्धभावादिव्येनदृष्टिविषयेणमयाप्रदिष्टा॥ लोकापवादकलुषीकृतचेतसायात्यक्तात्वयाप्रियतमा विदितापिशुद्धा॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेषण्णवतितमःसर्गः॥ ९६॥ ॥ ९७॥ ॥वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवःप्रत्यभाषत॥ प्रांजलिर्जगतोमध्येदृष्ट्वातांवरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एवमेतन्महाभागयथावदसिधर्मवित् ॥ प्रत्ययस्तुममब्रह्मंस्तववाक्यैरकल्मषैः॥ २ ॥ प्रत्ययश्चपु राद्वत्तोवैदेह्याःसुरसन्निधौ॥शपथश्चकृतस्तत्रतेनवेश्मप्रवेशिता ॥ ३ ॥

पंचेंद्रियेषु जग्राहगृहीतवान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिव्येनदृष्टिविषयेणदिव्यज्ञानेनतवशुद्धाविदितापित्वयालोकापवादभीतेनत्यक्तेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ अथसीतायाःशपथपूर्वंभूमिप्रवेशः वाल्मीकिनेति एवमुक्तस्तवप्रत्ययंदास्यतीत्युक्तः ॥ १ ॥ एवमेतद्य द्यपिलंकायांसुरासुरसन्निधौप्रत्ययोदत्तस्तववाक्यैश्चशपथरूपैर्ममप्रत्ययोजातएवतथापिहेमहाभागब्रह्मन्त्वंयथावदसितदेवमेवप्रत्ययंकरोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

किमर्थंतर्हिपुनःप्रत्ययकरणंतत्राह लोकेति येनलोकापवादेनजानकीत्यक्तासलोकापवादोबलवान् अतस्तन्निवृत्तयेपुनःप्रत्ययकरणमितिभावः तत्रापिलोकवदेवास्यांशंकास्तिकितत्रनेत्याह सेयमिति अपापेत्यभिजानतापिमयालोकभयात्त्यक्ता ॥ ४ ॥ इमौमेपुत्राविति चजानामिअथापिजगतोमध्येशुद्धायामेवमैथिल्यांमेप्रीतिरस्तु ॥ ५ ॥ सीतायाःशपथे शपथप्रसंगेइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शुद्धायामिति अस्यतथापीत्यादिः सीताशपथेतद्दर्शनेसंभ्रांताआदृताइत्यर्थः ॥ १० ॥ शुभपुण्यशब्दौशैत्यमांद्योपलक्षणौ दिव्यगंधःसन्निहितसर्वदेवशरीरवर्तिदिव्य

लोकापवादोबलवान्येनत्यक्ताहिमैथिली ॥ सेयंलोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ॥ परित्यक्तामयासीतातद्भवान्क्षंतुमर्हति ॥ ४ ॥ जानामिचेमौपुत्रौमेयमजातौकुशीलवौ ॥ शुद्धायांजगतोमध्येमैथिल्यांप्रीतिरस्तुमे ॥ ५ ॥ अभिप्रायंतुविज्ञायरामस्यसुरसत्तमाः ॥ सीतायाःशपथेतस्मिन्सर्वएवसमागताः ॥ ६ ॥ पितामहंपुरस्कृत्यसर्वएवसमागताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राविश्वेदेवामरुद्गणाः ॥ ७ ॥ साध्याश्चदेवाःसर्वेतेसर्वेचपरमर्षयः ॥ नागाःसुपर्णाःसिद्धाश्चतेसर्वेहृष्टमानसाः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वादेवानृषींश्चैवराघवःपुनरब्रवीत् ॥ प्रत्ययोमेनरश्रेष्ठऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ ९ ॥ शुद्धायांजगतोमध्येवैदेह्यांप्रीतिरस्तुमे ॥ सीताशपथसंभ्रांताःसर्वएवसमागताः ॥ १० ॥ ततोवायुःशुभःपुण्योदिव्यगंधोमनोरमः ॥ तंजनौघंसुरश्रेष्ठोह्लादयामाससर्वतः ॥ ११ ॥ तदद्भुतमिवाचिंत्यंनिरैक्षंतसमाहिताः ॥ मानवाःसर्वराष्ट्रेभ्यःपूर्वंकृतयुगेयथा ॥ १२ ॥ सर्वान्समागतान्दृष्ट्वासीताकाषायवासिनी ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १३ ॥ यथाहंराघवादन्यंमनसापिनचिंतये ॥ तथामेमाधवीदेवीविवरंदातुमर्हति ॥ १४ ॥ मनसाकर्मणावाचायथारामंसमर्चये ॥ तथामेमाधवीदेवीविवरंदातुमर्हति ॥ १५ ॥

चंदनमाल्यगंधः सुरश्रेष्ठःसर्वपुण्यपापसाक्षी ॥ ११ ॥ तदद्भुतंदिव्यगंधवायुवहनंसर्वराष्ट्रेभ्यआगतामानवानिरैक्षंत पूर्वंयथाकृतयुगेदिव्यगंधवायुस्पर्शनंतथात्रेतायामप्यभूदित्यर्थः रामसान्निध्यादनाश्चर्यमपिसाधारणदृष्ट्याश्चर्यमितीवशब्दः ॥ १२ ॥ ततःसीताचतुर्दशभुवनस्थजनानेकत्रमिलितान्दृष्ट्वाअपवादपरिहारायशपथव्याजेनस्वपदंप्रवेष्टुकामाह सर्वानिति काषायवासिनीतपस्युचितवासोधारिणीपातिव्रत्योचिताधोदृष्टिर्विवरयाचनायमहीनिरीक्षणार्थंचअतएवावाङ्मुखी ॥ १३ ॥ यथाहंराघवादन्यंमनसापिनचिंतयेनचिंतयामीतिसत्यंतथासत्येनचिरकालवियोगेपिपातिव्रत्यपरिपालनक्लेशखिन्नायास्तज्जनितपरमदुःखसमाप्तयेपुनरपिभुवंप्रवेष्टुंमाधवीदेवीमाधवपत्नीभूदेवीविवरंरंध्रंदातुमर्हति एवमग्रेपिव्याख्येयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

एकांतऋषिवाटानामितिपाठेसमीपेइतिशेषः ऋषिसंघातइतिपाठेवाल्मीकिनासहागतोऋषिसमूहइत्यर्थः उटजानितिबहुवचनंबहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥ शकटानन्नादिपूर्णान्फलमूलांश्चशो भनानसर्वतोरुचिरेवाल्मीकिवाटेस्थापयन्नित्यर्थः रुचिरोभूदितिशेषइतिकतकव्याख्यानुसारीपाठोमृग्यःक्वचित् शकटैर्बहुभिःपूर्णैःफलमूलैश्चशोभनैः वाल्मीकिवाटोरुचिरःशोभयन्निवसर्व तइतिपाठःसइत्यन्ये ॥ ३ ॥ शिष्यौकुशलवौ ॥ ४ ॥ रथ्यासूपमार्गेषु ॥५॥ यत्रकर्म अश्वमेधयागइत्यर्थः ॥६ ॥ अत्रास्मद्वाटसमीपपर्वताग्रेविद्यमानानिफलान्यास्वाद्यगायतां लोट्प्रथमपु

सद्दृत्वादिव्यसंकाशंयज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकांतऋषिसंघातश्चकारउटजान्शुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्चबहून्पूर्णान्फलमूलांश्चशोभनान् ॥ वाल्मीकि वाटेरुचिरेस्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ सशिष्यावब्रवीद्धृष्टौयुवांगत्वासमाहितौ ॥ कृत्स्नंरामायणंकाव्यंगायतांपरयामुदा ॥ ४ ॥ ऋषिवाटेषुपुण्येषु ब्राह्मणावसथेषुच ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुपार्थिवानांगृहेषुच ॥ ५ ॥ रामस्यभवनद्वारियत्रकर्मचकुर्वते ॥ ऋत्विजामग्रतश्चैवतत्रगेयंविशेषतः ॥ ६ ॥ इमानिचफलान्यत्रस्वादूनिविविधानिच ॥ जातानिपर्वताग्रेषुआस्वाद्यास्वाद्यगायताम् ॥ ७ ॥ नयास्यथःश्रमंवत्सौभक्षयित्वाफलान्यथ ॥ मूला निचसुमृष्टानिनरागात्परिहास्यथः ॥ ८ ॥ यदिशब्दापयेद्रामःश्रवणायमहीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानांयथायोगंप्रवर्तताम् ॥ ९ ॥ दिवसेविंशतिः सर्गागेयामधुरयागिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्रयथोद्दिष्टंमयापुरा ॥ १० ॥ लोभश्चापिनकर्तव्यःस्वल्पोऽपिधनवांछया ॥ किंधनेनाश्रमस्थानांफल मूलाशिनांसदा ॥ ११ ॥ यदिपृच्छेत्सकाकुत्स्थोयुवांकस्येतिदारकौ ॥ वाल्मीकेरथशिष्यौद्वौब्रूतमेवंनराधिपम् ॥ १२ ॥ इमास्तंत्रीःसुमधुराःस्था नंवाऽपूर्वदर्शनम् ॥ मूर्छयित्वासुमधुरंगायतांविगतज्वरौ ॥ १३ ॥

रुपद्विवचनं यदायदाश्रमस्तदातदाभवंताविति शेषः ॥ ७ ॥ फलानिभुक्त्वानश्रमंयास्यथोनापिरागात्कंठमाधुर्यात्परिहास्यथः नगराद्बहिरास्यथइतिपाठेरात्रिकालेइतिशेषः उटजेष्वित्यर्थः आस्यथःअवतिष्ठेतां आसेरार्षेश्यन्परस्मैपदे ॥ ८ ॥ शब्दापयेदाह्वाययेत् ऋषीणामग्रेइतिशेषः ॥ ९ ॥ दिवसेइति तत्ररामायणेबहुभिःप्रमाणैर्नानासंख्यश्लोकैर्यथापुरामयासर्गादिष्टास्तेषु सर्गेषुदिवसेदिवसेविंशतिसर्गागेयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ आवांवाल्मीकेःशिष्यौस्वइत्येवमेवब्रूतंनामुकदारकाविति ॥ १२ ॥ इमास्तंत्रीर्वीणाशिराइत्यर्थः मधुरामधुरशब्दाः अपूर्वदर्शनंअपूर्वा णांस्वराणांदर्शनंयत्रतादृशंस्थानंषड्जादिस्वरभेदसिद्ध्येवीणादंडोपरिकल्पितशिराधारकाष्ठपंक्तिरूपंतच्चमूर्छयित्वातत्रापिनादव्याप्तिंकृत्वासुमधुरंगायताम् ॥ १३ ॥

आदिप्रभृतिसंक्षेपमारभ्येत्यर्थः पार्थिवंनचावज्ञाय स्थलांतरइवतत्समीपेलीलापरिहासादिकंनकर्तव्यमित्यर्थः तत्रहेतुः पिताहीति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भार्गवनीतिसंहितामश्विना विवतौतांवाणीत्हृदयेनिवेश्यश्वोगातव्यमित्येवंरूपां गातुंसमुत्सुकौनिशाम्टषिणासहोषतुः ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥७॥ ॥ अथराघवेणपरिषदासहरामायणश्रवणम् ताविति ॥ १ ॥ पूर्वाचार्यविनिर्मितांगाथकानांगानसिद्धयेपूर्वाचार्येणभरतेननिर्मिताम् पूर्वचर्यांततस्ततइतिपाठे

आदिप्रभृतिगेयंस्यान्नचावज्ञायपार्थिवम् ॥ पिताहिसर्वभूतानांराजाभवतिधर्मतः ॥ १४ ॥ तद्युवांहृष्टमनसौश्वःप्रभातेसमाहितौ ॥ गायतंमधुरंगेयंतंत्रीलयसमन्वितम् ॥ १५ ॥ इतिसंदिश्यबहुशोमुनिःप्राचेतसस्तदा ॥ वाल्मीकिःपरमोदारस्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ १६ ॥ संदिष्टौमुनिनातेनतावुभौमैथिलीसुतौ ॥ तथैवकरवावेतिनिर्जग्मतुररिंदमौ ॥ १७ ॥ तामद्भुतांतौहृदयेकुमारौनिवेश्यवाणीमृषिभाषितांतदा ॥ समुत्सुकौतौसुखमूषतुर्निशांयथाश्विनौभार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥

तौरजन्यांप्रभातायांस्नातौहुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणापूर्वंसर्वंतत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तांसशुश्रावकाकुत्स्थःपूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ॥ अपूर्वांपाठ्यजातिंचगेयेनसमलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धांतंत्रीलयसमन्विताम् ॥ बालाभ्यांराघवःश्रुत्वाकौतूहलपरोभवत् ॥ ३ ॥ अथकर्मांतरेराजासमाहूयमहामुनीन् ॥ पार्थिवांश्चनरव्याघ्रःपंडितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान्शब्दविदोयेवृद्धाश्चद्विजातयः ॥ स्वराणांलक्षणज्ञांश्चउत्सुकान्द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्चगांधर्वान्नैगमांश्चविशेषतः ॥ पादाक्षरसमासज्ञांश्छंदःसुपरिनिष्ठितान् ॥ ६ ॥

ततस्ततोयोध्यावनादौकृतंस्वकीयंपूर्वचरितमित्यर्थः अपूर्वांप्रागश्रुतां पाठ्यजातिपाठ्यस्यगेयस्यजातिंषड्जादिस्वररूपामितिकतकः पाठ्यजातमितिपठित्वापाठ्यंनामगानाधारस्वकेवलवाक्यस्यस्वरूपोच्चारणमात्रमितितीर्थआह गेयेनगानधर्मेणस्वरविशेषेणसमलंकृतां प्रमाणैर्ध्वनिपरिच्छेदसाधनैर्द्रुतमध्यविलंबितावृत्तिभिःप्रागुक्तस्थानैर्वायुक्तांतांगीतिंशुश्राव बालाभ्यांगीतांतांश्रुत्वाकौतूहलपरोविस्मयवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ कर्मांतरेअश्वमेधप्रयोगाणांविरामकालेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वराणांषड्जादिस्वराणां उत्सुकान्रामायणश्रवणोत्सुकान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञान्सामुद्रिकलक्षणज्ञान् गांधर्वान्संगीतशास्त्रज्ञान् नैगमान्पौरान् पादाक्षराणांगुरुलघुप्रयोगलक्षणंसमासंसंबंधंजानंतिनान् छंदःसुवेदेषुगायत्र्यादिच्छंदःप्रतिपादकशास्त्रेषु ॥ ६ ॥

कलाःस्वरास्तेषांमात्राएकद्वित्रिलक्षणास्तेषांविभागज्ञान् परंगतान्अंतर्ज्ञानवतः क्रियांतत्प्रतिपादकंकल्पसूत्रंचविदंतितान् कार्यविशारदान्आवापोद्धारादिकृत्यविशेषज्ञान् ॥ ७ ॥ हेतूपचारकुशलान्केवलव्यवहारकालेयुक्तिप्रयोगसमर्थान् हैतुकान्तार्किकान् छंदोगायत्र्यादि वैदिकान्वैदिकपादादिलक्षणज्ञान् ॥ ८ ॥ चित्रज्ञान्गोमूत्रमुरजादिचित्रश्लोकनिबंधनचतुरान् वृत्तज्ञान्धर्मशास्त्रमुखेनसदाचारज्ञान् सूत्राणिपदवाक्यादिसूत्राणितज्ज्ञान् एतानिति एतेनाशेषविद्यास्थानंरामायणमितिदर्शितं समवेशयत्सर्वपरिषन्मध्येगानायेतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

कलामात्राविशेषज्ञान्ज्योतिषेचपरंगतान् ॥ क्रियाकल्पविदश्चैवतथाकार्यविशारदान् ॥ ७ ॥ हेतूपचारकुशलान्हैतुकांश्चबहुश्रुतान् ॥ छंदोविदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् ॥ ८ ॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ एतान्सर्वान्समानीयगातारौसमवेशयत् ॥ ९ ॥ तेषांसंवदतां तत्रश्रोतॄणांहर्षवर्धनम् ॥ गेयंप्रचक्रतुस्तत्रतावुभौमुनिदारकौ ॥ १० ॥ ततःप्रवृत्तंमधुरंगांधर्वमतिमानुषम् ॥ नचतृप्तिंययुःसर्वेश्रोतारोगेयसंपदा ॥ ११ ॥ दृष्ट्वामुनिगणाःसर्वेपार्थिवाश्चमहौजसः ॥ पिबंतइवचक्षुर्भिःपश्यंतिस्ममुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ ऊचुःपरस्परंचेदंसर्वएवसमाहिताः ॥ उभौ रामस्यसदृशौबिंबाद्बिंबमिवोद्धृतौ ॥ १३ ॥ जटिलौयदिनस्यातांनवल्कलधरौयदि ॥ विशेषंनाधिगच्छामोगायतोराघवस्यच ॥ १४ ॥ एवंप्रभाषमाणेषुपौरजानपदेषुच ॥ प्रवृत्तमादितःपूर्वंसर्गंनारददर्शितम् ॥ १५ ॥ ततःप्रभृतिसर्गांश्चयावद्विंशत्यगायताम् ॥ ततोपराह्णसमयेराघवःसमभाषत ॥ १६ ॥ श्रुत्वाविंशतिसर्गांस्तान्भ्रातरंभ्रातृवत्सलः ॥ अष्टादशसहस्राणिसुवर्णस्यमहात्मनोः ॥ १७ ॥ प्रयच्छशीघ्रंकाकुत्स्थयदन्यदभिकांक्षितम् ॥ ददौसशीघ्रंकाकुत्स्थोबालयोर्वैपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानंसुवर्णंतुनागृह्णीतांकुशीलवौ ॥ ऊचतुश्चमहात्मानौकिमनेनेतिविस्मितौ ॥ १९ ॥ वन्येनफलमूलेननिरतौवनवासिनौ ॥ सुवर्णेनहिरण्येनकिंकरिष्यावहेवने ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ बिंबाद्बिंबाद्बिंबाद्बिंबांतरमिवोद्धृतौ ॥ १३ ॥ जटिलौवल्कलधरौयदिनस्यातांतदाराघवस्यगायतोश्चविशेषंनाधिगच्छामइत्यूचुः ॥ १४ ॥ तत्रगेयेनारददर्शितंपूर्वंसर्गमादितःप्रवृत्तंकृत्वाततःप्रभृतियावद्विंशतिसर्गानगायतां अनेनप्रत्यहंसंक्षेपरामायणमादितःकृत्वायावद्रामायणसमाप्तिविंशतिसर्गाणांगानमितितीर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुशीलवौकुशलवौविस्मितौसकृदेवबहुदानतोविस्मयवंतौ ॥ १९ ॥ किमनेनेतिक्षेपाशयमेवस्पष्टीकुरुतः वन्येनेति निरतौनिरताहारौ नियताहाराविातियावत् सुवर्णेनसुवर्णरूपेणहिरण्येन द्रव्येणेत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ आगमंकुशलवयोस्तत्रागमकारणं तौताविति वीप्सा ॥ २२ ॥ प्रथमदिवसश्रुतविंशतिसर्गमध्येश्रुतस्यैवप्रमाणाद्यर्थस्यादरात्प्रश्नेपुनस्ताभ्यांप्रतिपादनंमुनिनाचतदीयोत्तरत्वेनतत्प्रति पादकग्रंथप्रथनंकिंप्रमाणमित्यादि महात्मनःकवेःकाप्रतिष्ठाकोविषयइत्यर्थः महात्मनोरितिपाठेमहात्मनोर्भवतोःप्रतिष्ठाआश्रयःकइत्यर्थः कर्ताकाव्यस्येत्यत्रकइत्यनुकर्षः क्वचासौआस्ते इतिशेषः ॥ २३ ॥ येनकाव्येनाशेषमिदंतुभ्यंतवचरितंसंप्रदर्शितंतस्यकाव्यस्यकर्तावाल्मीकिः क्वास्तेइत्यस्योत्तरंसंप्राप्तोयज्ञसंविधं अनुस्वारआर्षः यज्ञसदःसविधदेशंसंप्राप्तस्तत्रतिष्ठतीति भावः संविदमितिवापाठइतिकश्चित् ॥ २४ ॥ चतुर्विंशत्सहस्रकमितिकाव्यसंख्या उपाख्यानशतमिलोपाख्यानांतं भार्गवःकविःकाव्यनिर्माणेतत्तुल्येनेत्यर्थः यद्वा प्राचेतसत्वेनास्यापिभा

तयातयोःप्रब्रुवतोःकौतूहलसमन्विताः॥ श्रोतारश्चैवरामश्चसर्वएवसुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्यचैवागमंरामःकाव्यस्यश्रोतुमुत्सुकः ॥ पप्रच्छतौ महातेजास्तावुभौमुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदंकाव्यंकाप्रतिष्ठामहात्मनः ॥ कर्ताकाव्यस्यमहतःक्वचासौमुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ पृच्छंतंराघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ वाल्मीकिर्भगवान्कर्तासंप्राप्तोयज्ञसंविधम् ॥ येनेदंचरितंतुभ्यमशेषंसंप्रदर्शितम् ॥ २४ ॥ सन्निबद्धंहिश्लोकानांचतु र्विंशत्सहस्रकम् ॥ उपाख्यानशतंचैवभार्गवेणतपस्विना ॥ २५ ॥ आदिप्रभृतिवैराजन्पंचसर्गशतानिच ॥ कांडानिषट्कृतानीहसोत्तराणिमहात्म ना ॥ २६ ॥ कृतानिगुरुणास्माकमृषिणाचरितंतव ॥ प्रतिष्ठाजीवितंयावत्तावत्सर्वस्यवर्तते ॥ २७ ॥ यदिबुद्धिःकृताराजञ्छ्रवणायमहारथ ॥ क र्मांतरेक्षणीभूतस्तच्छृणुष्वसहानुजः ॥ २८ ॥ बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौचानुज्ञाप्यराघवौ ॥ प्रहृष्टौजग्मतुःस्थानंयत्रास्तेमुनिपुंगवः ॥ २९ ॥ रामोपि मुनिभिःसार्धंपार्थिवैश्चमहात्मभिः ॥ श्रुत्वातद्गीतिमाधुर्यंकर्मशालामुपागमत् ॥ ३० ॥ शुश्रावतत्तालयोपपन्नंसर्गान्वितंसस्वरशब्दयुक्तम् ॥ तं त्रीलयव्यंजनयोगयुक्तंकुशीलवाभ्यांपरिगीयमानम् ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उ० चतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ६ ॥

र्गवत्वं भृगोर्वरुणपुत्रत्वात् भृगोर्भ्राताभार्गवइत्यर्थइत्यन्ये ॥ २५ ॥ यानिसोत्तराणिषट्कांडानीहकृतानितत्सर्गसंख्यापंचशतानीति उपलभ्यमानसर्गसंख्याधिक्यंतुकेषांचिदेकैकस्यद्विसर्गत्वक रणेनलेखकप्रमादात् पंचसर्गशतानीतिषट्कांडसंख्याचकाराडुत्तरकांडसर्गसंख्यासमुच्चयइतिकश्चित् ॥ २६ ॥ तवचरितमुद्दिश्यास्माकंगुरुणाकृतानि प्रतिष्ठाआजीवितमिति च्छेदः काव्यनाय कस्यतवजीवितंयावद्यच्छुभाशुभंकर्मतस्यसर्वस्यात्रप्रतिष्ठानिबंधनंवर्ततइत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेराजन्नस्यसर्वस्यश्रवणायश्रवणंकर्तुंयदिबुद्धिःकृतातदाकर्मांतरेयागप्रयोगविरामसमयेक्षणीभूतः सुखीभूतस्तच्छृणु ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ६ ॥

॥ २० ॥ वार्द्धिमुत्सृज्य ज्येष्ठपुत्रशशविंदुअधिष्ठितमितिशेषः ॥ २१ ॥ वार्द्धि अध्युवासेतिशेषः ॥ २२ ॥ बलीउवासेतिशेषः ॥ २३ ॥ २४॥ पौरुषंपुरुषत्वम् ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाश्वमेधयागायनैमिषेभरतप्रेषणं एतदिति भ्रातृभ्यामितिचतुर्थी ॥ १ ॥ अश्वमेधपु

इलायैसुमहातेजादत्वाचांतरधीयत ॥ निवृत्तेहयमेधेचगतेचादर्शनंहरे ॥ २० ॥ यथागतंद्विजाःसर्वेतेगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ राजातुवार्द्धिमुत्सृज्य मध्यदेशेह्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥ निवेशयामासपुरंप्रतिष्ठानंयशस्करम् ॥ शशबिंदुश्चराजर्षिर्वार्द्धिपरपुरंजयः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठानेइलोराजाप्रजापतिसुतोबली ॥ सकालेप्राप्तवाँल्लोकमिलोब्राह्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ ऐलःपुरूरवाराजाप्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ ईदृशोह्यश्वमेधस्यप्रभावःपुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ स्त्रीपूर्वःपौरुषंलेभेयच्चान्यदपिदुर्लभम् ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतदाख्यायकाकुत्स्थोभ्रातृभ्याममितप्रभः ॥ लक्ष्मणंपुनरेवाहधर्मयुक्तमिदंवचः ॥ १ ॥ वसिष्ठंवामदेवंचजाबालिमथकश्यपम् ॥ द्विजांश्चसर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान्सर्वान्समानीयमंत्रयित्वाचलक्ष्मण ॥ हयंलक्षणसंपन्नंविमोक्ष्यामिसमाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यंराघवेणोक्तंश्रुत्वात्वरितविक्रमः ॥ द्विजान्सर्वान्समाहूयदर्शयामासराघवम् ॥ ४ ॥ तेदृष्ट्वादेवसंकाशंकृतपादाभिवंदनम् ॥ राघवंसुदुराधर्षमाशीर्भिःसमपूजयन् ॥ ५ ॥ प्रांजलिःसतदाभूत्वाराघवोद्विजसत्तमान् ॥ उवाचधर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितंवचः ॥ ६ ॥ तेपिरामस्यतच्छ्रुत्वानमस्कृत्वावृषध्वजम् ॥ अश्वमेधंद्विजाःसर्वेपूजयंतिस्मसर्वशः ॥ ७ ॥ सतेषांद्विजमुख्यानांवाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधाश्रितंश्रुत्वाभृशंप्रीतोभवत्तदा ॥ ८ ॥ विज्ञायकर्मतत्तेषांरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्वमहाबाहोसुग्रीवायमहात्मने ॥ ९ ॥ यथामहद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्चवनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छभद्रंतेअनुभोक्तुंमहोत्सवम् ॥ १० ॥

रस्कृतानश्वमेधप्रयोगसमर्थान् ॥ २ ॥ मंत्रयित्वाविचार्य समाधिनासावधानचित्ततयाहयंविमोक्ष्यामिइतिलक्ष्मणमाहेतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वृषध्वजंरुद्रं त्रेताग्निरूपत्वाद्रुद्रस्ययज्ञनिर्विघ्नार्थंतन्नमस्कारः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्कर्मविज्ञायतत्कर्मकरणांगीकारंविज्ञाय ॥ ९ ॥ महद्भिर्हरिभिर्हनुमदादिभिः बहुभिश्चवनौकसांअनुचररूपाणांबहुभिःसमुदायैरित्यर्थः अनुभोक्तुंद्रष्टुंयथाययथाकालमागच्छ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तालंगृहीत्वावचरास्तालावचराः नटाःसूत्रधाराः गोमत्यानद्यास्तीरइतिशेषः ॥ १५ ॥ आज्ञाप्यतांकार्यतां तद्विनैमिषंवनम् ॥ १६ ॥ शतशोऽनेकेधर्मज्ञाः नैमिषेमहायज्ञंमहतोंऽगभूतायज्ञायस्यतंक्रतुमुख्यमनुभूयदृष्ट्वाकृतार्थाभवंत्वितिशेषः ॥ १७ ॥ अतःशीघ्रमामंत्र्यतांजनः सचास्माभिर्मानितःपूजितःसंस्तुष्टःपुष्टश्चभूत्वाप्रतियास्यति ॥१८॥ वपुष्मतांतंडुलानांअत्रग्रस्वरूपाणामित्यर्थः शतंवाहानामनेकानिसहस्राणि अनेकलक्षंबलीवर्दादयइत्यर्थः ॥ अयुतंवाहकंपशवः ॥ १९ ॥ अतोनुरूपंउक्तान्नभोजनीयत्राह्मणभोजनानु

विभीषणश्चरक्षोभिःकामगैर्बहुभिर्वृतः ॥ अश्वमेधंमहायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥ राजानश्चमहाभागायेमेप्रियचिकीर्षवः ॥ सानुगाःक्षिप्रमायांतुयज्ञभूमिनिरीक्षकाः ॥ १२ ॥ देशांतरगतायेचद्विजाधर्मसमाहिताः ॥ आमंत्रयस्वतान्सर्वानश्वमेधायलक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्चमहाबाहोआहूयंतांतपोधनाः ॥ देशांतरगताःसर्वेसदाराश्चद्विजातयः ॥ १४ ॥ तथैवतालावचरास्तथैवनटनर्तकाः ॥ यज्ञवाटश्चसुमहान्गोमत्यानैमिषेवने ॥ १५ ॥ आज्ञाप्यतांमहाबाहोतद्धिपुण्यमनुत्तमम् ॥ शांतयश्चमहाबाहोप्रवर्तंतांसमंततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापिधर्मज्ञाःक्रतुमुख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूयमहायज्ञंनैमिषेरघुनंदन ॥ १७ ॥ तुष्टःपुष्टश्चसर्वोसौमानितश्चयथाविधि ॥ प्रतियास्यतिधर्मज्ञशीघ्रमामंत्र्यतांजनः ॥ १८ ॥ शतंवाहसहस्राणांतंडुलानांवपुष्मताम् ॥ अयुतंतिलमुद्गस्यप्रयात्वग्रेमहाबल ॥ १९ ॥ चणकानांकुलित्थानांमाषाणांलवणस्यच ॥ अतोनुरूपंस्नेहंचगंधंसंक्षिप्तमेवच ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्योबहुलाहिरण्यस्यशतोत्तराः ॥ अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेसमाधिना ॥ २१ ॥ अंतरापणवीथ्यश्चसर्वेचनटनर्तकाः ॥ सूदानार्यश्चबहवोनित्यंयौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेनतुसार्धंतेयांतुसैन्यानिचाग्रतः ॥ नैगमान्बालवृद्धांश्चद्विजांश्चसुसमाहिताः ॥ २३ ॥ कर्मांतिकान्वर्धकिनःकोशाध्यक्षांश्चनैगमान् ॥ ममामातॄस्तथासर्वाःकुमारांतःपुराणिच ॥ २४ ॥

रूपंस्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः संक्षिप्तंगंधं अघृष्टमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ हिरण्यस्यरजतस्य शतोत्तराः कोट्यइत्यनुकर्षः समाधिनासावधानतया ॥ २१ ॥ अंतरामार्गमध्येतत्रतत्रापेक्षिताआपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकावणिजइत्यर्थः सर्वइति दुंदुभीन्समाघ्नंतिवीणागाथिनौगायतइत्यादिकल्पसूत्रोक्तप्रयोगापेक्षिताः यौवनशालिनइति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्मांतिकाःकिंकराः अंतःपुराणिभरतादीनाम् ॥ २४ ॥

कांचनींकांचनमयीं दीक्षायांदीक्षानिमित्तं कर्मणिज्ञान्कर्मविषयज्ञानवतऋषीन् ज्ञोविद्वान्सोमजोपिचेत्यमरः नचपत्न्याअपियजमानत्वाद्यज्ञस्वामित्वाच्चस्वामिनोयजमानस्यप्रतिनिधिप्रति
षेधात्कथंपत्न्याःप्रतिनिधिः स्वामिनोग्नेर्देवतायाश्चशब्दात्कर्मणश्चप्रतिनिधिर्निवृत्तइत्यापस्तंबसूत्रात्स्वामिनोयजमानस्यपत्न्यावाइतिचेन्न यस्यभार्यान्यदेशस्थानेष्यतेपतिनाथवा अशक्ताप्र
तिकूलावातस्याःप्रतिनिधिक्रियेत्येवंविधेविषयेप्रतिनिधेरनुमतत्वात् अन्येकुशमयींपत्नींकृत्वातुगृहमेधिनः अग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमनुव्रताः सौवर्णींवाषोडशपलैर्माषकैःषोडशैरपीति
स्मृतेश्च मृतायामपिभार्यायांवैदिकींनत्यजेद्द्विजः उपाधिनापितत्कर्मयावज्जीवंसमापयेदितिविष्णुस्मृतेश्च वस्तुतस्तुएषासौवर्णीनप्रतिनिधिः देवताप्रतिमास्विवतत्त्वबुद्धिरेवनतुसादृश्यबुद्धिर

कांचनींममपत्नींचदीक्षायांज्ञांश्चकर्मणि ॥ अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेमहायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्यामहार्हाश्चपार्थिवानांमहौजसाम् ॥ सानु
गानांनरश्रेष्ठव्यादिदेशमहाबलः ॥ २६ ॥ अन्नपानानिवस्त्राणि अनुगानांमहात्मनाम् ॥ भरतःसतदायातःशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २७ ॥ वानराश्चम
हात्मानःसुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणांप्रवराःसर्वेचक्रुश्चपरिवेषणम् ॥ २८ ॥ विभीषणश्चरक्षोभिःस्त्रीभिश्चबहुभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसांपू
जांचक्रेमहात्मनाम् ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत्स
र्वमखिलेनाशुप्रस्थाप्यभरताग्रजः ॥ हयंलक्षणसंपन्नंकृष्णसारंमुमोचह ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणंसार्धमश्वेचविनियुज्यच ॥ ततोभ्यगच्छत्का
कुत्स्थःसहसैन्येननैमिषम् ॥ २ ॥ यज्ञवाटंमहाबाहुर्दृष्ट्वापरममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेश्रीमानितिचसोब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैमिषेवसतस्तस्यसर्वएव
नराधिपाः ॥ आनिन्युरुपहारांश्चतान्रामःप्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ अन्नपानादिवस्त्राणिसर्वोपकरणानिच ॥ भरतःसहशत्रुघ्नोनियुक्तोराजपूजने ॥ ५ ॥

त्रेनिप्रतिनिधित्वाभावात् किंतुभगवतऋषीणांचावाहनादिसामर्थ्येनघटनाकौशलेनचतत्त्वबुद्धेरेवोत्पादात् पत्नीकर्मनिर्वाहकत्वंचततएव अतएवकांचनींममपत्नीमितिसंगच्छते एतेनकाम्ये
ष्वश्वमेधादिषुकथंप्रतिनिधिरितिपरास्तमित्याहुः ॥ २५ ॥ उपकार्यावासस्थानानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिका
व्येउत्तरकांडएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाश्वमेधप्रवृत्तिः तत्सर्वमिति यागोपकरणंसर्वमित्यर्थः अखिलेनान्यूनतयाजनेनवा कृष्णसारंकृष्णसारमृगसमानवर्णं यद्वा कृष्ण
वर्णंसर्वयज्ञपशुभ्यःसारभूतंचेत्यर्थः ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरिति तंचतुःशतारक्षंतियज्ञस्याघाताय तथा शतेनराजपुत्रैःसहाध्वर्युःपुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रोक्षतीतिश्रुतेरितिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ उपहा
रानुपदाः ॥ ४ ॥ तेषामेवस्वरूपकथनमन्नेत्यादि ॥ अथराजसत्कारेभरतशत्रुघ्ननियोगःसुग्रीवादीनांविप्रपरिवेषणेविभीषणस्यऋषिसत्कारेविनियोगइत्याह भरतइत्यादि ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हयचर्याअश्वमेधयागानुष्ठानमित्यर्थइतितीर्थकतकौ हयमार्गगमनमित्यर्थमन्ये ॥ ९ ॥ यज्ञप्रवरमुत्तममभवदितिशेषः याचकायावत्तुष्यंतितावद्देहिदेहीतिशब्दादन्यः शब्दोनाभवत् ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वाणिदत्तानीत्यस्यैवप्रपंचोविविधानीति यावदर्थिमुखाद्देहीतिवचनंननिःसृतंभवति ॥ १२ ॥ तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १३ ॥ १४ ॥ नास्मरंस्तादृशंयज्ञं

वानराश्चमहात्मानःसुग्रीवसहितास्तदा ॥ परिवेषणंचविप्राणांप्रयताःसंप्रचक्रिरे ॥ ६ ॥ विभीषणश्चरक्षोभिर्बहुभिःसुसमाहितः ॥ ऋषीणामुग्र तपसांकिंकरःसमपद्यत ॥ ७ ॥ उपकार्यामहार्हाश्चपार्थिवानांमहात्मनाम् ॥ सानुगानांनरश्रेष्ठोव्यादिदेशमहाबलः ॥ ८ ॥ एवंसुविहितोयज्ञोऽश्व श्वमेधोऽभ्यवर्तत ॥ लक्ष्मणेनसुगुप्तासाहयचर्याप्रवर्तत ॥ ९ ॥ ईदृशंराजसिंहस्ययज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ नान्यःशब्दोऽभवत्तत्रहयमेधेमहात्मनः ॥ १० ॥ छंदतोदेहिविस्रब्धोयावत्तुष्यंतियाचकाः ॥ तावत्सर्वाणिदत्तानिक्रतुमुख्येमहात्मनः ॥ ११ ॥ विविधानिचगौडानिखांडवानितथैवच ॥ ननिःसृ तंभवत्योष्ठाद्वचनंयावदर्थिनाम् ॥ १२ ॥ तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ नकश्चिन्मलिनोवापिदीनोवाप्यथवाकृशः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यज्ञव रेराज्ञोहृष्टपुष्टजनावृते ॥ येचतत्रमहात्मानोमुनयश्चिरजीविनः ॥ १४ ॥ नास्मरंस्तादृशंयज्ञंदानौघसमलंकृतम् ॥ यःकृत्यवान्सुवर्णेनसुवर्णंल भतेस्मसः ॥ १५ ॥ वित्तार्थीलभतेवित्तंरत्नार्थीरत्नमेवच ॥ हिरण्यानांसुवर्णानांरत्नानामथवाससाम् ॥ १६ ॥ अनिशंदीयमानानांराशिःसमुप दृश्यते ॥ नशक्रस्यनसोमस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ १७ ॥ ईदृशोदृष्टपूर्वोनएवमूचुस्तपोधनाः ॥ सर्वत्रवानरास्तस्थुःसर्वत्रैवचराक्षसाः ॥ १८ ॥ वा सोधनान्नकामेभ्यःपूर्णहस्तादुर्भृशम् ॥ ईदृशोराजसिंहस्ययज्ञःसर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथोसाग्रंवर्ततेनचहीयते ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० उत्तरकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्तमानेतथाभूतेयज्ञेचपरमाद्भुते ॥ सशिष्यआजगामाशुवाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ १ ॥

नचाप्यासीत्कदाचनेतिपाठेतादृशयज्ञइतःपूर्वंनासीदित्याहुरितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उक्तएवार्थआदरादभ्यस्यते नशक्रस्येति ॥ १७ ॥ १८ ॥ वर्ततेनचहीयते संवत्सरात्परमपीतिशेषः पुनः पुनरश्वमेधःप्रावर्ततेत्यर्थः तावत्पर्यंतमेकाश्वमेधदीक्षेत्यन्ये ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० उत्तरकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथयज्ञार्थमागतेनवाल्मी किनाकुशलवयोरामायणगानेनियोगः वर्तमानेइति तथाभूतेउक्तप्रकारे ॥ १ ॥

॥ १० ॥ जलाशयंक्षोभयामास क्रीडयेतिशेषः ॥ ११ ॥ आत्मानंनोपलेभेआत्मध्यानंनप्राप्तवान् काममोहपरवशचित्तोभूदित्यर्थः अंभसिस्थितःसचचाल ॥ १२ ॥ चित्तंसमभ्यतिक्राम
त् इलायामितिशेषः इलाविषयांचिंतांप्राप्तमभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदिनान्यपरिग्रहःअन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ शब्दापयतआह्वयत ॥ १६ ॥ १७ ॥ मधुरंसंध्यादिकृतश्रु
तिकटुत्वरहितं मधुराक्षरंटवर्गादिरहितम् ॥ १८ ॥ अपतिःपतिहीना ॥ १९ ॥ आव्यक्तपदंआसमंताद्व्यक्तानिपदानियत्रतत् आवर्तनी विद्यासांग्रहणीपर्यायनामिकासंवर्तविद्यातांआव

तपंतंचतपस्तीव्रमंभोमध्येदुरासदम् ॥ यशस्करंकामकरंकारुण्येपर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सातंजलाशयंसर्वंक्षोभयामासविस्मिता ॥ सहतैःपूर्वपुरु
षैःस्त्रीभूतैरघुनंदन ॥ ११ ॥ बुधस्तुतांसमीक्ष्यैवकामबाणवशंगतः ॥ नोपलेभेतदात्मानंसचचालतदांभसि ॥ १२ ॥ इलांनिरीक्षमाणस्तुत्रैलोक्या
दधिकांशुभाम् ॥ चित्तंसमभ्यतिक्रामत्कान्वियंदेवताधिका ॥ १३ ॥ नदेवीषुननागीषुनासुरीष्वप्सरःसुच ॥ दृष्टपूर्वामयाकाचिद्रूपेणानेनशोभि
ता ॥ १४ ॥ सदृशीयंममभवेद्यदिनान्यपरिग्रहः ॥ इतिबुद्धिंसमास्थायजलात्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमंसमुपागम्यततस्ताःप्रमदोत्तमाः ॥
शब्दापयतधर्मात्माताश्चैनंचववंदिरे ॥ १६ ॥ सताःपप्रच्छधर्मात्माकस्यैषालोकसुंदरी ॥ किमर्थमागताचैवसर्वमाख्यातमाचिरम् ॥ १७ ॥ शुभं
तुतस्यतद्वाक्यंमधुरंमधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वास्त्रियश्चताःसर्वाऊचुर्मधुरयागिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषासुश्रोणीप्रभुत्वेवर्ततेसदा ॥ अपतिःकाननांतेषु
सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमाव्यक्तपदंतासांस्त्रीणांनिशम्यच ॥ विद्यामावर्तनींपुण्यामावर्तयतिसद्विजः ॥ २० ॥ सोर्थंविदित्वासकलं
तस्यराज्ञोयथातथा ॥ सर्वाएवस्त्रियस्ताश्चबभाषेमुनिपुंगवः ॥ २१ ॥ अत्रकिंपुरुषीर्भूत्वाशैलरोधसिवत्स्यथ ॥ आवासस्तुगिरावस्मिन्शीघ्रमेव
विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैःसर्वावर्तयिष्यथनित्यदा ॥ स्त्रियःकिंपुरुषान्नामभर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ २३ ॥

र्तयतिस्मतद्विद्यैकसाध्यप्रकृतप्रयोजनार्थमितिशेषः ॥ २० ॥ राज्ञःसकलमर्थंवृत्तांतंविदित्वा ध्यानयोगतइतिशेषः ताःस्त्रियः इलाव्यतिरिक्ताइतिशेषः ॥ २१ ॥ किंपुरुषीर्भूत्वाकिंपुरुषा
ख्यदेवयोनिस्त्रियोभूत्वात्रास्मिन्शैलरोधसिवत्स्यथ अस्मिन्गिरौआवासउटजादिःशीघ्रमेवविधीयताम् ॥ २२ ॥ स्त्रियःकिंपुरुषस्त्रियोयूयंकिंपुरुषान्नामप्रसिद्धान्भर्तॄन्समुपलप्स्यथान्विष्यप्रा
प्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंपुरुषीकृताः बुधेनयोगवलात्किंपुरुषस्त्रीकृताः शैलमुपशैलसमीपेआसांचक्रिरे ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेअष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति किंपुरुषोत्पत्तिंकिंपुरुषजातित्वेनतासांस्त्रीणामुत्पत्तिं ब्रूतामब्रुवताम् ॥ १ ॥ २ ॥ विल्हताःगतादृक्षा विह्वताइतिपाठांतरं प्रहसन्नेवसर्वासांस्वबुद्धा

ताःश्रुत्वासोमपुत्रस्यस्त्रियःकिंपुरुषीकृताः॥ उपासांचक्रिरेशैलंवध्वस्ताबहुलास्तदा॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये उत्तरकांडेअष्टाशीतितमःसर्गः॥ ८८॥ ॥ ७॥ ॥श्रुत्वाकिंपुरुषोत्पत्तिंलक्ष्मणोभरतस्तथा॥ आश्चर्यमितिचब्रूतामुभौरामंजनेश्वरम्॥ १॥ अथरामःकथामेतांभूयएवमहायशाः॥ कथयामासधर्मात्माप्रजापतिसुतस्यवै॥ २॥ सर्वास्ताविल्हतादृष्ट्वाकिन्नरीर्ऋषिसत्तमः॥ उवाचरूपसंपन्नांतांस्त्रियंप्रहसन्निव॥ ३॥ सोमस्याहंसुदयितःसुतःसुरुचिरानने॥ भजस्वमांवरारोहेभक्त्यास्निग्धेनचक्षुषा॥ ४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशून्येस्वजनवर्जिते॥ इलासुरुचिरप्रख्यंप्रत्युवाचमहाप्रभम्॥५॥ अहंकामचरीसौम्यतवास्मिवशवर्तिनी॥ प्रशाधिमांसोमसुतयथेच्छसितथाकुरु॥६॥ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यंश्रुत्वाहर्षमुपागतः॥ सवैकामीसहतयारेमेचंद्रमसःसुतः॥ ७॥ बुधस्यमाधवोमासस्तामिलांरुचिराननाम्॥ गतोरमयतोत्यर्थंक्षणवत्तस्यकामिनः॥ ८॥ अथमासेतुसंपूर्णेपूर्णेंदुसदृशाननः॥ प्रजापतिसुतःश्रीमान्शयनेप्रत्यबुध्यत॥ ९॥ सोपश्यत्सोमजंतत्रतपंतंसलिलाशये॥ ऊर्ध्वबाहुंनिरालंबंतंराजाप्रत्यभाषत॥१०॥ भगवन्पर्वतंदुर्गंप्रविष्टोस्मिसहानुगः॥ नचपश्यामितत्सैन्यंक्वनुतेमामकागताः॥ ११॥ तच्छ्रुत्वातस्यराजर्षेर्नष्टसंज्ञस्यभाषितं॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंसांत्वयन्परयागिरा॥ १२॥ अश्मवर्षेणमहताभृत्यास्तेविनिपातिताः॥ त्वंचाश्रमपदेसुप्तोवातवर्षभयार्दितः॥ १३॥ समाश्वसिहिभद्रंतेनिर्भयोविगतज्वरः॥ फलमूलाशनोवीरनिवसेहयथासुखम्॥ १४॥ सराजातेनवाक्येनप्रत्याश्वस्तोमहामतिः॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंदीनोभृत्यजनक्षयात्॥ १५॥

निराकरणात्प्रहासः ॥ ३ ॥ भक्त्याऽनुरागेणस्निग्धंस्नेहयुक्तंनकेवलंचक्षुरेवतथाभूतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कामचरीस्वतंत्रा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रजापतिसुतइलः ॥ ९ ॥ १० ॥ विस्मृतस्त्रकस्त्रीत्वादिवृत्तांतःपृच्छति भगवन्निति ॥ ११ ॥ नष्टसंज्ञस्य देवीप्रसादवशादितिभावः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेतिमायावचनमीश्वरवाक्यानुरोधेनेतिकतकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनवाक्येनेति इहयथासुखंवसेतिवाक्येन ॥ १५ ॥

अहंभृत्यैर्विनाकृतोपिस्वकंराज्यंनत्यक्ष्यामित्यक्तुंनशक्नोमि इहवासतइतिशेषः अतोहेब्रह्मन्निहक्षणमपिनवर्तयेयं नत्रइहानुकर्षः तस्मान्मांगमनायसमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ उक्तमेवरा
ज्योत्कंठाप्रदर्शनायाह सुतइति प्रपत्स्यते ममराज्यंप्रतिगमनाभावेइतिशेषः ॥ १७ ॥ सुखान्वितान्देशस्थान्भृत्यदारान्हित्वाहंनशक्ष्यामि इहस्थातुमितिशेषः यदेवमतोमांप्रतिकिंचिदप्यशु
भंइहवासनियोगलक्षणानिष्टंवक्तुंनार्हसीतिशेषः ॥ १८ ॥ अद्भुतमागम्याद्भुतकर्मसिद्धिजनकंपरमंवचःसांत्वपूर्वंतवकिंचित्कालवासेनसुखंभविष्यतीत्येवंवादपूर्वंतेइहवासोरोचतामित्युवाच
॥ १९ ॥ २० ॥ यदुक्तंब्रह्मवादिनातस्यतद्वचनंश्रुत्वेतिसंबंधः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नवमेमासीति नचैवंमध्येपुरुषत्वावस्थायांगर्भदर्शनेनपूर्वावस्थास्मरणाभावरूपपार्वतीवरान्यथाभावापत्तिः

त्यक्ष्याम्यहंस्वकंराज्यंनाहंभृत्यैर्विनाकृतः॥ वर्तयेयंक्षणंब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतोधर्मपरोब्रह्मन्ज्येष्ठोममहायशाः॥ शशबिंदुरिति
ख्यातःसमेराज्यंप्रपत्स्यते॥ १७॥ नहिशक्ष्याम्यहंहित्वाभृत्यदारान्सुखान्वितान्॥ प्रतिवक्तुंमहातेजःकिंचिदप्यशुभंवचः॥ १८॥ तथाब्रुवतिराजें
द्रेबुधःपरममद्भुतम्॥ सांत्वपूर्वमथोवाचवासस्तइहरोचताम्॥ १९॥नसंतापस्त्वयाकार्यःकार्दमेयमहाबल॥ संवत्सरोषितस्याद्यकारयिष्यामिते
हितम्॥ २०॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबुधस्याक्लिष्टकर्मणः॥वासायविदधेबुद्धिंयदुक्तंब्रह्मवादिना॥ २१॥मासंससस्त्रीतदाभूत्वारमयत्यनिशंसदा॥मासंपु
रुषभावेनधर्मबुद्धिंचकारसः॥ २२॥ ततःसानवमेमासिइलासोमसुतात्सुतम्॥ जनयामाससुश्रोणीपुरूरवसमूर्जितम्॥ २३॥ जातमात्रेतुसु
श्रोणीपितुर्हस्तेन्यवेशयत्॥ बुधस्यसमवर्णंचइलापुत्रंमहाबलम्॥ २४॥ बुधस्तुपुरुषीभूतंसवैसंवत्सरांतरम्॥ कथाभीरमयामासधर्मयुक्ताभि
रात्मवान्॥ २५॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेएकोननवतितमःसर्गः॥ ८९॥ ॥ ७॥ ॥तथोक्तवतिरामेतुतस्यजन्मतदद्भुतम्॥
उवाचलक्ष्मणोभूयोभरतश्चमहायशाः॥ १ ॥इलासासोमपुत्रस्यसंवत्सरमथोषिता॥ अकरोत्किंनरश्रेष्ठतत्त्वंशंसितुमर्हसि ॥ २॥

तद्वरबलादेवविद्यमानस्यापिगर्भस्यानेनाज्ञानमितिकल्पनेनादोषात् एतदनुपपत्त्यैवबुधस्यसमागममारभ्यनवमेमासिसद्यएवगर्भग्रहणप्रसवावितितीर्थः ॥ २३ ॥ जातमात्रंतत्क्षणएवपितृस
मानाकारंपितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थंन्यवेदयत्स्थापितवती ॥ २४ ॥ संवत्सरांतरंसंवत्सरांतरप्राप्त्यपेक्षितावशिष्टमासत्रयपर्यंतम् ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण
तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेएकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यपुरूरवसःजन्म ॥ १ ॥ सोमपुत्रस्य समीपइतिशेषः किमकरोत्संवत्सरानंतरमितिशेषः पु
रूरवसःशशबिंदोश्चतत्पुत्रतयापश्चाज्जातपुरूरवसोराज्यमभून्नवेतिप्रश्नार्थः ॥ २ ॥

प्रजापतिसुतेनतद्विषयाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुहृदःस्वमित्रभूतान् ॥ ६ ॥ यथाभूतंईश्वराज्ञयाऽनुभवसिद्धंस्त्रीपुंसरूपप्रकारद्वयंप्राप्तमेनंजानीत ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वृषभध्वजए
वस्वकृतशापनिवर्तनसमर्थस्तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेनसर्वदेवताप्रीतिकरेणैवेत्याह नान्यमिति नान्यंभैषज्यंपश्यामि नान्यमित्येतद्विवृणोति अंतरावृषभध्वजं नाश्वमेधात्परोयज्ञः राज्ञांब्रह्महत्यांत

तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यंनिशम्यपरिपृच्छतोः॥ रामःपुनरुवाचेदंप्रजापतिसुतेकथाम्॥ ३॥ पुरुषत्वंगतेशूरेबुधःपरमबुद्धिमान्॥ संवर्तपरमोदारमानः॥ उवाचसर्वान्सुहृदोधैर्येणसुसमाहितान्॥ ६॥ अयंराजामहाबाहुःकर्दमस्यइलःसुतः॥ जानीतैनंयथाभूतंश्रेयोह्यत्रविधीयताम्॥ ७॥ तेषांसंवदतामेवद्विजैःसहमहात्मभिः॥ कर्दमस्तुमहातेजास्तदाश्रममुपागमत्॥ ८॥ पुलस्त्यश्चक्रतुश्चैववषट्कारस्तथैवच॥ ओंकारश्चमहातेजास्तमाश्रममुपागमन्॥ ९॥ तेसर्वेहृष्टमनसःपरस्परसमागमे॥ हितैषिणोवाह्लिपतेःपृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन्॥ १०॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यंसुतार्थंपरमंहितम्॥ द्विजाःशृणुतमद्वाक्यंयच्छ्रेयःपार्थिवस्यहि॥ ११॥ नान्यंपश्यामिभैषज्यमंतरावृषभध्वजम्॥ नाश्वमेधात्परोयज्ञःप्रियश्चैवमहात्मनः॥ १२॥ तस्माद्यजामहेसर्वेपार्थिवार्थेदुरासदम्॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तुसर्वएवद्विजर्षभाः॥ १३॥ रोचयंतिस्मतंयज्ञंरुद्रस्याराधनंप्रति॥ संवर्तस्यतुराजर्षिःशिष्यःपरपुरंजयः॥ १४॥ मरुत्तइतिविख्यातस्तंयज्ञंसमुपाहरत्॥ ततोयज्ञोमहानासीद्बुधाश्रमसमीपतः॥ १५॥ रुद्रश्चपरमंतोषमाजगाममहायशाः॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुप्रीतःपरमयामुदा॥ १६॥ उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाचइलसन्निधौ॥ प्रीतोस्मिहयमेधेनभक्त्याचद्विजसत्तमाः॥ १७॥ अस्यवाह्लिपतेश्चैवकिंकरोमिप्रियंशुभम्॥ तथावदतिदेवेशेद्विजास्तेसुसमाहिताः॥ १८॥ प्रसादयंतिदेवेशंयथास्यात्पुरुषस्त्विला॥ ततःप्रीतोमहादेवःपुरुषत्वंददौपुनः॥ १९॥

सर्वपापनिवर्तकत्वादितिभावः नन्वश्वमेधेनकथंवृषभध्वजसंतोषोऽतआह प्रियएवमहात्मनः यद्यपिप्रजापतिदैवत्यत्वात्प्रजापतिप्रीतिकरःसतथापिहिरण्यगर्भावस्थाविशेषस्यैवरुद्रत्वान्नदोषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तंयज्ञंसमुपाहरत् इलयज्ञापेक्षितसंभारमुपाहृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ देवेशंप्रसादयंतिस्मपुरुषत्वंविनान्यंवरंवृणीष्वेतिपूर्ववद्यथानवदेत्तथावि
शिष्यप्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः तदेवोक्तं यथास्यादिति ॥ १९ ॥

अथाश्वमेधतोब्रह्महत्यानिवृत्तिकथनेनाश्वमेधवैभवकथनेनचतद्यज्ञप्रोत्साहनं तदेति कथाशेषंप्रचक्रमेवक्तुमितिशेषः ॥ १ ॥ नसंज्ञांलेभे यहभस्तवत्परवशोभूदित्यर्थः ॥ २
मवसदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ नष्टेअदर्शनंप्राप्ते उद्विग्नं अराजकत्वात् निःस्नेहाइंद्राभावमूलादवृष्ट्याऽनार्द्रा ॥ ४ ॥ तदेवाह निःस्रोतसइति ॥ ५ ॥ समुपानयन्अवेदयन्स्तुतवंतइ
॥ ७ ॥ तंदेवेशंविष्णुमिंद्रंवा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हेदुरासदेब्रह्महत्येआत्मानंचतुर्धाविभजेतितामूचुरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ संदधौचतुर्धाविभागंसंपादितवती तथाकृत्वादेवेंद्रादन

तदावृत्रवधंसर्वमखिलेनसलक्ष्मणः ॥ कथयित्वानरश्रेष्ठःकथाशेषंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृतःश
भेनवृत्रहा ॥ २ ॥ सोंतमाश्रित्यलोकानांनष्टसंज्ञोविचेतनः ॥ कालंतत्रावसत्कंचिद्वेष्टमानइवोरगः ॥ ३ ॥ अथनष्टेसहस्राक्षेउद्विग्नमभ
भूमिश्चध्वस्तसंकाशानिःस्नेहाशुष्ककानना ॥ ४ ॥ निःस्रोतसस्तेसर्वेतुह्रदाश्चसरितस्तथा ॥ संक्षे[illegible]भश्चैवसत्वानामनावृष्टिकृतोभवत् ॥
माणेतुलोकेस्मिन्संभ्रांतमनसःसुराः ॥ यदुक्तंविष्णुनापूर्वंतं[illegible]यज्ञंसमुपानयन् ॥ ६ ॥ ततःसर्वेसुरगणाःसोपाध्यायाःसहर्षिभिः ॥ तंदेशंस
र्यत्रेंद्रोभयमोहितः ॥ ७ ॥ तेतुदृष्ट्वासहस्राक्षमावृतंब्रह्महत्यया ॥ तंपुरस्कृत्यदेवेशमश्वमेधंप्रचक्रिरे ॥ ८ ॥ ततोश्वमेधःसुमहान्महेंद्रस्यम
वृत्तेब्रह्महत्यायाःपावनार्थंनरेश्वर ॥ ९ ॥ ततोयज्ञे[illegible]समाप्तेतुब्रह्महत्यामहात्मनः ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यंक्वमेस्थानंविधास्यथ ॥ १० ॥ ते
तांदेवास्तुष्टाःप्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धाविभजा[illegible]मानमात्मनैवदुरासदे ॥ ११ ॥ देवानांभाषितंश्रुत्वाब्रह्महत्यामहात्मनाम् ॥ संदधौस्थान
रयामासदुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनांशेनवत्स्यामि[illegible]पूर्णोदासुनदीषुवै ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्दर्पघ्नीकामचारिणी ॥ १३ ॥ भूम्यामहंसर्वकाल
नसर्वदा ॥ वसिष्यामिनसंदेहःसत्यनैत[illegible]ब्रवीमिवः ॥ १४ ॥ योयमंशस्तृतीयोमेस्त्रीषुयौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रंदर्पपूर्णासुवसिष्येदर्पघातिः

मासदुर्वसादुःखजनकवासवती ॥ १२ ॥ तानि[illegible]स्थानान्याह एकेनेति चतुरोवार्षिकान्मासान्पूर्णोदासुपूर्णोदकासु तेनान्यदाल्पोदकासुनक्षुद्रनदीषुवासः सोपिप्रत्यासच्यापू
एव सचकालःसिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरज[illegible]घलाइत्युक्तः दर्पघ्नी पापिनामितिशेषः तत्रैववासेहेतुः कामचारिणीति तेन गंगादिषुनवासइत्युक्तम् ॥ १३ ॥ भूम्यांऊषररूपेणव
दर्पघातिनीपुरुषसंभोगकृतसुखविघातिनी ॥ १५ ॥

अदूपकान्ब्रह्मब्रह्मविद्याश्रीब्राह्मणब्रह्मलोकानांमार्गोत्रावलंबेनदूषणकरणरहितान् उक्तपदार्थेषुदृढविश्वासान् मृषापूर्वम्मृषा वादपूर्वयेराजस्थानादौघातंकुर्वंतिधिक्कारादिकुर्वंतिलो
कुर्वंतिकैमुतिकन्यायेनैवयेप्राणवियोगंकुर्वंतितांश्चतुर्थेनभागेनसंश्रयिष्ये योलोहितंकरद्यावतःप्रस्कन्नंपांसून्संगृह्णात् ताव त्संवत्सरंपितृलोकंनप्रजानात् तस्माद्ब्राह्मणायनापगुरेत
लोहितंकुर्यादितिश्रुतेः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यज्ञंविष्णुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रा० वा० अ० १० उ० षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथर

हंतारोब्राह्मणान्येतुमृषापूर्वमदूपकान् ॥ तांश्चतुर्थेनभागेनसंश्रयिष्येसुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूचुस्तांततोदेवायथावदसिदुर्वसे ॥ तथाभ
साधयस्वयदीप्सितम् ॥ १७ ॥ ततःप्रीत्यान्वितादेवाःसहस्राक्षंववंदिरे ॥ विज्वरःपूतपाप्माचवासवःसमपद्यत ॥ १८ ॥ प्रशांतंचजगत्स
र्वंप्रतिष्ठिते ॥ यज्ञंचाद्भुतसंकाशंतदाशक्रोभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ ईदृशोह्यश्वमेधस्यप्रसादोरघुनंदन ॥ यजस्वसुमहाभागहयमेधेनपार्थि
इतिलक्ष्मणवाक्यमुत्तमंनृपतिरतीवमनोहरंमहात्मा ॥ परितोषमवापहृष्टचेताःसनिशम्येंद्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम
वाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणेनोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच
प्रहसन्राघवोवचः ॥ १ ॥ एवमेवनरश्रेष्ठयथावदसिलक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेणवाजिमेधफलंचयत् ॥ २ ॥ श्रूयतेहिपुरासौम्यकर्दमस्यप्र
पुत्रोवाह्लीश्वरःश्रीमानिलोनामसुधार्मिकः ॥ ३ ॥ सराजापृथिवींसर्वांवशेकृत्वामहायशाः ॥ राज्यंचैवनरव्याघ्रपुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४
रमोदारैर्दैतेयैश्चमहाधनैः ॥ नागराक्षसगंधर्वैर्यक्षैश्चसुमहात्मभिः ॥ ५ ॥ पूज्यतेनित्यशःसौम्यभयार्तैरघुनंदन ॥ अबिभ्यंश्चत्रयोलोका
महात्मनः ॥ ६ ॥ सराजातादृशोप्यासीद्धर्मेवीर्येचनिष्ठितः ॥ बुद्ध्याचपरमोदारोवाह्लीकेशोमहायशाः ॥ ७ ॥ सप्रचक्रेमहाबाहुर्मृगयां
चैत्रेमनोरमेमासेसभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्नेसनृपोऽरण्येमृगाञ्छतसहस्रशः ॥ हत्वैवतृप्तिर्नाभूच्चराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ ९ ॥

स्यानेनाश्वमेधस्यराज्ञामशेषानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमेष्टसाधनत्वंदर्शयति तदिति अश्वमेधमाहात्म्यमजानानंप्रतीवलक्ष्मणस्तद्वैभवमुक्तवानितिभावेनहासः ॥ १ ॥ वृत्रघातंवाजि
थावदसितदेवमेवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ अथस्वस्यपरिपूर्णाश्वमेधज्ञातृत्वज्ञापनायाह श्रूयतेइति वाह्लिर्देशविशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भयार्तत्वंकुतस्तत्राहाबिभ्यन्निति अबिभयु
सरोषस्येति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हत्वैव हत्वापीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अयुतमयुतसंख्याकंवध्यमानमभूदितिशेषः अथयत्रमहासेनःस्कंदोजातस्तंदेशमुपचक्रमेजगाम ॥ १० ॥ ११ ॥ गोपतिध्वजोवृषभध्वजआत्मानंस्त्रीरूपंकृत्वातत्रपर्वतेति
मर्थमेवंतत्राह देव्याःप्रियंचिकीर्षुरिति ॥ १२ ॥ पुरुषवादिनःपुरुषइतिवादोव्यपदेशोयेषांते पुंलिंगवत्त्वेनशब्दवाच्यायेपदार्थाःसंतियच्चान्यत्किंचननपुंसकवाच्यंतत्सर्वंनारी
वाच्यत्वार्हंस्त्रीविषयंबभूव ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सानुगमात्मानंस्त्रीकृतंस्त्रीरूपंकृतंदृष्ट्वा आत्मानंतथागतंतथावस्थांप्राप्तमात्मानंदृष्ट्वा इदमुत्तरान्वयि ॥ १६ ॥ तच्चआत्मनः

नानामृगाणामयुतंवध्यमानंमहात्मना ॥ यत्रजातोमहासेनस्तंदेशमुपचक्रमे ॥ १० ॥ तस्मिन्प्रदेशेदेवेशःशैलराजसुतांहरः ॥ रमयामा
सैरनुचरैःसह ॥ ११ ॥ कृत्वास्त्रीरूपमात्मानमुमेशोगोपतिध्वजः ॥ देव्याःप्रियचिकीर्षुःसंस्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ यत्रयत्रवनोद्देशेसत्
दिनः ॥ वृक्षाःपुरुषनामानस्तेसर्वेस्त्रीजनाभवन् ॥ १३ ॥ यच्चकिंचनतत्सर्वंनारीसंज्ञंबभूवह ॥ एतस्मिन्नंतरेराजासइलःकर्दमात्मजः ॥
न्मृगसहस्राणितंदेशमुपचक्रमे ॥ सदृष्ट्वास्त्रीकृतंसर्वंसव्यालमृगपक्षिणम् ॥ १५ ॥ आत्मानंस्त्रीकृतंचैवसानुगंरघुनंदन ॥ तस्यदुःखंम
दृष्ट्वात्मानंतथागतम् ॥ १६ ॥ उमापतेश्चतत्कर्मज्ञात्वात्रासमुपागमत् ॥ ततोदेवंमहात्मानंशितिकंठंकपर्दिनम् ॥ १७ ॥ जगामशरणंरा
बलवाहनः ॥ ततःप्रहस्यवरदःसहदेव्यामहेश्वरः ॥ १८ ॥ प्रजापतिसुतंवाक्यमुवाचवरदःस्वयम् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेकार्दमेयमहाबल
रुषत्वमृतेसौम्यवरंवरयसुव्रत ॥ ततःसराजशोकार्तःप्रत्याख्यातोमहात्मना ॥ २० ॥ स्त्रीभूतोसौनजग्राहवरमन्यंसुरोत्तमात् ॥ ततःशो
शैलराजसुतांनृपः ॥ २१ ॥ प्रणिपत्यउमांदेवींसर्वेणैवांतरात्मना ॥ ईशिवराणांवरदेलोकानामसिभामिनी ॥ २२ ॥ अमोघदर्शनेदेवी
नचक्षुषा ॥ दृष्ट्वातंतस्यराजर्षेर्विज्ञायहरसन्निधौ ॥ २३ ॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंदेवीरुद्रस्यसंमता ॥ अर्धस्यदेवोवरदोवरार्धस्यतवाह्यहम्

निरूपममुमापतेःकर्मतदिच्छावशप्राप्तंज्ञात्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरुषत्वमृतेतद्विना प्रत्याख्यातःपुरुषत्वप्राप्तेरितिशेषः ॥ २० ॥ नचजग्राहस्त्रीभूतइतिपाठेगुरुवैषम्यमार्षं
तिरिक्तंवरंनजग्राह अन्यद्वाक्यमितिपाठेपुंस्त्वातिरिक्तवरदातृवाक्यंनजग्राहेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वेणैवांतरात्मनामनोबुद्ध्यभिमानलक्षणेननसर्वेणांतःकरणेनप्रणिपत्य साष्टांगंप्रणि
णामीशेअतएवलोकानांवरदेत्वंभामिनीअसि ॥ २२ ॥ अतोऽमोघेत्यादि सौम्येनचक्षुषाऽनुग्रहचक्षुषामांभजानुगृहाण ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्त्रीपुंसोः समासांताभावआर्षः स्त्रीपुंसयोरावयोःसक [illegible] गशाद्वरमिच्छसीतिशेषः तत्रवरदोदेवोऽर्धस्यवरस्यदाता वरार्धस्याहंदात्री तस्माद्यावदिच्छसितदर्धमत्तोगृहाण ॥ २५ ॥ २६
त्वाप्राप्य ॥ २७ ॥ देवीस्वतोनुग्रहांतरंकरोति र [illegible] जन्निति ॥ २८ ॥ कार्दमिःकर्दमापत्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ
समाशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥श्री॥ ॥ अथकथावशेषप्रश्नेतत्प्रतिपादनं तांकथामिति ॥ १ ॥ तस्यराज्ञइलस्य तस्यभावस्यस्त्रीपुंसभावस्य ॥ २ ॥ स्त्रीभूतोतएव

तस्मादर्धंगृहाणत्वंस्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि॥तदद्भुततरंश्रुत्वादेव्यावरमनुत्तमम्॥२५॥संप्रहृष्टमनाभूत्वाराजावाक्यमथाब्रवीत्॥यदिदा
मेरूपेणाप्रतिमाभुवि॥ २६ ॥मासंस्त्रीत्वमुपासित्वामासंस्यांपुरुषःपुनः॥ईप्सितंतस्यविज्ञायदेवीसुरुचिरानना॥ २७॥ प्रत्युवाचशुभंव
मेवभविष्यति॥राजन्पुरुषभूतस्त्वंस्त्रीभावंनस्मरिष्यसि ॥ २८ ॥ स्त्रीभूतश्चपरंमासंनस्मरिष्यसिपौरुषम् ॥ एवंसराजापुरुषोमासंभूत्वा
मिः॥ २९ ॥ त्रैलोक्यसुंदरीनारीमासमेकमिलाभवत्॥ ३० ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०उत्तरकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः॥८७॥ ॥
तांकथामैलसंबद्धांरामेणसमुदीरिताम्॥ लक्ष्मणोभरतश्चैवश्रुत्वापरमविस्मितौ॥ १ ॥ तौरामंप्रांजलीभूत्वातस्यराज्ञोमहात्मनः॥वि
भावस्यतदापप्रच्छतुःपुनः॥ २ ॥ कथंसराजास्त्रीभूतोवर्तयामासदुर्गतिः॥ पुरुषःसयदाभूतःकांवृत्तिंवर्तयत्यसौ॥ ३॥ तयोस्तद्भाषितंश्रु
लसमन्वितम्॥ कथयामासकाकुत्स्थस्तस्यराज्ञोयथागमम्॥ ४ ॥ तमेवप्रथमंमासंस्त्रीभूत्वालोकसुंदरी॥ ताभिःपरिवृतास्त्रीभिर्येऽस्य
गाः॥ ५॥ तत्काननंविगाह्याशुविजह्रेलोकसुंदरी॥ द्रुमगुल्मलताकीर्णंपद्भ्यांपद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ वाहनानिचसर्वाणिसंत्यक्त्वावैसमं
ताभोगविवरेतस्मिन्रेमेइलातदा॥ ७ ॥ अथतस्मिन्वनोद्देशेपर्वतस्याविदूरतः॥ सरःसुरुचिरप्रख्यंनानापक्षिगणायुतम्॥ ८ ॥ ददर्श
स्मिन्बुधंसोमसुतंतदा॥ ज्वलंतंस्वेनवपुषापूर्णंसोममिवोदितम्॥ ९ ॥

यामासतत्कालमितिशेषः तथापुरुषभूतोसौकांवृत्तिंवर्तयति ॥ ३ ॥ यथागमंयथाप्राप्तम् ॥ ४ ॥ लोकसुंदरीलोकेभ्यःसर्वस्त्रीलोकेभ्यःसुंदरी एवंभूतापिसास्त्रीपरिवृता कास्ता
ऽस्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पर्वतानामाभोगोविस्तारस्तस्यविवरेपर्वतमध्यप्रदेशे ॥ ७॥ पर्वतस्याविदूरतःसरोददर्शेत्यन्वयः यत्रेश्वराज्ञयास्त्रीत्वप्राप्तिस्ततःपरस्मिन्नविदूरप्रदेशेइत्यर्थः
सरसितपश्चरतःस्त्रीत्वाप्राप्तिरितिबोध्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥